

तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-वास्तव्य
वेदिक-संशोधन-मण्डल

प्रकाशिता

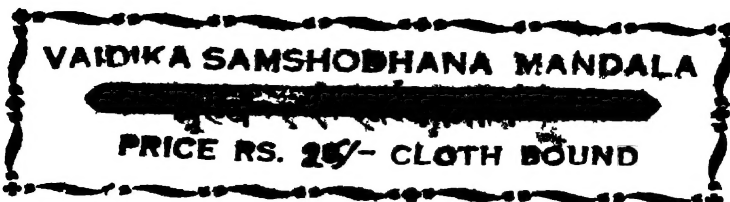
॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

२-५ मण्डलात्मकः

द्वितीयो भागः

शके १८५८

***Printed by S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Manager,
Navina Samartha Vidyālaya's, Samartha Bhārat Press, Poona 2***

All Rights Reserved

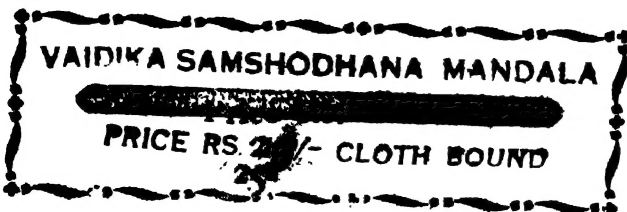
***Published by N. S. Sontakke and S. K. Bhawe, Secretaries,
Vaidika Samśhodhaga Mandala, Tilak Memorial, Poona 2 (India)***

Tilak Mahārāshtra University
VAIDIKA SAMSHODHANA MANDALA
(*Vedic Research Institute*)

ṚGVEDA-SAMHITĀ
WITH THE
COMMENTARY OF SĀYANĀCHĀRYA

VOL. II
2—5 Maṇḍalas

1936

Rs. 25/-

EDITORIAL BOARD

- 1 **N. S. Sontakke**, B. A. (T. U.) (*Managing Editor*)
- 2 **C. G. Kashikar**, M. A. (T. U.)
- 3 **T. S. Varadaraj Sharma**, Vedānta Vidyā
Praviṇa
- 4 **B. V. Umranikar**

Consulting Editors

Prin. V. K. Rajawade, M.A.
M. M. Vasudevashastri Abhyankar

ब्रह्मीभूत-श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीबामुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिनः

जन्मकालः-श्रावण व॥ ५

समाधिकालः-आषाढ शु॥ १

शके १७७६

शके १८३६

मादरं ममर्पणम्

माण-ग्रामनिवासिनो द्विजवरात्तातादृणेशाभिधा-
दध्वाजन्म सुनिर्मले द्विजकुले साध्यां रमायां शुभम् ।
साङ्गाम्रायमधीत्य शास्त्रनिवहं श्रुत्वाऽऽमसादञ्जसा
सत्कर्मैकपरायणो विजयते देवेकुलालंकृतिः ॥ १ ॥

जीवान्भीमभवार्षवे निपतितानुद्धर्तुकामः सदा
ग्रन्थान्नैकविधान्मयधात्सुविमलज्ञानैकपाथोनिधीन ।
नानातीर्थनिषेवणे विहितधीर्योगादिधमन्थाचलो
भ्राजद्भारतभूमिभालतिलकः श्रीवासुदेवो यतिः ॥ २ ॥

तस्याऽऽस्थां श्रुतिगोचरां निरुपमां ज्ञात्वा स्वधर्मे रतिं
स्मारंस्मारमनर्वातिस्तुलगुणानृक्संहिताया असौ
विद्यारण्यमुधीन्द्रभाष्यकलितो भागो द्वितीयोऽर्प्यते
तत्पुण्यस्मरणे कृतज्ञपरया बुद्ध्या समोदादरम् ॥ ३ ॥

प्रारम्भाः खलु कर्मणां सुमहतां सिध्यन्ति ये देहिनां
क्षीगन्धेर्दुहितुः कृपाङ्कुरितया दृष्ट्यैव न ह्यन्यथा ।
भागस्यास्य यदङ्कनं समभवद्वीतान्तरायं दुतं
दिष्ट्या तत्र तदिन्द्रिगारुकृपा हेतुत्वमापद्यत ॥ ४ ॥

INTRODUCTION

We have great pleasure in presenting to scholars and devout admirers of Ancient Indian culture the second volume of the Ṛgveda comprising four Maṇḍalas namely 2, 3, 4 and 5, together with the commentary of Sāyaṇāchārya.

As in the case of the first volume, we have laid under contribution twenty five manuscripts of Sāyaṇa's commentary to make the present one as critically thorough as possible. The following gives a detailed account of the manuscripts—

The Bhāṇḍārkar Oriental Research Institute, Poona.

क 18 b 2nd Ashtaka with वृद्धमात्रा. Samwat 1609.
1870-71

ख No. 5 No. 4 2 to 8 Ashtakas. Shaka 1739.
1916-18 1916-18

ग No. 15 2, 3 & 4 Ashtakas.
Vis. 1

घ No. 4 3 to 7 Ashtakas. Samwat 1785.
Vis. 1

The Bombay Branch of the Royal Asiatic Society.

च ZZ A 21 Ashtakas 1 to 6. This MS. was used for the first volume.

ज B. D. 115 & 240. Ashtakas 2 to 5. The first volume refers only to the second Ashtaka of this MS. Samwat 1730.

The Oriental Institute, Baroda.

र Acc. No. 12211. 4th Ashtaka with वृद्धमात्रा. Samwat 1452.

ल Acc. No. 12210. 3rd Ashtaka. Samwat 1880.

व Acc. No. 12231. 2nd Ashtaka. Samwat 1871. Leaves are missing at frequent intervals. The first volume wrongly refers to this MS. by no. 12331.

The India Office Library, London.

प 2992 to 2999 Ashtakas 1 to 8 complete.
R. R. 14c

फ 3126 to 3129 " "
R.R. 15f.

1861 to 1864 Ashtakas 3 to 8.
R.R. 4d.

Saraswati Mahāl Library, Tanjore.

न Burnell's catalogue. A complete manuscript of the commentary.

The Prājña Pāthashālā, Wai, Dist. Satara.

ध Ashtakas 1, 2, 5, 6, 7 & 8. This MS. could not be used for the first volume as we acquired it only recently.

The Theosophical Society, Adyar, Madras.

झ 1, 2, 4, 5 & 8 Ashtakas. Samwat 1835. The first volume refers to the third Ashtaka which is really lacking.

ञ 2nd Ashtaka, from the 2nd Adhyāya to the end of the Ashtaka. Written on palm-leaves in Grantha character.

The Sanskrit College Library, Benares.

ट 2nd Ashtaka. Samwat 1851.

The Ānandāshrama, Poona.

ण Ashtakas 1 to 4.

ण 2nd Ashtaka.

The State Library, Bikaner.

य A complete MS. of the commentary written in 1747 of Samwat Era. This MS. could not be fully availed of as it was discovered only after the major portion of this volume had gone through the press. We have, however, consulted it for important readings as will be seen from the discussion of readings. It will, of course, be utilized in editing the subsequent volumes.

र Ashtakas 1 to 8 complete. From the private library of Shrimant Sardar M. V. Kibe of Indore. The first volume wrongly refers to Veda-Shāstra-Sampanna Digambar Shastri Nene as the source of this MS.

स Ashtakas 2, 5 & 7. Shaka 1596. From Veda-Shāstra-Sampanna Chidambar Dikshit of Badli, Dist. Belgaum.

भ Ashtakas 3 to 8 complete and some portion from 164th hymn of the first Maṇḍala. Procured from Veda-Shāstra-Sampanna Kriṣṇāchārya Malgi of Bagalkot, Dist. Bijapur.

च Ashtakas 1, 2, 4, 5, 6, 7 & 8. Shaka 1779. This MS. arrived just after some portion of this volume had been printed. Veda-Shāstra-Sampanna Mahābaleshwar Dikshit of Gokarna, Dist. N. Kanara, kindly lent it to us from his private collection.

ज 3rd Ashtaka only. From Veda-Shāstra-Sampanna Dattatreya Prabhakar Khadilkar of Poona.

Classification of the above MSS.

Ashtaka II—

Division I—त-थ-न-व—conforming to our text. Subdivisions—(a)—न-व—more approximate to the text. (b)—त-थ—gives explanatory and also supplementary readings.

Division II—क-झ-झ१-म—differs much from the text, but generally supports readings different from those of Prof. Max Müller. झ१, being in Grantha character, sometimes differs from the rest.

Division III—ख-ग-च-ज-ञ-ण-ग१—gives a considerable number of variants. Subdivisions—(a) ख-च-ञ, (b) ग-ज-ग१. ण generally resembles ग-ज-ग१, but sometimes agrees with the text.

Ashtaka III—

Division I—त-न-भ-ल-स—closely conforming to the text.

„ II—घ-प-फ. फ sometimes differs from घ-प; घ-प omit grammatical portions and alternative explanations.

Division III—ख-ग-च-ज-ण—differs frequently from the text. Subdivisions—(a) ख-ग-च, (b) ज-ण.

Ashtaka IV—

Division I—ग-घ-ज-झ—mostly conforming to the text. झ occasionally differs. घ always omits the grammatical portion and alternative explanations and abridges the introduction to hymns; while ग-ज do so from the fourth Ashtaka.

Division II—ख-च-ण-प-फ-ब—shows some differences with the text. Subdivisions—(a) ख-च-ण—introduction to hymns is a little abridged. (b) प-फ-ब.

Division III—झ-त-न-भ-र—also shows differences with the text, frequently resembling ख-च-ण. These MSS. omit a number of words from the commentary.

In choosing readings we have given due importance to the authenticity of manuscripts. Every reading adopted in the text is generally based on manuscript or printed material. Sometimes we have had to adopt readings on the authority of even a single manuscript. The mere number of manuscripts has had no influence in the selection of readings. Prof. Max Müller says that he has manufactured readings out of the incorrect material before him and, in a few cases, even without any manuscript authority. Such readings have been marked *झ. Some of the readings so manufactured by him

have been found in certain MSS. used by us. Readings other than these suggested by him have been adopted even though they have not been supported by any MS. in our possession. The Bombay edition does not mention the MS. material on which its text is based. But on comparison of that edition and our MSS., we feel convinced that MSS. were utilized by the editors. In a few cases, therefore, we have adopted the Bombay readings where our MSS. and Prof. Max Müller's edition have failed. We too have manufactured a few readings when all the above sources could give us no guidance. We have frequently differed from Prof. Max Müller and most of the above MSS. generally support our text in almost all such cases. We have stated reasons for such difference where necessary and have also quoted the readings in the Bombay edition ; vide discussion of readings at the end of the Sanskrit preface.

It is obvious that the reliability of a work like this depends on a number of complete and independent manuscripts acquired from different parts of India. In editing the first volume, we were able to consult a few palm-leaf manuscripts from the South. In the case of the present volume, however, we had only one and that too, covering only a portion of the second Ashtaka. These palm-leaf manuscripts form a class by themselves. They generally contain better readings and also occasionally additional elucidation. The importance of these MSS. will be evident from the foot-notes to the first volume. We hope to secure more manuscripts of this class for the 'subsequent volumes.

We gratefully acknowledge the many critical reviews, suggestions and encouragements from renowned scholars, which the publication of the first volume called forth. Their kind yet discriminating appreciation has redoubled our enthusiasm and energy for a task admittedly taxing and arduous. A critic remarks that "no MSS. of the text portions appear to have been consulted". But we have followed the traditional recitation of the Samhitā and the Padapāṭha; we do not think that there can be differences with regard to these two. We do not attach any importance to manuscripts in such a matter. Another critic remarks that we had not utilized manuscripts from Nepal. But on enquiry we were informed by Rājaguru Pandit Hemarāj of that State that no manuscripts of Sāyaṇa's commentary were available there; he also stated that the one MS. he knew of was merely a copy

of a printed work. We need not say that we have used every material available so far. It is the duty of lovers of Vedic literature to search for more manuscripts so that the edition may be as faultless and as useful as possible.

Notwithstanding scrupulous care, misprints have unfortunately occurred, a full list of which will be found at the end. We request our readers to bring defects to our notice and we shall see in future volumes that such defects do not recur.

In conclusion, we feel it a duty to thank those institutions and individuals who have so kindly and so readily lent us or procured for us valuable manuscripts. We cannot conclude without expressing our deep sense of gratitude to the generous-hearted ruling princes in Kathiawar, Rajputana, Central India and the Southern Maratha Country and also those others that are helping us in our undertaking. Especially we must mention here with deep regard and gratitude the name of Her Highness Mahārāni Saubhagyavati Indirābāi Mā Saheba Holkar, Indore, whose encouragement has been of immense service to us. Financial reasons have delayed the publication of this volume and the delay would have been greater, but for the timely noble assistance rendered by Her Highness. In obedience to Her Highness's earnest desire we are dedicating this volume to the sacred memory of her revered Guru Shrimat Paramahansa Parivrājākāchārya Shri Vāsudevānanda Saraswati Tembe Swāmi who departed this life some twenty five years ago. It is well known what a great Yogi he was and how he brought many an erring soul to the path of righteousness. We must also acknowledge the services of Mr. S. R. Sardesai, manager of the Samartha Bhārat Press, who has helped in making this edition as accurate as possible. We hope, this volume, too, will meet with the approval of scholars.

20th December, 1936
Vaidika Samshodhana Maṇḍala,
Tilak Memorial, Poona 2 (India)

N. S. SONTAKKE
Managing Editor

The Executive Committee of the V. S. Mandala

President

Prin. V. K. Rajawade, M.A.

Vice-President

Mr. C. V. Vaidya, M.A., LL.B.

Members

Mr. N. C. Kelkar, B.A., LL.B.

Shrimant Sardar M. V. Kibe, M.A.

Mr. J. S. Karandikar, B.A., LL.B.

Mr. Y. R. Date, B.A., LL.B.

Āyurvedāchārya P. G. Nanal Shastri

Vidyānidhi Siddheshwarashastri Chitrav

Āchārya V. P. Limaye, B.A., (T.U.)

Secretaries

Mr. N. S. Sontakke, B.A. (T.U.)

Mr. S. K. Bhawe, B.A. (T.U.)

प्रास्ताविकम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथायम् ऋग्वेदसंहितायाः श्रीसायणाचार्यभाष्यसमेतायाः द्वितीयादिपञ्चमान्तमण्डलचतुष्ट-
यात्मको द्वितीयो भागः विद्वज्जनकरकमलेषु सादरं समर्प्यत इति निवेदयितुमतिमात्रं मोक्षामहे ।

प्रथमभागवदस्यापि संशोधने बहूनि भाष्यलिखितपुस्तकान्युपयुक्तानि । तेषां संज्ञाधो
निर्दिश्यते—

पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राच्यविद्यासंशोधनमंदिरसंबन्धीनि—

क $\frac{18 B}{1870-71}$ द्वितीयाष्टकभाष्यम् । लेखनकालः संवत् १६०९ । पृष्ठमात्रावन्त्यक्षराणि ।

ख $\frac{5}{1916-18}$ $\frac{4}{1916-18}$ द्वितीयाष्टमान्ताष्टकसप्तकभाष्यम् । लेखनकालः शकः १७३९ ।

ग $\frac{15}{\text{Vis. I.}}$ द्वितीय-तृतीय-चतुर्थाष्टकानां भाष्यम् ।

घ $\frac{4}{\text{Vis. I.}}$ तृतीयादिसप्तमान्ताष्टकपञ्चकभाष्यम् । लेखनकालः संवत् १७८५ ।

मुम्बापुरीस्थ—‘ रॉयल एशियाटिक सोसायटी ’-संबन्धिग्रन्थसंग्रहालयादानीते—

च ZZ A 21 प्रथमादिषष्ठान्ताष्टकषट्कभाष्यम् । प्रथमभागसंशोधनार्थमिदमुपयुक्तम् ।

ज B. D. 115 and 240 द्वितीयादिपञ्चमान्ताष्टकचतुष्टयभाष्यम् । प्रथमभागे द्वितीयाष्टकसंशो-
धार्थं यत् ज-संज्ञाङ्कितं पुस्तकमुपयुक्तं तदेतदेव ।

वटोदर(बडोदा)नगरस्थित-‘ ओरिएण्टल इन्स्टिट्यूट ’-संबन्धिग्रन्थसंग्रहालयादानीतानि—

र ACC. 12211 चतुर्थाष्टकभाष्यम् । पृष्ठमात्रावन्त्यक्षराणि । लेखनकालः संवत् १४५२ ।

ल ACC. 12210 तृतीयाष्टकभाष्यम् । संवत् १८८० ।

व ACC. 12231 द्वितीयाष्टकभाष्यम् । संवत् १८७७ । मध्ये कचिन् कचिन् पत्राणि विनष्टानि ।

प्रथमभागोऽस्योल्लेखः कृतः । परंतु तत्र प्रमादात् १२३३१ इति क्रमाङ्को दत्तः ।

लण्डननगरस्थित—‘ इन्डिया ऑफिस लायब्ररी ’-नामकग्रन्थसंग्रहालयादानीतानि—

प 2992-2999 (R.R. 14 C) आदित आरभ्य अष्टमाष्टकान्तं समग्रं भाष्यम् ।

फ 3126 -3129 (R.R. 15 f) , , , ,

ब 1861-64 (R. R. 4 d) तृतीयाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकान्तं भाष्यम् ।

मद्रपुर(मद्रास)निकटवर्ति-अडयारग्रामस्थित-‘ थिऑलॉजिकल सोसायटी ’—संबन्धि-
ग्रन्थसंग्रहालयादानीते—

झ प्रथमद्वितीयचतुर्थपञ्चमाष्टमाष्टकानां भाष्यम् । प्रथमभागप्रस्तावनावामिदमुल्लिखितम् । परंतु
तत्र तृतीयाष्टकस्यापि भाष्यमस्तीति यन्निर्दिष्टं तत्प्रामादिकम् ।

अ१ द्वितीयाष्टकस्य द्वितीयाध्यायमारभ्य द्वितीयाष्टकसमाप्तिपर्यन्तम् । इदं ग्रन्थलिपिलिखितं तालपत्रपुस्तकम् ।

पुण्यपत्तनस्थ-‘आनन्दाश्रम’-संबन्धग्रन्थसंग्रहालयादानीति—

ण प्रथमाष्टकादारभ्य चतुर्थाष्टकान्तं भाष्यम् ।

ण१ द्वितीयाष्टकभाष्यम् ।

ज द्वितीयाष्टकभाष्यम् । वाराणसीस्थ—‘संस्कृत-महाविद्यालय’-संबन्धि । संवत् १८५१ ।

त तत्तौरनगरस्थ—सरस्वतीमहालग्नग्रन्थसंग्रहालयस्थं समग्रं भाष्यम् ।

थ तृतीयचतुर्थवर्जमितरेषामष्टकानां भाष्यम् । वैराज (चाई) क्षेत्रस्थित-प्राज्ञपाठशालासंबन्धि । प्रथमभागमुद्गणानन्तरमिदमुपलब्धमतस्तत्त्वशोधने नास्योपयोगः कर्तुं पारितः ।

न प्रथमाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकान्तं समग्रं भाष्यम् । इन्दूर-नगरवास्तव्य-श्रीमत् मा. वि. क्लिबे-महोदयानामिदं पुस्तकम् । प्रथमभागप्रस्तावनायां वेदशास्त्रसंपन्न-दिगम्बरशास्त्री तेने-महाशयानामिदमिष्यजानत उल्लिखितमिति मन्तव्यम् ।

भ अस्यवामीयसूक्ते (म. १ सू. १६४) केषांचिन्मन्त्राणां तथा तृतीयाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकान्तभागस्य च भाष्यम् । इदं पुस्तकं विजापूरप्रान्तीय वागलकोटग्रामवास्तव्य-कृष्णाचार्य-मलगी-महोदयैर्दत्तम् ।

म द्वितीय-पञ्चम-सप्तमाष्टकानां भाष्यम् । लेखनकालः शकः १५९६ । इदं पुस्तकं वेणुग्राम- (बेलगांव) प्रान्तीय-बडलीग्रामवास्तव्य-चिदम्बरदाक्षितमहोदयैर्दत्तम् ।

य प्रथमाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकान्तं समग्रं भाष्यम् । बिकानेरराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयस्थम् । अस्य पुस्तकस्योपलब्धेः प्रागेव एतद्भागमुद्गणमवसितप्रायमासीत् । अतः प्रधानानामेव केषांचिःपाठानां पाठभेदादिविचारे संग्रहः कृतः । तथाप्यवशिष्टभागमुद्गणे इदं पुस्तकं सुष्ठुपयोक्ष्यते ।

श तृतीयाष्टकवर्जं समग्रं भाष्यं १७७९ शके लिखितम् । इदं पुस्तकं गोकर्णक्षेत्रवास्तव्य-वेदशास्त्रसंपन्न-महाबलेश्वरदीक्षितमहाशयैर्दत्तम् । अस्य भागस्य कियदंशमुद्गणानन्तरमिदमुपलब्धम् ।

स तृतीयाष्टकभाष्यम् । पुण्यपत्तनवास्तव्य-वेदशास्त्रसंपन्न-दत्तात्रेयशास्त्रि-ग्याडिलकर-महाशयैर्दत्तम् ॥

एतेषु पुस्तकेषु समानपाठाद्युपलम्भनिबन्धनं केषां केषां परस्परसादृश्यं समीक्षितमिति निरूप्यते ।

द्वितीयाष्टकपुस्तकमध्ये तावत्—

१ त-थ-न-व-पुस्तकेषु पाठाः प्रायशः समाना एव अस्मत्स्वीकृतपाठानुसारिणश्च । तत्रापि न-व-पुस्तकपाठानामस्मदीयपाठानां च विशेषतः साम्यमुपलभ्यते । त-थ-पुस्तकयोः कचिदधिकानि विवरणवाक्यान्युपलभ्यन्ते ।

२ क-झ-झ१-म-पाठाः अस्मत्स्वीकृतपाठेभ्यः प्रायशो विभिन्नाः तथापि यत्र संक्षुल्लरपाठेभ्यो विभिन्नाः पाठा अस्माभिः स्वीकृताः तत्रैते अस्मत्स्वीकृतपाठैः संबन्धन्ते ।

३ ख-ग-व-ज-ज-ण१-पुस्तकेषु बहवः पाठभेदा उपलभ्यन्ते । तत्रापि ख-च-झ-पुस्तक-पाठानां ग-ज-ण१-पुस्तकपाठानां च विंशपतः परस्परसाम्यं दृश्यते । ण-पुस्तके पाठभेदा न्यूनाः ये चोपलभ्यन्ते ते ग-ज-ण१-पुस्तकपाठसंवादिनः ।

तृतीयाष्टकपुस्तकेषु—

१ त-न-भ-ल-म-पुस्तकानि मूल(text)पाठानुसारीणि ।

२ घ-प-फ । प्रायशः परस्परसाम्यवन्ति । तत्रापि फ-पुस्तकमितराभ्यां भिद्यते क्वचित् । घ प - पुस्तकयोः व्याकरणप्रक्रिया विकल्पितार्था इत्यादयो न सन्ति ।

३ ख-ग-च-ज-ण । बहुत्र मूलपाठविसंवादीनि । एवंपि ख-ग-च-पुस्तकानां ज-ण-पुस्तकयोश्च विशेषतः परस्परसाम्यमुपलभ्यते ।

चतुर्थाष्टकपुस्तकेषु—

१ ग घ-ज-श । एतानि मूलपाठविसंवादीनि । घ-पुस्तके, चतुर्थाष्टकादारभ्य ग-ज-पुस्तकयोश्च व्याकरणप्रक्रियादिकं न विद्यते, प्रतिसूक्तं ऋष्यादिबोधकप्रस्तावनायाश्च संक्षेपः कृतः ।

२ ख-च-ण-प-फ-ब । क्वचिन्मूलपाठविसंवादीनि । एवंपि ख-च-ण-पुस्तकानां प-फ-ब-पुस्तकानां च विशेषतः परस्परसाम्यं दृश्यते । ख-च-ण-पुस्तकेषु प्रतिसूक्तं ऋष्यादिबोधकप्रस्तावनायाः संक्षेपः कृतोऽस्ति ।

३ झ-त-न-भ-र । एवंपि मूलपाठविसंवादः क्वचिदुपलभ्यते । एतानि ख-च-ण-पुरतः सहापि सामान्यतः साम्यमावहन्ति । एषु सप्तैवपि पुस्तकेषु इतस्ततः पदानि वाक्यानि च गलितानि ।

इमानि सर्वाण्यपि लिखितपुस्तकान्यवलोक्य एतदुपलब्धाः विभिन्नाः पाठाः सम्प्राप्तिरस्माभिः । तत्र ये अर्थतः शब्दतत्त्वानुवद्याः ते मूलं स्वीकृताः । एकस्मिन्नपि पुस्तके समीचीनः पाठ उपलब्धश्चेत् प्रायशः स एव स्वीकृतः । परन्तु क्वचित्क्वचित्सर्वेष्वपि पुस्तकेषु लेखकप्रमादनिबन्धनाः अशुद्धा एव पाठा उपलभ्यन्ते । एतादृशस्थलेषु प्रायशः शुद्धपाठाः स्फुटं शक्यन्त एवानुमातुम् । मैक्स-मुल्लरपण्डितैरपि एतादृशस्थलेष्वभ्यूहिता एव पाठाः स्वीकृताः । परंवेतैरभ्यूहिताः केचित् पाठा अस्मदीयादर्शपुस्तकेष्वुपलभ्यन्ते । यत्र आदर्शपुस्तकेषु शुद्धपाठा नोपलब्धाः तत्र मैक्समुल्लरस्वीकृता एव पाठाः प्रायशः अस्माभिरपि स्वीकृताः । ये च मैक्समुल्लरमहाशयैर्मूलपुस्तकेष्वनुपलब्धाः पाठाः संभावना-मात्रेण स्वीकृताः तेऽस्माभिः पाठभेदादिविचारे निर्दिष्टाः । एतेषां पृथगवगमार्थं मे इत्यक्षरात्पूर्वं ताराचिह्नमपि कृतं समस्ति । मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकस्य मूलपुस्तकं किमिति तत्संशोधकैर्न निर्दिष्टमस्ति । तथापि तत्पुस्तकस्यास्मदीयादर्शपुस्तकानां च तुलनयेदमवगम्यते यत्तैरपि संशोधनकृते कानिचित् पुस्तकान्युपायुज्यन्तेति । तस्माद्यत्रास्मदीयादर्शपुस्तकेषु मै-पुस्तके च शुद्धपाठा नोपलब्धा एतादृशेषु द्वित्रेषु प्रदेशेषु मुम्बापुरीपुस्तकपाठा अप्यस्माभिः स्वीकृताः । यत्रादर्शपुस्तकेषु पूर्वोक्तमुद्रितपुस्तकयोश्चाशुद्धा एव पाठा उपलभ्यन्ते तत्रास्माभिरपि पाठा अभ्यूहनीया एव संवृत्ताः । परंवेतादृशप्रदेशाः अतीव विरलाः । अस्मिन् भागे बहुत्र मैक्समुल्लरपुस्तकपाठापेक्षया समीचीना विभिन्नाः पाठा अस्माभिः प्रायशः बहुलिखितपुस्तकानुसारेण स्वीकृताः, ते सर्वेऽपि पाठभेदादिविचारे प्रपञ्चिता एव । एतादृशस्थलेषु मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकपाठा अपि तुलनार्थं पाठभेदादिविचारे उल्लिखिताः ।

प्रथमभागसंशोधने तावन् कानिचन दाक्षिणात्यानि तालपत्रपुस्तकान्यस्माभिरुपलब्धानि । परंवेतज्जागसंशोधनार्थमेकमेवोपलब्धम् । तदपि द्वितीयाष्टके केषांचिदध्यायानामेव । एतेषु पुस्तकेषु

नागरीलिपिलिखितपुस्तकपाठेभ्यो भिन्नाः समीचीनतराश्च पाठा बहुश उपलभ्यन्ते । प्रथमभागस्थाना-
मेतत्पुस्तकपाठानामवलोकनेनैवैतेषां वैशेष्यमवगन्तुं शक्यते । याक्छक्यमस्माभिरैतादृशपुस्तकसंपादने
प्रयत्नः क्रियत एव ।

यैश्च मर्नाधिप्रवरैः प्रथमभागप्रकाशनानन्तरं तद्गुणदोषपरीक्षणेन उपयुक्तसूचनाभिश्च अस्माक-
मतिमहत्थेतस्मिन् कार्ये प्रवृत्तिरूपसहस्रं द्विगुणीकृतौ तेभ्यो बहुशो धन्यवादान् वितरामहे । केनचित्सु-
धिया निरूपितमासीत् यत्संहितापदपाठयोः संशोधने न कान्यपि पुस्तकानि प्रमाणीकृतानीति प्रति-
भातीति । अत्रेदं ब्रूमो यन्मात्रयापि भ्रमप्रमादादिदोषरहितोऽनादिकालप्रवृत्तं वैदिकसंप्रदाय एवास्माभिः
प्रमाणीकृत इति । लिखितपुस्तकेषु लेखकप्रमादानां संभाव्यमानतामनुचिन्त्य द्वाभ्यां श्रोत्रियप्रवराभ्यां
संहितापदपाठयोः संशोधनमकारि । अपरेण विपश्चिता समसूच्यत यत् नेपालदेशस्थानि भाष्यपुस्तकानि
संशोधनकृते नोपयुक्तानीति । परंतु नेपालमहाराजगुरुवः पण्डितवर्याः हेमराजमहोदयाः पत्रद्वारास्माभिः
पृष्टा एवं निवेदयन्ति—सायणभाष्यपुस्तकं तद्देशे नास्त्येव । यत्कुत्रचिदेकं विद्यते तत्कस्यापि मुद्रित-
पुस्तकस्य प्रतिलिपिरेवेति । यथोपलभ्यमानास्माभिः संशोधनकृते पुस्तकानि समग्राहिषत । यत्र
क्वचिदस्माभिरज्ञातानि पुस्तकानि विद्यन्ते चेत् वेदविद्याप्रेमिनोऽस्मानवगमयेयुरिति संप्रार्थयामहे येन
तेषामुपयोगः संशोधनविधौ क्रियेत ।

अङ्गीकृतायामपि महत्यां जागरूकतायां ये केचन मुद्रणदोषाः समभवन् तेऽन्ते संगृहीताः । यदीतरे
केचन दोषाः सुधियां दृष्टिपथमवतरेयुस्तेऽस्माकं निवेदनीया इत्यभ्यर्थ्यते, येनैतादृशदोषपरिहरणेऽस्माभिः
इतः परं यत्न आस्थीयेत ।

अन्ते च अस्यापि भागस्य संशोधनकृते भाष्यलिखितपुस्तकदानेनास्माननुगृहीतवता-
मुपकारभरमविस्मरणीयं मन्यामहे । अपि च यैश्च सौराष्ट्र-राजस्थान-मध्यभारत-महाराष्ट्रादि-
देशीयैर्नृपवयैरितरैश्चोदारहृदयैरेतद्भागप्रकाशनार्थमनल्पेन द्रविणदानेन साहाय्यकमारचितं तेषामपि
बहुशो धन्यवादान् वितरामहे । अत्र च इन्दूरनगरस्थ-होळकरकुलेन्दिराया महाराज्या सौ. इन्दिरादेव्या
नाम विशेषत उल्लेखार्हं मन्महे । यथेषा महाराज्ञी सामयिकेन द्रव्यदानेन नोपाकरित्यत् तत्तत्तद्भाग-
प्रकाशनमितोऽपि व्यलम्बिष्यत । एतस्या एव महाराज्या आदेशादयं भागः एतत्परमपूज्यगुरुणां ब्रह्मीभूत-
श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिनां स्मृतये समर्प्यते । एते च योगिवर्याः
स्वसूक्तिभिलोकानां मोहजालमपाकुर्वन्त इमां भारतभूमिमलमकार्षुः, उपपञ्चविंशवत्सरेभ्यः प्राक् ब्रह्मभूयं
चागमन् । अपि च श्रीसमर्थभारतमुद्रणालयाधिकृतानां श्री. स. रा. सरदेसाई—महाशयानामपि
कृतज्ञतां प्रदर्शयामहे । अन्ते चायमपि भागः प्रथमभागवत् बुधानामादरार्हः स्यादित्याशास्महे ।

१८५८ शकवत्सरे

मार्गशीर्षशुद्धसप्तम्याम्

}

विद्वज्जनविधेयो वै. सं. मण्डलकार्यवाहः

सोनटके इत्युपाह्वो नारायणशर्मा

॥ पाठभेदादिविषयकविचारः ॥

मं = मॅक्समुल्लरसंशोधितपुस्तके । एतस्मात्पूर्वं यत्र * एतच्चिह्नं दत्तं तत्र मॅक्समुल्लरमहाशयानां तत्संशोधितपुस्तकेषु तादृशः पाठो नोपलब्ध इति मन्तव्यम् ।

मु = मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तके ।

§ = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते । परंतु यत्र य-पुस्तकपाठः पृथङ्निर्दिष्टः तत्र तद्वर्जितिरिक्तेषु बोध्यम् ।

× = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति । अत्रापि य-पुस्तकपाठः पृथङ्निर्दिष्टश्चेत् तद्व्यतिरिक्तेषु नोपलभ्यते इत्यर्थो ज्ञेयः ।

२. १ सनन्तस्य—अत्र ‘हमो हस्वात्’ (पा. सू. ८. ३. ३२) इति सूत्रेण यद्यपि ‘सन्नन्तस्य’ इति भाष्यं तथापि ‘आगमशास्त्रमनित्यम्’ इति परिभाषया समाधेयोऽयं पाठः । एतादृशस्थलेषु क्वचित् ङमुडागमसहितः क्वचित् तद्विरहितश्च पाठः लिखितपुस्तकेषु उपलभ्यते । यथोपलम्भं चास्माभिः स्वीकृतः । वैयाकरणैस्तु ‘सन्नन्तः’ इत्यादौ ङमुडागमः क्रियते । ‘यङ्मन्तः, यणचि’ इत्यादौ न क्रियते च ॥ २.२ आशु शीघ्रं शुचं दीप्तः सन् यतः संसेव्यते—ख-च-ण१-य । आशु शीघ्रं शुचा दीप्ता सन् यतः संसेव्यते—ज्ञ-ण-थ-न-व । आशु शीघ्रं शुचा दीप्ता सन् यतः संसेव्यते—क-झ । आशु शीघ्रं शुचा दीप्त्या सन् यतः संसेव्यते—त । आशु शीघ्रं शुचं दीप्तः सन् यतः संसेव्यते—*मं । आशु शीघ्रं शुचं दीप्तः सन् यतः संसेव्यते—मु । अत्र ‘आशु शीघ्रं शुचा दीप्त्या सन् यतः संसेव्यते’ इति पाठः स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः उपप्रेक्षन्ते ॥ २. १५ आग्नीध्रश्च—क-ख-च-झ१-ण१-भ-व-मु । अग्नीध्रश्च—थ-न-य-मं ॥ ३. १७ शोभनवीर्यं धनम्—§-मु । शोभनवीर्यम् । वीर्यं धनम्—मं । परंतु वीर्यशब्दस्य धनवाचित्वमितरत्र कापि न दृश्यते । ऋ. सं. १. ३६. १७, १. ४०. २, ३. १०. ८ इत्यादिप्रदेशेषु सुवीर्यशब्दस्य शोभनवीर्योपेतं धनमिति धनं विशेष्यत्वेनाध्याहृत्य व्याख्यानं दृश्यते । अस्मत्स्वीकृतपाठेऽपि शोभनवीर्यम् इत्यस्य बहुव्रीहिमाश्रित्य शोभनवीर्योपेतमिति धनविशेषणत्वेन अर्थो बोध्यः ॥ ४. १० जुन्नः—क-म-य । उत्पन्नः—मं-मु ॥ ५. १८ पितृत्वकामाय पितृत्वेन भ्रातृत्वकामाय भ्रातृत्वेन पुत्रत्वकामाय पुत्रस्थानीयो भवसि । अत्र अग्निनिष्ठं पितृत्वादिकं कामयमानाय—अग्निं स्वपितृत्वेन भ्रातृत्वेन पुत्रत्वेन वा कामयमानाय—इत्यर्थो बोध्यः ॥ ५. २५ मन्त्रप्रतिपाद्याकारेण । लिखितपुस्तकेषु ‘मन्त्रप्रतिपाद्याकारेण’ इति दृश्यते तदशुद्धं प्रतिभाति ॥ ६. १० होमनिष्पादिका—क-म-मु । होमनिष्पादिका ?—मं । अपाणिनीय एष पाठः ॥ ६. १४ एतन्नियामिका—झ१-ण-म । एतन्नियामिका ?—मं-मु । एषोऽप्यपाणिनीयः ॥ ७. २० वसुः—§-मं-मु । अत्र ‘शुचिः’ इत्यस्य स्थाने ‘वसुः’ इति भाष्यकारः पठितवान् ॥ ८. ३-४ मन्त्रसहितमथनेन—§-मु । शोभनमन्त्रसहितमथनेन—मं ॥ ८. १६ एतद्व्यं प्राधान्याभिप्रायम्—§-मु । एतद्व्यं प्राधान्याभिप्रायम् ?—मं ॥

९. ६ प्रवर्धत—म-वर्जपुस्तकेषु मं-पुस्तके च । प्रवर्धयत—म-मु । अयमेव युक्तः पाठः ॥ ९. १० अग्निपाटवे सति शारीरं बलं भवतीति प्रसिद्धम्—झ१ । अग्निपाटवे सति शारीरं भवतीति प्रसिद्धम्—ख-ग-च-ण१ । अग्निपाटवे सति शरीरबलं स्य भवतीति सिद्धम्—क । अग्निपाटवे

सति शरीरं बलं भवतीति प्रसिद्धम्—थ-न-य-व । अग्निपाटवे सति शरीरबलं भवतीति प्रसिद्धम्—
मे । अग्नेः पाटवे सति शरीरं बलवत् भवतीति प्रसिद्धम्—मु ॥ १. १७ आकाङ्क्षन्ते—च-
अ१-अतिरिक्तेषु लिखितपुस्तकेषु । आकाङ्क्षन्ते—च-मे । आकाङ्क्षन्ति—अ१ ॥ १. १९ सुखसर-
णाधिकरणेषु—क-ख-ग-च-अ१-अ१-ण१-त-थ-न-य । स्वसराधिकरणेषु—मे । सरणाधिकरणेषु—
मु ॥ ११. १० तुलोकान्तरिक्षम्—ऽ-मे । अत्र तुलोकान्तरिक्षमिति सु-पुस्तके पाठः । अयमेव
साधुः ॥ ११. २४ वि दिद्युतुः । वि दिद्युतः—मे । परंतु अत्र वैदिका 'वि दिद्युतुः' इत्येव अधीयते ॥
१३. १८ पिता दीप्यते—मु । पिता दीप्यति—ख-ग-च-ण-त-थ-न-य-व । दीप्यति—क-म ।
दीप्यते—अ१ । पित्रा दीप्यते—मे ॥

१७. ५ समाङ्कताम्—मे-मु । समक्तम्—क-ख-अ-म । समङ्कताम्—ग-च-ज-ज्ञ-ण१-त-थ-
न-फ-य । मक्तम्—व ॥ १७. १०-११ सरस्वती एतन्नामिकं देवी तथा इत्या देवी भारती च-
क-अ-अ१-म । सरस्वती इलैतन्नामिका देवी भारती च—मे-मु । सरस्वती एतन्नामिका देवी भारती
च—य ॥

१९. २१ य एवं देवैः—ऽ । स एवं देवैः—म । एवं देवैः—मु ॥ २०. ६-७ यद्वा
अस्याग्नेः संवन्धिनी पुष्टिः यजमानविषया रण्वा स्वस्याग्नेः पुष्टिर्यथा रण्वा तद्वत्—थ-म ।
यद्वा अस्याग्नेः संवन्धिनी पुष्टिर्यथा यजमानविषया रण्वा तद्वत्—य-मे-मु । अग्नेः स्वीयपुष्टिर्यथा
रमणीया तद्वद्यजमानस्य पुष्टिरपि अग्नेः रमणीया इति अस्मत्स्वीकृतपाठमर्थः ॥ २०. ८ धक्षेः—
क-अ-म-य-मु । धक्षोः—मे ॥ २१. २१ व्यथाकराः—क-अ-म-मु । व्यथकराः ?—य-मे ॥ २१.
२२ संततानि—ऽ । संततानि—मे-मु ॥ २. १० छान्दसं भजन्तः ?—ख-ग-च-ण-ण१-त-
थ-य-व-मे । त्वां संभजन्तः—मु । अयं समीचीन इति प्रतिभाति ॥ पारोक्ष्येण—क-ख-ग-च-ण१-फ-
मु । पारोक्ष्येण ?—य-मे ॥ २२. १२ उपरऽधिकत्वेन—? मे । उपरि अधिकत्वेन—मु । अत्र 'उपरां-
धत्वेन' इति स्यादिति संभाव्यते ॥

२२. २८ प्रयक्षम् । 'प्रयक्षन्' इति पदपाठः । भाष्यकारः 'प्रयक्षम्' इत्यधीते ॥ २३. १४
पूर्वास्मिन् मन्त्रे—क-अ-थ-म । पूर्वं मन्त्रे—ख-ग-च-अ१-ण-ण१-न-य-व-मे-मु ॥ २३. १८ काव्या
काव्यानि—ख-ग-च-अ१-ण-न-म-मु । काव्यानि—य-मे ॥ २४. ८ अङ्गुलयः—ख-ग-अ१-ण-ण१-
न-य-मु । या अङ्गुलयः—थ-व-मे ॥ २५. १२ तमेव तस्मात्त्वम्—क-च-ण-थ-म-य-ल । त्वमेव
तस्मात्त्वम्—ख-ग-ण-मु । त्वमेव तस्मात्त्वम्—मे ॥ २५. १३ सर्वदेवार्थं यागम्—क-ग-च-ण-ण१-न-
म । सर्वदेवार्थयागम्—मे-मु ॥

२५. १६ अपराह्निक्याम् । अत्र 'आपराह्निक्याम्' इति भाष्यम् ॥ २६. ३ संस्वरमाणा
ह्युपसदमाचरन्ति—मे । संस्वरमाणा ह्युपसदाचरन्ति—य-मु ॥ २६. ५ स्तुत्युपबृंहितेन—मे-मु ।
२६. २२ युवतम्—ऽ-मु । युवतम्—मे ॥

२७. १७ श्रावणीकर्मणि—अ१-वर्जेषु । श्रवणाकर्मणि—मे-मु । अयमेव समीचीनः पाठः ॥
२७. २० युवतम्—ऽ-मु । युवतम्—मे ॥ २७. २१ मथनहविःस्तोत्रादिना—थ-वर्जितेषु । मन्थन—
मे-मु ॥ २८. ८ अल्पभुतीरिव—मे । अल्पभुतीरिव—य; अल्पभुतीरिव—मु ॥ त्मना । 'त्वया'
इत्यस्य स्थाने 'त्मना' इति भाष्यकारः पठति ॥

३०. ११ संचेमहि संगच्छेमहि—क-च-अ-अ१-ण१-म-ल-मु । संचेमहि—ख-ग-ण-थ-
न-य-मे ॥

३२. २६ यद्वा मनोता ?—ऽ । यद्वा मानयिता—*मे-मु ॥ ३३. ८ इत्यत्रोक्तः—ऽ-मे-
मु । अत्र 'अत्र' इति पदमनावश्यकम् । 'इत्यत्रोक्तः' नास्ति—य ॥ ३३. १९ हविष्पदानेन ।

एतादृशप्रदेशेषु 'हविःप्रदानेन' इति सविसर्गपाठः लिखितपुस्तकेषु दृश्यते । तथापि स व्याकरण-
विरुद्ध इति उपेक्षितः ॥

३४. १७ अश्वौ रथं वहतः—§-मै । अश्वौ वहतः—य । मु-पुस्तके एतच्चास्ति ॥ ३४. १८
उत अपि च अरुषा आरोचमानौ शुक्लवर्णवश्वौ वहतः—क-स-य-व । मै-पुस्तके एत-
च्चास्ति । उत अपि च अरुषा आरोचमानावश्वौ रथं वहतः—ण-मु ॥ ३५. १३-१४ सिञ्चामि
दीपयामि वा । 'घृ क्षरणदीप्योः' । लटि रूपम् । अस्मिन्तृचे (?) वाजसनेयकम्—
जुहाम्यग्निं हविषा घृतेन—क-स-म-व । अयं भागः मँक्समुल्लरमहाशयैर्नोपलब्धः । (तृचे=सवे—
म । जुहाम्यग्निं=जिघर्म्यग्निम्—म) । सिञ्चामि—मु । इदं ब्राह्मणवाक्यं 'जिघर्म्यग्निं हविषा,' 'आ
विश्वतः प्रत्यञ्चम्' इति मन्त्रद्वयस्य व्याख्यानरूपं दृश्यते । परं त्वेतादृशानुपूर्वी कुत उद्धृतेति न
ज्ञायते । शतपथब्राह्मणगतः एतन्मन्त्रव्याख्यानरूपः काण्वमात्र्यंदिनशाखयोः प्रायशः समानः
ब्राह्मणभागः अधो दीयते—

आ त्वा जिघमि मनसा घृतेनेति । आ त्वा जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येतत्प्रतिक्षियन्तं
भुवनानि विश्वेति प्रत्यङ् लोप सर्वाणि भुवनानि क्षियति पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तमिति पृथुर्वा एष
तिर्यङ् वयसो बृहन्धूमेन व्यचिष्टमन्त्रै रभसं दशानमित्यवकाशवन्तमक्षैरन्नादं दीप्यमानमित्येतत् ॥ १९॥
आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघमीति । आ सर्वतः प्रत्यञ्चं जुहोमीत्येतदरक्षसा मनसा तज्जुपेत्यहेड-
मानेन मनसा तज्जोपयेत्येतन्मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निरिति मर्यश्रीर्लोप स्पृहयद्वर्णोऽग्निर्नाभिर्मृशे
तन्वा जर्भुराण इति न ह्येषाऽभिर्मृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ २० ॥

तैत्तिरीयसंहितायामप्येतन्मन्त्रद्वयव्याख्यानमुपलभ्यते । यथा—जिघमि ॥ ४ ॥ अग्निं मनसा
घृतेन प्रतिक्षयन्तं भुवनानि विश्वा । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्टमन्त्रै रभसं विदानम् । आ त्वा
जिघमि वचसा घृतेनारक्षसा मनसा तज्जुपस्व । मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिर्मृशे तनुवा जर्हषाणः
(तै. सं. ४. १. २. ४-५) ॥

जिघर्म्यग्निं मनसा घृतेनेत्याह । मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति । प्रतिक्षयन्तं भुवनानि
विश्वेत्याह । सर्वं लोप प्रत्यङ् क्षेति । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तमित्याहालो लोप जातो महान् ॥ २ ॥
भवति । व्यचिष्टमन्त्रै रभसं विदानमित्याहाल्लोपमेवास्मिन् स्वदयति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेदा त्वा
जिघमि वचसा घृतेनेत्याह । तस्मात्तत्पुरुषो मनसाभिगच्छति तद्वाचा वदत्यरक्षसेत्याह रक्षसामपहस्यै ।
मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निरित्याहापचितिमेवास्मिन् दध्रात्यपचितिमान्भवति य एवम् ॥ ३ ॥ वेद मनसा
त्वी तामाप्नुमर्हति यामध्वर्युरनम्रावाहुतिं जुहोति मनस्वतीभ्यां जुहोत्याहुत्योराप्यै द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै
(तै. सं. ५. १. ३. २-४) ॥

३५. १४ पृथिव्या एष वयसा—§ । पृथुं तिरश्चा वयसा—मै-मु ॥ ३५. १५ इत्यनवका-
शनवन्तम्—स-त-थ । इत्यनवकाशनवलम्—ख-ग । इत्यनवकाशनवनम्—ण-य । इत्यनवकाश-
नवतम्—म । इत्यवकाशनवन्तम्—मै-मु ॥ ३६. ८ ब्रूयाम—म-मु । ब्रूयामः ?—य-मै ॥

३८. २२ एकधातुः अनुवादः—ख-ग-ण१-य-व-मु । एकधातोरनुवादः—मै ॥ ३८. २२
लुङि रूपम्—§ । अत्र 'लुङि रूपम्' इति भाव्यम् ॥ ३८. २४ लुङि रूपम् । लङि रूपम् ?—§ ॥

३९. १४ महान्तम्—ख-स१-फ-मु । मै-पुस्तके एतच्चास्ति ॥ ३९. २४ मनुष्याणां रहितम्—
मै-मु । 'मनुष्याणामहितम्' इति पाठः स१-पुस्तके उपलब्धः स एव समीचीनः प्रतिभाति ॥ ४०. २
वञ्चनानि—स१-ण-त-थ-मु । वचनानि—य-मै ॥ ४०. २० प्रकृष्टं शंसनम्—क-स-स१-ण-त-थ-
न-म-य-व । प्रकृष्टशंसनम्—मै-मु ॥ ४१. ३ दानभोगायार्हतया—क-स-म-व-मु । दानभागायार्हतया—
मै ॥ मन्दसानाः—क-स-व । मदन्तः—मै । मन्दसाना मदन्तः—मु ॥ ४२. ६ अडागमः । अत्र

‘ आडागमः ’ इति भाष्यम् ॥ ४२. ७ भवन्ति । वेति पूरणः—क-झ-म-व-मु । भवेति पूरणः—य । भवन्तीति पूरणः—मै ॥ ४२. २२ थास आर्धधातुकरवात्—झ१ । इतरेषु मै-पुस्तके च ‘ वा स आर्धधातुकरवात् ’ इति पाठः । परंतु सोऽशुद्ध इति प्रतिभाति । वा आर्धधातुकरवात्—मु ॥ ४२. २३ ऊर्णवाभिः—म । ऊर्णनाभिः—य-मै-मु ॥ और्णः । अत्र म-पुस्तकस्थः और्णवः इति पाठः समीचीनतरः ॥ ४३. २२ तीर्णतमस्कस्य—क-ख-ग-च-झ-झ१-ण१-फ-म-व । तीर्णनमस्कस्य—ण-थ-न-य-मै । तीर्णतमस्य—मु ॥

४४. २२ सूक्तं शंस्येत्—च-ण१ । शंस्येत्?—य-मै-मु ॥ ४५. २१ भूवादिः ? । ‘ भौवा-दिकः ’ इति भाष्यम् ॥ ४५. २१ अस्मिन् पक्षे भवतेर्व्यत्ययेन वसः—*मै-मु । अस्मिन्यज्ञे प्रत्यये व्यत्ययेन वसः—य । इतरेष्वशुद्धाः पाठाः । ४६. ९ तस्तम्भ निरुद्धामकरोत्—झ१-य-मु । तस्तम्भनिरुद्धामकरोत् ? —मै ॥ ४६. १६ ‘ रीङ् स्रवणे ’ । क्रयादिः—क-झ१-म-मै । रीङ् श्रवणे । क्रयादिः—य-मु । धातुपाठे तु ‘ री गतिरेपणयोः ’ इति क्रयादौ पठितम् । ‘ रीङ् श्रवणे ’ इति दिवादौ । ऋ. सं. १. ५६. ६, १. ११७. ११, ३. ६०. २ इत्यादिमन्त्रभाष्येषु ‘ री गतिरेपणयोः । क्रयादिकः ’ इत्येव उपलभ्यते ॥ ४७. ७ जिघृक्षितम्—क-झ-म-मु । जिघृक्षतम्—य । जिघृक्षेस्तम्—*मै ॥ ४७. १६ तथा च मन्त्रः—क-झ-म-मु । तथा च मन्त्रे—य । तथा च मन्त्रैः ?—मै ॥ ४७. २१ निर्धारणीयमहिमोपेतः—क-झ-म । निर्धारणमहिमोपेतः—य-मै-मु ॥ ४८. २५ अमिषाः शशवः यमाह्वयन्ति—क-ण-म-व-मु । उभयमाह्वयन्ति—य-मै ॥ ४९. १६ अनुपूर्वात् दुदाञ् दाने जौहोत्यादिकः । अनुपूर्वादिति अनन्वितम् ॥ ५०. ६ गृहमेधाश्चेत्येते—§-मु । गृहमेधाश्चेतीति ?—मै ॥ ५१. ८ प्रति ब्रूते—क-झ-झ१-ण-न-म । प्रब्रूते—य । प्रति प्रब्रूते—मै-मु ॥

५३. १४ व्यरेचयः—क-झ१-ण१-त-थ-न-म-य-व । अरेचयः—मै-मु ॥ ५३. १६ अजनन अवर्धयन्—ण-त-मु । अजनन—य-मै ॥ ५४. १७ कर्तः—म-य-मु । कर्ता—मै ॥ ५५. १८ विष्टिरः विस्तीर्णः—§-मु । विष्टिरः विस्तीर्णाः—मै ॥ ५६. २७ अन्तर्णीतण्यर्थत्वादकर्मकत्वम् । यथा रोदिति । सत्यम्—अत्र अन्तर्णीतण्यर्थत्वात् इत्यस्य स्थाने ‘ अन्तर्णीतकर्मत्वात् ’ इति भाष्यमिति प्रतिभाति । रूधातोर्गंधा धार्वथोपसंगृहीतकर्मत्वादकर्मकत्वम् एवं श्रवस्याः इति वयजन्तधातोरपि । तर्हि चित्रं धनमिति कर्मान्वयः कथमिति चेत्, तस्योत्तरत्वेन सत्यमित्यादि संबन्धनीयम् ॥ सत्यम्—झ१ । सत्वन्यः—मै-मु । सत्वत्यम्—क-ग-झ-त-थ-म-व; सत्वं स-ख; सत्वत्वम्—च-ण१; सत्वत्वम्—ण-न; वसन्त्यम्—य ॥

५९. २४ पौरुषस्य—*मै । पौरुषरवस्य—ख-ग; पौरुषस्य—म; पौरुषरवस्य—ण-त-थ-न-य-मु ॥ ६०. ५ लेट्याडागमः—क-ज-झ-ण-त-थ-म । लेट्याडागमः—य-मै-मु ॥ ६०. ७ मार्जनदोहना-दिभिः—ण-मु । मार्जन°—य । मञ्जन°—मै ॥ ६१. २ अस्य सोमस्य—म-य-वर्जलिखित-पुस्तकेषु मु-पुस्तके च । सोमस्य—य-मै ॥ ६१. ६ अघ.....सकारस्य तत्त्वम्—*मै-मु । अत्र लोपोऽभ्यासस्यार्धधातुक इति सकारस्य तत्त्वम् ?—§ ॥

६२. ५ सत्या सत्यानि—§-मु । सत्यानि—य-मै ॥ ६३. २ सिन्धून् लोकान्वानृज्ज्वा । अस्फुटार्थमेतत् ॥ ६४. १६ विभग्नजानुः । अनन्वितमिदं प्रतिभाति ।

६६. १५ किम् । न—§-मै । मु-पुस्तके ‘ किंच न ’ इति पाठः ॥ ६७. १ दिग्विजयकाले । अस्मादनन्तरं ‘ आशुभिः शीघ्रगामिभिरश्वैः ’ इति मु-पुस्तके अधिकः पाठः ॥ ६७. १२ विद्वत्तर-स्त्वम्—§-मु । विद्वत्तरस्त्वम्—मै ॥ ६७. १९ पय गतौ । अयं धातुः धातुपाठे नोपलभ्यते ॥ ६७. २४ श्वेरादेशः—§-मु । श्वोऽदादेशः—मै ॥ ६८. ९ नृनमन तृप्नोति—क-झ१-थ-म-य । ‘ नृसमन तृप्नोति ’

इति इतरेषु । नृमन तृप्नोति—मै-मु ॥ ६८. १८ किंच । अस्मादनन्तरं ' नोऽस्माकम् ' इति मु-पुस्तके पाठः ॥

७०. ७ तिरतेः—मै-मु । अत्र ' तिरतेः ' इति भाष्यम् । ऋ. सं. ३. ३४. १, ५ अत्र द्रष्टव्यम् ॥
७०. ८ वर्मणा—ख-ग-च-त-थ-फ-य-व-मु । कर्मणा—मै ॥ ७०. १४ प्रथमं मुख्यम्—मै-मु । प्रथममुक्थ्यम्—§ ॥ ७२. ८ लिट्युत्तम इति । अत्र ' लिट्युत्तम इटि ' इति स्यादिति प्रतिभाति । आत्मनेपदस्योत्तमपुरुषैकवचनमिदम् ॥

७३. १६ सनोतेर्द्विवचनादि—§-मै । ' सनोतेर्द्विवचनादि ' इति मु-पुस्तके । अयमेव शुद्धः पाठः ॥ ७३. १९ प्राप्तव्यो भवति—§ । व्याप्तव्यो भवति—मै-मु । ७६. १ यष्ट्यष्ट्यलक्षणम्—क-ख-ग-च-ज-झ-ण-ण-न-फ-य-व-मु । यष्ट्यं यष्ट्यलक्षणम् ?—मै ॥

७७. १० प्राप्यन्ते इति स्वसराणि—च-ण-थ-य । प्राप्यन्त इति स्वराणि स्वसराणि—*मै-मु ॥
७७. १९ ' विदिर् लाभे ' । लुङि ' हरितो वा ' इति ऋलेख्यदेशः—§-मै-मु । अत्र ' विद्वल् लाभे । लुङि लुदिवात् ऋलेख्यदेशः ' इति भाष्यम् । ऋ. सं. १. ६१. ६, ६२. ३, ७२. ४ इत्यादि-मन्त्रभावेषु द्रष्टव्यम् ॥ ७८. ३ सूर्यसंभजनविषयभूते—झ-ण-त-थ-म-मु । सूर्यसंभजनविषये भूते—य-मै ॥ ७८. १५ सोमरूपधनम् आ भरत्—ख-ग-च-ण-फ । सोममभरत्—य । सोमरूपम-भरत्—मै । सोमरूपमाभरत्—मु ॥ ७९. ११ सप्तपुरुषसंबन्धि साप्तपदीनम्—? । ' सप्तपुरुष-संबन्धि साप्तपदीनं वा ' इति स्यादिति प्रतिभाति ॥ ७९. १३ तदधोऽनमयः—ख-ग-झ-ण-त-थ-म-य । तदधो नमय—मै-मु ॥ ७९. १३-१४ ' मितां ह्रस्वः ' इति ह्रस्वः—मै-मु । हि स्वरः—ख-ग-च-ण-१ । हिंसकस्यासुरस्य स्वमिति स्वरः—क-झ-त-थ-म । हिंसकस्यासुरस्य नमनम् कृ चङ्यन्य-तरस्यामि—झ-१ । हिंसकस्यासुरस्य स्यामिति स्वरः—ण-न-व । हिंसकस्यासुरस्यामिति स्वरः—य ॥

८०. २४ पालनाभिः—क-झ-झ-१-ण-१-थ-न-म-य-व । पालनादिभिः—मै-मु ॥ ८१. ९ फलस्य शमयिता?—मै-मु ॥ ८१. १२ पुरोडाशादिकानि हवींषि—क-झ-म । पुरोडाशादिकं हवींषि ?—य-मै । पुरोडाशादिहवींषि—मु ॥ ८३. १५ दधुः । ' धुः ' इत्यस्य स्थाने ' दधुः ' इति भाष्यकारः पठति ॥
८४. ६ भरेति समन्वयः—ख-ग-झ-१-ण-१-त-थ-फ-म-मु । भर समन्वयः—य । भरतेति समन्वयः—मै ॥ ८४. १४ किप्रत्ययः—क-झ-ण-१ । कप्रत्ययः?—य-मै-मु ॥ ८६. ७ धेहि—क-झ-म-वर्जलिखितपुस्तकेषु । निधेहि—मै-मु ॥

८७. ८ कामयमानमिन्द्रम्—य-मै । अत्र ' कामयमानमेनमिन्द्रम् ' इति पठनीयम् । ख-ग-च-झ-१-ण-१-त-थ-फ-म-मु-पुस्तकेषु एवमुपलभ्यते ॥ ८८. १६ असुं प्राणं रिणन्—य-मै । अत्र ' प्राणम् ' इत्यस्यानन्तरं ' शवसा बलेन ' इत्यधिकं पठनीयम् । तथैव—ख-ग-च-प-फ-लिखित-पुस्तकेषु । शवसा बलेन असुं प्राणं रिणन्—मु ॥ ८८. १९ विदात् लभतु—ख-ग-च-मु । अत्र ' लभतु ' इत्यस्य स्थाने ' लभताम् ' इति पठनीयम् । विदात्—मै ॥ ८८. २० ' विदिर् लाभे ' । पृ. ७७. प. १९ द्रष्टव्यम् ॥ ८८. २० लेट्याडागमः—ख-त-थ-य-व-मु । लेट्याडागमः—मै ॥

९०. १४ शोभनं नीतयः—थ-मै । शोभननीतयः—य । शोभना नीतयः—इति मु-पुस्तके पाठः । स एव साधुः ॥ ९०. १६ लेट्याडागमः । पृ. ८८. प. २० द्रष्टव्यम् ॥ ९१. ५ हिंसिकाः—मै-मु । हिंसकाः—§ ॥ ९१. १० सन्मार्गकृच्च—क-म-मु । सन्मार्गश्च—मै ॥ ९१. २३ देवानां वीतिः सोम-भक्षणमेषेति—§ । देवानां वीतिं सोमभक्षणमर्चयतीति?—मै-मु । ९२. ८ त्वा त्वाम्—ख-ग-च-ण-१-फ-मु । त्वाम्—य-मै ॥ ९२. १७ गृह्णीमहि—ख-ग-ण-त-थ-मु । गृह्णीमहे—*मै ॥ ९३. ३ ' धी धारणे ' । ' धीर् आधारे ' इति दिवादौ । माधवीयधातुवृत्तौ तु ' धीर् आदाने ' इति पाठः ॥ ९३. २६ शासां शासितृणाम्—ख-ग-च-ण-१ । शासितृणाम्—मै-मु ॥ ९५. २ लेट्याडागमः । पृ. ८८. प. १६

दृष्टव्यम् ॥ १५. २१ दृष्टत्वादपरस्यापि—त-थ-मु । दृष्टस्यापि?—य-मे ॥ १५. २३ साक्षः—य-मे-मु । सर्वं साक्षः—§ ॥ १६. ६ भवति—त-थ-म । भवेति?—य-मे-मु ॥

१८. १९ वीळिता वीळितानि—क-झ-फ-म-व-मु । वीळितानि—य । वीळिता—मे ॥ १८. २२ सर्वस्यावारकम्—त-मे । सर्वस्यावारकम्—इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । १८. २२-२३ मन्त्र-सामर्थ्येन—ख-ग-ण-त-थ-म-य-मु । मन्त्रस्य सामर्थ्येन—मे ॥ १८. २३ गुह्य संवरणे—ग-च-झ-झ१-थ-म-य-व-मु । गुह्य संवरणे—मे ॥ १९. ३ मधुर्मादयित्री—मे-मु । मधु मादयित्री—§ ॥ १००. ४ अगच्छन्—§ -मु । आगच्छन्—*मे ॥ १००. २५ ग्राह्या मन्त्रभूताः—य-मे । ग्राह्यमन्त्रपूताः—च-ण-फ-मु । ग्राह्या मन्त्रपूताः—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ १०१. ७ स सुपुतः—क-ज-झ-झ१-ण-त-थ-म-य-व-मु । सुपुतः—मे ॥ १०२. १४ यद्येवशब्दस्य पूर्वपदेन । अत्र 'यद्येवशब्दस्य पूर्वपदेन' इति स्यात् । इवशब्दस्य यथा पूर्वपदेन सहैकपद्यम् 'अंशेव, अक्षरेव' इत्यादिषु अध्यापकसंप्रदाय-प्राप्तं तद्वत् चन इत्यस्यापि इत्यर्थः ॥ १०३. १ यज्ञम्—मे-मु । यज्ञः—§ ॥ १०३. ५ वशायाः—झ१ । वशायागे—ख-ग-च-ण-ण१-थ-न-व । वशायाग-य । वशा योगे—क-झ-म । वशायाः गोः—मे-मु ॥ १०३. २१ रीडु स्ववणे । पृ. ४६. प. १६ दृष्टव्यम् ॥ १०३. २२ विभिन्नम्—§ -मु । विभिन्नः—मे ॥ १०४. २ रौधादिकः—§ -मु । रौधादिकम्—मे ॥ १०४. ४ 'वी गतिप्रजनकान्यशनखादनेषु'—§ -मु । वी गतिप्रजननकान्यसनखादनेषु—मे ॥ १०४. १५ ब्रवाम—क-ख-ग-च-ण-ण१-त-थ-म-य-व । ब्रवाम—मे-मु ॥

१०४. २५ लुङि चङि रूपम्—क-झ-झ१-ण१-म-व । लुगिङिवङि—य । लुङि रूपम्—मे-मु ॥

१०७. ९ वृक्षाणामावरकाणाम्—मे । वृक्षाणामावरकाणाम्—§ -मु ॥ १०७. २१ आत्मीयेन बन्धुजनेन—§ -मु । (स एव जन्मना स एव पुत्रैः—मु) । जन्मना आत्मीयेन बन्धुजनेन—मे । 'जन्मना' इति पदं मैक्समुल्लरमहाशयेनापि लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धम् । केवलं संभावनामात्रेण निवेक्षितम् ॥ १०८. ३ तं यजमानम्—मे-मु । स तं यजमानम्—§ ॥ १०८. ४ प्रकृष्टं फलम्—§ -मु । प्रकृष्टफलम्—मे ॥ १०८. ७ आचार्यभूतः—§ -मु । आश्रयभूतः—मे । एष एव पाठो युक्ततरः प्रतिभाति । तथापि पुस्तकेषु नोपलब्धः ॥

१०८. २१ यहचोऽधीते—च-झ१-त-थ-म-य-व-मु । तैत्तिरीयारण्यकेऽध्येवमेव । य ऋचोऽधीते—मे ॥ १०९. २५ अत एव । 'एत एव' इति भाव्यम् ॥ ११०. १३ एवंगुणविशिष्टा महानुभावाः । एवंगुणविशिष्टा ग्रहा वा—ख-ग-च-ण१-प-फ । एवंगुणविशिष्टा ग्रहा नु वा—क-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-य-व । एवंगुणविशिष्टानुग्रहा वा—*मे । एवंगुणविशिष्टा महानुभावा आदिस्थासः आदिस्थाः—मु । स्वीकृतपाठः यद्यपि लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धः तथापि मैक्समुल्लरमहाशयोपलब्धे एकस्मिन् लिखितपुस्तके तथा मु-पुस्तके चोपलब्ध इति स्वीकृतः ॥ ११०. २१ मित्रावरुणौ—§ -मु । मित्रावरुणा—मे ॥ १११. २० भूमिशब्दः—व-वर्जलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । भूमिशब्दः?—मे ॥ ११२. ६ ऋजीकाय स्तोत्राणाम् । ऋजीकाय उपाजकाय स्तोत्राणाम्—मु ॥ ११३. ६ तित्स्वरितः—ख-ग-च-झ१-ण१-त-थ-न-य-व-मु । तित्स्वरितम्—मे ॥ ११३. १४ ऋतस्य यज्ञस्य—ख-ग-च-ण१-फ-मु । ऋतस्य—य-मे ॥ ११४. ९ अकर्म—§ -मे-मु । अशुद्धमिदम् । 'अकुर्म' इति भाव्यम् ॥ ११४. १२ प्राप्नुवन्तु—ख-ग-च-झ१-ण-ण१-थ-न-य-व । प्राप्नुवन्तु—मे-मु ॥ ११५. ५ अभितो द्रोहं कुर्वते—क-ख-ग-च-ज-झ-झ१-ण-न-फ-म-य-व । अभिद्रोहं कुर्वते—मे-मु ॥ ११५. ६ 'चृती हिंसाग्रन्थनयोः'—§ -मु । चृती हिंसाग्रन्थनयोः—मे । 'चृती हिंसाग्रन्थनयोः' इति माधवीयधातुवृत्तौ ॥ ११५. १७ मा आवेदयानि—मे-मु । आवेदयामि—§ ॥

११६. ६ सन्ति—ऽ-मु । सन्ति—मै ॥ ११९. १८ ऋणानि अपकृत्य—मै । ‘ ऋणानि अपा-
कृत्य ’ इति म-पुस्तके पाठः । अयमेव सावीयान् । ऋणान्यपहृत्य—मु ॥ १२०. ६ अव स्थाम्
अवयुत्य स्थितः—व । अवयुत्य स्थितः—मै-मु ॥

१२०. १८ देवाः—ऽ-मु । देवाश्च—मै ॥

१२३. ४ षष्ठ्यैन्द्रासौमी—मै-मु । अत्र ‘ षष्ठ्यैन्द्रासौमी ’ इति पठनीयम् । झ-म-पुस्तकयोः
तथैव पाठः ॥ यो नो बृहस्पतिस्तं वोऽन्त्या मारुती—ख-ग-झ१-ण-त-थ-न-य-व । सर्वानुक्रम-
ण्यामपि एवमेव दृश्यते । यो नो बार्हस्पत्या तं वो मारुती—मै-मु ॥ १२४. ३ स हि खलु—ख-ग-
च-ज-ण-त-थ-य-मु । स हि स खलु—मै ॥ १२४. १४ वज्रेण—ऽ-मु । बलेन—मै ॥ १२४. २१
प्रक्षिप—क-ख-झ-झ१-ण-ण१-त-थ-न-म-य-व । क्षिप—मै-मु ॥ १२४. २२ लेट्याडागमः ।
पृ. ८८. प. २० द्रष्टव्यम् ॥ तोकस्य पुवस्य—झ-व-मु । तोकस्य—य-मै ॥ १२४. २३
संभजनार्थम्—मै । संभजनार्था—मु । संभजनार्थः—ऽ ॥ १२५. ७ प्रकर्षेण—मै-मु । हि प्रकर्षेण—ऽ ॥
१२५. ११ पूरणः—क-ख-ग-च-झ-झ१-ण-ण१-न-म-य-व । पावपूरणः—मै । पदपूरणः—मु ॥ १२५. १७
तमयतु—मै-मु । तमयतु—ऽ ॥ १२५. २६ लेट्याडागमः । पृ. ८८ प. २० द्रष्टव्यम् ॥
१२६. ९ शृधु प्रसहने—ण-म-मु । शृधु प्रहसने—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ १२६. २६ वीर्या
वीर्याणि—ख-ग-च-झ१-त-थ-म-मु । वीर्याणि—य । वीर्या—मै ॥ १२७. १२ लेट्याडागमः ।
पृ. ८८ प. २० द्रष्टव्यम् ॥

१२८. ६ अभि अभिमुखम्—ख-ग-ज-ण-त-थ-न-म-व-मु । अभिमुखम्—य-मै ॥
१२८. २० स्यः सः—क-झ-झ१-त-थ-म-य-मु । स्य सः—मै ॥ १२९. ४ लुङि चङि रूपम्—
क-झ-झ-म । लुङि रूपम्—य-मै-मु ॥ तिसृणाम्—क-ख-ग-झ-ण-त-थ-य-व-मु । तिसृणाम् ?—मै ॥
१२९. २० स्तुम् आच्छादने—क-झ-थ-म-य-मु । स्तुङ् आच्छादने—मै ॥ १३०. २ अहिनामा देवः—
मै-मु । हीना देवः—ख-ग-ण-ण१-म-य; हीनो देवः—क-झ-झ१-भ-व ॥ १३०. ६ पौवीयस्थानीयः ।
‘ पौत्रस्थानीयः ’ इति साधु ॥ १३०. ८-९ यद्वा धियः.....भवत्विति शेषः—ऽ-मु । मै-पुस्तके
एतज्जास्ति ॥ १३०. १४ एता एतानि उद्यता उद्यतानि—मै-मु । एतानि उद्यता उद्यतानि—
क-झ । एता एतानि उद्यतानि—ख-ग-व । एता एतानि—झ१ । एतान्युद्यतानि—ण-ण१-त-थ-म-य ॥
१३०. १६ कामितानि—मै-मु । कमितानि—ऽ ॥

१३१. २५ घसोः संप्रसारणम्—झ१ । संप्रसारणम्—य-मै-मु ॥ १३३. ३ आग्निमारुतेऽप्येते—
ऽ-मु । असि(ग्नि)मारुते—य । आग्निमारुतेष्वेते—मै ॥ १३२. २० शोभना वृद्धयः—क-ख-ग-झ-ण-
ण१-त-म-य-व । शोभनवृद्धयः—मै-मु ॥ १३२. २८ तच्चानुवाक्या—ऽ-मु । मै-पुस्तके एतज्जास्ति ॥
१३३. ६ स्वयंसारिणी—ख-झ१-ण-ण१-न-य-व । स्वयं संचारिणी—मै-मु ॥

१३५. २ शतसंवत्सरान्—ख-ग-झ१-ण-ण१-थ-न-म-य-व । शतं संवत्सरान्—मै-मु ॥ १३५. ४
अञ्चतीः—ख-ग-त-थ-य-मु । अञ्चन्तीः—मै ॥ १३७. २ मा माम्—ख-ण१-फ-म-मु । माम्—मै ॥

१४०. १९ यद्वा सर्वस्य जगतो धारयितारः—क-झ-झ-म-मु । य-मै-पुस्तकयोरे-
तज्जास्ति ॥ १४०. २६ भृम्याख्यः—मै-मु । भृमिणाख्या—क-झ-ण-त-थ-न-म-व । भृमिणा
(विशेषः)—य ॥ १४१. २६ समानमनस्काः—झ१-मै-मु ॥ १४४. ५ प्रस्तुतस्तनी—क-झ-झ१-
ण-थ-म-मु । प्रस्तुत्वस्तनी—ख-ग-च; प्रस्तुवस्तनी—झ; प्रस्तुत्वस्तनी—ण१; प्रस्तुतस्तनी—त-न-व;
प्रस्तुनीसनी—य । प्रस्तुतस्तनी—मै ॥ १४६. १ वाणाख्यैः वाणाविशेषैः—ण-न-य । ‘ धमन्तो वाणम् ’
(ऋ. सं. १. ८५. १०) इत्युक्तेरयमेव पाठो युक्ततरः प्रतिभाति । वाणाख्यैः वाणाविशेषैः—मै-मु ॥
१४६. ४ चिन्तयन्तः—ऽ-मै । सिञ्चन्तः—मु ॥ १४६. १० तत् मरुतः ? ॥ १४६. १६ आवर्तयत्—

मै । आवर्तयेत्—§-मु ॥ १४६. १७ पूर्वत्र संबन्धः—मु । संबन्धः—मै ॥ १४६. २६ सु सुप्तु-
ख-ग-च-फ-य-मु । सुप्तु—मै ॥ १४६. २७ एव गच्छतु—क-ख-ग-झ-ण-ण-त-थ-न-य-व । एवं
गच्छतु—मै । आगच्छतु—मु ॥

१४८. ३ शम्या—झ-मै-मु । शम्या—क-झ-ण-त-थ-न-म-य-व । शया—ख-ग-ण ॥
१४८. १२ पुणान्ति प्रीणयन्ति—क-झ-म-व-मु पृणन्ति—य-मै ॥ १४९. ११ व्यत्ययेनान्तादेशः—§-
मु । व्यत्ययेनान्तादेशः—मै ॥ १४९. १४ हि पूरणः—ख-ग-च-ण-फ । मै-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥
१५०. १९ च पूरणः—ख-ग-च-ण-फ । मै-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ १५१. ६ प्रवहनाय—
§-मु । प्रवाहनाय—मै ॥ १५२. ११ गार्हपत्यादिरूपेण स्थितम्—ख-ग-च-ण-फ । गार्हपत्यादिरूपेण—
य-मै-मु ॥ १५२. १९ अग्निः—? ॥ १५२. २२ काष्ठेन्धनत्वलक्षणेन—§-मु । काष्ठेन्धनलक्षणेन—
मै ॥ १५३. १०-११ अस्मदीयपुत्रादिजनार्थम्—क-ख-ग-झ-झ-ण-ण-त-थ-न-य-व । अस्मदीयपुत्रादि-
जनार्थम्—मै-मु ॥ १५३. १८ ऋतुयाजेषु—मै-मु । ऋतुयाजेषु—क-झ-म । ऋतुयाजेषु—इतर-
लिखितपुस्तकेषु ॥ १५३. १८ उपरिष्ठाद्देवताः—§-मु । उपरिष्ठाद्देव ताः—*मै । एष एव युक्तः
पाठः ॥ १५३. १९ उपरिष्ठात्त्वृचः—य-मै-मु । आश्वलायनश्रौतसूत्रे च । उपरिष्ठात् त्वृचः—
इतरलिखितपुस्तकेषु ॥

१५३. २७ श्रयणद्रव्याणि—§ । श्रयणद्रव्याणि—मै-मु ॥ १५३. २९ पुनन्ति—मै-मु ।
पुनन्तु—च । अपुनन्—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ १५४. १ सः त्वम्—क-झ-झ-म । त्वम्—य-मै-मु ॥

१५६. १६ सिच्यमानाहुतिम्—ग-च-झ-ण-ण-त-थ-न-य-व । सिच्यमानामाहुतिम्—मै ।
आसिच्यमानाहुतिम्—मु ॥

१५८. २७ विभक्त्यन्तनिर्दिष्टः शब्दपरः—क-झ-झ-त-थ-म । निर्दिष्टशब्दः परः—य ।
विभक्त्यन्तनिर्दिष्टशब्दपरः—मै-मु ॥ १५९. ५ महत्करः । 'महाकरः' इति भाष्यम् ॥ १६०. ८
अदर्दः । 'अदर्धः' इत्यस्य स्थाने 'अदर्दः' इति सायणः पठति ॥ १६०. ८ विदारयति—मै-मु ।
विदारयतीति—§ ॥ १६१. ७ मृगयसः—मै-मु । यथा मृगयसः—§ ॥ १६१. १५ संराधनीयम्—
क-ख-च-झ-झ-ण-ण-त-थ-न-म-य-व । राधनीयम्—मै-मु ॥

१६३. २१ आगच्छथः—ख-ग-च-झ-ण-ण-त-थ-न-य-व-मु । आगच्छथ—मै ॥ १६४. २
आ गन्तम् । गन्तम्—मु ॥ १६४. १० एथा—मै-मु-× ॥ १६४. २३ हस्तेव । 'हस्ताविव' इति
मन्त्रपाठः ॥

१६८. ६ पञ्चानां तृचानाम्—क-झ-झ-व । पञ्चानाम्—मै-मु ॥ १६८. ८ द्यावापृथिव्य-
निविद्धानस्त्वेन—मै-मु । द्यावापृथिव्यनिविद्धानस्त्वेन—§ ॥ १६८. १७ आवापनीयः । आवपनीयः
इति साधु ॥ १६८. ३० प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा—§-मै । प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा युवाम्—मु । आश्वलायन-
श्रौतसूत्रेऽप्येवमेव । एष एव पाठो युक्तः ॥ १६९. १३ आश्रयणसाधनम्—झ-झ-ण-ण-त-थ-न-म-य-
व-मु । आश्रयणसाधनम्—मै ॥ १६९. १९ हवमाह्वानम् इहास्मिन् यज्ञे—ख-ग-च-फ । हवम्
आह्वानम्—य-मै । इहास्मिन् यज्ञे हवमाह्वानम्—मु ॥ १७०. ३ देयस्य—झ-ण । देवस्य—मै-मु ॥
१७१. १० विविधस्य द्रष्टा—§ । विश्वस्य द्रष्टा—य । विविधं द्रष्टा—मै-मु ॥ १७१. १५ विश्वे
देवासः—§-मु । मै-पुस्तके एतन्नास्ति ॥

१७४. ११ उत अपि च । 'उत्' इत्यस्य स्थाने 'उत' इति भाष्यकारेण पठितम् ॥ १७४.
२२ अनर्थकानां शंसकः । 'अनर्थानां शंसकः' इति साधु ॥

१७७. ५ प्रत्यग्निरुपस इति—ख-ग-च-फ । प्रत्यग्निरिति—य-मै-मु ॥ १७७. १४ शशमानो
जरति—§-मै । मु-पुस्तके निषण्डी च 'शशमानो रंजयति' इति ॥ १७८. ८ उ इति पूरणः—ण-य-मै-

मु । ऊ इति पूरणः—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ १७९. १७ योनौ स्थाने—१-मु । योनौ गर्भस्थाने—मै ॥ १८०. १९-२० जनयितुः ब्रह्मणश्च—स१ । जनयितुः ब्राह्मणश्च—य । जनयितुश्च ब्रह्मणश्च—मै-मु ॥ १८३. १ नभिवयुक्तम्यायेन—स१-मु । पटिवयुक्तम्यायेन ?—ख-ग-च-स१-ग-ग१-न-फ-य-व-मै । ‘नभिवयुक्तमम्बसदृशाधिकरणे तथा क्षर्यगतिः’ (परिभा. ७४) इति हि म्यायः । नभ्युक्तमिवयुक्तं च शब्दस्वरूपं स्वभिन्नस्वसदृशार्थबोधकमित्यर्थः ॥ १८३. २ इति वा योज्यम्—१-मु । इति बोध्यम्—मै ॥ १८५. ३. बृहतीन् महतीः—ख-ग-च-ज-स१-ग-ग१-न-फ-य-व । बृहतीः—मै-मु ॥

१८५. २६ तस्मै अग्नये—ख-ग-च-ग१-फ-मु । तस्मै—य-मै ॥ १८६. २४ प्रशस्यम्—मै-मु । प्रपश्यम्—क-स-म-व; पश्या—ख-ग-ग१; पश्यम्—च-स१-य; पश्य—ग-न ॥ १८८. १६ समिन्धिकाः—मै-मु । समेधिकाः—त-य । समेधिकाः—इतरेषु ॥ १८९. २० स्वरोद्धिः—*मै । स्वशोभिः—मु; स्वदेशोभिः—क-ज-स-स१-त-य-म-व; स्वरितोऽग्निः—ख-ग-च-ग१-फ; स्वरितोभिः—ग-न ॥ १९०. ९ शुचिं दीप्तिम्—मै-मु । शुचिं दीप्तिम्—१ ॥ १९०. १२ बृहत्—मै-मु । महत्—१ ॥ १९०. १८ अद्वयाविनम् द्वयहीनम्—मु । अद्वयाविनम्—मै ॥ अद्वयाविनं यद्वयहीनम्—य ॥

१९१. २५ सुखानि आचके—स१-त-य । आचके—य । सुखानि प्राप्य आचके—मै । सुखानि प्राप्तमाचके—मु ॥ १९२. ६ विमानम्—१-मु । विमानं च—मै । चकारः मैक्समुल्लरमहाशयेनाभ्युहितः ॥ १९२. १४ चन्द्ररथम् । चन्द्रः आह्लादकः—मै । चन्द्ररथं हिरण्मयरथं चन्द्रः आह्लादकः—मु । चन्द्ररथं चन्द्रवदाह्लादकः—क-स । इतरेषु—चन्द्ररथं चन्द्रमाह्लादकः ॥ १९२. १४ यस्येति—*मै । यस्येति वा—लिखितपुस्तकेषु पु-पुस्तके च । वाशब्दात् चन्द्ररथमिति पदस्य अपरं व्याख्यानं विवक्षितं स्यात् ॥ १९३. १८ वाघतां च ऋत्विजाम्—क-ख-ग-च-स-स१-ग-ग१-त-य-न-य-व-मु । वाघताम् ऋत्विजाम्—मै ॥ १९३. २० सदा प्रशंसन्ति—ख-ग-च-ग१-फ । प्रशंसन्ति—य-मै । सदा सर्वकालं प्रशंसन्ति—मु ॥ १९४. १९ तोषकारीभ्यः । ‘तोषकारिणीभ्यः’ इति भाव्यम् ॥

१९४. २५ याज्या तन्न इत्येषा—*मै-मु । याज्ये एवमित्येषा—क-स-म; याज्येषुवमित्येषा—ख-ग-ग१; याज्येवमित्येषा—च-ग-त-न-भ-य-व; यागे तन्नस्तुरीपमित्येषा—स१ ॥ १९५. १४ न पातयितः—*मै-मु । न पातः—ख-ग-च-ग१ । पातः—इतरेषु ॥ १९७. १७ संगता इळा—ख-ग-च-ग१-फ । संगता त्यस्य इळा—य । संगत्या इळा—मै । संगताः सत्यः इळा—मु ॥ १९७. २४ रराणः रममाणः—मै । विराणः रममाणः—स१ । वि रराणः रममाणः—इतरेषु । विरराणः विशेषेण रममाणः—मु ॥ १९८. ८ सत्यः सत्यतरः—१-मु । सत्यः—मै ॥ १९८. १५ अर्वाक् । ‘अर्वाक्’ इति संहितापाठः ॥

१९९. १८ उ पूरणः—ख-ग-च-ग१-फ । उः पूरणः—मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥ २००. १७ ज्ञातव्यानि पदार्थानि । अत्र ‘ज्ञातव्यान् पदार्थान्’ इति भाव्यम् ॥ २००. २० रक्षति—१-मै । परं स्थानं रक्षति—मु ॥ इत् पादपूरणः—ख-ग-च-फ । इदिति पूरणः—मु । मै-पुस्तके नास्ति । २०२. ४ समैन्द्र—मै । समीधे—य । समेधत—१-मु ॥

२०३. ६ आपूरयः—मै । आपूरयो—क-स । आपूरय—ख-च-ग-त-य-न-य-व-मु । आपूरयम्—ग-ग१ । पूरयः—स१ ॥ २०३. ९ तु पूरणः—ख-ग-च-ग१-फ । मै-मु-पुस्तकयोरेतज्जास्ति ॥ २०४. ११ विस्तृतवानसि—क-स१-त-य-म-मु । विस्तृतवानसि—य-मै ॥ २०५. १७ त्वद्रथम्—मै । त्वद्रथे—१ । आत्मानं त्वद्रथे—मु ॥ २०५. २० सोममुद्दिश्य—त-य-व-व्यतिरिक्तेषु । वलार्थमन्नायं वा—मै-मु ॥ शेषः—क-ख-ग-च-फ-मु । विशेषः—य-मै ॥

२०७. ६ त्रिष्टुप्—§ । त्रिष्टुप् छन्दः—मै-मु ॥ २०९. १२ आरोहति—घ-त-प-य-ल । आरोहयति—मै-मु ॥ २०९. १७ पातेर्ङितिः इति ङितिः—य-ल-व्यतिरिक्तेषु । पातेर्ङितिः इति—य-मै-मु ॥ २०९. २० अत्यवि... महिभ्यः—मै । अत्यविचमितमिणमिरभिलभितपिपतिपनिपणिमहिभ्यः—मु । अत्यविचमितमिरभिनपतिभ्यः—ख-न-भ-स । अत्यविचमिरभितमिपतिभ्यः—ग-च-ज-ण । अत्यविचमिरमितमिरभिलभिनपतिभ्यः—त-य-ल ॥ २१०. १ बलिनं कुर्वत्यः—घ-प-य । बलिनं कुर्वत्यः?—मै-मु ॥ २१०. ६ तदिच्छन्तम्—मै-मु । तमिच्छन्तम्—§ ॥ २१०. ८ क्यजन्तधातुस्वरः—त-न-य-ल । क्यजन्ताद्धातुस्वरः—मै-मु ॥ २१०. २४ क्रयादिः । तस्य—ख-ग-च-ज-ण-भ । क्रयादिस्वातन्त्र्यः—य-मै-मु ॥ २११.२ ईड् स्तुतो—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-मु । ईड् स्तुतो—य-मै ॥ २११.१७ ओत्—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-मु । ऊत्—य-मै ॥ २१२.९ देवा ऋत्विजः—घ-प-य । देवाः—मै-मु ॥ २१२.१०—हविर्लक्षणाश्रवन्तः—ख-ग-च-ज-ण-भ । य-मु-मै-पुस्तकेषु नास्ति ॥ २१२. २५ भृजी भर्जने—मै । भृजी वर्जने—क-ग-च-ज-ण-ल-मु । भृजि वर्जने—त । भृजी मर्जने—न ॥ २१३. १२ वृषायन्ते—§-मु । वृषयन्ते—मै ॥ २१३. १८ पादादिवादनघातः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । पादादिस्वातन्त्र्य निघातः—य-मै-मु ॥ २१३.२२ मिः—*मै । 'मिः' नास्ति-मु । कुः—य । नित्—§ ॥ २१३. २८ ढत्वकत्वषत्वानि—त-न-भ-ल-व-मु । ढत्वकत्वषत्वानि—मै ॥ २१४.१२ इनप्रत्ययः—§-मु । इनप्रत्ययः—मै ॥ २१४. २४ अग्रः दंसः वेषः—§ । अपः अग्रः दंसः वेषः—मै-मु ॥ २१५.१ हे अग्ने—ख-ग-च-ज-ण । य-मै-मु-पुस्तकेषु नास्ति ॥ २१५. २ अवन्ध्या—ज-ण-न-य-ल-मु । अवन्ध्या—मै ॥ २१५.३ उच्छादिषु—ण-व-मु । उच्छादिषु?—य-मै ॥ २१५. ४ लोटि—मै-मु । लिटि—§ ॥

२१५. २६ दैव्येन मधुना—§ । दैव्येन मधुना देवसंबन्धिना मधुना—मै-मु ॥ २१६.५ अञ्जू व्यक्तिकान्तिगतिस्रक्षणेपु—मै । अञ्जू व्यक्तिस्रक्षणात्तिगतपु—ल-मु । धातुपाठेऽपि एवमेव । अञ्जू व्यक्तिलक्षणे—ख-ग; अञ्जू व्यक्तिलक्षणेपु—च; अञ्जू व्यक्तिस्रक्षणे—ज-ण-न; अञ्जू व्यक्तिस्रक्षणे—भ; अञ्जू व्यक्तिस्रक्षणेपु—य; अञ्जू व्यक्तिस्रक्षणे—व ॥ २१६. १३ आमन्त्रितस्य च—य-मै-मु । आमन्त्रितस्य—इतरेषु ॥ २१६. १६ आडागमः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । आडागमः—य-मै-मु ॥ २१६. २२ क्षियन्ति निवसन्ति—§ । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति—मै-मु ॥ २१६.२३ इत्याद्युदात्तत्वम्—य-मै-मु । इत्याद्युदात्तः—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ २१०. २० पूर्वपदस्य च—मै-मु । पूर्वपदस्य—§ ॥ २१७. १ शोभना मितिः—ग-च-न-भ । शोभनया मित्या—मै-मु ॥ २१८. १३ तयापि—ख-ग-च-ज-ण-न । तया रक्षनया—य-मै-मु ॥ २१८. २७ अन्येभ्योऽपि दृश्यते—§ । दृश्यन्ते—मै-मु ॥ २१८. ३० क्यच्चि—§ । क्यच्—य-मै-मु ॥ २१९. १९ इतीत्वे—§ । इति—य । इतीत्वम्—मै-मु ॥ २२०. ३ धि धारणे—ख-न-य-मु । धा धारणे—मै । धी धारणे—इतरपुस्तकेषु । २२०.४ खङ्गः—*मै-मु । ह्रस्वः—§ ॥ २२०. ५ रूपादनिघातः—ल-मै-मु । सूपादनिघातः—ख-ग-च-ज-ण-भ; रूपम् । यच्छब्दानुपप्लादनिघातः—य; रूपम् । यच्छब्दयोगादनिघातः—न । अयमेव समीचीनः पाठः ॥ २२०. १९ ददातीति क्षेत्रम्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-य-व । ददातीति क्षेत्रं यज्ञः—*मै-मु ॥ २२०. २० वरणीयम्—§ । वारणीयम्—मै-मु ॥ २२०. २५ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः—मै-मु । पूर्वपदस्वरः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-य-व । प्रकृतिस्वरः—ल ॥ २२१. १७ संप्रसारणं च—मै-मु । संप्रसारणम्—§ ॥ २२१. २४ रक्षणाख्यानि वासांसि—ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-य । वासांसि—मै-मु ॥ २२१. २७ आहवनीयपूर्वभागे—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । आहवनीयस्य पूर्वभागे—य-मै-मु ॥ २२२. ४

बह्वृत्पार्थात्—मै । बह्वृत्पात्—§-मु ॥ २२२. १८ लङ्ङर्थे—मै । लङ्ङर्थे—य । लिङ्ङर्थे—मु ॥ २२३.
३ ' स्कोः संयोगाद्योः '—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-य-मु । स्कोः संयोगाद्योरन्ते च—मै ॥

२२३. १८ त्वा त्वाम्—ख-घ-ज-ण-प-भ । दीप्यमानं त्वा—य । त्वाम्—मै-मु ॥ २२४ १९
मिषत्वे—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । मैष्ये—य । मैष्रे—मै-मु ॥ २२६. ८ ' अशिमुषि.....कन् '—मै ।
अशिमुषिलिटिरणिखणिवाशिभ्यः कन्—§ । उणादिपाठस्तु—' अशूमुषिलिटिकणित्विविशिभ्यः कन् ' ॥
२२६. ११ जसादयः—*मै-मु । मासादयः—य । शसादयः—§ ॥ २२६. २६ °शलीत्यादिना—
*मै । °शलीत्यादिना—मु । °शेत्यादिना—§ ॥ २२८. १ त्रीणि शता—मै-मु-X ॥ वी सहस्राणि—य-मै-
मु । त्री—§ ॥ २२८. ६ महिमानः—य-मै । महिमानम्—§-मु ॥ २२८. ७ वयस्त्रिंशौ—य-मै ।
त्रयस्त्रिंशत्—§-मु ॥ इन्द्रश्चैव—य-मै-मु । इन्द्रश्च—§ ॥ २२८. ११ पुर्दशोर्नुदश्च—*मै-मु ।
नुदश्च—ख-ग-च-ज-ण; नुदश्चोर्नुदश्च—त; पुर्दशोर्नुदश्च—न-भ; नुदशार्णुयेश्च—य; पुर्दशोर्नुदश्च—
ल ॥ २२८. १२ लङ्ङि—त-ल-मु । ' लङ्ङि ' नास्ति—मै ॥ २२८. १४ लङ्ङि—ख-ग-ज-ण-त-भ-
य-ल । लङ्ङ—मै-मु ॥ २२८. १६ भिन्न.....भावः—ख-ग-च-ज-न-भ-य । अभिन्न...भावः—त-ल ।
वाक्येत्यनुवृत्तौ चादित्वाङ्निघाताभावः ?—*मै । अभिन्नवाक्यत्वाङ्निघाताभावः । वाक्येत्यनुवृत्तौ
चादित्वाङ्निघाताभावः ?—मु ॥ २२८. १७ तत्संनियोगेन—मै-मु । तत्संयोगेन—§ ॥

२२८. ३० ' मोऽनुस्वारः ' इत्यनुस्वारे—ल-मै-मु । मोऽनुस्वारे—ख-ग-च-ज-ण-न-भ ॥
२३०. ४ हविःशब्दोऽन्तोदात्तः—मै-मु । हविःशब्द उदात्तः—§ ॥ २३०. १४ पूर्वैः कृत-
मिन्यौ च—य-य-मु—या. सू. ४. ४. १३३ । पूर्वैः कृतमिन्यौ च—मै ॥ २३०. १६ भृञ्
भरणे—य-ल-मै-मु । डुभृञ् धारणपोषणयोः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । अयमेव युक्तः पाठः ॥
२३१. ७ यष्टव्याग्न्यादीन्—ग-च-स-मै । यष्टव्याग्न्यादीन्—ख-घ-ज-ण-न-भ-य-मु ॥ मद्-
यिता—घ-स । मादयिता—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-य-ल-मै-मु ॥ २३१. २१ ण्वुल्—ख-ग-च-ज-ण ।
ण्वुच्—भ-य-ल-मै-मु ॥ २३१. २३ अभ्यासदीर्घत्वम्—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल । अभ्यासस्य दीर्घत्वम्—
य-मै-मु ॥ २३२. ७ सोमाज्याद्याहुतिभिः—घ-त-य-ल-मु । सोमाद्याहुतिभिः—मै । सोमाज्यत्वाद्या-
हुतिभिः—प; सोमाज्याहुतिभिः—स ॥ २३२. ९ रन्प्रत्यये इत्वम् । निवादाद्युदात्तत्वम्—
ख-ग-च-ज-ण-न-भ । रन्प्रत्ययेत्वयोर्निपातनादाद्युदात्तत्वम्—य-मै । रन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाद्युदात्त-
त्वम्—मु ॥

२३३. ४ हव्यवाद्—ग-च-ज-ण-त-भ-मु । स हव्यवाद्—मै ॥ २३३. १० चनः—§ ।
चनःशब्दः—मै-मु ॥ २३३. २० °गार्तिभ्यस्थन्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ । °गार्तिभ्यश्चेति थन्—य ।
°गार्तिभ्यस्थन्—मै-मु ॥ २३४. १० दम्भु दम्भने—§-मु । दम्भु दम्भे—य-मै ॥ २३५. १ श्रूयतेऽङ्ग-
मिति—मै-मु । श्रूयतेः कर्मणीति—ख-ग-च-ज-ण; श्रूयतेऽङ्गमिति—त; श्रूयते कर्मिति—न-भ-स;
श्रूयत सत इति—य; श्रूयन्ते तमिति—ल । २३५. ७ प्रीञ् तर्पणे—मै । प्रीङ् प्रीणने—ख-ग-च-ज-
ण-न-भ-य-स-मु । प्रीङ् तर्पणे—ल ॥ २३५. २३ अन्येभ्योऽपि ङ्यन्ते—य-मै-मु । अन्येभ्योऽपि
ङ्यन्ते—§ ॥ २३६. १ अगमन्—मै । आगमन्—§-मु ॥ २३६. ४ सिञ्चद्गुलम्—य-मै-मु ।
बहुलम्—§ ॥

२३६. १५ आगतं सुतमिन्द्रे—न-य-ल-आश्व. श्री. । आगतमिन्द्रे—मै-मु । अत्र मूलेऽस्माभिः
स्वीकृत एव पाठो युक्तः । हीनपादग्रहणे तु ' सूक्तं सूक्तादौ हीने पादे ' (आश्व. श्री. १.१) इति
परिभाषया सूक्तविनियोगबोधकत्वं स्यात् ॥ २३६. १७ इति तिङ्ङः—न-पुस्तके वर्तमानोऽयं पाठ
आश्वलायनश्रौतसूत्रानुसारेणास्माभिः स्वीकृतः । य-मै-मु-पुस्तकेषु—इत्याद्यास्तिस्रः ॥ २३६. २३

देवौ—ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ । इन्द्राग्नौ देवौ—य-म-मु ॥ २३६. २४ आहुतौ—ख-ग-ज-ण-फ-भ-य-मु । आहुतौ—म- ॥ २३७. ७ अस्मदीयस्तुतिलक्षणया—ख-ग-च-ज-प-भ । अस्मदीययास्तुतिलक्षणया—य-म-मु ॥ २३७. १४ यज्ञस्य—च-त-न-प-य-ल । अस्य यज्ञस्य—म-मु ॥ यज्ञसाधनभूतस्य—त-न-प-य-ल । साधनभूतस्य—म-मु ॥ २३८. १ समानजेतारौ—ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-य । समानजेतारौ परस्परापेक्षया जयशीलौ—म- । समानजेतारौ परस्परापेक्षया जयशीलौ—मु ॥ २३८. २ अपराजिता अपराजितौ—ख-ज-ण-भ । अपराजितौ—ग-च । अपराजिता—न-य-ल-म-मु ॥ २३८. १७ इषः—य-स । इषे—इतरेषु लिखितपुस्तकेषु म-मु-पुस्तकयोश्च ॥ २३९. १९ अवियुज्य—*म-मु । वियुज्य—ऽ ॥

२४०. ५ प्रथमम्—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । आद्यम्—य-म-मु ॥ २४०. ६ तथा चानुक्रान्तम्—ख-ग-च-ज-ण-भ । अत्रानुक्रमणिका—य-म-मु ॥ २४१. ४ हविष्पदत्वेन—ख-ग-च-ज-ण-भ । हविषां प्रदातृत्वेन—य-म-मु ॥ २४१. ८ 'यच्च समवाये'—ख-ग-च-ज-ण-स-मु । सच समवाये—य-म- ॥ २४१. १८ मंहनीयम्—ख-ग-ज-ण-त-न-भ-स-मु । महनीयम्—य-म- ॥ २४१. १९ तं तादृशम्—ख-ग-ज-ण-न-भ-य-ल । तादृशम्—म-मु ॥ २४१. २२ अथा हि—ख-ग-ज-त-न-भ-य-ल-स । अथा—म- । अथ—मु ॥ २४२. १ हविष्पदातृभ्यो नोऽस्मभ्यम्—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-ल । नः हविष्पदातृभ्योऽस्मभ्यम्—य-म-मु ॥ २४२. १९ लोपां व्यावर्लीति वलोपः—ल । लोपो व्योरिति लोपः—म- । लोपो व्योरिति वलोपः—य-मु ॥

२४४. ११ सहस्रस्पुत्रः बलस्य सूनुः—म- । सहस्य सूनुः बलस्य पुत्रः—ख-ग-च-ल । सहस्रः सूनुः बलस्य पुत्रः—न-भ-य-स-मु । सहस्रस्पुत्रः सहस्य सूनुः बलस्य पुत्रः—ज-ण ॥ २४४. १६ अनुदात्तस्वरे—ख-ग-ज-ण-न-भ-य-ल । अनुदात्तस्वरे—म-मु ॥ कृयते—य-म-मु । कवते—ऽ ॥ २४५. ३ 'इण् गतौ' भौवादिकः । 'इण् गतौ' इति भ्वादी नास्ति पाठः । 'इट् क्ति कटी गतौ' (धा. पा. ३१८-२०) इत्यत्र प्रल्लिष्टस्य इ इति धातो रूपम् 'अयामि' इति स्यात् ॥ २४५. १० सदिरप्रतेः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-य-मु । सदिरप्रतेः—म- ॥ २४५. २३ लिट्यतुसि—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ । लिट्य इति-य; लिट्युसि ?—ल-स-म-मु ॥ २४६. २४ तत्पुरुषे' इति—म-मु । तत्पुरुषे—ख-ग-च-ज-ण-न-य-ल-स ॥

२४९. २ उच्छो विवासे—ख-ग-च-ज-ण-भ-य । उच्छो विवासे—म-मु ॥ २४९. ११ नृणाम्—ऽ-मु । नृणाम्—म- ॥ २५०. ७ दीदीहि—घ-प-य-स-मु । दीदीहि—म- ॥ २५०. ११ अस्य—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-य । इत्यस्य—म-मु ॥ २५०. १२ घृत्वेन ढः—म-मु । घृत्वेन-त । इतरपुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ २५१. २० पीपय । इत्यस्यानन्तरं मु-पुस्तके 'प्यायतेर्यङ्लुगन्तस्य लोटि शपो लुगभावञ्छान्दसः' इत्यधिकम् । य-पुस्तके च—'पीप्यायतेर्यङ्लुगन्तस्य लोटि शपो लुगभावञ्छान्दसः' इत्यधिकम् ॥ २५१. २१ इवि...प्रीणनार्थाः । धातुपाठस्तु—'हिवि दिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः' इति ॥ २५१. २२ आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन—*म-मु । आमन्त्रितस्य विद्यमानत्वेन—ऽ ॥

२५३. ७ अभि अभितः सन्ति—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । अभि सन्ति अभि-य । सन्ति—म-मु ॥ २५३. १३ गतिकारकयोरपि—य-ल-म-मु । गतिकारकयोः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ ॥ २५३. १५ उत्तरपदादेष्टुत्वं च—ऽ । उत्तरपदादेश्च ष्टुवम्—म- । उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वं च—मु ॥ उत्त्वढत्वे—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल । ऊवढत्वे—त-प-मु । ऊवढत्वे—य । ऊवढत्वे—म- ॥ २५३. १६ 'स्वरेणान्तोदात्तः'—म-मु । 'स्वरवन्तोदात्तः'—न-ल । 'स्वरेवेणांतोदात्तः'—य । 'स्वरेणोदात्तः'—इतरेषु ॥ २५३. १७ यद्वृत्तयोगादभिधातः—य-ल-म-मु । इतरेषु नास्ति ॥ २५४. ३ रैविशेषणतया—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । विशेषणतया—म-मु । रायो विशेषणतया—य ॥ २५४. ४ अञ्जेन च—फ-भ-म-मु । अञ्जेन—म- ॥

शिञ् निशाने—य-मै-मु । शिञ् निशामने—ऽ ॥ २५५. ५ शञ्भूताय—ख-प-फ-भ-य-स-मु । शञ्भूताय—मै ॥ २५५. ६ वीरशब्देन—त-न-य-ल । अवीरशब्देन—मै-मु ॥

२५८. ७ संवर्णदीर्घः—च-त-न-फ-य-ल-मु । वर्णदीर्घः—मै ॥ २५८. २४ नमसः—ऽ । नमस्—मै-मु ॥ २५९. ९ धर्मविषयचेतनाङ्गम्—मै । °चेतनावान्—ख-घ-प-फ-भ-मु । कर्मविषयचेतनावान्—त-य; कर्मविषयचेतनावान्—ल ॥ २५९. १५-१६ °प्रकृतिस्वरत्वम्—मै । °प्रकृतिस्वरः—ऽ-मु ॥

२६१. १० यावद्धनम्—त-ल । यावद्धनम्—य । यावद्धन्दनम्—मै-मु ॥ २६१. १५ हवनम्—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । हवम्—य-मै-मु ॥ २६२. ३ विधेहि—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥ रोगाणा-मुपशमनम्—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । रोगाणां शमनम्—य-मै-मु ॥ २६२. ११ मृज्जूष शुद्धौ—मु । मृज् शुद्धौ इति मै-पुस्तके । किंतु मैक्समुल्लरमहाशयैः मृज् इति शुद्धीकृतम् । वस्तुतस्तु भिदादिगणे मृजाशब्दपाठसामर्थ्यादस्य विरवमनार्थमिति बोध्यम् । ४९९ १६ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ २६२. २४ सर्पणशीलौ—ख-ग-च-ज-फ-भ । प्रसर्पणशीलौ—य-मै-मु ॥

२६३. २० नञ्स्वरः—ख-ग-च-ज-ण-त-भ । तस्य स्वरः—य । तस्य नञ्स्वरः—मै-मु ॥ २६४. ४ धनैः—ख-ग-च-ज-प-फ-भ । धनैः सह—य । धनैः सह सन्—मै-मु ॥ २६५. २ पूर्वलोपः—ज-ण । वलोपः—य । अलोपः—मै-मु ॥ २६६. ७ सादेरप्रतेः—ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-य-स । सदेरप्रतेः—मै ॥

२६६. १२ आद्यान्त्ये—ख-ग-ज-ण-भ-य-स । आद्यान्ते—मै-मु ॥ २६६. १४ विश्वेदेवदेवताके—त-न-स । विश्वदेवताके—य । वैश्वदेवताके—मै । वैश्वदेवदेवताके—मु ॥ २६६. २७ °प्रकृतिस्वरः—ऽ-मु । °प्रकृतिस्वरत्वम्—मै ॥ २६८. ५ च पूरणः—घ-ज-ण-प-भ । 'च पूरणः' नास्ति—मै-मु ॥ २६८. ७ णम प्रह्वत्वे—ज-ण-मु-मै ॥

२७२. १५ पञ्चम्यास्तसिः । 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' इति सूत्रात् 'पञ्चम्यास्तसिः' इत्यनुवृत्तौ 'अपादाने चाहीयरूढोः' इति सूत्रेण तसिरिति योज्यम् ॥

२७५. ४ °ह्रस्वत्वादयः—ख-च-ज-ण-न-भ-य-ल-स । °ह्रस्वादयः—मै-मु ॥ २७५ १५ प्रयच्छताम् । अत्र 'प्रयच्छत' इति पठनीयम् । न-पुस्तके तथा पाठ उपलभ्यते ॥ २७५. २२ °प्रकृतिस्वरत्वम्—त-ल-मु । °प्रकृतिस्वरः—य-मै ॥

२७६. ९ असकृदुक्तः—ऽ । असकृदुपदिष्टः—मै । असकृदुपदिष्टः—य । सकृदुपदिष्टः—मु ॥ २७६. १६ प्रकर्षेण नेता—ऽ-मु । प्रकर्षेणानेता—मै ॥ २७७. १८ पूर्वपदस्वरः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः—य-मै-मु ॥ २७८. १७ मनुष्यसंचरणविषये—घ-त । मनुष्यसंचारविषये—य-मै-मु ॥ २७८. १८ उत्तमेषु स्थानेषु—ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-य । स्थानेषु—मै ॥

२७९. १६ दुष्टरः दुस्तरः—घ-ज-ण-न-प-स । दुष्टरः—य-मै-मु ॥ २७९. २१ दिवादेः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । दिवादिः—य-मै-मु ॥ २७९. २२ कृच्छार्थे—ल-मै । अकृच्छार्थे—मु ॥ २८०. ११ आहुत—मै । आहुत—प-य-मु । अयमेव साधीयान् ॥ २८०. १३ जृशूस्तृजागृभ्यः—मै-मु । जागृभ्यः—ऽ ॥ २८०. २१ त्वद्विषय—य-ल । उक्तविषय—मै-मु ॥ २८०. २२ महय—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥

२८२. ४ अनुदात्तत्वे—य-मै-मु । उदात्तत्वे—ल । आधुदात्तत्वे—इतरेषु ॥ २८२. २७ समीप-मागच्छतम्—ख-ग-च-ज-ण-भ । समीपे आगच्छतम्—य-मै-मु ॥

२८५. २ रघुष्यदम्—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । रघुष्यदं लघुष्यदम्—मै । रघुष्यदं लघुष्यदम्—य-मु ॥ २८५. ११ रघुष्यदम्—ऽ । रघुष्यदम्—य-मै-मु ॥ २८७. २४ बहुप्रीहौ—न-मै-मु ॥ २८९. १८ जगत्—ख-ग-च-ज-ण-फ-भ । जगत्त्व—य-मै-मु ॥ २९०. ७ लुतोपममेतत्—त-य-मु । मै-पुस्तके एतन्नास्ति ॥ २९०. ७ सततप्रवाहोपेतम्—त-य-मु । सतप्रवाहोपेतम्—मै ॥

२९१. ३ तिस्रः सामिधेय्यः—य-मै-मु । इतरत्र नास्ति ॥ २९१. ११ तथा—मै-मु । तथा—१ ॥ २९४. १४ 'अगुणः' इत्यस्यानन्तरं 'यद्वा घञर्थे कविधानमिति अधिकरणे कः' इत्यधिकं मु-पुस्तके ॥ २९४. २३ कृदुत्तरपदस्वरः—१ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः—य-मै-मु ॥ २९५. ७ डुन्-प्रत्ययः—य-ल-मै । डुन्-प्रत्ययः—ख-ग-ज-ण-न-भ-स-मु । डुन्-प्रत्ययः—च ॥ २९५. ७ निस्स्वरः—य-ल-मै । निस्स्वरः—ख-ग-ज-ण-न-भ-स-मु ॥ २९५. १५ तित्स्वरितः—ज-ण-त-य-ल । तित्स्वरितम्—मै-मु ॥ २९५. २२ आज्याहुतिप्रदानेन—ख-ग-च-ज-ण-प-भ । आहुतिप्रदानेन—य-मै-मु ॥ २९६. ५ घृताज्याहुतीनाम्—मै । घृताज्याहुतीनाम्—य-मु ॥ २९६. ८ त्वा त्वाम्—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ । तमिमम्—य-मै । इमम्—मु ॥ २९६. ९ निघातः—त-य-ल-मु । इतरेषु लिखितपुस्तकेषु मै-पुस्तके च नास्ति ॥

२९७. ९ पुरोळाः—ख-त-फ-भ-य-मु । पुरोडाः—मै—इतरेषु च ॥ २९८. २४ हि पूरणः—ज-ण-प-भ । मै-मु—पुस्तकयोः इतरेषु च नास्ति ॥ २९८. २६ अणिति तत्रानुवर्तनात्—ल । अणिति तत्रानुवर्तमानात्—भ-स । अत्र 'अणः इति तत्रानुवर्तनात्' इति भाव्यम् । 'हलः' इति सूत्रे 'द्वलं पे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति सूत्रान् 'अणः' इत्यनुवर्त्य अणो दीर्घः स्यादिति व्याख्यानेन 'तृतीये' इत्यत्र ऋकारस्य अण्वाभावात् 'हलः' इति दीर्घो न भवतीत्यर्थः । अस्मिन्नि तत्र नानुवर्तनात्—मै-मु ॥

३०४. २० 'स्वरः—१-मु । 'प्रकृतिस्वरः—मै ॥ ३०५. ८ भसंज्ञाधीनः—त-य-ल-मु । संज्ञाधीनः—मै—इतरेषु च ॥

३११. ५ हरिद्वर्णौ—च-ज-त-प-फ-ल-मु । हरिवर्णौ—मै ॥ ३११. ६ तस्मात्—मै । यस्मात्—१ । यस्मात् तस्मात्—मु ॥ ३१२. ५ करोतिरकारस्य—त-ल-मु । अकारस्य—मै ॥ ३१२. १६ पर्वतासः पर्वताश्च—घ-ज-ण-त-न-य-ल-मु । पर्वताश्च—मै ॥ अनुकूलाः—य-मै । इतरलिखित-पुस्तकेषु मु-पुस्तके चैतन्नास्ति ॥ ३१३. १० यावत्—मै-मु । यत्—१ ॥ ३१४. १५ दानशक्तिः—घ-ज-ण-त-न-भ-य-ल-मु । धनशक्तिः—मै ॥ ३१४. २७ यद्वा—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३१५. २० तदस्यास्तीति सामनः—मै । तदस्यास्तीति सामना—त-भ-स-मु । अयं पाठः समीचीनः प्रतिभाति । अस्मिन् पक्षे 'तदस्याः अस्तीति' इति भाव्यम् ॥ ३१५. २६ इप गतौ—मै-मु । इपि गतौ—य । इपु गतौ—१ ॥ इषिमदि° इत्यादिना—मै-मु । इषुमुदित्याना—ख-ग-भ; इषुमुदित्यादिना—च-स; इषिमदित्याना—ज-ण; इषुमदित्यादिना—न; इषिमदिमुदित्यादिना—ल ॥ ३१६. ११ विन्निष्ठः—य-मै-मु । विनिष्ठः—१ ॥ ३१६. १७ अलातृणः । तृहि हिंसायाम् । अलंपूर्वात् तृहेः । तृदि हिंसायाम् । अलंपूर्वात्तृदेः इति य-वर्जलिखितपुस्तकेषु । धातुपाठे 'तृह हिंसि हिंसायाम्' 'उत्तुर्वि हिंसानादरयोः' इति चोपलभ्यते । 'अलातृणः बहुदकतया अलमस्यर्यमातृद्यते,' 'अलातृणोऽलमातृदेनः' इति च भाष्यनिरुक्तपर्यालोचनया तृदधातारेवायं शब्दो निष्पन्न इति युक्तम् ॥ ३१७. ७ परस्परं संगते—घ-न-भ-य-ल-स । परस्परसंगते—मै-मु ॥ ३१७. २४ सुसूधागृधिभ्यः—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-मु । सुसूधाकृत्विभ्यः—य । सुसूधाजगृधिभ्यः—मै ॥ ३१८. ८ संबन्धिनः ? । 'संबन्धिन्याः' इति भाव्यम् ॥ ३१९. २० रिपवः... प्रत्ययः—मै-मु । रपवचसिवक्ते परेति चोपधाया इत्युप्रत्ययः—ख-ग-भ; रप हिंसा-याम् । रेपरिचोपधाया इत्युप्रत्ययः—च; रप व्यक्तायां वाचि । वचवसिवक्ते रेपितिचोपधाया इत्युप्रत्ययः—ज; रप व्यक्तायां वाचि । रपति चोपधाया इत्युप्रत्ययः—ण; रपवचवसिवक्ते रेपितिचोपधाया इत्युप्रत्ययः—न; पववचसिचोपधाया इत्युप्रत्ययः—ल; रिपवचसिवक्तेरेपितिचोपधाया इत्याप्रत्ययः—स; रिपवः । रपवसिवक्ते रेपरिचोपधाया इत्युप्रत्ययः—य ॥ ३२०. ७ नुमागमः—१ । नुमागमः—मै-मु ॥ ३२०. १२ रक्षःकुलम्—१-मु । रक्षः रक्षःकुलम्—मै ॥ ३२२. १८ गोपते—१ । गोपते गवां पते—य-मै-मु ॥ ३२२. २७ अस्मात्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स । इत्यस्मात्—य-मै-मु ॥

३२३.५ तस्मिन्—१-मु । अस्मिन्—*मै ॥ ३२३. १३ करणे घः—य-ल । घः—मै-मु इतरेषु च ॥
३२३. १७ कुत्वम्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-मु । धत्वम्—मै ॥ तुक्—ख-ग-च-ज-ण-त-भ-स-
मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

३२४. ५ नप्यं नष्टभवम्—१-मु । नप्यं नसारं पौत्रं गात् गच्छति दुहितुः पुत्रत्वेन
स्वीकारात् दौहित्रं नष्टभवम्—य-मै ॥ ३२४. ७-८ यष यस्या दुहितुः—१-मु । यत्र यस्मिन्
विषये पितापुत्रो जनको दुहितुरप्रत्तायाः स्वकन्यायाः सेकं रेतसः सेकं तस्यां रेतःसेकमृजन् प्रसाधयन्
शग्येन सुखनिमित्तेन मनसा संधन्वे आत्मानं संधत्ते अपुत्रत्वनिमित्तदुःखापगमात् यस्या दुहितुः—
य-मै ॥ ३२४. ८ यः—१-मु । सम्—मै ॥ ३२४. १५ रेफलोपह्रान्दसः—१ । रेफलोपह्रान्दसः ।
तिस्वरः—मै-मु ॥ ३२४. १८ अनित्यत्वज्ञापितत्वात्—ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-स । अनित्यत्वस्य
ज्ञापितत्वात्—य-मै-मु ॥ धवि-य-मै-मु । धन्व इति—१ ॥ ३२४. १९ यद्योगादनिघातः—य-मै-मु ।
इतरेषु नास्ति ॥ ३२५. २ तुरीयकम्—य-याज. स्मृ-मै-मु । तृतीयकम्—१ ॥ ३२५. ४ वह्निश्च-घ-ज-ण-
न-प-भ । वह्निः—य-मै-मु ॥ ३२५. ७ दुहितुस्तथात्वं नेति—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-ल । दुहिता
तथा नेति—य-मै-मु ॥ ३२५. १२ इत्यञ्—१ । इत्यत्र ?—मै-मु ॥ ३२५. १५ लिट्स्वरः—ख-ग-च-
ज-ण-त-न-भ-य-मु । तिस्वरः—मै ॥ ३२५. १६ द्विर्वचनस्य—मै-मु । अत्र ' द्विर्वचनस्य ' इति
पठनीयम् । न-भ-स- पुस्तकेषु तथा पाठ उपलभ्यते ॥ ३२५. १७ जनेर्णाचि—*मै-मु । जनेर्लिङि—१ ॥
३२५. २३ रोचमानस्य—ल-वर्जितेषु मु-पुस्तके च । आरोचमानस्य—मै ॥ ३२५. २६ यजनाहैः—
घ-च-ज-ण-न-प-भ-य-ल-मु । यज्ञाहैः—मै ॥ ३२५. २७ सोमाज्याहुतिभिः—घ-ज-ण-त-न-प-भ-मु ।
सोमाज्याहुति (?)भिः—ख-ग-च-फ । सोमाहुतिभिः—य-ल-मै ॥ ३२६. ६ समगच्छन्—य-मै-मु ।
संगच्छन्—ल ॥ ३२६. ६ मरुतः—१ । मरुतस्तस्मिन् वृत्रे हते—य-मै-मु ॥ ३२६ ७ उदितं सूर्यं—१ ।
तत् इन्द्रं वृत्रहन्तारमुदितं सूर्यम्—मै-मु ॥ ३२६. १२ अय गतौ—१-मु । अय पय गतौ—य-मै ॥
३२६. १८ स इन्द्रः—य-मै-मु । इन्द्रः—१ ॥ ३२६. २१ निगूढाः—ख-घ-ज-ण-प-भ-मु । निरूढाः—
य-मै ॥ ३२६. २२ अतृन्दन्—१ । अतृन्दन् निधानमपावृण्वन्—य-मै-मु ॥ ३२६. २३ उपेक्षामकुर्वन्
—मै-मु इतरेषु च । अपेक्षामकुर्वन्—ल ॥ ३२७. २० लुङि लट्दिवात् च्लेरडादेशः—*मै-मु ।
लुङि शतृदिवात् च्लेरडादेशः—य । ऋताविति रिडादेशः—ख-ग-ज-ण-भ-स । च्लेरडादेशः—च । लट्दि-
वाद्डादेशः—न । लुटि ऋतो वेति च्लेरडादेशः—ल ॥ ३२७. २१ सरतीति सरमा—ख-ग-च-ज-ण-त-न-
भ-य-स-मु । सरतीति—मै ॥ ३२८. ६ अगच्छदु—घ-ज-ण-मु । अगच्छत्—ख-ग-च-न-भ-य-ल-मै ॥
३२८. १४ परस्याकारस्येत्वम्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-मु । परस्येत्वम्—य-मै ॥ ३२८. २१
वस्तुनः—ल-वर्जलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । वस्तुनः—य-मै ॥ ३३०. ७ हृष्टा अभूवन्—
ख-ग-च-ज-ण-त-प-फ-भ । अहृष्यन्—य-मै-मु ॥ ३३०. ८ अतपिष्ट—*मै-मु । अवतिष्ट—य । इतरेषु
अशुद्धम् ॥ ३३०. १२ सिच्यङि—ख-ग-ज-ण-त-न-भ-य-ल-स । अङि—च । णिच्यङि—मै-मु ॥
३३१. ४ पृषोदरादित्वात्—१-मु । य-मै-पुस्तकयोः एतच्चास्ति ॥ ३३१. १४ उन्नतम्—ख-ग-च-ज-ण-
त-न-भ । उचितम्—य । उत्तमम्—मै-मु ॥ तदुच्यते—१-मु । चेदुच्यते—मै ॥ 'सुकृतकर्माणः—
घ-ज-ण-य-ल । कर्माणः—मै-मु ॥ ३३१. १७ विष्टब्धे कुर्वन्तः—घ-ज-ण-न-प-य-मु । विष्टब्धं
कुर्वन्तः—ख-ग-भ । विष्टब्धं कुर्वन्तः—च-ल । विष्टाच कुर्वन्तः—त । विष्ट उच्चैः—ल । विष्टब्धे—
स ॥ ३३२. २ विभ्वं विभुम्—य-मै-मु । विभुम्—ख-ग-भ-ल-स । विश्वं विभुवम्—घ । च-
पुस्तके एतत् नास्ति । विश्वं विभवम्—ज । विश्वं—ण ॥ ३३३. १८ अपः प्र असृजत्—घ-ल ।
अपः असृजत्—इतरेषु । अपश्चित् अपोऽपि प्रासृजत्—य-मै-मु ॥ ३३३. २० अकुभिः चित्
राविभिः च—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ । अकुभी रात्रिभिः—य-मै-मु ॥ ३३३. २१ रात्रिदिवम्—

ख-ज-ज-प-भ । रात्रिदिवम्—य-मै-मु ॥ ३३४. २१ सरण्यन्—१ । तथा सरण्यन्—मै-मु ॥ ३३४. २७ मलोपः—मै-मु । गलोपः ?—१ ॥ ३३६. ११ गाः—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥

३३८. १० वज्रयुक्तः हस्तः—ख-ग-च-ज-ज-त-न-भ-य-ल । वज्रयुक्तौ हस्तौ—मै-मु ॥ ३३९. ६ हे हर्यश्च हरितवर्णाश्चोपेत—ख-ग-च-च-ज-ज-प-फ-भ । हे हर्यश्च—य-मै-मु ॥ ३४१. १५ तव—च-च-ज-ज-भ-मै । ते तव—मु ॥ ३४१. १७ द्यावः दिवः—ख-ग-च-ज-ज-य । द्यावः—मै-मु ॥ ३४१. २५ सद्यस्क्रीनाग्नि—य-मै-मु । सद्यस्क्रीनाग्नि—ख-ज-ज-त-भ-ल-स; यद्यस्क्रीनाग्नि—ग-च; सद्यस्क्रीनाग्नि—त ॥ ३४३. ४ स्फिग्या । यच्च भमिति भसंज्ञायाः बाधितत्वात् स्वादिष्व-सर्वनामस्थाने इति पदसंज्ञायां जश्त्वम् । तृतीयायाः पूर्वसवर्णः । इदमयुक्तं प्रतिभाति । स्फिग्शब्दोत्तरतृतीयायाः 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना यादेशो 'यचि भम्' इति भसंज्ञां बाधित्वा छान्दसत्वात् 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदसंज्ञायां जश्त्वे कुत्वे च स्फिग्या इति रूपं निष्पन्नम् ॥ भसंज्ञाया बाधितत्वात्—ख-ग-च-ज-ज-त-न-स । भसंज्ञां बाधित्वा—य-मै-मु ॥ ३४३. १३ अस्मदीयोऽयं यज्ञः—१ । अस्मदीयो यज्ञः—मै-मु ॥ ३४३. १४ सारभूतोऽयं यज्ञः—ख-च-ज-ज-त-प-भ-ल-स-मु । यज्ञः—य-मै ॥ ३४४. ६ दौषिकार्थं—य-मै-मु । शबिकारार्थं—ख; शब्विकारार्थं—ग-ज; शेषिकार्थं—न; शैविकार्थं—भ-स; शेषिकेऽर्थं—ल ॥ ३४४. ७ नवशब्दस्य 'तननन्त्वाश्च' (तननन्त्वाश्च-मु; तनतनाश्च-य) प्रत्यया वक्तव्या नू इत्यादेशश्च 'इति तननप्रत्ययः—य-मु-मै । नवशब्दात् तनश्च प्रत्ययो (तनप्रत्ययो-ख-ज-ज) वक्तव्यो नू इत्यादेशश्चेति तनप्रत्ययः—ख-ग-च-ज-ज-त-न; नवशब्दात्तनश्च प्रत्ययो वक्तव्यो नू इत्यादेशश्चेति तनप्रत्ययः—भ; नवशब्दस्य नननश्च प्रत्यया वक्तव्या नू इत्यादेशश्च । तेन तनप्रत्ययः—ल; नवशब्दस्य नपुनश्च प्रत्ययो वक्तव्यो नू इत्यादेशश्चेति जन-प्रत्ययः—स ॥ ३४४. २७-२८ आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहेति माध्यंदिन्यः—मै । ...मध्यंदिनः—ख-ग-च-ज-त-न-भ । ...माध्यंदिनः—य-ल-स-मु ॥ ३४५. ८ सेक्ता सेचकः—१ । सेचकः—य । सेक्तोसेचकः—मै-मु ॥ ३४५. १४ आववृचन्—ख-ग-च-ज-ज-न-भ-स-मु । अववृचन्—य-मै ॥ ३४६. १ ईरच्प्रत्ययः—च-ज-न-ल-मै । ईरदप्रत्ययः—मु ॥

३४७. ४ अन्तर्णीतसङ्गर्थो—ख-ग-ज-ज-न-भ-य-ल-स । अन्तर्णीतसन्धो—मै-मु ॥ ३४७. ६ कूलविपाटनाद्विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपाट्—मै । कूले विपाटनात् विपाशनाद्वापुत्रोऽभूत् तमावृतेर्मुमूर्षोर्वसिष्ठस्य पाशा अस्यां व्यपास्यन्त विमोचनाद्वा विपाट्—ख-ग-च-ज-ज-न-फ-भ-ल-स । कूले विपाटनाद्विपाशनाच्छतपुत्रमरणोद्भूततमोवृतेर्वसिष्ठस्य पाशा अस्यां व्यपास्यन्त विमोचनाद्वा विपाट्-मु । कूलविपाटनात् विपाशनात् हतपुत्रोद्भूततमोवृत्तेः मुमूर्षोर्वसिष्ठस्य पाशा अस्यां व्यपास्यन्त विमोचनाद्वा विपाट्—य ॥ ३४७. १७ भौवादिः—१-मु । भूवादिः—य । भौवादिकः—मै । अयमेवसाधुः ॥ युवां—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३४८. ३ विभक्त्यलोपः इत्यादि—त-न-य-ल-स-मु । विभक्त्यलोपः—मै ॥ ३४८. १५ यथा—मै-मु-× ॥ ३४९. ३ एतच्छब्दस्य—ख-ग-ज-ज-त-न-भ-य-ल-स । इदंशब्दस्य—मै-मु ॥ ३४९. ७ इति क्यच्—य-मै-मु । क्यच्—१ ॥ ३४९. ८ हेज्रो—ख-ग-च-ज-ज-त-न-य-स । ह्यो—ल-मै-मु ॥ ३४९. ३० ह्यतेर्लुङि सिचः । 'सिचः' इत्यस्य स्थाने 'ह्येः' इति भाव्यम् ॥ ३५१. ३ व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्—मै-मु । व्यत्ययेन प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वम्—य । व्यत्ययस्याद्युदात्तत्वम् ?—ख-ग-ज-ज-त-न-भ-ल-स ॥ ३५१. १५ नोऽर्भीत्या—मै-मु । धी इत्या-ज-ल । धीष इत्या-म ॥ ३५१. १९ प्रागल्भाः । 'प्रागल्भाः' इति पठनीयम् । एवमेव च-ज-ज-न-य-य-ल-स पुस्तकेषु । प्रागल्भ्यम्—मै-मु ॥ ३५१. २६ सिचो लोपः । अत्र 'सिपो लोपः' इति भाव्यम् ॥ ३५२. १० ओ इति प्रगृह्यसंज्ञा । 'ओदिति प्रगृह्यसंज्ञा' इति पठनीयम् । तथैव न-भ-स-लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते ॥ ३५२. २४ विश्वामित्रम्—ख-ग-च-ज-ज-भ । विश्वामित्रवाक्यम्—

य-मै-मु ॥ ३५३. ३ नञ्जीमवति—ऽ। नञ्जा भवति-मै-मु ॥ ३५३. २७ लेट आडागमः—च । लेटोऽ-
डाटाविश्याडागमः—य । लेटोऽडागमः—मै-मु ॥ ३५४. २२ युग्यकण्ठपार्श्वादिसलगाः—च-ज-ण-
न-प-भ-य-ल । युगकीला युग्यकण्ठ—मै । युगकीला युग्यकण्ठ—मु ॥

३५५. २५-२६ ब्रह्मणा जूतः स्तोत्रेणाकृष्टः—ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-ल । ब्रह्मणा स्तोत्रेणाकृष्टः—
य-मै-मु ॥ ३५६. ३ दानगतिरक्षणाहिसादानेषु—च-फ । ०हिसाग्रहणेषु—य-मै-मु ॥ ३५६. १५
नहेहैलोपश्च—य-मै-मु । महेहैलोपश्च—ऽ-मु ॥ ३५७. २ अरुधत्—ग-घ-च-ज-ण-य-ल-मु ।
अरुधत्—मै ॥ ३५७. १२ घेट इच्छ—ज-फ-स-मु । घेट ई च—य-मै ॥ ३५७. १५ राममर्हन्तीत्यर्थे—
ग-च-ज-ण । राममर्हन्तीत्यर्थे—य । राममर्हन्तीत्यर्थे—मै-मु ॥ ३५७. २४ यजमानाय—मै । यजमानाय
तदर्थं तथा—मु । यजमानाय तथा—ख-ग-घ-ज-ण-त-न-फ-भ-स । यजमानाय तथा च—घ-प-ल ॥
३५७. २४ तथा च—न-य-ल-स-मै-मु । यथा च—ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ ॥ ३५७. २५ बृहते
महते—ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-मु । बृहते-य-मै ॥ ३५८. १ शकन्वादित्वात् पररूपत्वम्—
य-मै-मु । एमनादिस्वात्पररूपत्वम्—ख-ग-घ-ज-ण-त-न-भ-ल-स । अयमेव युक्तः पाठः ॥ ३५९. ९
तद्वतः—ख-ग-घ-ज-ण-न-भ-स । तद्वतः—य-मै-मु ॥ ३५९. २१ वृषहननबहुप्रदानादीनि—
य-ल-मु । ०बहुप्रदानानि—मै ॥ ३६०. ७ संभजमानमिन्द्रम्—घ-ज-ण-प-फ-भ-य-ल । भजमान-
मिन्द्रम्—मै-मु ॥ ३६१. ८ अभिदत्—ऽ । अभिन्दत्?—मै-मु ॥ ३६१. १० अभवत् अभूत्—ख-
ग-घ-ज-ण-फ-भ । अभवत्—य-मै-मु ॥

३६१. २३-२४ मध्यंदिनः इति—य-मै । माध्यंदिन इति—ल-मु । माध्यंदिने सवने—इतरेषु ॥
३६१. २५ मध्यंदिन इति—मै-मु । माध्यंदिन इति—ऽ ॥ ३६१. २६ प्र मंदिन इमा—ज-ण-
य-मु । प्र मन्दिने इमा—मै ॥ ३६३. १-२ सम्यगवहताम्—ऽ । सम्यगावहताम्—मै-मु ॥ ३६३. ३
विभक्तेरुदात्तत्वम्—ख-ग-घ-ज-ण-भ । विभक्तेरुदात्ता—य-मै-मु ॥ ३६३. १२ वि मुच विमुञ्च—
घ-न-प-भ-य-मु । वि मुच—मै ॥ ३६३. २० दृग्दशवतुषु—ऽ-मु । दृग्दशवतुषु?—मै ॥
३६४. ७ समानप्रसिद्धी—मै । वेगबलयोः समानप्रसिद्धी—घ-ज-ण-य-मु ॥ ३६४. ७
क्षिप्रगमनावेतौ—ख-ग-ज-ण-न-भ-स । क्षिप्रगमनोपेतौ—य-मै-मु ॥ ३६४. १८ हरी अश्वौ—ख-ग-
घ-च-ज-ण-प-फ-भ । हरी—य-मै-मु ॥ ३६५. ६ अस्येमं सोमं शश्वत्तमं बहुतमं पाहि—ख-ग-ज-
ण-प-फ-भ । शश्वत्तमं भूयांसमस्येमं सोमं पाहि—य-मै-मु ॥ ३६५. १२ सद्दिप्रतेः—ख-ग-घ-ज-ण-
स-मु । सदेरप्रतेः—य-मै ॥ ३६६. ६ सम्यगकार्षुः—य-ल-स-मै-मु । सम्यगकार्षुः । तस्यागत्य तत्पा-
नार्थमागत्य—ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-फ-भ ॥ ३६६. ७ स्वाः स्वकीयाः—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥
३६६. ७-८ पथि कर्मणि—च-स-मै । कर्मणि—य-मु । पथि कर्मणि स्वाः—ख-ग-ज-ण-भ-ल ॥ ३६६. ८
त्वमागत्य—ल-मु । त्वम्—य-मै ॥ ३६६. ८ तस्य पाहि—मै । तस्य अस्य पाहि—मु । अस्य
पाहि—ऽ ॥ ३६७. १ तेन बलादपहृत्य—ऽ-मु । तेन । चिद्विकल्पार्थः । बलादपहृत्य—य-मै ॥

३६८. १७ कालात्मकः—मै-मु । कामात्मकः—ऽ ॥ ३६८. २७ अच्छावाकशस्त्रे याज्या—
ल-मै-मु । अच्छावाकशस्त्रयाज्या—इतरेषु लिखितपुस्तकेषु ॥ ३६९. ५ तव त्वदर्थम्—ख-ग-घ-च-ज-
ण-प-फ-भ-य-मु । त्वदर्थम्—ल-स-मै ॥ ३६९. १८ सर्वैः स्तुत्यः—ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-स-मु । स सर्वैः
स्तुत्यः—मै ॥ ३७०. ११ पूर्वपदस्य—ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-स-मु । पूर्वस्य—य-मै ॥ ३७०. २४
अयतेर्लङि रूपम्—मै-मु । एतेर्लङि रूपम्—फ । अयं समीचीनः प्रतिभाति ॥ ३७०. २६ गमेर्लिङि
रूपम्—य-मै । गमेर्लिङि—ऽ-मु ॥ ३७१. २५ ई सोयमिन्द्रः—य-मै-मु । सोयमिन्द्रः—ऽ ॥
३७१. २५-२६ सं विव्याच—य-मै-मु । समी विव्याच—ऽ ॥ ३७२. १३ हे हर्यश्व इन्द्र—
ख-ग-घ-च-ज-ण । हे हर्यश्व—य-मै-मु ॥ ३७३. ११ शुनं हुवेमेति व्याख्याता—त-न-मु । मै-पुस्तके
एतन्नास्ति ॥

३७३. १५ गायत्रीतृचाशीतौ—ख-ग-च-ज-ण; गायत्रे
तृचाशीतौ—त-न; गायत्रे तृचाशीतौ—भ-य । ऐतरेयारण्यके तु औष्णिहृतृचाशीतविदं पठितम् ॥
३७३. २० पृतनापाद्याय—त-ल-स-मु । पृतनासाद्याय—मै ॥ ३७४. ८ आद्युदात्तश्च—ख-
ग-च-ज-ण-त-न-भ-मु । आद्युदात्तः—य-मै ॥ ३७४. २४-२५ महयामः स्तोत्रं कुर्मः—ख-ग-घ-च-ज-
ण-प-फ-भ-य-मु । स्तोत्रं कुर्मः—मै ॥ ३७५. १४ संग्रामेषु—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३७५. १९
द्युम्नेषु—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-मु । हे इन्द्र द्युम्नेषु—य-मै ॥ ३७५. २१ हे इन्द्र साहव—ख-ग-घ-च-
ज-ण-प-फ-भ । साहव—य-मै-मु ॥ ३७५. २३ पृतनानामाज्यं पृतनाज्यम्—मै-मु । पृतनानामा-
ज्यम्—१ ॥ ३७५. २६ षह मर्षणे—ख-ग-च-ज-ण-य-ल-मु । सह मर्षणे—मै ॥ ३७६. २३ हे इन्द्र
वृषहन्—ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स । हे इन्द्र—य-मै ॥

३७८. ३ पूर्वमनुष्ठितयज्ञाः देवभूयम्—ख-ग-घ-ज-ण-न-य-ल । पूर्वमनुष्ठितयज्ञादेवभूयम्—
च-भ-मै-मु ॥ ३७८. २१ देवभूयं गतानाम्—घ-ज-ण-त-य-मु । देवभूयगतानाम्—मै ॥ ३७९. ६
गुह्यानि कर्माणि—ख-ग-च-ज-ण-फ-भ । गूढानि कर्माणि—य-मै-मु ॥ ३७९. ७ उतापि च—य-मै-
मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३७९. १० नियमितवन्तः—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु सु-पुस्तके
चैतन्नास्ति ॥ ३७९. २४-२५ वसानः आच्छाद्यन्—य-मै-मु । वसानः धार्यमाणः—१ ॥ ३८०.
११-१२ शुरुधः शुचः पिपासाया रोधयिष्यः सन्ति भवन्ति—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ ।
शुरुधः शुचः पिपासाया रोधयिष्यः भवन्ति—न-ल-स । शुरुधः सन्ति शुचः पिपासाया रोधयिष्यो
भवन्ति—मै-मु ॥ ३८०. १६ ईकारस्य आकारादेशः—ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ । आकारादेशः—य-
मै-मु ॥ ३८०. २६ वायुवच्चञ्चलरश्मीन्—त-मु । वायुवच्चञ्चलरश्मीन्—य-मै ॥ ३८१. १६
इत्पूरणः—ज-भ । इत्पूरणम्—मै-मु ॥ ३८२. २ अमर्ति दीप्तिम्—य-मै । अमर्ति कान्तिम्—१-मु ॥
३८२. ५ वृणोति तद्वत्—मै । आवृणोति तद्वत्—मु । यथा वृणोति तद्वत्—१ ॥ ३८२. ५ नुः
पूरणः—ग-च-ज-ण-फ-भ-मु । य-मै-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ३८२. २० स्वाराज्यलक्षणम्—घ-ज-ण-
त-भ-य-ल-स । स्वाराज्यलक्षणम्—मै-मु ॥ ३८३. ५ व्याख्यतेयम्—त-मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

३८४. १ पूर्वं भवा—१-मु । पूर्वकाले भवा—य-मै ॥ ३८५. १ पणिभिरपहृतेषु तन्नि-
मित्तम्—य-मै । पणिभिरपहृतेषु—१-मु ॥ ३८५. ३-४ दंहिता दंहितानि—ख-ग-च-ज-ण-प-
फ-भ-मु । दंहितानि—य-मै ॥ ३८५. २५ आहौ पूरणौ—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ । मै-मु-पुस्तकयो-
रेतन्नास्ति ॥ ३८५. २६-२७ उदात्त इत्युक्त्वेन—ख-ग-त-न-भ-य-स-मु । उदात्त इत्युक्तेन—मै ॥
३८६. ११ गूळहं गूढचारिणम्—घ-च-प-फ-मु । गूढचारिणम्—य । गूढं गूढचारिणम्—मै ॥ ३८७. ३
तादृशस्य तव काराः—ज-ण-य-ल-मु । तादृशस्य काराः—मै ॥ ३८७. २५ व्याख्यतेयम्—त-मु ।
मै-पुस्तके नास्ति ॥

३८८. ४ अथ तृतीयाष्टकस्य तृतीयाध्याय आरभ्यते—स । अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते—
मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥ ३८९. १५ नः—१-मु । णः—मै ॥ ३८९. २२ तव क्षयम्—घ-ज-ण । क्षयम्—
य-मै-मु ॥ ३९०. ४ स्वभूतान् तान्—त-ज-य-ल । तान्—मै-मु ॥ ३९०. २६ सोमस्य पीत्वी
सोमं पीत्वा—य-मै-मु । सोमस्य पीत्वी पीत्वा—ख-ग-च-ज-ण-फ-भ; सोमस्य सोमं पीत्वी पीत्वा—घ-ज;
सोमस्य पीत्वा—न-ल; सोमस्य पीत्वी—स ॥ ३९१. ३ नञा समासे तस्य स्वरः—य-मै-मु । नञा
समासः तस्य स्वरः—१ ॥ ३९१. १२ अतिसंनिष्कृष्टस्य—ख-ग-घ-ज-ण-प-भ । संनिष्कृष्टस्य—य-मै-मु ॥

३९१. २१ अद्रिवः वज्रिन्—घ-ज-ण-मु । हे अद्रिवः हे वज्रिन्—य-मै ॥ ३९२. १३-१६
तिस्तिरे ... प्रत्ययस्वरः—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३९२. २१ ब्रह्मवाहः । ब्रह्माणि

स्तोत्राणि—ख-ग-घ-च-ज-ण-प । ब्रह्माणि स्तोत्राणि—य-मै-मु ॥ ३९२. २२ इ स्तुत्य इन्द्र—ज-ण ।
 हे ब्रह्मवाह इन्द्र—य-मै-मु ॥ ३९४. ५ हविःस्वीकरणार्थम्—§-मु । अस्मदीयहविःस्वीकरणार्थम्—
 *मै ॥ ३९५. ३ अञ्चतेः किनि—य-मै-मु । अञ्चतेः किपि—§ ॥ ३९५. ४-५ कृदुत्तरपद-
 प्रकृतिस्वरः—मै-मु । कृदुत्तरपदस्वरः—§ ॥

३९५. १२ ते तव रथः—ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ । तव रथः—य-मै-मु ॥ ३९५. १४ आशिर इत्या-
 देशः—मु । ' शिर इत्यादेशः ' इति पठनीयम् । तथा न-य-स-लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते । आशि-
 रित्यादेशः—मै । वृ. ३९७. प. ९, ४१२. २४, ४३१. १४ एतेषु प्रदेशेषु शिरित्यादेशः इति पठनीयम् ॥
 ३९५. १८ माद्यते अनेन—ख-ग-घ-च-ज-ण-फ । मद्यते अनेन—य-मै-मु । ' माद्यत्यनेन ' इति भाव्यम् ॥
 ३९७. ८ इमं सोमं—य-मै-मु । इमम्—§ ॥ ३९७. १९ ररन्तु—ख-ग-घ-च-त-न-भ-य-ल-स-मु ।
 ररन्तु—मै ॥

३९८. १४ आ अभिलक्ष्य—*मै-मु ॥ ३९९. ४ त्वा त्वामाह्वयन्ति—ख-ग-
 घ-च-ज-ण-प-फ-भ । त्वामाह्वयन्ति—य-मै-मु ॥ ३९९. २० अञ्जिघृसिभ्यः क्तः—ज-ण-य ।
 अञ्जिघृसिभ्यः क्तः—मै-मु ॥ ४००. २ त्वामावहातः—ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-मु । त्वामावहातश्च-
 य-मै ॥ ४००. ४ स्तोत्राणि शृणवत् च—घ-ज-ण-त-य-स-मु । स्तोत्राणि शृणवत्—मै ॥ ४००. २६
 द्विता द्विधा यथा—ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ । द्विता द्विविधं यथा—मु । द्विता द्विधं यथा—य-मै ॥ ४०१.
 १३ वपास्वृत्तुषु—ल-स-मै-मु ॥ ४०१. १४ अपावृणोपि—§-मु । अपवृणोपि—मै ॥ ४०१. २५
 शुनं हुवेमेत्येषा व्याख्याता—न । व्याख्यातेयमृक्—मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

४०३. १९ प्राणापहारकम्—ख-ग-घ-ज-ण-प-भ । प्राणहारकम्—य-मै-मु ॥

४०४. २० शीघ्रमतिगच्छन्ति—मै-मु । शीघ्रमभिगच्छति—§ ॥ ४०५. २१ प्र आशत
 व्याप्नुवन्ति—ख-ग-घ-च-ज-ण-भ । आशत व्याप्नुवन्ति—य-मै-मु ॥

४११. १० मघवन् धनवन् इन्द्र—त-न-स-मु । मघवन् इन्द्र—य-मै ॥

४१२. ९ अहरहःशस्यसंक्षकम्—§ । *संक्षम्—मै-मु ॥ ४१३. २० विश्विताङ्गः सन्—
 घ-ज-ण-त-य-ल-मु । विश्विताङ्गः—मै ॥ ४१४. १० जनुषा जन्मना—य-मै-मु । जनुषा—§ ॥

४१५. ९ ब्रह्मणा तष्टम्—§ । ब्रह्मणा—मै-मु ॥ ४१५. २३ कोऽप्यभ्यस्ति—*मै-मु ।
 लिखितपुस्तकेष्वेवं पाठः नोपलभ्यते ॥ ४१५. २६ अमिनात् संग्रामेषु मिनाति हिनस्ति—
 ज-ण । अमिनात् हिनस्ति—मै-मु ॥ ४१६. ८ सहावा बलवान्—त-न-ल-स-मु । सहावा बलवान्—
 मै ॥ ४१६. २६ ऊर्ध्वगन्ता—§ । ऊर्ध्वं गन्ता—मै-मु ॥ ४१७. १४ शुनं हुवेमेति पूर्ववत्—
 ज-ण । व्याख्यातेयमृक्—मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

४२१. १ खनिकण्यज्यसिवासि—त-फ-भ । खनिकण्यज्यसिवासि—मै-मु ॥ ४२१. १८ नञि
 हन—न-स-मै-मु । नञ्या हन (?) इति मैक्समुल्लरमहाशयैः शुद्धीकृतम् ॥ ४२१. २७
 स्वस्वकर्मणि—घ-त-य-ल-मु । स्वकर्मणि—मै ॥ सामर्थ्योपेतं त्वा त्वाम्—घ-ज-ण । सामर्थ्यो-
 पेतं त्वाम्—य-मै-मु ॥ ४२३. १९ इति णत्वम्—ज-ण-य । णत्वम्—मै-मु ॥ ४२३. २६ पुरुभिर्बहुभिः—
 ज-ण । पुरुभिः—य-मै-मु ॥ ४२३. २६ सोमपानेन प्रबलम्—ख-ग-घ-च-ज-ण-भ । पानेन प्रबलम्—य-
 मै-मु ॥ ४२४. २१ अभिषुतं अस्येमं सामम्—घ-ज-ण-मु । अभिषुतं सोमम्—य-मै ॥ ४२५. १
 ते त्वदर्थम्—घ-ज-ण । त्वदर्थम्—य-मै-मु ॥

४२७. ४ इत्यात्मनेपदम्—मै-मु । आत्मनेपदम्—§ ॥ ४२७. १५ तद्वन्तं त्वा त्वाम्—घ-ज-
 ण-त-मु । तद्वन्तं त्वाम्—य-मै ॥ ४२७. २६ चक्रम् भक्षणार्थं कुर्मः—ख-ग-घ-च-ज-ण-भ । भक्ष-
 णार्थं कुर्मः—य-मै-मु ॥ ४२८. १३ त्वा त्वां वर्धन्तु—घ-ज-ण-प । त्वां वर्धन्तु—य-मै-मु ॥

४२९. १५ त्वा त्वां यक्षि यजे-ज-ण-प-मु । त्वां यक्षि यजे-य-मं ॥ ४३०. ४ कृणवाव कर-
वाव-घ-च-ज-ण-त-ल-मु । करवाव-य । कृणवाव-मं ॥ ४३२. २ मंहनीयानि धनानि-ख-ग-घ-ज-
ण-न-भ-स । मंहनीयानि धनानि-य-मं ॥ ४३६. ४ स्वाहाकारवाचा तनोति-ख-ग-घ-च-ज-ण-न-
प-फ-भ । स्वाहाकारवाचं तनोति-य-मं-मु ॥ ४३६. २५ विनष्टो मा भवतु-ज-ण-न । मा भवतु-ख-
ग-घ; विनाशो मा भवतु-घ; मृधो मा भवतु-त; विराशो मा भवतु-भ; व्यद्वो मा भवतु-ल; व्यद्वो
मा भवतु-मं । व्यद्वो विनष्टो मा भवतु-मु ॥ ४३७. ९ अनलुत्सु अनलुत्सु-ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-
फ-भ-ल-मु । अनलुत्सु-य । अनलुत्सु-मं ॥ ४३७. १२ नोऽस्मभ्यम् । नः इति प्रतीकं मूले नास्ति ।
एवं क्वचित् ऋचि अविद्यमानानामपि पदानां व्याख्यानं कृतं दृश्यते ॥ ४३७. १९ सारम् । सारेण
हि-मं-मु । सारं-ख-ग-घ-ज-ण-भ; सारं यस्य-ज; सारेण हि-य-ल-स ॥ ४३८. ९-१० लुङि मन्त्रे...न
निघातः-य-मं-मु । लुङि चङि रूपम् । द्वितीयात्वाभिघातः-ऽ ॥ ४३८. २३-२४ सुपां सुलुगिति
शसो लुक्-त-य-मु । सुपां सुलुगिति शपो लुक्-मं ॥ ४३९. ५ हे इन्द्र परशुं चित् यथा कुठारम्
-घ । हे इन्द्र परशुं चित् कुठारम्-ख-ग-घ-ज-ण-भ । हे इन्द्र परशुं चित् । चिच्छब्द उपमार्थः । यथा
परशुं कुठारम्-मु । परशुं चित् । चिच्छब्द उपमार्थः । यथा परशुं कुठारम्-य-मं ॥ ४३९. ६ वृन्तात्
विच्छिद्यते-ऽ । विवृशति विच्छिद्यते-मं-मु ॥ ४३९. ७ मद्वेष्टा-ख-घ-ज-ण-त-न-भ-ल । स
द्वेष्टा-य-मं-मु ॥ ४४०. ६ बाह्या एव ते-ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-य । ब्राह्मणा एव ते-मं-मु ॥ ४४०.
८ ज्यावाजं बलं धनुः । अस्पष्टार्थमिदम् । ज्यावाजं मौर्वीबलं धनुः-मु ॥

४४०. १२ ततः पराः-ख-ग-घ-ज-ण-न-फ-भ । ततः परं-य-मं-मु ॥ ४४१. ३
उत्तरार्धर्चः-ग-घ-ज-ण-न-भ-स-मु । उत्तरार्धर्चः-य-मं ॥ ४४१. ६ जसु मोक्षणे । नञ्पूर्वः-ऽ ।
जसु मोक्षणे-मं-मु ॥ ४४१. १५ देवाः स्तोतारो वा-य-मं । देवाः स्तोतारः-ऽ । देवा
इन्द्राद्याः स्तोतारो वा-मु ॥ ४४१. २४ सु । संहितायाम्-ऽ-मु । पु संहितायाम्-मं ॥ ४४१. २५
नः । संहितायाम्-ऽ-मु । णः । संहितायाम्-मं ॥ ४४१. २६ तत्सुवितम्-ऽ । सुवितम्-
मं-मु ॥ ४४२. १५ रे इत्यादेशः-ऽ-मु । रेआदेशः-मं ॥ ४४३. ४ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्
-ख-ग-घ-ज-ण-न-भ । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यः-य-मं-मु ॥ ४४४. २ भवन्ती भवन्त्यौ-घ-ज-त ।
भवन्ती-य-मं-मु ॥ ४४४. २ आदु अनन्तरम्-घ-ज-ण-त । आदु अनन्तरम् । उः पूरणः-मु ।
आदनन्तरम्-य-मं ॥ ४४४. ८ जागुरुकः-मं । जागरुकः-?-ऽ-मु ॥ ४४४. १७ ते न
व्यथेते-ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-स । न व्यथेते-य-मं-मु ॥ ४४५. १६ स्तोमं स्तोवम्-
घ-ज-ण-न-य-ल-मु । स्तोमम्-मं ॥ ४४७. २९ अतिष्ठत् । 'अतिष्ठत्' इति भाव्यम् ॥ ४४८. १४
पितरा पालयितारौ-ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-य । पितरौ पालयितारौ-मं-मु ॥ ४४९. ४ इत्यथ
संहितायाम्-ख-ग-घ-ज-ण । इत्यस्य संहितायाम्-य-मं-मु ॥ ४४९. २० गायानिभ्यश्च-
ख-ग-घ-ज-न-भ-ल । गापानिभ्यश्च-य-मं-मु ॥ ४५०. १ सापराधानोऽस्मान्-ख-ग-घ-ज-ण-फ-
भ-य-मु । सापराधानप्यस्मान्-मं ॥ ४५१. १३ विश्वान् सर्वान्-ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-मु ।
विश्वान्-य-मं ॥ ४५१. १८-१९ टेरद्यादेशः...उदात्तस्वरितयोरिति-ल । मं-मु-पुस्तक-
योरेतन्नास्ति ? ॥

४५२. ८ उप समीपं नेष्यति-ख-ग-घ-च-ज-ण-त-भ-य-ल । उप समीपं तिष्ठति-मं-मु ॥
४५३. १२ शयासु वेदिषु-ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । शयासु-य-मं-मु ॥ ४५३. १९ पूर्वस्य
न निघातः-य-मं । पूर्वस्य निघातः-ऽ-मु ॥ ४५४. २४-प्रकर्षेण कुर्वन्ति-ख-ग-घ-च-ज-ण-
फ-भ । प्रणयन्ति प्रकर्षेण कुर्वन्ति-मु । प्रणयन्ति कुर्वन्ति-य-मं ॥ ४५६. २२ क्षीररूपरसस्य-
ख-ग-घ-ज-ण-भ । क्षीररूपस्य रसस्य-य-मं-मु ॥ ४५६. २३ ते द्यावापृथिव्यौ-ख-ग-घ-च-ज-

ण-भ । चावापृथिव्यौ—य-मै-मु ॥ ४५७. २१ पादसंचारे—य-मै-मु । पादासंवरे—ख-ग-च-भ; पादयोः संवरेण—ज; पादसंवरेण—ण; पादसंवरे—न; पादसंचारे—ल; पादाः सर्वैः—स ॥ ४५८. १३ अन्यत् अन्या घोः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । अन्यत् घोः—य-मै-मु ॥ ४५८. १४ गूढा वर्तते—त । गूढं वर्तते—य-मै-मु ॥ ४५९. २१ नु क्षिप्रं विदुः—ख-च-ज-ण-भ-मु । विदुः—य-मै ॥ ४६०. ६ प्रजाः पुरुधा—य-मै-मु । पुरुधा—ऽ ॥ ४६०. ६ जनयति—मै-मु । जनयति प्रजाः—ऽ ॥ ४६१. ४ शर्मसदो न । नश्चार्थे—ऽ-मु । शर्मसदो नश्चार्थे—मै ॥

४६२. १५ सहिते तानि कर्माणि—ल । सहितानि कर्माणि?—मै-मु ॥ ४६३. २२ बहुव्रीहौ 'ऊधसोऽनङ्'—ख-ग-ण । बहुव्रीहेः 'ऊधसोऽनङ्'—य-मै-मु ॥ ४६४. ९ कर्तरि चिण् । चिणो लुक्—त-मु । कर्तरि चिणो लुक्—य-मै ॥ ४६६. ११ कृच्छ्रार्थे—*मै । अकृच्छ्रार्थे—ऽ-मु ॥

४६८. १२ युजिबुधिदशः—*मै-मु । युजिवन्दिदशः—ख-भ; युजिवन्दिदशः—फ । युधि-बुधिदशिभ्यः—उ. सू. २. २४७ ॥

४७०. २१ किं कथयस्ति—ख-ग-च-ज-ण-भ-स । किं कथयन्तीति—मै-मु ॥ ४७१. ६-८ मन्येथाः प्रकृतिभावः—य-ल-मु । मै-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ४७१. १६ आयातम् आगच्छतम्—त-य-ल-मु । आयातम्—मै ॥ ४७२. २ नरा नरौ—ख-ग-च-ज-ण-भ । हे नरा नरौ—य-मै-मु ॥ ४७२. ३ युवयोः सख्या सख्यानि—ख-ग-च-ज-ण-भ-मु । युवयोः सख्यानि—य-मै ॥ ४७२. ४ एकीभूताः सन्तः—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके चैतन्नास्ति ॥ ४७२. ४ वां युवां सह—ऽ । युवां सह—मै-मु ॥ ४७२. २१ पुरु अञ्चन्ति—*मै । लिखितपुस्तकेष्वेवं पाठः नोपलभ्यते । पुरुतममञ्चन्ति—मु ॥ ४७३. १३ रूपं वा—य-मै । इतर-लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च नास्ति ॥

४७५. १९ शोभनायां बुद्धौ—ऽ । शोभनायां बुद्धयाम्—मै-मु ॥

४७८. १३ तथा च मन्त्रवर्णः—त-य-मु । तथायं मन्त्रवर्णः—मै-मु ॥ ४७९. १ तथा च मन्त्रः—घ-ण-न । तथा च मन्त्रवर्णः—मु । तथा मन्त्रः—य-मै ॥ ४७९. २३ आतो लोपाभाव-ञ्छान्दसः—च-त-फ-य । आतो लोपञ्छान्दसः ?—मै-मु ॥ ४७९. २५ आद्या तृतीयसवने—य-मु । आद्यास्तृतीयसवने—त । आद्यस्तृतीयसवने—इतरलिखितपुस्तकेषु मै-पुस्तके च ॥ ४८०. ६ बप्स-त्यदन्त्याभ्याम्—*मै-मु । लिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठा उपलभ्यन्ते । बभसति वादयभ्याम्—ख-ग; विभसति खादयभ्याम्—ण; गभसति वादयभ्याम्—च-फ; वभसत्यादयभ्याम्—त-भ; बभसत्य-दन्त्याभ्याम्—न; बभसत्याभ्याम्—ल; बभसत्यादन्त्याभ्याम्—स ॥ ४८०. ११ भस भर्त्सनदीप्त्योः । धातुपाठोऽप्येवमेव । ऋ. सं. १. २८. ७ मन्त्रभाष्ये 'भस भक्षणदीप्त्योः' इति दृश्यते । 'बभस्ति-रत्तिकर्मा' (निरु. ५. १२) इति निरुक्तम् ॥ ४८०. ११ भर्सेर्गट्च इति—*मै-मु । भासराद्रेति—ख-ग-ण-त-न-भ-स; भास भासेति—च-फ; भर्सेर्गति—ल ॥ ४८१. २ जरितुः स्तोतुः स्तोमम्—घ-ण-ल । जरितुः स्तोतुः—य । जरितुः स्तोमम्—मै-मु ॥

४८१. १६ प्रकृष्टज्ञानवती सती त्वम्—ख-च-भ । प्रकृष्टज्ञानवती सती—य-मै-मु ॥ ४८४. ६ येयम्—मै-मु । सेयम्—ऽ ॥ ४८४. १७ वृष्टिद्वारा अपां प्रेरक—त-न-य-मु । वृष्टिद्वारा प्रेरक—मै ॥

४८५. ८ हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ—ख-ग-च-ज-ण-भ । हे इन्द्रावरुणौ—य-मै-मु ॥ ४८५. १२ तत्कास्ति—ख-ग-च-ज-ण-भ । तत्कास्ते—य-मै-मु ॥ ४८५. १४ न तुज्याः—*मै-मु । मा त्वं तुज्याः—ख-ग-ल-स; मा त्वं तुज्याः—च-त-फ-भ; न त्वं तुज्याः—ण; तुज्याः—न-य ॥ ४८५. २४

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । हे इन्द्रावरुणौ—य-मै-मु ॥ ४८५. २५ महानयं यजमानः—ऽ। महान् यजमानः—मै-मु ॥ ४८६. १ सजोषौ संगतौ युवाम्—ऽ-मु । सजोषौ संगच्छन्तौ युवाम्—य-मै ॥ ४८६. ३ संप्रसारणे कृते रूपम्—ऽ-मु । संप्रसारणे रूपम्—मै ॥ ४८६. १० इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ—ख । हे इन्द्रावरुणौ—य-मै-मु ॥ ४८६. १५ हूयतेऽव हविरिति—त-य-ल-मु । हूयते तत्र हविरिति—मै ॥ ४८७. ८-९ विश्वरूपानामकंगावाह-नोपेतम्—मै । विश्वरूपानामक°—च-ण-फ-य-ल-मु; विश्वरूपं नामक°—ख-ग-न-भ-स ॥ ४८७. १२ विश्वरूपा अस्यास्तीति—न । विश्वरूपा अस्य सन्तीति—मु । विश्वरूपा अस्य सतीति—य-मै ॥ ४८७. १७ आघृण दीप्तिमन्—ऽ-मु । आघृणे आगतदीप्तिमन्—य-मै ॥ ४८७. १८ शस्यते क्रियते—घ-ण । शस्यते—य-मै-मु ॥ ४८९. ८-९ वेदांश्छन्दांसि...तदु ते...प्रचोदयन्त्सविता—मै-मु । वेदाश्छ-न्दांसि...तनुते...प्रचोदयात्सविता—ऽ॥ ४८९. २२ कर्मणा बुद्ध्या वा—य-मै-मु । कर्मणा बुद्ध्या च—ऽ॥ ४८९. २५ अग्नीषोमप्रणयने—य-मै-मु । अग्नीषोमीयप्रणयने—ऽ॥ ४९०. ९ अस्मदीयाभ्यः द्विपा-द्भ्यः प्रजाभ्यः—य-मै । अस्मदीयेभ्यः द्विपाद्भ्यः—ऽ-मु ॥ ४९०. ११ इत्सुसोः सामर्थ्ये इति सत्वम् । आदेशप्रत्ययोः इति पत्वम् । इयं प्रक्रिया न संगच्छते । ऋ. सं. १. ४९. ३ मन्त्रभाष्ये ' सतुष्पत्...इणः पः इत्यनुवृत्तौ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य इति विसर्जनीयस्य पत्वम् ' इत्युक्तम् । ऋ. सं. १. ९४. ५ मन्त्रभाष्येऽपि ' इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य इति विसर्जनीयस्य पत्वम् ' इत्येव दृश्यते ॥ ४९०. २४ दाक्षायणे यज्ञे—मै । दाक्षायणयज्ञे—ऽ-मु ॥ ४९१. ५ मधुरं रसेन—ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स-मु । मधुररसेन—य-मै ॥ ४९१. १०-११ अत्यन्तं दीर्घस्तुतिलक्षणाभिः—मै-मु । अत्यन्तदीर्घस्तुतिलक्षणाभिः—ऽ । अत्यन्तवद्वनीपौ वा दीर्घस्तुतिलक्षणाभिः—य ॥

४९२.७ चतस्रः—मै-मु । तिस्रः—ऽ॥ ४९२.८ आद्या—मै-मु-५॥ ४९३.७ यजनीयैर्ह-विभिः—य-ल । वननीयैर्हविभिः—मै-मु ॥ ४९३.१० देवनशीलान् स्तोतृन्—मै-मु । देवनशीलान् देवान्—ख-ग-घ-च-फ-भ-स; देवनशीलान् स्तोतृन् देवान्—त-न-ल ॥ ४९४. २६-२७ सार्वधातुकत्वाणिलोपाभावः—मै-मु । सीयुटः सकारात्प्रागिडागमः निलोपश्च नेत्यर्थो बोध्यः । सार्वधातुकत्वात् सिलोपाभावः—ख-ग-च-य; सार्वधातुकत्वस्यापि लोपाभावः—ण; सार्वधातुकत्वास्मि-लोपाभावः—न-भ; सार्वधातुकस्वेत्वाणिलोपाभावः—ल; सार्वधातुकत्वाभिलोपाभावः—सा ॥ ४९५.८ आवारकं पापं वा—ख-ग-च-ण-न-भ-मु । आवारकं पापं वा—य-मै ॥ ४९५. १९ सुधनस्य सुष्ठु भजनीयस्य—य-मै । सुष्ठु भजनीयस्य—ऽ-मु । ' सुधनस्य सुष्ठु भजनीयस्य वा ' इति भाष्यम् ॥ ४९६. २३ अन्नादिमत् समृद्धं—ण । अन्नादिवत् समृद्धम्?—य-मै-मु ॥ ४९७. १६ रत्नं धनम्—मै-मु । रत्नं—य । धनम्—ऽ॥ ४९७. २० आदित्यादग्निः इत्याम्नानात्—य-मै-मु । आदित्यादग्नेराम्नानात्—ऽ॥ ४९८.१० शब्द विकरणी—ख-ग-च-ण-न-फ । शविकरणी—य-मै-मु ॥ ४९८. १६ योना योनौ स्थाने—ख-ग-घ-च-फ-भ । योनौ स्थाने—य-मै-मु ॥ ४९९. १५ यज्ञानकुर्वन्—ऽ-मु । यज्ञानकल्पयन्नकुर्वन्—य-मै ॥ ४९९. १६ मृजु शुद्धौ—ऽ । मृजूप शुद्धौ—य-मै-मु । पृ. २६२ प. ११ द्रष्टव्यम् ॥ ५०१. ६ पृष्ठदेशेषु व्यस्यन्—घ-ण-य-ल । पश्चा पश्चात् पृष्ठदेशेषु व्यस्यन्—मु । पृष्ठदेशेषु व्यस्यन्—मै ॥ ५०२. ६-७ इयं वा अग्निर्वैश्वानरः—य-ल । तैत्तिरीया-रण्यकं (३. ९. १७) द्रष्टव्यम् । अयं वा अग्निर्वैश्वानरः—मै-मु ॥ ५०२. ७ मानुषाणां मनुष्या-णाम्—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । मानुषाणाम्—य-मै-मु ॥

५०३. १० यजमानान् शुक्रान् दीप्तान्—च-य-ल । यजमानान्—मु । यजमानान् दीप्तान्—मै ॥ ५०४. ६-७ अयमणं...यष्टव्यान्—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । अयमादीनुतापि चाश्विनौ यष्ट-न्यान्—य-मै-मु ॥ ५०४. १५ अस्य सन्तीति—ख-ग-च-ण-य । अस्य सन्ति—मै-मु ॥ ५०५. १

सिध्दान्तः—ख-ग-घ-च-ण-त-भ-ल-स-मु । सिध्दान्तः सिध्दान्तः—य-मै ॥ ५०५. ३ स्वतवान्-
*मै-मु-X ॥ ५०५. १५ उरुशब्दः कण्ठादिः—मै-मु । उरुशब्दः कण्ठादिः—त-य ॥ ५०७. ७
तस्य यजमानस्य—य-मै-मु । यस्य यजमानस्य—§ ॥ ५०७. २० हेयोपादेयत्वेन—ख-च-ण-फ-भ ।
ज्ञेयोपादेयत्वेन—य-मै-मु ॥ ५०८. १५ घर्षणशील—त-ल-मै-मु ॥ ५०८. १५-१६ अपेक्षित-
फलप्रदानेन—त-न-मु । अपेक्षितप्रदानेन—य-मै ॥ ५०९. १ अधा ह—ख-घ-च-ण-त-फ-भ-य ।
अध ह—मै-मु ॥ ५१०. २४ भस्त्रेण । ' भस्त्रया ' इति भाष्यम् ॥ ५११. १ गोसंघमगमन्—य-मै-
मु । गोमन्तमगमन्—§ ॥ ५११. १४-१५ यूथा यूथे—मै-मु । यूथा यूथे—§ ॥

५१३. ६ तनिः शब्दार्थः...इत्नुचप्रत्ययः । चुरादौ ' स्तन ' इति धातुः पठितः । तस्मात्तन्-
न्तादीणादिके इत्नुचि स्तनयित्नुरिति रूपं स्यात् । छान्दसेन आदिसकारलोपेन तनयित्नुरिति रूपं
निष्पद्यमिति प्रतिभाति ॥ ५१३. १७ प्रवर्तन्ते । उ पूरणः—घ-ण-प । प्रवर्तन्ते—य-मै-मु ॥ ५१४. २-३
प्राण्यां शब्दकर्तृत्वम्—ण । प्राण्यां कर्तृत्वम्—य-मै-मु ॥ ५१५. २१ बहुभिर्गीयमानाय—न-य-
ल-मु । बहुभिर्गीयमानाय ?—मै ॥ ५१६. ७ त्वरितगमनाय वायवे च—ख-घ-च-ण-भ । त्वरितगमनाय
वायवे—य-मै-मु ॥ ५१६. ८ एतत्सर्वं जानानस्त्वम्—ख-घ-च-ण-भ-य-ल । तत्सर्वं जानानस्त्वम्—
मै-मु ॥ ५१६. २० तासाममर्थेण—ल-स । ताममर्थेण—य । ताः जाः अमर्थेण ?—मै-मु ॥ ५१८.
१९ नः । नश्च—§ । णः । नश्च—मै-मु ॥ ५१९. २ वाजानश्रानि—ख-घ-च-ण-प-फ-भ । वाजान्-
य-मै-मु ॥

५२०. २ राज्ञा सह वर्तते—त-भ-ल । राजा सह वर्तते—मै । अमा राज्ञा सह वर्तते—मु ॥
५२०. १० तप्ततमेस्तृप्ततमेः—ख-ग-ण-भ-मु । तप्ततमेः—य-मै । निरुक्तं (६. १२) द्रष्टव्यम् ॥
५२२. ८ जामि बन्धुमजामिमबन्धुमेतादृशान्—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । जामि बन्धुमजामिम-
बन्धुम्—मु । जामिमजामि बन्धुमबन्धुम्—य-मै ॥ ५२२. १० उपेक्षां मा कृथाः—ख-ग-च-ण-फ-
य । अपेक्षां मा कृथाः—मै-मु ॥ ५२२. २१ विश्वानि सर्वाणि सुदिनानि—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ ।
विश्वानि सुदिनानि—य-मै-मु ॥ ५२२. २२ द्युतिमन्ति—य-मै । द्युमन्ति—§ । द्योतमानानि—
मु ॥ ५२४. ११ त्वा त्वामनु—ख-ग-घ-च-ण-भ । त्वामनु—य-मै-मु ॥ ५२४. २४ त्वा त्वामुप-
याति—ण-मु । उपयाति—य । त्वामुपयाति—मै ॥ ५२५. १२-१३ मा मां वामदेवमन्त्रियाय
प्राप्तम्—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । मा वामदेवं मामन्त्रियाय—य-मै-मु ॥ ५२५. २१ अस्वपन्तः—
य-मै-मु-X ॥ ५२६. २६ शंसिताराबुभा उभौ—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-मु । शंसिताराबुभौ—
य-मै ॥ ५२७. १० समिधा दीप्त्या स्तुत्या । मु-पुस्तके ' समिधा दीप्त्या स्तुत्या ' इति पाठो
विद्यते । अयं समीचीनः प्रतिभाति ॥ ५२७. १० ते त्वाम्—य-मै-मु-X ॥

५२८. २-३ इत्थं...व्याकरिष्यते—§-मु । इत्थं ... व्याकरिष्यति—य । मे-पुस्तके नास्ति ॥
५२८. १३ विश्वनरसंबन्धिने—त-न-य । विश्वनरसंबन्धिने—मै-मु ॥ ५२८. २२ अडभाषः—
§-मु । अडागमाभावः—मै ॥ ५२९. १६ मह्यं प्रेदु वोचत्—ख-ग-घ-ण-प-फ-भ । प्रेदु वोचत्—
य-मै-मु ॥ ५३०. १७ दातव्यत्वेन प्रसिद्धम्—ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ । ज्ञातव्यत्वेन प्रसिद्धम्—
य-मै-मु ॥ ५३१. २-३ समानं सर्वेषामेकरूपम्—*मै-मु । सर्वेषामेकरूपं समानम्—§ ॥ ५३१. ३
धीतिर्मतिः—य-मै-मु । धीतिर्गतिः—§ ॥ ५३१. ८ सस्यादीनीति—ण-य-ल । सस्यादीनि—
मै-मु ॥ ५३३. २० उषासः उषसः—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । उषासः—य-मै-मु ॥ ५३३. २१
ततनन् । तनोतेः—न । तनोतेः—य-मै-मु ॥ ५३४. १ फलत्वेन तुच्छेन—घ-त-य-ल । फलत्वे-
नोक्थेन—मै-मु ॥

५३५. १४ घृताची । घृतम्—मै । घृतम्—§-मु ॥ ५३६. २४ न वारयन्ति—त-न-य-ल-स-मु । वारयन्ति—मै ॥ ५३७. १६ कीदृशमग्निम्—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च नास्ति ॥ ५३७. १७ दन्तमदन्तम्—ल । दन्तम्—य-मै-मु ॥ ५३८. ४ ऋजुमुष्काः ऋजुवृषणाः—ख-ग-घ-ण-प-फ-भ । ऋजुमुष्काः साधनमुष्काः—मै-मु ॥

५३९. ५ यज्ञार्थं कर्म—य-मै-मु । यज्ञाहं कर्म—§ ॥ ५४०. १० विवस्वन्त इति—न-ल । विवस्वत इति—य-मै-मु ॥ ५४०. १० मनुष्यनाम—ख-ग-घ-ण-फ-भ-य-स । मनुष्यनामेदम्—मै-मु ॥ ५४१. ५ एवंभूतं तमग्निम्—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । एवंभूतमग्निम्—य-मै-मु ॥ ५४२. १३ अथ एमच्छब्देन—§ । अत्रैव एमच्छब्देन—मै-मु ॥ ५४२. १६ त्वज्जननहेतुम्—मै-मु । त्वज्जनक-हेतुम्—घ-ण-त-न-भ-य-ल-स । त्वहेनकहेतुम्—ख-ग; त्वहेतुकहेतुम्—च ॥

५४४. २ त्वत्कत्वषत्वानि । 'कत्वषत्वे' इति भाष्यम् ॥ ५४४. १८ ते तव । 'ते' इत्यस्य 'तव' इति व्याख्यानं विसंगतं प्रतिभाति । 'ते इत्युक्तं के इत्युच्यते' इति उत्तरवाक्यविरोधात् ॥ ५४५. ४ अभिलक्ष्यमाणाः—य-मै-मु । अभिलक्ष्यमाणाः—§ ॥ ५४५. ६ शोआदेशः—य-मै-× । शोआदेशो—मु ॥ ५४५. ६ इत्यादिना च—य-मै-मु । इत्यादिना वा—§ ॥ ५४५. ६ तस्योदात्तत्वम्—य-मै । तस्याः उदात्तत्वम्—§-मु ॥ ५४५. ८ यज्ञार्थम्—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च नास्ति ॥ ५४५. १२ बलनामसु—य-मै-मु । बलनामसु—§ ॥

५४७. ९ लोणमध्यमैकवचनं सिप्—§ । 'वचने सिप्?'—मै-मु ॥ ५४७. १४ ते त्वदीयः दूळभः—घ-च-ण-भ । त्वदीयः दूळभः—य-मै-मु ॥

५४८. ५ ते त्वां ऋध्याम—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । त्वामृध्याम—य-मै-मु ॥ ५५०. २ इनोषि हि स्म—मै । इनोषि स्म हि—§-मु ॥ ५५०. १० सस्मिन्मूधन्—ख-ग-घ-च-ण-न-भ । सस्मिन्मूधनि—य-मै-मु ॥

५५१. १६ स्विष्टकृतोऽग्निः—य-मै । स्विष्टकृतोऽग्निः—§-मु ॥ ५५१. २३-२४ कर्माणि वा त्वत्त्वत्तः—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । कर्माणि वा त्वत् भवतः—य-मै-मु ॥ ५५१. २७ विक्रान्तरूपम्—§ । विक्रान्तं रूपम्—य-मै-मु ॥ ५५२. १५ मर्ताः मर्त्याः मनुष्याः—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । मर्ताः मनुष्याः—य-मै-मु ॥ ५५२. २० दमु उपशमे—ल-स । दमु उपशमने—य-मै-मु ॥ ५५३. १० विश्वां सर्वां दुर्मतिम्—ण-प । दुर्मतिम्—मै-मु ॥

५५३. ११ त्रैष्टुभं छन्दः—न-मै । त्रैष्टुभः—मु । त्रिष्टुप् छन्दः—घ ॥ ५५४. ५ परिचरन् यो यजमानः—मै । परिचरन् सः यजमानः—य । परिचरन् यजमानः—§-मु ॥ ५५५. १४ निवासयितारः—मै-मु । निवासितारः—घ-त-ण-प-ल ॥

५५७. १ जगन्निर्वाहात्मकस्य रसस्यादानार्थम्—मै-मु । जगन्निर्वाहात्मकस्य दानार्थम्—ख-ग-घ-ण-त-प-फ-भ; जगन्निर्वाहात्मकस्यादानार्थम्—घ-ल; जगन्निर्वाहात्मकस्यादानार्थम्—न; जगन्निर्वाहात्मकसंरसस्यादानार्थम्—य; जगन्निर्वाहात्मकस्यादानार्थम्—स ॥ ५५७. ३ अत्यन्तं शर्क्तः मै-मु । अत्यन्तं शक्यैः—§ ॥

५५८. ७ अन्तरिक्षं च—ख-ग-घ-च-ण-त-न-फ-भ-य-स-मु । चान्तरिक्षं च—मै ॥

५६१. ६ सोमकाद्याद्राज्ञः—घ-ण-त-ग-य-ल । सोमकाद्याज्ञः—मै-मु ॥ ५६१. १२ अश्विनाश्विनौ—§-मु । अश्विनौ—य-मै ॥ ५६१. १८ तं साहदेव्यम्—घ-ण-प । साहदेव्यम्—य-मै-मु ॥

५६१. २१ वामदेवस्यार्थम्—च । वामदेव्यं—मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥ ५६३.२ अमुष्मात् शुलोकात्—य-ल । अमुष्मालोकात्—मै-मु ॥ ५६४. ६-७ पर्वतमपि.....मेघनामैतत्—

य-^{*}मै-मु । पर्वतं मेघं पर्वतमिति मेघनामैतत्—ख-ग-च-फ-भ; पर्वतं मेघम्—घ-प; पर्वतमिति मेघनामैतत्—ग; पर्वतमिति मेघं वा मेघनामैतत्—त-न-ल-स ॥ ५६५. ९ असौ अब्रह्मा—ख-ग-च-च-ण-भ । अब्रह्मा—य । सोऽब्रह्मा—मै-मु ॥ ५६५. २५ सरूपा सरूपौ—ख-ग-च-ण-त-भ-स-मु । सरूपा—मै ॥ ५६९. १८ नू चित् क्षिप्रमेव—घ-ण-प । नू चित्—य-मै-मु ॥ ५७०. ७ हे हरिवः—ख-च-ण-प-फ-भ-य-ल । हे इन्द्र हरिवः—मै-मु ॥

५७०. १० वामदेवस्यार्षम्—ख-ग-च-ण-फ-भ । मै-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ५७०. १३ त्वं महानिति—ल-^{*}मै-मु । त्वं महानिन्द्र तुभ्यमिति—य ॥ ५७२. २ विच्युतिरहितम्—ख-ग-च-च-ण-प-फ-भ । विचाररहितम्—त-न-ल-स । विनाशरहितं—य-मै-मु ॥ ५७२. १३ अनु लक्षीकृत्य—य-मै । अनुलक्ष्य—^१-मु ॥ ५७४. ८ दृढहं दृढम्—ख-ग-च-च-ण-प-फ-भ । दृढम्—य-मै-मु ॥ ५७५. २४ एतश्चेतशनामानम्—ख-ग-च-च-ण-भ । एतशनामानम्—य-मै-मु ॥

५७९. ५ इन्द्रवाक्यम्—ख-ग-च-च-ण-प-फ-भ । मै-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ५८०. १६ प्रतिमानमुपमानम्—त-य-ल-मु । प्रतिमानम्—मै ॥ ५८१. १३ मेघं भङ्क्त्वा—घ-त-न-भ-स-मु । मेघं भक्त्वा—मै ॥ ५८१. २० निविद्ः मरुत्वतीयशस्त्रे—मै-मु । मरुत्वतीयशस्त्रे—^१ ॥ ५८१. २२ पापं प्राप्नुवन्तम्—^{*}मै-मु । प्राप्नुवन्तम्—^१ ॥ ५८१. २३ इन्द्रं पापरहितम्—त-य-ल-मु । पापरहितमिन्द्रम्—मै ॥ ५८३. १ चरथाय—स-^{*}मै-मु ॥ ५८३. १७ पितुः सकाशात् जनिष्यमाणात्—? ॥ ५८३. २१ अयमर्थः.....प्रपञ्चितः—? ॥ ५८४. ९ मधुरोपेतम् । 'माधुर्योपेतम्' इति भाष्यम् ॥

५८५. ३-४ व्याख्यातः वर्ण्यते—ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-य-स-मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥ ५८७. १०-११ एजता चलता—^{*}मै । एजत अचलत—त-न-मु । एजत अचलत्—ख-ग-ण-प-फ; एजत् अचलत्—च-ल; एजत अचलत-य; एजत अचलत्-भ; एजत् अचलत-स ॥ ५८७. १७ शत्रूणां हिंसिकाः—^{*}मै-मु । शत्रूणां हिंसिकाः—^१ ॥ ५८८. १२ अग्रू नाम काचित्—^{*}मै-मु । अग्रू नाम काश्चित्—य । अग्रुनामा काचित्—ख-ग-ज-ण-भ; अग्रूनाम काश्चित्—घ-न-ल-स ॥

५९०. २२ पृष्ठशब्देन—ग-च-य-स । पृष्ठशब्देन—^{*}मै-मु ॥ ५९१. २ यः—^{*}मै-मु-^x ॥ ५९१. १९ नु नूनं सत्यम्—ख-ग-च-च-ण-प-फ-भ । नु सत्यम्—मै-मु ॥

५९३. २२ तस्येत् तस्येन्द्रस्यैव—य-मै-मु । तस्यैतस्येन्द्रस्य—ख-ग-च-च-ण-प-भ; तस्येन्द्रस्य—त; तस्येत् तस्यैवेन्द्रस्य—न; तस्येत् तस्येन्द्रस्य—फ-स ॥ ५९३. २५ विदथार्हः यज्ञार्हः—प-फ । विदथार्हो न यज्ञार्हः—य-मै-मु ॥ ५९६. २१ ऐन्द्रस्य वार्त्रेन्द्रस्य पशोः—च-त-ल-स-मु । इन्द्रस्य वार्त्रेन्द्रस्य पशौ—य-मै ॥

५९८. ६ हस्ताभ्याम्—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च नास्ति ॥ ५९८. २१ उन्नतप्रदेश उच्यते—ख-ग-ण-न-फ-भ-स । उन्नतप्रदेशा उच्यन्ते—य-मै-मु ॥ ६००. १० अभ्यष्यतेत्यर्थः—ख-ग-च-च-ण-भ । अभ्यसूयतेत्यर्थः—य-मै-मु ॥ ६०१. ३ त्वमस्माकं गोदाः—ख-ग-च-ण-प-फ-भ-य-ल । अस्माकं गोदाः—मै-मु ॥

६०५. २२ परमैश्वर्ययुक्तम्—^{*}मै-मु । परमैश्वर्यम्—^१ ॥ ६०७. १८ अविवेनम् । अत्र संहितापदपाठयोः 'अविवेनम्' इति वैदिका अधीयते । 'अविवेनम्' इति सायणः पठति ॥ ६०८. २३ चेतकृतः—ल-^{*}मै-मु ॥ ६०९. २० आरम्भणीयायाः—य-मै-मु । आरम्भणीयायाम्—^१ ॥ ६१०. १-२ कामयमानः को यजमानः—य-मै । कामयमानः—^१-मु ॥

६१४. १० यद्यदा आवम्—ख-ग-घ-च-ण-ल-मु । यदावम्—य-मै ॥

६१९. ७ सर्वा सर्वाणि । 'शर्वा' इत्यस्य स्थाने 'सर्वा' इति साधनः पठति ॥ ६२०. १ मघवाना मघवानो—ख-ग-घ-च-ण-भ । मघवाना—मु । मघवानो—य-मै ॥

६२४. ४ उपसः संबन्धि—ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स । उपःसंबन्धि—य-मै-मु ॥ ६२४. २१ भृशुः—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च नास्ति ॥ ६२६. ६ प्रभवतीति—य-मै-मु । भवतीति—§ ॥ ६२७. ९ तथा भगोऽपि वामं धनं ददातु—ख-घ-ण-न-भ-ल-स । तथा भगोऽपि धनं ददातु—य । भगोऽपि धनं ददातु—मै-मु ॥

६३४. २१ द्रोणकलशान् याचामहे—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । मै-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ६३५. ५ अस्मासु त्वदीयम्—य-मै । अस्मदीयम्—§-मु ॥

६३७. १२ देवेभ्यः—§-मै । ऐतरेयारण्यके (३.३०) 'देवेषु' इति । एवमेव मु-पुस्तके ॥

६३८. १ अत्यर्थमक्रन्—मै-मु । अत्यर्थमक्रन् व्यासाः—§ ॥ ६४१. २ हि पूरणः—घ-च-प-फ-मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

६४२. १९ रयिं धनम्—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-ल । रयिम्—य-मै-मु ॥ ६४३. १८ यूयं नोऽस्मान्—ख-ग-घ-च-ण-भ । यूयं नः—य-मै-मु ॥ ६४४. ४ तदुचिताश्वनिर्माणात्—ख-ग-घ-च-ण-न-भ-य । तदुचिताश्च निर्माणात्?—मै-मु ॥

६४८. ३ शच्या हरी अश्वा—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । शच्या हरी—य-मै-मु ॥ ६४९. ३ सुधन्वनः पुत्राः—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । मै-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ६४९. ११ परिषेचनवत्—मै-मु । परिषेचनवन्तम्—ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स; परिषेचनवन्तः—त ॥

६५१. ५ श्रवोऽन्नं यशो वा—न-मु । अन्नं यशो वा—य-मै ॥ ६५१. ६ वाजेरन्नैः सह—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । वाजैः सह—य-मै-मु ॥ ६५२. ३-४ ज्ञानवन्तः स्थ भवत—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । ज्ञानवन्तः स्थ भवथ—मु । अयमेव पाठः समीचीनः । ज्ञानवन्तः स्थ-मै ॥ ६५२. २२ अस्मत्समानान्—§ । अस्मत्समान्—मै-मु ॥

६५३. १८ युष्मद्भृदयाय—ख-च-ण-प-फ-भ-ल । हृदयाय—य-मै-मु ॥

६५६. २४ प्रवतेव प्रवणवता—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । प्रवता प्रवणवता—य-मै-मु ॥ ६५८. ८ कृष्वानः कुर्वाणः—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । कृष्वानः—य-मै-मु ॥ ६५९. ७ अभिभूतिं..... उभयं वा?—ल-मै । अभिभूतिं.....पराभिभूतिमिदुभयं वा—मु ॥

६६०. १३ पुरुभिर्वहुभिः—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । बहुभिः—य-मै-मु ॥ ६६१. १ अनागसं पापरहितम्—घ-त-प-मु । अनागसम्—य-मै ॥ ६६१. १४ उद्योगं कुर्वन्तः—ख-ग-घ-च-ण-न-फ-भ-मु । उद्योगं कुर्वन्तः?—य-मै ॥ ६६१. १६ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । मित्रावरुणा—य-मै-मु ॥

६६२. १६-१७ अपामग्नेः.....देवतानामहम्—ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-मु । अहमप्यबावि-देवतानाम्—य-मै ॥ ६६३. २ इति तुरण्यसत्—मै-मु-X ॥ ६६३. १० अस्य दधिक्रावणः देवस्य—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । अस्य देवस्य—य-मै-मु ॥

६६५. १३ फलकत्वेन । 'फलत्वेन' इति साधु ॥ ६६६. १६ दभीतिः हिंसकः—मै । दभीतिर्हिंसकः शत्रूणाम्—§-मु ॥ ६६६. १७ युवं युवां मिमाथाम्—त-मु । मिमाथाम्—य-मै ॥ ६६७. २१ आपिरिति बन्धुनाम्—त-न-य-ल-मु । आपिरिति बन्धुः—मै ॥ ६६९. १० आज्ञेः युद्धस्य—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । आज्ञेः—य-मै-मु ॥

६७१. १० आजि रणं कृणोमि—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । आजि कृणोमि—य-मै-मु ॥

६७३. १९ सुष्टुतिं शोभनां-स्तुतिम्—ख-ग-घ-च-ण-त-प-मु । सुष्टुतिम्—य-मै ॥ ६७४.
२०. हूयमाना आहूयमानौ—त-मु । हूयमानावाहूयमानौ—य-मै ॥

६७६. ११ वयं स्तोतारोऽद्य—च-त-प-फ-य-ल-मु । स्तोतारोऽद्य—मै ॥ ६७६. २०
विभक्तिव्यत्ययः । ' वचनव्यत्ययः ' इति युक्तम् ॥ ६७६. २२ अभिसचन्ते प्राप्नुवन्ति—ख-ग-
च-ण-प-फ-भ-मु । अभिसचन्ते—य-मै ॥ ६७७. ७ हे अश्विना अश्विनौ—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । हे
अश्विना—य-मै-मु ॥ ६७८. ५ बृहन्ते महान्तम्—मै । बृहन्ते महान्तं धनम्—१-मु ॥

६७९. १ विरप्शते इति वा—ख-ग-च-ण-न-भ-स । वा रप्शते इति वा—य-मै-मु ॥

६८२. २-३ अभिषुतं नः अस्मदीयं सोमम्—त-प-मु । अभिषुतं सोमम्-य-मै ॥

६८३. १५ प्रतिनियतोऽश्वः—न-भ-ल-स । प्रतिनियतोऽश्वः—मै-मु ॥

६८६. १-२ उत वा अपि च—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । उत वा अथवा—य-मै-मु ॥ ६८६. १३
चारुः शोभनः—च-मै-मु ॥ ६९०. ११ प्रथमं संभक्तारं कृत्वा—ख-ग-ण-भ-ल । प्रथमसंभक्तारं
कृत्वा—य-मै-मु ॥

६९२. २६ अन्नं व्यावृण्वन्—ख-ग-ण-न-भ-य-ल-स । अन्नं व्यावृण्वन्—मै-मु ॥ ६९५. ५
उपकारत्वाच्च । ' उपकारकत्वाच्च ' इति युक्तम् ॥

६९६. ९ वामदेवस्यार्पं गायत्रम्—च-फ । गायत्रम्—य-मै-मु ॥

७०२. १८ दैव्यस्येत्यधिकरणे पष्ठी—मै-मु । दैव्यधिकरणे पष्ठी—य । ' दैव्यस्येति
व्यधिकरणे पष्ठी ' इति पठनीयम् । एवमेव न-भ-स—लिखितपुस्तकेपूलभ्यते ॥ ७०२. २१
उरुत्वे च सुवति प्रेरयति—ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-मु । उरुत्वे च सुवति—य-मै ॥ ७०३. १८
द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ—ख-ग-च-ण-भ । द्यावापृथिव्यौ—य-मै-मु ॥ ७०५. १८ यच्छतम् ।
उ पूरणः—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स । यच्छतम्—य-मै-मु ॥ ७०६. ४ नोऽस्मानुरुध्येत्—ख-ग-घ-
च-ण-त-प-फ-भ-मु । न उरुध्येत्—य-मै ॥ ७०६. ११ समुद्रं न समुद्रमिव—घ-त-न-प-भ-य-मु ।
समुद्रमिव—मै ॥

७०९. १६ यजमानं वा युवाम्—य-मै-मु । यजमानं वां युवाम्—१ ॥ ७०९. १७
काण्येन चन्द्रमसि स्थितेन—त-य । काण्येन चन्द्रमवस्थितेन—ख-ग-णः काण्येन चन्द्रमवस्थितेन—
च-फः काण्येन चन्द्रमवस्थितेन—न-भ-लः काण्येन चन्द्रमसि स्थितेन—मै-मु ॥ ७०९. २३ नि षेदथुः
आश्रयथः—ग-च-ण-भ-मु । निषेदथुः आश्रयतः—य-मै ॥

७१०. ३ ते अनुष्टुभावाद्या च चतुर्थी च—त-वर्जलिखितपुस्तकेपु मै-पुस्तके च । ते
चानुष्टुभावाद्या च चतुर्थी च—य । ते चानुष्टुभावाद्याश्चतुर्थी च—मु । ' ते चानुष्टुभावाद्याश्चतुर्थी
च ' इत्यनुक्रमण्यम् ॥ ७१०. २४ सुपूतम्—न-स-मै-मु ॥ ७११. ९ अहिंस्यन्तः । ' अहिंस्य-
मानाः ' इति युक्तम् ॥ ७१२. १५ सीताधारकाष्टम्—त-प-भ । सीताधारकाष्टम्—मै-मु ॥
७१३. १ भूमिविदारकाष्टाः—घ-न-मै-मु ॥

७१७. ७ अज्ञाना व्यञ्जयन्तीः—मै । अज्ञाना व्यञ्जयन्त्या—य । अज्ञाना व्यञ्जयन्त्यः—
१-मु ॥

७२०. ३ एवंभूतो महान् देवः—ख-ग-घ-ज-ण-भ । अथ तथाभूतो महान् देवः—य-मै-मु ॥
७२२. १९ यस्मै यज्ञाय—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । यस्मै—य-मै-मु ॥ ७२३. १ क्षितयो मनुष्या
यजमानास्तुभ्यम्—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । तुभ्यं क्षितयो मनुष्याः—य-मै-मु ॥ ७२३. १२
इहास्मिन् यज्ञे—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । इह—य-मै-मु ॥

७२३. २१ जननाम्नः—न-मं । जरनाम्नः—इतरेषु मु-पुस्तके च । अनु., बृहदे. ५. १४, देवराज (निरु. ४. १८), ताण्ड्य ब्रा. १३. ३. १२ एषु द्रष्टव्यम् ॥ ७२३. २४ वृशो वा जानः—स-मं । वृशो वा जारः—इतरेषु मु-पुस्तके च ॥ ७२४. ६ वृशो जानः—य-स-मं । वृशो जारः—इतरेषु मु-पुस्तके च ॥ ७२४. १० निहतो द्विजः—ख-ग-च-ण-त-फ-य-ल । निहतो द्विजाः—मं-मु ॥ ७२४. २५ जानो वा—*मं । जारो वा—§-मु ॥ ७२६. ११ व्ययोजयन्—*मं । वियोजयन्—मु ॥

७३०. ८ मिषमिव त्वाम्—§ । मित्रमिव—मं-मु ॥ ७३१. २१ मर्तान्—ग-घ-ज-ण-प-भ-य-ल-स-मु । मर्त्यान्—मं ॥

७३५. ७ उपरितनभागे आज्योपेतम्—ख-ग-ण-न-भ-य-ल-स-मु । उपरितनभागाज्यो-पेतम्—मं ॥ ७३६. २ उपागच्छ—ख-ग-घ-ण-त-न-प-फ-भ-य-स । उपागच्छ—मं-मु ॥ ७३७. ९ दुःखेन गाह्यानि—*मं । दुःखेन ग्राह्याणि—मु ॥ ७३७. १९ अविनाशम्—ख-ग-घ-च-ण-न-प-भ । अनाशम्—य-मं-मु ॥ ७३८. ९ गोमन्तं गोभिर्युक्तम्—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । गोमन्तम्—य-मं-मु ॥

७४५. ७ सं संस्क्रुत—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । संस्क्रुत—य-मं-मु ॥ ७४५. २३ मानुषाणां मनुष्याणाम्—ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-स-मु । मनुष्याणाम्—य । मानुषाणाम्—मं ॥ ७४७. ३ चित् पूरणः—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । मं-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ७४७. १० उरु भवन्—न-ल-स-*मं-मु ॥ ७४८. १० अग्नेः । ' अग्ने ' इत्यस्य स्थाने ' अग्नेः ' इति सायणेन पठितम् ॥

७४९. १६ होषाणां होमानाम्—ख-ग-च-ण-फ-भ । होमानाम्—य-मं-मु ॥ ७५०. ८ बहुभिः स्तुत—ख-ग-च-ण-फ-भ । बहुभिः स्तुत्य—य-मं-मु ॥

७५३. २० औणादिकइस्पत्ययान्तः—ख-च-झ-त-न-र-मु । औणादिकइस्पत्यय° (स्वरान्तोदात्तः)—य । औणादिकइस्पत्ययान्तत्वात्—मं ॥ ७५३. २२ देवम्—मं-मु-× ॥ मर्तासः—मं-मु-× ॥ ७५३. २४ टेरेत्वम्—§-मु । श्रेरेत्वम्—मं ॥ ७५४. २५ मतुप आदु-पधत्वात् वत्वम् । प्रकृतेराकारोपधत्वात्तः परस्य मतुपो मकारस्य ' मादुपधायाः ' (पा. सू. ८. २. ९) इति सूत्रेण वत्वमित्यर्थः । मतुप आदुपधात्वाद्वात्वम्—य । मतुपोऽदुपधत्वाद्वात्वम् ?—मं-मु ॥ ७५५. १७-१८ विभक्तेरुदात्तत्वम्—मं-मु । विभक्तेरन्तोदात्तत्वम्—§ ॥ ७५६. १४ ध्मातरि यथा । यथा ध्मातृसमीपे—मं-मु । ध्मातरि यथा ध्मातृसमीपे—§ ॥ ७५६. १९ उभे अभ्यस्तमित्यभ्यस्तसंज्ञायाम्—§-मु । उभे अभ्यस्तसंज्ञायाम्—मं ॥ ७५६. २५ हे अग्ने अहम्—§-मु । हे अग्ने-मं ॥ ७५७. ३ इत्यन्तोदात्तत्वेन—ख-च-झ-ण-न-भ-य । इत्यन्तोदात्तत्वे-मु । इत्यन्तोदात्तः—मं ॥ ७५७. ५ गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । गतेरुदात्तत्वम्—मं-मु ॥ ७५७. १४ हविषां नेता त्वम्—त । हविषां नेतारः—य-मं-मु ॥

७५८. ९ उज्जेबले बलोपश्च—§-मु । उज्जेबलोपश्च—मं ॥ ७५८. १५ तत्तथोक्तम्—*मं-मु । तथोक्तम्—§ ॥ ७५९. २ यज्ञघातुकराक्षस°—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । यज्ञघातक-राक्षस°—मं-मु ॥ ७५९. १८-१९ वर्धय वृद्धिं प्रापय—ग-ज-न-र-मु । वर्धय प्रापय वृद्धिं प्रापय—य-मं ॥ ७६०. २ सर्वसमृद्धि°—झ-त-न-य-र-श-मु । समृद्धि°—मं ॥ ७६०. ४-५ सर्वदिगन्तराल-वर्तिनी—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-मु । सर्वदिगन्तरावर्तिनी—मं ॥ ७६०. १७ तव अर्चयः—§-मु । तव अर्चिषः—य । अर्चयः—मं ॥ ७६१. १ दारिद्र्यनिमित्त°—झ-न-भ-य-र-मु । दारिद्र्यनिमित्त°—मं ॥ ७६१. २ अस्माकासः आस्माकाः—ग-न । अस्माकासः अस्माकाः ?—य-मं-मु ॥ ७६१. १७

पूर्वैः—§ । पूर्वैः पुरातनैः—मै-मु ॥ ७६१. २३ भवतेरगागमम्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । भवतेरगागमे—मै-मु ॥

७६२. १५ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्—मै । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्—§-मु ॥ ७६३. ३ प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः—*मै । प्रत्ययस्वरेणाभ्योदात्तः—§-मु ॥ ७६३. ८ स्वजनन-निमित्तत्वात्—झ-न-भ-य-र-श-मु । स्वजनननिमित्तात्—मै ॥ ७६३. १५ क्रमेरिन्—न-*मै । क्रमेरिन्—मु ॥

७६५. १३ सस्यपोषणार्थम्—ख-च-झ-त-न-भ-य-र । तस्य पोषणार्थम्—मै-मु ॥ ७६५. २४ पश्वादिलक्षणस्य धनस्य—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । पश्वादिलक्षणस्य—मै-मु ॥ ७६६. ९ ते त्वदीयाः कीदृशाः—ख-च-झ-ण-न-भ-र । ते त्वदीयाः के कीदृशाः—य । त्वदीयाः के कीदृशाः—मै-मु ॥ ७६६. १३ द्युमन्तः दीप्तिमन्तः—§ । द्युमन्तः—मै-मु ॥ ७६६. २१ परनिन्दादीनि कुर्वाणाः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । परनिन्दादि कुर्वाणाः—मै-मु ॥ ७६७. १० त्वत्परिचर्या गच्छतः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । परिचर्या गच्छतः—मै-मु ॥

७६७. १३ आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसि—झ-त-न-भ-य-र-श-मु । आग्नेयक्रतौ गायत्रछन्दसि—मै ॥ ७६८. १३ त्वां वर्धन्ति—§-मु । तं त्वां वर्धन्ति—मै ॥ ७६८. २० राधुवन्ति साधयन्ति अनेन—ख-झ-ण-त-न-य-र-श-मु । साधयन्त्यनेन—मै ॥

७७०. ३ अष्टादश सूक्तानि—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । दश सूक्तानि ?—मै ॥ ७७०. २० नृन् नेतृन्—§-मु । नृन्—मै ॥ ७७१. २१-२२ यद्वा तमापद्भ्योऽपारयः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

७७१. २३ पुरोरार्षम्—मै-मु । पुरोरार्षम्—§ । ७७३. १६ अत्राप्येवमेव ॥ ७७२. १४ हविः आनुषक्—ख-झ-फ-य-र-मु । हविर्देवेषु आनुषक्—मै ॥ ७७२. २१ वृद्धानि प्रवृद्धानि शोचीषि—ख-ग-च-ज-ण-त-न-प-फ-ब-भ-य-र । वृद्धानि शोचीषि—घ-श-मै ॥

७७४. ६ साधनेन तं प्रसिद्धम्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श-मु । साधनेन प्रसिद्धम्—मै ॥ ७७४. २१ दस्मस्य दर्शनीयस्य—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श-मु । अस्य दस्मस्य दर्शनीयस्य—मै ॥ ७७५. ५ क्षिप्रं प्रयच्छ—ख-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । क्षिप्रं यच्छ—मै ॥ ७७५. ८-९ व्यत्ययेन मध्यमः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । व्यत्ययेन मध्यमा—मै ॥

७७७. १६ जनाः अनिमिषम्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-मु । जनास्ता अनिमिषम्—मै ॥ ७७७. १६ जुहुरे जुहुविरे—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । जुहुरे जुह्विरे—मु । जुहुरे—मै ॥ ७७८. २० अस्तेर्लेटि रूपम्—मै । अस्तेर्लेटि रूपम्—मु । अस्तेर्लेटि रूपम्—श । अस्तेर्लेटि रूपम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-र । अस्तेर्लेटि—य ॥

७७९. ६ श्रवणीयं प्रशस्यम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । श्रवणीयं शस्यम्—मै ॥ ७७९. १३ अपनीताः—मै । अप अपनीताः—मु । अपनीत्वा—ख-च-झ-ण-भ; अपनीयाः—ग-घ-ज-त; अपनीचाः—न-य-र; अपनीय—श ॥ ७७९. १५ ह्वरः अति हिंसाम्—मै । ह्वरः हिंसाम्—§-मु । एवमेव पठनीयम् ॥

७८१. १८ योनिं कारणम्—झ-न-भ-य-श । योनिः कारणम्—मु । योनिं योनि-कारणम्—मै ॥

७८२. १४ प्रेतु प्रगच्छतु—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । प्रेतु प्रगच्छतु—मु । प्रेतु गच्छतु—मै ॥ ७८३. १ स्तोत्रं च चिकिद्धि—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । स्तोत्रं चिकिद्धि—मै ॥

७८३. १२ मह्यं ऋषये—ग-घ-ज-प-फ-ब । मम ऋषये—य-मै-मु ॥ ७८४. ९ अस्मदीयेषु एषु क्षयेषु—ख-झ-न-प-फ-ब-भ-य-र । अस्मदीयेषु क्षयेषु—मै-मु ॥ ७८४. १० आदीदिहि आदीप्यस्व—त-न-भ-य-र-मु । दीदिहि दीप्यस्व—मै ॥

७८४. १४-१५ इत्युक्तत्वाच्चतस्रो.....लौपायना वा—झ-त-न-भ-य-र-मु । इत्युक्तत्वाच्च—मै ॥ ७८५. ९ अतिशयेन शोचिष्मन्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । अतिशोचिष्मन्—मै-मु ॥ ७८५. १४ इत्युचमनुब्रूयात्.....इत्युचमन्वाह ?—§-मै । इति तृचमनुब्रूयात्.....इति तृच-मन्वाह—मु । आश्च. श्री. ५. ७ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ७८७. १ याज्यानुवाक्ये—मै-मु । याज्या-नुवाक्ये इति—§ ॥ ७८७. १७ जेतारं शत्रून्—§ । जेतारं शत्रूणाम्—मै-मु ॥ ७८८. २ अन्नं धनं चार्चं—ग-घ-च-झ-न-भ-य-र-श । अन्नं धनमर्चं—मु । अन्नं धनं चार्चं—मै ॥ ७८८. १० उतो अपि च—मै । उत अपि च—§-मु ॥ ७८८. १६ अस्माकं बलमाचरन्तम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श । अस्माकं बलमिवाचरन्तम्—मै-मु ॥

७९१. २ सतां पालयिता—§-मु । सतां साधूनां पालयिता—मै ॥ ७९१. ४ गवां हिरण्यानां वा—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-मु । गवां हिरण्यादीनाम्—मै ॥ ७९१. १८ यथा मां ध्रुवीति—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-मु । तथा मां ध्रुवीति—मै ॥

७९३. २५-२६ अग्ने त्वं जास्पत्यं—ख-च-झ-न-प-भ-य-र । अग्ने त्वं जाःपत्यम्—ग-घ-ज-फ । अग्ने सं जास्पत्यम्—श-मै-मु ॥

७९५. १ मण्डलादिपरिभाषया—§-मु । मण्डलादिपरिभाषयाः—मै ॥ ७९६. १४ व्ययतेर्वा—*मै-मु । वेतेर्वा—§ ॥ ७९७. २ कः अकार्षीः—मै । अकः अकार्षीत्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-मु ; अकः अकार्षीः—ग-घ-ज-प-फ-ब-य-श ॥ ७९७. २ स्वश्वपुत्रेण—*मै । स्वभावेन—त-न-श-मु ; स्वभावे—झ-भ-य-र ; स्वभाव—ख-च-ण ॥ ८००. ८ त्वं या चो—मै । या चो—§-मु ॥ ८०१. ३ उपहारवत् ग्राह्याणि—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । उपसंहारवत् ग्राह्याणि—मै-मु ॥

८०२. ९-१० विद्वान् शृणवच्च—*मै । शृणवच्च—§-मु ॥ ८०३. ४ कीदृशीः—य-मै । कीदृशः—ग-घ-ज ; कीदृशाः—इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च ॥ ८०३. २४ एतन्नामकस्य दासस्य—ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-प-फ-ब-भ-य-मु । एतन्नामकस्य—र-श-मै ॥ ८०४. १५ प्रतिहितवान्—च-त-य-मु । प्रतिहितवान्—मै ॥ ८०५. २३ प्रतिगृहीतवन्तः स्मः—मै । प्रतिगृहीतवन्तः स्म—§-मु ॥

८०७. १६ अन्यत् वस्तुजातम्—§ । अन्यद्रुसुजातम्—मै-मु ॥ ८०९. १३ मायाः प्रज्ञाः—*मै । मायाः युवतीः—मु । मायाः वञ्चनाः—§ ॥ ८०९. १४ समीपं वा यन्—*मै-मु । समीपं यन्—झ-न-भ-य-र ; समीपयन्—ख-च-ण-त-श ॥ ८०९. २२ अयातमगच्छतम्—मु । अगच्छतम्—य । अयातमागच्छतम्—मै ॥ ८१०. २३ गच्छन्त्यस्यां भटाः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । गच्छन्त्यस्यां भये—मै-मु ॥ ८११. १० प्रेरणं चरन्ति कुर्वन्ति—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । प्रेरणं चरन्ति—मै ॥ ८११. १६ धनार्थिनो ये जनाः—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । धनार्थं ये जनाः—मै-मु ॥

८१२. ७ मेघस्थोदकनिर्गमनद्वाराणि—झ-न-भ-य-र । मेघस्थोदकानां निर्गमनद्वाराणि—मै-मु ॥ बाध्यमानान्—*मै-मु ॥ ८१२. १३-२० ऊधः जलमरंहः—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । ऊधः बलमरंहः—मै-मु ॥ ८१३. ६ अस्यः असुरः शुष्णः—ग-घ-ज-प-फ-ब । अन्यः असुरः—य-मै-मु ॥ ८१३. १५ दानवस्य

दनुजस्य वृषस्य—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । दानवस्य दनुजस्य—मै-मु ॥ ८१४. ६ त्वं चित्तमेव वृषम्—§ । तं चित्तमेव वृषम्—मु । तं चित्तमेव वृषासुरम्—मै ॥ ८१४. ८ तं चिदिति—§ । त्वं चिदिति—मै-मु ॥ ८१४. २३ सपत्नानवक्षेप्तारम्—ग-घ-ज-त-प-फ-ब । सपत्नानां क्षेप्तारम्—य । सपत्नानामवक्षेप्तारम्—मै-मु ॥ ८१४. २४ स इमाल्लोकानवृणोत् यदिमाल्लोकानवृणोत्—§-मु । स इमाल्लोकानवृणोत्—मै ॥ ८१५. २ अमवममावम्—य-मै । अत्रममात्रम्—मु । नूनं सायणः ‘अत्रम्’ इत्यस्य स्थाने ‘अमत्रम्’ इति पठति ॥ ८१५. १९ स्वधृतिः—मै-मु-X ॥ ८१६. ५ एकं नु मुख्यमेव—श-वर्जलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । एकं मुख्यमेव—श-मै ॥ ८१६. ६ सतां पालकम्—§-मु । सतां साधूनां पालकम्—मै ॥ ८१६. १७ किं गृह्णते—§ । किं गृह्णन्ते ?—मै-मु ॥

८१७. ७ प्रजापतिपुत्रः संवरणाख्य ऋषिः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । प्रजापतिपुत्रः संवरण ऋषिः—मु । प्रजापतिपुत्रस्य संवरणस्यार्थम्—मै ॥ ८१७. ७-८ तथा चानुकान्तम् । महि दश प्राजापत्यः संवरणः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । महि...संवरणः इति—य । महि दश प्राजापत्यः संवरण इत्यनुकान्तम्—मै ॥ ८१९. १८ अव पालय—मै । अव पाहि अवपालय—मु । अव पाहि पालय—ग-घ-ज-प-फ-ब । अव च पालय—य ॥ ८२०. १३ माहनीया अश्वाः—मै । महनीया अश्वाः—मु । मोहनीया अश्वाः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श । साहनीयः अश्वाः—ग-घ-ज-प-फ-ब ॥ ८२०. २२ जुष्टाः मां प्राप्ताः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । मा जुष्टा मां प्राप्ताः—मै ॥ ८२०. २३ वहनाय यतमानाः—झ-न-भ-य । वहमानाय यतमानाः—मै-मु ॥

८२१. १७ जठरं स्वकीयम्—§-मु । जठरं स्वकीयोदरम्—मै ॥ ८२२. १५ प्रयत्ना प्रदत्तानि—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । प्रयत्ना दत्तानि—मै ॥ ८२२. १७ पित्रादिवध—मै । पित्रादिवध—मु ॥ ८२३. २० वणिज इव—न-श-मै-मु ॥

८२५. १२ चतुर्षु—मै । चतुस्रु—मु ॥ ८२५. १२ यत् याश्च हे शूर—ग-घ-ज-प-फ-ब । याश्च हे शूर—य-मै-मु ॥ ८२६. १९ शत्रूणां हन्तरिन्द्र—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । वृत्राणां हन्तरिन्द्र—मै ॥

८२९. ५ द्योततेः दीव्यतेर्वा—मै-मु । द्योततेः दीव्यतेः—§ ॥

८३०. ११ जरति स्तौति—मै-मु । जरते—§ ॥

८३२. १० उभा उभौ देवौ—ग-घ-ज-प-फ-ब । उभौ देवौ—य-मै-मु ॥

८३३. १२ हे चित्र चायनीय—ग-घ-ज-प-फ-ब । हे इन्द्र हे चित्र चायनीय—य-मै-मु ॥ ८३३. १४ यदिन्द्र चित्र चायनीय—य-मै । यदिन्द्र चित्र चायनीयम्—मु । अत्र निरुक्तपुस्तकेषु विभिन्नाः पाठा दृश्यन्ते—यदिन्द्र चित्रं चायनीयम्—निरु. (बौम्बे संस्कृत सीरीज; बेंकटेश्वर प्रेस); यदिन्द्र चित्र चायनीयम्—निरु. (आनन्दाश्रम) ॥

८३६. ५ गतसारस्य सोमस्य—ग-घ-ज-झ-ण-त-न-भ-य-र । गतसारस्य सोमरसस्य—मै-मु ॥ ८३६. ९ आगत्य च माध्यंदिने सवने—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । माध्यंदिने सवने—मै-मु ॥ ८३७. ३ निरावरणं शुद्धं वा । ‘निवारणं शुद्धं वा’ इति मै-मु-पुस्तकयोः लिखितपुस्तकेषु च । तथापि ‘प्राणो ब्रह्मा’ इत्यष्टममन्त्रभाष्ये ‘निरावरणं तेजःसंस्थायम्’ इति पाठस्य लिखित-पुस्तकानुसारेण अर्थानुसारेण च स्वीकृतत्वाद्वापि ‘निरावरणम्’ इत्येव पाठः स्वीकृतः ॥ ८३७. ११ तमसा—§ । तमसान्धकारेण—मै-मु ॥ ८३७. १४ स च वरुणश्च—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र ।

वरुणश्च—मै-मु ॥ ८३७. १९ अभिः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । अभिर्मांमिहावतमित्युपशिक्षन्—
मै ॥ ८३७. १९ अभिषवसाधनानि—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श । अभिषवसाधनाय—मै-मु ॥
८३७. २१-२२ किंच नमसा...एवमुक्तैः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । नमसा उक्तैः—*मै ॥
८३७. २४ स्वाश्रयमव्यामोहयन्ती—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । ८३७ पृष्ठे ३०-३१ पङ्क्तौ
'स्वाश्रयमव्यामोहन्ती' इति यद्वत्तं तत्प्रमादजनितमिति बोध्यम् । स्वाश्रयमया मोहयन्ती—मै-मु ॥
परांस्तु तथा—ख-च-ण । परांस्तथा—झ-त-न-भ-र-श-मै-मु ॥ यत्तुरीयेण—ख-च-झ-ण-न-भ-य-
र-श । तुरीयेण—मै-मु ॥ ८३७. २५ तुरीयं ब्रह्म—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । यत्तुरीयं ब्रह्म—मै-मु ॥
८३८. १ निरावरणं तेजःसंस्त्यायम्—झ-न-भ-य-र । निवारणं तेजःसंस्त्यायम्—मै-मु ॥
८३८. ८ निगदव्याख्यैषा—श । निगदितं वाल्यैषा—य । निगतव्याख्यैषा—मै-मु ॥ ८३८. ९
तमोऽवरुध्य लब्धवन्तः—ख-च-झ-ण-न-भ-र । तमोऽवरुध्यदब्धलब्धवन्तः—य । तमो विरुध्य
लब्धवन्तः—मै-मु ॥

८३८. १९ तस्मात्कृपयैव—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श । तस्मात्कृतं मयैव—मै-मु ॥ ८३८.
२१ यज्ञायते यक्षमिच्छते—ग-घ-ज-प-फ-ब-मु । यज्ञायते—य-मै ॥ ८३९. १ प्रयच्छथः—*मै-मु ।
प्रयच्छथ—भ; प्रयच्छतम्—घ-न ॥ ८४१. ३-४ प्रकणुध्वं स्तुत—*मै-मु । प्रकणुध्वं स्तुतिम्—§ ॥
८४५. १ केन प्रकारेण—मै-मु-× ॥ ८४५. २१ प्रतिगम्याः प्रतिगम्यात्—ख-च-झ-ण-त-न-
भ-य-र-मु । प्रतिगम्याः गम्यात्—मै ॥ ८४६. ८ वा अथवा—§ । अस्य स्थाने सु-पुस्तके 'अथवा
अन्तरिक्षस्थाना देवता नोऽस्माकं प्राशस्यं गृणातु । वा अथवा उर्वशी बहूनां वशयित्री आदित्याख्या
गुस्थानदेवता नः प्राशस्यं गृणातु । कीदृशी सा' इति वर्तते ॥ ८४६. १० उदकस्य वा—*मै-मु ।
उदकस्य—§ ॥

८४६. २४ शंतमा—ख-च-झ-ण-भ-य-र-मु । प्र शंतमा—मै ॥ ८५०. ६ शशमानस्य
शंसमानस्य—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । शशमानस्य—मै ॥ ८५०. १५ सांसारिकस्य चारि-
ष्टस्य—§ । सांसारिकस्य वारिष्टस्य—मै-मु ॥ ८५०. १५ ईश्वरव्यतिरिक्तस्य—ख-च-ण-न ।
ईश्वरसेवातिरिक्तस्य—मु । ईश्वरस्य व्यतिरिक्तस्य—य-मै ॥

८५३. ९ सुखस्य भावयिषीः—मै । सुखस्य भावयिष्यः—§-मु ॥ ८५६. १४ अनन्यप्रेरण-
यैव—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । अनन्यप्रेरणायैव?—मै-मु ॥ ८५७. १७ तथा संतम्—*मै-मु ।
तम्—ग-घ-ज । स यथा सन्तम्—इतरेषु ॥ ८५७. १८ हिरण्यवर्णं हितरमणीयवर्णम्—झ-न-भ-
य-मु । हिरण्यवर्णम्—मै ॥ ८५८. २ कामान् प्रयच्छन् वा—ख-झ-न-भ-य-र-श-मु । कामान्
प्रयच्छन् आ—मै ॥ ८५८. १४ रातहव्या दत्तहविष्काः—ग-घ-ज-त-न । रातहव्या दत्तहव्या
हविष्काः—य-मै-मु ॥ ८५८. २१ स्त्रिया अप्यधिकारः—ख-च-ण-भ । स्त्रिया अग्न्यधिकारः—य-
मै-मु ॥

८५९. १८ उपपत्तिमेवमाहुः—ख-च-झ-ण-न-भ-र-मु । उत्पत्तिमेवमाहुः—य । उपपत्तिमेवाहुः—
मै ॥ ८५९. २० इन्द्रं प्रातः प्रातःसावस्य—मै-मु । इन्द्राय प्रातःसावस्य—§ ॥ ८६०. २
तद्वद्वयमपि—ख-ग-घ-ज-झ-त-न-भ-य-र-श । तद्वद्वयमपि—मै-मु ॥ ८६०. २ त्वमपि ज्येष्ठतातिम्—
श-मै-मु । ज्येष्ठतातिम्—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ८६०. १५ शोभनवृष्टिप्रदानादिकर्मभिन्द्र—न ।
°कर्मैन्द्र—इतरलिखितपुस्तकेषु । °कर्मैन्द्र—मै-मु ॥ ८६१. ३ सः स खलु होता—§-मु । सः
स खलु—य । स खलु होता—मै ॥ ८६३. १४ सवर्नं यज्ञगृहम्—य-मै-मु । सवर्नं यज्ञगृहम्—§ ॥
८६४. २२ तस्मादेवं भवतीति—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । तस्मादेवं भातीति—मै-मु ॥

८६६.१ गा निगूढा इति संबन्धः—मै-मु । गा इति संबन्धः निगूढाः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-शः गा इति संबन्धः—ग-घ-ज ॥ ८७०. ५ अग्निमित्ताम्—ग-घ-ज-झ—*मै-मु ॥ ८७०. ६-७ अतरन् सधमनुतिष्ठन्तः—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । अतरन् समनुतिष्ठन्तः—मै-मु ॥ ८७२. १५ नोऽस्माकं भवन्—न-य-मु । अस्माकं भवन्—मै ॥ ८७३. १६ वेतु—*मै । ध्यन्तु—मु ॥

८७५. ११ संमोदन्तेऽस्मिन् देवाः—ख-च-ण-त-भ-श ॥ संमोदन्ते तस्मिन् देवाः—य-मै-मु ॥ अवयवलक्षणेयम्—*मै । पूर्वावयवलक्षणेयम्—मु ॥

८७८. १३-१४ तपनपरिस्पन्दाधीनत्वात्—ख-झ-त-न-भ-य-र । तपपरिस्पन्दा°—मु । तपनपरिस्पन्दा°—मै ॥ ८७८. २० स्वस्वामिनोऽभिमतम्—ग-घ-ज । स्वस्वामिनेऽभिमतम्—य । स्वस्वामिन्यभिमतम्—मै-मु ॥

८८०. ७ गमयन्तम्—*मै । ददतम्—मु ॥ ८८०. १९ भद्रा शोभनानि—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । भद्रा शोभनीयानि—मै-मु ॥

८८२. ८ आपृचे आपर्चनीयाः—मै-मु । आपृचे आपृचनीये—ख-च-ण; आपृचे आपर्चनीये—ग-घ-ज-झ-न-भ-य-र-श ॥

८८३. १२ सप्तमम्—*मै-मु । षष्ठम्—§ ॥ ८८५. २० आगहि—? (आगच्छ) ॥ ८८७. ६ स्वस्त्याषेये—मै । स्वस्त्यात्रेयम्—ख-च-झ-ण-त-र-श-मु; स्वस्त्यात्रेयो—न ॥ ८८७. ७ तथा भयादिके सति—ख-च-ण-त; तथादिके सति—झ-न-भ-र । तथारूपादिके सति—श-मै-मु ॥ ८८७. २१ पन्था अन्तरिक्षमार्गः—ग-घ-ज—*मै । पन्था स्वस्ति देवि पन्था अन्तरिक्षमार्गः—मु ॥ ८८८. ८ बन्धुजनेन सं गमेमहि संगच्छेमहि—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । बन्धुजनेन संगमेमहि—मै-मु ॥ ८८८. ९ प्रवासकोपेन—ख-च-ण-श; प्रयासकोपेन—झ-त-न-भ-र । प्रयासकोपेन—*मै-मु ॥

८९०. १५ एतान्—मै-मु । तान्—§ ॥ ८९१. १५-१६ ऊर्णाः दीप्तीः शुन्ध्यवः शोधिकाः—य-र-मै । ऊर्णा दीप्ताः (झ-दीप्तिः; न-दीप्तयः) शुन्ध्यवः शोधिकाः—ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-त-न-श । ऊर्णा दीप्ताः शुन्ध्यवः शोधिका अपः—मु ॥ ८९४. १६ गोसंबन्धि वा राधः—मै-मु । गोसंबन्धिनं वा राधः—§ ॥ ८९४. १७ तत्संबन्धि वा राधः—मै-मु । तत्संबन्धिनं वा राधः—§ ॥

८९७. ५ स्यन्दमाना अपः—मै-मु । स्यन्दमाना आपः—§ ॥ ८९७. ७ अश्वा इव अश्वा यथा—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य । अश्वा इव यथा—मै-मु ॥ ८९९. २० स मर्त्यश्च सुदेवः—ख-च-झ-ण-न-भ-य । सुदेवः—मै-मु ॥ ८९९. २१ स सुवीरः—ख-च-झ-ण-न-भ-य । स मर्त्यः सुवीरः—मै । सुमर्त्यः सुवीरः—मु ॥ ८९९. २२ एवं भवति—य-मै । य एवं भवति—त-मु । अनन्वितमिदम् ॥

९०१. १०-११ अब्दया मुहुरुदकानाम्—§-मु । अब्दयाचिन्मुहुरुदकानाम्—मै ॥ ९०१. ११ जसो याजादेशः—ख-च-झ-ण-न-भ-य । जसो याजादेशः?—मै-मु ॥ ९०२. १० निहतवन्तः स्थ—झ-त-न-भ-र; निहतवन्तः स्थ—य । निहतवन्तः—मै-मु ॥ ९०४. ८ स्नुगतयः—*मै । सुगतयः—मु । स्नुतयः—ख-च-ण-न; मतयः—ग-घ-ज; स्नुतयः—झ-त-भ-र; सुमतयः—श ॥ ९०५. २ मधुरामुषाः?—मै-मु । मधुराः प्रुष्टाः—न-भ; मधुराः—घ ॥ ९०५. २५ रमयत हे मरुतः—*मै-मु । रमयन्त हे मरुतः—§ ॥ ९०६. ५ धत्थ दत्थ—*मै-मु । धत्थ दत्त—§ ॥

९०९. १० विश्वस्य उक्तस्य—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । विश्वस्योरुकृष्टस्य—मै-मु ॥

९११. १५ गावो न—मै-मु । गावो न अश्व इव—§ ॥

९१५. २ सुसदृशः—ऽ-मु । सुसदृशः—-मै ॥ ९१५. १३ नमनहेतुकम्—मै-मु । नमन-हेतुकम्—ऽ ॥ ९१५. १९ विपरिणन्तव्यः—*मै । विपरिणेतव्यः—ऽ-मु ॥ ९१५. २० ओजो नाम—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । ओजनाम—मै ॥ ९१५. २२ तनूषु युष्मदीयेषु—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । तनूषु तदीयेषु—मै-मु । तनूष्वदस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् ' युष्मदीयासु ' इति युक्तम् ॥ ९१६. १८ हविर्भिः सेविताः—ग-घ-ज-न-मै-मु । हविर्भिः सेकिताः—ख-च-झ-ण-त-भ-य-र; हविर्भिः सेचिताः—श ॥

९१७. २ एषाम्—ग-घ-ज-श-मै-मु ॥ ९१८. १८ वैसादृश्याभावः—त-य-र-मु । वैसादृश्याभावः—मै ॥ ९१९. ३ सामानाधिकरण्यप्रयोगः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । सामानाधिकरण्यप्रयोगः—मै ॥

९२०. ७ लङि तिपि रूपम्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । लुङि तिपि रूपम्—मै-मु ॥ ९२१. १ °पट्टादिकम्—मै-मु । °भेद्यदिकम्—ख; °भट्टादिकम्—च-झ-ण-न-भ-य-र; °पदिकम्—श ॥ ९२१. १६ करोतीत्यर्थः—मै-मु । करोतीति—ऽ ॥ ९२२. १७ भनतेः—*मै । नभतेः—ऽ-मु ॥ ९२२. १८ प्राचुच्यवुः—मै-मु । प्रचुच्यवुः—ऽ ॥ ९२२. १९ आग्रयणादौ—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श-मु । आग्रयणादौ—मै ॥ ९२३. ४ पुत्रा इति शेषः—ख-च-झ-ण-न-भ-य । पुत्रा इत्यर्थः—मै-मु ॥

९२५. १६ प्रक्षिपाम—ऽ । प्रक्षिपामः—य-मै-मु ॥ ९२५. २४ निवसत्येत्यर्थः—*मै-मु । निवसत्येत्यर्थः—ऽ ॥

९२६. २० अत्राश्चर्यं... इत्यादि । बृहदेवता ५. ५०-८०; अनु. भा. ५. ६१ (मेकडोनेल-पृ. ११७) अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ९२७. ६ राश्या—न-मै । राज्ञा—मु ॥ ९२७. १९ तच्च दृश्यते—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । तत्र दृश्यते—मै-मु ॥ ९२८. १ पुत्रोत्पादनकामाः—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । पुत्रोत्पादनकाले—मै-मु ॥ ९२८. २३ देवा अनेन त्रायन्ते स्तुत्यादिना स देववः । न देववः अदेववः—(न-सदेववः)—न । देवा न येन त्रायन्ते स्तुत्यादिना सोऽदेववः—*मै-मु ॥ ९२९. ४ उपक्षेपणकर्मा—ख-च-झ-ण-त-न-भ-र । वा उपक्षेपणकर्मा—य । उपक्षेपणकर्मा—श-मै-मु ॥ ९३१. १६ संपन्न*.....इत्यादि । बृहदेवता ५. ५०-८०; अनु. भा. ५. ६१ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ९३१. १८ स सत्यमृषिम्—मै-मु । स सत्य ऋषिम्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । स सत्य ऋषिम्—श ॥ ९३१. २२ भगवन्तृषेः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-श । भगवान्तृषेः—मै-मु ॥ ९३२. ८ कन्यां..... इत्यादि । बृहदेवता ५. ५०-८०; अनु. भा. ५. ६१ अत्र द्रष्टव्यम् ॥

९३२. २० स्थितिस्तत्—*मै । स्थितं तत्—मु ॥ ९३४. २० मित्रावरुणौ—ऽ-मु । मित्रवरुणौ—मै ॥ ९३५. १२ यूपयष्टिरिवस्थितः—ग-घ-ज-श-मै-मु । यूपयष्टिरिवस्थितम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । अनन्वितमेतत् । ' यूपयष्टिरिव स्थितः ' (रथः) इति भाव्यमिति प्रतिभाति ॥

९३८. १६ मेघेन वृष्टया—मै-मु । मेघेन वृष्टया च—ऽ ॥ ९३८. १७ पर्जन्य देव—ग-घ-ज । पर्जन्य देव त्वया—य-मै-मु ॥ ९३८. १७ प्रेरितेन त्वया—ऽ । प्रेरितेन—मै-मु ॥ ९३९. १९ विदीपयथः—ग-घ-ज-श-मै-मु ॥

१४०. १४ आत्मैव ज्ञाता—ख-च-अ-ण-न-भ-य-र-श । आत्मैव ज्ञाता—मे-मु ॥ १४१. १६ नाऽस्माकम्—ख-च-अ-ण-न-भ-र । नाऽस्मभ्यम्—य-मे-मु ॥ १४१. २४ युवाभ्यां धृतमघ्नं च—ग-घ-ज-र-श । युवाभ्यां धृतं घनमघ्नं च—ख-च-अ-ण-न-भ-य । युवाभ्यां धृतं बलमघ्नं च—मु । अयमेव समोर्चीनः पाठः ॥ १४२. १० अर्चनान्तं.....युवाम्—ग-घ-ज । मे-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥

१४२. २० यश्च । 'यस्य' इत्यस्य स्थाने 'यश्च' इति भाष्यकारेण पठितम् ॥ १४३. २० मुच्येतुना । मूले 'मुच्येतुना' इति भिन्नो पदः ॥

१४६. १५ आह्वयामः—मे-मु । आह्वयामि—ख-च-अ-ण-न-भ-य-र; आह्वयाम—ग-घ-ज ॥

१४८. १ उदकरपृथ्व्य कर्तारः—न । उदकरपृथ्व्यस्य कर्तारः—मे । उदकरपृथ्व्यस्य कर्तारः—य-मु ॥ १४८. १२ अनाज्ञानात्—न-मे-मु ॥

१४९. २३ दानमुचितायाः—न । दानमुचितायाः—ख-च-अ-ण-न-भ-य-र । दानपूर्वितायाः—ग-घ-ज-श-मे-मु ॥ १४९. २३ महानुभावो—मे-मु । महानुभावो युवाम्—॥

१५२. ५ रुद्भिः—अ-मे-मु ॥ १५२. १० त्रायेथां पालयेथाम्—ख-च-अ-ण-न-भ-य-मु । त्रायेथां पालयेतम्—मे ॥ १५६. १० सुखमपेक्षते—ख-च-अ-ण-न-भ । सुखपेक्षते—अ; सुमुखते-त; सुखमुपेक्षते—य-र; सुखमुक्षते—श । सुखमुक्षते?—मे-मु ॥ १५७. ८ द्रवणीयो—य-मे-मु । द्रावणीयो—न ॥

१५८. १४ अथवा—मे-मु-× ॥ १५८. २३ तिष्ठतः—मे । तिष्ठतः—॥-मु ॥ १५९. ८ कस्य चन—भ-य । कस्य वचन—अ; कस्य न—र । कस्य च—मे-मु ॥ १५९. १७ युवाम्—मे । युवाम् । ईमिति पूरणः—ख-च-अ-ण-न-भ-र-श-मु; युवाम् । हि पूरणः—ग-घ-ज ॥ १६१. २ बहूनपि—घ । बहूनपि?—मे-मु ॥ १६१. ५ उक्तलक्षणाश्विनो रथस्य । ? (उक्तलक्षणाश्विनो रथस्य) ॥ १६१. ११ युवाभ्याम् । ? (युवयोः) ॥ १६३. १२ मृगो मृगयिता—मे । मृगो मृगयितः—मु ॥

१६४. ६ अश्विना अश्विनो—ग-घ-ज-मु । अश्विना—य । अश्विनो—मे ॥ १६५. १ अश्विना अश्विनो—ख-च-अ-ण-न-भ-र । अश्विना—मे-मु ॥

१६६. ५ हिंस्ताम्—ग-घ-ज-मे-मु ॥ १६६. १८ पञ्चदश्या समानाः—मे । पञ्चदशयेति समानाः—मु । लिखितपुस्तकेषु अमुद्धाः पाठाः ॥ १६६. १९ दोहभूमिम्—ख-च-अ-ण-न-भ-य-र-श । दोहनभूमिम्—म-मु ॥ १६७. १२ अपां कारणात्—मे-मु । अपः कारणात्—ख-च-अ-ण-न-भ-य; अपः कारणात्—ग-घ-ज-अ-भ-य; अपः कारणात्—श ॥

१६८. ५ यज्ञं गन्तारो—ख-ग-घ-च-ज-अ-ण-न-भ-य-र-मे-मु ॥ १६९. ४ दुर्गमनान् मार्गान्—ग-घ-ज-मे । दुर्गमनान् मार्गान् वा—ख-च-अ-ण-न-भ-य-र-श । पापानि दुर्गमनान् मार्गान् वा—मु ॥ १६९. ११ पालयेत्—ग-घ-ज-श-मे-मु ॥

१७०. ७ तौ यथा—मे-मु-× ॥ १७१. ८ निर्मथिष्यन्ति—मे-मु । निर्मथिष्यन्ति—ख-च-अ-ण; निर्मथिष्यन्ति—अ-त-भ-र; निर्मथिष्यन्ति—न; निर्मथिष्यन्ति—ग-घ-ज-श ॥ १७२. १७ जरया सहितः पतेत्—ख-भ । जरया सहितः पतेत्—च-ग; जरयासूततः पतेत्—अ-य-र; जरयागततः पतेत्—न; जरयायुक्तः पतेत्—श । जरयायुजस्ततः पतेत्?—मे । जरयायुज आपत-मु ॥

१७३. २० उच्छी विवासे—मै-मु । व्युच्छी विवासे—ख-च-ण; उच्छी विवासे—झ-न-भ-य-र-श ॥ १७४. २१ यच्चिद्धीत्यत्र—ख-च-ण-श । यद्यद्धीत्यत्र—य । यद्धीत्यत्र—मै-मु ॥ १७६. २ मा तनुथाः मा कृथाः—ख-च-ण-न-भ-य । मा तनुथाः—मै-मु ॥

१७६. १३ अत्रानुक्रमणिका—झ-न-भ-य-र-श-मु । तत्रानुक्रमणिका—मै ॥ १७७. २१ प्रथममध्यमयोः स्थानयोः—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-मु । प्रथममध्यमयोः—मै ॥

१८१. १५ असुरादयः—मै-मु । सुरादयः—§ ॥ १८३. १ स हि सर्वात्मा—न । स हि सर्वात्मत्वात्—त-भ । तं हि सर्वात्मत्वात्?—मै-मु ॥ १८३. १८ प्र सुवाति च—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । प्र सुवाति—मै ॥ १८३. १९ वृणीमह इति—§-मु । वृणीमह इत्यर्थः—मै ॥

१८७. २० °स्तोमे चैषा—मै । °स्तोमेत्येषा—झ-त-र-श-मु । °स्तोमेऽप्येषा—न । °स्तोमे ह्येषा—भ ॥ १८८. १ प्रत्यक्षा देवतापि च—ख-च-झ-ण-न-भ-य-श-मु । प्रत्यक्षदेवतापि च—मै ॥

१८९. ८ चैतन्नामकाय—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । एतन्नामकाय—मै-मु ॥ १८९. २३ ध्यायति—न-श-मु । ध्याययति—मै ॥ १९२. ५-६ ते दीवि न—ख-च-ण-त-भ-य-श । न दीवि न—मै-मु ॥

१९३. २ अक्षेषु वा—मै-मु । अक्षेषु—§ ॥ १९३. १० द्रुमविकारेण—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श । द्रुमविकारेण—मै-मु ॥ १९३. ११ आवरकमेघहननाय—मै-मु । आवरकमेघे हननाय—ख-झ-भ-य; आचरमेघे हननाय—च-ण ॥ १९३. ११ प्रतीषते प्रतिगच्छतः—मै-मु । भवति ईषते अभिगच्छति—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र; प्रतिगच्छतः । आ पूरणः—ग-घ-ज; प्रतिगच्छति—श ॥ १९३. २५ मर्तेव । 'मर्ताय' इत्यस्य स्थाने 'मर्तेव' इति भाष्यकारेण पठितम् ॥

१९५. २१ बृहतः महतः—ख-च-झ-ण-भ-य । बृहतः—मै-मु ॥ १९५. २२ शुशुक्लानः । मूले 'शुशुक्लानः' इति ॥ १९६. ७ विस्तीर्णक्रमणः—मै-मु । विस्तीर्णक्रमणः—§ ॥ १९६. २० द्वितीयायाः लुक्—ख-च-ण-भ-मु । द्वितीयालुक्—मै ॥ १९७. १७ ते मरुतः—§-मु । हे मरुतः—मै ॥

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमन्मायणाचार्यविरचितभाष्यमंता

२-५ मण्डलानि

•

ॐ

ऋग्वेदसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

॥ अथ द्वितीयं मण्डलम् ॥

शतर्चिनां प्रथमं मण्डलं व्याख्यातम् । अथ गार्ग्यमदं द्वितीयं मण्डलं व्याख्यायते । 'त्वमग्ने
द्युभिः' इत्यादिकं द्वितीयं मण्डलम् । चत्वारोऽनुवाकाः । तेषु प्रथमेऽनुवाके एकादश सूक्तानि ।
तत्र 'त्वमग्ने द्युभिः' इति षोडशचं प्रथमं सूक्तम् । मण्डलद्वष्टा गृत्समद ऋषिः । स च पूर्वम्
आङ्गिरसकुले शुनहोत्रस्य पुत्रः सन् यज्ञकालेऽसुरैर्गृहीत इन्द्रेण मोक्षितः । पश्चात् तद्वचनेनैव भृगुकुले
शुनकपुत्रो गृत्समदनामा अभूत् । तथा चानुक्रमणिका—'य आङ्गिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः
शौनकोऽभवत् स गृत्समदो द्वितीयं मण्डलमपश्यत्' इति । तथा तस्यैव शौनकरस्य वचनम् ऋष्यनु-
क्रमणे—'त्वमग्न इति गृत्समदः शौनको भृगुतां गतः । शौनहोत्रः प्रकृत्या तु' य आङ्गिरस उच्यते'
इति । तस्मान्मण्डलद्वष्टा शौनको गृत्समद ऋषिः । जगती छन्दः । मण्डलादिपरिभाषया आग्नेयम् ।
अत्रानुक्रमणिका—'त्वमग्ने जागतं तु' इति ॥ प्रातरनुवाकाध्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दसि इदमादि-
सूक्तद्वयस्य विनियोगः । 'त्वमग्ने द्युभिरिति सूक्ते' (आथ. श्री. ४. १३) इति सूत्रितत्वात् ॥
उपाकरणोत्सर्जनयोरपि आद्या विनियुक्ता ॥

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । द्युभिः । त्वम् । आशुशुक्षणिः । त्वम् । अद्भ्यः । त्वम् । अश्मनः । परि ।

त्वम् । वनेभ्यः । त्वम् । ओषधीभ्यः । त्वम् । नृणाम् । नृपते । जायसे । शुचिः ॥ १ ॥

हे ऽग्ने अग्रणीत्वादिगुणविशिष्ट हे ऽनृणां ऽनृपते । नृणां मनुष्याणां मध्ये ये नरा यष्टारः
सन्ति तेषां विशेषेण पालयितः । यद्वा उभाभ्यां पदाभ्यां बहुत्वं नित्यस्वामित्वं च प्रतिपाद्यते^१ ।
सर्वेषामपि नराणां नित्यपालकेत्यर्थः ॥ नृणामित्यस्य निघाताभावश्छान्दसः ॥ तादृश हे देव ऽत्वं
ऽद्युभिः यागदिवसैर्निमित्तभूतैः ऽजायसे यागार्थं मथनेन^२ उत्पद्यस् इत्यर्थः । यद्वा । तादृशैर्दिवसैः
सहितो जायसे । तत्तद्यागदिवसेषु प्रसिद्धः^३ भवसीत्यर्थः । तथा ऽत्वम् ऽआशुशुक्षणिः जायसे आ सर्वतो

१. ण-ण१-न-व- नु । २. म-उपाकर्म्मोत्सर्जनयोरपि । ३. ण-प्रतिपद्येते । ४. ण१-म-मन्थनेन ।

५. क-स-स१-म-प्रवृद्धः ।

दीप्यमानो भवसि ॥ आङ्युपपदे ' शुच दीप्तौ ' इत्येतस्य सनन्तस्य छान्दसमिदं रूपम् । यद्वा । आङ्गु शीर्षं शुच् दीप्तः सन् यतः संसेव्यते इति । आङ्गु शुचं शोकं सनोति ददाति शत्रुभ्यो दाहादिना इत्याङ्गुशुक्षणिः ॥ तादृशो भवसि । एवं सर्वत्र प्रतिविशेषणं जायस इति योज्यम् । हे अग्ने ^१त्वम् ^२अद्भ्यः वृष्ट्युदकेभ्यो जायसे वैद्युतरूपेण वाडवरूपेण वा समुद्रोदकेभ्यः । ^३अश्मनः मेवात्पाषाणाद्वा ^४परि जायसे । ' यो अश्मनोऽन्तरग्निं जजान ' (ऋ. सं. २. १२. ३) इति हि मन्त्रान्तरम् । ^५त्वं ^६वनेभ्यः वृक्षादिसमूहेभ्यो दावरूपेण । ^७त्वम् ^८ओषधीभ्यः वैश्वानररूपेण^१ । एवं महानुभावस्त्वं मथनेनोत्पन्नः सन् सर्वात्मको भवसीत्यर्थः । ^९शुचिः एव जायसे । यद्वा । शुचिः आदित्यरूपः^२ जायस इत्यर्थः । अत्र ' त्वमग्ने द्युभिरहोभिः ' (निरु. ६. १) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ।

तवाग्ने होत्रं तव पोत्रमृत्त्वियं तव नेष्ट्रं त्वमग्निदत्तायतः ।

तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥ २ ॥

तव । अग्ने । होत्रम् । तव । पोत्रम् । ऋत्त्वियम् । तव । नेष्ट्रम् । त्वम् । अग्नित् । ऋतऽयतः ।

तव । प्रऽशास्त्रम् । त्वम् । अध्वरिऽयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहपतिः । च । नः । दमे ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२होत्रं होतुः कर्म शस्त्रयाज्यादिलक्षणं यदस्ति तदपि ^३तव एव स्वार्थमित्यर्थः । तथा ^४पोत्रं पोतुः कर्म यदस्ति तदपि ^५तव एव । तथा ^६ऋत्त्वियं प्राप्तकालमात्त्वियं तवैव । ^७नेष्ट्रं नेष्टुः कर्म प्रस्थितयाज्यादिरूपं ^८तव । हे अग्ने ^९त्वम् ^{१०}अग्नित् आग्नीध्रश्च त्वमेवासि । तथा ^{११}ऋतायतः यज्ञमिच्छतः ^{१२}तव एव ^{१३}प्रशास्त्रं यत्प्रशास्तुमैत्रावरुणस्य कर्म तत् । हे अग्ने ^{१४}त्वम् ^{१५}अध्वरीयसि अध्वरं यज्ञं कामयसे । अध्वर्युर्भवसीत्यर्थः । तथा ^{१६}ध्वर्युश्चन्द्रव्युत्पत्तेः । ' अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं कामयत इति वा ' (निरु. १. ८) इति हि निरुक्तम् । तथा ^{१७}ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छेस्यपि^३ ^{१८}असि । तथा ^{१९}नो ^{२०}दमे अस्मद्यज्ञगृहे ^{२१}गृहपतिश्च असीति ॥

त्वमग्ने इन्द्रो वृषभः सतामसि त्वं विष्णुरुरुगायो नमस्यः ।

त्वं ब्रह्मा रयिविद्वहणस्पते त्वं विधर्तः सचसे पुरंध्या ॥ ३ ॥

त्वम् । अग्ने । इन्द्रः । वृषभः । सताम् । असि । त्वम् । विष्णुः । उरुऽगायः । नमस्यः ।

त्वम् । ब्रह्मा । रयिऽवित् । ब्रह्मणः । पते । त्वम् । विधर्तरिति विधर्तः ।

सचसे । पुरंध्या ॥ ३ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वं यतः ^३सतां ^४वृषभः वर्षिता ^५असि अतः ^६इन्द्रः असि । यद्वा । सतां साधूनाम् इन्द्रोऽसि । कामानां वर्षितासि । ^७त्वं ^८विष्णुः असि । यतः ^९उरुगायः बहुभिर्गीयमानः ^{१०}नमस्यः नमस्कार्यश्च भवसि । हे ^{११}ब्रह्मणस्पते परिवृद्धस्य कर्मणो मन्त्रस्य वा पालयितः ^{१२}त्वं यतः ^{१३}रयिवित्

१ क-स१-म-वीह्यादिभ्यो वैश्वानररूपेण । २. त-म-व-आदित्यरूपेण । ३. क-ण-ण१-न-व-ब्राह्मणाच्छेन्दस्यपि ।

गवादिधनस्य वेत्ता अतः 'ब्रह्मा असि । हे 'विधर्तः विविधकारक वैश्वानररूपाम्ने 'पुरंध्या बहु-
प्रकारया' बुद्ध्या 'सचसे सह वर्तसे सर्वदा बुद्ध्या रतूयस इत्यर्थः ॥

त्वमग्ने राजा वरुणो धृतव्रतस्त्वं मित्रो भवसि दस्म ईड्यः ।

त्वमर्यमा सत्पतिर्यस्य संभुजं त्वमंशो विदथे देव भाजयुः ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । राजा । वरुणः । धृतव्रतः । त्वम् । मित्रः । भवसि । दस्मः । ईड्यः ।

त्वम् । अर्यमा । सत्पतिः । यस्य । सम्भुजम् । त्वम् । अंशः । विदथे । देव । भाजयुः ॥ ४ ॥

हे 'अग्ने 'त्वं यतः 'धृतव्रतः धारितकर्मासि अतः 'वरुणः 'राजा असि । यतः 'दस्मः शत्रूणामुपक्षपयिता 'ईड्यःस्तुत्यश्च अतः 'मित्रः एतन्नामको देवोऽसि । यतः 'सत्पतिः सतामभिमत्-
प्रदानेन पालयिता अतः 'अर्यमा 'भवसि । दातृत्वं च अर्यम्णो लिङ्गम् । अर्यमेति तमाहुर्व्यो ददातीति ।
'यस्य अर्यम्णः दानं 'संभुजं संततभुजं^२ व्यापकं^३ भवति । यद्वा । यस्य धनं संभुजं सम्यक् भोगाय साधु
ग्रहीतृणाम् । तथा 'त्वम् 'अंशः सूर्यमूर्त्यन्तरभूत एतन्नामको देवोऽसि । तादृश हे 'देव 'विदथे
अस्मदीये यज्ञे 'भाजयुः फलानां भाजयिता प्रापयितामि ॥

त्वमग्ने त्वष्टा विधत्ते सुवीर्यं तव ग्रावो मित्रमहः सजात्यम् ।

त्वमाशुहेमा ररिषे स्वश्व्यं त्वं नरां शर्धो असि पुरुवसुः ॥ ५ ॥

त्वम् । अग्ने । त्वष्टा । विधत्ते । सुवीर्यम् । तव । ग्रावः । मित्रमहः । सजात्यम् ।

त्वम् । आशुहेमा । ररिषे । सुऽअश्व्यम् । त्वम् । नराम् । शर्धः । असि । पुरुवसुः ॥ ५ ॥

हे 'अग्ने 'त्वष्टा फलस्य साधु संपादयिता 'त्वं 'विधत्ते परिचरते जनाय 'सुवीर्यं शोभनवीर्यं
धनम् । तद्धेतुर्भवसि । 'ग्रावः याः स्तुतिवाचः सन्ति ताः 'तव स्वभूताः । हे 'मित्रमहः
हितकारितेजः 'सजात्यम् अस्माकं बान्धवं भजस इत्यर्थः । हे अग्ने 'आशुहेमा आशु प्रेरयिता 'त्वं
'स्वश्व्यं शोभनाश्वसमूहोपेतं फलं 'ररिषे ददासि । हे अग्ने 'पुरुवसुः प्रभूतधनः 'त्वं 'नरां नराणां
'शर्धः बलस्थानीयः 'असि ॥ ॥ १७ ॥

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वं शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिषे ।

त्वं वातैररुणैर्यासि शंगयस्त्वं पूषा विधत्तः पासि नु त्मना ॥ ६ ॥

त्वम् । अग्ने । रुद्रः । असुरः । महः । दिवः । त्वम् । शर्धः । मारुतम् । पृक्षः । ईशिषे ।

त्वम् । वातैः । अरुणैः । यासि । शम्गयः । त्वम् । पूषा । विधत्तः । पासि । नु । त्मना ॥ ६ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वं ^३महो ^४दिवः महतो शुलोकात् । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयात् । ^५असुरः शत्रूणां निरसिता ^६रुद्रः असि । रुद्रः खं दुःखहेतुर्वो पापादिः । तस्य द्वावयिता एतन्नामको देवोऽसि । ‘ रुद्रो वा एष यदग्निः ’ (तै. सं. ५. ४. ३. १) इत्यादिवशेन रुद्रशब्देन व्यवहारात् । यद्वा । त्वं रुद्रः । रौति मामनिष्ठा नरा दुःखे पतिष्यन्तीति रुद्रः । तादृशोऽसि । ‘ रुद्रो रौतीति सतः ’ (निरु. १०. ५) इति हि निरुक्तम् । तथा महो महतो शुलोकस्य संबन्धी असुरोऽसि । असुर्बलम् । तस्य दाता आदित्यरूपश्च त्वमसि । अग्नेशुलोकसंबन्ध्यसुरत्वम् ‘ उत वा दिवो असुराय मन्म ’ (ऋ. सं. ५. ४१. ३) इत्यादिषु । तथा ^७त्वं ^८मारुतं ^९शर्धः मरुत्समूहरूपं बलमसि । वायुरूपश्च त्वमसीत्यर्थः । एवम् अग्न्यादित्यवायुरूपसत्वम् । ^{१०}पृथः अन्नस्य हविलक्षणस्य त्वम् ^{११}ईशिषे ईश्वरो भवसि । यस्मादेवं तस्मात् ^{१२}त्वं ^{१३}वातैः वायुसदृशैः ^{१४}अरुणैः अरुणवर्णैरश्वैः ^{१५}शंगयः सुवस्य गृहरूप आवासभूतः सन् ^{१६}यासि प्राप्नोषि यागगृहम् । यद्वा । अरुणैर्गमनशीलैर्वीर्वायुभिः नृभः^१ सन् यासि वने । तथा ^{१७}त्वं ^{१८}पूषा सर्वस्य पोषकः^२ सन् ^{१९}नु क्षिप्रं ^{२०}तमना आत्मना अनुग्रहरूपया स्वबुद्धयैव^३ ^{२१}विधत्तः परिचरतो यजमानान् ^{२२}पासि^४ ॥

त्वमग्ने द्रविणोदा अरंकृते त्वं देवः सविता रत्नधा असि ।

त्वं भर्गो नृपते वस्व ईशिषे त्वं पायुर्दमे यस्तेऽविधत् ॥ ७ ॥

त्वम् । अग्ने । द्रविणःऽदाः । अरम्ऽकृते । त्वम् । देवः । सविता । रत्नऽधाः । असि ।

त्वम् । भर्गः । नृऽपते । वस्वः । ईशिषे । त्वम् । पायुः । दमे । यः । ते । अविधत् ॥ ७ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वं ^३अरंकृते त्वामलंकुर्वते यजमानाय ^४द्रविणोदाः हिरण्यस्य^५ दाता^६ असि । ^७देवः द्योतमानः ^८सविता^१ सर्वस्य सत्कर्मसु प्रेरकः ^९त्वं ^{१०}रत्नधाः रमणीयानां धनानां मणिमुक्तादीनां धारयिता ^{११}असि । तथा हे ^{१२}नृपते नृणां पालकाग्ने ^{१३}त्वं ^{१४}भगः भजनीयः सन् ^{१५}वस्वः वसुनः धनस्य ^{१६}ईशिषे समर्थो भवसि दातुम् । ^{१७}यः यजमानः ^{१८}दमे यज्ञगृहे ^{१९}ते त्वाम् ^{२०}अविधत् परिचरति तस्य ^{२१}पायुः पालकः ^{२२}त्वं असि ॥

त्वामग्ने दम् आ विश्पतिं विशस्त्वां राजानं सुविद्वत्रमृज्जते ।

त्वं विश्वानि स्वनीक पत्यसे त्वं सहस्राणि शता दश प्रति ॥ ८ ॥

त्वाम् । अग्ने । दमे । आ । विश्पतिम् । विशः । त्वाम् । राजानम् । सुऽविद्वत्रम् । ऋज्जते ।

त्वम् । विश्वानि । सुऽअनीक । पत्यसे । त्वम् । सहस्राणि । शता । दश । प्रति ॥ ८ ॥

हे ^१अग्ने ^२विश्वपतिं यजमानानां पालकं ^३त्वां ^४विशः यजमानाः ^५दमे स्वर्काये यज्ञगृहे ^६आ आसादयन्ति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ तथा कृत्वा ^७राजानं दीप्यमानं ^८सुविद्वत्रं शोभनज्ञानम् अस्मदनुकूलधेतुस्कं सुधनं वा ^९त्वाम् ^{१०}ऋज्जते प्रसाधयन्ति ॥ ‘ ऋज्जतिः प्रसाधनकर्मा ’ इति

१. व-ण१-व-उत्पन्नः । २. ण-त-न-म-व१-पोषणः । ३. क-म-सुबुद्धयैव । ४. क-स१-पासि रक्षसि । ५. थ-व-हिरण्यदाता । ६. म-सविता सर्वस्य प्रसविता ।

यास्कः ॥ यत् एवं ततो हे ^१स्वनीक शोभनज्वालारूपसेन ^२एवं ^३विश्वानि सर्वाणि । हवींषीति शेषः ॥
षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ विश्वेषां हविषाम् आज्यसोमपुरोडाशादीनां ^४पत्यसे ईश्वरो भवसि ॥ ईश्वरनामैतत् ।
'हरज्यति पत्यते' (नि. २. २१. २.) इति तन्नामसु पाठात् ॥ यद्वा पतिभावमाचरसि । ^५एवं तु
^६सहस्राणि ^७शता शतानि ^८दश एतत्संख्याकानि ^९प्रति । एतत्संख्याकानामभिमतसाधनानां प्रति-
निधिरित्यर्थः ॥ 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः' (पा. सू. १. ४. ९२) इति कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
तैर्यत्फलं भवति तत्त्वया लभ्यत इत्यर्थः ॥

त्वामग्ने पितरमिष्टिभिर्नरस्त्वां भ्रात्राय शम्यां तनूरुचम् ।

त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत्त्वं सखा सुशेवः पास्यधृषः ॥ ९ ॥

त्वाम् । अग्ने । पितरम् । इष्टिभिः । नरः । त्वाम् । भ्रात्राय । शम्यां । तनूरुचम् ॥

त्वम् । पुत्रः । भवसि । यः । ते । अविधत् । त्वम् । सखा । सुशेवः ।

पासि । आधृषः ॥ ९ ॥

हे ^१अग्ने ^२पितरं पालकं ^३एवां ^४नरः नेतारो यजमानाः ^५इष्टिभिः एषणसाधनैर्यागैर्यजन्त इति
शेषः । पितृवत्पालनाय यजन्त इत्यर्थः । तथा ^६तनूरुचं शरीराणां दीपकं शरीरेषु दीप्यमानं वैश्व-
नरात्मना ^७एवां ^८भ्रात्राय भ्रातृत्वाय सौभ्रात्राय ^९शम्या ॥ कर्मनामैतत् ॥ कर्मणा यजन्त इति शेषः ।
यद्वा । उभयत्र वक्ष्यमाणेन 'अविधत्' इत्यनेन संबन्धः । हे अग्ने ^{१०}यः नरः ^{११}ते त्वाम् ^{१२}अविधत्
परिचरति तस्य ^{१३}एवं ^{१४}पुत्रो ^{१५}भवसि पुत्रवत्पालयिता भवसि । तथा ^{१६}एवं ^{१७}सखा समानख्यानः
सखिवद्धितकारी ^{१८}सुशेवः ॥ शेवमिति^१ सुखनाम ॥ सुष्टु सुखकारी सन् ^{१९}आधृषः आधर्षकात्मा
^{२०}पासि रक्षसि । पितृत्वकामाय पितृत्वेन भ्रातृत्वकामाय भ्रातृत्वेन पुत्रत्वकामाय^२ पुत्रस्थानीयो
भवसि । त्रिप्रकारेण रक्षसीत्यर्थः ॥

त्वमग्ने ऋभुराके नमस्यस्त्वं वाजस्य क्षुमतो राय ईशिषे ।

त्वं वि भास्यनु दाक्षि दावने त्वं विशिक्षुरसि यज्ञमातनिः ॥ १० ॥

त्वम् । अग्ने । ऋभुः । आके । नमस्यः । त्वम् । वाजस्य । क्षुमतः । रायः । ईशिषे ।

त्वम् । वि । भासि । अनु । दाक्षि । दावने । त्वम् । विशिक्षुः । असि । यज्ञम् । आतनिः ॥ १० ॥

हे ^१अग्ने ^२एवम् ^३ऋभुः । उरुभासमानो मेधावी वा । त्वम् ^४आके अन्तिके संनिधावेव
^५नमस्यः नमस्कार्यः । स्तुत्य इत्यर्थः । इतरदेवतावत् मन्त्रप्रतिपाद्याकारेण^१ स्तुत्यो न भवसि किंतु
प्रत्यक्ष इत्यर्थः । तथा ^६एवं ^७क्षुमतः शब्दवतः सर्वत्र श्रूयमाणस्य ^८वाजस्य अन्नस्य ^९रायः धनस्य
च ^{१०}ईशिषे स्वामी भवसि । अतस्तद्देहीत्यर्थः । हे अग्ने ^{११}एवं ^{१२}वि ^{१३}भासि विशेषेण दीप्यसे । तदर्थम्

अनुक्रमेणैव 'धक्षि दहसि काष्ठादीन्' ॥ दहेर्लटि सिपि रूपम् । संहितायां भग्भावाभावश्छान्दसः ॥
किमर्थमेवम् । 'दावने छेदनायान्धकारस्य । यद्वा । हविषो दानवते यजमानाय वा । किंच 'त्वं
'यज्ञं' 'विशिक्षुः विशेषेण शिक्षयिता' २ साधयिता' ३ 'असि ॥ 'न लोकाव्यय' (पा. सू. २. ३. ६९)
इति षष्ठ्या निषेधः ॥ तथा 'आतनिः फलस्य सर्वतो विस्तारयिता ॥ ॥ १८ ॥

त्वमग्ने अदितिर्देव दाशुपे त्वं होत्रा भारती वर्धसे गिरा ।

त्वमिळा शतहिमासि दक्षसे त्वं वृत्रहा वसुपते सरस्वती ॥ ११ ॥

त्वम् । अग्ने । अदितिः । देव । दाशुपे । त्वम् । होत्रा । भारती । वर्धसे । गिरा ।

त्वम् । इळा । शतहिमा । असि । दक्षसे । त्वम् । वृत्रहा । वसुपते । सरस्वती ॥ ११ ॥

हे 'अग्ने' 'देव' 'त्वं' 'दाशुपे' हविर्दत्तवते यजमानाय 'अदितिः' अखण्डयिता परिपालयितासि ।
यद्वा । अदीना भूमिरसि । किंच 'त्वं' 'होत्रा' होमनिष्पादिका 'भारती' भरतस्य आदित्यस्य ३
आदित्यसंबन्धिनी ३ रश्मिरूपा सती 'गिरा' स्तुत्या 'वर्धसे' प्रवृद्धो भवसि । किंच 'त्वं' 'शतहिमा' ।
हिमशब्दः कालोपलक्षकः । अपरमितकाला नित्या 'इळा' भूमिः 'असि' । तादृशी सती 'दक्षसे'
दानाय समर्था भवमि ॥ निङ उत्तरत्वादिनिघातः ॥ तथा हे 'वसुपते' धनपालक 'वृत्रहा' पापादेहन्ता
'त्वं' 'सरस्वती' सरणवान् वायुः । तत्संबन्धिनी एतन्नियामिका माध्यमिकासि । आदित्याग्निवायूनां
संबन्धिन्यो भारतीळासरस्वत्याख्या यास्तिस्रो देव्यः सन्ति ता अपि त्वमेवेत्यर्थः ॥

त्वमग्ने सुभृत उत्तमं वयस्त्वं स्पार्हे वर्ण आ संदशि श्रियः ।

त्वं वाजः प्रतरणो बृहन्नमि त्वं रयिर्वह्लो विश्वतस्पृथुः ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । सुभृतः । उत्तमम् । वयः । त्वं । स्पार्हे । वर्ण । आ । सम्दशि । श्रियः ।

त्वम् । वाजः । प्रतरणः । बृहन् । असि । त्वम् । रयिः । बह्लः । विश्वतः । पृथुः ॥ १२ ॥

हे 'अग्ने' 'त्वं' 'सुभृतः' सुष्ठु पोषितः सन् 'उत्तमं' निरतिशयं 'वयः' अन्नमायुष्यं वा त्वमसि
तत्संपादकोऽसीत्यर्थः । तथा 'त्व' 'स्पार्हे' स्पृहणीये 'वर्णे' लोहितशुक्लादिलक्षणे 'संदशि' सम्यग्दर्शनीये
'श्रियः' ऐश्वर्याणि कान्त्यो वा 'आ' आश्रित्य वर्तन्ते ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ किंच 'त्वं'
'वाजः' अन्नम् । तत्साधकत्वात्ताच्छब्दम् । अन्नसाधक इत्यर्थः । 'प्रतरणः' प्रतारयिता पापात् ५ ।
अन एव 'बृहन्' महान् 'असि' । तथा 'त्वं' 'रयिः' धनरूपोऽसि । 'बह्लः' सर्वविषयबाहुल्योपेतः
'विश्वतः' ६ 'पृथुः' विस्तीर्णः प्रख्यात इत्यर्थः ॥

१ त-काथादीन्; थ-कामादीन् २. म-शिक्षयिता शोधयिता; ण-न-क्षिपयिता साधयिता; व-क्षेपयिता
साधयिता । ३. क-अ१-आदित्यस्य संबन्धिनी । ४. ख-म-समर्थः । ५. त-य-न-व-पातात् ।
६. अ१-विश्वतः सर्वतः ।

त्वामग्र आदित्यासं आस्यं॑त्वां जिह्वां शुचयश्चक्रिरे कवे ।

त्वां रातिषाचो॑ अध्वरेषु सश्चिरे त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम् ॥ १३ ॥

त्वाम् । अग्ने । आदित्यासः । आस्यम् । त्वाम् । जिह्वाम् । शुचयः । चक्रिरे । कवे ।

त्वाम् । रातिऽसाचः । अध्वरेषु । सश्चिरे । त्वे इति । देवाः । हविः । अदन्ति । आऽहुतम् ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वाम् आदित्यासः अदितेः पुत्रा इन्द्रादयः आस्यं स्वकीयं मुखं भक्षणपानादिसाधनं चक्रिरे इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तथा हे कवे क्रान्तप्रज्ञ त्वाम् एव शुचयः शुद्धा दीप्ता वा देवाः जिह्वां स्वकीयजिह्वास्थानीयम् आस्वादनसाधनं चक्रिरे । त्वन्मुखेनैव भक्षयन्ति त्वजिह्वयैव आस्वादयन्तीत्यर्थः । तथा त्वाम् एव रातिषाचः । रातिर्दानं दत्तं हविरादि धनं वा । तेन समवेता देवाः अध्वरेषु यज्ञेषु सश्चिरे सेवन्ते त्वामेव प्रतीक्षन्ते विना त्वया स्वेपां हविर्भक्षणायोगात् । एवं कृत्वा त्वे त्वयि देवाः सर्वे आहुतं सर्वतो दत्तं हविरदन्ति भक्षयन्ति । एवं सर्वदेवोपकारिणं महानुभावं स्तौमीत्यर्थः ॥

त्वे अग्ने विश्वे अमृतासो अद्रुह आसा देवा हविरदन्त्याहुतम् ।

त्वया मर्तासः स्वदन्त आसुति त्वं गर्भो वीरुधां जज्ञिषे शुचिः ॥ १४ ॥

त्वे इति । अग्ने । विश्वे । अमृतासः । अद्रुहः । आसा । देवाः । हविः । अदन्ति । आऽहुतम् ।

त्वया । मर्तासः । स्वदन्ते । आऽसुतिम् । त्वम् । गर्भः । वीरुधाम् । जज्ञिषे । शुचिः ॥ १४ ॥

हे अग्ने त्वे त्वयि विश्वे सर्वे अमृतासः अमरणधर्माणः अद्रुहः अद्रोऽगधारः देवाः आसा त्वदीयेन आस्येन आहुतं हविरदन्ति भक्षयन्ति । आस्यशब्दस्य तृतीयैकवचने 'पद्मोमासु' इत्यादिना आसन्नादेशः । 'उडिदंपदादि' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तथा मर्तासः मनुष्या अपि त्वया साधनभूतेन आसुतिं रसरूपमज्ञादिकं स्वदन्ते आस्वादयन्ति । त्वम् एव वीरुधां लतादीनां गर्भः गर्भस्थानीयः तेषां मध्येऽवस्थानात् । वसुः सर्वेषां निवासभूतः सन् जज्ञिषे । उत्पादयसि सस्याद्यन्नम् ॥

त्वं तान्तसं च प्रति चासि मज्मनाग्रै सुजात प्र च देव रिच्यसे ।

पृक्षो यदत्र महिना वि ते भुवदनु द्यावापृथिवी रोदसी उभे ॥ १५ ॥

त्वम् । तान् । सम् । च । प्रति । च । असि । मज्मना । अग्ने । सुऽजात । प्र । च । देव । रिच्यसे ।

पृक्षः । यत् । अत्र । महिना । वि । ते । भुवत् । अनु ।

द्यावापृथिवी इति । रोदसी इति । उभे इति ॥ १५ ॥

हे अग्ने ^१त्वं ^२मज्जना बलेन ^३तान् प्रसिद्धान् देवान् ^४सं ^५च ^६असि संगच्छसि । तैः सहितोऽपि भवसि । तथा मामर्धेन ^७प्रति ^८चामि । प्रत्येकं तैर्विभिन्नः प्रतिनिधिर्वा भवसि । प्रतिस्वीकारसमये तैः सहितो भवसि वियुक्तश्च भवसीत्यर्थः । हे ^९सुजात शोभनजनन । मन्त्र-सहितमथनेन उत्पन्नस्वान् अग्नेः सुजन्मस्वम् । तादृश ^{१०}अग्ने हे ^{११}देव ^{१२}प्र ^{१३}रिच्यसे ^{१४}च । तैर्बलेन चाधिको भवसि । आधिक्ये कारणमाह । ^{१५}यत् यस्मात् ^{१६}अग्न अस्मिन् यज्ञे ^{१७}पृक्षः सर्वमप्यज्ञम् । व्यत्ययेन बहुवचनम् । ^{१८}ते तत्रैव ^{१९}त्रि ^{२०}भुवत् समर्थं भवति ^{२१}महिना माहात्म्येन । यतो महत्त्वमस्ति अत इत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । ^{२२}रोदसी सर्वनिरोदनस्वभावे ^{२३}उभे द्यावापृथिव्यौ ^{२४}अनु । ते प्रति । तयोर्मध्ये व्यासमित्यर्थः । स्वयि हुतमन्नं त्वन्महत्त्वेन लोकत्रये व्यासमित्यर्थः ॥

ये स्तोतृभ्यो गोअग्रामश्वपेशसमग्रे रातिमुपसृजन्ति सूरयः ।

अस्माञ्च तांश्च प्र हि नेपि वस्य आ बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥

ये । स्तोतृभ्यः । गोऽअग्राम् । अश्वऽपेशसम् । अग्रे । रातिम् । उपऽसृजन्ति । सूरयः ।

अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेपि । वस्यः । आ ।

बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १६ ॥

अनया होता स्तुतिनिगमव्याजेन^१ अभिमतमाशास्ते । हे ^२अग्ने ^३सूरयः मेधाविनः प्रेरयितारो वा यजमानाः ^४स्तोतृभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यः ^५गोअग्रां गावोऽग्रगामिन्यो यस्याः तादृशीं गोप्रमुखाम् ^६अश्वपेशसम् ॥ पेश इति रूपनाम ॥ अश्वेन निरूपणीयाम् । एतद्द्वयं प्राधान्याभिप्रायम् । गौश्च अश्वश्च अजाश्चेति दक्षिणापरिगगनेषु गवाश्वयोः प्राथम्यात् । तादृशीं ^७रातिम् ^८उपसृजन्ति ददते । ^९तान् यजमानान् ^{१०}अस्मांश्च कत्विजः ^{११}वस्यः वसीयः श्रेष्ठं स्वर्गादिस्थानम् ^{१२}आ सर्वतः ^{१३}प्र^२ ^{१४}हि ^{१५}नेपि^२ प्रकर्षेण नयसि खलु । नयेत्यर्थः । हि प्रसिद्धा । वयं च ^{१६}सुवीराः शोभनपुत्रादिसहिताः ^{१७}विदथे यज्ञे ^{१८}बृहत् महन्मन्त्रजातं ^{१९}वदेम उच्चारयामः स्तुम इत्यर्थः ॥ १९ ॥

‘यज्ञेन रर्धत’ इति त्रयोदशचं द्वितीयं सूक्तं मण्डलद्रष्टुर्गुप्तमदस्यापम् । ‘मण्डलादिधाम्नेयम्’ इति परिभाषयाग्नेयम् । तुशब्दानुकर्पादिदमपि जागतम् । ‘यज्ञेन सतोना’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दसि अस्य विनियोगः । सूत्रं तु पूर्वसूक्ते एवोक्तम् । तथा चातुर्विंशिके तृतीयसवने जातवेदस्यनिविद्धानीयम्^३ इदम् । ‘यज्ञेन रर्धतेत्याग्निमाहृतम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति सूत्रितत्वात् । दृष्ट्याभिप्लवपडहयोर्द्वितीयेऽह्नयपि जातवेदस्यनिविद्धानम्^४ इदम् । ‘चातुर्विंशिकं तृतीयसवनम्’ इति चातुर्विंशदतिदिष्टत्वात् ।

१. म-स्तुति निगमय्य । २. म-प्र णेपि हि; ख-ण१-न-व-प्र हि णेपि; न-प्र णहि पि; क-प्रणेपि । ३. ण-न-म-^१निविद्धानम् । ४. ख-ग-^२निविद्धानीयम् ।

यज्ञेन वर्धत जातवेदसमग्निं यजध्वं हविषा तना गिरा ।

समिधानं सुप्रयसं स्वर्णरं द्युक्षं होतारं वृजनेषु धूर्पदम् ॥ १ ॥

यज्ञेन । वर्धत । जातवेदसम् । अग्निम् । यजध्वम् । हविषा । तना । गिरा ।

सम्स्रधानम् । सुप्रयसम् । स्वःऽनरम् । द्युक्षम् । होतारम् । वृजनेषु । धृःऽसदम् ॥ १ ॥

हे यजमाना ऋत्विजो वा यूयं यज्ञातवेदसं जातानां वेदितारं जातधनं जातप्रज्ञं वा अग्निं यज्ञेन यागेन वर्धत प्रवर्धत । सामान्येनोक्तत्वा विशेषेणाह । हविषा चरुपुरोडाशादिना तना विस्तृतया गिरा स्तुत्या च यजध्वं पूजयध्वम् । कीदृशं तम् । समिधानं समिध्यमानम् । सुप्रयसं शोभनालम् । स्वर्णरं स्वर्गे नेतव्या यजमाना यस्य तादृशम् । यद्वा स्वरिति सर्वपर्यायः । स्तुतीनां नेतारः स्तोतारः । बहुस्तोतारमित्यर्थः । द्युक्षं दीप्तं द्युनिवासिनं वा । होतारं होमसंपादकम् । वृजनेषु ब्रह्मेषु धूर्पदं बलस्य कर्तारमित्यर्थः । अग्निपाटवे सति शरीरं बलं भवतीति प्रसिद्धम् ॥

अभि त्वा नक्तीरुषसो ववाशिरेऽग्ने वत्सं न स्वसरेषु धेनवः ।

दिवइवेदरतिर्मानुषा युगा क्षपो भासि पुरुवार संयतः ॥ २ ॥

अभि । त्वा । नक्तीः । उपसः । ववाशिरे । अग्ने । वत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवः ।

दिवऽइव । इत् । अरतिः । मानुषा । युगा । आ । क्षपः । भासि । पुरुऽवार । सम्स्रयतः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां अभि प्रति नक्तीः रात्रीः उपसः अहानि । सर्वासु रात्रिषु सर्वेष्वपि अहःसु । यद्वा नक्तशब्दः सायंकालं लक्षयति सायंप्रातरग्निहोत्रस्य सद्भावात् । सर्वेषु कालेषु सायंप्रातः-कालेषु वा ववाशिरे आकांक्षन्ते यजमाना यष्टुम् । यद्वा अहानि रात्रयश्च त्वामेव कामयन्ते होतुम् । काले कर्मणश्चोदनात् कालानां कामनमुपचर्यते । तत्र दृष्टान्तः । स्वसरेषु स्वयंसरणाशीलेवहःसु सुखसरणाधिकरणेषु गोष्ठेषु वा धेनवः वत्सं न । वत्समिव । किंच हे पुरुवार बहुभिर्वरणीयाग्ने संयतः नियतस्त्वं दिवइव शुलोकस्थेव अरतिः । व्याप्तो विस्तृतः । तत्रत्यानां देवानां हविः-प्रदानायैव सर्वत्र व्याप्त इत्यर्थः । मानुषा मनुष्याणां यजमानानां संबन्धीनि युगा युगानि । युगशब्दः कालोपलक्षकः । प्रातरादिसवनानि । सर्वेषु सवनेषु ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ क्षपः रात्रीः । सर्वासु रात्रिष्वपि आ भासि समन्ताद्दीप्यसे ॥

१. म-प्रवर्धत । २. थ-म-धूर्पदं तम् । ३. म-शरीरस्य बलं भवति हि सिद्धम् । ४. क-ज-ण-
१ म-ख-सर्वेषु । ५. व-सुखशरणाधिकरणेषु । ६. क-ण-न-म- मानुषाणाम् ।

तं देवा बुध्रे रजसः सुदंसं दिवस्पृथिव्योररतिं न्येरिं ।

रथमिव वेद्यं शुक्रशौचिषमग्निं मित्रं न क्षितिषु प्रशंस्यम् ॥ ३ ॥

तम् । देवाः । बुध्रे । रजसः । सुदंससम् । दिवः पृथिव्योः । अरतिम् । नि । एरिरे ।

रथम् इव । वेद्यम् । शुक्रशौचिषम् । अग्निम् । मित्रम् । न । क्षितिषु । प्रशंस्यम् ॥ ३ ॥

१ तं प्रसिद्धम् उक्तगुणविशिष्टमग्निं २ देवाः प्रसिद्धा व्यवहारां ऋग्विजो वा ३ रजसः रज्जनात्मकस्य लोकस्य ४ बुध्रे मूले । पृथिव्यां वेद्यामित्यर्थः । तत्र ५ न्येरिरे नितरामीरयन्ति । व्यापारयन्ति स्वस्व-
हविलाभाय । ऋषिर्क्षेत्रे स्तोत्रादिना नितरां गच्छन्ति भजन्ते । कीदृशमित्याह । ६ सुदंसं शोभनदर्शनं ७ दिवस्पृथिव्योः द्यावापृथिव्योः ८ अरतिम् । ईश्वरं गन्तारं व्याप्तं वा । ९ वेद्यम् । वेदो धनम् । तस्मै हितम् । १० रथमिव । रथं यथा स्वाभिमतलाभाय आश्रयन्ते तद्वत् । यद्वा रथमिव प्राप्तिसाधनत्वेन वर्तमानं वेद्यं वेदितव्यम् । ११ शुक्रशौचिषं दीप्तवर्णम् १२ अग्निं १३ मित्रं १४ न सखिवत्कार्यसाधकम् । यद्वा आदित्यमिव । १५ क्षितिषु यागभूमिषु मनुष्येषु वा १६ प्रशंस्यं प्रकर्षेण स्तुत्यम् । एवं महानुभावमग्निं न्येरिरे इति ॥

तमुक्षमाणं रजसि स्व आ दमे चन्द्रमिव सुरुचं ह्यार आ दधुः ।

पृश्न्याः पतरं चितयन्तमक्षभिः पाथो न पायुं जनसी उभे अनु ॥ ४ ॥

तम् । उक्षमाणम् । रजसि । स्वे । आ । दमे । चन्द्रम् इव । सुदुरुचम् । ह्यारे । आ । दधुः ।

पृश्न्याः । पतरम् । चितयन्तम् । अक्षभिः । पाथः । न । पायुम् ।

जनसी इति । उभे इति । अनु ॥ ४ ॥

१ तं स्तुत्यतरं २ रजसि अन्तरिक्षे ३ आ ४ उक्षमाणं सर्वतः सिद्ध्यन्तं वृष्टिजलं रजसि पृथिव्यां वेद्यां घृतादिना आसिच्यमानं वा । ५ स्वे स्वकीये ६ ह्यारे विजने ७ दमे यागगृहे ८ आ ९ दधुः आदधते । कीदृशं तम् । १० चन्द्रमिव ११ सुरुचम् । चन्द्रमिति हिरण्यनाम । हिरण्यमिव शोभनदीप्तिम् । पश्चात् प्रवृद्धा-
वस्थायां १२ पृश्न्याः १३ पतरं सुलोकस्यान्तरिक्षस्य गन्तारम् । १४ अक्षभिः स्वकीयिर्ज्वालारूपैरवयवैः १५ चितयन्तं चेतयमानम् । १६ पाथो न १७ पायुम् । उदकमिव रक्षकम् । १८ उभे १९ जनसी सर्वस्य जनयित्री द्यावापृथिव्यौ २० अनु व्याप्तम् । भूम्यां होमाधारत्वेन स्थावा हविष्प्रापणाय सुलोकगामिनमिति भावः । एवंप्रमाणमिमादधते ॥

स होता विश्वं परि भूत्वध्वरं तमु हव्यैर्मनुष ऋञ्जते गिरा ।

हिरिशिप्रो वृधसानासु जभुरद्वयौर्न स्तुभिश्चितयद्रोदसी अनु ॥ ५ ॥

सः । होता । विश्वम् । परि । भूतु । अध्वरम् । तम् । ऊँ इति । हव्यैः । मनुषः । ऋञ्जते । गिरा ।
हिरिऽशिप्रः । वृधसा॒नासु । जभुर॑त् । द्यौः । न । स्तु॒भिः । चित॑यत् । रोद॑सी इति । अनु ॥ ५ ॥

१सः अग्निः १होता होमनिष्पादकः सन् १विश्वं सर्वम् १अध्वरं यागं १परि १भूतु परितो भवतु १ ।
१तमु तमेवाग्निं १हव्यैः हविभिः १गिरा स्तुत्या च १मनुषः मनुष्याः १ऋञ्जते प्रसाधयन्ति । ऋञ्जतिः
प्रसाधनकर्मा । १हिरिशिप्रः हरणशीलहनुर्दीप्तोष्णीयो वा । ‘शिप्राः क्षीर्षसु व्रितता हिरण्ययीः’
(क. सं. ५. ५४. ११) इत्यादि मन्त्रान्तरात् । १वृधसानासु प्रवर्धमानास्वोपधीषु ज्वालासु वा
१जभुरत् । पृथमाणो यज्ञं गन्ता । शत्रुन् पदम् । यद्वा द्वितीयार्थे सप्तमी । वर्धमाना ओपधीर्जभुरत् ।
पुनःपुनर्दहन्नित्यर्थः । १द्यौः द्युलोकान्तरिक्षं १स्तुभिः १न नक्षत्रैरिव १रोदसी १अनु द्यावापृथिव्यावनु
१चितयत् चेतयति । ज्वालाभिर्विस्फुलिङ्गैश्च भुवमन्तरिक्षं च व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥

स नो रेवन्समिधानः स्वस्तये संददस्वान्रयिमस्मासु दीदिहि ।

आ नः कृणुष्व सुविताय रोदसी अग्ने हव्या मनुषो देव वीतये ॥ ६ ॥

सः । नः । रेवत् । सम॑ऽऽधानः । स्वस्तये । सम॑ऽदस्वान् । रयिम् । अस्मासु । दीदिहि ।

आ । नः । कृणु॑ष्व । सुवि॑ताय । रोद॑सी इति । अग्ने । हव्या । मनु॑षः । दे॒व । वी॒तये ॥ ६ ॥

हे अग्ने १सः तादृशस्वं १नः अस्माकं १स्वस्तये । स्वस्तीत्यविनाशनाम । क्षेमाय । १रेवन् रयिमन्
१रयिं धनं उपर्युपरिवृद्धिमदानयोग्यं वा धनम् १अस्मासु १संददस्वान् सम्यक् प्रयच्छन् १समिधानः
अस्माभिः सम्यगिध्यमानः सन् १दीदिहि दीप्यस्व । यद्वा रेवदिति क्रियाविशेषणम् । रा धनं समृद्धिमद्यथा
तथा दीप्यस्वेति । तथाभूतः सन् १नः अस्मभ्यं १सुविताय सुहिताय शोभनफलाय १रोदसी द्यावा-
पृथिव्यौ १आ १कृणुष्व सर्वतः कुरुष्व । उभौ लोकौ भोगप्रदौ कुर्वित्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । हे
१देव १अग्ने १मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य मम संबन्धीनि १हव्या हवीणि १वीतये देवेभ्यो भक्षणाय ।
पुनःपुनर्यागाद्यनुष्ठानायेत्यर्थः ।

दा नो अग्ने बृहतो दाः सहसिणो दुरो न वाजं श्रुत्या अपा वृधि ।

प्राची द्यावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि स्वर्यं शुक्रमुषसो वि दिद्युतुः ॥ ७ ॥

दाः । नः । अग्ने । बृ॒हतः । दाः । स॒हसि॑णः । दुरः । न । वा॒जम् । श्रु॒त्यै । अ॒प । वृ॒धि ।

प्राची॑ इति । द्यावापृथिवी इति । ब्रह्मणा । कृधि । स्वर्यः । न । शुक्रम् । उ॒षसः । वि । दि॒द्युतुः ॥ ७ ॥

हे १अग्ने १नः अस्मभ्यं १वृहतः महतः प्रभूतान् गवाश्चादिघ्नविशेषान् १दाः देहि । तथा १सह-
स्त्रिणः सहस्रसंख्योपेतान् पुत्रभृत्यादीन् १दाः देहि ॥ ददातेऽछान्दसे लुङि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः ॥
१श्रुत्यै कीर्त्यै १वाजम् अन्नं १दुरो १न तस्य द्वाराण्यपि । नशब्दश्चार्थे १ । १अपा १वृधि अपवृणु ।
प्रेरयेत्यर्थः । यद्वा द्वाराणीव । तत्प्राप्युपायान् विशादयति । तदर्थं १द्यावापृथिवी १ब्रह्मणा परिवृढेन
कर्मणा १प्राची प्रकृष्टाञ्चने अस्मदनुकूले १कृधि कुरु । १स्वर्णं आदित्य इव । स यथा जगत्प्रकाशयति
तद्वन् । १शुकं दीप्तं त्वाम् १उपसः उपःकालः १वि १दिद्युतुः विद्योतयन्ति । उपःकाले ह्यग्नयः
प्रज्वाल्यन्ते ॥

स इ॒धान॑ उ॒पसो॑ रा॒म्या अनु॑ स्व॒र्णं दी॑देद॒रुषेण॑ भा॒नुना॑ ।

हो॒त्राभि॑र॒ग्निर्म॑नुषः स्व॒ध्वरो॑ राजा वि॒शाम॑ति॒थिश्चा॑रु॒राय॑वे ॥ ८ ॥

सः । इ॒धा॒नः । उ॒प॒सः । रा॒म्याः । अनु॑ । स्व॒र्णः । न । दी॑देत् । अ॒रु॒षेण॑ । भा॒नुना॑ ।

हो॒त्राभिः । अ॒ग्निः । म॑नुषः । सु॒ऽअ॒ध्वरः॑ । राजा । वि॒शाम् । अति॑थिः । चा॒रुः । आ॒यवे॑ ॥ ८ ॥

१सः अग्निः १राम्याः रमणहेतुभूताः १उपसः १अनु अनुलक्ष्य १इधानः इध्यमानोः दीपितः सन्
१अरुषेण रोचमानेन १भानुना तेजसा १स्वर्णं आदित्य इव १दीदेत् दीप्यते । सः १अग्निः १मनुषः
मनुष्यस्य होतुः १होत्राभिः । होत्रेति वाङ्नाम । होमसाधनभूताभिः स्तुतिभिः स्तूयमानः १स्वध्वरः
शोभनयागः १विशां प्रजानां १राजा राजमानः स्वामी १आयवे मनुष्याय यजमानाय तदर्थं १चारुः
चरणशीलः १अतिथिः अतिथिवत्पूज्यो भवति ॥

ए॒वा नो॑ अ॒ग्ने अ॒मृते॑षु पू॒र्व्यं धी॒ष्पी॑पाय बृ॒हद्दि॑वेषु मा॒नुषा॑ ।

दुहा॑ना धे॒नुर्वृ॑जने॑षु का॒रवे॑ त्मना॑ श॒तिनै॑ पुरु॒रूप॑मिषणि ॥ ९ ॥

ए॒व । नः । अ॒ग्ने । अ॒मृते॑षु । पू॒र्व्यं । धीः । पी॒पाय॑ । बृ॒हत्॒ऽदि॑वेषु । मा॒नुषा॑ ।

दुहा॑ना । धे॒नुः । वृ॒जने॑षु । का॒रवे॑ । त्मना॑ । श॒तिनम् । पुरु॒रूपम् । इ॒षणि॑ ॥ ९ ॥

१बृहद्दिवेषु प्रभूतद्युतिषु १अमृतेषु देवेषु मध्ये हे १पूर्व्यं पूर्वभावित् १अग्ने त्वां १मानुषा मनुष्याणां
मध्ये १नः अस्मदीया १धीः बुद्धिः स्तुतिः कर्म वा १एव एवं १पीपाय प्याययति । यद्वा मानुषा
मनुष्यान् १धीस्त्वदीया बुद्धिः कर्म वा प्याययतु । तथा त्वदीया धीः १वृजनेषु यज्ञेषु १कारवे स्तोत्रे
१दुहाना १धेनुः । दोग्ध्री धेनुरिव । लुप्तोपममेतत् । १त्मना आत्मनैव १इषणि एषणायां सत्यां
१शतिनम् अपरिमितसंख्याकं १पुरु रूपं गवाश्चादिरूपेण नानारूपं धनसमूहं दुहाना भवति ॥

वयमग्ने अर्वता वा सुवीर्यं ब्रह्मणा वा चितयेमा जनाँ अति ।

अस्माकं युष्ममधि पञ्च कृष्टिषूच्चा स्वरुर्ण शुशुचीत दुष्टरम् ॥ १० ॥

वयम् । अग्ने । अर्वता । वा । सुवीर्यम् । ब्रह्मणा । वा । चितयेम् । जनान् । अति ।

अस्माकम् । युष्मम् । अधि । पञ्च । कृष्टिषु । उच्चा । स्वरुः । न । शुशुचीत । दुष्टरम् ॥ १० ॥

हे अग्ने वयं यजमानाः सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं यथा तथा अर्वता वा अरणकुशलेनाश्वेन । वाशब्दश्चार्थः । ब्रह्मणा वा अश्वेन च त्वद्वत्तेन जनान् अस्मत्समानान् अति चितयेम अतिक्रम्य ज्ञायेमहि । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । यद्वा त्वद्वत्तेनाश्वेनाश्वेन च सुवीर्यं चितयेम प्रकाशयेम । तदर्थम् अस्माकं पञ्च पञ्चसु कृष्टिषु जनेषु निपादपञ्चमेषु चतुर्षु वर्णेषु उच्चा उच्चैरतिप्रभूतं दुष्टरम् अन्येनाप्राप्तं युष्मं धनं स्वरुं सूर्यं इवाधिकं शुशुचीत दीप्यताम् । अधीत्ययमनर्थको वा ।

स नो बोधि सहस्य प्रशंस्यो यस्मिन्त्सुजाता इषयन्त सूरयः ।

यमग्ने यज्ञमुपयन्ति वाजिनो नित्ये तोके दीदिवांसं स्वे दमे ॥ ११ ॥

सः । नः । बोधि । सहस्य । प्रशंस्यः । यस्मिन् । सुजाताः । इषयन्त । सूरयः ।

यम् । अग्ने । यज्ञम् । उपयन्ति । वाजिनः । नित्ये । तोके । दीदिवांसम् । स्वे । दमे ॥ ११ ॥

हे अग्ने सहस्य शत्रूनामभिवितर्बलप्रभव वा प्रशंस्यः स्तुत्यः सः त्वं नः अस्मदीयं स्तोत्रादिकं बोधि बुध्यस्व । स इत्युक्तं क इत्याह । यस्मिन् अग्नौ सुजाताः शोभनजननाः सूरयः स्तोतार ऋत्विजः इषयन्त गमयन्ति स्तोत्राणि । किंच हे अग्ने यज्ञं यजनीयं यं वाजिनः हविलक्षणान्नवन्तो यजमानाः नित्ये तोके औरसे पुत्रे निमित्तभूते सति । यद्वा । तस्मिन् यथा दीप्यते । पुत्रगृहे यथा पिता दीप्यते तद्वत् स्वे दमे स्वर्काये यागगृहे सवनीयादिस्थाने दीदिवांसं दीप्यमानम् उपयन्ति हविःस्तोत्रादिना । स बोधि इत्यन्वयः ॥

उभयांसो जातवेदः स्याम ते स्तोतारो अग्ने सूरयश्च शर्मणि ।

वस्वो रायः पुरुश्चन्द्रस्य भूयसः प्रजावतः स्वपत्यस्य शग्धि नः ॥ १२ ॥

उभयांसः । जातवेदः । स्याम । ते । स्तोतारः । अग्ने । सूरयः । च । शर्मणि ।

वस्वः । रायः । पुरुश्चन्द्रस्य । भूयसः । प्रजावतः । सुअपत्यस्य । शग्धि । नः ॥ १२ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितः अग्ने स्तोतारः त्वां स्तुवन्त ऋत्विजः सूरयः मेधाविनो यजमानाः च इति उभयांसः उभये वयं शर्मणि सुखे निमित्तभूते सति ते त्वत्संबन्धिनः स्याम भवेम । यद्वा । ते शर्मणि स्याम । त्वं च नः अस्माकं वस्वः निवासहंतोर्वसिष्ठस्य रायः

गवादिधनस्य ^१पुस्त्रश्नद्रस्य अतिशयेनाह्लादकस्य बहुहिरण्योपेतस्य वा ^२भूयसः प्रभूतस्य ^३प्रजावतः
भृत्याद्युपेतस्य पुत्रादिभोगपर्याप्तस्य वा ^४स्वपत्यस्य शोभनपुत्रस्य । ईदृग्रूपं धनं ^५नः अस्मभ्यं ^६शान्धि
देहि । दातुं शक्तो भवसि ॥

ये स्तोतृभ्यो गोअग्रामश्वपेशसमग्रे रातिमुपसृजन्ति सूरयः ।

अस्माश्च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १३ ॥

ये । स्तोतृभ्यः । गोऽअग्राम् । अश्वऽपेशसम् । अग्रे । रातिम् । उपऽसृजन्ति । सूरयः ।

अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेषि । वस्यः । आ । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १३ ॥

‘ ये स्तोतृभ्यः ’ इति त्रयोदशा व्याख्याता ॥ ॥ २१ ॥

‘ समिद्धो अग्निः ’ इत्येकादशच तृतीयं सूक्तं गार्ग्यमदं त्रेष्टुभम् । सप्तमी जगती । समिद्धोऽ-
ग्निरग्निना नराशंसतनूनपादादय एकादश प्रयाजदेवताः । ‘ समिद्ध एकादशां सप्तमी जगती ’ इत्यनु-
क्रमणिका । पशौ शुनकानामिदमाग्नीसूक्तम् । गृत्समदस्यापि शुनकत्वात् । ‘ समिद्धो अग्निरिति
शुनकानाम् ’ (आश्व. श्रौ. ३. २) इति हि सूत्रितम् ।

समिद्धो अग्निर्निहितः पृथिव्यां प्रत्यङ् विश्वानि भुवनान्यस्थात् ।

होता पावकः प्रदिवः सुमेधा देवो देवान्यजत्वग्निर्हन् ॥ १ ॥

सम्ऽईद्धः । अग्निः । निऽहितः । पृथिव्याम् । प्रत्यङ् । विश्वानि । भुवनानि । अस्थात् ।

होता । पावकः । प्रऽदिवः । सुऽमेधाः । देवः । देवान् । यजतु । अग्निः । अहन् ॥ १ ॥

^१पृथिव्यां वेदिलक्षणायां ^२समिद्धः सम्यक् दीप्त एतन्नामकः ^३अग्निः ^४निहितः स्थापितः सन्
^५विश्वानि सर्वाणि ^६भुवनानि भूतजातानि ^७प्रत्यङ् अभिमुखः सन् ^८अस्थात् तिष्ठति । यथा सर्वे
जनाः पश्यन्ति तथा प्रवृद्धः ^९अभवदित्यर्थः । किंच सोऽग्निः ^{१०}होता होमनिष्पादको देवानामाह्लाता
वा ^{११}पावकः शोधकः ^{१२}प्रदिवः पुराणः ^{१३}सुमेधाः शोभनप्रज्ञः ^{१४}देवः द्योतमानः । एवं महानुभावः
^{१५}अग्निः ^{१६}अहन् यागयोग्यः सन् ^{१७}देवान्यजतु । अत्र यष्टव्यानिन्द्रादीन् पूजयतु ^१ ।

नराशंसः प्रति धामान्यञ्जन् तिस्रो दिवः प्रति म्हा स्वर्चिः ।

घृतप्रुषा मनसा हव्यमुन्दन्मूर्धन्यज्ञस्य समनक्तु देवान् ॥ २ ॥

नराशंसः । प्रति । धामानि । अञ्जन् । तिस्रः । दिवः । प्रति । म्हा । सुऽअर्चिः ।

घृतऽप्रुषा । मनसा । हव्यम् । उन्दन् । मूर्धन् । यज्ञस्य । सम् । अनक्तु । देवान् ॥ २ ॥

१नराशंसः नरैर्नैतृभिः ऋत्विग्भिः^१ शंसनीयः एतन्नामकोऽग्निः १स्वर्धिः शोभनज्वालः सन्
 १धामानि स्थानान्याहुत्यधिकरणानि तेजांसि १प्रति प्रत्येकं १मह्ना स्वमहिम्ना १अञ्जन् व्यक्तीकुर्वन्
 १तिस्रो १दिवः द्योतमानांस्त्रीन् भूम्यादिलोकांश्च १प्रति प्रत्येकमञ्जन् । स्थित्या^२ भूमिं प्रकाशेनान्तरिक्षं
 हविष्प्रापणेन दिवमित्यभिप्रायः । यद्वा लोकानां प्रत्येकं त्रिवोपेतत्वात् तिस्रो द्विव इत्यविरुद्धम् ।
 'तिस्रो दिवः पृथिवीस्तिष्ठः' (ऋ. सं. ४. ५४. ५) इत्यादिमन्त्रवर्णात् 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो
 लोकाः' (ऐ. ब्रा. २. १७) इति ब्राह्मणाच्च । तथा १घृतपुपा घृतं सिञ्चता १मनसा १हव्यम् १उन्द्रन्
 हृदयन् स्निग्धीकुर्वन् १यज्ञस्य १मूर्धन् मूर्धनि मुने होमसमये १देवान् यष्टव्यान् १समनक्तु सम्यक्
 व्यक्तीकरोतु । तर्पयत्वित्यर्थः ॥

ईळितो अग्रे मनसा नो अर्हन्देवान्यक्षि मानुषान्पूर्वो अद्य ।

स आ वह मरुतां शर्धो अच्युतमिन्द्रं नरो बर्हिषदं यजध्वम् ॥ ३ ॥

ईळितः । अग्रे । मनसा । नः । अर्हन् । देवान् । यक्षि । मानुषात् । पूर्वः । अद्य ।

सः । आ । वह । मरुताम् । शर्धः । अच्युतम् । इन्द्रम् । नरः । बर्हिऽसदम् । यजध्वम् ॥ ३ ॥

हे १अग्रे १ईळितः अस्माभिः स्तुतः सन् १मनसा अस्मदनुरक्तेन देवानां यागबुद्ध्या वा
 १अर्हन् यागयोग्यः सन् १मानुषात् होतुः १पूर्वः पूर्वभावी १नः अस्मदर्थम् १अद्य अस्मिन् दिने १देवान्
 यष्टव्यान् १यक्षि त्वमेव यजसि । १सः तादृशो यष्टा त्वम् १आ १वह आकारय । कान् । १मरुतां १शर्धः
 गणम् । १अच्युतम् अक्षोणम् १इन्द्रं तदविनाभूतमिन्द्रमपि । यद्वा मरुदलोपेतमिन्द्रम् । अनन्तरं हे
 १नरः नेतार ऋत्विजः १बर्हिषदं बर्हिषि सीदन्तं तमिन्द्रं १यजध्वं पूजयध्वम् ॥

देव बर्हिर्वर्धमानं सुवीरं स्तीर्णं राये सुभरं वेद्यस्याम् ।

घृतेनाक्तं वसवः सीदतेदं विश्वे देवा आदित्या यज्ञियांसः ॥ ४ ॥

देव । बर्हिः । वर्धमानम् । सुवीरम् । स्तीर्णम् । राये । सुभरम् । वेदी इति । अस्याम् ।

घृतेन । अक्तम् । वसवः । सीदत । इदम् । विश्वे । देवाः । आदित्याः । यज्ञियांसः ॥ ४ ॥

हे १बर्हिः १देव एतदभिमानिजग्रे १वर्धमानं १सुवीरं शोभनवीरसंपादकं १सुभरं सुपूर्णं १स्तीर्णम्
 अस्मदीयैर्ऋत्विग्भिरास्तुतं भव । किमर्थम् । १राये धनाय । १अस्यां १वेदी वेद्याम् ॥ सप्तम्यर्थे
 प्रगृह्यसंज्ञा । संहितायां यणादेशश्छान्दसः ॥ १घृतेन आज्येन १अक्तम् १इदं स्निग्धं बर्हिः १सीदत ।
 के । हे १वसवः एतन्नामकाः । हे १विश्वे सर्वे १देवाः । हे १आदित्याः । १यज्ञियांसः यज्ञाहोस्ते
 यूयमिदं बर्हिर्निषीदत अभिमन् बर्हिषि निषीदतेत्यर्थः ॥

वि श्रयन्तामुर्विया हूयमाना द्वारो देवीः सुप्रायणा नमोभिः ।

व्यचस्वतीर्वि प्रथन्तामजुर्या वर्णी पुनाना यशसं सुवीरम् ॥

वि । श्रयन्ताम् । उर्विया । हूयमानाः । द्वारः । देवीः । सुप्रऽअयनाः । नमऽभिः ।

व्यचस्वतीः । वि । प्रथन्ताम् । अजुर्याः । वर्णीम् । पुनानाः । यशसम् । सुऽवीरम् ॥ ५ ॥

१द्वारो १देवीः अग्नेर्द्वाराभिमानिन्यो देव्यः १वि १श्रयन्तां विविच्य श्रयन्तां विवृतापिधाना भवन्तु । कीदृश्यस्ताः । १उर्विया । उर्व्यो महस्यः । १नमोभिः नमस्कारोपेतैः स्तोत्रैः १हूयमानाः । १सुप्रायणाः सुष्ठु प्रकर्षेण गन्तव्याः । ईदृश्यो देव्यो विश्रयन्ताम् । किंच १व्यचस्वतीः द्यासिमत्यः १अजुर्याः अहिंस्या अजनना वा १सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं १यशसं यशोयुक्तं १वर्णं वर्णनीयं रूपविशेषं १पुनानाः यजमानाय शोधयिष्यः संपादयिष्यो देव्यः १वि १प्रथन्तां विशेषेण प्रख्याता भवन्तु ॥ २२ ॥

साध्वपांसि सनता न उक्षिते उषसानक्ता व्ययैव रण्विते ।

तन्तुं ततं संवयन्ती समीची यज्ञस्य पेशः सुदुघे पर्यस्वती ॥ ६ ॥

साधु । अपांसि । सनता । नः । उक्षिते इति । उषसानक्ता । व्ययाऽडव । रण्विते इति ।

तन्तुम् । ततम् । संवयन्ती इति सम्ऽवयन्ती । समीची इति सम्ऽईची ।

यज्ञस्य । पेशः । सुदुघे इति सुऽदुघे । पर्यस्वती इति ॥ ६ ॥

१साधु साधूनि १नः अस्मदीयानि १अपांसि कर्माण्युद्दिश्य १सनता सनातनेनाविच्छिन्नप्रवृत्तिकेन स्तोत्रादिना १उक्षिते पूजिते । यद्वा । पुराणवाची विभक्तयन्तः सनच्छब्दोऽस्ति । तस्य प्रथमाद्विवचन-स्याकारः । सनातने नित्ये इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे उक्षिते फलस्य सेचयिष्यौ ॥ कर्तरि निष्ठा ॥ १उषा-सानक्ता अहोरात्रदेवते १व्ययाडव वानकुशले इव १रण्विते शब्दिते स्तुते परस्परं गच्छन्त्यौ वा १ततं विस्तृतं १तन्तुं तन्तुस्थानीयं यज्ञावयवं १संवयन्ती सम्यक् चित्रं सह वा वयन्त्यावुत्पादयिष्यौ १समीची सम्यक्प्रवृत्तिके परस्परानुकूले । किमर्थं संवयन्ती । १यज्ञस्य अनुष्ठीयमानस्य १पेशः रूपं निर्मानुमिति शेषः । यज्ञं निर्वर्तयितुं तदवयवानुक्रमेण १अनुष्ठापयिष्यावित्यर्थः । अहोरात्राभ्यां हि यज्ञास्तन्यन्ते । १सुदुघे सुष्ठु फलस्य दोग्ध्यौ १पर्यस्वती उदकवत्यौ । अहोरात्राभ्यां खलु वृष्टिर्जायते । एवं महानुभावे अहोरात्रदेवते अस्मद्यज्ञं निर्वहतामित्यर्थः ॥

दैव्या होतारा प्रथमा विदुष्टर ऋजु यक्षतः समृचा वपुष्टरा ।

देवान्यजन्तावृतुथा समञ्जतो नामा पृथिव्या अधि सानुषु त्रिषु ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । विदुऽष्टरा । ऋजु । यक्षतः । समृ । ऋचा । वपुऽष्टरा ।

देवान् । यजन्तौ । ऋतुऽथा । सम् । अञ्जतः । नामा । पृथिव्याः । अधि । सानुषु । त्रिषु ॥ ७ ॥

१दैव्या । दिवि भवो दिव्योऽग्निः । तस्मादिव्यादग्नेर्जातौ १होतारा आह्वातारौ देवानां होम-
निष्पादकौ वा अग्नी पार्थिवान्तरिक्ष्यौ १प्रथमा प्रथमं १यष्ट्यौ १विदुष्टरा विद्वत्तमौ १वपुष्टरा प्रकृष्ट-
वपुषौ देवौ १ऋचा मन्त्रेण १ऋजु अविकलं यथा तथा सम्यक् १यक्षतः पूजयतः । १ऋतुया तत्तद्वतौ
तत्र तत्र काले १देवान् यष्टव्यान् १यजन्तौ १ देवौ १पृथिव्याः १नाभा नाभावुत्तरवेद्याम् १अधि उपरि
१त्रिषु १सानुषु समुच्छितेषु प्रदेशेषु गार्हपत्यादिषु १समञ्जतः समाङ्काम् ॥ अञ्जेलैव्यडागमः ॥

सरस्वती साधयन्ती धियं न इळा देवी भारती विश्वतूर्तिः ।

तिस्रो देवीः स्वधया बर्हिरेदमच्छिद्रं पान्तु शरणं निषद्य ॥ ८ ॥

सरस्वती । साधयन्ती । धियम् । नः । इळा । देवी । भारती । विश्वतूर्तिः ।

तिस्रः । देवीः । स्वधया । बर्हिः । आ । इदम् । अच्छिद्रम् । पान्तु । शरणम् । निऽसद्य ॥ ८ ॥

१नः अस्मदीयां १धियं बुद्धिं यागं वा १साधयन्तो निर्वर्तयन्ती १सरस्वती १ एतन्नामिकेयं देवी
तथा १इळा १देवी १भारती च १विश्वतूर्तिः विश्वानि तूर्णानि यस्याः सा तादृशी सर्वविषयगता वाक् ।
एतदुभयविशेषणम् । १तिस्रो १देवीः एतास्तिस्रो देव्यः १स्वधया अस्मद्वत्तद्विषया निमित्तेन १इदं
१बर्हिः यज्ञम् १अच्छिद्रं यथा १पान्तु पालयन्तु । किं कृत्वा । १शरणं यागगृहम् १आ १निषद्य
आश्रित्य । यद्वा । स्वधया इदं बर्हिः इमं यज्ञमागत्यास्मदीयं शरणं गृहं निषद्याच्छिद्रं यथा तथा
पान्तु ॥

अथ 'पिशङ्गरूपः' इति नवमी त्वाष्ट्रे पशौ पुरोडाशस्य याज्या । 'पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः
प्रथमभाजं यशसं वयोधाम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति सूत्रितत्वात् । पाठस्तु—

पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः श्रुष्टी वीरो जायते देवकामः ।

प्रजां त्वष्टा वि ष्यतु नाभिस्मिन् अथा देवानामप्येतु पार्थः ॥ ९ ॥

पिशङ्गरूपः । सुऽभरः । वयःऽधाः । श्रुष्टी । वीरः । जायते । देवऽकामः ।

प्रऽजाम् । त्वष्टा । वि । स्यतु । नाभिम् । अस्मे इति । अथ । देवानाम् । अपि । एतु । पार्थः ॥ ९ ॥

१पिशङ्गरूपः सुवर्णवर्णो नानारूपो वा १सुभरः शोभनयज्ञः शोभनभरणो वा १वयोधाः वयसोऽन्नस्य
धारयिता दाता वा १श्रुष्टी क्षिप्रगुणः १वीरः विविधमीरयिता १देवकामः देवाः काम्यन्ते येन
तादृशः १ पुत्रः १जायते जायतामुत्पद्यतां त्वष्टरनुग्रहात् । स च १त्वष्टा एतन्नामको देवः १अस्मे अस्मभ्यं
१नाभि कुलस्य बन्धिकां १प्रजां पुत्रादिरूपां १वि १ष्यतु विमुञ्चतु वितरत्स्वित्यर्थः । १अथ अपि च १देवानां
संबन्धि १पार्थः अन्नम् १अपि अस्मान् १एतु गच्छतु । अपिः क्रियया वा संबध्यते । गच्छत्स्वित्यर्थः ॥

१. म-व-प्रथमयष्ट्यौ । २. क-झ-झ१-म-यजन्तौ पूजयन्तौ । ३. ख-ग-च-ण-थ-न-व-सरस्वती
एतन्नामिका देवी भारती च । ४. त-नवमीपाठस्तु । ५. झ१-ण-त-थ-न-व-तादृशः । ईदृशः ।

वनस्पतिरवसृजन्नुप स्थातृग्निहविः सूदयाति प्र धीभिः ।

त्रिधा समक्तं नयतु प्रजानन्देवेभ्यो दैव्यः शमितोप हव्यम् ॥ १० ॥

वनस्पतिः । अवऽसृजन् । उप । स्थात् । अग्निः । हविः । सूदयाति । प्र । धीभिः ।

त्रिधा । समऽअक्तम् । नयतु । प्रऽजानन् । देवेभ्यः । दैव्यः । शमिता । उप । हव्यम् ॥ १० ॥

वनस्पतिः यूपाभिमान्येतन्नामकोऽग्निः । अवसृजन् अस्मदीयं कर्मानुजानन् । उप अस्मत्समीपे । स्थात् तिष्ठतु । अग्निः पाकाधारोऽग्निश्च । हविः पशुरूपं । धीभिः कर्मभिः विशेषैः पाकसाधनैः प्रकर्षेण । सूदयाति क्षारयति । अपाकाधिकपाकादिराहित्येन । हविः पचतीत्यर्थः । किंच । दैव्यः देव-संबन्ध्याहुत्यधिकरणभूतोऽग्निः । शमिता हविषः संस्कर्ता । यद्वा । दैव्यः शमितैतन्नामकोऽग्निः । ‘अग्निर्वै देवानां शमिता’ इति श्रूयते । त्रिधा त्रिप्रकारम् उपस्तरणावदानाभिधारणैः । समक्तं सम्यक् सितं । हव्यं हविः । प्रजानन् विद्वान् नयनप्रकाराभिज्ञः सन् । देवेभ्यः । उप । नयतु समीपं प्रापयतु ॥

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतम्वस्व धाम ।

अनुष्वधमा वह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यम् ॥ ११ ॥

घृतम् । मिमिक्षे । घृतम् । अस्य । योनिः । घृते । श्रितः । घृतम् । ऊँ इति । अस्य । धाम ।

अनुऽस्वधम् । आ । वह । मादयस्व । स्वाहाऽकृतम् । वृषभ । वक्षि । हव्यम् ॥ ११ ॥

अस्य अग्नेः । घृतम् आज्यं । मिमिक्षे सिञ्चामि । यतः । अस्य । घृतं । योनिः कारणम् । उत्पन्नोऽपि । घृते । श्रितः आश्रितः । अस्य अग्नेः । घृतम् एव । धाम तेजः । घृतेन हि अयं दीप्यते । इदानीं संबोध्योच्यते । हे अग्ने । वृषभ फलस्य वर्णितस्त्वम् । अनुष्वधं प्रतिहविः सर्वेष्वपि हविःषु दीयमानेषु । आ । वह देवान् । आहूय तान् । मादयस्व प्रीणय । ततस्त्वं । स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण दत्तं । हव्यं । वक्षि वह ॥ ॥ २३ ॥

‘हुवे वः’ इति नवचं चतुर्थं सूक्तम् । भार्गवः सोमाहुतिनामक ऋषिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः । ‘हुवे नव सोमाहुतिर्भार्गवो ह’ इत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसीदम् । सूत्रितं च—‘हुवे वः सुद्योत्मानं नि होता होतृपदन इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

हुवे वः सुद्योत्मानं सुवृक्तिं विशामग्निमतिथिं सुप्रयसम् ।

मित्राँव यो दिधिषाय्यो भूदेव आदेवे जने जातवेदाः ॥ १ ॥

हुवे । वः । सुऽद्योत्मानम् । सुऽवृक्तिम् । विशाम् । अग्निम् । अतिथिम् । सुऽप्रयसम् ।

मित्रऽईव । यः । दिधिषाय्यः । भूत् । देवः । आऽदेवे । जने । जातऽवेदाः ॥ १ ॥

हे यजमानाः १वः युष्मदर्थम् १अग्निं १हुवे आह्वयामि । कीदृशं तम् । १सुद्योऽमानं सुष्ठु द्योत-
मानं १सुवृत्तिं सुवर्जितं पापैः शोभनस्तुतिं वा । १विशां यजमानानाम् १अतिथिम् अतिथिवत्सदा
पूज्यं १सुप्रयसं शोभनहविलक्षणान्नाम् । किंच १जातवेदाः जातानां वेदिता १यः १देवः अग्निः
१मित्रइव सखेव आदित्य इव वा १दिधिषाय्यः धारयिता १भूत् भवति । कुत्रेति उच्यते । १आदेवे
देवपर्यन्ते १जने मनुष्यप्रभृतिदेवपर्यन्तेषु । तेषां धारकोऽभवदित्यर्थः ॥

इमं विधन्तो अपां सधस्थे द्वितादधुर्भृगवो विक्ष्वाऽयोः ।

एष विश्वान्यभ्यस्तु भूमां देवानामग्निररतिर्जीराश्वः ॥ २ ॥

इमम् । विधन्तः । अपाम् । सधस्थे । द्विता । अदधुः । भृगवः । विक्षु । आयोः ।

एषः । विश्वानि । अग्नि । अस्तु । भूम । देवानाम् । अग्निः । अरतिः । जीरऽश्वः ॥ २ ॥

१इमम् अग्निं १विधन्तः परिचरन्तः १भृगवः अस्मरपूर्वं महर्षयः १अपां १सधस्थे सहस्थाने
अन्तरिक्षे १आयोः मनुष्यस्य यजमानस्य स्वभूतासु १विक्षु प्रजासृष्ट्विक्षु तेषां मध्ये च १द्विता द्वयोः
स्थानात् १अदधुः अधारयन् ॥ दधातेर्लङि रूपम् ॥ १एषः अग्निः १भूम भूमिना अन्त्यर्थं १विश्वानि भूत-
जातानि अस्मद्विरोधीनि १अभ्यस्तु अभिभवतु । स कीदृशः । १देवानाम् १अरतिः ईश्वरः । तेषां मध्ये
शीघ्रम् अरणशीलो वा अस्मद्यागं प्रति । तथा १जीराश्वः क्षिप्राश्वः ॥

अग्निं देवासो मानुषीषु विक्षु प्रियं धुः क्षेप्यन्तो न मित्रम् ।

स दीदयदुशतीरूम्या आ दक्षाग्यो यो दास्वते दमे आ ॥ ३ ॥

अग्निम् । देवासः । मानुषीषु । विक्षु । प्रियम् । धुः । क्षेप्यन्तः । न । मित्रम् ।

सः । दीदयत् । उशतीः । ऊर्म्याः । आ । दक्षाग्यः । यः । दास्वते । दमे । आ ॥ ३ ॥

१देवासः देवाः १क्षेप्यन्तः स्वर्गं प्रति गच्छन्तः सन्तः पूर्वं १मानुषीषु मनुष्यसंबन्धिनीषु १विक्षु
प्रजासु १प्रियं देवानां प्रीणयितारम् अग्निं १धुः अधुः स्थापितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । १क्षेप्यन्तः
१मित्रं १न । रायं प्रति गच्छन्तो नराः मित्रं प्रियं सखायं स्वगृह्रक्षार्थं स्थापयन्ति तद्वत् । १यः पूर्वं
देवैः स्थापितो योजग्निः १दास्वते हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थं १दमे तदीये यागगृहे १आ आहितः
स्थापितः १दक्षाग्यः समर्पयिता दाता वर १सः अग्निः १उशतीः कामयमानाः १ऊर्म्याः रात्रीः सर्वासु
रात्रिषु १आ १दीदयत् दीप्यते सर्वतः । सर्वरात्रीरादीपयति वा ॥

१. क-स-द्वयोः स्थानयोस्तायः तायमानम् । छान्दसं रूपम् । यद्वा द्विता द्वित्वेन वैशुतात्मनान्तरिक्षं
यागार्थम्विक्षु वा अधारयन् ; झ१-क्षित्यन्तरिक्षयोः स्थानयोस्तु अस्तायमानम् । छान्दसं रूपम् । यद्वा द्विता
द्वित्वेन वैशुतात्मनान्तरिक्षे यागार्थम्विक्षु वादधुः अधारयन् ।

अस्य रण्वा स्वस्यैव पुष्टिः संदृष्टिरस्य हियानस्य दक्षोः ।

वि यो भरिभ्रदोषधीषु जिह्वामत्यो न रथ्यो दोधवीति वारान् ॥ ४ ॥

अस्य । रण्वा । स्वस्यैव । पुष्टिः । सम्दृष्टिः । अस्य । हियानस्य । दक्षोः ।

वि । यः । भरिभ्रत् । ओषधीषु । जिह्वाम् । अत्यः । न । रथ्यः । दोधवीति । वारान् ॥ ४ ॥

अस्य अग्नेः पुष्टिः शरीरवृद्धिः । रण्वा रमणीया शब्दयुक्ता वा । तत्र दृष्टान्तः । स्वस्य पुष्टिः । इव । यथा लोके स्वकीया पुष्टिः स्वस्मै रमणीया भवति तद्वत् । यद्वा^१ अस्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिः यजमानविषया रण्वा स्वस्याग्नेः पुष्टिर्यथा रण्वा तद्वत्^२ । किंच हियानस्य समृद्धिं गच्छतो व्यामुवतः । धक्षोः^३ काष्ठान् दिधक्षोर्दग्धुमिच्छोः अस्य अग्नेः । संदृष्टिः संदर्शनाविर्भावोऽपि रण्वा । यः अग्निः । ओषधीषु काष्ठेषु जिह्वां ज्वालाम् । जात्येकवचनम् । ज्वालाः । वि । भरिभ्रत् । अत्यर्थं विहरति । कम्पयतीत्यर्थः ॥ हरतेर्यङ्लुगन्तत्वेन दाधर्त्यादिषु (पा. सू. ७.४.६५) निपातितान्^४ लेढ्यडागमः । यद्योगादनिघातः ॥ तत्र दृष्टान्तः । रथ्यः रथार्हः । अत्यो न वाजी यथा वारान् देशवारणसाधनान् बालान् दोधवीति कम्पयति तद्वत् । योऽग्निज्वालाः कम्पयति अस्याग्नेः पुष्टी रण्वेति ॥

आ यन्मे अभ्वं वनदः पनन्तोशिग्भ्यो नामिमीत वर्णम् ।

स चित्रेण चिकित्ते रंसु भासा जुजुर्वा यो मुहुरा युवा भूत् ॥ ५ ॥

आ । यत् । मे । अभ्वम् । वनदः । पनन्त । उशिक्ऽभ्यः । न । अमिमीत् । वर्णम् ।

सः । चित्रेण । चिकित्ते । रम्ऽसु । भासा । जुजुर्वान् । यः । मुहुः । आ । युवा । भूत् ॥ ५ ॥

यत् यस्य अभ्वं महत्त्वं मे मम संबन्धिनः । वनदः वनन्तः संभक्तारः । यद्वा वनदोऽवनदो भृशं शब्दयन्तः^५ स्तोतारः ॥ अवशब्दो भृशार्थवाची । तत्पूर्वाभेदः क्विप् । 'अवाप्योः' इत्यकारलोपः ॥ आ पनन्त समन्तात् स्तुवन्ति । सः अग्निः । उशिग्भ्यः अस्मदीयं रूपं कामयमानेभ्य ऋत्विग्भ्यः । वर्णं स्वसदृशं^६ रूपं नामिमीत । नशब्दश्चार्थे । निर्मिमीते च । स च रंसु रमणीयेष्वाज्यादिहविषु निमित्तेषु चित्रेण भासा हिरण्यकनकादिनानावर्णया दीपया चिकित्ते विज्ञायते । किंच यः अग्निः । जुजुर्वान् जीर्णः सन् ज्वालोपशमे स एव मुहुः पुनः पुनः आ युवा सर्वतो मिश्रयिता तरुणो वा आ भूत् आभवति पुनराज्यादिसंयोगात् ॥ ॥ २४ ॥

१. त-यद्वास्याग्नेः संबन्धिनी तद्वत् । यद्वा अस्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिर्यजमानविषया रण्वा तस्याग्नेः पुष्टिर्यथा रण्वा तद्वत् । ख-ग-यद्वा अस्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिर्यथा यजमानविषया रण्वा तद्वत् । २. ख-च-श-१-ध-दक्षोः । ३. व-निपातितः । ४. क-ख-च-श-ण-ण-त-ध-न-म-व-यतः । ५. ख-ग-च-ण-१-शब्दवन्तः । ६. त-सदृशम् ।

आ यो वनां तातृषाणो न भाति वार्णं पथा रथ्यैव स्वानीत् ।

कृष्णाध्वा तपू रण्वश्चिकेत द्यौरिव स्मयमानो नभोभिः ॥ ६ ॥

आ । यः । वनां । तातृषाणः । न । भाति । वाः । न । पथा । रथ्याऽइव । स्वानीत् ।

कृष्णऽअध्वा । तपुः । रण्वः । चिकेत । द्यौःऽइव । स्मयमानः । नभःऽभिः ॥ ६ ॥

वयः अग्निः वना वनानि वृक्षसमूहान् वतृषाणो वन तृषित इव । स्वरमाण इत्यर्थः ।
वआ वभाति आभासयति । दहतीत्यर्थः । यद्वा वना वने आभाति । किंच वार्णं उदकमिव पथा
प्रवणेन मार्गेण गच्छति तद्वत् इतस्ततो गच्छति । रथ्येव^२ रथस्य वोडाश्च इव स्वानीत् शब्दयति ।
यद्वा रथशब्दात् सोऽप्यदेशः । यथा रथो युद्धमार्गेण गच्छन् स्वनति तद्वत् । किंच कृष्णाध्वा
कृष्णवर्मा तपुः तापकः रण्वः रमणीयः पुंवंभूतः सन् चिकेत ज्ञायते । प्रकाशत इत्यर्थः । क इव ।
नभोभिः नक्षत्रैः स्मयमानः प्रकाशमानः द्यौरिव द्युलोक इव । यद्वा नभोभिरन्तरिक्ष-
प्रदेशविशेषैः स्मयमानः शोभमानो द्यौरादिर्य इव । नीलवर्णान्तरिक्षचार्यादिर्यो यथा ज्ञायते तद्वन्
स्वसंचारेण कृष्णीभूते मार्गे ज्ञायते । प्रकाशत इत्यर्थः ॥

स यो व्यस्थादभि दक्षदुर्वी पशुर्नैति स्वयुरगोपाः

अग्निः शोचिष्मौ अतमान्युष्णन्कृष्णव्यथिरस्वदयन्न भूम ॥ ७ ॥

सः । यः । वि । अस्थात् । अभि । दक्षत् । दुर्वीम् । पशुः । न । एति । स्वऽयुः । अगोपाः ।

अग्निः । शोचिष्मान् । अतसानि । उष्णन् । कृष्णऽव्यथिः । अस्वदयत् । न । भूम ॥ ७ ॥

वयः अग्निः व्यस्थान् विविधं तिष्ठति । व्याप्नोति विश्वम् । तथा योऽग्निः उर्वीं विस्तृतां
पृथिवीं सर्वांम् । यश्च अभि दक्षत् अभिमुख्येन प्रवर्धमानो भवति ॥ उभे अपि मच्छब्दयोगाच्च
निहन्ते ॥ सः अग्निः पशुर्न पशुरिव । यथा जातः पशुः स्वच्छन्देन चरति तथा स्वयुः स्वयमेव
गच्छन् अगोपाः गोपरहितः । नियामकवर्जित इत्यर्थः । एति गच्छति । किं कुर्वन् । शोचिष्मान्
प्रकृष्टदीप्तिः कृष्णव्यथिः कृष्णवर्णं प्राप्ता दग्धा व्यथाकराः कण्टकादयो येन तादृशः सन् भूम
अत्यधिकम् अस्वदयन्न आस्वादयतीव वृक्षगतान् रसान् । अतसानि संततानि नीरसानि वा
तरुहमादीनि उष्णन् दहन्नेति ॥

नू ते पूर्वस्यावसो अधीतौ तृतीये विदथे मन्मं शंसि ।

अस्मे अग्ने संयद्वीरं बृहन्तं क्षुमन्तं वाजै स्वपत्यं रयिं दाः ॥ ८ ॥

नू । ते । पूर्वस्य । अवसः । अधिऽइतौ । तृतीये । विदथे । मन्मं । शंसि ।

अस्मे इति । अग्ने । संयत्वीरम् । बृहन्तम् । क्षुमन्तम् । वाजम् । सुऽअपत्यम् । रयिम् । दाः ॥ ८ ॥

१. क-झ१-तृषित इव बुभुक्षित इव । २. झ१-तथा रथ्येव । ३. ख-ग-च-ण१-फ-शोभमानः ।

४. झ१-जातमात्रः । ५. झ१-गोपविरहितः ।

हे अग्ने ^१ते तव संबन्धिनः ^२पूर्वस्य पूर्वं यागसमये कृतस्य ^३अवसः अभिमततर्पणस्य ^४अधीतौ स्मरणे सति तस्मृत्या ^५नु अद्यापि ^६तृतीये ^७विदधे यागे तृतीयसवने । यद्वा प्रातरनुवाकसंबन्धिनाम् आग्नेयोपस्याश्विनानां मध्येऽन्यतमे तृतीये कर्तौ ^८मन्म मननीयं स्तोत्रं ^९शंसि अशंसि । शस्यतेऽस्माभिः । हे ^{१०}अग्ने त्वं च ^{११}अस्मे अस्मभ्यं ^{१२}संयद्दीरं संयतो वीरा यस्मिन् तादृशं ^{१३}बृहन्तं महान्तं ^{१४}क्षुमन्तं शब्दवन्तं कीर्तिमन्तं ^{१५}वाजम् उक्तलक्षणमन्नं ^{१६}स्वपत्यं ^{१७}रयिं च ^{१८}दाः देहि ॥

त्वया यथा गृत्समदासो अग्ने गुहा वन्वन्त उपरां अभि प्युः ।

सुवीरासो अभिमातिषाहः स्मत्सूरिभ्यो गृणते तद्वयो धाः ॥ ९ ॥

त्वया । यथा । गृत्सऽमदासः । अग्ने । गुहा । वन्वन्तः । उपरान् । अभि । स्युरिति स्युः ।

सुऽवीरासः । अभिमातिऽसहः । स्मत् । सूरिभ्यः । गृणते । तत् । वयः । धाः ॥ ९ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वया रक्षकेण ^३वन्वन्तः छान्दसं^१ भजन्तौ^२ गृत्समदा ऋषयः । आत्मनि पारोक्ष्येण^३ वचनम् । यथा ^४गुहा गुहायां वर्तमानान् ^५उपरान् उपरमणसाधनान् उपरि उत्कृष्टे वर्तमानान्वा धनविशेषान् ^६अभि ^७स्युः अभिभवेयुः । स्वाधीनान् कुर्युः । यद्वा गृहानुपरान् उपरेऽधिकत्वेन वर्तमानान् पापान् अभिस्युः अभिभवेयुः । तथा कुर्वित्यर्थः । कीदृशाः । ^८सुवीरासः शोभन-पुत्राद्युपेताः ^९अभिमातिसहः वैरिणां पापादीनां सोढारः । किंच ^{१०}सूरिभ्यः मेधाविभ्यो यजमानेभ्यो ^{११}गृणते ॥ व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ शब्दयद्गयः स्तोत्रभ्यः । यद्वा सूरिभ्यो यजमानेभ्यो गृणते स्तोत्रे च ^{१२}स्मत् सुमत् अतिप्रभूतं ^{१३}तत् तादृशं प्रसिद्धं ^{१४}वयः अन्नं ^{१५}धाः देहि ॥ ॥ २५ ॥

‘होताजनिष्ट’ इत्यष्टचं पञ्चमं सूक्तं सोमाहुतेरार्पमाग्नेयमानुष्टुभम् । ‘होताष्टवानुष्टुभम्’ इत्यनु-कान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरारामेये कर्तौ अस्य विनियोगः । सूत्रिनं च—‘अग्नायो होताजनिष्ट’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । चतुर्विंशेऽहन्यपीदमेवाज्यम् । ‘चतुर्विंशे होताजनिष्टेत्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । अभिष्ठविके द्वितीयेऽहनीदमेवाज्यम् । ‘द्वितीयस्य चतुर्विंशेनाज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इत्यतिदिष्टवान् ॥

होताजनिष्ट चेतनः पिता पितृभ्य ऊतये ।

प्रयक्षञ्जेन्यं वसु शकेम वाजिनो यमम् ॥ १ ॥

होता । अजनिष्ट । चेतनः । पिता । पितृभ्यः । ऊतये ।

प्रऽयक्षन् । जेन्यम् । वसु । शकेम । वाजिनः । यमम् ॥ १ ॥

^१होता होमनिष्पादकः ^२चेतनः चेतयितास्मदनुष्ठितस्य ^३पिता पालकोऽस्मद्यज्ञस्य ईदृशोऽग्निः ^४अजनिष्ट उत्पन्नः । किमर्थम् । ^५पितृभ्यः पालकेभ्यो यजमानेभ्यः ॥ पष्ठयर्थे चतुर्थी ॥ तेषाम् ^६ऊतये रक्षणाय च । वयं च ^७वाजिनः हविलक्षणान्नवन्तः सन्तः ^८प्रयक्षे प्रकर्षेण पूज्यं ^९जेन्यं जेतव्यं ^{१०}यमं यम-यितव्यं^३ ^{११}वसु धनं ^{१२}शकेम । शक्ता भूयास्म लब्धुमिति शेषः । यद्वा वाजिनोऽन्नस्य यमं यमनं कर्तुं शकेम । प्रयक्षे जेन्यं वसु धनमित्युपमानम् । उक्तलक्षणं धनमिव । तद्यथावरोढुं शक्नुमस्तद्वत् ॥

१. क्ष१-म-‘छान्दसं भजन्तः’ नास्ति । २. झ-झ१-ण-म-व-परोक्षेण । ३. न-त-यमितव्यम्; क-ख-च-ण१-त-थ-व-यमेतव्यम् ।

आ यस्मिन्तुसप्त रश्मयस्तता यज्ञस्य नेतरि ।

मनुष्वदैव्यमष्टमं पोता विश्वं तदिन्वति ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । सप्त । रश्मयः । तताः । यज्ञस्य । नेतरि ।

मनुष्वत् । दैव्यम् । अष्टमम् । पोता । विश्वम् । तत् । इन्वति ॥ २ ॥

यज्ञस्य नेतरि यागस्य निर्वाहके यस्मिन् अग्नौ सप्त रश्मयः सप्तसंख्याका रश्मिवद्व्याप्ता होत्रकाः वा तताः स्वस्वकर्मभिः सर्वतो व्याप्ता भवन्ति । सः पोता पावको देवानां पोत्राख्य ऋत्विगूपो वा अग्निः मनुष्वत् मनुष्यपोतृवत् दैव्यम् । देवो यज्ञः । तत्संबन्धि अष्टमम् अष्टत्विक्संबन्धि तत् विश्वं कर्तव्यजातं सप्तहोत्रकैः सह स्वयमष्टमः सन् इन्वति व्याप्नोति । यद्वा तदित्यस्य लिङ्गव्याययः । स पोतेति संबन्धः । सप्तहोत्रकैः सहाष्टमो भूत्वा तद्वयज्ञं निर्वहतीत्यर्थः ॥

दधन्वे वा यदीमनु वोचद्ब्रह्माणि वेरु तत् ।

परि विश्वानि काव्या नेमिश्रक्रमिवाभवत् ॥ ३ ॥

दधन्वे । वा । यत् । ईम् । अनु । वोचत् । ब्रह्माणि । वेः । ऊँ इति । तत् ।

परि । विश्वानि । काव्या । नेमिः । चक्रम् ईव । अभवत् ॥ ३ ॥

पूर्वस्मिन् मन्त्रे होत्रादिवत् स्वयमपि यज्ञं निर्वहतीत्युक्तम् । अत्र तु सर्वं तत्तदात्मना स्थित्वा स्वयमेव निर्वहतीत्याह । वा अथवा ईम् एतं यज्ञम् अनु लक्ष्मीकृत्य यन् हविरादिकं दधन्वे धारयति अध्वर्यादिरूपः । यानि ब्रह्माणि शस्त्रादीनि अनु वोचत् अनुवक्ति होत्रादिरूपः । अत्र वानु इत्येतद्योज्यम् । तत् सर्वं वेरु वेरेव । कामयते जानाति वा स्वयमनुष्ठानम् । अयमग्निः विश्वानि सर्वाणि काव्या काव्यानि । कवयो मेधाविन ऋत्विजः । तत्संबन्धीनि कर्माणि परि अभवत् परिभवति । स्वायत्तानि करोति । व्याप्नोतीत्यर्थः । व्याप्तौ दृष्टान्तः । नेमिः यद्विषेष्टनवलयः चक्रं रथाङ्गं यथा कात्स्न्येन व्याप्नोति तद्वन् ॥

साकं हि शुचिना शुचिः प्रशास्ता क्रतुनाजनि ।

विद्वाँ अस्य व्रता ध्रुवा वयाइवानु रोहते ॥ ४ ॥

साकम् । हि । शुचिना । शुचिः । प्रशास्ता । क्रतुना । अजनि ।

विद्वान् । अस्य । व्रता । ध्रुवा । वयाः ईव । अनु । रोहते ॥ ४ ॥

शुचिः स्वयं शोधकः प्रशास्ता देवानाम् एतन्नामक ऋत्विक् प्रशास्ता वा यज्ञविधानं शुचिना क्रतुना शोधकेन अग्निहोत्रादिकर्मणा साकं हि सहैव अजनि उपपन्नः । जातमात्र एव

जुहः सर्वस्य प्रशास्ता च सन् अग्निहोत्रादिनिर्वोढाभवदित्यर्थः । अस्य अग्नेः ध्रुवा ध्रुवाणि फलपर्यव-
सायीनि घतानि कर्माणि विद्वान् जानन् यजमानः वया इव विस्तृताः शाखा इव अनु रोहते
क्रमेणानुतिष्ठति ॥

ता अस्य वर्णमायुवो नेष्टुः सचन्त धेनवः ।

कुवित्सिष्टभ्य आ वरं स्वसारो या इदं ययुः ॥ ५ ॥

ताः । अस्य । वर्णम् । आयुर्वः । नेष्टुः । सचन्त । धेनवः ।

कुवित् । तिसृभ्यः । आ । वरम् । स्वसारः । याः । इदम् । ययुः ॥ ५ ॥

याः वक्ष्यमाणलक्षणा अङ्गुलयः^१ इदम् अनुष्टीयमानं कर्म ययुः प्राप्तुवन्ति । अनु-
तिष्ठन्ति । ताः आयुवः गन्धो व्यासाः धेनवः प्रीणयिष्यः स्वसारः स्वयं सारिण्योऽङ्गुलयः
नेष्टुः हविर्योचितुर्भक्षयितुः शोधयितुः^२ पोषयितुः^३ नेतुर्वा अस्य अग्नेः । यद्वा एतन्नामकऋत्विग्रूपस्य^४ ।
तिसृभ्य आ गार्हपत्यादिमूर्तीनामपि वरं वर्णं कुवित् बहुकृत्वः सचन्त सेवन्ते । परिचरन्ति ॥

यदी मातुरुप स्वसा घृतं भरन्त्यस्थित ।

तासामध्वर्युरागतौ यवो वृष्टीव मोदते ॥ ६ ॥

यदि । मातुः । उप । स्वसा । घृतम् । भरन्ती । अस्थित ।

तासाम् । अध्वर्युः । आगतौ । यवः । वृष्टी इव । मोदते ॥ ६ ॥

यदि यदा मातुः सर्वस्य निर्मातृभ्यः वेदिलक्षणायाः स्वसा स्वसृस्थानीया जुहः घृतं
भरन्ती सती उप अस्थित उपतिष्ठेदग्निम् । एकवचनमविवक्षितम् । जुहूपभृद्भ्रुवा घृतं भरन्त्यस्तिष्ठ-
न्तीत्यर्थः । तदा तासां जुह्वादीनाम् आगतौ यागाय प्राप्ता सत्याम् अध्वर्युः एतन्नामकऋत्वि-
ग्रूपोऽध्वरं कामयमानो वा अयमग्निः मोदते हृष्यति । यवो वृष्टीव वृष्टया यथा मोदते तद्वत् ॥

स्वः स्वाय धार्यसे कृणुतामृत्विगृत्विजम् ।

स्तोमं यज्ञं चादरं वनेमा ररिमा वयम् ॥ ७ ॥

स्वः । स्वाय । धार्यसे । कृणुताम् । ऋत्विक् । ऋत्विजम् ।

स्तोमम् । यज्ञम् । च । आत् । अरम् । वनेम । ररिम । वयम् ॥ ७ ॥

१. य-व-या अङ्गुलयः । २. य-शोधयितुः; म-पोषयितुः । ३. क-ज्ञ-ज्ञा-म-‘ऋत्विग्रूपस्य’
इत्यस्यानन्तरं ‘तिसृभ्यो लोकत्रयवर्तिद्युतिभ्यो वे(व)रमधिकं वर्णं वर्णनीयं रूपम् । यद्वा । तिसृभ्योऽपि
श्रुतिभ्योऽधिकम् । यद्वा । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी’ इत्यधिकम् । ४. ज्ञा-उपतिष्ठेदग्निम् ।

अयमग्निः स्वः स्वयमेव स्वाय स्वकीयाय धायसे कर्मणे हविषां धारणाय वा ऋत्विक्
 'होताजनिष्ट' इत्यादिनोक्तलक्षणो होतृपोतृप्रशास्त्राष्ट्विग्रूपः सन् ऋत्विजम् आर्विज्यम् ॥ भाव-
 प्रधानोऽयं निर्देशः ॥ देवर्त्विग्रूपः सन् ऋत्विजं मानुषमार्विज्यं कृणुताम् करोतु । वयं च तदनुग्रहात्
 आत् अनन्तरमेव स्तोमं स्तोत्रं यज्ञं च तदाश्रयं यागमपि अरम् अलमत्यर्थं वनेम संभजेमहि ।
 ररिम वदेमहि च हविः । यद्वा स्तोमं वनेम यज्ञं यज्ञयोग्यं हविः ररिम ॥

यथा विद्वाँ अरं करद्विश्वेभ्यो यजतेभ्यः ।

अयमग्ने त्वे अपि यं यज्ञं चकृमा वयम् ॥ ८ ॥

यथा । विद्वान् । अरम् । करत् । विश्वेभ्यः । यजतेभ्यः ।

अयम् । अग्ने । त्वे इति । अपि । यम् । यज्ञम् । चकृम । वयम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने विद्वान् त्वन्माहात्म्याभिज्ञः प्रयोगज्ञो वा यजमानः यथा विश्वेभ्यो यजतेभ्यः
 सर्वेभ्यो यजनीयेभ्यो देवेभ्यः अरं पर्याप्तं करत् कुर्यात् तथा त्वमनुग्रहाणेत्यर्थः । वयम् अपि यं
 यज्ञं यागविशेषं चकृम कुर्महे स यागः त्वे अपि । अपिरेवार्थः । तत्रैव स्वप्नीत्यर्थः । तमेव तस्मात्त्वं
 सर्वदेवार्थं यागं तत्तद्विग्रूपः सन् निर्वहेत्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

'इमां मे' इत्यष्टचं पठं सूक्तं सोमाहुत्यार्षमाग्नेयं गायत्रम् । 'इमां मे गायत्रं हि' इत्यनुक्रान्तम् ।
 प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दस्यस्य विनियोगः । सूत्रितं च - 'इमां मे अग्ने समिधमिमामिति
 त्रयाणामुत्तमामुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अपराह्णिक्यामुपसदि 'इमां मे अग्ने समिधम्' इति
 तिस्र ऋचश्चिरभ्यस्ता नव सामिधेन्यः कृत्वा विनियोक्तव्याः । 'अथोपसत्' इति खण्डे सूत्रितम् -
 'इमां मे अग्ने समिधमिमामिति तु सामिधेन्यः' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसदं वनेः । इमा उ पु श्रुधी गिरः ॥ १ ॥

इमाम् । मे । अग्ने । समऽइधम् । इमाम् । उपऽसदम् । वनेरिति वनेः ।

इमाः । ऊँ इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ १ ॥

हे अग्ने मे मदीयाम् इमाम् आधीयमानां समिधम् इमामुपसदम् उपसदनसाधनामाहुतिम्
 उपसद्यागे क्रियमाणां वा वनेः संभजेथाः । तथा इमा उ इमा अपि गिरः स्तुतीः सु सुष्टु
 श्रुधि शृणु ॥

अया ते अग्ने विधेमोर्जो नपादश्वमिष्टे । एना सूक्तेन सुजात ॥ २ ॥

अया । ते । अग्ने । विधेम । ऊर्जः । नपात् । अश्वम्ऽइष्टे । एना । सुऽउक्तेन । सुऽजात ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२ते स्वाम् ^३अया अनयाहुत्या ^४विधेम परिचरेम । हे ^५ऊर्जो ^६नपात् बलस्य नसः
तस्य नपातयित्वा हे ^७अश्वमिष्टे व्यापकयज्ञ । यद्वा आगु क्रियमाणं कर्माश्वम् । तदिच्छतांश्वमिष्टिः ।
संस्वरमाणा ^८ह्युपसदमाचरन्ति । ' ते कर्मभिः समस्वरन्त ते तिस्रः सामिधेनीरनूच्य तिस्रो देवता
अयजन् '(ऐ. ब्रा. ३. ४५) इति ब्राह्मणम् । तादृशाग्ने ते स्वामयानयाहुत्या विधेम परिचरेम । तथा
हे ^९सुजात शोभनजनन ^{१०}एना एतेन ^{११}सूक्तेन स्तोत्रेण प्रीणयेमेति शेषः । यद्वा स्तुत्युपबृंहितेन ^{१२}विधेम ॥

तं त्वा ^१गीभिर्गिर्वणमं ^२द्रविणस्युं ^३द्रविणोदः । सपय्येम सपर्यवः ॥ ३ ॥

तम् । त्वा । गीःभिः । गिर्वणसम् । द्रविणस्युम् । द्रविणःऽदः । सपय्येम । सपर्यवः ॥ ३ ॥

हे ^१द्रविणोदः धनस्य दातः अग्ने ^२तं तादृशं ^३गिर्वणसं गीभिः स्तुतिभिः वननीयं ^४द्रविणस्युं
हविलक्षणधनेच्छुं ^५त्वा त्वां ^६सपय्यवः परिचरणकर्तारो वयं ^७गीभिः स्तुतिभिः ^८सपय्येम परिचरेम ॥

स बोधि सूरिर्मघवा वसुपते वसुदावन् । युयोध्यस्मद्वेषांसि ॥ ४ ॥

सः । बोधि । सूरिः । मघवा । वसुपते । वसुदावन् । युयोधि । अस्मत् । द्वेषांसि ॥ ४ ॥

^१मघवा अश्ववान् ^२सूरिः विद्वान् प्रेरको वा ^३सः उत्कलक्षणकः ^४स्वं ^५बोधि बुध्यस्व
अस्मदीयं स्तोत्रम् । किंच हे अग्ने ^६द्वेषांसि द्वेषन् ^७अस्मत् अस्मत्तः ^८युयोधि पृथक्कुरु ॥

स नो वृष्टि दिवस्परि स नो वाजमनर्वाणम् । स नः सहस्रिणीरिषः ॥ ५ ॥

सः । नः । वृष्टिम् । दिवः । परि । सः । नः । वाजम् । अनर्वाणम् ।

सः । नः । सहस्रिणीः । रिषः ॥ ५ ॥

^१सः स एवाग्निः ^२नः अस्मदर्थं ^३दिवस्परि द्युलोकादन्तरिक्षात् ॥ परीति पञ्चम्यथानुवादी ॥
^४वृष्टिं करोतीति च शेषः । ^५सः एव ^६नः अस्मदर्थम् ^७अनर्वाणम् अविचलमनल्पं ^८वाजं बलं ददातु ।
तथा ^९सहस्रिणीः अपरिमितप्रकाराणि ^{१०}इषः अन्नानि ^{११}सः एवाग्निर्देदातु ॥

ईळानायावस्यवे यविष्ठ दूत नो गिरा । यजिष्ठ होतरा गहि ॥ ६ ॥

ईळानाय । अवस्यवे । यविष्ठ । दूत । नः । गिरा । यजिष्ठ । होतः । आ । गहि ॥ ६ ॥

हे ^१यविष्ठ युवतम् ^२दूत देवानां यज्ञादिस्मूचक ^३यजिष्ठ अतिशयेन यष्टव्य ^४होतः देवाना-
माह्वातः अग्ने ^५नः ^६गिरा अस्मदीयया स्तुत्या ^७ईळानाय पूजयित्रे ^८अवस्यवे स्वरक्षणमिच्छते मदर्थम्
^९आ ^{१०}गहि आगच्छ ॥

१. क-ख-ग-च-झ-अ१-ग-त-थ-न-म-व-संस्वरमाणा ह्युपसदाचरन्ति । २. क-च-झ-ण-थ-न-म-व-स्तुत्या
उपबृंहि तेन (?) ; अ१-स्तुत्युपबृंहितेन मंत्रहितेन (?) । ३. ख-ग-च-ण१-व-उत्कलक्षणः ; अ१-उत्कलक्षणः

अन्तर्हीय ईयसे विद्वान् जन्मोभया कवे । दूतो जन्यैव मित्र्यः ॥ ७ ॥

अन्तः । हि । अग्ने । ईयसे । विद्वान् । जन्म । उभया । कवे । दूतः । जन्याऽइव । मित्र्यः ॥ ७ ॥

हे 'कवे मेधाविन्' 'अग्ने' 'अन्तः जनानां हृदये' 'ईयसे' 'हि गच्छसि जानामि वा । हिः 'स होता सेदु दूस्थं चिकित्वा' अन्तरीयते' (क्र.सं. ४. ८. ४) इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । कीदृश-स्वम् । 'उभया उभयविधानि' 'जन्म जन्मानि' यष्टृणां यजमानानां यष्ट्यानां देवानां च संबन्धीनि 'विद्वान् जानन् सन्' ईयसे इति संबन्धः । तत्र दृष्टान्तः । 'जन्यः जनेभ्यो हितः' 'मित्र्यः विशेषेण मित्रेभ्यो हितः' 'दूतः' 'इव । स यथा प्रजानां चित्तवृत्तिज्ञानाय' राज्ञा प्रेरितः तासां मनो जानाति तद्वत् 'त्वमप्यस्माकमन्तरीयसे' इत्यर्थः ॥

स विद्वाँ आ च पिप्रयो यक्षि चिकित्व आनुषक् ।

आ चास्मिन्सस्मि बर्हिषि ॥ ८ ॥

सः । विद्वान् । आ । च । पिप्रयः । यक्षि । चिकित्वः । आनुषक् ।

आ । च । अस्मिन् । सस्मि । बर्हिषि ॥ ८ ॥

हे अग्ने 'सः' 'त्वं' 'विद्वान् विशेषाभिज्ञः सन्' 'आ' 'च' 'पिप्रयः सर्वतोऽस्मान् पूरय च कामैः । हे 'चिकित्वः चेतनावन्' 'आनुषक् अनुक्रमेण' 'यक्षि यज देवान् । 'आ' 'सस्मि आसीद' 'चास्मिन् स्तीर्णे' 'बर्हिषि ॥ २७ ॥

'श्रेष्ठं यविष्ठ' इति षडृचं सप्तमं सूक्तं सोमाहुत्यार्पम् आग्नेयं गायत्रम् । प्रातरनुवाकाश्विन-शस्त्रयोगायत्रे छन्दसि अस्य विनियोगः पूर्वसूक्ते एवोक्तः । श्रावणीकर्मण्याद्या^३ विनियुक्ता ॥

श्रेष्ठं यविष्ठ भारताग्ने द्युमन्तमा भर । वसो पुरुस्पृहं रयिम् ॥ १ ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ठ । भारत । अग्ने । द्युमन्तम् । आ । भर । वसो इति । पुरुस्पृहम् । रयिम् ॥ १ ॥

हे 'अग्ने' 'यविष्ठ युवतम' हे 'भारत । भरता ऋत्विजः । तेषां संबन्धी भारतः । ते' अध्वर्या-दिभिः मथनहविःस्तोत्रादिना व्याप्रियमाणत्वात् । तादृश हे 'वसो वासक व्यास वा एवंप्रमाणे' 'श्रेष्ठम् अतिप्रशस्यं' 'द्युमन्तं दीप्तिमन्तं' 'पुरुस्पृहं बहुभिरर्थभिः स्पृहणीयं' 'रयिम्' 'आ' 'भर आहर ॥

मा नो अरातिरीशत देवस्य मर्त्यस्य च । पर्षि तस्या उत द्विषः ॥ २ ॥

मा । नः । अरातिः । ईशत । देवस्य । मर्त्यस्य । च । पर्षि । तस्या । उत । द्विषः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वदनुग्रहात् नः अस्मान् अरातिः अदानं शत्रुत्वम् । यद्वा छन्दसि अरातिशब्दः शत्रुवाची स्त्रीलिङ्गो भवति । अदाता शत्रुः मम ईदृशत पराभविषुं शक्तो मा भूत् । मा विषयी-
कुर्यात् । अरातिर्विशेष्यते । देवस्य च मर्त्यस्य च संबन्धिनी तैः कारिता । उत अपि च तस्याः
उभयविधायाः द्विषः^१ अस्मदरातेः परि पूर्य ॥

विश्वा उत त्वया वयं धारा उदन्या इव । अति गाहेमहि द्विषः ॥ ३ ॥

विश्वाः । उत । त्वया । वयम् । धाराः । उदन्याः इव । अति । गाहेमहि । द्विषः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे अग्ने वयं त्वदनुग्रहात् विश्वाः द्विषः सर्वानपि द्वेषून् उदन्याः धाराः इव
उदकसंबन्धिनीधारा अल्पसुतीरिव^२ मना आत्मनैव अन्यनिरपेक्षेण अति गाहेमहि अतिक्रम्य^३
गच्छेम ॥

शुचिः पावक वन्द्योऽग्ने बृहद्वि रोचसे । त्वं घृतेभिराहुतः ॥ ४ ॥

शुचिः । पावक । वन्द्यः । अग्ने । बृहत् । वि । रोचसे । त्वम् । घृतेभिः । आहुतः ॥ ४ ॥

हे पावक शोधक अग्ने शुचिः शुद्धः वन्द्यः नमस्कार्यः सन् बृहत् महत् अत्यधिकं वि
रोचसे विविधं दीप्यसे । यतः त्वं घृतेभिः घृतैः आहुतः समन्तात् सिक्तः । अतो विरोचसे ॥

त्वं नो असि भारताग्ने वशाभिरुक्षभिः । अष्टापदीभिराहुतः ॥ ५ ॥

त्वम् । नः । असि । भारत । अग्ने । वशाभिः । उक्षभिः । अष्टापदीभिः । आहुतः ॥ ५ ॥

हे भारत ऋग्विजां पुत्रस्थानीय अग्ने नः अस्मदीयः त्वं वशाभिः वन्द्याभिर्गोभिः
उक्षभिः सेनृभिर्बलीवर्धैः अष्टापदीभिः गर्भिणीभिश्च आहुतः आराधितः असि ॥

द्वन्नः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः । सहसस्पुत्रो अद्भुतः ॥ ६ ॥

द्वऽन्नः । सर्पिः आसुतिः । प्रत्नः । होता । वरेण्यः । सहसः । पुत्रः । अद्भुतः ॥ ६ ॥

द्वन्नः समिद्रूपान्नः सर्पिरासुतिः सर्पिः आसूयते आसिच्यते यस्मिन् तादृशः प्रत्नः पुरातनः
होता होमनिष्पादकः वरेण्यः वरणीयः सहसस्पुत्रः सहस्रो बलस्य पुत्रस्थानीयः । बलेनोत्पन्नत्वात् ।
अद्भुतः आश्चर्यभूतः । रमणीय इत्यर्थः । एवं महानुभावोऽग्निः मामनुजानात्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

१. क-ख-ग-च-झ-ण-त-थ-न-प-म-व-विद्विषः । २. ख-ग-ण-त-प-फ-ज्ञ-असस्तुतिरिव; क-ज-
झ-थ-म-व-असस्तुतिरिव; न-असुतिरिव; च-असस्तुतिरिव; झ-अल्पसुतिरिव; ण-आसस्तुतीरिव । ३. ख-
ग-च-ण-त-थ-न-व-अभिक्रम्य । ४. झ-मामनुजानातीत्यर्थः ।

‘वाजयन्निव’ इति षड्वचमष्टमं सूक्तम् । सोमाहुतेर्हशब्दानुवृत्तस्याभावान् मण्डलद्रष्टा गृत्समद
कृषिः । अग्निर्देवता । हिशब्दाद्वायव्री छन्दः । अन्यानुष्टुप् । ‘वाजयन्निवान्न्यानुष्टुप्’ इत्यनुक्रान्तम् ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्तृतीयसूक्तत्वेन अस्योत्तमावर्जितस्य विनियोग उक्तः ॥

वाजयन्निव नू रथान्योगाँ अग्रेरुपं स्तुहि । यशस्तमस्य मीळहुषः ॥ १ ॥

वाजयन्ऽईव । नु । रथान् । योगान् । अग्नेः । उप । स्तुहि । यशःऽतमस्य । मीळहुषः ॥ १ ॥

हे अन्तरात्मन् ^१ नु क्षिप्रम् ^२ अग्नेः ^३ योगान् अश्वान् ^४ उप ^५ स्तुहि । काँदशरयाग्नेः । ^६ यशस्तमस्य
प्रवृद्धयशसः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ ^७ मीळहुषः सेक्तुः फलस्य । ईदृशस्य योगान् स्तुहि । होतरिति
वा संबोध्यम् । स्तुतौ दृष्टान्तः । ^८ वाजयन्निव अन्नमिच्छन् पुरुष इव । स यथा अश्वान् गमनाय
स्तौति तद्वत् । यथोक्तलक्षणस्याग्नेः ^९ गमनसाधनान् ^{१०} रथान् स्तुहि ॥

यः सुनीथो ददाशुषेऽजुर्यो जरयन्नरिम् । चारुप्रतीक आहुतः ॥ २ ॥

यः । सुऽनीथः । ददाशुषे । अजुर्यः । जरयन् । अरिम् । चारुऽप्रतीकः । आऽहुतः ॥ २ ॥

^१ सुनीथः शोभननयनः ^२ अजुर्यः अजरणीयोऽनभिभाव्यः ^३ चारुप्रतीकः शोभनोपक्रमः ^४ यः
अस्ति सोऽग्निः ^५ ददाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थम् ^६ अरिं तरय शत्रुं ^७ जरयन् नाशयन् ^८ आहुतः
समन्तादाराधितो भवति ॥

य उ श्रिया दमेष्वा दोषोषसि प्रशस्यते । यस्य व्रतं न मीर्यते ॥ ३ ॥

यः । ऊँ इति । श्रिया । दमेषु । आ । दोषा । उषसि । प्रऽशस्यते ।

यस्य । व्रतम् । न । मीर्यते ॥ ३ ॥

^१ यः अग्निः ^२ उ ^३ श्रिया ज्वालाया युक्तः सन् ^४ दमेषु ^५ आ आगत्य ^६ दोषा रात्रिषु ^७ उपसि
अहःसु च ^८ प्रशस्यते स्तूयते । ^९ यस्य अग्नेः ^{१०} व्रतं कर्म ^{११} न ^{१२} मीर्यते न हिंस्यते न क्षीयते वा ॥

आ यः स्वर्ण भानुना चित्रो विभात्यर्चिषा । अज्ज्ञानो अजरैरभि ॥ ४ ॥

आ । यः । स्वः । न । भानुना । चित्रः । विऽभाति । अर्चिषा । अज्ज्ञानः । अजरैः । अभि ॥ ४ ॥

^१ यः अग्निः ^२ चित्रः चायनीयो नानावर्णो वा ^३ अर्चिषा ज्वालाया रश्मिसमूहेन ^४ आ ^५ विभाति
सर्वतो भासते । तत्र दृष्टान्तः । ^६ स्वः ^७ भानुना किरणेन सूर्य इव । स यथा विभाति तद्वत् ।
किं कुर्वन् । ^८ अजरैः निरर्थैः ज्वालासमूहैः ^९ अभि सर्वतः ^{१०} अज्ञानः व्यञ्जयन् प्रकाशयन् ॥

अत्रि॒मनु॑ स्वर॒ज्यम॑ग्निमु॒क्थानि॑ वावृ॒धुः । विश्वा॒ अधि॑ श्रियो॑ दधे ॥ ५ ॥

अत्रि॒म् । अनु॑ । स्वर॒ज्यम् । अ॒ग्निम् । उ॒क्थानि॑ । ववृ॒धुः । विश्वाः । अधि॑ । श्रियः । द॒धे ॥ ५ ॥

१अत्रिं शत्रूणामज्ञानां वा भक्षकं २स्वराज्यं स्वयमेव राजमानं स्वाराज्यम् ३अनु अभिलक्ष्य वा ४अग्निम् ५उक्थानि शस्त्राणि ६ववृधुः ७वर्धयन्ति । स चाग्निः ८विश्वाः सर्वाः ९श्रियः १०अधि ११दधे धारयति ॥

अ॒ग्नेरिन्द्र॑स्य सोम॑स्य दे॒वाना॑मू॒तिभिर्व॑यम् ।

अरि॑ष्यन्तः स॒चेम॒ह्यभि॑ ष्या॒म पृ॒तन्य॑तः ॥ ६ ॥

अ॒ग्नेः । इन्द्र॑स्य । सोम॑स्य । दे॒वाना॑म् । उ॒तिभिः । व॒यम् ।

अरि॑ष्यन्तः । स॒चेम॒हि । अ॒भि । स्या॒म । पृ॒तन्य॑तः ॥ ६ ॥

१अरिष्यन्तः केनाप्यहिंस्यमानाः २वयम् ३अग्नेः ४इन्द्रस्य ५सोमस्य ६देवानाम् अन्येषामपि ७उतिभिः रक्षणाभिः ८सचेमहि संगच्छेमहि । युक्ता भवेम । तथा रक्षायुक्ता वयं ९पृतन्यतः पृतना-मात्मन इच्छतः शत्रून् १०अभि ११त्याम अभिभवेम ॥ पृतनाशब्दात् क्यचि 'कव्यध्वरपृतनस्यचि लोपः' इत्यवर्णलोपः ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमथांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपैरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण^१ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके

पञ्चमोऽध्यायः

समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘नि होता’ इति पठ्यं नवमं सूक्तं गृह्यसमदस्यार्पं ‘नि होता’ इत्यनुक्रान्तत्वात् । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयाभिर्देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरामेये कर्तौ त्रैष्टुभे’ छन्दसि’ अस्य विनियोगः । ‘अथैतस्याः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘नि होता होतृपदन इति सूक्ते’ (आश्व. श्री. ४. १३) इति ॥ अग्निप्रणयन आद्ये ऋचौ विनियुक्ते । ‘पञ्चम्यां पूर्णमास्याम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘नि होता होतृपदन इति द्वे’ (आश्व. श्री. २. १७) ॥

नि होता होतृपदने विदानस्त्वेषो दीदिवान् असदत्सुदक्षः ।

अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रंभरः शुचिजिह्वो अग्निः ॥ १ ॥

नि । होता । होतृऽसदने । विदानः । त्वेषः । दीदिवान् । असदत् । सुऽदक्षः ।

अदब्धव्रतऽप्रमतिः । वसिष्ठः । सहस्रम्ऽभरः । शुचिऽजिह्वः । अग्निः ॥ १ ॥

गृह्यसमदः स्तौति । ‘होता देवानामाह्वाता’ विदानः विद्वान् त्वेषः प्रवृद्धः दीदिवान् दीप्यमानः सुदक्षः शोभनबलः अदब्धव्रतप्रमतिः । अदब्धान्यहिंसितानि व्रतानि कर्माणि यस्याः सा अदब्धव्रता प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्यस्य स तथोक्तः । वसिष्ठः सर्वस्य वासयितुनमः ॥ वासयते-स्तृजन्तस्य इष्टनि रूपम् ॥ सहस्रंभरः सहस्रस्यानेकविधस्य भर्ता । विहरणेन नानाविधरूपस्य धारक इत्यर्थः । यद्वा सहस्रस्य सर्वस्य भर्ता । तथा च वाजसनेयं—‘सर्वं वै सहस्रं सर्वंभर इत्येव तदाह’ इति । शुचिजिह्वः शुचिर्दीप्ता जिह्वा ज्वाला यस्य स तथोक्तः । एवंभूतः अग्निः होतृपदने । होतात्र सीदतीति होतृपदनम् उत्तरा^१ वेदी^२ ॥ अधिकरणे ल्युट् ॥ तत्र ‘नि’ असदत् नितरां सीदतु ॥ उक्तार्थं ब्राह्मणं—‘नि होता होतृपदने विदान इत्यग्निर्वै देवानां होता तस्यैतद्धोतृपदनं यदुत्तरवेदी-नाभिस्त्वेषो दीदिवान् असदत्सुदक्ष इत्यासन्नो हि स तर्हि भवत्यदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठ इत्यग्निर्वै देवानां वसिष्ठः सहस्रंभरः शुचिजिह्वो अग्निरित्येषा ह वा अस्य सहस्रंभरता यदेनमेकं सन्तं बहुधा विहरन्ति’ (ऐ. ब्रा. १. २८) इति ॥

त्वं दूतस्त्वमुं नः परस्पास्त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता ।

अग्ने तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयच्छन्दीर्घद्वोधि गोपाः ॥ २ ॥

त्वम् । दूतः । त्वम् । ऊँ इति । नः । परऽपाः । त्वम् । वस्यः । आ । वृषभ । प्रऽनेता ।

अग्ने । तोकस्य । नः । तने । तनूनाम् । अप्रयच्छन् । दीर्घत् । बोधि । गोपाः ॥ २ ॥

हे ^१वृषभ अभिमतफलवर्षक^१ हे ^२अग्ने ^३त्वं ^४दूतः अस्मदीये यज्ञे देवाह्वानार्थं^२ दूतो भव । ^५त्वमु
त्वमेव ^६नः अस्माकं ^७परस्पाः आपद्भ्यः पारयिता पाता च भव । किंच ^८त्वं ^९वस्यः वसुनो धनस्य
^{१०}आ ^{११}प्रणेता अस्मदाभिमुख्येन प्रापयिता भव । ^{१२}अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् । ^{१३}दीद्यत् । दीद्यतिर्दीप्ति-
कर्मा । शोभमानः । त्वं ^{१४}नः अस्माकं ^{१५}तोक्तस्य पुत्रस्य ^{१६}तने । तनोति विस्तारयति कुलमिति तनः पौत्रः ।
तस्मिन् अस्मदीयानां ^{१७}तनूनां ^{१८}गोपाः गोपायिता^३ । तथा च ब्राह्मणम्—‘ अग्निर्वं देवानां गोपा अग्निमेव
तत्सर्वतो गोप्तारं परिदत्त आत्मने च यजमानाय च ’ (ऐ. ब्रा. १. २८) इति । तादृशस्त्वं च
गोपायिता भवामीति ^{१९}बोधि बुध्यस्व ॥

विधेम ते परमे जन्मन्ने विधेम स्तोमैरवरे सधस्थे ।

यस्माद्योनेरुदारिथा यजे तं प्र त्वे हवींषि जुहुरे समिद्धे ॥ ३ ॥

विधेम । ते । परमे । जन्मन् । अग्ने । विधेम । स्तोमैः । अवरे । सधस्थे ।

यस्मात् । योनेः । उत्सृज्यारिथ । यजे । तम् । प्र । त्वे इति । हवींषि । जुहुरे । समुद्धे ॥ ३ ॥

हे ^१अग्ने ^२परमे उत्कृष्टे ^३जन्मन् । जायते प्रादुर्भवत्यस्मिन्निति जन्मस्थानं धीः । तस्मिन्
शुलोकेऽवस्थिताय ^४ते तुभ्यं ^५विधेम स्तुतिभिः परिचरेम । ^६अवरे शुलोकादधस्तने ^७सधस्थे अन्तरिक्षे
स्थिताय तुभ्यं ^८स्तोमैः स्तोत्रैः ^९विधेम परिचरेम । ^{१०}यस्माद्योनेः पृथिवीरूपात् स्थानात् त्वम् ^{११}उदा-
रिथ उद्गतोऽसि प्रादुर्भूतोऽसि ^{१२}तं पृथिवीप्रदेशं ^{१३}यजे पूजयामि । तत्र हि ^{१४}समिद्धे समिद्धिः समिध्यमाने
^{१५}त्वे त्वयि ^{१६}हवींषि पुरोडाशादीनि ^{१७}प्र ^{१८}जुहुरे अध्वर्यादयः प्रजुह्वति ॥ जुहोतेर्लिटि रूपम् ॥

अग्ने यजस्व हविषा यजीयाञ्छुष्टी देष्णमभि गृणीहि राधः ।

त्वं ह्यसि रयिपती रयीणां त्वं शुक्रस्य वर्चसो मनोता ॥ ४ ॥

अग्ने । यजस्व । हविषा । यजीयान् । शुष्टी । देष्णम् । अभि । गृणीहि । राधः ।

त्वम् । हि । असि । रयिपतिः । रयीणाम् । त्वम् । शुक्रस्य । वर्चसः । मनोता ॥ ४ ॥

हे ^१अग्ने ^२यजीयान् यष्टुतमस्त्वं ^३हविषा अस्मदत्तेन ^४यजस्व देवान् संयोजय । ^५देष्णं देयं ^६राधः
अन्नं ^७शुष्टी । शुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रम् ^८अभि ^९गृणीहि । देवानां पुरत इदं स्वादुतरमिदं स्वादुतरमिति
ब्रूहि । यद्वा शुष्टी क्षिप्रकारी त्वं देष्णं देयं राधो धनमभिगृणीहि अस्मदाभिमुख्येन ब्रूहि प्रयच्छेत्यर्थः ।
दानसामर्थ्यं दर्शयति । ^{१०}त्वं ^{११}रयीणां धनानां मध्ये ^{१२}रयिपतिः उत्तमस्य धनस्य पतिः ^{१३}असि ^{१४}हि ।
यद्वा रयीणां रयिपतिरित्यत्रैको रयिशब्दोऽनुवादः । ^{१५}त्वं ^{१६}शुक्रस्य दीप्तस्य ^{१७}वर्चसः अस्मदीयस्य
स्तोत्रस्य ^{१८}मनोता प्रज्ञाता भवसि । यद्वा मनोता (?) ॥

उभयं ते न क्षीयते वसुव्यं दिवेदिवे जायमानस्य दस्म ।

कृधि क्षुमन्तं जरितारमग्रे कृधि पतिं स्वपत्यस्य रायः ॥ ५ ॥

उभयम् । ते । न । क्षीयते । वसुव्यम् । दिवेऽदिवे । जायमानस्य । दस्म ।

कृधि । क्षुमन्तम् । जरितारम् । अग्रे । कृधि । पतिम् । सुऽअपत्यस्य । रायः ॥ ५ ॥

वदस्म दर्शनीय हे वअग्रे वदिवेदिवे प्रतिदिनमग्निहोत्रकाले वजायमानस्य वते तव वउभयं ववसुव्यं दिव्यं भौमं च वसु ॥ वस्वादित्वात्स्वार्थिको यत्प्रत्ययः (पा. सू. ५. ४. ३०. ४) ॥ तादृशमुभयं वसु वन वक्षीयते न हीयते । अस्योभयविधधनसद्भावं मन्त्रवर्णः—‘ त्वं ह्यग्ने दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्य ’ (ऋ. सं. १. १४४. ६) इत्यत्रोक्तः । अतस्त्वं वजरितारं तव स्तोत्रं कुर्वाणमिमं यजमानं वक्षुमन्तम् अन्नवन्तं कीर्तिमन्तं वा वकृधि कुरु । किंच वस्वपत्यस्य शोभनापत्ययुक्तस्य वरायः धनस्य वपतिं स्वामिनं कुरु ॥

साकमेधे पर्वणि पूर्वैश्चरनुसवनं तत्त्वं इष्टयः कर्तव्याः । प्रथमायामग्नेरनीकवतः ‘ सैनानीकेन ’ इति याज्या । तथा ‘ ततः साकमेधाः ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे ’ (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे यष्टा देवाँ आयजिष्ठः स्वस्ति ।

अदब्धो गोपा उत नः परस्पा अग्रे द्युमदुत रेवदीदीहि ॥ ६ ॥

सः । एना । अनीकेन । सुऽविदत्रः । अस्मे इति । यष्टा । देवान् । आयजिष्ठः । स्वस्ति ।

अदब्धः । गोपाः । उत । नः । परऽपाः । अग्रे । द्युमत् । उत । रेवत् । दिदीहि ॥ ६ ॥

हे वअग्रे वसः तादृशस्त्वम् एना एतेन वअनीकेन युक्तस्त्वं वसुविदत्रः सुप्रतिज्ञः सुधनो वा वअस्मे अस्माकं भव । वदेवान् यष्टा देवानां हविष्प्रदानेन पूजकः वआयजिष्ठः यष्टृतमः वअदब्धः केनाप्यतिरस्कृतः वगोपाः देवानां गोपायिता । वउत अपि च वनः अस्माकं वपरस्पाः दुरितेभ्यः पारयिता पाता च त्वं वद्युमत् कान्तियुक्तम् वउत अपि च वरेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा वस्वस्मि वदिदीहि क्षेमेण सर्वतो दिदीहि क्षेमेण सर्वतो दीप्यस्व ॥ ॥ १ ॥

‘ जोहूत्रः ’ इति षडृचं दशमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमाग्नेयं ‘ जोहूत्रः ’ इत्यनुक्रान्तत्वात् । सूक्तविनियोगः पूर्वेण सहोक्तः ॥

जोहूत्रो अग्निः प्रथमः पितेवेळस्पदे मनुषा यत्समिद्धः ।

श्रियं वसानो अमृतो विचेता मर्मजेन्यः श्रवस्यः स वाजी ॥ १ ॥

जोहूत्रः । अग्निः । प्रथमः । पिताऽईव । इळः । पदे । मनुषा । यत् । समऽईद्धः ।

श्रियम् । वसानः । अमृतः । विऽचेताः । मर्मजेन्यः । श्रवस्यः । सः । वाजी ॥ १ ॥

जोहूत्रः सर्वैर्यज्ञार्थं ह्यातव्यो होतव्यो वा ॥ ह्यतेर्जुहोतेर्वा रूपम् ॥ तादृशः प्रथमः । ‘ अग्निर्वै देवानामवमः ’ (ऐ. ब्रा. १.१) इत्याग्नानात् । मुख्यो यः अग्निः । यत् यदा इळः इळायाः पदे उत्तरवेद्यात्मके स्थाने मनुषा मनुष्येण यजमानेन समिद्धः सोऽग्निः पितेव देवानां हविष्प्रापणेन पालको भवति । श्रियं दीप्तिं वसानः आच्छादयन् अमृतः मरणधर्मरहितः विचेताः विविधप्रज्ञः श्रवस्यः । श्रव इत्यञ्जनाम् । तस्मै हितः । वाजी बलवान् । सः अग्निः मर्मजेन्यः सर्वैः परिचाणीयो भवति ॥ यङ्लुगन्तात् केन्यप्रत्ययः ॥

श्रूया अग्निश्चित्रभानुर्हव मे विश्वाभिर्गीर्भिरमृतो विचेताः ।

श्यावा रथं वहतो रोहिता वोतारुषाह चक्रे विभृत्रः ॥ २ ॥

श्रूयाः । अग्निः । चित्रऽभानुः । हवम् । मे । विश्वाभिः । गीऽभिः । अमृतः । विऽचेताः ।

श्यावा । रथम् । वहतः । रोहिता । वा । उत । अरुषा । अह । चक्रे । विऽभृत्रः ॥ २ ॥

अमृतः मरणधर्मरहितः विचेताः विशिष्टप्रज्ञः चित्रभानुः विचित्रदीप्तिश्चायनीयदीप्तिर्वा सः अग्निः विश्वाभिर्गीर्भिः स्तुतिमाधनभूतैः सर्वैर्वार्यैः क्रियमाणं मे मम हवं स्तोत्रं श्रूयाः शृणोतु । तस्याग्नेः रथं श्यावा श्याववर्णावश्चो वहतः । वा अपि वा रोहिता रोहिद्वर्णौ अश्वौ रथं वहतः^१ । उत अपि च अरुषा आरोचमानौ शुक्रवर्णावश्चो^२ वहतः^३ । रोहिद्वर्णयोरश्वयोः श्यावादिवर्णपरिग्रहः स्वेच्छया भवति । विभृत्रः नानास्थानेषु विहृतः चक्रे ऋत्विग्भिरकारि खलु ॥ करोतेः कर्मणि ङि ॥

उत्तानायामजनयन्त्सुषृतं भुवदग्निः पुरुपेशासु गर्भैः ।

शिरिणायां चिदक्तुना महोभिरपरीवृतो वसति प्रचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायाम् । अजनयन् । सुऽसृतम् । भुवत् । अग्निः । पुरुऽपेशासु । गर्भैः ।

शिरिणायाम् । चिद्व । अक्तुना । महऽभिः । अपरिऽवृतः । वसति । प्रऽचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायाम् उत्तानशायामरण्यां सुषुप्तम् अग्निहोत्रार्थं सुष्ठु प्रेरितमग्निम् अजनयन् अध्व-
र्यादय उदपादयन् । सः अग्निः पुरूपेशासु । पेश इति रूपनाम । बहुरूपास्वोषधीषु गर्भः भुवत्
अन्तर्बर्तमानतया गर्भ इव भवेत् ॥ भवतेर्लिङ्ग रूपम् ॥ शिरिणायाम् । शीर्यन्तेऽस्यां भूतानीति
शिरिणा रात्रिः । तस्यामपि अकुना । अजनादकुस्तमः । तेन तमसा अपरीवृतः^१ असंस्पृष्टः अत
एव महोभिः तेजोभिर्युक्तः प्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञः सन् वसति दीप्यमानो वर्तते ॥

जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वा ।

पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्टमन्नै रभसं दृशानम् ॥ ४ ॥

जिघर्मि । अग्निम् । हविषा । घृतेन । प्रतिक्षियन्तम् । भुवनानि । विश्वा ।

पृथुम् । तिरश्चा । वयसा । बृहन्तम् । व्यचिष्टम् । अन्नैः । रभसम् । दृशानम् ॥ ४ ॥

विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रतिक्षियन्तं वैश्वानरात्मनाधितिष्ठन्तं पृथुं महान्तं तिरश्चा
सर्वतः प्रवर्तमानेन वयसा पेशसा^२ बृहन्तं प्रवृद्धम् अन्नैः हविर्लक्षणेः व्यचिष्टं व्याप्तं रभसं
बलवन्तं दृशानम् एवंगुणवत्तया दृश्यमानम् अग्निं पुरोडाशादिलक्षणेन हविषा घृतेन च
जिघर्मि सिद्धामि दीपयामि वा ॥ 'घृ क्षरणदीप्योः' । लटि रूपम् ॥ अस्मिन्नुच्चै (?) वाज-
सनेयकम्—'जुहाम्यग्निं हविषा घृतेन प्रति ह्येष सर्वाणि भूतानि क्षेति पृथिव्या एष वयसा धूमेन बृहन्तं
व्यचिष्टमन्नै रभसं दृशानमित्यनवकाशनवन्तमन्नैरन्नादं दीप्यमानमित्येतदा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यञ्चं
जुहोमीत्येतदरक्षसेत्यहेळमानेन ममसेदं जुपेत्येतन्मर्यश्रीरिति मर्यश्रीरित्येष स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे
इति न ह्येष मृशेत दीप्यमानो भवति' इति ॥

आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्म्यरक्षसा मनसा तज्जुपेत ।

मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराणः ॥ ५ ॥

आ । विश्वतः । प्रत्यञ्चम् । जिघर्मि । अरक्षसा । मनसा । तत् । जुपेत ।

मर्यश्रीः । स्पृहयत्स्वर्णः । अग्निः । न । अभिमृशे । तन्वा । जर्भुराणः ॥ ५ ॥

विश्वतः सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं प्रत्यञ्चं यज्ञं प्रत्यागच्छन्तमग्निं येन घृतेन आ जिघर्मि
आसिद्धामि । अरक्षसा बाधकरहितेन^३ मनसा स्तोत्रेण सह तत् आज्यं जुपेत भवान् सेवेत ।
मर्यश्रीः । मर्यैर्मर्यैः श्रयणीयो भजनीयः । स्पृहयद्वर्णः । यादृशं वर्णं यजमानः स्पृहयति तादृश-
वर्णोपेतः । तन्वा तेजसा जर्भुराणः पूर्यमाणः अग्निः नाभिमृशे । अतितेजस्वितयाभिमर्शनीयो न
भवति ॥ अभिपूर्वात् मृशेः कृत्यार्थं केन्प्रत्ययः ॥

ज्ञेया भागं सहसानो वरेण त्वादूतासो मनुवद्वेदेम ।

अनूनमग्निं जुह्वा वचस्या मधुपृचं धनसा जोहवीमि ॥ ६ ॥

ज्ञेयाः । भागम् । सहसानः । वरेण । त्वादूतासः । मनुवत् । वेदेम् ।

अनूनम् । अग्निम् । जुह्वा । वचस्या । मधुपृचम् । धनसाः । जोहवीमि ॥ ६ ॥

वरेण । वारयत्यनेन शत्रूनिति वरं तेजः । तेन सहसानः शत्रुनभिभवन् त्वं भागं भजनीयं स्तोत्रं ज्ञेयाः जानीहि ॥ आशीर्लिङि 'वान्यस्य संयोगादेः' (पा. सू. ६. ४. ६८) इति ण्वम् ॥ त्वादूतासः । त्वं दूतो येषामसि ते त्वादूतासः । यद्वा स्वया प्रेरिता वयं मनुवत् मनुर्विव वेदेम् स्तोत्रं ब्रूयाम । जुह्वा । हूयतेऽस्यामिति जुहृज्वाला पात्रविशेषो वा । तथा अनूनं संपूर्णं मधुपृचं मधुना कर्मफलेन यजमानं संयोजयन्तम् अग्निं धनसाः धनस्य संभक्ताहं वचस्या स्तुतिकामनया जोहवीमि आह्वयामि ॥ २ ॥

'श्रुधी हवम्' इत्येकविंशत्यृचमेकादशं सूक्तं गार्गसमदम् । अत्रानुक्रमणिका—'श्रुधि सैकेन्द्रं विराट्स्थानमृतेऽन्याम्' इति । विराट्स्थाना त्रिष्टुप् । तल्लक्षणमनुक्रमण्यासुक्तं—'नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थाना' इति । अन्त्या त्रिष्टुप् विशेषस्यानुक्तात्वात् । इन्द्रो देवता । पृष्ठयस्य चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे द्वे सूक्ते निविद्धाने । तत्रेदं तृतीयं सूक्तम् । 'चतुर्थेऽहनि' इति खण्डे सूत्रितं—'श्रुधी हवमिन्द्र मरुत्वा इन्द्रेति मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

श्रुधी हवमिन्द्र मा रिषण्यः स्याम ते दावने वसूनाम् ।

इमा हि त्वामूर्जो वर्धयन्ति वसूयवः सिन्धवो न क्षरन्तः ॥ १ ॥

श्रुधि । हवम् । इन्द्र । मा । रिषण्यः । स्याम । ते । दावने । वसूनाम् ।

इमाः । हि । त्वाम् । ऊर्जः । वर्धयन्ति । वसूयवः । सिन्धवः । न । क्षरन्तः ॥ १ ॥

गृह्यसमदः स्तौति । इन्द्रं मे हवं मदीयमिदं स्तोत्रं श्रुधि शृणु । मा रिषण्यः मा हिंसीः । इदमल्पं न साधोय इति मा निराकार्योः ॥ 'दुरस्युर्द्रेविणस्युर्वृण्यति रिषण्यति' इति निपातितः ॥ वयं यते तव वसूनां दावने दानाय स्याम पात्रभूता भवेम । इमाः अस्माभिर्देवतानि वसूयवः दानुर्थयमानस्य धनमिच्छन्ति ॥ छन्दसि परेच्छायां क्यच् ॥ तादृशानि क्षरन्तः स्वन्तः सिन्धवः इव घृतक्षरणोपेतानि ऊर्जः हविलक्षणा न्यज्ञानि त्वां वर्धयन्ति वि ॥

सृजो महीरिन्द्र या अपिन्वः परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वीः ।

अमर्त्यं चिदासं मन्यमानमवाभिनदुक्थैर्वीवृधानः ॥ २ ॥

सृजः । महीः । इन्द्र । याः । अपिन्वः । परिऽस्थिताः । अहिना । शूर । पूर्वीः ।

अमर्त्यम् । चित् । दासम् । मन्यमानम् । अव । अभिनत् । उक्थैः । ववृधानः ॥ २ ॥

१शूर शत्रूणां हिंसक हे १इन्द्र १याः अपः १अपिन्वः अवर्धयः । १पूर्वीः प्रभूतास्ताः १अहिना मेघेन वृत्रेण वा १परिष्ठिताः अधिष्ठिताः^१ आक्रान्ताः । ततस्त्वं तस्मादहेः सकाशात् १महीः महतीरपः १सृजः व्यसृजः । १उक्थैः शस्त्रैः १वावृधानः वर्धमानस्त्वं १दासं सर्वस्योपक्षपयितारम् १अमर्त्यं १चित् मरणधर्मरहितमेवात्मानं १मन्यमानं तमसुरम् १अवाभिनत् अवाङ्मुखं यथा भवति तथा ॥
' भिदिर् विदारणे ' । लङि सिपि रूपम् ॥

उक्थेष्विन्नु शूर येषु चाकन्स्तोमेष्विन्द्र रुद्रियेषु च ।

तुभ्येदेता यासु मन्दसानः प्र वायवे सिस्त्रते न शुभ्राः ॥ ३ ॥

उक्थेषु । इत् । नु । शूर । येषु । चाकन् । स्तोमेषु । इन्द्र । रुद्रियेषु । च ।

तुभ्यम् । इत् । एताः । यासु । मन्दसानः । प्र । वायवे । सिस्त्रते । न । शुभ्राः ॥ ३ ॥

हे १शूर १इन्द्र १येषु १उक्थेषु होत्रादिभिः क्रियमाणेषु शस्त्रेषु १रुद्रियेषु । रुद्रियं सुखम् । तत्साधन-
भूतेषु । यद्वा रुद्राः स्तोतारः । तत्कृतेषु उद्गातृणां १स्तोमेषु । १च १नु क्षिप्रं १चाकन् स्तुतीः काम-
यसे ॥ कमतेः कनतेर्वा यङ्लुकि रूपम् ॥ १यासु स्तोत्रशस्त्ररूपासु स्तुतिषु १मन्दसानः हृष्यन् भवसि
ताः १एताः १शुभ्राः दीप्यमानाः स्तुतयः १वायवे अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छते १तुभ्येत् तुभ्यमेव १प्र
१सिस्त्रते त्वदर्थमेव प्रसरन्ति । १न संप्रत्यर्थे । ता अधुना सेवन्व ॥

शुभ्रं नु ते शुभ्रं वर्धयन्तः शुभ्रं वज्रं बाहोर्दधानाः ।

शुभ्रस्त्वभिन्द्र वावृधानो अस्मे दासीर्विशः सूर्येण सहाः ॥ ४ ॥

शुभ्रम् । नु । ते । शुभ्रम् । वर्धयन्तः । शुभ्रम् । वज्रम् । बाहोः । दधानाः ।

शुभ्रः । त्वम् । इन्द्र । ववृधानः । अस्मे इति । दासीः । विशः । सूर्येण । सहाः ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र १ते तव १शुभ्रं शोभनं १शुभ्रं बलं स्तोत्रैः १वर्धयन्तः १शुभ्रं दीप्तं १वज्रम् आयुधं १नु
क्षिप्रं तव १बाहोर्दधानाः निदधानाः । स्तूयमानो हि इन्द्रः असुरवधाय वज्रमादत्त इतीत्यर्थे^२
आयुधं निदधाना भवामः । १वावृधानः स्तोत्रैः वर्धमानः १शुभ्रः तेजसा युक्तः १त्वं १अस्मे अस्माकं
१दासीः उपक्षपयित्रीः १विशः आसुरीः प्रजाः १सूर्येण सुष्ठु प्रेरकेण । आयुधं हि प्रेरयति त्वं युध्यस्वेति ।
एवंरूपेण बाहोर्निहितेन वज्रेण १सहाः अभिभव ॥ सहतेत्यर्थेन लिङि परस्मैपदम् ॥

गुहां हितं गुह्यं गूळहमप्स्वर्पीवृतं मायिनं क्षियन्तम् ।

उतो अपो द्यां तस्तम्बांसमहन्नाहिं शूर वीर्येण ॥ ५ ॥

गुहां । हितम् । गुह्यम् । गूळहम् । अप्सु । अपिऽवृतम् । मायिनम् । क्षियन्तम् ।

उतो इति । अपः । द्याम् । तस्तम्बांसम् । अहन् । अहिम् । शूर । वीर्येण ॥ ५ ॥

हे व॒शूर इन्द्र व॒गुहा गुहायां व॒हितं निहितं अत एव व॒गुह्यम् अप्रकाश्यं व॒गूळं गूढम् व॒अपीवृत्तं
तिरोहितम् । अत्रैकस्मिन्तिरोधानरूपेऽर्थे पुनरुक्तयस्तिरोधानभूयस्त्वप्रतिपादनपराः । अभ्यासे हि
भूयानर्थो भवति । यथाहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति । तादृशं व॒मायिनं मायाविनमसुरं व॒क्षियन्तं भिव-
सन्तं व॒उतो अपि च व॒अपो व॒द्यां दिवं च व॒तस्तभ्वांसं स्वसामर्थ्येन स्तम्भयन्तम् इत्थंभूतम् व॒अहिम्
अमुरं मेघं वा व॒वीर्येण सामर्थ्यभूतेन वज्रेण व॒अहन् हतवानसि ॥ ‘ हन हिंसागत्योः ’ इत्यस्य लङि
रूपम् ॥ ॥ ३ ॥

स्तवा नु त इन्द्र पू॒र्व्या म॒हान्युत स्तवाम॒ नूत॑ना कृतानि ।

स्तवा वज्रं बा॒ह्नीरु॒शन्तं स्तवा हरी॒ सूर्य॑स्य के॒तू ॥ ६ ॥

स्तव॑ । नु । ते । इन्द्र॑ । पू॒र्व्या । म॒हानि॑ । उ॒त । स्तवा॑म् । नूत॑ना । कृ॒तानि॑ ।

स्तव॑ । वज्र॑म् । बा॒ह्नीः । उ॒शन्त॑म् । स्तव॑ । हरी॒ इति॑ । सूर्य॑स्य । के॒तू इति॑ ॥ ६ ॥

हे व॒इन्द्र व॒पू॒र्व्या पुरा॑तनानि व॒महानि॑ महान्ति व॒ते तव॑ कर्माणि व॒नु क्षिप्रं व॒स्तव॑ स्तवाम् ।
व॒उत॑ अपि च व॒नूत॑ना अधुनातनानि व॒कृतानि॑ कर्माणि व॒स्तवाम् । व॒बा॒ह्नीरु॒शन्तं दी॒प्यमानं॑ व॒वज्रं
व॒स्तव॑ स्तवाम् । किंच व॒सूर्य॑स्य सुष्ठु प्रेरकस्य सुवीर्यस्य वा सूर्यात्मनो वेन्द्रस्य व॒केतू॑ प्रज्ञापकौ
व॒हरी॑ एतन्नामकावश्चौ व॒स्तव॑ स्तवाम् ॥ ‘ एजु स्तुतौ ’ । ‘ तिङां तिङो भवन्ति ’ इत्युत्तमबहुवचनस्य
सम्यग्मैकवचनादेशः । ‘ बहुलं छन्दमि ’ इति शपो लुगभावः ॥

हरी॒ नु त इन्द्र वा॒जय॑न्ता घृ॒तश्रु॑तं स्वा॒रम॑स्वा॒र्ष्टाम् ।

वि स॒म॒ना भूमि॑रप्रथि॒ष्टारं॑स्त॒ पर्व॑तश्चित्सरि॒ष्यन् ॥ ७ ॥

हरी॒ इति॑ । नु । ते । इन्द्र॑ । वा॒जय॑न्ता । घृ॒तऽश्रु॑तम् । स्वा॒रम् । अ॒स्वा॒र्ष्टाम् ।

वि । स॒म॒ना । भूमिः॑ । अ॒प्रथि॑ष्ट । अरं॑स्त । पर्व॑तः । चि॒त् । सरि॑ष्यन् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र व॒वाजय॑न्ता वेगं कुर्वन्तौ ॥ ‘ तत्करोति ’ इति णिच् ॥ व॒ते तव॑ व॒हरी॑ एतन्नामकावश्चौ
व॒घृत॑श्रुतं घृतस्योदकस्य च्यावयितारं व॒स्वारं॑ मेघध्वनिं व॒नु क्षिप्रम् व॒अस्वा॒र्ष्टाम् ॥ स्वरतिः शब्दकर्मा ।
पाकं पचतीतिवत् एकधातुः^१ अनुवादः । लङि रूपम् ॥ व॒सम॑ना समस्थला यद्वा समना सर्वतः व॒वि
व॒अप्रथि॑ष्ट । गर्जनं श्रुत्वा समोपरि वृष्टिर्भवतीति प्रथिताभूत् । तथा व॒पर्व॑तश्चित् मेघोऽपि व॒सरि॑ष्यन्
वर्णार्थमितस्ततो गमिष्यन् व॒अरं॑स्त अरमत ॥ रमतेर्लङि रूपम् ॥

नि पर्वतः साद्यप्रयुच्छन्तसं मातृभिर्वावशानो अक्रान् ।

दूरे पारे वाणीं वर्धयन्त इन्द्रैषितां धमनिं पप्रथन्नि ॥ ८ ॥

नि । पर्वतः । सादि । अप्रयुच्छन् । सम् । मातृभिः । वावशानः । अक्रान् ।

दूरे । पारे । वाणीम् । वर्धयन्तः । इन्द्रैषिताम् । धमनिम् । पप्रथन् । नि ॥ ८ ॥

वअप्रयुच्छन् अप्रमायन् वर्षणे सावधानः वपर्वतः मेघः वनि वपादि नभसि निपण्ण आसीत् ।
वमातृभिः अन्निर्मायमिकाभिर्वाग्भिर्वा वसं ववावशानः सह शब्दं कुर्वाणः वअक्रान् अक्रमीत् । इतस्ततः
संचारमकरोत् ॥ क्रमतेर्लेटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लृक् ॥ वदूरे वपारे अतिदूरेऽन्तरिक्षे
स्थितां ववाणीं माध्यमिकां वाचं वर्धयन्तः स्तोत्रैः समृद्धां कुर्वन्तः स्तोतारो मरुतो वा वइन्द्रेषिताम्
इन्द्रेण प्रेरितां वधमनिं शब्दं कुर्वाणां तां वाचं नितरां वपप्रथन् अप्रथयन् ॥

इन्द्रो मुहां सिन्धुमाशयानं मायाविनं वृत्रमस्फुरन्निः ।

अरेजेतां रोदसी भियाने कनिक्रदतो वृष्णो अस्य वज्रात् ॥ ९ ॥

इन्द्रः । महाम् । सिन्धुम् । आशयानम् । मायाऽविनम् । वृत्रम् । अस्फुरत् । निः ।

अरेजेताम् । रोदसी इति । भियाने इति । कनिक्रदतः । वृष्णः । अस्य । वज्रात् ॥ ९ ॥

बलवान् वइन्द्रो वमहां महान्तं वसिन्धुम् । स्यन्दते इतस्ततः संचरतीति सिन्धुर्मेघः । तम् वआश-
यानं तमधिष्ठाय शयानं वमायाविनं ववृत्रम् असुरम् । यद्वा सिन्धुरदकम् । तदधिष्ठाय शयानं ववृत्रम् ।
वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं वनिः वअस्फुरत् निरहन् । ववृष्णः वर्षकस्य वअस्य इन्द्रस्य वकनि-
क्रदतः शब्दं कुर्वाणात् ववज्रात् वभियाने भयं प्राप्ते वरोदसी द्यावापृथिव्यां वअरेजेताम् अकम्पेताम् ॥
' दाधतिर्दधति ' इत्यादिना कनिक्रदत्शब्दो निपातितः ॥

अरोरवीवृष्णो अस्य वज्रोऽमानुषं यन्मानुषो निजृवीत् ।

नि मायिनो दानवस्य माया अपादयत्पपिवान्तुसुतस्य ॥ १० ॥

अरोरवीत् । वृष्णः । अस्य । वज्रः । अमानुषम् । यत् । मानुषः । निजृवीत् ।

नि । मायिनः । दानवस्य । मायाः । अपादयत् । पपिवान् । सुतस्य ॥ १० ॥

ववृष्णः कामानां वर्षकस्य वअस्य इन्द्रस्य ववज्रः वअरोरवीत् भृशं शब्दमकरोत् । कदेत्यपेक्षा-
यामाह । यत् यदा वअमानुषं मनुष्याणां रहितम् । यद्वा मानुषोऽहं न भवामीत्येवं मन्यमानं तमसुरं
वमानुषः मनुष्याणां हितकारी यद्वा मतिमानिन्द्रः वनिजृवीत् नितरां हिंस्रान् जिघांसतीत्यर्थः ॥ जृवने-
हिंसाकर्मणो लेटि रूपम् ॥ वसुतस्य अभिषुतं सोमं वपपिवान् पीतवान् वमायिनः मायाविनः

‘दानवस्य । दानुर्नाम वृत्रमाता, ‘दानुः शये’ इत्यादिषु दृष्टत्वात् । तस्याः पुत्रस्य वृत्रस्य ‘मायाः वञ्चनानि’^१ ‘नि’^२ अपादयत् न्यपातयत् बबाधेति यावत् ॥ ४ ॥

पिबोपिबेदिन्द्र शूर सोमं मन्दन्तु त्वा मन्दिनः सुतासः ।

पृणन्तस्ते कुक्षी वर्धयन्त्वित्था सुतः पौर इन्द्रमाव ॥ ११ ॥

पिबोऽपिव । इत् । इन्द्र । शूर । सोमम् । मन्दन्तु । त्वा । मन्दिनः । सुतासः ।

पृणन्तः । ते । कुक्षी इति । वर्धयन्तु । इत्था । सुतः । पौरः । इन्द्रम् । आव ॥ ११ ॥

‘शूर बलवान्’ हे ‘इन्द्र’ ‘पिबपिबेत्’^३ अभिपुतमिमं ‘सोमं पिबैव । आदराथैषा वीप्सा । ‘मन्दिनः मदकराः सुतास्तेऽभिपुताः सोमाः’^४ त्वा ‘मन्दन्तु’ त्वां मादयन्तु ॥ मदि स्तुत्यादिषु । व्यस्ययेन परस्मैपदम् ॥ ते सोमाः ‘ते तव’^५ कुक्षी उदरस्योभौ पार्श्वौ ‘पृणन्तः पूरयन्तः सन्तस्त्वां’^६ वर्धयन्तु । ‘इत्था अनेन प्रकारेण’^७ पौरः उदरपूरकः ‘सुतः अभिपुतः सोमः’^८ इन्द्रं त्वाम् ‘आव तर्पयतु ॥ अवते-स्तर्पणार्थस्य लिटि’^९ रूपम् ॥

त्वे इन्द्राप्यभूम विप्रा धियं वनेम ऋतया सपन्तः ।

अवस्यवो धीमहि प्रशस्ति सद्यस्ते रायो दावने स्याम ॥ १२ ॥

त्वे इति । इन्द्र । अपि । अभूम । विप्राः । धियम् । वनेम । ऋतया । सपन्तः ।

अवस्यवः । धीमहि । प्रशस्तिम् । सद्यः । ते । रायः । दावने । स्याम ॥ १२ ॥

हे ‘इन्द्र’ ‘विप्राः मेधाविनो वयं’^१ त्वे त्वयि त्वद्बुद्धये ‘अभूम । अपि सानुनयप्रश्ने वर्तते । ते तव हृदये किं वर्तामहे इति । ‘ऋतया । ऋतं कर्मफलम् । तत्कामनया’^२ ‘सपन्तः त्वां परिचरणाख्येन कर्मणा स्पृशन्तो वयं’^३ ‘धियं त्वद्बुद्धेशेन क्रियमाणं कर्म’^४ ‘वनेम संभजेमहि ॥ ‘वनं पणं संभक्तौ’ । आशीर्लिङि ‘लिङ्याशिष्यङ्’^५ इत्यङ्प्रत्ययः ॥ किंच ‘अवस्यवः त्वत्तो रक्षणमिच्छन्तः’^६ ‘प्रशस्तिम् । शस्तिः शंसनम् । प्रकृष्टं’^७ ‘शंसनं’^८ स्तोत्रं ‘धीमहि त्वयि निदधीमहि । ततः’^९ ‘ते त्वदीयस्य’^{१०} ‘रायः धनस्य’^{११} ‘दावने दानाय पात्रभृताः’^{१२} ‘सद्यः’^{१३} ‘स्याम इदानीं भवेम ॥

स्याम ते त इन्द्र ये त ऊती अवस्यव ऊर्जे वर्धयन्तः ।

शुष्मिन्तमं यं चाकनाम देवास्मे रयिं रासि वीरवन्तम् ॥ १३ ॥

स्याम । ते । ते । इन्द्र । ये । ते । ऊती । अवस्यवः । ऊर्जेम् । वर्धयन्तः ।

शुष्मिन्तमम् । यम् । चाकनाम । देव । अस्मे इति । रयिम् । रासि । वीरवन्तम् ॥ १३ ॥

१. क-ख-ग-च-झ-ण-न-म-व- वचनानि । २. झ-१-पिबपिब । ३. ख-ग-ण-त-थ-म-लङि ।

४. ख-ग-ण-१-प्रकृष्टशंसनम्; च-प्रकृष्टशसनम् । ५. क-झ-म-पात्राभृताः ।

हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३ऊती ऊत्या प्रणयनेन ॥ अवतेः प्राप्त्यर्थस्य क्तिनि रूपम् ॥ ^४ये^१ ^५ते तव^२
^६अवस्यवः रक्षाकामाः ^७ऊर्जं हविलक्ष्णमञ्जं ^८वर्धयन्तः भवन्ति ते^३ तव वयं ^९ते^३ ^{१०}स्याम एवद्धीना
 भवेम । ^{११}देव द्योतमान हे इन्द्र ^{१२}शुष्मिन्तमं दानभोगागार्हतया^३ बलवत्तमं यद्वा शत्रूणां शोषयितृत्तमं
^{१३}यं रथि ^{१४}चाकनाम कामयामहे ॥ कन्तेः कान्त्यर्थस्य यङ्लुगन्तस्य लोटि रूपम् ॥ ^{१५}वीरवन्तं पुत्रपीत्रैः
 सहितं तादृशं ^{१६}रथि ^{१७}अस्मे अस्मभ्यं ^{१८}रासि देहि ॥

रासि क्षयं रासि मित्रमस्मे रासि शर्धे इन्द्र मारुतं नः ।

सजोषसो ये च मन्दसानाः प्र वायवः पान्त्यग्रणीतिम् ॥ १४ ॥

रासि । क्षयम् । रासि । मित्रम् । अस्मे इति । रासि । शर्धेः । इन्द्र । मारुतम् । नः ।

सजोषसः । ये । च । मन्दसानाः । प्र । वायवः । पान्ति । अग्रणीतिम् ॥ १४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२क्षयम् । क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति क्षयो गृहम् । तदस्मभ्यं ^३रासि देहि । तथा
^४मित्रं स्वधायम् ^५अस्मे अस्मभ्यं ^६रासि ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥ ^७मारुतं मरुतां देवविशां संबन्धि
^८शर्धेः बलं ^९नः अस्मभ्यं ^{१०}रासि । एतेन मरुतामप्यागमनं प्रार्थ्यते । ^{११}ये मरुतः ^{१२}सजोषसः सह
 प्रीयमानाः ^{१३}मन्दसानाः^४ मोदमानाः ^{१४}वायवः यज्ञं प्रति गन्तारः सन्तः ^{१५}अग्रणीतिम् अग्रे नीयमानं
 सोमं ^{१६}प्र ^{१७}पान्ति प्रकर्षेण पिबन्ति तेषां शर्धे इति समन्वयः । यद्वा ये च वायवः अग्रे नीयमानं सोमं
 पिबन्ति तेषां वायूनां बलं रासि ॥ वायवः इति पूजायां बहुवचनम् । वायुर्हि सोमस्याग्रपातेति ॥

व्यन्तिवन्तु येपु मन्दसानस्तुपत्सोमं पाहि द्रव्यदिन्द्र ।

अस्मान्त्सु पृत्स्वा तरुत्रावर्धयो द्यां बृहद्भिर्ऋकैः ॥ १५ ॥

व्यन्तु । इत् । नु । येषु । मन्दसानः । तृपत् । सोमम् । पाहि । द्रव्यत् । इन्द्र ।

अस्मान् । सु । पृत्सु । आ । तरुत्र । अवर्धयः । द्याम् । बृहत्भिः । ऋकैः ॥ १५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२येषु तव सहायभूतेषु मरुत्सु ^३मन्दसानः माद्यन् भवसि ते मरुतः ^४नु क्षिप्रं ^५व्यन्तु
 सोमं भक्षयन्तु । ^६इत् एवार्थः^५ । द्रव्यत् ॥ दंहतेरिदं रूपम् ॥ आत्मानं दृढीकुर्वन् त्वं तृपत् तर्पयन्तमिमं
^७सोमं ^८पाहि पिव । ^९तरुत्र शत्रूणां हिंसक हे इन्द्र ^{१०}बृहद्भिः बलवद्भिः ^{११}ऋकैः अर्चनीयैर्मरुद्भिः सहित-
 स्वम् । ^{१२}आ इति चार्थः । तेन अस्मान् ^{१३}द्यां च ^{१४}सु सुष्ठु ^{१५}पृत्सु पशुपुत्रादिभिः^६ अस्मान्
 अस्मत्पालनेन^७ च दिवम् ^{१६}अवर्धयः । यद्वा येषु सोमेषु मन्दसानो मोदमानो भवसि ते सोमा व्यन्तु
 त्वां गच्छन्तु । शोषं पूर्ववत् ॥ ॥ ५ ॥

१. ख-ग-तेन; झ१-ण-त-थ-न-व-ते तव । २. म-तव ते । ३. ख-ग-च-ण-ण१-दानभागागार्हतया;
 झ१-दानाय भोगाय वार्हतया; थ-न-दानाभागागार्हतया । ४. ख-ग-च-ण-ण१-थ-न-मदन्तः; झ१-मन्द-
 सानाः मदन्तः । ५. ख-ग-ण-त-द्वार्थे; झ१-चार्थे; थ-वार्थे । ६. क-झ-पशुपुरोडाशादिभिः; म-
 पुरोडाशादिभिः । ७. क-च-झ-ण१-त-थ-न-व-पालनेन; ख-ग-ण-अस्मान् पालनेन; झ१-सोमपानेन;
 म-पालयते न ।

बृहन्त इन्नु ये ते तरुत्रोक्थेभिर्वा सुममाविवासान् ।

स्तृणानासो बर्हिः पस्त्यावत्वोता इदिन्द्र वाजमगमन् ॥ १६ ॥

बृहन्तः । इत् । नु । ये । ते । तरुत्र । उक्थेभिः । वा । सुमम् । आऽविवासान् ।

स्तृणानासः । बर्हिः । पस्त्यावत् । त्वाऽऊताः । इत् । इन्द्र । वाजम् । अगमन् ॥ १६ ॥

वृत्रं आपद्गस्तारक^१ हे इन्द्र^२ ये पुमांसः^३ सुमं सुखकरं त्वामुक्थैः शस्त्रैः^४ आविवासान् परिचरेयुः ॥ विवासतेल्लेदि अडागमः ॥ ते तव पुमांसः^५ नु क्षिप्रमविलम्बेन बृहन्तः महान्तो भवन्ति । वेति^६ पूरणः । किंच बर्हिः^७ स्तृणानासः वेद्यां बर्हिराच्छादयन्तो ये त्वां परिचरन्ति ते त्वोता इत् त्वया रक्षिताः सन्त एव पस्त्यावत् गृहसहितं^८ वाजम् अन्नम्^९ अगमन् गच्छन्ति ॥

उग्रेष्विन्नु शूर मन्दसानस्त्रिकद्रुकेषु पाहि सोममिन्द्र ।

प्रदोधुवच्छ्रुषु प्रीणानो याहि हरिभ्यां सुतस्य पीतिम् ॥ १७ ॥

उग्रेषु । इत् । नु । शूर । मन्दसानः । त्रिकद्रुकेषु । पाहि । सोमम् । इन्द्र ।

प्रऽदोधुवत् । श्रुषु । प्रीणानः । याहि । हरिभ्याम् । सुतस्य । पीतिम् ॥ १७ ॥

हे शूर बलवन् इन्द्र उग्रेषु उद्गर्हेषु बहुस्तोत्रशस्त्रवत्सु त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नाम-
केत्वाभिप्लविकेष्वहःसु मन्दसानः हृष्यन् सोमं पाहि पिब । ततः प्रीणानः सोमपानेन प्रीतो
भवन् इमश्रुषु लिप्तं सोमं प्रदोधुवत् ॥ 'धृञ् कम्पने' । यङ्लुगन्तस्य शस्त्ररूपम् । पुनः पुनर्थुन्वन्
सुतस्य अभिपुतस्य पीतिं पानमुद्दिश्य हरिभ्यां अन्नाभ्याम् युक्तः सन् याहि गच्छ ॥

धिष्वा शवः शूर येन वृत्रमवाभिन्नदानुमौर्णवाभम् ।

अपावृणोऽर्ज्योतिरार्याय नि सव्यतः सादि दस्युरिन्द्र ॥ १८ ॥

धिष्व । शवः । शूर । येन । वृत्रम् । अवऽअभिन्नत् । दानुम् । और्णऽवाभम् ।

अप । अवृणोः । उज्योतिः । आर्याय । नि । सव्यतः । सादि । दस्युः । इन्द्र ॥ १८ ॥

शूर हे इन्द्र शवः तादृशं बलं धिष्व धारय ॥ दधातेल्लेदि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो
लुक् । 'छन्दस्युभयथा' इति यास आर्धधातुकत्वात् इडागमः ॥ येन बलेन दानुं दानोः^१ पुत्रं
वृत्रम् और्णवाभम् । उर्णवाभिः^२ कीटविशेषः और्णवाभः इत्युच्यते । तमिव अवाभिन्नत् बिभे-
द्विथ । यद्वा और्णः^३ उर्णवाभिः । तदाभं तत्सदृशमित्यर्थः । ततस्तमोरूपस्य हननात् आर्याय कर्मणाम्

१. ख-ण-त-थ-आपद्गस्तारक; ग-तारक । २. श्र १-इदिति; ३. क-ख-ग-च-श्र १-ण १-दनोः ।

४. ख-ऊर्णनाभिः; ग-कूर्णनाभिः; ण-त-थ-कुम्भनाभिः । ५. म-और्णवः ।

अनुष्ठात्रे जनाय कुंसाय राजर्षये वा °ज्योतिः प्रकाशकमादित्यम् °अपावृणोः उद्घाटितवानसि । °दस्युः कर्मणामुपक्षपयिता स वृत्रः °सव्यतः तव सव्यपार्श्वे °नि °पादि त्वया नितरां सन्नो बाधितो वर्तते ॥

सनेम ये तं ऊतिभिस्तरन्तो विश्वाः स्पृध आर्येण दस्यून् ।

अस्मभ्यं तत्त्वाष्टं विश्वरूपमरन्धयः साख्यस्य त्रिताय ॥ १९ ॥

सनेम । ये । ते । ऊतिभिः । तरन्तः । विश्वाः । स्पृधः । आर्येण । दस्यून् ।

अस्मभ्यम् । तत् । त्वाष्टम् । विश्वरूपम् । अरन्धयः । साख्यस्य । त्रिताय ॥ १९ ॥

°सनेम तान् पुरुषान् संभजेम °ये °ते तव °ऊतिभिः पालनैः °विश्वाः °स्पृधः स्पर्धमानाः सर्वा विशः °तरन्तः हिंसन्तः तथा °आर्येण आर्यभावेन °दस्यून् उपक्षपयितृन् हिंसन्तो भवन्ति । °तत् °अस्मभ्यं वशमानय । किं तत् । तदाह । °त्वाष्टं त्वष्टुः सुतं °विश्वरूपम् एतन्नामकमसुरम् °अरन्धयः ॥ ‘रध्यतिर्वशगमने’ ॥ वशमानयः । यद्वा तमसुरमवधीः ॥ ‘रध हिंसासंराद्धयोः’ । ‘रधिजभोरचि’ इति नुम् ॥ इन्द्रस्वाष्टमवधीदित्ययमर्थस्तैत्तिरीयके ‘विश्वरूपो वै त्वाष्टः’ (तै. सं. २. ५. १. १) इत्यत्र महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितः । किंच °साख्यस्य सखिभावस्यानुपालनाय °त्रिताय महर्षये वशमानयः । यद्वा सनेम ते वयं प्रवृद्धा भवेम ये वयं तव रक्षाभिः स्पर्धमानाः प्रजा दस्यूश्च तरन्तोऽतिक्रामन्तो भवेम ॥ सनेम इति वृद्धयर्थः आयुदात्तः । ‘यथा सनेम मित्रावरुणा सनन्तः’ (ऋ. सं. ७. ५२. १) इति । सकर्मकश्चेत् मध्योदात्तः । ‘सनेम वाजं तव’ (ऋ. सं. ८. ६१. ४) इति ॥ तरन्तः । ‘तृ वृवनतरणयोः’ । शतरि रूपम् । संज्ञावचनश्चेदन्तोदात्तः । यथा ‘तरन्त इव मंहना’ (ऋ. सं. ५. ६१. १०) इति ॥

अस्य सुवानस्य मन्दिनस्त्रितस्य न्यर्बुदं वावृधानो अस्तः ।

अवर्तयत्सूर्यो न चक्रं भिनद्वलमिन्द्रो अङ्गिरस्वान् ॥ २० ॥

अस्य । सुवानस्य । मन्दिनः । त्रितस्य । नि । अर्बुदम् । ववृधानः । अस्त्रित्यस्तः ।

अवर्तयत् । सूर्यः । न । चक्रम् । भिनत् । वलम् । इन्द्रः । अङ्गिरस्वान् ॥ २० ॥

°मन्दिनः °अस्य मदकरमिमं °सुवानस्य सुतवतः °त्रितस्य तीर्णतमस्कस्य महर्षेरर्थं °वावृधानः सोमेन वर्धमान इन्द्रः °अर्बुदम् । अम्वूनि ददातीत्यर्बुदो मेघः । अनुस्वारस्य रेफश्छान्दसः । यद्वा नामैतत् । अर्बुदाख्यमसुरं °नि °अस्तः ॥ ‘स्तृ हिंसायाम्’ इत्यस्य लङि तिपि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लृक् । गुणे कृते हल्ङ्यादिना तिलोपः ॥ नितरामवधीत् । ‘महान्तं चिदर्बुदं नि क्रमीः पदा’ (ऋ. सं. १. ५१. ६) इत्यादिषु अर्बुदवधः स्पष्टमुक्तः । किंच °अङ्गिरस्वान् अङ्गिरोभिः सहितः °इन्द्रः °अवर्तयत् असुरहननार्थं वज्रमभ्रामयत् । °सूर्यो °न । यथा सूर्यः °चक्रं भ्रामयति

तद्वत् । यद्वा यस्मादसुराद्विया सूर्यः स्वकीयं रथचक्रं नावर्तयत्^१ । निषेधार्थीयोऽत्र नकारः । वर्तयितुं नाशकत् तं^२ ष्वलं पणीनां प्रभुमसुरं^३ ष्विभनत् वज्रेणाभिनत्^४ । यद्वा द्विचक्रो हि पूर्वं सूर्यस्य रथः । तस्य एकं चक्रमिन्द्रेणापहृतम् ॥ सूर्य इति 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्येकवचनस्य सुः ॥ सूर्यस्य संबन्ध्यापहृतं तदेकं चक्रमवर्तयत् । रक्षोहननार्थमश्रामयत् । तेन चक्रेण वलमभिनच्च । नश्वार्थे ॥

अहर्गणेपु माध्यंदिनसवनेपु तायमानरूपेषु अच्छावाकस्य अहरहः शस्यसंज्ञकम् 'अभितष्टेव' इति सूक्तम् । 'नूनं सा ते' इत्येषा तस्यान्ते शंसनीया । सूत्रितं च—'नूनं सा त इत्यन्तमुत्तमम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ २१ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्ष । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ २१ ॥

हे इन्द्र या दक्षिणा । दक्षमुत्साहनं करोतीति दक्षिणा । स्तोतृभ्यो देया ष्वते त्वत्संबन्धिनी मघोनी धनवती^१ जरित्रे^२ स्तोत्रे^३ वरं श्रेष्ठमभिमतमर्थं नूनं^४ प्रति दुहीयत् इदानीं प्रतिदोषिध संपादयतीत्यर्थः । तादृशीं दक्षिणां स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं शिक्ष प्रयच्छ । किंच भगः भजनीयस्त्वं माति धक् ॥ दहेर्दानार्थस्य लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेलुक् ॥ नः अस्मान् अतिक्रम्यान्धेभ्यो दक्षिणां मा दाः । प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो दीयतामित्यर्थः । यद्वा नोऽस्माकं कामान् मा धक् मा धाक्षीः अपेक्षितफलदानेन पूरयेत्यर्थः । सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः सन्तो वयं विदथे अस्मिन्यज्ञे बृहत् प्रभूतं स्तोत्रं वदेम त्वामुद्दिश्य ब्रवाम । अत्र 'सा ते प्रतिदुग्धाम्' इति प्रकृत्य 'वीरो वीरयत्यभिजान् वेतेर्वा स्याद्वनिकर्मणो वीरयतेर्वा' (निरु. १. ७) इत्यन्तं निरुक्तमनुसंधेयम् ॥ ६ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'यो जातः' इति पञ्चदशचं प्रथमं सूक्तं गार्ग्यमदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् ॥ संसंव निष्केवल्ये निविद्वानीयस्य पुरस्तात् 'यो जात एव' इति सूक्तं^५ शंसेत् । 'यदि पर्यायान्' इति खण्डे सूत्रितं—'यो जात एवेति निष्केवल्ये' (आश्व. श्रौ. ६. ६) इति । आभिप्लविके तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये 'यो जात एव' इति निविद्वानीयम् । सूत्रितं च—'तृतीयस्य ध्ययमा यो जात एवेति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । विश्वजिति माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणः स्वशस्त्रे प्राकृतात् सूक्तात्पूर्वं 'यो जातः' इति सामसूक्तं शंसेत् । 'विश्वजितोऽग्निं नरः' इति खण्डे सूत्रितं—'सत्रा मदासो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । अग्निष्टिष्केवल्ये^६ निविद्वानमिदम् । 'इयेनाजिराभ्याम्' इति खण्डे सूत्रितं—'तिष्ठा हरी इति यो

१. ण-थ-म-आवर्तयत् । २. ण-थ-'वज्रेणाभिनत्' नास्ति; ख-ग-म-तेन वज्रेणाभिनत् । ३. क-धनवती धनवते; झ-म-व-धनवती सा दक्षिणा धनवती धनवते । ४. क-ख-ग-झ-म-व-सूक्तं शंस्येत; झ१-शंसत्; ण-थ न-शंस्येत । ५. च-झ१-ण१-थ-माध्यंदिनः; न-व-माध्यंदिने । ६. क-झ-अग्निनि०; ख-ग-च-ण१-अतिषु नि०; झ१-आतिषु नि०; ण-थ-न-अग्निषु नि०; त-व-अग्निषु नि०; म-अतिनि० ।

जात एवेति मध्यंदिनः^१ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । महाव्रते निष्केवल्ये ' यो जात एव ' इति सूक्तम् । ' ऊरू ' इति खण्डे सूत्रितं—' वने न वा यो न्यधायि चाकन् यो जात एव प्रथमो मनस्वान् ' (ऐ. आ. ५. ३. १) इति । अत्रेतिहासो बृहदेवतायामुक्तः—' संयुज्य तपसात्मानमैन्द्रं बिभ्रन्महद्गुः । अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥ तमिन्द्र इति मत्वा तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ । धुनिश्च चुमुरिश्चोभौ सायुधावभिपेततुः ॥ विदित्वा स तयोर्भावमृषिः पापं चिकीर्षतोः । यो जान इति सूक्तेन कर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत् ' (बृहदे. ४. ६६-६८) ॥ अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति । पुरा किल इन्द्रादयो वैन्ययज्ञं समाजग्मुः । गृत्समदोऽपि तत्रागत्य सदस्यासीत् । दैत्याश्चेन्द्रजिघांसया तत्र समागमन् । तान् दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद्गृत्समदाकृतिः । स च गृत्समदो वैन्येन पूजितो यज्ञवाटान्निरगच्छत् । निर्गच्छन्तं तमृषिं दृष्ट्वा अयमेवेन्द्र इति मन्यमानास्तमसुराः परिवव्रुः । नाहमिन्द्रस्तुच्छः किंत्वेवंगुणोपेतः स इत्यनेन सूक्तेन तान् प्रत्युवाच ॥ अपरे त्वेवं कथयन्ति । गृत्समदस्य यज्ञे प्रविष्टमेकाकिनमिन्द्रं ज्ञात्वासुराः परिवव्रुः । स इन्द्रो गृत्समदरूपेण यज्ञवाटान्निरगत्य स्वर्गं जगाम । ततोऽसुरा इन्द्रो विलम्बित इत्यन्तः प्रविश्य गृत्समदं दृष्ट्वा पूर्वमेव गृत्समदो गतः अयं त्विन्द्रोऽस्मद्भयात् गृत्समदरूपेणास्ते इति तं जगृहुः । स तान् नाहमिन्द्रोऽयमित्यनेन सूक्तेन प्रत्युवाच । अयमेवार्थो महाभारते प्रपञ्चितः ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत् ।

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना स जनाम इन्द्रः ॥ १ ॥

यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । क्रतुना । परिऽअभूषत् ।

यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेताम् । नृम्णस्य । मह्ना । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । ऽजनासः जना हे असुराः ऽयो ऽजात एव जायमान एव^२ सन् ऽप्रथमः देवानां प्रधानभूतः ऽमनस्वान् मनस्विनामग्नयः ऽदेवः द्योतमानः सन् ऽक्रतुना वृत्रवधादिलक्षणेन स्वकीयेन कर्मणा ऽदेवान् सर्वान् यागदेवान् ऽपर्यभूषत् रक्षकत्वेन^३ पर्यग्रहीत् ॥ ' भूप अलंकारे ' । भूवादिः लङि रूपम् ॥ यद्वा सर्वानन्यान्देवान्पर्यभूषत् पर्यभवत् अत्यक्रामत् ॥ अस्मिन्^४ पक्षे भवते-व्यत्ययेन कसः^५ । ' श्र्युक्तः किति ' इति इट्प्रतिषेधः ॥ ऽयस्य इन्द्रस्य ऽशुष्मात् शरीरात् बलात् ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽअभ्यसेताम् अबिभीताम् ॥ ' भ्यस भये ' । अनुदात्तेत् । ' भ्यस भयवेपनयोः ' (निरु. ३. २१) इति नेरुक्ताः ॥ अभ्यसेतामवेपतां वा । तथा च मन्त्रान्तरम्—' इमे चित्तव मन्यवे वेपते भियसा मही ' (ऋ. सं. १. ८०. ११) इति । ऽनृम्णस्य सेनालक्षणस्य बलस्य ऽमह्ना महत्वेन युक्तः ऽसः ऽइन्द्रः नाहमिति ॥ अत्र निरुक्तं—' यो जायमान एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्पर्यगृह्णात्पर्यरक्षदत्यक्रामदिति वा यस्य बलात् द्यावापृथिव्यावप्यबिभीतां नृम्णस्य मह्ना बलस्य महत्वेन स जनास इन्द्र इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता ' (निरु. १०. १०) इति ॥

१. च-झ१-ण१-माध्यंदिनः; थ-न-म-व-माध्यंदिने । २. झ१-ण-त-थ-न-व-एव नास्ति । ३. क-झ-ण-त-थ-न-म-व-रक्षत्वेन; झ१-रक्षत्वेन । ४. ख-ग-अस्मिन्यज्ञे प्रवृत्तव्यत्ययेन कसः; ण-त-थ-अस्मिन्यज्ञे प्रत्यये व्यत्ययेन कसः; म-अस्मिन्यज्ञे पवत्वर्यत्ययेन च सः । ५. ख-ग-च-ण-ण१-त-थ-न-व-जात ।

यः पृथिवीं व्यथमानामदहत् पर्वतान्प्रकुपितां अरम्णात् ।

यो अन्तरिक्षं विममे वरीयो यो द्यामस्तभ्रात्स जनास इन्द्रः ॥ २ ॥

यः । पृथिवीम् । व्यथमानाम् । अदहत् । यः । पर्वतान् । प्रकुपितान् । अरम्णात् ।

यः । अन्तरिक्षम् । विममे । वरीयः । यः । द्याम् । अस्तभ्रात् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ २ ॥

हे जनाः । यः इन्द्रः । व्यथमानां चलन्तीं । पृथिवीम् । अदहत् शर्करादिभिर्दहामकरोत् ॥ ' दह दहि वृद्धौ ' ॥ यः च प्रकुपितान् इतस्ततश्चलितान् पक्षयुक्तान् पर्वतान् अरम्णात् नियमितवान् स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान् ॥ अरम्णात् । ' रमु क्रीडायाम् ' । अन्तर्भावितण्यर्थस्य व्यत्ययेन भ्राप्रत्ययः ॥ यः च वरीयः उरुतमम् अन्तरिक्षं विममे निर्ममे विस्तीर्णं चकारित्यर्थः । यः च द्यां दिवम् अस्तभ्रात् तस्तम्भ^१ निरुद्धामकरोत् ॥ ' स्तम्भु रोधने^२ ' इति सौत्रो धातुः ॥ यसः एव इन्द्रः नाहमिति ॥

यो हत्वाहिमरिणात्सु सिन्धून्यो गा उदाजदपधा वलस्य ।

यो अश्मनोरन्तरग्निं जजानं संवृक्समत्सु स जनास इन्द्रः ॥ ३ ॥

यः । हत्वा । अहिम् । अरिणात् । सु । सिन्धून् । यः । गाः । उदाजत् । अपधा । वलस्य ।

यः । अश्मनोः । अन्तः । अग्निम् । जजानं । सम्वृक् । समत्सु । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ३ ॥

यः । अहिं मेघं हत्वा मेघहननं कृत्वा । सस सर्पणशीलाः । सिन्धून् स्यन्दनशीला अपः । अरिणात् प्रेरयत् । यद्वा सस गङ्गायमुनाद्या मुख्या नदीररिणात् ॥ ' रीड् स्वणे^३ ' । क्रयादिः ॥ यः च वलस्य वलनामकस्यासुरस्य अपधा तत्कर्तृकाग्निरोधान्निरुद्धाः । गाः । उदाजत् निरगमयत् ॥ अपधा । अपपूर्वाहधातेः ' आतश्चोपसर्गे ' (पा. सू. ३. ३. १०६) इति भावे अङ्प्रत्ययः । ' सुपां सुलुक् ' इति पञ्चम्या आकारः ॥ यः च अश्मनोः । अश्रुते व्याप्त्यन्तरिक्षमिरयश्मा मेघः । अत्यन्तमृदुरूपयोर्मेघयोः । अन्तः मध्ये वैद्युतम् । अग्निं जजान उत्पादयामास । यश्च समत्सु । संभक्षयन्ति योद्धृणामायुपीति समदः संग्रामाः । तेषु संवृक् भवति ॥ वृणक्तेऽहिसार्थस्य क्विप् रूपम् ॥ यसः इन्द्रः नाहमिति ॥

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ।

श्मन्नीव यो जिगीवां लक्षमादर्यः पुष्टानि स जनास इन्द्रः ॥ ४ ॥

येन । इमा । विश्वा । च्यवना । कृतानि । यः । दासम् । वर्णम् । अधरम् । गुहा । अकुरित्यकः ।

श्मन्नीव । यः । जिगीवान् । लक्षम् । आदत् । अर्यः । पुष्टानि । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ज्ञ-ण-ण-त-थ-न-म-व-स्तम्भनिरुद्धामकरोत् । २. झ-ण-ण-थ-न-व-निरुद्धे । ३. च-प्रस्त्रवणे; ण ण-त-थ-न-व-श्रवणे । ४. ख-ग-म-संवृक् । वृणक्ति हिनस्ति शत्रूनि सन्वृणक्ति ।

येन इन्द्रेण वृद्धमा इमानि विश्वा^१ वयवना नश्वराणि भुवनानि कृतानि स्थिरीकृतानि ।
 यः च दासं वर्णं शूद्रादिकम् । यद्वा दासमुपक्षपयितारम् । अधरं निकृष्टमसुरं गुहा गुहायां
 गूढस्थाने नरके वा अकः अकार्पात् ॥ करोतेर्लुङि ' मन्त्रे घसं ' इत्यादिना च्लेर्लुङि रूपम् ॥ ' लक्षं
 लक्ष्यं जिगीवान् ॥ ' जि जये ' । कसौ ' सन्लिटोर्जेः ' इति अभ्यासादुत्तरस्य क्त्वम् । दीर्घ-
 छान्दसः ॥ जितवान् । यः अर्यः अरेः ॥ पष्ठ्येकवचने छान्दसो यणादेशः ॥ शत्रोः संबन्धीनि पुष्टानि
 समृद्धानि आदत् आदत्ते । तत्र दृष्टान्तः । श्वघ्नीव । श्वभिर्मुग्गान् हन्तीति श्वघ्नी व्याधः । यथा
 व्याधो जिघृक्षितं^२ मृगं परिगृह्णाति तद्वत् ॥

यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम् ।

सो अर्यः पुष्टीर्विजइवा मिनाति श्रदस्मै धत्त स जनास इन्द्रः ॥ ५ ॥

यम् । स्म । पृच्छन्ति । कुह । सः । इति । घोरम् ।

उत । ईम् । आहुः । न । एषः । अस्ति । इति । एनम् ।

सः । अर्यः । पुष्टीः । विजः इव । आ । मिनाति ।

श्रत् । अस्मै । धत्त । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ५ ॥

अपश्यन्तो जनाः घोरं शत्रूणां घातकं यं पृच्छन्ति स्म कुह सेति । स इन्द्रः कुत्र वर्तते
 इति ॥ सेति । ' सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ' इति सोर्लोपे गुणः ॥ न कचिदसौ तिष्ठतीति मन्यमाना
 जनाः एनम् इन्द्रम् आहुः एषः इन्द्रः न अस्तीति । तथा च मन्त्रः^३—' नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व
 आह ' (ऋ. सं. ८. १००. ३) इति । ईम् इति पूरणः । सः इन्द्रः विजइव । इवशब्द एवार्थः ।
 उद्वेजक एव सन् अर्यः अरेः संबन्धीनि पुष्टीः पोषकाणि गवाश्वादीनि धनानि आ मिनाति सर्वतो
 हिनस्ति ॥ ' मीङ् हिंसायाम् ' । ' मीनातेर्निगमे ' इति ह्रस्वः ॥ तस्मात् श्रदस्मै इन्द्राय धत्त ।
 स इन्द्रोऽस्तीति विश्वासमत्र कुरुत । यद्यप्यसौ विशेषतोऽस्माभिर्न दृश्यते तथापि अस्तीति विश्वासं
 कुरुत । एवं निर्धारणीयमहिमोपेतः^४ सः इन्द्रः नाहमिति ॥ ॥ ७ ॥

यो रधस्य चोदिता यः कृशस्य यो ब्रह्मणो नार्धमानस्य कीरेः ।

युक्तग्राव्णो योऽविता सुशिश्रः सुतसोमस्य स जनास इन्द्रः ॥ ६ ॥

यः । रधस्य । चोदिता । यः । कृशस्य । यः । ब्रह्मणः । नार्धमानस्य । कीरेः ।

युक्तग्राव्णः । यः । अविता । सुशिश्रः । सुतसोमस्य । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ६ ॥

१. ख-ग-ण१-फ-विश्वा विश्वानि; च-विश्वानि । २. ख-ग-च-झ१-ण१-फ-जिघृक्षन्तम्; ण-त-थ-न-व-
 जिघृक्षतम् । ३. ख-ग-च-झ-मन्त्रैः; झ१-त-थ-व-मन्त्रे । ४. ख-ग-च-झ१-ण-ण-१-थ-न-व-निर्धारण-
 महिमोपेतः ।

यो यधस्य ॥ 'रध हिंसासंराद्धयोः' ॥ समृद्धस्य चोदिता धनानां प्रेरयिता भवति ।
 यः^१ च कृशस्य च^२ दरिद्रस्य च यः च नाधमानस्य ॥ 'नाष्ट नाष्ट याश्चोपतापैश्चर्याक्षीः पु' ॥ याच-
 मानस्य करीरेः ॥ करोतेः कीर्तयतेर्वा ॥ स्तोतुः ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य च धनानां प्रेरयिता । यः च
 सुशिप्रः शोभनहनुः सुशीर्षको वा सन् युक्तप्राणः अभिपवार्थमुद्यतप्राणः सुतसोमस्य अभिपुत-
 सोमस्य यजमानस्य अविता रक्षिता भवति सः एव इन्द्रः नाहमिति । ब्रह्मशब्दस्य स्वन्नपरस्वे
 द्यायुदात्तता स्यात् यथा 'ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरम्' (क. सं. ३. ८. २) इति । अयं त्वन्तो-
 दात्तः पठ्यत इति नाज्ञपरः ॥

यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथासः ।

यः सूर्यं य उपसं जजान यो अपां नेता स जनास इन्द्रः ॥ ७ ॥

यस्य । अश्वासः । प्रदिशि । यस्य । गावः । यस्य । ग्रामाः । यस्य । विश्वे । रथासः ।

यः । सूर्यम् । यः । उपसम् । जजान । यः । अपाम् । नेता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ७ ॥

यस्य सर्वान्तर्यामितया वर्तमानस्य प्रदिशि प्रदेशनेऽनुशासने अश्वासः अश्वा वर्तन्ते । यस्य
 अनुशासने गावः । यस्य अनुशासने ग्रामाः । प्रसन्तेऽत्रेति ग्रामा जनपदाः । यस्य आज्ञायां
 विश्वे सर्वे रथासः रथा वर्तन्ते । यः च वृत्रं हत्वा सूर्यं जजान जनयामास । यः च उपसम् ।
 तथा मन्त्रः—'जजान सूर्यमुपसं सुदंसाः' (क. सं. ३. ३२. ८) इति । यः च मेघभेदनद्वारा
 अपां नेता प्रेरकः सः इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

यं क्रन्दसी संयती विह्वयेते परेऽवर उभया अमित्राः ।

समानं चिद्रथमातस्थिवांसा नाना हवेते स जनास इन्द्रः ॥ ८ ॥

यम् । क्रन्दसी इति । संयती इति समुयती । विह्वयेते इति विह्वयेते ।

परे । अवर । उभयाः । अमित्राः ।

समानम् । चित् । रथम् । आतस्थिवांसा ।

नाना । हवेते इति । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ८ ॥

यं क्रन्दसी रोदसी शब्दं कुर्वाणे मानुषी देवी च द्वे सेने वा संयती परस्परं संगच्छन्त्यौ
 यमिन्द्रं विह्वयेते स्वरक्षार्थं विविधमाह्वयतः । परे उत्कृष्टाः अवर अधमाश्च उभयाः उभयविधाः
 अमित्राः^२ शत्रवः यमाह्वयन्ति^१ । समानम् इन्द्ररथसदृशं रथम् आतस्थिवांसा आस्थितौ द्वौ रथिनौ
 तमेवेदं नाना पृथक् पृथक् हवेते आह्वयेते । यद्वा समानमेकरथमारूढाविन्द्राग्नी हवेते यज्ञार्थं यज-
 मानैः पृथगाह्वयेते तयोरन्यतरः सः इन्द्रः नाहमिति ॥

यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनासो यं युध्यमाना अवसे हवन्ते ।

यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत्स जनास इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्मात् । न । ऋते । विजयन्ते । जनासः । यम् । युध्यमानाः । अवसे । हवन्ते ।

यः । विश्वस्य । प्रतिमानम् । बभूव । यः । अच्युतच्युत् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्मात् ऋते जनासः जनाः न विजयन्ते विजयं न प्राप्नुवन्ति । अतः युध्यमानाः युद्धं कुर्वन्ना जनाः अवसे स्वरक्षणाय यम् इन्द्रं हवन्ते आह्वयन्ति । ययः च विश्वस्य सर्वस्य जगतः प्रतिमानं प्रतिनिधिः बभूव । ययः च अच्युतच्युत् अच्युतानां क्षयरहितानां पर्वतादीनां व्यावयिता सः इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

यः शश्वतो महेनो दधानानमन्यमानाञ्छवी जघान ।

यः शर्धते नानुददाति शृध्यां यो दस्योर्हन्ता स जनास इन्द्रः ॥ १० ॥

यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् । अमन्यमानान् । शर्वी । जघान ।

यः । शर्धते । न । अनुददाति । शृध्याम् । यः । दस्योः । हन्ता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १० ॥

ययः महि महत् एनः पापं दधानान् शश्वतः बहून् अमन्यमानान् आत्मानमजानत इन्द्रमपूजयतो वा जनान् शर्वा । शृणाति शत्रून्नेनेति शस्त्रैः । तेनायुधेन जघान ॥ हन्तेर्लिङि रूपम् ॥ ययः च शर्धते उत्साहं कुर्वते अनात्मज्ञाय जनाय शृध्याम् उत्साहनीयं कर्म नानुददाति न प्रयच्छति ॥ अनुपूर्वात् 'डुदाष् दाने' जौहोत्यादिकः । 'अभ्यस्तानामादिः' इति 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । ययः च दस्योः उपक्षपयितुः शत्रोः हन्ता घातकः सः इन्द्रः इत्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दत् ।

ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः । शम्बरम् । पर्वतेषु । क्षियन्तम् । चत्वारिंश्याम् । शरदि । अनुऽअविन्दत् ।

ओजायमानम् । यः । अहिम् । जघान । दानुम् । शयानम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ११ ॥

ययः पर्वतेषु क्षियन्तम् इन्द्रभिया बहून् संवत्सरान् प्रच्छन्नो भूत्वा पर्वतगुहासु निवसन्तं शम्बरम् एतन्नामकं मायाविनमसुरं चत्वारिंश्यां शरदि चत्वारिंशे संवत्सरे अन्वविन्दत् अन्विष्यालभत । लब्ध्वा च ययः ओजायमानम् ॥ 'कर्तुः वयङ् सलोपश्च', 'ओजसोऽप्सरसो नित्यम्' (पा. सू. ३. १. ११. २) इति सकारलोपः ॥ बलमाचरन्तम् अहिम् आहन्तारं दानुं दानवं शयानं शम्बरमसुरं जघान हतवान् सः इन्द्रः नाहमिति ॥

यः सप्त॑रश्मि॒वृष॑भस्तुविष्मान्वासृज॑त्सर्त॒वे सप्त॑ सिन्धून् ।

यो रौहि॑णमस्फुर॒द्रव॑ज्राहु॒र्द्यामा॑रोह॒न्तं स ज॑नाम् इन्द्रः ॥ १२ ॥

यः । सप्त॑रश्मिः । वृष॑भः । तुविष्मान् । अव॑सृजत् । सर्त॒वे । सप्त॑ । सिन्धून् ।

यः । रौहि॑णम् । अस्फुर॑त् । वज्र॑द्राहुः । द्याम् । आ॒सरोह॑न्तम् । सः । ज॒ना॒सः । इन्द्रः ॥ १२ ॥

यः । सप्त॑रश्मिः सप्तसंख्याकाः पर्जन्या रश्मयो यस्य । ते च रश्मयः^१ ' वराहवः स्वतपसो विद्युन्महसो धूपयः श्वापयो गृहमेधाश्चेत्येते ये चेमेऽग्निमिविद्विपः पर्जन्याः सप्त पृथिवीमभिवर्षन्ति वृष्टिभिः ' (तै. आ. १. ९. ४-५) इति तैत्तिरीयारण्यके ह्याज्ञाताः । वृषभः वर्षकः । तुविष्मान् वृद्धिमान् बलवान् वा । सप्त सर्पणस्वभावान् । सिन्धून् अपः^२ । सर्तवे सरणाय । अवासृजत् अवसृष्टवान् । यद्वा गङ्गाद्याः सप्त मुख्या नदीरसृजत् । यः च वज्रबाहुः सन् द्यां दिवम् आरोहन्तं रौहिणम् असुरम् अस्फुरत् जघान ॥ ' स्फुर स्फुरणे ' । तुदादिः ॥

द्यावा॑ चिदस्मै पृथि॒वी न॑मेते शुष्मा॑च्चिदस्य पर्व॒ता भ॑यन्ते ।

यः सोम॑पा नि॒चितो॑ वज्र॑बाहुर्यो वज्र॑हस्तः स ज॑नाम् इन्द्रः ॥ १३ ॥

द्यावा॑ । चि॒त् । अ॒स्मै । पृथि॒वी इति । न॑मेते॒ इति । शुष्मा॑त् । चि॒त् । अ॒स्य । पर्व॒ताः । भ॑यन्ते ।

यः । सोम॑ऽपाः । नि॒ऽचितः । वज्र॑द्राहुः । यः । वज्र॑हस्तः । सः । ज॒ना॒सः । इन्द्रः ॥ १३ ॥

अस्मै इन्द्राय द्यावा पृथिवी ॥ इतरेतरापेक्षया द्विवचनं ' प्र मित्रयोर्वरुणयोः ' (ऋ. सं. ७. ६६. १) इतिवत् ॥ नमेते स्वयमेव प्रह्वीभवतः ॥ ' णमु प्रह्ववे ' । कर्मकर्तरि ' न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ' इति यकः प्रतिषेधः ॥ चि॒त् अपि च अस्य इन्द्रस्य शुष्मात् बलात् पर्वताः भयन्ते बिभ्यति । यः सोमपाः सोमस्य पाता निचितः सर्वैः । यद्वा अन्येभ्योऽपि देवेभ्यो दृडाङ्गः । वज्रबाहुः वज्रसदृशबाहुः । यः च वज्रहस्तः वज्रयुक्तः । सः इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

यः सु॒न्वन्त॑मव॒ति यः प॑च॒न्तं यः शंस॑न्तं यः श॒शमा॑नमु॒ती ।

यस्य॑ ब्रह्म॒ वर्ध॑नं यस्य॑ सोमो॒ यस्ये॑दं राधः॒ स ज॑नाम् इन्द्रः ॥ १४ ॥

यः । सु॒न्वन्त॑म् । अव॒ति । यः । प॑च॒न्तम् । यः । शंस॑न्तम् । यः । श॒शमा॑नम् । उ॒ती ।

यस्य॑ । ब्रह्म॒ । वर्ध॑नम् । यस्य॑ । सोमः॒ । यस्य॑ । इ॒दम् । राधः॒ । सः । ज॒ना॒सः । इन्द्रः ॥ १४ ॥

यः सु॒न्वन्तं सोमा॑भिपवं कुर्वन्तं यजमानम् अवति रक्षति । यः च पुरोडाशादीनि हवींषि पचन्तं यः च उ॒ती ऊ॒तये ॥ ' सुपां सुलुक् ' इति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । स्वरक्षायै शस्त्राणि

वशंसन्तं वयः च वशमानम् अवति स्तोत्रं कुर्वाणं रक्षति । वग्रहं परिवृढं स्तोत्रं वयस्य
वर्धनं वृद्धिकरं भवति । तथा वयस्य वसोमः वृद्धिहेतुर्भवति । वयस्य च वृद्धम् असदीयं वराधः
पुरोडाशादिलक्षणमन्नं वृद्धिकरं भवति । वसः वृद्धः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

यः सुन्वते पचते दुध्र आ चिद्वाजं दर्दपि स किलासि सत्यः ।

वयं त इन्द्र विश्वहं प्रियासः सुवीरासो विदथमा वदेम ॥ १५ ॥

यः । सुन्वते । पचते । दुध्रः । आ । चित् । वाजम् । दर्दपि । सः । किल । असि । सत्यः ।

वयम् । ते । इन्द्र । विश्वहं । प्रियासः । सुवीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥ १५ ॥

इदानीमपि साक्षात्कृतमिन्द्रं प्रति ब्रूते । हे इन्द्र वयः दुध्रः दुर्धरः सन् सुन्वते सोमाभिपर्व
कुर्वते पुरोडाशादिहवींषि पचते यजमानाय वाजम् अन्नं बलं वा आ दर्दपि भृशं प्रापयसि वसः
तादृशस्त्वं वसत्यः यथार्थभूतः असि न पुनर्नास्तीति बुद्धियोग्योऽसि । किल इति प्रसिद्धौ । ते
तव प्रियासः सुवीरासः कल्याणपुत्रपौत्राः सन्तः वयं विश्वह सर्वेष्वहः सु विदथं स्तोत्रम्
आ वदेम ब्रूयाम ॥ ॥ ९ ॥

‘ ऋतुर्जनित्री ’ इति त्रयोदशचं द्वितीयं सूक्तं गात्स्मदम् । ‘ ऋतुः सप्तानान्या त्रिष्टुप् ’ इत्यनु-
क्रमणिका । ‘ अस्मभ्यं तद्रसो ’ इति त्रयोदशी त्रिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः । इन्द्रो
देवता । उक्थ्ये तृतीयसवने अच्छावाकशस्त्रेऽस्य सूक्तस्य विनियोगः । सूत्रितं च—‘ ऋतुर्जनित्री नू
मर्तो भवा मित्रः ’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । दशरात्रे षष्ठेऽहन्यपि तृतीयसवने अच्छावाकशस्त्रे
एतत्सूक्तम् । ‘ ऋतुर्जनित्रीति निर्यान्वैकाहिकानि ’ (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति सूत्रितम् ॥

ऋतुर्जनित्री तस्या अपस्परि मक्षू जात आविशद्यासु वर्धते ।

तदाहना अभवत्पिप्युषी पर्योऽंशोः पीयूषं प्रथमं तदुक्थ्यम् ॥ १ ॥

ऋतुः । जानित्री । तस्याः । अपः । परि । मक्षू । जातः । आ । अविशत् । यासु । वर्धते ।

तत् । आहनाः । अभवत् । पिप्युषी । पर्यः । अंशोः । पीयूषम् । प्रथमम् । तत् । उक्थ्यम् ॥ १ ॥

वृद्धः वर्षाख्यः कालः जनित्री सोमस्य जनयित्री जननी भवति । तस्याः परि तस्या
जनन्याः सकाशात् जातः सोमः अपः उदकानि मक्षू शीघ्रम् आविशत् । यासु अप्सु सोमः
वर्धते ता अविशदित्यन्वयः । तस्मादप्सु प्रविष्टत्वात् सोमः आहनाः आहन्तव्योऽभियोग्यो भवति ।
आहनाः इति सकारान्तमिदं पदम् । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ ये ते मदा आहनसो विहायसः ’ (ऋ.
सं. ९. ७५. ५) इति । या च अंशुरूपं सोमलता पयः सारभूतं पिप्युषी वर्धयन्ती अभवत् ॥
प्यायतेर्लिटि कसौ ‘ लिङ्यङोश्च ’ इति पीभावः । वसोः संप्रसारणम् । ‘ उगितश्च ’ इति ङीप् ॥
अंशोः तस्याः सोमलतायाः पीयूषं रसभूतं पयः उक्थ्यं प्रशस्यं हविरिन्द्रस्य भवति ॥

सध्रीमा यन्ति परि बिभ्रतीः पयो विश्वप्स्न्याय प्र भरन्त भोजनम् ।

समानो अध्वा प्रवतामनुष्यदे यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युकथ्यः ॥ २ ॥

सध्री । ईम् । आ । यन्ति । परि । बिभ्रतीः । पयः । विश्वऽप्स्न्याय । प्र । भरन्त । भोजनम् ।

समानः । अध्वा । प्रऽवताम् । अनुऽस्यदे । यः । ता । अकृणोः । प्रथमम् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ २ ॥

सध्री । अञ्जतेर्लुक् छान्दसः । ‘ सहस्य सध्रिः ’ इति सध्यादेशोऽन्तोदात्तत्वेन निपातितः । सध्रीचीनाः पयः उदकं परि परितः बिभ्रतीः बिभ्राणाः ईम् एता नद्यः आ यन्ति सर्वतो गच्छन्ति । ता नद्यः विश्वप्स्न्याय विश्वासामपाम् आश्रयभृताय समुद्राय भोजनम् । भुज्यते इति भोजनं पयः । प्र भरन्त प्रकर्षेण संपादयन्ति । कुत एतत् तदाह । प्रवतां प्रवणवतां निम्नगानां पयसाम् अनुष्यदे ॥ ‘ कृत्यार्थे तवैकेन्यत्वनः ’ इति केन्प्रत्ययः ॥ अनुष्यन्दनीयः अध्वा मार्गः समानः एको हि । यस्ता तानि सोमोत्पादननदीप्रवर्तनादीनि कर्माणि प्रथमं पूर्वम् अकृणोः अकरोः । सः तादृङ्महिमोपेतस्त्वम् उक्थ्यः असि सर्वैः प्रशस्यो भवसि ॥

अन्वेको वदति यद्दाति तद्रूपा मिनन्तदपा एक ईयते ।

विश्वा एकस्य विनुदस्तिक्षते यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युकथ्यः ॥ ३ ॥

अनु । एकः । वदति । यत् । ददाति । तत् । रूपा । मिनन् । तत्ऽअपाः । एकः । ईयते ।

विश्वाः । एकस्य । विऽनुदः । तिऽक्षते । यः । ता । अकृणोः । प्रथमम् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ३ ॥

यजमानः यत् हविः देवेभ्यः वदति तत् एकः होता अनु वदति । याज्यापुरोनुवाक्याभ्यां देवताः स्मारयति । एकः अध्वर्युः रूपा पश्वादीनां रूपाणि मिनन् हिंसन् तदपाः तत् विशसनाख्यम् अपः कर्म यस्य तादृशः सन् ईयते देवयजने सर्वत्र गच्छति । एकस्य अध्वर्योः विश्वाः विनुदः सर्वाणि तत्कर्तृकाणि विक्षेपणरूपाणि कर्मवैगुण्यानि तितिक्षते । तद्योग्यप्रायश्चित्तकरणेन ब्रह्मा सहते ॥ गुप्तिज्जिह्वयः मन् क्षमायामिष्यते ॥ तानि हविप्रदानादीनि कर्माणि यः त्वम् अकृणोः अकारयः सः त्वम् उक्थ्यः असि ॥

प्रजाम्यः पुष्टिं विभर्जन्त आसते रयिर्भिव पृष्ठं प्रभवन्तमायते ।

असिन्वन्दैष्टैः पितुरत्ति भोजनं यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युकथ्यः ॥ ४ ॥

प्रजाम्यः । पुष्टिम् । विऽभर्जन्तः । आसते । रयिम्ऽईव । पृष्ठम् । प्रऽभवन्तम् । आऽयते ।

असिन्वन् । दैष्टैः । पितुः । अत्ति । भोजनम् ।

यः । ता । अकृणोः । प्रथमम् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ^१पुष्टिं त्वया दत्तं पोषकं धनं स्वकीयाभ्यः ^२प्रजाभ्यः ^३विभजन्तः अस्थैतावदस्थै-
तावदिति^४ विभागं कुर्वन्तो गृहमेधिनः ^५आसते स्वस्वगृहेषु निवसन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^६आयते गृहं
प्रत्यागच्छतेऽतिथये ^७पृष्ठं धारकं ^८प्रभवन्तं बहुभरणसमर्थं ^९रथिं धनं यथा विभज्य प्रयच्छन्ति तद्वत् ।
^{१०}असिन्वन् सेतुबन्धादिकं कर्म कुर्वन् लोकः ^{११}पितुः पालयिष्या दिवः सकाशादागतं ^{१२}भोजनम् उदकं
तत्कार्या ओषधीः ^{१३}दंष्ट्रैः दन्तैः ^{१४}अत्ति भक्षयति । यद्वा असिन्वन् अव्याप्रियमाणोऽग्निः पितुः पालकस्य
यजमानस्य संबन्धि भोजनं हविर्लक्षणमन्नं दंष्ट्रैर्दन्तरूपैर्ज्वालैरत्ति । ^{१५}यस्ताकृणोः इत्यादि सिद्धम्^१ ॥

अधाकृणोः पृथिवीं संहृशे दिवे यो धौतीनामहिहन्नारिणक्पथः ।

तं त्वा स्तोमैभिरुदभिर्न वाजिनं देवं देवा अजनन्त्सास्युकथ्यः ॥ ५ ॥

अर्ध । अकृणोः । पृथिवीम् । समऽहृशे । दिवे । यः । धौतीनाम् । अहिहन् । अरिणक् । पथः ।

तम् । त्वा । स्तोमैभिः । उदभिः । न । वाजिनम् ।

देवम् । देवाः । अजनन् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१अथ अपि च त्वं ^२दिवे द्योतमानाय सूर्याय ^३पृथिवीं चलितं सतीं दृढीकृत्य ^४संहृशे
संदर्शनीयाम् ^५अकृणोः अकरोः ॥ ‘ दृशे विष्ये च ’ इति केन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः ॥ ^६यः च त्वं
^७धौतीनां चलन्तीनां नदीनां ^८पथः मार्गात् ^९अरिणक् व्यरेचयः^३ । गन्तुं योग्यान्करोरित्यर्थः ॥ ‘ रिचिर्
विरेचने ’ । लङि सिप् । तस्य हलङ्गादिना लोपः ॥ ^{१०}अहिहन् अहेर्वृत्रस्य मेघस्य वा हन्तर्हे इन्द्र
^{११}देवाः स्तोतारः ^{१२}तं तादृशं ^{१३}देवं त्वां ^{१४}स्तोमैभिः स्तोत्रैः ^{१५}अजनन् अवर्धयन् । तत्र दृष्टान्तः । ^{१६}उदभिर्न
^{१७}वाजिनम् । यथा वाजिनमश्वमुदभिरुदकैर्वर्धयन्ति तद्वत् ॥ ‘ पद्मोमास् ’ इत्यादिना उदकस्य
उदन्भावः ॥ शेषं सिद्धम् ॥ ॥ १० ॥

यो भोजनं च दयसे च वर्धनमाद्रादा शुष्कं मधुमदुदोहिथ ।

सः शैवधि नि दधिषे विवस्वति विश्वस्यैक ईशिपे सास्युकथ्यः ॥ ६ ॥

यः । भोजनम् । च । दयसे । च । वर्धनम् । आद्रात् । आ । शुष्कम् । मधुमत् । दुदोहिथ ।

सः । शैवधिम् । नि । दधिषे । विवस्वति । विश्वस्य । एकः । ईशिपे । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ^१यः त्वं ^२भोजनम् । भुज्यते इति भोजनमन्नादि । ^३च ^४दयसे यजमानेभ्यः प्रयच्छसि ॥
‘ दय दानगतिरक्षणहिंसाग्रहणेषु ’ । आत्मनेपदी ॥ किञ्च ^५वर्धनं वृद्धिकरं धनं बलं वा दयसे । तथा
^६आद्रात् काण्डात्^४ ^७शुष्कम् अनाद्रं वीह्यादिकं ^८मधुमत् मधुरसोपेतम्^५ ^९दुदोहिथ दुग्धवानसि ॥ दुहेर्लिटि
क्रादिनियमादिडागमः ॥ ^{१०}सः तादृशस्त्वं ^{११}विवस्वति ते परिचरणं कुर्वाणे यजमाने ^{१२}शैवधि
धनसदनं^६ ^{१३}नि दधिषे निदधासि । किं बहुना । ^{१४}विश्वस्य सर्वस्य जगतः ^{१५}एकः अद्वितीय एव सन्
^{१६}ईशिपे स्वामी भवसि ॥ ‘ ईश ऐश्वर्ये ’ । ‘ ईशः से ’ इतीडागमः ॥ ^{१७}सः इत्यादि सिद्धम् ॥

१. ख-ग-झ१-ण-त-न-व-अस्थैतावदिति । २. क-झ-म-प्रासिद्धम् । ३. ख-ग-च-अरेचयः । ४. ख-काष्टात् ।
५. क-झ-ण-ग१-म-मधुरसोपेतम् ।

यः पुष्पिणींश्च प्रस्वश्च धर्मणाधि दाने व्यवनीरधारयः ।

यश्चासमा अजनो दिद्युतो दिव उरुर्वी अभितः सास्युकथ्यः ॥ ७ ॥

यः । पुष्पिणीः । च । प्रस्वः । च । धर्मणा । अधि । दाने । वि । अवनीः । अधारयः ।

यः । च । असमाः । अजनः । दिद्युतः । दिवः ।

उरुः । ऊर्वान् । अभितः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ष्यः त्वं ष्यपुष्पिणीः पुष्पवतीः ष्यच ष्यप्रस्वः प्रसूताः प्रसूयमाना वा ष्यवनीः अवित्री-
रोपधीः ष्यदाने ष्यअधि ॥ उपल्यन्ते मस्यान्यत्रेति दानं क्षेत्रम् । अधिकरणे व्युट् ॥ तस्मिन् क्षेत्रे
ष्यधर्मणा सकललक्षणेन कर्मणा ष्यधि ष्यअधारयः न्यदधाः । ष्ययः ष्यच त्वं ष्यदिवः द्योतमानस्य सूर्यस्य
ष्यअसमाः विषमा नानाप्रकाराः ष्यदिद्युतः दीप्तिः ष्यअजनः अजनयः । यद्वा दिवो नक्षत्राणि ॥ जनेर्लङि
व्यत्ययेन शप् ॥ यः च ष्यउरुः महास्वम् ष्यअभितः सर्वतः ष्यऊर्वान् महतः प्राणिनिकायान्
पर्वतान् वा अजनयः ॥ शिष्टं स्पष्टम् ॥

यो नार्मरं सहवसुं निहन्तवे पृक्षाय च दासवेशाय चावहः ।

ऊर्जयन्त्या अपरिविष्टमास्यमुतैवाद्य पुरुकृत्सास्युकथ्यः ॥ ८ ॥

यः । नार्मरम् । सहवसुम् । निहन्तवे । पृक्षाय । च । दासवेशाय । च । अवहः ।

ऊर्जयन्त्याः । अपरिविष्टम् । आस्यम् ।

उत । एव । अद्य । पुरुकृत् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ८ ॥

ष्यपुरुकृत् पुरुणां कर्मणां कर्तः हे इन्द्र ष्यः त्वं ष्यनार्मरम् । नृन् मनुष्यान्मारयतीति नृमरः
कश्चिदमरः । तस्यापत्यं नार्मरः । तं ष्यसहवसुम् । वसुना सह वर्तत इति सहवसुः । असुरनार्मरम् ।
एतन्नामकमसुरं ष्यनिहन्तवे ॥ हन्तेस्तुयर्थे तवेन्प्रत्ययः । ' तार्दो च निनि ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥
निहन्तुम् ष्यऊर्जयन्त्याः बलवत्या वज्रधारायाः ष्यअपरिविष्टं मलादिभिरव्यासम् ष्यआस्यम् ष्यअद्य ष्यएव
ष्यअवहः तमसुरं प्रापयः । यद्वा ऊर्जयन्त्याः पिशाचिकाया आस्यं प्रापयः । किमर्थम् । ष्यपृक्षाय
तव हविलक्षणाजलाभाय । ष्यदासवेशाय दासानां दस्यूनां वेशाय विनाशाय ष्यच । यद्वा अस्माक-
मजलाभाय दस्युविनाशाय च ॥

शतं वा यस्य दश साकमाद्य एकस्य श्रुष्टौ यद्ध चोदमाविथ ।

अरज्जौ दस्यून्तसमुनब्दभीतये सुप्राव्यो अभवः सास्युकथ्यः ॥ ९ ॥

शतम् । वा । यस्य । दश । साकम् । आ । अद्यः । एकस्य । श्रुष्टौ । यत् । ह । चोदम् । आविथ ।

अरज्जौ । दस्यून् । सम् । उनप् । दभीतये । सुप्रअव्यः । अभवः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१एकस्य एकाकिनः श्रेष्ठस्य वा ^२यस्य ते ^३श्रुष्टौ सुखनिमित्ते तदर्थं ^४शतं ^५दश दश
शतानि हरयो वाहनार्थं भवन्ति । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य
हरयः शता दश ’ (ऋ. सं. ६. ४७. १८) इति । अपि च यश्च ^६आ ^७अद्यः सर्वेषां सर्वत उपजीव्यः ।
‘ न तस्येशो यं नाथायद्वैनं नाद्युः ’ इति हि श्रुतिः । ^८यद्ध यश्च रवं ^९चोदं स्तोत्राणां ^{१०}प्रेरकं यजमानम्
^{११}आविथ रक्षितवानसि । किंच यस्त्वम् ^{१२}अरज्जौ रज्जुवर्जिते बन्धनागारे ^{१३}दस्यून् उपक्षपयितुन्
^{१४}दभीतये । दभीतिर्नाम कश्चिदपिः । तदर्थं ^{१५}समुनए हिंसितवानसि ॥ उभतेः ^{१६}हिंसाकर्मणो लङि
व्यत्ययेन श्रम् । हल्ङ्यादिना मियो लोपः । अडभावश्छान्दसः ॥ किंच ^{१७}सुप्राध्यः सुखेन सर्वैरुपसर्पणीयः
^{१८}अभवः । शिष्टं सिद्धम् ॥

विश्वेदनुं रोधना अस्य पौंस्यं ददुरस्मै दधिरे कृत्नवे धनम् ।

षठ्स्तन्ना विष्टिरः पञ्च संदशः परि परो अभवः सास्युक्थ्यः ॥ १० ॥

विश्वा । इत् । अनु । रोधनाः । अस्य । पौंस्यम् । ददुः । अस्मै । दधिरे । कृत्नवे । धनम् ।

षट् । अस्तन्नाः । विस्तिरः । पञ्च । सम्दशः ।

परि । परः । अभवः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ १० ॥

^१विश्वेत् ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति जम आकारः ॥ सर्वा एव ^२रोधनाः रोधस्वत्यो नद्यः ^३अस्य
इन्द्रस्य ^४पौंस्यम् । पुंसो भावः पौंस्यम् । वीर्यमिति यावत् । ^५अनु तद्वीर्यमनु वर्तन्ते । ^६अस्मै इन्द्राय
^७ददुः हविर्लक्षणमन्नं यजमानाः प्रयच्छन्ति । किंच ^८कृत्नवे कर्मणां कर्त्रे इन्द्राय ^९धनं ^{१०}दधिरे सर्वे जना
धारयन्ति । तथा च मन्त्रः—‘ इन्द्राय द्याव ओषधीरुतापो रयिं रक्षन्ति जीर्यो वनानि ’ (ऋ. सं.
३. ५१. ५) इति । ^{११}विष्टिरः विस्तीर्णः ^{१२}पद् पदसंख्याका उर्वीः । ताश्च द्यौश्च पृथिवी चाहश्च
रात्रिश्चापश्चौषध इत्येवंरूपाः । ताः ^{१३}अस्तन्नाः नियमितवानसि । ^{१४}संदशः । सम्यक् पश्यन्तीति
संदशो जनाः । ^{१५}पञ्च संदशः पञ्च जनान् ^{१६}परि सर्वतः ^{१७}परः पारयिता पालयिता वा ^{१८}अभवः
भवामि । गतमन्यत् ॥ ॥ ११ ॥

सुप्रवाचनं तव वीर वीर्यं यदेकेन क्रतुना विन्दसे वसु ।

जातूष्टिरस्य प्र वयः सहस्वतो या चकर्थ सेन्द्र विश्वास्युक्थ्यः ॥ ११ ॥

सुप्रवाचनम् । तव । वीर । वीर्यम् । यत् । एकेन । क्रतुना । विन्दसे । वसु ।

जातूऽस्थिरस्य । प्र । वयः । सहस्वतः । या । चकर्थ । सः । इन्द्र । विश्वा । असि । उक्थ्यः ॥ ११ ॥

^१वीर बलवान् हे इन्द्र ^२तव ^३वीर्यं सामर्थ्यं ^४सुप्रवाचनं सुष्ठु प्रवचनीयम् । सर्वैः श्लाघ-
नीयमित्यर्थः । किं तत् । ^५एकेन ^६क्रतुना कर्मणा ^७वसु ^८विन्दसे शत्रूणां धनं लभसे ॥ ‘ विद्म लाभे ’ ।

तुदादिः स्वरितेत् ॥ यद्वा तदीयं धनं स्तोतृन् प्रापयसीति यत् तत्प्रशस्त्यमित्यर्थः । 'सहस्वतः बलवतः' 'जातूष्ठिरस्य । एतन्नामकः कश्चिन् । तस्य 'वयः अन्नं' 'प्र अदः । यद्वा जातूष्ठिरस्य । जातु कदाचित् सर्वदा स्थिरस्य सहस्वतः बलवतो यज्ञादेः कर्मणः संबन्धि वयः हविलक्षणमन्नं प्र विन्दसे इति समन्वयः । 'या यानीमान्यन्यानि' 'विश्वा सर्वाणि कर्माणि' 'चकर्थं कृतवानसि । 'सः तादृशस्त्वम्' 'उक्थ्यः सर्वैः प्रशंसनीयो भवामि ॥

अरमयः सरपसस्तराय कं तुर्वीतये च वय्याय च सुतिम् ।

नीचा सन्तमुदनयः परावृजं प्रान्धं श्रोणं श्रवयन्त्सास्युक्थ्यः ॥ १२ ॥

अरमयः । सरऽअपसः । तराय । कम् । तुर्वीतये । च । वय्याय । च । सुतिम् ।

नीचा । सन्तम् । उत् । अनयः । पराऽवृजम् ।

प्र । अन्धम् । श्रोणम् । श्रवयन् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र 'सरपसः । सरणमपः कर्म यासां ताः सरपसः ॥ शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् ॥ ता अपः' 'कं मुखेन' 'तराय तरणाय' 'अरमयः अक्रीडयः । किंच । 'तुर्वीतये । तुर्वीतिर्नाम कश्चिद्राजपिः । तस्मै 'वय्याय' 'च । वय्या नाम कश्चिन् तस्मै । ताभ्यां 'सुतिं सरणं प्रत्यरमयः । तौ हि जल-पूर्णौ महानदीं दृष्ट्वा तरातुमसमर्थावास्ताम् । तौ च स्वया तारितौ । 'परावृजम् । परितः पापानि वृणक्ति दहतीति परावृक् कश्चिदपिः । तमप्सु मग्नं तथा 'नीचा नीचं' 'सन्तम्' 'उदनयः आपद्भ्यः' 'उर्ध्वं नीतवानसि । किंच 'अन्धं सन्तं' 'श्रोणं पङ्क्तुं सन्तं चक्षुर्दानादपङ्क्तुकरणाच्चोदनयः । किं कुर्वन् । प्रकर्षेण' 'श्रवयन् । आत्मानं कीर्तिमन्तं कुर्वन् । उदनयः इति समन्वयः । 'सः इत्यादि सिद्धम् ॥

अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसव्यम् ।

इन्द्र यच्चित्रं श्रवस्या अनु द्यून्बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १३ ॥

अस्मभ्यम् । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सम् । अर्थयस्व । बहु । ते । वसव्यम् ।

इन्द्र । यत् । चित्रम् । श्रवस्याः । अनु । द्यून् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १३ ॥

'वसो सर्वस्य वासक वसुमन्वा हे 'इन्द्र स्तोतृभ्यः' 'अस्मभ्यं' 'तत्' 'राधः धनं' 'दानाय । उपलक्षणमेतत् । भोगाय च 'समर्थयस्व देहि । अस्मान् संगमयेत्यर्थः ॥ 'अर्थं याचने' 'चुरादिरदन्त आत्मनेपदी ॥ 'ते तव तन्' 'बहु प्रभूतं' 'वसव्यम् ॥ वस्वेव वसव्यम् । वस्वादित्वात् स्वार्थिको यत् ॥ तादृशं प्रभूतं धनमस्ति खलु । 'चित्रं चायनीयं' 'यत् धनम्' 'अनु' 'द्यून् अन्वहम् ॥ 'काला-ध्वनोः' इति द्वितीया ॥ 'श्रवस्याः भोग्यमिच्छेः ॥ अन्तर्णितण्यर्थत्वात्' 'अकर्मकत्वम् । यथा रोदतीति । गत्यम् । द्वे द्वय कर्मणि उद्देश्यकर्म च विधेयकर्म च । विधेयकर्मन्तर्भूतम् । उद्देश्यकर्मणा सकर्मको

१. ख-अद्भ्यः; न-आद्भ्यः; स-अपेद्भ्यः; ण-आभ्यः । २. क-प्र प्रकर्षेण; म-प्र प्रव(क)र्षेण ।

३. ख-अन्तर्भावितण्यर्थत्वात्; फ-अन्तर्भावितण्यर्थात्, म-अन्तरण्यर्थत्वात् ।

भवित्यति । यथा माणवकं पुत्रीयति (पा. सू. ३.१.८.२) इति भाष्ये उदाहृतम् । श्रवःशब्दाच्छन्दसि परेच्छायां क्यच् । तदन्तस्य लेख्याडागमे रूपम् । √सुवीराः कल्याणपुत्रपौत्राः सन्तो वयं √वृद्धिदथे अस्मिन्यज्ञे √बृहत् प्रभूतं शस्त्रादिकं वाक्यं √वदेम ॥ ॥ १२ ॥

‘अध्वर्यवो भरत’ इति द्वादशचं तृतीयं सूक्तं गार्ग्समदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अध्वर्यवो द्वादश’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये होतुः शस्त्रयाज्या ‘अध्वर्यवः’ इत्येपा । ‘अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति सूत्रितम् ॥

अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममामत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः ।

कामी हि वीरः सदमस्य पीति जुहोत वृष्णे तदिदेष वष्टि ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । भरत । इन्द्राय । सोमम् । आ । अमत्रेभिः । सिञ्चत । मद्यम् । अन्धः ।

कामी । हि । वीरः । सदम् । अस्य । पीतिम् । जुहोत । वृष्णे । तत् । इत् । एषः । वष्टि ॥ १ ॥

गृहसमदो वृत्ते । √अध्वर्यवः अध्वरस्य नेतारः । अध्वरं यजमानायेच्छन्तः ॥ ‘कथ्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः’ इत्यकारलोपः ॥ अत्र यास्कः—‘अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेताध्वरं कामयते’^१ (निर. १. ८) इति । हे अध्वर्यवः √इन्द्राय देवाय √सोमं हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति √भरत हरत ॥ आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वाद्निघातः ॥ हत्वा √अमत्रेभिः । अमा सहादन्त्यत्र होत्रादय इत्यमत्राणि चमसाः । तेः √मद्यं मदकरम्^२ √अन्धः सोमलक्षणमज्ञम् √आ √सिञ्चत अग्नी प्रक्षिपत । अत्र यास्कः—‘आ सिञ्चतामत्रैर्मदनीयमन्धोऽमत्रं पात्रममा अस्मिन्नदन्ति’ (निर. ५. १) इति । ‘वीरः स इन्द्रः √अस्य सोमस्य √पीतिं पानं प्रति √सदं सदैव √कामी √हि कामयमानो हि । तस्मान् √वृष्णे वर्षिष इन्द्राय सोमं √जुहोत जुहुत ॥ ‘हु दानादनयोः’ । लोटि ‘तप्तनप्तनथनाश्च’ इति तवादेशः ॥ √एषः इन्द्रः √तदिदं तदं व सोमद्रव्यं √वष्टि कामयते ॥

अध्वर्यवो यो अपो वव्रिवांसं वृत्रं जघानाशन्येव वृक्षम् ।

तस्मा एतं भरत तद्वशाय एष इन्द्रो अर्हति पीतिमस्य ॥ २ ॥

अध्वर्यवः । यः । अपः । वव्रिवांसम् । वृत्रम् । जघान । अशन्याऽइव । वृक्षम् ।

तस्मै । एतम् । भरत । तत् √वशाय । एषः । इन्द्रः । अर्हति । पीतिम् । अस्य ॥ २ ॥

* हे √अध्वर्यवः √यः इन्द्रः √अपः उदकानि √वव्रिवांसम् आचृत्य स्थितं √वृत्रम् । वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं मेघं वज्रेण √जघान हतवान् । √अशन्येव । यथाशन्या वैद्युताग्निना

१. झ१-ण-त-थ-न-व—‘अध्वरं कामयते’ इति नास्ति । २. ख-ग-ण१-न-व-शब्दकरम् ; झ१-शब्द-मदकरम् । * म-पुस्तके अस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं दृश्यते—

‘हे अध्वर्यवः य इन्द्रः अपः मेघसंबन्धीन्युदकानि वव्रिवांसं निरोधकं वृत्रमसुरं जघानाहतवान् । यथा अशन्या वृक्षमिव । तस्मै एतस्मादेतमिन्द्रं वशां हु (हु) यमानायां भजत एष इन्द्रः अस्य सोमस्य पीतिं पानमर्हति ।’

वृक्षं दहति तद्वत् । तस्मै तद्वशाय सोमकामाय तस्मा इन्द्राय एतं सोमं भरत उत्तरवेदिं प्रति, हरत । एतः इन्द्रः अस्य सोमस्य पीतिं पानम् अर्हति ॥

अध्वर्यवो यो दधीकं जघान यो गा उदाजदप हि वलं वः ।

तस्मा एतमन्तरिक्षे न वातमिन्द्रं सोमैरोर्णुत जूर्न वस्त्रैः ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । यः । दधीकम् । जघान । यः । गाः । उत्तऽआजत् । अप । हि । वल्म । वरिति वः ।

तस्मै । एतम् । अन्तरिक्षे । न । वातम् । इन्द्रम् । सोमैः । आ । ऊर्णुत । जूः । न । वस्त्रैः ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः यः इन्द्रः दधीकम् । सर्वान् विदारयति भियं करोतीति दधीको नामासुरः । तमसुरं जघान । यः च बलासुरेण निरुद्धाः गाः उदाजत् निरगमयत् । ततश्च तमेव वल्म असुरम् अप वः अपावृणोत् । हिसितवानित्यर्थः ॥ वृणोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् । हल्ङ्यादिना तिपो लोपः ॥ तस्मै इन्द्राय एतं सोमम् अन्तरिक्षे वातं न वातमिव धाराभिः व्याप्तं कुरुत । तदेवाह । सोमैः इन्द्रम् आ ऊर्णुत सर्वत आच्छादयत ॥ 'ऊर्णु आच्छादने' । आदादिकः । लोटि रूपम् ॥ तत्र दृष्टान्तः । जूर्न । जीर्णं यथा वस्त्रैः अङ्गमाच्छादयति तद्वत् ॥

अध्वर्यवो य उरणं जघान नवं चरुवांसं नवतिं च बाहून् ।

यो अर्बुदमव नीचा ब्रवाधे तमिन्द्रं सोमस्य भृथे हिनोत ॥ ४ ॥

अध्वर्यवः । यः । उरणम् । जघान । नवं । चरुवांसम् । नवतिम् । च । बाहून् ।

यः । अर्बुदम् । अव । नीचा । ब्रवाधे । तम् । इन्द्रम् । सोमस्य । भृथे । हिनोत ॥ ४ ॥

हे अध्वर्यवः यः इन्द्रः नव नवतिं च एकोनशतं बाहून् चरुवांसम् ॥ चष्टेरिदं रूपम् । यद्वा खनतेः कस्यो रूपम् । जने (? अनो) लोपः । छान्दसं रूपम् ॥ सर्वस्य दर्शयन्तम् । यद्वा आत्मनो देहे निखातवन्तम् उरणम् एतन्नामकमसुरं जघान । यः च अर्बुदम् एतन्नामकमसुरं नीचा अधोमुखं कृत्वा अव ब्रवाधे । तम् एतम् इन्द्रं सोमस्य भृथे सोमं विभ्रति पात्रे हिनोत वर्धयत । यद्वा सोमस्य भृथे भरणे संपादने सति हिनोत स्तोत्रैः प्रीणयत ॥ 'हि गतिवृद्धयोः' । स्वादिः ॥

अध्वर्यवो यः स्वश्रं जघान यः शुष्णमशुषं यो व्यंसम् ।

यः पिप्रुं नमुचिं यो रुधिक्रां तस्मा इन्द्रायान्धसो जुहोत ॥ ५ ॥

अध्वर्यवः । यः । सु । अश्रम् । जघान । यः । शुष्णम् । अशुषम् । यः । विऽअंसम् ॥

यः । पिप्रुम् । नमुचिम् । यः । रुधिक्राम् । तस्मै । इन्द्राय । अन्धसः । जुहोत ॥ ५ ॥

हे ऽअध्वर्यवः ऽयः इन्द्रः ऽअश्वम् । अश्नाति भक्षयति प्राणिजातमिति । यद्वा अश्रुते स्वतेजसा । सर्वं व्याप्नोतीत्यश्वः कश्चिदसुरः । तमसुरं ऽसु सुष्ठु ऽजघान । ऽअश्रुपं केनाप्यशोपणीयं ऽशुष्णम् असुरं ऽयः' च तमसुरं' ऽव्यंसम् अंसहीनं कृत्वा जघान । ऽयः च ऽपिमुं तेजसा जगद्वाप्य वर्तमानमेतन्नामकमसुरं ऽनमुचिम् असुरं जघान ऽयः च । तैत्तिरीयके 'नमुचिमसुरं नालभत' इति प्रकृत्य 'केनेन शिर उदवर्तयत्' (ते. ब्रा. १. ७. १. ५-६) इत्यन्तेन वाक्यसंदर्भेण नमुचिवधः प्रपञ्चितः । तथा मन्त्रश्रवणं— 'अपां केनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः' (ऋ. सं. ८. १४. १३) इति । ऽरुषिकाम् एतन्नामकमसुरं ऽयः च जघान । ऽतस्मै ऽइन्द्राय ऽअन्धसः हविल्लक्षणान्यज्ञानि ऽजुहोत जुहुत ॥

अध्वर्यवो यः शतं शम्बरस्य पुरो विभेदाश्मनेव पूर्वीः ।

यो वर्चिनः शतमिन्द्रः सहस्रमपावपद्भरता सोममस्मै ॥ ६ ॥ .

अध्वर्यवः । यः । शतम् । शम्बरस्य । पुरः । विभेदः । अश्मनाऽइव । पूर्वीः ।

यः । वर्चिनः । शतम् । इन्द्रः । सहस्रम् । अपऽअवपत् । भरत । सोमम् । अस्मै ॥ ६ ॥

हे ऽअध्वर्यवः ऽयः इन्द्रः ऽशम्बरस्य मायाविनोऽसुरस्य ऽपूर्वीः पुरातनीः ऽशतं ऽपुरः पुरीः ऽअश्मनेव अश्मसदृशेन वज्रेण ऽविभेदः । ऽयः च ऽइन्द्रः ऽवर्चिनः ॥ 'वर्च दीप्तौ' । 'गमेरिनिः' (उ. सू. ४. ४४६) इति विधीयमान इनिर्बहुलवचनादस्माद्भवति ॥ यद्वा नामैतत् । तस्यासुरस्य ऽशतं ऽसहस्रम् एतत्संख्याकानपरिमितान्वीरान् पुत्रान् ऽअपावपत् युगपदेव भूम्यामपातयत् । तथा च मन्त्रवर्णः— 'शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं हथो अप्रत्यसुरस्य वीरान्' (ऋ. सं. ७. ९९. ५) इति । ऽअस्मै इन्द्राय ऽसोमं ऽभरत ॥ ॥ १३ ॥

अध्वर्यवो यः शतमा सहस्रं भूम्या उपस्थेऽवपज्जघन्वान् ।

कुत्सस्यायोरतिथिग्वस्य वीराण्यवृणभरता सोममस्मै ॥ ७ ॥

अध्वर्यवः । यः । शतम् । आ । सहस्रम् । भूम्या । उपऽस्थे । अवपत् । जघन्वान् ।

कुत्सस्य । आयोः । अतिथिऽग्वस्य । वीरान् । नि । अवृणक् । भरत । सोमम् । अस्मै ॥ ७ ॥

हे ऽअध्वर्यवः ऽजघन्वान् पूर्वं शत्रून् हतवान् ऽयः इन्द्रः ऽशतं ऽसहस्रम् असुरान् ऽभूम्याः ऽउपस्थे उरसङ्गे ऽअवपत् एकैकेन प्रकारेणापातयत् । किञ्च यः ऽकुत्सस्य एतन्नामकस्य राजपतेः । ऽआयोः पौरुवसस्य राजपतेः । ऽअतिथिग्वस्य दिवोदासस्य । एतेषां त्रयाणां वीरान् अभिगन्तुं प्रतिद्वन्द्विनः शुष्णादीनसुरान् ऽन्यवृणक् । वृणक्तिहिंसाकर्मा । अवधीत् । तथा च मन्त्रवर्णः— 'त्वं कुत्सं शुष्णाहृत्येत्वाविथारन्धयोऽतिथिगवाय शम्बरम्' (ऋ. सं. १. ५१. ६) इति । तादृशायेन्द्राय ऽसोमं ऽभरत ॥

अध्वर्यवो यन्नरः कामयाध्वे श्रुष्टी वहन्तो नशथा तदिन्द्रे ।

गभस्तिपूतं भरत श्रुतायेन्द्राय सोमं यज्यवो जुहोत ॥ ८ ॥

अध्वर्यवः । यत् । नरः । कामयाध्वे । श्रुष्टी । वहन्तः । नशथ । तत् । इन्द्रे ।

गभस्तिपूतम् । भरत । श्रुताय । इन्द्राय । सोमम् । यज्यवः । जुहोत ॥ ८ ॥

‘नरः कर्मणां नेतारो हे’ अध्वर्यवः ‘यत् अभिलषितमर्थं’ कामयाध्वे’ ॥ कामयतेर्लेख्याडागमः ॥
‘श्रुष्टी क्षिप्रम्’ इन्द्रे सोमं ‘वहन्तः प्रापयन्तो यूयं’ यत् अभिलषितं फलं ‘नशथ’ प्राप्तुम् । ‘श्रुताय
लोके प्रसिद्धाय’ इन्द्राय ‘गभस्तिपूतं हस्ताभ्यां मार्जनदोहनादिभिः’ शोधितं ‘सोमं’ भरत
उत्तरवेदिं प्रति हरत । ततः ‘यज्यवः यागं कुर्वाणा हे अध्वर्यवः आहतं सोमम् इन्द्राय’ जुहोत
जुहुत । अग्नौ प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवः कर्तेना श्रुष्टिर्मस्रै वने निपूतं वन उन्नयध्वम् । *

जुषाणो हस्त्यमभि वावशे व इन्द्राय सोमं मदिरं जुहोत ॥ ९ ॥

अध्वर्यवः । कर्तेन । श्रुष्टिम् । अस्मै । वने । निपूतम् । वने । उत् । नयध्वम् ।

जुषाणः । हस्त्यम् । अभि । वावशे । वः । इन्द्राय । सोमम् । मदिरम् । जुहोत ॥ ९ ॥

हे ‘अध्वर्यवः’ अस्मै इन्द्राय सोमं ‘श्रुष्टिं’ मुख्यकरं ‘कर्तेन’ कुरुत ॥ करोतेर्लोपि ‘बहुलं
छन्दसि’ इति विकरणस्य लृक् । ‘तसनसनथनाश्च’ इति तनवादेशः । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वाच्च
निघानः ॥ किञ्च ‘वने संभजनीये’ वने उदके ‘निपूतम्’ आप्यायनेन शोधितं सोमम् ‘उन्नयध्वम्
ऊर्ध्वं’ नयत । यद्वा वने तद्विकारे चमसे निपूतं दशापवित्रेण शोधितं सोमं वने चमस उन्न-
यध्वम् । ‘जुषाणः’ प्रीयमाणः स इन्द्रः ‘वः’ युष्माकं ‘हस्त्यं’ हस्ताभ्यामभिपूतं सोमम् ‘अभि’ वावशे
कामयते ॥ ‘वश कान्तौ’ । यङ्लुगन्तस्य लटि व्यस्येनात्मनेपदम् । ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति
तलोपः ॥ ‘मदिरं मदकरमिमं’ सोमम् ‘इन्द्राय’ जुहोत । इन्द्रेदेशेनाग्नौ प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवः पयसोध्वर्यथा गोः सोमैभिरीं पृणता भोजमिन्द्रम् ।

वेदाहमस्य निभृतं म एतदित्सन्तं भूयो यजतश्चिकेत ॥ १० ॥

अध्वर्यवः । पयसा । ऊर्ध्वः । यथा । गोः । सोमैभिः । ईम् । पृणत । भोजम् । इन्द्रम् ।

वेद । अहम् । अस्य । निभृतम् । मे । एतत् । दित्सन्तम् । भूयः । यजतः । चिकेत ॥ १० ॥

१. क-न-म-कामयाध्वे कामयध्वे । २. ख-ग-झ-झ-व-माजनं; क-व-ज-ग-ण-थ-न-फ-म-
आजनं; त-माजनदोहनाभिः ।

हे ऽअध्वर्यवः ऽयथा ऽगोः ऽऊधः ऽपयसा पूर्णं तद्वन् ऽईम् एनं ऽभोजं फलस्य दातारं रक्षितारं च ऽइन्द्रं ऽसोमेभिः सोमैः ऽपृणत पूरयत । ऽमे मदीयस्य ऽअस्य सोमस्य ऽनिभृते गूढं सुखसाधनस्वभावम् ऽअहम् एव ऽवेद जानामि । इति पूर्वं न परस्मै कथितं तथापि युष्मभ्यं ब्रवीमि-त्येवम् । ऽदिसन्तं सोमं दानुमिच्छन्तं यजमानं ऽयजतः यष्टव्य इन्द्रः ऽभूयः अतिशयेन ऽचिकेत ॥ दिसन्तम् । 'दुदाञ् दाने' । इच्छायां सन् । 'सनि भीमाभु' इत्याकारस्य इसादेशः^१ । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । 'सः स्याधधातुके' इति गकारस्य तत्त्वम् ॥

अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वस्वो यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा ।

तमूर्दरं न पृणता यवेनेन्द्रं सोमेभिस्तदपां वो अस्तु ॥ ११ ॥

अध्वर्यवः । यः । दिव्यस्य । वस्वः । यः । पार्थिवस्य । क्षम्यस्य । राजा ।

तम् । उर्दरम् । न । पृणत । यवेन । इन्द्रम् । सोमेभिः । तत् । अपः । वः । अस्तु ॥ ११ ॥

हे ऽअध्वर्यवः ऽयः इन्द्रः ऽदिव्यस्य द्युलोकार्हस्य ऽवस्वः वसुनः ऽराजा भवति । ऽयः च ऽपार्थिवस्य । पृथिवीशब्देन विस्तीर्णमन्तरिक्षमुच्यते । तत्रत्यं धनं पार्थिवम् । तस्य राजा । यश्च ऽक्षम्यस्य । क्षमा भूमिः । तत्रत्यं धनं क्षम्यम् । तस्य च राजा भवति । 'तम् एवेविधम्' इन्द्रं ऽसोमेभिः सोमैः ऽपृणत पूरयत । तत्र दृष्टान्तः । 'उर्दरं' न । ऊर्ध्वं^२ दीर्णमूर्दरं कुसूलम्^३ । यथा ऽयवेन तत्^३ पूर्णं तद्वदिन्द्रं पूरयतेति । तादृशं सोमादिनेन्द्रादरपूरणलक्षणम् ऽअपः कर्म ऽवः युष्माकम् ऽअस्तु ॥

अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसव्यम् ।

इन्द्र यच्चित्रं श्रवस्या अनु द्यून्बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १२ ॥

अस्मभ्यम् । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सम् । अर्थयस्व । बहु । ते । वसव्यम् ।

इन्द्र । यत् । चित्रम् । श्रवस्याः । अनु । द्यून् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १२ ॥

एषा ऋग्व्याख्याता ॥ ॥ १४ ॥

'प्र घा न्वस्य' इति दशर्चचतुर्थं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—'प्र घ दश' इति । दशरात्रे षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये त्रीणि सूक्तानि । तत्रेदं द्वितीयम् । 'षष्ठस्य' इति खण्डे सूत्रितम्—'एन्द्र याह्युप नः प्र घा न्वस्याभूरेक इति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । व्येकमामके निष्केवल्ये 'प्र घा न्वस्य' इत्येषा सूक्तमुखीया । उशनःस्तोमे सूत्रिते—'व्यर्थमा मनुपो देवताता प्र घा न्वस्य महतो महानि' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

१. झ-त-इकारादेशः । २. ध-ऊर्ध्वं दीर्णमूर्जेन दीर्णमूर्दरं कुसूलम्, म-ऊर्ददीर्णमूर्जेदीर्णम् उदरम् । ३. ण-'तत्' नास्ति ।

प्र घ्रा न्वस्य महतो महानि सत्या सत्यस्य करणानि वोचम् ।

त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्यास्य मदे अहिमिन्द्रो जघान ॥ १ ॥

प्र । घ । नु । अस्य । महतः । महानि । सत्या । सत्यस्य । करणानि । वोचम् ।

त्रिकद्रुकेषु । अपिबत् । सुतस्य । अस्य । मदे । अहिम् । इन्द्रः । जघान ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । 'महतः बलवतः' 'सत्यस्य सत्यसंकल्पस्य' 'अस्य इन्द्रस्य' 'सत्या सत्यानि यथार्थानि' 'महानि महान्ति' 'करणानि अस्मिन्सुक्ते वक्ष्यमाणानि कर्माणि' 'नु अद्य' 'प्र' 'वोचं' 'प्रकरणेण ब्रवीमि ॥' 'वच परिभाषणे' । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लुङि 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' । 'वच उम्' । 'घ' इति प्रसिद्धौ । कानि तानि उच्यन्ते । 'त्रिकद्रुकेषु' 'उद्योगिगौरायुरित्येवंरूपेणाभिष्टुवि-केष्वहःसु' 'सुतस्य अभिपुतं सोमम् इन्द्रः' 'अपिबत्' । ततः पीतस्य 'अस्य सोमस्य' 'मदे हर्षे संजाते सति' 'इन्द्रः' 'अहिं वृत्रमसुरं' 'जघान हतवान् ॥

अवंशे घामस्तभायद्बृहन्तमा रोदसी अपृणदन्तरिक्षम् ।

स धारयत्पृथिवीं पप्रथच्च सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ २ ॥

अवंशे । घाम् । अस्तभायत् । बृहन्तम् । आ । रोदसी इति । अपृणत् । अन्तरिक्षम् ।

सः । धारयत् । पृथिवीम् । पप्रथत् । च । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ २ ॥

'अवंशे आकाशे' 'घां द्योतमानं सूर्यं' 'शुलोकं वा' 'अस्तभायत्' 'इन्द्रोऽस्तभ्रात्' । अनवलम्बनस्य तस्यावस्थापनमकरोदित्यर्थः ॥ 'स्तम्भु' इति सौत्रो धातुः त्रयादिः । लङि 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यहावपि शायजादेशः ॥ 'बृहन्तं महत्' 'अन्तरिक्षं' 'रोदसी' 'द्यावापृथिव्यौ च' 'अपृणत्' 'स्वतेजसा पूरितवान्' । किञ्च 'सः' 'इन्द्रः' 'पृथिवीं' 'विस्तीर्णां भूमिं' 'धारयत्' 'अधारयत्' । तथा 'पप्रथच्च' 'पुनां' 'भूमिमप्रथयत् ॥' 'प्रथ प्रस्थाने' । 'प्यन्तस्य लुङि चङि रूपम्' । 'चङयन्यतरस्याम्' इति मध्योदात्तत्वम् । 'सोमस्य' 'मदे हर्षे संजाते सति तानीमानि कर्माणि' 'इन्द्रश्चकार ॥

सद्येव प्राचो वि मिमाय मानैर्वज्रेण खान्यत्पृणदन्दीनाम् ।

वृथासृजत्पृथिभिर्दीर्घयाथैः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ३ ॥

सद्येऽइव । प्राचः । वि । मिमाय । मानैः । वज्रेण । खानि । अतृणत् । नदीनाम् ।

वृथा । असृजत् । पृथिभिः । दीर्घयाथैः । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ३ ॥

‘सद्येव यथा यज्ञगृहान्’ ‘मानैः पट्त्रिंशत्प्रक्रमप्राचीत्येवंरूपैः परिमाणैः प्राक्प्रवणान् कुर्वन्ति तद्वत् सिन्धून् लोकान्वातृजृन्वा मानैः परिमाणैः’ ‘प्राचः प्राङ्मुखान्’ ‘वि’ ‘मिमाय । इन्द्रो विशेषेण निर्मितवान् । तथा ‘नदीनां’ ‘स्वानि निर्गमनद्वाराणि’ ‘वज्रेण च’ ‘अतृणत् अम्बनत् ॥ ‘तृदि हिंसाना-
दरयोः’ । रुधादि । लङ् ॥ तथा च मन्त्रः—‘इन्द्रो अरमो अरदद्वज्रबाहुः’ (ऋ. सं. ३. ३३. ६) इति । तथा ‘दीर्घयाथैः बहुकालं’ गन्तव्यैः^१ ‘पथिभिः मार्गैः’ ‘वृथा’ ‘असृजत्’ अनायासेन ताः नदीः सृष्टवान् । ‘सोमस्य’ इति सिद्धार्थ इति ॥

स प्रवोळ्हृन्परिगत्या दभीतेर्विश्वमधागायुधमिद्रे अग्नौ ।

सं गोभिरश्वैरसृजद्रथेभिः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ४ ॥

सः । प्रवोळ्हृन् । परिगत्य । दभीतेः । विश्वम् । अधाक् । आयुधम् । इद्रे । अग्नौ ।

सम् । गोभिः । अश्वैः । असृजत् । रथेभिः । सोमस्य । ता । मद । इन्द्रः । चकार ॥ ४ ॥

प्राक्किल चुमुरिधुनिप्रभृतयोऽसुरा दभीतेः पुरं मरुध्य परिगृह्य तस्मात्पुराजिरगुरिति कथा । ‘सः’ इन्द्रः ‘दभीतेः’ । दभीतिर्नाम कश्चिद्भ्राजार्थः । तस्य ‘प्रवोळ्हृन् प्रवोढृन् ॥ ‘सहिवहोरोदवर्णस्य’ इत्यो-
त्वम् ॥ प्रकर्षेण तं दभीतिं वहतस्तानसुरान् मध्येमार्गं ‘परिगत्य’ तेषां ‘विश्वं सर्वम्’ ‘आयुधम्’ ‘इद्रे’ ‘अग्नौ दीप्यमाने वह्नौ’ ‘अधाक्’ ‘अधाक्षीत् ॥ दहेलुङि’ मन्त्रे घस ’ इत्यादिना च्छेत्तुंक् ॥ पश्चात्तं दभीतिं
‘गोभिः’ ‘अश्वैः’ ‘रथेभिः’ रथैश्च ‘सम्’ ‘असृजत् संयोजितवान् । सोमस्यादि सिद्धमिति ॥

अतिमूर्तिनाम्येकाहे मरुत्वतीये सूक्तमुखीया । ‘अतिमूर्तिना’ इति खण्डे सूत्रितं—‘स ईं महीं धुनिमेतोररम्णात्’ (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

स ईं महीं धुनिमेतोररम्णात्सो अस्नातृन्पारयत्स्वांस्त ।

त उत्स्नाय रयिमभि प्र तस्थुः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ५ ॥

सः । ईम् । महींम् । धुनिम् । एतोः । अरम्णात् । सः । अस्नातृन् । अपारयत् । स्वस्ति ।

ते । उत्स्नाय । रयिम् । अभि । प्र । तस्थुः । सोमस्य । ता । मद । इन्द्रः । चकार ॥ ५ ॥

‘सः’ इन्द्रः ‘ईम् एनां’ ‘महीं महतीं’ ‘धुनिम् । धुनोति स्तोतृणां पापानीति धुनिः परुष्णां नदी । ताम्’ ‘एतोः ॥ ईश्वरपदासन्निधानेऽपि तोसुप्रशययः (पा. सू. ३. ४. १३) ॥ ऋषीणां गमनार्थम्’ ‘अरम्णात्’ उपाशमयत् । महाजलां नदीमल्पोदकामकरोद्विशयः । ततः ‘सः’ इन्द्रः ‘अस्नातृन् स्नातुमशक्तान् तरणासमर्थान्नीपून्’ ‘स्वस्ति’ क्षेमेण ‘अपारयत् । एते महर्षयः’ ‘उत्स्नाय तां नदीमुत्तीर्य यं रयिमपेक्ष्य गच्छन्ति तं’ ‘रयिम् अभिलक्ष्य’ ‘प्र’ ‘तस्थुः’ प्रतस्थिरे । शिष्टं सिद्धम् ॥ ॥ १५ ॥

सोद॑श्चं॒ सिन्धु॑मरिणान्महि॒त्वा वज्रे॑णानं॒ उ॒षसः॑ सं पिपे॒ष ।

अ॒जवसो॑ अ॒विनी॑भिर्विवृ॒श्नन्त्सोम॑स्य॒ ता मद॑ इन्द्र॑श्चकार ॥ ६ ॥

सः । उद॑श्चम् । सिन्धु॑म् । अ॒रिणा॑त् । म॒हि॒त्वा । वज्रे॑ण । अनः॑ । उ॒षसः॑ । सम् । पि॒पे॒ष ।

अ॒जवसः॑ । अ॒विनी॑भिः । वि॒वृ॒श्नन् । सोम॑स्य । ता । मद॑ । इन्द्रः॑ । च॒कार॑ ॥ ६ ॥

१सः इन्द्रः १सिन्धुं प्राञ्चं सन्तं १महि॒त्वा स्वकीयेन महिम्ना १उद॑श्चम् १अरिणात् । उद॑श्चमुख-
मकरोत् ॥ सिन्धुशब्दश्छन्दसि पुल्लिङ्गः ॥ १उषसः उपोदेव्याः १अनः शकटं १वज्रेण १सं १पिपे॒ष । चूर्णी-
चकार । एतच्च ' दिवश्चिद्वा दुहितरम् ' (ऋ. सं. ४. ३०. ९) इत्यत्र स्पष्टं वक्ष्यते । किं कुर्वन् ।
१अजवसः जवहीना दुर्बलाः सेनाः १जविनीभिः जवयुक्ताभिः सेनाभिः १विवृश्नन् विशेषेण भिन्दन् ।
पिपे॒षेति समन्वयः ॥ ' ओवश्चू छेदने ' । शतरि ग्रहिण्यादिना संप्रसारणम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥

स वि॒द्वाँ अप॑गोहं॒ कनीना॑मा॒विर्भव॑न्नुद॑तिष्ठ॒त्परा॑वृक् ।

प्रति॑ श्रोणः॒ स्था॒व्य॑न॒गच॑ष्ट॒ सोम॑स्य॒ ता मद॑ इन्द्र॑श्चकार ॥ ७ ॥

सः । वि॒द्वान् । अ॒प॒गो॒हम् । क॒नीना॑म् । आ॒विः । भ॒वन् । उ॒त् । अ॒ति॒ष्ठत् । प॒रा॒वृक् ।

प्रति॑ । श्रो॒णः । स्था॒त् । वि । अ॒नक् । अ॒च॒ष्ट । सोम॑स्य । ता । मद॑ । इन्द्रः॑ । च॒कार॑ ॥ ७ ॥

पुरा किल कन्यकाश्चक्षुर्हीनं पादहीनं परावृजं जिघृक्षुमृषिं दृष्ट्वाभिदुःखुः । ततः स ऋषिरिन्द्रं
स्तुत्वा चक्षुः पादं च लेभे । तदेतदाह । १कनीनां कन्यकानाम् १अपगोहम् अपगोहनं तिरोभावं १विद्वान्
१परावृक् ऋषिः १आविर्भवन् सर्वेषां प्रत्यक्षो भवन् १उदतिष्ठत् । १श्रोणः पूर्वं पङ्कुरिदानीमिन्द्रस्य
प्रसादात् विभ्रमजानुः^१ ताः कन्याः १प्रति १स्थात् । पूर्वमन्धोऽधुना चक्षुर्लाभात् १वि १अचष्ट ।
ताः कन्यका विशेषेण पश्यति स्म । तानीमानि कर्माणि सः १इन्द्रश्चकार ॥

भि॒न॒द्र॒लम॑ङ्गि॒रोभि॑र्गृ॒णानो॑ वि पर्व॑तस्य दं॒हि॒तान्यै॑रत् ।

रि॒णग्रो॑र्धा॒सि कृ॒त्रिमा॑ण्येषां॒ सोम॑स्य॒ ता मद॑ इन्द्र॑श्चकार ॥ ८ ॥

भि॒न॒त् । व॒ल्म । अ॒ङ्गि॒रोऽभिः॑ । गृ॒णानः॑ । वि । पर्व॑तस्य । दं॒हि॒तानि॑ । ऐ॒रत् ।

रि॒णक् । रो॒र्धा॒सि । कृ॒त्रिमा॑णि । ए॒षाम् । सोम॑स्य । ता । मद॑ । इन्द्रः॑ । च॒कार॑ ॥ ८ ॥

१अङ्गिरोभिः १गृणानः स्तूयमानः स इन्द्रः १वलं वलनामकमसुरं १भिनत् अभिनत् । तथा
गवां निरोधकस्य १पर्वतस्य १दं॒हि॒तानि शिलाभिर्दंडीकृतानि द्वाराणि १वि १ऐरत् उद्धाटितवान् ।
तदेवाह । १एषां पर्वतानां १कृत्रिमाणि क्रियया निर्वृत्तानि १रोर्धा॒सि निरुद्धानि द्वाराणि १रिणक्
उद्धाटयत् । गतमन्यत् ॥

अतिमूर्तिनाभ्येकाहे निष्केवल्ये सूक्तमुखीया 'स्वप्नेन' इत्येपा । सूत्रितं - 'स्वप्नेनाभ्युप्या चुमुरिं धुनिं चेति सूक्तमुखीया' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

स्वप्नेनाभ्युप्या चुमुरिं धुनिं च जघन्थ दस्युं प्र दभीतिमावः ।

रम्भी चिदत्र विविदे हिरण्यं सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ९ ॥

स्वप्नेन । अभिऽउप्य । चुमुरिम् । धुनिम् । च । जघन्थ । दस्युम् । प्र । दभीतिम् । आवः ।

रम्भी । चित् । अत्र । विविदे । हिरण्यम् । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ९ ॥

स त्वं 'दस्युं सर्वस्योपक्षपयितारं' 'चुमुरिं' 'धुनिं' 'च' एतन्नामानावसुरौ 'स्वप्नेन दीर्घ-
निद्रया' 'अभ्युप्य संयोज्य' 'जघन्थ हतवानसि' । ततः ताभ्यां युध्यमानं 'दभीतिं राजपि' 'प्र
'आवः रक्षितवानसि । तथा च मन्त्रवर्णः—'त्वं नि दस्युं चुमुरिं धुनिं चास्वापयो दभीतये सुहन्तु'
(ऋ. सं. ७. १९. ४) इति ॥ आवः । अवते रक्षणार्थस्य लङि सिपि रूपम् ॥ 'रम्भी' 'चित्' वेत्रधारी
चास्य दौवारिकः 'अत्र अस्मिन्युद्धे तयोरसुरयोः' 'हिरण्यं धनं' 'विविदे लेभे । 'विद्रु लाभे' स्वरितेत् ।
तानीमानि कर्माणि 'सोमस्य' 'मदे सति' 'चकार' इति ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १० ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा । स्तोतृऽभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १० ॥

एषा ऋग्व्याख्याता ॥ ॥ १६ ॥

'प्र वः सताम्' इति नवचं पञ्चमं सूक्तं गार्ग्यमदमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—'प्र वो नवाभ्या
त्रिष्टुप्' इति । नवमी त्रिष्टुप् शिष्टात्रिष्टुप्प्रवन्तपरिभाषया जगत्यः ॥ तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे 'प्र वः
सताम्' इति सूक्तम् । 'अतिरात्रे' इति खण्डे सूत्रितं—'प्र वः सतां प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्नमिति याज्या'
(आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमग्नाविव समिधाने हविर्भरे ।

इन्द्रमजुयं जरयन्तमुक्षितं सनाद्युवानमवसे हवामहे ॥ १ ॥

प्र । वः । सताम् । ज्येष्ठतमाय । सुऽस्तुतिम् । अग्नौऽईव । सम्ऽइधाने । हविः । भरे ।

इन्द्रम् । अजुयम् । जरयन्तम् । उक्षितम् । सनात् । युवानम् । अवसे । हवामहे ॥ १ ॥

गृह्यमदो वृते । हे यजमानाः ऽवः युष्मदर्थं ऽसतां महतां देवानां ऽज्येष्ठतमाय अतिशयेन श्रेष्ठायेन्द्राय तदर्थम् । ऽअग्नाधिव ऽसमिधाने । इवशब्द एवार्थः । दीप्यमान एवाग्नी ऽहविः ऽप्र भरे संपादयामि । ततः परं ऽसृष्टिं शोभनां स्तुतिं करोमि ॥ भर इति 'भृञ् भरणे' जित्वा-दुभयपदा । लटि रूपम् ॥ ऽअजुष्यम् अजरणीयं ऽजरयन्तं सर्वमग्न्यज्जरयन्तम् ऽउक्षितं सोमेन सिक्तं ऽसनात् सनातनं ऽयुवानं नित्यतरुणं तादृशम् ऽइन्द्रम् ऽअवमे अम्माकं रक्षणाय तस्य तर्पणाय वा ऽहवामहे आह्वयामः ॥

यस्मादिन्द्राद्बृहदः किं चनेमृते विश्वान्यस्मिन्त्संभृताधि वीर्या ।

जठरे सोमं तन्वीः सहो महो हस्ते वज्रं भरति शीर्षणि क्रतुम् ॥ २ ॥

यस्मात् । इन्द्रात् । बृहदः । किम् । चन । ईम् । ऋते ।

विश्वानि । अस्मिन् । सम्भृता । अधि । वीर्या ।

जठरे । सोमम् । तन्वि । सहः । महः । हस्ते । वज्रम् । भरति । शीर्षणि । क्रतुम् ॥ २ ॥

ऽबृहदः महतः ऽयस्मात् ऽइन्द्रात् ऽऋते ऽकिम् अपि ऽईम् इदं जगत् ऽचन नास्तीत्यर्थः ॥ षेति नेति निपातद्वयसमुदायश्चेति । चेति चिदित्यर्थे नेति निषेधार्थः । ऐकपद्यं तु सांप्रदायिकम् ॥ उक्तार्थे मन्त्रः— 'नेन्द्रादृते पवते धाम किं चन' (ऋ. सं. ९. ६९.६) इति । यद्वा इन्द्रादृते ईमिदं जगत् किम् । न ध्रुवमत्यल्पमित्यर्थः । कुत एतन् तदेवोच्यते । ऽअस्मिन् इन्द्रे ऽविश्वानि सर्वाणि वीर्याणि सामर्थ्यानि ऽअधि ऽसंभृता अधिकं संभृतान्यासते । यश्चेन्द्रः ऽजठरे स्त्रोदरे ऽसोमम् अभिपुतं सोमरसं ऽभरति विभर्ति । किंच ऽतन्वि तन्वां स्वकीये सर्वस्मिन् शरीरे ऽसहः बलं ऽमहः तेजश्च विभर्ति । ऽहस्ते ऽवज्रम् आयुधं विभर्ति । ऽशीर्षणि शिरसि ऽक्रतुं विज्ञानं भरति विभर्ति ॥ यद्वृत्तयोगाद-निघातः । वाक्यभेदाद्वा निघाताभावः । शीर्षणि । 'शीर्षश्छन्दसि' इति ॥

न क्षोणीभ्यां परिभ्वे त इन्द्रियं न समुद्रैः पर्वतैरिन्द्र ते रथः ।

न ते वज्रमन्वश्नोति कश्चन यदाशुभिः पतसि योजना पुरु ॥ ३ ॥

न । क्षोणीभ्याम् । परिभ्वे । ते । इन्द्रियम् । न । समुद्रैः । पर्वतैः । इन्द्र । ते । रथः ।

न । ते । वज्रम् । अनु । अश्नोति । कः । चन ।

यत् । आशुभिः । पतसि । योजना । पुरु ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ऽते तव ऽइन्द्रियं बलं ऽक्षोणीभ्यां छावापृथिवीभ्यां ऽन ऽपरिभ्वे न परिभवनीयम् ॥ 'कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः' इति केन्द्रप्रत्ययः । 'उदात्तस्वरितयोः' इति स्वरितत्वम् ॥ किंच ऽते रथः ऽसमुद्रैः पर्वतैः च ऽन परिभवनीयः । ऽते वज्रम् आयुधं ऽकश्चन पुमान् ऽन ऽअन्वश्नोति

न व्याप्नोति परिभक्तितुम् ॥ 'अशू व्याप्तौ' । व्यस्ययेन परस्मैपदम् ॥ 'यत् यदा असुरवधार्थं दिग्विजय-
काले १पुरु पुरुणि बहूनि १योजना योजनानि १पतसि गच्छसि । तदा तव बलादि न परिभवनीय-
मिति समन्वयः ॥

विश्वे हस्मै यजताय धृष्णवे क्रतुं भरन्ति वृषभाय सश्वते ।

वृषा यजस्व हविषा विदुष्टरः पिबेन्द्र सोमं वृषभेण भानुना ॥ ४ ॥

विश्वे । हि । अस्मै । यजताय । धृष्णवे । क्रतुम् । भरन्ति । वृषभाय । सश्वते ।

वृषा । यजस्व । हविषा । विदुःष्टरः । पिबे । इन्द्र । सोमम् । वृषभेण । भानुना ॥ ४ ॥

हे यजमान १विश्वे सर्वे जनाः १यजताय सर्वैर्यजनीयाय १धृष्णवे शत्रूणां धर्षणशीलाय १वृषभाय
कामानां वर्षित्रे १सश्वते सजमानाय स्तुत्यादिकर्मवत्सु स्तोत्रेषु पृतादृशायेन्द्राय १क्रतुं यज्ञादिलक्षणं
कर्म १भरन्ति १हि हरन्ति खलु । प्रणयन्तीत्यर्थः ॥ भरन्ति । हियोगादिनिघातः ॥ यस्मादेवं तस्मात्
१वृषा सोमरससेचनसमर्थः १विदुष्टरः ॥ विद्वच्छब्दात्तरपि छान्दसं संप्रसारणम् । 'शामिवसिघसीनां च'
इति संहितायां पत्वम् ॥ विद्वत्तरस्त्वं १हविषा तमिन्द्रं १यजस्व । इदानीमिन्द्रं संबोध्याह । हे १इन्द्र
१वृषभेण कामानां वर्षकेण १भानुना दीप्यमानेनाग्निना सह १सोमं १पिब ॥

वृष्णः कोशः पवते मध्वं ऊर्मिर्वृषभान्नाय वृषभाय पातवे ।

वृषणाध्वर्यु वृषभासो अद्रयो वृषणं सोमं वृषभाय सुष्वति ॥ ५ ॥

वृष्णः । कोशः । पवते । मध्वः । ऊर्मिः । वृषभऽअन्नाय । वृषभाय । पातवे ।

वृषणा । अध्वर्यु इति । वृषभासः । अद्रयः । वृषणम् । सोमम् । वृषभाय । सुष्वति ॥ ५ ॥

हे इन्द्र १वृष्णः फलस्य वर्षितुः १मध्वः मदकरस्य सोमस्य १कोशः रसः १ऊर्मिः अनुष्ठातृणां
पातृणां च प्रेरकः सन् १पवते गच्छति ॥ 'पव गतौ' । अनुदात्तेत् ॥ किमर्थम् । १वृषभान्नाय । बलवर्ष-
काणि^२ अन्नानि यस्य स तथोक्तः । तादृशाय १वृषभाय कामानां वर्षित्रे इन्द्राय १पातवे पानार्थपवत
इति समन्वयः । किंच १वृषणा सोमरससेचनसमर्थौ १अध्वर्यु अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ १वृषभासः
वर्षकाः १अद्रयः अभिषवप्रावाणश्च १वृषणं स्वर्गादिफलस्य सेत्तारं १सोमं १वृषभाय देवानां श्रेष्ठाय
तुभ्यं १सुष्वति सुन्वन्ति ॥ सुनोतेर्लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्रुः । 'अदभ्यस्तात्' इति
शेरदादेशः ॥ ॥ १७ ॥

वृषां ते वज्रं उत ते वृषा रथो वृषणा हरीं वृषभाण्यायुधा ।

वृष्णो मदस्य वृषभ त्वमीशिष इन्द्र सोमस्य वृषभस्य तृणुहि ॥ ६ ॥

वृषा । ते । वज्रः । उत । ते । वृषा । रथः । वृषणा । हरी इति । वृषभाणि । आयुधा ।

वृष्णः । मदस्य । वृषभ । त्वम् । ईशिषे । इन्द्र । सोमस्य । वृषभस्य । तृणुहि ॥ ६ ॥

‘वृषभ कामानां वर्षकं हं इन्द्र’ ते तव ‘वज्रः’ वृषा कामवर्षकः । तथा ‘ते’ रथः अपि ‘वृषा’ । ते ‘हरी एतन्नामकावधौ’ ‘वृषणा वर्षकौ’ । तव ‘आयुधा वज्रव्यतिरिक्तान्यायुधान्यपि’ ‘वृषभाणि’ । ‘वृष्णः वर्षकस्य’ ‘मदस्य मदकरस्य’ ‘सोमस्य’ ‘त्वम्’ एव ‘ईशिषे स्वामी भवसि’ । हं ‘इन्द्र’ ‘वृषभस्य वर्षकेण’ ‘सोमस्य सोमेन’ ‘तृणुहि तृप्तो भव’ ॥ ‘तृप प्रोणने’ । स्वादिः । ध्रुवादिषु (पा. सू. ८. ४. ३९) ‘नृनमन तृप्तोति’ इति पठितम् । तथापि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्वा नृत्वप्रतिषेधो न भवति ॥

प्र ते नावं न समने वचस्युवं ब्रह्मणा यामि सर्वनेषु दाष्टृषिः ।

कुविन्नो अस्य वचसो निबोधिषदिन्द्रमुत्तमं न वसुनः सिचामहे ॥ ७ ॥

प्र । ते । नावंम् । न । समने । वचस्युवंम् । ब्रह्मणा । यामि । सर्वनेषु । दाष्टृषिः ।

कुवित् । नः । अस्य । वचसः । निबोधिषत् ।

इन्द्रम् । उत्तमम् । न । वसुनः । सिचामहे ॥ ७ ॥

‘दाष्टृषिः’ स्वप्न्यादाच्छत्रूणां धर्षकोऽहं ‘समने संग्रामे’ ‘वचस्युवम्’ ॥ अमि तन्वादिवादुवडादेशः ॥ स्तोत्रमिच्छन्तं ‘नावं’ ‘न नावमिवापद्गगन्मारकं’ ‘ते’ त्वां सवनेषु त्रिषु ‘ब्रह्मणा स्तोत्रेण’ ‘प्र यामि प्राप्नोमि’ । किंच ‘अस्य’ ‘वचसः’ स्तुतिलक्षणमेतद्वाक्यं ‘कुवित्’ बहु ‘निबोधिषत्’ इन्द्रो नितरां बुध्यताम् ॥ ‘बुध अवगमने’ । लेटि ‘सिचबहुलम्’ इति सिष । कुविद्योगादनिघातः । ‘तिङि चोदात्तवति’ इति गतेनिघातः ॥ वयं च ‘उत्तमं’ ‘न जलस्य निधानभूतं कृपमिव’ ‘वसुनः निधानभूतम्’ ‘इन्द्रं’ ‘सिचामहे सोमेन सिचामः’ ॥ ‘सिचिर् क्षरणे’ । स्वरितित् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः ॥

पुरा सैवाधादभ्या ववृत्स्व नो धेनुर्न वत्सं यवसस्य पिप्युषी ।

सकृत्सु ते सुमतिभिः शतक्रतो सं पत्नीभिर्न वृषणो नसीमहि ॥ ८ ॥

पुरा । सम्वाधात् । अभि । आ । ववृत्स्व । नः । धेनुः । न । वत्सम् । यवसस्य । पिप्युषी ।

सकृत् । सु । ते । सुमतिभिः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

सम् । पत्नीभिः । न । वृषणः । नसीमहि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ^१संवाधात् शत्रुजम्यात् संवाधात् ^२पुरा नः अस्मान् ^३अभ्या ^४ववृस्व आवर्तय^२। यथा संवाधोऽस्मान् न स्पृशति तथा कुर्वित्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। ^५धेनुर्न ^६वत्सम्। यथा ^७यवसस्य घासेन ^८पिप्युषी आप्यायिता धेनुर्वसं क्षुद्राधात्परावर्तयति तद्वत्। हे ^९शतक्रतो वयं ^{१०}मुमतिभिः खद्विपयैः शोभनैः स्तोत्रैः ^{११}सकृत् सकृदपि ^{१२}सु ^{१३}नसीमहि सुष्ठु व्याप्येमहि। तत्र दृष्टान्तः। ^{१४}वृषणः ^{१५}न। मेकारो युवानो यथा ^{१६}पत्नीभिः व्याप्यन्ते तद्वत् ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनीं ।

शिक्षां स्तोतृभ्यो मार्तिं धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथै सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनीं ।

शिक्षं । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धृक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथै । सुवीराः ॥९॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ १८ ॥

‘तदस्मै’ इति नवचं पठं सूक्तं गार्ग्यमदमैन्द्रम्। अत्रानुक्रमणिका - ‘तदस्मै द्वित्रिष्टुबन्तम्’ इति। अन्ये द्वे द्विष्टुभौ शिष्टाः सप्त जगत्स्यः। अतिरात्रे द्वितीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रं ‘तदस्मै’ इति सूक्तम्। ‘अतिरात्रे पर्यायाणाम्’ इति खण्डे सूत्रितं - ‘तदस्मै नव्यमस्य पितृ यस्य जज्ञान इन्द्रेति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चत शुष्मा यदस्य प्रत्नथोदीरते ।

विश्वा यद्वोत्रा सहसा परीवृता मदे सोमस्य दंहितान्यैरयत् ॥ १ ॥

तत् । अस्मै । नव्यम् । अङ्गिरस्वत् । अर्चत । शुष्माः । यत् । अस्य । प्रत्नऽथा । उत्तर्द्धते ।

विश्वा । यत् । गोत्रा । सहसा । परिऽवृता । मदे । सोमस्य । दंहितानि । ऐरयत् ॥ १ ॥

गृह्यमदो वृते । हे स्तोतारः ^१नव्यं नवतरमन्येष्वष्टपुत्रं ^२यत् तादृशं स्तोत्रम् ^३अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव ^४अस्मै इन्द्राय ^५अर्चत वृत् । ^६यत् यस्माज्जातमात्रस्य ^७अस्य इन्द्रस्य ^८शुष्माः शत्रूणां शोषकाणि तेजांसि ^९प्रत्नथा ॥ ‘प्रत्नपूर्वविश्रेमात्थाल्छन्दसि’ इति इवार्ये थालप्रत्ययः ॥ प्रत्नानि पुरातनानीव ^{१०}उदीरते उद्धृच्छन्ति ॥ ‘ईर गतौ’ । अनुदात्तेत् । ‘तिङि चोदात्तवति’ इति गतेर्निघातः ॥ ^{११}यत् यस्माच्च ^{१२}विश्वा सर्वान् ^{१३}गोत्रा मेघान् । गा उदकानि त्रायन्ते रक्षन्तीति गोत्रा मेघाः । ^{१४}परीवृता वृत्रेणाक्रान्तान् ॥ सर्वत्र सुपो डादेशः ॥ तान् ^{१५}दंहितानि तेन दहीकृतान् मेघान् ^{१६}सोमस्य ^{१७}मदे हर्षे संजाते सति ^{१८}सहसा बलेन ^{१९}ऐरयत् उदघाटयत् । मेघभेदनेनापः प्रेरयामासेत्यर्थः । यद्वा विश्वा सर्वाणि परीवृता बलासुरेण^३ आक्रान्तानि दंहितानि पर्वतविले निरुद्धानि गोत्रा ॥ ‘इनित्रकट्यचश्च’ इति समूहार्थे त्रप्रत्ययः ॥ गवां वृन्दानि सह्यैरयत् ॥ तस्माद्विलाभिरगमयत् । तस्मादर्चतेति समन्वयः ॥ ऐरयत् । ‘ईर गतौ’ । ण्यन्तस्य लङि रूपम् । यद्भक्त्योगादनिघातः ॥

१. झ-त-थ-‘शत्रुजन्यात् संवाधात्’ नास्ति । २. ण-न-शत्रुभिरुपादितादावर्तय । ३. ग-थ-म-वृत्रासुरेण ।

स भूतु यो ह प्रथमाय धायम् ओजो मिमानो महिमान्मातिरत् ।

शूरो यो युन्सु तन्वं परिव्यत् शीर्षणि द्यां महिना प्रत्यमुञ्चत ॥ २ ॥

सः । भूतु । यः । ह । प्रथमाय । धायसे । ओजः । मिमानः । महिमानम् । आ । अतिरत् ।

शूरः । यः । युत्सु । तन्वम् । परिव्यत् । शीर्षणि । द्याम् । महिना । प्रति । अमुञ्चत ॥ २ ॥

१सः इन्द्रः १भूतु भवतु । वर्धतामित्यर्थः । १यः इन्द्रः १ओजः तेजो बलं १मिमानः कुर्वाणः सन् १प्रथमाय प्राथमिकाय १धायसे ॥ ‘धेत् पाने’ ॥ सोमपानाय १महिमानम् १आतिरत् अवर्धयत् ॥ तिरतेर्व्यय्येन शः । यद्योगादनिघातः ॥ १शूरः शत्रूणां शातयिता १यः इन्द्रः १युत्सु युद्धेषु १तन्वं स्वकीयं शरीरं १परिव्यत् चर्मणा १परिवीतमकरोत् । स इन्द्रः १महिना स्वकीयेन महिम्ना १शीर्षणि स्वशिरसि १द्यां १प्रत्यमुञ्चत अपहारयत् ॥

अधाकृणोः प्रथमं वीर्यं महद्यदस्याग्रे ब्रह्मणा शुष्मैरयः ।

रथेष्टेन हर्षश्चेन विच्युताः प्र जीरयः सिस्वते सध्वक् पृथक् ॥ ३ ॥

अध । अकृणोः । प्रथमम् । वीर्यम् । महत् । यत् । अस्य । अग्रे । ब्रह्मणा । शुष्मम् । ऐरयः ।

रथेऽस्थेन । हरिऽअश्वेन । विऽच्युताः । प्र । जीरयः । सिस्वते । सध्वक् । पृथक् ॥ ३ ॥

१अध अपि च हे इन्द्र त्वं १प्रथमं मुख्यं तत् १वीर्यं सामर्थ्यम् १अकृणोः अकरोः । किं तत् । १ब्रह्मणा स्तोत्रेण स्तुतिमाधनभूतेन वेदवाक्येन १अस्य वीर्यस्य स्तोतुर्जनस्य १अग्रे पुरतः १यत् १शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलम् १ऐरयः उदगमयः । १जीरयः जरयितारः बाधका असुराः १रथेष्टेन रथस्थितेन १हर्षश्चेन त्वया १विच्युताः स्वस्थानाच्याविताः सन्तः १सध्वक् सध्रीचीनाः परस्परं संगताः १पृथक् भीत्या वियुक्ताः १सन्तः १प्र १मिस्वते प्रकर्षेण धावन्ति ॥ ‘सु गतौ’ । जुहोत्यादिः । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यभ्यासस्येत्वम् ॥ सध्वगिति ‘सहस्य सध्विः’ इति सध्यादेशः । अद्रिसध्यां-रन्तोदात्तत्वेन निपातनात् ‘उदात्तस्वरितयोः’ इति यणः स्वरितत्वम् ॥

अधा यो विश्वा भुवनाभि मज्मनैशानकृत्प्रवया अभ्यवर्धत ।

आद्रोदसी ज्योतिषा वह्निरातनोत्सीव्यन्तमांसि दुधिता समव्ययत् ॥ ४ ॥

अध । यः । विश्वा । भुवना । अभि । मज्मना । ईशानऽकृत् । प्रऽवयाः । अभि । अवर्धत ।

आत् । रोदसी इति । ज्योतिषा । वह्निः । आ । अतनोत् ।

सीव्यन् । तमांसि । दुधिता । सम् । अव्ययत् ॥ ४ ॥

१. ज-ण-न-वर्मणा; झ१-वर्षेण । २. झ१-ण-त-थ-न-व-‘त्वया’ नास्ति । ३. क-ख-ग-च-ज-झ-ण-ण१-न-फ-व-अभियुक्ताः; झ१-युक्ताः ।

१अध अपि च १प्रवयाः प्रवृद्धाजः पुरातनो वा १यः इन्द्रः १विश्वा १भुवना सर्वांश्च लोकान्
१मज्जमाना बलेनाभिभूय १ईशानकृत् आत्मानं सर्वस्याधिपतिं कुर्वन् । यद्वा अग्न्यादीन् देवान् तत्तल्लोका-
धिपतीन् कुर्वन् १अभ्यवर्धत सर्वतः प्रवृद्धोऽभवत् । १आन् अनन्तरं १वह्निः जगतां वोढा स इन्द्रः
१ज्योतिषा स्वीयेन^१ तेजसा १रोदसीं छावापृथिव्यौ १आतनोन् व्यामोत् । किंच १तमामि तमोरूपाणि
रक्षांसि १दुधिता दुःस्थितानि^२ दुर्गतानि १सीव्यन् विस्तारयन् १समव्ययन् आवृणोत् । जगद्व्याप्य
वर्तत इत्यर्थः ॥

स प्राचीनान्पर्वतान्दृढोर्जसाधराचीनमकृणोदपामर्षः ।

अधारयत्पृथिवीं विश्वधायसमस्तभ्रान्मायया द्यामवस्रसः ॥ ५ ॥

सः । प्राचीनान् । पर्वतान् । दृढत् । ओजसा । अधराचीनम् । अकृणोत् । अपाम् । अर्षः ।

अधारयत् । पृथिवीम् । विश्वधायसम् । अस्तभ्रात् । मायया । द्याम् । अवस्रसः ॥ ५ ॥

१सः इन्द्रः १प्राचीनान् दृढस्ततः प्रकर्षेणाञ्चतो गच्छतः सपक्षान् १पर्वतान् १ओजसा बलेन
१दृढन् । पक्षच्छेदं कृत्वा भूमौ दडीचकार । अचलानकरादित्यर्थः । १अपाम् मेघस्थितानामुदकानाम्
१अपः स्यन्दनलक्षणं कर्म १अधराचीनम् । अधःप्रदेशमञ्चति गच्छतीत्यधराचीनम् । तादृशम्
१अकृणोत् । मेघभेदनं कृत्वापो भूमावपातयदित्यर्थः । किंच १विश्वधायम् विश्वस्य धात्रीं १पृथिवीं
बलेन १अधारयत् । १मायया प्रजयोपायेन १द्यां सुलोकम् १अवस्रसः ॥ 'स्वमु गतो' । संपदादिलक्षणां
भावे क्विप् ॥ अवपतनात् १अस्तभ्रात् ॥ ॥ १९ ॥

सास्मा अरं बाहुभ्यां यं पिताकृणोद्विश्वस्मादा जनुपो वेदमस्परि ।

येनां पृथिव्यां नि क्रिविं शयध्यै वज्रेण हृत्पृष्ठं वृणक्तुधिष्वणिः ॥ ६ ॥

सः । अरम् । अरम् । बाहुभ्याम् । यम् । पिता । अकृणोत् ।

विश्वस्मात् । आ । जनुपः । वेदसः । परि ।

येनां । पृथिव्याम् । नि । क्रिविम् । शयध्यै । वज्रेण । हृत्पृ । अवृणक् । तुविऽस्वनिः ॥ ६ ॥

१सः तादृश इन्द्रः १अस्मै जगते १अरम् अलं पयसिं वभूव । रक्षकत्वेन स्वामी वभूवेत्यर्थः ।
१पिता सर्वस्य पालकः प्रजापतिः १विश्वस्मान् सर्वस्मात् १जनुपः जनान् १परि ततोऽप्युत्कृष्टान् १वेदसः
ज्ञानात् तद्विशिष्टं १बाहुभ्यां स्वकीयाभ्यां बाहुभ्यां १यम् १आ १अकृणोत् । १तुविऽस्वनिः बहुकीनिः
महास्वनो वा स इन्द्रः १येन ज्ञानेन १क्रिविम् एतन्नामानमसुरं १वज्रेण १हृत्पृ ॥ 'रताभ्यादयश्च' इति
स्वी ॥ हत्वा ताडयित्वा १पृथिव्यां भूमौ १शयध्यै शयनाय दीर्घनिद्रायै १नि १अवृणक् ॥
वृणक्तिहिंसाकर्मा ॥ न्यवधीत् ॥

अमाजृरिव पित्रोः सचा सती समानादा सदसस्त्वामिये भगम् ।

कृधि प्रकेतमुप मास्या भर दद्वि भागं तन्वो३ येन मामहः ॥ ७ ॥

अमाजूऽइव । पित्रोः । सचा । सती । समानात् । आ । सदसः । त्वाम् । इये । भगम् ।

कृधि । प्रकेतम् । उप । मामि । आ । भर । दद्वि । भागम् । तन्वः । येन । मामहः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ^१अमाजूः यावज्जीवं गृह एव जीवन्ती ^२पित्रोः ^३सचा^१ मातापितृभ्यां सह भवन्ती तयोः शुश्रूषणपरा पतिमलभमाना ^४सती^२ दुहिता ^५समानात् आत्मनः पित्रोश्च साधारणात् ^६सदसः गृहात् ॥ ‘अधिकरणे चोपसंख्यानम्’ इति पञ्चमी ॥ गृह उपस्थायैव यथा भागं याचति तथा स्तोताहं ^७भगं भजनीयं धनं ^८त्वाम् ^९इये ॥ इं गत्यादिपु । लिट्युत्तम इति व्यत्ययेनात्मनेपदम् । इयङादेशः ॥ त्वां याचे । तत्र देयं धनं ^{१०}प्रकेतं प्रकर्येण ज्ञातव्यं विश्वजनीयं ^{११}कृधि कुरु । तत्र ^{१२}उप ^{१३}मामि एतावदिदं धनमिति कुरु^{१४} । ^{१५}आ ^{१६}भर तत्र धनं संपादय । ^{१७}भागं भजनीयं धनं ^{१८}तन्वः शरीराय मल्लमिति यावत् ^{१९}दद्वि देहि । ^{२०}येन धनेन ^{२१}ममहः स्तोतृनिमान् पूजयसि^{२२} ॥

भोजं त्वामिन्द्र वयं हुवेम ददिष्टमिन्द्रापांसि वाजान् ।

अविड्ढीन्द्र चित्रया न ऊती कृधि वृषन्निन्द्र वस्यसो नः ॥ ८ ॥

भोजम् । त्वाम् । इन्द्र । वयम् । हुवेम । ददिः । त्वम् । इन्द्र । अपांसि । वाजान् ।

अविड्ढि । इन्द्र । चित्रया । नः । ऊती । कृधि । वृषन् । इन्द्र । वस्यसः । नः ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२भोजं पालयितारं भोजयितारं वा ^३त्वां ^४वयं ^५हुवेम ॥ ह्वयेतेलिङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् ॥ हे ^६इन्द्र ^७त्वम् ^८अपांसि कर्माणि ^९वाजान् अन्त्रानि ^{१०}ददिः ॥ ‘दाण् दाने’ ‘आहगमहनजनः’ इति किप्रत्ययः । लिङ्गुद्गावाद्भ्यासादिकार्यम् । ‘न लोकाव्ययनिष्ठा’ इति षष्ठी-प्रतिषेधः ॥ दाता ऋतु । हे ^{११}इन्द्र ^{१२}चित्रया नानाप्रकारया ^{१३}ऊती ऊत्या पालनेन ^{१४}नः अस्मान् ^{१५}अविड्ढि रक्ष । ^{१६}वृषन् कामानां वर्षक हे ^{१७}इन्द्र ^{१८}नः अस्मान् ^{१९}वस्यसः अतिशयेन वसुमतः ^{२०}कृधि कुरु ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो मातिं धग्भगौ नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

१. क-अ-म-जीवन्ती (ज्ञ-जीर्यतीति) पित्रोः सचा सा अमा । २. ण-त-थ-म-‘सती’ नास्ति ।

३. झ१-ण-न-थ-न-व-विश्वसनीयम् (?) । ४. क-ज्ञ-त-थ-न-म-व-तं कुरु; झ१-मितं कुरु ।

५. च-ज-ण-ण१-न-फ-व-आपूजयसि; त-थ-आपूजयति; म-येन पूजयसि ।

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ २० ॥

‘प्राता रथः’ इति नवचं सप्तमं सूक्तं गार्ग्यमदं त्रैष्टुभमैश्वरम् । ‘प्रातः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
लैङ्गिको विनियोगः ॥

प्राता रथो नवो योजि सस्निश्चतुर्युगस्त्रिकशः सप्तरश्मिः ।

दशारित्रो मनुष्यः स्वर्पाः स इष्टिभिर्मतिभी रंहो भूत् ॥ १ ॥

प्रातरिति । रथः । नवः । योजि । सस्निः । चतुःऽयुगः । त्रिऽकशः । सप्तरश्मिः ।

दशऽअरित्रः । मनुष्यः । स्वःऽसाः । सः । इष्टिभिः । मतिभिः । रंहः । भूत् ॥ १ ॥

‘रथः’ रंहणादथो यज्ञः । स च ‘नवः’ नृयते स्तूयतेऽत्रेति नवः स्तुतिमान् । ‘सस्निः’ ॥
‘स्ना’ शौचे । ‘आदगमहन’ इति किन्प्रत्ययः ॥ शुद्धः । एवंविधो यज्ञः ‘प्रातः’ प्रातःकाले ‘योजि’
अयोज्यस्माभिः । ‘चतुर्युगः’ । युज्यन्त इति युगानि प्रावाणः । चत्वारि युगानि यस्य स तथोक्तः ।
अध्वर्यावृत्तिगभिप्रायं वा । ‘त्रिकशः’ । तिस्रः कशा वाचो मन्द्रमध्यमोऽकृष्टरूपा यस्य स तथोक्तः ।
सवनत्रयाभिप्रायं वा । ‘सप्तरश्मिः’ । अभ्रुवते व्याप्नुवन्ति कर्माणीति रश्मयश्छन्दांसि । सप्तसंख्याकानि
गायत्र्यादीनि छन्दांसि यस्य स तथोक्तः । ‘दशारित्रः’ । अरिभ्यः पापेभ्यस्त्रायन्त इत्यरित्रा ग्रहाः ।
दशसंख्याका ग्रहा यस्य स तादृशः । चमसाध्वर्य्वभिप्रायं वा । ‘मनुष्यः’ मनुष्याणां हितः । ‘स्वर्पाः’
स्वर्गस्य दाता । ‘सः’ एवंविधो यज्ञः ‘इष्टिभिः’ प्रायणीयातिथ्यादिभिः ‘मतिभिः’ मननीयैः स्तोत्रैः
‘रंहः’ शब्दनीयः ‘भूत्’ अभूत् । यद्वा नवोऽभिनवः । सस्निः ॥ मनोतेद्विवचनादि ॥ कामानां दाता ।
रथः । रमन्तेऽस्मिन्निति रथः स्यन्दनः प्रातःसवने च सोमपानार्थं योजि अश्वर्योजि । कीदृशः ।
चतुर्युगः । त्रिकशः । तिस्रः कशा यस्य स तथोक्तः । सप्तरश्मिः सप्तरश्मिः । दशारित्रो दशचक्रः^१ ।
मनुष्यो मनुष्यहितः स्वर्पाः स्वर्गस्य संगमयिता इन्द्ररथः^२ इष्टिभिर्योगैर्मतिभिः स्तोत्रैश्च प्राप्तव्यो भवति ॥

सास्मा अरं प्रथमं स द्वितीयमुतो तृतीयं मनुषः स होता ।

अन्यस्या गर्भमन्य ऊँ जनन्त सो अन्येभिः सचते जेन्यो वृषा ॥ २ ॥

सः । अस्मै । अरम् । प्रथमम् । सः । द्वितीयम् । उतो इति । तृतीयम् । मनुषः । सः । होता ।

अन्यस्याः । गर्भम् । अन्ये । ऊँ इति । जनन्त । सः । अन्येभिः । सचते । जेन्यः । वृषा ॥ २ ॥

‘सः’ यज्ञः सोमो वा ‘अस्मै’ इन्द्राय ‘प्रथमं’ प्रातःसवने ‘अरं’ पर्याप्तोऽभूत् । ‘सः’ च
‘द्वितीयं’ माध्यन्दिने सवने पर्याप्तोऽभूत् । ‘उतो’ अपि च सः ‘तृतीयं’ तृतीये सवने पर्याप्तोऽभूत् ।
सर्वत्र ‘कालाध्वनोः’ इति द्वितीया ॥ ‘सः’ यज्ञः सोमो वा ‘मनुषः’ मनुष्यस्य ‘होता’ शुभानां वोढा
भवति । किंच ‘अन्ये’ ऋत्विजः ‘अन्यस्याः’ पृथिव्या वेदात्मिकायाः^३ वाचो वा ‘गर्भं’ सन्तं सोमं

१. झ१-म-ष्णा । २. क-च-ण१-न-थ-न-फ-व-दशवक्त्रः; ख-ग-ण-दशवकाः; झ-दशवकः ।

३. म-ईटप्रथः । ४. ख-ग-च-ज-झ१-ण-ण१-न-थ-न-फ-व-त्रेयात्मिकायाः ।

यज्ञं वा वजनन् अजनयन्त । उ प्रसिद्धार्थः । वृषा अभिमतफलवर्षकः वजेन्यः जयसमर्थः वसः
यज्ञः सोमो वा अन्येभिः अन्यैः इन्द्रादिभिर्देवैः सचते संगच्छते ॥ 'सच समवाये' । अनुदात्तेन ॥

हरी नु कं रथ इन्द्रस्य योजमायै सूक्तेन वचसा नवेन ।

मो पु त्वामत्र बहवो हि विप्रा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ॥ ३ ॥

हरी इति । नु । कम् । रथे । इन्द्रस्य । योजम् । आऽयै । सुऽउक्तेन । वचसा । नवेन ।

मो इति । सु । त्वाम् । अत्र । बहवः । हि । विप्राः । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य संबन्धिनि रथे हरी एतन्नामकावधौ नु क्षिप्रं कं सुखेन आयै गमनाय नवेन
अन्यैरकृतपूर्वेण वचसा वेदात्मकेन सूक्तेन साधनेन योजं युनज्मि ॥ 'युजिर् योगे' । लुङि 'इरितो
वा' इति च्लेरङादेशः ॥ अत्र अस्मिन् यज्ञे बहवः विप्राः मेधाविनः स्तोतारो भवन्ति हि । तथापि
अन्ये मध्यतिरिक्ताः यजमानासः यजमानाः त्वां सु सुष्ठु मो नि रीरमन् नितरां मा रमयन्तु ।
अतोऽस्मदीयं यज्ञमागत्य सोमं पिबेति भावः ॥ रीरमन् । रमतेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि सन्वद्वावाद्भ्या-
सस्येत्त्वदीर्घा । वाक्यभेदादत्र हियोगाभावेन निघातः ॥

आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याह्या चतुर्भिरा पडिर्हूयमानः ।

आष्टाभिर्दशभिः सोमपेयमयं सुतः सुमख मा मृधस्कः ॥ ४ ॥

आ । द्वाभ्याम् । हरिऽभ्याम् । इन्द्र । याहि । आ । चतुऽभिः । आ । षट्ऽभिः । हूयमानः ।

आ । अष्टाभिः । दशभिः । सोमऽपेयम् । अयम् । सुतः । सुऽमख । मा । मृधः । कुरिति कः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र होतृभिः आ हूयमानः त्वं द्वाभ्यां हरिभ्याम् अश्वाभ्यामिमं यज्ञं प्रति सोमपानार्थम्
आ याहि । चतुर्भिः हरिभिः आ याहि । तथा षट्भिः आगच्छ सोमपेयम् ॥ 'पा पाने' । कर्मणि
'अचो यत्' । 'इत्यति' इतीत्वम् । पातव्यं सोमं प्रति अष्टाभिः अश्वैः आ याहि ॥ 'अष्टनो दीर्घान्'
(पा. सू. ६. १. १७२) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ दशभिः हरिभिरागच्छ । सुमखं सुयज्ञं सुधनं वा
हे इन्द्र अयं सोमस्त्वदर्थमभिषुतः । अतो यज्ञस्य मृधः हिंसाः मा कः मा कार्पाः ॥ करातेर्लुङि
'मन्त्रे घम' इत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणे कृते हल्ङ्यादिना मिपो लोपः ॥ यद्यपीन्द्रस्य द्वावेव हरी
तथापि तयोर्विभूतिभेदाज्ज्ञानास्त्वम् । अतोऽश्वबहुत्वमविरुद्धम् ॥

आ विंशत्या त्रिंशता याह्यर्वाडा चत्वारिंशता हरिर्भिर्युजानः ।

आ पञ्चाशता सुरथैभिरिन्द्रा पृष्ट्या सप्तत्या सोमपेयम् ॥ ५ ॥

आ । विंशत्या । त्रिंशता । याहि । अर्वाड । आ । चत्वारिंशता । हरिऽभिः । युजानः ।

आ । पञ्चाशता । सुऽरथैभिः । इन्द्र । आ । षष्ट्या । सप्तत्या । सोमऽपेयम् ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२सोमपेयं पातव्यं सोमं प्रति ^३अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् ^४विंशत्या विंशति-
संख्याकैरश्वैः ^५आ ^६याहि । ^७त्रिंशता त्रिंशत्संख्याकैर्हरिभिरागच्छ । ^८चत्वारिंशता चत्वारिंशत्संख्याकैः
^९हरिभिः ^{१०}युजानः युज्यमानस्त्वं सोमपानं प्रति ^{११}आ याहि । ^{१२}सुरथेभिः सुरंहणैः सुगमनैः ^{१३}पञ्चाशता
हरिभिः ^{१४}आ याहि । तथा ^{१५}षष्ट्या षष्टिसंख्याकैर्हरिभिः ^{१६}सप्तत्या सप्तत्संख्याकैर्हरिभिः सोमपानं
प्रस्थागच्छ ॥ ॥ २१ ॥

आशीत्या नवत्या याह्यर्वाङ्गा शतेन हरिभिरुद्यमानः ।

अयं हि ते शुनहोत्रेषु सोम इन्द्र त्वाया परिषिक्तो मदाय ॥ ६ ॥

आ । अशीत्या । नवत्या । याहि । अर्वाङ् । आ । शतेन । हरिऽभिः । उद्यमानः ।

अयम् । हि । ते । शुनऽहोत्रेषु । सोमः । इन्द्र । त्वाऽया । परिऽसिक्तः । मदाय ॥ ६ ॥

^१अशीत्या अशीतिसंख्याकैरश्वैः सोमपानार्थम् ^२अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् ^३आ ^४याहि ।
^५नवत्या एतत्संख्याकैरश्वैरागच्छ । ^६शतेन शतसंख्याकैः ^७हरिभिरुद्यमानः धार्यमाणस्त्वम् ^८आ याहि ।
हे ^९इन्द्र ^{१०}हि यस्मात् ^{११}ते ^{१२}मदाय हर्षाय ^{१३}शुनहोत्रेषु । सुखेन हूयते सोमो यैरिति शुनहोत्राः पात्र-
विशेषाः । तेषु ^{१४}अयं ^{१५}सोमः ^{१६}त्वाया त्वत्कामनया ^{१७}परिषिक्तः ॥

मम ब्रह्मैन्द्र याह्यच्छा विश्वा हरी धुरि धिष्वा रथस्य ।

पुरुत्रा हि विहव्यो बभूथस्मिञ्छूर सर्वने मादयस्व ॥ ७ ॥

मम । ब्रह्म । इन्द्र । याहि । अच्छ । विश्वा । हरी इति । धुरि । धिष्वा । रथस्य ।

पुरुऽत्रा । हि । विऽहव्यः । बभूथ । अस्मिन् । शूर । सर्वने । मादयस्व ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२मम ^३ब्रह्म अस्मदीयामेव स्तुतिम् ^४अच्छ अभिलक्ष्य ^५याहि । ^६विश्वा व्याप्तौ ^७हरी
^८रथस्य ^९धुरि युगप्रान्ते ^{१०}धिष्व संयोजय^१ । ^{११}पुरुत्रा पुरुभिर्वहुभिर्यजमानैस्त्वं ^{१२}विहव्यः विविधं
ह्यातव्यः ^{१३}बभूथ बभूविथ ॥ ^{१४}‘बभूथानतन्त्र जगृभ्म ववर्थ’ इति निपातनादिऽभावः ॥ हे ^{१५}शूर
^{१६}अस्मिन् ^{१७}सर्वने यजे ^{१८}मादयस्व सोमपानेन हृष्टो भव ॥

न म इन्द्रेण सख्यं वि योपदस्मभ्यमस्य दक्षिणा दुहीत ।

उप ज्येष्ठे वरूथे गर्भस्तौ प्रायेप्राये जिगीवांसः स्याम ॥ ८ ॥

न । मे । इन्द्रेण । सख्यम् । वि । योपत् । अस्मभ्यम् । अस्य । दक्षिणा । दुहीत ।

उप । ज्येष्ठे । वरूथे । गर्भस्तौ । प्रायेऽप्राये । जिगीवांसः । स्याम ॥ ८ ॥

‘इन्द्रेण सह ऽमे मम ऽसत्यं यष्टृष्टव्यलक्षणं सत्यं ऽन ऽवि ऽयोषन् कदाचिदपि न वियुज्यताम् ॥ यौतेलेति ‘सिन्धुलम्’ इति सिप् । अडागमः ॥ ऽस्य इन्द्रस्य ऽदक्षिणा इन्द्रकर्तृकं दानम् ऽअस्मभ्यं ऽदुहीत अभिमतफलं दुग्धाम् ॥ दुहेलिङि रूपम् । ऽज्येष्टे अतिशयेन प्रशस्ये ऽवल्ये आपदां वारके वरणीये वा ऽगभस्तौ बहौ ऽउप समीपे वर्तिनः ऽस्याम । इन्द्रस्य हस्तस्पर्श-योग्या भवेमेऽर्थः । किंच ऽप्रायेऽप्राये सोमपानार्थमिन्द्रस्य यज्ञशालायां प्रवेशेऽप्रवेशे ऽजिगीवांसः शत्रूणां जेतारो भवेम । यद्वा प्रायेऽप्राये । प्रकर्षेणेयते गम्यते योद्धभिरिति प्रायं युद्धम् । तस्मिन् युद्धे जिगी-वांसः शत्रून् जितवन्तो भवेम ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो मातिं धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्ष । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ २२ ॥

‘अपाय्यस्य’ इति नवचर्मष्टमं सूक्तं गार्ग्यमदं त्रैषुभमैन्द्रम् । ‘अपायि’ इत्यनुकान्तम् । लैङ्गिकः सूक्तविनियोगः । द्वितीये पर्याये होतृशस्त्रयाज्या अपायीत्येषा (आश्व. श्रौ. ६. ४) ॥

अपाय्यस्यान्धसो मदाय मनीषिणः सुवानस्य प्रयसः ।

यस्मिन्निन्द्रः प्रदिवि वावृधान ओको दधे ब्रह्मण्यन्तश्च नरः ॥ १ ॥

अपायि । अस्य । अन्धसः । मदाय । मनीषिणः । सुवानस्य । प्रयसः ।

यस्मिन् । इन्द्रः । प्रदिवि । ववृधानः । ओकः । दधे । ब्रह्मण्यन्तः । च । नरः ॥ १ ॥

‘सुवानस्य सोमाभिपवं कुर्वाणस्य ऽमनीषिणः प्राज्ञस्य यजमानस्य संबन्धिनः ऽप्रयसः ॥ ‘प्रीङ् तर्पणे’ । अमुन् ॥ प्रीतिकरस्य’ ऽअस्य सोमलक्षणस्य ऽअन्धसः ऽमदाय ऽअपायि । एतदन्न-मिन्द्रेण पीतमित्यर्थः ॥ यद्वा अपायीति पातेः ‘व्यत्ययो बहुलम्’ इति चिण् कर्तरि भवति । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति लोट्यं लुङ् ॥ प्रीतिकरस्य’ अन्धसो मदायापायि ॥ शेषविवक्षया कर्मणि पठ्यते ॥ इन्द्रः सोमं पिबतु । ऽप्रदिवि पुराणे ऽयस्मिन् सोमलक्षणेऽन्धसि’ ऽवावृधानः वर्धमानः ऽइन्द्रः ऽओकः ऽदधे सेव्यतया निवासं चकार । किंच ऽब्रह्मण्यन्तः इन्द्राय स्तोत्रमिच्छन्तः ऽनरः कर्मणां नेतार ऋत्विजो यस्मिन्निवासं दधिरे’ । तदेतदपायीति पूर्वेणान्वयः ॥

अस्य मन्दानो मध्वो वज्रहस्तोऽहिमिन्द्रो अणोवृतं वि वृश्चत् ।

प्र यद्वयो न स्वसराण्यच्छा प्रयांसि च नदीनां चक्रमन्त ॥ २ ॥

अस्य । मन्दानः । मध्वः । वज्रहस्तः । अहिम् । इन्द्रः । अर्णःऽवृतम् । वि । वृश्चत् ।

प्र । यत् । वयः । न । स्वसराणि । अच्छ । प्रयांसि । च । नदीनाम् । चक्रमन्त ॥ २ ॥

अस्य मध्वः ॥ तृतीयार्थे पद्या ॥ अनेन मदकरेण सोमेन मन्दानः हप्यन् वज्रहस्तः वज्रयुक्तो हस्तो यस्य सः इन्द्रः अणोवृतम् उदकर्यावरकमुदकेनावृतं वा अहिं वृत्रं मेघं वा वि वृश्चत् विशेषेणाच्छिनत् ॥ 'ओन्नश्च छेदने' । तौदादिकः । लङि ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् ॥ 'यत्' यदाहि-भेदने जाते नदीनां प्रयांसि प्रीणयितृणि जलानि अच्छ समुद्रमभिलक्ष्य प्र चक्रमन्त गन्तु-मुपाक्रमन् । तत्र दृष्टान्तः । वयो न । यथा पक्षिणः स्वसराणि । सुष्ठु अर्यन्ते प्राप्यन्त इति स्वसराणि^१ कुलायाः । तानभिलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् ॥

स माहिं इन्द्रो अणो अपां प्रैरयदहिहाच्छा समुद्रम् ।

अजनयसूर्यं विदद्रा अक्तुनाह्वां वयुनानि साधत् ॥ ३ ॥

सः । माहिं । इन्द्रः । अर्णः । अपाम् । प्र । ऐरयत् । अहिहा । अच्छ । समुद्रम् ।

अजनयत् । सूर्यम् । विदत् । गाः । अक्तुना । अह्नाम् । वयुनानि । साधत् ॥ ३ ॥

माहिः महनीयः^२ पूजनीयो यद्वा महिमोपेतः । अहिहा अहिं मेघं हतवानिन्द्रः ॥ 'ग्रह-भ्रूणवृत्रेणु कृप' , 'बहुलं छन्दमि' इति भूतकाले कृप ॥ सः इन्द्रः अपाम् अर्णः ॥ 'ऋ गतौ' ॥ त्र्योतोलक्षणं प्रवाहं समुद्रम् अच्छ अभिलक्ष्य प्रैरयत् । किंच स इन्द्रोऽङ्गिरसां बिलान्तर्वर्ति-नामावृतानां गवां लाभाय सूर्यम् अजनयत् । ततः गाः पणिभिरपहता गाः विदत् अलभत ॥ 'विदिर् लाभे' । लुङि 'इरितो वा' इति च्लेरडादेशः । वाक्यभेदादनिघातः ॥ तथा अक्तुना तेजसा अह्नां दिवसानां वयुनानि प्रज्ञानानि प्रकाशान् साधत् असाधयत् ॥

सो अप्रतीनि मनवे पुरूणीन्द्रो दाशदाशुषे हन्ति वृत्रम् ।

सद्यो यो नृभ्यो अतसाय्यो भूत्पस्पृधानेभ्यः सूर्यस्य सातौ ॥ ४ ॥

सः । अप्रतीनि । मनवे । पुरूणि । इन्द्रः । दाशत् । दाशुषे । हन्ति । वृत्रम् ।

सद्यः । यः । नृभ्यः । अतसाय्यः । भूत् । पस्पृधानेभ्यः । सूर्यस्य । सातौ ॥ ४ ॥

१सः १इन्द्रः १दाशुषे हविर्दत्तवते १मनवे मनुष्याय यजमानाय १पुरुणि बहूनि १अप्रतीनि
उत्कृष्टानि धनानि १दाशन् ददाति । किंच १वृत्रम् अमुरं १हन्ति । कीदृशः । १यः इन्द्रः १सूर्यस्य
१साती । यातिः संभजनम् । सूर्यसंभजनविषयभूते १पस्पृधानेभ्यः अहमेव २ प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयामहमेव
प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयाम् ३ इति स्पर्धमानेभ्यः स्तोत्रेभ्यः नृभ्यः ३ १सद्यः तदानीमेव १अतसाय्यः तत्प्राप्ति-
हेतुभूतः सन् समाश्रयणीयः १भृत् अभृत् । यद्वा सूर्यस्य साती ॥ 'पोऽन्तर्कर्मणि' । अधिकरणे
किन् ॥ सूर्यस्य संबन्धिनि युद्धे पस्पृधानेभ्यः सूर्येण सह स्पर्धमानेभ्योऽतसाय्योऽभृत् ॥

स सुन्वत इन्द्रः सूर्यमा देवो रिणञ्चर्त्याय स्तवान् ।

आ यद्वयिं गुहदवद्यमस्मै भरदंशं नैतशो दशस्यन् ॥ ५ ॥

सः । सुन्वते । इन्द्रः । सूर्यम् । आ । देवः । रिणक् । मर्त्याय । स्तवान् ।

आ । यत् । रयिम् । गुहत्ऽअवद्यम् । अस्मै । भरत् । अंशम् । न । एतशः । दशस्यन् ॥ ५ ॥

१स्तवान् एतशेन स्तूयमानः १देवः द्योतमानः १सः १इन्द्रः १सुन्वते सोमाभिपवं कुर्वते
१मर्त्याय मनुष्यायैतशाय १सूर्यम् १आ १रिणक् । एतशेन स्पर्धमानं सूर्यं बलेनारेचयत् । तथा च
निगमः— 'प्रैतशं सूर्यं पस्पृधानं मौवभ्ये सुष्विमावदिन्द्रः' (ऋ. सं. १. ६१. १५) इति । १यत्
यस्मात् १एतशः सौवभ्यो राजा १दशस्यन् यजमानः १अस्मै इन्द्राय १गुहदवद्यं प्रच्छन्नावद्यं १रयि
सोमरूपधनम् १आ १भरत् संपादयामास । तत्र दृष्टान्तः । १अंशं १न । यथा पिता अंशं भागं पुत्राय
भरति तद्वत् ॥ ॥ २३ ॥

स रन्धयत्सदिवः सारथ्ये शुष्णमशुषं कुर्यवं कुत्साय ।

दिवोदासाय नवतिं च नवेन्द्रः पुरो व्यैरच्छम्बरस्य ॥ ६ ॥

सः । रन्धयत् । सऽदिवः । सारथ्ये । शुष्णम् । अशुषम् । कुर्यवम् । कुत्साय ।

दिवःऽदासाय । नवतिम् । च । नव । इन्द्रः । पुरः । वि । ऐरत् । शम्बरस्य ॥ ६ ॥

१सदिवः दीप्तियुक्तः १सः इन्द्रः १सारथ्ये आत्मनः सारथ्यं कुर्वते १कुत्साय १राजर्षये
१शुष्णम् । शोषयति सर्वमिति शुष्णः कश्चिदसुरः । तम् १अशुषं १न केनापि शोषणीयम् । १कुर्यवम्
एतन्नामानमसुरं १रन्धयत् । रन्धयतिर्वशगमने । वशमनयत् ॥ यद्वा 'रध हिंसासंराद्धयोः' इत्यस्य
प्यन्तस्य 'रधिजभोरचि' इति नुम् ॥ अवधीत् । किंच सः १इन्द्रः १दिवोदासाय एतन्नामकाय राज्ञे
१शम्बरस्य असुरस्य १नव १नवतिं १पुरः १व्यैरत् विदारितवान् ॥

१. क-ख-ग-च-झ-ण-न-व-सूर्यसंभजनविषये भूते । २. ख-ग-च-झ-ण-ण-त-थ-न-म-व-अहमेव प्रथमं
सूर्यं प्राप्नुयाम् । ३. क-झ-म-म-व- 'नृभ्यः' नास्ति । ४. क-झ-झ-त-व-सोममभरत्, ण-न-सोममरम्भत्,
थ-सोममारभत्, म-सोममारभत् । ५. क-झ-थ-म-व-कुत्साय अरये (स्मै ?); झ-ण- कुत्साय अस्मै ।
६. म-अमुरम् ।

ए॒वा तं इन्द्रो॒च॒थम॑हेम श्रव॒स्या न त्मना॑ वा॒जय॑न्तः ।

अ॒श्याम॑ तत्सा॒प्तमा॑शु॒पा॒णा न॒नमो॑ व॒ध्रर्दे॑वस्य पी॒योः ॥ ७ ॥

ए॒व । ते । इन्द्र॑ । उ॒च॒थम् । अ॒हेम॑ । श्र॒व॒स्या । न । त्मना॑ । वा॒जय॑न्तः ।

अ॒श्याम॑ । तत् । सा॒प्तम् । आ॒शु॒पा॒णाः । न॒नमः॑ । व॒ध्रः । अ॒र्दे॑वस्य । पी॒योः ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२श्रवस्या ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ अज्ञेच्छया ^३वाजयन्तः स्वां बलिनं कुर्वन्तः । यद्वा श्रवस्या यशःकामनया वाजयन्तोऽज्ञमिच्छन्तः ॥ इच्छायामपि णिच् दृश्यते । अश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्त इति । वयजन्तत्वे चित्प्रातिपदिकस्य ^४अन्तोदात्तत्वं स्यात् ‘वाजयन्तः शतक्रतुम्’ इति यथा ॥ तादृशा वयं ^५ते तुभ्यम् ^६एव ^७उचथं स्तोत्रं ^८त्मना आत्मना स्वयमेव ^९न ^{१०}अहेम इदानीं प्रापयेम ॥ ‘अहि गर्तो’ । न संप्रत्यर्थे ॥ ^{११}आशुपाणाः ॥ अश्रोतेः कानचि ‘व्यत्ययो बहुलम्’ इति लिट्यपि विकरणद्वय उपस्ययः स च ॥ स्वामश्रुवाना वयं ^{१२}यदभिलपितं ^{१३}तत् ^{१४}साप्तं सप्तपुरुषसंवन्धि साप्तपदीनं सत्यम् ^{१५}अश्याम व्याप्नुयाम । ^{१६}अर्देवस्य देवान् इन्द्रादीनजानतः ^{१७}पीयोः ॥ पीयतिहिंसाकर्मा ॥ हिंसकस्यासुरस्य ^{१८}वधः ॥ वध्यन्ते शत्रवोऽनेनेति वधरायुधम् ॥ ^{१९}ननमः तदधोऽनमयः ॥ ननमः । ‘णमु प्रह्वत्वे’ । ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । ‘मितां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वः ॥

ए॒वा ते॑ गृ॒त्सम॑दाः शू॒र म॑न्मा॒व॒स्यवो॑ न व॒युना॑नि तक्षुः ।

ब्र॒ह्म॒ण्यन्तं॑ इन्द्र ते॒ नवी॑य॒ इष॑मूर्जं सु॒क्षितिं॑ सु॒म्नम॑श्रुः ॥ ८ ॥

ए॒व । ते॑ । गृ॒त्स॒म॒दाः । शू॒र । म॑न्म । अ॒व॒स्यवः॑ । न । व॒युना॑नि । तक्षुः ।

ब्र॒ह्म॒ण्यन्तः॑ । इन्द्र॑ । ते॑ । नवी॑यः । इष॑म् । ऊ॒र्जम् । सु॒क्षितिम् । सु॒म्नम् । अ॒श्रुः ॥ ८ ॥

^१शूर बलवान् हे ^२इन्द्र ते तुभ्यं ^३गृत्समदाः । अत्र यास्कः—‘गृत्समदो गृत्समदनो गृत्स इति मेधाविनाम गृणातेः स्तुतिकर्मणः’ (निरु. ९. ५.) इति । तथाविधाः ^४मन्म मननीयं स्तोत्रं ^५ते तुभ्यम् ^६एव ^७तक्षुः ततक्षुः चक्रुः । तत्र ट्टाण्तः । ^८अवस्यवो ^९न ॥ अवः । गत्यर्थादवतेरसुनि रूपम् अव इति ॥ अवो गमनमिच्छन्तः पुमांसः ^{१०}वयुनानि मार्गान् यथा कुर्वन्ति तद्वत् । किंच ^{११}नवीयः ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति षष्ठ्या लुक् ॥ नवीयसो नवतरस्य ^{१२}ते तव ^{१३}ब्रह्मण्यन्तः स्तोत्रं कर्तुमिच्छन्तो गृत्समदाः ^{१४}सुक्षितिम् ^{१५}इषम् शोभननिवासोपेतमन्नम् ^{१६}ऊर्जं बलं ^{१७}सुम्नं सुखं च ^{१८}अश्रुः प्राप्नुयुः । एकस्मिन् गृत्समदे बहुवचनं परोक्षनिर्देशश्च ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भर्गो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भर्गः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति सिद्धार्था ॥ २४ ॥

‘ वयं ते वयः ’ इति नवर्चं नवमं सूक्तं गार्ग्यमदं त्रेष्टुभ्यैन्द्रम् । ‘ वयं ते ’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्त-
विनियोगो लिङ्गादवधार्यताम् ।

वयं ते वयं इन्द्र विद्धि षु णः प्र भरामहे वाजयुर्न रथम् ।

विपन्यवो दीध्यतो मनीषा सुभ्रमिर्यक्षन्तस्त्वावतो नृन् ॥ १ ॥

वयम् । ते । वयः । इन्द्र । विद्धि । सु । नः । प्र । भरामहे । वाजयुः । न । रथम् ।

विपन्यवः । दीध्यतः । मनीषा । सुभ्रम् । इयक्षन्तः । त्वावतः । नृन् ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तुभ्यं वयं वयः सोमलक्षणमन्नं प्र भरामहे प्रकर्षेण संपादयामः । तत्र
दृष्टान्तः । वाजयुर्न । यथाज्ञात्मानं इच्छन् पुमान् रथं शकटं संपादयति तद्वत् । एवं हविः-
संपादकान् नः अस्मान् सु सुष्टु विद्धि जानीहि ॥ विदेशानार्थस्य लोटि रूपम् । वाक्यादित्वाद-
निघातः ॥ किं कुर्वन्तो वयम् । विपन्यवः तव स्तोत्रं कुर्वाणाः । मनीषा मनस ईपया स्तुत्या
दीध्यतः दीप्यमानाः ॥ ‘ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः ’ । व्यत्ययेन शतृ ॥ त्वावतः ॥ ‘ युष्मदस्मद्भ्यां
छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् ’ इति वतुप् ॥ त्वत्सदृशान् नृन् नेतृन् अग्न्यादीन् सुभ्रं सुखम् इयक्षन्तः
याचमानाः । यद्वा सुभ्रं सुखेन नृन् नेतृन् अग्न्यादीन् देवानियक्षन्तः ॥ इयक्षतिर्गतिकर्मा ॥ हविषा
तान् प्राप्तुवन्तो वयं भरामहे इति समन्वयः ॥

त्वं न इन्द्र त्वाभिऋती त्वायतो अभिष्टिपासि जनान् ।

त्वमिनो दाशुषो वरूतेत्थाधीरभि यो नक्षति त्वा ॥ २ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । त्वाभिः । ऊती । त्वायतः । अभिष्टिपा । असि । जनान् ।

त्वम् । इनः । दाशुषः । वरूता । इत्थाऽधीः । अभि । यः । नक्षति । त्वा ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं त्वाभिः त्वदीयाभिः ऊती ऊतिभिः पालनाभिः नः अस्मान् पाहि ।
किञ्च त्वायतः ॥ ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ । ‘ शतुरनुमः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ त्वत्कामान् जनान्
अभिष्टिपा ॥ ‘ सुपां सुलुक् ’ इति सोराकारः । अभिष्टयोऽभिगन्तारः शत्रवः । तेभ्यः पाता रक्षकः

वअसि भवसि । वदाशुपः हविर्दत्तवतः यजमानस्य वत्वम् वह्नः ईश्वरः खलु ववरुता ॥
 ‘प्रसितस्कभितस्तभितः’^१ इति निपातनादीकारस्य ऊकारः ॥ बाधकानां निवारकोऽसि । किंच त्वं तस्य
 स्तोतुः वइथाधीः एवंविधोपद्रवोपशमरूपकर्मासि^२ । वयः वत्वा व्वाम् वअभि वनक्षति हविषा
 परिचरति ॥

स नो युवेन्द्रो जोहूत्रः सखा शिवो नरामस्तु पाता ।

यः शंसन्तं यः शशमानमूती पचन्तं च स्तुवन्तं च प्रणेषत् ॥ ३ ॥

सः । नः । युवा । इन्द्रः । जोहूत्रः । सखा । शिवः । नराम् । अस्तु । पाता ।

यः । शंसन्तम् । यः । शशमानम् । ऊती । पचन्तम् । च । स्तुवन्तम् । च । प्रऽनेषत् ॥ ३ ॥

वयुवा तरुणो यष्टूणां फलस्य शमयिता वा वजोहूत्रः स्तोतृभिराह्वातप्यो होतव्यो वा वसखा
 सखिभूतः वशिवः सुग्वकरः वसः वह्नः वनराम् ॥ नृशब्दस्यामि छान्दसो गुणः नरशब्दस्य वा आमि
 आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्बुडभावः ॥ कर्मनेतृणामस्माकं वपाता पालको भवति । वयः शस्त्राणि
 वशंसन्तं वयः च वशशमानम् ॥ ‘शश फुतगतौ’ ॥ क्रियाः कुर्वाणं पुरोडाशादिकानि^३ हवींषि वपचन्तं
 वस्तुवन्तं सामभिः स्तोत्रं कुर्वाणम् । स्तुतशस्त्रयोः प्रगीताप्रगीतमन्त्रसाध्यत्वेन^४ भेदस्य प्रतिपादितत्वात्
 अत्र पृथक्किर्देशः^५ । एवमयं यजमानम् वउती ऊत्या रक्षणेन वप्रनेषत् । नयतेर्लेटि ‘सिब्वहुलम्’
 इति सिप् । अडागमः । ‘तिङि चोदात्तवति’ इति गतेर्निघातः ॥ कर्मणां पारं प्रापयेत्^६ ॥

तमु स्तुष इन्द्रं तं गृणीषे यस्मिन्पुरा वावृधुः शाशदुश्च ।

स वस्वः कामं पीपरदियानो ब्रह्मण्यतो नूतनस्यायोः ॥ ४ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुषे । इन्द्रम् । तम् । गृणीषे । यस्मिन् । पुरा । वावृधुः । शाशदुः । च ।

सः । वस्वः । कामम् । पीपरत् । इयानः । ब्रह्मण्यतः । नूतनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

वतमु तमेव वह्नं वस्तुषे स्तौमि । तथा वतम् इन्द्रं वगृणीषे शंसामि ॥ उभयत्र पुरुष-
 व्यत्ययः ॥ वयस्मिन् इन्द्रे वपुरा पूर्वं स्तोतारः ववावृधुः प्रवृद्धा अभवन् । वशाशदुश्च शत्रून् हिसित-
 वन्तश्च ॥ ‘शदु शातने’ । लिटि ‘तुजादीनाम्’^७ ह्यभ्यासस्य दीर्घः ॥ वइयानः स्तोतृभिर्याच्यमानः
 वसः इन्द्रः वब्रह्मण्यतः स्तोत्रमिच्छतः वनूतनस्य वआयोः मनुष्यस्य यजमानस्य ववस्वः वसुनः
 वकामम् अभिलाषं वपीपरत् अभिलषितफलदानेन पूरयतु ॥

१. ख-ग-च-झ१-ण-ण१-त-थ-न-व-प्रसितस्कभित । २. त-थ-°शमने (न)रूपकर्मासि । ३. ख-
 ग-ण-त-थ-पुरोडाशादिकम् । ४. झ१-प्रगीताप्रगीतभेदेन भेदः । ५. क-ख-ग-झ-ण-ण१-त-थ-न-म-व-
 एवं वयम् । ६. झ१-त-थ-व-प्रापयेत् ।

सो अङ्गिरसामुचथा जुजुष्वान्ब्रह्मा तूतोदिन्द्रो गातुमिष्णन् ।

मुष्णन्नुपमः सूर्येण स्तवानश्रस्य चिच्छिन्नथत्पूर्याणि ॥ ५ ॥

सः । अङ्गिरसाम् । उचथा । जुजुष्वान् । ब्रह्मा । तूतोत् । इन्द्रः । गातुम् । इष्णन् ।

मुष्णन् । उपसः । सूर्येण । स्तवान् । अश्रस्य । चित् । शिन्नथत् । पूर्याणि ॥ ५ ॥

१अङ्गिरसां संबन्धीनि १उचथा उक्थानि १जुजुष्वान् ॥ ' जुषी प्रीतिसेधनयोः ' इत्यस्य लिटि कर्मौ रूपम् ॥ सेवमानः १सः १इन्द्रः १गातुं पणिभिरुपद्रुतानामङ्गिरसां मार्गम् १इष्णन् प्रेरयन् १ब्रह्म तेषां स्तोत्रं कामप्रदानेन १तूतोत् ॥ ' तु वृद्धौ ' इत्यस्य लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्लुः ॥ अवधेयत् । किं १स्तवान् स्तोत्रभिः स्तूयमानः १सूर्येण स्वात्मभूतेन १उपसः १मुष्णन् अपहरन् । उदिते हि सूर्ये उपसो व्यावर्तन्ते । तादृशः स इन्द्रः १अश्रस्य । अश्रुते स्वतेजसा सर्वं जगदित्यश्रः कश्चिदसुरः । तस्य १पूर्याणि पुरातनानि पुराणि बलानि वा १शिन्नथत् अक्षययत् शिथिलीचकार ॥ ॥ २५ ॥

स ह श्रुत इन्द्रो नाम देव ऊर्ध्वो भुवन्मनुषे दस्मत्तमः ।

अव प्रियमर्शसानस्य साह्वाञ्छिरो भरद्वास्य स्वधावान् ॥ ६ ॥

सः । ह । श्रुतः । इन्द्रः । नाम । देवः । ऊर्ध्वः । भुवत् । मनुषे । दस्मत्तमः ।

अव । प्रियम् । अर्शसानस्य । साह्वान् । शिरः । भरत् । दासस्य । स्वधावान् ॥ ६ ॥

१देवः द्योतमानः १श्रुतः कीर्तिमान् अत एव १दस्मत्तमः सर्वैरतिशयेन दर्शनीयः १सः १इन्द्रः १मनुषे मनोरथम् १ऊर्ध्वः १भुवत् कामप्रदाने प्रवृत्ते उन्मुखः १भवतु ॥ १नाम प्रमिद्धौ । १ह इति पूरणः ॥ तदुच्यते । १साह्वान् शत्रून्भिभवन् १स्वधावान् बलवानिन्द्रः १अर्शसानस्य लोकं बाधमानस्य १दामस्य एतन्नामकस्यासुरस्य १प्रियं १शिरः १अव १भरत् अधः पातयतु ॥ हरतेर्लेङ्यङागमः । हप्रहोर्भः ॥

स वृत्रहेन्द्रः कृष्णयोनीः पुरंदरो दासीरैर्यद्वि ।

अर्जनयन्मनवे क्षामपथ सत्रा शंसं यजमानस्य तूतोत् ॥ ७ ॥

सः । वृत्रहा । इन्द्रः । कृष्णयोनीः । पुरन्दरः । दासीः । ऐर्यत् । वि ।

अर्जनयत् । मनवे । क्षाम् । अपः । च । सत्रा । शंसम् । यजमानस्य । तूतोत् ॥ ७ ॥

१वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता १पुरंदरः शम्बरपुरां दारयिता १सः १इन्द्रः १कृष्णयोनीः निकृष्टजातीः १दासीः उपक्षपयित्रीरासुरीः सेनाः १वि १ऐर्यत् व्यनुदत् । किंच १मनवे मनोरथं १क्षां पृथिवीम् १अपः

उदकानि ष्वच ष्वअजनयत् । ष्वयजमानस्य ष्वसत्रा महान्तं ष्वशंसम् अभिलाष ष्वतृत्तोत् कामप्रदानेन पूरयत् ॥ ' तु वृद्धौ ' इति सौत्रो धातुः । शपः श्रुः । तुजादिवाद्दीर्घः ॥ यद्वा सत्रा महन् इत्सं शंसनीयं शस्त्रं कामप्रदानेन वर्धयत् । यद्वा कृष्णयोनीः कृष्णाल्येनासुरेण निषिक्तेतरका दासीभार्या च्यस्यत् व्यनुदत् । तथा मन्त्रः—' यः कृष्णगर्भा निरहञ्जृजिश्चना ' (ऋ. सं. १. १०१. १) इति ॥

तस्मै तवस्यमनु दायि सत्रेन्द्राय देवेभिरर्णसातौ ।

प्रति यदस्य वज्रं बाहोर्धुहृत्वी दस्यूपुर आयसीनि तारीत् ॥ ८ ॥

तस्मै । तवस्यम् । अनु । दायि । सत्रा । इन्द्राय । देवेभिः । अर्णऽसातौ ।

प्रति । यत् । अस्य । वज्रम् । बाहोः । धुः ।

हृत्वी । दस्यूपुरः । आयसीः । नि । तारीत् ॥ ८ ॥

१'देवेभिः देवनशीलैः स्तोत्रभिः १'अर्णसातौ उदकलाभे निमित्ते १'तस्मै १'इन्द्राय १'तवस्यं तवसे बलाय हितं बलवर्धनं हविः १'सत्रा संततं सर्वेवहःसु १'अनु अनुक्रमेण सवनत्रये १'दायि अदायि । यद्वा तवस्यम् । यद्वलं प्रवृद्धाय दीयते तत्तवस्यम् । देवेभिर्देवैरुदकभजनेऽनुक्रमेण तद्वलं तस्मा इन्द्रायादायि । तथा मन्त्रः—' अनु ते दायि मह इन्द्रियाय ' (ऋ. सं. ६. २५. ८) इति । १'यत् यद्वा १'अस्य इन्द्रस्य १'बाहोः १'वज्रं १'प्रति १'धुः स्तोत्रारोऽसुरवधसूचकेन स्तोत्रेण प्रतिनिदधुः । स्तूयमानो हीन्द्रो दस्युवधार्थं वज्रमादत्ते ॥ दधुः । दधातेर्लुङि 'गातिस्था' इति ऋचो लुक् । 'आतः' इति झेजुम् ॥ ततस्तेन वज्रेण १'दस्यूपुरः असुरान् १'हृत्वी हृत्वा तदीयाः १'आयसीः अयोमयीः १'पुरः १'नि १'तारीत् नितरामनाशयत् ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो मारि धग्भर्गो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्ष । स्तोतृऽभ्यः । मा । अति । धक् । भर्गः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ २६ ॥

'विश्वजिते' इति पठ्यं दशमं सूक्तं गार्ग्यमदमैन्द्रम् । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टाः पञ्च जगन्त्यः ॥ तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे एतस्सूक्तम् । सूत्रितं च—'विश्वजिते तिष्ठा हरी रथ आयुज्यमानेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

विश्वजिते धनजिते स्वर्जिते सत्राजिते नृजिते उर्वराजिते ।

अश्वजिते गोजिते अग्निजिते भरेन्द्राय सोमं यजताय हर्यतम् ॥ १ ॥

विश्वऽजिते । धनऽजिते । स्वऽजिते । सत्राऽजिते । नृऽजिते । उर्वराऽजिते ।

अश्वऽजिते । गोऽजिते । अपऽजिते । भर । इन्द्राय । सोमम् । यजताय । हर्यतम् ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो^१ इन्द्राय सोमं भर संपादय । कीदृशाय । विश्वजिते सर्वस्य जेत्रे । तदेव प्रपद्यति । धनजिते शत्रुविजयेन तदीयधनानां जेत्रे । स्वजिते स्वर्गस्य जेत्रेऽधिपतये । सत्राजिते सत्रा संततं जयतीत्याय सहतो जेत्रे वा । नृजिते नृणां नायकानां जेत्रे । उर्वराजिते । उर्वरा सर्व-सस्याख्या भूः । तस्या जेत्रे । अश्वजिते गोजिते बलेनापहतानां गवां जेत्रे । अजिते वृत्रेणाक्रान्ता-नामपां जेत्रे । यजताय यजनीयाय तस्मा इन्द्राय^२ हव्यंतम् ॥ 'हव्यं गतिकान्तयोः' । 'भृष्टदृशि' इत्यादिना कर्मण्यतच् ॥ कमनीयं रघुहणीयं वा सोमं भरेति समन्वयः ॥

अभिभुवेऽभिभङ्गाय वन्वतेऽपाळहाय सहमानाय वेधसे ।

तुविग्रये वह्नये दुष्टरीतवे सत्रासाहे नम इन्द्राय वोचत ॥ २ ॥

अभिभुवे । अभिभङ्गाय । वन्वते । अपाळहाय । सहमानाय । वेधसे ।

तुविग्रये । वह्नये । दुष्टरीतवे । सत्रासाहे । नमः । इन्द्राय । वोचत ॥ २ ॥

अभिभुवे सर्वस्याभिभवित्रे अभिभङ्गाय असुराणां भञ्जकाय वन्वते ॥ 'वन पण संभक्तौ' । इत्यस्येन उपस्ययः ॥ शत्रूणां धनानां^१ संभजकाय^२ । अपाळहाय ॥ सहः कर्मणि निष्ठा । उत्वाभाव-श्चान्दसः ॥ शत्रुभिरनभिभूताय । सहमानाय सर्वसहाय वेधसे सर्वस्य विधात्रे । तुविग्रये पूर्णग्रीवाय ॥ यद्वा 'गृ शब्दे' । औणादिकः कर्मणि कियस्ययः ॥ तुविभिर्बहुभिः स्तोतार्याय । वह्नये सर्वस्य वोदे दुष्टरीतवे अन्यैर्दुस्तराय दुर्हिंसाय । सत्रासहे^३ सर्वदाभिभवित्रे महतोऽभिभवित्रे वा एवंविधाय इन्द्राय नमः शब्दपूर्वकं स्तोत्रं वोचत हे स्तोतारो यूयं ब्रूत ॥ ब्रूओ लुङि 'ब्रुवो वचिः' । 'अस्यतिवक्तित्यातिभ्योऽङ्' इत्यङादेशः । 'वच उम्' इत्युम् । गुणः ॥

सत्रासाहो जनभक्षो जनसहस्र्यवर्नो युध्मो अनु जोषमुक्षितः ।

वृत्तंचयः सहुरिर्विस्वारित इन्द्रस्य वोचं प्र कृतानि वीर्यी ॥ ३ ॥

सत्रासाहः । जनभक्षः । जनसहः । व्यवनः । युध्मः । अनु । जोषम् । उक्षितः ।

वृत्तमचयः । सहुरिः । विक्षु । अरितः । इन्द्रस्य । वोचम् । प्र । कृतानि । वीर्यी ॥ ३ ॥

सत्रासाहः^१ बहूनामभिभविता जनभक्षः जनानां यजमानानां कामप्रदानेन संभक्ता तैः संभजनीय इति वा । जनसहः बलिनां जनानामभिभविता च्यवनः शत्रूणां ध्यावयिता स्वस्थानान् । युध्मः योद्धा जोषम् अनु प्रीतिमनु उक्षितः सिक्तः सोमेन । वृत्तंचयः वृत्तस्याभीष्टस्याचेता संवेता दातेत्यर्थः । यद्वा वर्तते पुनः पुनरभिमुखमागच्छतीति वृत् शत्रुः । तं चयते हिनस्तीति वृत्तंचयः । चयतिर्हिंसाकर्मा । तथा च आह्वणं—'यो वै भागिनं भागास्तु दत्ते चयते वै न स यदि वै न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते त्वेवैनम्' (गे. ब्रा. २. ७) इति । सहरिः ॥ 'जसिसहोरुरिन्'

१. क-म-वर्धे संभजनाय; ख-ग-ण१-धनानां संभजनस्य; झ-वर्धं संभजनय; झ१-वधभञ्जनाय; ण-त-थ-न-वर्धं भञ्जनाय; व-वर्धं भञ्जमानाय । २. ख-ग-ण-थ-सत्रासाहे । ३. थ-म-सत्रासाहः ।

इत्युरिन्प्रत्ययः ॥ अभिभविता शत्रूणां^१ विष्णु प्रजासु^२ आरितः पालकत्वेन प्रापितो भवति । तादृशस्य^३ इन्द्रस्य^४ कृतानि वृत्रहननादिरूपाणि^५ वीर्यां सामर्थ्यानि^६ प्र^७ वोचं प्रकर्षेण वदामि ॥

अनानुदो वृषभो दोधतो वधो गम्भीर ऋष्वो असमष्टकाव्यः ।

रध्रचोदः श्रथनो वीळितस्पृथुरिन्द्रः सुयज्ञ उषसः स्वर्जनत् ॥ ४ ॥

अननुऽदः । वृषभः । दोधतः । वधः । गम्भीरः । ऋष्वः । असमष्टऽकाव्यः ।

रध्रऽचोदः । श्रथनः । वीळितः । पृथुः । इन्द्रः । सुऽयज्ञः । उषसः । स्वः । जनत् ॥ ४ ॥

‘अनानुदः’^१ । अनु पश्चाद्ददातीत्यनुदः । ‘आतश्चापसर्गे’ इति कर्तरि कः । स नास्ति यस्य स तथोक्तः । प्रभूतधनदानेन समानः^२ नास्तीत्यर्थः । अत एव^३ वृषभः कामानां वर्षिता । ‘दोधतः ॥ दुधिर्हिमाकर्मा ॥ हिंसकस्यासुरस्य^४ वधः हन्ता^५ गम्भीरः महत्त्वेन गाम्भीर्योपेतः । ‘ऋष्वः महान् यद्वा दर्शनीयः सर्वैः । असमष्टकाव्यः ॥ ‘अशू व्यासौ’ ॥ कर्मणि निष्ठा । उदित्त्वात् इङ्गिकल्पः । नञ्समासः ॥ अन्यैरव्याप्तकर्मा । ‘रध्रचोदः ॥ ‘रध हिंसासंराद्धयोः’ ॥ रधाणां समृद्धानां प्रेरकः । यद्वा हिंसकानां^६ शत्रूणां^७ चोदकः । ‘श्रथनः शत्रूणां बलापहारेण शातयिता । ‘वीळितः दृढाङ्गः^८ पृथुः स्वतेजसा जगव्याप्य वर्तमानः^९ सुयज्ञः सुकर्मा । एतादृशः^{१०} इन्द्रः^{११} उपसः^{१२} स्वः^{१३} सूर्यं ज्योतिः । ‘स्वः सूर्यः’ इति हि ब्राह्मणम् । सूर्यं च^{१४} जनत् प्रादुश्रकार ॥

यज्ञेन गातुमसुरो विविद्विरे धियो हिन्वाना उशिजो मनीषिणः ।

अभिस्वरा निषदा गा अवस्यव इन्द्रे हिन्वाना द्रविणान्याशत ॥ ५ ॥

यज्ञेन । गातुम् । अपऽसुरैः । विविद्विरे । धियः । हिन्वानाः । उशिजः । मनीषिणः ।

अभिऽस्वरा । निऽसदा । गाः । अवस्यवः । इन्द्रे । हिन्वानाः । द्रविणानि । आशत ॥ ५ ॥

‘धियो’^१ ‘हिन्वानाः’ स्तुतीरिन्द्रे प्रेरयन्तः^२ ‘उशिजः’ इन्द्रं कामयमानाः^३ ‘मनीषिणः’ मेधाविनोऽङ्गिरसः^४ ‘असुरः’ अपां प्रेरकादिन्द्रात्^५ गातुं गवां मार्गं^६ यज्ञेन तपसा^७ ‘विविद्विरे’ लेभिरे । ततः^८ ‘अवस्यवः’ रक्षणमिच्छन्तः^९ ‘इन्द्रे’ गाः स्तुतीः^{१०} ‘हिन्वानाः’ ॥ ‘हि गतिवृद्धयोः’ । स्वादिः ॥ प्रेरयन्तस्तेऽङ्गिरसः^{११} ‘अभिस्वरा’ अभितः^{१२} स्वरः^{१३} स्वरणं शब्दं यस्य तेन स्तोत्रेण^{१४} ‘निषदा’ उपसदेन च^{१५} ‘द्रविणानि’ गोघनानि^{१६} ‘आशत’ प्राप्तवन् ॥ अश्रोतेर्लुङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् ॥

१. त-अननुदः । २. क-ज्ञ-ण-त-थ-न-म-व-समानोऽनु । ३. र-ग-व-अ-ग-ण-१-त-थ-न-व-शत्रूणां हिंसकानाम् ।

इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे ।

पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनां स्वाज्ञानं वाचः सुदिनत्वमहाम् ॥ ६ ॥

इन्द्र । श्रेष्ठानि । द्रविणानि । धेहि । चित्तिम् । दक्षस्य । सुभगत्वम् । अस्मे इति ।

पोषम् । रयीणाम् । अरिष्टिम् । तनूनाम् । स्वाज्ञानम् । वाचः । सुदिनत्वम् । अहाम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र श्रेष्ठानि उत्तमानि द्रविणानि धनान्यस्मभ्यं धेहि निधेहि । दक्षस्य ॥ दक्षेर्भावे घञ् ॥ कर्मकरणसामर्थ्यस्य चित्तिं व्याप्तिं धेहि । अस्मे अस्मभ्यं सुभगत्वं शोभनधनवत्त्वं सौभाग्यं वा धेहि । रयीणां त्वया दत्तानां धनानां पोषं समृद्धिं धेहि । तनूनाम् अङ्गानाम् । यद्वा तायत एभिः कुलमिति तन्वः पुत्राः । तनोतेः करणे उपप्रत्ययः । तेषाम् अरिष्टिम् अहिमां धेहि । तथा अरुमदीयायाः वाचः स्वाज्ञानं स्वादुताम् । अह्नां सुदिनत्वं शोभनदिनत्वं च धेहि । येषु ह्यन्द्रादयो देवा इज्यन्ते तानि सुदिनानि । तेषां भावः सुदिनत्वम् ॥ ॥ २७ ॥

‘त्रिकद्रुकेषु’ इति चतुर्ऋचमेकादशं सूक्तं गार्ग्यमदमेन्द्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘त्रिकद्रुकेषु चतुष्क्रमष्टयाचतिशाक्रमन्याष्टिर्वा’ इति । आद्यायामष्टिञ्छन्द्श्चतुःषष्ट्यक्षरा । अवशिष्टाः षष्ट्यक्षरा अतिशक्त्यः । अन्याष्टिर्वा । षोडशिशब्दे ‘त्रिकद्रुकेषु’ इति तृचः । सूत्रितं—‘त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं प्रो त्वस्मै पुरोरथमिति तृचावातिच्छन्दसौ’ (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥ अविवाक्येऽहनि मरुत्वतीये प्रतिपत्तृचस्य ‘त्रिकद्रुकेषु’ इति प्रथमा । ‘दशमेऽहनि’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘आ त्वा रथं यथोतय इत्येतस्याः स्थाने त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरमिति’ (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि मरुत्वतीय आद्या । ‘तस्य विशेषान्वक्षामः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरमिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत्तृचः’ (आश्व. श्रौ. १०. १०) इति ॥ महाघनेऽपि माध्यन्दिनं सवने ब्राह्मणाच्छमिनः स्तोत्रियस्तृचः । ‘त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरमिति स्तोत्रियः’ (ऐ. आ. ५. १) इति सूत्रितम् ॥

त्रिकद्रुकेषु माहेषां यवाशिरं तुविशुष्मंस्तृपत्सामंमापेवाद्वेष्णुना

मुतं यथावशत् । स ई ममाद महि कर्म कर्तवे

महाभुरुं सैनै सश्वदेवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ १ ॥

त्रिकद्रुकेषु । महिषः । यवऽआशिरम् । तुविऽशुष्मः ।

तृपत् । सोमम् । अपिबत् । विष्णुना । सूतम् । यथा । अवशत् ।

सः । ईम् । ममाद । महि । कर्म । कर्तवे । महाम् । उरुम् ।

सः । एनम् । सश्वत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । ^१महिषः महान् पूज्यः ^२तुविशुष्मः बहुबलः ^३तृपत् ॥ ‘तृप प्रीणने’ । तुदादिः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वाच्चमभावः ॥ तृप्यन् इन्द्रः ^४त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेष्वभि-
 प्लविकेष्वहःसु ^५सुतम् अभिपुतं ^६यवाशिरं यवमयैः सक्तुभिर्मिश्रितम् ॥ आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः
 क्रिपि ‘अपस्पृधेयाम्’ ^७इत्यादिना शिर इत्यादेशः ॥ तं ^८सोमं ^९विष्णुना सह ^{१०}अपिबत् । ^{११}यथावशन्
 पूर्वं यथा तं सोममकामयत तथापिबत् ॥ ‘वश कान्ता’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुगभावः ॥
 पीतः ^{१२}सः सोमः ^{१३}महां महान्तम् ^{१४}उरुं तेजसा विस्तीर्णम् ^{१५}ईम् एनमिन्द्रं ^{१६}ममाद अमादयत् ।
 किमर्थम् । ^{१७}महि महत् वृत्रहननादिलक्षणं ^{१८}कर्म ^{१९}कर्तव्यं कर्तुम् । ^{२०}सत्यः ^{२१}इन्दुः सवन् ^{२२}देवः दीप्यमानः
^{२३}सः सोमः ^{२४}सत्यं यथार्थभूतं ^{२५}देवं सोमं कामयमानम् ^{२६}इन्द्रं ^{२७}सश्रत् । सश्रत्तिर्व्याप्तिकर्मा । व्याप्नोतु ॥

अध त्विषीमाँ अभ्योजसा क्रिविं युधामवृदा रोदसी अपृणदस्य मज्मना प्र ववृधे ।
 अर्धत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत सैनं सश्रद्देवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ २ ॥

अध । त्विषिमाँ । अभि । ओजसा । क्रिविम् । युधा । अभवत् । आ ।

रोदसी इति । अपृणत् । अस्य । मज्मना । प्र । ववृधे ।

अर्धत्त । अन्यम् । जठरे । प्र । ईम् । अरिच्यत ।

सः । एनम् । सश्रत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ २ ॥

अध अथ सोमपानानन्तरं ^१त्विषीमान् दीप्तिमानिन्द्रः ^२ओजसा बलेन ^३क्रिविं नामासुरं
^४युधा युद्धेन ^५अभि ^६अभवत् अभिभूतवान् । किंच स इन्द्रः ^७रोदसी चावापृथिव्यौ ^८आ
^९अपृणत् स्वतेजसा समन्तात् पूरयामास । तथा ^{१०}अस्य पीतस्य सोमस्य ^{११}मज्मना बलेन ^{१२}प्र ^{१३}वावृधे
 प्रकर्षेण वर्धते । यद्वा अस्य क्रिवेरसुरस्य मज्मना सारेण रोदसी अपूरयत् । ^{१४}सः इन्द्रः सोमं द्वेधा
 विभज्य ^{१५}अन्यं भागं स्वकीये ^{१६}जठरे ^{१७}अर्धत्त । ^{१८}ईम् एनम् अपरं भागं देवेभ्यः ^{१९}प्र ^{२०}अरिच्यत
 प्रारेचयत् । एतेनार्धमिन्द्राय अर्धमन्येभ्यः ^{२१}देवेभ्य इत्युक्तं भवति । तथा तैत्तिरीयकं-‘यत्सर्वेषामर्ध-
 मिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तमः’ (तै. सं. ५. ४. ८. ३) इति ॥

साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ साकं वृद्धो वीर्यैः

सासहिर्मृधो विचर्षणिः । दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु

सैनं सश्रद्देवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ ३ ॥

साकम् । जातः । क्रतुना । साकम् । ओजसा । ववक्षिथ ।

साकम् । वृद्धः । वीर्यैः । सासहिः । मृधः । विचर्षणिः ।

दाता । राधः । स्तुवते । काम्यम् । वसु ।

सः । एनम् । सश्रत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ ३ ॥

वक्रतुना कर्मणा प्रज्ञया वा वसाकं सह जातः वसाकमोजसा बलेन सह ववक्षिथ विश्वं वोढुमिच्छसि ॥ बहेः सनन्तस्य लिटि मन्त्रत्वादाय न भवति ॥ किंच त्वं ववीर्यैः शत्रुहनादि-
लक्षणैः पराक्रमैः वसाकं सह वृद्धः प्रवृद्धः मृधः हिंसकान् संप्रामान्वा वसासहिः । ‘ न
लोकाव्ययः ’ इति पृष्टीप्रतिषेधः ॥ तेषामभिभविता विचर्षणिः पुण्यकृतः अपुण्यकृतश्च विशेषेण
द्रष्टा वस्तुवते स्तोत्रं कुर्वाणाय यजमानाय राधः साधकं काम्यं प्रार्थनीयं वसु धनं दाता सन्
ववक्षिथेति समन्वयः । सैनमिति परोक्षनिर्देशः सिद्धार्थश्च ॥

तव त्यन्नर्यं नृतोऽप इन्द्र प्रथमं पूर्यं दिवि प्रवाच्यं कृतम् ।

यदेवस्य शर्वसा प्रारिणा अमुं रिणन्नपः ।

भुवद्विश्वमभ्यादैवमोजसा विदादूर्जं शतक्रतुर्विदादिपम् ॥ ४ ॥

तव । त्यत् । नर्यम् । नृतो इति । अपः । इन्द्र । प्रथमम् । पूर्यम् । दिवि । प्रवाच्यम् । कृतम् ।

यत् । देवस्य । शर्वसा । प्र । अरिणाः । अमुम् । रिणन् । अपः ।

भुवत् । विश्वम् । अभि । अदैवम् । ओजसा । विदात् । ऊर्जम् ।

शतक्रतुः । विदात् । इपम् ॥ ४ ॥

नृतो सर्वेषां नर्तयितः हे इन्द्र नर्यां नराणां हितकरं प्रथमं प्रतप्तम् ॥ ‘ प्रथमं प्रतप्तम् ’ इति
यास्कः । पूर्यं पूर्वकालभवं त्वया वृद्धं तव वस्यत् तत् अपः कर्म दिवि स्वर्गलोके प्रवाच्यं
प्रकर्षेण यक्तव्यम् । श्लाघनीयमित्यर्थः । किं तत् । देवस्य विजिगीषोरसुरस्य अमुं प्राणं रिणन्
हिंसन् त्वं अपः तेन निरुद्धान्युदकानि प्रारिणाः प्रैरयः इति यदेतत्कर्म तत्प्रवाच्यमिति समन्वयः ।
परोक्षनिर्देशोऽवशिष्टः ५ । स इन्द्रः विश्वं व्याप्तम् अदैवं तमोरूपमसुरम् ओजसा बलेन अभि
भुवन् अभिभवन् । किंच शतक्रतुः इन्द्रः ऊर्जं बलं विदात् लभन् । इपं हविर्लक्षणमज्ञं च
विदात् ॥ ‘ विदिर् लाभे ’ । शविकरणी । लट्याडागमः ६ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्रेदमेकोनविंशत्यृचं गार्ग्यमदं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—
‘ गणानामेकोना ब्राह्मणस्परयं ह बार्हस्पत्यास्तु दृष्टलिङ्गाः पञ्चदश्यन्त्ये त्रिष्टुभौ ’ इति । पञ्चदश्येकोनविंशी
च त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । यासु बृहस्पतिशब्दः श्रूयते ता बार्हस्पत्याः । शिष्टा ब्राह्मणस्परयाः ॥
प्रवर्ये अभिष्टवे ७ एतत्सूक्तम् । ‘ स्पृष्टोदकम् ’ इति खण्डे सूत्रितं— ‘ गणानां त्वा प्रथश्च यस्य ’
(आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

१. ण-त-थ-म-‘ सह वृद्धः ’ नास्ति । २. म-पापकृतश्च । ३. थ-प्रतप्तम् । ४. क-ख-ग-ण-ण-
न-व-परोक्षनिर्देशो वशिष्टः ; झ-ञ-१-परोक्षनिर्देशो वाशिष्टः ; च-त-थ-परोक्षनिर्देशोऽवशिष्टः । ५. ख-ग-
ण-त-थ-‘ च ’ नास्ति । ६. ग-ण-ण-न-लेख्याडागमः । ७. म-अभिष्टवे एव ।

गुणानां त्वा गुणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम् ॥ १ ॥

गुणानाम् । त्वा । गुणऽपतिम् । हवामहे । कविम् । कवीनाम् । उपमश्रवऽस्तमम् ।

ज्येष्ठराजम् । ब्रह्मणाम् । ब्रह्मणः । पते ।

आ । नः । शृण्वन् । ऊतिऽभिः । सीद । सादनम् ॥ १ ॥

हे ^१ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणोऽन्नस्य परिवृढस्य कर्मणो वा पते पालयितः ^२गुणानां देवादिगणानां संबन्धिनं ^३गुणपतिं स्वीयानां पतिम् । ^४कवीनां क्रान्तदर्शिनां ^५कविम् । ^६उपमश्रवस्तमम् । उपमीयतेऽनयेत्युपमा । सर्वेषामज्ञानामुपमानं श्रवोऽन्नं यस्य स तथोक्तः । अतिशयेनोपमश्रवा उपमश्रवस्तमः ॥ उपमा 'माङ् माने' । 'आतश्चोपसर्गे' करणेऽङ्प्रत्ययः । 'ङयापोः संज्ञाछन्दसोः' इति ह्रस्वत्वम् ॥ ^७ज्येष्ठराजम् । ज्येष्ठाः प्रशस्यतमाः । तेषां मध्ये राजन्तं ^८ब्रह्मणां मन्त्राणां स्वामिनं ^९त्वा त्वां ^{१०}हवामहे अस्मिन् कर्मण्याह्वयामः । किंच ^{११}नः अस्माकं स्तुतीः ^{१२}शृण्वन् एवं ^{१३}ऊतिभिः पालनैर्हेतुभूतैः ^{१४}सादनम् । सीदन्यस्मिन्निति सादनम् । यज्ञगृहं ^{१५}आ ^{१६}सीद उपविश ॥

देवाश्रिते असुर्य प्रचेतसो बृहस्पते यज्ञियं भागमानशुः ।

उत्साइव सूर्यो ज्योतिषा महो विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि ॥ २ ॥

देवाः । चित् । ते । असुर्य । प्रऽचेतसः । बृहस्पते । यज्ञियम् । भागम् । आनशुः ।

उत्साऽइव । सूर्यः । ज्योतिषा । महः । विश्वेषाम् । इत् । जनिता । ब्रह्मणाम् । असि ॥ २ ॥

^१असुर्य असुराणां हन्तः हे ^२बृहस्पते ^३प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः ^४ते त्वदीयाः ^५देवाश्चित् देवा अपि ^६यज्ञियं यज्ञाहं ^७भागम् ^८आनशुः प्राप्नुवन् । यद्वा प्रचेतस इति बृहस्पतेर्विशेषणम् । प्रकृष्टज्ञानवतस्ते तव संबन्धिनो देवा इति योजनीयम् । यद्वा प्रचेतसः । विभक्तिपरिणामः । प्रचेतसि त्वयि सति देवा यज्ञियं भागमानशिरे । कर्मविघ्नकारिणामसुराणां रक्षोघ्नमन्त्रैरपाकरणान् । 'न वै प्रहृण्वद्विष्यति' (गे. ब्रा. १. १३) इति श्रवणान् । ^९ज्योतिषा तेजसा ^{१०}महः महनीयः ^{११}सूर्यः ^{१२}उत्साइव । उत्साः ^{१३}किरणाः ॥ 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक्प्रत्ययः ॥ यथा किरणान् जनयति तथा ^{१४}विश्वेषां सर्वेषां ^{१५}ब्रह्मणां ^{१६}मन्त्राणां ^{१७}जनिता जनयितैव ^{१८}असि ॥ 'जनिता मन्त्रे' इति निपातनात् णिलोपः ॥

१. क-ख-ग-झ-न-म-महर्नीयः । २. म-मत्वेषु (? वसत्येषु) परं तेज इति उत्साः । ३. म-ब्राह्मणानाम् ।

आ विवाध्या परिपस्तमांसि च ज्योतिष्मन्तं रथमुतस्य तिष्ठसि ।

बृहस्पते भीमममित्रदम्भनं रक्षोहणं गोत्रभिदं स्वविदम् ॥ ३ ॥

आ । विवाध्य । परिऽरपः । तमांसि । च । ज्योतिष्मन्तम् । रथम् । ऋतस्य । तिष्ठसि ।

बृहस्पते । भीमम् । अमित्रऽदम्भनम् । रक्षःऽहनम् । गोत्रऽभिदम् । स्वऽविदम् ॥ ३ ॥

हे ष्वृहस्पते षपरिपः । परितो रपः पापरूपं रक्षः ॥ यद्वा 'रप लप व्यक्तायां वाचि' । क्विप् ॥ परिवदतो निन्दकान् षतमांसि षच षविवाध्य तेजसा निराकृत्य षज्योतिष्मन्तं ज्योतिषा तद्वन्तम् षऋतस्य यज्ञस्य प्रापकं षभीमं शत्रूणां भयंकरं षअमित्रदम्भनं शत्रूणां हिंसकम् । तदेवाह । षरक्षोहणं रक्षसां हन्तारं षगोत्रभिदं मेघानां भेत्तारं षस्वविदं स्वर्गस्य^१ लम्भकं^२ षरथम् षआ षतिष्ठसि अधितिष्ठसि ॥

सुनीतिभिर्नयमि त्रायसे जनं यस्तुभ्यं दाशान्न तमंहो अश्रवत् ।

ब्रह्मद्विषस्तपनो मन्युमीरमि बृहस्पते महि तत्तै महित्वनम् ॥ ४ ॥

सुनीतिऽभिः । नयसि । त्रायसे । जनम् । यः । तुभ्यम् । दाशात् । न । तम् । अंहः । अश्रवत् ।

ब्रह्मऽद्विषः । तपनः । मन्युऽमीः । असि । बृहस्पते । महि । तत् । ते । महिऽत्वनम् ॥ ४ ॥

हे ष्वृहस्पते षसुनीतिभिः । शोभनं^३ नीतयः^२ येषु ते सुनीतयः सन्मार्गाः । तैः षजनं षनयसि । अपेक्षितफलं प्रापयमि । षत्रायसे जनमापज्जगो रक्षसि च । षयः यजमानः षतुभ्यं हविलेक्षणमज्ञं षदाशान्न प्रयच्छेत् ॥ 'दाश्र दाने' । लेख्याडागमः^३ । तम् षअंहः पापं पापरूपं दारिद्र्यं वा षन षअश्रवत् न प्राप्नुयात् ॥ अश्रोतेर्लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अडागमः ॥ षब्रह्मद्विषः ब्राह्मणानां मन्त्राणां वा द्वेष्टुः षतपनः तापकः षअसि । किंच षमन्युमीः मन्योः क्रोधस्य परेषां जानस्य वा हिंसकोऽसि ॥ 'मीङ् हिंसायां' । क्विप् ॥ षते तव षतन् तादृशं षमहि महन् प्रभूतं षमहित्वनं माहात्म्यमस्ति ॥

न तमंहो न दुरितं कुतश्चन नारातयस्तितिरुर्न द्वयाविनः ।

विश्वा इदस्माद्भूरसो वि बाधसे यं सुगोपा रक्षसि ब्रह्मणस्पते ॥ ५ ॥

न । तम् । अंहः । न । दुःऽइतम् । कुतः । चन । न । अरातयः । तितिरुः । न । द्वयाविनः ।

विश्वाः । इत् । अस्मात् । ध्वरसः । वि । बाधसे ।

यम् । सुगोपाः । रक्षसि । ब्रह्मणः । पते ॥ ५ ॥

१. क-क्ष-सर्वलम्भकम्; ख-ग-च-क्ष१-ण-ण१-थ-न-व-सर्वस्य लम्भकम्; म-सर्गलम्भकम् । २. ख-ग-क्ष-ण-म-शोभननीतयः । ३. ख-ग-च-क्ष१-न-लेख्याडागमः ।

हे वृहस्पते सुगोपाः सुष्ठु पालयिता त्वं वयं जनं वरक्षसि पालयसि वतं जनं वंहः
आहन्तव्यं दुःखं न बाधते । दुरितं तत्कारणं पापं च न बाधते । अरातयः हिंसकास्तं जनं कुत-
श्चन सर्वसु दिक्षु न तितिरुः ॥ तिरतिहिंसाकर्मा । लिट् ॥ न हिंसन्ति । तथा द्रव्याविनः ।
मनस्यन्यस्त्रियायां चान्यदित्येतद्द्वयं येषामस्ति ते द्रव्याविनो वज्रकाः । तेऽपि तं जनं न बाधन्ते ।
किंच ध्वरसः हिंसिकाः विश्वाः सर्वाः सेनास्तदर्थं वि बाधसे विशेषेण बाधस एव ॥ २९ ॥

त्वं नो गोपाः पथिकृद्विचक्षणस्तवं व्रताय मतिभिर्जरामहे ।

वृहस्पते यो नो अभि ह्वरो दधे स्वा तं मर्मर्तु दुच्छुना हरस्वती ॥ ६ ॥

त्वम् । नः । गोपाः । पथिऽकृत् । विऽचक्षणः । तवं । व्रताय । मतिभिः । जरामहे ।

वृहस्पते । यः । नः । अभि । ह्वरः । दधे । स्वा । तम् । मर्मर्तु । दुच्छुना । हरस्वती ॥ ६ ॥

हे वृहस्पते त्वं नः अस्माकं गोपाः पालयिता पथिकृत् सन्मार्गकृच्च भवसि । विचक्षणः
विशेषेण द्रष्टा सर्वज्ञस्त्वम् । एतव व्रताय त्वत्संबन्धिने यज्ञाय मतिभिः स्तोत्रैः जरामहे
स्तुमः ॥ जरतिः स्तुतिकर्मा ॥ वयः पुमान् नः अस्मान् अभि अभिलक्ष्य ह्वरः ॥ ' ह्र कौटिल्ये ' ।
भावेऽमुन् ॥ कौटिल्यं दधे विदधाति वतं स्वा स्वीया दुच्छुना दुर्बुद्धिः हरस्वती वेगवती सती
मर्मर्तु मोचयतु ॥ ' मृड् प्राणत्यागे ' । अन्तर्भावितण्यर्थस्य यङ्लुकि लोटि रूपम् ॥

उत वा यो नो मर्चयादनागसोऽरातीवा मर्तः सानुको वृकः ।

वृहस्पते अप तं वर्तया पथः सुगं नो अस्यै देववीतये कृधि ॥ ७ ॥

उत । वा । यः । नः । मर्चयात् । अनागसः । अरातिऽवा । मर्तः । सानुकः । वृकः ।

वृहस्पते । अप । तम् । वर्तय । पथः । सुगम् । नः । अस्यै । देववीतये । कृधि ॥ ७ ॥

उत वा अपि च हे वृहस्पते अरातीवा अभिमुखमागमनवान् सानुकः समुद्भूतः ।
' सानु समुद्भूतम् ' (निरु. २. २४) इति यास्कः । वृकः ॥ ' वृक आदाने ' ॥ धनादीनामादाना वयः
मर्तः मनुष्यः अनागसः अपराधहीनान् नः अस्मान् मर्चयात् ॥ मर्चयति हिंसाकर्मा ॥
हिंस्यात् । वतं मर्तं पथः वैदिकान्मार्गात् अप वर्तय निवर्तय । नः अस्माकं अस्यै देववीतये
देवानां वीतिः सोमभक्षणम् अत्रेति देववीतिर्यज्ञः । अस्यै देववीतयेऽस्मै यज्ञाय नोऽस्माकं सुगं
सुष्ठु गन्तव्यं मार्गं कृधि कुरु । यज्ञानुष्ठानाय सुमर्ति देहीत्यर्थः ॥

त्रातारं त्वा तनूनां हवामहेऽवस्पतरधिवक्तारमस्मयुम् ।

बृहस्पते देवनिदो नि बर्हय मा दुरेवा उत्तरं सुम्नमुन्नशन् ॥ ८ ॥

त्रातारम् । त्वा । तनूनाम् । हवामहे । अवस्पतरः । अधिऽवक्तारम् । अस्मयुम् ।

बृहस्पते । देवनिदः । नि । बर्हय ।

मा । दुःऽएवाः । उत्तरम् । सुम्नम् । उत् । नशन् ॥ ८ ॥

वस्पतरः उपद्रवेभ्यः पारयितः । यद्वा अवसा रक्षणेनापद्भ्यः पारयितः हे वृहस्पते तनूनाम् अङ्गानां पुत्रादीनां वा त्रातारं पालयितारम् अधिवक्तारम् अस्मासु पक्षपातेन अधिकं वक्तारम् अस्मयुं हविष्प्रदानस्मान् कामयमानं एवा^२ त्वां हवामहे अस्मिन् कर्मण्याह्वयामः । किंच देवनिदः देवनिन्दकानसुरान् नि बर्हय विनाशय । दुरेवाः दुष्टगमना दुर्बुद्धयः शत्रवः उत्तरम् उत्कृष्टतरं सुम्नं सुखं मा उन्नशन् मा व्याप्नुवन्तु ॥

त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते स्पार्हा वसु मनुष्या ददीमहि ।

या नो दूरे तलितो या अरातयोऽभि सन्ति जम्भया ता अनमसः ॥ ९ ॥

त्वया । वयम् । सुवृधा । ब्रह्मणः । पते । स्पार्हा । वसु । मनुष्या । आ । ददीमहि ।

याः । नः । दूरे । तलितः । याः । अरातयः । अभि । सन्ति । जम्भय । ताः । अनमसः ॥ ९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते सुवृधा सुष्ठु वर्धयित्रा त्वया हेतुना वयं स्पार्हा स्पृहणीयानि वसु धनानि मनुष्या ॥ 'सुपां सुनुक्' इति चतुर्थीबहुवचनस्याकारः ॥ मनुष्येभ्यो दानृभ्यः आ ददीमहि गृहीमहि ॥ 'आङो दोऽनास्यविहरणे' इत्यात्मनेपदम् ॥ दूरे दूरदेशे याः अरातयः याः च तलितः अन्तिकेऽरातयः नः अस्मान् अभि सन्ति अभि भवन्ति अनमसः कर्महीनान् ताः अरातीस्तान् शत्रून् जम्भय नाशय । 'जभि नाशने' । चुरादिः ॥ अत्र निरुक्तं—'त्वया वयं सुवर्धयित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि याश्च नो दूरे तलितो याश्चान्तिकेऽरातयोऽदानकर्माणो वादानप्रज्ञा वा जम्भय ता अनमसोऽप्र इति रूपनाम' (निरु. ३. १५) इति ॥

त्वया वयमुत्तमं धीमहे वयो बृहस्पते पप्रिणा सस्त्रिणा युजा ।

मा नो दुःशंसो अभिदिप्सुरीशत प्र सुशंसा मतिभिस्तारिषीमहि ॥ १० ॥

त्वया । वयम् । उत्तमम् । धीमहे । वयः । बृहस्पते । पप्रिणा । सस्त्रिणा । युजा ।

मा । नः । दुःशंसः । अभिदिप्सुः । ईशत ।

प्र । सुशंसाः । मतिभिः । तारिषीमहि ॥ १० ॥

१. क-अ-ण-न-म-व-अधिवक्तारम् ; ख-ग-व-ण-अधि अधिकं वक्तारम् । २. क-अ-अ-ण-य-न-म-व- 'त्वा' नास्ति ।

हे वृहस्पते । पप्रिणा ॥ 'पृ पालनपूरणयोः' । 'आहगमहन' इति किंप्रत्ययः । छान्दसो
यणादेशः ॥ कामानां पूरकेण सस्तिना युद्धेन युजा सहायेन स्वया हेतुना उत्तमं वयः
हविलक्षणमन्नं वयं धामहे धारयामः ॥ 'धी धारणे' । दैवादिकः ॥ 'दुःशंसः दुःशंसीयः
अभिद्रिप्सुः अभिद्रिम्भितुमभिवितुमिच्छुः पुरुषः नः अस्माकं मा ईशत मा ईशिष्ट । ईश्वरो मा
भवतु ॥ 'ईश ऐश्वर्ये' । लेट्यडागमः ॥ वयं मतिभिः स्तोत्रैः सुशंसाः शोभनशंसनोपेताः सन्तः
प्र तारिणीमहि प्रकर्षेण वर्धेमहि ॥ ३० ॥

अनानुदो वृषभो जग्मिराहवं निष्टसा शत्रुं पृतनासु सासहिः ।

असिं सत्यं ऋणया ब्रह्मणस्पत उग्रस्य चिदमिता वीळुहर्षिणः ॥ ११ ॥

अननुदः । वृषभः । जग्मिः । आहवम् । निःस्तसा । शत्रुम् । पृतनासु । सासहिः ।

असिं । सत्यः । ऋणयाः । ब्रह्मणः । पते । उग्रस्य । चित् । दमिता । वीळुहर्षिणः ॥ ११ ॥

हे ब्रह्मणस्पते अनानुदः । अनु पश्चाद्दातीत्यनुदः । स यस्य नास्तीत्यननुदः । दात्रन्तरशून्य
इत्यर्थः । अत एव वृषभः कामानां वर्षिता आहवम् ॥ आहूयतेऽत्रेत्याहवो युद्धम् । 'आङि
युद्धे' (पा. सू. ३. ३. ७३) इत्यप्रत्ययः संप्रसारणं च ॥ तद्युद्धं जग्मिः गन्ता ॥ 'आहगमहन'
इति किंप्रत्ययः । लिङ्ङावादाहवमित्यत्र पृष्ठीप्रतिषेधः । 'शत्रुं शातयितारं निष्टसा नितरां तस्य
तापकः ॥ नूनन्तत्वात् पृष्ठीप्रतिषेधः । 'निसस्तपतावनासेवने' (पा. सू. ८. ३. १०२) इति परवम् ।
'तादौ च निति' इति गतेः स्वरः ॥ पृतनासु संग्रामेषु सासहिः शत्रूणामभिविता । पृतादृशस्त्वं
सत्यः सत्यपराक्रमः सत्यप्रज्ञो वा असि । ऋणयाः ऋणस्य यावयितासि । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' ।
प्यन्तस्य क्विप् णिलोपे 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपः ॥ किंच उग्रस्य चित् ओजस्विनोऽपि
दमिता उपशमयिता वीळुहर्षिणः दृढहर्षस्य कामुकस्य नास्तिकस्य चिदमितासि ॥

अदेवेन मनसा यो रिषण्यति शासामुग्रो मन्यमानो जिघांसति ।

वृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो वधो नि कर्म मन्युं दुरेवस्य शर्धतः ॥ १२ ॥

अदेवेन । मनसा । यः । रिषण्यति । शासाम् । उग्रः । मन्यमानः । जिघांसति ।

वृहस्पते । मा । प्रणक् । तस्य । नः । वधः । नि । कर्म । मन्युम् । दुःएवस्य । शर्धतः ॥ १२ ॥

यः पुमान् अदेवेन देवानमन्यमानेन यद्वा आसुरवृत्तिविशिष्टेन^१ मनसा अस्मान् रिषण्यति
हिनस्ति ॥ 'दुरस्युर्देविणस्युर्दृषण्यतिरिषण्यति' इति निपातितः ॥ यश्च उग्रः पापचित्तः मन्यमानः
आत्मानं बहु मन्यमानः पुमान्^२ शासाम् उक्थस्य शंसितारम् । यद्वा अस्माकमाशंसाम् । शासां^३
शासितृणामुग्र इति वा योजनीयम् । अस्मान् जिघांसति हन्तुमिच्छति ॥ हन्तेः सनि 'अज्ज्ञनगमां
सनि' इति दीर्घः ॥ हे वृहस्पते तस्य वधः । वध्यतेऽनेनेति वधः आयुधम् । नः अस्मान्

१. क-सन्त-थ-म-दमितासि । १. ख-ग-स-ण-म-असुरवृत्तिविशिष्टेन । २. ख-ग-च-फ-यः पुमान् ।

३. क-स-म-'शासां' नास्ति ; झ-ण-थ-न-म-शापाम

‘मा प्रगक् ॥ ‘पृची संपर्के’ । भ्रमविकरणी । व्यत्ययेनामागमः । ‘चादिलोपे’ इति न निघातः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥ किंच ‘दुरेवस्य दुष्टगमनस्य’ शर्धतः बलवतः । यद्वा दुष्टाभिसंधेर्वेगं कुर्वतः तस्य ‘मन्यु क्रोधं ज्ञानं वा’ नि ‘कर्म त्वत्प्रसादाच्चिराकुर्मश्च ॥

भरेषु हव्यो नमसोपसद्यो गन्ता वाजेषु सनिता धनं धनम् ।

विश्वा इदर्यो अभिदिप्स्वो मृधो बृहस्पतिर्वि ववर्हा रथाँ इव ॥ १३ ॥

भरेषु । हव्यः । नमसा । उपसद्यः । गन्ता । वाजेषु । सनिता । धनम् । धनम् ।

विश्वाः । इत् । अर्यः । अभिदिप्स्वः । मृधः । बृहस्पतिः । वि । ववर्ह । रथान् इव ॥ १३ ॥

सः ‘बृहस्पतिः’ भरेषु संग्रामेषु हव्यः योद्धृभिः स्वरक्षणार्थम्’ आह्वातद्यः ‘नमसोपसद्यः’ सर्वैर्नमसोपसदनीयः । किंच ‘वाजेषु’ गन्ता संग्रामेषु रक्षार्थं गमनशीलः । तथा ‘धनं धनं’ सनिता संभक्ता दाता ॥ तृनन्तत्वात् पृथीप्रतिषेधः ॥ तथा ‘अर्यः’ स्वामी बृहस्पतिः ‘अभिदिप्स्वः’ अभिभवनेच्छावतीः ‘विश्वाः’ इत् सर्वा एव ‘मृधः’ हिंसिकाः सेनाः ‘रथानिव युद्धे वेगेन परकीयान् रथानिव’ ‘वि’ ववर्ह विशेषेण शिथिलीचकार । यद्वा इवशब्दश्चार्थः । रथाँश्च वि ववर्ह ॥ लडर्थे लिट् ॥

तेजिष्ठया तपनी रक्षसस्तप ये त्वा निदे दधिरे दृष्टवीर्यम् ।

आविस्तत्कृष्व यदसत्त उक्थ्यं बृहस्पते वि परिरापो अर्दय ॥ १४ ॥

तेजिष्ठया । तपनी । रक्षसः । तप । ये । त्वा । निदे । दधिरे । दृष्टवीर्यम् ।

आविः । तत् । कृष्व । यत् । असत् । ते । उक्थ्यम् । बृहस्पते । वि । परिरपः । अर्दय ॥ १४ ॥

हे ‘बृहस्पते’ तेजिष्ठया अतिशयेन तिग्मया ‘तपनी’ तापकारिण्या हेत्या ‘रक्षसः’ राक्षसान् ‘तप’ तापय । ‘ये’ राक्षसाः ‘दृष्टवीर्यं’ युद्धेषु दृष्टपराक्रमं त्वां ‘निदे’ निन्दाया विषयं ‘दधिरे’ कृतवन्तः तान् तापयेति समन्वयः । ‘ते’ तव ‘उक्थ्यं सर्वैः’ प्रशंसनीयं ‘यत् वीर्यं’ ‘असत् पूर्वमासीत्’ तत् अथुना ‘आविः’ ‘कृष्व’ प्रकटीकुरु । तेन च वीर्येण ‘परिरापः’ परिवदतः निन्दकानसुरान् ‘वि’ ‘अर्दय’ विशेषेण बाधस्व ॥

बार्हस्पत्ये पशात्रेपा हविषोऽनुवाक्या । ‘प्रदानानाम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘बृहस्पते अति यदर्यो अर्हात्तमृत्विद्या उप वाचः सचन्ते’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । एषैवाश्विनशास्त्रे परिधानीया । सूत्रितं—‘बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादिति परिधानीया’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

बृहस्पते अति यदर्यो अर्हाद्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।

यदीदयच्छर्वस ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥ १५ ॥

बृहस्पते । अति । यत् । अर्यः । अर्हात् । युऽमत् । विऽभाति । क्रतुऽमत् । जनेषु ।

यत् । दीदयत् । शर्वसा । ऋतऽप्रजात । तत् । अस्मासु । द्रविणम् । धेहि । चित्रम् ॥ १५ ॥

‘ऋतप्रजात सरथेनोत्पन्न हे’ बृहस्पते ‘अर्थः श्रेष्ठो ब्राह्मणः सर्वान् कामानतीत्य’ ‘यत् ब्रह्म-
वर्चसं तेजः’ अर्हात् पूजयेत् ॥ ‘अर्हं पूजयाम्’ । लेट्याडागमः ॥ ‘जनेषु ब्राह्मणेषु’ शुभम् दीप्तियुक्तं
‘ऋतुमत् जानोपेतं यद्ब्रह्मवर्चसं’ विभाति विशेषेण दीप्यते । ‘यत् च’ शवसा बलेन स्वाश्रयं
जनं ‘दीदयत्’ । दीदयति दीप्तिकर्मा । दीपयति । ‘चित्रं चायनीयं’ यत् ब्रह्मवर्चसरूपं ‘द्रविणम्
‘अस्मासु’ धेहि निधेहि । यद्वा अर्थ उदारोऽपि त्वया दत्तं धनम् अतीवार्हात् श्रद्धधीत । यच्च त्वदत्तं
धनं जनेषु तव स्तोत्रं कुर्वाणेषु दीप्तियुक्तं कर्मसाधनं च विभाति यच्च धनं शवसा अन्नादिसमृद्धया
दीदयत् स्वाश्रयं दीपयति तादृशं धनमस्मासु धेहि । तथा च ब्राह्मणं—‘ बृहस्पते अति यदर्थो
अर्हादित्येतया परिदध्यत्तेजस्कामो ब्रह्मवर्चस्कामोऽतीव वान्यान्ब्रह्मवर्चसमर्हति शुभमिति शुभदिव
वै ब्रह्मवर्चसं विभातीति वीव वै ब्रह्मवर्चसं भाति यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजातेति दीदायेव वै ब्रह्मवर्चसं
तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रमिति चित्रमिव वै ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयशसी भवति’ (ऐ. ब्रा. ४.
११) इति ॥ ॥ ३१ ॥

मा नः स्तेनेभ्यो ये अभि बृहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुः ।

आ देवानामोहते वि त्रयो हृदि बृहस्पते न परः साम्नो विदुः ॥ १६ ॥

मा । नः । स्तेनेभ्यः । ये । अभि । बृहः । पदे । निरामिणः । रिपवः । अन्नेषु । जागृधुः ।

आ । देवानाम् । ओहते । वि । त्रयः । हृदि । बृहस्पते । न । परः । साम्नः । विदुः ॥ १६ ॥

हे बृहस्पते नः अस्मान् स्तेनेभ्यः । स्त्यानमन्ति येष्विति स्तेनाश्चोराः । तेभ्यो मा दाः ।
तान् दर्शयति । ‘ये चोराः’ बृहः प्राणद्रोहस्य पदे स्थाने निरामिणः नितरां रमणशीलाः रिपवः
हिंसकाः सन्तः अन्नेषु परकीयेषु अभि जागृधुः अभिकाङ्क्षन्ति ॥ ‘गृधु अभिकाङ्क्षायाम्’ । लिटि
रूपम् ॥ ये च देवानां वि त्रयः विशेषेण वर्जनम् । वी वी इति धात् वर्जनं वर्तते । ‘य एवं
विद्वान् दक्षिणां प्रतिगृह्णाति नैनं दक्षिणा व्रीणाति’ (तै. ब्रा. २. २. ५. १) इत्येकस्य वर्जनार्थे
दृष्ट्वादपरस्यापि वर्जनार्थत्वम् ॥ तत् हृदि स्वकीये हृदये आ ओहते आवहन्ति । देवानां यागान्
स्तुतीश्च न करवामेति मन्यन्त इति यावत् । तेभ्योऽस्मान् मा दा इति समन्वयः । ये पुमांसः
साम्नः साममयात्तः परः परस्तादन्यदुत्कृष्टं साम यद्रक्षोन्नम् । साम वै रक्षोहति । न विदुः
न जानन्ति । किंतु सर्वसाधकं साम त्वामेव विदुषोऽस्मान् स्तेनेभ्यो मा दाः ॥

विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि त्वष्टाजनुत्साम्नःसाम्नः कृविः ।

स ऋणचिदृणया ब्रह्मणस्पतिर्द्रुहो हन्ता मह ऋतस्य धर्तरि ॥ १७ ॥

विश्वेभ्यः । हि । त्वा । भुवनेभ्यः । परि । त्वष्टा । अर्जनत् । साम्नःऽसाम्नः । कृविः ।

सः । ऋणऽचित् । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पतिः । द्रुहः । हन्ता । महः । ऋतस्य । धर्तरि ॥ १७ ॥

१. क-ख-ग-च-झ-ण-ण१-थ-न-म-व-ब्रह्मवर्चसं रूपम् । २. क-ख-ग-च-झ-ण१-ण-ण१-न-व-दृष्टस्यापि;
म-दृष्टस्यापि इतरस्य. ३. क-ख-ग-च-झ-ण-ण१-न-म-व-सर्वं साधकम् ।

हे ब्रह्मणस्पते^१ त्वष्टा प्रजापतिः विभ्यः भुवनेभ्यः परि सर्वेभ्यो भूतजातेभ्य उत्कृष्टं त्वं
 अजनन् त्वहि अजीजनन् खलु । ततस्त्वं साम्नःसाम्नः सर्वस्यापि साम्नः कविः ॥ 'कु शब्दे' ।
 'अच इः' इति इप्रत्ययः ॥ उच्चारयिता कर्तासि । यद्वा कविः क्रान्तदर्शी त्वष्टा साम्नःसाम्नः
 सर्वस्यापि साम्नः गारेण^२ त्वाम्^३ अजीजनन् । किंच वसः ब्रह्मणस्पतिः महः महतः ऋतस्य यज्ञस्य
 धर्तरि धारके यजमाने ऋणचित् स्तोतृकाममृणमिव चिनोतीति ऋणचित् । किंच ऋणयाः
 पापरूपस्य ऋणस्य यावयिता पृथक्कर्ता च^४ दुहः कर्मणो दोग्धुरसुरस्य हन्ता भवति ॥

तव श्रियं व्यजिहीत पर्वतो गवां गोत्रमुदसृजो यदाङ्गिरः ।

इन्द्रेण युजा तमसा परीवृतं बृहस्पते निरपामौञ्जो अर्णवम् ॥ १८ ॥

तव । श्रिये । त्रि । अजिहीत । पर्वतः । गवाम् । गोत्रम् । उत्सृजः । यत् । अङ्गिरः ।

इन्द्रेण । युजा । तमसा । परिऽवृतम् । बृहस्पते । निः । अपाम् । औञ्जः । अर्णवम् ॥ १८ ॥

अङ्गिरः आङ्गिरस हे बृहस्पते गवाम् आवारको वलेनाधिष्ठितः पर्वतः तव श्रिये
 आश्रयणार्थं व्यजिहीत विवृतद्वारतामगच्छत् । ततस्त्वं यत् यद्वा गोत्रम् ॥ 'इतित्रकटयचश्च' इति
 समूहार्थे त्रप्रत्ययः ॥ गवां समूहं उदसृजः निरगमयः तदा^५ इन्द्रेण युजा सहायेन युक्तस्त्वं
 तमसा वृत्रासुरेण परीवृतं परित आक्रान्तम् अपाम् अर्णवं स्थानभूतं मेघं निः औञ्जः नितराम्
 अधोमुखमकार्षीः ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सुक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सुऽउक्तस्य । बोधि । तनयम् । च । जिन्व ।

विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणां स्तोत्राणामधिपते अस्य जगतः यन्ता नियामकः त्वं सुक्तस्य
 अस्मदीयमिदं ब्राह्मणस्पर्शं सुक्तं बोधि बुध्यस्व । त्वं तनयं पुत्रपौत्रादिलक्षणं संतानं^६ जिन्व ॥
 जिविः प्रीणनार्थः । लोटि रूपम् ॥ प्रीणय । भवादृशाः देवाः यदवन्ति रक्षन्ति तत् तादृशं
 विश्वं सर्वं भद्रं कल्याणं भवति । अतो वयं विदथे अस्मिन् यज्ञे सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः
 सन्तः बृहत् प्रनूतमिदं स्तोत्रं वदेम ब्रूयाम ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण^१ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

द्वितीयाष्टके पष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. क-ख-ग-च-ण-झ-झ१-ण-ण१-त-थ-न-म-व-ब्रह्मणस्पतिं महो महतो ऋतस्य यज्ञस्य धर्तरि धारके
 यजमाने । २. त-थ-साधारणं त्वाम् ; म-साधारणत्वम् । ३. क-झ-ण-त-थ-न-म-व-त्वम् । ४. क-ख-ग-
 च-झ-झ१-ण-थ-न-म-व-तदा तदा । ५. ख-ण१-पुत्रपौत्रादिलक्षः ; ग-झ१-ण-थ-न-व-पुत्रपौत्रादिलक्षणः ।
 ६. क-झ-सायणामात्येन ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहंश्वरम् ॥

अथ ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगपुरःसरं सप्तमः^१ व्याख्यायते । गार्ग्समदस्य द्वितीयमण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्रैकं सूक्तं व्याकृतम् । 'सेमाम्' इति षोडशचं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'सेमां षोडशान्त्या त्रिष्टुब्द्वादशी च सैन्द्री च' इति । मण्डलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । द्वादशीषोडश्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टाश्चतुर्दश जगत्यः । 'ब्राह्मणस्पत्यं ह' इत्युक्तत्वात् तुल्यादिपरिभाषया इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि ब्राह्मणस्पत्यानि । अस्य सूक्तस्य द्वादशी ऐन्द्री इन्द्रदेवतया । चशब्दात् ब्राह्मणस्पत्या च । सामान्यविनियोगः पूर्वमेवोक्तः । विशेषतस्तु लिङ्गादवगन्तव्यः ।

सेमामविद्धि प्रभृतिं य ईशिषेऽया विधेम नवया महा गिरा ।

यथा नो मीद्वान्तस्तवते सखा तव बृहस्पते सीषधः सोत नो मतिम् ॥ १ ॥

सः । इमाम् । अविद्धि । प्रभृतिम् । यः । ईशिषे । अया । विधेम । नवया । महा । गिरा ।

यथा । नः । मीद्वान् । स्तवते । सखा । तव ।

बृहस्पते । सीषधः । सः । उत । नः । मतिम् ॥ १ ॥

हे ब्राह्मणस्पते यः त्वम् ईशिषे सर्वस्य जगत ईश्वरो भवसि यमः त्वम् इमाम् अस्मदीयां प्रभृतिं प्रकर्षेण भृतां स्तुतिम् अविद्धि प्रामुहि ॥ अवतेः प्राप्त्यर्थस्य लोटि एतद्रूपम् ॥ वयं च त्वाम् अया अनया ॥ छान्दसो वर्णलोपः ॥ नवया नूतनया प्रत्यग्रया महा महत्या गिरा वेदरूपया स्तुतिलक्षणया वाचा विधेम परिचरेम ॥ विधतिः परिचरणकर्मा ॥ उत अपि च नः अस्माकं मध्ये मीद्वान् सेका स्तुतेर्वर्षिता कर्तेति यावत् । तव सखा मित्रभूतः सन् यथा येन प्रकारेण यत्कामनया स्तवते त्वां स्तौति । हे बृहस्पते बृहतो ब्राह्मणो मन्त्रस्य स्वामिन् सः त्वं नः अस्माकं मतिं तदभिमतं फलं सीषधः साधय ॥ छान्दसे लुङि चङि एतद्रूपम् ॥

यो नन्त्वान्यनमृज्योऽसोतादर्दमन्युना शम्बराणि वि ।

प्राच्यावयदच्युता ब्रह्मणस्पतिरा चाविशद्वसुमन्तं वि पर्वतम् ॥ २ ॥

यः । नन्त्वानि । अनमत् । नि । ओजसा । उत । अदर्दः । मन्युना । शम्बराणि । वि ।

प्र । अच्यवयत् । अच्युता । ब्रह्मणः । पतिः ।

आ । च । अविशत् । वसुमन्तम् । वि । पर्वतम् ॥ २ ॥

यः व्रह्मणस्पतिः नन्वानि नमनीयानि राक्षसादीनि ओजसा बलेन नि अनमत्
नितरामनमयत् प्रह्वीभूतान्यकरोत् । उत अपि च स ब्रह्मणस्पतिः मन्युना मनुना क्रोधेन वा ॥
'मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा' (निरु. १०. २९) इति यास्कः ॥
शम्भराणि । मेघनामैतन् । मेघान् वि अददः वर्षणार्थं विदारितवान् ॥ 'दृ विदारणे' इत्यस्मात्
यङ्लुगन्तात् लङि णतद्रूपम् ॥ तदनन्तरम् अच्युता अच्युतानि नैश्वल्येन मेघेऽवस्थितान्युदकानि
प्राच्यावयत् प्रकर्षेणागमयत् । मेघान्निरगमयदित्यर्थः । तथा वसुमन्तं गोरूपधनवन्तं पर्वतं
वलनाम्ना असुरेण बिलद्वारे पिधानार्थं निहितं शिलोच्चयम् आ च आभिमुख्येन चेत् ॥ चशब्दश्चे-
दर्थः । समुच्चयार्थत्वे तु 'चवायोगे प्रथमा' इति पूर्वस्य अच्यावयदित्यस्य आद्युदात्तत्वं स्यात् ।
अस्य च सर्वानुदात्तत्वम् । चेदर्थे तु 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निवातप्रतिषेधः सिध्यति ॥
वि अविशान् विशेषेण प्रविशति । तदानीं तत् गोरूपं धनं प्राप्नोदित्यर्थः ॥

तदेवानां देवतमाय कर्त्तव्यमश्रन्द्दृढाव्रदन्त वीळिता ।

उद्गा आजदभिर्नद्रह्मणा वलमगूहत्तमो व्यचक्षयत्स्वः ॥ ३ ॥

तत् । देवानाम् । देवतमाय । कर्त्तव्यम् । अश्रन् । दृढा । अव्रदन्त । वीळिता ।

उत् । गाः । आजत् । अभिनत् । ब्रह्मणा । वलम् ।

अगूहत् । तमः । वि । अचक्षयत् । स्वः । रिति स्वः ॥ ३ ॥

देवानाम् इन्द्रादीनां मध्ये देवतमाय अतिशयेन दानादिगुणयुक्ताय ॥ पष्ठमर्थे चतुर्थी ॥
ईदृशस्य ब्रह्मणस्पतेः तत् कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं कर्म । किं पुनस्तदिति चेत् उच्यते । दृढा दृढानि
पर्वतादीनि अश्रन् ॥ 'श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षणयोः' ॥ अस्य बलेन श्रथितानि विश्लिष्टान्यभवन् ।
तथा वीळिता वीळितानि संस्तम्भितानि दृढीकृतानि वृक्षादीनि । 'वीळयतिश्च व्रीळयतिश्च
संस्तम्भकमार्णी' (निरु. ५. १६) इति यास्कः । अव्रदन्त सृद्ध्यभवन् । व्रदतिर्मुद्भावकर्मा ।
अपि च स ब्रह्मणस्पतिः वलेनापहृताः गाः उत् आजत् ॥ 'अज गतिक्षेपणयोः' ॥ देवान् प्रति
उदगमयत् । तथा ब्रह्मणा आत्मीयेन मन्त्रेण वलं सर्वस्यावारकम् असुरम् अभिनत् मन्त्र-
सामर्थ्येनाभ्रंसीत् । तदनन्तरं वलेनोत्पादितं तमः ध्वान्तम् अगूहत् ॥ 'गूह संवरणे' ॥
गूढमद्वयमकरोत् । तदनन्तरं स्वः आदित्यं व्यचक्षयत् तमसो निराकरणेन तत्स्थमदर्शयत् ॥
चष्टिः पश्यतिकर्मा ॥

अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसार्तणत् ।

तमेव विश्वे पपिरे खर्दशो बहु साकं सिसिचुरुत्समुद्रिणम् ॥ ४ ॥

अश्मऽआस्यम् । अवतम् । ब्रह्मणः । पतिः । मधुधारम् । अभि । यम् । ओजसा । अर्तणत् ।

तम् । एव । विश्वे । पपिरे । खर्दशः । बहु । साकम् । सिसिचुः । उत्सम् । उद्रिणम् ॥ ४ ॥

व्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणो मन्त्रस्य पतिः पालयिता देवः वशमास्यम् अशमवत् दृढतरास्यम् । यास्कस्वाह—‘अशनवन्तमास्यन्दनवन्तम्’ (निरु. १०. १३) इति । व्यापनवन्तमासेचनवन्तमिति तस्यार्थः । मधुधारं मधुर्मादयित्री उदकधारा यस्य तादृशम् अवतम् अवस्तात् तत् विस्तृतं यं मेघम् ओजसा बलेन अभि अतृणत् ॥ ‘उतृदिर् हिंसानादरयोः’ ॥ अहिंसीत् वर्णार्थमवधीदित्यर्थः । तमेव मेघं विश्वे सर्वे स्वर्दशः । स्वः आदित्यः । तस्य संबन्धिनो द्रष्टारो रश्मयः पपिरे घर्मकाले पिबन्ति । मेघेन वृष्टस्योदकस्य पानात् तमेव पिबन्तीत्युच्यते । ते च रश्मयो वर्षासु उत्सम् उत्सेचनवन्तम् उद्विणम् उदकवन्तं मेघं साकं सह युगपदेव बहु सिसिचुः । घर्मकाले यत्पीतं ततोऽपि बहुतरं सहस्रगुणितं सिञ्चन्तीत्यर्थः ॥

सना ता का चिद्भुवना भवीत्वा माद्भिः शरद्भिर्दुरो वरन्त वः ।

अयतन्ता चरतो अन्यदन्यदिद्या चकार वयुना ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥

सना । ता । का । चित् । भुवना । भवीत्वा । मात्ऽभिः । शरत्ऽभिः । दुरः । वरन्त । वः ।

अयतन्ता । चरतः । अन्यत्ऽअन्यत् । इत् । या । चकार । वयुना । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः वः युष्मदर्थं सना सनातनानि ता तानि का चित् कानि चित् ब्रह्मणस्पतेः प्रज्ञानानि भुवना भुवनानाम् ॥ ‘सुपां सुलक्’ इति पठ्या लृक् ॥ भुवनानामुदकानां भवीत्वा भाष्यानां दुरः द्वाराणि माद्भिः मासैः ॥ ‘पहन्’ इत्यादिना मासशब्दस्य मास्-भावः । ‘स्वतवस्मासोपसां च त इष्यते’ (पा. सू. ७. ४. ४८. २) इति तत्त्वम् ॥ शरद्भिः संवत्सरैश्च वरन्त विवृण्वन्ति । तत्काले वर्णार्थं मेघद्वाराणि उद्घाटयन्तीत्यर्थः । कानि पुनस्तानि । ब्रह्मणस्पतिः यथा यानि वयुना ॥ ज्ञाननामैतत् ॥ ज्ञानानि मन्त्रविषयाणि चकार कृतवान् । तदनन्तरम् अयतन्ता अयतमानौ अप्रयत्नौ उभौ लोकौ द्यौश्च पृथिवी च अन्यदन्यदित् अन्यदन्यदेव पृथिवी वृष्टिजलं दिव्यमुदकं द्यौः उदककार्यं हविलक्ष्णं पार्थिवमन्नम् एवं परस्परव्यतिहारेण चरतः भुजाते ॥ ‘चर गतिभक्षणयोः’ ॥ १ ॥

अभिनक्षन्तो अभि ये तमान्शुनिधिं पणीनां परमं गुहां हितम् ।

ते विद्वांसः प्रतिचक्ष्यान्तु पुनर्यत उ आयन्तदुदीयुराविशम् ॥ ६ ॥

अभिनक्षन्तः । अभि । ये । तम् । आनशुः । निऽधिम् । पणीनाम् । परम् । गुहां । हितम् ।

ते । विद्वांसः । प्रतिऽचक्ष्यं । अन्तु । पुनः ।

यतः । ऊँ इति । आर्यन् । तत् । उत् । ईयुः । आऽविशम् ॥ ६ ॥

गोसमूहे पणिभिरसुरैरपहते सति पणीनां स्थानं सरमाख्यया देवशुन्या ज्ञात्वा ब्रह्मणस्पतिना सृष्टा अङ्गिरसस्तस्थानं प्राप्य गोसमूहं पणिभिर्निर्मिता मायाश्च दृष्ट्वा असुरनिवासस्थानं स्वहस्तोद्गतेनाग्निना दग्ध्वा प्रत्यागच्छन् । तदेतत् वृत्तेनोच्यते । अभिनक्षन्तः अभितो गच्छन्तः ये अङ्गिरसः

१तं १निधिं गोसमूहरूपं निधानं धनं १परमम् उत्कृष्टं १पणीनाम् ॥ तृतीयार्थे पष्ठी ॥ पणिभिर्गुहायां
निहितं स्थापितम् १अभि १आनशुः अमित्यक्ष्य आनशिरे प्राप्तवन्तः । १विद्वांसः अभिज्ञाः १ते
अङ्गिरसः १अनृता अनुतानि असुरैः कृता मायाः १प्रतिचक्ष्य दृष्ट्वा १आविशम् आवेष्टुं प्रवेष्टुं १यत १उ
यत एव स्थानात् १आयन् अगच्छन् १तत् स्थानं १पुनः १उदीयुः उदगच्छन् । उत्कर्षेण प्राप्ताः ॥

ऋतावानः प्रतिचक्ष्यान्तृता पुनरात् आ तस्थुः कवयो महस्पथः ।

ते बाहुभ्यां धमितमग्निमश्मनि नकिः पो अस्त्यरणो जहुर्हि तम् ॥ ७ ॥

ऋतऽवानः । प्रतिऽचक्ष्य । अनृता । पुनः । आ । अतः । आ । तस्थुः । कवयः । महः । पथः ।

ते । बाहुऽभ्याम् । धमितम् । अग्निम् । अश्मनि ।

नकिः । सः । अस्ति । अरणः । जहुः । हि । तम् ॥ ७ ॥

१ऋतावानः । ऋतमिति सत्यनामधेयम् । तद्वन्तः १कवयः क्रान्तदर्शिनः सर्वज्ञा अङ्गिरसः
१अनृता अनुतानि १प्रतिचक्ष्य पूर्वोक्तप्रकारेण दृष्ट्वा १अतः अस्मान् स्थानात् १पुनः आजिगमिपवः
१महस्पथः महतो मार्गान् प्रति १आ १तस्थुः अवतस्थिरे । अवतिष्ठमानाश्च १ते १बाहुभ्यां हस्ताभ्यां
१धमितं मथनोत्पादितं प्रज्वालितम् १अग्निम् १अश्मनि पणीनां निवासभूते शिलोच्चये १जहुर्हि
दग्धुं त्यक्तवन्तः खलु । १अरणः अरमयिता दाहेन दुःखकारी १सः अग्निः पूर्वं तत्र १नकिः १अस्ति
न विद्यते । अविद्यमानमग्निं स्वसामर्थ्यान् उत्पाद्य तत्र प्रचिक्षिपुर्नित्यर्थः ॥

ऋतज्येन क्षिप्रेण ब्रह्मणस्पतिर्यत्र वष्टि प्र तदश्नोति धन्वना ।

तस्य साध्वीरिषवो याभिरस्यति नृचक्षसो दृशये कर्णयोनयः ॥ ८ ॥

ऋतऽज्येन । क्षिप्रेण । ब्रह्मणः । पतिः । यत्र । वष्टि । प्र । तत् । अश्नोति । धन्वना ।

तस्य । साध्वीः । इषवः । याभिः । अस्यति । नृऽचक्षसः । दृशये । कर्णऽयोनयः ॥ ८ ॥

ऋतं सत्यमेव ज्या यस्य तेन १क्षिप्रेण द्रवूणां क्षेपकेण १धन्वना धरणभूतेन धनुषा^१ १ब्रह्मण-
स्पतिः^१ ब्रह्मणो मन्त्रस्य पालयिता देवः १यत्र यस्मिन् विषये १वष्टि कामयते १तत् १प्र १अश्नोति प्रकर्षेण
व्याप्नोति ॥ अश्नोतेर्व्यस्येन परस्मैपदम् ॥ १तस्य धनुषः १साध्वीः साधिकास्ताः १इषवः भवन्ति
१याभिः द्रुभिः ब्रह्मणस्पतिः १अस्यति राक्षसादीन् क्षिपति । कीदृश्यस्ताः । १नृचक्षसः नृन् पश्यतः ।
उपलक्षणमेतन् । सर्वज्ञस्य ब्रह्मणस्पतेः १दृशये दर्शनाय ज्ञानाय जाताः १कर्णयोनयः श्रोत्रेन्द्रियेण
प्राप्या मन्त्रभूताः आकर्णकृष्टा वा वाणाः । ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रैरेव सर्वं साधयतीति भावः ॥

१. क-स-स-१-ण-त-थ-म-व-हे ब्रह्मणस्पते त्वया सृष्टाः ब्रह्मणस्पतिः; ख-ग-फ-यः ब्रह्मणस्पतिः; न-हे
ब्रह्मणस्पते त्वया सृष्टाः ।

स संनयः स विनयः पुरोहितः स सुष्टुतः स युधि ब्रह्मणस्पतिः ।

चाक्ष्मो यद्वाजं भरते मती धनादित्थंस्तपति तप्यतुर्वृथा ॥ ९ ॥

सः । समऽनयः । सः । विऽनयः । पुरःऽहितः । सः । सुऽस्तुतः । सः । युधि । ब्रह्मणः । पतिः ।

चाक्ष्मः । यत् । वाजम् । भरते । मती । धना ।

आत् । इत् । सूर्यः । तपति । तप्यतुः । वृथा ॥ ९ ॥

पुरोहितः देवैः पुरतोऽत्र स्थापितः । सः । ब्रह्मणस्पतिः । संनयः विस्मृतानां मन्त्रैः संगमयिता भवति । विनयः संगतानां विविधं नेता पृथक्कर्तापि । सः । एव । तथा । स । सुष्टुतः शोभनं स्तोत्रभिः स्तुतश्च भवति । तथा । युधि संग्रामे । सः । स्तोत्रणामनुग्रहाय प्रादुर्भवतीति शेषः । यत् यदा चाक्ष्मः ॥ चष्टेः क्षमतेर्वा ॥ सूर्यस्य द्रष्टा सर्वमलो वा ब्रह्मणस्पतिः । वाजम् अक्षं । मती मननीयं प्रशस्तं । धना धनं च स्तोत्रणामर्थाय । भरते विभक्तिं वृष्टिद्वारा पोषयति । आदित् अनन्तरमेव । तप्यतुः तापकः । सूर्यः । वृथा । अनायासवचनमेतत् । अनायासेन । तपति दीप्यते । ब्रह्मणस्पतिना दत्तैरन्नेर्धनेश्च यज्ञस्य सिद्धत्वात् स्वयं केवलं हवींषि भुञ्जान एव वनंते इत्यर्थः ॥

विभु प्रभु प्रथमं मेहनावतो बृहस्पतेः सुविदत्राणि राध्या ।

इमा सातानि वेन्यस्य वाजिनो येन जना उभये भुञ्जते विशः ॥ १० ॥

विऽभु । प्रऽभु । प्रथमम् । मेहनाऽवतः । बृहस्पतेः । सुऽविदत्राणि । राध्या ।

इमा । सातानि । वेन्यस्य । वाजिनः । येन । जनाः । उभये । भुञ्जते । विशः ॥ १० ॥

विभु विभूनि व्याप्तानि । प्रभु प्रभूणि प्रौढानि । प्रथमं प्रथमानि मुख्यानि एवंभूतानि । मेहनावतः वर्षणवतो वृष्टिप्रदश्च । बृहस्पतेः बृहतो मन्त्रस्य पालयितुः संवन्धीनि । सुविदत्राणि ॥ 'विदुः लाभे' । 'सुविदेः कत्रन्' (उ. सू. ३.३.८८) ॥ सुष्टु लब्धव्यानि । 'सुविदत्रं धनं भवति' (निरु. ७. ९) इति यास्कः । राध्या राध्यानि सम्यक् साधनीयानि । प्राप्तव्यानीति यावत् । इमा सातानि इमानि धनानि । वेन्यस्य कमनीयस्य । वाजिनः अन्नदत्तो ब्रह्मणस्पतेः ॥ तृतीयार्थं पठ्यते ॥ ब्रह्मणस्पतिना दत्तानि । येन धनेन । उभये उभयविधाः । जनाः स्तोतारो यजमानाश्च देवा मनुष्याश्च वा । विशः निविष्टाः सन्तः । भुञ्जते भोगान् लभन्ते । तस्यैव ब्रह्मणस्पतिना दत्तमित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

योऽवरे वृजने विश्वथा विभुर्महामु रण्वः शयसा ववक्षिथ ।

स देवो देवान्प्रति पप्रथे पृथु विश्वेदु ता परिभृर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ ११ ॥

यः । अवरे । वृजने । विश्वथा । विऽभुः । महाम् । ऊँ इति । रण्वः । शयसा । ववक्षिथ ।

सः । देवः । देवान् । प्रति । पप्रथे । पृथु ।

विश्वा । इत् । ऊँ इति । ता । परिऽभृः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ११ ॥

विविश्वथा सर्वप्रकारेण विभुः व्याप्तः रण्वः रमयिता स्तोतव्यो वा यः ब्रह्मणस्पतिः अवरे
निकृष्टे वृजने वर्जनहेतुभूते बले वर्तमानम् । दुर्बलमिति यावत् । महामु महान्तं च ॥ छान्दसो
वर्णलोपः ॥ उभयविधं स्तोतारं शवसा आत्मीयेन बलेन व्यवक्षिथ वोढुमिच्छति । सर्वदा वहतीति
यावत् ॥ वहतेः सनन्तस्य लिटि एतद्रूपम् । पुरुषस्यस्ययः ॥ सः देवः दानादिगुणयुक्तः देवान्
प्रति सर्वेषां देवानां प्रतिनिधिः सन् पृथु पप्रथे अस्यन्तं प्रथते । यशसा विस्तीर्णो भवतीति यावत् ।
यस्मादेवं तस्मात् विश्वेदु सर्वाण्येव ता तानि सर्वाणि भूतजातानि परिभूः परिभवन् अभिभवन्
वर्तते इति शेषः ॥

विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदार्पश्चन प्र भिनन्ति व्रतं वाम् ।

अच्छेन्द्राब्रह्मणस्पती हविर्नोऽन्नं युजैव वाजिना जिगातम् ॥ १२ ॥

विश्वम् । सत्यम् । मघवाना । युवोः । इत् । आर्पः । चन । प्र । भिनन्ति । व्रतम् । वाम् ।

अच्छे । इन्द्राब्रह्मणस्पती इति । हविः । नः । अन्नम् । युजाऽइव । वाजिना । जिगातम् ॥ १२ ॥

हे मघवाना । मघमिति धननाम् । तदन्तौ इन्द्राब्रह्मणस्पती युवोरित् युवयोरेव विश्वं
सर्वं स्तोत्रं सत्यं यथार्थम् । स्तुत्या यद्यत् गुणजातं प्रतिपाद्यते तत्सर्वं युवयोर्विद्यमानमेव नत्वारोपित-
मित्यर्थः । तथा चन इत्येतत्पदद्वयसमुदायः । ऐकपद्यं त्वध्यापकसंप्रदायिकं यद्येव शब्दस्य पूर्वपदेन (?) ।
आपश्च आपोऽपि । उपलक्षणमेतत् । एतद्रुपलक्षितानि सर्वाण्यपि भूतानि वा युवयोः व्रतं कर्म
न प्र भिनन्ति न हिंसन्ति ॥ 'मीङ् हिंसायां' । क्रैयादिकः । 'मीनातेनिगमे' इति ह्रस्वत्वम् ॥
हे इन्द्राब्रह्मणस्पती नः अस्माकं हविः अच्छ आभिमुख्येन जिगातं गच्छतम् । आगच्छतमिति
यावत् ॥ जिगातिर्गतिकर्मा । जौहोत्यादिकः ॥ तत्र दृष्टान्तः । युजेव वाजिना । युजा रथे नियुक्तौ
वाजिनी वेजनवन्तौ अर्धौ अन्नं घासं प्रति यथा स्वयमेव शीघ्रं गच्छतः तद्वन् शीघ्रमागच्छतमित्यर्थः ॥
युजेवेत्यत्र 'सुपां सुलुक्' इति प्रथमाद्विवचनस्य आकारः । तृतीयायां हि 'सावेकाचः' इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

उताशिष्टा अनु शृण्वन्ति वह्नयः सभेयो विप्रो भरते मती धना ।

वीळुद्वेषा अनु वशं ऋणमाददिः स ह वाजी समिथे ब्रह्मणस्पतिः ॥ १३ ॥

उत । आशिष्टाः । अनु । शृण्वन्ति । वह्नयः । सभेयः । विप्रः । भरते । मती । धना ।

वीळुद्वेषाः । अनु । वशा । ऋणम् । आददिः । सः । ह ।

वाजी । सम्मिथे । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १३ ॥

उत अपि च आशिष्टाः आशुतराः शीघ्रगामिनः वयः । अश्वनामैतत् । वोढारो
ब्रह्मणस्पतेरश्वाः अनु शृण्वन्ति । अस्माभिः कृतं स्तोत्रमनुक्रमेण शृण्वन्ति । यद्वा ब्रह्मणस्पतिना

कृतमनुशासनं शृण्वन्ति । अतस्ते तमस्मदीयं यज्ञं प्रापयन्त्विति शेषः । ^१सभेयः सभायां साधुः ॥ ‘^२ढञ्छन्दसि’ इति ढः ॥ ^३विप्रः मेधावी अध्वर्युर्होता वा ^४मती मत्या मननीयेन स्तोत्रेण ॥ ‘^५सुपां सुलुक्’ इति पूर्वस्वर्णदीर्घः ॥ ^६धना हविर्लक्षणानि धनानि तस्मै ब्रह्मणस्पतये ^७भरते बिभर्ति । संपादयतीति यावत् । यद्वा स्तोत्रेण धनानि भरते बिभर्ति पोषयति । अतः ^८वीळुद्वेपाः । वीळन् दृढान् प्रबलान् राक्षसादीन् द्वेष्टीति तादृशो ब्रह्मणस्पतिः ^९वशा वशायाः ॥ ‘^{१०}सुपां सुलुक्’ इति षष्ठ्या लुक् । ‘^{११}ऋत्यकः’ इति प्रकृतिभावः ॥ ^{१२}ऋणम् अस्माभिर्यज्वभिः प्रदेयमवदानात्मकम् अनुक्रमेण ^{१३}आदिदिः आदाता भवत्विति शेषः । अवदानस्य ऋणत्वं च तैत्तिरीये ‘^{१४}त्रिभिर्र्कणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः’ (तै. सं. ६. ३. १०. ५) इत्यादिना स्पष्टमाज्ञातम् । यद्वा अनुः आनुगुण्ये । वशा वशास्य कामस्याभिलाषस्य अनुगुणमादाता भवत्विति योज्यम् । हशब्दः प्रसिद्धी । ^{१५}सः खलु ^{१६}ब्रह्मणस्पतिः ^{१७}समिधे । संयन्ति संगच्छन्तेऽस्मिन्नाहुतिभिर्देवा इति समिधो यज्ञः । तस्मिन् ^{१८}वाजी अन्नवान् । तस्माद्विष आदाता भवत्वित्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पतैरभवद्यथावृशं सृत्यो मन्युर्महि कर्म करिष्यतः ।

यो गा उदाजत्स दिवे वि चाभजन्महीव रीतिः शर्वसासरत्पृथक् ॥ १४ ॥

ब्रह्मणः । पतेः । अभवत् । यथाऽवशम् । सृत्यः । मन्युः । महि । कर्म । करिष्यतः ।

यः । गाः । उत्तऽआजत् । सः । दिवे । वि । च । अभजत् । महीऽईव ।

रीतिः । शर्वसा । असरत् । पृथक् ॥ १४ ॥

^१महि महत् ^२कर्म ^३करिष्यतः ^४ब्रह्मणस्पतेः ^५मन्युः मननसाधनो मन्त्रः क्रोधो वा ^६यथावशं यथाकामं ^७सृत्यः अवितथः ^८अभवत् । स यथा कामयते तथा करोतीत्यर्थः । ^९यः ब्रह्मणस्पतिः पणिभिरपहताः ^{१०}गाः ^{११}उदाजत् उदगमयत् । गुहाया निरगमयदित्यर्थः । ^{१२}सः ब्रह्मणस्पतिः ^{१३}दिवे शुलोकाय तत्रत्येभ्यो देवेभ्य इत्यर्थः । ^{१४}वि ^{१५}अभजत् ^{१६}च ता गा विभक्ताश्चाकरोत् । स च गोसमूहः ^{१७}महीव ^{१८}रीतिः । महती स्तुतिरिव ^{१९}॥ ‘^{२०}रीङ् स्वणे’ ^{२१}॥ यथा गङ्गादीनां स्रोतो विभक्तं सत् निम्नदेशा-भिमुखं प्रसरति तथा ^{२२}शर्वसा आत्मीयेन बलेन तत्तदेवगृहं ^{२३}पृथक् विभिन्नम् ^{२४}असरत् अगच्छत् ॥

ब्रह्मणस्पते सुयमस्य विश्वहा रायः स्याम रथ्योऽवयस्वतः ।

वीरेषु वीराँ उप पृङ्धि नस्त्वं यदीशानो ब्रह्मणा वेपि मे हवम् ॥ १५ ॥

ब्रह्मणः । पते । सुऽयमस्य । विश्वहा । रायः । स्याम । रथ्यः । वयस्वतः ।

वीरेषु । वीरान् । उप । पृङ्धि । नः । त्वम् । यत् । ईशानः । ब्रह्मणा । वेपि । मे । हवम् ॥ १५ ॥

हे ^१ब्रह्मणस्पते मन्त्राधिपते ^२सुयमस्य सुष्ठु नियन्तव्यस्य ^३वयस्वतः अन्नयुक्तस्य ^४रायः धनस्य ^५विश्वहा विश्वेषु सर्वेष्वहःसु ^६रथ्यः अधिपतयः ^७स्याम भूयास्म । रथा एषां सन्तीति रथ्यः ॥

१. ख-ग-अनु अनुक्रमणेन; ण-अनु अनुक्रमेण । २. क-च-श-ण१-थ-म-व-स्तुतिरिव । ३. क-च-श-त-थ-म-व-श्रवणे ।

‘ छन्दसीवनौ० ’ इति मत्वर्थोय ईकारः ॥ अपि च षनः अस्माकं षवीरेषु वीर्याजातेष्वस्मदीयेषु पुत्रेषु षवीरान् पुत्रान् षत्वम् षउष षपृङ्धि संपृक्तान् कुरु उत्पादय ॥ ‘ पृची संपर्के ’ । रौधादिकः ॥ वयं पौत्रानपि लभेमहीति यावत् । षईशानः सर्वस्येश्वरस्त्वं षब्रह्मणा । अन्ननामैतन् । हविलक्षणे-नात्नेन सह षमे षहवं मदीयं स्तुतिलक्षणमाह्वानं षवेपि कामयसे ॥ ‘ वी गतिप्रजनकान्यशन-ग्वादनेषु ’ ॥ अतो मयोक्तं कुर्वित्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सुऽउक्तस्य । बोधि । तनयम् । च । जिन्व ।

विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १६ ॥

हे षब्रह्मणस्पते षयन्ता सर्वस्य जगतो नियन्ता षत्वमस्य षसूक्तस्य इदं सूक्तम् ॥ ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ’ इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ षबोधि बुध्यस्व । बुद्ध्वा षतनयं पुत्रं षच अस्मभ्यं षजिन्व प्रेरय ॥ जिविः प्रीणनार्थोऽत्र प्रेरणे वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ षयत् षभद्रं कन्याणं षदेवाः सर्वे षअवन्ति रक्षन्ति षविश्वं सर्वं षतत् भद्रं च जिन्वेति शेषः । वयं च षसुवीराः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेताः सन्तः षबृहत् प्रौढं स्तोत्रं षविदथे । विदन्ति यद्व्यतया अस्मिन् देवान् जानन्तीति विदथो यज्ञः । तस्मिन् षवदेम ब्रवाम ॥ ॥ ३ ॥

‘ इन्धानः ’ इति षषष्ठं तृतीयं सूक्तं गात्स्वमदं जागतं ब्राह्मणस्पत्यम् । तथा चानुक्रान्तम्—
‘ इन्धानः षषष्ठं जागतं तु ’ इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

इन्धानो अग्निं वनवद्वनुष्यतः कृतब्रह्मा शूशुवद्रातहव्य इत् ।

जातेन जातमति स प्र संसृते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

इन्धानः । अग्निम् । वनवत् । वनुष्यतः । कृतऽब्रह्मा । शूशुवत् । रातऽहव्यः । इत् ।

जातेन । जातम् । अति । सः । प्र । संसृते । यमऽयम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १ ॥

अग्निम् ‘ इन्धानः ब्रह्मणस्पतेर्यागार्थमग्निं प्रज्वलयन् ’ यजमानः षवनुष्यतः हिंसिष्यतो हिंसां कुर्वतो वा शत्रून् षवनवत् वनुयात् हिंस्यात् । ‘ वनुष्यति हिंसाकर्मा ’ इति यास्कः । षइत् इति चार्थे । षकृतब्रह्मा । ब्रह्म स्तोत्रं कृतं येन स तथोक्तः । षरातहव्यः । रातं दत्तं हव्यं हविर्येन । एवम्भूतः सन् षशूशुवत् वर्धते । ‘ दुओधि गतिवृद्धयोः ’ । अस्माष्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥ तथा यजमानः षजातेन पुत्रेण षजातं जनितमुत्पादितं स्वस्य पौत्रम् षअति षप्र षसंसृते अतीत्य भृशं प्रसरति । पौत्रमपि षययन् चिरकालं जीवेदित्यर्थः ॥ सतेर्यङ्लुगन्तात् व्यस्ययेनात्मनेपदम् ॥ षययं यजमानं षब्रह्मणस्पतिः स्तोत्रहविषोः स्वीकरणेन षयुजं सखायं षकृणुते कुरुते षसः समान एव भवतीत्यर्थः ॥

१. ख-म-प्रज्वालयन् । २. क-झ-झ१-त-म-‘ वनुष्यति हिंसाकर्मा । ३. च-थ-‘ चङि ’ नास्ति ।

४. त-थ-उत्पादितम् ।

वीरेभिर्वीरान्वनवद्वनुष्यतो गोभीं रयिं पप्रथद्वोधति त्मना ।

तोकं च तस्य तनयं च वर्धते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ २ ॥

वीरेभिः । वीरान् । वनवत् । वनुष्यतः । गोभिः । रयिम् । पप्रथत् । बोधति । त्मना ।

तोकम् । च । तस्य । तनयम् । च । वर्धते । ययम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ २ ॥

स यजमानः वीरेभिः वीरैः आत्मीयैः पुत्रैः वनुष्यतः हिंसतः वीरान् शत्रुपुत्रान् वनवत् वनुयात् हिंस्यात् । अपि च गोभिः सहितं धनं^१ पप्रथत् प्रथयति विस्तारयति ॥ प्रथयतेर्लुङि चङि एतद्वृत्तम् ॥ तथा त्मना आत्मनैव बोधति सर्वं जानाति । अनन्याधीनज्ञानो भवतीत्यर्थः । किञ्च तस्य यजमानस्य तोकं पुत्रः तनयम् ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ तनयस्तत्पुत्रः च वर्धते प्रवृद्धो भवति । यद्वा^२ तोकं तनयं पुत्रं पौत्रं च ब्रह्मणस्पतिर्वर्धयति ॥ वृधिरन्तर्भावितण्यर्थो द्रष्टव्यः । अन्यद्वृत्तम् ॥

सिन्धुर्न क्षोदः शिमीवाँ ऋघायतो वृषेव वर्धोरभि वष्ट्योजसा ।

अग्नेरिव प्रसितिर्नाह वर्तवे ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

सिन्धुः । न । क्षोदः । शिमीवान् । ऋघायतः । वृषाऽइव । वर्धोर्न । अभि । वष्टि । ओजसा ।

अग्नेऽइव । प्रसितिः । न । अहं । वर्तवे । ययम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

सिन्धुः स्यन्दनशीला नदी क्षोदः न क्षुद्यमानं कूलं यथा भिनत्ति तथा शिमीवान् । शिमीति कर्मनाम । ब्रह्मणस्पतेः परिचरणात्मना कर्मणा युक्तो यजमानः ऋघायतः हिंसतः शत्रून् ओजसा बलेन अभि वष्टि हन्तुमभितः कामयते । ‘वश कान्तौ’ । इदमपरं निदर्शनम् । वृषेव वर्धोर्न । वर्धयो निष्पष्टमुक्ता निर्वीर्या बलीवर्दाः । तान् यथा वृषा सेचनसमर्थः सर्वाभ्यो वृषभोऽभिभवति तद्वच्चत्रूनभिभवतीत्यर्थः । अपि चासौ अग्नेरिव प्रसितिः । प्रसीयते बध्यतेऽनयेति प्रसितिर्ज्वाला ॥ ‘पिष् बन्धने’ । करणे क्तिन् ॥ यथा अग्नेर्ज्वाला प्रतिहतप्रसरा एवमपि न वर्तवे वारयितुं निवर्तयितुं वा नैव शक्यते ॥ अहश्चदोऽवधारणे । वृणोतेरन्तर्भावितण्यर्थान् वर्ततेर्वा तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः ॥ अन्यद्वृत्तम् ॥

तस्मा अर्षन्ति दिव्या असश्चतः स सत्त्वभिः प्रथमो गोषु गच्छति ।

अनिभृष्टतविषिर्हन्त्योजसा ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै । अर्षन्ति । दिव्याः । असश्चतः । सः । सत्त्वभिः । प्रथमः । गोषु । गच्छति ।

अनिभृष्टतविषिः । हन्ति । ओजसा । ययम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै यजमानाय विद्याः दिवि भवा वृष्टिलक्षणा आपः असञ्चतः असज्यमाना अनिरुद्धाः सत्यः अर्पयन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ अतैल्लेष्टि रूपम् ॥ तथा सः यजमानः सत्वभिः । सत्धानः साधकाः^१ परिचारकास्तैः सहितः प्रथमः अन्येभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वभावी सन् गोषु गच्छति । गवादिधनं प्राप्नोतीत्यर्थः । किञ्च अनिभृष्टतविपिः । तविपीति बलनाम । अनिभृष्टा परैरबाधिता तविपी बलं यस्य तादृशः^२ सन् ओजसा बलेन हन्ति शत्रून् ॥

तस्मा इद्विश्वे धुनयन्त सिन्धवोऽच्छिद्रा शर्म दधिरे पुरुणि ।

देवानां सुप्ते सुभगः स एधते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥

तस्मै । इत् । विश्वे । धुनयन्त । सिन्धवः । अच्छिद्रा । शर्म । दधिरे । पुरुणि ।

देवानाम् । सुप्ते । सुभगः । सः । एधते । ययम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥

तस्मा इत् तस्मै एव यजमानाय विश्वे सिन्धवः सर्वाः स्यन्दनशीला नद्यः धुनयन्त चलयन्ति । एतदभीष्टफलसिद्धयर्थं प्रवहन्तीत्यर्थः । तथा अच्छिद्रा अच्छिद्राणि छिद्ररहितानि संततानि पुरुणि बहूनि शर्म शर्माणि सुखानि दधिरे तस्मा एव धार्यन्ते । यद्वा शर्मेति गृहनाम । छिद्ररहितानि बहूनि सदनानि धार्यन्ते । सुभगः शोभनधनः देवानां सुप्ते देवैः प्रते सुखे वर्तमानः सन् एधते वर्धते । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ४ ॥

‘ऋजुः’ इति चतुर्कचं चतुर्थं सूक्तं गृत्समदस्यापि जागतं ब्राह्मणस्पत्यम् । तथा चानुकान्तम्—
‘ऋजुश्चतुष्कम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

ऋजुरिच्छंसो वनवद्वनुष्यतो देवयन्निददेवयन्तमभ्यसत् ।

सुप्रावीरिद्वनवत्पृत्सु दुष्टरं यज्वेदयज्योर्वि भजाति भोर्जनम् ॥ १ ॥

ऋजुः । इत् । शंसः । वनवत् । वनुष्यतः । देवयन् । इत् । अदेवयन्तम् । अभि । असत् ।

सुप्रऽअवीः । इत् । वनवत् । पृत्सु । दुस्तरम् ।

यज्वा । इत् । अयज्योः । वि । भजाति । भोर्जनम् ॥ १ ॥

ऋजुरित् आर्जवयुक्त एव । यद्वा ऋज्रतिः प्रसाधनकर्मा । स्तोत्राणां प्रसाधक एव शंसः ब्रह्मणस्पतेः स्तोता वनुष्यतः हिंसतः शत्रून् वनवत् वनुयात् हिंस्यात् ॥ वनोतेर्हन्तिकर्मण एतद्वपम् ॥ तथा देवयन्निदं देवं दानादिगुणयुक्तं ब्रह्मणस्पतिमात्मन इच्छन्नेव अदेवयन्तं तद्विपरीतं पुरुषम् अभ्यसत् अभिभवेत् ॥ अस्तैल्लेष्टि एतद्वपम् ॥ तथा सुप्रावीरित् ॥ अवतेत्सृष्ट्यर्थादौणादिक ईकार-प्रत्ययः ॥ सुष्ठु प्रकर्षेण ब्रह्मणस्पतेस्तर्पयितैव पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु दुस्तरं तरीतुमशक्यं वनवत्

हिंस्यात् । तथा वयज्वेत् ब्रह्मणस्पतिं हविषा इष्टवानेव वयज्योः अयज्वनः वभोजनं भोगसाधनं
विवि भजाति विशेषेण भजेत इत्यर्थः ॥

यजस्व वीर प्र विहि मनायतो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये ।

हविष्कृणुष्व सुभगो यथासंसि ब्रह्मणस्पतेरव आ वृणीमहे ॥ २ ॥

यजस्व । वीर । प्र । विहि । मनायतः । भद्रम् । मनः । कृणुष्व । वृत्रतूर्ये ।

हविः । कृणुष्व । सुभगः । यथा । असंसि । ब्रह्मणः । पतेः । अवः । आ । वृणीमहे ॥ २ ॥

ऋषिः आत्मीयं पुरुषं शास्ति । हे वीर विशेषेण स्तुतीनां प्रेरक सखे वयजस्व ब्रह्मणस्पतिं स्तुत्या
पूजय । वमनायतः मन इव शीघ्रं प्रवर्तमानान् हिंसकान् । यद्वा अभिमन्यमानान् शत्रून् प्रति प्र
विहि प्रकरेण युद्धार्थं गच्छ ॥ वी गत्यादिषु । छान्दसो ह्रस्वः ॥ वृत्रतूर्ये वृत्राणामावारकाणां
शत्रूणां हिंसाहेतुभूते संप्रामे भद्रं कल्याणं धार्ष्ट्येपितं मनः कृणुष्व कुरुष्व । ब्रह्मणस्पतेरनुग्रहात्तवैव
जयो भविष्यति । तथा ब्रह्मणस्पतये हविः चरुपुरोडाशादिकं कृणुष्व कुरुष्व । यथा एवं सुभगः
शोभनधनः असंसि भवेः ॥ अस्तेर्लेटि अडागमः ॥ ब्रह्मणस्पतेर्यागेन एवं शोभनधनो भविष्यसीति
यावत् । अपि च वयं ब्रह्मणस्पतेः अवः रक्षणम् आ अभिसुम्येन वृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

स इज्जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजं भरते धना नृभिः ।

देवानां यः पितरमाविवासति श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम् ॥ ३ ॥

सः । इत् । जनेन । सः । विशा । सः । जन्मना । सः । पुत्रैः । वाजम् । भरते । धना । नृभिः ।

देवानाम् । यः । पितरम् । आऽविवासति । श्रद्धाऽमनाः । हविषा । ब्रह्मणः । पतिम् ॥ ३ ॥

यः यजमानः श्रद्धामनाः श्रद्धा मनसि यस्य तादृशः सन् देवानां पितरं पालयितारं
ब्रह्मणस्पतिं हविषा चरुपुरोडाशादिना आविवासति परिचरति । विवासतिः परिचरणकर्मा ।
स इत् स एव यजमानः जनेन जातेन सर्वेण लोकेन वाजम् अजं भरते बिभर्ति संभरति वा ।
सः एव विशा प्रजया आत्मीयेन बन्धुजनेन वाजं भरते । स एव पुत्रैः आत्मीयैरपर्यैः
वाजं भरते । तथा नृभिः नेतृभिरन्यैः परिचारकैः धना धनानि भरते बिभर्ति संपादयति वा ।
ब्रह्मणस्पतिमिष्टवतो यजमानस्य सर्वतो जना अन्नधनयोः साधका भवन्तीति यावत् ॥

यो अस्मै हव्यैर्घृतवद्धिरविधत्प्र तं प्राचा नयति ब्रह्मणस्पतिः ।

उरुण्यतीमंहसो रक्षती रिषोऽंहोश्चिदस्मा उरुचक्रिरद्भुतः ॥ ४ ॥

यः । अस्मै । हव्यैः । घृतवत्ऽभिः । अविधत् । प्र । तम् । प्राचा । नयति । ब्रह्मणः । पतिः ।

उरुण्यति । ईम् । अंहसः । रक्षति । रिषः । अंहोः । चित् । अस्मै । उरुऽचाक्रिः । अद्भुतः ॥ ४ ॥

यः यजमानः ऽअस्मै ब्रह्मणस्पतये ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी ॥ इमं ब्रह्मणस्पतिं ऽघृतवद्भिः उपस्तरणाभिघारणात्मकेनाज्येनोपेतैः ऽहव्यैः हविभिः ऽअविधत् परिचरति ॥ 'विध विधाने' । तौदादिकः । अयं परिचरणकर्मसु पठितः ॥ ऽतं यजमानं ऽब्रह्मणस्पतिः ऽप्राचा प्राचीनेन ऋजुना मार्गेण ऽप्र ऽनयति प्रकृष्टं फलं प्रापयति । अपि च ऽईम् एनम् ऽअंहसः पापान् ऽउरुष्यति रक्षति । 'उरुष्यती रक्षाकर्मा' इति यास्कः । तथा ऽरिषः हिंसकादेनं ऽरक्षति । ऽअंहोश्चिन् अघृतेर्दारिद्र्यात् । यद्वा आगत्य हन्तुरपि रक्षति । अपि च ऽअस्मै यजमानाय ऽअद्भुतः । महत्तामैतत् । आचार्यभूतो महान् ब्रह्मणस्पतिः ऽउरुचक्रिः उरोः विस्तीर्णस्य उपकारस्य कर्ता भवति ॥ ॥ ५ ॥

'इमा गिरः' इति सप्तदशचं पञ्चमं सूक्तं गुत्समदपुत्रस्य कर्मस्य आपं गुत्समदस्यैव वा त्रैष्टुभमादित्यदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—'इमा गिरस्यूना कर्मो गार्ग्यमदो हि वादित्यम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आदित्यदेवताके पशौ पुराडाशस्य 'इमा गिरः' इत्येषा अनुवाक्या । 'अग्नीषोमौ' इति खण्डे सूत्रितम्—'इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूस्त आदित्याम उरवो गभीराः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि ।

शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः ॥ १ ॥

इमाः । गिरः । आदित्येभ्यः । घृतस्नूः । सनात् । राजभ्यः । जुह्वा । जुहोमि ।

शृणोतु । मित्रः । अर्यमा । भगः । नः । तुविजातः । वरुणः । दक्षः । अंशः ॥ १ ॥

ऽआदित्येभ्यः अदितेः पुत्रेभ्यः ऽराजभ्यः राजमानेभ्य ईश्वरेभ्यो वा मित्रादिभ्यः ऽघृतस्नूः घृतप्रस्त्राविणीघृतं क्षरन्तीः ऽइमा ऽगिरः स्तुतिलक्षणा वाचः ऽसनात् सर्वदा ऽजुह्वा । वाङ्मामैतत् । वाग्निन्द्रियेण ऽजुहोमि प्रयच्छामि^२ करोमीति यावत् । यद्वा जुह्वस्थानीयेन^३ घृतं क्षरन्ति वाष्पपाणि हवींषि जुहोमि आदित्यानुद्दिश्य त्यजामि । मन्त्राणां पयोघृतादिक्षरणहेतुत्वं च 'यद्वचोऽधीते पयसः कृत्या अस्य' (तै. आ. २. १०) इत्यादिना तैत्तिरीये स्पष्टमाग्रातम् । ऽनः अस्मदीयास्ता गिरो मित्रादयः प्रत्येकं ऽशृणोतु । ते च तैत्तिरीये 'अष्टौ पुत्रासो अदितेः' इत्युपक्रम्य स्पष्टमनुक्रान्ताः—'मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा च अंशश्च भगश्च इन्द्रश्च विवस्वाश्चेत्येते' (तै. आ. १. १३. ३) इति । ऽमित्रः प्रमोतेस्त्रायकः । यद्वा सर्वेषां मिग्धः । अरीन् यच्छति नियच्छतीति ऽअर्यमा । ऽभगः भजनीयो देवः । तुवीति बहुनाम । बहुषु देशेषु अनुग्रहार्थं प्रादुर्भूतः । वरुणविशेषणमेतत् । पापस्य निवारणात् ऽवरुणः । ऽदक्षः समर्थः^४ । एतच्च अंशस्य^५ विशेषणम् । एते प्रत्येकं शृण्वन्तु ॥

पूर्वोक्त एव पशौ 'इमं स्तोमम्' इत्येषा वपाया^६ याज्या^६ । सूत्रितं च—'इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य त्विन्नो भूमीधोरयन् ग्रीस्तं घृन्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

१. ण-त-इत्येका । २. ख-ग-च-झ१-ण-ण१-थ-न-व—'प्रयच्छामि' नास्ति । ३. ख-ग-च-ण१-न-जुह्वास्थानीयेन । ४. ण१-त-थ-म—'दक्षः समर्थः' नास्ति । ५. क-झ-म-अंशोः । ६. झ१-त-थ-न-म-व-वपाया यागस्य याज्या; ण-वपायागस्य याज्या ।

इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य मित्रो अर्यमा वरुणो जुषन्त ।

आदित्यासः शुचयो धारपूता अवृजिना अनवद्या अरिष्टाः ॥ २ ॥

इमम् । स्तोमम् । सऽक्रतवः । मे । अद्य । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । जुषन्त ॥

आदित्यासः । शुचयः । धारऽपूताः । अवृजिनाः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ २ ॥

‘इमं’ ‘मे’ अस्मदीयं ‘स्तोमं स्तोत्रं’ ‘सक्रतवः समानकर्माणः समानप्रज्ञा वा मित्रादयः’ ‘अद्य इदानीं’ ‘जुषन्त जुषन्तां सेवन्ताम् । कीदृशास्ते ।’ ‘आदित्यासः अदितेः पुत्राः’ ‘शुचयः दीप्यमानाः’ ‘धारपूताः उदकधाराभिरिव पूताः । निर्मला इत्यर्थः ।’ ‘अवृजिनाः । ‘वृजी वर्जने’ । अवर्जितारः सर्वानुप्राहका इत्यर्थः ।’ ‘अनवद्याः अवद्येन गर्ह्येण पापेन रहिताः’ ‘अरिष्टाः केनाप्यहिंसिताः ॥

तस्मिन्नेव पशौ ‘त आदित्यासः’ इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

त आदित्यास उरवो गभीरा अदब्धासो दिप्सन्तो भूर्यक्षाः ।

अन्तः पश्यन्ति वृजिनोत साधु सर्वं राजभ्यः परमा चिदन्ति ॥ ३ ॥

ते । आदित्यासः । उरवः । गभीराः । अदब्धासः । दिप्सन्तः । भूरिऽअक्षाः ।

अन्तरिति । पश्यन्ति । वृजिना । उत । साधु । सर्वम् । राजऽभ्यः । परमा । चित् । अन्ति ॥ ३ ॥

‘ते’ ‘आदित्यासः अदितेः पुत्राः’ ‘उरवः महान्तः’ ‘गभीराः गाम्भीर्योपिताः’ ‘अदब्धासः शत्रुभिरहिंसिताः सन्तः’ ‘दिप्सन्तः शत्रून् दम्भन्तु^१ हिंसितुमिच्छन्तः ॥ ‘दग्धु दग्धे’ । अस्मात् इच्छासनि ‘सनीवन्तर्ध’ इति इडभावपक्षे ‘दग्ध इच्च’ इति इकारः । ‘दग्धेर्हल्प्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धम्’ (पा. सू. १. २. १०. १) इति सनः क्त्वे अनुनासिकलोपः ॥ तथा ‘भूर्यक्षाः भूरीणि बहूनि अक्षीणि चक्षुषि येषां ते तथोक्ताः बहुतेजसां वा ॥ ‘बहुव्रीहौ मक्थ्यक्ष्णोः’ इति पच् समासान्तः ॥ एवंभूता आदित्याः ‘अन्तः मध्ये प्राणिनां हृदि प्ररक्तया वर्तमानाः सन्तः’ ‘वृजिना वृजिनानि पापानि’ ‘उत अपि च’ ‘साधु साधूनि पुण्यानि च प्राणिभिः कृतानि’ ‘पश्यन्ति जानन्ति ।’ ‘परमा’ ‘चित् परमाणि दूरदेशावस्थितान्यपि’ ‘सर्वं सर्वाणि दृश्यमानानि’ ‘राजभ्यः राज्ञामीश्वराणामादि-स्थानाम्’ ‘अन्ति अन्तिके समीपे वर्तते इति शेषः ॥ ‘कादिलोपो बहुलम्’ इत्यन्तिकशब्दस्य कादिलोपः ॥

साम्प्रित्ये क्तौ दीक्षणीयायामादित्ययागस्य ‘धारयन्तः’ इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । अत एव भुवद्रद्भुवनपतिविशेषणविशिष्टादित्ययागोऽपि । तथा च ‘दीक्षणीयायाम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था इति द्वे^३ एते एव भुवद्रद्भयो भुवनपतिभ्यो वा’ (आश्व. श्रौ. ४. २) इति ।

धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था देवा विश्वस्य भुवनस्य गोपाः ।

दीर्घाधियो रक्षमाणा असुर्यमृतावानश्चर्यमाना ऋणानि ॥ ४ ॥

धारयन्तः । आदित्यासः । जगत् । स्थाः । देवाः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः ।

दीर्घाधियः । रक्षमाणाः । असुर्यम् । ऋतवानः । चर्यमानाः । ऋणानि ॥ ४ ॥

वजगत् जङ्गमं वस्थाः स्थावरं च ॥ तिष्ठतेः कर्तरि असुन् ॥ एतदुभयविधं भूतजातं वधारयन्तः अवस्थापयन्तः वदेवाः दानादिगुणयुक्ताः विश्वस्य वभुवनस्य सर्वस्य लोकस्य वगोपाः गोपयितारो रक्षकाः वदीर्घाधियः दीर्घाणि धियः कर्माणि ज्ञानानि वा येषां तादृशाः ॥ 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ असुर्यम् । असवः प्राणाः । तेन च तद्धेतुभूता आपो लक्ष्यन्ते । अपां तद्धेतुत्वं च छान्दोग्ये स्पष्टमाज्ञातम्—'आपोमयः प्राणः' (छा. उ. ६. ५. ४) इति । असुमुदकं वदातीत्यसुरो मेघः । तत्र भवं मेघान्तर्वर्तमानमुदकं वरक्षमाणाः । तत्तत्काले वृष्ट्युत्पादनाय रक्षन्तः ॥ असुरशब्दात् 'भवे छन्दसि' इति यत् ॥ वृतावानः सत्यवन्तो यज्ञवन्तो वा ॥ 'छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीयो वनिप् । पूर्ववदीर्घः ॥ वृणानि स्तोत्रभिः अन्येभ्यः प्रदेयानि वच्यमानाः अपगमयन्तः ॥ 'चय गतौ' । भौवादिकोऽनुदात्तेत् ॥ एवंगुणविशिष्टा महानुभावा अस्मद्धीना भवन्तिवति शेषः ॥

विद्यामादित्या अवसो वो अस्य यदर्यमन्मभ्य आ चिन्मयोभु ।

युष्माकं मित्रावरुणा प्रणीतौ परि श्वश्रैव दुरितानि वृज्याम् ॥ ५ ॥

विद्याम् । आदित्याः । अवसः । वः । अस्य । यत् । अर्यमन् । भ्ये । आ । चित् । मयः ऽभु ।

युष्माकम् । मित्रावरुणा । प्रणीतौ । परि । श्वश्रैव । दुः । इतानि । वृज्याम् ॥ ५ ॥

हे आदित्याः अदितेः पुत्राः वः युष्माकम् अस्य अवसः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इदं रक्षणं विद्यां लभेय । भ्ये राक्षसादिभ्य आगते सति यत् युष्मदीयं रक्षणम् । चिच्छब्दश्चार्थः । मयोभु मयसः सुखस्य भावयितृ च तदिदं लभेयेत्यन्वयः । हे अर्यमन् हे मित्रावरुणौ युष्माकं प्रणीतौ अस्मद्विषये प्रकृते नयने सति श्वश्रैव श्वश्रणीव स्थातुमयोग्यानि गतेवन्ति स्थलानीव दुरितानि पापानि परि वृज्यां परित्यजेयम् ॥ 'वृजी वर्जने' । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् ॥ ६ ॥

सुगो हि वो अर्यमन्मित्र पन्था अनृक्षरो वरुण साधुरस्ति ।

तेनादित्या अधि वोचता नो यच्छता नो दुष्परिहन्तु शर्म ॥ ६ ॥

सुगः । हि । वः । अर्यमन् । मित्र । पन्थाः । अनृक्षरः । वरुण । साधुः । अस्ति ।

तेन । आदित्याः । अधि । वोचत । नः । यच्छत । नः । दुः । परिहन्तु । शर्म ॥ ६ ॥

हे ऽअर्थमन् ऽमित्र ऽवरुण ऽवः युष्माकं ऽसुगः सुखेन गन्तव्यः ऽअनृक्षरः । ' ऋक्षरः कण्टक
 ऋच्छतेः ' इति । तद्रहितः ऽसाधुः साधकः शोभनो वा । एवंगुणविशिष्टः ऽपन्थाः मार्गः ऽअस्ति विद्यते
 खलु । अतः ऽतेन पथा अस्मान् शोभनं नयतेति शेषः । हे ऽआदित्याः ऽनः अस्माकम् ऽअधि
 ऽवोचत अधिवचनं पक्षपातेन वचनं कुरुत । अपि च ऽनः अस्मभ्यं ऽदुष्परिहन्तु परिहन्तु विनाश-
 यितुमशक्यं ऽशर्म सुखं ऽयच्छत दत्त ॥ ' दाण् दाने ' । शपि ' पाघ्ना ' इत्यादिना यच्छादेशः ॥

पिप॑र्तु नो अदि॑ती राज॑पुत्राति॒ द्वेपा॑स्यर्य॒मा सु॒गेभिः ।

बृ॒हन्मि॑त्रस्य॒ वरु॑णस्य॒ शर्मो॑प॒ स्याम॒ पुरु॑वीरा॒ अरि॑ष्टाः ॥ ७ ॥

पिप॑र्तु । नः । अदि॑तिः । राज॑ऽपुत्रा । अति॑ । द्वेपा॑सि । अ॒र्यमा । सु॒ऽगेभिः ।

बृ॒हत् । मि॑त्रस्य । वरु॑णस्य । शर्म॑ । उप॑ । स्या॒म । पुरु॑ऽवीराः । अरि॑ष्टाः ॥ ७ ॥

१राजपुत्रा राजानो राजमाना मित्रादयः पुत्रा यस्यास्तादृशी ऽअदितिः अदीना^१ अखण्डनीया
 वा देवी ऽनः अस्मान् ऽद्वेपांसि द्वेष्टृणि रक्षांसि ऽअति ऽपिप॑र्तु अतिपारयतु । अतिक्रम्य तद्रहितं
 देशं प्रापयस्विरयथः । ऽअर्यमा च ऽसुगेभिः सुष्ठु गन्तव्यैर्मागैरस्मान् पारयतु । अपि च वयं ऽपुरु॑वीराः
 बहुभिर्वीरैः पुत्रादिभिरुपेताः ऽअरिष्टाः केनाप्यहिंसिताश्च सन्तः ऽमित्रस्य ऽवरुणस्य च ऽबृ॒हत्
 परिवृढं ऽशर्म सुखम् ऽउप ऽस्याम उपगता भवेम ॥

पूर्वोक्ते पशौ ' तिस्रो भूमीः ' इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

ति॒स्रो भू॒मीर्धार॑यन् त्री॒रुत॑ द्यून्त्रीणि॒ व्र॒ता वि॒दथे॑ अ॒न्तरै॑षाम् ।

ऋ॒तेना॑दि॒त्या म॒हि वो म॒हित्वं॑ तद॒र्यम॑न्वरुण मि॒त्र चारु॑ ॥ ८ ॥

ति॒स्रः । भू॒मीः । धा॒र॒यन् । त्रीन् । उ॒त । द्यून् । त्रीणि॑ । व्र॒ता । वि॒दथे॑ । अ॒न्तः । ए॒षाम् ।

ऋ॒तेन॑ । आ॒दि॒त्याः । म॒हि । वः । म॒हि॒ऽत्वम् । तत् । अ॒र्य॒मन् । वरु॑ण । मि॒त्र । चारु॑ ॥ ८ ॥

१तिस्रो ऽभूमीः । अत्र भूमिशब्दो लोकत्रये वर्तते । ' यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम् ' इत्यत्र
 यथा पृथिवीशब्दः । भूम्यन्तरिक्षस्वर्गास्त्रीन् लोकान् आदित्याः ऽधारयन् वृष्टिप्रदानादिना धारयन्ति ।
 ऽउत अपि च ऽद्यून् दीप्तान् तत उपरितनान् महारादिकानपि ऽत्रीन् लोकान् धारयन्ति । यद्वा
 दीप्तान् अग्निं वायुं सूर्यं च धारयन्ति । अपि च ऽएषाम् आदित्यानां ऽविदथे यज्ञे ऽअन्तः मध्ये
 त्रीणि व्रता सवनत्रयनिष्पाद्यानि ऽत्रीणि कर्माणि सन्ति । यद्वा एषां लोकानामन्तर्मध्ये विदथे यज्ञे
 निमित्तभूते सति एषामादित्यानां त्रीणि कर्माणि रसादानधारणविसर्जनलक्षणानि^२ सन्ति । उत्तरोऽर्धर्चः
 प्रत्यक्षकृतः । हे ऽआदित्याः ऽऋतेन सत्येन यज्ञेन वा ऽमहि महत् प्रभूतं ऽवः युष्माकं ऽमहित्वं
 महत्त्वं यन्महाभाग्यं हे ऽअर्थमन् ऽवरुण ऽमित्र ऽतत् महाभाग्यं ऽचारु शोभनम् । सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः ॥

त्री रोच॒ना दि॒व्या धा॒रय॒न्त हि॒र॒ण्ययाः शुच॑यो॒ धार॑पूताः ।

अ॒स्व॒प्रजो॑ अ॒निमि॒षा अ॒द॒ब्धा उ॒रु॒शंसा॑ ऋ॒जवे॑ म॒र्त्याय ॥ ९ ॥

त्री । रोच॒ना । दि॒व्या । धा॒रय॒न्त । हि॒र॒ण्ययाः । शुच॑यः । धार॑पूताः ।

अ॒स्व॒प्रजः । अ॒नि॒मि॒षाः । अ॒द॒ब्धाः । उ॒रु॒शंसाः । ऋ॒जवे॑ । म॒र्त्याय ॥ ९ ॥

१त्री १रोचना त्रीणि रोचनानि रोचमानाग्न्यादीनि तेजांसि १दिव्या दिव्यानि दिवि भवानि १धारयन्त आदिस्था अवास्थापयन् । किमर्थम् । १ऋजवे ऋजीकाय स्तोत्राणां १मर्त्याय मनुष्याय भोगसिद्धयर्थमिति यावत् । कीदृशा आदिस्थाः । १हिरण्ययाः हिरण्ययाः १ हिरण्यालंकृतसर्वाङ्गाः । यद्वा हितरमणीयवेपाः । १शुचयः दीप्यमानाः १धारपूताः उदकधारया क्षालिता इव निर्मलाः । १अस्वप्रजः असंजातस्वप्नाः ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति जसः सुः ॥ अपर आह । अस्वप्रजः अस्वपन्तो विगतनिद्राः ॥ ‘स्वपितृपोर्नजिङ्’ इति नजिङ्प्रत्यय इति । तदेतत् पदकारस्यानभिमतम् ॥ १अनिमिषाः निमेषरहिताः । १अदब्धाः असुरादिभिरहिंसिताः १उरुशंसाः उरभिर्बहुभिः शंसनीयाः स्तोतव्याः । एवंगुणविशिष्टा आधारयन्तेत्यन्वयः ॥

त्वं वि॒श्वेषां॑ वरु॒णासि॑ राजा॒ ये च॑ दे॒वा अ॒सुर॒ ये च॑ म॒र्ताः ।

श॒तं नो॑ रा॒स्व श॒रदो॑ वि॒चक्षे॑ऽश्यामायूँषि॑ सु॒धितानि॑ पूर्वा॑ ॥ १० ॥

त्वम् । वि॒श्वेषाम् । वरु॒ण । अ॒सि । राजा॑ । ये । च॑ । दे॒वाः । अ॒सुर । ये । च॑ । म॒र्ताः ।

श॒तम् । नः । रा॒स्व । श॒रदः॑ । वि॒चक्षे॑ । अ॒श्याम॑ । आयूँषि॑ । सु॒धितानि॑ । पूर्वा॑ ॥ १० ॥

हे १असुर शत्रूणां क्षेपक १वरुण १त्वं १विश्वेषां सर्वेषां १राजा १असि । केषाम् । १ये १च १देवाः देवजनाः १ये १च १मर्ताः मरणधर्माणो मनुष्याः तेषामित्यर्थः । अतस्त्वं १नः अस्मभ्यं १शतं १शरदः शतसंख्याकान् संवत्सरान् १विचक्षे विशेषेण दर्शनाय १रास्व प्रयच्छ ॥ ‘रा दाने’ । श्यश्ययेनात्मनेपदम् ॥ वयं च १पूर्वा पूर्वैर्देवैः १सुधितानि सुष्ठु हितानि शतसंवत्सरलक्षणानि १आयूँषि १अश्याम श्यामुयाम् ॥ ‘सुधितवसुधितनेमधितधित्वधिपीय च’ इति निपात्यते । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वा । ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयाया डादेशः ॥ ॥ ७ ॥

आदिश्यदेवताके पशौ ‘न दक्षिणा’ इत्येषा हविषो याज्या । ‘तित्त्वो भूमीर्धारयन्त्रीरूत धून् न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

न दक्षि॑णा वि चि॒किते॑ न स॒व्या न प्रा॒चीन॑मादित्या॒ नोत॑ प॒श्चा ।

पा॒क्या चि॒द्वस॑वो धी॒र्या चि॒द्युष्मा॑नीतो॒ अभ॑यं॒ ज्योति॑रश्याम् ॥ ११ ॥

न । दक्षि॑णा । वि । चि॒किते॑ । न । स॒व्या । न । प्रा॒चीन॑म् । आ॒दित्याः । न । उ॒त । प॒श्चा ।

पा॒क्या । चि॒त् । व॒सवः॑ । धी॒र्या । चि॒त् । यु॒ष्माऽनी॑तः । अभ॑यम् । ज्योतिः । अ॒श्याम् ॥ ११ ॥

हे ^१आदित्याः ^२दक्षिणा दक्षिणो भागः ^३न ^४वि ^५चिकित्ते मया न विज्ञायते । ^६सव्या सव्यो वामभागोऽपि ^७न ज्ञायते ॥ उभयत्र 'सुपां सुलुक्' इति सोः आजादेशः ॥ तथा 'प्राचीनं पुरस्तादपि ^८न ज्ञायते' ॥ 'विभाषाश्चेरदिकृष्याम्' इति स्वार्थे ण्वः ॥ ^९उत अपि च ^{१०}पश्चा पश्चात् पृष्ठभागोऽपि ^{११}न ज्ञायते । नैशेन तमसा आवृतत्वात् आन्तरादज्ञानाद्वा ॥ 'पश्च पश्चा च छन्दसि' (पा. सू. ५. ३. ३३) इति निपात्यते ॥ किं बहुना । ^{१२}पात्र्या ^{१३}चिन् पात्र्यः पक्तव्यः अपरिपक्वज्ञानोऽपि ॥ 'दुपचप् पाके' । 'ऋहलोर्ण्यत्' । तिस्वरितः ॥ ^{१४}धीर्या ^{१५}चिन् धीरे नेतव्यत्वेन भवो धीर्यः कातरः ॥ 'भवे छन्दसि' इति यत् ॥ कातरोऽपि ॥ उभयत्र 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः ॥ हे ^{१६}वसवः वास-
यिनार आदित्याः ^{१७}युष्मानीतः युष्माभिर्नीतः शोभनेन मार्गेण प्रापितः सन् ^{१८}अभयं भयरहितं ^{१९}उच्योतिः
सौरं तेजः आन्तरं वा ज्ञानात्मकम् ^{२०}अश्यां प्राप्नुयाम् ॥

यो राजभ्य ऋतनिभ्यो ददाश यं वर्धयन्ति पुष्टयश्च नित्याः ।

स रेवान्याति प्रथमो रथेन वसुदावा विदथेषु प्रशस्तः ॥ १२ ॥

यः । राजभ्यः । ऋतनिभ्यः ददाश । यम् । वर्धयन्ति । पुष्टयः । च । नित्याः ।

सः । रेवान् । याति । प्रथमः । रथेन । वसुदावा । विदथेषु । प्रशस्तः ॥ १२ ॥

^१यः यजमानः ^२राजभ्यः राजमानेभ्यः ^३ऋतनिभ्यः ऋतस्य यज्ञस्य^२ सत्यस्य वा नेतृभ्य
आदिभ्यः ^४ददाश चरुपुरोडाशादिकं ददाति । ^५यं यजमानं ^६पुष्टयः पोषकाः ^७नित्याः शाश्वता
आदिभ्यः च ^८वर्धयन्ति । ^९सः यजमानः ^{१०}रेवान् धनवान् ^{११}प्रथमः प्रथितः प्रख्यातः ^{१२}वसुदावा
वसूनां धनानां दाता सन् ^{१३}प्रशस्तः सर्वैः प्रशस्यमानः ^{१४}विदथेषु वेद्येषु लब्धव्येषु गृहेषु ^{१५}रथेन वाहनेन
^{१६}याति गच्छति ॥

शुचिरपः सुयवसा अदब्ध उप क्षेति वृद्धवयाः सुवीरः ।

नकिष्टं घ्नन्त्यन्तितो न दूराद्य आदित्यानां भवति प्रणीतौ ॥ १३ ॥

शुचिः । अपः । सुयवसाः । अदब्धः । उप । क्षेति । वृद्धवयाः । सुवीरः ।

नकिः । तम् । घ्नन्ति । अन्तितः । न । दूरात् । यः । आदित्यानाम् । भवति । प्रणीतौ ॥ १३ ॥

स यजमानः ^१शुचिः दीप्यमानः शुद्धो वा ^२अदब्धः सप्तनैरबाधितः ^३वृद्धवयाः प्रभृताङ्गः
^४सुवीरः शोभनपुत्रश्च सन् ^५सूयवसाः शोभनसस्यानि ^६अपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि ^७उप ^८क्षेति
उपनिवसति । सर्वदा सुसस्यानामपां समीपे निवसतीत्यर्थः । तथा ^९नकिः न च ^{१०}तं ^{११}घ्नन्ति हिंसन्ति
^{१२}अन्तितो ^{१३}न अन्तिकात् समीपदेशाच्च ^{१४}दूरात् विप्रकृष्टाच्च देशादागता बाधकाः ॥ अन्तिकस्य
तसि^४ 'कादिलोपः' इति लोपः ॥ ^{१५}यः यजमानः ^{१६}आदित्यानाम् अदितेः पुत्राणां मित्रादीनां
^{१७}प्रणीतौ प्रकृष्टे नयने प्रापणे ^{१८}भवति वर्तते स इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

१. झ-म-विज्ञायते । २. क-झ-झ१-ण-थ-न-म-व- 'यज्ञस्य' नास्ति । ३. ण-त-थ-म-यम् ।

४. ख-ग-त-थ-म-तसिलादिलोपः ।

अदिते मित्र वरुणोत् मृळ यद्वो वयं चक्रमा कश्चिदागः ।

उर्वश्यामभयं ज्योतिरिन्द्र मा नो दीर्घा अभि नशन्तमिस्राः ॥ १४ ॥

अदिते । मित्र । वरुण । उत् । मृळ । यत् । वः । वयम् । चक्रम् । कत् । चित् । आगः ।

उरु । अश्याम् । अभयम् । ज्योतिः । इन्द्र ।

मा । नः । दीर्घाः । अभि । नशन् । तमिस्राः ॥ १४ ॥

‘उत् अपि च हं’ अदिते मित्र वरुण ॥ ‘आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवन्’ इति पूर्वपूर्वस्य आमन्त्रितस्य अविद्यमानवद्भावात् सर्वेषां पाष्टिकम् ‘आमन्त्रितस्य’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ यूयं प्रत्येकं मृळ अस्माकमुपरि दयां कुरु । रक्षेत्यर्थः । यत् यद्यपि वयं वः युष्माकं कश्चित् किञ्चित् आगः अपराधं चक्रम अकर्म । तथापि मृळेत्यर्थः । हे इन्द्र परमैश्वरोपेत आदित्य उरु विस्तीर्णम् अभयं भयरहितं ज्योतिः स्वदीप्यं प्रकाशं ज्ञानात्मकं वा अश्याम् अहं प्राप्नुयाम् । दीर्घाः विस्तृताः तमिस्राः तमसा युक्ता निशाः ॥ ‘ज्योस्नातमिस्राश्चङ्गिणा’ (पा. सू. ५. २. ११४) इति निपात्यते ॥ ताः नः अस्मान् मा अभि नशन् मा अभिसुर्येन प्राप्नुवन्तु ॥

उभे अस्मै पीपयतः समीची दिवो वृष्टि सुभगो नाम पुष्यन् ।

उभा क्षयावाजयन्त्याति पृत्सूभावधौ भवतः साधू अस्मै ॥ १५ ॥

उभे इति । अस्मै । पीपयतः । समीची इति समुर्द्धची ।

दिवः । वृष्टिम् । सुभगः । नाम । पुष्यन् ।

उभा । क्षयौ । आजयन् । याति । पृत्सु ।

उभौ । अधौ । भवतः । साधू इति । अस्मै ॥ १५ ॥

‘य आदित्यानां भवति प्रणीतौ’ इति व्यवहितोऽप्यत्र इदंशब्देन परामृश्यते । अस्मै यजमानाय समीची संगच्छमाने उभे द्यावापृथिव्यौ पीपयतः प्याययतः कामान् वर्धयतः ॥ ‘प्यायी वृद्धी’ । अस्माण्यन्तान् छान्दसो लुङ् । व्यत्ययेन तसस्तामादेशाभावो धातोः पीभावश्च ॥ स च सुभगः शोभनधनः दिवः द्युलोकादागतं वृष्टिं पुष्यन् वर्धयन् भवति । नाम इति प्रसिद्धिर्धोत्यते । किञ्च पृत्सु पृत्तासु संप्राप्तेषु आजयन् शत्रूनाभिमुर्येनाभिभवन् उभा क्षयौ उभौ निवासौ ॥ क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयो निवासस्थानम् । ‘पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण’ इति अधिकरणे घः । ‘क्षयो निवासे’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तौ परैरनाक्रान्तं स्वकीयं निवासस्थानम् आत्मनापहतं परकीयं निवासस्थानं च याति गच्छति । तथा अस्मै यजमानाय उभावधौ जगतो भागी चराचरात्मकौ मर्त्यामर्त्यात्मकौ वा साधू साधकौ भवतः ॥

या वो माया अभिद्रुहे यजत्राः पाशा आदित्या रिपवे विचृत्ताः ।

अश्वीव ताँ अति येषं रथेनारिष्टा उरावा शर्मन्त्स्याम ॥ १६ ॥

याः । वः । मायाः । अभिद्रुहे । यजत्राः । पाशाः । आदित्याः । रिपवे । विऽचृत्ताः ।

अश्वीऽईव । तान् । अति । येषम् । रथेन । अरिष्टाः । उरौ । आ । शर्मन् । स्याम ॥ १६ ॥

हे यजत्राः यष्टव्याः आदित्याः वः युष्माकं याः मायाः अभिद्रुहे अभितो^१ द्रोहं^१ कुर्वन्त राक्षसादये निमिताः ये च पाशाः रिपवे शत्रवे विचृत्ताः ॥ ‘चृती हिंसाग्रन्थनयोः’ ॥ प्रसारिता इत्यर्थः । तान् पाशान् मायाश्च रथेन अति येषम् अतीत्य प्रयतेयम् । अतितरेयमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अश्वीव । यथा शोभनाश्वः कश्चिन् पुरुषः^२ दुस्तरान्मार्गान् शीघ्रमतिक्रामति तद्वत् ॥ ‘येषु प्रयत्ने’ । भौवादिकोऽनुदात्तेन् । छान्दसो लङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ तथा वयम् अरिष्टाः शत्रुभिः अहिंसिताः सन्तः उरौ विस्तीर्णं शर्मन् । शर्मन्ति गृहनाम । त्वया दत्ते सुखे गृहे वा आ समन्तात् स्याम वर्तमाना भवेम ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदान आ विदं शूनमापेः ।

मा रायो राजन्त्सुयमादव स्था बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १७ ॥

मा । अहम् । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदानः । आ । विदम् । शूनम् । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अव । स्थाम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १७ ॥

हे वरुण मघोनः धनवतः प्रियस्य अनुकूलस्य भूरिदानः भूरेर्वहुलस्य दानुराढ्यस्य अहं मा आ विदं मा आवेदयानि । आवेदन् विज्ञापनं मा करवाणि । किं तदनावेद्यम् । आपेः ज्ञातेः शूनं शून्यं दारिद्र्यम् ॥ वर्णलोपश्छान्दसः ॥ यद्वा शूनं गतं प्राप्तं दारिद्र्यम् ॥ ‘दुओश्चि गतिवृद्धयोः’ । ‘श्रीदितो निष्ठायाम्’ इति इट्प्रतिषेधः । यजादित्वात् मंप्रसारणम् । ‘ओदितश्च’ इति नकारः । वृषादिवादाद्युदात्तत्वम् ॥ एतदुक्तं भवति । अस्मदीयाः पुत्रादयः क्षुधिता इति प्रभुप्रभु-समीपे^३ अभिधाय याचमानो मा भूवमिति । हे राजन् सुयमात् । सुष्टु नियम्यतेऽनेन पुरुषो गृहं इति सुयमः ॥ ‘ईषुः सुष्टु’ इति खल्व् ॥ तादृशात् रायः धनात् मा अव स्थाम् अवयुत्य स्थितो मा भूवम् । वयं सुवीराः शोभनपुत्राः विदथे यज्ञे गृहं वर्तमानाः सन्तः बृहत् प्रौढं स्तोत्रं वदेम उच्चारयाम ॥ ॥ ८ ॥

‘इदम्’ इत्येकादशर्चं पष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘इदमेकादश वारुणम्’ इति । पूर्वसूक्तं ‘कूर्मो गार्गसमदो हि वा’ इत्युक्तत्वादस्योत्तरस्य च कूर्मो गृह्यमदो वा ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । वरुणा देवता । विनियोगो लैङ्गिकः । अत्र केचिदाहुः—‘इदमेकादशर्चं तु वारुणं भयपापनुत् । ऋणदारिद्र्य-दुःस्वप्ननाशनं चेति शुश्रुम’ इति ॥

इदं कवेरादित्यस्य स्वराजो विश्वानि सान्त्यभ्यस्तु मद्वा ।

अति यो मन्द्रो यजथाय देवः सुकीर्तिं भिक्षे वरुणस्य भूरः ॥ १ ॥

इदम् । कवेः । आदित्यस्य । स्वऽराजः । विश्वानि । सन्ति । अभि । अस्तु । मद्वा ।

अति । यः । मन्द्रः । यजथाय । देवः । सुऽकीर्तिम् । भिक्षे । वरुणस्य । भूरः ॥ १ ॥

१कवेः क्रान्तदर्शिनः १आदित्यस्य अदितेः पुत्रस्य १स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य ईश्वरस्य वा १वरुणस्य १इदं हविः स्तोत्रं वा यजमानः करोतीति शेषः । स च १विश्वानि सर्वाणि १सन्ति द्वितीय-भावविकारभाजि भूतजातानि १मद्वा महिम्ना वरुणप्रसादात् लब्धेन १अभ्यस्तु अभिभवतु । १यः १देवः द्योतमानो वरुणः १यजथाय यष्टे पुरुषाय १अति अतिशयेन १मन्द्रः स्तुत्यो हर्षयिता वा भवति तस्य १भूरः भर्तृवरुणस्य १सुकीर्तिं शोभनां स्तुतिं १भिक्षे प्रार्थये । यद्वा वरुणस्येति तृतीयार्थे पृष्टी । तेन वरुणेन दातव्यां शोभनां कीर्तिमहं याचे ॥

तव व्रते सुभगासः स्याम स्वाध्यो वरुण तुष्टुवांसः ।

उपायन उपसां गोमतीनामग्नयो न जरमाणा अनु द्यून् ॥ २ ॥

तव । व्रते । सुऽभगासः । स्याम । सुऽआध्यः । वरुण । तुष्टुऽवांसः ।

उपऽअयने । उपऽसाम् । गोऽमतीनाम् । अग्नयः । न । जरमाणाः । अनु । द्यून् ॥ २ ॥

हे १वरुण १स्वाध्यः शोभनाध्यानाः १तुष्टुवांसः स्तुतवन्तः^१ वयं १तव १व्रते त्वदीये परिचरणाख्ये कर्मणि वर्तमानाः १सुभगासः १स्याम शोभनधना भवेम । अपि च १गोमतीनां रश्मिभिर्युक्तानाम् १उपसाम् १उपायने उपागमने सति १अग्नयो १न यथाग्नयोऽग्निहोत्रादिकर्मायं समिध्यन्ते एवम् १अनु १द्यून् अनुविनं १जरमाणाः त्वां स्तुवन्तो वयं दीप्यमाना भवेम ॥

तव स्याम पुरुवीरस्य शर्मन्नरुशंसस्य वरुण प्रणेतः ।

यूयं नः पुत्रा अदितेरदब्धा अभि क्षमध्वं युज्याय देवाः ॥ ३ ॥

तव । स्याम । पुरुऽवीरस्य । शर्मन् । उरुऽशंसस्य । वरुण । प्रनेतरिति प्रऽनेतः ।

यूयम् । नः । पुत्राः । अदितेः । अदब्धाः । अभि । क्षमध्वम् । युज्याय । देवाः ॥ ३ ॥

हे १प्रणेतः सर्वस्य जगतः प्रकर्षेण नेतः १वरुण १पुरुवीरस्य पुरुर्भर्बहुभिर्वीरैरुपेतस्य । यद्वा पुरुणां बहूनां शत्रूणां विशेषेण प्रेरकस्य १उरुशंसस्य उरुभिर्बहुभिः स्तूयमानस्य १तव १शर्मन् शर्मणि सुखे गृहे वा १स्याम । १अदितेः १पुत्राः मित्रादयः ॥ 'परमपि छन्दसि' इति परस्य षष्ठ्यन्तस्य

पूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावेन^१ अनुप्रवेशात् पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ ^२अद्वधाः शत्रुभिरहिंसिताः । एवंभूता हे ^३देवाः ^४यूयं ^५नः अस्मान् कृतापराधान् ^६युज्याय सख्याय ^७अभि ^८क्षमध्वम् अस्माभिः कृतमपराधं सहध्वम् ॥

प्र सीमादित्यो असृजद्विधर्ता कृतं सिन्धवो वरुणस्य यन्ति ।

न श्राम्यन्ति न वि मुचन्त्येते वयो न पसू रघुया परिज्मन् ॥ ४ ॥

प्र । सीम् । आदित्यः । असृजत् । विऽधर्ता । कृतम् । सिन्धवः । वरुणस्य । यन्ति ।

न । श्राम्यन्ति । न । वि । मुचन्ति । एते । वयः । न । पसूः । रघुऽया । परिऽज्मन् ॥ ४ ॥

^१विधर्ता सेतुरिव जलस्य विधारयिता ^२आदित्यः अदितेः पुत्रो वरुणः ^३कृतं विधारणहेतुभूतं सत्यं यद्वा नदीनामुपादानभूतमुदकं ^४सीं सर्वतः ^५प्र ^६असृजत् प्रकर्षेण सृष्टवान् ॥ ‘अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः’ इत्याकारः सानुनासिकः ॥ तेन ^७वरुणस्य कृतेन ^८सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः ^९यन्ति गच्छन्ति । प्रवहन्ति । ^{१०}एते सिन्धवः ^{११}न ^{१२}श्राम्यन्ति श्रान्तिं न प्राप्नुवन्ति । ^{१३}न ^{१४}वि ^{१५}मुचन्ति उपरता न भवन्ति । अनलसाः सर्वदा ऐकरूप्येण प्रवहन्तीत्यर्थः । एतदेवोच्यते । ^{१६}वयो ^{१७}न । वयः पक्षिण इव ^{१८}रघुया रघवः^२ शीघ्रगामिनः ^{१९}परिज्मन् परिज्मनि भूयां ^{२०}पसूः पतन्ति । गच्छन्ति ॥ ‘पतू गतौ’ । लिट्युसि ‘तनिपत्योञ्छन्दसि’ इति उपधालोपः । स्थानिवद्भावात् द्विवचनादि । रघुया इत्यत्र ‘सुपां सुलुक्’ इति जसो याजदेशः ॥

वि मच्छ्रथाय रशनामिवागं क्रुध्याम ते वरुण खामृतस्य ।

मा तन्तुञ्छेदि वर्यतो धियं मे मा मात्रा शार्यपसः पुर क्रतोः ॥ ५ ॥

वि । मत् । श्रथय । रशनाम्^१इव । आगः । क्रुध्याम । ते । वरुण । खाम् । क्रुतस्य ।

मा । तन्तुः । छेदि । वर्यतः । धियम् । मे । मा । मात्रा । शारि । अपसः । पुरा । क्रतोः ॥ ५ ॥

हे ^१वरुण ^२मत् गत्सकाशान् ^३रशनामिव रज्जुमिव ^४आगः विहिताननुष्ठानजनितं^३ पापं^३ ^५वि ^६श्रथय शिथिलीकुरु । विमोचयेत्यर्थः । ^७ते त्वत्संबन्धिनः ^८क्रुतस्य उदकस्य पूर्णां ^९खां नदीम् । खा इति नदीनाम् । ताम् ^{१०}क्रुध्याम लभेमहि । अपि च ^{११}धियं कर्म ^{१२}वयतः संतन्वतः ^{१३}मे मम ^{१४}तन्तुः कर्मसंततिः ^{१५}मा ^{१६}छेदि छिन्नो मा भून् । नैरन्तर्येणेत्यर्थः । तथा ^{१७}क्रतोः समाप्तिकालात् ^{१८}पुरा पूर्वम् ^{१९}अपसः कर्मणः ^{२०}मात्रा शरीरं प्राच्योदीच्याङ्गलक्षणं ^{२१}मा ^{२२}शारि शीर्षं विकलं^४ मा भूत् ॥ ‘नृ हिंसायाम्’ । कर्मणि लुङ् । पुर क्रतोः इत्यत्र ‘क्रत्यकः’ इति प्रकृतिभावः ॥ ॥ ९ ॥

१. ख-ग-ण-पूर्वमनाङ्गं; त-पूर्वमताङ्गं; थ-पूर्वाङ्गं । २. व-लप्रयः । ३. ख-ग-ण-त-थ-म-जनितपापम् । ४. म-शीथलम् ।

अपो सु म्यक्ष वरुण भियसं मत्सम्राकृतावोऽनु मा गृभाय ।

दामैव वत्सादि मुमुग्ध्यहो नहि त्वदारे निमिषश्चनेशे ॥ ६ ॥

अपो इति । सु । म्यक्ष । वरुण । भियसम् । मत् । सम् । राट् । ऋतऽवः । अनु । मा । गृभाय ।

दामऽइव । वत्सात् । वि । मुमुग्धि । अंहः । नहि । त्वत् । आरे । निऽमिषः । चन । ईशे ॥ ६ ॥

हे वरुण वभियसं भयं वमत् मत्तः वसु सुष्ठु अपो वम्यक्ष अपगमय । हे वसन्नाद् सम्यग्राजमान हे वक्रतावः सत्यवन् यज्ञवन् वा वरुण वमा माम् वानु वगृभाय अनुगृहाण ॥ ' छन्दसि शायजपि ' इति श्रः शायजादेशः । ' ह्रप्रहोभः० ' इति भत्वम् ॥ अपि च वदामेव ववत्सात् यथा दोग्धा वत्ससकाशात् बन्धनीं रज्जुं विमुञ्चति तथा वअंहः पापं मत्सकाशात् वि वसुमुग्धि विमुञ्च ॥ छान्दसः शपः श्रुः ॥ पृथक्कुरु । वत्वदारे स्वत्तो दूरदेशे वर्तमानस्त्वदन्य इत्यर्थः । स्वत्तोऽन्यः कश्चित् निमिषश्चन निमेषस्यापि अक्षिपक्षमचलनस्यापि नहि वईशे नेष्टे । त्वमेवेधर इत्यर्थः ॥ ' लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः ॥

मा नो वधैर्वरुण ये त इष्टावेनः कृष्वन्तमसुर श्रीणन्ति ।

मा ज्योतिषः प्रवसथानि गन्म वि षू मृधः शिश्रथो जीवसे नः ॥ ७ ॥

मा । नः । वधैः । वरुण । ये । ते । इष्टौ । एनः । कृष्वन्तम् । असुर । श्रीणन्ति ।

मा । ज्योतिषः । प्रऽवसथानि । गन्म । वि । सु । मृधः । शिश्रथः । जीवसे । नः ॥ ७ ॥

हे वरुण नः अस्मान् वधैः हननसाधनैरायुधैः वमा हिंसिरिति शेषः । हे असुर पापकृतां निरमितः ते त्वदीये वृष्टौ यज्ञे एनः विहिताननुष्ठानेन जनितं पापं वकृष्वन्तं कुर्वन्तं पुरुषं ये वधाः श्रीणन्ति हिंसन्ति तेः इति पूर्वत्र संबन्धः ॥ ' श्रीप् हिंसायाम् ' । क्रैयादिकः ॥ अपि च वज्योतिषः गृहे वर्तमानादग्नेः सौरप्रकाशात् वा वप्रवसथानि प्रवासान् वमा वगन्म मा गच्छाम । सर्वदा गृहे वर्तमानः सूर्यं पश्यन् चिरकालं जीवेयमित्यर्थः ॥ गमेल्लुङि ' मन्त्रे घम ' इति च्लेल्लुक् ॥ तथा नः अस्माकं जीवसे जीवनाय वमृधः हिंसकान् सुष्ठु वि वशिश्रथः विश्लेषय । बाधस्वेत्यर्थः ॥

नमः पुरा ते वरुणोत नूनमुतापरं तुविजात ब्रवाम ।

त्वे हि कं पर्वते न श्रितान्यप्रच्युतानि दूळभ व्रतानि ॥ ८ ॥

नमः । पुरा । ते । वरुण । उत । नूनम् । उत । अपरम् । तुविऽजात । ब्रवाम ।

त्वे इति । हि । कम् । पर्वते । न । श्रितानि । अप्रऽच्युतानि । दुऽदूळम् । व्रतानि ॥ ८ ॥

हे वरुण वपुरा पूर्वस्मिन् काले ते तुभ्यं नमः नमस्कारप्रतिपादकं नम इति शब्दमवादिष्वम् ।
 उत्त अपि च नूनम् अद्यापि ब्रवाम । उत्त अपि च हे तुविजात बहुषु प्रदेशेषु प्रादुर्भूत वरुण
 अपरम् आगामिन्यपि काले नमःशब्दं ब्रवाम उच्चारयाम । कस्मादिति चेदुच्यते । दृळ्म दुर्दभ
 दम्भितुं हिसितुमशक्य ॥ 'दुरो दाशनाशध्यादभेषु' (पा. सू. ६. ३. १०९. ५) इति रेफस्योऽवम्
 उत्तरपदादेः इत्वं च । कम् इत्येतत् पादपूरणम् ॥ हि यस्मात् त्वे त्वयि पर्वते न शिलोच्चये इव
 अप्रच्युतानि अन्यैः प्रच्यावयितुमशक्यानि व्रतानि कर्माणि विधरणानि श्रितानि आश्रितानि ।
 तस्मादित्यर्थः ॥

परं ऋणा सावीरध मत्कृतानि माहं राजन्नन्यकृतेन भोजम् ।

अव्युष्टा इन्नु भूयसीरुषाम आ नो जीवान्वरुण तामु शाधि ॥ ९ ॥

परा । ऋणा । सावीः । अध । मत्कृतानि । मा । अहम् । राजन् । अन्यकृतेन । भोजम् ।

अविऽउष्टाः । इत् । नु । भूयसीः । उषसः । आ । नः । जीवान् । वरुण । तामु । शाधि ॥ ९ ॥

हे वरुण ऋणा ऋणानि पित्रादिभिः कृतान्यस्माभिर्देयानि परा सावीः परा सुव ।
 पराचीनं प्रेरय ॥ 'पू प्रेरणे' । छान्दस्यो लुङ् ॥ अध अधुना मत्कृतानि मया निष्पादितानि
 ऋणानि परा सुव । अपि च हे राजन् स्वामिन् वरुण अहम् अन्यकृतेन अन्यैरर्जितेन धनेन मा
 भोजं भोगं मा लभेयम् । किं कारणमिति चेदुच्यते । भूयसीः भूयस्यो बहुतराः उपसः अव्युष्टाः
 इन्नु । मत्स्यमव्युष्टा एव । अपररात्रेपूत्राय ऋणानि चिन्तयतो जाग्रतो सम व्युष्टा अप्यव्युष्टकल्पा
 आसन् । हे वरुण तामु उपःसु नः अस्मान् जीवान् जीवनवतः आ शाधि आ समन्तात्
 अनुशिष्टान् कुरु । ऋणान्प्रपकृत्य भोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

यो मे राजन्युज्यो वा सखा वा स्वमे भयं भीरवे मह्यमाह ।

स्तेनो वा यो दिप्सति नो वृको वा त्वं तस्माद्वरुण पाह्यस्मान् ॥ १० ॥

यः । मे । राजन् । युज्यः । वा । सखा । वा । स्वमे । भयम् । भीरवे । मह्यम् । आह ।

स्तेनः । वा । यः । दिप्सति । नः । वृकः । वा ।

त्वम् । तस्मात् । वरुण । पाहि । अस्मान् ॥ १० ॥

हे राजन् वरुण मे मदीयः युज्यः योजनसमर्थः पित्रादिः वा सखा समानख्यानोऽन्यो
 बान्धवः वा स्वमे दृष्टं त्वद्विषयं भयं भीरवे भयशीलाय मह्यं ययः आह ब्रूते । तथा स्तेनः
 चोरः वा वृकः अरण्यश्वा वा ययः नः अस्मान् दिप्सति जिघांसति ॥ 'सनीवन्तर्ध' इति विकल्प-
 नादिडभाषः । 'दम्भ इच्च' इति इत्वम् ॥ हे वरुण त्वं तस्मात् सर्वस्मान् अस्मान् पाहि रक्ष ॥

१. ण-त-थ-बहुप्रदेशेषु; म-प्रदेशेषु । २. ण-थ-म-अपरं कालम् । ३. ख-ग-ण-त-थ-दम्भितुम् ।
 ४. क-स-क्ष-१-ण-त-थ-न-म-व-पदपूरणम् ।

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदान् आ विदं शूनमापेः ।

मा रायो राजन्त्सुयमादव स्थां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ११ ॥

मा । अहम् । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिदानः । आ । विदम् । शूनम् । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुयमात् । अव । स्थाम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ११ ॥

हे वरुण प्रियस्य भूरिदानः भूरर्धनस्य दातुर्धनवत् आह्वस्य पुरतः पुत्रादेर्दारिद्र्यम् अहं
मा आ विदम् आवेदयानि ज्ञापयानि । हे राजन् सुष्ठु नियामकाद्धनात् अव^१ स्थाम् अवयुत्य
स्थितः^१ मा भूवम् । शोभनपुत्राः^२ यज्ञे गृहे वा वर्तमानाः प्रौढं स्तोत्रमुच्चारयाम ॥ ॥ १० ॥

‘धृतव्रताः’ इति सप्तचं सप्तमं सूक्तं गार्ग्यसमदस्य^३ कर्मस्य गृत्समदस्य वा^३ आपं त्रैष्टुभं
वैश्वदेवम् । तथा चानुक्रान्तं—‘धृतव्रताः सप्त वैश्वदेवम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

धृतव्रता आदित्या इषिरा आरे मत्कर्त रहसूरिवागः ।

शृण्वतो वो वरुण मित्र देवा भद्रस्य विद्वाँ अवसे हुवे वः ॥ १ ॥

धृतव्रताः । आदित्याः । इषिराः । आरे । मत् । कर्त । रहसूः इव । आगः ।

शृण्वतः । वः । वरुण । मित्र । देवाः । भद्रस्य । विद्वान् । अवसे । हुवे । वः ॥ १ ॥

हे धृतव्रताः धृतकर्माणः आदित्याः अदितेः पुत्राः इषिराः गमनशीलाः सर्वैरभ्येषणीयाः
प्रार्थनीया वा हे विश्वे देवाः मत् आरे मत्तो दूरदेशे आगः विहिताननुष्ठानादिजनितं पापं कर्तं
कुरुत ॥ करोतेऽच्छान्दसो विकरणस्य लृक् । ‘तप्तनसनथनाश्च’ इति तत्रादेशः ॥ तत्र दृष्टान्तः । रहसूरिव ।
रहस्यन्यैरज्ञाते प्रदेशे सूयत इति रहसूर्यभिचारिणी । सा यथा गर्भं पातयित्वा दूरदेशे
परिस्थजति तद्वत् । हे वरुण मित्र देवाः वः युष्मदीयस्य भद्रस्य युष्माभिः करणीयं श्रेयः
विद्वान् जगन्नहं शृण्वतः मत्कृतानि स्तोत्राणि श्रोत्रेण जानतः वः युष्मान् अवसे रक्षणार्थं हुवे
आह्वयामि ॥

यूयं देवाः प्रमतिर्यूयमोजो यूयं द्वेपांसि सनुतर्धुयोत ।

अभिक्षत्तारो अभि च क्षमध्वमद्या च नो मृळयतापरं च ॥ २ ॥

यूयम् । देवाः । प्रमतिः । यूयम् । ओजः । यूयम् । द्वेपांसि । सनुतः । युयोत ।

अभिऽक्षत्तारः । अभि । च । क्षमध्वम् । अद्य । च । नः । मृळयत । अपरम् । च ॥ २ ॥

१. क-ख-ग-च-ज-झ-श-१-ण-ण-१-त-थ-म-‘अव स्थाम् अवयुत्य स्थितः’ नास्ति । २. व-सुवीराः
शोभनपुत्राः । ३. म-गृत्समदस्य ।

हे देवाः प्रमतिः प्रकृष्टा मतिर्यस्य पित्रादेस्तादृशा अपि यूयम् एव । तथा ओजः बलमपि यूयम् एव । अपि च यूयं द्वेपांसि द्वेष्टृणि रक्षःपिशाचादीनि । सनुतः इत्यव्ययम् । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हिते प्रदेशे युयोत पृथक्कृत ॥ 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' । छान्दसः शपः भुः । पूर्ववत् तस्य तत्रादेशः ॥ अभिक्षतारः अभितः शत्रूणां हिसितारः यूयम् अभि च क्षमध्वम् अभिभवत च शत्रून् । अद्य अस्मिन् दिने नः अस्मान् मृळयत सुखयत । अपरं च अपरमपि कालम् आगामिन्यपि काले अस्मान् मृळयत ॥

किम् नु वः कृणवामापरेण किं सनेन वसव आप्येन ।

यूयं नो मित्रावरुणादिते च स्वस्तिमिन्द्रामरुतो दधात ॥ ३ ॥

किम् । ऊँ इति । नु । वः । कृणवाम । अपरेण । किम् । सनेन । वसवः । आप्येन ।

यूयम् । नः । मित्रावरुणा । अदिते । च । स्वस्तिम् । इन्द्रामरुतः । दधात ॥ ३ ॥

हे देवाः वः युष्माकं नु अद्येदानीं किम् कृणवाम किं खलु कर्तुं शक्नुवाम । न किमपीत्यर्थः । तथा अपरेण अपरकालभाविना कर्मणा किं कर्तुं शक्ताः । तथा हे वसवः वासयितारो देवाः सनेन सनातनेन आप्येन आसव्येन कर्मणा युष्माकं किं कर्तुं शक्ताः । सर्वदापि युष्मदनुगुणं परिचरणं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । हे मित्रावरुणौ हे अदिते हे इन्द्रामरुतः ॥ 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वपदस्यानङ् ॥ ते च सर्वे यूयं स्वस्तिम् अविनाशं नः अस्मभ्यं दधात धत्त प्रयच्छत ॥ लोटि तस्य तत्रादेशे ङित्वाभावेन अतोलोपाभावः ॥

ह्ये देवा यूयमिदापयः स्थ ते मृळत नाधमानाय मह्यम् ।

मा वो रथो मध्यमवाळते भुन्मा युष्मावत्स्वापिषु श्रमिष्म ॥ ४ ॥

ह्ये । देवाः । यूयम् । इत् । आपयः । स्थ । ते । मृळत । नाधमानाय । मह्यम् ।

मा । वः । रथः । मध्यमवाळत् । ऋते । भुत् । मा । युष्मावत्स्व । आपिषु । श्रमिष्म ॥ ४ ॥

ह्ये देवाः ॥ छान्दसो वर्णोपजनः ॥ हे देवाः यूयमित् यूयमेव आपयः धनस्य प्रापयितारो बन्धवः स्थ भवथ । ते यूयं नाधमानाय अभिमतं फलं याचमानाय मह्यं स्तोत्रे मृळत सुखयत । तथा वः युष्माकं रथः ऋते अस्मदीये यज्ञे निमित्तभूते मध्यमवाट् मा भूत् मध्यमेन मन्दगमनेन वाहको मा भूत् । शीघ्रं युष्मान् वहत्वित्यर्थः । वयं युष्मावत्सु युष्मत्सदृशेषु आपिषु बन्धुषु सत्सु मा श्रमिष्म श्रान्ता मा भूम् ॥ 'वतुपप्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्' इति वतुप । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् ॥

प्र व॒ एको॑ मिम॒य भूर्या॑गो यन्मा॑ पि॒तेव॑ क्ति॒वं शशा॑स ।

आ॒रे पाशा॑ आ॒रे अ॒घानि॑ दे॒वा मा माधि॑ पु॒त्रे वि॒मिव॑ ग्रभीष्ट ॥ ५ ॥

प्र । वः । एकः । मिम॒य । भूरि॑ । आ॒गः । यत् । मा । पि॒ताऽइ॒व । क्ति॒वम् । शशा॑स ।

आ॒रे । पाशाः । आ॒रे । अ॒घानि॑ । दे॒वाः । मा । मा । अधि॑ । पु॒त्रे । वि॒म्ऽइ॒व । ग्रभीष्ट॑ ॥ ५ ॥

हे देवाः वः युष्माकं मध्ये अहम् एकः सन् भूरि बहुलम् आगः पापं प्र मिमय अहं प्रकर्षेण अहिसिपम् । कथमस्माकं मध्ये त्वमेवेति चेदुच्यते । यत् यस्मात् मां पितेव क्तिवं यथा अपथप्रवृत्ते पुत्रं पिता अनुशास्ति तथा शशास अनुशिष्टं चकृद्धे ॥ 'शासु अनुशिष्टौ' ह्यस्माह्लिति मध्यमस्य रूपम् ॥ अपि च हे देवाः युष्मदीयाः पाशाः आरे अस्मत्तो दूरदेशे सन्तु । अघानि पापानि च आरे सन्तु । मा माधि पुत्रे ॥ अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ पुत्रे पश्यति सति पितरं सन्तं विमिव पक्षिमिव व्याधः मा ग्रभीष्ट मा गृह्णीध्वम् ॥ माङ्गि लुङि 'हप्रहोभेः' इति भवम् ॥

अ॒र्वाञ्चो॑ अ॒द्या भ॑वता यज॒त्रा आ वो॒ हार्दि॑ भय॑मानो व्य॒येय॑म् ।

त्रा॒ध्वं नो॑ दे॒वा नि॒जुरो॑ वृ॒कस्य॑ त्रा॒ध्वं क॒र्तादिव॑पदो॑ यज॒त्राः ॥ ६ ॥

अ॒र्वाञ्चः । अ॒द्य । भ॒वत॑ । य॒ज॒त्राः । आ । वो॒ । हार्दि॑ । भय॑मानः । व्य॒येय॑म् ।

त्रा॒ध्वम् । नः । दे॒वाः । नि॒जुरः । वृ॒कस्य॑ । त्रा॒ध्वम् । क॒र्तात् । अ॒व॒ऽप॒दः । य॒ज॒त्राः ॥ ६ ॥

हे यजत्राः यष्टव्या देवाः अद्य इदानीम् अर्वाञ्चः अस्मदभिमुखाः भवत । वः युष्माकं हार्दि हृद्यवस्थितं रक्षणं भयमानः विभ्यदहम् आ व्ययेयम् आभिमुख्येन प्राप्तयाम् ॥ 'व्यय गतौ' । भौवादिकः ॥ हे देवाः वृकस्य तस्करस्य अरण्यशुनो वा संबन्धिनः निजुरः निहननान् ॥ जूरी हिंसार्थः । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । छान्दसो ह्रस्वः ॥ नः अस्मान् त्राध्वं त्रायध्वम् । तथा^१ हे यजत्राः अवपदः आपदः कर्तात् कर्तुः सकाशात् त्राध्वं त्रायध्वम्^१ ॥

माहं म॒घोनो॑ वरुण प्रि॒यस्य॑ भूरि॒दान्न॑ आ वि॒दं शून॑मा॒पेः ।

मा रा॒यो रा॑जन्त्सुयमा॒दव॑ स्थां वृ॒हद्व॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ ७ ॥

मा । अ॒हम् । म॒घोनः॑ । वरु॒ण । प्रि॒यस्य॑ । भूरि॒ऽदान्नः॑ । आ । वि॒दम् । शून॑म् । आ॒पेः ।

मा । रा॒यः । रा॒जन् । सु॒ऽय॒मात् । अ॒व॒ । स्था॒म् । वृ॒हत् । व॒देम॑ । वि॒दथे॑ । सु॒वीराः॑ ॥ ७ ॥

व्याख्यातेयम् ॥ ॥ ११ ॥

‘ ऋतं देवाय ’ इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तं गार्त्समदम् । अन्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । ‘ प्र हि ऋतुम् ’ इत्येषा इन्द्रासोमदेवताका । ‘ सरस्वति त्वमस्मान् ’ इत्यर्धर्चः सारस्वतः । ‘ यो नः सनुत्यः ’ इत्येषा बार्हस्पत्या । अन्या मास्ती । शिष्टा ऐन्द्रयः । तथा चानुक्रान्तम्—‘ ऋतमेकादश जगत्यन्नं षष्ठ्यैन्द्रासोमी सरस्वति त्वमिति सारस्वतोऽर्धर्चो यो नो बृहस्पतिस्तं ’ वोऽन्त्या’ मास्ती’ इति । गतो विनियोगः ॥

ऋतं देवाय कृण्वते सवित्र इन्द्रायाहिघ्ने न रमन्त आपः ।

अहरहर्यात्यक्तुरपां कियत्या प्रथमः सर्ग आसाम् ॥ १ ॥

ऋतम् । देवाय । कृण्वते । सवित्रे । इन्द्राय । अहिघ्ने । न । रमन्ते । आपः ।

अहःऽअहः । याति । अक्तुः । अपाम् । कियति । आ । प्रथमः । सर्गः । आसाम् ॥ १ ॥

वृत्तम् उदकं वृष्टिलक्षणं कृण्वते कुर्वते देवाय द्योतमानाय सवित्रे सर्वस्य प्रेरकाय अहिघ्ने अहिं वृत्रं हतवते इन्द्राय यागार्थम् आपः न रमन्ते । तस्माद्वेतोर्भार्या नोपरता भवन्ति ॥ तस्मात् व्यस्ययेन चतुर्थी ॥ अपि तु तासाम् अपाम् अक्तुः सेचकं स्रोतः अहरहः प्रत्यहं याति गच्छति । आसां प्रथमः सर्गः प्राथमिकं जन्म कियत्या कियति काले निष्पन्नम् । आकारः प्रभे । किशब्दः आक्षेपे । यावति काले ता अजायन्त स कालः कियान् । किं परिमाणं तस्य कालस्य । न किमपि । नित्या एव हि ता इत्यर्थः ॥

यो वृत्राय सिनमत्राभरिष्यत्प्र तं जनित्री विदुष उवाच ।

पथो रदन्तीरनु जोषमस्मै दिवेदिवे धुनयो यन्त्यर्थम् ॥ २ ॥

यः । वृत्राय । सिनम् । अत्र । अभरिष्यत् । प्र । तम् । जनित्री । विदुषे । उवाच ।

पथः । रदन्तीः । अनु । जोषम् । अस्मै । दिवेऽदिवे । धुनयः । यन्ति । अर्थम् ॥ २ ॥

यः पुरुषः वृत्राय असुराय सिनम् अन्नम् अत्र पाकस्थाने आहर्तुम् अभरिष्यत् संपादितवान् तं पुरुषं जनित्री जनयित्री इन्द्रस्य माता अदितिः विदुषे अभिज्ञायेन्द्राय प्र उवाच प्रोक्तवती । प्रवचनस्य हननार्थत्वात् तं वृत्रं हतवानिति शेषः । अपि च अस्मै अस्येन्द्रस्य अनु जोषम् अनुकामम् । इच्छामनुसृत्य पथः मार्गान् रदन्तीः विलिखन्त्यः धुनयः नद्यः दिवेदिवे प्रतिदिवसम् अर्थम् अर्तव्यं गन्तव्यं समुद्रं प्रति यन्ति गच्छन्ति ॥

ऊर्ध्वो ह्यस्थादध्यन्तरिक्षेऽर्धा वृत्राय प्र वधं जभार ।

मिहं वसान उप हीमदुद्रोत्तिग्मायुधो अजयच्छत्रुमिन्द्रः ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वः । हि । अस्थात् । अर्धं । अन्तरिक्षे । अर्धं । वृत्राय । प्र । वधम् । जभार ।

मिहम् । वसानः । उप । हि । ईम् । अदुद्रोत् । तिग्मऽआयुधः । अजयत् । शत्रुम् । इन्द्रः ॥ ३ ॥

प्र हि क्रतुं वृहथो गं वनुथो रध्रस्य स्थो यजमानस्य चोदौ ।

इन्द्रासोमा युवमस्माँ अविष्टमस्मिन्भयस्थे कृणुतमु लोकम् ॥ ६ ॥

प्र । हि । क्रतुम् । वृहथः । यम् । वनुथः । रध्रस्य । स्थः । यजमानस्य । चोदौ ।

इन्द्रासोमा । युवम् । अस्मान् । अविष्टम् ।

अस्मिन् । भयस्थे । कृणुतम् । ऊँ इति । लोकम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्रासोमौ 'यं वैरिणं वनुथः हिंस्यथः । 'वनुप्यतिर्हन्तिकर्मा' इति यास्कः । तं 'क्रतुं द्वेषस्य कर्तारं प्र हि वृहथः प्रकर्षेणोद्यच्छथः खलु । उन्मूलयथ इत्यर्थः ॥ 'वृह उद्यमने' । तौदादिकः ॥ तथा रध्रस्य राधकस्य यजमानस्य चोदौ शत्रूणां प्रेरका स्थः भवथः । तथा हे इन्द्रासोमौ युवं युवाम् अस्मान् अविष्टम् अवतम् । अस्मिन् भयस्थे भयस्थाने युद्धे ॥ 'घञर्थे कविधानम्' इति अधिकरणे कप्रत्ययः । मरुद्वृषादिस्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ तस्मिन् युद्धे 'लोकं भयरहितं स्थानं कृणुतं कुरुतम् । उ इति पूर्णः' ॥

न मा तमन्न श्रमन्नात तन्द्रन्न वोचाम मा सुनोतेति सोमम् ।

यो मे पृणाद्यो ददद्यो निबोधाद्यो मा सुन्वन्तमुप गोभिरायत् ॥ ७ ॥

न । मा । तम् । न । श्रमत् । न । उत । तन्द्रत् । न । वोचाम । मा । सुनोत । इति । सोमम् ।

यः । मे । पृणात् । यः । ददत् । यः । निबोधात् ।

यः । मा । सुन्वन्तम् । उप । गोभिः । आ । आयत् ॥ ७ ॥

स इन्द्रो मां 'न तमत् न तमयतु न ग्लपयतु । तथा 'न श्रमत् श्रान्तं मा करोतु ॥ 'तमु ग्लानौ', 'श्रमु तपसि खेदे च' । अनयोर्हेतुमण्यन्तयोर्लेट्यडागमः । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् 'गेरनिटि' इति णिलोपः ॥ उत अपि च मां 'न तन्द्रत् न तन्द्रयेत् । तन्द्रया आलस्येन युक्तं मा करोतु ॥ तन्दीशब्दात् 'तत्करोति' इति णिच् । 'णाविष्टवप्रातिपदिकस्य' इति टिलोपः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ इन्द्रयागाय 'सोमं मा सुनोत माभिपुणुत' इति अन्यान् यजमानान् प्रति 'न वोचाम न ब्रवाम ॥ वक्तेच्छान्दसो लुङ् । सुनोतेत्यत्र 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तस्य तत्वादेशः । तस्य पितृत्वेन डिच्वाभावाद्गुणः ॥ 'यः इन्द्रः मे मम पृणात् कामान् पूरयेत् यः च ददत् अभीष्टं फलं दद्यात् यः च निबोधात् अस्मदीयं स्तोत्रं यागं वा अवगच्छेत् यः इन्द्रः सुन्वन्तं सोममभिपुण्वन्तं मामस्मभ्यं दातव्यैः गोभिः सह उप आयत् उपागच्छेत् । स इन्द्रः इति पूर्वत्रान्वयः ॥ पृणादित्यादिपु लेट्याडागमः' ॥

१. क-झ-झ१-म-वनुप्यतिर्हिसाकर्मा । २. त-थ-पदपूर्णः । ३. क-झ-झ१-थ-म-ग्लाने;
ण-त-न-व-ग्लामे । ४. ख-ग-झ-ण-थ-म-उपयात् । ५. ग-च-झ१-ण१-न-लेट्यडागमः ।

सरस्वति त्वमस्माँ अविड्वि मरुत्वती धृषती जेषि शत्रून् ।

त्यं चिच्छर्धन्तं तविषीयमाणमिन्द्रो हन्ति वृषभं शण्डिकानाम् ॥ ८ ॥

सरस्वति । त्वम् । अस्मान् । अविड्वि । मरुत्वती । धृषती । जेषि । शत्रून् ।

त्यम् । चित् । शर्धन्तम् । तविषीयमाणम् । इन्द्रः । हन्ति । वृषभम् । शण्डिकानाम् ॥ ८ ॥

हे सरस्वति सरणवति देवि त्वमस्मान् स्तोतृन् अविड्वि रक्ष ॥ रक्षार्थस्यावतेर्लेटि एतद्रूपम् ॥
तथा मरुत्वती मरुद्भिर्युक्ता । मध्यमस्थाना हि वाक् सरस्वती मरुतश्च मध्यमस्थानस्थाः । अतस्तद्वती
सती शृपती धर्ययन्ती शत्रून् शातयितृन् वैरिणः जेषि जय ॥ जयतेऽनन्दसः शपः श्लुः ॥ किंच
अयम् इन्द्रः त्यं चित् तमप्यसुरं हन्ति हतवान् ॥ व्यत्ययेन भूतार्थे लट् ॥ कीदृशम् । शर्धन्तं
प्रसहनशीलम् ॥ ' श्रु प्रसहने ' ॥ तविषीयमाणम् । तविषी बलमिवाचरन्तं सर्वस्य भञ्जने शक्तम् ।
शण्डिकानाम् । ' शण्डामर्कावसुरपुरोहितौ ' (तै. सं. ६. ४. १०. १) । शण्डवंश्यानां मध्ये
वृषभं प्रधानम् ॥

यो नः सनुत्य उत वा जिघत्नुरभिख्याय तं तिगितेन विध्य ।

बृहस्पत आयुधैर्जेषि शत्रून्द्रुहे रीषन्तं परि धेहि राजन् ॥ ९ ॥

यः । नः । सनुत्यः । उत । वा । जिघत्नुः । अभिख्याय । तम् । तिगितेन । विध्य ।

बृहस्पते । आयुधैः । जेषि । शत्रून् । द्रुहे । रिषन्तम् । परि । धेहि । राजन् ॥ ९ ॥

हे बृहस्पते यो नः अस्माकं सनुत्यः । सनुतरित्यन्तर्हितनाम । अन्तर्हिते देशे भवश्चोरः ॥
' सगर्भस्युधसनुताद्यत् ' ॥ उत वा अपि वा यः जिघत्नुः जिघांसुर्भवति । तम् अभिख्याय
संवीक्ष्य तिगितेन तीक्ष्णेनायुधेन विध्य ताडय । तथा अस्मदीयान् शत्रून् आयुधैः आयोधन-
साधनैः इष्वादिभिः जेषि जय । तथा हे राजन् राजमान बृहस्पते द्रुहे द्रोघे शत्रवे रिषन्तं
हिसन्तं वज्रं परि धेहि परितो धारय प्रक्षिपेत्यर्थः ॥

अस्माकैभिः सत्वाभिः शूर शूरैर्वीर्या कृधि यानि ते कर्त्वा नि ।

ज्योग्भूवन्ननुधूपितासो हत्वी तेषामा भरा नो वसूनि ॥ १० ॥

अस्माकैभिः । सत्त्वभिः । शूर । शूरैः । वीर्या । कृधि । यानि । ते । कर्त्वा नि ।

उयोक् । अभूवन् । अनुधूपितासः । हत्वी । तेषाम् । आ । भर । नः । वसूनि ॥ १० ॥

हे शूर शौर्यवन्निन्द्र अस्माकैभिः आस्माकैर्नैः सत्त्वभिः परेषां सादकैः शूरैः शौर्यपितैर्भटैः
तानि वीर्या वीर्याणि वीरकर्मणि कृधि कुरु यानि ते त्वया कर्त्वा नि करणीयानि ॥ ' कृत्यार्थे

तवैकेन०' इति करोतेस्त्वन्प्रत्ययः ॥ १७० ॥ चिरकालम् १ अनुधूपितासः धूपायमानहृदया मदीयाः शत्रवः २ अभूवन् आसन् ३ हृत्वा तान् हत्वा ॥ 'स्नाय्यादयश्च' इतीकारः ॥ १७१ ॥ शत्रूणां ४ वसूनि धनानि ५ नः अस्मभ्यम् ६ आ ७ भर आहर ॥

तं वः शर्धं मारुतं सुम्रयुगिरोप ब्रुवे नमसा दैव्यं जनम् ।

यथा रयिं सर्ववीरं नशामहा अपत्यसाचं श्रुत्यै दिवेदिवे ॥ ११ ॥

तम् । वः । शर्धम् । मारुतम् । सुम्रयुः । गिरा । उप । ब्रुवे । नमसा । दैव्यम् । जनम् ।

यथा । रयिम् । सर्ववीरम् । नशामहे । अपत्यसाचम् । श्रुत्यम् । दिवेदिवे ॥ ११ ॥

हे मरुतः १ वः युष्माकं २ शर्धं बलं ३ मारुतं मरुत्समूहरूपं ४ दैव्यं देवेन्द्रेण संबद्धं ५ जनं प्रादुर्भूतम् एवंगुणविशिष्टं बलं ६ नमसा नमस्कारेण हविषा वा ७ गिरा स्तोत्रेण ८ उप ९ ब्रुवे स्तौमि । १० यथा येन प्रकारेण वयं ११ सर्ववीरं सर्ववीरैः विशेषेण शत्रूणां प्रेरकैर्भेदरूपेण १२ अपत्यसाचम् अपत्यैः अपतनहेतुभूतैः पुत्रादिभिरूपेतं १३ श्रुत्यं श्रवणीयं प्रशस्यभूतं १४ रयिं १५ दिवेदिवे प्रतिदिवसं १६ नशामहे व्याप्नवाम ॥ नशतिव्याप्तिकर्मा । लेख्याडागमः १ । 'वैतोऽन्यत्र' इत्यैकारः ॥ ॥ १३ ॥

'अस्माकम्' इति सप्तच नवमं सूक्तं गृत्समदस्यार्प वैश्वदेवम् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुकान्तम्—'अस्माकं सप्त वैश्वदेवं त्रिष्टुबन्तम्' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अस्माकं मित्रावरुणावतं रथमादित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा ।

प्र यद्वयो न पतन्वस्मनस्परि श्रवस्यवो हृषीवन्तो वनर्षदः ॥ १ ॥

अस्माकम् । मित्रावरुणा । अवतम् । रथम् । आदित्यैः । रुद्रैः । वसुभिः । सचाभुवा ।

प्र । यत् । वयः । न । पतन् । वस्मनः । परि । श्रवस्यवः । हृषीवन्तः । वनर्षदः ॥ १ ॥

१ मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ २ आदित्यैः धात्र्यर्थादिभिर्द्वादशभिः ३ रुद्रैः एकादशसंख्याकैः ४ वसुभिः धरो ५ ध्रुवः ६ इत्यादिभिरष्टसंख्याकैः एवं त्रिभिर्देवगणैः ७ सचाभुवा सह भवन्तौ सह वर्तमानौ युवाम् ८ अस्माकं ९ रथम् अञ्जलाभाय प्रवृत्तम् १० अवतम् । ११ यत् यदा अस्मदीया रथाः १२ वस्मनस्परि । वसन्त्यस्मिन्निति वस्म निवासस्थानम् । औणादिको मनिन् ॥ तस्मात् स्थानात् परि उपरि देशान्तरे ॥ 'पञ्चभ्याः परावध्यर्थे' इति सत्वम् । अध्यर्थ उपर्यर्थ इति वृत्तिः । १३ वयो १४ न पक्षिण इव १५ प्र पतन् प्रपतन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति ॥ पतेच्छान्दसे लुङि लुदित्वात् च्लेरडादेशः । 'पतः पुम्' इति पुमागमः ॥ कीदृशा वयः । १६ श्रवस्यवः अञ्जकामाः । १७ हृषीवन्तः प्रासहर्षाः । १८ वनर्षदः वने वृक्षादौ निपण्णाः ॥ साहित्यिकच्छान्दसो रेफोपजनः ॥

अर्धं स्मा न उदवता सजोपसो रथं देवासो अभि विक्षु वाजयुम् ।

यदाशवः पद्याभिस्तित्रतो रजः पृथिव्याः सानौ जङ्घनन्त पाणिभिः ॥ २ ॥

अर्धं । स्म । नः । उत् । अवत । सजोपसः । रथम् । देवासः । अभि । विक्षु । वाजयुम् ।

यत् । आशवः । पद्याभिः । तित्रतः । रजः । पृथिव्याः । सानौ । जङ्घनन्त । पाणिभिः ॥ २ ॥

हे सजोपसः समानं प्रीयमाणाः देवासः देवाः अध अधुना नः अस्माकं वाजयुं वाज-
मञ्चं कामयमानं गतिविशेषयुक्तं वा रथं विक्षु प्रजासु जनपदेषु अभि^१ अभिमुखम् उदवत
उदगमयत । अवतिरत्र गत्यर्थः । यत् यदा अस्मिन् रथे युक्ताः आशवः व्यापनशीला अश्वाः
पद्याभिः पादसाध्याभिर्गतिभिः रजः रज्जुकं मार्गं तित्रतः तरन्तः ॥ तरतेः शतरि 'बहुलं छन्दसि'
इति शपः श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥
पृथिव्याः प्रथिताया भूमेः सानौ समुच्छ्रिते प्रदेशे पाणिभिः पाण्युपलक्षितैः पादैः जङ्घनन्त
अत्यर्थं गच्छन्ति ॥ हन्तेर्यङ्लुगन्तात् छान्दसो लङ् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति
शपो लुगभावः ॥

उत स्य न इन्द्रो विश्वचर्षणिर्दिवः शर्धेन मारुतेन सुक्रतुः ।

अनु नु स्थात्यवृकाभिर्ऋतिभी रथं महे सनये वाजसातये ॥ ३ ॥

उत । स्यः । नः । इन्द्रः । विश्वऽचर्षणिः । दिवः । शर्धेन । मारुतेन । सुऽक्रतुः ।

अनु । नु । स्थाति । अवृकाभिः । ऋतिभिः । रथम् । महे । सनये । वाजऽसातये ॥ ३ ॥

उत अपि च विश्वचर्षणिः विश्वस्य सर्वस्य द्रष्टा यद्वा विश्वे चर्षणयः मनुष्याः यस्य
परिचारकाः । अथवा विश्वे सर्वे लोकश्चर्षणयो द्रष्टव्या येन ॥ 'बहुमीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्व-
पदान्तोदात्तत्वम् ॥ मारुतेन मरुसमूहरूपेण शर्धेन बलेन सह सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा
स्यः सः इन्द्रः अवृकाभिः हिंसकरहिताभिः ऋतिभिः रक्षाभिः सहितः सन् दिवः शुलोकात्
आगत्य नु अथ नः अस्माकं रथम् अनु स्थाति आनुगुण्येनाधितिष्ठतु ॥ छान्दसः शपो
लुक् ॥ किमर्थम् । महे सनये महते धनाय । तथा वाजसातये वाजस्याश्वस्य सातये संभजनार्थम् ॥

उत स्य देवो भुवन्स्य सक्षणिस्त्वष्टा ग्राभिः सजोषा जूजुवद्रथम् ।

इळा भगो बृहद्विवोत रोदसी पूषा पुरंधिरश्विनावधा पती ॥ ४ ॥

उत । स्यः । देवः । भुवन्स्य । सक्षणिः । त्वष्टा । ग्राभिः । सजोषाः । जूजुवत् । रथम् ।

इळा । भगः । बृहत्ऽदिवा । उत । रोदसी इति ।

पूषा । पुरम्ऽधिः । अश्विनौ । अर्ध । पती इति ॥ ४ ॥

उत अपि च यस्य सः देवः दानादिगुणयुक्तः भुवनस्य भूतजातस्य सक्षणिः सचनीयः सेव्यः प्राभिः देवपत्नीभिः । ‘छन्दांसि वै प्राः’ इति तैत्तिरीयकम् । गायत्र्यादीनि छन्दांसि च देवपत्न्यः इत्युक्तम् । सजोपाः समानप्रीतिः । एवंगुणविशिष्टः स्वष्टा अस्मदीयं रथं जूनुवत् प्रेरयतु ॥ जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । अस्माप्प्यन्तात् लुङि चङि^१ रूपम् ॥ तथा इळा तिसृणां देवीनाम् आद्या^२ इडाख्या देवी च रथं प्रेरयतु । बृहद्विवा । बृहन्महदीव्यति द्योतते इति बृहद्विवः ॥ इगुपधलक्षणः कः । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेर्गाकारः ॥ तादृशः भगः च प्रेरयतु । उत अपि च परोदसी द्यावापृथिव्यौ पुरंधिः बहुधीः पूषा पोषको देवश्च ॥ अधशब्दश्चार्थः ॥ पती सूर्यावा भर्तारौ अभिनौ च एते सर्वेऽस्मदीयं रथं प्रेरयन्त्वित्यर्थः ॥

उत त्वे देवी सुभगे मिथूदशोपासानक्ता जगतामपीजुवा ।

स्तुपे यद्रा पृथिवि नव्यसा वचः स्थातुश्च वयस्त्रिवया उपस्तिरे ॥ ५ ॥

उत । त्वे इति । देवी इति । सुभगे इति सुभगे । मिथुऽदशा । उपसानक्ता । जगताम् । अपिऽजुवा । स्तुपे । यत् । याम् । पृथिवि । नव्यसा । वचः । स्थातुः । च । वयः । त्रिवयाः । उपस्तिरे ॥ ५ ॥

उत अपि च त्वे ते प्रसिद्धे देवी देव्यो देवनशले सुभगे शोभनधने मिथूदशा मिथः परस्परं पश्यन्त्यौ एवंभूते उपासानक्ता उपाश्च रात्रिश्च जगतां जङ्गमानाम् अपीजुवा^३ प्रेरयन्त्यौ भवतः । तस्मादस्मदीयमपि रथं प्रेरयताम् । उत्तरोऽर्धचो द्यावापृथिव्यः प्रत्यक्षकृतः । हे पृथिवि वं युवां त्वां दिवं च नव्यसा नवीयसा भवतरेण प्रशस्येन वचः वचसा ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयाया लुक् ॥ यत् यदा स्तुपे स्तुवे ॥ उत्तमस्य व्यत्ययेन मध्यमः ॥ तदानीं स्थातुः स्थावरस्य व्रीह्यादेः संबन्धि वयः अन्नं चरुपुरोडाशादिलक्षणं त्रिवयाः । वय इत्यन्ननाम । ओषधिशुसोमा-त्मकानि^४ हविलक्षणान्यन्नानि यस्य तादृशोऽहम् उपस्तिरे उपस्तृणे । आज्येनोपस्तरणाभिधारण-पूर्वकं प्रयच्छामीत्यर्थः ॥ ‘स्तृज्^५ आच्छादने’ । लट्गुत्तमे छान्दस्यो विकरणस्य लुक् । अत्रत्यश्चशब्दः चणिति निपातान्तरं पादपूरणम्^६ । ‘ऋत इद्धातोः’ इतीत्वम् । ‘निपातैर्यद्यदिहन्त’ इति निघातप्रतिषेधः ॥

उत वः शंसमुशिजामिव श्मस्यर्हिर्बुध्योऽज एकपादुत ।

त्रित ऋभुक्षाः सविता चनो दधेऽपां नपादाशुहेमा धिया शमि ॥ ६ ॥

उत । वः । शंसम् । उशिजाम्^७ इव । श्मसि । अहिः । बुध्यः । अजः । एकपात् । उत ।

त्रितः । ऋभुक्षाः । सविता । चनः । दधे । अपाम् नपात् । आशुहेमा । धिया । शमि ॥ ६ ॥

उत अपि च हे देवाः उशिजामिव । द्वेति संप्रत्यर्थीयः । अरमत्तः स्तुतिं कामयमानानां वः बुष्माकं शंसं स्तुतिं संप्रति श्मसि उश्मसि कामयामहे ॥ ‘वश कान्ती’ । इदन्तो मसिः^८ ।

१. ण-थ-व-‘चङि’ नास्ति । २. ण-थ-साद्या; म-सद्यो । ३. ख-ग-झ१-ण१-व-अपिजुवा । ४. म-स्थावरस्य चरस्य । ५. ख-ग-ण-ओषधयश्च । ६. ख-ग-झ१-ण-ण१-व-स्तृज् । ७. ख-ग-ण१-पूरणम्; थ-व-पदपूरणम् । ८. ख-ग-झ१-ण१-मसि ।

ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । छान्दमो वर्णलोपः ॥ १ उत अपि च १ अहिर्बुध्नयः । बुध्नमन्तरिक्षम् । तत्र भयः अहिनामा देवः । १ अजः १ एकपात् । न जायते इत्यजः । एक एव पद्यते गच्छतीत्येकपात् । अज एकपात्संज्ञकः सूर्यः । १ त्रितः तीर्णतमः १ १ ऋभुक्षाः उरुक्षयः उरुनिवासः ऋभूणां निवासयिता वा इन्द्रश्च १ सविता सर्वस्य प्रसविता १ चनः अन्नं १ दधे विदधातु । अस्मभ्यं करोतु । तथा १ आशुहेमा शीघ्रगार्मा ॥ ‘ हि गतौ ’ इत्यस्मात् ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति मनिन् ॥ तादृशः १ अपां १ नपात् अपां पौत्रीयस्थानीयोऽग्निः । अद्वय ओपधिवनस्पतयो जायन्ते ओपधिवनस्पतिभ्यश्चायमग्निर्जायते इत्यग्नेरापं पौत्रत्वम् । स च १ धिया स्तुत्या १ शमि । शमीति कर्मनाम । यज्ञकर्मणि प्रीतो भवत्विति शेषः । यद्वा धिया कर्मणा अस्मदीयेन परिचरणलक्षणेन शमि शं सुखं तन्निमित्तं भवत्विति शेषः ॥

एता वो वृश्मयुद्यता यजत्रा अतक्षन्नायवो नव्यमे सम् ।

श्रवस्यवो वाजं चकानाः ससिर्न रथ्यो अहं धीतिर्मश्याः ॥ ७ ॥

एता । वः । वरिम । उत्स्यता । यजत्राः । अतक्षन् । आयवः । नव्यसे । सम् ।

श्रवस्यवः । वाजम् । चकानाः । सतिः । न । रथ्यः । अहं । धीतिम् । अश्याः ॥ ७ ॥

हे १ यजत्राः यजनीया विश्वं देवाः १ वः युष्मदीयानि १ एता एतानि १ उद्यता उद्यतानि षचांसि १ वरिम कामये । १ नव्यसे नवतराय स्तुत्यतमाय युष्मद्वृणाय १ आयवः मत्प्रभृतयो मनुष्याः कामितानि^१ स्तोत्राणि १ सम् १ अतक्षन् समस्कुर्वन् । किमिच्छन्तः । १ श्रवस्यवः श्रवणीयं यज्ञोऽन्नं वा आत्मन इच्छन्तः । १ वाजं वलं १ चकानाः कामयमानाः ॥ ‘ कन दीप्तिकान्तगतिषु ’ । लिटः कानच् ॥ १ रथ्यः रथसंशन्धी १ ससिर्न सर्पणशीलोऽथ इव युष्मद्वृणः १ धीतिम् अस्मदीयं कर्म १ अश्याः प्राप्नोतु ॥ ‘ अशू व्यासौ ’ । व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् ॥ ॥ १४ ॥

‘ अस्य मे ’ इत्यष्टचं दशमं सूक्तं गुत्समदस्यार्पं पष्ठयाद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । शिष्टाः पञ्च जगत्स्यः । प्रथमा द्यावापृथिवीया ततो द्वे ऐन्द्रयौ स्वाष्टयौ वा । ततो द्वे राकादेवस्ये द्वे सिनीवाली-देवस्ये अन्त्या गुड्गवादिपद्देवताका । तथा चानुक्रान्तम्-‘ अस्य मेऽष्टौ जागतं व्यनुष्टुबन्तम् । द्यावापृथिव्येका द्वे ऐन्द्रयौ स्वाष्टयौ वा द्वे द्वे राकासिनीवात्योरन्त्या लिङ्गोक्तदेवता ’ इति । आभि-प्लविके चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आद्यस्तृचो द्यावापृथिवीयनिविद्धानः । तथा च सूत्रितम्-‘ अस्य मे द्यावापृथिवी इति तिस्रस्ततं मे अप इति वैश्वदेवम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

अस्य मे द्यावापृथिवी ऋतायतो भूतमवित्री वचसः सिषासतः ।

ययोरायुः प्रतरं ते इदं पुर उपस्तुते वसूयुर्वी महो दधे ॥ १ ॥

अस्य । मे । द्यावापृथिवी इति । ऋतस्यतः । भूतम् । अवित्री इति । वचसः । सिषासतः ।

ययोः । आयुः । प्रतरम् । ते इति । इदम् । पुरः ।

उपस्तुते इत्युपस्तुते । वसूयुः । वाम् । महः । दधे ॥ १ ॥

१द्यावापृथिवी हे द्यावापृथिव्यौ १कृतायतः कृतं यज्ञमात्मन इच्छतः १सिषासतः युवां संभक्तु-
मिच्छतः १अस्य^१ १वचसः ॥ वक्तीति वचाः स्तोता । अमुन् ॥ स्तोतुः अस्य १मे मम १अवित्री अवित्र्यौ
पालयित्र्यौ १भूतं भवतम् । १ययोः द्यावापृथिव्योः १आयुः अन्नं १प्रतरं प्रकृष्टतरम् उत्पद्यते इति
शेषः । १इदम् इदानीं १ते द्यावापृथिव्यौ १उपस्तुते तत्र तत्र स्थितैः स्तोतृभिः स्तुते १वां युवां १वसूयुः
धनकामोऽहं १महः महतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ महता स्तोत्रेण १पुरः १दधे पुरस्करोमि ॥

मा नो गुह्या रिपं आयोरहन्दभन्मा न आभ्यो रीरधो दुच्छुनाभ्यः ।

मा नो वि यौः सख्या विद्धि तस्य नः सुम्नायता मनसा तत्त्वमेहे ॥ २ ॥

मा । नः । गुह्याः । रिपः । आयोः । अहन् । दभन् । मा । नः । आभ्यः । रीरधः । दुच्छुनाभ्यः ।

मा । नः । वि । यौः । सख्या । विद्धि । तस्य । नः । सुम्नायता । मनसा । तत् । त्वा । ईमहे ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वष्टर्वा १आयोः मनुष्यस्य शत्रुभूतस्य १गुह्याः गोप्याः ज्ञातुमशक्याः १रिपः हिंसा-
रूपा मायाः १नः अस्मान् १अहन् । उपलक्षणमेतत् । अहनि रात्रौ च १मा १दभन् मा हिंसिषुः ।
तथा १नः अस्मान् १आभ्यः १दुच्छुनाभ्यः । शुनमिति सुखनाम । दुःशुनाः दुच्छुनाः । दुःस्वकारिणीभ्यः
शत्रुसेनाभ्यः^२ १मा १रीरधः वशं मा नैपीः ॥ ' रथ्यतिर्वशगमने ' इति यास्कः । ' रध हिंसासंराद्धयोः ' ।
अस्माण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥ अपि च १नः अस्माकं १सख्या सख्यानि सखित्वानि १मा १वि
१यौः त्वया वियुक्तानि मा कार्पाः । अपि तु १मः अस्माकं १तस्य तत्सखित्वं १सुम्नायता सुखमस्माक-
मिच्छता १मनसा १विद्धि जानीहि ॥ ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् अतुर्थ्यर्थे
पठौ ॥ १तन् १त्वा तादृशं त्वाम् १ईमहे अभिमतफलं याचामहे ॥ ' सुपां सुलुक् ' इति तच्छब्दान्
उत्तरस्या विभक्त्यलुक् ॥

अहेळता मनसा श्रुष्टिमा वह दुहानां धेनुं पिप्युषीमसश्चतम् ।

पद्याभिराशुं वचसा च वाजिनं त्वां हिनोमि पुरुहूत विश्वहा ॥ ३ ॥

अहेळता । मनसा । श्रुष्टिम् । आ । वह । दुहानाम् । धेनुम् । पिप्युषीम् । असश्चतम् ।

पद्याभिः । आशुम् । वचसा । च । वाजिनम् । त्वाम् । हिनोमि । पुरुहूत । विश्वहा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वष्टर्वा १अहेळता अक्रुध्यता १मनसा १श्रुष्टिं सुखकरीं १दुहानां दोग्ध्रीं १पिप्युषीं प्रवृद्धां
पीनाम् ॥ ' प्यायी वृद्धौ ' । लिट् कसुः । ' लिङ्यङोश्च ' इति पीभावः । ' उगितश्च ' इति ङीप् ।
' वसोः संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणम् । ' शासिवसिघसीनां च ' इति पत्वम् ॥ १असश्चतम् असक्ता-
वयवाम् एवंभूतां १धेनुं गाम् १आ १वह आभिमुख्येन प्रापय । अपि च हे १पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र
त्वष्टर्वा १पद्याभिः पादगतिभिः १आशुं व्यापनशीलं १वचसा वाचा १च १वाजिनं वेगवन्तं १त्वां
१विश्वहा सर्वेष्वहःसु १हिनोमि स्तुतिभिः प्रेरयामि ॥ ' हि गतौ वृद्धौ च ' ॥

१. क-झ-झ-ण-त-थ-न-म-व- ' अस्य ' नास्ति । २. क-ज-झ-त-थ-म-व-शत्रुसेनाभ्यः नोऽस्मान्;
ख-ग- ' शत्रुसेनाभ्यः ' नास्ति; झ-१-न- अस्मान्; ण-नोऽस्मान् ।

पत्नीमयाजेपु गृहपतेः प्राक् राकासिनीवाल्यां यष्टव्ये । तत्र राकायागस्य ' राकामहम् ' इत्यादिके याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—' राकामहं सिनीवालि कुहूमहमिति द्वे द्वे याज्यानुवाक्ये ' (आश्व. श्रौ. १. १०) इति । तथा आग्निमारुतेऽप्येते धार्ये । सूत्रितं च—' राकामहमिति द्वे ' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

राकामहं सुहवां मुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ।

सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥ ४ ॥

राकाम् । अहम् । सुहवाम् । सुस्तुती । हुवे । शृणोतु । नः । सुभगा । बोधतु । त्मना ।

सीव्यतु । अपः । सूच्या । अच्छिद्यमानया । ददातु । वीरम् । शतदायम् । उक्थ्यम् ॥ ४ ॥

संपूर्णचन्द्रा पूर्णमासी राका । तां देवीं सुहवां स्वाह्वानाम् आह्वानप्रयोजनकारिणीं सुष्टुती शोभनया स्तुत्या अहं हुवे आह्वयामि ॥ मुष्टुतिशब्दात् तृतीयैकवचनस्य ' सुपां मुलुक् ' इति पूर्वसवर्ण ईकारः ॥ सा च सुभगा शोभनधना नः अस्माकमाह्वानं शृणोतु । श्रुत्वा च त्मना आत्मना स्वयमेव बोधतु अस्मदभिप्रायं बुध्यताम् । बुद्ध्वा च अपः कर्म पुत्रोत्पादनलक्षणं सूच्या सूचीस्थानीयया अच्छिद्यमानया अविच्छिद्यया अनुग्रहबुद्ध्या सीव्यतु संतनोतु । यथा वस्त्रादिकं सूच्या स्यूतं चिरं तिष्ठति एवमिदं करोतु । कृत्वा च वीरं विक्रान्तं शतदायं बहुधनं बहुप्रदं वा उक्थ्यं प्रशस्यं पुत्रं ददातु ॥

यास्तै राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुषे वसूनि ।

ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्रपोषं सुभगे रराणा ॥ ५ ॥

याः । ते । राके । सुमतयः । सुपेशसः । याभिः । ददासि । दाशुषे । वसूनि ।

ताभिः । नः । अद्य । सुमनाः । उपगहि । सहस्रपोषम् । सुभगे । रराणा ॥ ५ ॥

हे राके देवि सुपेशसः शोभनरूपाः पते तव याः सुमतयः शोभना बुद्धयः याभिः मतिभिः दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसूनि धनानि ददासि प्रयच्छसि । अद्य इदानीं ताभिः मतिभिः सहिता त्वं सुमनाः शोभनमना भूत्वा उपागहि उपागच्छ ॥ गमेच्छान्दसः शपो लुक् । ' अनुदात्तोपदेश ' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । ' असिद्धवद्व्राभात् ' इत्यस्यासिद्धत्वात् हेलुगभावः ॥ किं कुर्वन्ती । हे सुभगे शोभनधने सहस्रपोषं सहस्रसंख्याकस्य धनस्य पुष्टिं रराणा ददती ॥ ' रा दाने ' । व्यत्ययेन शानच् । छान्दसः शपः श्लुः । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

सिनीवाल्या यागे ' सिनीवालि ' इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रं पूर्वमुदाहृतम् । तत्रानुवाक्या ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।

जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिद्धि नः ॥ ६ ॥

सिनीवालि । पृथुऽस्तुके । या । देवानाम् । असि । स्वसा ।

जुषस्व । हव्यम् । आऽहुतम् । प्रऽजाम् । देवि । दिदिद्धि । नः ॥ ६ ॥

दृष्टचन्द्रा अमावास्या सिनीवाली । हे ऽसिनीवालि ऽपृथुष्टुके पृथुजघने पृथुसंहते वा ऽया त्वं
 ऽदेवानां ऽस्वसा ऽअसि स्वयंसारिणी^१ भगिनी वा भवसि सा त्वम् ऽआहुतम् आभिमुख्येनाग्रां
 प्रक्षिप्तं ऽहव्यम् अस्मदीयं हविः ऽजुषस्व सेवस्व । किं च हे ऽदेवि सिनीवालि ऽनः अस्माकं ऽप्रजां
 पुत्रादिकां ऽदिदिद्धि उपचिनु अतिसर्जय वा । देशीत्यर्थः ॥ 'दिह उपचये' । लोटि छान्दसः शपः
 श्लुः । 'दिश अतिसर्जने' इत्यस्मान् वा ॥

या सुबाहुः स्वङ्गुरिः सुसूमा बहुसूवरी ।

तस्यै विश्वत्स्यै हविः सिनीवाल्यै जुहोतन ॥ ७ ॥

या । सुऽबाहुः । सुऽअङ्गुरिः । सुऽसूमा । बहुऽसूवरी ।

तस्यै । विश्वत्स्यै । हविः । सिनीवाल्यै । जुहोतन ॥ ७ ॥

ऽया सिनीवाली ऽसुबाहुः शोभनबाहुः ऽस्वङ्गुरिः शोभनाङ्गुलिः ऽसुसूमा सुष्ठु प्रमवित्री ॥
 'पूङ् प्राणिप्रमवे' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ 'बहुसूवरी
 बह्वीनां प्रजानां सवित्री ॥ तेनैव सूत्रेण कनिष्ठा । 'वनोर च' इति डीव्रेफां । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥
 ऽतस्यै ऽसिनीवाल्यै ऽविश्वत्स्यै विशां पालयिष्य ॥ 'विभाषा सपूर्वस्य' इति पठ्युर्नकारान्तादेशः ।
 अयस्मयादित्वेन भत्वात् विशो जश्वाभावः । 'परादिभ्यश्चन्दमि बहुलम्' इत्युत्तरपदागुदात्तत्वम् । हे
 ऋत्विग्यजमानाः ऽहविः ऽजुहोतन जुहुत ॥ 'तसनसनथनाश्च' इति तनबदेशः ॥

या गुङ्गुर्या सिनीवाली या राका या सरस्वती ।

इन्द्राणीमहे ऊतये वरुणानीं स्वस्तये ॥ ८ ॥

या । गुङ्गुर्या । या । सिनीवाली । या । राका । या । सरस्वती ।

इन्द्राणीम् । अहे । ऊतये । वरुणानीम् । स्वस्तये ॥ ८ ॥

अत्र^२ गुङ्गुशब्देन राकासिनीवाल्योः साहचर्यात् कुहूरुच्यते^३ । ऽया ऽगुङ्गुः कुहूः^३ ताम् ऽअहे
 आह्वयामि^४ । एवमुत्तरत्रापि^५ योज्यम् । ऽइन्द्राणीम् इन्द्रस्य पत्नीम् ऽऊतये रक्षणार्थमहे आह्वयामि ।

१. क-स-थ-म-स्वयंसंचारिणी । २. ख-ण१-थ- 'अत्र... कुहूरुच्यते' इत्येतन्नास्ति । ३. क-अ-
 झ१-ण-त-न-म-व- 'कुहूः' नास्ति । ४. ख-आह्वयामि । या सिनीवाली या राका या सरस्वती साः (ताः)
 एताः अहे; थ-आह्वयामि । सिनीवाली या राका या सरस्वती ताः एताः अहे । ५. ख-थ- 'एवमुत्तरत्रापि
 योज्यम्' नास्ति ।

तथा वरुणानीं वरुणस्य पत्नीं वस्वस्तये अविमाशाय आह्वयामि ॥ ' इन्द्रवरुण० ' इत्यादिना
डीप् आसुगागमश्च ॥ १५ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र ' आ ते पितः ' इति पञ्चदशचं प्रथमं सूक्तं गृत्समदस्यापं
त्रैष्टुभं रौद्रम् । अनुक्रान्ते च—' आ ते पञ्चोना रौद्रम् ' इति । शूलगवादिरुद्रयज्ञेषु अनेन सूक्तेन
प्रतीची दिगुपस्थेया । सूत्रितं च—' कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति सर्वरुद्र-
यज्ञेषु दिशामुपस्थानम् ' (आश्व. गृ. ४. ८. २३) इति । रुद्रदेवत्ये पशौ ' आ ते पितः ' इति
हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—' आ ते पितर्मरुतां सुन्नमेतु प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीच इति तिस्रः ' (आश्व. श्री. ३. ८) इति । अत्र शौनकः—' चतुर्दशीमुपोष्यैकां कृष्णस्य जुहुयाच्चरम् ' । आतेसूक्तेन
रौद्रेण प्रत्यृचं वाग्यतः शुचिः ॥ पूर्वमाज्याहुतीर्हुत्वाथोपस्थाय^२ च^३ शंकरम् । हविःशेषेण वर्तेत एका-
न्तरमतन्निद्रतः^४ । पूर्णमासे जयेन्मृत्युं रोगैश्च परिमुच्यते ' (ऋग्वि. १. १६८-१७०) इति ॥

आ ते पितर्मरुतां सुन्नमेतु मा नः सूर्यस्य संदृशो युयोथाः ।

अभि नो वीरो अर्वेति क्षमेत प्र जायेमहि रुद्र प्रजाभिः ॥ १ ॥

आ । ते । पि॒तः । म॒रु॒ताम् । सु॒न्नम् । ए॒तु । मा । नः । सू॒र्य॒स्य । स॒म् । सं॒दृ॒शः । यु॒यो॒थाः ।

अ॒भि । नः । वी॒रः । अ॒र्वेति । क्ष॒मेत । प्र । जा॒येम॒हि । रु॒द्र । प्र॒जाभिः ॥ १ ॥

हे वरुतां वपितः मरुत्संज्ञानां देवानामुत्पादक रुद्र ॥ ' परमपि छन्दसि ' इति पष्ठ्यन्तरस्य
पूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावात् सर्वानुदात्तत्वम् ॥ वतै त्वदीयमस्मभ्यं दातव्यं वसुन्नं सुखम् वा वपु
आगच्छतु । रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वम् ' इदं पित्रे मरुताम् ' (क्र. सं. १. ११४. ६)
इत्यत्राल्यायिकामुखेनावदिष्टम् । तथा त्वं वनः अस्मान् वसूर्यस्य संदृशः संदर्शनात् वमा वयुयोथाः
मा पृथक्कर्षीः ॥ ' यु मिश्रणामिश्रणयोः ' । लङि छान्दसः शपः श्लुः । ' छन्दस्युभयथा ' इत्यार्धधातु-
कत्वेन ङित्वाभावात् गुणः ॥ वर्वेति शत्रौ । ' भ्रातृव्यो वा अर्वा ' (तै. सं. ६. ३. ८. ४) इति श्रुतेः ।
वनः अस्माकं वीरः वीर्यवान् पुत्रादिः^१ । अभि वक्षमेत अभिभवतु । यद्वा वीरस्त्वं नोऽस्मानभिक्षमेथाः
अस्मान् कृतापराधानभिक्षमस्व । हे रुद्र वप्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः वप्र जायेमहि प्रभृताः स्याम ॥

त्वादत्तेभी रुद्र शतमेभिः शतं हिमा अशीय भेषजेभिः ।

व्यसद्द्वेपो वितरं व्यंहो व्यमीवाश्चातयस्वा विषूचीः ॥ २ ॥

त्वाऽदत्तेभिः । रु॒द्र । श॒म् । श॒त॒मेभिः । श॒तम् । हि॒माः । अ॒शीय । भेष॒जेभिः ।

वि । अ॒स्मत् । द्वे॒षः । वि॒ऽत॒रम् । वि । अ॒ंहः । वि । अ॒मी॒वाः । चा॒त॒य॒स्व । वि॒षू॒चीः ॥ २ ॥

१. क-स-स१-ण-न-चतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्णस्य जुहुयात्तम्; त-चतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्ण जुहुयाच्च
तम्; थ-चतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्ण जुहुयाच्चरम्; म-कृष्णचतुर्दश्यामुपोष्यैकां कृष्णस्य जुहुयादष्टतम्; व-
चतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्णस्य जुहुयात्ततम् । २. म-हुत्वा अथोपस्थाय । ३. क-त-थ-म-नैकान्तरं; स-
मैकान्तरं; स१-नैकान्तरं । ४. स-पूर्णमासे; स१-पूर्णमासे; ण-न-पूर्णमास । ५. ण-त-थ-पुत्रो हि ।

हे रुद्र वत्वादत्तेभिः त्वया दत्तैः शतमेभिः अतिशयेन सुखकरैः भेषजेभिः भेषजैरौषधैः शतं विहमाः शतं हेमन्तान् शतसंवत्सरान्^१ अशीय व्याप्नुयाम् ॥ अश्वोत्तेलिङ्गि छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ अपि च अस्मत् अस्मत्तः द्वेषः द्वेषून् वि^२ चातयस्व विनाशय । तथा अंहः पापं वितरम् अत्यन्तं विचातयस्व । अमीवाः रोगान् विपूचीः विपु* नाना अञ्चतीः कृस्नशरीरव्यापकान् रोगान् विचातयस्व अस्मत्तः पृथक्स्य विनाशय^३ ॥

श्रेष्ठो जातस्य रुद्र श्रियासि तवस्तमस्तवसां वज्रबाहो ।

पषिं णः पारमंहसः स्वस्ति विश्वा अभीती रपसो युयोधि ॥ ३ ॥

श्रेष्ठः । जातस्य । रुद्र । श्रिया । अमि । तवःस्तमः । तवसाम् । वज्रबाहो इति वज्रबाहो ।

पषिं । नः । पारम् । अंहसः । स्वस्ति । विश्वाः । अभिऽईतीः । रपसः । युयोधि ॥ ३ ॥

हे रुद्र जातस्य उत्पन्नस्य सर्वस्य जगतो मध्ये श्रिया ऐश्वर्येण श्रेष्ठः प्रशस्यतमः असि भवसि । तथा हे वज्रबाहो आयुधहस्त रुद्र तवसां प्रवृद्धानां मध्ये तवस्तमः अतिशयेन प्रवृद्धोऽसि । स त्वं नः अस्मान् अंहसः पापस्य पारं तीरं स्वस्ति क्षेमेण पपि पारय । तथा रपसः पापस्य विश्वाः सर्वाः अभीतीः अभिगमनानि युयोधि पृथक्कुरु ॥ यौतेछान्दसः शपः श्लुः । 'वा छन्दसि' इति अपित्वस्य विकल्पनान् डित्वाभावे 'अडितश्च' इति हेधिः ॥

मा त्वा रुद्र चुक्रुधामा नमोभिर्मा दुष्टुती वृषभ मा सहूती ।

उन्नो वीराँ अर्पय भेषजेभिर्भिषक्तमं त्वा भिषजाँ शृणोमि ॥ ४ ॥

मा । त्वा । रुद्र । चुक्रुधाम् । नमःऽभिः । मा । दुःस्तुती । वृषभ । मा । सहूती ।

उत् । नः । वीरान् । अर्पय । भेषजेभिः । भिषक्स्तमम् । त्वा । भिषजाम् । शृणोमि ॥ ४ ॥

हे रुद्र त्वा त्वां नमोभिः अयथाक्रियमाणेर्नमस्कारैर्हविर्भिर्वा मा चुक्रुधाम मा क्रोधयाम क्रुद्धं मा कार्प्य ॥ 'क्रुध कोपे' । अस्माण्यन्तान् लुङि चङि^१ रूपम् ॥ हे वृषभ कामानां वर्धितः दुष्टुती दुःस्तुत्या अशोभनया स्तुत्या मा चुक्रुधामेत्येव । तथा सहूती सहूत्या विमर्दशै-
रन्यैर्देवैः सहाह्वानेन मा क्रोधयाम । श्रेष्ठो हि स्वस्माक्यूनेन सहाह्वानेन क्रुद्धो भवति । स त्वं नः अस्माकं वीरान् पुत्रान् भेषजेभिः त्वदीर्यभेषजैरौषधैः उन् अर्पय उत्कृष्टं संयोजय । हे रुद्र त्वा त्वां भिषजां चिकित्साभिज्ञानां मध्ये भिषक्तमम् अतिशयेन भेषज्यस्य कर्तारं शृणोमि । 'प्रथमो देव्यो भिषक्' (तै. सं. ४. ५. १. २; वा. सं. १६. ५) इति च मन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् ॥

१. क-क्ष-शतं संवत्सरान् । २. झ१-'विचातयस्व पृथक्कुरु । अंहः पापं च वितर दूरतरं कुरु । अमीवाः राक्षसान् विपूचीः नानादिगतान् । * ख-ण१-विष्वक् । ३. ण-त-'चङि' नास्ति ।

हवीमभिर्हवते यो हविर्भिरव स्तोमेभि रुद्रं दिषीय ।

ऋदूदरः सुहवो मा नो अस्य वभ्रुः सुशिप्रो रीरधन्मनार्यै ॥ ५ ॥

हवीमऽभिः । हवते । यः । हविःऽभिः । अयं । स्तोमेभिः । रुद्रम् । दिषीय ।

ऋदूदरः । सुहवः । मा । नः । अस्यै । वभ्रुः । सुशिप्रः । रीरधत् । मनार्यै ॥ ५ ॥

यः रुद्रः १हविभिः चरुपुरोडाशादिभिः सहितः १हवीमभिः आह्वानैः स्तुतिलक्षणीः १हवते आहूयते स्तूयते ॥ व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति द्वयतेः संप्रसारणम् ॥ तं १रुद्रं १स्तोमेभिः स्तोत्रैः १अव १दिषीय अवखण्डयामि पृथक्करोमि । अपगतक्रोधं करोमीति यावत् ॥ ‘ दो अवखण्डने ’ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ‘ बहुलं छन्दमि ’ इतीत्वम् ॥ १ऋदूदरः । ‘ ऋदूदरो मृदूदरः ’ (निरु. ६. ४) इति यास्कः । १सुहवः शोभनाह्वानः १वभ्रुः भर्ता सर्वरथ वभ्रुवर्णा वा । १सुशिप्रः । शिप्रे हन् नामिके वा । शोभनशिप्रः । एवंगुणविशिष्टः स रुद्रः १अग्न्यै १मनार्यै । हन्मीति मन्यमाना बुद्धिर्मना । तस्यै १नः अस्मान् १मा १रीरधत् मा वशं नेपीत् ॥ ‘ रथ हिमामराद्भयोः ’ । अस्माण्यन्तान् लुङि चङि रूपम् । ‘ रथ्यतिर्वशगमने ’ इति यास्कः ॥ १६ ॥

उन्मा ममन्द वृषभो मरुत्वान्त्वक्षीयसा वयसा नाधमानम् ।

घृणीव च्छायामरपा अशीया विवासेयं रुद्रस्य सुम्रम् ॥ ६ ॥

उत् । मा । ममन्द । वृषभः । मरुत्वान् । त्वक्षीयसा । वयसा । नाधमानम् ।

घृणिऽइव । छायाम् । अरपाः । अशीय । आ । विवासेयम् । रुद्रस्य । सुम्रम् ॥ ६ ॥

१वृषभः कामानां वपिना १मरुत्वान् मरुद्भिः पुत्रैर्युक्तो रुद्रः १नाधमानं याचमानं १मा मां १त्वक्षीयसा दीप्तेन १वयसा अग्नेन १उन् १ममन्द उत्कर्षेण तर्पयतु । अपि चाहं १घृणीव १छायां यथा सूर्यकिरणमंततः छायां प्रविशति एवं १रुद्रस्य १सुम्रं सुखम् १अरपाः अपापः सन् १अशीय ध्याप्नुयाम् । तदर्थं तं रुद्रम् १आ १विवासेयं परिचरेयम् । विवासेतिः परिचरणकर्मा ॥

कः स्य ते रुद्र मृळयाकुर्हस्तो यो अस्ति भेषजो जलापः ।

अपभर्ता रपसो दैव्यस्याभी नु मा वृषभ चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

कः । स्यः । ते । रुद्र । मृळयाकुः । हस्तः । यः । अस्ति । भेषजः । जलापः ।

अपऽभर्ता । रपसः । दैव्यस्य । अभि । नु । मा । वृषभ । चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

हे १रुद्र १ते तव १मृळयाकुः सुखयिता १स्यः सः १हस्तः १क कुय वर्तते । १यः हस्तः १भेषजः भेषज्यकृत् १जलापः सर्वेषां सुखकरः १अस्ति भवति । स हस्तो विद्यते एव । तेन हस्तेन मां रक्षेति

भावः । अपि च हे वृषभ कामानां वर्पितः वैव्यस्य देवकृतस्य वरपसः पापस्य अपभर्ता अपहर्ता विनाशयिता भूत्वा कृतापराधं मा मां नु क्षिप्रम् अभि चक्षमीथाः अभिक्षमस्व ॥ 'क्षमपू सहने' । लङि छान्दसः शपः श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इतीडागमः ॥

रुद्रदेवस्ये पशौ वपापुरोडाशहविषां क्रमेण 'प्र बभ्रवे' इत्याद्यास्तिस्रो याज्याः । 'प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीच इति तिस्र आ पश्चाताज्ञास्तया पुरस्तात्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

प्र वभ्रवे वृषभाय श्वितीचे महो महीं मुष्टुतिमीरयामि ।

नमस्या कल्मलीकिनं नमोभिर्गुणीमसि त्वेपं रुद्रस्य नाम ॥ ८ ॥

प्र । वभ्रवे । वृषभाय । श्वितीचे । महः । महीम् । सुस्तुतिम् । ईरयामि ।

नमस्य । कल्मलीकिनम् । नमःऽभिः । गुणीमसि । त्वेपम् । रुद्रस्य । नाम ॥ ८ ॥

वभ्रवे विश्वस्य भर्त्रे बभ्रुवर्णाय वा वृषभाय कामानां वर्पित्रे तद्वत्प्रसन्नकारिणे वा श्वितीचे श्वेत्यमञ्चते ॥ 'धिता वर्णे' । औणादिक इन्द्रत्ययः । श्वितिमञ्चतीत्यञ्चतेः 'क्त्विक्' इत्यादिना किन् । चतुर्थ्येक्यचने 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्ते-रुदात्तत्वम् ॥ एवंगुणविशिष्टाय रुद्राय महो महीं महतोऽपि महतीं मुष्टुतिं शोभनस्तुतिं प्र ईरयामि प्रकर्षणोच्चारयामि । हे स्तोतः कल्मलीकिनम् । उवलतो नामधेयमेतत् (नि. १. १७) । उवलन्तम् । कलयति अपगमयति मलमिति कल्मलीकं तेजः । तद्वन्तं रुद्रं नमोभिः नमस्कारैः हविर्भिर्वा नमस्य पूजय । वयं च रुद्रस्य महादेवस्य त्वेपं दीप्तं नाम गुणीमसि गुणीमः संकीर्तयामः ॥ 'गृ शब्दे' । क्रैयादिकः । इदन्तो ममिः । 'स्वादीनां ह्रस्वः' ॥

स्थिरेभिर्ऽङ्गैः पुरुरूपं उग्रो वभ्रुः शुक्रेभिः पिपिशे हिरण्यैः ।

ईशानादस्य भुवनस्य भूरेर्न वा उ योषद्रुद्रादसुर्यम् ॥ ९ ॥

स्थिरेभिः । अङ्गैः । पुरुरूपः । उग्रः । वभ्रुः । शुक्रेभिः । पिपिशे । हिरण्यैः ।

ईशानात् । अस्य । भुवनस्य । भूरेः । न । वै । ऊँ इति । योषत् । रुद्रात् । असुर्यम् ॥ ९ ॥

स्थिरेभिः स्थिरैः दृढैः अङ्गैः अवयवैर्युक्तः पुरुरूपः अष्टमूर्त्यात्मकैर्बहुभौ रूपरूपेतः उग्रः उद्गर्गस्तेजस्वी वभ्रुः भर्ता बभ्रुवर्णो वा रुद्रः शुक्रेभिः दीप्तैः हिरण्यैः हिरण्यमयैर्हिंतरमणीयैर्वाल्कारैः पिपिशे दीप्यते ॥ 'पिश अवयवे' । कर्मणि लिट् ॥ ईशानात् ईशरात् अस्य भुवनस्य भूत-जातस्य भूरेः भर्तुः रुद्रात् असुर्यम् ॥ 'असु क्षेपणे' । असेरन् । असुरः क्षेसा । 'तत्र साधुः' ॥ असुर्यं बलं न वा उ योषत् नैव पृथक् भवति ॥ यौतेल्लेख्यडागमः । 'मिबबहुलं लेटि' इति सिप् ॥

अर्हन्विभर्षिं सायकानि धन्वाहन्निष्कं यजतं विश्वरूपम् ।

अर्हन्निदं दयसे विश्वमभ्वं न वा ओजीयो रुद्र त्वदस्ति ॥ १० ॥

अर्हन् । विभर्षि । सायकानि । धन्वं । अर्हन् । निष्कम् । यजतम् । विश्वरूपम् ।

अर्हन् । इदम् । दयसे । विश्वम् । अभ्वम् । न । वै । ओजीयः । रुद्र । त्वत् । अस्ति ॥ १० ॥

हे रुद्र त्वम् अर्हन् अर्हो योग्य एव सन् सायकानि शरान् धन्वं धनुश्च विभर्षिं धारयसि । तथा अर्हन् एव यजतं यजनीयं पूजनीयं विश्वरूपं बहुविधरूपयुक्तं निष्कं हारं विभर्षि । तथा अर्हन् एव इदं विश्वं सर्वम् अभ्वम् । महन्नामेतत् । अतिविश्रुतं जगत् दयसे रक्षसि । 'देह रक्षणे' । हे रुद्र त्वत् त्वत्तोऽन्यत् किञ्चित् ओजीयः ओजस्वितरं बलवत्तरं न वै अस्ति न खलु विद्यते । अतस्त्वमेव उक्तव्यापारेषु योज्य इत्यर्थः ॥ ओजःशब्दात् मत्वर्थीयो विनिः । ततः आतिशायनिकः इष्टम् । 'विन्मतोल्लेक्' । 'टेः' इति टिलोपः ॥ १७ ॥

प्रयाणे मृगस्य अमनोजवचः श्रुत्वा 'स्तुहि श्रुतम्' इत्येतां जपेत् । सूत्रितं च—'स्तुहि श्रुतं गतेसदं युवानमिति मृगस्य' (आश्व. गृ. ३. १०. १०) इति ॥

स्तुहि श्रुतं गतेसदं युवानं मृगं न भीममुपहन्तुमुग्रम् ।

मृळा जरित्रे रुद्र स्तवानोऽन्यं ते अस्मन्नि वपन्तु सेनाः ॥ ११ ॥

स्तुहि । श्रुतम् । गतेऽसदम् । युवानम् । मृगम् । न । भीमम् । उपहन्तुम् । उग्रम् ।

मृळा । जरित्रे । रुद्र । स्तवानः । अन्यम् । ते । अस्मत् । नि । वपन्तु । सेनाः ॥ ११ ॥

हे स्तोतः श्रुतं विश्रुतं प्रख्यातं रुद्रं स्तुहि । कीदृशम् गतेसदं गर्तो रथः । तत्र सीदन्तं युवानं नित्यतरुणं मृगं न भीमं मृगं सिंहमिव भयंकरम् । उपहन्तुम् उपहन्तारं शत्रूणाम् उग्रम् उदृणं हे रुद्र त्वं स्तवानः अस्माभिः स्तुयमानः सन् जरित्रे स्तोत्रे मह्यं मृळा सुख्य । ते त्वदीयाः सेनाः अस्मत् अन्यम् अस्मद्गतिरिक्तं पुरुषं नि वपन्तु निघ्नन्तु ॥

कुमारश्चित्पितरं वन्दमानं प्रति नानाम रुद्रोपयन्तम् ।

भूरैर्दातारं सत्पतिं गृणीषे स्तुतस्त्वं भेषजा रास्यस्मे ॥ १२ ॥

कुमारः । चित् । पितरम् । वन्दमानम् । प्रति । ननाम् । रुद्र । उपयन्तम् ।

भूरैः । दातारम् । सत्पतिम् । गृणीषे । स्तुतः । त्वम् । भेषजा । रासि । अस्मे इति ॥ १२ ॥

वन्दमानम् आयुष्मान्भव सौम्य इति स्तुवन्तं वपितरं वकुमारश्चित् यथा कुमारः ॥ चिद्विष्ये-
तदुपमार्थं ॥ हे वरुद्र उपयन्तम् अस्मत्समीपे गच्छन्तं त्वां प्रति नमाम प्रतिनतोऽस्मि । अपि च
भूरेः बहुनो धनस्य दातारं सत्पतिं सतां पालयितारम् ॥ 'पत्यावैश्वर्यं' इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ हे रुद्र एवंभूतं त्वां गृणीये स्तौमि ॥ मयः 'तिष्ठं तिष्ठो भवन्ति' इति सेआदेशः ॥
स्तुतः च त्वम् अस्मे अस्मभ्यं भेषजा भेषजानि रासि देहि ॥

या वो भेषजा मरुतः शुचीनि या शंतमा वृषणो या मयोभु ।

यानि मनुरवृणीता पिता नस्ता शं च योश्च रुद्रस्य वश्मि ॥ १३ ॥

या । वः । भेषजा । मरुतः । शुचीनि । या । शमस्तमा । वृषणः । या । मयः । उभु ।

यानि । मनुः । अवृणीत । पिता । नः । ता । शम् । च । योः । च । रुद्रस्य । वश्मि ॥ १३ ॥

हे मरुतः रुद्रपुत्राः वः युष्माकं या यानि भेषजा भेषजान्यस्मदारोग्यहेतुभूतान्यौषधानि
शुचीनि शुद्धानि निर्मलानि सन्ति । हे वृषणः कामानां वर्पितारो मरुतः या यानि च युष्मदीयानि
भेषजानि शंतमा अतिशयेन सुखकराणि । या यानि च भेषजानि मयोभु मयोभूनि मयसः सुखस्य
भावयितृणि नः अस्मत्पिता मनुः यानि भेषजानि युष्मदीयानि अवृणीत वृत्तवान् ता तानि
भेषजानि रुद्रस्य महादेवस्य संबन्धि शं च योश्च यच्छमनीयानां रोगाणामुपशमनं यावनीयानां
भयानां यद्यावनमस्मत्तः पृथक्करणं तदुभयं च वश्मि कामये ॥ 'वश कान्तौ' । आदादिकः ॥

परि णो हेती रुद्रस्य वृज्याः परि त्वेषस्य दुर्मतिर्मही गात् ।

अव स्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्व मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृळ ॥ १४ ॥

परि । नः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः । परि । त्वेषस्य । दुः । उमतिः । मही । गात् ।

अव । स्थिरा । मघवत्तुभ्यः । तनुष्व । मीढ्वः । तोकाय । तनयाय । मृळ ॥ १४ ॥

रुद्रस्य महादेवस्य हेतिः आयुधं नः अस्मान् परि वृज्याः परिवर्जयतु । तथा त्वेषस्य
दीप्तस्य रुद्रस्य मही महती दुर्मतिः दुःखकारिणी बुद्धिश्च परि गात् अस्मान् वर्जयित्वा
अन्यत्र गच्छतु ॥ 'अपपरी वर्जने' (पा. सू. १. ४. ८८) ॥ हे मीढ्वः सेचनसमर्थ रुद्र स्थिरा
स्थिराणि त्वदीयानि धनूषि मघवद्भ्यः हविलक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः अव तनुष्व
अवततज्यानि कुरु । तथा तोकाय अस्मत्पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च मृळ सुखं कुरु ॥

एवा व॒भ्रो वृषभ॑ चे॒कितान॑ यथा॒ दे॒व न ह॑णी॒षे न हं॑सि ।

ह॒वन॒श्रु॒न्नो रु॒द्रेह॑ वो॒धि बृ॒हद्व॑दे॒म वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ १५ ॥

ए॒व । व॒भ्रो इति॑ । वृष॒भ । चे॒कितान॑ । यथा॑ । दे॒व । न । ह॑णी॒षे । न । हं॑सि ।

ह॒वन॒ऽश्रुत् । नः॑ । रु॒द्र । इ॒ह । वो॒धि । बृ॒हत् । व॒दे॒म । वि॒दथे॑ । सु॒वीराः॑ ॥ १५ ॥

हे व॒भ्रो जगतो॑ भर्त॒र्यश्रु॒वर्णं॑ वा वृष॒भ कामानां॑ वर्णितः व॒चेकितान॑ सर्वं जानन् हे व॒देव॑ योतमान रु॒द्र यथा॑ येन प्रकारेण वन ह॒णीषे॑ न क्रु॒ध्यसि॑ न च हं॑सि ॥ ‘हणीङ् लजायाम्’ । अयं क्रु॒ध्यतिकर्मा॑ च ॥ एवं व॒हवनश्रुत्॑ अस्मदीयमाह्वानं शृण्वन् नः अस्मान् हे रु॒द्र इह॑ अस्मिन् देशे व॒बोधि॑ बु॒ध्यस्व । वि॒दथे॑ यज्ञे गृहे वा सु॒वीराः॑ शोभनपुत्राः सन्तः वृ॒हत् प्रौढं॑ त्वदीयं स्तोत्रं व॒देम॑ उच्चारयाम ॥ ॥ १८ ॥

‘धारावराः’ इति पञ्चदशचं द्वितीयं सूक्तं गार्ग्यमदं^१ मारुतम्^२ । अन्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः^३ । तथा चानुकान्ते—‘धारावरा मारुतं त्रिष्टुप्वन्तम्’ इति । गृष्ट्याभिष्टुपपडहयोस्तृतीयेऽहन्याग्निमारुत-शस्त्रस्य इदं मारुतनिविज्ञानम् । सूत्रितं च—‘वैश्वानराय धिपणां धारावरा मरुतस्त्वमग्रे प्रथमो अङ्गिरा इत्याग्निमारुतम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

धा॒रा॒व॒रा म॒रुतो॑ धृ॒ष्ण्वो॑जसो मृ॒गा न भी॑मास्तवि॒षीभि॑र॒र्चिनः॑ ।

अ॒ग्नयो॑ न शु॒शुचा॑ना ऋ॒जीपि॑णो भृ॒मिं ध॑म॒न्तो अप॑ गा अ॒वृ॒ण्वत॑ ॥ १ ॥

धा॒रा॒व॒राः । म॒रुतः॑ । धृ॒ष्णुऽओ॑जसः । मृ॒गाः । न । भी॑माः । तवि॒षीभिः॑ । अ॒र्चिनः॑ ।

अ॒ग्नयः॑ । न । शु॒शुचा॑नाः । ऋ॒जीपि॑णः । भृ॒मिम् । ध॑म॒न्तः । अप॑ गाः । अ॒वृ॒ण्वत॑ ॥ १ ॥

व॒धारावराः॑ उदकभारया अन्तरिक्षमावृण्वन्तः । यद्वा धाराणां घृतानां स्थिराणां वृक्षादीनां निवारयितारः चालयितारः । यद्वा सर्वस्य जगतो धारयितारः । वृ॒ष्ण्वो॑जसः परेषां धर्पकेण बलेन युक्ताः । अत एव मृ॒गा न भी॑माः सिंहा इव भयंकराः । तवि॒षीभिः॑ आत्मीयैर्वैलैर्बृष्टिप्रदानादिना व॒र्चिनः॑ सर्वं जगत् पूजयन्तः । अ॒ग्नयो॑ न शु॒शुचा॑नाः दीप्ता वह्नय इव दीप्यमानाः ॥ ‘शुचदीप्तौ’ लिटः कानच् । ऋ॒जीपि॑णः । ऋजीपमुदकं तद्वन्तः । यद्वा ऋजीपोऽपगतसारः सोमः । तेन युक्ताः । तृतीय-सवने ह्याग्निमारुते मरुतः स्तूयन्ते । तत्र च सवनद्वयेऽभिपुतं गतसारं सोममभिपुण्वन्ति । अतस्तेषां तद्युक्तत्वम् । एवंभूताः व॒मरुतः॑ व॒भृमिं॑ भ्राम्यन्तं मेघं व॒धमन्तः॑ वर्षणार्थमितस्ततः प्रेरयन्तः व॒गाः^३ तदन्तर्गताः^३ व॒र्ष्या अपः॑ व॒प अप॑ व॒वृण्वत॑ अपावृताः कुर्वन्ति । यथा सर्वैर्हृदयन्ते तथा प्रवर्पन्तीत्यर्थः । यद्वा भृ॒म्याख्याः^४ वीणाविशेषः । तं धमन्तो वादयन्तो गा वलनाम्नासुरेणापिहिता अपावृण्वत अपगतमवरणा अकुर्वन् ॥

१. ख-च-ण१-गृह्यमदस्यार्थम् । २. ख-च-ण१-जगत्यः । मरुतो देवता । ३. म-गच्छन्तीति गाः ।

४. क-क्ष१-ण-त-थ-न-म-व-भृमिणाख्या ।

द्यावो न स्तुभिश्चितयन्त स्वादिनो व्यभि्रिया न द्युतयन्त वृष्टयः ।

रुद्रो यद्वो मरुतो रुक्मवक्षसो वृषाजनि पृश्न्याः शुक्र ऊर्धनि ॥ २ ॥

द्यावः । न । स्तुभिः । चितयन्त । स्वादिनः । वि । अभ्रियाः । न । द्युतयन्त । वृष्टयः ।

रुद्रः । यत् । वः । मरुतः । रुक्मवक्षसः । वृषा । अजनि । पृश्न्याः । शुक्रे । ऊर्धनि ॥ २ ॥

स्तुभिः । नक्षत्रनामैतन् । यदाह यास्कः—‘ ऋक्षाः स्तुभिरिति नक्षत्राणाम् ’ (निरु. ३. २०) इति । नक्षत्रैः द्यावो न यथा द्युलोकाः चितयन्त चेतयन्ति स्वात्मानं ज्ञापयन्ति ॥ ‘ चिती संज्ञाने ’ ॥ प्रकाशन्त इत्यर्थः । तथा स्वादिनः शत्रूणां स्वादका मरुतः स्वकीयैराभरणं ज्ञायन्ते । यद्वा स्वादः कटकम् । तद्युक्ताः सन्तः प्रकाशन्ते । तथा वृष्टयः वर्षका मरुतः अभ्रिया न । अभ्रेषु भवा विद्युत इव वि द्युतयन्त सर्वं जगद्विद्योतयन्ति प्रकाशयन्ति ॥ अभ्रशब्दाद्भवार्थे ‘ समुद्राभ्राद्भः ’ इति घप्रत्ययः ॥ शेषः प्रत्यक्षकृतः । रुक्मवक्षसः । रुक्मं रोचमानाभरणं वक्षसि उरसि येषां तादृशं हे मरुतः यन् यदा वः युष्मान् वृषा सेचनसमर्थः रुद्रः महादेवः पृश्न्याः । पृश्निः माध्यमिका वाक् । तस्याः संवन्धिनि पृश्ने निर्मले ऊर्धनि उद्धते प्रदेशे अजनि अजनयत् । तदानीमिति पूर्वत्र संवन्धः । यद्वा पृश्निर्नानावर्ण्यं भूमिः पुरा गोरूपधरासीत् । तस्यां महेशो वृषो भूत्वा मरुत उत्पादयामासेत्याचक्षते । तदत्रोच्यते । हे मरुतो यद्यस्माद्वो युष्मान् वृषा वृषरूपो रुद्रः पृश्न्या गोः शुक्रे निर्मले ऊर्धनि ऊर्धसि पयस उत्पत्तिस्थाने अजनि अजीजनत् तस्माद्ययमेवं महानुभावा जाता इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं—‘ पृश्निर्यं वै पयसो मरुतो जाताः ’ (तै. सं. २. २. ११. ४) इति ॥

उक्षन्ते अश्वान् अत्याँइवाजिषु नदस्य कर्णैस्तुरयन्त आशुभिः ।

हिरण्यशिप्रा मरुतो दर्विध्वतः पृक्षं याथ पृषतीभिः समन्यवः ॥ ३ ॥

उक्षन्ते । अश्वान् । अत्याँइव । आजिषु । नदस्य । कर्णैः । तुरयन्ते । आशुभिः ।

हिरण्यशिप्राः । मरुतः । दर्विध्वतः । पृक्षम् । याथ । पृषतीभिः । समन्यवः ॥ ३ ॥

मरुतः अश्वान् व्याप्तान् लोकान् उक्षन्ते सिञ्चन्ति ॥ ‘ अशू व्याप्तौ ’ । आणादिकः कन्-प्रत्ययः ॥ आजिषु संग्रामेषु अत्यानिव सततगामिनस्तुरगान् यथा स्वेदापनोदाय उदकैः सिञ्चन्ति तद्वत् । अपि च ते मरुतः आशुभिः शीघ्रगमनैरश्वैः नदस्य शब्दवतो मेघस्य कर्णैः कृतैर्मध्यप्रदेशैः ५ तुरयन्ते वर्षणार्थं वृष्टयुत्पादनाय त्वरितं गच्छन्ति ॥ ‘ तुर त्वरणे ’ ॥ शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे हिरण्यशिप्राः । शिप्रं शिरस्त्राणम् । सुवर्णमयशिरस्त्राणाः समन्यवः समानमनस्काः ६ समानक्रोधा वा हे मरुतः दर्विध्वतः महीरुहादिकं कम्पयन्तो यूयम् ॥ ‘ धूम् कम्पने ’ इत्यस्मात्

१. म-माध्यमिकी । २. क-क्ष-ण-न-उद्धते । ३. क-क्ष-म-सर्वत्र । ४. च-ज-ज्ञ-ज्ञ-ण-थ-न-म-खेदापनोदाय । ५. ख-ग-कृतैर्मध्यं; च-कृतैर्मध्यं; क्ष-ण-न-कृतैर्मध्यं; थ-कृतैर्मध्यं; त-व-कृतैर्मध्यं । ६. क-ख-ग-च-ज-ज्ञ-ण-त-फ-समानवयस्काः ।

दाधत्वादी पृथद्रूपं निपात्यते ॥ १ पृथ्वीभिः युष्मद्वये योजिताभिः श्वेतविन्द्रक्रिताभिः मृगीभिर्वडवा-
भिर्वा १ पृथक्म् । अन्ननामैतत् । हविलक्षणाच्चवन्तं यजमानम् ॥ अर्शआदिस्वादश्च ॥ १ याथ गच्छथ ॥

पृक्षे ता विश्वा भुवना ववक्षिरे मित्राय वा सदमा जीरदानवः ।

पृषदश्वासो अनवभ्रराधस ऋजिप्यासो न वयुनेषु धूर्षदः ॥ ४ ॥

पृक्षे । ता । विश्वा । भुवना । ववक्षिरे । मित्राय । वा । सदम् । आ । जीरदानवः ।

पृषत्सअश्वासः । अनवभ्रराधसः । ऋजिप्यासः । न । वयुनेषु । धूःसदः ॥ ४ ॥

१ पृक्षे पृक्षवते १ हविलक्षणाच्चयुक्ताय यजमानाय १ ता तानि १ विश्वा सर्वाणि भुवनानि १
उदकानि १ मित्राय । वाशब्द उपमार्थः । मित्रायेव १ सदं सदा १ आ १ ववक्षिरे मरुत आवहन्ति ।
यद्वा वाशब्दोऽवधारणे । मित्रभूताय यजमानायैव पृक्षेऽन्ने निमित्तभूतं सति वृष्ट्युदकान्यावहन्ति ।
कीदृशा मरुतः । १ जीरदानवः क्षिप्रदानाः । १ पृषदश्वासः पृषद्भिः श्वेतविन्दुभिर्युक्ता अश्वा येषां ते
तथोक्ताः । १ अनवभ्रराधसः ॥ ' भृशु भ्रंशु अधःपतने ' । अवभ्रंशनमवभ्रः । ' ङोऽन्यत्रापि दृश्यते '
(पा. म. ३. २. ४८. ४) इति उपलब्धः । नास्त्यवभ्रो यस्येति बहुव्रीहौ ' नन्मुभ्याम् ' इत्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । अनवभ्रं भ्रंशनरहितं राधो धनं येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥
१ ऋजिप्यासो १ न । ऋजु अकुटिलं प्राप्नुवन्तः १ गच्छन्तोऽश्वा इव १ वयुनेषु गन्तुषु मध्ये १ धूर्षदः पुरि मेघस्य
घहने सीदन्तो निपण्णा इत्यर्थः ॥

इन्धन्वभिर्धेनुभी रप्शदूधभिरध्वस्मभिः पथिभिर्भ्राजदृष्टयः ।

आ हंसासो न स्वसराणि गन्तन् मधोर्मदाय मरुतः समन्यवः ॥ ५ ॥

इन्धन्वऽभिः । धेनुऽभिः । रप्शदूधऽभिः । अध्वस्मऽभिः । पथिऽभिः । भ्राजत्सऽक्रष्टयः ।

आ । हंसासः । न । स्वसराणि । गन्तन् । मधोः । मदाय । मरुतः । सऽमन्यवः ॥ ५ ॥

१ समन्यवः समानमनस्काः १ समानक्रोधाः समानतेजसो वा हे १ मरुतः १ भ्राजदृष्टयः दीप्य-
मानायुधा यूयम् १ इन्धन्वभिः समिन्धनवद्भिः ॥ इन्धनशब्दात् ' छन्दसीवनिपौ ' इति मत्स्वर्थीयो
वनिप् । छान्दसो वर्णलोपः ॥ १ धेनुभिः प्रीणयितृभिश्च १ रप्शदूधभिः । विरप्शतीति महन्नाम ।
महोदधस्कैः । ऊर्ध्वासि जलस्रोतोमार्गाः । यद्वा ' रप लप व्यक्तायां वाचि ' । शब्दायमानोच्छ्रितप्रदेशैः
१ अध्वस्मभिः ध्वंसनरहितैः १ पथिभिः । पतन्ति गच्छन्तीति पन्थानो मेघाः । एवंभूतैर्मैघैः सह मार्गैरेव
वा १ आ १ गन्तन् आगच्छत । किमर्थम् । १ मधोर्मदाय सोमस्य मदार्थम् । तत्र दृष्टान्तः । १ हंसासो
१ न यथा हंसाः १ स्वसराणि स्वकीयानि निवासस्थानानि प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ ॥ १९ ॥

१. क-श-ण-त-थ-न-म-पृक्षवति; झ१-व-पृक्षवती । २. च-फ-भुवना भुवनानि । ३. म-पृच्छावन्तः ।
४. म-समानवयस्काः ।

आ नो ब्रह्माणि मरुतः समन्यवो नरां न शंसः सर्वानानि गन्तन ।

अश्वामिव पिप्यत धेनुमूर्धनि कर्ता धियं जरित्रे वाजपेशसम् ॥ ६ ॥

आ । नः । ब्रह्माणि । मरुतः । सुसमन्यवः । नराम् । न । शंसः । सर्वानानि । गन्तन ।

अश्वाम् इव । पिप्यत । धेनुम् । ऊर्धनि । कर्त । धियम् । जरित्रे । वाजपेशसम् ॥ ६ ॥

वसमन्यवः समानमनसः समानक्रोधा वा हे मरुतः नः अस्माकं ब्रह्माणि । अन्नानामेतत् । अन्नानि वसवनानि अभिपुतसोमलक्षणानि हवींषि आ गन्तन आगच्छत ॥ गमेलोऽति छान्दसः शपो लुक् । 'तसनसनथनाश्च' इति तस्य तनबादेशः । अत एव डित्त्वाभावादनुनासिकलोपाभावः ॥ तत्र दृष्टान्तः । नरां न शंसः । नरामस्माकं शंसः शंसनीयं स्तोत्रं यथा आगच्छथ तद्वत् ॥ नरशब्दात् षष्ठीबहुवचनस्य 'अनित्यमागमशासनम्' इति नुडभावः । शंसः कर्मणि घञन्त आशु-दात्तः । 'सुपां सुलुक्' इति अमः सुआदेशः ॥ आगत्य च धेनुम् उदकदानेन प्रीणयितारम् अश्वामिव ऊर्धनि पिप्यत । यथाश्वाः पीनावयवा भवन्ति तद्वन्मेघं वर्षणसमर्थमाप्यायितं कुरुतेत्यर्थः । अपि च जरित्रे स्तोत्रे वाजपेशसं वाजैरन्नैराश्लिष्टम् ॥ 'पिश अवयवे' ॥ धियं कर्म कर्त कुरुत ॥ करोतेऽछान्दसः शपो लुक् । पूर्ववत् तशब्दस्य तबादेशः ॥

तं नो दात मरुतो वाजिनं रथ आपानं ब्रह्म चितयदिवेदिवे ।

इषं स्तोतृभ्यो वृजनेषु कारवे सनि मेधामरिष्टं दुस्तरं सहः ॥ ७ ॥

तम् । नः । दात । मरुतः । वाजिनम् । रथे । आपानम् । ब्रह्म । चितयत् । दिवेऽदिवे ।

इषम् । स्तोतृभ्यः । वृजनेषु । कारवे । सनिम् । मेधाम् । अरिष्टम् । दुस्तरम् । सहः ॥ ७ ॥

हे मरुतः तं पुत्रं नः अस्मभ्यं दात दत्त प्रयच्छत ॥ छान्दसः शपो लुक् ॥ कीदृशम् । वाजिनम् अन्नवन्तं बलवन्तं वा । रथे रंहणे युष्मदीये आगमने निमित्तभूते सति दिवेदिवे प्रति-दिवसं चितयत् प्रज्ञापयत् युष्मद्गुणप्रख्यापकं ब्रह्म स्तोत्रम् आपानम् आपुवन्तम् । अपि च इषम् अन्नं स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं दात प्रयच्छत । तथा वृजनेषु संग्रामेषु कारवे स्तोत्रे ॥ वचनव्यत्ययः ॥ मेधां युद्धप्रज्ञानं सनि धनदातृत्वं च अरिष्टं शत्रुभिरहिंसितं दुस्तरं शत्रुभिस्तरीतुमशक्यं सहः बलं च प्रयच्छत ॥

यद्युञ्जते मरुतो रुक्मवक्षसोऽश्वात्रथेषु भग आ सुदानवः ।

धेनुर्न शिश्वे स्वसरेषु पिन्वते जनाय रातहविषे महीमिषम् ॥ ८ ॥

यत् । युञ्जते । मरुतः । रुक्मवक्षसः । अश्वान् । रथेषु । भगे । आ । सुदानवः ।

धेनुः । न । शिश्वे । स्वसरेषु । पिन्वते । जनाय । रातऽहविषे । महीम् । इषम् ॥ ८ ॥

^१रुक्मवक्षस्यः रोचमानाभरणोरस्काः ^२सुदानवः शोभनदानाः ^३मरुतः यत् यदा ^४वरथेषु ^५भगे भजनीये स्थाने । धुरित्यर्थः । ^६अश्वान् ^७आ ^८युजते आभिमुख्येन युक्तान् कुर्वन्ति । तदानीमेव ^९रातहविषे दत्तहविष्क्राय यजमानाय ^{१०}महीं महनीम् ^{११}इपम् अन्नं तत्कारणभूतमुदकं वा ^{१२}स्वसरेषु स्वकीयेषु गृहेषु ^{१३}पिबन्ते सिद्धान्ति किरन्ति ॥ ‘पिबि सेचने’ ॥ तत्र दृष्टान्तः । ^{१४}धेनुर्न ^{१५}शिक्षे । यथा धेनुः प्रस्तुतस्तनी सती स्वकीयाय वत्साय क्षीरं प्रयच्छति तद्वत् ॥

यो नो मरुतो वृकताति मर्त्यो रिपुर्दधे वंसवो रक्षता रिषः ।

वर्तयन्तु तपुषा चक्रियाभि तमव रुद्रा अशसो हन्तना वधः ॥ ९ ॥

यः । नः । मरुतः । वृकऽताति । मर्त्यः । रिपुः । दधे । वसवः । रक्षत । रिषः ।

वर्तयत । तपुषा । चक्रिया । अभि । तम् । अब । रुद्राः । अशसः । हन्तन । वधरिति ॥९॥

हे वमरुतः वयः मर्त्यः मनुष्यः वृकताति आदाता वृकः ॥ 'वृक आदाने' ।
'वृकग्रेष्ठाभ्यां तिल्लानिर्ला च च्छन्दमि' (पा. सू. ५. ४. ४१) इति स्वार्थिकस्तातिल्लप्रत्ययः ॥
तादृशः सन् वनः अस्माकं विपुर्द्धे रिपुतयात्मानं धारयति । हे वसवः वासयितारो मरुतः विपः
हिंसकादस्मान् वरक्षत पालयत । अस्माकं शत्रुभूते मर्त्ये वतपुषा तापयित्र्या चक्रिया ऋष्टाग्न्या
शक्त्या अभि वर्तयत अभितो निवर्तयत । हे रुद्राः रुद्रपुत्राः । यद्वा रोरुयमाणा द्रवन्तः ।
वअशयः भक्षकस्य ॥ 'अश भोजने' इत्यस्मादौणादिकोऽसिप्रत्ययः ॥ तादृशस्य राक्षसादेः
वधः हननसाधनमायुधम् अव हन्तन अवयुष्य असत्तः पृथक्कृत्य नाशयत ॥ हन्तेर्लोटि 'तस-
नसनयनाश्च' इति तनप् ॥

।चित्रं तद्वो मरुतो यामं चेकिते पृश्न्या यदूधरण्यापयो दुहुः ।

यद्वा निदे नवमानस्य रुद्रियास्त्रितं जरायं जुस्तामदाभ्याः ॥ १० ॥

चिन्नम् । तत् । वः । मरुतः । याम् । चेकिते । पृश्न्याः । यत् । ऊर्धः । अपि । आपयः । दुहुः ।

यत् । वा । निदे । नवमानस्य । रुद्रियाः । त्रितम् । जराय । जुरताम् । अदाभ्याः ॥१०॥

हे षमरुतः षवः युष्माकं षचित्रं चायनीयं षयाम प्रापणं षचेकिते सर्वैर्ज्ञायते । इदानीं परोक्ष-
वदाह । अपिशब्दः प्रसिद्धौ । षयत् यदा खलु षपृश्न्याः माध्यमिकाया वाचः संबन्धिनम् षऊधः उद्धतं
मेघम् षआपयः प्रापयितारो मरुतः षदुहुः दुहन्ति ॥ दुहेष्टान्दसो लिद् । ‘ छन्दसि घेति वक्तव्यम् ’
इति द्विवचनाभावः ॥ षयद्वा यदा च षनघमानस्य स्तुवतः त्रितस्य षनिदे निन्दकाय शत्रवे हिंसं
कृतवन्त इति शेषः ॥ ‘ निदि कुत्सायाम् ’ । ‘ किप् च ’ इति किप् ॥ तदानीं हे षअदाभ्याः अहिंस्याः
ः रुद्रियाः रुद्रस्य पुत्राः मरुतः षत्रितम् रुषि षजुरतां हिंसतां शत्रूणां षजराय जरणाय विनाशाय अभूत
इति शेषः ॥ ॥ २० ॥

तान्वो महो मरुत एवयान्नो विष्णोरेषस्य प्रभुथे हवामहे ।

हिरण्यवर्णान्ककुहान्यतस्तुचो ब्रह्मण्यन्तः शंस्यं राध ईमहे ॥ ११ ॥

तान् । वः । महः । मरुतः । एवयान्नः । विष्णोः । एषस्य । प्रभुथे । हवामहे ।

हिरण्यवर्णान् । ककुहान् । यतस्तुचः । ब्रह्मण्यन्तः । शंस्यम् । राधः । ईमहे ॥ ११ ॥

हे मरुतः एवयान्नः एवं गन्तव्यं स्तोत्रं यज्ञं वा गन्तुम् महः महतो महानुभावान् तान् वः युष्मान् विष्णोः व्यापकस्य ग्रहचमसादिषु सर्वत्र व्याप्य वर्तमानस्य एषस्य एष्णीयस्य प्रार्थनीयस्य सोमस्य प्रभुथे प्रभरणे अभिषवादिभिः प्रकर्षेण संपादने सति हवामहे आह्वयामहे । आह्वय च हिरण्यवर्णान् हितरमणीयवर्णान् वा ककुहान् श्रेष्ठान् स्तुत्यान् वा एवंभूतांस्तान् यतस्तुचः यागाय उद्यतस्तुचः ब्रह्मण्यन्तः । ब्रह्म स्तोत्रम् । तदिच्छन्तो वयं शंस्यं प्रशंसनीयं राधः धनम् ईमहे याचामहे ॥

ते दशग्वाः प्रथमा यज्ञमूहिरे ते नो हिन्वन्तूपसो व्युष्टिषु ।

उषा न रामीररुणैरपोर्णुते महो ज्योतिषा शुचता गोअर्णसा ॥ १२ ॥

ते । दशग्वाः । प्रथमाः । यज्ञम् । ऊहिरे । ते । नः । हिन्वन्तु । उपसः । व्युष्टिषु ।

उषाः । न । रामीः । अरुणैः । अपः । ऊर्णुते । महः । ज्योतिषा । शुचता । गोऽर्णसा ॥ १२ ॥

ते मरुतः दशग्वाः । ये दशभिर्मर्तैः सिद्धिं गता अङ्गिरसस्तद्रूपा भूत्वा प्रथमाः आदित्येभ्यः प्रथमभाविनः सन्तः यज्ञमूहिरे अवहन् । आदित्यानामङ्गिरसां च स्वर्गगमनं प्रति स्पर्धमानानां मध्ये पूर्वमेवाङ्गिरसो यागाननुष्ठाय स्वर्गं प्राप्ताः । तथा च श्रूयते—‘ आदित्याश्चैवेहासन्नङ्गिरसश्च तेऽग्नेमिनामिमयजन्त ’ (ऐ. ब्रा. १. १६) इति । तादृशाः ते उपसो व्युष्टिषु विवासेषु प्रभातेषु ससु नः अस्मान् हिन्वन्तु प्रेरयन्तु । ‘ हि गतौ वृद्धौ च ’ । रामीः कृष्णवर्णा रात्रीः उषा न यथोषाः अरुणैः आरोचमानैः स्वतेजोभिः अपोर्णुते अपवृणोत्यपसारयति । तथा महः महता शुचता दीप्यमानेन गोअर्णसा गच्छदुदकेन ज्योतिषा सूर्याख्येन तमो निवारयन्ति । सूर्यमण्डलमावृण्वतो वृत्रादीन् हत्वा सर्वं जगत् प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥

ते क्षोणीभिररुणेभिर्नाञ्जिभी रुद्रा क्रतस्य सदर्नेषु वावृधुः ।

निमेघमाना अत्येन पार्जसा सुश्चन्द्रं वर्णं दधिरे सुपेशसम् ॥ १३ ॥

ते । क्षोणीभिः । अरुणेभिः । न । अञ्जिभिः । रुद्राः । क्रतस्य । सदर्नेषु । ववृधुः ।

निमेघमानाः । अत्येन । पार्जसा । सुश्चन्द्रम् । वर्णम् । दधिरे । सुपेशसम् ॥ १३ ॥

रुद्राः रुद्रपुत्राः ^१ते मरुतः ^२क्षोणीभिः शब्दकारिभिः ^३वाणाख्यैः ^४वीणाविशेषैः ^५अरुणेभि-
र्नाभिभिः । नशब्दः समुच्चये । आरोचमानैः अरुणवर्णैः ^६वा रूपाभिव्यञ्जकैरलंकारैश्च समन्विताः सन्तः
^७ऋतस्य उदकस्य ^८सदनेषु निवासभूतेषु मेघेषु ^९वायुषु वर्धन्ते । अपि च ^{१०}अद्येन सततगामिना शीघ्रं
व्याप्नुवता ^{११}पाजसा आत्मीयेन बलेन ^{१२}निमेघमानाः नितरां मेघाद्गुदकं चिन्तयन्तः ^{१३}ते ^{१४}सुश्रन्द्रं
शोभनाह्लादनं ^{१५}सुपेशसम् । पेश इति रूपनाम । शोभनरूपं ^{१६}वर्णं ^{१७}दधिरे कान्तिं धारयन्ति ॥

ताँ इयानो महि वरूथमृतय उप घेदेना नमसा गृणीमसि ।

त्रितो न यान्पञ्च होतृन्भिष्टय आववर्तदवराञ्चक्रियावसे ॥ १४ ॥

तान् । इयानः । महि । वरूथम् । ऊतये । उप । घ । इत् । एना । नमसा । गृणीमसि ।

त्रितः । न । यान् । पञ्च । होतृन् । अभिष्टये । आववर्तत् । अवराञ् । चक्रिया । अवसे ॥ १४ ॥

तान् मरुतः ^१महि महत् ^२वरूथं वरणीयं प्रशस्तं धनं तत् मरुतः ^३ऊतये रक्षणार्थम् ^४इयानः
इयाना याचमाना वयम् ॥ ‘ सुपां सुलुक् ’ इति जसः सुः ॥ ^५एना अनेन ^६नमसा नमस्कारेण स्तोत्रेण
वा ^७उप ^८इत् उपेत्य ^९गृणीमसि स्तुमः ॥ ^{१०}व इति पादपूरणः ^{११}। एना इत्यत्र ‘ सुपां सुलुक् ’ इति
तृतीयाया आज्ञादेशः । नशब्दः समुच्चये ॥ ^{१२}त्रितः ऋषिश्च ^{१३}यान् एतान् मरुतः ^{१४}पञ्च ^{१५}होतृन्
अध्यात्मप्राणापानादिपञ्चवृत्त्यात्मना वर्तमानान् अत एव होमनिष्पादकान् ^{१६}अवरान् ^{१७}मुख्यान् ^{१८}
^{१९}अभिष्टये अभिलषितसिद्धयर्थं ^{२०}चक्रिया नाभिचक्रेण ^{२१}अवसे अवितुं संगन्तुम् ^{२२}आववर्तत् स्वस्मा-
भिर्जिगमिषून् प्राणान् स्वात्माभिमुखमावर्तयत् । यद्वा चक्रिया ऋष्याख्येनायुधेन युक्तान् अवसे
स्तुत्यादिभिः तर्पयितुम् ^{२३}आवर्तयत् । तान् स्तुम इति पूर्वत्र संबन्धः ॥ ववर्तदिति वृतेर्ण्यन्तात् लुङि
चङि रूपम् ॥

यया रभ्रं पारयथात्यंहो यया निदो मुञ्चथ वन्दितारम् ।

अर्वाची सा मरुतो या व ऊतिरो षु वाश्रेव सुमतिर्जिगातु ॥ १५ ॥

यया । रभ्रम् । पारयथ । अति । अंहः । यया । निदः । मुञ्चथ । वन्दितारम् ।

अर्वाची । सा । मरुतः । या । वः । ऊतिः । ओ इति । सु । वाश्राइव । सुमतिः । जिगातु ॥ १५ ॥

हे मरुतः ^१यया ऊरया ^२रभ्रम् आराधकं यजमानम् ^३अंहः पापम् ^४अति ^५पारयथ अति-
क्रमयथ । ^६यया ऊरया ^७वन्दितारं स्तोतारं ^८निदः निन्दितुः शत्रोः सकाशात् ^९मुञ्चथ मोचयथ ।
हे ^{१०}मरुतः ^{११}वः युष्मदीया ^{१२}या ^{१३}ऊतिः ^{१४}सा ^{१५}अर्वाची अस्मदभिमुखा भवतु । तथा ^{१६}सुमतिः
युष्मदीया शोभना मतिः अनुग्रहात्मिका बुद्धिश्च ^{१७}वाश्रेव हम्भारवं कुर्वती धेनुरिव वत्सं ^{१८}सु सुषु
^{१९}ओ ^{२०}जिगातु एव ^{२१}गच्छतु । अस्मान् प्रति सर्वथा आगच्छतिवत्यर्थः ॥ ॥ २१ ॥

१. म- शब्दकारिणीभिः । २. क-च-झ-झ-य-म-व- वीणाख्यैः; ण-व- वारणाख्यैः । ३. क-ख-ग-झ-
ण-ण-य-थ-न-म-व- आरुणवर्णैः । ४. झ-ण-य- चितयन्तः । ५. क-झ-ण-य-न-म-व- पदपूरणः; झ-य-
पूरणः । ६. क-झ-झ-ण-य-न-म-व- ‘ अवराञ् मुख्यान् ’ नास्ति; ख-ग-ण-य- अवराञ्मुख्यान् । ७. ख-
ग-च-त-थ-फ- पर्यायितुम् । ८. च-झ-म- एवम् ।

‘उपेम्’ इति पञ्चदशचं तृतीयं सूक्तं गार्ग्यमदं त्रैष्टुभम् अपानपादेवताकम् । तथा चानुकान्तम्- ‘उपेमपोनप्रीयम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

उपेमसृक्षि वाजयुर्वचस्यां चनो दधीत नाद्यो गिरौ मे ।

अपां नपादाशुहेमा कुवित्स सुपेशसस्करति जोषिषत् द्वि ॥ १ ॥

उपे । ईम् । असृक्षि । वाजऽयुः । वचस्याम् । चनः । दधीत । नाद्यः । गिरः । मे ।

अपाम् । नपात् । आशुहेमा । कुवित् । सः । सुपेशसः । करति । जोषिषत् । द्वि ॥ १ ॥

वाजयुः वाजमज्ञमात्मन इच्छन्नहम् ईम् एनां वचस्यां वचसः स्तोत्रस्येच्छाम् उपे
असृक्षि उपासृजामि उत्पादयामि । अपां नपातं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थः ॥ सृजेच्छान्दसो लुङ् ।
‘लिङ्सिचावात्मनेपदेपु’ इति सिचः क्त्वाङ्गुणाभावः ॥ सः च नाद्यः नदीनां शतदकारिणीनां
मेघस्थानामपां संबन्धी आशुहेमा आशु क्षीघ्रं गन्ता ॥ ‘हि गतौ’ इत्यस्मात् ‘अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति मनिन् ॥ एवंभूतः अपां नपात् अपां पौत्रस्थानीयः । अद्भ्य ओषधिवनस्पतयो
जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्य एपोऽग्निर्जायत इति तत्पौत्रत्वम् । एतत्संज्ञको देवः गिरः । गृणातीति
गीः स्तोता । तस्य मे मम कुवित् । बहुनामैतत् । बहुलं चनः अन्नं दधीत दधानु विदधानु ।
प्रयच्छत्स्वित्यर्थः । अपि चास्मान् सुपेशसः शोभनरूपान् शोभनालंकारान् वा करति करोतु ॥
करोतेत्यर्थस्येन शप् । ‘कःकरकरतिकृधिकृतेष्वनदितेः’ (पा. सू. ८. ३. ५०) इति विसर्जनीयस्य
सत्वम् ॥ हि यस्मात् अयं देवः जोषिषत् स्तोत्राणि सेवते तस्मादस्मानेवमनुगृह्णात्स्वित्यर्थः ॥
‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ । लेख्यडागमः । विकरणः सिप् । इडागमश्च । ‘हि च’ इति
निघातप्रतिषेधः ॥

इमं स्वस्मै हृद आ सुतष्टं मन्त्रं वोचेम कुविदस्य वेदत् ।

अपां नपादसुर्यस्य महा विश्वान्यर्यो भुवना जजान ॥ २ ॥

इमम् । सु । अस्मै । हृदः । आ । सुतष्टम् । मन्त्रम् । वोचेम । कुवित् । अस्य । वेदत् ।

अपाम् । नपात् । असुर्यस्य । महा । विश्वानि । अर्यः । भुवना । जजान ॥ २ ॥

अस्मै अपानपात्संज्ञकाय देवाय हृदः हृदयात् सुतष्टं सुष्टु निर्मितम् इमं मन्त्रं सुष्टु आ
आभिसुर्येन वोचेम ब्रवाम । अस्य अस्माभिरुक्तमिमं मन्त्रं कुवित् वेदत् बहुलं जानातु ॥ वेत्ते-
लैख्यडागमः । ‘निपातैर्यद्यदिहन्त’ इति निघातप्रतिषेधः ॥ किं स्तोत्रमिति चेदुच्यते । अर्यः स्वामी
अपानपात्संज्ञको वैद्युतोऽग्निः असुर्यस्य । असुरः शत्रून् क्षेप्ता । तस्य स्वभूतस्य बलस्य महा महिम्ना
महत्त्वेन विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भुवनानि वृष्ट्युदकानि वृष्ट्युत्पादनेन भूतजातानि वा जजान
जनयामास ॥

अपोनप्त्रीये वसतीवरीसमीपे एकधनासु^१ प्राप्तासु 'समन्या यन्ति' इत्येषानुवक्तव्या । सूत्रितं च — 'समन्या यन्त्युप यन्त्यन्या इति तीर्थदेशे' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति । सारस्वते च शस्त्रे यद्यसु शम्या निपतेत्तदानीम् अपोनप्त्रीयश्चरुः कार्यः । तत्रैव याज्या । सूत्रितं च — 'समन्या यन्त्युप यन्त्यन्या इत्यातः समानं सर्वेषाम्' (आश्व. श्रौ. १२. ६) इति ॥

समन्या यन्त्युप यन्त्यन्याः समानमूर्ध्वं नद्यः पृणन्ति ।

तम् शुचिं शुचयो दीदिवांसमपां नपातं परि तस्थुरापः ॥ ३ ॥

सम् । अन्याः । यन्ति । उप । यन्ति । अन्याः । समानम् । ऊर्ध्वम् । नद्यः । पृणन्ति ।

तम् । ऊँ इति । शुचिम् । शुचयः । दीदिवांसम् ।

अपाम् । नपातम् । परि । तस्थुः । आपः ॥ ३ ॥

१अन्याः^२ वर्षाः^२ आपः १सं १यन्ति भूम्या संगच्छन्ते । १अन्याः च पूर्वं तत्रावस्थिताः १उप १यन्ति उपगच्छन्ति । ताः सर्वा आपः १समानं सह १नद्यः नदीभूताः १ऊर्ध्वं समुद्रमध्ये वर्तमानं वडवानलं १पृणन्ति प्रीणयन्ति^३ ॥ 'पृण प्रीणे' । तौदादिकः ॥ १तसु तमेव १अपां १नपातं १शुचिं निर्मलं १दीदिवांसं दीप्यमानम् ॥ दीदिति श्रान्दसो दीप्तिकर्मा । लिट् कसुः । 'वस्वेकाजाद्रसाम्' इति नियमादिङभावः । 'छन्दसि वेति वक्तव्यम्' इति वचनात् द्विवचनाभावः ॥ एवंभूतं १शुचयः शुद्धाः १आपः १परि १तस्थुः परिवृत्य तिष्ठन्ति । एष हि वैद्युताग्निरूपेण मेघे वर्तमानः अस्मानजीजनदिति बुद्ध्या वडवानलरूपेण वर्तमानं तं पर्युपास्ते इत्यर्थः । यद्वा अन्या एकधनाख्या आपः संयन्ति चात्वालोत्करयोर्मध्ये वसतीवरीभिः संगच्छन्ते । अन्या वसतीवर्याख्या आपश्चोपयन्ति उपगच्छन्ति । ऐकमत्यं प्राप्ता भवन्ति । पूताश्च मिलित्वा यज्ञं साधयन्त्यः तत्साध्यवृष्टिद्वारा^४ नद्यो भूत्वा ऊर्ध्वं पृणन्ति इत्यादि समानम् । एवं हि 'आपो वा अस्पधन्त वयं पूर्वं यज्ञं वक्ष्यामः' (ऐ. ब्रा. २. २०) इत्यादिकं ब्राह्मणविनियोगश्रानुगृह्यते ॥

तमस्मेरा युवतयो युवानं मर्मृज्यमानाः परि यन्त्यापः ।

स शुक्रेभिः शिकभी रेवदस्मे दीदायानिध्मो घृतनिर्णिगप्सु ॥ ४ ॥

तम् । अस्मेराः । युवतयः । युवानम् । मर्मृज्यमानाः । परि । यन्ति । आपः ।

सः । शुक्रेभिः । शिकडभिः । रेवत् । अस्मे इति । दीदाय । अनिध्मः । घृतनिर्णिक् । अप्सु ॥ ४ ॥

१तम् अपां नपातमग्निम् १अस्मेराः अस्मयमाना दर्परहिताः १युवतयो १युवानं युवराजमिव १मर्मृज्यमानाः अत्यर्थमलंकुर्वाणाः १आपः ॥ 'मृजू शौचालंकारयोः' ॥ १परि १यन्ति परितो

१. ण-थ-म-वा धनासु । २. क-क्ष-म-अन्यवरिध्या; ख-ग-वर्षा; ण-थ-न-व-वरिध्या । ३. ख-ग-च-क्ष-१-ण-१-थ-न- 'प्रीणयन्ति' नास्ति । ४. ख-ग-त्वत्साध्य; च-क्ष-१-ण-१-त-थ-स्वसाध्य; ण-स्वत्साध्य ।

गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । ^१घृतनिर्निक् क्षरणशीलोदकनिर्नेजनः । यद्वा निनिगिति रूपनाम । दीप्तरूपः ^२सः अपां नपादग्निः ^३अप्सु मेघान्तर्गतासु समुद्रगतासु वा मध्ये ^४अनिध्मः इन्धनरहित एव सन् ^५अस्मे अस्माकं ^६रेवत् धनयुक्तमन्नं यथा भवति तथा ^७शुक्रेभिः शुभैः ^८निर्मलैः ^९शिकभिः तेजोभिः ^{१०}दीदाय दीप्यते ॥

अस्मै तिस्रो अव्यध्याय नारीर्देवाय देवीर्दिधिषन्त्यन्नम् ।

कृताइवोप हि प्रसर्से अप्सु स पीयूषं धयति पूर्वसूनाम् ॥ ५ ॥

अस्मै । तिस्रः । अव्यध्याय । नारीः । देवाय । देवीः । दिधिषन्ति । अन्नम् ।

कृताःऽइव । उप । हि । प्रसर्से । अप्सु । सः । पीयूषम् । धयति । पूर्वसूनाम् ॥ ५ ॥

^१नारीः नेत्र्यः ^२तिस्रः ^३देवीः देव्यः इळासरस्वतीभारत्याख्याः ^४अव्यध्याय अव्यथनाय ^५अस्मै ^६देवाय अपां नपाते ^७अन्नं सोमाख्यं ^८दिधिषन्ति धारयन्ति ॥ ‘धिप शब्दे’ । जीहोत्यादिकः । व्यत्ययेनान्तादेशः । धातूनामनेकार्थत्वाद्वा धारणार्थः ॥ ^९अप्सु उदकेषु ^{१०}कृताइव ^{११}उप ^{१२}प्रसर्से प्रसरन्ति ॥ ‘सृ गतौ’ । लिटि ‘इरयो रे’ इति रेआदेशः । छान्दसो हलादिशेषाभावः ॥ यस्मादेवं तस्मात् ^{१३}पूर्वसूनां पूर्वं ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नानामपां ^{१४}पीयूषं सारभूतं सोमाख्यममृतं ^{१५}सः अपां नपादग्निः ^{१६}धयति पिबति । ^{१७}हि पूरणः ॥ ॥ २२ ॥

अश्वस्यात्र जनिमास्य च स्वर्द्रुहो रिपः संपृचः पाहि सूरिन् ।

आमामु पूर्षु परो अप्रमृष्यं नारातयो वि नशन्नानृतानि ॥ ६ ॥

अश्वस्य । अत्र । जनिम । अस्य । च । स्वः । द्रुहः । रिपः । सम्ऽपृचः । पाहि । सूरिन् ।

आमासु । पूर्षु । परः । अप्रमृष्यम् । न । नारातयः । वि । नशन् । न । अनृतानि ॥ ६ ॥

^१अत्र अस्मिन्नपांनपात्संज्ञके देवे ^२अश्वस्य ^३जनिम जन्म भवति । अपांनप्राधिष्ठितात् समुद्रात् उच्चैःश्रवसो जातत्वात् । किं बहुना । ^४अस्य ^५च ^६स्वः सुष्टरणीयस्य सर्वस्य जगतो जन्म अस्मिन्नेव भवति । अयं हि मेघमध्ये वर्तमानो वृष्टिद्वारेण सर्वं जगज्जनयति । तादृशोऽपांनपात्त्वं ^७द्रुहः द्रोणुः अपहर्तुः । ^८रिपः हिंसकस्य च ^९संपृचः संपर्कात् ^{१०}सूरिन् स्तोतृनस्मान् ^{११}पाहि रक्ष । ^{१२}आमासु अपरिपक्वासु ^{१३}पूर्षु पूरयितव्यास्वप्सु ^{१४}परः परस्तात् वर्तमानम् ^{१५}अप्रमृष्यम् अप्रष्टयमाणं देवम् ^{१६}नारातयः अदातारः पुरुषाः ^{१७}न वि ^{१८}नशन् न प्राप्नुवन्ति ॥ नशतिर्व्याप्तिकर्मा । लेट्यडागमः ॥ ^{१९}अनृतानि मायाविनो रक्षांसि च ^{२०}न प्राप्नुवन्ति ॥

१. क-च-अ-अ१-ण-म-घृतनिर्निक्; ख-ग-ण१-घृतनिर्मिक । २. क-ख-ग-च-अ-ण-ण१-थ-न-म-व-दीप्तिरूपः । ३. थ-शुक्रैः । ४. क-अ-अ१-ण-थ-न-म-व-‘ हि पूरणः ’ नास्ति ।

स्व आ दमे सुदुघा यस्य धेनुः स्वधां पीपाय सुम्बन्ममति ।

सो अपां नपादूर्जयन्नप्सुः^१ अन्तर्वसुदेयाय विधत्ते वि भाति ॥ ७ ॥

स्वे । आ । दमे । सुदुघा । यस्य । धेनुः । स्वधाम् । पीपाय । सुऽभु । अन्नम् । अत्ति ।

सः । अपाम् । नपात् । ऊर्जयन् । अप्सु । अन्तः । वसुदेयाय । विधत्ते । वि । भाति ॥ ७ ॥

यः अपां नपात् वस्वे वदमे स्वकीये गृहेऽन्तरिक्षलक्षणे आ सीदति । यस्य च धेनुः माध्य-
मिका वाक् सुदुघा सुखेन दोग्धव्या भवति । स देवः स्वधां वृष्ट्युदकं पीपाय वर्धयति ॥
'प्यायी वृद्धौ' । 'लिङ्यङोश्च' इति पीभावः ॥ सुभु सुष्टु भूतं वृष्टेः सकाशादुत्पन्नं हविलक्षणम्
अन्नं च अत्ति भक्षयति । सः अपांनपात्संज्ञको देवः ऊर्जयन् बलं कुर्वन् अप्स्वन्तः
मेघस्थास्वप्सु मध्ये विधत्ते परिचरते यजमानाय वसुदेयाय धनदानार्थं वि भाति
विशेषेण दीप्यते ॥

यो अप्स्वा शुचिना दैव्येन क्रतावाजस उर्विया विभाति ।

वया इदन्या भुवनान्यस्य प्र जायन्ते वीरुधश्च प्रजाभिः ॥ ८ ॥

यः । अप्सु । आ । शुचिना । दैव्येन । क्रतुऽवा । अजस्रः । उर्विया । विभाति ।

वयाः । इत् । अन्या । भुवनानि । अस्य । प्र । जायन्ते । वीरुधः । च । प्रजाभिः ॥ ८ ॥

यः अपां नपात् क्रतावा । क्रतुमिथ्युदकनाम । तद्वान् सत्यवान् वा अजस्रः निष्ठः
एकरूपेण सदा वर्तमानः उर्विया उरुर्विस्तीर्णः अप्सु मेघस्थासु मध्ये शुचिना शोचकेन
दैव्येन देवसंबन्धिना तेजसा आ समन्तात् विभाति विशेषेण प्रकाशते । अस्य अपांनपातः
अन्या अन्यानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि वया इत् शाखा एव । वीरुधः ओषधयः
प्रजाभिः स्वकीयाभिः पुष्पफलादिभिः सह अस्मादेव प्र जायन्ते । च पूरणः ॥

पूर्वोक्ते^३ सारस्वतसत्रस्यापोनप्त्रीये चरौ 'अपां नपादा हि' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च-
'अपां नप्त्रे चरुमपां नपादा ह्यस्यादुपस्थम्' (आश्व. श्रौ. १२. ६) इति ॥

अपां नपादा ह्यस्थादुपस्थं जिह्वानामूर्ध्वो विद्युतं वसानः ।

तस्य ज्येष्ठं महिमानं वहन्ती^१ हिरण्यवर्णाः परि यन्ति यद्हीः ॥ ९ ॥

अपाम् । नपात् । आ । हि । अस्थात् । उपस्थम् । जिह्वानाम् । ऊर्ध्वः । विद्युतम् । वसानः ।

तस्य । ज्येष्ठम् । महिमानम् । वहन्तीः । हिरण्यवर्णाः । परि । यन्ति । यद्हीः ॥ ९ ॥

१. ण-थ-'स्वकीयाभिः' नास्ति; म-स्वकीयादिभिः । २. क-च-झ-झ१-ण-थ-न-म-व-'च पूरणः' नास्ति । ३. ख-ग-ण-त-थ-पूर्वोक्तं ।

अपांनपासंज्ञकोऽग्निः । उपस्थम् अपामुपस्थानमन्तरिक्षम् । आ । ह्यस्थात् आस्थितवान् । आरूढवान् खलु । किं कुर्वन् । जिह्मानां कुटिलगतीनामपां मध्ये ऊर्ध्वः स्वयमूर्ध्वं ज्वलन् विद्युत् विद्योतमानं मेघं वसानः आच्छादयन् । अन्तरिक्षमास्थाय वर्षणं कृतवान् । तस्य वर्षितुरपांनपातः । ज्येष्ठं प्रशस्यतमं महिमानं माहात्म्यं वहन्तीः वहन्त्यः सर्वत्र प्रापयन्त्यः । यद्भीः यद्भयः मह्यः । हिरण्यवर्णाः । नदीनामैतत् । हिरण्यवन्निर्मलरूपा नद्यः । परि । यन्ति परितो गच्छन्ति । अपांनप्रा महती वृष्टिरस्माकं प्रवहनायोत्पादिता इति कृतज्ञतया तदीयं माहात्म्यं सर्वत्र प्रकटयन्त्य इव नद्यः प्रवहन्तीत्यर्थः ॥

हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदृग्पां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः ।

हिरण्ययात्परि योनेर्निषद्या हिरण्यदा ददत्यन्नमस्मै ॥ १० ॥

हिरण्यऽरूपः । सः । हिरण्यऽसंदृक् । अपाम् । नपात् । सः । इत् । ऊँ इति । हिरण्यऽवर्णः ।

हिरण्ययात् । परि । योनेः । निऽसद्य । हिरण्यदाः । ददति । अन्नम् । अस्मै ॥ १० ॥

वसः । अपां । नपात् । हिरण्यरूपः । रूप्यते इति रूपं शरीरम् । सुवर्णमयशरीरो हितरमणीयशरीरो वा । तथा । हिरण्यसंदृक् । सम्यक् पश्यन्तीति संदृश इन्द्रियाणि । सुवर्णनयेन्द्रियो हितरमणीयेन्द्रियो वा । सेदु स एवापांनपात् । हिरण्यवर्णः हिरण्यसदृशकान्तियुक्तः । एवंभूतः सन् । हिरण्ययात् सुवर्णमयात् । योनेः स्थानात् । परि उपरि । निषद्य उपविश्य राजते इति शेषः । अस्मै ईदृग्विधाय अपां नपाते । हिरण्यदाः दक्षिणारूपस्य सुवर्णस्य दातारो यजमानाः । अन्नं हविर्लक्षणं ददति प्रयच्छन्ति ॥ ॥ २३ ॥

तदस्यानीकमुत चारु नामापीच्यं वर्धते नमुरपाम् ।

यमिन्धते युवतयः समित्था हिरण्यवर्णं घृतमन्नमस्य ॥ ११ ॥

तत् । अस्य । अनीकम् । उत । चारु । नाम । अपीच्यम् । वर्धते । नमः । अपाम् ।

यम् । इन्धते । युवतयः । सम् । इत्था । हिरण्यऽवर्णम् । घृतम् । अन्नम् । अस्य ॥ ११ ॥

वस्य । अपां । नमः । देवस्य । अनीकं रश्मिसमूहरूपं शरीरं । चारु शोभनम् । उत अपि च अस्य । नाम संज्ञा च चारु शोभनम् । न पातयति न विनाशयतीति नपादिति तद्व्युत्पत्तेः । तदुभयम् । अपीच्यम् । अन्तर्हितनामैतत् । मेघान्तर्हितं सत् । वर्धते । युवतयः संगमनस्वभावा आपः । हिरण्यवर्णं हिरण्यसमानतेजसं । यम् अपांनपातम् । इत्था अमुत्रान्तरिक्षे । सम् । इन्धते सम्यक् दीपयन्ति । अस्य च देवस्य । घृतं क्षरणशीलमुदकम् । अन्नं भक्ष्यम् । अविन्धनो ह्यसौ विद्युनोऽग्निः ॥

अस्मै बहुनामवमाय सख्ये यज्ञैर्विधेम नमसा हविभिः ।

सं सानु मार्जिम दिधिषामि बिल्मैर्दधाम्यन्नैः परि वन्द ऋग्भिः ॥ १२ ॥

अस्मै । बहुनाम् । अवमाय । सख्ये । यज्ञैः । विधेम । नमसा । हविऽभिः ।

सम् । सानु । मार्जिम । दिधिषामि । बिल्मैः । दधामि । अन्नैः । परि । वन्दे । ऋक्ऽभिः ॥ १२ ॥

अस्मै पुरोवर्तिने बहुनां देवानाम् अवमाय आचाम्य सख्ये अस्माभिः समानख्यानाय^१ अपां नपाते यज्ञैः यागसाधनैः हविभिः चरुपुरोडाशादिभिः नमसा नमस्कारेण च विधेम परिचरेम । अस्यापांनपातः सानु समुच्छ्रितप्रदेशं सं मार्जिम सम्यक् शोधयामि अलंकरोमि वा ॥ 'मृजू शौचालंकारयोः' । 'चादिलोपे विभापा' इत्यस्य निघातप्रतिषेधः ॥ दिधिषामि धारयामि च बिल्मैः भासनैः काष्ठैरेनम् ॥ 'धिप शब्दे' । अयं धारणार्थोऽपि । जुहोत्यादिवात् शपः श्लुः । मिषो ह्येत्ययेनाडागमः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ दधामि धारयामि चैनं गार्हपत्यादिरूपेण स्थितम्^२ अन्नैः हविलक्षणेः । तथा ऋग्भिः मन्त्रैः परि वन्दे परितः^३ स्तौमि^४ ॥

स ईं वृषाजनयत्तासु गर्भं स ईं शिशुर्धयति तं रिहन्ति ।

सो अपां नपादनभिम्लातवर्णोऽन्यस्येवह तन्वा विवेप ॥ १३ ॥

सः । ईम् । वृषा । अजनयत् । तासु । गर्भम् । सः । ईम् । शिशुः । धयति । तम् । रिहन्ति ।

सः । अपाम् । नपात् । अनभिम्लातवर्णः । अन्यस्येवह । इह । तन्वा । विवेप ॥ १३ ॥

स ईं सोऽयमपांनपात्संज्ञको देवः वृषा सेक्ता भूत्वा तासु मेघस्थारवप्सु गर्भम् अजनयत् स्वात्मानमेव गर्भरूपेण वर्णयार्थं कृतवानित्यर्थः । गर्भो भूत्वा च स ईं सोऽयं माध्यमिकः^५ वैद्युतोऽग्निस्तासां शिशुः पुत्रः सन् धयति मेघस्थास्ताः पिबति । अबिन्धनो ह्यसौ । तं पुत्रस्थानीयमग्निः आपश्च रिहन्ति लिहन्ति ॥ 'लिह आस्वादने' । कपिलकादिवाह्यविकल्पः ॥ सः अयम् अपां नपात् वृष्ट्या सह भूमौ निपतितः अनभिम्लातवर्णः अभितो म्लातो म्लानः क्षीणो वर्णो यस्य तद्विपरीतोऽस्यर्थं दीप्यमानः सन् इह अस्मिन् लोके अन्यस्येव । इवशब्दोऽवधारणे । अन्यस्य पार्थिवस्यैवाग्नेः तन्वा शरीरेण काष्ठेन्धनत्वलक्षणेन विवेप व्याप्तो बभूव ॥ 'विप्लु व्याप्तौ' ॥

अस्मिन्पदे परमे तस्थिवांसमध्वस्मभिर्विश्वहा दीदिवांसम् ।

आपो नत्रे घृतमन्नं वहन्तीः स्वयमत्कैः परि दीयन्ति यद्हीः ॥ १४ ॥

अस्मिन् । पदे । परमे । तस्थिऽवांसम् । अध्वस्मभिः । विश्वहा । दीदिऽवांसम् ।

आपः । नत्रे । घृतम् । अन्नम् । वहन्तीः । स्वयम् । अत्कैः । परि । दीयन्ति । यद्हीः ॥ १४ ॥

१. ख-ग-च-ण-ण-त-थ-न-व-समानाख्यानाय । २. क-झ-झ-ण-ण-थ-न-म-व-'स्थितं' नास्ति ।

३. ख-ग-च-झ-ण-ण-त-थ-न-व-परिस्तौमि । ४. क-ग-च-झ-न-म-व-माध्यमिकः ।

परमे उत्कृष्टे ऽअस्मिन् ऽपदे अन्तरिक्षलक्षणे स्थाने ऽतस्थिवासं स्थितवन्तम् ऽअध्वस्मभिः
ध्वंसनरहितैस्तेजोभिः ऽविश्वहा सर्वाण्यहानि ऽदीदिवासं दीप्यमानमपां नपातं ऽयह्नीः यह्नयो महत्यः
ऽआपः ऽस्वयम् आत्मनैव ऽअरैः अतनशीलैः सततगन्तुभिः स्वकीये रूपैः ऽपरि ऽदीयन्ति परि-
गच्छन्ति ॥ दीयतिर्गतिकर्मा । 'दीङ् क्षये' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ किं कुर्वत्यः । ऽनष्ट्रे अपां
नपाते ऽघृतं क्षरणशीलोदकात्मकम् ऽअन्नं ऽवहन्तीः वहन्त्यः ॥

अयांसमग्रे सुक्षितिं जनायायांसमु मघवद्भ्यः सुवृक्तिम् ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १५ ॥

अयांसम् । अग्रे । सुऽक्षितिम् । जनाय । अयांसम् । ऊँ इति । मघवत् ऽभ्यः । सुऽवृक्तिम् ।
विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १५ ॥

हे ऽअग्रे ऽसुक्षितिं शोभननिवासं त्वाम् ऽअयांसम् उपागच्छम् । किमर्थम् । ऽजनाय अस्मदीय-
पुत्रादिजनार्थम्^१ । तथा ऽमघवद्भ्यः हविल्लक्षणधनयुक्तभ्यो यजमानेभ्यश्च ऽसुवृक्तिं शोभनावर्जकं
वद्विषयं स्तोत्रम् ऽअयांसम् उपागच्छम् । 'यम उपरमे' । अतः कारणात् ऽयत् ऽभद्रं सर्वे
ऽदेवाः ऽअवन्ति रक्षन्ति ऽविश्वं सर्वं ऽतत् भद्रम् अस्माकं भवतु । ऽसुवीराः सुपुत्रा वयं ऽविदथे यज्ञे
गृहे वा ऽबृहत् प्रौढं स्तोत्रं ऽवदेम उच्चारयाम^२ ॥ ॥ २४ ॥

'तुभ्यम्' इति पठुच्चं चतुर्थं सूक्तं गार्ग्समदं जागतम् । प्रथमाया इन्द्रो मधुश्च देवता ।
द्वितीयाया मरुतो माधवश्च । तृतीयायास्त्वष्टा शुक्रश्च । चतुर्थ्या अग्निः शुचिश्च । पञ्चम्या इन्द्रो नभश्च ।
षष्ठ्या मित्रावरुणौ नभस्यश्च । तथा चानुक्रान्ते—'तुभ्यं पठुत्व्यं तु जागतं तु' इति । दशरात्रे
पष्टेऽहनि ऋतुयाजेषु ऋक्शिरस्कैः प्रैषैः प्रेषितव्यं यष्ट्यं च । तत्राद्यानां षण्णां प्रैषाणामुपरिष्ठादेवताः
पडृचोऽहोरात्रादिभिः क्रमेणावपनीयाः । तथा च सूत्रितम्—'उपरिष्ठात्पठुच्चं ऋतुयाजानाम्' इत्युपक्रम्य
'तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अप इति द्वादश' (आश्व. श्रौ. ८.१) इत्यन्तेन ॥

तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अपोऽधुक्षन्त्सीमविभिरद्रिभिर्नरः ।

पिबेन्द्र स्वाहा प्रहुतं वर्षदृतं होत्रादा सोमं प्रथमो य ईशिषे ॥ १ ॥

तुभ्यम् । हिन्वानः । वसिष्ठ । गाः । अपः । अधुक्षन् । सीम् । अविऽभिः । अद्रिऽभिः । नरः ।
पिब । इन्द्र । स्वाहा । प्रऽहुतम् । वर्षऽदृतम् ।
होत्रात् । आ । सोमम् । प्रथमः । यः । ईशिषे ॥ १ ॥

हे इन्द्र ऽतुभ्यं त्वदर्थं ऽहिन्वानः प्रेर्यमाणः सोमः ऽगाः गोविकाराणि दधिपयःप्रभृतीनि
श्रयणद्रव्याणि वसतीवर्याख्याः ऽअपः च ऽवसिष्ठ वस्ते आच्छादयति । तैः संयुज्यत इत्यर्थः । ऽनरः
यज्ञस्य नेतारोऽध्वर्यवश्च ऽसीम् एनं सोमम् ऽअविभिः अवेर्वालमर्थेर्दशापवित्रैः ऽअद्रिभिः प्रावभिश्च
ऽअधुक्षन् अक्षारयन् । प्रावभिरभिषुष्य दशापवित्रेण पुनन्तीत्यर्थः । हे इन्द्र ऽयः त्वम् ऽईशिषे सर्वस्य

जगत ईश्वरो भवसि सः^१ त्वं^२ प्रथमः अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् स्वाहा स्वाहाकारेण प्रहुतं प्रकर्षेणाग्नौ क्षितं वषट्कृतं वषट्कारेण च त्यक्तं तं सोमं होत्रात् होतुर्यागात् आ समन्तात् पिब ॥

यज्ञैः संमिश्राः पृषतीभिर्ऋष्टिभिर्यामञ्छुभ्रासो अञ्जिषु प्रिया उत ।

आसद्या बर्हिर्भरतस्य सूनवः पोत्रादा सोमं पिबता दिवो नरः ॥ २ ॥

यज्ञैः । सम्मिश्राः । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । यामन् । शुभ्रासः । अञ्जिषु । प्रियाः । उत ।

आसद्य । बर्हिः । भरतस्य । सूनवः । पोत्रात् । आ । सोमम् । पिबत । दिवः । नरः ॥ २ ॥

हे मरुतः यज्ञैः यागैः संमिश्राः संयुक्ताः पृषतीभिः स्ववाहनभूताभिः पृषद्वतीभिर्वडवाभिर्युक्ते यामन् यामनि गमनसाधने रथेऽवस्थिताः ऋष्टिभिः स्वकीयैरायुधैः शुभ्रासः शुभ्राः शोभमानाः । उतशब्दश्चाथे । अञ्जिषु आभरणेषु प्रियाः च हे भरतस्य सूनवः सर्वस्य जगतो भर्तृ रुद्रस्य पुत्राः दिवो नरः दिवोऽन्तरिक्षस्य नेतारः एवंभूता हे मरुतस्ते यूयं बर्हिः आस्तीर्णे बर्हिषि आसद्य उपविश्य पोत्रात् पोतुर्यागात् सोमम् आ पिबत ॥

तृतीयसवने 'अमेव नः' इत्येषा नेष्टुः प्रस्थितयाज्या च । तथा च सूत्रितम्—'अमेव नः सुहवा आ हि गन्तनेन्द्राविष्णु पिबतं मध्वो अस्य' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

अमेव नः सुहवा आ हि गन्तं नि बर्हिषि सदतना रणिष्टन ।

अथा मन्दस्व जुजुषाणो अन्धसस्त्वष्टदेवेभिर्जनिभिः सुमद्रणः ॥ ३ ॥

अमाऽइव । नः । सुहवाः । आ । हि । गन्तं । नि । बर्हिषि । सदतन । रणिष्टन ।

अथ । मन्दस्व । जुजुषाणः । अन्धसः । त्वष्टः । देवेभिः । जनिभिः । सुमद्रणः ॥ ३ ॥

इवशब्दोऽवधारणे । हे सुहवाः शोभनाह्वानास्त्वष्टृप्रभृतयः नः अस्मान् अमेव सहैव आ गन्तं आगच्छत ॥ गमेच्छान्दसः शपो लुक् । 'तसनसनथनाश्र' इति तनवादेशः । हिशब्दः पूरणः ॥ आगत्य च बर्हिषि वेद्यामास्तीर्णे नि सदतन निपण्णा भवत ॥ सदेच्छान्दसः सीदादेशाभावः ॥ उपविश्य च रणिष्टन रमध्वम् ॥ रण शब्दार्थः । अत्र क्रीडायां वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्माच्छान्दसो लुङ् । पूर्ववत्तनवादेशः ॥ अथ अनन्तरं हे त्वष्टः देवेभिः अन्यैर्देवैः जनिभिः देवपत्नीभिश्च सुमद्रणः शोभनगणस्वम् अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य । द्वितीयाथे षष्ठी । सोमलक्षणमन्नं जुजुषाणः सेवमानः मन्दस्व तृप्तो भव ॥

आ वक्षि देवाँ इह विप्र यक्षि चोशन्होतर्नि षदा योनिषु त्रिषु ।

प्रति वीहि प्रस्थितं सोम्यं मधु पिवाग्नीध्रात्तव भागस्य तृष्णुहि ॥ ४ ॥

आ । वक्षि । देवान् । इह । विप्र । यक्षि । च । उशन् । होतः । नि । सद । योनिषु । त्रिषु ।

प्रति । वीहि । प्रस्थितम् । सोम्यम् । मधु । पिब । आग्नीध्रात् । तव । भागस्य । तृष्णुहि ॥ ४ ॥

हे वृषि मेधाविज्ञे देवान् यष्ट्यानिन्द्रादीन् आ वृक्षि आवह । वृक्षि च तान् यज च । हे होतः देवानामाह्वातस्त्वं च उशन् अस्मदीयं कामयमानः सन् त्रिषु योनिषु स्थानेषु गार्हपत्यादिलक्षणेषु नि^१ पद^२ उपविश । उपविश्य च प्रस्थितं होमार्थमुत्तरवेदिं प्रयानीतं सोम्यं सोममयं मधु प्रति वीहि प्रतिकामयस्व । कामयित्वा च आग्नीध्रात् अग्नीध्रयागात्^३ सोमं पिब । यित्वा च तव आगस्य त्वदीयेन भागेन तृणुहि तृप्तो भव ॥

एष स्य ते तन्वो नृमण्वर्धनः सह ओजः प्रदिवि ब्राह्मोऽहितः ।

तुभ्यं सुतो मध्वन्तुभ्यमाभृतस्त्वमस्य ब्राह्मणादा तृपत्पिब ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । ते । तन्वः । नृमण्वर्धनः । सहः । ओजः । प्रदिवि । ब्राह्मोः । हितः ।

तुभ्यम् । सुतः । मध्वन् । तुभ्यम् । आभृतः । त्वम् । अस्य । ब्राह्मणात् । आ । तृपत् । पिब ॥ ५ ॥

हे इन्द्र स्यः सः एषः सोमः ते तव तन्वः शरीरस्य नृमण्वर्धनः बलस्य वर्धकः । तुभ्यं सुत इत्युत्तरत्र संबन्धः । येन सोमेन प्रदिवि पुराणे त्वयि ब्राह्मोः हस्तयोः सहः परेषामभिभवनलक्षणं सामर्थ्यम् ओजः तत्कारणभूतं बलं च हितः निहितं भवति ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ हे मध्वन् धनव-
जिन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं तादृशः सोमः सुतः अध्वर्युभिरभिपुतः । तुभ्यं होतुम् आभृतः उत्तरवेद्यां प्रत्याहृतश्च । अस्य इमं सोमं ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसिनो यागात् तृपत् तृप्यन् त्वम् आ पिब आभिमुख्येन पिब ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् अस्य इति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

जुषेथां यज्ञं बोधतं हवस्य मे सत्तो होता निविदः पूर्या अनु ।

अच्छा राजाना नम एत्यावृतं प्रशास्त्रादा पिबतं सोम्यं मधु ॥ ६ ॥

जुषेथां । यज्ञम् । बोधतम् । हवस्य । मे । सत्तः । होता । निविदः । पूर्याः । अनु ।

अच्छ । राजाना । नमः । एति । आऽवृतम् । प्रशास्त्रात् । आ । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ मदीयमिमं यज्ञं जुषेथां सेवेथाम् । मे मम हवस्य हवमाह्वानम् ॥ पूर्ववत् कर्मणि षष्ठी ॥ बोधनम् अवगच्छतम् । तथा सत्तः निषण्णः अस्मदीयः होता पूर्याः चिरन्तनीः निविदः । वाङ्मामैतत् । शस्त्रलक्षणा वाचः अनु शंसतीति शेषः । उद्गातृभिः कृतस्य स्तोत्रस्यानु-
गुण्येनाज्यादीनि शस्त्राणि शंसतीत्यर्थः । अपि च नमः सोमलक्षणमन्त्रम् आवृतम् ऋत्विग्भिर्वेष्टितं राजाना राजमानौ युवाम् अच्छ आभिमुख्येन एति गच्छति प्राप्नोति । तादृशं सोम्यं सोममयं मधु मादकं हविः प्रशास्त्रात् प्रशास्तुर्यागात् आ पिबतम् आभिमुख्येन पिबतम् ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण सायणाचार्येण^१

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. ख-ग-ण-त-थ-म-निषाद ।

२. क-क्ष-म-आग्नीध्रयागात्; ख-ग-ण-न-व-आग्नीधो यागात् ।

३. क-म-सायणामात्येन; त-सायणार्येण ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ द्वितीयाष्टकस्याष्टमोऽध्याय आरभ्यते । द्वितीयमण्डलस्य चतुर्थानुवाके 'मन्दस्व' इति षडृचं पञ्चमं सूक्तं गार्ग्समदम् । 'मन्दस्व' इत्यनुक्रान्तम् । पूर्वं 'ऋतव्यं तु जागतं तु' इति तुशब्द-प्रयोगादिदमपि जागतमृतव्यम् । तत्राद्याश्रतस्व ऋचो द्रविणोदोदेवताकाः पञ्चभ्याश्विनी पष्ठयाग्नेवी । दशरात्रे पष्ठेऽहनि ऋतुयाजेषु प्रैषानृक्षिरस्कान् कृत्वा तैः प्रैषैः प्रेषितव्यं यष्टव्यं च । तत्र सप्तमादीनां प्रैषाणामुपरिष्ठात् 'मन्दस्व' इत्याद्याः षडृचः क्रमेण प्रक्षेपणीयाः । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

मन्दस्व होत्रादनु जोषमन्धसोऽध्वर्यवः स पूर्णा वष्ट्यासिचम् ।

तस्मा एतं भरत तद्विशो ददिहोत्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥ १ ॥

मन्दस्व । होत्रात् । अनु । जोषम् । अन्धसः । अध्वर्यवः । सः । पूर्णम् । वष्टि । आऽसिचम् ।

तस्मै । एतम् । भरत । तत्ऽवशः । ददिः ।

होत्रात् । सोमम् । द्रविणःऽदः । पिब । ऋतुऽभिः ॥ १ ॥

हे द्रविणोदः द्रविणसो धनस्य दातः एतन्नामक देव ऽअन्धसः देवानामक्षरूपस्य सोमस्य सोमेन ऽहोत्रात् होतृकर्तृकाद्यागात् ऽअनु ऽजोषं प्रीतिमनु ऽमन्दस्व । हे ऽअध्वर्यवः ऽसः द्रविणोदाः ऽपूर्णां संपूर्णाम् ऽआसिचं सिध्यमानाहुतिं ऽवष्टि कामयते । अतः ऽतस्मै द्रविणोदसेऽग्नये ऽएतं सोमं ऽभरत प्रापयत । ऽतद्वशः तस्कांमो द्रविणोदाः ऽददिः दाता युष्माकमभीष्टफलस्य दाता भवतीति शेषः । किंच हे ऽद्रविणोदः ऽहोत्रात् होतृयोगात् ऽऋतुभिः इषमासाभिमानिभिर्ऋतुदेवैः सह ऽसोमं ऽपिब ॥

यमु पूर्वमहुवे तमिदं हुवे सेदु हव्यो ददिर्यो नाम पत्यते ।

अध्वर्युभिः प्रस्थितं सोम्यं मधु पोत्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥ २ ॥

यम् । ऊँ इति । पूर्वम् । अहुवे । तम् । इदम् । हुवे ।

सः । इत् । ऊँ इति । हव्यः । ददिः । यः । नाम । पत्यते ।

अध्वर्युभिः । प्रऽस्थितम् । सोम्यम् । मधु ।

पोत्रात् । सोमम् । द्रविणःऽदः । पिब । ऋतुऽभिः ॥ २ ॥

हे द्रविणोदः यमु यं त्वामेव ऽपूर्वं होतृकर्तृके सोमयागे ऽअहुवे आहुतवानस्मि ऽइदं संप्रति ऽतं तमेव पोतृकर्तृके सोमयागे ऽहुवे आह्वयामि । ऽसेत् स एव द्रविणोदाः ऽहव्यः क्वातव्यः ॥

१उ इति पूरणे । १द्विः अभीष्टफलस्य दाता १यो १नाम यः खलु १परयते देवतात्वेनेष्टे तस्मै द्विविणोदसे
१सोम्यं सोमात्मकं १मधु १अध्वर्युभिः १प्रस्थितं प्रणीतमासीत् । हे १द्विविणोदः १पोत्रात् पोतुर्यागात्
१ऋतुभिः ऊर्जसंज्ञकैः सह १सोमं १पिब ॥

मेघन्तु ते वह्नयो येभिरीयसेऽरिषण्यन्वीळ्यस्वा वनस्पते ।

आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्टात्सोमं द्विविणोदः पिबं ऋतुभिः ॥ ३ ॥

मेघन्तु । ते । वह्नयः । येभिः । ईयसे । अरिषण्यन् । वीळ्यस्व । वनस्पते ।

आऽयूय । धृष्णो इति । अभिऽगूर्यं । त्वम् । नेष्टात् । सोमम् । द्विविणःऽदः । पिबं । ऋतुऽभिः ॥ ३ ॥

हे १द्विविणोदः १येभिः यैर्वाहिः १ईयसे प्राप्नोषि । १ते तव ' वह्नयो वोढारः ' (निरु. ८. ३)
इति, यास्केनोक्तत्वात् । ते १मेघन्तु तृप्यन्तु । हे १वनस्पते वनानां पते १अरिषण्यन् अहिंसन्
१वीळ्यस्व दृढीभव । हे १धृष्णो धर्मक १त्वम् १आयूय आगत्य १अभिगूर्यं उद्यम्य १नेष्टात् नेष्टुर्यागात्
१ऋतुभिः सहःसंज्ञकैः सह १सोमं १पिब ॥

अपाद्वोत्रादुत पोत्रादमत्तोत नेष्टादजुषत प्रयो हितम् ।

तुरीयं पात्रममृक्तममर्त्यं द्विविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः ॥ ४ ॥

अपात् । होत्रात् । उत । पोत्रात् । अमत्त । उत । नेष्टात् । अजुषत । प्रयः । हितम् ।

तुरीयम् । पात्रम् । अमृक्तम् । अमर्त्यम् । द्विविणःऽदाः । पिबतु । द्राविणःऽदसः ॥ ४ ॥

अच्छावाकस्येयम् । यो द्विविणोदाः १होत्रात् होतुर्यागात् सोमम् १अपात् पीतवान् । १उत
किंच १पोत्रात् पोतुर्यागात् १अमत्त सोमं पीत्वा अमाद्यत् । १उत अपि च १नेष्टात् नेष्टुर्यागात् १हितं
दत्तं १प्रयः देवानामन्नरूपं सोमम् १अजुषत असेविष्ट । सः १द्राविणोदसः हवीरूपद्रविणस्य प्रदातुभ्य
ऋत्विग्यो हितः ॥ ' ऋत्विजोऽत्र द्विविणोदस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते चैवं जनयन्ति ' (निरु.
८. २) इति यास्केनोक्तत्वात् ॥ तादृशः १द्विविणोदाः १अमृक्तं दशापवित्रेण अमृष्टम् १अमर्त्यम्
अमरणसाधनं १तुरीयं १पात्रं चतुर्थपात्रस्थं सोमं १पिबतु ॥

अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणं रथं युञ्जाथामिह वां विमोचनम् ।

पृङ्गं हवींषि मधुना हि कं गतमथा सोमं पिबतं वाजिनीवसू ॥ ५ ॥

अर्वाञ्चम् । अद्य । यय्यम् । नृवाहनम् । रथम् । युञ्जाथाम् । इह । वाम् । विऽमोचनम् ।

पृङ्गम् । हवींषि । मधुना । आ । हि । कम् । गतम् ।

अथ । सोमम् । पिबतम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ^१अद्य अस्मिन्नहनि ^२यद्यं ययिं गन्तारं ^३नृवाहणं नेत्रोर्युवयोर्वोढारम् ^४इह यज्ञे
^५वां युवयोः ^६विमोचनं विमोचयितारं ^७रथम् ^८अवाञ्छं यथा अवांक् भवति तथा ^९युञ्जाथाम् ।
 किंच ^{१०}मधुना स्वादुरसेन ^{११}हवींषि ^{१२}पृङ्क्तं संयोजयतम् । अथ च ^{१३}आ ^{१४}गतम् आगच्छतम् ॥ ^{१५}हि
^{१६}कम् इति पूरणे ॥ ^{१७}अथ अनन्तरं हे ^{१८}वाजिनीवसू । वाज एव वाजिनी । अन्नेन वासयितारौ बलवधनौ
 वा ^{१९}सोमं ^{२०}पिबतम् ॥

जोष्यग्रे समिधं जोष्याहुतिं जोषि ब्रह्म जन्यं जोषि सुष्टुतिम् ।

विश्वेभिर्विध्वं क्रतुना वसो मह उशन्देवाँ उशतः पायया हविः ॥ ६ ॥

जोषि । अग्रे । समऽइधम् । जोषि । आऽहुतिम् । जोषि । ब्रह्म । जन्यम् । जोषि । सुऽस्तुतिम् ।

विश्वेभिः । विश्वान् । क्रतुना । वसो इति । महः ।

उशन् । देवान् । उशतः । पायय । हविः ॥ ६ ॥

हे ^१अग्ने ^२समिधं ^३जोषि जुपस्व । ^४आहुतिं ^५जोषि जुपस्व । ^६ब्रह्म शस्त्रं ^७जन्यं जनेभ्यो
 हितं ^८जोषि जुपस्व । ^९सुष्टुतिं शोभनस्तोत्रं ^{१०}जोषि जुपस्व । किंच ^{११}वसो सर्वेषामावासभूत हे
 अग्ने ^{१२}उशतः कामयमानान् ^{१३}महः महतः ^{१४}विश्वान् सर्वान् ^{१५}देवान् ^{१६}उशन् कामयमानस्वम्
^{१७}क्रतुना तपस्यसंज्ञकेन सह तथा ^{१८}विश्वेभिः सर्वैर्देवैः सह ^{१९}हविः हवीरूपं सोमं ^{२०}पायय ॥ ॥ १ ॥

‘ उदु प्यः ’ इत्येकादशचं पष्ठं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभं सवितृदेवताकम् । अत्रानुक्रमणिका—
 ‘ उदु प्य एकादश सावित्रम् ’ इति । व्यूढे दशरात्रे पष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे एतत्सूक्तं सावित्रनिविद्धा-
 नीयम् । ‘ व्यूढश्चेत् ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ पष्ठस्योदु प्य देव इति गार्त्समदम् ’ (आश्व. श्रौ.
 ८. ८) इति ।

उदु प्य देवः सविता सवायं शश्वत्तमं तदपा वह्निरस्थात् ।

नूनं देवेभ्यो वि हि धाति रत्नमथाभजद्वीतिहोत्रं स्वस्तौ ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । सवायं । शश्वत्ऽतमम् । तत्ऽअपाः । वह्निः । अस्थात् ।

नूनम् । देवेभ्यः । वि । हि । धाति । रत्नम् । अथ । आ । अभजत् । वीतिऽहोत्रम् । स्वस्तौ ॥ १ ॥

^१स्यः सः ^२देवः द्योतमानः ^३सविता ^४सवाय लोकानां प्रसवाय अनुज्ञायै ^५शश्वत्तमं प्रतिदिनम्
^६उत् ^७अस्थात् उत्तिष्ठति । कीदृशः सविता । ^८तदपाः तत्प्रसवकर्मा ॥ ‘ अपः अग्नः ’ (नि. २. १. १)
 इति कर्मनामसु पाठात् ॥ ^९वह्निः वोढा जगताम् । किंच ^{१०}नूनं संप्रति ^{११}देवेभ्यः स्तोतृभ्यः ^{१२}रत्नं धनं
^{१३}वि ^{१४}हि ^{१५}धाति प्रयच्छति । ^{१६}हि इति पूरणे । ^{१७}अथ अपि च ^{१८}वीतिहोत्रं कान्तयज्ञं यजमानं ^{१९}स्वस्तौ
 भविनाशे क्षेमे ^{२०}अभजत् भागिनं करोतु । यद्यपि स्वस्तिशब्दः विभक्त्यन्तनिर्दिष्टः ^{२१}शब्दपरः ^{२२}तथापि
 अपर्यवसानादर्थपरो भवति ॥

१. म-आहुतिं पुरोडाशसोमादिकान् । २. ख-ग-च-ण १-अनुज्ञानाय । ३. ख-ग-च-ण-ण १-न-
 ध-°निर्दिष्टशब्दः परः ।

विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः प्र बाहवा पृथुपाणिः सिसर्ति ।

आपश्चिदस्य व्रत आ निर्मृग्रा अयं चिद्रातो रमते परिज्मन् ॥ २ ॥

विश्वस्य । हि । श्रुष्टये । देवः । ऊर्ध्वः । प्र । बाहवा । पृथुपाणिः । सिसर्ति ।

आपः । चित् । अस्य । व्रते । आ । निर्मृग्राः । अयम् । चित् । वार्तः । रमते । परिज्मन् ॥ २ ॥

१ देवः द्योतमानः सविता १ पृथुपाणिः महत्करः १ विश्वस्य १ श्रुष्टये जगतः सुखाय १ ऊर्ध्वः उन्नतः सन् १ बाहवा बाहू १ प्र १ सिसर्ति प्रसारयति । १ आपश्चित् आपोऽपि १ अस्य १ व्रते प्रसवाख्ये कर्मणि सति । ‘ व्रतं कर्तव्यम् ’ (नि. २. १. ७) इति तन्नामसु पाठात् । १ आ स्यन्दन्त इति शेषः । ताश्च १ निर्मृग्राः नितरां शोधयिष्यो गङ्गादिरूपेण जगत्पावयन्तीत्यर्थः । १ अयं १ चिद्रातः अयमपि वायुः १ परिज्मन् परितो गते व्यासेऽन्तरिक्षे १ रमते १ ॥

आशुभिश्चिद्यान्वि मुचाति नूनमरीरमदतमानं चिदेतोः ।

अहर्षूणां चिन्त्ययाँ अविष्यामनु व्रतं सवितुर्मोक्यागात् ॥ ३ ॥

आशुऽभिः । चित् । यान् । वि । मुचाति । नूनम् । अरीरम् । अतमानम् । चित् । एतोः ।

अहर्षूणाम् । चित् । नि । अयान् । अविष्याम् ।

अनु । व्रतम् । सवितुः । मोकी । आ । अगात् ॥ ३ ॥

१ यान् गच्छन् सविता १ आशुभिश्चित् शीघ्रगामिभिरपि रश्मिभिः १ वि १ मुचाति विमुच्यते । १ नूनम् इति पूरणः । १ अतमानं १ चित् सततं गच्छन्तमपि जनम् १ एतोः गमनात् १ अरीरम् उपरमयति । किञ्च १ अहर्षूणाम् । अहिमाहन्तारं शत्रुमर्षन्त्यभिगच्छन्तीत्यहर्षवः । तेषामपि १ अविष्यां गमनेच्छां १ न्ययान् नियच्छति । १ सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य १ व्रतं कर्म १ अनु पश्चात् १ मोकी रात्रिः । ‘ मोकी शोकी ’ (नि. १. ७. १८) इति रात्रिनामसु पाठात् । १ आगात् आगच्छति । सवितुश्चेष्टोपरतौ रात्रिरागच्छतीति यावत् ॥

पुनः समव्यद्विततं वयन्ती मध्या कर्तोर्न्यधाच्छकम् धीरः ।

उत्संहायास्थाव्यूस्तूरदर्धरमतिः सविता देव आगात् ॥ ४ ॥

पुनरिति । सम् । अव्यत् । विस्तृतम् । वयन्ती । मध्या । कर्तोः । नि । अधात् । शकम् । धीरः ।

उत् । सम्हाय । अस्थात् । वि । ऋतून् । अदर्धः ।

अरमतिः । सविता । देवः । आ । अगात् ॥ ४ ॥

वयन्ती वृक्षं वयन्ती नारीव रात्रिः । विततम् आलोकं पुनः समव्यत् संवेष्टयते । पुनः-
शब्दः पूर्वद्वुरप्येवमकार्षीदिति द्योतयति । धीरः प्रज्ञोऽपि सर्वो लोकः कर्तोः क्रियमाणं कर्म ॥
'कर्तोः कर्तवै' (नि. २. १. १८) इति तन्नामसु पाठान् ॥ शक्म कर्तुं शक्यमपि मध्या मध्ये
उपक्रान्तं कर्मापरिसमाप्येत्यर्थः । न्यधान् निहितवान् । सवितर्युपरते इति शेषः । सर्वो लोकः
संहाय शय्यां विहाय उत् अस्थात् । अवशिष्टं कर्म कर्तुं पुनरुत्तिष्ठति ॥ संपूर्वो जहातिः
शय्यापरित्यागे वर्तते । तथा च श्रूयते—'कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः' (ऐ. ब्रा.
७. १५) इति । सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्यः अरमतिः अनुपरतिः देवः द्योतमानः आगात्
आगच्छति । उदेतीति यावत् । क्रतून् कालविशेषांश्च वि अदर्दः विदारयति ॥

नानौकांसि दुर्यो विश्वमायुर्वि तिष्ठते प्रभवः शोको अग्नेः ।

ज्येष्ठं माता सूनवे भागमाधादन्वस्य केतमिषितं सवित्रा ॥ ५ ॥

नाना । ओकांसि । दुर्यः । विश्वम् । आयुः । वि । तिष्ठते । प्रभवः । शोकः । अग्नेः ।

ज्येष्ठम् । माता । सूनवे । भागम् । आ । अधात् । अनु । अस्य । केतम् । इषितम् । सवित्रा ॥ ५ ॥

प्रभवः प्रभूतः अग्नेः शोकः तेजः दुर्यः गृह्यो गृहे भवः नानौकांसि यजमानानां
पृथग्भूतान् गृहान् वि तिष्ठते अधितिष्ठति । विश्वमायुः सर्वमन्नं चाधितिष्ठति ॥ 'आयुः
सूनृता' (नि. २. ७. २३) इत्यन्ननामसु पाठान् ॥ माता उपाः सवित्रा अनु इषितं
प्रेषितम् अस्य केतं प्रज्ञापकमग्नेः ज्येष्ठं प्रथममग्निहोत्राख्यं भागं सूनवे अग्नये आधात्
आदधाति ॥ ॥ २ ॥

समावर्तति विष्टितो जिगीषुर्विशेषां कामश्चरताममाभूत् ।

शश्वान् अपो विकृतं हित्व्यागादनु व्रतं सवितुर्दैव्यस्य ॥ ६ ॥

सम्ऽआवर्तति । विऽस्थितः । जिगीषुः । विश्वेषाम् । कामः । चरताम् । अमा । अभूत् ।

शश्वान् । अपः । विऽकृतम् । हित्वी । आ । अगात् । अनु । व्रतम् । सवितुः । दैव्यस्य ॥ ६ ॥

जिगीषुः विजयेच्छुः^१ योद्धा विष्टितः युद्धार्थं प्रस्थितः समावर्तति समावर्तयति । विश्वेषां
सर्वेषां चरतां जङ्गमानाम् अमा । 'अमा दमे' (नि. ३. ४. ११) इति गृहनामसु पाठान् ।
गृहं प्रति कामः अभूत् भवति । शश्वान् नित्यं कर्मरतः अपः कर्म विकृतम् अर्धकृतं हित्वी
हित्वा आगात् गृहमागच्छति । एतस्सर्वं दैव्यस्य दिवि भवस्य सवितुः प्रेरकरय सूर्यस्य व्रतम्
अस्तमयाख्यं कर्म अनु जायते इत्यर्थः ॥

त्वया हितमप्यमप्सु भागं धन्वान्वा मृगयसो वि तस्थुः ।

वनानि विभ्यो नर्किरस्य तानि व्रता देवस्य सवितुर्मिनन्ति ॥ ७ ॥

त्वया । हितम् । अप्यम् । अप्सु । भागम् । धन्वं । अनु । आ । मृगयसः । वि । तस्थुः ।

वनानि । विभ्यः । नर्किः । अस्य । तानि । व्रता । देवस्य । सवितुः । मिनन्ति ॥ ७ ॥

हे सवितः १ त्वया २ अप्सु अन्तरिक्षे । ' आपः पृथिवी ' (नि. १. ३. ८) इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । जलाधारे ३ वा ४ हितं निहितम् ५ अप्यम् अपां संबन्धिनं ६ भागं ७ धन्वानु निर्जलप्रदेशेष्वरण्येषु ८ मृगयसः मृगयमाणा मृगाः ९ आ समन्तात् १० वि तस्थुः अधितिष्ठन्ति । किंच ११ वनानि वृक्षाः १२ विभ्यः पक्षिभ्य आवासादिरूपेण त्वया भागो दत्तः । १३ अस्य १४ देवस्य १५ सवितुः १६ तानि तादृशानि १७ व्रता व्रतानि कर्माणि १८ नर्किः १९ मिनन्ति केऽपि न हिंसन्ति ॥

याद्राध्यं वरुणो योनिमप्यमनिशितं निमिषि जर्भुराणः ।

विश्वो मार्ताण्डो व्रजमा पशुर्गात्स्थशो जन्मानि सविता व्याकः ॥ ८ ॥

यात्द्राध्यम् । वरुणः । योनिम् । अप्यम् । अनिशितम् । निमिषि । जर्भुराणः ।

विश्वः । मार्ताण्डः । व्रजम् । आ । पशुः । गात् ।

स्थऽशः । जन्मानि । सविता । वि । आ । अकरित्यकः ॥ ८ ॥

१ वरुणः २ याद्राध्यं यातां गच्छतां राध्यं संराधनीयम् ३ अप्यम् आसुं योग्यम् ४ अनिशितम् अतीक्षणम् । सुखकरमिति यावत् । ५ योनिं स्थानं ६ निमिषि निमेषे सवितुरस्तमये सति विश्वमार्थं प्राणिभ्यः प्रयच्छति । वरुणस्य रात्रेर्निर्वाहकत्वात् । ७ जर्भुराणः भृशं गच्छन् ८ विश्वः सर्वः ९ मार्ताण्डः मृताज्जिह्वात् अण्डादुत्पद्यमानः पक्षी १० आ ११ गात् आगच्छति । विश्वः १२ पशुः अपि १३ व्रजं गोष्ठमागान् १४ सविता प्रेरकः १५ स्थसः स्थाने स्थाने १६ जन्मानि जातानि भूतानि १७ व्याकः पृथगकार्षीत् ॥

न यस्येन्द्रो वरुणो न मित्रो व्रतमर्यमा न मिनन्ति रुद्रः ।

नारातयस्तमिदं स्वस्ति हुवे देवं सवितारं नमोभिः ॥ ९ ॥

न । यस्य । इन्द्रः । वरुणः । न । मित्रः । व्रतम् । अर्यमा । न । मिनन्ति । रुद्रः ।

न । अरातयः । तम् । इदम् । स्वस्ति । हुवे । देवम् । सवितारम् । नमःऽभिः ॥ ९ ॥

१ यस्य सवितुर्देवस्य २ व्रतं प्रसवार्थं कर्म ३ इन्द्रः ४ न मिनाति न हिनस्ति । ५ वरुणः च ६ न मिनाति । ७ मित्रः च ८ अर्यमा च न मिनाति । ९ रुद्रः च १० न मिनाति । ११ अरातयः असुराश्च १२ न

१. क-म-व-जलाधारेषु । २. क्ष१-वृक्षादीन् । ३. क-क्ष१-ण-न-थ-न-म-व-ईशः । ४. ग-राधनीयम् ।

‘मिनन्ति ॥ मिनातीति श्रुतमाख्यातं यथायोगं विपरिणामेन प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ १० ॥ सवितारं सर्वस्य प्रेरकं ॥ देवं द्योतमानम् ॥ इदम् इदानीं ॥ नमोभिः अन्नरूपैर्हविर्भिः सह । ‘नमः आयुः’ (नि. २. ७. २२) इत्यन्ननामसु पाठात् । ॥ स्वति क्षेमाय ॥ हुवे स्तौमि ॥

भगं धियं वाजयन्तः पुरंधिं नराशंसो ग्रास्पतिर्नो अग्न्याः ।

आये वामस्य संगथे रयीणां प्रिया देवस्य सवितुः स्याम ॥ १० ॥

भगम् । धियम् । वाजयन्तः । पुरम्ऽधिम् । नराशंसः । ग्राःपतिः । नः । अग्न्याः ।

आऽअये । वामस्य । सम्ऽगुथे । रयीणाम् । प्रियाः । देवस्य । सवितुः । स्याम् ॥ १० ॥

॥ भगं भजनीयं ॥ धियं ध्यातव्यं ॥ पुरंधिं पुरस्य धारयितारं बहुप्रज्ञं वा सवितारम् ॥ ‘पुरंधि-
र्बहुधीः’ (निरु. ६. १३) इति यास्कः ॥ ॥ वाजयन्तः वाजिनं बलिनं कुर्वतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥
॥ नः स्तुवतोऽस्मान् ॥ नराशंसः नरैः शंसनीयः ॥ ग्रास्पतिः देवपत्नीनां पतिः छन्दसां पतिर्वा । तथा च
श्रूयते—‘छन्दांसि वै ग्राः’ इति, ‘उत ग्रा व्यन्तु देवपत्नीः’ (क्र.सं. ५. ४६. ८) इति च । सवित्ता
॥ अग्न्याः अग्न्यात् । किंच ॥ वामस्य धनस्य ॥ रयीणां पशूनां च । तथा च श्रूयते—‘पशवो वै रयिः’
इति । ॥ आये आगमने ॥ संगथे संगमने च निमित्ते ॥ देवस्य द्योतमानस्य ॥ सवितुः प्रेरकस्य वयं ॥ प्रियाः
॥ स्याम भवेम ॥

अस्मभ्यं तद्विवो अद्भ्यः पृथिव्यास्त्वया दत्तं काम्यं राध आ गात् ।

शं यत्स्तोतृभ्य आपये भवात्युरुशंसाय सवितर्जरित्रे ॥ ११ ॥

अस्मभ्यम् । तत् । दिवः । अत्ऽभ्यः । पृथिव्याः । त्वया । दत्तम् । काम्यम् । राधः । आ । गात् ।

शम् । यत् । स्तोतृभ्यः । आपये । भवाति । उरुशंसाय । सवितः । जरित्रे ॥ ११ ॥

हे सवितः ॥ अस्मभ्यं ॥ त्वया ॥ दत्तं ॥ तत् प्रसिद्धं ॥ काम्यं कमनीयं ॥ राधः धनं ॥ दिवः शुलोकात्
॥ अद्भ्यः अन्तरिक्षलोकात् ॥ पृथिव्याः भूमेश्च ॥ आ ॥ गात् आगच्छतु । किंच ॥ स्तोतृभ्यः स्तोतृणाम्
॥ आपये बन्धवे तद्वंशजाय ॥ यत् धनं ॥ शं सुखकरं ॥ भवाति भवेत् ॥ उरुशंसाय बहुस्तुतये ॥ जरित्रे
स्तोत्रे मह्यम् । ‘जरिता कारुः’ (नि. ३. १६. २) इति स्तोतृनामसु पाठात् । हे ॥ सवितः
तत्प्रयच्छ ॥ ॥ ३ ॥

‘प्रावाणेव’ इत्यष्ट्वं सप्तमं सूक्तं गार्ग्यसमदं त्रैष्टुभमाश्विनं ‘प्रावाणेवाष्टावाश्विनम्’ इत्यनु-
क्रान्तत्वात् । प्रवर्ग्येऽभिष्टवे पूर्वे पटलेऽस्य विनियोगः । सूत्रितं च—‘प्रावाणेवेळे छावापृथिवी’
(आश्व. श्रौ. ४. ६) इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरपीदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘प्रावाणेव
मासत्याभ्यामिति त्रीणि’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

प्रावाणेव तदिदर्थं जरथे गृध्रेव वृक्षं निधिमन्तमच्छ ।

ब्रह्माणेव विदथे उक्थशासा दूतेव हव्या जन्या पुरुत्रा ॥ १ ॥

प्रावाणाऽइव । तत् । इत् । अर्थम् । जरथे इति । गृध्राऽइव । वृक्षम् । निधिऽमन्तम् । अच्छ ।

ब्रह्माणाऽइव । विदथे । उक्थऽशासा । दूताऽइव । हव्या । जन्या । पुरुऽत्रा ॥ १ ॥

हे अश्विनौ ^१प्रावाणेव अरातिं प्रति प्रेषितौ पापाणाविव ^२तत् ^३अर्थम् । अर्तेर्धातोर्धशब्दः । 'अर्थोऽर्तेः' (निरु. १. १८) इति यास्कः । तमरातिमित्यर्थः । ^४इत् इति पूरणः । ^५जरथे जरथेथे अरातिं बाधेयाम् । यद्वा यथा गुरु प्रावाणौ क्षिसौ तदानीमेव शीघ्रं गच्छतस्तथा तत् तमर्थं गन्तारं जरथे । शीघ्रं गत्वा स्तुतमित्यर्थः । जरतिः स्तुतिकर्मा । किंच ^६गृध्रेव गृध्राविव पक्षिणाविव ^७वृक्षं फलितं वृक्षं ^८निधिमन्तं धनवन्तं यजमानम् ^९अच्छ । आगच्छतमिति शेषः । ^{१०}विदथे यज्ञे । 'विदथः सवनम्' (नि. ३. १७. ५) इति यज्ञनामसु पाठात् । ^{११}उक्थशासा^१ उक्थशांसितारी ^{१२}ब्रह्माणेव ब्राह्मणाविव ^{१३}जन्या जनपदेषु ^{१४}दूतेव राज्ञा प्रेषितौ दूताविव ^{१५}पुरुत्रा बहुभिः पुरुषैः ^{१६}हव्या ह्यातव्यौ युवाम् । अत्र उपमेयद्वित्वानुसारेण उपमानद्वित्वम् ॥

प्रातर्यावाणा रथ्येव वीराजेव यमा वरमा सचेथे ।

मेनेइव तन्वा शुम्भमाने दम्पतीव क्रतुविदा जनेषु ॥ २ ॥

प्रातःऽयावाना । रथ्याऽइव । वीरा । अजाऽइव । यमा । वरम् । आ । सचेथे इति ।

मेने इवेति मेनेऽइव । तन्वा । शुम्भमाने इति ।

दम्पतीइवेति दम्पतीऽइव । क्रतुविदा । जनेषु ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ^१प्रातर्यावाणा प्रातरेव यज्ञार्थं गन्तारौ ^२रथ्येव रथिनाविव वीरौ स्वकर्मणि शूरी । ^३अजेव अजाविव छागाविव ^४यमा यमलौ । ^५मेनेइव नार्याविव ^६तन्वा शरीरेण ^७शुम्भमाने शोभमानौ । ^८दम्पतीव जायापती इव संगतौ ^९जनेषु विषयेषु ^{१०}क्रतुविदा कर्मविदौ युवां ^{११}वरं संभक्तारम् ^{१२}आ ^{१३}सचेथे आगच्छथः ॥

शृङ्गेव नः प्रथमा गन्तमर्वाक्छफाविव जर्भुराणा तरौभिः ।

चक्रवाकेव प्रति वस्तोरुस्रार्वाश्चा यातं रथ्येव शक्रा ॥ ३ ॥

शृङ्गाऽइव । नः । प्रथमा । गन्तम् । अर्वाक् । शफौऽइव । जर्भुराणा । तरौऽभिः ।

चक्रवाकाऽइव । प्रति । वस्तोः । उस्रा । अर्वाश्चा । यातम् । रथ्याऽइव । शक्रा ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ ^१शृङ्गेव पशोः शृङ्गे इव ^२प्रथमा देवानां प्रथमौ ^३शक्राविव अश्वदेः सुराविव ^४तरोभिः वेगैः ^५जर्भुराणा भृशं गच्छन्तौ युवां ^६नः अस्मान्प्रति ^७अर्वाक् अभिमुखम् आ ^८गन्तम् आगच्छतम् । किंच हे अश्विनौ ^९वस्तोः ^{१०}प्रति अहः प्रति ^{११}चक्रवाकेव चक्रवाकाविव हे ^{१२}उत्था शत्रूणामुत्सारकौ गमनशीलौ वा ^{१३}रथ्येव रथिनाविव हे ^{१४}शक्रा स्वकर्मणि शक्तौ ^{१५}अर्वाञ्चा अस्मदभिमुखौ ^{१६}यातं गच्छतम् ॥

नावेव नः पारयतं युगेव नभ्येव न उपधीव प्रधीव ।

श्वानेव नो अरिषण्या तनूनां खृगलेव विस्त्रसः पातमस्मान् ॥ ४ ॥

नावाऽइव । नः । पारयतम् । युगाऽइव । नभ्याऽइव ।

नः । उपधी इवेत्युपधीऽइव । प्रधी इवेति प्रधीऽइव ।

श्वानाऽइव । नः । अरिषण्या । तनूनाम् । खृगलाऽइव । विस्त्रसः । पातम् । अस्मान् ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ ^१नावेव नावाविव सिन्धून् ^२नः अस्मान् दुर्गाणि ^३पारयतम् । ^४युगेव यथा रथस्य युगे ^५नभ्येव यथा च रथचक्रनाभिलके । ^६उपधीइव यथा तत्पार्श्वस्थे फलके ^७प्रधीइव यथा वा चक्रबाह्यवलयौ रथं पारयतः तथा ^८नः अस्मान् दुर्गाणि पारयतम् । किंच ^९श्वानेव श्वानाविव यथा श्वानौ बाधकेभ्यो रक्षन्तौ तनोहिंसामपनयतः तथा ^{१०}नः अस्माकं ^{११}तनूनाम् अङ्गानाम् अरिषण्यौ अहिंसकौ भवतम् । ^{१२}खृगलेव यथा तनुत्राणे तनुहिंसाया रक्षतः तथा ^{१३}विस्त्रसः जरायाः ^{१४}अस्मान् युवां ^{१५}पातम् ॥

वार्तेवाजुर्या नद्येव रीतिरक्षीइव चक्षुषा यातमर्वाक् ।

हस्ताविव तन्वेऽं शंभविष्ठा पादेव नो नयतं वस्यो अच्छ ॥ ५ ॥

वाताऽइव । अजुर्या । नद्याऽइव । रीतिः । अक्षी इवेत्यक्षी इव । चक्षुषा । आ । यातम् । अर्वाक् ।

हस्तौऽइव । तन्वे । शम्भविष्ठा । पादाऽइव । नः । नयतम् । वस्यः । अच्छ ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ^१वातेव वाताविव ^२अजुर्या जरितुमशक्यौ ^३नद्येव नद्याविव ^४रीतिः ॥ द्यत्यथेनैकवचनम् ॥ शीघ्रं गन्तारौ युवाम् । ^५अक्षीइव अक्षिणी इव ^६चक्षुषा दर्शनेन ^७अर्वाक् अस्मदभिमुखम् ^८आ ^९यातम् आगच्छतम् । किंच हस्तेव हस्ताविव ^{१०}पादेव पादाविव ^{११}तन्वे शरीराय ^{१२}शंभविष्ठा सुखस्य भावयितृतमौ युवां ^{१३}नः अस्मान् ^{१४}वस्यः वसीयः श्रेष्ठं धनम् ^{१५}अच्छ प्रति ^{१६}नयतं प्रापयतम् ॥ ४ ॥

ओष्ठाविव मध्वास्त्रे वदन्ता स्तनाविव पिप्यतं जीवसे नः ।

नासेव नस्तन्वो रक्षितारा कर्णौव सुश्रुता भूतमस्मे ॥ ६ ॥

ओष्ठौऽइव । मध्वा । आस्त्रे । वदन्ता । स्तनौऽइव । पिप्यतम् । जीवसे । नः ।

नासाऽइव । नः । तन्वः । रक्षितारा । कर्णौऽइव । सुश्रुता । भूतम् । अस्मे इति ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ ^१ओष्ठाविव ^२आस्ने आस्याय मधुररसवद्वचनं^३ वदन्तौ ^४स्तनाविव ^५नः अस्मान्
^६जीवसे जीवनाय ^७पिप्यतं ^८प्याययतम् । किं च ^९नासेव नासिके इव ^{१०}नः अस्माकं ^{११}तन्वः तनोः
^{१२}रक्षितारा रक्षितारौ भूतं भवतम् । अपि च ^{१३}कर्णाविव ^{१४}अस्मे अस्माकं ^{१५}सुश्रुता सुश्रवणे युवां
^{१६}भूतं भवतम् ॥

हस्तेव शक्तिमभि सैददी नः क्षामेव नः समजतं रजांसि ।

इमा गिरौ अश्विना युष्मयन्तीः क्षणोत्रेणैव स्वधितिं सं शिशीतम् ॥ ७ ॥

हस्ताऽइव । शक्तिम् । अभि । सैददी इति समऽददी । नः ।

क्षामऽइव । नः । सम् । अजतम् । रजांसि ।

इमाः । गिरः । अश्विना । युष्मयन्तीः । क्षणोत्रेणऽइव । स्वधितिम् । सम् । शिशीतम् ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ ^१हस्तेव हस्ताविव ^२शक्तिं सामर्थ्यं ^३नः अस्माकम् ^४अभि ^५सैददी आभिमुख्येन
 सम्यक् प्रयच्छन्तौ भवतम् । किं च ^६क्षामेव रोदसी इव ^७रजांसि स्थानान्युदकानि वा । ‘उदकं
 रज उच्यते’ (निरु. ४. १९) इति यास्कः । ^८नः अस्माकं ^९समजतं प्रेरयतम् । अपि च
^{१०}अश्विना हे अश्विनौ ^{११}इमा ^{१२}गिरः अस्माभिः कृताः स्तुतीः ^{१३}युष्मयन्तीः युवामिच्छन्तीः ^{१४}स्वधितिम्
 असि ^{१५}क्षणोत्रेणैव तेजनशाणवन् ^{१६}सं ^{१७}शिशीतं सम्यक् तीक्ष्णीकुरुतम् ॥

एतानि वामश्विना वर्धनानि ब्रह्म स्तोमं गृत्समदासो अक्रन् ।

तानि नरा जुजुषाणोप यातं बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ८ ॥

एतानि । वाम् । अश्विना । वर्धनानि । ब्रह्म । स्तोमम् । गृत्समदासः । अक्रन् ।

तानि । नरा । जुजुषाणा । उप । यातम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ८ ॥

^१अश्विना हे अश्विनौ ^२वां युवयोः ^३एतानि ^४वर्धनानि वृद्धिसाधनानि ^५ब्रह्म ब्रह्माणि मन्त्रान्
^६स्तोमं स्तोत्रं च ^७गृत्समदासः गृत्समदाः ^८अक्रन् अकुर्वन् । ^९एतानि ब्रह्माणि ^{१०}नरा नेतारौ
^{११}जुजुषाणा भृशं प्रीयमाणी युवाम् ^{१२}उप ^{१३}यातम् उपगच्छतम् । किं च ^{१४}सुवीराः शोभनपुत्रा वयं
^{१५}विदथे यज्ञे युवां ^{१६}बृहद्वदेम प्रभूतं स्तुमः ॥ ॥ ५ ॥

‘सोमापूषणा’ इति पटुचमष्टमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभं सोमापूषदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—
 ‘सोमापूषणा षट् सोमापूषणमन्त्रयोऽर्धर्चोऽप्यदितेः’ इति । ‘अवतु देव्यदितिः’ इत्यस्य^२ अन्यथा-
 र्धर्चस्य अदितिर्देवता । सोमापूषणे पशौ वपापुरोडाशहविषामाद्यास्तिस्रः क्रमेणानुवाक्या उत्तरास्तिस्रो
 याज्याः । ‘अग्नीषोमौ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘सोमापूषणा जनना रयीणाम्’ (आश्व. श्रौ. ३.
 ८) इति ॥

सोमापूषणा जनना रयीणां जनना दिवो जनना पृथिव्याः ।

जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा अकृण्वन्मृतस्य नाभिम् ॥ १ ॥

सोमापूषणा । जनना । रयीणाम् । जनना । दिवः । जनना । पृथिव्याः ।

जातौ । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपौ । देवाः । अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिम् ॥ १ ॥

१सोमापूषणा हे सोमापूषणौ युवां १रयीणां धनानां १जनना जनयितारौ १दिवः द्युलोकस्यापि १जनना जनयितारौ १पृथिव्याः प्रथितायाश्च जनयितारौ भवथः । किंच १जातौ जातमात्रावेव युवां १विश्वस्य १भुवनस्य कृत्स्नस्य जगतः १गोपौ गोप्तारौ १देवाः १अमृतस्य अमरणस्य १नाभिं हेतुम् १अकृण्वन् अकार्षुः ॥

इमौ देवौ जायमानौ जुषन्तेमौ तमांसि गूहतामजुष्टा ।

आभ्यामिन्द्रः पृक्मामास्वन्तः सोमापूषभ्यां जनदुस्त्रियासु ॥ २ ॥

इमौ । देवौ । जायमानौ । जुषन्तः । इमौ । तमांसि । गूहताम् । अजुष्टा ।

आभ्याम् । इन्द्रः । पृक्म् । आमासु । अन्तरिति । सोमापूषभ्याम् । जनत् । उस्त्रियासु ॥ २ ॥

१इमौ सोमापूषणौ १देवौ द्योतमानौ १जायमानौ उत्पन्नमात्रावेव १जुषन्तः सर्वे देवा अजुषन्तः । सेवितवन्त इति यावत् । किंच १इमौ सोमापूषणौ १अजुष्टा असेध्यानि १तमांसि सर्वस्य १गूहतां नाशयतः । किंच १आभ्याम् एताभ्यां १सोमापूषभ्यां सह १इन्द्रः १आमासु तरुणीषु १उस्त्रियासु गोषु १अन्तः मध्ये ऊधःप्रदेशे १पृक्ं परिपृक्ं पयः १जनत् जनयति ॥

सोमापूषणा रजसो विमानं सप्तचक्रं रथमविश्वमिन्वम् ।

विष्ववृतं मनसा युज्यमानं तं जिन्वथो वृषणा पञ्चरश्मिम् ॥ ३ ॥

सोमापूषणा । रजसः । विमानम् । सप्तचक्रम् । रथम् । अविश्वमिन्वम् ।

विष्ववृतम् । मनसा । युज्यमानम् । तम् । जिन्वथः । वृषणा । पञ्चरश्मिम् ॥ ३ ॥

१वृषणा वृषणौ कामानां वर्पितारौ १सोमापूषणा हे सोमापूषणौ १रजसः लोकस्य । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु.४.१९) इति यास्कः । १विमानं परिच्छेदकम् । सर्वमानम् इत्यर्थः । १सप्तचक्रं सप्ततुल्यम् । त्रयोदशो मासः सप्तमः ऋतुः । 'अस्ति त्रयोदशो मासः' (तै.सं.६.५.३.४) इति श्रुतेः । १अविश्वमिन्वं विश्वस्यापरिच्छेद्यं १विष्ववृतं विष्वक् सर्वत्र परिवर्तमानं १पञ्चरश्मिं पञ्चतुरश्मिम् । हेमन्तशिशिरयोः

समासेन ऋतवः पञ्च । तथा च श्रूयते—‘द्वादश’ मासाः पञ्चतंवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन ’
(पे. ब्रा. १. १) इति । ^१मनसा ^२युज्यमानं मनोमात्रेण युज्यमानम् । ^३तं प्रसिद्धं ^४रथं
^५जिन्वथः अस्मान्प्रति प्रेरयथः ॥

दिव्य॑न्यः स॒दनं च॒क्र उ॒च्चा पृथि॒व्याम॒न्यो अ॒ध्यन्त॑रिक्षे ।

ताव॒स्मभ्यं॑ पुरु॒वारं॑ पुरु॒क्षुं रा॒यस्पोषं॑ वि ष्य॑तां नाभि॒म॒स्मे ॥ ४ ॥

दिवि । अ॒न्यः । स॒दनम् । च॒क्रे । उ॒च्चा । पृथि॒व्याम् । अ॒न्यः । अ॒धि । अ॒न्तरि॑क्षे ।

तौ । अ॒स्मभ्य॑म् । पुरु॒वारम् । पुरु॒ऽक्षुम् ।

रा॒यः । पोष॑म् । वि । स्य॒ताम् । नाभि॑म् । अ॒स्मे इति॑ ॥ ४ ॥

^१अन्यः तयोरेकः पूषा ^२उच्चा उच्चैरुच्छ्रिते ^३दिवि द्युलोके ^४सदनं स्थानं ^५चक्रे चकार । ^६अन्यः
अपरः सोमः ^७पृथिव्याम् ओषधिरूपेण ^८अध्यन्तरिक्षे अन्तरिक्षे ^९च चन्द्ररूपेण सदनं चक्रे । ^{१०}तौ
सोमापूषणौ युवां ^{११}पुरुवारं बहुभिर्वरणीयं ^{१२}पुरुक्षुं बहुकीर्तिं ^{१३}रायस्पोषं धनस्य पुष्टिम् । पश्चात्समं
धनमित्यर्थः । तथा च ब्राह्मण—‘पशवो वै रायस्पोषः’ (तै. सं. ५. ४. ६. २) इति । ^{१४}अस्मे अस्माकं
^{१५}नाभि विश्वस्य भोगस्य हेतुभूतम् ^{१६}अस्मभ्यं ^{१७}वि ^{१८}ष्यताम् विमुञ्चताम् । प्रयच्छतामित्यर्थः ॥

विश्वा॑न्यन्यो भुव॒ना ज॒जान॒ विश्व॑म॒न्यो अ॒भिच॑क्षाण एति ।

सोमा॑पूषण॒वव॑तं धियं मे युवा॒भ्यां विश्वाः॑ पृ॒तना जये॑म ॥ ५ ॥

विश्वा॑नि । अ॒न्यः । भुव॒ना । ज॒जान॑ । विश्व॑म् । अ॒न्यः । अ॒भिऽच॑क्षाणः । एति॑ ।

सोमा॑पूषणौ । अव॑तम् । धियं॑ मे । युवा॒भ्याम् । विश्वाः॑ । पृ॒तनाः । ज॒येम॑ ॥ ५ ॥

हे सोमापूषणौ ^१अन्यः युवयोरेकः सोमः ^२विश्वा॑नि ^३भुव॒ना भुवनानि भूतानि ^४ज॒जान॑
अजनयत् । तथा च मन्त्रः—‘सोमः पवते जनिता मतीनाम्’ (ऋ. सं. ९. ९६. ५) इति । ^५अन्यः
अपरः पूषा आदित्यः ^६विश्वम् ^७अभिचक्षाणः अभिपश्यन् ^८पृ॒ति गच्छति । तौ युवां ^९सोमापूषणौ ^{१०}मे
^{११}धियं कर्म । ‘धीः शची’ (नि. २. १. २१) इति कर्मनामसु पाठात् ॥ ^{१२}अव॑तं रक्षतम् ।
किंच वयं ^{१३}युवा॒भ्यां हेतु॒भ्यां ^{१४}विश्वाः ^{१५}पृ॒तनाः सर्वाः शत्रुसेनाः ^{१६}जये॑म अभिभवेम ॥

धियं॑ पूषा जि॒न्वतु॑ विश्वमि॒न्वो र॒यिं सोमो॑ रयि॒पति॑र्देधातु ।

अ॒व॑तु दे॒व्यदि॑तिर॒न॒र्वा बृ॒हद॑देम वि॒दथे॑ गु॒वीराः॑ ॥ ६ ॥

धियं॑म् । पू॒षा । जि॒न्वतु॑ । विश्व॑म॒ऽऽ॒न्वः । र॒यिम् । सोमः॑ । र॒यिऽप॑तिः । द॒धातु॑ ।

अ॒व॑तु । दे॒वी । अ॒दि॑तिः । अ॒न॒र्वा । बृ॒हत् । व॒देम॑ । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवी॑राः ॥ ६ ॥

१. क-च-झ-क्ष-ण-त-थ-न-व-द्वादश वै । २. थ-म-‘अन्तरिक्षे’ नास्ति । ३. ण-त-थ-‘ता’
नास्ति । ४. म-भोगहेतुम् ।

१५५ आदित्यः १५६ विश्वमित्रः विश्वस्य प्रीणयिता १५७ धियम् अस्माकं कर्म १५८ जिन्वतु तर्पयतु ।
 १५९ रयिपतिः धनपतिः १६० सोमः १६१ रयिं धनं १६२ दधातु अस्मभ्यं ददातु । किंच १६३ देवी द्योतमाना १६४ अनर्वा
 अप्रत्युता केनापि प्रातिकूल्यमप्रापिता १६५ अदितिः १६६ अवतु अस्मान् रक्षतु । अन्यत् सिद्धम् ॥ ६ ॥

‘वायो ये ते’ इत्येकविंशत्यृचं नवमं सूक्तं गार्ग्यमदं गायत्रम् । ‘अम्बितमे’ इति षष्ठस्य तृचस्य आदितो द्वे अनुष्टुभौ तृतीया बृहती । ‘वायो ये ते’ इत्यादिके द्वे ऋचौ वायव्यौ । ‘शुक्रस्याद्य’ इत्येषा गेन्द्रवायवी । ‘अयं वां मित्रावरुणा’ इति पञ्चानां तृचानां मित्रावरुणौ अश्विनौ इन्द्रः विश्वे देवाः सरस्वती इति क्रमेण देवताः । ‘प्रेतां यज्ञस्य’ इत्यस्यस्तुचो ब्राह्मणसूत्रयोर्हविर्धानप्रवर्तने द्यावापृथिव्यनिविद्धानस्वेन च विनियुक्त्वात् द्यावापृथिव्यो हविर्धानदेवस्यो वा । ‘अग्निं च हव्य-वाहनम्’ इति पादोऽग्निदेवस्यो वा । तथा चानुक्रान्तं—‘वायो सैका गायत्रमुक्ता देवताः प्रउगोणाये तु तृचेऽन्येन्द्रवायवी द्यावापृथिव्योऽन्यस्तुचो हविर्धानो वा तृतीयः पादो वाग्नेयोऽम्बितमेऽनुष्टुभौ बृहती च’ इति । षष्ठ्याभिप्लवपडहयोर्द्वितीयेऽहनि प्रउगेऽन्यतृचवर्जमेतत्सूक्तम् । वायव्यतृचस्य ‘वायो ये ते सहस्रिणः’ इत्याद्ये द्वे ऋचौ गेन्द्रवायवतृचस्य ‘शुक्रस्याद्य’ इत्येषा तृतीया । तथा च सूत्रितं—‘वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे तीमाः सोमास आ गहीत्येकोभा देवा द्विविष्टृशेति द्वे शुक्रस्याद्य गवाशिर इत्येकायं वां मित्रावरुणेति पञ्च तृचाः’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातः-सवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘अयं वां मित्रावरुणा’ इति पलहस्तोत्रियसंज्ञकः । ‘चतुर्विंशे होताजनिष्ट’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘अयं वां मित्रावरुणा पुरुषा चिद्वयस्ति’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । आभिप्लविकेऽहःसु प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रेऽयमेव तृचः पञ्चदशादिस्तोमनिमित्तमावापनीयः । ‘अयं वां मित्रावरुणा नो मित्रावरुणेति तृचाः’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति सूत्रितवान् । आद्या मैत्रावरुणग्रहस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘मैत्रावरुणस्य अयं वां मित्रावरुणा’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोगायत्रे छन्दसि ‘गोमदू पु’ इति तृचो विनियुक्तः । ‘गोमदू पु नासत्येति तृचाः’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति सूत्रितवान् । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसि-शस्त्रे ‘इन्द्रो अङ्ग महद्भयम्’ इति तृचः । ‘अतिरात्रे पर्यायाणाम्’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘इन्द्रो अङ्ग महद्भयमभि न्यू पु वाचम्’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । आग्रयणे वैश्वदेवस्य हविषः ‘विश्वे देवासः’ इत्यनुवाक्या । ‘आग्रयणम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘विश्वे देवास आ गत ये के च ज्मा महिनो अहिमायाः’ (आश्व. श्रौ. २. ९) इति । दशरात्रे प्रथमेऽहनि प्रउगशस्त्रे ‘अम्बितमे नदीतमे’ इति सारस्वतः सप्तमस्तुचः । ‘चतुर्थेऽहनि’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘अम्बितमे नदीतम इत्यानुष्टुभं प्रउगम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । न्यूदे दशरात्रे प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे ‘प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा’ इति द्यावापृथिव्यनिविद्धानीयस्तुचः । ‘अथ छन्दोमाः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘प्रेतां यज्ञस्य शंभुवायं देवाय जन्मन इति तृचाः’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति । हविर्धानप्रवर्तनेऽप्ययं तृचो विनियुक्तः । सूत्रितं च—‘प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा यमे इव यतमाने यदैतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. ९; ऐ. ब्रा. १. २९) इति ॥

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरा गहि । नियुत्वान्तसोमपीतये ॥ १ ॥

वायो इति । ये । ते । सहस्रिणः । रथासः । तेभिः । आ । गहि । नियुत्वान् । सोमपीतये ॥ १ ॥

हे वायो ते स्वदीयाः ये सहस्रिणः सहस्रसंख्याकाः रथासः रथाः तेभिः तैः नियुत्वान्
नियुज्युक्तस्त्वं सोमपीतये सोमपानार्थम् आ गहि आगच्छ । नानारूपत्वाद्वायोः सर्वाभिर्विभृतिभिः
सहागमनं प्रार्थ्यते इति भावः ॥

नियुत्वान्वायवा गृह्यं शुक्रो अयामि ते । गन्तासि सुन्वतो गृहम् ॥ २ ॥

नियुत्वान् । वायो इति । आ । गहि । अयम् । शुक्रः । अयामि । ते ।

गन्ता । असि । सुन्वतः । गृहम् ॥ २ ॥

हे वायो नियुत्वान् । नियुतो वाहनानि वायोः । तैर्युक्तस्त्वम् आ गहि आगच्छ । अयं
शुक्रः दीप्यमानः सोमः ते तुभ्यम् अयामि नियतो गृहीत आसीत् ॥ यमेः कर्मणि लुङ् ॥ सुन्वतः
सोमाभिष्वं कुर्वतो यजमानस्य गृहं गन्तासि याता भवसि ॥

शुक्रस्याद्य गवाशिर इन्द्रवायू नियुत्वतः । आ यातं पिबतं नरा ॥ ३ ॥

शुक्रस्य । अद्य । गोऽआशिरः । इन्द्रवायू इति । नियुत्वतः । आ । यातम् । पिबतम् । नरा ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारी हे इन्द्रवायू अद्य अस्मिन्नहनि नियुत्वतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ नियुत्वन्तौ
युवां गवाशिरः गव्यं पय आशीराश्रयणसाधनं यस्य तस्य शुक्रस्य दीप्तस्य सोमस्य पानार्थम् आ
यातम् आगच्छतम् । आगत्य सोमं पिबतम् ॥

अयं वा मित्रावरुणा सुतः सोमं क्रतावृधा । ममेदिह श्रुतं हवम् ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुतः । सोमः । क्रतुऽवृधा ।

मम । इत् । इह । श्रुतम् । हवम् ॥ ४ ॥

मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ वां युवाभ्याम् अयं सोमः सुतः अभिषुतः । क्रतावृधा हे
सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकौ ममेत् ममैव हवम् आह्वानम् इह अस्मिन् यज्ञे श्रुतं श्रणुतम् ॥

राजानावनभिद्रुहा ध्रुवे सदस्युत्तमे । सहस्रस्थूण आसाते ॥ ५ ॥

राजानौ । अनभिद्रुहा । ध्रुवे । सदसि । उत्तमे । सहस्रस्थूणे । आसाते इति ॥ ५ ॥

राजानौ ईश्वरौ दीप्यमानौ वा अनभिद्रुहा अनभिद्रोग्धारौ यौ मित्रावरुणौ ध्रुवे स्थिरे
उत्तमे उत्कृष्टे सहस्रस्थूणे सदसि स्थाने आसाते उपविशतः तावागच्छतमिति शेषः ॥ ७ ॥

ता सम्राजा घृतासुती आदित्या दानुनस्पती । सचेते अनवह्वरम् ॥ ६ ॥

ता । सम्राजा । घृतासुती इति घृतोऽसुती । आदित्या । दानुनः । पती इति ।

सचेते इति । अनवह्वरम् ॥ ६ ॥

सम्राजी आश्वयैव सर्वेषां शास्तारी ऽघृतासुती घृताग्नौ । 'तद्वां महित्वं घृताभावस्तु'
(ऋ. सं. ६. ६७. ८) इति मन्त्रान्तरात् । ऽआदित्या अदितेः पुत्री ऽदानुनस्पती दानुनो
दानस्य देयस्य^१ वा धनस्य पत्नी स्वामिनौ । ऽता तौ मित्रावरुणौ ऽअनवङ्करम् अकुटिलं यजमानं
ऽसचेते सेवेते ॥

गोमदू पु नोसत्याश्वावद्यातमश्विना । वर्ति रुद्रा नृपाय्यम् ॥ ७ ॥

गोऽमत् । ऊँ इति । सु । नासत्या । अश्वऽवत् । यातम् । अश्विना ।

वर्तिः । रुद्रा । नृपाय्यम् ॥ ७ ॥

ऽअश्विना हे अश्विनौ हे ऽनासत्या अनृतभाषणरहिती हे ऽरुद्रा रोरूयमाणौ द्रवन्ती युवां
ऽवर्तिः मार्गः । तेन मार्गेण रथेन वा ऽनृपाय्यं नृभिर्नृभिर्देवैः पातव्यं सोमं ऽगोमत् गोमद्यथा
भवति तथा ऽअश्ववत् अश्ववच्च यथा भवति तथा ऽयातं गच्छतम् । ऽऊ ऽपु इति पूरणौ ॥

न यत्परो नान्तर आदधर्षद्वृषण्वसू । दुःशंसो मर्त्यो रिपुः ॥ ८ ॥

न । यत् । परः । न । अन्तरः । आऽदधर्षत् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

दुःशंसः । मर्त्यः । रिपुः ॥ ८ ॥

ऽवृषण्वसू हे धनस्य वर्धितारी ऽयत् धनं ऽपरः दूरस्थः ऽदुःशंसः शंसनायोग्यः ऽमर्त्यो
ऽरिपुः यत् ऽन ऽआदधर्षत् तथा^२ उक्तलक्षणेतरः ऽअन्तरः समीपवर्ती मर्त्यो रिपुरपि यत् ऽन आद-
धर्षत् तद्धनम् आवोळ्हमिति शेषः ॥

ता न आ वोळ्हमश्विना रयि पिशङ्गसंदशम् । धिण्या वरिवोविदम् ॥ ९ ॥

ता । नः । आ । वोळ्हम् । अश्विना । रयिम् । पिशङ्गसंदशम् । धिण्या । वरिवःऽविदम् ॥ ९ ॥

हे ऽधिण्या धिण्याहौ ऽअश्विना हे अश्विनौ ऽता तौ युवां ऽपिशङ्गसंदशं नानारूपं ऽवरिवोविदं
धनस्य लम्भकं ऽरयि पशुं ऽनः अस्मभ्यम् ऽआ ऽवोळ्हम् आवहतम् ॥

इन्द्रो अङ्ग महद्भयमभी षदप चुच्यवत् । स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥ १० ॥

इन्द्रः । अङ्ग । महत् । भयम् । अभि । सत् । अप । चुच्यवत् ।

सः । हि । स्थिरः । विऽचर्षणिः ॥ १० ॥

°इन्द्रः °महत् अधिकम् °अभी °पत् अभिभवत् °भयं^१ भयकारणम् °अप °बुध्यवत् अप-
च्यावयेत् । °हि यस्मात्कारणात् °सः °स्थिरः केनापि चालयितुमशक्यः °विचर्षणिः विश्वस्य द्रष्टा ॥ ८ ॥

इन्द्रश्च मृळयाति नो न नः पश्चादघं नशत् । भद्रं भवाति नः पुरः ॥ ११ ॥

इन्द्रः । च । मृळयाति । नः । न । नः । पश्चात् । अघम् । नशत् ।

भद्रम् । भवाति । नः । पुरः ॥ ११ ॥

°इन्द्रश्च परमैश्वर्यवानिन्द्रश्चेत् °नः अस्मान् °मृळयाति सुखयेत् । °पश्चात् पृष्ठतः °नः अस्मान्
°अघं दुरितं °न °नशत् न प्राप्नोति । °नः अस्माकं °पुरः पुरस्तात् °भद्रं कल्याणं च °भवाति भवति ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् । जेता शत्रून्विचर्षणिः ॥ १२ ॥

इन्द्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयम् । करत् । जेता । शत्रून् । विऽचर्षणिः ॥ १२ ॥

°विचर्षणिः विविधस्य द्रष्टा °जेता । °शत्रून् असुरान् जेता ॥ तृणन्तत्वात् पृथग्भावः ॥ °इन्द्रः
परमैश्वर्यवान् °सर्वाभ्यः °आशाभ्यः दिग्भ्यः अस्माकम् °अभयं °करत् करोतु ॥ °परि इति पञ्चमीद्योतकः ॥

विश्वे देवास आ गत शृणुता मे इमं हवम् । एदं बर्हिर्नि पीदत ॥ १३ ॥

विश्वे । देवासः । आ । गत । शृणुत । मे । इमम् । हवम् ।

आ । इदम् । बर्हिः । नि । पीदत ॥ १३ ॥

°विश्वे °देवासः हे विश्वे देवाः °आ °गत इहागच्छत । °मे मदीयम् °इमं °हवम् आह्वानं
°शृणुत । °इदं °बर्हिः अस्मिन्बर्हिषि °आ °नि °पीदत उपविशत ॥

तीव्रो वो मधुमाँ अयं शुनहोत्रेषु मत्सरः । एतं पिबत काम्यम् ॥ १४ ॥

तीव्रः । वः । मधुमान् । अयम् । शुनहोत्रेषु । मत्सरः । एतम् । पिबत । काम्यम् ॥ १४ ॥

हे विश्वे देवाः °तीव्रः तीव्रमदः °मधुमान् रसवान् °मत्सरः मदकरः सोमः °अयं °वः^२
युष्मदर्थं °शुनहोत्रेषु गुत्समदेवस्मासु स्थितः । °काम्यं कमनीयम् °एतं सोमं °पिबत ॥

इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः । विश्वे मम श्रुता हवम् ॥ १५ ॥

इन्द्रज्येष्ठाः । मरुद्गणाः । देवासः । पूषरातयः । विश्वे । मम । श्रुत । हवम् ॥ १५ ॥

हे ^१इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रपुरोगमाः ^२मस्कृगाः मस्समूहरूपाः ^३पूषरातयः पूषाख्यो देवो रातिर्दाता
येषां ते पूषरातयः ^४देवासः हे द्योतमाना देवाः ^५विश्वे सर्वे यूयं ^६मम मदीयं ^७हवम् आह्वानं
^८श्रुत शृणुत । इन्द्रज्येष्ठादयः संबोधनान्ताः (ऋ. सं. १. २३. ८) ॥ १९ ॥

अम्बितमे नदीतमे देवितमे सरस्वति ।

अप्रशस्ताइव स्ममि प्रशस्तिमम्ब नस्कृधि ॥ १६ ॥

अम्बितमे । नदीतमे । देवितमे । सरस्वति ।

अप्रशस्ताः इव । स्मसि । प्रशस्तिम् । अम्ब । नः । कृधि ॥ १६ ॥

^१अम्बितमे मातृणां श्रेष्ठे ^२नदीतमे नदीनां श्रेष्ठे ^३देवितमे देवीनां श्रेष्ठे हे ^४सरस्वति ^५अप्रशस्ता-
इव धनाभावादसमृद्धा इव वयं ^६स्मसि भवामः । ^७अम्ब^१ हे मातः सरस्वति ^८नः अस्मभ्यं ^९प्रशस्तिं
धनसमृद्धिं ^{१०}कृधि कुरु । प्रयच्छेयर्थः ॥

त्वे विश्वा सरस्वति श्रितार्यूषि देव्याम् ।

शुनहोत्रेषु मत्स्व प्रजां देवि दिदिङ्ङि नः ॥ १७ ॥

त्वे इति । विश्वा । सरस्वति । श्रिता । आर्यूषि । देव्याम् ।

शुनहोत्रेषु । मत्स्व । प्रजाम् । देवि । दिदिङ्ङि । नः ॥ १७ ॥

हे ^१सरस्वति ^२देव्यां द्योतमानायां ^३स्वे त्वयि ^४विश्वा विश्वानि सर्वाणि ^५आर्यूषि अन्नानि ।
' आयुः सूनुता ' (नि. २. ७. २३) इत्यन्नमसु पाठान् । ^६श्रिता आश्रितानि । सा त्वं ^७शुन-
होत्रेषु गृत्समदेवस्मासु विषयेषु ^८मत्स्व सोमपानेन तृप्य । किंच हे ^९देवि सरस्वति ^{१०}नः अस्मभ्यं
^{११}प्रजां ^{१२}दिदिङ्ङि पुत्रान् देहि ॥

इमा ब्रह्म सरस्वति जुषस्व वाजिनीवति ।

या ते मन्म गृत्समदा क्रतावरि प्रिया देवेषु जुह्वति ॥ १८ ॥

इमा । ब्रह्म । सरस्वति । जुषस्व । वाजिनीवति ।

या । ते । मन्म । गृत्समदाः । क्रतवरि । प्रिया । देवेषु । जुह्वति ॥ १८ ॥

^१वाजिनीवति अन्नवति ^२क्रतावरि उदकवति हे ^३सरस्वति ^४इमा इमानि ^५ब्रह्म ब्रह्माणि
हवीषि ^६जुषस्व स्वीकुरु । ^७या^२ यानि ^८मन्म मननीयानि ^९देवेषु ^{१०}प्रिया देवानां मध्ये तुभ्यं प्रियाणि
देवेषु प्रियाणि वा ^{११}ते त्वदर्थं ^{१२}गृत्समदाः ^{१३}जुह्वति ॥

प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा युवामिदा वृणीमहे । अग्निं च हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥

प्र । इताम् । यज्ञस्य । शम्भुवा । युवाम् । इत् । आ । वृणीमहे ।

अग्निम् । च । हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥

यज्ञस्य यागस्य शंभुवा सुखसंपादके हविर्धाने अनसी तद्रूपे द्यावापृथिव्यौ वा प्रेताम् उत्तरवेदेः पश्चिमभागं प्रति प्रगच्छताम्^१ । अथ प्रत्यक्षकृतः । युवामित् युवामेव आ वृणीमहे प्रार्थयामहे । हव्यवाहनम् अग्निं च आवृणीमहे । अग्निरत्र निपातभागिति ॥

द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्मद्य दिविस्पृशम् । यज्ञं देवेषु यच्छताम् ॥ २० ॥

द्यावा । नः । पृथिवी इति । इमम् । सिध्मम् । अद्य । दिविस्पृशम् ।

यज्ञम् । देवेषु । यच्छताम् ॥ २० ॥

द्यावा द्यौः पृथिवी च उभे^२ सिध्मं स्वर्गादिः साधकं दिविस्पृशं देवान् गच्छन्तं नः अस्माकम् इमं यज्ञं देवेषु यच्छतां नियच्छताम् ॥

आ वामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः । इहाद्य सोमपीतये ॥ २१ ॥

आ । वाम् । उपऽस्थम् । अद्रुहा । देवाः । सीदन्तु । यज्ञियाः । इह । अद्य । सोमऽपीतये ॥ २१ ॥

अद्रुहा द्रोहवर्जिते हे हविर्धाने तद्रूपे द्यावापृथिव्यौ वा वामं युवयोः उपस्थं समीपं यज्ञियाः यज्ञार्हाः देवाः इह यज्ञे अद्य अस्मिन्नहनि सोमपीतये सोमपानाय आ सीदन्तु ॥ १० ॥

‘ कनिकदत् ’ इति तृचं दशमं सूक्तम् । अत्रैवमनुक्रमणिका—‘ कनिकदत्तचम् ’ इति । मण्डल-द्रष्टा गुत्समदोऽस्य ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । कपिञ्जलरूपीन्द्रो देवता । वयसाममनोज्ञां वाचं श्रुत्वैतत्सूक्तं जपेत् । सूत्रितं च—‘ वयसाममनोज्ञां वाचः श्रुत्वा कनिकदत्तनुपं प्रब्रुवाण इति सूक्ते जपेत् ’ (आश्व. गृ. ३. १०. ९) इति ॥

कनिकदत्तनुपं प्रब्रुवाण इर्यति वाचमरितेव नावम् ।

सुमङ्गलंश्च शकुने भवासि मा त्वा का चिदभिभा विख्या विदत् ॥ १ ॥

कनिकदत् । जनुषम् । प्रब्रुवाणः । इर्यति । वाचम् । अरिताऽईव । नावम् ।

सुऽमङ्गलः । च । शकुने । भवासि । मा । त्वा । का । चित् । अभिऽभा । विख्या । विदत् ॥ १ ॥

१. ख-ग-च-ण-ण-त-थ-न-‘ वा ’ नास्ति । २. ख-ग-च-अ-ण-ण-ण-न-म-व-गच्छताम् । ३. ख-ग-च-ण-उभे हविर्धाने वा यच्छताम्; फ-उभे हविर्धाने वा यच्छतां नियुच्छताम् ।

‘कनिक्रदत् पुनःपुनः शब्दायमानः’ ‘जनुषं जनिष्यमाणस्यै’ ‘प्रद्युवाणः सूचयन् कपिञ्जलः’
 ‘अरितेव कर्णधार इव’ ‘नावं’ ‘वाचम्’ ‘इयति प्रेरयति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे ‘शकुने कपिञ्जल एवं’
 ‘सुमङ्गलः प्रकृष्टकल्याणः’ ‘च’ ‘भवासि भव । किंच’ ‘का’ ‘चिदभिभा कोऽप्यभिभवः’ ‘त्वा त्वां’
 ‘विभ्या विश्वतः सर्वासु दिक्षु’ ‘मा’ ‘विदत् मा प्रापत् । ‘शकुनिः शक्नोत्युत्तेतुमास्मानम्’;
 ‘न्यक्रन्दीज्जन्म प्रद्युवाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचमीरयितेव नावम् । सुमङ्गलश्च शकुने
 भव कल्याणमङ्गलो मङ्गलं गिरतेर्गुणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वा’ (निरु. ९. ३; ४) इति यास्कः ॥

मा त्वा श्येन उद्वधीन्मा सुपर्णो मा त्वा विददिषुमान्वीरो अस्ता ।

‘पित्र्यामनुं प्रदिशं कनिक्रदत्सुमङ्गलो भद्रवादी वदेह ॥ २ ॥

मा । त्वा । श्येनः । उत् । वधीत् । मा । सुपर्णः । मा । त्वा । विदत् । इषुमान् । वीरः । अस्ता ।

पित्र्याम् । अनु । प्रदिशम् । कनिक्रदत् । सुमङ्गलः । भद्रवादी । वद । इह ॥ २ ॥

हे शकुने ‘त्वा त्वां’ ‘श्येनः प्रबलः’^१ पक्षिविशेषः ‘मा’ ‘वधीत् मा हिंसीत् । उत’^२ अपि च
 ‘सुपर्णः गरुडः पक्षी’ ‘मा वधीत्’^३ । तथा ‘इषुमान् बाणवान्’ ‘वीरो’ ‘अस्ता शराणां क्षेप्ता धन्वी’ ‘त्वा
 त्वां’ ‘मा’ ‘विदत् मा प्रापत्’^४ । किंच ‘पित्र्यां’ ‘प्रदिशं दक्षिणां दिशम्’ ‘अनु । दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः ।
 ‘कनिक्रदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन्’ ‘सुमङ्गलः कल्याणमङ्गलः’ ‘भद्रवादी शोभनवादी सन्’ ‘इह अस्म-
 द्विषये’ ‘वद मङ्गलं सूचय ॥

अव क्रन्द दक्षिणतो गृहाणां सुमङ्गलो भद्रवादी शकुन्ते ।

मा नः स्तेन ईशत माघशंसो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ३ ॥

अव । क्रन्द । दक्षिणतः । गृहाणाम् । सुमङ्गलः । भद्रवादी । शकुन्ते ।

मा । नः । स्तेनः । ईशत । मा । अघशंसः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ३ ॥

‘शकुन्ते हे कपिञ्जल एवं’ ‘सुमङ्गलो’ ‘भद्रवादी च सन्’ ‘गृहाणां’ ‘दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि
 ‘अव’ ‘क्रन्द शब्दं कुरु । दक्षिणतः शब्दायमानः शकुन्तो मङ्गलसूचको हि । ‘नः अस्माकं’ ‘स्तेनः
 तस्करः’ ‘मा’ ‘ईशत मेषिष्ट । ‘अघशंसः अनर्थकानां’^२ शंसकोऽपि ‘मा’ ‘ईशिष्ट । उत्तमः पादो
 व्याख्यातचरः ॥ ॥ ११ ॥

‘प्रदक्षिणित्’ इति तृचमेकादशं सूक्तं गार्ग्यमदं जागतम् । तथा चानुक्रान्तं—‘प्रदक्षिणि-
 उजागतं मध्येऽतिशक्त्यष्टिर्वा’ इति । द्वितीयातिशक्तरी अष्टिर्वा । इतरे जगस्यौ । कपिञ्जलरूपीन्द्रो
 देवता । वयसाममनोज्ञां वाचं श्रुत्वा ‘प्रदक्षिणित्’ इति सूक्तं जपेत् । सूत्रं प्रागेवोदाहृतम् ॥

१. त-थ-प्रबलः मा सुपर्णः । २. क-क्ष-क्ष१-ण-त-थ-न-म-व-‘उत.....वधीत्’ नास्ति; ख-ग-
 ‘उत.....वधीत् । ३. ख-ग-च-ण-ण१-थ-न-व-प्रापयत् । ४. म-अनर्थानाम् ।

प्रदक्षिणिदभि गृणन्ति कारवो वयो वदन्त ऋतुथा शकुन्तयः ।

उभे वाचौ वदति सामगाइव गायत्रं च त्रैष्टुभं चानु राजति ॥ १ ॥

प्रदक्षिणित् । अभि । गृणन्ति । कारवः । वयः । वदन्तः । ऋतुऽथा । शकुन्तयः ।

उभे इति । वाचौ । वदति । सामगाऽइव । गायत्रम् । च । त्रैष्टुभम् । च । अनु । राजति ॥ १ ॥

१ शकुन्तयः कपिञ्जलाः २ ऋतुथा कालेकाले ३ वयः अन्नं ४ वदन्तः सूचयन्तः ५ कारवः स्तोतार इव ६ प्रदक्षिणित् प्रदक्षिणम् ७ अभि ८ गृणन्ति अभिवदन्तु । बहुवचनं पूजार्थम् । किंच ९ उभे १० वाचौ गानं च श्रौतं च ११ सामगाः १२ गायत्रं १३ त्रैष्टुभं १४ च सामनी १५ इव शकुन्तिः १ १६ वदति । १७ अनु १८ राजति १९ च । शृण्वतोऽनुरक्तान् करोतीत्यर्थः ॥

उद्रातेव शकुने सामं गायसि ब्रह्मपुत्रइव सर्वनेषु शंससि ।

वृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्यां सर्वतो नः शकुने भद्रमा वद

विश्वतो नः शकुने पुण्यमा वद ॥ २ ॥

उद्राताऽइव । शकुने । सामं । गायसि । ब्रह्मपुत्रऽइव । सर्वनेषु । शंससि ।

वृषाऽइव । वाजी । शिशुमतीः । अपिऽइत्यं । सर्वतः । नः । शकुने ।

भद्रम् । आ । वद । विश्वतः । नः । शकुने । पुण्यम् । आ । वद ॥ २ ॥

१ शकुने हे कपिञ्जल २ उद्रातेव ३ साम यथोद्राता साम गायति तथा त्वं ४ गायसि गानस्वनं करोषि । ५ ब्रह्मपुत्रइव यथा ब्राह्मणाच्छंसी ६ सर्वनेषु शस्त्राणि शंसति तथा ७ त्वं ८ कालेषु ९ शंससि श्रौतस्वरं करोषि । १० वृषेव ११ वाजी सेचनसमर्थोऽश्वः १२ शिशुमतीः वडवाः १३ अपीत्य अभिगत्य यथा १४ शब्दं करोति तथा त्वमपि १५ वद । शिष्टं स्पष्टम् ॥

आवदंस्त्वं शकुने भद्रमा वद तूष्णीमासीनः सुमतिं चिकिद्धि नः ।

यदुत्पतन्वदसि कर्करिथं बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ३ ॥

आऽवदन् । त्वम् । शकुने । भद्रम् । आ । वद । तूष्णीम् । आसीनः । सुऽमतिम् । चिकिद्धि । नः ।

यत् । उत्पतन् । वदसि । कर्करिः । यथा । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ३ ॥

१. थ-म-शकुनिः । २. ण-थ-म-मानस्वनम् । ३. ण-त-थ-म-‘ तथा त्वं ’ नास्ति । ४. ण-त-थ-म-‘ यथा ’ नास्ति ।

१शकुने हे कपिञ्जलं १आवदन् शब्दं कुर्वन् १त्वं १भद्रमा १वद् मङ्गलं वद् । १तूष्णीमासीनः
 तूष्णीं तिष्ठन्नपि १नः अस्माकं १सुमतिं १चिकिद्भि बुध्यस्व । १यत् यदा १उत्पतन् १वदसि तदा
 १कर्करिर्यथा कर्करिरिव वदसि । कर्करिर्वाणविशेषः । अन्यद्व्याख्यातचरम् ॥ ॥ १२ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

द्वितीयाष्टके द्वितीये मण्डले चतुर्थोऽनुवाकः ।

समाप्तं च द्वितीयं मण्डलम् ॥

॥ अथ तृतीयं मण्डलम् ॥

वैश्वामित्रे तृतीये^१ पञ्चानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'सोमस्य मा' इति त्रयोविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । तथा चानुक्रान्तं—'सोमस्य ज्यधिका' इति । अस्य मण्डलद्रष्टा^२ विश्वामित्र ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् छन्दः । 'मण्डलादिप्वाग्नेयम्' इति परिभाषयामिर्देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसि विनियोगः । तथा च सूत्रितं^३—'सोमस्य मा तवसं प्रत्यग्निरुपस इति त्रीणि' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

सोमस्य मा तवसं वक्ष्यग्ने वह्निं चकर्थं विदथे यजध्यै ।

देवाँ अच्छा दीद्यद्युञ्जे अद्रिं शमाये अग्ने तन्वं जुषस्व ॥ १ ॥

सोमस्य । मा । तवसम् । वक्षि । अग्ने । वह्निम् । चकर्थं । विदथे । यजध्यै ।

देवान् । अच्छ । दीद्यत् । युञ्जे । अद्रिम् । शम्ऽआये । अग्ने । तन्वम् । जुषस्व ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं विदथे यज्ञे यजध्यै यष्टुं सोमस्य वह्निं वोढारं यं मां चकर्थं कृतवानसि तं मां तवसं तवस्विनं बलिनं वक्षि कामयस्व । किंच हे अग्ने देवान् अच्छ अभि दीद्यत् दीप्यमानोऽहम् अद्रिं प्रावाणं युञ्जे अभिपवणाय युनज्मि शमाये शाम्यामि^४ च । तथा च मन्त्रान्तरम्—'ऋतेन देवः सविता शमायते' (ऋ. सं. ८. ८६. ५) इति । यद्वा शमाये स्तौमि । 'शशमानो जरति' इति स्तुतिकर्मसु पाठान् । तथा च मन्त्रान्तरं—'सो अग्र ईजे शशमे च मतः' (ऋ. सं. ६. १. ९) इति । किंच हे अग्ने तन्वं शरीरं जुषस्व रक्षायै सेवस्व । यद्वा कर्माणि तन्वन्तं मां सेवस्वेत्यर्थः ॥

प्राञ्चं यज्ञं चक्रुम वर्धतां गीः समिद्धिरग्निं नमसा दुवस्यन् ।

दिवः शशासुर्विदथा कवीनां गृत्साय चित्तवसे गातुमीषुः ॥ २ ॥

प्राञ्चम् । यज्ञम् । चक्रुम् । वर्धताम् । गीः । समित्ऽभिः । अग्निम् । नमसा । दुवस्यन् ।

दिवः । शशासुः । विदथा । कवीनाम् । गृत्साय । चित् । तवसे । गातुम् । ईषुः ॥ २ ॥

हे अग्ने वयं यज्ञं प्राञ्चं प्रकर्षेण गच्छन्तं चक्रुम अकार्म्यं । गीः मदीया स्तुतिः वर्धताम् एधताम् । अग्निं समिद्धिः नमसा हविषा च दुवस्यन् अस्मदीयाः परिचरेयुः । किंच दिवः शुलोकादागत्य देवाः कवीनां स्तोतॄणां विदथा ज्ञानानि स्तोत्राणि वा शशासुः अन्वशिपन् । अपि च गृत्साय । गृणातेरिदं रूपम् । स्तोतव्यायामये तवसे वृद्धाय गातुं स्तोतुम् ईषुः चित् स्तोतार इच्छन्ति च । चिदिति चार्थे ॥

१. श-म-तृतीये मण्डले । २. च-म-मण्डलस्य द्रष्टा । ३. क-ख-श्रौ-ण-थ-न-म-व-सूत्रम् ।

४. क-च-श्रौ-ण-थ-व-शाम्यामि ; ख-ण-श्रौ-शाम्यामि ।

मयो दधे मेधिरः पूतदक्षो दिवः सुबन्धुर्जनुषा पृथिव्याः ।

अविन्दन् दर्शतमप्स्वन्तर्देवासो अग्निमपसि स्वसृणाम् ॥ ३ ॥

मयः । दधे । मेधिरः । पूतदक्षः । दिवः । सुबन्धुः । जनुषा । पृथिव्याः ।

अविन्दन् । ऊँ इति । दर्शतम् । अपसु । अन्तः । देवासः । अग्निम् । अपसि । स्वसृणाम् ॥ ३ ॥

१मेधिरः मेधावान् प्राजः २पूतदक्षः शुद्धबलः ३जनुषा जन्ममात्रेण ४सुबन्धुः शोभनबन्धुः । स्वत एव बन्धुरिति यावत् । योऽग्निः ५दिवः सुलोकस्य ६पृथिव्याः भूमेश्च ७मयः सुखं ८दधे विदधाति । देवानां मनुष्याणां च सुखं करोतीति यावत् । तं ९दर्शतं दर्शनीयम् १०अग्निं ११देवासः देवाः १२स्वसृणां सरणशीलानां नदीनाम् १३अप्स्वन्तः गृहं स्थितम् १४अपसि यज्ञवहनरूपे कर्मणि निमित्ते । १५उ इति पूरणः । १६अविन्दन् लब्धवन्तः ॥

अवर्धयन्त्सुभगं सप्त यहीः श्वेतं जज्ञानमरुषं महित्वा ।

शिशुं न जातमभ्यारुरक्षा देवासो अग्निं जनिमन्वपुष्यन् ॥ ४ ॥

अवर्धयन् । सुभगम् । सप्त । यहीः । श्वेतम् । जज्ञानम् । अरुषम् । महित्वा ।

शिशुम् । न । जातम् । अग्निम् । आरुः । अक्षाः । देवासः । अग्निम् । जनिमन् । वपुष्यन् ॥ ४ ॥

१सप्त वर्षणशीलाः २यहीः यज्ञ्यः महत्यो नद्यः ३सुभगं शोभनधनं ४श्वेतं शुभ्रं ५जज्ञानं जातं ६महित्वा महत्त्वेन ७अरुषम् आरोचमानमप्सु स्थितमग्निम् ८अवर्धयन् । स्वकार्यभूताभिरोपधी-भिर्गृहे प्रापितवत्यः । यद्वा दिव्यमग्निमापो वर्धयन्त्यबिन्धनत्वात्तस्य । किंच ९शिशुं १०न ११जातं यथा जातं शिशुम् १२अक्षाः वडवाः १३अभ्यारुः अभिगच्छन्ति तथा नद्य उत्पन्नमग्निमभ्यारुः अभिगम्युः । अपि च १४देवासः देवाः १५अग्निं १६जनिमन् जन्मन्युदके वा १७वपुष्यन् वपुर्दीप्तिमकुर्वन् ॥

शुक्रेभिर्ज्ञै रज आततन्वान् क्रतुं पुनानः कविभिः पवित्रैः ।

शोचिर्वसानः पर्यायुरपां श्रियो मिमीते बृहतीरनूनाः ॥ ५ ॥

शुक्रेभिः । अज्ञैः । रजः । आततन्वान् । क्रतुम् । पुनानः । कविभिः । पवित्रैः ।

शोचिः । वसानः । परैः । आयुः । अपाम् । श्रियः । मिमीते । बृहतीः । अनूनाः ॥ ५ ॥

अग्निः १शुक्रेभिः शुक्रैः २अज्ञैः तेजोभिः ३रजः अन्तरिक्षम् ४आततन्वान् आतन्वन् व्याप्नुवन् ५क्रतुं कर्मणां कर्तारं यजमानं ६कविभिः क्रान्तप्रज्ञैः स्तोतव्यैर्वा ७पवित्रैः शोधकैस्तेजोभिः ८पुनानः

शोधयन् शोचिः दीप्तिं वस्त्रस्थानीयं परितः परितः वसानः आच्छादयन् अपाम् अपस्यतां कर्मवताम्
आयुः अन्नं वृहतीः प्रभूताः अनूताः संपूर्णाः श्रियः संपदश्च मिमीते करोति ॥ १३ ॥

वव्राजा सीमनदतीरदब्धा दिवो यहीरवसाना अनग्नाः ।

सना अत्र युवतयः सयोनीरेकं गर्भं दधिरे सप्त वाणीः ॥ ६ ॥

वव्राज । सीम् । अनदतीः । अदब्धाः । दिवः । यहीः । अरवसानाः । अनग्नाः ।

सनाः । अत्र । युवतयः । सयोनीः । एकम् । गर्भम् । दधिरे । सप्त । वाणीः ॥ ६ ॥

अनदतीः अभक्षयन्तीः अदब्धाः अहिंसिता मातृभूता अपोऽग्निः सीं सर्वतः वव्राज
व्रजति । अग्निरपां शोषकः तं चापः शमयन्ति तदुभयमिह नास्तीत्युक्तं भवति । कीदृश्यस्ताः । दिवो
यहीः अन्तरिक्षस्यापश्यभूताः अरवसानाः वस्त्रमनाच्छादयन्त्यः । वस्त्रस्थानीयस्य जलस्य
विद्यमानत्वात् । अत एव अनग्नाः । किंच ता अपि सनाः सनातन्यः युवतयः नित्यतरुण्यः ।
नित्यवृद्धा इत्यर्थः । सयोनीः समानमन्तरिक्षं स्थानं यामां ताः सप्त वाणीः नद्यः एकम् अग्निं
गर्भं गर्भस्थं दधिरे दधते ॥

स्तीर्णा अस्य संहतो विश्वरूपा घृतस्य योनौ स्रवथे मधूनाम् ।

अस्थुरत्र धेनवः पिन्वमाना मही दस्मस्य मातरा समीची ॥ ७ ॥

स्तीर्णाः । अस्य । सम्संहतः । विश्वरूपाः । घृतस्य । योनौ । स्रवथे । मधूनाम् ।

अस्थुः । अत्र । धेनवः । पिन्वमानाः । मही इति । दस्मस्य । मातरा । समीची इति सम्सईची ॥ ७ ॥

घृतस्य उदकस्य योनौ स्थानेऽन्तरिक्षे संहतः पुञ्जीभूताः । हन्तेः क्विप् । विश्वरूपाः
नानारूपाः स्तीर्णाः सर्वत्र प्रसृताः अस्य अग्नेः रश्मयः मधूनाम् उदकानां स्रवथे स्ववणे सति
अस्थुः तिष्ठन्ति । पिन्वमानाः पूर्यमाणाः अत्र अग्नौ आपः धेनवः सर्वेषां प्रीणयित्वोऽभवन् ।
समीची समञ्चत्यौ शोभमाने मही महत्यौ छावापृथिव्यौ दस्मस्य दर्शनीयस्य अग्नेः मातरा
मातरौ भवतः ॥

बभ्राणः सूनो सहस्रो व्यद्यौदधानः शुक्रा रभसा वपं

श्रोतन्ति धारा मधुनो घृतस्य वृषा यत्र वावृधे काव्येन ॥ ८ ॥

बभ्राणः । सूनो इति । सहस्रः । वि । अद्यौत् । दधानः । शुक्रा । रभसा । वपूंषि

श्रोतन्ति । धाराः । मधुनः । घृतस्य । वृषा । यत्र । ववृधे । काव्येन ॥ ८ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो सहसस्पुत्र ऽबभ्राणः सर्वैर्धार्यमाणस्त्वं ऽशुक्रा शुक्राणि भास्वराणि ऽरभसा वेगवन्ति ऽवर्षूपि अर्चोपि ऽदधानः धारयस्त्वं ऽव्यद्यौत् विद्योतसे । ऽवृषा अग्निः ऽयत्र यस्मिन्यजमाने ऽकाव्येन स्तोत्रेण ऽववृधे वृद्धिं प्राप्नोति तदानीं ऽमधुनः अत्यन्तं मधुरस्य ऽघृतस्य उदकस्य ऽधाराः ऽश्रोतन्ति स्रवन्ते । यदा यजमानस्तोत्रेणाग्निस्तुष्टो भवति तदानीं वृष्टिर्भवतीत्यर्थः ॥

पितुश्चिद्धर्जनुषां विवेद व्यस्य धारां असृजद्वि धेनाः ।

गुहा चरन्तं सखिभिः शिवेभिर्दिवो यद्वीभिर्न गुहा बभूव ॥ ९ ॥

पितुः । चित् । ऊधः । जनुषां । विवेद । वि । अस्य । धाराः । असृजत् । वि । धेनाः ।

गुहा । चरन्तम् । सखिभिः । शिवेभिः । दिवः । यद्वीभिः । न । गुहा । बभूव ॥ ९ ॥

पितुः अन्तरिक्षस्य ऽऊधः ऊधःस्थानीयं जलप्रदेशमयमग्निः ऽजनुषा स्वयमेव ऽविवेद जानाति । किंच अयमग्निः ऽअस्य ऊधसः संवन्धिन्यः ऽधाराः पयोधाराः ऽवि ऽअसृजत् । ऽधेनाः माध्यमिका वाचश्च विसृजति । ऽशिवेभिः शिवंकरैः ऽसखिभिः आत्मनः सखिभूतैर्वायुभिः ऽदिवः ऽयद्वीभिः अन्तरिक्षस्यापत्यभूताभिरद्भिश्च सह ऽगुहा गुहायां ऽचरन्तं वर्तमानमेनमग्निं ऽगुहा ऽचित् गुहायां स्थितः कोऽपि ऽन ऽबभूव प्राप्तुं समर्थो नाभवत् ॥

पितुश्च गर्भं जनितुश्च बभ्रे पूर्वैरेको अधयत्पीप्यानाः ।

वृष्णे सपत्नी शुचये सबन्धु उमे अस्मै मनुष्येऽनि पाहि ॥ १० ॥

पितुः । च । गर्भम् । जनितुः । च । बभ्रे । पूर्वीः । एकः । अधयत् । पीप्यानाः ।

वृष्णे । सपत्नी इति सऽपत्नी । शुचये । सबन्धु इति सऽबन्धु ।

उमे इति । अस्मै । मनुष्येऽ इति । नि । पाहि ॥ १० ॥

अयमग्निः ऽपितुः ऽच^१ अन्तरिक्षस्य ऽगर्भं वृष्टिद्वारा गर्भभूतं ऽजनितुः सर्वस्य लोकस्य जन-यितुः ब्राह्मणः^२ ऽच^३ लोकमोपप्यादिकं ऽबभ्रे बिभर्ति । ऽएकः एवाग्निः^३ ऽपूर्वीः बह्वीः ऽपीप्यानाः प्यायमाना वृद्धिं प्राप्ता ओषधीः ऽअधयत् धयति भक्षयति । ऽसपत्नी समान एकः सूर्यः पतियथोस्ते ऽमनुष्ये मनुष्येभ्यो हिते ऽउमे द्यावापृथिव्यौ ऽवृष्णे वर्षित्रे ऽअस्मै ऽशुचये अग्नये ऽसबन्धु भवतः । अनयोरग्निरेव बन्धुरित्यर्थः । हे अग्ने त्वं ते द्यावापृथिवी ऽनि ऽपाहि नितरां रक्ष ॥ ॥ १४ ॥

१. ङ-झ१-ण-त-थ-न-म-व-‘ च ’ नास्ति । २. क-झ-ण-त-थ-न-म-ब्राह्मणश्च ; ख-ग-व-ण१-च ब्राह्मणस्य ; व-ब्राह्मणस्य । ३. ग-ण-एक एवाग्निः ।

उरौ म॒हाँ अ॒निबा॒धे व॒व॒र्धापो अ॒ग्निं य॒शसः सं हि पु॒र्वीः ।

ऋत॒स्य योना॑व॒शय॒द्मूना जा॒मीनाम॒ग्निर॒पसि स्व॒सृणाम् ॥ ११ ॥

उ॒रौ । म॒हान् । अ॒निऽबा॒धे । व॒व॒र्ध । आपः । अ॒ग्निम् । य॒शसः । सम् । हि । पु॒र्वीः ।

ऋत॒स्य । यो॒नौ । अ॒शय॒त् । द॒मूनाः । जा॒मीनाम् । अ॒ग्निः । अ॒पसि । स्व॒सृणाम् ॥ ११ ॥

१महान् अयमग्निः १अनिबाधे असंवाधे १उरौ विस्तीर्णोऽन्तरिक्षे १ववर्ध वर्धते । अस्य वर्धने कारणमाह । १हि यस्मात्कारणात् १पूर्वीः बह्व्य १यशसः । यशोऽन्नम् । तद्वत्यः १आपः १अग्निं १सं वर्धयन्ति । एवमद्विर्वृद्धिं प्रातः १अग्निः १ऋतस्य उदकस्य १योनौ स्थानेऽन्तरिक्षे स्थितः १स्वसृणां स्वतः सरन्तीनां १जामीनां भगिनीस्थानीयानां हेतुभूते १अपमि पयसि १दमूनाः दान्तमनाः सन् १अशयत् शेते ॥

अ॒क्रो न ब॒भ्रिः सं॒मिथे म॒हीनां दि॒दृक्षे॒यः सून॒वे भा॒क्रजी॒कः ।

उदु॒स्रिया॒ जर्नि॒ता यो ज॒जाना॒पां गर्भो॑ नृ॒तमो य॒हो अ॒ग्निः ॥ १२ ॥

अ॒क्रः । न । ब॒भ्रिः । स॒म्ऽइ॒थे । म॒हीना॑म् । दि॒दृक्षे॒यः । सून॒वे । भाःऽक्र॒जी॒कः ।

उत् । उ॒स्रियाः । ज॒र्नि॒ता । यः । ज॒जान॑ । अ॒पाम् । गर्भः । नृ॒तमः । य॒हः । अ॒ग्निः ॥ १२ ॥

१जनिता सर्वस्य लोकस्य जनयिता १अपाम् उदकानां १गर्भः गर्भरूपः १नृतमः नेतृतमः अतिशयेन मनुष्याणां रक्षिता १यहः महान् १यः १अग्निः १अक्रः परेपामाक्रमिता परैरनाक्रमणीयो वा । १न इति पादपूरणः १ । १समिथे संग्रामे १महीनां महतीनां स्वसेनानां १बभ्रिः भर्ता १दिदृक्षेयः सर्वैर्दंशनीयः १भाक्रजीकः स्वदीप्त्या प्रकाशमानः गोऽग्निः १सूनवे हविषां प्रदात्रे यजमानाय तदर्थम् १उस्रियाः अयः १उत् १जजान उदजनयत् ॥ सूनवे । ' पू प्रेरेणे ' इत्यस्माद्भातोरीणादिको नुप्रत्ययः ॥

अ॒पां गर्भं द॒र्शत॒मोष॒धीनां वना॑ ज॒जान सु॒भगा॒ विरू॒पम् ।

दे॒वास॑श्चि॒न्मन॑सा सं हि ज॒ग्मुः प॒निष्ठं जा॒तं त॒वसं दु॒वस्य॑न् ॥ १३ ॥

अ॒पाम् । गर्भ॑म् । द॒र्शत॑म् । ओष॒धीना॑म् । वना॑ । ज॒जान॑ । सु॒भगा॑ । वि॒रू॒पम् ।

दे॒वासः । चि॒त् । मन॑सा । सम् । हि । ज॒ग्मुः । प॒निष्ठ॑म् । जा॒तम् । त॒वसं॑ । दु॒वस्य॑न् ॥ १३ ॥

१सुभगा सुभाग्या १वना सर्वैर्वननीयारणिः १दर्शतं दर्शनीयं १विरूपं नानाविधरूपम् १अपाम् १ओषधीनां च १गर्भम् १अग्निं १जजान अजनयत् । १देवासश्चिन् सर्वे देवा अपि १पनिष्ठं स्तुत्यं १तवसं वृद्धं १जातं जातमात्रं तमग्निं १मनसा स्तुत्या १सं १जग्मुः उपागच्छन् । १हि इति पूरणः । त एव १दुवस्यन् पर्यचरन् ॥

बृहन्त इद्भानवो भाक्रजीकमग्निं सचन्त विद्युतो न शुक्राः ।

गुहैव वृद्धं सदासि स्वे अन्तरपार ऊर्वे अमृतं दुहानाः ॥ १४ ॥

बृहन्तः । इत् । भानवः । भाःऽक्रजीकम् । अग्निम् । सचन्त । विद्युतः । न । शुक्राः ।

गुहाऽहव । वृद्धम् । सदासि । स्वे । अन्तः । अपारे । ऊर्वे । अमृतम् । दुहानाः ॥ १४ ॥

‘अपारे अगाधे’ ‘ऊर्वे समुद्रे’ ‘अन्तः मध्ये’ ‘अमृतम् उदकं’ ‘दुहानाः क्षरन्तः’ ‘वृहन्त’ ‘इद्भानवः महान्तः’ ‘सूर्या एव’ ‘शुक्राः दीप्यमानाः’ ‘विद्युतो’ ‘न विद्युत इव’ ‘स्वे स्वकीये’ ‘सदासि सदाने अन्तरिक्षे’ ‘गुहेव गुहायामिव’ ‘वृद्धं प्रवृद्धं’ ‘भाक्रजीकं प्रभया दीप्यमानम्’ ‘अग्निं’ ‘सचन्त आश्रयन्ति ॥

ईळे च त्वा यजमानो हविर्भिरीळे सखित्वं सुमतिं निकामः ।

देवैरवो मिमीहि सं जरित्रे रक्षा च नो दम्येभिरनीकैः ॥ १५ ॥

ईळे । च । त्वा । यजमानः । हविःऽभिः । ईळे । सखित्वम् । सुऽमतिम् । निऽकामः ।

देवैः । अवः । मिमीहि । सम् । जरित्रे । रक्ष । च । नः । दम्येभिः । अनीकैः ॥ १५ ॥

‘यजमानः अहं’ ‘हविभिः साधनैः’ ‘त्वा त्वाम्’ ‘ईळे’ ‘च’ ‘पश्चादिलक्षणं धनं च याचे’ । ‘सुमतिं शोभनां मतिं धर्मविषयां बुद्धिं’ ‘निकामः नितरां कामयमानस्त्वया सह’ ‘सखित्वम्’ ‘ईळे याचे’ । ‘त्वं’ ‘देवैः सह’ ‘जरित्रे स्तोत्रे’ ‘स्तोत्रं कुर्वते मह्यमस्मदर्थम्’ ‘अवः पश्चादिविषयां रक्षां’ ‘मिमीहि कुरु’ । ‘दम्येभिः दमनीयैर्नियन्तव्यैः’ । ‘प्रयत्ननियन्तव्यतयोच्छृङ्खलतोक्ता’ । ‘अनीकैः तेजोभिः’ ‘नः अस्मान्’ ‘रक्ष’ ‘च ॥ ॥ १५ ॥

उपक्षेतारस्तव सुप्रणीतेऽग्रे विश्वानि धन्या दधानाः ।

सुरेतसा श्रवसा तुञ्जमाना अभि प्याम पृतनायूरदेवान् ॥ १६ ॥

उपक्षेतारः । तव । सुऽप्रणीते । अग्रे । विश्वानि । धन्या । दधानाः ।

सुऽसुरेतसा । श्रवसा । तुञ्जमानाः । अभि । स्याम । पृतनाऽयून् । अदेवान् ॥ १६ ॥

हे ‘सुप्रणीते शोभनप्रणयन हे’ ‘अग्रे’ ‘तव’ ‘उपक्षेतारः उपगन्तारः’ । ‘अत्र क्षितिर्गत्यर्थे वर्तते’ । ‘विश्वानि सर्वाणि’ ‘धन्या धन्यानि’ ‘पश्चादिधनप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणि’ ‘दधानाः विदधानाः’ ‘कुर्वन्तः’ ‘तुञ्जमानाः हवींषि प्रयच्छन्तो वयं’ ‘सुरेतसा शोभनवीर्येण’ ‘श्रवसा स्वरकृतेनास्त्रेण

१. क-अ-झ १-ण-न्-थ-न-म-व-‘ महान्तः सूर्या एव ’ नास्ति । २. ख-ग-‘ स्तोत्रे ’ नास्ति; म-स्तोत्रैः । ३. ख-ग-च-ण-ण १-त-थ-न-व-धनानि । ४. ख-ग-च-अ-झ १-ण-ण १-त-थ-न-व-‘ विदधानाः ’ नास्ति ।

१अदेवान् देवेभ्योऽन्यान् । नञिवयुक्तन्यायेन राक्षसा एव गृह्यन्ते । यज्ञविघ्नकारिणस्तान् १घृतनायून् च शरीराद्युपद्रवकारिणः शत्रूँश्च १अभि १व्याम अभिभवेम । यद्वा देवानपूजयतः शत्रूनि वा योऽयम् ॥

आ देवानामभवः केतुरग्ने मन्द्रो विश्वानि काव्यानि विद्वान् ।

प्रति मर्ताँ अवासयो दर्मूना अनु देवान्रथिरो यासि साधन् ॥ १७ ॥

आ । देवानाम् । अभवः । केतुः । अग्ने । मन्द्रः । विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ।

प्रति । मर्ताँन् । अवासयः । दर्मूनाः । अनु । देवान् । रथिरः । यासि । साधन् ॥ १७ ॥

हे १अग्ने १मन्द्रः स्तुत्यः १केतुः यज्ञेषु १देवानां प्रज्ञापकस्त्वम् १आ १अभवः आ समन्ताद्भवसि । सर्वव्यापको भवसीत्यर्थः । किञ्च १विश्वानि सर्वाणि १काव्यानि यजमानादिभिः कृतानि स्तोत्राणि १विद्वान् जानंस्त्वं १मर्ताँ मर्त्यान् स्तोतृन् स्वाभिलषितवस्तुसंपादनेन प्रीतान् विधाय गृहेषु १प्रति १अवासयः प्रतिवासयसि । १रथिरः रथाँ १साधन् देवानां हितानि कर्माणि साधयन् १देवान् १अनु १यासि च अनुगच्छसि च ॥

नि दुरोणे अमृतो मर्त्यानां राजा ससाद विदथानि साधन् ।

घृतप्रतीक उर्विया व्यद्यौदग्निर्विश्वानि काव्यानि विद्वान् ॥ १८ ॥

नि । दुरोणे । अमृतः । मर्त्यानाम् । राजा । ससाद । विदथानि । साधन् ।

घृतप्रतीकः । उर्विया । वि । अद्यौत् । अग्निः । विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ॥ १८ ॥

१अमृतः नित्यः १राजा राजमानो योऽग्निः १विदथानि यजान् १साधन् साधयन् १मर्त्यानाम् अग्निहोत्रिणां १दुरोणे गृहे १नि १ससाद निषीदति । १विश्वानि १काव्यानि १विद्वान् जानन् १घृतप्रतीकः घृतेन संधुक्षितावयवः १उर्विया विस्तीर्णः सः १अग्निः १व्यद्यौत् विद्योतते ॥

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिर्ऋतिभिः सरण्यन् ।

अस्मे रयि बहुलं संतरुत्रं सुवाचं भागं यशसं कृधी नः ॥ १९ ॥

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । ऋतिभिः । सरण्यन् ।

अस्मे इति । रयिम् । बहुलम् । सम्तरुत्रम् । सुवाचम् । भागम् । यशसम् । कृधि । नः ॥ १९ ॥

१सरण्यन् सर्वत्र सरणं गमनमिच्छन् १महान् स्वं १शिवेभिः शिवंकरैः १सख्येभिः सख्यैः सखि-कर्मभिः १महीभिः महतीभिः १ऋतिभिः रक्षाभिश्च १नः अस्मान्प्रति १आ १गहि आगच्छ । १अस्मे

अस्मभ्यं वहुलं विस्तीर्णं संतरुत्रं सर्वेषामुपद्रवाणां संतारकं सुवाचं शोभनवाचं भागं सर्वैर्भजनीयं यशसं यशसा कीर्त्या संयुक्तं रथि धनं नः अस्मभ्यं कृधि देहि । अस्मभ्यमिति पुनर्वचनमादरातिशयार्थम् ॥

एता ते अग्रे जनिमा सनानि प्र पूर्याय नूतनानि वोचम् ।

महान्ति वृष्णे सर्वना कृतेमा जन्मजन्मन् निहितो जातवेदाः ॥ २० ॥

एता । ते । अग्रे । जनिमा । सनानि । प्र । पूर्याय । नूतनानि । वोचम् ।

महान्ति । वृष्णे । सर्वना । कृता । इमा । जन्मन्जन्मन् । निहितः । जातवेदाः ॥ २० ॥

हे अग्रे पूर्याय पुरातनाय ते तुभ्यं सनानि सनातनानि महद्भिः संभजनीयानि वा नूतनानि अन्येष्वविद्यमानानि अद्यतनानि वा एता एतानि जनिम जन्मानि कर्माणि स्तोत्राणि वा प्र वोचम् । जातवेदाः जातप्रज्ञो जातधनो वा जन्मन्जन्मन् । जायन्त इति जन्मानः । तेषु सर्वेषु मनुष्येषु निहितः यागार्थम् । तस्मै वृष्णे संपदां वपित्रेऽग्नये इमा इमानि सर्वना सवनानि कृता कृतानि ॥

जन्मजन्मन् निहितो जातवेदा विश्वामित्रेभिरिध्यते अजस्रः ।

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ २१ ॥

जन्मन्जन्मन् । निहितः । जातवेदाः । विश्वामित्रेभिः । इध्यते । अजस्रः ।

तस्य । वयम् । सुमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ २१ ॥

जन्मन्जन्मन् सर्वेषु मनुष्येषु निहितः जातवेदाः विश्वामित्रेभिः विश्वामित्रैः । पूजायां बहुवचनम् । महर्षिणा विश्वामित्रेण यो जातवेदाः अजस्रः अजस्रमनवरतम् इध्यते दीप्यते । सुमतौ वर्तमानाः वयं तस्य यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य अग्नेः भद्रे भजनीये सौमनसे सुमनोभावे अनुग्रहबुद्धौ अपि स्याम अपि भवेम । प्रार्थनायां लिङ् ॥

इमं यज्ञं सहसावन् त्वं नो देवत्रा धेहि सुक्रतो रराणः ।

प्र यसि होतृहृतीरियो नोऽग्रे महि द्रविणमा यजस्व ॥ २२ ॥

इमम् । यज्ञम् । सहसावन् । त्वम् । नः । देवत्रा । धेहि । सुक्रतो इति सुक्रतो । रराणः ।

प्र । यसि । होतः । बृहतीः । इषः । नः । अग्रे । महि । द्रविणम् । आ । यजस्व ॥ २२ ॥

हे ^१सहसावन् सहस्वन् बलवन् ^२सुकृतो शोभनकर्मन् हे अग्ने ^३रराणः सर्वदा रममाणः शब्दं कुर्वाणो वा ^४त्वं ^५नः अस्मदीयम् ^६इमं ^७यज्ञं ^८देवत्रा देवेषु ^९धेहि निधेहि । हे ^{१०}होतः देवाना-
माह्वातः ^{११}बृहतीः महतीः ^{१२}इपः अन्नानि ^{१३}नः अस्मभ्यं ^{१४}प्र ^{१५}यसि प्रयच्छ । हे ^{१६}अग्ने ^{१७}महि महन्
^{१८}द्रविणं पश्वादिलक्षणं धनं ^{१९}आ ^{२०}यजस्व प्रयच्छ । अत्र यजिर्दानकर्मार्त्ता ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ २३ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ २३ ॥

इयं सर्वेषां पशूनां पशुपुरोडाशस्य स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या । सूच्यते हि—‘ इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोर्होता यक्षदग्निं पुरोडाशस्य स्वदस्व हव्या समिपो दिदीहीति पुरोडाशस्विष्टकृतः ’ (आश्व. श्रौ. ३. ५) इति ॥

हे ^१अग्ने ^२पुरुदंसं बहुकर्माणं ^३गोः गवां ^४सनिं प्रदात्रीम् ^५इळां भूमिं ^६हवमानाय स्तुवते मद्यं ^७शश्वत्तमं चिरकालं यथा भवति तथा ^८साध साधय । ^९नः अस्माकं ^{१०}सूनुः पुत्रः ^{११}तनयः संतानस्य विस्तारयिता ^{१२}विजावा पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति विजावा स्यात् । हे ^{१३}अग्ने ^{१४}मा प्रमिद्धा ^{१५}ते ^{१६}सुमतिः स्वदीयानुग्रहबुद्धिः ^{१७}अस्मे अस्मासु ^{१८}भूतु भवतु ॥ ॥ १६ ॥

‘ वैश्वानराय ’ इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । तथा चानुक्रान्ते—‘ वैश्वानराय पञ्चोना वैश्वानरीयं तु जागतं तु ’ इति । विश्वामित्र ऋषिः । जगती छन्दः । वैश्वानरोऽग्निर्देवता ॥ पृष्टयाभिष्टविकयो-
स्तृतीयेऽह्नयाग्निमास्ते ‘ वैश्वानराय धिषणाम् ’ इति वैश्वानरनिविद्वानीयं सूक्तम् । ‘ तृतीयस्य ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ वैश्वानराय धिषणां धारावरा मरुतः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

वैश्वानराय धिषणामृतावृधे घृतं न पूतमग्रये जनामसि ।

द्विता होतारं मनुषश्च वाघतो धिया रथं न कुलिशः समृण्वति ॥ १ ॥

वैश्वानराय । धिषणाम् । ऋतऽवृधे । घृतम् । न । पूतम् । अग्रये । जनामसि ।

द्विता । होतारम् । मनुषः । च । वाघतः । धिया । रथम् । न । कुलिशः । सम् । ऋण्वति ॥ १ ॥

^१ऋतावृधे^२ ऋतस्योदकस्य यजस्य वा वर्धयित्रे ^३वैश्वानराय । वैश्वानरशब्दो यास्केन व्याख्यातः—
‘ वैश्वानरः कस्माद्विश्वानराञ्जयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वा । अपि वा विश्वानर एव स्यात्
प्रयुतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरस्तस्यैषा भवति ’ (निरु. ७. २१) इति । तस्मै ^४अग्रये^५ ^६पूतं
^७घृतं ^८न घृतमिव ^९धिषणां ^{१०}स्तुतिं ^{११}जनामसि जनयामः । यथा घृतं प्रीतिं जनयति तथा प्रीतिं करोमि

१. क-क्ष-त-थ-म—‘ महतीः ’ नास्ति । २. ण-त-थ-न-व—ऋतावृधे । ३. क-क्ष-ज्ञ-ण-त-थ-न-म-व—
अग्रये ’ नास्ति ।

इत्यर्थः । १८६ द्वितीया द्विधा गार्हपत्याहवनीयरूपाभ्यां युक्तं १८६ होतारं देवानामाह्वातारमग्निं १८७ मनुष्यः मनुष्याः १८८ वायवतः १८९ च ऋत्विजश्च १९० प्रिया कर्मणा १९१ कुलिशः वास्यादिः १९२ रथं १९३ न रथमिव १९४ समृण्वति संस्कुर्वन्ति ॥

स रोचयज्जनुपा रोदसी उभे स मात्रोरभवत्पुत्र ईड्यः ।

हव्यवाळग्रिरजरश्चनोहितो दूळभो विशामतिथिर्विभावसुः ॥ २ ॥

सः । रोचयत् । जनुपा । रोदसी इति । उभे इति । सः । मात्रोः । अभवत् । पुत्रः । ईड्यः ।
हव्यवाट् । अग्निः । अजरः । चनःऽहितः । दुःऽदमः । विशाम् । अतिथिः । विभावसुः ॥ २ ॥

१८६ सः अग्निः १८७ जनुपा जन्मना १८८ उभे १८९ रोदसी द्यावापृथिव्यौ १९० रोचयत् अरोचयत् प्रकाशयति ।
१९१ स १९२ मात्रोः द्यावापृथिव्योः १९३ ईड्यः स्तुत्यः १९४ पुत्रः १९५ अभवत् । १९६ हव्यवाट् हव्यानां वांटा १९७ अग्निः
अङ्गनादिगुणयुक्तः १९८ अजरः जरारहितः । १९९ चनोऽन्नं हितं यजमाने निहितं येनासौ १९९ चनोहितः
१९९ दूळभः हिमिनुमशक्यः । २०० सोऽयं १९९ विभावसुः प्रभाधनः १९९ विशां मनुष्याणाम् १९९ अतिथिः इव
पूज्यो भवति ॥

क्रत्वा दक्षस्य तरुषो विधर्मणि देवासो अग्निं जनयन्त चित्तिभिः ।

रुरुचानं भानुना ज्योतिषा महामत्यं न वाजं सनिष्यन्तुषं ब्रुवे ॥ ३ ॥

क्रत्वा । दक्षस्य । तरुषः । विऽधर्मणि । देवासः । अग्निम् । जनयन्त । चित्तिभिः ।
रुरुचानम् । भानुना । ज्योतिषा । महाम् । अत्यम् । न । वाजम् । सनिष्यन् । उप । ब्रुवे ॥ ३ ॥

१८७ चित्तिभिः ज्ञानैरुपलक्षिताः १८८ देवासः देवाः १८९ तरुषः व्यसनेभ्यस्तारकस्य १९० दक्षस्य बलस्य
१९१ क्रत्वा कर्मणा १९२ विधर्मणि विधारके यज्ञे १९३ अग्निं १९४ जनयन्त अजनयन् । १९५ भानुना भासमानेन १९६ ज्योतिषा
१९७ रुरुचानं रोचमानं १९८ महं महान्तमग्निम् १९९ अत्यं १९९ न भारसहमश्वमिव १९९ वाजम् अन्नं १९९ सनिष्यन्
लिप्समानोऽहम् १९९ उप १९९ ब्रुवे स्तौमि ॥

आ मन्द्रस्य सनिष्यन्तो वरेण्यं वृणीमहे अह्यं वाजमृग्मियम् ।

रातिं भृगूणामुशिजं कविक्रतुमग्निं राजन्तं दिव्येन शोचिषा ॥ ४ ॥

आ । मन्द्रस्य । सनिष्यन्तः । वरेण्यम् । वृणीमहे । अह्यम् । वाजम् । ऋग्मियम् ।
रातिम् । भृगूणाम् । उशिजम् । कविऽक्रतुम् । अग्निम् । राजन्तम् । दिव्येन । शोचिषा ॥ ४ ॥

१८७ मन्द्रस्य स्तुत्यस्य वैश्वानरस्य संबन्धिनं १८८ वरेण्यं वरणीयम् १८९ अह्यम् अलजावहम् १९० ऋग्मियं प्रज्ञस्यं
१९१ वाजम् अन्नं १९२ सनिष्यन्तः लिप्समाना वयं १९३ भृगूणाम् ऋषीणां १९४ रातिम् अभिलषितार्थप्रदातारम्

°उज्जिमम् अभिलष्यन्तं °कविक्रतुं क्रान्तप्रज्ञं °दिव्येन दिविभवेन °शोचिषा रोचिषा °राजन्तं
भ्राजमानम् °अग्निम् °आ °वृणीमहे संभजामहे ॥

अग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जना वाजश्रवसमिह वृक्तबर्हिषः ।

यतस्तुचः सुरुचं विश्वदेव्यं रुद्रं यज्ञानां साधदिष्टिमपसाम् ॥ ५ ॥

अग्निम् । सुम्नाय । दधिरे । पुरः । जनाः । वाजऽश्रवसम् । इह । वृक्तबर्हिषः ।

यतस्तुचः । सुरुचम् । विश्वदेव्यम् । रुद्रम् । यज्ञानाम् । साधत्तुऽष्टिम् । अपसाम् ॥ ५ ॥

°वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः °यतस्तुचः प्राप्तस्तुच ऋग्विजः °सुम्नाय सुखार्थं °वाजश्रवसं मनुष्येभ्यः
प्रेरितान् °सुरुचं प्रशस्तदीप्तिमन्तं °विश्वदेव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितं °रुद्रं दुःखानां द्रावकम् °अपसां
कर्मवतां °यज्ञानाम् । यजन्तीति यज्ञा यजमानाः । तेषां °साधदिष्टि साधितयज्ञम् °अग्निम् °इह
यज्ञे °पुरः °दधिरे स्तुवन्ति ॥ ॥ १७ ॥

पार्वकशोचे तव हि क्षयं परि होतर्यज्ञेषु वृक्तबर्हिषो नरः ।

अग्रे दुर्व इच्छमानाम् आप्यमुपासते द्रविणं धेहि तेभ्यः ॥ ६ ॥

पार्वकऽशोचे । तव । हि । क्षयम् । परि । होतः । यज्ञेषु । वृक्तबर्हिषः । नरः ।

अग्रे । दुर्वः । इच्छमानासः । आप्यम् । उप । आसते । द्रविणम् । धेहि । तेभ्यः ॥ ६ ॥

हे °पावकशोचे शोधकदीप्ते हे °होतः देवानामाह्वातः °यज्ञेषु °परि परितः °वृक्तबर्हिषः
स्तीर्णबर्हिषः °दुर्वः परिचरणम् °इच्छमानासः इच्छन्तः °नरः नेतारः यजमानाः °आप्यम् आपुं
योग्यं °तव त्वत्संबन्धिनं °क्षयं निवासं यागगृहम् °उपासते सेवन्ते । °तेभ्यः °द्रविणं धनं
°धेहि विधेहि ॥

आ रोदसी अपृणदा स्वर्महज्जातं यदेनमपसो अधारयन् ।

सो अध्वराय परिणीयते कविरत्यो न वाजसातये चनोहितः ॥ ७ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणत् । आ । स्वः । महत् । जातम् । यत् । एनम् । अपसः । अधारयन् ।

सः । अध्वराय । परि । नीयते । कविः । अत्यः । न । वाजऽसातये । चनऽहितः ॥ ७ ॥

°रोदसी चावागृथिव्यौ °आ °अपृणत् आपूरयत् । तथा °महत् प्रभूतं °स्वः अन्तरिक्षम्
°आ अपृणच्च । °अपसः कर्मवन्तो यजमानाः °जातं °यत् यम् °एनम् अग्निम् °अधारयन् । °अत्यो °न

अथ हव ऋकविः क्रान्तः सर्वत्र व्यासः ऋचनोहितः निहितान्नः ऋसः अयमग्निः ऋवाजसातये वाजस्य
अन्नस्य कीर्तेर्वा सातये लाभाय ऋपरि ऋणीयते यज्ञार्थं नीयते ॥

नमस्यत हव्यदाति स्वध्वरं दुवस्यत दम्यं जातवेदसम् ।

रथीऋतस्य बृहतो विचर्षणिरग्निर्देवानामभवत्पुरोहितः ॥ ८ ॥

नमस्यत । हव्यऽदातिम् । सुऽअध्वरम् । दुवस्यत । दम्यम् । जातऽवेदसम् ।

रथीः । ऋतस्य । बृहतः । विऽचर्षणिः । अग्निः । देवानाम् । अभवत् । पुरऽहितः ॥ ८ ॥

ऋरथीः नेता ऋबृहतः महतः ऋऋतस्य यज्ञस्य ऋविचर्षणिः द्रष्टा यः ऋअग्निः ऋदेवानां ऋपुरोहितः
पुरस्तात् द्रष्टव्यतया स्थापितः ऋअभवत् ऋहव्यदातिं देवेभ्यो हविषां दातारं ऋस्वध्वरं शोभनयज्ञं
ऋदम्यं दमेभ्यो गृहेभ्यो हितं ऋजातवेदसं जातप्रज्ञं तमग्निं ऋनमस्यत पूजयत ऋदुवस्यत परिचरत ॥

तिस्रो यद्वस्य ममिधः परिज्मनोऽग्नेरपुनन्नृशिजो अमृत्यवः ।

तासामेकामदधुर्मर्त्ये भुजं लोके द्वे उपं जामिमीयतुः ॥ ९ ॥

तिस्रः । यद्वस्य । सम्ऽदधुः । परिऽज्मनः । अग्नेः । अपुनन् । उशिजः । अमृत्यवः ।

तासाम् । एकाम् । अदधुः । मर्त्ये । भुजम् ।

ऊँ इति । लोकम् । ऊँ इति । द्वे इति । उपं । जामिम् । ईयतुः ॥ ९ ॥

ऋउशिजः कामयमानाः ऋअमृत्यवः मृत्युरहिता देवाः ऋयद्वस्य महतः ऋपरिज्मनः परितो
गन्तुः ऋसमिधः समिन्धिकाः प्रकाशिकाः ऋतिस्रः पार्थिववैद्युतसूर्यरूपास्तिस्वस्तनूः ऋअपुनन्
अशोधयन् । ते देवाः ऋभुजं सर्वेषां पालयित्रीं ऋतासां तनूनां मध्ये ऋएकां पार्थिवीं तनुं ऋमर्त्ये
मर्त्यलोके ऋअदधुः न्यदधुः । ऋउ इति पादपूरणः^१ । इतरे ऋद्वे तनू ऋजामिं ऋलोकम् आसन्नमन्तरिक्षम्
ऋउपं ऋईयतुः गच्छतः । अथवा तिस्रः समिध आधारसमिधौ द्वे अनूयाजसमिधौ केति । तासां
समिधामेकामनूयाजसमिधं मर्त्ये इह लोके भोगहेतुमनूयाजपर्यन्तमदधुः धारयन्ति । ' प्रजा वा
अनूयाजाः^२ ' इति प्रजात्वेनानूयाजानां संस्तवान् तदाश्रयत्वाच्चानूयाजसमिधः । इतरे द्वे समिधा-
वन्तरिक्षे दिव्यभोगहेतु उपेयतुः उपगच्छतः । ' त्रीन्पार्थिवींस्तिस्रः समिधः ' इति हि निगमः ॥

विशां कविं विश्पतिं मानुषीरिपुः सं सीमकृण्वन्त्स्वधितिं न तेजसे ।

स उद्धतो निवतो याति वेविषत्स गर्भेषु भुवनेषु दीधरत् ॥ १० ॥

विशाम् । कविम् । विश्पतिम् । मानुषीः । इषः ।

सम् । सीम् । अकृण्वन् । स्वऽधितिम् । न । तेजसे ।

सः । उत्ऽवर्तः । निऽवर्तः । याति । वेविषत् । सः । गर्भम् । एषु । भुवनेषु । दीधरत् ॥ १० ॥

१६पः पश्वादिलक्षणं धनमिच्छन्त्यः १मानुषीः मनुष्यप्रजाः १विशां प्रजानां १विश्वपतिं प्रभुं
१कविं मेधाविनं १सीम् एनं १स्वधितिं १न असिमिव १तेजसे तैक्ष्ण्यार्थं १सम् १अकृण्वन् समस्कुर्वन् ।
१सः अग्निः १उद्धतः उच्छ्रायवतः १निवतः नीचैर्भावयतश्च प्रदेशान् १वेविषत् व्याप्नुवन् १याति
गच्छति । १सः १पुपु १भुवनेषु १गर्भम् २ अरण्याः २ १दीधरत् आधारयत् ॥ ॥ १८ ॥

स जिन्वते जठरैषु प्रजज्ञिवांश्चृषां चित्रेषु नानन्दन्न भिहः ।

वैश्वानरः पृथुपाजा अमर्त्यो वसु रत्ना दयमानो वि दाशुषे ॥ ११ ॥

सः । जिन्वते । जठरैषु । प्रजज्ञिऽवान् । चृषां । चित्रेषु । नानन्दत् । न । सिंहः ।

वैश्वानरः । पृथुपाजाः । अमर्त्यः । वसु । रत्ना । दयमानः । वि । दाशुषे ॥ ११ ॥

१प्रजज्ञिवान् जातः १चृषा वर्षकः १सः १वैश्वानरः १चित्रेषु नानाप्रकारेषु १जठरेषु । प्राणिनां
भेदाजठराणां भेदः । तेषु १जिन्वते वर्धते । चित्रेषु नानाविधेष्वरण्येषु १नानन्दत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन्
१सिंहः १न सिंह इव । किंविधो वैश्वानरः । १पृथुपाजाः पृथुतेजाः । अथवा पृथुवेगः । १अमर्त्यः
मरणधर्मरहितः १दाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय १रत्ना रमणीयानि १वसु वसूनि धनानि १वि
विशेषेण १दयमानः प्रयच्छन् ॥

वैश्वानरः प्रत्नथा नाकमारुहदिवस्पृष्टं भन्दमानः सुमन्मभिः ।

स पूर्ववज्जनयञ्जन्तवे धनं समानमज्मं पर्येति जागृविः ॥ १२ ॥

वैश्वानरः । प्रत्नऽथा । नाकम् । आ । अरुहत् । दिवः । पृष्ठम् । भन्दमानः । सुमन्मभिः ।

सः । पूर्वऽवत् । जनयन् । जन्तवे । धनम् । समानम् । अज्मम् । परि । एति । जागृविः ॥ १२ ॥

१सुमन्मभिः स्तोतृभिः १भन्दमानः स्तूयमानः १वैश्वानरः जातमात्र एव १प्रत्नथा प्रत्न इव
चिरन्तन इव १नाकम् । कं सुखम् अकं दुःखम् । न विद्यतेऽकं यस्मिन् तन्नाकम् । १दिवः अन्तरिक्षस्य
१पृष्ठम् उपरितनप्रदेशं स्वरोहिद्भिः १आरुहत् आरोहति । १सः वैश्वानरः १पूर्ववत् पूर्वैभ्यः ऋषिभ्य
इव १जन्तवे स्तोत्रे यजमानाय १धनं पश्वादिलक्षणं १जनयन् संपादयन् १जागृविः सदा प्रबुद्धः
१समानं सर्वेषां देवानां साधारणम् १अज्मम् आकाशमार्गं १पर्येति सूर्यरूपेण गच्छति ॥

ऋतावानं यज्ञियं विप्रमुक्थ्यमा यं दधे मातरिश्वा दिवि क्षयम् ।

तं चित्रयामं हरिकेशमीमहे सुदीतिमग्निं सुविताय नव्यसे ॥ १३ ॥

ऋतऽवानम् । यज्ञियम् । विप्रम् । उक्थ्यम् । आ । यम् । दधे । मातरिश्वा । दिवि । क्षयम् ।

तम् । चित्रयामम् । हरिकेशम् । ईमहे । सुऽदीतिम् । अग्निम् । सुविताय । नव्यसे ॥ १३ ॥

वैश्वानरायं पृथुपाजसे विपो रत्ना विधन्त धरुणेषु गातवे ।

अग्निर्हि देवां अमृतो दुवस्यत्यथा धर्माणि सनता न दूदुषत् ॥ १ ॥

वैश्वानरायं । पृथुऽपाजसे । विपः । रत्ना । विधन्त । धरुणेषु । गातवे ।

अग्निः । हि । देवान् । अमृतः । दुवस्यति । अथ । धर्माणि । सनता । न । दूदुषत् ॥ १ ॥

विपः मेधाविनः स्तोतारः पृथुपाजसे बहुश्रुताय बहुज्ञाय वा । पाजःशब्दस्य बलाजनाम्नाः पाठात् । वैश्वानराय अग्नये धरुणेषु धर्मेषु यज्ञेषु रत्ना रमणीयानि स्तोत्राणि गातवे सम्मार्ग-
लाभाय विधन्त परिचरन्ति कुर्वन्ति । अमृतः मरणरहितः अग्निः देवान् दुवस्यति हविषां
प्रदानेन परिचरति । हिः प्रसिद्धौ । अथ अतः कारणात् कोऽपि सनता सनातनानि धर्माणि यज्ञान्
न दूदुषत् न दूषयति ॥

अन्तर्दूतो रोदसी दस्म ईयते होता निषत्तो मनुषः पुरोहितः ।

क्षयं बृहन्तं परि भूषति द्युभिर्देवेभिरग्निरिषितो धियावसुः ॥ २ ॥

अन्तः । दूतः । रोदसी इति । दस्मः । ईयते । होता । निऽसत्तः । मनुषः । पुरःऽहितः ।

क्षयम् । बृहन्तम् । परि । भूषति । द्युभिः । देवेभिः । अग्निः । इषितः । धियावसुः ॥ २ ॥

दस्मः दर्शनीयः होता अग्निः दूतः देवानां दूतः सन् रोदसी रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः अन्तः
मध्ये ईयते गच्छति । मनुषः मनोजातस्य मनुष्यस्य पुरोहितः आहवनीयादिरूपेण पुरतः स्थापितः
निषत्तः निषण्णः सन् अग्निः द्युभिः दीप्तिभिः बृहन्तं महान्तं क्षयं यज्ञगृहं परि भूषति
अलङ्करोति । देवेभिः देवैः इषितः प्रेषितः धियावसुः प्रज्ञया व्यासः । एते द्वे अग्निविशेषणे ॥

केतुं यज्ञानां विदथस्य साधनं विप्रासो अग्निं महयन्त चित्तिभिः ।

अपांसि यस्मिन्नाधि संदधुगिरस्तस्मिन्सुम्नानि यजमान आ चके ॥ ३ ॥

केतुम् । यज्ञानाम् । विदथस्य । साधनम् । विप्रासः । अग्निम् । महयन्त । चित्तिभिः ।

अपांसि । यस्मिन् । अधि । सम्दधुः । गिरः । तस्मिन् । सुम्नानि । यजमानः । आ । चके ॥ ३ ॥

यज्ञानां केतुं प्रज्ञापकं विदथस्य यज्ञस्य गृहस्य वा साधनं प्राप्तिसाधनमसाधारण-
कारणं सन्तम् अग्निं विप्रासः विप्राः चित्तिभिः स्वकर्मभिः महयन्त पूजयन्ति । किञ्च गिरः
स्तोतारः यस्मिन् अग्नौ अपांसि स्वानुष्ठेयानि कर्माणि अधि संदधुः संदधते यजमानः
तस्मिन् अग्नौ सुम्नानि सुखानि वा चके कामयते ॥

१. क-झ-श-ण-त-थ-न-व-विभावसुः प्रभया; म-धियावसुः प्रभया । २. क-ख-ग-झ-म-व-सुखानि प्राप्य;
ण-ण-ग-न-सुखानि नास्ति । ३. क-झ-म-प्रकाशते । अथ तस्मिन्नाग्निं सुम्नानि सुखानि आचके कामयते ।

पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां विमानमग्निर्वयुनं च वाघताम् ।

आ विवेश रोदसी भूरिर्वर्षसा पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः ॥ ४ ॥

पिता । यज्ञानाम् । असुरः । विपःऽचिताम् । विऽमानम् । अग्निः । वयुनम् । च । वा घताम् ।

आ । विवेश । रोदसी इति । भूरिऽवर्षसा । पुरुऽप्रियः । भन्दते । धामभिः । कविः ॥ ४ ॥

यज्ञानां पिता पालयिता विपश्चितां विदुषां स्तोतृणाम् असुरः बलप्रदः वाघताम् ऋत्विजां वयुनं ज्ञानसाधनं विमानं^२ विमीयते फलमिति विमानं यज्ञादिकर्मसाधनम् । सः अग्निः भूरिर्वर्षसा पार्थिववैद्युतादिबहुविधरूपेण रोदसी यावापृथिव्या आ विवेश प्रविशति । पुरुप्रियः मनुष्येष्वधिकं प्रियः । अथवा पुरुषां श्रेष्ठानां प्रियः पुरुप्रियः । धामभिः तेजोभिर्युक्तः कविः अग्निः भन्दते यजमानेन स्तूयते ॥

चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरिव्रतं वैश्वानरमप्सुषदं स्वविदम् ।

विगाहं तूर्णिं तविषीभिरावृतं भूर्णिं देवास इह सुश्रियं दधुः ॥ ५ ॥

चन्द्रम् । अग्निम् । चन्द्ररथम् । हरिऽव्रतम् । वैश्वानरम् । अप्सुऽसदम् । स्वऽविदम् ।

विऽगाहम् । तूर्णिम् । तविषीभिः । आऽवृतम् । भूर्णिम् । देवासः । इह । सुऽश्रियम् । दधुः ॥ ५ ॥

देवासः देवाः चन्द्रम् आह्लादकरं चन्द्ररथम् । चन्द्रः^३ आह्लादको रथो यस्येति तं हरिव्रतं पिङ्गलवर्णं हरित्वचं वा । हरित्वचमिति शास्त्रान्तरम् । अप्सुषदम् अप्सु सीदन्तं स्वविदं सर्वज्ञं विगाहं विगाहमानं सर्वत्र व्याप्तं तूर्णिं क्षिप्रगामिनं शत्रूणां हिसितारं वा तविषीभिः बलैः आवृतं भूर्णिं भर्तारं सुश्रियं शोभनदीप्तिं वैश्वानरम् इह इह लोके दधुः आदधुः ॥ २० ॥

अग्निदेवेभिर्मनुषश्च जन्तुभिस्तन्वानो यज्ञं पुरुपेशसं धिया ।

रथीरन्तरीयते सार्धदिष्टिभिर्जीरो दमूना अभिशस्तिचातनः ॥ ६ ॥

अग्निः । देवेभिः । मनुषः । च । जन्तुभिः । तन्वानः । यज्ञम् । पुरुऽपेशसम् । धिया ।

रथीः । अन्तः । ईयते । सार्धदिष्टिभिः । जीरः । दमूनाः । अभिशस्तिऽचातनः ॥ ६ ॥

देवैः^४ सार्धदिष्टिभिः सार्धितयज्ञैः जन्तुभिः ऋत्विग्भिः च धिया कर्मणा मनुषः यजमानस्य^५ पुरुपेशसं यद्विरूपम् । पेश इति रूपनाम । पुरोडाशपशुसोमहविर्भेदैरेकाहाहीनसत्रात्मकभेदैः च^६ नानाविधरूपं यज्ञं तन्वानः कुर्वन् रथीः सर्वस्य लोकस्य नेता जीरः क्षिप्रकारी दमूनाः

१. क-झ-म-प्रज्ञासाधनम् । २. झ१-‘विमानं’ नास्ति । ३. क-झ-चन्द्रवत् ; ख-ग-च-झ१-ण-ण१-थ-न-म-व-चन्द्रम् । ४. क-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व-‘देवैः...यजमानस्य’ इत्येतन्नास्ति । ५. झ-म-अवान्तरभेदैश्च ।

दान्तमना दानमना वा १अभिज्ञास्तिचातनः अभिज्ञास्तीनामरातीनां यज्ञविघ्नकारिणां रक्षसां
चातयिता नाशयिता २अग्निः ३अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये ४ईयते गच्छति ॥

अग्ने जरस्व खपत्य आयुन्यूर्जा पिन्वस्व समिपो दिदीहि नः ।

वयांसि जिन्व बृहतश्च जागृव उशिग्देवानामसि सुक्रतुर्विपाम् ॥ ७ ॥

अग्ने । जरस्व । सुऽअपत्ये । आयुनि । ऊर्जा । पिन्वस्व । सम् । इपः । दिदीहि । नः ।

वयांसि । जिन्व । बृहतः । च । जागृवे । उशिक् । देवानाम् । असि । सुऽक्रतुः । विपाम् ॥ ७ ॥

हे १अग्ने २स्वपत्ये सुपुत्रे ३आयुनि आयुपि ॥ निमित्तसप्तम्येषा ॥ आयुपि निमित्ते ४जरस्व
देवान् स्तुहि । होतारमधिष्ठाय ५ऊर्जा रसेनाग्नेन वा ६पिन्वस्व देवान् प्रीणय । ७नः अस्माकम् ८इपः
सस्यार्थं वृष्टीः ९सं १०दिदीहि संदीपय । ११वयांसि अन्नानि १२च । १३ ' वयः क्षय ' (नि. २. ७. ७)
इत्यन्ननामसु पाठात् । १४जिन्व देहि । हे १५जागृवे सर्वदा जागरणशील १६बृहतः महतो यजमानस्य
जिन्वेति संबन्धः । १७सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनयज्ञो वा त्वं १८विपो मेधाविनां १९देवानाम् २०उशिक्
कान्तः २१असि ॥

विश्वपतिं यद्वहमतिथिं नरः सदा यन्तारं धीनामुशिजं च वाघताम् ।

अध्वराणां चेतनं जातवेदसं प्र शंसन्ति नमसा जूतिभिर्वृधे ॥ ८ ॥

विश्वपतिम् । यद्वहम् । अतिथिम् । नरः । सदा । यन्तारम् । धीनाम् । उशिजम् । च । वाघताम् ।

अध्वराणाम् । चेतनम् । जातवेदसम् । प्र । शंसन्ति । नमसा । जूतिभिः । वृधे ॥ ८ ॥

१नरः नेतारः स्तोतारो वा २विश्वपतिं विश्वां मनुष्याणां पतिं विश्वस्य पतिमिति वा ३यद्वहं
महान्तम् ४अतिथिं सर्वस्यानिधिभूतं ५धीनां बुद्धीनां कर्मणां वा ६यन्तारं नियन्तारं ७वाघतां ८'च'
ऋत्विजां च ९उशिजं कान्तं मनोज्ञम् १०अध्वराणां यागानां ११चेतनं प्रज्ञापकं १२जूतिभिः वेगैर्युक्तं १३जात-
वेदसम् अग्निं १४वृधे वृद्धये समृद्धये १५नमसा नमस्कारेण स्तुतिभिश्च सदा १६प्र १७शंसन्ति प्रशंसां कुर्वन्ति ॥

विभावा देवः सुरणः परिं क्षितीरग्निर्यभूव शर्वसा सुमद्रथः ।

तस्य व्रतानि भूरिपोषिणो वयमुप भूषेम दम आ सुवृक्तिभिः ॥ ९ ॥

विभाऽवा । देवः । सुरणः । परिं । क्षितीः । अग्निः । बभूव । शर्वसा । सुमद्रथः ।

तस्य । व्रतानि । भूरिपोषिणः । वयम् । उप । भूषेम । दमे । आ । सुवृक्तिभिः ॥ ९ ॥

१. म- ' च ' नास्ति । २. क-झ-ञ १-ण-त-थ-न-व-प्रज्ञापनम् ; ग-ण १-प्रज्ञायकम् ; म-प्रज्ञातनम् ।

३. क-झ-झ १-ण-थ-न-म-व- ' सदा ' नास्ति ।

‘विभावा दीप्तिमान्’ ‘देवः स्तूयमानः’ ‘सुरणः । अत्र वर्णलोपश्छान्दसः । शोभनं रमयतीति सुरमणः । ‘सुमद्वयः शोभनरथः’ ‘अग्निः’ ‘शक्वमा बलेन’ ‘क्षितीः सर्वाः प्रजाः’ ‘पद्भिः’ ‘बभूव परितो गृह्णाति । अत्र भवतेरुपसर्गवशात् परिग्रहार्थत्वम् । ‘भूरिपोषिणः बहूनां पोषयितुं पालयितुः’^१ ‘दमे यज्ञगृहं । दम इति गृहनामसु पाठात् । निवसतः’ ‘तस्य अग्नेः’ ‘व्रतानि कर्माणि’ ‘वयं’ ‘सुवृक्तिभिः स्तोत्रैः’ ‘उप’ ‘भूयेम उपभूषयामः प्रकाशयामः ॥

वैश्वानर तव धामान्या चक्रे येभिः स्वर्विदभवो विचक्षण ।

जात आपृणो भुवनानि रोदसी अग्ने ता विश्वा परिभूरसि त्वना ॥ १० ॥

वैश्वानर । तव । धामानि । आ । चक्रे । येभिः । स्वःऽवित् । अभवः । विऽचक्षण ।

जातः । आ । अपृणः । भुवनानि । रोदसी इति ।

अग्ने । ता । विश्वा । परिभूरः । असि । त्वना ॥ १० ॥

हे ‘वैश्वानर’ ‘तव’ ‘धामानि त्वत्संबन्धानि तेजोमि’ ‘आ’ ‘चक्रे’ अभिष्टीमि । हे ‘विचक्षण’ प्राज्ञ त्वं ‘येभिः’ यैस्तेजोभिः ‘स्वर्वित्’ सर्ववित्^२ सर्वज्ञः ‘अभवः’ भवसि । जातमात्रस्त्वं ‘भुवनानि’ भूतजातानि ‘रोदसी’ द्यावापृथिव्यां ‘आपृणः’ आपूरयः । हे ‘अग्ने’ ‘विश्वा’ विश्वानि सर्वाणि ‘ता’ तानि भूतजातानि ‘त्वना’ आत्मना ‘परिभूरसि’ परिग्रहीतासि ॥

वैश्वानरस्य दंसनाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वपस्यया कविः ।

उभा पितरा महयन्त्रजायताग्निर्द्यावापृथिवी भूरिरेतसा ॥ ११ ॥

वैश्वानरस्य । दंसनाभ्यः । बृहत् । अरिणात् । एकः । सुऽअपस्यया । कविः ।

उभा । पितरा । महयन् । अजायत । अग्निः । द्यावापृथिवी इति । भूरिरेतसा ॥ ११ ॥

‘वैश्वानरस्य’ अग्नेः ‘दंसनाभ्यः’ तोपकारीभ्यः क्रियाभ्यः ‘बृहत्’ महद्भनं भवतीति यत् तद्वित्तमम् । यतः कारणात् ‘एकः’ मुख्यः ‘कविः’ अग्निः ‘स्वपस्यया’ शोभनयज्ञादिकर्मच्छया यजमानादिभ्यो धनम् ‘अरिणात्’ ददाति । सोऽयम् ‘अग्निः’ ‘भूरिरेतसा’ बहुरेतसकौ ‘उभा’ उभौ ‘पितरा’ पितरौ मातापितरौ द्यावापृथिव्यां ‘महयन्’ पूजयन् ‘अजायत’ ॥ २१ ॥

‘समित्समित्’ इत्येकादशच चतुर्थं मूलं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभम् । अत्रानुक्रमणिका—‘समित्स-मिदाग्रियः’ इति । इहमादिस्वाहाकृत्यन्ताः पूर्वोक्ताः प्रत्युचं देवताः । पशौ वैश्वामित्राणामाग्नीसूक्तम्^३ । दर्शपूर्णमासयोः पानीसंयाजेषु त्वष्टुर्याज्या ‘तन्नः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘इह त्वष्टारमग्रियं तन्नस्तुरीपमथ पोषयितु’ (आश्व. श्रौ. १. १०) इति । त्वाष्ट्रे पशौ पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘तन्न-स्तुरीपमथ पोषयितु देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

१. ख-ग-च-झ१-ण१-त-थ-न-‘पालयितुः’ नास्ति । २. त-थ-म-‘सर्ववित्’ नास्ति । ३. क-ख-च-झ-म-व-विश्वामित्राणा- ।

म॒मि॒त्स॒मि॒त्सु॒मना॑ बो॒ध्य॒स्मे शु॒चाशु॒चा सु॒म॒तिं रा॒सि वस्वः॑ ।

आ दे॒व दे॒वान्य॒जथा॑य व॒क्षि सखा॑ सखी॒न्सु॒मना॑ यक्ष॒यमे ॥ १ ॥

स॒मि॒त्स॒मि॒त् । सु॒ऽमनाः॑ । बो॒धि । अ॒स्मे इति॑ । शु॒चाऽशु॒चा । सु॒ऽम॒तिम् । रा॒सि । वस्वः॑ ।

आ । दे॒व । दे॒वान् । य॒जथा॑य । व॒क्षि । सखा॑ । सखी॒न् । सु॒ऽमनाः॑ । य॒क्षि । अ॒मे ॥ १ ॥

१स॒मि॒त्स॒मि॒त् अत्यर्थं॑ स॒मि॒द्धस्त्वं १सु॒मनाः १बो॒धि बु॒ध्यस्व । १शु॒चाशु॒चा अत्यर्थं॑ प्रस॒र्प॒केण॑ ज्योतिषा युक्तस्त्वं १वस्वः वसु॒नां धनस्य॑ तद्विषयां १सु॒म॒तिं शोभनां॑ बुद्धिम् १अस्मे अस्म॒भ्यं १रा॒सि देहि॑ । हे १दे॒व द्योतमान॑ १दे॒वान् यजनीयान् १य॒जथा॑य य॒ज्ञाय॑ तदर्थम् १आ १व॒क्षि आव॒हसि॑ । हे १अ॒मे १सखा॑ दे॒वानां॑ सखा त्वं १सु॒मनाः मन् १सखी॒न् दे॒वान् १य॒क्षि यज॑स्व ॥

यं दे॒वास॒स्त्रि॒रह॑न्ना॒यज॑न्ते दि॒वेदि॑वे वरु॒णो मि॒त्रो अ॒ग्निः ।

सेमं॑ यु॒ज्ञं मधु॑मन्तं कृ॒धी न॒स्तनू॑नपाद्घृ॒तयो॑नि वि॒धन्त॑म् ॥ २ ॥

यम् । दे॒वासः॑ । त्रिः । अह॑न् । आ॒ऽयज॑न्ते । दि॒वेऽदि॑वे । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒ग्निः ।

सः । इ॒मम् । यु॒ज्ञम् । मधु॑ऽमन्तम् । कृ॒धि । नः । तनू॑ऽनपात् । घृ॒तऽयो॑निम् । वि॒धन्त॑म् ॥ २ ॥

१वरु॑णः १मि॒त्रः १अ॒ग्निः एते॑ त्रयो दे॒वाः १यम् अ॒ग्निं १दि॒वेदि॑वे प्रति॒दिव॑सम् १अह॑न् अ॒हनि १त्रिः प्रा॒तर्म॑ध्याह्नासाय॑तनेषु सवनेषु त्रि॒वारम् १आ॒यज॑न्ते हे १तनू॑नपात् तनू॒नां शरी॑राणां न पातयितः १सः त्वं १घृ॒तयो॑नि घृ॒तस्यो॑दकस्य कारणं १वि॒धन्तं वि॒धीय॑मानं क्रियमाणं १नः अस्म॒दीयम् १इ॒मं १य॒ज्ञं १मधु॑मन्तम् । मध्वि॒ष्युद॑कनाम । वृष्ट्यादि॒फल॑युक्तं १कृ॒धि कुरु॑ ॥

प्र दी॒धिति॑र्वि॒श्ववा॑रा जिगा॒ति हो॒तार॑मि॒ळः प्र॒थ॒मं यज॑ध्यै ।

अ॒च्छा नमो॑भिर्वृ॒षभं॑ व॒न्द॒ध्यै स दे॒वान्य॑क्षदि॒षितो॑ यजी॒यान् ॥ ३ ॥

प्र । दी॒धितिः॑ । वि॒श्ववा॑रा । जिगा॒ति । हो॒तार॑म् । इ॒ळः । प्र॒थ॒मम् । यज॑ध्यै ।

अ॒च्छ । नमः॑ऽभिः । वृ॒ष॒भम् । व॒न्द॒ध्यै । सः । दे॒वान् । य॒क्षत् । इ॒षितः॑ । यजी॒यान् ॥ ३ ॥

१वि॒श्ववा॑रा वि॒श्वैर्जनैर्व॑रणीया १दी॒धितिः स्तु॒तिर्दी॒प्तिर्वा १हो॒तारं दे॒वानामा॒ह्वाता॑रम॒ग्निं १प्र जिगा॑ति जिगा॒तु प्र॒कर्षेण॑ गच्छतु । १प्र॒थ॒मं मुख्यम् १अ॒च्छ आभि॑मुख्येन १वृ॒ष॒भं संप॒दां व॑षितां १व॒न्द॒ध्यै वन्दि॑तुं योग्यमिति शेषः । अ॒ग्निं १नमो॑भिः नमस्कारैः सह १इ॒ळः इ॒षो हवी॑रूपाण्य॒ज्ञानि १यज॑ध्यै यष्टुं प्रीणयितुं प्रजिगा॒तु १इ॒षितः अस्मा॑भिः प्रेरितः १यजी॑यान् यष्टु॒तमः १सः अ॒ग्निः १दे॒वान् १य॒क्षन् यज॑तु ॥

ऊर्ध्वो वा गातुरध्वरे अकार्यूर्ध्वा शोचीषि प्रस्थिता रजांसि ।

दिवो वा नाभा न्यसादि होता स्तृणीमहि देवव्यचा वि बर्हिः ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वाम् । गातुः । अध्वरे । अकारि । ऊर्ध्वा । शोचीषि । प्रस्थिता । रजांसि ।

दिवः । वा । नाभा । नि । असादि । होता । स्तृणीमहि । देवव्यचाः । वि । बर्हिः ॥ ४ ॥

‘वां युवयोः । अग्निश्च बहिश्चोभौ वामित्युच्येते’ । समिदादिभिः सहितस्यैवाग्नेर्देवतात्वात् ।
 ‘ऊर्ध्वः उन्नतः’ । ‘गातुः यजमार्गः’ । ‘अध्वरे यज्ञे’ । ‘अकारि आश्रयः कियते’ । ‘शोचीषि अक्षिष्मन्ति’
 ‘रजांसि हवींषि’ । ‘ऊर्ध्वा ऊर्ध्वं’ । ‘प्रस्थिता’ । ‘होता अग्निः’ । ‘दिवः दीप्यमानस्य यागगृहस्य’ । ‘नाभा
 नाभौ मध्यप्रदेशे’ । ‘न्यसादि निपीदति’ । ‘देवव्यचाः देवैर्व्याप्तं’ । ‘बर्हिः च । चार्थे वाशब्दः । ‘वि
 ‘स्तृणीमहि विशेषेण स्तृणीमः ॥

सप्त होत्राणि मनसा वृणाना इन्वन्तो विश्वं प्रति यन्नृतेन ।

नृपेशसो विदथेषु प्र जाता अभीमं यज्ञं वि चरन्त पूर्वीः ॥ ५ ॥

सप्त । होत्राणि । मनसा । वृणानाः । इन्वन्तः । विश्वम् । प्रति । यन् । ऋतेन ।

नृपेशसः । विदथेषु । प्र । जाताः । अभि । इमम् । यज्ञम् । वि । चरन्त । पूर्वीः ॥ ५ ॥

‘मनसा’ । ‘वृणानाः प्रार्थ्यमानाः’ । ‘ऋतेन उदकेन’ । ‘विश्वम्’ । ‘इन्वन्तः प्रीणयन्तो देवाः’ । ‘सप्त
 ‘होत्राणि होतॄणां वषट्कर्तॄणां कर्माणि’ । ‘प्रति’ । ‘यन् प्रतिगच्छन्ति । अतः परं द्वारां स्तुतिः । ‘नृपेशसः
 नररूपाः’ । ‘विदथेषु यागेषु’ । ‘जाताः उत्पन्नाः’ । ‘पूर्वीः बहुव्रीहि विग्रहवत्यो यज्ञद्वाराभिमानिदेवताः’
 ‘इमम् अस्मदीयं’ । ‘यज्ञं’ । ‘प्र’ । ‘वि’ । ‘चरन्त प्रविचरन्तु ॥ ॥ २२ ॥

आ भन्दमाने उषसा उपाके उत स्मयेते तन्वा विरूपे ।

यथा नो मित्रो वरुणो जुजोषदिन्द्रो मरुत्वो उत वा महोभिः ॥ ६ ॥

आ । भन्दमाने इति । उषसौ । उपाके इति । उत । स्मयेते इति । तन्वा । विरूपे इति विरूपे ।

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । जुजोषत् । इन्द्रः । मरुत्वान् । उत । वा । महः । अभिः ॥ ६ ॥

‘आ’ । ‘भन्दमाने स्तूयमाने’ । ‘उपाके परस्परं संगते’ । ‘उषसा । नक्षापेक्षया द्विवचनम् ।
 ‘नक्षोषसौ’ । ‘रात्र्यहनी आगच्छताम् । ‘उत अपि च’ । ‘विरूपे पृथग्रूपे’ । ‘तन्वा प्रकाशरूपेण शरीरेण’ । ‘स्मयेते

१. ख-ग-च-झ-झ-ण-ण-य-न-म-व-वामित्युच्येते । २. झ-प्रस्थितानि । ३. म-मध्ये मध्यप्रदेशे ।
 ४. क-ख-ग-च-झ-ण-थ-म-व-‘अभिमानिनी (: ?) देवताः, न-‘अभिमानिनीर्देवताः । ५. ख-ग-च-ण-
 फ-अभि, त-थ-‘प्र’ नास्ति । ६. क-झ-म-‘आ’ नास्ति । ७. ख-ग-ण-थ-नक्षोषसौ ।

प्रकाशेते । ऽमित्रः ऽवरुणः ऽउत ऽवा अपि च ऽइन्द्रः ऽमरुवान् च ऽनः अस्मान् ऽयथा ऽजुजोषन्
यथा सेवेत तथा ऽमहोभिः तेजोभिर्युक्ते इमे द्यावापृथिव्यौ कुरुताम् ॥

दैव्या होतारा प्रथमा न्यृञ्जे सप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।

ऋतं शंसन्त ऋतमित् आहुरनु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋञ्जे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया । मदन्ति ।

ऋतम् । शंसन्तः । ऋतम् । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतम् । व्रतपाः । दीध्यानाः ॥७॥

‘दैव्या दिव्यौ’ ऽप्रथमा प्रथमौ मुख्यौ ‘होतारा आह्वतारावग्नी’ ऽन्यृञ्जे प्रसाधयामि ।
‘ऋतम् उदकं’ ऽशंसन्तः आशंसमानाः ‘सप्त’ ऽपृक्षासः । पृक्षमश्रम् । तद्वन्त ऋत्विजस्तमग्निं
‘स्वधया सोमेन हविषा’ ऽमदन्ति मादयन्ति । ‘व्रतपाः’ व्रतानां कर्मणां रक्षितारः ‘दीध्यानाः’
दीप्यमानाः अथवा स्वकर्मभिरग्निं दीपयन्त ऋत्विजः ‘अनु’ ऽव्रतं व्रतेषु ‘ऋतमित्’ अग्निमेव
‘आहुः’ । अग्निमेव ऋतभूतमाहुरित्यर्थः । एवकारार्थे इच्छद्दः ॥

आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुष्येभिरग्निः ।

सरस्वती सारस्वतेभिर्वाक् तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं सदन्तु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । सजोषाः । इळा । देवैः । मनुष्येभिः । अग्निः ।

सरस्वती । सारस्वतेभिः । अर्वाक् । तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदम् । सदन्तु ॥ ८ ॥

‘भारतीभिः’ भरतस्य सूर्यस्य संबन्धिनीभिः ‘सजोषाः’ संगता ‘भारती वाक्’ ‘आ’ गच्छतु ।
‘देवैः’ ‘मनुष्येभिः’ मनुष्यैश्च संगता ‘इळा च भूमिश्चागच्छतु’ ‘अग्निः च’ । ‘सारस्वतेभिः’ सरस्वती-
संबन्धिभिर्मध्यमस्थानैः सह ‘सरस्वती माध्यमिका’ वागागच्छतु । ‘तिस्रः’ देव्यः वागिळाभारस्य
आगच्छन्तु । ‘अर्वाक्’ आभिमुख्यम् एतत्^१ ‘बर्हिः’ ‘आ’ ‘सदन्तु’ आसीदन्तु ॥

तन्नस्तुरीपमधं पोषयित्नु देवं त्वष्ट्रिं रराणः स्यस्व ।

यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः ॥ ९ ॥

तत् । नः । तुरीपम् । अध । पोषयित्नु । देवं । त्वष्ट्रः । वि । रराणः । स्यस्वेति स्यस्व ।

यतः । वीरः । कर्मण्यः । सुदक्षः । युक्तग्रावा । जायते । देवकामः ॥ ९ ॥

हे ऽदेव ऽत्वष्टः सृष्टिकर्तः ‘रराणः’ रममाणस्वम् ‘अध’ अनन्तरं ‘नः’ अस्मान् ‘तुरीपं’ तारकं
‘पोषयित्नु’ पोषकं ‘तत्’ प्रसिद्धं रेतः ‘वि’ ऽस्यस्व मोचय । ‘यतः’ विमोचनान् ‘वीरः’ सत्त्ववान्

१कर्मण्यः कर्मसु कुशलः १सुदक्षः सुबलः १युक्तग्रावा अभिपवार्थग्रावयुक्तः । सोममुद्दिश्येत्यर्थः ।
१देवकामः देवान् कामयमानः पुत्रः १जायते जायेत ॥

वनस्पतेऽव सृजोर्ष देवानग्निर्हविः शमिता सूदयाति ।

सेदु होता सत्यतरो यजाति यथा देवानां जनिमानि वेद ॥ १० ॥

वनस्पते । अव । सृज । उप । देवान् । अग्निः । हविः । शमिता । सूदयाति ।

सः । इत् । ऊँ इति । होता । सत्यतरोः । यजाति । यथा । देवानाम् । जनिमानि । वेद ॥ १० ॥

हे १वनस्पते १देवान् १उप १अव १सृज समीपे कुरु । १शमिता पशोः संस्कृतां १अग्निः
वनस्पतिश्च १हविः १सूदयाति देवान् प्रति प्रेरयतु । १सत्यतरोः । अस्यार्थं सत्यः सत्यतरोः । सत्य-
स्वरूपः १सः १इत् स एव १होता १यजाति यजतु । १यथा यतः कारणान् स एवाग्निः १देवानां
१जनिमानि जन्मानि १वेद वेत्ति अतः स एव यजत्वित्यर्थः ॥

आ याह्यग्रे समिधानो अर्वाङ्निन्द्रेण देवैः मरुथं तुरेभिः ।

बर्हिर्न आस्तामदितिः सुपुत्रा स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

आ । याहि । अग्ने । समऽङ्गधानः । अर्वाङ् । इन्द्रेण । देवैः । सऽरथम् । तुरेभिः ।

बर्हिः । नः । आस्ताम् । अदितिः । सुपुत्रा । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

हे १अग्ने १अर्वाङ् अस्मदभिमुखं १समिधानः समिध्यमानो ज्वालारूपेण दीप्यमानस्त्वम् १आ
१याहि देवतारूपेणागच्छ । कथमिति उच्यते । नोऽस्माकं यज्ञम् १इन्द्रेण १देवैः च १तुरेभिः स्वर-
माणैर्देवैः १सरथं समानरथं यथा तथा आयाहि । किञ्च १सुपुत्रा १अदितिः अपि १नः १बर्हिः
१आस्ताम् अध्यास्ताम् । स्वाहाकारेण युक्ताः १अमृताः नित्याः १देवाः १मादयन्तां तृप्यन्तु ॥ १२३ ॥

‘प्रत्यग्निरुपसः’ इत्येकादशच पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैषुअमाग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका-
‘प्रत्यग्निः’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदमादिसूक्तत्रयस्य विनियोगः । सूत्रितं च-
‘प्रत्यग्निरुपस इति त्रीणि’ (आश्व. श्रौ. ४. १२) इति । ‘इलामग्ने’ इत्यस्योक्तो विनियोगः ॥

प्रत्यग्निरुपमश्चेकितानोऽवोधि विप्रः पदवीः कवीनाम् ।

पृथुपार्जा देवयज्भिः समिद्धोऽप द्वारा तमसो वह्निरावः ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उपसः । चेकितानः । अवोधि । विप्रः । पदऽवीः । कवीनाम् ।

पृथुपार्जाः । देवयज्भिः । समऽईद्धः । अप । द्वारा । तमसः । वह्निः । आवरित्यावः ॥ १ ॥

१. ण-ससादयन्ताम्; थ-समादयता; स-सह मादयन्ताम् । २. क-ग-च-क्ष-ण-ण-त-थ-न-म-व-
°सूक्ते यस्य; ख-°सूक्तस्य ।

१उपसः १चेकितानः जानन् १विप्रः मेधावी १कवीनां क्रान्तदृशां १पदवीः मार्गान् गच्छन्
यः १अग्निः १प्रति १अबोधि प्रतिबुध्यते १पृथुपाजाः पृथुतेजाः १देवयज्ञिः देवकर्मैः १समिद्धः
सम्यग्दीप्तः सः १वह्निः १तमसः अजानस्य १द्वारा आगमनद्वाराणि^१ १अप १आवः अपावृणोति ॥

प्रेदग्निर्वावृधे स्तोमेभिर्गीर्भिः स्तोतृणां नमस्य उक्थैः ।

पूर्वांशतस्य संदृशश्चकानः सं दूतो अद्यौदुषसो विरोके ॥ २ ॥

प्र । इत् । ऊँ इति । अग्निः । वृधे । स्तोमेभिः । गीःऽभिः । स्तोतृणाम् । नमस्यः । उक्थैः ।

पूर्वाः । ऋतस्य । सम्दृशः । चकानः । सम् । दूतः । अद्यौत् । उषसः । विरोके ॥२॥

१नमस्यः पूज्यः यः १अग्निः १स्तोतृणां स्तोत्रैः १गीर्भिः वाग्भिः १उक्थैः शस्त्रैश्च १प्र १वृधे
वृद्धिं प्राप्नोति १दूतः देवानां दूतः सः १पूर्वाः बह्विः १ऋतस्य आदित्यस्य १संदृशः दीप्तिः १चकानः
कामयमानः सन् १उपसो १विरोके विरोचने प्रातःकाले १सम् १अद्यौत् द्योतते । १इत्^२ १उ पूरणी^३ ॥

अधाय्यग्निर्मानुषीषु विक्ष्वर्पां गर्भो मित्र ऋतेन साधन् ।

आ हर्षतो यजतः सान्वस्थादभूदु विप्रो हव्यो मतीनाम् ॥ ३ ॥

अधायि । अग्निः । मानुषीषु । विक्षु । अपाम । गर्भः । मित्रः । ऋतेन । साधन् ।

आ । हर्षतः । यजतः । सानु । अस्थात् । अभूत् । ऊँ इति । विप्रः । हव्यः । मतीनाम् ॥३॥

१मित्रः यजमानानां मित्रभूतः १ऋतेन सत्येन १साधन कामान् साधयन् १अपां १गर्भः १अग्निः
१मानुषीषु मनोः संबन्धिनीषु १विक्षु प्रजाम् १अधायि देवैः आहितः । किंच १हर्षतः स्पृहणीयः
१यजतः यष्टव्यः सः १सानु उच्छ्रितं धिष्यमुत्तरवेद्यान्यम् १आ १अस्थात् अध्यतिष्ठत । १विप्रः
प्राज्ञोऽग्निः १मतीनां मानृणां^३ स्तोतृणां १हव्यः स्तुत्यः १अभूत् । १उ^४ पूरणः^५ ॥

मित्रो अग्निर्भवति यत्समिद्धो मित्रो होता वरुणो जातवेदाः ।

मित्रो अध्वर्युरिषिरो दमूना मित्रः सिन्धूनामुत पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

मित्रः । अग्निः । भवति । यत् । सम्दृशः । मित्रः । होता । वरुणः । जातवेदाः ।

मित्रः । अध्वर्युः । इषिरः । दमूनाः । मित्रः । सिन्धूनाम् । उत । पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

१. म-आगमस्य द्वाराणि । २. क-ज्ञ-ज्ञ१-ण-त-थ-न-म-व-‘इत् उ पूरणी’ नास्ति । ३. म-मन्त्रा-
णाम् । ४. क-ज्ञ-ज्ञ१-ण-थ-न-म-व-‘उ पूरणः’ नास्ति ।

इयमृक् अग्निं सर्वात्मकरवेन स्तौति । यत् यदा ^१समिद्धः ^२अग्निः तदा ^३मित्रः ^४भवति सूर्यो भवति । ^५मित्रः एव सन् ^६होता भवति । ^७वरुणः भवति ^८जातवेदाः जातप्रज्ञः । सः ^९मित्रः ^{१०}अध्वर्युः भवति ^{११}इमूनाः दानमना^{१२} दान्तमना^{१३} वा । स एव ^{१४}इपिरः प्रेरकः वायुर्भवति । ^{१५}उत अपि च ^{१६}मिन्धूनां नदीनां ^{१७}पर्वतानां च ^{१८}मित्रः सहायो भवति ॥

पाति प्रियं रिपो अग्रं पदं वेः पाति यहश्चरणं सूर्यस्य ।

पाति नाभां सप्तशीर्षाणमग्निः पाति देवानामुपमादमृष्वः ॥ ५ ॥

पाति । प्रियम् । रिपः । अग्रम् । पदम् । वेः । पाति । यहः । चरणम् । सूर्यस्य ।

पाति । नाभां । सप्तशीर्षाणम् । अग्निः । पाति । देवानाम् । उपमादम् । मृष्वः ॥ ५ ॥

^१मृष्वः दर्शनीयः ^२अग्निः ^३वेः गन्धाः सर्वव्यासायाः ^४रिपुः भूत्याः ^५प्रियम् ^६अग्रं प्रथमं ^७पदं स्थानं ^८पाति रक्षति । ^९यहः मरुतं ^{१०}सूर्यस्य ^{११}चरणम् । चरन्नेति चरणमन्तरिक्षम् । ^{१२}पाति । ^{१३}नाभा नाभावन्तरिक्षस्य मध्ये ^{१४}सप्तशीर्षाणं^{१५} सप्तदृष्टं ^{१६}पाति । ^{१७}देवानाम् ^{१८}उपमादम् उपमादकं यज्ञं ^{१९}पाति रक्षति ॥ ॥ २४ ॥

ऋभुश्चक्र ईड्यं चारु नाम विश्वानि देवो वयुनानि विद्वान् ।

ससस्य चर्म घृतयत्पदं वेस्तदिदग्री रक्षन्प्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुः । चक्रे । ईड्यम् । चारु । नाम । विश्वानि । देवः । वयुनानि । विद्वान् ।

ससस्यं । चर्म । घृतयत् । पदम् । वेः । तत् । इत् । अग्निः । रक्षति । अग्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

^१ऋभुः महान् ^२विश्वानि सर्वाणि ^३वयुनानि ज्ञानव्यानि पदार्थानि ^४विद्वान् जानन् ^५देवः अग्निः ^६ईड्यं स्तुत्यं ^७चारु मनोत्रं ^८नाम जलं ^९चक्रे करोति । ^{१०}नाम^{११} इत्युदकनामसु पाठान् । ^{१२}वेः व्यासस्य ^{१३}ससस्य स्वपतः दान्तज्वालस्याप्यग्नेः ^{१४}चर्म रूपं ^{१५}घृतवत् दीप्तिमद्भवति । सः ^{१६}अग्निः ^{१७}तत् जलम् ^{१८}अग्रयुच्छन् अग्रमायन् ^{१९}रक्षति पालयति । ^{२०}इत् पादपूरणः ॥

आ योनिमग्निर्वृतन्तमस्थात्पृथुप्रगाणमुशन्तमुशानः ।

दीद्यानः शुचिर्ऋष्वः पावकः पुनःपुनर्मतिरा नव्यसी कः ॥ ७ ॥

आ । योनिम् । अग्निः । वृतन्तम् । अस्थात् । पृथुप्रगाणम् । उशन्तम् । उशानः ।

दीद्यानः । शुचिः । ऋष्वः । पावकः । पुनःपुनः । मातरां । नव्यसी इति । कुरिति कः ॥ ७ ॥

१. म-दममना दानमनाः । २. म-सप्तशीर्षाणं सप्तगणम् । ३. ख-ग-ण१-जलं नाम; च-जलनाम; ख१-व-नामा नाम; ग-न-नामी नाम । ४. क-अ-अ१-ण-थ-न-म-व-‘ इत् पादपूरणः ’ नास्ति ।

१उशानः कामयमानः १अग्निः १पुतवन्तं दीप्तिमन्तं १पृथुप्रगाणं पृथुगीतिम् १उशन्तं कामयमानं
१योनिं स्थानमायतनम् १आ १अस्थान् आतिष्ठति । १दीद्यानः द्योतमानः १शुचिः दर्शनीयः शुद्धो वा
१ऋध्वः महान् १पावकः अन्येषां शोधयिताग्निः १मातरा मातरौ द्यावापृथिव्यौ १पुनःपुनः १नव्यसी
नवतरे १कः करोति ॥

सद्यो जात ओषधीभिर्ववक्षे यदी वर्धन्ति प्रस्वो घृतेन ।

आपऽइव प्रवता शुम्भमाना उरुप्यदग्निः पित्रोरुपस्थे ॥ ८ ॥

सद्यः । जातः । ओषधीभिः । ववक्षे । यदि । वर्धन्ति । प्रस्वः । घृतेन ।

आपःऽइव । प्रवता । शुम्भमानाः । उरुप्यत् । अग्निः । पित्रोः । उपस्थे ॥ ८ ॥

१सद्यो १जातः अग्निः १यदि यदा १ओषधीभिः १ववक्षे उह्यते तदा १प्रवता प्रवणेन मार्गेण
गच्छन्त्यः १आपऽइव १शुम्भमानाः शोभमानास्ता ओषध्यः १प्रस्वः फलानि प्रमुवानाः १घृतेन
उदकेन १वर्धन्ति वर्धयन्ति । १पित्रोः द्यावापृथिव्योः १उपस्थे मध्यप्रदेशे वर्धमानः १अग्निः १उरुप्यन्
भस्मात्रक्षन्तु ॥

उदु दृतः समिधा यद्दो अद्यौद्वर्ष्मन्दिवो अधि नामा पृथिव्याः ।

मित्रो अग्निरिड्यौ मातरिश्वा दूतो वक्षद्यजथाय देवान् ॥ ९ ॥

उत् । ऊँ इति । स्तुतः । समऽइधा । यद्दो । अद्यौत् । वर्ष्मन् । दिवः । अधि । नामा । पृथिव्याः ।

मित्रः । अग्निः । ईड्यः । मातरिश्वा । आ । दूतः । वक्षत् । यजथाय । देवान् ॥ ९ ॥

१उ इति पादपूरणः । १स्तुतः अस्माभिः स्तुतः १समिधा समिन्धनेन १यद्दो महान् १अग्निः
१पृथिव्याः उत्तरवेद्याः १नामा नामौ मध्यप्रदेशे स्थितः सन् १दिवः अन्तरिक्षस्य १वर्ष्मन् वर्ष्मणि
रूपे १उत् १अद्यौत् द्योतते । १मित्रः सर्वेषां मित्रभूतः १ईड्यः स्तुत्यः १मातरिश्वा । मातर्यन्तरिक्षे
श्रमिति प्राणिनि सूर्यरूपेण चेतु इति ज्ञातृश्वा । अथवा मातर्यन्तरिक्षं श्रमिति निवसतीति मातरिश्वा ।
तथाह यास्कः—‘मातर्यन्तरिक्षं श्रमिति मानर्याश्रमितीति वा’ (निरु. ७. २६) । १दूतः देवानां
दूतः सन् १यजथाय यजाय १देवान् १आ १वक्षन् आवहन्तु ॥

उदस्तम्भीत्समिधा नाकमृष्वोऽग्निर्भवन्नृत्तमो रौचनानाम् ।

यदी भृगुभ्यः परि मातरिश्वा गुहा सन्तं हव्यवाहं समीधे ॥ १० ॥

उत् । अस्तम्भीत् । समऽइधा । नाकम् । ऋध्वः । अग्निः । भवन् । उत्स्तमः । रौचनानाम् ।

यदि । भृगुभ्यः । परि । मातरिश्वा । गुहा । सन्तम् । हव्यऽवाहम् । समऽईधे ॥ १० ॥

‘ऋष्वः महान्’ ‘अग्निः’ ‘समिधा तेजसा’ ‘नाकं स्वर्गम्’ ‘उदस्तग्भीत् उदस्तश्नात् ।
 ‘रोचनानां शोभनानां’ तेजसां मध्ये ‘उत्तमः’ ‘भवन् उत्कृष्टतमो भवन्’ ‘मातरिश्वा वायुः’ ‘भृगुभ्यः
 आदित्यस्य रश्मिभ्यः’ ‘गुहा’ गुहायां^२ ‘सन्तं’ ‘हव्यवाहं हव्यानां वोढारमग्निं’ ‘यदि यदा’ ‘समीधे
 समैन्द्र तदा नाकमस्तन्नादिति संबन्धः ॥

इळाग्ने पुरुदंसं सुनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः मुनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥

इळाग् । अग्ने । पुरुदंसम् । सुनिम् । गोः । शश्वत्तमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । मुनुः । तनयः । विजावा । अग्ने । सा । ते । सुमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ २५ ॥

‘प्र कारवः’ इत्येकादशचं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रमाग्नेयं ‘प्र कारवः’ इत्यनुक्रान्तत्वात् ।
 प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः सूक्तविनियोगः पूर्वसूक्त एव ‘प्रत्यग्निरुपमस्त्रीणि’ इत्यनेनोक्तः । आद्याग्नेये
 पशौ हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘प्र कारवो मनना वच्यमाना एका चेतस्परस्वती नदीनाम्’ (आश्व.
 श्रौ. ३. ७) इति । ‘भूमिरग्ने’ इति पानीवतग्रहस्य याज्या । सूत्रितं च—‘आग्नीध्रः पानीवतस्य
 यजत्यभिरग्ने सरथं याह्यर्वाडिति’ (आश्व. श्रौ. ५. १९) इति ॥

प्र कारवो मनना वच्यमाना देवद्रीचीं नयत देवयन्तः ।

दक्षिणावाडाजिनी प्राच्येति हविर्भरन्त्यग्नये घृताचीं ॥ १ ॥

प्र । कारवः । मनना । वच्यमानाः । देवद्रीचीम् । नयत । देवयन्तः ।

दक्षिणावाट् । वाजिनी । प्राची । एति । हविः । भरन्ती । अग्नये । घृताचीं ॥ १ ॥

हं ‘कारवः कर्तारः’ ‘देवयन्तः देवकामा यूयं’ ‘मनना मननेन मन्त्रेण’ ‘वच्यमानाः प्रेर्यमानाः
 सन्तः’ ‘देवद्रीचीं देवानश्चरन्तीं सुचं’ ‘प्र’ ‘नयत प्रकर्षेण नयत प्रापयत ।’ ‘दक्षिणावाट्’ आहवनीयस्य
 दक्षिणत उह्यमाना ‘वाजिनी’ अश्ववती ‘प्राची’ प्रागग्रा ‘अग्नये’ अग्न्यर्थं ‘हविर्भरन्ती’ हविर्धारयन्ती
 ‘घृताची’ घृतेनाक्ता मृक् ‘एति गच्छति’^३ ॥

१. म-शोभमानानाम् । २. क-क्ष-क्ष१-न-म-आदित्यगुहायाम् ; ज-त-थ-ण-व-आदित्यगुहा गुहायाम् ।

३. क-अ (आ) गच्छति ; क्ष-म-आगच्छति ।

आ रोदसी अ॒पृणा जायमान॒ उ॒त प्र रि॒क्था अध॒ नु प्रय॑ज्यो ।

दि॒वश्चि॒दग्रे॒ महि॒ना पृथि॒व्या व॒च्यन्ता॑ ते॒ वह्न॑यः स॒प्तजि॒ह्वाः ॥ २ ॥

आ । रोदसी॑ इति । अ॒पृणाः । जायमानः ।

उ॒त । प्र । रि॒क्थाः । अध॑ । नु । प्रय॑ज्यो इति प्रऽयज्यो ।

दि॒वः । चि॒त् । अ॒ग्रे । म॒हिना । पृथि॒व्याः । व॒च्यन्ता॑म् । ते । वह्न॑यः । स॒प्तऽजि॒ह्वाः ॥२॥

हे ऽअग्रे ऽजायमानः त्वं ऽरोदसी द्यावापृथिव्या ऽआ ऽअपृणाः आपूरयः । किंच^१ हे ऽप्रयज्यो यष्टव्यं^२ ऽदिवश्चिन् दिवश्चान्तरिक्षान् ऽपृथिव्याः च ऽमहिना महिम्ना ऽप्र ऽरिक्थाः अतिरिक्तश्चासि । अनेन बह्वेतिशय उक्तः । एवंविधस्य^३ ऽते तव ऽवह्नयः अग्नयोंऽशभूता वह्नय आहवनीयादयः ऽवच्यन्ताम् । किंविधास्ते । ऽसप्तजिह्वाः सप्तजिह्वात्मकाः । ऽनु^४ पूरणः^५ ॥

द्यौश्च॒ त्वा पृथि॒वी य॒ज्ञिया॑सो नि हो॒तारं॑ सा॒दय॑न्ते द॒माय॑ ।

यदा॒ विशो॑ मानु॒षीर्दे॒वय॑न्तीः प्रय॑स्वती॒रीर॑लते शु॒क्रम॒र्चिः ॥ ३ ॥

द्यौः । च॒ । त्वा । पृथि॒वी । य॒ज्ञिया॑सः । नि । हो॒तार॑म् । सा॒दय॑न्ते । द॒माय॑ ।

यदि॑ । विशः । मानु॒षीः । दे॒वऽय॑न्तीः । प्रय॑स्वतीः । ई॒रल॑ते । शु॒क्रम् । अ॒र्चिः ॥ ३ ॥

द्यौश्च अन्तरिक्षं ऽपृथिवी च ऽयज्ञियासः यज्ञाहा देवाश्च ऽहोतारं ऽत्वा त्वां ऽदमाय । दमो यज्ञः । तस्मा अर्थं ऽनि ऽसादयन्ते उपशमयन्ति । यदि यदा ऽमानुषीः मनाः संबन्धिन्यः ऽदेवयन्तीः देवकामाः ऽप्रयस्वतीः हविष्मत्यः ऽविशः प्रजा होतारः ऽशुक्रं दीमम् ऽअर्चिः ऽईरलते स्तुवन्ति ॥

म॒हान्त॑स॒धस्थे॑ ध्रु॒व आ नि॒र्षत्तो॑ऽन्तर्द्वा॒वा माहि॑ने ह॒र्यमा॑णः ।

आस्के॑ स॒पत्नी॑ अ॒जरे॑ अमृ॒क्ते म॒बुर्दु॑धे॒ उरु॑गा॒यस्य॑ धे॒नू ॥ ४ ॥

म॒हान् । स॒धऽस्थे॑ । ध्रु॒वः । आ । नि॒र्षत्तः॑ । अ॒न्तः । द्या॒वा । माहि॑ने इति । ह॒र्यमा॑णः ।

आस्के॑ इति । स॒पत्नी॑ इति स॒ऽपत्नी॑ । अ॒जरे॑ इति । अमृ॒क्ते इति ।

म॒बुर्दु॑धे इति स॒वऽदु॑धे । उरु॑गा॒यस्य॑ । धे॒नू इति ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ण१-क- अध किंच । २. त-प्रयष्टव्य अध अनन्तरम् । ३. ख-ग न-उत एवंविधस्य; ग१-अत एव० । ४. क क्ष-स१-ण-न्त-य-न-म-व- 'नु पूरणः' नास्ति ।

१महान् अधिकः १हयमाणः यजमानादिभिः काम्यमानः यद्वा यजमानाय धनं काम्य-
मानोऽग्निः १द्यावा १अन्तः द्युभूस्योर्मध्ये १माहिने महिम्ना युक्ते १सधस्थे स्वकीये स्थाने १ध्रुवः अक्षलः
सन् १आ १निपत्तः निपण्णो भवति । १आस्के आक्रमणशीले १सपत्नी समान एकः सूर्यः पतिर्ययोस्ते
सपत्न्यौ १अजरे जरारहिते १अमृक्ते अन्येनाहिसिते १सबर्दुवे । सबरित्यमृतमुदकम् । तस्य दोग्ध्यौ
द्यावापृथिव्यौ १उरगायस्य पृथुगमनस्याधिकस्तुतेर्वाग्निः १धेन् प्रीणयिष्यौ भवतः ॥

व्रता ते अग्रे महतो महानि तव कृत्वा रोदसी आ ततन्थ ।

त्वं दृतो अभवो जायमानस्त्वं नेता वृषभ चर्षणीनाम् ॥ ५ ॥

व्रता । ते । अग्रे । महतः । महानि । तव । कृत्वा । रोदसी इति । आ । ततन्थ ।

त्वम् । दृतः । अभवः । जायमानः । त्वम् । नेता । वृषभ । चर्षणीनाम् ॥ ५ ॥

हे १अग्रे १महतः सर्वोत्कृष्टस्य १ते तव १व्रता व्रतानि त्वत्संबन्धीनि कर्माणि १महानि महान्ति
भवन्ति । १तव १कृत्वा क्रतुना प्रकाशेन १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १आ १ततन्थ विस्तृतवानसि^१ । १त्वं
१दृतः १अभवः भव । हे १वृषभ वर्षणशील १त्वं १जायमानः सन् १चर्षणीनां यजमानानां १नेता
असि फलप्रापकोऽसि ॥ ॥ २६ ॥

ऋतस्य वा केशिना योग्याभिर्घृतस्नुवा रोहिता धुरि धिष्व ।

अथा वह देवान्देव विश्वान्स्वध्वरा कृणुहि जातवेदः ॥ ६ ॥

ऋतस्य । वा । केशिना । योग्याभिः । घृतस्नुवा । रोहिता । धुरि । धिष्व ।

अथ । आ । वह । देवान् । देव । विश्वान् । सुऽअध्वरा । कृणुहि । जातवेदः ॥ ६ ॥

हे १देव १केशिना प्रशस्तकेशवन्तौ १योग्याभिः योजनमाधनभूताभी रज्जुभिर्युक्तौ^२ १घृतस्नुवा
घृतं क्षरन्तौ १रोहिता रोहितावश्चौ १ऋतस्य यज्ञस्य ॥ वाशब्दश्चार्थे ॥ १धुरि च १धिष्व धेहि ।
योजयेत्यर्थः । १अथ अनन्तरं १विश्वान् सर्वान् १देवान् रथे समारोप्य १आ १वह । हे १जातवेदः
तान् १स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभनाध्वरान् १कृणुहि कुरु ॥

दिवश्चिदा ते रुचयन्त रोका उषो विभातीरनु भासि पूर्वीः ।

अपो यदग्र उशधग्वनेषु होतुर्मन्द्रस्य पनयन्त देवाः ॥ ७ ॥

दिवः । चित् । आ । ते । रुचयन्त । रोकाः । उषः । विऽभातीः । अनु । भासि । पूर्वीः ।

अपः । यत । अग्रे । उशधक् । वनेषु । होतुः । मन्द्रस्य । पनयन्त । देवाः ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽयत् यदा ऽवनेषु अरण्येषु ऽअपः ऽउशधक् कामयमानो दहंश्च वर्तसे तदा ऽते ऽरोकाः
च त्वदीया दीप्तयः ऽदिवश्चित् सूर्यादपि ऽआ ऽरुचयन्त आरोचन्ते । ऽविभातीः विशेषेण भान्तीः
प्रकाशमानाः ऽपूर्वीः पुराणीः ऽउपः उपसः ऽअनु ऽभासि । ऽमन्द्रस्य स्तुत्यस्य ऽहोतुः तव रोकान्
ऽदेवाः स्तोतारः ऽपनयन्त स्तुवन्ति ॥

उरौ वा ये अन्तरिक्षे मदन्ति दिवो वा ये रोचने सन्ति देवाः ।

ऊमा वा ये सुहवासो यजत्रा आयेमिरे रथ्यो अग्ने अश्वाः ॥ ८ ॥

उरौ । वा । ये । अन्तरिक्षे । मदन्ति । दिवः । वा । ये । रोचने । सन्ति । देवाः ।

ऊमाः । वा । ये । सुहवासः । यजत्राः । आयेमिरे । रथ्यः । अग्ने । अश्वाः ॥ ८ ॥

ऽउरौ विस्तीर्णे ऽअन्तरिक्षे ऽये ऽदेवाः ऽमदन्ति हव्यन्ति । ऽदिवः सूर्यस्य ऽरोचने प्रकाशने
आलोके ऽये देवाः ऽसन्ति । ऽऊमाः ऊमसंज्ञकाः पितरः सन्ति । ऽयजत्राः यष्टव्याः ऽये देवाः
ऽसुहवासः शोभनाह्वानाः ऽआयेमिरे आयच्छन्ति । ऽरथ्यः रथिनस्तव ये ऽअश्वाः सन्ति हे ऽअग्ने
तैः सर्वैः सार्धमायाहीति उत्तरयर्चा^१ संबन्धः^२ ॥

ऐभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ् नानारथं वा विभवो ह्यश्वाः ।

पत्नीवतस्त्रिशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमा वह मादयस्व ॥ ९ ॥

आ । एभिः । अग्ने । सरथम् । याहि । अर्वाङ् । नानासरथम् । वा । विभवः । हि । अश्वाः ।

पत्नीवतः । त्रिशतम् । त्रीन् । च । देवान् । अनुष्वधम् । आ । वह । मादयस्व ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने ऽएभिः पूर्वोक्तिर्देवगणैः सार्धं ऽसरथं समानरथं ऽनानारथं ऽवा त्वद्रथं समारोप्य
ऽआ ऽयाह्यर्वाङ् अस्मदभिमुखमायाहि । यतः कारणात् ते ऽअश्वाः ऽविभवः प्रभवः समर्थाः । हिः
प्रसिद्धौ । ऽपत्नीवतः पत्नीभिः सहितान् ऽत्रिशतं ऽत्रींश्च त्रयस्त्रिशतं ऽदेवान् च ऽअनुष्वधं
सोममुद्दिश्य^३ ऽआ ऽवह । ऽमादयस्व सोमेनेति शेषः^४ ॥

स होता यस्य रोदसी चिदुर्वी यज्ञयज्ञमभि वृधे गृणीतः ।

प्राची अध्वरेव तस्थतुः सुमेके ऋतावरी ऋतजातस्य सत्ये ॥ १० ॥

सः । होता । यस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । यज्ञम् ऽयज्ञम् । अभि । वृधे । गृणीतः ।

प्राची इति । अध्वराऽईव । तस्थतुः । सुमेके इति सुमेके ।

ऋतावरी इत्युतऽवरी । ऋतऽजातस्य । सत्ये इति ॥ १० ॥

१. म- उत्तरत्र वा । २. ख-ग-व-ण-फ- संबन्धः । ता पूरणः । ३. त-थ-व-बलार्थमज्ञार्थं वा ।

४. ण-त-थ-व-विशेषः ।

१सः एव २होता भवति ३उर्वी विस्तीर्णे ४रोदसी ५चित् यावागृयिष्यौ अपि ६यस्य ७अग्नेः
 ८यज्ञं यज्ञं सर्वं ९यज्ञं १०वृधे समृद्धये ११अभि १२गृणीतः प्रशंसतः । १३ऋतजातस्य १४जातस्यस्य १५होतुः
 १६सुमेके सुरुपे १७ऋतावरी उदकवत्यौ १८सत्ये सत्यस्वरूपे १९प्राची अनुकूले २०तस्थतुः तिष्ठतः । कथमिव ।
 २१अध्वरेव अध्वराविव यजाविव ॥

इळामग्ने पुरुदंसं मुनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः मृनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुदंसम् । मुनिम् । गोः । शश्वत्तमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । मृनुः । तनयः । विजावा । अग्ने । सा । ते । सुमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥

इळामग्ने इतीयं पूर्व व्याख्याता ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवार-

बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण

विरचिते माधर्वाये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके-

ष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. त-थ-अस्य । २. ख-ग-च-ण१-य-व-सर्वयज्ञम् ; ण-न-सर्वस्य यज्ञम् । ३. ख-ग-च-ण१-
 ऋतजातस्य सत्यस्य यज्ञस्य; अ-म-ऋतजातस्य यस्य; अ१-न-ऋतजातस्य सत्यस्य यस्य; ण-ऋतजातस्य
 जातस्य सत्यस्य; त-व-ऋतजातस्यस्य ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
 यं नत्वा कृतकृत्याः स्युरन्तं नमामि गजाननम् ॥
 यस्य निःश्रमितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥*

‘सोमस्य’ इत्यनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र ‘प्रथ आरुः’ इत्येकादशचं सप्तमं सूक्तम् । मण्डलदृष्टा विश्वामित्र ऋषिः । अनुकत्वात् त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयामिर्देवता । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः सूक्तत्रयस्य ‘प्रत्यग्निरुपसस्त्रीणि’ इति विनियोग उक्तः । तत्रेदं तृतीयं सूक्तम् ॥

प्र य आरुः शितिपृष्ठस्य धासेरा मातरा विविशुः सप्त वाणीः ।

परिक्षिता पितरा सं चरेते प्र संसृति दीर्घमायुः प्रयक्षे ॥ १ ॥

प्र । ये । आरुः । शितिऽपृष्ठस्य । धासेः । आ । मातरा । विविशुः । सप्त । वाणीः ।

परिऽक्षिता । पितरा । सम् । चरेते इति । प्र । संसृति इति । दीर्घम् । आयुः । प्रयक्षे ॥ १ ॥

‘शितिपृष्ठस्य’ नालपृष्ठस्य ‘धासेः’ सर्वस्य धारयितुरग्नेः ‘ये’ रश्मयः ‘प्र’ ‘आरुः’ प्रकर्षणोद्गच्छन्ति ते रश्मयः ‘मातरा’ मातरौ द्यावापृथिव्यौ ‘आ’ ‘विविशुः’ सर्वतः प्रविष्टाः । ‘सप्त’ सर्पणस्वभावाः ‘वाणीः’ वननीया नदीश्चाविविशुः । ‘परिक्षिता’ परितो वर्तमाने ‘पितरा’ पितरौ द्यावापृथिव्यौ तेनाग्निना ‘सं’ ‘चरेते’ सम्यक् व्यवहरतः । तथा ‘प्रयक्षे’ प्रकर्षेण यष्टुं ‘दीर्घमायुः’ अग्नेश्चिरं जीवनं प्रभूतमन्नं वा ‘प्र’ ‘संसृति’ प्रसारयतः । संपादयत इत्यर्थः । यद्वा द्यावापृथिव्यौ प्रयक्षे प्रकर्षेण सततं यष्टुं यजमानस्य दीर्घमायुः संपादयतः ॥ प्र । निपातत्वेनाद्युदात्तः । तस्य छन्दसि ‘व्यवहिताश्च’ इति आरुरित्यनेन संबन्धः । आरुः । ‘ऋ गतौ’ । लिट्युसि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । शितिपृष्ठस्य । पृष्ठशब्दस्य कप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । ‘शितेर्निर्याबद्धज्वहुव्रीहावभसत्’ (पा. सू. ६. २. १३८) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरस्वम् । धासेः । ‘डुधाञ् धारणपोषणयोः’ । ‘धेद् पाने’ वा । तस्मात् कर्तर्यौणादिकः सिः । प्रत्ययस्वरः । मातरा । ‘नमृनेष्ट्वष्टक्षत्तृहोतृपोतृमातृपितृजामातृदृहितृ’ (उ. सू. २. १५३) इति तुजन्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । ‘ऋतो ङि’ (पा. सू. ७. ३. ११०) इति गुणः । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपो डादेशः । विविशुः । ‘विश प्रवेशने’ । लिटि ‘असंयोगाल्लिट्’ इति किङ्कशावाद्गुणाभावः । निघातः । सप्त । ‘सपू गतौ’ । ‘सप्यशूभ्यां’ तुद्च् (उ. सू. १. १५५) इति सपेर्विधीयमानः कनिन् तुडागमश्च बाहुलकादेतस्यापि भवति ।

* च-छ-आद्यं श्लोकद्वयं नास्ति; स-प्रथमः श्लोको नास्ति । १. स-अथ तृतीयाष्टके प्रथमाध्याय आरभ्यते । सोमस्य । २. म-स-प्रत्यग्निरुपस इति त्रीणि । ३. ज-ण-सप्तधास्वभावाः । ४. ल-प्रकर्षेण यक्षे । ५. ल-सिप्रत्ययः । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-सप्यशूभ्याम्; न-सप्तशूभ्याम्; ल-मृपे सोभ्याम् ।

ऋकारस्याकारश्च । निच्चेऽपि^१ व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम्^२ । परिक्षिता । ‘क्षि निवासगत्योः’ । ‘क्विप् च’ इति क्विप् । पिच्चात् नृणां गमः । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपां उद्देशः । चरेते । ‘चर गतिभक्षणयोः’ । संपूर्वां चरतेः ‘समस्तृतीयायुक्तात्’ (पा. सू. १. ३. ५४) इत्यात्मनेपदम् । निघातः^३ । सर्वाति । ‘सु गतौ’ । अयमन्तर्भावितण्यर्थः । रेफश्छान्दसः । ‘ईदृदेव’ इति प्रगृह्यमंज्ञा । निघातः । आयुः । ‘इण् गतौ’ । ‘उसिन्’ इत्यनुवृत्तौ ‘गतेणिच्च’ (उ. सू. २. २७५) इत्युमिन् । णित्त्वाद्बुद्धिः । निच्चादाद्युदात्तः । प्रत्यक्षे । ‘यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु’ इत्यस्मान् तुमर्थे संप्रत्ययः । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘कृन्मेजन्तः’ इत्यव्ययमंज्ञायाम् ‘अव्ययादाप्सुपः’ इति सुपो लुक् ॥

दिवक्षसो धेनवो वृष्णो अश्वा देवीरा तस्थौ मधुमद्वहन्तीः ।

कृतस्य त्वा सदसि क्षेमयन्तं पर्येका चरति वर्तनि गौः ॥ २ ॥

दिवक्षसः । धेनवः । वृष्णः । अश्वाः । देवीः । आ । तस्थौ । मधुऽमत् । वहन्तीः ।

कृतस्य । त्वा । सदसि । क्षेमऽयन्तम् । परि । एका । चरति । वर्तनिम् । गौः ॥ २ ॥

‘वृष्णः कामानां वर्षितुरग्नेः’ अश्वाः वाहनरूपा रोहिताः । दिवक्षसः दिवं व्याप्य वर्तमानाः । धेनवः अग्नेः प्राणयित्वो भवन्ति । मोऽयमग्निः । मधुमत् माधुर्योपेतमुदकं^४ वहन्तीः । देवीः द्योतनशीला नदीः । ‘आ तस्थौ आतिष्ठति । प्राप्नोतीत्यर्थः । गोशब्दः^५ माध्यमिकवाग्वाची ‘माध्यमिकां वाचमिति नैरुक्ताः’ (निरु. ११-२७) इत्यभिधानात् । ‘एका गौः काचिदुक्तविधा वाक्^६ कृतस्य उदकस्य । सदसि स्थानेऽन्तरिक्षे । क्षेमयन्तं क्षेममावासमिच्छन्तं^७ वर्तनि ज्वालाः प्रवर्तयन्तं^८ त्वा हे अग्ने त्वां परि चरति सेवते ॥ दिवक्षमः । ‘अक्ष व्याप्तौ’ । दिवं व्याप्नुवन्तीति दिवक्षसः । × ‘वक्ष रोपे’ । रोपार्थोऽप्ययं^९ धातुरत्र व्याप्तौ^{१०} वर्तते । दिवं वक्षन्ति व्याप्नुवन्तीति । ‘असुन्’ इत्यमुन्प्रत्ययः । ‘लोपो व्योर्वलि’ इति वलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धेनवः । ‘नुः’ इत्यनुवृत्तौ ‘धेट इच्च’ (उ. सू. ३. ३१४) इति नुप्रत्ययः । इकारस्य गुणः । प्रत्ययस्वरः । वृष्णः । ‘वृष सेचने’ । ‘कनिन्युवृषितक्षिराजि’ इत्यादिना कनिन् । कित्त्वाद्गुणाभावः । निच्चादाद्युदात्तः । अश्वाः । ‘अश्व व्याप्तौ’ । ‘अशिप्रुपिलटिकणि’ इत्यादिना कन् । णित्त्वादाद्युदात्तः । तस्थौ । ‘ष्टा गतिनिवृत्तौ’ । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति वर्तमाने लिट् । ‘आत औ णलः’ इत्यौकारः । निघातः । मधुमत् । ‘निन्’ इत्यनुवृत्तौ ‘फलिपाटिनमिमनिजनाम्’ इत्यादिना मनेरप्रत्ययः । तत्संनियोगेन नकारस्य धकारः । निच्चादाद्युदात्तः । त्वा । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयैकवचनान्तस्य ‘स्वामौ’ इति त्वाददेशः^{११} अनुदात्तश्च । क्षेमयन्तम् । ‘क्षि निवासगत्योः’ । ‘अर्तिस्तुसुहुसृष्टक्षि’ इत्यादिना मन् । क्षेमम् आवासम्^{१२} आत्मन इच्छन्तम् । ‘सुप आत्मनः क्यच्’ इति क्यच् । ‘क्यचि च’ इति ईत्वम् । ‘अकृन्मावधानुकयोर्दीर्घः’ इति दीर्घत्वं च ‘न छन्दस्यपुत्रस्य’ इति प्रतिषिध्यते । क्यचश्चित्त्वाद्दन्तोदात्तः । तदन्ताच्छतृप्रत्ययः । शप् । शपः पित्त्वादनृदात्तत्वं शतृश्च सार्वधातुकस्वरेण ।

१. ल-प्रत्ययान्तत्वेऽपि प्रत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ; ल-प्रत्ययत्वेऽपि प्रत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ; स-नित्यत्वापि व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘निघातः’ नास्ति । ३. घ-गौः माध्यमिका वाक् एका काचित् । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘दिवं.... व्याप्तौ’ नास्ति । × ल-न-ल-स-वक्ष रोपे । रोपार्थोऽप्ययम् । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘त्वामादेशः’ । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘आवासम्’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘शप’ नास्ति ।

तयोः क्यचा सहैकादेशे कृते 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्येकादेश उदात्तः । अम् । सुस्वादनुदात्तः । 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति अमः स्वरितत्वम् । एका । 'इण् गती' । 'इण्भीकापा०' इत्यादिना कन् । तदन्तादाप् । निस्वरः । वर्तनिम् । 'वृत्तु वर्तने' । अन्तर्भावित्यर्थः । 'वृत्तेश्च' (उ. सू. २. २६३) इत्यनिः । गुणः । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । गौः । 'ग्लु गती' । 'गमेर्डीः' (उ. सू. २. २२५) इति डोप्रत्ययः । डित्वाद्विलोपः । 'गोतो णिन्' इति सुपो णिष्वात् वृद्धिः । प्रत्ययस्वरः ॥

आ समिरोहत्सुयमा भवन्तीः पतिश्चिकित्वान् रयिविद्रयीणाम् ।

प्र नीलपृष्ठो अतसस्य धामेस्ता अवासयत् पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥

आ । सीम् । अरोहत् । सुयमाः । भवन्तीः । पतिः । चिकित्वान् । रयिवि । रयीणाम् ।

प्र । नीलपृष्ठः । अतसस्य । धामेः । ताः । अवासयत् । पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥

रयीणां रयिविन् धनानां मध्ये विशिष्टधनस्य लम्भयिता चिकित्वान् ज्ञानवान् पतिः अश्नानां पतिरग्निः रसीं सर्वतः सुयमाः सुखेन नियन्तुं शक्याः भवन्तीः या वडवाः आ अरोहत् आरोहति^१ स्म नीलपृष्ठः पुरुधप्रतीकः बहुधा विशिष्टाङ्गः सोऽग्निः^२ अतसस्य सततगमनस्य धामेः पोषणार्थं ताः अश्नाः प्र अवासयन् प्रकरणेन वासयति स्म । निवासेन श्रमेऽपनीते सततगमनं पोषयितुं शक्यमित्यर्थः ॥ सीम् । 'चादयोऽनुदात्ताः' (फि. सू. ८४) इत्यनुदात्तः । अरोहत् । 'रुह प्रादुर्भावे' । लङि रूपम् । निवातः । सुयमाः । 'यम उपरमे' । अस्माच्छ्रयार्थे 'ईपदुःसुपु' इति खल् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पतिः । 'पा रक्षणे' । 'पातेर्डतिः' इति डतिः^३ । डित्वाद्विलोपः । प्रत्ययस्वरः । चिकित्वान् । 'कित् ज्ञाने' । कसौ रूपम् । रयिविन् । 'विद्रु लाभे' । क्तिप् । रयीणाम् । 'नामन्यतरस्याम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । नीलपृष्ठः । नीलशब्दो वृषादिस्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अतसस्य । 'अत सातत्यगमने' इत्यस्मात् 'अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपितपनिपणिमहिभ्यः' (उ. सू. ३. ३९७) इत्यसच् । चित्स्वरः । अवासयत् । 'वस निवासे' । 'हेतुमति' इति णिच् । 'लुङ्लङ्लङ्ङ्वद्' इत्यङागमः । 'तिङ्कुतिङः' इति निघातः । पुरुधप्रतीकः । पुरुशब्द इह संख्यावाची । 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ह्रस्वञ्जानदसः ॥

महि त्वाष्ट्रमूर्जयन्तीरजुयं स्तभूयमानं वहतो वहन्ति ।

व्यङ्गैभिर्दिद्युतानः सुधस्थ एकांमिव रोदसी आ विवेश ॥ ४ ॥

महि । त्वाष्ट्रम् । ऊर्जयन्तीः । अजुयम् । स्तभूयमानम् । वहतः । वहन्ति ।

वि । अङ्गैभिः । दिद्युतानः । सुधस्थे । एकांमिव । रोदसी इति । आ । विवेश ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-आरोहयति । २. त-सोऽग्निरेव । ३. ल- 'डतिः' नास्ति. ४. ख-ल-किति ज्ञाने, त-चित ज्ञाने ।

५ऊर्जयन्तीः अवलं^१ बलिनं कुर्वन्त्यः । ५वहतः वहनपरा नद्यः ५महि महान्तं ५त्वाष्टं त्वष्टुः सुतम् ५अजुयं जरयितुमनहं ५स्तभूयमानं लोकानां रतम्भनं धारणमिच्छन्तमग्निं ५वहन्ति धारयन्ति । ५सधस्थे अपां समीपे^२ ५अङ्गेभिः अवयवैः ५दिद्युतानः दीप्यमानः सन् अग्निः ५रोदसी द्यावापृथिव्यौ ५वि ५आ ५विवेका विविधं^३ प्रविष्टवान् । रोदस्योर्दृष्टान्तः^४ । ५एकामिव । यथा पुमानेकां क्रियं प्रविशति तद्वत् ॥ त्वाष्टम् । त्वष्टुरपत्यमित्यर्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । स्तभूयमानम् । स्तभु स्तम्भनं^५ तदिच्छन्तम् । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । तदन्तात् क्यत्ययेन शानच् । अकारान्तत्वात् 'आने मुक्' । शानचो लसार्वधातुकरेणानुदात्तत्वे कृते क्यजन्तधातुस्वरः^६ शिष्यते । अङ्गेभिः । 'बहुलं छन्दसि' इति भिस ऐसादेशाभावः । 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वम् । दिद्युतानः । 'द्युत दीप्ती' । छन्दसि लिट् । तस्य कानजादेशः । द्विवचनम् । हलादिशेषे कृते द्यु इत्यस्य^७ अभ्यासस्य 'द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्' (पा. सू. ७. ४. ६७) इति संप्रसारणम् । 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपत्वम् । चित्त्वादान्तोदात्तत्वम् । एकामिव । 'इवेन विभक्त्यलोपः' पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च इति वचनात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । विवेश । 'विश प्रवेदने' इत्यस्मात् लिटि^{१०} रूपम् । निघातः ॥

जानन्ति वृष्णो अरुपस्य शेवमुत ब्रध्नस्य शासने रणन्ति ।

दिवोरुचः सुरुचो रोचमाना इळा येषां गण्या माहिना गीः ॥ ५ ॥

जानन्ति । वृष्णः । अरुपस्य । शेवम् । उत । ब्रध्नस्य । शासने । रणन्ति ।

दिवःऽरुचः । सुऽरुचः । रोचमानाः । इळा । येषाम् । गण्या । माहिना । गीः ॥ ५ ॥

५वृष्णः कामानां वर्पितुः ५अरुपस्य । रूपा हिंसकाः तद्रहितस्य । शत्रुराहित्येन रोचमान-
स्येत्यर्थः^{११} । तथाविधस्याग्नेः ५शेवम्^{१२} आश्रयविषयं सुखं जनाः ५जानन्ति । ५उत अपि च जानन्तस्ते
५ब्रध्नस्य महतोऽग्नेः ५शासने आज्ञायां सर्वे जनाः ५रणन्ति रमन्ते । तथा^{१३} च मन्त्रः—'अस्य शासु-
रुभयासः सचन्ते हविष्मन्त उज्जिजो ये च मर्ताः' (ऋ. सं. १. ६०. २) इति । अपि च ५येषां
मनुष्याणामग्निविषया ५माहिना महती ५इळा ५गीः स्तुतिरूपा वाक् ५गण्या गणनीया पूज्या ते
५दिवोरुचः द्युलोकस्य रोचकाः ५सुरुचः शोभनदीप्तयः ५रोचमानाः देदीप्यमाना भवन्ति ॥ जानन्ति ।
'ज्ञा अवबोधने' । त्रयादिः । तस्य 'ज्ञाजनोंर्जा' इति जादेशः । प्रत्ययस्वरः । अरुपस्य । रुप रिष
हिंसार्थाः । रोपन्तीति रूपा हिंसकाः । 'इगुपधज्ञा' इति कः । न सन्ति रूपा यस्यासावरुपः ।
'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शेवम् । 'शीङ् स्वप्ने' । 'इण्शीङ्भ्यां वन्' इति वन् ।
निस्वरः । शासने । 'शामु अनुशिष्टौ' । अस्माद्भावे ल्युट् । 'लिति' इति प्रत्ययारपूर्वस्योदात्तत्वम् ।
रणन्ति । निघातः । दिवोरुचः । 'रुच दीप्तौ' । अस्मात् क्तिप् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति

१. घ-त-प-ल-आग्निम् । २. ख-ग-च-ज-ण-समीपम् । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स- 'विविधं'
नास्ति । ४. घ-दृष्टान्तः । ५. ल-स्तम्भनं । ६. ग-ज-ण-भ-क्यजन्ताधातुस्वरः; च-स-क्यजन्ता-
धातुस्वरः । ७. ल-इत्येतस्य । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- 'दात्तः' । ९. ज-ण-समासो विभक्त्य-
लोपः । १०. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-लिट् । ११. त-आरोचं । १२. ल-सर्वं शेवम् । १३. ख-ग-च-
ज-ण-न-भ-यथा ।

पठया अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्वम् । सुरुचः । बहुवीर्हो ' नन्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्त-
त्वम् । इळा । ' ईड स्तुतौ ' । ह्रस्वञ्छान्दसः । यथा वाक्शब्दष्टावन्तस्तद्वत् । पित्त्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । गण्या । ' गण संख्याने ' । स्वार्थे^१ ण्यन्तात् ' अचो यत् ' । ' यतो नावः ' इत्याद्यु-
दात्तत्वम्^२ । माहिना । ' महेरिणश्च ' इति द्वनण् । णित्त्वादुपधावृद्धिः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । गीः ।
' गृ शब्दे ' । अस्मात् क्प् । ' ऋत इन्द्रातोः ' इतीत्वम् । ' वोरूपधायाः ' इति दीर्घः ।
प्रातिपदिकस्वरः ॥ ॥ १ ॥

उतो पितृभ्यां प्रविदानु घोषं महो महद्भ्यामनयन्त शूषम् ।

उक्षा ह यत्र परि धानमक्तोरनु स्वं धाम जरितुर्ववक्ष ॥ ६ ॥

उतो इति । पितृभ्याम् । प्रविदा । अनु । घोषम् । महः । महत्सभ्याम् । अनयन्त । शूषम् ।
उक्षा । ह । यत्र । परि । धानम् । अक्तोः । अनु । स्वम् । धाम । जरितुः । ववक्ष ॥ ६ ॥

उतो अपि च महो महद्भ्यां महतो महद्भ्यां पितृभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां^३ प्रविदा प्रवेदनेन
अनु घोषम् अनुषुण्यमाणं^४ शूषं सुखम् । ' शूषं शुनम् ' (नि. ३. ६. १०) इति
सुखनामसु पाठात् । तत्सुखं^५ यजमाना अग्निम् अनयन्त अग्निं प्रापितवन्तः । सोऽग्निः यत्र
यजमानेषु उक्षा वृष्ट्युत्पादनेनोदकस्य सेक्ता^६ अक्तोः । अक्तुशब्दो रात्रिमाचष्टे । ' हार्वरी अक्तुः '
(नि. १. ७. ४) इति तन्नामसु पाठात् ; अज्यते सिध्यते नीहारेण जगदस्यामिति न्युत्पत्तेश्च । तस्या
रात्रेः परि धानं परितो धारकं^७ स्वम् आत्मीयं धाम तेजः जरितुः स्तोतुः स्तुतिश्रवणार्थम् अनु
ववक्ष^८ वह समीपे वहति खलु । मंनिहितं करोतीत्यर्थः ॥ उतो । ' ओत् ' (पा. सू. १.१. १५) इति
प्रगुह्यसंज्ञा । एवमादिवादान्तोदात्तः^९ घोषम् । ' घुषिर्' शब्दे । अस्मात्कर्मेणि घञ् । लघूपधगुणः ।
जिस्वरः । महः । अकारतकारयोर्लोपञ्छान्दसः । ' बृहन्महतोरुपसंख्यानम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
अनयन्त । ' णीञ् प्रापणे ' इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः । उक्षा । ' उक्ष सेचने ' । ' श्रुक्षन् ' ।
इत्यादिना कनिष्प्रत्ययान्तत्वेन उक्षन्शब्दो निपातितः । व्यत्ययेनान्तोदात्तः । ह । चादित्वादनुदात्तः ।
यत्र । ' लिति ' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अक्तोः । ' अञ्ज् व्यक्तिगतिभ्रक्षणेपु^{१०} ' इत्यस्मात्
' व्याज्यतिभ्यः^{११} क्तुः ' इति क्तुः । कित्वात् ' अनदिताम् ' इति नलोपः । प्रत्ययस्वरः । ववक्ष ।
' वह प्रापणे ' । ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति वर्तमाने लिट् । सकारञ्छान्दसः । तिपो णलादेशः ।
' लिति ' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स्वार्थम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-इत्युदात्तत्वम् । ३. घ-द्यावा-
पृथिवीभ्यामुपलक्ष्यमाणमग्निम् । ४. घ-अनुषुण्यमाणं स्तोत्रमनुलक्ष्य । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-सुखम् ।
६. ग-च-ज-ण-स-आसेक्ता । ७. घ-धारणीयम् । ८. त-दन्तोदात्तत्वम् । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-
घुषिः स-घुष । १०. ख-ग-च-व्यक्तिगतिभ्रक्षणेपु; ज-ण-व्यक्तिभ्रक्षणेपु; ल-व्यक्तिक्षेपणेपु । ११ ख-
ग-च-ज-भ-व्याज्यतिभ्यः; ल-व्यज्यतिभ्यः; न-व्यज्यतिभ्यः ।

अध्वर्युभिः पञ्चभिः सप्त विप्राः प्रियं रक्षन्ते निहितं पदं वेः ।

प्राञ्चो मदन्त्युक्षणो अजुर्या देवा देवानामनु हि व्रता गुः ॥ ७ ॥

अध्वर्युऽभिः । पञ्चऽभिः । सप्त । विप्राः । प्रियम् । रक्षन्ते । निऽहितम् । पदम् । वेरिति वेः ।
प्राञ्चः । मदन्ति । उक्षणः । अजुर्याः । देवाः । देवानाम् । अनु । हि । व्रता । गुरिति गुः ॥ ७ ॥

उद्गानुवर्गव्यतिरिक्ताः^१ द्वादशत्विजो भवन्ति । तत्र सप्त वपदृक्तारः । पञ्चान्येऽध्वरं नयन्ति । तैः^२ पञ्चभिः^३ अध्वर्युभिः सह^४ सप्त^५ विप्राः मेधाविनो होत्रकाः^६ वेः गमनस्वभावस्याग्नेः^७ प्रियं^८ निहितम् आहवनीयाख्यं^९ पदं^{१०} रक्षन्ते पालयन्ति^{११} । प्राञ्चः सोमपानार्थं प्राङ्मुखा गच्छन्तः^{१२} अजुर्याः जरयितुमशक्याः^{१३} उक्षणः सोमरसस्य सेक्ताः^{१४} देवाः स्तोतारः^{१५} मदन्ति हृष्यन्ति । किंच ते देवाः ऋत्विजः^{१६} देवानां संबन्धीनि^{१७} व्रता व्रतानि यज्ञान् अनु^{१८} गुः अन्वगच्छन् ।^{१९} हि प्रसिद्धौ । अग्नेः प्रसादात् हविलक्षणाजवन्तो देवा यज्ञान् लब्धवन्त इत्यर्थः ॥ रक्षन्ते । ‘रक्ष पालने’ । व्यस्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । निहितम् । ‘डुधाञ् धारणपोषणयोः’ इत्यस्य वर्मणि निष्ठायां ‘दधातेहिः’ इति हिरादेशः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रवृत्तिस्वरत्वम् । वेः । दी वाग्निगत्वादिषु । अस्माद्विच् । ‘सार्वधानुकार्यधानुकयोः’ (पा. सू. ७. ३. ८४) इति गुणः । ‘इसिडसोश्च’ इति पूर्वरूपत्वम् । प्राञ्चः । ‘अनिगन्तोऽञ्चतौ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मदन्ति । ‘मदी हपे’ । निघातः । गुः । ‘इण् गतो’ इत्यस्मालुङि रूपम् । ‘इणो गा लुङि’ इति गादेशः । ‘आतः’ इति झेजुसादेशः । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यडभावः । हिशब्दयोगान्न निहन्यते ॥

दैव्या होतारा प्रथमा न्यूञ्जे सप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।

ऋतं शंसन्त ऋतमिच्छ आहुः व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ८ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋञ्जे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया । मदन्ति ।

ऋतम् । शंसन्तः । ऋतम् । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतम् । व्रतपाः । दीध्यानाः ॥ ८ ॥

दैव्या^१ दैव्या^२ देवतारूपौ होतारा होतारौ होमनिष्पादकौ प्रथमा प्रथमौ मुख्यविमं चासुं चाग्नी न्यूञ्जे । ‘ऋजतिः प्रसाधनकर्मा’ इति याक्कः । मन्त्रद्वष्टा^३ विश्वामित्रोऽहं^४ प्रसाधयामि । सप्त पृक्षासः^५ सप्त होत्रकाः^६ स्वधया सोमेन^७ मदन्ति इत्यन्ति । ऋतं स्तोत्रं शंसन्तः^८ व्रतपाः व्रतस्य यज्ञकर्मणो रक्षितारः^९ दीध्यानाः दीध्यामानाः^{१०} ते होत्रकाः^{११} अनु व्रतं यज्ञे कर्मणि ऋतमिच्छन्त्यमेवाग्निम् आहुः वदन्ति ॥ ऋञ्जे । ‘ऋजि भृजी भर्जने’ । निपूर्वोऽयं धातुः प्रसाधने वर्तते । निघातः । स्वधया । स्वं लोकं यजमानस्य दधाति विदधातीति^{१२}

१. ल-उद्गानुवर्गव्यतिरिक्ताः । २. त-पालयन्ते । ३. घ-ण-आसेक्ताः । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘संबन्धीनि’ नास्ति । ५. त-पूर्वपदप्रकृति । ६. त-ल-‘दैव्या’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-मन्त्रद्वष्टाह । विश्वामित्रोऽहम् ; घ-‘मन्त्र...अहं’ नास्ति । ८. घ-पृक्षासः हविलक्षणाजवन्तः । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-विदधाति ।

स्वधा सोमः । ' आतोऽनुपसर्गे कः ' इति कः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आहुः । ' ब्रूज् व्यक्तायां वाचि ' इत्यस्य लटि ' ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ' इति द्वेस्वादेशो ब्रुवश्च आहादेशः । निघातः । दीध्यानाः । ' दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः ' इत्यस्मात् शानच् । तस्य चित्वादान्तोदात्तत्वे प्राप्तं ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

वृषायन्ते महे अत्याय पूर्वीवृष्णे चित्राय रश्मयः सुयामाः ।

देव होतर्मन्द्रतरश्चिकित्वान्महो देवान्रोदसी एह वक्षि ॥ ९ ॥

वृषायन्ते । महे । अत्याय । पूर्वीः । वृष्णे । चित्राय । रश्मयः । सुयामाः ।

देव । होतः । मन्द्रतरः । चिकित्वान् । महः । देवान् । रोदसी इति । आ । इह । वक्षि ॥ ९ ॥

१देव देदीप्यमान १होतः देवानामाह्वातः हे अग्ने १महे महते १अत्याय सर्वानप्यतिक्रम्य वर्तमानाय १चित्राय नानाविधवर्णाय । यद्वा चित्राय देवैश्चायनीयाय पूज्याय । १वृष्णे कामानां वपेत्रे तुभ्यं त्वदर्थं १पूर्वीः प्रभूताः १सुयामाः अतिशयेन विस्तृताः १रश्मयः सर्वतो व्याप्ता ज्वालाः १वृषायन्ते वृषेवाचरन्ति । सेचकाः २ इव भवन्ति । होतारो ज्वालाभिः समिद्धमग्निं दृष्ट्वा सोमाज्यपयःप्रभृतीनि हवींषि तत्र प्रक्षिपन्तीति ज्वालानां वृषत्वम् । यद्वा पृथग्यं चतुर्थी । तथा च महतोऽत्यस्य चित्रस्य वृष्णोऽग्नेर्बहवो रश्मयो वृषेवाचरन्ति । वृष्टगुत्पादनद्वारा पर्जन्यवदाचरन्तीत्यर्थः । अपि च १मन्द्रतरः यजमानस्य मादयितृतमः १चिकित्वान् ज्ञानोपेतः स त्वं १महः महतः पूज्यान् यष्टव्यान् १देवान् १रोदसी द्यावापृथिव्यौ च १इह वैदिकेऽस्मिन् कर्मणि १आ १वक्षि आवह ॥ वृषायन्ते । ' उपमानान् ' इत्यनुवृत्तौ ' कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ' इति क्यङ् । ' अकृस्माव्धातुकयोः ' इति दीर्घः । पादादित्वादनिघातः । धातुस्वरः । महे । अकारतकारयोर्लोपश्छान्दसः । ' बृहन्महतोः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पूर्वीः । ' पृ पालनपूरणयोः ' इत्यस्मात् ' कुः ' इत्यनुवृत्तौ ' पृभिदि-व्यधिगृधि ' इत्यादिना कुप्रत्ययः । कित्वाद्गुणप्रतिषेधे ' उदोष्ठपूर्वस्य ' इत्युत्वम् । ' उरण् रपरः ' । तस्मात् ' वोतो गुगवचनान् ' इति ङीप् । यणादेशे कृते ' हलि च ' इति दीर्घः । ' वा ३ छन्दसि ' इति सवर्णदीर्घः ३ । रश्मयः । ' अशू व्याप्तौ ' । अश्रुवते सर्वं जगदिति ' मिः ' इत्यनुवृत्तौ ' अश्रोते रश्मयः ' (उ. सू. ४ - ४८६) इति मिप्रत्ययो रशादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । सुयामाः । यमनं यामः । भावे वञ् । बहुवीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देव । ' अपादादौ ' इति पर्युदासान् पाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । होतः । ह्यतेस्ताच्छीलिकस्तृन् । ' बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । अपादाद्यामन्त्रितस्वान्निघातः । मन्द्रतरः । मदि स्तुत्यादिषु । ' स्फायितस्त्रिवस्त्रि ' इत्यादिना रक् । इदित्वास्तुम् । तपः पित्त्वादनुदात्तत्वे रक्प्रत्ययस्वरः । वक्षि । ' वह प्रापणे ' इत्यस्य ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ङत्वकत्वपत्वानि । निघातः ॥

१. त-कः प्रत्ययः; ल-कप्रत्ययः । २. ख-त-भ-ल-सेवकाः । ३. ख-ग-च-ज-ण- ' वा... दीर्घः ' नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ- ' अशोरश च ' ।

पृक्षप्रयजो द्रविणः सुवाचः सुकेतव उषसो रेवदपुः ।

उतो चिदग्रे महिना पृथिव्याः कृतं चिदेनः सं महे दशस्य ॥ १० ॥

पृक्षप्रयजः । द्रविणः । सुवाचः । सुकेतवः । उषसः । रेवत् । ऊषुः ।

उतो इति । चित् । अग्रे । महिना । पृथिव्याः । कृतम् । चित् । एनः । सम् । महे । दशस्य ॥ १० ॥

‘द्रविणः । द्रवति सततं गच्छतीति द्रविणःशब्देन’ अग्निरभिधीयते । द्रविणः सततगमनस्वभाव हे अग्रे ‘पृक्षप्रयजः । पृक्षाणि हविलक्षणान्यज्ञानि प्रकर्षेण यष्टुं प्रकथ्यते’ यासूपःसु ताः पृक्षप्रयजः । ‘सुवाचः प्रातरनुवाकादिशोभना वाचो यासां’ ताः । ‘सुकेतवः वयसां मनुष्याणां च शब्दैः सुप्रज्ञानाः । एवंविधाः ‘उषसः’ रेवत् अस्माकं धनयुक्तं यथा भवति तथा ‘ऊषुः’ व्युच्छन्ति । ‘उतो’ चित् अपि च हे ‘अग्रे’ पृथिव्याः विस्तीर्णायां ‘ज्वालायाः’ ‘महिना महत्त्वेन’ कृतं संपादितं ‘चित् यत्किंचित्’ ‘एनः’ प्राण्युपघातादिलक्षणं पापं ‘महे महते यजमानाय मह्यं मदर्थं’ ‘सं’ ‘दशस्य संक्षप्य ॥ पृक्षप्रयजः । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति कर्मणि विच् दृशिग्रहणादधिकृतो भवतीत्युक्तम् । बहुवीहिवात् पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । द्रविणः । ‘द्रु गतौ’ इत्यस्मात् ‘द्रुदक्षिभ्यामिनन्’ इतीनन्प्रत्ययः । गुणावादेशौ । संबुद्धौ सोर्लोपाभावश्छन्दसः । आमन्त्रितत्वान्निघातः । सुवाचः । ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तो-दात्तत्वम् । रेवत् । रथिर्धनमस्मिन् विद्यत इति मतुप् । ‘हस्वनुद्भ्याम्’ इति मतुबुदात्तः । ‘छन्दसीरः’ इति वत्वम् । ‘रथेर्मतौ बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वे गुणः । ऊषुः । ‘उष दाहे’ । दाहार्थोऽप्ययं धातुरत्र प्रकाशने वर्तते । ‘छन्दसि लुङ्’ इति वर्तमाने लिट् । उषि रूपम् । निघातः । पृथिव्याः । ‘प्रथ प्रख्याने’ इत्यस्मात् ‘प्रथेः’ पिवन् संप्रसारणं च इति पिवन्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन धातोः संप्रसारणम् । ‘पिद्गारादिभ्यश्च’ इति ङीप् । प्रत्ययम्बरेणान्तोदात्तः । ‘उदात्तयो हल्पूर्वात्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दशस्य । निघातः ॥

इळामग्रे पुरुदंसं मुनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्रे सा ते मुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥

इळाम् । अग्रे । पुरुदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजावा । अग्रे । सा । ते । मुमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥

हे ‘अग्रे’ पुरुदंसम् । ‘अग्रः दंसः वेपः’ (नि. २. १. ३) इति कर्मनामसु पठितत्वात् दंसःशब्दः कर्मवाची । पुरुणि बहूनि दंसांसि कर्माणि यस्याः सा । तां बहुकर्माणं ‘गोः’ ‘सनिं गवादि-पशून्’ संपादयित्रीम् ‘इळाम्’ एतज्जामिकां गोरूपां देवतां ‘शश्वत्तमं’ निरन्तरं ‘हवमानाय’ यजमानाय

१. ज-ण-ल-द्रविणशब्देन । २. ख-घ-प्रकथ्यन्ते । ३. ज-ण-यासु । ४. च-ज-ण-भ-विस्तीर्ण-ज्वालायाः ; ख-ग-विस्तीर्णाज्वालायाः । ५. ख-ग-च-ज-ण-‘रेवत्... ..वत्वम्’ नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-‘दंसांसि’ नास्ति । ७. घ-प-‘बहुकर्माणं’ नास्ति । ८. घ-त-प-ल-‘पशूनाम्’ । ९. त-प्रदात्रीम् ; ल-प्रदायित्रीम् ।

मह्यं वसाध साधय । किंच वनः अस्माकं वसूनुः पुत्रः वतनयः पौत्रः वस्यात् भवतु इति हे वस्रे
 वते तव या वसुमतिः शोभना बुद्धिः वसा विजावा अवन्ध्या सती वस्रे अस्माकं वभूतु भवतु ॥
 शश्वत्तमम् । उच्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् । साध । ' राध साध संसिद्धी ' । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ।
 लोटि व्यत्ययेन शप् । ' सेह्यपिच्च ' इति हिरादेशः । तस्य ' अतो हं ' इति लुक् । निघातः ।
 विजावा । ' जनी प्रादुर्भावे ' । अस्मात् ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति वनिप् । ' विद्वन्नोरनुनासिकस्यान् '
 इत्याश्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरवम् । लिङ्गव्यत्ययः । भूतु । ' भू सत्तायाम् ' । ' बहुलं छन्दसि '
 इति शपो लुक् । ' भूसुवोन्मिडि ' इति गुणप्रतिषेधः ॥ २ ॥

' अञ्जन्ति ' इत्यष्टमं वैश्वामित्रमेकादशचं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—' अञ्जन्ति यूपस्तुतिः
 षष्ठ्याद्याभिर्बहवोऽभ्याव्रश्चिन्त्यष्टमी वैश्वदेवी वा तृतीयासप्तम्यावनुष्टुभौ ' इति । ' उच्छ्रयस्व वनस्पते '
 ' ये वृक्णासः ' इत्येते तृतीयासप्तम्यावनुष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुभः । कृस्नस्य सूक्तस्य यूपो देवता ।
 ' वनस्पते शतवल्गः ' इत्यस्याश्लिन्नयूपस्य मूलभूतः स्थाणुर्देवता । ' आदित्या रुद्रा वसवः '
 इत्यष्टमी वैश्वदेवी यौपी वा । अत्र षष्ठ्यादीनां बहवो यूपा देवता बहूनां स्तूयमानत्वात् । शिष्टा
 एकयूपदेवत्याः । यूपान्ते ' अञ्जन्ति त्वाम् ' इत्येषा । ' प्रपितो यूपायाज्यमानायाञ्जन्ति त्वामध्वरे
 देवयन्तः ' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति । यूपोच्छ्रयणे ' समिद्धस्य ' इति द्वे ऋचौ । ' उच्छ्रयस्व
 वनस्पते समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तान् ' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति सूत्रितत्वात् । यूपपरिव्ययणे
 ' युवा सुवासाः परिवीत आगादिति परिदध्यात् ' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति सूत्रितत्वात् ।
 यूपोच्छ्रयणे ' जातो जायते सुदिनत्वे अह्नामित्यध्वं आरमेत् ' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति सूत्रितम् ।
 यूपैकादशिन्यामन्यत्रापि बहुयूपयुक्ते कर्मणि ' यान्वो नरः इत्यादिभिः पद्भिः पञ्चभिर्वा संस्तुयात् ' ।
 ' संस्तुयादनभिर्हिकृष्य यान्वो नरो देवयन्तो नि मिम्युरिति पद्भिः पञ्चभिर्वा ' (आश्व. श्रौ. ३. १)
 इति ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्येन ।

यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे ॥ १ ॥

अञ्जन्ति । त्वाम् । अध्वरे । देवयन्तः । वनस्पते । मधुना । दैव्येन ।

यत् । ऊर्ध्वः । तिष्ठाः । द्रविणा । इह । धत्तात् । यत् । वा । क्षयः । मातुः । अस्याः । उपस्थे ॥ १ ॥

वनस्पते खदिरपलाशादिलक्षण हे यूप अध्वरे यज्ञे देवयन्तः देवान् कामयमाना अध्वर्वाद्यः
 दैव्येन मधुना घृतेन । ' एतद्वै मधु^१ दैव्यं^२ यदाज्यम् ' (गृ. ब्रा. २. २) इत्याश्रयानात् ।
 तेन घृतेन त्वाम् अञ्जन्ति त्वयि घृतं सिञ्चन्तीत्यर्थः । यत् यदि त्वम् ऊर्ध्वस्तिष्ठाः
 उन्नतस्तिष्ठसि । यद्वा यदि वा मातुरस्याः मातृभूतायाः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे ते क्षयः
 निवासः । यदूर्ध्वस्तिष्ठसि यदि वा भूमौ शयानो वर्तसे उभयथापि त्वम् इह अस्मानु द्रविणा
 धनानि धत्तात् धेहि । ब्राह्मणेनेयमृग्याख्याता—' अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्यन्वाहाध्वरे

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-दृश्यते । २. ख-ग-च-ज-ण-भ-यूपा । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-व्ययमाणे ।

४. ग-च-ज-ण-यथैका^०; ख-न-भ-पथैका^० । ५. न-संस्तुयात् । तथा च सूत्रम् । ६. ख-घ-च-ज-ण-त-न-
 भ-ल-दैव्यं मधु । ७. ख-यदूर्ध्वस्तिष्ठसि; ग-घ-त-न-भ-ल-यदूर्ध्वं तिष्ठसि । ८. घ-द्रविणानि ।

ह्येनं देवयन्तोऽञ्जन्ति वनस्पते मधुना दैव्येनेत्येतर्ह्ये मधु दैव्यं यदाज्यं यदूर्ध्वंस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थ इति यदि च तिष्ठसि यदि च शयासै द्रविणमेवास्मासु धत्तादित्येव तदाह' (पे. ब्रा. २. २) इति । तथा च निरुक्तमपि—' अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवान् कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च यदूर्ध्वः स्यास्यसि द्रविणानि च नो दास्यसि यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या उपस्थ उपस्थाने' (निरु. ८. १८) इति ॥ अञ्जन्ति । 'अञ्जू व्यक्तिकान्तिगतिम्रक्षणेपु' । रुधा-दिवात् भ्रम् । तस्य लटि षोड्शित्वात् 'अनिदिताम्' इत्युपधालोपः । 'भ्रसोरलोपः' इत्यलोपः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । त्वाम् । अमि युष्मच्छब्दस्य 'त्वमावेकवचने' इति त्वादेशः । 'द्वितीयायां च' इत्याकारः । 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्येकादेशस्योदात्तत्वम् । अध्वरे । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देवयन्तः' देवानात्मन इच्छन्तः । 'सुप आत्मनः' इति वयच् । 'वयचि च' इतीत्वम्^१ 'अकृत्सावधातुकयोः'^२ इति दीर्घत्वं च 'न लृट्स्यपुत्रस्य' इत्यनेन प्रतिषिध्यते । तदन्ताच्छतृप्रत्ययः । शपः पितृवाल्हसाव-धातुकस्वरेण चानुदात्तत्वे कृते तयोः 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति वयच् एव स्वरः । वनस्पते । 'आमन्त्रितस्य च'^३ इत्याद्युदात्तत्वम् । मधुना । 'फलिपाटिनमिमनिं' इत्यादिना उपप्रत्ययः । 'नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । दैव्येन । 'देवाद्यजौ' इति यञ् । जित्वात्^३ वृद्धिः^३ । 'यस्य' इति लोपः । जित्वाद्याद्युदात्तः । तिष्ठाः । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । लेटि मिप । 'इत्तश्च लोपः' इतीकारलोपः । शपः शित्वात् 'पात्रा' इत्यादिना तिष्ठादेशः । 'लेटोऽटार्थे' इत्याडागमः । यच्छब्दयोगाग्निवाताभावः । तिष्ठादेशस्या-द्युदात्तत्वेन निपातितत्वाद्याद्युदात्तः । द्रविणा । 'द्रुक्षिभ्यामिनन्' इतीनप्रत्ययः । 'सुपो सुलुक्' इति सुपो डादेशः । निस्वाद्याद्युदात्तः । इह । इदंशब्दान सप्तम्यर्थे 'इदमो हः' इति हः । 'इदम इश्' इतीशादेशः । शित्वात् सर्वादेशः । प्रत्ययस्वरः । धत्तात् । 'दुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य प्रार्थने लोट् । मिप । तस्य 'सेल्लपिच्च' इति हिरादेशः । 'तुल्याः' (पा. सू. ७. १. ३५) इति तातडादेशः । 'आभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः । 'दधस्तथश्च' (पा. सू. ८. २. ३८) इति भप्भावः । जश्चत्त्वं । निघातः । वा । चादित्वादनुदात्तः । क्षयः । क्षियन्ति निवसन्ति । अधिकरणे घः । 'क्षयं निवासे' इत्याद्युदात्तत्वम् । मानुः । 'नसृनेष्टृं' इत्यादिना वृजन्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । 'कृत उन्' इति ङस् पूर्वपरयोक्तारः । अस्याः । 'उडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । उपस्थे । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । 'आतश्चोपमर्गे' इति कः । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थः' इति मरुद्वृधादिस्वापूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्ताद्ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरम् ।

आरे अस्मदमर्तिं बाधमानं उच्छ्रयस्व महते सौभगाय ॥ २ ॥

सम्ऽईद्वस्य । श्रयमाणः । पुरस्तात् । वर्य । वन्वानः । अजरम् । सुऽवीरम् ।

आरे । अस्मत् । अमर्तिम् । बाधमानः । उत् । श्रयस्व । महते । सौभगाय ॥ २ ॥

हे यूप षमिद्धस्य दीप्यमानस्याध्वनीयाग्न्यग्नाग्नेः पुष्टान् प्राच्यां दिशि षश्रयमाणः तत्र वर्तमानः व्रह्म अन्नम् । 'व्रह्म वर्चः' (नि. २. ७. २५) इत्यध्वनामसु पाठान् । अजरं जरारहितं

१. ख-ग-च-ज-ण-भ—'दैवयन्तः.....इतीत्वम्' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ—'च' नास्ति ।

३. त-ल—जित्वादिवृद्धिः ।

समृद्धं^१ सुवीरं शोभनापत्ययुक्तं ब्रह्म अन्नं^२ वन्वानः प्रयच्छन्^३ अस्मदमतिम् अस्माकं शत्रुभूताम-
शनायाम् । ‘अशनाया वै पाप्मामतिः’ (ऐ. ब्रा. २. २) इति श्रवणात् । तादृशं शत्रुम्^४ आरे^५ दूरे
बाधमानः अपनुदंस्त्वं^६ महते^७ सौभगाय धनादिसंप्रत्यर्थम्^८ उच्छ्रयस्व उच्छ्रितो भव । उक्तार्थे^९
ब्राह्मणं — ‘समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तादिति समिद्धस्य ह्येव एतत्पुरस्ताच्छ्रयते ब्रह्म वन्वानो अजरं
सुवीरमित्याशिषमेवाशास्ते आरे अस्मदमतिं बाधमान इत्यशनाया वै पाप्मामतिस्तामेव तदाराशु-
दते यज्ञाच्च यजमानाञ्चोच्छ्रयस्व महते सौभगायेत्याशिषमेवाशास्ते’ (ऐ. ब्रा. २. २) इति ।
समिद्धस्य । ‘जिह्वी दीर्घा’ । कर्मणि निष्ठायां ‘श्रीदिनो निष्ठायाम्’ इति इट्प्रतिषेधः । सम्यगिद्ध इति ।
‘गतिरनन्तरः’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । श्रयमाणः । ‘श्रिञ् सेवायाम्’ इत्यस्य लटः शानच् ।
तस्य लमार्वाधानुक्तस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः शिष्यते । पुरस्तात् । पूर्वशब्दस्य ‘द्विशब्देभ्यः
सप्तमीपञ्चमी’ (पा. सू. ५. ३. २७) इत्यादिना अस्मातिप्रत्ययः । ‘अस्माति च’ (पा. सू.
५. ३. ४०) इति पूर्वस्य पुरादेशः । प्रत्ययस्वरः । ब्रह्म । ‘नञ्विपयस्यानिसन्तस्य’ इत्याद्युदात्तः ।
वन्वानः । ‘वनु याचने’ । अत्रायं धातुर्दानार्थे वर्तते । लटः शानच्प्रत्ययः । चित्वादन्तोदात्तः ।
अजरम् । ‘नञो जरमरमित्रमुना’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुवीरम् । ‘वीरवीर्यौ च’
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । आरे । एवमादिवादान्तोदात्तः । अस्मत् । ‘युप्यसिभ्यामदिक्’
इति मङ्किप्रत्ययः । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपां लुक् । मङ्किप्रत्ययस्वरः । अमतिम् ।
‘तत्पुरुषे’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उत् । निपातत्वेनाद्युदात्तः । श्रयस्व । ‘श्रिञ् सेवायाम्’
इत्यस्य लोपमध्यमैकवचने थास्य । थासः से इत्यादेशः । ‘सवाभ्यां वामी’ इत्येकारस्य वकारः ।
निघातः । महते । वर्तमाने ‘वृष्टवृहन्महत्’ इति निपातनादन्तोदात्तः । ‘वृहन्महतोरुपसंस्थानम्’
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सौभगाय । ‘प्राणभृज्जातिवयोवचन’^३ इत्यञ् । ‘हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य
च’ इति वृद्धिः । सर्वविशीर्षां छन्दसि विकलितत्वात् इत्युत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति । जिस्वरः ॥

उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्ष्मन्पृथिव्या अधि ।

सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥ ३ ॥

उत् । श्रयस्व । वनस्पते । वर्ष्मन् । पृथिव्याः । अधि ।

सुडमिती । मीयमानः । वर्चः । धाः । यज्ञवाहसे ॥ ३ ॥

हे वनस्पते यूष पृथिव्या अधि पृथिव्यां वर्ष्मन् उत्कृष्टे देवयजनाख्ये देशे उच्छ्रयस्व
उच्छ्रितो भव । सुमिती शोभमानया बुद्ध्या अथवा शोभनेन परिमाणेन मीयमानः इत्यतया
परिच्छिद्यमानस्त्वं यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय वर्चो धाः अन्नं धेहि । अयमेवार्थो
ब्राह्मणेन दर्शितः—‘उच्छ्रयस्व वनस्पत इत्युच्छ्रीयमाणायाभिरूपा यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समृद्धम् । वर्ष्मन्पृ-
थिव्या अधीत्येतद्वै वर्ष्मं पृथिव्ये यत्र यूषमुन्मिन्वन्ति सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहसे इत्या-
शिषमाशास्ते’ (ऐ. ब्रा. २. २) ॥ वनस्पते । अपादादिवादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् । पृथिव्याः ।
‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुमिती । ‘माङ् माने’ इत्यस्य क्तिनि ‘द्यति-

१. त-आरे बाधमानः दूरे अपनुदंस्त्वम् । २. ख-ग-च-ज-ण-भ-उक्तार्थेयम्; न-उक्तार्थेऽपि ।

३. त-ल-वचनोद्गात्रादिभ्यः ।

स्यतिमास्था° इतीकारादेशः । शोभना मितिः । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः¹ प्रकृतिस्वरत्वम्² । 'सुपां सुलुक्' इति सवर्णदीर्घः । मीयमानः । 'माङ् माने' इत्यस्य कर्मणि यक् । 'धुमास्था°' इतीत्वम्³ । प्रत्ययस्वरः । धाः । धाञो लोट्ये 'छन्दमि लुङ्लङ्' इति लुङ् । 'इतश्च°' इति सिप इकारलोपः । 'गातिस्था°' इति सिचो लोपः । 'बहुलं छन्दमि' इत्यडभावः⁴ । निघातः । यज्ञवाहसे । यज्ञं वहति प्राप्नोति । 'वह प्रापणे' इत्यस्य 'वहिहाधाभ्यञ्छन्दसि' इत्यसुन् । 'णिन्' इत्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । 'गतिकारकयोः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च इति पूर्वपद-प्रकृतिस्वरः⁵ (उ. सू. ४. ६६६) ॥

युवा सुवासाः परिवीत अगात्स उ श्रेयान्भवति जायमानः ।

तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्योऽ मनसा देवयन्तः ॥ ४ ॥

युवा । सुवासाः । परिवीतः । आ । अगात् । सः । ऊँ इति । श्रेयान् । भवति । जायमानः ।

तम् । धीरासः । कवयः । उत् । नयन्ति । सुआध्यः । मनसा । देवयन्तः ॥ ४ ॥

युवा दृढाङ्गः अष्टाध्यादिलक्षणलक्षितः⁶ इत्यर्थः । सुवासाः शोभनेन वाससा रश्मया युक्तः । परिवीतः तयापि वेष्टितः । एवंविधो यूपः आगान् आगच्छति । स उ स एव यूपः श्रेयान् जायमानः सर्वेभ्यो वनस्पतिभ्य उत्कृष्टतया संपद्यमानः भवति । तम् एवंविधं यूपं धीरासः प्राज्ञाः मनसा देवयन्तः देवान् कामयमानाः स्वाध्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः कवयः क्रान्तदर्शिनोऽध्वर्यादयः उन्नयन्ति उन्नते कुर्वन्ति । एतस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं—'युवा सुवासाः परिवीत आगादियुक्तमया परिदधाति प्राणो वै युवा सुवासाः सोऽयं शरीरैः परिवृतः स उ श्रेयान्भवति जायमान इति श्रेयान्छ्रेयान्छ्रेय एतद्वति जायमानस्तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्त इति ये वा अनूचानास्ते कवयस्त एवैनं तदुन्नयन्ति' (ऐ. ब्रा. २. २) इति ॥ युवा । यौतेः 'कनिन्युवृत्तिपतिक्षि' इत्यादिना कनिन्प्रत्ययः । किच्चाद्गुणाभावः । उवडादेशः । निच्चादाद्युदात्तत्वम् । सुवासाः । 'वम आच्छादने' । 'असुन्' इत्यनुवृत्तौ 'वसेणिन्' इत्यसुन्प्रत्ययः । णित्त्वादुपधा-वृद्धिः । 'लोर्मनमी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । परिवीतः । 'ध्येज् संवरणे' । कर्मणि क्तः । यजा-दिवान् संप्रसारणम् । 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अगात् । 'इण् गतौ' इत्यस्य लुङि 'इणो ा लुङि' इति गादेशः । 'गातिस्था°' इति सिचो लोपः । अडागमः । श्रेयान् । 'प्रशस्यस्य द्विवचनविभज्योपपदे' इतीयसुन्प्रत्ययः । तस्मिन् 'प्रशस्यस्य श्रः' इति आदेशः । गुणः । निच्चादाद्युदात्तत्वम् । एकांश आद्युदात्तः । स्वाध्यः । 'ध्वे चिन्तायाम्' । स्वाडोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । 'अन्त्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्तिप् । दक्षिग्रहणान् संप्रसारणम् । 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपत्वम् । 'हलः' इति दीर्घः । जसि 'एनेकाचः' इति यणादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-त्वम् । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति जसः स्वरितत्वम् । देवयन्तः । 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यचि चित्त्वादान्नोदात्तः ॥

१. ख-ग-ज-ण-न-भ-गतिप्रकृति° । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-—'धुमास्था° इतीत्वम्' नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-अडभावः । ४. त-ल-पूर्वपदस्वरः । ५. ल-अष्टाध्यादिलक्षितः ।

जातो जायते सुदिनत्वे अह्नां समर्थ आ विदथे वर्धमानः ।

पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा देवया विप्र उदियति वाचम् ॥ ५ ॥

जातः । जायते । सुदिनत्वे । अह्नाम् । समर्थे । आ । विदथे । वर्धमानः ।

पुनन्ति । धीराः । अपसः । मनीषा । देवयाः । विप्रः । उत् । इयति । वाचम् ॥ ५ ॥

जातः पृथिव्यां प्रथममुत्पन्नो यूपः समर्थः इति मनुष्यनाम । तैः सहिते विदथे वर्धमानः । विदथ इति यज्ञनाम 'विदथः सवनम्' (नि. ३. १७. ५) इति यज्ञनामसु पाठात् । तस्मिन् यज्ञे आ वर्धमानो घृताञ्जनरक्षणापरिव्ययणादिना सर्वतः शोभमानः सन् अह्नां सुदिनत्वे जायते । पशुनियोजनाद्विद्वारेण यज्ञनिर्वाहकतया अहानि सुदिनानि करोतीत्यर्थः । अपसः कर्मवन्तः धीराः सुप्रज्ञाः अध्वर्यादयः मनीषा बुद्ध्या तं यूपं पुनन्ति प्रक्षालनादिभिः शोधयन्ति । देवयाः देवानां यथा देवानां हवींषि प्रापयिता वा विप्रः मेधावी हाता च वाचं यूपविषयां स्तुतिलक्षणां वाचम् उदियति प्रेरयति । उच्चारयतीत्यर्थः । उक्तार्थे ब्राह्मण — 'जातो जायते सुदिनत्वे अह्नामिति जातो ह्येव एतज्जायते समर्थ आ विदथे वर्धमान इति वर्धयन्त्येवैनं तत्पुनन्ति धीरा अपसो मनीषेति पुनर्येवैनं तद्देवया विप्र उदियति वाचमिति देवेभ्य एवैनं तन्निवेदयति' (गे. ब्रा. २. २) ॥ सुदिनत्वे । सुदिनानां भाव इति 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति त्वः । प्रत्ययस्वरः । समर्थे । 'मृष्ट्वा प्राणस्यागे' इत्यस्मात् 'छन्दमि निष्टव्यं' इति क्यप्रत्ययान्तत्वेन निपातनाद्गुणः । 'समामस्य' इत्यन्तोदात्तत्वम् । पुनन्ति । 'पूज् पवने' । प्रयादित्वात् श्रा । प्वादित्वात् ह्रस्वः । प्रत्ययस्वरः । देवयाः । 'या प्रापणे' । 'आतो मनिन्' इति विच्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इयति । 'ऋ गता' । जुहोत्यादिः । अभ्यास्य 'अतिपिपस्योश्च' इतीत्वे 'अभ्यासरयामवर्णे' इतीयादेशः । निघातः ॥ ३ ॥

यान्वो नरो देवयन्तो निमिम्युर्वनस्पते स्वधितिर्वा ततक्ष ।

ते देवासः स्वरवस्तस्थिवांसः प्रजावदस्मे दिधिषन्तु रत्नम् ॥ ६ ॥

यान् । वः । नरः । देवयन्तः । निमिम्युः । वनस्पते । स्वधितिः । वा । ततक्ष ।

ते । देवासः । स्वरवः । तस्थिवांसः । प्रजावत् । अस्मे इति । दिधिषन्तु । रत्नम् ॥ ६ ॥

हे यूपः देवयन्तः देवान् कामयमानाः नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयः यान्वः यान् युष्मान निमिम्युः अवदेषु प्रचिक्षुः । वा अपि च हे वनस्पते स्वधितिः परशुस्वदीयान् यूपान् ततक्ष चिच्छेद । देवासः दीप्यमानाः स्वरवः । स्वरश्चन्द्रः स्वशकलवाची^१ । तद्वन्तः । लुप्तमत्वर्थीयः । तस्थिवांसः तिष्ठन्तः ते तादृशा यूपः अस्मे अस्मे यजमानाय प्रजावन् अपश्यमहितं रत्नम्

१. त-मर्याः । २. त-प्रज्ञानवन्तः । ३. स्व-ग-व-ज-ण-निपातितः । ४. स्व-अनन्देषु; ग-अनन्देषु; च-आनन्देषु. ५. त-ल-सवनवाची; न-शकलवाची ।

उत्तमं धनं विधिपन्तु धारयन्तु । प्रयच्छन्तिवत्यर्थः ॥ निमिष्युः । ‘डुमिञ् प्रक्षेपणे’ इत्यस्य लिट्युसि ‘असंयोगालिट् कित्’ इति किङ्कत्वावाद्गुणाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । ‘सति शिष्टः स्वरो बलीयान्’ इति वचनान् प्रत्ययस्वरः । स्वधितिः । स्वशब्दोपदान् ‘धि धारणे’ इत्यस्मात् कित् । स्वा स्वकीया निशितधारा धीयते प्रक्षिप्यतेऽनेनेति स्वधितिः खड्गः । ततश्च । ‘तश्चैवश्च तनूकरणे’ इत्यस्माल्लिटि णलि रूपादनिघातः । ‘लिति’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । स्वरवः । ‘स्व शब्दोपनापयोः’ इत्यस्मान् ‘निन्’ इत्यनुवृत्तौ ‘शृस्वृस्निहित्रपि’ इत्यादिना उप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । तस्मिन्वापः । ‘ष्टा गतिनिवृत्तौ’ इत्यस्मान् छन्दसि लिट् । तस्य कसुः । ‘वस्वेकाजाह्वाम्’ इतीडागमः । प्रत्ययस्वरः । प्रजावन् । ‘जनी प्रादुर्भावे’ इत्यस्मात् ‘उपसर्गे च संज्ञायाम्’ इति डः । ततष्टाप् । ‘तदस्यास्मि’ इति मनुप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वम् । एकादेशस्वरः । अस्मे । अस्मच्छब्दस्य ‘सुपां सुलुक्’ इति शेषादेशः । दिधिपन्तु । ‘धिप धारणे’ । जुहोत्यादिः । निघातः ॥

ये वृक्णासो अधि क्षमि निर्मितासो यतसुचः ।

ते नो व्यन्तु वार्यं देवत्रा क्षेत्रसाधसः ॥ ७ ॥

ये । वृक्णासः । अधि । क्षमि । निर्मितासः । यतसुचः ।

ते । नः । व्यन्तु । वार्यम् । देवत्रा । क्षेत्रसाधसः ॥ ७ ॥

अधि अक्षमि क्षमायां भूमौ वृक्णासः परशुना छिन्नाः ये यूपाः । यतसुचः इति ऋत्विग्वाची ‘यतसुचः मरुतः’ (नि. ३. १८. ५) इति ऋत्विङ्नामसु पठितत्वात् । यताः सुचो यैस्ते यतसुचः । तैरुत्विग्भिः निर्मितासः अवष्टेपु नितरां प्रक्षिप्ताः क्षेत्रसाधसः क्षेत्रस्य यज्ञस्य साधकाः । यथा क्षेत्रं सम्यादिद्वारा फलं प्रयच्छति तथा यज्ञोऽप्यपूर्वद्वारा स्वर्गादिफलं ददातीति क्षेत्रम् । एवंविधाः ते यूपाः नः अस्मदीयं वार्यं वरणीयं संभजनीयं हविः देवत्रा देवेषु व्यन्तु गमयन्तु । अस्मदीयं हविर्देवाधीनं कुर्वन्तिवत्यर्थः ॥ वृक्णासः । ‘ओवश्च छेदने’ इत्यस्य निष्ठायां ‘यस्य विभाषा’ इतीदृप्रतिषेधः । कित्वात् ‘ग्रहिज्यावयि’ इत्यादिना संप्रसारणम् । ‘ओदितश्च’ इति निष्ठान्त्वम् । क्षमि । ‘आतो धातोः’ इत्यत्र ‘आतः’ इति योगविभागात् आकारलोपः । निर्मितासः । ‘डुमिञ् प्रक्षेपणे’ । कर्मणि क्तः । ‘गतिरनन्तरः’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यतसुचः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । व्यन्तु । ‘इण् गतौ’ इत्यस्य लोटि रूपम् । इकारलोपश्छान्दसः । अयमन्तर्भावित्वत्यर्थः । वार्यम् । ‘वृङ् संभक्तौ’ इत्यस्मान् ‘ऋहलोर्प्यन्’ इति कर्मणि ण्यत् । ‘ईडवन्द्वशंसदुह’ इत्यादिना आद्युदात्तत्वम् । देवत्रा । ‘त्रा’ इत्यनुवृत्तौ ‘देवमनुष्यपुरुषमर्थभ्यः’ इत्यादिना अधिकरणे त्राप्रत्ययः । क्षेत्रसाधसः । ‘राध साध संसिद्धौ’ इत्यस्मान् औणादिकोऽमुन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-एकादेशः स्वरः । २. त-शे इत्यादेशः । ३. ख-भ-धिषु ।

४. ल-‘गमयन्तु’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-पूर्वपदस्वरः; ल-प्रकृतिस्वरः । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-उदात्तत्वम् ।

आदित्या रुद्रा वसवः सुनीथा द्यावाक्षामा पृथिवी अन्तरिक्षम् ।

सजोषसो यज्ञमवन्तु देवा ऊर्ध्वं कृण्वन्त्वध्वरस्य केतुम् ॥ ८ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सुनीथाः । द्यावाक्षामा । पृथिवी । अन्तरिक्षम् ।

सजोषसः । यज्ञम् । अवन्तु । देवाः । ऊर्ध्वम् । कृण्वन्तु । अध्वरस्य । केतुम् ॥ ८ ॥

‘सुनीथाः यज्ञस्य सुष्ठु नेतारः’ आदित्याः द्वादशादित्याः ‘रुद्राः एकादश रुद्राः’ वसवः अष्टौ वसवः । यद्वा सुष्ठुनीथाः सुष्ठुतयः । ‘स्तुतशस्त्राणि नीथानि चोक्थामदानि च’ (ऐ. वा. २. ३८) इति हि श्रूयते । ‘द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ ।’ ‘पृथिवी । सुव्यत्ययः । पृथु विस्तीर्णम्’ अन्तरिक्षं च । ‘सजोषसः एते सर्वे’ देवाः ऐकमत्येन परस्परं संगताः^१ भूत्वेमस्मदीयं ‘यज्ञमवन्तु रक्षन्तु । किंच’ अध्वरस्य यज्ञस्य ‘केतुं ध्वजभूतं प्रज्ञापकं वा इमं यूपम्’ ऊर्ध्वं ‘कृण्वन्तु उच्छ्रितं कुर्वन्तु ॥ आदित्याः । अदितेरपत्यानि । ‘दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदात्’ इति ण्यः । णित्त्वादादिवृद्धिः । प्रत्ययस्वरः । रुद्राः । रोदयन्ति सर्वानन्तकाले । ‘रोदेर्णिलुकृ च’ इति रवप्रत्ययः । तत्संनिधौ^२ णिलोपः । प्रत्ययस्वरः । जसः सुष्वादानुदात्तत्वं ‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः’ इत्येकादेशस्या‘युदात्तत्वम् । वसवः । ‘वस निवासे’ । ‘निन्’ इत्यनुवृत्तौ ‘भृश्वस्निहत्रप्यसिवासि’ इत्यादिना उप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । सुनीथाः । ‘णीञ् प्रापणे’ । ‘हनि कुपिनीरमिकाशिभ्यः’ इति कथन् । कित्वाद्गुणः । ‘थाथयञ्क्त्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । द्यावाक्षामा । द्यौश्च क्षामा^३ च । ‘दिवो द्यावा’ इति द्यावादेशः । ‘देवताद्वन्द्वे च’ इत्युभयपदप्रकृतिस्वरसम् । पृथिवी । ‘प्रथ प्रस्थाने’ । ‘प्रथेः पिवन् संप्रसारणं च’ इति पिवन् संप्रसारणं च । ‘पिद्वौरादिभ्यश्च’ इति ङीप् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अवन्तु । ‘अव रक्षणे’ । निघातः । कृण्वन्तु । ‘कृवि हिंसाकरणयोः’ इत्यरमाहोऽटि ‘धिन्विकृण्वोर च’ इत्युप्रत्ययः । अकारश्चान्तादेशः । निघातः ॥

हंसाइव श्रेणिशो यतानाः शुक्रा वसानाः स्वरवो न आगुः ।

उन्नीयमानाः कविभिः पुरस्ताद्देवा देवानामपि यन्ति पार्थः ॥ ९ ॥

हंसाऽइव । श्रेणिऽशः । यतानाः । शुक्रा । वसानाः । स्वरवः । नः । आ । अगुः ।

उत्सनीयमानाः । कविऽभिः । पुरस्तात् । देवाः । देवानाम् । अपि । यन्ति । पार्थः ॥ ९ ॥

‘शुक्रा शुक्राणि दीप्तानि रशनाख्यानि’ वासांसि ‘वसानाः आच्छादयन्तः’ स्वरवः स्वरुमन्तः ‘श्रेणिशः पङ्क्तिशः’ यतानाः प्रवर्तमानाः । अत्र दृष्टान्तः । ‘हंसाइव इति । यथा नभसि पङ्क्तिशः पतन्तो हंसाः शोभन्ते तद्वत् शोभमानास्ते यूपाः’ नः अस्मान् ‘आगुः प्रागुः । अपि च’ कविभिः मेधाविभिरध्वर्यादिभिः ‘पुरस्तात् आहवनीयपूर्वभागे’ ‘उन्नीयमानाः उत्क्षीयमाणाः’ देवाः दीप्यमानास्ते यूपाः ‘देवानां’ पार्थः देवानां स्थानमन्तरिक्षम् । ‘पार्थोऽन्तरिक्षं पार्था व्याख्यातम्’

१. ख-ग-घ-च-ज-न-प-भ-संमताः । २. य-तत्संनिधौगेन । ३. ग-च-भ-ल-क्षमा । ४. न-ल-‘रशनाख्यानि’ नास्ति । ५. ल-आहवनीयस्य पूर्वभागे ।

(निरु. ६. ७) इति यास्कः । ' पाथोनदीभ्यां ङ्वण् ' (पा. सू. ४. ४. १११) इति सूत्रे ' पाथोऽन्तरिक्षम् ' इति वृत्तिकारोऽप्यवादीत् । तादृशमन्तरिक्षम् अपि यन्ति प्राप्नुवन्ति । अध्वर्यादिभिः उच्छ्रीयमाणा यूपा अतिदेश्यादन्तरिक्षं व्याप्य वर्तन्त इत्यर्थः ॥ हंसाद्व । ' इवेन विभक्त्यलोपः ' इति वचनात् पूर्वपदस्वरः । श्रेणिशः । ' बह्वल्यार्थात्० ' इति शस् । प्रत्ययस्वरः । शुक्रा । ' शुच दीप्ता ' इत्यस्मात् ' ऋत्रेन्द्राग्र० ' इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । अगुः । ' इण गतौ ' । अस्माल्लुङि रूपम् । निघातः ॥

शृङ्गाणीवेच्छाङ्गिणां सं ददृश्रे चषालवन्तः स्वरवः पृथिव्याम् ।

वाघद्भिर्वा विहवे श्रोषमाणा अस्माँ अवन्तु पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

शृङ्गाणिऽइव । इत् । शृङ्गिणाम् । सम् । ददृश्रे । चषालऽवन्तः । स्वरवः । पृथिव्याम् ।

वाघत्ऽभिः । वा । विहवे । श्रोषमाणाः । अस्मान् । अवन्तु । पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

वस्वरवः स्वस्मन्तः चषालवन्तः प्रतिमुक्तकटकाः^१ । एवंविधा यूपाः पृथिव्यां शृङ्गिणां महिषादीनां शृङ्गाणीवेत् विषाणानां च सं ददृश्रे सम्यक् दृश्यन्ते एव । वा अपि च विहवे । विविधं ह्रयन्ते हवींष्यन्नेति विहवो यज्ञः । तस्मिन् यज्ञे वाघद्भिः ऋषिभिः । ' वाघतः वृक्तबर्हिषः ' (नि. ३. १८. ३) इति ऋषिङ्गामसु पाठात् । श्रोषमाणाः तैः क्रियमाणं स्तुतिलक्षणं शब्दं शृण्वन्तः । तादृशा यूपाः पृतनाज्येषु । पृतनाज्यशब्दः संग्रामवाची । ' आजौ पृतनाज्यम् ' (नि. २. १७. ९) इति संग्रामनामसु पठितत्वात् । पृतनाज्येषु संग्रामेषु । वधस्थलेष्विति यावत् । अस्मान् यजमानान् अवन्तु रक्षन्तु ॥ शृङ्गाणि । ' शृ हिंसायाम् ' इत्यस्मात् ' शृणातेर्ह्रस्वश्च ' (उ. सू. १. १२३) इति गन् नुडागमो धातोर्ह्रस्वश्च । निस्वरः । ददृश्रे । ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति लङर्थे^२ लिट् । ' इरयो रे ' इतीरेचो रे इत्यादेशः । निघातः^३ ॥

वनस्पते शतवल्शो वि रोह सहस्रवल्शा वि वयं रुहेम ।

यं त्वामयं स्वधितिस्तेजमानः प्रणिनायं महते सौभगाय ॥ ११ ॥

वनस्पते । शतऽवल्शः । वि । रोह । सहस्रऽवल्शाः । वि । वयम् । रुहेम ।

यम् । त्वाम् । अयम् । स्वऽधितिः । तेजमानः । प्रऽनिनायं । महते । सौभगाय ॥ ११ ॥

हे वनस्पते छिन्नमूल^४ स्थाणो शतवल्शः शतशाखः सन् वि रोह विशेषेण प्रादुर्भूतो भव । वयम् अपि सहस्रवल्शाः पुत्रपौत्रादिसंतानपरंपरया^५ सहस्रशाखाः सन्तः वि रुहेम विशेषेण प्रादुर्भूता भवेम । तेजमानः निशितधारः अयं स्वधितिः परशुः हे स्थाणो वयं त्वां महते

१. ख-ग-च-ज-फ-^१कट्टाः; ण-^२कण्टकाः; न-प्रमुक्तकण्टकाः । २. ख-ग-ज-ण-न-भ-लङर्थे; च-लुङर्थे; ल-लिट्र्थे । ३. ख-ग-व-ज-ण-न-भ-^३ निघातः^३ नास्ति । ४. घ-प-छिन्नयूपमूल । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-^५ पुत्र...परंपरया^५ नास्ति ।

‘सौभगाय महत्सौभाग्यं बहुशास्त्रचलक्षणं’ प्रणिनाय प्रकपेण प्रापयामास ॥ सहस्रवल्शाः । सहस्र-
शब्दः कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः^१ । रहंम । ‘रह प्रादुर्भावे’ इत्यस्मात्
आशीर्लिङि ‘किदाशिपि’ इति यामुडागमः । ‘स्कांः संयोगाद्योः^२’ इति^३ सलोपः । ‘लिङ्या-
शिप्यङ्’ इत्यङ्प्रत्ययः । ‘अतो येयः’ इति इयादेशः । ‘लोपो व्योर्वलि’ इति यलोपः । गुणः^४ ।
प्रणिनाय । ‘णीञ् प्रापणे’ इत्यस्माल्लिटि णलि रूपम् । पादादित्वादिनिघातः । ‘लिति’ इति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

‘सखायस्त्वा’ इति नवचं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रम्^५ । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘सखायो नव
बार्हतं त्रिषुबन्तम्’ इति । अन्यथा त्रिषुप् । शिष्टा अष्टौ बृहत्थः । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्बार्हते
छन्दस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । ‘अथैतस्याः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘सखायस्स्वायमग्निग्म आ
याहि’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

सखायस्त्वा ववृमहे देवं मतींस ऊतये ।

अपां नपातं सुभगं सुदीदिति सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥ १ ॥

सखायः । त्वा । ववृमहे । देवम् । मतींसः । ऊतये ।

अपाम् । नपातम् । सुऽभगम् । सुऽदीदितिम् । सुऽप्रतूर्तिम् । अनेहसम् ॥ १ ॥

विश्वामित्रः^६ स्तीति^७ । हे अग्ने ‘सखायः सामाज्याद्विहविष्प्रदानेनोपकारकत्वान्मित्राणि’ मतींसः
मनुष्या ऋत्विजो वयम्^८ अपां नपातम् अपां नसारं^९ सुभगं शोभनधनयुक्तं सुदीदिति शोभन-
दीप्तिं सुप्रतूर्तिं शोभनप्रतरणं कर्मानुष्ठातृभिः सुखेन गन्तव्यम्^{१०} अनेहसम् उपद्रवरहितम् एतादृशं
‘देवं’^{११} त्वाम्^{१२} ऊतये रक्षणाय^{१३} ववृमहे वृणीमहे ॥ सखायः । ‘ख्या प्रकथने’ । ‘समाने
ख्यश्चोदात्तः’ इति समान उपपदे ‘डित्’ इत्यनुवृत्तौ ख्यातेरिण् । तस्य डित्त्वाद्दिलोपः । तत्संनियोगेन
यलोपः । ‘समानस्य छन्दस्यमूर्धं’ इति सभावः । उपपदस्योदात्तत्वम् । ‘णित्’ इत्यनुवृत्तौ
‘सख्युरसंबुद्धौ’ (पा. सू. ७. १. ९२) इति णिद्वद्भावः । वृद्धयायादेशौ । आद्युदात्तः । ववृमहे ।
‘वृद्ध संभक्तौ’ । ‘छन्दसि लुङ्लिट्’ इति वर्तमाने लिट् । ऋदित्वादिङभावः । निघातः ।
ऊतये । ‘अव रक्षणे’ इत्यस्य ‘उदात्तः’ इत्यनुवृत्तौ ‘ऊतियूतिः’ इत्यादिना क्लृप्तत्वेन
निपातनादन्तोदात्तः । अपाम् । ‘ऊडिदम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुभगम् । ‘आद्युदात्तं
व्यच्छन्दसि’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुप्रतूर्तिम् । ‘ऋत्वादयश्च’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

कार्यमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्नपः ।

न तत्ते अग्ने प्रमृषे निवर्तनं यदूरे सन्निहाभवः ॥ २ ॥

कार्यमानः । वना । त्वम् । यत् । मातृः । अजगन् । अपः ।

न । तत् । ते । अग्ने । प्रऽमृषे । निऽवर्तनम् । यत् । दूरे । सन् । इह । अभवः ॥ २ ॥

१. त-‘स्वरत्वम् । २. ल-‘संयोगेति’ । ३. त-‘गुणः’ नास्ति । ४. स-वैश्वामित्रस्यापेक्षम् ।
५. घ-प-‘विश्वामित्रः स्तीति’ नास्ति । ६. ग-च-न-ल-स-‘त्वा’ नास्ति ।

हे अग्ने वना काननानि^१ कायमानः कामयमानः^२ यत् यस्मात्कारणात् तानि विहाय
मानुः अपः मातृभूता अपः अजगन् अगमः गतवानसि । अप्सु प्रविष्टावाच्छान्तो वर्तसे ।
तत् तस्मात् ते तव निवर्तनं नितरां तत्रैव वर्तनम् । तेन च विनाशो लक्ष्यते । स विनाशः न
प्रमृष्ये न प्रमृष्यते न स्रह्यते । कुत इत्यत आह । यत् यस्मात्कारणात् दूरे सन् अदृश्यतया
वर्तमानस्त्वम् इह अस्मत्संबन्धिषु अरणिरूपेषु काष्ठेषु अभवः । मन्थनात् क्षणमात्रेणास्माकं समीपे
भवसि । तस्मात्तव दूरतो वर्तनम् अस्मभ्यं^३ न रोचते । अस्मिन्नर्थे यास्कः—‘कायमानश्चायमानः काम-
यमान इति वा । वनानि त्वं यन्मातृरपोऽगम उपशाभ्यन् । न ततो अग्रं प्रमृष्यते निवर्तनं दूरे यस्मिन्नह
भवसि जायमानः’ (निरु. ४. १४) इति ॥ कायमानः । ‘कमु कान्तौ’ । कर्मणिङ् । लटः
शानच् । मकारलोपश्छान्दसः । अजगन् । ‘गमू गतौ’ इत्यस्य लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः
श्लुः । हलङ्यादिना सिलोपः । ‘मो नो धातोः’ इति नकारः । यच्छब्दयोगादनिघातः । अडागम-
स्वरः । प्रमृष्ये । ‘मृष तितिक्षायाम्’ । व्यत्ययेन कर्मणि तप्रत्ययः । ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति
तलोपः । धातुस्वरः । अभवः । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति लङर्थे लङ् । यद्योगादनिघातः ॥

अति तृष्टं ववक्षिथाथैव सुमना असि ।

प्रान्ये यन्ति पर्यन्य आसते येषां सख्ये असि श्रितः ॥ ३ ॥

अति । तृष्टम् । ववक्षिथ । अर्थ । एव । सुमनाः । असि ।

प्रऽप्र । अन्ये । यन्ति । परि । अन्ये । आसते । येषाम् । सख्ये । असि । श्रितः ॥ ३ ॥

हे अग्ने तृष्टं स्तोतुस्तृष्णाभिलाषं तदुचितफलप्रदानेन^४ सफलं कर्तुम् अति ववक्षिथ अतिशयेन
वोढुमिच्छसि । अथैव अथापि त्वं सुमना असि संतुष्टमनस्को वर्तसे । किंच त्वं येषां षोडशाना-
मृत्विजां सख्ये मित्रत्वे^५ श्रितः असि वर्तसे तेषां मध्ये अन्ये अध्वर्युप्रभृतयो द्वादशर्विजः
पर्यन्य^६ यन्ति प्रकर्षेण होतुं गच्छन्ति । अन्ये उद्गातृप्रभृतयश्चत्वारः परि आसते परित आसीना
वर्तन्ते ॥ ववक्षिथ । ‘वह प्रापणे’ इत्यस्य सनि रूपम् । अभ्यासस्य ‘सम्यतः’ इतीवाभाव-
श्छान्दसः । तदन्ताद्वर्तमाने लिट् । थलः ‘आर्धधातुकस्येड्वलादेः’ इतीट् । ‘कास्त्राययादाम्’^७
इत्याम् न भवति मन्त्रत्वात् । निघातः । प्रऽप्र । ‘प्रसमुपोद’ इति द्विवचनम् । यन्ति । ‘इण्
गतौ’ इत्यस्य लटि रूपम् । ‘एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्’ इत्यन्यशब्दयोगात् पूर्वस्य निघाताभावः ।
आसते । ‘आस उपवेशने’ । उत्तरत्वान्निघातः । असि । ‘अस भुवि’ । ‘तासस्त्योलोपः’ इति
सकारलोपः । यद्वृत्तयोगाच्च निहन्यते ॥

इयिवांसमति सिधः शश्वतीरति सश्वतः ।

अन्वीमविन्दन्निचिरासो अद्रुहोऽप्सु सिंहमिव श्रितम् ॥ ४ ॥

इयिवांसम् । अति । सिधः । शश्वतीः । अति । सश्वतः ।

अनु । ईम् । अविन्दन् । निऽचिरासः । अद्रुहः । अप्सु । सिंहम् ईव । श्रितम् ॥ ४ ॥

१. घ-ज-ण-त-प-ल-काननानि रक्षितुम्; न-काननानि रक्षन्तुम् । २. ण-त-स-वर्तमानम् ।
३. ल-मध्यम् । ४. त-उचितम् । ५. घ-मन्त्रे; स-मन्त्रे । ६. घ-प-प्रऽप्र ।

हे अग्ने ^१अद्गुहः अद्गोष्धारः ^२निचिरासः नितरां चिरासः चिरंतनाः विश्वे देवाः ^३स्त्रिभः शोषकाम्बहून् बलेनातिक्रम्य ^४ईयिवांसं गच्छन्तं ^५शश्वतीः बह्वीः ^६सश्रतः संगतिकारिणीः सेनाश्च ^७अति अतिक्रम्य गच्छन्तम् ^८अप्सु ^९श्रितं तिरोहितम् अत एव ^{१०}सिंहमिव गुहाप्रविष्टं सिंहमिव भीमम् ^{११}ईम् एनं त्वाम् ^{१२}अनु ^{१३}अविन्दन् अनुगम्यालभन्त ॥ ईयिवांसम् । ‘ इण् गतौ ’ इत्यस्य कसौ ‘ उपेयिवा-
ननाशाननूचानश्च ’ (पा. सू. ३. २. १०९) इति निपातितः । प्रत्ययस्वरः । स्त्रिभः । स्त्रिभेः क्षया-
र्थस्य शोषणार्थस्य वा ‘ क्तिप् च ’ इति क्तिप् । धातुस्वरः । सश्रतः । ‘ षस्ज गतौ ’ । जकारस्य
व्यत्ययेन चकारः । लटः शत्रादेशः । प्रत्ययस्वरः । अविन्दन् । ‘ विद् लामे ’ इत्यस्य लङि रूपम् ।
निचिरासः । नितरां चिराः । ‘ आजसेरसुक् ’ इत्यसुक् । समासस्वरः । अद्गुहः । ‘ दुह जिघांसा-
याम् ’ । संपदादिवाङ्मावे क्तिप् । बहुव्रीहौ ‘ नप्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । श्रितम् । ‘ श्रिञ्
सेवायाम् ’ इत्यस्य ‘ श्रमुकः किति ’ इतीदप्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरः ^३ ॥

ससृवांसमिव त्मनाग्निमित्था तिरोहितम् ।

एनं नयन्मातरिश्वा परावर्तो देवेभ्यो मथितं परि ॥ ५ ॥

ससृवांसम् इव । त्मना । अग्निम् । इत्था । तिरःहितम् ।

आ । एनम् । नयत् । मातरिश्वा । पराऽवर्तः । देवेभ्यः । मथितम् । परि ॥ ५ ॥

^१मातरिश्वा वायुः ^२इत्था इत्थं ^३त्मना स्वेच्छयाप्सु प्रवेशेन ^४तिरोहितं निलीनं ^५परि परितः
^६मथितं मन्थनेन ^७निष्पावितम् ^८एनम् ^९अग्निं ^{१०}देवेभ्यः । तादर्थ्यं चतुर्थी । देवार्थं ^{११}परावर्तः दूरदेशात्
^{१२}आ ^{१३}नयत् आनीतवान् । तत्र दृष्टान्तः । ^{१४}ससृवांसमिव । यथा स्वाच्छन्धेन ^{१५}ससृवांसं सरन्तं गच्छन्तं
पुत्रं पिता बलादानयति तद्वत् ॥ ससृवांसमिव । ‘ सृ गतौ ’ इत्यस्माह्लिद् । तस्य कसुः । ‘ हवेन
विभक्ष्यलोपः ’ इत्युक्तवाचप्रत्ययस्वरः । त्मना । आत्मन्शब्दस्य ‘ मन्त्रेष्वाङ्गादेरात्मनः ’ इत्याकार-
लोपः । इत्था । ‘ था हेतौ च लन्दसि ’ इति व्यत्ययेन थाप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । एनम् । अन्वादेशे
‘ द्वितीयादौःस्वेनः ’ इत्येनादेशः । अनुदात्तश्च । नयत् । ‘ णिष् प्रापणे ’ इत्यस्य लङि रूपम् । अड-
भावश्चान्दसः । मातरिश्वा । मातर्यन्तरिक्षे श्रसिति इति ^{१६}‘ श्रमुक्षन् ’ इत्यादिना निपातितः ॥ ॥ ५ ॥

तं त्वा मतीं अगृम्णत देवेभ्यो हव्यवाहन ।

विश्वान्यद्यज्ञाँ अभिपासि मानुष तव क्रत्वा यविष्ठय ॥ ६ ॥

तम् । त्वा । मतीः । अगृम्णत । देवेभ्यः । हव्यऽवाहनम् ।

विश्वान् । यत् । यज्ञान् । अभिऽपासि । मानुष । तव । क्रत्वा । यविष्ठय ॥ ६ ॥

१. प-निरन्तरम् । २. ल-असि बलेनातिक्रम्य । ३. ख-ग-च-ज-ण-‘ प्रत्ययस्वरः ’ नास्ति ।

४. घ-मथनेन । ५. घ-स्वेच्छन्धेन । ६ त-‘ इति ’ नास्ति ।

हे^१ 'हव्यवाहन हव्यानां वोढहे' अग्ने 'मर्ताः मनुष्या अध्वर्युप्रभृतयः' 'तं तादृशमप्सु तिरोहितं' 'त्वा त्वां' 'देवेभ्यः यष्टव्यदेवताथर्म' 'अगृभ्णत अगृह्णत' । 'मानुष मनुष्याणां हितकारिन्' 'यविष्ठय युवतम'^२ हे अग्ने 'तव' 'ऋत्वा तव कर्मणा माहात्म्येन' 'विश्वान् सर्वानस्माभिः क्रियमाणान्' 'यज्ञान्' 'यत् यस्मात्कारणात्' 'अभिपासि सर्वतः पालयसि तस्मात्त्वमगृभ्णत इति पूर्वत्रान्वयः'^३ ॥ अगृभ्णत । 'ग्रह उपादाने' । क्रयादित्वात् आ । 'ग्रहिज्यावयि' इति संप्रसारणम् । 'हग्रहोर्भ-
छन्दसि' इति हकारस्य भकारः । 'तिडुतिडः' इति निघातः । हव्यवाहन । 'वह प्रापणे' इति धातोः । 'ज्युट्' इत्यनुवृत्तौ 'हव्येऽनन्तःपादम्' इति ज्युट् । उपधावृद्धिः । योरनादेशः । अपादादिस्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् । विश्वान् । 'विश प्रवेशने' इत्यस्मात् 'अशिषुषिलटिरणि-
कणिवटिविशिभ्यः कृन्' इति कृन् । कित्त्वाद्गुणाभावः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । अभिपासि । 'पा रक्षणे' अस्य धातोः रक्षणार्थत्वाच्च पिवादेशः । यच्छब्दयोगान्न निघातः । धातुस्वरः । ऋत्वा । टा^४ । 'जसादयश्छन्दसि विकल्पन्ते' इति अत्र नादेशाभावः । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । यविष्ठय । युवशब्दात् 'अतिशयने तमविष्ठनौ' इतीष्टन् । 'स्थूलदूरयुव' इति यणादि परं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः । वस्वादित्वात्^५ स्वार्थिको यप्रत्ययः ॥

तद्भद्रं तव दंसना पाकाय चिच्छदयति ।

त्वां यदग्ने पशवः समासते समिद्धमपिशर्वरे ॥ ७ ॥

तत् । भद्रम् । तव । दंसना । पाकाय । चित् । छदयति ।

त्वाम् । यत् । अग्ने । पशवः । समऽआसते । समऽईद्धम् । अपिशर्वरे ॥ ७ ॥

हे 'अग्ने' 'तव संबन्धि' 'तत्' इदं 'भद्रं' शोभनं 'दंसना अग्निहोत्रादिकं कर्म' 'पाकाय' 'चित्' । 'चिच्छब्दोऽप्यर्थे' । पाकायेति कर्मणि चतुर्थी । पाकोऽभेकः । तद्भद्रमपि यजमानं 'छदयति'^६ स्वफलप्रदानेन पूजयति । पशुपुत्रादिभिः परिवृतं करोतीत्यर्थः । छदयतिशब्दः अर्चतिकर्मा^७ 'छन्दयति छदयति' इति तन्नामसु पाठात् । यद्वा । पाकशब्दः प्रशस्यं वक्ति^८ 'पाकः वामः' (नि. ३. ८. ८) इति प्रशस्यनामसु पठितत्वात् । तद्भद्रं^९ प्रशस्यं यजमानमभिमत-
फलप्रदानेन^{१०} पूजयतीत्यर्थः^{११} । 'यत्'^{१२} यस्मात्कारणात् 'अपिशर्वरे शर्वरीमुखेऽग्निविहरणकाल एव' 'समिद्धं'^{१३} दीप्यमानं 'त्वां' 'पशवः द्विपदाश्चतुष्पदाश्चोभये पशवः' 'समासते सम्यगासते'^{१४} पर्युपासते इत्यर्थः । तद्विदं पश्वादिलक्षणं फलं यजमानाय प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ भद्रम् । 'भदि कल्याणे' इत्यस्माद्धातोः उपरि^{१५} रक्प्रत्ययेन^{१६} निपातनादन्तोदात्तत्वम् । पाकाय । 'पा रक्षणे' इत्यस्मात् 'इण्भीकापाशलि' इत्यादिना कृन् । पायते रक्ष्यते राजादिना^{१७} इति पाकः । निस्वादाद्युदात्तः । छदयति । 'छद अप-
वारणे' । स्वार्थे णिच् । अदन्तत्वात् वृद्धयभावः । निघातः । समासते । 'आस उपवेशने' ।

१. त- 'हे' नास्ति । २. च-युवतम ; ल-युवन् । ३. ल-पूर्वेणान्वयः । ४. त- 'टा' नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-शाखादित्वात् । ६. ख-ग-च-ज-ण-त-छन्दयति । ७. ख-ग-च-ज-ण-अर्चयतिकर्मा । ८. ल-प्रशस्यवाच (?) क्रियावाचकः । ९. ल-तद्भद्रं कर्म । १०. ल-°फलदानेन । ११. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-पूजयति पशुपुत्रादिभिः परिवृतं करोतीत्यर्थः । १२. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ- 'यत्' नास्ति । १३. ख-ग-च-ज-ण-भ-यत् यं समिद्धम् । १४. ख-ग-च-ज-ण-भ- 'सम्यगासते' नास्ति । १५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-रक्प्रत्यये । १६. ख-ग-च-ज-ण-राजादिभिः ।

अवादिवाच्छपो लुक् । अनकारान्तत्वात् ऋस्यादादेशः । यद्योगादनिघातः । ' तिङि चोदात्तवति ' इति गतेर्निघातः । धातुस्वरः ॥

आ जुहोता स्वध्वरं शीरं पावकशोचिषम् ।

आशुं दूतमजिरं प्रत्नमीड्यं श्रुष्टी देवं सपर्यत ॥ ८ ॥

आ । जुहोत । सुऽअध्वरम् । शीरम् । पावकऽशोचिषम् ।

आशुम् । दूतम् । अजिरम् । प्रत्नम् । ईड्यम् । श्रुष्टी । देवम् । सपर्यत ॥ ८ ॥

ऋत्विजो यजमानः प्रेरयति । हे ऋत्विजः 'पावकशोचिषं शोधकदीप्तिं 'शीरं काष्ठेष्वोषधीषु चानुशायिनं 'स्वध्वरं शोभनयजोपेतमिममग्निम् 'आ 'जुहोत आहुतिभिः आ समन्तात्तर्पयत । अपि च 'आशुं कर्मणि व्यासं 'दूतम् आह्वानकारित्वेन देवानां दूतम् 'अजिरं क्षिप्रं गन्तारं 'प्रत्नं पुरातनम् 'ईड्यं स्तेतव्यं 'देवं द्योतमानमिममग्निं 'श्रुष्टी 'सपर्यत । 'श्रुष्टीति क्षिप्रनाम' इति यास्कः । क्षिप्रं पूजयत ॥ जुहोत । 'हु दानादनयोः' । अस्माद्धातोर्लोङ् । 'जुहोत्यादिभ्यः 'लुः' इति शपः 'लुः' । 'श्री' इति द्विवचनम् । 'लोढो लङ्कुत्' इति लङ्कुत्तावे 'तस्थस्थमिषाम्' इति थस्य तादेशः । 'छन्दमि' इत्यनुवृत्तौ तस्य 'तसनसनथनाश्च' इति तवादेशः । पित्वाट्टणः । निघातः । स्वध्वरम् । बहुव्रीहौ 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शीरम् । 'शीङ् स्वप्ने' । अस्माद्धातोः 'स्फायितञ्विञ्चि' इत्यादिना र्वप्रत्ययः । कित्वाट्टणभावः । प्रत्ययस्वरः । पावक-शोचिषमित्यत्र पवनं पावः शुद्धिः । तं कायतीति पावकः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । प्रत्ययस्वरः । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आशुम् । 'अशू व्यासौ' अस्माद्धातोः 'कृवापाजिमि' इत्यादिना उण । उपधावृद्धिः । प्रत्ययस्वरः । अजिरम् । 'अज गतिक्षेपणयोः' इत्यस्माद्धातोः 'अजिरशिशिरशथिल' इति किरच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तत्वम् । प्रत्नम् । 'प्रगस्य छन्दसि गलोपश्च' (का. ४. ३. २३. २) इति गलोपः । चकारात् त्वप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ईड्यम् । 'ईड स्तुर्ता' । अस्माण्यत् । 'ईडवन्द' इत्यादिनाशुदात्तत्वम् । सपर्यत । सपरशब्दात् 'कण्ठादिभ्यो यक्' पूजायां वर्तते । लोप्सध्यमपुरुषबहुवचनम् । शप् । 'अतो गुणे' इति पूर्वरूपत्वम् । निघातः ॥

श्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन् ।

औक्षन्धृतैरस्तृणन्बर्हिरेस्मा आदिद्धोतारं न्यसादयन्त ॥ ९ ॥

श्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिंशत् । च । देवाः । नव । च । असपर्यन् ।

औक्षन् । धृतैः । अस्तृणन् । बर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होतारम् । नि । असादयन्त ॥ ९ ॥

‘त्रीणि शता त्रीणि शतानि त्री सहस्राणि त्रीणि सहस्राणि त्रिंशच्च नव च एकोनचत्वारिंशदधिकशतत्रयोपेतत्रिसहस्रसंख्याकाः देवाः इमम् अग्निम् असपर्यन् अपूजयन् । किंच ते देवाः पृतैः इममग्निम् औक्षन् असिञ्चन् । तथा अस्मै अग्नये तदर्थं बर्हिः अस्तृणन् । बर्हिषास्तरणं वेद्याच्छादनमकुर्वन् । आदित् अनन्तरमेव ते देवास्तस्मिन्बर्हिषि पुनमग्निं होतारं कृत्वा न्यसादयन्त उपावेशयन् । देवैः पूज्यमिममग्निं सपर्यतेति पूर्वेणान्वयः । देवसंख्या च बृहदारण्यकेऽभिहिता— ‘महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशस्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशौ’ (बृ. आ. ३.९) इति ॥ शता । दशानां दशतां शभावस्तश्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमेषां शतानि । ‘सुपां सुलुक्’ इत्यादिना सुपो ङादेशः । प्रत्ययस्वरः । त्री । ‘सुपां सुलुक्’ इति पूर्वसवर्णदीर्घः । फिट्स्वरः । सहस्राणि । कर्दमादित्वाभ्याम्योदात्तः । त्रिंशत् । त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः शब्द प्रत्ययः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् । प्रत्ययस्वरः । नव । ‘कनिन्’ इत्यनुवृत्तौ ‘णु स्तुतौ’ इत्यस्माद्धातोः ‘णुदंशोर्नुदश्च’ इति कनिन् । गुणश्च । निस्वादाद्युदात्तः । असपर्यन् । लङि रूपम् । निघातः । औक्षन् । ‘उक्ष सेचने’ । लङि आङजादीनाम्’ इत्याङागमः । वृद्धिः । पादादित्वाच्च निहन्यते । आगमस्वरः । अस्तृणन् । ‘स्तृञ् आच्छादने’ । लङि बहुवचने त्रयादित्वाच्छा । झेरन्तादेशः । ‘नित्यं क्तितः’ इतीकारलोपः । संयोगान्तलोपः । ‘भाभ्यस्तयोरातः’ इत्याकारलोपः । ‘लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वद्’ इत्यङागमः । स चोदात्तः । आगमस्वरः । भिन्नवाक्यत्वाच्चिघाताभावः । बर्हिः । ‘इसिः’ इत्यनुवृत्तौ ‘वृहेर्नलोपश्च’ इतीसिः । तत्संनियोगेन नलोपः । प्रत्ययस्वरः । असादयन्त । ‘षट् विशारणगत्यवसादनेषु’ । अस्मात् ‘हेतुमति च’ इति णिच् । उपधावृद्धिः । ‘णिचश्च’ इत्यात्मनेपदम् । लङि बहुवचने रूपम् । निघातः ॥ ६ ॥

‘त्वामग्ने’ इति नवचं दशमं सूक्तं वैश्वामित्रमौष्णिहमाग्नेयम् । ‘त्वामग्न औष्णिहम्’ इत्यनुक्रान्तेबात् । प्रातरनुवाकाभिनशस्त्रयोरीष्णिहे छन्दस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । ‘अथैतस्याः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘पुरु त्वा त्वामग्ने’ (आश्व. श्री. ४. १३) इति ॥

त्वामग्ने मनीषिणः सम्राजं चर्षणीनाम् । देवं मर्तांस इन्धते समध्वरे ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । मनीषिणः । सम्राजम् । चर्षणीनाम् ।

देवम् । मर्तांसः । इन्धते । सम् । अध्वरे ॥ १ ॥

हे अग्ने मनीषिणः धीमन्तोऽध्वर्युप्रभृतयः मर्तांसः मनुष्याः चर्षणीनां प्रजानां सम्राजम् अधिपतिं देवं द्योतमानं त्वाम् अध्वरे यज्ञे सम् इन्धते सोमाज्यपयःप्रभृतिभिराहुतिभिः सम्यक् दीपयन्ति ॥ मनीषिणः । मनीषैषामस्तीति ‘व्रीह्यादिभ्यश्च’ इति इनिः । ‘यस्येति च’ इत्यवर्णलोपः । प्रत्ययस्वरः । सम्राजम् । ‘राजृ दीप्तौ’ । संपूर्वादस्माद्धातोः ‘सस्वृद्धिः’ इति क्तिप् । क्लिलोपः । समो मकारस्य ‘मोऽनुस्वारः’ इत्यनुस्वारे प्राप्ते ‘मो राजि समः कौ’ इति समो मकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चर्षणीनाम् । ‘नामन्यतरस्याम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । इन्धते । ‘त्रिइन्धी दीप्तौ’ । अस्माद्धातोः ‘हेतुमति च’ इति णिच् । लटि स्रस्य ‘आत्मने-

पदेष्वनतः ' इत्यश्वेशः । ' छन्दस्युभयथा ' इति मस्यार्धधातुकत्वात् ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । निघातः ॥

त्वां यज्ञेष्वृत्विजमग्ने होतारमीळते । गोपा ऋतस्य दीदिहि स्वे दमे ॥ २ ॥

त्वाम् । यज्ञेषु । ऋत्विजम् । अग्ने । होतारम् । ईळते ।

गोपाः । ऋतस्य । दीदिहि । स्वे । दमे ॥ २ ॥

हे ऽग्ने अध्वर्यादयः ऽयज्ञेषु अग्निष्टोमादिषु ऽत्वां ऽहोतारम् ऽऋत्विजं होतृनामकऋत्विजम् ऽईळते स्तुवन्ति । तादृशस्वम् ऽऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य ऽगोपाः गोपायिता सन् ऽस्वे ऽदमे स्वकीये गृहे यज्ञशालायां ऽदीदिहि दीप्यस्व ॥ दीदिहि । दिवु क्रीडादौ । यङ्लुक् । लोट् । तुजादिश्वादभ्यास-दीर्घस्वम् । ' संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ' (परिभा. ९३) इत्यभ्यासस्य गुणाभावे ' लोपो व्योर्वलि ' इति बलोपः ॥

स घा यस्ते ददाशति समिधा जातवेदसे । सो अग्ने धत्ते सुवीर्यं स पुष्यति ॥ ३ ॥

सः । घ । यः । ते । ददाशति । सम्ऽइधा । जातवेदसे ।

सः । अग्ने । धत्ते । सुवीर्यम् । सः । पुष्यति ॥ ३ ॥

हे ऽग्ने ऽयः यजमानः ऽजातवेदसे जातप्रज्ञाय ऽते तुभ्यं ऽसमिधा समिन्धनकारीण्याज्यपुरो-डाशादिहवींषि ऽददाशति ददाति ऽस ऽघ स खलु ऽसुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं पुत्रं ऽधत्ते धारयति । अपि च ऽसः स एव ऽपुष्यति पशुपुत्रादिभिः समृद्धो भवति ॥ घ । ' चादयोऽनुदात्ताः ' इत्यनु-दात्तः । ददाशति । ' दाश्च दाने ' इत्यस्माद्धातोः कर्तरि शप् । तिप् २ । द्विवचनं छान्दसम् । यद्वृत्त-योगादनिघातः । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्युदात्तः । समिधा । ' जिहन्धी दीप्तौ ' । अस्मात् ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । उपधालोपः । ' सुपां सुलुक् ' इति शसो डादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्वम् । जातवेदसे । ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ' इति प्रकृतिस्वरस्वम् । सुवीर्यम् । ' वीरवीर्यौ च ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तस्वम् । पुष्यति । ' पुष पुष्टौ ' । अस्मात् इयन् । छित्त्वाङ्गुणाभावः । निघातः ॥

स केतुरध्वराणामग्निर्देवेभिरा गमत् । अञ्जानः सप्त होतृभिर्हविष्मते ॥ ४ ॥

सः । केतुः । अध्वराणाम् । अग्निः । देवेभिः । आ । गमत् ।

अञ्जानः । सप्त । होतृऽभिः । हविष्मते ॥ ४ ॥

ऽअध्वराणां यज्ञानां ऽकेतुः प्रज्ञापकः ऽसः ऽअग्निः ऽसप्त सप्तभिः ऽहोतृभिः ऽवषट्कर्तृभिः ऽअञ्जानः सोमाज्याहुतिभिरज्यमानः सन् ऽहविष्मते यजमानार्थं ऽदेवेभिः ऽयष्ट्यदेवैः सह ऽआ

‘गमत् आगच्छतु ॥ गमत् । लोडर्थे ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति लुङ् । लृङिवाद् । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगे’ इत्यङ्भावः । निघातः । अञ्जानः । ‘अञ् व्यक्तिस्रक्षणगतिषु’ । व्यत्ययेन कर्मणि शानच् । चित्वा दन्तोदात्तत्वम् । हविष्मते । जुहोतेः ‘अर्धिशुचि’ इत्यादिना हसिप्रत्ययान्तो हविःशब्दोऽन्तोदात्तः । ‘स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्’ इति परिभाषानाश्रयणान्मतुष उदात्तत्वाभावः । हसिप्रत्ययस्वरः ॥

प्र होत्रे पुर्व्य वचोऽग्रये भरता बृहत् । विपां ज्योतींषि विभ्रते न वेधसे ॥ ५ ॥

प्र । होत्रे । पुर्व्यम् । वचः । अग्रये । भरत । बृहत् ।

विपाम् । ज्योतींषि । विभ्रते । न । वेधसे ॥ ५ ॥

यजमानो होत्रादीन्प्रति ब्रूते । हे होत्रादयः विपां विप्राणां मेधाविनामध्वरवादीनां ज्योतींषि यः कर्मानुष्ठानसंराद्यानि तेजांसि विभ्रते निमित्ततया कुर्वाणाय वेधसे जगतो विधात्रे होत्रे देवानामाह्वात्रे अग्रये बृहत् महत् पुर्व्यं पूर्वं कृतं पुरातनं वचः स्तोत्रशस्त्रादिकं वाक्यं प्र भरत संपादयत । न इत्ययं पादपूरणः अन्वयाभावात् । यद्वा वेधसे न । यथा वेधा जगद्विधाता परमेश्वरः आदित्यादीनि ज्योतींषि करोति तद्वदिति ॥ प्रशब्दस्य छन्दसि ‘व्यवहिताश्च’ इति भरतेत्यनेन संबन्धः । पुर्व्यं पूर्वं कृतमित्यर्थः । ‘पूर्वं कृतमिनयौ च’ इति यप्रत्ययः । भसंज्ञकत्वादवर्णलोपः । प्रत्ययस्वरः । भरत । ‘भृञ् भरणे’ भौवादिकः । निघातः । बृहत् । ‘वर्तमाने णृपद्बृहत्’ इति निपातनादन्तोदात्तः । विभ्रते । ‘भृञ् भरणे’ । ‘जुहोत्यादिभ्यः’ श्रुः । ‘भृजामित्’ इतीत्वम् । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अग्निं वर्धन्तु नो गिरो यतो जायत उक्थ्यः । महे वाजाय द्रविणाय दर्शतः ॥ ६ ॥

अग्निम् । वर्धन्तु । नः । गिरः । यतः । जायते । उक्थ्यः ।

महे । वाजाय । द्रविणाय । दर्शतः ॥ ६ ॥

योऽयमग्निः यतः याभिः स्तुतिरूपाभिर्गीभिः उक्थ्यः जायते । उक्थ्यशब्दः प्रशस्यवाची । ‘अनभिशस्यः उक्थ्यः’ (नि. ३. ८. ६) इति तन्नाममु पाठात् । अतिशयेन स्तुत्यो भवतीत्यर्थः । यश्चायमग्निः महे महते वाजाय अन्नाय द्रविणाय धनाय च दर्शतः दर्शनीयो भवति तमिमम् अग्निं नो गिरः अस्माकं स्तुतिरूपाः ताः वाचः वर्धन्तु वर्धयन्तु । पूजनित्वित्यर्थः ॥ वर्धन्तु । ‘वृधु वर्धने’ । अस्माणिच् । लघूपधगुणः । ‘छन्दस्युभयथा’ इत्यार्धधातुकरवाणि-लोपः । शेरन्तादेशः । ‘णरुः’ (पा. सू. ३. ४. ८६) इत्युकारः । निघातः । उक्थ्यः । ‘वच परिभाषणे’ । अस्मान् ‘पातृतुदिवचिरिचि’ इत्यादिना थक् । कित्वात् ‘वक्षिस्वपि’ इत्यादिना संप्रसारणम् । उक्थं शस्त्रम् । तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । ‘यस्य’

१. त-व्यक्तिस्रक्षणगतिषु । २. घ-प-न पूरणः । ३. त-कृतमित्यर्थे । ४. त-जुहोत्यादिः । भृजामित्यभ्यासस्येत्वे । ५. ल-प्रशस्यवाची अनभिशस्यवाची । ६. ख-ग-च-ज-ण-ल-‘ताः’ नास्ति ।

इति लोपः । 'तिस्वरितम्' इति स्वरितः । दर्शितः । 'भृमृदृशियजि' इति अतच्प्रत्ययः । चित्वादन्तोदात्तः ॥

अग्ने यजिष्ठो अध्वरे देवान्देवयते यज । होता मन्द्रो वि राजस्यति सिधः ॥७॥

अग्ने । यजिष्ठः । अध्वरे । देवान् । देवऽयते । यज ।

होता । मन्द्रः । वि । राजसि । अति । सिधः ॥ ७ ॥

हे ^१अग्ने ^२यजिष्ठः यष्टुतमस्त्वम् ^३अध्वरे यज्ञे ^४देवयते देवानात्मन इच्छते यजमानाय ^५देवान् ^६यज तदर्थं यष्टव्याद्यादीन् पूजय' । किंच ^७होता देवानामाह्वाता ^८मन्द्रः यजमानस्य मदयिता स एवं ^९सिधः क्षपयितृच्छन्नं ^{१०}अति अतिक्रम्य ^{११}वि राजसि विशेषेण शोभसे ॥ यजिष्ठः । 'तुश्छन्दसि' इतीष्टन् । 'तुरिष्टमेयः सु' इति तृचो लोपः । निच्वादाद्युदात्तः । देवयते । क्यचश्चिच्वादन्तोदात्तत्वम् । शपः पित्वादानुदात्तत्वं शतुश्च लमार्वाधातुकस्वरेण । तयोः क्यचा सहैकादेशे 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्यन्तोदात्तो देवयच्छन्दः । ततः 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यज । 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' । अस्माहोद् । सिप् । सिपो हिरादेशः । 'अतो हेः' इति हेर्लुक् । निघातः । राजसि । 'राजृ दीसौ' । निघातः ॥

स नः पावक दीदिहि धुमदस्मे सुवीर्यम् । भवा स्तोतृभ्यो अन्तमः स्वस्तये ॥८॥

सः । नः । पावक । दीदिहि । धुमत् । अस्मे इति । सुवीर्यम् ।

भव । स्तोतृभ्यः । अन्तमः । स्वस्तये ॥ ८ ॥

^१नः ^२पावक अस्मत्संबन्धिनः पापस्य शोधक हे अग्ने ^३सः पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितस्त्वं ^४धुमत् कान्तियुक्तं ^५सुवीर्यं शोभनसामर्थ्येपितं दानभोगार्हं धनम् ^६अस्मे अस्मभ्यं ^७दीदिहि । यद्वा धुमत्तज्जो-युक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्येपितं च यथा भवति तथास्मे अस्मदर्थं एवं दीदिहि दीप्यस्व । किंच ^८स्तोतृभ्यः । पष्ठर्थं चतुर्थी । त्वद्विषयस्तुतिकारिणां होत्रादीनां ^९स्वस्तये अविनाशनाय क्षेमाय ^{१०}अन्तमः अन्तिकतमः तेषामतिशयेन समीपवर्ती^{११} ^{१२}भव^{१३} ॥ पावक । 'पूष् पवने' । अस्माद्धातोर्णुल् । णित्वाद्बुद्धिः । वोरकादेशः^{१४} । आमन्त्रितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् । दीदिहि । दिवु क्रीडादौ । अस्माद्यङ् । 'तुजादीनाम्' इत्यभ्यासदीर्घत्वम् । 'संज्ञापूर्वको विधिरनियः' इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । 'बहुलं छन्दसि' इति यङो लुक् । लोटि सिप् । 'चर्करीतं' परस्मैपदमादिवच 'इति वचनाच्छपो लुक् । सिपो हिरादेशः । 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपः । हेरपित्त्वान् अगुणः^{१५} । निघातः । धुमत् । 'दिव उत्' इत्युकारः । 'ह्रस्वनुङ्भ्याम्' इति मतुप उदात्तत्वम् । सुवीर्यम् । 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अन्तमः । अन्तोऽस्यास्तीत्यन्तिकः । 'अत इनिठनी' इति ठन् । अतिशयेनान्तिक इति 'अतिशायने तमप्' इति तमप् । 'तमे तादेश्व' इति तादिलोपः । निच्वादाद्युदात्तः । स्वस्तये । प्रातिपदिकस्वरः ॥

१. ल- देवान् पूजय । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-समीपे वर्तसि (न-वर्तसे; ज-ण-वर्तस्व) । ३. त- वोरकादेशः । आवादेशः । ४. ख-ग-च-ज-ण-चर्करीतं च । ५. त-ल-गुणाभावः ।

तं त्वा विप्रा विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । हव्यवाहममर्त्यं सहोवृधम् ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । विप्राः । विपन्यवः । जागृवांसः । सम् । इन्धते ।

हव्यवाहम् । अमर्त्यम् । सहःऽवृधम् ॥ ९ ॥

हे अग्ने विप्राः स्तुतीनां प्रेरकाः जागृवांसः अग्निहोत्रादिकर्मण्यप्रमत्तया प्रबुद्धाः विपन्यवः । विपन्युशब्दो मेधाविनमाचष्टे । 'विपश्चित् विपन्युः' (नि. ३. १५. १७) इति तन्नामसु पाठात् । विपन्यवो मेधाविनः स्तोतारः हव्यवाहं हव्यानां वोढारम् अमर्त्यं मरणधर्मरहितं सहोवृधं सहसा मथनरूपेण बलेन वर्धमानं तादृशं त्वा त्वां समिन्धते सोमाज्याद्याहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति ॥ विप्राः । 'दुवप् बीजसंताने' । अस्मान्धातोः 'ऋज्रेन्द्राप्रवज्रविप्र' इति रन्प्रत्यये इत्वम् । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । विपन्यवः । विविधं पनं पननं स्तुतिं यातीति विपन्युः । 'मृगश्वाद्यश्च' इति कुः । अकारलोपश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः । 'जागृ निद्राक्षये' । अस्माह्लिद् । तस्य कसुः । 'उगिदचाम्' इति नुम् । द्विवचनाभावश्छान्दसः । 'वस्वेकाजादसाम्' इति नियमात् इडभावः । 'जाम्रोऽविचिण्णलुङ्गिस्सु' (पा. सू. ७. ३. ८५) इति गुणो न भवति तत्र विरित्यत्र कसोरपि गृहीतत्वात् । प्रत्ययस्वरः । इन्धते । 'अिन्धी दीप्तौ' । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । निघातः । हव्यवाहम् । 'वह प्रापणे' । 'वहश्च' इति णिवः । उपधावृद्धिः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरवम् । सहोवृधम् । 'वृधु वर्धने' । 'क्विप् च' इति क्विप् ॥ ॥ ८ ॥

'अग्निर्होता' इति नवचर्मेकादशं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमाग्नेयम् । 'अग्निर्होता गायत्रम्' इत्यनुक्रान्तत्वात् । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं हि—'अग्निर्होताग्र इत्येति चतस्रः' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आधाने प्रथमायां पवमानेष्टौ स्विष्टकृतो याज्या 'अग्निर्होता' इत्येषा 'स हव्यवाहमर्त्यः' इति पुरोनुवाक्या । द्वितीयपवमानेष्टौ स्विष्टकृतोऽनुवाक्या 'साह्वान्' इति । सूत्रितं च—'साह्वान्विश्वा अभियुजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १) इति । आभिषुविकेयूक्थ्येपु तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे 'अभि प्रयांसि' इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । अत्र सूत्रं—'प्र वो वाजा अभियवोऽभि प्रयांसि वाहसा' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

अग्निर्होता पुरोहितोऽध्वरस्य विचर्षणिः । स वेद यज्ञमानुषक् ॥ १ ॥

अग्निः । होता । पुरःऽहितः । अध्वरस्य । विऽचर्षणिः । सः । वेद । यज्ञम् । आनुषक् ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । होता देवानामाह्वता पुरोहितः पुरत एवाभिमत्तफलसंपादकत्वेन हितकारी । यद्वा पुरः पूर्वभागे आहवनीयरूपेण हितो निहित इति पुरोहितः । अध्वरस्य यज्ञस्य विचर्षणिः विशेषेण द्रष्टा 'विचर्षणिः विश्वचर्षणिः' इति तन्नामसु पाठात् । सः तथाविधः अग्निः आनुषक् आनुष्येण संकं यज्ञम् अग्निष्टोमादिकं वेद जानाति ॥ वेद । 'विद् ज्ञाने' । 'विदो लटो वा' इति तिपो णलादेशः । लघूपधगुणः । निघातः । आनुषक् । आसमन्तात् अनुपजतीत्यानुषक् । 'पञ्ज संगे' । धातुपकारस्य सकारः । 'क्विप् च' इति क्विप् । 'अनिदिताम्' इति उपधालोपः । 'उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वम् ॥

स हव्यवाळमर्त्य उशिग्दूतश्चनोहितः । अग्निर्धिया समृण्वति ॥ २ ॥

सः । हव्यऽवाट् । अमर्त्यः । उशिक् । दूतः । चनःऽहितः ।

अग्निः । धिया । सम । ऋण्वति ॥ २ ॥

हव्यवाट् हविषः^१ वोढा^२ अमर्त्यः मरणधर्मरहितः^३ उशिक् हविः कामयमानः^४ दूतः देवानां दूतः चनसे^५ हविलक्षणायाम्नाय हितो निहितः । यद्वा चनोहितः । चनोऽन्नं हविलक्षणं हितमस्येति चनोहितः ।^६ सः तथाविधः^७ अग्निः^८ धिया प्रज्ञया^९ समृण्वति संगच्छते । कर्मविषय-प्रज्ञान्वितोऽग्निरस्मानपि तादृक्प्रज्ञान्वितान्करोवित्याशास्ते ॥ हव्यवाट् । 'वह प्रापणे' । 'वहश्च' इति णिवः । इत्स्वजश्चत्वारिणि । कुतुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्वम् । उशिक् । 'वश कान्तौ' । 'इजिः' इत्यनुवृत्तौ 'वशोः' किञ्च^{१०} इति इजिप्रत्ययः । तस्य क्स्वात् 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । चनोहितः । चनः 'चायतेरन्ने इत्स्वश्च' इत्यमुनन्तः । चकाराञ्जुडागमः । तस्मिन्यलोपः । निरवादाद्युदात्तः । 'पुनश्चनसोऽछन्दसि गतिसंज्ञा वक्तव्या' (पा. सू. १. ४. ६०. २) इति गति-संज्ञायां 'गतिरनन्तरः' इति प्रकृतिस्वरस्वम्^{११} । बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वम् । धिया । 'सावेकाचः' इति विभक्त्येवदात्तस्वम् । ऋण्वति । 'ऋणु गतौ' । लेटि तनादिवाहुप्रत्ययः । 'लेटोऽडाटी' इत्यडागमः ॥

अग्निर्धिया स चेतति केतुर्यज्ञस्य पूर्यः । अर्थं ह्यस्य तरणि ॥ ३ ॥

अग्निः । धिया । सः । चेतति । केतुः । यज्ञस्य । पूर्यः । अर्थम् । हि । अस्य । तरणि ॥ ३ ॥

यज्ञस्य अग्निष्टोमादेः^१ केतुः प्रज्ञापकः^२ पूर्यः पूर्वं भवश्चिरंतनः^३ सः तथाविधः^४ अग्निः^५ धिया प्रज्ञया^६ चेतति सर्वं जानीते^७ । अस्य एतादृशस्याग्नेः^८ अर्थं गमनस्वभावं तेजः^९ अस्य आकाशे दृश्यमानस्य तमसः^{१०} तरणि^{११} हि^{१२} तारकं^{१३} खलु । निवर्तकमिति यावत् ॥ चेतति । 'चित्ती संज्ञाने' । निघातः । अर्थम् । 'ऋ गतौ' । 'उपिकुपिगार्तिभ्यस्थन्' इति थन् । गुणः । निस्वादाद्युदात्तः । तरणि । 'तृ प्लवनतरणयोः' । 'अर्तिसृष्टधमि' इत्यादिना अनिप्रत्ययः । गुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

अग्निं सूनुं सनश्नुतं सहसो जातवेदसम् । वह्निं देवा अकृण्वत ॥ ४ ॥

अग्निम् । सूनुम् । सनऽश्नुतम् । सहसः । जातऽवेदसम् । वह्निम् । देवाः । अकृण्वत ॥ ४ ॥

सहसः^१ सूनुं बलस्य पुत्रं^२ मथनरूपेण बलेन निष्पाद्यमानत्वात्^३ सनश्नुतं सनातनत्वेन प्रसिद्धं^४ जातवेदसं जातप्रज्ञं तमिमम्^५ अग्निं^६ देवाः हविर्भुजो देवाः^७ वह्निं हविषां वोढारम्^८ अकृण्वत

१. घ-त-प-स-हविषाम् । २. ज-ण-चनोहितः चनसे । ३. ख-ज-ण-न-भ-वशः । ४. ल-गतेः प्रकृतिस्वरस्वम् । ५. ख-ग-च-ज-ण-जानाति । ६. त-ल-हि^१ इत्यस्यानन्तरम्-माकारौ तरणस्वभावं सर्वत्र प्रसरणस्वभावमित्यर्थः । यद्वा गमनस्वभावं तेजः अस्याकाशे दृश्यमानस्य तमसस्तरेण तावद्वत्खलु (त-हि रेकं खलु) । ७. घ-प-निवर्तकम् । ८. त-निष्पाद्यमानत्वात् । ९. त-सनातनत्वे ।

अकुर्वन्त ॥ सनश्रुतम् । ' श्रु श्रवणे ' । कर्मणि क्तः । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्चम् । वहिम् । ' वह प्रापणे ' । ' निः ' इत्यनुवृत्तौ ' वहिश्चि० ' इत्यादिना निप्रत्ययः । अकृण्वन्त । ' कृवि हिंसाकरणयोः ' । इदिस्वाङ्गम् । ' धिन्विकृण्व्योरश्च ' इत्युप्रत्ययः । अकारश्चान्तादेशः । लङि व्यत्ययेनाः मनेपदम् । निघातः ॥

अदाभ्यः पुरऽप्ता विशामग्निमानुषीणाम् । तूर्णी रथः सदा नवः ॥ ५ ॥

अदाभ्यः । पुरऽप्ता । विशाम् । अग्निः । मानुषीणाम् । तूर्णीः । रथः । सदा । नवः ॥ ५ ॥

मानुषीणां मनोजातानां विशां प्रजानां पुरप्ता सन्मार्गप्रदर्शनेनाप्रतो गन्ता अतएव तूर्णिः ताः प्रजा वैदिककर्मप्रवर्तकत्वेनानुग्रहीतुं त्वरायुक्तः आलस्यरहितः रथः हविषां वहनाद्रथसदृशः सदा सर्वदा तत्कर्मणि नवः नूतनः पुनर्मथनादभिनवः एवंविधः अग्निः अदाभ्यः अहिंस्यः । न केनापि तिरस्कृत्य इत्यर्थः ॥ अदाभ्यः । ' दग्धु दग्धने ' । ' दग्धेति वक्तव्यम् ' इति कर्मणि ण्यत् । उपधावृद्धिः । न दाभ्योऽदाभ्यः । नस्समासे ' तत्पुरुषे तुव्यर्थः ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्चम् । पुरप्ता । ' इण् गतौ ' । ' ण्वुलृचौ ' इति तृच् । गुणः । चित्त्वादान्तोदात्तः । मानुषीणाम् । ' मनो-जातावज्यतौ षक् च ' इत्यञ् । ' टिड्ढाणञ् ' इति डीप् । चित्त्वादाद्युदात्तः । तूर्णिः । ' जित्वरा संघमे ' इति धातोः ' निः ' इत्यनुवृत्तौ ' वहिश्चिश्चुद्रुग्लाहास्वरिभ्यो नित् ' इति निप्रत्ययः । ' ज्वरश्च ' इत्यादिना ऊट् । तस्य चित्त्वादाद्युदात्तः । संहितायां ' दूलोपे पूर्वस्य ' इति दीर्घः । रथः । ' हनिकुपिनीरमिकाशिभ्यः ' इति क्थनप्रत्ययः । कित्त्वात् ' अनुदात्तोपदेशः ' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । निश्वादाद्युदात्तः । सदा । स्वरादिषु आद्युदात्तत्वेन पठितत्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ ५ ॥

साह्वान्विश्वा अभियुजः क्रतुर्देवानाममृतः । अग्निस्तुविश्रवस्तमः ॥ ६ ॥

साह्वान् । विश्वाः । अग्निऽयुजः । क्रतुः । देवानाम् । अमृतः । अग्निः । तुविश्रवःऽतमः ॥ ६ ॥

अभियुजः अभियोक्त्रीः विश्वाः सर्वाः सेनाः साह्वान् सहमानः स्वयलेन तिरस्कुर्वाणः अत एव अमृतः शत्रुभिरहिंसितः देवानां क्रतुः कर्ता हविष्यदानेन पोषकः एवंभूतः अग्निः तुविश्रवस्तमः । तुविशब्दो बहुवाची । ' तुवि पुरु ' (नि. ३. १. २) इति तन्नामसु पाठात् । श्रवःशब्दोऽस्रवाची । ' श्रव इत्यञ्जनाम ध्रूयते ' (निरु. १०. ३) इति निरुक्तेऽभिधानात् । अतिशयेन बहुविधाभ्योपेतो वर्तते । यस्मादेवं तस्मादस्मानपि बहुविधाभ्योपेताः करोत्विति भावः ॥ साह्वान् । ' पह मर्षणे ' इत्यस्य कर्म्यौ ' दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ' इति निपातनान् द्विर्वचनमिडागमश्च न भवति परस्मैपदं च भवति । कसुस्वरः । क्रतुः । कृञः क्रतुः । कित्त्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । तुविश्रवस्तमः । ' तु वृत्तिर्हिंसापूर्तिषु ' । अस्मादौणादिकः किप्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणाभावः ।

१. ल-निप्रत्ययः । चित्त्वादाद्युदात्तः । २. त- ' विशां प्रजानाम् ' नास्ति । ३. ख-ग-च-न-भ-स-यन्ता । ४. घ-ज-ण-प-तूर्णिस्त्वरवान् । ५. घ-प- ' त्वरायुक्तः ' नास्ति । ६. ल-तत्तत्कर्मणि । ७. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-दग्धेति; न-स-दग्धेति । ८. त-नञा समासे । ९. त- ' अत एव ' नास्ति ।

उवडादेशः । अन्तोदात्तः । श्रवः । 'श्रु श्रवणे' । श्रूयतेऽस्मिति कर्मण्यसुप्रत्ययः । अतिशयेन तु विश्रवा इति 'अतिशयेन तमप्' इति तमप् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अभि प्रयांसि वाहसा दाश्वाँ अश्नोति मर्त्यः । क्षयं पावकशोचिषः ॥ ७ ॥

अभि । प्रयांसि । वाहसा । दाश्वान् । अश्नोति । मर्त्यः । क्षयम् । पावकऽशोचिषः ॥ ७ ॥

दाश्वान् हविषां दाता मर्त्यः मनुष्यो यजमानः वाहसा हविषां वाहकेन अग्निना प्रयांसि अन्नानि अभि अश्नोति अभितः सर्वतः प्राप्नोति । किंच पावकशोचिषः शोधकदीप्तिरग्नेः सकाशात् क्षयं गृहं चाभ्यश्नोति ॥ प्रयांसि । 'प्रीञ् तर्पणे' । अस्माद्धातोर्न्तर्भावितप्यर्थादसुप्रत्ययः । प्राणयन्ति भोक्तृनिति प्रयांस्यन्नानि । निस्त्वादाद्युदात्तः । वाहसा । 'णिन्' इत्यनुवृत्तौ 'वहिहाधा-
भ्यश्छन्दसि' इत्यसुन् । णिस्त्वादुपधावृद्धिः । निस्स्वरः । दाश्वान् । 'दाश् दाने' इत्यस्य कसौ 'दाश्वासाह्वान्' इति निपातनादिडागमो द्विर्वचनं च न भवति । कसुप्रत्ययस्वरः । अश्नोति । 'अश् व्यासौ' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः ॥

परि विश्वानि सुधिताग्नेरश्याम मन्मभिः । विप्रांसो जातवेदसः ॥ ८ ॥

परि । विश्वानि । सुधिता । अग्नेः । अश्याम । मन्मभिः । विप्रांसः । जातऽवेदसः ॥ ८ ॥

जातवेदसः जातप्रज्ञाः विप्रामः मेधाविनो होत्रादयो वयम् अग्नेः तव संबन्धिभिः मन्मभिः मननीयेः स्तोमैः विश्वानि सर्वाणि सुधिता सुहितानि सुष्ठु हितान्यभिलषितानि वसूनि परि अश्याम सर्वतः प्राप्नुयाम । जातवेदस इत्यग्नेर्वा विशेषणम् । जातानि सर्वाणि वेनीति जातवेदाः सर्वज्ञ इत्यर्थः । एतादृशं जातवेदस्त्वमग्नेरेवोचितमिति तद्विशेषणत्वं युक्तम् ॥ सुधिता । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्माद्धातोर्निष्ठायां 'छन्दसि' इत्यनुवृत्तौ 'सुधितवसुधित' इत्यादिना निपातितः । 'शेच्छन्दसि बहुलम्' इति शैलुक् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अश्याम । 'अश् व्यासौ' । 'बहुलं छन्दसि' इति श्रुप्रत्ययस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'यासुद् परस्मैपदेपुदात्तः' इति यासुद् । 'लिङः सलोपः' इति सलोपः । अदन्तत्वाभावादियादेशो न भवति । मसः सकारस्य 'नित्यं ङितः' इति लोपः । निघातः । मन्मभिः । 'मनु अवबोधने' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । निस्स्वरः ॥

अग्ने विश्वानि वार्या वाजेषु सनिषामहे । त्वे देवाम् एरिरे ॥ ९ ॥

अग्ने । विश्वानि । वार्या । वाजेषु । सनिषामहे । त्वे इति । देवासः । आ । ईरिरे ॥ ९ ॥

हे अग्ने वार्या वरणीयानि संभजनीयानि विश्वानि सर्वाणि धनानि वाजेषु युद्धेषु सनिषामहे वयं संभजामहे । यतः कारणात् देवासः पूर्वमस्माभिरिष्टा देवा अस्मदभिमतफलप्रदानाय

१. ख-ग-व-ज-ण-भ-पूर्वपदस्वरत्वम् । २. ख-ग-च-ज-ण-'अग्निना' नास्ति । ३. त-विप्राः ।

४. ल-स्तोत्रैः । ५. त-ल-यज्ञेषु ।

‘खे त्वयि एरिरे आ समन्तादगमन् । त्वयि प्रविष्टा इत्यर्थः । सर्वथापि त्वत्सकाशात्’ फलं लभेमहि इति भावः ॥ वार्या । ‘वृङ् संभक्तौ’ । ‘ऋहलोऽप्यत्’ इति ण्यत् । ‘शेऽङ्छन्दसि बहुलम्’ इति षेर्लुक् । ‘ईडवन्द’ इत्यादिनाद्युदात्तः । वाजेषु । वृषादिवादाद्युदात्तः । सनियामहे । ‘वज षण संभक्तौ’ । ‘धात्वादेः षः सः’ । लेटि ‘सिब्वहुलम्’ इति सिप् । सिप आर्धधातुकत्वादिडागमः । ‘लेटोऽडाटौ’ इत्यडागमः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । खे । युष्मच्छब्दस्य सप्तम्यां त्वादेशः । ‘सुपां सुलुक्’ इति शोभादेशः । ‘शे’ (पा. सू. १. १. १३) इति प्रगृह्यसंज्ञा । ईरिरे । ‘ईर गतौ’ इत्यस्मात्परस्य लिटो ऋस्य इरेजादेशः । ‘इजादेश्च गुरुमतः’ इत्यान्त भवति मन्त्रत्वान् । निघातः ॥ ॥ १० ॥

‘इन्द्राग्नी’ इति नवचं द्वादशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्राग्रम् । तथा चानुकस्यते—‘इन्द्राग्नी ऐन्द्राग्रम्’ इति । ‘गायत्रं तु’ इति तु शब्दादिदमपि सूक्तं गायत्रम् । इन्द्राग्नी देवता । आभिष्टुबिकेत्स्वः सु प्रातःसवनेऽच्छावाकशब्दे आवापार्थमिदं सूक्तम् । ‘अभिष्टुवपृष्टाहानि’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘इन्द्राग्नी आ गतं ता हुवे ययोरिदम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । अग्निष्टोमेऽच्छावाकशब्दे ‘इन्द्राग्नी आ गतम्’ इति स्तोत्रियस्तुचः । तस्यैवाच्छावाकस्याद्या शस्त्रयाज्या । ‘इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति सूत्रितत्वात् । चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशब्दे ‘इन्द्राग्नी आ गतं सुतम्’ इति षष्ठहस्तोत्रियः । ‘इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिन्द्रे अग्ना नमो बृहन्’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति सूत्रितम् । अग्निष्टोमाच्छावाकशब्दे ‘तोशा वृत्रहणा हुवे’ इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितं च—‘तोशा वृत्रहणा हुव इति तिस्रः’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । अग्निष्टोमेऽच्छावाकशब्दे ‘इन्द्राग्नी अपसस्परि’ इत्यनुरूपः । सूत्रितं च—‘इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिन्द्राग्नी अपसस्परि’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ॥

इन्द्राग्नी आ गतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् । अस्य पातं धियेषिता ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । सुतम् । गीऽभिः । नभः । वरेण्यम् ।

अस्य । पातम् । धिया । इषिता ॥ १ ॥

इन्द्रश्चाग्निश्च इन्द्राग्नी इ देवौ सुतम् अभिपवादिसंस्कारैः संस्कृतमत एव वरेण्यं वरणीयं संभजनीयम् इमं सोमं प्रति गीर्भिः अस्मदीयाभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिराहूतौ सन्तौ नभः नभसः स्वर्गस्थानात् आ गतम् आगच्छतम् । आगत्य च धिया अस्माभिः क्रियमाणे कर्मणि इषिता प्रेरितौ युवाम् अस्य पातम् इमं सोमं पिबतम् । यद्वा धिया अस्मदीयया बुद्ध्या इषितौ प्राप्तौ अस्मद्भक्त्या प्रेरितौ युवामिमं सोमं पिबतम् । इन्द्राग्नी । इन्द्रश्चाग्निश्च द्वन्द्वे धि (पा. सू. २. २. ३२) इत्यग्निशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते ‘अजाद्यदन्तम्’ (पा. सू. २. २. ३३) इतीन्द्रशब्दस्य पूर्वनिपातः । पादादिस्वाभिघातप्रतिषेधः । पाष्ठिकस्वरः । गतम् । ‘गम्लृ सृष्टृ’ गतौ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुकि सति ‘अनुदात्तोपदेशः’ इत्यादिना मकारलोपः । निघातः । वरेण्यम् । ‘वृङ् संभक्तौ’ । ‘वृङ् ण्यः’ । वृषादिवादाद्युदात्तः । पातम् । ‘पा पाने’ । ‘सर्वे

१. त-त्वतः सकाशात् । २. त-शे इत्यादेशः । ३. ज-ण-स-एरिरे । ४. त-भजनीयम् । ५. ल-क्रियमाणेन कर्मणा । ६. ख-ग-व-ज-ण-प-फ-भ-‘यद्वा.....पिबतम्’ नास्ति । ७. त-‘सृष्टृ’ नास्ति ।

विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति न पिबादेशः । इषिता । 'इष गतौ' इत्यस्माद्धातोर्निष्ठायां 'तीपसह' इतीडागमः । 'आगमा अनुदात्ताः' इतीटोऽनुदात्तत्वात् कस्वरः शिष्यते ॥

इन्द्राग्नी जरितुः सचा यज्ञो जिगाति चेतनः । अया पातमिमं सुतम् ॥ २ ॥

इन्द्राग्नी इति । जरितुः । सचा । यज्ञः । जिगाति । चेतनः । अया । पातम् । इमम् । सुतम् ॥ २ ॥

हे 'इन्द्राग्नी' जरितुः स्तोतुः 'सचा' स्वर्गादिलक्षणफलप्राप्तौ सहायभूतः 'यज्ञः' ज्योतिष्टोमादियज्ञसाधनभूतः 'चेतनः' इन्द्रियाणां चेतयिताप्यायनकारी सन् असौ सोमः 'जिगाति' युवाम् अभिगच्छति' । 'अया' अस्मदीयस्तुतिलक्षणयानया वाचाहूतौ सन्तौ 'सुतम्' अभिषवादिस्कारोपेतम् 'इमं' सोमं 'पातं' पिबतम् ॥ जिगाति । 'गा' स्तुतौ 'इत्ययं धातुरत्र गमने वर्तते । छन्दसि जुहोत्यादिः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येवम् । निघातः । चेतनः । 'चित्ती संज्ञाने' । कर्तरि बहुलवचनालुपुट् । 'लिति' इत्याद्युदात्तत्वम् । अया । इदंशब्दस्य तृतीयायाः 'सुपां सुलुक्' इति याजदेशः । अनादेशप्राप्ती हलि लोपः । पातम् । 'पा पाने' । निघातः ॥

इन्द्रमग्निं कविच्छदा यज्ञस्य जुत्या वृणे । ता सोमस्येह तृप्तामा ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । अग्निम् । कविऽछदा । यज्ञस्य । जुत्या । वृणे । ता । सोमस्य । इह । तृप्तामा ॥ ३ ॥

'यज्ञस्य' यज्ञसाधनभूतस्य 'सोमस्य' जुत्या । जूतिः प्रेरणम् सोमस्तावत् यजमानं प्रेरयति । साधनमुपलभ्य तत्साध्यकतौ यजमानः प्रवर्तत इति हि तस्य प्रेरकत्वम् । तथा प्रेरणरूपया जुत्या प्रेरितोऽहं 'कविच्छदा' कवीनां स्तोतृणामुचितफलप्रदानेनोपच्छन्दकौ 'इन्द्रमग्निं' यथा 'वृणे' सोमपानार्थमिह कर्मण्यगच्छतमिति संभजे । 'ता' आगतौ च ताविन्द्राग्नी 'इह' कर्मणि 'सोमस्य' सोमपानेन 'तृप्तामां' तृप्यताम् ॥ इन्द्रम् । 'इदि परमैश्वर्ये' इत्यस्माद्धातोः 'ऋन्नेन्द्राग्र' इति रन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तत्वम् । कविच्छदा । 'छदि अपवारणे' । अस्मात् क्प् । 'सुपां सुलुक्' इति 'सुपो' डादेशः । कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुत्या । 'जू' इति सौत्रो धातुः । अस्मात् 'उदात्तः' इत्यनुवृत्तौ 'उतिथूतिजूति' इत्यादिना निपातनादन्तोदात्तत्वम् । 'उदात्तयणो' इहपूर्वात् इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । वृणे । 'वृक् संभक्तौ' । भाप्रत्ययः । 'टित आत्मनेपदानाम्' इति 'टरे'त्वम् ॥ निघातः । ता । 'सुपां सुलुक्' इति डादेशः । सोमस्य । 'पुञ् अभिषवे' । अस्मात् 'अतिस्तु-सुहुसृधक्षि' इत्यादिना मन्प्रत्ययः । निस्वरः । तृप्यताम् । 'तृप प्रीणने' । लोटि मुचादित्वाद्युमागमः । निघातः ॥

तोशा वृत्रहणां हुवे सजित्वानापराजिता । इन्द्राग्नी वाजसातमा ॥ ४ ॥

तोशा । वृत्रऽहनां । हुवे । सऽजित्वाना । अपराऽजिता । इन्द्राग्नी इति । वाजऽसातमा ॥ ४ ॥

१. ग-च-फ-अभिगच्छति । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-तस्य यज्ञस्य; स-अस्य यज्ञस्य । ३. ख-ग-च-फ-भ-स-धनभूतस्य; ज-ण-साधनभूतस्य । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-सोमस्तवे । ५. त-तत्साध्ये कृतौ । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-प्रेरणया । ७. ख-फ-प्रदानेन पापच्छेदकौ; ग-च-ज-ण-भ-य-प्रदानेन पापच्छेदकौ । ८. ख-ग-च-ज-ण-सुलुक् इति नास्ति । ९. त-ट एत्वं पररूपत्वम् ।

१तोक्षा शत्रूणां बाधकौ १वृत्रहणा वृत्रस्य पापस्य हन्तारौ १सजित्त्वाना समानजेतारौ १
 १अपराजिता अपराजितौ केनाप्यतिरस्कृतौ १वाजसातमा अक्षस्यातिशयेन दातारौ १इन्द्राग्नी युवां २
 १हुवे इह कर्मणि सोमपानार्थमहमाह्वयामि ॥ वृत्रहणा । ‘हन हिंसागत्योः’ । ‘ग्रहभूणवृत्रेषु
 क्तिप्’ इति क्तिप् । ‘एकाजुत्तरपदे णः’ (पा. सू. ८. ४. १२) इति णत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् । हुवे । ह्वयतेः ‘बहुलं छन्दसि’ इति लुकि सति ‘हः संप्रसारणम्’ इत्यनुवृत्तौ ‘बहुलं
 छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । उवळादेशः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । सजित्त्वाना । ‘जि
 जये’ । ‘शीङ्कुशिरुहिजिक्षिसृष्टभ्यः’ (उ. सू. ४. ५५३) इति कनिप् । कित्वाङ्गुणाभावः ।
 पित्वाजुगागमः । ‘समानस्य छन्दस्यमूर्धं’ इति समानस्य सभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 अपराजिता । नन्समासे ३ ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थः’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी । ‘देवताङ्गद्वे
 च’ इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ‘नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ’ इति प्रतिषेधात्समासस्वरः ।
 वाजसातमा । ‘पणु दाने’ । अस्मात् ‘जनसनखनक्रमगमः’ इति विट् । ‘विङ्गुनोरनुनासिक-
 स्यात्’ इत्याकारः । ‘अतिशायने तमप्’ इति तमप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

प्र वामर्चन्त्युक्थिनो नीथाविदो जरितारः । इन्द्राग्नी इष आ वृणे ॥ ५ ॥

प्र । वाम् । अर्चन्ति । उक्थिनः । नीथऽविदः । जरितारः । इन्द्राग्नी इति । इषः । आ । वृणे ॥ ५ ॥

हे १इन्द्राग्नी १उक्थिनः । उक्थं शस्त्रम् । तद्वन्तः शस्त्रिणो होत्रादयः १वां युवां १प्र १अर्चन्ति
 इह कर्मणि स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयन्ति । तथा १नीथाविदः स्तोत्राभिज्ञाः सामगानकुशलाः
 १जरितारः स्तोतार उद्गात्रादयोऽभिलषितफलावासये युवामर्चन्ति । अहमपि १इषः अक्षस्य लाभार्थ-
 मिन्द्राग्नी युवाम् १आ १वृणे सर्वतः संभजे । पूजयामीत्यर्थः । वाम् । युग्मच्छन्दस्य द्वितीयायां
 पक्षस्वरत्वात् ‘युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीया’ इत्यादिना वामित्यादेशोऽनुदात्तश्च । अर्चन्ति ।
 ‘अर्च पूजयाम्’ । निघातः । उक्थिनः । ‘वच परिभाषणे’ । ‘पातृतुदिवचिरिचि’ इति
 कर्मणि थक् । ‘वचिस्त्वपि’ इत्यादिना संप्रसारणम् । उक्थं शस्त्रम् । उक्थं येषां ते । ‘अत
 इनिठ्नी’ इतीभिः । ‘यस्य’ इति लोपः । प्रात्ययस्वरः । नीथाविदः । ‘णीष् प्राप्ते’ । ‘हनि-
 कुक्थिनीरमि’ इत्यादिना कथन् । कित्वाङ्गुणाभावः । ‘विट्’ ज्ञाने । ‘क्तिप् च’ इति क्तिप् ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी । आमन्त्रितावादाद्युदात्तत्वम् । वृणे । ‘वृङ् संभक्तौ’ ।
 निघातः ॥ ॥ ११ ॥

इन्द्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधूनुतम् । साकमेकैः कर्मणा ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी इति । नवतिम् । पुरः । दासऽपत्नीः । अधूनुतम् । साकम् । एकैः । कर्मणा ॥ ६ ॥

हे १इन्द्राग्नी १दासपत्नीः । दासयन्ति उपक्षपयन्ति इति दासा उपक्षपयितारः शत्रवः । ते पत्यः
 पालका यासां ता दासपत्नीः । १नवतिं नवतिसंख्याकाः १पुरः एवंविधाः शत्रूणां पुरीः १एकैः १कर्मणा

१. न-समानजेतारौ परस्य वाजनशीलौ, ल-परस्परापेक्षया जयशीलौ । २. ख-ग-च-प-भ-
 वा युवाम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-नञा सह । ४. घ-प-शस्त्रवन्तः । ५. ख-ग-च-फ-भ-‘विट्-
 ज्ञाने... शुदात्तत्वम्’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘उपक्षपयन्ति’ नास्ति ।

एकेनैवोद्योगेन युवां 'साकं सह युगपत्' 'अधूनुतम्' अकम्पयतम् । ताविन्द्राग्नी आह्वयामीति शेषः ॥ नवतिम् । नवानां दशतां नवभावः तिश्च प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । दासपत्नीः । 'दसु उपक्षये' । दासयतीति दासः । पचायजन्तः । चित्त्वादन्तोदात्तः । ते पतयो यासां नित्यं सपत्न्यादिषु दासाश्च (पा. सू. ४. १. ३५. ग.) इत्युक्तत्वात् 'विभाषा सपूर्वस्य' इति ङीप् । इकारस्य नकारः । बहुवीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अधूनुतम् । 'धूञ् कम्पने' । लङि स्वादिभ्यः भुः । निघातः । एकेन । 'इण् गतौ' । 'इष्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्' इति कन् । निष्वादाद्युदात्तः ॥

इन्द्राग्नी अपसस्पर्युप प्र यन्ति धीतर्यः । ऋतस्य पथ्याऽनु ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । अपसः । परि । उप । प्र । यन्ति । धीतर्यः । ऋतस्य । पथ्याः । अनु ॥ ७ ॥

हे 'इन्द्राग्नी' 'धीतर्यः' सोमस्य धातारः पातारो होत्रादयः 'ऋतस्य' कर्मफलस्य 'पथ्याः' पथो मार्गान् 'अनु' लक्ष्मीकृत्य 'अपसः' अस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः 'परि' सर्वतः 'उप' 'प्र' 'यन्ति' समीपे प्रकर्षेण वर्तन्ते । अतः सोमपानार्थं युवामागच्छतमिति भावः । यद्वा । धीतर्यः स्तुतयः ऋतस्य यज्ञस्य मार्गान् लक्ष्मीकृत्य कर्मणः परितः प्रवर्तन्ते । अतः स्तोतव्यतया युवामागतमिति ॥ यन्ति । 'इण् गतौ' । यणादेशः । निघातः । धीतर्यः । 'धेत् पाने' इत्यस्मात् कर्तरि 'क्विप्' च संज्ञायाम्^१ इति क्विप् । 'धुमास्था' इतीत्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

इन्द्राग्नी तविषाणि वां सधस्थानि प्रयांसि च । युवोरसूर्यं हितम् ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी इति । तविषाणि । वाम् । सधस्थानि । प्रयांसि । च । युवोः । अप्सूर्यम् । हितम् ॥ ८ ॥

हे 'इन्द्राग्नी' 'वां' युवयोः 'तविषाणि' बलानि 'प्रयांसि' अङ्गानि 'च' 'सधस्थानि' परस्परमवियुज्य वर्तन्ते । तथा 'असूर्यं' वृष्टिद्वारा^२ प्रेरकावं 'युवोः' युवयोरेव 'हितं' निहितं वर्तते । तस्मात्सोमपानप्रभृतिषु सर्वकर्मसु इन्द्राग्न्योः सहैव वर्तमानत्वमिति भावः ॥ वाम् । पष्ठीद्विवचने वामित्यादेशः । सधस्थानि । 'छा गतिनिवृत्तौ' । 'आतोऽनुपसर्गे' कः । 'सध' मादस्थयोश्छन्दसि' इति सहस्य सधादेशः ॥

इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषथः । तद्वां चेति प्र वीर्यम् ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी इति । रोचना । दिवः । परि । वाजेषु । भूषथः । तत् । वाम् । चेति । प्र । वीर्यम् ॥ ९ ॥

हे 'इन्द्राग्नी' 'दिवः' 'रोचना' स्वर्गस्य रोचकौ प्रकाशकौ युवां 'वाजेषु' संग्रामेषु 'परि' 'भूषथः' परितः सर्वतोऽलंकृतौ भवथः । शत्रून्पराजित्य सर्वतो विजयमानौ वर्तथे । 'वां' युवयोः 'वीर्यं' सामर्थ्यमेव 'तत्' तादृशं संग्रामविजयं 'प्र' 'चेति' प्रकर्षेण ज्ञापयति । यद्वा युवां वाजेषु

१. ज-ण-मार्गम् । २. ख-ग-च-ज-ण-म-भ- 'क्विप्' च संज्ञायाम् नास्ति । ३. घ-प-वृष्टिद्वारा भया (अपाम्) ।

संग्रामेषु परिभूषथः शत्रून्परिभवथः । शेषं पूर्ववत् ॥ रोचना । ‘रुच दीप्तौ’ इत्यस्य ‘अनुदासेतश्च हलादेः’ इति युच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । भूषथः । ‘भूष भूषणे’ । निघातः । चेति । ‘चिती संज्ञाने’ । अयमन्तर्भावितण्यर्थः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । तकारलोपः* छान्दसः ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र ‘प्र वो देवाय’ इति सप्तचं प्रथमं^१ सूक्तं वैश्वामित्र-
+ ऋषभस्याश्वमग्निदेवताकमानुष्टुभम् । तथा^२ चानुक्ताने^३—‘प्र वः सप्त ऋषभस्त्वानुष्टुभम्’ इति । विश्वामित्रपुत्रं ऋषभ ऋषिः । मण्डलादिपरिभाषयामिदेवता । अग्निष्टोमे इदं सूक्तमाज्यशक्नुम् । ‘पराङ्मुख्यावावृत्ते’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘प्र वो देवायेत्याज्यमुपसंतनुयात्’ (आश्व. श्रौ. ५. ९) इति । इदमेव सूक्तं प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे च विनियुक्तम् । सूत्रं च—‘प्र वो देवायामे कदा त इति पञ्च’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अभ्युदयेष्टौ ‘स यन्ता’ इत्यग्नेः प्रदातुः* याज्या । सूत्रितं च—‘स यन्ता विप्र एषां दीर्घस्ते अस्त्वङ्गशः’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति^४ ॥

प्र वो देवायामग्ने बर्हिष्ठमर्चास्मै । गर्मदेवेभिरा स नो यजिष्ठो बर्हिर्हा सदत् ॥ १ ॥

प्र । वः । देवाय । अग्नेयै । बर्हिष्ठम् । अर्च । अस्मै ।

गर्मत् । देवेभिः । आ । सः । नः । यजिष्ठः । बर्हिः । आ । सदत् ॥ १ ॥

यजमानो होत्रादीन्प्रति व्रूते । हे होत्रादयः^५ वः युष्मत्संबन्धिने^६ देवाय द्योतमानाय^७ अस्मै अस्मिन्कर्मणि स्तुत्याय^८ अग्नेये^९ बर्हिष्ठं वृद्धतमं प्रभूतमिदं^{१०} स्तुतिरूपं^{११} स्तोत्रशस्त्रादि बोध्यजातं^{१२} प्र^{१३} अर्चं उच्चारयत । एवं स्तुतः^{१४} सः अग्निः देवेभिः यष्टव्यदेवैः सहितः सन्^{१५} नः अस्मान्प्रति^{१६} आ^{१७} गमत् आगच्छतु । आगत्य च^{१८} यजिष्ठः यष्टुतमः सोऽग्निः^{१९} बर्हिः अस्माभिर्ब्रह्मणां स्तोत्रेण बर्हिषि^{२०} आ^{२१} सदत् आसीदतु उपविशतु ॥ बर्हिष्ठम् । बर्हितृशब्दात् ‘तुञ्छन्दसि’ इत्यतिशायने इष्टम् । अर्चं । ‘अर्चं पूजयाम्’ । भौवादिकः । बहुवचनस्यैकवचनम् । निघातः । गमत् । ‘गम्ल गतौ’ । अस्मै^{२२} ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति लोट्थे लुङ् । लङ्किवात् प्लेरङ् । ‘नित्यं दितः’ इतीकारलोपः । पादादिस्वाङ्ग निघातः । यजिष्ठः । यष्टृशब्दात् ‘तुञ्छन्दसि’ इतीष्टम् । ‘तुरिष्टमेयः सु’ इति तृचो लोपः । निस्स्वरः । सदत् । पूर्वबहोवर्थे लुङ् । ‘षट् विशारणगाथवसादनेषु’ इत्यस्य लङ्किवा-
दङ् । निघातः ॥

ऋतावा यस्य रोदसी दक्षं सचन्त ऊतयः ।

हविष्मन्तस्तमीळते तं सन्निष्यन्तोऽवसे ॥ २ ॥

ऋतऽवा । यस्य । रोदसी इति । दक्षम् । सचन्ते । ऊतयः ।

हविष्मन्तः । तम् । ईळते । तम् । सन्निष्यन्तः । अवसे ॥ २ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-तलोपः । २. न-ल-स-आद्यम् । ३. न-ल-स-अत्रानुक्रमणिका । ४. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-‘विश्वामित्रपुत्र इति’ नास्ति । * त-दातुः । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-इदं प्रभूतम् । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘स्तुतिरूपं ... बोध्यजातम्’ नास्ति । ७. ल-इत्यस्य ।

यस्य पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितस्याग्नेः परोदसी इमे द्यावापृथिव्यौ वशे भवतः । अग्नेः प्रकाशकत्वेन तदधीनप्रकाशके भवत इत्यर्थः । किंच वक्तव्यः यजमानस्य फलप्रदानेन रक्षितारो देवाः पक्षं यस्याग्नेर्बलं सचन्ते सेवन्ते । 'सचन्ते सेवन्ते' (निरु. ७. २३) इति यास्कः । अग्नैर्यजमानदत्त-हविप्रदत्त्वेन तदधीना इत्यर्थः । एवंभूतः सोऽग्निः वृतावा सत्यकर्मा । सत्यसंकल्प इत्यर्थः । किंच हविष्मन्तः संभृतहविष्का यजमाना हविर्वह्नार्थं तम् एवाग्निम् ईळते स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयन्ति । किंच सनिष्यन्तः धनादिलाभमिच्छन्तः तम् अवसे रक्षणाय तमेवाग्निमाश्रयन्ते ॥ ऋतावा । ऋतशब्दात् 'तदस्यास्ति' इति 'छन्दसीवनिपौ वक्तव्यौ' इति वनिप् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । वनिपः पित्रादानुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः । सचन्ते । 'पच समवाये' । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सनिष्यन्तः । सनिर्लाभः । तमिच्छन्तः । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुवक्तव्यः' इति क्यचि परतः सुगागमः । क्यचः^१ स्वरः^२ ॥

स यन्ता विप्र एषां स यज्ञानामथा हि षः ।

अग्निं तं वो दुवस्यत दाता यो वनिता मघम् ॥ ३ ॥

सः । यन्ता । विप्रः । एषाम् । सः । यज्ञानाम् । अथ । हि । सः ।

अग्निम् । तम् । वः । दुवस्यत । दाता । यः । वनिता । मघम् ॥ ३ ॥

विप्रः मेधावी कर्माभिज्ञः सः अग्निः एषां कालापराधेन^१ हविर्निर्वापं कृतवतां यजमानानां यथोक्तकर्मप्रदर्शनेन^२ तत्र प्रवर्तकः । अथ किंच यज्ञानां ज्योतिष्टोमादीनां सः अग्निः नियन्ता फलप्रदानेन नियामकः । हि प्रसिद्धौ । अत एव^३ सर्वस्य नियन्ता खलु । किंच सः अग्निः दाता ज्योतिष्टोमादिकर्मफलदाता मघं मंहनीयं^४ धनम् । 'मघं रेकणः' (नि. २. १०. १) इति तन्नामसु पाठात् । तद्धनं वनिता प्रयच्छन् भवति । वः युष्मत्संबन्धिनं तं तादृशम् अग्निं हे ऋत्विजः यूयं दुवस्यत आहुतिप्रदानेन परिचरत । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा 'नमस्यति दुवस्यति' (नि. ३. ५. ५) इति तन्नामसु पाठात् ॥ यन्ता । 'यम उपरमे' इत्यस्य तृचि रूपम् । 'ऋदुशनस्' इत्यादिना अनङादेशः । चिस्वरः । अथा हि^५ । 'निपातस्य' इति दीर्घः । दुवस्यत । दुवः परिचरणम् । तदिच्छन्तः । सुपः क्यच् । तदन्तस्य धातोर्लोङि रूपम् । दाता । 'दुदाश् दाने' । ताच्छीलिकस्तृन् । निस्वादाद्युदात्तः ॥

स नः शर्माणि वीतयेऽग्निर्यच्छतु शंतमा ।

यतो नः प्रुष्णवद्वसु दिवि क्षितिभ्यो अप्स्वा ॥ ४ ॥

सः । नः । शर्माणि । वीतये । अग्निः । यच्छतु । शमस्तमा ।

यतः । नः । प्रुष्णवत् । वसु । दिवि । क्षितिभ्यः । अप्सु । आ ॥ ४ ॥

१. न-^०हविप्रदातृत्वेन; ल-^०हविषां प्रदातृत्वेन । २. च-स-क्यच् स्वरः । ३. ख-ग-च-ज ण-कालो-परोधेन । ४. घ-^०कर्मदर्शनेन । ५. प-एव स अग्निः । ६. च-ल-महनीयम् । ७. च-^० 'हि' नास्ति ।

‘सः’ ‘अग्निः हविष्प्रदातृभ्यः’ ‘नः’ अरमभ्यं ‘शान्तमा पशुपुत्रादिसमृद्ध्या अतिशयेन सुख-
कराणि । शर्मशब्दो गृहवाची ‘छाया शर्म वर्म’ (नि. ३. ४. २१) इति तन्नामसु पाठात् । तथाविधानि
गृहाणि ‘वीनये संभजनाय अग्निहोत्रादिकर्मप्राप्त्यर्थं’ यच्छतु ददातु । ‘यतः यस्मादग्नेः सकाशात्
‘प्रुणवत् समृद्धिमत्’ दानभोगादिना व्यये सत्यपि अतिशयेन वर्धमानं ‘दिवि शुलोके’ ‘क्षितिभ्यः
भूलोकात्’ ‘अप्सु अन्तरिक्षे च समुत्पन्नं’ वसु तत्तल्लोके असाधारण्येन वर्तमानं धनम् ‘आ समन्तात्
उपनमति । यतोऽग्नेः प्रसादात् त्रिषु लोकेषु विद्यमानं धनमस्मानागच्छति’ सोऽग्निरिति पूर्वोणान्वयः ॥
वीतये । वी गतिकान्त्यादिषु’ । ‘मन्त्रे वृषेपपच’ इत्यादिना क्तिन् । उदात्तात्वेन निपातनादुदात्तः ।
यच्छतु । ‘यम उपरमे’ । ‘ह्युगमियमां छः’ इति मकारस्य छः’ । प्रुणवत् । ‘प्रुष स्नेहनसेचन-
पूरणेपु’ । अस्मादौणादिको नक्प्रत्ययः । ‘तदस्यास्ति’ इति मनुप् । तस्योदात्तताभावश्छान्दसः ॥

दीदिवांसमपूर्य वस्वीभिरस्य धीतिभिः ।

ऋक्काणो अग्निमिन्धते होतारं विशपतिं विशाम् ॥ ५ ॥

दीदिवांसम् । अपूर्यम् । वस्वीभिः । अस्य । धीतिभिः ।

ऋक्काणः । अग्निम् । इन्धते । होतारम् । विशपतिम् । विशाम् ॥ ५ ॥

‘ऋक्काणः स्तुतिं कुर्वाणाः शस्त्रिणो होत्रादयः’ ‘दीदिवांसं दीप्यमानम्’ ‘अपूर्यं तेजस्वितया
प्रतिक्षणमभिनवं’ ‘होतारं देवानामाह्वतारं’ ‘विशां’ ‘विशपतिं प्रजानामतिशयेन पालयितारं’ तम् ‘अग्निं
‘वस्वीभिः प्रशस्ताभिः’ ‘अस्य’ ‘धीतिभिः’ अग्निविषयस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः । यद्वा वस्वीभिर्वसु-
मद्भिरस्य धीतिभिरेतदुद्देशेन क्रियमाणाः कर्मभिः । ‘इन्धते दीपयन्ति । स्तोत्रकरणहविष्प्रदानादिव्यापारेण
समृद्धिं कुर्वन्ति ॥ दीदिवांसम् । दिवु क्रीडादावित्यस्य कसौ रूपम् । ‘तुजादीनाम्’ इत्यभ्यासस्य
दीर्घः । ‘लोपो व्योर्वलि’ इति वलोपः । वस्वीभिः । वसुशब्दात् ध्यत्ययेन डीन् । निस्वरः । धीतिभिः ।
‘धेद् पाने’ । ‘क्विक्त्तौ च संज्ञायाम्’ इति क्विच् । क्तिवात् ‘घुमास्था’ इतीत्वम् । चिस्वरः ।
ऋक्काणः । ऋक्शब्दान्मतुवर्थे वनिप् । अयस्मयादिस्वाङ्गसंज्ञात्वात् कुरत्वम् । पदसंज्ञाभावाज्ज्वा-
भावः । इन्धते । ‘मिहन्धी दीप्तौ’ । विशपतिम् । ‘परादिच्छन्दसि बहुलम्’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
विशाम् । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

उत नो ब्रह्मन्विष उक्थेषु देवहूतमः ।

शं नः शोचा मरुद्बुधोऽग्ने सहस्रसातमः ॥ ६ ॥

उत । नः । ब्रह्मन् । अविषः । उक्थेषु । देवऽहूतमः ।

शम् । नः । शोच । मरुत्ऽवृधः । अग्ने । सहस्रऽसातमः ॥ ६ ॥

१. त-नः प्रदातृभ्यः; न-नो हविष्प्रदातृभ्यः २. त-ब्रह्मिन् । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-नोऽस्माना-
गच्छति; त-न-स-धनमस्माकमागच्छति । ४. त-गत्यादिषु । ५. त-छकारः । ६. त-प्रतिक्षणाभिनवम् ।
७. त-भ्योः ।

उत अपि च हे अग्ने नः यज्ञकारिणोऽस्मान् ब्रह्मन् ब्रह्मणि अस्माभिः क्रियमाणे स्तोत्रे
अविषः स्तोत्रविषयन्यूनातिरेकदोषो यथा न भवति तथा पालय । किंच देवहूतमः देवानामाह्वान-
तमस्वम् उक्थेषु अस्माभिः क्रियमाणेष्वायप्रउगादिशस्त्रेषु अविषः गोपाय । किंच मरुद्वृधः

‘सिम्बहुलम्’ इति । सप् । अस्य आधेधातुकत्वादद् । इतश्च लापः । इति सप् इकारलापः ।
‘लेडोऽडाटी’ इत्यडागमः । निघातः । उक्थेषु । ‘वच परिभाषणे’ । अस्मात् कर्मणि ‘पातृनुदि-
वचिरिचि’ इत्यादिना थक् । कित्वात्संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । देवहूतमः । ह्वयतेः क्तिप् । ‘बहुलं
छन्दसि’ इति संप्रसारणपररूपत्वे । ‘हलः’ इति दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शोच । ‘शुच
दीप्ता’ । अयमन्तर्भावितण्यर्थः । निघातः । मरुद्वृधः । ‘वृधु वर्धने’ । इगुपधलक्षणः कः । मरुद-
वृधादिवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सहस्रसातमः । ‘पणु दाने’ । अस्य ‘जनसनखनक्रमगमो विद्’
इति विद् । ‘विद्वनोरनुनासिकस्य’ इत्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्वसु । द्युमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम् ॥७॥

नु । नः । रास्व । सहस्रवत् । तोकवत् । पुष्टिमत् । वसु ।

द्युमत् । अग्ने । सुवीर्यम् । वर्षिष्ठम् । अनुपक्षितम् ॥ ७ ॥

अस्मिन् सूक्ते स्तूयमानं हे अग्ने सहस्रवत् सहस्रसंख्योपेतं तोकवत् पुत्रपौत्रादिसहितं
पुष्टिमत् पोषकृत् । अनेन शरीरस्य क्षीरादिद्वारा बलारोग्यप्रदं गवादिकम् उपलक्ष्यते । द्युमत्
दीप्तिमत् । अनेन रत्नकनकादिकं परिगृह्यते । सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं तत्तत्कार्येषु व्यवहारयोग्यं वर्षिष्ठम्
अतिशयेन वृद्धं प्रभूतमत एव अनुपक्षितं व्यये क्रियमाणेऽप्यनुपक्षणीम् । एवंभूतं वसु रत्नकनक-
पश्चादिलक्षणं धनं नः अस्मभ्यं नु क्षिप्रमविलम्बेन रास्व दास्व ॥ नू नः । ‘ऋचि तुनुधमधु’
इति दीर्घः । रास्व । ‘रा दाने’ अस्य लोटि रूपम् । व्यययेनात्मनेपदम् । अदादिवाच्यो लृक् ।
निघातः । सहस्रवत् । ‘मादुपधायाः’ इति मनुपो वत्वम् । कर्दमादिवाङ्मध्योदात्तः सहस्रशब्दः ।
पुष्टिमत् । ‘पुष पुष्टौ’ । अस्मात् क्तिच् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ‘ह्रस्वनुभ्याम्’ इति मनुप
उदात्तत्वम् । वर्षिष्ठम् । ‘प्रियस्थिर’ इत्यादिना वृद्धस्य वर्षि इत्यादेशः । निस्वरः । अनुपक्षितम् ।
‘क्षि क्षये’ इत्यस्य दीर्घाभावाच्चिदान्तरं न भवति । तत्पुरुषत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ १३ ॥

‘आ होता’ इति सप्तचं द्वितीयं सूक्तम् । ‘आ होता’ इत्यनुक्रमणिका । ‘ऋषभस्तु’
इति तुशब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य ऋषभ ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । अग्निदेवता । एतदादीनि
दश सूक्तानि तृतीयाष्टमवर्जितानि प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे त्रैष्टुभे छन्दसि विनियुक्तानि ।

१. फ-‘ऐहिकमामुष्मिकं च’ नास्ति । २. ख-‘सिम्बहुलं लेटि’ । ३. त-तस्य । ४. ल-
इत्यस्मात् । ५. त-ल-इत्यस्य । ६. ख-ग-च-ज-ण-‘अस्मिन् सूक्ते स्तूयमानं’ नास्ति । ७. त-ल-
पोषणकृत् । ८. ख-ग-च-ज-ण-शरीरस्य क्षीरादिधाराबलीरोपादव्यगत्वादिकम् ; त-शरीरे क्षीरादिद्वारा
बलारोग्यप्रदं गवादिकम् । ९. त-ल-इत्यस्य । १०. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘वृद्धस्य’ नास्ति । ११. ख-
ग-च-ज-ण-फ-भ-स-‘दश’ नास्ति ।

‘अथैतस्याः’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘आ हांतेति दशानां तृतीयाष्टमे उद्धरेदिति त्रैष्टुभम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

आ होता मन्द्रो विदथान्यस्थात्सत्यो यज्वा कवितमः स वेधाः ॥

विद्युद्रथः सहसस्पुत्रो अग्निः शोचिकेशः पृथिव्यां पाजो अश्रेत् ॥ १ ॥

आ । होता । मन्द्रः । विदथानि । अस्थात् । सत्यः । यज्वा । कवितमः । सः । वेधाः ।

विद्युत्स्रथः । सहसः । पुत्रः । अग्निः । शोचिः । केशः । पृथिव्याम् । पाजः । अश्रेत् ॥ १ ॥

ऋषभोऽग्निं स्तौति । ‘होता देवानामाह्वाता’ मन्द्रः स्तोतुः मादयिता^१ । सत्यः सत्यकर्मा^२ कवितमः अतिशयेन मेधावां यज्वा देवानां यष्टा वेधाः सर्वस्य जगतो विधाता । एवंविधमहिमोपेतः । सः अग्निः विदथानि अस्माभिः क्रियमाणान् यज्ञान्^३ वा अस्थात् आतिष्ठति प्राप्नोति । किंच विद्युद्रथः विद्योतमानयानोपेतः^४ शोचिकेशः । शोचींषि ज्वालाः केशा यस्य सः । ज्वालामयकेशोपेतः । सहसस्पुत्रः बलस्य सूनुः एवंभूतः सः । अग्निः पृथिव्यां विस्तीर्णोऽन्तरिक्षे । पाजः तेजः स्वकीयां प्रभाम् अश्रेत् श्रयते प्रापयति । यद्वा पृथिव्यां भूमौ वर्तमानः पाजो बलं सेवते ॥ मन्द्रः । ‘मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु’ । अस्मात् ‘स्फायितञ्चि’ इत्यादिना रक् । इदिश्वान् नुम् । अस्थात् । ‘ष्टा गतिनिवृत्ती’ । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति वर्तमाने लुङ् । ‘गातिस्था’ इति सिचो लोपः । निघातः । यज्वा । ‘यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु’ । ‘सुयजोर्ङ्निप्’ इति ङ्निप् । तस्य पिप्त्वादनुदात्तस्वरे^५ धातुस्वरः^६ । कवितमः । ‘कु शब्दे’ । कौति कृत्यते वा । ‘अच हः’ इति कर्तरि भावे वा इप्रत्ययः । तमपः पिप्त्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । शोचिकेशः । ‘शुच दीप्तौ’ । ‘अचिञ्चुचिहुसृपिच्छदिच्छदिभ्य हसिः’ इति हसिः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अश्रेत् । ‘श्रिञ् सेवायाम्’ इत्यस्य छन्दसि वर्तमाने लङ् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । सार्वधातुकगुणः । निघातः ॥

अयामि ते नमउक्तिं जुषस्व ऋतावस्तुभ्यं चेतते सहस्वः ।

विद्राँ आ वक्षि विदुषो नि षत्सि मध्य आ बर्हिःरुतये यजत्र ॥ २ ॥

अयामि । ते । नमः । उक्तिम् । जुषस्व । ऋतवः । तुभ्यम् । चेतते । सहस्वः ।

विद्वान् । आ । वक्षि । विदुषः । नि । षत्सि । मध्ये । आ । बर्हिः । उतये । यजत्र ॥ २ ॥

ऋतावः । ऋतं सत्यभूतो यज्ञः । तद्वन् हे अग्ने । ते त्वद्विषयां नमउक्तिं नमस्कारवाक्यम् अहम्^१ । अयामि प्रेरयामि उच्चारयामि । हे सहस्वः । सहो बलम् । तद्वन्नमो वेतते चेतयिष्ये कर्मणः प्रज्ञापकाय तुभ्यं नमउक्तिः क्रियते । तां जुषस्व । अस्माभिः क्रियमाणां नमस्कारोक्तिं सेवस्व ।

१. घ-मदयिता । २. ख-ग-न्व-ज-ण-न-स-द्योतमान । ३. घ-स-पिप्त्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । ४. ख-ग-न्व-ज-ण-न-भ-ल-‘इ’ नास्ति । ५. ख-ग-न्व-ज-ण-भ-ल-‘अहं’ नास्ति ।

किंच विद्वान् आनुपूर्व्येण देवाह्वानाभिज्ञः विदुषः कर्माभिज्ञान् आ वक्षि आवह । किंच यजत्र^१ यष्टव्य हे अग्ने^२ उतये अस्माकं रक्षणाय मध्ये बर्हिः स्तीर्णस्य बर्हिषो मध्ये आ नि पस्ति आ समन्ताभिषीद ॥ अयामि । ' इण्^३ गतौ ' भौवादिकः । पादादिश्वादिनिघातः । जुपरश्च । ' जुपी प्रीतिसेवनयोः ' । तुदादिः । लोटि रूपम् । निघातः । वेतते । ' चिती संज्ञाने ' । शतुर्लसार्वधातुक-स्वरेणानुदात्तत्वे ततः^४ अन्तोदात्तताभावात् ' शतुरनुमः^५ ' इति विभक्तेरुदात्तताभावः । धातुस्वरः । सहस्वः । सहोऽस्यस्येति मनुप् । सकारस्य ' तसौ मत्वर्थे ' इति भसंज्ञकत्वात् रुन् भवति । ' मादुप-धायाः^६ ' इति मनुपो वत्वम् । ' उगिदचाम्^७ ' इति नुम् । हल्ङ्यादिलोपे नकारस्य ' मनुवसो रुः^८ ' इति रुत्वम् । आमन्त्रितनिघातः । विदुषः । ' विद ज्ञाने ' इत्येतस्मान्^९ उत्तरस्य शतुः ' विदेः शतुर्वसुः ' इति वत्त्वादेशः । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । सस्ति । पठू विशारणादिषु । लटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । शिष्टप्रत्ययपरस्वाभावात् सीदादेशाभावः । ' सदिरप्रतेः^{१०} ' इति पत्वम् । यजत्र । यज देवपूजादिषु । ' अमिनश्चियजि^{११} ' इत्यादिना अत्रन्प्रत्ययः । आमन्त्रितनिघातः ॥

द्रवतां त उषसा वाजयन्ती अग्ने वातस्य पथ्याभिरच्छ ।

यत्सीमञ्जन्ति पूर्य हविर्भिरा वन्धुरैव तस्थतुर्दुरोणे ॥ ३ ॥

द्रवताम् । ते । उषसा । वाजयन्ती इति । अग्ने । वातस्य । पथ्याभिः । अच्छ ।

यत् । सीम् । अञ्जन्ति । पूर्यम् । हविःऽभिः । आ । वन्धुराऽइव । तस्थतुः । दुरोणे ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजयन्ती वाजमन्नं कुर्वाणे उपसा^१ उपासानक्ते^२ अहोरात्रौ^३ ते त्वां द्रवताम् अभिगच्छताम् । त्वमपि वातस्य वायोः पथ्याभिः मार्गः^४ अच्छ तावहोरात्रौ शीघ्रमभिगच्छ । यन यस्मात्कारणान् अहोरात्राश्रयोः^५ परस्परभिगमनेनान्योन्यसंबन्धस्तस्मादहोरात्रयोः सायंप्रातःकालयोः पूर्य पुरातनं त्वामृत्विजः हविर्भिः आज्यादिभिः सीं सर्वतः^६ अञ्जन्ति मिञ्जन्ति । किंच वन्धुरैव । यथा कूवरस्थानं परस्परसंस्केपाद्वयोपेतं तद्वत्समन्तौ तावहोरात्रौ दुरोणे अस्माकं गृहे अग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थम् आ आवृत्त्य पुनः पुनरावर्तमानौ सन्तौ तस्थतुः तिष्ठताम् ॥ द्रवताम् । ' द्रु गतौ ' इत्यस्य लोटि रूपम् । पथ्याभिः । पथिषु साधव इत्यर्थे ' तत्र साधुः ' (पा. सू. ४. ४. ९८) इति यत् । ' नस्तद्धिते ' इति टिलोपः । ' तिस्वरितः ' इति स्वरितः । तस्थतुः । तिष्ठते-ल्लित्यतुसि रूपम् । निघातः ॥

मित्रश्च तुभ्यं वरुणः सहस्वोऽग्ने विश्वे मरुतः सुम्रमर्चन् ।

यच्छोचिषा सहसस्पुत्र तिष्ठा अभि क्षितीः प्रथयन्त्सूर्यो नृन् ॥ ४ ॥

मित्रः । च । तुभ्यम् । वरुणः । सहस्वः । अग्ने । विश्वे । मरुतः । सुम्रम् । अर्चन् ।

यत् । शोचिषा । सहसः । पुत्र । तिष्ठाः । अभि । क्षितीः । प्रथयन् । सूर्यः । नृन् ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-हे यजत्र । २. त-अय । ३. त-कृतो; ल-कृते । ४. च-ल-इत्यस्मात् । ५. ल-स-सदेरप्रतेः । ६. त-'उपसा' नास्ति । ७. च-त-उपसानक्ते । ८. त-अहोरात्रे । ९. त-अहोरात्रयोः ।

‘सहस्रः बलवन् ह॑ अग्ने॑ मित्रश्च॑ वरुणः च मित्रावरुणौ वि॒श्वे म॑रुतः सर्वे दे॒वाश्च तु॑भ्यं त्वदर्थं सु॒भ्रं स्तोत्र॑म् अर्चन् वहन्ति । यद्वा सर्वे दे॒वास्तु॑भ्यं त्वां सु॒भ्रं सु॒खेना॑र्चन् पूजयन्ति । यत् यस्मात् कारणात् सहस्रस्पुत्र ह॑ अग्ने॑ सूर्यः । सुष्टु अर्थः स्वामी । यद्वा सर्वान्तर्यामितया सुष्टु प्रेरकः । यद्वा सूर्यः शोभनवीर्यः । अभि॑ क्षितीः । क्षितिशब्दो मनुष्यवाची ‘विशः क्षितयः’ (नि. २. ३. ६) इति तन्नामसु पाठात् । मनुष्यानभिलक्ष्य नृन् मार्गप्रदर्शकत्वेन नेतृन् आत्मनो रश्मीन् प्रथयन् सर्वतो विस्तारयस्त्वं शोचिषा दीप्त्या समानः सन् तिष्ठाः तिष्ठसि । तस्मादेते दे॒वाः पूजय॑न्तीति ॥ अर्चन् । ‘अर्चं पूजायाम्’ इत्यस्य लङि रूपम् । अटभावञ्छान्दसः । तिष्ठाः । ‘छा गतिनिवृत्तौ’ इत्यस्य लेटि रूपम् । यद्योगात् अनिघातः । ‘पाष्ठा’ इत्यादिना तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । सूर्यः । ‘राजसूयसूर्य’ इति क्यबन्तत्वेन निपातनात् सर्वार्थाः सिद्धा भवन्ति ॥

वयं ते॑ अ॒द्य र॑रि॒मा हि का॑ममु॒त्तान॑हस्ता नम॑सोप॒सद्य॑ ।

यजि॑ष्ठेन॒ मन॑सा यक्षि॑ दे॒वानस्त्रे॑धता मन्म॑ना विप्रो॑ अग्ने ॥ ५ ॥

व॒यम् । ते॑ । अ॒द्य । र॒रि॒म । हि । का॑मम् । उ॒त्ता॒नऽह॑स्ताः । नम॑सा । उ॒प॒स॒द्य॑ ।

यजि॑ष्ठेन । मन॑सा । य॒क्षि॑ । दे॒वान् । अ॒स्त्रे॒ध॒ता । मन्म॑ना । विप्रः॑ । अ॒ग्ने ॥ ५ ॥

हे अग्ने उत्तानहस्ताः हविःस्वीकरणादुत्तानपाणयः वयं कामं कमनीयं पुरोडाशादिहविः ते तुभ्यम् अद्य इदानीमस्मिन् कर्मणि ररिम दशः । नमसा नमस्कारेण उपसद्य प्रसन्नो भूत्वा यजिष्ठेन यष्टतमेन यागेच्छावता मनसा अन्तःकरणेन देवान् यक्षि यजनीयान् देवान् यज पूजय । किञ्च विप्रः मेधावी कर्माभिज्ञः त्वम् अस्त्रेधता अक्षीणेन प्रभृतेन मन्मना मन्तव्येन स्तोत्रेण देवान् पूजय ॥ अद्य । ‘सद्यः परस्परार्थेभ्यः’ इत्यादिना निपातितः । अन्तोदात्तश्च । ररिम । ‘रा दाने’ इत्यस्य वर्तमाने लिटि ‘परस्मैपदानां णलुत्’ (पा. सू. ३. ४. ८२) इत्यादिना मसो मादेशः । क्रादिनियमादिडागमः । ‘आतो लोप इटि च’ इत्याकारलोपः । हियोगादनिघातः । ‘आगमा अनुदात्ताः’ इतीदोऽनुदात्तत्वात् प्रथयस्वरः । उपसद्य । ‘पठू विशरणगत्यवसादनेषु’ । अस्य क्त्वा । ‘समासेनञ्पूर्वे क्तो ल्यप्’ इति ल्यप् । लिस्वरः । यक्षि । ‘यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु’ । लोटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । पत्वक्त्वे । सिपो ह्यादेशाभावञ्छान्दसः । अस्त्रेधता । त्रिधिः क्षयार्थः । ‘तत्पुरुषे’ इति नञ्स्वरः ॥

त्वद्धि॑ पु॒त्र स॒हस्रो॑ वि पु॒र्वीर्दे॒वस्य॑ यन्त्यु॒तयो॑ वि वाजाः ।

त्वं दे॒हि स॒हस्रि॑णं र॒यिं नो॑ऽद्रो॒धेण॑ वच॑सा स॒त्यम॑ग्ने ॥ ६ ॥

त्वत् । हि । पु॒त्र । स॒हस्रः॑ । वि । पु॒र्वीः । दे॒वस्य॑ । यन्ति॑ । ऊ॒तयः॑ । वि । वाजाः ।

त्वम् । दे॒हि । स॒हस्रि॑णम् । र॒यिम् । नः । अ॒द्रो॒धेण॑ । वच॑सा । स॒त्यम् । अ॒ग्ने ॥ ६ ॥

१. त-मित्रः । २. त-ल-य-तरमात्ते । ३. ल-यद्वृत्तयोगात् । ४. त-ल-स-सर्वेऽर्थाः । ५. च-यजनीयान्; त-न-‘यजनीयान् देवान्’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-‘यज’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-भ-पूजय हि । ८. त-इत्यस्य । ९. त-त्यपि ।

‘सहसः’ पुत्र बलस्य पुत्र हे ‘अग्ने’ ‘देवस्य देवनशीलस्य कर्मकरणप्रवृत्तस्य’ यजमानस्य ‘एवम्
 एवतः सकाशात्’ पूर्वोः प्रभूताः ‘उत्तयः विघ्नपरिहारेण कर्मपरिपालनारूपाः’ रक्षाः ‘वि’ ‘यन्ति
 ‘हि’ विविधं गच्छन्ति खलु । तमिमं यजमानं प्राप्नुवन्ति । तथा ‘वाजाः अजानि’ ‘वि’ यन्ति । एनं
 यजमानं प्राप्नुवन्ति । किंच हे अग्ने ‘एवं’ ‘सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं’ ‘रयिं धनं’ ‘नः अस्मभ्यं’ ‘देहि ।
 तथा ‘अद्रोघेण द्रोहरहितेन पापशून्येन’ ‘वचसा वाक्येन युक्तं’ ‘सत्यं सत्यशीलं’ ‘सन्मार्गं’ प्रवर्तमानं
 पुत्रं च देहि प्रयच्छ’ ॥ एवम् । युष्मच्छब्दस्य ‘पञ्चम्येकवचने’ ‘त्वादेशः । इसेः ‘एकवचनस्य च’
 (पा. सू. ७. १. ३२) इत्युदादेशः । एकादेशस्वरः । पुत्र महमः । ‘परमपि छन्दसि’ इति पराङ्ग-
 ब्रह्मावात् द्वयोः सर्वानुदात्तत्वम् । देहि । ‘हुदाञ् दाने’ इत्यस्य लोटि ‘ध्वसोरेद्धौ’ इति धातोरेवम्
 अन्यासलोपश्च । निघातः । अद्रोघेण । ‘द्रुह जिघांसायाम्’ । घञ् । द्रोघः । घकारश्चान्दसः ।
 ‘नन्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

तुभ्यं दक्ष कविक्रतो यानीमा देव मर्तासो अध्वरे अकर्म ।

त्वं विश्वस्य सुरथस्य बोधि सर्वं तदग्ने अमृत स्वदेह ॥ ७ ॥

तुभ्यम् । दक्ष । कविक्रतो इति कविऽक्रतो । यानि । इमा । देव । मर्तासः । अध्वरे । अकर्म ।

त्वम् । विश्वस्य । सुरथस्य । बोधि । सर्वम् । तत् । अग्ने । अमृत । स्वदेह । इह ॥ ७ ॥

‘दक्ष समृद्धतया’ सामर्थ्येपित ‘कविक्रतो अतीन्द्रियविषयप्रज्ञोपेत सर्वज्ञ’ ‘देव’ दीप्यमानः
 हे अग्ने ‘मर्तासः यजमाना वयं’ ‘तुभ्यं स्वदर्थं’ ‘यानीमा यानि इमा’ ‘इमानि हवींषि’ ‘अध्वरे यज्ञे
 ‘अकर्म हविस्त्यागमकार्मम् । एवं च ‘सुरथस्य शोभनयानोपेतस्य’ ‘विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य
 ‘बोधि गोपायिता भवामीति बुध्यस्व । हे ‘अमृत’ मरणधर्मरहित ‘अग्ने’ ‘इह अस्मिन्कर्मणि अस्माभिः
 दत्तं’ ‘तत्’ ‘सर्वं हविः’ ‘स्वदेह आस्वादय ॥ अकर्म’ । ‘दुकृञ् करणे’ इत्यस्य लङि ‘छन्दस्युभयथा’
 इति मस आर्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावाद्गुणः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । बोधि । ‘बुध अवगमने’ ।
 ‘छन्दसि लुङ्’ इति लोटर्थं लुङ् । ‘तिङां तिङो भवन्ति’ इति सिपन्तादेशः । ‘दीपजनबुध’
 इत्यादिना कर्तरि चिण् । ‘चिणो लुक्’ इति तप्रत्ययस्य लोपः । अडभावश्चान्दसः । स्वदेह । ‘स्वदेह
 आस्वादाने’ । अन्तर्भावितण्यर्थः । लोटि रूपम् । निघातः ॥ १४ ॥

‘वि पाजसा पृथुना’ इति सप्तचं तृतीयं सूक्तं कतगोत्रोत्पन्नोत्कीलस्यापि^{१०} त्रैपुभमाग्नेयम् । अत्र^{१३}
 ह्यमनुक्रमणिका—‘वि पाजसा काश्य उत्कीलस्तु’ इति । कतगोत्रोत्पन्न उत्कीलो नाम ऋषिः । प्रातरनु-
 वाकाश्विनशस्त्रयोः ‘आहोता’ इत्यादिसूक्तदशकं विनियुक्तं तत्रेदं च द्वितीयं सूक्तम्^{१३} ॥

१. त-ल-कर्मकरणे प्रवृत्तस्य । २. ख-ग-च-कर्मपरिपालनरूपाः । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स-
 ‘हि’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-प-भ-प्रयच्छ हि । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-म-एकवचने । ६. त-न-
 ल-अतिसमृद्धतया । ७. प-‘देव दीप्यमान’ नास्ति । ८. त-‘इमा’ नास्ति । ९. ख-ग-च-ज-ण-फ-देव
 द्योतमान अमृतम् । १०. त-‘तत्’ नास्ति । ११. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-‘अकर्म.....निघातः’ नास्ति ।
 १२. त-‘कतगोत्रोत्पन्नोत्कीलस्यापि’ नास्ति । १३. ख-ग-च-ज-ण-फ-‘अत्र.....सूक्तम्’ नास्ति ।

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्षसो अमीवाः ।

सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्नेरहं सुहवस्य प्रणीतौ ॥ १ ॥

वि । पाजसा । पृथुना । शोशुचानः । बाधस्व । द्विषः । रक्षसः । अमीवाः ।

सुऽशर्मणः । बृहतः । शर्मणि । स्याम् । अग्नेः । अहम् । सुऽहवस्य । प्रऽनीतौ ॥ १ ॥

उत्कीलः स्तौति । हे अग्ने ^१पृथुना विस्तीर्णेन ^२पाजसा तेजसा ^३शोशुचानः अत्यर्थं दीप्यमानस्त्वं ^४द्विषः कर्मानुष्ठानविघ्नकारिणः शत्रून् ^५वि ^६बाधस्व विशेषेण नाशय । तथा ^७अमीवाः रोगराहित्येन मामर्थ्योपेतानि ^८रक्षसः । उभयत्र सुव्यत्ययः । तानि रक्षांसि बाधस्व । कर्मविघ्नकारीणि तान्यप-
नुदस्व । यद्वा अमीवाः आभिमुख्येनागमनपरागमनपराः पिशाचिकाश्च बाधस्व । ^९सुशर्मणः स्वर्गादि-
लक्षणशोभनसुखहेतोः ^{१०}बृहतः महतः शत्रुविजयेन प्राप्तमहिम्नः ^{११}सुहवस्य सुष्ठाह्वानोपेतस्य ^{१२}अग्नेः
^{१३}शर्मणि अस्माकं सुखहेतौ ^{१४}प्रणीतौ उत्तरवेद्यादिस्थानेषु प्रणयने । प्रकर्षेण नयनं तत्र तत्रानीय
प्रक्षेपः । एवंभूते तव प्रणयने ^{१५}अहं ^{१६}स्याम् अग्निप्रणयनपूर्वके ऋत्वनुष्ठाने भवेयम् ॥ पाजसा । ‘ पा
रक्षणे ’ । ‘ असुन् ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ पातेर्बले जुद् च ’ इत्यसुन् । जुडागमः । निच्वादाद्युदात्तः । पृथुना ।
‘ प्रथ प्रख्याने ’ । ‘ उन् ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ प्रथिन्नदिभ्रस्जां संप्रसारणम् ’ इत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । शोशुचानः । ‘ शुच दीप्तौ ’ इत्यस्य यङ्लुकि ‘ गुणो यङ्लुकोः ’ इत्यभ्यासस्य
गुणः । व्यत्ययेन शानच् । चर्करीतस्य अदादिवद्भावात् शपो लुक् । चित्वादन्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘ अभ्य-
न्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । बाधस्व । ‘ बाध् लोडने ^१ ’ इत्यस्य लोटि रूपम् । पादादित्वान्
निघाताभावः । सुशर्मणः । ‘ शृ हिंसायाम् ’ । दुःखं शृणातीत्यौणादिकोमनिन् । ‘ सोमनमी ’ इति
उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्याम् । ‘ अस भुवि ’ इत्यस्य लिङि ‘ यासुट् परस्मैपदेषु ’ इत्यादिना यासुट् ।
‘ लिङः सलोपः ’ इति सलोपः । यासुटो डित्त्वान् असोरह्लोपः । निघातः ॥

त्वं नो अस्या उपमो व्युष्टौ त्वं मर उदिते बोधि गोपाः ।

जन्मैव नित्यं तनयं जुपस्व स्तोमं मे अग्ने तन्वा मुजात ॥ २ ॥

त्वम् । नः । अस्याः । उपसः । विऽउष्टौ । त्वम् । मर । उत्ऽइते । बोधि । गोपाः ।

जन्मऽइव । नित्यम् । तनयम् । जुपस्व । स्तोमम् । मे । अग्ने । तन्वा । सुऽजात ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वम् ^३अस्याः अद्य वर्तमानायाः ^४उपसो ^५व्युष्टौ व्युच्छने प्रकाशने ^६मरे सूर्ये
^७उदिते च सति ^८नः अग्निहोत्रादिकर्मणि प्रवृत्तानामस्माकं ^९गोपाः गोपायिता भवामीति ^{१०}बोधि
बुध्यस्व । केचिस्सूर्योदयात्प्राग्निहोत्रं जुह्वति केचित् उदिते तस्मिन्जुह्वति । तेषामुभयेषां पालयिता
भवेत्यर्थः । ^{११}तन्वा ^{१२}मुजात ज्वालापरिवृत्तेन शरीरेण सुष्ठु जात देदीप्यमान । अथवा तन्वा मुजातः
आत्मनैव मुजातः स्वयंभूरित्यर्थः । तादृशस्त्वं ^{१३}मे मदीयं ^{१४}स्तोमं त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणं स्तोत्रं

वृत्तयं वृत्तस्व । तत्र दृष्टान्तः । वृत्तमेव इति । यथा जन्म जनकः पिता औरसं वृत्तयं पुत्रं परिवृत्तादिभिः सेवते तद्वदस्माभिः क्रियमाणमिमं सेवस्व ॥ व्युष्टौ । ‘ उल्लो विवासे ’ । तमो विवासेयते अनया इति करणे क्तिन् । प्रश्नादिना पठ्यम् । ‘ तादौ च निति कृत्यतौ ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । गोपाः । ‘ गुपू रक्षणे ’ । ‘ गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यः ’ इत्यायप्रत्ययः । तदन्ताद्धातोः क्तिप् । ‘ अतो लोपः ’ इत्यकारलोपः । ‘ लोपो व्योः ’ इति यलोपः । धातुस्वरः । जुषस्व । ‘ जुषी प्रीति-सेवनयोः ’ इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः ॥

त्वं नृचक्षा वृषभानु पूर्वीः कृष्णास्वग्रे अरुषो वि भाहि ।

वसो नेपि च पर्षि चात्यंहः कृधी नो राय उशिजो यविष्ठ ॥ ३ ॥

त्वम् । नृचक्षाः । वृषभ । अनु । पूर्वीः । कृष्णामु । अग्रे । अरुषः । वि । भाहि ।

वसो इति । नेपि । च । पर्षि । च । अति । अंहः । कृधि । नः । राये । उशिजः । यविष्ठ ॥ ३ ॥

वृषभ कामानां वर्णितर्हं वग्रे वृत्तक्षाः नृणां मनुष्याणां शुभाशुभकर्मणोर्दृष्टा कृष्णासु रात्रिषु वरुषः आरोचमानः ववम् अनु अनुक्रमेण पूर्वीः बह्वर्ज्वालाः वि भाहि विशेषेण प्रकाशय । वसो सर्वस्य प्रकाशप्रदानेन स्वस्वस्थानेषु वासयितरग्रे त्वं नः अस्मान् नेपि कर्मानुरूपफलानि च प्रापय । अंहः अस्माकं दारिद्र्यलक्षणं पापम् अति पर्षि च अतिपारय । निवारय इति यावत् । किञ्च यविष्ठ युवतम हे अग्रे नः अस्मान् राये धनाय उशिजः कामयमानान् कृधि कुरु । अभिलषितफलप्रदानेन प्राप्तकामान्कुर्वित्यर्थः ॥ नृचक्षाः । ‘ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ’ । अयमत्र दर्शने वर्तते । ‘ असुन् ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ चक्षेर्बहुलं शिञ् ’ इत्यसुन् । शिद्धभावात् ल्याजादेशाभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृषभ । ‘ वृषु सेचने ’ । ‘ अभच् ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ ऋषि-वृषिभ्यां क्तिन् ’ इत्यभच् । किञ्चाद्गुणाभावः । अपादादित्वाच्चाघातः । पूर्वीः । पुरुषादस्य ‘ वीतो गुणवचनात् ’ इति डीप् । आद्यस्योकारस्य दीर्घश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । भाहि । ‘ भा दीप्ती ’ । अन्तर्भावित्यर्थः । लोटि रूपम् । वसो । ‘ वस निवासे ’ । ‘ उः ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ शृस्वृ-ञ्जिह्रन्प्रत्यसिबिम्ब ’ इत्यादिना उप्रत्ययः । पादादित्वाच्च निघातः । पाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । नेपि । ‘ णीञ् प्रापणे ’ । छन्दसि लोट्ये लट् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । ‘ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ’ इत्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वाच्च निघातः । पर्षि । ‘ पृ पालनपूरणयोः ’ । ‘ चादिषु च ’ इति न निघातः । कृधि । ‘ कृकृच् करणे ’ इत्यस्य लोटि ‘ सेह्यपिञ्च ’ इति हिरादेशः । तस्य ‘ श्रुशृण्वृकृभ्यश्छन्दसि ’ इति धिरादेशः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति उप्रत्ययस्य लुक् । पादादित्वाच्च निघातः । राये । ‘ रा दाने ’ । ‘ रातेडः ’ इति डैप्रत्ययः । ‘ ऊडिदम् ’ इत्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वम् । उशिजः । ‘ वश कान्तौ ’ । ‘ वशोः किञ्च ’ इतीजप्रत्ययः । कित्त्वात्संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । यविष्ठ । युवशब्दादतिशायने इष्टप्रत्ययः । ‘ स्थूलदूरयुव ’ इत्यादिना यणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । आमन्त्रितत्वाच्चाघातः ॥

१. ज-ण-प-कर्मफलानि । २. घ-अभिमतफलप्रदानेन । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘ भा दीप्ती ’ नास्ति ।

४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘ रा दाने ’ नास्ति । ५. त-यणादिपरस्य ।

अषाळ्हो अग्ने वृषभो दिदीहि पुरो विश्वाः सौभगा संजिगीवान् ।

यज्ञस्य नेता प्रथमस्य पायोर्जातवेदो बृहतः सुप्रणीते ॥ ४ ॥

अषाळ्हः । अग्ने । वृषभः । दिदीहि । पुरः । विश्वाः । सौभगा । समुज्जिगीवान् ।

यज्ञस्य । नेता । प्रथमस्य । पायोः । जातवेदः । बृहतः । सुप्रणीते ॥ ४ ॥

हे 'अग्ने' 'अषाळ्हः' शत्रुभिरसोढोऽपराजितः । स्वयं शत्रूञ्जयतीत्यर्थः । 'वृषभः' कामानां वर्षयिता पूर्वभूतस्त्वं 'विश्वाः' सर्वाः 'पुरः' शत्रूणां पुरीः 'सौभगा' तत्रस्थानि शोभनान्युत्तमानि धनानि च 'संजिगीवान्' सम्यक् जयन् 'दिदीहि' सर्वतो ज्वालाभिर्दीप्यस्व । 'सुप्रणीते' शोभनप्रणयने 'जातवेदः' जातप्रज्ञ हे अग्ने 'बृहतः' उपदिष्टातिद्विष्टद्विविधेति कर्तव्यताकलापेन 'महतः' 'पायोः' तत्फलप्रदानेन रक्षकस्य 'प्रथमस्य' मुख्यतया प्रथमं क्रियमाणस्य । 'पापं वाचं प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोमः' इति श्रुतेः । तादृशस्य ज्योतिष्टोमाग्न्यस्य^१ 'यज्ञस्य'^२ 'नेता' हविर्वहनदेवताह्वानादिक्रियाया निर्वाहको भव ॥ अषाळ्हः । 'पह मर्षणे' अस्य निष्ठायां 'हो ङः' इति ङकारः । 'अपस्त-थोर्धोऽधः' इति ऋस्य धकारः^३ । एत्वेन ङः । ढलोपे कृते 'ढलोपे पूर्वस्य दीर्घः' इति दीर्घः । ओष्वाभावश्छान्दसः । 'सहेः साङः सः' इति सकारस्य मूर्धन्यादेशः । अव्ययपूर्वपद-प्रकृतिस्वरे नन्स्वरः । वृषभः । 'वृष सेचने' । 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' इत्यभच् । चिस्वरः । दिदीहि । दिवु क्रीडादौ इत्यस्य यङ्लुकि लोटो^४ मध्यमैकवचने 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इत्यभ्यासरस्य गुणाभावः । 'सर्वे विधयश्छान्दसि विकल्पन्ते' इति 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्याप्रवृत्तौ परस्वान् 'हलि च' इति दीर्घत्वम् । पश्चात् वलोपः । सौभगा । 'सुभगान्मन्त्रे' इत्युद्गात्रादिषु पाठान्नावार्थेऽङ् । 'हङ्गसिन्ध्वन्ते' इति पूर्वपदस्य वृद्धिः । उत्तरपदस्य^५ वृद्धिर्न भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो ङादेशः । तेन च सौभाग्येन धनान्युपलक्ष्यन्ते । जिच्चादाद्युदात्तः । संजिगीवान् । 'जि जये' । छन्दसि लिट् । तस्य क्सुः । 'सन्लिटोर्जे' इति कवगादेशः । प्रत्ययस्वरः । दीर्घश्छान्दसः । पायोः । 'पा रक्षणे' । 'कुवापाजिमि' इत्यादिना उण्प्रत्ययः । 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युगागमः । प्रत्ययस्वरः ॥

अच्छिद्रा शर्मं जरितः पुरूणि देवाँ अच्छा दीद्यानः सुमेधाः ।

रथो न सस्त्रिभिर्वक्षि वाजमग्ने त्वं रोदसी नः सुमेके ॥ ५ ॥

अच्छिद्रा । शर्मं । जरितरिति । पुरूणि । देवान् । अच्छा । दीद्यानः । सुमेधाः ।

रथः । न । सस्त्रिः । अभि । वक्षि । वाजम् ।

अग्ने । त्वम् । रोदसी इति । नः । सुमेके इति सुमेके ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-कृतव्यकलापेन । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ज्योतिष्टोमस्य । ३. त-धः । ४. त-लोपमध्यमैकवचने । ५. त-न-भ-सुभगमन्त्रे । ६. ख-ग-च-ज-ण-फ-उत्तरपदस्य च ।

‘जरितः सर्वस्य जगतोऽन्तर्काले जरयितर्हे अग्ने ^१सुमेधाः शोभनप्रज्ञोपेतः ^२दीधानः स्वतेजसा प्रकाशमानस्त्वं ^३देवान् यष्ट्यान् देवान् ^४अच्छ अभिलक्ष्य तदुद्देशेन क्रियमाणानि ^५पुरुणि ^६वार्म स्वर्गादिसुखसाधनभूतानि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि ^७अच्छिद्रा अच्छिद्राणि कुरु । कर्तृकर्मसाधनवैकल्य-
राहित्येन संपूर्णानि कुरु । किंच हे अग्ने ^८त्वं ^९सस्रिः^१ संनिरुद्धः स्वकीयं सततगमनं संनिरुध्य हविःप्र-
क्षेपपर्यन्तमत्र वर्तमानस्त्वं ^{१०}वाजं ^{११}नः अस्माभिर्दीयमानं हविर्लक्षणमन्नम् ^{१२}अभि देवानभिलक्ष्य ^{१३}वक्षि
वह प्रापय । तत्र दृष्टान्तः । ^{१४}रथो ^{१५}न रथ इव । यथा रथो धान्यादिकमृद्वा^२ तस्त्वामिनं प्रापयति
तद्वत् । किंच त्वम् ^{१६}अग्ने^३ ^{१७}रोदसी यावापृथिव्यौ ^{१८}सुमेके शोभनरूपोपेते स्वकीयप्रभाभिः प्रकाशयुक्ते
कुरु ॥ दीधानः । दीदेतिर्दीप्तिकर्मा । तस्मात् शानच् । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । सुमेधाः ।
‘निथ्यमसिच् प्रजामेधयोः’ इत्यसिच्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ ‘नन्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
सस्रिः^४ । ‘पस’ स्वप्ने^५ । अस्मादौणादिको निन् । निन्वादाद्युदात्तत्वम्^६ । वक्षि । ‘वह प्रापणे’ अस्य
लोटः सिपि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । ङक्त्वे । हिरादेशश्छान्दसत्वाच्च भवति । निघातः^७ ॥

प्र पीपय वृषभ जिन्व वाजानग्ने त्वं रोदसी नः सुदोधे ।

देवेभिर्देव सुरुचा रुचानो मा नो मर्तस्य दुर्मतिः परिं छात् ॥ ६ ॥

प्र । पीपय । वृषभ । जिन्व । वाजान् । अग्ने । त्वम् । रोदसी इति । नः । सुदोधे इति सुदोधे ।

देवेभिः । देव । सुऽरुचा । रुचानः । मा । नः । मर्तस्य । दुऽमतिः । परिं । स्थात् ॥ ६ ॥

‘वृषभ कामानां वर्णितर्हे’ अग्ने ^१त्वं ^२नः अस्माकं ^३प्र ^४पीपय अभिलपितफलानि वर्धय^५ । ‘वाजान्
अन्नानि च’ जिन्व प्रयच्छ । किंच ^६देव दीप्यमान हे अग्ने ^७सुरुचा शोभनदीप्त्या ^८रुचानः शोभमानस्त्वं
^९देवेभिः यजनीयदेवैः सहितोऽस्माकं ^{१०}रोदसी इमे यावापृथिव्यौ ^{११}सुदोधे वृष्टिद्वाराभिमतफलप्रदानेन
सुष्ठु दोग्ध्यौ कुरु । तथा ^{१२}मर्तस्य शत्रोः^{१३} ^{१४}दुर्मतिः दुष्टबुद्धिप्रयुक्तोऽभिभवः ^{१५}नः अस्मान् ^{१६}मा ^{१७}परि ^{१८}छात्
परितो मा गच्छतु ॥ पीपय । ‘पा पाने’ इत्येतस्य ण्यन्तस्य लुङि चङि द्विवचनाभ्यासदीर्घा । सिपो
लोपश्छान्दसः । जिन्व । ‘इवि जिवि ध्रिवि प्रीणनार्थाः’ । एतस्य लोटि इदित्वाकुम् । शप् । ‘अतो हेः’
इति हेल्कु । आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन अतिङ् उत्तरत्वाभावात्^१ न निघातः । सुदोधे । दोहनं दोषः ।
भावे घञ् । कुत्वं छान्दसम् । ‘आद्युदात्तं व्यच् छन्दसि’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दुर्मतिः ।
‘मनु अवबोधने’ । मन्यते इति मतिर्बुद्धिः । कर्तरि क्तिच् । दुष्टा बुद्धिः । अभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

१. त-सस्रिः संभक्ता संतर्जनीयो वा । यद्वा सस्रिः संस्नातस्त्वम् । २. त-गन्ध्यादिकः धनादिकमृद्वा ।

३. त-इमे । ४. त-सस्रिः । सनतेः स्नातेर्वा किन् । लिङ्बद्धावादद्विवचनम् । ५. स-पच समवाये ।

६. त-निन्वादाद्युदात्तः । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-’ निघातः’ नास्ति । ८. त-प्रवर्धय । ९. त-

मनुष्यस्यास्य । १०. ख-ग-च-ज-ण-उत्तरत्वाभावेन ।

इळा॒म॒ग्ने पु॒रु॒दं॒सै॒ स॒नि गोः श॒श्वत्त॒मं ह॒व॒मा॒नाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्रे सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ७ ॥

इळांम् । अग्ने । पुरुऽदंसंम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽर्वा । अग्ने । सा । ते । सृऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥७॥

‘उतो पितृभ्याम्’ इत्यस्मिन् वर्गे व्याख्यातेयम् ऋक् ॥

11 94 11

‘अयमग्निः’ इति चतुर्थं पट्टं सूक्तमाग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अयमग्निः षट् प्रागाथम्’ इति । ‘उत्कीलस्तु’ इति तुशब्दप्रयोगात् अस्यापि सूक्तस्य स एव ऋषिः । अत्र विषमसंख्यानामृचां बृहती छन्दस्तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । समसंख्यानां तु सतोबृहती प्रथमतृतीयपादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । उक्तं च—‘अयुर्जां जागतौ सतोबृहती’ (अनु. ८. ४) इति ॥

अ॒यम॒ग्निः सु॒वीर्य॑स्ये॒शे म॒हः सौ॒म॒गस्य॑ ।

राय ईशे स्वपत्यस्य गोमंत ईशे वृत्रहथानाम् ॥ १ ॥

अ॒यम् । अ॒ग्निः । सु॒ऽवीर्य॑स्य । ई॒शो । म॒हः । सौ॒भ॒ग॒स्य ।

रायः । ईशे । सुऽअपत्यस्य । गोऽमृतः । ईशे । वृत्रऽहथानाम् ॥ १ ॥

उत्कीलः स्नाति । अयं यजनीयत्वेन^२ अङ्गुल्या निर्दिश्यमानः अग्निः सुवीर्यस्य शोभन-
सामर्थ्योपेतस्य महः महतः सौभाग्यस्य सौभाग्यस्य ईशो ईष्टे । ईश्वरो भवति । सर्वस्य बलारोम्यहेतु-
तया सौभाग्यकारिस्त्वात् । तथा गोमतः गवादिपशुयुक्तस्य स्वपत्यस्य शोभनापत्यस्य रायः
धनस्य ईशो ईष्टे । पुत्रपश्वाद्युद्देशेन क्रियमाणकर्मफलसंपादकात्वेन तस्त्वामिस्त्वान्^३ । तथैवंभूतोऽग्निः
वृत्रहथानाम् । हननं हथः । शत्रुभूतपापविनाशनानामपि ईशो ईष्टे । त्वयि समर्पितकर्मणामस्माकं
त्वत्प्रसादात् पापक्षयो भवतीति तस्यापि स्वामी ॥ ईशो । ईश पेश्ये । अदादिवाच्यो लुक् ।
लोपस्त आत्मनेपदेषु इति तलोपः । पादादिवाच्यनिघातः । सौभगस्य । सुभगस्य भावः सौभगम् ।
उद्गात्रादिवाच्यम् । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् अत्र ह्रस्वगः इत्यादिना प्राप्ताया उत्तर-
पदबृद्धेरभावः । रायः । ऊडिदम् इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । ईशो । निघातः । स्वपत्यस्य ।
नप्सुभ्याम् इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वृत्रहथानाम् । व्रतु वर्तने । अस्मात् स्फायितञ्जि-
वञ्चि^६ इत्यादिना रक्प्रत्ययः । कित्वादगुणः । हन हिंसागत्योः इत्यस्मात् हनिकुपिनीरमि-
काशिभ्यः इति कथन् । कित्वादनुनासिकलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतित्त्वरः ॥

१. ल-तत्रानुक्रमणिका । २. च-यजमानेन । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘तत्स्वामित्वात्’ नास्ति ।

४. घ-त-न-प-भ-ल-स-°विनाशानामपि । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-त्स्वामी । ६. ख-ग-च-ज-ण-स-°स्फाथि-
तश्चि° । ७. त-कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । सुधीर्येत्यादिना अधीगतैर्येत्यादिना कर्मणि षष्ठी ।

इमं नरो मरुतः सश्रुता बृधं यस्मिन्नायः शेषवृधासः ।

अभि ये सन्ति पृतनासु दूढ्यो विश्वाहा शत्रुमादभुः ॥ २ ॥

इमम् । नरः । मरुतः । सश्रुतः । बृधम् । यस्मिन् । रायः । शेषवृधासः ।

अभि । ये । सन्ति । पृतनासु । दुःऽध्यः । विश्वाहा । शत्रुम् । आऽदभुः ॥ २ ॥

नरः कर्मणां नेतारो हे मरुतः देवा यूयं वृधं पशुपुत्रादिवर्धकम् इमम् अस्माभिः स्तूयमानम् इमम्^१ अग्निं वसश्रुतं हविरानयनार्थं सेवध्वम् । कीदृशोऽग्निः^२ इत्याकाङ्क्षायामाह । यस्मिन् देवं रायः धनानि शेषवृधासः दानभोगाद्युपयोगेन सुखस्य वर्धकानि अभि^३ अभितः^३ सन्ति । ये च देवाः पृतनासु सेनासु तदुपलक्षितेषु संप्रामेषु दूढ्यः दुष्टध्यानोपेतानात्मनो हिंसकाञ्छन् अभि सन्ति अभिभवन्ति । ये च विश्वाहा विश्वान्यहानि यस्मिन्नखण्डे काले तस्मिन् सर्वदा शत्रुम् आत्मनो द्वेषारम्भं आदभुः आदभूवन्ति हिंसन्ति । एवंभूतास्ते सर्वे मरुतो यूयं तमिममग्निं सेवध्वमिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ सश्रुतः । पञ्च संगे इत्यस्मान् लोटि रूपम् । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । निघातः । शेषवृधासः । वर्णव्यत्ययः । शं सुवं वर्धयतीति^४ । असुन् इत्यसुन् । गुणाभावश्छान्दसः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च इत्यौणादिकसूत्रान् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सन्ति । अस भुवि । दूढ्यः । ध्यै चिन्तायाम् । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति क्तिप् । दृशिग्रहणात्संप्रसारणम् । दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेः ण्वत्वं च इति उत्सवङ्गे । छन्दस्युभयथा इति शसीयङादेशं बाधित्वा यणादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । शसः सुस्वात् अनुदात्तत्वे कृते उदात्तस्वरितयोर्यणः^५ इति शसः स्वरितत्वम् । आदभुः । दम्भु दम्भे । अस्माल्लिटगुप्ति रूपम् । श्रन्धिप्रन्धिदम्भिभस्वर्जिनामुपसंस्थानम् इति किङ्करावादनानासिकलोपः । द्विवचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् (का. ६. १. ८) इति द्विवचनाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सतिशिष्टस्वरो षलीयान् इति प्रत्ययस्वरः ॥

स त्वं नो रायः शिशीहि मीढ्वो अग्ने सुवीर्यस्य ।

तुर्विद्युन् वर्षिष्ठस्य प्रजावतोऽनमीवस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । नः । रायः । शिशीहि । मीढ्वः । अग्ने । सुवीर्यस्य ।

तुर्विद्युन् । वर्षिष्ठस्य । प्रजावतः । अनमीवस्य । शुष्मिणः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वसः तथाविधः त्वं नः अस्मान् रायः । तृतीयार्थे पठि । धनेन शिशीहि तीक्ष्णान् कुरु । अस्मान् धनसमृद्धान् कुरु । किञ्च तुर्विद्युन् बहुधनोपेत अत एव मीढ्वः मीढ्वन् कामानां

१. त-प-ल-‘इमम्’ नास्ति । २. त-कीदृशोऽग्निः कीदृशास्ते मरुतः । ३. न-ल-‘अभि अभितः’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-भ-किञ्च विश्वाः सर्वेऽब्रह्मसु शत्रुं नाशयतीति शेषः । कीदृशास्ते मरुतः सन्ति (ज-ण-‘सन्ति’ नास्ति) ये च देवाः (घ-प-‘च देवाः’ नास्ति) पृतनासु सेनासु तदक्षितेषु (घ-तदुपक्षितेषु, प-तदुक्षितेषु) संप्रामेषु दूढ्यः दुष्टध्यानोपेतान् आत्मनो द्वेषन् (घ-प-हिंसकान्) । ५. त-वर्धयतीति ।

सेक्तः हे अग्ने त्वं ^१वर्षिष्ठस्य वृद्धतमस्य प्रभूतस्य ^२प्रजाघतः अपत्ययुक्तस्य ^३अनमीवस्य आरोग्यहेतोः^१ अत एव ^४शुग्मिणः बलहेतोः ^५सुवीर्यस्य शोभनसामर्थ्ययुक्तस्य अन्नस्य^२ संबन्धिनोऽस्मान् कुरु । यद्वा । एतत्सर्वं ^६रैविशेषणतया^३ योजनीयम् । एताः पष्ठ्यस्तृतीयार्थे । एतदुक्तं भवति । धनेन अपत्यारोग्यशरीर-बलोपेतन अन्नेन^४ च^५ अस्मान् समृद्धान् कुर्वति ॥ शिशीहि । ‘ शिञ् निशाने ’ इत्यस्य लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य श्रुतिः । ‘ वा छन्दसि ’ इति विकल्पेन क्त्वात् ‘ अङितश्च ’ इति हेर्धिरादेशो न भवति । दीर्घश्छान्दसः । निघातः । मीढुः । ‘ मिह सेचने ’ इत्यस्य कसौ ‘ दाशान्साह्वान्मीढुंश्च ’ इति निपातनान् ढस्वम्^६ उपधादीर्घश्च । संबुद्धौ नुमि कृते हलङ्ग्यादिलोपे संगोगान्तलोपे च कृते ‘ मतुवग्नो रुः संबुद्धौ छन्दसि ’ इति रुः । पादादिवादाष्टुदात्तः ॥

चक्रि॒र्यो विश्वा॑ भुव॒नाभि॑ सा॒सहि॒श्चाक्रि॑र्दे॒वेष्वा॑ दु॒वः ।

आ दे॒वेषु॑ यत॑त आ सु॒वीर्यं॑ आ शंस॑ उ॒त नृ॒णाम् ॥ ४ ॥

चक्रिः । यः । विश्वा । भुवना । अभि । सासहिः । चक्रिः । देवेषु । आ । दुवः ।

आ । देवेषु । यतते । आ । सुवीर्यं । आ । शंसं । उत । नृणाम् ॥ ४ ॥

यः अयमग्निः ^१चक्रिः सर्वस्य जगतः कर्ता स च ^२विश्वा ^३भुवना विश्वानि भुवनानि ^४अभि अभिविशति । ‘ तस्मिन्ना तदेवानुप्राविशत् ’ (तै. उ. २. ६) इति श्रुतेः । ^५चक्रिः कर्ता सोऽग्निः ^६सासहिः पुरोडाशादिहविर्भारसहनशीलः^७ सन् ^८दुवः अस्माभिर्दत्तं हविः ^९देवेषु यजनीयदेवेषु ^{१०}आ आनयति । स चाग्निः ^{११}देवेषु देवनशीलेषु स्तोतृषु ^{१२}आ ^{१३}यतते आभिमुख्येन गच्छति । यद्वा^{१४} विश्वानि भुवनानि चक्रिः अभिसासहिरभिभवनशीलः । आकारश्चार्थः । देवेषु च दुवः परिचरणं चक्रिः कर्ता । यः एवंभूतः स आयतते इत्यादि पूर्ववत्^{१५} । ^{१६}उत^{१७} अपि च ^{१८}नृणां यज्ञस्य नेतृणां शस्त्रिणां^{१९} शंसं । शंसनं शंसः शस्त्रम् । तस्मिन् सोऽग्निः ^{२०}आ आगच्छति । तथा नृणां मनुष्याणां ^{२१}सुवीर्यं शोभनवीर्यपेतयुद्धे^{२२} तद्भक्षणार्थम् ^{२३}आ आगच्छति । अनेनाग्नेः सर्वव्यापकता प्रतिपादिता भवति ॥ चक्रिः । ‘ बुकृष् करणे ’ । ‘ आह्वगहनजनः किकिनी लिट् च ’ इति किन्प्रत्ययः । लिङ्गभावात् द्विवचनम् । क्त्वात् गुणाभावः । निस्स्वरः । सासहिः । ‘ षह मरणे ’ इत्यस्मात् यङ्गन्तात् ‘ सहिवहिवलिपतिभ्यो षङ्गन्तेभ्यः किकिनी ’ (पा. म. ३. २. १७१. ४) इति किः । प्रत्ययस्वरः । यतते । ‘ यती प्रथमे ’ । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शंसं । भावे षञ् । जित्स्वरः । नृणाम् । ‘ नृ च ’ इति विकल्पेन दीर्घाभावः । ‘ नामन्यतरस्याम् ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विश्वेत्यादिषु^{२४} ‘ न लोकाव्ययं ’ इति षष्ठीप्रतिषेधः^{२५} ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-अरोगस्य हेतोः; ल-आरोग्यस्य हेतोः । २. घ-त-अजयुक्तस्य । ३. ल-विशेषणतया; म-रायः विशेषणतया । ४. त-‘ अन्नेन ’ नास्ति । ५. च-वा; ल-‘ च ’ नास्ति । ६. ख-ग-ज-ण-न-भ-अद्वित्वम् । ७. त-‘ हविर्भागस्य सहनशीलः । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स-‘ यद्वा पूर्ववत् ’ नास्ति ९. त-स चाग्नेर्देवेषु देवनशीलेषु स्तोतृष्वायतते । उत । १०. त-‘ शस्त्रिणाम् ’ नास्ति । ११. त-शोभनवीर्यपेते युद्धे । १२. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-स-‘ विश्वेत्यादिषु...षष्ठीप्रतिषेधः ’ नास्ति ।

मा नो अग्रेऽर्मतये मावीरतायै रीरधः ।

मागोतायै सहसस्पुत्र मा निदेऽप द्वेषास्या कृधि ॥ ५ ॥

मा । नः । अग्रे । अर्मतये । मा । अवीरतायै । रीरधः ।

मा । अगोतायै । सहसः । पुत्र । मा । निदे । अप । द्वेषांसि । आ । कृधि ॥ ५ ॥

‘सहसस्पुत्र बलस्य पुत्र हे’ ‘अग्रे त्वं’ ‘नः अस्मान्’ ‘अर्मतये शत्रुभूताय’ दारिद्र्याय ‘मा रीरधः संसिद्धान् विषयभूतान् मा कुरु । तथा’ ‘अवीरतायै अपुत्रतायै’ *वीरशब्देन^१ तद्वान् लक्ष्यते । वीरस्य भावो वीरता । न वीरता अवीरता । तस्यै । +अस्मान् अपुत्रताया विषयभूतान्^२ ‘मा कुरु । तथा’ ‘वमस्मान्+’ ‘अगोतायै गवादिपशुसंप्रत्यभावस्य विषयभूतान्’ ‘मा कुरु । किंच अस्मान्’ ‘निदे निन्दाया विषयभूतान्’ ‘मा^३ कुरु^३ मा विधेहि । तथा त्वं’ ‘द्वेषांसि कर्मापराधनिमित्तान्’ ‘द्वेषांश्च’ ‘अप’ ‘आ’ ‘कृधि अपाकुरु निवारय ॥ अवीरतायै । वीरा अस्य सन्तीति वीरः । अर्शआदिश्चादच् । तस्य भावो वीरता । ‘तस्यै^४ भावस्त्वतली’ इति तल्^५ । न वीरता अवीरता । नम्रः स्वरे प्राप्ते ‘परादिभ्यश्चान्दसि बहुलम्’ इति ननुत्तरस्य^६ आदंरुदात्तता । रीरधः । ‘राध साध मंसिद्धान्’ । अस्माण्यन्ताच्छान्दसे लुङि ‘णिश्चिद्व्युत्थः’ इति च्लेशब्ददेशः । ‘गेरनिटि’ इति णिलोपः । ‘णी चङ्युपधायाः’ इत्युपधाह्रस्वः । ‘चङि’ इति द्विर्वचनम् । ‘सन्वल्लघुनि चङ्परे’ इति सन्वद्भावः । ‘सम्यतः’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । तस्य ‘दीर्घो लघोः’ इति दीर्घः । ‘न माङ्योगे’ इत्यडभावः । निघातः । अगोतायै । गोशब्देन गोमान् लक्ष्यते । न गौरगौः । अगोर्भावोऽगोता । ‘तस्य भावः’ इति तल् । लिखस्वरः । सहसस्पुत्र । ‘सुधामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे’ इति पराङ्गवद्भावात् सहसस्पुत्र इत्येतयोः सर्वानुदात्तत्वम् । निदे । ‘णिदि कुत्सायाम्’ । अस्मात्संपदादित्वाद्भावे क्तिप् । ‘अनिश्चयमागम-शासनम्’ इति नुमभावः । ‘मावेकाचः’ इति विभक्तैरुदात्तता ॥

शग्धि वाजस्य सुभग प्रजावतोऽग्रे बृहतो अध्वरे ।

सं राया भूर्यसा सृज मयोभुना तुर्विद्युम्न यशस्वता ॥ ६ ॥

शग्धि । वाजस्य । सुऽभग । प्रजाऽवतः । अग्रे । बृहतः । अध्वरे ।

सम् । राया । भूर्यसा । सृज । मयःऽभुना । तुर्विऽद्युम्न । यशस्वता ॥ ६ ॥

‘सुभग शोभनधनोपेत हे’ ‘अग्रे त्वम्’ ‘अध्वरे अस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन् अग्निष्टोमादिकर्मणि’ ‘बृहतः महतः प्रभूतस्य’ ‘प्रजावतः अपत्योपेतस्य’ ‘वाजस्य अश्वस्य’ ‘शग्धि ईक्षिषे । तादृशमश्वमस्मिन्

१. ग-च-ज-ण-न-ल-शत्रुभूताय । *ख-ग-च-ज-ण-भ-स-अवीरशब्देन । २. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-‘वीरशब्देन...विषयभूतान्’ नास्ति । +त-ल-‘अस्मान्...अस्माम्’ नास्ति । ३. त-‘मा कुरु’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-कर्मापरोधानिमित्तान् । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-द्वेषान् च; त-न-द्वेषान् । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-तस्य भावे तल् । ७. ख-ग-त-न-भ-नघ उत्तरस्य । ८. ख-ग-च-ज-ण-भ-भ-स-‘पराङ्गवत्स्वरे’ नास्ति ।

अध्वरेऽस्मभ्यं वेहि । किंच ^१तुविद्युन्न बहुधनयुक्तं हे अग्ने ^२मयोभुना । मय इति सुखनाम 'शेवृधं मयः' (नि. ३. ६. ७) इति तन्नामसु पाठात् । तद्दानाद्युपयोगहेतुतया^३ सुग्वस्य भावकेन अत एव ^४यज्ञस्वता कीर्तिमता ^५भूयसा अतिप्रभूतेन ^६राया एवंविधेन धनेनास्मान् ^७सं ^८सृज संयोजय ॥ शग्धि । 'शक्नु शक्ती' इत्यस्य लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'दुस्रल्भ्यो हेधिः' इति धिरादेशः । हेरपित्वादुदात्तता । राया । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भूयसा । बहुशब्दात् 'द्विवचन-विभज्योपपदे' इतीयसुन् । 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इतीयसुनः सर्वस्य लोपे प्राप्ते 'आदेः परस्य' (पा. सू. १.१.५४) इति प्रत्ययस्यादेर्लोपो बहोः भूरादेशश्च^९ । निस्वरः । सृज । 'सृज विसर्गे' । तुदादिः । लोटि रूपम् । निघातः । मयोभुना । 'भू' सत्तायाम्' इत्यस्मात्^{१०} औणादिको दुप्रत्ययः । तुविद्युन्न । पादादिस्वादिनिघातः ॥ १६ ॥

'समिध्यमानः' इति पञ्चवं पञ्चमं मुक्तप्राप्तेयं त्रैष्टुभं वैश्वामित्रस्य कतस्यार्थम् । तदुक्तं— 'समिध्यमानः पञ्च कतो वैश्वामित्रस्तु' इति । 'आ होता' इत्यादिसूक्तदशकस्य विनियोग उक्तः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः इति । तत्रेदं चतुर्थम् । वाजपेये बार्हस्पत्ये चरौ 'अग्निं सुदीतिम्' इति स्विष्टकृतो याज्या । 'वाजपेयेन' इत्यादिखण्डे सूत्रितम्—'अग्निं सुदीतिं सुदशं गृणन्त इति संयाज्ये' (आश्व. श्री. ९. ९) इति ॥

समिध्यमानः प्रथमानु धर्मा समक्तुर्भिरज्यते विश्ववारः ।

शोचिष्केशो घृतनिर्णिक्पावकः सुयज्ञो अग्निर्यजथाय देवान् ॥ १ ॥

सम्^१ऽइध्यमानः । प्रथमा । अनु^२ । धर्म^३ । सम् । अक्तु^४ऽभिः । अज्यते^५ । विश्व^६ऽवारः ।

शोचिः^७ऽकेशः । घृत^८ऽनिर्णिक् । पावकः । सु^९ऽयज्ञः । अग्निः । यजथाय^{१०} । देवान् ॥ १ ॥

कतः स्तोति । ^१धर्म । धारणात् धर्म । अग्नेः^२ यज्ञनिर्वाहकतया तद्धारकत्वाद्धर्माग्निः । तथा च मन्त्रः—'धर्माणमग्निं विदधस्य साधनम्' (ऋ. सं. १०. ९२. २) इति । तादृशोऽग्निः ^३प्रथमा प्रथमं^४ यज्ञोपक्रमे ^५अनु अग्न्यायतनेष्वनुक्रमेण ^६समिध्यमानः सम्यक् प्रज्वाल्यमानः । यद्वा । अनु धर्म धर्मसाधनभूतेषु यज्ञेषु प्रथमं समिध्यमानः । ^७विश्ववारः विश्वैः सर्वैर्यजमानैर्यष्टव्यतया वरणीयः ^८शोचिष्केशः शोचीषि ज्वालाः केशा यस्य स तथोक्तः । ^९घृतनिर्णिक् घृतस्य तापनद्वारा विलापनेन^{१०} शोधकः । ^{११}पावकः अस्मदीयपापशोधकः । ^{१२}सुयज्ञः शोभनयज्ञोपेतः । एवंभूतः ^{१३}अग्निः ^{१४}देवान् अस्माभिर्यजनीयान् देवान् ^{१५}यजथाय यष्टुम् ^{१६}अक्तुभिः अजनसाधनैर्घृतादिभिः ^{१७}सम् ^{१८}अज्यते सम्यक् सिध्यते ॥ प्रथमा । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो ङादेशः । धर्म । 'घृत् धारणे' इत्यस्मात् 'अग्न्येभ्योऽपि इश्यन्ते' इति मनिन् । इस्त्वं छान्दसम् । निस्वरः । अक्तुभिः । 'अक्षू व्यक्तजतिस्त्रक्षणे' । अज्यत एभिरिति बाहुलकात्^{१९} क्तुः करणे । किस्वाकुपधालोपः । प्रत्ययस्वरः । अज्यते । स एव धातुः । कर्मणि यक् । 'अनिविताम्' इत्युपधालोपः । विश्ववारः । विश्वैर्यजमानैर्होतृद्वारा वारो वारणं यस्येत्यत्र 'वृत् वरणे' इत्यस्य ण्यन्तस्य रूपं वारः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । घृतनिर्णिक् । 'गिजिर् शौचोपपणयोः' । क्तिप् । घृतं नेनेक्तीति द्वितीयात्पुरुषत्वात्

१. त-दानाद्युपयोग २. त-भू इत्यादेशश्च ३. त-भवतेः । ४. त-अग्निः । ५. ख-ग-च-ज-ण-प्रथमा । ६. स-विलयनेन । ७. त-बाहुलकात् ।

पूर्वपदस्वरः । यजथाय । ‘ यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु ’ । अस्मादीणादिकः अथप्रत्ययः । तादर्थ्यं चतुर्या । प्रत्ययस्वरः ॥

यथार्यजो होत्रमग्ने पृथिव्या यथा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ।

एवानेन हविषा यक्षि देवान्मनुष्वद्यज्ञं प्र तिरिममद्य ॥ २ ॥

यथा । अयजः । होत्रम् । अग्ने । पृथिव्याः । यथा । दिवः । जातवेदः । चिकित्वान् ।

एव । अनेन । हविषा । यक्षि । देवान् । मनुष्वत् । यज्ञम् । प्र । तिर । इमम् । अद्य ॥ २ ॥

हे ‘अग्ने त्वं’^१ यथा^२ पृथिव्याः यजमानभूतायाः पृथिवीदेवतायाः पूर्वं होता सन् ‘होत्रं होमसाधनं हविः’^३ अयजः अयाजीः जातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने ‘चिकित्वान्’ कर्मविषयज्ञानवान् त्वं^४ यथा च^५ दिवः^६ यजमानभूताया ह्युदेवताया होता भूत्वा हविरयजः । ‘एव एवं त्वमस्मिन् कर्मणि होता सन्’^७ अनेन अस्माभिर्दीयमानेन ‘हविषा’^८ ‘देवान्’^९ ‘यक्षि’ यज । किंच त्वम् ‘अद्य इदानीम् अस्माभिः क्रियमाणम्’^{१०} इमं ‘यज्ञं’^{११} ‘प्र’^{१२} तिर अनुष्ठानसंपूर्त्या पारं गमय । तत्र दृष्टान्तः ‘मनुष्वत्’ इति । यथा मनोः यज्ञमनुष्ठानसंपूर्त्या^{१३} पारमनैपीस्तद्वदिमं यज्ञं पारं नयेत्यर्थः ॥ यथा । ‘प्रकारवचने थाल्’ इति थाल् । ‘लिति’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अयजः । यजेर्लङि रूपम् । यच्छब्दयोगादनिघातः । होत्रम् । ‘हु दानादनयोः’ । ‘हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्’ इति त्रन्प्रत्ययेनात्तोदात्तः । दिवः । ‘ऊडिदम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । चिकित्वान् । ‘कित ज्ञाने’ इत्यस्य कसौ रूपम् । प्रत्ययस्वरः । अनेन । इदंशब्दस्य तृतीयैकवचने ‘अनाप्यकः’ (पा. सू. ७. २. ११२) इत्यनादेशः । यक्षि । यजेर्लङि रूपम् । मनुष्वत् । ‘तत्र तस्येव’ इति वतिः । ‘नभोऽङ्गिरोमनुषो वस्युपसंख्यानम्’ इति भसंज्ञात्वात् रुत्वाभावः । प्रत्ययस्वरः । तिर । तर्तेर्लोङि व्याययेन शः । ‘ऋत इद्धातोः’ इति इत्वम् । निघातः ॥

त्रीण्यायूंषि तव जातवेदस्तिस्त्र आजानीरुषसस्ते अग्ने ।

ताभिर्देवानामवो यक्षि विद्वानथा भव यजमानाय शं योः ॥ ३ ॥

त्रीणि । आयूंषि । तव । जातवेदः । तिस्त्रः । आऽजानीः । उषसः । ते । अग्ने ।

ताभिः । देवानाम् । अवः । यक्षि । विद्वान् । अथ । भव । यजमानाय । शम् । योः ॥ ३ ॥

हे ‘जातवेदः जातप्रज्ञ’^१ ‘तव’^२ त्रीण्यायूंषि त्रिविधानि आज्यौषधिसोमात्मकान्यन्नान्याहारतया कल्पितानि हे ‘अग्ने’^३ ‘तिस्त्रः’^४ ‘उषसः’^५ एकाहाहीनसग्रता उषसः^६ उषोऽभिमानिन्यस्तिस्त्रो देवताः ‘ते तव’^७ ‘आजानीः जनयिभ्यो मातरः’ । यद्वा^८ ‘उषोऽभिमानिन्यो देवतास्तवाजानीस्त्वामनुजातास्तिस्त्रः’

१. त-‘ त्वं ’ नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-‘ यथा ’ नास्ति । ३. ग-च-त-न-‘ त्वं यथा च ’ नास्ति । ४. ग-च-न-‘ दिवः...देवान् ’ नास्ति । ५. ख-स-य-ज्ञानुष्ठानं संपूर्त्या । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-जातप्रज्ञ अग्ने । ७. त-‘ उषसः ’ नास्ति । ८. ख-ग-च-ज-ण-‘ यद्वा...तिस्त्रः ’ नास्ति ।

स्वसारः^१ । तथा च स्वसृः प्रकृत्य मन्त्रः—‘ प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका राष्ट्रमेका रक्षति ’ इति^२ ।
 १ताभिः उषोऽभिमानिनीभिर्देवताभिः सहितस्त्वम् १अवः अस्माभिर्दीयमानं हविलक्ष्णमन्नं
 १देवानां १यक्षि यष्ट्यदेवानां प्रयच्छ । १अथ अनन्तरं १विद्वान् जानंस्व^३ १यजमानाय १शं १भव
 सुखहेतुर्भव । १योः च सुखस्य मिश्रयिता च^४ भव ॥ तव । ‘ युष्मदस्मदोर्दसि ’ इत्याद्युदात्तः^५ । तिस्रः ।
 त्रिशब्दस्य स्थयर्थे ‘ त्रिचतुरोः स्त्रियाम् ’ इति तिस्र इत्यादेशः । ‘ अचि र ऋतः ’ इति रेफादेशः ।
 ‘ तिसृभ्यो जसः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आजानीः । ‘ जन जनने ’ । ‘ जनिघसिभ्यामिण् ’ इति
 कर्तरि ङण् । णिस्वादुपधावृद्धिः । ‘ वा छन्दसि ’ इति सवर्णदीर्घः^६ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः^६ । अवः ।
 ‘ अव रक्षणे ’ । ‘ असुन् ’ इत्यसुन् । निस्वरः । यक्षि । यजेर्दानार्थस्य लेटि रूपम् । यजमानाय ।
 ‘ पूज्यजाः शानन् ’ (पा. सू. ३. २. १२८) इति यजेः शानन् । निस्वरः । योः । ‘ यु मिश्रणे ’
 इत्यस्मात् ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति विच् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अग्निं सुदीतिं सुदृशं गृणन्तो नमस्यामस्त्वेदं जातवेदः ।

त्वां दूतमरतिं हव्यवाहं देवा अकृण्वन्नमृतस्य नाभिम् ॥ ४ ॥

अग्निम् । सुदीतिम् । सुदृशम् । गृणन्तः । नमस्यामः । त्वा । ईड्यम् । जातवेदः ।

त्वाम् । दूतम् । अरतिम् । हव्यवाहम् । देवाः । अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिम् ॥ ४ ॥

१जातवेदः जातस्य सर्वस्य वेदितर्ह्ये अग्ने १गृणन्तः त्वद्विषयां स्तुतिं कुर्वाणा वयम् १अग्निम्
 अङ्गनादिगुणोपेतं १सुदीतिं शोभनदीप्तिम् अत एव १सुदृशं सर्वैः सुदर्शनम् १ईड्यं स्तुत्यम् एवंविधं
 १त्वा त्वां १नमस्यामः हविर्भिः पूजयामः । किञ्च १देवाः अस्माभिर्यजनीया इन्द्रादयो देवाः
 १अरतिम् । न विद्यते विषयेषु^७ रतिः^८ प्रीतिर्यस्यासावरतिः । विषयेष्वसक्तम् अत एव १अमृतस्य
 देवान्भूतायाः सुधायाः १नाभि नाभिस्थानं १त्वां तादृशं १हव्यवाहं १दूतम् १अकृण्वन् । हविषां वोढारं
 दूतमकुर्वन् । दूतो हि द्विविधो वार्ताहारी^९ कार्यकारी चेति । तत्र त्वां कार्यकारिणं दूतमकारुण्ठित
 भावः ॥ सुदीतिम् । ‘ दीङ् क्षये ’ । दीयते विनाश्यते आभिस्तम इति करणे क्तिन् । दीतयो दीसयः ।
 बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुदृशम् । ‘ दृशिर् प्रेक्षणे ’ । तस्माच्छक्यार्थे
 खल् । ‘ संज्ञापूर्वकौ विधिरनित्यः ’ इति गुणाभावः । ‘ लिति ’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ।
 गृणन्तः । गृणातिरर्चनिकर्मा । नमस्यामः । नमसः पूजायां ‘ नमो वरिवश्चिन्नः क्यच् ’ इति
 क्यच् । तदन्तालटि रूपम् । पादादित्वाच्च निघातः । दूतम् । ‘ दुदु उपतापे ’ । ‘ दूतनिभ्यां दीर्घश्च ’
 (उ. सू. ३. ३७०) इति क्तः । तत्संनियोगेन धातोर्दीर्घः । दूतः इतस्ततः संचारीत्यर्थः । प्रत्ययस्वरः ।
 अरतिम् । ‘ रमु क्रीडायाम् ’ । भावे क्तिन् । अकृण्वन् । ‘ कृवि हिंसाकरणयोः ’ इत्यस्य लङि
 ‘ धिन्वि कृण्वोरच् ’ इत्युप्रत्ययोऽकारश्चान्तादेशः । निघातः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-‘ स्वसारःइति ’ नास्ति । २. ख-त-प-जानानस्त्वम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-
 ‘ च ’ नास्ति । ४. ल-इत्याद्युदात्तत्वम् । ५. ख-ग-ज-ण-भ-वर्णदीर्घः । ६. त-°प्रकृतिस्वरत्वम् ।
 ७. त-रतिः विषयेषु । ८. ख-ग-ज-ण-फ-भ-वाङ्कारी; च-अङ्कारी; स-वङ्कारी ।

यस्त्वद्धोता पूर्वी अग्ने यजीयान्द्विता च सत्ता स्वधया च शंभुः ।

तस्यानु धर्मं प्र यजा चिकित्वोऽर्था नो धा अध्वरं देववीतौ ॥ ५ ॥

यः । त्वत् । होता । पूर्वः । अग्ने । यजीयान् । द्विता । च । सत्ता । स्वधया । च । शम्भुः ।

तस्य । अनु । धर्मं । प्र । यज । चिकित्वः । अर्थः । नः । धाः । अध्वरम् । देववीतौ ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वत् स्वत्तोऽपि ऽपूर्वः प्रथमभावी ऽयजीयान् अतिशयेन यथा ऽयः यः कश्चित्
 ऽहोता होमनिष्पादकः^१ ऽद्विता द्वैधं मध्यमे चोत्तमे च स्थाने ऽस्वधया सोमाख्येनाग्नेन सह ऽसत्ता
 निषण्णः सन् ऽशंभुः यष्टृणां सुखभूः अभूत् । द्वितीयपादमेवं यास्को व्याचर्यौ—‘ द्विता च सत्ता
 स्वधया च शंभुः । द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च । शंभुः सुखभूः ’ (निरु. ५. ३) इति ।
 ऽचिकित्वः धर्मविषयचेतनावन् हे अग्ने ऽतस्य यस्त्वत्तोऽपि पूर्वभावी होता निरूपितस्तस्य होतुः ऽअनु
 ऽधर्मं धर्माननु तेनानुष्ठितधर्मानुपलक्ष्य^२ ऽप्र ऽयज प्रकर्षेण देवान् पूजय । ऽअथ अनन्तरं हे अग्ने त्वं
 ऽनः अस्माकं संबन्धिनम् ऽअध्वरम् इमं यज्ञं ऽदेववीतौ देवानां प्रीत्यर्थं ऽधाः विधेहि ॥ यजीयान् ।
 यष्टृशब्दस्य ‘ तुच्छन्दसि ’ इतीयसुन् । तस्मिन् ‘ तुरिष्ठेमेयःसु ’ इति तृचो लोपः । निष्वादाद्युदात्तः ।
 द्विता । द्विशब्दात् ‘ संख्याया विधार्थे धा ’ इति धाप्रत्ययः । धकारस्य तकारश्छान्दसः ।
 प्रत्ययस्वरः । सत्ता । ‘ पद्वल् विशारणगत्यवसादनेषु ’ । अस्य^३ ताच्छीलिकस्तृन् । निस्वरः । स्वधया ।
 स्वर्गं लोकं^४ दधाति यजमानस्येति स्वधा । ‘ आतोऽनुपसर्गे कः ’ इति कप्रत्ययः^५ । कृदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् । शंभुः । शं सुखमस्माद्भवतीति । ‘ भू सत्तायाम् ’ । ‘ विप्रसंभ्यो द्वुवसंशायाम् ’ इत्यत्र मित-
 द्वादेशसंख्यानात् डुप्रत्ययः । डिष्वाट्टिलोपः । यज । यजेर्लोपि रूपम् । चिकित्वः । ‘ कित ज्ञाने ’
 इत्यस्य कसौ रूपम् । ‘ मनुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि ’ इति नकारस्य रुः । अथा नः । ‘ निपातस्य ’
 इति दीर्घः । धाः । ‘ डुधाञ् धारणपोषणयोः ’ इत्यस्य छान्दसे लुङि रूपम् । अडभावश्छान्दसः ।
 देववीतौ । देवानां वीतिः अशनं यत्र प्रीतौ सा प्रीतिः देववीतिः । वी कान्त्यादिषु इत्यस्मात्
 भावे क्तिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः^६ ॥ ॥ १७ ॥

‘ भवा नो अग्ने ’ इति पञ्चचं षष्ठं सूक्तम् । ‘ भवा नः ’ इत्यनुक्रमणिका । ‘ कतो वैश्वामित्रस्तु ’
 इति तुशब्दप्रयोगात् अस्यापि वैश्वामित्रः कत ऋषिः । अग्निदेवता । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तः
 सूक्तविनियोगः^७ । प्रवर्ग्येऽभिष्टवे ‘ भवा नो अग्ने ’ इति द्रुचो विनियुक्तः । सूत्रितं च—‘ भवा नो
 अग्ने सुमना उपेताविति द्रुचाः ’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

भवा नो अग्ने सुमना उपेतौ सखेव सख्ये पितरेव साधुः ।

पुरुदुहो हि क्षितयो जनानां प्रति प्रतीचीर्दहतादरातीः ॥ १ ॥

भवं । नः । अग्ने । सुमनाः । उपऽइतौ । सखाऽइव । सख्ये । पितराऽइव । साधुः ।

पुरुऽदुहः । हि । क्षितयः । जनानाम् । प्रति । प्रतीचीः । दहतात् । अरातीः ॥ १ ॥

१. त-होमनिष्पादकः अग्निः । २. त-कर्मानुलक्ष्य । ३. त-ल-इत्यस्य । ४. ख-ग-च-ज-ण-
 फ-भ-स्वर्गं लोकं; त-ल-स्वर्लोकम् । ५. ल-कः । ६. त-पूर्वपदस्वरः । ७. त-विनियोगः ।

हे ^१अग्ने त्वम् ^२उपेतौ अस्माभिः क्रियमाणस्य^३ प्रवर्ग्याख्यकर्मणः^४ आभिमुख्येनागमने ^५सुमनाः तत्कर्मसिद्धयर्थमनुकूलरुनस्को भूत्वा ^६नः ^७साधुः ^८भव अस्मत्संबन्धिकर्मसाधको भव । तत्र दृष्टान्त-
द्वयम् । ^९सखेव ^{१०}सख्ये ^{११}पितरेव इति । यथा सखा सुहृत् सख्ये मित्राय हितोपदेशेन साधुर्भवति
यथा च ^{१२}पितरा मातापितरौ पुत्राय सन्मार्गोपदेशेन^३ साधकौ भवतः तद्वत् । किंच ^{१३}जनानां मनुष्याणां
^{१४}क्षितयः मनुष्याः ^{१५}पुरुद्वहो ^{१६}हि नानाविधद्रोहयुक्ताः । हिशब्दः कारणपरः । यस्माल्लोके परस्पर-
मात्सर्यादिनान्योन्यमसहमाना जना वर्तन्ते तस्मात्त्वं ^{१७}प्रतीचीः प्रतीचः प्रतिकूलतयारमदाभिमुख्येन
आगच्छतः ^{१८}अरातीः अरातीन् शत्रून् ^{१९}प्रति ^{२०}दहतात् त्वं प्रतिकूलः सन् भरमात्कुरु ॥ भवा नः ।
' ब्यचोऽतस्तिडः ' इति संहितायां दीर्घः । उपेतौ । ' इण् गतौ ' । अयनमिति^५ भावे क्तिन् । प्रादि-
समासः । ' तादौ च निति कृत्यतौ ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सख्ये । ' समाने ख्यश्चोदात्तः ' इति
इण् । डिच्वाटिलोपः । तस्मिन्नियोगेन यलोपः । ' समानस्य छन्दसि ' इत्यादिना सभावः । ' उदात्तः '
इत्युक्तत्वात् उपपदस्योदात्तता । साधुः । ' राध साध संसिद्धौ ' । ' कृवापाजि ' इत्यादिना उण्-
प्रत्ययः । प्रत्ययरवरः । प्रतीचीः । ' अञ्चु गतिपूजनयोः ' । ' कृतिवग्दृक् ' इत्यादिना द्विन् ।
स्त्रियाम् ' उगितश्च ' इति ङीप् प्राप्ते पुनः ' धातोरगितः प्रतिषेधः^४ ' (पा. सू. ४. १. ६. १)
इति^५ प्रतिषिद्धे ' अञ्जतेश्चोपसंस्थानम् ' इति प्रतिप्रसवात् ङीप् । तस्मिन् भसंज्ञायाम् ' अचः '
इत्यकारलोपः । ' चौ ' इति दीर्घः । दहतात् । ' दह भरमीकरणे ' इत्यस्य लोपमध्यमैकवचने हेः
' तुष्टोस्तातङ्गुशिपि ' इति तातङ्गादेशः । निघातः । अरातीः प्रतीचीः । उभयत्र लिङ्गव्यत्ययः ॥

तपो ष्वग्ने अन्तराँ अमित्रान् तपा शंसमररुपः परस्य ।

तपो वसो चिकितानो अचित्तान्वि ते तिष्ठन्तामजरा अयासः ॥ २ ॥

तपो इति । सु । अग्ने । अन्तरान् । अमित्रान् । तप । शंसम् । अररुपः । परस्य ।

तपो इति । वसो इति । चिकितानः । अचित्तान् । वि । ते । तिष्ठन्ताम् । अजराः । अयासः ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२अन्तरान् अभिभावकान्^३ ^४अमित्रान् शत्रून् ^५सु^६ सुष्ठु यथा भवति तथा ^७तपो
तपैव बाधस्व । किंच । ^८अररुपः तुभ्यं हविरप्रयच्छतः अत एव ^९परस्य शत्रुभूतस्य रवं ^{१०}शंसम्
अभिलाषं ^{११}तप क्षपय । ^{१२}वसो सर्वस्य वासयितर्हे अग्ने ^{१३}चिकितानः कर्माभिज्ञारवम् ^{१४}अचित्तान्
सत्कर्मण्यनासक्तमनस्कान् पुरुषान् ^{१५}तपो संतप । यस्मादेवं^{१६} तस्मात्^{१७} एते तव रश्मयः ^{१८}अजराः
जरारहिताः प्रतिबन्धरहिता अत एव ^{१९}अयासः सर्वत्रगमनस्वभावाः सन्तः ^{२०}वि ^{२१}तिष्ठन्तां दिक्ष्वरेण
तिष्ठन्तु ॥ तपो । तप उ । गुणः । उजमवलम्ब्य ' उजः ' इति प्रगृह्यसंज्ञा । पादादिच्वादिनिघातः ।
तपा । ' तप संतापे ' इत्यस्य लोटि रूपम् । ' ब्यचोऽतस्तिडः ' इति संहितायां दीर्घः । अररुपः ।
' रा दाने ' इत्यस्य कसी ' वस्वेकाच् ' इति प्राप्तस्य इटः ' संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः '
इति संप्रसारणबलीयस्त्वाङ्गिवृत्तिः । ' वसोः संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणम् । समासे नञ्स्वरः ।
चिकितानः । ' कित ज्ञाने ' इत्यस्य छन्दसि लिट् । तस्य ' लिटः कानज्वा ' इति कानजादेशः ।

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-क्रियमाणप्रवर्ग्याख्यस्य कर्मणः । २. त-सन्मार्गोपदेशादिना । ३. न-उपे-
तमिति । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-' प्रतिषेध इति ' नास्ति । ५. त-अभि समीपवर्तिनः भावकान् ।
६. त-' सु ' नास्ति । ७. ख-यस्मात् ।

द्विवचनम् । किंवाङ्मुणाभावः । चित्त्वादन्तोदात्तः । तिष्ठन्ताम् । ' छा गतिनिवृत्तौ ' । विपूर्वात्तिष्ठतेः
' समवप्रविभ्यः स्थः ' इत्यात्मनेपदम् । निघातः । अयासः । ' अय गतौ ' । पचाद्यच् । चित्स्वरः ॥

इध्मेनाग्र इच्छमानो घृतेन जुहोमि हव्यं तरसे बलाय ।

यावदीशे ब्रह्मणा वन्दमान इमां धियं शतसेयाय देवीम् ॥ ३ ॥

इध्मेन । अग्ने । इच्छमानः । घृतेन । जुहोमि । हव्यम् । तरसे । बलाय ।

यावत् । ईशे । ब्रह्मणा । वन्दमानः । इमाम् । धियम् । शतसेयाय । देवीम् ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽइच्छमानः धनं कामयमानोऽहं यजमानः ऽइध्मेन समिन्धनकारिसमिस्समूहेन ऽघृतेन आज्येन सह ऽहव्यं हवनयोग्यं हविः पुरोडाशादिकं ऽजुहोमि । किमर्थम् । ऽतरसे वेगाय तव सततगमनसिद्धयर्थं ऽबलाय सामर्थाय । पुरोडाशादिहविर्भारवहनसिद्धयर्थं त्वयि हविः प्रक्षिपामि । किंच ऽब्रह्मणा स्तोत्रेण ऽवन्दमानः त्वां^१ स्तुवन्^२ अहं ऽयावदीशे यावद्धनं^३ वोढुं शक्नोमि तावदेहि । त्वं च ऽइमाम् अस्माभिः क्रियमाणां ऽधियं स्वद्विपयां स्तुतिं ऽशतसेयाय अपरिमितधनपर्यवसानाय ऽदेवीं दीप्त्या अतिप्रभृतां कुरु ॥ इध्मेन । ' जिहन्धी दीप्तौ ' । इध्यतेऽनेनाग्निरतीध्मः काष्ठविशेषः । ' इपि-युधीन्धिदसिइयाधूसूभ्यो मक् ' इति करणे मक् । कित्त्वादनुनासिकलोपः । प्रत्ययस्वरः । इच्छमानः । ' इषु इच्छायाम् ' । व्यत्ययेन शानच् । ' इषुगमियमां छः ' इति छकारः । जुहोमि । ' हु दानादनयोः ' इत्यस्य^४ लटि रूपम् । पादादिस्वादिनिघातः । हव्यम् । हवनम्^५ अर्हतीति ' छन्दमि च ' इति यप्रत्ययः । भसंज्ञायां ' यस्य ' इति लोपः । प्रत्ययस्वरः । यावत् । यच्छन्दात् ' यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ' इति वतुप् । ' आ सर्वेनाग्नः ' इत्याकारः । आद्युदात्तः । ईशे । ' ईश णिश्चये ' इत्यस्य लङुत्तमैकवचने इट्देशेत्वम् । अदादिस्वाच्छपो लृक् । शतसेयाय । ' यो अन्तर्कर्मणि ' । ' आदेच उपदेशेऽशिति^६ ' इत्यात्वम् । ' अचो यत् ' इति भावे यत् । ' ईद्यति ' इतीत्वम् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

उच्छोचिषा सहसस्पुत्र स्तुतो बृहद्वयः शशमानेषु धेहि ।

रेवदग्रे विश्वामित्रेषु शं योर्मर्मृज्मा ते तन्वं^१ भूरि कृत्वं^२ ॥ ४ ॥

उत् । शोचिषा । सहसः । पुत्र । स्तुतः । बृहत् । वयः । शशमानेषु । धेहि ।

रेवत् । अग्ने । विश्वामित्रेषु । शम् । योः । मर्मृज्म । ते । तन्वम् । भूरि । कृत्वं ॥ ४ ॥

ऽसहसस्पुत्र हे ऽअग्ने ऽशोचिषा स्वकीयया दीप्त्या ऽउत् उदीप्यस्व । ऽस्तुतः स्तोत्रशस्त्रसाधनभूतेर्मन्त्रैः स्तुतस्त्वं ऽशशमानेषु । ' शशमानः शंसमानः ' (निरु. ६. ८) इति यास्कः । त्वद्विपय-शंसनं कुर्वाणेषु ऽविश्वामित्रेषु विश्वामित्रगोत्रोत्पन्नेषु^३ । विश्वं मित्रमस्येति विश्वामित्र एकः^४ ।

१. फ- ' त्वाम् ' नास्ति । २. ख-ग-ज-ण-भ-वन्दमानः; फ- ' स्तुवन् ' नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-यावद्धन्दनम् । ४. त-अस्य । ५. ल-हवम् । ६. त-उपदेशे । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल- ' विश्वा-मित्रगोत्रोत्पन्नेषु ' नास्ति; घ-प-सर्वमित्रेषु । ८. त- ' एकः ' नास्ति ।

एकस्मिन्बहुवचनं पूजार्थम् । तथाविधेष्वस्मासु ^१रेवत् धनयुक्तं ^२बृहत् प्रभूतं ^३वयः । वयःशब्दः अन्नवाची । ‘ अर्कः वयः क्षयः ’ इत्यन्ननामसु पठितत्वात् । तादृशं प्रभूतमन्नं ^४धेहि विधेहि^५ । किंच ^६शं रोगाणां उपशमनं^७ चास्मासु^८ धेहि । ^९योः भयानां यावनम्^{१०} अमिश्रणं च धेहि^{११} । ‘ शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम् (निरु. ४. २१) इति यास्कः । ^{१२}कृत्वः अस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः प्रयोजकत्वेन कर्तव्यं अग्रे ^{१३}ते तव ^{१४}तन्वं तनुं ^{१५}भूरि बहुवारं ^{१६}मर्मज्म पुनः पुनः सोमाज्यपयःप्रभृतिभिः^{१७} वयं सिञ्चामः ॥ शशमानेषु । ‘ शशः प्लुतगतौ ’ इत्ययं धातुरत्र स्तुत्यर्थः । ‘ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु ’ इति चानङ् । ‘ चितः^{१८} इत्यन्तोदात्तत्वम् ’ । धेहि । ‘ दुधाञ् धारणपोषणयोः ’ इत्यस्य लोटि रूपम् । रेवत् । रयिरस्यास्तीति मनुप् । ‘ ह्रस्वनुद्भ्यां मनुप् ’ इति मनुप उदात्तत्वम् । ‘ छन्दसीरः ’ इति तस्य वत्वम् । ‘ रयेर्मतौ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । गुणः । विश्वामित्रेषु । ‘ मित्रे चरौ ’ (पा. सू. ६.३.१३०) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । ‘ बहुब्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । मर्मज्म । ‘ मृजृप् शुद्धौ ’ इत्यस्य वर्तमाने लिटि^{१९} उत्तमबहुवचने मसो मादेशः । ‘ अनित्यमागमशासनम् ’ इतीडभावः । रेफश्छान्दसः । पादादिवादनघातः । प्रत्ययस्वरः । भूरि । ‘ भू सत्तायाम् ’ । ‘ अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् ’ इति क्रिन् । क्रिवाङ्गुणाभावः । निस्वरः । कृत्वः । ‘ डुकृञ् करणे ’ । संपदादिवाङ्मात्रे क्तिप् । ‘ तदस्यास्ति^{२०} ’ इति मनुप् । ‘ क्षयः ’ इति तस्य वत्वम् । ‘ तसौ मत्वर्थे ’ इति भस्जज्ञायां तकारस्य जश्वाभावः । मनुवसो रुः^{२१} ’ इति तकारस्य रुत्वम् ॥

कृधि रत्नं सुसनिर्धनानां स घेदग्रे भवसि यत्समिद्धः ।

दुरोणे सुभगस्य रेवत्सुप्रा करस्त्रा दधिषे वपूषि ॥ ५ ॥

कृधि । रत्नम् । सुऽसन्निः । धनानाम् । सः । घ । इत् । अग्रे । भवसि । यत् । समऽईद्धः ।

स्तोतुः । दुरोणे । सुऽभगस्य । रेवत् । सुप्रा । करस्त्रा । दधिषे । वपूषि ॥ ५ ॥

^१सुसनिः अभिलषितधनानां सुष्ठु दातव्यं ^२अग्रे ^३धनानां कनकपद्मादीनां^४ मध्ये ^५रत्नम् उत्तमं धनं^६ ^७कृधि विधेहि । मह्यं दस्त्व । ^८यत् यदा त्वं ^९समिद्धः सोमाज्यादिभिः सम्यगिद्धो दीप्तो वर्तसे तदा ^{१०}स ^{११}धेत् स तादृशः^{१२} एव त्वं धनस्य दाता खलु ^{१३}भवसि^{१४} । किंच ^{१५}सुभगस्य त्वद्विषयस्तुत्या शोभनधनयुक्तस्य ^{१६}स्तोतुः यजमानस्य ^{१७}दुरोणे गृहे ^{१८}सुप्रा सर्पणशीलौ^{१९} कर्मकरणार्थं प्रसृतौ ^{२०}करस्त्रा कर्मणां प्रज्ञातारौ बाहू । ‘ करस्त्रौ^{२१} बाहू कर्मणां प्रज्ञातारौ ’ (निरु. ६. १७) इति यास्कः^{२२} । ^{२३}वपूषि रूपाणि । ‘ वपूः वपुः ’ (नि. ३. ७. ४) इति रूपनामसु पठितत्वात् । तादृशौ बाहू भास्वराणि ज्योतीषि च ^{२४}रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा ^{२५}दधिषे धारयसि ॥ सुसनिः । ‘ पणु दाने ’

१. त-पाठात् । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-ल-‘ विधेहि ’ नास्ति । ३. न-ल-शमनम् । ४. त-अस्मासु । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-‘ यावनं ’ नास्ति । ६. त-ल-धेहि विधेहि । ७. त-ल-°प्रभृतिभिः आहुतिभिः । ८. त-चित्वादान्तोदात्तः; ल-चित्वादान्तोदात्तत्वम् । ९. ल-मृजृ । १०. ख-ग-ज-ण-भ-लेटि । ११. त-कनकाश्वादिनाम् । १२. ख-ग-च-न-फ-भ-‘ धनं ’ नास्ति । १३. त-एतादृशः । १४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-ल-‘ भवसि ’ नास्ति । १५. न-ल-प्रसर्पणशीलौ । १६. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘ करस्त्रौ.....यास्कः ’ नास्ति ।

इत्यस्य तृचि रूपम् । आमन्त्रितनिघातः । सुप्रा । 'सृपू गतौ' । अस्मात् 'स्फायितञ्चिवञ्चि' ।
इत्यादिना रक् । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । करखा । करोति फलमिति करः^१ कर्म । पचाद्यजन्तः^२ ।
कर्मणि खा शोधनं यथोस्तौ । यद्वा कर्मणां शोधनं याभ्यामिति । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । दधिपे ।
'हुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य लटि 'छन्दस्युभयथा' इति थास आर्धधातुकत्वादिद् । आतो
लोपः । निघातः ॥ ॥ १८ ॥

'अग्निं होतारम्' इति पञ्चचं सप्तमं सूक्तं त्रैष्टुभमाग्नेयं गाथिन आर्पम् । तथा चानुक्रान्तम्—
'अग्निं होतारं गाथी ह' इति । प्रातरनुवाकाश्चिनक्षत्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

अग्निं होतारं प्र वृणे मियेधे गृत्सं कविं विश्वविदममूरम् ।

स नो यक्षदेवताता यजीयान्वाये वाजाय वनते मघानि ॥ १ ॥

अग्निम् । होतारम् । प्र । वृणे । मियेधे । गृत्सम् । कविम् । विश्वविदम् । अमूरम् ।

सः । नः । यक्षत् । देवताता । यजीयान् । वाये । वाजाय । वनते । मघानि ॥ १ ॥

गाथी स्तौति । हे अग्ने^१ गृत्सं^२ गृणन्तं देवानां स्तुतिं कुर्वन्तं 'कविं मेधाविनं' विश्वविदं सर्वविषय-
ज्ञानोपेतम्^३ अमूरम्^४ अमूढम्^५ अग्निम् अङ्गनादिगुणोपेतं त्वां^६ मियेधे अस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन्
यज्ञे^७ होतारं होमनिष्पादकं देवानामाह्वातारं वा अहं^८ प्र^९ वृणे प्रकर्षेण संभजे । वसः^{१०} तथाविधोऽग्निः
यजीयान् यष्टुतमः सन्^{११} नः अस्माकं देवताता यष्टव्यतया संबन्धिनो देवान् यक्षन् यजतु । किञ्च
सोऽग्निः^{१२} वाये धनाय वाजाय अन्नाय च मघानि मंहनीयान्यस्माभिर्दीयमानानि हवींषि
वनते संभजताम् ॥ वृणे । 'वृङ् संभक्तौ' । निघातः । मियेधे । मकारिकारयोर्मध्ये द्रयागमः
छान्दसः । गृत्सम् । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । 'गृधिपण्योर्दकौ च' (उ. सू. २. ३४९) इति
सप्रत्ययः । अन्यस्य दकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अमूरम् । 'सुह वैचित्र्ये' इत्यस्य निष्ठायां
रूपम् । रेफछान्दसः । नञा^{१३} समासे नञस्वरः^{१४} । यक्षन् । यजेल्लेटि 'सिद्धहुलं लेटि' इति सिप् ।
'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः । 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः । देवताता । देवशब्दात्स्वार्थे
'सर्वदेवात्तातिल्' इति तातिल् । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो ङादेशः । लिट्स्वरः । वनते । 'वन
पण संभक्तौ' इत्यस्य लटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः ॥

प्र ते अग्ने हविर्भतीमियम्यच्छा सुद्युम्नां रातिनीं घृताचीम् ।

प्रदक्षिणिदेवतातिमुराणः सं रातिभिर्वसुभिर्यज्ञमश्रेत् ॥ २ ॥

प्र । ते । अग्ने । हविर्भतीम् । इयमि । अच्छ । सुद्युम्नाम् । रातिनीम् । घृताचीम् ।

प्रदक्षिणित् । देवतातिम् । उराणः । सम् । रातिभिः । वसुभिः । यज्ञम् । अश्रेत् ॥ २ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-करम् । २. ज-ण-पचाद्यच् । ३. त-गृत्सं गद्वैः काम्यमानं वा । ४. त-ल-
अत एव अमूरम् । ५. त-ल-स-नञ्समासे तस्य स्वरः ।

हे ^१अग्ने ^२सुष्टुभ्रां सुतेजसं ^३हविष्मतीं पुरोडाशादिहविर्युक्तां ^४रातिनीं हविदात्रीं ^५घृताचीं घृतान्वितां जुहूम् उपभृतं वा ^६ते तव ^७अच्छ त्वदाभिमुख्येन ^८प्र ^९हृयमिं प्रेरयामि । ^{१०}देवतातिं देवान् ^{११}उराणः उरु बहु कुर्वाणः । ^{१२}‘ उराण उरु कुर्वाणः ’ (निरु. ६. १७) इति यास्कः । तादृशो भवान् ^{१३}रातिभिः ^{१४}वसुभिः ^{१५}अस्मभ्यं देयतया प्राप्तैः ^{१६}धनैः ^{१७}प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन ^{१८}सम् ^{१९}अश्रेत् तमिमं यज्ञं सम्यक् सेवताम् ॥ हविष्मतीम् । हविरस्यास्तीति मतुप् । ^{२०}‘ तसौ मत्स्ये ’ इति भसंज्ञायां सकारस्य रुन् भवति । ^{२१}‘ उगितश्च ’ इति डीप् । ^{२२}‘ स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ’ इति परिभाषा-नाश्रयणान्मतुप उदात्ताभावः । इयमिं । ^{२३}‘ ऋ गतौ ’ । जुहोत्यादिः । ^{२४}‘ अतिपिपत्योश्च ’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । ^{२५}‘ अभ्यासस्यासवर्णे ’ इतीयङादेशः । मिपः पिच्चाट्टुणः । निघातः । अच्छ । ^{२६}‘ निपातस्य ’ इति संहितायां दीर्घः । रातिनीम् । ^{२७}‘ रा दाने ’ इत्यस्य नपुंसके भावे क्तः । रातमस्यास्तीति ^{२८}‘ अत इनिठनौ ’ इतीनिः । प्रत्ययस्वरः । घृताचीम् । घृतपूर्वादञ्चतेः ^{२९}‘ ऋविग्दृक् ’ इत्यादिना किन् । ^{३०}‘ अञ्चतेश्चोपसंस्थानम् ’ इति डीप् । भसंज्ञायाम् ^{३१}‘ अचः ’ इत्यकारलोपः । ^{३२}‘ चौ ’ इति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डीप उदात्तत्वे प्राप्ते ^{३३}‘ चौ ’ इति पूर्वपदान्तोदात्तः । प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणं करोतीति ^{३४}‘ तत्करोति ’ इति णिजुत्पद्यमानो दक्षिणशब्दात् भवति । संप्रामयतेरेव सोपसर्गात् णिजुत्पत्तिर्नान्यस्मात् इति तदन्तात् क्तिप् । ^{३५}‘ हस्वस्य पिति ’ (पा. सू. ६. १. ७१) इति तुक् । णिचो लोपाभावश्छान्दसः । णिच्स्वरः । देवतातिम् । देवशब्दात् ^{३६}‘ सर्वदेवात्तात्तिल् ’ इति तात्तिल् । ^{३७}‘ लिति ’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । उराणः । उरु करोतीति ^{३८}‘ तत्करोति ’ इति णिच् । तदन्ताच्छन्दसि लिट् । मन्त्रत्वादाम् न भवति । तस्य कानच् । ^{३९}‘ णेरनिटि ’ इति णिलोपः । वरादेशाभावश्छान्दसः । चिश्वादान्तोदात्तः । अश्रेत् । ^{४०}‘ श्रिञ् सेवायाम् ’ इत्यस्य छान्दसे लङि ^{४१}‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । निघातः ॥

स तेजीयसा मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः ।

अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः ॥ ३ ॥

सः । तेजीयसा । मनसा । त्वाऽऽतः । उत । शिक्ष । सुऽअपत्यस्य । शिक्षोः ।

अग्ने । रायः । नृतमस्य । प्रभूतौ । भूयाम । ते । सुऽस्तुतयः । च । वस्वः ॥ ३ ॥

हे अग्ने ^१त्वोतः यः ^२त्वया रक्ष्यमाणः ^३स तेजीयसा अतिशयेन तीक्ष्णेन सत्कर्मविषयतीक्ष्णबुद्धि-युक्तेन ^४मनसा अन्तःकरणेन युक्तो भवति । ^५उत अपि च तस्मै ^६स्वपत्यस्य । द्वितीयार्थे पृष्टी । शोभनापत्योपेतं धनं ^७शिक्ष प्रयच्छ । शिक्षतिर्दानकर्मा दात्यादिपु दानकर्मसु पठितत्वात् । हे ^८अग्ने ^९शिक्षोः अभिमतफलप्रदाने ^{१०}शक्तिमुच्छोः ^{११}रायो नृतमस्य धनस्यातिशयेन नेतुर्दातुः ^{१२}ते तव ^{१३}प्रभूतौ प्रभावे महिम्नि ^{१४}वयं स्याम । किंच ^{१५}सुष्टुतयः त्वद्विषयशोभनस्तुतिमन्तो वयं ^{१६}वस्वः वसुनो भाजनं ^{१७}भूयाम भूयास्म ^{१८}॥ तेजीयसा । तेजितृशब्दादतिशयने इयसुन् । ^{१९}‘ तुरिष्टेमेयःसु ’ इति

१. प-‘ उपभृतं वा ’ नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-स-‘ वसुभिः ’ नास्ति । ३. ज-ण-प-प्राप्तैः वसुभिः । ४. न-धनैः सः वसन् ; ल-स-धनैः सन् । ५. ख-ग-च-फ-‘ यः ’ नास्ति ; भ-स-सः । ६. त-‘ बुद्धिप्रयुक्तेन । ७. त-शिक्ष्यते दीयते इति शिक्षः । धनम् । ८. ख-ग-च-ज-ण-अभिमतत्वात् फलप्रदान (ने) । ९. त-महिम्नि ऐश्वर्ये । १०. घ-प-भूयास्म । च पूरणः ।

तृचो लोपः । निस्वरः । त्वोतः । अव रक्षणादिषु । निष्ठायां 'ज्वरस्वरस्त्रिभ्यविमवामुपधायाः' इत्युद्' । पूर्वलोपः' । त्वया उतः । 'तृतीया' इति योगविभागात्समासः । टेलोपञ्चान्दसः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । शिक्ष । 'शिक्ष विद्योपादाने' इत्ययमत्र दानार्थः । अस्माल्लोटि व्यस्येन परस्मैपदम् । शिक्षोः । 'शक्ल शक्नौ' इत्यस्य सनि 'एकाच उपदेशे' इति इदप्रतिषेधः । 'सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस्' इति धातोरच इसादेशः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । 'सनाशंसभिश्च उः' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । प्रभूतौ । 'भू सत्तायाम्' इत्यस्य भावे क्तिन् । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । भूयाम । 'भू सत्तायाम्' इत्यस्याशीलिङि 'किदाशिपि' इति यासुद् । 'छन्दस्युभयथा' इति तस्य सार्वधातुकत्वात्सलोपः । आगमस्वरः । यद्वा तस्मात्प्रार्थनायां लिङि यासुद् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । अनदन्तत्वादियादेशो न भवति । सुष्ठुतयः । 'नम्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वस्वः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान् नुमभावः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । यणादेशः ॥

भूरीणि हि त्वे दधिरे अनीकाग्ने देवस्य यज्यवो जनासः ।

स आ वह देवतातिं यविष्ठ शर्धो यदद्य दिव्यं यजासि ॥ ४ ॥

भूरीणि । हि । त्वे इति । दधिरे । अनीका । अग्ने । देवस्य । यज्यवः । जनासः ।

सः । आ । वह । देवतातिम् । यविष्ठ । शर्धः । यत् । अद्य । दिव्यम् । यजासि ॥ ४ ॥

हे अग्ने देवस्य द्योतमानस्य तव संबन्धिनः यज्यवः यष्टारोऽध्वर्युप्रभृतयः जनासः जनाः भूरीणि बहूनि अनीका अनीकानि सेनारूपतया सर्वत्र प्रसृतानि ज्वालारूपाणि तेजास्याहुतिप्रक्षेपेण त्वे त्वयि दधिरे हि विदधिरे खलु । चक्रुरिति यावत् । सः तादृशस्त्वं देवतातिं यष्ट्यदेवान् इह कर्मणि आ वह आह्वय । हे यविष्ठ युवतम् यन् यस्मात्कारणात् अद्य अस्मिन्कर्मणि दिव्यं दिवि भवं देवसंबन्धि शर्धः तेजः त्वं यजासि यजसि तस्माद्देवानाह्वयेति शेषः ॥ दधिरे । दधातेर्लिङि रूपम् । हियोगादनिघातः । चिश्वादन्तोदात्तः । यज्यवः । यज देवपूजादिषु । 'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्' इति युच् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । देवतातिम् । देवशब्दान् स्वार्थे 'सर्वदेवात्तात्तिल्' इति तात्तिल् । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यजासि । यजेर्लेट्यादागमः । ययोगादनिघातः ॥

यत्वा होतारमनजन्मियेधे निषादयन्तो यजथाय देवाः ।

स त्वं नो अग्नेऽवितेह बोध्यधि श्रवांसि धेहि नस्तनूषु ॥ ५ ॥

यत् । त्वा । होतारम् । अनजन् । मियेधे । निऽसादयन्तः । यजथाय । देवाः ।

सः । त्वम् । नः । अग्ने । अविता । इह । बोधि । अधि । श्रवांसि । धेहि । नः । तनूषु ॥ ५ ॥

१. ख-ग-भ-इत्पूर्वलोपः; न-इत्युद् । लोपः; ल-इत्युपधालोपः; स-इत्युद्लोपः । २. ख-घ-त-प-फ-यष्ट्यदेवम् । ३. ख-प-‘दिवि भवं’ नास्ति ।

हे १अग्ने २यजथाय यजनार्थं ३निषादयन्तः निवसन्तः ४देवाः दीप्यमाना ऋत्विजः ५मियेधे मेधे यज्ञे ६होतारं देवानामाह्वातारं ७स्वा स्वां ८यत् यस्मात् ९अनजन् घृताहुतिभिरौक्षन् । यद्वा निषादयन्तो होतारं होमनिष्पादकं स्वां बर्हिष्युपवेशयन्त ऋत्विजो घृतैरसिञ्चन् तस्मात् १०सः तथाविधः ११त्वम् १२इह अस्मिन् कर्मणि १३नः अस्माकम् १४अविता पालयिता भवामीति १५बोधि बुध्यस्व । किंच १६नस्तनूषु अस्माकं तनुजेष्वपस्थेषु १७श्रवांसि अज्ञानि १८अधि १९धेहि अधिकं निधेहि ॥ अनजन् । ‘अञ् व्यक्तिगतिस्रक्षणे’ । अस्मालङि रुधादिस्वात् भ्रम् । छान्दसत्वादलोपाभावः । अनदिताम् २० इत्युपधालोपः । निषादयन्तः ॥ ‘पठु विशरणगस्यवसादनेषु’ । चुरादिः । ‘सदिरप्रतेः’ २१ इति पत्वम् । यद्वा । हेतुमति णिच् । शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते णिच्स्वरः । बोधि । ‘बुध अवगमने’ । लोटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । ‘सेह्यपिञ्च’ इति सिपो हिरादेशः । ‘वा छन्दसि’ इति विकल्पेन पिस्वादुणः । ‘हुम्ल्यो हेधिः’ इति हेधिरादेशः । धकारलोपश्छान्दसः । निघातः । धेहि । दधातेर्लोटि रूपम् ॥ १९ ॥

‘अग्निमुपसम्’ इति पञ्चर्वमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘अग्निमुपसमाधान्ये १ वैश्वदेव्यौ’ इति । ‘गाथी ह’ इति हशब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य गाथी ऋषिः । प्रथमापञ्चम्यौ विश्वेदेवदेवताके २ शिष्टास्तिस्र आग्नेय्यः । अस्य सूक्तस्योक्तो विनियोगः । मरुत्वतीयश्चात्रे ‘अग्निर्नेतः’ इत्येवा धारया । सूत्रितं च—‘अग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वन्त्यप इति धारयाः । (आश्व. श्री. ५.१४) इति ॥

अग्निमुपसमश्विना दधिकां व्युष्टिषु हवते वह्निरुक्थैः ।

सुज्योतिषो नः शृण्वन्तु देवाः सजोषसो अध्वरं वावशानाः ॥ १ ॥

अग्निम् । उपसम् । अश्विना । दधिऽक्राम् । विऽउष्टिषु । हवते । वह्निः । उक्थैः ।

सुऽज्योतिषः । नः । शृण्वन्तु । देवाः । सऽजोषसः । अध्वरम् । वावशानाः ॥ १ ॥

गाथी वृते । १वह्निः २हविषां प्रापयिताग्निः ३व्युष्टिषु उपसां व्युच्छनेषु ४अग्निं यजनीयं देवम् ५उपसम् उपोऽभिमानिनीं देवताम् ६अश्विना अश्विनी देवी ७दधिकाम् । दधिकावा नाम कश्चिदेवः तं दधिकावाणम् । एतान् देवान् ८उक्थैः शस्त्रैः शंसनसाधनैरप्रगीतमन्त्रात्मकैः सूक्तैः ९हवते आह्वयति । १०सुज्योतिषः सुष्ठु द्योतमानाः ११नः १२अध्वरम् अस्मत्संबन्धिनमिमं यज्ञं १३वावशानाः कामयमानाः १४सजोषसः परस्परं १५संगताः १६भूत्वा सर्वे १७देवाः तदाह्वानं १८शृण्वन्तु ॥ दधिकाम् । ‘क्रमु पादविक्षेपे’ । दधीत्युपपदे ‘जनसनखनक्रमगमः’ इति विद् । ‘विद्मोरनुनासिकस्यात्’ इत्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । व्युष्टिषु । ‘उळी विवासे’ । भावे क्तिन् । वश्वादिना पत्वम् । ‘तादौ च निति कृत्यतौ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । हवते । ह्वयतेः ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । सुज्योतिषः । सुष्ठु द्योतमाना इति विग्रहे ‘द्युत दीप्तौ’ इत्यस्य ‘द्युतेरिसिञ्चादेशश्च जः’ (उ. सू. २. २६७) इतीतिप्रत्ययो दकारस्य जकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बहु-व्रीहिपक्षे तु ‘नञ्भ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तता स्यात् । यथा ‘सुज्योतिषो अक्तवस्तौ अभि व्युः’

१. ल-सदेरप्रतेः । २. च-न-ल-माद्यान्ते । ३. ख-ग-ज-ण-भ-वैश्वदेवदेवताके; च-ल-वैश्वदेवताके । ४. त-वह्निः स्तुतीनां बोढा; ल-वह्निः स्तुतीनां बोढा होता । ५. त-व्युच्छितेषु । ६. त-‘देवान्’ नारित । ७. त-सहप्रीयमाणा परस्परसंमिलिताः । ८. ख-ग-च-न-भ-स-विवासेन । ९. ख-त-फ-प्रकृतिस्वरः ।

(ऋ. सं. १०. ८९. १५) इत्यन्तोदात्तता । तस्मादत्र नायं समासः किंतु तत्पुरुष एव । शृण्वन्तु । ' श्रु श्रवणे ' इत्यस्मात् ' श्रुवः श्रु च ' इति भुः तत्संनियोगेन धातोः श्रु इत्यादेशः । निघातः । वावशानाः । ' वश कान्तौ ' इत्यस्य यङ्लुकि रूपम् । अभ्यासस्य ' दीर्घोऽकितः ' इति दीर्घः । व्यत्ययेन शानच् । चिस्स्वरः ॥

अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात पूर्वीः ।

तिस्र उ ते तन्वो देववातास्ताभिर्नः पाहि गिरो अप्रयुच्छन् ॥ २ ॥

अग्ने । त्री । ते । वाजिना । त्री । सुधऽस्था । तिस्रः । ते । जिह्वाः । ऋतऽजात । पूर्वीः ।

तिस्रः । उँ इति । ते । तन्वः । देवऽवाताः । ताभिः । नः । पाहि । गिरः । अप्रऽयुच्छन् ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽते तव ऽत्री ऽवाजिना आज्यौषधिसोमाम्मकानि त्रीण्यन्नानि ऽत्री ऽषधस्था त्रीणि आग्नीध्रीयादीनि धिण्यानि स्थानानि । यद्वा एकाहाहीनसन्नाल्यानि त्रीणि स्थानानि । यद्वा त्रयो लोकाः । ऽऋतजात ऋतेषु सत्यभूतेषु यज्ञेषु समुत्पन्न हे अग्ने ऽते तव ऽपूर्वीः^१ देवानामुदरपरिग्रहः ऽतिस्रः गार्हपत्याद्याः ऽजिह्वाः^२ । हे अग्ने ऽते तव ऽदेववाताः देवैरभिलपिताः ऽतिस्रः ऽतन्वः पवमानपावकशुच्यात्मकानि त्रीणि शरीराणि । एवंभूतस्त्वम् ऽअप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् सावधानो भूत्वा ऽताभिः तनूभिः ऽनः अस्माकं स्तोतृणां ऽगिरः स्तोत्रशस्त्रादीनि वाक्यानि ऽपाहि पालय^३ ॥ तिस्रः । ' तिसृभ्यो जसः ' इति जस उदात्तस्त्वम् । जिह्वाः । ' लिह आस्वादने ' । लिहन्त्याभी रसानिति ' शेषवायुजिह्वाग्नीवाण्वामीवाः ' इति निपातनात् चन् । लकारस्य जकारः । गुणाभावः । व्यत्ययेन अन्तोदात्तस्त्वम् । देववाताः । ' वा गतिगन्धनयोः ' । अस्मात्कर्मणि क्तः । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्त्वम् । पाहि । ' पा रक्षणे ' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । अप्रयुच्छन् । ' युच्छ प्रमादे ' । नञ्स्वरः ॥

अग्ने भूरीणि तव जातवेदो देव स्वधावोऽमृतस्य नाम ।

याश्च माया मायिनीं विश्वमिन्व त्वे पूर्वीः सँदधुः पृष्ठबन्धो ॥ ३ ॥

अग्ने । भूरीणि । तव । जातऽवेदः । देव । स्वधाऽवः । अमृतस्य । नाम ।

याः । च । मायाः । मायिनाम् । विश्वम्ऽइन्व ।

त्वे इति । पूर्वीः । सम्ऽदधुः । पृष्ठबन्धो इति पृष्ठऽबन्धो ॥ ३ ॥

१. त-पूर्वीः देवानां जिह्वाः सात्त्विकादिभेदेन त्रिप्रकाराः । यद्वा त्रयो वा अग्नेयोहनो (अमयो हव्य-वाहनो) वै देवानां कव्यवाहनः पितृणां सह रक्षा अमुराणामिति श्रुतेरग्नित्रिविध्यात् जिह्वात्रिविधे (ध्यम्) । यद्वा । २. ख-ग-च-फ-भ-जिह्वाः स्वाहिकादिभेदेन त्रिप्रकाराः जिह्वाः; घ-प-जिह्वास्तिस्रो जिह्वाः सत्त्वादिभेदेन (घ-सत्त्विकादि) त्रिप्रकाराः जिह्वाः; ज-ण-न-जिह्वाः सात्त्विकादिभेदेन त्रिप्रकाराः जिह्वाः । ३. घ-प-पालय । उ पूरणः ।

‘देव’ द्योतमानः जातधेवः जातप्रज्ञः स्वधावः अन्नघनं हे अग्ने अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य तस्य संबन्धिनो देवाः भूरीणि बहूनि नाम नामानि तेजांसि स्वे स्वयि संदधुः संदधिरे । किंच । विश्वमिन्व विश्वस्य संतर्पकः पृष्ठबन्धो अपेक्षितफलप्रश्नविषयाणां स्तोत्राणां बन्धो हे अग्ने मायिनाम् असुराणां पूर्वाः भूयसीः याः मायाः देवास्त्वयि संदधुः संप्रयुयुजिरे तास्त्वयि सन्ति । तस्माद्यज्ञ-विघ्नकारिणां मायिनां मायाः परिहृत्य अरुमदीयं यज्ञं पालयेति भावः । च पूरणः ॥ स्वधावः । स्वधा-स्यास्तीति मतुप् । ‘मनुवसो रुः’ इति नकारस्य रुः । अमृतस्य । ‘नजो जरमरमित्रमृताः’ इत्युत्तर-पदाद्युदात्तत्वम् । नाम । ‘णमः प्रह्वे’ । ‘नामन्सीमन्व्योमन्’ इत्यादिना मनिन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनात् मकारलोपो दीर्घश्च । नमयन्ति सर्वानपि स्वाश्रयभूतान्पुरुषानिति नामानि तेजांसि । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपो लुक् । निच्वादाद्युदात्तः । मायिनाम् । माया एषां सन्तीति व्रीह्यादित्वादिनिः । ‘यस्य’ इति लोपः । प्रत्ययस्वरः । विश्वमिन्व । ‘इवि व्यासिप्रीणनयोः’ इत्यस्मात् निश्चशब्दे उपपदे ‘कर्मण्यण्’ इत्यण्प्रत्ययः । धातूपदेशावस्थायाम् ‘इदितो नुम्’ इति नुमि प्राप्ते लघूपधगुणो न भवति । विश्वमिन्वति प्रीणयतीति विश्वमिन्वः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इति द्वितीयाया अलुक् । आमन्त्रितवान्निघातः । संदधुः । ‘दुवाञ् धारणपोषणयोः’ इत्यस्य लिट्गुसि रूपम् । यद्वृत्त-योगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । पृष्ठबन्धो । ‘प्रच्छ जीप्सायाम्’ इत्यस्य कर्मणि निष्ठायां ‘ग्रहिज्यावयि’ इत्यादिना संप्रसारणम् । व्रश्चादिना षत्वम् । ‘बन्ध बन्धने’ इत्यस्मात् ‘शृस्त्विति’ इत्यादिना उत्प्रत्ययः । षष्ठीसमासः । आमन्त्रितवान्निघातः ॥

अग्निनेता भगव इष क्षितीनां दैवीनां देव ऋतुपा ऋतावा ।

स वृत्रहा मनयो विश्ववेदाः पर्षद्विश्वाति दुरिता भूणन्तम् ॥ ४ ॥

अग्निः । नेता । भगःऽइव । क्षितीनाम् । दैवीनाम् । देवः । ऋतुऽपाः । ऋतुऽवा ।

सः । वृत्रहा । मनयः । विश्ववेदाः । पर्षत् । विश्वा । अति । दुःऽइता । भूणन्तम् ॥ ४ ॥

योऽयम् अग्निः क्षितीनां मनुष्याणां दैवीनां देवसंबन्धिनीनां विशां नेता अन्तर्यामितया नियामकः । तत्र दृष्टान्तः । ऋतुपाः भगइव । यथा वसन्ताद्युत्तानां पालकः सूर्यः सर्वस्य स्वप्रकाशप्रदानेन प्रवर्तकः तद्वत् । यश्चाग्निः ऋतावा सत्यकर्मा वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता मनयः सनातनः पुराणः विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान् सर्वज्ञः देवः द्योतमानः सः तथाविधोऽग्निः भूणन्तं तद्विषयां स्तुतिं कुर्वन्तं स्तोतारं विश्वा दुरिता सर्वाणि दुरितानि अति अतिक्रम्य पर्यत् पारं नयतु ॥ नेता । ‘णीञ् प्रापणे’ इत्यस्य तृचि रूपम् । चित्स्वरः । क्षितीनाम् । ‘क्षि निवास-गत्योः’ । ‘क्विक्चौ च संज्ञायाम्’ इति क्तिच् । ‘नामन्यतरस्याम्’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । दैवी-नाम् । देवशब्दात् संबन्धार्थं ‘देवाद्यञौ’ इत्यञ् । अजि० ‘टिङ्गानञ्’ इति ङीप् । जिप्वादा-द्युदात्तः । ऋतुपाः । ‘पा रक्षणे’ इत्यस्मात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति विच् । ऋतून् पातीति ‘उपपदमतिङ्’ (पा. सू. २. २. १९) इति समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृत्रहा ।

१. त-हे देव । २. च-जातप्रज्ञान । ३. ख-ग-च-त-भ-स-णमु । ४. त-वृत्रस्य पापस्य । ५. ख-ग-च-न-फ-भ-स-सन् यः; त-‘सनयः’ नास्ति; ६. घ-परिनयतु; त-पारं नयेत् । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-जित्वात् ।

‘हन हिंसागस्योः’ । ‘ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्तिप्’ इति^१ क्तिप् । विश्ववेदाः । ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पर्यत् । ‘पृ पालनपूर्णयोः’ इत्यस्य लेटि ‘सिन्वहुलम्’ इति सिप् । अडागमः । ‘इतश्च लोपः’ इतीकारलोपः । पादादिस्वादिनिघातः । गुणन्तम् । ‘गृ शब्दे’ । लटः शतृ । ऋयादिस्वात् आ । शत्रन्तस्वात्^२ ‘आभ्यस्तयोरान्तः’ इत्याकारलोपः । शतृप्रत्ययस्वरः^३ ॥

दधिक्रामग्निमुपसं च देवीं बृहस्पतिं सवितारं च देवम् ।

अश्विना मित्रावरुणा भगं च वसून् रुद्रां आदित्यां इह हुवे ॥ ५ ॥

दधिऽक्राम् । अग्निम् । उपसंम् । च । देवीम् । बृहस्पतिम् । सवितारंम् । च । देवम् ।

अश्विना । मित्रावरुणा । भगम् । च । वसून् । रुद्रान् । आदित्यान् । इह । हुवे ॥ ५ ॥

हं दधिकावाद्यः सर्वे देवा होताहं^१ दधिकां दधिकावाणम्^२ अग्निमुपसं^३ च^४ देवीम्^५ उपोऽभिमानिनीं देवतां च^६ बृहस्पतिं^७ देवं द्योतमानं^८ सवितारं सर्वस्य जगतः प्रेरकं देवं^९ च^{१०} अश्विना अश्विनीं देवौ मित्रावरुणौ^{११} वसून्^{१२} अष्टौ वसून्^{१३} रुद्रान्^{१४} एकादश रुद्रान्^{१५} आदित्यान्^{१६} द्वादशादित्यान्^{१७} एतान्सर्वान् हविर्भुजो युष्मान्^{१८} इह अस्मदीये कर्मणि^{१९} हुवे हविःस्वीकरणार्थमाह्वयामि ॥ दधिक्राम् । दधातीति दधिः । ‘आद्यगमहनः’ इत्यादिना किप्रत्ययः । दधीत्युपपदे क्रमेः ‘जनसन’ इत्यादिना विद् । ‘विद्भनोः’ इत्यात्वम् । देवीम् । देवस्य पत्नी देवी । ‘पुंयोगादास्यायाम्’ इति ङीप् । ‘यस्य’ इति लोपः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बृहस्पतिम् । ‘तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुद् तलोपश्च’ इति पतिशब्दे परतो बृहच्छब्दस्य तलोपः^{२०} सुडागमश्च । ‘उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्’ इत्युभयपदाद्युदात्तत्वम् । सवितारम् । ‘पू प्रेरणे’ इत्यस्य तृचि ‘आर्धधातुकस्येडुल्लादेः’ इतीडागमः । चित्त्वा-दन्तोदात्तत्वम् । रुद्रां आदित्यां इत्यत्र संहितायां शसो नकारस्य ‘दीर्घादटि समानपादे’ इति रुत्वम् । ततः पूर्वस्यावर्णस्य^{२१} ‘आतोऽटि नित्यम्’ इत्यनुनासिकत्वम् । ‘भो भगो भघो अपूर्वस्य योऽशि’ इति रोः यादेशः^{२२} । ‘लोपः शाकल्यस्य’ इति तस्य लोपः । यलोपस्यासिद्धत्वात् स्वरसन्धिर्न भवति । अतः ‘रुद्रां आदित्यां इति भवति । एवमेकस्मिन्पादे आकारादटि परतो नकारस्य रुत्वत्व-पूर्वसवर्णानुनासिकादेशाः^{२३} उञ्जयाः । हुवे । ह्वयतेर्लेटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम्^{२४} । इटः ‘टित आत्मनेपदानाम्’ इत्येत्वम्^{२५} । उवञ्जदेशः । निघातः ॥ ॥ २० ॥

‘इमं नः’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘इमं न उपाद्ये अनुष्टुभौ विराड्रूपा सतोवृहती चान्या’ इति । द्वितीयानृतीये अनुष्टुभौ पञ्चमी विराड्रूपा सतोवृहती च । अनुक्तत्वात्प्रथमाचतुर्थ्यौ त्रिष्टुभौ । अस्यापि गायत्री ऋषिः । पर्शो स्तोकानुवचने इदं सूक्तम् । सूत्रिणं च—‘जुपस्व सप्रथस्तममिमं नो यज्ञम्’ (आश्व. श्री. ३. ४) इति ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-‘क्तिप् इति’ नास्ति । २. त-द्या(प्वा)दिवात् ह्रस्वः । नुमि आभ्यस्तयोरान्तः इत्याकारलोपः । शतृप्रत्ययः । ३. ख-ग-ज-ण-भ-देवीं च; न-ल-स-देवीम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘च’ नास्ति । ५. त-तकारलोपः । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-पूर्वसवर्णस्य; ल-पूर्वस्य सवर्णस्य । ७. त-ल-यकारादेशः । ८. त-ततः । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘नुनासिकाः । १०. त-संप्रसारणे इटः टित आत्मनेपदानामिति एत्वे ।

इमं नो यज्ञममृतेषु धेहीमा हव्या जातवेदो जुषस्व ।

स्तोकानामग्ने मेदसो घृतस्य होतः प्राशान प्रथमो निषद्य ॥ १ ॥

इमम् । नः । यज्ञम् । अमृतेषु । धेहि । इमा । हव्या । जातऽवेदः । जुषस्व ।

स्तोकानाम् । अग्ने । मेदसः । घृतस्य । होतरिति । प्र । अशान । प्रथमः । निऽसद्य ॥ १ ॥

गाथी प्रार्थयते । हे ऽजातवेदः जातप्रज्ञ अग्ने ऽनः अस्माकं संबन्धनम् ऽहमं ऽयज्ञं पशुयागम् ऽअमृतेषु मरणधर्मरहितेषु यष्ट्यदेवेषु ऽधेहि तदधीनतया समर्पय । एवं च ऽइमा इमान्यस्माभिर्दीयमानानि ऽहव्या हव्यानि हवींषि ऽजुषस्व सेवस्व । किंच ऽहोतः देवानामाह्वातः । ‘अग्निर्वै देवानां होता’ (ऐ. ब्रा. ३. १४) इत्याह्वातात् । तादृश हे ऽअग्ने ऽनिषद्य वेद्यामुपविश्य ऽप्रथमः सर्वेषामृत्विजामादिभ्यः सन् ऽमेदसः वपाख्यस्य हविषः ऽघृतस्य आऽयस्य च ऽस्तोकानाम् । द्वितीयार्थे पृष्ठी । मेदोघृतयोर्ये स्तोका बिन्द्वो विद्यन्ते तान्प्रकर्षेण ऽअशान भक्षय । पिबेत्यर्थः ॥ धेहि । दधातेलोटि रूपम् । जुषस्व । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ इत्यस्य लोटि आत्मनेपदिनो रूपम् । अशान । ‘अश भोजने’ इत्यस्य लोटि ‘हलः भ्रः शानञ्ज्ञौ’ (पा. सू. ३. १. ८३) इति शानजादेशः । पश्चात् ‘अतो हेः’ इति हेर्लुक् । निघातः । प्रथमः । ‘प्रथ प्रख्याने’ । प्रथमः प्रथन्तेऽरमात् द्वितीयादयः इति । ‘प्रथेरमच्’ (उ. सू. ५. ७४६) इत्यमच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । निषद्य । ‘षड् विशारणगत्यवसादनेषु’ इत्यस्य क्यपि रूपम् । ‘सदिरप्रतेः’ इति षत्वम् । ‘लिति’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

घृतवन्तः पावक ते स्तोकाः श्रोतन्ति मेदसः ।

स्वधर्मन्देववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् ॥ २ ॥

घृतऽवन्तः । पावक । ते । स्तोकाः । श्रोतन्ति । मेदसः ।

स्वधर्मन् । देवऽवीतये । श्रेष्ठम् । नः । धेहि । वार्यम् ॥ २ ॥

ऽपावक पापशोधक हे अग्ने ऽस्वधर्मन् स्वायत्तधर्मके^१ साङ्गेऽस्मिन् यज्ञे ऽस्ते तव भक्षणार्थं ऽदेववीतये यजनीयदेवानां भक्षणार्थं च ऽघृतवन्तः घृतोपेताः ऽमेदसः^२ मेदोरूपस्य^३ हविषः ऽस्तोकाः बिन्द्वः ऽश्रोतन्ति क्षरन्ति । अथवा देववीतये देवस्य तव वीतये इति योजनीयम् । तस्मात् ऽवार्यं वरणीयं संभजनीयं^४ ऽश्रेष्ठम् उत्तमं धनं ऽनः अस्मभ्यं ऽधेहि प्रयच्छ ॥ श्रोतन्ति । ‘श्रुतिर् क्षरणे’ इत्यस्य लटि रूपम् । स्वधर्मन् । स्वेऽङ्गभूताः^५ धर्माणो यस्येति बहुमीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या लुक् । देववीतये । देवानां वीतिः प्रीतिर्यस्यां भक्षणक्रियायां सा देववीतिः । बहुमीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । श्रेष्ठम् । प्रशस्यशाब्दादतिशायने इष्टम् । ‘प्रशस्यस्य भ्रः’ इति आदेशः ।

१. न-भ-ल-सदेरप्रतेः । २. त-‘स्वायत्तधर्मके’ नास्ति । ३. ख-फ-भ-मेदसः मेदोपेताः । ४. त-वपारूपस्य । ५. ख-ग-ज-ण-न-फ-भ-स-भजनीयम् । ६. त-स्वे स्वीया अङ्गभूताः ।

गुणः । एकादेशस्वरः । धेहि । दधातेर्लोट् । वार्यम् । ' वृङ् संभक्तौ ' । ' ऋहलोर्ण्यत् ' इति ण्यत् ।
' ईडवन्द ' इत्यादिनाद्युदात्तत्वम् । ' एतिस्तुशास् ' इत्यादिना वयप् वृणोतेरेव न वृङः ॥

तुभ्यं स्तोका घृतश्रुतोऽग्रे विप्राय सन्त्य ।

ऋषिः श्रेष्ठः समिध्यसे यज्ञस्य प्राविता भव ॥ ३ ॥

तुभ्यम् । स्तोकाः । घृतश्रुतः । अग्रे । विप्राय । सन्त्य ।

ऋषिः । श्रेष्ठः । सम् । इध्यसे । यज्ञस्य । प्रऽअविता । भव ॥ ३ ॥

वसन्त्य यष्टुभिः^१ संभजनीय यद्वा यष्टुभ्यः फलप्रद हे व अग्रे वविप्राय मेधाविने वतुभ्यं एवदर्थं
वघृतश्रुतः घृतक्षरणयुक्ताः वस्तोकाः सन्ति । वऋषिः अतीन्द्रियार्थदर्शी अत एव वश्रेष्ठः सर्वातिशायी^२
त्वं वसमिध्यसे घृतयुक्तमेदोबिन्दुभिः सम्यक् प्रज्वाल्यसे । स त्वं वयज्ञस्य अस्माभिः क्रियमाणस्य
पशुयागस्य वप्राविता प्रकरणे पालकः वभव ॥ तुभ्यम् । युष्मच्छब्दस्य डयि ' तुभ्यमहौ डयि '
(पा. सू. ७. २. ९५) इति तुभ्यादेशः । ' डेप्रथमयोरम् ' इति डेरमादेशः । ' डयि च ' इति
आद्युदात्तत्वम् । सन्त्य । ' पण संभक्तौ ' ; ' पणु दाने ' वा । ' क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायाम् ' इति क्तिच् । ' न
क्तिचि दीर्घश्च ' इति दीर्घनलोपाभावः । सन्तौ भवः ' भवे छन्दसि ' इति ' तत्र साधुः ' इति वा
यत्प्रत्ययः । यस्येति लोपः । आमन्त्रितत्वाज्जिघातः । इध्यसे । ' जिहन्धी दीप्तौ ' । कर्मणि यक् । कित्त्वा-
दनुनासिकलोपः । निघातः । प्राविता । अव रक्षणादिषु । तृचि रूपम् । समासस्वरः । भव । निघातः ॥

तुभ्यं श्रोतन्त्यग्निगो शचीवः स्तोकासौ अग्रे मेदसो घृतस्य ।

कविशस्तो बृहता भानुनागा हव्या जुषस्व मेधिर ॥ ४ ॥

तुभ्यम् । श्रोतन्ति । अग्निगो इत्यग्निगो । शचीवः । स्तोकासः । अग्रे । मेदसः । घृतस्य ।

कविऽशस्तः । बृहता । भानुना । आ । अगाः । हव्या । जुषस्व । मेधिर ॥ ४ ॥

वअग्निगो अधृतगमन सततगमनस्वभाव । अत एव वशचीवः शक्तिमन् हे वअग्रे वतुभ्यं
त्वदर्थं वमेदसः मेदोरूपस्य हविषः वघृतस्य वस्तोकासः बिन्दवः वश्रोतन्ति स्रवन्ति । तस्मात्^३
वकविशस्तः कविभिः कर्माभिर्जैर्होत्रादिभिः स्तुतस्त्वं वबृहता प्रभूतेन वभानुना तेजसा सहितः सन्
वआगाः अस्मदीयं पशुयागमभ्यागच्छ । आगत्य च वमेधिर प्रज्ञावज्रमे वहव्या अस्माभिर्दीयमानानि
वपादीनि हवींषि वजुपस्व सेधस्व ॥ अग्निगो । गमनं गौरिति ' गम्ल सृष्ट् ' गतौ ' इत्यस्य भावे
' गमेडोः ' इति डोः । अधुता गौर्येन इत्यत्र ' गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ' इति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वम् ।
घृतशब्दस्य^४ पृषोदरादित्वात् त्रिभावः^५ । संबोधने ' संबुद्धौ च ' (पा. सू. ७. ३. १०६) इति गुणः ।

१. ख-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-यष्टुभ्यः । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ- ' सर्वातिशायी ' नास्ति ।

३. ख-ग-घ-ज-ण-फ-भ-सी-अस्मात्, ल-अस्माकम् । ४. त- ' सृष्ट् ' नास्ति । ५. त-अघृतशब्दस्य ।

६. त-अग्निभावः ।

अपादादिवाञिघातः । शचीवः । मनुषः 'मनुवसो रुः' इति रत्वम् । क्विञ्चरतः । 'कंसु र्तुतो' इत्यस्य निष्ठायामनुनासिकलोपः । 'यस्य विभापा' इतीट्प्रतिषेधः । 'थायघञ्क्ताजविद्रकाणाम्' इत्यन्तोदात्तत्वम् । भानुना । 'भा दीप्तौ' । 'दाभाभ्यां नुः' इति कर्तरि नुः । प्रत्ययस्वरः । अगाः । 'इण् गर्ता' इत्यस्य छान्दसे लुङि 'इणो गा' इति गादेशः । 'गातिरथा' इति सिचो लोपः । निघातः । मेधिर । 'मेधारथाभ्यामिरनिरचौ वक्तव्यौ' इतीरन् । आमन्त्रितत्वाञिघातः ॥

ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्धृतं प्र ते वयं ददामहे ।

श्रोतन्ति ते वसो स्तोका अधि त्वचि प्रति तान्देवशो विहि ॥ ५ ॥

ओजिष्ठम् । ते । मध्यतः । मेदः । उत्ऽभृतम् । प्र । ते । वयम् । ददामहे ।

श्रोतन्ति । ते । वसोऽति । स्तोकाः । अधि । त्वचि । प्रति । तान् । देवऽशः । विहि ॥ ५ ॥

हे अग्ने^१ ओजिष्ठम् अतिशयेन सारयुक्तं^२ मेदः वपाख्यं हविः^३ मध्यतः पशोर्मध्यभागात्^४ ते त्वदर्थम्^५ उद्धृतम् उद्धृतम् अध्वर्वा^६दयः वयम् अस्मिन् पशौ^७ ते तुभ्यं^८ प्र^९ ददामहे उद्धृतं तद्वपाख्यं हविः प्रयच्छामः । वसो सर्वस्य जगतो वासयितर्हे अग्ने^{१०} त्वचि^{११} अधि वपायामुपरि ये स्तोकाः घृतमिश्रा बिन्दवस्ते^{१२} ते त्वदर्थं^{१३} श्रोतन्ति स्रवन्ति । यद्वा^{१४} ते तव त्वस्यधि ज्वालाख्य-शरीरस्योपरि श्रोतन्ति^{१५} । तान् स्तोकान् देवशः देवेषु^{१६} प्रति^{१७} विहि प्रत्येकं विभजस्व ॥ मध्यतः । मध्यशब्दात् 'पञ्चम्यास्तसिः' (पा. सू. ५.४.४४) इति तसिः । प्रत्ययस्वरः । उद्धृतम् । 'हञ् हरणे' । कर्मणि क्तः । 'हग्रहोर्भञ्छन्दसि' इति हकारस्य भकारः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ददामहे । 'दद दाने' इत्यस्य लटि ङित्वादात्मनेपदम् । 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घः । निघातः । श्रोतन्ति । 'श्रुतिर् क्षरणे' । पांदादिवादिनिघातः । अन्तेर्लसार्वधातुकरवरेण अनुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । त्वचि । 'तनु विस्तारे' । 'तनोतेरनश्च वः' (उ. सू. २. २२१) इति कर्तरि कर्मणि वा चिक् । अकारनकारयोर्वकारादेशः । तनोति तायते^{१८} वा त्वक् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विहि । वी कान्तिगत्यादिष्वित्यस्य लोटि अदादिवाच्छपो लुक् । ह्रस्वञ्छान्दसः । निघातः^{१९} । खिलम्^{२०} ॥ २१ ॥

'अयं सः' इति पञ्चर्वं दशमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अयं स उपानयानुष्टुप् पुरीष्येभ्योऽग्निभ्यः' इति । ऋषिः कौशिको गाथी^{२१} । पञ्चचितिरूपा अग्नयो देवता^{२२} । चतुर्थ्यनुष्टुप् ऋषिः त्रिष्टुभः । प्रातरनुवाकाधिनशस्त्रयोरुक्तः सूक्तविनियोगः । अग्निचयने इष्टकाप्रणयने 'पुरीष्यासः' इत्येपानुवचनीया । 'प्रेषितः पुरीष्यचितयेऽन्वाह' इत्युपक्रम्य 'पुरीष्यासो अग्नय इति त्रिरपांश्च सप्रणवम्' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति सूत्रितम् ॥

१. त—'कर्तरि' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-प-भ-अग्ने त्वम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-ल—'यद्वा... श्रोतन्ति' नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-तन्यते । ५. ख-च-ज-ण-फ-भ—'निघातः' नास्ति । ६. न-ल-खिलम् । ब्राह्मणानुसंहितमिदं सूक्तम् । तत्र ब्राह्मणं पदव्याख्यानात्मकं न भवतीति नात्र लिखितम् । ७. त-गाथी पुरीष्यास इत्यस्याः । ८. त-देवताः शिष्टाः केवलमेत्यः ।

अयं सो अग्निर्यस्मिन्सोममिन्द्रः सुतं दधे जठरै वावशानः ।

सहस्रिणं वाजमत्यं न सप्तिं ससवान्सन्तस्तूयसे जातवेदः ॥ १ ॥

अयम् । सः । अग्निः । यस्मिन् । सोमम् । इन्द्रः । सुतम् । दधे । जठरै । वावशानः ।

सहस्रिणम् । वाजम् । अत्यम् । न । सप्तिम् । ससवान् । सन् । स्तूयसे । जातवेदः ॥ १ ॥

गाथी ब्रूते । १ अयम् उत्तरवेद्यामाहुयधिकरणभूताहवनीयरूपतया दृश्यमानः १ अग्निः १ सः
तथाविधः खलु १ वावशानः सोमं कामयमानः १ इन्द्रः १ यस्मिन् अग्नौ १ सुतम् अभिषवादिस्कारो-
पेतं १ सोमं १ जठरे त्वोदरे १ दधे दधार' । तस्मान् तादृशमहिमोपेतः सोऽग्निरिति पूर्वोणान्वयः ३ । किञ्च
हे १ जातवेदः १ सहस्रिणम् । सहस्रं नानारूपतां युद्धे यो भजति स सहस्री । तम् ३ १ अत्यं वेगवशात्
अतनशीलं १ सप्तिं १ न अश्वमिव १ वाजम् आज्यौषधिसोमाद्यनेकप्रकारं १ हविलक्षणमन्नं १ ससवान् भेजि-
वान् १ सन् त्वं १ स्तूयसे स्तोत्रभिरस्माभिः स्तूयमानो वर्तसे ॥ दधे । दधातेर्लिटि ' लिटस्तस्योरेशि-
रेच् ' इति तप्रत्ययस्य एश् इत्यादेशः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । वावशानः । ' वश
कान्ती ' इत्यस्य यङ्लुकि ' दीर्घोऽङ्कितः ' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । व्यत्ययेन शानच् । चिस्वरः ।
ससवान् । ' पण संभक्तौ ' । कसाविडभावः । नलोपः । प्रत्ययस्वरः । स्तूयसे । ' ण् स्तुतौ ' ।
कर्मणि यक् । ' अकृत्सार्वधातुकयोः ' इति दीर्घः । निघातः ॥

अग्ने यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्र ।

येनान्तरिक्षमुर्वीततन्थ त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

अग्ने । यत् । ते । दिवि । वर्चः । पृथिव्याम् । यत् । ओषधीषु । अप्सु । आ । यजत्र ।

येन । अन्तरिक्षम् । उरु । अस्ततन्थ । त्वेषः । सः । भानुः । अर्णवः । नृचक्षाः ॥ २ ॥

१ यजत्र यजनीय हे १ अग्ने १ दिवि द्युलोके १ यत् १ वर्चः आदित्याख्यं यज्ज्योतिस्तत् १ ते तवैव
ज्योतिः । १ पृथिव्याम् आहवनीयादिरूपतया वर्तमानं १ यत्तेजस्तत्त्वदीयमेव । प्रसिद्धं तेजोऽभिधाय गूढं
ज्योतिरभिधत्ते । यदोषधीष्वप्सु' इति । १ ओषधीषु अरणिप्रभृतिषु काष्ठेषु १ यत् तेजः । यद्वा ओषधीषु
वनस्पत्यादिषु सोमाख्यं यत्तेजः १ अप्सु जलेषु यदौर्वाख्यं तेजस्तत्सर्वम् १ आ सर्वत्र वर्तमानं तेजः
तावकमेव । किञ्च १ येन वायुरूपेण तेजसा १ अन्तरिक्षम् आकाशम् १ उरु १ आततन्थ आतेनिथ' १
विस्तीर्णं कृतवानसि' १ । १ त्वेषः दीसिमान् अत एव १ भानुः भासमानः १ नृचक्षाः नृणां साक्षितया दृष्टा
१ अर्णवः १ समुद्रवन्महान् । १ सः तादृशस्वमन्तरिक्षमातेनियेति पूर्वोणान्वयः । उक्तार्थं वाजसनेयकम्—

१. घ-ल-दधाति; त-धारयति । २. त-पूर्वोणान्वयः । अथ प्रत्ययकृतः । ३. ज-ण-तं सहस्रिणम् ।
४. त-अश्वमिव । यद्वा सह (?) सहस्रिणिमिति वाजविशेषणं सहस्रसंख्याकम् । ५. च-आज्यौषधि-
सोमाद्यनेकरूपम्; त-आज्यौषधसोमाद्यनेकप्रकारम् । ६. त-दाहपाकादिकर्तृतया वर्तमानम् । ७. ज-ण-न-
प-यदोषधीषु । ८. त-तावकमेव तत् । ९. त-किञ्च त्वम् । १०. प-उरु । ११. ख-च-ज-ण-
फ-भ-ल- ' कृतवानसि ' नास्ति; प-आततम् ।

‘अग्ने यत्ते द्विवि वचं इत्यादित्यो वा अस्य’ द्विवि वचः पृथिव्यामित्ययमग्निः पृथिव्या^१ यदोष-
धीष्वप्स्वा^२ यजत्रेति य एवौषधिषु चाप्सु चाग्निस्तमेतदाह^३ येनान्तरिक्षमुवां ततन्थेति वायुः स त्वेपः
स भानुरणवो नृचक्षा इति महान्म भानुरणवो नृचक्षा इत्येतत्^४ (श. ब्रा. ७. १. २३) इति ॥
पृथिव्याम् । ‘ उदात्तयो हलपूर्वात् ’ इति विभक्तेः उदात्तत्वम् । ओषधीषु । ‘ ओषधेश्च विभक्ताव-
प्रथमायाम् ’ इति दीर्घत्वम् । अप्सु । ‘ सावेकाचः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आततन्थ । ‘ तनु
विस्तारे ’ इत्यस्य लिटि थलि ‘ बभूथाततन्थ जगुभ्म ववर्थ ’ इति निपातनात् इडेत्वाभ्यासलोपाः
न भवन्ति । ‘ लिति ’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्थादात्तत्वम् । यद्वत्तयोगादनिघातः । अणवः । अणांस्यस्मिन्
सन्तीति मतुवर्थे ‘ वप्रकरणे अन्येभ्योऽपि दृश्यते ’ (का. प. २. १०९. १) इति वप्रत्ययः । ‘ अणसः
सलोपश्च ’ इति सलोपः । प्रत्ययस्वरः । नृचक्षाः । ‘ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ’ । अभिव्यक्तवाग्वाच्यं
धातुरत्र अभिव्यक्तिमात्रे वर्तते । ‘ चक्षेर्बहुलं शिच ’ इत्यसुन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगासच्छा देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या ये ।

या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः ॥ ३ ॥

अग्ने । दिवः । अर्णम् । अच्छ । जिगासि । अच्छ । देवान् । ऊचिषे । धिष्ण्याः । ये ।

याः । रोचने । परस्तात् । सूर्यस्य । याः । च । अवस्तात् । उपतिष्ठन्ते । आपः ॥ ३ ॥

ह ‘अग्ने त्वं’ पदिवो ‘अर्णं’ द्युलोके वर्तमानमर्णोऽम्भः ‘अच्छ’ अभिलक्ष्य ‘जिगासि’ धूमद्वारा
प्राप्तापि । किंच ‘धिष्ण्याः’ । धियं बुद्ध्युपहितं देहमुष्णन्त्युष्णीकुर्वन्ति इति धिष्ण्याः^५ प्राणाभिमानिनो^६
देवाः^७ । तान्प्राणान्यान् ‘देवान्’ ‘अच्छ’ अनुक्रमेण ‘ऊचिषे’ समवेतान्करोषि । समवेता भवतेत्युक्तवान्
असीत्यर्थः । ‘सूर्यस्य’ सूर्यलोकस्य ‘परस्तात्’ उपरि ‘रोचने’ । रोचनो नामायं लोको यत्राग्नेयं ज्योतिः
तपति । तस्मिन्भासमाने रोचनाख्ये लोके ‘याः’ आपो विद्यन्ते ‘अवस्तात्’ सूर्यलोकात् ‘अधस्तात्’
अन्तरिक्षलोके ‘याश्च’ ‘आपः’ ‘उपतिष्ठन्ते’ वर्तन्ते ता उभयारपस्त्वं प्रेरयसि । उक्तार्थो वाजसनेयिभिः
स्पष्टमभिहितः—‘आपो वा अस्य दिवोऽर्णस्ता एष भूमेनाच्छ्रंस्यच्छा देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या य इति
प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय इण्णन्ति^८ या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त
आप इति’ रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष एतत्तपति तद्याश्चैतं परेणापो याश्चावरेण ता एतदाह^९
(श. ब्रा. ७. १. २४) इति । ता उभयारपस्त्वं प्रेरयसीति ॥ अर्णम् । ‘ऋ गतौ’ इत्यस्मात्
‘उदके नृ च’ इत्यमुबुडागमश्च । अर्थेते^{१०} । प्रार्थ्यते तत्पिपासुभिरित्यणः । सकारलोपश्छान्दसः ।
निष्वादाद्युदात्तः । जिगासि । ‘गा स्तुतौ च छन्दमि’ इत्ययं धातुश्चकाराद्गमने वर्तमानः^{११} जुहोत्यादिः ।
‘बहुलं छन्दसि’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः । ऊचिषे । ‘ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि’ इत्येतस्य लिटि
आर्धधातुकत्वात् ‘द्वो वचिः’ (पा. सू. २. ४. ५३) इति वच्यादेशः । ‘असंयोगाल्लिट् कित्’

१. त-अस्याम् । २. त-‘पृथिव्यां.....’ध्वप्स्वा’ नास्ति । ३. ख-च-ज-ण-फ-भ-चाग्निस्तमेव
तदाह; त-ल-चाग्निस्तमेतमाह । ४. ख-च-ज-ण-न-फ-भ-स-आद्युदात्तत्वम् । ५. न-धिष्ण्याः प्राणाः ।
यद्वा धिषणा स्तुतिस्तदहः । प्राणा ये(वै)धिष्ण्याः; ल-प्राणा ये(वै) धिष्ण्याः । ६. त-प्राणाः । ७. त-
ल-किंच सूर्यस्य । ८. च-सूर्यलोकस्य । ९. त-उदमन्ति तानेष सचते या रोचन इति । १०. त-अर्थ्यते ।
११. त-ल-वर्तते ।

इति किद्वद्भावात् 'वचिस्वप्' इत्यादिना संप्रसारणम् । अभ्यासस्य 'लिट्यभ्यासरयोभयेषाम्' इति संप्रसारणम् । आर्धधानुक इट् । निघातः । धिष्ण्याः । 'उप प्लुप दाहे' । धिय उष्णन्तीति 'सानसिधर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचपालेत्त्वलपत्त्वलधिष्ण्याशक्त्याः' इति निपातनात् दञ्जडागम-
धावादिलोपोपपदह्रस्वत्वादयः सर्वे सिद्धा भवन्ति^१ । निच्वादाद्युदात्तः । अवरतान् । अवरशब्दात्
'दिक्छन्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी' इत्यादिना अस्तातिः । तस्मिन् 'विभाषावरस्य' (पा. सू. ५. ३. ४१)
इत्यवादेशः । प्रत्ययस्वरः । उपतिष्ठन्ते^२ । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । उपपूर्वात्तिष्ठतेः 'अकर्मकाच्च'
(पा. सू. १. ३. २६) इत्यात्मनेपदम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः^३ ॥

पुरीष्यासो अग्रयः प्रावणेभिः सजोषसः ।

जुषन्तां यज्ञमद्रुहोऽनमीवा इषो महीः ॥ ४ ॥

पुरीष्यासः । अग्रयः । प्रावणेभिः । सजोषसः ।

जुषन्ताम् । यज्ञम् । अद्रुहः । अनमीवाः । इषः । महीः ॥ ४ ॥

१ पुरीष्यासः^३ सिकतासंमिश्राः २ अग्रयः चित्या 'अग्रयः' ३ प्रावणेभिः मृत्स्वननसाधनभूतैरङ्ग्यादिभिः
सहिताः ४ सजोषसः परस्परसंगताः सन्तः ५ यज्ञम् अस्माभिः क्रियमाणमग्निचयनपूर्वकमिमं सोमयागं
६ जुषन्तां सेवन्ताम् । किंच ७ अद्रुहः अद्रोऽधारां यूयम् ८ अनमीवाः रोगादिवर्जिताः ९ महीः महस्यः
१० इषः ऊर्जाः रोगादिरहितान्यन्नान्यस्मभ्यं प्रयच्छताम् ॥ पुरीष्यासः । 'पृ पालनपूरणयोः' । 'ईप्' इत्यनुवृत्तौ
'दृपृभ्यां कित्' (उ. सू. ४. ४६७) इति ईप्प्रत्ययः किच् । किच्वाद्गुणे प्रति-
षिद्धे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वम् । रपरः । पृणाति पूर्यते वेति^४ पुरीषम्^५ । 'पुरीषं पृणातेः पूरयतेर्वा'
(निरु. २. २२) इति यास्कः^६ । तदर्हन्तीति पुरीष्याः । 'छन्दसि च' इति यप्रत्ययः । 'यचि भम्'
इति भसंज्ञायां यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रावणेभिः^७ । 'वन पण संभक्तौ' इत्यस्मात् 'पुंसि
संज्ञायां घः प्रायेण' इति करणे घप्रत्ययः^८ । प्रकर्षेण वन्यते संभज्यते संश्लिष्यते मृदेभिरिति
प्रावणानि^९ खनित्राणि । 'प्रनिरन्तः' (पा. सू. ८. ४. ५) इत्यादिना णत्वम् । 'वनं समासे'
(पा. सू. ६. २. १७८) इत्यन्तोदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्^{१०} । यद्वा । 'प्रुङ् गतौ' । प्रवन्ते
गच्छन्ति मृत्स्वननं प्रति इति 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्' (पा. सू. ३. २. १४८) इति युच् ।
चित्स्वरः । पूर्वस्मिन्पक्षेऽवग्रहाभावश्चाद्वदसः इति वक्तव्यम् । जुषन्ताम् । 'जुपी प्रीतिसेवनयोः'
इत्यस्य लोटि रूपम् । पादादिवादनघातः । महीः । महच्छब्दात् 'उगितश्च' इति डीप् । तकारलोपः
छान्दसः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥

१. ख-च-ज-ण-फ-न भवन्ति । २. ख-च-ज-ण-भ- 'उपतिष्ठन्ते.....' 'निघातः' नारित ।
३. त-पुरीष्यासः । पुरीषमर्हन्तीति पुरीषे भवा वा पुरीष्याः ; ल-पुरीष्यासः । पुरीषमर्हति पुरीष्यासः ।
४. त-चित्याग्रयः । ५. ल-किस्त्वं च । ६. ख-फ-वैभिरिति ; भ-स्वेभिरिति । ७. त- 'पुरीषं'
नास्ति । ८. त-यास्कः । तस्माद्भवे छन्दसि इति यत् । तित्स्वरितः । ९. न-त-फ-ल-प्रावणेभिः ।
१०. ख-ज-ण-घप्रत्ययस्वरः ; च-घः प्रत्ययः स्वरः । ११. त-प्रावण नि । १२. ख-च-ज-ण-न-भ-
पदस्वरः ।

इळामग्ने पुरुदंसं सुनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुदंसम् । सुनिम् । गोः । शश्वत्तमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजावा । अग्ने । सा । ते । सुमतिः । भुत् । अस्मे इति ॥ ५ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता^१ ॥ २२ ॥

‘निर्मथितः सुधितः’ इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्र^२ अनुक्रमणिका—‘निर्मथितो देवश्रवा देववातश्च भारती तृतीया सतोबृहती’ इति । भरतस्य पुत्रौ देवश्रवा देववातश्चेत्युभावस्य ऋषी । तृतीया सतोबृहती । शिष्टास्त्रिष्टुभः । अग्निर्देवता । ‘आ होता’ इत्यादिसूक्तदशकस्योक्तो विनियोगः प्रारतनुवाकाश्विनशस्त्रयोः । ‘इळामग्ने’ इत्यस्या विनियोगोऽसकृदुक्तः ॥

निर्मथितः सुधित आ मधस्थे युवा कविरध्वरस्य प्रणेता ।

जूर्यस्वाग्नेरजर वनेष्वत्रा दधे अमृतं जातवेदाः ॥ १ ॥

निःसमथितः । सुधितः । आ । मधस्थे । युवा । कविः । अध्वरस्य । प्रणेता ।

जूर्यत्सु । अग्निः । अजरः । वनेषु । अत्र । दधे । अमृतम् । जातवेदाः ॥ १ ॥

भारतावृषी स्तोत्रं कुर्वति । योऽग्निः^३ ‘निर्मथितः अग्निष्टोमादिकर्मस्वरण्योर्नितरां मथितः सन्^४ सधस्थे यजमानगृहे^५ सुधितः गार्हपत्यादिषु त्रिषु कुण्डेषु सुष्ठु निहितः निधाय च काष्ठप्रक्षेपेण प्रज्वाल्यमानः^६ युवा^७ प्रबुद्धः अत एव^८ अध्वरस्य ज्योतिष्टोमादेः^९ प्रणेता प्रकर्षेण नेता निर्वाहकः नेतृत्वादेव कविः कान्तदर्शी । तथाविधः^{१०} जातवेदाः सर्वविषयाभिज्ञानवान् सः^{११} अग्निः^{१२} वनेषु महारण्येषु^{१३} जूर्यसु दावाग्निसंबन्धात् जूर्यमाणेषु जरां नाशं प्राप्नुवत्स्वपि स्वयम्^{१४} अजरः जरारहितः प्रत्युत दीप्यमानः सन्^{१५} अत्र^{१६} एवं^{१७} स्तुतिं कुर्वाणेषु यजमानेषु^{१८} अमृतं क्षयरहितं प्रभूतमन्नम्^{१९} आ^{२०} दधे निदधाति ॥ सुधितः । दधातेः कर्मणि निष्ठायां ‘सुधितवसुधितनेमथित’^{२१} इत्यादिना निपातनात् धि इत्यादेशः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जूर्यसु । ‘जूरी घूरी हिंसावयोहान्योः’ । व्यत्ययेन शतृप्रत्ययः । दिवादित्वान् इयन् । निच्वादाद्युदात्तः । अजरः । ‘जू वयौहानौ’ इत्यस्मात् भावे^{२२} ‘ऋदोरप्’ इत्यप्रत्ययः । गुणः । ‘नञो जरमरमित्रमृताः’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दधे । दधातेः वर्तमाने लिटि रूपम् । जातवेदाः । ‘जनी प्रादुर्भावे’ इत्यस्य के ‘जनसनस्नानं सन्मलोः’ इत्याकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्^{२३} ॥

१. त-व्याख्यायि । २. त-अथ । ३. त-युवा नित्यतरुणः । ४. फ-अत एव । ५. त-जूष । ६. त-भावे शिद्धिदादिभ्योऽङ् । ७. त-°स्वरः ।

अमन्थिष्ठां भारता रेवदग्निं देवश्रवा देववातः सुदक्षम् ।

अग्ने वि पश्य बृहताभि रायेषां नो नेता भवतादनु घ्नून् ॥ २ ॥

अमन्थिष्ठाम् । भारता । रेवत् । अग्निम् । देवऽश्रवाः । देवऽवातः । सुऽदक्षम् ।

अग्ने । वि । पश्य । बृहता । अभि । राया । इषाम् । नः । नेता । भवतात् । अनु । घ्नून् ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२भारता भारती भरतस्य पुत्रौ ^३देवश्रवाः ^४देववातः चेत्युभौ ^५सुदक्षं शोभनसामर्थ्यो-
पेतं ^६रेवत् रयिमन्तम् ^७अग्निम् अङ्गनादिगुणोपेतं त्वाम् ^८अमन्थिष्ठाम् अग्निष्टोमादिकर्मप्राप्त्यर्थमल्लुङ्-
ताम् । मथनेन त्वामुत्पादितवन्तावित्यर्थः । तादृशस्त्वं ^९बृहता ^{१०}प्रभृतेन ^{११}राया धनेन सहितः सन्
^{१२}अभि अभिमुखो भूत्वा ^{१३}वि पश्य अस्मान्विशेषेणानुग्रहदृष्ट्या वीक्षस्व । किंच ^{१४}अनु ^{१५}घ्नून् । द्युशब्दः
अहर्वाची ' वस्तोः द्युः ' (नि. १. ९. २) इति तन्नामसु पाठान् । घ्नून्नु सर्वेषु दिवसेषु ^{१६}नः
अस्माकम् ^{१७}इषाम् अङ्गानां ^{१८}नेता आनेता ^{१९}भवतात् भव ॥ अमन्थिष्ठाम् । ' मन्थ विलोडने ' इत्य-
स्मालुङि सिच् । ' वदन्नजहलन्तस्याचः ' (पा. सू. ७. २. ३) इति वृद्धौ प्रासायां ' नेटि ' इति
प्रतिषेधः । ' तस्थस्थमिषाम् ' इत्यादिना तसस्तामादेशः । पादादिस्वादिनिघातः । अट्स्वरः ।
भारता । भरतस्यापत्यमित्यर्थे उत्सादिस्वाद् । ' तद्धितेष्वचामादेः ' इत्यादिवृद्धिः ^{२०} । जिह्वस्वरः । रेवत् ।
रयिशब्दान्मतुप् । वस्तोदात्तत्वसंप्रसारणपरपूर्वत्वगुणसुब्लोपाः । देवश्रवाः । ' श्रु श्रवणे ' । ' असुन् '
इति कर्मण्यसुन् । देवैः श्रूयते प्रख्याप्यतेऽसाविति देवश्रवा ऋषिः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्वे प्राप्ते
' गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य च ' इत्यौणादिकसूत्रात्पूर्वपदस्वरः । देववातः । ' वा गति-
गन्धनयोः ' । अस्मात्कर्मणि क्तः । देवैरिष्यमाणतया प्राप्तो देववातः ऋषिः । ' तृतीया कर्मणि ' इति
पूर्वपदस्वरः । घ्नून् । ' द्यु अभिगमने ' ' द्युत दीप्तौ ' वा । ' डिच् ' इत्यनुवृत्तौ ' द्युभ्यां च '
इति भोजसूत्रेण डुप्रत्ययो डिच् । द्युतेः ' अश्रुादयश्च ' (उ. सू. ५. ७०७) इति डुन्प्रत्ययः । अभि-
गच्छन्त्यस्मिन् स्वं स्वमभिमतं देशं प्राणिनः इति ; द्योतते किरणसंबन्धादिति वा द्युर्दिवसः ।
' प्रथमयोः ' इति सवर्णदीर्घः । ' तस्माच्छसो नः पुंसि ' (पा. सू. ६. १. १०३) इति सकारस्य
नकारः । एकादेशस्वरः ^{२१} ॥

दश क्षिपः पूर्ण्य सीमजीजनन्त्सुजातं मातृपुं प्रियम् ।

अग्निं स्तुहि दैववातं देवश्रवो यो जनानामसद्वशी ॥ ३ ॥

दश । क्षिपः । पूर्ण्यम् । सीम् । अजीजनन् । सुऽजातम् । मातृपुं । प्रियम् ।

अग्निम् । स्तुहि । दैवऽवातम् । देवऽश्रवः । यः । जनानाम् । असत् । वशी ॥ ३ ॥

हे अग्ने देववातस्य ^१क्षिपः । क्षिप्यन्ते कर्मकरणार्थमिति क्षिपोऽङ्गुलयः ताश्च ^२दश । बाहु-
द्वयस्य मथनसाधनत्वेन ^३तत्रत्या अङ्गुलयो दशमंख्याकाः । तादृशयोऽङ्गुलयः ^४पूर्ण्यं पुरातनं ^५सीम्

१. ख-ग-च-ज-ण-ण-फ-भ- ' त्वां ' नारित । २. त-बृहता महता । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-
इत्यादिना वृद्धिः । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स्वम् एतम् ; स-स्वम् । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-
' एकादेशस्वरः ' नास्ति । ६. त-मन्थनम् ।

एनं त्वाम् ^१अजीजनन् उदपीपदन्^२ । हे ^३देवश्रवः ^४मातृषु मातृभूतारण्योः ^५सुजातं सुष्टुपञ्चम्
अत एव ^६प्रियं^७ कमनीयं ^८दैववातेन^९ देववातेन^{१०} मथितमेनम् ^{११}अग्निं ^{१२}स्तुहि । ^{१३}यः अग्निः ^{१४}जनानां
स्तोतृणां यजमानानां ^{१५}वशी वशवर्ती^{१६} कर्मणां स्वातन्त्र्येण प्रवर्तकः ^{१७}असत् भवति तं स्तुहीति
पूर्वेणान्वयः ॥ दश । 'दंश दशने' । 'कनिन्' इत्यनुवृत्तौ 'नुवशोगुणश्च' इति कनिन् ।
निस्वरः । क्षिपः । 'क्षिप प्रेरणे'^{१८} । औणादिकः कर्मणि क्तिप् । क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते कर्मस्विति
क्षिपोऽङ्गुलयः । धातुस्वरः । अजीजनन् । 'जनी प्रादुर्भावे' । हेतुमण्यन्तस्य लुङि चङ् द्विवचन-
सन्वद्भावाभ्यासेस्वदीर्घाः । निघातः । स्तुहि । 'ष्टुप् स्तुतौ' इत्यस्य लोटि रूपम् । अदादिवात्
शपो लुक् । निघातः । दैववातम् । देववातेन निर्वृत्तमित्यर्थे 'तेन निर्वृत्तम्' (पा. सू. ४. २. ६८)
इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । असत् । 'अस भुवि' । अस्य लेट्यडागमः । यदृत्योगादनिघातः ॥

नि त्वा दधे वर आ पृथिव्या इळायास्पदे सुदिनत्वे अह्नाम् ।

दृषद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्रे दिदीहि ॥ ४ ॥

नि । त्वा । दधे । वरे । आ । पृथिव्याः । इळायाः । पदे । सुदिनत्वे । अह्नाम् ।

दृषत्स्वत्याम् । मानुषे । आपयायाम् । सरस्वत्याम् । रेवत् । अग्रे । दिदीहि ॥ ४ ॥

हे ^१अग्ने ^२इळायाः गोरूपधारिण्याः ^३पृथिव्याः भूमेः ^४वरे वरिष्ठे^५ ^६पदे^७ उत्तरवेद्याम् ^८अह्नां
^९सुदिनत्वे यजनीयदिवस्मानां शोभनदिनत्वार्थम् । येषु दिनेषु इन्द्रादयो वरीयांसो देवा इज्यन्ते
तानि सुदिनानि । तदर्थं ^{१०}एवा त्वाम् ^{११}आ ^{१२}नि ^{१३}दधे आ ^{१४}समन्ताद्दिदामि । उत्तमानि स्थानानि
दर्शयति । ^{१५}दृषद्वत्याम् । दृषद्वती नाम काचिन्नदी तस्याम् । ^{१६}मानुषे मनुष्यसंचरणविषये^{१७} तीरे ।
^{१८}आपयायाम् । आपया नाम काचिन्नदी तस्याम् । ^{१९}सरस्वत्यां नद्याम् । एतेषु उत्तमेषु^{२०} स्थानेषु^{२१} त्वं
^{२२}रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा ^{२३}दिदीहि^{२४} दीप्यस्व । महर्षयः सरस्वतीतीरे खलु यज्ञादिकर्माण्य-
कार्पुः । तथा च ब्राह्मणम्—'ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासत' (ते. ब्रा. २. १९) इति ॥ दधे ।
दधातेः लिट्युत्तमैकवचने रूपम् । वरे । 'वृज् वरणे' । 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' इत्यप् । पित्त्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । दृषद्वत्याम् । 'दृ दृदारणे' । 'दृणातेः पुग्नस्वश्च' (उ. सू. १. १२८) इत्यादिना
पुगागमो धातोद्भवश्च । दृषदः उपल्लाः यस्यां सन्तीति मनुप् । 'क्षयः' इति तस्य वत्वम् । 'स्वर-
विधौ व्यञ्जनमविद्यमानवन्' इत्यस्याः परिभाषाया अत्राश्रयणभावात्^{२५} मनुप् उदात्तताभावः ।
अदिप्रत्ययस्वरः । सरस्वत्याम् । सरःशब्दोऽसुनन्तत्वादाद्युदात्तः । तदस्यास्तीति मनुप् । अहुपध-
त्वान्मस्य वत्वम् । उगित्त्वान् डीप् । दिदीहि^{२६} । दिवु क्रीडादौ इत्यस्य यङ्लुकि रूपम् ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-ल-उदपादयन् । २. ल-प्रियं तम् । ३. त-दैववातेन मम भ्रात्रा ।
४. ख-च-ज-ण-न-प-फ-वशकर्ता; ग-भ-वशवर्ता । ५. त-क्षेपणे । ६. त-वरिष्ठे श्रेष्ठे । ७. त-पदे
नाभिस्थाने । ८. त-'आ' न स्ति । ९. ख-न-फ-भ-स-मनुष्यसंचरणे; ग-च-मनुष्यसंचरणे; ज-ण-
मनुष्यसंचरणे; ल-मनुष्यसंचरणे । १०. ल-उत्तमस्थानेषु । ११. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-फ-भ-ल-
दीदिहि । १२. त-भनाश्रयणात् । १३. ख-ग-च-न-भ-ल-दीदिहि ।

इळामग्ने पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुमतिः । भूत् । अस्मे इति ॥ ५ ॥

व्याख्यातेयमित्युपेक्षिता ॥

॥ २३ ॥

‘अग्ने सहस्व’ इति पञ्चचं द्वादशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अग्ने सहस्व गायत्रमाद्यानुष्टुप्’ इति । ऋषिर्गाथिनो विश्वामित्रः । अग्निर्देवता । आद्यानुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च प्रथमावर्जितस्य सूक्तस्य विनियोगः । ‘अथैतस्याः’ इति खण्डे सूत्रितम्^१—‘अग्न इत्येति चतस्रः’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अभ्युदयेष्टावमेर्दातुरनुवाक्या ‘अग्ने दा दाशुपे’ इत्येपा । ‘अथाम्नेय्यः’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘अग्ने दा दाशुपे रयि स यन्ता विप्र एवाम्’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

अग्ने सहस्व पृतना अभिमातीरपास्य । दुष्टरस्तरन्नरातीर्वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥ १ ॥

अग्ने । सहस्व । पृतनाः । अभिऽमातीः । अप । अस्य ।

दुस्तरः । तरन् । अरातीः । वर्चः । धा । यज्ञऽवाहसे ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । इं^१ अग्ने^२ पृतनाः अभियोक्त्रीः सेनाः^३ सहस्व अभिभव^४ । अभिमातीः अभिमानिनः कर्मविघ्नकारिणः शत्रून्^५ अपास्य^६ अपनुद । किंच^७ दुष्टरः^८ दुस्तरः^९ न केनापि तरितुं^{१०} शक्यः अत एव^{११} अरातीः अरातीन् शत्रून्^{१२} तरन् स्वतेजसा तिरस्कुर्वस्व^{१३} यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय^{१४} वर्चो^{१५} धाः अन्नं धेहि । कुरु ॥ सहस्व । ‘पह मर्षणे’ इत्यस्य लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्य अविद्यमानत्वेन पादादित्वाद्निघातः । अभिमातीः । ‘माङ् मानं’ । मानं मातिः । भावे क्तिन् । अस्य^{१६} लुग्विकरणत्वात्^{१७} इत्येवे^{१८} न भवतः । अभितो मानं येषां ते इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्य । ‘असु क्षेपणे’ । दिवादिः^{१९} लोटि रूपम् । दुष्टरः । ‘तृ पुवनतरणयोः’ । अस्मात् कृच्छ्रार्थे^{२०} खल् । सुषामादित्वात्^{२१} विमर्जनीयस्य सकारस्य पञ्चम् । लिट्स्वरः । तरन् । तरनेः शतरि रूपम् । अदुपदेशालसार्वधातुकस्वरेण शतुरनुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । धाः । दधातेऽकृन्दमि लुङि रूपम् । निघातः ॥

अग्ने इळा समिध्यसे वीतिहोत्रो अमर्त्यः । जुषस्व सू नो अध्वरम् ॥ २ ॥

अग्ने । इळा । सम् । इध्यसे । वीतिऽहोत्रः । अमर्त्यः । जुषस्व । सु । नः । अध्वरम् ॥ २ ॥

१. ख-ग-ज-ण-फ-भ-सूत्रितः । २. ल-अभिभवसि । ३. त-‘अपास्य’ नास्ति । ४. च-ल-‘दुस्तरः’ नास्ति । ५. त-तरीतुम् । ६. ख-ग-ज-ण-फ-अस्यालुग्विकरणत्वात् । ७. ख-ग-ज-ण-भ-ल-स-त्वे । ८. ल-दिवादिः । ९. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-अकृच्छ्रार्थे । १०. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-चात् ।

हे ^१अग्ने ^२वीतिहोत्रः । वीतिः प्रीतिविषयं होत्रम् अग्निहोत्रादिकं यस्यासी वीतिहोत्रः । यज्ञेषु प्रीतिमानित्यर्थः । ^३अमर्यः मरणधर्मरहितस्त्वम् ^४इळा इळायामीडयायाम् उत्तरवेणां ^५समिध्यसे आज्याहुतिप्रक्षेपेण^६ सम्यक् प्रज्वाल्यसे । तादृशस्त्वं ^७नः अस्माकम् ^८अध्वरम् इमं यज्ञं ^९सु सुषु ^{१०}जुपस्व आहुतिस्वीकरणेन सेवस्व ॥ वीतिहोत्रः । वी कान्त्यादिपु । अस्मात्कर्मणि 'मम्ने घृषेपच' इत्यादिना क्लिबुदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः^{११} । जुपस्व । जुपतेलोटि रूपम् । शस्वरः । सु । 'निपातस्य च' इति संहितायां दीर्घः ॥

अग्ने ^१द्युम्नेन जागृवे सहसः सूनवाहुत । एदं बर्हिः सदो मम ॥ ३ ॥

अग्ने । द्युम्नेन । जागृवे । सहसः । सूनो इति । आऽहुत ।

आ । इदम् । बर्हिः । सदः । मम ॥ ३ ॥

^१द्युम्नेन स्वतेजसा सह ^२जागृवे । जागर्तीति जागृविः । तस्य संबुद्धिः । लोकरक्षार्थं स्वतेजसा सह सर्वदा जागरणोपेत ^३आहुत देवताह्वानार्थम्^४ अस्माभिः आहुत^५ सहसः ^६सूनो बलस्य पुत्र हे ^७अग्ने^८ मम मरसंबन्धिन्यस्मिन्^९ यज्ञे यद्वेद्यामास्तीर्णम् ^{१०}इदं बर्हिः तत्र ^{११}आ ^{१२}सदः आसीद ॥ जागृवे । 'जागृ निद्राक्षये' । 'जृशृस्तृजागृभ्यः क्तिन्' इति क्तिन् । क्तिच्वादगुणः । जागर्तीति जागृविः । 'जागृविर्जागरणात्' (निरु. ९. ८) इति यास्कः । 'संबुद्धौ च' इति गुणः । 'एङ्हस्वात्' (पा. सू. ६. १. ६९) इति सोर्लोपः । निघातः । सहसः सूनो । सुप आमन्त्रिते पराङ्गवद्भावादानुदात्तत्वे पादादिस्वादनिघातः । सदः । 'पद् विशरणगस्यवसादनेषु' इत्यस्य छान्दसे लुङि लुदिच्चादङ् । निघातः । मम । अस्मच्छब्दस्य षष्ठ्येकवचने ममादेशः । 'युष्मदस्मदोर्ङिसि' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

अग्ने विश्वेभिरग्निभिर्देवेभिर्महया गिरः । यज्ञेषु य उ चायवः ॥ ४ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । अग्निभिः । देवेभिः । महय । गिरः । यज्ञेषु । ये । ऊँ इति । चायवः ॥ ४ ॥

हे ^१अग्ने ^२देवेभिः द्योतमानैः ^३विश्वेभिः सर्वैः ^४अग्निभिः यष्टय्यतया स्थितैरग्निभिः सहितस्त्वं ^५चायवः त्वद्विषयस्तुतिरूपाभिः^६ वाग्भिरनन्यमनस्कतया पूजकाः ^७ये विद्यन्ते तेषां ^८यज्ञेषु ज्योतिष्टोमादिषु ^९गिरः स्तोत्रशस्त्रादिलक्षणानि वाक्यानि ^{१०}महय पूजय ॥ महय । 'मह पूजायाम्' । चुरादिः । अदन्तत्वादुपधावृद्धयभावः । निघातः । चायवः । 'चायृ पूजानिशामनयोः' । 'मृग्यवादयश्च' इति कुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

अग्ने दा दाशुषे रयि वीरवन्तं परीणसम् । शिशीहि नः सूनुमतः ॥ ५ ॥

अग्ने । दाः । दाशुषे । रयिम् । वीरवन्तम् । परीणसम् । शिशीहि । नः । सूनुऽमतः ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-ईडायाम् ; न-ल-स-ईड्यायाम् । २. त-आज्याद्याहुति° । ३. ख-ग-च-ज-ण-°प्रकृतिस्वरत्वम् । ४. ख-ग-च-देवताधानार्थम् । ५. त-प-आहुत । ६. त-ल-अग्ने त्वम् । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-मत्संबन्ध्यास्मिन् । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-हस्वात्° । ९. त-षष्ठ्येकवचनस्य । १०. ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स-उक्तविषय° । त-उ त्वद्विषय° ।

हे 'अग्ने' 'दाशुषे तुभ्यं' हविर्दत्तवते यजमानाय 'वीरवन्तं' पुत्रयुक्तं 'परीणसं प्रभूतं' 'रधि धनं' 'दाः देहि । 'सूनुमतः पुत्रपौत्रादिसहितान् 'नः अस्मान्' 'शिशीहि' धनप्रदानेन तीक्ष्णीकुरु ॥ दाः । 'हुदाष् दाने' इत्यस्य छान्दसे लुङि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादाद्विवात् अनिघातः । दाशुषे । 'दाश्व दाने' इत्यस्य कसौ 'दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च' इति निपातनात् द्विवचनाभावः इडभावश्च । असंज्ञायां संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । परीणसम् । परिपूर्वात् नसतेष्वस्यार्थात् किप् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । शिशीहि । 'शिञ् निशाने' । व्यत्ययेन श्लुः । दीर्घः छान्दसः । हेरपित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ २४ ॥

'अग्ने दिवः' इति पञ्चमं त्रयोदशं सूक्तं वैश्वामित्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अग्ने दिवो वैराजमुपान्त्याग्नेन्दी' इति । विराद् छन्दः । 'अग्न इन्द्रश्च' इत्येषा इन्द्राग्नीदेवताका । शिष्टाः आग्नेयः । अग्निष्टोमे आज्यशस्त्रे 'अग्न इन्द्रश्च' इति याज्या । 'अग्न इन्द्रश्च दाशुषो दुरोण इति याज्या' (आश्व. श्रौ. ५. ९) इति सूत्रितत्वात् ॥

अग्ने दिवः सुनुरसि प्रचेतास्तना पृथिव्या उत विश्ववेदाः ।

ऋधक् देवाँ इह यजा चिकित्वः ॥ १ ॥

अग्ने । दिवः । सुनुः । असि । प्रऽचेताः । तना । पृथिव्याः । उत । विश्वऽवेदाः ।

ऋधक् । देवान् । इह । यज । चिकित्वः ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे 'अग्ने' 'विश्ववेदाः' सर्वविषयज्ञानवान् 'प्रचेताः' कर्मविषयज्ञानवांस्त्वं 'दिवः' द्युलोकाभिमानिदेवतायाः 'सूनुरसि' पुत्रो भवसि । 'उत' अपि च 'पृथिव्याः' पृथिव्यभिमानिदेवतायाः 'तना' तनयोऽसि । किंच 'चिकित्वः' चेतनावन् हे अग्ने 'इह' अस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन् कर्मणि^१ 'देवान्' यजनीयानिन्द्रादिदेवान् 'ऋधक् पृथक् क्रमेण' 'यज' हविष्प्रदानेन पूजय ॥ असि । 'अस भुवि' इत्यस्य लटि 'तासस्योलोपः' इति सलोपः । निघातः । विश्ववेदाः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति विश्वस्यान्तोदात्तत्वम् ॥

अग्निः संनोति वीर्याणि विद्वान्तसंनोति वाजममृताय भूषन् ।

स नो देवाँ एह वंहा पुरुक्षो ॥ २ ॥

अग्निः । संनोति । वीर्याणि । विद्वान् । संनोति । वाजम् । अमृताय । भूषन् ।

सः । नः । देवान् । आ । इह । वंह । पुरुक्षो इति पुरुक्षो ॥ २ ॥

'विद्वान्' कर्माभिज्ञो यः 'अग्निः' 'वीर्याणि' पशुपुत्रादिसंपद्वपाणि सामर्थ्यानि^२ 'संनोति' यजमानाय ददाति । यश्चाग्निः 'भूषन्' स्वतेजसा सर्वं जगत् भूषयन् अलंकुर्वन् 'अमृताय' मरणधर्म-

१. त- 'तुभ्यं' नास्ति । २. त- वीरवन्तं पुत्रवन्तम् । ३. त- 'तना' नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल- 'कर्मणि' नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-समर्थानि ।

रहितायेन्द्रादिदेवाय १ वाजं हविलंश्रणमञ्जं २ मनोति प्रयच्छति ३ पुरुक्षो पुरोडाशादिबहुविधाभोपेत इह
अग्ने ४ सः तादृशस्त्वं ५ नः अस्माकं संबन्धिनि ६ इह अस्मिन्यज्ञे ७ देवान् यजनीयान्देवान् ८ आ ९ वह
आह्वय ॥ मनोति । ' पणु दाने ' । तनादित्वादुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वादिनिघातः ।
भूषन् । ' भूष अलंकारे ' । अन्तर्भावितण्यर्थः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।
वह । वहर्लोपि रूपम् । पुरुक्षो । पुरवः क्षुधोऽन्नानि यस्येति पुरुक्षुः । अन्यलोपश्छान्दसः । ' संबुद्धी
च ' इति गुणः ॥

अग्निर्द्यावापृथिवी विश्वजन्त्ये आ भाति देवी अमृते अमूरः ।

क्षयन्वाजैः पुरुश्चन्द्रो नमोभिः ॥ ३ ॥

अग्निः । द्यावापृथिवी इति । विश्वजन्त्ये इति विश्वऽजन्त्ये । आ । भाति । देवी इति ।

अमृते इति । अमूरः ॥ क्षयन् । वाजैः । पुरुश्चन्द्रः । नमःऽभिः ॥ ३ ॥

१ अमूरः अमूढः सर्वज्ञः २ क्षयन् ईशानः सर्वस्य जगतः अत एव ३ पुरुश्चन्द्रः पुरुचन्द्रो बहु-
हिरण्योपेतः । यद्वा बहुदीप्तिस्वरूपः । ४ वाजैः बलैः ५ नमोभिः अन्नैश्च सहितः सः ६ अग्निः ७ विश्वजन्त्ये
विश्वस्य जनयिष्यौ । यद्वा विश्वं जन्यमुत्पाद्यं याभ्यां ते । ८ देवी द्योतमाने ९ अमृते मरणधर्मरहिते
१ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ २ आ ३ भाति आ समन्तात् प्रकाशयति ॥ द्यावापृथिवी । दिवः-
शब्दस्य ' दिवो द्यावा ' इति द्यावादेश आसुदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीपन्तत्वेनान्तोदात्तः । ' देवता-
द्वन्द्वे च ' इत्युभयोः प्रकृतिस्वरत्वम् । विश्वजन्त्ये । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदान्तोदात्तः ।
तत्पुरुषे १ तु २ स्वरश्चिन्तनीयः । आ भाति । ' भा दीप्तौ ' । अन्तर्भावितण्यर्थः । क्षयन् । ' क्षि ऐश्वर्ये ' ।
शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पुरुश्चन्द्रः । ' इत्स्वाचन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ' इति
सुडागमः । श्रुत्वेन शकारः । उत्तरपदान्तोदात्तप्रकरणे ३ ' त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ' इति
उत्तरपदान्तोदान्तरम् । यद्वा ' समासस्य ' इत्यन्तोदात्तत्वम् ४ ॥

अथ इन्द्रश्च दाशुषो दुरोणे सुतावतो यज्ञमिहोप यातम् ।

अमर्धन्ता सोमपेयाय देवा ॥ ४ ॥

अग्ने । इन्द्रः । च । दाशुषः । दुरोणे । सुतावतः । यज्ञम् । इह । उप । यातम् ।

अमर्धन्ता । सोमऽपेयाय । देवा ॥ ४ ॥

इह १ अग्ने स्वम् २ इन्द्रश्च उभौ ३ देवा देवौ युवाम् ४ अमर्धन्ता अनागमनेन यज्ञहिंसामकुर्वन्तौ
मन्तौ ५ सुतवतः सोमाभिवर्धं कुर्वतः ६ दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य ७ इह ८ दुरोणे गृहे क्रियमाणमिमं
९ यज्ञम् अभिलक्ष्य १ सोमपेयाय सोमपानार्थम् २ उप ३ यातम् उप समीपम् ४ आगच्छतम् ॥ यातम् ५ ।

१. ख-त-न-भ-स-तत्पुरुषे; ग-तत्पुरुषे; ज-ण-ल-तत्पुरुषे । २. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-उत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । ३. न-ल-समीपे । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ- ' यातं ' नास्ति ।

‘ या प्रापणे ’ इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । अमर्धन्ता । ‘ मृधु हिंसायाम् ’ इत्यस्य शतृरि रूपम् । नजा समासः । सुपो डादेशः । तत्पुरुषे नष्स्वरः । सोमपेयाय । ‘ पा पाने ’ । ‘ अचो यत् ’ इति यत् । ‘ ईषति ’ इतीकारादेशः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अग्रे अपां समिध्यसे दुरोणे नित्यः सूनो सहसो जातवेदः ।

सधस्थानि मह्यमान ऊती ॥ ५ ॥

अग्रे । अपाम् । सम् । इध्यसे । दुरोणे । नित्यः । सूनो इति । सहसः । जातवेदः ।

सधऽस्थानि । मह्यमानः । ऊती ॥ ५ ॥

‘सहसः’ ‘सूनो बलस्य पुत्र’ ‘जातवेदः जातप्रज्ञ हे’ ‘अग्रे’ ‘नित्यः अविनाशी’ ‘ऊती ऊत्या रक्षणेन’ ‘सधस्थानि प्राणिनां निवासभूतान् लोकान्’ ‘मह्यमानः परिचरंस्वम्’ ‘अपां’ ‘दुरोणे अपां स्थानेऽन्तरिक्षे’ ‘समिध्यसे सम्यक् दीप्यसे ॥ दुरोणे । ‘अव रक्षणे’ इत्यस्मादौणादिको नक्प्रत्ययः । ‘उवरस्वर’ इत्यादिना ऊर् । गुणः । ‘दुरोण इति गृहनाम, दुरवा भवन्ति’ (निरु. ४. ५) इति यास्कः । प्रत्ययस्वरः । मह्यमानः । ‘मह पूजयाम्’ । व्यत्ययेन शानच् । शानचो लसार्वधातुक-स्वरेणानुदात्तत्वे णिच्स्वरः^१ । ऊती । अव रक्षणादिषु । ‘ऊतियूतिजूति’^२ इत्यादिना निपातनादन्तो-दात्तः । ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः ॥ ॥ २५ ॥

‘वैश्वानरं मनसा’ इति नवचं चतुर्दशं सूक्तम् । तत्रानुक्रमणिका—‘वैश्वानरं नव तृचौ वैश्वा-नरीयमारुतौ जागतौ द्रुच आत्मस्तुतिर्वा पूर्वोऽभिगीतान्त्योपाध्यायस्तुतिः’ इति । ‘वैश्वानरं मनसा’ इत्याद्यौ तृचौ जागतौ । प्रथमस्य वैश्वानरोऽग्निर्देवता द्वितीयस्य^३ मरुतः^४ । सप्तम्याद्यान्तिस्त्रिष्टुभः । ‘अग्निरस्मि’ इति द्रुचस्याग्निः परं ब्रह्म वा देवता । नवम्यास्तु विश्वामित्रोपाध्यायस्य^५ स्तुत्यत्वात्^६ स एव देवता । सप्तमीवर्जितस्य सूक्तस्य विश्वामित्र ऋषिः । सप्तम्या ब्रह्मवाक्यत्वात् ‘यस्य वाक्यं स ऋषिः’ इति न्यायेन ब्रह्म ऋषिः । ‘वैश्वानरं मनसा’ इत्याद्यस्तृच आभिप्लविके चतुर्थेऽहनि आग्निमारुते वैश्वानरीयनिविद्धाने विनियुक्तः^७ । ‘तृतीयस्य’ इति खण्डे सूत्रितं—‘वैश्वानरं मनसेति तिस्रः’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । अयमेव तृचो वृहस्पतिसवेऽप्याग्निमारुते वैश्वानरीय-निविद्धानीयः । ‘प्र यन्तु वाजाः’ इति द्वितीयतृचो वृहस्पतिसवे मारुतनिविद्धानीयः । उभयमपि ‘उशनसस्तोमेन’ इति खण्डे सूत्रितं—‘वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्य प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्नयः’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति । अग्निचयने संचिताग्नयनुशंसने ‘अग्निरस्मि’ इत्येषा । ‘अथाग्निं संचितमनुगीतमनुशंसेत्’ इत्युपक्रम्य सूत्रितम्—‘अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा इति त्रिमध्यमया वाचा’ (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

१. त-णिचः स्वरः । २. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-‘द्वितीयस्य मरुतः’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-स-‘पाध्यायस्तुतित्वात्’ ; ल-‘पाध्यायस्तुत्यत्वात्’ । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-नियुक्तः ।

वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्य हविष्मन्तो अनुषत्यं स्वर्विदम् ।

सुदानुं देवं रथिरं वसूयवो गीर्भी रण्वं कुशिकासो हवामहे ॥ १ ॥

वैश्वानरम् । मनसा । अग्निम् । निऽचाय्य । हविष्मन्तः । अनुऽसत्यम् । स्वऽविदम् ।

सुऽदानुम् । देवम् । रथिरम् । वसुऽयवः । गीऽभिः । रण्वम् । कुशिकासः । हवामहे ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने ^१हविष्मन्तः संभृतहविष्काः ^२वसूयवः धनमात्मन इच्छन्तः ^३‘कुशिकासः’ कुशिकगोत्रोत्पन्ना वयं ^४वैश्वानरम् । विश्वे नरा अग्निप्रणयनादिक्रियाया नेतारो यस्येति विश्वानरः अग्निः^५ । तस्य संबन्धी वैश्वानरः । अपत्यमिति यावत् । यद्वा^६ विश्वानर एव वैश्वानरः । तद्वितोऽनन्यार्थो राक्षसवायसादिवत् । तम् ^७अनुषत्यं सत्येनानुगतं कर्मानुरूपफलप्रदाने^८ सत्यप्रतिज्ञं ^९‘स्वर्विदं स्वर्गादिलक्षणफलस्य ज्ञातारम् अत एव ^{१०}सुदानुं सुष्ठु फलस्य दातारं ^{११}रथिरं रथवन्तम् अत एव ^{१२}रण्वं यज्ञान् गच्छन्तं ^{१३}देवं द्योतमानं तमिमम् ^{१४}अग्निं ^{१५}मनसा ^{१६}निचाय्य अन्तःकरणेन एवंविधगुणविशिष्टस्त्वमिति ज्ञात्वा ^{१७}गीर्भीः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः ^{१८}हवामहे इह कर्मणि त्वामाह्वयामः ॥ वैश्वानरम् । ‘नरे संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । विश्वानरस्येदमित्यर्थे ‘तस्येदम्’ इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । निचाय्य । ‘चायृ पूजानिशामनयोः’ इत्यस्य त्यपि रूपम् । लिट्स्वरः । अनुषत्यम् । अनुगतं सत्येन । ‘अवादयः कुष्टाद्यर्थे तृतीयया’ इति समासः । सुपामादिस्वात् षवम् । निरुदकादिवादान्तोदात्तत्वम् । सुदानुम् । ‘हुदाञ् दाने’ । ‘दाभाभ्यां नुः’ इति कर्तरि नुप्रत्ययः । ‘परादिभ्यश्च बहुलम्’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रथिरम् । रथशब्दान्मतुबर्थे ‘मेधाख्याभ्यामिरश्चिरचौ वक्तव्या’ इति इरच् । चित्स्वरः । वसूयवः । वसु आत्मन इच्छन्त इति ‘सुप आत्मनः क्यच्’ । ‘अकूरसार्वधातुकयोः’ इति दीर्घः । ‘क्याच्छन्दसि’ इत्युप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरः । रण्वम् । रविर्गत्यर्थः । रण्वति यज्ञान् गच्छतीति^{१९} रण्वः । पचाद्यजन्तः । चित्स्वरः । कुशिकामः । कुशिकशब्दान् ‘गोत्रम्’ इत्यर्थे विदादिस्वादश्च । तस्य बहुषु ‘यज्ञोश्च’ (पा. सू. २. ४. ६४) इति लुक् । हवामहे । ह्वयतेः ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । निघातः ॥

तं शुभ्रमग्निमवसे हवामहे वैश्वानरं मातरिश्वानमुक्थ्यम् ।

बृहस्पतिं मनुषो देवतातये विप्रं श्रोतारमतिथिं रघुष्यदम् ॥ २ ॥

तम् । शुभ्रम् । अग्निम् । अवसे । हवामहे । वैश्वानरम् । मातरिश्वानम् । उक्थ्यम् ।

बृहस्पतिम् । मनुषः । देवऽतातये । विप्रम् । श्रोतारम् । अतिथिम् । रघुऽस्यदम् ॥ २ ॥

योऽग्निः पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितः ^१तं ^२शुभ्रं द्योतमानं ^३वैश्वानरं विश्वानरसंबन्धिनं ^४मातरिश्वानम् । मातरि अन्तरिक्षे श्वमिति विष्णुदादिरूपतया चेष्टते इति मातरिश्वा अग्निः । तम् ^५उक्थ्यम् उक्थ्यैः

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-कुशिकाः; प-कुशिकासः कुशिकाः । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-कथित् ; फ-अग्निः कथित् । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-यदा । ४. प-फ-कर्मफलप्रदाने । ५. ख-ग-च-ज-ण-यज्ञम् । ६. त-आगच्छतीति ।

शस्त्रैः शंसनीयं ऽवृहस्पतिं वृहतो यज्ञस्य पतिं पालकतया स्वामिनं ऽविप्रं मेधाविनं ऽश्रोतारं
 स्तोत्रशस्त्रादिमन्त्रवाक्यं शृण्वन्तम् ऽअतिथिम् आतिथेयपूजार्हतया यदृच्छया प्राप्तं ऽरघुप्यदम् ।
 रघुर्लघुः स्यदो वेगो यस्येति क्षिप्रगन्तारम् । यद्वा स्यदशब्देन^१ अध्वा^२ लक्ष्यते । रघुस्यदः क्षिप्रगन्ता
 इत्यर्थः । तम् एवंविधगुणयुक्तम्^३ ऽअग्निम् ऽअवसे अस्माकं रक्षणाय ऽहवामहे कुशिकगोत्रजा वयम्
 आह्वयामः । किंच ऽमनुपः मनुष्यस्य ऽदेवतातये यज्ञार्थं त्वामाह्वयामः ॥ शुभ्रम् । ‘शुभ दीप्तौ’ ।
 अस्मात्^४ ‘स्फायितञ्चि’ इत्यादिना कर्तरि रक् । किस्वाहुणाभावः । प्रथयस्वरः । मातरिश्वानम् ।
 निर्माणहेतुत्वात् माता अन्तरिक्षम् । तत्र श्रमिति प्राणितीति मातरिश्वा अग्निः । ‘श्वनुक्षन्’ इत्यादिना
 मातरिश्वञ्छब्दस्य^५ कन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । उक्थ्यम् । उक्थेन स्तोत्रेण
 स्तुत्यः । तत्र भवः इत्यर्थे ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । ‘तिस्वरितम्’^६ इति स्वरितः । देवतातये ।
 देव एव देवतातिः । स्वार्थिकस्तातिल् । देवतातिशब्देन यज्ञो लक्ष्यते तत्संप्रदानकवाद्यज्ञस्य ।
 लिस्वरः । रघुस्यदम् । ‘स्यन्दू प्रस्ववणे’ इत्यस्मात् घञन्तः स्यदशब्दः । ‘स्यदो जवे’
 इति निपातनादनुनासिकलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अश्वो न क्रन्दञ्जनिभिः समिध्यते वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे ।

स नो अग्निः सुवीर्यं स्वश्र्यं दधातु रत्नममृतेषु जागृविः ॥ ३ ॥

अश्वः । न । क्रन्दन् । जनिभिः । सम । इध्यते । वैश्वानरः । कुशिकेभिः । युगेऽयुगे ।

सः । नः । अग्निः । सुवीर्यम् । सुऽअश्र्यम् । दधातु । रत्नम् । अमृतेषु । जागृविः ॥ ३ ॥

यः ऽवैश्वानरः अग्निः ऽकुशिकेभिः स्तोत्रं कुर्वाणैर्होत्रादिभिः ऽयुगेयुगे प्रतिदिनं ऽसमिध्यते
 आज्याहुतिप्रक्षेपेण^१ सम्यक् दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । ऽअश्वो ऽन इति । यथा जातोऽश्वः ‘ऽक्रन्दन्
 हंपारवं कुर्वन् ऽजनिभिः जनयित्रीभिः वडवाभिः स्तन्यप्रदानेन प्रतिदिनं सम्यक् पोष्यते तद्वत् ।
 ऽअमृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेषु मध्ये ऽजागृविः ज्वालया जाग्रत् दीप्यमानः ऽसः ऽअग्निः ऽसुवीर्यं
 शोभनापत्ययुक्तं ऽस्वश्र्यं शोभनाश्वादिपशुयुक्तं ऽरत्नम् उत्तमं धनं ऽनः अस्माकं ऽदधातु विदधातु
 प्रयच्छतु ॥ युगेयुगे । ‘नित्यवीप्सयोः’ इति द्विवचनम् । परस्यान्नेडितत्वात् अनुदात्तत्वे पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरः । स्वश्र्यम् । अश्वशब्दः कन्प्रत्ययान्तः आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ ‘आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि’
 इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यकारोपजनञ्छान्दसः । यद्वा । अश्वेषु साधवोऽश्व्याः । ‘तत्र साधुः’
 इति यत् । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वोक्तस्वरः । दधातु । दधातेर्लोपि रूपम् ।
 रत्नम् । ‘रसु क्रीडायाम्’ । ‘रमेस् च’ इत्यधिकरणे नप्रत्ययस्तकारश्चान्तादेशः । रमन्तेऽस्मिन्निति
 रत्नम् । ‘नित्’ इत्यनुवृत्तौ आद्युदात्तः । जागृविः । किन्प्रत्ययान्तः । नित्वादाद्युदात्तः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-स्यदःशब्देन । २. त-तद्वान् । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-एवंविधं युक्तम् ।

४. त-इत्यस्मात् । ५. ख-ग-ज-ण-भ-स-मातरिश्वञ्छब्दात् न-ल-मातरिश्वञ्छब्दः । ६. ख-ग-ज-ण-
 न-भ-स-तिस्वरितः । ७. त-आज्याद्याहुतिः । ८. प-जात्यश्वः ।

प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्रयः शुभे संमिश्राः पृषतीरयुक्षत ।

बृहदुक्षो मरुतो विश्ववेदसः प्र वेपयन्ति पर्वतान् अदाभ्याः ॥ ४ ॥

प्र । यन्तु । वाजाः । तविषीभिः । अग्रयः । शुभे । सम्मिश्राः । पृषतीः । अयुक्षत ।

बृहत्सुक्षः । मरुतः । विश्ववेदसः । प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । अदाभ्याः ॥ ४ ॥

‘वाजाः वेगवन्तः’ ‘अग्रयः’ ‘प्र’ ‘यन्तु जलमभिलक्ष्य’ गच्छन्तु । गताश्च तेऽग्रयः ‘तविषीभिः बलयुक्तैः’ ‘मरुद्भिः’ ‘शुभे जले’ ‘संमिश्राः परस्परं’ संगताः सन्तः ‘पृषतीः’ बिन्दून् ‘अयुक्षत अयुञ्जन् । जले बिन्दून्कुर्वन् । यद्वा वाजाः वेगवन्तोऽग्रयस्तविषीभिर्बलयुक्तैर्मरुद्भिर्जलमनुलक्ष्य प्रयन्तु गच्छन्तु । ते च मरुतः शुभे जले संमिश्रा अग्निभिः संगताः सन्तः पृषतीश्चित्रवर्णा वाहन-रूपा वडवा अयुक्षत । रथे मेघभेदनार्थं^१ ता अयौक्षुः । रथारूढास्ते ‘विश्ववेदसः प्राणिकृतकर्मा-भिज्ञानयुक्ताः’ ‘अदाभ्याः केनाप्यतिरस्कायाः’ ‘मरुतः एवंविधा वायवः’ ‘बृहदुक्षः प्रभूतसेकृन्’ ‘पर्वतान् मेघान्’ ‘प्र’ ‘वेपयन्ति । यथा प्रभूता वृष्टिर्भवति तथा मेघान् चालयन्ति ॥ तविषीभिः । ‘तव गतौ’ इति सौत्रो धातुः । अस्मात् ‘तवेर्णिद्वा’ इति टिप् च निच्च । तवन्ति संचरन्त्याकाशे इति तविषा वायवः । ‘टिड्गणञ्’ इति डीप् । लिङ्गव्यत्ययः^२ । निष्वादाद्युदात्तः । पृषतीः । ‘पृषु’ सेचने^३ ‘पृ पालनपूरणयोः’ इति वा । अस्मात्^४ वर्तमाने ‘पृषद-बृहन्महत्’ इति निपातनादतिप्रत्ययः शतृवद्भवति । ‘उगितश्च’ इति डीप् । पर्यन्तीति पृषत्यः शीकराः । पृणन्ति पालयन्तीति पृषत्यो वडवाः । अयुक्षत । ‘युजिर् योगे’ इत्यस्य लुङि सिचि रूपम् । निघातः । बृहदुक्षः । ‘उक्ष सेचने’ इत्यस्मात्किप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वेपयन्ति । ‘टुवेष्ट कम्पने’ । निघातः । पर्वतान् । ‘पर्व पूरणे’ इत्यस्मात् ‘भृमृष्टशि’ इत्यादिना अतच् । पर्वति पूरयति भूमिमुदकेन इति पर्वतो मेघः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

अग्निश्रियो मरुतो विश्वकृष्टय आ त्वेषमुग्रमव ईमहे वयम् ।

ते स्वानिनो रुद्रिया वर्षानिर्णिजः सिंहा न हेषकृतवः सुदानवः ॥ ५ ॥

अग्निश्रियः । मरुतः । विश्वकृष्टयः । आ । त्वेषम् । उग्रम् । अवः । ईमहे । वयम् ।

ते । स्वानिनः । रुद्रियाः । वर्षानिर्णिजः । सिंहाः । न । हेषकृतवः । सुदानवः ॥ ५ ॥

‘अग्निश्रियः वैद्युतमग्निं श्रयन्तः’ ‘विश्वकृष्टयः’ । विश्वस्य वृक्षादेः कृष्टिराकर्षणं नमनोन्नमनादिलक्षणं कर्म येष्यो भवति ते विश्वकृष्टयः । एवंविधा ये ‘मरुतः’ विद्यन्ते तेषां च मरुतां ‘त्वेषं दीप्तम्’ ‘उग्रम् उग्रूणम्’ ‘अवः रक्षणम्’ ‘आ’ ‘ईमहे’ कुशिका ‘वयम् आ समन्तात् याचामहे ।’ ‘ते मरुतः’

१. त-बलमभिलक्ष्य । २. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘बलयुक्तैः’ नास्ति । ३. ख-प-फ-भ-‘मरुद्भिः’ नास्ति । ४. ख-प-फ-भ-‘परस्परं’ नास्ति । ५. त-मेघभेदनार्थम् । ६. त-प्रभूतं सेकृन् । ७. त-क-अत्र लिङ्गव्यत्ययः । ८. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-पृष सन्धाने, न-पृष संधाने । ९. त-इत्यस्मात् ।

‘रुद्रियाः रुद्रपुत्राः’^१ वर्षनिर्णिजः । निर्णिकृशब्दो रूपवाची ‘निर्णिकृ वभिः’ इति तन्नामसु पाठात् । वर्षणं रूपं स्वभावो येषां ते^२ वर्षनिर्णिजो वर्षकाः । ‘हंप्रकृतवः । हंपारवरस्य ऋतुः करणं येषां ते कृत-
हंपारवाः’^३ सिंहा न सिंहा इव स्वानिनः शब्दवन्तः एवंविधास्ते मरुतः^४ सुदानवः सुष्ठु जलस्य^५
दातारो भवन्ति ॥ अग्निश्रियः । ‘श्रिञ् सेवायाम्’ । ‘वचिप्रच्छि-’^६ इत्यादिना क्तिप् संप्रसारणाभावो
धातोर्दीर्घश्च । जसि इयडादेशः । कृस्वरः । उग्रम् । गमू गतौ । उत्पूर्वः । ऋन्नेन्द्राग्र’^७ इति
निपातनात् रप्रत्ययो मकारलोप उपसर्गस्थान्तलोपश्च । उद्गच्छतीत्युग्रः । प्रत्ययस्वरः । ईमहे । ई कान्ति-
गत्यादिषु^८ । व्यस्ययेनात्मनेपदम् । अदादिस्वाच्छपो लुक् । निघातः । स्वानिनः । स्वानो घञन्तः ।
तद्वन्तः । ‘अत इनिठनौ’ इतीति । प्रत्ययस्वरः^९ । रुद्रियाः । रुद्रशब्दाच्छान्दसो घः । तस्येयादेशः ।
प्रत्ययस्वरः ॥ २६ ॥

व्रातैव्रातं गणंगणं सुशस्तिभिर्भग्नेर्भामिं मरुतामोज ईमहे ।

पृषदश्वासो अनवभ्रराधसो गन्तारो यज्ञं विदथेषु धीराः ॥ ६ ॥

व्रातम्ऽव्रातम् । गणम्ऽगणम् । सुशस्तिभिः । अग्नेः । भामिम् । मरुताम् । ओजः । ईमहे ।
पृषत्ऽअश्वासः । अनवभ्रराधसः । गन्तारः । यज्ञम् । विदथेषु । धीराः ॥ ६ ॥

कुशिका वयम्^१ अग्नेर्भामिं भासकं^२ मरुतामोजः तेजः^३ व्रातैव्रातं व्राते व्राते प्रतिसमूहं^४ गणंगणं
गणे गणे महति समूहे^५ क्रियमाणाभिः^६ सुशस्तिभिः । शोभनाः शस्तयः स्तुनयो यैर्मन्त्रैः क्रियन्ते
ते सुशस्तयः । तैर्मन्त्रैः^७ ईमहे तादृशं मारुतं तेजो याचामहे । पृषदश्वासः । पृषदश्चित्रवर्णा अश्वा
येषां ते तादृशाः । अनवभ्रराधसः । न विद्यतेऽवभ्रंशो यस्य तदनवभ्रम् । अनवभ्रं राधो धनं येषां
तेऽनवभ्रधनाः । संपूर्णधना इति यावत् । धीराः कर्माभिज्ञारते मरुतः^८ विदथेषु यज्ञेषु^९ यज्ञं
यजनीयं^{१०} हविः^{११} अभिलक्ष्य गन्तारः गमनशीला भवन्ति ॥ गणंगणम् । ‘गण संख्याने’ । पचाद्यच् ।
‘नित्यवीप्सयोः’ इति द्विर्वचनम् । परस्याम्रेडितत्वादनुदात्तावे पूर्वपदस्वरः । सुशस्तिभिः ।
बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भामिम् । ‘भा दीर्घा’^{१२} । ‘अतिस्तुसु’^{१३} इत्या-
दिना मन् । निस्वरः । ओजः । ‘उब्ज आर्जवे’ । ‘उब्जेर्बले बलोपश्च’ (उ. सू. ४. ६३१)
इत्यसुन् । तत्संनियोगेन बकारलोपः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । निस्वरः । ईमहे । ई कान्त्यादिषु ।
निघातः । अनवभ्रराधसः । अनवभ्रम् । ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ^{१४} पूर्वपद-
स्वरः । गन्तारः । ताच्छीलिकस्तृन् । विदथेषु । ‘विद ज्ञाने’ । ‘रदिविदिभ्यां कित्’ इत्यथ-
प्रत्ययः । किस्वादगुणः । विदन्त्यस्मिन्कर्मजातमध्यर्थादय इति विदथो यज्ञः । प्रत्ययस्वरः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण न-भ-स-रुद्रपुत्राः मरुतः । २. प-ते हंप्रकृतवः । ३. ल-जनस्य । ४. त-
क्तिवचिप्रच्छि । ५. त-गत्यादिषु । ६. ख-ग-च-न-ण-न-फ-भ-स-‘प्रत्ययस्वरः’ नास्ति । ७. त-प-
समूहे समूहे । ८. ग-च-ज-ण-यजनीयहविः । ९. त-दीर्घा इत्यस्मात् । १०. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-स-
उत्तरबहुव्रीहौ ।

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं मे आसन् ।

अर्कस्त्रिधातु रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम ॥ ७ ॥

अग्निः । अस्मि । जन्मना । जातऽवेदाः । घृतम् । मे । चक्षुः । अमृतम् । मे । आसन् ।

अर्कः । त्रिऽधातुः । रजसः । विमानः । अजस्रः । घर्मः । हविः । अस्मि । नाम ॥ ७ ॥

‘साक्षात्कृतपरतत्त्वरूपः* अग्निर्द्वेन स्वात्मनः सर्वात्मकत्वानुभवमाविष्करोति’ । हे कुशिकाः । भोक्तृभोग्यभावेन द्विविधं हीदं सर्वं जगत् । ‘ एतावद्वा इदमन्नं चैवाज्ञादश्च सोम एवाज्ञमग्निरज्ञादः ’ (वृ. उ. १. ४. ६) इति श्रुतेः । तत्र सकलभोक्तृवर्गरूपेणाज्ञादोऽग्निः । स च अग्निवाय्वादित्यभेदेन त्रेधा भूत्वा पृथिव्यन्तरिक्षशुलोकानधिष्ठति । तदुक्तं वाजसनेयके—‘ स त्रेधात्मानं व्यभजत । आदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम् ’ (वृ. उ. १. २. ३) इति^१ । तत्र^२ सः ‘अग्निः अहं’ ‘जन्मना एव’ ‘जातवेदाः’ ‘अस्मि । श्रवणमननादिसाधननिरपेक्षेण’ स्वभावत एव साक्षात्कृतपरतत्त्वस्वरूपोऽस्मि । ‘घृतं’ ‘मे’ ‘चक्षुः । यदेतत्’^३ विश्वस्य विभासकं^४ मम स्वभावभूतप्रकाशात्मकं चक्षुस्तद्भूतम् । इदानीमत्यन्तं दीप्तम् । यदेतत् ‘अमृतं कर्मफलं’ दिव्यादिव्यविविधविषयोपभोगात्मकं^५ तत् ‘मे’ मम ‘आसन् आस्ये वर्तते । सकलभोक्तृवर्गात्मना स्वयमेवावस्थानात् । एवं स्वात्मनः पृथिव्यधिष्ठातृरूपताम् अभिधाय वाय्वात्मनान्तरिक्षाधिष्ठातृतामाह^६ । ‘अर्कः जगत्स्रष्टा’ प्राणः । ‘सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे’ कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वम्^७ (श. ब्रा. १०. ६. ५) इति श्रुतेः । स प्राणोऽहं ‘त्रिधातुः । त्रेधात्मानं विभज्य तत्र वाय्वात्मना’^८ ‘रजसः अन्तरिक्षस्य’ ‘विमानः विमाता अधिष्ठाता अस्मि । तथादित्यरूपेण शुलोकाधिष्ठातृतामाह’^९ । ‘अजस्रो’ ‘घर्मः’ इति । अजस्रोऽनुपक्षीणो घर्मः प्रकाशात्मा^{१०} शुलोकाधिष्ठाता आदित्योऽहमस्मि^{११} । एवं भोक्तृरूपमात्मनोऽनुसंधाय भोग्यरूपतामपि^{१२} अनुसंधत्ते । यत् ‘हविः भोग्यं प्रसिद्धमस्ति तदप्यहमेव’ ‘अस्मि । यद्वा । अहमग्निरस्मि । देवानां हविष्प्रापणात् अङ्गनादिगुणयुक्तोऽस्मि । किंच जन्मना उत्पत्त्या जातवेदा जातप्रज्ञोऽस्मि’^{१३} । उत्पत्तिक्षणे एव सर्वज्ञोऽहमस्मि । अथवा जातं सर्वं स्वात्मरूपतया वेत्तीति जातवेदाः । सर्वात्मक इत्यर्थः । तत्कथमित्युच्यते । घृतं मे चक्षुः । यदेतद्भूतं प्रसिद्धमस्ति तन्मे चक्षुःस्थानीयम् । यथा लोके चक्षुर्भासकं एवं घृतं मयि प्रक्षिप्तं ज्वालामुत्पाद्यन्मम भासकम् । अमृतं प्रभारूपं यदमृतमविनाशि ज्योतिर्मे ममासन् आस्ये वर्तते । त्रिधातुः प्राणापानव्यानात्मना त्रिधा वर्तमानोऽर्कोऽर्चनीयो यः^{१४} प्राणोऽस्ति सोऽपि अहमेवास्मि^{१५} । तथा च रजसोऽन्तरिक्षस्य विमानो विशेषेण माता परिच्छेत्ता वायुश्चाहमस्मि । किंच अजस्रो घर्मो नैरन्तर्येण संतापकारी सूर्यश्चाहमस्मि । किं बहुना आज्यपुरोडाशादिरूपं यदेतद्धविरस्ति तदुपलक्षितं सर्वमप्यहमस्मि । ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’

१. प-द्वेन साक्षात्कृतस्वात्मस्वरूपम् आविष्करोति । * त-^०तत्त्वस्वरूपः । २. न-इति च । ३. त-‘तत्र’ नास्ति । ४. त-^०साधननिरपेक्षेण; ल-^०साधननैरपेक्षेण । ५. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-चक्षुः-पदेन । ६. त-अवभासकम् । ७. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-^०भोगात्मकं चक्षुः । ८. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स-‘अभिधाय’ प्यातृतामाह’ नास्ति । ९. त-जगतः स्रष्टा । १०. ख-प-फ-भ-स-वा स्वात्मना; ग-च-ज-ण-वास्यात्मना । ११. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स-‘शुलोकाधि’ प्रकाशात्मा’ नास्ति । १२. त-ल-आदित्योऽप्यहमस्मि । १३. त-भोग्यरूपताम् । १४. त-जातज्ञानोऽस्मि । १५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-‘यः’ नास्ति । १६. त-अहमस्मि ।

(छा. उ. ३. १४. १) इति श्रुतेः । नामशब्दः प्रसिद्धौ । तदनेनामः सर्वात्मकत्वप्रतिपादनेन परब्रह्मत्व-
मुक्तं भवति ॥ चक्षुः । ' चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ' । ' उसिन् ' इत्यनुवृत्तौ ' चक्षेः शिञ् ' इत्युसिन् ।
शिद्धद्वावात् ख्याजादेशाभावः । निस्वरः । आसन् । आस्यशब्दस्य ' पठन्नोमास् ' इत्यादिना
आसनदेशः । ' सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्या लुक् । विमानः । ' माङ् माने ' । ' कृत्यत्युटो बहुलम् '
इति कर्तरि ल्युट् । लिस्वरः । अजम्बः । ' जसु मोक्षणे ' । नञ्पूर्वः । ' नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो
रः ' (पा. सू. ३. २. १६७) इति ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नञ्पूर्वो जसिर्निरन्तर्ये वर्तने । नञ्स्वरः ।
' जस' उपक्षये ' वा ॥

त्रिभिः पवित्रैरपुपोद्धयकं हृदा मतिं ज्योतिरनु प्रजानन् ।

वर्षिष्ठं रत्नमकृत स्वधाभिरादिद्यावापृथिवी पर्यपश्यत् ॥ ८ ॥

त्रिभिः । पवित्रैः । अपुपोत् । हि । अर्कम् । हृदा । मतिम् । ज्योतिः । अनु । प्रजानन् ।
वर्षिष्ठम् । रत्नम् । अकृत । स्वधाभिः । आत् । इत् । द्यावापृथिवी इति । परि । अपश्यत् ॥ ८ ॥

सर्वात्मकः अग्निः^१ हृदा अन्तःकरणवृत्त्या^२ मतिं मननीयं^३ ज्योतिः स्वप्रकाशरूपं परब्रह्माख्यं तेजः
' अनु ' प्रजानन् श्रवणमननादिक्रमेण^४ प्रकर्षेण संशयविपर्यासभावनाबुद्धिनिरासेन स्वात्मरूपतया
जानानः सन् पवित्रैः पावनैः त्रिभिः अग्निवायुसूर्यैः^५ अर्कम् अर्चनीयं^६ स्वात्मानम् अपुपोद्धि तेभ्योऽपि
निर्मलतया पावनं परिचिच्छेद खलु । यथा दशापवित्रेण सोमं पावयति तद्वत् । एवं जानानोऽग्नि-
' वर्षिष्ठं स्वात्मानमुत्तमं^७ स्वधाभिः । स्वेन लोकान् दधातीति^८ स्वधाः^९ । तैरग्निवायुसूर्यैः^{१०} रत्नं रमणीयम्
' अकृत अकार्षीत् । ' आदित् अमन्तरमेवमात्मनि ज्ञाते^{११} सति ' द्यावापृथिवी तत्र परिकल्पिते द्यावा-
पृथिव्यौ तदुपलक्षितं सर्वं^{१२} जगत्^{१३} पर्यपश्यत् । परितः सर्वतः स्वात्मतया^{१४} अदर्शन् । ' आत्मनि
विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति ' इति श्रुतेः ॥ पवित्रैः । ' पूञ् पवने ' । अस्मान्^{१५} । ' कर्तरि
चर्षिदेशतयोः ' (पा. सू. ३. २. १८६) इति देवतायामभिधेयायां कर्तरि इत्रप्रत्ययः । पुनन्तीति
पवित्रा अग्निवायुसूर्याः । प्रत्ययस्वरः । अपुपोत् । ' पूञ् पवने ' इत्यस्य यङ्लुगन्तस्यो^{१६} रूपम् । संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् अभ्यासस्य गुणाभावः । ' यद्धितुपरं छन्दसि ' (पा. सू. ८. १. ५६)
इति न निधातः । अर्कम् । ' अर्च पूजायाम् ' । ' कृदाधारादिकलिभ्यः कः ' इति कप्रत्ययः । हृदा ।
हृदयशब्दस्य ' पठन्नोमास् ' इत्यादिना हृदादेशः । मतिम् । ' मन ज्ञाने ' ^{१७} । ' मन्त्रे वृषेषपच ' ^{१८}
इत्यादिना कर्मणि क्तिन् उदात्तः^{१९} । अकृत । करोतेर्लुङि सिच् । तस्य ' ह्रस्वाद्भात् ' इति लोपः ।
द्यावापृथिवी । ' देवताद्वन्द्वे च ' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. त-ल-जस् । २. त-अग्निः हिरण्यगर्भः । ३. स-मननीयं दिक्कर्मणा । ४. त-अर्चनीयं निरति-
शयानन्दलक्षणम् । ५. त-उत्तमं स्वात्मानम् । ६. त-दधतीति स्वधाः । ७. त-विज्ञाते । ८. ख-
ग-च-ज-ण-भ- ' सर्व ' नास्ति । ९. न-जगच्च । १०. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-प्राप्ततया । ११. त-इत्यस्मात् ।
१२. त-यङ्लुकि लङि । १३. त-ज्ञाने इत्यस्मान् । १४. त-उदात्त इत्युक्तत्वात् ।

शतधारमुत्समक्षीयमाणं विपश्चितं पितरं वक्तवानाम् ।

मेळिं मदन्तं पित्रोरुपस्थे तं रोदसी पिपृतं सत्यवाचम् ॥ ९ ॥

शतऽधारम् । उत्सम् । अक्षीयमाणम् । विपऽचितम् । पितरम् । वक्तवानाम् ।

मेळिम् । मदन्तम् । पित्रोः । उपऽस्थे । तम् । रोदसी इति । पिपृतम् । सत्यऽवाचम् ॥ ९ ॥

यस्मादुपाध्यायाद्विश्वामित्रो वैश्वानराख्यं परं ब्रह्माज्ञासात्तमिममुपाध्यायमनयर्चा स्तौति । हे
‘रोदसी द्यावापृथिव्यौ’ ‘शतधारम् अपरमितजलधारायुक्तम्’ ‘अक्षीयमाणं न कदापि’ विच्छिन्न-
प्रवाहम् ‘उत्सम्’ । लुप्तोपममेतत्^१ । उत्समिव सततप्रवाहोपेतं^२ स्रोत इवाविच्छिन्नवावसरणीसमेतं
‘विपश्चितं मेधाविनं सकलशास्त्राभिज्ञं’ ‘पितरं शिष्याणां विद्योपदेशेन पालकं’ ‘वक्तवानां वक्तव्यानां
वेदवाक्यानां’ ‘मेळिं मेलकं नानाशाखागतानां वाक्यानामेकस्मिन्नर्थे संकलय्य वक्तारं’ ‘पित्रोः द्यावा-
पृथिव्योः’ ‘उपस्थे सर्मापे’ ‘मदन्तं ज्ञानातिशयेन हृष्यन्तम् अत एव’ ‘सत्यवाचम् अज्ञातार्थाभावात्पर-
प्रतारणे च कारणाभावान् सत्यवादिनम् ।’ ‘तम् इममुपाध्यायं’ ‘पिपृतम् अपेक्षितफलप्रदानेन संपूर्णं
कुरुतम् । यद्वा पालयतम् ॥ उत्सम् । ‘उन्दा क्कुदने’ । अस्मात् ‘उन्धमिगुधिकृपिभ्यः कित्’ (उ. मू.
३. ३४८) इति सप्रत्ययः । किश्वान्नकारलोपः । उनर्चत्युत्सः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । विपश्चितम् ।
विशेषेण पातीति विपा वाक् । विपो वाचश्चिनोर्ताति क्पि । ‘ह्रस्वस्य पिति०’ इति तुक् । ‘तत्पुश्ये
कृति बहुलम्’ इति बहुलवचनात् द्वितीयाया अप्यलुक्^३ । कृदुत्तरपदस्वरः । वक्तवानाम् । ‘वच परिभाषणे’ ।
अस्मात् ‘कृत्यार्थे तवैकेन्यत्वनः’ इति त्वन्प्रत्ययः । ‘चोः कुः’ इति कुत्वम् । निस्स्वरः ।
मेळिम् । मिलिः ‘संपर्कार्थो धातुः । अस्मादौणादिक इप्रत्ययः । रोदसी । आमन्त्रितत्वाच्चावातः । पिपृतम् ।
‘पृ पालनपूरणयोः’ । छान्दसो जुहोत्यादिः । ‘अतिपिपत्योश्च’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः ॥ २७ ॥

‘प्र वो वाजाः’ इति पञ्चदशचं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘प्र वः पञ्चोना गायत्रं
वृत्तव्या वाद्या’ इति । विश्वामित्र ऋषिः । गायत्री छन्दः । अग्निर्देवता । आद्या ऋतुर्देवत्या वा ।
प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोगोऽयत्रे छन्दस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । ‘प्र वो वाजा उपसथाय’ (आश्व.
श्रौ. ४. १३) इति । आभिप्लविकेपूक्येषु ‘प्र वो वाजाः’ इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—
‘प्र वो वाजा अभिद्यवोऽभि प्रयांसि वाहसा’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । सूक्तस्याद्या सामिधेनी ।
सूत्रितं च—‘प्र वो वाजा अभिद्यवोऽभि आ याहि वीतये’ (आश्व. श्रौ. १. २) इति । सामिधेनीपु
‘समिध्यमानः’ इत्येका । सूत्रितं च—‘समिध्यमानो अध्वरे समिद्धो अग्न आहुतेति द्वे’ (आश्व.
श्रौ. १. २) इति । आधाने तृतीयायामिष्टौ सामिधेनीष्विध्यमानेद्धवत्योर्मध्ये ‘पृथुपाजाः’ इति
द्वे धार्ये । सूत्रितं च—‘प्रागुपोत्तमायाः पृथुपाजा अमर्त्ये इति द्वे’ (आश्व. श्रौ. २. १) इति । एव-
मन्यत्रापि यत्र यत्र सप्तदश^४ सामिधेन्यस्तत्र तत्रैते धार्ये इति द्रष्टव्यम् । विपुष्येकविंशतिः
सामिधेन्यः । तत्र ‘पृथुपाजा अमर्त्यः’ इति षडृचो धार्याः । ‘पृथुपाजा अमर्त्ये इति षट् धार्याः
सामिधेनानाम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति सूत्रितम् । महाव्रतेऽपि पञ्चविंशतिसंख्याकाः

१. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-क्कापि । २. ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-ल-स—‘लुप्तोपममेतत्’ नास्ति ।

३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स—शतप्रवाहोपेतम् । ४. त—अलुक् । ५. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-मिलः । ६. ख-ग-
ज-ण-फ-भ—सप्तदशधा ।

सामिधेन्यः । तत्राप्येताः पट्टुचो द्रष्टव्याः । अग्नीषोमप्रणयने ' होता देवो अमर्त्यः ' इति तृचः । सूत्रितं च—' होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादुप त्वाग्ने दिवेदिवे ' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति । ' ईळेन्यो नमस्यस्तिरः ' इति तिस्रः सामिधेन्यः । सूत्रितं च—' ईळेन्यो नमस्यस्तिरोऽग्निं दृतं वृणीमहे ' (आश्व. श्रौ. १. २) इति ॥

प्र वो वाजा अमिद्यवो हविष्मन्तो घृताच्या । देवाजिगाति सुम्रयुः ॥ १ ॥

प्र । वः । वाजाः । अमिड्यवः । हविष्मन्तः । घृताच्या । देवान् । जिगाति । सुम्रयुः ॥ १ ॥

हं ऋतवः 'वाजाः । वजन्ति' गच्छन्तीति वाजा मासाः । 'अमिद्यवः । अमितो यवो दिवसा येष्टित्यमिद्यवोऽर्धमासाश्च । 'हविष्मन्तः हविर्भाजो देवाः । 'घृताच्या । घृतमञ्जतीति^१ घृताची गौः । तथा च तैत्तिरीयकं—' देवा हविष्मन्तो गौर्घृताची ' (तै. सं. २. ५. ७. ४) इति । यद्वा हविष्मन्तो हविषः श्रीरादेः प्रदातारः पशवो घृताच्या । घृतमञ्जति प्राप्नोतीति घृताची मुक् । तथा च वाजसनेयकं—' पशवो हविष्मन्तः सुघृताची ' इति । तथा घृताच्या सहिता हविष्मन्तो देवाः पशवश्च मासाश्चाधर्मासाश्चति सर्वे 'वः युष्माकं यजनार्थं प्रभवन्ति । तेषु वाजादिषु प्रभवत्सु सत्सु 'सुम्रयुः सुखमात्मन इच्छन् यजमानः 'देवाजिगाति यज्ञद्वारा देवान् प्राप्नोति । उक्तार्थं तैत्तिरीय-ब्राह्मणं—' प्र वो वाजा इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्धमासा अमिद्यवो देवा हविष्मन्तो गौर्घृताची यज्ञो देवाजिगाति यजमानः सुम्रयुः ' (तै. सं. २. ५. ७. ४) इति ॥ अमिद्यवः । बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरः । घृताच्या । ' घृ क्षरणदीप्तयोः ' । अस्मात्^२ ' अजिघृषिभ्यः क्तः ' (उ. सू. ३. ३६९) इति कर्मणि क्तः । घृतमाज्यमञ्जतीति ' ऋत्विग्भृक् ' इत्यादिना क्तिन् । ' अनदिताम् ' इत्युपधा-लोपः । ' अञ्जतेऽपेक्षसंख्यानम् ' इति ङीप् । ' ची ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । जिगाति । गतिः गत्यर्थः^३ । छान्दसो जुहोत्यादिः । निघातः । सुम्रयुः । सुम्रं सुखमात्मन इच्छन्ति^४ ' सुप आत्मनः क्यच् ' । ' क्याच्छन्दसि ' इत्युः^५ । प्रत्ययस्वरः ॥

ईळे अग्निं विपश्चितं गिरा यज्ञस्य सार्धनम् । श्रुष्टीवानं धितावानम् ॥ २ ॥

ईळे । अग्निम् । विपःऽचितम् । गिरा । यज्ञस्य । सार्धनम् । श्रुष्टीऽवानम् । धितऽवानम् ॥ २ ॥

'विपश्चितं मेधाविनं 'यज्ञस्य 'सार्धनं यज्ञस्य निर्वाहकं 'श्रुष्टीवानं सुखयन्तं यद्वा वेगवन्तं 'धितावानम् । वानं' वननीयं धनं धितं निहितं यस्य तं निहितधनम् । तमिमम् 'अग्निं 'गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा 'ईळे विश्वामित्रोऽहं स्तौमि ॥ ईळे । ' ईड स्तुतौ ' । श्रुष्टीवानम् । ' वन यण' संभक्तौ ' इत्यस्माद्विच् । श्रुष्टी वनतीति श्रुष्टीवा । क्रुदुत्तरपदस्वरः । धितावानम् । दधातेः निष्ठायां धिरादेशच्छान्दसः । ' वन संभक्तौ ' । कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ ' निष्ठा ' इति धितशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. न-प-भ-वजन्ति । २. त-न-ल-घृतमञ्जति जा(क्षा)रयतीति । ३. त-इत्यस्मात् । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-जिगातिर्गत्यर्थः । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-इच्छन्तीति । ६. त-इत्युप्रत्ययः । ७. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-' वानं ' नास्ति । ८. त-' यण ' नास्ति ।

अग्ने॑ श॒केम॑ ते व॒यं यमं॑ दे॒वस्य॑ वा॒जिनः॑ । अति॑ द्वेषा॑सि तरेम ॥ ३ ॥

अग्ने॑ । श॒केम॑ । ते । व॒यम् । यमं॑ । दे॒वस्य॑ । वा॒जिनः॑ । अति॑ । द्वेषा॑सि । तरे॒म ॥ ३ ॥

हे १अग्ने १वाजिनः संभृतहवित्काः १वयं १देवस्य द्योतमानस्य १ते तव १यमं यमनम् आ यज्ञममातेः अत्रावस्थानं कर्तुं १शकेम शक्यास्म १ । वाजिनो वंगवतो देवस्य इति वा योजनीयम् । ततः कारणात् १द्वेषासि अस्मदीयानि पापानि १अति १तरेम पापेभ्य उत्तीर्णा भवेम ॥ शकेम । 'शक् शक्ती' इत्यस्य १आशोर्लिङि 'लिङ्याशिथ्यङ्' इत्यङ्प्रत्ययः । 'किदाशिपि' इति यासुद् । सलोपेयादेशयलोपगुणसलोपाः । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादिवादनघातः । उदात्त-निवृत्तिस्वरः । यमम् । 'यम उपरमे' इत्यस्मान्नावे घञ् । 'यम उपरमे' इति निपातनात् वृद्धय-भावः । जित्स्वरः । तरेम । 'तृ प्लवनतरणयोः' । प्रार्थने लिङि रूपम् । निघातः ॥

स॒मि॒ध्यमा॑नो अ॒ध्वरे॑ऽग्निः पा॒वक॑ ई॒डयः॑ । शो॒चि॒ष्के॑ऽस्तमी॒महे ॥ ४ ॥

स॒म् इ॒ध्यमा॑नः । अ॒ध्वरे॑ । अ॒ग्निः । पा॒वकः॑ । ई॒डयः॑ । शो॒चिः॑ऽके॑शः । तम् । ई॒महे ॥ ४ ॥

यः १अग्निः १अध्वरे यज्ञे १समिध्यमानः घृताज्याहुतिभिः सम्यक् प्रज्वाल्यमानः अत एव १शोचिष्केशः १ज्वालाकेशः १पावकः शोधकः १ईड्यः स्तोतृभिः प्रशस्यो भवति १तम् इममभिमत-फलार्थम् १ईमहे वयं याचामहे ॥ ईड्यः । 'ईड स्तुतौ' इत्यस्माण्यत् । अस्य १'तिस्वरितम्' १ इति स्वरितत्वे प्राप्ते 'ईडवन्द' १ इत्यादिना आद्युदात्तत्वम् । ईमहे । ई कान्त्यादिषु । अयं १धातु-रत्र याच्यार्थः । निघातः ॥

पृ॒थुपा॒जा अम॑र्त्यो घृ॒तनि॑र्णिक्स्वा॒हुतः॑ । अ॒ग्निर्य॑ज्ञस्य॑ ह॒व्य॒वाट् ॥ ५ ॥

पृ॒थुपा॒जाः । अम॑र्त्यः । घृ॒तनि॑र्णिक् । सु॒ऽआ॒हुतः॑ । अ॒ग्निः । य॒ज्ञस्य॑ । ह॒व्य॒वाट् ॥ ५ ॥

१पृथुपाजाः प्रभूततेजोरूपः १अमर्त्यः मरणधर्मरहितः १घृतनिर्णिक् । घृतस्य विलयनद्वारा शोधनं येनेति घृतनिर्णिक् । १स्वाहुतः सुष्ठु होत्रादिभिः सम्यगिष्टः । एवंभूतः १अग्निर्यज्ञस्य द्योति-ष्टोमावेः १हव्यवाट् हव्यानां वोढा भवति ॥ पृथुपाजाः । कुदुत्तरपदस्वरः । स्वाहुतः । जुहोतेः कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । हव्यवाट् । 'वहश्च' इति णिवः ॥ ॥ २८ ॥

तं स॒बाधो॑ य॒तस्रु॑च॒ इत्था॑ धि॒या य॒ज्ञव॑न्तः । आ च॑क्रु॒रग्नि॑मू॒तये॑ ॥ ६ ॥

तम् । स॒बाधः॑ । य॒तस्रु॑चः । इ॒त्था । धि॒या । य॒ज्ञव॑न्तः । आ । च॒क्रुः । अ॒ग्निम् । ऊ॒तये॑ ॥ ६ ॥

१. त- 'द्योतमानस्य' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-शक्तास्म । ३. त-इत्यस्मात् । ४. ल-ह्रस्वभावः । ५. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-दीप्तज्वालः । ६. त-तस्य । ७. ख-ग-ज-ण-त-भ-स-तिस्वरितः । ८. त-इत्ययम् ।

‘सबाधः । रक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणेन तद्विषयबाधा सह वर्तन्ते इति सबाधः । ‘यज्ञवन्तः यजनीय-
हविर्युक्ताः’ यतस्तुचः । यताः संयताः तुचो जुह्वाद्याः येस्ते यतस्तुचः ऋत्विजः । ‘इत्था
इत्थमनेन प्रकारेण क्रियमाणया’ धिया स्तुत्या’ तम् एवंभूतम् ‘अग्निमृतये राक्षसबाधात्’ रक्षणाय
‘आ अभिमुखं’ चक्रुः कुर्वन्ति ॥ सबाधः । ‘बाध् विलोडने’ इत्यस्मान् कृष् । कृदुत्तरपदस्वरः ।
इत्था । इदंशब्दान् प्रकारार्थे इदमस्थमुः । तस्य ‘सुपां सुलुक्’ इति आदेशः । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेणान्तादात्तः । चक्रुः । ‘डुकृञ् करणे’ इत्यस्य लिट्गुमि यणादेशो कृते तस्य ‘द्विर्वचनेऽचि’
इति स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनम् । निघातः ॥

होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया । विदथानि प्रचोदयन् ॥ ७ ॥

होता । देवः । अमर्त्यः । पुरस्तात् । एति । मायया । विदथानि । प्रचोदयन् ॥ ७ ॥

‘होता होमनिष्पादकः’ अमर्त्यः मरणधर्मरहितः ‘देवो द्योतमानः’ विदथानि वेदितव्यानि
कर्माणि ‘प्रचोदयन् प्रकर्षेण प्रेरयन् सोऽग्निः’ मायया कर्मविषयाभिज्ञानेन युक्तः सन् ‘पुरस्तात्
कर्मप्रारंभकाले एव’ एति अस्मानागच्छति ॥ मायया । ‘माङ् माने शब्दे च’ इत्यस्मान्
‘माच्छाससिसूभ्यो यः’ इति कर्तरि कर्मणि वा यप्रत्ययः । मिमीते जानीते कर्म मीयतेऽनयेति
वा माया कर्मविषयज्ञानम् । प्रत्ययस्वरः । विदथानि । ‘विद ज्ञाने’ इत्यस्मान् ‘रुदिविदिभ्यां कित्’
(उ. सू. ३. ३९५) इति कर्मणि अथप्रत्ययः । कित्त्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

वाजी वाजेषु धीयतेऽध्वरेषु प्र णीयते । विप्रो यज्ञस्य साधनः ॥ ८ ॥

वाजी । वाजेषु । धीयते । अध्वरेषु । प्र । नीयते । विप्रः । यज्ञस्य । साधनः ॥ ८ ॥

‘वाजी बलवानग्निः’ वाजेषु युद्धेषु ‘धीयते देवैः’ शत्रुह्ननार्थं निधीयते । किञ्च ‘अध्वरेषु
अग्निहोत्रादिषु’ प्र णीयते अध्वर्यादिभिः प्रकर्षेण आहवनीयादिस्थानेषु प्रक्षिप्यते । अत एव
‘विप्रः मेधावी सन्नग्निः’ यज्ञस्य अग्निहोत्रादेः ‘साधनः साधको भवति ॥ धीयते । दधातेः कर्मणि
यक् । ‘घुमास्थागापा’ इत्यादिना ईवम् । निघातः । नीयते । ‘णीञ् प्रापणे’ इत्यस्य कर्मणि
यकि रूपम् । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य इति णत्वम् । साधनः । ‘साध संमिद्धौ’ ।
नन्यादित्वाकर्तरि ल्युः । लिट्स्वरः ॥

धिया चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमा दधे । दक्षस्य पितरं तना ॥ ९ ॥

धिया । चक्रे । वरेण्यः । भूतानाम् । गर्भम् । आ । दधे । दक्षस्य । पितरम् । तना ॥ ९ ॥

योऽग्निः ‘धिया आधानपवमानेष्टिरूपेण कर्मणा’ चक्रे आहवनीयरूपतया कृतोऽभूत् अत एव
‘वरेण्यः सर्वैर्यजमानैः कर्माङ्गत्वेन वरणीयः यश्चाग्निः’ भूतानां स्थावरजङ्गमात्मकानां भूतजातानामन्तः

१. त-ल-राक्षसवधात् । २. ख-प-फ-भ-विषयाभिज्ञानेन । ३. त-अस्मानागच्छति । एति ।
इण् गतौ । ४. त-ल-शत्रुह्ननार्थे । ५. त-ल-डुधाञ् धारणपोषणयोः इत्यस्मात् । ६. ख-ग-च-न-भ-
स-‘नीयते’ इत्यस्य नास्ति; ज-ण-णीयते । णीञ् प्रापणे ।

‘गर्भं स्वात्मानमेव गर्भरूपतया’ आ ‘दधे सर्वत्र दधार’ पितरं सर्वस्य जगतः पालकं तमिममग्निं ‘दक्षस्य दक्षप्रजापतेः’ तना तनया वेदिरूपा भूमिर्दशपूर्णमासाग्निहोत्रादिकर्मसिद्धयर्थं धारयति । भूमेर्दक्षदुहितृत्वे^१ मन्त्रवर्णः—‘अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव’ (ऋ. सं. १०. ७२. ५) इति ॥ चक्रे । करोतेः कर्मणि लिटि रूपम् । गर्भम् । ‘गृ निगरणे’ इत्यस्मात् ‘अतिगृभ्यां भन्’ इति भन् । गिरति गीर्यते वा गर्भः । निच्वादाद्युदात्तः । दधे । दधादेर्लिटि रूपम् । पितरम् । ‘पा रक्षणे’ । ‘नःपृनेष्टृ’ इत्यादिना तृजन्तत्वेन निपातनादिष्वम् । पाति पालयतीति पिता पालकः । चिस्वरः । तना । यलोपश्छान्दसः ॥

नि त्वा^१ दधे वरेण्यं^२ दक्षस्येळा सहस्कृत । अग्ने^३ मुदीतिमुशिजम् ॥ १० ॥

नि । त्वा । दधे । वरेण्यम् । दक्षस्य । इळा । सहःऽकृत । अग्ने । सऽदीतिम् । उशिजम् ॥ १० ॥

उक्तार्थः^४ अनयर्चा विव्रियते । ‘सहस्कृत मथनात्थेन बलेन निष्पन्नं हं’ अग्ने ‘मुदीतिं शोभन-दीप्तियुक्तम्’ उशिजं पुरोडाशादिहविः कामयमानम् । यद्वा कर्माग्निभिः काम्यमानम् । अत एव वरेण्यं तैर्वरेणीयं^५ त्वा एवंविधं त्वां^६ दक्षस्य दुहिता इळा वेद्यादिलक्षणा भूमिः नि ‘दधे अग्निहोत्रादि-कर्मममृद्ध्यर्थं^७ नितरां दधार ॥ इळा । ‘ईड स्तुता’ । ‘गुंसि संज्ञायाम्’ इत्यत्र प्रायिकवचनात् स्थयेंऽपि घप्रत्ययः । इस्वश्छान्दसः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् अगुणः^८ । ईड्यन्ते स्तृयन्तेऽस्यां यजमानैर्देवा इतीळा भूमिः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । प्रत्ययस्वरः । उशिजम् । ‘वश कान्तौ’ इत्यस्मात् ‘वशः^९ किञ्च’ इतीजप्रत्ययः । किच्वात्संप्रसारणम् । वष्टि हविः कामयते उद्यते काम्यते कर्माग्निभिः इति वा उशिक् अग्निः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ २९ ॥

अग्निं यन्तुरमसुरमृतस्य योगे वनुषः । विप्रा वाजैः समिन्धते ॥ ११ ॥

अग्निम् । यन्तुरम् । अप्सुरम् । ऋतस्य । योगे । वनुषः । विप्राः । वाजैः । सम् । इन्धते ॥ ११ ॥

‘वनुषः कर्मसिद्धयर्थं संभजमानाः’ विप्राः मेधाविनोऽध्वरवाद्यः ‘यन्तुरं सर्वस्य नियन्तारम् । यद्वा क्षिप्रं गन्तारम् । ‘असुरम् अपां प्रेरकं तमिमम्’ अग्निम् ‘ऋतस्य सत्यभूतस्य ज्योतिष्टोमादेः’ योगे प्रयोगार्थं ‘वाजैः हविर्लक्षणैरश्वैः’ समिन्धते सम्यग्दीपयन्ति ॥ यन्तुरम् । वर्णव्यय्यः । यन्तारमित्यर्थः । असुरम् । ‘तुर त्वरणे’ । अपस्तुनोति त्वरयतीति क्तिप् । क्रुद्धतरपदस्वरः । योगे । ‘युग्मिः योगे’ । भावे घञ् । ‘चजोः कुघिण्यतोः’ इति कुस्वम् । जिस्वरः । वनुषः । ‘वन पग मेवकौ’ । ‘जने णिः’ इत्यधिकारे बहुलवचनादस्मादपि उसिः^{१०} । प्रत्ययस्वरः । इन्धते । ‘निदग्धी दीप्ती’ । निघातः ॥

ऊर्जो नपातमध्वरे दीदित्वां गमुष दधि । अग्निमीळे क्विक्रतुम् ॥ १२ ॥

ऊर्जः । नपातम् । अध्वरे । दीदित्वां गम् । उष । दधि । अग्निम् । ईळे । क्विऽक्रतुम् ॥ १२ ॥

१. य-ग- - न ण- - - ग-ग-^१दुहितृत्वे । २. त-उक्तोऽर्थः । ३. त-प-फ-^२सिद्धयर्थम् । ४. ख-ग- -ज- - -भ-स्-^३येऽपि । ५. त-अगुणः । यद्वा घञर्थे कविधानमिति अधिकरणे कः । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-वशेः । ७. त-उसिप्रत्ययः ।

‘ऊर्जो’ नपातं हविलक्षणेः अज्ञैः^१ समिध्यमानत्वेनाज्ञस्य पुत्रम् । यद्वाज्ञस्य चतुर्थम् । यथाज्ञात्^२ आहुतिराहुतेरादित्य आदित्यादभिरिति । ‘उप’ द्यवि अन्तरिक्षस्य समीपे ‘दीदिवांसम्’ अतिशयेन दीप्यमानं ‘कविक्रतुम्’ । कवयो मेवाविनोऽध्वर्यादयो मथनेन क्रतवः कर्तारो यस्येति । अध्वर्यादभिः निष्पाद्यमानं तमिमम् ‘अग्निम्’ ‘अध्वरे अस्मिन्यज्ञे’ ‘ईळे’ स्तुतिलक्षणाभिर्गीभिरहं स्तौमि ॥ ऊर्जः । ‘ऊर्ज बले’ इत्यस्मात् ‘आजभास’ इत्यादिना ताच्छीलिकः कृप्^३ । ऊर्जयति शरीरमित्यूक् अशम् । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । द्यवि । ‘द्युत दीप्ति’ इत्यस्मात् औणादिको दुन्प्रत्ययः^४ । द्योतते किरणमंबन्धादिनि द्युः अन्तरिक्षम् । निस्वरः^५ । ईळे^६ । लटि रूपम् ॥

ईळैन्यो नमस्यस्तिरस्तमांसि दर्शतः । समग्निर्दध्यते वृषा ॥ १३ ॥

ईळैन्यः । नमस्यः । तिरः । तमांसि । दर्शतः । सम् । अग्निः । इध्यते । वृषा ॥ १३ ॥

‘ईळैन्यः’ स्तोत्रभिरिड्यः अत एव ‘नमस्यः सर्वैर्नमस्कार्यः’ ‘तमांसि’ ‘तिरः’ ध्वान्तानि स्वप्रभाभिस्तिरस्कुर्वन् ‘दर्शतः’ कमनीयतया सर्वदर्शनीयः । तादृशः ‘अग्निः’ ‘वृषा’ यजमानस्य कामानां वर्णिता ‘सम्’ ‘इध्यते’ आहुतिप्रक्षेपेण प्रज्वाल्यते । उक्तार्थे वाजसनेयकम्—‘ईडेन्यो ह्येष नमस्यो ह्येष तिरस्तमांसि ददशे समिद्धः’ इति ॥ ईळैन्यः । ‘ईड स्तुतौ’ । ‘कृत्यार्थे तत्रैकेकेन्यस्वनः’ इति केन्यः^७ । प्रत्ययस्वरः । नमस्यः । नमस्यतेः ‘अचो यत्’ इति यत् । अतोलोपयलोपी । ‘तिस्वरितः’^८ इति स्वरितः । दर्शतः । ‘दृशिर् प्रेक्षणे’ । अस्मात्^९ ‘भृमृ-दृशि’ इत्यादिना कर्मणि अतच्प्रत्ययः । चित्स्वरः । वृषा । ‘वृषु’^{१०} सेचने इत्यस्मात् ‘कनिन्यु-वृषि’ इत्यादिना कनिन् । कित्त्वाद्गुणः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

अग्निः समिध्यतेऽश्वो न देववाहनः । तं हविष्मन्त ईळते ॥ १४ ॥

वृषो इति । अग्निः । सम् । इध्यते । अश्वः । न । देवऽवाहनः । तम् । हविष्मन्तः । ईळते ॥ १४ ॥

‘वृषो वृषेव’^{११} कामानां वर्णिता ‘देववाहनः’^{१२} । देवान् हवींषि वाहयति प्रापयतीति देववाहनः^{१३} । तत्र दृष्टान्तः । ‘अश्वो’ न इति । यथाश्वो राजानं वाहयति स्वपुरं प्रापयतीति । वाहनमश्वः । तद्वत्^{१४} वाहनभूतो यः ‘अग्निः’ ‘समिध्यते’ आज्याहुतिप्रदानेन^{१५} सम्यक् दीप्यते ‘तं’ तादृशमग्निं ‘हविष्मन्तः’

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘अज्ञैः’ नास्ति । २. च-न-फ-यदज्ञात् ; ज-ण-अज्ञात् । ३. त-क्लिप्रत्ययः । ४. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-डुजप्रत्ययः ; च-डुप्रत्ययः । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-चित्स्वरः । ६. त-ल-ईळे । ईड स्तुतौ इत्यस्य । ७. ज-ण-आज्याहुतिः । ८. त-केन्यप्रत्ययः । ९. ग-च-न-भ-स-तिस्वरः । १०. त-इत्यस्मात् । ११. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-वृषी ; ल-वृषी ; स-वृषा । १२. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘वृषेव’ नास्ति । १३. ख-ग-च-ज-ण-फ-अश्वो न अश्व इव देववाहनः देवान् (ज-ण-देवानां) हवींषि वाहनमश्वः (ज-ण-वाहनः) तद्वतो ; भ-देववाहनः देवानां हवींषि वाहनमश्वः तद्वतो ; स-देववाहनः देवान् मत्वः तद्वतो । * ल-लन्धा वहनमिवाश्वः तद्वत् यद्वद्वाहनभूतो योऽग्निः समिध्यते आहुतिप्रदानेन सम्यग्दीप्यते तेन । १४. त-न-ल-स-आहुतिः ।

संभृतहविष्का यजमानाः ^१ईळते कर्ममिदृशार्थं स्तुवन्ति ॥ वृषा उ । गुणः । उजमवलम्ब्य प्रगृह्यसेक्षा । देववाहनः । ' वह प्रापणे ' इत्यस्मात्पण्यन्तात्कर्तरि ल्युः । लिप्स्वरः । समासे ऋदुत्तरपदस्वरः ^२ ॥

वृषणं त्वा वयं वृषन्वृषणः समिधीमहि । अग्ने दीद्यतं बृहत् ॥ १५ ॥

वृषणम् । त्वा । वयम् । वृषन् । वृषणः । सम । इधीमहि । अग्ने । दीद्यतम् । बृहत् ॥ १५ ॥

^१वृषन् कामानां वार्षनर्हे ^२अग्ने ^३वृषणः वृषाणः ^४घृताज्याहुतीनां ^५सेक्ताः ^६वधं ^७वृषणम् आहुति-
द्वारा ^८उदकस्य सेक्ताः । तथा ^९च ^{१०}स्मृतिः—' अग्नीं प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदि-
त्याज्यायते वृष्टिवृष्टेरन्ने ततः प्रजाः ' (मनु. ३. ७६) इति । ^{११}दीद्यतं दीप्यमानं ^{१२}बृहत् अत एव महान्तं
^{१३}त्वा ^{१४}त्वाम् ^{१५}अग्निं ^{१६}समिधीमहि सम्यग्दीपयामः ॥ इधीमहि । ' जिहन्धी दीप्तौ ' इत्यस्य प्रार्थने लिङ्गि-
नकारलोपश्छान्दसः । निघातः । दीद्यतम् । दीदेतिः ^{१७}दीप्तिकर्मा । तस्य शतरि रूपम् । ' अभ्यस्ता-
नामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ३० ॥

' अग्ने जुपस्व ' इति पटुचं षोडशं सूक्तं वैश्वामित्रमाग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका—' अग्ने जुपस्व
पटु तृतीयाद्युष्णिक्त्रिष्टुब्जगत्यः ' इति । पूर्वसूक्ते ' गायत्रं तु ' इत्युक्तत्वादेतदपि गायत्रम् । तृतीया
तूष्णिक् चतुर्थी त्रिष्टुप् पञ्चमी जगती । ' अग्ने जुपस्व ' इति सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतः प्रातःसव-
नीयानुवाक्या । सूत्रितं च—' अथ स्विष्टकृतोऽग्ने जुपस्व नो हविः ' (आश्व. श्रौ. ५. ४)
इति । अतिरात्रे आश्विनशस्त्रे परिहिते सति चमसगणैः सहाश्विनोर्द्विकपालः पुरोडाशः
सर्वहुतो होतव्यः । यदि पुरोडाशमवशेष्य स्विष्टकृतं कुर्युस्तस्य स्विष्टकृतः ' पुरोडा अग्ने ' इत्येषा
याज्या । ' यद्येतस्य पुरोडाशस्य स्विष्टकृता चरेयुः पुरोडा अग्ने पचतः ' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति
सूत्रितम् । माध्यंदिने सवने सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतोऽनुवाक्या ' माध्यंदिने सवने ' इत्येषा ।
सूत्रितं च—' अग्ने जुपस्व नो हविर्माध्यंदिने सवने जातवेदः ' (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति ।
तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य स्विष्टकृतोऽनुवाक्या ' अग्ने तृतीये सवने ' इत्येषा । सूत्रितं च—
' अग्ने तृतीये सवने हि कानिप इत्यनुसवनमनुवाक्याः ' (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति । आश्विनपुरो-
डाशस्य स्विष्टकृतो याज्या ' अग्ने वृधानः ' इत्येषा । सूत्रितं च—' अग्ने वृधान आहुतिमिति
मंयाज्ये ' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

अग्ने जुपस्व नो हविः पुरोडाशं जातवेदः । प्रातःसावे धियावसो ॥ १ ॥

अग्ने । जुपस्व । नः । हविः । पुरोडाशम् । जातवेदः ।

प्रातःसावे । धियावसो इति धियावसो ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्मृतिः । ^१जातवेदः जातप्रज्ञ ^२धियावसो । धिया स्तोत्रेण वसु धनं यस्माद्भवति
योऽयं धियावसुः । तस्य संबुद्धिः । कर्मानुरूपधनप्रद हे ^३अग्ने ^४प्रातःसावे अग्निष्टोमे प्रातःसवने

१. त-ल-पदस्वरः । ईळते । ईड स्तुतौ । २. ख-ग-च-ज-ण-त-भ-ल- ' वृषाणः ' नास्ति ।

३. त-घृताद्याहुतीनाम् । ४. च-फ-वृष्टिद्वारा । ५. त-तदाह । ६. त-न-स-इमम् ; ल-तमिमम् ।

७. च-फ-दीद्यतिः ।

‘नः’ अस्मत्संबन्धि ‘पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं’ हविः ‘जुपस्व सेवस्व ॥ जुपस्व । ‘जुपी प्रीतिसेवमयोः’ इत्यस्मात् लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानवन्त्वेन पादादिवान्निघातः । प्रातःसावे । ‘पुष् अभि-
पवे’ । सवनं सावः । भावे घञ् । ‘थाथघञ्काजवित्रकाणाम्’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । धियावसो ।
विभक्त्यलोपश्छान्दसः । आमन्त्रितवान्निघातः^१ ॥

पुरोळा अग्रे पचतस्तुभ्यं वा घ्रा परिष्कृतः । तं जुपस्व यविष्ठय ॥ २ ॥

पुरोळाः । अग्रे । पचतः । तुभ्यम् । वा । घ्रा । परिष्कृतः । तम् । जुपस्व । यविष्ठय ॥ २ ॥

‘यविष्ठय युवतमहे’ अग्रे यः ‘पुरोळाः । पुरोडाशन्तेऽध्वर्यादयः’ एनमिति पुरोडाः पुरोडाशः ।
‘पचतः कपालयोः पक्वोऽस्ति । स च ‘तुभ्यं’ त्वदर्थं’ ‘परिष्कृतः ‘वा’ ‘घ’ पर्यप्रकरणदिभिरलंकृतः
खलु । ‘तम् इमं पुरोडाशं जुपस्व सेवस्व ॥ पुरोळाः । ‘दाश् दाने’ इत्यस्मात् पुरस्पूर्वात् ‘मन्त्रे
श्वेतवहोवथशपुरोडाशो ण्विन्’ (पा. सू. ३. २. ७१) इति कर्मणि ण्विनि कृते ‘श्वेतवहादीनां
डस्पदस्य’ (पा. सू. ३. २. ७१. १) इति डस्पदस्य च कृते ‘अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च’
(पा. सू. ८. २. ६७) इति निपातनाडकारस्य डत्वम् । पुरोडाशन्त एनमिति पुरोडाः पुरोडाशः ।
डकारस्य लकारो बहुवचसांप्रदायिकः । कृदुत्तरपदस्वरः । ‘पचतः । ‘डुपचप् पाके’ इत्यस्मात्
‘भृष्टृदृशि’ इत्यादिना कर्मणि अतच्प्रत्ययः । पच्यतेऽसाविति पचतः पक्वः । चिस्वरः । घ्रा ।
‘क्वचि तुनुघ’ इत्यादिना संहितायां दीर्घः । परिष्कृतः । ‘संपर्युपेभ्यः करोतो भूपणे’ (पा. सू.
६. १. १३७) इति करोतेः सुडागमः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । यविष्ठय ।
यविष्ठ एव यविष्ठयः । ‘पादाघाभ्यां च’ इत्यत्र चकारेण वम्वादीनां स्वार्थे यप्रत्ययस्योपादानात्
यविष्ठयस्यत्र स्वार्थिको यप्रत्ययः (का. ५. ४. २५) । आमन्त्रितवान्निघातः ॥

अग्रे वीहि पुरोळाशमाहुतं तिरोअह्वयम् । सहसः मुनुरस्यध्वरे हितः ॥ ३ ॥

अग्रे । वीहि । पुरोळाशम् । आहुतम् । तिरःऽअह्वयम् ।

सहसः । सनुः । असि । अध्वरे । हितः ॥ ३ ॥

हे अग्रे ‘तिरोअह्वयम् अह्नि तिरोहिते सति’ आहुतम् आ समन्तान हुतं ‘पुरोडाशं पुरोडा-
शाख्यं हविः’ वीहि अक्षय । ‘अध्वरे अस्मिन्यज्ञे’ सहसः ‘सनुः बलस्य पुत्रस्त्वं’ हितः ‘असि
आहवनीयादिस्थानेष्वस्माभिर्निहितोऽसि । तस्माद्वीहीति शेषः ॥ वीहि । वी कान्तिगत्यादिपु ।
लोटि रूपम् । हेरपित्वादन्तोदात्तत्वम् । आहुतम् । जुहोतेः कर्मणि क्ते ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वम् । तिरोअह्वयम् । अह्नि भवमह्वयम् । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । तिरोभूतमह्वं
यस्मिन् काले स तिरोअह्वयः । रात्रिकाल इत्यर्थः । ‘कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे’ इति द्वितीया ।
‘प्रकृत्यान्तःपादम्’ इत्येडः प्रकृतिभावः । बहुवीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

१. त-‘नः’ नास्ति । २. त-इत्यस्य । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ आमन्त्रितवान्निघातः’
नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ पुरोडाशन्तेऽध्वर्यादयः’ नास्ति । ५. न-भ-स-‘ एनमिति पुरोडाः’
नास्ति । ६. त-तुभ्यं वा घ त्वदर्थमेव खलु । ७. त-‘वा घ’ तास्ति । ८. ‘पदप्रकृतिस्वरः’

माध्यंदिने सर्वने जातवेदः पुरोळाशमिह कवे जुषस्व ।

अग्रे यद्दस्य तव भागधेयं न प्र मिनन्ति विदथेषु धीराः ॥ ४ ॥

माध्यंदिने । सर्वने । जातवेदः । पुरोळाशम् । इह । कवे । जुषस्व ।

अग्रे । यद्दस्य । तव । भागधेयम् । न । प्र । मिनन्ति । विदथेषु । धीराः ॥ ४ ॥

‘कवे’ मेधाविन् हे ‘जातवेदः’ ‘इह अस्मिन्’ अग्निष्टोमाख्ये कर्मणि तत्र’ च ‘माध्यंदिने मध्य-
दिसंबन्धिनि ‘सर्वने’ ‘पुरोडाशं माध्यंदिनसवनीयपुरोडाशं’ जुषस्व सेवस्व । हे ‘अग्रे’ ‘विदथेषु
यज्ञेषु’ धीराः कर्मकुशला अध्वर्यादयः ‘यद्दस्य’ । यान्ति प्राप्नुवन्ति^३ देवा हवींष्यनेनेति यद्दो
महानग्निः । यद्दस्य महतः ‘तव’ ‘भागधेयं’ भागतया परिकल्पितमिमं पुरोडाशं ‘न’ ‘प्र’ ‘मिनन्ति’ न
हिंसन्ति । किंतु तुभ्यं प्रयच्छन्ति । तं जुषस्वेति शेषः ॥ माध्यंदिने । मध्यंदिनस्येदमित्यर्थे उत्सादि-
त्वादच् । जित्वादादिवृद्धिः । जित्वादेवाद्युदात्तत्वम् । यद्दस्य । ‘या प्रापणे’ इत्यस्मात् ‘शेव-
यद्दजिह्व’ इति निपातनात्करणे वन्प्रत्ययः । दुगागमधातुह्रस्वौ । यान्त्यनेनेति यद्दोऽग्निः ।
व्यत्ययेनान्तोदात्तः । भागधेयम् । भागशब्दात्स्वार्थे ‘भागरूपनामभ्यो धेयप्रत्ययो वक्तव्यः’
(पा. सू. ५. ४. ३६. २) इति धेयः^४ । प्रत्ययस्वरः । मिनन्ति । ‘मिञ् हिंसायाम्’ इत्यस्य
कयादिवात् भ्रा । तस्मिन् ‘मीनातेनिगमे’ इति ह्रस्वत्वम् । ‘हिनु मीना’ (पा. सू. ८. ४. १५)
इति णत्वं न भवति सर्वविधानां छन्दमि विकल्पितत्वादिति ॥

अग्रे तृतीये सर्वने हि कानिषः पुरोळाशं सहस्रः सूनवाहुतम् ।

अथा देवेष्वध्वरं विपन्यया धा रत्नवन्तममृतेषु जागृविम् ॥ ५ ॥

अग्रे । तृतीये । सर्वने । हि । कानिषः । पुरोळाशम् । सहस्रः । सूनो इति । आहुतम् ।

अथ । देवेषु । अध्वरम् । विपन्यया । धाः । रत्नवन्तम् । अमृतेषु । जागृविम् ॥ ५ ॥

‘सहस्रः’ ‘सूनो बलस्य पुत्र हे’ ‘अग्रे एवं’ ‘तृतीये’ ‘सर्वने’ ‘आहुतं’ हूयमानं ‘पुरोडाशं’
‘कानिषः कामसे’ । ‘अथ अनन्तरम्’ ‘अध्वरम्’ अविनाशिनं ‘रत्नवन्तम्’ । रत्नशब्देन स्वर्गादि-
लक्षणमुत्तमं फलमभिधीयते । तद्वन्तं फलप्रदं^५ ‘जागृविं’ जागरणकारिणम् । प्रातः सोमो जागृवि-
र्भवति स्वप्ननिवारक इति । तस्मिन् सोमं ‘विपन्यया’ स्तुतिलक्षणया वाचा स्तुतस्त्वम् ‘अमृतेषु मरण-
धर्मरहितेषु’ ‘देवेषु इन्द्रादिषु’ ‘धाः’ धेहि । ‘हि पूरणः । तृतीये । त्रिशब्दात्पूरणार्थे ‘त्रेः संप्रसारणम्’
(पा. सू. ५. २. ५५) इति तीयप्रत्ययः । तत्संनियोक्तेन संप्रसारणम् । ‘हलः’ इति दीर्घो न भवति ।
अणिति(? अणः इति; पा. सू. ६. ३. १११) तत्रानुवर्तनात् प्रत्ययस्वरः । कानिषः । कनी
कान्त्यादिषु । लेटि^६ ‘मिच्चहुलम्’ इति सिप् । तस्यार्धधातुकाद्यादिडागमः । कान्तिरभिलाषः ।

१. प-कवे मेधाविन् जातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्रे इहास्मिन् । २. फ-अत्र । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-
भ-‘प्राप्नुवन्ति’ नास्ति । ४. त-धेयप्रत्ययः । ५. त-तत्फलप्रदम् । ६. त-इत्यस्य लेटि ।

अकारस्य आकारो व्यत्ययेन । हियोगादनिघातः । धातुस्वरः । विपन्यया । 'पन स्तुतो' । भावे क्रिप् । विरतं यातीति कप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । धाः । दधातेः धातोः^१ छान्दसे लुङि रूपम् । पादा निष्वादिनिघातः । जागृविम् । किन्प्रत्ययान्तो जागृविशब्दः । निस्वरः ॥

अग्ने वृधान आहुतिं पुरोडाशं जातवेदः । जुपस्व तिरोअह्वयम् ॥ ६ ॥

अग्ने । वृधानः । आऽहुतिम् । पुरोडाशम् । जातवेदः । जुपस्व । तिरःऽअह्वयम् ॥ ६ ॥

१जातवेदः जातप्रज्ञ हे १अग्ने १वृधानः आहुतिभिर्वर्धमानस्त्वं १तिरोअह्वयम् । अद्विभघमह्वयं दिवमकृत्यम् । तिरोभूतमह्वयं यस्मिन्काले स तिरोअह्वयो रात्रिकालः । तस्मिन्काले १आहुतिं पुरोडाशाख्यं हविः १जुपस्व सेवस्व ॥ आहुतिम् । जुहोतेः कर्मणि क्तिन् । 'ताद्री च निति कृत्यनी' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्^३ ॥ ३१ ॥

'अस्तीदम्' इति षोडशचं सप्तदशं सूक्तं वैश्वामित्रम् । अत्रानुक्रमणिका—'अस्तीदं षोडशाद्या-चतुर्थीदशमीद्वादशयोऽनुष्टुभः षष्ठ्येकादशयुपान्ये च जगस्यः पञ्चम्यृत्विग्भ्यो वा' इति । आद्या-चतुर्थीदशमीद्वादशयोऽनुष्टुभः षष्ठ्येकादशयुपान्ये च जगस्यः षष्ठ्येकादशी चतुर्दशी पञ्चदशी च जगस्यः । शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः । पञ्चमी 'मन्थता नरः' इत्येषा ऋत्विग्वेदवताकाभिदेवताका वा । शिष्टा अभिदेवताकाः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । वरुणप्रघासेषु अभिप्रणयने 'इत्यायास्त्वा पदे' इत्येषा । सूत्रितं च—'इत्यायास्त्वा पदे वयमग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवेभ्यर्धर्व आरमेत्' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति । तत्रैव अभिप्रणयने^४ उत्तरवेद्यामग्नौ स्थापिते सति 'सीद होतः' इत्येषा । 'निहितेऽग्नौ सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वान्' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति सूत्रितम्^५ । अरण्यमग्निममारोपणं 'अयं ते योनिः' इत्येषा । सूत्रितं च—'अयं ते योनिर्ऋत्विज इत्यरणी गार्हपत्ये प्रतिनपेष्याणी वा' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति ॥

अस्तीदमधिमन्थनमस्ति प्रजननं कृतम् ।

एतां विश्वप्तीमा भरानि मन्थाम पृथ्या ॥ १ ॥

अस्ति । इदम् । अधिऽमन्थनम् । अस्ति । प्रऽजननम् । कृतम् ।

एताम् । विश्वप्तीम् । आ । भर । अग्निम् । मन्थाम । पृथ्या ॥ १ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति ब्रूते । १इदम् अर्थं यूपशकलम् १अस्ति । १अधिमन्थनम् । अरण्याः उपरि निधेयं मन्थनसाधनभूतं^१ दण्डरज्ज्वादिकम् १अस्ति । १प्रजननम् अभिजननसाधनभूतं^२ दर्श-पिञ्जलं १कृतं संपादितमस्ति । यद्वा प्रजननं मन्थनदण्डस्य विन्यासविशेषः । यस्मादेतानि यूपशकलादीन्यग्निमन्थनसाधनान्याहृतानि सन्ति तस्मान् १विश्वप्तीं विशां प्रजानामग्निसाध्याग्नि-होत्रद्वारा स्वर्गादिफलसंपादनेन पालयित्रीम् १एताम् अरणीम् १आ १भर हे अध्वर्यो आहर ।

१. त—'धातोः' नास्ति । २. त—आहुतिमाहुतं पुरोडाशम् । ३. त—स्वरत्वम् । जुपस्व । जुप । प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-अभिप्रणयनेन । ५. त—सूत्रितं च । ६. ख-ग-च—मन्थनसाधनभूतम् । ७. ख-फ-भ-अभिज्वलनम् ।

तस्यामाहतायां 'पूर्वथा यथा वयमाधानकालेऽग्निममधीम यथा वा पूर्वे महर्षयोऽग्निममन्यिषुः तद्द्वयमेनम् 'अग्निम् अस्मिन्कर्मणि 'मन्धाम । मन्धनेन निष्पन्नं करवाम ॥ अस्तीति^१ पदद्वयस्य पादादिस्वादनघातः । विशप्तीम् । पतिशब्दस्य 'विभाषा सपूर्वस्य' इति ङीप् नकारश्चान्तादेशः । 'पगदिच्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भर । 'हञ् हरणे' इत्यस्य लोटि 'हप्रहोर्भञ्छन्दसि' इति भकारः । मन्धाम । 'मन्ध विलोडने' । लोटि^२ रूपम् । निघातः । पूर्वथा । पूर्वशब्दान् ह्वार्थे 'प्रत्यपूर्वविश्वेमास्थाल् छन्दसि' इति धात्वप्रत्ययः । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भेऽव सुधितो गर्भिणीषु ।

दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्यैभिरग्निः ॥ २ ॥

अरण्योः । निऽहितः । जातवेदाः । गर्भेऽव । सुधितः । गर्भिणीषु ।

दिवेऽदिवे । ईड्यः । जागृवत्ऽभिः । हविष्मत्ऽभिः । मनुष्यैभिः । अग्निः ॥ २ ॥

'जातवेदाः सर्वविषयज्ञानवानयमग्निः' 'अरण्योर्निहितः । देवैर्यज्ञाय नितरां स्थापितोऽस्ति । अत्र^३ दृष्टान्तः । 'गर्भेऽव इति । यथा गर्भः 'गर्भिणीषु स्त्रीषु' 'सुधितः सुष्ठु निहितो वर्तते तद्वत् । स तादृशः 'अग्निः' 'हविष्मद्भिः संभृतहविक्रेत एव 'जागृवद्भिः कर्मणि जागरूकैः' 'मनुष्यैभिः मनुष्यैरस्माभिः' 'दिवेदिवे प्रत्यहमुत्पत्त्यर्थम्' 'ईड्यः स्तुतिरूपाभिर्गीभिः स्तोतव्यः ॥ अरण्योः । 'ऋ गतौ' । 'अतिसृष्टयमि' इत्यादिना अनिः^४ । प्रत्ययस्वरः । निहितः । दधातेः कर्मणि निष्ठायां 'दधातेहिः' इति हिरादेशः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुधितः । दधातेः कर्मणि निष्ठा । तस्मिन् 'सुधित वसुधित' इत्यादिना निपातनान् धिरादेशः^५ । दिवेदिवे । दिवु क्रीडादौ । इगुपधलक्षणः कः । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम् । तस्यान्नेडितत्वाद्नुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । जागृवद्भिः । 'जागृ निद्राश्रये' इत्यस्य कसौ रूपम् । 'द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्' इति विकल्पितत्वात् द्विर्वचनाभावः । 'वसुस्वमुध्वंस्वनडुहां दः' (पा. सू. ८. २. ७२) इति वसोः मकारस्य दत्वम् । प्रत्ययस्वरः ॥

उत्तानायामवं भरा चिकित्वान्तस्यः प्रवीता वृषणं जजान ।

अरुषस्तूपो रुशदस्य पाज् इलायास्पुत्रो वयुनेऽजनिष्ट ॥ ३ ॥

उत्तानायाम् । अवं । भर । चिकित्वान् । स्यः । प्रवीता । वृषणम् । जजान ।

अरुषऽस्तूपः । रुशत् । अस्य । पाज् । इलायाः । पुत्रः । वयुने । अजनिष्ट ॥ ३ ॥

'चिकित्वान् ज्ञानवानध्वर्युस्त्वम्' 'उत्तानायाम् अधरारण्यामुत्तानशायायाम् उत्तरारणिम्' 'अव' 'भर अधोमुखं धारय । अनन्तरं सा अधरारणिः' 'स्यः' 'प्रवीता तदानीमेव निषिक्रेतस्का सती' 'वृषणं कामानां वर्षकमग्निं' 'जजान जनयतु । अथ' 'अस्य अग्नेः' 'रुशत् तमो विनाशयत्' 'पाजः

१. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-अस्तीदमिति । २. त-इत्यस्य लोटि । ३. ल-स-तत्र । ४. त-अनिप्रत्ययः । ५. त-धि इत्यादेशः ।

तेजोमात्रं' तत्राभूत्' । अनन्तरम् 'अरुपस्तूपः आरोचमानतेजःसंघोपेतः' इत्यायास्पुत्रः उत्तरवेद्याः' उत्पन्नः' अग्निः 'वयुने अरण्यां योनिस्थाने' 'अजनिष्ट अजनि ॥ जजान । 'जन जनने' । लोट्थे' लिटि 'बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः' इति णिलोपः । प्रत्ययान्तत्वाभावादाश्च भवति । निघातः । अरुपस्तूपः । न विद्यते रूपः क्रोधो यस्येत्यरुपः । क्रोधराहित्येन रोचमान इत्यर्थः । 'नःसुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'पुष् स्तुतो' । 'स्तौतेर्दीर्घश्च' (उ. सू. ३. ३०५) इति प्रत्ययः किञ्च धातोर्दीर्घश्च । स्तूयते इति स्तूपस्तेजःसंघः । अरुपः आरोचमानस्तेजःसंघो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । रुशत् । 'रुश हिंसायाम्' । शतरि रूपम् । वयुने । 'अज गतिक्षेपणयोः' । 'अजियमिशीङ्भ्यश्च' इत्युनन् चित्संज्ञकः । अजति वीयते वा वयुनमङ्गम् । प्रत्ययस्य व्यत्ययेनाशु-दात्तत्वम् । अजनिष्ट । 'जनी प्रादुर्भावे' । लुङि सिचि रूपम् । निघातः ॥

इळायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अर्धि ।

जातवेदो नि धीमहि अग्ने हव्याय वोळहवे ॥ ४ ॥

इळायाः । त्वा । पदे । वयम् । नाभा । पृथिव्याः । अर्धि ।

जातवेदः । नि । धीमहि । अग्ने । हव्याय । वोळहवे ॥ ४ ॥

'जातवेदः जातप्रज्ञ हे' 'अग्ने अध्वर्यादयः' 'वयं' 'पृथिव्याः' 'अधि भूमेरपरि उत्तरवेद्यां' 'नाभा नाभौ तस्या नाभिस्थाने मध्यप्रदेशे । तदेव स्थानं विशेष्यते । 'इळायाः' 'पदे मानव्या इळाया गोः पदे इडापरूपे उत्तरवेद्यात्मके स्थाने' 'त्वा त्वां' 'हव्याय' 'वोळहवे पुरोडाशादिलक्षणं हविर्वोक्तुं' 'नि' 'धीमहि निदधीमहि । उक्तार्थे ब्राह्मणम्—' इळायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधीयेतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिजातवेदो नि धीमहीति निधायन्तो ह्येनं भवन्त्यग्ने हव्याय वोळहव इति हव्यं हि वक्ष्यन्भवति ' (ग. ब्रा. १. २८) इति ॥ नाभा । 'णह बन्धने' । 'इष्' इत्यनुवृत्तौ 'नहो भश्च' इति इष् भकारश्चान्तादेशः । जित्वादुपधावृद्धिः । नह्यतीति नाभिर्मध्यस्थानम् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या ङादेशः । जित्स्वरः । धीमहि । दधातेर्लिङि रूपम् । 'लिङः सीयुद्' (पा. सू. ३. ४. १०२) इति सीयुद् । द्विर्वचनाभावश्छान्दसः । निघातः । वोळहवे । 'वह प्रापणे' । तुमर्थे' तवेन् । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इति धात्वकारस्योऽत्वम् । ङावधवष्टुषडलोपाः । निश्वादाशुदात्तः ॥

मन्थता नरः कविमद्वयन्तं प्रचेतमममृतं सुप्रतीकम् ।

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरस्तादग्निं नरो जनयता सुशेवम् ॥ ५ ॥

मन्थत । नरः । कविम् । अद्वयन्तम् । प्रचेतसम् । अमृतम् । सुप्रतीकम् ।

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरस्तात् । अग्निम् । नरः । जनयत । सुशेवम् ॥ ५ ॥

१. फ-तेजो मन्त्रतन्त्रात्मकमभूत् । २. त-उत्तरवेद्याः उत्पन्नः' नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-लडर्थे; त-इत्यस्य लोट्थं । ४. त-पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ५. त-गतिक्षेपणयोः इत्यस्मान् । ६. त-ल-इत्यस्मात्तुमर्थं ।

‘नरः कर्मणा’ नेतारो हे अध्वर्यादयः ‘कविं कान्तदंशिनम्’ अद्वयतं द्रव्यमनाचरन्तमद्वैतं कुर्वाणं मनसा वाचा च एकविधमेव कर्म कुर्वाणमत एव ‘प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानोपेतम्’ ‘अमृतं मरणधर्मरहितं’ ‘सुप्रतीकं शोभनैरङ्गैर्ज्वालाभिः समेतं तमिमम्’ अग्निं ‘मन्थत मन्थनेन’ निष्पादयत । किंच । हे ‘नरः कर्मणा’ नेतारः अध्वर्यादयः^१ यूयं ‘यज्ञस्य’ योतिष्टोमादेः ‘केतुं प्रज्ञापकं’ प्रथमं मुख्याङ्गभूतम् । अग्निपूर्वकरत्वात् सर्वेषामुत्तरकतूनाम् । ‘सुशेवं शोभनसुशोपेतं तादृशमग्निं’ पुरस्तात् कर्मणः प्रारंभे ‘जनयत । तमिममग्निमिवंविधगुणयुक्तं कुरुतेति भावः । मन्थत । ‘मन्थ विलोडने’^२ । लोटि रूपम् । पादादिवादिनिघातः । नरः । ‘णीष् प्रापणे’^३ । ‘नयतेदिञ्च’ (उ. सू. २. २५७) इति ऋप्रत्ययः । डिच्वाट्टिलोपः । नयन्ति कर्माणि नीयन्ते कर्माण्येभिरिति वा नरः । आमन्त्रितत्वात् निघातः । अद्वयन्तम् । द्रव्यमिवाचरन्तीत्यर्थं ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिञ्चक्तव्यः’ इत्याचाराथं क्तिप् । द्रव्यति । तस्य शतरि रूपं द्रव्यजिति । न द्रव्यञ्चद्रव्यन् । तम् । तत्पुरुषे नञ्स्वरः । सुप्रतीकम् । बहुव्रीहौ ‘कृत्वादयश्च’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । जनयत । ‘जनी प्रादुर्भावे’^४ । णिच् । ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धौ प्रासायां ‘जनीजृक्तसुरज्जोऽमन्ताश्च’ इति मिद्वज्जावात्^५ ‘मितां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वः । निघातः । सुशेवम् । शंशब्दो वनप्रत्ययान्त आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ ‘आद्युदात्तं व्यञ्जन्दमि’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ३२ ॥

यदी मन्थन्ति बाहुभिर्वि रोचतेऽश्वो न वाज्यरुषो वनेषु वा ।

चित्रो न यामन्नाश्विनोरनिवृतः परि वृणक्त्यश्मनस्तृणा दहन् ॥ ६ ॥

यदि । मन्थन्ति । बाहुऽभिः । वि । रोचते । अश्वः । न । वाजी । अरुषः । वनेषु । आ ।

चित्रः । न । यामन् । अश्विनोः । अनिवृतः । परि । वृणक्ति । अश्मनः । तृणा । दहन् ॥ ६ ॥

‘यदि अध्वर्यादयः’ बाहुभिः स्वकीयैर्हस्तैरग्निं ‘मन्थन्ति मथन्ति ततः’ स जातोऽग्निः ‘वनेषु काष्ठेषु’ वाजी शीघ्रगमनवान् ‘अरुषः आरोचमानः सर्वेषां प्रीतिकरः सन्’ आ ‘वि’ ‘रोचते’ आ ‘समन्ताद्विशेषेण दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । ‘अश्वो’ ‘न इति’^१ । यथाश्वो वनेषु वननीयेषु बाह्याली-स्थानेषु वेगवानारोचमानो वर्तते तद्वत् । तत्रैव दृष्टान्तान्तरम् । ‘चित्रो’ ‘न इति’^२ । यथा ‘यामन् यामनि’^३ वेगगमने^४ ‘अश्विनोः’ देवभिषजोः^५ चित्रो नानाविधवर्णः^६ रथः आरोचमानो वर्तते तद्वत् । ‘अनिवृतः’ केनाप्यप्रतिबद्धगमनः^७ ‘योऽयमग्निः’ ‘अश्मनः’ उपलान् ‘तृणा तृणानि’^८ च^९ ‘दहन्’ अस्मसात्कुर्वन् ‘परि’ ‘वृणक्ति’ दग्धस्थानानि^{१०} परितो वर्जयति । तादृशोऽग्निरारोचते इति पूर्वैर्णान्वयः ॥ मन्थन्ति । ‘मन्थ विलोडने’^{११} । लटि रूपम् । यदियोगादिनिघातः । रोचते । ‘रुच दीप्तौ’ । भौवादिकः ।

१. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-कर्मणः । २. ख-ग-च-ज-ण-त-भ-मथनेन । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-कर्मणः । ४. त-हे अध्वर्यादयः । ५. त-विलोडने इत्यस्य । ६. त-प्रापणे इत्यस्मान् । ७. त-ल-प्रादुर्भावे इत्यस्य । ८. ज-ण-मिन्त्वात् ; न-भ-ल-स-मिद्धावान् । ९. च-तदा । १०. ख-ग-च-ज-ण-भ-न-‘इति’ नास्ति । ११. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘इति’ नास्ति । १२. च-याने विशेषवेगगमनं । १३. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-‘देवभिषजोः’ नास्ति । १४. ख-ग-च-ज-ण-भ-नानावर्णः । १५. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-‘गमनः’ इत्यर्थः । १६. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-तृणानीव ; भ-स-तृणानिव । १७. ख-ग-ज-ण-प-भ-ल-स-तद्वत्स्थानानि, च-फ-तदन्तश्चेस्थानानि । १८. न-विलोडने । अस्य ।

लटि रूपम् । निघातः । यामन् । ' या प्रापणे ' । ' आतो मनिक्कनिव्वनिपश्च ' इति मनिन् । ' सुपां सुलुक् ' इत्यादिना सप्तम्या लुक् । निस्वरः । अनिवृतः । ' वृष् वरणे ' । निष्ठायां ' यस्य विभाषा ' इतीदृशप्रतिषेधः । निपूर्वो वृणोतिनिवारणे वर्तते । न निवृतोऽनिवृतः । नःस्वरः^१ । वृणक्ति । ' वृजी वर्जने ' । रुधादिः । ' चोः कुः ' इति कुवम् । निघातः । नृणा । ' नृह' हिंसायाम् । ' नृहः क्रो हलोपश्च ' (उ. सू. ५. ६८६) इति क्रः । कित्त्वादगुणः हलोपश्च । नृहते नृहवादिभिरिति नृणम् । निस्वरः ॥

जातो अग्नी रोचते चकितानो वाजी विप्रः कविशस्तः सुदानुः ।

यं देवास ईड्यै विश्वविदं हव्यवाहमदधुरध्वरेषु ॥ ७ ॥

जातः । अग्निः । रोचते । चकितानः । वाजी । विप्रः । कविशस्तः । सुदानुः ।

यम् । देवासः । ईड्यम् । विश्वविदम् । हव्यवाहम् । अदधुः । अध्वरेषु ॥ ७ ॥

१जातः मन्थनानन्तरमुत्पन्नः स च १चकितानः सर्व^२ जानानः सन् १वाजी सततगमनस्वभावः १विप्रः कर्माभिज्ञः अत एव १कविशस्तः कविभिर्मेधाविभिर्होतृभिः स्तुतः १सुदानुः सुष्ठु कर्मफलस्य दाता एवंविधः १अग्निः १रोचते दीप्यते । १देवासः देवाः इन्द्रादयः १ईड्यं होत्रादिभिः^४ स्तुत्यं १विश्वविदं सर्वस्य जगतो वेदितारं १यम् अग्निम् १अध्वरेषु ज्यांतिष्टोमादियज्ञेषु १हव्यवाहं हव्यानां वोढारम् १अदधुः व्यदधुः सोऽग्निर्दीप्यते इति पूर्वेष्वन्वयः ॥ चकितानः । ' कित ज्ञाने ' इत्यस्य यङ्लुकि ' गुणो यङ्लुकोः ' इति अभ्यासस्य गुणः । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । कविशस्तः । ' थाथघन्ताजवित्रकाणाम् ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अदधुः । दधातेर्हङि झेः ' सिजभ्यस्त-विदिभ्यश्च ' इति जुस् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अडागमस्वरः ॥

सीदं होतुः स्व उं लोके चिकित्वान्त्सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ ।

देवावीर्देवान्हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने वयो धाः ॥ ८ ॥

सीदं । होतरिति । स्वे । ऊँ इति । लोके । चिकित्वान् । सादय । यज्ञम् । सुकृतस्य । योनौ ।

देवऽअवीः । देवान् । हविषा । यजासि । अग्ने । बृहत् । यजमाने । वयः । धाः ॥ ८ ॥

यजमानो वृत्ते । १होतः होमनिष्पादक हे १अग्ने १स्वे स्वर्काये १लोके उत्तरवेद्याः^६ नाभौ १सीदं १उ उ त्वं होमनिमित्तम् उपविशीव । तथा १चिकित्वान् ज्ञानवांस्त्वं १सुकृतस्य सुकृतजन्योपभोगस्य १योनौ स्थाने उत्तमलोके १यज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं १सादय स्थापय । किंच १देवावीः । देवान् हविष्यदानेन अवतीति देवावीः । तादृशस्त्वं १हविषा पुरोडाशादिलक्षणेन हव्येन १देवान् १यजासि

१. त-वरणे इत्यस्य । २. त- ' नवःस्वरः ' नास्ति । ३. ख-ग-तु; ज-ण-तुहु; त-ल-तृह हिमि; म-नृण । ४. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ- ' सर्व ' नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स्तोत्रादिभिः । ६. ज-ण-न-भ-म-उत्तरवेद्याम् ।

यज । अथ त्वं 'यजमाने यागं कुर्वाणे मयि 'बृहत् प्रभृतं पशुपुत्रादिममेतं 'वयः अन्नं 'धाः विधेहि ॥ साद । सदेर्लोडि रूपम् । सादय । सदेर्धन्तस्य लोटि रूपम् । णिच्स्वरः । देवावीः । अत्र रक्षणादिषु । 'अवितृमृतन्निभ्य ईः' इति ईप्रत्ययः । ऋदुत्तरपदस्वरः^१ । यजासि । यजेर्लेडि आडागमः । धाः । दधातः छान्दसे^२ लुङि रूपम्^३ ॥

कृणोत धूमं वृषणं सखायोऽन्नेधन्त इतन वाजमच्छ ।

अयमग्निः पृतनापाट् सुवीरो येन देवासो असहन्त दस्यून् ॥ ९ ॥

कृणोत । धूमम् । वृषणम् । सखायः । अन्नेधन्तः । इतन । वाजम् । अच्छ ।

अयम् । अग्निः । पृतनापाट् । सुवीरः । येन । देवासः । असहन्त । दस्यून् ॥ ९ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति वृते । हे 'सखायः कर्मसहकारिणः'^४ यूयं 'वृषणं कामानां वर्पितारं' 'धूमम्' । 'धुनोति' कम्पयतीति धूमोऽग्निः । एवंविधम्^५ अग्निं 'कृणोत' कुरुत । रुथदेन^६ उपादयत । यद्य-
ग्निं जायते^७ तदानीमाह । 'अन्नेधन्तः अक्षीणा अनुपरतसामर्थ्याः सन्तो यूयं 'वाजं मथनलक्षणं युद्धम्' 'अच्छ' अष्ट्याभिमुख्येन 'इतन प्राप्तुत । 'सुवीरः शोभनसामर्थ्योपेतः' 'अयमग्निः' 'पृतनापाट् पृतनोपलक्षितं युद्धं सहमानो भवति । 'येन युद्धे सहमानेनाग्निना' 'देवासः देवाः' 'दस्यून् उपक्षपयितृन्सुरान्' 'असहन्त अभ्यभवन् । तस्मादक्षानबला यूयं मथने^८ कुरुतेति भावः ॥
कृणोत । 'कृवि हिंसाकरणयोः' । लोटि^९ तप्रत्ययस्य 'तसनसनथनाश्च' इति तवादेशः । पित्र्वाट्ठुणः । पादादित्वादिनिघातः । उप्रत्ययस्वरः । धूमम् । 'धृञ् कम्पने'^{१०} । 'इषियुधीन्धि-
दमि'^{११} इत्यादिना मक् । कित्त्वाट्ठुणाभावः । 'धुनोति' कम्पयति दाह्यानीति धूमोऽग्निः । प्रत्ययस्वरः । इतन । 'इण गती' इत्यस्य लोटि तप्रत्ययस्य तनादेशः । निघातः । पृतनापाट् । 'पह मर्षणे'^{१२} । 'छन्दसि सहः' इति ण्विः । णित्त्वादुपधावृद्धिः । 'सहः साडः सः' इति षत्वम् । ऋदुत्तरपदस्वरः । असहन्त । 'पह मर्षणे' इत्यस्य लुङि रूपम् । यथोगादिनिघातः । दस्यून् । 'दसु उपक्षये' । 'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्' इति युच् । दस्यन्तीति दस्यवः शत्रवः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥

अयं ते योनिर्ऋत्विगो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नग्र आ सीदार्था नो वर्धया गिरः ॥ १० ॥

अयम् । ते । योनिः । ऋत्विगः । यतः । जातः । अरोचथाः ।

तम् । जानन् । अग्ने । आ । सीद । अर्थ । नः । वर्धय । गिरः ॥ १० ॥

१. न-^०पदप्रकृतिस्वरः । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-छान्दसम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-रूपम् । उ पूरणः । ४. त-कर्मसहकारिणः अध्वर्यादयः । ५. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स- 'धुनोति...एवंविधं' नास्ति । ६. न-मन्थनेन । ७. त-जायते । ८. च-न-भ-स-मन्थनम् । ९. त-इत्यस्य लोटि । १०. त-कम्पने इत्यस्मात् । ११. त-मर्षणे इत्यस्मात् ।

हे 'अग्ने' ऋत्विजः वसन्ताद्यृतौ भवः 'अयम् अङ्गुल्या निर्दिश्यमानः पलाशाश्चत्वादिभ्यः' काष्ठविशेषोऽरणिः 'ते तव' योनिः उत्पत्तिस्थानं 'यतः अरणेः' जातः त्वम् 'अरोचथाः अक्षोभथाः । 'जानन्' त्वं 'तम् अरणिरूपं' काष्ठविशेषम् 'आ' 'सीद । तस्यामरण्यामारोपितः सन् नैरुत्तरेण तिष्ठ । 'अथ अनन्तरं' नः अस्माकं 'गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः' वर्धय । यद्वा^१ गीःशब्देन तद्वस्तो लक्ष्यन्ते । तथा स्तोतृनस्मान् वर्धय । पशुपुत्रादिभिः समृद्धान् कुरु ॥ योनिः । 'यु मिश्रणे' । 'वहिष्प्रि' इत्यादिना निप्रत्ययः । 'निन्' इत्युक्तरवादाद्युदात्तः । ऋत्विजः । 'छन्दसि घस्' (पा. सू. ५. १. १०६) इति ऋतुशब्दान् प्राप्तार्थे^२ घसप्रत्ययः । घस्य इयादेशः । 'सिति' इति पदसंज्ञायाम् 'ओगुणः' (पा. सू. ६. ४. १४६) इति भसंज्ञाधीनो गुणो न भवति । प्रत्ययस्वरः । अरोचथाः । 'रुच दीप्ता' इत्ययं लङि रूपम् । यद्वत्तयांगादनिघातः । सीद^३ । सदेर्लोपि 'पात्रा' इत्यादिना सीदादेशः । निघातः । अथा^४ । 'निपातस्य च' इति सांहित्यिको दीर्घः । वर्धय । 'बृधु वर्धने' । हेतुमति णिच् । निघातः ॥ ३३ ॥

तनूनपादुच्यते गर्भे आसुरो नराशंसो भवति यद्विजायते ।

मातरिश्वा यदमिमीत मातरि वातस्य सर्गो अभवत्सरीमणि ॥ ११ ॥

तनून्^१डनपात् । उच्यते । गर्भः । आसुरः । नराशंसः । भवति । यत् । विजायते ।

मातरिश्वा । यत् । अमिमीत । मातरि । वातस्य । सर्गः । अभवत् । सरीमणि ॥ ११ ॥

योऽग्निर्यदा 'गर्भः अरणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा सोऽग्निः' तनूनपादुच्यते । यदृणं तनूः शरीराणि न पानयति न दहतीति व्युत्पत्तेः । यद्वा तनूशब्देनापोऽभिधीयन्ते नपाच्छब्देनैकान्तरिताः प्रजाः । तथा च अपां नसा । कथमेतत्^२ । आपस्तता अन्तरिक्षे । ताभ्य ओपधिवनस्पतयो जायन्ते । तेभ्यो ह्येप इति । 'यत् यदा' 'विजायते विशेषेण प्रत्यक्षतया जायते तदा' 'आसुरः कर्मविघ्नकारिणामसुराणां हन्ता अत एव' 'नराशंसः नरैः कर्मणां नेत्रभिरध्वरवादिभिः दूरनाथो' 'भवति । 'यत् यदा' 'मातरि अन्तरिक्षे स्वं^३ तेजः' 'अमिमीत निर्मिमीते तदा' 'मातरिश्वा भवति । मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति चेष्टते इति व्युत्पत्तेः^४ । एवंविधस्याग्नेः 'सरीमणि सरणे शीघ्रगमने' 'वातस्य वायोः' 'सर्गः सृष्टिः' 'अभवत् भवति'^५ । यदाग्निररणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा तनूनपाज्ञामको भवति । यदा जायते तदा नराशंसनामको भवति । यदान्तरिक्षे विद्योतते तदा मातरिश्वनामको भवतीति ॥ तनूनपात् । 'तनु विस्तारे'^६ । 'कृषिचमितनिधनिसजिंखजिभ्य ऊः' इति ऊप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । नपात् । 'पा रक्षणे' 'पल्लु^७ गती' वा ण्यन्तः^८ । ऋप् । न पाति न पातयतीति वा नपात् । 'नभ्राणनपाश्वेदा' इत्यादिना निपातनात्^९ नजः प्रकृतिभ्यः । नञ्स्वरः । तनून् पातीति तनूनपात् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्ये प्राप्ते 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आसुरः । असुरस्यायमासुरः । अहितकारित्वेन संबन्धी । 'तस्येदम्' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । नराशंसः ॥

१. ख-फ-भ-पालाशा । २. त-जातस्त्वम् । ३. ख-प-फ-भ-अरणिविशेषकाष्टम् । ४. त-यद्वा गु शब्दे । गृणन्तीति गिरस्तोतारः । ५. त-भवार्थे । ६. त-सीद । पल्लु विशरणादिषु । ७. त-अथ । ८. त-कथमेतावत् । ९. ख-ग-च-ज-ण-भ- 'स्वं' नास्ति । १०. ख-फ-व्युत्पत्तौ मातरिश्वा । ११. त-भवति । एतदुक्तं भवति । १२. त-विस्तारे इत्यस्मात् । १३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-पद गती । पातः । १४. त- 'निपातनात्' नास्ति ।

‘ नृ नये ’ । ‘ ऋदोरप् ’ इत्यप्^२ । प्रत्ययस्य पित्त्वाभ्रशब्द आद्युदात्तः । ‘ शंसु स्तुतौ ’ इत्यस्मात् घञन्त आद्युदात्तः । नरशब्दस्य ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति दीर्घः । वनस्पत्यादिवाद्भयोः प्रकृति-स्वरत्वम् । विजायते । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । दिवादिवात् श्यन् । धातुस्वरः । अमिमीत । ‘ माङ् माने शब्दे च ’ । जुहोत्यादिः । ‘ भृजामिन् ’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । यद्योगादनिघातः । सरीमणि । ‘ सृ गतौ ’ । हभृसृस्तृभूयः^० (उ. सू. ४. ५८७) इति ईमनिन्प्रत्ययः । नित्स्वरः^३ ॥

सुनिर्मथा निर्मथितः सुनिधा निहितः कविः ।

अग्रे स्वध्वरा कृणु देवान्देवयते यज ॥ १२ ॥

सुनिःऽमथा । निःऽमथितः । सुऽनिधा । निऽहितः । कविः ।

अग्रे । सुऽअध्वरा । कृणु । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥

हे ऽअग्रे ऽकविः मेधावी ऽसुनिर्मथा शोभनेन मन्थनेन ऽनिर्मथितः नितरां मथितोऽसि । तथा ऽसुनिधा शोभनेन निधानेन^४ ऽनिहितः असि । उत्तरवेद्यादिस्थानेषु नितरां प्रक्षिप्तोऽसि । किञ्च ऽस्वध्वरा अस्माभिः क्रियमाणानि कर्माणि सुष्ठु हिंसारहितानि^५ ऽकृणु कुरु । तथा ऽदेवयते देवान्कामयमानाय यजमानाय ऽदेवान् यजनीयानिन्द्रादीन् ऽयज पूजय ॥ सुनिर्मथा । ‘ मथं विलोडने ’ । अस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदस्वरः । निर्मथितः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुनिधा । निपूर्वस्य^६ दधातेर्भावे ‘ आतश्चोपसर्गे ’ इत्यङ् । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति तृतीयाया लुक् । कृदुत्तरपदस्वरः । कृणु । ‘ कृवि हिंसाकरणयोः ’ इत्यस्य लोटि ‘ धिन्विक्कृण्योः ’ इत्युप्रत्ययः । ‘ उत्तश्च प्रत्ययात् ’ इति हेलुक् । निघातः ॥

अजीजनन्नमृतं मर्त्यासोऽस्त्रेमाणं तरणिं वीळुजम्भम् ।

दश स्वसारो अग्रुवः समीचीः पुमांसं जातमभि सं रभन्ते ॥ १३ ॥

अजीजनन् । अमृतम् । मर्त्यासः । अस्त्रेमाणम् । तरणिम् । वीळुजम्भम् ।

दश । स्वसारः । अग्रुवः । समऽईचीः । पुमांसम् । जातम् । अभि । सम् । रभन्ते ॥ १३ ॥

१ मर्त्यासः मर्त्याः ऋत्विजः^७ ऽअमृतं मरणधर्मरहितम् अत एव ऽअस्त्रेमाणं क्षयरहितं ऽवीळुजम्भं हविर्भक्षणार्थं दृढदन्तं ऽतरणिम् । तरन्ति यजमानाः पापमनेनेति^८ तरणिरग्निः । तम् ऽअजीजनन् मन्थनेनोदपीपदन्^९ । अथ ऽजातं तमग्निमभिलक्ष्य ऽस्वसारः सरन्त्यः ऽदश दशसंख्याकाः ऽअग्रुवः कर्मकरणार्थमग्रमङ्गन्तीति^{१०} अग्रुवोऽङ्गलयः । तादृशाः^{१०} अङ्गलयः ऽसमीचीः परस्परं सङ्गताः सत्यः ऽसं

१. त-नये इत्यस्मात् । २. त-इत्यप्प्रत्ययः । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-‘ नित्स्वरः ’ नास्ति । ४. त-विमानेन । ५. त-हिंसारहितानि प्रभूतानि । ६. फ-निपूर्वपदात् । ७. ख-प-फ-भ-‘ ऋत्विजः ’ नास्ति । ८. ख-प-फ-भ-अनेनेति । ९. ख-ग-च-प-फ-भ-मन्थनेनोदपादयन् ; ज-ण-मन्थनेनोदपादयन् ; छ-मन्थनेनोत्पादयन् । १०. ख-प-फ-भ-‘ कर्मकरणार्थं... तादृशाः ’ नास्ति ।

‘रभन्ते’ शब्दं कुर्वन्ते । जातमग्निं दृष्ट्वाध्वर्यादयो हर्षाद्वस्तद्वयसंपुटेन^१ शब्दं कुर्वन्ति^२ इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ‘पुमांसम्’ इति । यथा जातं पुत्रमुपलभ्य तत्रत्याः पित्रादयो हर्षादुद्गोषन्ति^३ तद्वत् ॥ अजीजनन् । ‘जनी प्रादुर्भावे’ इत्यस्य ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । अस्मेमाणम् । ‘स्त्रिवु गतिशोषणयोः’ भावे^४ ‘मनिन्’ इति मनिन्प्रत्ययः । लघूपधगुणः । ‘लोपो व्योर्वेल’ इति वलोपः । बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तरणिम् । ‘तृ-पुवनतरणयोः’^५ । ‘अर्तिसृष्टधर्म्यशयवितृभ्योऽनिः’ इत्यनिप्रत्ययः । गुणः । प्रत्ययस्वरः । स्वसारः । ‘असु क्षेपणे’ इत्यस्मात् ‘सुन्यसेर्केन्’ इति ऋन्प्रत्ययः । सुष्ठु अस्थन्ति कर्मसु पदार्थानिति स्वसारः । ‘न पट्स्वस्मादिभ्यः’ इति ङीपः प्रतिषेधः । निस्वादाद्युदात्तः । अग्रुवः । ‘अगि गतौ’ । जञ्वाद्यश्च^६ (उ. सू. ४. ५४२) इति रुप्रत्ययः । निपातनाञ्जलोपः । जसि तन्वादिस्वादुवङादेशः । प्रत्ययस्वरः । समीचीः । ‘इण गतौ’ इत्यस्मात् ‘समीणः’ (उ. सू. ४. ५३२) इति चट्प्रत्ययो धातोर्दीर्घश्च । टित्त्वात् ‘टिड्ढाणश्च’ इत्यादिना ङीप् । संयन्तीति समीच्यः । यद्वा संपूर्वस्याञ्जतेः क्विप् । ‘समः समि’ इति समि इत्यादेशः । ‘अञ्जतेश्चोपसंस्थानम्’ इति ङीप् । ‘अचः’ इत्यकारलोपः । ‘चौ’ इति दीर्घः । ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । पुमांसम् । ‘पा रक्षणे’ इत्यस्मात् ‘पातेर्ङुस्सुन्’ (उ. सू. ४. ६१७) इति ङुस्सुन्प्रत्ययः । ‘पुंसोऽसुङ्’ (पा. सू. ७. १. ८९) इत्यसुङादेशः । पाति कुलमिति पुमान् । निस्वरः । रभन्ते । ‘रभ शब्दे’ इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः ॥

प्र सप्तहोता सनकादरोचत मातुरुपस्थे यदशोचद्धनि ।

न नि मिपति सुरणो दिवेदिवे यदसुरस्य जठरादजायत ॥ १४ ॥

प्र । सप्तहोता । सनकात् । अरोचत । मातुः । उपस्थे । यत् । अशोचत् । ऊधनि ।

न । नि । मिपति । सुरणः । दिवेदिवे । यत् । असुरस्य । जठरात् । अजायत ॥ १४ ॥

‘सनकात् सनातनोऽग्निः’ ‘सप्तहोता’ । सप्त होतारो होत्रका यस्यासौ सप्तहोता सन्^१ प्र ‘अरोचत’ गार्हपत्यस्थानेऽदीप्यत । ‘यत्’ यदा ‘मातुः’ पृथिव्याः । ‘उपस्थे’ उत्सङ्गे तत्रापि ‘ऊधनि’ ऊधःस्थाने उत्तरवेद्याम् ‘अशोचत्’ अशोभत तत्रा सोऽग्निः ‘सुरणः’ । सुष्ठु रणयति शब्दयतीति सुरणः । सर्वैः कमनीयतया दृश्यमानः सन्^२ ‘दिवेदिवे’ प्रतिदिनं ‘न’ ‘नि’ ‘मिपति’ न निद्राति । किंतु सर्वदा यज्ञार्थं जागर्त्येव । ‘यत्’ यस्मात् ‘असुरस्य’ अग्नेः प्रेरकस्थारणारूपस्य काष्ठस्य ‘जठरात्’ उदरात् ‘अजायत’ कर्माधुमुदपद्यत तस्मान्न निमिपतीति पूर्वोणान्वयः ॥ अरोचत । ‘रुच दीप्तौ’ इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः । अशोचत् । ‘शुच दीप्तौ’ । ऊधनि । सकारस्य नकारश्छान्दसः । मिपति । ‘मिपु सेचने’ इत्यस्य लटि रूपम् । सुरणः । ‘रण शब्दे’ । ‘तत्करोति’ इति णिच् । तस्मात् अकृच्छार्थे खल् । लिट्स्वरः । असुरस्य । ‘असु क्षेपणे’ इत्यस्मात् ‘असेरुन्’ इत्युरन्प्रत्ययः । अस्यतीत्यसुरः । निस्वरः । जठरात् । ‘जनी प्रादुर्भावे’ इत्यस्मात् ‘जेनेरष्ट च’ (उ. सू. ५. ७१६) इत्यरप्रत्ययः । ठकारश्चान्तादेशः । प्रत्ययस्वरः । अजायत । ‘जनी प्रादुर्भावे’ इत्यस्य लङि श्यनि ‘ज्ञाजनीर्जा’ इति धातोर्जादेशः । यद्योगादनिघातः ॥

१. ख-फ-द्विशब्दं कुर्वन्ति; प-भ-हर्षशब्दं कुर्वन्ति । २. ख-फ-भ-हर्षन्ते घोषन्ति; प-हर्षन्ते ।

३. त-इत्यस्मात् भावे । ४. त-पुवनतरणयोः इत्यस्मात् ।

अमित्रायुधो मरुतामिव प्रयाः प्रथमजा ब्रह्मणो विश्वमिद्विदुः ॥

द्युम्नवद्ब्रह्म कुशिकाम् एरिरे एकैको दमे अग्निं समीधिरे ॥ १५ ॥

अमित्रायुधः । मरुताम् इव । प्रयाः । प्रथमजाः । ब्रह्मणः । विश्वम् । इत् । विदुः ।

द्युम्नवत् । ब्रह्म । कुशिकासः । आ । ईरिरे । एकैः एकः । दमे । अग्निम् । सम् । ईधिरे ॥ १५ ॥

अमित्रायुधः अमित्रैः कर्मविघ्नकारिभिरसुरैः सह योद्धारः । यद्वा अमित्राणि पापानि । तैः सह योद्धारः । तत्र दृष्टान्तः । मरुतामिव प्रयाः इति । यथा मरुतां देवानां प्रयाः प्रकरणेन शत्रून्भियान्तीति प्रया बलानि शत्रूणां हन्तृणि तद्वत्कर्मविघ्नकारिणां पापानां च हन्तारः ब्रह्मणः सर्वस्य जगतः स्वष्टुः प्रथमजाः प्रथममुपजाः कुशिकासः कुशिकगोत्रोपज्ञा ऋषयः विश्वं स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं जगत् विदुः इत् जानन्त्येव । तेऽमी कुशिकाः द्युम्नवत् हवियुक्तं ब्रह्म स्तोत्रम् एरिरे । अग्नये आ समन्तात्प्रसरन्ति । ते च दमे रवे रवे गृहे एकैकः एकैकः भूत्वा अग्निं समीधिरे आज्याद्याहुतिभिः सन्त्यग्दीपयन्ति ॥ अमित्रायुधः । 'युध संप्रहारे' । द्विप् । कृदुत्तरपदवरः^१ । संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घश्चान्दसः । प्रयाः । 'या प्रापणे' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । प्रथमजाः । 'जनां प्रादुर्भावे' । 'जनसन' इत्यादिना विद् । 'विद्वानोः' इत्याख्यम् । विदुः । विदेर्लटि 'विदो लटो वा' इति श्लेः उसादेशः । ईरिरे । 'ईर गतौ' इत्यस्य लिटि रूपम् । मन्त्रत्वादात्त भवति । दमे । 'दमु उपशमने' । करणे घञ् । 'नोदात्तोदेशस्य' इति वृद्धिप्रतिषेधः । जितरवरः । ईधिरे । 'जिहन्धी दीप्तौ' इत्यस्य लिटि 'इन्धिभवतिभ्यां च' इति किङ्करावाजकारलोपः । निघानतः ॥

यद्य त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्होतश्चिकित्वोऽवृणीमहीह ।

ध्रुवमया ध्रुवमुताशमिष्टाः प्रजानन्विद्वाँ उप याहि सोमम् ॥ १६ ॥

यत् । अथ । त्वा । प्रयति । यज्ञे । अस्मिन् । होतरिति । चिकित्वः । अवृणीमहि । इह ।

ध्रुवम् । अयाः । ध्रुवम् । उत । अशमिष्टाः । प्रजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमम् ॥ १६ ॥

होतः होमनिष्पादक चिकित्वः कर्मविषयज्ञानवन् हे अग्ने अद्य इदानीं प्रयति प्रवर्तमाने अस्मिन् ज्योतिष्टोमादौ यज्ञे त्वा त्वां यत् यस्मान् कारणात् अवृणीमहि त्वद्विषयं वरणमकुर्म तस्मात्तादृशस्त्वम् इह कर्मणि देवान् ध्रुवमयाः ध्रुवं यथा भवति तथास्माभिर्देतानि हवींषि प्रापय^२ । उत अपि च अशमिष्टाः हविःस्वीकरणात्तृप्तैर्देवैः शान्तस्त्वमकारिष्टाः । अथ^३ प्रजानन् इमं यज्ञं सम्यक् जानन् विद्वान् यत्किञ्चित्सर्वं जानानस्त्वं सोमम् अस्माभिः क्रियमाण-

१. त-अमी । २. ख-फ-भ-एकः । ३. त- पदप्रकृतिरवरः । ४. त-वर्तमाने । ५. ख-ग-ज-ण-भ-स-प्रापयः । ६. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-उत अथ ।

मिममभिषुनं सोममभिलक्ष्य 'उप' 'याहि' समीपे आगच्छ ॥ प्रयति । 'इण् गतौ' इत्यस्य शतरि रूपम् । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवृणीमहि । 'वृञ् वरणे' । क्रयादित्वात् भ्रा । लङि उत्तमबहुवचने 'ई हल्यघोः' इति ईत्वम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वात् अनिघातः । अयाः । 'या प्रापणे' इत्यस्य लङि सिपि रूपम् । निघातः । अशमिष्टाः । 'शस् उपशमने' इत्यस्य ण्यन्तस्य कर्मणि लुङि 'स्यसिचसीयुट्' (पा. सू. ६. ४. ६२) इति विकल्पेन ह्रडागमः । तस्यामिद्धत्वात् 'णेर्निटि' इति णिलोपः । निघातः । प्रजानन् । 'जा अवबोधने' । शतरि रूपम् । याहि । यातेर्लोपि रूपम् ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ २ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यार्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-

धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधर्वाये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिता-

भाष्ये तृतीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य^१ निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्^२ ॥

तृतीयेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र 'इच्छन्ति त्वा' इति द्वाविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । तत्रेयमनु-
क्रमणिका—'इच्छन्ति अघिकैन्द्रम्' इति । मण्डलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । अनुक्त-
त्वान् त्रिष्टुप् छन्दः । अभिष्टविके प्रथमेऽहनि दशरात्रे प्रथमेऽहनि च माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे
अहीनसूक्तस्थाने^३ द्वितीयमिदं संपातसूक्तम् । 'अभिष्टवपृष्टयाहानि' इति खण्डे सूत्रितम्—'इमाम्
पिच्छन्ति त्वा शासद्वहिरिति संपाताः' (आश्व. श्रौ. ७. ५.) इति । इन्द्रस्य वृत्रघ्नः संबन्धिनि
पक्षौ 'सहदानुम्' इति वपायाः^४ याज्या^५ । 'सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तं स्तुत इन्द्रो मघवा यद्ध वृत्रा'
(आश्व. श्रौ. ३. ८.) इति सूत्रितम् । 'स्वस्तये वाजिभिश्च' इत्येपेन्द्रे पक्षौ हविषो याज्या ।
सूत्रितं च—'स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः शुची वो हव्या मरुतः शुचीनाम्' (आश्व. श्रौ. ३. ७.)
इति । शुनासीरिये वैकल्पिकस्येन्द्रस्य शुनस्य 'शुनं हुवेम' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'शुनं हुवेम
मघवानमिन्द्रमश्वान्तो गव्यन्तो वाजयन्तः' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति ॥

इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः सुन्वन्ति सोमं दधति प्रयांसि ।

तितिक्षन्ते अभिशस्ति जनानामिन्द्र त्वदा कश्चन हि प्रकेतः ॥ १ ॥

इच्छन्ति । त्वा । सोम्यासः । सखायः । सुन्वन्ति । सोमम् । दधति । प्रयांसि ।

तितिक्षन्ते । अभिऽशस्तिम् । जनानाम् । इन्द्र । त्वत् । आ । कः । चन । हि । प्रऽकेतः ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे^१ इन्द्र^२ सोम्यासः सोमार्हा ब्राह्मणाः^३ त्वा त्वां शंसितुम्^४ इच्छन्ति
अत एव^५ सखायः ते ब्राह्मणास्त्वदर्थं^६ सोमं^७ सुन्वन्ति अभिपुष्पन्ति । प्रयांसि इतराण्यपि हवींषि
दधति त्वदर्थं धारयन्ति । त्वया प्रेरिताः सन्तः^८ जनानां सपत्नानाम्^९ अभिशस्ति तत्कृतां हिंसां
तितिक्षन्ते सहन्ते । एवमनुग्राहकः^{१०} त्वत् त्वत्तोऽन्यः^{११} कश्चन^{१२} हि को नाम पुरुषः खलु^{१३} आ
प्रकेतः सर्वतो जगति । प्रकेत्यते ज्ञास्यत इति प्रकेतः । प्रज्ञापितः^{१४} विद्यते ॥ सोम्यासः । सोममर्हती-
त्यर्थे 'सोममर्हति यः' इति यः । प्रत्ययस्वरः । सुन्वन्ति । 'पुञ् अभिषवे' । स्वादिस्वात् झुः^{१५} ।
'सति शिष्टस्वरो^{१६} बलीयान्' इति क्षिप्रत्ययस्वरः^{१७} । दधति । दधातेर्लटि रूपम् । 'समानवाक्ये'
युष्मदस्मदादेशनिघाताः' (पा. सू. ८. १. १८. ५.) इति सोमपदस्य इतरवाक्येन^{१८} अन्यवाक्य
निघातः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । तितिक्षन्ते । 'तिज निज्ञाने' इत्यस्य क्षमायां
'गुसिज्जिह्वः सन्' इति सन् । अभ्यस्तस्वरः । अभिशस्तिम् । 'शसु हिंसायाम्' इत्यस्मात्
भावे क्तिन् । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । प्रकेतः । 'कित ज्ञाने' । कर्मणि
घञ्^{१९} । 'थाथघञ्क' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ- 'यस्य...महेश्वरं' नास्ति । २. ख-अहीनसूक्तस्थान्ते । ३. त-स-
वपायाज्या । ४. प-आज्ञापितः । ५. त-ध्रुप्रत्ययः । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-स-शिष्टो । ७. ख-त-
प्रत्ययस्वरः । ८. ख-ग-घ-ज-ण-समानवाक्येषु । ९. त-ल-स-उत्तरवाक्येन । १०. त-ल-घञन्तः ।

न ते दूरे परमा चिद्रजास्या तु प्र याहि हरिवो हरिभ्याम् ।

स्थिराय वृष्णे सर्वना कृतेमा युक्ता ग्रावाणः समिधाने अग्रौ ॥ २ ॥

न । ते । दूरे । परमा । चित् । रजांसि । आ । तु । प्र । याहि । हरिऽवः । हरिऽभ्याम् ।

स्थिराय । वृष्णे । सर्वना । कृता । इमा । युक्ताः । ग्रावाणः । समऽइधाने । अग्रौ ॥ २ ॥

‘हरिवः’ हरिद्वर्णौ^१ अश्वौ यस्य सोऽयं हरिवानिन्द्रः । हे हरिवः परमा^२ चित् परमाणि दूरे वर्तमानान्यपि रजांसि स्थानानि^३ ते तव दूरे^४ न भवन्ति । तस्मात्^५ हरिभ्याम्^६ उपेतस्त्वं^७ क्षिप्रम्^८ अग्र^९ प्र याहि । अस्मदीयं यज्ञमभिलक्ष्यागच्छ । स्थिराय फलप्रदाने दृढचित्ताय अत एव वृष्णे कामानां वर्षित्रे नुभ्यम्^{१०} इमा^{११} इमानि सवना सवनानि^{१२} प्रातरादीनि कृता कृतानि । किञ्च । अग्रौ आहवनीये समिधाने आहुत्यधिकरणतया सम्यग्दीप्यमाने सति ग्रावाणः उपलाः युक्ताः सोमाभिषवार्यमुद्युक्ताः । अतस्त्वं क्षिप्रमागच्छेति भावः ॥ याहि । ‘या प्रापणे’ इत्यस्य लोटि रूपम् । हरिवः । हरी अस्य स्त इति मतुप् । ‘छन्दसीरः’ इति तस्य षत्वम् । आमन्त्रितत्वाग्निघातः । स्थिराय । ‘ष्टा गतिनिवृत्तौ’ इत्यस्मात् ‘अजिरशिशिरः’ इत्यादिना किरच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाकारलोपः । चित्स्वरः^{१३} । सवना । ‘पुञ् अभिषवे’ इत्यस्मात् अधिकरणे ‘ल्युट् च’ इति ल्युट् । सूयते सोमो यत्रेति सवनानि प्रातरादीनि । लिट्स्वरः । समिधाने । ‘जिहन्धी दीप्तौ’ इत्यस्य कानचि रूपम् । किच्चाञकारलोपः । चित्स्वरः ॥

इन्द्रः सुशिप्रौ मघवा तरुत्रो महाव्रातस्तुविकुर्मिर्ऋषावान् ।

यदुग्रो धा बाधितो मर्त्येषु कृत्वा ते वृषभ वीर्याणि ॥ ३ ॥

इन्द्रः । सुऽशिप्रः । मघऽवा । तरुत्रः । महाऽव्रातः । तुविऽकुर्मिः । ऋषावान् ।

यत् । उग्रः । धाः । बाधितः । मर्त्येषु । कृ । त्या । ते । वृषभ । वीर्याणि ॥ ३ ॥

वृषभ कामानां वर्षक हे इन्द्र यस्य^१ इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नः सुशिप्रः । शिप्रशब्देन शिरस्त्राणमभिधीयते । शोभनशिरस्त्राणोपेतः । यद्वा शोभनहनुमान् । ‘शिप्रे हनू नासिके वा’ (निरु. ६. १७) इति यास्कः । मघवा धनवान् तरुत्रः । तरुत्यनेन शत्रून्देवा इति तरुत्रः इन्द्रः । महाव्रातः मरुद्भिर्महान् व्रातः समूहो यस्येति^२ स तथोक्तः । तुविकुर्मिः संग्रामे नानाविध-कर्मणां कर्ता ऋषावान् शत्रुविषयहिंसावान् अत एव उग्रः शत्रूणां भयंकरः स तादृशस्त्वं बाधितः असुरैः संग्रामे बाधितः सन् मर्त्येषु मारयितुं^३ असुरेषु^४ यत् यानि वीर्याणि^५ धाः

१. त-स-हे हरिवः । २. ख-घ-न-भ-हरिवर्णौ; ण-स-हरितवर्णौ । ३. ङ-ण-त-ल-हरिभ्याम्श्चाभ्याम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-‘तु क्षिप्रं’ नास्ति; त-ल-क्षिप्रम् । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-इमानि सवनानि; ल-इमा इमानि सवनानि । ६. ल-‘चित्स्वरः’ नास्ति । ७. त-यस्य । ८. त-तेष्वसुरेषु । ९. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-वीर्याणि च ।

व्यधा इदानीं ऽते तव ऽस्या तानि ऽवीर्याणि ऽक क्रासते वद ॥ सुशिप्रः । ' सृपू गतौ ' । औणा-
दिको रन्प्रत्ययः । बाहुलकात् सृ इत्यस्य शि इत्यादेशः । बहुव्रीहौ ' आद्युदात्तं यच्छन्दसि '
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तरुत्रः । तरतेः ' अशिन्नादिभ्य इत्रोत्रौ ' इत्युत्रप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्यु-
दात्तत्वम् । महावातः । ' आन्महतः ' इत्याकारादेशो महतस्तकारस्य । तुविकृमिः । करोतेरौणादिको
मिप्रत्ययः । गुणे कृते करोतेरकारस्योत्वं छान्दसम् । ' हलिच् ' इति दीर्घः । ऋषावान् । ऋन् (नृन्)
हन्तासृषाः । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति विच् । दृशिग्रहणाज्जलोपो हकारस्य घत्वम् । तदस्यास्तीति
मतुवर्थे^१ ' छन्दसीवनिर्पा ' इति वनिप् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । क । किशब्दस्य मसमर्थे ' किमोऽन् '
इत्यनप्रत्ययः । तस्मिन् ' क्कानि ' इति क्कादेशः । तिस्वरः^२ ॥

त्वं हि ऽमा च्यावयन्नच्युतान्येको वृत्रा चरमि जिघ्रमानः ।

तव द्यावापृथिवी पर्वतासोऽनु व्रताय निमितेव तस्थुः ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । स्म । च्यवयन् । अच्युतानि । एकः । वृत्रा । चरसि । जिघ्रमानः ।

तव । द्यावापृथिवी इति । पर्वतासः । अनु । व्रताय । निमिताऽइव । तस्थुः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ऽत्वम् ऽएकः असहाय एव ऽअच्युतानि च्युतिरहितानि^३ दृढमूलान्यपि तव प्रतिपक्ष-
भूतानि रक्षांसि ऽ च्यावयन् स्वस्वस्थानान् पातयन् तथा ऽवृत्रा वृत्राणि पापानि ऽजिघ्रमानः हिंसन्
ऽचरसि ऽहि ऽस्म वर्तसे खलु । किंच एवंविधस्यामर्थोपेतस्य ऽतव ऽव्रताय कर्मणे आज्ञायै द्यावा-
पृथिव्यौ ऽपर्वतासः^४ पर्वताश्च^५ ऽनिमितेव निम्नाना निश्चला इव ऽअनु ऽतस्थुः अनुकलास्तिष्ठन्ति ॥
स्म । चादिस्वादनुदात्तः । च्यावयन् । ' च्युक् गतौ ' इत्यस्य ण्यन्तस्य शतरि रूपम् । णिच्स्वरः^६ ।
चरमि । ' चर गतिभक्षणयोः ' । ह्रियोगाद्विवातः । जिघ्रमानः । ' हन हिंसागम्योः ' इत्यस्य
' घञर्थे कविधानम् ' इति कः^७ । तस्य ' छन्दस्युभयथा ' इति सार्वधातुक्त्वाच्छप् । तस्य ऽलुः ।
' बहुलं छन्दसि ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । हन्तीति^८ जिघ्रः । आचारार्थे क्तिप् । अस्मात्ताच्छ्रीत्यर्थे
चानश् । शप् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । द्यावापृथिवी । ' देवताद्वन्द्वे च ' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
निमितेव । ' डुमिञ् प्रक्षेपणे ' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
' सुपां सुलुक्^९ इति सुपां डादेशः । ' इवेन^{१०} विभक्त्यलोपः^{१०} ' इत्युक्तवान् पूर्वपदस्वरः । तस्थुः । ' ए
गतिनिवृत्तौ ' इत्यस्य लिट्युसि आतो लोपे कृते तस्य ' द्विवचनेऽचि ' इति स्थानिवद्भावात् द्विवचनम् ।
निघातः ॥

१. त-मत्वर्थे । २. त-तिस्वरितः । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-च्यवनरहितानि । ४. ख-ग-व-प-
फ-भ-स-पर्वतासश्च । ५. ख-फ-भ-चिरस्वरः । ६. त-ल-कप्रत्ययः । ७. ख-ग-ज-ण-न-भ-ल-स-
जिघ्रतीति । ८. फ-इवेन समासः । ९. ज-ण-लोपस्य ।

उताभये पुरुहूत श्रवोभिरेको दृळ्हमवदो वृत्रहा सन् ।

इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरित्ते ॥ ५ ॥

उत । अभये । पुरुहूत । श्रवःऽभिः । एकः । दृळ्हम् । अवदः । वृत्रहा । सन् ।

इमे इति । चित् । इन्द्र । रोदसी इति । अपारे इति ।

यत् । संगृभ्णाः । मघवन् । काशिः । इत् । ते ॥ ५ ॥

‘उत इत्यामन्त्रणे । हे ‘इन्द्र ‘पुरुहूत पुरुर्भवंदुर्भयज्वभिराहत । यद्वा देवैरसुरेभ्यो रक्षार्थं बहुवारमाहृत । ‘श्रवोभिः वीर्यैरुपेतः’ ‘एकः असहायस्त्वं’ ‘वृत्रहा वृत्रशत्रोर्हन्ता’ ‘सन्’ ‘अभये असुरेभ्यः सकाशान्मा विभीतेति’ देवान् प्रति यद्वाक्यम् ‘अवदः अवोचस्मद्वाक्यं’ ‘दृढं सत्यमेव । किंच’ ‘मघवन् इन्द्र एवम्’ ‘अपारे’ ‘चित् दूरपारेऽपि’ ‘इमे’ ‘रोदसी द्यावापृथिव्यौ’ ‘यत् यस्मात् कारणात्’ ‘संगृभ्णाः संगृह्णासि परस्परमधरोत्तरभावेन संयोजिते’ करोषीति यावत् । एषः ‘ते तव महिमा’ ‘काशिरित् प्रकाशो लोके प्रसिद्धः एव’^१ । यद्वा यत् येन ते रोदसी संगृह्णामि ते तव काशिर्मुष्टिः महान् । ‘काशिर्मुष्टिः’ (निरु. ६. १) इति यास्कः ॥ अभये । ‘त्रिभी भये’ इत्यस्मान् भावे ‘परच्’ इत्यच्प्रत्ययः । नञा समासे तस्य स्वरः । अवदः । ‘वद व्यक्तायां वाचि’ । लङि रूपम् । निघान्तः । अपारे । बहुवीडौ ‘नञ्भ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संगृभ्णाः । ‘ग्रह उपादाने’ । त्रयादिवान् भ्रा । ‘ग्रहियावयि’ इत्यादिना संप्रसारणम् । ‘हग्रहोर्भञ्जन्दमि’ इति हकारस्य भहारः । ‘इतश्च’ इति सि र्ङ्कारलोपः । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यटभावः । समासस्वरः । काशिः । ‘काञ् दीर्घा’ । औणादिक इप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥१॥

प्र मृ ते इन्द्र प्रवता हरिभ्यां प्र ते वज्रः प्रमृणन्तु शत्रून् ।

जहि प्रतीचो अनूचः पराचो विश्वं मृत्यं कृणुहि विष्टमस्तु ॥ ६ ॥

प्र । सु । ते । इन्द्र । प्रवता । हरिभ्याम् । प्र । ते । वज्रः । प्रमृणन् । एतु । शत्रून् ।

जहि । प्रतीचः । अनूचः । पराचः । विश्वम् । मृत्यम् । कृणुहि । विष्टम् । अस्तु ॥ ६ ॥

हे ‘इन्द्र’ ‘ते तव’ ‘हरिभ्याम् अश्वभ्यां युक्तो रथः शत्रून्भिलक्ष्य’ ‘प्रवता प्रवणेन मार्गेण’ ‘सु सुष्ठु’ ‘प्र’ ‘एतु शीघ्रं गच्छतु । तथा’ ‘ते’ ‘वज्रः अशनिः’ ‘शत्रून् असुरान्’ ‘प्रमृणन् हिंसन्’ ‘प्र एतु । एवं च’ ‘प्रतीचः त्वदाभिमुख्येनागच्छतः शत्रून्’ ‘जहि मारय । तथा’ ‘अनूचः अनुगच्छतः पार्श्वग्राहानसुरान्’ ‘पराचः पलायनपरांश्च जहि । एवं’ ‘शत्रुषु बाधितेषु ससु’ ‘विश्वं जगन्’ ‘मृत्यं’ ‘कृणुहि सत्यभूता-ग्रिहोत्रादिकर्मपरं कुरु । एवंविधं सामर्थ्यं स्वयि’ ‘विष्टं निविष्टम्’ ‘अस्तु ॥ प्रवता । प्रशब्दान्’ ‘उप-

१. ख-फ-‘धैर्यैरुपेतः’ । २. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘योजिते’ । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स-‘प्रभावः’ ।

४. ख-ग-च-फ-भ-‘अस्मान्भिलक्ष्य’ । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-ग-‘‘हिसन्’ नास्ति ।

सर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ' इति वतिः^१ । प्रत्ययस्वरः । प्रमृणन् । ' मृण हिंसायाम् ' ।
जहि । ' हन हिंसागर्योः ' इत्यस्य लोटि सिपो हिरादेशः । तस्मिन् ' हन्तेर्जः ' इति जादेशः ।
' अतो हेः ' इति लुकि प्राप्ते आभाच्छास्त्रस्यासिद्धत्वाच्चवृत्तिः । हेङिस्वादन्तोदात्तः । प्रतीचः ।
' अद्भु गतिपूजनयोः ' । ' अद्भेच्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पराचः ।
' अनिगन्तोऽञ्चती चप्रत्यये ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । कृणुहि । ' कृवि हिंसाकरणयोः ' ।
अस्तु । ' अम भुवि ' ॥

यस्मै धायुरदधा मर्त्यायामेक्तं चिद्भजते गेह्यं सः ।

भद्रा त इन्द्र सुमतिर्धृताची सहस्रदाना पुरुहूत रातिः ॥ ७ ॥

यस्मै । धायुः । अदधाः । मर्त्याय । अमेक्तम् । चित् । भजते । गेह्यम् । सः ।

भद्रा । ते । इन्द्र । सुमतिः । धृताची । सहस्रदाना । पुरुहूत । रातिः ॥ ७ ॥

हे^१ इन्द्र^२ धायुः निरन्तरमैश्वर्यं दधानस्त्वं^३ यस्मै^४ मर्त्याय मनुष्याय^५ अदधाः यद्वीर्यं दधासि^६
' सः मर्त्यः^७ अमेक्तं^८ चित् पूर्वमप्राप्तमपि^९ गेह्यं गृहेषु भवं कनकपश्वादिकं^{१०} भजते प्राप्नोति ।
किञ्च । हे^१ पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र^२ धृताची । धृतशब्दो हविर्मात्रमुपलक्षयति । तथा^३ च सोमाज्य-
पुरोडाशादिलक्षणं हविरञ्चति प्राप्नोतीति धृताची । एते तव^४ सुमतिः शोभना बुद्धिः^५ भद्रा
कल्याणकरी । तथा तव^६ रातिः दानशक्तिः^७ सहस्रदाना अपरिमितधनदानसमेता । इन्द्रस्य
बहुदानत्वे मन्त्रवर्णः—' भूरिदा भूरि देहि नो मा दध्नं भूर्या भर ' (ऋ. सं. ४. ३२. २०)
इति ॥ धायुः । दधातेरौणादिक उष्प्रत्ययः । अदधाः । दधातेर्लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
मर्त्याय । मर्ते एव मर्त्यः । वस्वादिषु पाठान् स्वार्थिको यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याशुदात्तत्वम् ।
गेह्यम् । गेहशब्दान् ' तत्र भवः ' इत्यर्थे ' भवे छन्दसि ' इति यत् । तिस्वरितः । सुमतिः । ' मन्त्रे वृष० ' ^८
इत्यादिना मतिशब्दोऽन्तोदात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । रातिः । ' रा दाने ' । ' मन्त्रे वृष० ' ^९
इत्यादिना क्लिबुदात्तः ॥

सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र सं पिण्कुणारुम् ।

अभि वृत्रं वर्धमानं पियारुमपादमिन्द्र तवसा जघन्थ ॥ ८ ॥

सहदानुम् । पुरुहूत । क्षियन्तम् । अहस्तम् । इन्द्र । सम् । पिण्क् । कुणारुम् ।

अभि । वृत्रम् । वर्धमानम् । पियारुम् । अपादम् । इन्द्र । तवसा । जघन्थ ॥ ८ ॥

हे^१ पुरुहूत^२ इन्द्र त्वं^३ सहदानुम् । दानुः^४ दानवी वृत्रमाता तथा सह वर्तमानम् । तथा च
मन्त्रवर्णः—' दानुः शये सहवत्सा ' (ऋ. सं. १. ३२. ९) इति । यद्वा सहदानुं दानुभिर्दानवैः

१. त-ल-वतिप्रत्ययः । २. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स-परस्मै । ३. त-निदधासि । ४. ख-ग-घ-
च-ज-ण-भ-स-कनकमश्वादिकम् । ५. ख-ग-च-ज-ण-' तथा ' नास्ति । ६. ख-ग-च-धनशक्तिः ।
७. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-' दानुः ' नास्ति ।

सह वर्तत इति सहदानुः । तं वक्षियन्तं बाधमानं वकुणारं कणनशीलं कंचिदसुरम् वहरतं हस्तहीनं कृत्वा वसं वपिणक् सम्यक् चूर्णीकुरु । किंच हे इन्द्र ववर्धमानं सर्वत इषुमात्रं ववर्धमानम् । ' स इषु-मात्रमिषुमात्रं विष्वङ्ङवर्धत ' (तै. सं. २. ४. १२. २) इति श्रुतेः । वपियारं हिंसं वृत्रं वृत्रासुरम् अपादं पादहीनं कृत्वा वतवसा बलेन अभि वजघन्थ हतवानसि । यद्वा सहदानुमुदकदानोषेन क्षियन्तमाकाशे निवसन्तं कुणारं गर्जन्तं वृत्रम् । वृणोत्याच्छादयति नभ इति वृत्रो मेघः । तमिमं वर्धमानं मेघं हस्तपादशून्यं कृत्वा संपिणक् संपिण्डि । तथा च यास्कः— ' अहस्तमिन्द्र कृत्वा संपिण्डि परिकणनं मेघम् ' (निरु. ६. १) इति ॥ सहदानुम् । ' दो अवखण्डने ' । ' दाभाभ्यां नुः ' इति नुप्रत्ययः । यतीति दानुर्दामवः । यद्वा दानुर्दानम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । क्षियन्तम् । ' क्षि निवासगत्योः ' । तुदादिवाच्छः । प्रत्ययस्वरः । पिणक् । ' पिपू संचूर्जने ' । रुधादिवात् भम् । हेलुक् । पकारस्य ककारश्छान्दसः । कुणारम् । ' कुण शब्दने ' । बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । आद्युदात्तः । जघन्थ । ' हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य लिटि थलि रूपम् । ' अभ्यासाच्च ' इति धातुहकारस्य घात्वम् । निघातः । ' उपदेशोऽस्वतः ' इतीदृशप्रतिषेधः ॥

नि सामनामिषिरामिन्द्र भूमिं महीमपारां सद्ने ससत्थ ।

अस्तभ्राद्यां वृषभो अन्तरिक्षमर्षन्त्वापस्त्वयेह प्रसूताः ॥ ९ ॥

नि । सामनाम् । इषिराम् । इन्द्र । भूमिम् । महीम् । अपाराम् । सद्ने । ससत्थ ।

अस्तभ्रात् । घाम् । वृषभः । अन्तरिक्षम् । अर्षन्तु । आपः । त्वया । इह । प्रसूताः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र महीं महतीमत एव अपाराम् इषिरां स्थानाभावेन चलन्तीम् एवंविधां भूमिं सामनां समानाम् । तथा च मन्त्रवर्णः— ' गावो ते सामनावितः ' (क्र. सं. १०. ८५. ११) इति । यद्वा सम एव साम । तथा च शतपथे श्रूयते— ' यदेव समः लुपिणा समो मशकेन समो नागेन सम एतैस्त्रिभिलोकैस्तस्मादेव साम ' (श. ब्रा. १४. ४. १) इति । तदस्यास्तीति सामनः । तां साम्यवतीं कृत्वा सद्ने स्वे स्थाने नि ससत्थ निवेशयामासिथ । तथा वृषभः अभिमत-फलानां वर्षक इन्द्रः घां शुलोकम् अस्तभ्रात् यथा न पतति तथा धारयत् । तथा अन्तरिक्षम् । एवं चावापृथिव्योरवस्थितौ सत्यां त्वया प्रसूताः मेघभेदनेन प्रेरिताः आपः इह भूमौ अर्षन्तु आगच्छन्तु । तथा च मन्त्रवर्णः— ' यः पृथिवीं व्यथमानामदंहत् ' (क्र. सं. २. १२. २) इति ॥ सामनाम् । सम एव साम । ' तदस्यास्ति ' इति मनुवर्थे पामादिवाचप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । इषिराम् । ' इष गती ' । ' इषिमदि ' (उ. सू. १. ५१) इत्यादिना किरच्प्रत्ययः । कित्वाद्-गुणः । चिस्वरः । ससत्थ । ' षट् विशरणगत्यवसादनेषु ' इत्यस्यान्तर्भावितप्ययस्य लिटि थलि ' उपदेशोऽस्वतः ' इतीदृशप्रतिषेधः । निघातः । अस्तभ्रात् । ' स्तम्भु स्तम्भने ' इति सौत्रो धातुः । ' स्तम्भुस्तम्भु ' इत्यादिना भ्राप्रत्ययः । ' भ्राजलोपः ' इति धातुनकारलोपः । अडागमस्वरः ।

१. त-शब्दे । २. त-ल-अपारां पुरुषाराम् । ३. ज-ण-सामनां साम्यवतीं कृत्वा । ४. ख-ग-व-ज-ण-भ-स- ' समानां ' नास्ति । ५. त-सामना । ६. ख-ग-घ-व-ज-ण-न-भ-स- ' स्वे ' नास्ति । ७. ख-ग-व-ज-ण-भ-निवेदयामास; घ-प-स-निवेशयामास । ८. ख-ग-व-ज-ण-स-भ्रसोरलोप इत्यादिना धातुनकारस्य लोपः ।

अर्षन्तु । ' ऋषी गतौ ' । व्यत्ययेन शप्प्रत्ययः । गुणः । पादादिस्वादिनिघातः । आपः । ' आपू व्याप्तौ ' । किप् धातोर्द्विष्वच । जसि ' अप्तृन्तृच् ' इत्यादिना दीर्घः । जसः सुस्वादानुदात्तस्वे धातुस्वरः । प्रसूताः । ' पृ प्रेरणे ' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरस्वम् ॥

अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो व्यार ।

सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः ॥ १० ॥

अलातृणः । वलः । इन्द्रः । व्रजः । गोः । पुरा । हन्तोः । भयमानः । वि । आर ।

सुसगान् । पथः । अकृणोत् । निःऽअजे । गाः ।

प्र । आवन् । वाणीः । पुरुहूतम् । धमन्तीः ॥ १० ॥

हे ^१इन्द्र ^२अलातृणः । बहुदकतया अलमस्यर्थमातृयने हिंस्यत इत्यलातृणः । ^३गोः माध्यमिकायाः वाचः ^४व्रजः गोष्ठभूतः ^५वलः । वृणोऽप्याकाशमिति वलो मेघः । ^६पुरा ^७हन्तोः तव वज्रप्रहारात् प्राक् ^८भयमानः विभ्यन् ^९व्यार विशिष्टो बभूव । अनन्तरं स इन्द्रः ^{१०}गाः अपः ^{११}निरजे निर्गमयितुं ^{१२}सुगान् सुगमान् ^{१३}पथः मार्गान् ^{१४}अकृणोत् अकरोत् । अतः ^{१५}वाणीः वननीयाः ^{१६}धमन्तीः शब्दायमानास्ता आपः ^{१७}पुरुहूतं बहुभिराहूतं पार्थिवमुदकं प्रति ^{१८}प्रावन् अभ्यागच्छन् । एतामृचं यास्क एवं व्याख्यन्— ' अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः । अलातृणोऽलमानर्दनां मेघो वलो वृणोर्मेघजो व्रज्यन्तरिक्षे गोरंतेस्या माध्यमिकाया वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः । सुगमानान्पथोऽकरो- निर्गमनाय गवाम् । प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः । आपो वा वहनाद्वाचो वा वदनाद्बहुभिराहूतमुदकं भवति । धमतिर्गतिकर्मा ' (निरु. ६. २.) ॥ अलातृणः । ' तृहि हिंसायाम् ' । अलंपूर्वान्तृहेः ' घञर्थे कविधानम् ' इति कर्मणि कप्रत्ययः । अलमो मकारस्याकारः । समासस्वरः ^१ । वलः । ' वल संवरणे ' । वल्यन् आच्छाद्यते नभोऽनेनेति ^२ वलो मेघः । ' पुंसि संज्ञायाम् ' इति घः । प्रत्ययस्वरः । व्रजः । ' व्रज गतौ ' । ' गोचरसंचर० ' (पा० सू. ३.३.११९) इत्यादिना घप्रत्ययान्तत्वेन निपातनात् कुत्वाभावः । व्रजस्यन्तरिक्ष इति । प्रत्ययस्वरः । भयमानः । ' जिभी भये ' । व्यत्ययेन शप् । आर । ' ऋ गतौ ' इत्यस्य लटि णलि रूपम् । निघातः । सुगान् । ' गमू गतौ ' इत्यस्मादधिकरणे ' सुदुरो- रधिकरणे ' इति डप्रत्ययः । इस्वाटिलोपः । कृस्वरः ^३ । निरजे । ' अज गतिक्षेपणयोः ' इत्यस्मान् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । कृतुत्तरस्वरः । आवन् । अव रक्षणगत्यादिषु इत्यस्य लङि रूपम् । पुरुहूतम् । ह्वयतेनिष्ठायां यजादिवात् संप्रसारणम् । ' हलः ' इति दीर्घः । थाथादिस्वरः । धमन्तीः । ' ध्मा शब्दे ' । शपि ' पाप्मा ' इत्यादिना धमादेशः । ' वा छन्दमि ' इति जसः सवर्णदीर्घः । शतु- र्लमावधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः ॥ ॥ २ ॥

१. त-^१समासस्वः ' नास्ति । २. ख-ग-व-ज-ण-क-स-तमोऽनेनेति । ३. त-कृस्वरः । अकृणोत् । कृवि हिंसाकरणयोः इत्यस्य लटि (लङि) रूपम् ।

एको द्वे वसुमती समीची इन्द्र आ प्रो पृथिवीमुत ग्राम् ।

उतान्तरिक्षादभि नः समीक इपो रथीः सयुजः शूर वाजान् ॥ ११ ॥

एकः । द्वे इति । वसुमती इति वसुमती । समीचा इति समुद्रा ।

इन्द्रः । आ । प्रो । पृथिवीम् । उत । ग्राम् ।

उत । अन्तरिक्षात् । अभि । नः । समुद्रके । इपः । रथीः । सयुजः । शूर । वाजान् ॥ ११ ॥

योऽयम् 'इन्द्रः' एकः असहाय एव सन् 'पृथिवीम्' उत अपि च 'द्यां' 'द्वे' एते द्यावापृथिव्यौ 'समीची परस्परं' संगते 'वसुमती धनयुक्ते सत्यौ' 'आ' 'प्रो' समन्तान् पुरयामास । 'उत अपि च हे' 'शूर' सामर्थ्योपेत तादृशस्त्वे 'रथीः' रथवान् सः 'नः' अस्माकं 'समीके' समीपे 'इपः' स्थातुमिच्छन् 'सयुजः' संगतान् 'वाजान्' वजन्ति गच्छन्तीति वाजा अश्वाः । तानश्चान् 'अन्तरिक्षान्' अन्तरिक्षसकाशात् 'अभि' प्रेरय । 'रथारूढस्त्वम् अस्मासमीपे' शीघ्रमागच्छेति भावः ॥ वसुमती । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः^१ । प्रो । 'प्रा' प्रणे 'इत्यस्य लिटि णलि' 'आत औ णलः' इत्यौकारः । निघातः । इपः । 'इपु इच्छायाम्' । अस्मादिगुणधलक्षणः कः । किंवादिगुणः । प्रत्ययस्वरः । रथीः । 'रथोऽस्यास्तीति' मनुवर्थे^२ 'छन्दसीवनिपौ' इति ईप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

दिशः सूर्यो न मिनाति प्रदिष्टा दिवेदिवे हर्यश्चप्रसूताः ।

सं यदानलध्वन आदिदशैर्विमोचनं कृणुते तत्त्वस्य ॥ १२ ॥

दिशः । सूर्यः । न । मिनाति । प्रदिष्टाः । दिवेऽदिवे । हर्यश्चप्रसूताः ।

सम् । यत् । आनद् । अध्वनः । आत् । इत् ।

अश्वैः । विमोचनम् । कृणुते । तत् । तु । अस्य ॥ १२ ॥

'हर्यश्चप्रसूताः' । हरी अश्वी यस्यासाविति हर्यश्च इन्द्रः । तेन प्रेरिताः 'दिशः प्रागादयः'^३ 'दिवेदिवे' प्रतिदिवसं 'प्रदिष्टाः सूर्यस्य गमनार्थं दत्ता या दिशो विद्यन्ते ताः' 'सूर्यो' 'न' 'मिनाति' न हिनस्ति । किन्तु ताभिरेव व्रजति । 'यत्' यदा सूर्यः 'अध्वनः' गन्तव्यान् प्रदेशान् 'अश्वैः' गमनसाधन-भूतैः 'सम्' 'आनद्' सम्यगश्रुते । 'आदित्' अनन्तरमेव 'विमोचनं' 'कृणुते' । अश्वानां विमोचनं कुरुते । 'तत्' 'एतत्सर्वं'^४ 'कर्म'^५ 'अरय' तवैव खलु । 'तु' प्रसिद्धौ । सूर्यः । 'पू' प्रेरणे 'इत्यस्मात्' 'सुसुधापृथिव्यः' कन्' इति कन्प्रत्ययः । सुव्रति प्रेरयतीति सूर आदित्यः । सूर एव सूर्यः । वस्वादित्वात् स्वार्थिको यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । मिनाति । 'म.ज् हिंसायाम्' ।

१. ख-ग-च-ज-ण-परस्परे । २. त-सन् । ३. न-ल-स-व्रजन्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-ताम् । ५. ग-च-स-समीपे । ६. त-सवर्णः । ७. रथोऽस्यास्तीति रथीः । ८. त-मत्वर्थः । ९. ख-ग-ध-च-त-न-फ-भ-स-प्रागादयः' नास्ति । १०. ख-ग-च-ज-ण-ल-एतत्सर्वकर्म ।

‘मीनातेर्निगमं’ इति ह्रस्वः । हर्यश्च प्रसूताः । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आनद् । ‘अशू व्याप्तौ’ इत्यस्य ‘बहुलं छन्दसि’ इति लङः भ्लुः । ‘अश्वोत्तेश्च’ इति जुडागमः । वश्चादिना परत्वम् । यद्योगादनिघातः ॥

दिदृक्षन्त उपमो यामन्नक्तोर्विवस्वत्या महि चित्रमनीकम् ।

विश्वे जानन्ति महिना यदागादिन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि ॥ १३ ॥

दिदृक्षन्ते । उपसः । यामन् । अक्तोः । विवस्वत्याः । महि । चित्रम् । अनीकम् ।

विश्वे । जानन्ति । महिना । यत् । आ । अगात् । इन्द्रस्य । कर्म । सुकृता । पुरुणि ॥ १३ ॥

‘विश्वे सर्वे जनाः’ विवस्वत्याः विवामनवत्या निर्गमनपरायाः ‘अक्तोः रात्रेः संबन्धिनः’ उपमो यामन् यामनि निर्गमने सति ‘महि महत्’ चित्रं चायनीयम् ‘अनीकं सौरं तेजः’ दिदृक्षन्ते द्रष्टुमिच्छन्ति । ‘यत् यदा’ ‘आगात् उपःकालः’ समन्तादागतः’ व्यपैति तदा तेजो दिदृक्षमाणाः सर्वे जनाः ‘महिना महनीयान्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि’ जानन्ति कर्तव्यतयावबुध्यन्ते’ । हे इन्द्र ‘पुरुणि बहूनि’ सुकृता सुष्ठु कृतानि ‘कर्म कर्माणि’ इन्द्रस्य तवैव ॥ दिदृक्षन्ते । ‘दृशिर् प्रेक्षणे’ इत्यस्य सति ‘जाश्रुस्मृष्टां सनः’ (पा. सू. १. ३. ५७) इत्यात्मनेपदम् । अभ्यस्तस्वरः । विवस्वत्याः । विवासतेः’ संपदादिलक्षणः कृप् । व्यत्ययेनोपधाइस्वरत्वम् । तस्मात् ‘तदस्यास्मि’ इति मतुप् । ‘मादुपभायाः’ इति तस्य वत्वम् । मतुपः पिस्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । जानन्ति । ‘ज्ञा अवबोधने’ । ‘ज्ञानोर्जा’ इति जादेशः । निघातः । अगात् । ‘इण् गतो’ इत्यस्य लुङि रूपम् । यद्योगादनिघातः । सुकृता । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

महि ज्योतिर्निहितं वक्षणास्वामा पक्वं चरति विश्रती गौः ।

विश्वं स्वाद्य संभृतमुस्त्रियायां यत्सीमिन्द्रो अदधाद्भोजनाय ॥ १४ ॥

महि । ज्योतिः । निऽहितम् । वक्षणासु । आमा । पक्वम् । चरति । विश्रती । गौः ।

विश्वम् । स्वाद्य । सम्भृतम् । उस्त्रियायाम् । यत् । सीम् । इन्द्रः । अदधात् । भोजनाय ॥ १४ ॥

‘वक्षणासु । वक्ष्यन्ते यासूदकानीति वक्षणा नद्यः । तासु’ महि महत् ‘ज्योतिः ज्योतिष्म-
मुदकं’ निहितम् इन्द्रेण ‘आमा नवसूतिका’ गौः ‘पक्वं क्षीरादिकं’ विश्रती दधाना सती ‘चरति
सर्वत्र वर्तते । ‘यत् यस्मादुदकात्’ स्वाद्य स्वादुतरं ‘संभृतं स्वेन संपादितं दधिघृतक्षीरादिकं
‘सीम् एतत्’ विश्वं सर्वम् ‘उस्त्रियायां गवि’ भोजनाय ‘इन्द्रः’ अदधात् । तस्मात् क्षीरादिकं
विश्रती गौश्चरतीति पूर्वोणाव्ययः ॥ वक्षणासु । ‘वक्ष रोषे’ । अस्मात् ‘करणाधिकरणयोश्च’ इति

१. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-ल-स-उषःकाले समन्तादागात् । २. ख-ग-च-न-भ-स-कर्तव्यतया च
बुध्यन्ते । ३. ल-एतानि कर्माणि । ४. च-फ-विवासयतेः ।

करणे ल्युट् । लिट्स्वरः । पकम् । पचतेर्निष्ठातकारस्य 'पचो वः' इति वत्वम् । प्रत्ययस्वरः । चरति । चरतिर्गत्यर्थः । बिभ्रती । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' । जुहोत्यादिः । शत्रुरगिरवात् 'उगितश्च' इति ङीप् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । उस्त्रियायाम् । 'वस निवासे' । 'स्फायितञ्चि' इत्यादिनाधिकरणे रक्प्रत्ययः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । 'शासिवसिघसीनां च' इति पश्वाभाव-
ञ्छान्दसः । स्वार्थिको घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

इन्द्र दृष्टं यामकोशा अभूवन्यज्ञाय शिक्ष गृणते सखिभ्यः ।

दुर्मायवो दुरेवा मर्त्यासो निषङ्गिणो रिपवो हन्त्वासः ॥ १५ ॥

इन्द्र । दृष्टं । यामऽकोशाः । अभूवन् । यज्ञाय । शिक्ष । गृणते । सखिभ्यः ।

दुऽमायवः । दुऽएवाः । मर्त्यासः । निषङ्गिणः । रिपवः । हन्त्वासः ॥ १५ ॥

हे इन्द्र दृष्टं दृढो भव । यतः यामकोशाः । यान्त्यस्मिन्निति यामो मार्गः । तस्य कोशाः कोश-
वदाच्छादकाः^१ मार्गप्रतिबन्धका राक्षसाः अभूवन् । त्वं यज्ञाय यज्ञकर्त्रे गृणते स्तोत्रं कुर्वते यज-
मानाय सखिभ्यः पुत्रादिभ्यश्च^२ शिक्ष अपेक्षितं फलं दस्व । दुर्मायुधानि
मिन्वन्ति प्रक्षिपन्तीति दुर्मायवः । दुरेवाः दुष्टं गच्छन्तः मर्त्यामः मारयितारः निषङ्गिणः ।
निषङ्गशब्देन इषुधिरभिधीयते । तद्वन्तः । एवंविधसामर्थ्योपेताः रिपवः शत्रवो राक्षसाः हन्त्वासः
त्वया हननीयाः ॥ दृष्टं । 'दृह दृहि वृह वृहि वृद्धौ' । व्यत्ययेन श्यन् । लोटि रूपम् । लिट्स्वरः ।
अभूवन् । 'भू सत्तायाम्' । अस्य लुङि रूपम् । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । 'भृसुवोस्तिङि'
इति गुणे प्रतिषिद्धे 'भुवो वुग्लुङ्लिटोः' इति वुगागमः । निघातः । शिक्ष । 'शिक्ष विद्योपादाने' । अयं^३
धातुश्च दाने^४ वर्तते । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । दुर्मायवः । मिनोतेः 'कृवापाजिमि' इत्यादिना
उप्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः । दुरेवाः । 'इण् गतो' । 'इण्शीङ्भ्यां वन्' इति कर्तेरि
वन्प्रत्ययः । रिपवः । 'रेपरिञ्चोपधायाः' इत्युप्रत्ययः । उपधाया इत्वम् । प्रत्ययस्वरः । हन्त्वासः ।
'हन हिंसागत्योः' । 'कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः' इति त्वन् । निष्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ ३ ॥

सं घोषः शृण्वेऽवमैरमित्रैर्जही न्यैष्वशनिं तपिष्ठाम् ।

वृश्चेमधस्ताद्वि रुजा सहस्व जहि रक्षो मघवन्नन्धयस्व ॥ १६ ॥

सम् । घोषः । शृण्वे । अवमैः । अमित्रैः । जहि । नि । एषु । अशनिम् । तपिष्ठाम् ।

वृश्च । ईम् । अधस्तात् । वि । रुज । सहस्व । जहि । रक्षः । मघवन् । रन्धयस्व ॥ १६ ॥

हे इन्द्र अवमैः समीपे वर्तमानैः अमित्रैः शत्रुभिरसुरैरसृष्टो योऽशनिः घोषः घुष्यमाणः
सं शृण्वे सम्यगस्माभिः श्रूयते तपिष्ठाम् अतिशयेन तापिकां ताम् अशनिम् एषु शत्रुष्वेव^५

१. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-आच्छादकाः । २. ख-ग-च-ज-ण-न-स-पुत्रादिभ्यस्त्वम् । ३. ल-
इत्ययम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-आदाने । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-शत्रुषु अव ।

निधाय 'जहि मारय । तः प्रयुक्तामशानि' तानेव प्रापयेति भावः । 'ईम् एनान् शत्रून्' 'अधस्तात् मूलतः 'वृश्' छिन्धि । किंच 'वि' रुज तान् विशेषेण बाधस्व 'सहस्व' अभिभव च । हे 'मध्वन् इन्द्र' 'रक्षः कर्मविघ्नकारिणि रक्षांसि' 'जहि मारय । अनन्तरमिमं यज्ञं 'रन्धयस्व पारं नय' ॥ शृण्वे । निघातः । जहि । 'हन हिंसागत्योः' । अस्य लोटि रूपम् । अशनिम् । 'अशू व्यासौ' । 'अश्ववितृभ्यो ऽनिः' इत्यनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । तपिष्ठाम । तमृशब्दादिष्टप्रत्ययः । निरस्वरः । वृश् । 'ओषश्च' छेदने । तुदादिः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । सहस्व । वाक्यभेदादनिघातः । रन्धयस्व । 'रध हिंसा-संराज्योः' इत्यस्य ण्यन्तस्य लोटि 'रधिजभोरचि' इति नुमागमः । वाक्यभेदादनिघातः ॥

उद्धह रक्षः सहमूलमिन्द्र वृश्वा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि ।

आ कीवतः सललूकं चकर्थ ब्रह्मद्विपे तपुषि हेतिमस्य ॥ १७ ॥

उत् । वृह । रक्षः । सहऽमूलम् । इन्द्र । वृश् । मध्यम् । प्राति । अग्रम् । शृणीहि ।

आ । कीवतः । सललूकम् । चकर्थ । ब्रह्मऽद्विपे । तपुषिम् । हेतिम् । अस्य ॥ १७ ॥

हे 'इन्द्र' 'रक्षः कर्मविघ्नकारि रक्षःकुलं' 'सहमूलं मूलरहितं यथा भवति तथा' 'उद्धह उद्धर । किंच 'मध्यं तस्य मध्यभागे' 'वृश् छिन्धि । 'प्रत्यग्रम् अग्रं' प्रत्यागतं तत् 'शृणीहि जहि । तस्य रक्षःकुलस्य मध्ये 'सललूकं सरणशीलं रक्षः' 'आ' कीवतः । 'आङ् मर्त्यायाम्' । कियतः अनिर्णयमानपरिमाणात् 'अतिदूरादेशात्' 'चकर्थ कुरु । कृत्वा च 'ब्रह्मद्विपे ब्राह्मण द्वेषकारिणे तस्मै रक्षसे' 'तपुषि तापकं' 'हेतिं घातकमायुधं' 'अस्य क्षिप । उक्तमर्थं यास्कोऽब्रवीत्—' उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र । मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा । वृश्वा मध्यं प्रति शृणीह्यग्रम् । अग्रमागतं भवति । आ कियतो देशात्सललूकं सललूकं भवति पापकमिति नैरुक्ताः सरलूकं वा स्यात्सर्तोरभ्यस्तात् । तपुषिस्तपतेहेतिहन्तेः' (निरु. ६. ३) इति ॥ वृह । 'वृह्' उद्यमने' इत्यस्य लोटि रूपम् । शृणीहि । 'शू हिंसायाम्' । अस्य लोटि ही 'ई हत्यघोः' इति ऋक् । निघातः । कीवतः । किशब्दात् किं परिमाणमस्येत्यर्थे 'किमिदंभ्यां वो घः' इति किशब्दात् घतुवर्त्तीति ज्ञापितत्वात् घतुप् । वादेशाभावश्छान्दसः । 'इदंकिमोरींकी' इति की इत्यादेशः । सललूकम् । 'सृ गतौ' । छान्दसी रूपसिद्धिः । चकर्थ । 'डुकृञ् करणे' इत्यस्य लिटि थलि रूपम् । ऋदिष्वादिङभावः । निघातः । तपुषिम् । 'तप संतापे' इत्यस्मात् 'अतिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो निप्' इत्युसिप्रत्ययो निष् । अकारस्य इकारश्छान्दसः । निरस्वरः । हेतिम् । 'हन हिंसागत्योः' । 'उतिथूतिजृत्तिसाति' इत्यादिना निपातनादन्तोदात्तः । अस्य । 'असु क्षेपणे' । लोटि रूपम् ॥

१. त-न-ल-न-प्रयुक्तमशानिम् । २. घ-ज-ण-नयुध । ३. त-स-सहस्व' नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-नयस्व । ५. ज-न-वृश् । ६. ख-ग-च-ज-ण-त-मध्यं भागम्, न-मध्यं मध्यम्; स-मध्यम् । ७. ता-अग्रमग्रम् । ८. ख-ग-च-ज-फ-भ-अभिज्ञायमानम् । ९. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-वृह ।

स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः सं यन्महीरिष आसत्सि पूर्वाः ।

रायो वन्तारो बृहतः स्यामस्मे अस्तु भग इन्द्र प्रजावान् ॥ १८ ॥

स्वस्तये । वाजिभिः । च । प्रनेतरिति प्रऽनेतः । सम् । यत् । महीः । इषः । आसत्सि । पूर्वाः ।

रायः । वन्तारः । बृहतः । स्याम । अस्मे इति । अस्तु । भगः । इन्द्र । प्रजावान् ॥ १८ ॥

प्रणेतः प्रकर्षेण जगतो निर्वाहक हे इन्द्र अस्मान् वाजिभिः अश्वैः सहितान् कुरु स्वस्तये च अविनाशाय कुरु । यत् यदा त्वं सम् आसत्सि अस्माकं समीपे यज्ञनिर्वाहार्थमासीदसि तदा वयं महीः महान्ति इषः अन्नानि पूर्वाः प्रभूतानि रायः धनानि वन्तारः तेषां संभक्तारः सन्तः बृहतः महान्तः स्याम भवेम । किंच प्रजावान् अपत्योपेतं भगः धनम् अस्मे अस्मासु अस्तु भवतु ॥ आसत्सि । पठु विशरणादिषु । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । यद्योगादिनिघातः । इषो राय इति च द्वे पष्ठर्थे द्वितीये । वन्तारः । 'वन ण संभक्ता' इत्यस्य तृचि आगमानुशासनस्य अनित्यत्वादिङभावः । चिस्वरः । स्याम । 'अस भुवि' इत्यस्य लिटि रूपम् । अस्मे । अस्मच्छन्दस्य सप्तम्याः 'सुपां सुलुक्' इति शो इत्यादेशः ॥

आ नो भर भगमिन्द्र द्युमन्तं नि ते देणस्य धीमहि प्ररेके ।

ऊर्वइव पप्रथे कामो अस्मे तमा पृण वसुपते वसूनाम् ॥ १९ ॥

आ । नः । भर । भगम् । इन्द्र । द्युमन्तम् । नि । ते । देणस्य । धीमहि । प्ररेके ।

ऊर्वऽइव । पप्रथे । कामः । अस्मे इति । तम् । आ । पृण । वसुपते । वसूनाम् ॥ १९ ॥

हे इन्द्र नः अस्मदर्थं द्युमन्तं दीप्तियुक्तं भगं धनम् आ भर आ समन्तात् संभर । देणस्य दानशीलस्य ते तव संबन्धिनो धनस्य प्ररेके प्ररेचने दाने नि धीमहि धनदानस्य वयं पात्रभृताः स्म इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । अस्मे अस्माकं कामः अभिलाषः ऊर्वइव अनवासकामो वडवानल इव पप्रथे प्रभूतो वर्तते । वसूनां वसुपते धनानां मध्ये उत्तमधनानामधिपते हे इन्द्र ते महान्तं कामम् आ पृण बहुधनप्रदानेनापूरय ॥ भर । 'भृश् भरणे' इत्यस्य लोटि रूपम् । देणस्य । 'दुदाश् दाने' । 'गादाभ्यामिणुष्' इतीणुच्प्रत्ययः । अत्यर्थं ददातीति देणः । चिस्वरः । धीमहि । दधातेर्लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'छन्दस्युभयथा' इति महिङः सार्वधानु-कत्वात् सीयुटः^१ सलोपः^२ । आर्धधातुकत्वात् आतो लोपः । निघातः । ऊर्वइव । पूर्वपदस्वरः । पप्रथे । 'प्रथ प्रख्याने' इत्यस्य लिटि रूपम् । पृण । 'पृण प्रीणने' इत्यस्य लोटि सेहिः । तुदादिः । 'अतो हः' इति हेर्लुक् । वसूनाम् । निस्वादाद्युदात्तः ॥

१. न-ल-स-यत् नास्ति । २. ख-ग-च-फ-भ-रेचने । ३. ख-ग-घ-ज-ण-न-भ-ल-स-सीयुट् ।

इमं कामं मन्दया गोभिरश्वैश्चन्द्रवता राधसा पप्रथश्च ।

स्वर्यवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इन्द्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥ २० ॥

इमम् । कामम् । मन्दय । गोभिः । अश्वैः । चन्द्रवता । राधसा । पप्रथः । च ।

स्वऽयवः । मतिऽभिः । तुभ्यम् । विप्राः । इन्द्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥ २० ॥

हे इन्द्र इमं धनादिविषयं कामम् अस्मदीयमभिलाषं गोभिः अग्निहोत्रादिकर्मसाधन-
भूतैर्गवादिभिर्वाहनसाधनभूतैः अश्वैः च चन्द्रवता दीप्तियुक्तेन राधसा धनेन च मन्दय ।
पुतानि दत्त्वा इममभिलाषं पूरय । किंच । एतैस्मान् पप्रथः प्रथितांश्च कुरु । पश्चात् स्वर्यवः
स्वर्गादिसुखमात्मन इच्छन्तः विप्राः कर्मकुशलाः कुशिकासः कुशिकाः मतिभिः मननीर्यमन्त्रैः
वाहः स्तोत्रम् इन्द्राय तुभ्यम् अक्रन् अकारुणः ॥ मन्दय । मदि स्तुत्यादिवित्यस्य लोटि रूपम् ।
गोभिः । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते ' न गोश्चन्साववर्णः ' इत्यादिना प्रतिषेधः ।
प्रकृतिस्वरः । पप्रथः । ' प्रथ प्रस्थाने ' । क्विप् । ' छन्दशुभयथा ' इति तस्य सार्वधातुकरत्वात्
शप् । तस्य ' बहुलं छन्दसि ' इति श्लुः । धातुस्वरः । अक्रन् । करोतेर्लुङि ' मन्त्रे घसह्र ' ।
इत्यादिना लुक् । निघातः ॥

आ नो गोत्रा ददृहि गोपते गाः समस्मभ्यं सनयो यन्तु वाजाः ।

दिवक्षा असि वृषभ सत्यशुष्मोऽस्मभ्यं सु मघवन्बोधि गोदाः ॥ २१ ॥

आ । नः । गोत्रा । ददृहि । गोऽपते । गाः । सम् । अस्मभ्यम् । सनयः । यन्तु । वाजाः ।

दिवक्षाः । असि । वृषभ । सत्यऽशुष्मः । अस्मभ्यम् । सु । मघवन् । बोधि । गोऽदाः ॥ २१ ॥

गोपते^१ स्वर्गाधिपते हे इन्द्र नः अस्मदर्थं गोत्रा गोत्राण्यभ्राणि गाः अपः प्रति
आ ददृहि आद्रियस्व । अभ्राणि विदीर्य^२ जलानि प्रापयेत्यर्थः । ततः सनयः संभजनीयानि
वाजाः अभ्रानि अस्मभ्यम् अस्मदर्थं ससं यन्तु समागच्छन्तु । वृषभ कामानां वर्धितहं^३ इन्द्र त्वं
दिवक्षाः असि दिवं व्याप्य वर्तमानत्वेन महानसि^४ । अत एव सत्यशुष्मः सत्यसामर्थ्यः
मघवन् धनवन् हे इन्द्र अस्मभ्यं गोदाः गवां प्रदाता भवामीति सु बोधि सुष्ठु बुध्यस्व ॥
ददृहि । ' दृक् आदरे ' । यङ्लुकि लोटि रूपम् । ' ऋतश्च ' (पा. सू. ७. ४. ९२) इत्यभ्यासस्य
स्वागमः । निघातः । गाः । ' औतोऽभ्रासाः ' (पा. सू. ६. १. ९३) इत्योकारस्याकारः ।
एकादशस्वरः । अस्मभ्यम् । ' भ्यसो भ्यम् ' इति चतुर्थीबहुवचनस्य भ्यमादेशः । यन्तु । ' इण्
गतौ ' । लोटि रूपम् । दिवक्षाः । ' अशू व्यासौ ' । असुन् । दिवं व्याप्नोतीति दिवक्षाः । कृदुत्तर-
पदस्वरः । गोदाः । ' दुदाञ् दाने ' । अस्मात्^५ विच् । कृदुत्तरपदस्वरः^६ ॥

१. ख-ग-च-त- ' च ' नास्ति । २. त-गोपते गवां पते । ३. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-ल-स-
विदार्य । ४. फ-वर्षक हे । ५. ज-ण-भ-भवसि । ६. ल-इत्यस्मात् । ७. त-कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ।

शुनं हुवेम मधवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ २२ ॥

शुनम् । हुवेम् । मधवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । उतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ २२ ॥

हे इन्द्र 'वाजसातौ' । वाजस्याश्वस्य सातिः लाभः^१ यस्मिन् सोऽयं वाजसातिः तस्मिन् । 'भरे' । विश्रति जयलक्ष्मीमनेन योद्धार इति भरः संग्रामः । तस्मिन्^२ संग्रामे 'शुनं' शूनम्^३ उत्साहेन प्रदृढम् । यद्वा^४ शुनमिति सुखनाम । सुखकरं^५ 'मधवानं' धनवन्तम् अत एव 'इन्द्रं' निरतिशयैश्वर्यसंयुक्तं 'नृतमं' सर्वस्य जगतोऽतिशयेन नेतारं त्वां 'हुवेम' कुशिका वयं यज्ञार्थमाहुयेम । तथा 'शृण्वन्तम्' अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं शृण्वन्तम् 'उग्रं' शत्रूणां भयंकरं 'समत्सु' संग्रामेषु 'वृत्राणि' वृत्रोपलक्षितानि सर्वाणि रक्षामि 'घ्नन्तं' हिंसन्तं 'धनानां' शत्रुसंबन्धिनां 'संजितं' सम्यग्नेतारं त्वाम् 'उतये' रक्षणाय वयमाहुयेम ॥ शुनम् । 'दुआंश्च गतिवृद्धयोः' इत्यस्य निष्ठायां 'यस्य विभाषा' इतीदमितिपेधः । यजादि-त्वात् संप्रसारणम् । दीर्घाभावश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । हुवेम । ह्वयतेः 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणे कृते शपो लुकि कृते च लिङि रूपम् । निघातः । भरे । 'भृभृ भरणे' । करणे घः । वृषादिवात् आद्युदात्तः । वाजसातौ । 'पणु दाने' । भावे क्तिन् । 'जनसन' इत्यादिना अनुनासिकस्यात्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । समत्सु । 'अद भक्षणे' । संपूर्वात् क्तिप् । संभक्षयन्ति योद्धृणामाभूयंति समदः संग्रामाः । कृदुत्तरपदस्वरः । घ्नन्तम् । 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य शतरि 'गमहन' इत्यादिना उपधालोपः । 'हो हन्तेः' इति कुत्वम् । 'संजितम्' । 'जि जये' । क्तिप् तुक्^६ ॥ ॥ ४ ॥

'शासद्वह्निः' इति द्वाविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'शासत् कुशिको विश्वामित्र एव वा श्रुतेः' इति । इषीश्वरश्च पुत्रः कुशिको विश्वामित्र एव वा ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिदशुद्भूतः । चानुरिंशिकेऽहनि माध्यंदिने^७ सवने^८ अच्छावाकशस्त्र आरम्भणीयाया उर्ध्वमहीनसूक्त-संज्ञकमेतत्सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च —'अस्मा इदु प्रतवसे शासद्वह्निरितीतरावर्हानसूक्ते' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । पृथगाभिप्लवपडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं तृतीयं संपातसूक्तम् । 'इमाम् श्विच्छन्ति त्वा शासद्वह्निरिति संपाताः' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

शासद्वह्निर्दुहितुर्नस्य गाद्विद्रां ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ।

पिता यत्र दुहितुः सेकमृञ्जन्तं शग्म्येन मनसा दधन्वे ॥ १ ॥

शासत् । वह्निः । दुहितुः । नस्यम् । गात् । विद्रान् । ऋतस्य । दीधितिम् । सपर्यन् ।

पिता । यत्र । दुहितुः । सेकम् । ऋञ्जन् । सम् । शग्म्येन । मनसा । दधन्वे ॥ १ ॥

१. च-फ-संभजनम् । २. घ-ज-ण-अस्मिन् । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-'शूनं' नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स-'यद्वा.....सुखकरं' नास्ति । ५. ल-घत्वम् । ६. ल-'तुक्' नास्ति । ७. ख-ग-ज-ण-त-भ-स-माध्यंदिनसवने ।

कुशिकः' प्रसङ्गान् कंचित् शास्त्रार्थं ब्रूते'- 'अपुत्रस्य' पितुः पुत्री दाययादा पुत्रिका सती । यतः संतानकृत्तस्याः पुत्र इत्यनयोच्यते ' इति^१ । अपुत्रो^२ यः पिता कन्यामन्यकुलं प्रापयति स 'वह्निः इत्युच्यते^३ । स पिता 'शासत् । 'अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ' (वासिष्ठ. १७. १७) स्मृत्युक्तम्^४ अनुशासनं कुर्वन् 'दुहितुः पुत्रिकायाः 'नस्यं नप्तृभवं पिण्डदानादिकं कर्तव्यतया 'गान् गच्छति । किं कुर्वन् । 'विद्वान् अस्यां दुहितरि जातः पुत्रो मम स्वधाकरो भविष्यतीति जानन् 'ऋतरय' सत्यस्य पुत्रोत्पादनस्मर्थस्य^५ रेतसः 'दीधितिं धर्तारं जामातरं^६ तत्पतिं^७ 'सपर्यन् वस्त्रालंकारादिना पूजयन् 'पिता नप्तृभवं^८ गच्छति । 'यत्र यस्याः 'दुहितुः पिता पालकः पतिर्जामाता 'सेकं तरयां रेतःसेकम् 'त्र जन् प्रसाधयन् यः 'शम्येन केवलं सुखनिमित्तेन मनसा तथा 'स्वशरीरं^९ 'सं 'दधन्वे संधत्ते । न तु पुत्रनिमित्तेन मनसा । एतमर्थं यास्कोऽप्याह-' प्रशास्ति वोढा सन्तानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावं । दुहिता दुहिता दूरे हिता दोधेर्वा । नसारमुपागमद्दौहित्रं पौत्रमिति । विद्वान्प्रजननयज्ञस्य रेतसो वाङ्मादङ्गात्स्मृतस्य हृदयादधिजातस्य मातरि प्रसूतस्य विधानं पूजयन् ' (निरु. ३. ४) इत्यादिना ॥ शासत् । शासेः इतरि अयमन-त्वाश्रमभावः । दुहितुः । 'दुह प्रपूणे' । 'नप्तृनष्टृ' इत्यादिना नृचि निपातनादिडागमः । चित्स्वरः । नहयम् । नसरि भवम् । 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'रीडृतः' इति रीडादेशः । 'यस्य' इति लोपः । रेफलोपश्छान्दसः । गात् । 'इण् गतो' इत्यस्य छान्दसे लुङि रूपम् । ऋजन्^{१०} । ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । शम्येन । शं सुखं गच्छतीति गमेरीणादिकः कप्रत्ययः । किञ्चात् 'गमहन' इत्यादिनोपधालोपः । शमे साधुः इति 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्ययः । 'वीरवीर्यौ च' इत्यत्र 'यतोऽनावः' इत्यस्य अनित्यत्वज्ञापितत्वाद्भ्र' तिस्वरः । दधन्वे । ध्वि सौत्रो धातुः । लिटि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । यद्योगादिनिघातः ॥

न जामये तान्वौ रिक्थमारैक्चकार गर्भं सनितुनिधानम् ।

यदी मातरौ जनयन्त वह्निमन्यः कर्ता सुकृतोरन्य ऋन्धन् ॥ २ ॥

न । जामये । तान्वः । रिक्थम् । अरैक् । चकार । गर्भम् । सनितुः । निऽधानम् ।

यदि । मातरः । जनयन्त । वह्निम् । अन्यः । कर्ता । सुऽकृतोः । अन्यः । ऋन्धन् ॥ २ ॥

अभ्रातृकाया दुहितुः पुत्रिकाकरणात् सा रिक्थभाक् इत्युक्तम्^{११} । भ्रातृमत्यास्तस्या रिक्थभाक्त्वं नास्तीति ब्रूते । 'तान्वः तनूज औरसः पुत्रः 'जामये भगिन्यं 'रिक्थं पित्र्यं धनं 'न 'अरैक् न प्ररेच-यति^{१२} न प्रददाति । किं तर्हि । 'सनितुः एनां संभजमानस्य^{१३} भर्तुः 'गर्भम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । गर्भस्य 'निधानं रेतःसेकनिधानीमेनां^{१४} 'चकार । पाणिग्रहणेन संस्कृताम्^{१५} 'एनां करोति । न तु त्रयं रिक्थं

१. ख-ग-च-ज-ण-' कुशिकः.....ब्रूते ' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स-' अपुत्रस्यइति ' नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-शासद्वाहिरित्युच्यते । ४. ख-फ-स्मृत्युक्तेः । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-ल-स-ऋतस्य पुत्रोत्पादनेन सत्यस्य समर्थस्य । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-विट्पतिम्, त-न-ल-स-' जामातरं तत्पतिं ' नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-स-नप्तृभावम् । ८. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-स-तस्यां स्ववैर्यम् । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-' ऋजन् ' नास्ति । १०. न-अनि-त्यत्वस्य ज्ञापितत्वाद्भ्र । ११. त-ल-इत्युक्त्वा । १२. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-स-प्रैरयति । १३. त-ल-स-भजमानस्य । १४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-रेतःसेकनिधानं निधानेन । १५. ज-ण-संस्कारिताम् ।

व्वातीत्यभिप्रायः । 'असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्च निजादंशादृत्वांशं तु तुरीयकम्' (याज्ञ. २. १२४) इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । स्त्रीपुंसलक्षणस्यापत्यस्यैकोत्पाद्य-
त्वाविशेषान् पुमपत्यस्य को विशेष इत्याशङ्क्य विशेषं दर्शयति । 'यदि यद्यपि 'मातरः मातापितरौ
'वह्निम् । अवह्निः स्त्री वह्निः पुमान् स्वभायोया वोदृत्वात्' । अवह्निश्च वह्निश्च^१ । तादृशं स्त्रीपुंसलक्षण-
मपत्यं जनयन्त । तथापि तयोर्मध्ये अन्यः पुंलक्षणः सुकृतोः शोभनस्य पिण्डदानादेः कर्मणः
कर्ता भवति । अन्यः स्त्रीलक्षणः 'ऋन्धन् वस्त्रालंकारादिना ऋध्यमान एव भवति । पिण्डदानादि-
कर्तृत्वान् पुत्रो दायार्हः दुहितुस्तथात्वं^२ नेति^३ न दायार्हा सा तु केवलं परस्मै दीयते । तथा च निरुक्तं-
'न जामये भगिन्यै । जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति जामपत्यं जमतेर्वा स्याद्व्रतिकर्मणो निर्गमनप्राया
भवति । तान्व आत्मजः पुत्रो रिक्थं प्रारिच्यप्रादाच्चकारैनां गर्भनिधानीं सनिनुहंस्तप्राहस्य यदिह
मातरोऽजनयन्त वह्निं पुत्रमवह्निं च स्त्रियमन्यतरः संतानकर्ता भवति पुमान्दायादोऽन्यतरोऽर्धयित्वा जामिः
प्रदीयते परस्मै' (निरु. ३. ६) इति ॥ तान्वः^४ । तन्वाः प्राणाधिष्ठितत्वाच्चनूः प्राणवती । तद्वि-
कार इत्यर्थे 'प्राणिरजतादिभ्योऽन्' इत्यञ् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । रिक्थम् ।
'रिचिर् विरेचने' । 'पातुतुदिवचिरिचिभ्यस्यक्' । प्रत्ययस्वरः । अरैक् । 'रिचिर् विरेचने' इत्यस्य लुङि
सिचि 'वदमजं' इत्यादिना वृद्धिः । 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावः । हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपी ।
निघातः । सनिनुः । 'ण संभक्तौ' इत्यस्य तृचि रूपम् । निधानम् । दधातेत्युटि रूपम् । लिप्स्वरः ।
मातरः । 'पिता मात्रा' इति पितुः शेषे प्राप्ते मातुः शेषश्छान्दसः । द्विर्वचनस्य बहुवचनं पूजार्थम् ।
जनयन्त । जनेर्णिचि रूपम् । वह्निम् । 'पुमान् स्त्रिया' (पा. सू. १. २. ६७) इति वद्धेः शेषः ।
सुकृतोः । करोतेरौणादिकः क्तप्रत्ययः^५ । ऋन्धन् । 'ऋधु वृद्धौ' । व्यत्ययेन श्रम् ॥

अग्निर्जज्ञे जुह्वा रेजमानो महस्पुत्राँ अरुषस्य प्रयक्षे ।

महान्गर्भो मह्य जातमेषां मही प्रवृद्धयैश्चस्य यज्ञैः ॥ ३ ॥

अग्निः । जज्ञे । जुह्वा । रेजमानः । महः । पुत्रान् । अरुषस्य । प्रयक्षे ।

महान् । गर्भः । महि । आ । जातम् । एषाम् । मही । प्रवृत् । हरिऽअश्वस्य । यज्ञैः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र अरुषस्य रोचमानस्य^१ तव प्रयक्षे यज्ञार्थं जुह्वा ज्वालाभिः रेजमानः कम्पमानः
अग्निः महः प्रभूतान् पुत्रान् रश्मीन् जज्ञे उत्पादयामास । एषां रश्मीनां गर्भः जलात्मना^२
क्रोडीकारः महान् आसीत् । किंच एषां रश्मीनां मेलनम् आ जातं सर्वत ओपध्यात्मना जातं महि
महदभूत् । किंच एषां रश्मीनां प्रवृत्तं अनेन प्रकारेण प्रवृत्तिः इत्यश्वस्य इन्द्रस्य यज्ञैः यजनाहं^३
सोमाज्याहुतिभिः^४ मही महती भवति ॥ जज्ञे । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य लिटि रूपम् । अन्त-
र्भावितण्यर्थः । जुह्वा । 'जुहोतेर्दे दीर्घश्च' इति क्तिप् द्विर्वचनं दीर्घश्च धातोः । 'उदात्तस्वरितयोः'^५
इति स्वरितत्वम् । इत्यश्वस्य । हरी अश्वौ यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. च-फ-उर्ध्वत्वात् । २. ख-ग-च-फ-'वह्निश्च' नास्ति; ल-रा-वह्निः । ३. त-न-दुहितुस्तथात्वे-
ऽपि । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-'तान्वः' नास्ति । ५. ख-ग-ज-ण-त-न-ल-स-कुन्धप्रत्ययः ।
६. ल-आरोचमानस्य । ७. च-फ-बलात्मना । ८. ख-ग-फ-यजनाहं; त-रा-यज्ञैर्यजमानाहं ।
९. स-सोमाज्यादिभिः प्रवृत्तिभिः ।

अभि जैत्रीरसचन्त स्पृधानं महि ज्योतिस्तमसो निरजानन् ।

तं जानतीः प्रत्युदायन्नुषासः पतिर्गवामभवदेक इन्द्रः ॥ ४ ॥

अभि । जैत्रीः । असचन्त । स्पृधानम् । महि । ज्योतिः । तमसः । निः । अजानन् ।

तम् । जानतीः । प्रति । उत् । आयन् । उषसः । पतिः । गवाम् । अभवत् । एकः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

‘जैत्रीः जित्वर्यो विशो मरुतः’ स्पृधानं वृत्रेण सह^१ स्पर्धमानमिन्द्रम् । अभि^२ असचन्त सर्वतः समगच्छन्^३ । ते च मरुतः । महि^४ महत् । ज्योतिः सूर्याख्यं तेजः । तमसः तमोरूपात् वृत्रात् । निरजानन् निर्गतमजासिपुः । उदितं सूर्यं । जानतीः जानानाः । उषसः पतं प्रति । उत् अभिलक्ष्यैव । आयन् प्राप्तुवन् । अथ तत्रोद्भूतानां^५ गवां ररमीनाम् । एकः अद्वितीय एव । इन्द्रः पतिः । अभवत् ॥ जैत्रीः^६ जयते तृति* । गुणस्य स्थाने व्यत्ययेन वृद्धिः^७ । निरवरः । असचन्त । ‘पच समवाये’ इत्यस्य लङि रूपम् । स्पृधानम् । ‘स्पर्धे संघर्षे’ । छन्दसि कानजादेशः । छन्दसि द्विवचनस्य विकलितत्वात् द्विवचनाभावः । चिरवरः । अजानन् । ‘ज्ञा अवबोधने’ इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः । आयन् । ‘अय गतौ’ इत्यस्य लङि रूपम् ॥

वीळौ मतीरभि धीरा अतृन्दन्प्राचाहिन्वन्मनसा सप्त विप्राः ।

विश्वामविन्दन्पृथ्यामृतस्य प्रजानन्नित्ता नमसा विवेश ॥ ५ ॥

वीळौ । सतीः । अभि । धीराः । अतृन्दन् । प्राचा । अहिन्वन् । मनसा । सप्त । विप्राः ।

विश्वाम् । अविन्दन् । पृथ्याम् । ऋतस्य । प्रजानन् । इत् । ता । नमसा । आ । विवेश ॥ ५ ॥

पुरा किलाङ्गिरसा गावः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य निगूढे कस्मिंश्चिरपर्वते स्थापिताः । ते चाङ्गिरसस्तप्राप्त्यर्थमिन्द्रं तुष्टुवुः । स्तुतश्च सः^१ इन्द्रो गवान्वेषणाय^२ देवशुनीं प्राहिणोत् । सा च गवां^३ गवेष्णपरा सती तत्स्थानमलभत । तथा विज्ञापित इन्द्रस्ता गाः^४ आनीयाङ्गिरोभ्यः प्रादादित्येतिहासिकी कथा । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । धीराः धीमन्तः । सप्त । विप्राः मेधाविनः सप्त-संश्याका अङ्गिरसः । वीळौ दृढे पर्वते । सतीः निगूढाः^५ सतीर्गाः । अभि अभिलक्ष्य । अतृन्दन् उपेक्षामकुर्वन् । तनस्तेऽङ्गिरसः पर्वतबिले गावः सन्तीति । मनसा निश्चित्य । प्राचा येन मार्गेण प्रविष्टास्तेनैव प्राचीनेन मार्गेण ता गाः । अहिन्वन्^६ निरगमयन् । यद्वा प्राचा । प्रकर्षणेन्द्रमुच्चति

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-‘सह’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-स-अगच्छन् ; त-आगच्छन् । ३. न-वा; ल-ततो । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-‘जैत्री.....वृद्धिः’ नास्ति । *. न-ल-स-तृचि । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स-‘सः’ नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-गवामन्वेषणाय । ७. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-फ-भ-स-‘गवां’ नास्ति । ८. त-‘गाः’ नास्ति । ९. ग-च-फ-निरूढाः ; त-स-निगूढाः ; ल-निरूढाः । १०. ख-ग-घ-ज-ण-फ-भ-अविन्दन् अलभन्त ।

प्राप्नोतीति प्राक् । तेनेन्द्रविषयेण मनसा । मन्यत इति मनः स्तोत्रम् । तेन स्तोत्रेणाहिन्वन् अवर्धयन् इन्द्रं तुष्टमकुर्वन् । स्तुत्वा च षक्तस्य षपथ्यां यज्ञस्य मार्गे साधुभूतां^१ विश्वां सर्वांमपहतां गाम् षविन्दन् अलभन्त । ततः स इन्द्रः षता तान्यङ्गिरसां कर्माणि षप्रजानन् षत प्रकर्षेण जानङ्गिन्द्रो षनमसा नमस्कारेणाङ्गिरसः संभावयन् तैरधिष्ठितं पर्वतम् षआ षविवेश ॥ अतृन्दन् । 'उतृदिः^३ हिंसानादरयोः' इत्यस्य लङि रुधादिवात् भ्रम् । तस्य 'भ्रसोः' इत्यलोपः । निघातः । प्राचा । 'अञ्जे^४ छन्दस्यसर्वनामस्थानम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अहिन्वन् । 'हि गतिवर्धनयोः' इत्यस्य लङि रूपम् । अविन्दन् । 'विद् लाम्भे' इत्यस्य लङि मुचादिवाङ्मुम् । निघातः । पथ्याम् । पथि साधुरित्यर्थे 'तत्र साधुः' इति यस्प्रत्ययः । 'यचि भम्' इति भसंज्ञायां 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । 'यतोऽनावः' इत्यस्यामित्यत्वात् 'तिस्वरितः' इति स्वरितः । विवेश । 'विश प्रवेक्षणे' इत्यस्य लिटि रूपम् ॥ ॥ ५ ॥

विदद्यदी सरमा रुग्णमद्रेर्महि पार्थः पूर्य सध्र्यक् ।

अग्रं नयत्सुपद्यक्षराणामच्छा रवं प्रथमा जानती गात् ॥ ६ ॥

विदत् । यदि । सरमा । रुग्णम् । अद्रेः । महि । पार्थः । पूर्यम् । सध्र्यक् । कुरिति कः ।

अग्रम् । नयत् । सुपदी । अक्षराणाम् । अच्छ । रवम् । प्रथमा । जानती । गात् ॥ ६ ॥

यदि यदा षसरमा इन्द्रेण गवान्वेषणार्थं प्रेषिता सरमा नाम देवशुनी षअद्रेः षरुग्णं भद्रं द्वारं षविदत् अलभत तदानीमिन्द्रः षमहि महत् षपूर्य पूर्वं प्रेषणकालेऽज्ञादिनीं ते प्रजां करिष्यामि इति प्रतिज्ञातं षसध्र्यक् इतरैरपि भोज्यैः सध्रीचीनं षपार्थः गव्यादिलक्षणमञ्चं षकः अकार्षीत् तस्यै दत्तवान् । ततः षसुपदी शोभनपादयुक्ता सा सरमा षअक्षराणां क्षयरहितानां गवाम् षअग्रं प्रान्तं षनयत् प्राप्नोत् । कुत इत्यत आह । यतः षरवं तेषां हम्भारवं षप्रथमा^५ प्रथमं षजानती सती षअच्छ शब्दाभिमुख्येन^६ षगात् जगाम ॥ विदत् । 'विद् लाम्भे' इत्यस्य लुङि लुदिच्वात् च्छेरह्वादेशः । तस्य स्वरः । सरमा । 'सृ गतौ' । औणादिकोऽमप्रत्ययः । सरतीति सरमा^७ । 'सरमा सरणात्' (निह. ११. २४) इति यास्कः । प्रत्ययस्वरः । रुग्णम् । 'रुजो भङ्गे' इत्यस्य निष्ठायां 'ओदितश्च' इति नत्वम् । प्रत्ययस्वरः । पार्थः । 'पा रक्षणे' । 'अञ्जे च' (उ. सू. ४. ६४४) इत्यसुप्रत्ययः । थुडागमः । पातीति पाथोऽञ्जम् । निस्वरः । सध्र्यक् । 'अञ्जु गतिपूजनयोः' । 'ऋत्विक्' इत्यादिना किन् । सहाञ्चतीति । 'सहस्य सध्रिः' इति सध्र्यदेशः । किन्प्रत्ययस्य कुत्वम् । 'अद्रिसध्र्योः अन्तोदात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्' (पा सू. ६. ३. ९५. १) इति सध्रि इत्यादेशोऽन्तोदात्तः । यणादेशे कृते 'उदात्तस्वरितयोर्धणः स्वरितः' इति यणः स्वरितत्वम् । कः । करोतेर्लुङि सिपि च्छेः 'मन्त्रे षसह्र' इत्यादिना लुक् । गुणे कृते ह्रस्वादिना रिपो लोपः । विसर्जनीयः । निघातः । नयत् । नयतेर्लुङि रूपम् । सुपदी । 'पादोऽन्यतरस्याम्' (पा. सू. ४. १. ८) इति ङीप् । गात् । ङ्गां लुङि रूपम् ॥

१. च-ग-इन्द्रस्तुतिमकुर्वन् । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-यज्ञमार्गे संभूताम् ; स-यज्ञमार्गेण संभूताम् । ३. ख-ग-ज-ण-न-भ-ल-स-तृदिः । ४. ख-ग-च-फ-भ-म-प्राप्नोति । ५. ख-ग-च-ज-ण-प्रथमा नास्ति । ६. च-आभिमुख्येन । ७. ल-सरमा नास्ति । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-सरणिः ।

अगच्छद् विप्रतमः सखीयन्नसूदयत्सुकृते गर्भमद्रिः ।

ससान मर्यो युवभिर्मखस्यन्नथाभवदङ्गिराः सद्यो अर्चन् ॥ ७ ॥

अगच्छत् । ऊँ इति । विप्रतमः । सखिऽयन् । असूदयत् । सुऽकृते । गर्भम् । अद्रिः ।

ससान । मर्योः । युवऽभिः । मखस्यन् । अर्थ । अभवत् । अङ्गिराः । सद्यः । अर्चन् ॥ ७ ॥

विप्रतमः अतिशयेन मेधावी । सखीयन् अङ्गिरोभिः साकमात्मनः सखित्वमिच्छन् इन्द्रः । अगच्छत् । उ । गोभिरधिष्ठितं पर्वतमगमदेव । सः । अद्रिः सखित्वमिच्छन् । सुकृते सुष्ठु युद्धकर्त्रे इन्द्राय । गर्भं गवात्मकं गर्भम् । असूदयत् निरगमयत् । युवभिः निर्यतरुगैर्मरुद्भिः सह । मखस्यन् गोधनमङ्गिरसामिच्छन् । मर्योः असुराणां मारयितेन्द्रः । ससान असुरैरपहृताः ताः गाः भेजे । अथ अनन्तरम् । अङ्गिराः ससानामङ्गिरसां मध्ये वरिष्ठोऽङ्गिरा ऋषिः इन्द्रात् ता गा लब्ध्वा । सद्यः तदानीमेव । अर्चन् इन्द्रं पूजयन् । अभवत् ॥ अगच्छत् । गमेर्लङि रूपम् । सखीयन् । सुप आत्मनः क्यच् । असूदयत् । 'पूद^१ निरासे^२' इत्यस्य ण्यन्तस्य लङि रूपम् । ससान । 'पण^३ संभक्तौ' इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । लिट्स्वरः । मखस्यन् । 'छन्दसि परेच्छायाम्' इति परेच्छायामपि क्यच् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुवक्तव्यः इति सुगागमः । एकादेशस्वरः । अङ्गिराः । 'सु गतौ' । अङ्गिरशब्द उपपदे सर्वेषां तोरसुन्प्रत्ययः । उपपदे गकारान् परस्याकारस्येवम् । अन्त्यलोपश्च धातोर्लोपश्च 'अङ्गिराः' इति मूले ग निरात्यते । भूतकालेऽङ्गारेभ्यः सृत इति अङ्गिरा ऋषिः । 'अङ्गारेभ्यः अङ्गिराः' (निरु. ३. १७) इति यास्कः । लिट्स्वरः ॥

सतःसतः प्रतिमानं पुरोभूर्विश्वा वेद जनिमा हन्ति शुष्णम् ।

प्र णो दिवः पदवीगुव्युरर्चन्तस्खा सखीरमुञ्चन्निर्वद्यात् ॥ ८ ॥

सतऽसतः । प्रतिऽमानम् । पुरऽभूः । विश्वा । वेद । जनिम । हन्ति । शुष्णम् ।

प्र । नः । दिवः । पदऽवी । गुव्युः । अर्चन् । सखा । सखीन् । अमुञ्चत् । निः । अवद्यात् ॥ ८ ॥

योऽयमिन्द्रः । सतसतः उत्तमस्य वसुनः^१ । प्रतिमानम् । प्रतिमीयत उपमीयतेऽनेन सर्वमिति प्रतिपानं प्रतिनिधिः^२ । यद्वा^३ सतःसतो जातस्य सर्वस्य प्रतिमानं स्वस्य महत्त्वेन प्रतिमातीयत्तया सर्वं परिच्छिनत्तीत्यर्थः^४ । पुरोभूः युद्धे^५ पुरतः शत्रून्वाप्नोतीति पुरोभूश्च । विश्वा । जनिम सर्वाणि जातानि । वेद जानाति । शुष्णं शुष्णनामानम्^६ । असुरं^७ हन्ति । पदवीः कवितमः । गुव्युः गोधनम्

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स- 'ताः' नास्ति । २. ख-ग-घ-ज-ण- सुद क्षरणे; स- षूद प्ररणे । ३. ल-य-वन षण । ४. ख-ग-घ-ज-ण-त-भ-स- 'लिट्स्वरः' नास्ति । ५. ख-ग-घ-ज-ण-न-भ-स- 'परेच्छायामिति' नास्ति । ६. ल-परस्यत्वम् । ७. ल-वस्तुनः । ८. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स- 'प्रतिनिधिः' नास्ति । ९. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ- 'यद्वा....' छिनत्तीत्यर्थः नास्ति । १०. ख-ग-घ-ज-ण- युद्धेषु । ११. च-तन्नामानम् । १२. घ-त-स-असुरं च ।

अङ्गिरसामिच्छन् अस्माकं^१ सखा इन्द्रः^२ सखीन्^३ नः अस्मान्^४ दिवः शुलीकादागत्य^५ प्र^६ अर्चन् प्रकर्षेण पूजयन्^७ अवद्यात् वृत्रबाधरूपात्^८ दोषात्^९ निः^{१०} अमुञ्चत् नितरां मुञ्चतु ॥ प्रतिमानम् । मातीति मानम् । औणादिको नन्प्रत्ययः^१ । यद्वा करणे ल्युट् । पुरोभूः । ' भू प्राप्ती ' । क्तिप् । वेद । वेत्तेर्लटि रूपम् । जनिम् । ' जनी प्रादुर्भावे ' । ' जनिहभ्यामिमनिन् ' इति इमनिन्प्रत्ययः । भूतकालं जातानीति जनिम् । ' सुपां सुलुक् ' इति सुपो लुक् । निःस्वरः । हन्ति । हन्तेर्लटि रूपम् । वाक्य-भेदादनिघातः । शुण्णम् । शोषयतीति^३ शुण्णः । प्र णः । ' उपसर्गाद्बहुलम् ' इति संहितायां णश्चम् । पद्वीः । वी कान्यादिषु । क्तिप् । पदानि वेति परस्परसंगतानि करोतीति पद्वीः कविः । गद्युः । गोशब्दात् ' परेच्छायां छन्दसि ' इति क्यच् । ' वान्तो यि प्रत्यये ' इति वान्तादेशः । ' क्याच्छन्दसि ' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अर्चन् । अर्चतेः शतरि रूपम् । सखीन् । संहितायां नकारस्य ' दीर्घादटि ' इति रुः । पूर्वत्य वर्णस्य ' अत्रानुनासिकः^४ ' इत्यनुनासिकादेशः । अमुञ्चत् । ' मुञ्च मोक्षणे ' इत्यस्य लङि ' शे मुचादीनाम् ' इति नुमागमः । निघातः । अवद्यात् । ' वद् व्यक्तायां वाचि ' इत्यस्य नञ्पूर्वस्य गङ्गायै ' अवद्यपण्यवर्गः^५ (पा. सू. ३. १. १०१) इति निपातनान् यत्प्रत्ययः ॥

नि गव्यता मनसा सेदुरर्कैः कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुम् ।

इदं चिन्नु सदनं भूरिपां येन मासाँ असिपासन्नृतेन ॥ ९ ॥

नि । गव्यता । मनसा । सेदुः । अर्कैः । कृण्वानासः । अमृतत्वाय । गातुम् ।

इदम् । चित् । नु । सदनम् । भूरि । एषाम् । येन । मासान् । असिपासन् । ऋतेन ॥ ९ ॥

गव्यता गा इच्छता मनसा युक्ताः अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः अमृतत्वाय देवत्वप्राप्त्यर्थं गातुम् । गच्छन्त्यनेनेति^१ गातुर्मार्गः । अमृतत्वप्राप्त्युपायभूतं मार्गं कृण्वानासः कुर्वाणास्तेऽङ्गिरसः नि सेदुः सत्रालये कर्मणि^२ आसीदन् । एषाम् अङ्गिरसाम् इदं चित् सदनम् इदमेव सत्रालये कर्मणि आसदनं^३ भूरि नु प्रभूतम् । अमृतत्वप्राप्त्यर्थं महानुपायः खलु । कुत इत्यत आह । ऋतेन सत्यभूतेन येन सत्रकर्मणा तेऽङ्गिरसः मासान् अभिप्लवपृष्ट्यपट्टहेः कल्पितान् मामान् अमि-सासन् संभक्तुमैच्छन् ॥ गव्यता । गोशब्दात् क्यचि रूपम् । ' वान्तो यि प्रत्यये ' इति वान्तादेशः । एकादेशस्वरः । सेदुः । सदेर्लटि ' अत एकह्रस्वमध्येऽनादेशादेलिटि ' इत्येवाभ्यामलोपौ । निघातः । कृण्वानासः । ' कृवि हिंसाकरणयोः ' इत्यस्य ताच्छीलिकश्चानश् । ' धिन्विक्कृष्योरच ' इत्युप्रत्ययः । चित्स्वरः । गातुम् । ' गाङ् गतौ ' । ' कमिमनिजनिगाभापायाहिभ्यः ' इति करणे तुप्रत्ययः । प्रत्यय-स्वरः । असिपासन् । ' एण संभक्तौ ' इत्यस्य सनि ' जनसनखनां सङ्घालोः ' इत्यात्वम् । अभ्यासस्य ' सन्यतः ' इतीत्वम् । ' सनानेरनः ' इति संहितायां णश्चम् । तदन्ताल्लङि रूपम् । यद्वात्त-योगादनिघातः ॥

१. ख-ग-ण-फ-भ-वृत्रबाधरूपात् दोषात् ; ल-शत्रुबाधरूपात् दोषात् ; स-वृत्रवधरूपदोषात् ।

२. ख-ग-ज-ण-न-भ-नप्रत्ययः । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-स-शोधयतीति । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-गच्छत्य-नेनेति । ५. त-न-वर्त्मनि । ६. ख-ग-घ-ज-ण-भ-आसनम् ।

संपश्यमाना अमदन्नभि स्वं पर्यः प्रत्नस्य रेतसो दुधानाः ।

वि रोदसी अतपद्घोष एषां जाते निःष्ठामदधुर्गोषु वीरान् ॥ १० ॥

सम्पश्यमानाः । अमदन् । अभि । स्वम् । पर्यः । प्रत्नस्य । रेतसः । दुधानाः ।

वि । रोदसी इति । अतपत् । घोषः । एषाम् । जाते । निःस्थाम् । अदधुः । गोषु । वीरान् ॥ १० ॥

१स्वं स्वकीयं गोधनम् २अभि अभिलक्ष्य ३संपश्यमानाः मदीया एता गाव इत्यात्मीयतया जानानाः ४तेऽङ्गिरसः ५प्रत्नस्य पुरा ६जातस्य ७रेतसः तदुपलक्षितस्य पुत्रस्य धारणार्थं ८पर्यः ९दुधानाः ता गाः पर्यो दुहन्तः सन्तः १०अमदन् दृष्टा अभूवन् । ११एषाम् अङ्गिरसां १२घोषः हर्षादुत्पन्नो महाध्वनिः स्तुतिजातः १३वा १४रोदसी द्यावापृथिव्यौ १५वि १६अतपत् ते व्याप्य अतपिष्ट १७ततस्तेऽङ्गिरसः १८जाते आत्मीयतया संपन्ने चराचरात्मके वस्तुनि १९निःष्ठां पूर्वं यथा स्थितिमकार्षुः । तथा २०गोषु आह्वतासु २१वीरान् रक्षाकर्मण्यतिश्रान् पुरुषान् २२अदधुः स्थापयामासुः ॥ संपश्यमानाः । संपूर्वस्य दृशेः ' दृशेऽनेति वक्तव्यम् ' इत्यात्मनेपदम् । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । अमदन् । ' मदी हर्षे ' इत्यस्य लुङि सिच्यङि रूपम् । निघातः । दुधानाः । ' दुह प्रपूरणे ' इत्यस्मात् शानच् । अदादिवाच्यो लृक् । घत्वं लान्दसम् । वृषादिवादाद्युदात्तः । अतपत् । विपूर्वस्य तपतेरत्र सकर्मकत्वादात्मनेपदाभावः । लङि रूपम् । घोषः । ' घुष' संशब्दने ' । घञन्तः । जित्स्वरः । निःष्ठाम् । ' ष्ठा गतिनिवृत्तौ ' । ' स्थः क च ' (पा. सू. ३. २. ७७) इति कृष् । कृदुत्तरस्वरः १ । अदधुः । दधातेर्लङि श्लेः ' सिजभ्यस्त' इति जुसादेशः । वाक्यभेदाज्जिघाताभावः । गोषु । ' मावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते ' न गोश्चन' इति प्रतिपिद्धत्वात् प्रातिपदिकस्वरः ॥ ६॥

स जातेभिर्वृत्रहा सेदु हव्यैरुदस्रिया असृजदिन्द्रो अर्कैः ।

उरूच्यैस्मै घृतवद्भरन्ती मधु स्वाद्य दुदुहे जेन्या गौः ॥ ११ ॥

सः । जातेभिः । वृत्रहा । सः । इत् । ऊँ इति । हव्यैः ।

उत् । उस्त्रियाः । असृजत् । इन्द्रः । अर्कैः ।

उरूची । अस्मै । घृतवत् । भरन्ती । मधु । स्वाद्य । दुदुहे । जेन्या । गौः ॥ ११ ॥

१सः २इन्द्रः ३जातेभिः सहायतया संपन्नैर्मरुद्भिः सहितः सन् ४वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य हन्ता भवति । ५सेदु स एव इन्द्रः ६अर्कैः अर्चनीयैः अत एव ७हव्यैः होतव्यैर्मरुद्भिः सहितः सन् ८उस्त्रियाः । ऊर्ध्वं वसत्यासु क्षीरादिरूपं हविरित्युस्त्रिया गावः । यद्वा ऊर्ध्वं क्षीरदधिगवनीतादि क्रमेणासु वसतीति । ' उस्त्रियेति गोनामोस्त्राविणोऽस्यां भोगाः ' (निरु. ४. १९) इति यास्कः । ता गाः ९उत् असृजत् यज्ञार्थं सम्यक् समजं । यस्मादेवं तस्मात् १०घृतवत् घृतोपेतं क्षीरादिकं ११हविः १२भरन्ती

१. च-फ-पश्यमानाः । २. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स-पुरः । ३. ख-ग-घ-च-फ-भ्रुतजातः ।

४. ख-ग-च-न-भ-ल-स-आवर्तिताः ; ज-ण-अवर्तत । ५. च-फ-घुषिरविशब्दने । ६. ल-कृदुत्तरपदस्वरः ।

७. ख-ग-च-ज-ण-भ-क्षीरादि ।

विभ्राणा अत एव उरूची । उरु प्रभूतमग्निहोत्रादिकर्म अञ्जति हविः प्रदानुं प्राप्नोतीत्युरुची ।
 १ जेन्या जेतव्या प्रशस्ता १ गौः १ अस्मै यजमानाय १ स्वाद्य स्वादुतरं क्षीरादि १ दुदुहे दुहते रम ॥
 उलियाः । ' वस निवासे ' इत्यस्मान् ' रफायितञ्चि० ' इत्यादिना रक्प्रत्ययः । उल्लङ्घादान् स्वार्थे
 ण्योदरादिवात् घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । यद्वा । ' सृ गतौ ' । उत्पूर्वस्य सरतेः कप्रत्ययः । पूर्वपद-
 स्यान्त्यलोपश्छान्दसः । अत्रापि स्वार्थिको घप्रत्ययः । असृजत् । ' सृज विमर्गे ' इत्यस्य लङि रूपम् ।
 उरूची । उरु अञ्जतीति क्तिन् । ' अञ्जनेश्रोपसंन्यानम् ' इति ङीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः ।
 दुदुहे । ' दुह प्रपूर्णे ' इत्यस्य लिटि रूपम् । जेन्या । जयनेः कृत्यार्थे केन्यप्रत्ययः । इकारलोप-
 श्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः ॥

पित्रे चिच्चक्रुः सदनं समस्मै महि त्विषीमत्सुकृतो वि हि ख्यन् ।

विष्कभन्तः स्कम्भनेना जनित्री आसीना ऊर्ध्वं रभसं वि मिन्वन् ॥ १२ ॥

पित्रे । चित् । चक्रुः । सदनम् । सम् । अस्मै । महि । त्विषिऽमत् । सुऽकृतः । वि । हि । ख्यन् ।

विऽस्कभन्तः । स्कम्भनेन । जनित्री इति । आसीनाः । ऊर्ध्वम् । रभसम् । वि । मिन्वन् ॥ १२ ॥

सत्रमनुतिष्ठन्तोऽङ्गिरसः १ पित्रे १ चित् पालकाय १ अस्मै इन्द्राय १ महि महत् १ त्विषीमत्
 दीप्तिमत् १ सदनम् उन्नतं १ स्थानं १ सं १ चक्रुः । कथमितितदुच्यते । यतः १ सुकृतः समुपार्जितसुकृतकर्माणः १
 तेऽङ्गिरसस्तादृशमिन्द्रस्य उचितं स्थानं १ वि १ हि १ ख्यन् विशेषेणादर्शयन् खलु । कुत इत्यत आह ।
 १ आसीनाः सत्रम् उपतिष्ठन्तः १ तेऽङ्गिरसः १ जनित्री भवस्य जगतां जनयिष्यौ द्यावापृथिव्यौ १ स्कम्भनेन
 स्तम्भनसाधनेन १ अन्तरिक्षेण १ विष्कभन्तः यथा ते रोदस्यौ १ अधो न पततस्तथा विष्टब्धे कुर्वन्तः सन्तः
 १ रभसं वेगवन्तं तमिन्द्रम् १ ऊर्ध्वं छुल्लोके १ वि १ मिन्वन् हविःस्वीकरणार्थं विशेषेणास्थापयन् ॥ चक्रुः ।
 करोतेर्लिट्युसि रूपम् । निधातः । ख्यन् । ' ख्या प्रकथने ' । अस्य लङि च्लेः ' अस्थतिवक्तृख्या-
 तिभ्योऽङ् ' इत्यङ्गदेशः । ' आतो लोप इटि० ' इत्याकारलोपः । ह्रियोगादिनिधातः । विष्कभन्तः ।
 ' स्कम्भु रोधने ' । सौत्रो धातुः । तस्मात् गतरि रूपम् । ' वेः स्कभ्रातेर्नित्यम् ' (पा. सू. ८. ३. ७७) इति
 षावम् । शतृप्रात्ययस्वरः । जनित्री । क्रञ्जेभ्यो ङीप् । ' जनिता मन्त्रे ' इति निपातनान् णिलोपः ।
 ' वा छन्दसि ' इति सवर्णदीर्घः । आसीनाः । ' आस उपवेशने ' इत्यस्मान् शानच् । ' ईदासः '
 (पा. सू. ७. २. ८३) इतीकारः । शानचो लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । मिन्वन् । ' दुमिषि
 प्रक्षेपणे ' इत्यस्य लङि रूपम् । निधातः ॥

मही यदि धिषणां शिश्रथे धात्सद्योवृधं विभ्वं रोदस्योः ।

गिरो यस्मिन्ननवद्याः समीचीर्विश्वा इन्द्राय तविषीरनुत्ताः ॥ १३ ॥

मही । यदि । धिषणां । शिश्रथे । धात् । सद्यःऽवृधम् । विऽभ्वम् । रोदस्योः ।

गिरः । यस्मिन् । अनवद्याः । समुऽईचीः । विश्वाः । इन्द्राय । तविषीः । अनुत्ताः ॥ १३ ॥

१. ख-ग-च-ज-न-भ-ल-स-स्रवतेः । २. ल-उत्तमम् । ३. ख-ग-च-न-भ-स-समुपार्जितकर्माणः ।

४. ख-ग-घ-ज-ण-अनुतिष्ठन्तः । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-अङ्गिरसः । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स्तम्भ-
 साधनेन । ७. ख-ग-च-ज-ण-रोदसी । ८. त-ऊर्ध्वलोके ।

‘मही महती’ धिपणा अस्माभिः क्रियमाणेन्द्रविषया स्तुतिः ‘रोदस्योः’ शिष्ये छावा-
 पृथिव्योरन्योन्यविश्लेषाय ‘मद्योवृधं तदानीमेव वर्धमानं’ विश्वं विशुं तयोर्धारणममर्थं साधनं ‘यदि
 ‘धात् अकरोत् ततस्मिन् वर्तमाने’ यस्मिन् इन्द्रे ‘अनवद्याः दोपरहिताः’ गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः
 ‘समीचीः संगता भवन्ति । इन्द्राय इति विभक्तिव्यत्ययः । तादृशस्येन्द्रस्य विश्वाः ‘नविषीः
 सर्वाणि बलानि’ अनुत्ताः अपरप्रेषितानि स्वभावसिद्धान्येव ॥ धिपणा । ‘जिष्टया प्रागल्भ्ये’ ।
 छपेः ‘धिप च संज्ञायाम्’ इति क्युप्रत्ययः । धातोर्धिपादेशः । धृष्णोत्यनयेति धिपणा स्तुतिः ।
 प्रत्ययस्वरः । शिष्ये । अथ हिंसार्थः । अस्मात् किप् । ‘छन्दस्युभयथा’ इति तस्य सार्वधातुकत्वात् शप् ।
 तस्य ‘बहुलं छन्दसि’ इति श्लुः । ‘बहुलं छन्दमि’ इत्यभ्यासम्येत्वम् । धातुस्वरः । धात् ।
 दधानेऽछान्दसं लुङि रूपम् । यदियोगादनिघातः । विभक्त्वा । भवतेः किप् । ‘छन्दस्युभयथा’ इति
 यणादेशः । ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः’ इति स्वरितत्वम् । अनुत्ताः । ‘णुद प्रेरणे’ इत्यस्य नञ्पूर्वस्य
 निष्ठायां ‘नमत्तनिपत्तानुत्त’ इत्यादिना निपातनान्निष्ठातकारस्य नत्वाभावः^१ । नञः^२ स्वरः^३ ॥

मह्या तै मख्यं वडिम शक्तीरा वृत्रधने नियुतो यन्ति पूर्वाः ।

महिं स्तोत्रमव आगन्म सुरेस्माकं सु मघवन्बोधि गोपाः ॥ १४ ॥

महिं । आ । ते । स्तुत्रम् । वडिम । शक्तीः । आ । वृत्रधने । नियुतः । यन्ति । पूर्वाः ॥

महिं । स्तोत्रम् । अवः । आ । अगन्म । सुरेः । अस्माकम् । सु । मघवन् । बोधि । गोपाः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ‘ते तव’ ‘महि महत्’ ‘सख्यम्’ ‘आ’ ‘वडिम आकामये । ‘शक्तीः त्वत्संबन्धीनि
 दानानि आकामये । ‘वृत्रधने वृत्रासुरस्य हन्त्रे तुभ्यं’ ‘पूर्वाः बहुयः’^१ ‘नियुतः बहवाः’ ‘आ’ ‘यन्ति
 वहनार्थमागच्छन्ति । ‘सुरेः विदुपस्तव’ ‘महि महत्’ ‘स्तोत्रम्’ ‘अवः हविर्लक्षणमन्नं च’ ‘आ
 ‘अगन्म प्रापयामः’^२ । हे^३ ‘मघवन् इन्द्र तादृशस्त्वं’ ‘अस्माकं’ ‘सु’ सुधु ‘गोपाः पालयिता
 भवामीति’ ‘बोधि बुध्यस्व ॥ सख्यम् । ‘सख्युयः’ इति भावार्थे यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । वडिम ।
 ‘वश कान्तौ’ । लटि रूपम् । नियुतः । ‘यु मिश्रणे’ । किप् । नितरां युवन्ति मिश्रयन्त्यात्मानं
 रथेऽपि निर्युतो वडवाः । अगन्म । गमेर्लङ्-गुत्तमबहुवचने ‘बहुलं छन्दमि’ इति शपो लुक् ।
 ‘स्वोश्च’ इति मकारस्य नकारः । निघातः । बोधि । बुधेर्लोडि हेधौ रूपम् । निघातः । गोपाः ।
 ‘गुपू रक्षणे’ । ‘गुपूधूप’^४ इत्यादिना आयप्रत्ययः । तदन्तात् किप् । अतोलोपयलोपौ । प्रत्ययस्वरः ॥

महि क्षेत्रं पुरु चन्द्रं विविद्वानादित्सखिभ्यश्चरथं समैरत् ।

इन्द्रो नृभिर्जनदीद्यानः साकं सूर्यमुषसं गातुमग्निम् ॥ १५ ॥

महिं । क्षेत्रम् । पुरु । चन्द्रम् । विविद्वान् । आत् । इत् । सखिभ्यः । चरथम् । सम । ऐरत् ।

इन्द्रः । नृभिः । अजनत् । दीद्यानः । साकम् । सूर्यम् । उषसम् । गातुम् । अग्निम् ॥ १५ ॥

१. च-फ-नञ्पूर्वस्य नुट्विदेति विकल्पनात् निष्ठातकारस्य नत्वाभावः । २. च-ण-न-भ-ल-स-नञ्स्वरः ।

३. ख-ग-च-ज-ण-बहुषोऽपि । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-याचामहे । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘सु’ नास्ति ।

योऽयम्' इन्द्रः 'महि महत्' क्षेत्रं केदारादि 'पुरु प्रभूत' चन्द्रं हिरण्यं च' 'विविधान्
अर्थिभ्यः' 'सग्विभ्यः' अस्मभ्यं लभ्यन् । 'आदिन् अनन्तरं' 'चरथं चरात्मकं' गवादिकं च 'समैरत
सम्यक्' प्रैरयत् । दत्तवानित्यर्थः । 'दीद्यानः दीप्यमानः' सोऽयम् 'इन्द्रः' 'दृभिः' नेतृभिः कर्मसहाय-
भूतैर्मरुद्भिः 'साकं सहितः' सन् 'सूर्यं कालस्य निर्वाहकम्' आदित्यम् 'उपसम्' उपः कालं 'गानुम् ।
गायन्ति स्तुवन्त्यस्यामिन्द्रादिदेवानिति गानुः पृथिवी । ताम् । 'अग्निम्' अग्निहोत्रादिकर्मसाधनभृतम्
'आहवनीयादिलक्षणमग्निं च' 'अजनत' अजनयत् ॥ पुरु चन्द्रम् । संहितायां 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे'
इति सुडागमः । तस्य श्रुत्वेन शकारः । पदकाले नास्ति सुडागमः । पुरु । कुप्रत्ययस्वरः । चन्द्रम् ।
रक् । प्रत्ययस्वरः । चरथम् । चर गत्यर्थः । अस्मादीणादिकोऽथप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । गेरत् । 'ह्र
गनौ' इत्यस्य लङि 'आडजादीनाम्' इत्याडागमः । निघातः । अजनत् । जनेर्ण्यन्तस्य लङि रूपम् ।
'बहुलमन्यत्रापि संजाच्छन्दयोः' इति णिलुक् । गानुम् । 'गै शब्दे' । 'गापायाहिभ्यः' इति
नुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अपश्चिदेष विभ्वोऽ३ दमूनाः प्र सध्रीचीरसृजद्विश्वश्चन्द्राः ।

मध्वः पुनानाः कविभिः पवित्रैर्द्युभिर्हिन्वन्त्यक्तुभिर्धनुत्रीः ॥ १६ ॥

अपः । चित् । ण्वः । विऽभ्वः । दमूनाः । प्र । सध्रीचीः । असृजत् । विश्वऽचन्द्राः ।

मध्वः । पुनानाः । कविऽभिः । पवित्रैः । द्युभिः । हिन्वन्ति । अक्तुऽभिः । धनुत्रीः ॥ १६ ॥

'दमूनाः । दान्ते मनो यस्यासौ दमूनाः दान्तमनाः' । यद्वा दाम्यनीनि दमूनाः । उपगत
इत्यर्थः । स 'एषः एवेन्द्रः' 'विभ्वः' स्यासः 'सध्रीचीः' परस्परसंगताः' 'विश्वश्चन्द्राः' विश्वस्यान्हाद-
यित्रीः । विश्वस्याल्हादो याभ्यस्ता इति वा । एवंभूताः 'अपः' 'प्र' 'असृजन्' सृष्टवान् ।
सृष्टाश्च ता आपः 'मध्वः' माधुर्योपेतान् सोमान्' 'कविभिः' 'पवित्रैः' अग्निवायुसूर्यैः 'पुनानाः'
शोधयिभ्यः 'धनुत्रीः' सर्वस्य जगतः प्रीणयिभ्यः सत्यः' 'द्युभिः' दिवसैः 'अक्तुभिः' 'चित्' रात्रिभिः च'
'हिन्वन्ति । रात्रिदिवं' सर्वं जगत् स्वस्वव्यापारप्रवर्णं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ दमूनाः । 'दमु उपशमे' ।
'दमेरुनसिः' इत्यूनसिप्रत्ययः । दाम्यसीति दमूनाः । यद्वा दान्तशब्दस्य दभावां मनसो मकारात्
परस्याकारस्य उकारभ्रष्टान्दसः । असृजत् । 'सृज विसर्गे' । हिन्वन्ति । 'हि गतौ' । निघातः ।
धनुत्रीः । 'धन धान्ये' इत्यस्मात् अशिन्नादित्वान् उत्तरप्रत्ययः । शार्ङ्गरवादिषु क्लीन् द्रष्टव्यः ।
निस्वरः ॥

१. ख-ग-च-ज-फ-सोऽयम् ; त-अयम् । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-स- 'च' नास्ति । ३. ख-ग-
च-फ-भ-निवासम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ- 'दान्तमनाः' नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-य-देवेन्द्रः ।
६. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-परस्परं संगताः । ७. च-त- 'सोमान्' नास्ति । ८. त-न-स- 'सत्यः'
नास्ति । ९. न-ल-स-अक्तुभी रात्रिभिः । १०. ग-स-रात्रिदिवम् ; च-न-ल-रात्रिदिवसम् ।

अनु कृष्णे वसुधिती जिहाते उभे सूर्यस्य मंहना यजत्रे ।

परि यत्तै महिमानं वृजध्यै सखाय इन्द्र काम्या ऋजिप्याः ॥ १७ ॥

अनु । कृष्णे इति । वसुधिती इति वसुधिती । जिहाते इति ।

उभे इति । सूर्यस्य । मंहना । यजत्रे इति ।

परि । यत् । ते । महिमानम् । वृजध्यै । सखायः । इन्द्र । काम्याः । ऋजिप्याः ॥ १७ ॥

हे 'इन्द्र' 'सूर्यस्य' सुष्ठु जगतः प्रेरकस्य तव 'मंहना' महत्त्वेन सामर्थ्येन 'वसुधिती' वस्तव्य-
पदार्थधारणोपेतं 'यजत्रे यजनाहं' ते 'उभे' 'कृष्णे' अहोरात्रे 'अनु' 'जिहाते' पुनः पुनरावृत्त्य वर्तते । किंच ।
'ऋजिप्याः' ऋजुगतयः 'सखायः' ते मित्रभूताः 'काम्याः' कमनीया मरुतः 'वृजध्यै' कर्मविघ्नकारिणा-
मसुराणां वर्जनाय परिभवाय । 'यत्' यस्य 'ते' तव 'महिमानं' सामर्थ्यमनुसृत्य 'परि' परितः
प्रभवन्ति ॥ जिहाते । 'ओहाङ्' गतौ । जुहोत्यादिः । 'भृजामित' इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः ।
मंहना । 'महि वृद्धौ' । ल्युट् । लिट्स्वरः । वृजध्यै । 'वृज्जी वर्जने' । तुमर्थे कध्यैप्रत्ययः ।
किंवाङ्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । काम्याः । कर्मण्यन्तस्य 'अचो यत्' इति यत्प्रत्ययः । 'यतोऽ-
नावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । ऋजिप्याः । 'ओप्यायी वृद्धौ' । क्विप् । 'लोपो व्योर्वलि' इति
यलोपः । पूर्वपदस्योकारस्येकारो व्यत्ययेन । बहुवचनस्यैकवचनं छान्दसम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

पतिर्भव वृत्रहन्सूनृतानां गिरां विश्वार्युर्वृषभो वयोधाः ।

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिर्ऋतिभिः सरण्यन् ॥ १८ ॥

पतिः । भव । वृत्रहन् । सूनृतानाम् । गिराम् । विश्वऽआयुः । वृषभः । वयऽधाः ।

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । ऋतिभिः । सरण्यन् ॥ १८ ॥

हे 'वृत्रहन्' इन्द्र 'विश्वार्युः' विश्वं संपूर्णमायुर्यस्यासौ विश्वार्युः । अविनाशी 'वृषभः' कामानां
वर्षिता 'वयोधाः' अन्नस्य दाता तादृशस्त्वं 'सूनृतानां' 'गिराम्' अस्माभिः क्रियमाणानां प्रियतमानां
त्रातां 'पतिः' स्वामी 'भव' । 'सरण्यन्' सरणं यज्ञार्थं गमनमिच्छन् 'महान्' 'महीभिः'
महतीभिः 'ऋतिभिः' रक्षाभिः 'शिवेभिः' कल्याणैः 'सख्येभिः' फलप्रदानरूपोपकारलक्षणैः सख्यैश्च
सहितस्त्वं 'नः' अस्मान् प्रति 'आ' 'गहि' यज्ञार्थमागच्छ ॥ सूनृतानाम् । 'ऊन परिहाणे' ।
सुतरामुनयस्यप्रियमिति सूनिति प्रियमुच्यते । तच्च तदन्ते सख्यं चेति सूनृतम् । 'परादिच्छन्दसि
बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्^१ । वयोधाः । वयस्युपपदे दधातेर्विच् । गहि । गमेर्लोटि 'बहुलं
छन्दसि' इति शपो लृक् । सेहिरादेशः । अपिच । तस्य ङित्वात् 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यादिना
मलोपः । तस्यासिद्धत्वात् 'अतो हेः' इति हर्लृक् न भवति । निघातः । सरण्यन् । सरणशब्दात्
क्यच् । एकादेशस्वरः ॥

१. त-यज्ञार्हम् । २. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-तदन्ते च । ३. ख-ग-च-ज-ण-त-भ-इत्युत्तरपदो-
दात्तत्वम् ।

तमङ्गिरस्वन्नमसा सपर्यन्तव्यं कृणोमि सन्यसे पुराजाम् ।

द्रुहो वि याहि बहुला अदेवीः स्वश्च नो मघवन्त्सातये धाः ॥ १९ ॥

तम् । अङ्गिरस्वत् । नमसा । सपर्यन् । नव्यम् । कृणोमि । सन्यसे । पुराजाम् ।

द्रुहः । वि । याहि । बहुलाः । अदेवीः ।

स्वरिति स्वः । च । नः । मघवन् । सातये । धाः ॥ १९ ॥

【हे इन्द्र व अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव व नमसा स्तोत्रेण व सपर्यन् पूजयन् विश्वामित्रोऽहं व त नादशमहिमोपेतं व पुराजां पुरातनं स्वां व सन्यसे संभजनाय व नव्यं व कृणोमि । स्तोतव्यतयाभिनवं करोमि । व अदेवीः तमोरूपत्वेनाद्योतमानान् बहुलाः बहून् द्रुहः द्रोघून् शत्रुभृतान् राक्षसान् वि व याहि विशेषेण मृतिं प्रापय । हे व मघवन् इन्द्र व नः अस्मभ्यं व स्वः स्वं धनं व च व सातये संभजनार्थं व धाः धेहि ॥ अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरस इव । ' तेन तुल्यम् ' इति वतिप्रत्ययः । ' नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसं- स्थानम् ' इति भगंजायां सकारस्य रूपाभावः । सपर्यन् । सपरशब्दः कण्ठादिः । नव्यम् । ' णु स्तुतौ ' इत्यस्मान् ' अचो यत् ' इति यत्प्रत्ययः । ' धातोन्मन्त्रिमित्तस्य ' इति वान्तादेशः । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । कृणोमि । कृवेर्लटि रूपम् । सन्यसे । सनन्तेर्भावे क्तिप् । ' यसु प्रयत्ने ' । अस्मात् क्तिप् । सनः संभजनस्य यसे यत्नाय । संभजनार्थमित्यर्थः । पुराजाम् । जनेर्विति आत्वे रूपम् । याहि । यातेर्लोटि रूपम् । स्वः । ' स्वरादिनिपातमव्ययम् ' इत्यव्ययसंज्ञायाम् ' अध्ययादाप्सुपः ' इति सुपो लुक् । सातये । ' ण्यं संभक्तौ ' । भावे क्तिन् । ' जनसन ' इत्यादिना आत्वम् । ' उतियुति ' इत्यादिना निपातनादुदात्तः ॥

मिहः पावकाः प्रतता अभूवन्त्स्वस्ति नः पिपृहि पारमांसाम् ।

इन्द्र त्वं रथिरः पाहि नो रिषो मक्षुर्मक्षु कृणुहि गोजितौ नः ॥ २० ॥

मिहः । पावकाः । प्रतताः । अभूवन् । स्वस्ति । नः । पिपृहि । पारम् । आसाम् ।

इन्द्र । त्वम् । रथिरः । पाहि । नः । रिषः । मक्षुर्मक्षु । कृणुहि । गोजितः । नः ॥ २० ॥

हे इन्द्र ते पावकाः पापानां शोधयिष्यः । मिहः संचनसाधनान्यापः । प्रतताः लोकं प्रकर्षेण विस्तृताः । अभूवन् । आसाम् अपां स्वस्ति विनाशरहितं । पारं तीरं । नः अस्मदर्थं । पिपृहि जलैः संपूर्णं कुरु । जलमवारपारीणं कुर्वित्यर्थः । रथिरः रथवान् । त्वं । रिषः हिंसकात् शत्रोः सकाशात् । नः अस्मान् । पाहि पालय । अनन्तरं । नः अस्मान् । मक्षुर्मक्षु अतिशीघ्रं । गोजितः गवादिपशूनां जेतृन् । कृणुहि कुरु । वृष्टिप्रदानेन तटाकादिजलाशयान् संपूणीन् कृत्वा गवादिधनयुक्तान् कुर्विति भावः ॥ अभूवन् । ' भू सत्तायाम् ' इत्यस्य लुङि रूपम् । निघातः । पिपृहि । ' पृ पालनपूरणयोः ' ।

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-स्वधनम् । २. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-सपरः ; च-सपर पूजायाम् । ३. स-वन षण । ४. ख-ग-च-न-स-मक्षु शीघ्रम् ; भ-मक्षुमक्षु शीघ्रम् ।

बृहोत्यादिः । ' अतिपिपत्योश्च ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । हेङित्वादगुणः । निघातः । रधिरः । मत्वर्थे ' मेघारथाभ्यामिरञ्जिरचौ ' इतीरचप्रत्ययः । रिपः । ' रिप हिंसायाम् ' । क्विप् । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मक्षमक्ष । ' निरयवीप्सयोः ' इति द्विवचनम् । संहितायाम् ' ऋचि तुनुघमक्षुतङ् ' इति दीर्घः ॥

अदेदिष्ट वृत्रहा गोपतिर्गा अन्तः कृष्णाँ अरुषैर्धामभिर्गात् ।

प्र सुनृतां दिशमानं ऋतेन दुरं विश्वा अवृणोदप स्वाः ॥ २१ ॥

अदेदिष्ट । वृत्रहा । गोऽपतिः । गाः । अन्तरिति । कृष्णान् । अरुषैः । धामऽभिः । गात् ।

प्र । सुनृताः । दिशमानः । ऋतेन । दुरः । च । विश्वाः । अवृणोत् । अप । स्वाः ॥ २१ ॥

१ वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता २ गोपतिः गवां स्वामी सन्निद्रः ३ गाः ४ अदेदिष्ट अस्मभ्यं दिक्षु । तथा ५ कृष्णान् कर्मविघ्नकारिणोऽसुरान् ६ अरुषैः आरोचमानैः ७ धामभिः तेजोभिः ८ अन्तर् अन्तर्धानं दिनां ९ गात् गमयतु । तथा १० सुनृताः प्रियतमा गाः ११ ऋतेन प्रतारणवर्जितेन १२ सत्येन वाक्येन १३ प्र १४ दिशमानः अङ्गिरोभ्यः प्रदिशन्निद्रः १५ विश्वाः सर्वाणि १६ दुरः गवां स्वेच्छया निर्गमनद्वाराणि १७ स्वाः स्वकीया गाः १८ च १९ अप २० अवृणोत् । व्रजे गाः स्थापयित्वा तानि द्वाराण्याच्छादितवानित्यर्थः ॥ अदेदिष्ट । ' दिश अतिसर्जने ' इत्यस्मात् यङ्लुकि लङि व्यत्ययेनामनेपदम् । अडागमस्वरः । गोऽपतिः । ' पत्या-वैश्वर्यं ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । गात् । ' इण् गर्तो ' । अन्तर्भादित्यर्थः । दिशमानः । दिक्षोः व्यत्ययेन शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे शस्वरः । अवृणोत् । ' वृञ् वरणे ' इत्यग्य लङि रूपम् ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ २२ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । मूतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । संजितम् । धनानाम् ॥ २२ ॥

व्याख्यातेयमृक् ॥ ॥ ८ ॥

' इन्द्र सोमं सोमपते ' इति सप्तदशचं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च— ' इन्द्र सोमं व्यूना ' इति । पृष्ठयाभिप्लवपडहयोद्विनायेऽहनि मरुत्वतीये ' इन्द्र सोमम् ' इतीदं सूक्तं निविद्वानीयम्^१ । ' द्वितीयस्य ' इति खण्डे सूत्रितम्—' इन्द्र सोमं या त उत्तिरवमेति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति । गोसर्वविषयोरपि मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—' इन्द्र

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-स-आरोचनैः । २. ख-ग-च-ण-भ-प्रतारणावर्जितेन । ३. ख-न-ञ-ज-ण-त-न-भ-स-निविद्वानम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-सूत्रितं च ।

सोममेतायामेति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति । उज्जिद्वलभिदोरपि मरुषतीय एतस्मूकम् ।
सूत्रितं च—' इन्द्र सोममिन्द्रः पूर्भिदिति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

इन्द्र सोमं सोमपते पिबेमं माध्यंदिनं सर्वनं चारु यत्ते ।

प्रप्रुध्या शिप्रे मधवन्नृजीषिन्विमुच्या हरी इह मादयस्व ॥ १ ॥

इन्द्र । सोमम् । सोमऽपते । पिबे । इमम् । माध्यंदिनम् । सर्वनम् । चारु । यत् । ते ।

प्रऽप्रुध्य । शिप्रे इति । मधऽवन् । ऋजीषिन् । विऽमुच्य । हरी इति । इह । मादयस्व ॥ १ ॥

विश्वामित्रो ब्रूते । 'सोमपते सोमस्याधिपते हे 'इन्द्र' 'इमम् अस्माभिर्माध्यंदिने सर्वने क्रियमाणं 'सोमं सोमरसं 'पिब । 'यत् यस्मात् 'ते त्वदर्थं क्रियमाणं 'माध्यंदिनं मध्यंदिन-संबन्धि 'सर्वनं निष्क्रेवल्यारुयं शस्त्रं 'चारु रमणीयं वर्तते । 'मधवन् धनवन् 'ऋजीषिन् । ऋजीषशब्देन गतस्मारं सोमद्रव्यमुच्यते । तद्वन् हे इन्द्र 'हरी रथे योजितावश्चौ रथात् 'विमुच्य 'शिप्रे हन् 'प्रप्रुध्य अत्रत्येन प्राप्तेन पूरयित्वा 'इह देवयजनदेशे 'मादयस्व तावश्चौ हर्षय ॥ प्रप्रुध्य । 'प्रोथु पर्याप्ती' इत्यस्य ल्यपि रूपम् । इस्वश्छान्दसः । लिस्वरः । ऋजीषिन् । 'अर्जे पर्जे अर्जमे' इत्यस्मात् 'अर्जे ऋजि च' (उ. सू. ४. ४६८) इतीपन्प्रत्ययः ऋजि इत्यादेशश्च धातोः । अर्ज्यन् इत्यृजीषम् । तदस्यास्ति इति इनिप्रत्ययः । आमन्त्रितत्वाज्जिघातः । मादयस्व । मदि स्तुत्या-त्रिषु । हेतुमणिच्' । निघातः ॥

गवाशिरं मन्थिनमिन्द्र शुक्रं पिबा सोमं ररिमा ते मदाय ।

ब्रह्मकृता मारुतेना गणेन सजोषा रुद्रैस्तुपदा वृषस्व ॥ २ ॥

गोऽशिरम् । मन्थिनम् । इन्द्र । शुक्रम् । पिबे । सोमम् । ररिम् । ते । मदाय ।

ब्रह्मकृता । मारुतेन । गणेन । सऽजोषाः । रुद्रैः । तुपत् । आ । वृषस्व ॥ २ ॥

हे 'इन्द्र' 'गवाशिरं गव्यस्य पयस आशीर्मिश्रणं यस्मिन् तं 'सोमम् । अपि च 'मन्थिनं मन्थसंयुक्तं 'शुक्रम् अभिनवं यद्वा शुक्रामन्थिग्रहे वर्तमानम् । एवं त्रिषु सबनेषु वर्तमानमिमं सोमं 'पिब । 'ते तव 'मदाय हर्षाय 'ररिम् तं सोमं वयं प्रयच्छामः । 'मारुतेन । मरुतां गणो मारुतः । स च ब्रह्मकृत् । ब्रह्म स्तोत्रं करोतीति ब्रह्मकृत्^१ । इन्द्रस्तोत्रं कुर्वाणेन मारुतेन 'गणेन 'रुद्रैः एकादश-संख्याकैः रुद्रैश्च 'सजोषाः संगतस्त्वं 'तुपत् सोमपानेन तुप्यन् 'आ 'वृषस्व । तमिमं सर्वतो जठरे सिञ्च धारय ॥ गवाशिरं । श्रीणातेः^२ आङ्पूर्वात् किपि 'अपस्पृधेयामानृचुः' इत्यादिना निपातनात् आशिरादेशः^३ । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पिबा^४ । 'व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः ।

१. ल-स-हेतुमति णिच् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-ब्रह्मकृता । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ऽष्टातेः ।

४. ल-शिरादेशः । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-पिब ।

॥ २ - ४३

ररिम । रातेः छान्दसे^१ वर्तमाने लिटि रूपम् । असमानवाक्यत्वाज्जिघाताभावः । ' आगमा अनुदात्ताः
इति इटोऽनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वरः । तृप् । ' तृप् प्रीणने ' । तुदादिः । आगमानुशासनस्यानिस्थत्वात्
नुमभावः । वृषस्व । ' वृषु संचने ' । व्यत्ययेन शः ॥

ये ते शुष्मं ये तर्विषीमवर्धन्त इन्द्र मरुतस्तु ओजः ।

माध्यंदिने सर्वने वज्रहस्तु पिब रुद्रेभिः सगणः सुशिप्र ॥ ३ ॥

ये । ते । शुष्मम् । ये । तर्विषीम् । अवर्धन् । अर्चन्तः । इन्द्र । मरुतः । ते । ओजः ।

माध्यंदिने । सर्वने । वज्रहस्तु । पिब । रुद्रेभिः । सगणः । सुशिप्र ॥ ३ ॥

हे इन्द्र^१ ये मरुतः^२ ते तव शुष्मं शयूणां^३ शोषकं^४ तेजः^५ ये च मरुतः^६ तर्विषीं बलं च
' अवर्धन्^७ युद्धसहकारितयावर्धयन् ते मरुतः^८ अर्चन्तः^९ त्वां स्तुवन्तः सन्तः^{१०} ते तव ओजः^{११} युद्धसाम-
र्थ्यम्^{१२} अवर्धयन् । ' वज्रहस्त वज्रयुक्तः^{१३} हस्तः^{१४} यस्येति तादृशः^{१५} सुशिप्र शोभनहृत् । ' शिप्र हन् नासिके
वा ' इति यास्कः । हे इन्द्र^{१६} रुद्रेभिः^{१७} । रोदयन्ति शयूनिति रुद्राः^{१८} मरुतः^{१९} । तेः^{२०} सगणः^{२१} त्वं^{२२} माध्यंदिने
' सर्वने सोमं^{२३} पिब ॥ अवर्धन् । ' वृषु वर्धने ' । अन्तर्भावितण्यर्थः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
माध्यंदिने । उत्सादित्वाद्वा । जित्त्वादाद्युदात्तः ॥

त इक्ष्वस्य मधुमद्विविप्र इन्द्रस्य शर्धो मरुतो य आसन् ।

येभिर्वृत्रस्येषितो विवेदामर्मणो मन्यमानस्य मर्म ॥ ४ ॥

ते । इत् । नु । अस्य । मधुमत् । विविप्रे । इन्द्रस्य । शर्धो । मरुतः । ये । आसन् ।

येभिः । वृत्रस्य । इषितः । विवेदे । अमर्मणः । मन्यमानस्य । मर्म ॥ ४ ॥

ये मरुतः^१ इन्द्रस्य^२ शर्धः^३ बलभृताः^४ आसन्^५ ते इत् त एव मरुतः^६ अस्य । द्वितीयाथे
पठो । इममिन्द्रं^७ मधुमत् । तव सहाया वयमास्महे त्वं युद्धमभिगच्छेति माधुर्योपेतं वाक्यं यथा
भवति तथा विविप्रे^८ नु क्षिप्रं प्रेरयन्^९ । येभिः^{१०} यैर्युद्धसहायैर्मरुद्भिः^{११} इषितः^{१२} प्रेरित इन्द्रः^{१३} अम-
र्मणः^{१४} परैः^{१५} अविदितमर्मस्थानस्य अत एव मन्यमानस्य न कोऽपि मम हन्तेत्यभिमन्यमानस्य^{१६} वृत्रस्य
असुरस्य^{१७} मर्म यसिन् स्थानं प्रहर्तुं सत्यां स मरित्यति तादृशं स्थानं^{१८} विवेद अज्ञासीत्^{१९} ॥ विविप्रे ।
' विप क्षेपणे ' इत्यस्य लिटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । इरंचः^{२०} ' इरयो रे ' इति रे इयादेशः । निघातः ।
आसन् । ' अस भुवि ' इत्यस्य लिटि रूपम् । यद्वृत्तयोगाज्जिघाताभावः । विवेद । ' विद ज्ञाने '
इत्यस्य लिटि रूपम् । लिःस्वरः । मर्म । ' मृङ् प्राणस्यागे ' इत्यस्माद्वाणदिको मनिन् । निःस्वरः ॥

१. च-ज-ण-भ-छन्दसि । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स- ' शयूणां शोषकं ' नास्ति । ३. ख-
ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-अवर्धन् अवर्धयन् । ४. च-फ-विविधसामर्थ्यम् । ५. स-वज्रयुक्ती हस्ती ।
६. च-अभिप्रेरयन् । ७. फ-ज्ञानवान् ।

मनुष्वदिन्द्र सर्वनं जुषाणः पिब सोमं शश्वते वीर्यीय ।

स आ ववृत्स्व हर्यश्च यज्ञैः सरण्युभिर्पो अर्णां सिसर्षि ॥ ५ ॥

मनुष्वत् । इन्द्र । सर्वनम् । जुषाणः । पिब । सोमम् । शश्वते । वीर्यीय ।

सः । आ । ववृत्स्व । हरिऽअश्च । यज्ञैः । सरण्युऽभिः । अपः । अर्णां । सिसर्षि ॥ ५ ॥

हे १ इन्द्र २ मनुष्वत् मनोर्यज्ञमिव ममेदं ३ सर्वनं यजं ४ जुषाणः सेवमानस्त्वं ५ शश्वते शाश्वताय ६ वीर्याय परपरिभवलक्षणाय म्यामर्थ्यायेमं ७ सोमं ८ पिब । हे ९ हर्यश्च हरितवर्णाश्वोपेतं १० सः तादृशस्त्वं ११ यज्ञैः यजनीयैः मरुद्भिः साकम् १२ आ १३ ववृत्स्व आगच्छ । किञ्च १४ सरण्युभिः एकश्रुतिमन्मन्त्रानात्मन हच्छद्भिः यद्वा सरण्युभिः सरणशीलैर्मरुद्भिः सहितस्त्वम् १५ अपः अन्तरिक्षस्थितान्युदकानि १६ अर्णां पाथिवान्युदकानि १७ सिसर्षि प्रापय । यद्वा अपः । पञ्चम्यन्तमेतत्पदम् । अपो व्यासादन्तरिक्षात् सकाशात् अर्णांसि प्रापय ॥ ववृत्स्व । ' वृत्तु वर्तने ' । व्यत्ययेन शपः भुः । लोटि रूपम् । सरण्युभिः । रण शब्दार्थः । कृप् । समानो रणो ध्वनिर्येषां ते सरणा मन्त्राः । तानिच्छन्तः । सुपः क्यच् । ' क्यात् ' इति उप्रत्ययः । यद्वा ' सृ गतौ ' । ' सृयुवचिभ्योऽन्युजागृज्जुचः ' (उ. सू. ३. ३६१) इत्यन्युच्-प्रत्ययः । ' रपाभ्याम् ' (पा. सू. ८. ४. १) इति णत्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । अपः । ' आप् व्याप्तौ ' । ' आप्रोतेः कृप् ह्रस्वश्च ' इति कृप् धातोर्ह्रस्वश्च । ' सावेकाचः ' इति विभक्त्येवोदात्तत्वम् । सिसर्षि । ' सृ गतौ ' । छान्दसो जुहोत्यादिः । ' बहुलं छन्दमि ' इत्यभ्यासस्येत्वम् ॥ ॥ ५ ॥

त्वमपो यद्ध वृत्रं जघन्वाँ अत्याँइव प्रासृजः सर्तवाजौ ।

शयानमिन्द्र चरता वधेन वव्रिवांसं परि देवीरदैवम् ॥ ६ ॥

त्वम् । अपः । यत् । ह । वृत्रम् । जघन्वान् । अत्यान्ऽइव । प्र । असृजः । सर्तवै । आजौ ।

शयानम् । इन्द्र । चरता । वधेन । वव्रिवांसम् । परि । देवीः । अदैवम् ॥ ६ ॥

हे १ इन्द्र २ त्वं ३ देवीः देवनशीलाः ४ अपः ५ परि ६ वव्रिवांसं परित आवृत्त्य वर्तमानमत एन ७ अदैवं बहुदक्तयास्वच्छत्वेनाप्रतिभासमानं ८ शयानम् एकत्र निश्चलतया वर्तमानं ९ वृत्रं मेघं १० यत् यदा ११ चरता तमुद्दिश्य वर्तमानेन १२ वधेन युद्धेन १३ जघन्वान् हतवानमि तदा त्वम् १४ आजौ युद्धं १५ सर्तवै अतिवेगगमनाय १६ अश्यानिव यथाश्वान् १७ प्रेरयसि तथा त्वमपः उदकान्यन्तरिक्षादाकाशात् १८ प्रासृजः १९ ह प्रकर्षेण मेघभेदनं कृत्वासृजः खलु । तं यजाम ह्युत्तरेणान्वयः ॥ जघन्वान् । ' हन हिंसागम्योः ' इत्यस्य कसौ ' विभाषा गमहनविद्विषाम् ' इतीदो विकल्पितत्वादत्र इडभावः । ' अभ्यासाच्च ' इति हकारस्य घत्वम् । प्रत्ययस्वरः । असृजः । ' सृज विसर्गे ' । शविकरणा । यद्योगादनिघातः । सर्तवै । ' सृ गतौ ' । तुमर्थे तवैप्रत्ययः । ' अन्तश्च तवै युगपत् ' इति धातोः प्रत्ययस्य चोदात्तत्वम् ।

१. न-ल-स- ' हरितवर्णाश्वोपेत ' नास्ति । २. ख-ग-ज-ण-भ-स-प्रापय च । ३. ख-प-फ-भ-यथा त्वमश्वान् । ४. च-फ-शविकरणः ।

आजो । ' अज गतिक्षेपणयोः ' । ' अज्यतिभ्यां च ' (उ. सू. ४. ५७०) इति इणप्रत्ययः । णित्त्वादुपधावृद्धिः । अजन्ति गच्छन्त्यस्मिन्निर्याजिर्युद्धम् । प्रत्ययस्वरः । सतंवाजावित्यत्र संहितायाम् आयादेशो कृते तस्य ' लोपः शाकल्यस्य ' इति यकारलोपः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् सवर्ण-दीर्घत्वे कर्तव्ये यलोपो नासिद्धो भवति । सवर्णदीर्घः । शयानम् । ' शीङ् स्वप्ने ' । शानच् । अदादिवाच्छपो लुक् । ङित्त्वालसावंधातुक्स्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वधेन । हन्तेभावे ' हनश्च वधः ' इत्यप्रायसो वधादेशश्च धातोर्न्तोदात्तश्च । वन्निवासम् । ' वृष् वरणे ' इत्यस्य कसौ इडागमश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः ॥

यजाम् इन्नमसा वृद्धमिन्द्रं बृहन्तमृष्वमजरं युवानम् ।

यस्य प्रिये ममतुर्यज्ञियस्य न रोदसी महिमानं ममाते ॥ ७ ॥

यजामः । इत् । नमसा । वृद्धम् । इन्द्रम् । बृहन्तम् । ऋष्वम् । अजरम् । युवानम् ।

यस्य । प्रिये इति । ममतुः । यज्ञियस्य । न । रोदसी इति । महिमानम् । ममाते इति ॥ ७ ॥

वमसा हविलक्षणेनाग्नेन ' वृद्धं प्रवृद्धम् अत एव ' बृहन्तं महान्तम् ' ऋष्वम् । ऋष्यते गम्यते स्तुतिलक्षणैर्मन्त्रैरिति ऋष्वं स्तोतव्यम् । ' अजरं जरारहितम् अत एव ' युवानं निर्यतरुणम् एवंविधम् ' इन्द्रं ' यजाम ' इत् । कुशिका वयं यज्ञसिद्धयर्थं स्तुतिवाक्यैः पूजयामः । ' प्रिये प्रियतमं अपरिमिते ' रोदसी द्यावापृथिव्यौ ' यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य ' यस्य इन्द्रस्य तव ' महिमानं वैभवं ' न ' ममतुः न परिच्छेत्तुं शक्नुतः । न ' ममाते इति द्वितीयं क्रियापदमादरार्थम् ॥ यजामः । यजेर्लटि रूपम् । ऋष्वम् । ' ऋषी गतौ ' । ' सर्वनिष्ठ्वक् ऋष्वं ' इत्यादिना वप्रत्ययान्तो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । ' प्रिये । ' ईदूदेत् ' इति प्रगृह्यसंज्ञा । ममतुः । ' मा माने ' इत्यस्य लिट्यतुसि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । महिमानम् । महिषाब्दात् तस्य भावः इत्यर्थे ण्वन्नादिवादिमनिच् । चिस्वरः । ममाते । ' माङ् माने शब्दे च ' इत्यस्य लिट्यातामि रूपम् ॥

इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुषि ब्रतानि देवा न मिनन्ति विश्वे ।

दाधार यः पृथिवीं द्यामुतेमां जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य । कर्म । सुकृता । पुरुषि । ब्रतानि । देवाः । न । मिनन्ति । विश्वे ।

दाधारः । यः । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । जजान । सूर्यम् । उषसम् । सुदंसाः ॥ ८ ॥

विश्वे सर्वे ' देवाः ' इन्द्रस्य तव ' कर्म कर्माणि ' सुकृता सुकृतानि सुष्ठु निर्मितानि पृथिव्यादीनि ' पुरुषि बहूनि ' ब्रतानि यज्ञादीनि च ' न ' मिनन्ति । एतानि ' सर्वाणि तव ' कर्माणि न हिंसन्ति । किंवाद्रियन्ते । किंच ' यः अयमिन्द्रः ' पृथिवीं भूलोकं ' द्यां द्युलोकम् ' उत अपि च

१. ल-प्रत्ययस्वरः । यज्ञियस्य । यज्ञशाब्दादह्यर्थे ' यज्ञतिभ्यां घखघौ ' इति घम्प्रत्ययः । घस्य इयादेशः । प्रत्ययस्वरः । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-सर्वाणि ।

‘इमाम् इममन्तरिक्षलोकं च एतास्त्रीन् लोकान्’^१ दाधार । ‘सुदंसाः सुकर्मा शोभनकर्मा सन्निद्रः’^२ ‘सूर्यं लोकप्रकाशकमादित्यम्’^३ उपसम् अग्निहोत्रादिकर्मनिर्वाहकमुपःकालं^४ ‘जजान उत्पादयामास ।’^५ ‘इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि’^६ इत्येतत्पदकदम्बकम् ‘एको द्वे वसुमती’^७ इत्यस्मिन् वर्गे पठितम् (ऋ. सं. ३.३०.१३) । अत्रापि तदेव^८ पठ्यते^९ किमिति^{१०} पदकाले नोत्सृज्यत इति चेन्न वाक्यभेदान् । तत्र ‘इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि’ इत्येकं वाक्यम् । अत्र तु ‘कर्म सुकृता’ इत्येकं वाक्यं ‘पुरुणि व्रतानि’ इत्यपरम् । किंच तत्रत्यं पदकदम्बकं प्रथमान्तम् अत्रत्यं द्वितीयान्तम् । अतो वाक्यभेदान् विभक्तिभेदाच्च^{११} पदकाले नोत्सृज्यते ॥ मिनन्ति । ‘मीणू हिसायाम्’ इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः । दाधार । ‘धृजू धारणे’ इत्यस्य लटि रूपम् । तुजादिस्वात् अभ्यासस्य^{१२} दीर्घः^{१३} । लिट्स्वरः । जजान । ‘जन जनने’ इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लटि रूपम् । लिट्स्वरः । सुदंसाः । ‘सोमं नमी’^{१४} इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

अद्रोघ सत्यं तव तन्महित्वं सद्यो यज्जातो अर्पिबो ह सोमम् ।

न द्यावं इन्द्र तवसस्त ओजो नाहा न मासाः शरदो वरन्त ॥ ९ ॥

अद्रोघ । सत्यम् । तव । तत् । महिऽत्वम् । सद्यः । यत् । जातः । अर्पिबः । ह । सोमम् ।

न । द्यावः । इन्द्र । तवसः । ते । ओजः । न । अहा । न । मासाः । शरदः । वरन्त ॥ ९ ॥

‘अद्रोघ द्रोहवर्जित इह इन्द्र’^१ तव^२ ‘तन्महित्वं तादृशं माहारग्यं’^३ सत्यं यथार्थम् । ‘यत् यस्मात्’^४ ‘जातः उत्पन्नः’^५ सद्यः तदानीमेव ‘सोमम् अस्माभिर्दीयमानं सोमरसम्’^६ अपिबः । ‘ह प्रसिद्धौ । किंच’^७ तवसः बलवतः ‘ते तव’^८ ओजः सामर्थ्यं ‘द्यावः दिवः’^९ दिवोपलक्षिताः सर्वे लोकाः ‘न’^{१०} वरन्त न वारयन्ति । किंच ‘अहा प्रतिपदादीन्यहानि न वारयन्ति । तथा’^{११} ‘मासाः चैत्राद्याः’^{१२} ‘शरदः संवत्सराश्च तव सामर्थ्यं न वारयन्ति’^{१३} । किंतु^{१४} तव सामर्थ्यमनुसृत्य सर्वे वर्तन्त इति भावः ॥ अद्रोघ । ‘आमन्त्रितस्य च’^{१५} इति षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । अपिबः । यद्योगादनिघातः । मासाः । ‘मसी परिमाणे’^{१६} । मस्यते परिमीयते त्रिंशता दिनैरिति मासः । कर्मणि घञ् । जित्वादाद्युदात्तः । शरदः । ‘शृ हिसायाम्’^{१७} इत्यस्मात् ‘शृद्भसोऽदिः’^{१८} इत्यधिकरणेऽदिप्रत्ययः । शीर्यन्तेऽस्यां नृणगुल्मवनस्पतीनां^{१९} तेजासीति शरत् । प्रत्ययस्वरः । वरन्त । ‘वृज् वरणे’^{२०} । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र निवारणे वर्तते । भौवादिकः । छान्दसे लङि रूपम् । निघातः ॥

सद्यस्त्रीनाम्यकाहे निष्केवल्यशब्दे ‘त्वं सद्यो अपिबः’ इति सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—‘त्वं सद्यो अपिबो जात इन्द्रानु स्वाहिन्ने अध देव देवाः’ (आश्व. श्री. ९. ५) इति ॥

१. ख-ग-ज-ण-भ-तदेवमुच्यते; च-न-फ-स-तदेव उच्यते । २. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-‘किमिति’ नास्ति । ३. ख-च-फ-भ-‘विभक्तिभेदाच्च’ नास्ति । ४. त-अभ्यासदीर्घः । ५. ख-ग-त-न-ल-स-ते तव । ६. घ-न-ल-स-‘दिवः’ नास्ति । ७. त-निवारयन्ति । ८. त-‘किंतु’ नास्ति । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-गुल्मवनस्पतीनाम् ।

त्वं सद्यो अपिबो जात इन्द्र मदाय सोमं परमे व्योमन् ।

यद्वा द्यावापृथिवी आविवेशीरथाभवः पूर्यः कारुधायाः ॥ १० ॥

त्वम् । सद्यः । अपिबः । जातः । इन्द्र । मदाय । सोमम् । परमे । विऽओमन् ।

यत् । ह । द्यावापृथिवी इति । आ । आविवेशीः । अथ । अभवः । पूर्यः । कारुऽधायाः ॥ १० ॥

हे 'इन्द्र' 'सद्यः' तदानीमेव 'जातः' 'परमे' 'व्योमन्' उत्तमे स्थाने स्थितः 'त्वं' 'मदाय' हर्षाय 'सोमम्' 'अपिबः' । 'यत्' यदा 'त्वं' 'द्यावापृथिवी' 'द्यावापृथिव्यां' 'आविवेशीः' 'ह' आ समन्तान् भृशं प्रविष्टोऽसि खलु । 'अथ' अनन्तरं 'पूर्यः' पुरातनः सन् 'कारुधायाः' कर्मणां विधाना 'अभवः' खलु ॥ व्योमन् । अत्र रक्षणगत्यादिषु । विपूर्वस्यावतेः 'नामन् सीमन्' इत्यादिना मनिन् । 'उवरत्वर' इत्यादिना ऊर् । विशेषेणोम व्याप्तिर्यस्य तत् । 'सुपो सुलुक्' इत्यादिना सुपो लुक् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । आविवेशीः । 'विश प्रवेशने' इत्यस्य यङ्लुकि लङि सिपि 'यङो वा' इतीडागमः । 'इतश्च' इति सिपि इकारलोपः । यद्योगादनिघातः । कारुधायाः । कारुः । करोतेः कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उणप्रत्ययः । णित्त्वात् वृद्धिः । दधातेः 'वह्निहाध्याभ्य-
'उन्दमि' इत्यसुन् । 'णित्' इत्यनुवृत्तेः 'आतो युक् चिन्कृतोः' इति युगागमः । समामे' 'गति-
कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्च' इति सूत्रान् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ १० ॥

अहन्नहिं परिशयानमर्णं ओजायमानं तुविजात तव्यान् ।

न ते महित्वमनु भूदध द्यौर्यदन्यया स्फिग्ग्या क्षामवस्थाः ॥ ११ ॥

अहन् । अहिम् । परिऽशयानम् । अर्णः । ओजायमानम् । तुविऽजात । तव्यान् ।

न । ते । महिऽत्वम् । अनु । भूत् । अध । द्यौः ।

यत् । अन्यया । स्फिग्ग्या । क्षाम् । अवस्थाः ॥ ११ ॥

'तुविजात । बहूनि जातानि पृथिव्यादीनि यस्मान् सोऽयं तुविजातः । हे तुविजात इन्द्र
'तव्यान्' अतिशयेन प्रवृद्धस्त्वम् 'अर्णः' 'परिशयानम्' उदकं परितः शयानमुदकमन्तः कृत्वा परितो
वर्तमानमत एव 'ओजायमानं' बलमाचरन्तम् 'अहिम्' । आ समन्ताद्वन्ति अपहरत्युदकमित्यहिर्मेघः ।
तमिमं मेघम् 'अहन्' उदकप्रेरणाय हतवानमि । 'अध' अथ 'ते' 'महित्वं' महिमानं 'द्यौः' 'न' 'अनु'
'भूत्' नानुभवति न जानानि । 'यत्' यस्मात् 'त्वम्' 'अन्यया' एकतरया 'स्फिग्ग्या' कटया 'क्षाम्' भूमिम्
'अवस्थाः' अवच्छाद्य तिष्ठसि ॥ अहन् । हन्तेः लङि^१ सिञ्चलोपे^२ रूपम्^३ । अहिम् । 'हन हिंसागत्योः' ।
आङि 'अहिनिभ्यां ह्रस्वश्च' इति उणप्रत्ययः 'ङिच्च पूर्वपदस्य' ह्रस्वश्च^४ । वृपादिवात् आद्युदात्तत्वम्^५ ।

१. ख-फ-भ- 'समासे.....' प्रकृतिस्वरः ' नास्ति ; ग-च-ज-ण-निस्वरः । २. ख-ग-च-ज-ण-
लङ् । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-सिलोपः; त-सिलोपे रूपं; न-सिपि रूपम् । ४. च-पूर्वपदह्रस्वश्च ।
५. ख-त-आद्युदात्तः ।

ओजायमानम् । ओजःशब्दादाचारार्थे 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्प्रत्ययः सलोपश्च ।
 डिच्वादात्मनेपदम् । प्रत्ययस्वरः । तय्यान् । तु इति सौत्रो धातुः । अस्मात् नृजन्तात् 'तुञ्छन्दसि'
 इतीयसुन् । 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति नृचो लोपः । भसंज्ञायामोर्गुणः । इकारलोपश्छान्दसः । निस्वरः ।
 भूत् । भवतेर्लुङि रूपम् । स्फिग्या । 'यच्चि भम्' इति भसंज्ञायाः बाधितत्वात् 'स्वादिष्व-
 सर्वनामस्थाने' इति पदसंज्ञायां जश्चवम् । नृतीयायाः पूर्वसवर्णः । क्षाम् । 'क्षि निवासगत्योः' ।
 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति निरुपपदादपि उप्रत्ययः । ततष्टाप् । क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिन इति
 आ भूमिः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । अवस्थाः । 'वम आच्छादने' इत्यस्य लङि अनुदात्तत्वात्
 आत्मनेपदम् । थामि अदादिवाच्छपो लृक् । यद्योगादनिघातः । अडागमस्वरः ॥

यज्ञो हि तं इन्द्र वर्धनो भूदुत प्रियः सुतसोमो म्रियेधः ।

यज्ञेन यज्ञमव यज्ञियः सन्यज्ञस्ते वज्रमहिहत्य आवत् ॥ १२ ॥

यज्ञः । हि । ते । इन्द्र । वर्धनः । भूत् । उत । प्रियः । सुतऽसोमः । म्रियेधः ।

यज्ञेन । यज्ञम् । अव । यज्ञियः । सन् । यज्ञः । ते । वज्रम् । अहिहत्ये । आवत् ॥ १२ ॥

हं इन्द्र अस्मदीयोऽयं यज्ञः एते तव वर्धनः हविप्रदानेन वर्धयिता भून् एहि भवति खलु ।
 एत अपि च सुतसोमः अभिपुतसोमवान् म्रियेधः सारभूतोऽयं यज्ञः तव प्रियः । स त्वं
 यज्ञियः यज्ञार्हः यस्मै यज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं यज्ञेन अनुष्ठीयमानेनानेन अव फलप्रदानेन रक्ष ।
 किंचायं यज्ञः एते तव वज्रमहिहत्ये वृत्रहनने कर्मणि आवत् रक्षतु ॥ वर्धनः । 'बृधु वर्धने'
 इत्यस्य ण्यन्तस्य नन्धादिवात् ल्युप्रत्ययः । लिस्वरः । भूत् । हियोगादनिघातः । अव । अवतेर्लोङि
 रूपम् । निघातः । सन् । असेः शतरि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । अहिहत्ये । 'हन हिंसागत्योः'
 इत्यस्य भावे 'हनस्त च' इति क्यप् तकारश्चान्तादेशः । कृदुत्तरपदस्वरः । आवत् । अवतेश्छान्दसे
 लङि रूपम् । निघातः ॥

यज्ञेनेन्द्रमवसा चक्रे अर्वागैनं सुम्नाय नव्यसे ववृत्याम् ।

यः स्तोमैर्भिर्वावृधे पूर्व्येभिर्यो मध्यमेभिरुत नूतनेभिः ॥ १३ ॥

यज्ञेन । इन्द्रम् । अवसा । आ । चक्रे । अर्वाक् । आ । एनम् । सुम्नाय । नव्यसे । ववृत्याम् ।

यः । स्तोमैभिः । ववृधे । पूर्व्येभिः । यः । मध्यमेभिः । उत । नूतनेभिः ॥ १३ ॥

हे इन्द्र सर्वो यजमानः अवसा स्वरक्षकेण यज्ञेन इन्द्रं त्वाम् अर्वाक् आ चक्रे
 हविप्रदानेनाभिमुखं करोति^१ । तथाहं नव्यसे नवतराय सुम्नाय धनाय एनं त्वाम् आ ववृत्याम्

१. ल-भसंज्ञा बाधित्वा । २. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-निवासे । ३. ख-ज-ण-प-भ-ते तव ।
 ४. ख-ग-च-ण-भ- 'ण्यन्तस्य' नास्ति । ५. त-अस्ते । ६. त-कुर्यात् ।

यजेनावृत्तं मदभिमुखं कुर्याम् । कीदृशस्वम् । वयः वपूर्व्येभिः पुरातनैः वस्तोमेभिः स्तोत्रैः^१ ववृधे । तथा वयः इन्द्रः वमध्यमेभिः मध्ये भवैः स्तोत्रैः वउत अपि च वनूतनेभिः अस्माभिः क्रियमाणैः अधुनातनैः स्तोत्रैर्वर्धने ॥ चक्रे । करोतेर्लिटि रूपम् । नव्यसे । नवशब्दादीयसुनि भसंज्ञायामकारलोपे ईकारलोपश्छान्दसः । निच्वादाद्युदात्तः । ववृथ्याम् । ' वृत्तु वर्तने ' । लिङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । व्यस्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । ववृधे । ' वृधु वर्धने ' इत्यस्य लिटि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । मध्यमेभिः । मध्यशब्दात् शैषिकार्थे ' मध्यान्मः ' (पा. सू. ४. ३. ८) इति मप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नूतनेभिः । नवशब्दस्य ' नसनन्वाश्च प्रत्यया वक्तव्या नू इत्यादेशश्च ' (पा. म. ५. ४. ३०. ६) इति तनप्रत्ययो नू इत्यादेशश्च ॥

विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्यादिन्द्रमहः ।

अंहसो यत्र पीपरद्यथा नो नावेव यान्तमुभये हवन्ते ॥ १४ ॥

विवेष । यत् । मा । धिषणा । जजान । स्तवै । पुरा । पार्यात् । इन्द्रम् । अहः ।

अंहसः । यत्र । पीपरत् । यथा । नः । नावाऽइव । यान्तम् । उभये । हवन्ते ॥ १४ ॥

वयन् यदा वधिषणा इन्द्रं स्तवानीति मदीया बुद्धिर्मा विवेष व्याप्नोत् तदाहं स्तोत्रं वजजान करोमि । कुहेः स्वरूपं दर्शयति । अहं वपार्यात् पारे भवादतिदूरवर्तिनः विहकारिणः ' अहः ' वपुरा पूर्व^२ वस्तवै स्तवानि । वयत्र यस्यां धिषणायामेव जातायां सस्यां स इन्द्रः ' नः ' अस्मान् ' अंहसः ' पापरूपाहारिद्रयात् ' यथा ' पीपरत् ' यथा पारं नयेत् ' तथास्मदुभयपार्श्ववर्तिधनार्थिनो जनाः ' हवन्ते आह्वयन्ति^३ । तत्र दृष्टान्तः^४ । ' नावेव ' यान्तम् । यथा^५ नद्यादिषु नौकया यान्तं गच्छन्तं पुरुषम् ' उभये उभयकूलवर्तिनः ' जना हवन्ते आह्वयन्ति तद्वत् ॥ विवेष । ' विषू व्याप्तौ ' इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । लिट्स्वरः । जजान । ' जन जनने ' इत्यस्य लिट्युत्तमे णलि रूपम् । वाक्यभेदात् अनिघातः । अंहसः । अम गत्यादिषु । ' अमेहुंक च ' (उ. सू. ४. ६५२) इत्यमुन्प्रत्ययो दुगागमश्च । निट्स्वरः । पीपरत् । ' पृ पालनपूरणयोः ' इत्यस्य लुङि चङि ह्रस्वाभ्यासेत्स्वदीर्घगुणाः । यथायोगादनिघातः । लिट्स्वरः । नावेव । ' नुद प्रेरणे ' इत्यस्मान् ' ग्लानुदिभ्यां डौः ' (उ. सू. २. २२२) इति डौप्रत्ययः । नुद्यत इति नौः प्लुवः । ' सावेकाचः^६ ' इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । ' इवेन नित्यसमासः^७ विभक्त्यलोपः^८ ' इत्यादि । उभये । उभयाच्चात् परस्य^९ तयपः ' उभादुदात्तो नित्यम् ' (पा. सू. ५. २. ४४) इत्ययजादेशः । वचनसामर्थ्यादादेः उदात्तत्वम् । हवन्ते । ह्वयतेर्लिटि रूपम् ॥

माध्यंदिने सवन आग्नीध्रीयस्य ' आपूर्णो अस्य ' इति प्रस्थितयाज्या । सन्नितं च—' आप्णो अस्य कलशः स्वाहेति माध्यंदिन्यः ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स- ' स्तोत्रैः ' नास्ति । २. त-इन्द्रम् । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-ल- ' आह्वयन्ति ' नास्ति । ४. त-न-दृष्टान्तमाह । ५. त-यथा एवेन नयादां गच्छन्तं नद्यादे-रस्मदुभयपार्श्ववर्तिनः धनार्थिनः । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-भ-ल- ' नित्यसमासः ' नास्ति । ७. ख-ग-ज-ण-भ-ल-स-उभयशब्दात् परस्य ।

आपूर्णे अस्य कलशः स्वाहा सेक्तेव कोशं सिसिचे पिबध्यै ।

समुं प्रिया आववृत्रन्मदाय प्रदक्षिणिदभि सोमास इन्द्रम् ॥ १५ ॥

आऽपूर्णेः । अस्य । कलशः । स्वाहा । सेक्ताऽइव । कोशम् । सिमिचे । पिबध्यै ।

सम् । ऊँ इति । प्रियाः । आ । अववृत्रन् । मदाय ।

प्रदक्षिणित् । अभि । सोमासः । इन्द्रम् ॥ १५ ॥

हे इन्द्र ^१अस्य तव पानार्थं ^२कलशः द्रोणकलशः सोमेन ^३आपूर्णेः । 'स्वाहा' स्वाहाकृतो दत्तश्च सोमसहितः कलशः ^४पिबध्यै तव पानार्थं ^५सिसिचे । तं ^६सोमं ^७चोदिताधारे^८ सिञ्चामि । तत्र दृष्टान्तः । ^९कोशं ^{१०}सेक्तेव । यथा सेक्ता सेचकः जलपूर्णात् कोशात् दत्तेः सकाशान् जलं पात्रान्तरे सिञ्चति तद्वत् । ^{११}प्रियाः स्वादुतमाः ^{१२}सोमासः दत्तास्ते सोमाः ^{१३}इन्द्रं त्वाम् ^{१४}अभि अभिलक्ष्यैव ^{१५}मदाय तव हर्षार्थं ^{१६}प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन ^{१७}सम् ^{१८}आववृत्रन् सम्यगावृत्य वर्तन्ताम् ॥ आपूर्णेः । 'पू पालनपूरणयोः' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । 'रदाभ्याम्' इति तस्य नश्वम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतिस्वरः^{१९} । स्वाहा । निपातस्वादाद्युदात्तः । सेक्तेव कोशम् । 'न लोकाव्यय' इति पृष्ठीप्रतिषेधः । सिसिचे । 'षिच्' क्षरणे इत्यस्य लिटि रूपम् । पिबध्यै । 'पा पाने' इत्यस्य तुमर्थे शध्यैन्प्रत्ययः । शिञ्चान् पिबादेशः । निञ्चादाद्युदात्तः । आववृत्रन्^{२०} । 'वृत्तु वर्तने' इत्यस्य लङि शप् । 'बहुलं छन्दसि' इति तस्य शपः^{२१}लुः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति ओ रुडागमः ॥

न त्वां गभीरः पुरुहूत सिन्धुर्नाद्रयः परि पन्तो वरन्त ।

इत्था सखिभ्य इषितो यदिन्द्रा दृळ्हं चिदरुजो गव्यमूर्वम् ॥ १६ ॥

न । त्वा । गभीरः । पुरुऽहूत । सिन्धुः । न । अद्रयः । परि । सन्तः । वरन्त ।

इत्था । सखिभ्यः । इषितः । यत् । इन्द्र ।

आ । दृळ्हम् । चित् । अरुजः । गव्यम् । ऊर्वम् ॥ १६ ॥

हे ^१पुरुहूत ^२इन्द्र ^३गभीरः ^४सिन्धुः समुद्रः ^५त्वा त्वां ^६न वारयति । ततः^७ परिपरितः^८ वर्तमानाः ^९सन्तः ^{१०}अद्रयः शैलास्त्वां ^{११}न ^{१२}वरन्त न वारयन्ति । किन्तु त्वामनुसृत्य वर्तन्ते । ^{१३}यत् यस्यान ^{१४}इत्था इत्थमनेन प्रकारेण ^{१५}सखिभ्यः सखिभिर्देवैः ^{१६}इषितः प्रार्थितः त्वं ^{१७}दृळ्हं ^{१८}चित् अतिप्रबल-मपि ^{१९}गव्यं गवि भवम् अवटे^{२०} वर्तमानम् ^{२१}ऊर्वम् ऊर्वानलम् ^{२२}आ ^{२३}अरुजः सम्यगभाङ्क्षोः ॥ गभीरः ।

१. ण-त-न-स- 'स्वाहा' नास्ति । २. ख-ग-त-न-फ-भ-स- 'तं सोमं' नास्ति । ३. ख-चोदिताः; ग-फ-चोदिताधाराः; च-भ-चोदिताधाराः; ज-ण-सिञ्चामि चोदिताधाराः । ४. ख-ग-ज-ण-न-फ-भ-स्वरः; च-ल-गतेः स्वरः । ५. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-सिच । ६. ल-अववृत्रन् । ७. ख-ग-ज-ण-ततः परितः; घ-ल-तथा परि परितः । ८. ख-ग-च-त-फ-भ-ल-अवते; न-मध्ये ।

‘ गाष्ट्र प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च ’ । अस्मात् ईरच्प्रत्ययः । धकारस्य भकारः आकारस्य ह्रस्वश्च ‘ गभीरगम्भीरौ ’ (उ. सू. ४. ४७५) इत्यनेन निपात्यते । चिस्वरः । सिन्धुः । ‘ स्यन्दू प्रस्त्रवणे ’ । ‘ स्यन्देः संप्रसारणं धश्च ’ इत्युप्रत्ययः संप्रसारणं ढकारस्य धकारः । ‘ नित् ’ इत्यनुवृत्तेराद्युदासः । परिपन्तः । सन्तः । अस्तेः शतरि रूपम् । ‘ उपमर्गप्रादुर्भ्यामन्तिर्यच्परः ’ इति परवम् । केचित् परेः कियान्वयम् इच्छन्ति । तदा परवमनुपपन्नम् । परि । निपातस्वरः । सन्तः । प्रत्ययस्वरः । वरन्तः । वृश् वरणे । भौवादिकः । लङि रूपम् । निघातः । अरुजः । ‘ रुजो भञ्जे ’ इत्यस्य लङि रूपम् । गव्यम् । गोर्विकार इत्यर्थे ‘ गोपयमोर्यत् ’ इति यत् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तवम् ॥

शुनं हुवेम मधवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमृतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १७ ॥

शुनम् । हुवेम । मधवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । मृतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ १७ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥ ॥ ११ ॥

‘ प्र पर्वतानाम् ’ इति त्रयोदशच चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ प्र पर्वतानां सप्तोना संवादा नदीभिर्विश्वामित्रस्योत्तितीर्षोत्तर नदीवाक्यं चतुर्थीपष्ठपृष्टमीदशम्यः पृष्टीसप्तम्योस्त्रिचन्द्रस्तुतिरन्यानुष्टुप् ’ इति । अत्र चतुर्थीपष्ठपृष्टमीदशमीनां नदीवाक्यत्वाच्च एव रूपयः शिष्टानां विश्वामित्रवाक्यत्वात् एव ऋषिः । अन्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । यद्यपि पृष्ट्यां सप्तम्यां च विश्वामित्रो नद्यश्च स्तूयन्ते तथापीन्द्र एव देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥ पुरा किल विश्वामित्रः पैजवनस्य सुदासो राज्ञः पुरोहितो बभूव । स च पौरोहित्येन लब्धधनः सर्वं धनमादाय विपाद्लुतुष्टोः संभेदमाययौ अनुययुरितरे । अथोत्तितीर्षुर्विश्वामित्रः अगाधजले ते नद्यौ दृष्ट्वा उत्तरणार्थम् आद्याभिः तिम्रभिस्तुष्टाव ॥

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्वेइव विषिते हासमाने ।

गावैव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपाद्लुतुद्री पर्यसा जवेते ॥ १ ॥

प्र । पर्वतानाम् । उशती इति । उपस्थात् ।

अश्वे इवेत्यश्वेइव । विषिते इति विऽसिते । हासमाने इति ।

गावाऽइव । शुभ्रे इति । मातरा । रिहाणे इति । विऽपाद् । शुतुद्री । पर्यसा । जवेते इति ॥ १ ॥

१. ख-ग-त-ईरच्प्रत्ययः; ण-कीरच्प्रत्ययः; स-ईरच्प्रत्ययः । २. न-परकियान्वयम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-वृद्ध । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-तत्र । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-विश्वामित्रः, घ-विश्वामित्र ऋषिः । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-‘ एव ’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-संभेदमागत्योत्तितीर्षुर्विश्वामित्रः । ८. ख-फ-प्राद्याभिः ।

‘पर्वतानां गिरीणां’ शैलानाम् ‘उपस्थात्’ उत्सङ्गाभिर्गत्य ‘उशती’ समुद्रगमनं कामयमाने । गमने दृष्टान्तः । ‘अश्वेइव । यथा विपिते मन्दुरातो विमुक्ते’ हासमाने अन्योन्यजवेन^३ स्पर्धमाने । यद्वा हृष्यन्त्यावश्वे इव वडवे इव स्वरया गच्छन्त्यौ परस्परं हृष्यन्त्यौ^४ । तथा ‘गावेव’ शुभ्रे । यथा द्वौ गावौ शोभमानौ वर्तेते तद्वच्छुभ्रे शोभमाने । किंच ‘मातरा । यथा मातरौ धेनु’ रिहाणे । अन्तर्णतिसन्नर्थो लिहिः । वस्मं जिह्या लेदुमिच्छन्त्यौ शीघ्रं गच्छतस्तद्वत् समुद्रं गन्तुं^५ जवान् गच्छन्त्यौ ‘पयसा संयुक्ते’ विपाद् । कूलविपाटनान् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपाट । ‘शुतुद्री । शुक्षिप्रं तु^६ तुज्ञा^६ तुज्ञेव द्रवति गच्छतीति शुतुद्री । एतन्नामके^७ नद्यौ ‘प्र’ जवेते समुद्रं^८ प्रति^८ शीघ्रं गच्छतः । अत्र निरुक्तं—‘पर्वताना-मुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विपण्णे इति वा हासमाने हासतिः स्पर्धायां हर्षमाणे वा गावाविव शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहाणे विपाद्व्युत्तुद्री^९ पयसा प्रजवेते’ (निरु. ५. ३५) इति ॥ उशती । ‘वशा कान्तौ’ । अस्य^{१०} शतुर्ङित्वान् ‘प्रहिज्यावयि-’ इत्यादिना संप्रसारणम् । विपिते । ‘पिब बन्धने’ इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । संहितायां ‘परिनिविध्यः सेवसितमय-सिबुसह’ इत्यादिना पठम् । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरः^{११} । हासमाने । हासतिः स्पर्धाकर्म हसे हसने वा । शानच् । तस्य लसार्वधातुकम्बरे कृते धातुस्वरः । रिहाणे । ‘लिह आम्वाद्ने’ । स्वरितेच्चादुभयपदी । शानच् । अदादिवाच्छपो लुक् । लकारस्य रेफश्छान्दसः । रेफमवलग्न्य णस्वम् । चित्वादान्तोदात्तः । विपाद् । ‘पट गतौ’ ‘पश’^{१२} बाधनस्पर्शनयोः । इति वा प्यन्तावेतौ विपूर्वा । शकारस्य वश्चादिना पठम् । शुतुद्री । छान्दसी रूपसिद्धिः । जवेते । ‘जुष्ट गतौ’ । भौवादिः । छित्वादात्मनेपदम् । ‘आतो जितः’ इति इयादेशः । निघातः ॥

इन्द्रैषिते प्रसवं भिक्षमाणे अच्छा समुद्रं रथ्येव याथः ।

समाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने अन्या वामन्यामप्येति शुभ्रे ॥ २ ॥

इन्द्रैषिते इतीन्द्रैऽइषिते । प्रऽसवम् । भिक्षमाणे इति । अच्छ । समुद्रम् । रथ्येऽइव । याथः ।

समाराणे इति समऽआराणे । ऊर्मिऽभिः । पिन्वमाने इति ।

अन्या । वाम् । अन्याम् । अपि । एति । शुभ्रे इति ॥ २ ॥

इ नद्यौ ‘इन्द्रैषिते इन्द्रेण प्रेषिते’ प्रसवं तस्येन्द्रस्यानुज्ञां ‘भिक्षमाणे प्रार्थयमाने युवां’ समुद्रम् ‘अच्छ आभिमुख्येन’ याथः गच्छथः । तत्र दृष्टान्तः । ‘रथ्येव इति’^{१३} । यथा रथिनौ लक्ष्यं देशमभिगच्छतस्तद्वत् । किं कुर्वत्यौ । ‘समाराणे परस्परं संगच्छन्त्यौ’ ‘ऊर्मिभिः तरङ्गैः’ ‘पिन्वमाने परिसरप्रदेशं संतर्पयन्त्यौ’ ‘शुभ्रे शोभमाने । युवां समुद्रं गच्छथ इति पूर्वोणान्वयः । तथा ‘वां युवयोर्मध्ये’ ‘अन्या एका’ ‘अन्याम् अपरां नदीम्’ ‘अप्येति अपिगच्छति । परस्परमेकत्रयाप्यन इत्यर्थः ॥ इन्द्रैषिते । ‘इष गतौ’ इत्यस्य कर्मणि निष्ठायाः^{१४} । ‘नीपसह’ इत्यादिना इडागमः ।

१. त-ल-‘गिरीणां’ नास्ति । २. ख-ग-च-प-फ-भ-उशती विपाट्व्युत्तुद्री; घ-ज-ण-विपाट्व्युत्तुद्री उशती । ३. त-अन्योन्यं जवेन । ४. ज-ण-‘हृष्यन्त्यौ’ नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-गन्तुं प्रजवेते । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-शु; त-तुज्ञा । ७. त-एतन्नामिके । ८. ज-ण-समुद्रप्रान्तम् । ९. ल-इत्यस्य । १०. त-‘स्वरत्वम्’ । ११. ख-ग-ज-ण-स्पर्श । १२. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘इति’ नास्ति । १३. त-निष्ठायाम् ।

‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदस्वरः । प्रसवम् । ‘पू प्रेरणे’ इत्यस्य अप् । थाथादिस्वरः । भिक्षमाणे । ‘भिक्ष याच्यायाम्’ । आत्मनेपदी । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तात्वे धातुस्वरः । रथेव । रथस्येमौ । तस्येदम् इत्यर्थे ‘रथाद्यत्’ इति यत्प्रत्ययः । तित्स्वरितः । इवेन विभक्त्यलोपः इत्यादि । याथः । यातेर्लेटि रूपम् । समाराणे । ‘ऋ गतौ’ इत्यस्य लिट् । संपूर्वस्यार्तेः ‘समो गमि’ इत्यादिना आत्मनेपदत्वात् तस्य कानजादेशः । ‘ऋच्छत्युताम्’ इति गुणः । पिन्वमाने । ‘पित्रि मेचने’ । भूवादः । लसार्वधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तात्वे धातुस्वरः ३ ॥

अच्छा सिन्धुं मातृतमामयासं विपांशुर्वी सुभगामगन्म ।

वत्समिव मातरां संरिहाणे समानं योनिमनु संचरन्ती ॥ ३ ॥

अच्छ । सिन्धुम् । मातृतमाम् । अयासम् । विऽपांशम् । उर्वीम् । सुऽभगाम् । अगन्म् ।

वत्सम्ऽईव । मातरां । संरिहाणे इति समऽरिहाणे ।

समानम् । योनिम् । अनु । संचरन्ती इति समऽचरन्ती ॥ ३ ॥

हे नद्यो ‘मातृतमाम्’ अतिशयेन मातरं ‘सिन्धुं’ स्वर्न्तीं शुतुद्रीं त्वाम् ‘अच्छ’ अभिमुख्येन ‘अयासं’ विश्वामित्रोऽहं प्राप्तोऽभूवम् । ‘उर्वीं’ महतीं ‘सुभगां’ सौभाग्यवतीं ‘विपाशं’ त्वाम् ‘अगन्म’ वयं प्राप्ताः स्मः । किं कुर्वत्यौ । ‘मातरा मातरौ द्वे’ धेनु । ‘वत्समिव’ ‘संरिहाणे’ । अन्तर्णीतसन्नर्थो लिहिः । जिह्वया लेटुमिच्छन्त्यौ यथा वत्समनुगच्छतस्तद्वत् ‘समानम्’ एकं ‘योनिं’ स्थानं समुद्रम् ‘अनु’ अभिलक्ष्य ‘संचरन्ती’ सम्यक् चरन्त्यौ । युवामयासिषमिति पूर्वेष्वान्वयः ॥ अयासम् । ‘या प्रापणे’ इत्यस्य रूपम् । इडभावश्छान्दसः । अगन्म । गमेर्लेङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । ‘स्वोश्च’ इति मकारस्य नकारः । निघातः । संचरन्ती । चरतिर्गत्यर्थः । तृतीयायुक्तत्वाभावात् ‘आत्मनेपदाभावः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तात्वे कृते धातुस्वरः ॥

एना वयं पर्यसा पिन्वमाना अनु योनिं देवकृतं चरन्तीः ।

न वर्तवे प्रसवः सर्गैतक्तः कियुर्विप्रो नद्यो जोहवीति ॥ ४ ॥

एना । वयम् । पर्यसा । पिन्वमानाः । अनु । योनिम् । देवऽकृतम् । चरन्तीः ।

न । वर्तवे । प्रऽसवः । सर्गैतक्तः । किम्ऽयुः । विप्रः । नद्यः । जोहवीति ॥ ४ ॥

एवं स्तुते नद्यौ विश्वामित्रं प्रत्युचतुः । ‘एना एनेन’ ‘पर्यसा’ ‘पिन्वमानाः’ संतर्पयन्त्यः ‘देवकृतं’ ‘देवेन्द्रेण’ कृतं संदिष्टं ‘योनिं’ स्थानं समुद्रम् ‘अनु’ लक्ष्यकृत्य ‘चरन्तीः’ गच्छन्त्यः ‘वयम्’ आस्महे ।

१. ख-ग-ज-ण-भ-इत्यर्थादि; च-‘इत्यादि’ नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-आत्मनेपदम्; त-आत्मनेपदत्वम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-‘तस्य.....धातुस्वरः’ नास्ति । ४. च-फ-तृतीया-येगाभावात् । ५. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-देवेन्द्रेण ।

द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थम् । तासामस्माकं 'सर्गतक्तः सर्गे गमने प्रवृत्तः' प्रसवः उद्योगः 'न' 'वर्तवे' निवर्तनाय' न भवति । 'कियुः किमिच्छन् असौ' विप्रः ब्राह्मणः 'नद्यः नदीः अस्मान्' 'जोहवीति' भृशमाह्वयति ॥ एना । एतच्छब्दस्य^१ तृतीयाया एनादेशः । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आज्ञादेशः । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पिन्वमानाः । 'पिवि सेचने'^२ । देवकृतम् । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । वर्तवे । 'वृत्तु वर्तने' । तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । निस्वरः । सर्गतक्तः । 'क्ते च' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । कियुः । किमिच्छन् । 'क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधः' (पा. सू. ३. १. ८. १) इति छान्दसावाद्ग्र प्रतिषेधो न भवतीति क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । छान्दसो यणादेशः । जोहवीति । हेजः^३ यङ्लुकि 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणे कृते 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणः । 'यङो वा' इति इडागमः । गुणः । निघातः ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुपं मुहूर्तमेवैः ।

प्र सिन्धुमच्छा बृहती मनीषावस्युरह्ने कुशिकस्य सूनुः ॥ ५ ॥

रमध्वम् । मे । वचसे । सोम्याय । ऋतावरीः । उप । मुहूर्तम् । एवैः ।

प्र । सिन्धुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । अवस्युः । अह्ने । कुशिकस्य । सूनुः ॥ ५ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रति वृते । 'ऋतावरीः । ऋतमुदकम् । तद्वत्यो हे नद्यो यूयं' 'मे विश्वामित्रस्य मम' 'सोम्याय । उत्तीर्थां सोमं संपादयामीत्येवं सोमसंपादिने' 'वचसे तदर्थम्' 'एवैः । पञ्चम्यर्थं तृतीया । शीघ्रगमनेभ्यः' 'मुहूर्तं मुहूर्तमात्रम्' 'उप' 'रमध्वम् । उपपूर्वो रमिरुपसंहारे वर्तते । क्षणमात्रं शीघ्रगमनादुपरता भवत । सामान्येन' नदीपूच्यमानासु समीहितं प्रयोजनमकुर्वतीषु पुरोवर्तिनां श्रुतृषां प्रति वृते । 'कुशिकस्य राजर्षेः' 'सूनुः विश्वामित्रोऽहं' 'बृहती महत्या' 'मनीषा मनीषया स्तुत्या' 'अवस्युः आत्मनो रक्षणमिच्छन् सन्' 'सिन्धुं श्रुतुर्द्रोत्वाम्' 'अच्छ आभिमुख्येन' 'प्र' 'अह्ने प्रकर्षेणाह्वयामि । अत्र निरुक्तम्—'उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसंपादिनं ऋतावरीः ऋतवस्य ऋतमित्युदकनाम प्रत्युतं भवति मुहूर्तमेवैरयनैरवनैर्वा । प्राभिह्वयामि सिन्धुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वावनाय कुशिकस्य सूनुः । कुशिको राजा बभूव' (निरु. २. २५) इति ॥ रमध्वम् । 'रमु उपरमे' । उपपूर्वाद्रमतेः 'विभाषाकर्मकात्' (पा. सू. १. ३. ८५) इत्यात्मनेपदम् । ऋतावरीः । ऋतशब्दान्मतवर्थे 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप् । 'वनो र च' इति ङीप् रेफश्चान्तादेशः । 'वा छन्दसि' इति सवर्णदीर्घः । आमन्त्रितस्य पादादिवात् षाष्टिकमाशु-दात्तत्वम् । एवैः । 'इण् गतौ' । 'इणशीङ्भ्यां वन्' । आर्घधातुकलक्षणो गुणः । निस्वरः । बृहती मनीषा । उभयत्र तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । अवस्युः । अवो रक्षणमिच्छन् । सुप आत्मनः क्यच् । 'नः क्ये' इति नकारान्तस्य पदसंज्ञाया नियमितत्वाद्ग्र सकारस्य रुन् भवति । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । अह्ने । ह्यतेर्लुङि सिचः 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इत्यडादेशः । गुणः । निघातः ॥ ॥ १२ ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-प-फ-भ-वर्तनाय; ण-वर्तमानाय; न-निवर्तनाय; स-निवर्तमानाय । २. च-इदंशब्दस्य । ३. ग-च-न-भ-सेवने; ज-ण-प्रीणने । ४. ल-ह्ययः । ५. त-सामान्येन च ।

इन्द्रो अस्माँ अरदद्वज्रबाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।

देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ६ ॥

इन्द्रः । अस्मान् । अरदत् । वज्रऽबाहुः । अप । अहन् । वृत्रम् । परिऽधिम् । नदीनाम् ।

देवः । अनयत् । सविता । सुपाणिः । तस्य । वयम् । प्रऽसवे । यामः । उर्वीः ॥ ६ ॥

नद्यः प्रयूचुः । हे विश्वामित्र वज्रबाहुः । वज्रयुक्तो बाहुयस्यासौ वज्रबाहुः । तादृशो बलवान् इन्द्रः नदीः अस्मान् अरदत् । रदतिः खनतिकर्मा । अखनत् । कथमखनत् । उच्यते । नदीनां शब्दकारिणीनामपां परिधिं परितो निहितमुदकमन्तः कृत्वा परितो वर्तमानमित्यर्थः । तादृशं वृत्रम् । वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं मेघम् अपाहन् जघान । तस्मिन् हते आपः पतिताः । ताभिर्गेच्छन्तीभिर्वयं स्वाताः । एवं मेघहननद्वारेणाखनत् । न केवलमखनत् किं नहि सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सुपाणिः शोभनहस्तः उत्पत्तिस्थितिकर्तृत्वात्तादृशः देवः द्यौतमानः इन्द्रः अस्मान् अनयत् । मेघभेदनं कृत्वोदकप्रेरणेन समुद्रमपूरयत् । तस्य तादृशसामर्थ्योपेतस्य इन्द्रस्य प्रसवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमानाः उर्वीः उदकैः प्रभूताः वयं यामः गच्छामः । न तत्र वचनादुपरमामहे । उक्तार्थं यास्को प्रवीति—‘ इन्द्रो अस्मानरदद्वज्रबाहु रदतिः खनतिकर्मापाहन्वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातम् । देवोऽनयत्सविता सुपाणिः कत्याणपाणिः । पाणिः दणाग्रतः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान् पूजयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीर्यः ’ (निरु. २. २६) इति ॥ अरदत् । रदतेर्लेङि रूपम् । वज्रबाहुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अहन् । हन्तेर्लेङि रूपम् । निघातः । परिधिम् । ‘ दुधान् धारणपोषणयोः ’ इत्यस्मात् कर्मण्युपसर्गे ‘ घोः किः ’ इति विप्रत्ययः । आतो लोपः । कुदुत्तरपदस्वरः । अनयत् । नयतेर्लेङि रूपम् । सुपाणिः । ‘ दण द्यवहारे रतुनी च ’ । ‘ अशिपणाख्यो रुडायलुको च ’ (उ. सू. ४. ५७२) इतीप् । आयलुक् । बहुव्रीहौ ‘ नःसुभयाम् ’ इति स्वरः । प्रसवे । ‘ पू प्रेरणे ’ । ‘ ऊदोरप् ’ इति भावेऽप्रत्ययः । ‘ थाथघञ्क्ता ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यामः । ‘ या प्रापणे ’ इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः । उर्वीः । उरुशब्दान्न ‘ वीतो गुणवचनान् ’ इति डीप् । ‘ वा लन्दमि ’ इति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः ॥

प्रवाच्यं शश्वधा वीर्यं तदिन्द्रस्य कर्म यदहिं विवृश्चत् ।

वि वज्रेण परिषदो जघानायन्नापोऽयनमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

प्रऽवाच्यम् । शश्वधा । वीर्यम् । तत् । इन्द्रस्य । कर्म । यत् । अहिम् । विऽवृश्चत् ।

वि । वज्रेण । परिऽसदः । जघान् । आयन् । आपः । अयनम् । इच्छमानाः ॥ ७ ॥

यांस्यमिन्द्रः अहिं मेघं विवृश्चत् उदकप्रेरणार्थं जघानेति यत् कर्म छेदनरूपं यत् इदं तस्य इन्द्रस्य वीर्यं सामर्थ्यं शश्वधा सर्वदा प्रवाच्यं प्रकर्षेण वचनीयम् । तथा स इन्द्रः परिषदः परितः सीदत आसीनान् प्रतिबन्धकारिणोऽसुरान् वज्रेण वि जघान । अथ अयनं स्थानम्

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-उक्तार्थे । २. ल-इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एकादेशस्वरः । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-वाचनीयम् । ४. ल-परितः सीदन्तीति परिषदः । परित आसीनान् ।

‘इच्छमानाः इच्छन्त्यः’ आपः आयन् यान्ति ॥ प्रवाच्यम् । ‘वच परिभाषणं’ इत्यस्मात्
‘ऋहलोर्ण्यत्’ इति ण्यत् । णिस्वादुपधावृद्धिः । ‘वचोऽशब्दसंज्ञायाम्’ (पा. सू. ७. ३. ६७) इति
कुत्वाभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वा वाचयतेः ‘अचो यत्’ । ‘यतोऽनावः’ इति स्वरः ।
शश्वधा । शश्वच्छब्दात् स्वार्थे धाप्रत्ययस्तकारलोपश्च द्रष्टव्यः । विवृश्चत् । ‘ओवश्च छेदने’ । तुदादिः ।
लङि ‘ग्रहिज्यावयि’ इत्यादिना संप्रसारणम् । ‘सह सुपा’ इत्यत्र सहेति योगविभागात् समासः ।
समासस्वरः । परिपदः । क्प् । संहितायां ‘सदिरप्रतेः’ इति पत्वम् । जघान । हन्तेर्लिङि णलि रूपम् ।
निघातः । आयन् । ‘अय गतौ’ इत्यस्य लङि रूपम् । पादादिवादनघातः । इच्छमानाः । ‘इषु
इच्छायाम्’ इत्यस्मात् व्यत्ययेन शानच् । तस्य लसार्धधातुकस्वरे कृते प्रत्ययस्वरः ॥

एतद्वचो जरितर्मापि मृष्टा आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि ।

उक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्व मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते ॥ ८ ॥

एतत् । वचः । जरितः । मा । अपि । मृष्टाः । आ । यत् । ते । घोषान् । उत्तरा । युगानि ।

उक्थेषु । कारो इति । प्रति । नः । जुषस्व ।

मा । नः । नि । करिति कः । पुरुषत्रा । नमः । ते ॥ ८ ॥

नवः प्रसङ्गादिन्द्रस्तात्रं कृत्वा विश्वामित्रं प्रत्युचुः । जरितः स्तोतर्हं विश्वामित्रं ते त्वदीयं
‘यत् संवादात्मकं वचः त्वं’ नः अर्भत्या घोषान् उद्घोषयन् वर्तसं तद्वचः मापि मृष्टाः मा
विस्मयीः । किं कारणम् । उत्तरा युगानि उत्तरेषु याज्ञिकेषु युगेषु अहःसु उक्थेषु कारो
शस्त्राणां कर्तृत्वं नः अस्मान् प्रति जुषस्व संवादात्मकेन तेन वाक्येन प्रतिसेवस्व । इदानीं
नः अस्मान् पुरुषत्रा पुरुषेषु मा नि कः । उक्तिप्रयुक्तिरूपसंवादादवाद्यापदेन निम्नं
पुंवत् प्रागल्भाः मा कारीः । यते तुभ्यं नमः ॥ मृष्टाः । ‘मृजूप्’ शुद्धौ इत्यस्य लङि व्यत्ययेन
आत्मनेपदम् । अदादिवाच्यो लुक् । वश्रादिना पत्वम् । निघातः । घोषान् । ‘घुपिर्’ संशब्दने
इत्यस्य शतरि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् ‘अतो गुणे’ इति पररूपाभावः । सर्वगं
दीर्घः । शतुर्लसार्धधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । युगानि । ‘युजिर् योगे’ । उच्छादिषु घञन्तत्वेन
निपातनादगुणत्वम् । विशिष्टविषयं च निपातनमिष्यते । ‘कालविशेषे रथाद्युपकरणे च’ इति
तत्र पाठादेवान्तोदात्तत्वम् । ‘कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे’ इति द्वितीया । कारो । करोतेः ‘कृवा-
पाजिमि’ इत्यादिना उणप्रत्ययः । आमन्त्रितत्वाङ्गिघातः । कः । करोतेर्लङि च्लेः^{११} ‘मन्त्रे घस’
इत्यादिना लुक् । हल्ङ्यादिना सिचो लोपः । ‘न माङ्योगे’ इत्यडभावः । पुरुषत्रा । ‘देव
मनुष्यपुरुषपुरुषमर्थेभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्’ इति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

१. न-ल-स-सदिरप्रतेः । २. प-‘प्रसङ्गादिन्द्रस्तात्रं कृत्वा’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-
त्वं मनीषा इत्यादिघोषान् (प-इत्याघोषान्) उद्घोषयन् । ४. ख-ग-च-फ-कुशिकेषु; ज-ण-‘याज्ञिकेषु’
नास्ति । ५. न-योगेषु; स-योगेषु । ६. ख-ग-च-ज-ण-शस्त्राणाम् । ७. ख-फ-भ-मृजू । ८. ख-ग-ज-
ण-न-भ-ल-स-घुष् । ९. च-विशब्दने । १०. ख-ग-ज-ण-न-भ-ल-स-विशिष्टविषयम् । ११. ख-ग-च-ज-
ण-न-भ-स-‘च्लेः’ नास्ति ।

ओ षु स्वमारः कारवे शृणोत ययौ वो दूरादनसा रथेन ।

नि षू नमध्वं भवता सुपारा अधोअक्षाः सिन्धवः स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

ओ इति । सु । स्वसारः । कारवे । शृणोत । ययौ । वः । दूरात् । अनसा । रथेन ।

नि । सु । नमध्वम् । भवत । सुपाराः । अधःअक्षाः । सिन्धवः । स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । 'स्वसारः भगिन्यः 'सिन्धवः हे नद्यः 'कारवे स्तोत्रं कुर्वाणस्य मम वचनं 'सु' सुष्ठु 'ओ 'शृणोत शृणुतेव' । 'अनसा शकटेन 'रथेन च सह 'दूरात् विप्रकृष्टाद्दशात् 'वः युष्मान् 'ययौ प्राप्नोऽस्मि । यूयं 'सु सुष्ठु 'नि 'नमध्वम् आत्मना स्वयं प्रह्लाः' 'भवत' । तथा 'सुपाराः । रथादीनां तीरात् सुखेनावरोहणारोहणे यथा स्यातां तथा शोभनरोधसश्च भवत । किंच यूयं 'स्रोत्याभिः स्ववर्णशीलाभिरद्भिः 'अधोअक्षाः रथाङ्गस्याक्षस्याधस्ताद्भवत । यदापोऽक्षस्याधस्ताद्भवन्ति तदा रथादीनि नेतुं शक्यन्ते । तस्मात् तत्परिमाणोदकाः' भवतेति अर्थाभिप्रायः' ॥ ओ इति प्रगृह्यसंज्ञा । शृणोत । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य लोटि तत्प्रत्ययस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तत्रादेशः । पित्वाङ्गुणः । निघातः । ययौ । 'या प्रापणे' इत्यस्य भूतमात्रे लिट्युत्तमे णलि 'आत औ णलः' इत्यौकारः । एकादेशस्वरः । वः । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायाः 'बहुवचनस्य वस्नसौ' इति वसादेशः । 'षू' । 'निपातस्य' इति संहितायां दीर्घः । नमध्वम् । 'णमु प्रह्लावे शब्दे च' इत्यस्य कर्मकर्तरि 'न दुहस्नु-नमां यक्चिणौ' इति प्रतिषेधात् यगभावः । अधोअक्षाः । अधरशब्दस्य 'पूर्वाधरावराणामसि पुरधव-श्रेषाम्' इत्यसिप्रत्ययोऽधादेशश्च । अक्षशब्दः 'अक्ष न्यासौ' इत्यस्मात् 'अक्षोर्देवने' (उ. सू. ३. ३४५) इति सप्रत्ययान्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । सिन्धवः । आमन्त्रितत्वाज्जिघातः । स्रोत्याभिः । स्रोतःशब्दान् 'स्रोतसो विभाषा ढ्यङ्ङ्ङौ' (पा. सू. ४. ४. ११३) इति ढ्यप्रत्ययः । डिङ्त्वान् टिलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययार्थ दूरादनसा रथेन ।

नि ते नंसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते ॥ १० ॥

आ । ते । कारो इति । शृणवाम । वचांसि । ययार्थ । दूरात् । अनसा । रथेन ।

नि । ते । नंसै । पीप्यानाऽइव । योषा । मर्यायऽइव । कन्या । शश्वचै । त इति ते ॥ १० ॥

नद्यः पूर्वं विश्वामित्रं प्रत्याख्यायानयचां तस्य वाक्यमाशुश्रुवुः । 'कारो स्तोत्रं कुर्वाण इ विश्वामित्र 'ते तव' 'वचांसि इमानि वाक्यानि 'आ 'शृणवाम शृणुमः' । तव समीहितं प्रयोजनं कुर्म इत्यर्थः । 'अनसा शकटेन 'रथेन च सह 'ययार्थ । यतो 'दूरात् आगतोऽसि । वयं च 'ते त्वर्थं 'नि 'नंसै नीचैर्नमाम । प्रत्येकविवक्षया' अत्रैकवचनम् । रथेन गन्तुं गाधोदका भवामेत्यर्थः ।

१. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-शृणोत सु सुष्ठु ओशृणोतेव । २. ज-ण-प्रह्लाभवत । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-ल-परिमाणोदकाः । ४. ष-ल-अभिप्रायः । ५. त-सु । ६. ल-स-विश्वामित्रवाक्यम् । ७. ख-ग-च-ज-ण-भ-ङ-तव' नास्ति । ८. ख-ग-च-भ-आशृणुमः; ज-ण-आशृणुम । ९. ज-ण-ल-प्रत्येकं विवक्षया ।

तत्र दृष्टान्तः । 'पीप्यानेव' योषा । पीप्याना पुत्रं स्तनं पाययन्ती योषा माता यथा प्रह्नीभवति । दृष्टान्तान्तरम् । यथा 'कन्या युवतिः' 'मर्यायेव मनुष्याय पित्रे आत्रे वा' 'शश्वच्च परिव्वजनाय नम्रीभवति तद्वत्' 'ते' त्वदर्थं प्रह्नीभवामः । 'ते' इति पुनरुक्तिरादरार्थम् । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे— 'आशृणवाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं मर्यायेव कन्या परिव्वजनाय निनमा इति वा' (निरु. २.२७) इति ॥ कारो । 'संबुद्धौ शाकल्य-स्येती' (पा. सू. १. १. १६) इति प्रगल्भसंज्ञा । शृणवाम । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य लोटि 'आडुत्तमस्य पिच्च' इत्याडागमः । पित्त्वान् गुणः । निघातः । ययाथ । 'या प्रापणे' इत्यस्य भूतमात्रे लिटि थलि 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इतीदृप्रतिषेधः । लिट्स्वरः । अनसा । सहार्थे तृतीया । नसै । 'णमु प्रह्वत्वे' इत्यस्य लेट्युत्तमे लेटि सिद्धबहुलमिति सिप् । 'वैतोऽन्यत्र' इत्यैकारादेशः । निघातः । पीप्यानेव । 'पीड् पाने' इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लिटि कानचि रूपम् । चित्स्वरः । योषा । 'यु मिश्रणे' । 'वृत्तृवदिहनि' (उ. सू. ३. ३४२) इत्यादिना सप्रत्ययः । यौतीति योषा । वृषादिस्वादाद्युदात्तः । शश्वच्च । 'प्वञ्ज परिव्वज्जे' इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । पृषोदरादि-त्वादिष्टरूपसिद्धिरन्तोदात्तश्च ॥ ॥ १३ ॥

यदुङ्ग त्वा भरताः संतरेयुर्गव्यन्ग्राम इषित इन्द्रजूतः ।

अर्षादहं प्रसवः सर्गैतक्त आ वो वृणे सुमतिं यज्ञियानाम् ॥ ११ ॥

यत् । अङ्ग । त्वा । भरताः । सम्स्तरेयुः । गव्यन् । ग्रामः । इषितः । इन्द्रजूतः ।

अर्षात् । अहं । प्रसवः । सर्गैतक्तः । आ । वः । वृणे । सुमतिम् । यज्ञियानाम् ॥ ११ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । 'अङ्ग इत्यामन्त्रणे । हं नद्यः 'यत् यस्मात् युष्माभिरुत्तिर्तीर्षोः ममोत्तरणमभ्यनुज्जाते तस्मान्' भरताः भरतकुलजा मदीयाः सर्वे 'त्वा परस्परमेकतामापन्ना नदीं त्वां' संतरेयुः सम्यगुत्तीर्णा भवेयुः । तदेव विश्वामित्रे । 'गव्यन् गा उदकानि तरीतुमिच्छन्' इषितः त्वयाभ्यनुजातः 'इन्द्रजूतः युष्माकं प्रवर्तकेनेन्द्रेण च प्रेरितः' ग्रामः भरतानां संघः 'अर्षात् संतरेयुः यतः' 'सर्गैतक्तः गमनाय प्रवृत्तः' 'प्रसवः तेषामुद्योगः' 'अहं पूर्वं युष्माभिरनुज्जातः । अहं तु 'यज्ञियानां यज्ञार्हाणां' 'वः युष्माकं' 'सुमतिं शोभनां स्तुतिम्' 'आ' 'वृणे सर्वतः संभजे' ॥ भरताः । भरतशब्दादुष्मादिस्वादाज् । तस्य 'यजञोश्च' इति लुक् । अतच्प्रत्ययस्वरः । संतरेयुः । तरतेलिङि जुमि रूपम् । श्लैलसार्वाधातुक्स्वरे धातुस्वरः । 'निङि चोदात्तवति' इति गतेनिघातः । गव्यन् । गा आत्मन इच्छन् । सुपः क्यच् । एकादेशस्वरः । ग्रामः । 'ग्रसतेरा च' (उ. सू. १. १४०) इति मन्प्रत्यय आकारादेशश्च । निट्स्वरः । इन्द्रजूतः । ज् इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । 'श्रयुकः किति' इति निष्ठायामिदृप्रतिषेधः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अर्षात् । 'ऋ गतौ' इत्यस्य लेटि तिपि 'सिद्धबहुलम्' इति सिप् । लेटि आडागमः । 'एकाचः' इतीदृप्रतिषेधः । गुणः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वृणे । 'वृङ् संभक्तौ' इत्यस्य लटि रूपम् । यज्ञियानाम् । 'यजस्विभ्यां घग्यञौ' इति घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- 'वा' नास्ति । २. ख-ग- 'तद्वत् ते' नास्ति; च-ज-ण-ते; ल-तद्वत् । ३. ख-ग-च-प्रह्नीभवामि । ४. ख-ग-च-ज-न-फ-भ- 'ते...डति' नास्ति । ५. न-वृत्तृवदिहनि । ६. त-समाभजे । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-म-अत्र च प्रत्ययस्वरः । ८. ल-लेटोऽडायावित्याडागमः ।

अतारिषुर्भरता गव्यवः समभक्त विप्रः सुमतिं नदीनाम् ।

प्र पिन्वध्वमिषयन्तीः सुराधा आ वक्षणाः पृणध्वं यात शीभम् ॥ १२ ॥

अतारिषुः । भरताः । गव्यवः । सम् । अभक्त । विप्रः । सुऽमतिम् । नदीनाम् ।

प्र । पिन्वध्वम् । इषयन्तीः । सुऽराधाः । आ । वक्षणाः । पृणध्वम् । यात । शीभम् ॥ १२ ॥

१ गव्यवः गा आत्मन इच्छन्तः २ भरताः भरतकुलजाः सर्वे ३ अतारिषुः तां नदीं समतरन् । ४ विप्रः मेधावी विश्वामित्रः ५ नदीनां सुमतिं शोभनां स्तुतिं ६ समभक्त समभजत । यूयं तु यथा-पूर्वम् ७ इषयन्तीः कुल्यादिद्वारा अन्नं कुर्वाणा अत एव ८ सुराधाः शोभनधनोपेता यूयं ९ वक्षणाः कृत्रिमसरितः कुल्याः १० प्र पिन्वध्वं प्रकर्षेण तर्पयत । ११ आ पृणध्वं ताः सर्वतः पूरयत च । १२ शीभं शीघ्रं १३ यात गच्छत च ॥ अतारिषुः । 'तृ ण्वनतरणयोः' इत्यस्य लुङि 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धिः । अडागमस्वरः । गव्यवः । सुपः क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । तस्य स्वरः । अभक्त । 'भज सेवायाम्' इत्यस्य लुङि सिचः^१ 'अलो अलि' इति लोपः^२ । पादादिवादनिघातः । पिन्वध्वम् । 'पिचि सेचने' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । इषयन्तीः । इषं कुर्वत्यः । 'तत्करोति' इति णिच् । 'णाविष्टवस्रातिपदिकस्य' इति इष्टवद्भावात् 'टेः' इति टिलोपः । 'वा छन्दसि' इति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । पृणध्वम् । 'पृण प्रीणने' । लोटि रूपम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । वाक्यभेदादनिघातः । यात । 'या प्रापणे' इत्यस्य लोटि रूपम् । अत्रापि न निघातः । शीभम् । 'शीभृ कथने' । श्लाघ्यतेऽनेन तद्दानिति करणे घञ् । जित्स्वरः ॥

उदं ऊर्मिः शम्या हन्त्वापो योक्त्राणि मुञ्चत ।

मादुःकृतौ व्येनसाध्यौ शूनमारताम् ॥ १३ ॥

उत् । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हन्तु । आपः । योक्त्राणि । मुञ्चत ।

मा । अदुःकृतौ । विऽएनसा । अद्यौ । शूनम् । आ । अरताम् ॥ १३ ॥

पूर्वमुनितीर्षुर्विश्वामित्रो नदीरूक्वा अधुना उन्नितीर्षुः^१ पुनराह । हे नद्यः २ वः युष्माकम् ३ ऊर्मिः तरङ्गः ४ शम्याः युग्यकण्ठपार्श्वसिलसा रज्जवः ५ उत् ऊर्ध्वं यथा भवन्ति^५ तथा ६ हन्तु गच्छतु । य तरङ्गो रज्जनामधो गच्छत्विग्यभिप्रायः । तथा हे ७ आपः यूयं ८ योक्त्राणि ता रज्जुः ९ मुञ्चत । यथा न स्पृशन्ति तथा यान्तिवायभिप्रायः । १० व्येनसा विगतपापे अत एव ११ अदुःकृतौ कल्याणकर्मकारिण्यौ १२ अद्यौ अद्ये^१ न केनापि तिरस्करणीये विपादद्युतुष्टौ १३ शूनं समृद्धिं १४ मा आरताम् आगच्छताम् । एवं विश्वामित्रो नदीः स्तुत्वा ताभिरनुज्ञातोऽनरदिति ॥ ऊर्मिः । 'ऊ गती' । 'अर्तेरूच^६' इति मिप्रात्ययः । 'ऊः' इत्ययमादेशो धातोः । ऋच्छतीत्यूर्मिः । प्रत्ययस्वरः । शम्याः । 'शमु उपशमे' । 'पोरदुपधात्' इति यत्प्रत्ययः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । हन्तु । 'हन हिंसा-

१. ल-गमनम् । २. ख-ग-च-ज-ण-सिलोपः । ३. ल-उत्तीर्णः । ४. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-प-भ-स-भवति । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ग-अद्ये^५ नास्ति । ६. त-अर्तेरूच ।

गत्योः ' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । योक्त्राणि । ' युजिर् योगे ' । करणे ' दात्रीशस्ययुज० ' इत्यादिना घृन्प्रत्ययः । निस्वरः । मुञ्चत । ' मुञ्च मोक्षणे ' । निघातः । अदुष्कृतौ । ' इसुसोः सामर्थ्ये ' इति विसर्जनीयस्य पत्वम् । घ्येनसा । बहुवीहौ पूर्वपदस्वरः । सुपो डादेशः । अङ्गयौ । ' हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य नन्पूर्वस्य ' अङ्ग्यादयश्च ' इति निपातनात् यक् । किच्चा-दुपधालोपः । ' हो हन्तेः० ' इति घत्वम् । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्र औङः३ शीभावा-भावः३ । एकादेशस्वरः । शूनम् । श्रयतेः ' नपुंसके भावे क्तः ' इति क्तः । यजाद्विवात् संप्रसारणम् । ' हलः ' इति दीर्घत्वम् । ' ओदितश्च ' इति निघानत्वम् । ' निष्ठा च द्वयजनात् ' इत्याद्युदात्तः । अरताम् । ' ऋ गतौ ' इत्यस्य लुङि च्लेः ' मर्तिशास्यनिभ्यश्च ' इत्यङादेशः । ' ऋदशोऽङि गुणः ' । ' न माङ्योगे ' इत्यङभावः । निघातः ॥ ॥ १४ ॥

' इन्द्रः पूभिन् ' इत्येकादशच पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—' इन्द्रः पूभिदेकादश ' इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ' इन्द्रः पूभिन् ' इति सूक्तम् । ' होत्रकाणाम् ' इति खण्डे सूत्रितम्—' इन्द्रः पूभिदुदु ब्रह्माणि ' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । पृष्ठयाभिष्टवपडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे चातुर्विंशिकातिदिष्टस्य अहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं प्रथमम् । ' इन्द्रः पूभिद्य एक इष्टस्तिग्मशृङ्गः ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । उद्भिद्रलभिदोर्निष्केवल्ये एतस्सूक्तं निविद्वानीयम् । सूत्रितं च—' इन्द्र सोममिन्द्रः पूभिदिति मध्यंदिनः५ ' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

इन्द्रः पूभिदातिरुदासमकैर्विददुर्दयमानो वि शत्रून् ।

ब्रह्मजूतस्तन्वा वावृधानो भूरिदात्र आपृणद्रोदसी उभे ॥ १ ॥

इन्द्रः । पूऽभिन् । आ । अतिरत् । दासम् । अकैः । विदत्स्वसुः । दयमानः । वि । शत्रून् ।

ब्रह्मजूतः । तन्वा । ववृधानः । भूरिऽदात्रः । आ । अपृणत् । रोदसी इति । उभे इति ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । ' पूभिन् असुरपुरीं भेत्ता ' अत एव ' विददुसुः वेदयद्भिः स्वमहिमप्रत्या-पकैर्वसुभिर्युक्तः ' ' शत्रून् असुरान् ' ' वि ' ' दयमानः ' विशेषेण हिंसन् । तथा च यास्कः—' विददुसुर्दयमानो वि शत्रून् इति हिंसाकर्मा ' (निरु. ४. १७) इति । तादृशः ' इन्द्रः ' ' दासम् । दस्यतेऽनेन तम इति दासो वासरः । तम् ' अकैः ' अर्चनीयैः स्वतेजोभिः ' आतिरन् समन्तात् ' अवधे-यत् इन्द्रस्य सूर्यामकरवान् । तथा च स्मृतिः—' चैत्रमासे० तपेदिन्द्रः ' इति । किंच । ' ब्रह्मजूतः ब्रह्मणा जूतः ' स्तोत्रेणाकृष्टः । यद्वा ब्रह्मणा जगत्स्वष्टा० प्रेरितः ' तन्वा० ' स्वशरीरेण ' वावृधानः वर्धमानः ' ' भूरिदात्रः । दायते लयतेऽनेन शत्रुशिर इति दात्रमायुधम् । बहुविधायुधोपेतः । तादृश इन्द्रः ' उभे ' ' रोदसी० ' छावापृथिव्यौ ' आपृणत् सर्वतोऽनर्पयत् ॥ पूभिन् । ' भिदिर् विदारणे ' । क्विप् । अतिरत् ।

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-यत् । २. च-न-फ-कुत्वम् । ३. ख-फ-भ-औङः न शीभावः; त-न-औङः शीभावः । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स-माध्यंदिनः । ५. च-फ-असुरपुरीभेत्ता; ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-आ समन्तात् । ७. न-चैत्रे मासे; ल-ज्येष्ठमासे । ८. न-स- ' जूतः ' नास्ति । ९. फ-जगत्स्वष्ट्रैव; स-जगत्स्वष्ट्रा । १०. च-फ-तन्वा ववृधानः शरीरेण वर्धनशीलः भूरिदात्रः बहुल्लेदन-साधनयुक्तः उभे रोदसी ।

नरतेष्वयथेन शः । ' ऋत इद्धातोः ' इतीष्वम् । निघातः । दासम् । करणे घञ् । जिस्वरः । विदद्भुसु । विदेरन्तर्भावितण्यर्थस्य शतरि अदादिस्वाच्छपो लुकि मति प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । दयमानः । ' दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु ' । आत्मनेपदी । लटः शानष् । ' न लोकाव्यय ' इति षष्ठीप्रतिषेधः । वृधानः^१ । ' वृधु वर्धने ' । कानचि रूपम् । संहितायाम् अभ्यासस्य तुजादिस्वादीर्घः । भूरिदात्रः । ' दाप् लवने ' । करणे ' दाझी ' इत्यादिना णृप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अपृणत् । ' पृण प्राणने^२ ' इत्यस्य लङि तुदादिस्वाच्छः । निघातः । रोदसी । रुदेरमुनि रूपम् । निस्वरः ॥

म॒खस्य॑ ते त॒विष॑स्य॒ प्र॒ जूति॑मिर्यमि॒ वाच॑म॒मृता॑य॒ भूष॑न् ।

इन्द्र॑ क्षिती॒नाम॑सि॒ मानु॑षीणां॒ विशां॑ दैवी॒नामु॒त पूर्॒वया॑वा ॥ २ ॥

म॒खस्य॑ । ते । त॒विष॑स्य । प्र । जूति॑म् । इर्यमि॒ । वाच॑म् । अ॒मृता॑य । भूष॑न् ।

इन्द्र॑ । क्षिती॒नाम् । अ॒सि । मानु॑षीणाम् । विशा॑म् । दैवी॒नाम् । उ॒त । पूर्॒वया॑वा ॥ २ ॥

इ^१ इन्द्र^२ भूषन्^३ स्वामलंकुर्वन्नहं^४ म॒खस्य॑ महनीयस्य^५ स्तुत्यस्य^६ त॒विष॑स्य बलवतः^७ ते तव^८ जूति॑ मनसा प्रेरितां^९ वाचं^{१०} स्तुतिलक्षणाम्^{११} अमृताय^{१२} अन्नार्थं^{१३} प्र^{१४} इर्यमि प्रकर्षेणोच्चारयामि । मानु॒षीणां॑ क्षिती॒नां मनोज्ञा॑नानां॒ मनु॑ष्याणाम्^{१५} उ॒त अपि च॑ दैवी॒नां देवसं॑बन्धिनीनां॒ विशां॑ प्रजानां॒ पूर्व॑यावा अग्रतो गन्ता त्वम्^{१६} अ॒सि ॥ म॒खस्य॑ । ' मह पूजायाम् ' । ' नहेर्हलोपश्च ' (उ. सू. ५. ७०१) इति ' हलोपः ' इत्यनुवृत्तौ ' महेश्च ' इति खप्रत्ययो हलोपश्च । मद्यते पूज्यते सर्वैरिति म॒खः । ' खान्तम्याश्मादेः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । यद्यपि मकारादिर्भवति तथापि वचनसामर्थ्याद्वचति । त॒विष॑स्य । तवतेः टिपचप्रत्ययः^{१७} । चिस्वरः । जूति॑म् । ' ऊतियूति ' इत्यादिना क्तिनः^{१८} उ॒दात्त॑त्वम् । इर्यमि॒ । अर्तिर्जुहोत्यादिः । ' अर्तिपिपत्यौश्च ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । ' अभ्यासस्य ' इनीयडादेशः । पादादिस्वाच्च निघातः । अस्यस्तस्वरः । भूषन् । ' भूष अलंकारे ' इत्यस्य शतरि रूपम् । शतु॒ल्माव॑धानुकस्वरं^{१९} प्रातुस्वरः । अ॒सि । अस्तेर्लेटि रूपम् । निघातः । मानु॑षीणाम् । ' मनोज्ञाती ' इत्यञ् । पुगागमः । ' टिड्ढाणञ् ' इति डीप् । जिस्वरः । दैवी॒नाम् । ' देवाद्यञ्जौ ' इत्यञ् । अत्रापि पूर्ववत् डीप् । जिस्वरः । पूर्॒वया॑वा । ' या प्रापणे ' इत्यस्मात्^{२०} ' आतो मनिञ् कनिद्वचनि॒पश्च ' इति वनिप् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इन्द्रो॑ वृ॒त्रम॑वृ॒णो॒च्छर्ध॑नीतिः॒ प्र॒ मा॒यिना॑म॒मिना॒द्वर्ष॑णीतिः ।

अह॑न्व्यस॒मु॒शध॑ग्वने॒ष्वावि॑र्धेना॒ अकृ॑णो॒द्राम्या॑णाम् ॥ ३ ॥

इन्द्रः॑ । वृ॒त्रम् । अ॒वृ॒णो॒त् । शर्ध॑नीतिः । प्र । मा॒यिना॑म् । अ॒मिना॒त् । वर्ष॑णीतिः ।

अह॑न् । वि॒ऽअ॑सम् । उ॒शध॑क् । वने॒षु । आ॒विः । धेनाः॑ । अ॒कृ॒णो॒त् । रा॒म्याणा॑म् ॥ ३ ॥

१. ख-ग-ज-त-न-भ-ल-स-^०हिमाग्रहणेषु । २. ज-ण-वावृधानः । ३. भ-स-प्राणने । ४. प-संहनीयस्य । ५. च-फ-स-अमृताय पानार्थम् ; ल-अमृतपानार्थम् । ६. न-मकारादेर्न भवति । ७. च-फ-टपचप्रत्ययः । ८. ज-ण-ल-क्तिन । ९. त-^०स्वरेण । १०. ल-द्वयस्य ।

‘शार्धनीतिः । नयनं नीतिः कर्म । शार्धं प्रवृद्धं नीतिः कर्म यस्य स तथोक्तः । सः । इन्द्रः । वृषम् असुरम् । वृषाणां बलेनारुधत् । तथा वर्षणीतिः युद्धे परप्रहाराणां निवारककर्मा इन्द्रः । मायिनाम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । मायिनोऽसुरान् । प्र । अमिनात् प्रकर्षेणावधीत् । उशधक् शत्रुवधं कामयमानः इन्द्रः । वनेषु गूढचारिणमसुरं व्यसं विगतांसं यथा भवति तथा । अहन् जघान । अथ तस्मिन् रात्रिचरे गवामपहर्तारि हते सति । राभ्याणाम् । रमणं स्त्रीभिः सह क्रीडा रामः । तमहन्तीति राभ्याः रात्रयः । तासां रात्रीणामन्तःस्थिताः धेनाः गाः । आविः । अकृणोत् प्रकटा अकरोत् । रात्रीणाम् असुराक्रान्तत्वे तैत्तिरीयकम्—‘अहर्देवानामासीद्रात्रिसुराणां तेऽसुरा यदेवानां वित्तं वेद्यमाप्नीत्तेन सह रात्रिं प्राविशन्ति ये दिवा स्तोतारो राभ्यास्तेषां वाचो धेनाः’ इति ॥ अट्टणोत् । ‘वृष वरणे’ इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः । शार्धनीतिः । शार्धतिस्साहार्थः । अस्मात् कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अमिनात् । ‘मीञ् हिंसायाम्’ इत्यस्य लङि ‘मीनातेनिगमे’ इति ह्रस्वः । निघातः । अहन् । हन्तेर्लङि रूपम् । उशधक् । ‘वश कान्तौ’ । पृषोदरादित्वात् रूपगिद्धिः । आविः । स्वरादिध्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । धेनाः । ‘धेट् पाने’ । ‘धेट् इच्च’ (उ. सू. ३. २९१) इति नप्रत्यय ईकारश्चान्तादेशः । गुणः । धयन्ति तामिति धेना वाक् । ‘धेना जिगाति’ (ऋ. सं. १. २. ३) इत्यत्र प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अत्र व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अकृणोत् । ‘कृवि हिंसाकरणयोः’ । निघातः । राभ्याणाम् । ‘रमु क्रीडायाम्’ । राममहन्तीत्यर्थे ‘लन्दमि च’ इति यप्रत्ययः । तस्य स्वरः । यद्वा रमेः अन्तणीतण्यर्थान् ‘अध्याद्यश्च’ इति यवप्रत्ययः । ‘प्ररमयति भूतानि नक्तं चारीण्युपरमयतीतराणि’ (निरु. २. १८) इति यास्कः । वर्णस्यत्ययः ॥

इन्द्रः स्वर्षा जनयन्नहानि जिगायोशिग्भिः पृतना अभिष्टिः ।

प्रारोचयन्मनवे केतुमह्नामर्विन्दज्ज्योतिर्वृहते रणाय ॥ ४ ॥

इन्द्रः । स्वःऽसाः । जनयन् । अहानि । जिगाय । उशिकऽभिः । पृतनाः । अभिष्टिः ।

प्र । अरोचयत् । मनवे । केतुम् । अह्नाम् । अर्विन्दत् । ज्योतिः । वृहते । रणाय ॥ ४ ॥

‘स्वर्षाः स्वर्गप्रदः’ इन्द्रः । ‘अहानि स्वतेजोभिः’ जनयन् । ‘उशिग्भिः युद्धं कामयमानैरङ्गिरोभिः सह’ पृतनाः परकीयाः सेनाः । ‘अभिष्टिः अभिभावुकः सन्’ जिगाय शत्रूनर्जयत् । शत्रुवधानन्तरं ‘मनवे मनुष्याय कर्मकर्त्रे यजमानाय’ अह्नां ‘केतुं प्रज्ञापकं सूर्यं’ प्रारोचयत् तथा च तमोरूपासुरवधात् प्रकर्षेणाईपयत् । ततः ‘वृहते महते’ रणाय युद्धप्रकाशनाय । ‘ज्योतिः प्रकाशम्’ अर्विन्दत् अलभत ॥ स्वर्षाः । ‘पणु दाने’ । क्रिप् । ‘जनसनखनां सञ्चलोः’ इत्यात्वम् । ‘सनोतेरनः’ इति पाठम् । ‘अहरादीनां पत्यादिपूषसंस्थानम्’ इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । जिगाय । ‘जि जये’ इत्यस्य लिटि ‘सन्निजोर्जे’ इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवगादेशः । लिट्स्वरः । पृतनाः । ‘पृङ् व्यायामे’ । ‘कृष्ट्यां कित्’ इति तनन्प्रत्ययः । ज्याप्रियन्तेऽत्र योद्धार इति पृतनाः सेनाः । निष्वादाद्युदात्तः । अभिष्टिः । अभिगन्ता । ‘इषं गती’ । ‘मन्त्रे वृषं’ इत्यादिना क्तिञ्मुदात्तः । स हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति ।

१. च-ज-ण-वृद्धम् । २. ल-अत्र तु । ३. ख-ग-न-भ-स-अन्तर्णीतस्याधोत् ; ज-ण-अन्तर्भावि-तण्यर्थात् । ४. ल-स-‘महते’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-‘लिट्स्वरः’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-आयामे । ७. न-ल-स-इषु । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-‘स हि हि... लक्षयति’ नास्ति ।

‘ तितुप्रनथ’ इत्यादिना इदृप्रतिषेधः । शकन्धादित्वात् पररूपत्वम् । कृतुत्तरस्वरः । अरोचयत् ।
 ‘ रुच दीप्तौ ’ इत्यस्य लङि रूपम् । मनवे । ‘ मन ज्ञाने ’ । ‘ शृस्मृस्मिहि ’ इत्यादिना उप्रत्ययः ।
 निदनुवृत्तेराद्युदात्तः । अविन्दत् । ‘ विहृ लाभे ’ इत्यस्य ‘ शे मुचादीनाम् ’ इति तुम् ।
 पादादित्वादिनिघातः । रणाय । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ’ इति संप्रदानसंज्ञा । रणतिः शब्दार्थः ।
 ‘ वशिष्योरूपसंन्यायनम् ’ (पा. सू. ३. ३. ५८. ३) इत्यप्प्रत्ययः । रणन्ति शब्दं कुर्वन्ति परस्परं
 योद्धारोऽत्रेति रणः संप्रामः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

इन्द्रस्तुजो बर्हणा आ विवेश नृवदधानो नर्या पुरूणि ।

अचेतयद्विय इमा जरित्रे प्रेम वर्णमतिरच्छ्रुक्रमासाम् ॥ ५ ॥

इन्द्रः । तुजः । बर्हणाः । आ । विवेश । नृवत् । दधानः । नर्या । पुरूणि ।

अचेतयत् । धियः । इमाः । जरित्रे । प्र । इमम् । वर्णम् । अतिरत् । शुक्रम् । आसाम् ॥ ५ ॥

स तादृशः १ इन्द्रः २ तुजः बाधिकाः ३ बर्हणाः युद्धोत्साहेन वर्धमानाः परकीयाः सेनाः ४ नृवत्
 मनुष्यवत् ५ आ ६ विवेश प्रकाशं लब्ध्वा प्राविशत् । किं कुर्वन् । ७ पुरूणि बहूनि ८ नर्या युद्धनयन-
 कारिणां योग्यानि धनानि ९ दधानः प्रयच्छन् आविवेश । स इन्द्रः १० जरित्रे स्तोत्रे ११ इमाः दृश्यमानाः
 १२ धियः उपसः । ध्यायन्त्यासु मनुष्या इति । ता धियः १३ अचेतयत् अज्ञापयत् । अथ १४ आसाम् उपसाम्
 १५ इमं १६ शुक्रं १७ वर्णं प्रकाशेन युक्तं १८ प्र १९ अतिरन् स्वतेजसा प्रकर्षेण वर्धयति । धीशदृष्ट्योपःपरत्वे मन्त्रवर्णः—
 ‘ शुक्रवर्णामुदु नो यंसते धियम् ’ (क्र. सं. १. १४३. ७) इति ॥ तुजः । ‘ तुज हिंसायाम् ’ ।
 कृप् । धातुस्वरः । बर्हणाः । ‘ वृहि वृद्धौ ’ । अस्मात् ‘ युच् बहुलम् ’ इति ३ कर्तरि युच् ।
 व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । विवेश । विशतेर्लिटि रूपम् । निघातः । नृवत् । नृशब्दात् ‘ तेन तुल्यम् ’
 इति वतिप्रत्ययः । तस्य स्वरः । दधानः । दधातेः शानचि रूपम् । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदा-
 त्तत्वम् । नर्या । नरेषु ४ साधूनि इत्यर्थे ‘ तत्र साधुः ’ इति यत् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् ।
 अचेतयत् । ‘ चित्ती संज्ञाने ’ इत्यस्य ण्यन्तस्य लङि रूपम् । अडागमस्वरः । धियः । ‘ ध्ये
 चिन्तायाम् ’ । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ’ इति कृप् । दशिग्रहणात् संप्रसारणम् । धातुस्वरः । इमाः ।
 ‘ दश्च ’ (पा. सू. ७. २. १०९) इति दकारस्य मकारः । एकादेशस्वरः । अतिरत् । तरतेर्ल्यत्ययेन
 शः । निघातः । आसाम् । ‘ इदमोऽन्वादेशोऽश् ’ इत्यशादेशोऽनुदात्तश्च । प्रत्ययः सुत्वादनुदात्तः ।
 अतः सर्वानुदात्तः ॥ ॥ १५ ॥

महो महानि पनयन्त्यस्येन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरूणि ।

वृजनैन वृजिनान्तसं पिपेष मायाभिर्दस्यूरभिभूत्योजाः ॥ ६ ॥

महः । महानि । पनयन्ति । अस्य । इन्द्रस्य । कर्म । सुकृता । पुरूणि ।

वृजनैन । वृजिनान् । सम् । पिपेष । मायाभिः । दस्यूर्न् । अभिभूतिऽओजाः ॥ ६ ॥

१. त-‘ प्रकाशेन युक्तम् ’ नास्ति । २. ल-‘ युच् ’ नास्ति । ३. च-इति वचनात् । ४. च-
 विशेषलिटि । ५. ज-ण-नृषु साधुः ।

‘महः महतः’ अस्य एतादृशसामर्थ्यस्य इन्द्रस्य महानि महनीयानि पुरुणि बहूनि ‘सुकृता’ सुष्ठु कृतानि^१ ‘कर्म वृत्रहननादीनि कर्माणि’ पनयन्ति स्तुवन्ति । ‘इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि’ इत्येतत्पदकदम्बकम् अत्रार्थभेदात् पदकाले नोत्सृज्यते । तादृश इन्द्रः वृजनेन । वर्ज्यन्ते शत्रवोऽनेनेति वृजनं बलम् । तेन बलेन ‘वृजिनान् पापरूपानसुरान्’ सं पिपेय सभ्यक् चूर्णाचिकार । तथा ‘अभिभूत्योजाः । अभिभूतिः शत्रुविषयोऽभिभवः । तत्रौजो बलमस्येत्यभिभूत्योजाः शत्रूणां पराभवे समर्थः । तादृश इन्द्रः ‘दस्यून् उपक्षपयितृनसुरान्’ मायाभिः कपटैः सं पिपेय ॥ पनयन्ति । पनतेः स्तुत्यर्थस्य ‘गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यः’ इत्यायप्रत्ययः । ह्रस्वञ्छान्दसः । निघातः । वृजनेन । ‘वृजी वर्जने’ । ‘कृपूवृजिमन्दिनिधाभ्यः क्युः’ इति क्युप्रत्ययः । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । वृजिनान् । ‘वृजी वर्जने’ । ‘वृजेः क्चि’ (उ. सू. २. २०५) इतीनच्प्रत्ययः । वृजिनं पापम् । तद्वतः । अशोआदित्वादृष्ट् । एकादेशस्वरः । पिपेय । ‘पिप्लृ संचूर्णने’ इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । निघातः । अभिभूत्योजाः । भूतिर्भवन्म् । भावे क्तिन् । ‘तादौ च निति’ इत्यभेः प्रकृतिस्वरस्वम् । अभिभूतावोजो यस्येति ‘ससम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिः’ इति समासः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

युधेन्द्रो म॒ह्ना वरि॑वश्चकार दे॒वेभ्यः॑ सत्प॑तिश्चर्ष॒णिप्राः॑ ।

वि॒वस्व॑तः स॒दने॑ अ॒स्य॒ तानि॑ वि॒प्रा उ॒क्थेभिः॑ क॒वयो॑ गृण॑न्ति ॥ ७ ॥

यु॒धा । इन्द्रः॑ । म॒ह्ना । वरि॑वः । च॒कार॒ । दे॒वेभ्यः॑ । सत्प॑तिः । च॒र्ष॒णिप्राः॑ ।

वि॒वस्व॑तः । स॒दने॑ । अ॒स्य॒ । तानि॑ । वि॒प्राः । उ॒क्थेभिः॑ । क॒वयः॑ । गृण॑न्ति ॥ ७ ॥

‘सत्पतिः सतां देवानां पतिः’ चर्षणिप्राः चर्षणीनां मनुष्याणामपेक्षितफलप्रदानेन कामपूरकः सः इन्द्रः महता युधा युद्धेन वरिवः । शृङ्गां ग्रियनेऽर्थिभिरिति वरिवो धनम् । तादृशं धनं युद्धेन लब्ध्वा देवेभ्यः देवनशीलेभ्यः स्तोत्रेभ्यः चकार दत्तवान् । विप्राः संधाविनः कवयः स्तोतारः विवस्वतः विशेषेणाग्निहोत्रादिकर्मार्थं वसतो यजमानस्य स॒दने गृहे अस्य इन्द्रस्य तानि वृत्रहननबहुप्रदानादीनि कर्माणि उक्थेभिः स्तोत्रैः पृणन्ति स्तुवन्ति ॥ युधा । ‘युध संप्रहारि’ । भावे संपदादिलक्षणः क्तिप् । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तता । वरिवः । ‘वृश् वरणे’ इत्यस्य यङ्लुकि ‘क्तश्च’ इत्यभ्यासस्य रिगागमः । तदन्तादसुन् । बाहुलकादिलोपः । निस्वरः । चकार । करोतेर्लिटि रूपम् । निघातः । सत्पतिः । अस्तेः शतरि रूपं सदिति । ‘पयावैश्वर्ये’ इति पूर्वपद-प्रकृतिस्वरस्वम् । चर्षणिप्राः । ‘प्रा पूरणे’ । विष् । विवस्वतः । विपूर्वात् ‘वस निवासे’ इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ‘तदस्यास्यस्मिन्’ इति मत्तुप् । ‘मादुपधायाः’ इति तस्य वस्वम् । प्रत्ययस्य पिश्वानुदात्तत्वे चातुस्वरः । गृणन्ति । ‘गृ शब्दे’ इत्यस्य लिटि रूपम् । निघातः ॥

१. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-सुकृतानि; च-सुकृता । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-चूर्णने । ३. ख-ग-च-ज-ण-त-इत्येतस्मात् । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-क-भ-स-इत्यस्मात् ।

सत्रासाहं वरेण्यं सहोदां समवांसं स्वरपश्च देवीः ।

ससान यः पृथिवीं द्यामुतेमामिन्द्रं मदन्त्यनु धीरणासः ॥ ८ ॥

सत्राऽसहम् । वरेण्यम् । सहऽदाम् । ससऽवासम् । स्वरः । अपः । च । देवीः ।

ससान । यः । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । इन्द्रम् । मदन्ति । अनु । धीरणासः ॥ ८ ॥

‘धीरणासः धिया स्तुत्या रणयन्तः’ स्तोतारः ‘सत्रासाहं महतो वृत्रादंरभिभविताम्रम् अत एव
‘वरेण्यं सर्वैर्वरेणीयं’ सहोदां दुर्बलस्यार्थिनो बलप्रदं ‘देवीः देवनशीलाः’ अपः ‘स्वः’ च स्वर्लोके च
‘ससवांसं संभजमानम्’ ‘इन्द्रम्’ अनु ‘मदन्ति’ हृष्यन्ति । हर्षमनु स्वयं हृष्यन्तीत्यर्थः । ‘यः इन्द्रः
‘पृथिवीम्’ उत अपि च ‘द्यां द्युलोकम्’ इमाम् इममन्तरिक्षलोकं चैतान् त्रीन् लोकान् ‘ससान
तत्तल्लोकवासिभ्यः’ ददौ । तमनुमदन्तीत्यन्वयः ॥ सत्रासाहम् । ‘पह मरणं’ । ‘छन्दसि सहः’
इति णिवः । णित्त्वादुपधावृद्धिः । ससवासम् । ‘पण संभर्त्ता’ इत्यस्य क्त्वाविडभावे नकारलोपे
रूपम् । प्रत्ययस्वरः । ससान । ‘पणु दाने’ इत्यस्य लिटि रूपम् । लिट्स्वरः । मदन्ति ।
मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । धीरणासः । रणतीति रणा वाक् । धिया
स्तुत्या रणा येषां ते धीरणाः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

ससानात्यौ उत सूर्यं ससानेन्द्रः ससान पुरुभोजसं गाम् ।

हिरण्ययमुत भोगं ससान हत्वी दस्युन्प्रार्थं वर्णमावत् ॥ ९ ॥

ससान । अत्यान् । उत । सूर्यम् । ससान । इन्द्रः । ससान । पुरुभोजसम् । गाम् ।

हिरण्ययम् । उत । भोगम् । ससान । हत्वी । दस्यून् । प्र । आर्यम् । वर्णम् । आवत् ॥ ९ ॥

पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितः सः ‘इन्द्रः’ अत्यान् अश्वान् ‘ससान युद्धार्थं मरुद्गो ददौ’ । उत अपि च
‘सूर्यं जगत्प्रकाशकमादित्यं’ ससान । प्राणिनां व्यवहारनिर्वाहाय तेभ्यो ददौ । तथा ‘पुरुभोजसं पुरुभिः
सर्वैर्जनैः क्षीरादिद्वारेणोपभुज्यत इति पुरुभोजाः । क्षीरादिरूपबहुविधान्नोपेतां ‘गाम् अग्निहोत्रादि-
मिद्वयार्थं’ ससान तेभ्यः ददौ । उत अपि च ‘हिरण्ययं सुवर्णमयं’ भोगं धनम् । भुज्यतेऽस्मिन्निति
भोगो गृहं वा । ससान अर्थिभ्यो ददौ । ततः ‘दस्यून् बाधकानसुरान्’ हत्वी हत्वा ‘आर्यम्
उत्तमं’ वर्णं त्रैवर्णिकं प्र आवत् । यथा कर्मविघ्नो न भवेत्तथापालयत ॥ ससान । ‘पणु दाने’
इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । लिट्स्वरः । हिरण्ययम् । हिरण्यशब्दात् विकाराद्यर्थे ‘मयद्वैतयोः’ (पा.
सू. ४.३. १४३) इति विहितस्य छन्दसि विषये ‘क्त्वयवास्वयवास्ववाम्भवीहिरण्ययानि छन्दसि’ इति
निपातनान् मयटो मकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । हत्वी । हन्तेः क्त्वाद्यर्थे ‘स्त्राख्याद्यश्च’ इति निपातितः ।
प्रत्ययस्वरः । आवत् । अवतेर्लङि रूपम् ॥

१. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-म-ल-स-रमयन्तः । २. ख-न-स-भजमानम् । ३. फ-भ-तल्लोकं । ४. ग-
ज-ण-सत्रासहम् । ५. ख-ग-ज-ण-न-फ-भ-ल-म-नित्स्वरः । ६. घ-ज-ण-भ-तेभ्यः प्राणिभ्यः । ७. ख-
ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-ल-म-नित्स्वरः ।

इन्द्र ओषधीरसनोदहानि वनस्पतीरसनोदन्तरिक्षम् ।

बिभेद वलं नुनुदे विवाचोऽथाभवदमिताभिक्रतूनाम् ॥ १० ॥

इन्द्रः । ओषधीः । असनोत् । अहानि । वनस्पतीन् । असनोत् । अन्तरिक्षम् ।

बिभेद । वलम् । नुनुदे । विवाचः । अथ । अभवत् । दमिता । अभिक्रतूनाम् ॥ १० ॥

तादृशः । इन्द्रः । ओषधीः पक्कफलसंयुक्तास्तृणगुल्मादिकाः । असनोत् प्राणिनामुपभोगार्थं प्रादान् । तथा अहानि दिवसांश्च आयुष्परिक्रयार्थं प्रायच्छत् । किञ्च वनस्पतीन् यजार्थं रुदिर-पलाशादिलक्षणान् वृक्षान् असनोत् । तथा अन्तरिक्षं संचारार्थं प्रादान् । तथा वलम् । संव्रियतेऽनेन आकाशमिति बलो मेघः । तं मेघं बिभेद उदकप्रेरणार्थमभिदत् । विवाचः विरद्धवाचः प्रतिकूलानसुरान् । नुनुदं प्राणिनां रक्षार्थं तान् बबाधे । अथ अनन्तरम् अभिक्रतूनाम् क्रतुः कर्म । अभि आभिमुख्येन युद्धार्थं कर्म येषां तेऽभिक्रतवः बलीयांसः शत्रवः । तेषामपि दमिता उपशमयिता अभवत् अभूत् । एवं हितकरणाहितपरिहाराभ्यां सर्वाः प्रजाः पालयति स्मेति भावः ॥ असनोत् । 'पशु दाने' इत्यस्य लङि रूपम् । वनस्पतीन् । पारस्करप्रभृतिष्वान् मुडागमः । वनशब्दः 'नव्विषयस्य' इत्याद्युदात्तः । पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बिभेद । 'भिदिर् विदारणे' इत्यस्य लिटि रूपम् । लिस्वरः । नुनुदे । 'नुद प्रेरणे' इत्यस्य लिटि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । दमिता । 'दमु उपशमे' इत्यस्य लृचि रूपम् । चित्स्वरः । अभिक्रतूनाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । उतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

एषा ऋक्पूर्वमेव व्याख्याता ॥ ॥ १६ ॥

'तिष्ठा हरी' इत्येकादशचं पष्ठं सूक्तं विश्वामित्रं त्रैष्टुभमन्द्रम् । 'तिष्ठा हरी' इत्यनुक्रमणिका । अग्निहोति मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्वान् सूक्तम् । सूत्रितं च—'तिष्ठा हरी यो जान एवेति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । इन्द्रादयोः कुलायनादयेकाहोऽप्येतन्मरुत्वतीयनिविद्वानम् । सूत्रितं च—'तिष्ठा हरी तमु हृहीति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । समूहे दशरात्रे तृतीये छन्दोमे मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'तिष्ठा हरी प्र मन्दिन इमा उ र्वेति मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे परिहिते सति आद्या 'तिष्ठा हरी' इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—'विश्वजिते तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमाना याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ ।

पिबास्यन्धो अभिसृष्टो अस्मे इन्द्र स्वाहा ररिमा ते मदाय ॥ १ ॥

तिष्ठ । हरी इति । रथे । आ । युज्यमाना । याहि । वायुः । न । नियुतः । नः । अच्छ ।

पिबासि । अन्धः । अभिसृष्टः । अस्मे इति । इन्द्र । स्वाहा । ररिम । ते । मदाय ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इन्द्र रथे स्यन्दने युज्यमाना संयुज्यमानौ हरी अश्वौ अभिलक्ष्य कंचित्कालम् आ तिष्ठ । तत्र दृष्टान्तः वायुर्न इति । यथा वायू रथे नियुज्यमानाः नियुतः बद्धा अभिलक्ष्य कंचित्कालं तिष्ठति तद्वत् । अथ रथारूढस्त्वं नः अस्मान् अच्छ अभिलक्ष्य आ याहि त्रिभिर्मागच्छ । आगत्य च अस्मे अस्माभिः अभिसृष्टः अनुज्ञातस्त्वम् अन्धः सोमलक्षणमङ्गं पिबासि पिब । स्वाहा । दत्तश्चायं सोमः । वयं ते तव मदाय हर्षाय स्वाहाकृतमिमं सोमं ररिम ददाम । अत्र ' याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ ' इत्यत्र रथेन आ याहीत्यर्थः । ' आपश्चित्पिप्युः स्तथोन गावः ' (ऋ. सं. ७. २३. ४) इत्यत्र तन्न तथेति पदकाले नोत्सृज्यते ॥ तिष्ठ । तिष्ठतेर्लोटि रूपम् । तिष्ठा-देशस्याद्युदात्तः । याहि । यातेर्लोटि रूपम् । हेर्हिच्चादन्तोदात्तः । वायुः । ' वा गतिगन्धनयोः ' इत्यस्मात् ' कृवापा ' इत्यादिना उण् । आतो युक् । प्रत्ययस्वरः । पिबासि । पातेर्लेट्याडागमः । आगमस्यानुदात्तत्वात् धातुस्वरः । अन्धः । ' अद भक्षणे ' । ' अदेर्नुम् धश्च ' इत्यसुक्नुमागमो धकार-श्रान्तादेशः । अद्यते प्राणिभिः तद्वा स्वयमस्तीति । तथा च श्रुतिः- ' अद्यतेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते ' (तै. उ. २. २) इति । निस्वरः । अस्मे । ' सुपां सुलक् ' इति तृतीयायाः शे इत्यादेशः । ररिम । रातेर्लिटि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः ॥

उपाजिरा पुरुहूताय सप्ती हरी रथस्य धूर्वा युनज्मि ।

द्रवद्यथा संभृतं विश्वतश्चिदुपेमं यज्ञमा वहात इन्द्रम् ॥ २ ॥

उप । अजिरा । पुरुहूताय । सप्ती इति । हरी इति । रथस्य । धुःसु । आ । युनज्मि ।

द्रवत् । यथा । सम्भृतम् । विश्वतः । चित् । उप । इमम् । यज्ञम् । आ । वहातः । इन्द्रम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र पुरुहूताय पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैर्यज्ञार्थमाहूताय तुभ्यम् अजिरा शीघ्रगमनशीलौ सप्ती सर्पणशीलौ हरी हरिनामकावश्वौ रथस्य धूर्पु युगप्रान्तेषु उप आ युनज्मि अहं तथा योजयामि । द्रवत् स रथः यथा गच्छेत्तथेति शेषः । विश्वतश्चित् सर्वतः संभृतम् अभिर्यजुभिः सविता स्तोमैः

१. घ-ज-अच्छ अभिलक्ष्य । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ- ' इति ' नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल- ' अच्छ ' नास्ति । ४. ख-ग-च-न-फ-भ- ' च ' नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-ल-सोमं च । ६. ख-ग-च-त-फ-भ-स-इत्येतन्न रथेति; ज-ण-इत्येतत् भिन्नार्थमिति; न-इत्यत्र अरथे इतीति । ७. च-फ-तिष्ठादेश आद्युदात्तः; ल-तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वात् तत्राद्युदात्तत्वम् । ८. ज-ण-आगमस्यानुदात्त-त्वापेक्षया; त-स-आगमानुदात्तत्वात्; ल-आगमस्यानुदात्तत्वम् । ९. न-ल-स-तन्वा । १०. त-न-शीघ्रं ।

इत्यादियज्ञसंभारैः संपूर्णम् । इहम् । यज्ञं प्रति । इन्द्रं त्वाम् । उप । आ । वहतः तावश्च । सम्यक् वह-
ताम् ॥ धूर्षु । धूर्षी हिंसार्थः । क्प् । ' राल्लोपः ' इति वकारलोपः । ' वोरुधायाः ' इति दीर्घः ।
' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । युनजिम् । ' युजिर् योगे ' । रुधादिः । लटि रूपम् । निघातः ।
दवत् । ' दु गतौ ' इत्यस्य छान्दसे लङि रूपम् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । वहतः । वहर्लेक्याडागमं
रूपम् ॥

उपो नयस्व वृषणा तपुष्पोतेमव त्वं वृषभ स्वभावः ।

प्रसेतामश्वा वि मुचेह शोणा दिवेदिवे सदृशीरद्धि धानाः ॥ ३ ॥

उपो इति । नयस्व । वृषणा । तपुःऽपा । उत । ईम् । अव । त्वम् । वृषभ । स्वधाऽवः ।
प्रसेताम् । अश्वा । वि । मुच । इह । शोणा । दिवेऽदिवे । सऽदृशीः । अद्धि । धानाः ॥ ३ ॥

वृषभ कामानां वर्षक । स्वभावः । अज्ञवन् ह इन्द्र । वृषणा सेचनमर्थम् । तपुष्या तापकेभ्यः
शत्रुभ्यो रक्षाकावश्च । उपो । नयस्व अस्मत्समीपं प्रापय । उत अपि च । त्वम् । ईम् एनं यजमानम्
अव पालय । शोणा शोणवर्णौ तावश्च । इह अस्मिन् देवयज्ञे । वि । मुच विमुञ्च । विमुक्तौ
तावश्च । प्रसेतां विघसं^३ भक्षयताम् । त्वं तु । सदृशीः एकरूपान् । धानाः मृदयवान् । दिवेदिवे प्रति-
दिवसम् । अद्धि भक्षय ॥ नयस्व । नयतेलोटि रूपम् । तपुष्या । ' पा रक्षणं ' । ' आतोऽनुपरुगं कः ' ।
' सुपां सुलुक् ' इति डादेशः । ' इसुसोः सामर्थ्ये ' इति संहितायां विसर्जनीयस्य षत्वम् । वृद्धुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरः । अव । अवतेलोटि रूपम् । स्वभावः । ' मतुवसोः ' इति नकारस्य षत्वम् । निघातः ।
प्रसेताम् । ' प्रसु अदने ' इत्यस्य लोटि आतामि रूपम् । पादादिवादनघातः । आतामो लसार्वाधातुक-
स्वरे धातुस्वरः । मुच । मुञ्चतेः लोटि^४ रूपम् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वाङ्गुमभावः । सदृशीः ।
समानशब्द उपपदे ' दृशिर् प्रेक्षणे ' इत्यस्मात् ' समानान्ययोश्च ' इति कञ्प्रत्ययः । समानस्य
' दृशवतुषु ' इति सभावः । ' टिड्ढाणञ् ' इत्यादिना ङीप् । तस्य पिवादनोदात्तत्वे धातुस्वरः ।
अद्धि । ' अद् भक्षणे ' इत्यस्य लोटि अदादिवाच्छपो लुक् । ' हुअभ्यो हंधिः ' इति ध्यादेशः ।
निघातः । धानाः । ' धुधाञ् धारणपोषणयोः ' । ' धापूर्वरयज्यतिभ्यो नः ' इति नप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि^१ माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ' ब्रह्मणा ते ' इत्यारम्भणीया । सूत्रितं
च—' ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्युरुं नो लोकमनुनेषि विद्वान् ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

१. ख-ग-ज-ण-न-भ-ल-छान्दसम् । २. ख-ग-च-ज- ' विमुञ्च ' नास्ति; ल-स-मुक्तौ । ३. ख-
ग-च-ज-ण-यवसम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स- ' लोटि रूपम् ' नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-
चातुर्विंशेऽहनि ।

ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनजिम् हरी सखाया सधमाद आशू ।

स्थिरं रथं सुखमिन्द्राधितिष्ठन्प्रजानन्विद्वाँ उप याहि सोमम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मणा । ते । ब्रह्मयुजा । युनजिम् । हरी इति । सखाया । सधमाद । आशू इति ।

स्थिरम् । रथम् । सुखम् । इन्द्र । अधितिष्ठन् ।

प्रजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ब्रह्मयुजा ब्रह्मणा मन्त्रेण योक्तव्यो सधमाद । मायन्ति योद्धारोऽत्रेति मादो युद्धम् । सहमादः सधमादः । तस्मिन् युद्धे सखाया समानप्रसिद्धा अत एव आशू क्षिप्रगमनावेतौ ते तव हरी अश्वौ ब्रह्मणा मन्त्रेण युनजिम् रथे संयोजयामि । स्थिरं सुदृढं सुखं सुष्ठुद्वारं तादृशं रथम् अधितिष्ठन् आरूढस्त्वं सोमपानार्थमायाहि । प्रजानन् इत्याद्यगमत् ॥ ब्रह्मयुजा । युजेरौणादिकः कर्मणि क्प् । युनजिम् । युजेः लटि रूपम् । निघातः । सधमादे । ' मदी हर्षे ' । अधिकरणे घञ् । ' सधमादस्थयोऽछन्दसि ' इति सहस्य सधादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । रथम् । ' अधिशीङ्स्थासां कर्म ' इति कर्मसंज्ञा । सुखम् । ' खनु विदारणे ' । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यते ' इति डः । कृदुत्तरस्वरः ॥

मा ते हरी वृषणा वीतपृष्ठा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ।

अत्यायाहि शश्वतो वयं तेऽरं सुतेभिः कृणवाम सोमैः ॥ ५ ॥

मा । ते । हरी इति । वृषणा । वीतपृष्ठा । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ।

अतिआयाहि । शश्वतः । वयम् । ते । अरम् । सुतेभिः । कृणवाम । सोमैः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वृषणा कामानां सेचकौ वीतपृष्ठा कमनीयपृष्ठभागौ ते तव हरी अश्वौ अन्ये अस्मदन्त्ये यजमानासः यजमानाः मा नि रीरमन् मा हर्षयन् । वयं तु सुतेभिः अभिषुतैः सोमैः ते तव अरं पर्याप्तं कृणवाम । यथा तव तृप्तिर्भवति तथा कुर्म इत्यर्थः । एवं तु अत्यायाहि शश्वतः बहूनन्यतनिक्रम्य सोमपानार्थं शीघ्रमागच्छ ॥ वीतपृष्ठा । वी कान्त्यादिषु । अस्मात् कप्रत्ययः । बहुवीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रीरमन् । ' रमु क्रीडायाम् ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । ' न माङ्गो ' इत्यडभावः । निघातः । अत्यायाहि । यातेर्लोपि रूपम् । ' गतिर्गतौ ' इति पूर्वस्य निघातः । कृणवाम । कृणोतेर्लोपि रूपम् । निघातः ॥ १७ ॥

' तवायं सोमः ' इति माध्यन्दिने सवने नेष्टुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—' तवायं सोमस्त्व-मह्यवाङ्मिन्द्राय सोमाः प्रदिवः ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

१. च-फ-क्षिप्रगमनवन्ता । २. ख-ग-च-ज-ण-दृढम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ- ' युजेः ' नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ- ' निघातः ' नास्ति । ५. न-ल-स- ' अश्वौ ' नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स- ' अस्मदन्त्ये ' नास्ति । ७. ल-तप्रत्ययः । ८. ल-इत्यस्मात् । ९. ख-ग-च-ज-ण-भ- ' निघातः ' नास्ति ।

तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् शश्वत्तमं सुमना अस्य पाहि ।

अस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्या दधिष्वेमं जठर इन्दुमिन्द्र ॥ ६ ॥

तव । अयम् । सोमः । त्वम् । आ । इहि । अर्वाङ् । शश्वत्-उत्तमम् । सु-सुमनाः । अस्य । पाहि ।
अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । आ । नि-उसद्य । दधिष्व । इमम् । जठरे । इन्दुम् । इन्द्र ॥ ६ ॥

हे 'इन्द्र' 'अयं' 'सोमः' 'तव' स्वार्थमभिपुनः । 'त्वम्' 'अर्वाङ्' सोमाभिमुख्येन 'आ' 'इहि' आयाहि । आगत्य च 'सुमनाः' शोभनमनस्को भूत्वा 'अस्य' इमं 'सोमं' 'शश्वत्तमं' बहुतमं 'पाहि' पिब । 'बर्हिषि' प्रवृद्धे 'अस्मिन्' 'यज्ञे' 'निषद्य' उपविश्य 'इन्दुं' क्लेदनशीलम् 'इमं' सोमं 'जठरे' 'आ' 'दधिष्व' धारय । यथा नाभेरधस्ताज्ज गच्छति तथा धारय । 'अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभिः' (ऋ. सं. १०. १४. ५) इत्यत्र न यज्ञविशेषणं बर्हिः भिन्नरूपं वा तत् इत्यतो नोऽस्मृज्यते ॥ इहि । 'इण्' गतौ । अस्य लोटि रूपम् । निघातः । शश्वत्तमम् । उच्चादित्वादान्तोदात्तत्वम् । पाहि । 'पा' पाने 'इत्यस्य' लोटि रूपम् । 'बहुलं' छन्दसि 'इति' शपो लुक् । निघातः । निषद्य । सदेत्यपि 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । लिङ्स्वरः । दधिष्व । दध्नातेर्लोपि 'छन्दस्युभयथा' इति थास आर्धधातु-कात्वादिङागमः । प्रत्ययस्वरः । इन्दुम् । 'उन्द्री' क्लेदने । 'उन्द्रे' चिच्चादेः 'इत्युप्रत्ययः । धातोरादः' इकारादेशः । 'नि' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

स्तीर्णं ते बर्हिः सुत इन्द्र सोमः कृता धाना अत्तवे ते हरिभ्याम् ।

तदोक्से पुरुशाकाय वृष्णे मरुत्वन्ते तुभ्यं राता हवींषि ॥ ७ ॥

स्तीर्णम् । ते । बर्हिः । सुतः । इन्द्र । सोमः । कृताः । धानाः । अत्तवे । ते । हरिभ्याम् ।
ततः-ओक्से । पुरु-शकाय । वृष्णे । मरुत्वन्ते । तुभ्यम् । राता । हवींषि ॥ ७ ॥

हे 'इन्द्र' 'ते' तवोपवेशनार्थं 'बर्हिः' 'स्तीर्ण' विस्मृतम् । तथा 'सोमः' चत्वार्यं 'सुतः' अभिपुनः । 'ते' तव 'हरिभ्याम्' 'अत्तवे' भक्षणार्थं 'धानाः' भृष्टयवाः 'कृताः' संपादिताः । 'तदोक्से' तत् 'बर्हिः' ओको निलयो यस्य तस्मै 'पुरुशाकाय' बहुभिः स्तुत्याय यद्वा बहुयथायाय 'वृष्णे' कामानां 'वर्षित्रे' 'मरुत्वन्ते' मरुतो देवविशः । तद्वन्ते । एवंभूताय 'तुभ्यं' 'हवींषि' सोमाज्यादीनि 'राता' अस्माभि-र्दत्तानि । तानि सेवस्वेति भावः ॥ स्तीर्णम् । 'स्तृज्' आच्छादने 'इत्यस्य' 'कृत' इद्धातोः 'इतीष्वम् । 'रदाभ्याम्' इति निष्ठान्त्वम् । प्रत्ययस्वरः । अत्तवे । 'अद' भक्षणे 'इत्यस्मात्' तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । निःस्वरः । तदोक्से । बहुमीहौ पूर्वपदस्वरः । पुरुशाकाय । 'शच' व्यक्तायां वाचि 'इत्यस्मात्' कर्मणि घञ् । 'चजोः' कु घिण्यतोः 'इति' क्त्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः । मरुत्वन्ते । 'तमौ' मत्वर्थे 'इति' भस्मजायां तकारस्य जश्वाभावः । प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः । राता । 'रा' दाने 'इत्यस्मात्' कर्मणि क्तः । प्रत्ययस्वरः ॥

१. ख-स सोमः । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-तु । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-रूपम् । ४. न-भ-ल-भोः-प्रतेः । ५. ख-ग-च-ज-ण-प-भ- 'कामानां' नास्ति । ६. ल-उत्यस्य निप्रायाम् ।

इमं नरः पर्वतास्तुभ्यमापः समिन्द्र गोभिर्मधुमन्तमक्रन् ।

तस्यागत्या सुमना ऋष्व पाहि प्रजानन्विद्वान्पथ्या ३ अनु स्वाः ॥ ८ ॥

इमम् । नरः । पर्वताः । तुभ्यम् । आपः । सम् । इन्द्र । गोभिः । मधुऽमन्तम् । अक्रन् ।

तस्य । आऽगत्य । सुऽमनाः । ऋष्व । पाहि । प्रऽजानन् । विद्वान् । पथ्याः । अनु । स्वाः ॥ ८ ॥

हे १ इन्द्र १ नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयः १ पर्वताः प्रावाणः १ आपः चेते सर्वे संभूय १ तुभ्यं त्वदर्धम् १ इमं सोमं १ गोभिः पयोभिः १ मधुमन्तं माधुर्येपितं १ सम् १ अक्रन् सम्यगकार्षुः । १ ऋष्व दर्शनीय हे इन्द्र १ सुमनाः शोभनमनस्कः १ विद्वान् कर्माभिज्ञः १ स्वाः स्वकीयाः १ पथ्याः वैदिके पथि कर्मणि साधुभूताः स्तुतीः १ अनु १ प्रजानन् त्वम् १ आगत्य १ तस्य १ पाहि इममभिपुतं सोमं पिब ॥ अक्रन् । करोतेर्लुङि रूपम् । निघातः । आगत्य । गमेर्ल्यपि रूपम् । लिस्स्वरः । पाहि । पातेर्लोटि रूपम् ॥

याँ आभजो मरुत इन्द्र सोमे ये त्वामवर्धन्नभवन्गणस्ते ।

तेभिरेतं सजोषा वावशानोऽग्नेः पिब जिह्वया सोममिन्द्र ॥ ९ ॥

यान् । आ । अभजः । मरुतः । इन्द्र । सोमे । ये । त्वाम् । अवर्धन् । अभवन् । गणः । ते ।

तेभिः । एतम् । सऽजोषाः । वावशानः । अग्नेः । पिब । जिह्वया । सोमम् । इन्द्र ॥ ९ ॥

हे १ इन्द्र १ यान् १ मरुतः १ सोमे सोमपानविषये १ आभजः समभावयः १ ये १ च १ मरुतः १ त्वाम् १ अवर्धन् युद्धे प्रोत्साहोत्पादनेनावर्धयन् ये च मरुतः १ ते तव १ गणः १ अभवन् सहाया अभूवन्नित्यर्थः । हे १ इन्द्र १ एवंविधैः १ तेभिः तैर्मरुद्भिः १ सजोषाः संगतः सन् १ एतम् अभिपुतं १ सोमं १ वावशानः कामयमानस्त्वम् १ अग्नेः आहुत्यधिकरणभूतस्याहवनीयस्य उवालारूपया १ जिह्वया इमं १ पिब ॥ अभजः । ' भज सेवायाम् ' इत्यस्य लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अवर्धन् । ' वृधु वर्धने ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लङि रूपम् । ' लन्दस्युभयथा ' इति श्लेष्मार्धधातुकत्वात् ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । अत्रापि यद्योगादनिघातः । अभवन् । वाक्यभेदादनिघातः । वावशानः । ' वश काङ्क्षौ ' इत्यस्य यङ्लुकि चानशि रूपम् । चिस्स्वरः । पिब । ' पा पाने ' । निघातः ॥

इन्द्र पिब स्वधया चित्सुतस्याग्नेर्वा पाहि जिह्वया यजत्र ।

अध्वर्योर्वा प्रयतं शक्र हस्ताद्धोतुर्वा यज्ञं हविषो जुषस्व ॥ १० ॥

इन्द्र । पिब । स्वधया । चित् । सुतस्य । अग्नेः । वा । पाहि । जिह्वया । यजत्र ।

अध्वर्योः । वा । प्रऽयतम् । शक्र । हस्तात् । होतुः । वा । यज्ञम् । हविषः । जुषस्व ॥ १० ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ- 'पयोभिः' नास्ति । २. ख-ग-न-भ-स-वा; च-फ-एते । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-गणः गणाः ।

हे ^१इन्द्र ^२स्वधया । स्वमात्मानं दधाति पोषयतीति स्वधा बलम् । तेन । बलादपहत्य
^३सुतस्य सुतमभिषुतं हुतं वा ^४पिब । ^५यजत्र यष्टव्य इन्द्र ^६अग्नेः ज्वालारूपया ^७जिह्वया
^८वा^९ आहुतं सोमं ^{१०}पाहि पिब । हे ^{११}शक्र समर्थेन्द्र ^{१२}अध्वर्योः ^{१३}हस्तात् ^{१४}वा ^{१५}प्रयतं दातुमुपक्रान्ते
सोमं पिब । अथवा ^{१६}होतुः ^{१७}यज्ञं यजनीयं^{१८} वषट्कारोपेतं ^{१९}हविषः भागं ^{२०}जुपस्व सेवस्व । सर्वथापि
त्वमन्नागत्यास्माभिर्दीयमानं सोमं पिबेति भावः ॥ पिब । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादिवान्
अनिघातः । अध्वर्योः । अध्वरं कामयतीति क्यच् । ‘कव्यध्वर’ इत्यकारलोपः । प्रथयस्वरः । तनः
एकादेशस्वरः । प्रयतम् । ‘यम उपरमे’ इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । शक्र । ‘शक्त् शक्तौ’ । ‘स्फायि-
तस्त्रि’ इत्यादिना रक् । हस्तात् । ‘असिहसि’ इत्यादिना तन् । निस्वरः । होतुः । जुहोतेः
ताच्छीलिकस्तृन् । निस्वरः । जुपस्व । ‘जुपी प्रीतिसेवनयोः’ इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रं मस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घनन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । वृत्राणि । सम्जितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याताः ॥ ॥ १८ ॥

‘इमाम् पु’ इत्येकादशचं सप्तमं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—‘इमाम् पृषान्यां
घोरोऽपश्यन् सा निर्देहेच्छस्यमानेति श्रूयते’ इति । दशम्या आश्रितसो घोर ऋषिः शिष्टानां विश्वा-
मित्रः । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे दशमीवर्जितम् ‘इमाम् पु’ इति सूक्तम् । सूत्रितं
च—‘इमाम् प्वित्युपोत्तमामुद्धरेत्सर्वत्र’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । पृष्ठयाभिप्लवपडहयोः
माध्यंदिनसवने^१ अच्छावाकशस्त्रे चातुर्विंशिकातिदिष्टस्याहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि ।
तत्रोपोत्तमावर्जमेतत्प्रथमं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘इमाम् प्विच्छन्ति त्वा’ (आश्व. श्रौ. १. ५)
इति ॥

इमाम् पु प्रभृतिं सातये धाः शश्वच्छश्वदूतिभिर्यादमानः ।

सुतेसुते वावृधे वर्धनेभिर्यः कर्मभिर्महद्भिः सुश्रुतो भूत् ॥ १ ॥

इमाम् । ऊँ इति । सु । प्रभृतिम् । सातये । धाः । शश्वत्शश्वत् । ऊतिभिः । यादमानः ।

सुतेऽसुते । ववृधे । वर्धनेभिः । यः । कर्मभिः । महत्भिः । सुश्रुतः । भूत् ॥ १ ॥

विश्वामित्र इन्द्रं स्तौति । हे इन्द्र ऊतिभिः । अवन्ति रक्षन्ति सर्वेभित्यृतयो मरुतः । तैः
^२शश्वच्छश्वत् सर्वदा ^३यादमानः संगतिं याचमानस्त्वं ^४प्रभृतिम् । प्रकर्षेण श्रियते धार्यते^५ यज्ञार्थमिति

१. त-तु । २. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-यजनीयं चित् । ३. त-व्याख्यातेयमृक् । ४. ख-
ग-च-ज-ण-भ-ल-स-‘च’ नास्ति । ५. च-माध्यंदिने सवने । ६. त-‘धार्यते’ नास्ति ।

प्रभृतिः सोमः स्तुतिर्वा^१ । 'इमाम् इमं सोमम् इमां' स्तुतिं वा^२ 'सातये अस्माकं धनलाभार्थं' सु^३ 'धाः सुष्ठु संपादय । तथा स इन्द्रः 'सुतेसुते सोमे अभिपुते सति 'वर्धनेभिः वर्धनकारिभिः सोमाज्यादिभिः हविर्भिः 'वावृधे' वर्धते । 'यः इन्द्रः 'महद्भिः 'कर्मभिः असुरवधमेघभेदनादिलक्षणैर्व्यापारैः 'सुश्रुतः लोके प्रसिद्धः 'भूत् । स इन्द्र इति पूर्वेषान्वयः^४ ॥ प्रभृतिम् । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरस्वम् । धाः । 'धातेऽच्छान्दसे लुङि रूपम् । निघातः । शश्वच्छश्वत् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विवचनम् । यादमानः । 'दुयाचु याच्यायाम्' । शानचि रूपम् । चकारस्य दकारश्छान्दसः । वावृधे । 'वृधु वर्धने' इत्यस्मान् लिटि रूपम् । तुजादिवाद्भ्यासस्य दीर्घः संहितायाम् । निघातः । वर्धनेभिः । वर्धतेर्ण्यन्तस्य नन्धादिस्वान् ल्युट् । लिट्स्वरः । सुश्रुतः । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्मान् कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतिस्वरः । भूत् । भवतेर्लुङि रूपम् ॥

माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्या 'इन्द्राय सोमाः प्रदिवः' इत्येपा । सूत्रितं च—
'इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना आपूर्णो अम्य' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना ऋभुर्येभिर्वृषपर्वा विहायाः ।

प्रयम्यमानान् प्रति षू गृभायेन्द्र पिब वृषधूतस्य वृष्णः ॥ २ ॥

इन्द्राय । सोमाः । प्रदिवः । विदानाः । ऋभुः । येभिः । वृषपर्वा । विहायाः ।

प्रयम्यमानान् । प्रति । सु । गृभाय । इन्द्र । पिब । वृषधूतस्य । वृष्णः ॥ २ ॥

हे इन्द्र 'इन्द्राय तुभ्यं' 'सोमाः' 'प्रदिवः' प्रगतेषु पूर्वेष्वहःसु 'विदानाः' अस्माभिलम्बिताः । 'वृषपर्वा । वृषाणः' फलस्य वर्षकाः पर्वाणि कालावयवा वर्षाद्या यस्य स तथोक्तः । कालात्मक इत्यर्थः । अत एव 'विहायाः । विजहात्युत्सृज्यर्थानर्थिभ्य इति' विहाया महान् । तादृश इन्द्रः 'येभिः यैर्देतैः सोमैः' 'ऋभुः दीप्तो वर्तते । हे 'इन्द्र त्वं' 'प्रयम्यमानान् प्रकर्षेण' मन्त्रैरूपयम्यमानानिमान् सोमान् 'सु सुष्ठु' प्रति 'गृभाय प्रतिगृहाण । गृहीत्वा च 'वृषधूतस्य वृषभिर्प्रावभिः अभिपुते' 'वृष्णः स्वर्गादिफल-वर्षकमिमं सोमं' 'पिब ॥ प्रदिवः । दिवु कीडादौ । कृष् । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । दिवश्चदो दिवसवाची । कृदुत्तरपदस्वरः । विदानाः । 'विदू लाभे' इत्यस्य व्यत्ययेन शानच् । 'बहुलं छन्दमि' इति विकरणस्य लृक् । विहायाः । 'ओहाक् त्यागे' । 'वहिहाधाभ्यश्छन्दमि' इत्यसुन् । 'जिन्' इत्यनुवृत्तेः 'आतो युक् चिक्कृतोः' इति युगागमः । 'गतिकारकयोः' इति पूर्वपदप्रकृति-स्वरस्वम् । गृभाय । 'ग्रह उपादाने' इत्यस्य लोटि हा आप्रत्ययस्य 'छन्दसि शायजपि' इति शायजादेशः । 'ह्यग्रहोर्भः' इति भत्वम् । 'अतो हेः' इति हेर्लृक् । निघातः ॥

माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशब्दे याज्या 'पिबा वर्धस्व' इत्येपा । सूत्रितं च—'पिबा वर्धस्व तव घा सुताम् इति याज्या' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति ॥

१. च-स्तुतिर्वा ताम् । २. ख-ग-च-ज-ण-भ- 'इमां स्तुतिं वा' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-वृधे । ४. ज-ण-पूर्वेषान्वयः । उ पूरणः । ५. ख-ग-च-फ-भ-उपणाः । ६. ख-ग-ज-ण-त-न-भ-स-इति वा । ७. त-प्रक्षेपेण । ८. ख-ग-च-ज-ण-त-फ-भ-आभिपुतस्य । ९. त- 'च' नास्ति ।

पि॒त्रा वर्ध॑स्व तव॑ घा सु॒तासु॑ इन्द्र॒ सोमा॑सः प्रथ॒मा उ॒त्तेमे ।

यथा॑पि॒त्रः पू॒र्व्याँ इन्द्र॒ सोमाँ॑ ए॒वा पा॑हि॒ पन्यो॑ अ॒द्या नवी॑यान् ॥ ३ ॥

पि॒त्र । वर्ध॑स्व । तव॑ । घ । सु॒तासः । इन्द्र॑ । सोमा॑सः । प्रथ॒मा । उ॒त । इ॒मे ।

यथा॑ । अपि॒त्रः । पू॒र्व्यान् । इन्द्र॑ । सोमा॑न् । ए॒व । पा॑हि । पन्यः । अ॒द्य । नवी॑यान् ॥ ३ ॥

हे १ इन्द्र इमं सोमं २ पित्र । ततः ३ वर्धस्व शरीरेण पुष्टो भव । ४ तव त्वदर्थं ५ प्रथमाः पुरातनाः ६ उत अपि च ७ इमे अभिनवाः उभयविधाः सोमासः ८ सोमाः ९ सुतासः १० घ १ प्रावभिरभिपुताः खलु । हे १ इन्द्र २ पूर्व्यान् पुरातनान् ३ सोमान् ४ यथा त्वम् ५ अपित्रः ६ एव एवम् ७ अद्य अधुना ८ पन्यः स्तुत्योऽत एव ९ नवीयान् अतिशयेनाभिनवस्त्वम् इमानभिनवान् सोमान् १० पाहि पित्र ॥ पित्र । पातेर्लोपि रूपम् । वर्धस्व । तिङ् उत्तरत्वाजिघाताभावः । अपित्रः । यथायोगादनिघातः । पाहि । पातेर्लोपि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । निघातः । पन्यः । पनतेः स्तुत्यर्थस्य अग्न्यादित्वात् यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । नवीयान् । नवशब्दादीयसुनि रूपम् । निस्वरः ॥

म॒हाँ अम॑त्रो वृ॒जने॑ वि॒र॒प्शु॒ग्रं शवः॑ प॒त्यते॑ धृ॒ष्ण॒वो॒जः ।

नाह॑ वि॒व्याच॑ पृ॒थि॒वी च॒नैनं॑ यत्सोमा॑सो ह॒र्यश्च॑मम॒न्दन् ॥ ४ ॥

म॒हान् । अम॑त्रः । वृ॒जने॑ । वि॒र॒प्शी । उ॒ग्रम् । शवः॑ । प॒त्यते॑ । धृ॒ष्णु । ओ॒जः ।

न । अह॑ । वि॒व्याच॑ । पृ॒थि॒वी । च॒न । ए॒नम् । यत् । सोमा॑सः । हरि॑ऽअश्चम् । अम॒न्दन् ॥ ४ ॥

योऽयमिन्द्रः १ महान् अतिशयितसामर्थ्यवान् २ वृजने बलोपलक्षिते युद्धे ३ अमत्रः शत्रूणामभि-
भविता अत एव ४ विरप्शी विरपणशीलो भुजास्फालनेन युद्धार्थं शत्रूणामाह्वानकारी । यद्वा विविधं रपणं
स्तुतिलक्षणं यस्येति । सर्वैः ५ स्तुत्य इत्यर्थः । तादृशस्येन्द्रस्य ६ उग्रम् उद्गूर्णं ७ शवः बलं ८ धृष्णु धर्पणशीलम्
९ ओजः पराक्रमलक्षणं तेजः १० पत्यते सर्वत्र प्रसरति । ११ एनम् एतादृशमहिमोपेतमिन्द्रं १२ पृथिवी
विस्तीर्णा भूमिः १३ न विव्याच न व्याप्नोति । अहशब्द एवार्थः । १४ चन इत्यप्यर्थः । घौरपि न व्याप्नोतीत्यर्थः ।
१५ यत् यदा १६ सोमासः स्वाहाकृताः सोमाः १७ हर्यश्चम् इन्द्रम् १८ अमन्दन् अमादयन् । तदा तमेनं
द्यावापृथिव्यौ व्याप्तुं न शक्नुत इत्यर्थः ॥ अमत्रः । अम गत्यादिषु । ' अमिनक्षिजि ' इत्यादिना
अन्नप्रत्ययः । निस्वरः । विरप्शी । ' रप लप व्यक्तायां वाचि ' । औणादिकः शप्रत्ययः । विविधं रपन्तीति
विरप्शाः स्तोतारः । तेऽस्य सन्तीत्यत इति । यद्वा विविधं रपणं विरप्शम् । तदस्यास्तीति । प्रत्ययस्वरः ।
पत्यते । व्यत्ययेन कर्तरि यक् । निघातः । धृष्णु । ' जिष्टपा प्रागल्भ्ये ' । त्रसिगुधिष्टिष्विष्वेः कृप्रत्ययः ।
' रषाभ्याम् ' इति णत्वम् । प्रत्ययस्वरः । विव्याच । व्यचेर्लोपि णलि ' लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् '
इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम् । निघातः । चनेति निपातसमुदायश्चार्थे वर्तते । एवमादित्वादान्तोदात्तः ।
अमन्दन् । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य लङि रूपम् । यद्योगादनिघातः ॥

१. न-त्वदर्थे । २. ख-ग-च-ज-ण-त-म-भ-स-सोमाः सुतासः; घ-सोमासः सुतासः घ; ल-सोमासः सुतासः । ३. न-' सर्वैः ' नास्ति ; ल- स सर्वैः ।

म॒ह्यं उ॒ग्रो वा॒वृधे वी॒र्या॒य स॒माच॑क्रे वृष॒भः का॒व्येन॑ ।

इन्द्रो॑ भ॒गो वा॒ज॒दा अ॒स्य गा॒वः प्र जा॑यन्ते दक्षि॒णा अ॒स्य पूर्वाः॑ ॥ ५ ॥

म॒हान् । उ॒ग्रः । व॒वृधे । वी॒र्या॒य । स॒म्ऽआ॑चक्रे । वृष॒भः । का॒व्येन॑ ।

इन्द्रः॑ । भ॒गः । वा॒ज॒ऽदाः । अ॒स्य । गा॒वः । प्र । जा॑यन्ते । दक्षि॒णाः । अ॒स्य । पूर्वाः॑ ॥ ५ ॥

म॒हान् यु॒द्धक॑र्मणि बलवान् । उ॒ग्रः शत्रूणां भयंकरः । इन्द्रः । वी॒र्या॒य वीर्य॑करणाय । व॒वृधे वर्ध॑ते । वृष॒भः फल॑स्याभिवर्णकः । भ॒गः सर्व॑भोजनीयः सः । इन्द्रः । का॒व्येन॑ । कवयः । स्तो॒तारः । तत्क॑र्म स्तोत्रम् । तेन स्तोत्रेण । स॒माच॑क्रे संगच्छते । तादृ॒शस्य॑ । अ॒स्य इन्द्र॑स्य । गा॒वः वा॒ज॒दाः क्षीरा॑दिलक्षणाजप्रदाः । प्र जा॑यन्ते । तथा । अ॒स्य पूर्वाः॑ बहु॒यस्ता गा॒वः दक्षि॒णाः प्रजा॑यन्ते ॥ वा॒वृधे॑ । वर्ध॑तेलिटि रूपम् । निघातः । वी॒र्या॒य । वीरे॑ भवं वीर्यम् । ‘ भवे छन्दसि ’ इति यत् । ‘ वीरवीर्यां च ’ इत्यत्र ‘ यतोऽनावः ’ इत्यस्यानित्यत्वस्य ज्ञापितत्वात् तित्स्वरितः । स॒माच॑क्रे । करोतेलिटि रूपम् । ‘ गतिगती ’ इति पूर्वपदस्य गतेनिघातः । का॒व्येन॑ । कवेः कर्म काव्यम् । ब्राह्मण-
दित्वात् व्यञ् । जित्त्वादुपधावृद्धिः । जिस्वरः । वा॒ज॒दाः । ददा॑तेः ‘ आतोऽनुपसर्गे कः ’ । जा॑यन्ते । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ इत्यस्य लटि रूपम् । दक्षि॒णाः । ‘ दक्ष वृद्धौ ’ इत्यस्मात् ‘ द्रुदक्षभ्यामिनन् ’ इतीनप्रत्ययः । नि॒त्त्वादा॑द्युदात्तः ॥ १९ ॥

प्र यत्सिन्ध॑वः प्रस॒वं यथा॑यन्नापः समु॒द्रं र॒थ्यैव॑ जग्मुः ।

अत॑श्चिदिन्द्रः स॒दसो॑ वरी॒यान् यदी॑ सोमः पृ॒णति॑ दुग्धो अ॒ंशुः ॥ ६ ॥

प्र । यत् । सिन्ध॑वः । प्र॒ऽस॒वम् । यथा॑ । आयन् । आपः । समु॒द्रम् । र॒थ्या॑ऽइव । जग्मुः ।

अतः॑ । चि॒त् । इन्द्रः॑ । स॒द॒सः । वरी॒यान् । यत् । ई॒म् । सोमः॑ । पृ॒णति॑ । दुग्धः॑ । अ॒ंशुः ॥ ६ ॥

सिन्ध॑वः नद्यः । यथा । प्र॒स॒वम् । प्रकर्षेण सूयते इति प्रसवः कामः । तमनुसृत्य । यत् यदा । प्र आयन् प्रकृष्टमतिदूरं समु॒द्रं गच्छ॑न्ति तदा । आपः महान्तं । समु॒द्रं र॒थ्यैव॑ रथिन इव । जग्मुः प्रीण॑नार्थं गच्छन्ति । तद्वत् । अतश्चित् । स॒द॒सः अस्मादप्यन्तरिक्षादसौ । इन्द्रः । वरी॒यान् उ॒त्तरः॑ खलु । यदी॑ । यमेनमिन्द्रं । दुग्धः अभिपुतः । अ॒ंशुः लताखण्डरूपोऽल्पः । सोमः । पृ॒णति॑ प्रीणयति । यथा॒ल्पा नद्यो॑ऽस्तीयांसि च जलानि महान्तं समु॒द्रं प्रीण॑यन्ति तद्वदस्पतरांशुभूतः सोमः वरी॒यांसि॑मिन्द्रं प्रीणयति ॥ प्र॒स॒वम् । सव॑तेः कर्मण्यप् । थाथादिस्वरः । आयन् । अयतेर्लङि रूपम् । यद्योगात् अनिघातः । रथ्यैव । रथस्येमे रथ्याः । ‘ रथाद्यत् ’ इति यत् । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति सुपो डादेशः । तित्स्वरितः । इवेन विभक्त्यलोपः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । जग्मुः । गमेर्लिटि रूपम् । ‘ गमहन् ’

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-अवर्धत । २. ख-ग-च-न-प-फ-भ-स-‘ अस्य ’ नास्ति । ३. ज-ण-वृधे । ४. ल-पूर्वस्य । ५. त-स-प्राणनार्थम् । ६. प-भ-पुरुतरः । ७. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-लताखण्डजः । ८. ख-ग-च-ज-ण-सुवतेः । ९. फ-एतेर्लङि । १०. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ सुलुक् ’ नास्ति । ११. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-नित्स्वरः । १२. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-विभक्त्यलोपः । १३. ल-गमहन्जनः ।

इत्यादिनोपधालोपः । निघातः । वरीयान् । उरुशब्दादीयसुनि 'प्रियस्थिर' इत्यादिना वरादेशः । निस्त्वादाद्युदात्तः । पृणति । 'पृण प्रीणने' । तुदादिः । यद्योगादनिघातः । दुग्धः । दुहेः क्तः । 'एकाचः' इतीदृप्रतिषेधः । 'दादेर्धातोर्धः' इति हकारस्य घञम् । 'अपस्तथोर्धोऽधः' । प्रत्ययस्वरः ॥

समुद्रेण सिन्धवो यादमाना इन्द्राय सोमं सुषुतं भरन्तः ।

अंशुं दुहन्ति हस्तिनो भरित्रैर्मध्वः पुनन्ति धारया पवित्रैः ॥ ७ ॥

समुद्रेण । सिन्धवः । यादमानाः । इन्द्राय । सोमम् । सुसुतम् । भरन्तः ।

अंशुम् । दुहन्ति । हस्तिनः । भरित्रैः । मध्वः । पुनन्ति । धारया । पवित्रैः ॥ ७ ॥

समुद्रेण । सहिता नद्यादिरूपेणापोऽभिद्रवन्त्येनमिति समुद्रः । तेन यादमानाः तेन सह संगतिं याचमानाः । सिन्धवः नद्यो यथा तं पूरयन्ति तद्वत् । हस्तिनः हस्तवन्तोऽध्वर्यादयः । इन्द्राय तुभ्यं सुषुतं सुष्ठुभिषुतं । सोमं भरन्तः संपादयन्तः । अंशुं दुहन्ति लताखण्डमभिषुण्वन्ति । तथा तेऽध्वर्यादयः सवतो रसस्य धारया पवित्रैः पावनैः भरित्रैः । कर्मकरणार्थं पदार्थान् बिभ्रतीति भरित्रा बाहवः । तैः मध्वः माधुर्योपेतान् सोमान् पुनन्ति शोधयन्ति ॥ समुद्रेण । समुत्पूर्वात् द्रवतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति डः । डिङ्वाट्टिलोपः । यद्वा । 'उन्दा क्लेदने' । संपूर्वस्य 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक् । कित्त्वादुपधालोपः । उभयत्र प्रत्ययस्वरः । सुपा सहैकादेशे कृत एकादेश उदात्त एव । यादमानाः । 'दुयाच् याच्यायाम्' । शानच् । व्यत्ययेन चकारस्य दकारः । शानचो लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । दुहन्ति । 'दुह प्रपूणे' इत्यस्य लटि रूपम् । भरित्रैः । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्मात् 'अशित्रादिभ्य इत्रोर्त्रा' इतीत्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पुनन्ति । 'पूष् पवने' इत्यस्य लटि रूपम् ॥

हृदाइव कुक्षयः सोमधानाः समी विव्याच सवना पुरूणि ।

अज्ञा यदिन्द्रः प्रथमा व्याश वृत्रं जघन्वाँ अवृणीत सोमम् ॥ ८ ॥

हृदाऽइव । कुक्षयः । सोमधानाः । सम् । ईमिति । विव्याच । सवना । पुरूणि ।

अज्ञा । यत् । इन्द्रः । प्रथमा । वि । आश । वृत्रम् । जघन्वान् । अवृणीत । सोमम् ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य कुक्षयः उदराणि सोमधानाः । सोमो निर्धायते येष्विति सोमधानाः । तत्र दृष्टान्तः । हृदाइव । यथा हृदा जलाधारा भवन्ति तद्वत् । ई सोऽयमिन्द्रः पुरूणि सवना त्रीणि सवनानि सं विव्याच सम्यक् व्याप्नोति । इन्द्रः प्रथमा प्रथमानि अज्ञा भक्षणीयानि सोमादीन्यज्ञानि यत् यस्मात् व्याश विशेषेण जघास ततः वृत्रं जघन्वान् वृत्रस्य हन्तेन्द्रः सोमं माध्यंदिने सवने देवेभ्यः

१. ख-ग-च-फ-अभिषुतम् । २. ख-ग-च-ज-ण-अध्वर्यादयः । ३. ख-ग-च-फ-पावनैः ।

४. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भरित्रैः बाहुभिः मध्वः माधुर्योपेतान् सोमान् पुनन्ति शोधयन्ति ।

५. ख-ग-च-ज-ण-फ-ल-माध्यंदिन सवने नास्ति ।

‘अवृणाति ममभजत ॥ कुक्षयः’ । ‘कुप निष्कर्षे’ । ‘पुपिकुपिशुपिभ्यः विसः’ (उ. सू. ३. ४३५) । कुप्यत इति कुक्षिः । प्रत्ययस्वरः । सोमधानाः । दधातेरधिकरणे व्युट् । लिप्स्वरः । विद्याच्च । व्यचेल्लिटि रूपम् । अत्रा । ‘अद् भक्षणे’ । अद्यत इत्यञ्जम् । आश । ‘अश भोजने’ इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । ‘अत आदेः’ इत्यभ्यासस्य दीर्घः । यद्योगादनिघातः । लिप्स्वरः । वृत्रम् । ‘न लोकाव्यय’ इति पष्ठाप्रतिषेधः । जघन्वान् । हन्तेः कसाविडभावे रूपम् । प्रत्ययस्वरः । अवृणाति । ‘वृङ् संभक्तौ’ इत्यस्य लङि रूपम्^१ ॥

आ तू भर॑ मार्किरे॒तत्परि॑ ष्टाद्विद्वा॑ हि त्वा॒ वसु॑पति॒ वसू॑नाम् ।

इन्द्र॑ यत्ते॒ माहि॑नं॒ दत्र॑मस्त्य॒स्मभ्यं॑ तद्व॒र्यश्च॑ प्र य॒न्धि ॥ ९ ॥

आ । तु । भर । मार्किः । एतत् । परि । स्थात् । विद्वा । हि । त्वा । वसुऽपतिम् । वसूनाम् ।

इन्द्र । यत् । ते । माहिनम् । दत्रम् । अस्ति । अस्मभ्यम् । तत् । हरिऽअश्च । प्र । यन्धि ॥ ९ ॥

हे १इन्द्र २तु क्षिप्रं धनम् ३आ ४भर । ५एतत् त्वया दीयमानं धनं ६मार्किः को वा ७परि ८ष्टान् प्रतिबध्य तिष्ठेत् । ९त्वा त्वां १०वसूनां धनानां ११वसुपतिम् उत्तमस्य धनस्य स्वामिनं १२विद्वा १३हि जानीमः खलु । १४ते तव १५माहिनं १६महनीयं १७यत् १८दत्रं धनम् १९अस्ति हे २०हर्षश्च इन्द्र २१तत् धनम् २२अस्मभ्यं २३प्र २४यन्धि प्रयच्छ ॥ तु । ‘क्वचि तुनुघ’ इत्यादिना संहितायां दीर्घः । भर । भरतेः लोटि रूपम् । मार्किः । निपातः । स्थात् । तिष्ठतेऽञान्दसे लुङि रूपम् । ‘उपसर्गात् सुनोति’ इत्यादिना संहितायां पठ्वम् । निघातः । विद्वा । वेत्तेल्लिटि ‘विदो लटो वा’ इति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरः । संहितायां ‘व्यचोऽनस्तिङः’ इति दीर्घः । वसुपतिम् । ‘पत्यावैश्वर्ये’ इति पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरः । माहिनम् । ‘महेरिण् च’ इतीनप्रत्ययः । णित्त्वादुपधावृद्धिः । ग्रामादिवादाद्युदात्तः । यन्धि । ‘यमु उपरमे’ । लोटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । सेहिः । तस्य ‘वा छन्दसि’ इति पितृवस्य विकल्पितत्वात् अत्राङित्त्वात् ‘अङितश्च’ इति हेर्ध्यादेशः । निघातः ॥

जातकर्मण्यंसाभिमर्शने ‘अस्मे प्र यन्धि’ (आश्व. गृ. १. १५) इत्येवा । यद्यपि ‘सा निर्देहन्’ इति वचनेन शंसने निषिद्धा तथाप्यभिमर्शनस्य शंसने चोदितत्वात् नोक्तदोषः* ॥

अ॒स्मे प्र य॑न्धि म॒घव॑नृजी॒षिभि॑न्द्र॒ रा॒यो वि॒श्ववा॑रस्य॒ भूरेः॑ ।

अ॒स्मे श॒तं श॒रदो॑ जी॒वसे॑ धा॒ अ॒स्मे वी॒राञ्छ॑श्च॒त इन्द्र॑ शि॒प्रिन् ॥ १० ॥

अ॒स्मे इति॑ । प्र । य॒न्धि । म॒घऽवन् । ऋ॒जी॒षिन् । इन्द्र॑ । रा॒यः । वि॒श्वऽवा॑रस्य । भूरेः ।

अ॒स्मे इति॑ । श॒तम् । श॒रदः॑ । जी॒वसे॑ । धाः । अ॒स्मे इति॑ । वी॒रान् । श॒श्वतः॑ । इन्द्र॑ । शि॒प्रिन् ॥ १० ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-‘कुक्षयः ... रूपम्’ नास्ति । २. फ-महनीयम् । ३. न-ल-‘इन्द्र’ नास्ति । ४. न-नोक्तदोषः । तथा च सूत्रितम्-इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेह्यस्मै प्रयोधि (प्रयन्धि) मघवन्ऋजीषिभिति चेति ।

‘मघवन् धनवन् ऋजीषिन् गतसारसोमवन् हे इन्द्र विश्ववारस्य’ । विश्वैः सर्वैः संभज-
नीयतया वरणं यस्य तत् । भूरेः भूरि बहु रायः धनम् । द्वितीयार्थे पृष्ठी । अस्मे अस्मभ्यं प्र
यन्धि प्रयच्छ । किंच अस्मे अस्माकं जीवसे जीवनाय शतं शरदः संवत्सरान् धाः देहि ।
‘शिप्रिन् शोभनहन्ते हे इन्द्र अस्मे अस्माकं शश्वतः । शश्वदिति बहुनाम् । बहून् वीरान्
पुत्रान् देहि ॥ जीवसे । ‘जीव प्राणधारणे’ इत्यस्य तुमर्थेऽसेप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । शश्वतः । ‘दुओधि
गतिवृद्धयोः’ । अस्मात् ‘संश्रद्धेहन्’ इत्यादिना अतिप्रत्ययान्तत्वेन निपातनादिष्टरूपमिद्धिः ॥

शुनं हुवेम मघवानिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानिन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनं^१ हुवेमेति व्याख्याता^२ ॥ ॥ २० ॥

‘वार्रहत्याय’ इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तम् । एकादश्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तं—
‘वार्रहत्याय गायत्रमन्त्यानुष्टुप्’ इति । अतिरात्रे प्रथमे पद्याये ब्राह्मणाङ्गसिद्ध्यै ‘वार्रहत्याय’
इति उक्तमावर्जं^३ सूक्तं^४ शंसनीयम् । तथा^५ च सूत्रितं—‘वार्रहत्यायेत्युत्तमासुद्धरेत्’ (आश्व.श्रौ. ६.४)
इति । महाव्रते गायत्रीतृचाशीतावुत्तमावर्जमिदं सूक्तम् । पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘वार्रहत्याय शवस
इत्युत्तमासुद्धरति’ (गे. आ. ५. २. ५) इति ॥

वार्रहत्याय शवसे पृतनापाह्याय च । इन्द्र त्वा वर्तयामसि ॥ १ ॥

वार्रहत्याय । शवसे । पृतनापाह्याय । च । इन्द्र । त्वा । आ । वर्तयामसि ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इन्द्र वार्रहत्याय वृत्रहनननिमित्ताय शवसे बलाय अपि च
‘पृतनापाह्याय’ परकीयसेनाभिभवाय त्वाम् आ सर्वतः वर्तयामसि प्रवर्तयामः ॥ वार्रहत्याय ।
वृत्रघ्नः कर्म इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् व्यञ् । ‘हनस्तोऽचिण्णलः’ (पा. सू. ७. ३. ३२) इति
तकारः । जिष्वादाद्युदात्तः । पृतनापाह्याय । ‘एह मर्षणे’ इत्यस्माज्जावे ‘शकिसहोश्च’ इति इत् ।
संहितायां ‘सहेः पृतनर्ताभ्यां च’ (पा. सू. ८. ३. १०९) इति पत्वम् । दीर्घञ्छान्दसः ।
वर्तयामसि । ‘वृत्तु वर्तने’ इत्यस्य ण्यन्तस्य मसः ‘इदन्तो मसिः’ इति मसि इत्यादेशः । निघातः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-विश्ववारस्य सर्वैर्वरणीयस्य ते भूरेः बहु रायः धनानि अस्मे ।
२. ज-ण-पूर्ववत् व्याख्याता; ल- शुनं हुवेमेति गतम् । ३. ग-ज-ण-स-उत्तमावर्जसूक्तम् ।
४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-‘तथा च सूत्रितं’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-पृतनापाह्याय ।

अवाचीनं सु ते मन उत चक्षुः शतक्रतो । इन्द्रं कृण्वन्तु वाघतः ॥ २ ॥

अवाचीनम् । सु । ते । मनः । उत । चक्षुः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

इन्द्रं । कृण्वन्तु । वाघतः ॥ २ ॥

हे ऽशतक्रतो । शतं क्रतवो यस्यासौ शतक्रतुः । हे ऽइन्द्रं ऽवाघतः । वहन्ति यज्ञियां धुरमिति वाघतः स्तोतारः । ऽते तव ऽसु अस्मदभिमतफलसंपादनेन शोभनं ऽमनः ऽअवाचीनम् अस्मदभिमुखं ऽकृण्वन्तु कुर्वन्तु । ऽउत अपि च ऽचक्षुः त्वदीयं दर्शनम् अस्मास्वनुग्रहदृष्टिं^१ कुर्वन्तु ॥ अवाचीनम् । ' विभाषाच्चेरद्विस्त्रियाम् ' इति खप्रत्ययः । खस्येनादेशः^२ । चक्षुः । ' चक्षेः शिञ्च ' इत्युसिप्रत्ययः । शिङ्गन्नावात् ख्याज्देशाभावः । ' निच् ' इत्यनुवृत्तेः आद्युदात्तश्च^३ । कृण्वन्तु । ' कृवि हिंसाकरणयोः ' इत्यस्य लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्य अविद्यमानवस्त्वेन^४ पादादिवादिनिघातः । प्रत्ययस्वरः । वाघतः । ' वह प्रापणे ' । ' संश्रद्धेहत् ' इत्यादिना अतिप्रत्ययान्तत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः । हकारस्य धावम् । प्रत्ययस्वरः ॥

नामानि ते शतक्रतो विश्वाभिर्गीभिरीमहे । इन्द्राभिमातिषाह्ये ॥ ३ ॥

नामानि । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विश्वाभिः । गीऽभिः । ईमहे ।

इन्द्रं । अभिमातिऽसह्ये ॥ ३ ॥

ऽशतक्रतो हे ऽइन्द्रं ऽअभिमातिषाह्ये । मातिर्मानो गर्वः । अभितो मानो येषां तेऽभिमातयः शत्रवः । तेषां सहनमेव सह्यम्^५ । तस्मिन् युद्धे अस्माकमुपस्थिते सति ऽते तव ऽनामानि शक्रवज्रहस्तादीनि^६ नामधेयानि यद्वा तदुपलक्षितानि बलानि^७ ऽविश्वाभिर्गीभिः सर्वाभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः ऽईमहे वयं याचामहे ॥ ईमहे । ईं कान्त्यादिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । अदादिस्वाच्छपो लुक् । निघातः ॥

पुरुष्टुतस्य धामभिः शतेन महयामसि । इन्द्रस्य चर्षणीधृतः ॥ ४ ॥

पुरुऽस्तुतस्य । धामऽभिः । शतेन । महयामसि । इन्द्रस्य । चर्षणिऽधृतः ॥ ४ ॥

हे इन्द्रं ऽपुरुष्टुतस्य पुरुभिः बहुभिः स्तोतृभिः स्तुतस्य ऽशतेन अपरिमितसंख्याकैः ऽधामभिः तेजोभिः युक्तस्य ऽचर्षणीधृतः चर्षणीनां मनुष्याणां कर्मानुष्ठातृणामभिमतफलसंपादनेन धारकस्य ऽइन्द्रस्य । यद्वा । आकृषन्ति^८ सर्वमनेन इति चर्षणि बलम् । तद्धारकस्य तव ऽमहयामसि महयामः^९ स्तोत्रं कुर्मः ॥ पुरुष्टुतस्य । ' षृञ् स्तुतौ ' । कर्मणि क्तः । थाथादिस्वरः । संहितायां ' स्तुतस्तोमयो-श्छन्दसि ' इति परवम् । महयामसि । ' मह पूजायाम् ' इत्यस्य लटि इदन्तो मसिः । निघातः ।

१. च-न-फ-अस्मदनुग्रहदृष्टिम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- ' खस्येनादेशः ' नास्ति । ३. ल-स-आद्युदात्तः । ४. ण-ल-स-अविद्यमानत्वेन । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-साह्यम् । ६. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-शक्रादिनामानि । ७. त-आकृषति । ८. न-ल-स- ' महयामः ' नास्ति ।

चर्षणीधृतः । ' कृष आकर्षणे ' । ' कृषेरादेश्च चः ' (ङ. सू. २. २६१) इत्यनिप्रत्ययः । ककारस्य चकारादेशः । यद्वा ' कृष विलेखने ' । कर्षन्तीति चर्षणयो मनुष्याः । ' ध धारणे ' । क्तिप् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इन्द्रं वृत्राय हन्तवे पुरुहूतमुप ब्रुवे । भरेषु वाजसातये ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । पुरुहूतम् । उप । ब्रुवे । भरेषु । वाजसातये ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वृत्राय हन्तवे वृत्रनामकमसुरं हन्तुं भरेषु युद्धेषु वाजसातये अश्वोपलक्षितधनलाभाय च पुरुहूतं पुरुभिराहूतम् इन्द्रं बलवन्तं त्वाम् उप ब्रुवे सोमपानार्थं विश्वामित्रोऽहमाह्वयामि ॥ वृत्राय । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानम् । हन्तवे । हन्तेस्तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । निस्वरः । ब्रुवे । ' ब्रून् व्यक्तायां वाचि ' इत्यस्य लट्युत्तम इटि रूपम् । निघातः । वाजसातये । सननं सातिः । वाजस्य सातिर्वाजसातिः । दासीभारादिस्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ २१ ॥

वाजेषु सासहिर्भव त्वामीमहे शतक्रतो । इन्द्रं वृत्राय हन्तवे ॥ ६ ॥

वाजेषु । सासहिः । भव । त्वाम् । ईमहे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

इन्द्रं । वृत्राय । हन्तवे ॥ ६ ॥

शतक्रतो हे इन्द्र वाजेषु संग्रामेषु सासहिः शत्रूणामभिभविता भव । वृत्राय हन्तवे वृत्रं हन्तुं त्वामीमहे प्रार्थयामहे ॥ सासहिः । ' सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ ' इति किप्रत्ययः । तस्य स्वरः । वृत्राय । कर्मणः संप्रदानम् । हन्तवे । तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः ॥

युधेषु पृतनाज्ये पृत्सुतूर्पु श्रवःसु च । इन्द्र साक्ष्वाभिमातिषु ॥ ७ ॥

युधेषु । पृतनाज्ये । पृत्सुतूर्पु । श्रवःसु । च । इन्द्र । साक्ष्व । अभिमातिषु ॥ ७ ॥

युधेषु^१ द्योतमानेषु धनेषु प्राप्तव्येत्वभिमानिनो ये सपत्नाः पृतनाज्ये । पृतनानामजनं गमनं यस्मिन्निति पृतनाज्यं संग्रामः । तस्मिन् संग्रामे च पृत्सुतूर्पु पृतनासु^२ तरणशीलेषु^३ शूरेषु श्रवःसु बलेषु च येऽभिमानिनः सपत्नाः सन्ति तान् हे इन्द्र^४ साक्ष्व अभिभव । तथा अभिमातिषु सर्वतो गर्वयुक्तेषु शत्रुषु पुरुषेषु ये सपत्नाः तांश्चाभिभव ॥ पृतनाज्ये । ' अज गतिक्षेपणयोः ' इत्यस्य ण्यन्तस्य ' अचो यत् ' । पृतनानामाज्यं पृतनाज्यम् । एकादेशस्वरः । पृत्सुतूर्पु । पृतनाशब्दस्य सौ परतः ' मांरपृत्स्नु-नामुपसंख्यानम् ' इति पृदादेशः । ' जित्वरा संभ्रमे ' । ताच्छीलिकः क्तिप् । ' ज्वरस्वरः ' इत्यादिना ऊद् । ' तपुरुषे कृति बहुलम् ' इति पूर्वपदस्य सप्तम्या अलुक् । कृदुत्तरपदस्वरः । साक्ष्व । ' षह मर्षणे ' इत्यस्य लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ढवकत्वे । दीर्घश्छान्दसः ॥

१. ल-हे इन्द्र युधेषु । २. ख-ग-ज-ण-भ-ल-पृतनातरणशीलेषु ; न-स-तरणशीलेषु । ३. न-ल-स- ' हे इन्द्र ' नास्ति । ४. न-भ-सह ।

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशखे 'शुष्मिन्तमं न ऊतये' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'शुष्मिन्तमं न ऊतये श्रायन्त इव सूर्यम्' (आश्व. श्रौ. ७.४) इति ॥

शुष्मिन्तमं न ऊतये द्युम्निनं पाहि जागृविम् । इन्द्र सोमं शतक्रतो ॥ ८ ॥

शुष्मिन्तमम् । नः । ऊतये । द्युम्निनम् । पाहि । जागृविम् ।

इन्द्र । सोमम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ ८ ॥

१शतक्रतो हे १इन्द्र १शुष्मिन्तमं बलवतां मध्येऽतिशयेन बलवन्तं १द्युम्निनं दीप्तिमन्तम् । यद्वा शुष्मिन्तमं शत्रूणां शोषकतमं द्युम्निनं यशस्विनम् । १जागृविं जागरणशीलम् । पीतः सोमो जागृविः स्वप्ननिवारक इति । तादृशं १नः अस्माकं संयन्धिनं १सोमम् १ऊतये अस्माकं रक्षणाय १पाहि अत्रागत्य पिब ॥ शुष्मिन्तमम् । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । पाहि । पातेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । निघातः । जागृविः । किन्प्रत्ययान्तः । निष्वादाद्युदात्तः ॥

इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पञ्चमु । इन्द्र तानि त आ वृणे ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते । जनेषु । पञ्चमु ।

इन्द्र । तानि । ते । आ । वृणे ॥ ९ ॥

१शतक्रतो हे १इन्द्र १ते तव संबन्धिषु १पञ्चमु १जनेषु गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि इत्येषु १या यानि १इन्द्रियाणि रूपग्रहणादिसामर्थ्यानि स्थितानि १ते त्वदीयानि १तानि इन्द्रियाण्यहम् १आ १वृणे संभजे^१ । यद्वा पञ्चजनेषु निपादपञ्चमेषु चतुर्षु जनेषु यानीन्द्रियाणि सामर्थ्यानि तानि त्वदीयान्यहमावृणे ॥ इन्द्रियाणि । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा' इति ध्वप्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । वृणे । 'वृङ् संभक्तौ' इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः ॥

अग्निन्द्र श्रवो बृहद्युम्नं दधिष्व दुष्टरम् । उक्ते शुष्मं तिरामसि ॥ १० ॥

अग्न । इन्द्र । श्रवः । बृहत् । युम्नम् । दधिष्व । दुष्टरम् ।

उत् । ते । शुष्मम् । तिरामसि ॥ १० ॥

हे १इन्द्र वृत्रहन्^२ १वृहन् महत् १श्रवः सोमलक्षणमस्माभिर्दीयमानमन्नम् १अग्न स्वां गच्छतु । त्वं १दुष्टरं दुस्तरं शत्रुभिः तरितुम्^३ अशक्यं १युम्नं धनं १दधिष्व अस्मभ्यं प्रयच्छ । वयं तु १ते त्वदीयं १शुष्मं बलम् उत्कृष्टं १तिरामसि सोमाज्यादिभिर्वर्धयामः ॥ अग्न । गमेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । हल्ङादिना तिलोपः । 'मो नो धातोः' । अडागमस्वरः । दधिष्व । दधातेर्लोटि

‘ छन्दस्युभयथा ’ इति थास आर्धधातुकत्वादिडागमः । निघातः । दुस्तरम् । तस्तेः कृच्छार्थे खल् । सुपामाद्रिवान् संहितायां पत्वम् । लिस्वरः । तिरामसि । इदन्तो^१ मसिः^१ । निघातः ॥

अर्वावतौ न आ गृह्यथो शक्र परावतः ।

उ लोको यस्ते अद्रिव इन्द्रेह तत् आ गृहि ॥ ११ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गृहि । अथो इति । शक्र । पराऽवतः ।

ऊँ इति । लोकः । यः । ते । अद्रिऽवः । इन्द्र । इह । ततः । आ । गृहि ॥ ११ ॥

वशक्र बलवन् हे इन्द्र वअर्वावतः अर्वाचीनात् समीपादेशान्^२ वअथो अपि च वपरावतः अतिदूरदेशात्^३ वनः अस्मानभिलक्ष्य वआ वगृहि आगच्छ । वअद्रिवः । अत्ति भक्षयति शत्रुनिति अद्रिवेत्रः । तद्वन् हे इन्द्र वते तव वयः वउ वलोकः उत्तमो लोकोऽस्ति वततः तस्मादपि लोकान् वइह अस्मिन् देवयजने देशे सोमपानार्थम् वआ वगृहि आगच्छ ॥ गृहि । गमेर्लोटि रूपम् । परावतः । ‘ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ’ इति घतिः । प्रत्ययस्वरः । अद्रिवः । ‘ मनुवमो रुः^४ ’ इति रुः । ततः । ‘ पञ्चम्यास्तसिल् ’ इति तसिल् । लिस्वरः ॥ ॥ २२ ॥

‘ अभि तष्टेव ’ इति दशचं नवमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ अभि तष्टेव दश प्रजापतिः स वैश्वामित्रो वाच्यो वा द्वौ वा तौ न वैकोऽपि ’ इति । विश्वामित्रगोत्रः प्रजापतिर्वाचः पुत्रः प्रजापतिर्वा ऋषिः । तावुभावपि समुच्चितावस्य सूक्तस्य ऋषी^५ इति द्वितीयः पक्षः । अथवा नोभावपि किंनु विश्वामित्र एवेति तृतीयः पक्षः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘ अभि तष्टेव ’ इत्यहरहः शस्यनामकं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ उदु ब्रह्माण्यभि तष्टेवेतीतरावहरहः शस्ये ’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । एवं सर्वत्राहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहः सु माध्यदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे एतत्सूक्तम् ॥

अभि तष्टेव दीधया मनीषामत्यो न वाजी सुधुरो जिहानः ।

अभि प्रियाणि मर्मैशत्पराणि कवीरिच्छामि संदृशे सुमेधाः ॥ १ ॥

अभि । तष्टाऽइव । दीधय । मनीषाम् । अत्यः । न । वाजी । सुधुरः । जिहानः ।

अभि । प्रियाणि । मर्मैशत् । पराणि । कवीन् । इच्छामि । सम्दृशे । सुमेधाः ॥ १ ॥

यजमानः स्तोतारं प्रति ब्रूते । हे स्तोतः वमनीषाम् इन्द्रविषयां स्तुतिम् वअभि वदीधय सर्वतो दीप्तां कुरु । तत्र दृष्टान्तः । वतष्टेव । यथा तष्टा तक्षणेन काष्ठं संस्करोति तद्वत् । वसुधुरः

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-‘ इदन्तो मसिः ’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-समीपदेशात् । ३. त-अतिदूरदेशात् । ४. त-ऋषिः ।

शोभनया धुरान्वितः पवाजी वेगवान् अस्यो न अश्व इव जिहानः कर्मणि प्रवर्तमानः पराणि उत्तमानि प्रियाणि इन्द्रस्य प्रियतमानि । यद्वा^१ । पराणि^२ उत्तरेष्वहःसु क्रियमाणानि कर्माणि अभि मर्त्यशत् अत्यर्थमभिमृशन् सुमेधाः शोभनमेधावानहं कवीन् । ये पूर्वम् अनुष्ठितयज्ञाः देवभूयमगमन्^३ ते कवयः । तान् संदशे संदृष्टुम् इच्छामि । उक्तार्थे^४ ब्राह्मणम्—‘ अभि तष्टेव दीधया मनीषामित्यच्छावाकोऽहरहः शंसत्यभिवत्तत्यै रूपमभि प्रियाणि मर्त्यशत्पराणीति यान्येव पराप्यहानि तानि प्रियाणि तान्येव तदभिमर्त्यशतो यन्त्यभ्यारभमाणाः परा वा अस्माल्लोकास्वर्गो लोकस्तमेव तदभिवदति कवीरिच्छामि संदशे सुमेधा इति ये वै ते न ऋषयः पूर्वे प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति ’ (ऐ. ब्रा. ६. २०) इति । तष्टेव । ‘ तश्च एवश्च तनूकरणे ’ इत्यस्य तृनि रूपम् । निस्वरः । दीधय । ‘ दीधीङ् दीसिदेवनयोः ’ इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लोटि शपो ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति लुगभावः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । सुधुरः । ‘ आयुदात्तं व्यच्छन्दसि ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । जिहानः । ‘ ओहाङ् गतौ ’ इत्यस्य शानचि ‘ भृशामित् ’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । चित्त्वाप्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । मर्त्यशत् । ‘ मृश आमर्शने ’ इत्यस्य यङ्लुकि ‘ रुप्रिकौ च लुकि ’ इत्यभ्यासस्य रुगागमः । तदन्ताच्छतरि रूपम् । ‘ नाभ्यस्ताच्छतुः ’ इति तुमभावः । अभ्यस्तस्वरः । संदशे । ‘ दशिर् प्रेक्षणे ’ इत्यस्मात् तुमर्थे ‘ दशे विरुधे च ’ इति केन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । सुमेधाः । ‘ नित्यमसिच प्रजामेधयोः ’ इत्यसिचप्रत्ययः । चित्स्वरः ॥

इनोत पृच्छ जनिमा कवीनां मनोधृतः सुकृतस्तक्षत द्याम् ।

इमा उ ते प्रण्यो वर्धमाना मनोवाता अध नु धर्मेणि गमन् ॥ २ ॥

इना । उत । पृच्छ । जनिम । कवीनाम् । मनःधृतः । सुकृतः । तक्षत । द्याम् ।

इमाः । ऊँ इति । ते । प्रऽन्यः । वर्धमानाः । मनःधवाताः । अध । नु । धर्मेणि । गमन् ॥ २ ॥

उत इत्यामन्प्रणे । हे इन्द्र कवीनां सुकृतकर्माणां देवभूयं^५ गतानां^६ जनिम जन्म । केन कर्मणा दिवं गताः कुतो वा तेषामुत्पत्तिः इत्येतमर्थम्^७ इना ईश्वरान् गुरून् पृच्छ । ते कवयः मनोधृतः संयतमनस्का अतः एव^८ सुकृतः शोभनकर्माणाः सन्तः पद्यां दिवं तक्षत अकुर्वन् । अध अथेदानीं धर्मेणि अस्मिन् यज्ञे ते त्वदर्थं प्रण्यः प्रणीयमानाः मनोवाताः मनोवेगाः वर्धमानाः त्वां^९ वर्धयन्त्यः इमाः अस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतयः नु क्षिप्रं गमन् त्वां गच्छन्तु । उ सर्वत्र प्रसिद्धार्थः ॥ पृच्छ । ‘ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् ’ इत्यस्य लोटि तुदादित्वात् शः । तस्य छित्त्वात् ग्रहिज्यादिना^{१०} संप्रसारणम् । निघातः । प्रण्यः । ‘ णीञ् प्रापणे ’ इत्यस्मात् औणादिकः कर्मणि क्तिप् । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादियङादेशं बाधित्वा यणादेशः । ‘ उदात्तस्वरितयोः ’ इति स्वरितत्वम् । गमन् । गमेर्लङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । श्लेष्मिन्त्वात् ‘ गमहन ’ इत्यादिना उपधालोपः । निघातः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ यद्वा पराणि ’ नास्ति; त-ल-उपराणि । २. च-भ-अनुष्ठितयज्ञादेवभूय^५ ।

३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-अस्मिन्नर्थे । ४. ख-ग-च-भ-स-देवभूयगतानाम्; ल-देवरूपं गतानाम् ।

५. ख-ग-एतमर्थम्; न-एवमर्थम् । ६. ख-ग-च-ज-ण-‘ एव ’ नास्ति । ७. ख-ग-च-न-भ-स-‘ त्वां ’ नास्ति । ८. ख-ग-च-ज-ण-प्रहिज्येत्यादिना ।

नि षीमिदत्र गुह्या दधाना उत क्षत्राय रोदसी समञ्जन् ।

सं मात्राभिर्ममिरे येमुर्वा अन्तर्मही समृते धायसे धुः ॥ ३ ॥

नि । सीम् । इत् । अत्र । गुह्या । दधानाः । उत । क्षत्राय । रोदसी इति । सम् । अञ्जन् ।

सम् । मात्राभिः । ममिरे । येमुः । उर्वा इति ।

अन्तः । मही इति । समृते इति सम्ऽकृते । धायसे । धुरिति धुः ॥ ३

१अत्र भूलोके १गुह्या गुह्यानि १कर्माणि १सीमित् सर्वत एव १नि १दधानाः कुर्वाणा एते कवयः १उत अपि च १क्षत्राय बलाय धनाय वा १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १समञ्जन् । ओषधीभिः पृथिवीं देवैश्च दिवं संगतामकार्षुः । किंच ते १मात्राभिः । मीयन्ते मान्तीति वा मात्राः शिलोच्चयाः । ताभिर्मात्राभिः १सं १ममिरे । ते रोदस्यावियत्तया परिच्छिन्ने चक्रुश्च । १समृते परस्परं संगते १उर्वा विस्तीर्णे १मही मह्यौ ते द्यावापृथिव्यौ १येमुः नियमितवन्तः । विष्टम्भकेनान्तरिक्षेण १अन्तः उदयच्छन् । तथा १धायसे तयोर्धारणार्थमन्तरिक्षं १धुः व्यधुः ॥ इदवधारणार्थं । गुह्या । गुहायां भवानि । भवार्थं यत् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तः । दधानाः । दधातेः शानचि रूपम् । अभ्यस्तस्वरः । अञ्जन् । ‘ अञ्ज् व्यक्तिस्रक्षणगतिषु ’ इत्यस्य लङि असोरहोपः । निघातः । मात्राभिः । ‘ मा माने ’ ‘ माङ् माने ’ वा । ‘ हुयाम् ’ इत्यादिना त्रन्प्रत्ययः । निस्वरः । ममिरे । ‘ माङ् माने ’ इत्यस्य लिटि रूपम् । ‘ चादिलोपे विभाषा ’ इति न निघातः । येमुः । ‘ यम उपरमे ’ इत्यस्य लिट्युमि रूपम् । तिङुत्तरत्वादिनिघातः । धायसे । ‘ वहिहाधाभ्यश्छन्दसि ’ इत्यसुन् । निस्वरः । धुः । दधातेः लुङि रूपम् ॥

आतिष्ठन्तं परि विश्वे अभूषञ्छ्रियो वसानश्चरति स्वरोचिः ।

महत्तद्वृष्णो असुरस्य नामा विश्वरूपो अमृतानि तस्थौ ॥ ४ ॥

आतिष्ठन्तम् । परि । विश्वे । अभूषन् । श्रियः । वसानः । चरति । स्वरोचिः ।

महत् । तत् । वृष्णः । असुरस्य । नाम । आ । विश्वरूपः । अमृतानि । तस्थौ ॥ ४ ॥

१विश्वे सर्वे कवयो रथम् १आतिष्ठन्तम् इन्द्रं १परि १अभूषन् । परितोऽलमकुर्वन् । १स्वरोचिः । स्वमेव रोचिर्यस्यासौ स्वरोचिः । स्वप्रभयैव दीप्यमान इत्यर्थः । अत एव १श्रियः दीप्तिः १वसानः आच्छादयन् सोऽयमिन्द्रः १चरति सर्वत्र वर्तते । १वृष्णः कामानां वपितुः १असुरस्य । अस्यति प्रेरयति सर्वानन्तर्यामितयेत्यसुरः । तस्येन्द्रस्य १तत् तादृशमनुभूतपूर्वं १नाम । नमयति सर्वान् अनेन शत्रूनिनाम कर्म । यद्वा नम्यते सर्वैर्नमस्क्रियते इति नाम इन्द्रस्य शरीरं कर्म वा । १महत् आश्चर्योपेतं वर्तते । तथा १विश्वरूपः नानाविधरूपतां भजमानः स इन्द्रो वरुणात्मना १अमृतानि जलानि

१. घ-न-ल-स-गूढानि । २. त-इत्याद्युदात्तत्वम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-‘ शरीरं ’ नास्ति ।

४. च-‘ वा ’ नास्ति ।

‘आ’ तस्थौ अधितिष्ठति ॥ विश्वे । जसः शी । अभूयन् । ‘भूप अलंकारे’^१ इत्यस्य लङि रूपम् । वसानः । ‘वस आच्छादने’ इत्यस्य शानचि रूपम् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे^२ धातुस्वरः^३ । नाम । ‘णमु प्रह्वत्वे’ इत्यस्मात् ‘नामन्सीमन्’^४ इत्यादिना मनिप्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । विश्वरूप इति तस्य संज्ञा । ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अमृतानि । ‘कालाध्वनोरस्यन्तसंयोगे’ इति द्वितीया । तस्थौ । तिष्ठतेर्लिटि णलि रूपम् ॥

असूत पूर्वो वृषभो ज्यायानिमा अस्य शुरुधः सन्ति पूर्वीः ।

दिवो नपाता विदथस्य धीभिः क्षत्रं राजाना प्रदिवो दधाथे ॥ ५ ॥

असूत । पूर्वः । वृषभः । ज्यायान् । इमाः । अस्य । शुरुधः । सन्ति । पूर्वीः ।

दिवः । नपाता । विदथस्य । धीभिः । क्षत्रम् । राजाना । प्रदिवः । दधाथे इति ॥ ५ ॥

‘वृषभः’^५ कामानां वर्षकः ‘पूर्वः’ चिरन्तनोऽत एव ‘ज्यायान्’ इन्द्रः ‘असूत’ अपः ससर्ज । ‘पूर्वीः’ बह्वयः ‘इमाः’ अनेन सृष्टा आपः ‘अस्य’ ‘शुरुधः’ । शुचः पिपासाया रोधयित्यः ‘सन्ति’ भवन्ति । ‘दिवो’ ‘नपाता’ दिवो न पातयितारौ हे राजानौ इन्द्रावरुणौ ‘प्रदिवः’ प्रकर्षेण द्योतमानस्य ‘विदथस्य’ यज्ञकारिणः स्तोतुः ‘धीभिः’ स्तुतिभिः ‘क्षत्रं’ धनं ‘दधाथे’ अस्मभ्यं दातुं धारयेथे ॥ अमृत । ‘पूङ् प्राणिगर्भविमोचने’ इत्यस्य लङि रूपम् । अडागमस्वरः । ज्यायान् । प्रशस्य-शब्दान् ईयसुनि ‘ज्य च’ (पा. सू. ५. ३. ६१) इति ज्यादेशः । ‘ज्यादादीयसः’ (पा. सू. ६. ४. १६०) इति^६ ईयसः^७ आदेः ईकारस्य^८ आकारादेशः । निच्चादाद्युदात्तः । शुरुधः । पृषोदरादिः । नपाता । ‘नभ्राणनपात्’ इति निपातनान् नभः प्रकृतिभावः । आमन्त्रितत्वात् निघातः । धीभिः । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । राजाना । आमन्त्रितत्वात् निघातः । दधाथे । दधातेर्लिटि रूपम् । निघातः ॥ २३ ॥

त्रीणि राजाना विदथे पुरूणि परि विश्वानि भूषथः सदांसि ।

अपश्यमत्र मनसा जगन्वान्ब्रते गन्धर्वा अपि वायुकेशान् ॥ ६ ॥

त्रीणि । राजाना । विदथे । पुरूणि । परि । विश्वानि । भूषथः । सदांसि ।

अपश्यम् । अत्र । मनसा । जगन्वान् । ब्रते । गन्धर्वान् । अपि । वायुकेशान् ॥ ६ ॥

हे राजानौ इन्द्रावरुणौ ‘विदथे’ अस्मिन् यज्ञे ‘विश्वानि’ व्याप्तानि ‘पुरूणि’ यजनीयैः सोमादिभिः पूर्णानि ‘त्रीणि’ ‘सदांसि’ सवनानि ‘परि’ ‘भूषथः’ सर्वतोऽलंकुरुथः । हे इन्द्र त्वं ‘जगन्वान्’ यज्ञं प्रति गतवानसि । ‘अपि’ संभावनायाम् । यतोऽहम् ‘अत्र’ ‘ब्रते’ यज्ञे ‘वायुकेशान्’ वायुवत् चञ्चल-रश्मीन्^९ ‘गन्धर्वान्’ सोमरक्षकान् स्वानभ्राजादीन् ‘मनसा’ ‘अपश्यम्’ । ते^{१०} च^{११} स्वानभ्राजादयः

१. च-फ-अलंकरणे । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-लसार्वधातुकस्वरः । ३. ख-ग-च-त-न-फ-भ-ल-स-तयोः पूर्वः वृषभः । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ इति ईयसः ’ नास्ति । ५. ल-स-‘ ईकारस्य ’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-भ-स-अपिः । ७. ख-ग-च-ज-ण-फ-चलनशीलान् रश्मीन् ; भ-ल-चलनरश्मीन् । ८. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-तत्र ।

तैत्तिरीयके स्पष्टमभिहिताः—‘स्वान भ्राजाङ्घारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानवेने वः सोमप्रयणा-
स्तान् रक्षध्वं मा वो दभन्’ (तै. सं. १. २. ७) इति ॥ भूपथः । ‘भूप अलंकारे’ इत्यस्य लटि
रूपम् । अपश्यम् । ‘दशिरू प्रेक्षणे’ इत्यस्य लङि रूपम् । पादादिवादिनिघातः । जगन्वान् । गमेः
कसौ ‘विभाषा गमहनविदविशाम्’ इति द्वयो विकल्पितत्वाद्ग्न इडभावः । ‘मो नो धातोः’
‘म्वोश्च’ इति मकारस्य नकारः । प्रत्ययस्वरः^१ । गन्धर्वान् । ‘धृञ् धारणे’ इत्यस्य गोशब्दे
उपपदे ‘गवि गन् धृजो वः’ इति वप्रत्ययः । तत्संनियोगेन गोशब्दस्य^२ गनादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥

तदिह्वस्य वृषभस्य धेनोरा नामभिर्ममिरे सक्म्यं गोः ।

अन्यदन्यदसुर्यं वसाना नि मायिनो ममिरे रूपमस्मिन् ॥ ७ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । वृषभस्य । धेनोः । आ । नामभिः । ममिरे । सक्म्यम् । गोः ।
अन्यत् । अन्यत् । असुर्यम् । वसानाः । नि । मायिनः । ममिरे । रूपम् । अस्मिन् ॥ ७ ॥

ये यजमानाः ‘वृषभस्य अभिमतफलप्रदस्य’ अस्य इन्द्रस्यार्थं ‘धेनोः’ ‘गोः’ ‘नामभिः विश्वानु-
विश्वव्यचा इत्यादिभिरुपलक्षितां गां’ ‘सक्म्यं संभजनाहं तत्क्षीरादिकं हविः’ ‘नु क्षिप्रम्’ ‘आ’ ‘ममिरे
आदुहन्ति । धातूनामनेकार्थत्वात् । तेन च हविषा यज्ञमनुष्ठाप्य देवभूयं प्राप्तास्ते कवयः’ ‘अन्यदन्यत्
नूतनम्’ ‘असुर्यम् असुराणां बलं’ ‘वसानाः आच्छादयन्तः अत एव’ ‘मायिनः मायया स्वीकृतकाम-
रूपाः’^३ । यद्वा ‘मायिनः प्रज्ञावन्तः’ सन्तः ‘अस्मिन् इन्द्रे’ ‘रूपं स्वं’ ‘स्वं रूपं’ ‘नि’ ‘ममिरे इदत्तया
परिच्छिद्य निदधुः ॥ इत् पूरणः’^४ । ममिरे । ‘माङ् माने’ । लिटि रूपम् । निघातः । सक्म्यम् ।
‘युजिरुचितिजां कुश्र’ (उ. सू. १. १४३) इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सचतेः
मक्प्रत्ययः कुत्वं च । सचनं सक्मः । तत्र भवः इत्यर्थे ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । ‘यतोऽनावः’
इत्याद्युदात्तः । गोः । एकादेशस्वरः । असुर्यम् । असुरस्य स्वमित्यर्थे ‘असुरस्य स्वम्’ (पा. सू.
४. ४. १२३) इति यत् । तिस्वरितः । रूपम् । ‘रूप रूपक्रियायाम्’ । ण्यन्तः । ‘स्वप्नशिल्प-
शल्पबाष्परूपपर्वतल्पाः’ (उ. सू. ३. ३०८) इति पप्रत्ययान्तत्वेन निपातनात् पकारलोपोऽगुणत्वं
च । रूपयति रूप्यते वेति रूपम् । प्रत्ययस्वरः ॥

तदिह्वस्य सवितुर्नार्किमे हिरण्ययीममतिं यामशिश्नेत् ।

आ सुष्टुती रोदसी विश्वमिन्वे अपीव योषा जनिमानि वव्रे ॥ ८ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । सवितुः । नार्किः । मे । हिरण्ययीम् । अमतिम् । याम् । आशिश्नेत् ।
आ । सुऽस्तुती । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे ।
अपीव । योषा । जनिमानि । वव्रे ॥ ८ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-‘प्रत्ययस्वरः’ नास्ति । २. त-न-भ-स-गोशब्दस्य च । ३. ख-ग-
ज-ण-प-फ-भ-स्वीकृतकामरूपाः सन्तः । ४. घ-च-‘यद्वा... प्रज्ञावन्तः’ नास्ति । ५. त-स्वरूपम् ।
६. ख-ग-च-ण-ल-पूरणम् ।

१तत् तस्मात् १सवितुः सर्वस्य जगतोऽन्तर्यामितया प्रेरयितुः १अस्य इन्द्रस्य १मे मम १हिर-
ण्ययीं सुवर्णमयीम् १अमतिं दीप्तिं १नकिः को वा परिच्छिनत्ति खलु । १यां मदीयां दीप्तिम् १अशिञ्चेत्
य आश्रयति सः १सुष्टुती शोभनया स्तुत्या स्तुतः सन् १विश्वमिन्वे सर्वस्य संतर्पयिष्यौ १रोदसी
द्यावापृथिव्यौ १आ १ववे स्वकीयतया सर्वतो वृणुते । तत्र दृष्टान्तः । १अपीव १योषा १जनिमानि । यथा
योषा स्त्री जनिमानि जातानि^३ अपत्यानि वृणोति तद्वत् । नुः^३ पूरणः^३ ॥ नकिः । निपातः । हिरण्ययीम् ।
हिरण्यस्य विकारार्थे 'मयड्वैतयोः' (पा. सू. ४. ३. १४३) इति मयट् । 'ऋत्विग्वास्त्व-
वास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि' इति निपातनात् मयटो मकारलोपः । टित्त्वात् 'टिड्ढाणञ्' ^३
इति ङीप् । प्रत्ययस्वरः । अमतिम् । अम गत्यादिषु । अमेरतिः^४ इति अतिप्रत्ययः^४ । प्रत्यय-
स्वरः । अशिञ्चेत् । श्रयतेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति णपः श्लुः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सुष्टुती ।
'सुपां सुलुक्' इति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । विश्वमिन्वे । 'इवि व्याप्तिप्रोणनयोः' इत्यस्मात्
कर्मणि अण् । इदित्त्वात् नुम् । 'तपुरुषे कृति बहुलम्' इति द्वितीयाया अलुक् । कृदुत्तरपदस्वरः ।
योषा । यौतेमिश्रीभावकर्मणः 'वृत्तवदिहैनिकमिकपियुमुचिभ्यः सः' इति सप्रत्ययः । ग्रामादिवात्
आद्युदात्तः । जनिमानि । 'जनी प्रादुर्भावे' । 'हजनिभ्यामिमनिन्' इति इमनिप्रत्ययो भूतकाले ।
निस्वादाद्युदात्तः । ववे । 'वृञ् वरणे' इत्यस्य लिटि रूपम् ॥

युवं प्रत्नस्य साधथो महो यदैवी स्वस्तिः परि णः स्यातम् ।

गोपाजिह्वस्य तस्थुषो विरूपा विश्वे पश्यन्ति मायिनः कृतानि ॥ ९ ॥

युवम् । प्रत्नस्य । साधथः । महः । यत् । दैवी । स्वस्तिः । परि । नः । स्यातम् ।

गोपाजिह्वस्य । तस्थुषः । विरूपा । विश्वे । पश्यन्ति । मायिनः । कृतानि ॥ ९ ॥

हे इन्द्रावरुणौ १युवं युवां १प्रत्नस्य स्तोतुः १महः तादृशं श्रेयः १साधथः साधयथः । कीदृशं
तदित्यत आह । १यदैवी १स्वस्तिः यदिदं देवसंबन्धि श्रेयः स्वाराज्यलक्षणम्^१ । किंच युवां १नः
अस्मान् १परि परितः १स्यातं रक्षकौ भवेतम् । १विश्वे सर्वे १मायिनः देवाः १गोपाजिह्वस्य । गोप्रां
जिह्वा मा बिभीतेत्येतादृशी वाग्यस्य स तथोक्तः । १तस्थुषः स्थिरतरस्येन्द्रस्य १विरूपा नानाविधानि
वृत्रहननादीनि १कृतानि कर्माणि १पश्यन्ति । एवमिन्द्रस्य विश्वरूपत्वमुक्तम् ॥ युवम् । युष्मच्छब्दस्य
द्विवचने 'यवावी द्विवचने' (पा. सू. ७. २. ९२) इति युवादेशः । 'हेप्रथमयोरम्' (पा. सू.
७. १. २८) इति सुपः अमादेशः । साधथः । 'साध संसिद्धौ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लिटि रूपम् ।
'बहुलमन्यत्रापि' इति गेर्लुक् । निघातः । दैवी । 'देवाद्यजस्रौ' इति अच्प्रत्ययः । निस्वरः ।
स्यातम् । अस्तेर्लिङि रूपम् । गोपाजिह्वस्य । 'गुप रक्षणे' इत्यस्य आयप्रत्ययान्तस्य क्पि अतोलोप-
यलोपयोः कृतयो रूपं गोपा इति । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । तस्थुषः । 'छा गतिनिवृत्तौ' इत्यस्य
कसौ 'वस्वेकाजाद्वसाम्' इति प्रासस्य इटः 'संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः' इति
संप्रसारणस्य बलीयस्त्वान्निवृत्तिः । 'वसोः संप्रसारणम्' । प्रत्ययस्वरः । पश्यन्ति । 'इशिर्
प्रेक्षणे' । निघातः ॥

१. त-प्रसवितुः । २. त-जनिमानि । ३. ख-घ-प-नु पूरणः; न-ल-स-नुः पूरणः नास्ति ।

४. च-फ-अमेरतिप्रत्ययः । ५. ख-ग-च-न-स्वाराज्यलक्षणम् ।

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १० ॥

शुनम् । हुवेम् । मघवानाम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्जितम् । धनानाम् ॥ १० ॥

व्याख्यातेयम् ॥ ॥ २४ ॥ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र ' इन्द्रं मतिः ' इति नवचं प्रथमं सूक्तं विश्वामित्रं त्रेष्टुभैन्द्रम् । ' इन्द्रं मतिर्नव ' इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

इन्द्रं मतिर्हृद आ वच्यमानाच्छा पतिं स्तोमतष्टा जिगाति ।

या जागृविर्विदथे शस्यमानेन्द्र यत्ते जायते विद्धि तस्य ॥ १ ॥

इन्द्रम् । मतिः । हृदः । आ । वच्यमाना । अच्छ । पतिम् । स्तोमतष्टा । जिगाति ।

या । जागृविः । विदथे । शस्यमाना । इन्द्र । यत् । ते । जायते । विद्धि । तस्य ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इन्द्र वच्यमाना हृदयात् वच्यमाना उच्यमाना स्तोमतष्टा स्तोमकारिभिः कृता मतिः स्तुतिः पतिं सर्वस्य जगतः स्वामिनं स्वाम् अच्छ अभिलक्ष्य आ जिगाति समन्तात् गच्छतु । या मदीया स्तुतिः जागृविः स्तुत्यस्य तव जागरणं कुर्वाणा विदथे यज्ञे शस्यमाना भवति । हे इन्द्र ते स्वदथं यत् स्तोत्रं मत्तः जायते तत् विद्धि जानीहि । तस्य इति द्वितीयार्थे पद्ये ॥ मतिः । ' मन्त्रे वृष ' इत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । हृदः । हृदयशब्दस्य ' पद्मोमास् ' (पा. सू. ६. १. ६३) इत्यादिना हृदादेशः । ' उडिदम् ' इति विभक्त्येकदात्तस्वम् । वच्यमाना । ' वच परिभाषणे ' इत्यस्य कर्मणि यक् । संप्रसारणाभावश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । स्तोमतष्टा । ' तक्षू स्वक्षू तनूकरणे ' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपद-प्रकृतिस्वरस्वम् । जिगाति । ' गा स्तुतौ छन्दसि ' इति जुहोत्यादिः । ' बहुलं छन्दसि ' इत्यभ्यासस्य ह्रस्वम् । निघातः । जायते । ' जनी प्रादुर्भावे ' इत्यस्य लटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विद्धि । ' विद ज्ञाने ' इत्यस्य लोटि हेः ' हुञ्जल्यो हेर्धिः ' इति ध्यादेशः । वाक्यभेदादनिघातः ॥

दिवाश्चिदा पुन्या जायमाना वि जागृविर्विदथे शस्यमाना ।

भद्रा वस्त्राण्यर्जुना वसाना सेयमस्मे सनजा पित्र्या धीः ॥ २ ॥

दिवाः । चित् । आ । पुन्या । जायमाना । वि । जागृविः । विदथे । शस्यमाना ।

भद्रा । वस्त्राणि । अर्जुना । वसाना । सा । इयम् । अस्मे इति । सनजा । पित्र्या । धीः ॥ २ ॥

हं इन्द्रं विद्वश्चित् श्रोतमानात् सूर्यादपि पूर्या पूर्वे भवा उपःकालसंबन्धिनी वा जायमाना या स्तुतिलक्षणा वाक् विभवति स्येयं वाक् विद्वथे यज्ञे शस्यमाना जागृविः स्तुत्यस्य तव जागरणं कुर्वाणा भद्रा कल्याणानि अर्जुना शुद्धर्णानि वरुणाणि योग्यतया तेजसि वसना अस्मे अस्माकं पित्र्या पितृक्रमागता^१ अत एव सनजा पुरातनी सती धीः तव स्तुतिर्भवति ॥ दिवः । दिवेः क्विप् । 'उडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अर्जुना । 'अर्जे-णिलुक्च' (उ. सू. ३. ३३८) इति उनन् । निस्वरः । सनजा । जनेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति डः । प्रत्ययस्वरः । पित्र्या । पितृशब्दात्तत् आगत इत्यर्थे 'पितुर्यञ्च' इति यत्प्रत्ययः । 'रीडतः' (पा. सू. ७. ४. २७) इति रीडादेशः । 'यस्य' इति लोपः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

यमा चिदत्र यमसूरसूत जिह्वाया अग्रं पतदा ह्यस्यात् ।

वपूषि जाता मिथुना सचेते तमोहना तपुषो बुध एता ॥ ३ ॥

यमा । चित् । अत्र । यमऽसूः । असूत । जिह्वायाः । अग्रम् । पतत् । आ । हि । अस्यात् । वपूषि । जाता । मिथुना । सचेते इति । तमऽहना । तपुषः । बुधे । आऽहता ॥ ३ ॥

प्रसंगादुपःकालं प्रशंसति । यमसूः । यमौ यमलौ सूत इति यमसूरुणोभिमानी देवता । सा यमा यमलावश्चिनौ अत्र उपःकाले असूत । अश्विनोरतत्र शस्यमानत्वात्तावश्चिनौ स्तोतुं मम जिह्वायाः अग्रं पतत् चञ्चलम् वा अस्थान् हि तिष्ठति खलु । तमोहना^२ तमसो हन्तारौ तपुषः । तपत्यस्मिन् सूर्य इति तपुः दिवसः^३ । तस्य बुधे मूले एता एतावागतौ मिथुना परस्परं संगतौ^४ तावश्चिनौ जाता उत्पन्नानि वपूषि । उप्यन्ते निधीयन्ते इति वपूषि उपःकाले क्रियमाणा निश्चादीनि कर्माणि । सचेते संगच्छतः ॥ यमसूः । 'षड् प्राणिगर्भविमोचने' इत्यस्य^५ क्विप् । कृदुत्तरपदस्वरः । असूत । तस्यैव धातोर्लङि अदादिवाच्यो लुक् । निघातः । पतत् । 'पतु गतौ' । शतुर्लसार्वधातुक्स्वरे धातुस्वरः । अस्थान् । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । लुङि रूपम् । ह्योगादनिघातः । वपूषि । 'डुवप् बीजसंताने' । 'अतिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्' इति उसिप्रत्ययः । 'निश्च' इत्युक्तत्वादाद्युदात्तः । सचेते । 'पच समवाये' इत्यस्य लटि रूपम् । तपुषः । 'तप संतापे' । 'अतिपृवपि' इत्यादिना उसिः । बुधे । 'बन्ध बन्धने' । 'बन्धेर्धधिवुधी च' (उ. सू. ३. २८५) इति नक्प्रत्ययः । ब्रधिवुधी एतावादेकौ धातोः । प्रत्ययस्वरः । एता । 'हण् गतौ' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः ॥

नकिरेषां निन्दिता मर्त्येषु ये अस्माकं पित्रो गोषु योधाः ।

इन्द्र एषां दंष्टिता माहिनावानुद्रोत्राणि ससृजे दंसनावान् ॥ ४ ॥

नकिः । एषाम् । निन्दिता । मर्त्येषु । ये । अस्माकम् । पित्रः । गोषु । योधाः ।

इन्द्रः । एषाम् । दंष्टिता । माहिनाऽवान् । उत् । गोत्राणि । ससृजे । दंसनाऽवान् ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-कल्याणा । २. घ-ज-ण-पितृक्रमादागता । ३. ल-तमोहना नाम । ४. त-देशः । ५. न-ल-परस्परसंगतौ । ६. ल-इत्यस्यात् ।

हे इन्द्र सत्रे प्रवृत्तानाम् ^१अस्माकं ^२ये ^३पितरः अङ्गिरसः ^४गोषु पणिभिरपहतेषु तन्निमित्तं ^५योधाः योद्धारो वर्तन्ते तेषाम् ^६एषां ^७मर्त्येषु ^८निन्दिता दूषकः ^९नकः न कश्चिदस्ति । कुत इत्यत आह । ^{१०}माहिनावान् महिमोपेतः ^{११}दंसनावान् वृत्रहननादिकर्मवान् ^{१२}इन्द्रः ^{१३}एषाम् अङ्गिरसां ^{१४}दंहिता^१ दंहितानि समृद्धानि^२ गोत्राणि गवां वृन्दानि ^{१५}उत् ^{१६}ससृजे तेभ्योऽङ्गिरोभ्यो ददौ^३॥ निन्दिता । ‘ निदि कुरसायाम् ’ इत्यस्य तृचि रूपम् । मर्त्येषु । वस्वादित्वात् स्वार्थिको यत् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । योधाः । ‘ युध संप्रहारे ’ इत्यस्य पचाद्यचि रूपम् । दंहिता । ‘ दह दहि वृद्धौ ’ इत्यस्य निष्ठायां रूपम् । माहिनावान् । ‘ महेरिणश्च ’ (उ. सू. २. २१४) इति इन्द्रप्रत्ययः । ‘ तदस्यास्ति ’ इति मनुष्य । माहिनावानिति तस्य संज्ञा । ‘ मतो बह्वचोऽनजिरादीनाम् ’ (पा. सू. ६. ३. ११९) इति संहितायां दीर्घः । गोत्राणि । गवां समूह इत्यर्थे ‘ खल्योरथात् ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ इनिप्रकट्यचश्च ’ (पा. सू. ४. २. ५१) इति गोशब्दात् ऋप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ससृजे । ‘ सृज विसर्गे ’ इत्यस्य लिटि रूपम् ॥

दशपेये निष्केवल्ये निविद्वानीयस्य पुरस्तात् ‘ सखा ह यत्र ’ इत्येपा । सूत्रितं च—‘ सखा ह यत्र सखिभिर्नवग्वैरिति निविद्वानीययोराद्ये ’ (आश्व. श्रौ. ९. ३) इति ॥

सखा ह यत्र सखिभिर्नवग्वैरभिज्ञा सत्त्वभिर्गा अनुगमन् ।

सत्यं तदिन्द्रो दशभिर्दशग्वैः सूर्यं विवेद तमसि क्षियन्तम् ॥ ५ ॥

सखा । ह । यत्र । सखिऽभिः । नवऽग्वैः । अभिऽज्ञु । आ । सत्त्वऽभिः । गाः । अनुऽगमन् ।

सत्यम् । तत् । इन्द्रः । दशऽभिः । दशऽग्वैः । सूर्यम् । विवेद । तमसि । क्षियन्तम् ॥ ५ ॥

^१सखिभिः समानस्थानैः ^२सत्त्वभिः इन्द्रमभितः सीदद्भिः ^३नवग्वैः । मेधातिथिप्रभृतयोऽङ्गिरसः केचिन्नव मासान् सत्रमनुष्ठाय फलं लेभिरे केचिदश मासाननुष्ठायेति । तत्र ये नव मासान् सत्रमनुष्ठाय लब्धफला उदतिष्ठन् ते नवगवाः । तैः सत्त्वभिः अङ्गिरोभिः ^४सखा समानस्थानः^५ इन्द्रः ^६यत्र यस्मिन् बिले पणिभिर्निरुद्धाः ^७गाः अभिलक्ष्य ^८अभिज्ञु अभिगतजानुकं यथा भवति तथा ^९अनुगमन् अनुगच्छन् ^{१०}इन्द्रः ^{११}तत् तत्र बिले ^{१२}दशग्वैः । ये दश मासान् सत्रमनुष्ठाय लब्धफला उदतिष्ठन् ते दशगवाः । ^{१३}दशभिः दशसंख्याकैरङ्गिरोभिः सहितः सन् ^{१४}तमसि बिलवर्तिन्यन्धकारे ^{१५}क्षियन्तं निवसन्तं ^{१६}सत्यं यथार्थप्रकाशं ^{१७}सूर्यं ^{१८}विवेद लेभे । ततो लब्धप्रकाशः स इन्द्रस्ता गा आनीयाङ्गिरोभ्यः प्रादादिति भावः । आर्हो^१ पूरणो^२ ॥ सखा । ‘ स्था प्रकथने ’ । ‘ समाने स्थोदात्तः ’ इति इन्द्रप्रत्ययः । डिच्^३ । ‘ समानस्य छन्दसि ’ इति समानस्य सभावः । ‘ उदात्तः ’ इत्युक्तत्वेन^४ सामर्थ्यादुपपदस्य इति गम्यते । आद्युदात्तः । नवग्वैः । गमेरौणादिको द्वुप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अभिज्ञु । ‘ प्रसभ्यां जानुनोर्जुः ’ इति विधीयमानो जुः अभेरुत्तरस्य व्यत्ययेन भवति । सत्त्वभिः । ‘ षड् विशरणगत्यवसादनेषु ’ इत्यस्मात् ‘ प्र ईरसद्योस्तुद् च ’ इति कनिष्प्रत्ययः । तुडागमः । निष्वादाद्युदात्तः । अनुगमन् । गमेः शतरि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति

१. न-ल-स-‘ दंहिता ’ नास्ति । २. च-संभृतानि । ३. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-ददौ । उत् पूरणः । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-समानस्थानः । ५. न-ल-स-‘ आर्हो पूरणो ’ नास्ति । ६. ख-ग-त-न-डित्वम् । ७. ज-ण-ल-इत्युक्तेन ।

शपो लुकि कृते 'गमहन' इत्यादिना उपधालोपः । प्रादिसमासः । शतृस्वरः । विवेद । 'विदु ज्ञाने' इत्यस्मात् लिटि णलि रूपम् । क्षियन्तम्^१ । 'क्षि निवासगत्योः' इत्यस्य शतरि रूपम्^२ ॥ २५॥

इन्द्रो मधु संभृतमुस्त्रियायां पद्वद्विवेद शफवन्नमे गोः ।

गुहा हितं गुह्यं गूळहमप्सु हस्तै दधे दक्षिणे दक्षिणावान् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । मधु । सम्भृतम् । उस्त्रियायाम् । पद्वत् । विवेद । शफवत् । नमे । गोः ।

गुहा । हितम् । गुह्यम् । गूळहम् । अप्सु । हस्तै । दधे । दक्षिणे । दक्षिणावान् ॥ ६ ॥

इन्द्रः 'उस्त्रियायां क्षीरदध्यादिक्रमेणोत्साविण्यां^३ भोगवत्यां^४ गवि 'संभृतं संपादितं 'मधु क्षीरादि 'विवेद अज्ञासीत् । ततस्तदर्थं 'पद्वत् पादयुक्तं 'शफवत् सुरोपेतं गोधनं विवेद लेभे । कथं लब्धवानिति तदुच्यते । 'नमे 'गोः । गोरिति द्वितीयार्थे पठि । पणिनामकैरसुरैरपहृतां गां नमे आनीतामकरोत् । तथा 'दक्षिणावान् औदार्यवान् समर्थः स इन्द्रः 'गुहा गुहायां 'हितं 'गुह्यं प्रच्छन्नम् अत एव 'अप्सु अन्तरिक्षे 'गूळहं' गूढचारिणं मायिनमसुरं 'दक्षिणे 'हस्ते 'दधे दधार अग्रहीत् इत्यर्थः । द्वितीयाष्टके 'श्रुधी हवम्' इत्यस्मिन् वर्गे 'गुहा हितम्' इत्येतत् सम्यगभ्यधायि (ऋ. सं. २. ११. ५) ॥ उस्त्रियायाम् । प्रक्रिया सम्यक् पूर्वमेवावादि । विवेद । 'विदु ज्ञाने' 'विदु लाभे' । एतयोरिति रूपम् । शफवत् । शफोऽस्यास्तीति मतुप् । 'हस्वनुद्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । नमे । 'णमु प्रह्वत्वे' इत्यस्य लिटि रूपम् । द्विवचनस्य छन्दसि विकल्पितत्वाद् द्विवचनाभावः । वाक्यभेदादनिघातः । गुह्यम् । 'गुहू संवरणे' इत्यस्मात् 'शंसिगुहिदुहिभ्यो वेति वक्तव्यम्' इति क्यप् । कित्त्वाद्गुणः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । दधे । दधातेर्लिटि रूपम् । दक्षिणावान् । 'दक्ष वृद्धौ' । 'दुदक्षिभ्यामिनन्' इति इनन्प्रत्ययः । तदस्यास्तीति मतुप् । संहितायाम् 'अन्धेपामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । निस्वरः ॥

ज्योतिर्वृणीत तमसो विजानन्नारे स्याम दुरितादभीकै ।

इमा गिरः सोमपाः सोमवृद्ध जुषस्वेन्द्र पुरुतमस्य कारोः ॥ ७ ॥

ज्योतिः । वृणीत । तमसः । विजानन् । आरे । स्याम । दुरितात् । अभीकै ।

इमाः । गिरः । सोमप्ताः । सोमवृद्ध । जुषस्व । इन्द्र । पुरुतमस्य । कारोः ॥ ७ ॥

तमसः रात्रेः सकाशात् 'विजानन्' विशेषेण जानन्^५ प्रादुर्भवन् सूर्यात्मक इन्द्रः 'ज्योतिर्वृणीत । जगद्व्यवहारनिर्वाहकं प्रकाशं समभक्त । यद्वा तमसस्तमोरूपात् वृत्रादेः विजानन् प्रादुर्भवन् ।

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-इति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- 'क्षियन्तं... .. रूपम्' नास्ति ।

३. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स- 'क्रमेणोर्ध्वेष्टाविण्याम् । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स- 'भोगवत्यां' नास्ति ।

५. ख-ग-ज-ण-न-भ-ल-स- 'गूळहं' नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- 'विजानन्' नास्ति ।

७. ल- 'जानन्' नास्ति ।

वृत्रं हत्वा प्रकाशमवृणीत । वयं वदुरितात् पापात् आरे दूरे पापवर्जिताः सन्तः अभीके भयरहिते स्थाने स्याम भवेम । सोमपाः सोमस्य पातः अत एव सोमवृद्ध सोमपानेषु वृद्ध हे इन्द्र पुरु-
तमस्य । पुरून् बहून् शत्रून् तामयति ग्लापयतीति पुरुतमः । तादृशस्य तव कारोः स्तोत्रं कुर्वाणस्य ऋत्विजः इमाः स्तुतिलक्षणाः गिरः वाचः जुपस्व सेवस्व ॥ वृणीत । 'वृङ् संभक्तौ' इत्यस्य लङि रूपम् । विजानन् । 'ज्ञा अवबोधने' । विशेषेण ज्ञानं प्रकाशः । प्रत्ययस्वरः । अभीके । न विद्यते भीर्यस्मिन् । ततः 'शेषाद्विभाषा' (पा. सू. ५. ४. १५४) इति कप्रत्ययः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तो-
दात्तत्वे प्राप्ते 'कपि पूर्वम्' (पा. सू. ६. २. १७३) इति पूर्वस्यान्तोदात्तत्वम् । पुरुतमस्य । 'तमु ग्लाने' इत्यस्मान् प्यन्तात् पचाद्यचि 'परादिञ्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

ज्योतिर्यज्ञाय रोदसी अनु प्यादारे स्याम दुरितस्य भूरैः ।

भूरि चिद्धि तुजतो मर्त्यस्य सुपारासो वसवो बर्हणावत् ॥ ८ ॥

ज्योतिः । यज्ञाय । रोदसी इति । अनु । स्यात् । आरे । स्याम् । दुः इतस्य । भूरैः ।

भूरि । चित् । हि । तुजतः । मर्त्यस्य । सुपारासः । वसवः । बर्हणावत् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ज्योतिः जगत्प्रकाशकः सूर्यः यज्ञाय अग्निहोत्रादिकर्मकरणाय रोदसी चावा-
पृथिव्यौ अनु प्यात् अनुभवतु प्रकाशयतु । वयं भूरैः प्रभूतस्य दुरितस्य पापस्य आरे दूरे
स्याम भवेम । हे वसवः सर्वस्य वासयितार इन्द्रादयः सुपारासः सुपाराः शोभनपाराः
स्तुत्याभिमुखीकर्तुं शक्या यूयं भूरि चित् अतिप्रभूतं बर्हणावत् समृद्धियुक्तं धनं तुजतः
भूरिप्रदस्य मर्त्यस्य प्रयच्छथ । अत्र योग्यक्रियाध्याहारः ॥ स्यात् । अस्तेलिङि रूपम् । संहितायाम्
अनोरुत्तरस्यास्तेः 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः' (पा. सू. ८. ३. ८७) इति षत्वम् । निघातः ।
तुजतः । 'तुजि पिजि लजि हिंसादाननिकेतनेषु' । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
बर्हणावत् । 'वृहि वृद्धौ' इत्यस्य भावे औणादिको युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

शुनं हुवेम मधवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ९ ॥

शुनम् । हुवेम् । मधवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ ९ ॥

व्याख्यातेयम् ॥

॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- 'बहून्' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न- 'सेवस्व' नास्ति । ३. ख-ग-
च-ज-ण-स- 'दूरे' नास्ति । ४. घ-प्रयच्छथ । हि पूरणः । ५. ख-इत्येवं पूर्वमेव व्याख्याता; ज-ण-
इति पूर्ववत्, न-व्याख्याता ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ^१ तृतीयाष्टकस्य तृतीयाध्याय आरभ्यते^२ । ‘ इन्द्र त्वा ’ इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘ इन्द्र त्वा गायत्रं हि ’ इति । अग्निष्टोमे प्रातःसवने ब्राह्मणा-च्छेसिशखे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ इन्द्र त्वा वृषभमुद्धेदभीति तिस्रः ’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । आद्या^३ प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छेसिनः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—‘ इन्द्र त्वा वृषभं मरुतो यस्य ’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

इन्द्रं त्वा वृषभं वयं सुते सोमै हवामहे । स पाहि मध्वो अन्धसः ॥१॥

इन्द्रं । त्वा । वृषभम् । वयम् । सुते । सोमै । हवामहे । सः । पाहि । मध्वः । अन्धसः ॥१॥

इन्द्रौ स्ववति सोमरसे रमते क्रीडतीति इन्द्रः । यद्वा इदं सर्वं जगत् साक्षाद्दर्शयतीतीन्द्रः । तस्य संबुद्धिः । हे इन्द्र वृषभं कामानां वर्षकं त्वा त्वां सुते प्रावभिरभिपुते सोमे वयं हवामहे सोमपानार्थमाह्वयामः । षसः त्वं मध्वः मदकरम् अन्धसः अन्नलक्षणं सोमं^३ पाहि पिब । इन्द्रशब्दे यास्को बहुधा निर्विवेच—‘ इन्द्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेन्दवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वेन्द्वे भूतानीति वा । तद्यदेनं प्राणैः समैन्धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वम् ’ (निरु. १०. ८) इति । यत्र यत्र योऽर्थोऽनुगुणस्तत्र सोऽर्थः स्वीकार्यः । ‘ इदं दर्शनादित्यौपमन्यवः ’ (निरु. १०. ८) । इदं ब्रह्म साक्षात्पश्यतीतीन्द्रः । तथा चारण्यके श्रूयते—‘ स एतमेव पुरुषं ब्रह्मतत्तममपश्यदिदमदर्शमिती^३ । तस्मादिन्द्रो नामेन्द्रो ह वै नाम तमिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः^४ ’ (ऐ. आ. २. ४. ३) इति ॥ इन्द्र । ‘ इदि परमैश्वर्ये ’ इति धातुः । स्वमायया जगद्रूपत्वं परमैश्वर्यम् । अनेनाभिप्रायेण श्रूयते—‘ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ’ (क्र. सं. ६. ४७. १८) इति । इन्द्रशब्दे उपपदे रमतेः ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ’ इति डः । पूर्वपदस्योकारलोपः । ‘ इदि परमैश्वर्ये ’ इत्यस्मात् ‘ ऋज्रेन्द्राग्रं ’ इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः । एवमेतानि निर्वचनानि द्रष्टव्यानि । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हवामहे । ह्वयतेः ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणे लटि रूपम् । मध्वः । मधुशब्दः ‘ फलिपाटिं ’ इत्यादिना उन्प्रत्ययान्तः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वाल्लभभावः । संज्ञापृथक्कस्य विधेरनित्यत्वान् गुणाभावः । यणादेशः । अन्धसः । ‘ अदेनुम् धश्च ’ इत्यसुन् । निस्त्वरः ॥

ब्राह्मणाच्छेसिनः प्रातःसवने ‘ इन्द्रं क्रतुविदम् ’ इति शखयाज्या । सूत्रितं च—‘ इन्द्रं क्रतुविदं सुतमिति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ॥

१. त-न- अथ (न-तृतीयाष्टके) तृतीयाध्याय आरभ्यते । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-अथ । ३. त-सोमरसम् । ४. ख-ग-च-ज-भ-देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः । ५. ख-ग-च-ज-ण-आमन्त्रितत्वा-दाद्युदात्तत्वम् ।

इन्द्रं क्रतुविदं सुतं सोमं हर्यं पुरुषुत । पिबा वृषस्व तातृपिम् ॥ २ ॥

इन्द्रं । क्रतुऽविदम् । सुतम् । सोमम् । हर्यं । पुरुऽस्तुत । पिब । आ । वृषस्व । तातृपिम् ॥ २ ॥

हे १इन्द्र १क्रतुविदं क्रतोः प्रज्ञाया लभकं १सुतम् अभिपुतमिमं १सोमं १हर्यं पातुं कामयस्व । हे १पुरुषुत पुरुभिर्बहुभिः स्तुतेन्द्र १तातृपिं तर्पकमाप्यायनकारिणमिमं सोमं १पिब । पीतमिमं सोमम् १आ १वृषस्व जडरे सिञ्च । यथा नाभेरधो न पतति तथा धारयेति भावः ॥ हर्यं । 'हर्यं गतिकान्त्योः' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । पुरुषुत । 'स्तुतस्तोमयोऽछन्दसि' इति संहितायां पत्वम् । वृषस्व । 'वृष सेचने' इत्यस्य लोटि रूपम् । आङ् उत्तरत्वात् निघातः । तातृपिम् । 'तृप प्रीणने' इत्यस्मात् 'छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्' (पा. सू. ३. २. १७१. २) इति किन् । तस्य लिङ्गद्वावात् द्विर्वचनादि । संहितायाम् 'अन्येषामपि' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । निस्वादाद्युदात्तः ॥

इन्द्रं प्र णो धितावानं यज्ञं विश्वेभिर्देवेभिः । तिर स्तवान विश्पते ॥ ३ ॥

इन्द्रं । प्र । नः । धितऽवानम् । यज्ञम् । विश्वेभिः । देवेभिः । तिर । स्तवान् । विश्पते ॥ ३ ॥

हे १स्तवान स्तोतृभिः स्तूयमान १विश्वेभिर्विशं मरुतां पते हे १इन्द्र १विश्वेभिर्देवेभिः सर्वैः यजनीयैर्देवैः २ सहितस्त्वं १धितावानम् । वन्यते संभज्यते इति वानं हविः । धितं निहितं हविर्यस्य तम् । संभृतहविष्कमित्यर्थः । अस्मदीयमिमं १यज्ञं १प्र १तिर प्रकर्षेण वर्धय । हविःस्वीकरणेन संपूर्णं कुरु इति भावः ॥ नः । 'उपसर्गाद्बहुलम्' इति संहितायां णत्वम् । धितावानम् । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्मान्निष्ठा । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । तिर । तरतेर्व्यत्ययेन शः । प्रत्ययस्वरः । स्तवान् । 'ष्टुञ् स्तुतौ' । 'सम्यानच् स्तुवः' इत्युपपदाभावेऽपि कर्मण्यानच्प्रत्ययः । आमन्त्रितत्वात् निघातः ॥

इन्द्रं सोमाः सुता इमे तव प्र यन्ति सत्पते । क्षयं चन्द्राम् इन्दवः ॥ ४ ॥

इन्द्रं । सोमाः । सुताः । इमे । तव । प्र । यन्ति । सत्पते । क्षयम् । चन्द्रासः । इन्दवः ॥ ४ ॥

हे १सत्पते १इन्द्र १चन्द्रासः आह्लादयितारः १इन्दवः दीप्ताः १सुताः अभिपुताः १इमे अस्माभिर्देवताः १सोमाः १तव २ १क्षयम् । क्षियन्ति निवसन्त्यस्त्रादीनि अत्रेति क्षयो जडरम् । १प्र १यन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति । तान् धारयेति भावः ॥ क्षयम् । 'क्षि निवासगत्योः' इत्यस्मादधिकरणे चप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तत्वम् । चन्द्रासः । 'चदि आह्लादने दीप्ता' च १ । अस्मात् 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक्प्रत्ययः । 'आजसेरसुकु' इत्यसुकु १ । प्रत्ययस्वरः । इन्दवः । 'उन्देरिञ्चादेः' (उ. सू. १. १२) इति उप्रत्ययः । 'नित्' इत्यनुबृत्तेराद्युदात्तः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-आदुत्तरत्वात् । २. ज-ण-यजनीयदेवैः । ३. ख-ग-च-न-भ-ल-स- 'तव' नास्ति । ४. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-अन्तोदात्ते । ५. ख-ग-च-न-भ-ल-स-दीप्ताः ज-ण- 'दीप्ता' च 'नास्ति' । ६. ल-इत्यसुगागमः ।

दधिष्वा जुठरे सुतं सोममिन्द्र वरेण्यम् । तव द्युक्षास इन्द्रवः ॥ ५ ॥

दधिष्वा । जुठरे । सुतम् । सोमम् । इन्द्र । वरेण्यम् । तव । द्युक्षासः । इन्द्रवः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं ^३सुतम् अभिपुतं ^४सोमं ^५जुठरे ^६दधिष्व धारय । ^७इन्द्रवः दीप्ता इमे सोमाः ^८तव ^९द्युक्षासः । दिवि क्षियन्ति निवसन्तीति द्युक्षासः । अतस्त्वं स्वभूतान्^१ तान् धारयेति भावः ॥ दधिष्व । दधातेर्लोटि रूपम् । ‘ आगमा अनुदात्ताः ’ इतीटोऽनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वरः । वरेण्यम् । ‘ वृङ् संभक्तौ ’ । ‘ वृङ् एण्यः^२ ’ इति^३ एण्यप्रत्ययः । वृषादिष्वादाद्युदात्तः । द्युक्षासः । क्षियतेः^४ ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ’ इति डप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः ॥ ॥ १ ॥

गिर्वेणः पाहि नः सुतं मधोर्धाराभिरज्यसे । इन्द्र त्वादातमिद्यशः ॥ ६ ॥

गिर्वेणः । पाहि । नः । सुतम् । मधोः । धाराभिः । अज्यसे ।

इन्द्र । त्वाऽदातम् । इत् । यशः ॥ ६ ॥

^१गिर्वेणः गीर्भिर्वननीय । तथा च यास्कः—‘ गिर्वेणा देवो भवति गीर्भिरेन वनयन्ति ’ (निरु. ६. १४) इति । तादृशेन्द्र ^२नः अस्मदीयं ^३सुतम् अभिपुतमिमं सोमं ^४पाहि पिव । यतः^५ ^६मधोः मदकरस्य सोमस्य ^७धाराभिः ^८अज्यसे सिच्यसे हे ^९इन्द्र ^{१०}त्वादातमित् त्वया शोधितं विशदीकृतमेव ^{११}यशः अन्नमस्मासु भवति ॥ गिर्वेणः । ‘ वन संभक्तौ ’ इत्यस्मादसुन् । गिर उपधाया दीर्घाभाव-^{१२}भ्रान्तदसः । ‘ आमन्त्रितस्य ’ इति पाठिकमाद्युदात्तत्वम् । पाहि । ‘ पा पाने ’ इत्यस्मालोटि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादिनिघातः । प्रत्ययस्वरः । त्वादातम् । ‘ दैप् शोधने ’ । सत्यपि प्रकारे ‘ नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् ’ (परिभा. ७) इत्येजन्त एवायम् । ततः ‘ आदेचः^{१३} ’ इत्यात्वम् । अस्मात् कर्मणि क्तः । ‘ दाधा ध्वदाप् ’ इत्यत्र अदाप् इति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावात् ‘ दो ददोः ’ इति ददादेशो न भवति । त्वेति युष्मच्छब्दस्य तृतीया । ‘ कर्तृकरणे कृता बहुलम् ’ इति समासः । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यशः । ‘ अशू ब्यासौ ’ । ‘ अशूर्युद् च ’ इत्यसुन् । तत्संनियोगेन धातोः^{१४} युडागमः । निच्त्वादाद्युदात्तः ॥

अभि द्युम्नानि वनिन इन्द्र सचन्ते अक्षिता । पीत्वी सोमस्य वावृधे ॥ ७ ॥

अभि । द्युम्नानि । वनिनः । इन्द्रम् । सचन्ते । अक्षिता । पीत्वी । सोमस्य । वावृधे ॥ ७ ॥

^१वनिनः । वनं देवताविषयं संभजनमस्यास्तीति वनी^२ । तस्य देवान् संभजमानस्य यजमानस्य ^३द्युम्नानि द्योतमानानि ^४अक्षिता क्षयरहितानि संपूर्णानि सोमादीनि हवींषि ^५इन्द्रम् ^६अभि अभितः ^७सचन्ते समवयन्ति । तेषु मध्ये ^८सोमस्य ^९पीत्वी सोमं पीत्वा ^{१०}वावृधे स इन्द्रो वर्धते ॥ वनिनः ।

१. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘ स्वभूतान् ’ नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ एण्यः इति ’ नास्ति । ३. फ-क्षेः । ४. त-अतः । ५. ज-धातोः देवनेऽथं । ६. ख-ग-च-त-न-फ-भ-‘ वनी ’ नास्ति ।

‘ अत इनिठनौ ’ इतीनिप्रत्ययः । तस्य स्वरः । सचन्ते । ‘ षच समवाये ’ इत्यस्य^१ लटि रूपम् । अक्षिता । ‘ क्षि क्षये ’ इत्यस्य निष्ठा । अत्र ण्यदर्थः^२ इति दीर्घाभावः । तस्मादेव ‘ क्षियो दीर्घात् ’ इति निष्ठानत्वाभावः^३ । नञा समासे तस्य स्वरः । पीत्वी । ‘ पा पाने ’ इत्यस्मात् क्त्वाप्रत्ययस्य ‘ स्नाख्याद्यश्च ’ इति निपातनात् त्वी इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । ‘ घुमास्थागापा ’ इत्यादिना ह्रस्वम् ॥

अर्वावतो न आ गहि परावतश्च वृत्रहन् । इमा जुषस्व नो गिरः ॥८॥

अर्वावतः । नः । आ । गहि । परावतः । च । वृत्रहन् । इमाः । जुषस्व । नः । गिरः ॥८॥

हे ^१वृत्रहन् इन्द्र ^२अर्वावतः अर्वाचीनात् समीपाद्देशात्^३ ^४परावतः अतिदूराद्देशात्^५ वा ^६नः अस्मानभिलक्ष्य ^७आ ^८गहि आगच्छ । आगत्य च ^९नः अस्मदीयाः । ^{१०}इमाः स्तुतिभक्षणाः । ^{११}गिरः वाचः । ^{१२}जुषस्व सेवस्व ॥ परावतः । ‘ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ’ इति वक्तिः । प्रत्ययस्वरः ॥

यदन्तरा परावतमर्वावतं च हूयसे । इन्द्रेह तत् आ गहि ॥९॥

यत् । अन्तरा । परावतम् । अर्वावतम् । च । हूयसे । इन्द्र । इह । तत् । आ । गहि ॥९॥

हे ^१इन्द्र ^२यत् यस्मिन् ^३परावतम् अतिविप्रकृष्टस्य देशस्य ^४अर्वावतं अतिसंनिकृष्टस्य^५ देशस्य ^६च ^७अन्तरा तयोर्मध्यदेशे ^८हूयसे सम्यगिज्यसे ^९ततः तस्माद्देशात् ^{१०}इह अस्मिन् यज्ञे ^{११}आ ^{१२}गहि सोमपानार्थमागच्छ ॥ परावतम् अर्वावतम् । ‘ अन्तराऽन्तरेण युक्ते ’ (पा. सू. २. ३. ४) इति द्वितीया । ततः । पञ्चम्यास्तसिल् । लिट्स्वरः ॥ ॥ २ ॥

‘ आ तू न इन्द्र ’ इति नवचं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमैन्द्रम् । ‘ आ तू नः ’ इत्यनुक्रान्तम् । अतिरात्रे द्वितीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे एतदादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च—‘ आ तू न इन्द्र मध्यगिति सूक्ते ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ तू न इन्द्र मध्यघुवानः सोमपीतये । हरिभ्यां याह्यद्विवः ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । मध्यक् । हुवानः । सोमपीतये । हरिभ्याम् । याहि । अद्विवः ॥१॥

^१अद्विवः^२ वज्रिन्^३ हे ^४इन्द्र ^५हुवानः होतृभिराहूयमानस्त्वं ^६मध्यक् मदभिमुखः सन् ^७नः अस्मदीये यज्ञे ^८सोमपीतये सोमपानार्थं ^९हरिभ्याम् अश्वभ्यां सह ^{१०}तु क्षिप्रम् ^{११}आ ^{१२}याहि ॥ तु । ‘ ऋचि तुनुघ ’ इत्यादिना संहितायां दीर्घः । मध्यक् । मामञ्जतीति ‘ ऋग्विदधृक् ’ इत्यादिना किन् । ‘ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ’ इत्यस्मच्छब्दस्यैकवचने मपर्यन्तस्य मादेशः । ‘ विवग्देवयोश्च टेरेद्यञ्जतावप्रत्यये ’ इति टेः अद्वि इत्यादेशः । ‘ अद्विसध्योरन्तोदात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् ’

१. ज-ण-इत्यस्मात् । २. ख-ग-अण्यदर्थे । ३. ज-ण-निष्ठातस्य नत्वाभावः । ४. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स-समीपदेशात् । ५. घ-ज-ण-स-अतिदूरदेशात् । ६. च-न-स-संनिकृष्टस्य । ७. ख-ग-च-न-फ-भ-ल-स-हे अद्विवः हे वज्रिन् ।

इति वचनात् अद्यादेशः अन्तोदात्तः । यणादेशे कृते ' उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति यणः स्वरितत्वम् ।
' किन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम् । सोमपीतये । दासीभारादिवात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अद्विवः ।
' मनुवसोः' इति ह्रस्वम् । आमन्त्रितत्वाज्जिघातः ॥

स॒त्तो होता॑ न ऋ॒त्वि॒यस्ति॒स्तिरे॑ ब॒र्हि॒रानु॑षक् । अ॒यु॒ञ्जन् प्रा॒तर॑द्र॒यः ॥ २ ॥

स॒त्तः । होता॑ । नः । ऋ॒त्वि॒यः । ति॒स्तिरे॑ । ब॒र्हिः । आ॒नु॒षक् । अ॒यु॒ञ्जन् । प्रा॒तः । अ॒द्र॒यः ॥ २ ॥

हे इन्द्र वनः अस्मदीये यजे होता ऋत्विक् तवाह्वानार्थम् ऋत्विगः प्रासकालः सन्
वसतः निपण्णो वर्तते । तथा बर्हिरानुषक् अनुषक्तं परस्परसंबद्धं यथा भवति तथा वतिस्तिरे
हविःत्वासन्नेषु स्तीर्णमभूत् । तथा प्रातः प्रातःसवने सोमाभिपवार्थम् अद्रयः प्रावाणः
अयुञ्जन् परस्परं संगता अभूवन् । तस्मात् सोमपानार्थं त्वमागच्छेति भावः ॥ सत्तः ।
पङ्क्तु विशरणादिषु इत्यस्मात् ' गत्यर्थार्कर्मकश्लिष' (पा. सू. ३. ४. ७२) इत्यादिना
कर्तरि क्तः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्वा निष्ठातकारस्य नत्वाभावः । ऋत्विगः ।
ऋतुशब्दान् ' छन्दसि घस्' इति घस्प्रत्ययः । घस्येयादेशः । ' सिति' इति पदसंज्ञायाम्
' ओर्गुणः' इति भसंज्ञाधीनो गुणो न भवति । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । तिस्तिरे । ' स्तृष्
आच्छादने' इत्यस्य कर्मणि लिटि ' ऋत इन्द्रातोः' इतीत्वम् । द्विवचने ' शपूर्वाः खयः' इति
तकारस्य शेषः । ' लिटस्तस्मयोरेशिरेच्' इति तप्रत्ययस्य एश इत्यादेशः । पादादिष्वानिघातः ।
प्रत्ययस्वरः । आनुषक् । ' पञ्ज संगे' । क्तिप् । ' अनिदिताम्' इति नलोपः । आडन्वरूपसर्गयोः
प्राक् प्रयोगः । गतिसमासः । कृदुत्तरपदस्वरः । अयुञ्जन् । ' युजिर् योगे' इत्यस्य लुङि च्लेः
' इरितो वा' इत्यङादेशः । ' बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः । पादादिष्वानिघातः । अडागमस्वरः ॥

इ॒मा ब्र॑ह्म ब्र॒ह्मवा॑हः क्रि॒यन्त॒ आ ब॒र्हिः सी॑द । वी॒हि शूर॑ पुरो॒ळाश॑म् ॥ ३ ॥

इ॒मा । ब्र॑ह्म । ब्र॒ह्मवा॑हः । क्रि॒यन्ते॑ । आ । ब॒र्हिः । सी॑द । वी॒हि । शूर॑ । पुरो॒ळाश॑म् ॥ ३ ॥

ब्रह्मवाहः ब्रह्माणि स्तोत्राणि स्तुत्यतया वहतीति ब्रह्मवाहा ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्राप्यते इति वा ।
हे स्तुत्यं इन्द्र तुभ्यम् इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि अस्माभिः क्रियन्ते । अतः बर्हिः
आ सीद स्तुत्यतया बर्हिषि यजे उपविश । हे शूर समर्थेन्द्र अस्माभिर्दीयमानमिमं पुरोडाशं
पुरोडाशाख्यं हविः वीहि भक्ष्य ॥ ब्रह्मवाहः । ' वह प्रापणे' इत्यस्मात् ' वहिहाधान्यञ्छन्दसि'
इत्यसुन् । ' णित्' इत्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । आमन्त्रितत्वाज्जिघातः । क्रियन्ते । करोतेः कर्मणि यक् ।
' रिङ् शयगिल्ङ्क्षु' इति रिङादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादिष्वानिघातः । बर्हिः । कालाध्वनोरत्यन्त-
संयोगे द्वितीया । वीहि । वी कान्त्यादिषु । लोटि रूपम् । हेङित्वादनुदात्तः । पुरोळाशम् । ' दाश्र
दाने' इत्यस्मात् पुरस्पूर्वान् ' मन्त्रे श्वेतवहोक्थशास्पुरोडाशो णिवन्' (पा. सू. ३. २. ७१) ।
पुरो दाशन्त एनमिति । निपातनाद्वकारस्य लकारः । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

१. ग-परस्परे संबद्धम् ; ज-ण-परस्परे संबद्धम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-सन्नेषु स्तीर्णम् ।
३. ज-ण-विशरणे । ४. न-ल-स-ब्रह्माणि ; फ-भ-ब्रह्मवाहा ब्रह्माणि । ५. ख-ग-च-न-फ-भ-स्तुत्यः
ल-ब्रह्मवाह इन्द्र !

रारन्धि सर्वनेषु ण एषु स्तोमेषु वृत्रहन् । उक्थेष्विन्द्र गिर्वणः ॥ ४ ॥

ररन्धि । सर्वनेषु । नः । एषु । स्तोमेषु । वृत्रहन् । उक्थेषु । इन्द्र । गिर्वणः ॥ ४ ॥

हे ऽगिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय ऽवृत्रहन् वृत्रस्य हन्तर्हे ऽइन्द्र ऽनः अस्माकं संबन्धिषु त्रिषु^१ ऽसवनेषु ऽएषु क्रियमाणेषु ऽस्तोमेषु रतोत्रेषु ऽउक्थेषु शस्त्रेषु^२ च ऽरारन्धि रमस्व ॥ रारन्धि^३ । रमतेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । 'छन्दस्युभयथा' इति हेरार्धधातुक्त्वेनाडिच्वात् 'अङ्गितश्च' इति हेर्धिः । सवनेषु । सूयते सोमो येयिविति अधिकरणे सुनोतेत्युट् । लिट्स्वरः । णः । नसो नकारस्य 'नश्च धातुस्थोरुपुभ्यः' इति संहितायां णत्वम् ॥

मृतयः सोमपामुरुं रिहन्ति शवसस्पतिम् । इन्द्रं वत्सं न मातरं ॥ ५ ॥

मृतयः । सोमपाम् । उरुम् । रिहन्ति । शवसः । पतिम् । इन्द्रम् । वत्सम् । न । मातरं ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽमृतयः अस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतयः ऽउरुं महान्तं ऽसोमपां सोमस्य पातारं ऽशवसः बलस्य ऽपतिम् ऽइन्द्रं त्वां ऽरिहन्ति लिहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽवत्सं ऽन । यथा वत्सं ऽमातरः धेनवो लिहन्ति तद्वत् ॥ मृतयः । 'मन ज्ञाने' इत्यस्मात् कर्मणि 'मन्त्रं वृष' इत्यादिना क्तिञ्चुदात्तः । उरुम् । 'ऊर्णु आच्छादने' इत्यस्मात् महत्यर्थे गम्यमाने 'महति हम्बश्च' (उ. सू. १. ३२) इति कुप्रत्ययो धातोर्हस्वश्च । प्रत्ययस्वरः । रिहन्ति । 'लिह आस्वादने' इत्यस्य लटि रूपम् । रलयोरभेदः । प्रत्ययस्वरः । शवसस्पतिमिति संहितायां 'पष्टयाः पतिपुत्रगृष्ट' इत्यादिना 'विसर्जनीयस्य सत्वम् । वरसम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' । अस्मात् 'वृत्त्वदिहनि' इत्यादिना सप्रत्ययः । वदत्यभीक्षणं मातरमिति वत्सो गोबालः । प्रत्ययस्वरः ॥ ३ ॥

स मन्दस्वा ह्यन्धसो राधसे तन्वा महे । न स्तोतारं निदे करः ॥ ६ ॥

सः । मन्दस्व । हि । अन्धसः । राधसे । तन्वा । महे । न । स्तोतारम् । निदे । करः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ऽसः तथाविधस्त्वं ऽमहे महते ऽराधसे धनाय ऽअन्धसः अस्माभिर्दीयमानस्य सोमस्य पानेन ऽतन्वा शरीरेण सह ऽमन्दस्व हृष्टो भव । हिः अत्र समुच्चयार्थः । किंच त्वं ऽस्तोतारं मां ऽनिदे निन्दायै विषयभूतं ऽन ऽकरः मा कार्पीः ॥ मन्दस्व । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य लोटि रूपम् । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेन्न^४ । तत्र 'अप्रातिलोभ्ये' इति वर्तते । अत्र हेः समुच्चयार्थस्वाङ्गिघातः । तन्वा । 'उदात्तस्वरितयोः' इति स्वरितत्वम् । महे । तकारलोपश्छान्दसः । 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । निदे । 'णिदि कुत्सायाम्' इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वाच्चमभावः । 'सावेकाचः' । इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । करः । करोतेर्लुङि च्लेः 'कृमृदरुहिभ्यश्छन्दसि' इत्यडादेशः । निघातः ॥

१. ख-ग-च-न-भ-स- 'त्रिषु' नास्ति । २. ख-ग-च-न-भ-स- 'शस्त्रेषु' नास्ति । ३. ख-ग-च-त-भ-स-ररन्धि । ४. ख-ग-ज-ण-त-न-चेत् ।

वयमिन्द्र त्वायवो हविष्मन्तो जरामहे । उत त्वमस्मयुर्वसो ॥ ७ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । हविष्मन्तः । जरामहे । उत । त्वम् । अस्मऽयुः । वसो इति ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वायवः यज्ञार्थं त्वामात्मन इच्छन्तरत्वाकामाः सन्तः ^३हविष्मन्तः संभृत-
हविष्काः ^४वयं ^५जरामहे त्वां स्तुमः । हे ^६वसो रुर्वस्य वासक इन्द्र ^७उत ^८त्वम् अपि ^९अस्मयुः
हविःस्वीकरणार्थम् अस्मानात्मन इच्छन् भव ॥ त्वायवः । त्वामिच्छन्तीत्यर्थे ' रूप आत्मनः
व्यच् ' । ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । ' वयाच्छन्दसि ' इत्युप्रत्ययः ।
त्वद्यव इति प्राप्तौ ' युष्मदस्मदोरनादेशो ' इत्यविभक्तादपि हलादौ इत्यथेनावम् । प्रत्ययस्वरः ।
हविष्मन्तः । ' तसौ मत्वर्थे ' इति भसंज्ञायां सकारस्य रत्वाभावः । ' स्वरविधौ व्यञ्जनम-
विद्यमानवत् ' इति परिभाषानाश्रयणात् मतुप उदात्तताभावः । इतिप्रत्ययस्वरः । जरामहे ।
' जरतिः स्तुतिकर्मा ' इति यास्कः । अस्मयुः । अस्मानिच्छन्तीत्यर्थे रुपः इद्यच् । तस्मादु-
प्रत्ययः । पूर्वपदान्तलोपच्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः ॥

मारे अस्मद्वि मुमुचो हरिप्रियावाङ् याहि । इन्द्र स्वधावो मत्स्वेह ॥ ८ ॥

मा । आरे । अस्मत् । वि । मुमुचुः । हरिऽप्रिय । अवाङ् । याहि ।

इन्द्र । स्वधाऽवः । मत्स्व । इह ॥ ८ ॥

हे ^१हरिप्रिय हरी अश्वौ प्रियौ यस्य तादृश हे इन्द्र ^२अस्मत् अस्मत्तः ^३आरे त्वरे रथे योजि-
तावश्वौ ^४मा ^५वि ^६मुमुचुः मा विमोचय । ताभ्यामुपेत एव ^७अवाङ् अस्मद्विमुमुचो
^८याहि आगच्छ । हे ^९स्वधावः सोमलक्षणान्नवन्* ^{१०}इन्द्र ^{११}इह अस्मिन् देवयजने ^{१२}मत्स्व सोमं पत्वा
हृष्टो भव । ॥ अस्मत् । अस्मच्छन्दस्य पञ्चमीबहुवचनस्य ' पञ्चम्या अत् ' (पा. सू. ७. १. ३१)
इत्यदादेशः । मुमुचुः । ' मुचु मोक्षणे ' इत्यस्य ण्यन्तस्य छान्दसे लुङि चङि रूपम् । अभ्यासस्य
दीर्घाभावच्छान्दसः । ' न माङयोगे ' इत्यङभावः । निघातः । हरिप्रिय । आमन्त्रितस्य पादा-
दिवात् पाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । मत्स्व । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति
विकरणस्य लुक् । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादिवादनघातः ॥

अर्वाश्च त्वा सुखे रथे वहतामिन्द्र केशिना । घृतस्नु बहिरासदे ॥ ९ ॥

अर्वाश्चम् । त्वा । सुखे । रथे । वहताम् । इन्द्र । केशिना ।

घृतस्नु इति घृतस्नु । बहिः । आऽसदे ॥ ९ ॥

१. च-फ-आगच्छ । आगत्य इह अस्मिन् यज्ञे स्वधावः हे स्वधावन् इन्द्र मत्स्व मन्दस्व ।

*. ज-सवनीयपुरोडाशादिरूपमर्जं तद्वन् ।

हे ^१इन्द्र ^२वृत्तस्नू श्रमजनितजलप्रस्ववणयुक्तौ ^३केशिना केशिनौ ^४रुद्धप्रदेशे लरुद्धमानकेश-
युक्तौ हरी ^५आसदे आसदनीयं^६ ^७बर्हिः अभिलक्ष्य ^८सुखे सुखकरे ^९पथे ^{१०}अर्वाङ्गम् अस्मदभिमुखं ^{११}एवा
त्वां ^{१२}वहताम् ॥ अर्वाङ्गम् । अञ्जतेः क्तिन् ' उगिदचाम् ' इति नुम् । वहताम् । वहेलोटि रूपम् ।
तसो लसार्वधातुस्वरे कृते धातुस्वरः । आसदे । सदेः कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । निस्स्वरः । कृदुत्तरपद
प्रकृतिस्वरः ॥ ॥ ४ ॥

‘ उप नः सुतम् ’ इति नवचं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमैन्द्रम् । ‘ उप नः ’ इत्यनु
क्रमणिका । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

उप नः सुतमा गहि सोममिन्द्र गवाशिरम् । हरिभ्यां यस्ते अस्मयुः ॥ १ ॥

उप । नः । सुतम् । आ । गहि । सोमम् । इन्द्र । गोऽशिरम् ।

हरिभ्याम् । यः । ते । अस्मयुः ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२नः अस्मदीयं ^३सुतम् अभिषुतं ^४गवाशिरं पयसा मिश्रितं ^५सोमं प्रति ^६उप ^७आ
^८गहि समीप आगच्छ । यतः ^९हरिभ्याम् अश्वभ्यां युक्तः ^{१०}‘ ते तव ’ रथः ^{११}अस्मयुः अस्मान् कामयमानो
वर्तते ॥ गवाशिरम् । आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्तिप् ‘ अपस्पृधेयामानृचुः ’ (पा. सू. ६. १. ३६)
इत्यादिनाशिर इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

तमिन्द्र मदमा गहि बर्हिःष्ठां ग्रावभिः सुतम् । कुविन्वस्य तृणवः ॥ २ ॥

तम् । इन्द्र । मदम् । आ । गहि । बर्हिःऽस्थाम् । ग्रावभिः । सुतम् ।

कुवित् । नु । अस्य । तृणवः ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ग्रावभिः ^३सुतम् अभिषुतं ^४बर्हिःष्ठां बर्हिषि स्थितं ^५मदम् । माद्यते^६ अनेनेति मदः
सोमः । ^७तम् इमं^८ सोमम्^९ ^{१०}आ ^{११}गहि आगच्छ । ^{१२}कुवित् प्रभूतं यथा भवति तथा ^{१३}अस्य सोमस्य
पानेन^{१४} ^{१५}नु क्षिप्रं ^{१६}तृणवः तृप्तो भव ॥ मदम् । ‘ मदी हर्षे ’ । ‘ मदोऽनुपसर्गे ’ इत्यप्रत्ययः ।
तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । बर्हिःष्ठाम् । ‘ छा गतिनिवृत्तौ ’ । क्तिप् । संहितायां पूर्वपद-
सकारस्य ‘ आदेशप्रत्यययोः ’ इति पाठम् । ह्रस्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः । तृणवः । ‘ तृप् प्रीणने ’
इत्यस्य लेख्यडागमः । कुविद्योगादनिघातः । ध्रुवादिषु^{१७} ‘ नृनमन नृनोति^{१८} ’ इति पठितम् । तथापि
सर्वविश्रीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्वा नृणवप्रतिषेधो न भवति । प्रत्ययस्वरः ॥

इन्द्रमित्था गिरो ममाच्छागुरिषिता इतः । आवृते सोमपीतये ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । इत्था । गिरः । मम । अच्छ । अगुः । इषिताः । इतः ।

आऽवृते । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

१. ल-आसादनीयम् । २. न-ल-स-तव; प-यः ते तव । ३. न-ल-स-मद्यते । ४. ख-ग-ज-ण-भ-
सोममिमम्; घ-तं मदं सोमम्; ल-स-सोममिमं सोमम् । ५. न-स-पाने । ६. च-यद्यपि ध्रुवादिषु ।

हे इन्द्रं^१ इषिताः स्वदर्थं प्रेरिताः^२ इत्था इत्थमनेन प्रकारेण उच्यमानाः^३ मम गिरः स्तुति-
लक्षणा वाचः^४ इन्द्रं त्वाम्^५ इतः अस्मादेवयजनदेशात्^६ अच्छागुः अभिमुख्येन गच्छन्तु ।
किमर्थम् ।^७ सोमपीतये सोमपानार्थम्^८ आवृते त्वामावर्तयितुम् ॥ इत्था । इदंशब्दात् 'था हेतौ
च छन्दसि' इति व्यत्ययेन थाप्रत्ययः । इदमः 'एतेतौ रथोः' इति इदित्यादेशः । प्रत्ययस्वरः ।
अच्छ । 'अच्छ गत्यर्थवदेषु' इति गतिसंज्ञा । अगुः । 'इण् गतौ' इत्यस्य लुङि रूपम् ।
निघातः ॥

इन्द्रं सोमस्य पीतये स्तोमैरिह हवामहे । उक्थेभिः कुविदागमत् ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये । स्तोमैः । इह । हवामहे । उक्थेभिः । कुवित् । आऽगमत् ॥ ४ ॥

स्तोमैः त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमसाध्यैः स्तोमैः^१ उक्थेभिः उक्थैः^२ इह^३ वर्मणि^४ सोमस्य
पीतये सोमपानार्थम्^५ इन्द्रं^६ हवामहे वयमाह्वयामः ।^७ कुवित् बहुवारमाहृतः स इन्द्रः^८ आगमत्
यज्ञं प्रस्थागच्छतु ॥ आगमत् । गमेर्लेट्यडागमः । 'आगमा अनुदात्ताः' इत्यटोऽनुदात्तत्वात्
धातुस्वरः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । कुविद्योगादनिघातः ॥

इन्द्र सोमाः सुता इमे तान्दधिष्व शतक्रतो । जठरं वाजिनीवसो ॥ ५ ॥

इन्द्र । सोमाः । सुताः । इमे । तान् । दधिष्व । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

जठरं । वाजिनीवसो इति वाजिनीऽवसो ॥ ५ ॥

हे शतक्रतो इन्द्र इमे सोमाः सुताः प्रावभिस्त्वदर्थमभिषुताः । हे वाजिनीवसो अन्नधनं ।
यद्वा । वाजोऽन्नमासु फलत्वेनास्तीति वाजिन्यः क्रियाः । तासां^१ वासक हे इन्द्र तान् सोमरसान्
जठरे^२ दधिष्व धारय ॥ वाजिनीवसो । वाजशब्दात् मत्वर्थे 'अत इनिठनौ' इति इनिप्रत्ययः ।
'ऋभ्यो ङीप्' इति ङीप् । तासां वसो । 'संभुद्धौ च' इति गुणः । आमन्त्रितत्वादाष्ट-
मिकमनुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

विद्या हि त्वा धनंजयं वाजेषु दधूषं कवे । अधा ते सुम्नमीमहे ॥ ६ ॥

विद्य । हि । त्वा । धनम्^१ जयम् । वाजेषु । दधूषम् । कवे । अध । ते । सुम्नम् । ईमहे ॥ ६ ॥

हे कवे क्रान्तदर्शिन्यिन्द्र वाजेषु युद्धेषु^१ दधूषं शत्रूणामभिभवितारम् अत एव धनंजयम् ।
धनं जयतीति धनंजयः । तादृशं त्वा त्वां विद्या^२ हि जानीमः खलु । अध अनन्तरं ते तव सुम्नं
धनम् ईमहे याचामहे ॥ विद्या । विदेर्लेटि 'विदो लटो वा' इति मसो मादेशः । पादादिस्वात्
अनिघातः^३ । धनंजयम् । 'जि जये' इत्यस्मात् धने^४ उपपदे 'संज्ञायां मृतृवृजिधारिसहितपिक्वमः'

१. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-इन्द्रं त्वाम् । २. च-सेनाधन । ३. ख-ग-च-ज-ण-वसो । ४. ज-
अनिघातः । अचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । ५. ज-ण-धनशब्दे ।

इति खचूप्रस्थयः । 'अरुद्धिषदजन्तस्य सुम्' इति पूर्वपदस्य सुमागमः । चित्त्वादन्तोदात्तः । दृष्टम् ।
'जिष्टपा प्रागल्भ्ये' इत्यस्य यङ्लुकि अभ्यासस्य रीगभावञ्छान्दसः । तदन्तात् पचाद्यचि 'यङोऽचि
च' इति यङो लुक् । लवृषधगुणे प्राप्ते 'न धातुलोपे' इति तस्य प्रतिषेधः । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

इममिन्द्र गवाशिरं यवाशिरं च नः पिब । आगत्या वृषभिः सुतम् ॥ ७ ॥

इमम् । इन्द्र । गोऽआशिरम् । यवऽआशिरम् । च । नः । पिब ।

आगत्य । वृषऽभिः । सुतम् ॥ ७ ॥

हे 'इन्द्र' 'गवाशिरं गव्यमिश्रणोपेतं' तथा 'यवाशिरं' यवमिश्रणोपेतं 'वृषभिः प्रावभिः
'सुतम् अभिपुत्रं' नः 'अस्मदीयम्' इमं सोमं देवयजनम् 'आगत्य' 'पिब' ॥ गवाशिरं यवाशिरमित्यत्र
आङ्पूर्वस्य श्रीणान्तेः क्विपि 'अपस्पृधेयामानृचुः' इत्यादिनाशिर इत्यादेशः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

तुभ्येदिन्द्र स्व ओक्वेऽसोमं चोदामि पीतये । एष ररन्तु ते हृदि ॥ ८ ॥

तुभ्य । इत् । इन्द्र । स्वे । ओक्वे । सोमम् । चोदामि । पीतये ।

एषः । ररन्तु । ते । हृदि ॥ ८ ॥

हे 'इन्द्र' 'तुभ्येत्' तुभ्यमेव 'पीतये' पानार्थं 'स्वे' स्वकीये 'ओक्वे' स्थाने जठरेऽभिपुत्रमिमं
'सोमं' 'चोदामि' प्रेरयामि । 'एषः' पीतः सोमः 'ते' तव 'हृदि' हृदये 'ररन्तु' अस्यर्थं रमनाम् ॥
तुभ्य । युष्मच्छब्दस्य चतुर्थ्येकवचने 'तुभ्यमहौ' इति तुभ्यादेशः । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो
लुक् । 'डयि च' इत्याद्युदात्तः । ओक्वे । वस्वादित्वात् स्वार्थिकी यप्रस्थयः । तिप्स्वरितः ।
चोदामि । 'चुद प्रेरणे' । ण्यन्तस्य लटि रूपम् । 'बहुलमन्यत्रापि' इति णेर्लुक् । निघातः ।
ररन्तु । 'रमु क्रीडायाम्' इत्यस्य यङ्लुकि लोटि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् अत्राभ्यासस्य
नुमभावः । संहितायाम् 'अन्येषामपि' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । निघातः । हृदि । हृदयशब्दस्य
'पदञ्जोमास्हन्' इत्यादिना हृदादेशः । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

त्वां सुतस्य पीतये प्रत्नमिन्द्र हवामहे । कुशिकासो अवस्यवः ॥ ९ ॥

त्वाम् । सुतस्य । पीतये । प्रत्नम् । इन्द्र । हवामहे । कुशिकासः । अवस्यवः ॥ ९ ॥

हे 'इन्द्र' 'अवस्यवः' स्वतो रक्षणमिच्छन्तः 'कुशिकासः' कुशिकगोत्रोत्पन्ना वयं 'सुतस्य'
प्रावभिरभिपुत्रस्य सोमस्य 'पीतये' पानार्थं 'प्रत्नं' पुरातनं 'त्वां' 'हवामहे' स्तुतिलक्षणाभिगीर्भिः

१. घ-ल-गव्यमिश्रणोपेतं सोमम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- 'यवाशिरं' नास्ति । ३. ज-ण-
रारन्तु । ४. ज-ण-रारन्तु ।

आह्वयामः ॥ पीतये । 'स्थागापापचो भावे' इति किन् । 'हिष्ठवत्सरतिशथान्तानाम्' (फि. सू. ७) इत्यन्तोदात्तत्वम् । हवामहे । ह्वयतेर्लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणे रूपम् । अवस्यवः । अव इच्छन्तीत्यर्थे सुपः क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । कुशिकासो अवस्यवः इत्यत्र संहितायाम् 'अव्यादवद्यात्' (पा. सू. ६. १. ११६) इत्यादिना एङः प्रकृतिभावः ॥ ॥ ६ ॥

'आ याह्यर्वाङ्' इत्यष्टच पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'आ याह्यष्टौ' इत्यनुक्रम-
णिका । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि स्तोमवृद्धौ माध्यन्दिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे स्तोमाभिर्वांसनार्धमिधं
सूक्तम् । सूत्रितं च—'आ याह्यर्वाङ् इत्यष्टर्वाण्यावपेरन्' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । महाव्रतेऽपि
आवपनीयम्^१ ॥

आ याह्यर्वाङ् उप वन्धुरेष्टास्तवेदनु प्रदिवः सोमपेयम् ।

प्रिया सखाया वि मुचोप बर्हिस्त्वाभिमे हव्यवाहो हवन्ते ॥ १ ॥

आ । याहि । अर्वाङ् । उप । वन्धुरेऽस्थाः । तव । इत् । अनु । प्रदिवः । सोमपेयम् ।

प्रिया । सखाया । वि । मुच । उप । बर्हिः । त्वाम् । इमे । हव्यवाहः । हवन्ते ॥ १ ॥

हे इन्द्र वन्धुरेष्टाः । वन्धुरशब्देन ईपाद्वयसंबन्धस्थानम्^२ अभिधीयते । तेन तद्विशिष्टो रथो
लक्ष्यते । तस्मिन् रथे तिष्ठस्त्वम्^३ अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन्^४ आ^५ अभिलक्ष्य^६ उप^७ याहि^८
समीप आगच्छ । प्रदिवः प्ररत्नं पूर्वक्रमागतं^९ तवेत तवैव संबन्धि^{१०} सोमपेयं सोमपानं त्वम्^{११} अनु उद्दिश्य
प्रिया तव प्रियतमौ सखाया समानख्यानावधौ^{१२} बर्हिः^{१३} उप बर्हिपः समीपे^{१४} वि^{१५} मुच विमुञ्च ।
हव्यवाहः । हव्यं वहन्तीति^{१६} हव्यवाहः । इमे ऋत्विजः^{१७} त्वां^{१८} हवन्ते सोमपानार्थमाह्वयन्ति । तस्मात्
आगच्छेति भावः ॥ वन्धुरेष्टाः । तिष्ठतेर्विच् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । प्रदिवः ।
सकारान्तमव्ययम् । सोमपेयम् । 'पा पाने' इत्यस्य भावे 'अचो यत्' इति यत्प्रत्ययः । 'इच्छति'
इतीत्वम् । आर्धघातुलक्षणी गुणः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । मुच ।
मुञ्चतेर्लेटि आगमानुशानस्यानिध्यत्वाश्रमभावः ॥

आ याहि पूर्विरति चर्षणीराँ अर्य आशिष उप नो हरिभ्याम् ।

इमा हि त्वा मृतयः स्तोमं तष्टा इन्द्र हवन्ते सुख्यं जुषाणाः ॥ २ ॥

आ । याहि । पूर्वीः । अति । चर्षणीः । आ । अर्यः । आशिषः । उप । नः । हरिभ्याम् ।

इमाः । हि । त्वा । मृतयः । स्तोमं तष्टाः । इन्द्र । हवन्ते । सुख्यम् । जुषाणाः ॥ २ ॥

१. न-आवपनीयमिदम् । तथा पञ्चमारण्यके सूत्रं ते अन्तरेणायाह्यर्वाङ् उपवन्धुरेष्टा इति । २. च-फ-
भ-ईपाद्वयसंबन्धस्थानम् । ३. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-प-भ-ल-स-अनु अभिलक्ष्य; च-फ-प्रदिवः युलोकित ।
४. घ-च-ज-ण-न-उपायाहि । ५. च-फ-वाह्यन्तीति ।

हे ^१इन्द्र ^२पूर्वीः सर्वाः ^३वर्षणीः प्रजाः ^४अति ^५आ ^६याहि अतिक्रम्यागच्छ । द्वितीय^१ आह् पूरणः^२ । ^३अर्थः अस्माकं स्वामीत्वं ^४नः ^५आशिषः स्वमन्त्रागत्य सोमं पिबेत्येवमादिका अस्माकं प्रार्थनाः ^६हरिभ्याम् अश्वभ्यां युक्तः सन् ^७उप आगच्छ । किंच ते तव ^८सख्यं ^९जुपाणाः सेवमानाः ^{१०}स्तोमतष्टाः स्तोमकारिभिः स्तोतृभिः कृताः ^{११}इमाः ^{१२}मतयः स्तुतयः ^{१३}हवन्ते सोमपानार्थं ^{१४}त्वा^{१५} त्वामाह्वयन्ति । ^{१६}हि प्रसिद्धौ । करणे कर्तृव्यापारः । काष्ठानि पचन्तीतिवत्*॥ आ । संहितायाम् ‘आडोऽनुनासिकञ्छन्दसि’ इत्यनुनासिकः । अर्थः । ‘ ऋ गतौ ’ । ‘ अर्थः स्वामिवैश्ययोः ’ इति निपातनात् यत्प्रत्ययः । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते ‘ अर्थस्य स्वाभ्याख्या चेत् ’ (फि. सू. १७) इत्यन्तोदात्तत्वम् । आशिषः । किपि ‘ शास इदङ्ग्लोः ’ इत्युपधाया इत्वम् । ‘ शासिवसिधसीनां च ’ इति षत्वम् । स्तोमतष्टाः । ‘ तश्च त्वश्च तनूकरणे ’ इत्यस्मात् कर्मणि क्तः । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥

आ नो यज्ञं नमोवृधं सजोषा इन्द्रं देव हरिभिर्याहि तूयम् ।

अहं हि त्वा मतिभिर्जोह्वीमि घृतप्रयाः सधमादे मधूनाम् ॥ ३ ॥

आ । नः । यज्ञम् । नमः सवृधम् । सजोषाः । इन्द्रं । देव । हरिऽभिः । याहि । तूयम् ।

अहम् । हि । त्वा । मतिऽभिः । जोह्वीमि । घृतऽप्रयाः । सधमादे । मधूनाम् ॥ ३ ॥

^१देव द्योतमान हे ^२इन्द्र ^३नः अस्माकं ^४नमोवृधं नमसोऽन्नस्य वर्धकमिमं ^५यज्ञं ^६हरिभिः अश्वैः ^७सजोषाः सहप्रीतिः^८ त्वं ^९तूयं क्षिप्रम् ^{१०}आ ^{११}याहि । ^{१२}घृतप्रयाः । घृतसहितानि प्रयांस्यन्न-रूपाणि हवींषि यस्य स तथोक्तः । तादृशः ^{१३}अहं ^{१४}मधूनां सोमानां ^{१५}सधमादे । सह माद्यन्ति यत्र सोमे इति सधमादः । तस्मिन् स्थाने ^{१६}मतिभिः स्तुतिभिः ^{१७}त्वा त्वां ^{१८}जोह्वीमि ^{१९}हि भृशमाह्वयामि खलु ॥ जोह्वीमि । यङ्लुकि ‘ अभ्यन्तस्य च ’ इति संप्रसारणम् । ‘ गुणो यङ्लुकोः ’ इत्यभ्यासस्य गुणः । ‘ यङो वा ’ इतीडागमः । हियोगादनिघातः । ‘ अभ्यन्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तः । घृतप्रयाः । ‘ घृ क्षरणदीप्त्योः ’ इत्यस्मात् ‘ अत्रिघृतिभ्यः क्तः ’ इति क्तप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

आ च त्वामेता वर्षणा वहतौ हरी सखाया सुधुरा स्वङ्गा ।

धानावदिन्द्रः सर्वनं जुषाणः सखा सख्युः शृणवद्वन्दनानि ॥ ४ ॥

आ । च । त्वाम् । एता । वर्षणा । वहतः । हरी इति । सखाया । सुधुरा । सुऽअङ्गा ।

धानाऽवत् । इन्द्रः । सर्वनम् । जुषाणः । सखा । सख्युः । शृणवत् । वन्दनानि ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स-‘ द्वितीय आह् पूरणः ’ नास्ति । २. न-ल-‘ त्वां ’ नास्ति । * ‘ आह्वानकर्तृत्वं पुरुषेभ्येव न तु व्यापारभूतस्तुती । यथा पाककर्तृत्वं पुरुष एव न काष्ठेषु तथात्रेति ’ इत्ययं पाठः ज-पुस्तके टिप्पणीरूपेण दत्तः । ३. न-सहप्रीतः ।

हे इन्द्र वृषणा सेचनसमर्थो वसुधुरा शोभनया धुरान्वितौ त्वङ्गा शोभनावयवोपेतौ
 सखाया शोभनस्थानौ एता एतौ हरी त्वाम् आ^१ वहातः^२ यज्ञं प्रत्यागरूपाय रथे
 त्वामावहतः । अथ^३ धानावत् भृष्टयवोपेतं सवनं जुषाणः सेवमानः सखा सखिभूतः सः इन्द्रः
 मत्स्युः स्तोतुर्मम वन्दनानि स्तोत्राणि शृणवन् च^४ शृणुयात् ॥ वहातः । वहैर्लेटयाडागमे रूपम् ।
 ' चवायोगे प्रथमा ' इति न निघातः । शृणवन् । ' श्रु श्रवणे ' इत्यस्य लेटयाडागमे रूपम् । निघातः ॥

कुविन्मा गोपां करसे जनस्य कुविद्राजानं मघवनृजीषिन् ।

कुविन्म ऋषिं पपिवांसं सुतस्य कुविन्मे वस्वो अमृतस्य शिक्षाः ॥ ५ ॥

कुवित् । मा । गोपाम् । करसे । जनस्य । कुवित् । राजानम् । मघवन् । ऋजीषिन् ।

कुवित् । मा । ऋषिम् । पपिवांसम् । सुतस्य । कुवित् । मे । वस्वः । अमृतस्य । शिक्षाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र कुवित् अपि च मा मां जनस्य गोपां गोप्तारं करसे कुरु । तथा हे मघवन्
 धनवन् ऋजीषिन् सोमवन् हे इन्द्र मां^१ राजानं सर्वस्य स्वामिनं कुरु । कुवित् च मा माम्
 ऋषिम् अतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारं कुरु । ' ऋषिदर्शनात् ' (निर. २. ११) इति यास्कः ।
 तथा सुतस्य अभिपुत्रस्य सोमस्य पपिवांसं पातारं कुरु^२ । अपि च मे मघम् अमृतस्य क्षयरहितं
 वस्वः वसु शिक्षाः प्रयच्छ ॥ करसे । ' कृष् करणे ' । लेटयाडागमे रूपम् । कुविद्योगादनिघातः ।
 म ऋषिम् इत्यत्र संहितायाम् ' ऋत्यकः ' इति प्रकृतिभावो ह्रस्वश्च । पपिवांसम् । ' पा पाने '
 इत्यस्य कसौ ' वस्वेकाजाद्वसाम् ' इतीडागमः । प्रत्ययस्वरः । शिक्षाः । शिक्षतिर्दानकर्मा । अस्मान्
 लेटयाडागमे रूपम् । कुविद्योगादनिघातः । ' आगमा अनुदात्ताः ' इत्यादोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

आ त्वा बृहन्तो हरयो युजाना अर्वाग्निन्द्र सधमादो वहन्तु ।

प्र ये द्विता दिव ऋञ्जन्त्याताः सुसंमृष्टासो वृषभस्य मूराः ॥ ६ ॥

आ । त्वा । बृहन्तः । हरयः । युजानाः । अर्वाक् । इन्द्र । सधमादः । वहन्तु ।

प्र । ये । द्विता । दिवः । ऋञ्जन्ति । आताः । सुसंमृष्टासः । वृषभस्य । मूराः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वा र्वां बृहन्तः महान्तः युजानाः रथे युज्यमानाः हरयः अश्वाः सधमादः
 सह मादयन्तः सन्तः अर्वाक् अस्मदभिमुखम् आ वहन्तु । वृषभस्य कामानां वर्धितुरिन्द्रस्य
 मूराः शत्रूणां मारकाः सुसंमृष्टासः इन्द्रस्य हस्ताभ्यां पृष्ठभागे सुष्ठु संस्पृष्टाः दिवः नभसः
 सकाशादागच्छन्तः ये अश्वाः आताः । आभिमुख्येन गम्यन्ते प्राणिभिरतत्कार्यं प्रति इत्याताः
 दिशः^३ । सर्वा दिशः द्विता । द्विधा^४ यथा भवति तथा प्र ऋञ्जन्ति प्रकर्षेण साधयन्ति ॥
 युजानाः । ' युजिर् योगे ' । ' युजिबुध्दिशः किञ्च ' (उ. सू. २. २४७) इत्यानच् ।

१. ल-आवहातश्च । २. त-अथ परोक्षस्तु । ३. ख-ग-च-न-फ-भ-ल-' च ' नास्ति । ४. ज-
 कुवित् माम् । ५. ध-ज-ण-कुवित् कुरु । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-' दिशः ' नास्ति । ७. घ-ल-
 द्वैधम् ; स-द्विधम् । ८. ख-ग-ज-ण-त-भ-स-इति कित्वादानच् ; च-किस्वम् आनचः ; न-इति ।

चिश्वादन्तोदात्तः । सधमादः । ‘ मदी हर्षे ’ इत्यस्मात्प्राप्तः । त्रिप् । वृद्धुत्तरपदस्वरः । द्विता । द्विशब्दान् ‘ संस्थाया विधार्थे धा ’ इति धाप्रत्ययः । धकारस्य तकारश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । दिवः । ‘ ऊडिदम् ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आताः । ‘ अत सातत्यगमने ’ इत्यस्मात् कर्मणि घञ् । व्यस्ययेनाद्युदात्तः ॥

इन्द्र पिब वृषधूतस्य वृष्ण आ यं ते श्येन उशते जभार ।

यस्य मदे च्यावयसि प्र कृष्टीर्यस्य मदे अप गोत्रा ववर्थ ॥ ७ ॥

इन्द्र । पिब । वृषधूतस्य । वृष्णः । आ । यम् । ते । श्येनः । उशते । जभार ।

यस्य । मदे । च्यावयसि । प्र । कृष्टीः । यस्य । मदे । अप । गोत्रा । ववर्थ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वृषधूतस्य प्रावभिरभिपुतं वृष्णः अभिमतफलसेचकं सोमं पिब । श्येनः शंसनीय-
गतिः छन्दोरूपः सुपर्णः उशते सोमं कामयमानाय ते तुभ्यं यं सोमम् आ जभार आजहार ।
यस्य सोमस्य मदे हर्षे संजाते सति कृष्टीः । आकर्षन्ति वशीकुर्वन्ति कर्मणा सर्वान् इति कृष्टयो
मनुष्याः । तान् सपत्नभूतान् मनुष्यान् प्र च्यावयसि प्रकर्षेण पातयसि । यस्य सोमस्य मदे
संजाते सति गोत्रा । गामुदकं रश्मिभिरावृतं वर्षास्वतुषु त्रायन्ते पालयन्तीति गोत्रा मेघाः । तान्
अप ववर्थ अपावृणोषि ॥ वृषधूतस्य । ‘ धूञ् कम्पने ’ इत्यस्य निष्ठायां यस्य विभाषा इतीद-
प्रतिषेधः । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदस्वरः । श्येनः । ‘ श्यैङ् गतौ ’ । ‘ शास्त्र्याहजविभ्य इमच् ’
(उ. सू. २. २०४) इतीनचप्रत्ययः । श्यायते इति श्येनः । चित्त्वादन्तोदात्तः । जभार ।
हरतेलिटि णलि रूपम् । ‘ हप्रहोर्भञ्छन्दसि ’ इति भकारः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । लिटस्वरः ।
मदे । ‘ मदी हर्षे ’ । ‘ मदीऽनुपसर्गे ’ इत्यप्रत्ययः । तस्य पिश्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः । गोत्रा ।
‘ त्रैङ् पालने ’ इत्यस्य ‘ आतोऽनुपसर्गे कः ’ इति कः । सुपो डादेशः । एकादेशस्वरः । ववर्थ ।
‘ वृञ् वरणे ’ इत्यस्य लिटि थलि ‘ क्तो भारद्वाजस्य ’ इतीदप्रतिषेधः । गुणः । लिटस्वरः ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

भृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ८ ॥

शुनम् । हुवेम् । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

भृण्वन्तम् । उग्रम् । उतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ ८ ॥

‘ शुनं हुवेम ’ इत्येषा व्याख्याता ॥ ॥ ७ ॥

‘ अयं ते अस्तु ’ इति पञ्चचं पष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका— ‘ अयं ते
पञ्च बार्हतं तु ’ इति । महाव्रते बार्हत्यां तृचाशीताविदं सूक्तम् (ऐ. आ. ५. २. ४) । पोडशिशाखे

१. ख-ग-च-ण-भ-शंसनीयं गच्छतीति । २. ख-ग-च-भ-संज्ञाते । ३. ख-ग-च-ज-ण-कर्मणि
सर्वाणि । ४. त-न-स-संपन्नभूतान् । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-वर्षाद्यु; त-वर्षाव्यतिरिक्तेषु वृत्तुषु ।
६. ज-ण-इति पूर्ववत्; स-इति गतम् ।

‘ अयं ते अस्तु हर्यतः ’ इत्याद्यस्तृचो विनियुक्तः । सूत्रितं च—‘ अयं ते अस्तु हर्यत इत्यौष्णिह-
बार्हतौ तृचौ ’ (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

अयं ते अस्तु हर्यतः सोम आ हरिभिः सुतः ।

जुषाण इन्द्र हरिभिर्न आ गृह्या तिष्ठ हरितं रथम् ॥ १ ॥

अयम् । ते । अस्तु । हर्यतः । सोमः । आ । हरिभिः । सुतः ।

जुषाणः । इन्द्र । हरिभिः । नः । आ । गृहि । आ । तिष्ठ । हरितम् । रथम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र हरिभिः^१ । हरन्ति सोमरसानेभिः इति हरयो ग्रावाणः । तैः आ सुतः^२ सर्वतोऽभिदुतः^३
हर्यतः कमनीयः^४ जुषाणः प्रीतिविषयः^५ अयं सोमः^६ ते तुभ्यम्^७ अस्तु । एवं^८ हरिभिः अश्वैर्युक्तं^९
हरितं हरिद्वर्णं^{१०} रथम्^{११} आ तिष्ठ अधितिष्ठ । ततः नः^{१२} अस्मानभिलक्ष्य^{१३} आ गृहि आगच्छ ।
हर्यतः । ‘ हर्य गतिकान्त्योः ’ इत्यस्मात् ‘ भृमृदशि ’ इत्यादिना अतच्प्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तः ।
हरितम् । ‘ हृष् हरणे ’ । ‘ हृष्याभ्यामितन् ’ (उ. सू. ३. ३७३) इतीतन्प्रत्ययः ।
निच्त्वादाद्युदात्तः । रथम् । ‘ रमु क्रीडायाम् ’ । ‘ हनिकुपिनी ’ इत्यादिना कथन्प्रत्ययः ।
किच्त्वादनुनासिकलोपः । निस्स्वरः ॥

हर्यक्षुषसमर्चयः सूर्य हर्यक्षरोचयः ।

विद्वांश्चिकित्वान्हर्षश्च वर्धस इन्द्र विश्वा अभि श्रियः ॥ २ ॥

हर्यन् । उषसम् । अर्चयः । सूर्यम् । हर्यन् । अरोचयः ।

विद्वान् । चिकित्वान् । हरिऽअश्च । वर्धसे । इन्द्र । विश्वाः । अभि । श्रियः ॥ २ ॥

हे इन्द्र हर्यन् सोमं कामयमानस्त्वम्^१ उपसम्^२ उषःकालम्^३ अर्चयः पूजयसि । तथा
हर्यन् उदिते सूर्ये सोमं कामयमानस्त्वं^४ सूर्यम्^५ अरोचयः दीपयसि । हे हर्यश्च इन्द्र
विद्वान् एतस्त्वं जानानः^६ चिकित्वान् अस्मदभिलपितफलविषयज्ञानवांस्त्वं^७ विश्वाः सर्वाः^८ श्रियः
नः संपदः^९ अभि वर्धसे अभिमतफलप्रदानेनाभितो वर्धयसि ॥ चिकित्वान् । ‘ कित ज्ञाने ’
इत्यस्य कसो रूपम् । प्रत्ययस्वरः । वर्धसे । ‘ वृथु वर्धने ’ इत्यस्य अन्तर्भावितण्यर्थस्य लटि
रूपम् । निघातः ॥

द्यामिन्द्रो हरिधायसं पृथिवीं हरिर्वर्षसम् ।

अधारयद्धरितोर्भूरि भोजनं ययोरन्तर्हरिश्चरत् ॥ ३ ॥

द्याम् । इन्द्रः । हरिऽधायसम् । पृथिवीम् । हरिऽवर्षसम् ।

अधारयत् । हरितोः । भूरि । भोजनम् । ययोः । अन्तः । हरिः । चरत् ॥ ३ ॥

सोऽयम् ^१इन्द्रो ^२हरिधायसम् । हरितो हरितवर्णा धायसो धारका रश्मयो यस्याः सा । तां
^३याम् ^४अधारयत् । तथा ^५हरिर्वर्षसम् ओषधिभिर्हरितवर्णां ^६पृथिवीम् अधारयत् । ^७हरितोः
हरिद्वर्णयोः^१ ययोः^२ छावापृथिव्योर्मध्ये स्वकीययोरश्वयोः ^३भूरि प्रभूतं ^४भोजनम् । भुज्यत इति भोजनं
यवसादि । लभ्यते^३ । ययोश्च^४ छावापृथिव्योः ^५अन्तः मध्ये ^६हरिः इन्द्रः ^७चरत् चरति । ते छावा-
पृथिव्याविन्द्रः अधारयत्^८ इत्यर्थः ॥ हरिधायसम् । 'दुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्मात् 'वहिहा-
धाञ्भ्यश्छन्दसि' इत्यसुन् । 'णिन्' इत्यनुवृत्तेः आतो युक् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पृथिवीम् ।
'प्रथेः पिवन् संप्रसारणं च' इति पिवन्प्रत्ययः । 'पिद्वीरादिभ्यश्च' इति ङीप् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ।
हरिर्वर्षसम् । 'वृङ् संभक्तौ' । 'वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः' इत्यसुन्प्रत्ययः पुगागमश्च । संभज्यते
तदिति^९ वर्षो रूपम्^{१०} । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । हरिताः । 'हञ् हरणे' इत्यस्मात् 'हृस्वह्रियुपिभ्य-
इतिः' (उ. सू. १. ९७) इति इतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । भोजनम् । 'भुज पालनाभ्य-
वहारयोः' इत्यस्मात् 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट् । लिट्स्वरः । अन्तः । स्वरादिष्वन्तो-
दात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । चरत् । चरतिर्गत्यर्थः । लेटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

जज्ञानो हरितो वृषा विश्वमा भाति रोचनम् ।

हर्यश्चो हरितं धत्त आयुधमा वज्रं बाहोर्हरिम् ॥ ४ ॥

जज्ञानः । हरितः । वृषा । विश्वम् । आ । भाति । रोचनम् ।

हरिऽअश्वः । हरितम् । धत्ते । आयुधम् । आ । वज्रम् । बाहोः । हरिम् ॥ ४ ॥

^१वृषा कामानां वर्षकः ^२हरितः हरिद्वर्णोपेतः ^३जज्ञानः जात इन्द्रः ^४विश्वं सर्वं ^५रोचनं
दीप्यमानं लोकम् ^६आ ^७भाति सर्वतः प्रकाशयति । तथा ^८हर्यश्च इन्द्रः ^९हरितं हरिद्वर्णोपेतम्
^{१०}आयुधं ^{११}धत्ते बाहोर्धत्ते । तथा ^{१२}हरिं शत्रूणां प्राणापहारकं ^{१३}वज्रं ^{१४}बाहोः ^{१५}आ धत्ते ॥ जज्ञानः ।
'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य लिटः कानच् । 'गमहन' इत्यादिना उपधालोपः । चित्वादन्तोदात्तः ।
भाति । 'भा दीप्ती' इत्यस्य अन्तर्भावितण्यर्थस्य लटि रूपम् । रोचनम् । 'रुच दीप्ती' इत्यस्मात्
'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । चित्वादन्तोदात्तः । बाहोः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

इन्द्रो हर्यन्तमर्जुनं वज्रं शुक्रैर्भीवृतम् ।

अपावृणोद्धरिभिरद्रिभिः सुतमुद्रा हरिभिराजत ॥ ५ ॥

इन्द्रः । हर्यन्तम् । अर्जुनम् । वज्रम् । शुक्रैः । अभिऽवृतम् ।

अप । अवृणोत् । हरिऽभिः । अद्रिऽभिः । सुतम् । उत् । गाः । हरिऽभिः । आजत ॥ ५ ॥

१. च-न-भ-स-हरितवर्णयोः । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-'ययोः' नास्ति । ३. न-लक्ष्यते ।
४. ख-ग-त-न-भ-स-तयोश्च । ५. ख-भ-धारयति । ६. ज-हरितं वर्षो रूपं ययोरिति । ७. न-स-
प्रहारकम् ; ल-प्राणहारकम् । ८. ख-ग-ध-त-न-भ-ल-स-वा ।

सोऽयम् ^१इन्द्रः ^२हर्यन्ते कमनीयम् ^३अर्जुनं शुभ्रम् । शुभ्रत्वमुपपादयति । ^४शुक्रैः शुभ्रैः क्षीरादिभिः ^५अभिवृत्तं व्यासं ^६वज्रं वेगवन्ते ^७हरिभिः । हरन्त्येभिः सोमरसान् इति हरयः । तैः ^८अद्रिभिः ग्रावभिः ^९सुतम् अभिपुतं सोमम् ^{१०}अपावृणोत् आवरणरहितमकरोत् । तथा च मन्त्रवर्णः — ‘ पूषा राजानमावृणिरपगृहं गुहा हितम् । अविन्दत् ’ (ऋ. सं. १. २३. १४) इति । तथा ^{११}गाः पणिभिरपहता गाः ^{१२}हरिभिः अश्वैरुपेतः स इन्द्रः ^{१३}उत् ^{१४}आजत बिलात् ^{१५}निरगमयत् ॥ अर्जुनम् । ‘ अर्जं पर्जं अर्जने ’ इत्यस्मात् ‘ अर्जेणिलुक् च ’ इत्युनन् । निस्वरः । अभिवृतम् । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । आजत । ‘ अज गतिक्षेपणयोः ’ । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः ॥ ॥ ८ ॥

‘ आ मन्द्रैः ’ इति पञ्चमं सप्तमं सूक्तं वैश्वामित्रं बाहंतमन्द्रम् । ‘ आ मन्द्रैः ’ इत्यनुक्रमणिका । पूर्वसूक्ते ‘ बाहंतं तु ’ इत्युक्तत्वादस्यापि बाहंतत्वम् । ‘ दिशेपविनियोगरतु यत्र श्रुत्या न सूत्रितः । स्मार्तं ’ तत्र विजानीयाद्विधानादिशास्त्रतः ^१ ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।

मा त्वा के चिन्नि यमन्वि न पाशिनोऽति धन्वेव ताँ इहि ॥ १ ॥

आ । मन्द्रैः । इन्द्र । हरिऽभिः । याहि । मयूररोमऽभिः ।

मा । त्वा । के । चित् । नि । यमन् । विम् । न । पाशिनः । अति । धन्वेऽइव । तान् । इहि ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२मन्द्रैः मादयितृभिः ^३मयूररोमभिः मयूररोमसदृशरोमयुक्तैः ^४हरिभिः अश्वैरुपेतस्त्वम् ^५आ ^६याहि यज्ञं प्रत्यागच्छ । ^७के ^८चित् अपि जनाः ^९त्वा त्वां ^{१०}मा ^{११}नि ^{१२}यमन् मा नियच्छन्तु । गमनप्रतिबन्धं मा कुर्वन्तु इत्यभिप्रायः । प्रतिबन्धे दृष्टान्तः । ^{१३}विं ^{१४}न । यथा ^{१५}पाशिनः पाशहस्ता व्याधाः विं गच्छन्तं पक्षिणं नियच्छन्ति तद्वत् मा नियच्छन्तु । किंच ^{१६}धन्वेव । यथा पान्था धन्व मरुदेशं शीघ्रम् ^{१७}अति गच्छन्ति तद्वद्गमनप्रतिबन्धकानतीत्य शीघ्रम् ^{१८}इहि आगच्छ ॥ मन्द्रैः । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य ‘ स्फायितञ्चि ’ इत्यादिना रक्प्रत्ययः । इदित्त्वान्मुम् । प्रत्ययस्वरः । मयूररोमभिः । मयूररोमवद्रोमाणि येषामिति ‘ सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च ’ (पा. सू. २. २. २४. १२) इति समासः उत्तरपदलोपश्च । मयूरशब्दः ‘ मीनातेरूरन् ’ (उ. सू. १. ६७) इत्यूरन्प्रत्ययान्तः । मीनाति सर्पानिति मयूरो बर्ही । निस्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते ‘ मादीनाम् ’ (फि. सू. ५३) इति सूत्रेण मध्योदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यमन् । ‘ यम उपरमे ’ इत्यस्य लेटयडागमे रूपम् । इहि । ‘ इण् गतौ ’ इत्यस्य लोटि रूपम् ॥

१. त-दीपादिभिः । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-‘ सोमं ’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-स-बलात् । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-शास्त्रम् । ५. न-‘ शास्त्रतः । गुरुणा प्रत्यक्ष्यमाणः स्नातकः आ मन्द्रैः इत्युपाशु व्रूयात् । तथा गुरवे प्रत्यक्ष्यमाण इति खण्डे सूत्रितम्-उपांश्वा मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरिति चेति । ६. ख-ग-घ-न-भ-स-यद्वा । ७. ख-ग-न-भ-स-वा उत्तरपदलोपश्च ।

वृत्रखादो वलरुजः पुरां दर्मो अपामजः ।

स्थाता रथस्य हयोरभिस्वर इन्द्रो दृळ्हा चिदा रुजः ॥ २ ॥

वृत्रऽखादः । वलम्ऽरुजः । पुराम् । दर्मः । अपाम् । अजः ।

स्थाता । रथस्य । हयोः । अभिऽस्वरे । इन्द्रः । दृळ्हा । चित् । आऽरुजः ॥ २ ॥

सोयम् ^१इन्द्रः ^२वृत्रखादः । वृत्रं खादति हिनस्तीति वृत्रखादः । ^३वलरुजः । वृणोत्याकाशम् इति बलो मेघः । तस्य भञ्जकः । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ बिभेद वलम् ’ (ऋ. सं. ३. ३४. १०) इति । ततः ^४अपामजः मेघभेदनद्वारा अपां प्रेरकः ^५पुरां शत्रुसंबन्धिनां^१ पुराणां^२ ^३दर्मः दारकः । तथा ^४हयोः अश्वयोः ^५अभिस्वरे अस्मदाभिमुख्येन प्रेरणे निमित्तभूते सति ^६रथस्य ^७स्थाता रथमधिष्ठाता । तथा ^८दृळ्हा ^९चित् दृढानामतिबलवतां शत्रूणामपि ^{१०}आरुजः समन्ताद्भञ्जको भवति ॥ वृत्रखादः । ‘ खाद भक्षणे ’ इत्यस्मात् कर्मण्यण् । कृदुत्तरपदस्वरः । वलरुजः । ‘ रुजो भञ्जे ’ । कर्मण्युपपदे मूलविभुजादिवात् कप्रत्ययः । ‘ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ’ इति द्वितीयाया अलुक् । थाथादिस्वरः । आरुजः । ‘ रुजो भञ्जे ’ इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः । समासे थाथादिस्वरः ॥

गम्भीराँ उदधीरिँव क्रतुं पुष्यसि गा इव ।

प्र सुगोपा यवसं धेनवो यथा हृदं कुल्याईवाशत ॥ ३ ॥

गम्भीरान् । उदधीन्ऽईव । क्रतुम् । पुष्यसि । गाऽईव ।

प्र । सुऽगोपाः । यवसम् । धेनवः । यथा । हृदम् । कुल्याऽईव । आशत ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं ^१गम्भीरान् महावकाशान् ^२उदधीन्^३ समुद्रान्^४ उदकैर्यथा पोषयसि तद्वत् ^५क्रतुं यज्ञस्य कर्तारमिमं यजमानमभितमफलप्रदानेन ^६पुष्यसि पोषयसि । अत्र दृष्टान्तः । यथा ^७सुगोपाः समीचीनो गोपालः यवसेन ^८गाः पोषयति तद्वत् । ^९यथा ^{१०}धेनवः ^{११}यवसं तृणादिकं प्राप्नुवन्ति तद्वत् त्वं सोमान् प्राप्नोषि । ते च सोमाः ^{१२}कुल्याइव कृत्रिमसरितः ^{१३}हृदं महाजलाशयं यथा प्राप्नुवन्ति तद्वत् त्वाम् ^{१४}प्र^{१५} आशत ध्याप्नुवन्ति ॥ गम्भीरान् । ‘ गाश्च प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च ’ इत्यस्मात् ‘ गभीरागम्भीरौ ’ (उ. सू. ४. ४७५) इत्यनेन सूत्रेण इरच्प्रत्ययः । जुमागमोपधाहस्वभकाराः सर्वे निपात्यन्ते । चित्त्वादान्तोदात्तः । उदधीनिव । उदकशब्दे उपपदे दधातेरधिकरणेऽर्थे ‘ कर्मण्यधिकरणे च ’ इति किप्रत्ययः । उदकशब्दस्य ‘ पेपंवासवाहनधिपु च ’ (पा. सू. ६.३.५८) इत्युद्भावः । कृत्स्वरः । हवेन विभक्त्यलोपः । पुष्यसि । ‘ पुष पुष्टौ ’ इत्यस्यान्तर्णीतिण्यर्थस्य लटि रूपम् । निघातः । सुगोपाः । गोपायतेः क्पि रूपम् । यथा । ‘ यथेति पादान्ते ’ (फि. सू. ८५) इति निघातः । आशत । ‘ अशू व्याप्तौ ’ इत्यस्माल्लिटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-शत्रुसंबन्धिनीनाम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ पुराणां ’ नास्ति । ३. घ-उदधीनिव । ४. ज-ण-समुद्रानिव । ५. न-ल-स-‘ प्र ’ नास्ति ।

आ नस्तुजं रयिं भरांशं न प्रतिजानते ।

वृक्षं पक्कं फलमङ्गीव धूनुहीन्द्रं संपारणं वसु ॥ ४ ॥

आ । नः । तुजम् । रयिम् । भर । अंशम् । न । प्रतिजानते ।

वृक्षम् । पक्कम् । फलम् । अङ्गीव । धूनुहि । इन्द्र । सम्पारणम् । वसु ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वनः अस्माकं तुजं शत्रूणां बाधकं रयिं धनेनोपलक्षितं पुत्रम् आ भर संपादय । तत्र दृष्टान्तः वनं अंशं वन । यथा पिता प्रतिजानते व्यवहारज्ञाय पुत्राय स्वकीयस्य धनस्य भागं ददाति तद्वत् । किंच पक्कं फलं प्रति वृक्षम् अङ्गीव अङ्गुली यथा धूनुति तथा स्वं संपारणम् अस्मद्विच्छायाः सम्यक् पूरकं वसु धनं धूनुहि चालय । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ प्रतिजानते । 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्य शतरि रूपम् । प्रादिसमासः । 'शतुरनुमः' इति विभक्त्युदात्तत्वम् । धूनुहि । 'धृञ् कम्पने' इत्यस्य लोटि रूपम् । संपारणम् । 'पृ पालनपूरणयोः' इत्यस्य ण्यन्तस्य करणे ल्युट् । समासे कृत्स्वरः ॥

स्वयुरिन्द्र स्वराळसि स्मदिष्टिः स्वयंशस्तरः ।

स वावृधान ओजसा पुरुष्टु भव नः सुश्रवस्तमः ॥ ५ ॥

स्वयुः । इन्द्र । स्वराट् । असि । स्मत्सदिष्टिः । स्वयंशः स्तरः ।

सः । वावृधानः । ओजसा । पुरुस्तुत । भव । नः । सुश्रवः स्तमः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र स्वयुः धनवानसि । तथा स्वराट् स्वर्गस्य राजा असि । स्मदिष्टिः भद्रवावयः स्वयंशस्तरः अतिशयेन प्रभूतकीर्तिरसि । हे पुरुष्टु बहुभिराहूतेन्द्र वसः स्वम् ओजसा बलेन वावृधानः वर्धमानः सन् वनः अस्मदर्थं सुश्रवस्तमः अतिशयेन शोभनाज्ञोपेतः भव ॥ स्वयुः । स्वशब्दात् मतर्थयो युः । स्वराट् । 'राज् दीर्घः' । कृष् । ब्रश्वादिना षत्वम् । स्मदिष्टिः । स्मन् सुमदित्यर्थः । उकारलोपश्चान्दसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पुरुष्टु । संहितायां 'स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि' इति षत्वम् । भव । भवतेर्लोपि रूपम् । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवस्तमः । श्रवःशब्दोऽसुन्नन्तः । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तदन्तादतिशायने तमप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे बहुव्रीहस्वरः ॥ ॥ ९ ॥

'युध्मस्य ते' इति पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रमेन्द्रम् । 'युध्मस्य' इत्यनुक्रमणिका । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि निष्केवल्ये 'युध्मस्य ते' इति सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च—'कुह श्रुत इन्द्रो युध्मस्य त इति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । ऋषभनाम्नि एकाहेऽपि निष्केवल्य इदं सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च—'युध्मस्य त इति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

१. च-फ-धनरूपयशस्वान् स पूर्वोक्तः ओजसा बलेन वावृधानः पुनःपुनर्वर्धनशीलः पुरुष्टु बहुभिः स्तुत नोऽस्माकम् । २. च-शोभनाज्ञप्रदाता । ३. ख-ग-च-ज-ण-स-ऋषभस्य ।

युध्मस्य ते वृषभस्य स्वरार्ज उग्रस्य यूनः स्थविरस्य घृष्वेः ।

अजूर्यतो वज्रिणो वीर्याणीन्द्र श्रुतस्य महतो महानि ॥ १ ॥

युध्मस्य । ते । वृषभस्य । स्वरार्जः । उग्रस्य । यूनः । स्थविरस्य । घृष्वेः ।

अजूर्यतः । वज्रिणः । वीर्याणि । इन्द्र । श्रुतस्य । महतः । महानि ॥ १ ॥

हे इन्द्र युध्मस्य योधनशीलस्य वृषभस्य अभिमतफलसेचकस्य स्वरार्जः धनाधिपतेः उग्रस्य समर्थस्य यूनः नित्यतरुणस्य स्थविरस्य चिरंतनस्य घृष्वेः शत्रूणां संघर्षकस्य अजूर्यतः जरारहितस्य वज्रिणः श्रुतस्य त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धस्य अत एव महतः ते तव वीर्याणि महानि महान्ति खलु ॥ युध्मस्य । 'युध संप्रहारे' । 'इषुयुधीन्धिदसि' इत्यादिना मक्प्रत्ययः । यूनः । यौतेः 'कनिन्युवृषि' इत्यादिना कनिन् । 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति संप्रसारणम् । निस्वरः । स्थविरस्य । 'अजिरिशिशिरशिशिल' इत्यादिना किरन्प्रत्ययान्तो निपातितः । घृष्वेः । 'घृषु संघर्षे' । 'कृविघृष्टिच्छवि' इत्यादिना क्तिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । निस्वादाद्युदात्तः ॥

महाँ असि महिष वृष्ण्येभिर्धनस्पृदुग्र सहमानो अन्यान् ।

एको विश्वस्य भुवनस्य राजा स योधया च क्षयया च जनान् ॥ २ ॥

महान् । असि । महिष । वृष्ण्येभिः । धनस्पृत् । उग्र । सहमानः । अन्यान् ।

एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । सः । योधय । च । क्षयय । च । जनान् ॥ २ ॥

हे महिष महनीय उग्र इन्द्र त्वं महानसि । धनस्पृत् धनानि दानभोगत्यागैः पारं नयस्त्वं वृष्ण्येभिः वीर्यैः अन्यान् शत्रून् सहमानः अभिभवन् वर्तसे । तथा विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य एकः असहायः राजा सः त्वं योधय च सपत्नान् प्रहर । जनान् क्षयय च निवासय । बाधकान् हत्वा साधुजनान् स्वस्थाने स्थापयेत्यभिप्रायः ॥ महिष । 'मह पूजायाम्' । 'अविमहोष्टिष' (उ. सू. १. ४५) इति टिप्पत्ययः । आमन्त्रितस्वान्निघातः । वृष्ण्येभिः । वृष्णि भवानि । 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः । योधय । 'युध संप्रहारे' इत्यस्य ण्यन्तस्य लोटि रूपम् । 'चादिषु च' इति न निघातः । निस्वरः । क्षयय । 'क्षि निवासगत्योः' इत्यस्य ण्यन्तस्य लोटि रूपम् । अत्रापि पूर्ववदनिघातः ॥

प्र मात्राभी रिरिचे रोचमानः प्र देवेभिर्विश्वतो अप्रतीतः ।

प्र मुज्मना दिव इन्द्रः पृथिव्याः प्रोरोर्महो अन्तरिक्षादृजीषी ॥ ३ ॥

प्र । मात्राभिः । रिरिचे । रोचमानः । प्र । देवेभिः । विश्वतः । अप्रतिइतः ।

प्र । मुज्मना । दिवः । इन्द्रः । पृथिव्याः । प्र । उरोः । महः । अन्तरिक्षात् । ऋजीषी ॥ ३ ॥

१रोचमानः दीप्यमानः १विश्वतः सर्वैः १ १अप्रतीतः एतावदस्य सामर्थ्यमित्यपरिच्छिद्यमानः १
 १ऋजीवी सोमवान् १इन्द्रः १मात्राभिः । मीयन्ते परिच्छिद्यन्ते इति मात्राः शिलोच्चयाः । तेभ्योऽपि १प्र
 १रिरिचे प्रकर्षेण महत्तयातिरिक्तोऽभूत् । तथा १देवेभिः देवेभ्योऽपि १मज्जना । मज्जयति शत्रून्
 दुःखसागरे इति मज्ज बलम् । तेन बलेन १प्र रिरिचे । तथा १दिवः १पृथिव्याः द्यावापृथिवीभ्यां च १
 १प्र रिरिचे । तथा १उरोः विस्तीर्णात् १महः महतः १अन्तरिक्षात् अपि १प्र रिरिचे ॥ मात्राभिः । ' माङ्
 माने शब्दे च ' इत्यस्मात् ' हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् ' इति ग्रन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः । ' कूलोपे
 पूर्वस्य दीर्घोऽणः ' इति संहितायां दीर्घः । रोचमानः । ' रुच दीर्घा ' इत्यस्मात् शानचि रूपम् । तस्य
 लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । अप्रतीतः । ' इण् गर्ता ' । कर्मणि क्तः । प्रादिसमासः । नञा समासे
 तस्य स्वरः । मज्जना । ' टुमस्जो शुद्धौ ' । औणादिको मनिच्प्रत्ययः । ' झलं जश् झशि '
 इति जश्त्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । पृथिव्याः । ' उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

उरुं गभीरं जनुपाभ्युग्रं विश्वव्यचसमवतं मतीनाम् ।

इन्द्रं सोमासः प्रदिवि सुतासः समुद्रं न स्रवत आ विशन्ति ॥ ४ ॥

उरुम् । गभीरम् । जनुपा । अभि । उग्रम् । विश्वव्यचसम् । अवतम् । मतीनाम् ।

इन्द्रम् । सोमासः । प्रदिवि । सुतासः । समुद्रम् । न । स्रवतः । आ । विशन्ति ॥ ४ ॥

१उरुं महान्तम् अत एव १गभीरं महावकाशं १जनुपा जन्मना स्वभावत एव १उग्रं शत्रूणां
 भयंकरम् । गभीरत्वमेवोच्यते । १विश्वव्यचसं विश्वव्यासं १मतीनां स्तोतीनां स्तोतृणां वा १अवतं
 रक्षकं तादृशम् १इन्द्रं १प्रदिवि पूर्वैवहःसु १सुतासः प्रावभिरभिपुताः १सोमासः सोमाः १अभि
 आभिमुख्येन १आ १विशन्ति । तत्र दृष्टान्तः १समुद्रं १न । यथा १स्रवतः स्रवन्त्यो नद्यः समुद्रम्
 आविशन्ति तद्वत् ॥ जनुपा । ' जनी प्रादुर्भावे ' इत्यस्मात् ' जनेरुसिः ' इत्युसिप्रत्ययः । विश्वव्यचसम् ।
 ' व्यच व्याजीकरणे ' इत्यस्मादसुन् । ' व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम् ' इत्यत्र ' अनसि '
 इति पर्युदासात् छित्त्वाभावः । विश्वव्यचा इतीन्द्रस्य नाम । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति
 पूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वम् । अवतम् । अव रक्षणादिपु । औणादिकोऽतच्प्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

यं सोममिन्द्र पृथिवीद्यावा गर्भं न माता बिभृतस्त्वाया ।

तं ते हिन्वन्ति तम् ते मृजन्त्यध्वर्यवो वृषभ पातुवा उ ॥ ५ ॥

यम् । सोमम् । इन्द्र । पृथिवीद्यावा । गर्भम् । न । माता । बिभृतः । त्वाऽया ।

तम् । ते । हिन्वन्ति । तम् । ऊँ इति । ते । मृजन्ति । अध्वर्यवः । वृषभ । पातुवै । ऊँ इति ॥ ५ ॥

हे १इन्द्र १पृथिवीद्यावा द्यावापृथिव्यौ १त्वाया त्वत्कामनया १यं १सोमं १बिभृतः
 अन्तर्धारयतः । अत्र दृष्टान्तः १गर्भं १न । यथा १माना गर्भं बिभर्ति तद्वत् । हे १वृषभ कामानां

१. त-सर्वैः देवैः । २. ख-ग-च-च यः; न-स-यः । ३. ख-ग-ज-ण-न-स-स्तोतृणां वा; घ-प-
 स्तोत्राणाम्; च-फ-स्तोतृणाम् । ४. ज-ण-' हे ' नास्ति ।

वर्षक हे इन्द्र ऽअध्वर्यवः अध्वरं यजमानायेच्छन्तः ऽते त्वदर्थं ऽतं सोमं ऽहिन्वन्ति प्रेरयन्ति । किंच ऽते तव ऽपातवै पानाय ऽतं सोमं ऽमृजन्ति शोधयन्ति । ऽउ प्रसिद्धौ ॥ पृथिवीद्यावा । ‘ दिवो
द्यावा ’ इति द्यावादेशः । आद्युदात्तः । ‘ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपृथमन्थिपु ’ इत्यत्र
पर्युदासात् ‘ देवताद्वन्द्वे च ’ इत्युभयपदप्रकृतिस्वरः । कृतसमासस्य विपर्यासश्छान्दसः । बिभृतः ।
‘ डुभृष्ट धारणपोषणयोः ’ इत्यस्माल्लटि ‘ भृजामिन् ’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
अजादिप्रत्ययपरत्वाभावाद्वा ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इति स्वरो न भवति । प्रत्ययस्वरः । त्वाया ।
त्वामिच्छतीत्यर्थे ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ । पूर्वपददकारस्याकारश्छान्दसः । ‘ अ प्रत्ययात् ’ इति
भावेऽप्रत्ययः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । अध्वर्यवः । अध्वर-
मिच्छन्तः । सुपः क्यच् । ‘ क्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः ’ इत्यकारलोपः । ‘ क्याच्छन्दसि ’ इत्युप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः । पातवै । ‘ पा पाने ’ । तुमर्थे तवैप्रत्ययः । ‘ अन्तश्च तवै युगपत् ’ इति धात्वन्तस्य
प्रत्ययस्य चोदात्तत्वम् । ‘ उजः ’ इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ ॥ १० ॥

‘ मरुत्वान् ’ इति पञ्चनं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ मरुत्वान् ’ इत्यनुक्रम-
णिका^१ । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे^२ एतत् सूक्तं निविद्वानीयम्^३ । सूत्रितं च— ‘ श्रुधी
हवमिन्द्र मरुत्वाँ इन्द्रेति मरुत्वतीयम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । ऋषभनाम्न्येकाहेऽपि
मरुत्वतीयशस्त्रे एतज्जिनिद्वानम् । सूत्रितं च— ‘ मरुत्वाँ इन्द्र युधमस्य त इति मध्वेदिनः ’
(आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणाय पिब सोममनुष्वधं मदाय ।

आ सिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मि त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाम् ॥ १ ॥

मरुत्वान् । इन्द्र । वृषभः । रणाय । पिब । सोमम् । अनुऽस्वधम् । मदाय ।

आ । सिञ्चस्व । जठरे । मध्वः । ऊर्मिम् । त्वम् । राजा । असि । प्रऽदिवः । सुतानाम् ॥ १ ॥

हे ऽइन्द्र यः ऽवृषभः अपां वर्पिता ऽमरुत्वान् । मरुतो देवविशः तद्वान्^४ । स त्वम् ऽअनुष्वधं
स्वधया सवनीयपुरोडाशारूपेण^५ अन्नेनानुगतं ऽसोमं ऽरणाय रमणीयसंग्रामार्थं^६ ऽमदाय तं सोमं
‘ पिब । किंच ऽमध्वः मदकरस्य सोमस्य ऽऊर्मि संघातं बहुरसं ऽजठरे । जग्धमन्नमहिंमन्तिष्ठतीति
जठरमुदरम् । तस्मिन्नुदरे ऽआ ऽसिञ्चस्व सर्वतः क्षारय । यतः ऽत्वं ऽप्रदिवः पूर्वेष्वहःसु ऽसुतानाम्
अभिषुतानां सोमानां ऽराजासि ईक्षितासि । न केवलमधुनातनानामिति भावः । उक्तमर्थं
यास्को ब्रवीति— ‘ मरुत्वानिन्द्र मरुद्भिस्तद्वान् वृषभो वर्पितापां रणाय रमणीयाय संग्रामाय पिब
सोममनुष्वधमन्वन्नं मदाय मदनीयाय जैत्रायासिञ्चस्व जठरे मधुन ऊर्मिम् । मधु सोममित्यौपमिकं

१. त-इत्यस्मात्तुमर्थे । २. न-इत्यनुक्रमणिका । दशमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे इदं सूक्तम् ।
तथा च ‘ दशमेऽहनि ’ इति खण्डे सूत्रं-मरुत्वानिन्द्रेति मरुत्वतीयमिति । महामते मरुत्वतीयशस्त्रे
एतत्सूक्तम् । पञ्चमारण्यके कया शुभा रावयसः सनीळा मरुत्वानिन्द्र वृषभो रणायेति सूत्रितत्वात् ।
३. ग-च-मरुत्वतीयस्य तृतीयशस्त्रे; ज-ण-मरुत्वतीयाख्यतृतीयशस्त्रे । ४. ख-ग-च-ज-ण-स- ‘ सूक्तं ’
नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-स-निविद्वानम् । ६. ख-ग-तद्वान् । ७. त-हवनीयं । ८. ख-ग-
च-फ-स-रमणीयाय संग्रामार्थम्; ज-ण-रमणीयाय संग्रामाय संग्रामार्थम् ।

माद्यतेः । इदमपीतरन्मध्वेतस्मादेव । एवं राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानाम् ' (निरु. ४. ८) इति ॥ अनुस्वधम् । स्वधामनुगम्य वर्तमानम् । ' अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ' इति समासः । संहितायां ' पूर्वपदात् ' (पा. सू. ८. ३. १०६) इति पत्वम् । निरुदकादित्वादन्तोदात्तत्वम् । ऊर्मिम् । ' अर्तेरूच' इति मिप्रत्ययः । धातोः ऊ इत्यादेशो रपरः । प्रत्ययस्वरः ॥

' सजोषा इन्द्र ' इति मरुत्वतीप्रहस्य याज्या । सूत्रितं च— ' सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भि-
रिति भक्षयित्वैतत्पात्रम् ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति ॥

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् ।

जहि शत्रूरप मृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः ॥ २ ॥

सजोषाः । इन्द्र । सगणः । मरुत्ऽभिः । सोमम् । पिब । वृत्रहा । शूर । विद्वान् ।

जहि । शत्रून् । अप । मृधः । नुदस्व । अर्थ । अभयम् । कृणुहि । विश्वतः । नः ॥ २ ॥

हे शूर बलवान् हे इन्द्र सजोषाः संगतो देवैः मरुद्भिः सगणः मरुद्भिरेव^१ वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता विद्वान् कर्मविषयाभिज्ञस्त्वं सोमं पिब । ततो नः शत्रून् जहि । मृधः हिंसकान् शत्रून् अप नुदस्व । यद्वा मृधः हिंस्यन्तेऽत्र प्राणिन इति मृधः संग्रामाः^२ । तत्र वर्तमानान् शत्रून्पनुदस्व । अथ अनन्तरं नः अस्माकं विश्वतः सर्वतः अभयं कृणुहि कुरु । सर्वतो भयरहितानस्मान् कुर्वित्यर्थः ॥ वृत्रहा । हन्तेः ' ब्रह्मभूणवृत्रेषु किप् ' । अभयम् । ' जिभी भये ' इत्यस्मात् एरच् । नजा^३ समासे^४ तस्य स्वरः । विश्वतः । पञ्चम्यास्तसिल् । लिस्वरः ॥

उत ऋतुभिर्ऋतुपाः पाहि सोममिन्द्र देवेभिः सखिभिः सुतं नः ।

याँ आभजो मरुतो ये त्वान्वहन्वृत्रमदधुस्तुभ्यमोजः ॥ ३ ॥

उत । ऋतुऽभिः । ऋतुऽपाः । पाहि । सोमम् । इन्द्र । देवेभिः । सखिभिः । सुतम् । नः ।

यान् । आ । अभजः । मरुतः । ये । त्वा । अनु । अहन् । वृत्रम् । अदधुः । तुभ्यम् । ओजः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे ऋतुपाः कालनिर्वाहकतया ऋतूनां पातः । ऋतुषु सोमं पिबतीति वा ऋतुपाः । यद्वा ऋतुभिः^५ मरुद्भिः सह सोमं पिबतीति ऋतुपाः । तादृश हे इन्द्र सखिभिः समानख्यानैः ऋतुभिः मरुद्भिः देवेभिः देवैः सहितस्त्वं नः संबन्धिनं^६ सुतम् अभिषुतं सोमं पाहि पिब । किंच^७ यान् मरुतः आभजः युद्धसहायार्थमसेवथाः ये च मरुतः त्वा त्वां युद्धे^८ स्वामिनम् अनु अभजन्त । ततस्त्वं वृत्रम् अहन् हतवानसि । ते मरुतः तुभ्यं त्वदर्थम् ओजः युद्धे शत्रु-

१. ख-न-ल-स-अर्तेरू च । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-फ-ल-स- ' मरुद्भिरेव ' नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-स-संग्रामः । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-स-नव्समासे । ५. घ-ज-ण-ऋतुभिः निर्बाहकैः । ६. ज-सवने । ७. घ-ज-ण-किंच त्वम् । ८. ख-ग-ज-ण-त-न-युधि ।

हननादिरूपं पराक्रमम् । अदधुः अकुर्वन् ॥ अभजः । ' भज सेवायाम् ' इत्यस्य लङि रूपम् । यद्वृत्त-
योगादनिघातः । अहन् । ' हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य लङि सिपो हलङ्यादिना लोपः । पादादित्वात्
अनिघातः । अदधुः । दधातेर्लङि श्नेः ' सिजभ्यस्त० ' इति जुस् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

मरुत्वतीयशब्दे याज्या ' ये त्वाहिहत्ये ' इत्येषा । सूत्रितं च—' ये त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्धन्ति
याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति ॥

ये त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्धन्ये शाम्बरे हरिवो ये गविष्टौ ।

ये त्वा नूनमनुमदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमं सगणो मरुद्भिः ॥ ४ ॥

ये । त्वा । अहिहत्ये । मघवन् । अवर्धन् । ये । शाम्बरे । हरिवः । ये । गोऽष्टौ ।

ये । त्वा । नूनम् । अनुमदन्ति । विप्राः । पिब । इन्द्र । सोमम् । सगणः । मरुद्भिः ॥ ४ ॥

हे । मघवन् धनवन् । इन्द्र । ये मरुतः । अहिहत्ये वृत्रहननरूपे कर्मणि । त्वा त्वाम् । अवर्धन् ।
' प्रहर भगवो जहि वीर्यस्व ' इति बलदानेनावीवृधन् । हे । हरिवः । अश्ववन्निन्द्र । ये च
। शाम्बरे शम्बरवधसंबन्धिनि युद्धे त्वामवीवृधन् । इन्द्रः शम्बरमवधीदित्यस्मिन्नर्थे मन्त्रवर्णः—' यः
शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरछन्वविन्दत् । ओजायमानं यो अहिं जघान ' (ऋ. सं. २.
१२. ११) इति । तथा । ये मरुतः । गविष्टौ पणिनामकैरसुरैः सह गवार्थे युद्धे च त्वामवीवृधन् ।
। विप्राः मेधाविनः । ये च मरुतः । नूनम् इदानीं त्वाम् । अनुमदन्ति मादयन्ति तादृशैस्तैः । मरुद्भिः
। सगणः सन् इमं । सोमं । पिब ॥ अहिहत्ये । हन्तेर्भावे ' हनस्तच ' इति क्यप् । कृदुत्तरपदस्वरः ।
अवर्धन् । ' वृधु वृद्धौ ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लङि रूपम् । ' छन्दस्युभयथा ' इति श्लेषार्धधातुत्वात्
णेलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शाम्बरे । शम्बरस्येदमित्यर्थे ' तस्येदम् ' इत्यणप्रत्ययः । गविष्टौ ।
' इषु इच्छायाम् ' । भावे क्तिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अनुमदन्ति । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य
लटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वाच्चुमभावः । श्लेष्सार्वधातुक्स्वरे कृते धातु-
स्वरः । ' तिङि चोदात्तवति ' इति गतेर्निघातः ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम ॥ ५ ॥

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । ववृधानम् । अकवऽअरिम् । दिव्यम् । शासम् । इन्द्रम् ।

विश्वऽसहम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहऽसदाम् । इह । तम् । हुवेम ॥ ५ ॥

हे इन्द्र । मरुत्वन्तं मरुद्भिस्तद्वन्तं । वृषभं मेघभेदनद्वारा अपां वर्षकं । ववृधानं वृत्रहननादिकर्मसु
उत्साहेन वर्धमानम् । अकवारिं प्रभूतशत्रुकं यद्वा अकुत्सितारिम् । तथा च मन्त्रः—' स्वरिमत्रो

ववक्षे रणाय ' (ऋ. सं. १. ६१. ९) इति । 'दिव्यं दिवि स्वर्गलोके वर्तमानम् । 'शासं हितोपदेशाहितपरिहाराभ्यां शासितारं 'विश्वसाहं विश्वस्य प्रतिपक्षस्य सर्वस्याभिभवितारम् 'उग्रं शत्रुपु' उद्गूणं 'सहोदां युद्धसहकारिणां मरुतां बलप्रदं 'तं तादृशसामर्थ्योपेतम् 'इन्द्रं 'नूतनाय नवतराय 'अवसे रक्षणाय 'द्वह कर्मणि 'हुवेम त्वामाह्वयेम ॥ नूतनाय । नवशब्दस्य नू इत्यादेशः । लसन्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः इति तनप्रत्ययः ॥ ॥ ११ ॥

'सद्यो ह' इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'सद्यो ह' इत्यनुक्रमणिका । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे 'सद्यो ह जातः' इत्येतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'सद्यो ह जात एवा त्वामिन्द्रः' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विंशिकेऽप्यहनि मैत्रावरुणशस्त्रेऽहरहः-शस्यसंज्ञकमेतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'सद्यो ह जात इत्यहरहःशस्यं मैत्रावरुणः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अहर्गणे द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिनसवनेऽस्मिन् शस्त्रे एतत्सूक्तम् । 'अहरहःशस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव' (आश्व. श्रौ. ७. १) इति सूत्रितम् । साद्यस्त्रे एकाहे मरुत्वतीये शस्त्रे 'सद्यो ह जातः' इत्याद्या सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—'सद्यो ह जातो वृषभः कनीनस्त्वं सद्यो अपिबो जात इन्द्र' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

सद्यो ह जातो वृषभः कनीनः प्रभर्तुमावदन्धसः सुतस्य ।

साधोः पिब प्रतिक्रामं यथा ते रसाशिरः प्रथमं सोम्यस्य ॥ १ ॥

सद्यः । ह । जातः । वृषभः । कनीनः । प्रभर्तुम् । आवत् । अन्धसः । सुतस्य ।

साधोः । पिब । प्रतिक्रामम् । यथा । ते । रसऽआशिरः । प्रथमम् । सोम्यस्य ॥ १ ॥

'वृषभः वृष्टिद्वारा अपां वर्षिता 'सद्यः तदानीमेव 'जातः उत्पन्नः 'कनीनः कमनीयः इन्द्रः 'सुतस्य अभिपुत्रस्य 'अन्धसः हविर्लक्षणस्य अन्नस्य^२ सोमस्य 'प्रभर्तुं प्रकर्षेण भर्तारं^३ संग्रहीतारं यजमानम् 'आवत् रक्षतु' । 'ह प्रसिद्धौ । किंच तादृशस्त्वं 'प्रतिक्रामं कामे कामे सोमपानेच्छायां^४ सत्यां 'ते तव 'यथा कामस्य पूर्तिर्भवति तथा 'साधोः रसात्मना संसिद्धं 'रसाशिरः गोपयोमिश्रणोपेतं 'सोम्यस्य सोममयं रसं 'प्रथमं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात् 'पिब ॥ प्रतिक्रामम् । कामं कामं प्रति^५ । वीप्सायामव्ययीभावः । समासस्वरः । यथा । अपादान्तत्वादेव लिटस्वरः । रसाशिरः । आङ्-पूर्वात् श्रीणातेः क्विपि 'अपस्पृधेथाम्' इत्यादिना आशिरः इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सोम्यस्य । सोमशब्दात् मयडर्थे 'मये च' इति यप्रत्ययः ॥

१. ज-ण-शत्रुपक्षेषु । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-स- 'अन्नस्य' नास्ति । ३. ख-ग-ज-ण-त-भ-स-भर्तारं तम् । ४. च-अरक्षत् । ५. ख-ग-च-त-न-फ-भ-स-सोमपाने त्वरायाम् । ६. च-ज-ण-प्रति इति । ७. ल-आशिर ।

यज्जायथास्तदहरस्य कामेऽंशोः पीयूषमपिबो गिरिष्ठाम् ।

तं ते माता परि योषा जनित्री महः पितुर्दम आसिञ्चदग्रे ॥ २ ॥

यत् । जायथाः । तत् । अहः । अस्य । कामे । अंशोः । पीयूषम् । अपिबः । गिरिऽस्थाम् ।
तम् । ते । माता । परि । योषा । जनित्री । महः । पितुः । दमे । आ । असिञ्चत् । अग्रे ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं यत् यस्मिन्नहनि जायथाः अजायथाः तदहः तस्मिन्नेवाहनि अस्य सोमस्य
व कामे पिपासायां सत्यां गिरिष्ठां गिरिस्थां पर्वतस्य उच्चस्थाने^१ वर्तमानम् अंशोः सोमलताखण्ड-
विशिष्टस्य ऋजीपस्य पीयूषम् अभिनवं रसम् अपिबः पीतवानसि । उत्पत्तिक्षणे एव सोमपाने
कारणं दर्शयति । ते तव जनित्री माता योषा युवतिरदितिः महः महतः पितुः जनकस्य
कश्यपस्य दमे सूतिकागृहे अग्रे स्तन्यदानात् प्राक् तं तादृशं सोमं परि आसिञ्चत् तवास्ये
परितोऽक्षारयत् ॥ जायथाः । ‘जनी प्रादुर्भावे’ इत्यस्य लङि^२ ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यडभावः ।
यद्गृत्तयोगादनिघातः । जनित्री । ‘जनिता मन्त्रे’ इति निपातनात् णेलोपः ॥

उपस्थाय मातरमन्नमैट् तिग्ममपश्यदभि सोममूधः ।

प्रयावयन्नचरद्रृत्सो अन्यान्महानि चक्रे पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥

उपऽस्थाय । मातरम् । अन्नम् । ऐट् । तिग्मम् । अपश्यत् । अभि । सोमम् । ऊधः ।

प्रऽयवयन् । अचरत् । गृत्सः । अन्यान् । महानि । चक्रे । पुरुधऽप्रतीकः ॥ ३ ॥

स इन्द्रः मातरम् उपस्थाय प्रार्थयित्वा अन्नमैट् तामन्नमयाचत । ‘ईलिरध्येपणाकर्मा’
(निरु. ७. १५) इति यास्कः । ततस्तस्याः ऊधः ऊधसि क्षीररूपेण स्थितं तिग्मं दीप्तं
सोमम् अभि अपश्यत् सर्वतोऽदर्शत्^३ । गृत्सः । अभिकाङ्क्षयते सर्वदेवैः शत्रुहननार्थमिति
गृत्स इन्द्रः । अन्यान् सपत्नान् प्रयवयन् स्वस्वस्थानात् प्रकर्षेणोच्चालयन् अचरत् सर्वत्र चरति ।
किञ्च पुरुधप्रतीकः तेजोयोगात् बहुधा विक्षिप्ताङ्गः सन् महानि महान्ति वृत्रहननादीनि कर्माणि
चक्रे ॥ उपस्थाय । तिष्ठतेऽर्ह्यपि ‘घुमास्था’ इतीत्वे प्राप्ते ‘न त्यपि’ इति प्रतिषेधः ।
लिङ्स्वरः । ऐट् । ईळिर्याच्चार्यः । तस्मालङि रूपम् । ‘आडजादीनाम्’ इत्याडागमः । घृत्वम् ।
निघातः । तिग्मम् । ‘तिज निशाने’ अस्मात्^४ ‘युजिरुचितिजां कुश्च’ इति मक्प्रत्ययः कवर्गा-
देशश्च^५ । प्रयवयन्^६ । ‘यु मिश्रणामिश्रणयोः’ इत्यस्य ण्यन्तस्य शतरि रूपम् । लिङ्स्वरः । गृत्सः ।
‘गृधु अभिकाङ्क्षायाम्’ । ‘गृधिपण्योर्दकौ च’ इति सप्रत्ययो दकारश्चान्तादेशः । वृषादित्वात्

१. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-ततः; च-तत् । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-ल-स-‘पर्वतस्य’ नास्ति ।

३. घ-ल-उच्चैः स्थाने । ४. ज-ण-अभिषुतम् । ५. त-लङि रूपम् । ६. ख-ग-च-भ-स-सर्वतोऽदर्शयत्;

घ-ज-ण-सर्वतो ददर्श; न-सर्वानदर्शयत् । ७. ज-ण-प्रयावयन् । ८. ख-ग-च-न-भ-स-‘सन्’ नारित

९. ल-इत्यस्मात् । १०. ज-ण-कवर्गान्तादेशश्च । ११. ज-ण-न-स-प्रयावयन् ।

आद्युदात्तः । पुरुषप्रतीकः । पुरुषशब्दः^१ इह संख्यावाची^२ । 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः ।
ह्रस्वञ्छान्दसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

उग्रस्तुराषाढभिभूत्योजा यथावशं तन्वं चक्र एषः ।

त्वष्टारमिन्द्रो जनुषाभिभूयामुष्या सोममपिबच्चमूषु ॥ ४ ॥

उग्रः । तुराषाढ् । अभिभूतिऽओजाः । यथाऽवशम् । तन्वम् । चक्रे । एषः ।

त्वष्टारम् । इन्द्रः । जनुषा । अभिभूय । आऽमुष्य । सोमम् । अपिबत् । चमूषु ॥ ४ ॥

यः^१ एषः इन्द्रः^२ उग्रः शत्रूणां भयंकरः^३ तुराषाढ् त्वरया^४ शत्रूणामभिभविता अत एव^५
अभिभूत्योजाः^६ शत्रूणामभिभवनपराक्रमोपेतः सन् तन्वम् आत्मीयं शरीरं यथावशं यथाकामं
नानाविधरूपोपेतं चक्रे । तथा च मन्त्रवर्णः—'रूपंरूपं मघवा बोभवीति' (ऋ. सं. ३. ५३. ८)
इति । सः^७ इन्द्रः^८ जनुषा जन्मना सामर्थ्येन त्वष्टारं त्वष्ट्रनामकमसुरम् अभिभूय चमूषु
चमसेषु स्थितम् आमुष्य चोरयित्वा सोममपिबत् । 'त्वष्टा हतपुत्रो वोन्द्रम्' इत्यादि 'प्रासहा
सोममपिबत्' (तै. सं. २. ४. १२. १) इति तैत्तिरीयकम् ॥ तुराषाढ् । 'जित्वरा संभ्रमे' ।
क्रिप् । 'ज्वरस्वर' इत्यादिना ऊद् । सहः^९ 'छन्दसि सहः' इति णिवः । 'कर्तृकरणे कृता
बहुलम्' इति समासः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति तृतीयायाः^{१०} अलुक् । 'सहः साडः सः'
इति षत्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः । यथावशम् । वशं काममनतिक्रम्य इत्यव्ययीभावसमासः । समास-
स्वरः । आमुष्य । 'मुष स्तेये' । ल्यप् । चमूषु । 'चमु अदने' । 'कृषिचमितनिधिसर्जित्त्रिभिः
ऊः' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ५ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥

सिद्धेया^१ ॥ ॥ १२ ॥

'शंसा महाम्' इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तं वैश्वामित्रं ग्रंथुभर्मन्द्रम् । 'शंसा महाम्' इत्यनु-
क्रमणिका । समूह्यै दशरात्रेऽष्टमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'शंसा महं
महश्चिरवमिन्द्र' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

१. च-पुरुषशब्दात् । २. घ-ज-ण-त्वरया शत्रूणां हन्ता; च-वेगसहनशीलः । ३. ख-ग-न-भ-ल-स-
'अभिभूत्योजाः' नास्ति । ४. ल-तृतीयाया अपि । ५. ख-पूर्वमेव व्याख्याता; ज-ण-सिद्धेया पूर्ववत् ।

शंसं महामिन्द्रं यस्मिन्विश्वा आ कृष्टयः सोमपाः काममव्यन् ।

यं सुक्रतुं धिषणे विभवतष्टं घनं वृत्राणां जनयन्त देवाः ॥ १ ॥

शंसं । महाम् । इन्द्रम् । यस्मिन् । विश्वाः । आ । कृष्टयः । सोमपाः । कामम् । अव्यन् ।

यम् । सुऽक्रतुम् । धिषणे इति । विभवऽतष्टम् । घनम् । वृत्राणाम् । जनयन्त । देवाः ॥ १ ॥

हे होतः । महान्तम् । इन्द्रं । शंसं शस्त्रैः स्तुहि । यस्मिन् इन्द्रे रक्षितरि सति विश्वाः । कृष्टयः सर्वे मनुष्याः । सोमपाः यजमनुष्ठाय सोमपाः सन्तः । कामम् । काश्यते इति कामः स्वर्गादिः । तम् । आ । अव्यन् सर्वतः प्राप्नुवन्ति । धिषणे देवमनुष्यादीनां धारयिष्यौ । यद्वा । प्रगल्भे समर्थे स्वाश्रितान् रक्षितुमिति धिषणे द्यावापृथिव्यौ । देवाः च । सुक्रतुम् । क्रतुः कर्म जगत्पालनादि । शोभनः क्रतुर्यस्यासौ सुक्रतुः । तादृशं । विभवतष्टं विभुना ब्रह्मणा तष्टं जगदाधिपत्ये स्थापितं महान्तं वृत्राणां पापरूपाणां घनं हन्तारं यम् इन्द्रं जनयन्त अजनयन् ॥ शंसं । 'शन्सु स्तुतौ' इत्यस्य लोटि रूपम् । पादादिस्वादिनिघातः । 'ब्रचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः । अव्यन् । वीं कान्तिगत्यादिषु । लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अदस्वरः । सुक्रतुम् । 'क्रवाद्यश्च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तः । धिषणे । 'जिष्टपा प्रागल्भ्ये' इत्यस्मात् 'ष्टपेधिष च संज्ञायाम्' इति क्युप्रत्ययः । धिष इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । घनम् । हन्तेः 'पुंसि संज्ञायाम्' इति घः । 'हो हन्तेः' इति कुस्वम् । प्रत्ययस्वरः । जनयन्त । जनेर्प्यन्तस्य लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

यं नु नक्तिः पृतनासु स्वराजं द्विता तरति नृतमं हरिष्ठाम् ।

इनतमः सत्त्वभिर्यो हं शूषैः पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः ॥ २ ॥

यम् । नु । नक्तिः । पृतनासु । स्वराजम् । द्विता । तरति । नृतमम् । हरिऽस्थाम् ।

इनतमः । सत्त्वभिः । यः । ह । शूषैः । पृथुज्रयाः । अमिनात् । आयुः । दस्योः ॥ २ ॥

पृतनासु । व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धार इति पृतनाः संग्रामाः । तेषु स्वराजं हरिष्ठां हरिस्थां हरियुक्ते रथे वर्तमानं नृतमं बलस्य युद्धे नेतृतमं द्विता युद्धमासाय सेनां द्विधा कृत्वा वर्तमानं यम् इन्द्रं नक्तिः न कश्चिदपि तरति उत्तीर्य गच्छति । न कोऽप्यभ्यस्ति इत्यर्थः । नु प्रसिद्धौ । स इन्द्रः । इनतमः अतिशयेन सेनास्वामी । सत्त्वभिः परितः सीदन्निर्मरुद्भिः सह यः यान् गच्छन् शूषैः । शोषयन्ति परबलाभीति शूपाणि बलानि । तैः पृथुज्रयाः युद्धं प्रति तीव्रवेगः सन् दस्योः शत्रोः आयुः अन्नं प्राणं वा अमिनात् संग्रामेषु मिनाति हिनस्ति । ह प्रसिद्धौ । अत्र निरुक्तं—

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-शोभनक्रतुम् । २. न-स- 'तष्टं' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स- 'वी कान्तिगत्यादिषु' नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-हरियुक्तरथे । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-ल-स-कोऽप्यस्ति; घ-प-कोऽपि । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-ल-स- 'सह' नास्ति । ७. ख-ग-न-भ-स-मिनाति हिनस्ति; घ-अमिनात् संग्रामेषु हिनस्ति; च-ल-अमिनात् हिनस्ति ।

‘पृथुज्रयाः पृथुजवः । पृथुज्रया अमिनादायुर्वस्योः । प्रामापयदायुर्वस्योः’ (निरु. ५. ९) इति ॥
तरति । ‘तृ प्लवनतरणयोः’ इत्यस्य लटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । ऋपः पित्त्वादनुदात्तत्वे
धानुस्वरः । यः । ‘या प्रापणे’ । औणादिकः कप्रत्ययः । आतो लोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

सहावा पृत्सु तरणिर्नार्वी व्यानशी रोदसी मेहनावान् ।

भगो न कारे हव्यो मतीनां पितेव चारुः सुहवो वयोधाः ॥ ३ ॥

सहऽवा । पृत्ऽसु । तरणिः । न । अर्वा । विऽआनशिः । रोदसी इति । मेहनाऽवान् ।

भगः । न । कारे । हव्यः । मतीनाम् । पिताऽईव । चारुः । सुहवः । वयःऽधाः ॥ ३ ॥

य इन्द्रः ‘सहावा’ बलवान् ‘पृत्सु’ संग्रामेषु ‘तरणिः’ । शत्रूनुत्तीर्य वर्तते इति तरणिः । तत्र
दृष्टान्तः ‘अर्वा’ ‘न’ । यथावा बलवानश्वः शत्रुबलं तरति तथा ‘रोदसी’ छावापृथिव्यौ ‘व्यानशिः’
व्यामुवन् ‘मेहनावान्’ । मिह्यते सिच्यते दीयतेऽर्थिभ्य इति मेहनं धनम् । तद्वाग्भवति । तादृश इन्द्रः
‘कारे’ । क्रियते इति कारो यज्ञादिः । तस्मिन् यज्ञे ‘भगो’ ‘न’ पूषा देव इव ‘हव्यः’ हवनीयः ‘मतीनां’
स्तोतृणां स्तुतीनां वा ‘पितेव’ पालयिता ‘चारुः’ कर्मनीयः ‘सुहवः’ सुष्टुह्वानोपेतः ‘वयोधाः’ अन्नस्य^१
दाता^२ भवति ॥ सहावा । सहोऽस्यास्तीति मनुवर्थे ‘छन्दसीवनिपौ’ इति वनिप् । ‘अयेपामपि
दृश्यते’ इति संहितायां दीर्घः । पृत्सु । पृतनाशब्दस्य सौ परतः ‘मांसपृत्स्नानामुपसंख्यानम्’ इति
पृदादेशः । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । व्यानशिः । ‘अशू व्याप्तौ’ इत्यस्मात् छन्दसि
सदादित्वान् कप्रत्ययः । तस्य लिङ्गुद्भावः । ‘अत आदेः’ इत्यभ्यासस्य दीर्घे कृते ‘अभोतेश्च’ इति
नुडागमः । प्रादिसमासः । कारे । करोतेः कर्मणि घञ् । ‘कर्पावतो घञोऽन्त उदात्तः’ इत्यन्तो-
दात्तत्वम् । हव्यः । जुहोतेः ‘अचो यत्’ । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । सुहवः । ह्वयतेः
‘भावेऽनुपसर्गस्य’ (पा. सू. ३. ३. ७५) इत्यप्रत्ययः । संग्रसारणम् । प्रत्ययस्य पित्रादनुदात्तत्वे
धानुस्वरः । ‘आद्युदात्तं द्वयच्छन्दसि’ इति बहुव्रीहौ उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

धर्ता दिवो रजसस्पृष्ट ऊर्ध्वो रथो न वायुर्वसुभिर्नियुत्वान् ।

क्षपां वस्ता जनिता सूर्यस्य विभक्ता भागं धिषणैव वाजम् ॥ ४ ॥

धर्ता । दिवः । रजसः । पृष्टः । ऊर्ध्वः । रथः । न । वायुः । वसुऽभिः । नियुत्वान् ।

क्षपाम् । वस्ता । जनिता । सूर्यस्य । विऽभक्ता । भागम् । धिषणाऽइव । वाजम् ॥ ४ ॥

स इन्द्रः ‘दिवः’ शुलोकस्य ‘रजसः’ अन्तरिक्षस्य च ‘धर्ता’ धारकः ‘पृष्टः’ सर्वत्र वर्तमानः
‘रथो’ ‘न’ तदीयो रथ इव ‘ऊर्ध्वः’ ‘वायुः’ ऊर्ध्वगन्ता ‘वसुभिः’ सहायतया निवसद्भिः मरद्भिः^३

१. ख-ग-च-ण-फ-भ-सहावा सहायवान्; घ-ज-प-सहावा सहावान् । २. ख-ग-च-ज-ण-अज्जदाता ।

३. त-पृष्टः व्याप्तः । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-ल-स-‘मरद्भिः’ नास्ति ।

‘नियुत्वान् सहायवान् । यद्वा नेत्ययमुत्तरेणापि संबध्यते । यथा वायुर्नियुत्वान् नियुक्तामकवडवाभिः तद्वान् एवमिन्द्रो वसुभिर्मरुद्भिः सहायवान् । तथा ‘वृक्षां वरता रात्रिमाच्छादयन् ‘सूर्यस्य जगत्प्रकाशकस्यादित्यस्य ‘जनिता जनयिता ‘भागं भजनीयं ‘वाजं कर्मफलरूपमज्ञं ‘विभक्ता साधु विभागकर्ता भवति । तत्र दृष्टान्तः । ‘धिषणेव । यथा आढयानां वाक् अरयेदमिति विभागं करोति तद्वत् ॥ रजसः । ‘रज रागे’ इत्यस्मात् ‘भूरज्जिभ्यां क्त्’ (उ. सू. ४. ६५६) इत्यसुन् । क्त्वाञ्चलोपः । रज्यते प्रकाशेनेति रजोऽन्तरिक्षम् । निच्वादाशुदात्तः । वस्ता । ‘वस आच्छादने’ इत्यस्य तृचि रूपम् । जनिता । जनयतेस्तृचि ‘जनिता मन्त्रे’ इति निपातनान् णिलोपः । चिच्वादान्तोदात्तः । विभक्ता । ‘भज सेवायाम्’ इत्यस्य साधुकारिण्यर्थे तृन् । ‘एकाच उपदेशे’ इतीदृशप्रतिषेधः । ‘तादौ च निति कृत्यतौ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरस्वम् ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रंमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ५ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानाम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्जितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥

‘शुनं हुवेम’ इति पूर्ववत् ॥ ॥ १३ ॥

‘इन्द्रः स्वाहा’ इति पञ्चचं द्वादशं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रेष्टुभमैन्द्रम् । दशरात्रे नवमेऽहनि मरुत्वतीयशक्ने इदं सूक्तम् । सूत्रितं च-‘तृतीयस्येन्द्रः स्वाहा गायत्साम’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

इन्द्रः स्वाहा पिबतु यस्य सोमं आगत्या तुम्रो वृषभो मरुत्वान् ।

ओरुव्यचाः पृणतामेभिरन्नैरास्य हविस्तन्वः काममृध्याः ॥ १ ॥

इन्द्रः । स्वाहा । पिबतु । यस्य । सोमः । आगत्य । तुम्रः । वृषभः । मरुत्वान् ।

आ । ओरुव्यचाः । पृणताम् । एभिः । अन्नैः । आ । अस्य । हविः । तन्वः । कामम् । ऋध्याः ॥ १ ॥

अयम् ‘इन्द्रः’ ‘स्वाहा’ स्वाहाकृतमिमं सोमं ‘पिबतु । यस्य इन्द्रस्यायं ‘सोमः स इन्द्रो यज्ञं प्रति ‘आगत्य ‘तुम्रः कर्मविप्रकारिणां हिंसकः ‘वृषभः यष्टृणामभिमत्फलवर्षकः ‘मरुत्वान् मरुतिस्तद्वान् ‘ओरुव्यचाः प्रभूतव्यासिः सन् ‘एभिः अस्माभिर्देतैः ‘अन्नैः सोमादिलक्षणैर्हविभिः ‘आ ‘पृणतां समन्तात् परयतु । ततः ‘अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनः ‘तन्वः शरीरस्य ‘कामं पुष्ट्यादि-लक्षणविषयमभिलाषं ‘हविः अस्माभिर्देतम् ‘आ ‘ऋध्याः सर्वतः पूरयतु ॥ तुम्रः । तुमिराह-नार्थः । ओरुव्यचाः । व्यचेरसुन् । ‘व्यचेः कुटादिष्वमनसीति वक्तव्यम्’ इत्यत्र ‘अनसि’ इति पयुदासात् ङित्वाभावः । ऋदुत्तरस्वरः । ऋध्याः । ऋधोतेः आशीलिङि रूपम् ॥

आ ते सपर्यु जवसे युनज्मि ययोरनु प्रदिवः श्रुष्टिमावः ।

इह त्वा धेयुर्हरयः सुशिप्र पिब त्वस्य सुषुतस्य चारोः ॥ २ ॥

आ । ते । सपर्यु इति । जवसे । युनज्मि । ययोः । अनु । प्रदिवः । श्रुष्टिम् । आवः ।

इह । त्वा । धेयुः । हरयः । सुशिप्र । पिब । तु । अस्य । सुषुतस्य । चारोः ॥ २ ॥

हे इन्द्र ते तव जवसे यज्ञं प्रत्यागमनाय सपर्यु परिचारकौ^१ हरी आ युनज्मि रथे योजयामि । प्रदिवः पुरातनस्त्वं ययोः अश्वयोः श्रुष्टिं वेगम् । 'श्रुष्टीति क्षिप्रनाम' इति यास्कः । तम् अनु आवः अनुगच्छामि । हे सुशिप्र शोभनहनो इन्द्र हरयः रथे योजितास्तेऽश्वाः इह कर्मणि त्वा त्वां धेयुः यज्ञं प्रति धारयन्तु । तत आगतस्त्वं सुषुतस्य सुष्टिभिपुत्रं चारोः कमनीयम् अस्य इमं सोमं तु क्षिप्रं पिब ॥ सपर्यु । सपरशब्दः कण्ठादिः । तदन्तान् औणादिकः कुप्रत्ययः । आवः । अत्र रक्षणादिषु । छान्दसे लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगात् अनिघातः । धेयुः । दधातेराशीर्लिङि 'किदाक्षिपि' इति यासुद्र । 'एलिङि' (पा. सू. ६. ४. ६७) इत्येकारादेशः । निघातः । पिब । पादादित्वादनिघातः । सुषुतस्य । 'पुञ् अभिपवे' । कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतिस्वरः । 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना संहितायां पत्वम् ॥

गोभिर्मिमिक्षुं दधिरे सुपारमिन्द्रं ज्यैष्ठ्याय धायसे गृणानाः ।

मन्दानः सोमं पपिवाँ ऋजीषिन्त्समस्मभ्यं पुरुधा गा इषण्य ॥ ३ ॥

गोभिः । मिमिक्षुम् । दधिरे । सुपारम् । इन्द्रम् । ज्यैष्ठ्याय । धायसे । गृणानाः ।

मन्दानः । सोमम् । पपिवान् । ऋजीषिन् । सम् । अस्मभ्यम् । पुरुधा । गाः । इषण्य ॥ ३ ॥

गृणानाः स्तोत्रं कुर्वाणा ऋत्विजः मिमिक्षु स्तोतृणामभिमतफलं वर्धितुमिच्छन्तं सुपारं शोभनपारम् । स्तुतिभिरभिमुखीकर्तुं शक्यमित्यर्थः । तादृशम् इन्द्रं ज्यैष्ठ्याय धनादिसंपत्त्या श्रेष्ठ्याय धायसे चिन्कालमायुर्धारणाय च गोभिः गोमिश्रितैः सोमैः दधिरे धारयन्ति । शेषः प्रत्यक्षः । हे ऋजीषिन् सोमवन्निन्द्र स त्वं मन्दानः मोदमानः सोमं पपिवान् सोमस्य पाता सन् स्तोत्रभ्यः अस्मभ्यं पुरुधा बहुधा गाः अग्निहोत्रादिकर्मसिद्धयर्थं धेनुः सम् इषण्य सम्यक् प्रेरय ॥ गोभिः । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते 'न गोभ्यःसाववर्ण' इति प्रतिषेधः । मिमिक्षुम् । 'मिह सेचने' इत्यस्य सनि 'एकाचः' (पा. सू. ७. २. १०) इतीदृशप्रतिषेधे 'हलन्ताच्च' इति किद्वद्भावाः । 'सनाशंसमिक्ष उः' । प्रत्ययस्वरः । ज्यैष्ठ्याय । ज्यैष्ठ्यस्य भाव इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् व्यञ् । जित्वादाबुदात्तः । गृणानाः । 'गृ' शब्दे । क्रयादित्वात् आ । चित्वादन्तोदात्तः । मन्दानः । मदि.स्तुत्यादिषु इत्यस्य शानचि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । पुरुधा । पुरुशब्दः

१. ख-ग-च-फ-सर्पारचारकौ; ज-ण-सर्पारचारकौ; न-ल-स-परिवारकौ । २. च-फ-ततः । ३. त-सुसुतस्य ।

इह संख्यावाची । 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः । इष्य । 'इष' गतौ । इषण-
मिच्छतीति छन्दसि परेच्छायां क्यच् । तदन्तादन्तर्भावितण्यर्थाहोऽटि रूपम् ॥

इमं कामं मन्दया गोभिरश्वैश्चन्द्रवता राधसा पप्रथश्च ।

स्वर्यवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इन्द्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥ ४ ॥

इमम् । कामम् । मन्दय । गोभिः । अश्वैः । चन्द्रवता । राधसा । पप्रथः । च ।

स्वऽयवः । मतिऽभिः । तुभ्यम् । विप्राः । इन्द्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥ ४ ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमृतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ५ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । सम्जितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥

एते व्याख्याते ॥ ॥ १४ ॥

‘चर्षणीधृतम्’ इति द्वादशार्धं त्रयोदशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—‘चर्षणीधृतं
द्वादशाद्यान्त्यौ तृचौ जागतगायत्रौ’ इति । आद्यस्तृचो जागतोऽन्त्यस्तृचो गायत्रः । शिष्टा ऋचस्त्रिष्टुभः ।
सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । उक्थे क्रतौ मैत्रावरुणशस्त्रेऽनुरूपनृचान्तरमाद्यस्तृचः शंसनीयः । सूत्रितं
च—‘चर्षणीधृतमस्तञ्जाद्यामसुर इति तृचौ’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । विपुवति निष्केवल्ये ‘नृणामु
त्वा’ इति तृचः । ‘विषुवान्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘नृणामुत्वा नृतमं गोभिरुक्थैरिति तिस्रः’
(आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । बृहस्पतिसवे अप्ययं तृचो निष्केवल्ये निविद्धानीयः । सूत्रितं च—‘नृणामु
त्वेति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽयं तृचः । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि
मरुत्वतीये ‘इन्द्र मरुत्वः’ इति तिस्रः । षष्ठेऽहनि ‘षष्ठस्य’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘इन्द्र मरुत्व इति
तिस्र इति मरुत्वतीयम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । बृहस्पतिसवेऽपि मरुत्वतीयशस्त्रे अयं तृचो निवि-
द्धानीयः । सूत्रितं च—‘इन्द्र मरुत्व इह नृणामुत्वेति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति । आद्या
मरुत्वतीयग्रहस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘मरुत्वतीयेन ग्रहेण चरन्तीन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम्’
(आश्व. श्रौ. ५. १४) इति । तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे ‘इदं ह्यन्वोजसा’ इति स्तोत्रियस्तृचः ।
सूत्रितं च—‘इदं ह्यन्वोजसा महौ इन्द्रो य ओजसा’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

१. ख-ग-ज-ण-त-न-भ-ल-स-इषु ।

२. ख-ग-ज-एवायम्; च-चायम् ।

३. ख-ग-च-ज-ण-न-

भ-स-मार्ध्यदिनः । ४. ग-च-ज-ण-मरुत्वतीयगृहस्य शस्त्रे । ५. ख-ग-च-ज-न-भ-स-मार्ध्यदिनः ।

चर्षणीधृतं मधवानमुक्थ्यमिन्द्रं गिरो बृहतीरभ्यनूषत ।

वावृधानं पुरुहूतं सुवृक्तिभिरमर्त्यं जरमाणं दिवेदिवे ॥ १ ॥

चर्षणिधृतम् । मधवानम् । उक्थ्यम् । इन्द्रम् । गिरः । बृहतीः । अभि । अनूषत ।

ववृधानम् । पुरुहूतम् । सुवृक्तिभिः । अमर्त्यम् । जरमाणम् । दिवेदिवे ॥ १ ॥

वृहतीः प्रभूताः । गिरः अस्मदीयाः स्तुतिलक्षणा वाचः । चर्षणीधृतं चर्षणीनां मनुष्याणामभिमतफलप्रदानेन धारकं पोषकम् । यद्वा । आकृषन्त्यनेन सर्वमिति चर्षणि बलं तद्धारकम् । मधवानं धनवन्तम् । उक्थ्यम् उक्थैः शस्त्रैः शंसनीयं । वावृधानं बलधनादिसंपत्त्या प्रतिक्षणं वर्धमानं । पुरुहूतं स्तोत्रभिर्बहुवारमाहूतम् । अमर्त्यं मरणधर्मरहितं । सुवृक्तिभिः शोभनस्तुतिवाक्यैः । दिवेदिवे प्रत्यहं । जरमाणं स्तूयमानं तमिमम् । इन्द्रम् । अभ्यनूषत अभितः सर्वतः स्तुवन्तु ॥ बृहतीः । ‘ वा छन्दसि ’ इति सवर्णदीर्घः । अनूषत । ‘ णू स्तवने ’ । अस्मालुङि सिच् । धातोः कुटादित्वात् सिचो ङित्वेन गुणाभावः । सुवृक्तिभिः । ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । सुवृक्तय इति स्तुतिकरणभूताः । ऋचो वृक्तिशब्देनोच्यन्ते । ‘ क्तिच्क्त्तौ च ’ इति क्तिच् । कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । दिवेदिवे । ‘ नित्यवोप्सयोः ’ इति द्विवचनम् । परस्यान्नेडितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः ॥

शतक्रतुमर्णवं शाकिनं नरं गिरो म इन्द्रमुप यन्ति विश्वतः ।

वाजसनिं पूभिदं तूर्णिमसुरं धामसाचमभिषाचं स्वविदम् ॥ २ ॥

शतऽक्रतुम् । अर्णवम् । शाकिनम् । नरम् । गिरः । मे । इन्द्रम् । उप । यन्ति । विश्वतः ।

वाजऽसनिम् । पूऽभिदम् । तूर्णिम् । अप्सुरम् ।

धामसाचम् । अभिऽसाचम् । स्वऽविदम् ॥ २ ॥

मे मदीयाः । गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः । शतक्रतुम् । शतं क्रतवो यज्ञा यस्य तम् । अर्णवं पर्जन्यात्मना उदकवन्तं । शाकिनम् । शक्रोत्थेभिरिन्द्र इति शाकाः सहायभूता मरुतः । तद्वन्तं । नरं सर्वस्य जगतो नेतारं । वाजसनिं वाजस्याश्वस्य दातारं । पूभिदं ऋषुणां भेत्तारं । तूर्णिं युद्धं प्रति शीघ्रं गन्तारम् । असुरं मेघभेदनद्वारा अपां प्रेरकं । धामसाचं तेजो भजमानम् । यद्वा धनं धाम । तदर्थिभिः सह योजयितारम् । अभिषाचं शत्रूणामभिवितारं । स्वविदं स्वर्गस्य लग्नकं तमिमम् । इन्द्रं । विश्वतः सर्वतः । उप । यन्ति उपगच्छन्तु ॥ अर्णवम् । अर्णोऽस्यास्तीति मत्वर्थे । ‘ अर्णसः सलोपश्च ’ इति वप्रत्ययः सकारलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । नरम् । ‘ नयतेर्ङिञ्च ’ इति ऋप्रत्ययः । अमः सुप्त्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । यन्ति । ‘ इण् गतौ ’ इत्यस्य लटि । ‘ इणो यण् ’

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-करणभूताः । २. ख-ग-ज-ण-शत्रुपुरः । ३. ख-ग-च-भ-तदेभिः; ज-ण-तदेभिः । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-तम् । ५. ख-ग-च-ज-ण-ल-‘ सर्वतः ’ नास्ति ।

इति यण् । निघातः । वाजसनिम् । ' पणु दाने ' । ' खनिकव्यज्यसि वसि ' इत्यादिना इप्रत्ययः । ' परादिभ्यश्च बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तस्वम् । तूर्णिम् । ' जित्वरा संभ्रमे ' । ' वहिश्चि ' इत्यादिना निप्रत्ययः । ' ज्वरस्वर ' इत्यादिना ऊद् । ' नित् ' इत्यतिदेशादाद्युदात्तः । असुरम् । ' तुर स्वरणे ' । क्तिप् । कृदुत्तरपदस्वरः । अभिषाचम् । ' पच समवाये ' । ण्यन्तस्य क्तिप् ॥

आक्रे वसोर्जरिता पनस्यतेऽनेहसः स्तुभ इन्द्रो दुवस्यति ।

विवस्वतः सदन आ हि पिप्रिये सत्रासाहमभिमातिहनं स्तुहि ॥ ३ ॥

आऽक्रे । वसोः । जरिता । पनस्यते । अनेहसः । स्तुभः । इन्द्रः । दुवस्यति ।

विवस्वतः । सदने । आ । हि । पिप्रिये । सत्राऽसहम् । अभिमातिऽहनम् । स्तुहि ॥ ३ ॥

वजरिता शत्रूणां जरयिता^२ इन्द्रः आक्रे । आकीर्यते युद्धार्थं धनमन्त्रेत्याकरो युद्धम् । तस्मिन् वसोः धनस्य स्थानभूते युद्धे पनस्यते सर्वैः स्तूयते । यद्वा वसोः । वसत्याभिमुख्येन तिष्ठतीति वसुः शत्रुः तस्य जरयितेति योजनीयम् । स इन्द्रः अनेहसः अपापाः स्तुभः स्तुतीः दुवस्यति परिचरति । तासां फलं प्रयच्छन् पूजयतीत्यर्थः । किञ्च स इन्द्रः विवस्वतः विशेषेण अग्निहोत्रार्थं वसतो हविष्मतो वा यजमानस्य सदने गृहे आ पिप्रिये हि सोमपानादिना अत्यन्तं प्रीतो भवति खलु । सत्रासाहं शत्रूणामेव हन्तारं यद्वा मरुद्भिः सह शत्रूणामभिभूतारम् अत एव अभिमातिहनं शत्रूणां हन्तारमिन्द्रं स्तुहि हे विश्वामित्रेति ॥ आक्रे । ' कृ विश्लेषे ' । अधिकरणे ' ऋदोरप् ' इत्यप् । थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । जरिता । ' जृप् वयोहानौ ' इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य वृचि रूपम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । पनस्यते । पनस्यतिः स्तुतिकर्मा । तस्य कर्मणि लटि रूपम् । निघातः । अनेहसः । हन्तेर्नञि उपपदे ' नञि हन एह च ' (उ. सू. ४. ६६३) इत्यसिप्रत्ययः एह इत्ययं चादेशो धातोः । ' नञ्सुभ्याम् ' इति स्वरेणान्तोदात्तः । स्तुभः । स्तोभतिः अर्चतिकर्मा^३ । क्तिप् । दुवस्यति । दुवः परिचरणमात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यच् । निघातः । पिप्रिये । ' प्रीङ् तर्पणे ' । लिटि रूपम् । हियोगादनिघातः ॥

नृणामु त्वा नृतमं गीभिरुक्थैरभि प्र वीरमर्चता सबाधः ।

सं सहसे पुरुमायो जिहीते नमो अस्य प्रदिव एक ईशे ॥ ४ ॥

नृणाम् । ऊँ इति । त्वा । नृतमम् । गीऽभिः । उक्थैः । अभि । प्र । वीरम् । अर्चत । सबाधः ।

सम् । सहसे । पुरुऽमायः । जिहीते । नमः । अस्य । प्रऽदिवः । एकः । ईशे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र सबाधः । रक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणेन तद्विषयबाधया सह वर्तन्त इति सबाधः ऋग्विजः । नृणां नृतमं मनुष्याणामतिशयेन स्वस्वकर्मणि^४ नेतारं वीरं सामर्थ्योपेतं एवा^५ त्वां गीभिः

१. ज-ण्यन्तात् । २. ज-ण-जरिता जरयिता । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-आसमन्तम् । ४. त-सत्रासाहं सत्यमेव । ५. ज-ण-स्तुतिकर्मा । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-स्वकर्मणि । ७. ख-ग-च-न-फ-भ-ल-स- ' त्वा ' नास्ति ।

स्तुतिसाधनभूतैर्वाक्यैः । उक्थैः शस्त्रैश्च । अभि आभिमुख्येन । प्र । अर्चत प्रकर्षेणार्चन्ति । पुरुमायः
 नृग्रहननादिबहुकर्मा स इन्द्रः । सहसे बलाय । सं । जिहीते गमनोद्यमं करोति । किंच । प्रदिवः पुरातनः
 एकः अमहायः स इन्द्रः । नमः नमसः । अस्य हविर्लक्षणस्याञ्जय । ईशे इष्टे । यद्वा अस्य सर्वस्य
 जगत इष्टे । तस्मै^१ इन्द्राय नमः ॥ नृणाम् । ' नामन्यतरस्याम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अर्चत ।
 अर्चतेर्लटि स्नेस्तादेशः । ' तिङां तिङो भवन्ति ' इति वचनात् । सबाधः । ' बाध् विलोडने ' । क्प् ।
 ' वोपसर्जनस्य ' इति सहस्य सत्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः । पुरुमायः । ' अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादी-
 नामुपसंख्यानम् ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । ईशे । ' ईश ऐश्वर्ये ' इत्यस्य लटि ' लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः । निघातः ॥

पूर्वीरस्य निष्पिधो मर्त्येषु पुरु वसूनि पृथिवी बिभर्ति ।

इन्द्राय द्याव ओषधीरुतापो रयिं रक्षन्ति जीरयो वनानि ॥ ५ ॥

पूर्वीः । अस्य । निःसिधः । मर्त्येषु । पुरु । वसूनि । पृथिवी । बिभर्ति ।

इन्द्राय । द्यावः । ओषधीः । उत । आपः । रयिम् । रक्षन्ति । जीरयः । वनानि ॥ ५ ॥

मर्त्येषु मनुष्येषु । अस्य इन्द्रस्य^२ निष्पिधः अनुशासनानि । पूर्वीः हितोपदेशादिभिः
 प्रभूतानि नानाप्रकाराणि भवन्ति । इन्द्रस्य शासितृत्वे मन्त्रः—' उक्थमिन्द्राय शंस्यं वर्धनं
 पुरुनिष्पिधे ' (क्र. सं. १. १०. ५) इति । तथा शासकाय तस्मै^३ इन्द्राय । पृथिवी । पुरु पुरुणि
 बहुनि । वसूनि धनानि । बिभर्ति अन्तर्धारयति । किंच । द्यावः छुलोकाः । ओषधीः ओषधयः । उत
 अपि च । आपः जलानि । जीरयः । जीर्यन्त इति जीरयो मनुष्याः । वनानि वृक्षाश्च एते सर्वे
 इन्द्रस्याज्ञया तदुपभोगयोग्यं रयिं धनं रक्षन्ति ॥ निष्पिधः । ' पिधु गत्याम् ' । क्प् । संहितायां
 निसः सकारेण ङो व्यवधानं^४ छान्दसत्वात् अनादृत्य* ' उपसर्गासुनोति^० ' इत्यादिना परत्वम्* ।
 निमः सकारस्य ' पुना पुः ' इति परत्वम् ॥ ॥ १५ ॥

तुभ्यं ब्रह्माणि गिरं इन्द्र तुभ्यं सत्रा दधिरे हरिवो जुषस्व ।

बोध्याऽपिरवसो नूतनस्य सखे वसो जरितृभ्यो वयो धाः ॥ ६ ॥

तुभ्यम् । ब्रह्माणि । गिरं । इन्द्र । तुभ्यम् । सत्रा । दधिरे । हरिऽवः । जुषस्व ।

बोधि । आपिः । अवसः । नूतनस्य । सखे । वसो इति । जरितृभ्यः । वयः । धाः ॥ ६ ॥

हे । हरिवः अश्ववन् । इन्द्र । तुभ्यं । वदर्थं । ब्रह्माणि स्तोत्राणि तथा । तुभ्यं । गिरः शस्त्राणि च
 सत्रा सत्यमेव । दधिरे ऋत्विजो धारयन्ति । तानि । जुषस्व सेवस्व । हे । वसो सर्वस्य वासयितः

१. त-तस्मात् । २. ख-ग-च-त-फ-भ-इन्द्रस्य पूर्वीः । ३. ज-ण-व्यवधानेऽपि । ४. ज-ण-
 ' अनादृत्य ' नास्ति । * विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचीति सूत्रे दर्शनात् उपसर्गादिति सूत्रे गुणरक्षितस्यापि
 ग्रहणं कदाचिदिति इत्ययं पाठः ज-पुस्तके टिप्पणीरूपेण निविष्टः ।

‘सखे सखिभूत हे इन्द्र’ आपिः व्यासस्त्वं ‘नूतनस्य’ नवतरम्^१ ‘अवसः अन्नलक्षणं हविः’ बोधि-
त्वर्थं दीयमानं जानीहि । अतस्त्वं ‘जरितृभ्यः स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यं’ वयः अन्नं ‘धाः देहि ॥ तुभ्यम् ।
‘इयि च’ इत्याद्युदात्तत्वम् । जुपस्व । ‘जुपी प्रीतिसेवनयोः’ इत्यस्य लोटि रूपम् । वाक्यभेदान्
अनिघातः । बोधि । ‘बुध अवगमने’ इत्यस्य लोटि ‘वा छन्दसि’ इति हेर्विकल्पेन डिस्वादेशः
पितृवात् गुणः^२ । ‘दुस्त्वभ्यो हेर्धिः’ इति ध्यादेशः । छित्त्वादन्तोदात्तः ॥

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याते अपिबः सुतस्य ।

तव प्रणीती तव शूर शर्मन्ना विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥ ७ ॥

इन्द्रं । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमम् । यथा । शार्याते । अपिबः । सुतस्य ।

तव । प्रणीती । तव । शूर । शर्मन् । आ । विवासन्ति । कवयः । सुयज्ञाः ॥ ७ ॥

हे ‘मरुत्वः मरुद्भिस्तद्रन् हे इन्द्र त्वम्’ इह अस्मदीये यज्ञे आगत्य ‘सोमं’ ‘पाहि पिव ।
‘यथा त्वं पूर्वं’ ‘शार्याते शार्यातेः पुत्रे तस्मिन् राजनि यज्ञं कुर्वाणे’ ‘सुतस्य अभिपुत्रं सोमम्’ ‘अपिबः
तथा अत्रापि’ पिवेत्यर्थः । इन्द्रः शार्यातस्य यज्ञे सोमरसानपिबदित्येषोऽर्थः कौपीनके स्पष्टमुक्तः ।
तथा मन्त्रवर्णश्रु—‘आ स्मा रथं वृषपाणेपु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृता येषु मन्त्रसे’ (क्र. सं.
१. ५१. १२) इति । हे ‘शूर इन्द्र’ ‘तव संबन्धिनि’ ‘शर्मन् शर्मणि निर्बाधस्थाने स्थिताः’ ‘सुयज्ञाः
सुष्ठुकृतयज्ञाः’ ‘कवयः मेधाविनो यजमानाः’ ‘प्रणीती तव हविषां प्रणयनेन प्रापणेन’ ‘आ समन्तान्
‘विवासन्ति स्वामेव परिचरन्ति । विवासन्तिः परिचरणकर्मा ॥ शार्याते । शार्यातेरयमित्यर्थे
‘तस्येदम्’ इत्यण्प्रत्ययः । अपिबः । यथायोगादनिघातः । अडागमस्वरः । प्रणीता । नयतेर्भावे
क्तिन् । ‘तादौ च निति कृति’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयायाः
सर्वर्णदीर्घः । ‘उपसर्गादसमासेऽपि’^३ इति^४ णत्वम् ॥

स वावशान इह पाहि सोमं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सुतं नः ।

जातं यच्चा परि देवा अभूषन्महे भराय पुरुहूत विश्वे ॥ ८ ॥

सः । वावशानः । इह । पाहि । सोमम् । मरुत्सभिः । इन्द्र । सखिभिः । सुतम् । नः ।

जातम् । यत् । त्वा । परि । देवाः । अभूषन् । महे । भराय । पुरुहूत । विश्वे ॥ ८ ॥

हे ‘इन्द्र’ ‘वावशानः सोमं कामयमानः’ ‘मः तादृशस्त्वं’ ‘सखिभिः समानश्रयानैः’ ‘मरुद्भिः
सह’ ‘नः अस्मत्संबन्धिनि’ ‘इह अस्मिन् यज्ञे’ ‘सुतम् अभिपुत्रं’ ‘सोमं’ ‘पाहि पिव । हे ‘पुरुहूत
पुरुभिः बहुभिः’ आहूतेन्द्र ‘जातं सोमपानेन’ प्रबलं संपन्नं ‘यत् यं त्वां’ ‘विश्वे सर्वे’ ‘देवाः’ ‘महे महते

१. ज-नूतनम् । २. ख-ग-च-ण-फ-भ-स-नवतरस्य । ३. ख-ग-च-भ-गुणः कृतः । ४. ख-
ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-स-अत्र । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-प्रकृतिः । ६. ख-ग-च-न-फ-भ-असमासेऽपि;
त-ल-स-असमासेति । ७. ख-ग-च-न-फ-भ-स-‘बहुभिः’ नास्ति । ८. न-ल-स-पानेन ।

भराय । ह्रियन्ते योधानामायूष्यत्रेति भरः संग्रामः । तस्मै संग्रामाय परि अभूषन् सर्वतोऽलम-
कुर्वन् ॥ वावशानः । वशोर्यङ्लुकि चानशि रूपम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । अभूषन् । ' भूष अलंकारे ' ।
भूवादिः । लङि रूपम् । यद्योगादनिघातः । भराय । ' ह्रस्व हरणे ' । अधिकरणे घः । ' ह्रस्वहोम-
ऋन्दसि ' इति हकारस्य भकारः । वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

असूर्ये मरुत आपिरेषोऽमन्दन्निन्द्रमनु दातिवाराः ।

तेभिः साकं पिबतु वृत्रखादः सुतं सोमं दाशुषः स्वे सधस्थे ॥ ९ ॥

अप्सूत्ये । मरुतः । आपिः । एषः । अमन्दन् । इन्द्रम् । अनु । दातिवाराः ।

तेभिः । साकम् । पिबतु । वृत्रखादः । सुतम् । सोमम् । दाशुषः । स्वे । सधस्थे ॥ ९ ॥

हे मरुतः यः षष्पः इन्द्रः असूर्ये अपां प्रेरणे आपिः युष्माकं सखा सन् वर्तते दातिवाराः ।
वारो वरणीयं बलं धनं वा । दत्तबला दत्तधना वा । ते मरुतस्तम् इन्द्रमनु अमन्दन् अह्वयन् ।
वृत्रखादः वृत्रस्य हिंसकः स इन्द्रः तेभिः तैर्मरुद्भिः साकं दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य स्वे
स्वकीये सधस्थे । सह तिष्ठन्त्यस्मिन्निति सधस्थं गृहम् । तस्मिन् सुतम् अभिषुतं सोमं पिबतु ॥
असूर्ये । ' तूरी त्वराहिसयोः ' इत्यस्मात् ' अष्ट्यादयश्च ' इति यत्प्रत्ययः^१ । ' यतोऽनावः ' इत्याद्यु-
दात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । अमन्दन् । मदि स्तुत्यादिषु । परस्मैपदी । पादादिवादिनिघातः ।
वृत्रखादः । ' खाद भक्षणे ' । कर्मण्यण् । दाशुषः । ' दाश्व दाने ' इत्यस्य कसौ ' दाश्वान्साह्वा-
न्मीढांश्च ' इति द्विवचनावभावः । वसोः संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । सधस्थे । ' सध मादस्थयो-
ऋन्दसि ' इति सहस्य सधादेशः ॥

इदं ह्यन्वोर्जसा सुतं राधानां पते । पिबा त्वस्य गिर्वणः ॥ १० ॥

इदम् । हि । अनु । ओजसा । सुतम् । राधानाम् । पते । पिब । तु । अस्य । गिर्वणः ॥ १० ॥

हे राधानां पते धनानां स्वामिन् गिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय हे इन्द्र इदम् अनु
अनेनानुक्रमेण । उऽशानुक्रमेणेत्यर्थः । ओजसा बलेन ग्रावभिः सुतम् अभिषुतम् अस्य^२ इमं^२ सोमं
नु क्षिप्रं पिब हि ॥

यस्ते अनु स्वधामसत्सुते नि यच्छ तन्वम् । स त्वा ममत्तु सोम्यम् ॥ ११ ॥

यः । ते । अनु । स्वधाम् । असत् । सुते । नि । यच्छ । तन्वम् ।

सः । त्वा । ममत्तु । सोम्यम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ^१ते^१ स्वदर्थं ^२यः सोमः ^३स्वधाम् अन्नम् ^४अनु अनुसृत्य प्रावभिरभिषुतः ^५असत् ^६सुते तस्मिन् सोमे ^७तन्वं स्वकीयं शरीरं ^८नि ^९यच्छ प्रेरय । ^{१०}सः सोमः ^{११}सोम्यं सोमार्हं ^{१२}एवा त्वां ^{१३}ममत्तु मादयतु ॥ असत् । अस्तेर्लैव्यडागमे रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । आगमस्यानुदात्तत्वे^{१४} धातुस्वरः ॥

प्र ते अश्नोतु कुक्षयोः प्रेन्द्र ब्रह्मणा शिरः । प्र बाहू शूर राधसे ॥ १२ ॥

प्र । ते । अश्नोतु । कुक्षयोः । प्र । इन्द्र । ब्रह्मणा । शिरः । प्र । बाहू इति । शूर । राधसे ॥ १२ ॥

हे ^१इन्द्र स सोमः ^२ते तव ^३कुक्षयोः कुक्षेरुभयोः पार्श्वयोः उभौ^३ पार्श्वौ^३ ^४प्र ^५अश्नोतु प्रकर्षेण व्याप्नोतु । तथा ^६ब्रह्मणा स्तोत्रेण सहितः स सोमः ^७शिरः शरीरम् । अवयवादिनावयवी लक्ष्यते । ^८एवञ्छरीरं ^९प्र अश्नोतु । हे ^{१०}शूर इन्द्र ^{११}राधसे धनाय तव^{१२} ^{१३}बाहू अपि ^{१४}प्र अश्नोतु ॥ अश्नोतु । ‘ अशू व्याप्तौ ’ इत्यस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । कुक्षयोः । ‘ उदात्तयोगो हल्पूर्वात् ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ॥ १६ ॥

‘ धानावन्तम् ’ इत्यष्टचं चतुर्विंशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ धानावन्तमष्टौ पूर्वार्धं गायत्रं षष्ठी जगती ’ इति । आद्रितश्चतस्रो गायत्र्यः ‘ तृतीये धानाः ’ इति षष्ठी जगती शिष्टा-
स्त्रिष्टुभः । सूक्तविनियोगो लिङ्गाद्वगन्तव्यः । प्रातःसवनीयपुरोडाशस्यानुवाक्या ‘ धानावन्तम् ’ इत्याद्या । सूत्रितं च—‘ धानावन्तं करम्भिणमिति प्रातःसवनेऽनुवाक्या ’ (आश्व. श्रौ. ५.४) इति ॥

धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम् । इन्द्रं प्रातर्जुषस्व नः ॥ १ ॥

धानाऽवन्तम् । करम्भिणम् । अपूपवन्तम् । उक्थिनम् । इन्द्रं । प्रातः । जुषस्व । नः ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२धानावन्तम् । धाना भृष्टयवाः । तद्वन्तं ^३करम्भिणम् । करम्भो दधिमिश्राः सक्तवः । तद्वन्तम् ^४अपूपवन्तं सवनीयपुरोडाशोपेतम् ^५उक्थिनं शस्त्रिणं ^६नः अस्मदीयमिमं सोमं ^७प्रातः प्रातःसवने ^८जुषस्व सेवस्व ॥ प्रातः । स्वरादिषु^९ अन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः ॥

पुरोळाशं पचत्यं जुषस्वेन्द्रा गुरस्व च । तुभ्यं हव्यानि सिस्वते ॥ २ ॥

पुरोळाशम् । पचत्यम् । जुषस्व । इन्द्र । आ । गुरस्व । च । तुभ्यम् । हव्यानि । सिस्वते ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२पचत्यं पचने साधुं ^३पुरोडाशम्^६ । पुरो दाशान्त एनमिति पुरोडाशो हविः । ^४जुषस्व । किंच ^५आ ^६गुरस्व । पुरोडाशभक्षणार्थमुद्यमं कुरु । ^७हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि ^८तुभ्यं स्वदर्थं ^९सिस्वते आहवनीयं गच्छन्ति । तानि सेवस्वेति भावः ॥ पचत्यम् । पचतशब्दात् ‘ तत्र साधुः ’ इति यत्प्रत्ययान्तस्य पदस्य झच्च्वाभावात्^{१०} अत्र ‘ यतोऽनावः ’ इत्यस्य प्राप्तिर्नास्ति । तिस्वरितः । गुरस्व । ‘ गुरी उद्यमने ’ । शक्किरणी । निघातः । सिस्वते । ‘ सृ गतौ ’ । छन्दसि जुहोत्यादिः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

१. ख-ग-च-न-फ-भ-ल-स-‘ ते ’ नास्ति । २. च-आगमानुदात्तत्वे । ३. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स-‘ उभौ पार्श्वौ ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ते । ५. ज-ण-धृतादिषु । ६. त-पुरोळाशम् । ७. च-झच्च्वाभावात् ।

पुरोळाशं च नो घसो जोषयासे गिरश्च नः । वधूयुरिव योषणाम् ॥३॥

पुरोळाशम् । च । नः । घसः । जोषयासे । गिरः । च । नः । वधूयुः इव । योषणाम् ॥३॥

हे इन्द्र वनः अस्मत्संबन्धिनं वपुरोडाशं घसः भक्षय च । वनः अस्मदीयाः स्तुतिलक्षणाः वगिरश्च^१ वजोपयासे सेवस्व^२ । तत्र दृष्टान्तः । वधूयुरिव योपणाम् । यथा वधूयुः स्त्रीकामो योपणां भजनीयां युवतिं सेवते तद्वत् ॥ घसः । 'घस्ल अदने' इत्यस्य लेट्याडागमे रूपम् । 'चवायोमे प्रथमा' इति न निघातः । जोपयासे । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्य ण्यन्तस्य लेट्याडागमे रूपम् । आगमस्यानुदात्तत्वे णिच्स्वरः । पादादिस्वादिनिघातः । वधूयुरिव । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । योपणाम् । 'युप भजने' इति सौत्रो धातुः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति ल्युट् । लिट्स्वरः ॥

पुरोळाशं सनश्रुत प्रातःसावे जुषस्व नः । इन्द्र क्रतुर्हि ते बृहन् ॥ ४ ॥

पुरोळाशम् । सनऽश्रुत । प्रातःऽसावे । जुषस्व । नः । इन्द्र । क्रतुः । हि । ते । बृहन् ॥४॥

हे वसनश्रुत पुराणतया प्रसिद्ध हे इन्द्र वनः अस्मत्संबन्धिनमिमं वपुरोडाशं प्रातःसावे । सूयतेऽत्र सोम इति सावः । तस्मिन् प्रातःसवने वजुषस्व । यतः वते तव वक्रतुः कर्म वृहन् महत् वहि ॥ प्रातःसावे । 'पुञ् अभिषवे' । कर्मणि घञ् । प्रादिसमासः । थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः ॥

माध्यंदिनसवने सवनीयपुरोडाशस्य^३ 'माध्यंदिनस्य सवनस्य धानाः' इत्यनुवाक्या । सूत्रिनं च—'माध्यंदिनस्य सवनस्य धाना इति माध्यंदिने' (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति ॥

माध्यंदिनस्य सवनस्य धानाः पुरोळाशमिन्द्र कृष्वेह चारुम् ।

प्र यत्स्तोता जरिता तूर्ण्यर्थो वृषायमाण उप गीभिरीड्ते ॥ ५ ॥

माध्यंदिनस्य । सवनस्य । धानाः । पुरोळाशम् । इन्द्र । कृष्व । इह । चारुम् ।

प्र । यत् । स्तोता । जरिता । तूर्णीऽअर्थः । वृषऽयमाणः । उप । गीऽभिः । ईड्ते ॥ ५ ॥

हे इन्द्र माध्यंदिनस्य मध्यंदिने भवस्य वसवनस्य संबन्धिनीः धानाः शृष्टयवान् चारुं कमनीयं पुरोडाशं च इह कर्मणि आगत्य कृष्व भक्षणेन संस्करु । यत् यदा जरिता भवत्परिचरणं^१ कुर्वाणः वतूर्ण्यर्थः त्वां स्तोतुमितस्तत्स्वरितगमनः अत एव वृषायमाणः वृषेवाचरन् वस्तोता वगीभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः उप समीपे प्र ईड्ते प्रकर्षेण स्तौति । तदा पुरोडाशादिहवींषि भक्षयेति भावः ॥ माध्यंदिनस्य । मध्यंदिनशब्दात् तत्र भवार्यं उत्सादिस्वादञ् । जिस्वादाद्युदात्तः । चारुम् । 'चर गतिभक्षणयोः' । 'दृसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो जुण्' इति जुण् । णिस्वादुपधावृद्धिः ॥

१. ल-गिरो जोषयासे सेवस्व च । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-सवनीयपुरोडाशे । ३. प-तव परिचरणम् ।

नित्वादाशुदात्तः । तूष्ण्यर्थः । तूर्णिः । 'जिरवरा संभ्रमे' इत्यस्मात् 'वहिभिः' इत्यादिना निप्रत्ययो निष् । अर्थः । 'ऋ गतौ' । 'उषिकुषिगातिभ्यस्थन्' इति थन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । वृषायमाणः । वृषेवाचरतीत्यर्थे 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् । 'अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः' । कृत्वात् 'अनुदात्तकृतिः' इत्यारम्भनेपदम् । लट् । शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । ईटे । 'ईड् स्तुतौ' इत्यस्य लटि रूपम् । यद्योगादनिघातः ॥ ॥ १७ ॥

तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य 'तृतीये धानाः' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'तृतीये धानाः सवने पुरुषुतेति तृतीयसवने' (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति ॥

तृतीये धानाः सवने पुरुषुत पुरोळाशमाहुतं मामहस्व नः ।

ऋभुमन्तं वाजवन्तं त्वा कवे प्रयस्वन्त उप शिक्षेम धीतिभिः ॥ ६ ॥

तृतीये । धानाः । सवने । पुरुऽस्तुत । पुरोळाशम् । आऽहुतम् । ममहस्व । नः ।

ऋभुऽमन्तम् । वाजऽवन्तम् । त्वा । कवे । प्रयस्वन्तः । उप । शिक्षेम । धीतिभिः ॥ ६ ॥

हे पुरुषुत पुरुभिर्बहुभिः स्तोतृभिः स्तुत हे इन्द्र पृतीये पसवने नः अस्मदीयान्^१ धानाः हुतान् भृष्टयवान् आहुतं पुरोळाशं च मामहस्व भक्षणेन महय^२ संभावय^३ । हे कवे इन्द्र प्रयस्वन्तः संभृतहविष्का वयम् ऋभुमन्तम् । ऋभवो ये केचन देवास्तद्वन्तं वाजवन्तम् । वाजो नाम सुधन्वनः पुत्रस्तद्वन्तं त्वा^३ स्वां^३ धीतिभिः स्तुतिभिः उप शिक्षेम समीपे परिचरेम ॥ आहुतम् । जुहोतेः कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः । ममहस्व । 'मह पूजायाम्' इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य लोटि व्यत्ययेनारम्भनेपदम् । शपो लुगभावच्छान्दसः^४ । शिक्षेम । शिक्षतेः आशीर्लिङि 'लिङ्वाशिष्यङ्' इत्यङ्प्रत्ययः । निघातः । धीतिभिः । 'हिष्ठवत्सरतिशयान्तानाम्' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

पूषण्वते ते चकृमा करम्भं हरिवते हर्यश्वाय धानाः ।

अपुपमद्भिः सर्गणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् ॥ ७ ॥

पूषण्वते । ते । चकृम । करम्भम् । हरिऽवते । हरिऽअश्वाय । धानाः ।

अपुपम् । अद्भिः । सर्गणः । मरुत्ऽभिः । सोमम् । पिब । वृत्रहा । शूर । विद्वान् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र पूषण्वते । पूषा नाम कश्चिद्देवोऽदन्तकः^१ । तद्वते पते तुभ्यं करम्भं दधिमिश्रं सक्तं चकृम भक्षणार्थं कुर्मः । तथा च श्रुतिः—'पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि' (तै. सं. २. ६. ८. ५) इति । पहरिवते । हरिनामकावधौ तद्वते हर्यश्वाय हरितवर्णाश्वयुक्तायेन्द्राय तुभ्यं धानाः चकृम^२ भक्षणार्थं

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-भ-ल-अस्मदीयाः । २. ख-ग-च-भ-महयस्व; घ-ज-ण-महय; न-स-महस्व ।

३. ख-ग-च-ल-त्वा; न-भ-स-त्वाम् । ४. त-°छान्दसः । निघातः । ५. प-कश्चन देवः । ६. न-ल-स- 'चकृम' नास्ति ।

कुर्मः । तथा च मन्त्रवर्णः—‘प्रसेतामश्वा वि मुचेह शोणा दिवेदिवे सदशीरद्धि धानाः’ (ऋ. सं. ३. ३५. ३) इति । ^१मरुद्भिः ^२सगणः स्वम् ^३अपृपं पुरोडाशम् ^४अद्धि भक्षय । हे ^५शूर असहाय हे इन्द्र ^६वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता ^७विद्वान् सर्वं जानानस्त्वं ^८सोमं ^९पिब ॥ पूषण्वते । पूषण्वदस्य^१ मनुष । ‘अनो नुद’ इति नुडागमः । ‘रषाभ्याम्’ इति णत्वम् । चकृम । करोतेऽछान्दसे वर्तमाने लिटि क्कादिस्वात्^२ इडभावः । निघातः । हरिवते । ‘छन्दसीरः’ इति मनुषो षत्वम् ॥

प्रति धाना भरत तूयमस्मै पुरोळाशं वीरतमाय नृणाम् ।

दिवेदिवे सदशीरिन्द्र तुभ्यं वर्धन्तु त्वा सोमपेयाय धृष्णो ॥ ८ ॥

प्रति । धानाः । भरत । तूयम् । अस्मै । पुरोळाशम् । वीरतमाय । नृणाम् ।

दिवेऽदिवे । सदशीः । इन्द्र । तुभ्यम् । वर्धन्तु । त्वा । सोमपेयाय । धृष्णो इति ॥ ८ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन् प्रति व्रूते । हे अध्वर्यादयः ^१अस्मै इन्द्राय ^२धानाः ^३तूयं क्षिप्रं ^४प्रति^३ भरत संपादयत । ^५नृणां ^६वीरतमाय अस्मै इन्द्राय ^७पुरोडाशं च संपादयत । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे ^८धृष्णो शत्रूणामभिवनशील हे इन्द्र ^९सदशीः एकविधाः स्तुतयः ^{१०}तुभ्यं स्वदर्थं ^{११}दिवेदिवे प्रतिदिवसम् अस्माभिः क्रियन्ते । ताः स्तुतयः ^{१२}सोमपेयाय सोमपानार्थं ^{१३}त्वा^४ त्वां^५ वर्धन्तु उत्साहेन प्रबृद्धं कुर्वन्तु ॥ सदशीः । ‘समानान्ययोश्च’ इति कन्प्रत्ययः । ‘टिड्ढाणञ्’ इत्यादिना डीप् । ‘दृग्विशवतुषु’ इति समानस्य सभावः ॥ ॥ १८ ॥

‘इन्द्रापर्वता’ इति चतुर्विंशत्युचं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘इन्द्रापर्वता चतुर्विंशतिराद्यैन्द्रापार्वती पञ्चदश्यादिद्वे वाचे ससर्पयै चतस्रो रथाङ्गस्तुतयोऽन्त्या अभिशापास्ता वसिष्ठद्वेपिण्यो न वसिष्ठाः शृण्वन्ति । दशमीपोडश्यौ जगत्स्यौ त्रयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वा-विंश्योऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहती’ इति । विश्वामित्र ऋषिः । दशमी पोडशी च द्वे जगत्स्यौ त्रयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वाविंश्यस्तिस्रोऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहती शिष्टास्त्रिष्टुभः । आद्येन्द्रापर्वतदेवताका पञ्चदशीपोडश्यौ वाग्देवत्ये तदुत्तराश्रतस्रो रथाङ्गदेवताकाः शिष्टा ऐन्द्रयः ॥

इन्द्रापर्वता बृहता रथेन वामीरिष आ वहतं सुवीराः ।

वीतं हव्यान्गध्वरेषु देवा वर्धेथां गीर्भिरिळ्या मदन्ता ॥ १ ॥

इन्द्रापर्वता । बृहता । रथेन । वामीः । इषः । आ । वहतम् । सुवीराः ।

वीतम् । हव्यानि । अध्वरेषु । देवा । वर्धेथाम् । गीऽभिः । इळ्या । मदन्ता ॥ १ ॥

^१इन्द्रापर्वता इन्द्रश्च पर्वतश्च । हे इन्द्रापर्वतौ ^२बृहता ^३रथेन आगाय ^४वामीः वननीयाः ^५सुवीराः शोभनपुत्रोपेताः ^६इयः अजानि ^७आ ^८वहतम् अस्मदर्थं धारयतम् । प्रयच्छतमित्यर्थः ।

१. च-ज-पूषण्वात् । २. ज-ण-कादिनियमात् । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘प्रति’ नास्ति ।

४. ख-ग-न-भ-स-त्वाम् ; च-ल-त्वा ।

किंच हे देवी द्योतमानौ ^१अध्वरेषु अस्मत्संबन्धिषु यज्ञेषु ^२हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि ^३वीतं भक्षयतम् । तथा ^४इलया अस्माभिर्देतेन हविषा ^५मदन्ता हव्यन्तौ युवां ^६गीभिः स्तुतिलक्षणाभिः ^७अस्मदीयाभिर्वाग्भिः ^८वर्धेथां समृद्धौ भवतम् ॥ इन्द्रापर्वता । आमन्त्रितस्य पादा-
दिवात् पाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । सुवीराः । बहुवीह्री 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वीतम् ।
वी कान्त्यादिषु इत्यस्य लोटि अदादिस्वाच्छपो लृक् । प्रत्ययस्वरः । वर्धेथाम् । 'वृधु वृद्धौ' इत्यस्य
लोटि आथामो लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः ॥

अहर्गणेष्वन्यवर्जितेष्वहःसु हारियोजनस्य ^१'तिष्ठा सु कम' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—
'तिष्ठा सु कं मववन्मा परागा अयं यज्ञो देवया अयं मिषेधः' (आश्व. श्रौ. ६. ११) इति ॥

तिष्ठा सु कै मघवन्मा परा गाः सोमस्य नु त्वा सुषुतस्य यक्षि ।

पितुर्न पुत्रः सिचमा रभे त इन्द्र स्वादिष्ठया गिरा शचीवः ॥ २ ॥

तिष्ठ । सु । कम । मघवन् । मा । परा । गाः । सोमस्य । नु । त्वा । सुसुतस्य । यक्षि ।

पितुः । न । पुत्रः । सिचम् । आ । रभे । ते । इन्द्र । स्वादिष्ठया । गिरा । शचीवः ॥ २ ॥

हे ^१मघवन् धनवन्निन्द्र ^२कं सुखेनास्मिन् यज्ञे ^३सु ^४तिष्ठ सुष्ठु कंचित्कालमत्र तिष्ठ । ^५मा ^६परा
^७गाः अस्मदीयाद्यज्ञान्मा गच्छ । तत्र कारणमाह । ^८सुषुतस्य सुष्ठुभिषुतेन ^९सोमस्य सोमेन ^{१०}नु
क्षिप्रं ^{११}त्वा ^{१२}त्वां ^{१३}यक्षि यज्ञे । हे ^{१४}शचीवः शक्तिमन् ^{१५}इन्द्र ^{१६}ते तव ^{१७}सिचं वस्त्रप्रान्तं ^{१८}स्वादिष्ठया
स्वादुतरया स्तुतिलक्षणया ^{१९}गिरा ^{२०}आ ^{२१}रभे आलभे । गृह्णामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ^{२२}पितुर्न ।
यथा ^{२३}पुत्रः मधुरया वाचा पितुर्जनकस्य चेलाञ्चलं ^{२४}गृह्णाति तद्वत् ॥ सु कमिति निपातद्वयम् ।
प्रथमस्य 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्याद्युदात्तत्वम् । द्वितीयस्य 'चादयोऽनुदात्ताः' इत्यनु-
दात्तत्वम् । सोमस्य यक्षि । 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' । 'स्वरितजितः' इत्यात्मनेपदम् ।
तस्य लुङि सिचि 'एकाचः' इतीदृप्रतिषेधः । वस्त्रादिना पत्वम् । 'पठोः कः सि' इति
कत्वम् । सिचः सकारस्य पत्वम् । निघातः । रभे । 'डुलभप् प्राप्तौ' । लट्गुत्तम इटि रूपम् ।
रलयोरभेदः । निघातः । स्वादिष्ठया । स्वादुशब्दादिष्टनि रूपम् । निस्वादाद्युदात्तः ॥

शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् ।

एदं बहिर्यजमानस्य सीदार्था च भूदुक्थमिन्द्राय शस्तम् ॥ ३ ॥

शंसाव । अध्वर्यो इति । प्रति । मे । गृणीहि । इन्द्राय । वाहः । कृणवाव । जुष्टम् ।

आ । इदम् । बहिः । यजमानस्य । सीद । अर्थ । च । भूत् । उक्थम् । इन्द्राय । शस्तम् ॥ ३ ॥

१. ख-ग-च-फ-भ-स-श्रुतिलक्षणाभिः । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-'हारियोजनस्य' नास्ति ।

३. ख-ग-न-भ-त्वाम् ; च-ल-त्वा । ४. च-ज-ण-चैलाञ्चलम् ; स-वस्त्राञ्चलम् ।

शंसिष्यन् होताध्वयुं श्रूत । हे १ अध्वर्यो आवां २ शंसाव । होतरस्वमेव शंससि । कथमहं शंसानि । अत आह । ३ प्रति ४ मे ५ गृणीहि इति । त्वं मे प्रतिगृणीहि । ' ओथामोदैव ' इत्यादिकः १ होतुरुत्साहजननः प्रतिगरः (आश्व. श्री. ७. ११) । तं दास्व २ । तथा ३ इन्द्राय ४ जुष्टं प्रीतियुक्तं ५ वाहः स्तोत्रं ६ कृणवाव करवाव ७ । त्वं ८ यजमानस्य ९ इष्टं १० बर्हिः अस्मिन् बर्हिषि ११ आ १२ सीद उपविश । १३ अथ १४ च अनन्तरम् १५ इन्द्राय इन्द्रार्थमावाभ्यां क्रियमाणम् १६ उक्थं शब्दं १७ शरत् १८ प्रशस्तं १९ भूतं भवतु ॥ शंसाव । ' शंसु स्तुतौ ' इत्यस्य लोटपुत्तमद्विवचने रूपम् । ' आहुत्तमस्य ' इत्याडागमः । उत्तमस्य पिद्वद्वावादननुदात्तत्वे धातुस्वरः । मे । ' अनुप्रतिगृणश्च ' (पा. सू. १. ४. ४१) इति संप्रदानसंज्ञा । जुष्टम् । ' नित्यं मन्त्रे ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

जायेदस्तै मघवन्त्सेदु योनिस्तदिच्चा युक्ता हरयो वहन्तु ।

यदा कदा च सुनवाम सोममग्निष्ठा दूतो धन्वात्यच्छ ॥ ४ ॥

जाया । इत् । अस्तैम् । मघऽवन् । सा । इत् । ऊँ इति । योनिः ।

तत् । इत् । त्वा । युक्ताः । हरयः । वहन्तु ।

यदा । कदा । च । सुनवाम । सोमम् । अग्निः । त्वा । दूतोः । धन्वाति । अच्छ ॥ ४ ॥

हे १ मघवन् धनवज्जिन्द्र २ अस्तम् । अस्यन्ते क्षिप्यन्ते पदार्था अत्रेत्यस्तं गृहम् । ३ जायेत् जायैव गृहं भवति । ' न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ' इति स्मृतेः । तथा ४ सेतु सा जायैव ५ योनिः पुरुषस्य मिश्रणस्थानम् । ६ उ प्रसिद्धगर्थः । तस्मात् ७ तदित् तत्र गृहे एव ८ युक्ताः रथे योजिताः ९ हरयः अश्वाः १० त्वा त्वां ११ वहन्तु । वयं तु १२ यदा १३ कदा १४ च त्वदर्थं १५ सोमं १६ सुनवाम अभिषुतं करवाम तदास्माभिः प्रहितः १७ दूतः १८ अग्निः १९ त्वा त्वाम् २० अच्छ अभिमुख्येन २१ धन्वाति गच्छेत् ॥ अस्तम् । ' असु क्षेपणे ' । ' असिहसिमृग्निष्वाभि ' इत्यादिना तन्प्रत्ययः । निच्चात् आद्युदात्तः । सुनवाम । ' पुञ् अभिषवे ' इत्यस्य लोटि रूपम् । यद्बृहत्तयोगादनिघातः । त्वा । ' युष्मत्तत्तत्तद्ध्रुवन्तःपादम् ' इति संहितायां पत्वम् । धन्वाति । धवि गत्यर्थः । लेट्याडागमे रूपम् । निघातः ॥

अहर्गणेऽन्यवर्जितेष्वहःसु हारियोजनस्य वैकल्पिकी ' परा याहि ' इत्यनुवाक्या । ' परा या हि मघवन्ना च याहीती वानुवाक्या ' (आश्व. श्री. ६. ११) इति सूत्रितम् ॥

परा याहि मघवन्ना च याहीन्द्र भ्रातरुभयत्रा ते अर्थम् ।

यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो रासभस्य ॥ ५ ॥

परा । याहि । मघऽवन् । आ । च । याहि । इन्द्र । भ्रातः । उभयत्र । ते । अर्थम् ।

यत्र । रथस्य । बृहतः । निऽधानम् । विऽमोचनम् । वाजिनः । रासभस्य ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-फ-इत्याकारकः । २. ख-ग-च-ज-ण-वदस्व । ३. ख-ग-न-भ-स-‘ करवाव ’ नास्ति । ४. ख-ग-ज-ण-भ-स-‘ शस्तं ’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-मघवन् धनवन् । ६. ल-एव यत्र ते जाया तिष्ठति ।

हे मधवन् धनवन् इन्द्र त्वं पपरा याहि अस्माद्देवयजनात् पराङ्मुखो गृहं प्रति गच्छ ।
 अथवा देवयजनं प्रति आ याहि । हे आतःपोषक उभयत्र अपि ते तव अर्थम् । अयंते प्रायत
 इत्यर्थः प्रयोजनम् । अस्ति तत्र जाया अत्र सोमः । प्रयोजनान्तरमाह । यत्र गृहं प्रति गमने बृहतः
 महतः रथस्य उपरि निधानम् अवस्थानं प्रयोजनम् । अत्र स्थितौ रासभस्य हेपारवं कुर्वतः
 वाजिनः अश्वस्य रथात् विमोचनं प्रयोजनम् ॥ अर्थम् । ‘ ऋ गतौ ’ । ‘ उपिकुपिगार्तिभ्यस्थन् ’
 इति थन् । निस्स्वरः । निधानम् । दधातेर्भावे ल्युट् । ‘ लिति ’ इति प्रत्ययारपूर्वस्योदात्तावम् ।
 रासभस्य । ‘ रास् शब्दे ’ । ‘ रासिवल्लिभ्यां च ’ (उ. सू. ३. ४०५) इति कर्तरि अभच्प्रत्ययः ।
 प्रामादिवादाद्युदात्तः ॥ ॥ १९ ॥

अन्येष्वहःसु हारियोजनस्य ‘ अपाः सोमम् ’ इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च— ‘ हारियोजनोऽपाः
 सोममस्तमिन्द्र प्र याहि ’ (आश्व. श्रौ. ६. ११) इति ॥

अपाः सोममस्तमिन्द्र प्र याहि कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते ।

यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥ ६ ॥

अपाः । सोमम् । अस्तम् । इन्द्र । प्र । याहि । कल्याणीः । जाया । सुरणम् । गृहे । ते ।

यत्र । रथस्य । बृहतः । निधानम् । विमोचनम् । वाजिनः । दक्षिणावत् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र सोमम् अपाः । अत्रैव स्थित्वा सोमं पिब । पीत्वा अस्तं गृहं प्र याहि
 प्रकर्षेण गच्छ । ते तव गृहे कल्याणीः मङ्गलकारिणी जाया शची विद्यते । सुरणं शोभनगीतादि-
 ध्वनिश्चास्ति । यद्वा । सुरणं सुरमणीयं यथा भवति तथा गृहे जाया तिष्ठति । यत्र इत्यादि गतम् ।
 दक्षिणावत् । अत्र स्थितौ सत्यां रथे योजितानां वाजिनां विमोचनं खादनपानादिना दक्षिणावत् प्रयो-
 जनवद्भवति । विमुक्तेभ्यो वाजिभ्यः खादनं पानं चोपहरन्ति ॥ अपाः । ‘ पा पाने ’ । लुङि ‘ गातिस्था ’
 इति सिचो लुक् । अडागमस्वरः । कल्याणीः । कल्याणमस्यास्तीति मत्वर्थे ‘ छन्दसीवन्निपौ ’ इति
 ईप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सुरणम् । रण शब्दार्थः । अस्मादकृच्छार्थे खल् । लिस्स्वरः । प्रत्ययस्य पित्वादनु-
 दासत्वे धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इमे भोजा अङ्गिरसो विरूपा दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।

विश्वामित्राय ददतो मघानि सहस्रसवे प्र तिरन्त आयुः ॥ ७ ॥

इमे । भोजाः । अङ्गिरसः । विरूपाः । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः ।

विश्वामित्राय । ददतः । मघानि । सहस्रसवे । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र इमे यागं कुर्वाणाः भोजाः सौदासाः क्षत्रियास्तेषां याजकाः विरूपाः नानारूपाः
 मेधातिथिप्रभृतयः अङ्गिरसः च दिवः असुरस्य देवेभ्योऽपि बलवतो रुद्रस्य पुत्रासः पुत्राः वीराः

बलवन्तो मरुतः ते सर्वे विश्वामित्राय मह्यं सहस्रसावे । सहस्रं स्यूतेऽत्रेति सहस्रसावोऽश्वमेधः । तस्मिन्श्वमेधे मघानि मंहनीयानि धनानि ददतः प्रयच्छन्तः सन्तः आयुः जीवनमम्रं वा प्र तिरन्ते प्रकर्षेण वर्धयन्ति ॥ दिवस्पुत्रास इति संहितायां 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति विसर्जनीयस्य सस्यम् । ददतः । 'बुदाञ् दाने' इत्यस्य शतरि रूपम् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । तिरन्ते । तरतेर्ध्यस्ययेन शः ॥

रूपं रूपं मघवा बोभवीति मायाः कृण्वानस्तन्वं परि स्वाम् ।

त्रिर्यदिवः परि मुहूर्तमागात्स्वैर्मन्त्रैरनृतुपा ऋतावा ॥ ८ ॥

रूपम्ऽरूपम् । मघवा । बोभवीति । मायाः । कृण्वानः । तन्वंम् । परि । स्वाम् ।

त्रिः । यत् । दिवः । परि । मुहूर्तम् । आ । अगात् । स्वैः । मन्त्रैः । अनृतुपाः । ऋतवा ॥ ८ ॥

मघवा धनवानिन्द्रः रूपं रूपं यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्रूपं बोभवीति भृशं प्राप्नोति । तत्तद्रूपारम्भको भवति । तत्र कारणमुच्यते । मायाः अनेकरूपग्रहणसामर्थ्योपेताः कृण्वानः कुर्वाणः स्वां तन्वं स्वकीयां तनूम् । परि पञ्चम्यर्थे । स्वस्माच्छरीराङ्गानां विधानां शरीराणि निर्मिमीते । यद्वा तू स्वां तनूं नानाविधरूपोपेतां करोति । तथा च मन्त्रवर्णः—'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपः' (ऋ. सं. ६.४७.१८) इति । यत् यस्मात् स्वैर्मन्त्रैः स्वकीयैः स्तुतिलक्षणैर्वाक्यैराहूतः अनृतुपाः । न केवलमृतुष्वेव पिबति किंतु अनृतुष्वपि । बहुशः सोमं पिबन्नित्यर्थः । ऋतावा सस्यवान् तादृश इन्द्रः दिवः स्वर्गलोकात् परि मुहूर्तम् एकस्मिन्नेव मुहूर्ते नानादेशवर्तिषु यज्ञेषु तत्रापि त्रिः त्रिषु सवनेषु आगात् आगच्छति ॥ बोभवीति । भवत्येयं लुकि तिपि 'यङो वा' इतीडागमः । निघातः । अगात् । इणो लुङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

महाँ ऋषिर्देवजा देवजुतोऽस्तंभ्रात्सिन्धुमर्णवं नृचक्षाः ।

विश्वामित्रो यदवहत्सुदासमप्रियायत कुशिकेभिरिन्द्रः ॥ ९ ॥

महान् । ऋषिः । देवजाः । देवजुतः । अस्तंभ्रात् । सिन्धुम् । अर्णवम् । नृचक्षाः ।

विश्वामित्रः । यत् । अवहत् । सुदासम् । अप्रियायत । कुशिकेभिः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

महान् तपसा अतिशयितसामर्थ्यवान् ऋषिः अतीन्द्रियार्थदृष्टा देवजाः शोतमानानां तेजसां जनयिता देवजुतः तैस्तेजोभिराकृष्टः नृचक्षाः नृणां कर्मनेतृणामध्वर्यादीनामुपद्रष्टा सः विश्वामित्रः अर्णवम् उदकवन्तं सिन्धुं विपादकृतुद्रयोः संभेदम् अस्तंभ्रात् निरुद्धवेगमकरोत् । किंच स विश्वामित्रः सुदासं पैजवनं राजानं यत् यदा अवहत् अयाजयत् तदानीम् इन्द्रः कुशिकेभिः कुशिकगोत्रोत्पन्नैर्ऋषिभिः सह अप्रियायत प्रिय इवाचरत् ॥ अवहत् । 'वह प्रापणे' इत्यस्य लङि

रूपम् । ययोगादनिघातः । अप्रियायत । प्रिय इवाचरतीत्यर्थे 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् । तदन्तालङि रूपम् । पादादिवादनघातः ॥

हंसाइव कृणुथ श्लोकमद्रिभिर्मदन्तो गीर्भिरध्वरे सुते सचा ।

देवेभिर्विप्रा ऋषयो नृचक्षसो वि पिबध्वं कुशिकाः सोम्यं मधु ॥ १० ॥

हंसाऽइव । कृणुथ । श्लोकम् । अद्रिऽभिः । मदन्तः । गीऽभिः । अध्वरे । सुते । सचा ।

देवेभिः । विप्राः । ऋषयः । नृचक्षसः । वि । पिबध्वम् । कुशिकाः । सोम्यम् । मधु ॥ १० ॥

हे विप्राः मेधाविनो हे ऋषयः अतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारो हे नृचक्षसः नृणां कर्मनेतृणां विशेषेण द्रष्टारो हे कुशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्ना हे पुत्राः अध्वरे यज्ञे अद्रिभिः प्रावभिः सोमे सुते अभिषुते सति गीर्भिः मदन्तः स्तुतिभिर्देवान् मादयन्तो यूयं श्लोकम् । श्लोक्यते शस्यतेऽनेनेति श्लोकः शस्त्रम् । कृणुथ सम्यगुच्चारयत । तत्र दृष्टान्तः । हंसाइव । यथा हंसाः सम्यक् शब्दं कुर्वन्ति तद्वत् । किञ्च देवेभिः सचा यष्टव्यदेवैः सहिता यूयं सोम्यं सोममयं मधु मधुकरं रसं वि पिबध्वं परस्पर-व्यतिहारेण पिबत ॥ श्लोकम् । 'श्लोक' शब्दे । करणे घञ् । कृत्वादाद्युदात्तः । मदन्तः । 'मदी हर्षे' इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य व्यस्ययेन शप् । पिबध्वम् । 'पा पाने' । 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यात्मनेपदम् । सोम्यम् । सोमशब्दात् 'मये च' इति यप्रत्ययः ॥ ॥ २० ॥

उप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वमश्वं राये प्र मुञ्चता सुदासः ।

राजा वृत्रं जङ्घनत्प्रागपागुदगथा यजाते वर आ पृथिव्याः ॥ ११ ॥

उप । प्र । इत । कुशिकाः । चेतयध्वम् । अश्वम् । राये । प्र । मुञ्चत । सुदासः ।

राजा । वृत्रम् । जङ्घनत् । प्राक् । अपाक् । उर्दक् । अर्थ । यजाते । वरे । आ । पृथिव्याः ॥ ११ ॥

हे कुशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्ना हे पुत्राः उप प्रेत अश्वस्य समीपे प्रकर्षेण गच्छत । तत्र गत्वा चेतयध्वं सावधाना भवत । यद्वा । अश्वरक्षिणः सावधानान् कुरुत । सुदासः पैजवनस्य राज्ञः अश्वं राये तस्य दिग्विजयेन धनलाभाय प्र मुञ्चत । राजा देवानां स्वामीन्द्रः वृत्रं कर्मविघ्न-कारिणमसुरं प्रागपागुदक् पूर्वपश्चिमोत्तरेषु देशेषु जङ्घनत् भृशं हतवान् । तस्मादश्वं विमुञ्चतेति भावः । अथ अनन्तरं पृथिव्याः वरे उत्तमे देवयजनदेशे यजाते स राजा यजेत ॥ चेतयध्वम् । 'चिती संज्ञाने' इत्यस्य ण्यन्तस्य लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन तिङ् उत्तररवाञ्च निघातः । जङ्घनत् । 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य यङ्लुकि 'नुगतोऽनुनासिकान्तरस्य' इत्याभ्यासरथ नुगागमः^१ । तदन्ताल्लेख्यडागमः । प्राक् । अञ्जतेः किनि रूपम् । 'अनिगन्तोऽञ्जतौ वप्रत्यये' इति गतेः स्वरः । यजाते । यजतेर्लेख्यडागमः । निघातः । वरे । 'वृञ् वरणे' इत्यस्मात् 'ग्रहवृ-हनिश्चिगमश्च' इत्यप्प्रत्ययः । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

१. घ-ज-ण-आ पृथिव्याः । २. ज-नुगागमः । अभ्यासाच्च इति कुत्वम् ।

य इमे रोदसी उभे अहमिन्द्रमनुष्टवम् ।

विश्वामित्रस्य रक्षति ब्रह्मेदं भारतं जनम् ॥ १२ ॥

यः । इमे इति । रोदसी इति । उभे इति । अहम् । इन्द्रम् । अनुष्टवम् ।

विश्वामित्रस्य । रक्षति । ब्रह्म । इदम् । भारतम् । जनम् ॥ १२ ॥

हे कुशिकाः कुशिकपुत्राः १यः १अहं विश्वामित्रः १उभे १इमे १रोदसी द्यावापृथिव्यां १इन्द्रमनु-
ष्टवं स्तावयामि १ । द्यावापृथिवीभ्यामिन्द्रस्य स्तोत्रं मया कारितमित्यर्थः । यद्वा । उभयो रोदरयोः
अन्तरवस्थितम् २ इन्द्रं स्तौमि । स्तोत्रं कुर्वाणस्य १विश्वामित्रस्य मम १इदम् इन्द्रविषयं १ब्रह्म स्तोत्रं
१भारतं भरतकुलं ३ १जनं ३ १रक्षति पालयति ॥ अनुष्टवम् । 'ष्टुञ् स्तुतौ' । ण्यन्तस्य लुङि चङि
रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । भारतम् । भरतशब्द उत्सादिः । त्रिच्वादाद्युदात्तः ॥

विश्वामित्रा अरासत् ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे । करदिन्नः सुरार्धसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्राः । अरासत् । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे । करत् । इत् । नः । सुरार्धसः ॥ १३ ॥

१विश्वामित्राः १वज्रिणे वज्रहस्ताय १इन्द्राय १ब्रह्म स्तोत्रम् १अरासत् अकुर्वन् । स्तुतः स इन्द्रः
१नः अस्मान् १सुरार्धसः शोभनधनोपेतान् १करदिन् करोत्वेव ॥ अरासत् । 'रास् शब्दे' इत्यस्य
लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । निघातः । करत् । करोतेर्लुङि च्लेः 'कृमृदरहिभ्यश्छन्दसि'
इत्यङादेशः । सुरार्धसः । 'आद्युदात्तं द्वयच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मम् ।

आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवन्नन्धया नः ॥ १४ ॥

किम् । ते । कृण्वन्ति । कीकटेषु । गावः । न । आशिरंम् । दुहे । न । तपन्ति । घर्मम् ।

आ । नः । भर । प्रमगन्दस्य । वेदः । नैचाशाखम् । मघवन् । रन्धय । नः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र १कीकटेषु अनार्यनिवासेषु जनपदेषु । यद्वा । क्रियाभिर्यागदानहोमलक्षणाभिः किं
फलित्यतीत्यश्रद्धानाः प्रत्युत पिबत खादतायमेव लोको न पर इति वदन्तो नास्तिकाः कीकटाः
तेषु । १गावः १ते तव १किं १कृण्वन्ति किं कुर्वन्ति । न क्वचित्तवोपयोगं कुर्वन्तीत्यर्थः । अनुपयोगं
दर्शयति । १आशिरं सोममिश्रणयोग्यं पयः १न १दुहे न दुहन्ति । किञ्च १घर्मं प्रवर्ग्याख्यकर्मोपयुक्तं
महावीरपात्रं स्वपयःप्रदानद्वारेण १न १तपन्ति १न दीपयन्ति । एतेन सांनाय्यार्थमपि नोपयुज्यन्ते
इत्यपि सूचितं भवति । एवं क्वचिदपि वैदिके कर्मण्यनुपयुक्तास्ता गाः १नः अस्मभ्यम् १आ १भर

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स्तौमि; घ-स्तामि ।

२. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-अन्तरस्थितम् ।

३. ख-ग-च-त-न-भ-ल-स-भरतकुलजनम् ।

आहर । न केवलं ता एव । किं तर्हि प्रमगन्दस्य । द्वैगुण्यादिलक्षणपरिमाणं गतोऽर्थो मामेव गमिष्यतीति बुद्ध्या परेषां ददातीति मगन्दो चार्थुपिकः । तस्यापत्यं पुत्रादिः प्रमगन्दः । प्रक्वादि-
वदपत्यार्थः प्रशब्देन द्योत्यते । तस्यात्यन्तकुसीदिकुलस्य^१ वेदः धनमाहर । किंच हे प्रमघवन् धनवन्निन्द
नैचाशाखम् । नीचासु शूद्रयोनिषु उत्पादिता^२ शाखा^३ पुत्रपौत्रादिपरंपरा येन स नीचाशाखः ।
'शूद्रापत्यैश्च^४ केवलैः' 'शूद्रावेदी* पतत्यधः' इति च पातकहेतुत्वेन स्मरणात् । पतितस्य
संबन्धि धनं नैचाशाखम् । तद्धनं नः अस्मभ्यं रन्धय साधय । एतेषां तद्धनं^५ तव
नोपयुज्यते अस्मदायत्तं तु तद्धनं यागादिद्वारा तवोपयुज्यते । तस्मात्तदस्मभ्यं प्रयच्छेति भावः ॥
एतमर्थं यास्कोऽप्याह—' किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः । कीकटा नाम देशोऽनार्थनिवासः ।
कीकटाः किंकृताः किं क्रियाभिः इति प्रेप्साः^६ वा । नैव चाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मं घरणम्^७ । आ हर नः
प्रमगन्दस्य धनानि । मगन्दः कुसीदी मांगदो मामागमिष्यतीति च ददाति । तदपत्यं प्रमगन्दः अत्यन्त-
कुसीदिकुलीनः^८ । प्रमदको वा योऽयमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः । पण्डको वा पण्डकः पण्डगः^९
प्रार्दको वा प्रार्दयत्याण्डौ । आण्डावाणी इव व्रीडयति । तत्स्थं नैचाशाखम् । नीचाशाखो नीचैः शाखः ।
शाखाः शक्नोते । आणिररणात् । तन्नो मघवन् रन्धय^{१०} इति रन्धयतिर्वशगमने ' (निरु. ६. ३२) इति ॥
आशिरम् । आङ्पूर्वात् श्रृणातेः क्तिपि 'अपस्पृधेयाम्' इत्यादिना आशिर इत्यादेशः । दुहे । दुहेलिटि
' इरयो रे ' इति रेआदेशः । द्विर्वचनस्य विकल्पितत्वात् द्विर्वचनाभावः । 'चादिलोपे विभाषा'
इति न निर्घातः । नैचाशाखम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । रन्धय । रन्धेयन्तस्य 'रन्धि-
जभोरचि' इति नुमागमः ॥

'ससर्परीद्वये'^{१०} प्राहुरितिहासं पुराविदः । सौदासनूपयज्ञे वै वसिष्ठात्मजशक्तिना । विश्वामित्र-
स्याभिभूतं बलं वाक् च समस्ततः । वासिष्ठेनाभिभूतः स ह्यवासीदथ गाधिजः । तस्मै ब्राह्मीं तु
सीरीं वा नाम्ना वाचं ससर्परीम् । सूर्यवेश्मन आहत्य ददुवै जमदग्नयः । कुशिकानां मतिः सा
वागमति तामपानुदत्^{१०} (अनु. भा. ३. ५३) ॥

ससर्परीरमतिं बाधमाना बृहन्मिमाय जमदग्निदत्ता ।

आ सूर्यस्य दुहिता ततान् श्रवो देवेष्वमृतमजुर्यम् ॥ १५ ॥

ससर्परीः । अमतिम् । बाधमाना । बृहत् । मिमाय । जमदग्निदत्ता ।

आ । सूर्यस्य । दुहिता । ततान् । श्रवः । देवेषु । अमृतम् । अजुर्यम् ॥ १५ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-तस्यापत्यं तत्कुसीदिकुलस्य । २. त-उत्पादिताः शाखाः । ३. ख-ग-
च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-शूद्रवित्तैश्च, 'शूद्रो वित्तैस्तु शूद्रसंबन्धिकेवलवित्तसंग्रहे शूद्रत्वं प्राप्नोति' इति ज-
पुस्तके टिप्पणीरूपेण लिखितम् । * 'तत्स्त्रीगमने शूद्रत्वमधःपतति पतितश्च भवति इति भावः' इति
ज-पुस्तके टिप्पणीरूपेण समावेशितम् । ४. त-फ-भ-यद्धनम् । ५. न-इति प्रेप्सवः । ६. ख-ग-च-ण-
हरणम् ; ज-स-हर्म्यम् ; त-घर्णम् । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-अत्यन्तकुसीदिकुलीनः । ८. ख-ग-च-त-
पन्नगः । ९. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-रन्धयस्व । १०. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-'ससर्परी'.....
तामपानुदत्' नास्ति ; त-...अपानुदत् । उप प्रेतेति कुशिको विश्वामित्रोऽन्वयोजयत् । लब्ध्वा वाचं स
दृष्टात्मा जमदग्नीनपूजयत् । ससर्परीरिति द्वाभ्यामृग्भ्यां वाचं स्तुबन्वयम् ॥

१जमदग्निदत्ता जमदग्निभिः प्रज्वलिताग्निभिर्ऋषिभिरस्मभ्यं दत्ता १अमतिम् अज्ञानं १बाधमाना १ससर्परीः सर्वत्र शब्दरूपतया सर्पणशीला वाक् १वृहत् प्रभूतं यथा भवति तथा १मिमाय नभसि शब्दं करोति । सैषा १सूर्यस्य १दुहिता वाग्देवता १देवेषु इन्द्रादिषु १अजुयं क्षयरहितम् १अमृतम् अमृतलक्षणं १श्रवः अन्नम् १आ १ततान समन्तात् स्वाहाकारवाचा^१ तनोति ॥ जमदग्निदत्ता । ' दान् दाने ' इत्यस्य निष्ठायां ' दो ददोः ' इति ददादेशः । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अजुयम् । ' जृ बयोहानौ ' । ' ऋहलोऽर्थत् ' । ' बहुलं छन्दसि ' इत्युत्त्वम् । ' नः सुभ्याम् ' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥२३॥

ससर्परीरभरत्तूर्यमेभ्योऽधि श्रवः पाञ्चजन्यासु कृष्टिषु ।

सा पक्ष्याऽ नव्यमायुर्दधाना यां मे पलस्तिजमदग्नयो ददुः ॥ १६ ॥

ससर्परीः । अ भरत् । तूर्यम् । एभ्यः । अधि । श्रवः । पाञ्चजन्यासु । कृष्टिषु ।

सा । पक्ष्या । नव्यम् । आयुः । दधाना । याम् । मे । पलस्तिजमदग्नयः । ददुः ॥१६॥

१ससर्परीः सर्वत्र गद्यपद्यामकरत्वेन सर्पणशीला वाग्देवता १पाञ्चजन्यासु १कृष्टिषु निपाद-पञ्चमाश्रवारो वर्णाः पञ्चजनाः । तत्सेवन्धिनीषु प्रजासु यत् १श्रवः अन्नं विद्यते तन्नोऽस्मभ्यम् १अधि अधिकं यथा भवति तथा १तूर्यं क्षिप्रम् १अ भरत् भरतु संपादयतु । १पलस्तिजमदग्नयः पलस्तयः पलिता दीर्घायुषो जमदग्नयो मुनयः १यां वाचं सूर्यादाहृत्य १मे मद्यं १ददुः अददुः^२ १पक्ष्या पक्षस्य पक्षादिनिर्वाहकस्य सूर्यस्य दुहिता १सा वाक् १नव्यं नवतरम् १आयुः अन्नं जीवनं वा १दधाना मम कुर्वाणा भवतु ॥ पाञ्चजन्यासु । ' बहिर्देवपाञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम् ' इति व्यप्रत्ययः । जिवादाद्यु-दात्तः । पक्ष्या । पक्षे भवा । दिगादिवाद्यत् । तिस्वरितः । नव्यम् । नवशब्दात् वस्वादित्वात् स्वाधिको यत् । पलस्तिजमदग्नयः पलस्तयो जमदग्नयः । कर्मधारयसमासः । समासस्वरः ॥

स्थिरौ गावौ भवतां वीळुरक्षो मेषा वि वह्निं मा युगं वि शारि ।

इन्द्रः पातल्ये ददतां शरीतोररिष्टनेमे अभि नः सचस्व ॥ १७ ॥

स्थिरौ । गावौ । भवताम् । वीळुः । अक्षः । मा । ईषा । वि । वह्निं । मा । युगम् । वि । शारि ।

इन्द्रः । पातल्ये^१ इति । ददताम् । शरीतोः । अरिष्टनेमे । अभि । नः । सचस्व ॥ १७ ॥

राजः सुदासो यज्ञेऽवभृथं कृत्वा यज्ञशालातो निर्गन्तुमिच्छन् रथे अश्वदिकं^३ युञ्जानो विश्वामित्रो रथाङ्गानि स्तौति । १गावौ । गच्छत इति गावावश्चौ । १स्थिरौ^४ १भवताम् । १अक्षः च १वीळुः दृढो भवतु । १ईषा दण्डश्च १मा १वि १वह्निं विनष्टो मा भवतु । १युगं च १मा १वि १शारि विशीर्णं मा भवतु । १इन्द्रः १पातल्ये पतनशीले कीलके १शरीतोः विशरणात् प्राक् १ददतां धारयतु । हे^५ १अरिष्टनेमे अहिंसितप्रधिविशिष्ट हे^६ रथ १नः अस्मान् १अभि आभिमुख्येन १सचस्व संगतो भव ॥

१. ल-स-स्वाहाकारवाचम् ।

२. ख-ग-न-भ-स-अदुः ।

३. ख-ग-च-न-भ-स-अश्वदि ।

४. च-स्थिरौ स्थिती ।

५. ख-ग-च-ज-ण-हे इन्द्र ।

६. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-स- ' हे ' नास्ति ।

वि बर्हि । ' बृहि बृद्धौ ' । विपूर्वो बृहिविनाशो वर्तते । अस्मात् कर्मकर्तरि लुङि ' चिण् भावकर्मणोः ' इति चिण् । ' चिणो लुक् ' इति तत्प्रत्ययस्य लुक् । निघातः । युगम् । युगशब्दे^१ उज्ज्वादिषु रथाद्युपकरणेऽर्थे घञन्तत्वेन निपातनादगुणत्वम् । तत्र पाठादन्तोदात्तत्वम् । शारि । ' भृ हिंसायाम् ' इत्यस्य लुङि रूपम् । अरिष्टनेमे । पादादिवात् पाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् ॥

बलं धेहि तनूषु नो बलमिन्द्रानलुत्सु नः ।

बलं तोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा असि ॥ १८ ॥

बलम् । धेहि । तनूषु । नः । बलम् । इन्द्र । अनलुत्सु । नः ।

बलम् । तोकाय । तनयाय । जीवसे । त्वम् । हि । बलदा । असि ॥ १८ ॥

हे इन्द्र^१ नः अस्माकं^२ तनूषु शरीरेषु^३ बलं^४ धेहि । नः अस्मात्संबन्धिरथवाहेषु^५ अनलुत्सु^६ अनडुत्सु^७ बलं धेहि । तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च जीवसे चिरं जीवनाय^८ बलम् आयुर्विधेहि । एतादृशं दातुं कुत इत्यत आह । त्वं^९ बलदाः । बलं ददातीति बलदाः । असि^{१०} हि सर्वेषु लोकेषु प्रसिद्धोऽसि खनु ॥ अनलुत्सु । ' वह प्रापणे ' । ' अनसि वहः क्रिबन्सो डश्च ' इति क्प् । अनसः सकारस्य डत्वम् । बहेयं पादादिवात् संप्रसारणम् । ' वसुधं सुध्वंस्वनडुहां दः ' इति हकारस्य डत्वम् । कृदुत्तरस्वरः^{११} । असि । हियोगादनिघातः । सिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

अभि व्ययस्व खदिरस्य सारमोजो धेहि स्पन्दने शिशपायाम् ।

अक्ष वीळो वीळित वीळयस्व मा यामादस्मादवं जीहिपो नः ॥ १९ ॥

अभि । व्ययस्व । खदिरस्य । सारम् । ओजः । धेहि । स्पन्दने । शिशपायाम् ।

अक्ष । वीळो इति । वीळित । वीळयस्व । मा । यामात् । अस्मात् । अवं । जीहिपः । नः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र^१ व्ययस्व^२ खदिरस्य^३ सारम् । सारेण हि आग्निः क्रियते । तं खदिरस्य सारभूतमाणिम्^४ अभि व्ययस्व अभितस्तत्स्थानेषु दाढ्यार्थं निधेहि । स्पन्दने रथस्य गमने सति शिशपायां शिशपाख्यदारुनिर्मिते रथस्य फलके^५ ओजो^६ धेहि दाढ्यं कुरु । हे वीळो दृढं^७ वीळित अस्माभिर्दृढीकृतं हे वीक्ष^८ वीळयस्व त्वं दृढो भव । यद्वा अस्मान् दृढीकुरु । यामात् गच्छतः अस्माद्रथात्^९ नः अस्मान्^{१०} मा अव^{११} जीहिपः मा पीपतः ॥ खदिरस्य । ' अजिरशिशिरं ' इत्यादिना किरच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । वीळित । वीळयतेर्ण्यन्तस्य निष्ठायामिडागमः । ' निष्ठायां सेटि ' (पा. सू. ६.४. ५२) इति गेलुक् । वीळयस्व । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादिवादननिघातः । यामात् । ' या प्रापणे ' इत्यस्मात् ' अतिस्तुसुहुस् ' इत्यादिना मन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः । जीहिपः । ' ओहाक् त्यागे ' । ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । अकारस्येकारश्छान्दसः ॥

१. ज-ण-युगशब्दस्य ।

२. न-ल-अनडुत्सु; स-अनलुत्सु ।

३. ज-ण-कृदुत्तरपदस्वरः ।

४. ख-ग-व-भ-स- ' दृढ ' नास्ति ।

५. घ-ज-ण-भ-रथादस्मात् ।

अयमस्मान्वनस्पतिर्मा च हा मा च रीरिषत् ।

स्वस्त्या गृहेभ्य आवसा आ विमोचनात् ॥ २० ॥

अयम् । अस्मान् । वनस्पतिः । मा । च । हा । मा । च । रिरिषत् ।

स्वस्ति । आ । गृहेभ्यः । आ । अवसै । आ । विमोचनात् ॥ २० ॥

यजमान आत्मनः श्रेय आशास्ते । वनस्पतिः वनस्पतिनिमित्तः । अयं रथो रथारूढान् अस्मान् । मा च हाः मा त्याक्षीत् । किंच मा रीरिषत् अस्मान् मा विनाशयतु । किंच आ गृहेभ्यः यावद्रूढान् प्राप्नुयाम तावदस्मभ्यं स्वस्ति भवतु । तथा आ अवसै । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । यावद्रथवेगावसानं तावत् । आ विमोचनात् यावद्रथयोजिताश्वविमोचनं तावत् स्वस्ति भवतु ॥ हाः । 'ओहाक् त्यागे' । लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना सिचो लुक् । पुरुषस्यत्ययः । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । रीरिषत् । 'रिष हिंसायाम्' इत्यस्य ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । द्वितीयस्वाभिघातः । गृहेभ्यः । प्रहेः 'गेहे कः' इति कः । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी । अवसै । 'पोऽन्तकर्मणि' । क्तिप् । चतुर्थ्येकवचने आतो लोपाभावश्छान्दसः । वृद्धिः । एकादेशस्वरः ॥ २२ ॥

'इन्द्रोतिभिः' इत्याद्याश्चतस्रो वसिष्ठद्वेषिण्यः । पुरा^१ खलु^२ विश्वामित्रशिष्यः सुदा नाम राजपिरासीत् । स च केनचित् कारणेन वसिष्ठद्वेष्योऽभूत् । विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य रक्षार्थमाभिर्कृग्भिः वसिष्ठमशपत् । इमा अभिशापरूपाः । ता ऋचो वसिष्ठा न शृण्वन्ति ॥

इन्द्रोतिभिर्बहुलाभिर्नो अद्य याच्छ्रेष्ठाभिर्मघवञ्छूर जिन्व ।

यो नो द्वेष्टधरः सस्पदीष्ट यमु द्विष्मस्तमु प्राणो जहातु ॥ २१ ॥

इन्द्र । उतिऽभिः । बहुलाभिः । नः । अद्य । यात्ऽश्रेष्ठाभिः । मघऽवन् । शूर । जिन्व ।

यः । नः । द्वेष्टि । अधरः । सः । पदीष्ट ।

यम् । ऊँ इति । द्विष्मः । तम् । ऊँ इति । प्राणः । जहातु ॥ २१ ॥

परस्य शापं करिष्यन् आदावात्मनो रक्षां कुरुते प्रथमेनार्धर्चेन । हे शूर शौर्यवान् पराभिभवशक्त हे मघवन् धनवन् इन्द्र अद्य अस्मिन्काले यात् । यातयतिर्वधकर्मा । यातयतीति यात् । 'सुपां सुलुक्' इति शलो लुक् । यातः शत्रून् हिंसतः । नः अस्मान् उतिभिः स्वदीयाभी रक्षाभिः जिन्व प्रीणय । कीदृशीभिः । बहुलाभिः बह्वीभिः श्रेष्ठाभिः प्रशस्यतराभिः । अद्य शपति । नः अस्मान् यः शत्रुर्द्वेष्यः द्वेष्टि^३ अस्मद्विषयामप्रीतिं करोति सः अधरः निकृष्टः सन् पदीष्ट पततु । वयं च यमु द्विष्मस्तमु तं द्वेष्यं प्राणः देहमध्ये वर्तमानः पञ्चवृत्तिर्वायुः जहातु परित्यजतु । उशब्दौ पूरकौ ॥

परशुं चिद्धि तपति शिम्बलं चिद्धि वृश्चति ।

उखा चिदिन्द्र येषन्ती प्रयस्ता फेनमस्यति ॥ २२ ॥

परशुम् । चित् । वि । तपति । शिम्बलम् । चित् । वि । वृश्चति ।

उखा । चित् । इन्द्र । येषन्ती । प्रयस्ता । फेनम् । अस्यति ॥ २२ ॥

हे^१ इन्द्र^२ परशुं^३ चित् यथा कुठारं^४ प्राप्य वृक्षः^५ वि तपति विशिष्टतापयुक्तो भवति । एवं मदीयो द्वेष्टा वितपतु । शिम्बलं^६ चित् शल्मलीकुसुमं यथा अनायासेन वृन्तात् विच्छिद्यते । एवं मद्द्वेष्टा^७ वि वृश्चति विच्छिन्नावयवः^८ भवतु । प्रयस्ता^९ प्रहता^{१०} येषन्ती खवन्ती उखा^{११} चित् स्थालीव स द्वेष्टा मदीयमन्त्रसामर्थ्येन प्रहतः सन् फेनमस्यति फेनं मुखादुद्गिरतु ॥

न सायकस्य चिकिते जनासो लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।

नावाजिनं वाजिना हासयन्ति न गर्दभं पुरो अश्वान्नयन्ति ॥ २३ ॥

न । सायकस्य । चिकिते । जनासः । लोधम् । नयन्ति । पशु । मन्यमानाः ।

न । अवाजिनम् । वाजिना । हासयन्ति । न । गर्दभम् । पुरः । अश्वात् । नयन्ति ॥ २३ ॥

पुरा^१ खलु^२ तपसः क्षयो मा प्रापदिति शापान्नितृप्तं मौनिनं^३ विश्वामित्रं वसिष्ठपुरुषा बद्ध्वा आनीतवन्तः । तान् प्रति विश्वामित्रो वृते । हे जनासः जनाः सायकस्य अवसानकारिणो विश्वामित्रस्य मन्त्रगणसामर्थ्यं^४ न चिकिते भवद्भिर्न ज्ञायते । अत एव लोधं लुब्धं तपसः क्षयो मा भूदिति लोभेन तूष्णीं स्थितमृषिं पशु^५ मन्यमानाः । पशु इति निपातः पशुशब्दसमानार्थः । पशुवन्मन्यमानाः^६ एते नयन्ति बद्ध्वा स्वकीयं देशं प्रापयन्ति । एवं^७ स्वसामर्थ्यं प्रदर्श्य विसदृशो वसिष्ठो मया सह स्पर्धितुं नार्हतीति धिक्करोति । नावाजिनम् इति^८ । अवाजिनम् । वाचामिनो^९ वाजिनः सर्वज्ञः । तद्विलक्षणं मूर्खजनं वाजिना वागीशाः न हासयन्ति हास्यास्पदं न कुर्वन्ति । तेन सह न स्पर्धन्त इत्यर्थः । तथा गर्दभं रासभम् अश्वात् पुरः पुरस्तात् न नयन्ति^{१०} । एवमेव विसदृशो वसिष्ठो न मया स्पर्धितुमीष्ट इत्यर्थः ॥

१. न-ल-परशुं चित् । चिच्छब्द उपमार्थः । यथा परशुं कुठारम् । २. ग-च-स द्वेष्टा । ३. त-वृक्तः विच्छिन्नावयवः । ४. घ-प-भ-अपहृता; ख-ग-च-ज-ण-आपहृता । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘पुरा खलु’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘मौनिनं’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-भ-मन्त्रसामर्थ्यम् । ८. ख-ग-ग-च-ज-ण-भ-पशुवत् मन्यमानाः । ९. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-वसिष्ठं धिक्करोति । १०. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-मूर्खं वाजिनाः वागीशाः न नयन्ति ।

इम इन्द्र भरतस्य पुत्रा अपपित्वं चिकितुर्न प्रपित्वम् ।

हिन्वन्त्यश्चमरणं न नित्यं ज्यावाजं परि णयन्त्याजौ ॥ २४ ॥

इमे । इन्द्र । भरतस्य । पुत्राः । अपपित्वम् । चिकितुः । न । प्रपित्वम् ।

हिन्वन्ति । अश्वम् । अरणम् । न । नित्यम् । ज्यावाजम् । परि । नयन्ति । आजौ ॥ २४ ॥

हे इन्द्र वभरतस्य वपुत्राः भरतवंश्याः इमे विश्वामित्राः वपपित्वम् अपगमनं वसिष्ठेभ्यः^१ वचिकितुः जानन्ति । वप्रपित्वं प्रगमनं वन जानन्ति । शिष्टैः सह तेषां संगतिर्नास्ति । बाह्याः^२ एव त इत्यर्थः । अपि च वआजौ संग्रामे वनित्यं सहजम् वअरणं वन अरिमिव वमिष्टान् प्रति वअश्वं वहिन्वन्ति प्रेरयन्ति । ततश्च वज्यावाजं बलं धनुः वपरि वणयन्ति । वसिष्ठान् हन्तुं शरसंधानेन चरन्ति^३ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र ' इमं महे ' इति द्वाविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभं वैश्वदेवं विश्वामित्रपुत्रस्य वाक्पुत्रस्य वा प्रजापतेरापम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—' इमं महे द्वयधिकोक्तगोत्रः प्रजापतिर्हि वैश्वदेवं ह ' इति । अस्मिन् सूक्ते आद्यामेयी ततः^४ पराः^४ सप्तर्चो द्यावापृथिव्यास्ततः परा शुदेवताका । दशमी द्यावापृथिव्यैकादशी सावित्री ततः परं ' सुकृत् ' इति त्वाष्ट्री आर्भवी च ' विद्युद्रथाः ' इति मारुती सारस्वती च ततः परं तिलो विण्वन्द्राग्निदेवताकाः ' स्वदस्व ' इत्याग्नेयीति । एवं वैश्वदेवं^५ सूक्तम्^५ । सूक्तविनियोगो लेङ्गिकः । अग्निप्रणयने राजन्यस्य ' इमं महे ' इति प्रतिपत् । ' पञ्चम्यां पीणमास्याम् ' इत्यत्र सूत्रितम्—' इमं महे विदध्याय भूपम् ' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

इमं महे विदध्याय श्रुषं शश्वत्कृत्व ईड्याय प्र जभ्रुः ।

शृणोतु नो दम्यैभिरनीकैः शृणोत्वग्निर्दिव्यैरजस्रः ॥ १ ॥

इमम् । महे । विदध्याय । श्रुषम् । शश्वत् । कृत्वः । ईड्याय । प्र । जभ्रुः ।

शृणोतु । नः । दम्यैभिः । अनीकैः । शृणोतु । अग्निः । दिव्यैः । अजस्रः ॥ १ ॥

वमहे महते वविदध्याय विदधे यज्ञे मन्थनेन^६ निष्पाद्यमानाय वईड्याय सर्वैः स्तुत्यायाम्ने वश्रुषं सुखकरम् वइमं स्तोमं वशश्वत्कृत्वः भूयो भूयः वप्र वजभ्रुः प्रभरन्ति प्रकर्षेण धारयन्ति । उच्चारयन्तीत्यर्थः । सः वअग्निः वदम्यैभिः परेषां दमनकुशलैः दमे^७ गृहे विद्यमानैर्वा^८ वअनीकैः^८ तेजोभिः युक्तः सन् वनः अस्मदीयमिमं स्तोमं^९ वशृणोतु । वदिव्यैः दिवि भवैस्तेजोभिः वअजस्रः निरन्तरं

१. ख-ग-च-ज-ण-त-भ-ल-वासिष्ठेभ्यः । २. त-ल-ब्राह्माः । ३. ख-ग-ज-ण-वारन्ति; घ-भ-वारयन्ति; त-न-व्यापयन्ति; ल-आवयन्ति । ४. ल-ततः परम् । ५. ख-ग-ज-ण-त-न-भ-वैश्वदेवसूक्तम् । ६. ख-घ-ज-ण-न-भ-मथनेन । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-' दमे गृहे विद्यमानैर्वा ' नास्ति । ८. च-अनीकैः अनेकैः । ९. ख-ग-च-त-फ-भ-ल-म-स्तोत्रम् ।

युक्तोऽग्निरिमं स्तोमं ^१वृणोतु । 'शश्वकृव ईड्याय प्र जभ्रुरिति स्वानामेवैनं तच्छैष्ठ्यं गमयति' (ऐ. ब्रा. १. २८) इति ब्राह्मणानुसारेण महदादिगुणविशिष्टाय ^२यजमानाय 'इममग्निं प्रजभ्रुः प्रहरन्त्यृत्विज इति वा व्याख्येयम् । उत्तरोऽर्धचः ^३समान एव ॥ विदध्याय । तत्र भव इत्यर्थे ' भवे छन्दसि ' इति यत् । तिस्वरितः ^३। ईड्याय । ' ईडवन्द ' इत्यादिना उदात्तत्वम् । दम्येभिः । ' तत्र साधुः ' इति यत् । ' यतो नावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ^४ । दिव्यैः । दिवमर्हतीत्यर्थे ' छन्दसि च ' इति यप्रत्ययः । अजस्रः । ' जसु मोक्षणे ' । नञ्पूर्वः । ' नमिकम्पि ' इत्यादिना ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नञा समासे तस्य स्वरः ॥

महिं महे दिवे अर्चा पृथिव्यै कामो म इच्छञ्चरति प्रजानन् ।

ययोर्ह स्तोमे विदधेषु देवाः सपर्यवो मादयन्ते सचायोः ॥ २ ॥

महिं । महे । दिवे । अर्च । पृथिव्यै । कामः । मे । इच्छन् । चरति । प्रजानन् ।

ययोः । ह । स्तोमे । विदधेषु । देवाः । सपर्यवः । मादयन्ते । सचा । आयोः ॥ २ ॥

हे स्तोतः ^१महे महत्यै ^२दिवे द्युलोकदेवतायै महत्यै ^३पृथिव्यै च ^४महि महत् त्वं ^५प्रजानन् स्तोत्रम् ^६अर्चं कुरु । ^७मे मम ^८कामः मनोरथः सर्वान् भोगान् ^९इच्छन् ^{१०}चरति सर्वत्र वर्तते । ^{११}आयोः मनुष्यस्य ^{१२}विदधेषु यज्ञेषु ^{१३}ययोः द्यावापृथिव्योः ^{१४}स्तोमे स्तोत्रे ^{१५}सपर्यवः पूजाकामाः ^{१६}देवाः स्तोतारो वा ^{१७}सचा ^{१८}मादयन्ते ^{१९}ह सह माद्यन्ति खलु ॥ पृथिव्यै । ' उदात्तयणः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सपर्यवः । सपर्यामिच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच् ॥

युवोर्ऋतं रोदसी सत्यमस्तु महे पु णः सुविताय प्र भूतम् ।

इदं दिवे नमो अग्ने पृथिव्यै सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नम् ॥ ३ ॥

युवोः । ऋतम् । रोदसी इति । सत्यम् । अस्तु । महे । सु । नः । सुविताय । प्र । भूतम् ।

इदम् । दिवे । नमः । अग्ने । पृथिव्यै । सपर्यामि । प्रयसा । यामि । रत्नम् ॥ ३ ॥

हे ^१रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^२युवोः युवयोः ^३ऋतम् आनृशंस्यं ^४सत्यं यथार्थम् ^५अस्तु । युवां ^६नः अस्माकं ^७महे महते ^८सुविताय अभ्युदयाय यज्ञसमाप्त्यर्थं ^९सु सुष्टु ^{१०}प्र ^{११}भूतं प्रभवतम् । हे ^{१२}अग्ने ^{१३}दिवे ^{१४}पृथिव्यै च ^{१५}इदं ^{१६}नमः अस्तु । ^{१७}प्रयसा हविलक्षणेनाज्ञेन ^{१८}सपर्यामि परिचरामि । ^{१९}रत्नम् उत्तमं धनं ^{२०}यामि याचे । यातिर्याज्याकर्मा ईमह इत्यादिषु पठितत्वात् ॥ सु । संहितायां ' सुजः ' (पा. सू. ८. ३. १०७) इति षत्वम् । नः । संहितायां ' नश्च धातुस्थोरुभ्यः ' इति णत्वम् । सुविताय । ' इण् गतौ ' । अधिकरणे क्तः । शोभनं गम्यतेऽस्मिन्निति तत् सुवितम् । उवडादेशः

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-^०विशिष्टयजमानाय । २. ख-ल-उत्तरार्धचः । ३. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-तिस्वरः । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-स-^०इत्याद्युदात्तत्वं नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-भ-स-^०वा नास्ति ।

छान्दसः। भूतम्। भवतेर्लोऽटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुकि रूपम् । यद्वा । छान्दसे लुङि सिचः ' गातिस्था ' इति लुक् । निघातः । दिवे पृथिव्यै । ' नमःस्वस्ति० ' (पा. सू. २. ३. १६) इत्यादिना चतुर्थी । सपर्यामि । कण्ठादिः परिचरणे वर्तते । प्रत्ययस्वरः । यामि । यातेर्लटि रूपम् । वाक्य-भेदादनिघातः ॥

उतो हि वाँ पूर्या आविविद्र ऋतावरी रोदसी सत्यवाचः ।

नरश्चिद्रां समिथे शूरसातौ ववन्दिरे पृथिवि वेविदानाः ॥ ४ ॥

उतो इति । हि । वाम् । पूर्याः । आविविद्रे ।

ऋतावरी इत्यृतऽवरी । रोदसी इति । सत्यऽवाचः ।

नरः । चित् । वाम् । समऽइथे । शूरऽसातौ । ववन्दिरे । पृथिवि । वेविदानाः ॥ ४ ॥

१ उतो अपि च हे ? २ ऋतावरी । ऋतं सत्यम् । तद्वत्यौ हे ३ रोदसी यावापृथिव्यौ ४ पूर्याः पूर्वे भवाः पुरातनाः ५ सत्यवाचः महर्षयः ६ वाँ युवाभ्याम् ७ आविविद्रे ८ हि तं तमपेक्षितमर्थं लेभिरे खलु ९ तथा १० हे ११ पृथिवि १२ शूरसातौ शूराणां सातिर्लाभो यस्मिन् तस्मिन् १३ समिथे संगमननिमित्ते १४ युद्धे १५ नरश्चित् अद्यतनाः १६ मनुष्याश्च १७ वाँ युवयोर्माहात्म्यं १८ वेविदानाः जानन्तः अतः १९ यावापृथिव्यौ २० ववन्दिरे स्तुवन्ति ॥ आविविद्रे । ' वित् लाम्भे ' इत्ययमुभयपदी । लिटि ' इरयो रे ' इति रे इत्यादेशः । ' सह सुपा ' इत्यत्र ' सह ' इति योगविभागादाह सह समासः । समिथे । ' इण् गतौ ' । ' समीणः ' (उ. सू. २. १६८) इति थक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

को अद्वा वेद क इह प्र वोचदेवाँ अच्छा पृथ्या का समेति ।

ददृश्रे एषामवमा सदांसि परेषु या गुह्येषु ब्रतेषु ॥ ५ ॥

कः । अद्वा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् । देवान् । अच्छ । पृथ्या । का । सम् । एति ।

ददृश्रे । एषाम् । अवमा । सदांसि । परेषु । या । गुह्येषु । ब्रतेषु ॥ ५ ॥

१ कः वा २ अद्वा सत्यभूतं तादृशमर्थं ३ वेद वेत्ति । ४ कः वा ५ इह अस्मिन् प्रज्ञातमर्थं ६ प्र वोचत् प्र ब्रवीति । किं तत्तदुच्यते । ७ देवान् ८ अच्छ अभिलक्ष्य ९ का १० पृथ्या पथि साधुः समीचीनः को वा मार्गः ११ समेति सम्यक् प्राप्नोतीति । इममर्थं न कश्चिज्जानाति । न कोऽपि ब्रवीति । किं ते देवा विद्यन्ते । बाढमित्याह । १२ एषां दिवि स्थितानां नक्षत्ररूपाणां १३ देवानाम् १४ अवमा अधोमुखानि

१. ख-ग-च-‘हे’ नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘खलु’ तथा ’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-समिथे । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-अन्यतराः । ५. घ-ज-ण-सन्तः, त-‘अतः’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-स-‘वा’ नास्ति ।

वसदांसि स्थानानि वददध्रे दृश्यन्ते । तथापि वपरेषु उत्तमेषु वगुह्येषु दुर्ज्ञानेषु^१ ववतेषु कर्मसु अनुष्ठितेषु^२ वया^३ यानि दिवि^४ देवस्थानानि लभ्यन्ते तत्रागन्तुं को मार्ग इति वेदमन्त्रेण न कश्चिज्जानातीत्यभि-
प्रायः ॥ अद्धा । स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । वोचत् । 'ब्रूम व्यक्तायां वाचि' ।
लुङि 'ब्रुवो वचिः' इति वच्यादेशः । 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इति च्लेरङादेशः । 'वच उम्'
इत्युमागमः । निघातः ॥ ॥ २४ ॥

कविर्नृचक्षा अभि षीमचष्ट क्रतस्य योना विघृते मदन्ती ।

नाना चक्राते सदनं यथा वेः समानेन क्रतुना संविदाने ॥ ६ ॥

कविः । नृचक्षाः । अभि । सीम् । अचष्ट ।

क्रतस्य । योना । विघृते इति विऽघृते । मदन्ती इति ।

नाना । चक्राते इति । सदनम् । यथा । वेः । समानेन । क्रतुना । संविदाने इति सम्ऽविदाने ॥ ६ ॥

वकविः क्रान्तदर्शी वनृचक्षाः नृणां द्रष्टा सूर्यः 'सीम् एते द्यावापृथिव्यौ वअभि वअचष्ट
मर्वतः पश्यति । वक्रतस्य वयोना जलस्य स्थानेऽन्तरिक्षे वमदन्ती हृष्यन्त्यां वविघृते । घृतमस्या
ओषधयो जलममुष्या इति । एवंविधरसोपेते वसमानेन । 'समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः ।
भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः' (क्र. सं. १. १६४. ५१) इति परस्परप्रीणनास्थेनैकेन
वक्रतुना कर्मणा वसंविदाने परस्परमैकमर्थं प्राप्ते ते द्यावापृथिव्यौ वनाना पृथग्भूतं वसदनं स्थानं
वचक्राते । तथा च श्रुतिः— 'इमौ वै लोकौ सहास्तां तां व्यैताम्' (ऐ. ब्रा. ४. २७) इति ।
तत्र दृष्टान्तः । वयथा वेः कुलायं नाना भवति तद्वन् ॥ अचष्ट । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि'
इत्यस्य लङि 'स्कोः संयोगाद्योः' इति ककारलोपः । निघातः । संविदाने । 'विद जाने'
इत्यस्य 'समो गमि' इत्यादिनात्मानेपदे शानच् । चित्त्वादन्तोदात्तः ।

समान्या वियुते दूरेअन्ते ध्रुवे पदे तस्थतुर्जागरूके ।

उत स्वसारा युवती भवन्ती आदु ब्रुवाते मिथुनानि नाम ॥ ७ ॥

समान्या । वियुते इति विऽयुते । दूरेअन्ते इति दूरेऽअन्ते ।

ध्रुवे । पदे । तस्थतुः । जागरूके इति ।

उत । स्वसारा । युवती इति । भवन्ती इति । आत् । ऊँ इति । ब्रुवाते इति । मिथुनानि । नाम ॥ ७ ॥

वसमान्या समाने परस्परप्रीणनास्थेन^५ कर्मणा ऐकमर्थं गते ववियुते वियुज्य^६ वर्तमाने^७ वदूरेअन्ते ।
दूरेऽन्तोऽवसानं यद्योस्ते दूरेअन्ते अविनाशिन्यौ ते द्यावापृथिव्यौ वजागरूके जागरणशीले सत्यौ वध्रुवे

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-स्थानेषु; घ-ज्ञानेषु । २. ख-ग-च-ज-भ-त-न-फ-स-अनुष्ठितेषु
च । ३. ख-स-यानि; ग-च-या दिवि; घ-ज-ण-त-न-भ-ल-या यानि । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-
परस्परप्रीणनास्थेन । ५. ख-ग-च-फ-भ-वियुज्यमाने ।

अविनाशिनि षपदे अन्तरिक्षे षतस्थतुः तिष्ठतः^१ । षउत अपि च षयुवती नित्यतरुणे षस्वसारा भगिन्यौ एकस्मादात्मनो जाते इति षभवन्ती भवन्त्यौ^२ तस्थतुरित्यन्वयः । षआहु^३ अनन्तरं षमिथुनानि द्वन्द्वानि षनाम उर्वी, पृथ्वी, बहुले, दूरेअन्ते, रोदसी, पुरोहिते इत्यादीनि नामानि षब्रुवाते ते परस्परं ब्रूतः । उर्व्यादिभिर्द्वन्द्वनामभिर्वावापृथिव्याबुच्येते इत्यर्थः ॥ समान्या । ‘सुपां सुलुक्’ इति बिभक्तेर्डा-देशः । दूरेअन्ते । ‘इण् गती’ । ‘दुरीणो लोपश्च’ (उ. सू. २. १७७) इति रक्प्रत्ययो धातोलोपश्च । ‘रो रि’ (पा. सू. ८. ३. १४) इति रेफलोपः । ‘दूलोपे’ इति दीर्घः । अन्तशब्दः अमेः ‘असि-हसि’ इत्यादिना तन्प्रत्ययान्तः । ‘ससग्युपमान’ इति बहुव्रीहिः । ‘हलदन्तात्’ इति ससग्या अलुक् । पूर्वपदस्वरः । जागरुके । ‘जागृ निद्राक्षये’ इत्यस्मान् ताच्छील्यार्थे^४ ‘जागरूकः’ (पा. सू. ३. २. १६५) इत्यूकप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । स्वसारा । ‘न पदस्वस्वादिभ्यः’ इति ङीप्^५ प्रतिषेधः^६ ॥

विश्वेदेते जनिमा सं विविक्तो महो देवान्विभ्रती न व्यथेते ।

एजद्भ्रुवं पत्यते विश्वमेकं चरत्पतत्रि विषुणं वि जातम् ॥ ८ ॥

विष्वा । इत् । एते इति । जनिम । सम् । विविक्तः । महः ।

देवान् । विभ्रती इति । न । व्यथेते इति ।

एजत् । ध्रुवम् । पत्यते । विश्वम् । एकम् । चरत् । पतत्रि । विषुणम् । वि । जातम् ॥ ८ ॥

षएते द्यावापृथिव्यौ षविश्वेत् षजनिम सर्वाण्यपि भूतजातानि षसं षविविक्तः अवकाशप्रदानेन संविभज्य^१ कुरुतः । किंच षमहः महतः षदेवान् इन्द्रसूर्यादीन् सरित्समुद्रपर्वतादींश्च षविभ्रती बिभ्राणे अपि ते^२ षन षव्यथेते न विद्येते । किंच षएजत् जङ्गमात्मकं षध्रुवं स्थावरात्मकं च षविश्वं जगत् षएकं स्थानं पृथिवीमेव षपत्यते अभिगच्छति । तथा षचरत् चञ्चलं पशुजातं षपतत्रि पक्षिजातं च षविषुणं विश्वक्^३ नानारूपमनयोर्मध्ये षवि तिष्ठते । योग्यक्रियाध्याहारः ॥ विविक्तः । ‘विचिर् पृथग्भावे’ । जुहोत्यादिः । निघातः । बिभ्रती । ‘डुभृश् धारणपोषणयोः’ इत्यस्य शतरि ‘नाभ्यन्ताच्छतुः’ इति नुमभावः । अभ्यस्तस्वरः । एजत् । ‘एजृ कम्पने’ । शतरि रूपम् । पत्यते । ‘पद गती’ । दिवादिरात्मनेपदी । दकारस्य तकारो व्यत्ययेन । निघातः ॥

सना पुराणमध्यैम्यारान्महः पितुर्जनितुर्जामि तन्नः ।

देवासो यत्र पनितार एवैरुरौ पथि व्युते तस्थुरन्तः ॥ ९ ॥

सना । पुराणम् । अधि । एमि । आरात् । महः । पितुः । जनितुः । जामि । तत् । नः ।

देवासः । यत्र । पनितारः । एवैः । उरौ । पथि । विडुते । तस्थुः । अन्तरिति ॥ ९ ॥

१. च-फ-आसतुः । २. ख-ग-च-न-भ-ल-स-‘भवन्त्यौ’ नास्ति । ३. ख-ग-च-न-भ-ल-स-आत् । ४. त-ताच्छील्येऽर्थः । ५. च-त-ङीप्प्रतिषेधः । ६. ख-ग-च-न-संभज्य । ७. ल-‘ते’ नास्ति । ८. घ-ज-ण-विष्वक् विजातम् ।

हे द्यौः १महः महत्याः २पितुः सर्वस्य पालयिःयाः ३जनितुः जनयिःयारतव ४रुना रुनातनं ५पुराणं पूर्वक्रमागतं ६नः अस्माकं ७तत् ८जामि जामित्वम् । सर्वमेकस्मात् ९जातमिति द्यौर्मणिर्ना भवति । तादृशं भगिनीत्वं तत् १०आरात् अधुना ११अध्येमि स्मरामि । दिवः पितृवे जनयितृवे च मन्त्रवर्णः—‘ द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र ’ (क. सं. १-१६४-३३) इति । १२यत्र यस्यां दिवि १३अन्तः मध्ये १४उरौ विस्तीर्णे १५व्युते विविक्ते १६पथि नभसि १७पनितारः १८त्वां स्तुवन्तः १९देवासः देवाः २०एवैः गमनसाधनैः स्वैः स्वैर्वाहनैः सहिताः सन्तः २१तस्थुः । तत्र स्थिता देवा मदीयं २२स्तोत्रं शृण्वन्निवति भावः ॥ पुराणम् । पुराशब्दात् ईदृक्त्वर्थे ‘ सायंचिरम् ’ इति ट्युप्रत्ययः । ‘ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ’ (पा. सू. ४. ३. १०५) इति निपातनात्तुङ्भावः । निपातनादेवान्तोदात्तत्वम् । एमि । ‘ इक् ररणे ’ । अदादिः । लटि ऋम् । निघातः । व्युते । ‘ वेञ् तन्तुसंताने ’ । कर्मणि क्तः । यजादिवात् संप्रसारणम् । ‘ गतिरन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरः । तस्थुः । तिष्ठतेर्लटि रूपम् । यत्रयोगादनिघातः ॥

इमं स्तोमं रोदसी प्र ब्रवीम्यदूदराः शृण्वन्नग्निजिह्वाः ।

मित्रः सम्राजो वरुणो युवान आदित्यासः कवयः पप्रथानाः ॥ १० ॥

इमम् । स्तोमम् । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । ऋदूदराः । शृण्वन् । अग्निजिह्वाः ।

मित्रः । सम्राजः । वरुणः । युवानः । आदित्यासः । कवयः । पप्रथानाः ॥ १० ॥

हे १रोदसी द्यावापृथिव्यौ २इमं युष्मदीयं ३स्तोमं ४स्तोत्रं ५प्र ६ब्रवीमि प्रकर्षेण वदामि । ७ऋदूदराः । ऋदु मृदु उदरं येषां ते ऋदूदराः । यद्वा । मृदुरुदरे सोमो येषां ते ऋदूदराः । ८अग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वास्थानीयो येषां ते तथोक्ताः । ९सम्राजः सम्यग्दीप्यमानाः १०युवानः नित्यतरुणाः । यद्वा । यजमानान् अभिमतफलैर्मिश्रीकुर्वन्तः । ११कवयः क्रान्तदक्षिणः १२पप्रथानाः स्वानि स्वानि कर्माणि प्रथयन्तो मित्रादयो देवाः १३शृण्वन् तदिदं स्तोत्रं शृण्वन्तु ॥ शृण्वन् । ‘ श्रु श्रवणे ’ इत्यस्य लेट्यडागमः । अग्निजिह्वाः । त्रिचक्रादिवाद्ऽतोदात्तत्वम् । पप्रथानाः । ‘ प्रथ प्रथ्याने ’ इत्यस्य कानचि रूपम् । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ॥ २५ ॥

हिरण्यपाणिः सविता सुजिह्वस्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानः ।

देवेषु च सवितः श्लोकमश्रेरादस्मभ्यमा सुव सर्वतांतिम् ॥ ११ ॥

हिरण्यपाणिः । सविता । सुजिह्वः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । पत्यमानः ।

देवेषु । च । सवितरिति । श्लोकम् । अश्रेः । आत् । अस्मभ्यम् । आ । सुव । सर्वतांतिम् ॥ ११ ॥

१. ख-ग-च-न-फ-भ-स-सर्वमस्मात् । २. च-फ-देवासः देवसंबन्धिनः पनितारः उद्गातारः एवः स्तोत्रं तस्थुः । ३. ख-ग-च-भ-स-‘ स्तोमं ’ नास्ति ।

१हिरण्यपाणिः । दानार्थं हिरण्यं पाणी हस्ते यस्य स तथोक्तः । यद्वा । देवकर्तृकयागे सवितुर्ऋत्विग्भूतस्य हस्ते प्राशिन्नं भक्षणार्थमध्वर्यवो ददुः । तत्प्राशिन्नं तरय हस्तौ चिच्छेद । ततोऽध्वर्यवो हिरण्मयी हस्तौ कृत्वा संदधुः । ततोऽयं हिरण्यपाणिः । तथा च कौपीतकं—‘सवित्रे प्राशिन्नं प्रतिजहुस्तत्तस्य पाणी प्रचिच्छेद तस्मै हिरण्मयीं प्रतिदधुस्तरमाद्विरप्यपाणिः’ इति । १सुजिह्वः शोभनवाक् १सविता १विदधे यज्ञे १त्रिः त्रिषु सवनेषु १दिवः नभसः सकाशात् १आ १पत्यमानः आगच्छन् भवतीति शेषः । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षः । हे १सवितः त्वं १देवेषु स्तोतृषु विद्यमानं च १श्लोकम् । श्लोकयतेऽनेनेति श्लोकः स्तोत्रम् । तत् १अश्रेः प्राप्नुहि १च । १आत् अनन्तरं १सर्वतातिं सर्वमपेक्षितं फलम् १अस्मभ्यम् १आ १सुव प्रेरय ॥ हिरण्यपाणिः । हिरण्यशब्दं यास्को बहुधा निर्वक्ति—‘हिरण्यं कस्मात् ध्रियत आयम्यमानमिति वा ध्रियते जनाजनम्’ (निरु. २.१०) इत्यादिना । पाणिशब्दं च निर्विवेच—‘पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः’ (निरु. २.२६) इति ॥ ‘हयं कान्तिगत्योः’ । ‘हयतेः कन्यन् हिर च’ इति कन्यन्, हिर इत्ययमादेशो धातोः । निच्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पत्यमानः । ‘पद गती’ । दिवादिरात्मनेपदी । दकारस्य तकारश्छान्दसः । अश्रेः । ‘श्रिञ् सेवायाम्’ इत्यस्य लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । ‘चवायोगे प्रथमा’ इति न निघातः । सुव । ‘पू प्रेरणे’ । तुदादिः । सर्वतातिम् । सर्वदेवात्तातिल् स्वार्थिकः । लिट्स्वरः ॥

सुकृत्सुपाणिः स्वर्वां ऋतावा देवस्त्वष्टावसे तानि नो धात् ।

पूषण्वन्तं ऋभवां मादयध्वमुर्ध्वग्रावाणो अध्वरमतष्ट ॥ १२ ॥

सुकृत् । सुपाणिः । स्ववान् । ऋतवा । देवः । त्वष्टा । अवसे । तानि । नः । धात् ।

पूषण्वन्तः । ऋभवः । मादयध्वम् । ऊर्ध्वग्रावाणः । अध्वरम् । अतष्ट ॥ १२ ॥

१सुकृत् सुष्ठु जगतः कर्ता १सुपाणिः कल्याणपाणिः १स्ववान् धनवान् १ऋतावा सत्यसंकल्पः १त्वष्टा १देवः १तानि यान्यस्माकमपेक्षितानि १अवसे रक्षणाय १नः अस्मभ्यं १धात् ददातु । १ऋभवः । उरु भान्तीत्युभवः । हे ऋभवः १पूषण्वन्तः पूष्णा सहिता यूयं १मादयध्वम् । अस्मान् धनप्रदानेन हृष्टान् कुरुत । १ऊर्ध्वग्रावाणः सोमाभिपवार्थमुद्यतग्रावाणः सन्तः ऋत्विज इममस्मदीयम् १अध्वरमतष्ट अतुर्वन् ॥ अतष्ट । ‘तक्षू त्वक्षू तनूकरणे’ । उदिच्वादन्नेडभावः । ‘झलो झलि’ इति सिलोपः^१ । ‘स्कोः संयोगाद्योः’ इति ककारलोपः । बहुवचनस्यैकवचनं छान्दसम् ॥

विद्युद्रथा मरुतं ऋष्टिमन्तो दिवो मर्यां ऋतजाता अयासः ।

सरस्वती शृणवन् यज्ञियांसो धाता रयिं सहवीरं तुरासः ॥ १३ ॥

विद्युत्सरथाः । मरुतः । ऋष्टिमन्तः । दिवः । मर्याः । ऋतजाताः । अयासः ।

सरस्वती । शृणवन् । यज्ञियांसः । धात । रयिम् । सहवीरम् । तुरासः ॥ १३ ॥

विद्युद्रथाः विद्योतमानरथोपेताः । ऋष्टिमन्तः दीप्तिमन्तः । ऋष्टिरायुधविक्रोपः तद्वन्तो वा । विद्वः द्योतमानाः^१ । मर्याः शत्रूणां मारयितारः^२ । ऋतजाताः उदकाद्यज्ञाद्वा प्रादुर्भूताः । यद्वा । ऋतमुदकं जातं^३ येभ्यस्ते ऋतजाताः । अयासः सततगमनशीलाः । यज्ञियासः यज्ञार्हाः । मरुतः सरस्वती । गद्यपद्यरूपेण प्रसरणमस्या अस्तीति सरस्वती । वाग्देवता च । एते सर्वे देवा मदीयमिमं स्तोमं^४ । शृण्वन् शृण्वन्तु । तुरासः अस्माकं फलप्रदाने त्वरणयुक्ता हे मरुतः सहवीरं पुत्रसहितं । रयिं धनं धात अस्मभ्यं धत्त ॥ धात । दधातेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'तसनस-नथनाश्च' इति तबादेशः । पादाद्विधादनिघातः । तपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुरासः । 'तुर त्वरणे' । इगुपधलक्षणः कः । आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥

विष्णुं स्तोमासः पुरुदस्ममर्का भगस्येव कारिणो यामनि ग्मन् ।

उरुक्रमः ककुहो यस्य पूर्वीर्न मर्धन्ति युवतयो जनित्रीः ॥ १४ ॥

विष्णुम् । स्तोमासः । पुरुदस्मम् । अर्काः । भगस्य इव । कारिणः । यामनि । ग्मन् ।

उरुक्रमः । ककुहः । यस्य । पूर्वीः । न । मर्धन्ति । युवतयः । जनित्रीः ॥ १४ ॥

स्तोमासः । स्तूयन्त एभिरिति स्तोमाः स्तोत्राणि । अर्काः अर्चनीयानि शस्त्राणि च । भगस्येव धनस्य कारिणः कर्तृणीव स्थितानि तानि । यामनि संततं प्रतायमानेऽस्मिन् यज्ञे पुरुदस्मं बहु-कर्माणम् । यद्वा । बहून् दस्यस्युपक्षपयतीति पुरुदस्मः । तं विष्णुं देवं ग्मन् गच्छन्तु । पूर्वीः बह्व्यः जनित्रीः सर्वस्य^५ जनयिष्यः । युवतयः परस्परमसंकीर्णाः । ककुहः । कं स्कुभ्रन्ति विस्तारयन्तीति ककुभो दिशः । यद्वा । ककुबुच्छयार्थः । उच्छ्रिता इव हि दिशो वृक्षाग्रेषूपलभ्यमानाः तिष्ठन्ति । एता दिशो विष्णोराज्ञां न मर्धन्ति न हिंसन्ति । सः^६ विष्णुः उरुक्रमः । उरुमहान्^७ क्रमः^८ पादविक्षेपो यस्य सः । त्रिविक्रमावतारे एकेनैव पादेन सर्वं जगदाक्रयातिष्ठत ॥ ग्मन् । गमेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् । ककुभः । एषोदरादित्वादुपस्वरसिद्धिः ॥

इन्द्रो विश्वैर्वीर्यैः पत्यमान उभे आ प्रौ रोदसी महित्वा ।

पुरंदरो वृत्रहा धृष्णुषेणः संगृभ्या न आ भरा भूरि पश्वः ॥ १५ ॥

इन्द्रः । विश्वैः । वीर्यैः । पत्यमानः । उभे इति । आ । प्रौ । रोदसी इति । महित्वा ।

पुरम्दरः । वृत्रहा । धृष्णुसेनः । संगृभ्य । नः । आ । भर । भूरि । पश्वः ॥ १५ ॥

विश्वैः सर्वैः । वीर्यैः सामर्थ्यैः । पत्यमानः प्राप्यमाणः सः । इन्द्रः । उभे । रोदसी छावा-पृथिव्या महित्वा स्वकीयेन महिम्ना । आ । प्रौ पूरयामास । शेषः प्रत्यक्षकृतः । पुरंदरः

१. त-ल-द्योतमानाः द्योतमानस्य रुद्रस्य पुत्रा वा । २. त-मारयितारः मनुष्येभ्यो हिता वा । ३. त-जायते । ४. त-ण-स्तोमं स्तोत्रम् । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-यस्य सर्वस्य । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स- 'सः' नास्ति । ७. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स- 'उरुः...क्रमः' नास्ति; ज-उरुः विस्तृतः क्रमः । ८. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स- 'शेषः प्रत्यक्षकृतः' नास्ति ।

शत्रुपुरां दारयिता वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता पृष्णुषेणः पराभिभवन्शीलसेनोपेतः^१ स त्वं पश्वः पशून्
 संगृभ्य संगृह्य नः अस्मभ्यं भूरि प्रभूतं यथा भवति तथा आ भर देहि । यद्वा । पश्वः
 पशोभूरि बहुत्वं बहून् पशूश्च यच्छेति ॥ पुरंदरः । 'दृ विदारणे' इत्यस्य पुरश्च उपपदे 'पूःसर्व-
 योर्दारिसहोः' इति खच्प्रत्ययः । 'वाचंयमपुरंदरौ च' इति निपातनात् पूर्वपदस्यामागमः । चित्वात्
 अन्तोदात्तः । पृष्णुषेणः । 'पूर्वपदात्' इति संहितायां पत्वम् । यद्वा पात्वं तदा 'रपाभ्याम्'^२
 इति णत्वम् । संगृभ्य । प्रहेत्यपि स्थानिवद्भावात् संप्रसारणम् । 'हप्रहोर्भृच्छन्दसि' इति भत्वम् ।
 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । पश्वः । पशुशब्दात् शसः 'जसादिषु छन्दसि वावचनम्'
 इति सवर्णदीर्घाभावः ॥ २६ ॥

नासत्या मे पितरा बन्धुपृच्छा सजात्यमश्विनोश्चारु नाम ।

युवं हि स्थो रयिदौ नो रयीणां दात्रं रक्षेथे अकवैरदब्धा ॥ १६ ॥

नासत्या । मे । पितरा । बन्धुपृच्छा । सजात्यम् । अश्विनोः । चारु । नाम ।

युवम् । हि । स्थः । रयिदौ । नः । रयीणाम् । दात्रम् । रक्षेथे इति । अकवैः । अदब्धा ॥ १६ ॥

हे नासत्यावश्विनौ बन्धुपृच्छा । हविप्रदानत्वेन बन्धूनस्मान् अपेक्षितमर्थं पृच्छतः इति
 बन्धूनां प्रष्टारौ । युवां मे पितरा पालयितारौ भवतम् । युवयोः अश्विनोः सजात्यं सजाते भवं
 संगतं चारु नाम कमनीयं^३ खलु । हे अश्विनौ युवं युवां नः अस्मभ्यं रयीणां धनानां मध्ये
 रयिदौ उत्तमस्य धनस्य दातारौ स्थः हि भवथः खलु । किंच अदब्धा केनाप्यतिरस्कृतौ युवां
 दात्रं हविषां दातारं माम् अकवैः अकुत्सितैः शोभनैः कर्मभिः रक्षेथे पालयतम् ॥ नासत्या ।
 'नभ्राण्णपात्' इत्यादिना निपातनाकृजः प्रकृतिभावः । बन्धुपृच्छा । पृच्छेः क्तिप् । 'सुपां
 सुलृक्' इति सुपो ङादेशः । सजात्यम् । सजाते भवम् । 'भवे छन्दसि' इति यत् । तित्स्वरितः ।
 स्थः । अस्तेर्लटि रूपम् । हियोगादनिघातः ॥

महत्तद्वः कवयश्चारु नाम यद्ध देवा भवथ विश्वे इन्द्रे ।

सखं ऋभुभिः पुरुहूत प्रियेभिरिमां धियं सातये तक्षता नः ॥ १७ ॥

महत् । तत् । वः । कवयः । चारु । नाम । यत् । ह । देवाः । भवथ । विश्वे । इन्द्रे ।

सखा । ऋभुभिः । पुरुहूत । प्रियेभिः । इमाम् । धियम् । सातये । तक्षत । नः ॥ १७ ॥

हे कवयः मेधाविनो हे^४ देवाः वः युष्माकं यत् तावत् महत्^५ प्रभूतं नाम कर्म नमनं
 वा चारु मनोहरं खलु । यत् येन कर्मणा विश्वे सर्वे यूयम् इन्द्रे इन्द्रोपलक्षिते लोके देवाः
 भवथ एह देवत्वं प्राप्नुथ खलु । हे पुरुहूत बहुभिराहूत हे^६ इन्द्र त्वं प्रियेभिः प्रियतमैः ऋभुभिः ।

१. त-सेनोपेतः समरुद्धण इत्यर्थः । २. ल-स-पितरा । ३. ल-नासत्याविति नाम रूपं च कमनीयम् ।
 ४. ज-ण-‘हे’ नास्ति । ५. त-महत्तत् । ६. ज-ण-‘हे’ नास्ति ।

ऋतेन भवन्त्यृतेन भान्तीति वा । ऋभुभिर्देवैः ऽसखा असि । इन्द्रसहिता ऋभवो यूयम् ऽहमाम् अस्म-
दीयां ऽधियं स्तुतिं ऽनः अस्माकं ऽसातये धनादिलाभार्थं ऽतक्षत स्वीकुरुत ॥ यत् । ' सुपां
सुलुक्' इत्यादिना सुपो लुक् । भवथ । भवतेर्लटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सख ऋभुभिः
इत्यत्र^१ संहितायाम् ' ऋत्यकः ' इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च ॥

अर्थमा णो अदितिर्यज्ञियासोऽदब्धानि वरुणस्य व्रतानि ।

युयोत नो अनपत्यानि गन्तोः प्रजावान्नः पशुमाँ अस्तु गातुः ॥ १८ ॥

अर्थमा । नः । अदितिः । यज्ञियासः । अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि ।

युयोत । नः । अनपत्यानि । गन्तोः । प्रजावान् । नः । पशुऽमान् । अस्तु । गातुः ॥ १८ ॥

अर्थमा । ऋच्छति सर्वदा गच्छतीत्यर्थमा सूर्यः । ऽअदितिः देवमाता ऽयज्ञियासः यज्ञार्हा
देवा यस्य ऽवरुणस्य ऽव्रतानि कर्माणि ऽअदब्धानि अहिंसितानि भवन्ति स^२ वरुणः^३ ते चार्यमादयो
देवाः ऽनः अस्मान् रक्षन्त्विति शेषः । ते यूयं ऽनः अस्माकम् ऽअनपत्यानि अपत्यानां^४
पुत्राणामहितानि कर्माणि । यद्वा । पतनकारणं न भवतीत्यपत्यम् । तदन्यान्यनपत्यानि
पतनकारणानि^५ कर्माणि ऽगन्तोः सन्मार्गात् ऽयुयोत पृथक्कुरुत । यथा तान्यहितानि^६ कर्माणि
न स्पृशन्ति तथा कुरुतेत्यर्थः । अथ ऽगातुः । गायन्ति स्तुवन्तीन्द्रादीनत्रेति गातुर्गृहम् । ऽनः
अस्मदीयं गृहं ऽपशुमान् पश्वादियुक्तं ऽप्रजावान् अपत्योपेतम् ऽअस्तु ॥ अर्थमा । ' ऋ गतौ ' ।
' श्वश्रुक्षन्तीहन्क्तेदन् ' इत्यादिना निपातनात् रूपसिद्धिः । अदितिः । ' दीङ् क्षये ' इत्यस्य कर्तरि
क्विप् । नजा^७ समासः^८ । ' अदितिरदीना ' (निरु. ४. २२) इति यास्कः । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । नजः^९
स्वरः^९ । युयोत । यौतेः अमिश्रीभावकर्मणो लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ' तप्तनप् '
इति तप्रत्ययस्य तबादेशः । गन्तोः । ' गम् गतौ ' । ' सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्यः ' इति
तुप्रत्ययः । निस्त्वादायुदात्तः । गातुः । ' गायाहिभ्यश्च ' (उ. सू. १. ७२) इति तुप्रत्ययः ॥

देवानां दूतः पुरुध प्रसूतोऽनागान्नो वोचतु सर्वताता ।

भृणोतु नः पृथिवी द्यौरुतापः सूर्यो नक्षत्रैरुर्व^१न्तरिक्षम् ॥ १९ ॥

देवानाम् । दूतः । पुरुध । प्रऽसूतः । अनागान् । नः । वोचतु । सर्वताता ।

भृणोतु । नः । पृथिवी । द्यौः । उत । आपः । सूर्यः । नक्षत्रैः । उरु । अन्तरिक्षम् ॥ १९ ॥

पुरुध पुरुष बहुषु देशेषु ऽप्रसूतः अग्निहोत्रार्थं विहितः^२ । यद्वा । पुरुभिर्यजमानैः प्रसूतो
यष्ट्यदेवाह्वानार्थं प्रेरितः ऽदेवानां ऽदूतः । तथा च तैत्तिरीयकम्—' अग्निर्देवानां दूत आसीत् '

१. न-ल-स-इत्यस्य । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स- ' स वरुणः ' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ज-
ण-न-भ- ' अपत्यानां ' नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-पातनकारणानि । ५. ज-ण-त-दहितानि;
न-अहितानि । ६. त-नञ्समासः । ७. च-ज-ण-स-नञ्स्वरः । ८. ज-बहुप्रकारेषु । ९. त-विहितः ।

इति । तादृशोऽग्निः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्येन सापराधान् नः^१ अस्मान् अनानागान् अनागसः
 सर्वताता सर्वत्र वोचतु ब्रवीतु । किंच पृथिवी द्यौः च उत अपि च आपः सूर्यः
 च नक्षत्रैरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षं च । एते सर्वे देवाः नः अस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु शृण्वन्तु ।
 प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् ॥ प्रसूतः । 'पू प्रेरणे' । कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः
 प्रकृतिस्वरः । अनानागान् । शसि सकारलोपश्छान्दसः । सवर्णदीर्घे कृते 'तस्माच्छसो नः' इति
 नवम् । वोचतु । 'वच परिभाषणे' । 'व्यत्ययो बहुलम्' इति शपोऽङादेशः । वच उम् । गुणः ।
 निघातः । नक्षत्रैः । 'नक्ष गती' । 'अमिनक्षियजिबन्धिपतिभ्योऽन्नम्' इत्यन्नप्रत्ययः ।
 निच्वादाद्युदात्तः । यद्वा । न क्षरति न क्षीयते इति वा नक्षत्रम् । 'नभ्राणपात्' इति नजः
 प्रकृतिभावः । नजः^२ स्वरः^३ ॥

शृण्वन्तु नो वृषणः पर्वतासो ध्रुवक्षेमास इळया मदन्तः ।

आदित्यैर्नो अदितिः शृणोतु यच्छन्तु नो मरुतः शर्म भद्रम् ॥ २० ॥

शृण्वन्तु । नः । वृषणः । पर्वतासः । ध्रुवक्षेमासः । इळया । मदन्तः ।

आदित्यैः । नः । अदितिः । शृणोतु । यच्छन्तु । नः । मरुतः । शर्म । भद्रम् ॥ २० ॥

वृषणः अभिमतफलसेचका मरुतः पर्वतासः । पृणन्ति पूरयन्त्यर्थिनां कामानिति पर्वता
 प्रावाभिमानिनो देवाः ध्रुवक्षेमासः निश्चलस्थानाः इळया हविलक्षणेनाग्नेन^४ मदन्तः माघन्तः
 सन्तः नः अस्मदीयां स्तुतिं शृण्वन्तु । किंच आदित्यैः अपत्यभूतैरादित्यैः उपेता^५ अदितिः नः
 अस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु । मरुतः च नः अस्मभ्यं भद्रं कल्याणकरं शर्म सुखं यच्छन्तु
 ददतु ॥ आदित्यैः । अदितेरपत्यानीत्यर्थे 'दित्यदिति' इति ण्यः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । सुपा
 सहैकादेशे कृते एकादेश उदात्तः ॥

प्रवत्यग्न्यजमानः 'सदा सुगः' इत्यृचं जपन् गच्छेत् । सूत्रितं च—'सदा सुगः पितुमाँ अस्तु
 पन्था इति पन्थानमवरुह्य' (आश्व. श्रौ. २. ५) इति ॥

सदा सुगः पितुमाँ अस्तु पन्था मध्वा देवा ओषधीः सं पिपृक्त ।

भगो मे अग्ने सरुये न मृध्या उद्रायो अस्यां सदनं पुरुक्षोः ॥ २१ ॥

सदा । सुगः । पितुमान् । अस्तु । पन्थाः । मध्वा । देवाः । ओषधीः । सम् । पिपृक्त ।

भगः । मे । अग्ने । सरुये । न । मृध्याः । उत् । रायः । अस्याम् । सदनम् । पुरुक्षोः ॥ २१ ॥

हे अग्ने अस्माकं पन्थाः मार्गः सदा सर्वदा सुगः सुखेन गन्तुं शक्यः पितुमान् अन्नवांश्च
 अस्तु । हे देवाः मध्वा माधुर्योपितेनोदकेन ओषधीः सं पिपृक्त संपर्चयत । सेचयत्येवार्थः ।

१. त-न-स—'नः' नास्ति; ल-अपि । २. च-ज-ण-स-नञ्स्वरः । ३. त-हविलक्षणाग्नेन । ४. च-
 सहिता

हे ऽअग्ने त्वया ऽसत्ये संजाते सति ऽमे मम ऽभगः धनं ऽन ऽमृध्याः न विनश्यतु । किंच ऽरायः धनस्य
 ऽपुरुक्षोः बह्वक्षस्य च ऽसदनं स्थानम् ऽउत् ऽअश्यां प्राप्नुयाम् ॥ सदा । स्वरादिवाद्युदात्तत्वेन
 पाठादाद्युदात्तः । पिपृक्त । ‘पृची संपर्के’ । लोटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः ऽलुः । ‘बहुलं छन्दसि’
 इति अभ्यासस्य इत्वम् । मृध्याः । मृधिहिंसार्थः^१ । लिङि ‘तिङां तिङो भवन्ति’ इति तिपः सिप् ॥

पशौ पुरोडाशस्विष्टकृतः ‘स्वदस्व हव्या’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘स्वदस्व हव्या समिषो
 दिदीहीति पुरोडाशस्विष्टकृतः’ (आश्व. श्रौ. ३. ५) इति ॥

स्वदस्व हव्या समिषो दिदीहस्मद्यक्षं मिमीहि श्रवांसि ।

विश्वो अग्ने पृत्सु ताञ्जेषि शत्रून्हा विश्वा सुमना दीदिही नः ॥ २२ ॥

स्वदस्व । हव्या । सम् । इषः । दिदीहि । अस्मद्यक् । सम् । मिमीहि । श्रवांसि ।

विश्वान् । अग्ने । पृत्सु । तान् । जेषि । शत्रून् । अहा । विश्वा । सुमनाः । दीदिहि । नः ॥ २२ ॥

हे ऽअग्ने ऽहव्या हवनयोग्यानि हवींषि ऽस्वदस्व स्वादय । अस्माकम् ऽइषः अन्नानि ऽसं
 ऽदिदीहि सम्यक् प्रकाशय । दीपितानि तानि ऽश्रवांसि अन्नानि ऽअमद्यक् अमदभिमुखानि ऽसं
 ऽमिमीहि संमानय^२ । कुरु^३ इत्यर्थः । ततः ऽपृत्सु संप्राप्तेषु ऽतान् बाधकान् ऽविश्वान् सर्वान्^४ ऽशत्रून्
 ऽजेषि जय । अथ ऽसुमनाः शोभनमनस्कः सन् ऽनः अस्माकं ऽविश्वा ऽअहा सर्वाण्यहानि ऽदीदिहि
 अग्निहोत्रादिकर्मयोग्यानि प्रकाशय ॥ स्वदस्व । ‘स्वद आस्वादने’ । लोटि रूपम् । धासो लसार्वधातुक्स्वरे
 धातुस्वरः । दिदीहि । ‘दिवु क्रीडादौ’ इत्यस्य लोटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य ऽलुः ।
 परस्वात् ‘हलि च’ इति दीर्घत्वे^५ कृते पश्चात् वलि लोपः । निघातः । अस्मद्यक् । अस्मानञ्चति इति
 अञ्चतेः क्तिप् । ‘विश्वदेवयोश्च टेः’ इति^६ टेरेद्यादेशः । सुपां सुलुगिति सुपो लुक् । अद्र्यादेशस्यान्तो-
 दात्तत्वेन निपातनात् यणादेशे कृते ‘उदात्तस्वरितयोः’^७ इति यणः स्वरितत्वम् । मिमीहि ।
 ‘माङ् माने शब्दे च’ । जुहोत्यादिः । तस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । सुमनाः ।
 ‘सोमनसी’^८ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दीदिहि । दिवेर्यङ्लुकि लोटि तुजादिस्वादभ्यासस्य दीर्घः ।
 वलि^९ लोपः^६ ॥ २३ ॥

‘उपसः पूर्वाः’ इति द्वार्षिशास्यृचं द्वितीयं सूक्तं त्रैष्टुभम् । ‘उपसः’ इत्यनुक्रमणिका ।
 प्रजापतेरार्षं वैश्वदेवं ‘प्रजापतिर्हि वैश्वदेवं ह’ इति पूर्वसूक्ते हिहशब्दप्रयोगात्^{१०} । सूक्तविनियोगो
 लैङ्गिकः । अत्राद्योपस्या ततः परं नवचोऽङ्ग्यादिदेवतास्ततः परा अहोरात्रदेवताका ततश्चतस्रो रोदस्योः
 पञ्चदशी द्युनिशोर्वा षोडशी दिग्देवताका ततः षडृचो वर्पत इन्द्रस्य केचिदग्नेस्वष्टुश्चेति मन्यन्ते ॥

१. ख-ग-ज-ण-मृधि हिंसार्थम्; च-मृधि हिंसार्थे; भ-ल-स-मृधि हिंसार्थः । २. ख-ग-च-समानम्;
 ज-ण-संमानय समानम्; न-समानवनम् । ३. ल-‘सर्वान्’ नास्ति । ४. त-दीर्घे । ५. ख-ग-च-
 ज-ण-त-न-भ-स-‘इतिउदात्तस्वरितयोः’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘वलि लोपः’
 नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-इहशब्दप्रयोगात् ।

उषसः पूर्वा अध यद्भूषुर्महद्वि जज्ञे अक्षरं पदे गोः ।

व्रता देवानामुप नु प्रभूषन्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १ ॥

उषसः । पूर्वाः । अध । यत् । विऽऊषुः । महत् । वि । जज्ञे । अक्षरम् । पदे । गोः ।

व्रता । देवानाम् । उप । नु । प्रऽभूषन् । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १ ॥

पूर्वाः उदयकालात् प्राचीनाः । उपसः यत् यदा व्यूषुः व्युच्छन्ति । अध तदानीम् । अक्षरम् । न क्षरतीत्यक्षरम् । अविनाश्यादित्याख्यं । महत् प्रभूतं ज्योतिः । गोः उदकस्य पदे स्थाने समुद्रे नभसि वा । वि । जज्ञे उत्पद्यते । अथोदिते सूर्ये । प्रभूषन् अग्निहोत्रादिकर्मसु प्रभवितुमिच्छन् यजमानः । व्रता कर्माणि । देवानां । नु क्षिप्रम् । उप समीपं नेत्यति । योग्यक्रियाध्याहारः । तदिदं । देवानाम् । एकं मुख्यम् । असुरत्वम् । अस्यति क्षिपति सर्वानित्यसुरः प्रबलः । तस्य भावोऽसुरत्वं प्राबल्यम् । महदैश्वर्यम् ॥ व्यूषुः । ‘उप प्लुप दाहे’ इत्यस्य विपूर्वस्य लिट्गुप्ति रूपम् । ‘सह’ इति योगविभागात् समासः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रभूषन् । भवतेः सति द्विवचनस्य छन्दसि विकल्पितत्वात् अत्र द्विवचनाभावः । तदन्ताच्छतरि रूपम् । प्रादिसमासः । शतुलंसावंधातुकरवरे धातुस्वरः ॥

मो पू णो अत्र जुहुरन्त देवा मा पूर्वे अग्ने पितरः पदज्ञाः ।

पुराण्योः सद्यनोः केतुरन्तर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २ ॥

मो इति । सु । नः । अत्र । जुहुरन्त । देवाः । मा । पूर्वे । अग्ने । पितरः । पदज्ञाः ।

पुराण्योः । सद्यनोः । केतुः । अन्तः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ २ ॥

हे । अग्ने । अत्र अस्मिन् काले । देवाः । नः अस्मान् । सु सुष्ठु । मो । जुहुरन्त मा हिंस्युः । तथा । पदज्ञाः कर्माण्यनुष्ठाय देवपदमनुभवन्तः । पूर्वे पुरातनाः । पितरः । मा हिंसिषुः । यस्मात् । केतुः यज्ञानां प्रज्ञापकः सूर्यः । पुराण्योः पुरातनयोः । सद्यनोः । सीदन्त्यनयोर्देवमनुष्या इति सद्यनी रोदसी । तयोः । अन्तः मध्ये उदेति । तस्मादत्र मा हिंसन्वित्यर्थः । महद्देवानाम् इत्यादि पूर्ववत् ॥ जुहुरन्त । ‘ह प्रसह्यकरणे’ । लुङि जुहोत्यादित्वात् प्लुः । व्यस्ययेनास्मिनेपदम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्युत्वम् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाददादेशाभावेऽन्तादेशः ॥

वि मे पुरुत्रा पतयन्ति कामाः शम्यच्छा दीधे पूर्याणि ।

समिद्धे अग्रावृतमिद्धदेम महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ३ ॥

वि । मे । पुरुत्रा । पतयन्ति । कामाः । शमि । अच्छ । दीधे । पूर्याणि ।

समिद्धे । अग्नौ । ऋतम् । इत् । वदेम । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ३ ॥

१. च-ज-ण-च । २. न-स-तिष्ठति । ३. ख-ग-घ-ज-ण-न-भ-ल-स-‘असुरत्वं’ नास्ति । ४. च-न-‘अत्र’ नास्ति ।

हे अग्ने ऽमे मम ऽपुरुत्रा बहवः ऽकामाः अभिलाषाः ऽवि ऽपतयन्ति विविधं गच्छन्ति ।
 ऽशमि अग्निष्टोमादिलक्षणं कर्म ऽच्छ अभिलक्ष्याहं ऽपूर्व्याणि पुरातनानि स्तोत्राणि तदर्थं ऽदीद्ये
 दीपयामि । पश्चात् यज्ञार्थम् ऽअग्नौ ऽसमिद्धे दीप्यमाने सति ऽऋतमित् सत्यमेव ऽवदेम ।
 अनृतवचने हि यज्ञे वैगुण्यं स्यादिति ॥ पुरुत्रा । ‘देवमनुष्यपुरुष’ इत्यादिना त्राप्रत्ययः । पतयन्ति ।
 ‘पतू गतौ’ । स्वार्थिको णिच् ॥

समानो राजा विभृतः पुरुत्रा शये शयासु प्रयुतो वनानु ।

अन्या वत्सं भरति क्षेति माता महदेवानामसुरत्वमेकम् ॥ ४ ॥

समानः । राजा । विऽभृतः । पुरुऽत्रा । शये । शयासु । प्रऽयुतः । वना । अनु ।

अन्या । वत्सम् । भरति । क्षेति । माता । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ४ ॥

ऽसमानः साधारणः सर्वेषाम् । यद्वा एक एव । ऽराजा दीप्यमानोऽग्निः ऽपुरुत्रा बहुषु देशेषु
 ऽविभृतः अग्निहोत्रार्थं विहृतो भवति । यद्वा । राजा अभिपुतः सोमः सर्वेषु देशेषु यज्ञार्थं विहृतो भवति ।
 स चाग्निः सोमो वा ऽशयासु वेदिषु^१ । शेरते हविरादयः पदार्था अत्रेति शया वेद्यः । तासु ऽशये शेरते
 निवसति । ऽवनानु अनुवनं वनेश्वरणिरूपेषु काष्ठेषु ऽप्रयुतः विभक्तोऽग्निर्वर्तते । सोमश्चेत्^२ वनेषु
 चमसेषु विभक्तो वर्तते । तस्य द्वे मातरौ यावापृथिव्यौ । तयोः ऽन्या द्यौः अस्याः^३ भूमेः^४ जायमानतया
 ऽवत्सं वत्सभूतमग्निं सोमं वा ऽभरति वृष्ट्यादिरूपेण भरति पोषयति । ऽमाता वसुधा ऽक्षेति केवलं
 निवासयति ॥ विभृतः । ‘हज् हरणे’ । कर्मणि क्तः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
 पुरुत्रा । अधिकरणे त्राप्रत्ययः । शये । ‘शीङ् स्वप्ने’ । ‘लोपस्तः’ इति तकारलोपः । ‘शीङः
 सार्वधातुके गुणः’ । शयासु । ‘शीङ् स्वप्ने’ । ‘एरच्’ द्वायधिकरणेऽच् । भरति । ‘भृञ् भरणे’ ।
 भूवादिः । ‘एकान्याभ्यां समर्थोभ्याम्’ इति पूर्वस्य न निघातः । क्षेति । ‘क्षि निवासगत्योः’
 इत्यस्य लटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् ॥

आक्षिप्तपूर्वास्वपरा अनुरुत्सद्यो जातासु तरुणीष्वन्तः ।

अन्तर्वतीः सुवते अप्रवीता महदेवानामसुरत्वमेकम् ॥ ५ ॥

आऽक्षित् । पूर्वासु । अपराः । अनुरुत् । सद्यः । जातासु । तरुणीषु । अन्तरिति ।

अन्तऽवतीः । सुवते । अप्रऽवीताः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ५ ॥

ऽपूर्वासु जीणांस्वोषधीषु ऽआक्षित् आवर्तमानः तथा ऽअपराः नव्या ओषधीः ऽअनुरुत्
 अनुरुन्धन् उत्पत्त्यानुगुण्येनानुतिष्ठन्नग्निः सूर्यो वा ऽसद्यो ऽजातासु तदानीमुत्पन्नासु ऽतरणीषु
 पल्लवितास्वोषधीषु ऽअन्तः वर्तते । ता ओषधयः ऽअप्रवीताः केनापि पुरुषेणानिषिक्तेरत्काः

१. न-ल-स-‘वेदिषु’ नास्ति । २. च-ह-सोमश्च । ३. ख-ग-च-फ-अस्यां भूतैः । ४. ख-ग-
 च-ज-ण-भृञ् भरणे; न-भ-स-भृञ् हरणे ।

अनभ्यक्ता वा १ अन्तर्वतीः अग्निना गर्भवत्यो भूत्वा २ सुवते फलं पुष्पं चोत्पादयन्ति । तदिदं देवानामैश्वर्यम् ॥ आक्षिप् । ' क्षि निवासगत्योः ' । क्तिप् । अनूस्त् । ' अनो रुध कामे ' । अस्मात् क्तिप् । ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति दीर्घः १ । कृत्स्वरः । तरुणीषु । ' नवस्नग्नीकवत्युंस्तरुणतलुनानामुप-संस्थानम् ' (पा. म. ४.१.१५.६) इति ङीप् । अन्तर्वतीः । ' झयः ' इति मतुपो वत्वम् । सुवते । ' पूङ् प्राणिगर्भविमोचने ' इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः ॥ २८ ॥

शयुः परस्तादध नु द्विमाताबन्धनश्चरति वत्स एकः ।

मित्रस्य ता वरुणस्य व्रतानि महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ६ ॥

शयुः । परस्तात् । अध । नु । द्विमाता । अबन्धनः । चरति । वत्सः । एकः ।

मित्रस्य । ता । वरुणस्य । व्रतानि । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ६ ॥

१ द्विमाता । द्वे द्यावापृथिव्यौ मातरौ यस्य स द्विमाता । यद्वा द्वयोर्लोकयोर्निर्माता । सूर्यः २ परस्तात् पश्चिमायां दिशि अस्तवेलायां ३ १ शयुः शयानोऽद्याप्रियमाणो भवति । २ अध ३ नु अयोदयवेलायाम् ४ एकः द्यावापृथिव्योः साधारणः तयो रसादानात् ५ वत्सः पुत्रः ६ अबन्धनः अप्रतिशद्गतिः अनालम्बनः ७ एकः सन् ८ चरति नभसि गच्छति । ९ ता तानीमानि १० मित्रस्य ११ वरुणस्य मित्रावरुणयोः १२ व्रतानि कर्माणि १३ ॥ शयुः । ' शीङ् स्वप्ने ' । भृमृशीतृचरि १४ इत्यादिना उपगम्ययः । द्विमाता । ' नद्यतश्च ' इति प्राप्तस्य कपः ' ऋतञ्छन्दसि ' इति प्रतिषेधः ॥

द्विमाता होता विदथेषु सम्राट् चरति क्षेति बुध्नः ।

प्र रण्यानि रण्यवाचो भरन्ते महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ७ ॥

द्विमाता । होता । विदथेषु । सम्राट् । अनु । अग्रम् । चरति । क्षेति । बुध्नः ।

प्र । रण्यानि । रण्यवाचः । भरन्ते । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ७ ॥

१ द्विमाता २ द्वयोर्लोकयोर्निर्माता ३ विदथेषु यज्ञेषु ४ होता देवानामाह्वाता ५ सम्राट् यज्ञेषु सम्यक् राजमानोऽग्निः ६ अन्वग्रम् अग्रे ७ दिवि ८ चरति सूर्यभूतस्तत्र वर्तते । ९ बुध्नः सर्वस्य कर्मणो मूलभूतः सन् १० क्षेति भूमौ वसति । यद्वा । अग्रं मुख्यं भागं चरति भक्षयति ११ ॥ क्षेति यज्वनां गृहेषु निवसति । यद्वा । बुध्नः प्रतिष्ठा अन्तेभागी स्विएकृद्गृहेण । ' प्रतिष्ठा वै स्विएकृत् ' इति श्रुतेः । किंच १२ रण्यवाचः रमणीयवाचः स्तोतारः १३ रण्यानि रमणीयानि स्तोत्राणि १४ प्र १५ भरन्ते प्रकर्षेण १६ कुर्वन्ति । तदिदं देवानामैश्वर्यम् ॥ चरति । ' चादिलोपे ' इति न १७ निघातः १८ ॥

१. त-अनोर्दीर्घः । २. ल-अस्तमयवेलायाम् । ३. ख-भ-अनालम्बनः; च-फ-बलेन । ४. ज-ण-कर्माणि । तदिदं देवानामैश्वर्यम् । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-भ-स-अन्वग्रे । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-भक्षयति नास्ति । ७. न-ल-स-प्रणयन्ति । ८. ख-ग-च-ज-ण-निघाताभावः ।

भूरस्येव युध्यतो अन्तमस्य प्रतीचीनं ददशे विश्वमायत् ।

अन्तर्मतिश्चरति निषिधं गोर्महदेवानामसुरत्वमेकम् ॥ ८ ॥

भूरस्यऽइव । युध्यतः । अन्तमस्य । प्रतीचीनम् । ददशे । विश्वम् । आयत् ।

अन्तः । मतिः । चरति । निःसिधम् । गोः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ८ ॥

अन्तमस्य समीपे वर्तमानस्य दावाग्नेः^१ आयत् अभिमुखमागच्छत् विश्वं भूतजातं प्रतीचीनं पराङ्मुखं ददशे दृश्यते । तत्र दृष्टान्तः । भूरस्येव । यथा युध्यतः युद्धं कुर्वाणस्य भूरस्य समर्थस्य राज्ञः अभिमुखमागच्छत् परबलं पराङ्मुखं दृश्यते तद्वत् । मतिः सर्वज्ञायमानः सोऽग्निः गोः उदकस्य निषिधं हिंसिकां दीप्तिम् अन्तः चरति अन्तर्धारयति ॥ युध्यतः । ‘युध संप्रहारे’ । दिवादिः^२ । तस्य शतरि रूपम् । अन्तमस्य । अन्तशब्दान् ‘अत इनिठनौ’ इति ठन् । अतिशयेनान्तिकः इत्यर्थे तमप् । ‘तमे तादेश्च’ इति तादिलोपः । निच्वादाद्युदात्तः । प्रतीचीनम् । प्रतिपूर्वस्याञ्जतः क्तिन् । तस्मात् ‘विभाषाञ्चरदिक्स्त्रियाम्’ इति खः । ईनादेशः । प्रत्ययस्वरः । आयत् । ‘या प्रापणे’ इत्यस्याङ्पूर्वस्य शतरि रूपम् ; आङ्पूर्वस्य ‘अय पय गती’ इत्यस्य शतरि रूपं वेति व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥

नि वेवेति पलितो दूत आस्वन्तर्महांश्चरति रोचनेन ।

वपूंषि बिभ्रदभि नो वि चष्टे महदेवानामसुरत्वमेकम् ॥ ९ ॥

नि । वेवेति । पलितः । दूतः । आसु । अन्तः । महान् । चरति । रोचनेन ।

वपूंषि । बिभ्रत् । अभि । नः । वि । चष्टे । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ९ ॥

पलितः पालयिता पूर्णो वा देवानां दूतः अग्निः आसु ओषधीषु नि वेवेति नितरां व्याप्य वर्तते । महान् सोऽग्निः रोचनेन सूर्येण सह अन्तः रोदस्योर्मध्ये चरति । वपूंषि नानाविधानि रूपाणि बिभ्रत् सोऽग्निः नः अस्मान् यष्टुन् अभि वि चष्टे विशेषेणानुग्रहदृष्ट्या पश्यति ॥ वेवेति । वी गत्यादिषु । यङ्लुकि ईडभावे रूपम् । रोचनेन । सहार्थे तृतीया । बिभ्रत् । ‘डुभृन् धारणपोषणयोः’ इत्यस्य शतरि रूपम् । अभ्यस्तस्वरः ॥

विष्णुर्गोपाः परमं पाति पार्थः प्रिया धामान्यमृता दधानः ।

अग्निष्ठा विश्वा भुवनानि वेद महदेवानामसुरत्वमेकम् ॥ १० ॥

विष्णुः । गोपाः । परम् । पाति । पार्थः । प्रिया । धामानि । अमृता । दधानः ।

अग्निः । ता । विश्वा । भुवनानि । वेद । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १० ॥

विविष्णुः व्यासः गोपाः सर्वस्य गोपायिता प्रिया प्रियतमानि अमृता क्षयरहितानि धामानि तेजांसि दधानः सोऽग्निः परमं पाथः स्थानं पाति रक्षति । यद्वा । धामानि लोकधारकाणि अमृता उदकानि दधानः सन् परमं पाथः उदकस्य स्थानमन्तरिक्षं पाति । सः अग्निः ता तानि विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि वेद जानाति ॥ गोपाः । गोपायतेः क्विप् अतोलोपयलौपी । अग्निष्टा इत्यत्र संहितायां 'युष्मत्तत्तत्तुः प्वन्तः पादम्' इति षत्वम् ॥ ॥ २९ ॥

नानां चक्राते यम्या वपूषि तयो अन्यद्रोचते कृष्णमन्यत् ।

श्यावी च यदरुषी च स्वसारौ महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ११ ॥

नाना । चक्राते इति । यम्या । वपूषि । तयोः । अन्यत् । रोचते । कृष्णम् । अन्यत् ।

श्यावी । च । यत् । अरुषी । च । स्वसारौ । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ११ ॥

यम्या यमरूपे मिथुनभूते अहश्च रात्रिश्चेत्येते^१ नाना^२ नानाविधानि वपूषि शुक्लकृष्णादीनि रूपाणि चक्राते कुरुतः । श्यावी कृष्णवर्णा अरुषी शुक्लतया आरोचमाना यत् ये परस्परं स्वसारौ भवतः तयोः मध्ये अन्यत् अर्जुनमहः रोचते किरणसंबन्धादीप्यते । अन्यत् रात्रिलक्षणं कृष्णं तमःसंबन्धात् कृष्णवर्णमाभाति ॥ यम्या । सुपो डादेशः । रोचते । 'एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्' इति न निघातः ॥

माता च यत्र दुहिता च धेनू सवर्दुधे धापयेते समीची ।

ऋतस्य ते सदसि अन्तर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १२ ॥

माता । च । यत्र । दुहिता । च । धेनू इति ।

सवर्दुधे इति सवःऽदुधे । धापयेते इति । समीची इति समऽईची ।

ऋतस्य । ते इति । सदसि । ईळे । अन्तः । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १२ ॥

माता सर्वेषां निर्मातृत्वान्माता पृथिवी च दुहिता दूरे निहिता^३ द्यौः च । 'दुहिता दुहिता दूरे हिता दोग्धेवा' (निरु. ३. ४) इति यास्कः । एते सवर्दुधे सवरः स्वीयस्य क्षीररूपरसस्य^४ दोग्ध्यौ अत एव धेनू जगतः प्रीणयिष्यौ ते^५ द्यावापृथिव्यौ यत्र अन्तरिक्षे समीची परस्परं संगते सस्यौ धापयेते स्वकीयं रसमन्योन्यं पाययेते ऋतस्य उदकस्य सदसि स्थानभूते तस्मिन्नन्तरिक्षे अन्तः स्थिते द्यावापृथिव्यौ ईळे अहं स्तौमि । यद्वा । वृष्टिलक्षणं^६ रसं द्यौः पृथिवीं धापयते^६ आहुतिलक्षणं

१. ख-ग-च-फ-रात्रिश्चेते; प-रात्रिश्चेति । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-ल-स- 'नाना' नास्ति ।

३. त-विनिहिता । ४. घ-रसस्य; न-ल-स-क्षीररूपस्य । ५. न-ल-स- 'ते' नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-द्यौः वृष्टिलक्षणे रसम् ।

रसं धां^१ पृथिवीति एवमन्योन्यं माता च दुहिता च भवतः । ऋतस्य सदसि स्थाने यज्ञसदने स्थितोऽहं ते उभे स्तौमि ॥ सबर्हुंधे । ‘सबःशब्दः क्षीरवाची’ इति संप्रदायविद आहुः । तस्मिन्नपपदे ‘दुह प्रपूरणे’ इत्यस्माद्धातोः ‘दुहः कव्यश्च’ इति कप्रत्ययो घञान्तादेशः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । धापयेते । ‘धेद् पाने’ इत्यस्य ण्यन्तस्य लटि ‘निगरणचलनार्थेभ्यश्च’ इति परस्मैपदे प्राप्ते ‘पादिषु धेट उपसंख्यानम्’ इत्यात्मनेपदम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

अन्यस्या वत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरूधः ।

ऋतस्य सा पर्यसापिन्वतेळा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १३ ॥

अन्यस्याः । वत्सम् । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे । धेनुः । ऊधः ।

ऋतस्य । सा । पर्यसा । अपिन्वत । इळा । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १३ ॥

अन्यस्याः पृथिव्याः वत्सम् अग्निं रिहती उदकधारारूपया जिह्वया लिहती द्यौः मिमाय मेघद्वारा ध्वनिं करोति । धेनुः प्रीणयित्री सा द्यौः कया जलवर्जितया^२ भुवा तत्रत्यं जलमादाय स्वकीयम् ऊधः मेघरूपं नि नि दधे उदकेन निहितमकरोत् । सा जलवर्जिता इळा पृथिवी ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य पर्यसा उदकेन अपिन्वत वर्षकाले^३ सिक्ता भवति । ‘आदित्याज्जायते’ वृष्टिः (मनु. ३.७६) इति स्मृतेः ॥ रिहती । ‘लिह आस्वादने’ इत्यस्य शतरि रूपम् । ‘शानुरनुमः’ इति डीप उदात्तत्वम् । अपिन्वत^३ । ‘पिवि सेचने’ । मुचादिरात्मनेपदी । निघातः ॥

पद्या वस्ते पुरूरूपा वर्षपूष्यध्वा तस्थौ त्र्यवि रेरिहाणा ।

ऋतस्य सन्न वि चरामि विद्वान्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १४ ॥

पद्या । वस्ते । पुरूरूपा । वर्षपूषि । ऊर्ध्वा । तस्थौ । त्रिऽअविम् । रेरिहाणा ।

ऋतस्य । सन्न । वि । चरामि । विद्वान् । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १४ ॥

पद्या । जगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्य पद्भ्यां जातत्वात् पद्या भूमिः । तथा च मन्त्रवर्णः— ‘पद्भ्यां भूमिः’ (ऋ. सं. १०.९०.१४) इति । यद्वा पादसंचारे साधुः पद्या भूमिः पुरूरूपा नानाविध-स्वरूपाणि वर्षपूषि स्थावरजङ्गमात्मकानि रूपाणि वस्ते आच्छादयति । सैषा भूमिः ऊर्ध्वा उत्तर-वेद्यात्मनोज्ञता सती स्वसारभूतेन हविषा त्र्यविम् । सार्धसंवासरवयस्को वरसक्यविरित्युच्यते । तत्प्रमाणमादित्यम् । त्रीन् लोकान् अवति स्वतेजसा व्याप्नोतीति त्र्यविरिति वा । रेरिहाणा लिहती तस्थौ । ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य सन्न स्थानं विद्वान् जानानोऽहं वि चरामि हविर्भिः तमादित्यं परिचरामि ॥ पद्या । पादशब्दात् ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । ‘पद्यस्यतदर्थे’ (पा. सू. ६.३.५३) इति पादस्य पद्भावः । यद्वा । ‘तत्र साधुः’ इति यत् । ‘यतोऽनावः’ इति

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ धां ’ नास्ति । २. त-जलावर्जितया । ३. ख-ग-च-प्रवर्षकाले; त-वर्षाकाले । ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ आदित्याज्जायते.....अपिन्वत ’ नास्ति ।

आयुदात्तत्वम् । अविम् । अव रक्षणादिषु । '०इन्' (उ. सू. ४. ५५७) इतीग्रस्ययः । कृस्वरः । रेरिहाणा । 'लिह आस्वादने' इत्यस्य यङ्लुकि शानचि रूपम् । अभ्यस्तस्वरः ॥

पदेइव निहिते दस्मे अन्तस्तयोरन्यद्रुक्षामाविरन्यत् ।

सध्रीचीना पथ्यासा विषूची महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १५ ॥

पदेइवेति पदेइव । निहिते इति निऽहिते । दस्मे । अन्तरिति ।

तयोः । अन्यत् । गुह्यम् । आविः । अन्यत् ।

सध्रीचीना । पथ्या । सा । विषूची । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १५ ॥

पदेइव । पथेते शायेते तत्तदसाधारणलिङ्गेनेति पदे । अहश्च रात्रिश्चेत्येते ऽदस्मे सर्वैर्दर्शनीये ते उभे ऽन्तः नभसि मध्ये^१ ऽनिहिते स्थापिते इव वर्तेते । तयोः अहोरात्रयोः ऽन्यत् रात्रिलक्षणं ऽगुह्यम् अप्रकाशमानतया गूढमिवास्ते । अन्यत् अहः ऽआविः सूर्यप्रकाशेन प्रकटं भवति । सध्रीचीना अहोरात्रयोः परस्परमेलनरूपा पथ्या मार्गः । काल इत्यर्थः । सा विषूची । पुण्य-कृतोऽपुण्यकृतश्च प्राप्नोतीति विषूची भवति । सर्वे जना अहोरात्रयोर्वर्तन्ते । यद्वा । पदेइव देवमनुष्या-दीनां^२ स्थानभूते द्यावापृथिव्यौ अन्तरन्तरिक्षे निहिते वर्तेते । तयोरन्यत् अन्या^३ यौः गुह्यमस्माभिः अदृश्यमानतया^४ गूढा^५ वर्तेते । अन्या पृथिवी आविः सर्वैः दृश्यमानत्वेन^६ प्रकटा भवति । सध्रीचीनेति पूर्ववत् ॥ सध्रीचीना । सहपूर्वादञ्चतेः क्तिन् । 'सहस्य सध्रिः' इति सध्यादेशः । 'विभाषाञ्चैरदिक-स्त्रियाम्' इति खः^७ ॥

॥ ३० ॥

आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीः सबर्दुघाः शशया अप्रदुग्धाः ।

नव्यानव्या युवतयो भवन्तीर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १६ ॥

आ । धेनवः । धुनयन्ताम् । अशिश्वीः । सबः ऽदुघाः । शशयाः । अप्रऽदुग्धाः ।

नव्याः ऽनव्याः । युवतयः । भवन्तीः । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १६ ॥

धेनवः वृष्टिद्वारा सर्वस्य जगतः प्रीणयिष्यः ऽअशिश्वीः शिशुरहिताः । यद्वा शिशवो न भवन्तीत्यशिश्वीः । शशयाः नभसि शयाना वर्तमानाः केनापि ऽअप्रदुग्धाः अक्षीणरसाः ऽसबर्दुघाः उदकलक्षणस्य क्षीरस्य दोग्ध्यः ऽयुवतयः परस्परमिश्रणोपेताः ऽनव्यानव्याः अतिशयेन नूतनाः ऽभवन्तीः विशो मेघा वा ऽआ ऽधुनयन्ताम् आदुहन्तु । मेघपक्षे अशिश्वीर्भवन्तीरित्यत्र लिङ्ग्यस्ययः ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-ल-स- 'मध्ये' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-मनुष्यादीनाम् । ३. ल- 'अन्या' नास्ति । ४. च-दृश्यतया; ज-ण-अदृश्यतया । ५. ख-ग-घ-ज-ण-भ-गुह्यम्; न-गुह्याः ल-गूढम् । ६. ख-ग-घ-ज-ण-न-दृश्यमाना; स-दृश्यमानतया । ७. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-स्वरः; च-फ-ईनादेशः । प्रत्ययस्वरः ।

धुनयन्ताम् । ' धूष् कम्पने ' । णिचि ' धूष्प्रीणोर्नुग्वक्तव्यः ' (पा. सू. ७. १. ३७. १) इति नुक् ।
ह्रस्वभ्रान्दसः । अशिथीः । ' सत्यशिथीति भाषायाम् ' इति व्यत्ययेन छन्दसि भवति ॥

यदन्यासु वृषभो रोरवीति सो अन्यस्मिन्यूथे नि दधाति रेतः ।

स हि क्षपावान्त्स भगः स राजा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १७ ॥

यत् । अन्यासु । वृषभः । रोरवीति । सः । अन्यस्मिन् । यूथे । नि । दधाति । रेतः ।

सः । हि । क्षपाऽवान् । सः । भगः । सः । राजा । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १७ ॥

वृषभः अपां वर्षकः । यत् यः पर्जन्यात्मेन्द्रः । अन्यासु दिक्षु । रोरवीति मेघद्वारा भृशं शब्दं करोति । सः पर्जन्य इन्द्रः । अन्यस्मिन् यूथे दिशां वृन्दे । रेतः उदकं । नि । दधाति तत्र वर्षति । लोके^१ हि^२ वृषभः कासुचिद्रोषु रेतःसैकार्थं रवं करोत्यन्यस्मिन् गोयूथे रेतः सिञ्चति तद्वत् । सः इन्द्रः । क्षपावान् । क्षपति शत्रूनुदकं वेति क्षेपणवान् । यद्वा । क्षपा रात्रिः । तथा रात्रिपर्याय-यागानां स्तोत्राणां भागभूता या रात्रिः सोच्यते । तद्धान् । सः भगः सर्वैर्भजनीयः । सः राजा । हि तत्तत्कर्मानुरूपफलप्रदानेन सर्वेषां राजा खलु ॥ रोरवीति । ' रु शब्दे ' इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य लटि रूपम् । ' एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ' इति प्रथमस्य न निषातः । यूथे । ' यु मिश्रणे ' । ' तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः ' (उ. सू. २. १६९) इति थक्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनाद्दीर्घः । रेतः । ' रीङ् क्षरणे ' इत्यस्मात् ' सुरीभ्यां तुट् च ' इत्यमुन्प्रत्ययस्तुडागमश्च । निच्वादाद्युदात्तः ॥

वीरस्य नु स्वश्व्यं जनासः प्र नु वोचाम विदुरस्य देवाः ।

पोळ्हा युक्ताः पञ्चपञ्चा वहन्ति महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १८ ॥

वीरस्य । नु । सुऽअश्व्यम् । जनासः । प्र । नु । वोचाम । विदुः । अस्य । देवाः ।

पोळ्हा । युक्ताः । पञ्चऽपञ्च । आ । वहन्ति । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १८ ॥

हे । जनासः जनाः । वीरस्य शूरस्येन्द्रस्य । स्वश्व्यं शोभनाशोपेतत्वं । नु क्षिप्रं । प्र । वोचाम प्रकर्षेण वदाम । तथा । देवाः अपि । अस्य इन्द्रस्य स्वश्वत्वं । नु^३ क्षिप्रं^४ । विदुः जानन्ति । किं तत्स्वश्वत्वम् । तदुच्यते । पोळ्हा मासानां द्वन्द्वयोगकाले षोढा दृश्यमाना ऋतवोऽश्वा निरूप्यन्ते । ते च षट्संख्याका ऋतवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन पञ्चपञ्च । युक्ताः सन्तः कालात्मकमिन्द्रम् । आ । वहन्ति । तदिवम् इन्द्रस्य स्वश्वत्वं बहत्तुभिरुद्धत्वम् ॥ पोळ्हा । षष्ठाब्दात् ' संख्याया विधार्थे धा ' इति धाप्रत्ययः । ' षष उरवं दनृदशधासूतरपदादेः छुत्वं च ' (पा. सू. ६. ३. १०९. ३-४) इत्युत्वं छुत्वं च । प्रत्ययस्वरः ॥

त्वाट्टे पशौ हविषोऽनुवाक्या ' देवस्त्वष्टा ' इत्येषा । सूत्रितं च—' देवस्त्वष्टा सविता विश्व-रूपो देव त्वष्टर्यङ् चारुत्वमानद् ' (आश्व. श्रौ. ३.८) इति ॥

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुषोष प्रजाः पुरुधा जजान ।

इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १९ ॥

देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वऽरूपः । पुषोष । प्रजाः । पुरुधा । जजान ।

इमा । च । विश्वा । भुवनानि । अस्य । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १९ ॥

वसविता अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः वविश्वरूपः नानाविधरूपः वस्त्वष्टा त्वष्टृनामकः वदेवः वप्रजाः वपुरुधा बहुधा वजजान जनयति । ताश्च वपुषोष पोषयति । वइमा इमानि वविश्वा विश्वानि सर्वाणि वभुवनानि भूतजातानि वच अस्य त्वष्टुः संबन्धीनि ॥ विश्वरूपः । ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

मही समैरचम्वी समीची उभे ते अस्य वसुना न्यृष्टे ।

शृण्वे वीरो विन्दमानो वसूनि महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २० ॥

मही इति । सम् । ऐरत् । चम्वी । समीची इति सम्ऽईची ।

उभे इति । ते इति । अस्य । वसुना । न्यृष्टे इति निऽरूष्टे ।

शृण्वे । वीरः । विन्दमानः । वसूनि । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ २० ॥

वमही महस्यौ वसमीची परस्परं^१ संगते^२ वचम्वी । चमन्त्यदन्त्यनयोः देवमनुष्याः^३ इति चम्वौ । यद्वा । चम्येते अद्येते भूतजातेरिति चम्वौ द्यावापृथिव्यौ । वसमैरत् इन्द्रः प्रजापश्चादिभिः^४ सम्यगयोजयत् । वते वउभे द्यावापृथिव्यौ वअस्य इन्द्रस्य वसुना तेजसा धनेन वा वन्यृष्टे नितरां व्यासे भवतः । ववीरः समर्थः स इन्द्रः ववसूनि शत्रूनभिभूय तदीयानि धनानि वविन्दमानः लभमानः सन् वशृण्वे सर्वैः श्रूयते । ‘तवेदिदमभितश्चेकिते वसु’ (ऋ. सं. १.५३.३) इत्यादिषु दृष्टत्वात् ॥ ऐरन् । ‘ईर गतौ’ इत्यस्य लङि रूपम् । न्यृष्टे । ‘ऋषी गतौ’ । कर्मणि क्तः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः स्वरः । शृण्वे । ‘श्रु श्रवणे’ इत्यस्य व्यत्ययेन कर्मणि श्रुः । ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति तलोपः । विन्दमानः । ‘विद् लामे’ इत्यस्य लटि शानचि रूपम् । तस्य लसार्वधातुकस्वरः^५ धातुस्वरः^६ ॥

इमां च नः पृथिवीं विश्वधाया उप क्षेति हितमित्रो न राजा ।

पुरःसदः शर्मसदो न वीरा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २१ ॥

इमाम् । च । नः । पृथिवीम् । विश्वऽधायाः । उप । क्षेति । हितऽमित्रः । न । राजा ।

पुरःऽसदः । शर्मऽसदः । न । वीराः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ २१ ॥

१. त-परस्परसंगते । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-देवाः मनुष्याः । ३. फ-प्रजाः पश्चादिभिः ।

४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-लसार्वधातुकस्वरः ।

वविश्रधायाः विश्रस्य धाता सर्वाशो वा वनः अस्माकं वराजा इन्द्रः वृहमां वृथिवीम्
अन्तरिक्षं वच उप तयोः समीपे वक्षेति निवसति । तत्र दृष्टान्तः । वहितमिश्रो वन । यथा कस्यचित्
हितोपदेष्टा सुहृत् समीपे निवसति तद्वत् । वीराः समर्था युद्धसहाया मरुतः वपुरःसदः युद्धार्थं
पुरतो निश्चयेन गन्तार इन्द्रस्य वशर्मसदो वन । नश्वार्थे । शर्मणि गृहे सीदन्तश्च भवन्ति । यत्र
यत्रासौ तत्र तत्र संनिधिं कुर्वाणा इत्यर्थः ॥ क्षेति । 'क्षि निवासगतयोः' इत्यस्य लटि 'बहुलं
छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

निष्पिध्वरीस्त ओषधीरुतापो रयिं ते इन्द्र पृथिवी विभर्ति ।

सखायस्ते वामभाजः स्याम महद्देवानाममरत्वमेकम् ॥ २२ ॥

निःस्पिध्वरीः । ते । ओषधीः । उत । आपः । रयिम् । ते । इन्द्र । पृथिवी । विभर्ति ।

सखायः । ते । वामभाजः । स्याम । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ २२ ॥

हे पर्जन्यात्मक इन्द्र ओषधीः ओषधयः ते निष्पिध्वरीः निष्पिध्वर्यो^१ नितरां^२ स्वकर्तृक-
सिद्धिमयः । उत अपि च आपः त्वत्तो निःसृताः । पृथिवी ते तव भोगयोग्यं रयिं धने
विभर्ति । 'पुरु वसूनि पृथिवी विभर्ति' (क्र. सं. ३.५१.५) इति हि निगमः । ततः ते तव
सखायः हविष्प्रदानेनोपकारकाः^३ स्तोतारः^३ वयं वामभाजः स्याम सर्वे वननीयधनभागिनो भवेम ।
तदेतद्देवानां महदैश्वर्यम् ॥ निष्पिध्वरीः । 'पिधु संराद्धौ' । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । तदस्यास्ति
इत्यर्थे 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप् । 'वनो र च' इति ङीप् रेफश्च । निसा सह समासः । निसः
सकारं छान्दसत्वाद्नाहस्य 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना पाठम् । ङीपः पित्राश्नुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
विभर्ति । 'डुभृज् धारणपोषणयोः' इत्यस्य लटि 'भृजामित्' इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः ।
वामभाजः । 'भज सेवायाम्' । 'भजो णिवः' (पा. सू. ३.२.६२) इति णिवः ।
कृदुत्तरपदस्वरः ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘न ता मिनन्ति’ इत्यष्टचं तृतीयं सूक्तं विश्वामित्रस्य वाचः^१ पुत्रस्य वा प्रजापतेरापं त्रैष्टुभं^२ विश्वदेवम् । तथा चानुक्रमणिका—‘न ताष्टौ’ इति । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । अस्मिन् सूक्ते प्रायेणादित्यैः सह संवत्सरः स्तूयते ॥

न ता मिनन्ति मायिनो न धीरा व्रता देवानां प्रथमा ध्रुवाणि ।

न रोदसी अद्रुहा वेद्याभिर्न पर्वता निनमे तस्थिवांसः ॥ १ ॥

न । ता । मि॒नन्ति । मा॒यिनः । न । धी॒राः । व्र॒ता । दे॒वाना॑म् । प्र॒थ॒मा । ध्रु॒वा॒णि ।

न । रो॒दसी॑ इति । अ॒द्रु॒हा । वे॒द्याभिः॑ । न । पर्व॑ताः । नि॒नमे॑ । त॒स्थि॒वांसः॑ ॥ १ ॥

मायिनः कपटबुद्धयुपेता असुराः^३ देवानाम् इन्द्रादीनां^४ प्रथमा प्रथमानि सृष्टयनन्तरभावीनि^५ ध्रुवाणि स्थिराणि केनापि चालयितुमशक्यानि^६ ता तानि लोके प्रसिद्धानि^७ व्रता व्रतानि लोकपालनादिकर्माणि^८ न मिनन्ति न हिंसन्ति । तथा धीराः विद्वांसोऽपि^९ न हिंसन्ति । तथा अद्रुहा देवमनुष्यादिषु प्रजासु द्रोहवर्जिते^{१०} रोदसी द्यावापृथिव्यौ^{११} वेद्याभिः स्वाश्रयतया सर्ववैदनीयाभिः प्रजाभिः सहितै^{१२} तानि^{१३} कर्माणि^{१४} न मीनति^{१५} । तदेतदुपपादयति । तस्थिवांसः पृथिव्यामूर्ध्वतया स्थिताः^{१६} पर्वताः^{१७} न निनमे निनमनीयाः^{१८} न भवन्ति । एतदुक्तं भवति । यदेवमनुष्यादीनां द्यावापृथिव्याधारकतया अवस्थापनं^{१९} यच्च^{२०} पर्वतादीनामुन्नततयावस्थापनं^{२१} तदिदं देवानां^{२२} कर्म । तन्न कोऽप्यन्यथयितुमर्हति इति ॥ मिनन्ति । ‘मीळुं हिंसायाम्’ इत्यस्य लटि ‘मीनातेर्निगमे’ इति ह्रस्वः । निघातः । वेद्याभिः । वेदनमर्हन्ति । ‘छन्दसि च’ इति यत्प्रत्ययः । निनमे । ‘णमु प्रह्ववे’ इत्यस्य कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । कृतस्वरः ॥

षडभारौ एको अचरन्बिभर्त्युतं वर्षिष्ठमुप गाव आगुः ।

तिस्रो महीरुपरास्तस्थुरत्या गुहा द्वे निहिते दश्येका ॥ २ ॥

षट् । भा॒रान् । ए॒कः । अ॒च॒रन् । बि॒भर्ति॑ । ऋ॒तम् । वर्षि॑ष्ठम् । उप । गावः । आ । अ॒गुः ।

ति॒स्रः । म॒हीः । उप॑राः । त॒स्थुः । अ॒त्याः ।

गुहा॑ । द्वे इति । नि॒हिते॑ इति नि॒ऽहिते॑ । द॒शि॑ । ए॒का ॥ २ ॥

१. च—वाचस्पतेः । २. ख-ग-च-भ-स-वृष्टयनन्तरभावीनि । ३. त-प्रदानानि । ४. ख-ग-च-ज-त-न-भ-स-सहितानि । ५. घ-ण-न-भ-नमनीयाः । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-स-अवस्थानम् । ७. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-‘यच्च.....स्थापनं’ नास्ति । ८. ल-देवतानाम् ।

वचरन् स्थायी एकः संवत्सरः षट् षट्संख्याकान् भारान् । भ्रियते पुष्पविकासादि येष्विति^१
 भारा ऋतवः । वसन्ततान् दीन् विभक्तिं अवयवत्वेन धारयति । तथा ऋतं सत्यभूतं वपिष्ठं
 वृद्धतरमादित्यात्मकं तमेव संवत्सरं गावः रश्मयः उप आगुः प्राप्नुवन्ति । किंच तस्मिन्नेव
 संवत्सरे अत्याः अतनशीला आगमापायिधर्मोपेताः तिस्रो महीः त्रयो लोकाः उपराः उपर्युपरि
 वर्तमानाः तस्थुः तिष्ठन्ति । लोकत्रयमेव दर्शयति । गुहा गुहायां स्वात्मनि द्वे^२ द्यौश्चान्तरिक्षं
 ज्येते निहिते न दृश्येते । एका भूमिः दक्षिं सर्वभूताधारतया दृश्यते ॥ भारान् । 'डुभृञ्
 धारणपोषणयोः' इत्यस्मादधिकरणे घञ् । 'कर्पात्त्वतो घञः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । निहिते । दधातेः
 कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दक्षिं । 'दक्षिर् प्रेक्षणे' । कर्मणि
 लुङि चिणि 'चिणो लुक्' इति प्रत्ययस्य लुक् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

त्रिपाजस्यो वृषभो विश्वरूप उत त्र्युधा पुरुध प्रजावान् ।

त्र्यनीकः पत्यते माहिनावान्त्स रेतोधा वृषभः शश्वतीनाम् ॥ ३ ॥

त्रिपाजस्यः । वृषभः । विश्वरूपः । उत । त्र्युधा । पुरुध । प्रजावान् ।

त्रिअनीकः । पत्यते । माहिनावान् । सः । रेतः । धाः । वृषभः । शश्वतीनाम् ॥ ३ ॥

त्रिपाजस्यः ग्रीष्मवर्षादिमन्ताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिः पाजस्यमुरो यस्य स त्रिपाजस्यः । त्र्युरस्य
 इत्यर्थः । उरोवचनश्च पाजस्यशब्दः । 'इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यम्' (वा. सं. २५. ८) इति
 अश्वमेधमन्त्रे उरःपरतयाज्ञानात्, पाजसि बले साधुरिति त्र्युत्पत्तेश्च सर्वेषामङ्गानां मध्ये उरसो
 बलवत्त्वात् । वृषभः स्वावयवभूते वर्षर्तौ अपां वर्षकः विश्वरूपः तत्तद्वत्साधारणकार्यैः पुष्प-
 विकासादिभिल्लिङ्गैर्नानारूपः उत अपि च त्र्युधा । वसन्तशरद्धेमन्ताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिरूधो यस्य स
 त्र्युधा । प्रजावान् । प्रकर्षेण जायन्त इति व्रीक्षादयः प्रजाः । पुरुध नानाप्रकारेण विद्यमानव्रीहि-
 यवादिरूपप्रजावान्^३ । किंच त्र्यनीकः त्रिभिरुष्णवर्षशीतार्यैः अनीकैः गुणैरपेतः^४ माहिनावान्
 महत्त्ववान् संवत्सराभिमानी देवः पत्यते आगच्छति । वृषभः सेचनसमर्थः सः संवत्सरः शश्वतीनां
 बद्धीनाम् ओषधीनां पुष्पफलादिसंपत्तये रेतोधाः रेतस उदकस्य धर्ता भवति ॥ त्र्युधा । बहुव्रीहौ
 'ऊधसोऽनङ्' इति अनङ् सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् पुंस्यपि भवति । उकारस्य
 ह्रस्वञ्छान्दसः । 'उत्तरपदान्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

अभीकं आसां पदवीरबोध्यादित्यानामहे चारु नाम ।

आर्षश्चिदस्मा अरमन्त देवीः पृथग्रजन्तीः परिं पीमवृञ्जन् ॥ ४ ॥

अभीकै । आसां । पदवीः । अबोधि । आदित्यानाम् । अहे । चारु । नाम ।

आर्षः । चित् । अस्मै । अरमन्त । देवीः । पृथक् । व्रजन्तीः । परिं । सीम् । अवृञ्जन् ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-सर्वे येष्विति, ण-सर्वं यैरिति । २. घ-न-भ-ल-द्वे भूमी । ३. ल-व्रीहियवादिरूपप्रजावान् । ४. ख-ग-घ-ण-त-न-भ-स-गणरूपेतः ।

संवत्सरः ^१आसाम् ओषधीनाम् ^२अभीके समीपे ^३पदवीः । पदानि तत्तद्वनविहिष्टपुष्पफलादीनि वेति प्रजनयतीति पदवीः सन् ^४अबोधि बुध्यते सावधानो वर्तते । तथा^१ ^५आदित्यानाम्^२ । आदित्या मासाः संख्यासाम्यात् । यद्वा । आदित्यसंक्रमणनिमित्तत्वादादित्या मासाः । ‘मेषादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः । चैत्राद्यः स ज्ञेयः’ इति स्मृतेः । तेषां चैत्रादीनां मासानां ^३चारु ^४नाम मधुश्च माधवश्चेत्यादि नामधेयम् ^५अह्ने आह्वयामि । उच्चारयामीत्यर्थः । किंच ^६देवीः द्योतनशीलाः ^७पृथक् इतस्ततः ^८व्रजन्तीः गच्छन्त्यः ^९आपश्चित् आपोऽपि ^{१०}अरमै संवत्सराय ^{११}अरमन्त संवत्सर-संबन्धिमासचतुष्टये वृष्टिद्वारा रमन्ते । ताः^२ आपः ^३सीम् पुनं संवत्सरं ^४परि ^५अवृजन् अष्टसु मासेषु परिवर्जयन्ति ॥ पदवीः । वी गत्यादिषु । क्तिप् । अबोधि । ‘बुध अवगमने’ इत्यस्य लुङि ‘दीप-जनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्’ इति कर्तरि चिप् । ‘चिणो लुक्’ । निघातः । आदित्या-नाम् । आदित्यसंबन्धिन इत्यर्थे ‘दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः’ इति ण्यः । अतोलोपयलोपौ । प्रत्ययस्वरः । अह्ने । ह्यतेर्लुङि सिचः ‘आत्मानेपदेऽन्यतरस्याम्’ इति अडादेशः । गुणः । निघातः । अवृजन् । ‘वृजी वर्जने’ इत्यस्य लङि भ्रमि रूपम् । निघातः ॥

त्री षधस्था सिन्धवस्त्रिः कवीनामुत त्रिमाता विदथेषु सम्राट् ।

ऋतावरीयोषणास्तिस्त्रो अप्यास्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानाः ॥ ५ ॥

त्री । सधस्था । सिन्धवः । त्रिः । कवीनाम् । उत । त्रिमाता । विदथेषु । सम्राट् ।

ऋतवरीः । योषणाः । तिस्रः । अप्याः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । पत्यमानाः ॥ ५ ॥

प्रजापतिः स्वविज्ञानं सिन्धूनां निवेदयति । हे ^१सिन्धवः आपः सर्वसाक्षिण्यो यूयम् । ^२त्री षधस्था त्रयो लोकाः । ते च प्रत्येकं ^३त्रिः भवन्ति । तथा ‘त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः’ इति श्रुतिः । ‘न याव इन्द्रमोजसा नान्तरिक्षाणि वज्रिणम् । न विध्यन्त भूमयः’ (ऋ. सं. ८. ६. १५) इति प्रत्येकं बहुवचनश्रवणात् । बहुवचनं^३ च कपिञ्जलन्यायेन त्रिष्वे पर्यवसितम् । ते च लोकाः । ^४कवीनां देवानां निवासस्थानानि भवन्ति । ^५उत अपि च ^६त्रिमाता त्रयाणाममीषां लोकानां निर्माता संवत्सरः सूर्यो वा ^७विदथेषु यज्ञेषु ^८सम्राट् यजनीयतया सम्यग्दीप्यमानो वर्तते । तथा ^९ऋतावरीः उदकवत्यः ^{१०}अप्याः नभस्या आसत्या वा ^{११}तिस्रः ^{१२}योषणाः त्रिरस्याका इला सरस्वती भारती^३ इत्येवंरूपाः परस्परमिश्रणोपेताः देवताः^४ ^५विदथे यज्ञे ^६दिवः दिवसस्य ^७त्रिः त्रिषु सवनेषु ^८आ ^९पत्यमानाः आगच्छन्त्यो भवन्ति ॥ सधस्था । ‘पूर्वपदात्’ इति संहितायां परम् । योषणाः । युष इति सौत्रो धातुः । ल्युटि रूपम् । लिट्स्वरः । तिस्रः । ‘तिसृभ्यो जसः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । अप्याः । अप् इत्यन्तरिक्षनाम । तत्र भवाः । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

१. ख-ग-च-ण-न-भ-‘तथा आदित्यानां’ नास्ति । २. च-किंच ताः । ३. ल-बहुत्वम् । ४. ख-ग-ण-न-स-मही । ५. ख-ग-घ-च-ण-न-फ-भ-स-‘देवताः’ नास्ति ।

त्रिरा दिवः सवितुर्वार्याणि दिवेदिव आ सुव त्रिनो अहः ।

त्रिधातु राय आ सुवा वसूनि भग त्रातर्धिषणे सातये धाः ॥ ६ ॥

त्रिः । आ । दिवः । सवितुः । वार्याणि । दिवेऽदिवे । आ । सुव । त्रिः । नः । अहः ।

त्रिऽधातु । रायः । आ । सुव । वसूनि । भग । त्रातः । धिषणे । सातये । धाः ॥ ६ ॥

वसवितः सर्वस्य प्रेरक हे आदित्य वदिवः सुलोकादागत्य त्वं ववार्याणि सर्वैः संभजनीयानि धनानि वदिवेदिवे प्रतिदिनं वत्रिः वआ वसुव त्रिवारमस्मभ्यं प्रेरय प्रयच्छेयर्थः । तदेवोच्यते । वभग सर्वैर्भजनीय वत्रातः अस्माकं रक्षक हे आदित्य वत्रिधातु त्रिधातूनि पशुकनकरणभेदेन त्रिप्रकाराणि ववसूनि धनानि वरायः । रान्ति क्षीरादीनीति रायो गोधनानि । तानि च वनः अस्मभ्यम् वअहः संबन्धिषु वत्रिः त्रिषु सवनेषु वआ वसुव प्रयच्छ । वधिषणे माध्यमिके हे वाक् वसातये धन-
लाभाय वधाः अस्मान् कुरु ॥ त्रिः । ‘ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच ’ (पा. सू. ५. ४. १८) इति सुच । चिस्वरः । सुव । ‘ वू प्रेरणे ’ । तुदादिः । लोटि रूपम् । त्रिधातु । ‘ डुधाञ् धारणपोषणयोः ’ इत्यस्मात् ‘ सितनिगमिसि०’ इत्यादिना तुन्प्रत्ययः । धिषणे । आमन्त्रितत्वात् निघातः ॥

त्रिरा दिवः सविता सोषवीति राजाना मित्रावरुणा सुपाणी ।

आपश्चिदस्य रोदसी चिदुर्वी रत्नं भिक्षन्त सवितुः सवाय ॥ ७ ॥

त्रिः । आ । दिवः । सविता । सोऽसवीति । राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी ।

आपः । चित् । अस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति ।

रत्नम् । भिक्षन्त । सवितुः । सवाय ॥ ७ ॥

वसविता देवः वदिवः दिवसस्य वत्रिः त्रिषु कालेषु वआ वसोषवीति अस्मभ्यं धनान्यासुवतु । प्रेरयतु । किंच वराजाना राजानौ वसुपाणी कल्याणपाणी मित्रावरुणा^१ वआपः । आप्नोति सर्वं जगत् इत्यापः अन्तरिक्षम् । नित्यबहुवचनान्तरत्वात् बहुवचनम् । वचित् अपि च वउर्वी विस्तीर्णे वरोदसी द्यावा-
पृथिव्यौ एता देवताः वसवितुः प्रेरकस्य वअस्य देवस्य वसवाय सवेन प्रेरणेन वरत्नम् अपेक्षितमर्थं वभिक्षन्त याचन्ते ॥ सोऽसवीति । ‘ वू प्रेरणे ’ इत्यस्य यङ्लुकि लटि रूपम् । मित्रावरुणा । ‘ देवताद्वन्द्वे च ’ इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भिक्षन्त । ‘ भिक्ष याच्यायाम् ’ इत्यस्य लङि रूपम् । सवाय । ‘ जव सबौ च ’ (पा. सू. ३. ३. ५६. ४) इति अजन्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तत्वम् ॥

त्रि॒रु॒त्त॒मा दू॒ण॒शा रो॒च॒नानि॒ त्रयो॑ रा॒ज॒न्त्यसुर॑स्य वी॒राः ।

ऋ॒तावा॑न इ॒षि॒रा दू॒ळभा॑स॒स्त्रि॒रा दि॒वो वि॒दथे॑ स॒न्तु दे॒वाः ॥ ८ ॥

त्रिः । उ॒त्त॒मा । दूः॒ऽऽन॒शा । रो॒च॒नानि॑ । त्रयः । रा॒ज॒न्ति॑ । अ॒सुर॑स्य । वी॒राः ।

ऋ॒तवा॑नः । इ॒षि॒राः । दूः॒ऽऽद॒भासः॑ । त्रिः । आ । दि॒वः । वि॒दथे॑ । स॒न्तु । दे॒वाः ॥ ८ ॥

‘दूणशा दुर्नशा केनापि विनाशयितुमशक्यानि ‘रोचनानि दीप्यमानानि ‘त्रिः त्रीण्युत्तमानि स्थानानि सन्ति । एतेषु त्रिषु स्थानेषु ‘असुरस्य । अस्यति क्षिपति सर्वमित्यसुरः कालात्मा संवत्सरः । तस्य ‘वीराः पुत्राः ‘त्रयः अग्निवायुसूर्यरूपाः ‘राजन्ति शोभन्ते । तानेव विशिनष्टि । ‘ऋतावानः । ऋतं सत्यभूतमग्निहोत्रादिकं कर्म तद्वन्तः । ‘इषिराः यज्ञार्थं शीघ्रगतिमन्तः ‘दूळभासः दुर्दभासः केनापि स्वतेजसा तिरस्कर्तुमशक्या एते सर्वे ‘देवाः ‘विदथे अस्मदीये यज्ञे ‘दिवः अहः’ संबन्धिषु’ ‘त्रिः त्रिषु सवनेषु ‘आ ‘सन्तु समन्ताद्यजनीयतया भवन्तु ॥ उत्तमा । ‘उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र’ इत्युच्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् । दूणशा । नशोः कृच्छार्थे खल्व् । ‘दुरो दाशनाशदभेपूर्वं वक्तव्यम्’ इति रेफस्य उत्त्वम् । उत्तरपदादेः घुस्त्वम् । लिस्वरः । दूळभासः । पूर्ववदुस्वघुस्वे ॥ १ ॥

‘प्र मे विविकान्’ इति षट्चं चतुर्थं सूक्तम् । विश्वामित्र ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । विश्वेदेवाः देवता । अत्रानुक्रमणिका—‘प्र मे षट्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र मे॑ वि॒वि॒क्काँ अ॒वि॒दन्म॒नीषां॑ धे॒नुं चर॑न्तीं प्र॒यु॒ताम॒गो॒पाम् ।

म॒द्यश्चि॑द्या दु॒दुहे॑ भूरि॑ धा॒सेरि॒न्द्रस्त॒दग्निः॑ प॒नि॒तारो॑ अ॒स्याः ॥ १ ॥

प्र । मे । वि॒वि॒क्कान् । अ॒वि॒दत् । म॒नी॒षाम् । धे॒नुम् । चर॑न्तीम् । प्र॒यु॒ताम् । अ॒गो॒पाम् ।

म॒द्यः । चि॒त् । या । दु॒दुहे॑ । भूरि॑ । धा॒सेः । इ॒न्द्रः । तत् । अ॒ग्निः । प॒नि॒तारः । अ॒स्याः ॥ १ ॥

‘विविकान् विवेकवानिन्द्रोऽग्निर्वा ‘मे मम ‘मनीषां देवताविषयां स्तुतिं ‘प्र ‘अविदन् प्रकर्षेण जानातु । तत्र दृष्टान्तः । ‘चरन्तीं यवसे इतस्ततो गच्छन्तीं ‘प्रयुतां पृथग्भूतामेकाकिनीम् ‘अगोषां गोमृरहितां यथाकामं चरन्तीं ‘धेनुं नवसूतिकां गामिव देवतानां प्रीणयित्रीं स्तुतिमविददित्यन्वयः । ‘या स्तुतिरूपा धेनुः ‘मद्यश्चित् तदानीमेव ‘धासेः । धारयति प्राणान्^३ धीयते दीयते अर्थिभ्यः इति वा धासिरञ्जम् । कर्मणि षष्ठी । ‘भूरि बहुलमपेक्षितं फलं ‘दुदुहे दुग्धे ‘इन्द्रः ‘अग्निः अन्ये च देवाः ‘अस्याः स्तुतिरूपाया धेनोः ‘तत् तस्याञ्जभूतस्य पयसः ‘पनितारः स्तोतारो भवन्ति । यद्वा । इन्द्राग्नी स्तोतारो वयं चास्या धेनोस्तत्पयः प्राप्नुमः ॥ विविकान् । ‘विचिर् पृथग्भावे’ इत्यस्य कसौ रूपम् । अविदत् । ‘विद् ज्ञाने’ इत्यस्य लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति षाः । दुदुहे । ‘दुह प्रपूणे’ इत्यस्य लिटि रूपम् । यदृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । पनितारः । ‘पन स्तुतौ’ इत्यस्य तृचि रूपम् ॥

इन्द्रः सु पूषा वृषणा सुहस्ता दिवो न प्रीताः शशयं दुदुहे ।

विश्वे यदस्यां रणयन्त देवाः प्र वोऽत्र वसवः सुन्नमश्याम् ॥ २ ॥

इन्द्रः । सु । पूषा । वृषणा । सुहस्ता । दिवः । न । प्रीताः । शशयम् । दुदुहे ।

विश्वे । यत् । अस्याम् । रणयन्त । देवाः । प्र । वः । अत्र । वसवः । सुन्नम् । अश्याम् ॥ २ ॥

वसवः सर्वस्य वासयितारो हे देवाः । इन्द्रः पूषा च वृषणा अभिमतफलस्य सेक्तारौ सुहस्ता कल्याणपाणी नास्त्यौ मित्रावरुणौ वा । ' राजाना मित्रावरुणा सुपाणी ' इत्यादिषु दृष्टत्वात् । एते सर्वे देवाः । न इति संप्रत्यर्थे । इदानीं प्रीताः सन्तः शशयं नभसि शयानं मेघं दिवः नभसः सकाशान् सु^१ दुदुहे । वृष्टिद्वारापेक्षितं फलं सुष्टु^२ दुहन्ति । यत् यस्मात् विश्वे सर्वे देवाः अस्यां वेष्टां रणयन्त रमयन्ते^३ वः युष्माकं संबन्धिनि अत्र लोके सुम्नं सुखकरमपेक्षितं फलं प्र अश्यां प्राप्नुयाम् ॥ सुहस्ता । हसेः ' असिहसि ' इत्यादिना तन्प्रत्ययः । निरवादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ ' आद्युदात्तं द्वयच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दुदुहे । ' दुह प्रपूरणे ' इत्यस्य लिटि ' इरयो रे ' । रणयन्त । ' रमु क्रीडायाम् ' । ण्यन्तस्य लङि रूपम् । वर्णव्यापत्तिः । अश्याम् । ' अशू व्याप्तौ ' इत्यस्य लिङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

या जामयो वृष्णा इच्छन्ति शक्तिं नमस्यन्तीर्जानते गर्भमस्मिन् ।

अच्छा पुत्रं धेनवो वावशाना महश्चरन्ति बिभ्रतं वर्षंषि ॥ ३ ॥

याः । जामयः । वृष्णे । इच्छन्ति । शक्तिम् । नमस्यन्तीः । जानते । गर्भम् । अस्मिन् ।

अच्छा । पुत्रम् । धेनवः । वावशानाः । महः । चरन्ति । बिभ्रतम् । वर्षंषि ॥ ३ ॥

या जामयः । जमन्ति वर्षाकाले प्रादुर्भवन्तीति जामय ओपधयः । वृष्णे अपां वर्षकायेन्द्राय शक्तिं सेचनसामर्थ्यम् इच्छन्ति । नमस्यन्तीः प्रह्वीभूतास्ता ओपधयः अस्मिन् इन्द्रे गर्भं वृष्टिद्वारा पुष्पफलादिलक्षणगर्भाधानादिसामर्थ्यं जानते जानन्ति । वावशानाः फलं कामयमानाः धेनवः सर्वस्य प्रीणयिष्य ओपधयः महः महान्ति नानाप्रकाराणि वर्षंषि रूपाणि बिभ्रतं व्रीहियवनीवारादिलक्षणं पुत्रं तनयम् अच्छा अभिसुख्येन चरन्ति प्राप्नुवन्ति । लोके हि हरभारवं कुर्वाणाः धेनवः^४ वत्समभिलक्ष्य गच्छन्ति । तद्वत् । यद्वा जामयः । जमन्ति सर्वत्र प्रसरन्तीति जामयः सूर्यदीप्तयः । वृष्णेऽपां वर्षकाय । स्वरश्मिभिर्भोमान् रसानादाय पुनर्वर्पतीति वर्षकः सूर्यः । ' आदित्याजायते वृष्टिः ' इति स्मृतेश्च । तस्मै वर्षणशक्तिम् इच्छन्ति । ता दीप्तयोऽस्मिन्नादित्ये गर्भम् अणूपगर्भाधानसामर्थ्यं जानन्ति ॥ जामयः । जमतेर्गतिकर्मणः ' जनिघसिभ्यामिण् ' इति विधीयमानो बहुलवचनादस्मादपि भवति । नमस्यन्तीः । नमःशब्दात् ' नमोवरिवश्चित्रदः क्यच् ' ।

१. घ-ण-प्र सु । २. घ-ण-प्रकर्षेण सुष्टु । ३. च-रमयन्ते तस्मात् । ४. ल-धेनवः नवप्रसूता गावः । ५. ण-वर्षकशक्तिम् ।

इति वयच् । तदन्ताच्छतरि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । जानते । ' ज्ञा अवबोधने ' इत्यस्य लटि रूपम् ।
अच्छ । ' निपातस्य च ' इति संहितायां दीर्घः ॥

अच्छा विवक्मि रोदसी सुमेके ग्राव्णो युजानो अध्वरे मनीषा ।

इमा उ ते मनवे भूरिवारा ऊर्ध्वा भवन्ति दर्शता यजत्राः ॥ ४ ॥

अच्छ । विवक्मि । रोदसी इति । सुमेके इति सुडमेके । ग्राव्णः । युजानः । अध्वरे । मनीषा ।

इमाः । ऊँ इति । ते । मनवे । भूरिवाराः । ऊर्ध्वाः । भवन्ति । दर्शताः । यजत्राः ॥ ४ ॥

अध्वरे यज्ञे ग्राव्णः सोमाभिपवार्थमुपलान् युजानः प्रयुजानोऽहं सुमेके सुरूपे रोदसी
द्यावापृथिव्यौ मनीषा मनस इंपया स्तुतिलक्षणया वाचा अच्छ^१ विवक्मि आभिमुख्येन स्तोमि ।
हे अग्ने ते तव भूरिवाराः यजमानैर्बहुवारं वरणीयाः दर्शताः कमनीयतया दर्शनीयाः यजत्राः
पूयाः इमाः दीप्तयः मनवे मनुष्यव्यवहारार्थम्^२ ऊर्ध्वाः ऊर्ध्वमुखाः भवन्ति^३ ॥ विवक्मि । ' वच
परिभाषणे ' । लटि^४ ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्रुः । ' अतिपिपर्योश्च, बहुलं छन्दसि ' इत्यभ्यासस्य
इत्वम् । चकारस्य कुत्वं व्यत्ययेन । युजानः । ' युजिबुधिरशः किञ्च ' इति आनच् । कित्वात्
अगुणः । चित्वादन्तोदात्तः । मनीषा । सुपो डादेशः ॥

या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अग्ने देवेपूच्यत उरूची ।

तयेह विश्वाँ अवसे यजत्राना सादय पायया च मधूनि ॥ ५ ॥

या । ते । जिह्वा । मधुमती । सुडमेधाः । अग्ने । देवेपु । उच्यते । उरूची ।

तया । इह । विश्वान् । अवसे । यजत्रान् । आ । सादय । पायय । च । मधूनि ॥ ५ ॥

हे अग्ने ते तव मधुमती उदकवती सुमेधाः । शोभना मेधा प्रज्ञा यस्याः सा । सर्वस्य
ज्ञापयित्री या जिह्वा ज्वाला उरूची बहुव्याप्तिः सती देवेषु मध्ये आह्वानार्थम् उच्यते प्रेर्यते^१ तया
जिह्वया यजत्रान् यजनीयान् विश्वान् देवान् इह कर्मण्यस्माकम् अवसे रक्षणाय आ सादय
उपवेशय । किञ्च तान् विश्वान् देवान् मधूनि मदकरान् सोमान् पायय ॥ सुमेधाः । ' नित्य-
मसिचप्रज्ञामेधयोः ' इति असिच् । उच्यते । ' वच परिभाषणे ' । कर्मणि यकि रूपम् । यद्वत्त-
योगादनिघातः । उरूची । अञ्जतेः क्तिन् । ' अञ्जतेश्चोपसंस्थानम् ' इति ङीप् । ' अनुदात्तस्य च
यत्रोदात्तलोपः ' इति ङीप् उदात्तत्वम् । पायय । ' पा पाने ' इत्यस्य णौ परतः ' शाच्छासाह्वा-
व्यावेपां युक् ' इति युक् । तिङ् उत्तरवादिनिघातः ॥

१. घ-च-ण-न-म-अञ्ज । २. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-स-अनुष्ठानव्यवहारार्थम्; त- मनुष्यानुष्ठान-
व्यवहारार्थम् । ३. घ-भवन्ति । उ पूरणः; ण-भवन्ति । उः पूरणः । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स-लेटि ।
५. ल-प्रेर्यते । यद्वा मधुमती माधुर्यवती सुमेधाः शोभनप्रज्ञानोपेता उरूची । महत इन्द्रादीनध्वति पूजयती-
त्युरूची जिह्वा वाक् देवेषु आह्वानार्थं प्रेर्यते ।

या ते अग्ने पर्वतस्येव धारासश्नन्ती पीपयद्देव चित्रा ।

तामस्मभ्यं प्रमतिं जातवेदो वसो रास्व सुमतिं विश्वजन्त्याम् ॥ ६ ॥

या । ते । अग्ने । पर्वतस्येव । धारा । असश्नन्ती । पीपयत् । देव । चित्रा ।

ताम् । अस्मभ्यम् । प्रमतिम् । जातवेदः । वसो इति । रास्व । सुमतिम् । विश्वजन्त्याम् ॥ ६ ॥

‘देव दीप्यमान हे अग्ने चित्रा नानारूपा असश्नन्ती अस्मादन्यत्र संगतिस्कुर्वाणा या ते तत्र प्रमतिः प्रकृष्टा^१ बुद्धिः पीपयन् अपेक्षितफलदानेनास्मान् वर्धयति । तत्र दृष्टान्तः । पर्वतस्येव धारा । यथा पर्वतस्य मेघस्योदकधारा ओषधिवनस्पत्यादिषु संगतिं कुर्वाणा तान्^२ वर्धयति तद्वत् । वसो सर्वस्य वासयितः प्रजातवेदः जातप्रज हे अग्ने तां प्रमतिं परहितकरणसमर्थां बुद्धिम् अस्मभ्यं रास्व दत्स्व । तथा विश्वजन्यां सर्वजनहितां सुमतिं शोभनां बुद्धिं दत्स्व ॥ असश्नन्ती । सश्रुतिर्गतिकर्मा । शतरि ‘उगितश्च’ इति ङीप् । नञा समासे नञ्स्वरः । पीपयत् । ‘पा पाने’ । ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । ‘चङग्न्यतरस्याम्’ इति चङि परतः^३ पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रमतिम् । ‘तादौ च निति कृत्यतौ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । रास्व । ‘रा दाने’ । व्याययेन आस्मनेपदम् । लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वात् निघाताभावः ॥ ॥ २ ॥

‘धेनुः प्रत्नस्य’ इति नवचं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमाश्विनम् । तथा चानुक्रान्तं— ‘धेनुर्नवाश्विनम्’ इति । प्रातरनुवाके आश्विनक्रतौ^४ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चास्य सूक्तस्य विनियोगः । सूत्रितं च— ‘धेनुः प्रत्नस्य क उ श्रवदिति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । व्यूळ्हे दशरात्रे द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रेऽयमाश्विनश्चतुर्थस्तृचः । ‘द्वितीयस्याग्नि वः’ इति खण्डे सूत्रितं— ‘धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहाना ग्रह्या ण इन्द्रोप याहि विद्वान्’ (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहानान्तः पुत्रश्चरति दक्षिणायाः ।

आ द्योतनिं वहति शुभ्रयामोषसः स्तोमो अश्विनावजीगः ॥ १ ॥

धेनुः । प्रत्नस्य । काम्यम् । दुहाना । अन्तरिति । पुत्रः । चरति । दक्षिणायाः ।

आ । द्योतनिम् । वहति । शुभ्रयामा । उषसः । स्तोमः । अश्विनौ । अजीगरिति ॥ १ ॥

‘धेनुः प्रीणयिष्युषाः प्रत्नस्य पुरातनस्याग्नेः काम्यं कमनीयं पयः दुहाना दोग्धी भवति । दक्षिणायाः उषसः पुत्रः सूर्यस्तस्याः अन्तः चरति । उपसोऽनन्तरं शुभ्रयामा । सूर्यकिरणसंपर्कात् शुभ्रतया गमनं यस्यासौ शुभ्रयामा दिवसः । द्योतनिं सर्वस्य प्रकाशकं सूर्यम्^५ आ वहति^६ त्रिभर्ति । अतः उषसः पुरा अश्विनौ स्तोतुं स्तोमः स्तोत्रकारी होत्रादिः अजीगः जागर्ति उत्तिष्ठति ॥ शुभ्रयामा । ‘या प्रापणे’ । आतो मनिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अजीगः । ‘जागृ निद्राक्षये’ । लङि तिपि अदादित्वात् शपो लृक् । आकारस्य ईकारश्छान्दसः । गुणे कृते हल्ङ्यादिना तिपो लोपः ॥

१. त-ल-प्रकृष्टार्था । २. ख-ग-ण-न-म-ल-ताः । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-‘परतः’ नास्ति ।

४. त-आश्विने क्रतौ । ५. त-सूर्यकिरणसंपर्कम् ।

सुयुग्वहन्ति प्रति वामृतेनोर्ध्वा भवन्ति पितरेव मेधाः ।

जरैथामस्मद्वि पणेर्मनीषां युवोरवश्चक्रमा यातमर्वाक् ॥ २ ॥

सुऽयुक् । वहन्ति । प्रति । वाम् । ऋतेन । ऊर्ध्वाः । भवन्ति । पितराऽहव । मेधाः ।

जरैथाम् । अस्मत् । वि । पणेः । मनीषाम् । युवोः । अवः । चक्रम । आ । यातम् । अर्वाक् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ^१सुयुक् सुष्ठु रथे योजिता अश्वाः ^२ऋतेन सत्यभूतेन रथेन ^३वां युवां ^४प्रति ^५वहन्ति । यज्ञं प्रत्यागमनाय धारयन्ति । ^६मेधाः यज्ञाश्च ^७ऊर्ध्वाः युष्मदभिमुखम् ऊर्ध्वाः ^८भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^९पितरेव । यथा पुत्राः पितरौ मातापितरावभिलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् । ^{१०}अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् ^{११}पणेर्मनीषां आसुरीं बुद्धिं ^{१२}वि ^{१३}जरैथां विशेषेण नाशयतम् । वयं तु ^{१४}युवोः युवयोः ^{१५}अवः हविलक्षणमश्वं ^{१६}चक्रम कुर्मः । युवाम् ^{१७}अर्वाक् अस्मदाभिमुख्येन ^{१८}आ ^{१९}यातम् ॥ सुयुक् । युजेः क्विप् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपो लुक् । पितरेव । ‘पिता मात्रा’ इति पितुः शेषः । सुपो डादेशः । जरैथाम् । ‘जृप् वयोहानौ’ । ण्यन्तस्य ‘जनीजूष्कसुरजोऽमन्ताश्च’ इति मित्रात् वृद्धगभावः । ‘छन्दस्युभयथा’ इति आथाम आर्धधातुकत्वात् णिलोपः । ऋपः पिच्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

सुयुग्मिरश्वैः सुवृता रथेन दत्ताविमं शृणुतं श्लोकमद्रेः ।

किमङ्ग वां प्रत्यवर्ति गमिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

सुयुक्ऽभिः । अश्वैः । सुऽवृता । रथेन । दत्तौ । इमम् । शृणुतम् । श्लोकम् । अद्रेः ।

किम् । अङ्ग । वाम् । प्रति । अवर्तिम् । गमिष्ठा । अहुः । विप्रासः । अश्विना । पुराऽजाः ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ ^१सुयुग्मिः सुष्ठु योजितैः ^२अश्वैः ^३सुवृता । पुनःपुनरावर्तते इति वृच्चक्रम^४ । शोभनचक्रोपेतेन ^५रथेन आगत्य ^६दत्तौ शत्रूणासुपक्षपयितारौ युवाम् ^७अद्रेः । आद्रियते सर्वैरित्यदिः स्तोता । तस्य ^८इमं ^९श्लोकं स्तोत्रं ^{१०}शृणुतम् । ^{११}अङ्ग हे अश्विनौ ^{१२}विप्रासः^३ मेधाविनः ^{१३}पुराजाः पुरातना ऋषयः ^{१४}वां युवाम् ^{१५}अवर्तिम् अस्माकं वृत्तिहानिं ^{१६}प्रति ^{१७}गमिष्ठा अतिशयेन गन्ताराविति ^{१८}किम् ^{१९}आहुः किं^३ कथयन्ति^३ । न कथयन्तीत्यर्थः । प्रथमाष्टकेऽष्टमेऽध्याये ‘सुवृता रथेन’ (क्र. सं. १. ११८. ३) इत्यादि गतम् ॥ गमिष्ठा । गन्तृशब्दादिष्टनि रूपम् ॥

आ मन्येथामा गतं कश्चिदेवैर्विश्वे जनासो अश्विना हवन्ते ।

इमा हि वां गोऋजीका मधूनि प्र मित्रासो न ददुरुत्सो अग्रे ॥ ४ ॥

आ । मन्येथाम् । आ । गतम् । कत् । चित् । एवैः । विश्वे । जनासः । अश्विना । हवन्ते ।

इमा । हि । वाम् । गोऽऋजीका । मधूनि । प्र । मित्रासः । न । ददुः । उत्तः । अग्रे ॥ ४ ॥

‘कञ्चित् इति प्रभे । हे अश्विनौ ^१आ ^२मन्येथाम् इमां मर्दायां स्तुतिं जानीतम् । किञ्च ^३एवैः गमनसाधनैरश्वैः ^४आ ^५गतं यज्ञं प्रस्थागच्छतम् । ^६विश्वे सर्वे ^७जनासः स्तोतारः ^८अश्विना अश्विनौ ^९वां युवां ^{१०}हवन्ते स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिराह्वयन्ति । किञ्च ^{११}गोऋजीका गवां पयसा मिश्रणोपेतानि ^{१२}मधूनि मदकराणि ^{१३}सोमरसरूपाणि ^{१४}इमा इमानि हवींषि युवाभ्यां ^{१५}प्र ^{१६}ददुः^२ अध्वर्यादयः प्रयच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^{१७}मित्रासो ^{१८}न । यथा मित्राणि मित्रेभ्योऽपेक्षितं ददति तद्वत् । ^{१९}उत्सः । वसति नभसीत्युत्सः सूर्यः । ^{२०}अग्रे उपसोऽग्र उदेति । तस्मादागच्छतमिति भावः^३ ॥ मन्येथाम्^४ । ‘मन ज्ञाने’ । दिवादिः । लोटि रूपम् । इमा । सुपो डादेशः । गोऋजीका । ‘प्रकृत्यान्तःपादम्’ इत्येकः प्रकृतिभावः^५ । ददुः । ‘दाण् दाने’ इत्यस्य लिट्युसि रूपम् । ह्रियोगादनिघातः । उत्सः । ‘वस निवासे’ । ‘स्फायितञ्चि’ इत्यादिना रक् । किरवात् संप्रसारणम् । ‘शासिवसिघसीनां च’ इति पश्वाभावश्छान्दसः ॥

तिरः पुरु चिदश्विना रजांस्याङ्गुषो वां मघवाना जनेषु ।

एह यातं पथिभिर्देवयानैर्दस्ताविमे वां निधयो मधूनाम् ॥ ५ ॥

तिरः । पुरु । चित् । अश्विना । रजांसि । आङ्गुषः । वाम् । मघवाना । जनेषु ।

आ । इह । यातम् । पथिऽभिः । देवऽयानैः । दस्तौ । इमे । वाम् । निऽधयः । मधूनाम् ॥५॥

हे अश्विनौ ^१पुरु ^२चित् बहुन्यपि ^३रजांसि स्थानानि ^४तिरः स्वतेजसा तिरस्कुर्वन्तौ वां युवाम् ^५इह कर्मणि ^६देवयानैः ^७पथिभिः मार्गैः ^८आ ^९यातम् आगच्छतम् । ^{१०}मघवाना धनवन्तौ हे अश्विनौ ^{११}जनेषु स्तोतु ^{१२}वां युवयोः ^{१३}आङ्गुषः आ समन्तात् घोषणीयं स्तोत्रं वर्तते । ^{१४}दस्तौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ हे अश्विनौ ^{१५}वां युवयोः ^{१६}मधूनां मदकराणां सोमानाम् ^{१७}इमे^२ निधयः । निधीयतेऽत्र सोम इति निधयः पात्रविशेषाः । सन्ति । तस्मादागच्छतमिति भावः ॥ आङ्गुषः । आङ्गुपूर्वात् युयेः कर्मणि घञ् । आघुष्यत इत्याघोषः । घो इत्यस्य ण्योदरादित्वात् गृ इत्यादेशः । ‘आङोऽनुनासिकश्छान्दसि’ इति अनच्यप्यनुनासिकश्छान्दसः । यद्वा । अगिगोत्यर्थः । अस्मात् ‘अङ्गुषः’ इति सूत्रेण उषष्प्रत्ययान्तो निपातितः । अङ्गति गच्छति देवानित्यङ्गुषः स्तोत्रम् । अङ्गुषः एव आङ्गुषः । प्रज्ञादित्वात् स्वाधिकः अण् । प्रत्ययस्वरः । ‘एह यातम्’ इत्यर्धर्चो गतः ॥ ॥ ३ ॥

अतोयामेऽतिरिक्तोक्थ्ये अच्छावाकशब्दे ‘पुराणमोकः’ इति चतस्रो विकल्पेन याज्याः । सूत्रितं च—‘यदि नाधीयात्पुराणमोकः सख्यं शिवं वामिति चतस्रो याज्याः’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

पुराणमोकः सख्यं शिवं वां युवोर्नरा द्रविणं जहान्याम् ।

पुनः कृण्वानाः सख्या शिवानि मध्वा मदेम सह नृ समानाः ॥ ६ ॥

पुराणम् । ओकः । सख्यम् । शिवम् । वाम् । युवोः । नरा । द्रविणम् । जहान्याम् ।

पुनरिति । कृण्वानाः । सख्या । शिवानि । मध्वा । मदेम । सह । नृ । समानाः ॥ ६ ॥

१. ख-ग-घ-ण-मधुकराणि । २. च-ददुः हि । ३. घ-भावः । हि पूरणः । ४. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स-‘मन्येथां प्रकृतिभावः’ नास्ति । ५. ख-ग-ण-न-भ-ल-स-‘इमे’ नास्ति ।

हे अश्विनो^१ व^२वां युवयोः^३ पुराणं पुरातनं^४ सख्यम्^५ ओंकः सेर्यं^६ शिवं कल्याणकरं भवति । किंच^७ नरा नरावस्मदीयस्य कमणो नेतारौ^८ युवोः युवयोः^९ द्वविणं धनं^{१०} जह्वा^{११} व्यां जहुकुलजायां भवति । शिवानि सुखकराणि युवयोः^{१२} सख्या^{१३} सख्यानि पुनः^{१४} कृण्वानाः कुर्वन्तः^{१५} समानाः हविष्प्रदानेन उपकारकत्वान्मित्रभूता एकीभूताः सन्तः वयं^{१६} मध्वा मदकरेण सोमेन वां युवां^{१७} सह युगपत्^{१८} नु क्षिप्रं^{१९} मदं हर्षयेम ॥ सख्यम् । सख्युर्भावं इत्यर्थे 'सख्युर्यः' इति यप्रत्ययः । जह्वा^{२०} व्याम् । जह्वाः संवन्धिनीत्यर्थे 'तस्येदम्' इत्यण् । 'ओरुणः' । ह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्ययः । मदं । 'मदी हर्षे' इत्यस्य आशीर्लिङि लिङ्याश्रित्यङ्प्रत्ययः । निघातः ॥

अश्विना वायुना युवं सुदक्षा नियुद्धिश्च सजोषसा युवाना ।

नासत्या तिरोअह्वयं जुषाणा सोमं पिबतमस्त्रिधा सुदानू ॥ ७ ॥

अश्विना । वायुना । युवम् । सुदक्षा । नियुत्ऽभिः । च । सजोषसा । युवाना ।

नासत्या । तिरःऽअह्वयम् । जुषाणा । सोमम् । पिबतम् । अस्त्रिधा । सुदानू इति सुदानू ॥ ७ ॥

सुदक्षा शोभनसामर्थ्योपेतौ^१ युवाना नित्यतरुणौ^२ नासत्या । न विद्यतेऽसत्यं ययोस्तौ । सुदानू शोभनफलस्य दातारौ हे अश्विनौ^३ वायुना नियुद्धिः^४ अश्वैः^५ च सजोषसा संगतौ^६ जुषाणा सोमविषयप्रीतियुक्तौ^७ अस्त्रिधा अनुपक्षाणौ^८ युवं युवां^९ तिरोअह्वयम्^{१०} अह्नि तिरोहिते दूयमानमिमं^{११} सोमं^{१२} पिबतम् ॥ नियुद्धिः । यौतेः क्तिप् । तिरोअह्वयम् । अह्नि भवमह्वयम् । 'भवे छन्दसि' इति यत् । तिरोभूतमह्वयं यस्मिन् काले स तिरोअह्वयः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः^{१३} ॥

अश्विना परि वामिषः पुरुचीरीयुर्गीर्भिर्यतमाना अमृधाः ।

रथो ह वामृतजा अद्रिजृतः परि द्यावापृथिवी याति सद्यः ॥ ८ ॥

अश्विना । परि । वाम् । इषः । पुरुचीः । ईयुः । गीऽभिः । यतमानाः । अमृधाः ।

रथः । ह । वाम् । ऋतुऽजाः । अद्रिजृतः । परि । द्यावापृथिवी इति । याति । सद्यः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ^१ पुरुचीः । पुरु^२ अञ्जन्ति गच्छन्ति^३ इति पुरुचीः । बहूनि इषः हविलक्षणाभ्यानि वां युवां^४ परि ईयुः^५ परितो गच्छन्ति । तथा अमृधाः^६ केनाप्यतिरस्कृताः^७ यतमानाः^८ कर्मणि प्रवर्तमानाः^९ स्तोतारः^{१०} गीर्भिः^{११} स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्युवां परिचरन्ति । ऋतुजाः^{१२} ऋतस्योदकस्य जनयिता । ऋते यज्ञे प्रादुर्भवतीति वा । अद्रिजृतः^{१३} स्तोतृभिराकृष्टः^{१४} वां युवयोः^{१५} रथः^{१६} द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी^{१७} सद्यः^{१८} तदानीमेव^{१९} परि याति^{२०} ह सर्वतः प्राप्नोति खलु । अश्विनो रथस्य वेगवस्त्वे मन्त्रवर्णः^{२१}—

१. घ-नेतारौ अश्विनौ; त-ल-नेतारौ हे अश्विनौ । २. न-ल-स- 'सख्या' नास्ति । ३. त-पुनःपुनः । ४. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स- 'अश्वैः' नास्ति । ५. त-बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः; ऋः बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । ६. च-अश्विना अश्विनौ । ७. ख-ग-घ-च-ण-भ-स-पुरुमञ्चति गच्छति; न-पुरुमञ्चन्ति गच्छन्ति; ल-पुरुतममञ्चन्ति गच्छन्ति । ८. ख-ग-घ-च-ण-न-फ-भ-मन्त्रः ।

‘यो वामश्विना मनसो जवीयाग्रथः स्वश्वो विशा आजिगाति’ (ऋ. सं. १. ११७.२) इति । अतः कारणादस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतमिति भावः ॥ ईयुः । ‘इण् गतौ’ इत्यस्य लिटि ‘दीर्घ इणः विति’ इत्यभ्यासस्य दीर्घः । पादादिवादिनिघातः । यतमानाः । ‘यती प्रयत्ने’ इत्यस्य ज्ञानचि रूपम् । शपः पित्वादनुदात्तत्वे ज्ञानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ऋतजाः । जनेर्विट् । ‘विट्ठनोः’ इत्याख्यम् । अद्रिजतः । जू इति सौत्रो धातुः । कर्मणि क्तः । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदस्वरः ॥

अश्विना मधुषुत्तमो युवाकुः सोमस्तं पातमा गतं दुरोणे ।

रथो ह वां भूरि वर्षः करिंक्रत्सुतावतो निष्कृतमार्गमिष्टः ॥ ९ ॥

अश्विना । मधुसुतऽतमः । युवाकुः । सोमः । तम् । पातम् । आ । गतम् । दुरोणे ।

रथः । ह । वां । भूरि । वर्षः । करिंक्रत् । सुतऽवतः । निःकृतम् । आऽगमिष्टः ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ^१ यः^२ सोमः^३ मधुपुत्तमः मधुरसमत्यन्तं^४ प्रेरयन्^५ युवाकुः युवां कामयमानो वर्तते । यद्वा । युवाकुर्वसतीवरीप्रभृतिभिर्मिश्रित इत्यर्थः ।^६ तम् इमं सोमं^७ पातं पिबतम् ।^८ दुरोणे अरमाकं गृहे^९ आ^{१०} गतम् आगच्छतम् ।^{११} भूरि प्रभूतं^{१२} वर्षः वारकं तेजः रूपं वा सर्वैर्वरणीयं धनं वा^{१३} करिंक्रत् पुनःपुनः कुर्वन्^{१४} वं^{१५} युवयोः^{१६} रथः^{१७} सुतवतः सोमम् अभिपुतवतः^{१८} यजमानस्य निष्कृतम् ।^{१९} निरित्येष समित्येतस्य स्थाने^{२०} (निरु. १२.७) इति यास्कः । संस्कारि । यद्वा । संस्कृतं गृहम् आगमिष्टः अति-शयेनागच्छन् भवति ॥ युवाकुः । यौतेः ‘कटिकुपिभ्यां काकुः’ इति बाहुलकादस्मादपि भवति । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । करिंक्रत् । करोतेर्यङ्लुकि शतरी ‘दाधतिं दधतिं दधंति’^{२१} इत्यादिना जुष्वाभावे यणादेशे कृतेऽङ्गस्यानुकारान्तत्वादभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सोऽपि निपात्यते । अभ्यस्तस्वरः । निष्कृतम् । करोतेरादिकर्मणि क्तः । संस्कृतं प्रवृत्त इत्यर्थः । थाथादिस्वरः ॥४॥

‘मित्रो जनान्’ इति नवर्चं पष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रेष्टुभं मैत्रम् । ‘मित्रो मैत्रं चतुर्गायथ्यन्तम्’ इत्यनुक्रमणिका । आदितः पञ्च त्रेष्टुभः शिष्टाश्रतस्वो गायथ्यः । मित्रो देवता । अग्निहोत्रार्थं पयसि वर्षबिन्दुपतने ‘मित्रो जनान्’ इत्यनया समिधमादध्यात् । सूत्रितं च—‘मित्रो जनान्यातयति जुवाण इति समिधाधानम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ११) इति ॥

मित्रो जनान्यातयति जुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत धाम् ।

मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ १ ॥

मित्रः । जनान् । यातयति । जुवाणः । मित्रः । दाधार । पृथिवीम् । उत । धाम् ।

मित्रः । कृष्टीः । अनिमिषा । अभि । चष्टे । मित्राय । हव्यम् । घृतऽवत् । जुहोत ॥ १ ॥

१. च—अश्विना अश्विनौ । २. ख-घ-ण-भ-मधुररसमत्यन्तम्; ल-मधुररसमयुतम् । ३. ख-ग-च-पुनः अभिपुतवतः ।

वृषवाणः स्तूयमानः शब्दं कुर्वाणो वा मित्रः । प्रकर्षेण सर्वमीयते ज्ञायते तथा सर्वान् वृष्टि-
प्रदानेन त्रायत इति वा मित्रः सूर्यः । जनान् कर्षकादिजनान् यातयति । कृष्यादिकर्मसु प्रयत्नं
कारयति । तथा मित्रः एव पृथिवीमुत अपि च धाम् एतावुभौ लोकौ वृष्टिद्वारा अन्नं यागांश्च जनयन्
दाधार धारयति । तथा सति मित्रः अनिमिषा अनिमिषेणानुग्रहदृष्ट्या कृष्टीः कर्मवतो मनुष्यान्
अभि चष्टे सर्वतः पश्यति । एतत्सर्वं ज्ञात्वा हे ऋत्विजः घृतवत् उपस्तरणाभिघारणयुक्तं हव्यं
हवनयोग्यं पुरोडाशादिकं तस्मै मित्राय देवाय जुहोत जुहुत प्रयच्छतेत्यर्थः । उक्तार्थं यास्को ब्रवीति—
' मित्रो जनान्यातयति वृषवाणः शब्दं कुर्वन् । मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च । मित्रः कृष्टीरनि-
मिषन्नभिविपश्यतीति । कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति विकृष्टदेहा वा । मित्राय हव्यं
घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातम् । जुहोतिर्दानकर्मा ' (निरु. १०. २२) इति ॥ यातयति । ' यती
प्रयत्ने ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लटि रूपम् । दाधार । ' तुजादीनाम् ' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । जुहोत ।
जुहोतेर्लोटि प्रत्ययस्य तबादेशः । गुणः । निघातः ॥

देवसुवां हविःपु मित्रस्य सत्यस्य ' प्र स मित्र ' इति याज्या । एषैव प्रातर्होमस्य कालात्यय-
निमित्ते मैत्रे चरौ याज्या । सूत्रितं च— ' प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वांस्त्वां नष्टवान्महिमाय पृच्छते '
(आश्व. श्रौ. ४. ११) इति । ' तत इष्टिमित्रः सूर्योऽभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु
प्रयस्वानिति संस्थितायाम् ' (आश्व. श्रौ. ३. १२) इति च ॥

प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन ।

न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमंहो अश्रोत्यान्तितो न दूरात् ॥ २ ॥

प्र । सः । मित्र । मर्तः । अस्तु । प्रयस्वान् । यः । ते । आदित्य । शिक्षति । व्रतेन ।

न । हन्यते । न । जीयते । त्वाऽऽकृतः । न । एनम् । अंहः । अश्रोति । अन्तितः । न । दूरात् ॥ २ ॥

हे आदित्य व्रतेन यज्ञेन युक्तः यः मनुष्यः ते तुभ्यं शिक्षति हविलक्षणमन्नं ददाति हे
मित्र सः मर्तः मनुष्यः प्रयस्वान् अन्नवान् प्र अस्तु प्रभवतु । त्वोतः स्वया रक्षितः सः
मनुष्यः केनापि न हन्यते न बाध्यते^१ । न जीयते नाभिभूयते च । एनं तुभ्यं हविर्दत्तवन्तं
पुरुषम् अंहः पापम् अन्तितः समीपात् न अश्रोति न प्राप्नोति^२ । दूरात् अपि न प्राप्नोति ॥
शिक्षतिर्दानकर्मा । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । यद्वत्तयोगादनिघातः । जीयते । जयतेः कर्मणि यकि
' अकृत्सार्वधातुकयोः ' इति दीर्घः । त्वोतः । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदस्वरः । अश्रोति । ' अश्रु
व्याप्तौ ' । स्वादिः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

देवसुवां हविःपु मित्रस्य सत्यस्यानुवाक्या । ' अनमीवास इत्यया मदन्तः प्र स मित्र मर्तो
अस्तु प्रयस्वान् ' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति सूत्रितम् ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स- ' सः ' नास्ति । २. ण-वध्यते । ३. त-व्याप्नोति । ४. त-न-
ल-सूत्रम् ।

अनमीवास इळया मदन्तो मितज्ञवो वरिमन्ना पृथिव्याः ।

आदित्यस्य व्रतमुपक्षियन्तो वयं मित्रस्य सुमतौ स्याम ॥ ३ ॥

अनमीवासः । इळया । मदन्तः । मितज्ञवः । वरिमन् । आ । पृथिव्याः ।

आदित्यस्य । व्रतम् । उपक्षियन्तः । वयम् । मित्रस्य । सुमतौ । स्याम ॥ ३ ॥

हे मित्र अनमीवासः रोगवर्जिताः । इळया अन्नेन । मदन्तः माद्यन्तः । पृथिव्याः । वरिमन् विस्तीर्णं प्रदेशे । मितज्ञवः मितजानुकाः । आ यथाकामं सर्वत्र गच्छन्तः । आदित्यस्य संबन्धि । व्रतं कर्म । उपक्षियन्तः तस्य कर्मणः समीपे निवसन्तः । तदीयं कर्म कुर्वाणा इत्यर्थः । तादृशाः । वयं । मित्रस्य आदित्यस्य । सुमतौ शोभनायामनुग्रहबुद्ध्यां । स्याम वर्तेमहि ॥ मदन्तः । 'मदी हयं' इत्यस्य शतरि व्यत्ययेन शप् । मितज्ञवः । जानुशब्दस्य जुञ्छान्दसः । वरिमन् । उरुशब्दात् पृथ्वादिवादिमनिच् । 'प्रियस्थिर' इत्यादिना वरादेशः । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

अयं मित्रो नमस्यः सुशेवो राजा सुक्षत्रो अजनिष्ट वेधाः ।

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ४ ॥

अयम् । मित्रः । नमस्यः । सुशेवः । राजा । सुक्षत्रः । अजनिष्ट । वेधाः ।

तस्य । वयम् । सुमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ४ ॥

अयं पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितः । मित्रः सूर्यः । नमस्यः सर्वैर्नमस्करणीयः । सुशेवः शोभनमुखः । सुखेन सेव्य इत्यर्थः । राजा सर्वस्य जगतः प्रकाशप्रदानेन स्वामी । सुक्षत्रः । क्षत्रशब्देन बलमुख्यते । शोभनबलोपेतः । वेधाः सर्वस्य जगतो विधाता । एवंगुणोपेतः सूर्यः । अजनिष्ट प्रादुरभूत् । तस्य एवंविधगुणोपेतस्य यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य सूर्यस्य । सुमतौ शोभनायां बुद्धौ । भद्रे कल्याणकारिणि । सौमनसे सौमनस्ये । अपि यजमानाः । वयं । स्याम भवेम ॥ नमस्यः । नमसि साधुः । 'तत्र साधुः' इति यत् । तिस्वरितः । अजनिष्ट । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य लुङि सिचि रूपम् । सौमनसे । सुमनस इवमित्यर्थे 'तस्येदम्' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः ॥

मह्यं आदित्यो नमसोपसद्यो यातयज्जनो गृणते सुशेवः ।

तस्मा एतत्पन्यतमाय जुष्टमग्नौ मित्राय हविरा जुहोत ॥ ५ ॥

महान् । आदित्यः । नमसा । उपसद्यः । यातयत् । जजनः । गृणते । सुशेवः ।

तस्मै । एतत् । पन्यतमाय । जुष्टम् । अग्नौ । मित्राय । हविः । आ । जुहोत ॥ ५ ॥

योऽयम् आदिभ्यः महान् अत एव नमसा नमस्कारेण उपसद्य सर्वैरपसदनीयः यातयजनः ।
 प्रातःप्रातः स्वस्वकर्मणि प्रवर्तनीया जना येनेति स तथोक्तः । गृणते स्तोत्रं कुर्वते जनाय सुहेवः च
 भवति तस्मै पन्यतमाय स्तुत्यतमाय मित्राय आदिभ्याम् जुष्टं प्रीतिविषयम् एतत् हविः अग्नौ
 आ जुहोत जुहुत ॥ यातयजनः । 'यती प्रयत्ने' इत्यस्य ण्यन्तस्य शतरि रूपम् । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरे प्राप्त मरुद्वृधादिवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । गृणते । 'गृ शब्दे' । 'शतुरनुमः' इति
 विभक्तेरुदात्तत्वम् । पन्यतमाय । पनतेरध्यादिवात् यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । जुष्टम् ।
 'नित्यं मन्त्रे' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

अभिप्लवषडहे दशरात्रे च सप्तदशैकविंशादिस्तोमे सति होत्रादिकशस्त्रेणावापस्थाने पञ्चसप्तादि-
 संख्याका ऋच आवपनीयाः । तत्र मैत्रावरुणशस्त्रे 'मित्रस्य चर्षणीधृतः' इत्याद्याश्रतस्त्र आवापार्थाः ।
 सूत्रितं च—'मित्रस्य चर्षणीधृत इति चतस्रो मैत्र्यः' (आश्व. श्रौ. ७.५) इति ॥

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि । द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् ॥ ६ ॥

मित्रस्य । चर्षणिधृतः । अवः । देवस्य । सानसि । द्युम्नम् । चित्रश्रवःस्तमम् ॥ ६ ॥

चर्षणीधृतः मनुष्याणां वृष्टिप्रदानेन धारकस्य मित्रस्य देवस्य संबन्धि अवः अन्नं मानसि
 सर्वैः संभजनीयं द्युम्नं तदीयं धनं च चित्रश्रवस्तमम् अतिशयेन चायनीयकीर्तियुक्तम् ॥ सानसि ।
 मनोतेः 'मानसिपर्णसि' इत्यादिना असिचप्रत्ययान्तत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः । चित्रवादन्तोदात्तः ।
 'स्वमोः' इति स्वमोर्लुक् ॥

प्रातर्होमस्य कालात्यये मैत्रेष्टिः । तस्याम् 'अभि यो महिना' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—
 'अभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्' (आश्व. श्रौ. ३. १२) इति ॥

अभि यो महिना दिवं मित्रो बभूव सप्रथाः । अभि श्रवोभिः पृथिवीम् ॥ ७ ॥

अभि । यः । महिना । दिवम् । मित्रः । बभूव । सप्रथाः । अभि । श्रवःभिः । पृथिवीम् ॥ ७ ॥

यः मित्रः महिना स्वकीयेन महिना दिवम् अन्तरिक्षम् अभि बभूव अभिभवति स
 मित्रः सप्रथाः । प्रथः प्रसिद्धिः कीर्तिः । तत्सहितः श्रवोभिः वृष्टिद्वारोत्पादितैरन्नैः पृथिवीम् अपि
 अभिभवति । बहुव्युक्तं करोतीत्यर्थः ॥ सप्रथाः । 'प्रथं प्रख्याने' । असुन् । 'वोपसर्जनस्य'
 इति सहस्य सभावः ॥

मित्राय पञ्च येमिरे जना अभिष्टिशवसे । स देवान्विश्वान्विभर्ति ॥ ८ ॥

मित्राय । पञ्च । येमिरे । जनाः । अभिष्टिशवसे । सः । देवान् । विश्वान् । विभर्ति ॥ ८ ॥

पञ्च जना निषादपञ्चमाश्रितारो वर्णाः अभिष्टिशवसे शत्रूणामभिगन्तुबलयुक्ताय मित्राय
 येमिरे हवींष्युचच्छन्ति । सः तादृशो मित्रः विश्वान् सर्वान् देवान् विभर्ति । स्वस्वरूपतया

धारयति ॥ अभिष्टिगवसे । इषेः ' मन्त्रे वृष' इत्यादिना क्तिन् । ' तादौ च निति' इत्यभेः अन्तो-
दात्तत्वम्^१ । शकन्धादिवात् परस्वत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

मित्रो देवेष्वायुषु जनाय वृक्तबर्हिषे । इष इष्टव्रता अकः ॥ ९ ॥

मित्रः । देवेषु । आयुषु । जनाय । वृक्तबर्हिषे । इषः । इष्टव्रताः । अकरित्यकः ॥ ९ ॥

मित्रः भगवानादित्यः देवेषु द्योतमानादिगुणयुक्तेषु आयुषु मनुष्येषु मध्ये यो जनो
वृक्तबर्हिः । वृक्तं लूनं बर्हिर्येन सः । बर्हिर्लेवनासादनपूर्वं हविषो दाता ऋत्विगित्यर्थः । तस्मै वृक्तबर्हिषे
जनाय इष्टव्रताः । इष्टानि कल्याणानि व्रतानि कर्माणि याभिः सिध्यन्ति ताः इषः तादृशान्यज्ञानि
अकः करोति । तस्मै ददातीत्यर्थः ॥ वृक्तबर्हिषे । ' ओवश्च छेदने' । कर्मणि निष्ठायां ' यस्य विभाषा'
इति इट्प्रतिषेधः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अकः । करोतेर्लुङि स्तेः ' मन्त्रे घस्' इत्यादिना लुक् ।
सिपो हवङ्ग्यादिलोपः । निघातः ॥ ६ ॥

' इहेह वः' इति सप्तचं सप्तमं सूक्तं वैश्वामित्रं जागतमृभुदेवताकम् । अन्यस्तृच इन्द्रदेवताकश्च ।
तथा चानुक्रान्तम्—' इहेह वः सप्ताभेवं जागतं तृचोऽन्य ऐन्द्रश्च' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ।
आषाश्चनम्बः पृष्ठगामिपुत्रपटहयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आर्भवनिविद्वानीयाः । सूत्रितं च—' इहेह
व इति चनम्बः' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

इहेह वो मनसा बन्धुता नर उशिजो जग्मुरभि तानि वेदसा ।

याभिर्मायाभिः प्रतिजूतिवर्षसः सौधन्वना यज्ञियं भागमानश ॥ १ ॥

इहइह । वः । मनसा । बन्धुता । नरः । उशिजः । जग्मुः । अभि । तानि । वेदसा ।

याभिः । मायाभिः । प्रतिजूतिवर्षसः । सौधन्वनाः । यज्ञियम् । भागम् । आनश ॥ १ ॥

हे ऋभवः वः युष्माकं बन्धुता । बध्नन्ति फलेन संयोजयन्तीति बन्धवः कर्माणि । तेषां
समूहः^२ बन्धुता । इहेह सर्वत्र^३ मनसा सर्वज्ञायते । नरः हे मनुष्या ऋभवः उशिजः यज्ञभागं
कामयमाना भवन्तः वेदसा यज्ञभागप्रापककर्मविषयज्ञानेन तानि तादृशानि कर्माणि अभि जग्मुः
प्राप्नुवन्ति । कानि तानि । मायाभिः । मीयन्ते ज्ञायन्त इति मायाः कर्माणि । याभिः मायाभिर्नैः
कर्मभिः प्रतिजूतिवर्षसः प्रतिपक्षाभिभवनशीलतेजोयुक्ताः सौधन्वनाः । सुधन्वा नामाङ्गिरसः पुत्रः
कश्चिरपिः । तस्य पुत्राः सौधन्वनाः । ते च त्रय ऋभुर्विभ्वा वाज इति । एतन्नामका यूयं यज्ञियं
यज्ञाहं भागं सोमपानादिलक्षणम् आनश प्राप्ताः^४ स्थ । तथा च मन्त्रवर्णः—' ऋभुर्विभ्वा वाजो
देवौ अगच्छत स्वपसो यज्ञियं भागमैतल' (क्र. सं. १. १६१. ६) इति । अयमर्थो ब्राह्मणेऽपि
' ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीधमभ्यजयन्' (ऐ. ब्रा. ३. ३०) इत्यत्रोपाख्यानपूर्वकं स्पष्टमभिहितः ।

१. त-न-उदात्तत्वम् । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स-भावः । ३. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स-
सर्वम् । ४. ख-घ-त-न-भ-व्याप्ताः ।

यद्वा । नरः कर्मणां^१ नेतारो हे ऋभव उज्जिजः कामयमाना वेदसा हविलक्षणेन धनेन युक्ताः स्तोतारो वो युष्माकं तानि चमसतक्षणादीनि^२ कर्माणि बन्धुता बन्धुतया सत्येन मनसा जग्मुः अभिगच्छन्ति । कानि इत्याशङ्कायामाह । यैः चमसतक्षणादिभिः^३ कर्मभिर्यज्ञार्हं भागं यूयमामृत तान्यभिगच्छन्ति । युष्माकं बुद्धिनैपुणानि चिन्तयन्तीत्यर्थः ॥ इहेह । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विवचनम् । परस्याग्नेदितत्वान् अनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । बन्धुता । 'बन्ध बन्धने' । 'भृस्वृस्निहि' इत्यादिना कर्तरि उप्रत्ययः । समूह इत्यर्थे 'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्' (पा. सू. ४.२.४३) इति तल् । लिट्स्वरः^४ ॥

याभिः शचींभिश्चमसाँ अपिँशतु यया धिया गामरिणीतु चर्मणः ।

येन हरी मनसा निरतक्षत तेन देवत्वमृभवः समानश ॥ २ ॥

याभिः । शचींभिः । चमसान् । अपिँशत । यया । धिया । गाम् । अरिणीत । चर्मणः ।

येन । हरी इति । मनसा । निःऽअतक्षत । तेन । देवऽत्वम् । ऋभवः । सम् । आनश ॥ २ ॥

हे^५ ऋभवः^६ याभिः^७ शचीभिः^८ चमसान्^९ चतुरः^{१०} अपिँशत विभक्तवन्तः स्थ । यया^{११} धिया^{१२} प्रज्ञया^{१३} गगं मृताम्^{१४} अरिणीत^{१५} चर्मणः^{१६} चर्मणा^{१७} योजनान् प्रापितवन्तः स्थ । येन^{१८} मनसा^{१९} प्रज्ञानेन^{२०} हरी एतन्नामकाविन्द्रस्याश्च^{२१} निरतक्षत नितरामकुस्त । तथा च^{२२} मन्त्रवर्णः—'य इन्द्राय वचोयुजा ततक्षुर्मनसा हरी' (ऋ. सं. १.२०.२) इति^{२३} । तेन^{२४} सर्वेणानेन कर्मणा^{२५} देवत्वं यज्ञ-भागाहंस्वलक्षणं^{२६} देवभावं समानश सम्यक् प्राप्ताः स्थ ॥ अपिँशत । 'पिश अवयवे' । तुदादिः । तस्य लङि मध्यमे रूपम् । यद्वत्तयोगादनिघातः । अरिणीत । 'री गतिरेषणयोः' । त्रयादिः । तस्य लङि रूपम् । अत्रापि पूर्ववदनिघातः । निरतक्षत । 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' । लङि रूपम् । पूर्ववत् अनिघाते 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । अडुदात्तः । आनश । अभोतेर्लिटि रूपम् । निघातः ॥

इन्द्रस्य सख्यमृभवः समानशुर्मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे ।

सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे विष्टी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सख्यम् । ऋभवः । सम् । आनशुः । मनोः । नपातः । अपसः । दधन्विरे ।

सौधन्वनासः । अमृतऽत्वम् । आ । ईरिरे । विष्टी । शमीभिः । सुऽकृतः । सुऽकृत्यया ॥ ३ ॥

मनोर्नपातः मनुष्यस्याङ्गिरसः^{११} पुत्राः^{१२} अपसः यागादिलक्षणकर्मवन्तः^{१३} ऋभवः^{१४} इन्द्रस्य^{१५} सख्यं^{१६} समानख्यानत्वं^{१७} समानशुः सम्यक् प्राप्नुवन् । तथेन्द्रस्य सख्यं प्राप्तास्त ऋभवः^{१८} दधन्विरे । पूर्व

१. ख-ग-ण-त-न-भ-ल-कर्मणि, च-स-कर्माणि । २. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स-^१भक्षणादीनि । ३. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स-^२भक्षणादिभिः । ४. ल-लितीति प्रत्ययस्वरः । पूर्वस्थोदात्तत्वम् । ५. त-'हे ऋभवः' नास्ति । ६. त-मृतां सतीम् । ७. त-'चर्मणा' नास्ति । ८. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-अयम् । ९. त-ल-इति । ऋभवः । उरु प्रभूतं भान्तीति ऋतेन सत्येन भान्तीति वा तादृशा हे ऋभवः । १०. ख-ग-घ-च-ण-भ-यज्ञभागाहंलक्षणम् ; ल-यज्ञलक्षणम् । ११. ल-मनुष्यस्याङ्गिरसस्य । १२. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-स-समानख्यानत्वं प्राप्ताः ।

मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अपीदानीमिन्द्रस्य सख्येन प्राणान् धारयन्ति । तथा च 'मन्त्रः—'अधारयन्त वह्नयः' (ऋ. सं. १. २०. ८) इति । 'सौधन्वनायः सुधन्वनामकस्यैः पुत्रा ऋभवः' 'सुकृतः शोभनकर्माणः सन्तः प्रभूतैः' 'शमीभिः देवत्वप्राप्तिप्रतिबन्धनिवारणहेतुभिः कर्मभिः' 'सुकृत्यया शोभनेन कर्मणा च' 'विष्ट्री व्याप्य' 'अमृतत्वमेरिरे देवत्वं प्रापुः । तथा च मन्त्रान्तरमाज्ञायते—' 'मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः' (ऋ. सं. १. ११०. ४) इति ॥ नपातः । 'नभ्राप्नपान' 'इत्यादिना नजः प्रकृतिभावः । दधन्विरे । धविर्गत्यर्थः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लिटि रूपम् । ईरिरे । 'ईर गतौ' । मन्त्रत्वान् आम् न भवति । निघातः । सुकृत्यया । करोतेभावे 'कृजः श च' इति क्यप् । प्रत्ययस्य व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । ममासे कृदुत्तरस्वरः ॥

इन्द्रेण याथ सरथं सुते सचाँ अथो वशानां भवथा सह श्रिया ।

न वः प्रतिमै सुकृतानि वाघतः सौधन्वना ऋभवो वीर्याणि च ॥ ४ ॥

इन्द्रेण । याथ । सरथम् । सुते । सचाँ । अथो इति । वशानाम् । भवथ । सह । श्रिया ।

न । वः । प्रतिमै । सुकृतानि । वाघतः । सौधन्वनाः । ऋभवः । वीर्याणि । च ॥ ४ ॥

हे ऋभवो यूयम् 'इन्द्रेण' 'सचा सह' 'सरथं समानमेकं रथमारुह्य' 'सुते' 'अभिपुत्सोमवति यज्ञे' 'याथ गच्छथ' । 'अथो अनन्तरमिन्द्रेण सह' 'एकरथमारूढा यूयं' 'वशानाम्' । उद्यते काम्यते यजमानेन स्वर्गादिलक्षणं^१ फलम्^२ एभिरिति वशाः मनुष्याः । तेषां 'श्रिया स्तुतिहविरादिरूपया' 'सह' 'भवथ' । हे 'सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः' 'वाघतः' । अमृतत्वादिलक्षणफलस्य वोढारो मेधाविनो वा इति यास्कः । तादृशा हे 'ऋभवः' 'वः युष्माकं' 'सुकृतानि देवत्वस्य प्रापकाणि शोभनानि कर्माणि' 'न' 'प्रतिमै' । प्रतिमातुमियत्तया परिच्छेत्तुं न केनापि शक्यानि । तथा 'वीर्याणि युष्माकं सामर्थ्यानि' 'च नैव प्रतिमातुं शक्यानि ॥ वशानाम् । 'वश कान्ती' । 'वक्षिरण्योरुपसंख्यानम्' इति करणे अप्रत्ययः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वशाशब्दो वन्ध्यावचनश्चेत् अन्तोदात्तः^३ भवति । 'वशा मेवा अवसृष्टास आहुताः' (ऋ. सं. १०. ९१. १४) इति । वः । युष्मच्छब्दस्य षष्ठीबहुवचने वसादेशः । निघातः । प्रतिमै । 'माङ् माने' । विच् । प्रतिमाः प्रतिमानम् । तस्य चतुर्थ्येकवचने आतो लोपाभावश्छान्दसः^४ । एकादेशस्वरः ॥

आभिप्लविके पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे 'इन्द्र ऋभुभिः' इत्यार्भवस्तृचः । सूत्रितं च—'घृतवती भुवनानामभिध्रियेन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिरिति तृचौ' (आश्व. श्रौ. ७. ७.) इति । आणा^५ तृतीयसवने होतुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—'इन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुक्षितमिन्द्रावरणा सुतपाविमं सुतम्' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

१. ग-च-भ-ल-स—'च' नास्ति । २. ख-ग-च-भ-स्वर्गादिलक्षणफलम् । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स—इत्यन्तोदात्तः । ४. ख-ग-ण-न-भ-ल-स—लोपदछान्दसः । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स—आयः ।

इन्द्रं ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुक्षितं सुतं सोममा वृषस्वा गर्भस्त्योः ।

धियेषितो मघवन्दाशुषो गृहे सौधन्वनेभिः सह मत्स्वा नृभिः ॥ ५ ॥

इन्द्रं । ऋभुऽभिः । वाजवत्ऽभिः । समुऽक्षितम् । सुतम् । सोमम् । आ । वृषस्व । गर्भस्त्योः ।

धिया । इषितः । मघवन् । दाशुषः । गृहे । सौधन्वनेभिः । सह । मत्स्व । नृभिः ॥ ५ ॥

हे इन्द्रं वाजवद्भिः । वाजो नाम ऋभूणां भ्राता । यद्वा । वाजोऽङ्गम् । तत्सहितैः ऋभुभिः सहितस्त्वं समुक्षितं सम्यगद्भिः^१ सिकं^२ प्रावभिः^३ सुतं सोमं गर्भस्त्योः । बत्सत्यदन्त्याभ्यामङ्गमिति गृह्णन्ति पदार्थानाभ्यामिति वा गर्भस्ती बाहू । तयोर्बाह्वोः^४ आ वृषस्व आक्षारय^२ । ग्रहमुभाभ्यां बाहुभ्यां गृहीत्वा सोमं पिबेत्थर्थः । हे मघवन् इन्द्रं धिया स्तोत्ररूपेण कर्मणा इषितः प्रेरितस्त्वं दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य गृहे सौधन्वनेभिः सुधन्वनः पुत्रैः नृभिः मनुष्यैर्ऋभुभिः सह साकं मत्स्व सोमपानेन हृष्टो भव ॥ समुक्षितम् । ' उक्ष सेचने ' । कर्मणि क्तः । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः स्वरः । गर्भस्त्योः । ' भस भर्त्सनदीप्त्योः ' इत्यस्मान् ' भर्सेर्गट्च ' इति सूत्रेण तिप्रत्ययो धातोः गडागमश्च । यद्वा । गृह्णतेः पृषोदरादित्वादेवं नेयम् । मत्स्व । मदि स्तुत्यादिषु । लोटि ' बहुलं छन्दमि ' इति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

इन्द्रं ऋभुमान्वाजवान्मत्स्वेह नोऽस्मिन्त्सवने शच्या पुरुषुत ।

इमानि तुभ्यं स्वसराणि येमिरे व्रता देवानां मनुषश्च धर्मभिः ॥ ६ ॥

इन्द्रं । ऋभुऽमान् । वाजऽवान् । मत्स्व । इह । नः । अस्मिन् । सवने । शच्या । पुरुऽस्तुत ।

इमानि । तुभ्यम् । स्वसराणि । येमिरे । व्रता । देवानाम् । मनुषः । च । धर्मैऽभिः ॥ ६ ॥

पुरुषुत बहुभिः स्तुत हे इन्द्रं ऋभुमान् ऋभुणा तद्वान् वाजवान् वाजेन ऋभोर्भ्रात्रा युक्तः शच्या इन्द्राण्या कर्मणा वा सहितः सन् नः अस्माकम् इह कर्मणि अस्मिन् तृतीयसवने मत्स्व हृष्टो भव । हे इन्द्रं तुभ्यं त्वदर्थम् इमानि स्वसराणि अहानि येमिरे । तव सोमपानार्थं त्रिषु सवनेषु नियतान्यासते । किञ्च देवानाम् अन्यादीनां व्रता व्रतानि कर्माणि च मनुषः मनुष्यस्य धर्मभिः कर्मभिः साकं त्वदर्थं नियतान्यासते ॥

इन्द्रं ऋभुभिर्वाजिभिर्वाजयन्निह स्तोमं जरितुरुप याहि यज्ञियम् ।

शतं केतेभिरिषिरेभिरायवे सहस्रणीथो अध्वरस्य होमनि ॥ ७ ॥

इन्द्रं । ऋभुऽभिः । वाजिऽभिः । वाजयन् । इह । स्तोमम् । जरितुः । उप । याहि । यज्ञियम् ।

शतम् । केतेभिः । इषिरेभिः । आयवे । सहस्रऽनीथः । अध्वरस्य । होमनि ॥ ७ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-सम्यगभिषिक्तम् । २. ग-च-प्रक्षारय । ३. त-मघवन् धनवन्; न-ल-स- मघवन् हे ।

हे ^१वृन्द ^२वाजिभिः ^३वाजयुक्तैः ^४ऋभुभिः सहितस्त्वं ^५वाजयन् स्तोतुर्वाजमक्षं कुर्वाणः ^६वृह यज्ञे
^७यज्ञियं यज्ञार्हं ^८वज्रितुः स्तोतुः ^९स्तोमं स्तोत्रम् ^{१०}उप ^{११}याहि आगच्छ । पुनः विविक्षिष्टः । ^{१२}केतेभिः ।
 केत्यते ज्ञायते सर्वमेभिरिति केताः प्राज्ञाः ^{१३}मस्तः । तैः ^{१४}शतं शतसंख्याकैः ^{१५}वृषिरेभिः ^{१६}वृषिरैर्गमनकुशलैः
 अश्वैः सहितः ^{१७}आयवे मनुष्याय यजमानाय ^{१८}सहस्रनीथः बहुप्रकारनयनोपेतः ^{१९}अध्वरस्य । न
 विद्यते ध्वरो हिंसा यस्य तादृशस्य सोमस्य ^{२०}होमनि होमे आगच्छेति शेषः ॥ वाजयन् । वाजं करोतीति
 णिच् । ‘णाविष्टवत्’ इतीष्टवद्भावात् ‘तुरिष्टेमेयः सु’ इति टिलोपः । केतेभिः । ‘कित ज्ञाने’ । घञ् ।
 जित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ ७ ॥

‘उपो वाजेन’ इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रमुपोदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘उष
 उपस्यम्’ इति । प्रातरनुवाके उपस्ये क्रतावाश्विनशस्त्रे च ऋगुभे छन्दस्येतरस्य सूक्तस्य विनियोगः ।
 सूत्रितं च—‘उपो वाजेनेदमु त्यन्’ (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

उपो वाजेन वाजिनि प्रचेताः स्तोमं जुषस्व गृणतो मघोनि ।

पुराणी देवि युवतिः पुरंधिरनु व्रतं चरसि विश्ववारे ॥ १ ॥

उपः । वाजेन । वाजिनि । प्रचेताः । स्तोमम् । जुषस्व । गृणतः । मघोनि ।

पुराणी । देवि । युवतिः । पुरंमधिः । अनु । व्रतम् । चरसि । विश्ववारे ॥ १ ॥

^१वाजेन ^२वाजिनि अन्नेनाश्रयति । तथा च मन्त्रः—‘सं वाजैर्वाजिनीवति’ (ऋ. सं. १. ४८. १६)
 इति । ^३मघोनि धनवति हे ^४उपः ^५प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवती सती ^६त्वम् ^७गृणतः तव स्तोत्रं कुर्वतः
 स्तोतुः ^८स्तोमं स्तोत्रं ^९जुषस्व सेवस्व ^{१०}यद्वा । वाजेन हविर्लक्षणेनाग्नेन सह स्तोमं जुषस्वेति संबन्धः ।
^{११}विश्ववारे विश्वैः सर्वैर्वरणीये हे उपः ^{१२}देवि ^{१३}पुराणी पुरातनी । ^{१४}युवतिः ^{१५}इत्युपमा । तद्वच्छोभमाना ।
 ‘सुसंकाशा मातृमृष्टेव योपा’ (ऋ. सं. १. १२३. ११) इतिवत् । ^{१६}पुरंधिः । पुरु बहु धीः
 स्तोत्रलक्षणं कर्म यस्याः सा । बहुस्तोत्रवती । ‘पुरंधिर्बहुधीः’ इति यास्कः । पुरंधिः शोभमाना वा ।
 एवंविधगुणोपेता त्वम् ^{१७}अनु ^{१८}व्रतं यज्ञकर्माभिलक्ष्य ^{१९}चरसि यद्येत्यतया वर्तसे ॥ मघोनि । मघशब्दान्
 मनुवर्थे ‘छन्दसीवनियौ’ इति वनिप् । स्त्रियाम् ‘ऋभ्यो ङीप्’ । ‘श्रयुवमघोनामतद्धिते’ इति संप्रसारणे
 कृते गुणः । संबुद्धौ ‘अम्बार्थनद्योर्दस्वः’ । निघातः । पुराणी । पुराणशब्दः ‘पुराणप्रोक्तेषु’ इत्यन्तोदात्तत्वेन
 निपातितः । ‘टिड्ढाणञ्’ इति ङीप् । ‘अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । पुरंधिः ।
 पृषोदरादिवात् उकारस्य अमादेश ईकारस्य ह्रस्वश्च । ‘आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युप-
 संख्यानम्’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-वाजिभिः अश्ववद्भिः । २. ख-ग-च-न-भ-स-‘स्तोतुः’ नास्ति । ३. घ-च-
 ण-ल-प्रज्ञाः । ४. ग-च-फ-त्वम् ; ण-न-ल-स-सती । ५. ल-कुर्वाणस्य । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-
 ‘सेवस्व’ नास्ति । ७. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-युवतिस्तरुणी ।

उषो देव्यमर्त्या वि भाहि चन्द्ररथा सूनृता ईरयन्ती ।

आ त्वा वहन्तु सुयमासो अश्वा हिरण्यवर्णा पृथुपाजसो ये ॥ २ ॥

उषः । देवि । अमर्त्या । वि । भाहि । चन्द्ररथा । सूनृताः । ईरयन्ती ।

आ । त्वा । वहन्तु । सुयमासः । अश्वाः । हिरण्यवर्णाम् । पृथुपाजसः । ये ॥ २ ॥

हे उपो देवि अमर्त्या मरणधर्मरहिता चन्द्ररथा सुवर्णमयरथोपेता सूनृताः प्रियसत्त्वरूपा वाचः ईरयन्ती उच्चारयन्ती । तथा च मन्त्रवर्णः—‘सुभावरी सूनृता ईरयन्ती’ (ऋ. सं. १. ११३. १२) इति । तादृशी त्वं वि भाहि सूर्यकिरणसंबन्धात् विशेषेण दीप्यस्व^१ । पृथुपाजसः प्रभूतबलयुक्ता अरुणवर्णाः ये अश्वाः विद्यन्ते सुयमासः सुष्ठु नियन्तुं शक्या रथे योजितास्तेऽश्वाः हिरण्यवर्णाः त्वा त्वाम् आ वहन्तु ॥ सुयमासः । यमेरकृच्छ्रार्थं खल् । लिट्स्वरः ॥

उषः प्रतीची भुवनानि विश्वोर्ध्वा तिष्ठस्यमृतस्य केतुः ।

समानमर्थं चरणीयमाना चक्रमिव नव्यस्या ववृत्स्व ॥ ३ ॥

उषः । प्रतीची । भुवनानि । विश्वा । ऊर्ध्वा । तिष्ठसि । अमृतस्य । केतुः ।

समानम् । अर्थम् । चरणीयमाना । चक्रम्ऽइव । नव्यसि । आ । ववृत्स्व ॥ ३ ॥

हे उषः देवि विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रतीची । प्रति अभिमुख्येनाञ्जति प्राप्नोतीति प्रतीची । अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य केतुः प्रज्ञापयित्री त्वम् ऊर्ध्वा नभस्युक्ता तिष्ठसि । नव्यसि पुनःपुनर्जायमानतया नवतरे हे उपो देवि अर्थम्^१ । अर्थते गम्यतेऽस्मिन्नित्यर्थो मार्गः । समानम् एकं मार्गमुदयात् प्राचीनकाललक्षणं चरणीयमाना चरितुमिच्छन्ती त्वम् आ ववृत्स्व पुनस्तस्मिन् मार्गे आवृत्ता भव । तत्र दृष्टान्तः । चक्रमिव । यथा नभसि चरितुः सूर्यस्य रथाङ्गं पुनःपुनरावर्तते तद्वत् ॥ प्रतीची । प्रतिपूर्वादञ्जतेः क्तिन् । ‘अञ्जतेश्चोपसंस्थानम्’ इति ङीप् । ‘अचः’ इत्यकारलोपे ‘ची’ इति दीर्घः^२ । उदात्तनिवृत्तिस्त्वेणाभ्युदात्तः । केतुः । ‘चायु पूजानिनामनयोः’ इत्यस्मात् ‘चायः की च’ इति तु । की इत्यादेशः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । अर्थम् । अर्तस्थानप्रत्ययः । नव्यसि । नव-शब्दात् ईयसुनि ङीपि रूपम् । ईकारलोपश्छान्दसः । ववृत्स्व । ‘वृत्तु वर्तने’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य भ्रुः ॥

१. घ-च-ण-त-न-भ-ल-स-दीप्यसे । २. घ-च-ण-न-फ-भ-त्वं चक्रमिव चरणीयमाना समानमर्थं उत्तमं मार्गम् आववृत्स्व आवर्तनं कुरुष्व । अर्थम् । अर्थ्यते गम्यते मार्गोऽस्मिन्नित्यर्थः; ल-स-अर्थम् । अर्थ्यते गम्यते मार्गोऽस्मिन्नित्यर्थः ।

अव॑ स्यूमे॒व चिन्व॑ती म॒घोन्युषा॑ याति॒ स्वस॑रस्य॒ पत्नी॑ ।

स्व॑र्ज॒नन्ती॑ सु॒भगा॑ सु॒दंसा॑ आन्ता॒दिवः॑ प॒प्रथ॑ आ पृथि॒व्याः ॥ ४ ॥

अव॑ । स्यूमे॒ऽइव॑ । चिन्व॑ती । म॒घोनी॑ । उ॒षाः । या॒ति । स्वस॑रस्य । प॒त्नी ।

स्वः । ज॒नन्ती॑ । सु॒भगा॑ । सु॒दंसाः । आ । अन्ता॑त् । दि॒वः । प॒प्रथे॑ । आ । पृथि॒व्याः ॥ ४ ॥

येयम् उपाः यस्यूमेव वस्त्रमिव विस्तृतं तमः अव चिन्वती अवचयमपक्षयं प्रापयन्ती
मघोनी धनवती स्वसरस्य । सुष्ठुस्यति क्षिपति तम इति स्वसरः सूर्यो वासरो वा । तस्य पत्नी
सती याति गच्छति । स्वः स्वकीयं तेजः जनन्ती जनयन्ती सुभगा सुधना^१ सौभाग्ययुक्ता^२ वा
सुदंसाः शोभनामिहोत्रकर्मा^३ सेयमुषाः^४ दिवः शुलोकरय आ अन्तात् पृथिव्याः च आ अन्तात्
आवसानात्^५ पप्रथे प्रथते प्रकाशते इत्यर्थः ॥ स्यूमेव । 'पितु तन्तुसंताने' । 'अविपिविशुषिभ्यः
किन्' इति मन्प्रत्ययः । 'छोः शूडनुनासिके च' इति ऊङ् । यणादेशः । 'सुपां सुलुक्' इति
सोलुक् । निच्वादाद्युदात्तः । चिन्वती । 'शतुरनुमः' इति छीप उदात्तत्वम् । जनन्ती । 'जन जनने'
इत्यस्य ण्यन्तस्य शतरि रूपम् । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धाधातुकत्वेन णिलोपः ॥

अच्छा॑ वो दे॒वीमुष॑सं विभा॒तीं प्र वो॑ भर॒ध्वं नम॑सा सुवृ॒क्तिम् ।

ऊ॒र्ध्वं मधु॑धा दि॒वि पाजो॑ अ॒श्रेत्प्र रो॑चना रुरु॒चे र॒ण्वसं॑दृक् ॥ ५ ॥

अच्छ॑ । वः । दे॒वीम् । उ॒षसं॑ । वि॒भा॒तीम् । प्र । वः । भर॒ध्वम् । नम॑सा । सु॒वृ॒क्तिम् ।

ऊ॒र्ध्वम् । म॒धु॒धा । दि॒वि । पाजो॑ । अ॒श्रेत् । प्र । रो॑चना । रुरु॒चे । र॒ण्वसं॑दृक् ॥ ५ ॥

हे स्तोतारः वः युष्मान् अच्छ अभिलक्ष्य विभातीं शोभमानाम् उपसं देवीं प्रति वः
युष्माकं संबन्धिना नमसा नमस्कारेण सह सुवृक्तिं शोभनां स्तुतिं प्र भरध्वं यूयं कुरुत ।
मधुधा । मधुराणि स्तुतिलक्षणानि वाक्यानि दधातीति । मधु^१ सोमः^२ । तं धारयतीति^३ वा । यद्वा ।
मधुधादित्यधात्री । यद्वा । अवग्रहाभावाद्व्युत्पन्नावयवम् अखण्डमिदं पदम् उपोनाम । सेयमुषाः
दिवि नभसि ऊर्ध्वं पाजः ऊर्ध्वाभिमुखं पाजस्तेजः अश्रेत् अयति^४ । तथा^५ रोचना रोचनशीला
रण्वसंदृक् रमणीयदर्शनोषाः प्र रुरुचे प्रकर्षेण दीप्यते । यद्वा । रोचना लोकान् प्र रुरुचे प्रकर्षेण
स्वतेजसा दीपयति । तथा च मन्त्रवर्णः—'व्युच्छन्ती हि रश्मिभिर्विश्रमाभासि रोचनम्' (क्र. सं.
१. ४९. ४) इति ॥ रण्वसंदृक् । रवेर्गत्यर्थस्य अचूप्रत्ययः । इदित्वात् नुमागमः । संपूर्वात् दशेः
किन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. च-फ-सुष्ठु सौभाग्ययुक्ता । २. च-फ-शोभनामिहोत्रकर्मापेतेयमुषाः । ३. ख-ग-घ-च-ण-त-
न-स-अवसानात् । ४. त-उषोदेवीम् । ५. ख-ग-त-न-फ-भ-स-शोभमानाम् ; च-सुष्ठु शोभमानाम् ।
६. त-मधुः । ७. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स-स्तोमः । ८. ग-च-भ-धारयन्तीति । ९. च-फ-सदिदम् ।
१०. च-आश्रयति । ११. ख-ग-च-यथा च ; घ-ण-भ-तथा च ।

ऋतावरी दिवो अकैरबोध्या रेवती रोदसी चित्रमस्थात् ।

आयतीमग्न उपसं विभातीं वाममेषि द्रविणं भिक्षमाणः ॥ ६ ॥

ऋतऽवरी । दिवः । अकैः । अबोधि । आ । रेवती । रोदसी इति । चित्रम् । अस्थात् ।

आऽयतीम् । अग्ने । उपसम् । विऽभातीम् । वामम् । एषि । द्रविणम् । भिक्षमाणः ॥ ६ ॥

१ऋतावरी सत्यवती येयमुपाः १दिवः द्युलोकात् १अकैः तेजोभिः १अबोधि सर्वज्ञायते । ततः १रेवती धनवती येयं १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १चित्रं नाभाविधिरूपयुक्तं यथा भवति तथा १आ १अस्थात् सर्वतो व्याप्य तिष्ठति हे १अग्ने १आयतीं त्वदभिमुखमागच्छन्तीं १विभातीं भासमानाम् १उपसम् उपोदेवीं १भिक्षमाणः हवींषि याचमानस्त्वं १वामं वननीयं १द्रविणम् अग्निहोत्रादिलक्षणं धनम् १एषि प्राप्नोषि ॥ अबोधि । ' बुध अवगमने ' । कर्मणि लुङि ' चिण् भावकर्मणोः ' इति चिण् । ' चिणो लुक् ' । रेवती । रयिशब्दात् मनुप् । ' छन्दसीरः ' इति वत्वम् । ' रयेर्मतौ बहुलम् ' इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । गुणः । ' उगितश्च ' इति ङीप् । ' रेशब्दाच्चोपसंख्यानम् ' इति मनुप उदात्तत्वम् ॥

ऋतस्य बुध उपसामिष्यन्वृषा मही रोदसी आ विवेश ।

मही मित्रस्य वरुणस्य माया चन्द्रेव भानुं वि दधे पुरुत्रा ॥ ७ ॥

ऋतस्य । बुधे । उपसाम् । इष्यन् । वृषा । मही इति । रोदसी इति । आ । विवेश ।

मही । मित्रस्य । वरुणस्य । माया । चन्द्राऽइव । भानुम् । वि । दधे । पुरुत्रा ॥ ७ ॥

१वृषा वृष्टिद्वारा अपां^२ प्रेरक आदित्यः १ऋतस्य अग्निहोत्रादिकर्मकरणे सत्यभूतस्याहः १बुधे मूले १उपसामिष्यन् प्रेरणं कुर्वन् १मही महत्यौ १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १आ १विवेश स्वतेजोभिः^३ सर्वतः प्रविष्टवान् । यद्वा । वृषा वर्पितेष्यन् सर्वतो गच्छन्नुपसां संबन्धी रश्मिसमूहो रोदसी द्यावापृथिव्यौ विष्टवानिति योजनीयम् । तत उपाः १मही महती^४ १मित्रस्य १वरुणस्य मित्रावरुणयोः १माया^५ प्रभारूपा सती १चन्द्रेव सुवर्णानीव १भानुं स्वप्रभां १पुरुत्रा बहुषु देशेषु १वि १दधे विदधाति सर्वत्र प्रसारयति ॥ मही । अलोपञ्छान्दसः । पुरुत्रा । ' देवमनुष्य ' इत्यादिना अधिकरणे त्राप्रत्ययः ॥ ॥ ८ ॥

' इमा उ वाम् ' इत्यष्टादशचं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुकणिका—' इमा उ द्वगून् नैन्द्रावरुण-बाहस्पत्यपौण्णसावित्रसौम्यमैत्रावरुणास्तुचा अन्यो जमदग्न्यार्षो वा चतुर्थाद्या गायत्र्यः ' इति । कृत्स्नस्य विश्वामित्र ऋषिरन्यस्य नृचस्य जमदग्निर्वा । आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः शिष्टाः पञ्चदश गायत्र्यः । प्रथमस्येन्द्रावरुणी देवता द्वितीयस्य बृहस्पतिस्तृतीयस्य पूषा चतुर्थस्य सविता पञ्चमस्य सोमः षष्ठस्य

१. त-संप्रसारणं पररूपत्वे; न-संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । २. ख-ग-च-ण-भ-स- ' अपां ' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स- ' स्वतेजोभिः ' नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-मित्रस्य वरुणस्य माया महती मित्रावरुणयोः या माया ।

मित्रावरुणौ । आभिहविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ सत्यां स्वस्वशस्त्रे होत्रका अन्यसूक्तमवशेष्य
स्तोमाभिर्शंसनार्थं' तृचादिसंख्या ऋच आवपेयुः । तत्र मैत्रावरुणस्यावापार्थमाद्यस्तुचः । सूत्रितं
च—' इमा उ वां भृमयो मन्यमाना इति तिस्रः ' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

इमा उ वां भृमयो मन्यमाना युवावते न तुज्या अभूवन् ।

क^१त्यदिन्द्रावरुणा यशो वां येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः ॥ १ ॥

इमाः । ऊँ इति । वाम् । भृमयः । मन्यमानाः । युवावते । न । तुज्याः । अभूवन् ।

क^१ । त्यत् । इन्द्रावरुणा । यशः । वाम् । येन । स्म । सिनम् । भरथः । सखिभ्यः ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्रावरुणा^२ इन्द्रावरुणौ ^३वां युवयोः संबन्धिन्यः ^४मन्यमानाः बलिभिः शत्रुभिः अभिमन्य-
मानाः^५ अत एव ^६भृमयः भ्रमणशीलाः ^७इमाः प्रजाः । ^८उ^९ पूरणः^{१०} । ^{११}युवावते । तृतीयार्थे चतुर्थी ।
यौवनवता बलिना शत्रुणा ^{१२}तुज्याः हिंस्याः ^{१३}न ^{१४}अभूवन् न भवन्तु । अपि^{१५} च^{१६} ^{१७}वां युवयोः ^{१८}त्यन्
तादृशं^{१९} ^{२०}यशः ^{२१}क कुत्रास्ते । ^{२२}येन यशसा ^{२३}सखिभ्यः अस्मभ्यं ^{२४}सिनम् अन्नं ^{२५}भरथः ^{२६}स्म प्रदातुं
संपादयथः । तत् क्वास्ति^{२७} इत्यन्वयः^{२८} । यद्वा । हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोः संबन्धिन्य इमा अस्माभिः
क्रियमाणा भृमयो युवां प्राप्तुं भ्रमणशीलाः^{२९} मन्यमानाः । मन्यतिरर्चैतिकर्मा^{३०} । युवाम् अर्चन्त्यस्ताः^{३१}
स्तुतयो युवावते युवाभ्यां सदृशायान्यस्मै देवाय न तुज्याः । तुजतिर्दानकर्मार्थः । प्रदेया मा भूवन् ।
शिष्टं समानम् ॥ भृमयः । ' भ्रमु अनवस्थाने ' । भ्रमेः ' संप्रसारणं च ' इति इन्द्रप्रत्ययः संप्रसारणं
च । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । युवावते । ' युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् ' इति वतुप् ।
अविभक्तावपि युवादेशश्छान्दसः । तुज्याः । ' तुज^{३२} हिंसादाननिकेतनेषु ' । ' अर्चयादयश्च ' इति
यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । सिनम् । ' पिबू बन्धने ' । ' इण्विन्दीङुत्यविभ्यो नक् ' इति
नक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥

अयमु वां पुरुतमो रयीयञ्छत्तममवसे जोहवीति ।

सजोषाविन्द्रावरुणा मरुद्भिर्दिवा पृथिव्या शृणुतं हव मे ॥ २ ॥

अयम् । ऊँ इति । वाम् । पुरुतमः । रयिडयन् । शश्वत्तमम् । अवसे । जोहवीति ।

सजोषौ । इन्द्रावरुणा । मरुत्सभिः । दिवा । पृथिव्या । शृणुतम् । हवम् । मे ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्रावरुणा^२ इन्द्रावरुणौ ^३रयीयन् रयिमात्मन इच्छन् ^४अयमु^५ ^६पुरुतमः वैदिककर्मप्रवृत्त-
तयातिशयेन पुरुर्महानयं यजमानः ^७अवसे रक्षणायान्नाय वा ^८वां युवां ^९शश्वत्तमं सर्वदा ^{१०}जोहवीति

१. ख-ग-च-ण-स्तोमातिशंसनार्थम् ; त-न-भ-स-स्तोमातिशंसनार्थाः । २. न-ल-स-‘ इन्द्रावरुणा ’
नास्ति । ३. ण-अभिनन्द्यमानाः । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-‘ उ पूरणः ’ नास्ति । ५. ख-ग-
घ-च-ण-न-भ-स-‘ अपि च ’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-एतादृशम् । ७. न-ल-स-क्वास्ते । ८. घ-
इत्यन्वयः । उ पूरणः । ९. ख-ग-च-ण-फ-भ-स-क्रमणशीलाः । १०. त-अर्चन्त्य एताः । ११. त-
तुजि । १२. न-ल-स-‘ इन्द्रावरुणा ’ नास्ति । १३. त-म-अयम् ।

भृशमाह्वयति । ऽमरुद्भिः देवविशेषैः ऽदिवा ऽपृथिव्या च ऽसजोषौ संगतौ युवां ऽमे सम ऽह्वं
युष्मदीयमाह्वानं ऽशृणुतम् ॥ पुरुतमः । तमपो व्यस्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ जोहवीति । ह्वयतेर्देव्युक्ति
'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणे कृते रूपम् । दिवा । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पृथिव्या ।
'उदात्तयो हवपूर्वात्' इति उदात्तत्वम् । हवम् । ह्वयतेः 'भावेऽनुपसर्गस्य' इति अप् । प्रत्ययस्य
पित्त्वादनुदात्तत्वम् ॥

अस्मे तदिन्द्रावरुणा वसु ऽप्यादस्मे रयिर्मरुतः सर्ववीरः ।

अस्मान्वरुत्रीः शरणैरवन्तस्मान्होत्रा भारती दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

अस्मे इति । तत् । इन्द्रावरुणा । वसु । स्यात् । अस्मे इति । रयिः । मरुतः । सर्ववीरः ।

अस्मान् । वरुत्रीः । शरणैः । अवन्तु । अस्मान् । होत्रा । भारती । दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

'इन्द्रावरुणा' हे इन्द्रावरुणौ^१ ऽअस्मे अस्मासु ऽतत् अभिलषितं तादृशं ऽवसु धनं ऽस्यात्
भवतु^२ । हे ऽमरुतः ऽसर्ववीरः सर्वेषु^३ कर्मसु वीरः^४ समर्थः ऽरयिः पुत्रपौत्रयुक्तः^५ पशुसंघः^६ ।
'पशवो वै रयिः' इति तैत्तिरीयकम् । सः^७ ऽअस्मे अस्माकं भवतु । ऽवरुत्रीः सर्वैः संभजनीया
देवपत्न्यः ऽशरणैः । शृणन्ति शीतादिक्लेशमिति शरणानि गृहाः । तैः ऽअस्मान् ऽअवन्तु । ऽहोत्रा ।
ह्वयन्तेऽस्यां हवींषीति । यद्वा^८ । ह्वयते तत्र प्राण इति होत्रा वाक् । तथा च श्रुतिः—'वाचि हि प्राणं
जुहुमः प्राणे वा वाचम्' इति । यद्वा । होत्रेति यज्ञनाम । ह्वयते अत्र हविरिति^९ । यज्ञश्च
वागुच्यते । 'वाचं यच्छन्ति वाग्वै यज्ञः' (गे. ब्रा. ५. २४) इति ब्राह्मणम् । तादृशी ऽभारती
सरस्वती ऽदक्षिणाभिः गौरूपाभिर्दक्षिणाभिः यद्वा उदाराभिर्वाग्भिः ऽअस्मान् पालयतु^{१०} ॥
वसु ऽप्यात् इत्यत्र संहितायां 'पूर्वपदात्' इति पाठम् । वरुत्रीः । 'प्रसितस्कभित' इत्यादिना
ढीबन्तत्वेन निपातनादिष्टसिद्धिः । होत्रा । 'हु दानादनयोः' । 'हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्'
इत्यधिकरणे त्रन्प्रत्ययः ॥

बृहस्पते जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य । रास्व रत्नानि दाशुषे ॥ ४ ॥

बृहस्पते । जुषस्व । नः । हव्यानि । विश्वदेव्य । रास्व । रत्नानि । दाशुषे ॥ ४ ॥

ऽविश्वदेव्य सर्वदेवहित हे ऽबृहस्पते ऽनः अस्मत्संबन्धीनि ऽहव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशा-
दीनि^१ हवींषि^२ ऽजुषस्व सेवस्व । तत्तत्सर्वं ऽदाशुषे हविर्देवतत्वे यजमानाय मह्यं ऽरत्नानि उत्तमानि
धनानि ऽरास्व देहि ॥ रास्व । 'रा दाने' । व्यस्ययेनात्मनेपदम् ॥

१. ग-घ-ण-भ-हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ; च-न-स-हे इन्द्रावरुणौ । २. च-फ-भवेत् । ३. ख-
ग-च-सर्वकर्मवीरः; घ-ण-न-भ-स-सर्वकर्मसु वीरः । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-फ-भ-ल-स-पुत्रपशुसंघः ।
५. ख-ग-च-ण-सः नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-स-यद्वा हविरिति नास्ति ।
७. त-पालयतु । यद्वा होत्रा होतुरग्नेः पत्नी भारती सूर्यपत्नी च सरस्वती च तिस्रो देव्यः पालयन्त्विति ।
८. ख-ग-च-ण-न-भ-दानादानयोः । ९. घ-त-ल-पुरोडाशादिहवीषि ।

शुचि॒म॒र्कैर्बृ॒हस्प॒तिम॒ध्वरेषु॑ नमस्यत । अना॒म्योज॑ आ च॒के ॥ ५ ॥

शुचि॒म् । अ॒र्कैः । बृ॒हस्प॒तिम् । अ॒ध्वरेषु॑ । न॒मस्य॑त । अना॒मि । ओजः॑ । आ । च॒के ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजो यूयम् ^१अध्वरेषु ^२शुचि शुद्धं ^३बृहस्पतिम् ^४अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः ^५नमस्यत परिचरत । ^६अनामि अनमनशीलं परैरनभिभवनीयम् ^७ओजः तस्य बलम् ^८आ ^९चके सर्वतो याचे^१ ॥ बृहस्पतिम् । वनस्पत्यादिवाहुभयपदप्रकृतिस्वरः । चके । कमेलिट्गुत्तमे मकारलोपश्छान्दसः ॥ १॥ ९ ॥

वृष॒भं च॑र्षणी॒नां वि॒श्वरूप॑मदा॒भ्यम् । बृ॒हस्प॒तिं वरे॑ण्यम् ॥ ६ ॥

वृष॒भम् । च॑र्षणी॒नाम् । वि॒श्वरूप॑म् । अदा॒भ्यम् । बृ॒हस्प॒तिम् । वरे॑ण्यम् ॥ ६ ॥

^१चर्षणीनां मनुष्याणां ^२वृषभम् अभिमतफलवर्षकं ^३विश्वरूपं व्यासरूपम् । यद्वा । विश्वरूपा-
नामकगोवाहनोपेतम् । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत ’ (ऋ. सं. १. १६१. ६)
इति । ^४अदाभ्यं^२ केनाप्यतिरस्करणीयं ^५वरेण्यं सर्वैर्भजनीयं ^६बृहस्पतिम् । अभिमतफलं याचे* इति
पूर्वेणान्वयः^३ ॥ विश्वरूपम् । ‘ बहुवीहो विश्वं संज्ञायाम् ’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा ।
विश्वरूपस्य अस्तीति^४ अर्शादिवात् अचप्रत्ययः । मरुद्धादिवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अदाभ्यम् ।
‘ दभेश्चेति वक्तव्यम् ’ इति ण्यप्रत्ययः ॥

इयं ते॑ पू॒षन्नाघृ॑णे सु॒ष्टुतिर्दे॒व नव्य॑सी । अ॒स्माभिस्तु॒भ्यं श॑स्यते ॥ ७ ॥

इय॑म् । ते॑ । पू॒षन् । आ॒घृ॒णे । सु॒ऽस्तु॒तिः । दे॒व । नव्य॑सी ।

अ॒स्माभिः॑ । तु॒भ्यम् । श॒स्य॑ते ॥ ७ ॥

^१आघृणे दीप्तिमन्^२ हे ^३पूषन् ^४देव ^५नव्यसी नवतरा ^६इयं ^७सुष्टुतिः शोभनस्तुतिरूपा^१ वाक्
^८ते त्वसंबन्धिनी भवति । सैषा स्तुतिः ^९अस्माभिः^५ स्तोत्रभिः ^{१०}तुभ्यं त्वदर्थं ^{११}शस्यते क्रियते^२ ।
तां जुषस्वेषुत्तरेणान्वयः ॥

तां जु॒षस्व॒ गिरं॒ मम॑ वाज॒यन्ती॑मवा॒ धिय॑म् । व॒धूयु॒रिव॒ योष॑णाम् ॥ ८ ॥

ताम् । जु॒षस्व॒ । गिरं॒म् । म॒म॑ । वा॒ज॒ऽय॒न्ती॑म् । अ॒व॒ । धि॒य॑म् । व॒धूयुः॑ऽइ॒व॒ । योष॑णाम् ॥ ८ ॥

हे पूषन् स्तोत्रं कुर्वाणस्य ^१मम ^२तां तादृशीं ^३गिरं स्तुतिलक्षणां वाचं ^४जुषस्व सेवस्व । स्तुत्या
प्रीतस्त्वं ^५वाजयन्तीं वाजमन्त्रमिच्छन्तीं हर्षकारिणीं ^६धियम् इमां स्तुतिं प्रति^३ ^७अव अभिगच्छ । तत्र
दृष्टान्तः । ^८वधूयुरिव । यथा वधूयुः स्त्रीकामः ^९योषणां स्त्रियं प्रत्यागच्छति तद्वत् ॥ वाजयन्तीम् ।

१. ख-ग-घ-च-ण-न-फ-भ-स-ययाचे । २. च-फ-अदाभ्यं अहिंस्यं वरेण्यं वरणीयं बृहस्पतिं नमस्यत
इति पूर्वेणान्वयः । *ख-ग-भ-आचके । ३. भ-सतीति । ४. ल-दीप्तिमान् । ५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-
शोभना स्तुतिरूपा । ६. त-न-स-अस्माभिः वाणी । ७. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-‘ क्रियते ’ नास्ति ।
८. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-‘ प्रति ’ नास्ति ।

वाजशब्दादिच्छतीत्यर्थे क्यच् । तदन्ताच्छतरि ङीप् रूपम् । ङीपोऽनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः^१ । अव । अव रक्षणादिषु इत्यस्य लोटि रूपम् ॥

यो विश्वाभि विपश्यति भुवना सं च पश्यति । स नः पूषाविता भुवत् ॥९॥

यः । विश्वा । अभि । विऽपश्यति । भुवना । सम् । च । पश्यति ।

सः । नः । पूषा । अविता । भुवत् ॥ ९ ॥

यः पूषा^१ विश्वा^२ भुवना सर्वान् लोकान्^३ अभि^४ अभिमुख्येन^५ विपश्यति विशेषेण पश्यति । किंच तानि^६ वसं^७ पश्यति तत्तद्वस्तुयाथात्म्यं^८ सम्यक् जानाति^९ । वसः तादृशः^{१०} पूषा देवः^{११} वनः अस्माकम्^{१२} अविता रक्षकः^{१३} भुवन् भवतु^{१४} ॥ विपश्यति । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शपः पिप्वाऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः । ‘ तिङि चोदात्तवति ’ इति गतेर्निघातः । पश्यति । अत्र सकर्मकत्वात् परस्मैपदम् । पूर्ववदनिघातः । भुवत् । भवतेर्लेटि^{१५} अडागमः । ‘ भूसुवोस्तिङि ’ इति गुणप्रतिषेधे उवडादेशः । निघातः ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे ‘ तत्सवितुः ’ इति द्वे ऋचौ प्रतिपत्तृचस्य द्वितीयातृतीये^{१६} । सूत्रितं^{१७} च- ‘ तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे दोषो आगात् ’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । अभिप्लवपृष्ठय-षडहयोर्द्वितीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे प्रतिपत्तृचस्यैते एव प्रथमाद्वितीये । सूत्रितं च- ‘ तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे आ विश्वदेवम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति^{१८} ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १० ॥

तत् । सवितुः । वरेण्यम् । भर्गः । देवस्य । धीमहि । धियः । यः । नः । प्रऽचोदयात् ॥ १० ॥

यः सविता देवः^{१९} वनः अस्माकं^{२०} धियः कर्माणि धर्माद्विषया वा^{२१} बुद्धीः^{२२} प्रचोदयान प्रेरयेत्^{२३} । तत् तस्य^{२४} देवस्य^{२५} सवितुः^{२६} सर्वान्तर्यामितया प्रेरकस्य जगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्य^{२७} वरेण्यं सर्वैः^{२८}

१. ल-प्रत्ययस्वरः । एकादेशस्वरः । २. ख-ग-च-ण-फ-स-यद्वस्तुयाथात्म्यम् । ३. ण-जानाति च । ४. घ-भवतु । च पूरणः । ५. च-°लेटि रूपम् । ६. ख-ग-च-फ-भ-स-द्वितीयातृतीये । ७. न-सूत्रितं च । अभि त्वं देव सवितारमोण्योरित्येका । तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे इति । तथा तत्सवितुरित्येषा उपनयने वटोरुप-देशे विनियुक्ता । सूत्रितं च-पाणिभ्यां च पाणी संगृह्य सावित्रामन्वाहेति । तथा अनुप्रवचनीयहोमेऽप्येषा । सूत्रितं च-सदसस्पतिमद्भुतमिति सावित्र्या द्वितीयमिति । ब्रह्मयज्ञेऽप्येषा । औपूर्वा व्याहृतयः सावित्रीमन्वाहेति सूत्रितं । उपाकरणोत्सर्जनयोरप्येषा । औपूर्वा व्याहृतयः सावित्री च त्रिरभ्यस्येति तथोत्सर्गे इति च सूत्रात् । सायंप्रातः संध्योपासनेऽप्येषा । तथा च सूत्रं । सावित्री जपेदर्धास्तमिते मंडले आनक्षत्रदर्शनादेवं प्रातरिति । पृष्ठयाभिप्लवपृष्ठयोर्द्वितीयेऽहनि आभिप्लविकेषु द्वितीयचतुर्थे षष्ठेऽप्यहःसु च वैश्वदेवशस्त्रे तत्सवितुरिति द्वे ऋचौ प्रतिपत्तृचस्य द्वितीयातृतीये । तथा च सूत्रितं । तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे आ विश्वदेवमिति । युग्मेऽप्येवम-भिप्लव इति च । ८. ण-फ-भ-‘ वा ’ नास्ति । ९. ख-ग-च-त-फ-भ-स-तस्य । १०. त-न-ल-सर्वासु श्रुतिषु प्रसिद्धस्य देवस्य द्योतमानस्य । ११. त-परमेश्वरस्य आत्मभूतम् ; ल-परमेश्वरस्य आत्म-मूलभूतम् ।

उपास्यतया ज्ञेयतया च संभजनीयं^१ भर्गः^२ अविद्यातत्कार्ययोर्भजनाद्भर्गः^३ स्वयंज्योतिः^४ परब्रह्मात्मकं तेजः^५ धीमहि वयं ध्यायामः । यद्वा । तत् इति भर्गोविशेषणम् । सवितुः^६ देवस्य तत्तादृशं भर्गो धीमहि^७ । किं तदित्यपेक्षायामाह । यः इति लिङ्गव्यत्ययः । यद्भर्गो धियः प्रचोदयात् । तत् ध्यायेमेति^८ समन्वयः । यद्वा । यः^९ सविता सूर्यो धियः कर्माणि प्रचोदयान् प्रेरयति तस्य सवितुः सर्वस्य^{१०} प्रसवितुः^{११} देवस्य द्योतमानस्य सूर्यस्य तत्सर्वः दृश्यमानतया^{१२} प्रसिद्धं वरेण्यं^{१३} सर्वैः संभजनीयं भर्गः पापानां तापकं तेजोमण्डलं धीमहि ध्येयतया मनसा धारयेम । यद्वा । भर्गः शब्देनाज्ञमभिधीयते । यः सविता देवो धियः प्रचोदयति तस्य प्रसादाद्भर्गोऽज्ञादिलक्षणं फलं धीमहि धारयामः । तस्याधारभूता भवेमेत्यर्थः । भर्गः-शब्दस्यान्नपरत्वे धीशब्दस्य^{१४} कर्मपरत्वे^{१५} चाथर्वण-‘वेदांश्छन्दांसि सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कवयोऽज्ञमाहुः । कर्माणि धियस्तदु ते प्रब्रवीमि प्रचोदयंसविता याभिरेति’ (गो. ब्रा. १. ३२) इति ॥ भर्गः । ‘अस्ज पाके’ । असुन् । ‘अस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्’ (पा. सू. ६. ४. ४७) इति रोपधयो-लोपो रमागमः । न्यङ्कादिपाठात्^{१६} कुवम् । धीमहि । ध्यायते लिङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा । ‘धीङ् आधारे’ । लिङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । प्रचोदयान् । चोदयतेर्लेट्याडागमः । यद्भृत्ययोगादनिघातः । आगमस्यानुदात्तत्वे णिचः^{१७} म्बरः^{१८} ॥ १० ॥

देवस्य सवितुर्वयं वाजयन्तः पुरंध्या । भर्गस्य रातिमीमहे ॥ ११ ॥

देवस्य । सवितुः । वयम् । वाजयन्तः । पुरंध्या । भर्गस्य । रातिम् । ईमहे ॥ ११ ॥

वाजयन्तः वाजमन्त्रमात्मन इच्छन्तः^१ वयं^२ देवस्य द्योतमानस्य^३ सवितुः^४ पुरंध्या तद्विषयस्तुत्या प्रजया वा^५ भर्गस्य भजनीयस्य धनस्य^६ रातिं^७ दानम्^८ ईमहे याचामहे ॥ रातिम् । ‘मन्त्रे वृण’^९ इत्यादिना किन उदात्तत्वम् ॥

देवं नरः सवितारं विप्रां यज्ञैः सुवृक्तिभिः । नमस्यन्ति धियेपिताः ॥ १२ ॥

देवम् । नरः । सवितारम् । विप्राः । यज्ञैः । सुवृक्तिभिः । नमस्यन्ति । धिया । इषिताः ॥ १२ ॥

नरः कर्मणां नेतारः^१ विप्राः मेधाविनोऽव्यर्थादयः^२ धियेपिताः कर्मणा बुद्ध्या वा प्रेर्यमाणाः सन्तः^३ सवितारं^४ देवं^५ स्वां^६ यज्ञैः यजनीयैर्हविर्भिः^७ सुवृक्तिभिः^८ शोभनस्तोत्रैश्च^९ नमस्यन्ति परिचरन्ति ॥ नमस्यन्ति । ‘नमोवरिवश्चित्रडः क्यच्’ इति क्यच् ॥

अग्नीषोमप्रणयने ‘सोमो जिगाति’ इत्याद्यास्तिस्र ऋचः । सूत्रितं च—‘सोमो जिगाति गातुर्विदेवानां तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिनेत्यर्थं च आरमेत्’ (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-भ-तद्भर्गः । २. ख-ग-च-ण-भ-अविद्याभञ्जनान् तत्कार्ययोर्भजनम् (भर्जनं-भ) ; न-फ-अविद्यातत्कार्ययोः भञ्जनं (भर्जनं-न) । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-स्वयंज्योतिः तेजः । ४. त-न-ल-धीमहि । तद्योऽहं सोऽसी योऽसी सोऽहमिति वयं ध्यायेम । ५. ख-ग-च-ध्यायामीति; ण-ध्यायाम; न-भ-स-ध्यायामेति । ६. ख-ग-च-ण-फ-भ-स-‘यः’ नास्ति । ७. ख-ग-घ-च-ण-भ-ल-‘सर्वस्य प्रसवितुः’ नास्ति । ८. त-दृश्यतया । ९. ख-ग-च-ण-वरेण्यं च । १०. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘धीशब्दस्य कर्मपरत्वे’ नास्ति । ११. त-न्यङ्कादित्वात् । १२. त-णिच्स्वरः । १३. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-‘राति’ नास्ति ।

सोमो जिगाति गातुविदेवानामिति निष्कृतम् । ऋतस्य योनिमासदम् ॥ १३ ॥

सोमः । जिगाति । गातुऽवित् । देवानाम् । एति । निःऽकृतम् ।

ऋतस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ १३ ॥

१गातुविन् । गातुः वेदिमार्गः^१ । तं जानानः १सोमो १जिगाति गच्छति । गन्तव्यं स्थानं दर्शयति ।
१देवानां संबन्धि^२ १निष्कृतं संस्कृतम्^३ १आसदं सर्वैरासदनीयम् १ऋतस्य यज्ञस्य १योनि स्थानं
हविर्धानाख्यम् १एति प्राप्नोति ॥ जिगाति । ‘ गा स्तुतौ ’ । जुहोत्यादिः ॥

सोमो अस्मभ्यं द्विपदे चतुष्पदे च पशवे । अनमीवा इषस्करत् ॥ १४ ॥

सोमः । अस्मभ्यम् । द्विऽपदे । चतुऽपदे । च । पशवे । अनमीवाः । इषः । करत् ॥ १४ ॥

१सोमः स्तोतृभ्यः १अस्मभ्यं तथा १द्विपदे अस्मदीयाभ्यो द्विपाद्भ्यः प्रजाभ्यः १चतुष्पदे १पशवे
चतुष्पाद्भ्यो गवादिपशुभ्यः १च १अनमीवाः रोगवर्जितानि १इषः अन्नानि १करत् करोतु ॥ चतुष्पदे ।
भसंज्ञायां पादस्य पद्मावः । ‘ इसुसोः सामर्थ्ये ’ इति संहितायां सत्वम् । ‘ आदेशप्रत्यययोः ’ इति
पावम् । बह्व्रीहौ पूर्वपदस्वरः । करत् । करोतेल्लेख्यडागमः । इषस्करत् इष्यन्न संहितायां ‘ कः
करस्करति ’ इत्यादिना सत्वम् ॥

अस्माकमार्युर्वर्धयन्नभिमातीः सहमानः । सोमः सुधस्थमासदत् ॥ १५ ॥

अस्माकम् । आर्युः । वर्धयन् । अभिऽमातीः । सहमानः ।

सोमः । सुधऽस्थम् । आ । असदत् ॥ १५ ॥

सः १सोमः देवः १अस्माकमायुः अन्नं जीवनं वा^१ १वर्धयन् वृद्धिं प्रापयन् १अभिमातीः कर्म-
विघ्नकारिणः शत्रून् १सहमानः अभिभवन्नस्माकं १सुधस्थं हविर्धानाख्यं स्थानम् १आसदत् आसीदतु ॥
असदत् । सदेलेटि रूपम् । निघातः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘ आ नो मित्रावरुणा ’ इति स्तोत्रियस्तृचः^१ । सूत्रितं च—
‘ आ नो मित्रावरुणा नो गन्तं रिशादसा ’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । चतुर्विंशेऽहनि प्रातः-
सवने मैत्रावरुणे शस्त्रे ‘ आ नो मित्रावरुणा ’ इति षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः । सूत्रितं च— ‘ आ नो
मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे ’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । स्तोमवृद्धावयमेव तृच आवापार्थः ।
सूत्रितं च— ‘ आ नो मित्रावरुणेति तृचौ ’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति^२ । दाक्षायणे यज्ञे द्वे अमावास्ये
कर्तव्ये । तत्रोत्तरस्याममावास्यायां द्वितीयेऽहनि मैत्रावरुणे ‘ आ नो मित्रावरुणा ’ इति तस्यानु-
वाक्या । सूत्रितं च— ‘ आ नो मित्रावरुणा यद्वहिष्ठं नातिविधे सुदान् ’ (आश्व. श्रौ. २. १४) इति ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स-मार्गः । २. घ-त-निष्कृतं निःसृतम् ; स-निष्कृतं निःकृतम् । ३. त-न-
भ-स-च । ४. न-तृचः । तथा च सूत्रितं-आर्षं चक आ नो मित्रावरुणेति । चातुर्विंशिके
प्रातःसवनमैत्रावरुणशस्त्रे अयं तृच षडहस्तोत्रियसंज्ञकः । तथा च सूत्रं-चतुर्विंशे होताजनिष्ट इत्याज्यमानो
मित्रावरुणेति । पृष्ठयाभिः षडहयोः सोमनिर्मत्तावापार्थमयं तृचः । सूत्रितं च-आ नो मित्रावरुणेति तृचाः
प्र वो मित्रायेति ।

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । मध्वा रजांसि सुक्रतू ॥ १६ ॥

आ । नः । मित्रावरुणा । घृतैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् । मध्वा । रजांसि । सुक्रतू इति सुक्रतू ॥ १६ ॥

‘सुक्रतू शोभनकर्माणौ हे मित्रावरुणौ’ नः अस्माकं ‘गव्यूति गवां मार्गं गोनिवासस्थानं’
‘घृतैः क्षरणसाधनैः पयोभिः’ आ ‘उक्षतं समन्तात् सिञ्चतम् । अस्मभ्यं दोध्रीर्गाः प्रयच्छतमिति
भावः । ‘रजांसि अस्मद्वासस्थानानि’ मध्वा मधुरेण^१ रसेन^२ सिञ्चतम् ॥ गव्यूतिम् । ‘गोयूती
छन्दसि’ इति वान्तादेशः । मध्वा । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्वा नुमागमाभावः ॥

उरुशंसा नमोवृधा महा दक्षस्य राजथः । द्राघिष्ठाभिः शुचित्रता ॥ १७ ॥

उरुशंसा । नमःऽवृधा । महा । दक्षस्य । राजथः । द्राघिष्ठाभिः । शुचिऽत्रता ॥ १७ ॥

‘शुचित्रता परिशुद्धकर्माणौ’ हे मित्रावरुणौ ‘उरुशंसा उरुभिर्बहुभिः शंसनीयौ । यद्वा । उरु महत्
शंसः शस्त्रं ययोस्तौ ।’ नमोवृधा नमसा हविल्लक्षणेनाग्नेन स्तोत्रेण वा वर्धमानौ ‘द्राघिष्ठाभिः अत्यन्तं
दीर्घस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्युक्तौ युवां’ दक्षस्य । दक्षं धनं बलं वा । तस्य ‘महा महत्त्वेन’ राजथः
ईशाथे ॥ उरुशंसा । ‘शंसु स्तुतौ’ । कर्मणि घञ् । कृत्स्वरः । द्राघिष्ठाभिः । दीर्घशब्दादिष्टनि
‘प्रियस्थिर’ इत्यादिना द्राघीत्यादेशः । निच्वादाद्युदात्तः ॥

मैत्रावरुणस्य ग्रहस्य याज्या ‘गृणाना जमदग्निना’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘होता यक्षन्मित्रावरुणा
गृणाना जमदग्निना’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । अध्यायोपाकरणे मण्डलाद्यन्तहोमे ‘गृणाना
जमदग्निना’ (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इत्येषा^३ ॥

गृणाना जमदग्निना योनावृतस्य सीदतम् । पातं सोममृतावृधा ॥ १८ ॥

गृणाना । जमत्ऽअग्निना । योनौ । ऋतस्य । सीदतम् । पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ १८ ॥

हे मित्रावरुणौ ‘जमदग्निना एतन्नामकेन महर्षिणा’ गृणाना स्तूयमानौ । यद्वा । जमदग्निना
प्रज्वलिताग्निना विश्वामित्रेण स्तूयमानौ युवाम् ‘ऋतस्य यज्ञस्य’ योनौ देवयजनाख्ये देशे ‘सीदतम्
उपविशतम् ।’ ऋतावृधा ऋतस्य कर्मफलस्य वर्धयितारौ युवां ‘सोमं’ ‘पातं’ पिबतम् ॥ गृणाना ।
‘गृ शब्दे’ । व्यत्ययेन^४ कर्मणि शानच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । सीदतम् । सदेर्लोटि ‘पाघ्रा’^५ इत्यादिना
सीदादेशः । पातम् । ‘पा पाने’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् ॥ ॥ ११ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये दाशतथ्यां तृतीये मण्डले

पञ्चमोऽनुवाकः समाप्तः^६ च^७ तृतीयं मण्डलम् ॥

१. ल-मधुररसेन । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-शुद्धकर्माणौ । ३. न-इत्येषा । तथा च सूत्रितम् ।
आवदस्त्वं शकुने भद्रमावद गृणाना जमदग्निनेति । उत्सर्जनेऽप्येषा । तपोत्सर्गे इति च सूत्रात् । ४. ख-
ग-च-ण-न-भ-स-‘व्यत्ययेन’ नास्ति । ५. सं-इति ।

॥ श्रीः ॥

॥ अथ चतुर्थं मण्डलम् ॥

वामदेवे^१ चतुर्थे मण्डले^२ पञ्चानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके दश सूक्तानि । तेषु 'त्वां ह्यग्ने मदमिन्' इति विंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'त्वां ह्यग्ने विंशतिरष्टयतिजगतीधृतय आद्या उपाद्याश्चतस्रो वारुण्यश्च वा' इति । मन्त्रद्वया वामदेव ऋषिः । प्रथमा चतुःषष्ट्यक्षराष्टिः द्वितीया द्विपञ्चाशदक्षरातिजगती तृतीया द्विसप्तत्यक्षरा^३ धृतिश्चतुर्ध्याया अनादेशपरिभाषया सप्तदश त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य 'मण्डलादिह्यग्नेयम्' इति परिभाषयामिदं देवता द्वितीयाद्याश्चतस्रो वरुण-देवत्या वा । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्या अध्यायोपाकरणे मण्डलादिहोमे विनियुक्ता ॥

त्वां ह्यग्ने सदामित्समन्यवो देवासो देवमरति न्येरिर इति क्रत्वा न्येरिरे ।

अमर्त्यं यजत मर्त्येष्वामदेवमादेवं जनत प्रचेतसं विश्वमादेवं जनत प्रचेतसम् ॥ १ ॥

त्वाम् । हि । अग्ने । सदम् । इत् । सऽमन्यवः । देवासः ।

देवम् । अरतिम् । निऽएरिरे । इति । क्रत्वा । निऽएरिरे ।

अमर्त्यम् । यजत । मर्त्येषु । आ । देवम् । आऽदेवम् ।

जनत । प्रऽचेतसम् । विश्वम् । आऽदेवम् । जनत । प्रऽचेतसम् ॥ १ ॥

वामदेवः स्तौति । हे ^१अग्ने ^२समन्यवः । मन्युः स्पर्धा । तथा सह वर्तमानाः । स्वसमानैः स्पर्धमाना इत्यर्थः । ^३देवासः देवनशीला इन्द्रादयो देवाः ^४देवं द्योतमानम् ^५अरतिं शीघ्रं गन्तारं ^६त्वां ^७मदमिन् सदैव ^८न्येरिरे ^९हि । स्पर्धानिमित्ते युद्धे प्रेरयन्ति खलु । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् देवास्त्वां युद्धार्थं नितरां प्रेरयन्ति तस्माद्यजमानाः ^{१०}ऋत्वा स्तुतिलक्षणेन कर्मणा ^{११}न्येरिरे । यज्ञ-कर्मणि देवान् हविः प्रापयितुं देवानाह्वातुं च त्वां नितरां प्रेरयन्ति खलु । ^{१२}यजत यजनीय हे अग्ने ^{१३}अमर्त्यं मरणधर्मरहितम् ^{१४}आ सर्वतः ^{१५}देवं द्योतमानं ^{१६}प्रचेतसम् । प्रकृष्टं कर्मविषयं चेतो ज्ञानं यस्य तादृशं त्वां ^{१७}मर्त्येषु यागं कुर्वाणेषु मनुष्येषु ^{१८}आदेवम् आगन्तारं ^{१९}जनत देवा हविःश्रप-णार्थम्^{२०} अजनयन् । तथा ^{२१}प्रचेतसं कर्माभिज्ञम्^{२२} ^{२३}आदेवं तत्तज्ज्ञेष्वागन्तारं त्वां ^{२४}विश्वं ^{२५}जनत युग-पञ्चानादेशवर्तिषु यज्ञेषु यौगपद्येन हविरानयनार्थं व्याप्तं देवा अकुर्वन् ॥ न्येरिरे । ' ईर गतौ ' । लिटि मन्त्रत्वान् आम् न भवति । सहेति योगविभागात् समासः । हियोगादनिघातः । ऋत्वा । ' जसादिषु छन्दसि वावचनम् ' इति नादेशभावः । यणादेशः ॥

१. त-वामदेवे चतुर्थे मण्डले; स-अथ चतुर्थे वामदेवमण्डले । २. त-द्वासप्तत्यक्षरा । ३. ल-हविरानयनार्थम् । ४. ग-च-कर्मणोऽभिज्ञम् ।

स भ्रातरं वरुणमग्र आ ववृत्स्व देवाँ अच्छा सुमती यज्ञवनसं ज्येष्ठं यज्ञवनसम् ।

ऋतावानमादित्यं चर्षणीधृतं राजानं चर्षणीधृतम् ॥ २ ॥

सः । भ्रातरम् । वरुणम् । अग्रे । आ । ववृत्स्व । देवान् ।

अच्छ । सुऽमती । यज्ञऽवनसम् । ज्येष्ठम् । यज्ञऽवनसम् ।

ऋतऽवानम् । आदित्यम् । चर्षणिऽधृतम् । राजानम् । चर्षणिऽधृतम् ॥ २ ॥

हे ऽअग्रे ऽसः तादृशस्त्वं ऽभ्रातरम् एकस्थानवासेन^१ भ्रातरं ऽवरुणम्^२ । तृणाद्युदकमिति वरुणः । तं देवं ऽयज्ञवनसं यज्ञैर्यजनीयैर्हविर्भिः संभजनीयं ऽयज्ञवनसं च यज्ञरयं^३ संभक्तारं^४ ऽज्येष्ठम् अतिशयेन प्रशस्यम् ऽऋतावानम् अपां स्वामितयोदकवन्तं सत्यवन्तं वा ऽआदित्यम् अदितेः पुत्रं ऽचर्षणीधृतं मनुष्याणामुदकप्रदानेन धारकं ऽसुमतीं^५ शोभनकुक्ष्या हेतुना ऽचर्षणीधृतं चर्षणिभिर्विद्वद्भिर्धृतं ऽराजानं राजन्तम् एतादृशं वरुणं देवं ऽदेवान् देवनशीलान् स्तोतृन्^६ ऽअच्छ अभि ऽआ ऽववृत्स्व आवर्तय अभिमुखीकुरु ॥ ववृत्स्व । ' वृत्तु वर्तने ' । लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्लुः । निघातः । सुमती । ' मन्त्रे वृप ' इत्यादिना क्तिञ्चुदात्तः । ' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । ज्येष्ठम् । प्रशस्यस्येष्टनि ' ज्य च ' इति ज्यादेशः । निष्वादाद्युदात्तः । एकादेशस्वरः । यज्ञवनसम् । ' वन ण संभक्तौ ' । कर्मकर्तरि च असुप्रत्ययः । ' गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति पूर्वपदस्वरः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे उत्तरस्मिन् पटले ' सखे सखायम् ' इत्येषा । सूत्रितं च—' सखे सखायमभ्या ववृत्स्वोर्ध्व ऊ ण उतये ' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

सखे सखायमभ्या ववृत्स्वाशुं न चक्रं रथ्येव रंहास्मभ्यं दस्म रंहा ।

अग्रे मृळीकं वरुणे सचा विदो मरुत्सु विश्वभानुषु ।

तोकाय तुजे शुशुचान शं कृष्यस्मभ्यं दस्म शं कृधि ॥ ३ ॥

सखे । सखायम् । अभि । आ । ववृत्स्व । आशुम् ।

न । चक्रम् । रथ्याऽइव । रंहा । अस्मभ्यम् । दस्म । रंहा ।

अग्रे । मृळीकम् । वरुणे । सचा । विदः । मरुत्ऽसु । विश्वऽभानुषु ।

तोकाय । तुजे । शुशुचान । शम् । कृधि । अस्मभ्यम् । दस्म । शम् । कृधि ॥ ३ ॥

१. च—एकेन स्थानवासेन; त-न—एकस्थानावासेन । २. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स—' वरुण ' नास्ति ।

३. ण—यज्ञसंभक्तारम् । ४. ण—सुमती सुमत्या । ५. ख-ग-घ-च-फ-भ-स—देवान्; त-न-ल—स्तोतृन् देवान् ।

वसवे सन्निभूत वदस्म दर्शनीय हे अग्ने त्वं तव वसखायं वरुणम् अरमभ्यम् अरमदर्थम् आ
ववृत्स्व अभिमुखीकुरु । तत्र दृष्टान्तः । रंहा रंहणे गमने साधुभूतौ रथ्येव रथे योजितौ अश्वौ यथा
आशुं शीघ्रगन्तु चक्रं लक्ष्यदेशं प्रति अभिमुखीकुरुतस्तद्वत् । हे अग्ने वसचा तव सहाये वरणे
मृळीकं सुखकरं हविः विदः लब्धवानसि । तथा विश्वभानुषु सर्वतो व्यासतेजस्केषु मरुसु सुखकरं
लब्धवानसि । आग्निवारुणाग्निमारुतयोः कर्मणोरिष्टवानसीत्यर्थः । शुशुचान दीप्यमान हे अग्ने तोकाय ।
तुज्यते पीड्यतेऽनेन माता गर्भवासेनेति तोकं पुत्रः । तस्मै तुजे । गच्छत्यनेनानृष्यं पितेति तुक्
पौत्रः । तस्मै वशं सुखं कृधि कुरु । वदस्म दर्शनीय हे अग्ने अस्मभ्यं वशं कृधि सुखं कुरु ॥ रथ्येव ।
रथस्थेमाविश्यर्थे ' रथाद्यत् ' इति यत् । ' सुपां सुलुक् ' इति सुपो डादेशः । रंहा । रंहशब्दात्
' तत्र साधुः ' इति यप्रत्ययः । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

' त्वं नो अग्ने ' इत्येतदारभ्येदं सूक्तमुत्तराणि सूक्तानि च प्रातरनुवाके आग्नेये कर्तौ त्रैष्टुभे
छन्दस्याश्विनशस्त्रे च विनियुक्तानि । सूत्रितं च—' त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानित्येतप्रभृतानि चत्वारि'
(आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अवभृथेष्ट्यां स्विष्टकृदर्थेऽग्नीवरुणौ यष्ट्यौ । तत्र ' त्वं नो अग्ने ' इति द्वे
याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—' अग्नीवरुणौ स्विष्टकृदर्थे त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति द्वे '
(आश्व. श्रौ. ६. १३) इति । अस्नातो यद्यग्निहोत्रं जुहुयात् तदा आग्निवारुणीष्टिः । तस्यामेते एव
याज्यानुवाक्ये । ' तदाहुयं आहिताग्निः ' इत्युपक्रम्याम्नातं—' तस्य याज्यानुवाक्ये त्वं नो अग्ने
वरुणस्य विद्वान्स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती ' (ऐ. ब्रा. ७. ९) इति ॥

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेळोऽव यासिसीष्टाः ।

यजिष्ठो वह्निमतः शोशुचानो विश्वा द्वेषांसि प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥ ४ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । वरुणस्य । विद्वान् । देवस्य । हेळः । अव । यासिसीष्टाः ।

यजिष्ठः । वह्निमतः । शोशुचानः । विश्वा । द्वेषांसि । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ४ ॥

हे अग्ने विद्वान् सर्वपुरुषार्थसाधनोपायज्ञः त्वं देवस्य द्योतमानस्य वरुणस्य हेळः
क्रोधान् नः अस्मत्संबन्धिनो वरुणकर्तृकान् पाशग्रहणान् अव यासिसीष्टाः अपनय । किंच
यजिष्ठः यष्टृतमः वह्निमतः हविषामतिशयेन वोढा शोशुचानः अतिशयेन दीप्यमानस्त्वं विश्वा
सर्वाणि द्वेषांसि पापानि द्वेष्टृणि रजांसि वा अस्मत् अस्मत्तः प्र मुमुग्धि प्रकर्षेण मोचय ॥
हेळः । ' हेड अनादरे ' । क्रिप् । शसि रूपम् । शसः सुत्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यासिसीष्टाः ।
यसेष्यन्तादाशीलिङ् । यासि सीयुडागमः । ' छन्दस्युभयथा ' इति लिङ् सार्वधातुत्वत्वात्
णिलोपाभावः । अवपूर्वो यासिर्विनाशो वर्तते । मुमुग्धि । मुञ्जतेर्लोटि रूपम् । ' बहुलं छन्दसि '
इति शपः श्लुः ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-भ-अग्ने रंहा साधुभूतः । २. च-अश्वौ यथा आशुं न चक्रम्; ण-
अश्वविन न यथा आशुम् । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-पीड्यते । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स-तस्य ।
५. ख-ग-च-अग्ने त्वम् ।

स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उपसो व्युष्टौ ।

अव यक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि मृळीकं सुहवो न एधि ॥ ५ ॥

सः । त्वम् । नः । अग्ने । अवमः । भव । ऊती । नेदिष्ठः । अस्याः । उपसः । विऽउष्टौ ।

अव । यक्ष्व । नः । वरुणम् । रराणः । वीहि । मृळीकम् । सुहवः । नः । एधि ॥ ५ ॥

हे ^१अग्ने ^२सः तादृशः ^३त्वम् ^४उत्ती उत्त्या रक्षणेन ^५नः अस्माकम् ^६अवमः अवांचीनः प्रत्यासन्नः सन् ^७अस्या ^८उपसो ^९व्युष्टौ व्युच्छने प्रातःकालेऽग्निहोत्रादिकर्मसिद्धयर्थं ^{१०}नेदिष्ठः ^{११}भव अतिशयेनास्मदन्तिकस्थो भव । यद्वा । उत्त्या गमनेनास्माकमवमो रक्षको भव । किंच ^{१२}नः अस्माकं ^{१३}वरुणं वरुणकृतं जलोदरादिरोगम् आवरकं पापं वा ^{१४}अव ^{१५}यक्ष्व अवयज । विनाशयेत्यर्थः । ^{१६}रराणः अस्मद्वत्ते हविषि रममाणः । यद्वा । यजमानेभ्यः अत्यन्तमीप्सितफलप्रदः^१ त्वं ^{१७}मृळीकं सुखकरमिदं हविः ^{१८}वीहि भक्षय । किंच ^{१९}नः अस्माकं ^{२०}सुहवः शोभनाह्वानोपेतः ^{२१}एधि भव ॥ नेदिष्ठः । अन्तिक-शब्दादिष्ठनि ' अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ ' इति नेद इत्यादेशः । निच्वादाद्युदात्तः । रराणः । रमतेः कानचि मकारलोपश्छान्दसः । यद्वा । रातेः यङ्लुकि^२ द्यत्ययेन कानच् । ' अभ्यस्तानामादिः ' । एधि । अस्तेलौटि ' ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ' इति ए इत्यादेशः । तस्यासिद्धत्वात् ' हुम्लभ्यो हेधिः ' । निष्वातः ॥ ॥ १२ ॥

अस्य श्रेष्ठा सुभगस्य संदग्देवस्य चित्रतमा मर्त्येषु ।

शुचि घृतं न तप्तमध्यायाः स्पार्हा देवस्य मंहनेव धेनोः ॥ ६ ॥

अस्य । श्रेष्ठा । सुऽभगस्य । सप्तऽदृक् । देवस्य । चित्रऽतमा । मर्त्येषु ।

शुचि । घृतम् । न । तप्तम् । अध्यायाः । स्पार्हा । देवस्य । मंहनाऽइव । धेनोः ॥ ६ ॥

^१सुभगस्य सुधनस्य सुषु भजनीयस्याग्नेः ^२देवस्य ^३श्रेष्ठा अतिशयेन प्रशस्या ^४संदृक् संदष्टिः ^५मर्त्येषु ^६चित्रतमा अतिशयेन चायनीया पूजनीया भवति । ^७स्पार्हा सर्वैः स्पृहणीया भवति । तत्र दृष्टान्तः । यथा ^८देवस्य क्षीरं कामयमानस्य पुरुषस्य ^९अध्यायाः अहन्तव्याया गोः ^{१०}शुचि तेजोयुक्तं ^{११}घृतं क्षरणयुक्तं ^{१२}तप्तं क्षीरं स्पृहणीयं भवति । तत्रैव दृष्टान्तान्तरम् । यथा गां भिक्षमाणस्य मर्त्यस्य ^{१३}धेनोः दोध्या गोः ^{१४}मंहनेव । मंहतिर्दानकर्मा । दानं यथा प्रियकरं भवति तद्वत् ॥ सुभगस्य । ' आधुदात्तं द्रव्यच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्पार्हा । ' कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ' । देवस्य । दीव्यतीति देवः । दीव्यतेः कान्त्यर्थस्य पचाद्यचि रूपम् ॥

त्रिरस्य ता परमा सन्ति सत्या स्पार्हा देवस्य जनिमान्यग्नेः ।

अनन्ते अन्तः परिवीत आगाच्छुचिः शुक्रो अर्यो रोरुचानः ॥ ७ ॥

त्रिः । अस्य । ता । परमा । सन्ति । सत्या । स्पार्हा । देवस्य । जनिमानि । अग्नेः ।

अनन्ते । अन्तरिति । परिवीतः । आ । अगात् । शुचिः । शुक्रः । अर्यः । रोरुचानः ॥ ७ ॥

‘अग्नेः अग्न्यभिमानिनः’ अस्य ‘देवस्य’ त्रिः त्रीण्यग्निवायुसूर्यात्मना त्रीणि ‘ता तानि प्रसिद्धानि’ ‘परमा उत्तमानि’ ‘सत्या यथार्थभूतानि’ ‘जनिमानि जन्मानि’ ‘स्पार्हा सर्वैः स्पृहणीयानि’ ‘सन्ति । यद्वा । अग्नेरेव त्रीणि जन्मानि ‘दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निः’ (ऋ. सं. १०. ४५. १) इति ‘त्रीणि जाना परि भूपत्यस्य’ (ऋ. सं. १. ९५. ३) इत्येवमादिषु मन्त्रेषु प्रसिद्धानि । ‘अनन्ते अपर्यन्ते’ नभसि ‘अन्तः मध्ये स्वतेजसा’ ‘परिवीतः परिवेष्टितः’ ‘शुचिः सर्वस्य’ शोधकः ‘शुक्रः दीप्तिशुक्रोऽत एव’ ‘रोरुचानः शृङ्गं दीप्यमानः’ ‘अर्यः स्वामी तादृशो देवः’ ‘आगात् अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतु ॥ सत्या । ‘शेच्छन्दसि बहुलम्’ इति शैलुक् । परिवीतः । ‘द्येष् संवरणे’ । कर्मणि क्तः । यजद्विवात्संप्रसारणम् । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अर्यः । ‘ऋ गतौ’ । ‘अर्यः स्वामिवैश्ययोः’ इति यत्प्रत्ययान्तो निपातितः । ‘स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम्’ इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

स दूतो विश्वेदभि वष्टि सद्मा होता हिरण्यरथो रंसुजिह्वः ।

रोहिदश्चो वपुष्यो विभावा सदा रण्वः पितुमतीव संसत् ॥ ८ ॥

सः । दूतः । विश्वा । इत् । अभि । वष्टि । सद्यः । होता । हिरण्यरथः । रंसुजिह्वः ।

रोहित्वाश्च । वपुष्यः । विभावा । सदा । रण्वः । पितुमतीव । संसत् ॥ ८ ॥

देवानां ‘दूतः’ ‘होता’ देवानामाह्वाता ‘हिरण्यरथः’ सुवर्णमयरथोपेतः ‘रंसुजिह्वः’ रमणीयशोभन-ज्वालोपेतः ‘सः’ तादृशोऽग्निः ‘विश्वेत् सर्वाण्येव’ ‘सद्यः’ देवयजनस्थानानि ‘अभि’ ‘वष्टि’ कामयते । पुनश्च कीदृशः । ‘रोहिदश्च’ । ‘रोहितवर्णाः’ अश्वाः यस्य स तथोक्तः । ‘वपुष्यः’ वपुषि रूपे साधुः ‘विभावा’ कान्तियुक्तोऽत एव ‘सदा’ ‘रण्वः’ रमणीयो भवति । तत्र दृष्टान्तः । ‘पितुमतीव’ ‘संसत्’ । यथा अन्नादिमत् समृद्धं गृहं रमणीयं तद्वत् ॥ रंसुजिह्वः । रमतेः ‘अन्येभ्योऽपि दध्यते’ इति विष् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । वपुष्यः । ‘तत्र साधुः’ इति यत् । तित्स्वरितः । विभावा । ‘छन्दसीव-निपौ’ इति वनिप् ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-अपगतान्ते । २. घ-ण-परिवृतः । ३. च-फ-सर्वस्य जगतः । ४. ख-ग-च-ण-‘वक्तव्यं’ नास्ति । ५. च-रोहितवर्णावर्था । ६. ख-ग-घ-च-भ-ल-स-अन्नादिवत् ।

स चेतयन्मनुषो यज्ञबन्धुः प्र तं मद्या रश्नया नयन्ति ।

स क्षेत्यस्य दुर्यासु सार्धन्देवो मर्तस्य सधनित्वमाप ॥ ९ ॥

सः । चेतयत् । मनुषः । यज्ञबन्धुः । प्र । तम् । मद्या । रश्नया । नयन्ति ।

सः । क्षेति । अस्य । दुर्यासु । सार्धन् । देवः । मर्तस्य । सधनिऽत्वम् । आप ॥ ९ ॥

यज्ञबन्धुः । यज्ञेऽग्निहोत्रादौ बन्धनं विनियोजनं यस्य स तथोक्तः । ऽसः अग्निः । ऽमनुषः कर्मणि प्रवृत्तान् मनुष्यान् । चेतयत् जानाति । ऽमद्या महत्या । रश्नया स्तुतिरूपया रज्ज्वा युक्तं । ऽतं तादृशमग्निं । ऽप्र । ऽनयन्ति उत्तरवेद्यादिवध्वर्यादयः प्रक्षिपन्ति । ऽमर्तस्य मनुष्यस्य । ऽअस्य यजमानस्य । ऽदुर्यासु गृहेषु । ऽसाधन् अभीष्टानि साधयन् । ऽसः अग्निः । ऽक्षेति वसति । सः । ऽदेवः द्योतमानोऽग्निः । ऽसधनित्वं यस्य गृहे निवसति तेन धनिना साहित्यम् । ऽआप प्राप्नोति । प्रभूतं धनं यजमानाय दापयित्वा^१ तेन सहितोऽभवदित्यर्थः ॥ साधन् । 'राध साध संसिद्धौ' । ण्यन्तस्य शतरि रूपम् ॥

स तू नो अग्निर्नयतु प्रजानञ्छा रत्नं देवभक्तं यदस्य ।

धिया यद्विश्वे अमृता अकृण्वन्द्यौष्पिता जनिता सत्यमुक्षन् ॥ १० ॥

सः । तु । नः । अग्निः । नयतु । प्रऽजानन् । अच्छ । रत्नम् । देवभक्तम् । यत् । अस्य ।

धिया । यत् । विश्वे । अमृताः । अकृण्वन् । द्यौः । पिता । जनिता । सत्यम् । उक्षन् ॥ १० ॥

प्रजानन् सर्वं जानानः । ऽसः । ऽअग्निः । ऽदेवभक्तं देवैः देवनशीलैः स्तोत्रभिः संभजनायम् । ऽअस्य अग्नेः संबन्धि । यत् उत्तमं । रत्नं धनमस्ति तद्वत्तन् । ऽअच्छ आभिमुख्येन । ऽतु क्षिप्रं । ऽनः अस्मान् । नयतु प्रापयतु । ऽअमृताः मरणधर्मरहिताः^२ । विश्वे सर्वे देवाः । धिया हविर्वहनलक्षणैः^३ कर्मणा हेतुना । यत् यमग्निम् । ऽअकृण्वन् हविषां प्रापयितारमकुर्वन् । यस्य चान्तेः । ऽद्यौः । ऽपिता पालयित्रा । ऽजनिता जनयित्री च । 'अग्ने दिवः सूनुरसि प्रचेताः' (ऋ. सं. ३. २५. १) इति श्रवणात् । यद्वा । द्यौर्देवनशील आदित्यः पिता जनयिता च । 'आदित्यादग्निः' इत्याम्नानात् । ऽसत्यं यथार्थभूतं तमग्निम् । ऽउक्षन् । घृताद्याहुतिभिरध्वर्यादयः सिद्ध्यन्ति ॥ देवभक्तम् । 'भज सेवायाम्' । कर्मणि क्तः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । उक्षन् । 'उक्ष सेचने' । लङि रूपम् । 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः ॥ ॥ १३ ॥

स जायत प्रथमः पस्त्यासु महो बुध्रे रजसो अस्य योनौ ।

अपादशीर्षा गुहमानो अन्तायोर्युवानो वृषभस्य नीळे ॥ ११ ॥

सः । जायत । प्रथमः । पस्त्यासु । महः । बुध्रे । रजसः । अस्य । योनौ ।

अपात् । अशीर्षा । गुहमानः । अन्ता । अऽयोर्युवानः । वृषभस्य । नीळे ॥ ११ ॥

१. ल-दत्त्वा । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-रहिताश्च । ३. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-हविलक्षणैः ।

१सः अग्निः १प्रथमः आहवनीयादिरूपतया श्रेष्ठः सन् १पस्त्यासु यजमानानां गृहेषु १जायत आहुत्यधिकरणतया संपद्यते । तथा १महः महतः १अस्य १रजसः अन्तरिक्षस्य १बुध्ने मूले पृथिव्यां तत्रापि १योनां उत्तरवेद्यादिस्थाने संपद्यते । सोऽग्निः १अपात् पादवर्जितः १अशीर्षां शिरोवर्जितः । तदेवाह । १अन्ता आद्यन्ते पादशिरोरसी १गुहमानः गुहमानः । अविज्ञेयपादशिरो इत्यर्थः । १वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य मेघस्य १नीले निलये नभसि १आयोयुवानः धूमाकारेणात्मानमायोजयन् वर्तते । यद्वा । यः प्रथमो वैश्वतोऽग्निः पस्त्यासु नदीषु^१ बुध्नेऽन्तरिक्षे महो महतो रजस उदकस्य तेजसो वा योनौ स्थाने च चरति । अपादशीर्षा पादशिरोवर्जितः अन्ता आत्मनः पर्यन्तप्रदेशान् स्वतेजसा गुहमान आच्छादयन् पुनश्च आयोयुवानः तानि तेजांसि स्वात्मनि मिश्रीकुर्वन् वृषभस्य मेघस्य^२ नीले स्थाने नभसि चरति सोऽग्निरभ्युना कर्मयोग्यतया अजायत ॥ अपात् । ‘पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः’ इति अकारलोपः समासान्तः । गुहमानः । ‘गूह संवर्णे’ । शब्दविकरणी^३ । शानचि रूपम् । शानचो लसार्वधातुकस्वरे कृते प्रत्ययस्वरः । आयोयुवानः । ‘यु मिश्रणे’ । यङ्लुकि शानचि रूपम् । अभ्यस्तस्वरेणाद्युदात्तः ॥

प्र शर्धे आर्तं प्रथमं विपन्यां ऋतस्य योनां वृषभस्य नीले ।

स्पाहो युवा वपुष्यो विभावा सप्त प्रियासोऽजनयन्त वृष्णे ॥ १२ ॥

प्र । शर्धेः । आर्तं । प्रथमम् । विपन्या । ऋतस्य । योनां । वृषभस्य । नीले ।

स्पाहः । युवा । वपुष्यः । विभावा । सप्त । प्रियासः । अजनयन्त । वृष्णे ॥ १२ ॥

हे अग्ने १विपन्या स्तुत्या युक्तम् १ऋतस्य उदकस्य १योनां योनौ स्थाने १वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य मेघस्य १नीले कुलायभूतेऽन्तरिक्षे वैश्वतामिरूपेण वर्तमानं त्वां १शर्धेः तेजः १प्रथमं १प्र १आर्तं प्रकर्षेण गच्छति । यश्चाग्निः १स्पाहः सर्वैः स्पृहणीयः १युवा नित्यतरुणः १वपुष्यः कमनीयः १विभावा दीप्तिमान् तस्मै १वृष्णे अभिमतफलवर्षकाय अग्नये^४ १प्रियासः प्रियाः १सप्त होत्रकाः १अजनयन्त स्तोत्रम् अकुर्वन् ॥ आर्तं । ‘क्र गतौ’ । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । विपन्या । ‘पन च’ इत्यस्य ह्रस्वप्रत्ययः । ‘कृदिकारादन्तिनः’ इति डीष् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ‘उदात्तयणो ह्रस्वोवां’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विपन्यै ऋतस्य इत्यत्र संहितायाम्^५ ‘इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च’ (पा. सू. ६.१.१२७) इत्यनिकोऽपि ह्रस्वोऽनुनासिकश्च ॥

अस्माकमत्र पितरो मनुष्या अभि प्र सेदुर्कृतमाशुषाणाः ।

अशमव्रजाः सुदुधा वव्रे अन्तरुदुस्त्रा आजनुषसो हुवानाः ॥ १३ ॥

अस्माकम् । अत्र । पितरः । मनुष्याः । अभि । प्र । सेदुः । ऋतम् । आशुषाणाः ।

अशमव्रजाः । सुदुधाः । वव्रे । अन्तः । उत् । उस्त्राः । आजन् । उषसः । हुवानाः ॥ १३ ॥

१. न-महीषु; न-मर्दायेषु । २. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘मेघस्य’ नास्ति । ३. भ-स-शविकरणी । ४. ण-न-ल-स-‘योना’ नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-‘अग्नये’ नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘संहिताया’ नास्ति ।

१अत्र लोके^१ पूर्वे १मनुष्याः १अम्माकं १पितरः अङ्गिरसः १ऋतं यज्ञम् १आशुपाणाः अश्रुवानाः सन्तः १अभि १प्र १सेदुः अग्निमभित्य प्रजग्मुः । तेऽङ्गिरसोऽग्निपरिचर्याबलात् १अश्मव्रजाः पर्वतैः परिवृताः १वव्रे । वृणोत्याच्छादयतीति वव्रं पर्वतबिलान्तर्वर्ति तमः । तस्मिन् १अन्तः मध्ये स्थिताः १सुदुघाः सुष्ठु दोग्ध्रीः १उत्साः पणिभिरपहृता गाः १उत १आजन् तस्माद्विलाग्निरगमयन् । किं कुर्वन्तः । तमसो विध्वंसिनीः १उपसः देवीः प्रकाशार्थं १हुवानाः आह्वयन्तः ॥ वव्रे । वृणोतेरौणादिकः कः । ' कृपादीनां द्वे भवतः ' इति द्विर्वचनम् ॥

ते मर्मृजत ददृवांसो अद्रिं तदैषामन्ये अभितो वि वोचन् ।

पश्वयन्त्रासो अभि कारमर्चन्विदन्त ज्योतिश्चकृपन्त धीभिः ॥ १४ ॥

ते । मर्मृजत । ददृवांसः । अद्रिम् । तत् । एषाम् । अन्ये । अभितः । वि । वोचन् ।

पश्वयन्त्रासः । अभि । कारम् । अर्चन् । विदन्त । ज्योतिः । चकृपन्त । धीभिः ॥ १४ ॥

१ते अङ्गिरसः १अद्रिं पणिभिरपहृतानां गवां निरोधकं पर्वतं १ददृवांसः विदारयन्तः सन्तः^२ १मर्मृजत अग्निं पर्यचरन् । १एषाम् अङ्गिरसां १तन् तादृशं कर्म १अन्ये महर्षयः १अभितः सर्वत्र जगति १वि १वोचन् विशेषणाकथयन् । १पश्वयन्त्रासः पशुनिर्गमनार्थानि यन्त्राण्युपाया येषां तेऽङ्गिरसः १कारम् अभिमतस्य प्रयोजनस्य कर्तारमग्निम् १अभि १अर्चन् अस्तुवन् । ततस्तमोपहम् आदित्याख्यं १ज्योतिः १विदन्त अलभन्त । ततः १धीभिः बुद्धिभिः १चकृपन्त यज्ञानकुर्वन् ॥ मर्मृजत । ' मृजू शुद्धौ ' । यङ्लुकि लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । चकृपन्त । ' कृपू सामर्थ्ये ' । ण्यन्तस्य लुङि चङि सन्वद्धावाभावश्छान्दसः ।

ते गव्यता मनसा दध्मुब्धं गा येमानं परि पन्तमद्रिम् ।

दृळ्हं नरो वचसा दैव्येन व्रजं गोमन्तमुशिजो वि वव्रुः ॥ १५ ॥

ते । गव्यता । मनसा । दध्म् । उब्धम् । गाः । येमानम् । परि । पन्तम् । अद्रिम् ।

दृळ्हम् । नरः । वचसा । दैव्येन । व्रजम् । गोमन्तम् । उशिजः । वि । वव्रुरिति वव्रुः ॥ १५ ॥

१नरः कर्मणां नेतारः १उशिजः अग्निं कामयमानाः १ते अङ्गिरसः १गव्यता गा इच्छता १मनसा १दध्मं गवां निर्गमनद्वारनिरोधकम् १उब्धं समुब्धं संहतम्^३ । यद्वा । उभिः पूरणार्थः । गोभिः पूर्णं १गा १येमानं नियच्छन्तं १परि सर्वतः १सन्तम् वर्तमानं १दृळ्हं दृढं १गोमन्तं गोभिर्युक्तं १व्रजं गवां निवासस्थानम् १अद्रिं पर्वतं १दैव्येन अग्निविषयेण १वचसा वेदात्मकेन स्तोत्रेण १वि १वव्रुः गोनिर्गमनार्थमुद्घाटितवन्तः ॥ उब्धम् । उद्भातिर्हन्तिना समानार्थः । यद्वा । ' उभ उम्भ पूरणे ' । कर्मणि क्तः । येमानम् । यमेः कानचि पृष्ठाभ्यासलोपौ । चित्त्वादन्तोदात्तः । परि पन्तम् इत्यत्र मंहितायाम् ' उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यङ्परः ' इति षष्ठम् ॥ ॥ १४ ॥

ते मन्वत प्रथमं नाम धेनोस्त्रिः सप्त मातुः परमाणि विन्दन् ।

तज्जानतीरभ्यनूषत् वा आविर्भुवदरुणीर्यशसा गोः ॥ १६ ॥

ते । मन्वत । प्रथमम् । नाम । धेनोः । त्रिः । सप्त । मातुः । परमाणि । विन्दन् ।

तत् । जानतीः । अभि । अनुषत् । वाः । आविः । भुवत् । अरुणीः । यशसा । गोः ॥ १६ ॥

हे अग्ने ^१ते स्तोत्रं कुर्वाणा अङ्गिरसः ^२मातुः जनन्याः ^३धेनोः वाचः संबन्धि ^४नाम स्तुति-
साधकं शब्दमात्रं ^५प्रथमं पूर्वं ^६मन्वत अजानत । पश्चात्तस्या वाचः संबन्धीनि ^७त्रिः ^८सप्त एकविंशति-
संख्याकानि स्तुतिसाधनानि छन्दांसि । तानि च गायत्र्यादीनि जगत्स्यन्तानि सप्त । अतिजगत्यादी-
न्यतिष्ठत्यन्तानि सप्त । कृतिप्रभृतीन्युत्कृतिपर्यन्तानि सप्तेति । एवं त्रिः सप्त छन्दांसि ^९परमाणि
उत्तमानि ^{१०}विन्दन् अलभन्त । एवंविधच्छन्दोयुक्तैः ^{११}मन्त्रैरग्निमस्तुवन्नित्यर्थः । ^{१२}तत् ततः ^{१३}जानतीः सर्वं
जानानाः ^{१४}वाः । वा इत्युपोनाम । उपसः ^{१५}अभ्यनूषत अस्तुवन् । ततः ^{१६}गोः सूर्यस्य ^{१७}यशसा
तेजसा सह ^{१८}अरुणीः अरुणवर्णोपाः ^{१९}आविर्भुवत् आविरभूत् । यद्वा । तेऽङ्गिरसः प्रथमं पुरातनं
नाम एहि सुरभि गुग्गुलुगन्धिनीति धेनोर्नामधेयं मन्वत उच्चारयामासुः । मातुर्भूम्याः स्वभूतानि
पणिभिरपहतानि त्रिः सप्त रत्नानि ^{२०}विन्दन् । तत् उच्चरितं नाम जानन्नथो गावोऽभ्यनूषत ।
हम्भारवलक्षणं शब्दमकुर्वन् । तदानीमुपाः प्रादुरभूदिति ॥ जानतीः । एकस्मिन् पक्षे ' वा छन्दसि ' इति
पूर्वसवर्णदीर्घः । उभयत्र ' शतुरनुमो नद्यजादी ' इति ङीप् उदात्तत्वम् । अनुषत् । ' णु स्तुतौ ' । लुङि
रूपम् । कुटादिषाद्गुणः । अरुणीः । सोरलोपश्छान्दसः ' गौरीर्मिमाय ' (ऋ. सं. १. १६४. ४१)
इतिवत् ॥

नेशत्तमो दुधितं रोचत द्यौरुदेव्या उपसो भानुरर्त ।

आ सूर्यो बृहतस्तिष्ठदज्रां ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन् ॥ १७ ॥

नेशत् । तमः । दुधितम् । रोचत । द्यौः । उत् । देव्याः । उपसः । भानुः । अर्त ।

आ । सूर्यः । बृहतः । तिष्ठत् । अज्रान् । ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् ॥ १७ ॥

^१तमः रात्रिकृतं ध्वान्तं ^२दुधितम् । दुधिः प्रेरणकर्मा । प्रातरग्निविहरणकाले उपसा प्रेरितं सत्
^३नेशत् अनश्यत् । ततः ^४द्यौः अन्तरिक्षं ^५रोचत अदीप्यत् । ततः ^६देव्याः देवनशीलायाः ^७उपसो
^८भानुः प्रभा ^९उत् ^{१०}अर्त उद्गच्छति । अथ ^{११}सूर्यो बृहतः महतः ^{१२}अज्रान् अजरान् पर्वतान् गमन-
शीलान् रश्मिन् वा ^{१३}आ तिष्ठत् अध्यतिष्ठत् । किं कुर्वन् । ^{१४}मर्तेषु मनुष्येषु विद्यमानम् ^{१५}ऋजु सत्कर्म
^{१६}वृजिना अनुजुनि ^{१७}असत्कर्माणि ^{१८}च ^{१९}पश्यन् अध्यतिष्ठदिति शेषः ॥ नेशत् । ' णश अदर्शने ' ।
लङि ' णशामन्योरलङ्येत्वं वक्तव्यम् ' (पा. म. ६. ४. १२०. ५) इति एत्वम् । शपः पिस्त्वादजु-
दात्तत्वे धातुस्वरः । रोचत । ' रुच दीप्तौ ' । लङि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

१. च-फ-एवं त्रिविधः । २. च-जानन्ति ताः; ण-जानन्तीति जानानाः । ३. ख-ग-च-ण-फ-भ-
नामानि अविन्दन् । ४. त-न-वृजिनानि ।

आदित्पश्चा बुबुधाना व्यख्यन्नादिद्रुतं धारयन्तु शुभेक्तम् ।

विश्वे विश्वासु दुर्यासु देवा मित्रं धिये वरुण सत्यमस्तु ॥ १८ ॥

आत् । इत् । पश्चा । बुबुधानाः । वि । व्यख्यन् । आत् । इत् । रत्नम् । धारयन्तु । शुभेक्तम् ।

विश्वे । विश्वासु । दुर्यासु । देवाः । मित्रं । धिये । वरुण । सत्यम् । अस्तु ॥ १८ ॥

१आदित् सूर्योदयादनन्तरं २बुबुधानाः पणिभिरपहृता निरोधान्निर्गता गा जानाना अङ्गिरसः
३पश्चा पृष्ठदेशेषु ४व्यख्यन् अशेषेण ता गा अपश्यन् । तथा ५आदित् अनन्तरं ६शुभेक्तं दीप्तियुक्तं
देवैः संभक्तं वा ७रत्नं पणिभिरपहृतं धनं च ८धारयन्तु आधारयन् । लब्धगोधनानामङ्गिरसां ९विश्वासु
१०दुर्यासु सर्वेषु गृहेषु ११विश्वे यजनीयाः सर्वे १२देवाः आजगमुः । हे १३मित्र मित्रभूत हे १४वरुण उपद्रवाणां
वारक हे अग्ने १५धिये कर्मणां कर्त्रे स्तोत्रे वा यजमानाय १६सत्यमस्तु । यदेतत्तवोपद्रववारणसामर्थ्यं
तद्यथार्थभूतमस्तु ॥ पश्चा । 'पश्च पश्चा च छन्दमि' इति निपातितः । बुबुधानाः । बुधेल्लिटि
कानचि रूपम् । विश्वादनतोदात्तः । शुभेक्तम् । 'भज सेवायाम्' । कर्मणि क्तः । 'तृतीया कर्मणि'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अच्छा वोचेय शुशुचानमग्निं होतारं विश्वभरसं यजिष्ठम् ।

शुच्यूधो अतृणन्न गवामन्धो न पूतं परिषिक्तमंशोः ॥ १९ ॥

अच्छ । वोचेय । शुशुचानम् । अग्निम् । होतारम् । विश्वभरसम् । यजिष्ठम् ।

शुचि । ऊधः । अतृणत् । न । गवाम् । अन्धः । न । पूतम् । परिषिक्तम् । अंशोः ॥ १९ ॥

हे अग्ने १शुशुचानं भृशं दीप्यमानं २होतारं देवानामाह्वतारं ३विश्वभरसम् आहुतिद्वारा वृष्टिप्रदानेन
विश्वस्य पोषकं ४यजिष्ठं यष्टतमम् ५अग्निं स्वाम् ६अच्छ अभिलक्ष्य ७वोचेय स्तवानि ८ । ९गवाम् १०ऊधः
११शुचि शुद्धं पयः १२न अतृणत् । तवाहुत्यर्थं यजमानो न दोग्धि । १३अंशोः सोमलताखण्डस्य संबन्धि
१४अन्धः रसाख्यमन्नं १५पूतं दशापवित्रेण शोधितं सत् १६न परिषिक्तम् । गृहेषु न प्रक्षिप्तम् १७ । किंत्वेनेन
यजमानेन केवलं स्तुतिरेव क्रियते ॥ वोचेय । बृजः आशीर्लिङ्गि 'द्वो वचिः' । 'लिङ्ग्याशिष्यङ्' ।
'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वात् सीयुटः सलोपः । अतृणत् । 'उत्तृदिर् हिंसानादरयोः' ।
दोहनमेव ऊधोर्हिंसनम् १८ । परिषिक्तम् । सिञ्चतेः कर्मणि क्तः । 'उपसर्गांसुनोति' इति संहितायां
पठ्यम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः १९ ॥

१. ख-ग-च-त-न-फ-स-पृथग्देशेषु; भ-पृष्ठदेशेषु । २. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-स्तौमि । ३. ख-
ग-च-क्षिप्तम् । ४. ख-घ-त-न-भ-स-किं तेन; च-फ-किमनेन । ५. भ-स-न क्रियते । ६. ख-ग-च-
ऊधोर्हिंसा । ७. ल-प्रकृतिस्वरः ।

विश्वेषामादितिर्यज्ञियानां विश्वेषामतिथिर्मानुषाणाम् ।

अग्निर्देवानामव आवृणानः सुमृलीको भवतु जातवेदाः ॥ २० ॥

विश्वेषाम् । अदितिः । यज्ञियानाम् । विश्वेषाम् । अतिथिः । मानुषाणाम् ।

अग्निः । देवानाम् । अवः । आवृणानः । सुमृलीकः । भवतु । जातवेदाः ॥ २० ॥

अयमग्निः ^१विश्वेषां सर्वेषां ^२यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानाम् ^३अदितिः । अदितिर्देवमाता । तद्देवानां पोषक इत्यर्थः । यद्वा । विश्वेषां देवानामदितिर्भूस्थानीयः आधारभूत इति यावत् । ‘ इयं वा अग्निर्वैश्वानरः ’ (तै. ब्रा. ३. ९. १७) इति श्रुतेः । तथायमग्निः ^४विश्वेषां ^५मानुषाणां मनुष्याणाम् ^६अतिथिः अतिथिवत् पूज्यो भवति । ^७देवानां देवनशीलानां स्तोतृणाम् ^८अवः अन्नं हविः ^९आवृणानः संभजन् ^{१०}जातवेदाः । जातं सर्वं वेत्तीति जातवेदाः^{११} । सः ^{१२}अग्निः तेषां स्तोतृणां ^{१३}सुमृलीकः सुखकरः ^{१४}भवतु ॥ अतिथिः । ‘ अत सात्यगमने ’ । ‘ ऋतन्यन्त्रि^{१५} ’ इत्यादिना इध्निप्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तः । मानुषाणाम् । मनोरपस्थानीत्यर्थं ‘ मनोजातावन्यतौ पुक्च ’ इति अत्रप्रत्ययः । जिस्वादाद्युदात्तः ॥ १५ ॥

‘ यो मर्त्येषु ’ इति विंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्यापि त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘ यो मर्त्येषु ’ इत्यनुक्रमणिका । अस्य सूक्तस्य प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्त एव विनियोग उक्तः ॥

यो मर्त्येष्वमृतं ऋतावा देवो देवेष्वरतिर्निधायि ।

होता यजिष्ठो म॒ह्ना शुच॑ध्यै ह॒व्यैर॑ग्निर्मनुषं ईर॑यध्यै ॥ १ ॥

यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतवा । देवः । देवेषु । अरतिः । निधायि ।

होता । यजिष्ठः । म॒ह्ना । शुच॑ध्यै । ह॒व्यैः । अ॒ग्निः । मनु॑षः । ईर॑यध्यै ॥ १ ॥

^१अमृतः मरणधर्मेरहितः ^२यः अग्निः ^३मर्त्येषु मनुष्येषु ^४ऋतावा सत्यवान् ^५निधायि निहितः । यद्वा । मर्त्येषु मनुष्यसंबन्धिषु वागादीन्द्रियेषु निहितः । ‘ अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् ’ (ऐ. उ. २. ४) इति श्रुतेः । ^६देवः देवनशीलो योऽग्निरिन्द्रादिषु ^७देवेषु ^८अरतिः अभिगन्ता शत्रूणाम् । यद्वा देवलोके गन्ता । निधायि निहितः । स च ^९होता देवानामाह्वाता ^{१०}यजिष्ठः यष्टृतमः ^{११}अग्निः ^{१२}म॒ह्ना स्वकीयेन महता तेजसा ^{१३}शुच॑ध्यै दीपितुमुत्तरवेद्यां निहितः । किंच ^{१४}ह॒व्यैः हवनीयैराज्यपुरोडाशादिभिर्हविर्भिः^{१५} हेतुभिः^{१६} ^{१७}मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य ^{१८}ईर॑यध्यै स्वर्गं प्रति प्रेरणाय निहितः ॥ अरतिः । ‘ ऋ गतौ ’ । ‘ वहिर्वस्यतिभ्यश्चिन्त्र ’ इत्यतिप्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तः । निधायि । दधातेः कर्मणि लुङि रूपम् । ‘ परादिञ्छन्दसि बहुलम् ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शुच॑ध्यै । ‘ शुच दीप्तौ ’ । तुमर्थे कध्यैप्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । ईर॑यध्यै । ईर॑यतेस्तुमर्थे शध्यैप्रत्ययः । शित्त्वेन सार्वधानुक्तत्वात् णिलोपाभावः ॥

१. न-ल-स-‘ मनुष्याणां ’ नास्ति । २. न-ल-जातवेदाः । जातान्येनं विदन्तीति वा जातवेदाः

३. ख-ग-च-ण-‘ पुरोडाशादिर्हविर्भिः ’ । ४. ख-ग-च-च-ण-भ-‘ हेतुभिः ’ नास्ति ।

इह त्वं मूनो सहसो नो अद्य जातो जातौ उभयौ अन्तरग्रे ।

दूत ईयसे युयुजान ऋष्व ऋजुमुष्कान्वृषणः शुक्रांश्च ॥ २ ॥

इह । त्वम् । मूनो इति । सहसः । नः । अद्य । जातः । जातान् । उभयान् । अन्तः । अग्रे ।

दूतः । ईयसे । युयुजानः । ऋष्व । ऋजुमुष्कान् । वृषणः । शुक्रान् । च ॥ २ ॥

हे सहसः । मूनो बलस्य पुत्र । अग्रे । अद्य अस्मिन् दिवसे । नः । अस्मदीये । इह कर्मणि । जातः । आधानपवमानेष्टिभिः संस्कृतः । एवं । जातान् उपज्ञान् । उभयान् देवमनुष्यान् । अन्तः । तेषामुभयेषां मध्ये । दूतः । हवींषि देवान् प्रापयितुम् । ईयसे गच्छसि । किं कुर्वन् । हे । ऋष्व दर्शनीयाम् । ऋजुमुष्कान् । मुःकशब्देन मां पलोऽभिधीयते । ऋजवः प्रसाधकाः । ऋजवश्च ते मुष्काश्च इति ऋजुमुष्काः । तान् । वृषणः । रेतःसेचनसमर्थान् । शुक्रान् दीप्यमानानश्चान् । च । युयुजानः । म्वरथे योजयन् । ईयसे । यद्वा । ऋष्व महन्नम्रे युयुजानो हविर्वहने नियुज्यमानस्त्वं वृषणो हविःसेचनसमर्थान् यजमानान् शुक्रान् दीप्तान् देवांश्चेयसे ॥ मूनो सहसः । ‘ परमपि छन्दसि ’ इति सहसः पराङ्गवद्भावात् द्वयोः सर्वानुदात्तत्वम् । ईयसे । ‘ ईङ् गतौ ’ । दिवादिः । निवातः । युयुजानः । युजेः वर्तमाने लिटि कानचि रूपम् । ऋष्व । संहितायाम् ‘ ऋष्यकः ’ इति प्रकृतिभावः । ऋजुमुष्कान् । समासस्वरः ॥

अत्या वृधस्नू रोहिता घृतस्नू ऋतस्य मन्ये मनसा जविष्ठा ।

अन्तर्रीयसे अरुषा युजानो युष्मान्श्च देवान्विश आ च मर्तीन् ॥ ३ ॥

अत्या । वृधस्नू इति वृधस्नू । रोहिता । घृतस्नू इति घृतस्नू ।

ऋतस्य । मन्ये । मनसा । जविष्ठा ।

अन्तः । ईयसे । अरुषा । युजानः । युष्मान् । च । देवान् । विशः । आ । च । मर्तीन् ॥ ३ ॥

हे अग्रे । ऋतस्य मत्यभूतस्य तव संबन्धिनौ । मनसा मनसोऽपि । जविष्ठा वेगवत्तमौ । वृधस्नू । वर्धयतीति वृधमन्त्रम् । तन् क्षरन्तौ । घृतस्नू । घृतमुदकं तत्स्ववन्तौ । रोहिता रोहितवर्णौ । अत्या अश्वौ । मन्ये स्तौमि । अरुषा आरोचमानौ तावश्चौ । युजानः । रथे युजानस्त्वं । युष्मान् । देवेष्वग्रेरन्तर्भावान् यजनीयरूपेण कीर्तनम् । युष्मान् यष्ट्यान् । देवान् । विशः । परिचारकान् । मर्तीन् मनुष्यान् । अन्तः । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । तेषां मध्ये । आ समन्तात् । ईयसे हविः स्वीकर्तुं यजमानान् गच्छसि । तद्धविः प्रदातुं देवान् गच्छसि ॥ मन्ये । मन्यतिः अर्चनिकर्म । मनसा । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति पञ्चम्या आकारः । युजानः । ‘ युजिर् योगे ’ । ‘ युजिबुधिशः किञ्च ’ इत्यानच्प्रश्रयः । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

अ॒र्य॒मणं॑ वरु॒णं मि॒त्रमै॑षामिन्द्रा॒विष्णू॑ म॒रुतो॑ अ॒श्विनो॒त ।

स्व॒श्वो अ॒ग्ने सु॒रथः॑ सु॒राधा॑ ए॒दु व॒ह सु॒हवि॑षे ज॒नाय ॥ ४ ॥

अ॒र्य॒मणम् । वरु॒णम् । मि॒त्रम् । ए॒षाम् । इन्द्रा॒विष्णू इति॑ । म॒रुतः॑ । अ॒श्विना॑ । उ॒त ।

सु॒ऽअ॒श्वः । अ॒ग्ने । सु॒रथः॑ । सु॒राधाः॑ । आ । इत् । ऊँ इति॑ । व॒ह । सु॒हवि॑षे । ज॒नाय ॥ ४ ॥

हे १ अग्ने २ स्वश्वः शोभनाश्वोपेतः ३ सुरथः शोभनरथः ४ सुराधाः शोभनधनोपेतः त्वम् ५ एषां मर्त्यानां मध्ये ६ सुहविषे शोभनहविष्काय ७ जनाय यजमानाय ८ अर्यमणं ९ वरुणं १० मित्रं ११ इन्द्राविष्णू १२ मरुतः १३ अश्विना अश्विनौ च १४ यष्टव्यान् देवान् १५ आ १६ वह १७ इदु आह्वयैव । उः पूरणः ॥ इन्द्राविष्णू । ‘ ऋज्रेन्द्र० ’ इत्यादिना निपातनादिन्द्रशब्द आद्युदात्तः । ‘ देवताद्वन्द्वे च ’ इत्युभयपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । सुहविषे १८ । ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

गोमाँ अ॒ग्नेऽर्वि॑माँ अ॒श्वी य॒ज्ञो नृ॒वत्स॑खा स॒दमि॑दं प्रमृ॒ष्यः ।

इळा॑वाँ ए॒षो अ॒सुर॑ प्र॒जावा॑न्दी॒र्घो र॒यिः पृ॒थु॒बुध्नः॑ स॒भावान् ॥ ५ ॥

गो॒ऽमान् । अ॒ग्ने । अ॒र्वि॒ऽमान् । अ॒श्वी । य॒ज्ञः । नृ॒वत्स॑खा । स॒दम् । इत् । अ॒प्र॒ऽमृ॒ष्यः ।

इळा॑ऽवान् । ए॒षः । अ॒सुर॑ । प्र॒जा॒ऽवा॒न् । दी॒र्घः । र॒यिः । पृ॒थु॒बुध्नः॑ । स॒भा॒ऽवा॒न् ॥ ५ ॥

हे १ असुर बलवन् हे २ अग्ने ३ एषः मदीयोऽयं ४ यज्ञः ५ गोमान् गोभिस्तद्वान् ६ अविमान् । अवयो मेषा अस्य मन्ति इति ७ तद्वान् ८ अश्वी अश्वोपेतश्चास्तु ९ । नृवत्सखा । नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयः तद्वन्तः सखायोऽनुष्ठातारो यजमाना यस्य स तथोक्तः । १० सदमित् सदैव ११ अप्रमृष्यः अप्रष्टव्यश्चास्तु । तथा १२ इळावान् । इळा हविर्लक्षणमन्नम् । तद्वान् । १३ प्रजावान् पुत्रपौत्रादियुक्तश्चास्तु । १४ दीर्घः अविच्छिन्नानुष्ठानोपेतः १५ रयिः धनवान् । लुप्तमत्वर्थीयः । १६ पृथुबुध्नः । पृथूनि बहुलानि बुधानि यनादीनि कारणानि यस्य स तथोक्तः । १७ सभावान् उपद्रष्टृरूपसभायुक्तश्चास्तु ॥ नृवत्सखा । नरो येषां मन्तीति नृवत् । मतुप् । तस्य छान्दसं वत्वम् । ‘ ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् ’ इति मतुप उदात्त-त्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥ १६ ॥

यस्त॑ इ॒ध्मं ज॒भर॑त्सि॒ध्विदा॑नो मूर्धा॒र्नै वा त॒तप॑ते त्वा॒या ।

भु॒वस्त॑स्य॒ स्वर्त॑वाँ॒ पा॒युर॑ग्ने॒ विश्व॑स्मात्सीमघाय॒त उ॑रु॒ष्य ॥ ६ ॥

यः । ते । इ॒ध्मम् । ज॒भर॑त् । सि॒ध्वि॒ऽदानः॑ । मूर्धा॒र्नम् । वा । त॒तप॑ते । त्वा॒ऽया ।

भु॒वः । तस्य॑ । स्व॒ऽत॒वान् । पा॒युः । अ॒ग्ने । विश्व॑स्मात् । सी॒म् । अ॒घ॒ऽय॒तः । उ॒रु॒ष्य ॥ ६ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-‘ शोभनरथः ’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-त्वम् उत अपि च । ३. ण-ल-स-अर्यमादीन् उतापि चाश्विनौ । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-मुहाविषे इत्यत्र; त-भ-स-सुहविषे चेत्यत्र । ५. त-न-भ-ल-स-‘ इति ’ नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-अश्वोपेतश्च ।

हे अग्ने ऽते त्वदर्थं ऽयः पुमान् ऽसिष्विदानः^१ श्विष्यद्वात्रः सन् ऽहधं ऽष्वसमिन्धनाथं काष्ठभारं ऽजभरत् आहरति । यः ऽवा ऽत्वाया त्वस्कामनया ऽमूर्धानं स्वमस्तकं ऽततपते काष्ठ-भारेण तापयति ऽतस्य तादृशस्य पुंसः ऽस्वतवान् । ‘स्वतवान्धनवान्^२’ इति तलवकारे उक्तम्^३ । धनवान् ऽभुवः भवसि । ऽपायुः पालयितासि । ऽसीम् एनं ऽविश्रमात् सर्वस्मात्^४ ऽअघायतः अघं पारमिच्छतः पुरुषात् ऽउरुष्य रक्ष ॥ जभरत्^५ । हरतेर्लुङि चङि रूपम् । ‘चङ्यन्यतरस्याम्’ इति चङ्पूर्वस्य उदात्तत्वम् । सिष्विदानः । ‘जिष्विदा गात्रक्षरणे’ । कानचि रूपम् । संहितायाम् ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति धातुसकारस्य पत्वम् । त्वाया । त्वामात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यच् । ‘प्रत्य-योत्तरपदयोश्च’ इति मपर्यन्तस्य आदेशः । दकारस्य छान्दसमात्वम् । क्यजन्तात् धातोर्भावे ‘अ प्रत्ययान्’ इति अकारप्रत्ययः । ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयाया आकारः । एकादेशस्वरः । भुवः । भवतेर्लेढ्यङागमे रूपम् । ‘भूसुवोस्तिङि’ इति गुणप्रतिषेधः । आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । स्वतवाँ ऽ पायुः इत्यत्र संहितायां ‘स्वतवान्पायौ’ (पा. सू. ८. ३. ११) इति नकारस्य सत्वम् । ‘अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा’ इति आकारोऽनुनासिकः । रेफस्य विसर्जनीयः । ‘कुन्वोः ऽ क ऽ पौ च’ इति ऽ प इत्यादेशः । अघायतः । अघमात्मन इच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच्^६ । ‘अश्वाघस्यात्’ इति आत्वम् । तदन्ताच्छनृप्रत्ययः । ‘शतुरनुमः^७’ इति विभक्तेरुदा-त्त्वम् । उरुष्य । उरुशब्दः कण्ठादिः । लोटि रूपम् । निघातः ॥

यस्ते भरादन्नियते चिदन्नं निशिषन्मन्द्रमर्तिथिमुदीरत् ।

आ देवयुरिन्धते दुरोणे तस्मिन्नयिध्रुवो अस्तु दास्वान् ॥ ७ ॥

यः । ते । भरात् । अन्नियते । चित् । अन्नम् । निऽशिषत् । मन्द्रम् । अर्तिथिम् । उत्ऽईरत् ।

आ । देवऽयुः । इन्धते । दुरोणे । तस्मिन् । रयिः । ध्रुवः । अस्तु । दास्वान् ॥ ७ ॥

हे अग्ने ऽयः पुमान् ऽअन्नियते अन्नमिच्छते ऽते तुभ्यं हविल्लक्षणं^१ पुरोडाशादिकम् ऽअन्नं^२ ऽभरान् दातुं विभृयात् । ऽचित् इति चार्थे । यश्च ऽमन्द्रं मदकरं सोमं ऽनिशिषत् नितरां प्रयच्छति । यश्च ऽअतिथिम् अतिथिवत् पूज्यं त्वाम् ऽउदीरत् उत्तरवेद्यां प्रणयति । ऽआ अपि च यश्च ऽदेवयुः देवं^३ त्वां^४ कामयमानः ऽदुरोणे स्वकीये गृहे ऽइन्धते त्वां समिद्धिः समिन्धते ऽतस्मिन् एतस्मिन् पुरुषे ऽरयिः पुत्रः ऽध्रुवः आस्तिक्यबुद्ध्या वैदिके मार्गे निश्चलः ऽअस्तु । तथा ऽदास्वान् औदार्योपेतश्चास्तु ॥ भरात् । ‘बुभृञ् धारणपोषणयोः’ इत्यस्य लेढ्याङागमे रूपम् । यद्बृत्तयोगादनिघातः । अन्नियते । अन्नमात्मन इच्छते । क्यच् । ‘क्यचि च’ इति इत्वम् । ह्रस्वछान्दसः । निशिषत् । ‘शासु अनुशिष्टौ’ । लुङि ‘सर्तिशास्यतिभ्यश्च’ इति छेरङादेशः । ‘शास इदङ्लोः’ इति इत्वम् । उदीरत् । ‘ईर गतौ’ । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अङागमः । आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः^५ । ‘तिङि चोदात्तवति’ इति गतेर्निघातः । इन्धते । ‘जिहन्थी दीप्ती’ । लटि व्यत्ययेन शप् । रुधादिवात् भ्रम् । ‘भ्राजलोपः’

१. न-सिष्विदानः सिस्विदानः । २. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-‘स्वतवान्.....उक्तं’ नास्ति । ३. न-ल-स-‘सर्वस्मात्’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-ण-फ-भ-‘जभरत्.....क्यच्’ नास्ति । ५. ल-अन्नं हविल्लक्षणं पुरोडाशादिकम् । ६. ख-ग-घ-च-ण-त-फ-भ-स-देवत्वम् । ७. त-धातुस्वरः । उभयत्र ।

इति धातुनकारलोपः । ऋङिपरत्वाभावात्^१ असोरलोपाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अमः स्वरः । दास्वान् । ‘दास् दाने’ । संपदादिलक्षणो भावे क्प् । ‘तदस्यामि’ इति मतुप् । ‘माहुपधायाः’ इति वत्वम् । प्रत्ययस्य पिस्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

यस्त्वां दोषा य उषसि प्रशंसात्प्रियं वा त्वा कृण्वते हविष्मान् ।

अश्वो न स्वे दम् आ हेम्यावान्तमंहसः पीपरो दाश्वांसम् ॥ ८ ॥

यः । त्वा । दोषा । यः । उषसि । प्रशंसात् । प्रियम् । वा । त्वा । कृण्वते । हविष्मान् ।

अश्वः । न । स्वे । दमे । आ । हेम्याऽवान् । तम् । अंहसः । पीपरः । दाश्वांसम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने वयः पुमान् वदोषा दोषायां रात्रौ त्वां^२ वप्रशंसात् संस्तुयात् । वयः^३ च^४ वउपसि प्रातःकाले त्वां^५ प्रशंसेत् । वहविष्मान् संभृतहविष्कां यः ववा यजमानः वत्वा त्वां^६ वप्रियं हविर्भिः प्रीतिं वकृण्वते कुर्यात्^७ । वआ अथ वदाश्वांसं हविर्दत्तवन्तं वतं^८ तादृशं^९ यजमानं वस्वे वदमे स्वकीये गृहे वहेम्यावान् सुवर्णनिर्मितकक्ष्यावान् वअश्वो वन अश्व इव मंचरंस्त्वम्^{१०} वअंहसः पापरूपादारिद्र्यात् वपीपरः पारं नय । तस्मै यजमानाय बहु धनं प्रयच्छेत्त्यर्थः ॥ दोषा । सप्तम्या आकारः । प्रशंसात् । ‘शंपु स्तुतौ’ । लेटि आडागमे रूपम् । कृण्वते । ‘कृवि हिंसाकरणयोः’ इत्यस्य लेटि ‘धिन्वि-कृण्वोरच्च’ इत्युप्रत्ययः । ‘लेटोऽडाटौ’ इत्यडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । हेम्यावान् । हेम अर्हति । ‘छन्दसि च’ इति यः । पीपरः । ‘पृ पालनपूरणयोः’ इत्यस्य ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । निघातः ॥

यस्तुभ्यमग्ने अमृताय दाशदुवस्त्वे कृण्वते यत्सुक् ।

न स राया शशमानो वि योषन्नैनमंहः परि वरदघायोः ॥ ९ ॥

यः । तुभ्यम् । अग्ने । अमृताय । दाशत् । दुवः । त्वे इति । कृण्वते । यत्सुक् ।

न । सः । राया । शशमानः । वि । योषत् । न । एनम् । अंहः । परि । वरत् । अघऽयोः ॥ ९ ॥

हे वअग्ने वयः यजमानः वअमृताय मरणधर्मरहिताय वतुभ्यं वदाशत् हवींषि प्रयच्छेत् । वयत्सुक्^१ संयत्सुक्^२ यश्च यजमानः वत्त्वे स्वयि वदुवः परिचर्यां वकृण्वते करोति वशशमानः स्तोत्रं कुर्वाणः वसः यजमानः वराया धनेन वन वि वयोपत् न पृथग्भवेत् । सदा धनयुक्तो भवेदित्यर्थः । वअघायोः पापमिच्छतो हिंसकस्य मंचन्वि वअंहः आहननं पापम् वणनं यजमानं वन वपरि ववरत् न परिवृणुयात् । न स्पृशेदित्यर्थः ॥ दाशत् । ‘दाश् दाने’ । लेट्यडागमे रूपम् । त्वे । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्याः शे इत्यादेशः । कृण्वते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । योषत् । ‘यु मिश्रणे’ । लेटि ‘मिद्वद्दुलम्’ इति मिप् । अडागमः । निघातः । वरत् । ‘वृज् वरणे’ । लेटि रूपम् ॥

१. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-स-कित्परत्वाभावात् । २. त-त्वा त्वाम् । ३. फ-तथा । ४. च-त्वा त्वां प्रशंसात् वा हविष्मान् त्वा त्वां प्रियं कृण्वते कुर्वते । ५. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स-‘तं तादृशं’ नास्ति, ध-तम्; ल-तादृशम् । ६. ख-ग-च-ग-‘संयत्सुक्’ नास्ति ।

यस्य त्वमग्ने अध्वरं जुजोषो देवो मर्तस्य सुधितं रराणः ।

प्रीतेदसद्भोत्रा सा यविष्ठासाम यस्य विधतो वृधासः ॥ १० ॥

यस्य । त्वम् । अग्ने । अध्वरम् । जुजोषः । देवः । मर्तस्य । सुधितम् । रराणः ।

प्रीता । इत् । असत् । होत्रा । सा । यविष्ठ । असाम । यस्य । विधतः । वृधासः ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽरराणः रममाणः^१ ऽदेवः दीप्यमानः ऽस्वं ऽयस्य ऽमर्तस्य मनुष्यस्य संबन्धि ऽसुधितं त्वदर्थं सुष्ठु निहितम् ऽअध्वरम् अनुपहतं हविलक्षणमन्नं ऽजुजोषः सेवेथाः^२ हे ऽयविष्ठ युवतम् ऽसा ऽहोत्रा स होता यजमानः ऽप्रीतेदसत् प्रीत एव भवेत् । ऽअसाम तस्य यजमानस्य संबन्धिनो भवेम ऽयस्य ऽविधतः अग्निपरिचर्यां कुर्वतो यजमानस्य होत्रादयः ऽवृधायः यज्ञस्य कर्षयितारो भवन्ति ॥ जुजोषः । ' जुगो प्रीतिसेवनयोः ' इत्यस्य ' बहुलं छन्दमि ' इति श्लुः । अडागमः । अभ्यस्तस्वरः । सुधितम् । दधातेर्निष्ठायां ' सुधितवसुधित० ' इति निपातनात् ध्यादेशः । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः स्वरः । अयाम् । अस्तेलौटि ' आहुतमस्य पिच ' इति आडागमः । उत्तमस्य पित्रद्वावादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । विधतः । ' विध विधाने ' । तुदादिः । ' शतुर्नुमः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ॥ १७ ॥

चित्तिमचित्तिं चिनवद्वि विद्वान्पृष्ठेव वीता वृजिना च मर्तान् ।

राये च नः स्वपत्याय देव दितिं च रास्वादितिमुरुष्य ॥ ११ ॥

चित्तिम् । अचित्तिम् । चिनवत् । वि । विद्वान् । पृष्ठाऽईव । वीता । वृजिना । च । मर्तान् ।

राये । च । नः । सुऽअपत्याय । देव । दितिम् । च । रास्व । अदितिम् । उरुष्य ॥ ११ ॥

ऽविद्वान् प्राणिनां पुण्यपापरूपाणि कर्माणि जानानः सोऽग्निः ऽचित्तिं ज्ञातव्यं पुण्यम् ऽअचित्तिम् अनुपादेयत्वेनाचेतनीयं पापम् । यद्वा । चित्तिं ज्ञानमचित्तिमज्ञानं ऽवि ऽचिनवत् विचिनोतु पृथक्करोतु । तत्र दृष्टान्तः । ऽपृष्ठेव । यथाश्वपालोऽश्वानां ऽवीता कान्तानि ऽवृजिना दुर्वहाणि च पृष्ठा पृष्ठानि हेयोपादेयत्वेन^३ पृथक्करोति तद्वत् । किंच ऽमर्तान् पुण्यकृतोऽपुण्यकृतः ऽच मनुष्यान् पृथक्करोतु । हे ऽदेव अग्ने ऽस्वपत्याय शोभनपुत्रोपेताय ऽराये धनाय ऽनः अस्मान् कुरु । ऽदितिं दातारं ऽच ऽरास्व देहि । ऽअदितिम् । पञ्चम्यर्थे द्वितीया । अदातुः सकाशात् ऽउरुष्य रक्ष ॥ चित्तिम् । ' चिनी संज्ञाने ' । स्त्रियां क्तिन् । निच्वादाद्युदात्तः । चिनवन । चिनोतेर्लङ्घागमः । दितिम् । ' दाण दाने ' । कर्तरि^४ क्तिन् । रास्व । ' रा दाने ' । लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ' च्वायोगे प्रथमा ' इति न निघातः ॥

१. ख-ग-व-स- ' रममाणः ' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-न-फ-भ मेवसे । ३. घ-न-ल-स-हेयोपादे-यत्वेन । ४. ख-च-ण-त-न-भ-कर्मणि क्तिच ; ल-कर्मणि क्तिन् ।

क॒विं श॑शामुः क॒वयोऽद॑ब्धा नि॒धारय॑न्तो दु॒र्यास्वा॒योः ।

अत॒स्त्वं दृ॒श्यौ अ॒ग्रे ए॒तान्प॒द्भिः प॑श्ये॒रद्भु॑ताँ अ॒र्य ए॒वैः ॥ १२ ॥

क॒विम् । श॒शा॒सुः । क॒वयः । अ॒द॒ब्धाः । नि॒ऽधा॒रय॑न्तः । दु॒र्या॑सु । आ॒योः ।

अतः । त्वम् । दृश्यान् । अग्रे । एतान् । पट्ऽभिः । पश्येः । अद्भुतान् । अर्यः । एवैः ॥ १२ ॥

हे ऽअग्रे ऽआयोः मनुष्यस्य ऽदुर्यासु गृहेषु ऽअदब्धाः केनाप्यतिरस्कृताः ऽनिधारयन्तः निवसन्तः
 ऽकवयः क्रान्तदृशो देवाः ऽकविं मेधाविनं त्वां ऽशशासुः । होता भवेति शशंसुः । ऽअतः कारणान्
 ऽअर्यः यज्ञस्य स्वामी ऽत्वं ऽदृश्यान् दर्शनीयान् ऽअद्भुतान् आश्चर्यरूपोपेतानिन्द्रादीन् ऽएतान् देवान्
 ऽएवैः गमनशीलैः ऽपद्भिः पादैः स्वतेजोभिः ऽपश्येः जानीयाः ॥ दृश्यान् । ' दृशिर् प्रेक्षणे ' । ' ऋदु-
 पधाच्चाकूपिचृतेः ' (पा. सू. ३. १. ११०) इति कर्मणि क्यप् । किरवाद्गुणः । पिच्चादनुदात्तत्वे
 धातुस्वरः ॥

त्वम॒ग्रे वा॒घते॑ सु॒प्रणी॑तिः सु॒तसौ॑माय वि॒धते॑ य॒विष्ट॑ ।

र॒त्नं भ॒र श॑शमा॒नाय॑ घृ॒ष्वे पृ॒थु श्र॑न्द्रम॒वसे॑ च॒र्षणि॒प्राः ॥ १३ ॥

त्वम् । अ॒ग्रे । वा॒घते॑ । सु॒ऽप्र॒णी॒तिः । सु॒तऽसौ॑माय । वि॒धते॑ । य॒विष्ट॑ ।

रत्नम् । भर । शशमानाय । घृष्वे । पृथु । चन्द्रम् । अवसे । चर्षणिऽप्राः ॥ १३ ॥

हे ऽयविष्ट युवतम् ऽघृष्वे दीसियुक्त । यद्वा^१ । परेषां घर्षणशील^२ हे ऽअग्रे ऽचर्षणिप्राः अपेक्षित-
 फलप्रदानेन मनुष्याणां कामपूरकः ऽसुप्रणीतिः सुष्ठुत्तरवेद्यां प्रणयनीयः ऽत्वं ऽसुतसौमाय ऽविधते तव
 परिचरणं कुर्वते ऽशशमानाय त्वां स्तुवते ऽवाघते यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय ऽपृथु प्रभूतं ऽचन्द्रम्
 आह्लादकारि^३ रत्नम् उत्तमं धनम् ऽअवसे रक्षणाय ऽभर आहर प्रयच्छेत्यर्थः ॥ सुप्रणीतिः^३ । ' णीञ्
 प्राप्णे ' । कर्मणि क्तिन् । ' तादौ च निति कृति० ' इत्यनन्तरप्रशब्दस्योदात्तत्वम् । पृथु श्रन्द्रम् इत्यत्र
 संहितायां ' इस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ' इति सुडागमः । श्रुत्वेन शकारः^३ ॥

अ॒धा ह॒ यद्व॒यम॒ग्रे त्वा॒या प॒द्भिर्ह॑स्तेभिश्च॒कृमा॑ त॒नूभिः॑ ।

रथं॑ न क्र॒न्तो अ॒पसा॑ भुरि॒जोऽर्क॑तं ये॒मुः मु॒द्ध्य आ॑शुषा॒णाः ॥ १४ ॥

अ॒ध । ह॒ । यत् । व॒यम् । अ॒ग्रे । त्वा॒ऽया । प॒ट्ऽभिः । ह॒स्तेभिः । च॒कृ॒म । त॒नूभिः॑ ।

रथम् । न । क्रन्तः । अपसा । भुरिजोः । ऋतम् । येमुः । सुऽद्ध्यः । आशुषाणाः ॥ १४ ॥

१. ख-घ-च-ण-फ-भ- ' यद्वा ... घर्षणशील ' नास्ति । २. ख-घ-च-ण-फ-भ-आह्लादकरम् ।

३. ख-च-ण-फ-भ- ' सुप्रणीतिः शकारः ' नास्ति ।

हे ऽअग्ने ऽअधा^१ ऽह अथ खलु ऽवयं ऽवाया त्वत्कामनया ऽपद्भिः पादैः ऽहस्तेभिः हस्तैः
 ऽतनूभिः अन्यैश्चावयवैः ऽचक्रम ऽयत् यस्मात् कारणात् कर्मसिद्धयर्थं त्वामुपपादयामस्तस्मात्
 ऽसुध्यः सुकर्माणः ऽआशुषाणाः कर्माणि^२ व्यामुवन्तस्तेऽङ्गिरसः ऽऋतं सत्यभूतं त्वां ऽभुरिजोः ।
 बिभृतः कर्मकरणसामर्थ्यं पदार्थान् वेति भुरिजौ बाहू । तयोः ऽअपसा मन्थनात्येन कर्मणा ऽयेमुः
 उद्यच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽरथं^३ ऽन । यथा ऽऋतः कारवः शिल्पिनः क्रामन्तोऽध्वगा वा हस्तयोः
 यथा रथमुद्यच्छन्ति तद्वत् । यद्वा । भुरिजोः । देवान् मनुष्यांश्च बिभृत इति भुरिजौ द्यावापृथिव्यौ ।
 तयोर्मध्येऽपसा परिचरणकर्मणा सत्यभूतं तमग्निं येमुः उद्यच्छन्ति ॥ अध । संहितायां ' निपातस्य
 च ' इति दीर्घः । ऋतः । करोतेः शतरि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लृक् । प्रत्ययस्वरः ।
 भुरिजोः^४ । ' डुभृन् धारणपोषणयोः ' । ' भृज उच्च ' इति इजिप्रत्ययः । धातोर्कारो रपरः ।
 प्रत्ययस्वरः^५ ॥

अधा मातुरुषसः सप्त विप्रा जायेमहि प्रथमा वेधसो नृन् ।

दिवस्पुत्रा अङ्गिरसो भवेमाद्रिं रुजेम धनिनं शुचन्तः ॥ १५ ॥

अध । मातुः । उषसः । सप्त । विप्राः । जायेमहि । प्रथमाः । वेधसः । नृन् ।

दिवः । पुत्राः । अङ्गिरसः । भवेम । अद्रिम् । रुजेम । धनिनम् । शुचन्तः ॥ १५ ॥

वामदेवोऽन्यैः पद्भिरङ्गिरोभिः सह ब्रूते । ऽअध अपि च ऽमातुरुषसः सकाशात् ऽसप्त सप्तमंन्याका.
 ऽविप्राः प्राज्ञा वयं स्मः । ऽप्रथमाः श्रेष्ठा वयं ऽवेधसः अग्नेः परिचारकान् ऽनृन् वेधसो विधातृन्
 रश्मीन् वा ऽजायेमहि वयं जनयामः । ऽदिवः द्योतमानस्यादित्यस्य ऽपुत्राः वयं ऽअङ्गिरसो
 ऽभवेम भूतिमन्तः स्याम । ऽशुचन्तः दीप्यमाना वयं ऽधनिनम् उदकवन्तम् ऽअद्रिं मेघं ऽरुजेम
 वर्षार्थं भिन्धाम । यद्वा । धनिनं पणिनामकासुरापहतगोधनयुक्तमद्रिं पर्वतं रुजेम । अङ्गिरसा-
 मादित्यपुत्रस्त्वमेवमान्नायते—' तस्य यदेतसः प्रथममुददीप्यत तदसावादित्योऽभवत् ' इत्युपक्रम्य
 ' येऽङ्गारा आसन्तेऽङ्गिरसोऽभवन् ' (मे. ब्रा. ३. ३४) इति ॥ जायेमहि । ' जर्ना प्रादुर्भावे ' ।
 लिङि ' ज्ञाजनोर्जा ' इति जादेशः । वेधसः । ' डुधाम् धारणपोषणयोः ' इत्यस्मात् ' विधासो वेध
 च ' (उ. सू. ४. ६६४) इति असिप्रत्ययः । धातोर्वेधः इत्यादेशः । दिवस्पुत्रा इत्यत्र संहितायां
 ' षष्ठ्याः पतिपुत्र ' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । रुजेम । ' रुजो भङ्गे ' । अदादिः । लिङि
 रूपम् ॥ ॥१८॥

१. न-ल-स-अध । २. ख-घ-च-ण-फ-भ-ल-कर्मणि । ३. ख-च-ण-भ-ल- ' भुरिजोः..... प्रत्यय-
 स्वरः ' नास्ति । ४. त-यद्द्वितीयमासीत्तद्गुरभवत्तं वरुणो न्यगृहीत तस्मात् स भृगुर्वासणिरथ यत्तृतीय-
 मदीदेदिव त आदित्या अभवन् ।

अधा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो अग्नं ऋतमाशुषाणाः ।

शुचीदयन्दीधितिमुक्थशामः क्षामा भिन्दन्तो अरुणारपं व्रन् ॥ १६ ॥

अधे । यथा । नः । पितरः । परासः । प्रत्नासः । अग्ने । ऋतम् । आशुषाणाः ।

शुचिं । इत् । अयन् । दीधितिम् । उक्थशसः ।

क्षामे । भिन्दन्तः । अरुणीः । अप । व्रन् ॥ १६ ॥

हे 'अग्ने' 'अध' अपि च 'परासः' श्रेष्ठाः 'प्रत्नासः' पुराणाः 'ऋतं' मत्स्यभूतं यज्ञं^१ 'यथा' यथावत् 'आशुषाणाः' अभ्युवानाः 'नः' अस्माकं 'पितरः' अङ्गिरसः 'शुचि' दीप्तं स्थानम् 'अयन्' अगच्छन् । तथा 'दीधितिं' तेजश्चागच्छन् । किञ्च 'उक्थशामः' उक्थानां शस्त्राणां क्षांसितारः 'क्षाम' क्षयकारणं तमः पापं वा^२ 'भिन्दन्तः' विनाशयन्तोऽङ्गिरसः 'अरुणीः' अरुणवर्णाः पणिभिरपहता गा उपसो^३ वा^३ 'अप' 'व्रन्' अपावृण्वन् । प्रकाशितवन्त इत्यर्थः ॥ अयन् । 'इण गतौ' । लङि 'इणो यण्' इति यण् । व्यत्ययेन भटागमः । दीधितिम् । 'दीधीहृ दीप्तिदेवनयोः' इत्यस्मात् ति नि ह्रस्वश्छान्दसः । निच्चादाद्युदात्तः । उक्थशामः । उक्थशब्द उपपदे 'क्षंस् स्तुतौ' इत्यस्मात् 'मन्त्रे श्वेतवहोक्थशम्पुरोडाशो णिवन्' (पा. सू. ३. २. ७१) इति णिवन् नकारलोपश्च निपातनादेव । पदकाले ह्रस्वश्छान्दसः । अरुणीः । गौरादिङीपन्तः । एकादेशस्वरः । व्रन् । वृणोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस'^४ इत्यादिना च्लेर्लुक् । निघातः ॥

आग्रयण आग्नेन्द्रस्य हविषः 'सुकर्माणः' इति याज्या । सूत्रितं च—'सुकर्माणः सुरुचो देवयन्तो विश्वे देवास आ गत' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

सुकर्माणः सुरुचो देवयन्तोऽयो न देवा जनिमा धमन्तः ।

शुचन्तो अग्निं ववृधन्त इन्द्रमुर्वं गव्यं परिषदन्तो अगमन् ॥ १७ ॥

सुऽसुकर्माणः । सुऽरुचः । देवऽयन्तः । अयः । न । देवाः । जनिम । धमन्तः ।

शुचन्तः । अग्निम् । ववृधन्तः । इन्द्रम् । ऊर्वम् । गव्यम् । परिऽसदन्तः । अगमन् ॥ १७ ॥

'सुकर्माणः' सुष्ठुनुष्ठितयागादिकर्माणः 'सुरुचः' शोभनदीप्तयः 'देवयन्तः' देवान् कामयमानाः 'देवाः' देवनशीलाः स्तोतारः 'जनिम' स्वकीयं मानुषं जन्म 'धमन्तः' यागादिलक्षणेन कर्मणा निर्मलीकुर्वन्तः । तत्र दृष्टान्तः । 'अयो' न । यथा कर्मारा अयो भक्षणे धमन्ति तद्वत् । तादृशाः^५ 'अग्निं' शुचन्तः हविर्भिदीपयन्तः 'इन्द्रं' ववृधन्तः सोमेन स्तुत्या वा^६ वर्धयन्तोऽङ्गिरसः 'परिषदन्तः' परितः

१. ख-च-ण-न-फ-भ-ल- 'यज्ञं' नास्ति । २. ख-च-ण-न-भ-स- च । ३. ख-च-ण-भ- 'उषसो वा' नास्ति । ४. ख-च-फ-तादृशम् ; भ-ल-तादृशः । ५. ल- 'स्तुत्या वा' नास्ति ।

सीदन्तः सन्तः १ ऊर्वं महान्तं २ ग्राव्यं गोसंघम् ३ अगमन् प्राप्नुवन् ॥ सुकर्माणः १ । 'सोमन्सो' इत्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वम् । धमन्तः । 'ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः' । शतरि पाष्ठादिना धमादेशः । शपः
पिस्वात् अनुदात्तत्वे* शतुल्लेसावधातुस्वरः १ । ववृधन्तः । 'वृधु वर्धने' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।
शतरि शपः श्लुः । गव्यम् । गवां समूह इत्यर्थे 'खलगोरथात्' इति यः । अगमन् । गमेर्लुङि ल्लेर्लुङि
रूपम् ॥

आ यूथेव क्षुमति पशूनां अरुयद्देवानां यज्जनिमान्त्युग्र ।

मतीनां चिदुर्वशीरकृप्रन्वृधे चिदर्य उपरस्यायोः ॥ १८ ॥

आ । यूथाऽईव । क्षुऽमति । पश्वः । अरुयत् । देवानाम् । यत् । जनिम् । अन्ति । उग्र ।
मतीनाम् । चित् । उर्वशीः । अकृप्रन् । वृधे । चित् । अर्यः । उपरस्य । आयोः ॥ १८ ॥

१ उग्र तेजस्विन् हे अग्ने २ देवानाम् अङ्गिरसां संबन्धि ३ यज्जनिम यं गोसंघम् ४ अन्ति
पर्वतस्य समीपे ५ आ ६ अरुयत् आ समन्तादिन्द्रोऽपश्यत् । तत्र दृष्टान्तः । ७ यूथेव । यथा ८ पश्वः
पशूनां गवां यूथानि ९ क्षुमति अन्नवत्याद्यगृहं वर्तमानानि पश्यन्ति जनास्तद्वत् । यद्वा । हे अग्ने
तव परिचारकः अङ्गिरोगणः १० देवानाम् इन्द्रादीनां यज्जनिम योऽयं जनः अन्ति मरुत्तिके पश्वः पणिभिः
अपहृतान् पशून् आरुयत् समन्तान् पश्यति । तत्र दृष्टान्तः । यथा क्षुमति शब्दं कुर्वाणे गवां यूथा
यूथे पशून् पश्यन्ति तद्वत् । ११ मतीनां १२ चित् मनुष्याणाम् १३ उर्वशीः ऊरुभ्यामश्रुवानाः । 'उर्वभ्यश्चुत
ऊरुभ्यामश्रुते' (निरु. ५. १३) इति यास्कः । प्रजाः १४ अकृप्रन् । ताभिरानीताभिर्गोभिः क्लृप्ताः
समर्था अभवन् । १५ चित् अपि च १६ अर्यः स्वामी लब्धगोधनः १७ उपरस्य उत्तस्य निपित्तस्यापस्यस्य
१८ वृधे वर्धनाय समर्थो भवति । तथा १९ आयोः मनुष्यस्य भृत्यादेश्च पोषणे समर्थो भवति ॥ यूथेव ।
शसः सप्तम्या वा डादेशः । क्षुमति । क्षुत् इत्यञ्जनाम् । यद्वा । 'दुक्षु शब्दे' । भावे क्तिप् । छान्दसः
तकारलोपः । 'तदस्यास्ति' इति मनुप् । 'ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुप्' इति मनुप उदात्तत्वम् ।
अरुयत् । 'रुया प्रकथने' । लुङि ल्लेः 'अस्यतिवक्तिग्यातिभ्योऽङ्' इत्यङादेशः । आतो लोपः ।
जनिम् । 'जनी प्रादुर्भावे' । 'हजनिभ्यामिमनिन्' इति इमनिन्प्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तः ।
अकृप्रन् । 'कृप् सामर्थ्ये' । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । रडागमः ॥

अकर्म ते स्वर्पसो अभूम ऋतमवसन्नुषसो विभातीः ।

अनूनमग्निं पुरुधा सुश्चन्द्रं देवस्य मर्मजतश्चारु चक्षुः ॥ १९ ॥

अकर्म । ते । सुऽअर्पसः । अभूम । ऋतम् । अवसन् । उषसः । विभातीः ।

अनूनम् । अग्निम् । पुरुधा । सुऽचन्द्रम् । देवस्य । मर्मजतः । चारु । चक्षुः ॥ १९ ॥

१. ख-च-ण-न-भ-स- 'सुकर्माणः ... 'स्वरः' नास्ति । * त-ल-अनुदात्तत्वम् । २. ख-च-
त-भ-स-अङ्गिरसो गणः; ण-न-अङ्गिरसां गणः ।

हे अग्ने ऽते तव परिचरणम् ऽअकर्म कुर्मः । तेन कर्मणा ऽस्वपसः शोभनकर्मणः ऽअभूम ।
 ऽविभार्ताः व्युच्छन्त्यः ऽउपसः ऽऋतं तेजः ऽअवसन् आच्छादयन्ति । धारयन्तीत्यर्थः । तथा ता
 उपसः ऽअनूनं संपूर्णं ऽपुरुधा बहुधा ऽसुश्रन्दं सुष्ट्राह्लादकारिणं यद्वा सुहिरण्यम् ऽअग्निं धारयन्ति ।
 किंच ऽदेवस्य द्योतमानस्य तव ऽचार मनोहरं ऽचक्षुः तेजः ऽमर्मजतः परिचरन्तो वयं स्वपसोऽभूमेति
 पूर्वैणान्वयः ॥ अकर्म । करोतेर्लुङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । मर्मजतः ।
 ' मृजूप शुद्धौ ' । यङ्लुकि ' रुमिकौ च लुकि ' इत्यभ्यासस्य रगागमः । इतरि ' नाभ्यस्ताच्छतुः '
 इति नुमभावः । अभ्यस्तस्वरः ॥

एता ते अग्र उचथानि वेधोऽवोचाम क्वये ता जुषस्व ।

उच्छोचस्व कृणुहि वस्यसो नो महो रायः पुरुवार प्र यन्धि ॥ २० ॥

एता । ते । अग्ने । उचथानि । वेधः । अवोचाम । क्वये । ता । जुषस्व ।

उत् । शोचस्व । कृणुहि । वस्यसः । नः । महः । रायः । पुरुऽवार । प्र । यन्धि ॥ २० ॥

ऽवेधः विधातर्हे ऽअग्ने ऽक्वये मेधाविने ऽते तुभ्यम् ऽएता एतानि ऽउचथानि उचथानि
 शस्त्राणि ऽअवोचाम । त्वं ऽएता तानि ऽजुषस्व सेवस्व । किंच त्वम् ऽउच्छोचस्व उद्दीपयस्व । ' नः
 अस्मान् ऽवस्यसः अतिशयेन धनयुक्तान् ऽकृणुहि कुरु । तदेवोच्यते । ' पुरवार पुरभिर्द्विभुभिर्वरणाय
 ' महो ' रायः महद्वनं ' प्र ' यन्धि अस्मभ्यं प्रयच्छ ॥ अवोचाम । ' वच परिभाषणे ' । लुङि
 छेरडादेशः । पादादिस्वादिनिघातः । कृणुहि । ' कृवि हिंसाकरणयोः ' इत्यस्य लोटि रूपम् । तिङ्
 उत्तरस्वादिनिघातः । वस्यसः । वसुमच्छन्दात् इयसुनि ' विन्मतांलुक् ' इति मतुपो लुकि टिलोपे
 च कृते ईकारलोपश्छान्दसः । यन्धि । यमेलोर्णि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ।
 ' वा छन्दसि ' इति हेर्विकल्पेन पित्वात् ' अङितश्च ' इति धिरादेशः ॥ ॥ १९ ॥

' आ वो राजानम् ' इति षोडशच तृतीयं सूक्तं वामदेवस्यार्प ऋष्टुभामाग्नेयम् । ' आ वः षोडश ' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोविनियोग उक्तः ॥

आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रं होतारं सत्ययज्ञं रोदस्योः ।

अग्निं पुरा तनयित्नोरचित्ताद्विरण्यरूपमवसे कृणुध्वम् ॥ १ ॥

आ । वः । राजानम् । अध्वरस्य । रुद्रम् । होतारम् । सत्यऽयज्ञम् । रोदस्योः ।

अग्निम् । पुरा । तनयित्नोः । अचित्तात् । द्विरण्यऽरूपम् । अवसे । कृणुध्वम् ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः ऽअध्वरस्य यज्ञस्य ' राजानम् अधिपतिं ' होतारं देवानामाह्वतारं ' रुद्रं
 रौरुयमाणं द्रवन्तं शत्रून् रोदयन्तं वा । यद्वा । ' एषा वा अग्नेस्तनूर्यदुद्रः ' इति रुद्रात्मकं ' रोदस्योः

धावापृथिव्योः । सत्ययजं सत्यस्याज्ञस्य दातारम् । यद्वा । सत्ययजं सत्येन हविषा देवान् यजन्तम् । यद्वा । रोदस्थोऽप्यस्य वर्तमानम् । हिरण्यरूपं सुवर्णप्रभम् एवंविधम् । अग्निं । वः युष्माकम् । अवसे रक्षणाय । तनयित्नोः । तनयित्नुरशनिः स ह्याकस्मिकः । तत्सदृशात् । अचित्तात् । न विद्यते चित्तं यस्मिन् तदचित्तम् । चित्तोपलक्षितसर्वेन्द्रियोपसंहारो मरणमिति यावत् । तस्मान्मरणात्^१ । पुरा प्रागेव । आ । कृणुध्वम् । यूयं समन्ताद्द्विविभिरग्निं भजध्वम् ॥ रुद्रम् । रोदयतेः 'रोदेर्णिलुक्' (उ. सू. २. १७९) इति रक्प्रत्ययः । तनयित्नोः । तनिः शब्दार्थः । चुरादिरदन्तः । 'स्तनि-शुधिपुण्डिममिनिभ्यो णेरित्नुच्' (उ. सू. ३. ३०९) इति इत्नुच्प्रत्ययः । चित्स्वरेणान्तोदात्तः । सुपा सहैकादेशे एकादेशस्वरः । कृणुध्वम् । 'कृवि हिंसाकरणयोः' । लोटि रूपम् ॥

अयं योनिश्चक्रमा यं वयं ते जायेव पत्यं उशती सुवासाः ।

अर्वाचीनः परिवीतो नि षीदेमा उ ते स्वपाक प्रतीचीः ॥ २ ॥

अयम् । योनिः । चक्रम् । यम् । वयम् । ते । जायाऽइव । पत्यं । उशती । सुवासाः ।

अर्वाचीनः । परिवीतः । नि । सीद । इमाः । ऊँ इति । ते । सुऽअपाक । प्रतीचीः ॥ २ ॥

हं अग्ने । ते^१ त्वदर्थं । यम् उत्तरवेदिलक्षणं प्रदेशं । वयं । चक्रम् । कुर्मः । अयं । योनिः तव स्थानं भवति । तत्र दृष्टान्तः । जायेव । यथा । पत्यं । उशती पति कामयमाना । सुवासाः शोभनवस्त्रोपेता जाया स्वात्मसमीपे तस्य स्थानं करोति तद्वत् । हं । स्वपाक स्वपस्क सुकर्मज्ञमे त्वं । परिवीतः यष्ट्यदेवैस्तेजोभिर्वा परिवीतः । अर्वाचीनः अस्मदभिमुखः सन् । नि । षीद उत्तरवेद्यामुपविश । तत्र स्थितस्य । ते तव । इमाः उवालाः स्तुतयः^२ वा । प्रतीचीः त्वदभिमुखाः प्रवर्तन्ते । उ^३ पूरणः^४ । चक्रम् । करोतेर्लिटि रूपम् । वाक्यभेदाभिघाताभावः । अर्वाचीनः । 'विभाषाच्छेरदिक्' इति खः । परिवीतः । 'व्येष् संवरणे' । कर्मणि निष्ठा । यजादित्वात् संप्रसारणम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः ॥

आशृण्वते अदृपिताय मन्म नृचक्षसे सुमृलीकाय वेधः ।

देवार्यं शस्तिममृताय शंस प्रावेव सोता मधुषुद्यमीळे ॥ ३ ॥

आऽशृण्वते । अदृपिताय । मन्म । नृचक्षसे । सुऽमृलीकाय । वेधः ।

देवार्यं । शस्तिम् । अमृताय । शंस । प्रावाऽइव । सोता । मधुऽसुत् । यम् । ईळे ॥ ३ ॥

वेधः स्तोत्राणां कर्तृहे स्तोतः । आशृण्वते स्तोत्राकर्णनपराय । अदृपिताय अदृष्टायाप्रमत्ताय । नृचक्षसे नृणां द्रष्टे । सुमृलीकाय सुसुखाय । अमृताय मरणधर्मरहिताय । देवाय तस्मा अग्नये । मन्म स्तोत्रं । शस्तिं शस्त्रं च । शंस । मधुषुत् मदकरस्य सोमस्य सोता । तत्र दृष्टान्तः । प्रावेव । यथा प्रावा सोमस्य । सोता तद्वत् । सोमाभिषवं कुर्वीणो यजमानः । यम् अग्निम् । ईळे स्तौति । तस्मै शंसेति

१. ख-घ-च-ण-न-फ-भ-स-तन्मरणात् । २. ख-च-न-भ-स- 'ते' नास्ति । ३. ख-च-ण-फ-भ-स-ऊतयः । ४. ख-च-न-भ-ल-स- 'उ पूरणः' नास्ति ।

समन्वयः । यद्वा । मधुपुत् सोमसुखजमानोऽग्निमीळे स्तोति । तत्र दृष्टान्तः । यथा ग्रावा सोमस्य सोता शब्दं करोति । ' प्रैते वदन्तु प्र वयं वदाम ग्रावभ्यः ' (ऋ. सं. १०. ९४. १) इत्यत्र ग्रावणां शब्दकर्तृत्वं श्रुतमिति ॥ आशृण्वते । ' शतुरनुमः० ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ईळे । ' ईड स्तुतौ ' । लटि ' लोपन्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः । यद्वा । लिटि तत्रादस्य एशादेशे कृते रूपम् ॥

त्वं चिन्नः शम्या अग्ने अस्या ऋतस्य बोध्यृतचित्स्वाधीः ।

कदा ते उक्था सधमाद्यानि कदा भवन्ति सख्या गृहे ते ॥ ४ ॥

त्वम् । चित् । नः । शम्यै । अग्ने । अस्याः । ऋतस्य । बोधि । ऋतुऽचित् । सुऽआधीः ।

कदा । ते । उक्था । सधऽमाद्यानि । कदा । भवन्ति । सख्या । गृहे । ते ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं चित् त्वमेव शम्यै । शर्माशब्दः कर्मनाम । अस्याः शम्यै नः अस्मत्संबन्धिनोऽस्य कर्मणो देवता भवसि । हे ऋतचित् सत्यज्ञ हे अग्ने स्वाधीः सुकर्मा सुध्यानो वा त्वम् ऋतस्य बोधि अस्मदीयं स्तोत्रं बुध्यस्व । ते तव सधमाद्यानि सहमदनिमित्तानि उक्था शस्त्राणि कदा कस्मिन् काले भवन्ति भविष्यन्ति । तथास्मदीये गृहे ते त्वया सह सख्या सख्यानि कदा भविष्यन्ति ॥ सधमाद्यानि । मादयतेर्ण्यन्तस्य ' अचो यत् ' इति यत् । ' सध मादस्थयोः० ' इति सहस्य सधादेशः । भवन्ति । ' विभाषा कदाकह्योः ' (पा. सू. ३. ३. ५) इति भविष्यदर्थे लट् ॥

कथा ह तद्वरुणाय त्वमग्ने कथा दिवे गर्हसे कन्न आगः ।

कथा मित्राय मीळहुषे पृथिव्यै ब्रवः कदर्यग्णे कद्गगाय ॥ ५ ॥

कथा । ह । तत् । वरुणाय । त्वम् । अग्ने । कथा । दिवे । गर्हसे । कत् । नः । आगः ।

कथा । मित्राय । मीळहुषे । पृथिव्यै । ब्रवः । कत् । अर्यग्णे । कत् । भगाय ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं तत् अस्मदीयं पापं वरुणाय कथा गर्हसे । केन हेतुना गर्हापूर्वमावेदयेः । वह इति पूरणः । दिवे शुलोकाय द्योतमानाय सूर्याय वा कथा कथं तत्पापमावेदयेः । नः अस्माकम् आगः तत्पापं कत् किमस्ति । त्वत्परिचरणाज्ञास्तीत्यर्थः । तथा मीळहुषे अभिमत्फलसेवत्रे मित्राय पृथिव्यै च कथा ब्रवः कथमागो ब्रूयाः । अर्यग्णे देवाय भगाय एतज्ज्ञामकाय च देवाय कत् कथं ब्रूयाः ॥ कथा । किशब्दात् ' था हेतौ च छन्दसि ' इति थाप्रत्ययः । ' प्राग्विदो विभक्तिः ' इति विभक्तिसंज्ञायां ' किमः कः ' (पा. सू. ७. २. १०३) इति कादेशः । मीळहुषे । ' मिह सेचने ' । कसौ ' दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च ' इति निपातितः । ब्रवः । ' ब्रून् व्यक्तायां वाचि ' । लटि ' लोटोऽडाटौ ' इत्यडागमः । पादादित्वादिनिघातः । आगमस्यानुदात्तत्वात् धातुस्वरः ॥ ॥ २० ॥

१. ख-ग-त-न-भ-ल-स-कर्तृत्वम् । २. ख-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स-पापं कथा किं ते; त-तत्पापं कथा किं ते । ३. ख-च-ण-प-फ-भ-कत् पापम् ।

कद्विण्यासु वृधसानो अग्ने कदाताय प्रतवसे शुभंये ।

परिज्मने नासत्याय क्षे ब्रवः कदग्ने रुद्राय नृग्ने ॥ ६ ॥

कत् । धिण्यासु । वृधसानः । अग्ने । कत् । वाताय । प्रतवसे । शुभंये ।

परिज्मने । नासत्याय । क्षे । ब्रवः । कत् । अग्ने । रुद्राय । नृग्ने ॥ ६ ॥

हे १अग्ने १धिण्यासु आग्नीध्रीयादिधिण्येषु १वृधसानः पृताद्याहुतिभिर्वर्धमानस्त्वं १कत् कथं ब्रूयाः । १प्रतवसे प्रकृष्टबलाय १शुभंये शुभस्य प्रापयिष्ये १परिज्मने परितो गन्त्रे १नासत्याय सत्यस्य नेत्रे । यद्वा न विद्यतेऽसत्यं यस्य तस्मै । १वाताय वायवे । यद्वा नासत्याय इति वचनव्यत्ययः । नासत्याभ्यामश्विभ्याम् । १क्षे । क्षा इति पृथिवीमाह । क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिन इति । तस्यै क्षे पृथिर्ये च १कत् कथं ब्रूयाः । हे १अग्ने १नृग्ने नृणां पापकृतां हन्त्रे १रुद्राय देवाय १कत् कथमागः १ब्रवः ब्रूयाः ॥ वृधसानः । ' वृधु वर्धने ' । ' असानच् ' इत्यनुवृत्तौ ' ऋज्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित् ' इति असानच् प्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणः । चित्त्वादन्तोदात्तः । शुभंये । ' या प्रापणे ' । विष् । ' तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति द्वितीयायाः अप्यलुक् १ । कृस्वरः । क्षे । ' क्षि निवासगायोः ' । ' अन्येभ्योऽपि इड्यते ' इत्यधिकरणे डः । ततष्टाप् । चतुर्थ्येकवचने ' आतो धातोः ' इत्यत्र ' आतः ' इति योगविभागात् आकारलोपः । नृग्ने । ' हन हिंसागत्योः ' । ' बहुलं छन्दसि ' इति क्तिप् ॥

कथा महे पुष्टिभराय पूष्णे कद्रुद्राय सुमखाय हविर्दे ।

कद्विष्णवे उरुगायाय रेतो ब्रवः कदग्ने शरवे बृहत्स्यै ॥ ७ ॥

कथा । महे । पुष्टिम्भराय । पूष्णे । कत् । रुद्राय । सुमखाय । हविःदे ।

कत् । विष्णवे । उरुगायाय । रेतः । ब्रवः । कत् । अग्ने । शरवे । बृहत्स्यै ॥ ७ ॥

हे १अग्ने १महे महते १पुष्टिभराय पुष्टिधारकाय १पूष्णे एतन्नामकाय देवाय १कथा केन हेतुना पापं ब्रवीथाः । १सुमखाय सुपूजनीयाय सुयज्ञाय वा १हविर्दे अग्निरूपेण देवानां हविर्दाने । यद्वा स्विष्टकृत्वाद्ब्रविषो दात्रे । १रुद्राय १कत् कथं ब्रूयाः । तथा १उरगायाय उरुभिर्बहुभिः गीयमानाय १ यद्वा प्रभूतकीर्तये १विष्णवे १रेतः क्षयहेतु पापं १कत् कथं वदेः । १शरवे । श्रणाति पक्वा ओषधीरिति शरुः शरत् संवत्सरः । यद्वा । हिंसिका निर्ऋतिः । १बृहत्स्यै महत्स्यै शरदे १निर्ऋत्यै वा १कत् कथं पापं १ब्रवः ब्रूयाः ॥ पुष्टिभराय । ' दुभृज् धारणपोषणयोः ' । संज्ञायां ' भृत्तृजि' इत्यादिना खच् । ' अरुद्धि-षदजन्तस्य मुम्' इति पूर्वपदस्य सुमागम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । समासे कृस्वरः । हविर्दे । ' अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ' इति सुप उदात्तत्वम् । शरवे । ' शृ हिंसायाम्' । ' शृस्त्वस्तिहित्रप्यसि' इत्यादिना उप्रत्ययः । ' नित् ' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

१. ख-घ-च-ण-प-फ-भ-कत् पापम् । २. त-अलुक् । ३. ख-च-ण-भ-स-गायमानाय । ४. ख-घ-च-ण-त-न-भ-स-शरवे । ५. ख-च-ण-त-न-भ-स-इति मुम् पूर्वपदस्य ।

कथा शर्धाय मरुतामृताय कथा सुरे बृहते पृच्छयमानः ।

प्रति ब्रवोऽदितये तुराय साधा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ॥ ८ ॥

कथा । शर्धाय । मरुताम् । ऋताय । कथा । सुरे । बृहते । पृच्छयमानः ।

प्रति । ब्रवः । अदितये । तुराय । साध । दिवः । जातवेदः । चिकित्वान् ॥ ८ ॥

हे अग्ने ऋताय गन्त्रे सत्यभूताय वा ऋतां शर्धाय बलभूताय गणाय कथा केन हेतुना मदीयमागः प्रतिब्रूयाः । तेन पृच्छयमानः सन् तस्मै बृहते महते^१ सुरे सूर्याय कथा कथं वदेः । तथा अदितये देव्यै तुराय त्वरितगमनाय वायवे च^२ । अदितयेऽदीनाय तुराय वा । प्रति ब्रवः । मदीयमागः कथं प्रतिब्रूयाः । यस्मादेवं तस्मात् हे जातवेदः अग्ने चिकित्वान् एतत्सर्वं^३ जानानरत्वं दिवः दीप्तान् देवान् साध साधय गच्छ । यद्वा । दिवो शुलोकस्य यज्ञवहनलक्षणं कार्यं साध कुरु ॥ सुरे । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् डेर्यत्वाभावः । ‘अतो गुणे’ इति परस्परत्वम् । पृच्छयमानः । ‘प्रच्छ जीप्सायाम्’ । कर्मणि यक् । ग्रहज्यादिना संप्रसारणम् । शान्तो लसार्वाधातु-कानुदात्तत्वे यक्स्वरः । साध । ‘साध साध संसिद्धौ’ । अन्तर्भावितण्यर्थस्य लोटि व्यत्ययेन रूपम् ॥

ऋतेन ऋतं नियतमील आ गोरामा सचा मधुमत्पक्वमग्ने ।

कृष्णा सती रुशता धासिनैषा जामर्येण पर्यसा पीपाय ॥ ९ ॥

ऋतेन । ऋतम् । नियतम् । ईले । आ । गोः । आमा । सचा । मधुमत् । पक्वम् । अग्ने ।

कृष्णा । सती । रुशता । धासिना । एषा । जामर्येण । पर्यसा । पीपाय ॥ ९ ॥

हे अग्ने ऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन नियतम् अनुस्यूतम् ऋतम् उदकं गोः घेनोः पयः आ ईले आयाचे । सांनाय्यादिहविरथं गव्यं पयस्त्वां याचे इत्यभिप्रायः । आमा अपक्वा सा गौः मधुमत् माधुर्येपितं पक्वं पयः सचा सह धारयति । कृष्णा कृष्णवर्णा सती एषा गौः रुशता श्वेतेन धासिना प्राणिनां धारकेण जामर्येण । जायन्त इति जाः प्रजाः । तासाम् अमर्येण अमरण-निमित्तेन तेन पर्यसा पीपाय प्रजाः ध्याययति । तवैष महिमा यद्रसान् परिणामयन्नेवं करोषि ॥ पीपाय । ध्यायतेर्लिटि ‘लिङ्यङोश्च’ इति पीभावः ॥

ऋतेन हि ष्मा वृषभश्चिदुक्तः पुमाँ अग्निः पर्यसा पृष्ठयेन ।

अस्पन्दमानो अचरद्वयोधा वृषा शुक्रं दुदुहे पृश्निरूधः ॥ १० ॥

ऋतेन । हि । स्म । वृषभः । चित् । अक्तः । पुमान् । अग्निः । पर्यसा । पृष्ठयेन ।

अस्पन्दमानः । अचरत् । वयःऽधाः । वृषा । शुक्रम् । दुदुहे । पृश्निः । ऊधः ॥ १० ॥

१. ख-घ-च-ण-न-भ-ल-स-‘महते’ नास्ति । २. न-ल-स-‘च’ नास्ति । ३. न-स-तत्सर्वम् ।

४. ख-घ-च-ण-भ-ताः जाः ।

वृषभः अभिमतफलवर्षकः पुमान् श्रेष्ठः सः अग्निः ऋतेन सत्यभूतेन पृष्ठेन धारकेण
पयसा अक्तः सिक्तो भवति । हि वृष^१ चित्^२ त्रयः पूरणाः । वयोधाः अन्नदः सोऽग्निः अस्पन्द-
मानः एकत्रावस्थितः सन् एव अचरत् सर्वत्र तेजसा चरति । तथा वृषा अपां वर्षकः पृथ्निः
सूर्यः शुक्रं पयः ऊधः अन्तरिक्षं मेघं वा दुदुहे दोग्धि ॥ अक्तः । ‘ अञ्जू व्यक्तिन्नक्षणगतिषु ’ ।
कर्मणि निष्ठा । दुदुहे । द्विकर्मकोऽयं धातुः । ऊधः । ‘ अकथितं च ’ इति कर्मसंज्ञा ॥ २१ ॥

ऋतेनार्द्रि व्यसन्भिदन्तः समङ्गिरसो नवन्त गोभिः ।

शुनं नरः परिं पदन्नुषासमाविः स्वरभवज्जाते अग्नौ ॥ ११ ॥

ऋतेन । अर्द्रिम् । वि । असन् । भिदन्तः । सम् । अङ्गिरसः । नवन्त । गोभिः ।

शुनम् । नरः । परिं । सदन् । उषसम् । आविः । स्वं । अभवत् । जाते । अग्नौ ॥ ११ ॥

अङ्गिरसः मेधातिथिप्रभृतयः ऋतेन यज्ञेन हेतुना गवां निरोधकम् अर्द्रि पर्वतं भिदन्तः
विदारयन्तः सन्तः व्यसन् व्यक्षिपन्^३ । ततस्ते गोभिः सं नवन्त समगच्छन्त । नरः कर्मणां
नेतारः ते शुनं सुखेन उपमं परिं^४ सदन्^५ परितः प्राप्नुवन् । ततः स्वं सूर्योऽपि आविः
अभवत् । सर्वमेतन् अग्नौ स्वयि जाते मथनेन^६ निष्पादिते सत्यभूदिति ॥ असन् । अस्यनेलुङि च्लेः
‘ अस्यतिवक्तिः ’ इत्यादिना अडादेशः । ‘ अनित्यमागमशासनम्^७ ’ इति ध्रुगभावः ॥

ऋतेन देवीरमृता अमृक्ता अर्णोभिरापो मधुमङ्गिरग्रे ।

वाजी न सर्गेषु प्रस्तुभानः प्र सदमित्सर्वितवे दधन्युः ॥ १२ ॥

ऋतेन । देवीः । अमृताः । अमृक्ताः । अर्णोऽभिः । आपः । मधुमत्सभिः । अग्रे ।

वाजी । न । सर्गेषु । प्रस्तुभानः । प्र । सदम् । इत् । सर्वितवे । दधन्युः ॥ १२ ॥

हे अग्रे अमृताः अमरणहेतवः अमृक्ताः रक्षःप्रभृतिभिस्वाधिताः मधुमङ्गिः माधुर्येपितैः
अर्णोभिः उदकैर्युक्ताः देवीः देव्यो नद्यः ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा हेतुना आपः आसत्याः सत्यः
सदमित् सदैव स्ववितवे स्ववणाय प्र दधन्युः प्रगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वाजी न । यथा
सर्गेषु प्रेरणेषु प्रस्तुभानः प्रोत्साह्यमानः^८ अश्वः प्रगच्छति तद्वत् ॥ आपः । ‘ आप्लू व्यासौ ’ । ‘ आप्रोतेः
क्विप् ह्रस्वश्च ’ इति कर्मणि क्विप् । ‘ अमृन् ’ इत्यादिना जसि दीर्घः । प्रस्तुभानः । स्तोभतिरर्चति-
कर्मा ॥

१. त-स्म । २. ल-चिदिति । ३. ख-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-प्रक्षिपन् । ४. ख-घ-च-ण-
परिषदन् । ५. च-मन्थनेन । ६. त-अनित्यमागमानुशासनम् । ७. त-प्रसह्यमानः ।

मा कस्य यक्षं सदमिदुरो गा मा वेशस्य प्रमिनतो मापेः ।

मा भ्रातुरग्रे अनृजोऋणं वेमा सख्युर्दक्षं रिपोर्भुजेम ॥ १३ ॥

मा । कस्य । यक्षम् । सदम् । इत् । दुरः । गाः । मा । वेशस्य । प्रमिनतः । मा । आपेः ।

मा । भ्रातुः । अग्रे । अनृजोः । ऋणम् । वेः । मा । सख्युः । दक्षम् । रिपोः । भुजेम ॥ १३ ॥

हे अग्रे दुरः अस्माकं हिंसकस्य कस्य कस्यचिदपि जन्तोः यक्षं यज्ञं सदमित् सदैव मा गाः कदाचिदपि मा गच्छ । प्रमिनतः हिंसकस्य वेशस्य प्रातिवेशस्य यज्ञं मा गाः । तथा आपेः मद्रयतिरिक्तस्य बन्धोर्यज्ञं मा गच्छ । तथा अनृजोः कुटिलचित्तस्य भ्रातुः ऋणम् ऋणव-
देयं हविः मा वेः मा कामयेथाः । तथा वयमपि सख्युः मित्रस्य रिपोः शत्रोः दक्षं भोगसमर्थं धनं मा भुजेम मा भुञ्जीमहि । किंतु त्वया दत्तं धनं भुञ्जीमहि ॥ दुरः । 'ह प्रसन्नकरणे' । क्विप् । 'बहुलं छन्दमि' इति उत्त्वम् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भुजेम । 'भुज पाल-
नाभ्यवहारयोः' । आशीर्लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'लिङ्याशित्यङ्' इति अङ्प्रत्ययः ॥

रक्षां णो अग्रे तव रक्षणेभी रारक्षाणः सुमख प्रीणानः ।

प्रति स्फुर वि रुज वीड्हो जहि रक्षो महि चिद्वावृधानम् ॥ १४ ॥

रक्ष । नः । अग्रे । तव । रक्षणेभिः । ररक्षाणः । सुमख । प्रीणानः ।

प्रति । स्फुर । वि । रुज । वीलु । अंहः । जहि । रक्षः । महि । चित् । ववृधानम् ॥ १४ ॥

सुमख सुयज्ञ सुधनेति वा हे अग्रे ररक्षाणः भृशमस्माकं रक्षिता प्रीणानः हविर्भिः प्रीतः
एवं तव ररक्षणेभिः स्वदीयैरवनैः नः अस्मान् ररक्ष पालय । प्रति स्फुर अस्मान् प्रति
दीप्यस्व । वीलु दृढम् अंहः पापं वि रुज विशेषेण नाशय । किंच महि चित् महदपि वावृधानं
वर्धमानं वृद्धं वा बाधकं ररक्षः जहि ॥ नः । 'नश्च धातुस्थोरुपुण्यः' इति संहितायां णत्वम् ।
ररक्षाणः । रक्षेयङ्लुकि चानशि रूपम् । जहि । 'हन हिंसागत्योः' । लोटि 'हन्तेर्जः' इति जादेशः ।
आभाच्छास्त्रीयस्यासिद्धत्वात् 'अतो हेः' इति लुक् न भवति ॥

एभिर्भव सुमना अग्रे अकैरिमान्स्पृश मन्मभिः शूर वाजान् ।

उत ब्रह्माण्यङ्गिरो जुषस्व सं ते शस्तिर्देववाता जरेत ॥ १५ ॥

एभिः । भव । सुमनाः । अग्रे । अकैः । इमान् । स्पृश । मन्मभिः । शूर । वाजान् ।

उत । ब्रह्माणि । अङ्गिरः । जुषस्व । सम् । ते । शस्तिः । देववाता । जरेत ॥ १५ ॥

हे ^१अग्ने ^२पृथिविः मदीयैः ^३अर्कैः अर्चनीयैः शस्त्रैः ^४सुमनाः शोभनमनस्कः ^५भव । हे ^६शूर ^७हमान्
अस्मदीयान् हविलैक्षणान् ^८वाजान् अञ्जानि ^९मन्मभिः स्तोत्रैः सह ^{१०}स्पृश प्रतिगृहाण । ^{११}उत अपि
च ^{१२}अङ्गिरसः । अङ्गति हवींषि प्राप्नोतीत्यङ्गिरा अग्निः । यद्वा । ‘येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्’
(ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति ब्राह्मणम् । तेषामङ्गिरसां कारणत्वादग्नेरङ्गिरस्त्वम् । तत्कारणत्वे ^{१३}च मन्त्रः
‘ये अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे’ (ऋ. सं. १०. ६२. ५) इति । तादृश हे अग्ने
^{१४}ब्रह्माणि मन्त्रान् ^{१५}जुषस्व सेवस्व । ^{१६}देववाता । देवार्थं ^{१७}गता देवान् स्तोतुं प्राप्तेत्यर्थः । तादृशी
^{१८}शस्तिः शंसनं ^{१९}ते त्वां ^{२०}सं ^{२१}जरेत संवर्धयतु ॥ स्पृश । ‘स्पृश संस्पर्शने’ । तुदादिः । देववाता ।
‘वा गतिगन्धनयोः’ । ‘गत्यर्थकर्मक’ इति कर्तरि क्तः । देवः । पचाद्यजन्तः । ‘के च’ इति
चतुर्थ्यन्तस्य पदस्य प्रकृतिस्वरः ॥

एता विश्वा विदुषे तुभ्यं वेधो नीथान्यग्रे निण्या वचांसि ।

निवर्चना कवये काव्यान्यशंसिषं मतिभिर्विप्रं उक्थैः ॥ १६ ॥

एता । विश्वा । विदुषे । तुभ्यम् । वेधः । नीथानि । अग्ने । निण्या । वचांसि ।

निऽवचना । कवये । काव्यानि । अशंसिषम् । मतिऽभिः । विप्रः । उक्थैः ॥ १६ ॥

^१वेधः विधातर्हे ^२अग्ने ^३विदुषे कर्मविषयज्ञानवते ^४कवये क्रान्तदर्शिने ^५तुभ्यं ^६नीथानि
फलप्रापकाणि ^७निण्या नेयार्थानि गृहानि ^८निवचना नितरां वक्तव्यानि ^९काव्यानि कविभिर्मन्त्रादिभिः
कृतानि ^{१०}एता ^{११}विश्वा एतानि ^{१२}सर्वाणि ^{१३}वचांसि वाक्यानि ^{१४}मतिभिः मननीयैः स्तोत्रैः ^{१५}उक्थैः
शस्त्रैश्च सहितः ^{१६}विप्रः प्राज्ञोऽहम् ^{१७}अशंसिषम् अवोचम् । तानि सेवस्वेत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

‘कृणुष्व’ इति पञ्चदशचं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्यार्पणं त्रैष्टुभं रक्षोहामिदेवताकम् । ‘कृणुष्व
पञ्चोना राक्षोष्टम्’ इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः सूक्तविनियोगः । प्रवर्ग्येऽभिष्टवे
‘कृणुष्व पाजः’ इत्याद्याः पञ्चर्वा विनियुक्ताः । सूत्रितं च— कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीमिति
पञ्च (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ इमेन ।

तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्यं रक्षमस्तपिष्ठैः ॥ १ ॥

कृणुष्व । पाजः । प्रऽसितिम् । न । पृथ्वीम् । याहि । राजाऽहम् । अमेऽवान् । इमेन ।

तृष्वीम् । अनु । प्रऽसितिम् । द्रूणानः । अस्ता । अस्ति । विध्यं । रक्षसः । तपिष्ठैः ॥ १ ॥

हे ^१अग्ने ^२पाजः तेजःसंघं ^३कृणुष्व कुरुष्व विस्तारय । तत्र दृष्टान्तः । ^४प्रसितिं ^५न । यथा मृगयुः
^६पृथ्वीं विस्तीर्णा प्रसितिं प्रकर्षेण सीयते बध्यत इति प्रसितिर्वागुरा । तादृशीं प्रसितिं पक्षिग्रहणार्थं

१. ष-ण-न-भ-स-मदनीयैः; च-फ-भवदीयैः; प-महनीयैः । २. न-ल-स-‘अञ्जानि’ नास्ति ।

३. ख-च-तत्कारणम्; न-भ-स-तत्कारणे । ४. ख-च-ण-न-फ-भ-स-देवती(ता)र्थम् । ५. ख-घ-
च-ण-प-फ-भ-प्रापकाणि । ६. ख-च-ण-भ-एतानि विश्वानि ।

वनगहनेषु प्रसारयति तद्वत् त्वमपि रक्षांसि हन्तुं महद्बलमग्रतस्तनुष्व । १ इमेन गतभयेन तेजःसंधेन युक्तस्त्वं
 २ याहि रक्षांसि हन्तुं गच्छ । तत्र दृष्टान्तः । ३ राजेव । यथा ४ अमवान् । राजा १ सह वर्तते इत्यर्थः ।
 अमान्यः । तद्वान् । यद्वा । अमोऽमनं रोगः । शत्रूणां कर्तव्यै रोगैस्तद्वान् । शत्रूणां रोगभूत इत्यर्थः ।
 राजा २ इमेन गजेन युक्तः सन् परबलं प्रतिगच्छति तद्वन् । किंच ३ तृष्वीम् । तृष्वीति क्षिप्रनाम ।
 क्षिप्रगामिनीं ४ प्रसितिं प्रकृष्टां सेनाम् ५ अनु ६ द्रूणानः अनुगच्छन् । यद्वा । तृष्वीमिति तृतीयार्थे
 द्वितीया । तृष्वया क्षिप्रया प्रसित्या अनुबद्धया ३ संततया गत्या द्रूणानः परसेनां हिंसन् ४ अस्ता शत्रूणां
 क्षेप्ता ५ असि । ६ तपिष्ठैः तप्ततमैः ३ तेजोभिः ४ रक्षसः राक्षसान् ५ विध्य ताडय । अत्र निरुक्तम्—
 ' कुरुष्व पाजः । पाजः पालनात् । प्रसितिमिव तृष्वीम् । प्रसितिः प्रसहनात्तन्तुर्वा जालं वा ।
 याहि राजेवामात्यवानभ्यमनवान्स्ववान्वेरावता गणेन गतभयेन हस्तिनेति वा । तृष्वयानु प्रसित्या
 द्रूणानः । तृष्वीति क्षिप्रनाम तरतेर्वा १ त्वरतेर्वा । अस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैस्तप्ततमैः २ तप्ततमैः ३
 तपिष्ठतमैरिति वा ' (निरु. ६. १२) इति ॥ कृणुष्व । ' कृवि हिंसाकरणयोः ' । लोटि ' धिन्वि कृण्व्योर
 च ' इत्युप्रत्ययः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टोऽपि लमार्वाधानुक्तस्वरं न बाधते
 इति लमार्वाधानुक्तस्वरः (पा. म. ६. १. १५८. ११) ॥

तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनु स्पृश धृषता शोशुचानः ।

तपूष्यग्रे जुह्वा पतङ्गानसंदितो वि सृज विष्वगुल्काः ॥ २ ॥

तव । भ्रमासः । आशुऽया । पतन्ति । अनु । स्पृश । धृषता । शोशुचानः ।

तपूषि । अग्रे । जुह्वा । पतङ्गान् । असं० दितः । वि । सृज । विष्वक् । उल्काः ॥ २ ॥

हे १ अग्रे २ तव संबन्धिनः ३ भ्रमासः भ्राम्यन्तः ४ आशुया शीघ्रगतयो रश्मयः ५ पतन्ति सर्वतः
 प्रसरन्ति । ६ शोशुचानः भृशं दीप्यमानस्त्वं ७ धृषता अभिभवसमर्थेन तेजःसंधेन शत्रून् ८ अनु क्रमेण
 ९ स्पृश दह । दहनोपायं दर्शयति । १० असंदितः परैरनिरुद्धस्त्वं ११ तपूषि तापकानि तेजांसि १२ पतङ्गान्
 पतनशीलान् विस्फुलिङ्गान् १३ उल्काः क्षेपेतस्त्रितयं १४ जुह्वा । हूयन्तेऽस्यामाहुतय इति जुहूर्ज्वाला ।
 तथा १५ विष्वक् सर्वतः १६ वि १७ सृज प्रसारय ॥ आशुया । आशुशब्दाज्जसः ' सुपां सुलुक् ' इति
 याजादेशः । चिस्वरः । धृषता । ' धृष ' प्रसहने । चुरादिराट्पीयः । व्यत्ययेन शः । ' शतुरनुमः ' १
 इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । जुह्वा । ' जुहोतेर्दीर्घश्च ' इति क्तिप् द्विवचनं दीर्घत्वम् । ' उदात्तयणो
 हल्पूर्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वस्य ' नोङ्धात्वोः ' इति प्रतिपेधे ' उदात्तस्वरितयोर्येणः ' २ इति
 स्वरितत्वम् । असंदितः । ' दो अवखण्डने ' । कर्मणि निष्ठा । ' यतिस्यति ' ३ इति इत्वम् । नञा ४
 समासे ५ तस्य स्वरः ॥

१. ख-ग-च-ण-न-म-राजा ।

२. ख-ग-च-ण-भ-अनुवृद्धया ।

३. ख-ग-च-ण-स-तप्ततमैः ।

४. न-ल-म- ' तप्ततमैः ' नास्ति ।

५. ख-ग-च-त-न-भ-ल-स-धृषु ।

६. ख-ग-च-ण-भ-नञ्समासे ।

प्रति स्पर्शो वि सृज तूणितमो भव पायुर्विशो अस्या अदब्धः ।

यो नो दूरे अवशंसो यो अन्त्यग्रे मार्किष्टे व्यथिरा दधर्षीत् ॥ ३ ॥

प्रति । स्पर्शः । वि । सृज । तूणितमः । भव । पायुः । विशः । अस्याः । अदब्धः ।

यः । नः । दूरे । अवशंसः । यः । अन्ति । अग्रे । मार्किः । ते । व्यथिः । आ । दधर्षीत् ॥ ३ ॥

हे अग्रे तूणितमः त्वरिततमस्त्वं त्वस्पर्शः परबाधकान् रश्मीन् चारान्^१ वा सत्यानृतविवेकार्थं वि सृज शत्रून् प्रति विशेषेण प्रेरय । अदब्धः केनाप्यहिंसितस्त्वम् अस्याः त्वदीयायाः विशाः अस्मदादिकायाः प्रजायाः पायुः पालकः भव । कस्मात्तद्वक्षणमित्यपेक्षायामाह । नः अस्माकं दूरे यः अवशंसः । अर्घं पापात्मकं शंसनमभिलाषः कीर्तने वा^२ यस्य सोऽवशंसः । यः च अवशंसः अन्ति अस्माकं समीपे तिष्ठति तस्मादुभयविधाच्छत्रोः पालको भव । किंच ते त्वत्संबन्धिनोऽस्मान् मार्किः न कश्चिदपि व्यथिः बाधको राक्षसः आ दधर्षीत् आघर्षयतु । अस्माकं कश्चिदपि परिभवं मा करोत्वित्यर्थः ॥ अन्ति । अन्तिकस्य कादिलोप आद्युदात्तत्वं च । अग्रे । पादादित्वान् पाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । मार्किष्टे इति संहितायां ' युष्मत्तत्तत्तुः' वन्तः पादम्' इति परवम् । दधर्षीत् । ' धृष प्रसहने ' । लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ' बहुलं छन्दसि ' इति तिप् ईडागमः । निघातः ॥

उदग्रे तिष्ठ प्रत्या तनुष्व न्यमित्राँ ओषतात्तिग्महेते ।

यो नो अरातिं समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कम् ॥ ४ ॥

उत् । अग्रे । तिष्ठ । प्रति । आ । तनुष्व । नि । अमित्रान् । ओषतात् । तिग्महेते ।

यः । नः । अरातिम् । समुऽइधान् । चक्रे । नीचा । तम् । धक्षि । अतसम् । न । शुष्कम् ॥ ४ ॥

तिग्महेते । तिग्माः^३ तीक्ष्णाः* हेतयो ज्वाला यस्य स तथोक्तः । तादृश^३ हे अग्रे उत् तिष्ठ रक्षोहननार्थमुद्यतो भव । शत्रून् प्रत्या तनुष्व ज्वालासंघं विस्तारय । तैस्तेजःसंघैः अमित्रान् शत्रून् नि ओषतात् नितरां दह । हे समिधान समिद्धिर्दीप्यमानाग्ने यः पुमान् नः अस्माकम् अरातिम् । भावप्रधाननिर्देशः । अरातित्वं शात्रवं चक्रे कुरुते । अरातिमदानं वा कुरुते । तं पुमांसं नीचा न्यग्भूतं धक्षि दह । तत्र दृष्टान्तः । अतसं न । यथा शुष्कम् अनाद्रम् अतसं काष्ठं दहसि तद्वत् ॥ ओषतात् । ' उप दाहे ' । लोटि हेः ' तुष्टोः' इति तातडादेशः । धक्षि । दहेल्लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' हो ढः ' इति ढस्त्वम् । भग्भावः । ' पढोः कः सि ' इति क्त्वम् । निघातः ॥

१. ख-ग-च-ण-न-भ-परान् । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स- ' वा ' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-तीक्ष्णज्वाल । * स-तीव्राः ।

ऊर्ध्वो भव प्रति विध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्रे ।

अव स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्र मृणीहि शत्रून् ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वः । भव । प्रति । विध्य । अधि । अस्मत् । आविः । कृणुष्व । दैव्यानि । अग्रे ।

अव । स्थिरा । तनुहि । यातुऽजूनाम् । जामिम् । अजामिम् । प्र । मृणीहि । शत्रून् ॥ ५ ॥

हे अग्रे वऊर्ध्वो वभव रक्षोहननार्थमुद्युक्तो भव । वअस्मत् अस्मत्तः वअधि अधिकान् राक्षसान् वप्रति वविध्य प्रत्येकं ताडय । वदैव्यानि तेजांसि च^१ वआविष्कृणुष्व आविष्कुरु । एतत्त्रयं विधाय वयातुजूनां यातयितुं प्राणिनः क्लेशयितुं ये जवं कुर्वन्ति तेषां यातुधानानां वस्थिरा दृढानि धनुषि वअव वतनुहि अवगतज्यानि कुरु । किंच वजामि^२ बन्धुम् वअजामिम् अबन्धुम्^३ एतादृशान्^४ वशत्रून् वप्र वमृणीहि प्रजहि । यद्वा । जामिं यः पूर्वं प्रहृतस्तम् । अजामिं पूर्वमप्रहृतम् । एवंभूतान् शत्रून् जहि । प्रहृतोऽयम् इत्युपेक्षां^५ मा कृथाः ॥ आविष्कृणुष्व इत्यत्र संहितायाम् 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति पत्वम् । तनुहि । तनोतेर्लोपि 'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वावचनम्' इति हेलुगभावः । यातुजूनाम् । 'जु गतौ' । 'क्विञ्चि' इत्यादिना क्प् । दीर्घः । आमि छान्दसो नुम् । मृणीहि । 'मृङ् प्राण-त्यागे' । अन्तर्भावितव्यर्थस्य लोपि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य आ । निघातः ॥ ॥ २३ ॥

स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत् ।

विश्वान्यस्मै सुदिनानि रायो युम्नान्यर्यो वि दुरो अभि द्यौत् ॥ ६ ॥

सः । ते । जानाति । सुऽमतिम् । यविष्ठ । यः । ईवते । ब्रह्मणे । गातुम् । ऐरत् ।

विश्वानि । अस्मै । सुऽदिनानि । रायः । युम्नानि । अर्यः । वि । दुरः । अभि । द्यौत् ॥ ६ ॥

यविष्ठ युवतम यद्वा देवानां हवींषि मिश्रयितृ तम हे अग्रे ययः पुमान् वईवते गमनवते कल्याणहेतुभूतागमनाय^१ वब्रह्मणे परिवृढाय तुभ्यं वगातुम् । गीयते उच्चार्यते इति गातुः स्तोत्रम् । तत् वऐरत् प्रेरयति । वसः पुमान् वते तव वसुमतिं कल्याणकरीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं वजानाति लभत इत्यर्थः । वअस्मै स्तोत्रं कृतवते यजमानाय तदर्थं विश्वानि सर्वाणि^२ वसुदिनानि शोभनानि^३ दिनानि^४ वरायः धनानि वयुम्नानि द्युतिमन्ति रत्नकनकादीनि वदुरः गृहान् वअभि अभिलक्ष्य वअर्यः यज्ञानां स्वामी त्वं ववि वद्यौत् विशेषेण द्योतस्व । केचिदत्र वाक्यभेदमङ्गीकुर्वन्ते । स्तोत्रं कृतवते यजमानाय विश्वानि सुदिनानि अभ्युदयकारीणि भवन्ति । रायः । रान्ति क्षीरादीनीति रायो गोधनानि^५ । युम्नानि द्योतमानानि कनकादीनि चास्मै भवन्ति । अर्यः कर्मणामनुष्ठाता सः^६ यजमानो दुरो गृहानभि

१. ख-ग-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ- 'च' नास्ति । २. न-ल-स-जामिमजामिं बन्धुमबन्धुम् । ३. ख-ग-तादृशान् ; न-ल-स- 'एतादृशान्' नास्ति । ४. न-भ-ल-स-इत्युपेक्षाम् । ५. ण-ल-क्विन्दीर्घौ । ६. ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-स-कल्याणहेतुभूतागमनाय । ७. न-ल-स- 'सर्वाणि' नास्ति । ८. ख-ग-घ-च-ण-भ- 'शोभनानि दिनानि' नास्ति । ९. च-ल-धनानि । १०. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स- 'सः' नास्ति ।

विं घौत् विशेषेण द्योतते ॥ ईवते । ' ईं गतौ ' । क्तिप् । ' तदस्यास्ति ' इति मतुप् । ' छन्दसीरः ' इति मतुपो वत्वम् । गेरत् । ' ईरं गतौ ' । यद्वृत्तयोगादनिघातः^१ । अर्यः । ' ऋ गतौ ' । ' अर्यः स्वामिवैश्ययोः ' इति यत्प्रत्ययान्तो निपातितः^२ । स्वामिन्यन्तोदात्तत्वम् । घौत् । ' घुत दीप्तौ ' । छान्दसे लुङि ' घुद्भ्यो लुङि ' इति परस्मैपदम् । ' बहुलं छन्दसि ' इत्यडभावः ॥

सेदग्ने अस्तु सुभगः सुदानुर्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः ।

पिप्रीषति स्व आयुषि दुरोणे विश्वेदस्मै मुदिना सासदिष्टिः ॥ ७ ॥

सः । इत् । अग्ने । अस्तु । सुभगः । सुदानुः । यः । त्वा । नित्येन । हविषा । यः । उक्थैः ।
पिप्रीषति । स्वे । आयुषि । दुरोणे । विश्वा । इत् । अस्मै । सुदिना । सा । असत् । इष्टिः ॥ ७ ॥

हे ऽग्ने ऽयः पुमान् ऽनित्येन यावज्जीवं संकल्पितेनाग्निहोत्रादिसाधनभूतेन ऽहविषा ऽत्वा त्वां ऽपिप्रीषति प्रीणयितुमिच्छति, ऽयः च ऽउक्थैः शस्त्रैः प्रीणयितुमिच्छति ऽसेत् स एव पुमान् ऽसुभगः शोभनधनः^३ सौभाग्यवान् वा ऽसुदानुः शोभनदानोपेतश्च ऽअस्तु । किंच ऽदुरोणे दुरवने कृच्छ्रस्थे ऽस्वे स्वकीये ऽआयुषि शतवर्षाख्ये जीवने तिष्ठतु^४ । ऽअस्मै यजमानाय ऽविश्वा सर्वाणि ऽसुदिना शोभनानि दिनानि भवन्तु । अस्य ऽसा ऽइष्टिः स यज्ञः ऽअसत् फलसाधनसमर्थो भवतु ॥ पिप्रीषति । ' प्रीञ् तर्पणे ' । ' घातोः कर्मणः ' (पा. सू. ३. १. ७) इति सन् । असत् । अस्तेल्लेखडागमः । इष्टिः । ' मन्त्रे वृष ' इत्यादिना क्तिञ्छुदात्तः ॥

उत्खासंभरणीयेष्टावग्नेः क्षत्रभृतः ' अर्चामि ते ' इति याज्या । सूत्रितं च— ' अर्चामि ते सुमतिं घोष्यर्वागितिदंभृतिकर्मणाम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

अर्चामि ते सुमतिं घोष्यर्वाक्सं ते वावाता जरतामियं गीः ।

स्वश्वास्त्वा सुरथा मर्जयेमास्मे क्षत्राणि धारयेरनु द्यून् ॥ ८ ॥

अर्चामि । ते । सुमतिम् । घोषि । अर्वाक् । सम् । ते । ववाता । जरताम् । ड्यम् । गीः ।
सुऽअश्वाः । त्वा । सुऽरथाः । मर्जयेम । अस्मे इति । क्षत्राणि । धारयेः । अनु । द्यून् ॥ ८ ॥

हे अग्ने ऽते तव ऽसुमतिम् अनुग्रहकरीं शोभनां बुद्धिम् ऽअर्चामि पूजयामि । ऽववाता^५ पुनः-
पुनस्वाम्^६ अभिगच्छन्ती इयम् उच्यमाना ऽगीः वाक् ऽघोपि घोषयुक्तं यथा भवति तथा ऽअर्वाक्

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स- ' वि ' नास्ति । २. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स- ' यद्वृत्तयोगादनिघातः ' नास्ति । ३. ख-ग-च-ण-फ-भ-ल-निपातः । ४. त-ल-शोभनधनयुक्तः । ५. त-न-फ-भ-जीवने निमित्ते सति यस्त्वां प्रीणयति सः (त-अस्तु) सुभगोऽस्तु । यद्वा यस्त्वां प्रीणयति स्वकीये गृहे स्व आयुषि शतवर्षाख्ये जीवने । ६. ण-अस्तु तिष्ठतु ; भ-तिष्ठतु अस्तु । ७. ख-ग-च-ण-त-न-भ-प्रीङ् । ८. ख-ग-न-भ-ल-स-अनुग्रहकराम् । ९. ण-अर्चामि अर्चयामि । १०. ण-वावाता । ११. ख-ग-च-प-फ-भ-पुनः त्वा त्वाम् ; घ-ण-पुनः पुनस्त्वा त्वाम् ।

त्वदभिमुखं^१ ते त्वां^२ वसं^३ वजरतां स्तौतु^४ । वयमपि^५ स्वश्वाः शोभनाश्वोपेताः^६ सुरथाः च । उपलक्षण-
मेतत् । पुत्रपौत्रादिभिः सहिताः सन्तः त्वां^७ मर्जयेम अलंकुर्याम । परिचरेमेति यावत् । त्वं तु^८ अनु
यून् अन्वहम्^९ अस्मे अस्मासु^{१०} क्षत्राणि धनानि^{११} धारयेः निधेहि ॥ घोषि । ‘घुष’^{१२} शब्दने ।
औणादिक इन् । निच्वादाद्युदात्तः । वावाता^{१३} । ‘वा गतिगन्धनयोः’ इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य निष्ठायां^{१४}
रूपम् । मर्जयेम । ‘मृजू शीचालंकारयोः’ । ण्यन्तस्य लिङि रूपम् । वृद्धयभावश्छान्दसः ॥

इह त्वां भूर्यां चरेदुप त्मन्दोषावस्तर्दीदिवांसुमनु यून् ।

क्रीळन्तस्त्वा सुमनसः सपेमभि युम्ना तस्थिवांसो जनानाम् ॥ ९ ॥

इह । त्वा । भूरि । आ । चरेत् । उप । त्मन् । दोषावस्तः । दीदिवांसम् । अनु । यून् ।

क्रीळन्तः । त्वा । सुमनसः । सपेम । अभि । युम्ना । तस्थिवांसः । जनानाम् ॥ ९ ॥

हे अग्ने^१ इह रक्षोहननाख्ये कर्मणि यद्वा अस्मिन् लोके यः पुरुषः^२ दोषावस्तः रात्रावहनि च
दीदिवांसं दीप्यमानं^३ त्वाम्^४ अनु यून् अन्वहं^५ त्मन् आत्मना स्वयमेव^६ उप समीपे^७ भूरि
भूयिष्ठं यथा भवति तथा^८ वा चरेत्^९ परिचरति । तस्माद्वयमपि^{१०} जनानां शत्रूणां^{११} युम्ना युम्नानि धनानि
अभि^{१२} तस्थिवांसः^{१३} त्वत्प्रसादादात्मनात्कुर्वन्तोऽत एव^{१४} क्रीळन्तः^{१५} स्वे स्वे गृहे पुत्रपौत्रादिभिः
सह संक्रीडमानास्तथा^{१६} सुमनसः शोभनमनस्काः सन्तस्त्वां^{१७} सपेम परिचरेम । यद्वा । दोषावस्तरिति
संबुद्धिः । दोषाया रात्रिकृतस्य तमसो वस्तराच्छादयितनिवारयितः ॥ त्मन् । आत्मन्शब्दस्य
तृतीयायाः ‘सुपां सुलुक्’^{१८} इति लुक् । ‘मन्त्रेवाङ्गादेरात्मनः’ इत्याकारलोपः । दोषावस्तः ।
द्वन्द्वपक्षे ‘कार्तिकौजपादयश्च’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । संबुद्धिपक्षे आमन्त्रितस्य पादादिस्वान्
पाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । सपेम । ‘पप संमवाये’ । लिङि रूपम् । निघातः ॥

यस्त्वा स्वश्वः सुहिरण्यो अग्न उपयाति वसुमता रथेन ।

तस्य त्राता भवसि तस्य सखा यस्त आतिथ्यमानुषग्जुजोषत् ॥ १० ॥

यः । त्वा । सुऽअश्वः । सुऽहिरण्यः । अग्ने । उपऽयाति । वसुऽमता । रथेन ।

तस्य । त्राता । भवसि । तस्य । सखा । यः । ते । आतिथ्यम् । आनुषक् । जुजोषत् ॥ १० ॥

हे^१ अग्ने^२ यः पुमान्^३ स्वश्वः शोभनाश्वोपेतः^४ सुहिरण्यः यागयोग्यधनोपेतः^५ वसुमता व्रीक्षादि-
धनयुक्तेन^६ रथेन सहितः सन्^७ त्वाम्^८ त्वाम्^९ उपयाति परिचरणार्थं तव समीपं गच्छति । तस्य
पुंसः^{१०} त्राता सर्वदुरितेभ्यो रक्षकः^{११} भवसि । यः च पुमान्^{१२} ते तव^{१३} आतिथ्यम् अतिथियोग्यां
पूजाम्^{१४} आनुषक् अनुक्रमेण^{१५} जुजोषन् प्रापयति^{१६} तस्य पुंसः^{१७} सखा तदुचितफलप्रदानेनोपकर्ता भवसि ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-त-भ-स्तौतुं संसरताम्; स-संसरताम् । २. ण-त्वा त्वाम् । ३. च-फ-घुषि ।
४. ल-ववाता । ५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘निष्ठायां’ नास्ति । ६. न-ल-स-‘त्वा’ नास्ति । ७. ख-ग-
घ-ण-न-भ-स-क्रीळन्तः । ८. ख-ग-घ-च-भ-त्वा; त-न-ल-स-‘त्वा त्वा’ नास्ति ।

उपयाति । ‘ सह सुपा ’ इत्यत्र सहेति योगविभागात् समासः । तिपः पिवात्तुदात्तत्वे धातुस्वरः । ‘ तिष्ठि चोदात्तवति ’ इति गतेनिघातः । आतिथ्यम् । अतिथिश्चोदात्तत्वे तादर्थ्ये ‘ अतिथेर्न्यः ’ इति ज्यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । जुजोपत् । जोपयतेर्लङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्लुः । अडागमः । ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति तिप आर्धधातुकरात् णिलोपः । ‘ अभ्यस्ताना मादिः ’ इत्याद्युदात्तः^१ ॥ २४ ॥

महो रुजामि बन्धुता वचोभिस्तन्मा पितुर्गोतमादन्वियाय ।

त्वं नो अस्य वचसश्चिकिद्धि होतॄर्यविष्ट सुक्रतो दमूनाः ॥ ११ ॥

महः । रुजामि । बन्धुता । वचःऽभिः । तत् । मा । पितुः । गोतमात् । अनु । इयाय ।

त्वम् । नः । अस्य । वचसः । चिकिद्धि । होतः । यविष्ट । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । दमूनाः ॥ ११ ॥

हं^१ होतः देवानामाह्वतः^२ यविष्ट युवतम^३ सुक्रतो शोभनप्रज्ञं हं अग्रे^४ वचोभिः त्वदुद्देशेन कृतैः स्तोत्रैः समुपजाता येयं^५ बन्धुता बन्धुभावस्तथा बन्धुतया^६ महः महतां राक्षसान्^७ रुजामि भनज्मि^८ । तत् तादृशं स्तोत्रात्मकं वचः^९ पितुः उत्पादयितुः^{१०} गोतमात् ऋषेः सकाशात्^{११} मा मां^{१२} वामदेवं^{१३} अन्वियाय प्राप्तम्^{१४} । दमूनाः दान्तमना दानमना वा शत्रूणामुपक्षपयिता वा तादृशः^{१५} त्वं नः अस्मदीयस्य^{१६} अस्य^{१७} वचसः स्तोत्रात्मकमेतद्वाक्यं^{१८} चिकिद्धि जानीहि ॥ चिकिद्धि । ‘ कित ज्ञाने ’ । जौहोत्यादिकः । लोटि रूपम् । होतः । पादादित्वात् पाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । इतरयोस्तु ‘ नामन्त्रिते समानाधिकरणे ’ इति प्रथमस्य अविद्यमानवद्भावनिषेधात् अपादादित्वेन निघातः ॥

अस्वप्नजस्तरणयः सुशेवा अतन्द्रासोऽवृका अश्रमिष्ठाः ।

ते पायवः सध्यञ्चो निषद्याग्ने तव नः पान्त्वमूर ॥ १२ ॥

अस्वप्नजः । तरणयः । सुशेवाः । अतन्द्रासः । अवृकाः । अश्रमिष्ठाः ।

ते । पायवः । सध्यञ्चः । निऽसद्य^१ । अग्ने । तव । नः । पान्तु । अमूर ॥ १२ ॥

अमूर अमूढ सर्वज्ञ । यद्वा । अमूर अप्रतिहतगते हे^२ अग्ने^३ अस्वप्नजः अस्वप्नन्तः । जागरूका इति यावत् । तरणयः सततगमनस्वभावा आपद्भगस्तारका वा^४ सुशेवाः सुख्याः^५ अतन्द्रासः अतन्द्रा अनलसाः सर्वदोषुक्ताः^६ अवृकाः अहिसकाः^७ अश्रमिष्ठाः अश्रान्ततमाः^८ सध्यञ्चः परस्परं संगताः^९ पायवः रक्षकाः^{१०} ते तादृशाः^{११} तव रश्मयः^{१२} निषद्य अस्मद्यज्ञं निषण्णा भूत्वा^{१३} नः अस्मान्^{१४} पान्तु रक्षन्तु^{१५} ॥ अस्वप्नजः । स्वपितृषोर्नजिङ्प्रत्ययः । मध्येऽवग्रहश्चान्दसः । सध्यञ्चः । सहपूर्वादञ्चतेः क्तिप् । ‘ सहस्य सग्निः ’ इति सहस्य सध्यदेशः । सध्यदेशस्य

१. त-इत्याद्युदात्तत्वम् । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-भिर्नाद्य । ३. त-सकाशात् तत् । ४. न-ल-स-वामदेवं माम् । ५. न-ल-स-‘ प्राप्तं ’ नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-संगताः । ७. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘ रक्षन्तु ’ नास्ति ।

अन्तोदात्तत्वेन निपातनात् यणादेशे ' उदात्तस्वरितयोः ' इति स्वरितत्वम् । अमूर । ' मुह वैचित्थे ' । निष्ठायां ढकारस्य रेफाच्छान्दसः । यद्वा । ' मृड् बन्धने ' । औणादिकः रक् ।

ये पायवो मामतेयं ते अग्रे पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन् ।

ररक्ष तान्सुकृतो विश्वेवेदा दिप्सन्त इद्रिपवो नाह देभुः ॥ १३ ॥

ये । पायवः । मामतेयम् । ते । अग्रे । पश्यन्तः । अन्धम् । दुःऽइतात् । अरक्षन् ।

ररक्ष । तान् । सुऽकृतः । विश्वऽवेदाः । दिप्सन्तः । इत् । रिपवः । न । अह । देभुः ॥ १३ ॥

अत्रेयमैतिहासिकी कथा । उच्यते यस्य गर्भिणीं ममतानामधेयां भार्यां तदनुजो बृहस्पतिरच-
कमत । तस्यां रेत आधितुं तं बृहस्पतिं गर्भस्थं रेतोऽग्रीत् । रेतोऽग्र मा संक्षीरहमत्र वसामीति ।
एवमुक्तो बृहस्पतिर्निरुद्धरेतस्कः सन् रेतोरूपं गर्भं शशाप । जात्यन्धत्वरूपं दीर्घं तमः प्राप्नुहीति ।
ततस्तस्यां दीर्घतमा अजनिष्ट । स चान्ध्यपरिहारायामिं स्तुत्वा चक्षुरलभतेति । तदिदानीमाह । हे अग्रे
पायवः रक्षकाः पश्यन्तः अन्धोऽयमिति कृपादृष्ट्या पश्यन्तः ते तव ये रश्मयः मामतेयं ममतायाः
पुत्रम् अन्धं चक्षुर्हीनं दीर्घतमसं दुरितात् आन्ध्यलक्षणात् शापात् अरक्षन् चक्षुःप्रदानेनापालयन् ।
विश्वेवेदाः विश्वप्रज्ञो भवान् सुकृतः शोभनं चक्षुःप्रदानादिकर्म कृतवतः तान् रश्मिन् ररक्ष
आदरेण परिगृह्य पालयति । तेषां परिग्रहसिद्धिः अभिधीयते । दिप्सन्त इत् दग्धितुं परिभवितुम्
इच्छन्त एव रिपवः शत्रव एनं दीर्घतमसं नाह देभुः नैव परिभवन्ति खलु ॥ मामतेयम् । ममताया
अपत्यमित्यर्थे ' स्त्रीभ्यो ढक् ' । दिप्सन्तः । ' दग्धु दग्धे ' । ' सनीवन्तर्धे ' इत्यादिना इडभावः ।
' दग्ध इड ' इति इकारः । देभुः । ' अन्धिग्रन्धिदग्धिभस्वक्षीनामुपसंख्यानम् ' (का. ६. १)
इति लिटः कित्वादुपधालोपः ॥

त्वया वयं सधन्यस्त्वोतास्तव प्रणीत्यस्याम् वाजान् ।

उभा शंसा सुदय सत्यतातेऽनुष्ठुया कृणुह्याण ॥ १४ ॥

त्वया । वयम् । सधन्यः । त्वाऽऊताः । तव । प्रऽनीती । अस्याम् । वाजान् ।

उभा । शंसा । सुदय । सत्यऽताते । अनुष्ठुया । कृणुहि । अह्याण ॥ १४ ॥

अह्याण अलक्षितगमन* । ' अह्याणोऽहीतयानः ' (निरु. ५. १५) इति यास्कः । तादृश हे अग्रे
वयं स्तोतारः त्वया सधन्यः त्वत्प्रसादात् समानधनाः त्वोताः त्वया रक्षिता वयं तव प्रणीती
प्रणीत्या तव प्रेरणेनानुज्ञया वाजान् अजानि अज्ञायाम प्राप्नुयाम । हे सत्यताते । सत्यं तनोतीति
वा सत्यं तायते यस्मिन्निति वा सत्यतातिः । हे सत्यताते शंसा पापानां शंसितारौ उभा उभौ

१. त-अन्तोदात्तत्वेन निपातनात् । २. त-रक्प्रत्ययः । ३. त-पापात् । ४. ख-ग-घ-च-ण-
न-भ-ल-स-शोभनचक्षुः । ५. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-पालय । ६. त-परिग्रहप्रसिद्धिः । ७. ख-
ग-घ-च-ण-भ-अलक्षितगमन; त-न-स-अलक्षितागमन । ८. न-ल-स-' उभा ' नास्ति ।

आसन्नविप्रकृष्टौ शत्रूँ सुदय जहि । अनुष्ठुया अनुक्रमेण कृणुहि । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादितमर्थं कुरु ॥
सधन्यः । धनमेयामस्तीति 'छन्दसीवनिपौ' इति ईप्रत्ययः । 'एरनेकाचः' इति यण् । 'उदात्त-
स्वरितयोः' इति स्वरितत्वम् । अनुष्ठुया । 'अपदुःसुषु स्थः' इति विधीयमानः कुप्रत्ययो बहुल-
वचनादनुपूर्वस्यापि भवति । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया याजादेशः । अहयाण । 'ही लजायाम्' ।
'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुभावाभावः । 'अनित्यमागमशासनम्' इति सुगभावः ॥

अया ते अग्ने समिधा विधेम प्रति स्तोमं शस्यमानं गृभाय ।

दहाशसो रक्षसः पाह्यस्मान्द्रुहो निदो मित्रमहो अवद्यात् ॥ १५ ॥

अया । ते । अग्ने । समऽइधा । विधेम । प्रति । स्तोमम् । शस्यमानम् । गृभाय ।

दह । अशसः । रक्षसः । पाहि । अस्मान् । द्रुहः । निदः । मित्रऽमहः । अवद्यात् ॥ १५ ॥

हे अग्ने अया अनया समिधा दीप्त्या स्तुत्या ते त्वां विधेम परिचरेम । अस्माभिः
शस्यमानम् इमं स्तोमं स्तोत्रं प्रति गृभाय प्रतिगृहाण । अशसः । शंसन्ति स्तुवन्तीति शसः
स्तोतारः । ते न भवन्तीत्यशसो नृशंसाः । तान् रक्षसः दह भस्मसात्कुरु । हे मित्रमहः मित्रैः
पूजनीय हे अग्ने द्रुहः द्रोघुः निदः निन्दकात् अवद्यात् परिवादाच्च अस्मान् पाहि रक्ष ॥
गृभाय । ग्रहेलोटि 'छन्दसि शायजपि' इति भः शायच् । ह्रप्रहोर्भः । पाहि । वाक्यभेदात्
अनिघातः । निदः । 'णिदि कुत्सायाम्' । कृप् । आगमशासनस्यानित्यत्वाकुसभावः । 'सावे-
काचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवद्यात् । 'अवद्यपण्य' इति यत् । 'ययतोश्चातर्द्धे'
(पा. सू. ६. २. १५६) ह्यन्तोदात्तत्वम् । मित्रमहो अवद्यात् इत्यत्र संहितायाम् 'अस्याद-
वद्यात्' इति एकः प्रकृतिभावः ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् । पुमथाश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवार्धकभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधर्वाये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके

चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

इत्थं तृतायाष्टकगश्चतुर्थोऽध्याय आदरात् ।

व्याख्यातः सायणार्येण^१ पञ्चमो व्याकरिष्यते ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदभ्यांऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थे मण्डले प्रथमेऽनुवाके दश सूक्तानि । 'वैश्वानराय' इति पञ्चदशचं पञ्चमं सूक्तं वामदेव-
स्यापि त्रैष्टुभं वैश्वानरामिदेवताकम् । अत्रानुक्रमणिका—'वैश्वानराय वैश्वानरीयम्' इति । विनियोगो
लैङ्गिकः ॥

वैश्वानराय मीळहुषे सजोषाः कथा दाशेमाम्रये बृहद्भाः ।

अनूनेन बृहता वक्षथेनोप स्तभायदुपमिन्न रोधः ॥ १ ॥

वैश्वानराय । मीळहुषे । सजोषाः । कथा । दाशेम । अम्रये । बृहत् । भाः ।

अनूनेन । बृहता । वक्षथेन । उप । स्तभायत् । उपमिन् । न । रोधः ॥ १ ॥

सजोषाः सजोषमः^२ समानप्रीतियुक्ता वयमृत्विग्यजमानाः वैश्वानराय विश्वनरसंबन्धिने^३
एतन्नामकाय मीळहुषे अभिमतवृष्ट्यादिसेक्त्रे बृहत् बृहते महते भाः भासमानाय अम्रये देवाय
कथा कथं केन प्रकारेण दाशेम दद्याम । सामर्थ्यात् हविरिति गम्यते । अथवा बृहद्भा इत्युत्तरत्र
योज्यम् । कथा दाशेमैत्युक्तम् । किं तत्र आधिक्यमिति^४ तदुच्यते । योऽग्निर्वृंहन्महान् भा भासमानश्च
सन् अनूनेन अविकलेन संपूर्णेन अत एव बृहता प्रभूतेन वक्षथेन वोढव्येन स्वशरीरेण उप स्तभायत्
उप स्तभ्नाति । सामर्थ्यात् द्यामिति शेषः । शुलोकं न्यामोतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । उपमिन्न रोधः ।
उप समीपे मीयते क्षिप्यते इत्युपमिन् स्थूणा । सा यथा तृणाच्छादनादिनिरोधकं वंशादिकमुपस्तभ्नाति
तद्वत् । यद्वा । वक्षथेनोक्थलक्षणेन फलादिवाहकेन स्तोत्रेण सह शुलोकमुपस्तभायत् ॥ स्तभायत् ।
स्तम्भुः सौत्रो धातुः । लङि 'छन्दसि शायजपि' इति व्यत्ययेन अहावपि शायजादेशः । 'बहुलं
छन्दसि' इत्यडभावः ॥ किमिव । उपमिन्न रोधः । उप समीपे मीयते इत्युपमिदुदकम् । कूलमिव ॥

मा निन्दत् य इमां मह्यं राति देवो ददौ मर्त्याय स्वधावान् ।

पाकाय गृत्सो अमृतो विचेता वैश्वानरो नृत्तमो यद्भो अग्निः ॥ २ ॥

मा । निन्दत् । यः । इमाम् । मह्यम् । रातिम् । देवः । ददौ । मर्त्याय । स्वधावान् ।

पाकाय । गृत्सः । अमृतः । विचेता । वैश्वानरः । नृत्तमः । यद्भः । अग्निः ॥ २ ॥

१. ख-ग-ण-त-न-फ-भ-स-सायणार्येण । २. ख-ग-च-ण-भ-सजोषसः' नास्ति । ३. ख-
ग-च-ण-भ-ल-स-विश्वानरसंबन्धिने । ४. ख-ग-च-अधिकमिति ।

हे होत्रादयः अमुं वैश्वानरमग्निं ऽमा ऽनिन्दत निन्दां मा^१ कुरत । स्तुतेत्यर्थः । ऽयः ऽदेवः द्वाप्य-
मानोऽग्निः ऽस्वधावान् अस्मद्वत्तेन हविलक्षणेनाग्नेन तद्वान् सन् ऽमर्त्याय मरणधर्माय^२ ऽपाकाय परिपक्व-
प्रज्ञाय ऽमह्यं यजमानाय ऽइमाम् इदानीं दीयमानप्रकारं ऽरातिं धनं ऽददौ दत्तवान् । स विशेष्यते ।
ऽगृत्सः मेधावी । मेधाविनामैतत् । ऽअमृतः अमरणस्वभावः ऽविचेताः विशिष्टप्रज्ञः ऽवैश्वानरः
विश्वैर्नरैः आहवनीयादिरूपेण नीयमानः^३ ऽनृतमः नेनृतमः फलादीनां ऽयह्नः महान् । महन्नामैतत् ।
ऽअग्निः अङ्गनादिगुणविशिष्टः । तादृशमग्निं स्तुतेति भावः ॥

सामं द्विबर्हां महिं त्रिगम्भृष्टिः सहस्ररेता वृषभस्तुविष्मान् ।

पदं न गोरपगूळहं विविद्वान् अग्निर्मह्यं प्रेदुं वोचन्मनीषाम् ॥ ३ ॥

सामं । द्विऽबर्हाः । महिं । त्रिगम्भृष्टिः । सहस्ररेताः । वृषभः । तुविष्मान् ।

पदम् । न । गोः । अपऽगूळहम् । विविद्वान् ।

अग्निः । मह्यम् । प्र । इत् । ऊँ इति । वोचत् । मनीषाम् ॥ ३ ॥

ऽद्विबर्हाः द्वयोर्मध्यमोत्तमयोः स्थानयोः परिवृढः ऽत्रिगम्भृष्टिः तांक्षतेजाः^४ ऽसहस्ररेताः बहु-
विधहिरण्यरेतस्कः । रेतःशब्दः सारवाची । प्रभृतसारो वा । ऽवृषभः वपिता कामानां ऽतुविष्मान्
बहुधनः^५ । ईदृशोऽयम् ऽअग्निः अत्यन्तगोपितं^६ ऽगोः पदं ऽन नष्टाया गोः पदमिव ऽअपगूळहम् अत्यन्त-
रहस्यम् । मनीषाशब्दो ज्ञानवाची सन् अत्र ज्ञातव्ये वर्तते । ऽमनीषां ज्ञातव्यं ऽमहि महत् पृथ्यं ऽसाम
अस्मदभिमतं स्तोत्रं ऽविविद्वान् विशेषेण जानन् ऽमह्यं^७ ऽप्रेदुं ऽवोचत् प्रैव ब्रवीतु ॥

प्र ताँ अग्निर्वभसस्त्रिगम्भृस्तपिष्ठेन शोचिषा यः सुराधाः ।

प्र ये भिनन्ति वरुणस्य धाम प्रिया मित्रस्य चेततो ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

प्र । तान् । अग्निः । वभसत् । त्रिगम्भृजम्भः । तपिष्ठेन । शोचिषा । यः । सुराधाः ।

प्र । ये । भिनन्ति । वरुणस्य । धाम । प्रिया । मित्रस्य । चेततः । ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

ऽयः ऽअग्निः ऽसुराधाः शोभनधनः सः ऽत्रिगम्भृजम्भः तांक्षदंष्ट्रः सन् ऽतपिष्ठेन ऽशोचिषा
अतिशयेन शत्रूणां तापकेन तेजसा ऽतान् वक्ष्यमाणान् द्वेष्टन् ऽप्र ऽवभसत प्रकर्षेण भरस्यतु । दहतुं^८
इत्यर्थः ॥ 'भस भरत्सन्दीप्त्योः' । लेटि 'इत्तश्च लोपः' इतीकारलोपः । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः ॥
तानिस्त्युक्तं कानित्याह । ऽये द्वेष्टारः^९ ऽचेततः^{१०} जानतः । एतदुभयविशेषणम् । ऽमित्रस्य ऽवरुणस्य च
ऽप्रिया प्रियाणि ऽध्रुवाणि स्थिराणि ऽधाम धामानि तेजःस्थानानि कर्माणि वा^{११} ऽप्र ऽभिनन्ति
प्रकर्षणं हिंसन्ति ॥ 'मीष् हिंसायाम्' । 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वत्वम् । विकरणस्वरः ॥

१. ख-ग-च-ण-न-भ-मा निन्दाम् । २. च-फ-मरणधर्मसहिताय । ३. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-
स्थापितः । ४. च-फ-बहुधनः विविद्वान् विशेषेण ज्ञानवान् । ५. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ- 'अत्यन्त-
गोपितं' नास्ति । ६. न-ल-स- 'मह्यं' नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-चेततः द्वेष्टन्; घ-प-चेततः
द्वेष्टारः; त-स-चेततः । ८. ख-ग-च-ण-त-फ-भ-स-त्वाम्; घ-प- 'वा' नास्ति ।

अभ्रातरो न योषणो व्यन्तः पतिरिपो न जनयो दुरेवाः ।

पापासः सन्तो अनृता असत्या इदं पदमजनता गभीरम् ॥ ५ ॥

अभ्रातरः । न । योषणः । व्यन्तः । पतिरिपः । न । जनयः । दुःऽएवाः ।

पापासः । सन्तः । अनृताः । असत्याः । इदम् । पदम् । अजनत । गभीरम् ॥ ५ ॥

अभ्रातरः आत्रादिबन्धुरहिताः योषणः न गतभर्तृका योषित इव ॥ 'वा पपूर्वस्य निगमे' इति विकल्पनात् दीर्घाभावः ॥ ता यथा भर्तृगृहात् पितृगृहं प्रत्यायन्ति तद्वत् व्यन्तः गच्छन्तः । यज्ञादीनपहाय अमार्गे वर्तमाना इत्यर्थः । तथा पतिरिपो न जनयः पतिद्वेषिण्यः स्त्रिय इव दुरेवाः दुष्टगतयो दुराचारा अत एव पापासः पापाः सन्तः अनृताः मानससत्यरहिताः असत्याः वाचिकसत्यरहिता मनसा वाचाग्निमभजमानाः इदं पापिभिरनुभूयमानतया प्रसिद्धं गभीरम् अगाधं पदं नरकस्थानम् अजनत अजनयन्त उपादयन्ति ॥ लङि जनेरन्तर्भावितण्यर्थात् व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ ॥ १ ॥

इदं मे अग्ने किर्यते पावकामिनते गुरुं भारं न मन्म ।

बृहदधाथ धृषता गभीरं यहं पृष्ठं प्रयसा सप्तधातु ॥ ६ ॥

इदम् । मे । अग्ने । किर्यते । पावक । अमिनते । गुरुम् । भारम् । न । मन्म ।

बृहत् । दधाथ । धृषता । गभीरम् । यहम् । पृष्ठम् । प्रयसा । सप्तधातु ॥ ६ ॥

हे पावक शोधक अग्ने किर्यते अत्यत्याय गुरुं भारं न वोदुमशक्यं भारमिव । तं यथा धर्तुमसहमानः पातयति तद्वत् । त्वदीयं कर्म अमिनते अहिंसतेऽत्यजते मे मह्यम् इदं दातव्यत्वेन प्रसिद्धं बृहत् प्रभूतं मन्म मननीयं धनं दधाथ देहि । तदेव विज्ञेयते । धृषता शत्रूणां धर्षकेण प्रयसा । अज्जनामैतत् । अज्जेन युक्तं गभीरम् अन्यैरनवगाह्यं यहं महत् पृष्ठं स्पृष्टं योग्यं सप्तधातु ग्राम्यारण्यभेदेन सप्तप्रकारम् । 'सप्त ग्राम्याः पञ्चवः सप्सारण्याः' (तै. सं. ७. २. २. १) इति श्रुतेः । ईदृग्धनं देहीत्यर्थः । गुरुं भारं न अन्यदीयं भारं यथान्यस्मिन् ददाति तद्वदस्माकं दातव्यं धनं देहीति वा योज्यम् ॥

तमिक्वेव समना समानमभि क्रत्वा पुनती धीतिरश्याः ।

ससस्य चर्मन्नाधि चारु पृश्नेरग्ने रुप आरुपितं जवारु ॥ ७ ॥

तम् । इत् । नु । एव । समना । समानम् । अभि । क्रत्वा । पुनती । धीतिः । अश्याः ।

ससस्य । चर्मन् । आधि । चारु । पृश्नेः । अग्ने । रुपः । आरुपितम् । जवारु ॥ ७ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-प्रत्यायान्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-जनयः न । ३. घ-ल-स-ज्ञातव्यत्वेन । ४. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-ग्राम्यपश्वरण्यपशुभेदेन ।

‘अग्निविष्टुदादित्यास्त्रयोऽपि मतभेदेन वैश्वानरशब्दाभिधेयाः’ (निरु. ७. २३) इति यास्कैकोक्तत्वाद्वा अदित्यात्मना वैश्वानरः स्तूयते । ‘तस्मिन् तमेव वैश्वानरं चुरथानं’ ‘समानं सर्वेषामेकरूपं’ ‘समाना सदृशी तद्योग्या’ ‘पुनती अस्मान् शोधयित्री’ ‘धीतिः मतिः अस्मदीया स्तुतिः’ ‘ऋवा तदुचितेन कर्मणा’ ‘न्वेव क्षिप्रमेव’ ‘अद्याः अभिप्राप्नुयात् । भजेदित्यर्थः ॥ अन्नोतेलिङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदं मध्यमपुरुषत्वं च । पूर्वत्र तच्छब्दश्रुतेः यच्छब्दोऽध्याहार्यः ॥ यस्य चुरथानस्य वैश्वानरस्य ‘जबारु जवमानरोहि’ जरमाणरोहि वा’ ‘चारु दीप्तं मण्डलम् । ‘जबारु जरमाणरोहीति वा जवमानरोहीति वा’ (निरु. ६. १७) इति यास्कः । ‘अग्रे पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि’ ‘रूपः । आरोपयति स्वात्मनि सस्यादीनि इति’ रुबिति भूमिरुच्यते । तस्याः सकाशात् ‘ससस्य । लुप्तोपममेतत्’ । स्वपत इव निश्चलस्य ‘पृश्नेः । द्युनामैतत् । ‘स्वः पृश्निः’ (नि. १. ४. २) इति शुलोकादित्ययोः साधारणनामसु पाठात् । ज्योतिरादिभिः स्पृश्यमानस्य शुलोकस्य ‘अधि उपरि’ ‘चर्मन् चर्मणे चरणाय ॥ चरैरौणादिकं मनिन् । ‘सुपां सुलुक्’ इति चतुर्थ्या लुक् ॥ ‘आरुपितम् आरोपितं देवैः । तमस्या इति पूर्वत्रान्वयः ॥

प्रवाच्यं वचसः किं मे अस्य गुहा हितमपि निणिग्वदन्ति ।

यदुस्त्रियाणामपि वारिव ब्रन्पाति प्रियं रूपो अग्रं पदं वेः ॥ ८ ॥

प्रवाच्यम् । वचसः । किम् । मे । अस्य । गुहा । हितम् । उप । निणिक् । वदन्ति ।

यत् । उस्त्रियाणाम् । अप । वाऽईव । ब्रन् ।

पाति । प्रियम् । रूपः । अग्रम् । पदम् । वेरिति वेः ॥ ८ ॥

‘मे मदीयस्य’ ‘अस्य वक्ष्यमाणस्य’ ‘वचसः वाक्यस्य’ ‘किं’ ‘प्रवाच्यम् अस्ति । तथ्यमेवोच्यत इत्यर्थः । किं तद्वच इत्युच्यते । ‘उस्त्रियाणाम् । गोनामैतत् । क्षीराद्युत्खाविणीनां’ गवां संबन्धि ‘यत् क्षीरं’ ‘वारिव उदकमिव तद्यथा सेकेनाविस्तुर्वन्ति तथा’ ‘अप’ ‘ब्रन्’ अपवृण्वन्ति दोग्धारः । ‘निणिक् । नितरां नेनेक्ति शोधयतीति निणिक् क्षीरमुच्यते । तादृक् क्षीरमनेन वैश्वानरेण’ ‘गुहा गुहायाम्’ ‘उप’ ‘हितम् उपनिहितं’ ‘वदन्ति वेत्तारः । किंचायं’ ‘वेः व्यासायाः’ ‘रूपः भूम्याः’ ‘प्रियं सर्वेषाम्’ ‘आधारत्वेन प्रियभूतम्’ ‘अग्रं श्रेष्ठं’ ‘पदं स्थानं’ ‘पाति रक्षति ॥

इदमु त्यन्महि महामनीकं यदुस्त्रिया सचत पूर्यं गौः ।

ऋतस्य पदे अधि दीद्यानं गुहा रघुस्यद्रघुयद्विवेद ॥ ९ ॥

इदम् । ऊँ इति । त्यत् । महि । महाम् । अनीकम् । यत् । उस्त्रिया । सचत । पूर्यम् । गौः ।

ऋतस्य । पदे । अधि । दीद्यानम् । गुहा । रघुस्यत् । रघुस्यत् । विवेद ॥ ९ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ-शोधयन्ती । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-जवमानम्; न-स-जवमान-रोहि । ३. ख-ग-च-त-न-भ-स-‘इति’ नास्ति । ४. त-लुप्तोपमैतत् । ५. ख-ग-च-ण-भ-क्षीरादि-स्त्राविणीनाम् । ६. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-‘किंचायं’ नास्ति ।

१इदमुद्दमेव १यत् प्रसिद्धं १महि महत् पूज्यं १महां महतां देवानाम् १अनीकं समूहरूपं
सूर्यमण्डलं वैश्वानर एवेति शेषः । १पूर्यं पूर्वकालीनं पूरकं वा १यत् मण्डलम् १उत्तिया क्षीराद्युत्त्रा-
विणी १गोः अग्निहोत्राद्यर्थः १सचत सेवते । १ऋतस्य उदकरय १पदे स्थानेऽन्तरिक्षे १अधि अधिकम् ।
यद्वा अधीति ससग्यर्थानुवादः ११दीयानं द्योतमानं १गुहा गुहायां १रघुयत् शीघ्रं स्यन्दमानं
१रघुयत् शीघ्रं गच्छत् सूर्यमण्डलं १विवेद वैश्वानरमेवेति ज्ञातवानस्मि ॥

अधं द्युतानः पित्रोः सचासामनुत गुह्यं चारु पृथ्वेः ।

मातुष्पदे परमे अन्ति षट्शोचिषः शोचिषः प्रयतस्य जिह्वा ॥ १० ॥

अधं । द्युतानः । पित्रोः । सचा । आसा । अमनुत । गुह्यम् । चारु । पृथ्वेः ।

मातुः । पदे । परमे । अन्ति । सत् । गोः । वृष्णः । शोचिषः । प्रयतस्य । जिह्वा ॥ १० ॥

१अध अथ १द्युतानः दीप्यमानः १पित्रोः द्यावापृथिव्योः १सचा सह मध्ये व्यासः सन् १पृथ्वेः
गोः संबन्धि १चारु रमणीयं १गुह्यम् उधसि निगूढं पयः १आसा स्वकीयेनास्येन १अमनुत पाप्माय
अबुध्यत । उक्तमेवार्थं विवृणोति । १मातुः क्षीरादिनिर्माण्याः १गोः १परमे १पदे उत्कृष्टे स्थाने
उधोलक्षणे १अन्ति १सत् समीपे विद्यमानं क्षीरं १वृष्णः फलानां वर्णितुः १शोचिषः दीप्तस्य १प्रयतस्य
आहवनीयादिरूपेण नियतस्य वैश्वानरस्य १जिह्वा पातुमिच्छतीति शेषः ॥ ॥ २ ॥

ऋतं वोचे नमसा पृच्छ्यमानस्तवाशसा जातवेदो यदीदम् ।

त्वमस्य क्षयसि यद्द विश्वं दिवि यदु द्रविणं यत्पृथिव्याम् ॥ ११ ॥

ऋतम् । वोचे । नमसा । पृच्छ्यमानः । तव । आशसा । जातवेदः । यद्वि । इदम् ।

त्वम् । अस्य । क्षयसि । यत् । द् । विश्वम् ।

दिवि । यत् । ऋ इति । द्रविणम् । यत् । पृथिव्याम् ॥ ११ ॥

अहं यजमानः १नमसा नमस्कारेण सह १पृच्छ्यमानः अन्यैरनुयुज्यमानः सन् १ऋतं १वोचे
सत्यं ब्रवीमि । किं तदित्युच्यते । हे १जातवेदः जातानां वेदितजातप्रज्ञ वा अग्ने १तवाशसा
एवस्तुत्या साधनेन १यदीदं धनं लब्धमस्माभिः स्यात् १अस्य धनस्य १त्वं १क्षयसि त्वमेवेश्वरो
भवसि । तस्यै धनस्य यज्ञादिद्वारा अग्नयर्थत्वादिति भावः । अत्यल्पमिदमुक्तम् । १यद्द १विश्वं
यत्खलु कृत्स्नं धनमस्ति तस्यापीशेषे । विश्वमिति सामान्येन यदुक्तं तदेव विशदयति । १दिवि
द्युलोके १यदु १द्रविणं यदेव धनं १यत् च १पृथिव्यां धनं तस्य सर्वस्य त्वमीश्वरो भवसि । ' यज्ञार्थं
द्रव्यमुत्पन्नम् ' इति स्मरणात् । अग्नियतिरेकेण यज्ञसंभवादिति भावः ॥

किं नो अस्य द्रविणं कद्ध रत्नं वि नो वोचो जातवेदश्चिकित्वान् ।

गुहाध्वनः परमं यन्नो अस्य रेकु पदं न निदाना अगन्म ॥ १२ ॥

किम् । नः । अस्य । द्रविणम् । कत् । ह । रत्नम् । वि । नः । वोचः । जातवेदः । चिकित्वान् ।

गुहा । अध्वनः । परमम् । यत् । नः । अस्य । रेकु । पदम् । न । निदानाः । अगन्म ॥ १२ ॥

पूर्वमन्त्रेण यस्य^१ धनस्य^२ अग्निस्वामिस्वमुक्तम्^३ अस्य धनस्य^४ किं^५ द्रविणं किं साधनभूतं^६ नः^७ अस्मभ्यं^८ दातव्यं धनमस्ति ।^९ कद्ध^{१०} रत्नं किं च रमणीयं हितकरं धनमस्ति । तद्धनं हे जातवेदः जातधनाग्ने^{११} चिकित्वान् चेतनावानभिज्ञस्त्वं^{१२} नः अस्मभ्यं वि^{१३} वोचः विब्रूहि । यद्वा किं दातव्यं द्रविणमस्ति । अस्य द्रविणराशेः कद्ध रत्नमिति वा योज्यम् । अस्य अध्वनः धनप्राप्ति-मार्गस्य यत् गुहा गुहायां निहितं गूढं परमम् उत्कृष्टं प्राप्तव्यमस्ति तदपि नः अस्मभ्यं विवोचः । वयं रेकु रिक्तं पदं गन्तव्यं स्थानं गुहादिकं निदानाः अन्यैर्निन्धमानाः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ न अगन्म न प्राप्तुमः ॥

का मर्यादा वयुना कद्ध वाममच्छा गमेम रघवो न वाजम् ।

कदा नो देवीरमृतस्य पत्नीः सूरौ वर्णेन ततननुषासः ॥ १३ ॥

का । मर्यादा । वयुना । कत् । ह । वामम् । अच्छ । गमेम् । रघवः । न । वाजम् ।

कदा । नः । देवीः । अमृतस्य । पत्नीः । सूरः । वर्णेन । ततनन् । उषसः ॥ १३ ॥

का मर्यादा का प्रीत्यादिव्यवस्था का च वयुना प्रज्ञानं पदार्थविषयं कद्ध किं च वामं वननीयं पदार्थजातम् । एतत्सर्वम् अच्छ^१ गमेम अभिगच्छेम । तत्र दृष्टान्तः । रघवो न वाजम् । शीघ्रगामिनोऽश्वादयः संग्राममिव । तद्वत्^२ । कदा कस्मिन् काले नः अस्माकं श्व-हाराय देवीः देव्यो द्योतमानाः अमृतस्य अमरणधर्मस्यादिव्यस्य पत्नीः पत्न्यः पालयिभ्यः^३ सूरः प्रसविभ्यः^४ उषासः^५ उषसः^६ वर्णेन प्रकाशेन ततनन् विस्तारयेयुः । एवं सूर्यसंबन्धिन उषसः स्तुत्या^७ सर्वात्मनो वैश्वानरस्य स्तुतिरवगन्तव्या ॥ ततनन् । तनोतेर्लेटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य भ्लुः । द्विर्भावंहलादिशेषौ ॥

अनिरेण वचसा फल्गवेन प्रतीत्येन कृधुनातृपासः ।

अधा ते अग्ने किमिहा वदन्त्यनायुधास आसता सचन्ताम् ॥ १४ ॥

अनिरेण । वचसा । फल्गवेन । प्रतीत्येन । कृधुना । अतृपासः ।

अध । ते । अग्ने । किम् । इह । वदन्ति । अनायुधासः । असता । सचन्ताम् ॥ १४ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-अस्य । २. ल-‘ धनस्य ’ नास्ति । ३. न-स-‘ धनस्य ’ नास्ति । ४. ख-ग-ण-त-न-भ-स-अस्मभ्यं तत्; च-फ-अस्मभ्यं यत् । ५. त-जातवेदोऽसि जातधनोऽसि; न-स-जातधनोऽसि । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘ अच्छ ... तद्वत् ’ नास्ति । ७. त-ल-पालयिभ्यः पत्नीस्थानीया वा । ८. न-स-उषसः; ल-उषासः । ९. ख-ग-च-फ-भ-‘ स्तुत्या ’ नास्ति ।

१ अनिरेण । इरा अशं तद्रहितेन । २ फल्स्वेन तुच्छेन १ प्रतीत्येन प्रतिगन्तव्येन । आरोह्येणेत्यर्थः ।
 ३ कृधुना हस्वेन । कृध्वति हस्वनाम 'कृधुको वघ्नकः' (नि. २. २. ६) इति तन्नामसूक्तत्वात् ।
 एवंविधेन ४ वचसा ५ अतृपासः अतृसा जनाः ६ अध अधुना ७ इह अस्मिन् लोके हे ८ अग्ने ९ ते स्वां
 १० किं ११ वदन्ति । निर्हविष्केण वचसा न किञ्चिदभ्यत इत्यर्थः । किंतु १२ अनायुधासः । आयुधशब्दः
 साधनं लक्षयति । हविरादिसाधनरहितास्ते १३ असता दुःखेन १४ सचन्तां संगच्छन्ताम् ॥

अस्य श्रिये समिधानस्य वृष्णो वसोरनीकं दम् आ रुरोच ।

रुशद्वसानः सुदृशीकरूपः क्षितिर्न राया पुरुवारो अद्यौत् ॥ १५ ॥

अस्य । श्रिये । सम्ऽइधानस्य । वृष्णः । वसोः । अनीकम् । दमे । आ । रुरोच ।

रुशत् । वसानः । सुदृशीकरूपः । क्षितिः । न । राया । पुरुवारः । अद्यौत् ॥ १५ ॥

१ समिधानस्य समिध्यमानस्य २ ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ ३ वृष्णः वर्धितुः फलस्य ४ वसोः
 वासयितुः ५ अस्य अग्नेः ६ अनीकं तेजःसंघः ७ दमे यागगृहे ८ आ ९ रुरोच सर्वतो दीप्यते । किमर्थम् ।
 १० श्रिये श्रेयसे यजमानानाम् । सोऽग्निः ११ रुशत् । वर्णनामैतत् । दीप्तं तेजः १२ वसानः आच्छादयन्
 अत एव १३ सुदृशीकरूपः सुष्टु दर्शनीयरूपः १४ पुरुवारः बहुभिः ऋत्विग्भिर्यजमानैः १५ वरणीयः सन् १६ अद्यौत्
 योतते । किमिव । १७ राया अश्वादिधनेन १८ क्षितिर्न राजादिरिव । क्षितिरिति मनुष्यनाम ॥ ३ ॥

१ ऊर्ध्व ऊ पु णः ' इत्येकादशचं पष्ठं सूक्तं वामदेवस्यापं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ' ऊर्ध्व ऊ ष्वेका-
 दश ' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदम् । सूत्रितं च—' ऊर्ध्व
 ऊ पु णः ससस्य यद्वियुतेति पञ्च ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

ऊर्ध्व ऊ षु णो अध्वरस्य होतरग्ने तिष्ठ देवताता यजीयान् ।

त्वं हि विश्वमभ्यसि मन्म प्र वेधसश्चित्तिरसि मनीषाम् ॥ १ ॥

ऊर्ध्वः । ऊँ इति । सु । नः । अध्वरस्य । होतः । अग्ने । तिष्ठ । देवताता । यजीयान् ।

त्वम् । हि । विश्वम् । अभि । असि । मन्म । प्र । वेधसः । चित् । तिरसि । मनीषाम् ॥ १ ॥

हे १ अध्वरस्य २ होतः यागसंबन्धिनां देवानामाह्वातः । यद्वा । होतरित्यत्र प्रकृत्यंशोऽनुवादः ।
 हे होमनिष्पादक ३ अग्ने ४ यजीयान् यष्टृतमस्त्वं ५ नः अस्माकम् ६ ऊर्ध्व ७ ऊ ८ षु ९ तिष्ठ उन्नत एव तिष्ठ ।
 निर्यमुन्नतो भवत्यर्थः । कुप्रेति तदुच्यते । १० देवताता देवतातौ । देवास्तायन्ते ११ विस्तीर्यन्ते ॥ अग्नेति
 देवतातिर्यजः । तस्मिन् । १२ त्वं १३ हि त्वं खलु १४ विश्वं सर्वं १५ मन्म मननीयं शत्रूणां धनम् १६ अभ्यसि
 अभिभवसि । किञ्च १७ वेधसश्चित् । चित् पूजायाम् १८ । स्तोतुर्यजमानादेः १९ मनीषां मतिं स्तुतिं २० प्र
 २१ तिरसि प्रवर्धयसि । प्रपूर्वन्तिरतिवर्धनार्थः ॥

१. ख-न-भ-उक्थेन । २. ख-ग-च-ण-न-भ-स—' समिध्यमानस्य ' नास्ति । ३. ख-ग-च-च-ण-प-
 फ-भ-वसोः फलस्य; न-स-फलस्य । ४. ख-ग-च-ण-ऋत्विग्यजमानैः । ५. च-फ-यज्ञे मन्म मननीयत्वं
 वेधसो ब्रह्मणो विश्वमभि अभि हि खलु । देवतायाः । * त-न-भ-विस्तार्यन्ते ।

अमूरो होता न्यसादि विक्ष्वर्भिर्मन्द्रो विदथेषु प्रचेताः ।

ऊर्ध्वं भानुं सवितेवाश्रेन्मेतैव धूमं स्तभायदुप घाम् ॥ २ ॥

अमूरः । होता । नि । असादि । विक्षु । अग्निः । मन्द्रः । विदथेषु । प्रऽचेताः ।

ऊर्ध्वम् । भानुम् । सविताऽह्व । अश्रेत् । मेताऽह्व । धूमम् । स्तभायत् । उप । घाम् ॥ २ ॥

वअमूरः अमूदः । प्रगरुभ इत्यर्थः । वहोता होमनिष्पादकः वमन्द्रः मदनीयः^१ मादयिता वा वप्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः वअग्निः देवः वविक्षु ऋत्विग्रूपासु^२ प्रजासु मध्ये वविदथेषु यागेषु निमित्तभूतेषु वन्यसादि नितरां स्थापितः । अथ तथाभूतोऽग्निः वभानुं दीप्तिं वसवितेव उदितः सूर्य इव वऊर्ध्वम् वअश्रेत् ऊर्ध्वमुखमाश्रयति । किंच वमेतेव स्थूणेव । सा यथा स्वाधिष्ठितं^३ वंशादिकं स्तभ्नाति तद्गदयमग्निः वधूमं^४ स्वोत्थितं^५ वघाम् वउप घुलोकस्योपरि वस्तभायत् स्तभ्नाति ॥

यता सुजूर्णी रातिनी घृताची प्रदक्षिणिदेवतातिमुराणः ।

उदु स्वरुर्नवजा नाक्रः पश्वो अनक्ति सुधितः सुमेकः ॥ ३ ॥

यता । सुजूर्णीः । रातिनी । घृताची । प्रऽदक्षिणित् । देवऽतातिम् । उराणः ।

उत् । ऊँ इति । स्वरुः । नवऽजाः । न । अक्रः । पश्वः । अनक्ति । सुधितः । सुऽमेकः ॥ ३ ॥

यता संयता वसुजूर्णीः शोभनजवा सुष्ठु जीर्णा पुराणी^१ वा वघृताची । घृतमञ्जतीति घृताची जुहूः । वरातिनी । रातिर्धनम् । हविलक्ष्णधनवती । आज्यपूर्णा भवतीत्यर्थः । वदेवतातिं यज्ञं तथा वउराणः उह कुर्वाणोऽध्वर्युरग्निर्वा^२ प्रदक्षिणित् प्रदक्षिणमेतीति प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणगमनो भवति^३ । अकारलोपश्छान्दसः । वनवजाः नवजातस्तदानीमेवोत्पादितः वस्वरुः वन । यूपशकलवाची स्वरुरत्र यूपं लक्षयति । ‘चपालवन्तः स्वरवः पृथिव्याम्’ (ऋ. सं. ३. ८. १०) इत्यादिषु स्वरुशब्देन यूपभिधानाच्च । नकारः समुच्चये । यूपोऽपि वउदु । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । उन्नतो भवति । किंच वअक्रः आक्रमिता वसुमेकः सुदीप्तः वसुधितः स्वधितिरित्यर्थः । सोऽपि वपश्वः पशून् वअनक्ति गच्छति । यद्वा । सुधितः स्वरुरेव उदु उत्कृष्टः पश्वः पशूननक्ति । ‘स्वरुणा पशुमनक्ति’ इति श्रुतेः ॥

स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्रा ऊर्ध्वो अध्वर्युर्जुषाणो अस्थात् ।

पर्यग्भिः पशुपा न होता त्रिविष्ट्येति प्रदिव उराणः ॥ ४ ॥

स्तीर्णे । बर्हिषि । समऽऽधाने । अग्नौ । ऊर्ध्वः । अध्वर्युः । जुजुषाणः । अस्थात् ।

परि । अग्निः । पशुऽपाः । न । होता । त्रिऽविष्टि । एति । प्रऽदिवः । उराणः ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-महनीयः; ण-न-भ-ल-स-महनीयः । २. त-न-स-ऋत्विग्भूतासु । ३. ख-ग-च-ण-फ-स्थिष्ठितम् । ४. ख-ग-न-धूमश्चेत्थितम्; च-फ-चोत्थितं धूमम्; स-धूमांश्चाच्छादितम् । ५. घ-च-ण-त-न-फ-भ-स-पुराणा । ६. ख-ग-घ-च-ण-भ-ल-अभवत् ।

वर्हिषि वेद्यां वस्तीर्णे आस्त्रुते सति वअग्नौ आहवनीयादिके वसमिधाने सम्यगिध्यमाने च सति वअध्वर्युः अध्वरस्य नेता वजुषाणः देवान् प्रीणयन् वऊर्ध्वः वअस्थात् तिष्ठति । वहोता होमनिष्पादकः वप्रदिवः^१ । पुराणनामैतत्^२ । पुरातनः वउराणः स्वल्पमपि हविर्देवयोग्यत्वसंपादनेन उरु कुर्वाणः । ‘ उराण उरु कुर्वाणः ’ इति निरुक्तम् । ‘ यद्वै देवैर्जोष्यते हविस्तद्विस्तरिमात्रं वर्धते ’ इति श्रुतेः अग्नेरुत्करणमुचितम् । ईदृशः वअग्निः वपशुपा वन पशूनां पालक इव पशून् वत्रिविष्टि त्रिरावृत्य वपरि वण्ति । त्रिहिं पर्यग्निः क्रियते ॥

परि त्मना मितद्रुरेति होताग्निर्मन्द्रो मधुवचा ऋतावा ।

द्रवन्त्यस्य वाजिनो न शोका भयन्ते विश्वा भुवना यदभ्राट् ॥ ५ ॥

परि । त्मना । मितद्रुः । एति । होता । अग्निः । मन्द्रः । मधुवचाः । ऋतवा ।

द्रवन्ति । अस्य । वाजिनः । न । शोकाः । भयन्ते । विश्वा । भुवना । यत् । अभ्राट् ॥ ५ ॥

उक्तमेवार्थं स्पष्टयति । अयं वहोता होमनिष्पादकः वअग्निः वत्मना आत्मना स्वरूपेणैव वमितद्रुः परिमितगतिः सन् वपरि वण्ति परितो गच्छति पशुम् । कीदृशोऽयम् । वमन्द्रः मादनीयो मोदयिता वा वमधुवचाः मधुरवचनः^३ वऋतावा यजवान् । ववाजिनः हविष्मतः वअस्य अग्नेः वशोकाः वन दीप्तयोऽपि । नशब्दोऽप्यर्थे । वद्रवन्ति गच्छन्ति परितः । यद्वा नकार उपसार्थीयः^४ । वाजिनो न अश्वा इव द्रवन्तीति योज्यम् । वयत् यस्मात् अयम् वअभ्राट् वभ्राजते तस्मात् वविश्वा वभुवना सर्वाणि भूतजातानि^५ वभयन्ते भीतानि भवन्ति ॥ ॥ ४ ॥

भद्रा ते अग्ने स्वनीक संदग्धोरस्य सतो विषुणस्य चारुः ।

न यत्ते शोचिस्तमसा वरन्त न ध्वस्मानस्तन्वीर्ये रेप आ धुः ॥ ६ ॥

भद्रा । ते । अग्ने । सुअनीक । समुदृक् । घोरस्य । सतः । विषुणस्य । चारुः ।

न । यत् । ते । शोचिः । तमसा । वरन्त ।

न । ध्वस्मानः । तन्वि । रेपः । आ । धुरिति धुः ॥ ६ ॥

हे वस्वनीक शोभनज्वाल वअग्ने वघोरस्य भीतिजनकस्यापि वसतः वविषुणस्य विष्वक् सर्वतो न्यासस्य वते तव वचारुः रमणीया वभद्रा स्तुत्या कल्याणी वा मूर्तिः वसंरक् संरष्टिः । सम्यक् इत्या भवतीत्यर्थः । वयत् यस्मात् वते वशोचिः दीप्तिं वतमसा अन्धकारेण वन वरन्त न वारयन्ति निश्वाः । यस्माच्च वध्वस्मानः ध्वंसका राक्षसादयः ते वतन्वि तव वारिरे वरेपः पापं ध्वंसनादिरूपं वन वआ वधुः न दधति । न कुर्वन्ति । अतः संरगिति संबन्धः ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-प्रदिवः उराणः उरुकुर्वाणोऽध्वर्युनामैतत् । २. ख-ग-घ-च-ण-न-य-फ-भ-स-मधुवचनः । ३. त-उपसार्थकः । ४. ख-ग-च-ण-भूतानि ।

न यस्य सातुर्जनितोरवारि न मातरापितरा नू चिदिष्टौ ।

अधा मित्रो न सुधितः पावकोऽग्निर्दीदाय मानुषीषु विक्षु ॥ ७ ॥

न । यस्य । सातुः । जनितोः । अवारि । न । मातरापितरा । नू । चित् । इष्टौ ।

अध । मित्रः । न । सुऽधितः । पावकः । अग्निः । दीदाय । मानुषीषु । विक्षु ॥ ७ ॥

वजनितोः जनयितुर्वृष्ट्युत्पादकस्य यस्य वैश्वानरस्य सातुः मनिः पश्वादिलक्षणं दानं दीप्तिर्वा
न अवारि केनापि न वार्यते । किंच मातरापितरा मातापितरौ द्यावापृथिव्यौ यस्य इष्टौ
प्रेषणे नू चित् क्षिप्रमेव न प्रभवतः । अध अपि च मित्रो न सखेव सुधितः सुतृप्तः पावकः
शोधकः अग्निः मानुषीषु मनोः संबन्धिनीषु विक्षु प्रजासु दीदाय दीप्यते ॥ ' दीपी दीप्ति ' ।
पकारलोपश्छान्दसः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । लिट्यभ्यासस्य ह्रस्वे कृते तुजादिस्वादीर्घत्वम् ॥

द्विर्य पञ्च जीजनन्त्संवसानाः स्वसारो अग्नि मानुषीषु विक्षु ।

उषर्बुधमथर्यो न दन्तं शुक्रं स्वासं परशुं न तिग्मम् ॥ ८ ॥

द्विः । यम् । पञ्च । जीजनन् । सुम्ऽवसानाः । स्वसारः । अग्निम् । मानुषीषु । विक्षु ।

उषःऽबुधम् । अथर्यः । न । दन्तम् । शुक्रम् । सुऽआसम् । परशुम् । न । तिग्मम् ॥ ८ ॥

मानुषीषु मनोः संबन्धिनीषु विक्षु प्रजासु संवसानाः संगच्छमानाः द्विः पञ्च दश
स्वसारः अङ्गुलयः यम् अग्निं जीजनन् मथनेन उदपादयन् ' जनी प्रादुर्भावे ' । लुङि
छान्दसस्वादभावः ॥ कीदृश्य अङ्गुलयः । अथर्यो न स्त्रिय इव । कीदृशमग्निम् । उषर्बुधम्
उषसि बुध्यमानं दन्तम् अदन्तं हविषां भक्षकं शुक्रं रश्मिभिर्दीप्यमानं स्वासं शोभनास्यं तिग्मं
नीक्ष्य परशुं न परशुमिव रक्षसां हन्तारमिति शेषः ॥

तव त्ये अग्ने हरितो घृतस्ना रोहितास ऋज्वञ्चः स्वञ्चः ।

अरुषासो वृषण ऋजुमुष्का आ देवतातिमहन्त दस्माः ॥ ९ ॥

तव । त्ये । अग्ने । हरितः । घृतऽस्नाः । रोहितासः । ऋजुऽअञ्चः । सुऽअञ्चः ।

अरुषासः । वृषणः । ऋजुऽमुष्काः । आ । देवऽतातिम् । अहन्त । दस्माः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्ये ते प्रसिद्धाः तव हरितः त्वत्संबन्धिनोऽश्वाः देवतातिम् अस्मदीयं यागं प्रति आ
अहन्त ऋत्विग्भिराहूयन्ते ॥ लुङि ' लिपिसिचिद्धश्च ' इत्यङादेशः ॥ कीदृशाः । घृतस्नाः घृतस्नुषः

१. ख-ग-च-त-भ-ल-स-उत । २. ख-ग-च-ण-अङ्गुत्यः । ३. ल-स-मन्थनेन । ४. ख-ग-च-
ण-त-न-भ-स- ' अदन्तं ' नास्ति ।

बलातिशयाज्ञासापुटादिस्थानेभ्य उदकं क्षरन्तः । रोहितासः रोहिता लोहितवर्णाः । ऋज्वच्च । ऋजु
अकुटिलमञ्चन्ति गच्छन्तीत्यृज्वच्च । स्वच्चः सुष्ठु गच्छन्तः । अरुषासः आरोचमानाः । वृषणः युवानो
वर्धितारः^१ वा ॥ ' वा षपूर्वस्य निगमे ' इति विकल्पेन दीर्घविधानादत्र दीर्घभावः ॥ ऋजुमुष्काः
ऋजुवृषणाः^२ । दस्माः दर्शनीयाः ॥

ये ह त्ये ते सहमाना अयासस्त्वेषासो अग्ने अर्चयश्चरन्ति ।

श्येनासो न दुवसनासो अर्थं तुविष्वणसो मारुतं न शर्धः ॥ १० ॥

ये । ह । त्ये । ते । सहमानाः । अयासः । त्वेषासः । अग्ने । अर्चयः । चरन्ति ।

श्येनासः । न । दुवसनासः । अर्थम् । तुविस्वनसः । मारुतम् । न । शर्धः ॥ १० ॥

हे अग्ने । ये । ह खलु । श्ये ते प्रसिद्धाः । सहमानाः शत्रूनभिभवन्तः । अयासः गमनशीलाः ।
त्वेषासः दीप्ताः । दुवसनासः परिचरणीयाः । ते त्वदीयाः । अर्चयः रश्मयः । श्येनासो । न अश्वा
इव । अर्थं गन्तव्यं । चरन्ति गच्छन्ति । कीदृशाः । मारुतं । शर्धः । न मरुत्संबन्धी गण इव
तुविष्वणसः तुविस्वना अधिकध्वनयो भवन्ति ॥

अकारि ब्रह्म समिधान तुभ्यं शंसात्युक्थं यजते व्यू धाः ।

होतारमग्निं मनुषो नि षेदुर्नमस्यन्त उशिजः शंसमायोः ॥ ११ ॥

अकारि । ब्रह्म । समिधान । तुभ्यम् । शंसाति । उक्थम् । यजते । वि । ऊँ इति । धाः ।

होतारम् । अग्निम् । मनुषः । नि । सेदुः । नमस्यन्तः । उशिजः । शंसम् । आयोः ॥ ११ ॥

हे समिधान समिध्यमानाग्ने । तुभ्यं त्वदर्थं । ब्रह्म स्तोत्रम् । अकारि अस्माभिः कृतम् । होता
उक्थं शस्त्ररूपं स्तोत्रं । शंसाति शंसति ॥ ' शंसु स्तुतौ ' । ' लेटोऽडाटौ ' इत्याडागमः ॥ त्वां
यजमानः । यजते । अतः कारणात् अस्मभ्यं धनं । वि । धाः विधेहि^३ ॥ दधातेऽच्छान्दसे लुङि ' बहुलं
छन्दसि ' इत्यहभावः ॥ उ उ इति पादपूरणः । किंच । आयोः मनुष्यस्य । शंसं शंसनीयं । होतारं
देवानामाह्वतारम् । अग्निं त्वां । नमस्यन्तः पूजयन्तः । उशिजः । पश्चादिलक्षणं धनं कामयमानाः
मनुषः मनुष्या ऋत्विजः । नि । षेदुः उपाविशन् । सेवन्ते इत्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

' अयमिह ' इत्येकादशच सप्तमं सूक्तं वामदेवस्वार्पमाण्यम् । आथा जगती द्वितीयाद्याः^४
पञ्चानुष्टुभः शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—' अयमिहादौ जगती पञ्चानुष्टुभः ' इति । सूक्त-
विनियोगो लैङ्गिकः । अग्निप्रणयने ' अयमिह ' इति वैश्यस्य प्रतिपत् । तथा च सूत्रितम्—' अयमिह
प्रथमो धायि धातृभिरिति तु राजन्यवैश्ययोराद्ये ' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

१. ख-ग-च-ण-वर्धितारः । २. ल-स-साधनमुष्काः । ३. त-न-भ-स-व्यधाः विधेहि । ४. ख-
ग-च-ण-न-भ-स- ' द्वितीयाद्याः ' नास्ति ।

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः ।

यमप्रवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे ॥ १ ॥

अयम् । इह । प्रथमः । धायि । धातृभिः । होता । यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः ।

यम् । अप्रवानः । भृगवः । विरुरुचुः । वनेषु । चित्रम् । विऽभ्वम् । विशेऽविशे ॥ १ ॥

‘धातृभिः यज्ञार्थं कर्म कुर्वन्निरध्वर्युभिः’ इह अस्मिन् यज्ञे ‘होता देवानामाह्वाता’ यजिष्ठः अतिशयेन यथा ‘अध्वरेषु यागेषु’ ईड्यः ऋत्विग्भिः स्तूयमानः ‘प्रथमः सर्वेषां देवानां मुख्यः’ अयम् आहवनीयादिस्थानेषु प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोऽग्निः ‘धायि अधायि निहितः ॥ दधातेः कर्मणि लुङ्’ । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगे’ इत्यडभावः । ‘तिङ्ङितङः’ इति निघातः ॥ अयमग्निरित्युक्तम् । कोऽसावग्निरित्यत आह । ‘अप्रवानः भृगुसंबन्धी कश्चिदपि । स चान्ये’ भृगवः च ‘वनेषु अरण्येषु’ चित्रं दावाग्निरूपेण बहुधा दर्शनीयं ‘विशेविशे’ । वीप्सया सर्वजनव्याप्तिर्गृह्यते । सर्वस्या विशः प्रजायाः ‘विभ्वं विभुमीश्वरं’ यं देवानां हविर्वाहकत्वेन प्रसिद्धमग्निं ‘विरुरुचुः दीप्तियुक्तं कुर्वन्ति स्म’ । यमिति यच्छन्दस्यायमिति इदंशब्देन संबन्धः ॥

‘अग्ने कदा ते’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरामेये कर्ता आनुष्टुभे छन्दसि ‘अग्ने कदा ते’ इत्याद्याः पञ्चर्चः । सूत्रितं च—‘अग्ने कदा त इति पञ्च’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्ने कदा ते आनुषग्भुवद्देवस्य चेतनम् ।

अधा हि त्वा जगृभ्रिरे मर्तासो विक्ष्वीड्यम् ॥ २ ॥

अग्ने । कदा । ते । आनुषक् । भुवत् । देवस्य । चेतनम् ।

अर्ध । हि । त्वा । जगृभ्रिरे । मर्तासः । विक्षु । ईड्यम् ॥ २ ॥

हे ‘अग्ने’ अध अतः कारणात् ‘देवस्य द्योतमानस्य’ ते तव संबन्धि ‘चेतनं तेजः’ कदा ‘आनुषक् अनुषक्तं’ भुवत् भवेत् ॥ लेटयडागमः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । ‘भूसुवोस्तिङि’ इति गुणप्रतिषेधः ॥ अतः कारणादित्युक्तम् । कस्माद्धेतोरित्युच्यते । ‘हि यस्मात् कारणात्’ ‘मर्तासः मनुष्याः’ ‘विक्षु विड्भिः’ प्रजाभिः ‘ईड्यं स्तुत्यं’ ‘त्वा त्वां’ ‘जगृभ्रिरे जगृहिरे गृह्णन्ति ॥ ग्रहेर्धातोर्लिटि ‘हग्रहोर्भः’ इति भत्वम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति ऋटागमः ॥

ऋतावानं विचेतसं पश्यन्तो धामिव स्तुभिः ।

विश्वेषामध्वराणां हस्कृतीरं दमेदमे ॥ ३ ॥

ऋतुऽवानम् । विऽचेतसम् । पश्यन्तः । धाम्ऽइव । स्तुभिः ।

विश्वेषाम् । अध्वराणाम् । हस्कृतीरम् । दमेऽदमे ॥ ३ ॥

१. त-लुङि । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-ह्रव्यवाहकत्वेन । ३. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स-दीप्तियुक्तं विरुरुचुः दीपितवन्तः । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-शब्देन । ५. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-‘विड्भिः’ नास्ति ।

१कृतावानम् अमायिनं १विचेतसं विशिष्टज्ञानं १स्तुभिः नक्षत्रैः परिघृतं १धामिब विस्फुलिङ्गैः
समेतं १विशेषां सर्वेषाम् १अध्वराणां यज्ञानां १हस्कर्तारं प्रभासकं १वृद्धेः २ कर्तारं वा २ अग्निं १पश्यन्तः
ऋग्विगादयः १दमेदमे सर्वस्मिन् यज्ञगृहे । जगृभ्रिरे इति पूर्वेण संबन्धः ॥

आशुं दूतं विवस्वतो विश्वा यश्चर्षणीरभि ।

आ जभ्रुः केतुमायवो भृगवाणं विशेर्विशे ॥ ४ ॥

आशुम् । दूतम् । विवस्वतः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि ।

आ । जभ्रुः । केतुम् । आयवः । भृगवाणम् । विशेऽविशे ॥ ४ ॥

१यः अग्निः १विश्वाः १चर्षणीः सर्वाः प्रजाः १अभि भवति १आयवः मनुष्याः । आयव इति
मनुष्यनामं २ 'आयवः यदवः' (नि. २. ३. १७) इति ३ मनुष्यनामसु पाठात् । १आशुं क्षिप्र-
गामिनं १विवस्वतः मनुष्यस्य यजमानस्य १दूतम् । विवस्वन्त इति मनुष्यनामं ४ । १केतुं प्रज्ञापकं
१भृगवाणं भृगुवदाचरन्तम् । दीप्यमानमित्यर्थः ॥ 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्त्विक्त्वयः' इति क्तिप् ५ ।
तदन्ताल्लटो ध्यस्येन ज्ञानच् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वात्
आद्युदात्तत्वम् ॥ तमग्निं १विशेर्विशे सर्वस्यै प्रजायै १आ १जभ्रुः आजङ् ॥ 'हग्रहोभेः' इति भगवम् ॥

तमीं होतारमानुषक्चिकित्वांसं नि वेदिरे ।

रण्वं पावकशोचिषं यजिष्ठं सप्त धामभिः ॥ ५ ॥

तम् । ईम् । होतारम् । आनुषक् । चिकित्वांसम् । नि । वेदिरे ।

रण्वम् । पावकशोचिषम् । यजिष्ठम् । सप्त । धामऽभिः ॥ ५ ॥

ऋग्विगादयो मनुष्याः १आनुषक् आनुपूर्व्येण १होतारं देवानामाह्वतारं १चिकित्वांसं
जानन्तम् ॥ 'कित ज्ञाने' । लटः कसुः । द्विर्भावहलादिशेषचुत्वदीर्घाः । प्रथमस्वरः ॥ १तमीं
तमिममग्निं १नि १वेदिरे निपादयन्ति स्म । कौटशम् । १रण्वं रमणीयं १पावकशोचिषं शोधकदीप्ति
१यजिष्ठं यष्टृतमं १सप्त सप्तभिः १धामभिः तेजोभिर्युक्तम् ॥ ॥ ६ ॥

तं शश्वतीषु मातृषु वन आ वीतमश्रितम् ।

चित्रं सन्तं गुहां हितं सुवेदं कूचिदर्थिनम् ॥ ६ ॥

तम् । शश्वतीषु । मातृषु । वने । आ । वीतम् । अश्रितम् ।

चित्रम् । सन्तम् । गुहां । हितम् । सुवेदम् । कूचित्ऽअर्थिनम् ॥ ६ ॥

१. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-प्रारम्भकम् ; च-प-प्रारम्भकम् । २. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स- 'वृद्धेः
कर्तारं वा' नास्ति । ३. ख-ग-च-ण- 'मनुष्यनाम... इति' नास्ति । * ल-द्रुणवः आयवः ।
४. न-ल-मनुष्यनामेदम् । ५. च-फ-क्तिप् वा ।

वशन्तीषु बह्वीषु ^१मातृषु अप्सु । ताः सस्यादिनिर्मातृकत्वात् मातर इत्युच्यन्ते । ^२वने
^३आ वृक्षसमूहे च । आकारश्चार्थः । ^४सन्तं विद्यमानं ^५वीतं कान्तम् ^६अश्रितं प्राणिभिर्दाहभयात्
 असेवितम् । दुरासदमित्यर्थः । ^७चित्रं चायनीयं ^८गुहा गुहायां ^९हितं निहितं ^{१०}सुवेदं सुविज्ञानं
 सुधनं वा ^{११}कूचिदर्थिनं कापि हविस्यर्थिनं^{१२} समिदाज्यपुरोडाशादि हविः^{१३} स्वीकुर्वन्तम् ॥ क इत्यत्र
 वकारस्य छान्दसे संप्रसारणे परपूर्वत्वे च ' हलः ' इति दीर्घत्वम् ॥ एवंभूतं ^{१४}तम्^{१५} अग्निनिषेदिरे इति
 पूर्वेषु संबन्धः ॥

प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसि ' ससस्य यद्वियुता ' इत्याद्याः पञ्चर्चः । सूत्रितं च—
 ' ससस्य यद्वियुतेति पञ्च ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

ससस्य यद्वियुता सस्मिन्मधूधनृतस्य धामन्रणयन्त देवाः ।

महाँ अग्निर्नमसा रातहव्यो वेरध्वराय सदमिदृतावा ॥ ७ ॥

ससस्य । यत् । विड्युता । सस्मिन् । ऊधन् । ऋतस्य । धामन् । रणयन्त । देवाः ।

महान् । अग्निः । नमसा । रातहव्यः । वेः । अध्वराय । सदम् । इत् । ऋतवा ॥ ७ ॥

यत् यमग्निं ^१देवाः स्तोतारः ^२ससस्य स्वप्नस्य ^३वियुता वियुते वियोंगे । उपसर्गार्थः ।
^४ऋतस्य उदकस्य ^५धामन् धामनि स्थाने^६ ^७सस्मिन् सर्वस्मिन् ^८ऊधन् ऊधनि यज्ञे ^९रणयन्त
 रमयन्ति । स्तोत्रैरिति शेषः । ^{१०}महान् प्रभूतः ^{११}नमसा नमस्कारेण ^{१२}रातहव्यः दत्तहविष्कः
^{१३}ऋतावा सत्यवान् सः ^{१४}अग्निः ^{१५}सदमित् सदैव ^{१६}अध्वराय अध्वरं यजमानैः कृतं यज्ञम् ॥ ' सुपां
 सुपो भवन्तीति वक्तव्यम् ' (पा. म. ७. १. ३९) इति वचनादत्र द्वितीयार्थे चतुर्थी ॥ ^{१७}वेः वेत्ति
 जानाति । यद्वा । देवा इन्द्रादयः ससस्य ऋत्विग्भिः सेव्यस्य^{१८} यद्यस्याग्नेर्वियुता विशिष्टे सस्मिन्
 भजनीये ऋतस्य सत्यस्य धामन् धामनि योनीं ऊधन्मूधनि यज्ञे रणयन्त रमयन्ते । महान् प्रभूतां
 नमसा हविषा रातहव्यो दत्तहविष्क ऋतावा सत्यवान् सोऽग्निरध्वराय यज्ञार्थं सदमित सदैव वेः^{१९}
 गन्ता भवति । अध्वराय यज्ञं वेः कामयते^{२०} वा ॥

वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वानुमे अन्ता रोदसी संचिकित्वान् ।

दूत ईयसे प्रदिव उराणो विदुष्टरो दिव आरोधनानि ॥ ८ ॥

वेः । अध्वरस्य । दूत्यानि । विद्वान् । उमे इति । अन्तरिति । रोदसी इति । समुच्चिकित्वान् ।

दूतः । ईयसे । प्रदिवः । उराणः । विदुःस्तरः । दिवः । आरोधनानि ॥ ८ ॥

१. ख-ग-च-फ-हविरर्थिनम्; ण-हविषः अर्थिनम्; स-हवीषि । २. त-ल-सर्व हविः । ३. न-
 ल-स- ' तं ' नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स- ' स्थाने ' नास्ति । ५. च-ण-न-भ-सत्यस्य ।
 ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स- ' वेः ' नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-त-भ-स-कामयमानः ।

हे अग्ने विद्वान् सर्वं जानानस्त्वम् अध्वरस्य यज्ञस्य संबन्धानि दूत्यानि दृतकर्माणि वेः
वेरिस् कामयसे^१ वा । यद्वा वेरिति यज्ञविशेषणम् । वेर्यजमानस्याभीष्टफलजनकस्याध्वरस्य यागस्य
संबन्धानि दूत्यानि दृतकर्माणि विद्वान् जानन्^२ । उभे रोदसी उभयो रोदस्योर्धावापृथित्योः अन्तः
मध्ये स्थितमन्तरिक्षं संचिकित्वान् सम्यक् जानन् प्रदिवः पुराणः । पुराणनामेदं 'प्रत्नं प्रदिवः'
(नि. ३. २७. २) इति पुराणनामसु पाठात् । उराणः अल्पमपि हविः उरु बहु कुर्वाणः ।
' उराण उरु कुर्वाणः ' इति यास्केनोक्तत्वात् । विदुष्टरः विद्वत्तरो देवानां दूतः त्वं दिवः
स्वर्गस्य आरोधनानि आरोहणानि । आरोहणाहानि स्थानान्तर्यर्थः । देवानां हवीष्यर्पयितुम्
इयसे गच्छसि ॥

कृष्णां त एम रुशतः पुरो भाश्चरिष्ण्वर्चिर्वपुषामिदेकम् ।

यदप्रवीता दधते ह गर्भं सद्यश्चिज्जातो भवसीदु दूतः ॥ ९ ॥

कृष्णम् । ते । एम् । रुशतः । पुरः । भाः । चरिष्णु । अर्चिः । वपुषाम् । इत् । एकम् ।

यत् । अप्रवीता । दधते । ह । गर्भम् । सद्यः । चित् । जातः । भवसि । इत् । ऊँ इति । दूतः ॥ ९ ॥

हे अग्ने रुशतः रीचमानस्य ते तव संबन्धि । अत्र एमश्चाब्देन गमनमार्गं उच्यते ।
एम् वर्तम् कृष्णां कृष्णवर्णं भवति । भाः तव संबन्धिनी दीप्तिः पुरः पुरस्ताद्भवति । चरिष्णु
संचरणशीलम् अर्चिः त्वदीयं तेजः वपुषां वपुष्मतां रूपवताम् । तेजस्विनामित्यर्थः । एकम् इत्
मुख्यमेव भवति । यत् यं त्वाम् अप्रवीता अनुपगता यजमानाः गर्भं त्वज्जनहेतुमरणं
दधते ह धारयन्ति खलु । स त्वं सद्यश्चित् सद्य एव जातः उत्पन्नः सन् दूतः भवसीदु
यजमानस्य दूतो भवस्येव ॥

सद्यो जातस्य ददृशानमोजो यदस्य वार्तो अनुवाति शोचिः ।

वृणक्ति तिग्मामतसेषु जिह्वां स्थिरा चिदन्ना दयते वि जम्भैः ॥ १० ॥

सद्यः । जातस्य । ददृशानम् । ओजः । यत् । अस्य । वार्तः । अनुवाति । शोचिः ।

वृणक्ति । तिग्माम् । अतसेषु । जिह्वाम् । स्थिरा । चित् । अन्ना । दयते । वि । जम्भैः ॥ १० ॥

सद्यो जातस्य अरणिनिर्मथनादनन्तरमेवोत्पन्नस्याग्नेः ओजः तेजः ददृशानम् । ऋत्विगा-
दिभिर्दृश्यमानं भवतीति शेषः । वातः वायुः यत् यदा अस्य^३ अग्नेः शोचिः दीप्तिम्^४ अनु
लक्ष्मीकृत्य वाति गच्छति तदा सोऽयमग्निः अतसेषु वृक्षसंघेषु तिग्मां तीक्ष्णां जिह्वां उवालां
वृणक्ति संयोजयति । स्थिरा चित् स्थिराण्यपि अन्ना अन्नरूपाणि काष्ठादीनि जम्भैः तेजोभिः
वि दयते विखण्डयति^५ । भक्षयतीत्यर्थः ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स- 'कामयसे ... जानन्' नास्ति; न-विद्वान् जानन् । २. ख-ग-घ-च-न-
भ-स-यस्य । ३. च-दीप्तं तेजः । ४. ख-ग-घ-च-विखण्डयति ।

तृषु यदन्ना तृषुणा ववक्षं तृषु दृतं कृणुते यद्वा अग्निः ।

वार्तस्य मेळिं सचते निजूर्वन्नाशुं न वाजयते हिन्वे अर्वा ॥ ११ ॥

तृषु । यत् । अन्ना । तृषुणा । ववक्षं । तृषुम् । दृतम् । कृणुते । यद्वाः । अग्निः ।

वार्तस्य । मेळिम् । सचते । निजूर्वन् । आशुम् । न । वाजयते । हिन्वे । अर्वा ॥ ११ ॥

यत् यः अग्निः तृषु क्षिप्रमेव अन्ना अन्नानि काष्ठादीनि तृषुणा क्षिप्रेण रश्मिसमूहं ववक्ष वहति । दहतीत्यर्थः । यद्वाः महान् सः अग्निः तृषुम् आत्मानं दृतं कृणुते यजमानदृतं करोति । निजूर्वन् काष्ठानि निःशेषेण दहन्नग्निः वार्तस्य वायोः मेळिं बलं सचते सेवते । आशुं न । अश्वसादी यथाश्वं तथा अर्वा गमनशीलोऽग्निः स्वरश्मिं वाजयते वाजिनं बलवन्तं करोति । हिन्वे प्रेरयति च ॥ ॥ ७ ॥

‘दृतं वः’ इत्यष्ट्वर्चमष्टमं सूक्तं वामदेवस्यार्पं गायत्रीछन्दस्कमग्निदेवताकम् । तथा चानुक्रियते—‘दृतं वोऽष्टौ गायत्रं तु’ इति । व्यूहं दशरात्रे प्रथमे छन्दोमे इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानीयम् । तथा च सूत्रितं—‘दृतं व इत्याग्निमारुतम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति । इदमादिके द्वे सूक्ते प्रातरनुवाकस्याग्नेये कर्तौ गायत्रे छन्दसि विनियुक्ते । सूत्रितं च—‘अग्ने पावक दृतं व इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

दृतं वो विश्ववेदसं हव्यवाहममर्त्यम् । यजिष्ठमृजसे गिरा ॥ १ ॥

दृतम् । वः । विश्वऽवेदसम् । हव्यऽवाहम् । अमर्त्यम् । यजिष्ठम् । ऋजसे । गिरा ॥ १ ॥

इं अग्ने विश्ववेदसम् । विश्वं समस्तं वेदो धनं यस्यासौ विश्ववेदाः । तं सर्वविद् वा हव्यवाहं देवेभ्यो हविषां वोढारम् अमर्त्यम् अमरणधर्माणं यजिष्ठम् अतिशयेन यष्टारं दृतं देवानां वः स्वां गिरा स्तुतिरूपया वाचा ऋजसे यजमानोऽहं प्रसाधयामि । वर्धयामीत्यर्थः । ‘ऋजतिः प्रसाधनकर्मा’ इति यास्कः ॥

स हि वेदा वसुधितिं म्हाँ आरोधनं दिवः । स देवाँ एह वक्षति ॥ २ ॥

सः । हि । वेदः । वसुधितिम् । महान् । आरोधनम् । दिवः ।

सः । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥ २ ॥

यस एहि प्रसिद्ध एवाग्निः वसुधितिं यजमानाभीष्टफलरूपधनस्य दानं वेद वेत्ति । महान् प्रभूतोऽग्निः दिवः आरोधनम् आरोहणं देवानां स्थानं वेत्ति । सः अग्निः इह अस्मिन् यज्ञे

१. ख-ग-च-न-भ-ल-स-यजमानं दृतम् । २. ख-ग-च-ण-भ-स-अग्ने पावक दृतं व इति सूक्ते इति; न-प्र यद्वस्त्रिष्टुभं दृतं व इत्याग्निमारुतमिति । प्रातरनुवाके आग्नेये कर्तौ गायत्रे छन्दसि आश्विनशास्त्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते । तथा च सूत्रितम्—अग्ने पावक दृतं व इति सूक्ते इति । प्रातरनुवाकन्यायेनेति च ।

१देवान् इन्द्रादीन् १आ १वक्षति आवहतु ॥ वहेर्धातोः ' लिङ्गर्थे ऐद् ' इति ऐद् । तस्य तिप् ।
' सिञ्चहुलं लेटि ' इति सिप् । ' लेटोऽडाटौ ' इत्यडागमश्च । ' हो ढः ' इति ढत्वम् । ढत्वकत्व-
पत्वानि । ' तिङ्ङतिङः ' इति निघातः ॥

स वेद देव आनमं देवां क्रतायते दमे । दाति प्रियाणि चिद्वसु ॥ ३ ॥

सः । वेद । देवः । आऽनमम् । देवान् । क्रतुऽयते । दमे । दाति । प्रियाणि । चित् । वसु ॥ ३ ॥

१देवः द्योतमानः १सः अग्निः १आनमं यजमानादीनानमयितुं नमस्कारयितुं १देवान् इन्द्रादीन्
१वेद क्रमेण^१ वेत्ति । १दमे यज्ञगृहे १क्रतायते क्रतुं यज्ञमिच्छते यजमानाय १प्रियाणि १चित्
अभीष्टान्यपि १वसु वसूनि पश्वादीनि^२ धनानि १दाति ददाति प्रयच्छति ॥

स होता सेदु दृत्यं चिकित्वाँ अन्तरीयते । विद्वाँ आरोधनं दिवः ॥ ४ ॥

सः । होता । सः । इत् । ऊँ इति । दृत्यम् । चिकित्वान् । अन्तः । ईयते ।

विद्वान् । आऽरोधनम् । दिवः ॥ ४ ॥

१सः अग्निः १होता देवानामाह्वाता भवति । १सेदु स एवाग्निः १दृत्यं देवानां दृतकम्
१चिकित्वान् जानन् १दिवः स्वर्गस्य १आरोधनम् आरोहणम् आरोहणाहं^३ देवानां स्थानं च १विद्वान्
जानन् १अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये १ईयते गच्छति ॥ ' ईङ् गतौ ' । ' दिवादिभ्यः इयन् ' । ' तिङ्ङतिङः '
इति निघातः ॥

ते स्याम ये अग्नये ददाशु हव्यदातिभिः । य ईं पुष्यन्त इन्धते ॥ ५ ॥

ते । स्याम । ये । अग्नये । ददाशुः । हव्यदातिभिः । ये । ईम् । पुष्यन्तः । इन्धते ॥ ५ ॥

१ते तव यजमानाः १स्याम भूयाम । ते इत्युक्तम् । के इत्युच्यते । १ये यजमानाः १अग्नये
१हव्यदातिभिः हविर्दानैः १ददाशुः प्रीतिं कुर्वन्ति । १ईम् एनमग्निं १पुष्यन्तः वर्धयन्तः १ये यजमानाः
१इन्धते समिद्धिर्दीप्तियुक्तं कुर्वन्ति ॥

ते राया ते सुवीर्यैः ससवांसो वि शृण्विरे । ये अग्ना दधिरे दुवः ॥ ६ ॥

ते । राया । ते । सुऽवीर्यैः । ससऽवांसः । वि । शृण्विरे । ये । अग्ना । दधिरे । दुवः ॥ ६ ॥

१ये यजमानाः १अग्ना अग्नी ॥ ' सुपां सुलुक् ' इत्याकारः ॥ १दुवः परिचर्यां^४ १दधिरे धारयन्ति ।
कुर्वन्तीत्यर्थः । १ते^५ १ससवांसः अग्निं संभजमानाः १राया पश्वादिलक्षणेन धनेन १वि १शृण्विरे
विश्रूयन्ते प्रख्यायन्ते । १ते १सुवीर्यैः शोभनवीर्योपेतैः पुत्रादिभिश्च विश्रूयन्ते ॥

अस्मे रायो दिवेदिवे सं चरन्तु पुरुस्पृहः । अस्मे वाजास ईरताम् ॥ ७ ॥
 अस्मे इति । रायः । दिवेऽदिवे । सम् । चरन्तु । पुरुऽस्पृहः ।
 अस्मे इति । वाजासः । ईरताम् ॥ ७ ॥

पुरुस्पृहः ऋत्विगादिभिरभिलष्यमाणाः परायः पश्चादिधनानि अस्मे अस्मासु यजमानेषु
 दिवेदिवे प्रतिदिनं सं चरन्तु प्रचरन्त्यो भवन्तु ॥ दिव्शब्दादुत्तरस्याः सप्तम्याः 'सुपां सुलृक्' इत्यादिना
 शोभादेशः । 'ऊडिदम्' इत्यादिना च तस्योदात्तत्वम् । 'नित्यर्वाप्सयोः' इति
 द्विभावे सत्युत्तरभागस्य 'अनुदात्तं च' इत्यनुदात्तत्वम् ॥ वाजासः अन्नानि च अस्मे अस्मान्
 ईरतां यज्ञार्थं प्रेरयन्तु ॥

स विप्रश्चर्षणीनां शर्वसा मानुषाणाम् । अति क्षिप्रेव विध्यति ॥ ८ ॥
 सः । विप्रः । चर्षणीनाम् । शर्वसा । मानुषाणाम् । अति । क्षिप्राऽर्हव । विध्यति ॥ ८ ॥

विप्रः मेधावी । विप्र इति मेधाविनाम् 'विप्रो धीरः' (नि. ३. १५. १) इति तन्नामसु
 पाठात् । सः अग्निः शर्वसा बलेन । शर्व इति बलनाम् 'पाजः शर्वः' (नि. २. ९. ३) इति तन्नामसु
 पाठात् । मानुषाणां मनुसंबन्धिनां चर्षणीनां प्रजानां क्षिप्रेव क्षेप्याप्येव विनाशयितुमर्हाणि ।
 दुरितानीति शेषः । अति विध्यति अतिविध्यतु अतिशयेन नाशयतु ॥ ८ ॥

'अग्ने मृळ' इत्यष्टचं नवमं सूक्तं वामदेवस्यार्पं गायत्रीच्छन्दस्कमग्निदेवताकम्^१ । अनुक्रान्तं^२
 च—'अग्ने मृळ' इति^३ । द्वितीये^४ छन्दोमे इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्वानीयम् । सूत्रितं च^५—'क्रीलं वः
 शर्धोऽग्ने मृळ्येयामिमास्तम्' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

अग्ने मृळ मह्यं असि य ईमा देवयुं जनम् । इयेथ बहिरासदम् ॥ १ ॥
 अग्ने । मृळ । महान् । असि । यः । ईम् । आ । देवऽयुम् । जनम् ।
 इयेथ । बहिः । आऽसदम् ॥ १ ॥

हे अग्ने मृळ अस्मान् सुख्य । स त्वं महान् अभिप्रभूतो^१ भवसि^२ । यः त्वम् ईम् इमं
 देवयुं देवानां कामयितारं जनं यजमानं बहिः दर्भम् आसदं यज्ञे आसत्तुम् आ इयेथ
 आगच्छसि ॥

स मानुषीषु दुळभो विक्षु प्रावीरमर्त्यः । दूतो विश्वेषां भुवत् ॥ २ ॥
 सः । मानुषीषु । दुऽदमः । विक्षु । प्रऽअर्वाः । अमर्त्यः । दूतः । विश्वेषाम् । भुवत् ॥ २ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-क्षिप्राप्येव; न-क्षिप्रमेव । २. स-गायत्रमाग्नेयम् । ३. स-अग्ने मृळेति
 अनुक्रान्तं च । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । ४. न-व्यूळहे दशरात्रे द्वितीये छन्दोमे आग्निमास्तशब्दे इदं
 सूक्तम् । तथा च सूत्रम् । ५. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-प्रभूतो भवसि नास्ति ।

वृद्धभः दुर्दभो राक्षसादिना दुर्हिंसः १मानुषीषु मनुसंबन्धिनीषु १विक्षु प्रजासु १प्राचीः प्रकर्षेण गन्ता १अमर्यः अमरणधर्मा १सः अग्निः १विश्वेषां सर्वेषां देवानां १दृतः १भुवत् भवतु ॥

स सन्न परि णीयते होता मन्द्रो दिविष्टिषु । उत पोता नि षीदति ॥ ३ ॥

सः । सन्न । परि । नीयते । होता । मन्द्रः । दिविष्टिषु । उत । पोता । नि । सीदति ॥ ३ ॥

१सः अग्निः १सन्न यज्ञगृहं १परि १णीयते ऋत्विग्भिः परितो नीयते । नीयमानः सन् १दिविष्टिषु यागेषु १मन्द्रः मदनीयः स्तुत्यः सोऽग्निः १होता च भवति । १उत अपि च १पोता सन् १नि षीदति यज्ञगृहे उपविशति ॥

उत ग्रा अग्निरध्वर उतो गृहपतिर्दमे । उत ब्रह्मा नि षीदति ॥ ४ ॥

उत । ग्राः । अग्निः । अध्वरे । उतो इति । गृहपतिः । दमे ।

उत । ब्रह्मा । नि । सीदति ॥ ४ ॥

१उत अपि च १अग्निः १अध्वरे यागे १ग्राः देवपत्नीर्यजति । यष्टा भवतीत्यर्थः । यद्वा । ग्रा गच्छन् अध्वर्युर्भवति । १उतो अपि च सोऽग्निः १दमे यज्ञगृहे १गृहपतिः यजमानश्च भवति । १उत अपि च १ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छमी सन् १नि षीदति उपविशति ॥

वेषि ह्यध्वरीयतामुपवक्ता जनानाम् । हव्या च मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

वेषि । हि । अध्वरिऽयताम् । उपऽवक्ता । जनानाम् । हव्या । च । मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

१अध्वरीयतां यज्ञमिच्छतां १मानुषाणां मनुसंबन्धिनीनां १जनानां १हव्या १च हव्यानि हवींषि हे अग्ने १वेषि १हि कामयसे खलु । १उपवक्ता अध्वर्युप्रभृतीनां सर्वेषां कर्मणामनुज्ञार्थं ' मां प्रणय ' इत्यादिरूपस्य वाक्यस्य वक्ता सन् ब्रह्मा चासि । ' ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्याम् ' (ऋ. सं. १०. ७१. ११) इति श्रुतेः । उपवक्ता १ सर्वेषां कर्मणामवैकल्यार्थमुपद्रष्टा वा १ सदस्योऽसि । ' स हि सप्तदशः कर्मणामुपद्रष्टा भवति ' इत्यापस्तम्बेनोक्तत्वात् ॥

वेषीदस्य दूत्यं १ यस्य जुजोषो अध्वरम् । हव्यं मर्तस्य वोळ्हवे ॥ ६ ॥

वेषि । इत् । ऊँ इति । अस्य । दूत्यम् । यस्य । जुजोषः । अध्वरम् ।

हव्यम् । मर्तस्य । वोळ्हवे ॥ ६ ॥

१. प-मनुष्यसंबन्धिनीषु । २. प-मनुष्यसंबन्धिनीनाम् । ३. ल-जनानां यजमानानाम् । ४. ण-यद्वा उपवक्ता । ५. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-' वा ' नास्ति ।

हे अग्ने त्वं ऽमर्तस्य मनुष्यस्य ऽयस्य यजमानस्य ऽअध्वरं यागं ऽहव्यं हविः ऽबोळहवे वोढुम् ॥
वहेर्धातोः ' तुमर्थे सेसेनसे ' इति तवेन्द्रस्ययः । ' ज्नित्यादिर्नित्यम् ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ऽजुजोषः
सेवेधाः ॥ ' जुषी मीतिसेवनयोः ' । लेट् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः ऽलुङ्गिर्भावश्च । ' लेटोऽडाटौ '
इत्यडागमः ॥ ऽअस्य यजमानस्य ऽतूत्यं दूतकर्म ऽवषीदु कामयस एव ॥

अस्माकं जोष्यध्वरमस्माकं यज्ञमङ्गिरः । अस्माकं ऋणुधी हवम् ॥ ७ ॥

अस्माकम् । जोषि । अध्वरम् । अस्माकम् । यज्ञम् । अङ्गिरः । अस्माकम् । ऋणुधि । हवम् ॥ ७ ॥

हे ऽअङ्गिरः अग्ने त्वम् ऽअस्माकम् ऽअध्वरम् अस्मदीयं यागं ऽजोषि जुपस्व सेवस्व ।
ऽअस्माकम् अस्मदीयं ऽयज्ञं यजनसाधनं हविश्च जुपस्व । ऽअस्माकम् अस्मदीयं ऽहवम् आह्वानरूपं
स्तोत्रं च ऽऋणुधि ऋणु ॥ ऋणोतेर्लोपमध्यमैकवचनम् । सिप् । तस्य हिरादेशो ' श्रुवः श्रुच ' इति
धातोः भ्रुप्रत्ययः श्रभावश्च^१ । ' श्रुऋणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ' इति हेधिरादेशः ॥

परि ते दूळभो रथोऽस्माँ अञ्जोतु विश्वतः । येन रक्षसि दाशुषः ॥ ८ ॥

परि । ते । दुःऽदभः । रथः । अस्मान् । अञ्जोतु । विश्वतः । येन । रक्षसि । दाशुषः ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वं ऽयेन रथेन ऽविश्वतः विश्वासु सर्वासु दिक्षु गच्छन् ऽदाशुषः हविष्प्रदातृन्
यजमानान् ऽरक्षसि विघ्नेभ्यः पालयसि । ऽते^५ त्वदीयः ऽदूळभः दुर्दभः दुर्हिसः^६ सः ऽरथः ऽअस्मान्
यजमानान् ऽपरि परितः सर्वतः ऽअञ्जोतु न्याञ्जोतु ॥ अञ्जोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ९ ॥

' अग्ने तमद्य ' इत्यष्टचं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्यम् आग्नेयम्^१ । तथा चानुक्रमणिका—' अग्ने
तमद्य पदपाङ्क्तिं^२ पञ्चमी महापदपङ्क्तिरन्योष्णिक् चतुर्थी षष्ठ्युपान्या वा सप्तम्याः पञ्चकौ मुख्यौ
तृतीयः सप्तको नवकश्चाष्टम्याः पञ्चकः पादश्चतुष्कः सप्तकश्छेष्टुभश्च ' इति । इदं कृत्स्नमपि
सूक्तं पदपङ्क्तिच्छन्दस्कं ' पञ्चकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पदपङ्क्तिः ' इत्युक्त-
लक्षणोपेतत्वात् । पञ्चमी ' तव स्वादिष्टा ' इत्येषा महापदपङ्क्तिः ' पञ्च पञ्चकाः षट्कश्चैकः '
इति लक्षणसन्नावात् । अन्यथा ' शिवा नः सत्या ' इत्येषोष्णिक्छन्दस्का । चतुर्थीषष्ठीसप्तम्यः
' आभीष्टे अद्य ', ' घृतं न पूतं ', ' कृतं चिद्धि ष्मा ' इत्येतास्तिस्त्र उष्णिहः पदपङ्क्तयो वा । अत्र
सप्तम्यष्टम्योः पदपङ्क्त्युष्णिहोः परिभाषोक्तपादविच्छेदापवादाय प्रकारान्तरेण विच्छेदः कृतः ।
दशमोऽहनि इदं सूक्तमाज्यशक्नम् । सूत्रितं च—' अग्ने तमद्याशं न स्तोमैरित्याज्यम् ' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । पिण्डपितृयज्ञे ' अग्ने तमद्य ' इत्यनयाग्निं प्रत्यागच्छेत् । सूत्रितं च—' अग्निं प्रत्येयादग्ने
तमद्याशं न स्तोमैः ' (आश्व. श्रौ. २. ७) इति । पौनराधेयिकां स्विष्टकृतेष्वैव याज्या । सूत्रितं
च—' अग्ने तमद्याशं न स्तोमैरिति संयाज्ये ' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-ल-स-यजमानसाधनम् । २. त-ल-हिरादेशः । ३. च-प्रकृतेः श्रभावश्च ।
४. न-ल-स- ' ते ' नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-दुर्हिसः । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स- ' आग्नेयं '
नास्ति । ७. त-पदपाङ्क्तिः । ८. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-इत्युक्तलक्षणत्वात् ।

अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशम् । ऋध्यामां त ओहैः ॥१॥
 अग्ने । तम् । अद्य । अश्वम् । न । स्तोमैः । क्रतुम् । न । भद्रम् । हृदिस्पृशम् ।
 ऋध्यामां । ते । ओहैः ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽअद्य अस्मिन्नहनि वयमृत्विगादयः ऽओहैः इन्द्रादिप्रापकैः ऽस्तोमैः स्तोत्रसमूहैः
 ऽतं प्रसिद्धं ऽते? त्वाम् ऽऋध्याम समर्धयामः । कीदृशं त्वाम् । ऽअश्वं ऽन वोढारमश्वमिव तथा हविषो
 वाहकं ऽक्रतुं ऽन कर्तारमिव । उपकर्तारमित्यर्थः । तथा ऽभद्रं भजनीयं ऽहृदिस्पृशं हृदयंगमम् ।
 अतिशयेन प्रियमित्यर्थः ॥

पौनराधेयिक्यामिष्टौ प्रधानस्य 'अधा ह्यग्ने' इत्येपानुवाक्या । 'एभिर्नो अकैः' इति तस्यां
 स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । 'आभिष्टे अद्य' इति प्रधानस्य याज्या । सूत्रितं च—'अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्या-
 भिष्टे अद्य गीर्भिर्गुणन्त एभिर्नो अकैः' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति ॥

अथा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः । रथीऋतस्य बृहतो बभूथ ॥ २ ॥
 अर्ध । हि । अग्ने । क्रतोः । भद्रस्य । दक्षस्य । साधोः । रथीः । ऋतस्य । बृहतः । बभूथ ॥२॥

ऽअथा ऽहि इदानीमेव हे ऽअग्ने त्वं ऽक्रतोः अस्मदीयस्य यागस्य ऽरथीः नेता ऽबभूथ भवसि ॥
 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति भवतेर्वर्तमानेऽर्थे लिटि सिपस्थल् । 'आर्धधातुकस्येड्वल्लादेः'
 इतीडागमे प्राप्ते 'बभूथाततन्थ°' इति निपातनादिङभावः ॥ कीदृशस्य यागस्य । ऽभद्रस्य भजनी-
 यस्य ऽदक्षस्य प्रवृद्धस्य ऽसाधोः अभीष्टफलानां साधकस्य ऽऋतस्य सत्यभूतस्य ऽबृहतः महतः ॥

एभिर्नो अर्कैर्भवां नो अर्वाङ् स्वर्ण ज्योतिः ।

अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥ ३ ॥

एभिः । नः । अर्कैः । भव । नः । अर्वाङ् । स्वः । न । ज्योतिः ।

अग्ने । विश्वेभिः । सुऽमनाः । अनीकैः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽज्योतिः ज्योतिष्मान् ऽस्वर्णं सूर्य इव तथा ऽविश्वेभिः विश्वैः समस्तैः ऽअनीकैः
 तेजोभिः ऽसुमनाः शोभनमनस्कस्त्वं ऽनः अस्मदीयैः ऽएभिः एतैः ऽअर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः ऽनः
 अस्माकम् ऽअर्वाङ् अभिमुखः ऽभव ॥

आभिष्टे अद्य गीर्भिर्गुणन्तोऽग्ने दाशेम । प्र ते दिवो न स्तनयन्ति शुष्माः ॥४॥

आभिः । ते । अद्य । गीःऽभिः । गुणन्तः । अग्ने । दाशेम ।

प्र । ते । दिवः । न । स्तनयन्ति । शुष्माः ॥ ४ ॥

वअग्र अस्मिन् दिवसे हे वअग्रे वआभिः वगीभिः स्तुतिरूपाभिर्वाभिः वगृणन्तः एवां स्तुवन्तो वयमृत्विगादयः वते तुभ्यं वदावोम हवींषि दद्याम^१ । वदिवो वन सूर्यस्य रश्मय इव वते त्वदीयाः वशुष्माः शोधका ज्वालाः वप्र वस्तनयन्ति प्रकर्षेण शब्दायन्ते । यद्वा । दिवो न मेघा इव त्वदीया ज्वालाः शब्दायन्ते ॥

तव स्वादिष्टाग्रे संदृष्टिरिदा चिदहं इदा चिदक्तोः ।

श्रिये रुक्मो न रोचत उपाके ॥ ५ ॥

तव । स्वादिष्टा । अग्रे । समऽदृष्टिः । इदा । चित् । अहं । इदा । चित् । अक्तोः ।

श्रिये । रुक्मः । न । रोचते । उपाके ॥ ५ ॥

हे वअग्रे वस्वादिष्टा स्वादुतमा प्रियतमा वतव त्वदीया वसंदृष्टिः दीप्तिः वअहः वइदा वचित् दिवसस्येदानीं च वअक्तोः वइदा वचित् । अकुरिति रात्रिनाम 'शर्वरी अक्तुः ऊर्म्या' (नि. १. ७. ४) इति रात्रिनामसु पाठात् । रात्रेरिदानीं च । अहोरात्र इत्यर्थः ॥ 'अञ्जू व्यक्तिस्रक्षणकान्तिगतिषु' इत्यस्माद्धातोः 'क्लिञ्च' इत्यौणादिकसूत्रेण तुप्रत्ययः तस्य किङ्करावश्च । 'तितुत्र' इतीदृप्रतिषेधः । 'अनिदिताम्' इत्युपधानकारलोपः । 'चोः कुः' इति कुत्वम् ॥ वरुक्मो वन अलंकार इव वश्रिये पदार्थमाश्रयितुम् वउपाके अन्तिके^२ । उपाक इत्यन्तिकनाम 'आके उपाके' (नि. २. १६. ७) इति तन्नामसु पाठात् । वरोचते राजते ॥

धृतं न पुतं तनूररेपाः शुचि हिरण्यम् । तत्तै रुक्मो न रोचत स्वधावः ॥ ६ ॥

धृतम् । न । पुतम् । तनूः । अरेपाः । शुचि । हिरण्यम् ।

तत् । ते । रुक्मः । न । रोचत । स्वधावः ॥ ६ ॥

हे वस्वधावः । स्वधाशब्दोऽस्मवाची । अस्मवक्ष्ये वधृतं शोधितं वधृतं वन आज्यमिव वतनूः त्वदीया मूर्तिः वअरेपाः पापरहिता भवति । वशुचि शुद्धं वहिरण्यं हितरमणीयं वते त्वदीयं वतन प्रसिद्धं तेजः वरुक्मो वन भूषणमिव वरोचत रोचते भासते ॥

कृतं चिद्धि ष्मा सनेमि द्वेषोऽग्रं इनोषि मतीत् । इत्था यजमानादृतावः ॥ ७ ॥

कृतम् । चित् । हि । स्म । सनेमि । द्वेषः । अग्रे । इनोषि । मतीत् ।

इत्था । यजमानात् । ऋतवः ॥ ७ ॥

हे वऋतावः^३ सत्यवन् वअग्रे वकृतं वचित् यजमानेन कृतमपि^४ वसनेमि चिरंतनम् । सनेमीति पुराणनाम 'सनेमि' पूर्व्यम्^५ (नि. ३. २७. ४) इति पुराणनामसु पाठात् । वद्वेषः पापं^६ वमतीत्

१. घ-च-प-भ-ल-दझ । २. ल-अर्वाके अन्तिके । ३. ख-ग-च-न-स-ऋतवः । ४. घ-ण-त-प-भ-पापं कृतमपि । ५. त-प्रवयाः सनेमि । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-पापात् ।

मनुष्यान् यजमानात् ^१इत्था सत्यम् । इत्थेति सत्यनामैतत् 'अद्धा' ^२इत्था' (नि. ३. १०. ५)
इति तन्नामसु पाठात् । ^३इनोपि ^४हि ^५स्म प्रेरयस्येव खलु । नाशयसीत्यर्थः ॥

शिवा नः सख्या सन्तु भ्रात्राग्ने देवेषु युष्मे ।

सा नो नाभिः सदर्ने सस्मिन्बुधन् ॥ ८ ॥

शिवा । नः । सख्या । सन्तु । भ्रात्रा । अग्ने । देवेषु । युष्मे इति ।

सा । नः । नाभिः । सदर्ने । सस्मिन् । ऊर्ध्वन् ॥ ८ ॥

हे ^१अग्ने ^२नः अस्मदीयानि ^३सख्या सख्यानि सखित्वानि ^४भ्रात्रा भ्रात्राणि भ्रातृसंबन्धीनि
कर्माणि ^५देवेषु द्योतमानेषु ^६युष्मे युष्मासु ॥ 'सुपां सुलुक्' इति सप्तमीबहुवचनस्य शेषादेशः ॥
^७शिवा शिवानि ^८सन्तु मङ्गलानि भवन्तु । ^९सा सखित्वभ्रातृकर्मसंततिः ^{१०}सदर्ने देवानां स्थाने
^{११}सस्मिन्बुधन् सर्वस्मिन् यज्ञे ^{१२}नः अस्माकं ^{१३}नाभिः बन्धनं भवति ॥ ॥ १० ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'भद्रं ते' इति षड्वचं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्याषं त्रिष्टुप्-
छन्दस्कमग्निदेवताकम् । 'भद्रं षट्' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरामेये कर्तौ
त्रैष्टुभे छन्दसीदमादिके द्वे सूक्ते विनियुक्ते । तथा च ^१सूत्रितं— 'भद्रं ते अग्न इति सूक्ते'
(आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

भद्रं ते अग्ने सहसिन्ननीकमुपाक आ रोचते सूर्यस्य ।

रुशद्दृशे दृशे नक्तया चिदरुक्षितं दृश आ रूपे अन्नम् ॥ १ ॥

भद्रम् । ते । अग्ने । सहसिन् । अनीकम् । उपाके । आ । रोचते । सूर्यस्य ।

रुशत् । दृशे । दृशे । नक्तया । चित् । अरुक्षितम् । दृशे । आ । रूपे । अन्नम् ॥ १ ॥

हे ^१सहसिन् बलवन् ^२अग्ने ^३ते त्वदीयं ^४भद्रं ^५भजनीयम् ^६अनीकं तेजः ^७सूर्यस्य ^८उपाके
समीपभूते । दिवसे इत्यर्थः । ^९आ ^{१०}रोचते समन्तादीप्यते । ^{११}रुशत् रोचमानं ^{१२}दृशे दर्शनीयं तेजः ^{१३}
^{१४}नक्तया ^{१५}चित् रात्रावपि ^{१६}दृशे दृश्यते । आ इत्ययं शब्दः चेत्यर्थे ^{१७}वर्तते । ^{१८}आ किंच ^{१९}अरुक्षितं
स्निग्धं ^{२०}दृशे दर्शनीयम् ^{२१}अन्नं पुरोडाशादिरूपं हविः ^{२२}रूपे रूपवति त्वयि ऋत्विगादिभिः
द्रुतं भवति ॥

१. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-इत्था अद्धा; स-इत्था कृतम् । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-'सखित्वानि'
नास्ति । ३. ल-स-सस्मिन्बुधनि । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स-'च' नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ण-प-भ-
अनीकं तेजः भद्रं मङ्गलम्; न-ल-अनीकं तेजः । ६. ल-त्वदीयं तेजः । ७. ल-किंचेत्यर्थः ।

वि षाह्यग्रे गृणते मनीषां खं वेपसा तुविजातु स्तवानः ।

विश्वेभिर्यद्वावनः शुक्र देवैस्तन्नो रास्व सुमहो भूरि मन्म ॥ २ ॥

वि । साहि । अग्रे । गृणते । मनीषाम् । खम् । वेपसा । तुविऽजात । स्तवानः ।

विश्वेभिः । यत् । ववनः । शुक्र । देवैः । तत् । नः । रास्व । सुऽमहः । भूरि । मन्म ॥ २ ॥

हे ऽतुविजात मथनेन^१ अरणिद्वारा यज्ञादिकर्मसु बहुजन्मन् ऽअग्रे ऽस्तवानः ऋत्विगादिभिः स्तूयमानस्त्वं ऽवेपसा यज्ञादिकर्मणा । वेप इति कर्मनाम 'वेपः वेपः विष्टी' (नि. २. १. ५) इति कर्मनामसु पाठात् । ऽमनीषां स्तुतिं ऽगृणते कुर्वते यजमानाय ऽखं यजमानप्राप्यस्य^२ पुण्य-लोकस्य द्वारं ऽवि ऽषाहि विष्य । विमुञ्चेत्यर्थः ॥ 'पोऽन्तकर्मणि' इत्यस्माद्वातोर्लोपमध्यमपुरुषैक-वचनं सिप् । 'दिवादिभ्यः'^३ इयन् । तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । 'आदेच उपदेशोऽस्ति' इत्यात्वम् । सेहिंरादेशः^४ । 'तिङ्कुतिङः' इति निघातः ॥ हे ऽशुक्र दीप्यमानाग्रे त्वं ऽविश्वेभिः विश्वैः सर्वैः ॥ 'बहुलं छन्दसि' इति भिस ऐसभावः ॥ ऽदेवैः इन्द्रादिभिः सह ऽयत् पश्चाद्विधनं ऽववनः^५ यजमानेभ्यः प्रयच्छे ॥ वनतेर्लेट् । तस्य सिपः 'इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः । 'श्लौ' इति द्विवचनम् । हलादिशेषः । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः । 'यद्वृत्ताजित्यम्' इति निघाताभावः ॥ हे ऽसुमहः शोभनतेजस्कामे ऽभूरि प्रभूतं ऽमन्म^६ मननीयं ऽतत् धनं ऽनः अस्मभ्यं ऽरास्व देहि ॥

महापितृयज्ञे स्विष्टकृदग्निः कथ्यवाहनो यष्टव्यः । तस्य द्वे अनुवाक्ये । तत्र 'त्वदग्रे काव्या' इति द्वितीयानुवाक्या । तथा च सूत्रितं—'त्वदग्रे काव्या त्वन्मनीषाः स प्रतन्था सहसा जायमानः' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

त्वदग्रे काव्या त्वन्मनीषास्त्वदुक्था जायन्ते राध्यानि ।

त्वदेति द्रविणं वीरपेशा इत्याधिषे दाशुषे मर्त्यीय ॥ ३ ॥

त्वत् । अग्रे । काव्या । त्वत् । मनीषाः । त्वत् । उक्था । जायन्ते । राध्यानि ।

त्वत् । एति । द्रविणम् । वीरऽपेशाः । इत्याऽधिषे । दाशुषे । मर्त्यीय ॥ ३ ॥

हे ऽअग्रे ऽकाव्या काव्यानि हविर्वहनदेवतानयनादीन्यग्निसंघन्धीनि कर्माणि आध्वर्यवाणि कर्माणि वा ऽस्वत् त्वत्तः^१ ऽजायन्ते उत्पद्यन्ते । ऽमनीषाः स्तुतिरूपा वाचः ऽस्वत्^२ एव जायन्ते । ऽराध्यानि राहुं योग्यानि ऽउक्था उक्थानि शस्त्राणि ऽस्वत् त्वत्तो जायन्ते । ऽइत्याधिषे । धीरिति कर्मनाम । इथेति सत्यनामसु पाठात् सत्यकर्मणे ऽदाशुषे हवींषि दत्तवते ऽमर्त्याय मनुष्याय यजमानाय ऽवीरपेशाः । पेश इति रूपनाम । इदं विक्रान्तरूपम् । अत्र लिङ्गव्यत्ययेन वीरपेशा इति रूपम् । ऽद्रविणं पश्चाद्विधनं ऽस्वत् त्वत्तः ऽएति निर्गच्छति । उत्पद्यत इत्यर्थः ॥

१. त-मथनीय । २. त-यजमानेन प्राप्यस्य; न-यजमानेन प्रार्थ्यस्य । ३. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स- 'दिवादिभ्यः... हिरादेशः' नास्ति । ४. च-ण-न-वावनः । ५. ख-ग-च-भ-न-ल-स- 'मन्म' नास्ति । ६. न-ल-स-भवतः । ७. च-फ-त्वदु त्वत्तः ।

त्वद्वाजी वाजंभरो विहाया अभिष्टिकृज्जायते सत्यशुष्मः ।

त्वदयिर्देवजूतो मयोभुस्त्वदाभुर्जुवाँ अग्ने अवी ॥ ४ ॥

त्वत् । वाजी । वाजम्भरः । विहायाः । अभिष्टिकृत् । जायते । सत्यशुष्मः ।

त्वत् । रयिः । देवजूतः । मयःभुः । त्वत् । आभुः । जुजुवान् । अग्ने । अवी ॥ ५ ॥

हे अग्ने वाजी बलवान् वाजंभरः हविलक्षणान्नस्य^१ वाहकः । अग्नेर्वाजंभर इत्येषा वैदिकी संज्ञा ॥ ‘ संज्ञायां भृतृवृजि^२ ’ इति वाजशब्दे कर्मण्युपपदे खच्प्रत्ययः । ‘ अरुद्विषदजन्तस्य^३ ’ इति मुमागमः । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ विहायाः महान् अभिष्टिकृत् यज्ञकृत् अभ्येषणकृत् वा । सत्यशुष्मः सत्यबलः पुत्रः त्वत् त्वत्तः जायते उत्पद्यते । देवजूतः देवैः प्रेरितः मयोभुः सुखप्रदः । मय इति सुखनामैतत् । रयिः धनं त्वत् जायते । आभुः शीघ्रगामी । अप्रतिहतगमन इत्यर्थः । जुजुवान् वेगेन गच्छन् अवी अश्वः त्वत् भवतो जायते ॥

त्वामग्ने प्रथमं देवयन्तो देवं मर्ता अमृत मन्द्रजिह्वम् ।

द्वेषोयुतमा विवासन्ति धीभिर्दमूनसं गृहपतिममूरम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । अग्ने । प्रथमम् । देवयन्तः । देवम् । मर्ताः । अमृतम् । मन्द्रजिह्वम् ।

द्वेषः युतम् । आ । विवासन्ति । धीभिः । दमूनसम् । गृहपतिम् । अमूरम् ॥ ५ ॥

हे अमृत अमरणशील अग्ने देवयन्तः देवानिच्छन्तः मर्ताः मर्त्याः^३ मनुष्या यजमानाः त्वाम्^४ धीभिः^५ स्तुतिभिः कर्मभिर्वा आ विवासन्ति समन्तात् परिचरन्ति । कीदृशं त्वाम् । प्रथमं देवानाम् आद्यं देवं द्योतमानं मन्द्रजिह्वम् । देवानां मादयित्री जिह्वा यस्य तम् । द्वेषोयुतं द्वेषां पापानां पृथक्कर्तारं दमूनस रक्षसां दमनकरेण मनसोपेतम् । दमूनःशब्दस्य कथमयमर्थ इति ‘ दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यात् ’ (निरु. ४. ४) इति यास्क्रेनोक्तत्वात् इति ॥ ‘ दमु उपशमे ’ । ‘ दमेरूनसिः ’ इत्यौणादिक ऊनसिप्रत्ययः ॥ गृहपतिं गृहाणां पालयितारम् अमूरम् अमूढम् । प्रगल्भमित्यर्थः ॥

स्वस्त्ययन्याम् ‘ आरे अस्मत् ’ इति स्वस्तिमतोऽग्रेयाज्या । सूत्रितं^६ च—‘ आरे अस्मदमतिमारे अंहः^६ ’ (आश्व. श्रौ. २. १०) इति^६ ॥

१. त-हविलक्षणस्यान्नस्य । २. घ-ण-प-भ-स-त्वत् त्वत्तः । ३. न-ल-स-‘ मर्त्याः ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-धीतिभिः । ५. ण-सूत्रितं च-स्वस्त्ययन्यां रक्षितवन्ती । अग्ने रक्षा णो अंहसस्त्वं नः सोम विश्वत इति । अग्निः स्वस्तिमान् । स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्याः । ६. ण-न-अंह इति पूर्वयोक्ते संयाज्ये ।

आरे असदमतिमारे अंह आरे विश्वां दुर्मतिं यन्निपासि ।

दोषा शिवः सहसः सूनो अग्ने यं देव आ चित्सचसे स्वस्ति ॥ ६ ॥

आरे । अस्मत् । अमतिम् । आरे । अंहः । आरे । विश्वाम् । दुःऽमतिम् । यत् । निऽपासि ।

दोषा । शिवः । सहसः । सूनो इति । अग्ने । यम् । देवः । आ । चित् । सचसे । स्वस्ति ॥ ६ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्र । मध्यमानोऽग्निर्मथनकारिणां हि बलेन जायते इत्यग्नेर्बलपुत्रत्वम् । हे ऽअग्ने ऽदोषा रात्रौ ऽशिवः शिवकरः ऽदेवः द्योतमानस्त्वं ऽयं यानस्मान् ऽस्वस्ति अविनाशाय ऽआ ऽसचसे परितः सेवसे । ऽचित् इति पूरणः । ऽयत् यस्मान् कारणात् ऽनिपासि यजमानान् नितरां पालयसि । तेभ्यः^१ ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽअमतिं पापरूपामशनेच्छाम् ऽआरे दूरे कुरु । 'अशनाया वै पाप्मामतिः' (ऐ. ब्रा. २. २) इति ब्राह्मणम् । ऽआरे दूरेऽस्मत्तः ऽअंहः पापं कुरु । आरे इति दूरनामैतत् । अस्मत्तः ऽआरे दूरे ऽविश्वां^२ सर्वां^३ ऽदुर्मतिं दुर्मनस्त्वं कुरु ॥ ॥ ११ ॥

'यस्वामग्ने' इति षडृचं द्वितीयं सूक्तम् । वामदेव^२ ऋषिः । त्रैष्टुभं छन्दः । अग्निर्देवता^३ । 'यस्वाम्' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

यस्त्वामग्र इन्धते यत्सुक्त्रिस्ते अन्नं कृणवत्सस्मिन्नहन् ।

स सु द्युन्नैरभ्यस्तु प्रसक्षत्तव क्रत्वा जातवेदाश्चिकित्वान् ॥ १ ॥

यः । त्वाम् । अग्ने । इन्धते । यत्ऽसुक्त् । त्रिः । ते । अन्नम् । कृणवत् । सस्मिन् । अहन् ।

सः । सु । द्युन्नैः । अभि । अस्तु । प्रऽसक्षत् । तव । क्रत्वा । जातऽवेदः । चिकित्वान् ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽयत्सुक् स्तुचा संबद्धः ऽयः यजमानः ऽत्वाम् ऽइन्धते दीप्तियुक्तं कुर्यात् । यः ऽस्मिन्नहन् सर्वस्मिन्नहनि ऽते तुभ्यं ऽत्रिः त्रिवारं सवनत्रये ऽअन्नं हविर्लक्षणमन्नं ऽकृणवत् कुर्यात् । हे ऽजातवेदः जातानां वेदितरमे ऽतव तोषकेण ऽक्रत्वा इन्धनादिहेतुना कर्मणा ऽप्रसक्षत् प्रसहमानं स्वदीयं तेजः ऽचिकित्वान् जानन् ऽसः यजमानः ऽद्युन्नैः धनैर्यशोभिर्वा ऽसु अस्थन्तम् ऽअभ्यस्तु शत्रून् अभिभवतु ॥

इध्मं यस्ते जभरच्छश्रमाणो महो अग्ने अनीकमा सपर्यन् ।

स इधानः प्रति दोषामुषासं पुष्यन्नयि संचते मन्त्रमित्रान् ॥ २ ॥

इध्मम् । यः । ते । जभरत् । शश्रमाणः । महः । अग्ने । अनीकम् । आ । सपर्यन् ।

सः । इधानः । प्रति । दोषाम् । उषसम् । पुष्यन् । रयिम् । संचते । मन् । मित्रान् ॥ २ ॥

१. ख-ग-न-भ-ल-स- 'विश्वां सर्वा' नास्ति । २. स-वामदेवस्यार्षे त्रैष्टुभमाग्नेयम् ।

हे ऽअग्ने ऽयः यजमानः ऽते तुभ्यम् ऽइध्मं होमसाधनं समिजातं ऽजभरत् आहरेत् ॥ ' हञ् हरणे ' । लिङ्गं लेट् । तस्य तिपः ' इतश्च लोपः ' इति इकारलोपः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः भ्रुः । द्विवचनादिकार्यम् । ' लेटोऽडाटौ ' इत्यडागमः । ' हप्रहोर्भः ' इति भत्वम् ॥ ऽशश्रमाणः इध्माद्याहरणे श्रास्यन् ऽमहः महतः^१ तव ऽआ ऽअनीकम् । आकारश्चार्थे । तेजश्च ऽसपर्यन् परिचरन् यो यजमानः ऽदोषां ऽप्रति रात्रिं लक्ष्मीकृत्य ऽउपसे प्रति उपःकालं च लक्ष्मीकृत्य । कालद्वयेऽपीत्यर्थः । ऽइधानः इन्धानस्त्वां दीसियुक्तं करोति ऽपुण्यन् प्रजाभिः पशुभिश्च पुष्टः सन् ऽसः यजमानः ऽअमित्रान् शत्रून् ऽघ्नन् हिंसन् ऽरयि धनं ऽसचते सेवते । सर्वदा पश्चादिधनसमृद्धो भवतीत्यर्थः ॥

उत्वासंभरणीयेष्टौ अग्नेः क्षत्रभृतोऽनुवाक्या । तथा च सूत्रितम्—' अग्निरीशे बृहतः क्षत्रियस्यार्चामि ते सुमतिं घोष्यर्वाक् ' (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

अग्निरीशे बृहतः क्षत्रियस्याग्निर्वाजस्य परमस्य रायः ।

दधाति रत्नं विधत्ते यविष्ठो व्यानुषङ्मर्त्याय स्वधावान् ॥ ३ ॥

अग्निः । ईशे । बृहतः । क्षत्रियस्य । अग्निः । वाजस्य । परमस्य । रायः ।

दधाति । रत्नम् । विधत्ते । यविष्ठः । वि । आनुषक् । मर्त्याय । स्वधाऽवान् ॥ ३ ॥

ॽअग्निः ऽबृहतः महतः ऽक्षत्रियस्य बलस्य ऽईशे ईश्वरः^२ भवति ॥ वर्तमानेऽर्थे लिट् ॥ किञ्च ॽअग्निः ऽपरमस्य उत्कृष्टस्य ऽवाजस्य अन्नस्य ऽरायः पश्चादेधनस्य चेशे । ऽयविष्ठः युवतमः ऽस्वधावान् अन्नवान् तेजस्वी वाग्निः^३ ऽविधत्ते परिचरते । ' विधत्तिः परिचरणकर्मा ' इति यास्कः । ऽमर्त्याय मनुष्याय यजमानाय ऽरत्नं रमणीयं धनम् ऽआनुषक् अनुषक्तं ऽवि ऽदधाति करोति ॥

यच्चिद्धि ते पुरुषत्रा यविष्ठार्चित्तिभिश्चकृमा कच्चिदागः ।

कृधी ष्वस्माँ अदितेरनागान्व्येनांसि शिश्रथो विष्वगग्ने ॥ ४ ॥

यत् । चित् । हि । ते । पुरुषऽत्रा । यविष्ठ । अचित्तिऽभिः । चकृम । कत् । चित् । आगः ।

कृधि । सु । अस्मान् । अदितेः । अनागान् । वि । एनांसि । शिश्रथः । विष्वक् । अग्ने ॥ ४ ॥

हे ऽयविष्ठ युवतम ऽअग्ने ऽयच्चिद्धि यद्यपि खलु ऽते त्वदीयेषु ऽपुरुषत्रा परिचारकेषु पुरुषेषु^४ ऽअचित्तिभिः अज्ञानैः ऽकच्चिदागः किञ्चिदपि पापं वयं ऽचकृम तथापि हे अग्ने ऽअस्मान् ऽअदितेः भूमेः ऽअनागान् अनागसः पापरहितान् ऽसु अत्यन्तं ऽकृधि कुरु । हे अग्ने ऽविष्वक् सर्वतो विद्यमानानि ऽएनांसि अस्माभिः कृतानि पापानि ऽवि ऽशिश्रथः विश्रथय^५ शिथिलीकुरु^६ ॥

१. च-फ-महत् । २. ल-ईशः । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-चाभिः; घ-अग्निः । ४. ख-ग-च-त-न-भ-स-‘ पुरुषेषु ’ नास्ति । ५. च-फ-विश्रथानि कुरु ।

महाश्विदग्न एनसो अभीक ऊर्वादेवानामुत मर्त्यानाम् ।

मा ते सखायः सदमिद्रिषाम् यच्छा तोकाय तनयाय शं योः ॥ ५ ॥

महः । चित् । अग्ने । एनसः । अभीकै । ऊर्वात् । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।

मा । ते । सखायः । सदम् । इत् । रिषाम् । यच्छ । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥ ५ ॥

हे अग्ने देवानाम् इन्द्रादीनाम् उत अपि च मर्त्यानां मनुष्याणाम् अभीकै अन्तिके । अभीक इत्यन्तिकनामैतत् । अस्माभिर्यत्पापं कृतं महश्चित् महतोऽपि ऊर्वात् विस्तृतादस्मात् एनसः पापात् एते त्वदीयाः सखायः मित्रभूताः स्तोतारो वयं सदमित् सर्वदेव मा रियाम मा हिंसिता भूम । हे अग्ने त्वं तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय शं पापरूपोपद्रवाणां शान्ति योः सुकृतोत्पादितं सुखं च यच्छ देहि ॥

यथा ह त्यद्वसवो गौर्यं चित्पदि षिताममुञ्चता यजत्राः ।

एवो ष्वस्मन्मुञ्चता व्यंहः प्र तार्यग्ने प्रतरं न आर्युः ॥ ६ ॥

यथा । ह । त्यत् । वसवः । गौर्यम् । चित् । पदि । सिताम् । अमुञ्चत । यजत्राः ।

एवो इति । सु । अस्मत् । मुञ्चत । वि । अंहः । प्र । तारि । अग्ने । प्रऽतरम् । नः । आर्युः ॥ ६ ॥

यजत्राः यजनीयाः पूजार्हा हे वसवः निवासयितारः^१ अग्नयः यूयं यथा ह यथैव त्यन्त्यां तां पदि पादे सितां बद्धां गौर्यं चित् गौरीं गामपि अमुञ्चत त्यक्तवन्तो भूयान् । एवो एवमेव अस्मत् अस्मत्तः अंहः पापं सु अत्यन्तं वि मुञ्चत विमुक्तं कुरुत । बहुवचनं पूजार्थम् । हे अग्ने त्वया प्रतरं प्रवृद्धं नः अस्मदीयम् आर्युः प्र तारि प्रवृद्धं क्रियताम् ॥ ॥ १२ ॥

‘प्रत्यग्निः’ इति पञ्चवं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं तत्तन्मन्त्रवर्णाभिधेयोपःप्रभृति-देवतं वा । तथा चानुक्रान्तं—‘प्रत्यग्निः पञ्च लिङ्गोक्तदेवतं त्वेके’ इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

प्रत्यग्निरुषसामग्रमरुयद्विभातीनां सुमनां रत्नधेयम् ।

यातमश्विना सुकृतो दुरोणमुत्सूर्यो ज्योतिषा देव एति ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उषसां । अग्रम् । अरुयत् । विऽभातीनाम् । सुऽमनाः । रत्नऽधेयम् ।

यातम् । अश्विना । सुऽकृतः । दुरोणम् । उत् । सूर्यः । ज्योतिषा । देवः । एति ॥ १ ॥

सुमनाः शोभनमनस्कः अग्निः विभातीनां व्युच्छन्तीनाम् उषसाम् उपोदेवतानां रत्नधेयं रत्नधानम् । धनप्रकाशकमित्यर्थः । अग्रं प्रति^२ पूर्वकालं लक्ष्मीकृत्य अरुयन्^३ प्रवृद्धो भवति ।

१. ख-ग-च-न-फ-भ-स-विवासितारः । २. ख-ग-च-ण-फ-भ-पूर्वकालीनम् ; घ-प-पूर्वकालम् ।

३. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-प्रत्यरुयत् ।

हे १अश्विना अश्विनी युवां १सुकृतः यजमानस्य १दुरोणं गृहम् । दुरोणे^१ इति गृहनाम 'दुरोणेदुर्याः' (नि. ३. ४. ७) इति गृहनामसु पाठात्^१ । १यातं गच्छतम् । १सूर्यः ऋत्विगादीनां प्रेरकः १देवः १योतिषा स्वेन तेजसा १उत् १एति उपःकाले प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥

ऊर्ध्वं भानुं सविता देवो अश्रेद्दृप्तं दर्विध्वद्रविषो न सत्वा ।

अनु व्रतं वरुणो यन्ति मित्रो यत्सूर्यं दिव्यारोहयन्ति ॥ २ ॥

ऊर्ध्वम् । भानुम् । सविता । देवः । अश्रेत् । द्रप्तम् । दर्विध्वत् । गोऽऽषः । न । सत्वा ।

अनु । व्रतम् । वरुणः । यन्ति । मित्रः । यत् । सूर्यम् । दिवि । आऽरोहयन्ति ॥ २ ॥

१सविता प्रेरकः १देवः १ऊर्ध्वम् उन्मुखं १भानुम् १अश्रेत् आश्रयति । १यत् यदा रश्मयः १सूर्यं १दिवि द्युलोके १आरोहयन्ति आरोहणं कारयन्ति तदा १वरुणः राज्यभिमानी देवः १मित्रः अह-
रभिमानी^२ अन्ये देवाश्च १व्रतं तत्संबन्धि कर्म १अनु १यन्ति अनुगच्छन्ति । अनुगमने दृष्टान्त उच्यते ।
१द्रप्तं पार्थिवं रजः १दर्विध्वन् धुवन् । विकिरन्नित्यर्थः । १गविषः गा इच्छन् १मखा १न वृषभ इव
तद्वत् ॥

यं मीमकृण्वन्तमसे विपृचे ध्रुवक्षेमा अनवस्यन्तो अर्थम् ।

तं सूर्यं हरितः सप्त यद्हीः स्पशं विश्वस्य जगतो वहन्ति ॥ ३ ॥

यम् । सीम् । अकृण्वन् । तमसे । विऽपृचे । ध्रुवऽक्षेमाः । अनवऽस्यन्तः । अर्थम् ।

तम् । सूर्यम् । हरितः । सप्त । यद्हीः । स्पशम् । विश्वस्य । जगतः । वहन्ति ॥ ३ ॥

१ध्रुवक्षेमाः स्थिरनिवासाः सृष्टिकर्तारो देवाः १सीं सर्वतः १तमसे तमसः १विपृचे पृथक्करणाय
१अर्थं जगलक्षणं कार्यम् १अनवस्यन्तः अविमुञ्चन्तः कुर्वन्त एव १यं सूर्यम् १अकृण्वन् अमृजन्नित्यर्थः ।
१यद्हीः महत्यः १सप्त सप्तसंख्याकाः १हरितः अश्वाः १विश्वस्य समस्तस्य १जगतः प्राणिममृहस्य
१स्पशं प्रेरकत्वेन ज्ञातारं १तं १सूर्यं १वहन्ति धारयन्ति ॥

वहिष्ठेभिर्विहरंन्यासि तन्तुमवव्ययन्नसितं देव वस्म ।

दर्विध्वतो रश्मयः सूर्यस्य चर्मवावाधुस्तमो अप्स्वरन्तः ॥ ४ ॥

वहिष्ठेभिः । विऽहरन् । यासि । तन्तुम् । अवऽव्ययन् । असितम् । देव । वस्म ।

दर्विध्वतः । रश्मयः । सूर्यस्य । चर्मऽऽव । अव । अधुः । तमः । अप्ऽसु । अन्तरिति ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-‘दुरोणे..... पाठात्’ नारित । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-ल-स-‘अहरभिमानी’ नास्ति ।

हे ऽदेव द्योतमान सूर्यं त्वं जगज्जिर्वाहात्मकस्य रसस्यादानार्थं ऽतन्तुं^१ रश्मिसमूहं ऽविहरन् विस्ता-
रयन् ऽअसितं कृष्णवर्णं ऽवस्म नक्तंचराणां निवासभूतां रात्रिम् ऽअवव्ययन् अवाचीनं^२ यथा भवति
तथा संवृण्वन्^३ । तिरस्कुर्वन्नित्यर्थः । ऽवहिष्ठेभिः बौदुमत्यन्तं शक्तैः अश्वैः ऽयासि गमनमार्गं गच्छसि ।
अस्यामृचि पूर्वार्धे सूर्यस्य प्रत्यक्षमर्थं प्रतिपाद्योत्तरार्धे परोक्षमर्थं प्रतिपादयितुमाह । ऽदविध्वतः
धुन्वानाः ऽसूर्यस्य संबन्धिनः ऽरश्मयः किरणाः ऽअप्सु अन्तरिक्षे । आप इत्यन्तरिक्षनाम
'आकाशम् आपः पृथिवी' (नि. १. ३. ८) इति तन्नामसु पाठात् । ऽअन्तः मध्ये ऽचर्मैव चर्मवत्
स्थितं ऽतमः अन्धकारम् ऽअवाधुः अवाचीनमधुः । तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

अनायतो अनिबद्धः कथायं न्यङुत्तानोऽव पद्यते न ।

कया याति स्वधया को ददर्श दिवः स्कम्भः समृतः पाति नाकम् ॥ ५ ॥

अनायतः । अनिऽबद्धः । कथा । अयम् । न्यङ् । उत्तानः । अव । पद्यते । न ।

कया । याति । स्वधया । कः । ददर्श । दिवः । स्कम्भः । समऽरुतः । पाति । नाकम् ॥ ५ ॥

आयतशब्दो दूरवाची । तद्विपरीतः ऽअनायतः आसीनः सन् ऽअयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानो
मण्डलाभिमानी सूर्यः ऽअनिबद्धः केनापि बद्धो न क्रियते । अपि चायं सूर्यः ऽन्यङ् अवाङ्मुखः सन्
केनचित् ऽकथा कथं ऽन ऽअव ऽपद्यते न हिंस्यते । किंचायम् ऽउत्तानः ऊर्ध्वमुखत्वेन^४ तिष्ठन् ऽकथा
ऽस्वधया केन बलेन ऽयाति गच्छति । स्वधाशब्दोऽन्नवाची अत्र तत्कार्यं बलं लक्षयति । अपि च
ऽदिवः द्युलोकस्य ऽस्कम्भः स्तम्भः^५ ऽसमृतः नाकेन^६ समवेतः सूर्यः ऽनाकं स्वर्गं ऽपाति पालयति ।
ऽको ऽददर्श तत्त्वतः कः पश्यति । न कोऽपि जानातीत्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

'प्रत्यग्निरुषसः' इति पञ्चमं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्यापं त्रैष्टुभमाग्नेयं मान्त्रवर्णिकदैवतं वा ।
तथा चानुक्तान्तं—'प्रत्यग्निः' इति । 'लिङ्गोक्तदैवतं तु' इति तुशब्दादस्यापि सूक्तस्य लिङ्गोक्त-
दैवतत्वम् । त्रिनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रत्यग्निरुषसो जातवेदा अर्यदेवो रोचमाना महोभिः ।

आ नासत्योरुगाया रथेनेमं यज्ञमुप नो यातमच्छ ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उषसः । जातऽवेदाः । अर्यत् । देवः । रोचमानाः । महऽभिः ।

आ । नासत्या । उरुगाया । रथेन । इमम् । यज्ञम् । उप । नः । यातम् । अच्छ ॥ १ ॥

ऽदेवः द्योतमानः ऽजातवेदाः जातघनः ऽअग्निः ऽमहोभिः तेजोभिः ऽरोचमानाः दीप्यमानाः
ऽउषसः ऽप्रति उषसो लक्ष्मीकृत्य ऽअर्यत् प्रबृद्धो भवति । ऽउरुगाया प्रभूतगमनौ हे ऽनासत्या अश्विनौ
ऽरथेन ऽनः अस्मदीयम् ऽइमं ऽयज्ञम् ऽअच्छ अभिमुखम् ऽउप ऽयातम् उपगच्छतम् ॥

१. ण-तन्तुं रज्जुम् । २. घ-च-ल-अवाचीनम् । ३. ख-ग-घ-त-प-भ-ल-स-अवृण्वन्; च-
ण-न-फ-अकृण्वन् । ४. च-फ-ऊर्ध्वमुखः । ५. च-फ-स्कन्धः । ६. ख-ग-च-ण-फ-ऋतेन ।

ऊर्ध्वं केतुं सविता देवो अश्रेज्ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वन् ।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं वि सूर्यो रश्मिभिश्चेकितानः ॥ २ ॥

ऊर्ध्वम् । केतुम् । सविता । देवः । अश्रेत् । ज्योतिः । विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वन् ।

आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अन्तरिक्षम् । वि । सूर्यः । रश्मिभिः । चेकितानः ॥ २ ॥

विश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय लोकाय ज्योतिः तेजः कृण्वन् कुर्वन् सविता प्रेरकः देवः ऊर्ध्वम् उन्मुखं^१ केतुं प्रकाशकं भानुम् अश्रेत् आश्रयति । वि चेकितानः सर्वं विशेषेण पश्यन् सूर्यः रश्मिभिः स्वकीयैः किरणैः द्यावापृथिवी शुलोकभूलोकौ^२ अन्तरिक्षं च आप्राः समन्तादपूरयत् ॥

आवहन्त्यरुणीज्योतिषागान्मही चित्रा रश्मिभिश्चेकिताना ।

प्रबोधयन्ती सुविताय देव्युषा ईयते सुयुजा रथेन ॥ ३ ॥

आवहन्ती । अरुणीः । ज्योतिषा । आ । अगात् । मही । चित्रा । रश्मिभिः । चेकिताना ।

प्रबोधयन्ती । सुविताय । देवी । उषाः । ईयते । सुयुजा । रथेन ॥ ३ ॥

आवहन्ती धनानि धारयन्ती अरुणीः अरुणवर्णाः ॥ प्रथमैकवचने द्वितीयाबहुवचनं छान्दसम् ॥ ज्योतिषा तेजसा युक्ता मही महती रश्मिभिः किरणैः चित्रा दर्शनीया चेकिताना जानती उषाः आगात् आगच्छत् । किंच प्रबोधयन्ती सुप्तान् प्रबुद्धान् कुर्वती देवी शीतमाना उषाः सुयुजा शोभनयुक्तेन रथेन सुविताय सुखप्राप्तये ईयते गच्छति ॥

आ वां वहिष्ठा इह ते वहन्तु रथा अश्वास उषसो व्युष्टौ ।

इमे हि वां मधुपेयाय सोमा अस्मिन्यज्ञे वृषणा मादयेथाम् ॥ ४ ॥

आ । वाम् । वहिष्ठाः । इह । ते । वहन्तु । रथाः । अश्वासः । उषसः । विडुष्टौ ।

इमे । हि । वाम् । मधुपेयाय । सोमाः । अस्मिन् । यज्ञे । वृषणा । मादयेथाम् ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ इह यज्ञे वहिष्ठाः बोद्धृताः ते प्रसिद्धाः रथाः रंहणा गन्तारः अश्वासः अश्वाः वां युवाम् उषसः उषोदेवतायाः व्युष्टौ व्युच्छन्नकाले^३ आ वहन्तु समन्तात् नयन्तु । हि यस्मात् कारणात् हे वृषणा वृषणौ कामानां वर्धितारौ हे अश्विनौ इमे सोमाः वां युवां मधुपेयाय मधोः सोमस्य पानाय अस्मिन्यज्ञे मादयेथां हर्षयेथाम् ॥

अनायतो अनिबद्धः कथायं न्यङ्कुत्तानोऽव पद्यते न ।

कया याति स्वधया को ददर्श दिवः स्कम्भः समृतः पाति नाकम् ॥ ५ ॥

अनायतः । अनिबद्धः । कथा । अयम् । न्यङ् । उत्तानः । अव । पद्यते । न ।

कया । याति । स्वधया । कः । ददर्श । दिवः । स्कम्भः । सम्स्कृतः । पाति । नाकम् ॥ ५ ॥

इयमृक् पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ १४ ॥

‘ अग्निर्होता ’ इति दशचं पञ्चमं सूक्तं वामदेवस्यापं गायत्रम् । अग्रेयमनुक्रमणिका—‘ अग्निर्होता दश गायत्रमृषिर्बोधत् इत्याभ्यां^१ सोमकं साहदेव्यमभ्यवत्पराभ्यामस्याश्विनावायुरयाचत ’ इति । ‘ बोधयन् ’ इति द्रुचेन सोमकराजा^२ स्तूयते ‘ एष वाम् ’ इति द्रुचेनाश्विनौ क्षिष्टाभिः षड्भिरग्निः स्तूयते । अतस्ता एव क्रमेण^३ देवताः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । पशोः पर्यग्निकरणे ‘ अग्निर्होता नः ’ इत्याद्यस्तृचोऽनुवचनीयः । तथा च सूत्रितम्—‘ अग्निर्होता न इति तृचं पर्यग्नयेऽन्वाह ’ (आश्व. श्रौ. ३. २) इति । प्रातरनुवाकेऽप्याग्नेये कृतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चायं तृचो विनियुक्तः । तथा च सूत्रितम्—‘ अग्निर्होता नो अध्वर इति तिस्रः ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्निर्होता नो अध्वरे वाजी सन्परि णीयते । देवो देवेषु यज्ञियः ॥ १ ॥

अग्निः । होता । नः । अध्वरे । वाजी । सन् । परि । णीयते । देवः । देवेषु । यज्ञियः ॥ १ ॥

होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा अग्निः नः अस्मदीये अध्वरे यागे । वाजीत्येतत् लुप्तोपमाकम् । वाजी शीघ्रगामी वोढाश्च इव तथा देवेभ्यो हविर्वाहकः सन् परि णीयते परितः समन्तात् प्राप्यते । तथा ब्राह्मणं च^४ भवति—‘ वाजी सन्परि णीयत इति वाजिनमिव ह्येनं सन्तं परिणयन्ति ’ (ऐ. ब्रा. २. ५) इति । कीदृशोऽग्निः । देवेषु द्योतमानेष्विन्द्रादिषु मध्ये देवः द्योतमानः यज्ञियः यज्ञार्हः ॥

परि त्रिविष्टयध्वरं यात्यग्नी रथीरिव । आ देवेषु प्रयो दधत् ॥ २ ॥

परि । त्रिविष्टि । अध्वरम् । याति । अग्निः । रथीः इव । आ । देवेषु । प्रयः । दधत् ॥ २ ॥

देवेषु द्योतमानेष्विन्द्रादिषु । प्रयः इत्यज्ञनामेदम् । प्रयः यजमानैर्दत्तं हवीरूपमज्ञम् आ दधत् अथ समन्ताद्वारयन् अग्निः भज्जनादिगुणविशिष्टोऽग्निः त्रिविष्टि त्रिवारम् । सवनत्रयेऽपीत्यर्थः । परि परितः समन्तात् अध्वरं यजमानैः कृतं यागं याति गच्छति । परिगमने दृष्टान्तः । रथीरिव । रथवान् पुरुषो यथा शीघ्रं याति तद्वत् । तथा च ब्राह्मणं—‘ परि त्रिविष्टयध्वरं यात्यग्नी रथीरिवेत्येष हि रथीरिवाध्वरं पर्येति ’ (ऐ. ब्रा. २. ५) इति ॥

१. ण-त-न-भ-स-इति द्वाभ्याम् । २. त-सोमको देवता राजा । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘ क्रमेण नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स-‘ च ’ नास्ति ।

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ ३ ॥

परि । वाजपतिः । कविः । अग्निः । हव्यानि । अक्रमीत् । दधत् । रत्नानि । दाशुषे ॥ ३ ॥

वाजपतिः वाजानामज्ञानां पतिः पालकः । 'परि वाजपतिः कविस्थेष हि वाजानां पतिः' (ऐ. ब्रा. २. ५) इति ब्राह्मणम् । कविः क्रान्तदर्शो मेधावी वा दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् प्रयच्छन् अग्निः हव्यानि हवींषि परि अक्रमीत् परितः क्रामति । व्याप्नोति ॥

अयं यः सृञ्जये पुरो दैववाते समिध्यते । द्युमाँ अमित्रदम्भनः ॥ ४ ॥

अयम् । यः । सृञ्जये । पुरः । दैववाते । सम्मिध्यते । द्युमान् । अमित्रदम्भनः ॥ ४ ॥

यः प्रसिद्धः सृञ्जये प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोऽग्निः दैववाते देववातस्य पुत्रे सृञ्जये । सृञ्जयो नाम कश्चित्सोमयाजी । तस्मिन्निमित्तभूते सति । तद्यागार्थमित्यर्थः । सृञ्जयस्य यष्टृत्वं तैत्तिरीया आमनन्ति- 'वासिष्ठो ह सास्यहव्यो देवभागं पप्रच्छ यत्सृञ्जयाभ्युयाजिनोऽयीयजः' (तै. सं. ६. ६. २. २) इति । पुरः पूर्वस्यां दिशि स्थितायामुत्तरवेद्यां समिध्यते सम्यग्दीप्यते । अमित्रदम्भनः शत्रूणां हिंसकः सोऽग्निः द्युमान् दीप्तिमान् भवतीति शेषः ॥

अस्य घा वीर ईर्वतोऽग्नेरीशीत मर्त्यः । तिग्मजम्भस्य मीळहुषः ॥ ५ ॥

अस्य । घ । वीरः । ईर्वतः । अग्नेः । ईशीत । मर्त्यः । तिग्मजम्भस्य । मीळहुषः ॥ ५ ॥

वीरः स्तुतौ विक्रान्तः मर्त्यः मरणधर्मा यजमानः तिग्मजम्भस्य तीक्ष्णतेजसः मीळहुषः अभिलषितफलानां सेक्तुः ईर्वतः गमनवतः अस्य अग्नेः ईशीत ईश्वरो भवेत् । घ इति पादपूरणः । एतेन यजमानः आत्माभीष्टफलं कारयितुं समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

तमर्वन्तं न सानसिमरुषं न दिवः शिशुम् । मर्मृज्यन्ते दिवेदिवे ॥ ६ ॥

तम् । अर्वन्तम् । न । सानसिम् । अरुषम् । न । दिवः । शिशुम् । मर्मृज्यन्ते । दिवेऽदिवे ॥ ६ ॥

यजमानाः अर्वन्तं न शीघ्रगामिनमश्वमिव सानसि संभजनीयं दिवः शिशुं न शुलोकस्य पुत्रभूतं सूर्यमिव अरुषम् आरोचमानं तम् अग्निं दिवेदिवे प्रतिदिनं मर्मृज्यन्ते भृशं परिचरणं कुर्वन्ति ॥

बोधयन्मा हरिभ्यां कुमारः साहदेव्यः । अच्छा न दूत उदरम् ॥ ७ ॥

बोधत् । यत् । मा । हरिभ्याम् । कुमारः । साहदेव्यः । अच्छ । न । दूतः । उदः । अरम् ॥ ७ ॥

१. ख-ग-च-ण-अयीयजः यज्ञे । २. प-दम्भकः । ३. ल-अनेन । ४. ख-ग-च-ण-भजनीयम् ।

५. ख-ग-च-कुर्वीरन् ।

१साहदेव्यः सहदेवनाम्नो राज्ञः पुत्रः १कुमारः सोमकाभिधो राजा १हरिभ्याम् अन्धाभ्याम् अन्धो दातुं १मा मां १यत् यदा १बोधत् बोधयामास इमौ तवाश्वाविति । तदा अहम् १अच्छ आभिमुख्येन कुमारेण १हूतः^१ सन् १न १उदरं तावन्नावलब्ध्वा न निर्गतवानस्मि ॥

उत त्या यजता हरी कुमारत्साहदेव्यात् । प्रयता सद्य आ ददे ॥ ८ ॥

उत । त्या । यजता । हरी इति । कुमारत् । साहदेव्यात् । प्रयता । सद्यः । आ । ददे ॥ ८ ॥

१उत अपि च १साहदेव्यात् सहदेवस्य पुत्रात् १कुमारात् सोमकाख्यात्^२ राज्ञः १यजता पूजनीयी^३ १प्रयता प्रयतौ १त्या त्वौ तौ प्रसिद्धौ १हरी अन्धौ १सद्यः यस्मिन् दिने तेनाहूतस्तस्मिन्नेव दिने १आ १वदे आदत्तवानस्मि । मन्त्रद्रष्टा ऋषिः ' बोधत् ' इत्यृग्वयेन कुमारमन्त्रेण याभ्युपगम्य अन्धौ एतस्मात्^४ लब्ध्वा प्रीतोऽभवदित्यर्थः ॥

एष वा देवावश्विना कुमारः साहदेव्यः । दीर्घायुरस्तु सोमकः ॥ ९ ॥

एषः । वाम् । देवौ । अश्विना । कुमारः । साहदेव्यः । दीर्घऽआयुः । अस्तु । सोमकः ॥ ९ ॥

१देवौ द्योतमानौ हे १अश्विना अश्विनौ १वां युवां तर्पकः १साहदेव्यः सहदेवस्य पुत्रः १कुमारः १सोमकः सोमकाभिधानः १एषः राजा १दीर्घायुरस्तु शतायुष्को भवतु । ' एतमु ह वै प्रोचतुः पर्वतनारदौ सोमकाय ' इत्यादिना ' सर्वे ह वै महाराजा आसुः ' (ऐ. ब्रा. ७. ३४) इत्यनेन ब्राह्मणेन सोमकस्य राजत्वं स्पष्टीकृतम् ॥

तं युवं देवावश्विना कुमारं साहदेव्यम् । दीर्घायुषं कृणोतन ॥ १० ॥

तम् । युवम् । देवौ । अश्विना । कुमारम् । साहदेव्यम् । दीर्घऽआयुषम् । कृणोतन ॥ १० ॥

हे १देवावश्विना द्योतमानावश्विनौ १युवं युवां १तं १साहदेव्यं सहदेवस्य पुत्रं १कुमारं सोमकाख्यं राजानं १दीर्घायुषं शतायुष्कं १कृणोतन कुरुतम् । अनेन दृष्टेनास्य कुमारस्य दीर्घमायुः^६ अश्विनावृषिरयाचतेत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

' आ सत्यो यातु ' इत्येकविंशत्यृचं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्यार्पणं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका— ' आ सत्यः सैकैन्द्रम् ' इति । तत्र ' ऐन्द्रम् ' इत्युक्तत्वादभ्यधिकारो निवृत्त इत्यवगम्यते । चतुर्विंशोऽहनि माध्यन्दिनसवने मैत्रावरुणशक्ने इदं द्वितीयमहीनसूक्तम् । तथा च सूत्रितम्—' आ सत्यो यातिवत्य-हीनसूक्तं द्वितीयं मैत्रावरुणः ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । समूहो^७ दशरात्रे नवमेऽहनि निष्केवत्यशक्ने इदं सूक्तम् । तथा च सूत्रितम्—' आ सत्यो यात्वहं भुवं तत्त इन्द्रियमिति निष्केवत्यम् ' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

१. ख-ग-घ-च-त-न-भ-ल-स-आहूतः । २. ख-ग-च-न-भ-स-सोमकात् । ३. घ-ण-फ-यजनीयी । ४. त-एतस्माच्च । ५. ख-ग-न-भ-ल-स-तं नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-स-दीर्घायुः । ७. ख-ग-च-भ-अभ्युह्ने ।

आ स॒त्यो या॑तु म॒घवाँ ऋ॒जीषी॑ द्रव॑न्त्वस्य॒ हर॑य॒ उप॑ नः ।

तस्मा॑ इद॑न्धः सु॒षुमा सु॒दक्ष॑भि॒हाभि॑पित्वं॒ कर॑ते गृ॒णानः॑ ॥ १ ॥

आ । स॒त्यः । या॑तु । म॒घवाँ । ऋ॒जीषी॑ । द्रव॑न्तु । अ॒स्य । हर॑यः । उप॑ । नः ।

तस्मै॑ । इत् । अ॒न्धः । सु॒षुम । सु॒दक्ष॑म् । इ॒ह । अ॒भि॒ऽपित्व॑म् । क॒र॒ते । गृ॒णानः॑ ॥ १ ॥

१ ऋजीषी । ऋजीपशब्देन निष्पिष्टो विगतसारः सोमोऽभिधीयते । तद्वान् १ सत्यः सत्यवान् १ मघवान् धनवानिन्द्रः १ नः अस्माकम् १ उप समीपे १ आ १ यातु आगच्छतु । किंच १ अस्य इन्द्रस्य १ हरयः अश्वाः नोऽस्माकम् उप समीपे १ द्रवन्तु आगच्छन्तु । वयं यजमानाः १ इह अस्मिन् यज्ञे १ तस्मै इन्द्राय १ सुदक्षं शोभनबलम् । सारोपेतमित्यर्थः । १ इत् इदं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानम् १ अन्धः अन्नरूपं सोमं १ सुषुम अभिषुतं कुर्याम । १ गृणानः अस्माभिः स्तूयमान इन्द्रः १ अभिपित्वम् अस्मदभिमतप्राप्तिं १ करते करोतु ॥

अव॑ स्य॒ शूरा॑ध्व॒नो नान्ते॑ऽस्मि॒न्नो अ॒द्य स॑व॒ने म॒न्द॒ध्वै ।

शंसा॑त्यु॒क्थमु॒शनै॑व वे॒धाश्चि॑कितुषे॒ असुर्या॑य॒ मन्म॑ ॥ २ ॥

अव॑ । स्य॒ । शू॒रा॒ । अध्व॑नः । न । अन्ते॑ । अ॒स्मिन् । नः । अ॒द्य । स॑व॒ने । म॒न्द॒ध्वै ।

शंसा॑ति । उ॒क्थम् । उ॒शना॑ऽइव । वे॒धाः । चि॒कितु॑षे । अ॒सुर्या॑य । मन्म॑ ॥ २ ॥

हं १ शूर शत्रूणाम् अभिभवसमर्थेन्द्रः १ अद्य इदानीम् १ अस्मिन् १ सवने माध्यंदिनाख्ये १ मन्दध्वै त्वां मादयितुं १ नः अस्मान् १ अव १ स्य विमुञ्च । तत्र दृष्टान्तः । १ अध्वनः गन्तव्यस्य मार्गस्य १ अन्ते समीपे १ नः १ अश्वान्मनुष्या यथा १ मुञ्चन्ति तद्वत् । १ उशनेव काव्य इव १ वेधाः शंसिता यजमानो हं इन्द्र १ चिकितुषे सर्वं जानते १ असुर्याय असुराणां हिंसाय तुभ्यं १ मन्म मननीयम् १ उक्थं शस्त्ररूपं हतोत्रं १ शंसाति शंसनं करोति ॥

क॒विर्न नि॒ण्यं वि॒दथा॑नि साध॒न्वृषा॑ यत्सेकं वि॒पिपा॑नो अर्चा॑त् ।

दि॒व इ॒त्था जी॑जनत्स॒प्त का॒रुन॑ह्ना चि॒च्चक्रु॑र्व॒युना॑ गृ॒णन्तः॑ ॥ ३ ॥

क॒विः । न । नि॒ण्यम् । वि॒दथा॑नि । साध॑न् । वृषा॑ । यत् । सेक॑म् । वि॒ऽपिपा॑नः । अर्चा॑त् ।

दि॒वः । इ॒त्था । जी॑ज॒नत् । स॒प्त । का॒रुन् । अ॒ह्ना । चि॒त् । च॒क्रुः । व॒युना॑ । गृ॒णन्तः॑ ॥ ३ ॥

१ कविः मेधावी १ निण्यं १ न । निण्यमित्यन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितं गृहमर्थमिव १ विदथानि वेदनीयानि कार्यजातानि १ साधन् साधयन् १ वृषा कामानां वर्पितेन्द्रः १ यत् यदा १ सेकं सेषनीयं सोमं

१. ण-आभिभवनसमर्थेन्द्र । २. ख-ग-ण-न-भ-मनुष्या यथा अश्वान्; घ-मनुष्या यथा अश्वान्; च-मनुष्या अथवा अश्वान्; त-ल-अश्वान् मनुष्या यथा अश्वान्; न-अश्वान् मनुष्या यथा । ३. ण-कर्मजातानि ।

विपिपानः अत्यथ पिबन् अर्चात् विशेषार्चति । सोमपाने श्रद्धां करोतीत्यर्थः । तदानीं दिवः
अमुष्मात् शुलोकात्^१ इत्था सत्यमेव सप्त सप्तसंख्याकान् कारून् रश्मीन् जीजनत अर्जाजनत ।
जनयति । गृणन्तः स्तूयमाना रश्मयः वयुना वयुनानि मनुष्याणां ज्ञानानि अह्ना चित्
दिवसेनापि चक्रुः कृतवन्तः ॥

स्वर्यद्वेदिं सुदृशीकमकैर्महि ज्योतीं रुरुचुर्यद् वस्तोः ।

अन्धा तमांसि दुधिता विचक्षे नृभ्यश्चकार नृतमो अभिष्टौ ॥ ४ ॥

स्वः । यत् । वेदिं । सुदृशीकम् । अकैः । महि । ज्योतिः । रुरुचुः । यत् । ह । वस्तोः ।

अन्धा । तमांसि । दुधिता । विचक्षे । नृभ्यः । चकार । नृतमः । अभिष्टौ ॥ ४ ॥

यद् यदा खलु महि महत् प्रभूतं ज्योतिः तेजोरूपं यत् स्वः यो शुलोकः अकैः रश्मिभिः
सुदृशीकं सुष्ठु दर्शनीयं वेदि अवेदि ज्ञायते तदानीं देवास्तस्मिन् स्वर्गे वस्तोः निवासार्थं रुरुचुः
दीप्तियुक्ता बभूवुः । नृतमः नेतृतमः सूर्यः अभिष्टौ अभ्यागमने नृभ्यः नृणां विचक्षे विशेषेण
दर्शनाय अन्धा अन्धकाररूपाणि निबिडानि तमांसि दुधिता दुधितानि नाशितानि चकार कृतवान् ॥

ववक्ष इन्द्रो अमितमृजीषुभे आ पप्रौ रोदसी महित्वा ।

अतश्चिदस्य महिमा वि रेच्यभि यो विश्वा भुवना बभूव ॥ ५ ॥

ववक्षे । इन्द्रः । अमितम् । ऋजीषी । उभे इति । आ । पप्रौ । रोदसी इति । महित्वा ।

अतः । चित् । अस्य । महिमा । वि । रेचि । अभि । यः । विश्वा । भुवना । बभूव ॥ ५ ॥

ऋजीषी । ऋजीषशब्देन निष्पिष्टो विगतसारः सोमोऽभिर्धायते । तद्वान् इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः
अमितम् इत्यन्तारहितं महिमानं ववक्षे उवाह । किंच महित्वा महत्त्वेन स्वेन महिम्ना उभे
रोदसी उभे द्यावापृथिव्यौ आ पप्रौ समन्तादपूरयत् । यः इन्द्रः विश्वा भुवना सर्वाणि
भुवनानि अभि बभूव तिरश्चकार । अतश्चित् एभ्योऽपि विश्वेभ्यो भुवनेभ्यः अस्य इन्द्रस्य महिमा
वि रेचि अतिरिचि । अधिको बभूवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

विश्वानि शक्रो नर्याणि विद्वानपो रिरिच सखिभिर्निकामैः ।

अश्मानं चिद्ये बिभिदुर्वचोभिर्व्रजं गोमन्तमुञ्चिजो वि वव्रुः ॥ ६ ॥

विश्वानि । शक्रः । नर्याणि । विद्वान् । अपः । रिरिच । सखिभिः । निःकामैः ।

अश्मानम् । चित् । ये । बिभिदुः । वचःभिः ।

व्रजम् । गोमन्तम् । उञ्चिजः । वि । वव्रुरिति वव्रुः ॥ ६ ॥

विश्वानि समस्तानि नर्याणि मनुष्याणां हितानि वृष्ट्यादीनि कार्याणि विद्वान् जानन्
 शक्रः समर्थ इन्द्रः निकामैः निकामयमानेभ्यः^१ सखिभिः मित्रभूतेभ्यो मरुद्भ्यः ॥ व्यत्ययेन
 चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ अपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि ररेच रिक्तीचकार । इन्द्रः सस्यादिफलसिद्धयर्थं
 मेघस्थान्युदकानि मरुद्भ्यो दत्तवानित्यर्थः । यद्वा । निकामैर्निकामयमानैः सखिभिर्मरुद्भिः सहितः
 सन् अपो नभसः सकाशात् । आप इत्यन्तरिक्षनामैतत् । अत्र विभक्तिव्यत्ययः । ररेच व्यतिरिक्तः^२
 बभूव । ये मरुतः सखिभिः वाग्मैर्ध्वनिभिः अश्मानं चित् पर्वतमपि मेघं वा । अश्मेति
 मेघनामैतत् । विभिदुः अभैसुः । उशिजः कामयमानास्ते मरुतः गोमन्तं गोभिरुपेतं वज्रम्
 अङ्गिरसां संबन्धि गोस्थानं वि ववुः आच्छादयामासुः ॥

अपो वृत्रं वज्रिवांसं पराहन्प्रावत्ते वज्रं पृथिवी सचेताः ।

प्राणीसि समुद्रियाण्येनोः पतिर्भवच्छवसा शूर धृष्णो ॥ ७ ॥

अपः । वृत्रम् । वज्रिवांसम् । परा । अहन् । प्र । आवत् । ते । वज्रम् । पृथिवी । सचेताः ।

प्र । अणीसि । समुद्रियाणि । ऐनोः । पतिः । भवन् । शवसा । शूर । धृष्णो इति ॥ ७ ॥

हे इन्द्र प्रावत् राक्षसादिभ्यः प्रकर्षेण लोकान् पालयितुं ते त्वदीयं^३ वज्रम् अपः वृष्टि-
 लक्षणान्युदकानि वज्रिवांसम् आवरकं^४ वृत्रं मेघं पराहन् प्रकर्षेण प्रेरयति स्म । पृथिवी भूमिः
 सचेताः चेतनावती । त्वया संगता बभूव । धृष्णो धर्षणशील हे शूर विक्रान्तेन्द्र त्वं शवसा
 बलेन पतिर्भवन् लोकानां पालकः सन् समुद्रियाणि समुद्रसंबन्धीनि अणीसि नभसि स्थितानि
 उदकानि प्र ऐनोः प्रेरकः अभूः^५ ॥

अपो यदद्विं पुरुहूत ददर्शिविर्भुवत्सरमा पुर्व्यं ते ।

स नो नेता वाजमा दर्षि भूरि गोत्रा रुजन्नङ्गिरोभिर्गुणानः ॥ ८ ॥

अपः । यत् । अद्विम् । पुरुहूत । दर्दः । आविः । भुवत् । सरमा । पुर्व्यम् । ते ।

सः । नः । नेता । वाजम् । आ । दर्षि । भूरिम् । गोत्रा । रुजन् । अङ्गिरः । गुणानः ॥ ८ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहृतेन्द्र यत् यदा अपः प्रति वृष्टिलक्षणान्युदकानि लक्ष्मीकृत्य अद्वि मेघं
 दर्दः विदारितवानसि । सरमा देवशुनी पुर्व्यं पुरा ते तुभ्यं पणिभिः अपहृतं^६ गोधनम् आविर्भुवत्
 प्रकाशयामास । अङ्गिराभिः ऋषिभिः गुणानः स्तूयमानः सन् गोत्रा गोत्राण्यङ्गाणि रुजन्
 नः अस्मान् भूरिं प्रभूतं वाजम् अन्नं नेता प्रापयिता सः त्वम् आ दर्षि आदरं कृतवानसि ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-भ-कामयमानेभ्यः । २. च-फ-रिक्तः । ३. ख-ग-घ-प-फ-भ-स-त्वदीयं च ।
 ४. ख-ग-च-आवारकम् । ५. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स-बभूव । ६. ख-ग-च-ण-भ-स-अपहृतं धनम्;
 न-स-आहृतम् ।

अच्छा कवि नृमणो गा अभिष्टौ स्वर्षाता मघवन्नाधमानम् ।

ऊतिभिस्तमिषणो युग्नहूतौ नि मायावानब्रह्मा दस्युरर्त ॥ ९ ॥

अच्छ । कविम् । नृमनः । गाः । अभिष्टौ । स्वःऽसाता । मघवन् । नाधमानम् ।

ऊतिऽभिः । तम् । इषणः । युग्नहूतौ । नि । मायाऽवान् । अब्रह्मा । दस्युः । अर्त ॥ ९ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र नृमणः नृभिर्मनुष्यैर्मन्यते इति नृमणः । एवं कवि मेधाविनं^१ कुत्सम्^२ अच्छा^३ गाः अभ्यगाः । किंच स्वर्षाता । स्वर्धनम् । तस्य सातौ दाने निमित्ते अभिष्टौ कवेरभिगमे सति नाधमानं युद्धार्थं त्वां याचमानं कुत्सम् ऊतिभिः शत्रुकृतोपद्रवपरिहाररूपै रक्षणैः इषणः प्रेरितवानसि । मायावान् कपटवान् अब्रह्मा । ऋत्विग्भिः क्रियमाणं सर्वं कर्मजातमनुशारूपेण जानन् ऋत्विग्विशेषो ब्रह्मशब्देनोच्यते । स न विद्यते यस्य असौ^४ अब्रह्मा । वेदोक्तकर्मस्वास्तिक्यरहितः इत्यर्थः । दस्युः कुत्सस्य शत्रुः युग्नहूतौ युग्नं धनं हूतिराह्वानं यस्यां युधि तस्यां नि अर्तं विनष्टो बभूव । इन्द्रः^५ कुत्सेनाहूतः सन् तस्य शत्रुं हतवानित्यर्थः ॥

आ दस्युघ्ना मनसा याद्वस्तं भुवत्ते कुत्सः सख्ये निकामः ।

स्वे योनौ नि षदत्तं सरूपा वि वां चिकित्सदत्तचिद्ध नारी ॥ १० ॥

आ । दस्युऽघ्ना । मनसा । याहि । अस्तम् । भुवत् । ते । कुत्सः । सख्ये । निऽकामः ।

स्वे । योनौ । नि । सदत्तम् । सरूपा । वि । वाम् । चिकित्सत् । ऋतऽचित् । ह । नारी ॥ १० ॥

अत्र काचिदाल्यायिका श्रूयते । कथम् । हरुनामकः कश्चिद्राजर्षिः । तस्य पुत्रः कुत्साल्यो^१ राजर्षिरासीत्^२ । स च कदाचित् शत्रुभिः सह युयुत्सुः संग्रामे स्वयमशक्तः सन् शत्रूणां हननार्थमिन्द्रस्य आह्वानं चकार । स चेन्द्रः कुत्सस्य गृहमागत्य तस्य शत्रून् जघान । तदनन्तरमतिप्रिया तथोः सख्यमभवत् । सख्यानन्तरमिन्द्र एनमपि स्वकीयं गृहं प्रापयामास । तत्र शची इन्द्रं प्राप्तुमागता सती तौ समानरूपौ दृष्ट्वा अयमिन्द्रोऽयं कुत्स इति विवेकाभावेन संशयं चकार इति । अनयाल्यायिकया प्रतीयमानोऽर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते । हे इन्द्र दस्युघ्ना दस्यूनां शत्रूणां हन्त्रा मनसा युक्तस्वम् अस्तं कुत्सस्य गृहम् । अस्तमिति गृहनामैतत् । आ याहि आगाः ॥ लुब्धे लोद् ॥ कुत्सः च एते तव संबन्धिनि सख्ये निकामः नितरां कामयमानः भुवत् अभवत् । ततः तौ^३ युवां स्वे योनौ स्वकीये स्थाने नि षदत्तं न्यसीदत्तम् । उपविष्टावभूतम् । ऋतचित् सत्यदर्शनी नारी इन्द्रस्य भार्या शची सरूपा सरूपौ^४ समानरूपौ वां युवां वि चिकित्सत् संशयं चकार ॥ ॥ १८ ॥

१. ख-ग-घ-ण-फ-भ-मेधाविनं तम् । २. ख-ग-घ-अच्छा । ३. न-ल-स-सः । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-इन्द्रः नास्ति । ५. प-कुत्सः । ६. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-वाम् । ७. च-न-ल-मरूपौ नास्ति । ८. ख-ग-घ-ण-न-भ-स-वां नास्ति ।

यासि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य हर्योरीशानः ।

ऋज्रा वाजं न गध्यं युयूषन्कविर्यदहन्पार्याय भूषात् ॥ ११ ॥

यासि । कुत्सेन । सरथम् । अवस्युः । तोदः । वातस्य । हर्योः । ईशानः ।

ऋज्रा । वाजम् । न । गध्यम् । युयूषन् । कविः । यत् । अहन् । पार्याय । भूषात् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र अवस्युः कुत्सस्य रक्षणमिच्छन् ॥ छन्दसि वयम् परेच्छायामपि दृश्यते ॥ तोदः तोदकः शत्रूणां^१ हिंसकः^२ वातस्य वायुसदृशयोर्वेगवतोः^३ हर्योः अश्वयोः ईशानः ईश्वरस्त्वं^४ कुत्सेन कुत्सास्येन राजर्षिणा सरथं समानरथं^५ यासि गच्छसि । गध्यं ग्राह्यम् । गध्यं गृह्णातेः । ऋज्रा वाजं न गध्यं युयूषन्कविर्यपि निगमो भवति^६ (निरु. ५. १५) इति निरुक्तम् । वाजं न अन्नमिव ऋज्रा ऋजुगामिनौ अश्वौ युयूषन् स्वकीये रथे योजयन् कविः प्राज्ञः कुत्सः यत् यस्मिन् अहन् अहनि दिवसे पार्यायं पारणाय^७ आपन्नस्तिरणाय भूषात् प्रभवते । तस्मिन्नेव^८ दिने कुत्सेन सरथं याप्तीति पूर्वेषु संबन्धः ॥

कुत्साय शुष्णमशुषं नि बर्हीः प्रपित्वे अहः कुर्यवं सहस्रा ।

सद्यो दस्युन्प्र मृण कुत्स्येन प्र सूरश्चक्रं बृहतादभीके ॥ १२ ॥

कुत्साय । शुष्णम् । अशुषम् । नि । बर्हीः । प्रपित्वे । अहः । कुर्यवम् । सहस्रा ।

सद्यः । दस्यून् । प्र । मृण । कुत्स्येन । प्र । सूरः । चक्रम् । बृहतात् । अभीके ॥ १२ ॥

‘ शुष्णं पिप्पुम् ’ (ऋ. सं. १. १०३. ८) इत्यस्यामृचि प्रतिपादितः अर्थः^१ ‘ कुत्साय ’ इत्यनेन ऋग्वेदेन स्पष्टीक्रियते । हे इन्द्र त्वं^२ कुत्साय कुत्सार्थम्^३ अशुषम् । शूषमिति सुखनामैतत् । तद्वहितम् । अत्र दीर्घाभावः । शुष्णं शुष्णनामानमसुरं^४ नि बर्हीः न्यबर्हीः अवधीः । तथा अहः दिवसस्य प्रपित्वं प्रक्रमे पूर्वाह्णे कुर्यवं कुर्यवनामानमसुरं च हतवानसि । तथा स त्वं सहस्रा सहस्रेण बहुभिः परिजनैः सह सद्यः यस्मिन् काले कुर्यवमवधीस्तस्मिन् काल एव कुत्स्येन । कुत्स इति वज्रनामैतत् । कुत्स^५ एव^६ कुत्स्यं वज्रम् । तेन दस्यून् शत्रून् प्र मृण जहि ॥ भूतार्थे^७ लोट् ॥ हतवानसि । तथा सूरः प्रेरकस्य सूर्यस्य चक्रम् आयुधम् अभीके समीपे संग्रामे वा प्र बृहतान प्रकर्षेण छिन्नवानसि^८ ॥

१. त-‘ शत्रूणां हिंसकः ’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-स-‘ समानरथं ’ नास्ति ।

३. न-प्रेरणाय । ४. त-न-स-अस्मिन्नेव । ५. ख-ग-ण-अप्यर्थः । ६. त-‘ कुत्स एव ’ नास्ति ।

७. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-भूतेऽर्थे । ८. त-स-स्थितवानसि, न-रक्षितवानसि ।

त्वं पिप्रुं मृगयं शूशुवांसमृजिश्चने वैदधिनाय रन्धीः ।

पञ्चाशत्कृष्णा नि वपः सहस्रात्कं न पुरो जरिमा वि दर्दः ॥ १३ ॥

त्वम् । पिप्रुम् । मृगयम् । शूशुवांसम् । ऋजिश्चने । वैदधिनाय । रन्धीः ।

पञ्चाशत् । कृष्णा । नि । वपः । सहस्रा । अत्कम् । न । पुरः । जरिमा । वि । दर्दरिति दर्दः ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं विप्रुं पिप्रुनामानमसुरं शूशुवांसं प्रवृद्धं मृगयं मृगयनामानमसुरं च हतवानसि किञ्च स त्वं वैदधिनाय विदधिनः पुत्राय ऋजिश्चने ऋजिश्चनाम्ने राज्ञे रन्धीः वशमनयः । पञ्चाशत् पञ्चाशत्संख्याकानि सहस्रा सहस्राणि कृष्णा कृष्णवर्णानि रक्षांसि नि वपः न्यवपः अवधीः । तथा स त्वं जरिमा जरा अत्कं न वयोविशेषं रूपमिव पुरः शम्बरस्य नगराणि वि दर्दः विदारितवानसि ॥

सूर उपाके तन्वं दधानो वि यत्ते चेत्यमृतस्य वर्षः ।

मृगो न हस्ती तर्विषीमुषाणः सिंहो न भीम आयुधानि बिभ्रत् ॥ १४ ॥

सूरः । उपाके । तन्वम् । दधानः । वि । यत् । ते । चेति । अमृतस्य । वर्षः ।

मृगः । न । हस्ती । तर्विषीम् । उषाणः । सिंहः । न । भीमः । आयुधानि । बिभ्रत् ॥ १४ ॥

हे इन्द्र सूरः प्रेरकस्य सूर्यस्य उपाके समीपे तन्वं त्वदीयं शरीरं यत् यदा दधानः धारकोऽभवः तदा अमृतस्य मरणरहितस्य ते त्वदीयं वर्षः रूपं वि वेति व्यचेति । हे इन्द्र ज्ञातृभिर्विशेषेण अज्ञायत^१ । सूर्यस्य समीपे सर्वाणि रूपाणि मलिनीभवन्ति न तथेन्द्रस्य रूपं किंतु सूर्यस्य समीपे इन्द्रस्य रूपं विशेषेण भासमानं बभूवेत्यर्थः । अपि च हे इन्द्र हस्ती मृगः न गजविशेषो मृग इव तर्विषीं परेषां बलम् उषाणः दहन् आयुधानि वज्रादीनि शस्त्राणि बिभ्रत् बिभ्राणस्त्वं सिंहो न सिंह इव भीमः भयंकरोऽभूः ॥

इन्द्रं कामा वसूयन्तो अगमन्त्स्वमीळहे न सर्वने चकानाः ।

श्रवस्यवः शशमानास उक्थैरोको न रण्वा सुदृशीव पुष्टिः ॥ १५ ॥

इन्द्रम् । कामाः । वसूयन्तः । अगमन् । स्वःऽमीळहे । न । सर्वने । चकानाः ।

श्रवस्यवः । शशमानासः । उक्थैः । ओकः । न । रण्वा । सुदृशी इव । पुष्टिः ॥ १५ ॥

वकामाः राक्षसादिभयनिवारणार्थमिन्द्रं कामयमानाः वसूयन्तः पश्चादिधनमिच्छन्तः स्तोतारः इन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तम् अगमन् अगमन् गच्छन्ति ॥ वर्तमानेऽर्थे^२ छान्दसो लुङ् ॥ कीदृशाः स्तोतारः ।

वस्वर्मील्लहे वन युद्धे इव वसवने यज्ञे वचकानाः याचमानाः वश्रवस्यवः अन्नकामाः वडक्यैः स्तोत्रैः
वशमानासः शंसमानाः स्तुवन्तः । तदा सोऽयमिन्द्रः वोको वन स्तोतृणामावास इव भवति ।
वर्णा रमणीया वसुवशीव वपुष्टिः शोभनदर्शना लक्ष्मीरिव भवति ॥ १९ ॥

तमिन्द्र इन्द्रं सुहवं हुवेम यस्ता चकार नर्या पुरुणि ।

यो मावते जरित्रे गध्यं चिन्मक्षू वाजं भरति स्पार्ह्राधाः ॥ १६ ॥

तम् । इत् । वः । इन्द्रम् । सुहवम् । हुवेम । यः । ता । चकार । नर्या । पुरुणि ।

यः । मावते । जरित्रे । गध्यम् । चित् । मक्षु । वाजम् । भरति । स्पार्ह्राधाः ॥ १६ ॥

वयः इन्द्रः नर्या नर्याणि मनुष्यहितानि वपुरुणि बहूनि वता तानि प्रसिद्धानि कर्माणि
वचकार अकरोत् । किंच वस्पार्ह्राधाः स्पृहणीयधनः वयः इन्द्रः मावते मत्सदृशाय जरित्रे स्तोत्रे
गध्यं चित् प्राङ् संयोजनीयमपि वाजम् अन्नं मक्षु व्रीधं भरति आहरति । वयं स्तोतारो हे
यजमानाः वः युष्मभ्यं तमित् तमेव इन्द्रं सुहवं शोभनमाह्वानं यथा भवति तथा हुवेम
आह्वयामः^१ ॥

तिग्मा यदन्तरशनिः पताति कस्मिञ्चिच्छूर मुहुके जनानाम् ।

घोरा यदर्थं समृतिर्भवात्यर्धं स्मा नस्तन्वो बोधि गोपाः ॥ १७ ॥

तिग्मा । यत् । अन्तः । अशनिः । पताति । कस्मिन् । चित् । शूर । मुहुके । जनानाम् ।

घोरा । यत् । अर्थं । समृक्तिः । भवाति । अर्धं । स्म । नः । तन्वः । बोधि । गोपाः ॥ १७ ॥

हे वशूर विक्रान्तेन्द्र वयत् यदा कस्मिञ्चित् सर्वस्मिन्नपि जनानां मनुष्याणां मुहुके मोहके
युद्धे अन्तः अस्माकं मध्ये तिग्मा तीक्ष्णा अशनिः पताति पतेत् । हे अर्थं स्वामिञ्चिन्द्र वयत्
यदास्माकं शत्रुभिः मह घोरा भीमरूपा समृतिः युद्धं भवाति भवेत् । अध तदानीं नः
अस्मदीयस्य तन्वः शरीरस्य गोपाः रक्षकः बोधि वस्म अबोधि । शत्रुभ्यः सकाशात् अस्मान्
रक्षकत्वेन बुद्धवानसि खलु ॥

भुवोऽविता वामदेवस्य धीनां भुवः सखावृको वाजसातौ ।

त्वामनु प्रमतिमा जगन्मोरुशंसो जरित्रे विश्वध स्याः ॥ १८ ॥

भुवः । अविता । वामदेवस्य । धीनाम् । भुवः । सखा । अवृकः । वाजसातौ ।

त्वाम् । अनु । प्रमतिम् । आ । जगन्म । उरुशंसः । जरित्रे । विश्वध । स्याः ॥ १८ ॥

हे इन्द्र त्वं वामदेवस्य वामदेवाख्यस्य मन्त्रद्वर्तुर्मम संबन्धिनीनां वधीनां कर्मणाम् अविता रक्षिता भुवः भव । अवृकः हिसारहितस्त्वं वाजसाती युद्धे सखा मम सुहृत् भुवः भव । हे इन्द्र वयं प्रमतिं प्रकृष्टज्ञानं त्वामनु लक्ष्यीकृत्य आ जगन्म आगच्छाम । स त्वं विश्वध सर्वदा वज्रिन्ने स्तोत्रे उखांसः महता शंसनेन युक्तः स्याः भवेः ॥

एभिर्नृभिर्निन्द्र त्वायुभिष्टा मघवन्निर्मघवन्विश्व आजौ ।

द्यावो न द्युमैरभि सन्तो अर्यः क्षपो मदेम शरदश्च पूर्वीः ॥ १९ ॥

एभिः । नृभिः । इन्द्र । त्वायुभिः । त्वा । मघवत् । मभिः । मघवन् । विश्वे । आजौ ।

द्यावः । न । द्युमैः । अभि । सन्तः । अर्यः । क्षपः । मदेम । शरदः । च । पूर्वीः ॥ १९ ॥

हे मघवन् धनवन् इन्द्र विश्वे विश्वस्मिन् आजौ संप्रामे त्वायुभिः शत्रुजयार्थं त्वां कामयमानैः मघवद्भिः स्वदर्थं दीयमानहविलक्षणैर्धनैरुपेतैः णभिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानैः नृभिः^१ पुत्रपौत्राद्यैः परिजनैः सहिता वयं यजमानाः^२ द्युमैः धनैः द्यावो न द्योतमानाः^३ प्रकाशमाना धनिनो यथा तथा अर्यः अरीन् शत्रून्^४ अभि सन्तः अभिभवन्तः क्षपः सर्वा रात्रीः पूर्वीः बह्वीः शरदश्च संवत्सरांश्च मदेम स्तवाम । यजमानाः^५ सर्वेषु कालेषु स्तोत्रैरिन्द्रं हर्षयन्तीत्यर्थः ॥

एवेदिन्द्राय वृषभाय वृष्णे ब्रह्माकर्म भृगवो न रथम् ।

नू चिद्यथा नः सख्या वियोषदसन्न उग्रोऽविता तनूपाः ॥ २० ॥

एव । इत् । इन्द्राय । वृषभाय । वृष्णे । ब्रह्म । अकर्म । भृगवः । न । रथम् ।

नू । चित् । यथा । नः । सख्या । वियोषत् । असत् । नः । उग्रः । अविता । तनूपाः ॥ २० ॥

यथा इन्द्रः नः अस्मदीयानि सख्या सख्यानि कर्माणि नू चित् क्षिप्रमेव^१ वियोषत् न पृथक्कुर्यात् । उग्रः तेजस्वी तनूपाः शरीराणां^२ पालक इन्द्रो यथा नः अस्मान् अविता रक्षिता असत् स्यात् । तथा वयं यजमानाः एवेत् एवमेवोक्तप्रकारेण इन्द्राय वृषभाय कामानां वषिष्ठे वृष्णे निर्यतरुणाय ब्रह्म स्तोत्रम् अकर्म अकुर्म । तत्र दृष्टान्तः । भृगवः दीप्तास्तक्षणः रथं न रथमिव तद्वत् । यजमानेभ्यो यथेन्द्रोऽभीप्सितफलप्रदो भवति तथेन्द्रं यजमानाः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

१. ख-ग-च-ण-भ- 'नृभिः..... यजमानाः' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स- 'द्योतमानाः' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स- 'शत्रून्' नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-भ-यजमानाः त्वा त्वा णभिः पुत्रपौत्राद्यैः परिजनैः सहिता वयं यजमानाः । ५. न-भ-ल-स- 'क्षिप्रमेव' नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-स-शरीरिणाम् ।

नू षुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्योऽ न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ २१ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ २१ ॥

हे इन्द्र नु क्षिप्रं स्तुतः पूर्वैर्ऋषिभिः संस्तुतः नु क्षिप्रं गृणानः अस्माभिः स्तूयमानश्च त्वम् इषम् अन्नं जरित्रे स्तोत्रे मह्यं नद्यो न अग्निर्नदीरिव पीपेः प्यायय प्रवृद्धं कुरु । हे हरिवः हरिवन् हरिसंज्ञकाश्चोपेतेन्द्र ते तुभ्यं नव्यं नवतरं ब्रह्म स्तोत्रम् अकारि अस्माभिः क्रियते । रथ्यः रथवन्तो वयं धिया प्रज्ञारूपया स्तुत्या सदासाः त्वां सर्वदा भजमानास्त्वदर्थं हवीरूपस्य अन्नस्य दातारो वा स्याम भूयास्म ॥ ॥ २० ॥

‘ त्वं महौ इन्द्र तुभ्यम् ’ इत्येकविंशत्युच्चं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्यार्थम्^१ । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ त्वं महौ असिकन्यामेकपदा ’ इति । ‘ असिकन्यां यजमानो न होता ’ इत्येकपदा विराट् शिष्टा विंशतिः त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । समूहो दशरात्रेऽष्टमेऽहनि निष्केवल्ये इदं सूक्तं विनियुक्तम्^२ । तथा च सूत्रितं—‘ त्वं महौ इन्द्र तुभ्यमिति निष्केवल्यम् ’ (आश्व. श्री. ८. ७) इति । इन्द्रस्य वृत्रघ्नः ‘ त्वं महौ ’ इति पशुपुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘ त्वं महौ इन्द्र तुभ्यं ह क्षाः सन्नाहणम् ’ (आश्व. श्री. ३. ८) इति ॥

त्वं महौ इन्द्र तुभ्यं ह क्षा अनु क्षत्रं महना मन्यत द्यौः ।

त्वं वृत्रं शर्वसा जघन्वान्तसृजः सिन्धूरहिना जग्रसानान् ॥ १ ॥

त्वम् । महान् । इन्द्र । तुभ्यम् । ह । क्षाः । अनु । क्षत्रम् । महना । मन्यत । द्यौः ।

त्वम् । वृत्रम् । शर्वसा । जघन्वान् । सृजः । सिन्धून् । अहिना । जग्रसानान् ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं महान् प्रभूतो भवसि । क्षाः पृथिवी । क्षा इति पृथिवीनामैतत् । महना महत्त्वेन युक्ता सती तुभ्यं ह त्वदर्थमेव क्षत्रं त्वदीयं बलम् अनु मन्यत अन्वमन्यत । अनुमती-चकार । द्यौः च त्वदर्थं बलमन्वमन्यत । हे इन्द्र त्वं शर्वसा त्वदीयेन बलेन वृत्रं लोकानाम् आवरकं वृत्रनामकम् असुरं जघन्वान् हतवान् । किंच अहिना वृत्रेण जग्रसानान् जग्रहाणान् प्रस्तान् ॥ प्रसतेर्लिटः कानजादेशः ॥ सिन्धून् अपः^३ सृजः असृजः^४ सृष्टवानसि^५ ॥

१. ग-इन्द्र हे; न-स-हे इन्द्र । २. ख-ग-च-ण-भ-अन्धसः अन्नस्य । ३. घ-वामदेव ऋषिः; न-ल-स-‘ वामदेवस्यार्थ ’ नास्ति । ४. ल-निविद्धानीयम् । ५. ख-ग-घ-च-ण-भ-‘ लोकानां... नामक ’ नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘ अपः ’ नास्ति । ७. ण-त-असृजः इ सृष्टवानसि खलु ।

तव त्विषो जनिमन्नेजत् द्यौ रेजद्भूमिर्मियसा स्वस्य मन्योः ।

ऋघायन्तं सुध्वः^१ पर्वतासु आर्देन्धन्वानि सरयन्त आपः ॥ २ ॥

तव । त्विषः । जनिमन् । रेजत् । द्यौः । रेजत् । भूमिः । भियसा । स्वस्य । मन्योः ।

ऋघायन्तं । सुध्वः^१ । पर्वतासु । आर्देन् । धन्वानि । सरयन्ते । आपः ॥ २ ॥

हे इन्द्र^१ त्विषः दीप्यमानस्य^२ तव त्वदीये^३ जनिमन् जन्मनि सति^४ द्यौः अन्तरिक्षं^५ स्वस्य त्वदीयात्^६ मन्योः कोपात् । पञ्चम्यर्थे^७ षष्ठी । भियसा जातभयेन^८ रेजत अरेजत् । अकम्पत^९ । भूमिः च रेजत् कम्पमाना बभूव । सुध्वः महान्तः पर्वतासु । पर्वता मेघाः । ऋघायन्तं मर्यादीनां वृष्टिप्रदानार्थं नियामकेन^{१०} त्वया अबाध्यन्त^{११} । तथा^{१२} मेघाः^{१३} आर्देन् प्राणिनां पिपासारूपां पीडामर्हिसन् । तथा मेघाः धन्वानि उदकरहितान् देशान् आपः अपः सरयन्ते गमयन्ति ॥

भिनद्गिरिं शर्वसा वज्रमिष्णन्नाविष्कृण्वानः सहसान ओजः ।

वधीद्वृत्रं वज्रेण मन्दसानः सरन्नापो जर्वसा हतवृष्णीः ॥ ३ ॥

भिनत् । गिरिम् । शर्वसा । वज्रम् । इष्णन् । आविःऽकृण्वानः । सहसानः । ओजः ।

वधीत् । वृत्रम् । वज्रेण । मन्दसानः । सरन् । आपः । जर्वसा । हतवृष्णीः ॥ ३ ॥

सहसानः शत्रूनामभिवन्^१ ओजः तेजः आविष्कृण्वानः आविष्कुर्वन् इन्द्रः वज्रमिष्णन् वज्रं प्रेरयन्^२ शर्वसा बलेन गिरिं पर्वतजातं भिनत् अभिनत् बिभेद । किञ्च मन्दसानः सोमेन मोदमान इन्द्रः वज्रेण वृत्रं वृत्रनामानमसुरं वधीत् अवधीत् जघान । ततः आपः वृत्रेणावृतान्युदकानि हतवृष्णीः । हतो वृषा^३ वृत्रो यासां ता हतवृष्यः । ता वृत्रवधानन्तरं निवारण-रहिताः सत्यः जर्वसा वेगेन सरन् असरन्^४ अगच्छन्^५ ॥

सुवीरस्ते जनिता मन्यत द्यौरिन्द्रस्य कर्ता स्वर्पस्तमो भूत् ।

य ई^१ जजान स्वर्थं सुवज्रमनपच्युतं सदसो न भूर्म ॥ ४ ॥

सुवीरः । ते । जनिता । मन्यत । द्यौः । इन्द्रस्य । कर्ता । स्वर्पःऽतमः । भूत् ।

यः । ईम् । जजान । स्वर्थम् । सुवज्रम् । अनपच्युतम् । सदसः । न । भूर्म ॥ ४ ॥

१. त-जातेन भयेन । २. ख-ग-च-ण-न-भ-स-अकम्पयत् । ३. ख-ग-च-ण-फ-भ-नियामकत्वेन । ४. ख-ग-च-आबाध्यन्त । ५. ख-ग-घ-च-ण-भ-‘ तथा मेघाः ’ नास्ति । ६. ख-ग-घ-ण-त-न-भ-ल-स-‘ वृषा ’ नास्ति । ७. ख-ग-घ-ण-न-भ-ल-स-अगच्छन् ; च-फ-भागच्छन् ; ८. असरन् आगच्छन् ।

हे इन्द्र ^१यः प्रजापतिः ^२स्वर्धम् ऋत्विगादिभिः स्तुत्यं ^३सुवज्रं शोभनवज्रोपेतं ^४सदसः स्वकी-
यात् स्वर्गाख्यात् स्थानात् ^५अनपच्युतं विच्युतिरहितं च । ^६न इति समुच्चयार्थे । ^७भूम भूम्ना
महत्त्वेन युक्तम् ^८ईम् एनं त्वां ^९जजान अजीजनत् ॥ ‘जन जनने’ इति धातुः ॥ ^{१०}द्यौः द्योतमानः
^{११}ते तव ^{१२}जनिता जनयिता स प्रजापतिः ^{१३}सुवीरः शोभनपुत्रवानहमस्मीति ^{१४}मन्यत अमन्यत ।
किञ्च ^{१५}इन्द्रस्य ^{१६}कर्ता इन्द्रस्य ^{१७}जनयिता प्रजापतिः ^{१८}स्वपस्तमः अत्यन्तं ^{१९}शोभनकर्मा ^{२०}अभूत् ॥

य एक इच्छ्यावयति प्र भूमा राजा कृष्टीनां पुरुहुत इन्द्रः ।

सत्यमेनमनु विश्वे मदन्ति राति देवस्य गृणतो मघोनः ॥ ५ ॥

यः । एकः । इत् । च्यवयति । प्र । भूम । राजा । कृष्टीनाम् । पुरुहुतः । इन्द्रः ।

सत्यम् । एनम् । अनु । विश्वे । मदन्ति । रातिम् । देवस्य । गृणतः । मघोनः ॥ ५ ॥

^१कृष्टीनां सर्वासां प्रजानां ^२राजा प्रभुः ^३पुरुहुतः बहुभिराहुतः ^४एक इत् देवानां मध्ये
मुख्य एव ^५यः ^६इन्द्रः ^७भूम भूतं निष्पन्नं शत्रुभ्यो भयं ^८प्र ^९च्यावयति प्रकर्षेण नाशयति ।
^{१०}विश्वे सर्वे यजमानाः ^{११}मघोनः मघवतः । हविलक्षणधनवत इत्यर्थः । ^{१२}देवस्य इन्द्रसमाश्रयात्
द्योतमानस्य ^{१३}गृणतः स्तुवतः ^{१४}रातिं बन्धुम् ^{१५}एनम् इन्द्रम् ^{१६}अनु लक्ष्यीकृत्य ^{१७}सत्यम् एव
^{१८}मदन्ति स्तुवन्ति ॥ ॥ २१ ॥

सत्रा सोमा अभवन्नस्य विश्वे सत्रा मदासो बृहतो मदिष्ठाः ।

सत्रामवो वसुपतिर्वसूनां दत्रे विश्वा अधिथा इन्द्र कृष्टीः ॥ ६ ॥

सत्रा । सोमाः । अभवन् । अस्य । विश्वे । सत्रा । मदासः । बृहतः । मदिष्ठाः ।

सत्रा । अभवः । वसुपतिः । वसूनाम् । दत्रे । विश्वाः । अधिथाः । इन्द्र । कृष्टीः ॥ ६ ॥

^१विश्वे सर्वे ^२सोमाः ^३अस्य इन्द्रस्य ^४सत्रा । सत्रेति सत्यनामैतत् । सत्यमेव प्रभूताः
^५अभवन् । किञ्च ^६मदासः मदा मदकराः सोमाः ^७बृहतः महतोऽस्येन्द्रस्य ^८मदिष्ठाः मादयितृत्माः
^९सत्रा सत्यमेवाभवन् । हे ^{१०}इन्द्र त्वं ^{११}वसुपतिः धनपतिः । न केवलं धनपतिः किन्तु ^{१२}वसूनां सर्वेषां
पश्वादीनां धनानां पतिः ^{१३}सत्रा सत्यमेव ^{१४}अभवः भवसि । हे इन्द्र त्वं ^{१५}दत्रे धने निमित्तभूते सति
^{१६}विश्वाः सर्वाः ^{१७}कृष्टीः स्तोत्रीः प्रजाः ^{१८}अधिथाः धारयसि ^{१९}॥

त्वमर्धं प्रथमं जायमानोऽमे विश्वा अधिथा इन्द्र कृष्टीः ।

१४. १४. ३ → त्वं प्रति प्रवर्त आशयानमहिं वज्रेण मघवन्वि वृश्चः ॥ ७ ॥

त्वम् । अर्धं । प्रथमम् । जायमानः । अमे । विश्वाः । अधिथाः । इन्द्र । कृष्टीः ।

त्वम् । प्रति । प्रवर्तः । आशयानम् । अहिम् । वज्रेण । मघवन् । वि । वृश्चः ॥ ७ ॥

१. च-फ-‘इन्द्रस्य’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-त-म-अत्यन्तशोभनकर्मा । ३. ण-रक्षकत्वेन धारयसि ।

१अध अपि च १प्रथमम् एव १जायमानः १स्वम् १अमे वृत्रनिमित्ते भये सति १विश्वाः सर्वाः १कृष्टीः प्रजाः १अधिथाः रक्षकत्वेन धारयसि । हे १मघवन् धनवन् १इन्द्र १स्वं १प्रति १प्रवतः प्रति प्रवणानुदकवतो देशान् लक्ष्मीकृत्य १आशयानम् अपां निरोधकम् १अहिं वृत्रनामानमसुरं १वज्रेण १वि १वृश्चः व्यवृश्चः^१ छिन्नवानसि ॥

इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पशौ 'सत्राहणम्' इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'सत्राहणं दार्ष्टिं तुम्रमिन्द्रं सहदातुं पुरुहूत क्षियन्तम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

सत्राहणं दार्ष्टिं तुम्रमिन्द्रं महामपारं वृषभं सुवज्रम् ।

हन्ता यो वृत्रं सनितोत वाजं दाता मघानि मघवा सुराधाः ॥ ८ ॥

सत्राहणम् । दार्ष्टिम् । तुम्रम् । इन्द्रम् । महाम् । अपारम् । वृषभम् । सुवज्रम् ।

हन्ता । यः । वृत्रम् । सनिता । उत । वाजम् । दाता । मघानि । मघवा । सुराधाः ॥ ८ ॥

१सत्राहणं बहूनां शत्रूणां हन्तारं १दार्ष्टिम् अत्यन्तं धर्षकं १तुम्रम् । तुमिः प्रेरणकर्मा^२ । शत्रूणां प्रेरकं १महां महान्तम् १अपारम् अपरिमाणम् । विनाशरहितमित्यर्थः । १वृषभं कामानां वर्धितारं १सुवज्रं शोभनेन वज्रेणोपेतम् १इन्द्रम् । वयं स्तोतारः स्तुमेति शेषः । १यः इन्द्रः १वृत्रं वृत्रनामानम् असुरं १हन्ता हिंसिता भवति । १उत अपि च य इन्द्रः १वाजम् अञ्जं १सनिता दाता भवति । १सुराधाः^३ शोभनधनयुक्तो यः १मघवा इन्द्रः^४ १मघानि धनानि १दाता भवति । तमिन्द्रं स्तुमेति पूर्वेण अन्वयः^५ ॥ अत्र सर्वत्र तृनन्तत्वात् 'न लोकाव्यय' इति^६ पृष्ठीप्रतिषेधे सति द्वितीयैव भवति ॥

अयं वृत्श्चातयते समीचीर्य आजिषु मघवा शृण्व एकः ।

अयं वाजं भरति यं सनोत्यस्य प्रियासः सख्ये स्याम ॥ ९ ॥

अयम् । वृत्तः । चातयते । समुद्दीचीः । यः । आजिषु । मघवा । शृण्वे । एकः ।

अयम् । वाजम् । भरति । यम् । सनोति । अस्य । प्रियासः । सख्ये । स्याम ॥ ९ ॥

१मघवा धनवान् १यः इन्द्रः १आजिषु संग्रामेषु १एकः मुख्य एव १शृण्वे श्रूयते । १अयम् इन्द्रः १समीचीः संगताः १वृत्तः । वृण्वन्त्याच्छादयन्ति लोकानिति वृत्तः शत्रुसेनाः । ताः १चातयते नाशयति । १अयम् इन्द्रः १यं^१ १वाजं यदञ्जं^२ १सनोति यजमानाय ददाति तं वाजं १भरति यजमानस्य तदञ्जं दातुं बिभर्ति । स्तोतारो वयम् १अस्य एवंभूतस्येन्द्रस्य १सख्ये सखित्वे १प्रियासः प्रियाः १स्याम भवेम ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ-स- 'व्यवृश्चः' नास्ति । २. ण-प्रेरणे । ३. ख-ग-घ-ण-न-प-फ-भ-किंच मघवा धनवान् सुराधाः सत्यधनवान् । ४. घ-ल-संबन्धः । ५. ल-इत्यादिना । ६. ण-यं यत् । ७. ख-ग-घ-ण-न-प-फ-भ-स-अञ्जम् ।

अयं शृण्वे अध जयन्नुत मन्त्रयमुत प्र कृणुते युधा गाः ।

यदा सत्यं कृणुते मन्त्र्युमिन्द्रो विश्वं दृढं भयत एजदस्मात् ॥ १० ॥

अयम् । शृण्वे । अध । जयन् । उत । मन् । अयम् । उत । प्र । कृणुते । युधा । गाः ।

यदा । सत्यम् । कृणुते । मन्त्र्युम् । इन्द्रः । विश्वम् । दृढम् । भयते । एजत् । अस्मात् ॥ १० ॥

अध अपि च अयम् इन्द्रः जयन् शत्रून् विजयन् शृण्वे श्रूयते । सर्वत्र प्रख्यातो भवति ।
उत अपि च मन् शत्रून् हिंसन् सर्वत्र श्रूयते । उत अपि च अयम् इन्द्रः युधा युद्धेन गाः
पशून् प्र कृणुते शत्रुसकाशात् आहरति । किञ्च इन्द्रः यदा मन्त्र्युं कोपं सत्यम् एव कृणुते
द्विषदर्थं करोति तदानीं दृढं स्थिरं स्थावररूपम् एजत् कम्पमानं जङ्गमरूपं च विश्वं
समस्तं जगत् अस्मात् इन्द्रात् भयते बिभेति ॥ ॥ २२ ॥

समिन्द्रो गा अजयत्सं हिरण्या समश्चिया मघवा यो ह पूर्वीः ।

एभिर्नृभिर्नृतमो अस्य शकै रायो विभक्ता संभरश्च वस्वः ॥ ११ ॥

सम् । इन्द्रः । गाः । अजयत् । सम् । हिरण्या । सम् । अश्चिया । मघवा । यः । ह । पूर्वीः ।

एभिः । नृभिः । नृतमः । अस्य । शकैः । रायः । विभक्ता । सम्भरः । च । वस्वः ॥ ११ ॥

यो एह यः खलु मघवा धनवान् इन्द्रः गाः असुराणां सम् अजयत् सम्यक् जितवान्
भवति । किञ्च हिरण्या हिरण्यानि हितरमणीयानि शत्रुसंबन्धीनि धनानि सम् अजयत् । तथा
अश्चिया अश्चियानि शत्रुसंबन्धिनोऽश्वसमूहान् सम्यक् जयति स्म । तथा पूर्वीः बह्वीः शत्रुसेनाः
समजयत् । इन्द्रः सर्वान् शत्रून् जित्वा सकलमपि पश्चादिधनमपहतवानित्यर्थः । शकैः सामर्थ्यैः
नृतमः नेतृतमः पश्चादीनामतिशयेन निर्वाहकः स इन्द्रः एभिर्नृभिः नेतृभिः स्तोतृभिः स्तुतः सन्
अस्य रायः पश्चादिरूपस्य धनस्य विभक्ता स्तोतृभ्यो विभागस्य कर्ता । दाता भवतीत्यर्थः । किञ्च
वस्वः वसुनो धनस्य संभरश्च संभर्ता धारकश्च भवति ॥

कियत्स्विदिन्द्रो अध्येति मातुः कियत्पितुर्जनितुर्यो जजान ।

यो अस्य शुष्मं मुहुकैरियति वातो न जूतः स्तनयद्विरभैः ॥ १२ ॥

कियत् । स्वि । इन्द्रः । अधि । एति । मातुः । कियत् । पितुः । जनितुः । यः । जजान ।

यः । अस्य । शुष्मम् । मुहुकैः । इर्यति । वातः । न । जूतः । स्तनयत् । अभिः । अभैः ॥ १२ ॥

१. ख-ग-च-न-फ-भ-स-‘अयमिन्द्रः’ नास्ति । २. न-ल-स-‘दृढं’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-
च-ण-त-न-भ-स-‘स्थिरं’ नास्ति । ४. त-स्थावररूपं च ।

यः ^१इन्द्रः ^२मातुः जनन्याः सकाशात् ^३कियस्त्वत् यावद्वलम् ^४अध्येति अधिगच्छति ।
^५पितुः सकाशात् ^६कियत् यावद्वलमधिगच्छति । ^७यः ^८इन्द्रः ^९जनितुः जनयितुर्यस्मात् प्रजापतेः
 सकाशादिदं इत्यमानं जगत् ^{१०}जजान अजनयत् । ^{११}यः इन्द्रः तस्मात् प्रजापतेः सकाशात् ^{१२}अस्य
 जगतः ^{१३}शुष्मं यावद्वलं ^{१४}सुहुकैः सुहुसुहुः ^{१५}इयति प्रेरयति । ^{१६}स्तनयज्ञिः गर्जज्ञिः ^{१७}अभ्रैः मेघैः ^{१८}जृतः
 प्रेरितः ^{१९}वातो ^{२०}न वायुरिव तथा स इन्द्रः स्तोतृभिर्जृतः प्रेरितः ^{२१}हविष्पदानार्थमाहूतो भवति ॥

क्षियन्तं त्वमक्षियन्तं कृणोतीर्यति रेणुं मघवां समोहम् ।

विभञ्जनुरशनिमाँइव द्यौरुत स्तोतारं मघवा वसौ धात् ॥ १३ ॥

क्षियन्तम् । त्वम् । अक्षियन्तम् । कृणोति । इर्यति । रेणुम् । मघवा । समोहम् ।

विऽभञ्जनुः । अशनिमान्ऽइव । द्यौः । उत । स्तोतारम् । मघवा । वसौ । धात् ॥ १३ ॥

^१मघवा धनवानिन्द्रः ^२क्षियन्तं धनराहित्येन क्षीयमाणं ^३एवम् एकं जनम् ^४अक्षियन्तं धनेन
 अक्षीयमाणं ^५कृणोति करोति । अकिंचनः कश्चित्पुरुषः इन्द्रं स्तुत्वा धनसमृद्धोऽभवदित्यर्थः । ^६अशनि-
 मान् अशनिना युक्तः । ^७द्यौः ^८इव अन्तरिक्षमिव ^९विभञ्जनुः शत्रूणां विक्षेपेण भञ्जकः ^{१०}मघवा इन्द्रः
^{११}समोहं समूहं ^{१२}रेणुं पापम् ^{१३}इयति स्तोतुः सकाशात् प्रेरयति ^{१४}उत अपि च ^{१५}मघवा
 धनवानिन्द्रः ^{१६}स्तोतारं ^{१७}वसौ धने ^{१८}धात् अधात् निदधाति ॥

अयं चक्रमिषणत्सूर्यस्य न्येतशं रीरमतससृमाणम् ।

आ कृष्ण ई जुहुराणो जिघर्ति त्वचो बुध्रे रजसो अस्य योनौ ॥ १४ ॥

अयम् । चक्रम् । इषणत् । सूर्यस्य । नि । एतशम् । रीरम् । ससृमाणम् ।

आ । कृष्णः । ईम् । जुहुराणः । जिघर्ति । त्वचः । बुध्रे । रजसः । अस्य । योनौ ॥ १४ ॥

‘ प्रेतशं सूर्यं पस्पृधानम् ’ (ऋ. सं. १. ६१. १५) इत्यर्थे पूर्वं काचिदाल्यायिका सूचिता ।
 अत्रापि ‘ अयं चक्रम् ’ इति पूर्वार्धे सा^१ सूच्यते^२ । स्वश्वनामा कश्चिद्राजा । स च पुत्रार्थं सूर्यमुपास्ते ।
 स च सूर्यः पुत्ररूपेण स्वयमेव तत्रोत्पन्नः सन् एतशाल्येन महर्षिणा सार्धं युद्धं चकार । तदानीं स
 ऋषिः युद्धे जयार्थमिन्द्रं तुष्टाव । स इन्द्रः तेन स्तूयमानः सन् स्वश्वपुत्रस्य सूर्यस्य संबन्धिनः संप्रामात्
 एनमपालयदिति । ^३अयम् इन्द्रः ^४सूर्यस्य ^५चक्रम् आयुधम् ^६इषणत् प्रेरयत् । ^७ससृमाणं युद्धार्थं सरन्ते
 गच्छन्तम् ^८एतशम्^९ एतशानामानमृषिं ^{१०}नि ^{११}रीरम् न्यरीरम् निवारितवान् । ^{१२}जुहुराणः कुटिलं यथा
 भवति तथा संचरन् ^{१३}कृष्णः कृष्णवर्णो मेघः ^{१४}त्वचः तेजसः ^{१५}बुध्रे मूलभूते ^{१६}रजसो ^{१७}अस्य उदकस्य

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-‘ सकाशात् ’ नास्ति । २. ख-ग-च-न-सः । ३. ख-ग-घ-च-ण-त-प-
 फ-भ-कियज्जगत् । ४. ख-न-च-ण-‘ प्रेरितः ’ नास्ति । ५. ख-भ-ल-संमूहम् । ६. ख-ग-घ-च-भ-ल-प्रेरयति
 तत् ; त-स-प्रेरयति ततः । ७. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स्तूयते ; ल-सूच्यते, स-श्रूयते । ८. न-ल-स-
 ‘ एतशं ’ नास्ति ।

यो नो स्थानेऽन्तरिक्षे स्थितम् ईदम् एनमिन्द्रम् आ विजयति आसिञ्चति । शत्रूणां प्रेरिताश्चक्रादेस्तं ररक्षेत्यर्थः ॥

असिक्न्यां यजमानो न होता ॥ १५ ॥

असिक्न्याम् । यजमानः । न । होता ॥ १५ ॥

एकपदयमृक्^१ पूर्वचा सह दृष्टान्तत्वेन संबध्यते । असिक्न्यां रात्रौ यजमानो न यजमान इव होता होतारमाह्वतारमग्निम् । द्वितीयार्थे प्रथमा । सोमेनासिञ्चति तद्वन्मेष इन्द्रम् आसिञ्चतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

गव्यन्त इन्द्रं सख्याय विप्रां अश्वयन्तो वृषणं वाजयन्तः ।

जनीयन्तो जनिदामक्षितोत्तिमा च्यावयामोऽवते न कोशम् ॥ १६ ॥

गव्यन्तः । इन्द्रम् । सख्याय । विप्राः । अश्वयन्तः । वृषणम् । वाजयन्तः ।

जनिऽयन्तः । जनिऽदाम् । अक्षितऽऊतिम् । आ । च्यावयामः । अवते । न । कोशम् ॥ १६ ॥

गव्यन्तः गा इच्छन्तः । अश्वयन्तः अश्वानिच्छन्तः । वाजयन्तः वाजमश्वमिच्छन्तः । जनीयन्तः जायाश्च^२ इच्छन्तः । विप्राः मेधाविनः स्तोतारो वयं सख्याय इन्द्रसंबन्धिने सस्त्रिवाय वृषणं कामानां वर्धितारं जनिदां जायाप्रदम् अक्षितोत्तिम् अक्षीणरक्षम् । सर्वदा रक्षाकरमित्यर्थः । एवंभूतम्^३ इन्द्रम् आ च्यावयामः आगमयामः । तत्र दृष्टान्तः । अवते कूपे । अवत इति कूपनाम ' अवतः अवटः क्रिविः ' (नि. ३. २३. ७) इति कूपनामसु पाठात् । कोशं न जलोद्धरणपात्रमिव । पुरुषा जलोद्धरणपात्रं जलेन पूरयितुं कूपे यथा आच्यावयन्ति तथा वयमाच्यावयाम इत्यर्थः^४ ।

त्राता नो बोधि ददृशान आपिरभिख्याता मर्दिता सोम्यानाम् ।

सखा पिता पितृतमः पितृणां कर्तेषु लोकमुशते वयोधाः ॥ १७ ॥

त्राता । नः । बोधि । ददृशानः । आपिः । अभिख्याता । मर्दिता । सोम्यानाम् ।

सखा । पिता । पितृऽतमः । पितृणाम् । कर्ता । ईम् । ऊँ इति । लोकम् । उशते । वयोऽधाः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र आपिः आसः ददृशानः सर्वं^५ पालकत्वेन पश्यस्त्वं नः अस्माकं त्राता रक्षकः बोधि भव । किञ्च । अभिख्याता अभिदृष्टा मर्दिता सुखयिता सोम्यानां सोमार्हाणां यजमानादीनां सखा प्रजापतिना समानख्यातिः पिता पालकः । केवलं पालको न किंतु पितृणां पालकानां मध्ये पितृतमः

१. ख-ग-घ-ण-त-प-फ-भ-स-एकपदीयमृक् । २. ख-ग-घ-ण-त-न-भ-स-जायां च । ३. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-कोशमाधारभूतमिन्द्रमवते रक्षणार्थं नाच्यावयामः न त्यजामः भजेमेत्यर्थः । ४. घ-ण-न-स-सर्वपालकत्वेन ।

अतिशयेन पालकः 'वर्कतेषु पितृणां कष्टा च त्वं 'लोकं स्वर्गादिलोकम्' 'उवाते कामयमानाय स्तोत्रे
'वयोधाः । वय इत्यन्नामैतत् । अन्नप्रदो भव ॥

सखीयतामविता बोधि सखा गृणान इन्द्र स्तुवते वयो धाः ।

वयं ह्य ते चक्रमा सबाध आभिः शमीभिर्महयन्त इन्द्र ॥ १८ ॥

सखिऽयताम् । अविता । बोधि । सखा । गृणानः । इन्द्र । स्तुवते । वयः । धाः ।

वयम् । हि । आ । ते । चक्रम । सबाधः । आभिः । शमीभिः । महयन्तः । इन्द्र ॥ १८ ॥

हे इन्द्र त्वं 'सखीयतां सखिस्त्वमिच्छतामस्माकम्' 'अविता रक्षिता' 'बोधि भव । तथा 'गृणानः
स्तूयमानसवं' 'सखा भव । हे 'इन्द्र' 'स्तुवते स्तुतिं कुर्वते मङ्गं' 'वयः अक्षं' 'धाः अधाः' 'देहि' ।
हे' 'इन्द्र' 'सबाधः बाधासहिताः' 'वयं' 'हि वयं खलु' 'ते त्वाम्' 'आ' 'चक्रम आह्वयामः । किं
कुर्वन्तः । 'आभिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानैः' 'शमीभिः स्तुतिरूपैः कर्मभिः' 'महयन्तः त्वां' 'पूजयन्तः ॥

इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पुरोडाशस्य 'स्तुत इन्द्रः' इति याज्या । सूत्रितं च—'स्तुत इन्द्रो मघवा
यद् वृत्रैवा वस्व इन्द्रः सत्यः सम्राट्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

स्तुत इन्द्रो मघवा यद् वृत्रा भूरीण्येको अप्रतीनि हन्ति ।

अस्य प्रियो जरिता यस्य शर्मन्किर्देवा वारयन्ते न मर्ताः ॥ १९ ॥

स्तुतः । इन्द्रः । मघवा । यत् । ह । वृत्रा । भूरीणि । एकः । अप्रतीनि । हन्ति ।

अस्य । प्रियः । जरिता । यस्य । शर्मन् । नकिः । देवाः । वारयन्ते । न । मर्ताः ॥ १९ ॥

'यद् यद्वा खलु' 'मघवा धनवान्' 'इन्द्रः' 'स्तुतः अस्माभिः स्तुतो भवति तदेन्द्रः' 'एकः
असहाय एव' 'भूरीणि बहूनि' 'अप्रतीनि अप्रतिगमनानि । अभिगमनयुक्तानीत्यर्थः । 'वृत्रा वृत्राणि
शत्रून्' 'हन्ति हिनस्ति । 'यस्य इन्द्रस्य' 'शर्मन्' 'शर्मणि आश्रये वर्तमानं' 'स्तोतारं' 'देवाः' 'नकिः
'वारयन्ते निवारणं न कुर्वन्ति । 'मर्ताः च' 'न निवारयन्ते' । 'अस्य इन्द्रस्य' 'जरिता स्तोता
'प्रियः भवति ॥

आग्निमाल्लभास्ते 'एवा न इन्द्रः' इति परिधानीया । सूत्रितं च—'एवा न इन्द्रो मघवा
विरण्णीति परिवध्यात्' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स—'स्वर्गादिलोकं' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-देहि । ३. ख-ग-
घ-च-ण-न-भ—'हे इन्द्र' नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स—'त्वां' नास्ति । ५. ख-ग-घ-
ण-न-प-फ-भ-स—निवारयन्ते निवारणं (ख-ग-घ-फ-निवारणं, भ-स-निर्धारणं) न कुर्वन्ति

ए॒वा न॒ इन्द्रो॑ म॒घवा॑ वि॒र॒प्शी॑ क॒रत्स॒त्या च॑र्ष॒णीधृ॑द॒न॒र्वा ।

त्वं राजा॑ ज॒नुषां॑ धे॒ह्यस्मे॒ अधि॑ श्रवो॒ माहि॑नं॒ यज॑रि॒त्रे ॥ २० ॥

ए॒व । नः॑ । इन्द्रः॑ । म॒घवा॑ । वि॒र॒प्शी । क॒रत् । स॒त्या । च॒र्षणि॑धृत् । अ॒न॒र्वा ।

त्वम् । राजा॑ । ज॒नुषाम् । धे॒हि । अ॒स्मे इति॑ । अधि॑ । श्रवः॑ । माहि॑नम् । यत् । ज॒रि॒त्रे ॥ २० ॥

विरप्शी बहुविधशब्दान् चर्षणीधृत् सर्वासां प्रजानां धारयिता अनर्वा अप्रत्युतः । केनापि प्रतिकूलं न प्राप्त इत्यर्थः । मघवा धनवान् इन्द्रः एवा एवमस्माभिः स्तुतः सन् नः अस्माकं सत्या सत्यरूपाण्यभिमतानि फलानि करन् करोतु । हे इन्द्र जनुषां जन्मवतां सर्वेषां राजा प्रभुः पृथ्वं माहिनं महिम्नापेतं यत् श्रवः यद्यशः यजरित्रे स्तोत्रे दयं तद्यशः अस्मे अस्मासु अधि अधिकत्वेन धेहि । 'एवा न इन्द्रो मघवा विरप्शीत्युत्तमया परिदधातीयं' वा इन्द्रो मघवा विरप्शी (गे. भा. ३. ३८) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

नू॒ष्टुत॑ इन्द्र॒ नू॒ गृणा॑न इषं॒ जरि॑त्रे न॒द्यो॑ न पी॒पेः ।

अ॒का॒रि॒ ते ह॒रि॒वो॒ ब्रह्म॑ न॒व्यं॒ धिया॑ स्याम॒ र॒ध्यः॑ स॒दा॒साः ॥ २१ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरि॒त्रे । न॒द्यः । न । पी॒पेरिति॑ पीपेः ।

अ॒का॒रि । ते । ह॒रि॒वः । ब्रह्म॑ । न॒व्यम् । धि॒या । स्या॒म । र॒ध्यः । स॒दा॒साः ॥ २१ ॥

नू॒ष्टुत॑ इन्द्रेति व्याख्याताः ॥ २४ ॥

'अयं पन्थाः' इति त्रयोदशर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । अत्रानुक्रमणिका—'अयं पन्थाः सप्तोना संवाद इन्द्रादिति वामदेवानाम्' इति । 'यस्य वाक्यं स ऋषिः या तेनोच्यते सा देवता' इति परिभाषितत्वात् ऋषिदेवते तत्र तत्र ज्ञातव्ये । अस्मिन् सूक्ते इन्द्रादिति वामदेवसंवादरूपिणी^१ काचित् आख्यायिका श्लोकरूपेण सूच्यते—'गर्भस्थो ज्ञानसंपन्नो वामदेवो महामुनिः । मतिं चक्रे न जायेय योनिदेशात्तु मानृतः ॥ १ ॥ किंतु पार्श्वदितश्चेति ज्ञात्वा नु जननी त्विदम् । दध्यौ शान्त्यै शचीं देवीमदिति त्विन्द्रमातरम् ॥ २ ॥ अदितिस्त्विन्द्रसहिता गर्भिणीमभ्यगाद्वने । अदितिन्द्रवामदेवाः संवादमथ चाक्रिरे ॥ ३ ॥ संवाद इति सूत्रेण कथा संपात्र सूच्यते । नोक्तो वक्तृविशेषोऽत्र आपदेशेऽनुक्तितः ॥ ४ ॥ अर्थतत्त्ववगन्तव्यो वक्तृभेद इति स्थितिः । इन्द्रोऽदितिरूपिश्चास्मिन्मथः सूक्ते समूचिरे ॥ ५ ॥ गर्भे शयानं सुचिरं मातुर्गर्भादनिर्गतम् । वामदेवं प्रतिब्रूत आद्ययर्चा शतक्रतुः ॥ ६ ॥ द्वितीयादिभिर्धर्षवैर्ऋषिरग्राह पञ्चभिः । न ही न्वस्येति सप्त स्युरर्धर्चा अदितेर्वचः ॥ ७ ॥ ममश्चन त्वा युवतिरित्युचः पञ्च वै मुनेः । दीर्घशान्तिमग्राह वामदेवस्तथान्यथा ॥ ८ ॥ एवमर्थाद्वक्तृभेद इति बहुवचशासनम् । अर्थो विवेकस्पष्टत्वादुपदेशेषु नेरितः ॥ ९ ॥ ऋषिदेवतसिद्धयर्थं विवेकादर्थे ईरितः' (अनु. भा. ४. १८) इति ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ- 'प्रभुः' नास्ति । २. ल-परिदध्यादियम् । ३. त-व्याख्यातेयम् ; स-प्राग्व्याख्याता । ४. च-ण- 'संवादरूपा ।

अयं पन्था अनुवित्तः पुराणो यतो देवा उदजायन्त विश्वे ।

अतश्चिदा जनिषीष्ट प्रवृद्धो मा मातरममुया पत्तवे कः ॥ १ ॥

अयम् । पन्थाः । अनुऽवित्तः । पुराणः । यतः । देवाः । उत्ऽअजायन्त । विश्वे ।

अतः । चित् । आ । जनिषीष्ट । प्रऽवृद्धः । मा । मातरम् । अमुया । पत्तवे । करिति कः ॥ १ ॥

इन्द्रवाक्यम्^१ । ^१पुराणः अनादिः ^२अयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानः ^३पन्थाः योनिनिर्गमनरूपो मार्गः ^४अनु आनुपूर्व्येण ^५वित्तः सर्वैर्जायमानैर्लब्धः । ^६यतः यस्माद्योनिमार्गात् ^७विश्वे सर्वे ^८देवाः ^९उद-
जायन्त उत्कर्षेणोत्पन्ना भवन्ति । तस्माद्योनिमार्गान्मनुष्या उत्पन्ना भवन्तीति^२ किमु^३ वक्तव्यम् ।
^४अतश्चित् अस्माद्योनिमार्गादेव ^५प्रवृद्धः गर्भे प्रकर्षेण वृद्धिगतो वामदेवः ^६आ ^७जनिषीष्ट आ समन्तात्
जायताम् । ^८अमुया अमुं ^९मातरं ^{१०}पत्तवे पतनाय । मरणायेत्यर्थः । ^{११}मा ^{१२}कः मा करोतु ॥

नाहमतो निरया दुर्गहैतत्तिरश्चता पार्श्वभिर्गमाणि ।

बहूनि मे अकृता कर्त्वा नि युध्यै त्वेन सं त्वेन पृच्छै ॥ २ ॥

न । अहम् । अतः । निः । अय । दुःऽगहा । एतत् । तिरश्चता । पार्श्वत् । निः । गमानि ।

बहूनि । मे । अकृता । कर्त्वा नि । युध्यै । त्वेन । सम् । त्वेन । पृच्छै ॥ २ ॥

वामदेव एवमुक्तवन्तमिन्द्रं प्रस्थाह । ^१अहम् ^२अतः योनिमार्गात् ^३न ^४निरया न निरयाणि । न
निर्गच्छानि । ^५एतत् योनिनिर्गमरूपं वरम् ^६दुर्गहा दुर्ग्रहम्^४ । दुःस्वेन^५ प्राह्यम्^६ । न प्राप्यं भवतीत्यर्थः ।
किन्तु ^७तिरश्चता तिरश्चीनात् ^८पार्श्वत् ^९निर्गमानि निर्गच्छानि । योनिदेशादनिर्गतोऽहं पार्श्वं^{१०} भिरवा
निर्गच्छानीत्यर्थः । अन्यैरकृतमिदमेव न केवलं मया क्रियते किंस्वन्यैः अकृतानि^{११} ^{१२}बहूनि कर्माणि ^{१३}मे
^{१४}कर्त्वा नि कर्तव्यानि सन्ति । ^{१५}त्वेन एकेन सप्तनेन विवदमानेन सह ^{१६}युध्यै युद्धं करवाणि । ^{१७}त्वेन एकेन
बभूवुना ^{१८}सं ^{१९}पृच्छै सम्यक् पृच्छानि^{२०} ॥

परायतीं मातरमन्वच्छ न नानु गान्यनु नू गमानि ।

त्वष्टुर्गृहे अपिबत्सोममिन्द्रः शतधन्यं चम्बोः सुतस्य ॥ ३ ॥

पराऽयतीम् । मातरम् । अनु । अन्वच्छ । न । न । अनु । गानि । अनु । नु । गमानि ।

त्वष्टुः । गृहे । अपिबत् । सोमम् । इन्द्रः । शतऽधन्यम् । चम्बोः । सुतस्य ॥ ३ ॥

१. न-ल-स-‘इन्द्रवाक्यं’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स-भवन्ति । ३. ल-किम् ।

४. त-दुर्ग्रहम् । ५. न-दुर्ग्रहणीयम् । ६. ख-ग-घ-च-ण-फ-पार्श्वे । ७. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-अकृता
सप्तनेनाकृतानि । ८. त-पृच्छामि ।

मयि गर्भस्थिते^१ सतीन्द्रो मदीयां^२ वमातरं^३ परायतीं परेतां त्रियमाणाम्^४ वान्वचष्ट^५ अन्ववमवीत् ।
 एवमपि इदानीं गर्भे स्थितोऽहं पुराणं पन्थानं^६ न नानु^७ नानु^८ गानि नानुगच्छानीति न । किंतु^९ नु क्षिप्रम्^{१०}
 अनु^{११} गमानि अनुगच्छान्येव । वामदेवः स्वकीयमकृत्यकारित्वं परिहृत्येन्द्रस्याकृत्यकारित्वम् उत्तरा-
 र्धचैनं^{१२} प्रतिपादयति । इन्द्रः चम्बोः सोमाभिपवफलकयोः सुतस्य सोमं सुतवतोऽभिषुतवतः^{१३}
 ववष्टुः संबन्धिनं गृहे अनुपहृतः सन् शतधन्यं बहुधनेन क्रीतं सोमम् अपिबत् बलात्कारेण
 सोमस्य पानं कृतवान् । अयमर्थस्मैतिरिच्यैः 'त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रं सोममाहरत्' (तै. सं. २. ४. १२.
 १) इत्यनुवाके महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितः ॥

किं स ऋधकृणवद्यं सहस्रं मासो जभारं शरदश्च पूर्वीः ।

नही न्वस्य प्रतिमानमस्त्यन्तर्जातेषुत ये जनित्वाः ॥ ४ ॥

किम् । सः । ऋधक् । कृणवत् । यम् । सहस्रम् । मासः । जभारं । शरदः । च । पूर्वीः ।

नहि । नु । अस्य । प्रतिमानम् । अस्ति । अन्तः । जातेषु । उत । ये । जनिऽत्वाः ॥ ४ ॥

अदितिः यम् इन्द्रं सहस्रं बहुन् मासः मासान् पूर्वीः बह्वीः शरदश्च संवत्सरांश्च जभारं
 बभार ॥ विभर्तेरिदं रूपम् ॥ गर्भे स्थित इन्द्रो बहुषु संवत्सरेष्वदितिं क्लेशितवानित्यर्थः । एवंभूतः सः
 इन्द्रः किं यत्^१ किमपि । सर्वमपीत्यर्थः । ऋधक् विरुद्धं कर्म कृणवत् अकरोत् । इन्द्रस्य आक्षेपम्^२
 असहमानादितिरिन्द्रमातापि एनं प्रति ब्रूते । हे वामदेव जातेषु उत्पन्नेषु देवादिषु^३ अन्तः मध्ये अस्य
 इन्द्रस्य प्रतिमानम् उपमानं^४ नहि अस्ति न विद्यते खलु । नु^५ इति पादपूरणार्थः^६ । उत अपि च
 ये देवादयः जनिऽत्वाः जनयितव्या जनयिष्यमाणास्तेषु मध्येऽस्येन्द्रस्य प्रतिमानं नास्ति ॥

अवद्यमिव मन्यमाना गुहाकरिन्द्रं माता वीर्येणा न्यृष्टम् ।

अथोदस्थात्स्वयमर्त्कं वसान आ रोदसी अपृणाज्जायमानः ॥ ५ ॥

अवद्यम्^१ इव । मन्यमाना । गुहा । अर्कः । इन्द्रम् । माता । वीर्येण । निऽर्कष्टम् ।

अथ । उत । अस्थात् । स्वयम् । अर्त्कम् । वसानः ।

आ । रोदसी इति । अपृणात् । जायमानः ॥ ५ ॥

गुहा गुहायां गह्वररूपे सूतिकागृहे जातम् इन्द्रम् अवद्यमिव गर्हमिव^१ मन्यमाना जानती
 माता इन्द्रजनन्यदितिः वीर्येण सामर्थ्येन न्यृष्टं नितरां प्राप्तम् अर्कः अकरोत् । अथ अन्तरं

१. त-गर्भस्थे । २. त-उत्तरार्धेन । ३. ख-ग-च-न-भ-स-कियत् । ४. ख-ग-च-ण-क्षेपणम् ।
 ५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-‘ देवादिषु ’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-‘ उपमानं ’ नास्ति । ७. ख-ग-
 च-न-भ-स-हि । ८. त-ल-पूरणार्थः । ९. ख-ग-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ-ल-स-‘ गर्हमिव ’ नास्ति ।

वजायमानः उत्पद्यमान इन्द्रः स्वयम् एव^१ अत्कं तेजः वसानः आच्छादकः सन् । दधान इत्यर्थः । उदस्थात् उत्कर्षेण अतिष्ठत्^२ । किंच रोदसी द्यावापृथिव्यौ वा अपृणात् समन्तात् पूरयामास^३ ॥ ॥ २.५ ॥

एता अर्षन्त्यललाभवन्तीऋतावरीरिव संक्रोशमानाः ।

एता वि पृच्छ किमिदं भनन्ति कमापो अद्रिं परिधिं रुजन्ति ॥ ६ ॥

एताः । अर्षन्ति । अललाऽभवन्तीः । ऋतावरीऽइव । समऽक्रोशमानाः ।

एताः । वि । पृच्छ । किम् । इदम् । भनन्ति । कम् । आपः । अद्रिम् । परिधिम् । रुजन्ति ॥ ६ ॥

अललाभवन्तीः अललेत्येवंरूपं शब्दं कुर्वत्यः ऋतावरीरिव उदकवत्य, एव एताः नद्यः संक्रोशमानाः इन्द्रमहत्त्वप्रतिपादकोद्भूतेन हर्षेण बहुविधं शब्दायमानाः सत्यः अर्षन्ति गच्छन्ति । एवंभूता नद्यः इदं किं भनन्ति श्रोत्रग्राह्यं शब्दायमानं किं वदन्तीममर्थं हे ऋषे त्वम् एताः नदीः वि पृच्छ विशेषेण पृष्टवान् भव । एवं संपृच्छ । विचारिते सति एतच्छब्दायमानमिन्द्रमाहात्म्यस्यैव वचनं भवतीत्यर्थः । किंच आपः उदकानि परिधिम् आवरकं कम् अद्रिं कं मेघं रुजन्ति भञ्जन्ति । आपः कमपि मेघं न भञ्जन्ति किंतु इन्द्रो मम पुत्र एव उदकावरकं मेघं भङ्क्त्वा आपः प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥

किमु प्विदस्मै निविदो भनन्तेन्द्रस्यावद्यं दिधिषन्त आपः ।

ममैतान्पुत्रो महता वधेन वृत्रं जघन्वाँ असृजद्वि सिन्धून् ॥ ७ ॥

किम् । ऊँ इति । खित् । अस्मै । निऽविदः । भनन्त । इन्द्रस्य । अवधम् । दिधिषन्ते । आपः ।

मम । एतान् । पुत्रः । महता । वधेन । वृत्रम् । जघन्वान् । असृजत् । वि । सिन्धून् ॥ ७ ॥

यदेन्द्रो वृत्रासुरं हतवान् तदा शाश्वतीं ब्रह्महत्यां प्राप्तवानिति वामदेवस्याभिप्रायमुक्तीय अदितिः आह । निविदः । मरुत्वतीयशस्त्रे प्रयुज्यमानानि 'मरुस्तोत्रो मरुद्गणः' इत्यादीनीन्द्रस्तुतिप्रतिपादकानि कानिचित् पदानि निविच्छब्देनोच्यन्ते । ता निविदः अस्मै इमं वृत्रवधनिमित्तं ब्रह्महत्यारूपं पापं प्राप्नुवन्तमिन्द्रं किमु खित् भनन्त भनन्ति । किं वदन्तीति चेत् । तर्हि इन्द्रं पापरहितं मत्वा निविदः स्तुवन्ति । कथमिन्द्रस्य पापरहितत्वम् । उच्यते । आपः केनरूपेणास्य इन्द्रस्य अवद्यं ब्रह्महत्यादिरूपं पापं दिधिषन्ते धारयन्ति । मम पुत्रः मदीयः पुत्र इन्द्रः^१ महता प्रभूतेन वधेन । वध इति वज्रनामैतत् । वज्रेण वृत्रं जघन्वान् हतवान् । ततः एतान् सिन्धून् उदकानि वि असृजत् विशेषेण स्वैरत्वेन सत्^२ सृष्टवान्^३ । इन्द्रेणोत्सृष्टा आपस्तस्य पापं जगृहुरित्यर्थः ॥

१. त-ल-स- 'एव' नास्ति । २. त-तिष्ठति । ३. ण-पूरयामास इति । ४. त-उदकावारकम् ।

५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स- 'इन्द्र' नास्ति । ६. त-यः इन्द्रः । ७. ण-समुत्सृष्टवान् ।

ममच्चन त्वा युवतिः परास ममच्चन त्वा कुषवा जगार ।

ममच्चिदापः शिशवे ममृडयुर्ममच्चिदिन्द्रः सहसोदतिष्ठत् ॥ ८ ॥

ममत् । चन । त्वा । युवतिः । पराऽआस । ममत् । चन । त्वा । कुषवा । जगार ।

ममत् । चित् । आपः । शिशवे । ममृडयुः ।

ममत् । चित् । इन्द्रः । सहसा । उद । अतिष्ठत् ॥ ८ ॥

सूक्तशेषेण ऋषिरिन्द्रं स्तौति । हे इन्द्र वममच्चन माद्यन्त्येव । प्रमत्तैवेत्यर्थः । वयुवतिः स्वदीया मातादितिः वत्वा त्वां वपरास पराचिक्षेप । किंच कुषवानाग्नी काचित् राक्षसी सा वममच्चन प्रमत्तैव वत्वा त्वां वजगार गिरति स्म । हे इन्द्र वममच्चित् प्रमाद्यन्त्य एव आपः वशिषावे जाताय तुभ्यं वममृडयुः सुखयांचक्रुः^१ । वममच्चित् माद्यन्त्येव इन्द्रः सहसा स्वेन वीर्येण^२ उदतिष्ठत् सूतिकागृहान् राक्षसीं बाधमानः सन् उत्कर्षेण तस्थौ ॥

ममच्चन ते मघवन्व्यंसो निविविध्वाँ अप हनू जघान ।

अधा निविद्ध उत्तरो बभूवाञ्छिरो दासस्य सं पिणग्वधेन ॥ ९ ॥

ममत् । चन । ते । मघऽवन् । विऽअंसः । निऽविविध्वान् । अप । हनू इति । जघान ।

अध । निऽविद्धः । उत्तऽतरः । बभूवान् । शिरः । दासस्य । सम् । पिणक् । वधेन ॥ ९ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र वममच्चन प्रमाद्यन्त्येव व्यंसो नाम राक्षसः निविविध्वान् प्रविध्यन् ते हनू स्वदीये हनू सुखपार्श्वे अप जघान अपहतवान् । अध अथानन्तरं हे इन्द्र निविद्धः राक्षसेन ताडितः त्वम् उत्तरः व्यंसादधिकबलः बभूवान् भूतः सन् दासस्य क्षीणस्य व्यंसस्य शिरः वधेन वज्रेण सं पिणक् पिष्टवानसि ॥

गृष्टिः संसुव स्थविरं तवागामेनाधृष्यं वृषभं तुम्रमिन्द्रम् ।

अरीळ्हं वत्सं चरथाय माता स्वयं गातुं तन्वे इच्छमानम् ॥ १० ॥

गृष्टिः । संसुव । स्थविरम् । तवागाम् । अनाधृष्यम् । वृषभम् । तुम्रम् । इन्द्रम् ।

अरीळ्हम् । वत्सम् । चरथाय । माता । स्वयम् । गातुम् । तन्वे । इच्छमानम् ॥ १० ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘ काचित् ’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-सुखं चक्रुः । ३. त-ल-वीर्येण सह । ४. ख-ग-घ-फ-निविद्धः स्वेच्छया हे इन्द्र; घ-ण-निविद्धः स्वेच्छया; प-भ-हे इन्द्र निविद्धः स्वेच्छया; स-हे इन्द्र । ५. ण-त्वं हे इन्द्र ।

वृष्टिः काचित् गौः वत्सं यथा वससूव सुषुवे । तथा माता इन्द्रजनन्यदिति वचरथाय^१
स्वेच्छया संचरणाय इन्द्रं ससूव^२ सुषुवे । कीदृशमिन्द्रम् । स्थविरं वयसा प्रवृद्धं तवागां प्रवृद्धबलम्
अनाद्यं शत्रुभिरनभिभाव्यं वृषभं सेचनसमर्थं तुष्टं प्रेरकम् अरीढं शत्रुभिरनभिभूतं स्वयं
गातुम् अन्यनिरपेक्षगमनं तन्वे स्वशरीराय^३ इच्छमानम् इच्छन्तम् ॥

उत माता महिषमन्ववेनदमी त्वा जहति पुत्र देवाः ।

अथाब्रवीद्वृत्रमिन्द्रो हनिष्यन्तस्खे विष्णो वितरं वि क्रमस्व ॥ ११ ॥

उत । माता । महिषम् । अनु । अवेनत् । अमी इति । त्वा । जहति । पुत्र । देवाः ।

अथ । अब्रवीत् । वृत्रम् । इन्द्रः । हनिष्यन् । सखे । विष्णो इति । वितरम् । वि । क्रमस्व ॥ ११ ॥

उत अपि च हे मदीय वृत्र इन्द्र अमी वह्नयादयः देवाः त्वा त्वां जहति त्यजन्ति ।
इत्युक्तवतीन्द्रस्य माता अदितिः इन्द्रं महिषं महान्तम् । महिष इति महिषासुरात् । अन्ववेनत्
अयाचत । अथ अनन्तरं हे विष्णो व्यापनशील हे सखे मित्रभूत हरे त्वं वृत्रं हनिष्यन् हन्तुम्
इच्छन् वितरं वि क्रमस्व अतिपराक्रमी भव इति इन्द्रः विष्णुम् अब्रवीत् उवाच ॥

कस्ते मातरं विधवामचक्रच्छयं कस्त्वामजिघांसचरन्तम् ।

कस्ते देवो अधि मर्दिक आसीद्यत्प्राक्षिणाः पितरं पादगृह्य ॥ १२ ॥

कः । ते । मातरम् । विधवाम् । अचक्रत् । शयुम् । कः । त्वाम् । अजिघांसत् । चरन्तम् ।

कः । ते । देवः । अधि । मर्दिके । आसीत् । यत् । प्र । अक्षिणाः । पितरम् । पादगृह्य ॥ १२ ॥

हे इन्द्र यत् यस्मात् कारणात् पितुः सकाशात् जनिष्यमाणात् भीतस्त्वं त्वदीयं पितरं
पादगृह्य पादेषु गृहीत्वा प्राक्षिणाः प्रकर्षणावधीः । तस्मात् कारणात् ते त्वत्तोऽन्यः कः देवः
मातरं स्वकीयजननीं विधवां वितृवधेन पतिरहिताम् अचक्रन् अकरोत् । कः त्वत्तोऽन्यः बायुं
शयानं चरन्तं जाग्रतं वा त्वाम् अजिघांसत् हन्तुमैच्छत् । ते त्वत्तोऽन्यः कः देवः मर्दिके
प्रजानां सुखकरणे अधि अधिकः आसीत् । अयमर्थः ‘ऋक्सामे वै देवेभ्यः’ (तै. सं. ६. १. ३. ६)
इत्यनुवाके ‘यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायत्’ इत्यादिब्राह्मणेन तैत्तिरीयकैर्बहुधा प्रपञ्चितः ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-भ-वत्सं चरथाय; त-ल-संचरथाय । २. त-सुषूव । ३. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स-
शरीराय ।

अवर्त्या शुनं आन्त्राणि पेचे न देवेषु विविदे मडितारम् ।

अपश्यं जायाममहीयमानामधामे श्येनो मध्वा जभार ॥ १३ ॥

अवर्त्या । शुनः । आन्त्राणि । पेचे । न । देवेषु । विविदे । मडितारम् ।

अपश्यम् । जायाम् । अमहीयमानाम् । अधामे । श्येनः । मधु । आ । जभार ॥ १३ ॥

अनया वामदेवः स्वकीयं दारिद्र्यं सूचयन्निद्रस्योत्कर्षमाह । वामदेवोऽहम् । अवर्त्या जीवनो-
पायराहित्येन । शुनः शुनकसंबन्धीनि । आन्त्राणि पुरीतन्ति । पेचे अपचम् । देवेषु द्योतमानेषु
वह्न्यादिषु मध्ये इन्द्रादन्यं । मडितारं सुखयितारं । न । विविदे न लेभे । किंच । जायां स्वकीयां भार्याम्
। अमहीयमानाम् अक्षाघनीयाम् । अपश्यम् अद्राक्षम् । अध अथानन्तरं । श्येनः श्येनवच्छीघ्रगामीन्द्रः
। मे मह्यं । मधु मधुरोपेतमुदकम् । आ । जभार आजहार ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरशुक्लभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाव्ये

तृतीयाष्टके पञ्चमोऽध्यायः संपूर्णः^१ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

व्याख्यातः पञ्चमोऽध्यायस्तृतीयाष्टक^१ आदरात् ।
धीमता सायणाख्येन^२ षष्ठोऽध्यायोऽथ वर्ण्यते ॥

चतुर्थे मण्डले द्वितीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि व्याख्यातानि । ‘ एवा त्वामिन्द्र ’ इत्येकादशचं नवमं सूक्तम् । तस्य मण्डलादिपरिभाषया वामदेव ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ एवैकादश ’ इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूच्यते हि—‘ एवा त्वामिन्द्रोऽशु पु णः सुमना उपाक इति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । वृष्ट्याभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि मैत्रावरुणशस्त्रे अहीनसूक्तं^३ तत्स्थाने^४ श्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं प्रथमं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ एवा त्वामिन्द्र यज्ञ इन्द्रः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

एवा त्वामिन्द्र वज्रिभ्रत्र विश्वे देवासः सुहवास ऊमाः ।

महामुभे रोदसी वृद्धमृष्वं निरेकमिदृणते वृत्रहत्ये ॥ १ ॥

एव । त्वाम् । इन्द्र । वज्रिन् । अत्र । विश्वे । देवासः । सुहवासः । ऊमाः ।

महाम् । उभे इति । रोदसी इति । वृद्धम् । ऋष्वम् ।

निः । एकम् । इत् । वृणते । वृत्रहत्ये ॥ १ ॥

१ अत्र अस्मिन् यज्ञे २ वज्रिन् हे वज्रवन् ३ इन्द्र ४ सुहवासः सुहवाः शोभनाह्वानाः ५ ऊमाः रक्षकाः ६ विश्वे ७ देवासः सर्वे देवाः ८ उभे ९ रोदसी द्यावापृथिव्यौ च १० एव एवमुक्तप्रकारेण स्तूयमानं ११ महान्तं प्रभूतं १२ वृद्धं गुणैः प्रवृद्धम् १३ ऋष्वं दर्शनीयं १४ त्वाम् १५ एकमित् एकमेव १६ वृत्रहत्ये वृत्रहननार्थं १७ निः १८ वृणते निःशेषेण संभजन्ते ॥

अवांसृजन्त जिब्रयो न देवा भुवः सम्राळिन्द्र सत्ययोनिः ।

अहन्महि परिशयानमर्णः प्र वर्तनीररदो विश्वधेनाः ॥ २ ॥

अव । असृजन्त । जिब्रयः । न । देवाः । भुवः । सम्राट् । इन्द्र । सत्ययोनिः ।

अहन् । अहिम् । परिशयानम् । अर्णः । प्र । वर्तनीः । अरदः । विश्वधेनाः ॥ २ ॥

१. ख-पञ्चमाध्याय° । २. त-सायणार्येण । ३. ल-अहीनसूक्तस्थाने । ४. त-ल-लोके ।

५. ख-ग-घ-च-ण-भ-स-‘ एव ’ नास्ति ।

हे ^१इन्द्र ^२देवाः त्वां ^३जिज्यो ^४न जीर्णाः प्रवृद्धाः पितरो यूनः पुत्रानिव ^५अवासृजन्त
असुरवधार्थं प्रैरयन् । ततो हे इन्द्र ^६सत्ययोनिः सत्यनिवासस्त्वं ^७सम्राट् सर्वेषां लोकानामधीश्वरः
^८भुवः अभवः । ^९अर्णः उदकं लक्ष्मीकृत्य ^{१०}परिशयानं परितः समन्तात् शयनं कुर्वन्तम् ^{११}अहिं
वृत्रासुरम् ^{१२}अहन् अवधीः । ^{१३}विश्वधेनाः विश्वस्य प्रीणयित्रीः ^{१४}वर्तनीः सर्वत्र प्रवर्तिका नदीः ^{१५}प्र
^{१६}अरदः प्रकर्षेण विलेखनं कृतवानसि । इन्द्रो वृत्रं हत्वा तेनावृतान्युदकानि प्रवाहरूपेण प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥

अतृप्णुवन्तं वियतमबुध्यमबुध्यमानं सुषुपाणमिन्द्र ।

सप्त प्रति प्रवत आशयानमहिं वज्रेण वि रिणा अपर्वन् ॥ ३ ॥

अतृप्णुवन्तम् । विड्यतम् । अबुध्यम् । अबुध्यमानम् । सुषुपानम् । इन्द्र ।

सप्त । प्रति । प्रवतः । आशयानम् । अहिम् । वज्रेण । वि । रिणाः । अपर्वन् ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र त्वम् ^२अतृप्णुवन्तं भोगेषु अतृप्यन्तं ^३वियतं शिथिलाङ्गम् ^४अबुध्यं दुर्विज्ञानम्
^५अबुध्यमानं किमप्यजानन्तं ^६सुषुपाणं सुप्तं ^७सप्त सर्पणस्वभावाः ^८प्रवतः अपः ^९प्रति ^{१०}आशयानम्
आवृष्य तिष्ठन्तम् ^{११}अहिं वृत्रम् ^{१२}अपर्वन् अपर्वणि ^{१३}पौर्णमास्यां ^{१४}वज्रेण ^{१५}वि ^{१६}रिणाः ^{१७}व्यरिणाः ।
विशेषेण हतवानसि । पौर्णमास्यां वृत्रवधः ' त्वष्टा हतपुत्रः ' इत्यनुवाके ' घ्नन्ति वा एनं पौर्णमास
आमावास्यायां प्याययन्ति ' (तै. सं. २. ५. २. ५) इति तैत्तिरीयेऽपि उक्तः ^{१८} ॥

अक्षोदयच्छर्वसा क्षामं बुध्नं वार्णं वातस्तविषीभिरिन्द्रः ।

दृळ्हान्यौभादुशमानं ओजोऽवाभिनत्कुभः पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

अक्षोदयत् । शर्वसा । क्षामं । बुध्नम् । वाः । न । वातः । तविषीभिः । इन्द्रः ।

दृळ्हानि । औभात् । उशमानः । ओजः । अव । अभिनत् । कुभः । पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

^१इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः ^२शवसा बलेन ^३बुध्नम् अन्तरिक्षं ^४क्षाम क्षीणोदकम् ^५अक्षोदयत्
संपिपेष । तत्र दृष्टान्तः । ^६वातः वायुः ^७तविषीभिः बलैः ^८वार्णं उदकमिव तद्वत् । किञ्च ^९ओजः
बलम् ^{१०}उशमानः कामयमान इन्द्रः ^{११}दृळ्हानि दृढानि स्थिराण्यप्यभ्राणि ^{१२}औभात् अभाङ्क्षीत् ।
तथा ^{१३}पर्वतानां गिरीणां ^{१४}कुभः पक्षान् ^{१५}अवाभिनत् अत्यन्तमभैसीत् ॥

अभि प्र दद्रुर्जनयो न गर्भं रथाइव प्र ययुः साकमद्रयः ।

अतर्पयो विसृत उब्ज ऊर्मीन्त्वं वृताँ अरिणा इन्द्र सिन्धून् ॥ ५ ॥

अभि । प्र । दद्रुः । जनयः । न । गर्भम् । रथाऽइव । प्र । ययुः । साकम् । अद्रयः ।

अतर्पयः । विसृतः । उब्जः । ऊर्मीन् । त्वम् । वृतान् । अरिणाः । इन्द्र । सिन्धून् ॥ ५ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स- ' त्वां ' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-त-भ-आपस्तासाम् ; न-स-
' नदीः ' नास्ति । ३. त-न-ल-स- ' प्रति ' नास्ति । ४. ल-पर्वणि । ५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-उफम् ।

हे इन्द्र त्वाम् अद्रयः मरुतः जनयः जनन्यः गर्भं न पुत्रमिव अभि प्र ददुः अभि-
जग्मुः । किंच प्रथाइव रंहणशीला रथा यथा तथा वृत्रवधार्थं त्वया साकं प्र ययुः प्रकर्षेण
अयासिषुः । हे इन्द्र त्वं विसृतः विसरणशीला नदीः अतर्पयः अद्भिरपूरयः । तथा ऊर्मिन् मेघान्
उब्जः अवधीः । तथा त्वं वृत्तान् वृत्रेणावृत्तान्^१ सिन्धून् अपः अरिणाः प्रैरयः ॥ १ ॥

त्वं महीमवनिं विश्वधेनां तुर्वीतये वय्याय क्षरन्तीम् ।

अरमयो नमसैजदर्णः सुतरणां अकृणोरिन्द्र सिन्धून् ॥ ६ ॥

त्वम् । महीम् । अवनिम् । विश्वधेनाम् । तुर्वीतये । वय्याय । क्षरन्तीम् ।

अरमयः । नमसा । एजत् । अर्णः । सुतरणान् । अकृणोः । इन्द्र । सिन्धून् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं महीं महतीं विश्वधेनां विश्वस्य प्रीणयित्रीं तुर्वीतये तुर्वीतिनाम्ने राज्ञे वय्याय
वय्यनाम्ने च क्षरन्तीम् अभीष्टान् कामान् दुहतीम् अवनिं भूमिं नमसा अस्नेन एजत् एजता
चलता अर्णः अर्णसोदकेन च अरमयः रमयसि । इन्द्रः पृथिवीमशोदकसमृद्धां करोतीत्यर्थः । किंच
हे इन्द्र त्वं सिन्धून् जलानि सुतरणान् सुष्ठु तीर्णानि अकृणोः अकार्षीः ॥

प्राग्रुवो नभन्वो^२ न वक्ता ध्वसा अपिन्वद्युवतीक्रितज्ञाः ।

धन्वान्यज्राँ अपृणक्तृषाणाँ अधोगिन्द्रः स्तयो^३ दंसुपत्नीः ॥ ७ ॥

प्र । अग्रुवः । नभन्वः । न । वक्ताः । ध्वसाः । अपिन्वत् । युवतीः । ऋतज्ञाः ।

धन्वानि । अज्राँ । अपृणक् । तृषाणान् । अधोक् । इन्द्रः । स्तयः । दम्सुपत्नीः ॥ ७ ॥

इन्द्रः नभन्वः शत्रूणां हिंसिकाः वक्ताः न सेना इव ध्वसाः कूलानां ध्वंसिकाः युवतीः
अग्निमिश्रिताः ऋतज्ञाः ऋतस्याश्रयस्य जनयित्रीः अग्रुवः । अग्रुव इति नदीनामैतत् । अग्रगामिनीः
नदीः प्र अपिन्वत् प्रकर्षेणापूरयत् । तथा धन्वानि निर्जलानुश्रितान् देशांश्च वृष्ट्या अपृणक् अपूर-
यत् । तथा अज्राँ मार्गस्य गन्तृन् तृषाणान् पिपासया युक्तान् पुरुषान् अपृणक् अपूरयत् । किंच
इन्द्रः दंसुपत्नीः दमनपरा असुराः सुष्ठु पतयो यासां ताः स्तयः स्तरीर्निवृत्तप्रसवा गाः अधोक्
अधुक्षत्^३ । इन्द्रो राक्षसकृतनिरोधदुःखात् निरुद्धप्रसवा अपि गा विमुच्य सप्रसवाश्चकारेत्यर्थः ॥

पूर्वीरुषसः शरदश्च गुर्ता वृत्रं जघन्वाँ असृजद्वि सिन्धून् ।

परिष्ठिता अतृणद्धधानाः सीरा इन्द्रः स्रवितवे पृथिव्या ॥ ८ ॥

पूर्वीः । उषसः । शरदः । च । गुर्ताः । वृत्रम् । जघन्वान् । असृजत् । वि । सिन्धून् ।

परिस्थिताः । अतृणत् । बद्धधानाः । सीराः । इन्द्रः । स्रवितवे । पृथिव्या ॥ ८ ॥

१. ग-च-ण-स-‘हे’ नास्ति ।

२. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-ळ-स-‘वृत्रेणावृत्तान्’ नास्ति ।

३. त-अधुक्षत् ।

वृत्रं वृत्राख्यमसुरं वज्रघ्नवान् हतवानिन्द्रः वृताः तमिस्रया गीर्णाः पूर्वैः बह्वीः उपसः
 शरदश्च संवत्सरांश्च वि असृजत् विशेषेण समर्जं । तथा सिन्धून् वृत्रेणावृतान्युदकानि व्यसृजत् ।
 किञ्च इन्द्रः परिष्ठिताः मेघेषु परितः स्थिताः बद्धधानाः वृत्रेण परितो बध्यमानाः सीराः नदीः ।
 सीरा इति नदीनामैतत् । पृथिव्या पृथिवीरूपेण मार्गेण स्ववितवे स्ववितुं गमनार्थम् अतृणत्
 अविध्यत् ॥

वृत्रीभिः पुत्रमग्रुवो अदानं निवेशनाद्धरिव आ जमर्थ ।

व्यन्धो अख्यदहिमाददानो निर्भूदुखच्छित्समरन्त पर्व ॥ ९ ॥

वृत्रीभिः । पुत्रम् । अग्रुवः । अदानम् । निवेशनात् । हरिऽवः । आ । जमर्थ ।

वि । अन्धः । अख्यत् । अहिम् । आऽददानः ।

निः । भूत् । उखऽछित् । सम् । अरन्तः । पर्व ॥ ९ ॥

हे हरिवः हरिसंज्ञकाश्वेतेन्द्र त्वं वृत्रीभिः उपजिह्विकाभिः अदानम् अद्यमानम् अग्रुवः ।
 अग्रू नाम काचित् । तस्याः पुत्रं निवेशनात् वल्मीकाख्यात् स्थानात् वआ जमर्थं आहृतवानसि ।
 आददानः इन्द्रेणाहियमाणोऽग्रुवः पुत्रः अन्धः पूर्वमन्धः सन् अहिं सर्पं वि अख्यत् विशेषेण
 अपश्यत् । ततः निर्भूत् वल्मीकाभिर्गतः अभूत् । उखच्छित् वल्मीकाख्याया उखायाभ्येदकानि पर्व
 पर्वणि अस्य सर्वाण्यङ्गानां शिथिलानि पर्वणि समरन्त समगच्छन्त । उपजिह्विकाभिः शिथिलीकृतानि
 अग्रुवः पुत्रस्य पर्वणीन्द्रेण समधीयन्तेत्यर्थः ॥

प्र ते पूर्वाणि करणानि विप्राविद्धौ आह विदुषे करीसि ।

यथायथा वृण्व्यानि स्वगूर्तापांसि राजन्नर्याविवेषीः ॥ १० ॥

प्र । ते । पूर्वाणि । करणानि । विप्र । आऽविद्वान् । आह । विदुषे । करीसि ।

यथाऽयथा । वृण्व्यानि । स्वऽगूर्ता । अपांसि । राजन् । नर्या । अविवेषीः ॥ १० ॥

हे राजन् राजमानेन्द्र वृण्व्यानि वर्षणयोग्यानि स्वगूर्ता स्वगूर्तानि स्वयमुद्गीर्णानि नर्या
 नर्याणि मनुष्यहितानि अपांसि त्वत्संबन्धीनि कर्माणि यथायथा अविवेषीः व्याप्नोः । अकार्षीरिति
 यावत् । तथातथा हे विप्र प्रज्ञेन्द्र विदुषे विदुषः सर्वं जानतः ते त्वत्संबन्धीनि पूर्वाणि पुरा-
 तनानि करणानि कर्माणि आविद्वान् आ समन्ताजानन् वामदेवः करीसि त्वदीयानि कर्माणि प्र
 प्रकर्षेण आह प्रवीति ॥

नू घृत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्योऽं न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदासाः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र नु क्षिप्रं स्तुतः पूर्वैर्ऋषिभिः संस्तुतः नु क्षिप्रं गृणानः अस्माभिः स्तूयमानः त्वम् इषम् अन्नं जरित्रे स्तोत्रे मह्यं नद्यो न अङ्घ्रिर्नदीरिव पीपेः प्यायय । प्रवृद्धं कुरु । हे हरिवः हरिसंज्ञकाश्वोपेतेन्द्र ते तुभ्यं नव्यं नवतरं ब्रह्म स्तोत्रम् अकारि अस्माभिः क्रियते । रथ्यः रथवन्तो वयं धिया प्रज्ञारूपया स्तुत्या सदासाः त्वां सर्वदा भजमानास्त्वदर्थं हवीरूपस्यान्नस्य दातारो वा स्याम भूयास्म ॥ २ ॥

‘आ न इन्द्रः’ इत्येकादशच दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘आ नः’ इत्यनुक्रमणिका । पृष्ठयाभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि निष्केवल्ये एतन्निविद्वानीयम् । सूत्रितं च—‘आ न इन्द्र इति निष्केवल्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । महाव्रतेऽप्येतत् संपातसूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—‘आ न इन्द्रो दूरादा न आसादिति संपातः’ (ऐ. भा. ५. २. २) इति ॥

आ न इन्द्रो दूरादा न आसादभिष्टिकृदवसे यासदुग्रः ।

ओजिष्ठेभिर्नृपतिर्वज्रबाहुः संगे समत्सु तुर्वणिः पृतन्यून ॥ १ ॥

आ । नः । इन्द्रः । दूरात् । आ । नः । आसात् । अभिष्टिकृत् । अवसे । यासत् । उग्रः ।

ओजिष्ठेभिः । नृपतिः । वज्रबाहुः । समत्सु । समत्सु । तुर्वणिः । पृतन्यून ॥ १ ॥

अभिष्टिकृत् यजमानसंबन्धिनामभीष्टानां कर्ता उग्रः तेजस्वी इन्द्रः नः अस्माकम् अवसे रक्षणाय दूरात् आ यासत् आयातु आगच्छतु । अपि च आसात् आसन्नादन्तिकाश्च नः अस्माकमवसे रक्षणाय आ यासत् आयातु । कीदृशः समत्सु संग्रामेषु संगे शत्रुभिः संयोगे सति पृतन्यून शत्रून् तुर्वणिः हिंसन् वज्रबाहुः वज्रहस्तः नृपतिः वृष्टिद्वारा नृणां मनुष्याणां पालकः ओजिष्ठेभिः अतिशयेन तेजस्विभिः मरुद्भिर्युक्त इति शेषः ॥

आ न इन्द्रो हरिभिर्यात्वच्छावाचीनोऽवसे राधसे च ।

तिष्ठाति वज्री मधवा विरप्दीमं यज्ञमनु नो वाजसातौ ॥ २ ॥

आ । नः । इन्द्रः । हरिभिः । यातु । अच्छ । अवाचीनः । अवसे । राधसे । च ।

तिष्ठाति । वज्री । मधवा । विरप्दी । इमम् । यज्ञम् । अनु । नः । वाजसातौ ॥ २ ॥

वर्वाचीनः अस्मदभिमुखः इन्द्रः अवसे अस्मदीयाय रक्षणाय वराधसे व धनाय च नः
 अच्छ अस्मान् अभि^१ लक्षीकृत्य^१ हरिभिः अश्वैः सह आ यातु आगच्छतु । किंच वज्री वज्रवान्
 मघवा धनवान् विरप्शी महान्^२ । विरप्शीति महन्नामसु पाठात् । अस्मदीयस्य कर्मणो द्वेष्टृभिरसु-
 रादिभिः सह नः अस्माकं वाजसातौ युद्धे प्राप्ते सति इमम् अस्मदीयं यज्ञम् अनु उद्दिश्य
 तिष्ठाति तिष्ठतु ॥

इमं यज्ञं त्वमस्माकमिन्द्र पुरो दधत्सनिष्यसि क्रतुं नः ।

श्वघ्नीव वज्रिन्त्सनये धनानां त्वया वयमर्य आजि जयेम ॥ ३ ॥

इमम् । यज्ञम् । त्वम् । अस्माकम् । इन्द्र । पुरः । दधत् । सनिष्यसि । क्रतुम् । नः ।

श्वघ्नीऽईव । वज्रिन् । सनये । धनानाम् । त्वया । वयम् । अर्यः । आजिम् । जयेम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं नः अस्मान् पुरो दधत् पुरस्कृतान् कुर्वन् अस्माकं क्रतुं क्रियमाणम्
 इमं यज्ञं सनिष्यसि संभजिष्यसि । अपि च श्वघ्नीव मृगयुर्मृगानिव हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र त्वया
 अर्यः अरयः स्तोतारः वयं धनानां पश्चादिधनानां सनये लाभाय आजि शत्रुसंबन्धिनं संग्रामं
 जयेम संजीयास्म^३ ॥

अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणस्य ' उशन्नु षु णः ' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च - ' उशन्नु
 षु णः सुमना उपाक इति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति ॥

उशन्नु षु णः सुमना उपाके सोमस्य नु सुषुतस्य स्वधावः ।

पा इन्द्र प्रतिभृतस्य मध्वः समन्धसा ममदः पृष्ठयेन ॥ ४ ॥

उशन् । ऊँ इति । सु । नः । सुमनाः । उपाके । सोमस्य । नु । सुषुतस्य । स्वधाऽवः ।

पाः । इन्द्र । प्रतिभृतस्य । मध्वः । सम् । अन्धसा । ममदः । पृष्ठयेन ॥ ४ ॥

हे स्वधावः अन्नवान् इन्द्र सुमनाः शोभनमनस्कस्त्वम् उपाके समीपे नः अस्मान् उशन्नु
 सु अत्यन्तं कामयमानः सन् सुषुतस्य सुष्ठुभिपुतं प्रतिभृतस्य संभृतं मध्वः मादकं सोमस्य
 सोमं नु क्षिप्रमेव पाः पिब । पृष्ठयेन पृष्ठशब्देन^४ माध्यंदिनसवने उद्गातृभिस्सूयमानं स्तोत्रमुच्यते ।
 तत्संबन्धिना अन्धसा पीतेन सोमेन सं ममदः प्रहृष्टो भव ॥

वि यो ररप्श ऋषिभिर्नवैर्भिर्वृक्षो न पक्कः सृण्यो न जेता ।

मर्यो न योषामभि मन्यमानोऽच्छा विवकिम पुरुद्वुतमिन्द्रम् ॥ ५ ॥

वि । यः । ररप्शे । ऋषिऽभिः । नवैभिः । वृक्षः । न । पक्कः । सृण्यः । न । जेता ।

मर्यैः । न । योषाम् । अभि । मन्यमानः । अच्छ । विवकिम् । पुरुद्वुतम् । इन्द्रम् ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-ण-प-फ-अभिमुखीकृत्य; त-न-स-अभिमुखीकृत्य । २. त-महानिन्द्रः । ३. त-जीयास्म ।

४. त-न-भ-ल-पृष्ठशब्देन ।

१पक्कः पक्कफलः १वृक्षो १न वृक्ष इव । अत्र सृणिशब्दोऽङ्कुशवार्त्ता । तेनायुधमात्रं लक्ष्यते ।
 १सृण्यः आयुधकुशलः १जेता १न शत्रुविजयी वीरपुरुष इव १यः १नवेभिः नवैर्नूतनैः १ऋषिभिः
 १वि १ररूपो विविधं स्तूयते । स्तोताहं १पुरुहूतं बहुभिराहूतं^२ तम् १इन्द्रम् १अच्छ अभि लक्ष्मीकृत्य
 १विवन्मि विशेषेण^३ वन्मि^३ स्तौमि । तत्र दृष्टान्तः । १अभि १मन्यमानः मदीयेयं योपिदित्यभिजानन्
 १मर्यः मर्यः १योषां १न स्त्रीमिव तद्वत् ॥ ॥ ३ ॥

गिरिर्न यः स्वतर्वाँ ऋष्व इन्द्रः सनादेव सहसे जात उग्रः ।

आदर्ता वज्रं स्थविरं न भीम उदनेव कोशं वसुना न्यृष्टम् ॥ ६ ॥

गिरिः । न । यः । स्वतर्वान् । ऋष्वः । इन्द्रः । सनात् । एव । सहसे । जातः । उग्रः ।

आदर्ता । वज्रम् । स्थविरम् । न । भीमः । उदनाऽईव । कोशम् । वसुना । निऽनृष्टम् ॥ ६ ॥

१गिरिर्न पर्वत इव १स्वतर्वान् स्वयं प्रवृद्धः १ऋष्वः महान् । ऋष्व इति महन्नाम ' महत्
 ब्रह्मः ऋष्वः ' (नि. ३. ३. ३) इति तन्नामसु पाठात् । १उग्रः ओजस्वी १यः १इन्द्रः १सहसे
 शत्रोरभिभावाय १सनादेव चिरादेव १जातः उत्पन्नः १भीमः शत्रूणां भयंकरः स इन्द्रः १उदनेव
 १कोशम् उदकेन जलपात्रमिव १वसुना तेजसा १न्यृष्टं निगतं १स्थविरं बृहत् १वज्रं १न वज्रं च ।
 नेति चार्थे । १आदर्ता आदतवान्^४ आसीत् ॥

न यस्य वर्ता जनुषा न्वस्ति न राधस आमरीता मघस्य ।

उद्रावृषाणस्तविषीव उग्रास्मभ्यं दद्धि पुरुहूत रायः ॥ ७ ॥

न । यस्य । वर्ता । जनुषा । नु । अस्ति । न । राधसः । आऽमरीता । मघस्य ।

उत्ऽवृषाणः । तविषीऽवः । उग्र । अस्मभ्यम् । दद्धि । पुरुहूत । रायः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र १यस्य तव कश्चित् १जनुषा जन्मना स्वत एव १नु नूनं सत्यं १वर्ता वारयिता १न
 १अस्ति । १राधसः यज्ञादिकर्मणां साधकस्य १मघस्य त्वया दीयमानस्य धनस्य १आमरीता कश्चिदपि
 नाशयिता १न अस्ति । हे १तविषीवः बलवन् १उग्र तेजस्विन् हे १पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र १उद्रावृषाणः
 अभीष्टान् कामान् वर्षकस्त्वं १रायः पश्वादिधनानि १अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः १दद्धि देहि ॥

ईक्षे रायः क्षयस्य चर्षणीनामुत ब्रजमपवर्तासि गोनाम् ।

शिक्षानरः समिथेषु प्रहावान्वस्वो राशिमभिनेतासि भूरिम् ॥ ८ ॥

ईक्षे । रायः । क्षयस्य । चर्षणीनाम् । उत । ब्रजम् । अपऽवर्ता । असि । गोनाम् ।

शिक्षाऽनरः । समऽथेषु । प्रहावान् । वत्सः । राशिम् । अभिऽनेता । असि । भूरिम् ॥ ८ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स- ' यः ' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-ल- ' बहुभिराहूतं ' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-भ- ' विशेषेण वन्मि ' नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-फ-भ-बृहत् महत् । ५. त-आदतवान् ।

हे इन्द्र त्वं चर्पणीनां प्रजानां वरायः धनस्य^१ वक्षस्य गृहस्य च ईक्षे ईक्षसे । उत अपि च गोनां गवां व्रजं समूहम् अपवर्ता अपवारकः असि । निरोधकेभ्योऽसुरेभ्यो गवां मोचयिता भवसीत्यर्थः । किंच हे इन्द्र शिक्षानरः शिक्षया नेता प्रज्ञानां शासकः समिथेषु युद्धेषु प्रहावान् प्रहरणवांस्त्वं भूरिं प्रभूतं वस्वः धनस्य वराणि समूहम् अभिनेतासि प्रापयिता च भवसि ॥

कया तच्छृण्वे शच्या शचिष्ठो यया कृणोति मुहु का चित् ।

पुरु दाभुषे विचयिष्ठो अंहोऽथा दधाति द्रविणं जरित्रे ॥ ९ ॥

कया । तत् । शृण्वे । शच्या । शचिष्ठः । यया । कृणोति । मुहु । का । चित् । ऋष्वः ।

पुरु । दाभुषे । विचयिष्ठः । अंहः । अथ । दधाति । द्रविणम् । जरित्रे ॥ ९ ॥

वशचिष्ठः अतिशयेन प्राज्ञः । तदिति लिङ्गव्यत्ययः । तत् स इन्द्रः कया वक्ष्या कया प्रज्ञया । शचीति प्रज्ञानामैतत् । शृण्वे श्रूयते । ऋष्वः महानिन्द्रः मुहु मुहुः यया प्रज्ञया का चित् कानिचित् कर्माणि कृणोति करोति । स इन्द्रः दाष्टुषे हविर्दत्तवते यजमानाय पुरु भूयिष्ठम् अंहः पापं विचयिष्ठः अतिशयेन नाशको भवति । अथ अपि च जरित्रे रतोत्रे द्रविणं पश्वादिधनं दधाति ददाति ॥

मा नो मर्धीरा भरा दद्धि तन्नः प्र दाभुषे दातवे भूरि यत्ते ।

नव्ये देष्णे शस्ते अस्मिन् उक्थे प्र ब्रवाम वयमिन्द्र स्तुवन्तः ॥ १० ॥

मा । नः । मर्धीः । आ । भर । दद्धि । तत् । नः । प्र । दाभुषे । दातवे । भूरि । यत् । ते ।

नव्ये । देष्णे । शस्ते । अस्मिन् । ते । उक्थे । प्र । ब्रवाम । वयम् । इन्द्र । स्तुवन्तः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं नः अस्मान् मा मर्धीः मा हिंसीः । किंतु त्वम् आ भर पोषको भव । हे इन्द्र ते त्वदीयं भूरि बहुपि यत् धनं दाष्टुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दातवे दातुम् । प्र भवतीति शेषः । नः अस्मभ्यं तत् धनम् आहृत्य दद्धि देहि । हे इन्द्र त्वां स्तुवन्तः वयम् अस्मिन् उक्थे अस्मिन्नेव ल्याल्यशास्त्रे ते त्वदर्थं नृतने प्रकृते प्रकृते देष्णे दातव्ये हविषि निमित्तभूते सति प्र ब्रवाम प्रकर्षेण त्वां ववाम ॥

१. त-धनस्य ईक्षे । २. ख-प-फ-भ-‘च’ नास्ति । ३. ख-प-फ-भ-‘कया’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-यः ऋष्वः । ५. त-न-ल-स-‘महानिन्द्रः’ नास्ति । ६. ख-ग-च-च-ण-प-फ-भ-यद्भूरि बहुपि धनम् ।

नृष्टु इन्द्र नृगृणान इषं जरित्रे नद्योऽ न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नृ । स्तुतः । इन्द्र । नृ । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्व व्याख्याता ॥ ॥ ४ ॥

‘ आ यात्विन्द्रः ’ इत्येकादशार्चमेकादशं सूक्तं वामदेवस्यार्चं त्रैष्टुभमेन्द्रम् । ‘ आ यातु ’ इत्यनुक्रान्तम् । पृष्ठयाभिष्टुवपडहयोः प्रथमेऽहन्येतन्निविद्वानीयम् । सूत्रितं च—‘ आ यात्विन्द्रोऽवस इति मरुत्वतीयम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

आ यात्विन्द्रोऽवस उप न इह स्तुतः सधमादस्तु शूरः ।

वावृधानस्तविषीर्यस्य पूर्वीद्यौर्न क्षत्रमभिभूति पुष्यात् ॥ १ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । अवसे । उप । नः । इह । स्तुतः । सधमात् । अस्तु । शूरः ।

ववृधानः । तविषीः । यस्य । पूर्वीः । द्यौः । न । क्षत्रम् । अभिभूति । पुष्यात् ॥ १ ॥

सः । इन्द्रः । वनः अस्माकम् । अवसे रक्षणाय । उप । आ । यातु उपागच्छतु । य इन्द्रः । इह अस्मिन् यज्ञे । स्तुतः । शूरः विक्रान्तः । ववृधानः प्रवृद्धोऽयमिन्द्रः । सधमादस्तु अस्माभिः सह माद्यन् भवतु । यस्य इन्द्रस्य । तविषीः तविष्यो बलानि । पूर्वीः पूर्वो बहूनि । सन्तीति शेषः । यश्चेन्द्रः । द्यौर्न द्योतमानः सूर्य इव । अभिभूति परकीयं बलमभिभावुकं । क्षत्रं स्वकीयं बलं तेजो वा । पुष्यात् पुष्यतु । स इन्द्र उपायात्विति पूर्वेण संबन्धः ॥

तस्येदिह स्तवथ वृष्ण्यानि तुविद्युन्नस्य तुविराधसो नृन् ।

यस्य क्रतुर्विदध्योऽ न सम्राट् साह्वान्तरुत्रो अभ्यस्ति कृष्टीः ॥ २ ॥

तस्य । इत् । इह । स्तवथ । वृष्ण्यानि । तुविद्युन्नस्य । तुविराधसः । नृन् ।

यस्य । क्रतुः । विदध्यः । न । सम्राट् । साह्वान् । तरुत्रः । अभि । अस्ति । कृष्टीः ॥ २ ॥

तुविद्युन्नस्य बहुकीर्तेः । तुविराधसः बहुधनस्य । तस्येत् तस्येन्द्रस्यैव । वृष्ण्यानि बलभूतान् । नृन् नेतृन् मरुतो हे स्तोतारो यूयम् । इह अस्मिन् यज्ञे । स्तवथ स्तुत । साह्वान् शत्रून् अभिभावुकः । तरुत्रः अस्मान्पद्भ्यस्तारकः । यस्य इन्द्रस्य । क्रतुः कर्म । कृष्टीः शत्रुसंबन्धिनीः प्रजाः । अभ्यस्ति अभिभवति । तत्र दृष्टान्तः । विदध्यो वन । सम्राट् । विदधाहः । यज्ञार्हः सम्राट् सकललोकानाम् अधिपतिरिव तद्वत् । तस्य वृष्ण्यानि इति पूर्वेण संबन्धः ॥

आ या॒त्विन्द्रो॑ दि॒व आ पृ॑थि॒व्या म॒क्षु स॑मु॒द्रादु॒त वा॒ पु॒रीषा॒त् ।

स्व॑र्ण॒राद॑व॒से नो म॒रुत्वा॑न्प॒राव॑तो॒ वा स॑र्द॒नाद॒तस्य॑ ॥ ३ ॥

आ । या॒तु । इन्द्रः । दि॒वः । आ । पृ॑थि॒व्याः । म॒क्षु । स॑मु॒द्रात् । उ॒त । वा । पु॒रीषा॒त् ।

स्वः॑ऽन॒रात् । अ॒व॒से । नः । म॒रुत्वा॑न् । प॒रा॒ऽव॒तः । वा । स॑र्द॒नात् । ऋ॒तस्य॑ ॥ ३ ॥

१मरुत्वान् मरुद्भिः सहितः २इन्द्रः ३नः अस्माकम् ४अवसे रक्षणाय ५दिवः स्वर्गलोकात् ६आ ७यातु आगच्छतु । ८पृथिव्याः भूलोकाच्च ९मक्षु क्षीघ्रम् १०आ यातु । ११उत १२वा अथवा १३समुद्रात् अन्तरिक्षलोकाच्चायातु । समुद्र इत्यन्तरिक्षनाम 'सगरः समुद्रः अध्वरम्' (नि. १. ३. १५) इति तन्नामसु पाठात् । अथवा १४पुरीषात् उदकादायातु । पुरीषमित्युदकनाम 'मधु पुरीषं पिप्पलम्' (नि. १. १२. १२) इति तन्नामसु पाठात् । १५स्वर्णरात् स्वरादित्यो नरो नेता यस्य तस्मालोकाद्वा आयातु । १६परावतो १७वा दूराद्वा आयातु । १८ऋतस्य उदकस्य १९सदनात् स्थानात् मेघलोकाद्वा आयातु ॥

स्थू॒रस्य॑ रा॒यो बृ॑हतो॒ य ई॒शे त॑मु॒ष्ट्वा॒म वि॒दथे॑ष्विन्द्र॑म् ।

यो वा॒युना॒ जय॑ति गोम॑तीषु॒ प्र धृ॑ष्णु॒या न॑यति॒ वस्यो॑ अ॒च्छ ॥ ४ ॥

स्थू॒रस्य॑ । रा॒यः । बृ॒हतः । यः । ई॒शे । त॑म् । ऊँ इति । स्त॒वाम् । वि॒दथे॑षु । इन्द्र॑म् ।

यः । वा॒युना॑ । जय॑ति । गो॒ऽम॒तीषु॑ । प्र । धृ॒ष्णु॒ऽया । न॑यति । व॒स्यः । अ॒च्छ ॥ ४ ॥

१यः इन्द्रः २स्थूरस्य स्थूलस्य ३बृहतः महतः ४रायः धनस्य ५ईशे ईष्टे ६विदथेषु यज्ञेषु । विदथ इति यज्ञनामैतत् । ७तम् ८इन्द्रम् ९उ३ तमिन्द्रमेव वयं स्तोतारः १०स्तवाम् । ११यः इन्द्रः १२वायुना प्राणरूपेण बलेन १३गोमतीषु सेनासु १४जयति शत्रून् विजयते । १५धृष्णुया धृष्णुः प्रगल्भो य इन्द्रः स्तोतृन् १६वस्यः वसीयः श्रेष्ठं पश्चाद्विधनम् १७अच्छ अभि १८प्र १९नयति प्रापयति । तमेवेन्द्रं स्तवामेति पूर्वण संबन्धः ॥

उ॒प यो न॑मो॒ नम॑सि॒ स्तभा॑य॒भिर्य॑ति॒ वाचं॑ ज॒नय॑न्यज॒ष्यै ।

ऋ॒ञ्ज॒सानः॑ पु॒रु॒वार॑ उ॒क्वथै॑रेन्द्रं॒ कृ॒ण्वी॒त स॑र्द॒नेषु॑ होता॒ ॥ ५ ॥

उ॒प । यः । नमः । नम॑सि । स्त॒भा॒यन् । इ॒त्य॑ति । वा॒चम् । ज॒नय॑न् । यज॒ष्यै ।

ऋ॒ञ्ज॒सानः । पु॒रु॒ऽवा॒रः । उ॒क्वथैः । आ । इन्द्र॑म् । कृ॒ण्वी॒त । स॑र्द॒नेषु॑ । होता॒ ॥ ५ ॥

१उप १स्तभायन् लोकानुपस्तम्भयन् १यजध्वै यहुं १वाचं गर्जितलक्षणां वाचं १जनयन्
प्रजनयन् १ऋत्तानः प्रसाध्यमानः । 'ऋत्तः प्रसाधनकर्मा' इति यास्कः । १उक्थैः
शस्त्रलक्षणैः स्तोत्रैः १पुरुवारः बहुभिः^१ संभजनीयः १यः इन्द्रः १नमसि । नम इत्यङ्गनामैतत् ।
यजमानैर्वेते हविषि १नमः यजमानेभ्यो यज्ञादिसाधनमङ्गम् १इयति प्रेरयति । इन्द्रो हविषा नृसः सन्
वृष्टिद्वारा अन्नं प्रयच्छति तेन चाङ्गेन पुनर्यज्ञः प्रजायत इत्यर्थः । अस्मदीयः १होता १सदनेषु यज्ञगृहेषु^२
तम् १इन्द्रम् १आ १कृण्वीत अभिमुखीकरोतु ॥ ॥ ५ ॥

धिषा यदि धिषण्यन्तः सरण्यान्तसदन्तो अद्रिमौशिजस्य गोहे ।

आ दुरोषाः पास्त्यस्य होता यो नो महान्तसंवरणेषु वह्निः ॥ ६ ॥

धिषा । यदि । धिषण्यन्तः । सरण्यान् । सदन्तः । अद्रिम् । औशिजस्य । गोहे ।

आ । दुरोषाः । पास्त्यस्य । होता । यः । नः । महान् । सम्वरणेषु । वह्निः ॥ ६ ॥

१धिषण्यन्तः धिषणामिन्द्रविषयां स्तुतिमिच्छन्तः १औशिजस्य । उशिजः कामयमाना ऋत्विजः ।
तेषां संबन्धौशिजो यजमानः । तस्य १गोहे गृहे १सदन्तः निषीदन्तो जनाः १अद्रिम् । आह्णाति शत्रून्
इत्यद्रिस्त्रिन्द्रः । तमिन्द्रं १धिषा स्तुत्या १यदि यदा १सरण्यान् उपागच्छेयुः तदा स इन्द्रः १आ यातु ।
१नः अस्माकं १संवरणेषु शत्रुसंबन्धिषु निरोधेषु १वह्निः वोढा १पास्त्यस्य पस्ये गृहे वसता यजमानेन
१होता आह्वाता १दुरोषाः दुस्तरक्रोधः १यः इन्द्रः १महान् प्रभुतो भवति । स आयात्त्विति ॥

सत्रा यदी भार्वरस्य वृष्णः सिषक्ति शुष्मः स्तुवते भराय ।

गुहा यदीमौशिजस्य गोहे प्र याद्विये प्रायसे मदाय ॥ ७ ॥

सत्रा । यत् । ईम् । भार्वरस्य । वृष्णः । सिषक्ति । शुष्मः । स्तुवते । भराय ।

गुहा । यत् । ईम् । औशिजस्य । गोहे । प्र । यत् । धिये । प्र । अयसे । मदाय ॥ ७ ॥

१भार्वरस्य । भर्वरो जगद्धर्ता प्रजापतिः । तस्य पुत्रो भार्वरः । तस्य १वृष्णः कामानां वर्धितुरिन्द्रस्य
संबन्धी १ईम् एषः १शुष्मः बलं १स्तुवते स्तोत्रं कुर्वन्तं यजमानं १सिषक्ति सेवते इति १यत् तत् १सत्रा
सत्यमेव । १ईम् एतद्वलम् १औशिजस्य यजमानस्य १भराय भर्तुं १गुहा गुहायां गुहारूपे हृदये १प्र
भवतीति १यत् तत्सत्यम् । यजमानस्य १गोहे गृहे १धिये कर्मणे १प्र भवतीति १यत् तत्सत्यम् । १अयसे
गमनाय कामानां प्राप्तये १मदाय हर्षाय तत्र यद्वलं प्रभवति तत्सत्यम् । इन्द्रस्य बलं यजमानं सर्वदा
पालयतीत्यर्थः ॥

वि यद्वरांसि पर्वतस्य वृण्वे पयोभिर्जिन्वे अपां जवांसि ।

विदद्वौरस्य गवयस्य गोहे यदी वाजाय सुध्यो वहन्ति ॥ ८ ॥

वि । यत् । वरांसि । पर्वतस्य । वृण्वे । पयोऽभिः । जिन्वे । अपाम् । जवांसि ।

विदत् । गौरस्य । गवयस्य । गोहे । यदि । वाजाय । सुध्यः । वहन्ति ॥ ८ ॥

इन्द्रः पर्वतस्य मेघस्य वरांसि द्वाराणि त्रि वृण्वे विवृतानि कृतवानिति यत् । अपाम् उदकानां जवांसि वेगान् पयोभिः जलैः जिन्वे प्याययतीति यत् । यदि यदा सुध्यः शोभन-
कर्माणो यजमानाः वाजाय अजाय वहन्ति इन्द्रं प्राप्तुवन्ति तदा गोहे गृहे गौरस्य गौरमृगस्य
गवयस्य गवयमृगस्य च विदत् तौ द्वौ पशू लभते इति यत् । तत्सर्वं सत्रा इति पूर्वेण संबन्धः ॥

अभ्युदयेष्टौ इन्द्रस्य प्रदातुः ' भद्रा ते हस्ता ' इति याज्या । सूत्रितं च—' दीर्घस्ते
अस्वङ्कुशो भद्रा ते हस्ता सुकृतोत पाणी ' (आश्व. श्रौ. ३.१३) इति ॥

भद्रा ते हस्ता सुकृतोत पाणी प्रयन्तारांस्तुवते राध इन्द्र ।

का ते निषत्तिः किमु नो ममत्सि किं नोदुदु हर्षसे दातवा उ ॥ ९ ॥

भद्रा । ते । हस्ता । सुकृता । उत । पाणी इति । प्रयन्तारा । तुवते । राधः । इन्द्र ।

का । ते । निषत्तिः । किम् । ऊँ इति । नो इति । ममत्सि ।

किम् । न । उतऽउत् । ऊँ इति । हर्षसे । दातवै । ऊँ इति ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते स्वदीयौ भद्रा भद्रौ कल्याणौ हस्ता हरतौ सुकृता सुकृतौ शोभनकर्माणौ भवतः ।
उत अपि च पाणी स्वदीयौ हस्तौ तुवते स्तोत्रे यजमानाय राधः धनं प्रयन्तारा प्रयन्तारौ
प्रदातारौ भवतः । हे इन्द्र ते स्वदीया निषत्तिः निषद्वनं स्थितिः का । स्वमस्मान् किमु किमर्थं
नो ममत्सि न मादयसि । किम् उदुदु किमर्थमेव दातवै अस्माकं धनं दातुं न हर्षसे
हृष्टो न भवसि ॥

ऐन्द्रस्य वार्ष्णेयस्य पशोः ' एवा वस्वः ' इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—' एवा वस्व
इन्द्रः सत्यः सन्नाढ्यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

एवा वस्व इन्द्रः सत्यः सन्नाढ्यन्ता वृत्रं वरिवः पुरवै कः ।

पुरुष्टुत क्रत्वा नः शग्धि रायो भक्षीय तेऽवसो दैन्यस्य ॥ १० ॥

एव । वस्वः । इन्द्रः । सत्यः । सन्नाढ्यः । वृत्रम् । वरिवः । पुरवै । क्रतिः कः ।

पुरुस्तुत । क्रत्वा । नः । शग्धि । रायः । भक्षीय । ते । अवसः । दैन्यस्य ॥ १० ॥

एवा एवमुक्तप्रकारेण स्तूयमानः सत्यः सत्यवान् वस्वः धनस्य सन्नाद् ईश्वरः वृत्रं
वृत्रनामानमसुरं हन्ता हिसिता इन्द्रः पूरवे मनुष्याय यजमानाय वरिवः धनं कः करोति ।
वदातीत्यर्थः । ऋत्वा कर्मणा स्तुतिहेतुना हे पुरुषुत बहुभिर्यजमानैः स्तुतेन्द्र एवं नः अस्मभ्यं रायः
धनानि शन्धि देहि । ते त्वया दीयमानस्य दैव्यस्य देवसंबन्धिनः अवसः अन्नस्य ॥ कर्मणि
षष्ठी ॥ अन्नं भक्षीय अहं भजेय ॥

नू षुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्योः न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ ६ ॥ ॥ २ ॥

तत्र तृतीयानुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'यज्ञ इन्द्रः' इत्येकादशचं प्रथमं सूक्तं वामदेव-
स्याषं त्रैष्टुभमेन्द्रम् । 'यज्ञः' इत्यनुक्रमणिका । पृष्ठगाभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने
मेत्रावरुणशस्त्रे द्वितीयमिदं संपातसूक्तम् । सूत्रितं च- 'एवा त्वामिन्द्र यज्ञ इन्द्रः' (आश्व.
श्रौ. ७. ५) इति ॥

यज्ञ इन्द्रो जुजुषे यच्च वष्टि तन्नो महान्करति भुष्म्या चित् ।

ब्रह्म स्तोमं मघवा सोममुक्था यो अश्मानं शर्वसा बिभ्रदेति ॥ १ ॥

यत् । नः । इन्द्रः । जुजुषे । यत् । च । वष्टि ।

तत् । नः । महान् । करति । शुष्मी । आ । चित् ।

ब्रह्म । स्तोमम् । मघवा । सोमम् । उक्था । यः । अश्मानम् । शर्वसा । बिभ्रत् । एति ॥ १ ॥

इन्द्रः नः अस्मदीयं यत् हविलक्षणान्नादिकं जुजुषे सेवते यच्च हविरादिकं च वष्टि
कामयते महान् प्रभूतः शुष्मी बलवानिन्द्रः । चिदिति चार्थः । ब्रह्म चित् हविलक्षणपुरोडाशादि-
कमन्नं च स्तोमं स्तोत्रसमूहं च सोमम् अभिषुतं सोमं च उक्था उक्थानि शस्त्राणि केयेवंभूतं तत्
ब्रह्मादिचतुष्टयम् आ वरति आकरोतु स्वीकरोतु । मघवा धनवान् । अत्र अश्मशब्दः वज्रवाची ।
अश्मानं वज्रं बिभ्रत् धारयन् शर्वसा बलेन युक्तः यः इन्द्रः एति आगच्छति । स इन्द्रः
स्वीकरोतिविति पूर्वेण संबन्धः ॥

१. त-भजेयम् । २. घ-च-न-अथ । ३. घ-न-तृतीयेऽनुवाके । ४. ख-प-फ-भ-सूक्तम् ।

५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स- 'अत्र' नास्ति । ६. ल-अश्मशब्दः ।

वृषा वृषन्धि चतुरश्रिमस्यन्मुग्रो बाहुभ्यां नृतमः शचीवान् ।

श्रिये परुष्णीमुषमाण ऊर्णा यस्याः पर्वीणि सख्याय विव्ये ॥ २ ॥

वृषा । वृषन्धिम् । चतुःऽअश्रिम् । अस्यन् । उग्रः । बाहुऽभ्याम् । नृतमः । शचीऽवान् ।

श्रिये । परुष्णीम् । उषमाणः । ऊर्णीम् । यस्याः । पर्वीणि । सख्याय । विव्ये ॥ २ ॥

वृषा कामानां वर्जिता वृषन्धिं मेघभेदनद्वारेण वर्षं कुर्वन्तं चतुरश्रिं चतसृभिः अश्रिभिः धाराभिरुपेतं वज्रं वाहुभ्यां हस्ताभ्याम् अस्यन् शत्रुषु प्रक्षिपन् उग्रः उदूर्णबलः नृतमः नेतृतमः शचीवान् कर्मेवानिन्द्रः ऊर्णाम् आच्छादिकां परुष्णीं पर्ववतीं नदीं श्रिये आश्रयणार्थम् उषमाणः सेवमानः^१ भवति । यस्याः नद्याः पर्वीणि भिन्नान् देशान् सख्याय सखिकर्मणे विव्ये संवृतवान् ॥

यो देवो देवतमो जायमानो महो वाजैभिर्महद्भिश्च भुष्मैः ।

दधानो वज्रं बाह्वोरुशन्तं घाममेन रेजयत्प्र भूम ॥ ३ ॥

यः । देवः । देवऽतमः । जायमानः । महः । वाजैभिः । महत्ऽभिः । च । शुष्मैः ।

दधानः । वज्रम् । बाह्वोः । उशन्तम् । घाम् । अमेन । रेजयत् । प्र । भूम ॥ ३ ॥

देवः दीप्यमानः देवतमः दानृतमः जायमानः उत्पद्यमानः यः इन्द्रः महः महद्भिः वाजैभिः अश्वैः महद्भिः शुष्मैः बलैः च युक्तोऽभवदिति शेषः । स इन्द्रः बाह्वोः हस्तयोः उशन्तं कामयमानं वज्रं दधानः धारयन् अमेन बलेन घां घुलोकं च^२ भूम भूलोकं च प्र रेजयत् प्रकम्पयति स्म ॥

विश्वा रोधांसि प्रवतश्च पूर्वौर्ऋष्वाज्जनिमन्नेजत् क्षाः ।

आ मातरा भरति भुष्म्या गोनृवत्परिज्मन्नोनुवन्त वाताः ॥ ४ ॥

विश्वा । रोधांसि । प्रऽवतः । च । पूर्वौः । यौः । ऋष्वात् । जनिमन् । रेजत् । क्षाः ।

आ । मातरा । भरति । भुष्मी । आ । गोः । नृऽवत् । परिऽअमन् । नोनुवन्त । वाताः ॥ ४ ॥

विश्वा विश्वानि रोधांसि । रोधः शब्देन उन्नतप्रदेशः^३ उच्यते^१ । उन्नतप्रदेशाः पर्वताश्च पूर्वौः पूर्वोर्ऋष्यो बहूनि प्रवतः प्रवणानि । समुद्राश्चेत्यर्थः । यौः घुलोकश्च क्षाः पृथिवी च जनिमन् इन्द्रस्य जन्मनि सति ऋष्वात् महतोऽस्मादिन्द्रात् रेजत अरेजन्त^४ अकम्पन्त^५ । किञ्च भुष्मी बलवान्

१. ख-ग-च-ण-सेवमानः । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-‘च’ नास्ति । ३. ल-उन्नतप्रदेशाः उच्यन्ते । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-अरेजत अकम्पत ।

इन्द्रः १गोः गन्तुः सूर्यस्य २मातरा मातरौ मातापितृभूतौ आवापृथिव्यौ च । ३आ इति चार्थे ।
४आ ५भरति आ समन्तात् बिभर्ति । ६नृवत् मनुष्या इव ७वाताः इन्द्रेण प्रेरिता वायवश्च ८परिउमन्
अन्तरिक्षे ९नोनुवन्त शब्दायन्ते ॥

ता तू ते इन्द्र महतो महानि विश्वेष्वित्सर्वनेषु प्रवाच्या ।

यच्छूर धृष्णो धृषता दधृष्वानहि वज्रेण शवसाविवेपीः ॥ ५ ॥

ता । तु । ते । इन्द्र । महतः । महानि । विश्वेषु । इत् । सर्वनेषु । प्रवाच्या ।

यत् । शूर । धृष्णो इति । धृषता । दधृष्वान् । अहिम् । वज्रेण । शवसा । अविवेपीः ॥ ५ ॥

हे १इन्द्र २महतः प्रभूतस्य ३ते स्वदीयानि ४ता तानि कर्माणि ५तु क्षिप्रं ६महानि महान्ति
भवन्ति । ७विश्वेष्वित् सर्वेष्वेव ८सर्वनेषु प्रातःसवनादिकर्मसु स्वदीयानि कर्माणि ९प्रवाच्या
प्रवाच्यानि स्तोत्रभिः प्रकर्षेण वक्तुं योग्यानि स्तुत्यानि इति १०यत् ११हे १२धृष्णो प्रगल्भ हे १३शूर
विक्रान्तेन्द्र १४दधृष्वान् पालकत्वेन लोकान् धारयन् १५शवसा बलेन युक्तस्त्वं १६धृषता धर्षकेण १७वज्रेण
१८अहिं वृत्रमसुरम् १९अविवेपीः अवधीरिति यत् । एतदादीनि कर्माणि महान्तीति पूर्वेण संबन्धः ।
अत्र अविवेपीरिति वधकर्मा ॥ ॥ ७ ॥

ता तू ते सत्या तुविनुम्ण विश्वा प्र धेनवः सिंस्रते वृष्ण ऊध्रः ।

अधा ह त्वदृषमणो भियानाः प्र सिन्धवो जवसा चक्रमन्त ॥ ६ ॥

ता । तु । ते । सत्या । तुविनुम्ण । विश्वा । प्र । धेनवः । सिंस्रते । वृष्णः । ऊध्रः ।

अध । ह । त्वत् । दृषमणः । भियानाः । प्र । सिन्धवः । जवसा । चक्रमन्त ॥ ६ ॥

हे १तुविनुम्ण अधिकबल २इन्द्र ३ते स्वदीयानि ४विश्वा विश्वानि ५ता तानि कर्माणि ६तु क्षिप्रं
७सत्या सत्यानि भवन्ति । हे ८इन्द्र ९वृष्णः कामानां वर्धितुस्त्वत्तो भयात् १०धेनवः गावः ११ऊध्रः
स्वकीयादापीनात् १२प्र १३सिंस्रते प्रकर्षेण क्षीरं क्षरन्ति । १४अध अपि च हे १५वृषमनः कामानां वर्षण-
परमनस्केन्द्र १६सिन्धवः नद्यः १७त्वत् स्वतः १८भियानाः बिभ्यत्यः सत्यः १९जवसा वेगेन २०प्र २१चक्रमन्त
२२ह प्रकर्षेण गच्छन्ति खलु ॥

अत्राह ते हरिवस्ता उ देवीरवोभिरिन्द्र स्तवन्त स्वसारः ।

यत्सीमनु प्र मुचो बद्धधाना दीर्घामनु प्रसितिं स्यन्दयध्वै ॥ ७ ॥

अत्र । अह । ते । हरिवः । ताः । ऊँ इति । देवीः । अवः । इन्द्र । स्तवन्त । स्वसारः ।

यत् । सीम् । अनु । प्र । मुचः । बद्धधानाः । दीर्घाम् । अनु । प्रसितिम् । स्यन्दयध्वै ॥ ७ ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-वायवः । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘ कर्माणि ’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ण-
न-भ-‘ इति यत् ’ नास्ति । ४. त- अधिकधन ।

हे ^१इन्द्र त्वं ^२यत् यदा ^३बद्धधानाः वृत्रेण बध्यमानाः^१ ^४सीमनु एताः^२ नदीरुद्दिश्य ^५दीर्घाम्
अत्यधिकां ^६प्रसितिं बन्धनम् ^७अनु ^८स्यन्दयध्वै यथाकामं स्यन्दितुं ^९प्र ^{१०}मुचः प्रकर्षणामोचयः ।
हे ^{११}हरिवः हरिवन् इन्द्र ^{१२}अत्राह अत्रैव मोचनवेलायां ^{१३}ता ^{१४}उ ताः प्रसिद्धा एव ^{१५}देवीः देव्यो
द्योतमानाः ^{१६}स्वसारः नद्यः । अत्र स्वसृशब्दो नदीवाची । ^{१७}अवोभिः त्वत्कृतै रक्षणैः ^{१८}ते त्वां ^{१९}स्तवन्त
स्तावयन्ति । नदीपूरणादिभिः कर्मभिः जना इन्द्रं स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

पिपीळे अंशुर्मद्यो न सिन्धुरा त्वा शमीं शशमानस्य शक्तिः ।

अस्मद्रयक्शुशुचानस्य यम्या आशुर्न रश्मिं तुव्योजसं गोः ॥ ८ ॥

पिपीळे । अंशुः । मद्यः । न । सिन्धुः । आ । त्वा । शमी । शशमानस्य । शक्तिः ।

अस्मद्रयक् । शुशुचानस्य । यम्याः । आशुः । न । रश्मिम् । तुविऽओजसम् । गोः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ^१मद्यः मादयिता ^२अंशुः सोमः ^३पिपीळे अपीकृत । अभ्यषूयत^४ इत्यर्थः । नेति संप्रत्यर्थे ।
^५न इदानीं ^६सिन्धुः स्यन्दमानः सोमः ^७त्वा त्वाम् ^८आ ^९यम्याः आयच्छतु । ^{१०}शुशुचानस्य
दीप्यमानस्य ^{११}शशमानस्य स्तुवतः संबन्धी ^{१२}अस्मद्रयक् अस्मदभिमुखं ^{१३}शमी शमनं ^{१४}शक्तिः स्तुतिकर्म
च आयच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । ^{१५}आशुः शीघ्रगामी यन्ता ^{१६}गोः गन्तुरश्वस्य ^{१७}तुव्योजसं बहुबलम् ।
ददमित्यर्थः । ^{१८}रश्मिं ^{१९}न अश्वबन्धनरज्जुमिव तद्वत् ॥

अस्मे वर्षिष्ठा कृणुहि ज्येष्ठां नृम्णानि सत्रा सहुरे सहांसि ।

अस्मभ्यं वृत्रा सुहनानि रन्धि जहि वर्धर्वनुषो मर्त्यस्य ॥ ९ ॥

अस्मे इति । वर्षिष्ठा । कृणुहि । ज्येष्ठा । नृम्णानि । सत्रा । सहुरे । सहांसि ।

अस्मभ्यम् । वृत्रा । सुहनानि । रन्धि । जहि । वर्धः । वनुषः । मर्त्यस्य ॥ ९ ॥

हे ^१सहुरे सहनशीलेन्द्र त्वं ^२सत्रा सर्वदा ^३सहांसि शत्रून्भिभावुकानि ^४वर्षिष्ठा वर्षिष्ठानि
प्रवृद्धानि ^५ज्येष्ठा ज्येष्ठानि प्रशस्तानि ^६नृम्णानि बलानि ^७अस्मे अस्मभ्यं ^८कृणुहि कुरु । हे इन्द्र त्वम्
^९अस्मभ्यं ^{१०}सुहनानि शोभनवधानि ^{११}वृत्रा वृत्राणि शत्रून् ^{१२}रन्धि रन्धय वहां नय । किंच ^{१३}वनुषः
हिंसकस्य ^{१४}मर्त्यस्य मरणधर्मणः^५ शत्रोः संबन्धि ^{१६}वधः हननसाधनमायुधं ^{१७}जहि नाशय ॥

अस्माकमित्सु शृणुहि त्वमिन्द्रास्मभ्यं चित्राँ उप माहि वाजान् ।

अस्मभ्यं विश्वा इषणः पुरंधीरस्माकं सु मघवन्बोधि गोदाः ॥ १० ॥

अस्माकम् । इत् । सु । शृणुहि । त्वम् । इन्द्र । अस्मभ्यम् । चित्रान् । उप । माहि । वाजान् ।

अस्मभ्यम् । विश्वाः । इषणः । पुरंम्ऽधीः । अस्माकम् । सु । मघवन् । बोधि । गोऽदाः ॥ १० ॥

हे ^१इन्द्र ^२एवम् ^३अस्माकमित् अस्मदीयाः^४ एव स्तुतीः^५ ^६सु सुष्टु ^७शृणुहि । तथा हे इन्द्र त्वं ^८चित्रान् चायनीयानि ^९वाजान् अक्षानि ^{१०}अस्मभ्यम् ^{११}उप ^{१२}माहि देहि । किंच ^{१३}अस्मभ्यं ^{१४}विश्वाः सर्वाः ^{१५}पुरंधीः बुद्धीः^{१६} ^{१७}इषणः प्रेरय । अपि च हे ^{१८}मघवन् धनवन्निन्द्र त्वं^{१९} ^{२०}अस्माकं ^{२१}गोदाः गवां दाता ^{२२}सु सुष्टु ^{२३}बोधि भव ॥

नू षुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्योः^३ न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ ८ ॥

‘कथा महाम्’ इत्येकादशचं द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्याषं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ऋतस्य हि’ इत्याद्यास्तिस्र ऋतदेवताका वा । तथा चानुक्रान्तं—‘कथोपान्त्यास्तिस्र ऋतदेव्यो वा’ इति । आभिप्रविकेऽहनि दशरात्रे प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणक्षेत्रेऽहीनसूक्तस्य स्थान इदं तृतीयं संपात-सूक्तम् । सूत्रितं च—‘कथा महामिन्द्रः पूर्भिद्य एक इत्’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । महाव्रते निष्केवत्ये एतत् । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्रितं च—‘कथा महामवृधकस्य होतुरिति संपातः’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

कथा महामवृधत्कस्य होतुर्यज्ञं जुषाणो अभि सोममूधः ।

पिबन्नुशानो जुषमाणो अन्धो ववक्ष ऋष्वः शुचते धनाय ॥ १ ॥

कथा । महाम् । अवृधत् । कस्य । होतुः । यज्ञम् । जुषाणः । अभि । सोमम् । ऊधः ।

पिबन् । उशानः । जुषमाणः । अन्धः । ववक्षे । ऋष्वः । शुचते । धनाय ॥ १ ॥

‘महां महान्तं गुणैः प्रवृद्धमिन्द्रं’ कथा कथं केन प्रकारेण ‘अवृधत् वर्धयेत्’ । अस्मत्प्रेरिता स्तुतिरिति शेषः । तस्य महिम्नोऽतिमहत्त्वादिति भावः । स एवेन्द्रः ‘होतुः होमनिष्पादकस्य’ कस्य यजमानस्य ‘यज्ञं यागं’ जुषाणः प्रीयमाणः सन् ‘अभि । गच्छेदिति शेषः । उपसर्गश्रुतेरुचित-क्रियाध्याहारः । किंच ‘ऊधः उद्धतमतिप्रवृद्धं’ ‘सोमम्’ ‘अन्धः सोमलक्षणमन्नं’ ‘पिबन् आस्वादयन्’ ‘उशानः तदेवान्नं कामयमानः’ ‘जुषमाणः सेवमानश्च’ ‘ऋष्वः महानिन्द्रः’ ‘शुचते प्रदीप्ताय’ ‘धनाय हिरण्यादिलक्षणाय’^१ । उक्तलक्षणं धनं कस्मै यजमानाय दातुं ‘ववक्षे वहति । पीतमेवान्नं जठरे धारयति ।’ अनेन वाक्यद्वयेन इन्द्रस्याचिन्त्यचरितत्वं ख्यापितं भवति ॥

१. ख-ग-च-ण-अस्मदीयामेव स्तुतिम् । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-बद्धीः । ३. न-स-‘त्वं’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-अवर्धयत् । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-स-हिरण्यार्थं लक्षणाय; त-हिरण्यार्थलक्षणाय ।

को अस्य वीरः सधुमार्दमाप समानंश सुमतिभिः को अस्य ।

कदस्य चित्रं चिकिते कदुती वृधे भुवच्छशमानस्य यज्योः ॥ २ ॥

कः । अस्य । वीरः । सधुमादम् । आप । सम् । आनंश । सुमतिभिः । कः । अस्य ।

कत् । अस्य । चित्रम् । चिकिते । कत् । ऊती । वृधे । भुवत् । शशमानस्य । यज्योः ॥ २ ॥

वअस्य इन्द्रस्य संबन्धिनं वसधमादम् । सह माघन्तीति सधमादः संग्रामः । तं सह सोमपानं वा ववीरः स्तोत्राणामभिप्राणं वा वीरयिता वकः पुमान् आप प्राप्नोति । वकः च वअस्य इन्द्रस्य वसुमतिभिः शोभनाभिरनुग्रहबुद्धिभिः वसमानंश संगच्छते । वकत् कदा वा वअस्य इन्द्रस्य वचित्रं चायनीयं धनं वचिकिते प्रज्ञायते । तत्प्रदानसमयं न कोऽपि जानातीत्यर्थः । वकत् कदा वा वशशमानस्य स्तुवतः^१ यज्योः यष्टुर्यजमानस्य वृधे वर्धनाय वज्जती ऊरया रक्षया वभुवत् भवेत् ॥

कथा शृणोति ह्यमानमिन्द्रः कथा शृण्वन्नवसामस्य वेद ।

का अस्य पूर्वीरुपमातयो ह कुथैनमाहुः पपुर्णि जरित्रे ॥ ३ ॥

कथा । शृणोति । ह्यमानम् । इन्द्रः । कथा । शृण्वन् । अवसाम् । अस्य । वेद ।

काः । अस्य । पूर्वीः । उपमातयः । ह । कथा । एनम् । आहुः । पपुर्णि । जरित्रे ॥ ३ ॥

वइन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः वह्यमानम् आह्वयन्ते स्तोतारं वकथा कथं वशृणोति । स्तोत्राणि वशृण्वन् वअस्य स्तोतुः संबन्धीनि वअवसां रक्षणानि वकथा कथं च^२ वेद वेत्ति । वपूर्वीः पुरातनानि वअस्य इन्द्रस्य संबन्धीनि वउपमातयः दानानि वकाः वह कानिचित्^३ सन्तीति शेषः । तानि दानानि वजरित्रे स्तोतुः संबन्धिनां कामानां वपपुर्णि पूरयितारम् वएनम् इन्द्रं वकथा कथं च^४ वआहुः वदन्ति ॥

कथा सबाधः शशमानो अस्य नशदाभि द्रविणं दीध्यानः ।

देवो भुवन्नवेदा म ऋतानां नमो जगृभ्वाँ अभि यज्जुजोषत् ॥ ४ ॥

कथा । सबाधः । शशमानः । अस्य । नशत् । अभि । द्रविणम् । दीध्यानः ।

देवः । भुवत् । नवेदाः । मे । ऋतानाम् । नमः । जगृभवान् । अभि । यत् । जुजोषत् ॥ ४ ॥

वसबाधः सपरानां पीडासहितः वशशमानः इन्द्रविषयां स्तुतिं कुर्वन् वदीध्यानः कर्मभिः दीप्यमानो यजमानः वअस्य इन्द्रस्य संबन्धि वद्रविणं पश्चाद्विधनं वकथा कथम् वअभि वनक्त

१. ख-ग-च-ण-भ-‘वा’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-स्तुवतोऽस्य । ३. ख-ग-घ-च-ण-‘च’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स-कानि । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-‘च’ नास्ति ।

अभिप्राप्नोति । वनमः हविलक्षणमन्नं वजगृभ्वान् गृहीतवानिन्द्रः यत् यदा अभि
 जुजोषत् माम् अभिसेवेत् तदा देवः दीप्यमान इन्द्रः मे मदीयानाम् वृत्तानां स्तोत्राणां^१
 नवेदाः अतिशयेन ज्ञाता भुवत् भवेत् । अत्र निपातस्थो नकारोऽतिशयवाची ॥

कथा कदस्या उषसो व्युष्टौ देवो मर्तस्य सख्यं जुजोष ।

कथा कदस्य सख्यं सखिभ्यो ये अस्मिन्कामं सुयुजं ततस्ते ॥ ५ ॥

कथा । कत् । अस्याः । उषसः । विऽउष्टौ । देवः । मर्तस्य । सख्यम् । जुजोष ।

कथा । कत् । अस्य । सख्यम् । सखिभ्यः । ये । अस्मिन् । कामम् । सुयुजम् । ततस्ते ॥ ५ ॥

वदेवः घोतमान इन्द्रः वस्या उषसो व्युष्टौ प्रभाते मर्तस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य स्तोतुः
 संबन्धि सख्यं सखिकर्म कथा कथं केन प्रकारेण कत् कदा जुजोष सेवेत । ये स्तोतारः अस्मिन्
 इन्द्रे सुयुजं सुष्ठु प्रयुज्यमानं कामं कामनीयं^३ हविः स्तोत्रं च ततस्ते वितेनिरे अस्य इन्द्रस्य सख्यं
 सखिकर्म सखिभ्यः स्तोत्रभ्यः कथा कथं कत् कदाचित् । भवेदिति शेषः ॥ ॥ ५ ॥

किमादमन्नं सख्यं सखिभ्यः कदा नु ते भ्रात्रं प्र ब्रवाम ।

श्रिये सुदृशो वपुःस्य सर्गाः स्वर्णं चित्रतममिष आ गोः ॥ ६ ॥

किम् । आत् । अमन्नम् । सख्यम् । सखिभ्यः । कदा । नु । ते । भ्रात्रम् । प्र । ब्रवाम् ।

श्रिये । सुदृशः । वपुः । अस्य । सर्गाः । स्वः । न । चित्रतमम् । इषे । आ । गोः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वयं यजमानाः ते त्वदीयम् अमन्नं शत्रूनभिभावुकं सख्यं सखिकर्म सखिभ्यः
 स्तोत्रभ्यः^४ किमात् किं स्वित् प्र ब्रवाम प्रकर्षेण वदेम । ते त्वदीयं भ्रात्रं भ्रातृकर्म च कदा
 नु कदा खलु प्र ब्रवाम । सुदृशः शोभनदर्शनस्य अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनः सर्गाः उद्योगाः श्रिये
 सर्वेषां स्तोत्राणां श्रेयसे । भवन्तीति शेषः । स्वर्णं सूर्यो यथा दर्शनीयतमस्तथा गोः गन्तुरिन्द्रस्य
 चित्रतमं दर्शनीयतमं वपुः शरीरम् आ इषे आ समन्तात् सर्वैरिष्यते ॥

दुहं जिघांसन्ध्वरसमनिन्द्रां तेतिक्ते तिग्मा तुजसे अनीका ।

ऋणा चिद्यत्र ऋण्या न उग्रो दूरे अज्ञाता उषसो बबाधे ॥ ७ ॥

दुहम् । जिघांसन् । ध्वरसम् । अनिन्द्राम् । तेतिक्ते । तिग्मा । तुजसे । अनीका ।

ऋणा । चित् । यत्र । ऋण्डयाः । नः । उग्रः । दूरे । अज्ञाताः । उषसः । बबाधे ॥ ७ ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-ल-अभिसेवते । २. ख-ग-च-ण-च स्तोत्राणाम् ; भ-च स्तोत्राणाम् । ३. ख-ग-
 ण-प-फ-भ-कमनीयम् । ४. ख-ग-च-ण-‘ स्तोत्रभ्यः ’ नास्ति ; न-स-तैभ्यः स्तोत्रभ्यः ।

अयमिन्द्रः ^१द्रुहं द्रोहं कुर्वतीं ^२ध्वरसं हिंसिकाम् ^३अनिन्द्राम् इन्द्रमजानतीं राक्षसीं ^४जिघांसन् हन्तुमिच्छन् ^५तिग्मा तिम्रानि पूर्वमेव तीक्ष्णानि ^६अनीका अनीकानि आयुधानि ^७तुजसे तद्वधाय ^८तेतिके अत्यर्थं तीक्ष्णीकरोति । ^९यत्र यासूपःसु तदुपलक्षितेऽवहःसु ^{१०}क्रणा ^{११}चित् क्रणाम्यपि ^{१२}नः अस्मान् बाधन्त इति शेषः । ताः ^{१३}उपसः च ^{१४}उग्रः उद्गूर्णबलः ^{१५}क्रणयाः क्रणस्य हन्तेन्द्रः । यातिः वधकर्मा । ^{१६}दूरे ^{१७}अज्ञाताः अननुभूताः सतीः ^{१८}बबाधे अपीडयत् ॥

ऋतपेयनाभ्येकाहं मरुवतीयनिष्केवल्यशस्त्रयोः निविद्धानात्^१ पुरस्तात् 'ऋतस्य हि' इत्येतदादिके द्वे ऋचौ क्रमेण शंसनीये । सूत्रितं च—'ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वोरिति सूक्तमुख्ये'^२ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वोऋतस्य धीतिर्वृजिनानि हन्ति ।

ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णा बुधानः शुचमान आयोः ॥ ८ ॥

ऋतस्य । हि । शुरुधः । सन्ति । पूर्वीः । ऋतस्य । धीतिः । वृजिनानि । हन्ति ।

ऋतस्य । श्लोकः । बधिरा । ततर्द । कर्णा । बुधानः । शुचमानः । आयोः ॥ ८ ॥

अत्र ऋतशब्देनेन्द्रो वादिष्यो वा सत्यं वा यज्ञो वोच्यते । ^१ऋतस्य^२ ऋतदेवस्य संबन्धिभ्यः ^३पूर्वीः बह्वयः ^४शुरुधः आपः ^५सन्ति ^६हि भवन्ति खलु । ^७ऋतस्य ऋतदेवस्य संबन्धिनी ^८धीतिः प्रज्ञा तद्विषया स्तुतिर्वा ^९वृजिनानि वर्जनीयानि पापानि ^{१०}हन्ति हिनस्ति । ^{११}ऋतस्य ऋतदेवस्य^{१२} संबन्धिनी ^{१३}श्लोकः स्तुतिरूपा वाक् ^{१४}आयोः गन्तुर्मनुष्यस्य संबन्धिनी ^{१५}बधिरा बधिरौ प्रतिबद्धौ^{१६} ^{१७}कर्णा कर्णौ ^{१८}ततर्द नृणस्ति । कीदृशः श्लोकः । ^{१९}बुधानः बुध्यमानः ^{२०}शुचमानः दीप्यमानः ॥

ऋतस्य दृढहा धरुणानि सन्ति पुरुणि चन्द्रा वपुषे वपूषि ।

ऋतेन दीर्घमिषणन्त पृक्षं ऋतेन गावं ऋतमा विवेशुः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । दृढहा । धरुणानि । सन्ति । पुरुणि । चन्द्रा । वपुषे । वपूषि ।

ऋतेन । दीर्घम् । इषणन्त । पृक्षः । ऋतेन । गावं । ऋतम् । आ । विवेशुः ॥ ९ ॥

^१वपुषे वपुष्मतः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ^२ऋतस्य ऋतदेवस्य संबन्धिनी ^३दृढहा दृढाणि ^४धरुणानि धारकाणि ^५पुरुणि बहूनि ^६चन्द्रा चन्द्राण्याह्लादकानि ^७वपूषि रूपाणि ^८सन्ति भवन्ति । ^९ऋतेन ऋतदेवेन ^{१०}दीर्घम् अत्यधिकं ^{११}पृक्षः अन्नम् ^{१२}इषणन्त स्तोतार इच्छन्ति । ^{१३}ऋतेन ऋतदेवेन ^{१४}गावः धेनवः ^{१५}ऋतं यज्ञं दक्षिणारत्नेन ^{१६}आ ^{१७}विवेशुः प्रविशन्ति । यद्वा । गावो रश्मयः ऋतमुखकम् आविवेशुः ॥

१. ख-ग-च-ण-न-स-निविद्धानीयात् । २. घ-फ-भ-सूक्तमुखे । ३. ख-ग-च-ण-ऋतस्य देवस्य संबन्धिनी धीतिः प्रज्ञा वृजिना वर्जनीयानि पापानि हन्ति हिनस्ति । ऋतस्य ऋतदेवस्य संबन्धिभ्यः पूर्वीः बह्वयः शुरुधः आपः सन्ति हि भवन्ति खलु । ऋतस्य इन्द्रस्य । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स- 'प्रतिबद्धौ' नास्ति ।

ऋतं येमान ऋतमिद्वनोत्पृतस्य शुष्मस्तुरया उ गव्युः ।

ऋताय पृथ्वी बहुले गभीरे ऋताय धेनू परमे दुहाते ॥ १० ॥

ऋतम् । येमानः । ऋतम् । इत् । वनोति । ऋतस्य । शुष्मः । तुरयाः । ऊँ इति । गव्युः ।

ऋताय । पृथ्वी इति । बहुले इति । गभीरे इति ।

ऋताय । धेनू इति । परमे इति । दुहाते इति ॥ १० ॥

वृत्तम् ऋतदेवं वयेमानः नियच्छन् स्तुतिभिर्वशाकुर्वन् स्तोता वृत्तमित् ऋतदेवमेव वनोति संभजते । वृत्तस्य ऋतदेवस्य संबन्धि शुष्मः बलं वृत्तयाः तूर्णं गव्युः । उ इति चार्थे । जलकामश्च भवति । बहुले विस्तीर्णं गभीरे दुरवगाहं पृथ्वी द्यावापृथिव्यौ ऋताय ऋतदेवायै भवतः । धेनू प्रीणयिष्यौ परमे उत्कृष्टे द्यावापृथिव्यौ ऋताय ऋतदेवायैव दुहाते दोहनं कुर्वते ॥

नू षुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्यो न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ १० ॥

‘ का सुष्टुतिः ’ इत्येकादशच तृतीयं सूक्तं वामदेवस्यार्थमैन्द्रम् । दशम्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रमणिका—‘ का सुष्टुतिरूपान्त्यानुष्टुप् ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

का सुष्टुतिः शर्वसः सुनुमिन्द्रमर्वाचीनं राधस आ ववर्तत् ।

ददिहि वीरो गृणते वसूनि स गोपतिर्निषिधा नो जनासः ॥ १ ॥

का । सुऽस्तुतिः । शर्वसः । सुनुम् । इन्द्रम् । अर्वाचीनम् । राधसे । आ । ववर्तत् ।

ददिः । हि । वीरः । गृणते । वसूनि । सः । गोऽपतिः । निऽसिधाम् । नः । जनासः ॥ १ ॥

का कीदृशी वसुष्टुतिः शर्वसः सूनुं बलस्य पुत्रम् । अतिबलिनमित्यर्थः । अर्वाचीनम् अस्मदभिमुखम् इन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं राधसे धनाय अस्मभ्यं धनं दातुम् आ ववर्तत् आवर्तयेत् । हे जनासः जना यजमानाः वीरः विक्रान्तः गोपतिः पश्चादिधनस्य पालकः सः इन्द्रः निषिधां निषेधणां शत्रूणां संबन्धीनि वसूनि धनानि गृणते गृणद्गणः स्तोत्रभ्यः नः अस्मभ्यं ददिहि दाता खलु भवति ॥

स वृत्रहृत्ये हव्यः स ईड्यः स सुष्टुत इन्द्रः सत्यराधाः ।

स यामन् मघवा मर्त्याय ब्रह्मण्यते सुष्वये वरिवो धात् ॥ २ ॥

सः । वृत्रहृत्ये । हव्यः । सः । ईड्यः । सः । सुऽस्तुतः । इन्द्रः । सत्यराधाः ।

सः । यामन् । आ । मघवा । मर्त्याय । ब्रह्मण्यते । सुष्वये । वरिवः । धात् ॥ २ ॥

१सः इन्द्रः १वृत्रहृत्ये वृत्राणां शत्रूणां हृत्ये हनने निमित्तभूते सति १यामन् युद्धे १हव्यः आह्वातव्यो भवति । १सः इन्द्रः १ईड्यः स्तुत्यो भवति । १सः १इन्द्रः १सुष्टुतः सन् १सत्यराधाः यजमानेभ्यो दातुं सत्यधनो भवति । १मघवा धनवान् १सः इन्द्रः १ब्रह्मण्यते स्तोत्रमिच्छते १सुष्वये सोमं सुन्वते १मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय १वरिवः धनम् । वरिव इति धननामैतत् । १आ १धात् आ समन्तात् ददाति ॥

तमिन्नरो वि ह्वयन्ते समीके रिरिक्कांसस्तुन्वः कृण्वत त्राम् ।

मिथो यस्यागमुभयासो अगमन्नरस्तोकस्य तनयस्य सातौ ॥ ३ ॥

तम् । इत् । नरः । वि । ह्वयन्ते । समऽईके । रिरिक्कांसः । तुन्वः । कृण्वत । त्राम् ।

मिथः । यत् । त्यागम् । उभयासः । अगमन् । नरः । तोकस्य । तनयस्य । सातौ ॥ ३ ॥

१नरः नेतारो मनुष्याः १समीके युद्धे १तमित् तमेवेन्द्र १वि १ह्वयन्ते विविधमाह्वानं कुर्वते । १तन्वः स्वकीयानि शरीराणि १रिरिक्कांसः तपसा रेषयन्तो यजमानास्तमेवेन्द्र १त्रां त्रातारं १कृण्वत कृण्वते कुर्वते । १यत् यदा १मिथः परस्परं संगताः १उभयासः उभये यजमानाः स्तोतारश्च १त्यागं त्यागकर्तारं दातारमिन्द्रम् १अगमन् उपगच्छन्ति^१ तदा १नरः उभयविधा मनुष्याः १तोकस्य पुत्रस्य १तनयस्य पौत्रस्य च १सातौ लाभे निमित्तभूते सति^२ तमेवेन्द्र त्रातारं कुर्वन्तीति संबन्धः ॥

क्रतूयन्ति क्षितयो योग उग्राशुषाणासो मिथो अर्णसातौ ।

सं यद्विशोऽववृत्रन्त युष्मा आदिभेम इन्द्रयन्ते अभीके ॥ ४ ॥

क्रतुऽयन्ति । क्षितयः । योगे । उग्र । आशुषाणासः । मिथः । अर्णऽसातौ ।

सम् । यत् । विशः । अववृत्रन्त । युष्माः । आत् । इत् । नेमै । इन्द्रयन्ते । अभीके ॥ ४ ॥

हे १उग्र उद्गूर्णबलेन्द्र १आशुषाणासः व्यामुवन्तः १क्षितयः मनुष्याः । क्षितय इति मनुष्यनामैतत् । १अर्णसातौ सस्याक्षिफलसिद्धयर्थमुदकलाभे निमित्ते सति १मिथः परस्परं १योगे संबन्धे सति १क्रतूयन्ति क्रतूनि कर्माणीच्छन्ति । १यत् यदा १युष्माः योधयिष्यः १विशः प्रजाः १अभीके युद्धे ।

अभीक इति संग्रामनामैतत् । १सम् १अववृत्रन्त संवर्तन्ते परस्परं संगच्छन्ते १आदित् तदानीमेव १नेमे
केचन भाग्यवन्तो योधकाः १इन्द्रयन्ते युद्धे इन्द्रमिच्छन्ति ॥

आदिद् नेम इन्द्रियं यजन्त आदिपुक्तिः पुरोळाशं रिरिच्यात् ।

आदित्सोमो वि पपृच्यादसुष्वीनादिज्जुजोष वृषभं यजध्वै ॥ ५ ॥

आत् । इत् । ह । नेमे । इन्द्रियम् । यजन्ते । आत् । इत् । पक्तिः । पुरोळाशम् । रिरिच्यात् ।

आत् । इत् । सोमः । वि । पपृच्यात् । असुस्वीन् । आत् । इत् । जुजोष । वृषभम् । यजध्वै ॥ ५ ॥

१आदित् तदानीमेव युद्धकाले १नेमे अन्ये योधाः १इन्द्रियं बलवन्तमिन्द्रं १यजन्ते १ह पूजयन्ति^१
खलु । कश्चित् १आदित् अनन्तरमेव १पुरोळाशं पिष्टरूपं हविः १पक्तिः पचन् १रिरिच्यात् इन्द्राय दद्यात् ।
१आदित्^२ अनन्तरमेव १सोमः अभिषुतसोमो यजमानः १असुस्वीन् अनभिषुतसोमान् यजमानान् १वि
१पपृच्यात् धनैः पृथक्कुर्यात्^२ । १आदित् अनन्तरमेव कश्चित् १वृषभं कामानां वर्धितारमिन्द्रं १यजध्वै
यष्टुं १जुजोष सेवते ॥ ॥ ११ ॥

कृणोत्यस्मै वरिवो य इत्थेन्द्राय सोममुशते सुनोति ।

सध्रीचीनेन मनसाविवेनं तमित्सखायं कृणुते समत्सु ॥ ६ ॥

कृणोति । अस्मै । वरिवः । यः । इत्था । इन्द्राय । सोमम् । उशते । सुनोति ।

सध्रीचीनेन । मनसा । अविवेनम् । तम् । इत् । सखायम् । कृणुते । समत्सु ॥ ६ ॥

१यः यजमानः १सोमम् १उशते कामयमानाय १इत्था अमुत्र स्वर्गलोके स्थिताय १इन्द्राय १सुनोति
अभिषवं करोति इन्द्रोऽपि १अस्मै यजमानाय १वरिवः धनं १कृणोति करोति । १सध्रीचीनेन संगतेन
१मनसा प्रवणेन चित्तेन १अविवेनम् । वेनतिः कान्तिकर्मा । विवेनो विगतेच्छः । तदन्योऽविवेनः ।
आत्मानं कामयमानं १तमित् तमेव सुवन्तं यजमानं १सखायं मित्रं १समत्सु संग्रामेत्विन्द्रः १कृणुते
करोति ॥

य इन्द्राय सुनवत्सोममद्य पचात्पक्तीरुत भृज्जातिं धानाः ।

प्रति मनायोरुचथानि हर्यन्तस्मिन्दध्वृषणं शुष्ममिन्द्रः ॥ ७ ॥

यः । इन्द्राय । सुनवत् । सोमम् । अद्य । पचात् । पक्तीः । उत । भृज्जातिं । धानाः ।

प्रति । मनायोः । उचथानि । हर्यन् । तस्मिन् । दधत् । वृषणम् । शुष्मम् । इन्द्रः ॥ ७ ॥

‘अथ अस्मिन् दिवसे ष्यः यजमानः ष्वन्द्राय परमेश्वर्ययुक्ताय देवाय सोमं’ सोमलक्षणमङ्गं
 सुनवत् सुनुयात् अभिपवं कुर्यात् । तथा यः पक्तीः पक्त्व्यांश्च पुरोडाशादीन् पचात् पचेत् पचनं
 कुर्यात् । उत अपि च यः धानाः भर्जनयोग्यान् यवान् । अत्र भृष्टयववाची धानाश्चदस्तद्योग्यं
 यवमात्रं लक्षयति । भृज्जाति भृजेत भर्जनं कुर्यात् । इन्द्रः मनयोः स्तुतिमिच्छतो यजमानस्य
 उचथानि स्तोत्राणि प्रति हर्यन् प्रतिकामयमानः सन् तस्मिन् यजमाने वृषणं कामानां वर्षण-
 समर्थं शुभ्रं बलं दधत् धारयति ॥

यदा सोमं व्यचेद्दधावा दीर्घं यदाजिमभ्यख्यद्वयः ।

अचिक्रदवृषणं पत्न्यच्छा दुरोण आ निशितं सोमसुद्धिः ॥ ८ ॥

यदा । सऽम्यम् । वि । अचेत् । ऋधावा । दीर्घम् । यत् । आजिम् । अभि । अख्यत् । अर्यः ।
 अचिक्रदत् । वृषणम् । पत्नी । अच्छ । दुरोणे । आ । निशितम् । सोमसुत्तभिः ॥ ८ ॥

यदा ऋधावा शत्रूणां हिंसक इन्द्रः समर्थं सह मर्त्यं शत्रुं व्यचेत् व्यज्ञासात् विशेषेण
 जानीयात् । यत् यदा अर्यः स्वामीन्द्रः दीर्घम् अत्यधिकम् आजिं संग्रामम् अग्रयत् अभिपश्येत्
 तदा तस्य इन्द्रस्य पत्नी दुरोणे यज्ञगृहे सोमसुद्धिः सोमं सुवृद्धिर्कस्विभिः निशितं तीक्ष्णीकृतम् ।
 सोमपानेनोसाहवन्तमित्यर्थः । वृषणं कामानां वर्षितारमिन्द्रम् अच्छ अभि आ अचिक्रदत्
 आक्रन्दति आह्वयते ॥

भूयसा वस्त्रमचरत्कनीयोऽविक्रीतो अकानिषं पुनर्यन् ।

स भूयसा कनीयो नारिरेचीदीना दक्षा वि दुहन्ति प्र वाणम् ॥ ९ ॥

भूयसा । वस्त्रम् । अचरत् । कनीयः । अविक्रीतः । अकानिषम् । पुनः । यन् ।

सः । भूयसा । कनीयः । न । अरिरेचीत् । दीनाः । दक्षाः । वि । दुहन्ति । प्र । वाणम् ॥ ९ ॥

अत्र ऋग्वये संप्रदायविद्भिः पूर्वाचार्यैः केचित् श्लोकाः पठ्यन्ते । ते एव लिख्यन्ते । ‘अस्य यः
 परिगृह्णाति मूल्यं पण्येन भूयसा । स क्रेतारं पुनर्गच्छन्न विक्रीतसवयं मया’ ॥ १ ॥ इति ब्रुवन्कामयते
 पुनर्मूल्यस्य पूरणम् । स विक्रेता पुनर्मूल्यं भूयसा न प्रपूरयेत् ॥ २ ॥ हीनं न लभते वरनं यदा विक्रीत-
 वान्पुरा । यथासमयमेव स्यात्तयोर्न पुनरन्यथा ॥ ३ ॥ अयं विक्रय एवेति समयश्चेत् कृतो भवेत् ।
 अथ मूल्यार्थमेतस्याद्विचार्यैव तु निर्णयः ॥ ४ ॥ इत्येवं समयोऽकारि तदा मूल्यं प्रपूर्यते । तस्मादादौ
 मया कार्यः समयोऽत्रेति चिन्तयन् ॥ ५ ॥ वामदेवो वशीकृत्य शक्रं स्तोत्रेण भूयसा विक्रीणन्

१. ख-ग-च-ण-न-भ-‘सोमं’ नास्ति । २. त-ऋधावान् हिंसावान् । ३. ख-ग-च-ण-अस्य ।
 ४. फ-अत्र । ५. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स विक्रीतवान् पुरा । ६. ख-ग-च-ण-भ-विक्रेता न । ७. त-
 न-भ-स-वक्तुम् ; ल-क्रेतुः । ८. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स-कुतो । ९. ख-ग-‘मेतस्यामविचार्यैव निश्चयः ;
 ग-च-‘मेतस्यामविचार्यैव निश्चयः ; न-भ-स-‘मेतस्यामविचार्यैव निर्णयः । १०. ल-प्रवर्तते । ११. ग-त-
 भ-समयो नेति चिन्तयेत् ।

समयं चक्र इन्द्रं क इममित्यृचि ॥ ६ ॥ अतश्च इन्द्र एकार्थो भूयसा वस्नमित्ययम्^१ इति ॥ अयमर्थः प्रतिपाद्यते । कश्चित्^२ भूयसा भूम्ना पण्येन द्रव्येण^३ कनीयः अल्पतरं^४ वस्नं वसु मूल्यं धनम्^५ अचरत् प्राप्नोति ।^६ पुनर्यन्^७ क्रेतारं पुनर्गच्छन्^८ स विक्रेतायमर्थो मया^९ अविक्रीतः इति श्रुवन्^{१०} अकानिपं मूल्य-पूर्तिं कामयते ॥ व्यत्ययेन उत्तमपुरुषः ॥^{११} वसः विक्रेता^{१२} भूयसा धनेन^{१३} कनीयः अल्पतरं मूल्यं^{१४} नारि-रेषीत्^{१५} क्रेतुः सकाशात् रिक्तीकरोति । न लभत इत्यर्थः ।^{१६} दीनाः असमर्थाः^{१७} दक्षाः समर्थाश्च^{१८} वाणं वचनं^{१९} वि^{२०} प्र^{२१} दुहन्ति यथोक्तं क्रयकाले तथैव लभन्ते ॥

क इमं दशभिर्ममेन्द्रं क्रीणाति धेनुभिः । यदा वृत्राणि जङ्घनदथैनं मे पुनर्ददत् ॥ १० ॥

कः । इमम् । दशभिः । मम । इन्द्रम् । क्रीणाति । धेनुभिः ।

यदा । वृत्राणि । जङ्घनत् । अथ । एनम् । मे । पुनः । ददत् ॥ १० ॥

वमम मदीयम्^१ इमं स्वभूतम्^२ इन्द्रं^३ धेनुभिः^४ प्राणयित्रीभिः^५ दशभिः^६ दशसंख्याकाभिः^७ स्तुतिभिः^८ कः^९ क्रीणाति^{१०} क्रयं करोति । तदानीं हे क्रेतारो युष्माकं मध्ये एवमपि समयः क्रियते ।^{११} यदा अयमिन्द्रः^{१२} वृत्राणि त्वदीयान्^{१३} शत्रून्^{१४} जङ्घनत्^{१५} हन्यात्^{१६} अथ अनन्तरमेव^{१७} एनम्^{१८} इन्द्रं^{१९} मे ममं^{२०} पुनर्ददत्^{२१} पुनर्दद्यात् ॥

नू ह्युत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्यो न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नू । स्तुतः । इन्द्र । नू । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिः । वः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदासाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ १२ ॥

‘को अद्य’ इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—‘को अद्याद्यौ’ इति । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि माध्वदिने सवने स्तोमवृद्धौ मैत्रावरुणशस्त्रे आरम्भणीयाया उपरिष्ठाविदं सूक्तमावपनीयं च । सूत्रितं च—‘स्तोमे वर्धमाने को अद्य नर्यः’ (आश्व. श्री. ७, १२) इति ॥

को अद्य नर्यो देवकाम उशभिन्द्रस्य सख्यं जुजोष ।

को वा महेऽवसे पार्यीय समिद्धे अग्नौ सुतसोम ईद्वे ॥ १ ॥

कः । अद्य । नर्यः । देवकामः । उशन् । इन्द्रस्य । सख्यम् । जुजोष ।

कः । वा । महे । अवसे । पार्यीय । समिद्धे । अग्नौ । सुतसोमः । ईद्वे ॥ १ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-भ-वस्नमीरितम् ; ल-वस्नमित्यृचम् । २. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-
‘स्तुतिभिः’ नास्ति ।

१अथ अस्मिन् दिवसे १नर्यः^१ मनुष्यहितः^२ १देवकामः देवानिच्छन् १उशान् कामयमानः १कः यजमानः १इन्द्रस्य १मख्यं सखित्वं १जुजोष सेवते । किंच १सुतसोमः अभिपुतसोमः १को १वा यजमानः १अग्नीं १समिद्धे प्रज्वलिते सति १महे महते प्रवृद्धाय १पार्याय पारमर्हते १अवसे तर्पणाय^३ १ईद्रे इन्द्रं स्तौति ॥

को नानाम् वचसा सोम्याय मनायुर्वी भवति वस्ते उक्षाः ।

क इन्द्रस्य युज्यं कः सखित्वं को भ्रात्रं वष्टि कवये क ऊती ॥ २ ॥

कः । ननाम् । वचसा । सोम्याय । मनायुः । वा । भवति । वस्ते । उक्षाः ।

कः । इन्द्रस्य । युज्यम् । कः । सखित्वम् । कः । भ्रात्रम् । वष्टि । कवये । कः । ऊती ॥ २ ॥

१कः यजमानः १वचसा वाग्रूपया स्तुत्या १सोम्याय सोमार्हायेन्द्राय १ननाम नमति प्रह्ला-
भवति । कः १वा इन्द्राय १मनायुः १भवति स्तुतिकामोऽस्ति । कः १उक्षाः इन्द्रेण दत्ता गाः १वस्ते
आच्छादयति । धारयतीत्यर्थः । १कः १इन्द्रस्य १युज्यं साहाय्यं १वष्टि इच्छति । १कः १सखित्वं
१को १भ्रात्रं भ्रातृभावं वष्टि इच्छति । १कवये^४ क्रान्तदक्षिणे इन्द्राय १ऊती उतये तर्पणाय १कः ।
भवतीति शेषः ॥

को देवानामवो अद्या वृणीते क आदित्याँ अदितिं ज्योतिरीद्रे ।

कस्याश्विनाविन्द्रो अग्निः सुतस्यांशोः पिबन्ति मनसाविवेनम् ॥ ३ ॥

कः । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीते । कः । आदित्यान् । अदितिम् । ज्योतिः । ईद्रे ।

कस्य । अश्विनौ । इन्द्रः । अग्निः । सुतस्य । अंशोः । पिबन्ति । मनसा । अविवेनम् ॥ ३ ॥

१अथ अस्मिन् दिने १कः यजमानः १देवानां योतमानानामिन्द्रादीनाम् १अवः रक्षणं
१वृणीते प्रार्थयते । १क १आदित्यान् देवान् १अदितिं देवमातरं च १ज्योतिः उरुतं च^५ १ईद्रे वाचते ।
१अश्विनौ अश्विदेवौ १इन्द्रः च १अग्निः च १मनसा स्तुत्या प्रीताः सन्तः १अविवेनम् अविगतकामम् ।
यथाकाममित्यर्थः । १कस्य यजमानस्य संबन्धने १सुतस्य अभिपुतस्य १अंशोः सोमस्य । सोम-
मित्यर्थः । १पिबन्ति पानं कुर्वन्ति ॥

१. ख-प-फ-भ-कः नर्यः । २. ल-मनुष्यः नृभ्यो हितः । ३. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-
अर्पणाय । ४. ख-ग-च-ण-भ-कः सखित्वं कः भ्रात्रं भ्रातृत्वं च धारयतीत्यर्थः । क इन्द्रस्य युज्यं साहाय्यं
वष्टि इच्छति । कः कवये । ५. ख-ग-च-ण-‘देवान्’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-‘च’ नास्ति ।
७. ख-ग-च-ण-भ-देवौ । ८. ख-ग-च-ण-भ-सोमम् ।

तस्मा अग्निभरितुः शर्मं यंसज्ज्योक्पश्यात्सूर्यमुच्चरन्तम् ।

य इन्द्राय सुनवामेत्याह नरे नयीय नृतमाय नृणाम् ॥ ४ ॥

तस्मै । अग्निः । भरितुः । शर्मं । यंसत् । ज्योक् । पश्यात् । सूर्यम् । उत्तऽचरन्तम् ।

यः । इन्द्राय । सुनवाम । इति । आह । नरे । नयीय । नृतमाय । नृणाम् ॥ ४ ॥

१ भारतः हविषो भर्ताग्निः । 'प्राणो भूत्वा प्रजा धारयन् भारतः' इति वाजसनेयकम् ।
२ अग्निः ३ तस्मै यजमानाय ४ शर्मं सुखं ५ यंसत् यच्छेत् । किंचायमग्निः ६ ज्योक् चिरकालम्
७ उच्चरन्तम् उच्चन्तं ८ सूर्यं ९ पश्यात् पश्येत् । १० यः यजमानः ११ इन्द्राय १२ सुनवामेत्याह इन्द्रार्थं
सोमाभिषवं कुर्यामिति ब्रवीति । कीदृशायेन्द्राय । १३ नरे नेत्रे १४ नयीय नरहिताय १५ नृणां नराणां
नेतृणां मध्ये १ नृतमाय नेतृतमाय ॥

न तं जिनन्ति बहवो न दभ्रा उर्वस्मा अदितिः शर्मं यंसत् ।

प्रियः सुकृत्प्रिय इन्द्रे मनायुः प्रियः सुप्रावीः प्रियो अस्य सोमी ॥ ५ ॥

न । तम् । जिनन्ति । बहवः । न । दभ्राः । उरु । अस्मै । अदितिः । शर्मं । यंसत् ।

प्रियः । सुकृत् । प्रियः । इन्द्रे । मनायुः । प्रियः । सुप्रऽअवीः । प्रियः । अस्य । सोमी ॥ ५ ॥

१ दभ्राः अल्पाः २ बहवो ३ न ४ बहवोऽपि शत्रुजनाः ५ तं यजमानं ६ न जिनन्ति न हिंसन्तु ।
७ य इन्द्राय सुनवामेत्याह तमिति पूर्वेण संबन्धः । ८ अदितिः इन्द्रमाता ९ अस्मै यजमानाय १० उरु
विस्तीर्णं ११ शर्मं सुखं १२ यंसत् यच्छतु । किंच १३ इन्द्रे इन्द्राय १४ सुकृत् शोभनयागादीनां कर्ता
यजमानः १५ प्रियः भवति । १६ मनायुः इन्द्रविषयस्तुतिकामश्चास्येन्द्रस्य १७ प्रियः भवति १८ सुप्रावीः सुष्ठु
प्राविता १९ सुष्ठु प्रगच्छन्नुपगच्छन् वा यजमानोऽस्येन्द्रस्य २० प्रियः भवति । २१ सोमी सोमवान् यजमानः
२२ अस्य इन्द्रस्य २३ प्रियः भवति ॥ ॥ १३ ॥

सुप्राव्यः प्राशुषालेष वीरः सुस्वैः पक्तिं कृणुते केवलेन्द्रः ।

नासुप्वेरापिर्न सखा न जामिर्दुष्प्राव्योऽवहन्तेदवाचः ॥ ६ ॥

सुप्रऽअव्यः । प्राशुषाट् । एषः । वीरः । सुस्वैः । पक्तिम् । कृणुते । केवला । इन्द्रः ।

न । असुस्वैः । आपिः । न । सखा । न । जामिः ।

दुःप्रऽअव्यः । अवऽहन्ता । इत् । अवाचः ॥ ६ ॥

१. ख-ग-च-ण-भ- 'नेतृणां मध्ये' नास्ति । २. ख-ग-च-ण-फ-भ-दक्षाः; घ-न-प-स-लक्ष्याः ।
३. ख-ग-च-ण-न- 'बहवो न' नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-त-न-स-शत्रुजाताः । ५. त-तस्मै ।
६. ख-त-प-फ-शोभनमार्गादीनाम् । ७. ख-ग-मनोयुक्तो यजमानः; घ-न-ण-न-भ-म
'इन्द्रविषय'...भवति' नास्ति । ८. त-ल-हविर्भिः सुष्ठु प्रतर्पयिता ।

१प्राशुषाट् शत्रूणां प्रकर्षेण शीघ्रमभिभवता १वीरः विक्रान्तः १एषः १इन्द्रः १सुप्राप्यः सुहु
उपगच्छतो हविर्भिः सुहु प्रतर्पयितुर्वा १सुप्तेः सुन्वतो यजमानस्य संबन्धिनीं १केवला केवलामसाधारणां
१पक्तिं १कृणुते आत्मनः कुरुते । किंचेन्द्रः १असुप्तेः असुन्वतोऽयजमानस्य १आपिः व्याप्तः १न
भवति । इन्द्रोऽयजमानस्य १सखा १न भवति । १जामिः बन्धुश्च १न भवति । अपि च १दुःप्राप्यः
दुरुपगमनस्य १अवाचः स्तुतिरहितस्य पुरुषस्य १अवहन्तेत् हिसितैव भवति ॥

न रेवता॑ प॒णिना॑ स॒ख्यमिन्द्रोऽसु॑न्वता सुत॒पाः सं गृ॑णीते ।

आस्य॑ वेदः॑ खि॒दति॑ ह॒न्ति न॒ग्रं वि सु॑स्वये प॒क्तये॑ के॒वलो भू॒त् ॥ ७ ॥

न । रे॒वता । प॒णिना । स॒ख्यम् । इन्द्रः । अ॒सु॒न्वता । सुत॒पाः । सम् । गृ॒णीते ।

आ । अ॒स्य । वेदः । खि॒दति । ह॒न्ति । न॒ग्रम् । वि । सु॒स्वये । प॒क्तये । के॒वलः । भू॒त् ॥ ७ ॥

१सुतपाः अभिषुतं सोमं पिबन् १इन्द्रः १रेवता धनवता १पणिना वणिजा लुब्धेन १असुन्वता
सोमाभिषवमकुर्वता अयजमानेन सह १सख्यं सखित्वं १न १सं १गृणीते न संस्तौति । नानुमन्यत
इत्यर्थः । किंच १अस्य अयजमानस्य १नग्नं निरर्थकं १वेदः धनं ज्ञानं वा १आ १खिदति उद्धरति ।
१हन्ति हिनस्ति च । अपि च १सुस्वये सोमं सुन्वते १पक्तये हवींषि पक्षते यजमानाय १केवलः
असाधारणः सन् १वि १भूत् विभवति ॥

इन्द्रं॑ परेऽवरे मध्य॒मासु॑ इन्द्रं॑ यान्तोऽव॑सितासु इन्द्रं॑म् ।

इन्द्रं॑ क्षियन्तं॑ उ॒त यु॑ध्यमाना॒ इन्द्रं॑ नरो॑ वाज॒यन्तो॑ हवन्ते ॥ ८ ॥

इन्द्रं॑म् । परे॑ । अ॒वरे । म॒ध्य॒मासः । इन्द्रं॑म् । यान्तः॑ । अ॒व॒सितासः॑ । इन्द्रं॑म् ।

इन्द्रं॑म् । क्षि॒यन्तः । उ॒त । यु॑ध्यमानाः । इन्द्रं॑म् । नरः॑ । वा॒ज॒यन्तः । ह॒वन्ते ॥ ८ ॥

१परे उत्कृष्टाः १अवरे निकृष्टाश्च जनाः १इन्द्रं १हवन्ते आह्वयन्ति । १मध्यमासः मध्यमाश्च
१इन्द्रं एव हवन्ते । १यान्तः कार्यसिद्धयर्थं गच्छन्तो जनाः १इन्द्रमेवाह्वयन्ति । १अवसितासः निवि-
ष्टाश्च १इन्द्रं एवाह्वयन्ति । १क्षियन्तः गृहे निवसन्तो जनाः १इन्द्रं एव हवन्ते । १उत अपि च
१युध्यमानाः युद्धं कुर्वाणा जना जयार्थमिन्द्रमेवाह्वयन्ति । १वाजयन्तः वाजमक्षमिच्छन्तः १नरः
नेतारो मनुष्याः १इन्द्रं एव हवन्ते ॥ ॥ १४ ॥

‘अहं मनुः’ इति सप्तचं पञ्चमं सूक्तं वामदेवस्याषमं । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘अहं मनुः
सप्ताष्टाभिस्तिसृभिरिन्द्रमिवात्मानमृषिस्तुष्टावेन्द्रो वात्मानं परा नवाष्टौ वा श्येनस्तुतिः’ इति ।

१. ल-सखा सहायश्च । २. च-‘जनाः’ नास्ति । ३. च-फ-इन्द्रमेव । ४. ख-ग-ण-न-भ-जनाः
जयार्थम् । ५. च-उद्योगिनो जनाः जयार्थं च ।

अत्र 'अहं मनुः' इत्याद्याभिस्तिसृभिरात्मानमिन्द्ररूपेण वामदेवः स्तुतवान् । यद्वा । इन्द्र एव आत्मानं स्तुतवान् । अतो वामदेववाक्यपक्षे^१ वामदेव ऋषिरिन्द्रो देवता । इन्द्रवाक्यपक्षे^२ त्विन्द्र ऋषिः परमात्मा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । अवशिष्टानां वामदेव ऋषिः । अवशिष्टाभिरुत्तरसूक्तेन च सुपर्णात्मना^३ ब्रह्म स्तूयते । अतस्तासां परब्रह्म देवता । इयेननाम्येकाहे माध्यंदिनसवने मरुत्वतीयशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'इयेनाजिराभ्यामभिचरन्त्यजेताहं मनुर्गर्भे नु सन्' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवाँ ऋषिरस्मि विप्रः ।

अहं कुत्समार्जुनेयं न्यूञ्जेऽहं कविरुशना पश्यता मा ॥ १ ॥

अहम् । मनुः । अभवम् । सूर्यः । च । अहम् । कक्षीवान् । ऋषिः । अस्मि । विप्रः ।

अहम् । कुत्सम् । आर्जुनेयम् । नि । ऋक्षे । अहम् । कविः । उशना । पश्यत । मा ॥ १ ॥

इदमादिमन्त्रत्रयेण^४ गर्भे वसन् वामदेवः^५ उत्पन्नतरवज्ञानः सन्^६ सार्वार्थ्यं^७ स्वानुभवं^८ मन्वादि-
रूपेण प्रदर्शयन्नाह । ^१अहं वामदेव इन्द्रो^१ वा^२ ^३मनुरभवं सर्वस्य मन्ता प्रजापतिरस्मि । ^४अहम् एव
^५सूर्यश्च सर्वस्य प्रेरकः सविता चास्मि । ^६विप्रः मेधावी ^७कक्षीवान् दीर्घतमसः पुत्रः एतत्संज्ञकः^८
^९ऋषिः अप्यहमेव ^{१०}अस्मि । ^{११}आर्जुनेयम्^{११} अर्जुन्याः पुत्रं ^{१२}कुत्सम् एतन्नामकमृषिम् ^{१३}अहम् एव
^{१४}न्यूञ्जे नितरां प्रसाधयामि । ^{१५}कविः क्रान्तदर्शी ^{१६}उशना एतदाख्य ऋषिः ^{१७}अहम् एवास्मि । उक्तमुप-
लक्षणम् । परमार्थदृष्ट्या कृत्स्नमप्यहमेवास्मीत्यर्थः । हे जनाः ^{१८}मा मां सार्वार्थकं ^{१९}पश्यत । यूयमप्येव-
मेव स्वस्वरूपमनुभवतेत्युक्तं भवति^{२०} ॥

अहं भूमिमददामार्यायाहं वृष्टिं दाशुषे मर्त्याय ।

अहमपो अनयं वावशाना मम देवासो अनु केतमायन् ॥ २ ॥

अहम् । भूमिम् । अददाम् । आर्याय । अहम् । वृष्टिम् । दाशुषे । मर्त्याय ।

अहम् । अपः । अनयम् । वावशानाः । मम । देवासः । अनु । केतम् । आयन् ॥ २ ॥

^१अहं वामदेव इन्द्रो वा ^२आर्याय मनवे ^३भूमिं पृथ्वीम् ^४अददां दत्तवानस्मि । ^५दाशुषे
हविर्दत्तवते ^६मर्त्याय मनुष्याय^१ यजमानाय ^७वृष्टिं सस्याद्यभिवृद्धयर्थं वृष्टिलक्षणमुदकम् ^८अहम् एव

१. ख-ग-घ-च-ण-त-स-वामदेववाक्यत्वात् । २. ख-ग-ण-इन्द्रवाक्ये; च-इन्द्रवाक्यत्वे; स-इन्द्र-
वाक्यत्वात् । ३. ख-ग-च-त-न-स-सुपर्णात्मा । ४. त-मन्त्रत्रयेऽयम् । ५. ग-च-ण-वामदेवोऽयम् ।
६. ख-ग-च-ण-ल-स-'सन्' नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-त-ल-स-सार्वार्थ्यम् । ८. ग-मृत्स्वानुभवम्; च-ण-
सुखानुभवम्; त-न-सानुभवम् । ९. त-'इन्द्रो वा' नास्ति । १०. ख-ग-च-ण-न-'एतत्संज्ञकः'
नास्ति । ११. ख-ग-घ-च-ण-स-उक्तमुपलक्षणम् । परमार्थदृष्ट्या कृत्स्नमप्यहमेवास्मीत्यर्थः । हे जनाः
मा (ख-ग-घ-ण-'मा' नास्ति) मां सार्वार्थकं पश्यत । यूयं मामेवं स्वस्वरूपमनुभवतेत्युक्तं भवति ।
किंच आर्जुनेयमर्जुन्याः पुत्रं कुत्समहं न्यूञ्जे प्रसाधये । अहं कविः सर्पज्ञः उशना (ग-च-स-उशानः)
शुक इति मा मां पश्यत । १२. ख-ग-च-ण-'मनुष्याय' नास्ति ।

अवदाम् । किंच ^१अहं ^२वावशानाः शब्दायमानाः ^३अपः उद्कानि ^४अनयं सर्वमपि प्रदेशम्
अगमयम् । ^५देवासः वह्न्यादयो देवाः ^६मम ^७केतं मदीयं संकल्पम् ^८अनु ^९आयन् अनुयन्ति ॥

अहं पुरो मन्दसानो व्यैरं नवं साकं नवतीः शम्बरस्य ।

शततमं वेश्यं सर्वताता दिवोदासमतिथिग्वं यदावम् ॥ ३ ॥

अहम् । पुरः । मन्दसानः । वि । ऐरम् । नवं । साकम् । नवतीः । शम्बरस्य ।

शतऽतमम् । वेश्यम् । सर्वऽताता । दिवऽदासम् । अतिथिऽग्वम् । यत् । आवम् ॥ ३ ॥

^१अहं वामदेव इन्द्रो वा ^२मन्दसानः सोमेन माद्यन् ^३नव नवसंख्याकाः ^४नवतीः नवति-
संख्याकाश्च ^५शम्बरस्य एतन्नामकस्यासुरस्य संबन्धीनि ^६पुरः पुराणि ^७साकं युगपदेव ^८व्यैरम्
अध्वंसयम्^१ । ^२शततमं^२ शतसंख्यापूर्णं पुरं ^३वेश्यं दिवोदासनाम्ने^३ प्रवेशार्हमकरवम् । ^४सर्वताता
सर्वतातौ यज्ञे ^५अतिथिग्वम् अतिथीनामभिगन्तारं ^६दिवोदामं दिवोदामनामकं राजपि ^७यत्^७ यदा
^८आवम्^८ अपालयम् । तदा पुरो^९ व्यैरमिति^९ पूर्वेण संबन्धः ॥

प्र सु ष विभ्यो मरुतो विरस्तु प्र श्येनः श्येनेभ्य आशुपत्वा ।

अचक्रया यत्स्वधया सुपर्णो हव्यं भरन्मनवे देवजुष्टम् ॥ ४ ॥

प्र । सु । सः । विऽभ्यः । मरुतः । विः । अस्तु । प्र । श्येनः । श्येनेभ्यः । आशुऽपत्वा ।

अचक्रया । यत् । स्वधया । सुऽपर्णः । हव्यम् । भरत् । मनवे । देवऽजुष्टम् ॥ ४ ॥

अथैतदादिभिः श्येनः स्तूयते । हे ^१मरुतः वेगेन मरुत्सदृशाः पक्षिणः ^२सः प्रसिद्धः श्येनाख्यः
^३विः पक्षी ^४विभ्यः पक्षिभ्यो युष्मत्तः ^५प्र ^६सु ^७अस्तु^७ बलेन प्रकृष्टो भवतु^७ । किंच ^८श्येनेभ्यः शंसनीय-
गमनेभ्यः स्वसमानजातिभ्यः पक्षिभ्यः सकाशात् ^९आशुपत्वा आशुपतनः शीघ्रगामी ^{१०}श्येनः प्रकृष्टो
भवतु । ^{११}सुपर्णः शोभनपतनः ^{१२}यत् यदा श्येनः ^{१३}अचक्रया चक्रवर्जितया ^{१४}स्वधया रथेन ^{१५}देवजुष्टं
देवैः सेवितं ^{१६}हव्यं सोमलक्षणं हविः ^{१७}मनवे^{१७} प्रजापतये^{१८} भरत् अहरत् ^{१९}लोकसकाशादाहृतवान् ।
अत्र स्वधाशब्दो रथवाची^{१९} 'अचक्रया स्वधया वर्तमानम्' (क्र. सं. १०. २७. १९) इत्यादौ
दर्शनात् ॥

१. त-ल-प्रैरयम् । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-स-शततमं वेश्यम् । ३. ख-ग-घ-ण-ल-दिवोदास-
नाम्नः । ४. न-स-यदावम् । ५. ख-ग-घ-च-ण-त-न-स-‘पुरो व्यैरमिति’ नास्ति । ६. ख-
ग-घ-च-ण-बलेन प्रकृष्टोऽस्तु भवतु । ७. न-ल-स-‘मनवे’ नास्ति । ८. ख-ग-घ-च-ण-न-ल-स-
‘प्रजापतये’ नास्ति । ९. ख-ग-घ-ण-त-फ-स-अशवाची; ल-रसवाची ।

भरद्यदि विरतो वेविजानः पथोरुणा मनोजवा असर्जि ।

तूयं ययौ मधुना सोम्येनोत श्रवो विविदे श्येनो अत्र ॥ ५ ॥

भरत् । यदि । विः । अतः । वेविजानः । पथा । उरुणा । मनःऽजवाः । असर्जि ।

तूयम् । ययौ । मधुना । सोम्येन । उत । श्रवः । विविदे । श्येनः । अत्र ॥ ५ ॥

यदि यदा विः पक्षी श्येनः अतः अमुष्मात् छुलोकात् वेविजानः सोमपालकान्^१ भीषयन्
भरत् अहरत् । सोममाहृतवान् । तदा^२ उरुणा विस्तीर्णेन पथा अन्तरिक्षमार्गेण मनोजवाः मनोवत्
वेगयुक्तः सन् असर्जि संसृष्टः आसीत् । सोम्येन सोममयेन मधुना अग्नेन^३ सह तूयं क्षिप्रं ययौ
जगाम । उत अपि च अत्र अस्मिन् लोके श्येनः सुपर्णः श्रवः सोमाहरणनिमित्तं यदा विविदे
केभे ॥

ऋजीपी श्येनो ददमानो अंशुं परावतः शकुनो मन्द्रं मदम् ।

सोमं भरद्वाह्वाणो देवावांन्दिवो अमुष्मादुत्तरादादाय ॥ ६ ॥

ऋजीपी । श्येनः । ददमानः । अंशुम् । पराऽवतः । शकुनः । मन्द्रम् । मदम् ।

सोमम् । भरत् । ददहाणः । देवऽवान् । दिवः । अमुष्मात् । उत्तरात् । आऽदाय ॥ ६ ॥

ऋजीपी ऋजुगामी परावतः द्रात अंशुं सोमं ददमानः धारयन् श्येनः शंसनीयगमनः
देववान् देवैः सहितः शकुनः पक्षी मन्द्रे मदनीयं^४ स्तुथं मदे मदकरं सोमम् उत्तरात्
उन्नतरात् अमुष्मात् दिवः छुलोकात् आदाय स्वीकृत्य ददहाणः दृढीभवन् भरत् अहरत् ॥

आदाय श्येनो अभरत्सोमं सहस्रं सवाँ अयुतं च साकम् ।

अत्रा पुरंधिरजहादरातीर्मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥ ७ ॥

आऽदाय । श्येनः । अभरत् । सोमम् । सहस्रम् । सवान् । अयुतम् । च । साकम् ।

अत्र । पुरंऽधिः । अजहात् । अरातीः । मदे । सोमस्य । मूराः । अमूरः ॥ ७ ॥

श्येनः शंसनीयगमनः पक्षी सवान् सवानां यज्ञानां सहस्रं सहस्रसंख्याकम् अयुतं च
अयुतसंख्याकम् । अपरिमितसंख्याकमित्यर्थः । साकं सह सोमं सोमलक्षणमन्त्रम् आदाय आदानं
कृत्वा अभरत् अहरत् । आजहार । अत्र अस्मिन् सोमे आहृते सति पुरंधिः पुरंधीर्बहुकर्मा

१. ख-ग-च-ण-त-स-सोमकान् ; न-सोमकामान् । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-म-यदा । ३. च-
मधुराजेन । ४. ल-मादनीयम् । ५. च-ण-दादहाणः ।

१अमूरः अमूढः प्राज्ञ इन्द्रः १सोमस्य संबन्धिनि १मदे हर्षे सति १मूराः मूढाः १अरातीः शत्रून्
१अजहात् अयजत् । जघानेत्यर्थः । अत्रारातिशब्दः स्त्रीलिङ्गः ॥ ॥ १५ ॥

‘ गर्भे नु ’ इति पञ्चत्वं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्थार्षं त्रैष्टुभम् । अन्त्या शक्नी षट्पञ्चाशदक्षरा । श्येनो देवता । पूर्वसूक्ते ‘ अष्टौ वा ’ इत्युक्त्वात् अन्त्याया इन्द्रो वा देवता । तथा चानुकान्तं—‘ गर्भे नु पञ्चान्त्या शक्नी ’ इति । श्येने निष्केवल्यशब्दे इदं सूक्तम् । सूत्रं तु पूर्वमुदाहृतम् ॥

गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा ।

शतं मा पुर आयसीररक्षन्नधं श्येनो जवसा निरदीयम् ॥ १ ॥

गर्भे । नु । सन् । अनु । एषाम् । अवेदम् । अहम् । देवानाम् । जनिमानि । विश्वा ।

शतम् । मा । पुरः । आयसीः । अरक्षन् । अधं । श्येनः । जवसा । निः । अदीयम् ॥ १ ॥

अत्रैषः^१ श्लोकः पठ्यते—‘ श्येनभावं समास्थाय गर्भाद्योगेन निःसृतः । ऋषिर्गर्भे शायानः सन्
भूते गर्भे नु सन्निति ’ ॥ १गर्भे १नु गर्भे एव १सन् विद्यमानः १अहं वामदेवः १एषाम् इन्द्रादीनां
१देवानां १विश्वा विश्वानि सर्वाणि १जनिमानि जन्मानि १अनु १अवेदम् आनुपूर्व्येणाज्ञासिपम् ।
परमात्मनः सकाशात् सर्वे देवा जाता इत्यवेदिपमित्यर्थः । इतः पूर्वं १शतं बहूनि १आयसीः
अयोगयानि अभेद्यानि १पुरः शरीराणि १मा माम् १अरक्षन् अपालयन् । यथाहं शरीरात् व्यतिरिक्त-
मात्मानं न जानीयां तथा मामरक्षन्नित्यर्थः । १अध अधुना^२ १श्येनः श्येनवस्थितः अहं^३ १जवसा वेगेन
१निरदीयं शरीरान्निरगमम् । अनावरणमात्मानं जानन्निरगंतोऽस्मीत्यर्थः । ‘ पुरूपे ह वा अयमादितः ’
इति खण्डे ‘ गर्भे एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच ’ (ऐ. आ. २. ५. १) इत्यादिनायमर्थः
सम्यक् प्रतिपादितः ॥

न घा स मामप जोषं जभाराभीमासु त्वक्षसा वीर्येण ।

ईर्मा पुरंधिरजहादरातीरुत वाता अतरच्छूशुवानः ॥ २ ॥

न । घा । सः । माम् । अप । जोषम् । जभार । अभि । ईम् । आस । त्वक्षसा । वीर्येण ।

ईर्मा । पुरंधिः । अजहात् । अरातीः । उत । वातान् । अतरत् । शूशुवानः ॥ २ ॥

१सः गर्भः १मां वामदेवं १जोषं पर्याप्तं १न १घ नैव १अप १जभार अपजहार । गर्भेऽपि वसतो
मे मोहो नाभूदित्यर्थः । अहं तु १ईम् इदं गर्भस्थं दुःखं १त्वक्षसा तीक्ष्णेन १वीर्येण ज्ञानसामर्थ्येन
१अभि १आस अभ्यभवम् । १ईर्मा सर्वस्य प्रेरकः १पुरंधिः पुरां धारकः परमात्मा १अरातीः गर्भ-
संश्रितान् शत्रून् १अजहात् अयजत् । जघान । १उत अपि च १शूशुवानः वर्धमानः परिपूर्णः
परमात्मा १वातान् गर्भक्लेशकरान् वायून् १अतरत् अतारीत् ॥

१. ख-ग-च-ण-तत्रैषः । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-अनन्तरम् । ३. ख-ग-घ-च-ण-भ-अहं सन् ।

४. ल-क्लेशकरान् ।

अव यच्छयेनो अस्वनीदध द्योर्वि यद्यदि वात ऊहुः पुरंधिम् ।

सृजद्यदस्मा अव ह क्षिपज्ज्यां कृशानुरस्ता मनसा भुरण्यन् ॥ ३ ॥

अव । यत् । श्येनः । अस्वनीत् । अध । द्योः । वि । यत् । यदि । वा । अतः । ऊहुः । पुरंम् । धिम् ।
सृजत् । यत् । अस्मै । अव । ह । क्षिपत् । ज्याम् । कृशानुः । अस्ता । मनसा । भुरण्यन् ॥ ३ ॥

वअध तदानीं सोमाहरणकाले वयत् यदा वश्येनः वद्योः द्युलोकात् वअव वअस्वनीत् अवाङ्मुखं शब्दमकरोत् । वयदि ववा यदा च । वेति चार्थः । वयत् यं वपुरंधिं सोमम् वअतः अस्माच्छेनात् ववि वऊहुः सोमपाला विक्षिप्तवन्तः । वयन् यदा वअस्ता शराणां क्षेप्ता वमनसा मनोवेगेन वभुरण्यन् गन्तुमिच्छन् वृशानुः एतन्नामकः सोमपालः वज्यां धनुषः कोटी मौर्वी वक्षिपत् वह चिक्षेप खलु । वअस्मै श्येनाय शरम् वअव वअसृजत् त्यक्तवान् । तथा च ब्राह्मणं—‘तस्या अनुविसृज्य कृशानुः सोमपालः सव्यस्य पदो नखमच्छिदत्’ (ऐ. ब्रा. ३. २६) इत्यादि । यदा सोमपाला इत्यमित्थं चक्रुस्तदा श्येनः सोममाजहारेत्युचोत्तरया संबन्धः ॥

ऋजिप्य ईमिन्द्रावतो न भुज्युं श्येनो जभार बृहतो अधि णोः ।

अन्तः पतत्पतत्र्यस्य पर्णमध यामनि प्रसितस्य तद्वेः ॥ ४ ॥

ऋजिप्यः । ईम् । इन्द्रऽवतः । न । भुज्युम् । श्येनः । जभार । बृहतः । अधि । णोः ।
अन्तरिति । पतत् । पतत्रि । अस्य । पर्णम् । अध । यामनि । प्रऽसितस्य । तत् । वेरिति वेः ॥ ४ ॥

वऋजिप्यः ऋजुगामी वश्येनः वइन्द्रवतः^१ इन्द्रो रक्षको यस्य तस्मात् वबृहतः महतः वअधि उपरि वस्नोः स्थितात् द्युलोकात् वईम् एनं सोमं वजभार आजहार । तत्र दृष्टान्तः । इन्द्रवतः । इन्द्रः समर्थः । तद्रतो देशात् वभुज्युं वन भुज्युनामकं राजानं यथाश्विनावाजहतुस्तद्वत् । वअध तदानीं वयामनि युद्धे वप्रसितस्य कृशानोरस्त्रैर्बद्धस्य ववेः गन्तुः वअस्य श्येनस्य^२ वअन्तः मध्ये स्थितं वपतत्रि पतनशीलं वतत् वपर्णं वपतत् अपतत् ॥

अध श्वेतं कलशं गोभिरक्तमापिप्यानं मघवां शुक्रमन्धः ।

अध्वर्युभिः प्रयतं मध्वो अग्रमिन्द्रो मदाय प्रति धत्पिबध्यै

शूरो मदाय प्रति धत्पिबध्यै ॥ ५ ॥

अध । श्वेतम् । कलशम् । गोभिः । अक्तम् । आऽपिप्यानम् । मघवां । शुक्रम् । अन्धः ।
अध्वर्युभिः । प्रऽयतम् । मध्वः । अग्रम् । इन्द्रः । मदाय । प्रति । धत् । पिबध्यै ।
शूरः । मदाय । प्रति । धत् । पिबध्यै ॥ ५ ॥

१. णे-इन्द्रावतः । २. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-स-‘श्येनस्य’ नास्ति ।

अध अधुना शूरः विक्रान्तः मघवा धनवान् इन्द्रः श्वेतं शुभ्रं कलशं कलशो पात्रे स्थितं गोभिः गव्येन पयसा अक्तं सिक्तम् आपिप्यानम् आप्याययन्तं शुक्रं सारोपेतम् अध्वर्युभिः प्रयतं दत्तम् अन्धः सोमलक्षणमक्षं मध्वः मधुरस्य सोमरसस्य अग्रम् अग्रे मदाय मदार्थं पिबध्वै पातुं प्रति धत् प्रतिदधातु । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ १६ ॥

‘ त्वा युजा ’ इति पञ्चच सप्तमं सूक्तं वामदेवस्यापं त्रैलुभम् इन्द्रासोमदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—‘ त्वा युजैन्द्रासोमम् ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

त्वा युजा तव तत्सोम सख्य इन्द्रो अपो मनवे सस्रुतस्कः ।

अहन्नहिमरिणात्सप्त सिन्धूनपावृणोदपिहितेव खानि ॥ १ ॥

त्वा । युजा । तव । तत् । सोम । सख्ये । इन्द्रः । अपः । मनवे । सस्रुतः । करिति कः ।

अहन् । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् । अप । अवृणोत् । अपिहिताऽह । खानि ॥ १ ॥

इ सोम तव त्वदीये तत् तस्मिन् सख्ये सखित्वे सति त्वा त्वया युजा सहायेन इन्द्रः सस्रुतः सरणशीलाः अपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि मनवे मनुष्येभ्यः कः अकरोत् । किञ्च अहिं वृत्रमसुरम् अहन् हतवान् । सप्त सर्पणशीलाः सिन्धून् अपः अरिणात् प्रेरयन् । अपिहितेव अपिहितानीव वृत्रेण तिरोहितानि च । अत्रेवशब्दश्चार्थः । खानि स्रोतसां द्वाराणि अपावृणोत् उदघाटितवान् ॥

त्वा युजा नि खिदत्सूर्यस्येन्द्रश्चक्रं सहसा सद्य इन्दो ।

अधि ष्णुना बृहता वर्तमानं महो द्रुहो अप विश्वायु धायि ॥ २ ॥

त्वा । युजा । नि । खिदत् । सूर्यस्य । इन्द्रः । चक्रम् । सहसा । सद्यः । इन्दो इति ।

अधि । स्नुना । बृहता । वर्तमानम् । महः । द्रुहः । अप । विश्वऽआयु । धायि ॥ २ ॥

हे इन्दो सोम इन्द्रः सद्यः सपदि त्वा त्वया युजा सहायेन सूर्यस्य प्रेरकस्य सवितुः संबन्धिनः पूर्व द्विचक्रस्य रथस्यैकं चक्रं सहसा अभिभावकेन बलेन नि खिदत् आच्छिन्नम् । कीदृशम् । अधि उपरि स्नुना स्थितेन बृहता महता अन्तरिक्षेण वर्तमानम् । किञ्च मः महतः प्रभूतस्य द्रुहः द्रोणुः सूर्यस्य संबन्धि विश्वायु सर्वतो गन्तुं चक्रम् अप धायि इन्द्रेणापाहारि ॥

१. ख-ग-व-च-त-प-फ-भ-स-‘ धनवान् ’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘ दत्तं ’ नास्ति । ३. त-सोमराजस्य । ४. ख-प-फ-भ-‘ अग्रे ’ नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-पानाय पात्रम् ; न-स-पात्रम् । ६. त-ऐन्द्रासोमदेवताकम् । ७. ख-ग-च-ण-भ-तथा चानुक्रान्तम् । ८. ख-ग-च-ण-फ-भ-सति च । ९. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-‘ पूर्व ’ नास्ति । १०. च-फ-कीदृशं चक्रम् । स्नुना बृहता महता चक्रनेमिना युक्तं वर्तमानं विद्यमानं विश्वायु नित्यं महो द्रुहः द्रोहनाशार्थमपधायि इन्द्रेणापाहारि ।

अहभिन्द्रो अदहदग्निरिन्द्रो पुरा दस्यून्मध्यंदिनादभीके ।

दुर्गे दुरोणे क्रत्वा न यातां पुरु सहस्रा शर्वा नि बर्हीत् ॥ ३ ॥

अहन् । इन्द्रः । अदहत् । अग्निः । इन्द्रो इति । पुरा । दस्यून् । मध्यंदिनात् । अभीके ।

दुःसो । दुरोणे । क्रत्वा । न । याताम् । पुरु । सहस्रा । शर्वा । नि । बर्हीत् ॥ ३ ॥

हे १इन्द्रो सोम २अभीके संग्रामे ३दस्यून् शत्रून् ४इन्द्रः ५अहन् अवधोत् । ६अग्निः कांश्चिच्छत्रून् ७अदहत् वदाह । कीदृशाविन्द्राग्नी । ८मध्यंदिनात् मध्याह्नात् ९पुरा पुरस्तान् पूर्वाह्ने तव पानात् लब्ध-
बलाविति १ शेषः २ । ३यातां गच्छतामसुराणां ४पुरु पुरुणि बहूनि सर्वा ५ सर्वाणि निरवशेषाणि
६सहस्रा सहस्राण्यपरिमितानि ७नि ८बर्हीत् न्यबर्हीत् । इन्द्रोऽवधोत् । तत्र दृष्टान्तः । ९दुरोणे दुरवने
रक्षितुमशक्ये १०दुर्गे दुरवगाहे देशे ११क्रत्वा १२न कर्मणा स्वर्कायं कार्यमुद्दिश्य गच्छतः पथिकान् यथा
धनलोलुपश्चोरो हन्ति तद्वत् ३ ॥

विश्वस्मात्सीमधुमाँ इन्द्र दस्युन्विशो दासीरकृणोरप्रशस्ताः ।

अबाधेथाममृणतं नि शत्रूनविन्देथामपचितिं वधत्रैः ॥ ४ ॥

विश्वस्मात् । सीम् । अधमान् । इन्द्र । दस्यून् । विशः । दासीः । अकृणोः । अप्रशस्ताः ।

अबाधेथाम् । अमृणतम् । नि । शत्रून् । अविन्देथाम् । अपचितिम् । वधत्रैः ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र त्वे २सीम् एनान् ३दस्यून् ४विश्वस्मात् सर्वस्मात् ५गुणात् ६अधमान् हीनान् ७अकृणोः
अकरोः । किञ्च ८दासीः कर्महीनाः ९विशः मानुषीः प्रजाः १०अप्रशस्ताः गहिता अकृणोः । हे इन्द्रा-
सोमौ युवां ११शत्रून् १२अबाधेथाम् । १३नि १४अमृणतं नितरां हिसितवन्तौ । अपि च १५वधत्रैः तेषां
शत्रूणां प्रहारैः १६अपचितिं पूजां जनेभ्यः १७अविन्देथाम् अलभेथाम् ॥

एवा सत्यं मघवाना युवं तदिन्द्रश्च सोमोर्वमश्रुयं गोः ।

आददृतमपिहितान्यश्नां रिरिचथुः क्षाश्चित्तदाना ॥ ५ ॥

एव । सत्यम् । मघवाना । युवम् । तत् । इन्द्रः । च । सोम । ऊर्वम् । अश्रुयम् । गोः ।

आ । अददृतम् । अपिहितानि । अश्ना । रिरिचथुः । क्षाः । चित् । तत्तदाना ॥ ५ ॥

हे १सोम एवं च २इन्द्रश्च इति युवासुभौ ३ऊर्वं महान्तम् ४अश्रुयम् अश्वसमूहं ५गोः गवां समूहं
च ६आददृतम् आदरयतम् । ७अपिहितानि पणिभिराच्छादितानि गवां ८वृन्दानि ९आश्चित् पणनि

१. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स-लब्धबलविशेषा । २. ख-ग-च-ण-फ-भ-शर्वा । ३. ख-ग-च-ण-भ-स-
'तद्वत्' नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-भ-ल-'सर्वस्मात्' नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-'हीनान्'
नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-भ-गोवृन्दानि ।

भूमीश्च ^१अभा अज्ञानपरेण बलेन ^२वरिचयुः रेचितवन्तौ । हे ^३मघवाना^४ मघवानी धनवन्ताविन्द्रासोमी
^५तत्तृदाना शत्रूणां हिंसकौ ^६युवं युवाम् ^७एव एवमुक्तप्रकारेण यत्कृतवन्तौ ^८तत् सर्वं ^९सत्यम्
 एव ॥ ॥ १७ ॥

‘ आ नः स्तुतः ’ इति पञ्चमष्टमं सूक्तं वामदेवस्याषं त्रेष्टुभमैन्द्रम् । ‘ आ नः स्तुतः ’ इत्यनु-
 क्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ नः स्तुत उप वाजेभिरूती इन्द्र याहि हरिभिर्मन्दसानः ।

तिरश्चिदर्यः सर्वना पुरूण्याङ्गुषेभिर्गुणानः सत्यराधाः ॥ १ ॥

आ । नः । स्तुतः । उप । वाजेभिः । ऊती । इन्द्र । याहि । हरिभिः । मन्दसानः ।

तिरः । चित् । अर्यः । सर्वना । पुरूणि । आङ्गुषेभिः । गुणानः । सत्यराधाः ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२स्तुतः त्वं ^३वाजेभिः वाजेरैः सह ^४तिरश्चित् प्राप्तानि । ‘ तिरः सत इति प्राप्तस्य ’
 (निरु. ३. २०) इति यास्कः । ^५पुरूणि पूर्णानि ^६सवना सवनानि ^७नः अस्मदीयान् यज्ञान्
^८उप प्रति ^९ऊती ऊर्यै नोऽस्माकं रक्षणार्थं ^{१०}हरिभिः अश्वैः ^{११}आ याहि आगच्छ । कीदृशः । ^{१२}मन्द-
 सानः मोदमानः ^{१३}अर्यः स्वामी ^{१४}आङ्गुषेभिः स्तोत्रैः ^{१५}गुणानः स्तूयमानः ^{१६}सत्यराधाः सत्यधनः ॥

आ हि ष्मा याति नर्यश्चिकित्वान्हूयमानः सोऽतृभिरुप यज्ञम् ।

स्वश्चो यो अभीरुर्मन्यमानः सुस्वानेभिर्मदति सं ह वीरैः ॥ २ ॥

आ । हि । स्म । याति । नर्यः । चिकित्वान् । हूयमानः । सोऽतृभिः । उप । यज्ञम् ।

सुऽअश्वः । यः । अभीरुः । मन्यमानः । सुस्वानेभिः । मदति । सम् । ह । वीरैः ॥ २ ॥

^१नर्यः नृत्यो हितः ^२चिकित्वान् सर्वं जानन् ^३सोऽतृभिः सोममभिषुष्वद्विर्कृत्वग्भिः ^४हूयमानः
 आहूयमान इन्द्रोऽस्मदीयं ^५यज्ञम् ^६उप प्रति ^७आ याति आगच्छतु । ^८हि स्म इति पूरणी । ^९स्वश्चः
 शोभनाश्वोपेतः ^{१०}अभीरुः निर्भयशीलः ^{११}सुस्वानेभिः सुन्वद्विर्यजमानैः ^{१२}मन्यमानः स्तूयमानः ^{१३}यः
 इन्द्रः ^{१४}वीरैः शूरैर्मरुद्भिः सह ^{१५}सं मदति ^{१६}ह सह^१ माद्यत्येव^२ । स इन्द्र आगच्छत्विति पूर्वेण संबन्धः ॥

आवयेदस्य कर्णी वाजयध्यै जुष्टामनु प्र दिशे मन्दयध्य ।

उद्वावृषाणो राधसे तुर्विष्मान्करञ्ज इन्द्रः सुतीर्थामयं च ॥ ३ ॥

अवयं । इत् । अस्य । कर्णी । वाजयध्यै । जुष्टाम् । अनु । प्र । दिशम् । मन्दयध्यै ।

उत्स्ववृषाणः । राधसे । तुर्विष्मान् । करत् । नः । इन्द्रः । सतीर्था । अभयम् । च ॥ ३ ॥

हं स्तोतः स्वम् अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनौ वर्णा कर्णौ वाजयध्वं इन्द्रं बलिनं कर्तुं जुष्टामनु
विशं सेवितासु सर्वासु दिक्षु प्र मन्द्यध्वै प्रकर्षेणेन्द्रं मादयितुं च श्रवय स्तोत्राणि श्रावय । इत्
इति पूरणः । उद्धृष्टपाणः सोमेनोत्सिच्यमानः तुविष्मान् बलवान् इन्द्रः नः अस्माकं राक्षसे
धनार्थं सुतीर्था शोभनानि तीर्थानि अभयं च भयराहित्यं च करत् करोतु ॥

अच्छा यो गन्ता नार्धमानमुती इत्था विप्रं हवमानं गृणन्तम् ।

उप त्मनि दधानो धुर्याइभून्सहस्राणि शतानि वज्रबाहुः ॥ ४ ॥

अच्छ । यः । गन्ता । नार्धमानम् । ऊती । इत्था । विप्रम् । हवमानम् । गृणन्तम् ।

उप । त्मनि । दधानः । धुरि । आशून् । सहस्राणि । शतानि । वज्रबाहुः ॥ ४ ॥

वज्रबाहुः वज्रहस्तः यः इन्द्रः त्मनि आत्मनि स्थितानात्मवश्यान् सहस्राणि सहस्रसंख्या-
कान् शतानि शतसंख्याकान् आशून् शीघ्रगामिनोऽधान् धुरि रथवहनप्रदेशे उप दधानः संस्था-
पयन् ऊती रक्षणार्थं नार्धमानं याचमानं विप्रं मेधाविनं हवमानम् आह्वयन्तम् इत्था इत्थमेवेन
प्रकारेण गृणन्तं स्तुवन्तं यजमानम् अच्छ अभिमुख्येन गन्ता गमनशीलः । भवतीति शेषः । स
इन्द्रः सुतीर्थानि अभयं च करोत्विति पूर्वेण संबन्धः ॥

त्वोतासो मघवभिन्द्र विप्रा वयं ते स्याम सूरयो गृणन्तः ।

भेजानासो बृहदिवस्य राय आकाय्यस्य दावने पुरुक्षोः ॥ ५ ॥

त्वाऽऊतासः । मघवन् । इन्द्र । विप्राः । वयम् । ते । स्याम । सूरयः । गृणन्तः ।

भेजानासः । बृहत्सदिवस्य । रायः । आऽकाय्यस्य । दावने । पुरुक्षोः ॥ ५ ॥

हं मघवन् धनवन् इन्द्र त्वोतासः स्वया रक्षिताः विप्राः मेधाविनः गृणन्तः त्वां स्तुवन्तः
सूरयः स्तोतारः वयं बृहदिवस्य महदीतिः आकाय्यस्य आ समन्तात् स्तुत्यस्य पुरुक्षोः बहुधस्य
बहुकीर्तेर्वा ते स्वदीयस्य रायः धनस्य दावने दाने निमित्ते सति भेजानासः त्वां भजमानाः
स्याम भवेम ॥ ॥ १८ ॥

‘ नकिरिन्द्र ’ इति चतुर्विंशत्यृचं नवमं सूक्तं वामदेवस्थार्चं गायत्रम् । अष्टमी चतुर्विंशी च द्वे
अनुष्टुभौ । इन्द्रो देवता । ‘ दिवश्चिद्वा ’ इत्ययं तुच उपोदेवताक इन्द्रदेवताकश्च । तथा चानुक्रान्तं—
‘ नकिश्चतुर्विंशतिर्दिवश्चित्च उपस्यश्च गायत्रं द्वाष्टम्यन्ये चानुष्टुभौ ’ इति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये
मैत्रावरुणशब्दे उत्तमावर्जमिदं सूक्तम् । तथा च सूत्रितं—‘ नकिरिन्द्र त्वदुत्तर इत्युत्तमासुदरेत् ’
(आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

नकिरिन्द्र त्वदुत्तरो न ज्यायाँ अस्ति वृत्रहन् । नकिरेवा यथा त्वम् ॥ १ ॥

नकिः । इन्द्र । त्वत् । उत्तरः । न । ज्यायान् । अस्ति । वृत्रहन्

नकिः । एव । यथा । त्वम् ॥ १ ॥

हे वृत्रहन् इन्द्र वृत्रस्य नाशकेन्द्र । लोके एकोऽपीति शेषः । त्वत् त्वत्तः उत्तरः उत्कृष्टतरः । नकिः अस्ति न भवति । त्वत्तः ज्यायान् प्रशस्यतरः एकोऽपि न अस्ति । हे इन्द्र त्वं लोके यथा प्रसिद्धो भवसि तथाविध एकोऽपि नकिरेव अस्ति नैव भवति । कश्चिदपि लोके इन्द्रसदृशो नास्तीत्यर्थः ॥

मत्रा ते अनु कृष्टयो विश्वा चक्रेव वावृतुः । सत्रा महां असि श्रुतः ॥ २ ॥

मत्रा । ते । अनु । कृष्टयः । विश्वा । चक्राऽइव । ववृतुः । सत्रा । महान् । असि । श्रुतः ॥ २ ॥

हे इन्द्र कृष्टयः प्रजाः ते त्वाम् अनु लक्ष्मीकृत्य सत्रा सत्यमेव ववृतुः वर्तन्ते । तत्र दृष्टान्तः । विश्वा विश्वानि व्याप्तानि चक्रेव चक्राणीव । यथा चक्राणि शकटमनुवर्तन्ते तद्वत् । हे इन्द्र महान् त्वं सत्रा सत्यमेव श्रुतः विश्रुतः अस्मि । गुणैः प्रख्यातो भवसि ॥

विश्वे चनेदना त्वा देवास इन्द्र युयुधुः । यदहा नक्तमातिरः ॥ ३ ॥

विश्वे । चन । इत् । अना । त्वा । देवासः । इन्द्र । युयुधुः । यत् । अहा । नक्तम् । आ । अतिरः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र विश्वे चनेत् सर्वे एव देवासः असुरान् विजिगीषवो देवाः अना प्राणरूपेण बलेन त्वा त्वां सहायं लब्ध्वा युयुधुः असुरैः सह युद्धं चक्रुः । यत् यस्मात् कारणान् अहा अहःसु नक्तं रात्रिषु च अतिरः आ समन्तात् शत्रून्वधीः । अतः कारणान् युयुधुरिति पूर्वेषु संबन्धः ॥

यत्रोत बाधितेभ्यश्चक्रं कुत्साय युध्यते । मुषाय इन्द्र सूर्यम् ॥ ४ ॥

यत्र । उत । बाधितेभ्यः । चक्रम् । कुत्साय । युध्यते । मुषायः । इन्द्र । सूर्यम् ॥ ४ ॥

यत्र यस्मिन् युद्धे उत अपि च हे इन्द्र त्वं बाधितेभ्यः कुत्ससहायेभ्यः युध्यते युद्धं कुर्वते । कुत्साय च सूर्यं सूर्यसंबन्धि चक्रं मुषायः अमुष्णाः । अपहृतवानसीत्यर्थः । तस्मिन् युद्धे प्रायः शचीभिरेतशम् इति परेण संबन्धः ॥

यत्र देवाँ ऋषायतो विश्वाँ अयुध्य एक इत् । त्वमिन्द्र वनूरहन् ॥ ५ ॥

यत्र । देवान् । ऋषायतः । विश्वान् । अयुध्यः । एकः । इत् । त्वम् । इन्द्र । वनून । अहन् ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वम् ^३एक ^४इत् असहाय एव ^५यत्र यस्मिन् संग्रामे ^६देवान् इन्द्रादीन् ^७ऋषयतः
बाधमानान् ^८विश्वान् ^९सर्वान् राक्षसादीन् ^{१०}अयुध्यः युद्धमकरोः । तथा ^{११}वनं हिंसकान् ^{१२}अहन
अवधीः ॥ ॥ १९ ॥

यत्रोत मर्त्याय कमरिणा इन्द्र सूर्यम् । प्रावः शचीभिरेतशम् ॥ ६ ॥

यत्र । उत । मर्त्याय । कम् । अरिणाः । इन्द्र । सूर्यम् । प्र । आवः । शचीभिः । एतशम् ॥ ६ ॥

^१यत्र यस्मिन् संग्रामे ^२उत अपि च हे ^३इन्द्र त्वं ^४मर्त्याय मनुष्याय एतशास्त्राय ऋषये ^५सूर्यम्
^६अरिणाः अहिंसीः । ^७कम् इति पूरणः । तदानीं ^८शचीभिः युद्धकर्मभिः ^९एतशम् एतस्मिन् युद्धकर्मणि ^{१०}प्रावः
प्रकर्षेणारक्षः ॥

किमादुतासि वृत्रहन्मघवन्मन्युमत्तमः । अत्राह दानुमातिरः ॥ ७ ॥

किम् । आत् । उत । असि । वृत्रहन् । मघवन् । मन्युमत्तमः ।

अत्र । अह । दानुम् । आ । अतिरः ॥ ७ ॥

हे ^१वृत्रहन् वृत्राणामावरकाणां तमसां हन्तः ^२मघवन् धनवन् इन्द्र त्वम् ^३आत् अनन्तरमेव
^४उत अपि च । ^५किम् इति प्रश्ने । ^६मन्युमत्तमः ^७असि अत्यन्तं क्रोधवान् भवसि । ^८अत्र अस्मिन्नन्त-
रिक्षे ^९अह एव ^{१०}दानुं दनोः पुत्रं वृत्रम् ^{११}आतिरः आ समन्तादहिंसीः ॥

एतद्वेदुत वीर्यमिन्द्र चकर्थ पौंस्यम् । स्त्रियं यदुर्हणायुवं वधीर्दुहितरं दिवः ॥ ८ ॥

एतत् । घ । इत् । उत । वीर्यम् । इन्द्र । चकर्थ । पौंस्यम् ।

स्त्रियम् । यत् । दुःहणायुवं । वधीः । दुहितरम् । दिवः ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२उत अपि च ^३यत् यस्त्वम् ^४एतत् उपलक्षितं ^५पौंस्यं बलं ^६वीर्यं सामर्थ्योपेतं ^७चकर्थं
कृतवानसि । ^८घ ^९इत् इति पूरणौ । किञ्च ^{१०}दुर्हणायुवं दुष्टं हननम् ^{११}इच्छन्ती ^{१२}दिवः ^{१३}दुहितरं
शूलोकसकाशादुत्पन्नां ^{१४}स्त्रियम् उपसं ^{१५}वधीः अवधीः ॥

दिवश्चिद्धा दुहितरं महान्महीयमानाम् । उषासमिन्द्र सं पिणक् ॥ ९ ॥

दिवः । चित् । घ । दुहितरम् । महान् । महीयमानाम् । उषसम् । इन्द्र । सम् । पिणक् ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्र ^२महान् त्वं ^३दिवः ^४दुहितरं शूलोकस्य पुत्रीं ^५महीयमानां पूज्यमानाम् ^६उषसम्
उषोदेवीं ^७सं ^८पिणक् ^९चिद्धा संपिष्टवानमि खलु ॥

अपोषा अनसः सरत्संपिष्टादहं बिभ्युषी । नि यत्सीं शिश्रथदृषा ॥ १० ॥

अप । उषाः । अनसः । सरत् । समऽपिष्टात् । अहं । बिभ्युषी ।

नि । यत् । सीम् । शिश्रथत् । दृषा ॥ १० ॥

वृषा कामानां वर्पिता इन्द्रः^१ यत् यदा वसीम् एतत् उपसः^२ संबन्धि शकटं^३ नि शिश्रथत् न्यवधीत् तदा उषाः उपोदेवता बिभ्युषी इन्द्रसकाशात् भीता सती संपिष्टात् इन्द्रेण संचूर्णितात् अनसः शकटात् अप सरत् अपासरत् अपजगाम । अह इति पूरणः ॥ ॥ २० ॥

एतदस्या अनः शये सुसंपिष्टं विपाश्या । ससारं सीं परावतः ॥ ११ ॥

एतत् । अस्याः । अनः । शये । सुऽसंपिष्टम् । विऽपाशि । आ । ससारं । सीम् । पराऽवतः ॥ ११ ॥

सुसंपिष्टम् इन्द्रेण सुष्ठु संचूर्णितम् अस्याः उपसः संबन्धि एतत् अनः शकटं विपाशि । विपाश्याख्या नदी । तस्यां तत्तीरे आ शये आ समन्तात् शोते अशोत । सीम् इयमुपोदेवता शकटे भग्ने सति परावतः दूरदेशात् ससार अपससार ॥

उत सिन्धुं विबाल्यं वितस्थानामधि क्षमि । परिं छा इन्द्र मायया ॥ १२ ॥

उत । सिन्धुम् । विऽबाल्यम् । विऽतस्थानाम् । अधि । क्षमि ।

परिं । स्थाः । इन्द्र । मायया ॥ १२ ॥

हे इन्द्र उत अपि च विबाल्यं विगतबाह्यावस्थां संपूर्णजलां वितस्थानां वितिष्ठमानां सिन्धुं नदीम् अधि क्षमि क्षमायां मायया प्रज्ञया परिं छाः पर्यस्थाः । सर्वतः स्थापनं कृतवानसि ॥

उत शुष्णस्य धृष्णुया प्र मृक्षो अभि वेदनम् । पुरो यदस्य संपिणक् ॥ १३ ॥

उत । शुष्णस्य । धृष्णुया । प्र । मृक्षः । अभि । वेदनम् ।

पुरः । यत् । अस्य । समऽपिणक् ॥ १३ ॥

उत अपि च हे इन्द्र धृष्णुया धृष्णुः धर्वकस्त्वं शुष्णस्य शुष्णनाम्नोऽसुरस्य संबन्धि वेदनं वित्तम् अभि अभितः सर्वतः प्र मृक्षः प्रकर्षणाबाधधाः । यत् यदा अस्य शुष्णस्य पुरः पुराणि नगराणि संपिणक् संपिष्टवानसि । तदा प्र मृक्षः इति संबन्धः ॥

उत दासं कौलितरं बृहतः पर्वतादधि । अवाहमिन्द्र शम्बरम् ॥ १४ ॥

उत । दासम् । कौलिऽतरम् । बृहतः । पर्वतात् । अधि । अब । अहन् । इन्द्र । शम्बरम् ॥ १४ ॥

उत अपि च हे इन्द्र त्वं दासम् उपक्षपयितारं कौलितरं कुलितरनाम्नोऽपत्यं शम्बरम् असुरं बृहतः महतः पर्वतात् अद्रेः अधि उपरि अव अवाचीनं कृत्वा अहन् हतवानसि ॥

उत दासस्य वर्चिनः सहस्राणि शतावधीः । अधि पञ्च प्रधीरिव ॥ १५ ॥

उत । दासस्य । वर्चिनः । सहस्राणि । शता । अवधीः । अधि । पञ्च । प्रधीन्ऽइव ॥ १५ ॥

उत अपि च हे इन्द्र त्वं प्रधीनिव चक्रस्य परितः स्थितान् शङ्कुनिव हिंसकान् पञ्च शता पञ्चशतानि पञ्चशतसंख्याकान् सहस्राणि सहस्रसंख्याकान् दासस्य लोकानामुपक्षपयितुः वर्चिनः वर्धिनामकस्यासुरस्य संबन्धिनोऽनुचरान् पुरुषान् अधि अधिकम् अवधीः हतवानसि ॥ २१ ॥

उत त्वं पुत्रमग्रुवः परावृक्तं शतक्रतुः । उक्थेष्विन्द्र आभजत् ॥ १६ ॥

उत । त्वम् । पुत्रम् । अग्रुवः । पराऽवृक्तम् । शतऽक्रतुः ।

उक्थेषु । इन्द्रः । आ । अभजत् ॥ १६ ॥

उत अपि च शतक्रतुः शतकर्मा इन्द्रः त्वं तं प्रसिद्धम् अग्रुवः एतन्नाम्नः पुत्रं परावृक्तम् एतन्नामकम् उक्थेषु स्तोत्रेषु आभजत् भागिनं कृतवान् । अयमर्थः 'वन्नीभिः पुत्रमग्रुवः' (ऋ. सं. ४. १९. ९) इत्यस्यामृचि प्रतिपादित इति ॥

उत त्या तुर्वशायदू अस्नातारा शचीपतिः । इन्द्रो विद्वान् अपारयत् ॥ १७ ॥

उत । त्या । तुर्वशायदू इति । अस्नातारा । शचीऽपतिः । इन्द्रः । विद्वान् । अपारयत् ॥ १७ ॥

उत अपि च अस्नातारा अस्नातारौ ययातिशापादनमपिक्तौ त्वया त्वौ तौ प्रसिद्धौ तुर्वशायदू तुर्वशानामानं यदुनामकं च राजानौ शचीपतिः कर्मणां पालकः^१ । यद्वा शचीन्द्रस्य भार्या । तस्याः पतिर्भर्ता विद्वान् सकलमपि जानन् इन्द्रः अपारयत् अभियेकार्हावकरोत् ॥

उत त्या सद्य आर्या सरयोरिन्द्र पारतः । अर्णाचित्ररथावधीः ॥ १८ ॥

उत । त्या । सद्यः । आर्या । सरयोः । इन्द्र । पारतः । अर्णाचित्ररथा । अवधीः ॥ १८ ॥

उत अपि च सद्यः सपदि हे इन्द्र त्वं त्वया त्वौ तौ आर्या आर्या आर्यस्वाभिमानिनी सन्तावपि । इन्द्रविषयभक्तिश्रद्धारहिताविषयर्थः । सरयोः सरयवा नद्याः पारतः पारे तीरे वसन्तौ अर्णाचित्ररथा अर्णनामकं चित्ररथनामकं च राजानौ अवधीः अहिंसीः ॥

अनु द्वा जहिता नयोऽन्धं श्रोणं च वृत्रहन् । न तत्ते सुम्नमष्टवे ॥ १९ ॥
अनु । द्वा । जहिता । नयः । अन्धम् । श्रोणम् । च । वृत्रहन् ।

न । तत् । ते । सुम्नम् । अष्टवे ॥ १९ ॥

हे ^१वृत्रहन् वृत्रस्य हिंसकेन्द्र त्वं ^२जहिता जहिता सर्वैर्बन्धुभिस्स्यर्ता ^३अन्धं चक्षुर्हीनमेकं ^४श्रोणं
^५च पङ्गुमपरं च ^६द्वा एतो द्वौ ^७अनु नयः अन्धपङ्गुत्वपरिहारेण अनुनीतवानसि । हे इन्द्र ^८ते
त्वया दत्तं ^९तत् ^{१०}सुम्नं सुखम् ^{११}अष्टवे व्याप्तुं कोऽपि न । प्रभवतीति शेषः ॥

शतमश्मन्मयीनां पुरामिन्द्रो व्यास्यत् । दिवोदासाय दाशुषे ॥ २० ॥
शतम् । अस्मन्मयीनाम् । पुराम् । इन्द्रः । वि । आस्यत् । दिवः । दासाय । दाशुषे ॥ २० ॥

^१इन्द्रः ^२अस्मन्मयीनां पापाणैर्निर्मितानां ^३पुरां शम्बरस्य संबन्धिनां नगराणां ^४शतं शतसंख्याकं
^५दिवोदासाय एतन्नामकाय ^६दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ^७व्यास्यत् व्याक्षिपत् ॥ ॥ २२ ॥

अस्वापयद्भीतये सहस्रां त्रिशतं हथैः । दासानामिन्द्रो मायया ॥ २१ ॥
अस्वापयत् । दभीतये । सहस्रां । त्रिशतम् । हथैः । दासानाम् । इन्द्रः । मायया ॥ २१ ॥

^१इन्द्रो ^२मायया स्वकीयया शक्त्या ^३दासानां लोकानामुपक्षपयितृणां राक्षसादीनां ^४त्रिशतं
त्रिशतसंख्याकानि ^५सहस्रा सहस्राणि ^६दभीतये दभीतिनामकस्याथाय ^७हथैः हननसाधनैरायुधैः
^८अस्वापयन् अवधीत् ॥

स घेदुतासि वृत्रहन्त्समान इन्द्र गोपतिः । यस्ता विश्वानि चिच्युषे ॥ २२ ॥
सः । घ । इत् । उत । असि । वृत्रहन् । समानः । इन्द्र । गोपतिः ।
यः । ता । विश्वानि । चिच्युषे ॥ २२ ॥

^१उत अपि च हे ^२इन्द्र ^३यः त्वं ^४ता तानि ^५विश्वानि^६ समस्तान् शत्रून् ^७चिच्युषे प्राच्यावयः ।
हे ^८वृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हिंसकेन्द्र ^९गोपतिः गवां पालकः ^{१०}सः त्वं ^{११}समानः सर्वेषां यजमानानां
समः सन् प्रख्यातः ^{१२}असि । ^{१३}घेत् इति पूरणौ ॥

उत नूनं यदिन्द्रियं करिष्या इन्द्र पौंस्यम् । अद्या नक्लिष्टदा मिनत् ॥ २३ ॥
उत । नूनम् । यत् । इन्द्रियम् । करिष्याः । इन्द्र । पौंस्यम् ।
अद्य । नकिं । तत् । आ । मिनत् ॥ २३ ॥

१. ख-ग-च-त-प-फ-भ-पङ्गुमेकपदम् । २. ख-ग-च-फ- एतो द्वा द्वौ; ण-एतो द्वौ । ३. ख-ग-च-
च-ण-न-भ-ल-स-व्याक्षिपत् । ४. ख-ग-च-ण-ल-‘ विश्वानि ’ नास्ति ।

उत अपि च हं इन्द्र यत् पौंस्यं त्वदीयं बलम् इन्द्रियं सामध्येपितं नूनं करिष्याः
कृतवानसि खलु । अथ^१ अद्यतनः कश्चित् तत् बलं नकिः आ मिनत् न हिंस्यात् ॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वयमा । वामं पूषा वामं भगो

वामं देवः करुळती ॥ २४ ॥

वामम्ऽवामम् । ते । आऽदुरे । देवः । ददातु । अयमा ।

वामम् । पूषा । वामम् । भगः । वामम् । देवः । करुळती ॥ २४ ॥

हं आदुरे शत्रूणाम् आदारयितरिन्द्र^३ ते तव वामं वामं यद्यत् वननीयं संभजनीयं धनमस्ति लोके
तद्वामं वसु अयमा अरीणां^४ नियमयिता एतन्नामकः देवो ददातु प्रयच्छतु । तथा करुळती कृतदन्तः
पूषा पोषकः देवः वामं धनं ददातु । तथा^५ भगः अपि वामं^५ धनं ददातु । ननु^६ करुळतीत्येतत्
संनिहितत्वाद्भग इत्यनेन संबन्धनीयम् । अथवा अयमादीनां त्रयाणामपि विशेषणत्वेन भाष्यम् । कथं
पूष्णो विशेषणं स्यादिति साकाङ्क्षत्वात् । न । सांनिध्याकाङ्क्षोः सद्भावेऽपि योग्यतामन्तरेण अन्वया-
योगात् । ‘तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि’ (तै. सं. २. ६. ८. ५) इत्यादिश्रुतिषु पूष्ण एवा-
दन्तकत्वेन प्रसिद्धेः व्यवहितस्यापि तस्यैव विशेषणत्वं युक्तम् । ‘वामं वननीयं भवति’ (निरु.
६. ३१) इत्यादि निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ॥ ॥ २३ ॥

‘कया नः’ इति पञ्चदशचं दशमं सूक्तं वामदेवस्यापमैन्द्रं गायत्रम् । ‘अभी पु णः’ इत्येषा
पादनिष्पन्ना गायत्री ‘त्रयः ससकाः पादनिचूत’ (अनु. ४. ४) इति तल्लक्षणयुक्तत्वात् । तथा
चानुक्रमजिका— ‘कया पञ्चानांभी पु पादनिचूत’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । अग्निष्टोमे चानु-
विंशिकेऽहनि च माध्यदिने सवने मंत्रावरुणस्य ‘कया नः’ इत्याद्यस्तुचः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—
‘होत्रकाणां कया नश्चित्र आ भुवत्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । वरुणप्रघासेषु कायस्य हविषः
अनुवाक्या ‘कया नः’ इत्येषा । तथा च सूत्रितं— ‘कया नश्चित्र आ भुवद्विरण्यगर्भः समवर्तताम्रे’
(आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

कया नश्चित्र आ भुवदूती सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता ॥ १ ॥

कया । नः । चित्रः । आ । भुवत् । ऊती । सदावृधः । सखा । कया । शचिष्ठया । वृता ॥ १ ॥

वमदावृधः सदा वर्धमानः चित्रः चायनीयः पूजनीयः सखा मित्रभूत इन्द्रः कया उती
ऊत्या तर्पणेन नः अस्मान् आ भुवत् आभिमुख्येन भवेत् । शचिष्ठया प्रज्ञावत्तमया प्रज्ञा-
सहितमनुष्ठीयमानेन कया वृता केन वर्तनेन कर्मणा चाभिमुखो भवेत् ॥

१. ख-ग-ण-न-भ-स-‘अथ’ नास्ति । २. ख-प-फ-भ-दारयितरिन्द्र । ३. ख-ग-च-ण-
अरीणां शत्रूणाम् । ४. ग-च-भगोऽपि । ५. ख-ग-च-ण-न-फ-अत्र ।

कस्त्वा॑ स॒त्यो म॒दानां॑ मंहि॒ष्ठो मत्स॒दन्ध॑सः । दृ॒ळ्हा चि॒दरु॑जे वसु॑ ॥ २ ॥

कः । त्वा । सत्यः । मदानाम् । मंहिष्ठः । मत्सत् । अन्धसः । दृळ्हा । चित् । अरुजे । वसु ॥ २ ॥

१मंहिष्ठः पूजनीयः २सत्यः सत्यभूतः ३मदानां मादयितृणां मध्ये ४कः मदकरः ५अन्धसः सोमस्य रसः ६दृळ्हा ७चित् दृढाग्यपि ८वसु वसूनि शत्रूणां धनानि ९आरुजे आ समन्तात् भङ्क्तुं १०हे इन्द्र ११त्वा त्वां १२मत्सत् मादयेत् ॥

अ॒भी षु॒ णः॑ स॒खीना॑मवि॒ता ज॑रितृ॒णाम् । श॒तं भ॑वास्यु॒तिभिः॑ ॥ ३ ॥

अभि । सु । नः । सखीनाम् । अविता । जरितृणाम् । शतम् । भवासि । उतिभिः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं १सखीनां समानख्यातीनां २जरितृणां स्तोतृणाम् ३अविता रक्षिता त्वं ४शतं शतेन बह्विभिः ५उतिभिः रक्षाभिः सह ६नः अस्माकं ७सु सुष्ठु ८अभि ९भवासि अभिमुखो भव ॥

अ॒भी न॒ आ व॑वृत्स्व च॒क्रं न॒ वृत्त॑मर्व॒तः । नि॒युद्धि॑श्च॒र्षणी॑नाम् ॥ ४ ॥

अभि । नः । आ । ववृत्स्व । चक्रम् । न । वृत्तम् । अर्वतः । नियुद्धिभिः । चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं १वृत्तं २चक्रं ३न वर्तमानं चक्रमिव ४अर्वतः उपगन्तुं ५नः अस्मान् ६चर्षणीनाम् अस्मदीयानां मनुष्याणां ७नियुद्धिः स्तुतिभिः ८अभि ९आ १०ववृत्स्व अभ्यावर्तस्व ॥

प्र॒वता॑ हि क॒र्तूना॑मा हा॒ पदे॑व गच्छ॒सि । अ॒भक्षि॑ सूर्ये॒ सचा॑ ॥ ५ ॥

प्रवता । हि । कर्तूनाम् । आ । ह । पदाऽइव । गच्छसि । अभक्षि । सूर्ये । सचा ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं १कर्तूनां कर्मणां यजमानानां संबन्धिनः २प्रवता प्रवतः ३प्रवणान् देशान् ४पदेव पदानि स्वकीयानि स्थानानीव ५आ ६गच्छसि ७हि आगतो भवसि खलु । ८ह इति पूरणः । ९हे इन्द्र १०त्वामहं ११सूर्ये सूर्येण १२सचा सह १३अभक्षि भजे ॥ ॥ २४ ॥

सं यत्त॑ इन्द्र॒ मन्य॑वः सं च॒क्राणि॑ दध॒न्विरे॑ । अध॒ त्वे अध॑ सूर्ये ॥ ६ ॥

सम् । यत् । ते । इन्द्र । मन्यवः । सम् । चक्राणि । दधन्विरे । अध । त्वे इति । अध । सूर्ये ॥ ६ ॥

हे १इन्द्र २ते त्वदर्थं ३मन्यवः स्तुतयः ४यत् यदा ५सं ६दधन्विरे अस्माभिरनुमन्यन्ते । ७चक्राणि चक्रक्रमणानि कर्माणि च ८सं दधन्विरे । ९अध तदानीं ताः स्तुतयः तानि कर्माणि च १०त्वे त्वयि भवन्ति । ११अध तदनन्तरं १२सूर्ये च भवन्ति ॥

१. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-स-भोक्तुम् । २. फ-ल-समानख्यानानाम् । ३. ग-च-फ-अस्मदीयानां संबन्धिनाम् । ४. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स-‘प्रवतः’ नास्ति ।

उत स्मा हि त्वामाहु रिन्मघवानं शचीपते । दातारमविदीधयुम् ॥ ७ ॥

उत । स्म । हि । त्वाम् । आहुः । इत् । मघऽवानम् । शचीऽपते ।

दातारम् । अविदीधयुम् ॥ ७ ॥

हे ऽशचीपते कर्मपालकेन्द्र^१ उत अपि च ऽमघवानं धनवन्तं ऽदातारं स्तोतृभ्योऽभीष्टप्रदं त्वा
 ऽत्वाम् ऽअविदीधयुम् । विदीधयुः अदीप्यमानः । न विदीधयुः अविदीधयुः । तं दीप्यमानम् ऽआहुः
 ऽस्म प्रवदन्ति खलु । ऽहि ऽइत् इति द्वयं पूरणार्थम् ॥

उत स्मा सद्य इत्परि शशमानाय सुन्वते । पुरु चिन्मंहसे वसु ॥ ८ ॥

उत । स्म । सद्यः । इत् । परि । शशमानाय । सुन्वते । पुरु । चित् । मंहसे । वसु ॥ ८ ॥

उत अपि च हे इन्द्र त्वं ऽसद्य ऽइत् सद्य एव ऽशशमानाय स्तुतिं कुर्वते । ' शशमानः
 शंसमानः ' (निरु. ६. ८) इति यास्केनोक्तत्वात् । ऽसुन्वते सोमाभिपवं कुर्वते यजमानाय ऽपुरु
 ऽचित् पुरुणि बहुन्यपि ऽवसु वसूनि धनानि ऽपरि परितः ऽमंहसे ऽस्म प्रयच्छसि खलु ॥

नहि स्मा ते शतं चन राधो वरन्त आमुरः । न च्यौत्नानि करिष्यतः ॥ ९ ॥

नहि । स्म । ते । शतम् । चन । राधः । वरन्ते । आऽमुरः । न । च्यौत्नानि । करिष्यतः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऽआमुरः बाधका राक्षसादयः ऽते त्वदीयं ऽशतं ऽचन शतपरिमितमपि ऽराधः धनं
 ऽनहि ऽवरन्ते ऽस्म न वारयन्ति खलु । किंच शत्रूणां हिंसनं ऽकरिष्यतः तव ऽच्यौत्नानि बलानि ऽन
 वारयन्ति^२ ॥

अस्माँ अवन्तु ते शतमस्मान्सहस्रमूतयः । अस्मान्विश्वा अभिष्टयः ॥ १० ॥

अस्मान् । अवन्तु । ते । शतम् । अस्मान् । सहस्रम् । ऊतयः ।

अस्मान् । विश्वाः । अभिष्टयः ॥ १० ॥

हे इन्द्र ऽते त्वदीयाः ऽशतं शतसंख्याकाः ऽऊतयः रक्षाः ऽअस्मान् ऽअवन्तु रक्षन्तु । ऽसहस्रं
 सहस्रसंख्याकास्त्वदीया रक्षाः ऽअस्मान् अवन्तु । ऽविश्वाः सर्वाणि ऽअभिष्टयः त्वदीयान्यभि-
 गमनानि ऽअस्मान् अवन्तु ॥ ॥ २५ ॥

अस्माँ इहा वृणीष्व स्रुयाय स्वस्तये । महो राये दिवित्मते ॥ ११ ॥

अस्मान् । इह । वृणीष्व । स्रुयाय । स्वस्तये । महः । राये । दिवित्मते ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वम् ^१इह अस्मिन् यज्ञे ^२अस्मान् यजमानान् ^३सत्याय सखिभावाय ^४स्वस्त्ये अवि-
नाशाय च ^५महः महते ^६दिविस्मते दीप्तिमते ^७राये धनाय च ^८वृणीष्व संभजस्व ॥

अस्माँ अविद्धि विश्वहेन्द्र राया परीणसा । अस्मान्विश्वाभिरुतिभिः ॥ १२ ॥

अस्मान् । अविद्धि । विश्वहा । इन्द्र । राया । परीणसा । अस्मान् । विश्वाभिः । उतिभिः ॥ १२ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२विश्वहा सर्वेष्वहःसु ^३परीणसा महता ^४राया धनेन ^५अस्मान् यजमानान् ^६अविद्धि
रक्ष । किंच ^७विश्वभिः सर्वाभिः ^८उतिभिः रक्षाभिः ^९अस्मान् अविद्धि^{१०} ॥

अस्मभ्यं ताँ अपा वृधि व्रजाँ अस्तेव गोमतः । नवाभिरिन्द्रोतिभिः ॥ १३ ॥

अस्मभ्यम् । तान् । अप । वृधि । व्रजान् । अस्ताऽइव । गोमतः ।

नवाभिः । इन्द्र । उतिभिः ॥ १३ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२नवाभिः नूतनाभिः ^३उतिभिः रक्षाभिः ^४अस्तेव क्षेता शूर इव ^५गोमतः गोभिः
युक्तान् ^६तान् प्रसिद्धान् ^७व्रजान् गोनिवासान् ^८अस्मभ्यम् ^९अपा ^{१०}वृधि उदाटय^{११} ॥

अस्माकं धृष्णुया रथो द्युमाँ इन्द्रानपच्युतः । गव्युरश्वयुरीयते ॥ १४ ॥

अस्माकम् । धृष्णुया । रथः । द्युमान् । इन्द्र । अनपच्युतः । गव्युः । अश्वयुः । ईयते ॥ १४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२धृष्णुया धृष्णुः शत्रूणां धर्मकः ^३द्युमान् दीप्तिमान् ^४अनपच्युतः विनाशरहितः ^५गव्युः
गोमान् ^६अश्वयुः अश्ववान् ^७अस्माकम् अस्मत्संबन्धी ^८रथः ^९ईयते सर्वत्र गच्छतु । तेन रथेनास्मान्
रक्षेत्यर्थः ॥

‘ अस्माकमुत्तमं कृधि ’ इत्यनया आदित्यं दृष्ट्वा रथादवरोहेत् । तथा च सूत्रितम्—‘ अस्मा-
कमुत्तमं कृषीत्यादित्यमीक्षमाणो जपित्वावरोहेत् ’ (आश्व. गृ. २. ६. १२) इति ॥

अस्माकमुत्तमं कृधि श्रवो देवेषु सूर्य । वर्षिष्ठं द्यामिवोपरि ॥ १५ ॥

अस्माकम् । उत्तमम् । कधि । श्रवः । देवेषु । सूर्य । वर्षिष्ठम् । द्याम्^१इव । उपरि ॥ १५ ॥

हे ^१सूर्य सर्वस्य प्रेरकेन्द्र हे आदित्य वा त्वं ^२देवेषु द्योतमानेषु वह्न्यादिषु मध्ये ^३अस्माकम्
अस्मत्संबन्धि ^४श्रवः यथाः ^५उत्तमम् उत्कृष्टं ^६कृधि कुरु । तत्र दृष्टान्तः । ^७वर्षिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धं
सेचनसमय वा ^८द्यामिव शुलोकं यथा सर्वेषां लोकानाम् ^९उपरि स्थितमुत्कृष्टमकरोस्तद्वत् ॥ ॥ १६ ॥

‘ आ तू न इन्द्र ’ इति चतुर्विंशत्युचमेकादशं सूक्तं वामदेवस्यार्थं गायत्रमैन्द्रम् । अन्ये ‘ कनी-
नकेव ’ इत्यादिके द्वे इन्द्रस्याश्वदेवताके । तथा चानुक्रान्तम्—‘ आ तू नश्चतुर्विंशतिरन्याभ्यामिन्द्राश्चौ
स्तुतौ ’ इति । गतो विनियोगः ॥

आ तू न इन्द्र वृत्रहन् अस्माकमर्धमा गहि । महान्महीभिर्ऋतिभिः ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । वृत्रहन् । अस्माकम् । अर्धम् । आ । गहि ।

महान् । महीभिः । ऋतिभिः ॥ १ ॥

हे ^१वृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हिंसक ^२इन्द्र त्वं ^३नः अस्मान् प्रति ^४तु क्षिप्रम् ^५आ गच्छ ।
हे इन्द्र ^६महान् प्रभूतस्त्वं ^७महीभिः महतीभिः ^८ऋतिभिः रक्षाभिः सह ^९अस्माकमर्धं समीपम् ^{१०}आ
^{११}गहि आगच्छ ॥

भूमिभिर्द्वासि तूतुजिरा चित्र चित्रिणीष्व । चित्रं कृणोष्युतये ॥ २ ॥

भूमिः । चित्र । घ । असि । तूतुजिः । आ । चित्र । चित्रिणीषु । आ ।

चित्रम् । कृणोषि । ऊतये ॥ २ ॥

हे ^१चित्र चायनीय पूजनीयेन्द्र त्वं ^२भूमिश्चित् भ्रमणशीलोऽपि ^३तूतुजिः ^४वासि^५ अस्मदभीष्ट-
प्रदाता च भवसि । आकारश्चार्थे । ^६चित्रिणीषु चित्रकर्मयुक्तास्वस्मदूपासु प्रजासु ^७चित्रं चायनीयं
धनम् ^८ऊतये रक्षणाय ^९आ ^{१०}कृणोषि आ समन्तात् करोषि । घ इति पूरणः ॥

दभ्रेभिश्चिच्छशीयांसं हंसि ब्राधन्तमोजसा । सखिभिर्ये त्वे सचा ॥ ३ ॥

दभ्रेभिः । चित्र । शशीयांसम् । हंसि । ब्राधन्तम् । ओजसा ।

सखिभिः । ये । त्वे इति । सचा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं ^१दभ्रेभिश्चित् अल्पैरपि ^२सखिभिः यजमानैः सह ^३शशीयांसम् । ‘ शशं प्लुतगतौ ’ ।
उल्लवमानं ^४ब्राधन्तं महान्तमपि शत्रुम् ^५ओजसा बलेन ^६हंसि नाशयसि । ^७ये यजमानाः ^८त्वे त्वयि
^९सचा संगताः । तैरिति पूर्वेण संबन्धः ॥

वयमिन्द्र त्वे सचा वयं त्वाभि नोनुमः । अस्माँअस्माँ इदुदेव ॥ ४ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वे इति । सचा । वयम् । त्वा । अभि । नोनुमः ।

अस्मान्ऽअस्मान् । इत् । उत् । अव ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र १वयं यजमानाः १स्वे त्वयि १सचा संगताः स्मः । १वयं १त्वा त्वाम् १अभि १नोनुमः
अतिशयेनाभिष्टुमः । हे इन्द्र त्वमपि १अस्मानस्मानित् सर्वानस्मानेव १उद्व उत्कर्षेण रक्ष ॥

स नश्चित्राभिरद्रिवोऽनवद्याभिरूतिभिः । अनाघृष्टाभिरा गहि ॥ ५ ॥

सः । नः । चित्राभिः । अद्रिऽवः । अनवद्याभिः । ऊतिऽभिः । अनाघृष्टाभिः । आ । गहि ॥ ५ ॥

हे १अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र १सः त्वं १चित्राभिः चायनीयाभिः १अनवद्याभिः अनिन्दिताभिः
१अनाघृष्टाभिः शत्रुभिरप्रधर्षितैः १ऊतिभिः रक्षणैः सहितः सन् १नः अस्मान् १आ १गहि
आगच्छ ॥ ॥ २७ ॥

भूयामो षु त्वावतः सखाय इन्द्र गोमतः । युजो वाजाय घृष्वये ॥ ६ ॥

भूयामो इति । सु । त्वाऽवतः । सखायः । इन्द्र । गोऽमतः । युजः । वाजाय । घृष्वये ॥ ६ ॥

हे १इन्द्र १त्वावतः त्वत्सदृशस्य १गोमतः गोभिर्युक्तस्य देवस्य^१ संबन्धिनः १सखायः स्तोतारो
वयं १घृष्वये महते १वाजाय अस्त्राय १युजः संयुक्ताः १सु सुष्ठु १भूयामो भवामैव ॥

त्वं ह्येक ईशिष इन्द्र वाजस्य गोमतः । स नो यन्धि महीमिषम् ॥ ७ ॥

त्वम् । हि । एकः । ईशिषे । इन्द्र । वाजस्य । गोऽमतः ।

सः । नः । यन्धि । महीम् । इषम् ॥ ७ ॥

हे १इन्द्र १हि यस्मात् कारणात् १त्वम् १एकः एव १गोमतः गोभिर्युक्तस्य १वाजस्य अज्ञस्य
१ईशिषे प्रभवसि । अतः कारणात् १सः त्वं १नः अस्मभ्यं १महीं महतीम् १इषम् अन्नं १यन्धि प्रयच्छ ॥

न त्वा वरन्ते अन्यथा यदित्ससि स्तुतो मघम् । स्तोतृभ्य इन्द्र गिर्वणः ॥ ८ ॥

न । त्वा । वरन्ते । अन्यथा । यत् । दित्ससि । स्तुतः । मघम् । स्तोतृऽभ्यः । इन्द्र । गिर्वणः ॥ ८ ॥

हे १इन्द्र १गिर्वणः गिरां संभक्तः १स्तुतः अस्माभिः संस्तुतः १यत् यदा १स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं १मघं
धनं १दित्ससि दातुमिच्छसि । तदा १त्वा त्वाम् १अन्यथा प्रकारान्तरेण १न १वरन्ते न निवारयन्ति ।
किंतु सर्वेऽप्यनुकूला एव भवन्ति ॥

अभि त्वा गोतमा गिरानूषत प्र दावने । इन्द्र वाजाय घृष्वये ॥ ९ ॥

अभि । त्वा । गोतमाः । गिरा । अनूषत । प्र । दावने । इन्द्र । वाजाय । घृष्वये ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वा त्वाम् ^३अभि लक्ष्मीकृत्य ^४गोतमाः एतन्नामका ऋषयः ^५गिरा स्तुतिरूपया वाचा
^६दाघने धनदानार्थं ^७प्र ^८अनूपत प्रकर्षेण स्तुवन्ति । ^९वृष्वये महते ^{१०}वाजाय अजाय प्रस्तुवन्ति ॥

प्र ते वोचाम वीर्याः^१ या मन्दसान आरुजः । पुरो दासीरभीन्य^२ ॥ १० ॥

प्र । ते । वोचाम । वीर्याः । याः । मन्दसानः । आ । अरुजः ।

पुरः । दासीः । अभिऽइत्य^३ ॥ १० ॥

हे इन्द्र ^४मन्दसानः सोमेन मोदमानस्त्वं ^५दासीः क्षेसुरसुरस्य स्वभूताः ^६याः ^७पुरः यानि
नगराणि ^८अभीत्य अभिगम्य ^९आ ^{१०}अरुजः आ समन्तात् अभाङ्क्षीः । हे इन्द्र ^{११}ते त्वदीयानि तत्र-
त्यानि^{१२} ^{१३}वीर्याः^{१४} वीर्याणि वयं स्तोतारः ^{१५}प्र ^{१६}वोचाम प्रकर्षेण वदाम ॥ ॥ २८ ॥

ता ते गृणन्ति वेधसो यानि चकर्थ पौस्या । सुतेष्विन्द्र गर्विणः ॥ ११ ॥

ता । ते । गृणन्ति । वेधसः । यानि । चकर्थ । पौस्या । सुतेषु । इन्द्र । गर्विणः ॥ ११ ॥

हे ^१इन्द्र ^२गर्विणः गिरां स्तुतिरूपाणां वाचां संभक्ता त्वं ^३यानि ^४पौस्या पौस्यानि बलानि
^५चकर्थ कृतवानसि । हे इन्द्र ^६वेधसः प्राज्ञाः^७ ^८सुतेषु अभिपुतेषु सोमेषु ^९ते त्वदीयानि ^{१०}ता तानि
बलानि ^{११}गृणन्ति कीर्तयन्ति ॥

अवीवृधन्त गोतमा इन्द्र त्वे स्तोमवाहसः । एषु धा वीरवद्यशः ॥ १२ ॥

अवीवृधन्त । गोतमाः । इन्द्र । त्वे इति । स्तोमवाहसः ।

आ । एषु । धाः । वीरवत् । यशः ॥ १२ ॥

^१स्तोमवाहसः स्तोमानां स्तोत्राणां वोढारः ^२गोतमाः ऋषयो हे ^३इन्द्र ^४त्वे त्वाम् ^५अवीवृधन्त
स्तोत्रैर्वर्धयन्ति । त्वम् ^६एषु गोतमेषु ^७वीरवत् पुत्रपौत्रादियुक्तं ^८यशः अन्नम् ^९आ ^{१०}धाः निषेहि ॥

यच्चिद्धि शश्वतामसीन्द्र साधारणस्त्वम् । तं त्वा वयं हवामहे ॥ १३ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वताम् । असि । इन्द्र । साधारणः । त्वम् ।

तम् । त्वा । वयम् । हवामहे ॥ १३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वं ^३यच्चिद्धि यद्यपि खलु ^४शश्वतां बहूनां सर्वेषां यजमानानां ^५साधारणः ^६असि
सामान्यो भवसि । तथापि ^७तम् एव ^८त्वा त्वां ^९वयं स्तोतारः ^{१०}हवामहे आह्वयामः ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-तत्र । २. न-स-‘वीर्या’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ण-स-प्रज्ञाः ।

अ॒र्वा॒ची॒नो व॒सो भ॒वा॒स्मे सु म॒त्स्वा॒न्ध॒सः । सो॒मा॒नामिन्द्र सोम॒पाः ॥ १४ ॥

अ॒र्वा॒ची॒नः । व॒सो इति । भ॒व । अ॒स्मे इति । सु । म॒त्स्व । अ॒न्ध॒सः ।

सो॒मा॒नाम् । इन्द्र । सोम॒ऽपाः ॥ १४ ॥

हे वसो यज्ञनिवासक^१ इन्द्र त्वम् अस्मे अस्मासु यजमानेषु अर्वाचीनः अभिमुखः भव ।
तथा हे सोमपाः सोमानां पातः इन्द्र त्वं सोमानाम् अन्धसः अन्नेन सु सुष्ठु मत्स्व माद्य ॥

अ॒स्माकं त्वा म॒ती॒नामा स्तोमं इन्द्र यच्छ॒तु । अ॒र्वा॒गा वर्त॒या ह॒री ॥ १५ ॥

अ॒स्माक॑म् । त्वा । म॒ती॒नाम् । आ । स्तोमः । इन्द्र । यच्छ॒तु ।

अ॒र्वा॒क् । आ । वर्त॒य । ह॒री इति ॥ १५ ॥

मतीनां स्तोतृणाम् ॥ मन्यतेः कर्तरि क्तिष् ॥ अस्माकं संबन्धि स्तोमः स्तोत्रं हे इन्द्र
त्वा त्वाम् आ यच्छतु अस्मासु नियच्छतु । त्वमपि हरी त्वदीयावश्चौ अर्वाक् अस्मदभिमुखं
यथा भवति तथा आ वर्तय परिवर्तनं कुरु ॥

पु॒रो॒ळा॒शं च नो घ॒सो जोष॒या॒से गिर॑श्च नः । व॒धू॒युरि॒व योष॑णाम् ॥ १६ ॥

पु॒रो॒ळा॒शम् । च । नः । घ॒सः । जोष॒या॒से । गिरः । च । नः । व॒धू॒युऽइ॒व । योष॑णाम् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वं नः अस्मदीयं पुरोळाशं च पुरोडाशरूपमन्नं च^२ घसः अद्धि । तथा नः
अस्मदीयाः गिरश्च स्तुतिरूपा वाचश्च जोषयासे सेवस्व । तत्र दृष्टान्तः । वधूयुरिव स्त्रीकामो
यथा योषणां स्त्रीणां गिरः सेवते तद्वत् ॥ ॥ २९ ॥

स॒हस्रं व्य॒ती॒नां यु॒क्ताना॒मिन्द्रमी॒महे । श॒तं सोम॑स्य खार्॒यः ॥ १७ ॥

स॒हस्र॑म् । व्य॒ती॒नाम् । यु॒क्ताना॑म् । इन्द्रम् । ई॒महे । श॒तम् । सोम॑स्य । खार्॒यः ॥ १७ ॥

वयं स्तोतारः इन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं युक्तानां शिक्षितानां व्यतीनां गमनवतामन्त्रानां सहस्रं
सहस्रसंख्याकम् ईमहे याचामहे । तथा सोमस्य अभिषुतसोमस्य^३ शतं शतसंख्याकाः खार्यः
खारीः ईमहे द्रोणकलशान्^४ याचामहे^५ । अत्र मानविशेषवाचिना खारीशब्देन द्रोणकलश उपलक्ष्यते ।
अपरिमितद्रोणकलशान् बहून् यज्ञान् याचामहे इत्यर्थः ॥

१. त-यज्ञे निवासक । २. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स-‘च’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-
अभिषुतस्य । ४. ल-‘द्रोणकलशान् याचामहे’ नास्ति ।

सहस्रा ते शता वयं गवामा च्यावयामसि । अस्मन्ना राध एतु ते ॥ १८ ॥

सहस्रा । ते । शता । वयम् । गवाम् । आ । च्यावयामसि ।

अस्मन्ना । राधः । एतु । ते ॥ १८ ॥

हे इन्द्र ऽते स्वदीयानि ऽगवां ऽसहस्रा सहस्रसंख्याकानि ऽशता शतसंख्याकानि च ऽआ च्यावयामसि आच्यावयामः । अस्मदभिमुखं कुर्मः । तथा ऽअस्मन्ना अस्मासु स्वदीयं ऽराधः धनं ऽते स्वत्तः ऽएतु आगच्छतु ॥

दश ते कलशानां हिरण्यानामधीमहि । भूरिदा असि वृत्रहन् ॥ १९ ॥

दश । ते । कलशानाम् । हिरण्यानाम् । अधीमहि ।

भूरिदाः । असि । वृत्रहन् ॥ १९ ॥

हे इन्द्र ऽते स्वत्तः ऽकलशानां कुम्भानाम् । कुम्भपरिमितानामिति यावत् । ऽहिरण्यानां हितरमणीयानां धनानां ऽदश दशसंख्याकानि ऽअधीमहि धारयामः । हे ऽवृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हिंसकेन्द्र त्वं ऽभूरिदाः ऽअसि बहुप्रदो भवसि ॥

भूरिदा भूरि देहि नो मा दध्नं भूर्या भर । भूरि घेदिन्द्र दित्ससि ॥ २० ॥

भूरिदाः । भूरि । देहि । नः । मा । दध्नम् । भूरि । आ । भर ।

भूरि । घ । इत् । इन्द्र । दित्ससि ॥ २० ॥

हे इन्द्र ऽभूरिदाः बहुप्रदस्त्वं ऽभूरि बहु धनं ऽनः अस्मभ्यं ऽदेहि प्रयच्छ । किंतु ऽदध्नम् अल्पं धनं ऽमा प्रयच्छ । ऽभूरि बहुलं धनमस्मभ्यम् ऽआ ऽभर आहर । किंच ऽभूरि इत् अदध्नमेव धनं ऽदित्ससि ऽघ अस्मभ्यं दातुमिच्छसि खलु ॥

भूरिदा ह्यसि श्रुतः पुरुत्रा भूर वृत्रहन् । आ नो भजस्व राधसि ॥ २१ ॥

भूरिदाः । हि । असि । श्रुतः । पुरुत्रा । शूर । वृत्रहन् ।

आ । नः । भजस्व । राधसि ॥ २१ ॥

हे ऽवृत्रहन् वृत्रस्य हिंसक ऽशूर विक्रान्तेन्द्र ऽभूरिदाः बहुप्रदस्त्वं ऽपुरुत्रा पुरुषु बहुषु यजमानेषु ऽश्रुतः ऽअसि ऽहि विख्यातो भवसि खलु । ऽराधसि धने ऽनः अस्मान् ऽआ ऽभजस्व आ समन्तात् भागिनः कुरु ॥

प्र ते बभ्रू विचक्षणं शंसामि गोषणो नपात् । माभ्यां गा अनुं शिश्रथः ॥ २२ ॥

प्र । ते । बभ्रू इति । विचक्षणं । शंसामि । गोऽसुनः । नपात् ।

मा । आभ्याम् । गाः । अनुं । शिश्रथः ॥ २२ ॥

हे १विचक्षण प्राज्ञेन्द्र १ते त्वदीयौ १बभ्रू बभ्रुवर्णावश्चौ १प्र १वांसां प्रकर्षेण स्तौमि । हे १गोसप्तः १
गवां सनितः हे १नपात् न पातयितः स्तोतृनविनाशयितः । किंतु पालयितरित्यर्थः । हे इन्द्र त्वम्
१आभ्यां त्वदीयाभ्यामश्वाभ्यां १गा १अनु अस्मदीया गा लक्ष्मीकृत्य १मा १क्षिप्रथः विनष्टा मा
कार्षीः । गावोऽश्वदर्शान् विश्लिष्यन्ते । तन्मा भूदित्यर्थः ॥

कनीनकेव विद्रधे नवे द्रुपदे अर्भके । बभ्रू यामेषु शोभेते ॥ २३ ॥

कनीनकाऽहं । विद्रधे । नवे । द्रुपदे । अर्भके ।

बभ्रू इति । यामेषु । शोभेते इति ॥ २३ ॥

१विद्रधे विद्रधे व्युद्धे १नवे नवजाते १अर्भके अल्पके १द्रुपदे द्रुमाख्यस्थाने स्थिते १कनीनकेव
कमनीये शालभञ्जिके इव हे इन्द्र १बभ्रू बभ्रुवर्णौ त्वदीयावश्चौ १यामेषु यज्ञेषु १शोभेते कान्तियुक्तौ
भवतः ॥ ' कनीनके कन्यके । कन्या कमनीया भवति क्रेयं नेतव्येति वा कमनेनानीयत इति वा
कनतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः ' (निरु. ४. १५) इत्यादि निरुक्तम् ॥

अरं म उस्त्रयाम्णेऽरमनुस्त्रयाम्णे । बभ्रू यामेष्वस्त्रिधा ॥ २४ ॥

अरम् । मे । उस्त्रयाम्ने । अरम् । अनुस्त्रयाम्ने ।

बभ्रू इति । यामेषु । अस्त्रिधा ॥ २४ ॥

हे इन्द्र १अस्त्रिधा अस्त्रिधावहंसकौ १बभ्रू बभ्रुवर्णौ त्वदीयावश्चौ १यामेषु गमनेषु १प्राप्तेषु सत्सु
१उस्त्रयाम्णे । उस्त्राभ्यामनडुद्गयां युक्तेन रथेन यातीत्युस्त्रयामा । तस्मै १मे मह्यम् १अरम् अलं पर्याप्त-
कारिणौ भवताम् । १अनुस्त्रयाम्णे पद्भ्यामेव गच्छते मह्यम् १अरं १पर्याप्तकारिणौ भवताम् ॥
॥ ३० ॥ ॥ ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यार्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके
षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. त-गोषणः । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स- ' अल्पके ' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-
भ-यज्ञेषु; त-ल-यज्ञेषु गमनेषु; न-स- ' गमनेषु ' नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स- ' अरं ' नास्ति ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र ' प्र ऋभुभ्यः ' इत्येकादशच प्रथमं सूक्तं वामदेवस्यापि ऋभुभम् । तुष्टादिपरिभाषया इदमादि सूक्तपञ्चकमृभुदेवताकम् । अत्रानुक्रमणिका—' प्र ऋभुभ्य एकादशार्भवं वा ' इति । व्यूढे दशरात्रे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आर्भवनिविद्वान्नीयमिदम् । तथा च सूत्रितं—' प्र ऋभुभ्यः प्र शुक्रैस्त्विति वैश्वदेवम् ' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वाचमिष्य उपस्तिरे श्वैतरीं धेनुमीळे ।

ये वातजृतास्तरणिभिरेवैः परि द्यां सुद्यो अपसो बभूवुः ॥ १ ॥

प्र । ऋभुभ्यः । दूतम् इव । वाचम् । इष्ये । उपस्तिरे । श्वैतरीम् । धेनुम् । ईळे ।

ये । वातजृताः । तरणिभिः । एवैः । परि । द्याम् । सुद्यः । अपसः । बभूवुः ॥ १ ॥

तत्र ऋभूणां पूर्वं मनुष्याणामेव सतां तपसा देवत्वप्राप्तिः ' आर्भवं शंसत्यृभवो वै देवेभ्यः ' (ऐ. ब्रा. ३. ३०) इत्यत्र ब्राह्मणे स्पष्टमाप्ता । केचन ऋभवो नाम सूर्यरश्मय इत्याचक्षते । अहं यजमानः ऋभुभ्यः उरुभासमानेभ्य एतन्नामकेभ्यो देवेभ्यः ऋभुभ्यो वाचं स्तुतिरूपां ऋभुभ्यो इत्ये प्रेरयामि । किमिव । दूतमिव । यथा दूतं स्वकार्यं प्रति प्रेषयन्ति तद्वत् । किंच उपस्तिरे सोमोपस्तरणाय श्वैतरीं पयोयुक्तं श्वेततरां वा ? धेनुमीळे याचामि ऋभून् । ऋभुभ्यः वातजृताः वातसमानगतयः ? अपसः जगदुपकारिकर्माणः मन्तः तरणिभिः तारकैः एवैः गमनशीलैरधैः द्याम् अन्तरिक्षं सुद्यः तदानीमेव परि बभूवुः परिभवन्ति सर्वतो व्याप्नुवन्ति । अथ रश्मय एव ऋभव इत्युक्तवादादित्यं वा रश्मयः परितो व्याप्नुवन्ति ॥

यदारमक्रभुभवं पितृभ्यां परिविष्टी वेषणा दंसनाभिः ।

आदिदेवानामुप सख्यमायन्धीरासः पुष्टिमवहन्मनायै ॥ २ ॥

यदा । अरम् । अक्रन् । ऋभुभ्यः । पितृभ्याम् । परिविष्टी । वेषणा । दंसनाभिः ।

आत् । इत् । देवानाम् । उप । सख्यम् । आयन् । धीरासः । पुष्टिम् । अवहन् । मनायै ॥ २ ॥

यदा यस्मिन् काले ऋभुभ्यः पितृभ्यां मातापितृभ्यां परिविष्टी परिवेषणेन परिचर्यया वेषणा वेषणेन व्यास्या । यदा वेषेण जरद्रूपयोर्युवत्वकरणेन दंसनाभिः अन्यैश्चमसनिर्माणादिकर्मभिः ? अरम्

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ- ' श्वेततरां वा ' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-वायुसमान-गन्तव्याः; न-स-वातसमानगन्तव्याः । ३. ख-ग-च-ण-त-प-फ-भ-ल-स्त्वकर्मसामर्थ्यैश्च ।

अथर्थम् 'अक्रन्' 'आदित् अनन्तरमेव' 'देवानाम् इन्द्रादीनां' 'सग्यं सखित्वं समानस्थानत्वं' 'देवतात्वम्' 'उप' 'आयन् आगमन्' । 'युवशा कर्त्वा' (अ. सं. १.१६१. ३) इति देवत्व-
प्राप्तेरेकान्तत्वेन देवैरुक्तत्वादिति भावः । किंच 'धीरासः' धीरा बुद्धिमन्तरतेषां 'पुष्टिः' गवादि-
विषयां 'मनायै मतिकृते' यजमानाय 'अवहन् वहन्ति धारयन्ति । यद्वा । सविषयां पुष्टिं मनायै
मनसे प्रकृष्टमनस्कत्वायावहन् ॥

पुनर्ये चक्रुः पितरा युवाना सना यूपैव जरणा शयाना ।

ते वाजो विभ्वाँ ऋभुरिन्द्रवन्तो मधुप्सरसो नोऽवन्तु यज्ञम् ॥ ३ ॥

पुनः । ये । चक्रुः । पितरा । युवाना । सना । यूपाऽइव । जरणा । शयाना ।

ते । वाजः । विऽभ्वा । ऋभुः । इन्द्रवन्तः । मधुप्सरसः । नः । अवन्तु । यज्ञम् ॥ ३ ॥

ये ऋभवः 'पितरा मातापितरौ' 'यूपेव छिन्नस्थान् इव' 'जरणा जीर्णौ' 'शयाना शयानौ'
'पुनः' 'सना सदा' 'युवाना युवानौ' 'चक्रुः' निश्चयतरणावकुर्वन् । 'ते' 'वाजो' 'विभ्वा' 'ऋभुः' च
एतन्नामकास्त्रयः सुधन्वन आङ्गिरसस्य पुत्रा ऋभवः^१ इन्द्रवन्तः अनुग्राहकेणेन्द्रेण तद्वन्तः 'मधुप्सरसः'
मधुरस्य सोमरसस्य^२ भक्षयितारः^३ मनोहररूपा वा 'नः' अस्मदीयं 'यज्ञम्' 'अवन्तु रक्षन्तु गच्छन्तु वा ॥

यत्संवत्समृभवो गामरक्षन्त्यत्संवत्समृभवो मा अपिंशन् ।

यत्संवत्समभरन्भासो अस्यास्ताभिः शमीभिरमृतत्वमाशुः ॥ ४ ॥

यत् । सम्ऽवत्सम् । ऋभवः । गाम् । अरक्षन् । यत् । सम्ऽवत्सम् । ऋभवः । माः । अपिंशन् ।

यत् । सम्ऽवत्सम् । अरन् । भासः । अस्याः । ताभिः । शमीभिः । अमृतत्वम् । आशुः ॥ ४ ॥

'संवत्सम्' । संवसन्ति भूतान्यस्मिन्निति संवत्सः संवत्सरः । संवत्सरपर्यन्तम् 'ऋभवो' 'गां मृताम्'
'अरक्षन् अपालयन् । स्वसामर्थ्यादिति 'यत्' यदेतत्कर्मास्ति । तथा 'संवत्सं संवत्सरम्' 'ऋभवो'
'माः' तस्या एव गोमांसम् 'अपिंशन् अवयवानकुर्वन्निति 'यत्' । किंच 'संवत्सं संवत्सरपर्यन्तम्'
'अस्याः' 'भासः' 'अभरन् दीप्तिः अवयवशोभा अकुर्वन्निति 'यत्' 'ताभिः' 'शमीभिः' मृताया गोनेवी-
करणविषयैः कर्मभिः 'अमृतत्वमाशुः' देवत्वं प्राप्ताः । 'धेनुः कर्त्वा' इति देवत्वप्राप्तिसाधनेन^४
देवैः प्रतिश्रुतत्वात् । यद्वा । अत्र संवत्समित्येतत् वत्सेन सहेति ग्याल्येयम् ।

१. त-ल-पुष्टि पोषम् । २. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स-^५ मतिकृते' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-
त-न-प-फ-भ-ल-स-ऋषयः । ४. ख-ग-च-फ-भ-सोमरसं भक्षयितारः; ५-सोमस्य रसं भक्षयितारः ।
५. त-ल-किंच अमुया (त-मृतायाः) गोस्वचा अङ्गमुच्छाद्य तस्याः मांसं समयोजयन्नित्यर्थः । कुर्वन्निति
यत् (त- 'कुर्वन्निति यत्' नास्ति) । ६. ख-ग-च-ण-फ-भ-देवत्वप्राप्तिसाधनेन ।

ज्येष्ठ आह चमसा द्वा करेति कनीयान्त्रीकृणवामेत्याह ।

कनिष्ठ आह चतुरस्करेति त्वष्ट ऋभवस्तर्पनयद्वचो वः ॥ ५ ॥

ज्येष्ठः । आह । चमसा । द्वा । कर । इति । कनीयान् । त्रीन् । कृणवाम । इति । आह ।

कनिष्ठः । आह । चतुरः । कर । इति । त्वष्टा । ऋभवः । तत् । पनयत् । वचः । वः ॥ ५ ॥

‘ एकं चमसं चतुरस्कृणोतन ’ (ऋ. सं. १. १६१. २) इति यदा^१ देवदूतोऽग्निर्कभूनाह देवत्वप्राप्त्युक्थेन^२ तदा तेपु^३ मध्ये देवत्वप्राप्त्युक्तः^४ एकः । ज्येष्ठः ऋभुरितरौ^५ आह । किमिति । उच्यते । चमसा^६ द्वा^७ करेति । एकमेव सन्तं द्वौ कृणवामेति । कनीयान् तदनन्तरो विभवा^८ त्रीन्^९ कृणवाम करवाम^{१०} इत्याह । तदवरः^{११} कनिष्ठः वाजः^{१२} चतुरस्कर चतुर्धा^{१३} करवाम^{१४} इति आह । तत् एष चतुस्करणरूपं हे ऋभवः^{१५} त्वष्टा युष्मद्वरुः^{१६} वः^{१७} वचः युष्मद्वचनं^{१८} पनयत् अस्तौत् । अङ्गीचकार इत्यर्थः ॥ १ ॥

सत्यमूचुर्नर एवा हि चक्रुर्नु स्वधामृभवो जग्मुरेताम् ।

विभ्राजमानांश्चमसां अहेवावेनत्त्वष्टा चतुरौ ददृश्वान् ॥ ६ ॥

सत्यम् । ऊचुः । नरः । एव । हि । चक्रुः । अनु । स्वधाम् । ऋभवः । जग्मुः । एताम् ।

विभ्राजमानान् । चमसान् । अहाऽइव । अवेनत् । त्वष्टा । चतुरः । ददृश्वान् ॥ ६ ॥

नरः मनुष्यरूपा ऋभवः सत्यमूचुः सत्यमेवाब्रुवन् । हि यस्मादेते एव एवं^१ चक्रुः चतुरोऽकुर्वन् । यथोक्तं तथैव कृतत्वात्^२ इत्यभिप्रायः । अनु चतुर्धाकरणान्तरम्^३ एतां^४ तृतीयसवन-गतां^५ स्वधां सोमाख्यममृतम्^६ ऋभवो जग्मुः । ‘ एकं चमसं चतुरस्कृणोतन, साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथ ’ (ऋ. सं. १. १६१. २) इति श्रुतत्वात् । अथ त्वष्टा देवः विभ्राजमानान्^७ अहेव अहा-नीव दीप्यमानान्^८ चमसान्^९ चतुरो^{१०} ददृश्वान् दृष्टवान् सन्^{११} अवेनत् अकामयत्^{१२} । अङ्गीचकारेत्यर्थः ॥

द्वादश धून्यदगोहस्यातिथ्ये रणं ऋभवः ससन्तः ।

सुक्षेत्राकृण्वन्ननयन्त सिन्धून्धन्वातिष्ठन् ओषधीर्निम्नमापः ॥ ७ ॥

द्वादश । धून् । यत् । अगोहस्य । आतिथ्ये । रणम् । ऋभवः । ससन्तः ।

सुक्षेत्रा । अकृण्वन् । अनयन्त । सिन्धून् ।

धन्वं । आ । अतिष्ठन् । ओषधीः । निम्नम् । आपः ॥ ७ ॥

१. ख-ग-च-ण-‘ यदा ’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स-‘ देवत्वप्राप्त्युक्थेन देवत्वेन । ३. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-तेषाम् । ४. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स-‘ देवत्वप्राप्त्युक्तः ’ नास्ति । ५. त-ल-त-कनिष्ठस्ततोऽपि कनीयान् । ६. ख-ग-च-ण-भ-कृणवाम । ७. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स-इदम् । ८. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-कृतवन्तः । ९. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-एव । १०. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-तृतीयसवनगतामेताम् । ११. ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-ल-अमन्यत ।

तत्र रश्मय एव ऋभव इत्युक्तत्वात् तद्रूपेण रतूयन्ते । 'यत् यदा' 'द्वादश' 'धून् दिवसान् । आर्द्रादिद्वादशवृष्टिनिक्षेत्राणीत्यर्थः । 'अगोह्यस्य अगोप्यस्यादित्यस्य गृहे' 'आतिथ्ये । अकस्मादागतोऽतिथिः । तदुचितं सत्काररूपं कर्म आतिथ्यम् । तदर्थं 'ससन्तः खपन्तः सुखेन निवसन्तः' 'ऋभवः' 'रणन् रमन्ते । 'अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे' (ऋ. सं. १. १६१. ११) इत्युक्तम् । तदानीं 'सुक्षेत्राकृष्वन् । अकृष्टानि' शून्यानि क्षेत्राणि वृष्ट्या सरयादिसमृद्धान्यकुर्वन् । 'सिन्धून् नदीः' 'अनयन्त प्रैरयन् । तस्मिन् काले 'ओषधीः ओषधयः' 'धन्व निरुदकस्थानमाश्रित्य' 'आतिष्ठन् । 'निन्नं नीचस्थानम्' 'आपः अतिष्ठन् । 'उद्धस्वस्मा अकृणोतना तृणं निवस्वपः' (ऋ. सं. १. १६१. ११) इत्युक्तम् ॥

रथं ये चक्रुः सुवृत्तं नरेष्ठां ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपाम् ।

त आ तक्षन्त्वृभवो रयिं नः स्ववसः स्वपसः सुहस्ताः ॥ ८ ॥

रथम् । ये । चक्रुः । सुवृत्तम् । नरेऽस्थाम् । ये । धेनुम् । विश्वऽजुवम् । विश्वऽरूपाम् ।

ते । आ । तक्षन्तु । ऋभवः । रयिम् । नः । सुऽअवसः । सुऽअपसः । सुऽहस्ताः ॥ ८ ॥

'ये ऋभवः' 'सुवृत्तं सुचक्रं सुष्ठु वर्तमानं वा' 'नरेष्ठां नेतरि चक्रे वर्तमानं' 'रथं' 'चक्रुः' । 'ये च' 'विश्वजुवं' विश्वस्य प्रेरयित्रीं 'विश्वरूपां' बहुरूपां मेतन्नामिकां वा' 'धेनुं गां' चक्रुः अकुर्वन् । 'बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत' (ऋ. सं. १. १६१. ६) इति युक्तम् । 'ते महान्तः' 'ऋभवः' 'नः' अस्माकं 'रयिं धनम्' 'आ' 'तक्षन्तु सर्वतो निष्पादयन्तु । कीदृशारत ऋभवः । 'स्ववसः सुकर्माणः' 'स्ववसः शोभनाञ्जोपेताः सुरक्षणा' वा' 'सुहस्ताः शोभनहस्ताः कुशलहस्ताः' ॥

अपो षोषामजुषन्त देवा अभि क्रत्वा मनसा दीध्यानाः ।

वाजो देवानामभवत्सुकर्मेन्द्रस्य ऋभुक्षा वरुणस्य विभ्वा ॥ ९ ॥

अपः । हि । एषाम् । अजुषन्त । देवाः । अभि । क्रत्वा । मनसा । दीध्यानाः ।

वाजः । देवानाम् । अभवत् । सुऽकर्मी । इन्द्रस्य । ऋभुक्षाः । वरुणस्य । विऽभ्वा ॥ ९ ॥

'एषाम् ऋभूणाम्' 'अपः' अश्वरथनिर्माणादिरूपं कर्म 'देवाः' इन्द्रादयः 'अजुषन्त' असेवन्त । 'इन्द्रो हरी युयुजे अश्विना रथम्' (ऋ. सं. १. १६१. ६) इत्यादिमन्त्रोक्तप्रकारेण स्वीकृतवन्त इत्यर्थः । कीदृशास्ते । 'क्रत्वा' वरप्रदानरूपेण कर्मणा 'मनसा' शोभनेन 'चित्तेनानुग्रहयुक्तेन' 'अभि' 'दीध्यानाः' दीप्यमानाः । 'देवानाम्' अनुग्रहेण किं लब्धमित्याह । 'सुकर्मा' शोभनव्यापारः 'वाजः' कनीषान्

१. ख-ग-च-ण-भ-स- 'द्वादश' नास्ति । २. ख-ग-च-ण-स-अरिष्टानि; न-भ-अरिष्टानि शून्यानि । ३. त-ल-धेनुं विश्वजुवम् । ४. ख-ग-ण-भ-धेनुं गावम्; च-धेनुं गां च; त-ल-गां वा; न-गां च; स-वाचम् । ५. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स- 'सुरक्षणा वा' नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स- 'कुशलहस्ताः' नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-भ-भवताम्; न-तेषाम् । ८. त-ल-सुकर्मा शोभनकर्मा ।

‘देवानां सर्वेषां संबन्धी’ अभवत् । तथा ‘इन्द्रस्य संबन्धी’ ऋभुक्षाः ऋभुज्येष्ठः । ‘विभवा मध्यमः’
‘वरुणस्य संबन्ध्यभवत् । ‘हि’ पूरणः ? ॥

ये हरीं मेधयोक्था मर्दन्त इन्द्राय चक्रुः सुयुजा ये अश्वा ।

ते रायस्पोषं द्रविणान्यस्मे धत्त ऋभवः क्षेमयन्तो न मित्रम् ॥ १० ॥

ये । हरी इति । मेधया । उक्था । मर्दन्तः । इन्द्राय । चक्रुः । सुयुजा । ये । अश्वा ।

ते । रायः । पोषम् । द्रविणानि । अस्मे इति । धत्त । ऋभवः । क्षेमयन्तः । न । मित्रम् ॥ १० ॥

‘ये ऋभवः’ ‘हरी अश्वा’ ‘मेधया प्रज्ञया’ ‘उक्था उक्थः स्तुतिभिः’ ‘मर्दन्तः हर्षयन्तः’ ‘चक्रुः ।
‘ये च तौ’ ‘सुयुजा सुयुजौ’ ‘सुयोजनावश्वा’ ‘इन्द्राय इन्द्राय चक्रुः’ ‘अकुर्वन् । हे’ ‘ऋभवः’ ‘ते यूयं’
‘रायस्पोषं’ ‘धनपुष्टि’ ‘द्रविणानि’ ‘गद्यादिधनानि च सुखानि वा’ ‘अस्मे अस्मासु’ ‘धत्त’ ‘धारयत् ।
‘किमिव । ‘क्षेमयन्तः’ ‘क्षेममिच्छन्तः’ ‘मित्रं’ ‘न मित्रमिव । अत्र यद्यप्येक एव ऋभुनामा तत्संबन्धात्
इतरेऽप्यभव उच्यन्ते प्राणवृद्धयायेन ॥

इदाहः पीतिमुत वो मर्दं धुर्न ऋते श्रान्तस्य मुख्याय देवाः ।

ते नूनमस्मे ऋभवो वसूनि तृतीयं अस्मिन्सर्वने दधात ॥ ११ ॥

इदा । अहः । पीतिम् । उत । वः । मर्दम् । धुः । न । ऋते । श्रान्तस्य । मुख्याय । देवाः ।

ते । नूनम् । अस्मे इति । ऋभवः । वसूनि । तृतीयं । अस्मिन् । सर्वने । दधात ॥ ११ ॥

‘इदा इदानीं’ ‘चमसादिनिर्माणानन्तरम्’ ‘अहः’ ‘सुत्याहसंबन्धिनस्तृतीये’ ‘सर्वने’ ‘पीतिं’ ‘सोमपानम्’
‘उत’ ‘अपि च’ ‘मर्दं’ ‘तज्जनितं’ ‘वः’ ‘युष्माकं’ ‘धुः’ ‘ददुर्देवाः । ‘श्रान्तस्य’ ‘श्रान्तात्तपोयुक्तात्’ ‘ऋते’
‘सख्याय’ ‘सन्निवाय’ ‘न भवन्ति’ ‘देवाः । यत एते श्रान्ता अतो ददृशियर्थः । हे’ ‘ऋभवः’ ‘ते’
‘महान्तो यूयं’ ‘नूनं’ ‘निश्चयम्’ ‘अस्मे अस्मासु’ ‘अस्मिन्’ ‘तृतीये’ ‘सर्वने’ ‘वसूनि’ ‘धनानि’ ‘दधात’
‘धारयत् ॥ ॥ ११ ॥

‘ऋभुर्विभवा’ ‘इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्वार्पणैष्टुभमाभवम् । ‘ऋभुर्विभवा’
‘इत्यनुक्रमणिका । व्यूढे दशरात्रे पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आर्भवनिविद्वानीयमिदम् । ‘ऋभुर्विभवा’
‘स्तुषे जनम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति सूत्रितत्वात् ॥

१. ख-ग-त-न-ल-स-‘हि पूरणः’ नास्ति । २. ख-ग-घ-ञ-ण-त-न-प-फ-भ-रा-‘प्रज्ञया’ नास्ति ।
३. ख-ग-ण-न-भ-स-सुयोजमानावश्वा; घ-ञ-प-फ-र-सुयोजमानावश्वाश्वा । ४. ख-ग-घ-ञ-ण-प-फ-भ-
स-श्रान्ताय श्रमयुक्ताय; न-श्रान्ताय तपोयुक्ताय ।

ऋभुर्विभ्वा वाज इन्द्रो नो अच्छेमं यज्ञं रत्नधेयोप यात ।

इदा हि वो धिषणा देव्यह्नामधात्पीति सं मदा अगमता वः ॥ १ ॥

ऋभुः । विऽभ्वा । वाजः । इन्द्रः । नः । अच्छे । इमम् । यज्ञम् । रत्नऽधेया । उप । यात ।

इदा । हि । वः । धिषणा । देवी । अह्नामि । अधात् । पीतिम् । सम् । मदाः । अगमत । वः ॥ १ ॥

‘ऋभुर्विभ्वा’ ‘वाज’ ‘इन्द्रः’ चैते देवाः । ‘नः’ अस्मदीयम् । ‘इमं’ ‘यज्ञम्’ ‘अच्छे’ अभिसुखं । ‘रत्नधेया’ अस्मभ्यं रत्नधानाय । ‘उप’ ‘यात’ उपगच्छत । ननु इन्द्रः सोमस्वामित्वात्^१ आगच्छतु कथमेतेषां यज्ञप्राप्तिरिति चेत् । उच्यते । ‘इदा’ ‘हि’ इदानीं खलु । ‘वः’ युष्माकं । ‘धिषणा’ वाक् । ‘देवी’ प्रजापतेः संबन्धिनी । ‘अह्नां’ सोमाभियवमंबन्धिनां । ‘पीति’ सोमपानम् । ‘अधात्’ । ‘स’ प्रजापतिरब्रवीः । ‘पवितारं’ तत्र वा इमेऽन्तेवास्यास्त्वमेवैभिः संपिबस्व । (गु. वा. ३. ३०) इति ब्राह्मणम् । यस्मादेवं तस्मान् ‘मदाः’ च । ‘वः’ युष्मान् । ‘सम्’ ‘अगमत’ संगताः । यद्वा । वो मदा देवैः संगताः ॥

विदानासो जन्मनो वाजरत्ना उत ऋतुभिर्ऋभवो मादयध्वम् ।

सं वो मदा अगमतं सं पुरंधिः सुवीरामस्मे रयिमेरयध्वम् ॥ २ ॥

विदानासः । जन्मनः । वाजऽरत्नाः । उत । ऋतुऽभिः । ऋभवः । मादयध्वम् ।

सम् । वः । मदाः । अगमत । सम् । पुरंमऽधिः । सुवीराम् । अस्मे इति । रयिम् । आ । ईरयध्वम् ॥ २ ॥

हे ‘वाजरत्नाः’ सोमलक्षणेनाज्ञेन^२ राजमानाः । ‘ऋभवः’ यूयं । ‘जन्मनः’ जननस्य देवत्वलक्षणस्य^३ देवत्वप्राप्तिं । ‘विदानासः’ जानन्तः । यद्वा विदानासः सोमप्राप्तिं जानन्तो जन्मनः पूर्वं मनुष्य-जन्मवन्तश्च मन्तः । उतशब्दश्चार्थे । ‘ऋतुभिः’ देवैः सह । ‘मादयध्वम्’ । ‘वः’ युष्मान् । ‘मदाः’ सोमपानजनिताः । ‘सम्’ ‘अगमत’ संगताः । ‘पुरंधिः’ स्तुतिरपि । ‘सम्’ अगमत । ते यूयम् । ‘अस्मे’ अस्माकं । ‘सुवीरां’ शोभनेर्वीरैः पुत्रैः^४ उपेतां । ‘रयि’ धनम् । ‘ईरयध्वं’ प्रेरयत ॥

अयं वो यज्ञ ऋभवोऽकारि यमा मनुष्वत्प्रदिवो दधिध्वे ।

प्र वोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत वाजाः ॥ ३ ॥

अयम् । वः । यज्ञः । ऋभवः । अकारि । यम् । आ । मनुष्वत् । प्रऽदिवः । दधिध्वे ।

प्र । वः । अच्छे । जुजुषाणासः । अस्थुः । अभूत । विश्वे । अग्रिया । उत । वाजाः ॥ ३ ॥

१. ख-ग-घ-व-ण-प-फ-भ-सोमस्वामी । २. ख-ग-घ-व-ण-प-फ-भ-सोमलक्षणाज्ञेन । ३. ख-ग-घ-व-ण-प-फ-भ-सोमलक्षणाज्ञेन । ४. ख-ग-घ-व-ण-प-फ-भ-सोमलक्षणाज्ञेन । ५. न-स-‘धने’ नास्ति ।

हे ऋभवः वः युष्मदर्थम् अयं यज्ञः अकारि । यं यज्ञं मनुष्यवत् मनुष्यवत्
 प्रदिवः प्रकर्षेण द्योतमानाः सन्तः आ^१ दधिध्वे^२ धारयत जटरे । तदर्थं वः युष्मान्
 अच्छ आभिमुख्येन जुजुषाणासः सेवमानाः सोमाः प्र^३ अस्थुः^३ प्रतिष्ठन्ते । उत अपि च
 धारयित्वा च हे वाजाः ऋभवः विश्वे यूयम् अग्रिया अग्रार्हा अग्रत्वसंपादिनो वा अभूत भवथ॥

अभूदु वो विधते रत्नधेयमिदा नरो दाशुषे मर्त्याय ।

पिबंत वाजा ऋभवो ददे वो महि तृतीयं सर्वनं मदाय ॥ ४ ॥

अभूत् । ऊँ इति । वः । विधते । रत्नधेयम् । इदा । नरः । दाशुषे । मर्त्याय ।

पिबंत । वाजाः । ऋभवः । ददे । वः । महि । तृतीयम् । सर्वनम् । मदाय ॥ ४ ॥

हे नरः नेतार ऋभवः वः युष्माकमनुग्रहात् इदा इदानीं तृतीये सर्वनं रत्नधेयं दातव्यं
 रत्नं विधते । विधतिः परिचरणकर्मा । स्तुत्या परिचरते दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय यजमानाय
 मद्यम् अभूत् भवतु । तदर्थं हे वाजाः ऋभवः । एतद्द्वयं विश्वनामकस्याप्युपलक्षणम् । इतरा-
 पेक्षया प्रत्येकं बहुवचनम् । यूयं विधत । तदर्थं वः ददे । किम् । महि महत्प्रभूतं तृतीयं
 सर्वनम् । तत्संबन्धिनं सोममित्यर्थः । किमर्थम् । मदाय हर्षाय तृप्तये वा ॥

आ वाजा यातापं न ऋभुक्षा महो नरो द्रविणसां गृणानाः ।

आ वः पीतयोऽभिपित्वे अह्नामिमा अस्तै नवस्वैव ग्मन् ॥ ५ ॥

आ । वाजाः । यात । उप । नः । ऋभुक्षाः । महः । नरः । द्रविणसः । गृणानाः ।

आ । वः । पीतयः । अभिपित्वे । अह्नाम् । इमाः । अस्तैम् । नवस्वैः । ग्मन् ॥ ५ ॥

हे वाजाः ऋभुक्षाः नरः नेतारो यूयं नः अस्मान्^१ उप आ यात । किं कुर्वन्तः ।
 महः महतः द्रविणसः धनस्य ॥ कर्मणि पृथ्वी ॥ महत् द्रविणं गृणानाः स्तुवन्तः । किंच अह्नाम्
 अभिपित्वे अभिपतने समाप्तौ । तृतीये सर्वने इत्यर्थः । वः युष्मान् इमाः पीतयः पानानि
 आ ग्मन् आगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । अस्तम् । गृहनामस्तत् । गृहं नवस्वः नवप्रसवा गावः
 इव ॥ ॥ ३ ॥

आ नपातः श्वसो यातनोपेमं यज्ञं नर्मसा ह्यमानाः ।

सजोषसः सूरयो यस्य च स्थ मध्वः पात रत्नधा इन्द्रवन्तः ॥ ६ ॥

आ । नपातः । श्वसः । यातन । उप । इमम् । यज्ञम् । नर्मसा । ह्यमानाः ।

सजोषसः । सूरयः । यस्य । च । स्थ । मध्वः । पात । रत्नधाः । इन्द्रवन्तः ॥ ६ ॥

१. ख-ग-घ-ण-भ-प्रदधिध्वे; च-प्रादधिध्वे । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-आ अस्थुः; न-स-अस्थुः ।
 ३. न-ल-स-‘अस्मान्’ नास्ति ।

हं ऽशवसः ऽनपातः बलस्य न पातयितारस्तस्य पुत्रा वा । बलवन्त इत्यर्थः । यूयं ऽनमसा स्तोत्रेण ऽह्यमानाः आकारिताः सन्तः ऽहमं ऽयजम् ऽउप ऽआ ऽयातन उपागच्छत । कीदृशा यूयम् । ऽसजोपमः इन्द्रेण सह प्रीताः ऽसुरयः मेधाविनः । इन्द्रस्य त्रैपां च कः प्रसङ्ग इत्युच्यते । ऽयस्य ऽच ऽम्य । चेति प्रसिद्धौ । यस्येन्द्रस्य संबन्धिनो यूयं भवथ तदुचिताश्चनिर्मोणात् इत्यभि-
प्रायः । यस्मादेवं तस्मात् ऽइन्द्रवन्तः प्रीतेन इन्द्रेण तद्वन्तः ऽरत्नधाः रमणीयधनानां दातारो यूयं ऽमध्वः मधुरं सोमं ऽपालं पिवन् ॥

सजोषां इन्द्र वरुणेन सोमं सजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः ।

अग्रेषामिऋतुपाभिः सजोषा ग्रास्पत्नीभी रत्नधाभिः सजोषाः ॥ ७ ॥

सजोषाः । इन्द्र । वरुणेन । सोमम् । सजोषाः । पाहि । गिर्वणः । मरुद्भिः ।

अग्रेषामिः । ऋतुपाभिः । सजोषाः । ग्राःपत्नीभिः । रत्नधाभिः । सजोषाः ॥ ७ ॥

हं ऽइन्द्र त्वं ऽवरुणेन रात्र्यभिमानिदेवेन ऽसजोपाः समानप्रीतिः सन्तु ऽसोमं ऽपाहि पिव । हं ऽगिर्वणः गीभिर्वननीयं संबजनीयेन्द्र त्वं ऽमरुद्भिः ऽसजोपाः संगतः सन्तु सोमं ऽपाहि पिव ॥ किंच ऽअग्रेषामिः प्रथमपातुभिः ऽरतुपाभिः ऋतुयाजदेवैश्च ऽग्राःपत्नीभिः । स्त्रीणां पालयित्र्यो देव्यो ग्राःपत्न्यः । ताभिः । 'मेना ग्रा इति स्त्रीणाम्' (निरु. ३. २१) इति निरुक्तम् । ऽरत्नधाभिः रमणीयधनदानुभिर्ऋभुभिः सह पिव । यद्वा । एतत् ग्राःपत्नीभिर्गन्धस्य विशेषणम् । ताभिर्वा ऽसजोपाः सोमं पिव ॥

सजोषस आदित्यैर्मादयध्वं सजोषस ऋभवः पर्वतेभिः ।

सजोषसो दैव्येना सवित्रा सजोषसः सिन्धुभी रत्नधेभिः ॥ ८ ॥

सजोषसः । आदित्यैः । मादयध्वम् । सजोषसः । ऋभवः । पर्वतेभिः ।

सजोषसः । दैव्येन । सवित्रा । सजोषसः । सिन्धुभिः । रत्नधेभिः ॥ ८ ॥

हं ऽऋभवः ऽआदित्यैः ऽसजोपमः संगता यूयं ऽमादयध्वम् । तथा ऽपर्वतेभिः पर्ववद्भिः पर्वण्यर्च्यमानैर्देवविशेषैः ऽसजोपमः मादयध्वम् । तथा च ऽदैव्येन देवेभ्यो हितेन ऽसवित्रा ऽसजोपमः ऽरत्नधेभिः रत्नानां दानुभिः ऽसिन्धुभिः स्यन्दनस्वभावैर्नद्यभिमानिदेवैश्च ऽसजोपमः' मादयध्वम् ॥

ये अश्विना ये पितरा य ऊती धेनुं ततक्षुर्ऋभवो ये अश्वा ।

ये अंसत्रा य ऋधग्रोदसी ये विभ्वो नरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ ९ ॥

ये । अश्विना । ये । पितरा । ये । ऊती । धेनुम् । ततक्षुः । ऋभवः । ये । अश्वा ।

ये । अंसत्रा । ये । ऋधक् । रोदसी इति । ये । विऽभ्वः । नरः । सुऽअपत्यानि । चक्रुः ॥ ९ ॥

‘ये ऋभवः’ ‘अश्विना अश्विनौ’ ‘ऊती ऊत्या क्रियया गृथनिर्माणरूपया’ अप्रीणयन् । ‘ये च पितरा पितरौ’ ‘ततक्षुः तक्षणेन समपादयन् जाणौ सन्तावृत्ता ऊत्या युवानौ’ ‘चक्रुः’ । ‘ये च धेनुं ततक्षुः मृतायाः पुनर्नवीकरणेन’ । ‘ये च अश्वा अश्वौ ततक्षुः’ । ‘निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्या जरन्ता युवशा ताकृणोतन’ (ऋ. सं. १. १६१. ७) इत्याद्युक्तम् । ‘ये च अंसत्रा अंसत्राणि कवचानि देवेभ्यश्चक्रुः’ । ‘ये च रोदसी द्यावापृथिव्यौ’ ‘ऋधक् पृथक्’ चक्रुः । गुवमुक्तप्रकारेण ‘ये विभ्वः व्यासा ऋभयः’ ‘नरः नेतारः’ ‘स्वपत्यानि स्वपतनस्याधनानि तन्प्राप्तिसाधनानि वा कर्माणि चक्रुः’ । ‘तेऽग्रेपाः’ इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

ये गोमन्तं वाजवन्तं सुवीरं रयिं धत्थ वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।

ते अग्रेपा ऋभवो मन्दसाना अस्मे धत्त ये च रातिं गृणन्ति ॥ १० ॥

ये । गोऽमन्तम् । वाजऽवन्तम् । सुऽवीरम् । रयिम् । धत्थ । वसुऽमन्तम् । पुरुऽक्षुम् ।

ते । अग्रेऽपाः । ऋभवः । मन्दसानाः । अस्मे इति । धत्त । ये । च । रातिम् । गृणन्ति ॥ १० ॥

हे ऋभवः ‘ये यूयं’ ‘गोमन्तं’ ‘गोमहितं’ ‘वाजवन्तम् अन्नवन्तं’ ‘सुवीरं’ शोभनपुत्रोपेतं ‘वसुमन्तं’ निवासयोग्यगृहादिधनोपेतं ‘पुरुक्षुं बह्वक्षं’ ‘रयिं धनं’ ‘धत्थ धारयथ मह्यं दातुम्’ । हे ऋभवः ‘ते यूयम्’ ‘अग्रेपाः’ प्रथमं यातारः ‘मन्दसानाः’ माद्यन्तः सन्तः ‘अस्मे’ अस्मभ्यं ‘धत्त दत्त रयिम्’ । ‘ये च यूयं’ ‘रातिं दानं’ दत्तं सोमं वा ‘गृणन्ति स्तुवन्ति’ । ते ‘धत्त’ । यद्वा । ये च रातिं गृणन्ति यजमानाः तेभ्योऽपि धत्त ॥

नापाभूत न वोऽतीतृषामानिःशस्ता ऋभवो यज्ञे अस्मिन् ।

समिन्द्रेण मदथ सं मरुद्भिः सं राजभी रत्नधेयाय देवाः ॥ ११ ॥

न । अप । अभूत । न । वः । अतीतृषाम । अनिःऽशस्ताः । ऋभवः । यज्ञे । अस्मिन् ।

सम् । इन्द्रेण । मदथ । सम् । मरुत्ऽभिः । सम् । राजेऽभिः । रत्नऽधेयाय । देवाः ॥ ११ ॥

१. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स-निर्माणरूपया । २. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-विरुद्धं कर्म । ३. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-ये च नरे नेतारः विभ्वः ऋभवः स्वपत्यानि मुप्रजाः चक्रुः ते अग्रे पाहि (अग्रेपाः) इत्युत्तरत्र संबन्धः । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स-गोहितम् । ५. ख-न-स-‘अन्नवन्तं’ नास्ति; ग-च-ण-प-फ-भ-बलवन्तम्; त-ल-अन्नवन्तं बलवन्तम् । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-ल-दत्त; स-ददातु । ७. ख-ग-घ-च-ण-भ-स-‘रयिं’ नास्ति; न-ऋषिम् । ८. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-तेभ्यः ।

हे^१ ऋभवः यूयं^२ णापाभूत नापगच्छन्^३ । अपरक्ता न भवत । वयं च षवः युष्मान्^४ न
अनीनृपाम अत्यन्तं तृपितान् मा करवाम । अतो हे ऋभवः षदेवाः षअनिःशस्ताः अनिन्दिताः सन्तः
अस्मिन्^५ यज्ञे इन्द्रेण षसं^६ मदथ षमरुद्भिः षसं मदथ । षराजभिः राजमानैरन्यैर्देवैः षसं^७ मदथ^८
तृसा भवथ । किमर्थम् । षरत्नधेयाय रमणीयाय धनदानाय ॥ ॥ ४ ॥

‘ इहोप यात ’ इति नवचं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्यापि त्रेष्टुभमाभेदम् । ‘ इहोप नव ’ इत्यनु-
क्रमणिका । तृतीयसवने मैत्रावरुणस्येदमुज्जीयमानसूक्तम् । सूत्रितं च—‘ आ त्वा वहन्त्वसावि
देवमिहोप यातेत्यनुसवनम् ’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

इहोप यात शवसो नपातः सौधन्वना ऋभवो मापं भूत ।

अस्मिन्हि वः सर्वने रत्नधेयं गमन्त्विन्द्रमनु वो मदासः ॥ १ ॥

इह । उप । यात । शवसः । नपातः । सौधन्वनाः । ऋभवः । मा । अप । भूत ।

अस्मिन् । हि । वः । सर्वने । रत्नधेयम् । गमन्तु । इन्द्रम् । अनु । वः । मदासः ॥ १ ॥

हे षशवसो षनपातः बलस्य पुत्रास्तस्य न पातयितारो वा हे षसौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः
हे षऋभवः यूयम् षइहोप षयात अस्मिन् तृतीयसवने उपगच्छत । षमाप षभूत अपगता न
भवत । षअस्मिन् षसवने षरत्नधेयं रमणीयधनस्य दातारम् षइन्द्रमनु^५ अनुसृत्य षवः युष्मान् षमदासः
मदकराः सोमाः षगमन्तु गच्छन्तु । अन्विति क्रियया वा संबध्यते । इन्द्रं युष्मांश्चान्वागच्छन्तु
इत्यर्थः । षहि पूरणः ॥

आगन्मृणामिह रत्नधेयमभूत्सोमस्य सुषुतस्य पीतिः ।

सुकृत्यया यत्स्वपस्यया चैकं विचक्र चमसं चतुर्धा ॥ २ ॥

आ । अगन् । ऋभुणाम् । इह । रत्नधेयम् । अभूत् । सोमस्य । सुऽसुतस्य । पीतिः ।

सुऽकृत्यया । यत् । सुऽअपस्यया । च । एकम् । विऽचक्र । चमसम् । चतुऽधा ॥ २ ॥

षऋभूणां युष्माकम् षइह तृतीयसवने षरत्नधेयं रत्नदानम् षआगन् आगच्छतु मल्लम् । यद्वा ।
युष्माकमेव सोमाख्यं रत्नमागन्^१ । यस्मात् षसोमस्य षसुषुतस्य षपीतिः पानम् षअभूत् प्रजापतिना
लब्धमित्यर्थः । तदपि कुत इति चेत् । उच्यते । षयत् यस्मात् षसुकृत्यया शोभनहस्तव्यापारेण
षस्वपस्यया शोभनरथनिर्माणदिकमच्छया षच षएकं सन्तं षचमसं षचतुर्धा षविचक्र कृतवन्तः ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘ हे ऋभवः यूयं ’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स-‘ नाप-
गच्छत ’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-‘ सं मदथ ’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-इन्द्रम् ।
५. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स-रत्नमागमत् ।

व्यकृणोत चमसं चतुर्धा सखे वि शिक्षेत्यब्रवीत् ।

अथैत वाजा अमृतस्य पन्थां गणं देवानामृभवः सुहस्ताः ॥ ३ ॥

वि । अकृणोत् । चमसम् । चतुःऽधा । सखे । वि । शिक्ष । इति । अब्रवीत् ।

अर्थ । ऐत । वाजाः । अमृतस्य । पन्थाम् । गणम् । देवानाम् । ऋभवः । सुहस्ताः ॥ ३ ॥

हे^१ ऋभवो यूयं^२ चमसं^३ चतुर्धा^४ व्यकृणोत व्यकुरुत । कृत्वा च हे^५ सखे हे सखिभूताग्ने^६ वि^७ शिक्ष अनुगृहाण सोमपानम्^८ इत्यब्रवीत् अवदत् यूयम् । अथ सोऽग्निर्युष्मानवादीत् खलु । किमिति । हे^९ वाजाः^{१०} ऋभवः^{११} सुहस्ताः^{१२} कुशलहस्ता यूयम्^{१३} अमृतस्य^{१४} अमरणधर्मकस्य स्वर्गस्य^{१५} पन्थां^{१६} पन्थानम्^{१७} गतं गच्छत । किं तदमृतमिति । देवानाम् इन्द्रादीनां^{१८} गणं संघातमैतं^{१९} ॥

किमयः स्विच्चमस एष आस यं काव्येन चतुरो विचक्र ।

अथा सुनुध्वं सर्वेनं मदाय पात ऋभवो मधुनः सोम्यस्य ॥ ४ ॥

किम्ऽमयः । स्विच् । चमसः । एषः । आस । यम् । काव्येन । चतुरः । विचक्र ।

अर्थ । सुनुध्वम् । सर्वेनम् । मदाय । पात । ऋभवः । मधुनः । सोम्यस्य ॥ ४ ॥

किमयः^१ स्विच्^२ किमात्मकः^३ एषः^४ चमसः^५ आस^६ । स्विच् प्रश्ने । यं^७ चमसमेकं मन्त्रं^८ काव्येन कवीनां मेधाविनां^९ संवन्धिना कर्मणा कौशलेन^{१०} चतुरो^{११} विचक्र कृतवन्तः । अथ अधुना^{१२} सवनम् । सूयते इति सवनः सोमः । तं^{१३} मदाय हर्षाय^{१४} मनुध्वं हे ऋत्विजः । हे^{१५} ऋभवः यूयं^{१६} च^{१७} सोम्यस्य सोमसंवन्धिने^{१८} मधुनः^{१९} मधुरस्य^{२०} पातं^{२१} पियत ॥

शच्याकर्त पितरा युवाना शच्याकर्त चमसं देवपानम् ।

शच्या हरी धनुतरावतष्टेन्द्रवाहावृभवो वाजरन्नाः ॥ ५ ॥

शच्या । अकर्त । पितरा । युवाना । शच्या । अकर्त । चमसम् । देवपानम् ।

शच्या । हरी इति । धनुःतरौ । अतष्ट । इन्द्रवाहौ । ऋभवः । वाजःरन्नाः ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-न-प-फ-भ-दे वाजाः सुहस्ताः सोमनदभनोपेताः ऋभवो यो यूयं चमसं चतुर्धा व्यकृणोत व्यकुरुत । कृत्वा च हे सखे सखिभूताग्ने विशिक्षते (न-भ-विशिक्ष) अनुग्रहेण सोमपानमिति अब्रवीत् (न-अब्रवीत्) अवदत् । अथ यूयममृतस्यामरणधर्मकस्य स्वर्गस्य पन्था पन्थानसामिगच्छत । किं तदमृतमिति देवानामिन्द्रादीनां गणं संघातमैतं प्राप्ताः (न-प्राप्ताः नास्ति) । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘ आस ’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘ मेधाविना ’ नास्ति । ४. ख-ण-स-मधुरस्यम् ।

हे ऽवाजरत्नाः रमणीयसोमाज्ञा हे ऽऋभवः यूयं ऽशक्या कर्मणा ऽपितरा मातापितरौ
 ऽयुवाना युवानौ ऽअकृतं अकुरुत । तथा ऽशक्या ऽचमसं ऽदेवपानं देवपानाहम् ऽअकृतं चतुर्धा-
 कुरुतेत्यर्थः । ऽशक्या ऽहरी अश्वौ^१ ऽअतष्ट तक्षणेन संपादितवन्तः । कीदृशौ हरी । ऽधनुतरी शीघ्रं
 गन्तुतरी ऽइन्द्रवाहौ इन्द्रवोडारौ ॥ ५ ॥

यो वः सुनोत्यभिपित्वे अह्नां तीव्रं वाजासुः सर्वेन मदाय ।

तस्मै रयिमृभवः सर्ववीरमा तक्षत वृषणो मन्दसानाः ॥ ६ ॥

यः । वः । सुनोति । अभिऽपित्वे । अह्नाम् । तीव्रम् । वाजासुः । सर्वेनम् । मदाय ।

तस्मै । रयिम् । ऋभवः । सर्वेऽवीरम् । आ । तक्षत । वृषणः । मन्दसानाः ॥ ६ ॥

हे ऽऋभवः ऽवाजासुः अन्नवन्तः ऽवः युष्मभ्यं ऽयः यजमानः ऽअह्नाम् ऽअभिपित्वे अभिपतने ।
 तृतीयसवने इत्यर्थः । तस्मिन् ऽतीव्रं रमवत्तरं ऽसवनम् । सूयते इति सवनः सोमः । तं^२ ऽमदाय
 ऽसुनोति ऽतस्मै ऽसर्ववीरं बहुपुत्रोपेतं ऽरयिं धनं हे ऽवृषणः फलवर्षितारः ऽमन्दसानाः मोदमानाः
 सन्तः ऽआ ऽतक्षत संपादयतेत्यर्थः ॥

प्रातः सुतर्मपिबो हर्यश्च माध्यंदिनं सर्वेन केवलं ते ।

समुभुभिः पिबस्व रत्नधेभिः सखीर्या इन्द्र चकृषे सुकृत्या ॥ ७ ॥

प्रातरिति । सुतम् । अपिबः । हरिऽअश्च । माध्यंदिनम् । सर्वेनम् । केवलम् । ते ।

सम् । ऋभुऽभिः । पिबस्व । रत्नऽधेभिः । सखीन् । यान् । इन्द्र । चकृषे । सुऽकृत्या ॥ ७ ॥

हे ऽहर्यश्च हरितवर्णाश्चोपेतेन्द्र ऽप्रातः प्रातःसवने ऽसुतम् अभिपुतं सोमम् ऽअपिबः पिबस्व ।
 ऽमाध्यंदिनं ऽसवनं ऽकेवलं ऽते परं तवैव नान्येषाम् । सवनद्वयस्य पृथगभिधानात्तृतीयसवनं
 परिशिष्यते । तृतीयसवने ऽरत्नधेभिः रमणीयदानैः ऽऋभुभिः ऽसं ऽपिबस्व । हे ऽइन्द्र ऽयान्
 ऋभून् ऽसुकृत्या शोभनकर्मणा ऽसखीन् ऽचकृषे अकरोः ॥

ये देवासो अभवता सुकृत्या श्येनाइवेदधिं दिवि निषेद ।

ते रत्नं धात शवसो नपातः सौधन्वना अभवतामृतासः ॥ ८ ॥

ये । देवासः । अभवत । सुऽकृत्या । श्येनाऽइव । इत् । आधि । दिवि । निऽसेद ।

ते । रत्नम् । धात । शवसः । नपातः । सौधन्वनाः । अभवत । अमृतासः ॥ ८ ॥

हे ऋभवः १ये यूयं २सुकृत्या शोभनकर्मणा ३देवासः देवाः ४अभवत अभूत । ५इयेनाद्वेत्त
शंसनीयगतयो गुप्त्रविशेषो हव ६दिवि ह्युलोके ७अधि ८निषेद् अधिनिषण्णाः हे ९शवसो १०नपातः
बलवन्तः ११ते यूयं १२रत्नं धनं १३धात प्रयच्छत । हे १४मौधन्वनाः सुधन्वनः १५पुत्राः १६अमृतासः
अमृता देवाः १७अभवत ॥

यत्तृतीयं सर्वनं रत्नधेयमकृणुध्वं स्वपस्या सुहस्ताः ।

तद्वभवः परिषिक्तं व एतत्सं मदेभिरिन्द्रियेभिः पिबध्वम् ॥ ९ ॥

यत् । तृतीयम् । सर्वनम् । रत्नधेयम् । अकृणुध्वम् । सुअपस्या । सुहस्ताः ।

तत् । ऋभवः । परिऽसिक्तम् । वः । एतत् । सम् । मदेभिः । इन्द्रियेभिः । पिबध्वम् ॥ ९ ॥

हे १सुहस्ताः शोभनहस्ताः २ऋभवः ३रत्नधेयं रमणीयसोमदानवन् ४यत्तृतीयं ५सर्वनम्
६अकृणुध्वं ७प्रसाधितवन्तः । ८स्वपस्या शोभनकर्मकृत्या ९तत् १०एतत् सर्वनं सर्वनगतं सोमद्रव्यं
११परिषिक्तं परिषेचनवत् १२वः युष्माकं संबन्धिभिः १३मदेभिः माद्यद्भिः १४इन्द्रियेभिः इन्द्रियैः १५सं
१६पिबध्वम् । यद्यपि वदनमेव पानमाधनं तथापि चक्षुःश्रोत्रादीनामपि दर्शनश्रवणादिना नृत्तिसमृद्धावात
पातृत्वमुपचर्यते ॥ ॥ ६ ॥

‘अनश्नो जातः’ इति नवचं चतुर्थं सूक्तमार्भवम् । ऋषिर्वाग्देवः । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्त-
परिभाषया जगत्स्यः । ‘अनश्नोऽन्त्या त्रिष्टुप्’ इत्यनुक्रमणिका । आभिषुष्टिके तृतीयेऽहनि वैश्वदेव-
शस्त्रं आर्भवाविधिद्वानीयमिदम् । तथा च सूत्रितम्—‘अनश्नो जातः परावतो य इति वैश्वदेवम्’
(आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

अनश्नो जातो अनभीशुरुक्थ्यो रथस्त्रिचक्रः परि वर्तते रजः ।

महत्तद्वो देव्यस्य प्रवाचनं धामृभवः पृथिवीं यच्च पुष्यथ ॥ १ ॥

अनश्नः । जातः । अनभीशुः । उक्थ्यः । रथः । त्रिऽचक्रः । परि । वर्तते । रजः ।

महत् । तत् । वः । देव्यस्य । प्रऽवाचनम् । धाम् । ऋभवः । पृथिवीम् । यत् । च । पुष्यथ ॥ १ ॥

हे १ऋभवः अश्विनोः संबन्धी युष्मद्वत् २रथः ३अनश्नो ४जातः बाहनाश्वनिरपेक्षः संपन्नः । तथा
५अनभीशुः प्रग्रहरहितः ६उक्थ्यः स्तुत्यः ७त्रिचक्रः चक्रत्रययुक्तः सन् ८रजः अन्तरिक्षं ९परि १०वर्तते
परिभ्रमति । ११महत् प्रभूतं १२तत् रथनिर्माणार्थं कर्म १३वः युष्माकं १४देव्यस्य देवत्वस्य १५प्रवाचनं प्रवक्तु
प्रस्थापकम् । १६यच्च येन कर्मणा १७द्यां १८पृथिवीं च १९पुष्यथ पुष्टां कुरुथ ॥

१. न-ल-स—‘सुधन्वनः पुत्राः’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-त-न-स—सोमदानवन्ते तृतीयसर्वनम्
अनुकृणुध्वम् (त-अकृणुध्वम्) । ३. ल-ग्रहरहितः । ४. ख-ग-च-ण—‘सन्’ नास्ति । ५. ख-ग-च-
ण-न-द्यावापृथिवी वा (न-च) ।

रथं ये चक्रुः सुवृत्तं सुचेतसोऽविह्वरन्तं मनसस्पतिं ध्याया ।

तां ऊ न्वरस्य सवनस्य पीतय आ वो वाजा ऋभवो वेदयामसि ॥ २ ॥

रथम् । ये । चक्रुः । सुऽवृत्तम् । सुऽचेतसः । अविह्वरन्तम् । मनसः । पतिं । ध्याया ।

तान् । ऊँ इति । नु । अस्य । सवनस्य । पीतये । आ । वः । वाजाः । ऋभवः । वेदयामसि ॥ २ ॥

सुचेतसः शोभनचित्ताः । ये ऋभवः सुवृत्तं सुवर्तनचक्रम् । अविह्वरन्तम् अकुटिलं । रथं मनसः । पतिं ध्याया मनसो ध्यानेनाप्रयत्नेन । नु । विक्षिप्रं चक्रुः । तान् । उशब्द एवार्थः । तानेव अस्य सवनस्य पीतये एतं सोमं पातुं हे वाजाः हे ऋभवः वः युष्मान् आ वेदयामसि आवेदयामः ॥

तद्वो वाजा ऋभवः सुप्रवाचनं देवेषु विभ्वो अभवन्महित्वनम् ।

जिब्री यत्सन्ता पितरा सनाजुरा पुनर्युवाना चरथाय तक्षथ ॥ ३ ॥

तत् । वः । वाजाः । ऋभवः । सुऽप्रवाचनम् । देवेषु । विऽभ्वः । अभवत् । मऽहित्वनम् ।

जिब्री इति । यत् । सन्ता । पितरा । सनाऽजुरा । पुनः । युवाना । चरथाय । तक्षथ ॥ ३ ॥

हे वाजाः ऋभवः हे विभ्वः विभवः । इतरापेक्षया परस्परं बहुवचनमित्युक्तम् । वः युष्माकं । तत् । महित्वनं महत्त्वं माहात्म्यं । देवेषु मध्ये । सुप्रवाचनं प्रवाच्यम् । अभवत् । तदित्युक्तं यदित्याह । जिब्री बृद्धौ । सन्ता सन्तौ । सनाजुरा सदा जीर्णौ सन्तौ । पितरा पितरौ । पुनर्युवाना निश्चयतर्णौ । चरथाय यथेच्छं संचरणाय । तक्षथ संपादितवन्तः ॥

एकं वि चक्र चमसं चतुर्वयं निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिः ।

अथा देवेष्वमृतत्वमानश श्रुष्टी वाजा ऋभवस्तद्व उक्थयम् ॥ ४ ॥

एकम् । वि । चक्र । चमसम् । चतुःऽवयम् । निः । चर्मणः । गाम् । अरिणीत । धीतिभिः ।

अथ । देवेषु । अमृतऽत्वम् । आनश । श्रुष्टी । वाजाः । ऋभवः । तत् । वः । उक्थयम् ॥ ४ ॥

हे ऋभवः । एकं । चमसम् एकमेव सन्तं पानसाधनं चमसं चतुर्वयम् । वयाः शाखाः । चतुःशाखं चतुरवयवं । वि । चक्र व्यकुरुत । तथा । धीतिभिः कर्मभिः । चर्मणः नृत्नां । गां । निः । अरिणीत समस्कुरुत । निरित्येव समित्येतस्य स्थाने । अथ अतः कारणात् । देवेषु मध्ये । अमृतत्वमानश प्राप्तम् । हे वाजाः हे ऋभवः । तत् तादृशं । वः युष्माकं कर्म । श्रुष्टी इति क्षिप्रनामैतत् । क्षिप्रम् । उक्थयं स्तुत्यं भवति ॥

१. ख-ग-च-ण-त-न-भ-सुवर्तनं चक्रम् ; स-सुवर्तमानं चक्रम् । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-‘ यथेच्छम् ’ नास्ति ।

ऋभुतो रयिः प्रथमश्रवस्तमो वाजश्रुतासो यमजीजनन्तरः ।

विभ्वत्तष्टो विदथेषु प्रवाच्यो यं देवासोऽवथा स विचर्षणिः ॥ ५ ॥

ऋभुतः । रयिः । प्रथमश्रवःस्तमः । वाजश्रुतासः । यम् । अजीजनन् । नरः ।

विभ्वत्तष्टः । विदथेषु । प्रवाच्यः । यम् । देवासः । अवथ । सः । विचर्षणिः ॥ ५ ॥

१ ऋभुतः ऋभूणां सकाशान् २ प्रथमश्रवस्तमः प्रथमं मुख्यमतिशयितं श्रवः ३ अन्नं यशो वा यस्य धनस्य तत् ४ रयिः धनम् । अस्माकं भवत्विति शेषः । ५ वाजश्रुतासः वाजैः अन्नैः सह विख्याताः ६ नरः नेतारः ऋभवः ७ यं रयिम् ८ अजीजनन् उत्पादितवन्तः । ९ विभ्वत्तष्टः विभ्वभिर्ऋभुभिस्तष्टः तक्षणसंपन्नश्चमसोऽश्विनो रथो वा १० विदथेषु यज्ञेषु ११ प्रवाच्यः प्रकर्षेण स्तुत्यः । हं १२ देवासः द्योतमानाः १३ यूयं १४ यं चमसं वा १५ अवथ रक्षथ । १६ स विचर्षणिः विविधं द्रष्टा भवति द्रष्टव्यो भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

म वाज्यर्वा स ऋषिर्वचस्यया स शूरो अस्ता पृतनासु दुष्टरः ।

स रायस्पोषं स सुवीर्यं दधे यं वाजो विभ्वा ऋभवो यमाविषुः ॥ ६ ॥

सः । वाजी । अर्वा । सः । ऋषिः । वचस्यया । सः । शूरः । अस्ता । पृतनासु । दुष्टरः ।

सः । रायः । पोषम् । सः । सुवीर्यम् । दधे ।

यम् । वाजः । विभ्वा । ऋभवः । यम् । आविषुः ॥ ६ ॥

१ स वाजी वृजनवान् बलवान् सन् २ अर्वा अरणकुशलो भवति । ३ स ऋषिः अतीन्द्रियज्ञानी सन् ४ वचस्यया स्तुत्या युक्तो भवति । ५ स शूरः विक्रान्तः सन् ६ अस्ता क्षेप्ता शत्रूणां भवति । स्वयं च ७ पृतनासु संग्रामेषु ८ दुष्टरः नाभिभाव्या भवति । ९ सः एव १० रायस्पोषं धनपुष्टिं ११ दधे धत्ते । १२ स सुवीर्यं सुवीरत्वं दधे धत्ते । १३ यं मनुष्यं १४ वाजो विभ्वा १५ ऋभवः च १६ आविषुः अरक्षन् । स एवमेवं भवतीति । अन्यस्य बहुवचिर्देशस्त्रयाणाम् ऋभुव्यवहारप्राचुर्याभिप्रायः ॥

श्रेष्ठं वः पेशो अर्धि धायि दर्शतं स्तोमो वाजा ऋभवस्तं जुजुष्टन ।

धीरासो हि ष्ठा कवयो विपश्चितस्तान्व एना ब्रह्मणा वेदयामसि ॥ ७ ॥

श्रेष्ठम् । वः । पेशः । अर्धि । धायि । दर्शतम् । स्तोमः । वाजाः । ऋभवः । तम् । जुजुष्टन ।

धीरासः । हि । स्थ । कवयः । विपःचितः । तान् । वः । एना । ब्रह्मणा । आ । वेदयामसि ॥ ७ ॥

१ ल-० श्रवः नास्ति । २ न-ल-स-अन्नः नास्ति । ३ ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-सदसि ख्यातः; घ-स-सदभिख्यातः; त-सदभिख्यातः । ४ ख-ग-च-ण-प-भ-यं चमसं रथं वा । ५ ख-ग-च-ण-त-न-भ-दाता; स-तदा । ६ त-ऋभुत्वव्यवहारः ।

१ श्रेष्ठम् अत्युत्कृष्टमत एव २ दर्शतं दर्शनीयं ३ वः युष्माकं ४ पेशः रूपम् ५ अधि ६ धायि अधि-
निहितम् । अतस्तदुचितो यः ७ स्तोमः स्तोत्रमस्मत्कृतमस्ति हे ८ वाजा ९ ऋभवस्तं स्तोमं स्तोत्रं १० जुजुष्टन
सेवध्वम् । ये यूयं ११ धीरासो १२ हि धीमन्तः प्रसिद्धाः १३ कवयः मेधाविनः १४ विपश्चितः ज्ञानवन्तः १५ स्थ
भवतः १६ तान्वः युष्मान् १७ एना एनेन १८ ब्रह्मणा मन्त्रेण दाम्नात्मकेन १९ आ २० वेदयामसि । अथवा कलक्षणाः
विपश्चितः स्तोतांगं यान् । स्तुवन्तीति शेषः । तान् ब्रह्मणा आ वेदयामसि प्रजापयामः ॥

यूयम् अस्मभ्यं धिषणाभ्यस्परि विद्वांसो विश्वा नर्याणि भोजना ।

द्युमन्तं वाजं वृषशुष्ममुत्तममा नो रयिमृभवस्तक्षता वयः ॥ ८ ॥

यूयम् । अस्मभ्यम् । धिषणाभ्यः । परि । विद्वांसः । विश्वा । नर्याणि । भोजना ।

द्युमन्तम् । वाजम् । वृषशुष्मम् । उत्तमम् ।

आ । नः । रयिम् । ऋभवः । तक्षत । आ । वयः ॥ ८ ॥

हे ऋभवः १ यूयमस्मभ्यं २ धिषणाभ्यस्परि स्तुतिभ्यो निमित्तभूताभ्यः । परीति पञ्चम्यर्थानु-
वादी । यद्वा ३ । अस्मन्मतिभ्योऽधिकानि ४ नर्याणि नृभ्यो हितानि ५ विश्वा सर्वाणि ६ भोजना भोग्यानि
७ विद्वांसः जानन्तः सन्तः ८ आ ९ तक्षत संपादयत १० । किं च ११ द्युमन्तं दीप्तिमन्तं हिरण्यादिरूपं १२ वाजं
बलवन्तं १३ वृषशुष्मं सेक्तृणां बलवतां शोषकम् १४ उत्तमं १५ रयिं १६ नः अस्माकं १७ वयः अन्नं च १८ आ
तक्षत हे १९ ऋभवः २० ॥

इह प्रजामिह रयिं रराणा इह श्रवो वीरवत्तक्षता नः ।

येन वयं चितयेमात्यन्यान्तं वाजं चित्रमृभवो ददा नः ॥ ९ ॥

इह । प्रजाम् । इह । रयिम् । रराणाः । इह । श्रवः । वीरवत् । तक्षत । नः ।

येन । वयम् । चितयेम । अति । अन्यान् । तम् । वाजम् । चित्रम् । ऋभवः । दद । नः ॥ ९ ॥

१ नः अस्माकम् २ इह यज्ञे ३ रराणाः रममाणाः ४ प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां ५ तक्षत संपादयत ६ ।
७ इह एव यज्ञे ८ रयिं च तक्षत । ९ इह एव यज्ञे १० श्रवः यशः ११ वीरवत् वीरैर्भृत्यादिभिरुपेतं तक्षत ।
किंच १२ वयं १३ येन वाजेन १४ अन्यान् अस्मत्समानान् १५ अति १६ चितयेम अतिश्रम्य ज्ञायेमहि । १७ तं
१८ चित्रं चायनीयं १९ वाजम् अन्नं हे २० ऋभवः २१ नः २२ दद अस्मभ्यं दत्त ॥ ८ ॥

१. न-ल-स-‘ भवत ’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-न-भ-‘ यद्वा...अधिकानि ’ नास्ति । ३. ख-ग-
च-ण-न-भ-‘ संपादयत ’ नास्ति; घ-संपादितवन्तः । ४. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-‘ हे ऋभवः ’ नास्ति ।
५. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स्तुताः सन्तः प्रजाम्; न-स-‘ रममाणाः...रूपां ’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-भ-
इह; न-स-‘ संपादयत ’ नास्ति ।

‘उप नो वाजाः’ इत्यष्ट्वं पञ्चमं सूक्तं वामदेवस्यार्पमाभवं त्रैष्टुभम् । पञ्चम्याद्याश्रतस्रोऽनुष्टुभः ।
तथा चानुक्रान्तम्—‘उप नोऽष्टौ चतुरनुष्टुबन्तम्’ इति । ध्यूढे दशरात्रे पष्टेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आद्याः
चतस्रः शस्याः । ‘उप नो वाजा इति त्रयोदशाभवं चतस्रश्च’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति हि
सूत्रितम् ॥

उप नो वाजा अध्वरम्भुक्षा देवा यात पथिभिर्देवयानैः ।

यथा यज्ञं मनुषो विक्ष्वाऽसु दधिध्वे रण्वाः सुदिनेष्वह्नाम् ॥ १ ॥

उप । नः । वाजाः । अध्वरम् । ऋभुक्षाः । देवाः । यात । पथिऽभिः । देवऽयानैः ।

यथा । यज्ञम् । मनुषः । विक्षु । आसु । दधिध्वे । रण्वाः । सुदिनेषु । अह्नाम् ॥ १ ॥

हे^१ ‘वाजाः’^२ हे ऋभुक्षाः ऋभवो हे देवाः नः^३ अध्वरं यागम्^४ उप यात उपगच्छत ।
देवयानैः देवैर्गन्तव्यैः पथिभिः मार्गैः । यथा येन प्रकारेण मनुषः मनोः संबन्धिनीषु आसु
विक्षु प्रजासु यजमानेषु मध्ये हे रण्वाः रमणीया ऋभवः^५ अह्नां^६ सुदिनेषु मुदिनस्वनिमित्तेषु
यज्ञम् अस्मदीयं दधिध्वे धारयथ । यथा येन प्रकारेण यज्ञमागत्य मुदिनत्वं कुरुथ तथा
यज्ञमायातेति ॥

ते वो हृदे मनसे सन्तु यज्ञा जुष्टासो अद्य घृतनिर्णिजो गुः ।

प्र वः सुतासो हरयन्त पूर्णाः क्रत्वे दक्षाय हर्षयन्त पीताः ॥ २ ॥

ते । वः । हृदे । मनसे । सन्तु । यज्ञाः । जुष्टासः । अद्य । घृतनिर्णिजः । गुः ।

प्र । वः । सुतासः । हरयन्त । पूर्णाः । क्रत्वे । दक्षाय । हर्षयन्त । पीताः ॥ २ ॥

‘अद्य अस्मिन् यागदिने एते^७ यज्ञाः यागसाधनाः सोमाः वो हृदे युष्मद्दद्याय’
‘मनसे तत्प्रीतये सन्तु भवन्तु । अद्यास्मिन् दिने जुष्टासः पर्यासाः सोमाः घृतनिर्णिजः मिश्रण-
द्रव्येण दीप्तरूपाः गुः गच्छन्तु युष्मद्ददयम् । सुतासः अभिपुताः सोमाः तमसेषु^८ पूर्णाः वः
युष्मदर्थं^९ प्र हरयन्त प्रहियन्ते । यज्ञाः हर्षयन्तेः कान्तिकर्मण इदं रूपम् । प्रकटं वः युष्मान्
कामयन्ते । क्रत्वे क्रतवे कर्मणे दक्षाय उत्साहाय^{१०} पीताः हर्षयन्त हर्षयन्तु ॥

य्युदायं देवहितं यथा वः स्तोमो वाजा ऋभुक्षणो ददे वः ।

जुहे मनुष्वदुपरासु विक्षु युष्मे सचा बृहद्विषेषु सोमम् ॥ ३ ॥

त्रिऽउदायम् । देवऽहितम् । यथा । वः । स्तोमः । वाजाः । ऋभुक्षणः । ददे । वः ।

जुहे । मनुष्वत् । उपरासु । विक्षु । युष्मे इति । सचा । बृहत्ऽद्विषेषु । सोमम् ॥ ३ ॥

१. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-‘हे वाजाः’ नास्ति । २. प-भ-अस्मदीयं यागम् । ३. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-
वाजाः । ४. ख-ग-च-ण-फ-भ-ते; न-स-एते । ५. न-ल-य-हृदयाय । ६. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-
सवनेषु । ७. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-बलाय ।

१युदायं १युदयं सवनत्रयगमनोपेतं १देवहितं सोमाख्यमन्नं देवेभ्यो हितं देवैर्वा विहितम्^१ ।
तृतीयसवनस्थम्^२ इत्यर्थः । तत् १यथा १वः युष्मान् १ददे धारयति । हे १वाजाः हे १ऋभुक्षणः
ऋभवो यथा १स्तोमः स्तोत्रं १वः ददे धारयति । १उपरासु । उप देवयजनसमीपे रमन्ते इत्युपराः ।
तासु १विक्षु प्रजासु १बृहद्विषु प्रभूतदासिषु देवेषु^३ मध्ये १मनुष्वत् मनुनिव १युष्मे युष्मदर्थं
१मवा सह अनेकग्रहेषु प्रस्थितं १जुह्वे जुहोमि १सोमम् ॥

पीवोअश्वाः शुचद्रथा हि भूतार्यःशिप्रा वाजिनः सुनिष्काः ।

इन्द्रस्य सूनो शवसो नपातोऽनु वश्चेत्यग्रियं मदाय ॥ ४ ॥

पीवःऽअश्वाः । शुचत्ऽरथाः । हि । भूत । अर्यःऽशिप्राः । वाजिनः । सुनिष्काः ।

इन्द्रस्य । सूनो इति । शवसः । नपातः । अनु । वः । चेति । अग्रियम् । मदाय ॥ ४ ॥

हे १वाजिनः ऋभवः १पीवोअश्वाः पीवानोऽश्वा येषां ते तादृशाः । तथा १शुचद्रथाः दीप्तरथाः^४
१अर्यःशिप्राः । ‘ शिप्रे हन् नासिके वा ’ । अयोवत्सारभूतशिप्राः^५ १सुनिष्काः शोभनधनाश्च १भूत
भवत । हे १इन्द्रस्य १सूनो सूनवः^६ पुत्रवद्रक्षणीया हे १शवसो १नपातः बलस्य पुत्रा बलिनः १वः
युष्मभ्यं १मदाय १अनु १चेति अन्वज्ञायि । देवेषु १अग्रियम् अग्रे भवं तृतीयसवनम्^७ ॥

ऋभुमृभुक्षणो रयिं वाजे वाजिन्तमं युजम् ।

इन्द्रस्वन्तं हवामहे सदासातममश्विनम् ॥ ५ ॥

ऋभुम् । ऋभुक्षणः । रयिम् । वाजे । वाजिन्तमम् । युजम् ।

इन्द्रस्वन्तम् । हवामहे । सदासातमम् । अश्विनम् ॥ ५ ॥

हे १ऋभुक्षणः ऋभवः १ऋभुम् उरुभासमानं १रयिं धनरूपम् । तद्धेतुभूतत्वात् ताच्छब्दम् ।
१वाजे संग्रामे १वाजिन्तमम् अर्यन्तबलवन्तं १युजं परस्परयोगोपेतम् १इन्द्रस्वन्तम् इन्द्रवन्तमिन्द्रिय-
वन्तं १मदासातमं सर्वदा दातृत्वम् १अश्विनम् अश्ववन्तं भवतां गणं १हवामहे आह्वयामि ॥ ॥९॥

सेदभवो यमवथ यूयमिन्द्रश्च मर्त्यम् ।

स धीभिर्स्तु सनिता मेधसाता सो अर्वता ॥ ६ ॥

सः । इत् । ऋभवः । यम् । अवथ । यूयम् । इन्द्रः । च । मर्त्यम् ।

सः । धीभिः । अस्तु । सनिता । मेधसाता । सः । अर्वता ॥ ६ ॥

१. ख-ग-ण-न-भ-म-हितम् । २. ख-ग-च-ण-ल-तृतीयगवने स्थितम् ; भ-तृतीयसवनस्थितम् ।
३. ग-च-‘ देवेषु ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-फ-भ-सुपु रथाः ; न-स-सप्त रथाः ; प-सुषु रथाः । ५. ख-
ग-च-ण-फ-भ-अयोवा सारभूतनामिशिकाः ; प-अयोवत् सारभूतनामिशिकाः । ६. ख-ग-च-ण-प-भ-सूनवः
पुत्राः । ७. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-तृतीयसवनं हि ।

हे ऋभवः वयमिन्द्रश्च यं मर्त्यम् अवध रक्षथ । सेतु स एव अस्तु भवतु^१ । नान्यः श्रेष्ठो भवत्वित्यर्थः । ऋसः एव धीभिः कर्मभिः सनिता संभक्ता भवतु । मेधसाता मेधसाता यज्ञे ऋसः एव अवता अरण्यताक्षेन युक्तो भवतु ॥

वि नो वाजा ऋभुक्षणः पथश्चितन यष्टवे ।

अस्मभ्यं सूरयः स्तुता विश्वा आशास्तरिपणि ॥ ७ ॥

वि । नः । वाजाः । ऋभुक्षणः । पथः । चितन । यष्टवे ।

अस्मभ्यम् । सूरयः । स्तुताः । विश्वाः । आशाः । त्रिपणि ॥ ७ ॥

हे वाजाः हे ऋभुक्षणः ऋभवः नः अस्माकं पथः मार्गान् यष्टवे यष्टुं यज्ञमार्गान् वि चितन विचेतयत । प्रजापयतेत्यर्थः । अस्मभ्यं हे सूरयः मेधाविनो यूयं स्तुताः सन्तः विश्वा आशाः सर्वा दिशः त्रिपणि त्रितुम् । सामर्थ्यं वितरतेति शेषः ॥

तं नो वाजा ऋभुक्षण इन्द्र नासत्या रयिम् ।

समर्धं चर्षणिभ्य आ पुरु शस्त मघत्तये ॥ ८ ॥

तम् । नः । वाजाः । ऋभुक्षणः । इन्द्र । नासत्या । रयिम् ।

सम् । अर्धम् । चर्षणिभ्यः । आ । पुरु । शस्त । मघत्तये ॥ ८ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहृत्य^२ अभिमतमाशास्ते । हे वाजाः हे ऋभुक्षणः ऋभवो हे इन्द्र हे नासत्या अधिना ते यूयं नः अस्मभ्यं चर्षणिभ्यः मनुष्येभ्यः स्तोत्रेभ्यः तं पुरु प्रभूतं रयिं धनम् अर्धं च पुरु प्रभूतं मघत्तये धनदानाय ऋसम् आ शस्त सूरयगाशासनं कुरुत ॥ १० ॥

‘उतो हि वाम्’ इति दशच पष्ठं सूक्तम् । वामदेव ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । दधिका देवता । आद्या^३ द्यावापृथिव्या^३ । अत्रानुक्रमणिका—‘उतो हि दश दाधिकं हि द्यावापृथिव्याद्या’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उतो हि वां दात्रा सन्ति पूर्वा या पुरुभ्यस्त्रसदस्युर्नितोशे ।

क्षेत्रासां ददथुर्वरासां घनं दस्युभ्यो अभिभूतिमुग्रम् ॥ १ ॥

उतो इति । हि । वाम् । दात्रा । सन्ति । पूर्वा । या । पुरुभ्यः । त्रसदस्युः । नितोशे ।

क्षेत्रासाम् । ददथुः । उर्वरासाम् । घनम् । दस्युभ्यः । अभिभूतिम् । उग्रम् ॥ १ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-भवति । २. ख-ग-घ-ण-फ-भ-स-स्तुतिमुपसंहृत्य । ३. ख-ग-ण-भ-आद्या द्यावापृथिव्याः घ-च-त-प-फ-आद्यायाः द्यावापृथिव्या ।

१उतो इति पूरणः । अस्या द्यावापृथिव्यत्वाद्वा तद्वाचकशब्दाभावेऽपि तं एव संबोद्धव्ये ।
हे द्यावापृथिव्यौ १वां १ युवाभ्यां सकाशात् १दात्रा दानकर्त्रा पौरस्कृत्सेन त्रसदशुना लब्धानि १पूर्वा
पूर्वाणि पुरातनानि पुरकाणि वा धनानि १सन्ति । १या यानि धनानि १पुरुभ्यः अर्थिभ्यो मनुष्येभ्यः १
१त्रसदस्युः राजा १नितोशे न्यतोशत दत्तवान् । १क्षेत्रमाम् । क्षेत्राणि सर्वा भूमीः सनोतीति क्षेत्रसाः
अश्वः । तं १ददथुः १ । तथा १उर्वरामाम् । उर्वरा सर्वमस्याख्या भूः । तां सनोतीत्युर्वरायाः पुत्रः । तं
ददथुः । १घने हननार्हम् १ आयुधं १दस्युभ्यः दस्यूनां वधार्थं च ददथुः । कीदृशमायुधम् । १अभिभूतिम्
अभिभवितारम् १उग्रम् उद्गणयलम् । यद्वा । उत्तरार्धमेकं वाक्यम् । दातव्यानि धनान्युक्तलक्षणं पुत्रं च
ददथुः । दत्तव्यौ स्थः । तानि मद्यमपि ददाथाम् इत्यर्थः ॥

उत वाजिनं पुरुनिष्पिध्वानं दधिक्रामु ददथुर्विश्वकृष्टिम् ।

ऋजिप्यं स्येनं प्रुषितप्सुमाशुं चर्कृत्यमर्यो नृपतिं न शूरम् ॥ २ ॥

उत । वाजिनम् । पुरुनिःऽसिध्वानम् । दधिऽक्राम् । ऊँ इति । ददथुः । विश्वऽकृष्टिम् ।
ऋजिप्यम् । स्येनम् । प्रुषितऽप्सुम् । आशुम् । चर्कृत्यम् । अर्यः । नृऽपतिम् । न । शूरम् ॥ २ ॥

१उत अपि च १वाजिनं गमनवन्तम् । अश्वरूपं वा देवं अग्निरश्वरूपस्यैव दधिक्राव्यत्वात् १।
अग्नेस्तद्रूपत्वं ब्राह्मणं समाधानं-‘ तानिग्निरश्वो भूत्वाभ्यद्रवत ’ इति । १पुरुनिष्पिध्वानं पुरुणां बहूनां
शयूनां निष्पेढारं १दधिक्राम् । दधदन्त्यं धारयन् कामतीति दधिक्राः । तमेतन्नामकं १देवम् । उः पूरणः ।
१विश्वकृष्टिम् । विश्वाः कृष्टयो रक्षणीयाः सेवका वा १ मनुष्या यस्य तम् । १ऋजिप्यम् । ऋज्वाप्नोति
गच्छतीत्यृजिप्यः । तं १स्येनं शंमनीयगमनं १प्रुषितप्सुं दीप्तरूपम् १आशुं व्याप्तं शीघ्रगमनं वा ११ १अर्यः
अरेः १चर्कृत्यं कर्तनशीलं १शूरं १नृपतिं १न राजानमिव स्थितं देवं द्यावापृथिव्यौ १ददथुः धारयतः ॥

यं सीमनुं प्रवतेव द्रवन्तं विश्वः पुरुर्मदति हर्षमाणः ।

पृद्धिर्गृध्यन्तं मेधयुं न शूरं रथतुरं वातमिव ध्रजन्तम् ॥ ३ ॥

यम् । सीम् । अनुं । प्रवताऽइव । द्रवन्तम् । विश्वः । पुरुः । मदति । हर्षमाणः ।
पृट्ऽभिः । गृध्यन्तम् । मेधयुम् । न । शूरम् । रथऽतुरम् । वातमऽइव । ध्रजन्तम् ॥ ३ ॥

१यं दधिक्रां १विश्वः १पुरुः सर्वोऽपि मनुष्यः १हर्षमाणः हृष्यन् हर्षयन् वा १मदति स्तौति । तं
देवं द्यावापृथिव्यौ ददथुरिति संबन्धः । स देवो विशेष्यते । १सं सर्वतः १प्रवतेव ११ प्रवणवता ११ निम्नेन
मार्गेणोदकमिवानुक्रमेण १द्रवन्तं गच्छन्तं ११ पृद्धिः पादैः १गृध्यन्तम् अभिकाङ्क्षन्तं दिशो लङ्घितुम् ।

१. त-वां युवाम् । २. त-अर्थिमनुष्येभ्यः । ३. ख-ग-च-ण-प-भ-ददथुः ददाथाम् । ४. ख-
ग-च-ण-भ-‘ हननार्हं ’ नास्ति; न-घातार्हम् । ५. त-इत्यर्थः । हि पूरणः । ६. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-
दधिक्राव्या; स-दधिक्राव्यम् । ७. ख-ग-च-न-प-फ-भ-स-तमेकम् । ८. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-‘ वा ’
नास्ति । ९. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स-दीप्तरूपम् । १०. ख-ग-च-ण-फ-भ-च । ११. न-ल-स-प्रवता ।
१२. च-फ-प्रवणेनेव । १३. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-स-‘ गच्छन्तं ’ नास्ति ।

तत्र दृष्टान्तः । 'मेधयुं' 'न' 'शूरं' । संग्रामेच्छुं शूरमिव । यद्वा । यज्ञक्रमणेच्छुमध्वर्यादिकमिव । 'रथतुरं' रथेन गच्छन्तं 'वातमिव' 'ध्रजन्तं' शीघ्रगं वायुमिव । उक्तविशेषविशिष्टान्^२ उदकशूर-वायून् यथा सर्वो जनः स्तौति तथा^३ यं देवं स्तौति तं ददधुरित्यर्थः ॥

यः स्मारुन्धानो गध्या समत्सु सनुतरश्चरति गोषु गच्छन् ।

आविर्ऋजीको विदथा निचिक्यत्तिरो अरति पर्याप आयोः ॥ ४ ॥

यः । स्म । आरुन्धानः । गध्या । समत्सु । सनुतरः । चरति । गोषु । गच्छन् ।

आविःरुजीकः । विदथा । निचिक्यत् । तिरः । अरतिम् । परितः । आपः । आयोः ॥ ४ ॥

यः 'स्म' यः खलु देवः 'गध्या' गध्यानि । 'गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा' (निरु. ५. १५) इति निरुक्तम् । मिश्रयितव्यानि फलानि 'समत्सु' संग्रामेषु 'आरुन्धानः' सर्वतो निरोधयन् 'सनुतरः' संभक्तृतरः 'गोषु' सर्वासु दिक्षु गोषु वा निमित्तभूतेषु 'गच्छन्' 'आविर्ऋजीकः' आविर्भूतसाधनः^४ 'आविर्भूतमुक्तां' वा 'विदथा' विदथानि ज्ञातव्यानि 'निचिक्यत्' पश्यतिकर्मेतत् । जानन् 'अरतिम्' अरमणं दुःखमभिगन्तारम् 'अरिं' वा 'परि' सर्वतः 'तिरः' 'चरति' तिरस्करोति । कस्यारनिमिति । 'आपः' व्यासश्च^५ 'स्तोतुः' 'आयोः' मनुष्यस्य यजमानस्य^६ ॥

उत स्मैनं वस्त्रमथि न तायुमनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु ।

नीचार्यमानं जसुरि न इयेनं श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथम् ॥ ५ ॥

उत । स्म । एनम् । वस्त्रमथिम् । न । तायुम् । अनु । क्रोशन्ति । क्षितयः । भरेषु ।

नीचा । अर्यमानम् । जसुरिम् । न । इयेनम् । श्रवः । च । अच्छ । पशुमत् । च । यूथम् ॥ ५ ॥

उत 'स्म' अपि खलु 'एनं' दधिकां 'भरेषु' संग्रामेषु 'वस्त्रमथि' 'तायुं' 'न' वस्त्रमाथिनं तस्करमिव । तं दृष्ट्वा 'क्षितयः' मनुष्या यथा 'अनु' 'क्रोशन्ति' तद्दृष्ट्वैरिणः अनुक्रोशन्ति^७ । किंच 'नीचा' नीचैः 'अर्यमानं' गच्छन्तं 'जसुरि' 'न' 'इयेनं' क्षुधितं 'इयेनं' पक्षिणमिव^८ । तं यथा दृष्ट्वा 'पक्षिगः' पलायन्ते तद्वत् । 'श्रवः' अन्नं कीर्तिं वा 'पशुमत्' 'यूथं' 'च' 'अच्छ' अभिलक्ष्य गच्छन्त-मेनमनुक्रोशन्तीति संबन्धः^९ । 'अपि' स्मैनं वस्त्रमथिमिव वस्त्रमाथिनम् (निरु. ४. २४) इत्यादि-निरुक्तमत्रानुसंधेयम् ॥ ॥ ११ ॥

१ ख-ग-च-ण-शीघ्रम्; स-शीघ्रगन्तारम् । २ त-उक्तविशेषणम् । ३ ख-ग-च-ण-भ-तथाप्ययम्; प-फ-तत्रापि यम् । ४ ख-ग-च-फ-आविर्भूतरथसारथिधनः; न-आविर्भूतधनसाधनः; भ-आविर्भूत-नसाधनः; स-आविर्भूतेन साधनेन । ५ ख-ग-च-ण-प-फ-भ-परि तिरश्चरति सर्वतः (ख-सर्वः) तिरस्करोति । ६ ख-ग घ-च-ण-प-फ-भ-आप्तस्य; न-स-वाप्तस्य । ७ त-ल-यजमानस्य । आप इति वा देवताविशेषणम् । अद्वयः संभूत इत्यर्थः । ८ ख-ग घ-च-ण-न-भ-स-क्रोशन्ति । ९ त-इयेनपक्षिणमिव । १० त-प-संबन्धः । च पूरणः ।

उत स्मासु प्रथमः सरिष्यन्नि वेवेति श्रेणिभी रथानाम् ।

स्रजं कृण्वानो जन्यो न शुभ्वा रेणुं रेरिहत्किरणं ददृश्वान् ॥ ६ ॥

उत । स्म । आसु । प्रथमः । सरिष्यन् । नि । वेवेति । श्रेणिभिः । रथानाम् ।

स्रजम् । कृण्वानः । जन्यः । न । शुभ्वा । रेणुम् । रेरिहत् । किरणम् । ददृश्वान् ॥ ६ ॥

‘उत’ ‘स्म’ अपि च खलु ‘आसु असुरसेनासु’ ‘सरिष्यन् सत्तुमिच्छन्’ ‘प्रथमः प्रथमः’^१ उत्कृष्टतमो मुख्यः सन् ‘रथानां’ ‘श्रेणिभिः राजभिर्युक्तः सन्’ ‘नि’ ‘वेवेति नितरां गच्छति । इतस्ततो धावति । क इवेति । उच्यते । ‘स्रजम् । स्रज्यते उत्पाद्यते रूपमनयेति खगलंकृतिः । तां’ ‘कृण्वानः कुर्वणः’^२ ‘जन्यो’ ‘न जनेभ्यो हितोऽथ इव शुभ्वा । सुष्ठु भवतीति शुभ्वा शोभमानः ।’ ‘किरणम् आस्यगतं खलीनं’ ‘ददृश्वान् दशन्’^३ ‘रेणुं स्वपादघातजनितं’ ‘रेरिहत् भृशं लेढि’^४ ॥

उत स्य वाजी सहुरिर्क्रतावा शुश्रूषमाणस्तन्वा समर्थे ।

तुरं यतीषु तुरयं वृजिप्योऽधि भ्रुवोः किरते रेणुमृजन् ॥ ७ ॥

उत । स्यः । वाजी । सहुरिः । ऋतऽवा । शुश्रूषमाणः । तन्वा । सऽमर्थे ।

तुरम् । यतीषु । तुरयन् । वृजिप्यः । अधि । भ्रुवोः । किरते । रेणुम् । मृजन् ॥ ७ ॥

‘उत’ अपि च ‘स्यः’^५ ‘सः’^६ उक्तलक्षणः ‘वाजी वेजनवान् गमनवान्’ ‘समर्थे समरणे’ ‘सहुरिः सहनशीलः शत्रूणाम्’ ‘क्रतावा अज्ञवान्’ ‘तन्वा स्वावयवेन’^७ सुरादिना स्वतनुं ‘शुश्रूषमाणः’ ‘तुरं’ ‘यतीषु त्वरगामिनीष्वसुरसेनासु’ ‘तुरयन् त्वरयन्’ ‘वृजिप्यः ऋजुगामी’ ‘रेणुं धूलिम्’ ‘मृजन् प्रसाधयंस्तमेव’^८ ‘रेणुं’ ‘भ्रुवोः’ ‘अधि उपरि’ ‘किरते विक्षिपति ॥

उत स्मास्य तन्यतो रिं व द्योर्क्रधायतो अभियुजो भयन्ते ।

यदा सहस्रमभि षीमयो धीदुर्वर्तुः स्मा भवति भीम ऋजन् ॥ ८ ॥

उत । स्म । अस्य । तन्यतोऽऽव । द्योः । क्रधायतः । अभिऽयुजः । भयन्ते ।

यदा । सहस्रम् । अभि । सीम् । अयोधीत् । दुऽवर्तुः । स्म । भवति । भीमः । ऋजन् ॥ ८ ॥

‘उत’ ‘स्म’ अपि च खलु ‘द्योः दीप्यमानात्’ ‘तन्यतोः शब्दयितुरशनेः’^९ ‘इव’ ‘क्रधायतः’ ‘हिसतः’ ‘अस्य अस्मात् दधिकावाख्यात्’^{१०} ‘देवात्’ ‘अभियुजः अभियोक्तारोऽसुराः’ ‘भयन्ते विभ्यति ।

१. त-आसुरसेनासु । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-‘प्रथमः’ नास्ति; न-प्रथमः । ३. न-ल-स-‘कुर्वणः’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-भ-‘दशन्’ नास्ति । ५. फ-लेलिहन् । ६. ख-ग-घ-ण-भ-स्यः; न-स-सः । ७. ख-ग-ण-सस्यावयवेन; च-प-भ-स्वस्यावयवेन; न-स-अस्यावयवेन । ८. ख-ग-घ-च-ण-फ-प्रसाधयंस्तन्वा स्वस्यावयवेन सुरादिनामेव । ९. ख-ग-घ-ण-त-न-प-फ-भ-स-‘दधिकावाख्यान्’ नास्ति ।

किंचायं 'यदा' 'सर्वतः' 'सहस्रम्' 'अभि' 'अयोधीत्' संप्रहरेत् । तदा 'अअन्' प्रसाधयन्नात्मानं
'भीमः' भयहेतुः 'दुर्वर्तुः' दुर्वारश्च 'भवति' ॥

उत स्मास्य पनयन्ति जनां जूतिं कृष्टिप्रो अभिभूतिमाशोः ।

उतैनमाहुः समिथे वियन्तः परा दधिका असरत्सहस्रैः ॥ ९ ॥

उत । स्म । अस्य । पनयन्ति । जनाः । जूतिम् । कृष्टिप्रः । अभिभूतिम् । आशोः ।

उत । एनम् । आहुः । समुडये । वियन्तः । परा । दधिऽक्राः । असरत् । सहस्रैः ॥ ९ ॥

'उत' 'स्म' अपि च खलु 'अस्य' दधिकाष्णः 'अभिभूतिम्' अभिभवित्री 'जूतिं' पराभिभूतिं
'चेत्युभयं' वा 'जनाः' 'पनयन्ति' स्तुवन्ति । कीदृशस्यास्य । 'कृष्टिप्रः' । कृष्टयो मनुष्याः । तेषां
पूरकस्य 'आशोः' व्यासस्य वेगवतो वा । 'उत' अपि च 'एनं' 'समिथे' संग्रामे 'वियन्तः' विविधं
गच्छन्तो जना अयं 'दधिकाः' देवः 'सहस्रैः' अनुचरैः परिवृतः 'परा' 'असरत्' इति अस्मान्
विहायान्यान् हन्तुं गत इति 'आहुः' । यद्वा । एनमेवमाहुः । वियन्तः शत्रवः परा । भवन्तीति
शेषः । 'दधिकाः' सहस्रैरमरन् गच्छन्तीति ॥

पवित्रेष्टी 'आ दधिकाः' इति दधिकाष्णो याज्या । तथा च सूत्रितं—'दधिकाष्णो अकारिपमा
दधिकाः शवसा पञ्च कृष्टीः' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

आ दधिकाः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्येव ज्योतिषापस्ततान ।

सहस्रसाः शतसा वाज्यवीं पृणक्तु मध्वा समिमा वचांसि ॥ १० ॥

आ । दधिऽक्राः । शवसा । पञ्च । कृष्टीः । सूर्येऽव । ज्योतिषा । अपः । ततान ।

सहस्रऽमाः । शतऽसाः । वाजी । अवीं । पृणक्तु । मध्वा । सम् । इमा । वचांसि ॥ १० ॥

यः 'दधिकाः' देवः 'शवसा' बलेन 'पञ्च' 'कृष्टीः' पञ्च जनान् 'देवमनुष्यासुररक्षःपितृसंज्ञकान्
निषादपञ्चमान्' चतुरो वर्णान् वा 'सूर्यः' 'ज्योतिषा' तेजसा यथा जगदावृणोति तद्वत् 'अपः' उदकानि
'आ' 'ततान्' आतनोति । 'सहस्रसाः' 'शतसाः' शतानां सहस्राणां च दाता 'वाजी' वंजनवान् 'अवीं'
अरणकुशलः स देवः 'मध्वा' मधुना मधुरेण फलेन 'इमा' इमान्युक्तानि स्तुतिवचांसि 'सं' 'पृणक्तु'
संयोजयतु ॥ ॥ १२ ॥

'आशुं' दधिकाम्' इति षट्त्वं सप्तमं सूक्तम् । आदितः पञ्च त्रिष्टुभः पष्ठयनुष्टुप् । ऋषिर्वा-
देवः । पूर्वसूक्ते हिर्युक्तवात् एतदपि दधिकम् । तथा चानुक्रान्तम्—'आशुं षळन्त्यानुष्टुप्'
इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-दुर्वर्तुः स्म । २. ख-ग-फ-चेत्युक्तं यजमानाः; च-चेत्युक्तं ये जनाः; ण-त-
चेत्युक्तं ये जनाः; न-चेतनां जनाः; प-भ-चेत्युक्तं ये जनाः; स-चेत्युक्तं ये वा जनाः । ३. त-दधिकाः
तु । ४. प-सूर्येव । ५. ख-ग-घ-ण-भ-त्रैष्टुभः । ६. ख-ग-घ-ण-फ-भ-देवतापि दधिका ।

आशुं दधिकां तमु नु ष्वाम दिवस्पृथिव्या उत चर्किराम ।

उच्छन्तीर्मांमुषसः सूदयन्त्वति विश्वानि दुरितानि पर्षन् ॥ १ ॥

आशुम् । दधिऽक्राम् । तम् । ऊँ इति । नु । स्त्वाम् । दिवः । पृथिव्याः । उत । चर्किराम् ।

उच्छन्तीः । माम् । उषसः । सूदयन्तु । अति । विश्वानि । दुःऽइतानि । पर्षन् ॥ १ ॥

१ आशुं शीघ्रगामिनं २ तमु तमेव ३ दधिकां देवं ४ नु क्षिप्रं ५ स्त्वाम् । ६ उत अपि च ७ दिवः ८ पृथिव्याः च सकाशादस्य घासं ९ चर्किराम विक्षिपाम । १० उच्छन्तीः तमो विवासयन्तीः ११ उषसः १२ मां प्रति १३ सूदयन्तु रक्षन्तु फलानि । १४ विश्वानि सर्वाणि १५ दुरितानि १६ अनि १७ पर्षन् अनिपारयन्तु । अन्यदेवताकेषु मन्त्रेष्वन्यदेवतास्तुतिस्नामां निपातभाक्त्रात्रा विरुध्यते ॥

महश्चर्कर्म्यर्वतः क्रतुप्रा दधिकाव्णः पुरुवारस्य वृष्णः ।

यं पुरुभ्यो दीदिवासं नाग्निं ददथुमित्रावरुणा ततुरिम् ॥ २ ॥

महः । चर्कर्मि । अर्वतः । क्रतुऽप्राः । दधिऽक्राव्णः । पुरुऽवारस्य । वृष्णः ।

यम् । पुरुऽभ्यः । दीदिऽवासम् । न । अग्निम् । ददथुः । मित्रावरुणा । ततुरिम् ॥ २ ॥

१ क्रतुप्राः कर्मणां पूरकाऽहं २ महः ३ महतः ४ अर्वतः अरणवतः ५ पुरुवारस्य पुरुभिः ६ बहुभिर्वरणीयस्य ७ वृष्णः वर्षकस्य ८ दधिकाव्णः ९ स्तुतिं १० चर्कर्मि अत्यर्थं करोमि । हे ११ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवां १२ ततुरिं तारकं १३ यं १४ दीदिवासं १५ नाग्निं दीप्यमानमग्निमिव स्थितं १६ पुरुभ्यः मनुष्येभ्यस्तेषामुपकाराय १७ ददथुः १८ धारयथः ॥

यो अश्वस्य दधिकाव्णो अकारीत्समिद्धे अग्रा उषसो व्युष्टौ ।

अनागमं तमदितिः कृणोतु स मित्रेण वरुणेना सजोषाः ॥ ३ ॥

यः । अश्वस्य । दधिऽक्राव्णः । अकारीत् । समऽइद्धे । अग्नौ । उषसः । विऽउष्टौ ।

अनागसम् । तम् । अदितिः । कृणोतु । सः । मित्रेण । वरुणेन । सऽजोषाः ॥ ३ ॥

१ यः यजमानः २ अश्वस्य अश्वरूपस्य व्यासस्य वा ३ दधिकाव्णः स्तुतिम् ४ उषसो ५ व्युष्टौ प्रभाते सति ६ अग्नौ ७ समिद्धे सति ८ अकारीत् अकार्षीत् । ९ मित्रेण १० वरुणेन साहोरात्राभिमानिदेवाभ्यां

१. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-‘महः महतः’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-अरणकुशलस्य । ३. न-ल-स-‘पुरुभिः’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-दधिकाव्णः महः । ५. ख-ग-च-ण-भ-‘युवां’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स-तारयितारम् । ७. प-यं दधिकाव्णं ददथुः । ८. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-अश्वस्यामभ्य ।

‘सज्जोषाः समानप्रीतिः’ ‘अदितिः अखण्डनीयो दधिकाः’ ‘तं यजमानम्’ ‘अनागतं पापरहितं’
‘कृणोतु करोतु ॥

दधिकाव्णो इष ऊर्जो महो यदमन्महि मरुतां नाम भद्रम् ।

स्वस्तये वरुणं मित्रमग्निं हवामहे इन्द्रं वज्रबाहुम् ॥ ४ ॥

दधिऽकाव्णः । इषः । ऊर्जः । महः । यत् । अमन्महि । मरुताम् । नाम । भद्रम् ।

स्वस्तये । वरुणम् । मित्रम् । अग्निम् । हवामहे । इन्द्रम् । वज्रबाहुम् ॥ ४ ॥

‘इषः अन्नसाधकस्य’ ‘ऊर्जः बलसाधकस्य’ ‘महः महतः’ ‘दधिकाव्णः देवस्य’ ‘मरुतां स्तोतृणां
स्वभूतं’ ‘भद्रं कल्याणं’ ‘नाम नामरूपमस्ति’ ‘यत्’ ‘तत्’ ‘अमन्महि स्तुमः । किंचात्र’ निपात-
भाजो वरुणादींश्च’ ‘स्वस्तये क्षेमाय’ ‘हवामहे ॥

इन्द्रमिवेदुभये वि ह्वयन्त उदीराणा यज्ञमुपप्रयन्तः ।

दधिकामु सूदनं मर्त्याय ददथुर्मित्रावरुणा नो अश्वम् ॥ ५ ॥

इन्द्रम्ऽइव । इत् । उभये । वि । ह्वयन्ते । उत्ऽदीराणाः । यज्ञम् । उपऽप्रयन्तः ।

दधिऽकाम् । ऊँ इति । सूदनम् । मर्त्याय । ददथुः । मित्रावरुणा । नः । अश्वम् ॥ ५ ॥

‘इन्द्रमिव एनं दधिकाम्’ ‘उदीराणाः युद्धाय उद्योगं’ कुर्वन्तः ‘यज्ञमुपप्रयन्तः यज्ञमुपक्रय-
प्रवर्तमानाश्च’ ‘उभये’ ‘वि’ ‘ह्वयन्ते आह्वयन्ति । यं’ ‘मर्त्याय मर्त्यस्य’ ‘सूदनं प्रेरकम्’ ‘अश्वम् अश्वरूपं
‘दधिकां देवं हे’ ‘मित्रावरुणा मित्रावरुणौ’ ‘नः अस्माकमर्थाय’ ‘ददथुः धारयथः । नं विह्वयन्ते ।
उभये इत्यत्र स्तोतृशंसितृभेदेन वा’ ‘उभयविधैवम् अवगन्तव्यम्’ ॥

‘दधिकाव्णो’ अकारिषम्’ इति षष्ठी पवित्रेष्टया अनुवाक्या । सूत्रितं च— ‘दधिकाव्णो
अकारिषमा दधिकाः शवसा पञ्च कृष्टीः’ (आश्व. श्रौ. २. १२) इति । दधिद्रप्समक्षणेऽप्येषा ।
दधिकाव्णो अकारिषमित्याग्नीध्रीये दधिद्रप्सान् भक्षयन्ति’ (आ. श्रौ. ६. १२) इति सूत्रितत्वात् ॥

१. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-‘पापरहितं’ नास्ति । २. ख-ग-ण-भ-ल-स-‘भद्रं’ नास्ति । ३. प-
कल्याणं यत् नाम नामरूपमस्ति तत् । * त-‘यत्’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-कि-च वरुणं
मित्रमग्निमिन्द्रं कीदृशमिन्द्रं वज्रबाहुं च । ५. घ-ल-स-उद्योग्यम् ; प-उत्त योग्यम् । ६. न-ल-स-
‘मित्रावरुणौ’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-च । ८. त-अवगन्तव्यम् । इत् उ पूर्णौ । ९. न-
दधिकाव्णो अकारिषम् इत्याग्नीध्रीये दधिद्रप्सान् भक्षयन्तीति । दधिकाव्णो अकारिषम् इत्याग्नीध्रीये
दधिद्रप्सान् प्राश्य इति सूत्रितत्वात् । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिगच्छं दधिकाव्ण
इत्येषा । सूत्रितं च । दधिकाव्णो अकारिषमित्यनुष्टुबिति । पवित्रेष्ट्यां दधिकावहविषो दधिकाव्ण इति
पुरोऽनुवाक्या । इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिर्दधिकाव्णो अकारिषमिति सूत्रितत्वात् ।

दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।

सुरभि नो मुखा करत्प्र ण आयूषि तारिषत् ॥ ६ ॥

दधिऽक्राव्णः । अकारिषम् । जिष्णोः । अश्वस्य । वाजिनः ।

सुरभि । नः । मुखा । करत् । प्र । नः । आयूषि । तारिषत् ॥ ६ ॥

‘दधिक्राव्णः देवस्य स्तुतिम् । अकारिषं करवाणि । जिष्णोः जयशीलस्य । अश्वस्य व्यापकस्य । वाजिनः वेगवतः’ । स देवः । नः अस्माकं । मुखा मुखानि चक्षुरादीन्द्रियाणि । सुरभि सुरभीणि । करत् करोतु । नः अस्मभ्यम् । आयूषि प्र । तारिषत् प्रवर्धयतु । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ ११॥

‘दधिक्राव्ण इत्’ इति पञ्चमष्टमं सूक्तं वामदेवस्यायं दाधिकम् । आद्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । ‘हंसः शुचिषत्’ इत्येषा सूर्यदेवताका । तथा चानुक्रमणिका—‘दधिक्राव्णः पञ्च चतस्रोऽन्या जगत्योऽन्या सौरी’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

दधिक्राव्ण इदु नु चर्किराम विश्वा इन्मामुषसः सूदयन्तु ।

अपामग्नेरुषसः सूर्यस्य बृहस्पतेराङ्गिरसस्य जिष्णोः ॥ १ ॥

दधिऽक्राव्णः । इत् । ऊँ इति । नु । चर्किराम । विश्वाः । इत् । माम् । उषसः । सूदयन्तु ।

अपाम् । अग्नेः । उषसः । सूर्यस्य । बृहस्पतेः । आङ्गिरसस्य । जिष्णोः ॥ १ ॥

‘दधिक्राव्ण इदु एतन्नामकस्य देवस्यैव स्तुतिं । नु क्षिप्रं चर्किराम भृशं करवाम । अपाम् विस्वा इत् । उषसः सर्वा अपि ताः । सूदयन्तु कर्मसु प्रेरयन्तु । अपाम् । अग्नेः । उषसः । सूर्यस्य । बृहस्पतेः । आङ्गिरसस्य । जिष्णोः एतेषां देवतानामहं स्तुतिं करवाणीति शेषः । तासामपि निपातभास्वान् स्तुतिरविरुद्धा ॥

सत्वा भरिषो गविषो दुवन्यसच्छवस्यादिष उषसस्तुरण्यसत् ।

सृत्यो द्रवो द्रवरः पतङ्गरो दधिक्रावेष्टमूर्जं स्वर्जनत् ॥ २ ॥

सत्वा । भरिषः । गोऽद्विषः । दुवन्यऽसत् । श्रवस्यात् । द्विषः । उषसः । तुरण्यऽसत् ।

सृत्यः । द्रवः । द्रवरः । पतङ्गरः । दधिऽक्रावा । इष्टम् । ऊर्जम् । स्वः । जनत् ॥ २ ॥

‘सत्वा गन्ता । भरिषः भरणकुशलः । गविषः गवां प्रेरकः । एष्टा वा’ । दुवन्यसत् । दुवः परिचरणमिच्छन्तो दुवन्याः । तेषु सीदतीति दुवन्यसत् । द्विषः इत्यमाणायाः । उषसः संबन्धिनि काले

१. च-अजवतः । २. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-स-इत्येका । ३. न-ल-स-अहमयवादिदेवतानाम् ।

४. ख-ग-ण-प-फ-भ-‘एष्टा वा’ नास्ति ।

इत्यर्थः । यद्वा । इषः एष्टा ण्षणीयो वा । ^१व्रवस्यात् व्रवस्येत् अक्षमिच्छेत् । किंच ^२तुरण्यसत्^१ । त्वरया सीदतीति तुरण्यसत्^२ । ^३सस्यः ससु तायमानः^३ ^४व्रवः गन्ता ^५व्रवरः प्रकृष्टवेगवान् ^६पतङ्गरः । पतनेनोत्प्लवनेन पतनं पतङ्गः । तद्वान् पतङ्गरः । उक्तलक्षणः ^७व्रदधिकावा^३ देवः ^८इषम् अक्षम् ^९उजं बलं ^{१०}स्वः स्वर्गं च ^{११}जनत् जनयेत् उत्पादयेत् ॥

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पूर्णं न वेरनुं वाति प्रगृधिनः ।

इयेनस्येव ध्रजतो अङ्कसं परि दधिकाव्णः सहोर्जा तरित्रतः ॥ ३ ॥

उत । स्म । अस्य । द्रवतः । तुरण्यतः । पूर्णम् । न । वेः । अनुं । वाति । प्रऽगृधिनः ।

इयेनस्येव इव । ध्रजतः । अङ्कसम् । परि । दधिऽकाव्णः । सह । ऊर्जा । तरित्रतः ॥ ३ ॥

^१उत ^२स्म अपि च खलु ^३द्रवतः गच्छतः ^४तुरण्यतः त्वरमाणस्य ^५प्रगृधिनः प्रकर्षेणाभिकाङ्क्षतः ^६अस्य ^७व्रदधिकाव्णः^८ देवस्य गतिं ^९वेः गन्तुः पक्षिणः ^{१०}वर्णं ^{११}न गमनं पत्रं वा अनुसृत्य^{१२} यथा वान्त्स्यन्त्ये^{१३} पक्षिणस्तद्वत् ^{१४}अनु ^{१५}वाति सर्वो वेगवान् जनः । सर्वेषामपि शीघ्रगामीत्यर्थः । किंच ^{१६}ध्रजतः गच्छतः ^{१७}तरित्रतः तारयतोऽन्यान् ॥ अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥ ^{१८}इयेनस्येव^{१९} अङ्कसं पादाधारम् उरःप्रदेशं^{२०} वा ^{२१}परि परितः ^{२२}ऊर्जा बलेन निमित्तेनाज्ञार्थं वा ^{२३}मह एकीभूय । संघेन गच्छन्तीति^{२४} शेषः ॥

उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि ।

क्रतुं दधिका अनु संतवीत्वत्पथामङ्कांस्यन्वापनीफणत् ॥ ४ ॥

उत । स्यः । वाजी । क्षिपणिम् । तुरण्यति । ग्रीवायाम् । बद्धः । अपिऽकक्षे । आसनि ।

क्रतुम् । दधिऽकाः । अनु । समुऽतवीत्वत् । पथाम् । अङ्कांसि । अनु । आऽपनीफणत् ॥ ४ ॥

^१उत अपि च ^२स्यः सः ^३वाजी वेजनवानश्वरूपो देवः ^४ग्रीवायां गरणमाधनायां कण्ठे ^५बद्धः ^६अपिकक्षे कक्षप्रदेशे ^७आसनि आस्ये च बद्धः । बद्धपल्यङ्गस्योक्तेषु स्थानेषु पाशबन्धाः संभवन्ति । एवं बद्धः^८ सन्^९ ^{१०}क्षिपणिं क्षेपणम् ^{११}अनु ^{१२}तुरण्यति त्वरयति गन्तुम् । किंचायं ^{१३}व्रदधिकाः देवः ^{१४}क्रतुं कर्म प्रज्ञां वा ^{१५}अनु अनुसृत्य ^{१६}संतवीत्वत् प्रवृद्धबलवान्^{१७} सन् ^{१८}पथां मार्गाणाम् ^{१९}अङ्कांसि कुटिलानि अनुसृत्य ^{२०}आपनीफणत् सर्वतो भ्रुशं गच्छति ॥ फणतेर्गस्यर्थस्य यङ्लुकि इदं रूपम् ॥ ‘अपि स वाजी वेजनवान्’ (निरु. २.२८) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

१. ख-ग-घ-ण-भ-तुरण्यसत् त्वरया सीदतीति; त-न-ल-स-‘तुरण्यसत्... तुरण्यसत्’ नास्ति ।
२. ख-ण-प-भ-स्तूयमानः; ग-फ-सूयमानः । ३. ख-ग-ण-दधिका । ४. न-ल-स-‘दधिकाव्णः’ नास्ति । ५. ख-प-फ-भ-अनु । ६. ख-फ-भ-वात्येति । ७. त-ल-इयेनस्येव तस्य देवस्य । ८. ख-फ-उरुप्रदेशम् । ९. ख-ल-गच्छतीति । १०. ख-घ-ण-बलवान् । ११. ग-स-प्रवृद्धः बलवान् ।

दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे^१ 'हंसः शुचिषत्' इत्येषा । 'आहुय दूरोहणं रोहेद्वंसः शुचिषदिति पच्छोऽर्धचंशः' (आश्व. श्रौ. ८. २) इति सूत्रम् । स्मार्तविनियोगमाह शौनकः— 'हंसः शुचिषदित्यृवा शुचिरीक्षेदिवाकरम्^२ । अन्तकाले जपन्नेति ब्रह्मणः सप्त शाश्वतम्' (ऋग्वि. २. १३) इति ॥

हंसः शुचिषद्वर्षमन्तरिक्षमद्धोता वेदिषदतिथिदुरोणमत् ।

नृषद्वरसद्वत्सद्योमसद्वज्रा गोजा ऋतुजा अद्रिजा ऋतम् ॥ ५ ॥

हंसः । शुचिऽसत् । वसुः । अन्तरिक्षऽसत् । होता । वेदिऽसत् । अतिथिः । दुरोणऽसत् ।

नृऽसत् । वरऽसत् । ऋतुऽसत् । व्योमऽसत् ।

अप्ऽजाः । गोजाः । ऋतुजाः । अद्रिजाः । ऋतम् ॥ ५ ॥

अनया* सौर्यर्चा 'य एपोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुः' (छा. उ. १.६. ६) इत्यादिश्रुत्युक्तो मण्डलाभिमानो देवोऽस्ति यश्च सर्वप्राणिचित्तरूपस्थितः परमात्मा यच्च निरस्तसमस्तौ-पाधिकं परं ब्रह्म तत्सर्वमेकमेवेति प्रतिपाद्यते ॥ १॥ हंसः । हन्तिर्गत्यर्थः । सर्वत्र सर्वदा गन्ता^३ 'योऽहं^४ सोऽसौ' इत्यादिश्रुत्युक्तप्रकरणैकौकृत्योपास्यः परमात्ममन्त्रप्रतिपाद्य आदित्यः । स च शुचौ दीप्ते ब्रुलोके सीदतीति^५ शुचिषत् । 'अथ यद्वनः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' (छा. उ. ३. १३. ७) इत्यादिश्रुतेः । अनेन शुस्थानः आदित्यः प्रतिपादितः । स एव मध्यस्थानो वायुर्गत्याह । वसुः सर्वस्य वासयिता वायुः । स च १॥ अन्तरिक्षसत् अन्तरिक्षसंचारी । अथ तस्यैव क्षितिस्थानवैदिकाग्नि-रूपतामाह । १॥ होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा^६ १॥ वेदिषत् वेद्यां गार्हपत्यादिरूपेण स्थितः^७ । १॥ अतिथिः अतिथिवत् सर्वदा पूज्योऽग्निः । १॥ दुरोणसत् । दुरोणं^८ गृहनाम । तत्र पाकादिसाधनत्वेन स्थितः । अनेन लौकिकाग्न्यात्मकत्वमुक्तम् । १॥ नृषत् । नृषु मनुष्येषु चैतन्यरूपेण^९ सीदतीति नृषत् । अनेन परमात्मरूपत्वमुक्तम् । पुनरप्यादित्यात्मतामाह । १॥ वरसत् । वरे वरणीये मण्डले सीदतीति वरसत् आदित्यः । 'वरं वा एतस्मिन्नां यस्मिन्नेष आसन्नस्तपति' (४. २०) इति हि श्रूयते । ऋतं सत्यं ब्रह्म यज्ञो वा । तत्र सीदतीति १॥ ऋतसत् अग्निः । व्योमान्तरिक्षम् । तत्र सीदतीति १॥ व्योमसत् वायुः । इदानीमादित्यतोच्यते । १॥ अज्राः उदकेषु जातः । उदकमध्ये त्वत्त्वयं जायते । १॥ गोजाः गोषु रश्मिषु

१. न-शस्त्रे वालाशस्त्रे । २. ख-ग-ण-न-फ-भ-स-शुचिरीक्ष्य दिवाकरम् । * प-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं दृश्यते-हे (?) हंसः सर्वगन्ता सूर्यः शुचिषत् शुचौ दीप्ते ब्रुलोके सीदति । वसुः सर्वस्य वास-यिता वायुः । अन्तरिक्षसत् स एव अन्तरिक्षे वायुरूपेण संचरति । होता देवानामाह्वाताग्निः । वेदिषत् स एव वेद्या गार्हपत्यादिरूपेण स्थितः अतिथिः अतिथिवत् सर्वदा पूज्योऽग्निः । दुरोणसत् दुरोणेषु गृहेषु स एव लौकिकाग्निरूपेण स्थितः । नृषत् नृषु मनुष्येषु जठराग्निरूपेण स्थितः । वरसत् वरणीये मण्डले स्थितः । ऋतसत् ऋते यज्ञे स्थितः । व्योमसत् व्योमान् वैद्युताग्निरूपेण स्थितः । अज्राः उदके वडवाग्नि-रूपेण स्थितः । गोजाः गोषु रश्मिषु सार्वतुः प्रकाशेषु उदयति (?) ऋतजाः सर्वैः दृश्यत्वेन सत्यजातः । अद्रिजाः अग्नी उदयावले प्रादुर्भूतः । ऋत सत्यं तद्रूपेण स्थितः । ३. ख-ग-ण-भ-गन्ताहं सोऽहं सूर्यो-ऽहम् । ४. ख-ग-ण-भ-अग्निः । ५. ख-ग-च-ण-आस्थितः । ६. त-दुरोण इति । ७. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स-चित्स्वरूपेण; घ-जठराग्निरूपेण ।

जातः । कृतं सत्यम् । सर्वैर्दृश्यत्वेन सत्यजातः^१ । न ह्यसाविन्द्रादिवत् परोक्षो भवति । यद्वा । उदकेषु वैद्युतरूपेण वा वाडवरूपेण वा जातः ।^२ अद्रिजाः अद्रावुद्याच्छे जानः । एवं महानुभाव आदित्यः^३ ऋतं सत्यमथाध्य^४ सर्वाधिष्ठानं ब्रह्मात्मन् । तद्रूपो ह्यसावेव । आदित्यस्योक्तरूपत्वं 'हंसः शुचिर्दित्येष वै हंसः शुचिषत्' (ऐ. ब्रा. ४. २०) इत्यादिना ब्राह्मणे समानात्तम् ॥ ॥ १४ ॥

'इन्द्रा को वाम्' इत्येकादशर्चं नवमं सूक्तं वामदेवस्यार्चं त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । अत्रानुक्रमणिका— 'इन्द्रा को वामेकादशैन्द्रावरुणं तु' इति । आभिष्टविकेषूक्त्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रेषु स्तोम-वृद्धावावापार्थमेतदादिसूक्तद्वयम् । 'इन्द्रा को वामिति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ७.९) इति सूत्रितत्वात् ॥

इन्द्रा को वाँ वरुणा सुन्नमाँपु स्तोमोँ हविष्माँ अमृतो न होता ।

यो वाँ हृदि क्रतुमाँ अस्मदुक्तः पस्पशीदिन्द्रावरुणा नमस्वान् ॥ १ ॥

इन्द्रा । कः । वाम् । वरुणा । सुन्नम् । आप । स्तोमः । हविष्मान् । अमृतः । न । होता ।

यः । वाम् । हृदि । क्रतुमान् । अस्मत् । उक्तः । पस्पशीत् । इन्द्रावरुणा । नमस्वान् ॥ १ ॥

हे^१ इन्द्रा हे^२ वरुणा हे^३ इन्द्रावरुणौ । परस्परापेक्षया द्विवचनम् ।^४ वाँ युवयोः^५ सुन्नं सुखं^६ कः^७ स्तोमो^८ हविष्मान् हविभिरूपेतः सोमाज्यादिप्रदेयद्रव्योपेतं कतमतः स्तोत्रं सुन्नम्^९ आप । फलकत्वेन प्रामुष्यादित्यर्थः । यद्वा । हविष्मानित्येतदुत्तरत्र योज्यम् । हविष्मान् हविर्युक्तः^{१०} अमृतः अमरणलक्षणः स्वर्गसाधनं^{११} होता अग्निरिव^{१२} । स यथा तथा^{१३} ययः^{१४} स्तोमो हे इन्द्रावरुणौ^{१५} वाँ युवयोः^{१६} हृदि हृदये^{१७} क्रतुमान् प्रज्ञोपेतः^{१८} अस्मत् अस्मत्सकाशात्^{१९} उक्तः उदितः^{२०} नमस्वान् हविष्मान् नमस्कारोपेतो वा^{२१} पस्पशीत् स्पृशेत्^{२२} हृदयंगमो भवेत् । स क इति स्तोमप्रशंसा ॥

इन्द्राँ ह यो वरुणा चक्र आपी देवौ मर्तः सख्याय प्रयस्वान् ।

स हन्ति वृत्रा समिथेषु शत्रुनवोभिर्वा महद्भिः स प्र शृण्वे ॥ २ ॥

इन्द्रा । ह । यः । वरुणा । चक्रे । आपी इति । देवौ । मर्तः । सख्याय । प्रयस्वान् ।

सः । हन्ति । वृत्रा । समिथेषु । शत्रून् । अवः । अभिः । वा । महत् । अभिः । सः । प्र । शृण्वे ॥ २ ॥

^१ इन्द्रा^२ वरुणा^३ इन्द्रावरुणौ^४ देवौ । हशब्दः^५ पूरणः प्रसिद्धौ वा^६ । ययः^७ मर्तः मरणधर्मा^८ प्रयस्वान् हविरलक्षणाज्ञवान् सन्^९ सख्याय सखित्वाय^{१०} आपी^{११} दन्धू^{१२} चक्रे करोति^{१३} ।^{१४} सः मर्तः^{१५} वृत्रा आवरकाणि पापानि^{१६} हन्ति । तथा^{१७} समिथेषु संग्रामेषु^{१८} शत्रून् हन्ति । वाशब्दश्चाथे^{१९} ।^{२०} महद्भिः^{२१} अवोभिः रक्षणैः^{२२} सः नरः^{२३} प्र^{२४} शृण्वे^{२५} प्रकृष्टं श्रूयते विख्यातो भवति ।

१. त-सत्याज्ञातः । २. ख-ग-च-ण-भ-सत्यं वाबाध्यम् ; फ-सत्यं वावाच्यम् । ३. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-अमृतः मरणरहितः होता न स्वर्गसाधनभूतोऽग्निरिव । ४. ख-ग-च-च-ण-न-स-अयम् । ५. ख-प-फ-भ-यज्ञोपेतः । ६. ख-ग-च-ण-फ-भ-अभिहितेन ; त-प-अभिहितः ; न-स-हिते । ७. ख-ग-च-ण-फ-भ-स्पृशेदेव । ८. ख-ग-च-ण-न-स- 'हशब्दः ... वा' नास्ति । ९. ख-ग-च-ण-फ-भ-आपी चक्रे सवन्धू चक्रे ; प-आपी चक्रे दन्धु (न्धू) चक्रे । १०. ख-ग-च-ण-प-फ-ण-रक्षणैश्च प्रशृण्वे ह ।

इन्द्रा ह रत्नं वरुणा धेष्टेत्था नृभ्यः शशमानेभ्यस्ता ।

यदी सखाया सख्याय सोमैः सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते ॥ ३ ॥

इन्द्रा । ह । रत्नम् । वरुणा । धेष्टा । इत्था । नृभ्यः । शशमानेभ्यः । ता ।

यदि । सखाया । सख्याय । सोमैः । सुतेभिः । सुप्रयसा । मादयैते इति ॥ ३ ॥

हे^१ इन्द्रावरुणौ^२ ता^३ ।^४ वृह इति प्रसिद्धौ । तौ खलु देवी^५ इत्था इत्थं^६ नृभ्यः मनुष्येभ्यः^७ शशमानेभ्यः शंसमानेभ्यः^८ स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यं^९ रत्नं रमणीयं धनं^{१०} धेष्टा दातृतमौ । भवत इति शेषः ।^{११} यदि^{१२} सखाया परस्परं यजमानस्य वा सखिभूतौ^{१३} सख्याय सखिकर्मणे सखिवाय^{१४} सुतेभिः अभिषुतैः^{१५} सोमैः^{१६} सुप्रयसा शोभनसोमाश्रवन्तौ^{१७} मादयैते माद्येताम्^{१८} । तर्हि रत्नानां दातारौ भवतः ॥

इन्द्रा युवं वरुणा दिद्युमस्मिन्नोजिष्ठमुग्रा नि वधिष्टं वज्रम् ।

यो नो दुरेवो वृकतिर्दभीतिस्तस्मिन्मिमाथामभिभूत्योजः ॥ ४ ॥

इन्द्रा । युवम् । वरुणा । दिद्युम् । अस्मिन् । ओजिष्ठम् । उग्रा । नि । वधिष्टम् । वज्रम् ।

यः । नः । दुःएवः । वृकतिः । दभीतिः । तस्मिन् । मिमाथाम् । अभिभूति । ओजः ॥ ४ ॥

हे^१ इन्द्रा इन्द्रौ^२ वरुणा वरुणौ हे^३ उग्रा उग्रौ । अत्र सर्वत्र परस्परापेक्षया द्विवचनं 'प्र मित्र-योर्वरुणयोः' (ऋ. सं. ७. ६६. १) इतिवत् । यद्वा । छान्दसत्वात् व्यवहितस्यापि^४ आनङ् ।^५ अस्मिन् शत्रौ^६ दिद्युं दीप्तम्^७ ओजिष्ठम् अतिशयेन तेजोवत्^८ वज्रम्^९ आयुधं^{१०} नि^{११} वधिष्टम् । वधार्थं प्रेरयत-मित्यर्थः ।^{१२} यः शत्रुः^{१३} नः अस्माकं^{१४} दुरेवः दुष्प्रापः^{१५} वृकतिः अतिशयेनादाता^{१६} दभीतिः हिंसकः^{१७} तस्मिन् शत्रौ^{१८} अभिभूति अभिभावकम्^{१९} ओजः बलं^{२०} युवं युवां^{२१} मिमाथां कुरुतमित्यर्थः ॥

इन्द्रा युवं वरुणा भूतमस्या धियः प्रेतारा वृषभेव धेनोः ।

सा नो दुहीयद्यवसेव गृत्वी सहस्रधारा पर्यसा मही गौः ॥ ५ ॥

इन्द्रा । युवम् । वरुणा । भूतम् । अस्याः । धियः । प्रेतारा । वृषभाऽइव । धेनोः ।

सा । नः । दुहीयत् । यवसाऽइव । गृत्वी । सहस्रधारा । पर्यसा । मही । गौः ॥ ५ ॥

१. न-ल-स-‘हे’ नास्ति । २. त-ता ह । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘शंसमानेभ्यः’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-स-‘माद्येतां’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-‘हे’ नास्ति । ६. ख-ण-च-ण-न-भ-स-व्यवहितस्य; त-ल-व्यवहितेऽपि । ७. ख-ग-ण-भ-ओजोवन्तं दिद्युं दीप्तम्; त-तेजोवन्तं वज्रम्; च-फ-ओजोवन्तं दिद्युं दीप्तं वज्रम् । ८. ख-ण-भ-युवम्; न-ल-स-‘युवं युवां’ नास्ति, प-इव ।

हे इन्द्रा वरुणा इन्द्रावरुणौ युवं युवाम् अस्या धियः स्तुत्याः प्रेतारा प्रीणयितारौ
भूतं भवतम् । वृषभा सेक्तारौ वृषभौ धेनोः इव । सा स्तुतिरूपा धेनुः नः अस्माकं दुहीयत्
दुधेत् । कामान् पूरयेत् । यवसा तृणादिवासेन^१ निमित्तेन^२ गान्भी^३ गरबा पयसा सहस्रधारा मही
महती गौः इव ॥ ॥ १५ ॥

तोके हिते तनये उर्वरासु सूरौ दृशीके वृषणश्च पौंस्ये ।

इन्द्रा नो अत्र वरुणा स्यातामवोभिर्दस्मा परितक्म्यायाम् ॥ ६ ॥

तोके । हिते । तनये । उर्वरासु । सूरः । दृशीके । वृषणः । च । पौंस्ये ।

इन्द्रा । नः । अत्र । वरुणा । स्याताम् । अवऽभिः । दस्मा । परितक्म्यायाम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्रावरुणौ देवौ नः हिते तोके पुत्रे तनये तत्पुत्रे^४ च उर्वरासु सस्याख्यासु भूमिषु निमित्त-
भूतासु सूरः प्रेरकस्य सूर्यस्य दृशीके चिरकालदर्शनाय । चिरजीवनायेत्यर्थः । तथा^५ वृषणः सेकुर्मम
पौंस्ये^६ च पुंस्त्वाय च पुनरपि प्रजननसामर्थ्याय च दस्मा शत्रूणां हिंसकौ सन्तौ^७ नः अस्माकम्
अवोभिः रक्षणैः सह^८ परितक्म्यायां परितक्ने^९ निमित्तभूते सति । यद्वा रात्रिनामैतत् । रात्रौ
हिंसकानां वधाय स्यातां भवेताम् ॥

युवामिद्वयवसे पुनर्याय परि प्रभृती गविषः स्वापी ।

वृणीमहे सख्याय प्रियाय शूरा मंहिष्ठा पितरैव शंभू ॥ ७ ॥

युवाम् । इत् । हि । अवसे । पुनर्याय ।

परि । प्रभृती इति प्रभृती । गोऽइषः । स्वापी इति सुऽआपी ।

वृणीमहे । सख्याय । प्रियाय । शूरा । मंहिष्ठा । पितरा इव । शंभू इति शम्भू ॥ ७ ॥

हे इन्द्रावरुणौ गविषः गा इच्छन्तो वयं युवामित । हि इति पादपूरणः । युवामेव पुनर्याय
पुरातनाय युवाभ्यां कृताय अवसे रक्षणाय । वृणीमहे इति संबन्धः । प्रभृती प्रभवन्तौ स्वापी
शोभनबन्धुभूतौ । आपिरिति बन्धुनाम^{१०} । यद्वा । सुष्ठु व्यापनशीलौ शूरा विक्रान्तौ मंहिष्ठा
अतिशयेन पूज्यौ युवां सख्याय समानख्यानाय प्रियाय च परि वृणीमहे परितः प्रार्थयामहे ।
शंभू सुखस्य भावयितारौ पितरेव पितरौ पुत्राय तद्वत् ॥

१. प-तृणादिनिमित्तेन । २. त-ल-गन्धी गमनशीला । ३. न-ल-स-‘हे’ नास्ति । ४. च-
च पीत्रे । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘तथा’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘च’ नास्ति । ७. त-ती ।
८. प-भ-मह अत्र । ९. त-परितस्तक्ने । १०. ख-ग-च-ण-भ-बन्धुः ।

ता वां धियोऽवसे वाजयन्तीराजि न जग्मुर्युवयूः सुदान् ।

श्रिये न गाव उप सोममस्थुरिन्द्रं गिरो वरुणं मे मनीषाः ॥ ८ ॥

ताः । वाम् । धिर्यः । अवसे । वाजयन्तीः ।

आजिम् । न । जग्मुः । युवयूः । सुदान् इति सुदान् ।

श्रिये । न । गावः । उप । सोमम् । अस्थुः । इन्द्रम् । गिरः । वरुणम् । मे । मनीषाः ॥ ८ ॥

‘सुदान् शोभनफलदातारी हे देवौ’ वां युवां ‘वाजयन्तीः स्तनमिच्छन्त्यः’^१ ‘धियः स्तुतयः’^२ ‘जग्मुः गच्छन्ति ।’ ‘युवयूः युवां कामयमानाः पदातयः’^३ ‘अवसे रक्षणाय’^४ ‘आजि’ न संग्राममिव । किंच ‘श्रिये दध्यादिश्रयणाय’ ‘गावः’ ‘सोमं’ न सोममिव ‘इन्द्रं’ ‘वरुणं च’ ‘मे मदीयाः’ ‘मनीषाः मनस’^५ ईश्वराः^६ ‘गिरः’ स्तुतयः ‘उप’ ‘अस्थुः तिष्ठन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥

इमा इन्द्रं वरुणं मे मनीषा अगमन्नुप द्रविणमिच्छमानाः ।

उपैमस्थुर्जोष्टारइव वस्वो रध्वीरिव श्रवसो भिक्षमाणाः ॥ ९ ॥

इमाः । इन्द्रम् । वरुणम् । मे । मनीषाः । अगमन् । उप । द्रविणम् । इच्छमानाः ।

उप । ईम् । अस्थुः । जोष्टारः इव । वस्वः । रध्वीः इव । श्रवसः । भिक्षमाणाः ॥ ९ ॥

‘इन्द्रं’ ‘वरुणं च’ ‘मे मम’ ‘मनीषाः स्तुतयः’^७ ‘द्रविणमिच्छमानाः सन्त्यः’^८ ‘उप’ ‘अगमन् उप-गच्छन्ति ।’ ‘जोष्टारः सेवकाः’ ‘वस्वः धनस्य लाभाय धनिकं’^९ ‘स्वामिनम्’^{१०} ‘इव ।’ ‘रध्वीरिव लघ्व्य इव क्षीघ्रगामिन्य इव’ ‘श्रवसः अक्षस्य अन्नं’ ‘भिक्षमाणाः एनमिन्द्रे’^{११} ‘वरुणं च’ ‘उप’ ‘अस्थुः उपतिष्ठन्ते ॥

अश्वस्य त्मना रथस्य पुष्टेर्नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

ता चक्राणा ऊतिभिर्नव्यसीभिरस्मत्रा रायौ नियुतः सचन्ताम् ॥ १० ॥

अश्वस्य । त्मना । रथस्य । पुष्टेः । नित्यस्य । रायः । पतयः । स्याम् ।

ता । चक्राणौ । ऊतिभिः । नव्यसीभिः । अस्मत्रा । रायः । नियुतः । सचन्ताम् ॥ १० ॥

‘अश्वस्य अश्वसमूहस्य’ ‘रथस्य रथरूपस्य’^१ ‘रथार्हस्य वा’ ‘पुष्टेः पोषस्य’ ‘नित्यस्य अविचलितस्य’ ‘रायः धनस्य’ ‘त्मना’^२ आत्मना स्वयमेवाप्रयत्नेन^३ ‘पतयः’ ‘स्याम ।’ ‘ता तौ देवौ’ ‘चक्राणा

१. प-अन्नमिच्छन्त्यः । २. त-‘पदातयः ... रक्षणाय’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ण-फ-मनसा इषाः; प-भ-मनस ईषाः । ४. ख-प-फ-भ-गिरयः ताः; ग-च-ण-गिरः ताः । ५. ख-प-फ-भ-इमाः स्तुतयः । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-स-सन्तः । ७. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-अधिकं स्वामिनाम् । ८. ख-फ-भ-ईमेनम् । ९. त-रथसमूहस्य । १०. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘त्मना ... ‘प्रयत्नेन’ नास्ति ।

चक्रममाणी^१ गन्तारी । भवतमिति^२ दोषः । नव्यसीभिः नूतनाभिः उत्तिभिः रक्षाभिः अस्मन्ना
अस्मासु नियुतः अश्वाः रायः धनानि च सचन्तां सेवन्ताम् ॥

आ नो बृहन्ता बृहतीभिर्ऋती इन्द्रं यातं वरुणं वाजसातौ ।

यद्विद्यवः पृतनासु प्रक्रीळान्तस्य वां स्याम सनितारं ओजः ॥ ११ ॥

आ । नः । बृहन्ता । बृहतीभिः । ऋती । इन्द्रं । यातम् । वरुणं । वाजसातौ ।

यत् । दिद्यवः । पृतनासु । प्रक्रीळान् । तस्य । वाम् । स्याम । सनितारः । ओजः ॥ ११ ॥

हे बृहन्ता महान्तौ हे इन्द्र हे वरुण बृहतीभिः महतीभिः उत्तीतिभिः रक्षाभिः सह आ
यातम् आगच्छतम् । वाजसातौ संग्रामेऽस्त्रलाभनिमित्तभूते वा यत् यस्मिन्नाजौ संग्रामे पृतनासु
सेनासु विद्यवः । आयुधनामैतत् । आयुधानि शत्रुसंबन्धीनि प्रक्रीळान् प्रक्रीडन्ते । तस्य तादृशस्य
ओजः युद्धस्य सनितारः संभक्तारः स्याम भवेम । वां युवयोरनुग्रहात् ॥ ११ ॥

‘मम द्विता’ इति दशच दशमं सूक्तम् । पुरुकुत्सस्य पुत्रस्त्रसदभ्यू राजपिः । आद्यासु
पदस्वात्मनः स्तुत्यत्वात् आत्मा देवता । अवशिष्टानां चतसृणामिन्द्रावरणौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।
अत्रानुक्रमणिका—‘मम द्विता दश त्रसदभ्युः पौरकुत्सस्य पलाद्या आत्मस्तवः’ इति । उक्तो विनियोगः
पूर्वसूक्ते ॥

मम द्विता राष्ट्रं क्षत्रियस्य विश्वायोर्विश्वे अमृता यथा नः ।

कर्तुं सचन्ते वरुणस्य देवा राजामि कृष्टेरुपमस्य वव्रेः ॥ १ ॥

मम । द्विता । राष्ट्रम् । क्षत्रियस्य । विश्वोऽयोः । विश्वे । अमृताः । यथा । नः ।

कर्तुम् । सचन्ते । वरुणस्य । देवाः । राजामि । कृष्टेः । उपमस्य । वव्रेः ॥ १ ॥

क्षत्रियस्य क्षत्रियजात्युत्पन्नस्य विश्वायोः कृत्स्नमनुध्याधीशस्य । मम हस्यात्मनो निर्देशः ।
द्विता क्षितिसर्वगभेदेन द्विवापन्नं राष्ट्रम् । मम त्रसदभ्योः विश्वे सर्वे अमृताः देवाः यथा नः
अस्माकं भवन्ति तथा राष्ट्रं प्रजश्चेत्यर्थः । वरुणस्य वारकस्य वरुणात्मनो वा कृष्टेः मनुष्यस्य
तद्वतो वा उपमस्य । अन्तिकनामैतत् । सर्वेषामन्तिकतमस्य वव्रेः । रूपनामैतत् । रूपवतो मम कर्तुं
कर्म सचन्ते सेवन्ते देवाः सर्वेऽपि । अहं च राजामि । राजतिरैश्वर्यकर्मा । सर्वेश्वरः भवामि ।
यद्वा । उपमस्य वव्रेः कृष्टे राजामीति योज्यम् ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-चक्रममाणी, घ-न-ल-स-चक्रममाणी । २. ख-ग-च-ण-भ-स-अवर्तामिति । ३. ख-
ग-च-ण-फ-भ-ततोऽस्मदीये वाजसातौ, प-नोऽस्मदीये वाजसातौ । ४. न-ल-स-‘युद्धस्य’ नास्ति ।
५. च-प-फ-राजपिः ऋषिः । ६. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स-जात्युत्पन्नस्य । ७. प-अस्मदीया । ८. ख-ग-
न-ण-फ-भ-सर्वेश्वर्यकर्मा । ९. त-सर्वेश्वर्यश्वरः ।

अहं राजा वरुणो मह्यं तान्यसुर्याणि प्रथमा धारयन्त ।

ऋते सचन्ते वरुणस्य देवा राजामि कृष्टेरुपमस्य वव्रेः ॥ २ ॥

अहम् । राजा । वरुणः । मह्यम् । तानि । असुर्याणि । प्रथमा । धारयन्त ।

ऋतुम् । सचन्ते । वरुणस्य । देवाः । राजामि । कृष्टेः । उपमस्य । वव्रेः ॥ २ ॥

१अहम् एव च १राजा १वरुणः भवामि । १मह्यं मदर्थमेव १प्रथमा मुख्यानि १तानि प्रसिद्धानि
१असुर्याणि असुरविघातकानि बलानि १धारयन्त । अधारयन् देवाः । शिष्टं गतम् ॥

अहमिन्द्रो वरुणस्ते महित्वोर्वी गभीरे रजसी सुमेके ।

त्वष्टेव विश्वा भुवनानि विद्वान्त्समैरयं रोदसी धारयं च ॥ ३ ॥

अहम् । इन्द्रः । वरुणः । ते इति । महित्वा ।

उर्वी इति । गभीरे इति । रजसी इति । सुमेके इति सुमेके ।

त्वष्टा इव । विश्वा । भुवनानि । विद्वान् । सम् । ऐरयम् । रोदसी इति । धारयम् । च ॥ ३ ॥

१अहं त्रसदस्युः १इन्द्रः इन्द्रोऽप्यस्मि । अहं १वरुणः च । १ते १महिषा महिषेन १उर्वी विस्तर्णे
१गभीरे दुरवगाहे अवकाशवत्यौ वा १सुमेके सुरूपे १रजसी १द्यावापृथिव्यौ १ते अप्यहमेव । १विद्वान्
जानन्नहं १त्वष्टेव प्रजापतिरिव १विश्वा १भुवनानि सर्वाणि भूतानि १समैरयं संप्रैरयम् । १रोदसी द्यावा-
पृथिव्यौ १धारयं १च धृतवानस्मि ॥

अहमपो अपिन्वमुक्षमाणा धारयं दिवं सदनं ऋतस्य ।

ऋतेन पुत्रो अदितेऋतावोत त्रिधातुं प्रथयद्भि भूम ॥ ४ ॥

अहम् । अपः । अपिन्वम् । उक्षमाणाः । धारयम् । दिवम् । सदने । ऋतस्य ।

ऋतेन । पुत्रः । अदितेः । ऋतवा । उत । त्रिधातुं । प्रथयत् । वि । भूम ॥ ४ ॥

१अहम् एव १उक्षमाणाः सिञ्जतीः १अपः १अपिन्वम् असेचयम् । तथा १ऋतस्य उदकस्य
आदित्यस्य वा १सदने स्थाने निमित्ते १सति १दिवं द्युलोकं १धारयम् । यद्वा । उदकाधारे स्थाने

१. त-ये । २. त-रजसी राजमाने रोदसी । ३. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-राजमाने रोदसी द्यावापृथिव्यौ
धारयन् च धृतवानस्मि । किंच (प-किंचित्) विद्वान् त्वष्टेव प्रजापतिरिव विश्वा सर्वाणि भुवनानि समैरयं
प्रेरयामि । ४. त-निमित्तभूते ।

द्विमाक्षिं धारयम् । अहमेव ऋतेन उदकेन निमित्तेन भदितेः पुत्रः ऋतावा' अभूवम् । उत
अपि च भूम व्यासमाकाशं त्रिधातु त्रिप्रकारं वि विशेषेण प्रथयत् । मर्त्यमेव क्षित्यादिलोक-
त्रयमकार्षीत् परमेश्वरः ॥

मां नरः स्वश्वा वाजयन्तो मां वृताः समरणे हवन्ते ।

कृणोम्याजिं मघवाहमिन्द्र इयमिं रेणुमाभिभूत्योजाः ॥ ५ ॥

माम् । नरः । सुऽअश्वाः । वाजयन्तः । माम् । वृताः । समऽअरणे । हवन्ते ।

कृणोमिं । आजिम् । मघवा । अहम् । इन्द्रः । इयमिं । रेणुम् । अभिभूतिऽओजाः ॥ ५ ॥

१मां मामेव स्वश्वाः शोभनाश्वाः वाजयन्तः संग्राममिच्छन्तः नरः नेतारो भटाः । अनुगच्छन्ति
इति शेषः । २माम् एव ३वृताः सन्तः ४समरणे संग्रामे ५हवन्ते आह्वयन्ति युद्धार्थम् । ६मघवा
धनवान् ७अहमिन्द्रः सन् ८आजि रणं ९कृणोमि करोमि । १०अभिभूत्योजाः परेषाम् अभिभावि-
बलोऽहं ११रेणुम् १२इयमिं प्रेरयामि ॥ ॥ १७ ॥

अहं ता विश्वा चकरं नकिर्मा दैव्यं सहो वरते अप्रतीतम् ।

यन्मा सोमासो ममदन्यदुक्थोभे भयेते रजसी अपारे ॥ ६ ॥

अहम् । ता । विश्वा । चकरम् । नकिः । मा । दैव्यम् । सहः । वरते । अप्रतिऽइतम् ।

यत् । मा । सोमासः । ममदन् । यत् । उक्था ।

उभे इति । भयेते इति । रजसी इति । अपारे इति ॥ ६ ॥

१अहं त्रसदस्युः २ता तानि प्रसिद्धानि ३विश्वा सर्वाणि ४चकरम् अकार्षम् । ५अप्रतीतम्
अप्रतिगतं ६मा मां ७दैव्यं ८सहः देवसंबन्धि सहो बलं ९नकिः १०वरते नैव वारयति । ११यत् यस्मात्
१२सोमासः सोमाः १३मा मां १४ममदन् अमदयन् । १५यत् च १६उक्था शस्त्राण्यपि ममदन् तस्मात्
मत्तः १७अपारे दूरपारे १८उभे १९रजसी यावापृथिव्या २०भयेते चलतः २१ ॥

विदुष्टे विश्वा भुवनानि तस्य ता प्र ब्रवीषि वरुणाय वेधः ।

त्वं वृत्राणि शृण्विषे जघन्वान्त्वं वृताँ अरिणा इन्द्र सिन्धून् ॥ ७ ॥

विदुः । ते । विश्वा । भुवनानि । तस्य । ता । प्र । ब्रवीषि । वरुणाय । वेधः ।

त्वम् । वृत्राणि । शृण्विषे । जघन्वान् । त्वम् । वृतान् । अरिणाः । इन्द्र । सिन्धून् ॥ ७ ॥

१. त-ऋतावा यज्ञवान् । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स-समर्थमेव । ३. च-फ-लोकत्रयमपि
प्रख्यापयत् । ४. ख-ग-च-ण-फ-मामेव । ५. न-ल-स-रणं नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-प-भ-अन्येषाम् ;
स-एषाम् । ७. त-सहः नास्ति । ८. त-अमदयन् । ९. ख-ग-च-न-प-भ-यस्मात् । १०. ख-ग-
घ-च-प-फ-भ-अदूरे पारे; न-अदूरे; स-दूरे पारे । ११. ख-ग-च-ण-भ-उभे तु । १२. ख-ग-च-
ण-प-भ-यावापृथिव्या उभे । १३. ल-बिभ्य(भी)तः ।

इतः परमिन्द्रावरुणयोः स्तुतिः । हे वरुण वतस्य वते । कर्मणि षष्ठी । तं^१ स्वां वविश्वा सर्वाणि
 वता तानि वभुवनानि भूतजातानि वविदुः जानन्ति । हे वेधः । स्तोतृनामैतत् । हे स्तोतः ववरुणाय
 वप्र वप्रवीपि वरुणं स्तोषि । हे इन्द्र^२ एवं ववृत्राणि वैरिणः वजघ्नवान् हतवानिति वअश्वेषे श्रूयसे ।
 किंच हे इन्द्र एवं ववृत्रान् आच्छन्नान्^३ वसिन्धून् स्यन्दनस्वभावानपसृष्टान्^४ वअरिणाः अगमयः ॥

अस्माकमत्र पितरस्त आसन्सप्त ऋषयो दौर्गहे बुध्यमाने ।

त आर्यजन्त त्रसदस्युमस्या इन्द्रं न वृत्रतुरमर्धदेवम् ॥ ८ ॥

अस्माकम् । अत्र । पितरः । ते । आसन् । सप्त । ऋषयः । दौर्गहे । बुध्यमाने ।

ते । आ । अर्यजन्त । त्रसदस्युम् । अस्याः । इन्द्रम् । न । वृत्रतुरम् । अर्धदेवम् ॥ ८ ॥

पुरुकुत्सस्य महिषा दौर्गहे बन्धनस्थिते^५ । पत्यावराजकं^६ दृष्ट्वा राष्ट्रं पुत्रस्य^७ लिप्सया ॥ यहच्छ्रया
 समायातान् सप्तर्षिन्पर्यपूजयत् । ते च प्रीताः पुनः^८ प्रोचुर्यजेन्द्रावरुणौ शृशम् ॥ सा चेन्द्रावरुणाद्विष्ट्वा
 त्रसदस्युमजीजनत् । इतिहासमिमं जानन्नृषिर्भूते कचाविह^९ ॥ अथ वअस्माकमत्र अस्मिन्नराजके देशेऽस्यां
 पृथिव्यां वा^{१०} वपितरः पालयितारः उत्पादकाः^{११} ते वआसन् अभवन् । एते वसप्त वऋषयः प्रसिद्धाः
 वदौर्गहे दुर्गहस्य पुत्रे पुरुकुत्से वबुध्यमाने ददं पार्श्वभ्याम्^{१२} वअस्याः अस्य पुरुकुत्सान्यै वत्रसदस्युम्
 वआर्यजन्त प्रादुरिन्द्रावरुणयोरनुग्रहात् । कीदृशं तम् । ववृत्रतुरं वृत्रस्य शत्रोर्हन्तारम् वअर्धदेवं देवानामधे^{१३}
 समीपे वर्तमानम् । यद्वा । देवानामधेभूतम् वइन्द्रं न इन्द्रमिव स्थितं पुत्रं दत्तवन्तः । यत्सर्वे^{१४} पार्श्व-
 मिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तमः^{१५} (तै. सं. ५. ४. ८. ३) इति तैत्तिरीयकम् ॥

पुरुकुत्सानी हि वामदाशद्व्येभिःरिन्द्रावरुणा नमोभिः ।

अथा राजानं त्रसदस्युमस्या वृत्रहणं ददथुरर्धदेवम् ॥ ९ ॥

पुरुकुत्सानी । हि । वाम् । अदाशत् । द्व्येभिः । इन्द्रावरुणा । नमोभिः ।

अथ । राजानम् । त्रसदस्युम् । अस्याः । वृत्रहणम् । ददथुः । अर्धदेवम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्रावरुणौ^{१६} वपुरुकुत्सानी पुरुकुत्सस्य पत्नी ऋषिप्रेरिता ववां युवाम् वअदाशत् वहि
 अपीणयन्^{१७} खलु । वहव्येभिः हविभिः वनमोभिः स्तुतिभिश्च । अथ वराजानं वत्रसदस्युं
 ववृत्रहणम् वअर्धदेवम् उक्तलक्षणं पुत्रम् वअस्याः अस्य पुरुकुत्सान्यै वददथुः दत्तवन्ताविति ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-‘तं’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-प-भ-आवृत्रान् । ३. ख-ग-च-फ-
 स्यन्दनस्वभावान् मेघान् अप्सुतान्; ण-स-स्यन्दनस्वभावान् अप्सुतान्; प-सिन्धून्
 मेघान् अप्सुतान् । ४. ख-ग-त-भ-बन्धने स्थिते; ण-बन्धने स्थाने । ५. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-
 अराजकम्; न-म-अपि सा । ६. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-पुरुकुत्सस्य । ७. ख-ग-च-ण-भ-प्रति^{१८} ।
 ८. ख-ग-च-ण-प-फ-दृचाविति; न-भ-स-दृचाविति । ९. ख-ग-च-ण-न-भ-स-च । १०. ख-ग-च-ण-
 प-फ-भ-‘उत्पादकाः’ नास्ति । ११. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-स-देवानां मध्ये । १२. च-फ-भ-
 इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणा । १३. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-प्रीणयति ।

राया वयं ससवांसो मदेम हव्येन देवा यवमेन गावः ।

तां धेनुमिन्द्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरन्तीम् ॥ १० ॥

राया । वयम् । ससऽवांसः । मदेम । हव्येन । देवाः । यवसेन । गावः ।

ताम् । धेनुम् । इन्द्रावरुणा । युवम् । नः । विश्वाहा । धत्तम् । अनपस्फुरन्तीम् ॥ १० ॥

‘राया धनेन ’मदेम ’ससवांसः युवां’ संभक्तारः ’वयम् । ’हव्येन ’देवाः मां दन्तुः ’यवसेन च ’गावः । ’तां ’धेनुं प्रीणयित्रीं रयिंहं इन्द्रावरुणौ ’विश्वाहा विश्वस्य हन्तारी ’युवं युवां ’नः अस्माकं ’धत्तं दत्तम् । कीदृशीम् । ’अनपस्फुरन्तीम् अनवहिमिताम् । यद्वा । विश्वादेश्वयम् । सर्वदेश्वर्थः ॥ ॥ १० ॥

‘क उ श्रवत ’ इति सप्तचर्मकादशं सूक्तम् । सुहोत्रपुत्रौ पुरुमीळहाजमीळहावृषी । त्रिष्टुप् छन्दः । अश्विनौ देवता । अत्रानुक्रमणिका—‘क उ श्रवत्स पुरुमीळहाजमीळहौ सौहोत्रौ त्वाश्विनं हि ’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराश्विने कर्ता त्रैष्टुभे छन्दसीदमादिकं द्वे सूक्ते । ‘धेनुः प्रत्नस्य क उ श्रवत ’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति सूत्रितत्वात् ॥

क उ श्रवत्कतमो यज्ञियांनां वन्दारु देवः कतमो जुषाते ।

कस्येमां देवीममृतेषु प्रेष्ठां हृदि श्रेषाम सुष्टुतिं सुहव्याम् ॥ १ ॥

कः । ऊँ इति । श्रवत् । कतमः । यज्ञियांनाम् । वन्दारु । देवः । कतमः । जुषाते ।

कस्य । इमाम् । देवीम् । अमृतेषु । प्रेष्ठाम् । हृदि । श्रेषाम् । सुऽस्तुतिम् । सुहव्याम् ॥ १ ॥

‘यज्ञियांनां यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये ’क ’उ देवः ’श्रवत श्रणुयात् स्तुतिम् । ‘कतमः देवः ’वन्दारु वन्दनशीलं मन्त्रम् । ‘कतमः ’देवः ’जुषाते सेवने । ‘कस्य ’हृदि ’इमां ’प्रेष्ठां प्रियतरां ’देवीं सौतमानां ’सुहव्यां शोभनालोपेतां शोभनैर्हविर्भिर्युक्तां वा ’सुष्टुतिं शोभनां ’स्तुतिम्’ ‘अमृतेषु मध्ये ’श्रेषाम् श्रेष्ठेभ्यः श्राययेम’ वा । अश्विनावन्तरेण स्तुतेः कां देवः स्वामी भवेदिति ॥

को मृळाति कतम आगमिष्ठां देवानामु कतमः शंभविष्ठः ।

रथं कमाहुर्द्रवदशमाशुं यं सूर्यस्य दुहितावृणीत ॥ २ ॥

कः । मृळाति । कतमः । आऽगमिष्ठः । देवानाम् । ऊँ इति । कतमः । शम्भविष्ठः ।

रथम् । कम् । आहुः । द्रवत्सऽश्वम् । आशुम् । यम् । सूर्यस्य । दुहिता । अवृणीत ॥ २ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-र्हविषाम् ; न-‘युवां’ नास्ति । २. त-मोदन्ते । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘न’ नास्ति । ४. ल-‘शोभनां स्तुतिं’ नास्ति । ५. त-‘श्राययेम’ नास्ति ।

‘को ‘मृळाति को देवो मृडाति’ सुखयेत् अस्मान् । ‘कतमः देवः ‘आगमिष्ठः आगन्तुतमः अस्मद्यज्ञं प्रति । ‘देवानामु देवानां मध्ये ‘कतमः देवः ‘शंभविष्ठः सुखस्य भावयितृतमः । एवमुक्तगुण-विशिष्टः को भवेत् अश्विनावन्तरेणेति भावः । ‘कं ‘रथं ‘द्रवदश्वमाशुम्^२ ‘आहुः भ्रुवते । ‘यं रथं ‘सूर्यस्य ‘दुहिता सूर्यस्य पत्नी ‘अवृणीत समभजत् । तं कं रथं वेगवन्तमाहुः ॥

मक्षू हि ष्मा गच्छथ ईर्वतो द्युनिन्द्रो न शक्तिं परितक्म्यायाम् ।

दिव आजाता दिव्या सुपर्णा कया शचीनां भवथः शचिष्ठा ॥ ३ ॥

मक्षू । हि । स्म । गच्छथः । ईर्वतः । द्युन् । इन्द्रः । न । शक्तिम् । परिऽतक्म्यायाम् ।

दिवः । आऽजाता । दिव्या । सुऽपर्णा । कया । शचीनाम् । भवथः । शचिष्ठा ॥ ३ ॥

‘मक्षू शीघ्रम् । ‘हि ‘स्म इति पूर्णौ । ‘ईर्वतः गमनवत आगामिनः ‘द्युन् दिवसान् सुत्या-संबन्धिनः प्रति ‘गच्छथः । ‘इन्द्रः ‘शक्तिं ‘न स्वकीयां शक्तिं यथा ‘परितक्म्यायां रात्रावतीतायाम् । प्रदर्शयतीति शेषः । सुत्याहन्त्युपःकाले इन्द्रो यथा गच्छति तद्वत् युवामपि^३ गच्छतमित्यर्थः^४ । ‘दिवः शुलोकात् ‘आजाता आगतौ ‘दिव्या दिवि भवौ ‘सुपर्णा शोभनगमनौ युवां ‘शचीनां युष्मत्संबन्धिनां कर्मणां शक्तीनां वा मध्ये ‘कया शक्या ‘शचिष्ठा शक्तिमत्तरौ शोभनकर्मवन्तौ वा ‘भवथः ॥

का वां भूदुपमातिः कया न आश्विना गमथो ह्यमाना ।

को वां महश्चिच्यजसो अभीके उरुष्यत माध्वी दक्षा न ऊती ॥ ४ ॥

का । वाम् । भूत् । उपऽमातिः । कया । नः । आ । अश्विना । गमथः । ह्यमाना ।

कः । वाम् । महः । चित् । त्यजसः । अभीके ।

उरुष्यतम् । माध्वी इति । दक्षा । नः । ऊती ॥ ४ ॥

‘वां युवयोः ‘का ‘उपमातिः । उप सर्मापे सातिर्मानं गुणानां परिच्छित्तिर्यस्यां सा स्तुतिः का ‘भूत् भवेत् । ‘कया स्तुत्या ‘ह्यमाना^५ आह्वयमानौ सन्तौ ‘नः अस्मान् ‘आ ‘गमथः आगच्छथः । ‘वां युवयोः ‘अभीके आसन्नप्रदेशे ‘महश्चिन् महतः ‘त्यजसः । त्यज्यते परित्यज्यते सर्वैरिति त्यजः क्रोधः । तस्य सोढा ‘कः भवेत् । हे ‘माध्वी^६ मधुररसस्योदकस्य स्रष्टारौ हे ‘दक्षा शत्रूणामुपक्षपयितारौ अश्विनौ ‘नः अस्मान् ‘ऊती ऊत्या रक्षया^६ ‘उरुष्यतम् । रक्षाकर्मैतत् । रक्षतम् ॥

१. त-मृळाति मृळयेत् । २. त-ल-द्रवदश्वमाशुं च । ३. ख-ग घ-च-ण-भ-युवामागच्छतमित्यर्थः । ४. ख-ण-फ-भ-ह्वयमाना ह्वयमानौ ; ग-च-ह्वयमाना ह्वयमानौ ; न-ल-स-ह्वयमानौ । ५. ग-च-ण-भ-माध्वी मधु । ६. ख-ग-घ-च-ण-त-प-रक्षणाय ; भ-ल-स-रक्षणया ।

उरु वां रथः परि नक्षति ग्रामा यत्समुद्रादभि वर्तते वाम् ।

मध्वा माध्वी मधु वां प्रुषायन्यत्सीं वां पृक्षो भुरजन्त पकाः ॥ ५ ॥

उरु । वाम् । रथः । परि । नक्षति । ग्राम् । आ । यत् । समुद्रात् । अभि । वर्तते । वाम् ।

मध्वा । माध्वी इति । मधु । वाम् । प्रुषायन् । यत् । सीम् । वाम् । पृक्षः । भुरजन्त । पकाः ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ^१वां ^२रथः ^३परां ^४परि ^५लोकस्य परितः ^६उरु प्रभूतं ^७नक्षति गच्छति । ^८यत् यस्मात् ^९आ अर्वाक् ^{१०}समुद्रात् समुद्रद्वयसाधनादन्तरिक्षात् ^{११}वां प्रति ^{१२}अभि ^{१३}वर्तते आभिमुख्येन गच्छति ।
हे ^{१४}माध्वी उत्कलक्षणौ ^{१५}मध्वा मधुरेण पयसा ^{१६}मधु मधुरं सोमरसं ^{१७}प्रुषायन् सिञ्चन्त्यध्वयवः ।
^{१८}यत् यस्मात् ^{१९}सीं सर्वतः ^{२०}वां ^{२१}पृक्षः युवयोः सोमं ^{२२}पकाः पका यवाः ^{२३}भुरजन्त प्राप्नुवन्ति ^{२४}।
तस्मादभिवर्तते वामिति ॥

सिन्धुर्ह वां रसया सिञ्चदश्वान्घृणा वयोऽरुषासः परि ग्मन् ।

तद् षु वामजिरं चेति यानं येन पती भवथः सूर्यायाः ॥ ६ ॥

सिन्धुः । ह । वाम् । रसया । सिञ्चत् । अश्वान् । घृणा । वयः । अरुषासः । परि । ग्मन् ।

तत् । ऊँ इति । सु । वाम् । अजिरम् । चेति । यानम् । येन । पती इति । भवथः । सूर्यायाः ॥ ६ ॥

^१वां युवयोः ^२अश्वान् ^३सिन्धुः स्यन्दमानो मेघ उदकं वा ^४रसया रसेन ^५सिञ्चत असेचयत् ।
^६घृणा दीप्त्या ^७वयः पक्षिसदृशा वेतारः ^८वा अश्वः ^९अरुषासः आरोचमानाः सन्तः ^{१०}परि परितः
^{११}ग्मन् गच्छन्ति । ^{१२}वां ^{१३}यानं गमनसाधनं प्रसिद्धो रथः ^{१४}अजिरम् । क्षिप्रनामैतत् ^{१५}। ^{१६}सु सुष्ठु ^{१७}चेति
ज्ञायते । ^{१८}येन रथेन ^{१९}सूर्यायाः ^{२०}पती पालयितारौ वोढारौ ^{२१}भवथः सः ^{२२}रथश्चेतीति ॥

इहेह यद्रौ समना पपृक्षे सेयमस्मे सुमतिर्वाजरत्ना ।

उरुष्यतै जरितारं युवं ह श्रितः कामो नासत्या युवद्रिक् ॥ ७ ॥

इहइह । यत् । वाम् । समना । पपृक्षे । सा । इयम् । अस्मे इति । सुमतिः । वाजऽरत्ना ।

उरुष्यतम् । जरितारम् । युवम् । ह । श्रितः । कामः । नासत्या । युवद्रिक् ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ ^१यत् यस्मात् । यया वा ^२सुमत्या ^३। ^४इहेह अस्मिन्नेव यज्ञे ^५समना समानमनस्को ।
^६सदृशाविरयर्थः । तौ ^७वां युवां ^८सुमत्या ^९। ^{१०}पपृक्षे स्तुत्या संयोजयामि । ^{११}सेयम् इदानीं क्रियमाणा

१. ख-ग-उत्कलक्षणौ मधुरस्य सोदकस्य स्रष्टारौ; च-ण-फ-उत्कलक्षणा मधुरस्योदकस्य स्रष्टारी; प-
भ-मधुररसस्योदकस्य स्रष्टारी । २. प-सोमरसं वां । ३. त-प्राप्नुवन्ति स्थिता भवन्ति; ल-प्राप्नुवन्ति
मिश्रिता भवन्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘युवयोः’ नास्ति । ५. ख-प-फ-भ-दीप्ताः । ६. त-ल-
वेतारः गन्तारः । ७ त-क्षिप्रम् । ८. च-तदु; फ-तदु सः । ९. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-‘यत्...
सुमत्या’ नास्ति । १०. ख-प-फ-भ-यत् यया सुमत्या ।

‘सुमतिः शोभनस्तुतिः’^१ ‘अस्मे अस्माकमेव फलवर्ता भवत्विति शेषः । हे ‘वाजरत्ना रमणीयाञ्चौ । ‘अञ्जं वै वाजः’ (श. ब्रा. ९. ३. ४. १) इति श्रुतेः । ‘युवं युवां’^२ जरितारं^३ स्तोतारं माम्^४ उरुष्यतं रक्षतम् । हे ‘नासत्या अश्विनौ’^५ कामः अरमदीयः^६ युवद्विक्^७ वह युवामेव गच्छन्^८ अश्विनः प्रासः ॥ १९ ॥

‘तं वां रथम्’ इति सप्तचं द्वादशं सूक्तम् । पुरुमीळाजमीळावेव ऋषी । त्रिष्टुप् छन्दः । अश्विनौ देवता । ‘तं वाम्’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनद्वयोक्तो विनियोगः ॥

तं वां रथं वयमद्या हुवेम पृथुञ्जयमश्विना संगतिं गोः ।

यः सूर्या वहति वन्धुरायुर्गिर्वाहसं पुरुतमं वसुयुम् ॥ १ ॥

तम् । वाम् । रथम् । वयम् । अष । हुवेम । पृथुऽञ्जयम् । अश्विना । समऽगतिम् । गोः ।

यः । सूर्याम् । वहति । वन्धुरऽयुः । गिर्वाहसम् । पुरुऽतमम् । वसुऽयुम् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ^९ ‘वां’ युवयोः^{१०} रथं^{११} वयं^{१२} स्तोतारः^{१३} ‘अद्य सुत्याहनि’^{१४} हुवेम आह्वयामः । कीदृशं तम्^{१५} । ‘पृथुञ्जयं’ प्रथितवेगं^{१६} ‘गोः’^{१७} गवां^{१८} ‘संगतिं’^{१९} संगमयितारम् । ‘यः रथः’^{२०} ‘सूर्या’^{२१} ‘वहति’ धारयति । ‘वन्धुरयुः’^{२२} रथे निवासाधारभूतः काष्ठो वन्धुरं तद्वान् । ‘तं’^{२३} ‘गिर्वाहसं’ गिरां स्तुतीनां वोढारं^{२४} ‘पुरुतमं’ प्रभूततमं^{२५} ‘वसुयुं’ वसुमन्तम् ॥

युवं श्रियमश्विना देवता तां दिवो नपाता वनथः शचीभिः ।

युवोर्वपुरभि पृक्षः सचन्ते वहन्ति यत्ककुहासो रथे वाम् ॥ २ ॥

युवम् । श्रियम् । अश्विना । देवता । ताम् । दिवः । नपाता । वनथः । शचीभिः ।

युवोः । यपुः । अभि । पृक्षः । सचन्ते । वहन्ति । यत् । ककुहासः । रथे । वाम् ॥ २ ॥

हे ‘दिवो’^{२६} ‘नपाता’ आदित्यस्य पुत्ररथानीयौ^{२७} शुलोकस्य वा न पातयितारी हे^{२८} अश्विनौ^{२९} ‘युवं’ युवां^{३०} ‘देवता’ देवते ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ ‘तां’^{३१} प्रसिद्धां^{३२} ‘श्रियं’^{३३} ‘शचीभिः’^{३४} कर्मभिः शक्तिभिर्वा^{३५} ‘वनथः’^{३६} संभजेथे । यद्वा । वनतिर्दानार्थः । ‘युवोः’ युवयोः^{३७} ‘यपुः’ शरीरं^{३८} ‘पृक्षः’^{३९} अज्ञानि सोमलक्षणानि^{४०} ‘अभि’^{४१} ‘सचन्ते’ प्राप्नुवन्ति^{४२} ‘यत्’ यदा^{४३} ‘रथे’^{४४} ‘वां’^{४५} ‘वहन्ति’^{४६} ‘ककुहासः’^{४७} महान्तोऽश्वाः । यद्वा । स्तुतयो वां युवां रथे वहन्ति^{४८} ॥

१. त-शोभना स्तुतिः । २. ख-ग-ण-प-भ-अवस्युवं रक्षणमिच्छन्तं जरितारम् । ३. त-‘जरितारं’ नास्ति । ४. च-प-फ-अश्विना अश्विनौ । ५. ख-ग-न-भ-स-‘वयं’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-‘तं’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-भ-स-गोः संगतिम् ; न-गोः संगतिं गवाम् । ८. प-हे अश्विना । ९. त-न-ल-स-‘प्राप्नुवन्ति’ नास्ति । १०. ख-ग-ण-ये ककुहास्ते ; च-भ-ये ककुहासः । ११. त-ल-वहन्ति बाहयन्ति ।

को वामद्या करते रातहव्य ऊतये वा सुतपेयाय वाकैः ।

ऋतस्य वा वनुषे पूर्व्याय नमो येमानो अश्विना ववर्तत् ॥ ३ ॥

कः । वाम् । अष । करते । रातऽहव्यः । ऊतये । वा । सुतऽपेयाय । वा । अकैः ।

ऋतस्य । वा । वनुषे । पूर्व्याय । नमः । येमानः । अश्विना । आ । ववर्तत् ॥ ३ ॥

वकः यजमानः वअष ववां युवयोः वकरते कुर्यात् स्तुतिम् । वअकैः मन्त्रैः वरातहव्यः दत्तसोमः वऊतये ववा रक्षणाय वा वसुतपेयाय सोमपानाय ववा । वऋतस्य उदकस्य यज्ञस्य ववा वपूर्व्याय पुराणाय ववनुषे संभजनाय हे वअश्विना अश्विनी^१ वनमो वयेमानः नमस्कारं कुर्वणिः कः वआ ववर्तत आवर्तयेत् यज्ञं प्रति ॥

हिरण्ययेन पुरुभू रथेनेमं यज्ञं नासत्योप यातम् ।

पिबाथ इन्मधुनः सोम्यस्य दधथो रत्नं विधत्ते जनाय ॥ ४ ॥

हिरण्ययेन । पुरुभू इति पुरुऽभू । रथेन । इमम् । यज्ञम् । नासत्या । उप । यातम् ।

पिबाथः । इत् । मधुनः । सोम्यस्य । दधथः । रत्नम् । विधत्ते । जनाय ॥ ४ ॥

हे वपुरुभू बहु^२ भवन्तौ^३ नासत्यौ^४ वइमं वयज्ञं वहिरण्ययेन^५ वरथेन वउप वयातम् । वसोम्यस्य सोमसंबन्धिनः वमधुनः मधुररसस्य ॥ कर्मणि पठ्यौ ॥ सोमरसं वपिबाथः पिदधः । वविधत्ते परिचरते वजनाय मह्यं वरत्नं रमणीयं धनं वदधथः धारयथः । दधत्तेदानार्थस्य लेटि^६ रूपम्^७ ॥

आ नो यातं दिवो अच्छा पृथिव्या हिरण्ययेन सुवृता रथेन ।

मा वामन्ये नि यमन्देवयन्तः सं यददे नाभिः पूर्व्या वाम् ॥ ५ ॥

आ । नः । यातम् । दिवः । अच्छ । पृथिव्याः । हिरण्ययेन । सुऽवृता । रथेन ।

मा । वाम् । अन्ये । नि । यमन् । देवऽयन्तः । सम् । यत् । ददे । नाभिः । पूर्व्या । वाम् ॥ ५ ॥

वनः अस्मान् वअच्छ अभि प्राप्तुं वदिवः एलोकात् वपृथिव्याः सकाशाद्वा^८ वआ वयातम् । केन साधनेन । वहिरण्ययेन हितरमणीयेन^९ वसुवृता शोभनावर्तनेन वरथेन । ववां युवाम् वअन्ये वदेवयन्तः देवौ युवामिच्छन्तौ^{१०} यजमानाः^{१०} वमा वनि वयमन् नियमनं मा कुर्वन् । वयत् यस्मात् वपूर्व्या पूर्वा^{११} इतरयष्टभ्यः पूर्वभाविनी वनाभिः बन्धिका स्तुतिः वसं वददे संब्रूति । तस्मादायातम् ॥

१. न-उ-स-‘अश्विनी’ नास्ति । २. त-प्रवर्तत् । ३. त-बहुभवन्तौ । ४. च-प-फ-नासत्या नासत्यौ । ५. ख-ग-हिरण्ययेन । ६. त-लोटे । ७. प-रूपम् । इत् पूरणः । ८. ग-सकाशाद्वा अत्र । ९. प-रमणीयेन । १०. ख-ग-च-ण-प-रु-भ-स-युवामिच्छमानाः ।

न नो रयि पुरुवीरं बृहन्तं दत्ता मिमाथामुभयेष्वस्मे ।

नरो यद्वामश्विना स्तोममावन्तसधस्तुतिमाजमीळ्हासो अगमन् ॥ ६ ॥

नु । नः । रयिम् । पुरुवीरम् । बृहन्तम् । दत्ता । मिमाथाम् । उभयेषु । अस्मे इति ।

नरः । यत् । वाम् । अश्विना । स्तोमम् । आवन् । सधस्तुतिम् । आजमीळ्हासः । अगमन् ॥ ६ ॥

१नु क्षिप्रं १नः अस्माकं १रयि धनं १पुरुवीरं बहुपुत्रोपेतं १बृहन्तं महान्तं हे १दत्ता अश्विनौ १मिमाथां कुस्तम् । १उभयेषु पुरमीळ्हाजमीळ्हेषु १अस्मे अस्मासु १यत् यदा १नरः नेतार ऋत्विजः पुरमीळ्हासंबन्धिनः १वां युवयोः १स्तोमं स्तोत्रम् १आवन् अगमन् प्राप्ताः । तथा १सधस्तुतिं सहस्तुतिम् १आजमीळ्हासः अजमीळ्हासंबन्धिनोऽपि तैः सह १अगमन् अगमन् ॥

इहेह यद्वां समना पपृक्षे सेयमस्मे सुमतिर्वीजरत्ना ।

उरुष्यते जरितारं युवं ह श्रितः कामो नासत्या युवद्रिक् ॥ ७ ॥

इहइह । यत् । वाम् । समना । पपृक्षे । सा । इयम् । अस्मे इति । सुडमतिः । वाजडरत्ना ।

उरुष्यतेम् । जरितारम् । युवम् । ह । श्रितः । कामः । नासत्या । युवद्रिक् ॥ ७ ॥

‘ इहेह ’ इति गतम् ॥ ॥ २० ॥

‘ एष स्य भानुः ’ इति सप्तर्चं त्रयोदशं सूक्तम् । आदितः पद् जगत्स्यः सप्तमी त्रिष्टुप् । मण्डल-द्रष्टा वामदेव ऋषिः । अश्विनौ देवता । ‘ एष स्य त्रिष्टुवन्तम् ’ इति ह्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विन-शस्त्रयोजगते छन्दसीदं शस्यम् । तथा च सूत्रितम्-‘ अबोध्यभिर्जम् एष स्य भानुः ’ (आश्व. श्री. ४. १५) इति ॥

एष स्य भानुरुदियति युज्यते रथः परिज्मा दिवो अस्य सानवि ।

पृक्षासो अस्मिन्मिथुना अधि त्रयो दृतिस्तुरीयो मधुनो वि रण्शते ॥ १ ॥

एषः । स्यः । भानुः । उत् । इयति । युज्यते । रथः । परिज्मा । दिवः । अस्य । सानवि ।

पृक्षासः । अस्मिन् । मिथुनाः । अधि । त्रयः । दृतिः । तुरीयः । मधुनः । वि । रण्शते ॥ १ ॥

१एषः पुरतो दृश्यमानः १स्यः सः १भानुः दीप्तिमानादित्यः १उदियति ऊर्ध्वं गच्छति । पुरस्तात् १रथः च युवयोः संबन्धी १परिज्मा परितो गन्ता १अस्य १दिवः द्योतमानस्यादित्यस्य १सानवि सानो

१. ख-ग-च-ण-फ-भ-हे दत्ता दत्ता उपक्षपयिताराश्विनी; प-दत्ता शत्रूणां रक्षयितारी (उपक्षपयितारी) अश्विना अश्विनी । २. ण-इहेहेति पूर्ववत् व्याख्याता; त-न-व्याख्यातेयम्; प-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य संपूर्णं भाष्यं वर्तते । ३. ख-ग-च-ण-भ-सानवि युज्यते ।

समुच्छ्रितप्रदेशो उद्वितीति विरप्राते^१ इति वा संबन्धनीयम् । ^१अस्मिन् रथे ^२अधि उपरिभागे ^३मिथुनाः मिथुनीभूताः ^४त्रयः त्रिविधाः^२ ^५पृक्षासः अश्वानि । त्रेधा विहितं चाश्वम् । ' इदमश्वमशनं पानं खादश्च ' इति हि श्रुतम्^३ । त्रिष्वपि पदार्थेषु मिथुनशब्दः तैत्तिरीयेषु^४ दृश्यते—' माता पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनम् ' इति । ^५दतिस्तुरीयः । रसद्रव्याधारः पदार्थश्चर्ममयो दतिरित्युच्यते । ^६मधुनः सोमरसस्य संबन्धी मधुपूर्णश्चतुर्थः ^७वि ^८रप्राते विविधं राजते ॥

उद्वां पृक्षासो मधुमन्त ईरते रथा अश्वसो उपसो व्युष्टिषु ।

अपोर्णुवन्तस्तम आ परीवृतं स्वर्णं शुक्रं तन्वन्त आ रजः ॥ २ ॥

उत् । वाम् । पृक्षासः । मधुमन्तः । ईरते । रथाः । अश्वसः । उपसः । विउष्टिषु ।

अपउर्णुवन्तः । तमः । आ । परिउवृतम् । स्वः । न । शुक्रम् । तन्वन्तः । आ । रजः ॥ २ ॥

^१पृक्षासः पृक्षास्त्रिविधाश्ववन्तः ^२मधुमन्तः सोमरसोपेताः ^३अश्वसः अश्वयुक्ताः ^४वां युवयोः ^५रथाः । यद्वा । मधुमन्तः पृक्षा रथा अश्वसोऽश्वः ^६उपसो व्युष्टिषु व्युच्छनेषु^७ सस्स ^८उत् ^९ईरते उन्मुखं गच्छन्ति । किं कुर्वन्तः । ^{१०}परीवृतं परितो व्याप्तं ^{११}तमः ^{१२}आ सवेतः ^{१३}अपोर्णुवन्तः अपाकुर्वन्तः ^{१४}स्वर्णं आदित्य इव ^{१५}शुक्रं दीप्तं ^{१६}रजः तेजश्च ^{१७}तन्वन्तः । आकारश्चार्थे । यद्वा । रजोऽन्तरिक्षं शुक्रं दीप्तं तन्वन्तः ॥

मध्वः पिबतं मधुपेभिरासभिर्न प्रियं मधुने युञ्जाथाम् रथम् ।

आ वर्तनि मधुना जिन्वथस्पथो दतिं वहेथे मधुमन्तमश्विना ॥ ३ ॥

मध्वः । पिबतम् । मधुपेभिः । आसभिः । उत् । प्रियम् । मधुने । युञ्जाथाम् । रथम् ।

आ । वर्तनिम् । मधुना । जिन्वथः । पथः । दतिम् । वहेथे इति । मधुमन्तम् । अश्विना ॥ ३ ॥

^१मध्वः मधुरं सोमरसं ^२मधुपेभिः सोमपानाहं^३ ^४आमभिः आत्मैः ^५पिबतम् । ^६उत् अपि च ^७प्रियं ^८रथं ^९मधुने मधुलाभाय ^{१०}युञ्जाथाम् अश्वैर्युक्तं कुरुतम् । ^{११}वर्तनि यजमानगृहम् ^{१२}आ^{१३} गच्छतमिति शेषः । ^{१४}पथः गमनमार्गान् ^{१५}मधुना ^{१६}जिन्वथः प्रीणयतम् । यद्वैकं वाक्यम् । पथो वर्तनिमाकाशं जिन्वथः । ^{१७}दतिं ^{१८}मधुमन्तं हे ^{१९}अश्विना^{२०} ^{२१}वहेथे धारयथः ॥

१. ल-वा रप्राते । २. ख-ग-च-ण-त्रिविधाः मिथुनं त्रेधा विहितं पात्र इदमश्वमशनम् ; त-त्रिविधाः विहितं वा इदमश्वमशनं पानं खादथेति हि श्रुतम् ; भ-ल-स-त्रिविधाः त्रेधाः (स-^१ त्रेधाः ' नास्ति) त्रेधा विहितं (स-^२ विहितं पात्रम्) वा इदमश्वमशनं पानं खादथेति (स-खादथेति) हि श्रुतिः । ३. त-तैत्तिरीये । ४. ख-ग-च-ण-फ-भ-व्युच्छितेषु । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-स-' आ ' नास्ति । ६. प-अश्विना अश्विनौ ।

हंसासो ये वां मधुमन्तो अस्त्रिधो हिरण्यपर्णा उहुव उपबुधः ।

उदप्रतो मन्दिनो मन्दिनिस्पृशो मध्वो न मक्षः सर्वनानि गच्छथः ॥४॥

हंसासः । ये । वाम् । मधुमन्तः । अस्त्रिधः । हिरण्यपर्णाः । उहुवः । उपःस्पृशः ।

उदःप्रतः । मन्दिनः । मन्दिनिस्पृशः । मध्वः । न । मक्षः । सर्वनानि । गच्छथः ॥ ४ ॥

हंसासः अध्वनि शीघ्रं गन्तारः । मधुमन्तः माधुर्येपिताः । अस्त्रिधः अत्रोद्धारः । हिरण्यपर्णाः हितरमणीयपर्णाः । उहुवः वोढारः । उपबुधः उपमि बुध्यमानाः । उदप्रतः उदकस्य प्रावयितारः । मन्दिनः । हर्षयितारः । मन्दिनिस्पृशः मन्दिनं सोमं स्पृशन्तः । इत्थंलक्षणाः । अथा ये मन्ति तेरश्वः । मध्वो न मध्विव । मक्षः मक्षिकाः । सर्वनानि अस्मदीयानि । गच्छथः ॥

स्वध्वरासो मधुमन्तो अग्नय उक्ता जरन्ते प्रति वस्तोरश्विना ।

यन्निक्तहस्तस्तरणिर्विचक्षणः सोमं सुषाव मधुमन्तमद्रिभिः ॥ ५ ॥

सुध्वरासः । मधुमन्तः । अग्नयः । उक्ता । जरन्ते । प्रति । वस्तोः । अश्विना ।

यत् । नित्तहस्तः । तरणिः । विचक्षणः । सोमम् । सुषाव । मधुमन्तम् । अद्रिभिः ॥५॥

स्वध्वरासः शोभनयागमाधनाः । मधुमन्तः हातव्यसोमवन्तः । अग्नयः गार्हपत्यादयः । उक्ता सह निवसन्तावश्विनौ । प्रति । वस्तोः अन्वहमुपःकाले । जरन्ते स्तुवन्ति । यन् यदा । नित्तहस्तः समन्त्रेणोदकेन शोधितहस्तः । तरणिः कर्मणस्तारयिता । विचक्षणः विविधं । द्रष्टा । अध्वर्युः । सोमं । मधुमन्तम् । अद्रिभिः प्रावभिः । सुषाव अभिपुतवान् । तदा तेऽग्नयः स्तुवन्ति तस्मादागच्छतमित्यर्थः ॥

आकेनिपासो अहभिर्दविध्वतः स्वर्णं शुक्रं तन्वन्त आ रजः ।

सूरश्चिदश्वान्ययुजान ईयते विश्वा अनु स्वधया चेतथस्पथः ॥ ६ ॥

आकेनिपासः । अहभिः । दविध्वतः । स्वः । न । शुक्रम् । तन्वन्तः । आ । रजः ।

सूरः । चित् । अश्वान् । युयुजानः । ईयते । विश्वान् । अनु । स्वधया । चेतथः । पथः ॥६॥

आकेनिपासः । आकेऽग्निके निपतन्तीत्याकेनिपा रश्मयः । ते च । अहभिः अहोभिः । दविध्वतः कम्पयन्तो ध्वंसयन्तः । वा तमांसि । स्वर्णं आदिश्य इव । शुक्रं दीप्तं । रजः । आ

१. ख-ग-च-ण-‘ मन्दिनः हर्षयितारः ’ नास्ति । २. त-उक्तलक्षणाः । ३. त-मधुमिव । ४. ख-ग-सदरसि; च-प-फ-भ-सदसि; ण-भ-सदीप्ति । ५. ख-ग-च-ण-फ-भ-विविधद्रष्टा । ६. फ-तथा । ७. त-ल-प्रकाशप्रमिदरहोभिर्वा । ८. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘ ध्वंसयन्तः ’ नास्ति ।

‘तन्वन्तः भवन्त्यश्विनोरश्वाः’ ‘सूरश्चिन् सूर्यश्च’ ‘अश्वान्युयुजानः योजयन्’ ‘ईयते गच्छति । हे अश्विनौ’
युवां ‘विश्वान्’ ‘पथः आगमनमार्गाननुक्रमेण’ ‘स्वधया अग्नेन सोमलक्षणेन’ ‘चेतयथः प्रज्ञापयथः ॥

प्र वामवोचमश्विना धियंधा रथः स्वश्वो अजरो यो अस्ति ।

येन सद्यः परि रजोसि याथो हविष्मन्तं तरणिं भोजमच्छ ॥ ७ ॥

प्र । वाम् । अवोचम् । अश्विना । धियम्ऽधाः । रथः । सुऽअश्वः । अजरः । यः । अस्ति ।

येन । सद्यः । परि । रजोसि । याथः । हविष्मन्तम् । तरणिम् । भोजम् । अच्छ ॥ ७ ॥

‘धियंधाः कर्मणां धारकाऽहम् हे’ ‘अश्विना’ ‘वां’ ‘प’ ‘अवोचं प्रवर्षामि स्तौमि ।’ ‘स्वश्वः’ ‘अजरः’
‘रजोर्णो नित्यनूतनोऽजरयिता वा’ ‘रथः’ ‘यः’ ‘अस्ति ।’ ‘येन रथेन’ ‘सद्यः तदानीमेव’ ‘रजोसि’
‘लोकान्’ ‘परि’ ‘याथः’ । ‘तेन रथेन’ ‘हविष्मन्तं सोमादिहविर्युक्तं’ ‘तरणिं तारकं शीघ्रगामिनं’ ‘भोजं’
‘भोजयितारमस्मद्यागम्’ ‘अच्छ प्राप्तुम्’ । आगच्छतमिति शेषः ॥ ॥ २१ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र ‘अग्रं पिब’ इति सप्तचं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्यापं
गायत्रम् । कृत्स्नम् इन्द्रवायुदेवताकम् आद्या केवलवायव्या । तथा चानुक्रान्तम्—‘अग्रं वायव्या-
द्यैन्द्रवायवं तु गायत्रम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्ये द्वे ऐन्द्रवायवग्रहस्य याज्ये । तथा च
सूत्रिनम्—‘अग्रं पिबा मधूनामिति याज्ये अनवानम्’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

अग्रं पिबा मधूनां सुतं वायो दिविष्टिषु । त्वं हि पूर्वपा असि ॥ १ ॥

अग्रम् । पिब । मधूनाम् । सुतम् । वायो इति । दिविष्टिषु ।

त्वम् । हि । पूर्वपाः । असि ॥ १ ॥

हे ‘वायो त्वम्’ ‘अग्रम् इन्द्रादिभ्यः पूर्वं’ ‘मधूनां मधुररसानां सोमानां संवन्धिनं’ ‘सुतम् अभिषुतं’
‘रसं’ ‘पिब । कुत्रेति तदुच्यते ।’ ‘दिविष्टिषु दिवः स्वर्गस्य प्रापकेषु यज्ञेषु । यद्वा । अस्माकं दिवः स्वर्गस्य-
‘पणेषु निमित्तेषु ।’ ‘त्वं’ ‘हि त्वं स्वतु’ ‘पूर्वपा’ ‘असि ।’ ‘हिशब्दः’ ‘देव दधिपे पूर्वपेयम्’ (क्र. सं. ७.
५२. १) इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । वायोरग्रपानं ‘देवा वै सोमस्य राज्ञोऽग्रपेये न
समपाद्यन्नहं प्रथमः पिबेयम्’ (ऐ. ब्रा. २. ३५) इत्यादिब्राह्मणे स्पष्टमाज्ञातम् । तत्र हि वायुराजि
प्रथमं प्रावित्वाग्रपानं लब्धवान् ॥

शतेना नो अभिष्टिभिर्नियुत्वा इन्द्रसारथिः । वायो सुतस्य तृप्पतम् ॥ २ ॥

शतेन । नः । अभिष्टिभिः । नियुत्वा । इन्द्रसारथिः । वायो इति । सुतस्य । तृप्पतम् ॥ २ ॥

१. प-अश्विना अश्विना । २. त-प-अश्विना अश्विना । ३. ख-ग-च-ण-त-प-फ-भ-स्वश्वः सुष्टु
अश्वः । ४. प-याथः परिर्णो गच्छथः । ५. त-अभिप्राप्तम् । ६. त-कृत्स्ने सत्तम् । ७. त-केवला
वायव्या ।

हे १वायो १नियुस्वान् नियुजिस्तद्वान् १इन्द्रसारथिः इन्द्रसहायः सन् त्वं १शतेन अपरिमितैः १अभिष्टिभिः अभित एषणीयैः कामैर्निमित्तभूतैरागच्छेति शेषः । आगत्य च १सुतस्य सुतमभिषुतं १नः १अस्मदीयं १सोमं १तृप्पतं पिबतं त्वमिन्द्रश्च । इन्द्रस्य साहित्यं ब्राह्मणे एवोक्तं—‘तत्तुरीय-
भागिन्द्रोऽभवत्त्रिभागावायुः’ इति, ‘तुरीये ह वै संग्रहीतारो वदन्तेऽमुनैवानूकाशेन यदद इन्द्रः सारथि-
रिव भूवोदजयत्’ (गे. ब्रा. २. २५) इति वा ॥

आ वाँ सहस्रं हरयं इन्द्रवायू अभि प्रयः । वहन्तु सोमपीतये ॥ ३ ॥

आ । वा॑म् । सह॑स्रम् । हर॑यः । इन्द्र॑वायू इति । अभि॑ । प्रयः । वह॑न्तु । सोम॑पीतये ॥ ३ ॥

हे १इन्द्रवायू १वां युवां १सहस्रं १हरयः सहस्रसंख्याका अश्वाः १प्रयः अक्षं प्रति त्वरयन्तः सन्ति । अत्र हरिशब्दोऽश्वसामान्यवचनः । ते १सोमपीतये १आ १वहन्तु ॥

रथं हिरण्यवन्धुरमिन्द्रवायू स्वध्वरम् । आ हि स्थाथौ दिविस्पृशम् ॥ ४ ॥

रथ॑म् । हिर॑ण्यवन्धुरम् । इन्द्र॑वायू इति । सु॑ऽअ॒ध्व॒रम् । आ । हि । स्था॑थः । दि॒वि॒ऽस्पृ॑शम् ॥ ४ ॥

हे १इन्द्रवायू १हिरण्यवन्धुरं हिरण्यमयनिवासधारकाष्टापेतं १दिविस्पृशं शुलोकस्पृशिनं १स्वध्वरं शोभनाध्वरवन्तं १रथम् १आ १स्थाथः १हि आस्थितौ १स्वतु । यस्मादेवं तस्मादागच्छतमित्यर्थः । स्वध्वरं प्रत्यास्थाथ इति वा व्याख्येयम् ॥

‘रथेन पृथु’ इत्यादिकस्तृचा दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायवो द्वितीयः । सूत्रितं च—‘रथेन पृथुपाजसा बहवः सूरचक्षमः’ (आश्व. श्रौ ७. १०) इति ॥

रथेन पृथुपाजसा दाश्वांसमुप गच्छतम् । इन्द्रवायू इहा गतम् ॥ ५ ॥

रथे॑न । पृथु॑पाजसा । दा॒श्वा॑ंसम् । उप॑ । ग॒च्छ॑तम् । इन्द्र॑वायू इति । इ॒हा । आ । ग॒तम् ॥ ५ ॥

हे १इन्द्रवायू १पृथुपाजसा प्रभूतबलेन १रथेन १दाश्वांसं दातारं यजमानम् १उप १गच्छतम् । तदर्थम् १इह अस्मिन् यज्ञे १आ १गतम् १आगच्छतम् ॥

इन्द्रवायू अयं सुतस्तं देवेभिः सजोषसा । पिबतं दाशुषो गृहे ॥ ६ ॥

इन्द्र॑वायू इति । अ॒यम् । सु॒तः । तम् । दे॒वेभिः । स॒जो॑षसा । पि॒ब॒तम् । दा॒शु॑षः । गृ॒हे ॥ ६ ॥

हे १इन्द्रवायू १अयं सोमः १सुतः अभिषुतः । १तं सोमं १देवेभिः देवैः १सजोषसा ममानप्रीतो १दाशुषः हविर्दातुः १गृहे यागशालायां १पिबतम् ॥

१. ख-ग-ण-न-भ-ल-स-‘नः अस्मदीयं’ नास्ति । २. त-सोमपीतये पानाय; प-सोमपीतये पानाय अभि । ३. प-शोभनयज्ञवन्तम् । ४. ख-ग-च-ण-भ-स्थितौ । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘आ गतं’ नास्ति । ६. ल-समानप्रीतो सन्तो ।

इह प्रयाणमस्तु वामिन्द्रवायू विमोचनम् । इह वां सोमपीतये ॥ ७ ॥

इह । प्र॒यान॑म् । अ॒स्तु । वा॒म् । इन्द्र॑वायू इति । वि॒मोच॑नम् । इह । वा॒म् । सोम॑पीतये ॥ ७ ॥

हे १ इन्द्रवायू २ वां युवयोः ३ इह अस्मिन् यज्ञे ४ प्रयाणं गमनम् ५ अस्तु । ६ इह अस्मिन्नेव यज्ञे ७ वां ८ सोमपीतये ९ विमोचनम् अश्वानाम् अस्तु । पर्यवसानत एकार्थत्वेऽप्यादरार्थत्वाद्विरोधः ॥ ॥ २२ ॥

‘ वायो शुक्रः ’ इति चतुर्थे च द्वितीयं सूक्तमानुष्टुभं वामदेवस्यार्पम् ३ इन्द्रवायवम् । आद्या केवल-
वायव्या । अत्रानुक्रमणिका—‘ वायो चतुष्कमाद्या ३ वायव्यानुष्टुभं तु १ ’ इति । सूक्तविनियोगो
लैङ्गिकः । आद्या दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचे प्रथमा । ‘ वायो शुक्रो अयामि ते
विहि होत्रा अवीताः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति सूत्रितम् ॥

वायो शुक्रो अयामि ते मध्वो अग्रं दिविष्टिषु ।

आ याहि सोमपीतये स्पर्हो देव नियुत्वता ॥ १ ॥

वायो इति । शुक्रः । अ॒यामि । ते । मध्वः । अग्र॑म् । दिविष्टिषु ।

आ । या॒हि । सोम॑पीतये । स्पर्हः । दे॒व । नि॒युत्व॑ता ॥ १ ॥

हे १ वायो २ ते तुभ्यं ३ शुक्रः व्रतचर्यादिना दीप्तोऽहं ४ मध्वः मधुरं सोमरसम् ॥ कर्मणि पठ्यी ॥
५ अग्रम् इतरेभ्यः पूर्वम् ६ अयामि आययामि ७ अयतिरन्तर्भावितण्यर्थः ॥ किमर्थम् । ८ दिविष्टिषु दिवो
द्युलोकस्यैषणेषु मस्तु हे ९ देव वायो १० स्पर्हः स्पृहणीयस्त्वं ११ नियुत्वता । नियुत् वायोः प्रतिनियतोऽश्वः ।
तेन साधनेन १२ आ १३ याहि १४ सोमपीतये सोमपानाय ॥

‘ इन्द्रश्च ’ इत्यादिस्तृचो दशरात्रे चतुर्थेऽहन्यैन्द्रवायवो द्वितीयः । सूत्रितं च—‘ इन्द्रश्च वायवेषां
सोमानामा चिकितान् मुक्तू ’ (आ. श्रौ. ७. ११) इति ॥

इन्द्रश्च वायवेषां सोमानां पीतिमर्हथः ।

युवां हि यन्तीन्द्रवो निम्नमापो न सध्यक् ॥ २ ॥

इन्द्रः । च । वा॒यो इति । ए॒षाम् । सोमा॑नाम् । पी॒तिम् । अ॒र्हथः ।

यु॒वाम् । हि । यन्ति॑ । इन्द्र॑देवः । नि॒म्नम् । आपः । न । स॒ध्यक् ॥ २ ॥

हे १ वायो त्वम् २ इन्द्रश्च ३ एषां गृहीतानां ४ सोमानां ५ पीतिं पानम् ६ अर्हथः । ७ युवां ८ हि खलु
९ इन्द्रदेवः सोमाः १० यन्ति प्राप्नुवन्ति । ११ निम्नं खातप्रदेशम् १२ आपो १३ न १४ सध्यक् उदकानि यथा सहैव
गच्छन्ति तद्वत् सर्वे सोमा युवां हि यन्ति ॥

१. ल—वां युवाम् । २. त—सूक्तं वामदेवस्यार्पमानुष्टुभम् । ३. त—ख-ग-च-ण-त-न-स—चतुष्कमानुष्टु-
भमाद्या वायव्या । ४. त—प्रापयामि; प—आगच्छामि । ५. न—नीचं प्रदेशम्; ल—खातं प्रदेशम् ।

वायुविन्द्रश्च शुष्मिणा सरथं शवसस्पती ।

नियुत्स्वन्ता न ऊतय आ यातं सोमपीतये ॥ ३ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । शुष्मिणा । सरथम् । शवसः । पती इति ।

नियुत्स्वन्ता । नः । ऊतये । आ । यातम् । सोमपीतये ॥ ३ ॥

हे वायो त्वम् इन्द्रश्च हे शवसस्पती बलस्य पती शुष्मिणा बलवन्तौ नियुत्स्वन्ता नियुत्स्व-
ज्ञाश्ववन्तौ युवां सरथं समानमेव रथमारुह्येति शेषः । न ऊतये रक्षणाय^१ सोमपीतये सोमपानायात्र
आ यातम् आगच्छतम् । यद्वा । सरथमधिनिष्ठतम् आरुह्य चायातमिति च वाक्यद्वयम् ॥

या वां सन्ति पुरुस्पृहो नियुतो दाशुषे नरा ।

अस्मे ता यज्ञवाहसेन्द्रवायु नि यच्छतम् ॥ ४ ॥

याः । वाम् । सन्ति । पुरुस्पृहः । नियुतः । दाशुषे । नरा ।

अस्मे इति । ताः । यज्ञवाहसा । इन्द्रवायू इति । नि । यच्छतम् ॥ ४ ॥

हे नरा नेतारौ हे यज्ञवाहसा यज्ञवाहकौ इन्द्रवायू याः पुरुस्पृहः बहुभिः स्पृहणीयाः
नियुतः यन्ति^२ अस्मे अस्मभ्यं दाशुषे हविर्दत्तवने यजमानाय मदर्थं^३ ताः नियुतः नि
यच्छतम् ॥ ॥ २३ ॥

‘विहि होत्राः’ इति पञ्चवे तृतीयं सूक्तं वामदेव्यं वायव्यम् । अत्रानुक्रमणिका—‘विहि पञ्च
वायव्यम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्या दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्य
द्वितीया । तथा च सूत्रितं—‘विहि होत्रा अवीता वायो ज्ञानं हरीणाम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

विहि होत्रा अवीता विपो न रायो अर्यः ।

वायवा चन्द्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥ १ ॥

विहि । होत्राः । अवीताः । विपः । न । रायः । अर्यः ।

वायो इति । आ । चन्द्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य । पीतये ॥ १ ॥

हे वायो विहि वीहि भक्षय । होत्राः होमसाधिकाः सोमाहुतीः अवीताः अन्यैः पूर्वमभ-
क्षिताः विपो न शत्रूणां वेपयिता राजेव । किंच अर्यः स्तोतुर्मम रायः धनानि । संपादयेति शेषः ।
हे वायो चन्द्रेण आह्लादकेन रथेन आ याहि सुतस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-म-अस्मद्रक्षणाय । २. ख-ग-घ-च-ण-प-म-वां युष्माकं सन्ति ताः । ३. प-
मथ्यम् । ४. ख-ग-घ-ण-म-अथ च; म-अथ ।

निर्युवाणो अशस्तीनियुत्वाँ इन्द्रसारथिः ।

वायवा चन्द्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥ २ ॥

निःऽयुवानः । अशस्तीः । नियुत्वाँ । इन्द्रऽसारथिः ।

वायो इति । आ । चन्द्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य । पीतये ॥ २ ॥

हे १वायो एवम् १अशस्तीः अभिशस्तीः १निर्युवाणः निःशेषेण नियोजयन् १नियुत्वाँ नियुत्संशकाश्ववान् १इन्द्रसारथिः इन्द्रसहायः सन् १आ १याहि ॥

अनु कृष्णे वसुधिति येमाते विश्वपेशसा ।

वायवा चन्द्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥ ३ ॥

अनु । कृष्णे इति । वसुधिति इति वसुऽधिति । येमाते इति । विश्वऽपेशसा ।

वायो इति । आ । चन्द्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य । पीतये ॥ ३ ॥

१कृष्णे कृष्णवर्णे १वसुधिति वसूनां धार्यो १विश्वपेशसा विश्वरूपे यावापृथिव्यौ एवम् १अनु १येमाते अनुगच्छतः ॥

वहन्तु त्वा मनोयुजो युक्तासो नवतिर्नव ।

वायवा चन्द्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥ ४ ॥

वहन्तु । त्वा । मनःऽयुजः । युक्तासः । नवतिः । नव ।

वायो इति । आ । चन्द्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य । पीतये ॥ ४ ॥

हे १वायो १त्वा त्वां १मनोयुजः मनःसमानगतयः १युक्तासः परस्परसंयुक्ताः १नवतिर्नव नवोत्तरनवतिसंख्याका अश्वाः १वहन्तु धारयन्तु ॥

‘ वायो शतम् ’ इति पञ्चमी पूर्वोक्त एव तृचे तृतीया । सूत्रं पूर्वमेवास्मि ॥

वायो शतं हरीणां युवस्व पोष्याणाम् ।

उत वा ते सहस्रिणो रथ आ यातु पाजसा ॥ ५ ॥

वायो इति । शतम् । हरीणाम् । युवस्व । पोष्याणाम् ।

उत । वा । ते । सहस्रिणः । रथः । आ । यातु । पाजसा ॥ ५ ॥

हे ^१वायो त्वं ^२पोष्याणां पोषणीयानां ^३हरीणां ^४ज्ञानं ^५युवस्व योजय रथे । ^६उत ^७वा
अपि^८ च^९ ^{१०}ते ^{११}सहस्रिणः सहस्रसंख्यापूरका अश्वाः । तैर्युक्तः ^{१२}रथः ^{१३}पाजसा बलेन ^{१४}आ ^{१५}यातु
आगच्छतु ॥ ॥ २४ ॥

‘ इदं वामास्ये ’ इति षट्त्वं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्यार्धं गायत्रिमैन्द्राबार्हस्पत्यम् । अत्रानुक्रम-
णिका—‘ इदं वां पळैन्द्राबार्हस्पत्यं गायत्रम् ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्राबृहस्पती । उक्थं मदश्च शस्यते ॥ १ ॥

इदम् । वाम् । आस्ये । हविः । प्रियम् । इन्द्राबृहस्पती इति ।

उक्थम् । मदः । च । शस्यते ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्राबृहस्पती ^२वामास्ये^३ ^४इदं ^५प्रियं ^६हविः सोमरूपम् । प्रक्षिपामीति शेषः । ^७उक्थं शस्त्रं
^८च ^९मदः मदजनकं ^{१०}शस्यते ॥

अयं वां परिं विच्यते सोम इन्द्राबृहस्पती । चारुर्मदाय पीतये ॥ २ ॥

अयम् । वाम् । परिं । विच्यते । सोमः । इन्द्राबृहस्पती इति । चारुः । मदाय । पीतये ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्राबृहस्पती ^२वाम् आस्ये ^३चारुः^४ शोभनः^५ ^६अयं ^७सोमः ^८परि ^९विच्यते परितो दीयते ।
^{१०}मदाय हर्षाय ^{११}पीतये पानाय च ॥

मैन्द्राबार्हस्पत्यायामिष्टौ प्रधानस्य ‘ आ न इन्द्रा ’ इति तृतीयानुवाक्या उत्तरा याज्या ।
मूत्रितं च—‘ आ न इन्द्राबृहस्पती अस्मे इन्द्राबृहस्पती ’ (आश्व. श्रौ. २. ११) इति ॥

आ न इन्द्राबृहस्पती गृहमिन्द्रश्च गच्छतम् । सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

आ । नः । इन्द्राबृहस्पती इति । गृहम् । इन्द्रः । च । गच्छतम् । सोमपा । सोमपीतये ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्राबृहस्पती । अथ विविच्योच्यते । हे बृहस्पते त्वं च ^२इन्द्रश्च ^३सोमपा ^४सोमपौ युवां^५
^६सोमपीतये ^७सोमपानाय ^८नः ^९गृहम् अस्मद्यागसंबन्धिः^{१०} ^{११}आ ^{१२}गच्छतम् ॥

अस्मे इन्द्राबृहस्पती रयिं धत्तं शतग्विनम् । अश्वावन्तं सहस्रिणम् ॥ ४ ॥

अस्मे इति । इन्द्राबृहस्पती इति । रयिम् । धत्तम् । शतग्विनम् ।

अश्वऽवन्तम् । सहस्रिणम् ॥ ४ ॥

१. न-ल-स-अथवा । २. प-वामास्ये युध्मदीये मुखे । ३. ख-ग-ण-न-भ-स-सोमः ।
४. ख-ग-ण-भ-युवं युवाम् । ५. त-अस्मद्यागसंबन्धिनम् ।

अस्या विनियोगः पूर्वमन्त्रेण सहोक्तः । हे ^१इन्द्राबृहस्पती ^२अस्मे अस्मभ्यं ^३रयि धनं ^४धत्तम् । कीदृशं रयिम् । ^५शतग्विनं शतसंख्याकाभिर्गोभिर्युक्तम् ^६अश्वान्तम् अश्ववन्तं ^७सहस्रिणं सहस्र-संख्यायुक्तम् ॥

इन्द्राबृहस्पती वयं सुते गीर्भिर्हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ५ ॥

इन्द्राबृहस्पती इति । वयम् । सुते । गीऽभिः । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ५ ॥

१ सुते^२ सोमेऽभिषुते १ गीभिः स्तुतिभिः । शिष्टं^३ गतम्^४ ॥

सोममिन्द्राबृहस्पती पिबन्तं दाशुषो गृहे । मादयेथां तदोकसा ॥ ६ ॥

सोमम् । इन्द्राबृहस्पती इति । पिबन्तम् । दाशुषः । गृहे । मादयेथाम् । तत्^५ओकसा ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्राबृहस्पती युवां^२ दाशुषः हविर्दातुर्यजमानस्य ^३गृहं ^४तदोकसा । तदेव यजमानगृ-हमोको निवासस्थानं ययोस्तौ । तादृशी सन्तौ ^५सोमं ^६पिबन्तम् । पीत्वा च ^७मादयेथाम् इति ॥ ॥२५॥

‘यस्तस्तम्भ’ इत्येकादशच पञ्चमं सूक्तं वामदेवस्यार्थं त्रैष्टुभम् । दशमी जगती । दशभ्येका-दश्याविन्द्राबृहस्पतिदेवताके शिष्टा नव बार्हस्पत्यः^१ । अत्रानुक्रमणिका—‘यस्तस्तम्भेकादश बार्हस्पत्य-मन्ये ऐन्द्रौ चोपास्या जगती’ । आभिपूविकेपुत्रयेषु तृतीयमवने ब्राह्मणार्च्छेसिनः स्तोमवृद्धाविदं सूक्तमावापार्थम् । तथा च सूत्रं—‘यस्तस्तम्भ यो अद्रिभिन्’ (आश्र. श्रौ. ७. ९) इति । आषे बृहस्पतिसवे^२ मरुत्वतीयनिष्कैवल्ययोः सूक्तमुखीये । सूत्रितं च—‘यस्तस्तम्भ धुनेतय इति सूक्त-मुखीये’ (आश्र. श्रौ. ९. ५) इति ॥

यस्तस्तम्भ सहसा वि ज्मो अन्तान्बृहस्पतिस्त्रिषधस्थो रवेण ।

तं प्रत्नास ऋषयो दीध्यानाः पुरो विप्रा दधिरे मन्द्रजिह्वम् ॥ १ ॥

यः । तस्तम्भ । सहसा । वि । ज्मः । अन्तान् । बृहस्पतिः । त्रिऽसधस्थः । रवेण ।

तम् । प्रत्नासः । ऋषयः । दीध्यानाः । पुरः । विप्राः । दधिरे । मन्द्रजिह्वम् ॥ १ ॥

१ यः ^२बृहस्पतिः बृहतो देवस्य^३ यज्ञस्य वा पालयिता देवः ^४सहसा बलेन ^५ज्मः पृथिव्याः ^६अन्तान् । दश दिश इत्यर्थः । तान् ^७वि ^८तस्तम्भ विविधं स्तम्भितवान् नियमितवान् । ^९त्रिषधस्थः त्रिषु स्थानेषु वर्तमानः ^{१०}रवेण एवं तिष्ठतेत्यनेन शब्देन ^{११}तं देवं ^{१२}प्रत्नासः पुराणाः ^{१३}ऋषयः अतीन्द्रियदृष्टारः ^{१४}दीध्यानाः दीप्यमानाः ^{१५}विप्राः मेधाविनां यजमानादयः ^{१६}पुरः ^{१७}दधिरे पुरस्तात् स्थापितवन्तः स्तुत्यादिना । ^{१८}मन्द्रजिह्वं^{१९} मादनजिह्वं मोदनजिह्वम्^{२०} ॥

१. ख-ग-च-न-प-भ-स-धत्तं दत्तम् । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-हे इन्द्राबृहस्पती सुते । ३. त-शिष्टं स्पष्टम्; प-वयं वा हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये । ४. ल-इन्द्राबृहस्पती इन्द्रश्च बृहस्पतिश्च । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-स-नाम् । ६. त-बार्हस्पत्याः । ७. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-सवने । ८. त-वेदस्य । ९. ख-ग-च-ण-प-भ-मन्द्रजिह्वं मन्द्रा जिह्वा यस्यासीं मन्द्रजिह्वः तमः; त-मन्द्रजिह्वं मोदनजिह्वम्; न-मन्द्रजिह्वं मादनजिह्वं तम्; प-मन्द्रजिह्वं कीदृशं मन्द्रा जिह्वा यस्यासीं मन्द्रजिह्वः तं मन्द्रजिह्वम् ।

धुनेतयः सुप्रकेतं मदन्तो बृहस्पते अभि ये नस्तत्स्रे ।

पृषन्तं सृप्रमदब्धमूर्वं बृहस्पते रक्षतादस्य योनिम् ॥ २ ॥

धुनऽतयः । सुऽप्रकेतम् । मदन्तः । बृहस्पते । अभि । ये । नः । तत्स्रे ।

पृषन्तम् । सृप्रम् । अदब्धम् । ऊर्वम् । बृहस्पते । रक्षतात् । अस्य । योनिम् ॥ २ ॥

हे ऽबृहस्पते ऽधुनेतयः । धुना शत्रूणां कम्पयित्रीतिर्गतियेषां ते । तादृशाः ऽसुप्रकेतं शोभनप्रजं^१ त्वां ऽमदन्तः मादयन्तः ऽनः अस्मत्संबन्धिनः ऽये ऋत्विजः ऽअभि ऽतत्स्रे आत्मानमुपक्षिपन्ति^२ स्तुवन्ति वा ऽअस्य पृषां ऽयोनिं कारणं यजं यजमानं वा मां ऽरक्षतात् रक्ष । योनिर्विशेष्यते । ऽपृषन्तं फलानि सिञ्चन्तं ऽसृप्रं सर्पणस्वभावम् ऽअदब्धम् अहिंसितम् ऽऊर्वम् उरुम् ॥

‘ बृहस्पते या ’ इत्यादिके द्वे बाहस्पत्ये पक्षां वपापुरांडाशयोरनुवाक्ये । ‘ बृहस्पते या परमा परावदिनि द्वे ’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति^३ हि^४ सूत्रितम् ॥

बृहस्पते या परमा परावदत् आ तं ऋतस्पृशो नि षेदुः ।

तुभ्यं खाता अवता अद्रिदुग्धा मध्वः श्रोतन्त्यभितो विरप्शम् ॥ ३ ॥

बृहस्पते । या । परमा । पराऽवत् । अतः । आ । ते । ऋतऽस्पृशः । नि । सेदुः ।

तुभ्यम् । खाताः । अवताः । अद्रिऽदुग्धाः । मध्वः । श्रोतन्ति । अभितः । विऽरप्शम् ॥ ३ ॥

हे ऽबृहस्पते ऽया प्रसिद्धा ऽपरमा उत्कृष्टा ऽपरावत् अत्यन्तं दूरभृता वसतिः स्वर्गाख्यास्ति । यद्वा लिङ्गव्यत्ययः । परमं स्थानमस्ति । ऽअतः अस्माहंशान्^५ आ । आ इत्यर्वागर्थे । अधस्मान्^६ ते तव संबन्धिनः ऽऋतस्पृशः यजं स्पृशन्तोऽश्वाः ऽनि ऽषेदुः निषण्णा भवन्ति । ऽतुभ्यं^७ खाता ऽअवताः^८ । तुप्तोपमैषा । यथा खाताः कृपाः^९ ऽअभितः ऽश्रोतन्ति तद्वत् ऽअद्रिदुग्धाः प्रावभिर्भयिषुताः सोमाः ऽविरप्शं विशेषेण शब्देन^{१०} स्तोत्रं यथा भवति तथा ऽमध्वः मधुरमं श्रोतन्ति स्ववन्ति ॥

बृहस्पतिः प्रथमं जायमानो महो ज्योतिषः परमे व्योमन् ।

सप्तास्यस्तुविजातो रवेण वि सप्तरश्मिरधमत्तमांसि ॥ ४ ॥

बृहस्पतिः । प्रथमम् । जायमानः । महः । ज्योतिषः । परमे । विऽओमन् ।

सप्तऽआस्यः । तृविऽजातः । रवेण । वि । सप्तरश्मिः । अधमत् । तमांसि ॥ ४ ॥

अयं ऽबृहस्पतिः मन्त्राभिमानो देवः ऽमहः महतः ऽज्योतिषः दीप्तस्य आदित्यस्य ऽपरमे निरतिशये^१ व्योमन् व्योमनि ऽप्रथमं ऽजायमानः प्रादुर्भवन् ऽसप्तास्यः सप्तच्छन्दोमयमुखः ऽतृविजातः बहुप्रकारं

१. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-स-शोभनयज्ञम् । २. त-आत्मानमुपक्षपयन्ति । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘ द्वे इति ’ नास्ति । ४. ल-च । ५. त-ल-अवताः अवटाः । ६. ख-भ-अवताः; प-फ-अवटाः । ७. त-शब्दनम् ।

संभूतः ^१रवेण शब्देन ^२ससरदिमः सर्पणस्वभावतेजोयुक्तः ^३तमांसि ^४वि ^५अधमत् । ‘धमतिर्गति-
कर्मा’ (निरु. ६. २) इति निरुक्तम् । विविधं गच्छति । नाशयतीत्यर्थः ॥

स सुष्टुभा स ऋकता गणेन वलं रुरोज फलिगं रवेण ।

बृहस्पतिरुन्निया हव्यसूदः कनिक्रदद्वावशतीरुदाजत् ॥ ५ ॥

सः । सुऽस्तुभा । सः । ऋकता । गणेन । वलम् । रुरोज । फलिऽगम् । रवेण ।

बृहस्पतिः । उन्नियाः । हव्यऽसूदः । कनिक्रदत् । वावशतीः । उत् । अजत् ॥ ५ ॥

^१सः ^२बृहस्पतिः ^३सुष्टुभा शोभनस्तुतिमता ^४ऋकता दीप्तिमता ^५गणेन अङ्गिरसां ^६रवेण शब्देन च सह ^७फलिगम् ॥ ‘जिफला विशरणे’ ॥ फलिर्भेदः । तेन गच्छतीति फलिगम् । ^८वलं^१ वलनामान-
मसुरं ^२रुरोज बभञ्ज । द्वितीयः सशब्दः^३ पूरणः । स एव देवः ^४उन्नियाः भोगानामुत्क्राविणीः
^५हव्यसूदः क्षीरादिहविष्प्रेरिकाः ^६वावशतीः वावश्यमानाः गाः ^७कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् ^८उदाजत्
उद्धाटयति स्म ॥ ॥ २६ ॥

‘एवा पित्रे’ इति बार्हस्पत्ये पशौ हविषो याज्या । ‘एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे विश्वे अथ
मरुतो विश्व उती’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति सूत्रितत्वात् । अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे एवैव धाय्या ।
तथा च सूत्रम्—‘एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतः’ (आश्व. श्रौ.
५. १८) इति^२ ॥

एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।

बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्तो वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६ ॥

एव । पित्रे । विश्वऽदेवाय । वृष्णे । यज्ञैः । विधेम । नमसा । हविऽभिः ।

बृहस्पते । सुऽप्रजाः । वीरऽवन्तः । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ ६ ॥

^१पित्रे पालकाय ^२विश्वदेवाय सर्वदेवतारूपाय । देवानां मन्त्रप्रतिपाद्यत्वादस्य च मन्त्राभिमानि-
त्वात् विश्वदेवत्वम्^३ । यद्वा । भद्र देवशब्दः स्तुत्यर्थः । सर्वैः स्तुत्याय ^४वृष्णे वर्षकाय बृहस्पतये
देवाय ^५एव एवमुक्तप्रकारेण ^६यज्ञैः तत्साधनैः ^७हविर्भिः आज्यचर्वादिलक्षणैः ^८नमसा स्तुत्या च
^९विधेम परिचरेम । हे ^{१०}बृहस्पते ^{११}सुप्रजाः शोभनपुत्राः^{१२} ^{१३}वीरवन्तः वीर्योपेताः ^{१४}वयं ^{१५}रयीणां धनानां
^{१६}पतयः ^{१७}स्याम ॥

१. त-तं बलम् । २. ल-तच्छब्दः । ३. त-इति वैश्वदेवति; न-इति नवेति; ल-इति मवेति ।
४. ख-ग-ण-न-भ-स-वैश्वदेवत्वम् । ५. त-शोभनप्रजाः ।

स इद्राजा॒ प्रतिज॑न्यानि विश्वा॒ शुष्मे॑ण तस्याव॒भि वी॒र्येण॑ ।

बृह॑स्पति॒ यः सुभृ॑तं बि॒भर्ति॑ वल्गु॒यति॒ वन्द॑ते पूर्व॒भाजम्॑ ॥ ७ ॥

सः । इत् । राजा । प्रतिज॑न्यानि । विश्वा । शुष्मे॑ण । त॒स्थौ । अ॒भि । वी॒र्येण॑ ।

बृह॑स्पति॒म् । यः । सु॒भृ॑तम् । बि॒भर्ति॑ । वल्गु॒यति॑ । वन्द॑ते । पूर्व॒भाजम्॑ ॥ ७ ॥

इदमायुक्त्रयं पुरोहितप्रशंसा इति ब्राह्मणम् (ऐ. ब्रा. ८. २६) । अथवा सूक्तस्य ऋग्वेद-वर्जितस्य बार्हस्पत्यत्वात् बृहस्पतेरेव स्तुतिः । 'स' इत् स एव 'राजा' मूर्धाभिषिक्तः अन्यः^१ वा राजमानः 'प्रतिजन्यानि' । जन्मं युद्धं प्रति बलानीत्यर्थः । प्रत्यर्थिजनपदानि वा तानि 'विश्वा' सर्वाणि 'शुष्मेण' बलेन 'वीर्येण' शरीरसामर्थ्येन वा 'अभि' अभिगम्याक्रम्य 'तस्थौ' तिष्ठति । स इत्युक्तं क इत्याह । 'यः' 'बृहस्पतिं' बृहतां महतां^२ पालयितारं देवमुक्तलक्षणं पुरोहितं वा 'सुभृतं' सुष्ठु हविः-स्तोत्रादिनाञ्चाच्छादनादिना वा 'बिभर्ति' भरति 'वल्गुयति' स्मृति । 'वन्दते' नमस्करोति च 'पूर्वभाजम्' इतरेभ्यः प्रथमं^३ संभक्तारं^४ कृत्वा । एवं यः करोति स एव^५ तस्याविति ॥

स इत्क्षे॑ति सु॒धित॒ ओक॑सि स्वे तस्मा॒ इळा॑ पि॒न्वते॒ विश्व॑दानीम् ।

तस्मै॑ विशः॒ स्वय॑मेवा नम॒न्ते यस्मि॑न्ब्र॒ह्मा राज॑नि पूर्वं॒ एति॑ ॥ ८ ॥

सः । इत् । क्षेति॑ । सु॒धितः॑ । ओक॑सि । स्वे । तस्मै॑ । इळा॑ । पि॒न्वते॑ । विश्व॑दानीम् ।

तस्मै॑ । विशः॑ । स्व॒यम् । ए॒व । न॒म॒न्ते । यस्मि॑न् । ब्र॒ह्मा । राज॑नि । पूर्वं॑ । एति॑ ॥ ८ ॥

'स' इत् स एव 'क्षेति' निवसति । 'सुधितः' सुष्ठु तृप्तः सन्^१ 'स्वे' स्वकीये एव 'ओकसि' सद्ने । स एव समृद्धो निर्बाधः सन् सुखेनास्ते । 'तस्मा' इळा भूमिः 'विश्वदानी' सर्वकालं^२ 'पिन्वते' वर्धते फलेः । 'तस्मै' 'विशः' प्रजाः 'स्वयमेव' 'नमन्ते' प्रणता भवन्ति । दण्डनमन्तरेण स्वयमेव दत्तकरा भवन्ति । 'यस्मिन्' 'राजनि' ब्रह्मा 'पूर्वं' प्रथमं पूज्यः सन्^३ 'एति' गच्छति । वर्तत इत्यर्थः ॥

अप्र॑तीतो जय॒ति सं धना॑नि प्रतिज॑न्यान्यु॒त या स॑ज॒न्या ।

अ॒व॒स्य॒वे यो वरि॑वः कृ॒णोति॑ ब्र॒ह्मणे॑ राजा॒ तम॑वन्ति दे॒वाः ॥ ९ ॥

अप्रति॑डतः । ज॒य॒ति । सम् । धना॑नि । प्रतिज॑न्यानि । उ॒त । या । स॑ज॒न्या ।

अ॒व॒स्य॒वे । यः । वरि॑वः । कृ॒णोति॑ । ब्र॒ह्मणे॑ । राजा॑ । तम् । अ॒व॒न्ति॑ । दे॒वाः ॥ ९ ॥

१. ख-ग-च-ण-न-भ-यः । २. त- महतां मन्त्राणाम् । ३. न-प्रथमसंभक्तारम् । ४. त- इत् । ५. त-सन् । कुत्र । ६. च-सर्वदा ।

स एव ^१अप्रतीतः अन्यैरप्रतिगतः सन् यानि धनानि ^२प्रतिजन्यानि प्रतिरपधिजनसंबन्धीनि
^३उत अपि च ^४सजन्या जनसंबन्धीनि ^५धनानि ^६सं ^७जयति^१ । ^८यः ^९राजा ^{१०}अवस्यवे अवसीयसे^२
 धनरहिताय रक्षणमिच्छते ^३ब्रह्मणे ब्राह्मणाय वा प्रीणनमिच्छते बृहस्पतये वा ^४वरिवः धनं ^५कृणोति
 करोति ददाति । स उक्तप्रकारेण महान् भवति । ^६तम् एव ^७देवाः ^८अवन्ति रक्षन्ति ॥

‘ इन्द्रश्च सोमम् ’ इति दशमी तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—
 ‘ इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पते आ वो वहन्तु ससयो रघुव्यदः ’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति^३ ॥

इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पतेऽस्मिन्यज्ञे मन्दसाना वृषण्वसू ।

आ वां विशन्तिवन्दवः स्वाभुवोऽस्मे रयिं सर्ववीरं नि यच्छतम् ॥ १० ॥

इन्द्रः । च । सोमम् । पिबतम् । बृहस्पते । अस्मिन् । यज्ञे । मन्दसाना ।

वृषण्वसू इति वृषण्वसू ॥ आ । वाम् । विशन्तु । इन्द्रवः । सुऽआभुवः ।

अस्मे इति । रयिम् । सर्ववीरम् । नि । यच्छतम् ॥ १० ॥

हे ^१बृहस्पते त्वं ^२इन्द्रश्च ^३सोमं ^४पिबतम् । कादृशौ युवाम् । ^५अस्मिन्यज्ञे ^६मन्दसाना हव्यन्तौ
^७वृषण्वसू वर्षितृधनौ यजमानेभ्यो दीयमानधनावित्यर्थः । ^८वां युवां ^९स्वाभुवः सुष्ठु सर्वतो भवन्तः ।
 कृच्छशरीरव्यापनसमर्था इत्यर्थः । तादृशाः ^{१०}इन्द्रवः सोमाः ^{११}विशन्तु युवयोः शरीरं प्रविशन्तु ।
^{१२}अस्मे अस्मभ्यं ^{१३}रयिं धनं ^{१४}सर्ववीरं सर्वपुत्राण्युपेतं ^{१५}नि ^{१६}यच्छतं दत्तम् ॥

बृहस्पत इन्द्र वर्धतं नः सचा सा वां सुमतिर्भूत्वस्मे ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्जस्तमर्यो वनुषामरातीः ॥ ११ ॥

बृहस्पते । इन्द्र । वर्धतम् । नः । सचा । सा । वाम् । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरं ^१धीः । जस्तम् । अर्यः । वनुषाम् । अरातीः ॥ ११ ॥

हे ^१बृहस्पते हे ^२इन्द्र युवां^३ नः अस्मान् ^४वर्धतं वर्धयतं प्रवृद्धान् कुरुतम् । ^५सा ^६सुमतिः
 युवयोरनुग्रहबुद्धिः ^७अस्मे अस्मासु ^८सचा सह ^९भूतु भवतु । ^{१०}धियः कर्माणि ^{११}अविष्टं रक्षतं पारं
 नयतम् । ^{१२}पुरंधीः । पुरं शरीरं धीयते स्थाप्यते याभिर्मतिभिस्ताः स्तुतीः ^{१३}जिगृतं प्रबुध्यतम् । ^{१४}वनुषां
 संभक्तृणामस्माकम् ^{१५}अर्यः गन्त्रीः ^{१६}अरातीः । शत्रूनिष्यर्थः । ^{१७}जजस्तं युध्यतं क्षपयतमित्यर्थः^४ ॥
 छन्दस्यरातिशब्दः स्त्रीलिङ्गः ॥ एवं स्तुतिं निगमय्याभीष्टं प्रार्थितवान् ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

श्रीमत्सायणमन्त्रीशो दाशतय्यास्तृतीयके । अष्टके सप्तमाध्यायं व्याकाशीदतिपेशलम् ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके

सप्तमोऽध्यायः समाप्तः^५ ॥

१. प-जयति संजयेत् । २. ख-ग-च-ण-न-भ-अवसीयते । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-इति ।
 तत्पाठस्तु । ४. प-वां युवाम् । ५. त-क्षपयितुमित्यर्थः । ६. ग-ल-‘ समाप्तः ’ नास्ति ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमं^१ व्याख्यातुमारभते^२ । 'इदमु त्यत्' इत्येकादशर्चं पष्ठं सूक्तं वामदेवस्यापं त्रैष्टुभमुषो-
देवताकम् । 'इदमुपस्यं तु' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाके उपस्ये ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशके इदं
सूक्तम् । सूत्रितं च—'उषो वाजेनेषमु त्यत्' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

इदमु त्यत्पुरुतमं पुरस्ताज्ज्योतिस्तमसो व्युनावदस्थात् ।

नूनं दिवो दुहितरौ विभातीर्गातुं कृणवन्नुषसो जनाय ॥ १ ॥

इदम् । ऊँ इति । त्यत् । पुरुऽतमम् । पुरस्तात् । ज्योतिः । तमसः । व्युनऽवत् । अस्थात् ।

नूनम् । दिवः । दुहितरः । विऽभातीः । गातुम् । कृणवन् । उषसः । जनाय ॥ १ ॥

१इदमु पुरतो दृश्यमानमिदं २त्यत् तदस्माभिः स्तुत्यं सर्वप्रसिद्धं ३पुरुतमम् अत्यन्तप्रभूतं
४ज्योतिः तेजः ५व्युनावत् ॥ वेतेः कान्तिकर्मण इदम् ॥ प्रकृष्टकान्तिमत् । अथवा व्युनमिति
प्रज्ञानाम् । प्रज्ञोपेतम् । सर्वस्य प्रज्ञापकमित्यर्थः । कीदृक् तेजः । ६पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि ७तमसः
अन्धकारात् ८अस्थात् उदतिष्ठत् । एवं सति ९नूनं सत्यं १०दिवः आदित्यस्य ११दुहितरः दुहितृस्थानीयाः
१२विभातीः^३ विभानं कुर्वतीः १३उषसो १४जनाय यजमानानां १५गातुं गमनं गमनादिव्यापारसामर्थ्यं
१६कृणवन् अकुर्वन्^४ ॥

अस्थुरु चित्रा उषसः पुरस्तान्मिताइव स्वरवोऽध्वरेषु ।

व्यं व्रजस्य तमसो द्वारोच्छन्तीरव्रज्छुचयः पावकाः ॥ २ ॥

अस्थुः । ऊँ इति । चित्राः । उषसः । पुरस्तात् । मिताऽइव । स्वरवः । अध्वरेषु ।

वि । ऊँ इति । व्रजस्य । तमसः । द्वारा । उच्छन्तीः । अव्रन् । शुचयः । पावकाः ॥ २ ॥

१चित्राः चायनीयाः^३ २उषसः ३पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि ४अस्थुः तिष्ठन्ति । व्याप्ता
इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ५अध्वरेषु ६मिताः खाताः ७स्वरवः यूपाः ८इव । ते यथा वेद्याः पुरतो
भासन्ते तद्वत् । यद्यपि स्वरुशब्दो यूपच्छेदपतितप्रथमशकलवाची 'यः प्रथमः शकलः परापतेत्स स्वरुः
कार्यः' इत्युक्तत्वात् तथाप्यत्र मितशब्दश्रवणात् 'चषालवन्तः स्वरवः' (ऋ. सं. ३. ८. १०)
इत्यादौ तथा दर्शनाच्चात्र यूपवचनः । ताः ९व्रजस्य वारकस्य^४ १०तमसो ११द्वारा द्वाराणि १२वि १३उच्छन्तीः
१४शुचयः दीप्ताः १५पावकाः शोधिकाः १६अव्रन् व्यावृण्वन्^५ ॥

१. स-अथ तृतीयस्याष्टमाध्यायव्याख्यानमारभते । २. च-फ-विभातीरुषसो जनाय गातुं कृण्वन्
आविर्भावं कुर्वन् । ३. प-चायनीयाः श्लाघनीयाः । ४. ख-ग-ण-आवारकस्य; घ-प-अन्धकारस्य;
च-फ-भ-आवरकस्य । ५. च-आवृण्वन्; प-व्यवृण्वन् । उ पूरणः ।

उच्छन्तीरद्य चितयन्त भोजान्नाधोदेयायोषसो मघोनीः ।

अचित्रे अन्तः पणयः ससन्त्वबुध्यमानास्तमसो विमध्ये ॥ ३ ॥

उच्छन्तीः । अद्य । चितयन्त । भोजान् । राधःऽदेयाय । उषसः । मघोनीः ।

अचित्रे । अन्तरिति । पणयः । ससन्तु । अबुध्यमानाः । तमसः । विमध्ये ॥ ३ ॥

अद्य अस्मिन् दिने उच्छन्तीः तमः विवासयन्त्यः मघोनीः धनवत्यः उषसः भोजान् भोजयितुं यजमानान् तेषां राधोदेयाय सोमादिधनदानाय चितयन्त प्रज्ञापयन्ति । अचित्रे अचायनीये तमसो विमध्ये^१ । अत्यन्तगाढान्धकारे इत्यर्थः । तत्र पणयः वणिज इवादातारः अबुध्यमानाः ससन्तु स्वपन्तु ॥

कुवित्स देवीः सनयो नवो वा यामो बभूयादुषसो वो अद्य ।

येना नवग्वे अङ्गिरे दशग्वे सप्तास्ये रेवती रेवदुष ॥ ४ ॥

कुवित् । सः । देवीः । सनयः । नवः । वा । यामः । बभूयात् । उषसः । वः । अद्य ।

येन । नवग्वे । अङ्गिरे । दशग्वे । सप्तास्ये । रेवतीः । रेवत् । उष ॥ ४ ॥

हे देवीः द्योतमानाः उषसो वः युष्मान् सनयः पुराणः नवो वा यामः गमनसाधनः सः^२ रथः अद्य अस्मिन् यागदिने कुवित् बहुवारं बभूयात् भवेत् गच्छेदित्यर्थः । येन रथेन हे रेवतीः धनवत्यो यूयं नवग्वे दशग्वे सप्तास्ये ससच्छन्दोयुक्तमुखे अङ्गिरे अङ्गिरोगणे । तौ^३ द्वौ तत्र येऽप्यङ्गिरसः^३ तेषां गणे । तथान्यत्र 'नवग्वो नु दशग्वो अङ्गिरस्तमः' (ऋ. सं. १०. ६२. ६) इति । रेवत् धनवत् यथा भवति तथा उष विभातं कृतवत्यः ॥ वसेव्युच्छनकर्मणो लिप्मध्यम-बहुवचनस्येवं रूपम् ॥

यूयं हि देवीर्ऋतयुग्मिभिरश्वैः परिप्रयाथ भुवनानि सद्यः ।

प्रबोधयन्तीरुषसः ससन्तं द्विपाच्चतुष्पाच्चरथाय जीवम् ॥ ५ ॥

यूयम् । हि । देवीः । ऋतयुक्ऽभिः । अश्वैः । परिप्रयाथ । भुवनानि । सद्यः ।

प्रबोधयन्तीः । उषसः । ससन्तम् । द्विपात् । चतुऽपात् । चरथाय । जीवम् ॥ ५ ॥

हे देवीः द्योतमानाः उषसः यूयं हि खलु ऋतयुग्मिः यज्ञगामिभिः अश्वैः भुवनानि सद्यः परिप्रयाथ परितः प्रकृष्टं गच्छथ । किं कुर्वस्यः । ससन्तं स्वपन्तं द्विपाच्चतुष्पात् मनुष्य-

१. त-विमध्ये अन्धकारस्य अन्तर्मध्ये । २. ख-ग-च-ण-भ- 'सः' नास्ति । ३. त-यद्वैते त्रयोऽप्यङ्गिरसः ।

गवादिदक्षिणं वजीवं चरथाय चरणाय गमनादिव्यवहाराय प्रबोधयन्तीः प्रबोधयन्त्यः सत्यः
परिग्रयाथ ॥ १ ॥

कं स्विदासां कतमा पुराणी यया विधाना विदधुर्ऋभूणाम् ।

शुभं यच्छुभ्रा उषसश्चरन्ति न वि ज्ञायन्ते सदृशीरजुर्याः ॥ ६ ॥

कं । स्विद् । आसाम् । कतमा । पुराणी । यया । विधाना । विदधुः । ऋभूणाम् ।

शुभम् । यत् । शुभ्राः । उषसः । चरन्ति । न । वि । ज्ञायन्ते । सदृशीः । अजुर्याः ॥ ६ ॥

वआसाम् उषसां मध्ये १ कं वस्वित् अभूदद्य १ कतमा २ वपुराणी पुरातनी । वयया वऋभूणां
संबन्धीनि विधाना चमसादिनिर्माणानि विदधुः अकुर्वन् ऋभवः । यत् याश्च उपसः शुभ्राः
दीप्ताः शुभं चरन्ति शोभां दीप्तिं कुर्वन्ति । ताः अजुर्याः अक्षीणां नित्यनूतनाः ३ न २ वि ज्ञायन्ते ।
यतः ४ सदृशीः सदृश्यः सर्वेष्वपि दिवसेष्वेकरूपा अतोऽद्यतन्य एता एताः पुराण्य इति न ज्ञायन्ते ।
उषासादृश्यं १ ' सदृशीरद्य सदृशीरिदु श्वः ' (ऋ. सं. १. १२३. ८) इत्यत्र प्रतिपादितम् ॥

ता घा ता भद्रा उषसः पुरासुरभिष्टिद्युम्ना ऋतजातसत्याः ।

यास्वीजानः शशमान उक्थैः स्तुवञ्छंसन्द्रविणं सद्य आप ॥ ७ ॥

ताः । घ । ताः । भद्राः । उषसः । पुरा । आसुः । अभिष्टिद्युम्नाः । ऋतजातसत्याः ।

यासु । ईजानः । शशमानः । उक्थैः । स्तुवन् । शंसन् । द्रविणम् । सद्यः । आप ॥ ७ ॥

वता वघ । घेति प्रसिद्धौ । ताः खलूपकारिण्यः ६ वता वभद्राः कल्याण्यः स्तुत्या वा उपसः
वपुरा पूर्वम् आसुः अभवन् । अभिष्टिद्युम्नाः अभिगमनमात्रेण द्युम्नं धनं यासां ताः । ऋतजात-
सत्याः । ऋतार्थं यज्ञार्थं जाताश्च ताः सत्याः सत्यफलाश्च तादृश्यः । यासु उपसु ईजानः यागं
कुर्वाणः उक्थैः शस्त्रैः शशमानः शंसमानः स्तुवन् सामभिः स्तोत्रं निष्पादयन् शंसन् शस्त्राणि
कुर्वन् द्रविणं धनं सद्यः आप प्राप्नोति । ता भद्रा इति संबन्धः ॥

ता आ चरन्ति समना पुरस्तात्समानतः समना पप्रथानाः ।

ऋतस्य देवीः सदसो बुधाना गवां न सर्गा उषसो जरन्ते ॥ ८ ॥

ताः । आ । चरन्ति । समना । पुरस्तात् । समानतः । समना । पप्रथानाः ।

ऋतस्य । देवीः । सदसः । बुधानाः । गवाम् । न । सर्गाः । उषसः । जरन्ते ॥ ८ ॥

१. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-अभूत् । २. त-कतमा च । ३. ख-ग-घ-च-ण-भ-ल-स- ' न ' नास्ति ।
४. ख-ग-ण-त-न-भ-ल-यथा; स-तथा । ५. त-उषसा सादृश्यम्; न-उषस सादृश्यम् । ६. ख-ग-घ-
ण-न-प-भ-ल-स-स्वरूपकारिण्यः; च-फ-स्वरूपचारिण्यः ।

१ताः उपसः १आ सर्वतः १चरन्ति । १समना^१ सर्वतः समानाः^१ १पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि
१समानतः समानाद्देशात् अन्तरिक्षात् १समना सर्वतः^२ १पप्रथानाः प्रथमानाः^३ १ऋतस्य यज्ञस्य
१सदसः सदः । तत्रत्यम् ऋत्विग्विरादिकम्^४ इत्यर्थः । १बुधानाः बोधयन्त्यः ॥ अन्तर्भावितण्यर्थोऽ-
यम् ॥ एवं महानुभावाः १उपसो १जरन्ते स्तूयन्ते । १गवां १सर्गाः १न उदकानां सृष्टय इव । ' गवां
सर्गा न रश्मयः ' (ऋ. सं. ४. ५२. ५) इति हि श्रुतम् । ता यथा सर्वत्र प्रसंगादुपकारत्वाच्च
स्तूयन्ते तद्वत् ॥

ता इक्वेव समना समानीरमीतवर्णा उपसश्चरन्ति ।

गूहन्तीरभ्वमसितं रुशद्भिः शुक्रास्तनूभिः शुचयो रुचानाः ॥ ९ ॥

ताः । इत् । नु । एव । समना । समानीः । अमीतऽवर्णाः । उपसः । चरन्ति ।

गूहन्तीः । अभ्वम् । असितम् । रुशत्ऽभिः । शुक्राः । तनूभिः । शुचयः । रुचानाः ॥ ९ ॥

१ताः^५ १एव उपसः । इदिति पूरणः । १नु अद्य १समना समानाः एकधेत्यर्थः । १समानीः
एकरूपाः १अमीतवर्णाः अहिंसितवर्णाः^६ अपरमितवर्णा वा १उपसश्चरन्ति सर्वतः । किं कुर्वत्यः ।
१अभवम् । महान्नामैतत् । अतिमहत् १असितं कृष्णं रूपं १गूहन्तीः गोपयन्त्यः १रुशद्भिः रोचमानैः
१तनूभिः स्वशरीरैः १शुक्राः दीप्ताः १शुचयः शुद्धाः १रुचानाः रोचमाना रोचयन्त्यो वा ॥

रयि दिवो दुहितरो विभातीः प्रजावन्तं यच्छतास्मासु देवीः ।

स्योनादा वः प्रतिबुध्यमानाः सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ १० ॥

रयिम् । दिवः । दुहितरः । विऽभातीः । प्रजावन्तम् । यच्छत । अस्मासु । देवीः ।

स्योनात् । आ । वः । प्रतिऽबुध्यमानाः । सुवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ १० ॥

हे १दिवो १दुहितरः श्रुतमानस्यादित्यस्य दुहितृस्थानीयाः १विभातीः विभात्यो विशेषेण
भानं कुर्वत्यः^७ १अस्मासु १प्रजावन्तं १रयि पुत्राद्युपेतं धनं १यच्छत दत्त । हे १देवीः देव्यः १स्योनात्
सुखात् निमित्तभूतात् १वः युष्मान् १प्रतिबुध्यमानाः प्रतिबोधयन्तो वयं १सुवीर्यस्य १पतयः १स्याम ।
पुत्रादिसहितस्य धनस्य पालका भवेम^८ ॥

' तद्वो दिवः ' इति व्युष्टायां जपेत् ॥

१. ख-ग-ण-भ-ल-समानाः; च-समनाः; त-प-समना सर्वतः समानाः समेन । २. त-
एकरूपादन्तरिक्षात् । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स- ' सर्वतः ' नास्ति । ४. ख-ग-प-भ-समेन प्रथमानाः ।
५. ख-ग-घ-च-ण-भ-ऋत्विगादिकम्; ल-ऋत्विग्यशादिकम्; स-ऋत्विग्यशादिकम् । ६. ख-प-फ-भ- ता
इत् ताः । ७. ख-प-फ-भ- ' अहिंसितवर्णाः ' नास्ति । ८. च-तमोरूपम् । ९. त-कुर्वत्यः सत्यः ।
१०. प- भवेम । आ पूरणः ।

तद्धो दिवो दुहितरो विभातीरुपं ब्रुव उषसो यज्ञकेतुः ।

वयं स्याम यशसो जनेषु तद्द्यौश्च धत्तां पृथिवी च देवी ॥ ११ ॥

तत् । वः । दिवः । दुहितरः । विभातीः । उप । ब्रुवे । उषसः । यज्ञकेतुः ।

वयम् । स्याम । यशसः । जनेषु । तत् । द्यौः । च । धत्ताम् । पृथिवी । च । देवी ॥ ११ ॥

हे ऽदिवो ऽदुहितरः हे ऽउषसः ऽविभातीः^१ वः युष्मान् ऽतन् उत्तरार्धप्रथमपादेन वक्ष्यमाणं फलं ऽयज्ञकेतुः । यज्ञ एव केतुः प्रज्ञापको यस्य तादृशोऽहम् ऽउप ऽब्रुवे उपेभ्य ब्रवीमि । अथ बहुवदुच्यते । वयं स्तुवन्तः^२ ऽजनेषु अस्मत्समानेषु मध्ये ऽयशसः कीर्तिः अन्नस्य^३ वा^४ स्वामिनः ऽस्याम । ऽतत् यशः ऽद्यौः ऽपृथिवी ऽच ऽदेवी ऽधत्तां धारयताम्^५ ॥ ॥ २ ॥

‘ प्रति ऽया ’ इति सप्तचं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्यार्धं^६ गायत्रमुषोदेवताकम् । ‘ प्रति ऽया सप्त गायत्रम् ’ इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाक उपस्थे क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं शस्यम् । ‘ अयोषस्यः प्रति ऽया सूनरी ’ (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति हि सूत्रितम् ॥

प्रति ऽया सूनरी जनीं व्युच्छन्ती परि स्वसुः । दिवो अदर्शि दुहिता ॥ १ ॥
प्रति । स्या । सूनरी । जनीं । विऽउच्छन्ती । परि । स्वसुः । दिवः । अदर्शि । दुहिता ॥ १ ॥

ऽस्या सा संस्तूयमाना^६ ऽसूनरी सुषु प्राणिनां नेत्री ऽजनी जनयित्री फलानां ऽस्वसुः स्वसृस्थानी-याया रात्रेः ऽपरि उपरिभागे रात्रिपर्यवसानकाले ऽव्युच्छन्ती तमो विवासयन्ती । ‘ स्वसा स्वस्ते ज्यायस्यै ’ (क्र. सं. १. १२४. ८) इत्युक्तम् । ऽदिवः द्योतमानस्यादित्यस्य ऽदुहिता उषाः ऽप्रति ऽअदर्शि प्रतिदृश्यते सर्वैः ॥

अश्वेव चित्रारुषी माता गवामृतावरी । सखाभूदश्विनोरुषाः ॥ २ ॥

अश्वऽइव । चित्रा । अरुषी । माता । गवाम् । ऋतऽवरी । सखा । अभूत् । अश्विनोः । उषाः ॥ २ ॥

ऽअश्वेव ऽचित्रा चायनीया ऽअरुषी रोचमाना ऽगवां रश्मीनां ऽमाता निर्मात्री ऽऋतावरी यज्ञवती ऽउषाः ऽअश्विनोः ऽसखा समानत्थाना सह स्तूयमाना ऽअभूत् भवति । अश्विनोः उषसा^७ सह स्तूयमानत्वात् सखित्वं परस्परम् ॥

उत सखास्यश्विनोरुत माता गवामसि । उतोषो वस्व ईशिषे ॥ ३ ॥

उत । सखा । असि । अश्विनोः । उत । माता । गवाम् । असि । उत । उषः । वस्वः । ईशिषे ॥ ३ ॥

१. प-विशेषण भानु (१ नं) कुर्वन्त्यः; त-विभातीर्विविधभानाः । २. ख-ग-च-ण-फ-भ-ल-ब्रुवन्तः; प-स-‘ स्तुवन्तः ’ नास्ति । ३. प-‘ अन्नस्य वा ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-फ-भ-धारयताम् । च पूरणः । ५. स-वामदेव्यम् । ६. त-प्रस्तूयमाना । ७. ख-ग-ण-भ-स-उषा उषसः; घ-उषसः ।

१उत अपि च १अश्विनोः १सखा^१ १असि । १उत अपि च १गवां रश्मीनां १माता १असि । १उत अपि च हे १उषः १वस्वः धनस्य १ईश्वरे ईश्वरा^१ भवसि ॥

यावयद्द्वेषसं त्वा चिकित्स्वित्सूनृतावरि । प्रति स्तोमैरभुत्स्महि ॥ ४ ॥

यवयत्सद्वेषसम् । त्वा । चिकित्स्वित् । सूनृतावरि । प्रति । स्तोमैः । अभुत्स्महि ॥ ४ ॥

१यावयद्द्वेषसम्^१ । यवयन्तो वियुज्यमाना द्वेषांसि द्वेषारो यस्यास्तादृशी । पृथक्क्रियन्ते द्वेषा-
न्यनयेति वा^१ । रात्रौ हननायुक्त्या द्वेषिण उपःकाले हि पलायन्ते^१ । तादृशीं १चिकित्स्वित् ज्ञापयन्तीं
१त्वा त्वां १सूनृतावरि^१ । सूनृतेति^१ वाङ्नाम । तद्वति^१ देवि १स्तोमैः स्तुतिभिः १प्रति १अभुत्स्महि
प्रतिबोधयामः । स्तुम इत्यर्थः ॥

प्रति भद्रा अदृक्षत गवां सर्गा न रश्मयः । ओषा अप्रा उरु ज्रयः ॥ ५ ॥

प्रति । भद्राः । अदृक्षत । गवाम् । सर्गाः । न । रश्मयः । आ । उषाः । अप्राः । उरु । ज्रयः ॥ ५ ॥

१भद्राः स्तुत्याः १रश्मयः १प्रति १अदृक्षत प्रतिदृश्यन्ते । १गवाम् उदकानां १सर्गां १न वर्षधारा
इषेयम् १उषाः १उरु १ज्रयः महत्तेजः १आ १अप्राः आपूरयन् ॥

आपृषी विभावरि व्यावज्योतिषा तमः । उषो अनु स्वधामव ॥ ६ ॥

आपृषी । विभावरि । व्यावज्योतिषा । तमः । उषः । अनु । स्वधाम । अव ॥ ६ ॥

हे १विभावरि विभावति १उषः त्वम् १आपृषी आपूरयन्ती तेजसा जगत् १ज्योतिषा तेजसा
१तमः अन्धकारं १व्यावः व्यावृणोः । किंच १अनु^१ पश्चात् १स्वधां हविलक्षणमञ्जम् १अव रक्ष ॥

‘ आ^{१०} थां तनोषि ’ इत्येषा देवानां हविःषु उपसोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘ आ थां तनोषि
रश्मिभिरावहन्ती पोष्या वार्याणि ’ (आश्व. श्रौ. ६. १४) इति^{१०} ॥

आ थां तनोषि रश्मिभिरान्तरिक्षमुरु प्रियम् । उषः शुक्रेण शोचिषा ॥ ७ ॥

आ । थाम् । तनोषि । रश्मिभिः । आ । अन्तरिक्षम् । उरु । प्रियम् । उषः । शुक्रेण । शोचिषा ॥ ७ ॥

हे १उषः १रश्मिभिः १थां दिवम् १आ १तनोषि । १उरु विस्तीर्णं १प्रियम् १अन्तरिक्षं रश्मिभिः
१आ तनोषि । १शुक्रेण दीप्तेन १शोचिषा प्रकाशेन युक्ता सती एवं करोषि ॥ ३ ॥

१. त-सखा सखी । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ- ईश्वरी; ल-स-ईश्वरः । ३. प-ल-यवयद्द्वेषसम् ।
४. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-‘ वा ’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ण-प-भ-पलायन्त इत्यर्थः । ६. ख-ग-च-ण-
प-फ-भ- हे सूनृतावरि । ७. प-सत्यवाग्वति । ८. ख-ग-च-ण-भ-गवां सर्गा न उदकानाम् ।
९. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-‘ अनु पश्चात् ’ नास्ति । १०. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-‘ आ थां...इति ’ नास्ति ।

‘तद्देवस्य’ इति सप्तचर्मश्रमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं जागतं सावित्रम् । तथा चानुक्रम्यते—
‘तद्देवस्य सावित्रं तु जागतम्’ इति । अभिप्लविके तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशास्त्रे सावित्रनिविद्धानमिदम्^१ ।
तथा च सूत्रितं—‘तद्देवस्य घृतेन यावापृथिवी इति तिस्रः’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

तद्देवस्य सवितुर्वार्यं महद्वृणीमहे असुरस्य प्रचेतसः ।

छर्दिर्येन दाशुषे यच्छति त्मना तन्नो महां उदयान्देवो अक्तुभिः ॥ १ ॥

तत् । देवस्य । सवितुः । वार्यम् । महत् । वृणीमहे । असुरस्य । प्रचेतसः ।

छर्दिः । येन । दाशुषे । यच्छति । त्मना । तत् । नः । महान् । उत् । अयान् । देवः । अक्तुभिः ॥ १ ॥

१सवितुः प्रेरकस्य १देवस्य १वार्यं वरणीयं १महत् पूज्यं १तत् धनं १वृणीमहे प्रार्थयामः ।
१असुरस्य । असुर्बलम् । तद्वतः १प्रचेतसः प्रकृष्टमतेः^२ । देवस्येति संबन्धः । १येन धनेन युक्तः सन्
१छर्दिः । गृहनामैतत् । गृहोपलक्षितं धनजातं १दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय १त्मना आत्मनैव
१यच्छति १तत् १छर्दिः १महान् १देवः सविता १अक्तुभिः रात्रिभिः । एतद्वह्नामप्युपलक्षणम् । सर्वैः
दिवसैः सर्वेषु दिवसेषु १नः अस्माकम् १उदयान् उद्यच्छतु करोस्वित्यर्थः । यद्वा । छर्दिरिति तेजोनाम ।
तत्तेज उद्यच्छत्विति ॥

दिवो धर्ता भुवनस्य प्रजापतिः पिशङ्गं द्रापिं प्रति मुञ्चते कविः ।

विचक्षणः प्रथयन्नापृणभुर्वजीजनत्सविता सुम्रमुक्थ्यम् ॥ २ ॥

दिवः । धर्ता । भुवनस्य । प्रजापतिः । पिशङ्गम् । द्रापेम् । प्रति । मुञ्चते । कविः ।

विऽचक्षणः । प्रथयन् । आऽपृणन् । उरु । अजीजनत् । सविता । सुम्रम् । उक्थ्यम् ॥ २ ॥

१दिवः शुलोकस्य १धर्ता धारकः । न केवलं दिव एव अपि तु १भुवनस्य कृत्स्नस्यापि
लोकस्य धर्ता १प्रजापतिः प्रजानां प्रकाशवृष्ट्यादिना पालयिता १कविः प्राज्ञो देवः १पिशङ्गं १द्रापिं
हिरण्यं कवचं १प्रति १मुञ्चते । आच्छादयति प्रत्युदयम् । १विचक्षणः विविधं द्रष्टा स एव देवः^३
१प्रथयन् प्रख्यापयन् तेजः १आपृणन् आपूरयन् परितः १उरु प्रभूतं १सुम्रं सुखम् १उक्थ्यं स्तुत्यम्
१अजीजनत् उत्पादयति ॥

१. ख-ण-न-भ-ल-सावित्रं निविद्धानम्; स-सावित्रं निविद्धानीयम् । २. ख-ग-ण-भ-ल-स-
प्रकृष्टतमः; घ-प्रकृष्टस्य; च-प्रकृष्टतमस्य । ३. प-देवः सविता ।

आप्रा रजांसि दिव्यानि पार्थिवा श्लोकं देवः कृणुते स्वाय धर्मेणे ।

प्र बाहू अस्त्राकसविता सवीमनि निवेशयन्प्रसुवन्नक्तुभिर्जगत् ॥ ३ ॥

आ । अप्राः । रजांसि । दिव्यानि । पार्थिवा । श्लोकम् । देवः । कृणुते । स्वाय । धर्मेणे ।

प्र । बाहू इति । अस्त्राक् । सविता । सवीमनि ।

निऽवेशयन् । प्रऽसुवन् । अक्तुऽभिः । जगत् ॥ ३ ॥

अयं १ देवः सविता २ दिव्यानि सुसंबन्धीनि ३ पार्थिवा पार्थिवानि ४ रजांसि लोकान् । तिस्रः खलु ५ द्यावः पृथिव्यश्च । ' तिस्रो भूमीधारयन् त्रीरुत घृन् ' (ऋ. सं. २. २७. ८) इति हि श्रुतम् । ६ आप्राः । आपूरयति स्वाभिर्भाभिर्देवः । ७ स्वाय ८ धर्मेणे स्वकीयाय धारणाय ९ श्लोकं प्रशस्तिं १० कृणुते करोति । ११ सविता १२ सवीमनि प्रसवेऽनुज्ञायां निमित्तायां १३ बाहू स्वीयौ १४ प्र १५ अस्त्राक् प्रसृजति । प्रसारयतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । १६ अक्तुभिः कान्तिभिः १७ जगत् १८ निवेशयन् स्वस्वकार्ये स्थापयन् १९ प्रसुवन् प्रेरयन् । अथवा अक्तुभिरिति रात्रिनाम । तदुपलक्षितैः सर्वैर्वासरैः सर्वैस्वपि दिनेष्वेवं करोतीत्यर्थः ॥

अदाभ्यो भुवनानि प्रचाकशद्व्रतानि देवः सविताभि रक्षते ।

प्रास्त्राग्बाहू भुवनस्य प्रजाभ्यो धृतव्रतो महो अज्मस्य राजति ॥ ४ ॥

अदाभ्यः । भुवनानि । प्रऽचाकशत् । व्रतानि । देवः । सविता । अभि । रक्षते ।

प्र । अस्त्राक् । बाहू इति । भुवनस्य । प्रऽजाभ्यः । धृतऽव्रतः । महः । अज्मस्य । राजति ॥ ४ ॥

१ सविता २ देवः ३ अदाभ्यः अन्यैरहिंसितः सन् ४ भुवनानि ५ प्रचाकशत् दीपयन् ६ व्रतानि कर्माणि प्राणिनाम् ७ अभि ८ रक्षते । ९ भुवनस्य लोकस्य १० प्रजाभ्यः ११ तत्रत्याभ्यः १२ बाहू स्वीयौ १३ प्रास्त्राक् प्रसारयति । स्वस्वकर्मणे अनुजानातीत्यर्थः १४ सर्वव्यापाराणां सूर्याधीनत्वात् । ' सविता वै प्रसवानामीरो ' (ऐ. भा. १. १६) इति हि श्रुतिः । १५ धृतव्रतः धृतकर्मा स तथा कुर्वन् १६ महः महतः १७ अज्मस्य जगतः १८ राजति ईश्वरो भवति ॥

त्रिन्तरिक्षं सविता महित्वना त्री रजांसि परिभूस्त्रीणि रोचना ।

तिस्रो दिवः पृथिवीस्तिस्त्र इन्वति त्रिभिर्व्रतैरभि नो रक्षति त्मना ॥ ५ ॥

त्रिः । अन्तरिक्षम् । सविता । महिऽत्वना । त्री । रजांसि । परिऽभूः । त्रीणि । रोचना ।

तिस्रः । दिवः । पृथिवीः । तिस्रः । इन्वति । त्रिऽभिः । व्रतैः । अभि । नः । रक्षति । त्मना ॥ ५ ॥

१. त-पृथिवीसंबन्धीनि । २. ग-च-ण-भ-तु । ३. ख-प-भ-ल-प्रजाभ्यस्तत्प्रजाभ्यः; ग-च-प्रजा-पतयस्तत्प्रजाभ्यः; ण-प्राजापत्यस्तत्प्रजाभ्यः । ४. ख-ग-च-ण-प-भ-अनुज्ञापयतीत्यर्थः ।

अयं ऽसविता ऽग्निः त्रिभेदम् ऽअन्तरिक्षम् । अन्तरा क्षान्तं भवति जगदित्यन्तरिक्षम् ।
 ऽपरिभूः परिभविता^१ सन् ऽमहिरवना महिरवेन ऽइन्वति व्याप्नोति । ' वायुविद्युद्गुणाख्याः त्रयो लोका
 अन्तरिक्षभेदाः स वायुलोकं स वरुणलोकम् ' (कौ. उ. १. ३) इत्यादिश्रुतेः । ऽग्नी ऽरजांसि
 रजनात्मकानि त्रीणि क्षित्यन्तरिक्षचलक्षणान् त्रीन् लोकान् इन्वति । पूर्वमन्तरिक्षस्यैवावान्तरभेद उक्तः
 इह तु सामान्याकारेणैव पुनरुक्तिः । ऽग्नीणि ऽरोचना रोचनानि रोचमानान् अग्निवायवादित्यान् उक्त-
 स्थानत्रयस्वामित्वेन इन्वति । पूर्वमन्तरिक्षस्यैवावान्तरभेद उक्तः । अथ द्युपृथिव्योरवान्तरभेद उच्यते ।
 ऽतिजो ऽदिवः इन्द्रप्रजापतिसत्याख्यान्^२ त्रीन् लोकान् इन्वति । तथा ऽतिस्रः ऽपृथिवीः इन्वति ।
 क्षित्यवान्तरभेदान् लोकान् इन्वति । एवं सर्वत्र व्याप्तो देवः ऽत्रिभिर्व्रतैः कर्मभिः उष्णवर्षहिमाख्यैः
 ऽनः अस्मान् ऽत्मना आत्मनैव स्वीयानुग्रहबुद्धयैव ऽअभि ऽरक्षति अभिरक्षतु । परिपालयतु ॥

बृहत्सुभ्रः प्रसवीता निवेशनो जगतः स्थातुरुभयस्य यो वशी ।

स नो देवः सविता शर्म यच्छत्वस्मे क्षयाय त्रिवरूथमंहसः ॥ ६ ॥

बृहत्सुभ्रः । प्रसविता । निवेशनः । जगतः । स्थातुः । उभयस्य । यः । वशी ।

सः । नः । देवः । सविता । शर्म । यच्छतु । अस्मे इति । क्षयाय । त्रिवरूथम् । अंहसः ॥ ६ ॥

यः बृहत्सुभ्रः प्रभूतधनः प्रभूतसुखो^३ वा^४ ऽप्रसविता प्रकर्षेणानुज्ञाता कर्मणां ऽनिवेशनः
 सर्वैर्गन्तव्यः । ऽजगतः जङ्गमस्य ऽस्थातुः स्थावरस्य ऽउभयस्य ऽयो वशी ऽसः महान् ऽसविता
 ऽदेवः ऽनः अस्मभ्यं ऽशर्म सुखं ऽयच्छतु । कीदृशं शर्म । ऽत्रिवरूथम् । त्रीणि वरूथानि गुहाणि
 स्थानानि क्षित्यादीनि यस्य तत्तादृशम् । ऽअस्मे अस्माकम् ऽअंहसः पापस्य ऽक्षयाय भवत्विति शेषः ॥

राजक्रये ' आगन्देवः ' इत्येवानुवचनीया । सूत्रितं च—' आगन्देव ऋतुभिर्वर्धतु क्षयमित्यर्धे च
 आग्नेत् ' (आश्व. श्रौ. ४. ४) इति ॥

आगन्देव ऋतुभिर्वर्धतु क्षयं दधातु नः सविता सुप्रजामिषम् ।

स नः क्षपाभिरहमिश्च जिन्वतु प्रजार्वन्तं रयिमस्मे समिन्वतु ॥ ७ ॥

आ । अगन् । देवः । ऋतुभिः । वर्धतु । क्षयम् । दधातु । नः । सविता । सुप्रजाम् । इषम् ।

सः । नः । क्षपाभिः । अहमिः । च । जिन्वतु ।

प्रजार्वन्तम् । रयिम् । अस्मे इति । सम् । इन्वतु ॥ ७ ॥

ऽदेवः ऽसविता ऽऋतुभिः सह ऽआगन् आगच्छतु ॥ गमेर्लङि रूपम् ॥ किंच ऽक्षयं गृहं
 ऽवर्धतु वर्धयतु । ऽनः अस्माकं ऽसुप्रजां शोभनपुत्राद्युपेतम् ऽइषम् अन्नं ऽदधातु दधातु । ऽसः एव

१. ख-प-फ-भ-परितो भविता । २. ख-भ-अग्नीन्द्रप्रजापतिसत्याख्यान् ; फ-अग्नीन्द्रप्रजापति-
 रित्याख्यान् । ३. ख-ग-च-ण-भ- ' प्रभूतसुखो वा ' नास्ति ।

१नः अस्मान् १क्षपाभिः रात्रिभिः १अहभिश्च । सर्वेषु दिनेष्वित्यर्थः । १जिन्वतु प्रीणयतु धनादिभिः^१ ।
१अस्मे अस्मासु १प्रजावन्तं १रथि १समिन्वतु व्याप्नोतु । प्रापयित्वित्यर्थः ॥ ॥ ४ ॥

‘अभूदेवः’ इति षट्त्वं नवमं सूक्तं वामदेवस्यार्प सावित्रम् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्त-
परिभाषया जगत्स्यः । तथा चानुक्रमणिका—‘अभूदेवः षट् त्रिष्टुबन्तम्’ इति । अग्निष्टोमे वैश्वदेव-
शब्दे सावित्रनिविद्धानमिदम्^१ । तथा च सूत्रम्—‘अभूदेव एकया च दशभिश्च स्वभूते’ (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति । आद्या सावित्रग्रहस्यानुवाक्या । तथा च सूत्रं—‘सावित्रेण ग्रहेण चरन्त्यभूदेवः सविता वन्द्यो नु नः’ (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति ॥

अभूदेवः सविता वन्द्यो नु न इदानीमहं उपवाच्यो नृभिः ।

वि यो रत्ना भजति मानवेभ्यः श्रेष्ठं नो अत्र द्रविणं यथा दधत् ॥ १ ॥

अभूत् । देवः । सविता । वन्द्यः । नु । नः । इदानीम् । अहं । उपवाच्यः । नृभिः ।

वि । यः । रत्ना । भजति । मानवेभ्यः । श्रेष्ठम् । नः । अत्र । द्रविणम् । यथा । दधत् ॥ १ ॥

सः १सविता १देवः १अभूत् प्रादुरासीत् । अतः १नु क्षिप्रमेव १नः अस्माकं १वन्द्यः वन्दनीयो
भवति । १इदानीं यागकाले १अहः तृतीयसवने १नृभिः अस्मदीर्यहोतृभिः १उपवाच्यः स्तुत्यः^१ भवति ।
१यः देवः १मानवेभ्यः^४ मनोरूपेभ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थाय १रत्ना रमणीयानि धनानि १वि १भजति
स देवः १श्रेष्ठं प्रशस्त्यं १द्रविणं गवादिलक्षणं धनं १नः अस्मभ्यम्^५ १अत्र अस्मिन् कर्मणि १यथा
१दधत् दद्यादित्यर्थः । तथा वन्द्य उपवाच्यश्चाभूदिति ॥

देवेभ्यो हि प्रथमं यज्ञियेभ्योऽमृतत्वं सुवासिं भागमुत्तमम् ।

आदिहामानं सवितर्व्यूण्षेऽनूचीना जीविता मानुषेभ्यः ॥ २ ॥

देवेभ्यः । हि । प्रथमम् । यज्ञियेभ्यः । अमृतत्वं । सुवासिं । भागम् । उत्तमम् ।

आत् । इत् । दामानम् । सवितः । वि । ऊण्षे । अनूचीना । जीविता । मानुषेभ्यः ॥ २ ॥

१प्रथमं १देवेभ्यो १हि । हिशब्दः प्रसिद्धौ । देवेभ्यः १यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यः १अमृतत्वं तत्साधनम्
१उत्तमम् उत्कृष्टतमं १भागं सोमादिलक्षणं^६ १सुवासि अनुजानासि । १आदित् अनन्तरमेव १दामानं
हविषां दातारं हे १सवितः १व्यूण्षे प्रकाशयसि । १मानुषेभ्यः यजमानेभ्यः १जीविता जीवितानि
१अनूचीना अनुक्रमयुक्तानि । पितृपुत्रपौत्रा इत्यनुक्रमः । ईदृशानि जीवितानि पश्चात् व्यूण्षे ॥

१. ख-ग-घ-ण-त-प-फ-भ-ल-स-घनानि । २. ख-फ-सावित्रं निविद्धानमिदम् ; स-^१निविद्धानीय-
मिदम् । ३. त-स्तुत्यश्च । ४. ण- मानवेभ्यो यज्ञियेभ्यः । ५. ख-ग-घ-ण-न-भ-अस्माकम् ।
६. त-सोमाज्यादिलक्षणम् ।

अचि॒त्ती॒ यच्च॑कृ॒मा दै॒व्ये जने॑ दी॒नैर्दक्षैः॑ प्रभू॒ती पू॒रुष॒त्वता॑ ।

दे॒वेषु॑ च स॒वित॒र्मानु॑षेषु च त्वं नो अत्र सुवता॒दना॑गसः ॥ ३ ॥

अचि॒त्ती । यत् । च॒कृ॒म । दै॒व्ये । जने॑ । दी॒नैः । दक्षैः । प्र॒भू॒ती । पू॒रुष॒त्वता॑ ।

दे॒वेषु॑ । च । स॒वि॒तः । मा॒नु॒षे॒षु । च । त्वम् । नः । अत्र । सु॒वता॒त् । अना॑गसः ॥ ३ ॥

हे १सवितः वयम् २अचि॒त्ती अप॒ज्ञया ३दै॒व्ये ४जने॑ दे॒वे त्वयि॑ ५दी॒नैः दुर्बलैः पु॒त्रादिभिर्ऋ॒त्विग्भिर्वा॑
तथा ६दक्षैः प्रवृ॒द्धैर्वा तैः ७प्र॒भू॒ती प्रभू॒त्या । ऐ॒श्वर्य॑मदे॒नेति॑ यावत् । ८पुरु॑ष॒त्वता॑ पुरु॑ष॒त्वतया॑ च
९यत् आ॒गः १०च॒कृ॒म । न के॒वलं त्वय्ये॒व कृतम्॑ अपि तु ११दे॒वेषु॑ अ॒न्येषु॑ १२मा॒नु॒षेषु॑ १३च अ॒ज्ञाना॑दिभिः १
यच्च॑कृ॒म १४नः कृत॑वतोऽस्मान् १५त्वम् १६अत्र॑ अस्मिन् क॒र्मणि॑ १७अना॑गसः अपा॒पान् १८सु॒वता॒त्
अनु॑जानीहि ॥

देवसुवां हविःषु सवितुः सत्यप्रसवस्य 'न प्रमिये' इति याज्वा । सूत्रितं च—'न प्रमिये
सवितुर्दैव्यस्य तद्बृहस्पते प्रथमम्' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

न प्र॒मिये॑ स॒वितु॑र्दै॒व्यस्य॑ तद्यथा॒ विश्वं॑ भु॒वनं॑ धा॒रयि॑ष्यति ।

यत्पृ॒थि॒व्या वरि॑म॒न्ना स्व॑ङ्गु॒रिर्वर्ष्म॑न्दि॒वः सु॒वति॑ स॒त्यम॑स्य॒ तत् ॥ ४ ॥

न । प्र॒मिये॑ । स॒वि॒तुः । दै॒व्यस्य॑ । तत् । यथा॑ । विश्वं॑ । भु॒वनम् । धा॒रयि॑ष्यति ।

यत् । पृ॒थि॒व्याः । वरि॑मन् । आ । सु॒ङ्गु॒रिः ।

वर्ष्म॑न् । दि॒वः । सु॒वति॑ । स॒त्यम् । अ॒स्य । तत् ॥ ४ ॥

१सवितुर्दै॒व्यस्य॑ दे॒वस्य॑ २तत् क॒र्म ३न ४प्रमिये॑ न प्रमीयेत न प्रहिंस्येत । हिंसाहं न
भवतीत्यर्थः ॥ कृत्यार्थे केन्द्रत्ययः ॥ यद्वा । दै॒व्यस्येति॑ अधिकरणे ५ पृ॒थी । सा च क॒र्मार्था॑ ।
दै॒व्यं क॒र्मेत्यर्थः । कथमहिंस्यमित्यत आह । यथा ६विश्वं ७भुवनं ८धा॒रयि॑ष्यति । धा॒रयति॑ ।
विश्वधारणरूपं यत् कर्मास्ति तन्न प्रमिये । तथा ९स्व॑ङ्गु॒रिः शो॒भनाङ्गु॒ल्युप॑लक्षितहस्तः १०यत् यः १
११पृ॒थि॒व्या १२व॒रि॒मन्ना । आ॒का॒रश्चा॒र्थे । भू॒म्या उ॒रुत्वे॑ च १३सु॒वति॑ प्रेरयति १४ । तथा १५दि॒वः शु॒लो॒कस्य॑
१६वर्ष्म॑न् उ॒रुत्वे॑ च सु॒वति॑ । १७अस्य॑ दे॒वस्य॑ १८तत् उ॒क्तं क॒र्म १९सत्यम्॑ अबाध्यमिति ॥

१. ल-तथाज्ञानादिभिः । २. न-ल-स-'अपापान्' नास्ति । ३. त-तथा च सूत्रम् । ४. त-
व्याधिकरणे । ५. ख-ग-च-ण-भ-ल-स- यः; त-यम्; न-यत् । ६. न-ल-स-'प्रेरयति' नास्ति ।

इन्द्रज्येष्ठान्बृहद्भ्यः पर्वतेभ्यः क्षयौ एभ्यः सुवसि पस्त्यावतः ।

यथायथा पतयन्तो वियेमिर एवैव तस्थुः सवितः सवाय ते ॥ ५ ॥

इन्द्रऽज्येष्ठान् । बृहद्भ्यः । पर्वतेभ्यः । क्षयान् । एभ्यः । सुवसि । पस्त्यऽवतः ।

यथाऽयथा । पतयन्तः । विऽयेमिरे । एव । एव । तस्थुः । सवितरिति । सवाय । ते ॥ ५ ॥

हे ऽसवितः ऽइन्द्रज्येष्ठान् । इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तसवमेवेन्द्रो वा ज्येष्ठो ज्यायान् पूज्यो येषां ते तादृशाः । तान् अस्मान् ऽबृहद्भ्यः महद्भ्यः ऽपर्वतेभ्यः अयधिकान् ऽसुवसि प्रेरयसि । किंच ऽपृभ्यः यजमानेभ्यः ऽपस्त्यावतः गृहवतः ऽक्षयान् निवासान् ग्रामनगरादीन्^१ सुवसि प्रेरयसि । ऽयथा-यथा ऽपतयन्तः गच्छन्तः^२ स्वां^३ ऽवियेमिरे विनियम्यन्ते । यथा । ऽते^४ तव ऽसवाय अनुशायै ऽएवैव एवमेव नियमनमनतिक्रम्य ऽतस्थुः तिष्ठन्ति ॥

ये ते त्रिरहन्त्सवितः सवासो दिवेदिवे सौभगमासुवन्ति ।

इन्द्रो द्यावापृथिवी सिन्धुरद्भिरादित्यैर्नो अदितिः शर्मं यंसत् ॥ ६ ॥

ये । ते । त्रिः । अहन् । सवितरिति । सवासः । दिवेऽदिवे । सौभगम् । आऽसुवन्ति ।

इन्द्रः । द्यावापृथिवी इति । सिन्धुः । अत्समिः ।

आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्मं । यंसत् ॥ ६ ॥

ये यजमाना हे ऽसवितः ऽते । इदं ऽसवासः सवाः सोमाः । द्वितीयार्थे प्रथमा । सोमान् । यद्वा । सवासः सवनानि प्रातरादीनि प्रति ऽत्रिरहन् अभिषुण्वन्ति । न केवलमेकस्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेषु अपि तु ऽदिवेदिवे प्रतिदिनं ऽसौभगं सौभाग्यजनकम् ऽआसुवन्ति अभिषुण्वन्ति । तेभ्यः ऽनः अस्मभ्यम् ऽइन्द्रः ऽशर्मं ऽयंसत् यच्छतु । ऽद्यावापृथिवी^५ द्यावापृथिव्यौ च ऽअद्भिः विणिष्टा ऽसिन्धुः सिन्ध्वभिमानिदेवता च ऽआदित्यैः सहिता ऽअदितिः च शर्मं यंसत् । सावित्रे सूक्ते इन्द्रादीनां निपातमुक्त्वा^६ तेषां प्रार्थना न विरुध्यते ॥ ॥ ५ ॥

‘ को वस्त्राता ’ इति दशर्वं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्थं विश्वदेवदेवताकम्^७ । अष्टग्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रम्यते—‘ को वो दश वैश्वदेवं त्रिगायत्र्यन्तं तु ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-ग-ण-संप्रामान् जगद्दीरादीन् ; स-संप्रामान् संगरादीन् । २. ख-ग-च-ण-प-भ-गच्छन्तः प्राणिनः । ३. ख-ग-च-ण-भ-त्वया । ४. प-तथा ते । ५. न-ल-स-‘ द्यावापृथिवी ’ नास्ति । ६. त-निपातभावत्वात् ; प-निपातमुक्त्वत्वात् । ७. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स-विश्वदेवदेवताकम् ।

को वस्त्राता वसवः को वरूता द्यावाभूमी अदिते त्रासीथां नः ।

सहीयसो वरुण मित्र मर्तात्को वोऽध्वरे वरिवो धाति देवाः ॥ १ ॥

कः । वः । त्राता । वसवः । कः । वरूता । द्यावाभूमी इति । अदिते । त्रासीथाम् । नः ।

सहीयसः । वरुण । मित्र । मर्तात् । कः । वः । अध्वरे । वरिवः । धाति । देवाः ॥ १ ॥

हे वसवः सर्वस्य वासयितारो देवाः वः युष्मान् वः कः वत्राता अस्ति । यतो यूयं वसवोऽत इत्यभिप्रायः । वः^१ च वरूता संभकारित । यद्वा । वो युष्माकं मध्ये कक्षाता रक्षको देवः कश्च वरूता^२ वारयिता^३ दुःखानां वरणीयो वा भवति । हे द्यावाभूमी वनः अस्मान् त्रासीथां रक्षतम् । हे अदिते अखण्डनीये । एतदपि द्यावाभूम्योर्विशेषणम् । संख्याव्यत्ययः । यदीदं पृथग्देवतामन्त्रणं^४ स्यात् तर्हि निघातो न स्यात् । ‘ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ’ इति पूर्वस्याविद्यमानवत्वेनास्यैव पादादिवान् । ‘ अदिते मित्र वरुणोत मृल ’ (ऋ. सं. २. २७. १४) इति, ‘ आदित्या रुद्रा वसवः सुदानवः ’ (ऋ. सं. १०. ६६. १२) इतिवत्^५ । तस्यैव विशेषणत्वे समानाधिकरणे^६ इति सामानाधिकरण्यात्^७ ‘ अग्ने पावक रोचिषा ’ (ऋ. सं. ५. २६. १) इतिवत् अस्य निघातः सिध्यति । तस्मात् द्यावाभूमी इत्येतस्य विशेषणम् । हे वरुण हे मित्र युवां सहीयसः वमर्तात् अभिभवितुः मनुष्यात् नञ्जासीथाम् । हे देवाः वः युष्माकम् अध्वरे यागे वः कः वरिवः धनं धाति ददाति । यद्वा । वो युष्माकं मध्ये को वरिवो धाति^८ धारयति^९ ॥

प्र ये धामानि पुर्व्याण्यर्चान्वि यदुच्छान्वियोतारो अमूराः ।

विधातारो वि ते दधुरजस्त्रा ऋतधीतयो रुरुचन्त दस्माः ॥ २ ॥

प्र । ये । धामानि । पुर्व्याणि । अर्चान् । वि । यत् । उच्छान् । विद्योतारः । अमूराः ।

विद्योतारः । वि । ते । दधुः । अजस्त्राः । ऋतधीतयः । रुरुचन्त । दस्माः ॥ २ ॥

ये देवाः पुर्व्याणि पुरातनानि धामानि स्थानानि वा प्र अर्चान् अर्चन्ति प्रयच्छन्ति स्तोतृभ्यः । यत् ये च विद्योतारः दुःखानाम् अमिश्रयितारः^{१०} अमूराः अमृताः वि उच्छान् उच्छन्ति तमो विवासयन्ति देवाः । ते विधातारः फलानां कर्तारः अजस्त्राः नित्याः वि दधुः कुर्वन्त्यभिमतम् । किंच ऋतधीतयः सत्यकर्माणः दस्माः दर्शनीयाः ते रुरुचन्त रोचन्ते ॥

१. ख-ग-च-ण-प-भ-ल-स-‘ कः.....वरूता ’ नास्ति । २. ख-ग-ण-प-फ-भ-स-संचारयिता; च-संचारयिता; ल-संचरयिता । ३. ख-ग-च-ण-भ-ल-‘मन्त्रेण; स-‘मन्त्रणे । ४. चेतिवत् । ५. ख-ग-च-ण-समानाधिकरणे इति समानाधिकरणं यत्; त-नामन्त्रिते समानाधिकरणे इति अविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् । ६. प-भ-धनं धाति ददाति तं रक्षत । ७. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-आश्रयितारः; घ-नाशयितारः ।

प्र प॒स्त्या॑श्म॒दिति॑ सि॒न्धु॒म॒कैः स्व॒स्ति॒मी॒ळे स॒ख्याय॑ दे॒वीम् ।

उ॒भे यथा॑ नो अ॒हनी॑ नि॒पात॑ उ॒षासा॒न॒क्ता क॒रता॒म॒द॒ब्धे ॥ ३ ॥

प्र । प॒स्त्याम् । अ॒दिति॑म् । सि॒न्धु॒म् । अ॒कैः । स्व॒स्ति॒म् । ई॒ळे । स॒ख्याय॑ । दे॒वीम् ।

उ॒भे इति॑ । यथा॑ । नः । अ॒हनी॑ इति॑ । नि॒ऽपातः॑ ।

उ॒षसा॒न॒क्ता । क॒रता॒म् । अ॒द॒ब्धे इति॑ ॥ ३ ॥

प॒स्त्यां सवैर्गन्तव्याम् । अ॒दिति॑म् अदीनां देवमातरं तां । दे॒वीं । सि॒न्धुं स्यन्दनशीलां नद्यभि-
मानिदेवीं । स्व॒स्ति सुखनिवासामेतन्नामिकां देवीं । स॒ख्याय॑ आनुकल्याय । अ॒कैः मन्त्रैः । ई॒ळे स्तौमि॑ ।
उ॒भे । अ॒हनी॑ छावापृथिव्यौ । यथा॑ । नः । अस्मान् । नि॒पातः॑ नितरां पातः तथा स्तौमि॑ । उ॒षासा॒-
न॒क्ता अहोरात्राभिमानीदेवते । अ॒द॒ब्धे अदम्भनीये । क॒रतां॑ कुरुताम् । अभिमतमिति शेषः ॥

व्य॒र्य॒मा वरु॑णश्चेति॒ पन्था॑भि॒ष॒स्पतिः॑ सु॒वितं॑ गा॒तुम॑ग्निः ।

इन्द्रा॑विष्णू नृ॒वद् नु॒ स्त॒वाना॑ शर्म॑ नो यन्त॒मम॑व॒द्रूथ॑म् ॥ ४ ॥

वि । अ॒र्य॒मा । वरु॑णः । चेति॑ । पन्था॑म् । इ॒षः । पतिः॑ । सु॒वित॑म् । गा॒तुम् । अ॒ग्निः ।

इन्द्रा॑विष्णू इति॑ । नृ॒वद् । उँ इति॑ । सु॒ । स्त॒वाना॑ ।

शर्म॑ । नः । यन्त॑म् । अम॑व॒द्रूथ॑म् ॥ ४ ॥

व्य॒र्य॒मा देवः॑ अस्माकं । पन्था॑ यज्ञादिमार्गं । वि । चेति॑ ज्ञापयति । तथा । वरु॑णः वि चेति॑ ।
इ॒षः अन्नस्य॑ हविलक्षणस्य । पतिः॑ पालकः । अ॒ग्निः । सु॒वितं॑ सुखकरं । गा॒तुं गमनं॑ मार्गं वा
स्वर्गादेः वि चेति॑ । इन्द्रा॑विष्णू । सु॒ सुष्ठु॑ । स्त॒वाना॑ स्तूयमानौ । नृ॒वद् मनुष्यवत् मनुष्योपेतं । व॒द्रूथं
वरणीयम् । अम॑वत् बलोपेतं । शर्म॑ गृहं सुखं वा । नः॑ अस्माकं । यन्तं॑ यच्छतम् । उ॒ पूरणः॑ ॥

आ पर्व॑तस्य म॒रुता॑मवा॑सि दे॒वस्य॑ त्रा॒तुर॑ग्नि॒ भग॑स्य ।

पा॒त्पति॑र्जन्या॒दंह॑सो नो मि॒त्रो मि॒त्रिया॑दु॒त न उरु॑ष्येत् ॥ ५ ॥

आ । पर्व॑तस्य । म॒रुता॑म् । अवा॑सि । दे॒वस्य॑ । त्रा॒तुः । अ॒ग्निः । भग॑स्य ।

पा॒त् । पतिः॑ । ज॒न्यात् । अ॒हंसः॑ । नः । मि॒त्रः । मि॒त्रिया॑त् । उ॒त । नः । उ॒रु॑ष्येत् ॥ ५ ॥

१. त-अदितिमदीतिम् । २. ख-ग-च-ण-भ-च ईळे; घ-प-प्र ईळे । ३. ख-ग-ण-प्रास्तोति; च-
प्रास्तोदिति; न- 'स्तौमि' नास्ति; भ-प्रस्तौमि; स-स्तौति ।

१पर्वतस्य इन्द्रसखस्य^१ एतन्नामकस्य २देवस्य ३मरुतां च ४त्रातुः रक्षकस्य ५भगस्य देवस्य च
६अवासि रक्षणानि ७आ ८अग्नि आवृणे । किंच ९पतिः वरुणो देवः १०जन्यात् जनसंबन्धात् ११अंहसः
पापात् १२नः अस्मान् १३पात् पातु रक्षतु । १४उत अपि च १५मित्रः च १६मित्रियात् मित्रभावेन १७नः
अस्मान् १८उरुष्येत् रक्षतु ॥ ६ ॥

नू रोदसी अहिना बुध्यैन स्तुवीत देवी अप्येभिरिष्टैः ।

समुद्रं न संचरणे सनिष्यवो घर्मस्वरसो नद्योऽपं व्रन् ॥ ६ ॥

नु । रोदसी इति । अहिना । बुध्यैन । स्तुवीत । देवी इति । अप्येभिः । इष्टैः ।

समुद्रम् । न । समुद्रं चरणे । सनिष्यवः । घर्मस्वरसः । नद्यः । अपं । व्रन् ॥ ६ ॥

हे^२ १रोदसी द्यावापृथिव्यौ युवाम् २अहिना ३बुध्यैन अहिबुध्यनामकेन देवेन सह ४नु क्षिप्रम्
५अप्येभिः आपनीयैः ६इष्टैः कामैर्निमित्तभूतैः ७स्तुवीत स्तुवे । ८सनिष्यवः धनानां संभक्तुमिच्छन्तः
९संचरणे संचाराय समुद्रमध्यगमनाय १०समुद्रं^३ ११न^३ समुद्रमिव । तं यथा स्तुवन्ति तद्वत् । यस्मादेते
देवाः १२घर्मस्वरसः दीप्तध्वनयः १३नद्यः नदीः १४अपं व्रन् अपवृण्वन्तीति परोक्ष इव । अथवा ते
देवा नदीरपवृण्वन्तु इत्याशीः । तस्मात् स्तुवे इति संबन्धः ॥

देवैर्नो देव्यदितिर्नि पातु देवस्त्राता त्रायतामप्रयुच्छन् ।

नहि मित्रस्य वरुणस्य धासिमर्हीमसि प्रमियं सान्वग्नेः ॥ ७ ॥

देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । त्राता । त्रायताम् । अप्रयुच्छन् ।

नहि । मित्रस्य । वरुणस्य । धासिम् । अर्हीमसि । प्रमियम् । सानु । अग्नेः ॥ ७ ॥

१अदितिः^४ २देवी अदीना देवमाता ३देवैः अन्यैर्मित्रादिभिः सह ४नः अस्मान् ५नि ६पातु पाल-
यतु^५ । तथा^६ ७त्राता पालकः ८देवः^६ । इन्द्रः इत्यर्थः । सोऽपि ९अप्रयुच्छन् अप्रमाणम् १०त्रायताम् ।
वयं च ११मित्रस्य १२वरुणस्य १३अग्नेः च १४सानु समुच्छ्रितं १५धासिम् अन्नं सोमादिलक्षणं १६प्रमियं
हिंसितुं १७नहि १८अर्हीमसि अर्हामः । समर्था भवामः । किंस्वनुष्ठानेन संवर्धितुम् अर्हाम^१ इत्यर्थः^६ ॥

अग्निरीशे वसव्यस्याग्निमहः सौभगस्य । तान्यस्मभ्यं रासते ॥ ८ ॥

अग्निः । ईशे । वसव्यस्य । अग्निः । महः । सौभगस्य । तानि । अस्मभ्यम् । रासते ॥ ८ ॥

१. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-ल-स- अद्रेः सखस्य । २. प-देवी द्योतमाने हे । ३. ख-ग-च-ल-
'समुद्रं न' नास्ति । ४. च-फ- देवी द्योतमाना अदितिर्देवैः सह नोऽस्मान् निपातु रक्षतु । ५. ख-ण-
भ-ल-स-तथा पालको देवः; च-फ-देवस्त्राता त्रायतां स च । ६. क-ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-
अर्हामेत्यर्थः ।

१अग्निः देवः १वसव्यस्य धनसमूहस्य १ईशो ईष्टे दातुम् । तथा १अग्निः १महः महतः १सौभगस्य सुभगत्वस्यापि ईशे । अतः १तानि धनानि सौभाग्यं च १अस्मभ्यं १रासते ददातु ॥

उषो मघोन्या वह सूनुते वार्या पुरु । अस्मभ्यं वाजिनीवति ॥ ९ ॥

उषः । मघोनि । आ । वह । सूनुते । वार्या । पुरु । अस्मभ्यम् । वाजिनीवति ॥ ९ ॥

हे १उषः हे १मघोनि धनवति हे १सूनुते प्रियसत्यरूपवागभिमानिनि हे १वाजिनीवति अन्नवति देवि १अस्मभ्यं १वार्या वरणीयानि १पुरु बहूनि धनानि १आ १वह प्रापय ॥

तत्सु नः सविता भगो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

इन्द्रो नो राधसा गमत् ॥ १० ॥

तत् । सु । नः । सविता । भगः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

इन्द्रः । नः । राधसा । आ । गमत् ॥ १० ॥

येन १राधसा धनेन सह १सविता १भगो १वरुणो १मित्रोऽर्यमा १इन्द्रः प्रत्येकम् १आ १गमत् आगच्छति' यज्ञम् । १तत् राधो धनं ते देवाः १नः अस्मभ्यं १सु सुष्टु प्रयच्छन्विति शेषः ॥ ॥ ७ ॥

‘मही छावापृथिवी’ इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं वामदेवस्यापं छावापृथिव्यम् । पूर्वत्र ‘त्रि-
गायत्र्यन्तं तु’ इत्युक्तत्वात् पञ्चम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः शिष्टास्त्रिष्टुभः । ‘मही सप्त छावापृथिवीयम्’
इत्यनुक्रमणिका । व्यूढे दशरात्रे पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आदितश्चतुर्ऋचं छावापृथिव्यनिविद्वानीयम् ।
तथा च सूत्रितं—‘मही छावापृथिवी इति चतस्र ऋभुर्विभ्वा’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

मही छावापृथिवी इह ज्येष्ठे रुचा भवतां शुचयद्विरकैः ।

यत्सीं वरिष्ठे बृहती विमिन्वन्नवद्वोक्षा पप्रथानेभिरेवैः ॥ १ ॥

मही इति । छावापृथिवी इति । इह । ज्येष्ठे इति । रुचा । भवताम् । शुचयत्सुभिः । अकैः ।

यत् । सीम् । वरिष्ठे इति । बृहती इति । विमिन्वन् ।

रुवत् । इ । उक्षा । पप्रथानेभिः । एवैः ॥ १ ॥

१इह यज्ञे १मही महत्यौ १ज्येष्ठे प्रशस्ये १छावापृथिवी छावापृथिव्यौ १रुचा दीप्त्या युक्ते १शुचयद्विः दीपयद्विः १अकैः मन्त्रैः सोमादिहविर्भिर्वा युक्ते १भवताम् । १यत् यस्मात् १सीं सर्वतः १वरिष्ठे उरुतरे १बृहती महत्यौ छावापृथिव्यौ १विमिन्वन् परिच्छिन्दन् स्थापयन् १उक्षा सेक्ता पर्जन्यः

१५प्रधानेभिः प्रथमानैः १५पूवैः गमनशीलैर्मरुद्भिर्मैधेवा सह १५रुधत् रौति शब्दं करोति । १५ह इति पूरणः । तस्माद्ब्रुवा भवतामिति संबन्धः ॥

देवी देवेभिर्यजते यजत्रैरमिनती तस्थतुरुक्षमाणे ।

ऋतावरी अद्रुहा देवपुत्रे यज्ञस्य नेत्री शुचयद्भिरकैः ॥ २ ॥

देवी इति । देवेभिः । यजते इति । यजत्रैः । अमिनती इति । तस्थतुः । उक्षमाणे इति ।

ऋतावरी इत्युतऽवरी । अद्रुहा । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ।

यज्ञस्य । नेत्री इति । शुचयत्ऽभिः । अकैः ॥ २ ॥

१५देवी देव्यौ १५यजते यष्ट्यै १५अमिनती प्रजा अहिंसत्यौ १५उक्षमाणे सिञ्चत्यौ १५ऋतावरी ऋतवत्यौ^१ १५अद्रुहा अद्रोग्ध्यौ द्रोहमकुर्वत्यौ १५देवपुत्रे देवोत्पादिक्यौ १५यज्ञस्य १५नेत्री निर्वाहयित्व्यौ धावापृथिव्यौ १५देवेभिः देवैः १५यजत्रैः यष्ट्यैः सहिते १५शुचयद्भिः शोचयद्भिः^२ १५अकैः मन्त्रैः^३ हविर्भिर्वा युक्ते १५तस्थतुः तिष्ठतः स्यातामित्यर्थः ॥

स इत्स्वपा भुवनेष्वास य इमे द्यावापृथिवी जजान ।

उर्वी गभीरे रजसी सुमेके अवंशे धीरः शय्या समैरत् ॥ ३ ॥

सः । इत् । सुऽअपाः । भुवनेषु । आस । यः । इमे इति । द्यावापृथिवी इति । जजान ।

उर्वी इति । गभीरे इति । रजसी इति । सुमेके इति सुऽमेके ।

अवंशे । धीरः । शय्या । सम् । ऐरत् ॥ ३ ॥

१५स १५इत् स एव १५स्वपाः शोभनकर्मा सन् १५भुवनेषु १५आम आस्ते । १५य १५इमे १५द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ १५जजान उत्पादितवान् । यश्च प्रजापतिः १५उर्वी उर्व्यौ विस्तीर्णे १५गभीरे अविचले १५सुमेके शोभनरूपे^४ १५अवंशे उत्पत्तिरहिते अनाधारे वान्तरिक्षे १५धीरः धीमान् १५शय्या कुशलकर्मणा १५समैरत् सम्यक् प्रेरितवान् । स एव स्वपा इति ॥

नू रोदसी बृहद्भिर्नो वरूथैः पत्नीवद्भिरिषयन्ती सजोषाः ।

उरूची विश्वे यजते नि पातं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ४ ॥

नू । रोदसी इति । बृहत्ऽभिः । नः । वरूथैः । पत्नीवत्ऽभिः । इषयन्ती इति । सऽजोषाः ।

उरूची इति । विश्वे इति । यजते इति । नि । पातम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-सत्यवत्यौ । २. प-दीपयद्भिः । ३. प-अर्चनीयैः । ४. प-शोभन-रूपे रजसी भुवने ।

हे ऽरोदसी चावापृथिव्यौ ऽनु क्षिप्रं ऽपस्नीवद्भिः पस्नीसहितैः ऽबृहद्भिः महद्भिः ऽवरूथैः
गृहैर्धनैर्वा सह ऽवृषयन्ती अस्माकमन्नमिच्छन्त्यौ ऽसजोषाः परस्परं संगते ऽउरूची उर्वेच्छने ऽविश्वे
व्यासे ऽयजते यष्टव्ये सत्यौ ऽनः अस्मान् ऽनि ऽपातं नितरां रक्षतम् । धियेत्यादि^१ गतम्^१ ॥

‘ प्र वाम् ’ इत्यादिगायत्रस्तुचो व्यूढे^२ दशरात्रे वैश्वदेवशक्ते चावापृथिव्यनिविद्वानीयत्वेन
प्रक्षेप्यः । तथा च सूत्रितं—‘ प्र वां महि द्यवी इति तृचौ ’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

प्र वां महि द्यवीं अभ्युपस्तुतिं भरामहे । शुची उप प्रशस्तये ॥ ५ ॥

प्र । वाम् । महि । द्यवी इति । अभि । उपस्तुतिम् । भरामहे ।

शुची इति । उप । प्रशस्तये ॥ ५ ॥

हे चावापृथिव्यौ ऽद्यवी द्योतमाने ऽवां युवाभ्याम् ऽउपस्तुतिं स्तोत्रं ऽमहि महत् प्रभूतम् ऽअभि
ऽप्र ऽभरामहे प्रकर्षेण संपादयामः । ऽशुची शुद्धे युवां ऽप्रशस्तये प्रशंसितुम् ऽउप । उपसर्गश्रुतेरुचित-
क्रियाध्याहारः । उप गच्छाम इति शेषः ॥

पुनाने तन्वा मिथः स्वेन दक्षेण राजथः । उह्याथे सनादृतम् ॥ ६ ॥

पुनाने इति । तन्वा । मिथः । स्वेन । दक्षेण । राजथः ।

उह्याथे इति । सनात् । ऋतम् ॥ ६ ॥

हे देव्यौ ऽतन्वा स्वकीयया मृत्या ऽस्वेन ऽदक्षेण बलेन च ऽमिथः प्रत्येकं ऽपुनाने शोधयन्त्यौ
यज्ञं यजमानं वा युवां ऽराजथः^३ । यद्वा । तन्वा स्वस्वशरीरैर्कदेशेन^४ मिथः परस्परं पुनाने शो-
धयन्त्यौ । द्यौः स्वीयेनासारेण भुवं सा च स्वकीयेन काण्येन चन्द्रमसि स्थितेन दिवम् इति विवेकः ।
ऽसनात् सदाकालम् ऽऋतं यज्ञम् ऽउह्याथे वहथः ॥

मही मित्रस्य साधथस्तरन्ती पिप्रती ऋतम् । परि यज्ञं नि षेदथुः ॥ ७ ॥

मही इति । मित्रस्य । साधथः । तरन्ती इति । पिप्रती इति । ऋतम् ।

परि । यज्ञम् । नि । षेदथुः ॥ ७ ॥

ऽमही महत्यौ चावापृथिव्यौ ऽमित्रस्य मित्रभूतस्य स्तोत्रुरभिमतं ऽसाधथः^५ । ऽऋतम् अन्नं
ऽतरन्ती तारयन्त्यौ ऽपिप्रती पूरयन्त्यौ ऽयज्ञं ऽपरि परितः ऽनि ऽषेदथुः आश्रयथः^६ ॥ ॥ ८ ॥

‘ क्षेत्रस्य पतिना ’ इत्यष्टवं द्वादशं सूक्तं वामदेवस्याप्यम् । आद्याचतुर्थीषष्ठीसप्तम्योऽनुष्टुभः
पञ्चमी पुरउणिक् । ‘ आद्यक्षेत्रपुरउणिक् ’ इति हि तल्लक्षणम् । शिष्टास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । आद्यास्तिस्रः

१. प-रथ्यः रथवन्तो वयं धिया स्तुत्या सदासाः त्वां सर्वदा भजमानाः स्याम भूयास्म । २. त-
व्यूह्ये । ३. त-राजथः ईशाने भवतः । ४. ख-ग-च-फ-स्वस्वशरीरैक्यादिना । ५. त-साधथः साधयथः ।
६. ख-न-ल-स-आश्रयतः ।

क्षेत्रपतिदेवताकाश्चतुर्थी शुनाख्यदेवताका पञ्चम्यष्टम्यौ शुनासीरदेवताके षष्ठीसप्तम्यौ सीतादेवताके । तथा चानुकमणिका—‘ क्षेत्रस्याष्टौ तिस्रः क्षेत्रपत्याः शुनायैका परा पुरउणिक् सान्त्या च शुनासी-
राभ्यामुपान्त्ये सीतायै ते’ अनुष्टुभावाद्या च चतुर्थी च ’ इति ॥ क्षेत्रस्य कर्पणेऽनेन सूक्तेन प्रत्यृचं जुहुयाजपेद्वा । तथा च सूत्रितं—‘ क्षेत्रस्य पतिना वयमिति प्रत्यृचं जुहुयाजपेद्वा ’ (आश्व. गृ. २. १०. ४) इति ॥ असौर्यामे होतुरतिरिक्तोक्त्य आश्विनशस्त्राद्ध्वं चत्वार्यतिरिक्तोक्त्यानि । तत्राद्या परि-
धानीया । सूत्रितं च—‘ क्षेत्रस्य पतिना वयमिति परिधानीया ’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनैव जयामसि ।

गामश्च पोषयित्वा स नो मृळातीदृशे ॥ १ ॥

क्षेत्रस्य । पतिना । वयम् । हितेनऽइव । जयामसि ।

गाम् । अश्वम् । पोषयित्वा । आ । सः । नः । मृळाति । ईदृशे ॥ १ ॥

वयं यजमानाः क्षेत्रस्य पतिना देवेन ॥ रुद्रं क्षेत्रपतिं प्राहुः केचिदग्निमथापरे । स्वतन्त्र एव
वा कश्चिच्छेत्रस्य पतिरुच्यते ॥ हितेनैव । इव शब्द एवार्थे । सर्वप्राणिहितेनैव तेन । अथवा मित्रेणेव^१ ।
यथा सत्युः साहाय्ये^२ सन् स्वकार्यं साधयति तद्वत् । जयामसि । जयामः क्षेत्रम् । स देवः
गामश्च च पोषयित्वा पोषयितृ गवाश्चलक्षणं धनम् आ हरत्विति शेषः । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्या-
हारः । सः एव देवः नः अस्मान् ईदृशे उक्तलक्षणे धने दातव्ये सति मृळाति सुखयति ।
‘ क्षेत्रस्य पतिना ’ (निरु. १०. १५) इत्यादिनिरुक्तं जानीयात् ॥

असौर्यामे मैत्रावरुणस्यातिरिक्तोक्त्ये परिधानीया । सूत्रितं च—‘ क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिमिति
परिधानीया ’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मि धेनुरिव पयो अस्मासु धुक्ष्व ।

मधुश्रुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृळयन्तु ॥ २ ॥

क्षेत्रस्य । पते । मधुऽमन्तम् । ऊर्मिम् । धेनुऽइव । पयः । अस्मासु । धुक्ष्व ।

मधुऽश्रुतम् । घृतम्ऽइव । सुऽपूतम् । ऋतस्य । नः । पतयः । मृळयन्तु ॥ २ ॥

हे क्षेत्रस्य पते एवं मधुमन्तं माधुयेपितम् ऊर्मिं प्रवृद्धम्^३ उदकं धेनुः पयः इव सा यया
दुग्धे तथा अस्मासु धुक्ष्व । मधुश्रुतं मधुस्रावि सुपूतं^४ घृतमिव इत्युपमा । तादृशमुदकमित्यर्थः ।
ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा पतयः स्वामिनः नः अस्मान् मृळयन्तु सुखयन्तु । यद्वा । ऋतस्य
एतत् कर्मणि षष्ठी । ऋतं मृळयन्तु प्रयच्छन्तु । मृळतिरत्र दानकर्मा ॥

१. त-ते च । २. ख-ग-ण-फ-भ-ल-स-मित्रेणैव वा; न-मित्रेणेव वा । ३. त-साहाय्येन ।

४. त-अत्र क्षेत्रस्य । ५. ख-ग-घ-च-ण-प-भ-प्रवृद्धं सुप्तं (पूतं) शोधितम्; फ-प्रवृद्धं सुपूतं शोधकम् ।

६. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-तत् ।

ब्राह्मणाच्छंसिनोऽतिरिक्तोक्थ्ये परिधानीयैषा । 'मधुमतीरोषधीर्घाव आप इति परिधानीया'
(आश्व. श्रौ. ९. ११) इति सूत्रितत्वात् ॥

मधुमतीरोषधीर्घाव आपो मधुमन्नो भवत्वन्तरिक्षम् ।

क्षेत्रस्य पतिर्मधुमान्नो अस्त्वरिष्यन्तो अन्वेनं चरेम ॥ ३ ॥

मधुमतीः । ओषधीः । घावः । आपः । मधुमत् । नः । भवतु । अन्तरिक्षम् ।

क्षेत्रस्य । पतिः । मधुमान् । नः । अस्तु । अरिष्यन्तः । अनु । एनम् । चरेम ॥ ३ ॥

१ओषधीः ओषधयो व्रीहिप्रियङ्गादयः १नः अस्मभ्यं १मधुमतीः मधुमत्यः भवन्तु । तथा
१घावः । तिलो दिव इत्युक्तत्वात् बहुवचनं युक्तम् । तथा १आपः १अन्तरिक्षं च नः १मधुमत्
१भवतु । किंच १क्षेत्रस्य १पतिः अपि १मधुमान्नो १अस्तु । १अरिष्यन्तः अन्यैरहिंस्यन्तो वयम् १एनं
क्षेत्रपतिम् १अनु अनुसृत्य १चरेम संचरेम^२ सुखेन ॥

शुनं वाहाः शुनं नरः शुनं कृषतु लाङ्गलम् ।

शुनं वरत्रा बध्यन्तां शुनमष्टामुदिङ्गय ॥ ४ ॥

शुनम् । वाहाः । शुनम् । नरः । शुनम् । कृषतु । लाङ्गलम् ।

शुनम् । वरत्राः । बध्यन्ताम् । शुनम् । अष्टाम् । उत् । इङ्गय ॥ ४ ॥

१वाहाः बलीवर्दाः १शुनम् । सुखनामैतत् । सुखं यथा भवति तथा वहन्विति शेषः । तथा
१नरः नेतारो मनुष्याः कर्षकाः १शुनं कुर्वन्तु । तथा १लाङ्गलम् अपि १शुनं १कृषतु । १वरत्राः
वरणेन त्रायमाणाः प्रग्रहाः १शुनं १बध्यन्ताम् । १अष्टां प्रतोदं १शुनम् १उदिङ्गय प्रेरय । शुनास्थो
वाय्विन्द्रयोरन्यतमः सुखकृद्देवः । तदनुग्रहादेतत्सर्वं भवत्विति तस्य श्रुतिसामान्येन स्तुतिः ॥

शुनासीरीये पर्वणि शुनासीरदेवताकस्य हविषोऽनुवाक्यैषा अनया ऋक् याज्या । सूत्रितं च—
'शुनासीराविमां वाचं जुषेथां शुनं नः फालाः'^१ (आश्व. श्रौ. २. २०) इति ॥

शुनासीराविमां वाचं जुषेथां यदि वि चक्रथुः पर्यः ।

तेनेमामुप सिञ्चतम् ॥ ५ ॥

शुनासीरौ । इमाम् । वाचम् । जुषेथाम् । यत् । दिवि । चक्रथुः । पर्यः ।

तेन । इमाम् । उप । सिञ्चतम् ॥ ५ ॥

‘ शुदेवः शुनदेवता ’ इति शौनकः^१ । अतः शुन इन्द्रः सीरो वायुः^२ । ‘ शुनो वायुः शु
एत्यन्तरिक्षे सीर आदित्यः सरणात् ’ (निरु. ९. ४०) इति यास्कः । हे^३ शुनासीरो^३ तौ युवाम्
वृहमां वक्ष्यमाणां मदीयां वाचं जुषेथाम् । यत् पयः दिवि चक्रथुः तेनेमां भूमिम् उ
सिञ्चतम् ॥

अर्वाची सुभगे भव सीते वन्दामहे त्वा ।

यथा नः सुभगाससि यथा नः सुफलाससि ॥ ६ ॥

अर्वाची । सुभगे । भव । सीते । वन्दामहे । त्वा ।

यथा । नः । सुभगा । अससि । यथा । नः । सुफला । अससि ॥ ६ ॥

हे सुभगे सीते त्वम् अर्वाची अर्वागञ्जना भव । त्वा त्वां वन्दामहे स्तुवीमहि ।
यथा नः सुभगाससि शोभनधना भवसि । यथा नः सुफलाससि तथा वन्दामहे ॥

इन्द्रः सीतां नि गृह्णातु तां पूषानु यच्छतु ।

सा नः पर्यस्वती दुहामुत्तरामुत्तरां समाम् ॥ ७ ॥

इन्द्रः । सीताम् । नि । गृह्णातु । ताम् । पूषा । अनु । यच्छतु ।

सा । नः । पर्यस्वती । दुहाम् । उत्तराम् उत्तराम् । समाम् ॥ ७ ॥

इन्द्रः देवः सीतां सीताधारकाष्टं^४ नि गृह्णातु । तां सीतां पूषा देवः अनु यच्छतु
नियमयतु । सा योः पर्यस्वती उदकवती^५ दुहां दुह्यात्^६ । कदेति तदुच्यते । उत्तरामुत्तरां समाम्
उत्तरमुत्तरं^७ संवत्सरम् ॥

अस्या अष्टम्या विनियोगः ‘ शुनासीराविमाम् ’ इत्यत्रोक्तः ॥

शुनं नः फाला वि कृषन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभि यन्तु वाहैः ।

शुनं पर्जन्यो मधुना पर्योभिः शुनासीरा शुनमस्मासु धत्तम् ॥ ८ ॥

शुनम् । नः । फालाः । वि । कृषन्तु । भूमिम् । शुनम् । कीनाशाः । अभि । यन्तु । वाहैः ।

शुनम् । पर्जन्यः । मधुना । पर्यः अभिः । शुनासीरा । शुनम् । अस्मासु । धत्तम् ॥ ८ ॥

१. ख-ग-ण-भ-स-शौनकः । हे शुनासीरा; घ-च-फ-ल-शौनकः । हे शुनासीरी; त-शौनकः । हे
शुनासीराः । २. त-वायुः । इन्द्रवायू वाय्वादित्याविति नैरुक्ताः । ३. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-ल-स-‘ हे
शुनासीरी ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-न-ल-स-सीताधारकाष्टाम् । ५. प-उदकवती नोऽस्माकम् ।
६. त-दुह्यते । ७. ग-च-ण-न-उत्तरम् ।

१ नः^१ १ भूमि १ फालाः भूमिविदारककाष्ठाः^१ १ शुनं १ वि १ कृषन्तु । १ शुनं यथा भवति तथा १ कीनाशाः बलीवर्दरक्षकाः १ वाहैः बलीवर्दैः १ अभि १ यन्तु अभिगच्छन्तु^२ । १ शुनं यथा भवति तथा १ पज्जन्यो १ मधुना मधुरैः १ पयोभिः उदकैः मिश्रतु^३ । हे १ शुनासीरा इन्द्रवायू वायवादिभ्यो वा १ शुनं सुखम् १ अस्मासु १ धत्तं धारयतम् ॥ १ ॥

‘ समुद्रादूर्मिः ’ इत्येकादशच त्रयोदशं सूक्तम् । अन्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । अग्निर्सूर्याग्नो-
वृत्तानामन्यतमो देवता । वामदेव^४ ऋषिः^५ । अत्रानुक्रमणिका—‘ समुद्रादूर्मिरिकादशामेयं जगात्यन्तं
सौर्यं वापं वा गव्यं वा घृतस्तुतिर्वा ’ इति । विषुवतीदं सूक्तमाज्यम् । तथा च सूत्रं—‘ समुद्रादूर्मि-
रित्याज्यं त्वं सुमेपम् ’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । व्यूढे दशरात्रे सप्तमेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यम् ।
सूत्रितं च—‘ अथ छन्दोमाः समुद्रादूर्मिरित्याज्यम् ’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदुपांशुना सममृतत्वमानद् ।

घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानाममृतस्य नाभिः ॥ १ ॥

समुद्रात् । ऊर्मिः । मधुऽमान् । उत् । आरत् । उप । अंशुना । सम् । अमृतत्त्वम् । आनट् ।

घृतस्य । नाम । गुह्यम् । यत् । अस्ति । जिह्वा । देवानाम् । अमृतस्य । नाभिः ॥ १ ॥

संमोदन्तेऽस्मिन्यजमाना इति वा^१ समुद्रोऽग्निः^२ पार्थिवः अथवा समुद्रद्रव्यस्यापोऽस्मादिति
व्युत्पत्त्या वैद्युतोऽग्निः । तस्मात् १ ऊर्मिः ऊर्मिवदुपर्युपरि उद्भूतः १ मधुमान् माधुर्योपेतफलसमूहः १ उदारत्
उद्गच्छति । अथवा वैद्युतात् ऊर्म्युत्पादकः^३ रस उदारत् उद्भूतः । अथवा समुद्रात् समुद्रद्रवणसाधनात्
आदित्यादूर्मी रस उदकलक्षण उदारत् । ‘ आदित्याज्जायते वृष्टिः ’ इति श्रुतेः । यद्वा । समुद्रादुक्त-
व्युत्पत्तेः^४ अन्तरिक्षादूर्मिरुदकमुदारत् । अथवा समुद्रादुक्तलक्षणान् गवामूधसः सकाशात् ऊर्मिरुज्वलः
क्षीररसः । एतत् घृतपक्षेऽपि समानम् । यद्यपि घृतं क्षीराज्जायते तथापि तस्योधस उपत्तरेवमुपचर्यते ।
शिष्टं वाक्यमग्न्यादिपञ्चसु पक्षेष्वपि समानम् । १ अंशुना दीप्त्यांशेन वा १ अमृतत्वं मोक्षम् १ उप १ सम्
१ आनट् । उपेति पूरणः । प्राप्नोति नरः । १ घृतस्य दीप्तस्य क्षीरद्रव्यरूपस्य^५ वा १ गुह्यं १ नाम गोपनीयं
नमनसाधनं १ यदस्ति तद्वीमि । तत् १ देवानां १ जिह्वा आस्वादकजिह्वास्थानीयं भवति । तदेव १ अमृतस्य
१ नाभिः बन्धकं भवति । तदुभयं घृतस्य नामेत्यर्थः । एवं सर्वमन्त्रेषु तत्तत्पक्षानुसारेण योज्यम् ॥

वयं नाम प्र ब्रवामा घृतस्यास्मिन्यज्ञे धारयामा नमोभिः ।

उप ब्रह्मा शृणवच्छस्यमानं चतुःशृङ्गोऽवमीद्वैर एतत् ॥ २ ॥

वयम् । नाम । प्र । ब्रवाम् । घृतस्य । अस्मिन् । यज्ञे । धारयाम् । नमःऽभिः ।

उप । ब्रह्मा । शृणवत् । शस्यमानम् । चतुःऽशृङ्गः । अवमीत् । गौरः । एतत् ॥ २ ॥

१. ख-ग-च-ण-भ- ता फाला भूमिविदारककाष्ठाः; ल-स-ता भूमिफाला विदारककाष्ठाः । २. ग-घ-
च-ण-भ-ल-स-‘ अभिगच्छन्तु ’ नास्ति; न-आगच्छन्तु । ३. प-शुनं सिञ्चतु । ४. ख-
ग-च-ण-न-भ-ल-स-‘ वामदेव ऋषिः ’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-‘ वा समुद्रोऽग्निः ’ नास्ति; ल-
स-वा । ६. त-अग्न्युत्पादकः । ७. ख-ग-च-ण-न-भ-‘ तत्तत्पक्षानुसारेण योज्यम् । ८. न-ल-क्षरद्रव्यरूपस्य ।
९. ख-ग-च-ण-भ-स- च ।

वयं यजमानाः वृत्तस्य वनाम प्र व्रवाम स्तुमः^१ । अस्मिन्यज्ञे नमोभिः नमस्कारैः
हविर्भिर्वा धारयाम च । व्रह्मा परिवृढो देवः शस्यमानं स्तूयमानमिदम् उप शृण्वत् शृणुयात् ।
वक्तुः शृङ्गः । चत्वारि शृङ्गाणि वेदचतुष्टयरूपाणि^२ यस्य सः । आदित्याग्निपक्षे एवम्^३ । इतरेष्वपि^४
यास्कोक्तव्युत्पत्त्या शृङ्गशब्दो व्याख्येयः । गौरः अरुणवर्णः^५ तादृशो देवः एतत् कर्म जगद्वा
वचमीत् उद्गिरति निर्वहतीत्यर्थः ॥

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आ विवेश ॥ ३ ॥

चत्वारि । शृङ्गा । त्रयः । अस्य । पादाः । द्वे इति । शीर्षे इति । सप्त । हस्तासः । अस्य
त्रिधा । बद्धः । वृषभः । रोरवीति । महः । देवः । मर्त्यान् । आ । विवेश ॥ ३ ॥

यद्यपि सूक्तस्याग्निस्वर्यादिपञ्चदेवताकृत्वात् पञ्चधायं मन्त्रो व्याख्येयस्तथापि निरुक्ताद्युक्तनीत्या^६
यज्ञात्मकाग्नेः सूर्यस्य च प्रकाशकत्वेन तत्परतया व्याख्यायते । अस्य यज्ञात्मकस्याग्नेः चत्वारि
शृङ्गा चत्वारो वेदाः शृङ्गस्थानीयाः । यद्यप्यापस्तम्बेन 'यज्ञं व्याख्यास्यामः स' त्रिभिर्वेदैर्विधीयते
(परिभा. १. ३) इत्युक्तं तथाप्याथर्वणस्य इतरानपेक्षयैव एकाग्निसाध्यानां कृत्स्नकर्मणामभिधायक-
त्वात्तदपेक्षया चत्वारि शृङ्गेत्युक्तम् । त्रयो अस्य पादाः सवनानि त्रीण्यस्य पादाः । प्रवृत्ति-
साधनत्वात् पादा इत्युच्यन्ते । द्वे शीर्षे ब्रह्मौदनं प्रवर्ग्यश्च । इष्टिसोमप्राधान्येनेदमुक्तम् । सप्त
हस्तासः सप्त छन्दांसि । हस्ताः अनुष्ठानस्य मुख्यसाधनम् । छन्दांस्यपि देवताप्रीणनस्य
मुख्यसाधनमिति हस्तव्यवहारः । त्रिधा बद्धः मन्त्रब्राह्मणकल्पैः^{१०} त्रिप्रकारं बद्धः । बन्धनमस्य
तक्षिणाद्यत्वम्^{११} । वृषभः फलानां वर्षिता रोरवीति । भृशं शब्दायते । ऋग्यजुःसामोक्तैः
शस्त्रयागस्तुतिरूपैर्होत्राद्युत्पादितैर्ध्वनिभिरसौ रौति^{१२} । एवं महो देवः^{१३} मर्त्यान् आ विवेश ।
मर्त्यैर्यजमानैर्निष्पाद्यत्वात् प्रवेश उपचर्यते । अत्र यास्कः—'चत्वारिशृङ्गेति वेदा वा एत उक्ताः'
(निह. १३. ७) इत्यादिना निरवोचत् । तदत्रानुसंधेयम् ॥ अथ* सूर्यपक्षे व्याख्यायते—
अस्यादित्यस्य चत्वारि शृङ्गाणि चतस्रो दिशः । एताः^{१४} श्रयणार्थत्वात्^{१५} शृङ्गाणीत्युपचर्यन्ते । त्रयो
अस्य पादाः । त्रयो वेदाः पादस्थानीया भवन्ति गमनसाधनत्वात् । तथा हि—'ऋभिः पूर्वाह्ने
द्विवि देव ईयते' इत्युपक्रम्य 'वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः' (तै. ब्रा. ३. १२. ९. १) इति हि
वेदत्रयेण गतिराज्ञाता । द्वे शीर्षे । अहश्च रात्रिश्चेति द्वे शिरसी । सप्त हस्तासो अस्य । सप्त रश्मयः
षड्विलक्षणा ऋतव एकः साधारण इति वा सप्त हस्ता भवन्ति । त्रिधा बद्धस्त्रिषु स्थानेषु क्षिप्त्यादिषु
अग्न्याद्यारम्भकत्वेन^{१६} संबद्धः । प्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्यैस्त्रिभिस्त्रेधा बद्धो वा । वृषभो वर्षिता रोरवीति ।

१. ख-ग-च-ण-स्तुवामः । २. त-दिभूपानि वेदचतुष्टयरूपानि वा । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-इव ।
४. ख-ग-च-ण-उत्तरेष्वपि ; ल-स-अन्तरेष्वपि । ५. त-गौरवर्णः । ६. च-फ-स-फरीत्या ।
७. त-स त्रयाणां वर्णानाम् । ८. त-हस्तः । ९. न-हस्तव्यापारः । १०. न-ल-स-मन्त्र-
कल्पब्राह्मणैः । ११. प-ल-स्तौति । १२. त-देवः एष यज्ञात्मा महानुभावो देवः । * 'अथ'
इत्यारभ्य 'ब्रह्म्यम्' इत्यन्तस्य स्थाने 'एवं सूर्यादिपक्षे युक्त्या योज्यम्' इति पाठः प-पुस्तके वर्तते ।
१३. ख-न-एवाश्रयणार्थत्वात् ; ग-भ-ल-स-एवश्रयणार्थत्वात् ; च-ण-फ-एवाश्रयणार्थत्वात् ; त-
एवाश्रयणार्थत्वात् । १४. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-अन्योन्यात्मकत्वेन ।

शब्दं करोति वृष्ट्यादिद्वारा । स महो महान् देवो मर्याना विवेश तन्नियन्तृतया^१ । 'सूर्य आत्मा जगत्स्तस्थुषश्च' (ऋ. सं. १. ११५. १) इति हि श्रुतम् ॥ एवं स्वबादिपक्षेऽपि^२ योज्यम् । शाब्दि-कास्तु शब्दब्रह्मपरतया चत्वारि श्रुतेति चत्वारि पदजातानि नामाख्याते^३ चोपसर्गनिपाताश्च^४ इत्यादिना व्याचक्षते । अपरे स्वपरया । तत्सर्वमत्र द्रष्टव्यम् ॥

त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानं गवि देवासौ घृतमन्वविन्दन् ।

इन्द्र एकं सूर्य एकं जजान वेनादेकं स्वधया निष्टतक्षुः ॥ ४ ॥

त्रिधा । हितम् । पणिऽभिः । गुह्यमानम् । गवि । देवासः । घृतम् । अनु । अविन्दन् ।

इन्द्रः । एकम् । सूर्यः । एकम् । जजान । वेनात् । एकम् । स्वधया । निः । ततक्षुः ॥ ४ ॥

पणिभिः असुरैः पगवि गोषु त्रिधा क्षीरदध्याज्यभेदेन त्रिप्रकारं हितं निहितं गुह्यमानं गोपितं घृतं दीप्तं रसरूपं वा द्रव्यं देवासः देवाः अन्वविन्दन् अलभन्त । तत्र इन्द्र एकं क्षीरं जजान उदपादयत् । सूर्य एकं जजान । वेनात् कान्तिमतः^४ अग्नेर्गमनवतो वायोर्वा एकं घृतं स्वधया अग्नेन निमित्तेन द्रव्येण वा साधनेन निष्टतक्षुः निरपादयन् देवाः ॥

एता अर्षन्ति हृद्यात्समुद्राच्छतव्रजा रिपुणा नावचक्षे ।

घृतस्य धारा अभि चाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्ये आसाम् ॥ ५ ॥

एताः । अर्षन्ति । हृद्यात् । समुद्रात् । शतव्रजाः । रिपुणा । न । अवचक्षे ।

घृतस्य । धाराः । अभि । चाकशीमि । हिरण्ययः । वेतसः । मध्ये । आसाम् ॥ ५ ॥

एताः आपो घृतधारा वा अर्षन्ति अधः पतन्ति । शतव्रजाः अपरिमितगतयः सत्यः हृद्यात् हृदयङ्गमात् समुद्रात् अन्तरिक्षात् रिपुणा जलमोकप्रतिबन्धकारिणा दानुषा वृत्रेण नावचक्षे न अवदर्शनाय यथादृष्टं भवति तथा अर्षन्ति । ताः घृतस्य धारा अभि चाकशीमि अभिपश्यामि । कुत्रेति तदुच्यते । हिरण्ययः हिरण्यमयः वेतसः अप्संभवोऽग्निर्वेद्युतः आसाम् अपां मध्ये वर्तत इति शेषः । अत्र घृतस्य धारा अभि चाकशीमीत्यनेन चरमपादेन होमाधारोऽग्निर्वेद्युतोऽग्निरादित्यो वीक्ष्यते ॥ ॥५०॥

सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।

एते अर्षन्त्यूर्मयो घृतस्य मृगाइव क्षिपणोरीर्षमाणाः ॥ ६ ॥

सम्यक् । स्रवन्ति । सरितः । न । धेनाः । अन्तः । हृदा । मनसा । पूयमानाः ।

एते । अर्षन्ति । ऊर्मयः । घृतस्य । मृगाऽइव । क्षिपणोः । ईर्षमाणाः ॥ ६ ॥

१. त-तत्तन्नियन्तृतया । २. त-न-अबादिपक्षेऽपि । ३. ग-च-नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च ।

४. ख-ग-च-ण-फ-एतयतः; प-ल-स-एकान्तिमतः; भ-एकायतः ।

अस्याग्नेरुपरि ऽसम्यक् ऽस्रवन्ति क्षरन्ति । घृतस्य^१ धाराः^१ । किमिव । ऽसरितो ऽन
 ऽधेनाः प्रीणयिष्यो नद्य इव । ऽअन्तर्हृदा^२ ऽमनसा हृदयमध्यगतेन चित्तेन । भावनासच्चिवेनेति
 यावत् । तेन ऽप्यमानाः शुद्धीकृताः । तदेवोच्यते । ऽपते ऽघृतस्य ऽऊर्मयः रसाः ऽअर्षन्ति गच्छन्ति ।
 जुह्वाः सकाशादग्नेरुपरि पतन्ति । किमिव । ऽक्षिपणोः क्षेपकात् व्याधात् । ऽईषमाणाः पलायमानाः
 ऽमृगा इव । ते यथा कक्षं प्रविशन्ति तद्वत् । अनेन शौध्यमुक्तं भवति ॥

सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासो वातप्रमियः पतयन्ति यद्वाः ।

घृतस्य धारा अरुषो न वाजी काष्ठा भिन्दन् ऊर्मिभिः पिन्वमानः ॥ ७ ॥

सिन्धोऽइव । प्रऽअध्वने । शूघनासः । वातऽप्रमियः । पतयन्ति । यद्वाः ।

घृतस्य । धाराः । अरुषः । न । वाजी । काष्ठाः । भिन्दन् । ऊर्मिभिः । पिन्वमानः ॥ ७ ॥

ऽसिन्धोः स्यन्दमानाया नद्याः सकाशात् ऽइव उदकानीव ऽप्राध्वने प्रवणवति देशे ऽशूघनासः
 आशुगन्धः । ' आशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः ' (निरु. ६. १) इति निरुक्तम् ।
 ऽवातप्रमियः वायुवत् प्रकृष्टवेगाः ऽयद्वाः महस्यः ऽघृतस्य ऽधाराः ऽपतयन्ति गच्छन्त्यग्नेरुपरि ।
 घृतमुदकमिति पक्षे सिन्धोरिवेत्यत्र इवशब्दोऽनर्थकः । स्यन्दनसाधनादन्तरिक्षादुत्कलक्षणा घृतधारा
 उदकधाराः पतयन्ति गच्छन्ति भूमौ । किंच घृतसंस्स्यायः ऽकाष्ठाः^३ मर्यादाभूतान् परिधीन् ऽभिन्दन्
 ऽऊर्मिभिः रसैः ऽपिन्वमानः वर्धमानो भवति । उदकमिति पक्षे काष्ठाः क्रान्त्वा स्थिता दिक्षो
 भिन्दन् ऊर्मिभिः तरङ्गैः पिन्वमानो भवति । तत्र दृष्टान्तः । ऽअरुषो ऽन ऽवाजी आरोचमानो गर्वेण
 गमनशीलोऽश्व इव । स यथा^४ भिन्दन् पिन्वमानश्च भवति तद्वत् ॥

अभि प्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मर्यमानासो अग्निम् ।

घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः ॥ ८ ॥

अभि । प्रवन्त । समनाऽइव । योषाः । कल्याण्यः । स्मर्यमानासः । अग्निम् ।

घृतस्य । धाराः । समऽइधः । नसन्त । ताः । जुषाणः । हर्यति । जातऽवेदाः ॥ ८ ॥

ऽघृतस्य ऽधाराः अमुम् ऽअग्निं ऽसमनेव समानमनस्काः ऽयोषाः योषितः पतिमिव ऽअभि ऽप्रवन्त
 अभिनमयन्ति । निमग्नं कुर्वन्ति । कीदृश्यस्ताः । ऽकल्याण्यः भद्ररूपाः ऽस्मर्यमानासः हसन्यः । किंच
 ताः ऽसमिधः सम्यग्दीपयिष्यः सत्यः ऽनसन्त व्याप्नुवन्ति । ऽताः एव धाराः ऽजुषाणः प्रीयमाणः
 सेवमानो वा अयं ऽजातवेदाः ऽहर्यति कामयते । घृतशब्दस्योदकमिति पक्षेऽभिजातवेदः शब्दाभ्यां
 वैद्युतोऽग्निरादिस्यो वा गृह्यते । तं देवमुदकधारा अभि प्रवन्त नसन्त च । स^५ ताश्च हर्यति^५ ॥

१. त-घृतधाराः । २. त-किंच अन्तर्हृदा । ३. ख-च-त-फ-भ-काष्ठाः काष्ठान् । ४. त-यथा
 काष्ठाः । ५. ख-ग-च-ण-स ता वा हरीतः; त-न-स च ता हर्यतीति (न-हर्यति) ।

कन्या इव बह तु मे त वा उ अङ्गयञ्जाना अभि चाकशीमि ।

यत्र सोमः सूयते यत्र यज्ञो घृतस्य धारा अभि तत्पवन्ते ॥ ९ ॥

कन्याः इव । बह तुम् । एत वै । ऊँ इति । अङ्गि । अङ्गानाः । अभि । चाकशीमि ।

यत्र । सोमः । सूयते । यत्र । यज्ञः । घृतस्य । धाराः । अभि । तत् । पवन्ते ॥ ९ ॥

कन्या इव अनूढा बालिका इव । ता यथा बह तुम् उद्वाहं प्राप्तुम् एत वा उ एतुं पतिं गन्तुम् अङ्गि अङ्गकमाभरणं तेजो वा अङ्गानाः व्यञ्जयन्त्यः । एवं कुर्वत्यः कन्या इव स्वभर्तृभृत-माध्वरं वैद्युतं वाग्निमादित्यं वा बह तुम् एतुम् अङ्गि व्यङ्गकं तदीयं रूपमङ्गाना व्यञ्जयन्तीः^१ घृतस्य धाराः अभि चाकशीमि अभिपश्यामि । घृतेनोदकेन च भौमस्य वैद्युतस्य चाग्नेः प्रज्वलनं प्रसिद्धम् । किंच ता धाराः सोमः सूयते यत्र यत्र^२ चेतः^३ यज्ञः तायेत^४ तत् तं यज्ञमभिलक्ष्य पवन्ते गच्छन्ति खलु ॥

अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मासु भद्रा द्रविणानि धत्त ।

इमं यज्ञं नयत देवता नो घृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते ॥ १० ॥

अभि । अर्षत । सुऽस्तुतिम् । गव्यम् । आजिम् । अस्मासु । भद्रा । द्रविणानि । धत्त ।

इमम् । यज्ञम् । नयत । देवता । नः । घृतस्य । धाराः । मधुमत् । पवन्ते ॥ १० ॥

हे मदीया ऋत्विजः गव्यं गोसमूहरूपं गोसंबन्धिनं वा आजि* संवातम्* अभ्यर्षत अभिगच्छत अभिगमयत वा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिम् । अत्र गोशब्देनोदकानि गावो बोध्यन्ते । तत्संवातोऽभिप्रेतः । अस्मासु यजमानेषु भद्रा स्तुत्यानि द्रविणानि धत्त धारयत । स्तुत्या खलु फलं लप्स्यते । किंच नः अस्मदीयम् इमं यज्ञं देवता अत्र यष्टव्यान् देवान् नयत प्रापयत । घृतस्य धारा मधुमत् यथा^५ तथा^६ पवन्ते गच्छन्ति ॥

‘ धामन्ते ’ इत्येषोत्तरसूक्तस्याद्या चाध्यायोत्सर्जनोपाकरणयोर्विनियुक्ते । ‘ धामन्ते विश्वम् ’ इति प्रतीकमुक्त्वा तदन्ते ‘ दृचाः^७ ’ (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इति सूत्रितत्वात् ॥

१. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-एनम् । २. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-व्यञ्जयन्त्यः । ३. ख-ग-च-ण-यत्र वा; भ-ल-स-अवतारः । ४. ख-ग-च-ण-म-ल-स-तायात् । ५. फ-हे धाराः अस्मासु गव्यमुदकमयम् आजि समूहं अभ्यर्षत वर्षत गायत वाम् । * ख-घ-ण-प-आजि आसमन्तात्; ल-स-आसमन्तात् । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-‘ यथा तथा ’ नास्ति । ७. त-इति दृचाः ।

धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमन्तः समुद्रे हृद्यन्तरायुषि ।

अपामनीके समिथे य आभृतस्तमश्याम मधुमन्तं त ऊर्मिम् ॥ ११ ॥

धामन् । ते । विश्वम् । भुवनम् । अधि । श्रितम् । अन्तरिति । समुद्रे । हृदि । अन्तः । आयुषि ।
अपाम् । अनीके । समुद्रे । यः । आभृतः । तम् । अश्याम् । मधुमन्तम् । ते । ऊर्मिम् ॥ ११ ॥

१ते त्वदीये १धामन् धामनि तेजःस्थाने १विश्वं १भुवनम् १अधि १श्रितम् १ । १अन्तः १समुद्रे
वह्वाग्निर्वेन १हृद्यन्तः सर्वप्राणिनां हृदये वैश्वानरत्वेन १आयुषि अन्ने सर्वप्राण्याहारत्वेन । यद्वा ।
आयुषीत्येतत् हृदिशेषणम् । जठराग्निना खल्वायुः धार्यते ५ । १अपामनीके उदकसंख्याये वैष्णुताग्निर्वेन
१समिथे संग्रामे च शौर्याग्निरूपेण । एवं सर्वेषु स्थानेषु वर्तमानं धाम । तस्मिन् धामनि १यः
ऊर्मिर्घृतरूप उदकरूपो वा रसः १आभृतः ५ स्थापितः १ते त्वदीयं १तं रसं १मधुमन्तं माधुर्योपितम्
१अश्याम् व्याप्नुयाम ॥ ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥

इत्थं श्रीबुक्कभूपालसाम्राज्यैकधुरंधरः ।
विद्यातीर्थगुरोर्दृष्ट्या प्राप्तसार्वभ्यवैभवः ६ ॥
श्रीमत्सायणमन्त्रीशः सकलागमतत्त्ववित् ।
दाशतर्यां माधवीये वेदार्थस्य प्रकाशने ॥
चतुर्थं मण्डलं सम्यक् वामदेवेन वीक्षितम् ।
अष्टोत्तरैस्तु पञ्चाशत्सूक्तैः पञ्च शतैरपि ॥
एकोनया नवत्या च युक्तैर्मन्त्रैश्च संमितम् ।
व्याकापीसुखबोधार्थं पश्यतैतद्विमत्सराः ७ ॥
॥ इति चतुर्थं मण्डलं समाप्तम् ॥

१. त-भुवनं कृत्स्नं भूतजातम् । २. त-श्रितं तदपि च धाम कुत्र कुत्रास्त इति । ३. त-
अन्तरिक्षस्य मध्ये सूर्यमण्डलत्वेन । ४. त-धियते । ५. त-आहृतः । ६. ख-ग-च-ण-म-°सर्वज्ञ°
७. ख-ग-च-च-ण-फ-पश्यन्तु गतमत्सराः; न-पश्य तद्वीतमत्सराः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ पञ्चमं मण्डलम् ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहंश्वरम् ॥

आत्रेये^१ पञ्चमे मण्डले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तत्र 'अबोध्यग्निः' इति द्वादशचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अबोधि द्वादश बुधगविष्टिरौ' इति । पञ्चमे मण्डलेऽनुक्तगोत्रमात्रेयं विद्यादिति परिभाषितत्वादात्रेयौ बुधगविष्टिरावृषी । अनादेश-परिभाषया त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयामिद्वेवता । प्रातरनुवाके^२ आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विन-शस्त्रे चैतदादिचत्वारि सूक्तानि । तथा च सूत्रितम्—'अबोध्यग्निः समिधेति चत्वारि' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥ अध्यायोत्सर्जनोपाकरणयोर्धामन्ते विश्वमिति द्रुचत्वेन विनियोग उक्तः ॥

अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासम् ।

यद्वाइव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सिस्रते नाकमच्छ ॥ १ ॥

अबोधि । अग्निः । सम्ऽइधा । जनानाम् । प्रति । धेनुम्ऽइव । आऽयतीम् । उषसम् ।

यद्वाऽइव । प्र । वयाम् । उत्ऽज्जिहानाः । प्र । भानवः । सिस्रते । नाकम् । अच्छ ॥ १ ॥

अयं^३ अग्निः^४ जनानाम्^५ अध्वर्यादीनां^६ समिधा^७ समिद्धिः^८ अबोधि^९ प्रबुद्धोऽभूत्^{१०} । धेनुमिव । अग्निहोत्रार्थधेनुं प्रति यथा प्रातर्बुध्यते तद्वत्^{११} आयतीम्^{१२} आगच्छन्तीम्^{१३} उषसं^{१४} प्रति । उषःकाले इत्यर्थः । अथ^{१५} प्रबुद्धस्याग्नेः^{१६} भानवः^{१७} ज्वालाः^{१८} यद्वाः^{१९} महान्तः^{२०} वयां^{२१} शाखां^{२२} प्र^{२३} उज्जिहानाः^{२४} प्रोद्धमयन्तो वृक्षाः^{२५} इव प्रोज्जिहानाः स्वाधिष्ठानं त्यजन्तः^{२६} नाकम्^{२७} अन्तरिक्षम्^{२८} अच्छ^{२९} आभिमुख्येन^{३०} प्र^{३१} सिस्रते^{३२} प्रसरन्ति ॥

अबोधि होता यजथाय देवानूर्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात् ।

समिद्धस्य रुशददार्शिं पाजो महान्देवस्तमसो निरमोचि ॥ २ ॥

अबोधि । होता । यजथाय । देवान् । ऊर्ध्वः । अग्निः । सुऽमनाः । प्रातः । अस्थात् ।

सम्ऽइद्धस्य । रुशत् । अदार्शिं । पाजः । महान् । देवः । तमसः । निः । अमोचि ॥ २ ॥

१. ख-च-फ- 'आत्रेये' नास्ति । २. ख-ग-च-ण-भ-ल-स- 'प्रातरनुवाके' नास्ति । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-प्रबुद्धोऽभूत् । ४. न-ल-स-अथवा । ५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-प्रबुद्धस्याग्नेः ।

अयं षोढा होमनिष्पादकः षमिः षदेवान् यष्टयान् षयजथाय यष्टुम् षबोधि बुध्यते^१ ।
 सोऽमिः प्रातःकाले षसुमनाः शोभनमनस्को यजमानानुग्रहबुद्धिः सन्^२ षऊर्ध्वः षअस्थात् उत्तिष्ठति ।
 षसमिद्धस्य अस्य षरुशत् रोचमानं षपाजः बलं ज्वालालक्षणम् षअदशि दृश्यते । एवंभूतः^३
 षमहान् षदेवः षतमसः अन्धकारात् षनिरमोचि निर्मुक्तोऽभूत् ॥

यदी गणस्य रशनामजीगः शुचिरङ्क्ते शुचिभिर्गोभिरग्निः ।

आदक्षिणा युज्यते वाजयन्त्युत्तानामूर्ध्वो अधयज्जुहूभिः ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । गणस्य । रशनाम् । अजीगिरिति । शुचिः । अङ्क्ते । शुचिऽभिः । गोभिः । अग्निः ।
 आत् । दक्षिणा । युज्यते । वाजयन्ती । उत्तानाम् । ऊर्ध्वः । अधयत् । जुहूभिः ॥ ३ ॥

यत् यदा ईम् अयमग्निः गणस्य संघात्मकस्य जगतः रशनां रज्जुमिव^४ व्यापारप्रतिबन्धकं
 तमः अजीगः । गिरिति गृह्णाति वा । समिद्धो भवतीत्यर्थः । तदा^५ शुचिः दीप्तः अग्निः^६ शुचिभि-
 र्गोभिः दीप्तैः रश्मिभिः अङ्क्ते ह्यनक्ति विश्वं जगत् । आत् अनन्तरमेव दक्षिणा प्रवृद्धा वाज-
 यन्ती अन्नमिच्छन्त्याज्यधारा युज्यते युक्ता भवति । अथवा दक्षिणा प्रवृद्धाज्यधारा युज्यते । तां च
 धाराम् उत्तानाम् ऊर्ध्वतानामुपरि विस्तृताम् ऊर्ध्वः उन्नतः सन् जुहूभिः अधयत् पिबति ॥

अग्निमच्छा देवयतां मनांसि चक्षूषीव सूर्ये सं चरन्ति ।

यदी सुवाते उषसा विरूपे श्वेतो वाजी जायते अग्रे अह्वाम् ॥ ४ ॥

अग्निम् । अच्छ । देवयताम् । मनांसि । चक्षूषिऽइव । सूर्ये । सम् । चरन्ति ।

यत् । ईम् । सुवाते इति । उषसा । विरूपे इति विरूपे ।

श्वेतः । वाजी । जायते । अग्रे । अह्वाम् ॥ ४ ॥

अग्निं देवम् अच्छ आभिमुख्येन देवयतां देवानात्मन इच्छतां यजमानानां मनांसि सं
 चरन्ति । देवा यष्टव्यास्तदर्थं कदायं वधिष्यतीति ध्यायन्तीत्यर्थः । चक्षूषीव सर्वेषां प्राणिनां
 यथा सूर्ये संचरन्ति तद्वत् । यत् यदा ईम् एनमग्निम् उषसा सह विरूपे नानारूपे^७ यावा-
 पृथिव्यौ सुवाते जनयतः । तदानीं श्वेतः प्रकृष्टवर्णोपेतः वाजी वेजनवानग्निः अह्वाम् अग्रे
 उदयकाले^८ जायते^९ प्रवर्धत इत्यर्थः ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-भ-ल-अबुध्यत । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘सन्’ नास्ति । ३. न-ल- अथ
 तथाभूतः । ४. ल-संघातात्मकस्य । ५. न-ल-स-रज्जुरिव । ६. त-यदा च । ७. ख-ग-घ-
 च-ण-प-फ-भ-अग्निः आग्निः भक्षकैः दाहकैरित्यर्थः । ८. ख-ग-च-ण-स-‘नानारूपे’ नास्ति । ९. त-प-
 ल-प्रातःकाले । १०. ल-जायते उत्पद्यते ।

जनिष्ट हि जेन्यो अग्रे अह्नां हितो हितेष्वरुषो वनेषु ।

दमेदमे सप्त रत्ना दधानोऽग्निर्होता नि षसादा यजीयान् ॥ ५ ॥

जनिष्ट । हि । जेन्यः । अग्रे । अह्नाम् । हितः । हितेषु । अरुषः । वनेषु ।

दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधानः । अग्निः । होता । नि । सप्साद । यजीयान् ॥ ५ ॥

अयमग्निः ऽजेन्यः उत्पादनीयः ऽअह्नां ऽअग्रे उदयकाले ऽजनिष्ट प्रादुरभूत् । पश्चात् ऽहितेषु
 ऽवनेषु वनोत्थेषु काष्ठेषु ऽअरुषः आरोचमानः सन् ऽहितः स्थापितः । पश्चात् ऽदमेदमे तत्तद्यागगृहे
 ऽसप्त ऽरत्ना रमणीयाः सप्त ज्वालाः ऽदधानः धारयमाणः । अथवा यजमानेभ्यः सप्तविधानि रत्नानि
 दधानः ऽअग्निः ऽहोता होमनिष्पादकः सन् ऽयजीयान् यष्ट्यः सन् ऽनि ऽषसाद् निषण्णो भवति ॥

जीवति यजमाने मृत इति शब्दो यदि स्यात्तदानीं सुरभिर्मतीष्टिः कार्यः । तत्रेयमनुवाक्या ।
 सूत्रितं च—‘ अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान्साध्वीमकर्देववीति नो अद्य ’ (ऐ. ब्रा. ७. ९) इति ॥

अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयानुपस्थे मातुः सुरभा उ लोके ।

युवां कविः पुरुनिःष्ठ ऋतावा धर्ता कृष्टीनामुत मध्यं इद्धः ॥ ६ ॥

अग्निः । होता । नि । असीदत् । यजीयान् । उपऽस्थे । मातुः । सुरभौ । ऊँ इति । लोके ।

युवां । कविः । पुरुनिःऽस्थः । ऋतऽवा । धर्ता । कृष्टीनाम् । उत । मध्ये । इद्धः ॥ ६ ॥

अयम् ऽअग्निः ऽहोता होमनिष्पादकः सन् ऽयजीयान् यष्ट्यश्च सन् ऽन्यसीदत् निषसाद । कुत्रेति
 तदुच्यते । ऽमातुः सर्वस्य निर्मातुर्भूत्याः ऽउपस्थे उत्संगे तत्रापि ऽसुरभौ आज्यादिसौरभ्ययुक्ते ऽलोके
 सर्वदंष्ट्रस्य स्थाने वेदिलक्षणे । ऽउत अपि च ऽयुवा नित्यतरुणः सर्वत्र मिश्रितो वा ऽकविः मेधावी
 ऽपुरुनिःष्ठः बहुस्थानः ऽऋतावा यज्ञवान् ऽधर्ता सर्वस्य धारक एवंभूतः सन् ऽकृष्टीनाम् ऋत्विभ्यज-
 मानानां ऽमध्ये ऽइद्धः समिद्धः^१ सन् । वर्तत इति शेषः^२ ॥ ॥ १२ ॥

प्र णु त्थं विप्रमध्वरेषु साधुमग्नि होतारमीळते नमोभिः ।

आ यस्ततान रोदसी ऋतेन नित्यं मृजन्ति वाजिनं घृतेन ॥ ७ ॥

प्र । नु । त्थम् । विप्रम् । अध्वरेषु । साधुम् । अग्निम् । होतारम् । ईळते । नमःऽभिः ।

आ । यः । ततान् । रोदसी इति । ऋतेन । नित्यम् । मृजन्ति । वाजिनम् । घृतेन ॥ ७ ॥

ऽस्थं तम् ऽअग्निं ऽनमोभिः स्तुतिभिः ऽनु क्षिप्रं ऽप्र ऽईळते स्तुवन्ति । कीदृशं तम् । ऽक्षिप्रं
 मेधाविनम् ऽअध्वरेषु ऽसाधुं फलसाधकं ऽहोतारं होमनिष्पादकम् । ऽयः देवः ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ

१कृतेन उदकेन २आ ३ततान विस्तारितवान् । अग्नौ प्रास्ताहुतेराकित्यद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात् । अथवा
कृतेन सत्यभूतेन हविषा दिवं तथाभूतेन वृष्ट्यादिफलेन भुवं च आततान । ४वाजिनम् अश्ववन्तं
देवं यजमानाः ५नित्यं ६वृतेन उदकेनाज्येन वा ७मृजन्ति परिचरन्ति ॥

मार्जाल्यो मृज्यते स्वे दमूनाः कविप्रशस्तो अतिथिः शिवो नः ।

सहस्रशृङ्गो वृषभस्तदोजा विश्वो अग्ने सहसा प्रास्यन्यान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्यः । मृज्यते । स्वे । दमूनाः । कविप्रशस्तः । अतिथिः । शिवः । नः ।

सहस्रशृङ्गः । वृषभः । तत्तदोजाः । विश्वान् । अग्ने । सहसा । प्र । असि । अन्यान् ॥ ८ ॥

१मार्जाल्यः संमार्जनीयोऽयमग्निः २मृज्यते परिचर्यते । ३स्वे स्वकीये स्थाने । कीदृशोऽयम् ।
४दमूनाः दानमना दान्तमना वा ५कविप्रशस्तः कविभिर्मेधाविभिः प्रशस्तः प्रकर्षेण स्तुत्यः ६नः
अस्माकम् ७अतिथिः अतिथिवत् पूज्यः ८शिवः सुखकरश्च । ९सहस्रशृङ्गः अपरिमितज्वालः १०वृषभः
वर्षिता फलानां ११तदोजाः । यत्प्रसिद्धं बलं तेजो वास्ति तदेवौजो यस्य तादृशः । सर्वबलस्वरूप इत्यर्थः ।
अथ प्रत्यक्षवादः । हे १२अग्ने १३विश्वान् १४अन्यान् स्वय्यतिरिक्तान् सर्वान् १५सहसा बलेन १६प्रासि ।
प्रेति परेत्यर्थे । पराभवसि । व्याप्तुं वा प्रभवसि ॥

प्र सद्यो अग्ने अत्यैष्यन्यानाविर्यस्मै चारुतमो बभूथ ।

ईलेन्यो वपुष्यो विभावा प्रियो विशामतिथिर्मानुषीणाम् ॥ ९ ॥

प्र । सद्यः । अग्ने । अति । एषि । अन्यान् । आविः । यस्मै । चारुतमः । बभूथ ।

ईलेन्यः । वपुष्यः । विभावा । प्रियः । विशाम् । अतिथिः । मानुषीणाम् ॥ ९ ॥

हे १अग्ने त्वं यज्ञमासाद्य २सद्यः^१ तदानीमेव ३अन्यान् स्वसमानान् ४अत्येपि अतिक्रामसि ।
५यस्मै यज्ञाय^२ ६चारुतमः सन् ७आविः ८बभूथ । किंच त्वम् ९ईलेन्यः स्तुत्यः १०वपुष्यः वपुष्करो
दीप्तिकरो वा ११विभावा विशिष्टदीप्तिमान् १२प्रियः प्रियभूतः १३विशां सर्वेषां प्राणिनां तथा १४अतिथिः
पूज्यः १५मानुषीणां^३ प्रजानां भवसि ॥

तुभ्यं भरन्ति क्षितयो यविष्ठ बलिमग्ने अन्तित ओत दूरात् ।

आ भन्दिष्ठस्य सुमतिं चिकिद्धि बृहत्ते अग्ने महि शर्म भद्रम् ॥ १० ॥

तुभ्यम् । भरन्ति । क्षितयः । यविष्ठ । बलिम् । अग्ने । अन्तितुः । आ । उत । दूरात् ।

आ । भन्दिष्ठस्य । सुमतिम् । चिकिद्धि । बृहत् । ते । अग्ने । महि । शर्म । भद्रम् ॥ १० ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ- प्र सद्यः । २. न-ल-स- 'यज्ञाय' नास्ति । ३. त-मानुषीणां
यजमानरूपाणाम् ।

हे वयविष्ट युवतम् अग्ने क्षितयः^१ मनुष्याः यजमानाः तुभ्यं^२ भरन्ति संपाद्यन्ति । किम् ।
बलिं पूजां हविलक्षणां अन्तिः अन्तिकात् उत्त अपि च दूरात् । आ इति चार्थः । किञ्च
अन्दिष्टस्य अतिशयेन स्तोतुः सुमतिं स्तुतिम् आ चिकिद्भि आजानीहि । हे अग्ने ते तव
शर्म सुखम् अस्मभ्यं दातव्यं बृहत् महत् भद्रं^३ स्तुत्यं च ॥

आद्य रथं भानुमो भानुमन्तमग्ने तिष्ठ यजतेभिः समन्तम् ।

विद्वान्पथीनामुर्वन्तरिक्षमेह देवान्हविरद्याय वक्षि ॥ ११ ॥

आ । अद्य । रथम् । भानुऽमः । भानुऽमन्तम् । अग्ने । तिष्ठ । यजतेभिः । सम्ऽअन्तम् ।

विद्वान् । पथीनाम् । उरु । अन्तरिक्षम् । आ । इह । देवान् । हविःऽअद्याय । वक्षि ॥ ११ ॥

हे भानुमः दीप्तिमन् अग्ने अद्य अस्मिन् यागदिने भानुमन्तं दीप्तिमन्तं समन्तं सर्वाचीन-
प्रान्तोपेतं रथं यजतेभिः यष्ट्यैर्देवैः सह आ तिष्ठ आरोह । विद्वान् यष्ट्यदेवपरिज्ञानवासवं
पथीनां देवयजनमार्गान् प्रति ॥ द्वितीयाथं षष्ठी ॥ उर्वन्तरिक्षं प्रभूतेऽन्तरिक्षे देवान् यष्ट्यान्
हविरद्याय हविर्भक्षणाय इह अस्मिन् यज्ञे^४ आ वक्षि आवहसि ॥

अवोचाम कवये मेध्याय वचो वन्दारु वृषभाय वृष्णे ।

गविष्ठिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्मग्रुरुव्यश्चमश्रेत् ॥ १२ ॥

अवोचाम । कवये । मेध्याय । वचः । वन्दारु । वृषभाय । वृष्णे ।

गविष्ठिरः । नमसा । स्तोमम् । अग्नौ । दिविऽइव । रुक्मम् । उरुऽव्यश्चम् । अश्रेत् ॥ १२ ॥

वयमात्रेयाः कवये मेधाविने मेध्याय मेधाहाय वृषभाय वर्षकाय फलानां वृष्णे सेक्त्रे
यूने वृन्दारु वन्दनशीलं वचः स्तोत्रम् अवोचाम । अथ ऋषिरात्मानं परोक्षेणैव निर्दिश्य स्तुतिम्
उपसंहरति । गविष्ठिरः अयमृषिः नमसा नमस्कारेण हविषा वा युक्तं स्तोमं स्तोत्रम् अग्नौ अश्रेत्
अयति स्म । दिवि रुक्मं रोचमानम् उरुव्यश्चम् उरुगमनमादित्यम् इव ॥ ॥ १३ ॥

‘ कुमारं माता ’ इति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रेः पुत्रः कुमार ऋषिः जननाम्नः^५ पुत्रो वृक्षो
बोभौ वात्र ऋषी । ‘ कमेतं स्वं ’, ‘ वि ज्योतिषा ’ इत्यनयोस्तु वृक्ष एव नोभौ न कुमारः । अन्या
षट्पञ्चाशदक्षरा शक्नी शिष्टाशिष्टुभः । अग्निर्देवता । अत्रानुक्रमणिका—‘ कुमारं कुमारो वृक्षो वा
जान^६ उभौ^६ वा शक्यन्तं कं वीर्यचोस्तु वृक्ष एव ’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरस्यापि सूक्तस्य
विनियोग उक्तः पूर्वसूक्तेन सह ॥

१. न- तुभ्यं क्षितयो मनुष्याः; ल-स-तुभ्यम् । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-महि भद्रं महत् ।

३. न-ल-स-‘ अस्मिन् यज्ञे ’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-ल-स-जरनाम्नः । ५. ख-ग-घ-ण-न-
फ-भ-ल-जार उभौ ।

कुमारं माता युवतिः समुब्धं गुहां बिभर्ति न ददाति पित्रे ।

अनीकमस्य न मिनज्जनासः पुरः पश्यन्ति निहितमरतौ ॥ १. ॥

कुमारम् । माता । युवतिः । समुब्धम् । गुहा । बिभर्ति । न । ददाति । पित्रे ।

अनीकम् । अस्य । न । मिनत् । जनासः । पुरः । पश्यन्ति । निहितम् । अरतौ ॥ १ ॥

शाक्यायनब्राह्मणोक्त इतिहास इहोच्यते । राजा त्रैवृण ऐक्ष्वाकः^१ अयणोऽभवदस्य^२ च^३ ॥ पुरोहितो वृशो जान^४ ऋषिरासीत्तदा खलु । संगृह्णन्ति रथान्^५ राशान् रक्षणाय पुरोहिताः ॥ अयणस्य वृशो रक्षिं संजग्राह पुरोहितः । कुमारो वर्मनि क्रीडन्नथचक्रेण चातितः^६ ॥ छिन्नः कुमारश्चक्रेण ममाराथ पुरोहितः । त्वं हन्तास्येति राजानं राजा चापि पुरोहितम् ॥ त्वं हन्तास्य कुमारस्य नाहमित्यब्रवीत्तदा । यतस्त्वं रथवेगस्य नियन्तातस्त्वया हतः ॥ रथस्वामी यतो राजन् तस्मात्वं तस्य घातकः । एवं विवद-मानौ ताविश्वकून्प्रष्टुमागतौ ॥ तौ पप्रच्छतुरिक्ष्वाकून् केनासौ निहतो द्विजः^७ । तेऽब्रुवन्नथयन्तारं हन्तारं वृशसंशकम् ॥ स वृशो वार्शसाज्ञा तं कुमारं समजीवयत् । एवमाख्याय तत्रैव पुनरन्यदुदी-रितम् ॥ यत इक्ष्वाकवो रागात्^८ हन्तारमृपिमब्रुवन् । तस्मात्तेषां गृहेष्वग्नेस्तेजो निर्गतमेव च ॥ गृहे पाकादयो नासन् तत्कारणमचिन्तयन् । वृशं कुमारहन्तारं यदवोचाम तेन नः ॥ अपाक्रमद्भरो वह्नेराह्व-याम वृशं वयम् । इति संचिन्त्य^९ तमृपिमाह्वयामासुरादरात् ॥ समागत्य^{१०} ततः शीघ्रं तेषामग्नेर्हरो भवेत् । इति वार्शेन साज्ञासावकामयत पूर्ववत् ॥ एवं गायन् स ऋषिर्ब्रह्महत्यां भार्याजातां^{११} त्रसदस्योर्नृपस्य । पिशाचवेषां हर आदाय चाग्नेर्गृहाग्नीत्वा कशिपौ स्थापयन्तीम्^{१२} ॥ दृष्ट्वा^{१३} सम्यक् तद्वरस्तोषयित्वा^{१४} साज्ञा पश्चाद्योजयामास चाग्निम् । ततः सतेजाः संजातोऽभवत्पाकादि पूर्ववत् ॥ एवं शाक्यायनेनोक्तं ताण्डकोक्तमथोच्यते । वृशः पुरोधा अभवत्तस्योर्महीपतेः ॥ स रथं धावयन्नाजा ब्राह्मणस्य कुमार-कम् । चिच्छेद् रथचक्रेण प्रमादात्सोऽब्रवीद्दृशम् ॥ पुरोहिते वर्तमाने स्वयि मां हन्तिरागता^{१५} । एषा स्वयापनेतव्या ऋषिमित्यब्रवीन्नृपः ॥ स ऋषिर्वार्शसाज्ञा तं कुमारमुदजीवयत् ॥ माता कुमारस्योत्पाद-यित्री युवतिः यौवनोपेता कुमारं पथि संचरन्तं समुब्धं चक्रेण हतं गुहा गुहायां बिभर्ति धार-यति । न ददाति पित्रे तस्य जनकाय । यद्वा । माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी समुब्धं सम्यक् निगूढं गुहा^{१६} बिभर्ति न ददाति पित्रे । अस्य कुमारस्य अनीकं रूपं मिनत् हिंसितं जनासः जनाः पश्यन्ति । किंतु अरतौ अरमणे देशे निहितं स्थितं पुरः पुरोदेशे^{१७} पश्यन्ति । अथवायं वृशेन पुनरुज्जीवितः कुमार आत्मानमपरोक्षतया वक्ति कथयति । जानः^{१८} वा तं जीवयित्वा वक्ति । अथवा । सूक्तस्य आग्नेयत्वात् कुमार इत्यग्निरुच्यते । तं माता अरण्ययुवतिमिश्रयन्ती समुब्धं निगूढं गुहायां बिभर्ति पित्रे उत्पादकाय यजमानाय न ददाति । अस्याग्नेर्मिनत् हिंसत् दाहकमनीकं तेजो जना न पश्यन्ति । किंतु अरतौ अरण्यां हिन^{१९} पश्यन्ति ॥

१. ख-ग-च-फ-भ-इक्ष्वाकुः । २. च-फ-त्रय एव ब्रवीन्मिथः । ३. ख-ग-ण-त-न-भ-ल-जारः । ४. तं-तथा । ५. ल-पातितः । ६. ण-भ-म-द्विजाः । ७. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स-वेगात् ; त-ल-संगात् । ८. त-ल-निश्चित्य । ९. त-न-ल-रा आगत्य । १०. त-भार्या जाताम् । ११. ख-ग-ण-त-न-भ-ल-स-स्थापयन्ती । १२. ख-ग-च-फ-दृष्ट्वा दृशः संस्तरे तोषयित्वा ; ण-दृष्ट्वा वृषः संस्तरे तोषयित्वा ; भ-दृष्ट्वा स्रक्स्तरे स्तोषयित्वा ; ल-दृष्ट्वा स्रक्स्तद्वरस्तोषयित्वा ; स-दृष्ट्वा स्रक्स्तरे (?) तोषयित्वा । १३. त-न-हतिरागता । १४. ल-गुहायाम् । १५. ख-ग-च-ण-भ-पुरोदेशे नास्ति । १६. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-ल-स-जारः । १७. ल-निहितम् ।

कमेतं त्वं युवते कुमारं पेयीं बिभर्षिं महिषीं जजान ।

पूर्वाहिं गर्भः शरदो ववर्धपश्यं जातं यदसूत माता ॥ २ ॥

कम् । एतम् । त्वम् । युवते । कुमारम् । पेयीं । बिभर्षिं । महिषीं । जजान् ।

पूर्वीः । हि । गर्भः । शरदः । ववर्ध । अपश्यम् । जातम् । यत् । असूत । माता ॥ २ ॥

अत्राग्नेरुत्पाद्यमानत्वात् कुमारशब्देन व्यवहारः । हे युवते त्वं कमेतं कुमारं पेयीं हिंसिका
पिशाचिका सती बिभर्षिं । एवं वृशाख्यो महर्षिः कशिपुनाच्छन्नम्^१ अग्नेर्हरो ब्रूते । त्वयानुत्पादितत्वात्
धारणमनुचितमित्यर्थः । महिषी महती पूजनीयारणिः एनं जजान अजनयत् । तदेवाह^२ । गर्भः शिशो-
र्ग्राहकोऽरण्याः संबन्धी गर्भः हि यस्मात् पूर्वीः शरदः गताननेकान् संवत्सरान् ववर्ध ववृधे ।
अहं च ततो जातम् अपश्यम् । यन् यस्मात् माता अरणिः असूत उदपादयत् । राजकुमारपक्षे^३ हे
युवते भूदेवि कमेतं कुमारं पेयीं सती बिभर्षिं । अवशिष्टं कुमारजननपरतया^४ योज्यम् । एवमुत्तरत्रापि
कुमाराग्निहरसोः परत्वेन यथोचितं व्याख्येयम् ॥

हिरण्यदन्तं शुचिर्वर्णमारात्क्षेत्रादपश्यमायुधा मिमानम् ।

ददानो अस्मा अमृतं विपृक्त्किं मामनिन्द्राः कृणवन्ननुकथाः ॥ ३ ॥

हिरण्यदन्तम् । शुचिर्वर्णम् । आरात् । क्षेत्रात् । अपश्यम् । आयुधा । मिमानम् ।

ददानः । अस्मै । अमृतम् । विपृक्त् । किम् । माम् । अनिन्द्राः । कृणवन् । अनुकथाः ॥ ३ ॥

हिरण्यदन्तं हिरण्यसदृशदन्तस्थानीयज्वालपेतं शुचिर्वर्णं प्रदीप्तवर्णम् आयुधा आयुधानि
आयुधस्थानीयान् स्फुलिङ्गान् ज्वाला वा मिमानं निमिममाणमग्निम् आरात् समीपे क्षेत्रात् क्षेत्रे^१
देशे^२ अपश्यं पश्येयम् । एवं वृशः कामयते । अहम् अस्मै अग्नये अमृतम् अविनाश्यमृतत्वसाधनं
वा विपृक्त् सर्वतो व्याप्तं हविः स्तोत्रं वा ददानः दातास्मि । माम् अनिन्द्राः । इन्द्रः परमै-
श्वर्योऽग्निः । तद्गहिता अनिन्द्राः । इन्द्रमयजन्त इत्यर्थः । अनुकथाः अस्तुतय इन्द्रमस्तुवन्तश्च^३ किं
कृणवन् किं कुर्युः ॥

क्षेत्रादपश्यं सनुतश्चरन्तं सुमद्युथं न पुरु शोभमानम् ।

न ता अगृभ्रजनिष्ट हि षः पलिकनीरिद्युवतयो भवन्ति ॥ ४ ॥

क्षेत्रात् । अपश्यम् । सनुतरिति । चरन्तम् । सुमत् । युथम् । न । पुरु । शोभमानम् ।

न । ताः । अगृभ्रन् । अजनिष्ट । हि । षः । पलिकनीः । इत् । युवतयः । भवन्ति ॥ ४ ॥

१. त-ल- कशिपुनाच्छन्नम् । २. ख-ग-घ-च-ण-म-स-तदेव हि; ल-तदेवाहुः । ३. ल-राजकुमारा-
श्रियपक्षे । ४. त-कुमारमातृपरतया । ५. त-क्षेत्रदेशे ।

अहं वृषा इदानीं^१ ऽक्षेत्रात् क्षेत्रे ऽसनुतः । अन्तर्हितनामैतत् । निगूढं^२ ऽचरन्तम् अरण्यां^३ ऽयूथं
 ऽन गवां समूहमिव^४ ऽसुमत् स्वयमेव^५ ऽपुरु बहु ऽशोभमानम्^६ ऽपश्यं पश्यामि । पुरा हरसः पिशा-
 च्याक्रमणकाले^७ ऽताः ज्वाला निर्वीर्याः^८ ऽन ऽअगृभ्रन् नागृह्णन्त नराः । इदानीं^९ ऽसः अग्निः ऽअजनिष्ट
 ऽहि । हरसा प्रादुरभूत् खलु । अत एव हेतोः^{१०} ऽपलिक्रीरित् पलिकन्यः पलिता जीर्णाः^{११} ज्वाला एवेदानीं
 ऽयुवतयो ऽभवन्ति ॥

के मे मर्यकं वि यवन्त गोभिर्न येषां गोपा अरणश्चिदास ।

य ईं जगृभ्रव ते सृजन्त्वाजाति पञ्च उप नचिकित्वान् ॥ ५ ॥

के । मे । मर्यकम् । वि । यवन्त । गोभिः । न । येषाम् । गोपाः । अरणः । चित् । आस ।

ये । ईम् । जगृभुः । अव । ते । सृजन्तु । आ । अजाति । पञ्चः । उप । नः । चिकित्वान् ॥ ५ ॥

१ के २ मे मदीयं ३ मर्यकं मर्त्यसंघं राष्ट्रं ४ गोभिः सह ५ वि यवन्त विद्युक्तमकुर्वन् । गा^६ भृत्यांश्च
 व्ययोजयन्^७ । ८ येषां ९ गोपाः अस्माकं गोपायिताः^{१०} ११ अरणश्चित् अभिगन्ता १२ न ऽभास बभूव^{१३} । सोऽय-
 मग्निः । १४ ये द्वेषिणः १५ ईम् एनं जनसंघं राष्ट्रं १६ जगृभुः गृह्णन्ति । १७ ते १८ अव ऽसृजन्तु नश्यन्तु^{१९} । किंच
 २० चिकित्वान् चेतनावान् अस्मद्विषयज्ञानवानग्निः २१ नः अस्माकं २२ पञ्चः पञ्चान् २३ उप ऽआजाति उपा-
 गच्छति ॥

वसां राजानं वसति जनानामरातयो नि दधुर्मर्त्येषु ।

ब्रह्माण्यत्रैरव तं सृजन्तु निन्दितारो निन्द्यासो भवन्तु ॥ ६ ॥

वसाम् । राजानम् । वसतिम् । जनानाम् । अरातयः । नि । दधुः । मर्त्येषु ।

ब्रह्माणि । अत्रैः । अव । तम् । सृजन्तु । निन्दितारः । निन्द्यासः । भवन्तु ॥ ६ ॥

१ वसां वसतां प्राणिनां २ राजानं स्वामिनं ३ जनानां प्राणिनां ४ वसतिम् आवासभूतं ५ अरुणमुक्त-
 लक्षणमग्निं वा ६ अरातयो ७ नि दधुः अगोपयन् ८ मर्त्येषु^९ लोकेषु मध्ये । १० अत्रैः अत्रिगोत्रस्य वृषास्य
 ११ ब्रह्माणि मन्त्राः स्तोत्राणि^{१२} वा^{१३} १४ तं कुमारम्^{१५} अग्निं वा १६ अव ऽसृजन्तु । अथवा अत्रैः^{१७} अत्रिगोत्रस्य
 कुमारं ब्रह्माणि । यद्वा । वृषास्य ब्रह्माण्यत्रैरत्रिगोत्रम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ तं कुमारमव सृजन्तु विसृजन्तु ।
 १८ निन्दितारः अस्मद्विन्दकाः १९ निन्द्यासः अस्माभिर्निन्द्याः २० भवन्तु । अत्रैर्ब्रह्माणीत्येतत्^{२१} उपजीव्य वृषा-
 स्यात्रैर्यं वदन्ति । आत्रैर्यः कुमार इति पक्षे स एव प्राणमयम्^{२२} आत्मानमवसृजन्त्वित्याशास्ते ॥ १४ ॥

१. त-आरण्यम् । २. प-शोभमानमग्निम् । ३. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-ल-स-‘जीर्णाः’ नास्ति ।
 ४. ख-ग-घ-च-ण-त-भ-ल-स-गोभृत्यांश्च विद्योजयन्; न-गोभृत्यांश्च व्ययोजयन् । ५. न-भ-ल-स-
 गोपयिता । ६. ख-प-फ-भ-न बभूव । ७. ल-न पश्यन्तु । ८. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-‘अरुण’ ...
 वा’ नास्ति । ९. त-मर्त्येषु तदीयेषु । १०. ख-ग-च-ण-भ-‘स्तोत्राणि वा’ नास्ति । ११. ख-ग-च-
 ण-प-फ-भ-कुमारमरुणमुक्तलक्षणम् । १२. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-अत्रैः अत्रिम् । १३. ख-ग-च-ण-त-न-
 भ-ल-स-अत्र ब्रह्माणीत्येते । १४. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स-शाणं मेगम् (?) ।

अङ्गः सवे आहवनीयोपस्थाने 'शुनश्चिच्छेपम्' इत्येपा । 'अग्निमाहवनीयमुपस्थापयांचकार-
शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्रात्' (ऐ. ब्रा. ७. १७) इति ब्राह्मणम् ।

शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्राद्यूपादमुञ्चो अशमिष्ट हि षः ।

एवास्मदग्ने वि मुमुग्धि पाशान्होतश्चिकित्व इह तू निषद्य ॥ ७ ॥

शुनःऽशेषम् । चित् । निऽदितम् । सहस्रात् । यूपात् । अमुञ्चः । अशमिष्ट । हि । सः ।
एव । अस्मत् । अग्ने । वि । मुमुग्धि । पाशान् । होतरिति । चिकित्वः । इह । तु । निऽसद्य ॥ ७ ॥

हे अग्ने ऽनिदितं नितरां बद्धं ऽशुनःशेषम् ऋषिं ऽसहस्रात् अनेकरूपात्^१ ऽयूपात्^२ ऽअमुञ्चः
अमोचयः । ऽचित् इति पूरणः । शुनःशेषमिति पदस्य मध्ये पदान्तरस्य संहितायां व्यत्ययेनावस्थितिः ।
ऽसः ऋषिः ऽअशमिष्ट ऽहि शान्तवान् खलु । यद्वा^३ । स हि यस्मादशमिष्ट । स्तुतिकर्मैतत्^४ ।
अस्तावीत् । तस्मादमुञ्च इति संबन्धः । ऽएव एवम् ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽपाशान् ऽवि ऽमुमुग्धि
विमोचय । हे ऽहोतः^५ हे ऽचिकित्वः चेतनावन् ऽअग्ने ऽइह ऽतु वेधां ऽनिषद्य अवस्थाय ॥

हृणीयमानो अप हि मदैयेः प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।

इन्द्रो विद्वाँ अनु हि त्वा चचक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगाम् ॥ ८ ॥

हृणीयमानः । अप । हि । मत् । ऐयेः । प्र । मे । देवानाम् । व्रतऽपाः । उवाच ।

इन्द्रः । विद्वान् । अनु । हि । त्वा । चचक्ष ।

तेन । अहम् । अग्ने । अनुऽशिष्टः । आ । अगाम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने ऽहृणीयमानः क्रुध्यंस्त्वं ऽमत् मत्तः ऽअप ऽऐयेः ऽहि अपागाः खलु ॥ ' ई गतौ '
इत्यस्मात् इयन्विकरणात् लङि मध्यमे छान्दसे परस्मैपद आडागमे वृद्धौ व्यत्ययेन इयनोऽकारस्य एकारे
च कृते रूपम् ॥ ऽमे मह्यं ऽदेवानां ऽव्रतपाः कर्मणः पालकः ऽइन्द्रः ऽप्र ऽउवाच ऽहि । स एव
ऽविद्वान् ऽत्वा ऽअनु ऽचचक्ष त्वां ददर्श । ऽतेन ऽअनुशिष्टः ऽअहं हे ऽअग्ने त्वाम् ऽआगाम्
इति । एवं वृश् आह ॥

वि ज्योतिषा बृहता मात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा ।

प्रादेवीर्मायाः संहते दुरेवाः शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ॥ ९ ॥

वि । ज्योतिषा । बृहता । माति । अग्निः । आविः । विश्वानि । कृणुते । महिऽत्वा ।

प्र । अदेवीः । मायाः । संहते । दुःऽर्वाः । शिशीते । शृङ्गे इति । रक्षसे । विऽनिक्षे ॥ ९ ॥

१. ख-ग-घ-ण-न-भ-स-अनेकयूपात् । २. त-विद्वान् । ३. ख-ग-घ-ण-त-न-भ-ल-स-
स्तुतिकर्मत्वात् । ४. ख-ग-घ-ण-प-फ-भ-होतर्देवानामाह्वातः ।

अयम् अग्निः ऽज्योतिषा तेजसा ऽबृहता महता ऽवि ऽभाति विशेषेण दीप्यते । अथ तथाभूतः सन् ऽमहिषा स्वमहत्त्वेन ऽविश्वानि सर्वाणि पदार्थजातानि ऽभाविः ऽकृणुते प्रकटीकरोति । एवं प्रबृद्धोऽग्निः ऽअदेवीः अदेवनाशीला आसुरीः ऽमायाः ऽदुरेवाः दुःखगमनाः^१ ऽप्र ऽसहते अभिभवति । किञ्च ऽशिशीते तीक्ष्णीकरोति । ऽअग्ने अङ्गानि । अङ्गसरशीर्हिसिका वा ज्वालाः शिशीते तीक्ष्णीकरोति । किमर्थम् । ऽरक्षसे ऽविनिक्षे रक्षसो नाशाय । ' निश्चयति अग्ने रक्षसो विनिक्षणनाय ' (निर. ४. १८) इति यास्कः ॥

उत स्वानासो दिवि षन्त्वग्नेस्तिग्मायुधा रक्षसे हन्तवा उ ।

मदे चिदस्य प्र रुजन्ति भामा न वरन्ते परिबाधो अदेवीः ॥ १० ॥

उत । स्वानासः । दिवि । सन्तु । अग्नेः । तिग्मऽआयुधाः । रक्षसे । हन्तवै । ऊँ इति ।

मदे । चित् । अस्य । प्र । रुजन्ति । भामाः । न । वरन्ते । परिबाधः । अदेवीः ॥ १० ॥

१ उत अपि च अग्नेः ऽस्वानासः शब्दं कुर्वाणा ज्वालाः ऽदिवि ऽषन्तु शुल्लोके प्रादुर्भवन्तु । किमर्थम् । ऽतिग्मायुधाः तीक्ष्णायुधस्थानीया ज्वालाः । ऽरक्षसे ऽहन्तवा उ रक्षसो हननाय । उ इति पूरणः । ऽमदे चित् हर्षे सति ऽअस्य अग्नेः ऽभामाः क्रोधा दीप्तयो वा ऽप्र ऽरुजन्ति प्रकर्षेण भङ्गं^२ गच्छन्ति पीडयन्ति वा रक्षांसि । ऽपरिबाधः परितो बाधिकाः ऽअदेवीः अदेवनाः आसुर्यः सेनाः ऽन ऽवरन्ते न वारयन्त्येनम्^३ ॥

एतं ते स्तोमं तुविजातु विप्रो रथं न धीरः स्वपा अतक्षम् ।

यदीदग्ने प्रति त्वं देव हर्षाः स्वर्वतीरप एना जयेम ॥ ११ ॥

एतम् । ते । स्तोमम् । तुविऽजातु । विप्रः । रथम् । न । धीरः । सुऽअपाः । अतक्षम् ।

यदि । इत् । अग्ने । प्रति । त्वम् । देव । हर्षाः । स्वऽवतीः । अपः । एन । जयेम ॥ ११ ॥

हे ऽतुविजात बहुभावमापन्नाग्ने ऽते त्वदर्थम् ऽएतं ऽस्तोमम् एतत् स्तोमं ऽविप्रः मेधावी स्तोता ऽरथं ऽन रथमिव ऽधीरः ऽस्वपाः शोभनकर्माहम् ऽअतक्षं समपादयम् । हे अग्ने ऽदेव ऽत्वं ऽयदीत् एनं स्तोमं ऽप्रति ऽहर्षाः प्रतिकामयेथाः । तर्हि ऽस्वर्वतीः स्वरणवतीर्थांसि मतीः ऽअपः ऽएना एनेन ऽजयेम प्राप्तुयाम ॥

१. त-दुरवगमनाः । २. त-पीडाम् ; न-ल-स-यावाम् । ३. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स-अदेवताः ४. ख-च-ण-भ-वारयन्त्येव ; न-स-वारयन्त्येतम् ।

तुविग्रीवो वृषभो वावृधानोऽशत्रुर्यः समजाति वेदः ।

इतीममग्निमृता अवोचन्बर्हिष्मते मनवे शर्म यंसद्विष्मते

मनवे शर्म यंसत् ॥ १२ ॥

तुविऽग्रीवः । वृषभः । ववृधानः । अशत्रु । अर्यः । सम् । अजाति । वेदः ।

इति । इमम् । अग्निम् । अमृताः । अवोचन् । बर्हिष्मते । मनवे । शर्म । यंसत् ।

द्विष्मते । मनवे । शर्म । यंसत् ॥ १२ ॥

तुविग्रीवः बहुज्वालः प्रभूतग्रीवो वा वृषभः वर्षिता कामानां ववृधानः वर्धमानोऽग्निः
अर्यः अरेः वेदः धनम् अशत्रु अकण्टकं समजाति संयोजयति । इतीमम् अर्थम् अग्निम् अमृताः
अन्ये देवाः अवोचन् । यस्मादेवं तस्मात् बर्हिष्मते यागवते मनवे मनुष्याय यजमानाय शर्म
सुखं यंसत् यच्छतु । हविष्मते च^१ शर्म यंसत् ॥ ॥ १५ ॥

‘त्वमग्ने वरुणः’ इति द्वादशच तृतीयं सूक्तमात्रेयस्य वसुश्रुतस्यार्थं त्रैष्टुभमात्रेयम् । ‘त्वमग्ने
वसुश्रुतः’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनिर्योगः ‘अबोध्यग्निः’ इत्यत्रोक्तः ॥

त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि यत्समिद्धः ।

त्वे विश्वे सहसस्पुत्र देवास्त्वमिन्द्रो दाशुषे मर्त्याय ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । वरुणः । जायसे । यत् । त्वम् । मित्रः । भवसि । यत् । सम्मिद्धः ।

त्वे इति । विश्वे । सहसः । पुत्र । देवाः । त्वम् । इन्द्रः । दाशुषे । मर्त्याय ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं वरुणः तमसां वारको रात्र्यभिमानी देवोऽपि त्वमेव यत् यदा जायसे । किञ्च
त्वं मित्रः अहरभिमानी देवः प्रमोतेच्छाता यत् यदा समिद्धः । त्वमुत्पन्नमात्रः सन्^१ तमो
निवारयसि प्रवृद्धः सन् हितकारी भवसीत्यर्थः । त्वे त्वयि विश्वे सर्वेऽपि देवाः वर्तन्ते ।
त्वहस्तेन हविषा तेषां जीवनात् । ‘ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन्’ (तै. सं. ६. २. २. ६) इति
हि श्रुतेः^४ । हे सहसस्पुत्र बलेन मध्यमानत्वात् । किञ्च त्वम् इन्द्रः स्वामी दाशुषे हविर्दाने
मर्त्याय^५ यजमानाय ॥

विवाहे चतुर्थ्योमाज्याहुतौ ‘त्वमर्यमा’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘त्वमर्यमा भवसि यत्कनीमा-
मिति विवाहे चतुर्थ्यम्’ (आश्व. गृ. १. ४. ७) इति ॥

१. प-मनवे । २. स-वसुश्रुतः आद्या विराट् तृतीया मास्तरीषार्चवर्णवीति । ३. ख-ध-च-पा-प-
फ-भ-सन् भवसि । ४. ल-श्रुतिः । ५. च-मर्त्याय मनुष्याय ।

त्वमर्यमा भवसि यत्कनीनां नाम स्वधावन्गुह्यं बिभर्षि ।

अञ्जन्ति मित्रं सुधितं न गोभिर्यदम्पती समनसा कृणोषि ॥ २ ॥

त्वम् । अर्यमा । भवसि । यत् । कनीनाम् । नाम । स्वधाऽवन् । गुह्यम् । बिभर्षि ।

अञ्जन्ति । मित्रम् । सुऽधितम् । न । गोभिः ।

यत् । दम्पती इति दम्ऽपती । सऽमनसा । कृणोषि ॥ २ ॥

हे अग्ने ^१स्त्वमर्यमा ^२भवसि । सर्वेषां नियमितासि । ^३यत् यदा ^४कनीनां कन्यकानां संबन्ध्यसि । किंच हे ^५स्वधावन् हविलक्षणाश्वन् ^६गुह्यं गोपनीयं ^७नाम ^८बिभर्षि वैश्वानर इति तन्नाम । ^९सुधितं सुष्ठु^१ निहितं^२ ^३मित्रं ^४न मित्रमिव त्वां ^५गोभिः । विकारे प्रकृतिशब्दः । गोविकारैः^३ क्षीरादिभिः ^४अञ्जन्ति । ^५यत् यस्मात् ^६दम्पती जायापती ^७समनसा समानमनस्कौ ^८कृणोषि करोषि ॥

तव श्रिये मरुतो मर्जयन्त रुद्र यत्ते जनिम चारु चित्रम् ।

पदं यद्विष्णोरुपमं निधायि तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् ॥ ३ ॥

तव । श्रिये । मरुतः । मर्जयन्त । रुद्र । यत् । ते । जनिम । चारु । चित्रम् ।

पदम् । यत् । विष्णोः । उपऽमम् । निऽधायि । तेन । पासि । गुह्यम् । नाम । गोनाम् ॥ ३ ॥

अनयाग्नेर्माध्यमिकी मूर्तिरुच्यते । हे अग्ने ^१तव ^२श्रिये श्रयणाय ^३मरुतः अपः^३ अन्तरिक्ष्याः ^४मर्जयन्त मर्जयन्ति । हे ^५रुद्र वृष्टया^४ रुद्रवद्वर्धितरमे^५ ^६ते तव ^७यत् ^८जनिम जन्म वैद्युतलक्षणं ^९चारु चरणीयं^६ ^{१०}चित्रं चायनीयं^७ च^८ । तत्कथमिति चेदुच्यते । ^९विष्णोः व्यापनशीलस्य देवस्य ^{१०}उपमं ^{११}गुह्यम् अगम्यं ^{१२}यत् ^{१३}पदं ^{१४}निधायि । अनेनान्तरिक्षमुक्तम् । ‘उपमेयमिव विष्णोर्मध्यमं पदं तस्मान्नान्तरिक्षं पश्यन्ति’ इति ब्राह्मणम् । ^{१५}तेन ^{१६}गोनाम् उदकानां ^{१७}गुह्यं ^{१८}नाम नामानि ^{१९}पासि रक्षसि ॥

तव श्रिया सुदृशो देव देवाः पुरु दधाना अमृतं सपन्त ।

होतारमग्निं मनुषो नि पैदुर्दशस्यन्त उशिजः शंसमायोः ॥ ४ ॥

तव । श्रिया । सुऽदृशः । देव । देवाः । पुरु । दधानाः । अमृतम् । सपन्त ।

होतारम् । अग्निम् । मनुषः । नि । पैदुः । दशस्यन्तः । उशिजः । शंसम् । आयोः ॥ ४ ॥

१. ख-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स-‘ सुष्ठु निहितं ’ नास्ति । २. ख-च-ण-प-फ-भ-‘ गोविकारैः ’ नास्ति । ३. त-‘ अपः ’ नास्ति । ४. ल-दृष्ट्या; स-धिष्या । ५. च-न-रुद्रवद्वर्धितामे; त-रुद्रवधितामे । ६. च-रमणीयम् । ७. च-शोभनम् ।

हे ऽदेव अग्ने ऽसुहृशः ऽतव ऽश्रिया समृद्धया ऽदेवाः इन्द्रादयः ऽपुरु अत्यधिकं ऽदधानाः
त्वयि प्रीतिं धारयन्तः ऽअमृतं ऽसपन्त स्पृशन्ति । ऽहोतारं होमनिष्पादकम् ऽअग्निं ऽमनुषः मनुष्याः
ऽनि ऽषेदुः परिचरन्ति ऋग्विजः । किं कुर्वन्तः । ऽदशस्यन्तः हविर्वितरन्तः ऽशंसं फलम् ऽउशिजः
कामयमानस्य ऽआयोः मनुष्यस्य यजमानस्यार्थम् ॥

न त्वद्धोता पूर्वो अग्ने यजीयान् काव्यैः परो अस्ति स्वधावः ।

विशश्च यस्या अतिथिर्भवासि स यज्ञेन वनवदेव मर्तान् ॥ ५ ॥

न । त्वत् । होता । पूर्वः । अग्ने । यजीयान् । न । काव्यैः । परः । अस्ति । स्वधावः ।

विशः । च । यस्याः । अतिथिः । भवासि । सः । यज्ञेन । वनवत् । देव । मर्तान् ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वत् त्वन्तोऽन्यः ऽन अस्ति ऽहोता ऽपूर्वः पूरकः^१ पुराणो वा ऽयजीयान् यष्टा वा ।
ऽकाव्यैः स्तोत्रैः स्तुत्यः ऽपरः परस्तान् परस्मिन्नपि काले ऽन अस्ति । हे ऽदेव हे ऽस्वधावः अन्नवन्^२
ऽयस्याः ऽविशः प्रजाया ऋग्विष्णुपायाः ऽअतिथिः ऽभवासि अतिथिवत्पूज्यः^३ भवसि । ऽसः^४ ऽयज्ञेन
ऽमर्तान् अस्मद्वेष्टेन् ऽवनवत् वृश्चति^५ हिनस्ति^६ । यद्वा । मर्तान् परिचारकान् वनवत् संभजेत् ॥

वयमग्ने वनुयाम त्वोता वसुयवो हविषा बुध्यमानाः ।

वयं समर्थे विदथेष्वह्ना वयं राया सहसस्पुत्र मर्तान् ॥ ६ ॥

वयम् । अग्ने । वनुयाम । त्वाऽऊताः । वसुयवः । हविषा । बुध्यमानाः ।

वयम् । समर्थे । विदथेषु । अह्नाम् । वयम् । राया । सहसः । पुत्र । मर्तान् ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽवयं यजमानाः ऽत्वोताः त्वया रक्षिताः सन्तः^१ ऽवनुयाम । शत्रून् पीडयाम संभजेमहि
वा धनम् । कीदृशा वयम् । ऽवसूयवः वसुकामाः^२ ऽहविषा त्वां ऽबुध्यमानाः बोधयन्तः ऽवयं ऽसमर्थे
समरणे जयेम शत्रूनि ति शेषः । ऽविदथेषु यागेषु प्राप्नुयाम बलम् । यद्वा । वनुयामेत्येतदनुषज्यते ।
ऽअह्नां सर्वेष्वहःसु । किंच ऽवयं हे ऽसहसस्पुत्र बलस्य पुत्र पालक^३ वामे ऽराया धनेन सह
ऽमर्तान्^४ पुत्रभृत्यादीन् लभेमहि ॥ ॥ १६ ॥

१. ल-प्रेरकः । २. ख-घ-च-ण-भ-अन्नवज्रमे । ३. ख-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स-^५ अतिथिवत्
पूज्यः^६ नास्ति । ४. प- स त्वम् । ५. त-वृश्चसि हि(हि)ससि; प-हिंससि । ६. ख-घ-च-ण-न-प-भ-ल-
स-सन्तो वयम् । ७. प-धनकामाः । ८. ल-बलपालक । ९. न-मर्तान् ।

यो न आगो अभ्येनो भरात्यधीदधमघशंसे दधात ।

जही चिकित्वो अभिशस्तिमेतामग्ने यो नो मर्चयति द्वयेन ॥ ७ ॥

यः । नः । आगः । अभि । एनः । भराति । अधि । इत् । अघम् । अघऽशंसे । दधात ।

जहि । चिकित्वः । अभिऽशस्तिम् । एताम् । अग्ने । यः । नः । मर्चयति । द्वयेन ॥ ७ ॥

यः मर्त्यः । आगः अपराधम् । एनः पापं च । नः अस्मभ्यम् । अभि । भराति अभितः करोति । तस्मिन् । अघशंसे^१ । अघं पापम् । अधि । दधात ददात्वग्निः । इत् इति पूरणः । आगोऽपराधं यो मष्टमिदं करोति तस्मा एवाग्निस्तत्करोत्वित्यर्थः । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । हे^२ अग्ने । एताम् । अभिशस्ति^३ । जहि । उत्तरत्र यच्छब्दश्रवणात्तदानुगुण्येनैनमभिशंसकमिति व्याख्येयम् । यः अभिशस्ता । नः अस्मान् । द्वयेन उक्तेन आगसा एनसा वा । मर्चयति बाधते । तमिति ॥ ४

त्वामस्या व्युषि देव पूर्वे दूतं कृण्वाना अयजन्त हव्यैः ।

संस्थे यदग्र ईयसे रयीणां देवो मर्तेर्वसुभिरिध्यमानः ॥ ८ ॥

त्वाम् । अस्याः । विऽउषि । देव । पूर्वे । दूतम् । कृण्वानाः । अयजन्त । हव्यैः ।

सम्ऽस्थे । यत् । अग्ने । ईयसे । रयीणाम् । देवः । मर्तैः । वसुऽभिः । इध्यमानः ॥ ८ ॥

हे^३ अग्ने । त्वामस्याः रात्रेः । व्युषि । व्युष्टायामुपसीत्यर्थः । पूर्वे पुरातना यजमानाः । दूतं देवानां प्रेरकं । कृण्वानाः कुर्वाणाः । अयजन्त । हव्यैः हविर्भिः साधनैः । रयीणां हविलक्षणानां । संस्थे संस्थाने आसादने सति हे^४ अग्ने । यत् यदा । ईयसे गच्छसि । देवः^५ द्योतमानः । मर्तैः मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः । वसुभिः वासकैः । इध्यमानः समिध्यमानः^६ सन् ॥

अव स्पृधि पितरं योधि विद्वान्पुत्रो यस्ते सहसः सून ऊहे ।

कदा चिकित्वो अभि चक्षसे नोऽग्ने कदाँ ऋतचिद्यातयासे ॥ ९ ॥

अव । स्पृधि । पितरम् । योधि । विद्वान् । पुत्रः । यः । ते । सहसः । सूनो इति । ऊहे ।

कदा । चिकित्वः । अभि । चक्षसे । नः । अग्ने । कदा । ऋतचिद् । यातयासे ॥ ९ ॥

हे^७ सहसः । सूनो बलस्य पुत्राग्ने त्वम् । अव । स्पृधि पारय । योधि पृथक्^८ पापात् । यः पुत्रः^९ पुत्रस्थानीयः तव^{१०} यो यजमानः । ते त्वां । पितरं पालकं पितृभूतं । विद्वान् जानन् । ऊहे वहति

१. प- अघशंसे पापकारिणे (णि) । २. च-फ- हे अग्ने चिकित्वः चेतनावन् एतामभिशस्तिम् ; प-हे चिकित्वः चेतनावज्जमे एतामभिशस्तिमभिशंसकम् । ३. प-हे देव । ४. प-त्वं देवः । ५. ख-ग-च-ण-फ-भ- 'समिध्यमानः' नास्ति । ६. प-ल-पृथक्^८ च । ७. ख-ग-च-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स- 'पुत्रः' नास्ति । ८. त-पुरुत्राता वा ।

हविः । तमेवं कुरु ह्यृषिरात्मानं परोक्षेणाह । ' हव्यवाळग्निरजरः पिता नः ' (ऋ. सं. ५. ४. २) इति हि वक्ष्यति । यद्वा । पितृपुत्रभावो व्यस्यस्तः । पितरं पितृवद्रक्षकं यजमानमव रपृधि योधि^१ च^२ यस्त्वं पुत्रः पुत्रवत्सदा रक्षणीयः । ' त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत् ' (ऋ. सं. २. १. ९) इति हि श्रुतिः । हे^३ चिकित्स्वः चेतनावन्^४ अग्ने^५ कदा^६ नः अस्मान्^७ अभि^८ चक्षसे अभिपश्यसि । कदा^९ च^{१०} कृतचित् यज्ञस्थोदकस्य वा चेतयिता^{११} यातयासे प्रेरयसि सन्मार्गेण ॥

भूरि नाम वन्दमानो दधाति पिता वसो यदि तज्जोषयासे ।

कुविदेवस्य सहसा चकानः सुममग्निर्वनते वावृधानः ॥ १० ॥

भूरि । नाम । वन्दमानः । दधाति । पिता । वसो इति । यदि । तत् । जोषयासे ।

कुवित् । देवस्य । सहसा । चकानः । सुमम् । अग्निः । वनते । ववृधानः ॥ १० ॥

भूरि प्रभूतं^१ नाम त्वदीयं नाम^२ वन्दमानः सन्^३ दधाति धारयति । सामर्थ्याद्धविः । अथवा नामकं हविः प्रभूतं धारयति दातुम् । पिता पालकस्त्वं हे^४ वसो वासकाग्ने^५ यदि^६ तत् हविः^७ जोषयासे सेवसे । देवस्य व्यवहर्तुर्यजमानस्य^८ कुवित् बहु हविः^९ सहसा बलेन युक्तः सन्^{१०} चकानः कामयमानः । यद्वा कर्मणि पठ्यते । देवं यजमानं कामयमानः^{११} अग्निः^{१२} ववृधानः वर्धमानो यजमानं वर्धयन् वा^{१३} सुमं^{१४} वनते प्रयच्छति ॥

त्वमङ्ग जरितारं यविष्ठ विश्वान्यग्ने दुरितातिं पर्षि ।

स्तेना अदृश्रन्निपवो जनासोऽज्ञातकेता वृजिना अभूवन् ॥ ११ ॥

त्वम् । अङ्ग । जरितारम् । यविष्ठ । विश्वानि । अग्ने । दुःऽज्ञता । अति । पर्षि ।

स्तेनाः । अदृशन् । निपवः । जनासः । अज्ञातकेताः । वृजिनाः । अभूवन् ॥ ११ ॥

हे^१ अङ्ग^२ स्वामिन्^३ यविष्ठ युवतम्^४ अग्ने^५ जरितारं स्तोतारम्^६ अनुग्रहीतुं^७ विश्वानि^८ दुरिता^९ दुरितानि^{१०} अति^{११} पर्षि^{१२} अतिपारयसि । स्तेनाः तरकराः^{१३} अदृशन् दृश्यन्ते । निपवो^{१४} जनासः शत्रु-भूता मनुष्याः^{१५} अज्ञातकेताः अप्रज्ञातचिह्नाः^{१६} वृजिनाः अस्माभिर्वजिताः^{१७} अभूवन् भवन्ति ॥

इमे यामासस्त्वद्रिगभूवन्वसवे वा तदिदागो अवाचि ।

नाहायमग्निरभिश्स्तये नो न रीषते वावृधानः परा दात् ॥ १२ ॥

इमे । यामासः । त्वद्रिक् । अभूवन् । वसवे । वा । तत् । इत् । आगः । अवाचि ।

न । अह । अयम् । अग्निः । अभिश्स्तये । नः । न । रीषते । ववृधानः । परा । दात् ॥ १२ ॥

१. ख-ग-च-ण- ' योधि ' नास्ति । २. ल- वा; स-त्वम् । ३. ख-ग-च-ण-भ-यत्तद्धविः; न-यद्धविः । ४. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-सुमं धनम् । ५. त-अङ्ग हे । ६. प-अग्ने त्वम् । ७. ग-च-ण-न-स- ' स्तोतार ' नास्ति । ८. प-विश्वानि सर्वाणि ।

‘इमे ऽयामासः गन्तारः स्तोमाः ऽवद्विक् त्वदभिमुखाः ऽअभूवन् भवन्ति । ऽवा अथवा
 ‘वसवे वासकाय’ ऽतत्’ ऽआगः अपराधमाशासनरूपम् ऽअवाचि उक्तवानहमग्निम्’ । इदं देहीति
 याचनमेवापराधः । ऽइत् इति पूरणः । यद्वा । तद्विदं वक्ष्यमाणं शत्रुभिः कृतमागोऽवाचि’ ।
 किंच ऽअयमग्निः ऽववृधानः स्तुत्या वर्धमानः सन् ऽनाह नैव ऽअभिशास्तये निन्दकाय ऽनः
 अस्मान् ऽपरा ऽवात् परादद्यात् । तथा ऽरिपते हिंसकाय नैव परा दात् ॥ १७ ॥

‘त्वामग्ने’ इत्येकादशर्चं चतुर्थं सूक्तमात्रेयस्य वसुश्रुतस्यापि त्रैष्टुभमात्रेयम् । अनुक्रान्तं च—
 ‘त्वामग्ने एकादश’ इति । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्विनियोगः ‘अबोध्यग्निः’ इत्यत्रोक्तः ॥

त्वामग्ने वसुपतिं वसूनामभि प्र मन्दे अध्वरेषु राजन् ।

त्वया वाजं वाजयन्तो जयेमाभि प्याम पृत्सुतीर्मर्त्यानाम् ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । वसुपतिम् । वसूनाम् । अभि । प्र । मन्दे । अध्वरेषु । राजन् ।

त्वया । वाजम् । वाजयन्तः । जयेम । अभि । स्याम । पृत्सुतीः । मर्त्यानाम् ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽवसूनां ऽवसुपतिम् । वृत्त्यवृत्तिभ्यां वसूनां बाहुल्यं तत्स्वामित्वं चोक्तम् । बहूनां
 धनानां स्वामिनं ऽत्वाम् ऽअध्वरेषु यागेषु ऽअभि ऽप्र ऽमन्दे आभिमुख्येन स्तोमि हे ऽराजन् । किंच
 ऽत्वया अनुकूलेन ऽवाजयन्तः अन्नमिच्छन्तो घयं ऽवाजं ऽजयेम । किंच ऽमर्त्यानां मरणधर्मकाणां
 ऽपृत्सुतीः सेनाः ऽअभि ऽप्याम अभिभवेम ॥

दर्शपूर्णमासे पत्नीसंयाजे गृहपतेर्याज्यैषा । सूत्रितं च—‘हव्यवाळग्रिरजरः पिता न इति
 पत्नीसंयाजाः’ (आश्व. श्रौ. १. १०) इति । देवसुवां हविःत्वय्यग्नेरेषैव याज्या’ । सूत्रितं च—
 ‘हव्यवाळग्रिरजरः पिता नस्त्वं च सोम नो वशः’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

हव्यवाळग्रिरजरः पिता नो विभुर्विभावा सुदृशीको अस्मे ।

सुगार्हपत्याः समिषो दिदीक्षस्मश्चक्षंसं मिमीहि श्रवांसि ॥ २ ॥

हव्यवाट् । अग्निः । अजरः । पिता । नः । विभुः । विभावा । सुदृशीकः । अस्मे इति ।

सुगार्हपत्याः । सम् । इषः । दिदीहि । अस्मश्चक्षं । सम् । मिमीहि । श्रवांसि ॥ २ ॥

अयं ऽहव्यवाडग्निः ऽअजरः अर्जाणः सन् ऽनः ऽपिता भवत्विति शेषः । किंच ऽविभुः व्यासः
 ऽविभावा दीप्तिमान् ऽसुदृशीकः शोभनदर्शनः ऽअस्मे अस्माकं भवतु । अथ प्रत्यक्षवादः । ऽसुगार्हपत्याः
 शोभनगार्हपत्ययुक्तानि ऽइषः अन्नानि ऽसं ऽदिदीहि सम्यक् प्रकाशय ददस्व वा । ऽअस्मश्चक्षं
 अस्मदभिमुखं ऽश्रवांसि अन्नानि ऽसं ऽमिमीहि सम्यक् प्रयच्छ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-भ-धनार्थं वासकाः; घ-प-धनार्थम् । २. त-तदित्तत् । ३. ख-फ-उक्तवानस्मि ।
 ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘कृतमागोऽवाचि’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ण-भ-अन्यत्र ।

विशां क्विं विश्पतिं मानुषीणां शुचिं पावकं घृतपृष्ठमग्निम् ।

नि होतारं विश्वविदं दधिध्वे स देवेषु वनते वार्याणि ॥ ३ ॥

विशाम् । क्विम् । विश्पतिम् । मानुषीणाम् । शुचिम् । पावकम् । घृतपृष्ठम् । अग्निम् ।

नि । होतारम् । विश्वविदम् । दधिध्वे । सः । देवेषु । वनते । वार्याणि ॥ ३ ॥

मानुषीणां विश्पतिं विश्पतिं सर्वासां मनुष्यरूपाणां प्रजानां पालकं स्वामिनं वा क्विं मेधाक्विं शुचिं शुद्धं दीप्तं वा पावकम् अन्येषां शोधकं घृतपृष्ठं प्रदीप्तपृष्ठोपलक्षितशरीरम् । अथवा उपरितनभागे आज्योपेतं होतारं होमनिष्पादकं विश्वविदं विश्वस्य वेत्तारम् अग्निं नि दधिध्वे धारयथ^१ हे ऋत्विजः । सः देवः देवेषु मध्ये वार्याणि वरणीयानि धनानि वनते संभजते अस्मदर्थम् । स्वयं वा वार्याणि हवींषि वनते ॥

जुषस्वाग्र इळया सजोषा यतमानो रश्मिभिः सूर्यस्य ।

जुषस्व नः समिधं जातवेद आ च देवान्हविरद्याय वक्षि ॥ ४ ॥

जुषस्व । अग्ने । इळया । सजोषाः । यतमानः । रश्मिभिः । सूर्यस्य ।

जुषस्व । नः । समुऽइधम् । जातवेदः । आ । च । देवान् । हविः । अद्याय । वक्षि ॥ ४ ॥

हे अग्ने जुषस्व सेवस्व स्तुतिम् । इळया वेदिलक्षणया भूम्या वाचा वा सजोषाः समानप्रीतिः । तथा सूर्यस्य रश्मिभिः यतमानः प्रयत्नमुपकाले कुर्वन् । किंच हे जातवेदः जातस्य वेदितरमे वनः अस्मदीयां समिधं जुषस्व सेवस्व । आ वह च देवान् हविरद्याय हविरदनाय । आवाह्य वक्षि वहसि तद्ब्रविः ॥

अथ पवित्रेष्टया^२ स्विष्टकृतोऽनुवाक्येण । सूत्रितं च — ‘ जुष्टो दमूना अग्ने शर्धं महते सौभगायेति संयाज्ये ’ (आश्व. श्रौ. २. १२) इति । मरुद्भ्यः^४ पुरोडाशं सप्तकपालमित्यत्रापि स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । ‘ अस्यासो न ये मरुतः स्वञ्चो जुष्टो दमूनाः ’ (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोणे इमं नो यज्ञमुप याहि विद्वान् ।

विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामा भरा भोजनानि ॥ ५ ॥

जुष्टः । दमूनाः । अतिथिः । दुरोणे । इमम् । नः । यज्ञम् । उप । याहि । विद्वान् ।

विश्वाः । अग्ने । अभिऽयुजः । विऽहत्या । शत्रूयताम् । आ । भर । भोजनानि ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-भ-स-विशुद्धम् । २. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-धारयध्वे; त-स-धारयध्वे ।
३. त-पवित्रेष्टयाः । ४. ख-ग-च-ण-भ-मरुद्भ्यः कीडिभ्यः; न-मरुद्भ्यः कीळिभ्यः ।

१जुष्टः पर्याप्तः १दम्ननाः दानमना दान्तरुना वा १अतिथिः तद्वत् १दुरोणे^१ गृहे^१ पूज्यः सन्
१हमं १नः अस्मदीयं १यज्ञम् १उप १याहि उपागच्छ^२ । १विद्वान् जानन् हे १अग्ने १विश्वाः १अभियुजः
सर्वानभियोक्तुन् १विहस्य १शत्रूयतां तेषां १भोजनानि अन्नानि धनानि १आ १भर आहर ।
' अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवति ' (निरु. ४. ५) इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ॥ १८ ॥

वधेन दस्युं प्र हि चातयस्व वयः कृण्वानस्तन्वे^३ स्वायै ।

पिपिर्वि यत्सहसस्पुत्र देवान्तसो अग्ने पाहि नृतम वाजे अस्मान् ॥ ६ ॥

वधेन । दस्युम् । प्र । हि । चातयस्व । वयः । कृण्वानः । तन्वे । स्वायै ।

पिपिर्वि । यत् । सहसः । पुत्र । देवान् । सः । अग्ने । पाहि । नृतम । वाजे । अस्मान् ॥ ६ ॥

हे अग्ने १वधेन आयुधेन १दस्युम् उपक्षपयितारं १प्र १हि १चातयस्व प्रणाशय । हि इति
पूरणः । १वयः १कृण्वानः कुर्वाणः १तन्वे शरीराय १स्वायै स्वीयाय । अथवा स्वायै तन्वे यजमानादि-
रूपाय पुत्राय वयोऽन्नं कुर्वाणः । १यत् यस्मात् १सहसस्पुत्र अग्ने १देवान् १पिपिर्वि तर्पयसि^३ ।
हे १नृतम नेनृतम १अग्ने १सः त्वं १वाजे संग्रामे १अस्मान् १पाहि रक्ष ॥

वयं ते अग्न उक्थैर्विधेम वयं हव्यैः पावक भद्रशोचे ।

अस्मे रयि विश्ववारं समिन्वास्मे विश्वानि द्रविणानि धेहि ॥ ७ ॥

वयम् । ते । अग्ने । उक्थैः । विधेम । वयम् । हव्यैः । पावक । भद्रशोचे ।

अस्मे इति । रयिम् । विश्ववारम् । सम । इन्व ।

अस्मे इति । विश्वानि । द्रविणानि । धेहि ॥ ७ ॥

हे १अग्ने १ते त्वां १वयम् १उक्थैः शस्त्रैः १विधेम परिचरेम । १वयं १हव्यैः हविर्भिविधेम ।
१पावक शोधक हे १भद्रशोचे कल्याणदीप्ते १अस्मे अस्मभ्यं १विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं १रयि धनं
१समिन्व प्रःपय । १अस्मे अस्मभ्यं १विश्वानि १द्रविणानि १धेहि स्थापय ॥

अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्व सहसः सूनो त्रिषधस्थ हव्यम् ।

वयं देवेषु सुकृतः स्याम शर्मणा नस्त्रिवरूथेन पाहि ॥ ८ ॥

अस्माकम् । अग्ने । अध्वरम् । जुषस्व । सहसः । सूनो इति । त्रिऽसधस्थ । हव्यम् ।

वयम् । देवेषु । सुऽकृतः । स्याम । शर्मणा । नः । त्रिऽवरूथेन । पाहि ॥ ८ ॥

१. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स- ' दुरोणे गृहे ' नास्ति ।

२. च-उपगच्छ; ल-उपागाः ।

३. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स-तर्पयसि पाहि ।

हे ^१अग्ने ^२अस्माकम् ^३अध्वरं ^४जुषस्व सेवस्व । हे ^५सहसः ^६सूनो हे बलस्य पुत्र^७ ^८त्रिषधस्य
त्रिषु क्षित्यादिषु^९ स्थानेषु^{१०} स्थित^{११} ^{१२}हव्यं हविः जुषस्व । यद्वा । अध्वरं हविरिति योज्यम् । अहिंसितं
हविरित्यर्थः । ^{१३}वयं यजमानाः ^{१४}देवेषु मध्ये ^{१५}सुकृतः शोभनापूर्वकर्तारः^{१६} ^{१७}स्याम भवेम । ^{१८}त्रिवरूपेण
वाचिकादिभेदेन त्रिधा वरणीयेन ^{१९}शर्मणा सुखेन त्रिच्छदिकेण गृहेण वा ^{२०}नः ^{२१}पाहि रक्ष ॥

विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिन्धुं न नावा दुरितार्तिं पर्षि ।

अग्ने अत्रिवन्नमसा गृणानोऽस्माकं बोध्यविता तनूनाम् ॥ ९ ॥

विश्वानि । नः । दुःऽगहा । जातऽवेदः । सिन्धुम् । न । नावा । दुःऽइता । अर्तिं । पर्षि ।

अग्ने । अत्रिऽवत् । नमसा । गृणानः । अस्माकम् । बोधि । अविता । तनूनाम् ॥ ९ ॥

हे ^१जातवेदः^२ ^३नः अस्माकं ^४दुर्गहा दुःखेन गाह्यानि^५ ^६दुःखेन भोग्यानि ^७विश्वानि दुरितानि^८
^९अर्तिं ^{१०}पर्षि अतिपारय । ^{११}सिन्धुं ^{१२}न ^{१३}नावा नदीं नाविको यथा तद्वत् । हे ^{१४}अग्ने ^{१५}अत्रिवत्
अत्रेयथा तथा अस्माकं^{१६} ^{१७}नमसा स्तोत्रेण ^{१८}गृणानः स्तूयमानः सन् ^{१९}अस्माकं ^{२०}तनूनाम् ^{२१}अविता
रक्षकः ^{२२}बोधि बुध्यस्व ॥

पुत्रकामेष्टयां 'यस्वा' इत्येषा प्रधानस्य याऽया । सूत्रितं च—'यस्वा हृदा कीरिणा मन्य-
मानोऽग्निस्तुविश्रवस्तमम्' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि ।

जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिर्गमे अमृतत्वमश्याम् ॥ १० ॥

यः । त्वा । हृदा । कीरिणा । मन्यमानः । अमर्त्यम् । मर्त्यः । जोहवीमि ।

जातऽवेदः । यशः । अस्मासु । धेहि । प्रऽजाभिः । अग्ने । अमृतऽत्वम् । अश्याम् ॥ १० ॥

^१यः ^२मर्त्यः मरणधर्माहम्^३ ^४अमर्त्यम् अविनाशं^५ ^६त्वा त्वां ^७कीरिणा स्तुत्यादिषु विशिषेण ^८हृदा
हृदयेन युक्तः ^९मन्यमानः स्तुवन् ^{१०}जोहवीमि अत्यर्थमाह्वयामि । यद्वा । स्तोतृवाचकेन कीरिणाशब्देन
स्तुतिरूपलक्ष्यते^{११} । स्तुतियुक्तेन मनसा त्वां^{१२} ^{१३}मन्यमानो जोहवीमि । हे ^{१४}जातवेदः^{१५} ^{१६}यशः धनं प्रजां
वा^{१७} ^{१८}अस्मासु ^{१९}धेहि । ^{२०}प्रजाभिः स्वहृत्ताभिर्हे ^{२१}अग्ने अहम् ^{२२}अमृतत्वं संतत्यविच्छेदलक्षणम् ^{२३}अश्यां
प्राप्नुयाम् । 'प्रजामनु प्रजायसे'^{२४} तदु ते मर्त्यामृतम्' (तै. ब्रा. १. ५. ५. ६) इति हि श्रुतिः ॥

१. प-पुत्र अग्ने । २. ख-ग-च-ण-न-भ-स-दिव्यादिषु स्थानेषु; ल-क्षित्यादिस्थानेषु । ३. ख-ग-च-ण-
न-स-स्थितम्; ल-स्थितः । ४. प-शोभनकर्मकर्तारः । ५. प-जातवेदोऽग्ने । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-
प्राह्यानि; घ-प्राह्याणि; स- 'गाह्यानि' नास्ति । ७. प-दुरिता दुरितानि । ८. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स-
नोऽस्माकम् । ९. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-मरणधर्मा । १०. ल-स-अनाशम् । ११. त-स्तुतिरूपं लक्ष्यते ।
१२. त-त्वामञ्जप्रदम् । १३. प-जातवेदोऽग्ने । १४. ख-ग-च-ण-त-न-ल-स- च । १५. त-प्रजायते ।

तस्यामेव पुत्रकामेष्टयां 'यस्मै त्वम्' इत्येषाम्नः पुत्रवतोऽनुवाक्या । 'यस्मै त्वं सुकृते जातवेदो यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानः' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति हि सूत्रितम् ॥

यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवः स्योनम् ।

अश्विनं स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रयिं नशते स्वस्ति ॥ ११ ॥

यस्मै । त्वम् । सुकृते । जातवेदः । ऊँ इति । लोकम् । अग्ने । कृणवः । स्योनम् ।

अश्विनम् । सः । पुत्रिणम् । वीरवन्तम् । गोमन्तम् । रयिम् । नशते । स्वस्ति ॥ ११ ॥

हे १जातवेदः १अग्ने १त्वं १यस्मै १सुकृते सुकर्मणे यजमानाय । १उ इति पूरणः । १लोकं १स्योनं सुश्वकरं १कृणवः अकरोः । यद्वा । लोकमालोकेन स्योनं कृणवः अनुग्रहेण कुर्वित्यर्थः । १सः यजमानः १अश्विनं बहुश्रोपेतं १पुत्रिणं बहुपुत्रोपेतं १वीरवन्तं वीरैर्वीर्येण वा उपेतं १गोमन्तं गोभिर्युक्तं १रयिं धनं १नशते प्राप्नोति । १स्वस्ति अविनश्वरम् ॥ ॥ १९ ॥

'सुसमिद्धाय' इत्येकादशच पञ्चमं सूक्तमात्रेयस्य वसुश्रुतस्यापि गायत्रमिध्माशुक्तदेवताकम् । आप्रमित्युक्तत्वात्तनूपाद्वर्जितम् (अनु. म. १. सू. १३) । 'सुसमिद्धायाप्तं गायत्रम्' इत्यनुक्रमणिका । अत्रीणामिदमाप्रीसूक्तम् । 'समिद्धो अद्येति सर्वेषां यद्यपि वा' (आश्व. श्रौ. ३. २) इत्युक्तत्वात् ॥

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन । अग्नये जातवेदसे ॥ १ ॥

सुसमिद्धाय । शोचिषे । घृतम् । तीव्रम् । जुहोतन । अग्नये । जातवेदसे ॥ १ ॥

१सुसमिद्धाय सुष्टु समिद्धायैतन्नामकायामग्नये १शोचिषे दीप्तिमते १घृतम् आज्यं १तीव्रं प्रभृतं १जुहोतन हे १ऋत्विजः १अग्नये अङ्गनादिगुणयुक्ताय १जातवेदसे जातधनाय ॥

नराशंसः सुसूदतीमं यज्ञमदाभ्यः । कविर्हि मधुहस्त्यः ॥ २ ॥

नराशंसः । सुसूदति । इमम् । यज्ञम् । अदाभ्यः । कविः । हि । मधुहस्त्यः ॥ २ ॥

१नराशंसः नरैः शंसनीयोऽयमग्निः १इमं १यज्ञम् इदं हविः वा १सुसूदति सुष्टु प्रेरयति । स देवः १अदाभ्यः अहिंस्यः केनापि १कविः मेधावी १मधुहस्त्यः मधुरहस्त्यः १ ॥

ईळितो अग्न आ वहेन्द्रं चित्रमिह प्रियम् । सुखै रथेभिरूतये ॥ ३ ॥

ईळितः । अग्ने । आ । वह । इन्द्रम् । चित्रम् । इह ।

प्रियम् । सुखैः । रथेभिः । ऊतये ॥ ३ ॥

१. न-ल-स- 'गोभिर्युक्तं' नास्ति । २. ख-ग-च-ण-न-भ-स- 'हे ऋत्विजः' नास्ति । ३. घ-मधुरहस्त्यो हि ।

हे १अग्ने १ईळितः स्तुतः सन् १आ १वहेन्द्रं १चित्रं चायनीयं १प्रियम् १इह अस्मिन् यज्ञे १सुखैः
१रथेभिः रथैः १ऊतये अस्मद्रक्षणाय ॥

ऊर्णम्रदा वि प्रथस्वाभ्यर्का अनूषत । भवा नः शुभ्र सातये ॥ ४ ॥

ऊर्णम्रदाः । वि । प्रथस्व । अभि । अर्काः । अनूषत । भव । नः । शुभ्र । सातये ॥ ४ ॥

हे १ऊर्णम्रदाः ऊर्णाकम्बलवत् मृदु हं वाहिः १वि १प्रथस्व प्रथय । १अर्काः स्तोतारः १अभि
१अनूपत स्तुवन्ति । हे १शुभ्र दीप्त १सातये धनाय तहानाय वा १नः अस्माकं १भव ॥

देवीर्द्वारो वि श्रयध्वं सुप्रायणा न ऊतये । प्रप्र यज्ञं पृणीतन ॥ ५ ॥

देवीः । द्वारः । वि । श्रयध्वम् । सुप्रअयनाः । नः । ऊतये ।

प्रप्र । यज्ञम् । पृणीतन ॥ ५ ॥

हे १द्वारः यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यो हं १देवीः देव्यः १वि १श्रयध्वं वियुक्ता भवत । १सुप्रायणाः
शोभनगमनसाधनाः १नः अस्माकम् १ऊतये रक्षायै १यज्ञं यजमानं १प्रप्र १पृणीतन पुरयत कर्मयज्ञ-
मेव वा फलैः ॥ ॥ २० ॥

सुप्रतीके वयोवृधा यद्ही क्रतस्य मातरा । दोषामुषासमीमहे ॥ ६ ॥

सुप्रतीके इति सुऽप्रतीके । वयःऽवृधा । यद्ही इति । क्रतस्य । मातरा ।

दोषाम् । उषसम् । ईमहे ॥ ६ ॥

हे अहो रात्रेश्च अभिमानिदेव्यो १सुप्रतीके सुरूपे शोभनाङ्गे वा १वयोवृधा अक्षस्य वर्धयिष्यौ
१यद्ही महस्यौ १क्रतस्य यज्ञस्योदकस्य वा १मातरा निर्माथ्यौ तयोर्मध्ये प्रत्येकं १दोषां रात्रिदेव्यो
१उपसम् अहर्देवीम् १ईमहे स्तुमः ॥

वार्तस्य पत्मन्नीळिता दैव्या होतारा मनुषः । इमं नो यज्ञमा गतम् ॥ ७ ॥

वार्तस्य । पत्मन् । ईळिता । दैव्या । होतारा । मनुषः । इमम् । नः । यज्ञम् । आ । गतम् ॥ ७ ॥

१वार्तस्य १पत्मन् । लुप्तोपमेषा । वायुगमनसदृशगमनार्थम् १ईळिता अस्माभिः स्तुतौ । यद्वा ।
वार्तस्य पतनसाधनेऽन्तरिक्षे गच्छन्तौ १दैव्या देवादग्नेरादित्याच्च समुद्भूतौ १होतारा देवानामाह्वतारी
युवां १मनुषः मनुष्यस्य १इमं १नः अस्माकं १यज्ञमा १गतम् आगच्छतम् । नो मनुषो यज्ञमिति
व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । अस्माकं यजमानस्य यज्ञमित्यर्थः ॥

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । बर्हिः सीदन्त्वस्त्रिधः ॥ ८ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः । बर्हिः । सीदन्तु । अस्त्रिधः ॥ ८ ॥

१इळा पृथिवी १सरस्वती । सर उदकम् । तस्मात् सरस्वान् वायुः । तस्य स्त्री सरस्वती । १मही महती भारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी । अत्र यद्यप्येषा नोक्ता तथापि सर्वत्र सहदृष्टत्वात् त्रिसंख्याश्रवणाच्च सा गृह्यते । अथवैताः^१ क्षित्यन्तरिक्षगुस्थाना वाग्देव्यः^२ । एताः १मयोभुवः सुखस्य भावयिष्यः १अस्त्रिधः अर्हिसकाः सत्यः १बर्हिः बर्हिपि १सीदन्तु उपविशन्तु ॥

शिवस्त्वष्टरिहा गहि विभुः पोष उत त्मना । यज्ञेयज्ञे न उदव ॥ ९ ॥

शिवः । त्वष्टः । इह । आ । गहि । विभुः । पोषे । उत । त्मना ।

यज्ञेऽयज्ञे । नः । उत् । अव ॥ ९ ॥

हे १त्वष्टः देव १शिवः सुखकरः सन् १इहा १गहि अस्मद्यज्ञमागच्छ । १विभुः व्याप्तस्त्वं १पोषे पोषकरणे । १उत आगत्य च १त्मना आत्मना स्वयमेव १यज्ञेयज्ञे सर्वेषु यज्ञेषु १नः अस्मान् १उदव उत्कृष्टं रक्ष ॥

अग्निहोत्रे उत्तराहुतिस्कन्दने 'यत्र वेत्थ' इत्यनया समिधमादध्यात । सूत्रितं च—'यत्र वेत्थ वनस्पत इत्युत्तरस्या आहुत्याः स्कन्दने' (आश्व. श्रौ. ३. ११) इति ॥

यत्र वेत्थ वनस्पते देवानां गुह्या नामानि । तत्र हव्यानि गमय ॥ १० ॥

यत्र । वेत्थ । वनस्पते । देवानाम् । गुह्या । नामानि । तत्र । हव्यानि । गमय ॥ १० ॥

हे १वनस्पते यूपाभिमानिदेव १यत्र यस्मिन् स्थाने १वेत्थ १देवानां १गुह्या गुह्यानि १नामानि नामकानि रूपाणि १तत्र १हव्यानि १गमय प्रापय ॥

स्वाहाग्रये वरुणाय स्वाहेन्द्राय मरुद्भ्यः । स्वाहा देवेभ्यो हविः ॥ ११ ॥

स्वाहा । अग्रये । वरुणाय । स्वाहा । इन्द्राय । मरुत्ऽभ्यः । स्वाहा । देवेभ्यः । हविः ॥ ११ ॥

अग्न्यादिविश्वेदेवाः^१ । तेभ्यः* १देवेभ्य इदं १हविः १स्वाहा करोमीति शेषः । स्वाहुतं करोमीत्यर्थः । एवं स्वाहाकृतेः स्तुतिः^२ ॥ २१ ॥

'अग्निं तं मन्ये' इति दशचं षष्ठं सूक्तं वसुश्रुतस्यापेमाग्रेयं पाङ्क्तम् । 'अग्निं तं दश पाङ्क्तम्' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ पाङ्क्ते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । 'अग्निं

१. प-अथवैतास्तिस्रः । २. ख-ग-च-ण-भ-वा देव्यः । ३. प-अग्रये इदं हविः स्वाहा करोमि वरुणाय स्वाहा इन्द्राय मरुद्भ्यः देवेभ्यः स्वाहा स्वाहुतं करोमीत्यर्थः । एवं स्वाहाकृतिस्तुतिः । *ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-'तेभ्यः' नास्ति ।

तं मन्य इति पाङ्क्तम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति हि सूत्रितम् । आश्वमेधिके^१ मध्यमेऽहनीदमेव आज्यशास्त्रम् । सूत्रितं च—' अग्निं तं मन्य इत्याज्यं तस्यैकाहिकमुपरिष्ठात् ' (आश्व. श्रौ. १०. १०) इति । आद्य अभिषुविकेषूक्थ्येषु मैत्रावरुणस्यानुरूपस्तुचः । सूत्रितं च—' अग्निं तं मन्ये यो वसुराप्ते स्थूरं रयिं भर ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति^२ ॥

अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनवः ।

अस्तमर्वन्त आश्वोऽस्तं नित्यासो वाजिन इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ १ ॥

अग्निम् । तम् । मन्ये । यः । वसुः । अस्तम् । यम् । यन्ति । धेनवः ।

अस्तम् । अर्वन्तः । आश्वः । अस्तम् । नित्यासः । वाजिनः ।

इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ १ ॥

१तम् १अग्निं १मन्ये स्तौमि । १यः अग्निः १वसुः वासकः । १यम् १अस्तं सर्वेषां गृहवदाश्रय-
भूतं १धेनवः १यन्ति गच्छन्ति प्रीणयितुम् । १अस्तम् उक्तलक्षणम् १अर्वन्तः अरणवन्तोऽश्वाः । १आश्वः
शीघ्रगामिनो यन्ति । तथा १नित्यासः नित्यप्रवृत्तयः^२ १वाजिनः हविलक्षणाश्ववन्तः^३ यजमाना
यम् १अस्तं यन्ति तं मन्ये । १इषम् अन्नं १स्तोतृभ्यः अस्मभ्यम् १आ १भर अन्नं ॥

सो अग्निर्यो वसुर्गुणे सं यमायन्ति धेनवः ।

समर्वन्तो रघुद्रुवः सं सुजातासः सुरय इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ २ ॥

सः । अग्निः । यः । वसुः । गुणे । सम् । यम् । आऽयन्ति । धेनवः ।

सम् । अर्वन्तः । रघुद्रुवः । सम् । सुजातासः । सुरयः । इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ २ ॥

१सः १अग्निः स खल्वग्निः १यो १वसुः वासकः १गुणे स्तूयते । १यं १धेनवः १सम् १आयन्ति
होमार्थम् । १अर्वन्तः अश्वाः १रघुद्रुवः लघुगमनाः १सम् आयन्ति । १सुजातासः^३ १सुरयः मेधाविनश्च^४
१सम् आयन्ति स खल्वग्निरिति ॥

१. न-प्रातरनु (वाक्) न्यायेनेति च । आभिषुविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवनं मैत्रावरुणस्य अग्निं तं मन्ये इत्यादिको वैकल्पिकोऽनुरूपस्तुचः । सूत्रितं च-अग्निं तं मन्ये यो वसुरा ते वत्सो मनो यमदिति । महापितृयज्ञे गार्हपत्योपस्थाने अग्निं तं मन्ये इति । तथा च सूत्रितं-गार्हपत्यमग्निं तं मन्ये इति । आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि इदमेवाज्यशास्त्रम् । तस्य विशेषान् वक्ष्याम इति खण्डे सूत्रितं च-अग्निं तं मन्ये इदमाज्यमिति । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-वाजिनो नित्यप्रवृत्तहविलक्षणाश्ववन्तः; न-ल-नित्यप्रवृत्त (ल-ति) हविलक्षणाश्ववन्तः; स-नित्याः प्रवृत्तहविलक्षणाश्ववन्तः । ३. प-सुजातासः सत्कुलोत्पन्नाः । ४. प-मेधाविनश्च यजमानादयः ।

अग्निर्हि वाजिनं विशे ददाति विश्वचर्षणिः ।

अग्नी राये स्वाभुवं स प्रीतो याति वार्यमिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ३ ॥

अग्निः । हि । वाजिनम् । विशे । ददाति । विश्वऽचर्षणिः ।

अग्निः । राये । सुऽआभुवम् । सः । प्रीतः । याति । वार्यम् ।

इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ३ ॥

१ अग्निर्हि अयमग्निः^१ खलु २ विशे यजमानाय ३ वाजिनम् अश्ववन्तं पुत्रमश्वमघ्नं वा ४ ददाति । ५ विश्वचर्षणिः । विश्वे चर्षणयो मनुष्या रक्षणीया अर्चका वा यस्य स तथोक्तः । यद्वा । पश्यतिकर्मैतत् । सर्वस्य द्रष्टा ६ अग्निः ७ राये धनार्थिने । अथवा द्वितीयार्थे चतुर्थी । धनं ८ स्वाभुवं सुष्ठु सर्वत्र व्याप्तं ९ वार्यं सर्ववैरणीयं १० प्रीतः सन् ११ याति यमयति । दातुं वा गच्छति । इषमित्यादि^२ गतम्^३ ॥

आभिन्नविकेयूक्थ्येषु तृतीयसवने^४ स्तोत्रियतृचस्य ' आ ते अग्न इधीमहि ' इत्यादिके प्रथमा-द्वितीये । सूत्रितं च भवति—' आ ते अग्ने इधीमद्भुभे सुश्रन्द्र सर्पिष इति द्वे एका च ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

आ ते अग्न इधीमहि द्युमन्तं देवाजरम् ।

यद्वा स्या ते पनीयसी समिदीदयति द्यवीषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ४ ॥

आ । ते । अग्ने । इधीमहि । द्युऽमन्तम् । देव । अजरम् ।

यत् । इ । स्या । ते । पनीयसी । सम्ऽइत् । दीदयति । द्यवि । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे १ अग्ने २ देव ३ द्युमन्तं दीप्तिमन्तम् ४ अजरम् अजीर्णं ५ ते त्वाम् ६ आ सर्वतः ७ इधीमहि दीपयामः । ८ यद्वा खलु ९ इत्या^१ सा १० ते तव^२ ११ पनीयसी स्तुत्या १२ समित दीप्तिः १३ दीदयति दीप्यते यवि द्युलोके ॥

आ ते अग्न ऋचा हविः शुक्रस्य शोचिषस्पते ।

सुश्रन्द्र दस्म विश्पते हव्यवाट तुभ्यं हूयत इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ५ ॥

आ । ते । अग्ने । ऋचा । हविः । शुक्रस्य । शोचिषः । पते ।

सुऽश्रन्द्र । दस्म । विश्पते । हव्यऽवाट् । तुभ्यम् । हूयते । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-भ- ' अयमग्निः ' नास्ति । २. प-इषमघ्नं स्तोतृभ्योऽस्म (भ्यम्) आभराभे । ३. न- तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे । ४. त- ते तव स्या सा ।

हे ^१वशोचिषः दीप्तेः ^२पते स्वामिन् ^३अग्ने ^४शुक्रस्य दीप्तस्य, ^५ते तुभ्यम्^१ ^६क्त्वा मन्त्रेण सह^२
^७हविः हृत्यते । हे ^८सुश्रन्द्र सुष्ठाह्लादक शोभनहिरण्य वा हे ^९दस्म शत्रूणां सुपक्षपयितः ^{१०}विश्वेपते
 विशां प्रजानां पालक ^{११}हव्यवाद् हविषो वोढः । इषमिति गतम् ॥ ॥ २२ ॥

प्रो त्वे अग्नयोऽग्निषु विश्वं पुण्यन्ति वार्यम् ।

ते हिंन्विरे त इन्विरे त इपण्यन्त्यानुषगिषं स्तोतुभ्य आ भर ॥ ६ ॥

प्रो इति । त्वे । अग्नयः । अग्निषु । विश्वम् । पुण्यन्ति । वार्यम् ।

ते । हिंन्विरे । ते । इन्विरे । ते । इपण्यन्ति । आनुषक् । इषम् । स्तोतुभ्यः । आ । भर ॥ ६ ॥

^१प्रो प्रैव ^२पुण्यन्ति ^३त्ये ते ^४अग्नयः धिण्या ^५अग्निषु गार्हपत्यादिषु^३ । यद्वा । लौकिका अग्नयः
 तेजःपदार्थोऽग्निषु वैदिकेषु ^६विश्वं सर्वं ^७वार्यं वरणीयमपेक्षितं धनं पुण्यन्ति । ^८ते अग्नयः ^९हिंन्विरे
 प्रीणयन्ति । ^{१०}इन्विरे व्याप्नुवन्ति च । ^{११}ते ^{१२}इपण्यन्ति अन्नमिच्छन्ति । ^{१३}आनुषक् सर्वत्रानुषक्तम् ।
 तत्राग्निसामान्याभिप्रायेणैकवचनम् ॥

तव त्वे अग्ने अर्चयो महिं ब्राधन्त वाजिनः ।

ये पत्वंभिः शफानां व्रजा भुरन्त गोनामिषं स्तोतुभ्य आ भर ॥ ७ ॥

तव । त्वे । अग्ने । अर्चयः । महिं । ब्राधन्त । वाजिनः ।

ये । पत्वंभिः । शफानाम् । व्रजा । भुरन्त । गोनाम् । इषम् । स्तोतुभ्यः । आ । भर ॥ ७ ॥

हे ^१अग्ने ^२तव त्वदीयाः ^३त्ये ते ^४अर्चयः रश्मयः ^५महिं महद्गन्धधिकं ^६वाजिनः अश्ववन्तो वा
^७ब्राधन्त वर्धन्ते । यद्वा लुप्तोपमा । वाजिनोऽश्वा इव । ^८ये रश्मयः ^९पत्वंभिः पतनैः ^{१०}शफानां
^{११}गोनां ^{१२}व्रजा यूथानि ^{१३}भुरन्त इच्छन्ति । आयता ज्वाला होमाय काङ्क्षन्ति इत्यर्थः । ते^४ वर्धन्ते^५ ॥

नवां नो अग्न आ भर स्तोतुभ्यः सुक्षितीरिषः ।

ते स्याम य आनृचुस्त्वादूतासो दमेदम इषं स्तोतुभ्य आ भर ॥ ८ ॥

नवाः । नः । अग्ने । आ । भर । स्तोतुभ्यः । सुक्षितीः । इषः ।

ते । स्याम । ये । आनृचुः । त्वाऽदूतासः । दमेदमे । इषम् । स्तोतुभ्यः । आ । भर ॥ ८ ॥

हे ^१अग्ने ^२स्तोतुभ्यः ^३नः अस्मभ्यं ^४नवाः स्तुत्या नूना वा ^५सुक्षितीः सुनिवासाः सुप्रजा
 वा ^६हृषः^४ उक्तलक्षणान्यन्नानि ^७आ ^८भर प्रयच्छ । ^९ये वयं ^{१०}दमेदमे सर्वेषु यागगृहेषु त्वाम्

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-तव; स-‘तुभ्यं’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-सह तुभ्यम् । ३. ख-
 ग-च-ण-भ-स-‘गार्हपत्यादिषु’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-ण-न-भ-स-तेऽवधन्त । ५. ख-ग-घ-ण-‘दृषो वा ।

‘आनुचुः अर्चयन्ति’ । ‘ते वयं’ । ‘वावृतासः’ । ‘त्वं फलसूचकं लब्धवन्तः सन्तः’ । ‘स्याम समृद्धा भूयास्म’ । ‘दमे’^१ ‘दमे स्यामेति वा योज्यम्’ ॥

आभिन्नविकेयूक्येषु तृतीयसवने वैकल्पिकस्तोत्रियतृचे ‘उभे सुश्वन्द्र’ इत्येषा तृतीया । सूत्रसूक्तम्^२ ॥

उभे सुश्वन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीष आसनि ।

उतो न उत्पुण्या उक्थेषु शवसस्पत इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ९ ॥

उभे इति । सुऽचन्द्र । सर्पिषः । दर्वी इति । श्रीणीषे । आसनि ।

उतो इति । नः । उत् । पुण्याः । उक्थेषु । शवसः । पते । इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ ९ ॥

हे ‘सुश्वन्द्र शोभनाह्लादन शोभनहिरण्य वामे’ । ‘उभे’ । ‘सर्पिषः पूर्णे’ । ‘दर्वी जुहूपभृतौ’ । ‘आसनि आस्ये’ । ‘श्रीणीषे श्रयसि पचसि’^३ वा । ‘उतो अपि च’ । ‘नः अस्मान्’ । ‘उक्थेषु यागेषु’ । ‘उत्पुण्याः उत्पूरय फलैः’^४ । हे ‘शवसस्पते बलस्य पालयितः’ ॥

एवाँ अग्निमजुर्यमुर्गीभिर्यज्ञेभिरानुषक् ।

दधदस्मे सुवीर्यमुत त्यदाश्वद्व्यमिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ १० ॥

एव । अग्निम् । अजुर्यम् । गीऽभिः । यज्ञेभिः । आनुषक् ।

दधत् । अस्मे इति । सुवीर्यम् । उत । त्यत् । आश्वद्व्यम् ।

इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ १० ॥

‘एव’^५ उक्तरीत्या । ‘अग्नि’ । ‘गीभिः स्तुतिभिः’ । ‘यज्ञेभिः यज्ञैर्वा तत्साधनेर्हविर्भिर्वा’ । ‘आनुषक् अनुषक्तम्’^६ । ‘अजुः गच्छन्ति’^७ । तथा कृत्वा । ‘यमुः’^८ यमयन्ति स्थापयन्ति हविर्भिर्यजन्तीत्यर्थः । एवमात्रेयाः स्वान् परोक्षतया निर्दिशन्ति ॥ अजुर्यमुरित्यत्र^९ ‘आख्यातमाख्यातेन क्रियासातये’ (पा. सू. २. १. ७२ ग.) इति समासः^{१०} ॥ किंच । ‘अस्मे अस्मासु’ । ‘सुवीर्यं शोभनपुत्रादिकम्’ । ‘उत अपि च’ । ‘त्यत् तत्’ । ‘आश्वद्व्यम्’ । ‘आश्वोऽश्वा यस्य भवन्ति स आश्वश्च’ । ‘तस्य भाव आश्वद्व्यम्’ । तदपि । ‘दधत् धारयति’ ॥ ॥ २३ ॥

‘सखायः सं वः’ इति दशचं सप्तमं सूक्तम् । आत्रेय^{११} इष ऋषिः^{१२} । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टाः पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘सखाय इषः पङ्क्त्यन्तम्’ इति । प्रातरनुवाके

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ- अर्चयन्तः । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ- ‘दमे...योज्यं’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स- सेवसि । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-फ-भ-स- सेवसि । ५. ख-ग-घ-च-ण-भ-काले; स-फाले । ६. घ-एव एवम्; च-न-ल-स-एवम् । ७. त-अनुषक्तं संबद्धम् । ८. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-अनु- गच्छन्ति । ९. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-अजुर्यमुः । १०. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स- ‘अजु’...समासः’ नास्ति । ११. प-आत्रेयवसुधृत ऋषिः ।

आग्नेये कृतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चोत्तमावर्जमिवं सूक्तम् । सूत्रितं च—' सखायः सं वस्वामग्ने हविष्मन्त इति सूक्ते ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

सखायः सं वः सम्यञ्चमिषं स्तोमं चामये ।

वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नष्ट्रे सहस्वते ॥ १ ॥

सखायः । सम् । वः । सम्यञ्चम् । इषम् । स्तोमम् । च । अमये ।

वर्षिष्ठाय । क्षितीनाम् । ऊर्जः । नष्ट्रे । सहस्वते ॥ १ ॥

हे ऽसखायः सखिभूता ऋत्विजः ऽवः यूयं ऽसं^१ संस्कुरुत । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । किंच ऽसम्यञ्चम् ऽइषम् अन्नं ऽस्तोमं स्तोत्रं ऽचामये ऽवर्षिष्ठाय अतिशयेन प्रवृद्धाय ऽक्षितीनां यजमानानामर्थाय वर्षिष्ठाय प्रवृद्धतमाय ऽऊर्जो ऽनष्ट्रे बलस्य न पातयिन्ने तत्पुत्राय वा ऽसहस्वते बलवते संस्कुरुतेति ॥

कुत्रा चिद्यस्य समृत्तौ रण्वा नरो नृषदने ।

अर्हन्तश्चिद्यमिन्धते संजनयन्ति जन्तवः ॥ २ ॥

कुत्र । चित् । यस्य । समऽकृतौ । रण्वाः । नरः । नृऽसदने ।

अर्हन्तः । चित् । यम् । इन्धते । समऽजनयन्ति । जन्तवः ॥ २ ॥

सोऽग्निः ऽकुत्र ऽचित् वर्तते इति शेषः । कुत्रास्ते । ऽयस्य अग्नेः ऽसमृत्तौ संप्राप्तौ ऽरण्वाः रममाणाः ऽनरः नेनार ऋत्विजः । ऽनृषदने यागगृहे ऽअर्हन्तश्चित् । चिदिति पूजायाम् । अर्हन्तः पूज्याः पूजयन्तो वा सन्तः ऽयमिन्धते दीपयन्ति । तदर्थं ऽसंजनयन्ति च अरण्यां ऽजन्तवः प्राणिनः । स कुत्रेति संबन्धः ॥

सं यदिषो वनामहे सं हव्या मानुषाणाम् ।

उत द्युम्नस्य शर्वस ऋतस्य रश्मिमा ददे ॥ ३ ॥

सम् । यत् । इषः । वनामहे । सम् । हव्या । मानुषाणाम् ।

उत । द्युम्नस्य । शर्वसा । ऋतस्य । रश्मिम् । आ । ददे ॥ ३ ॥

यत् यदा ऽइषः अन्नानि ऽसं ऽवनामहे संभजामहे । यदा च ऽमानुषाणां मनुष्याणाम्^२ अस्माकं ऽहव्या हवींषि अग्निः ऽसं सेवते ऽउत तदानीं ऽद्युम्नस्य द्योतमानस्यान्नस्य ऽश्वसा बलेन

सामर्थ्येन ऽकृतस्य उदकस्य ग्राहकं ऽरश्मिमा ऽददे आदत्तेऽग्निः । फलजनकं^१ तेजः^१ स्वीकृतवान्
इत्यर्थः । यद्वा । ऽकृतस्य यज्ञस्य रश्मि रश्मिवत् ग्राहकं स्तवम् आ ददे स्वीकरोति^२ ॥

स स्मा कृणोति केतुमा नक्तं चिद्वर आ सते ।

पावको यद्वनस्पतीन्प्र स्मा मिनात्यजरः ॥ ४ ॥

सः । स्म । कृणोति । केतुम् । आ । नक्तम् । चित् । दूरे । आ । सते ।

पावकः । यत् । वनस्पतीन् । प्र । स्म । मिनाति । अजरः ॥ ४ ॥

१. स ऽस्म स खल्वग्निः ऽकृणोति करोति ऽकेतुं प्रज्ञानम् ऽआ सर्वतः । कस्येत्युच्यते । चिद-
प्यर्थे । ऽनक्तं ऽचित् रात्रावपि ऽदूरे ऽआ ऽसते । आ इति चार्थे । दूरेऽपि वर्तमानाय मनुष्याय ।
कदा । यत् यदा ऽपावकः अयमग्निः ऽअजरः अजीर्णोऽनभिभाष्यः सन् ऽवनस्पतीन् पृथांसि ऽप्र
२. स्म मिनाति प्रकर्षेण दहति । स्मेति पूरणः ॥

अव स्म यस्य वेषणे स्वेदं पृथिषु जुहति ।

अभीमह स्वजेन्यं भूमा पृष्ठेव रुरुहुः ॥ ५ ॥

अव । स्म । यस्य । वेषणे । स्वेदम् । पृथिषु । जुहति ।

अभि । ईम् । अह । स्वऽजेन्यम् । भूम । पृष्ठाऽव । रुरुहुः ॥ ५ ॥

१. यस्य^३ अग्नेः ऽवेषणे परिचर्यायां ऽपृथिषु होममार्गेषु^४ रश्मिषु ऽस्वेदं स्रवदाज्यम्^५ ऽअव
अधोमुखं ऽजुहति अध्वर्यवः^६ तदानीम् ऽईम्^७ एनमग्निम् ऽअभि ऽरुरुहुः ऽअह । अभ्यारोहन्त्येवाज्य-
धाराः । अह इति विनिप्रहार्थीयः । ऽस्वजेन्यं स्वोत्पन्नं ऽभूम । बहु^८ भवतीति भूमापत्यम् । तत
२. पृष्ठेव पितुः पृष्ठदेशानिव^९ । पुत्राः^{१०} यथा पितुरङ्गम् आरोहन्ति^{११} तद्वत् ॥ ॥ २४ ॥

यं मर्त्यः पुरुस्पृहं विदद्विश्वस्य धायसे ।

प्र स्वादनं पितूनामस्तताति चिदायवे ॥ ६ ॥

यम् । मर्त्यः । पुरुऽस्पृहम् । विदत् । विश्वस्य । धायसे ।

प्र । स्वादनम् । पितूनाम् । अस्तऽतातिम् । चित् । आयवे ॥ ६ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-फलजनकत्वं न; न-फलजनकत्वम्; भ-फलजनकत्वेन । २. ग-च-त-न-भ-स-
स्वीकरोमि । ३. ख-ग-ण-न-भ-स-अस्य । ४. त-होमाग्निषु । ५. ख-ग-च-ण-भ-स्रवदाज्यमीमेनम् ।
६. ख-ग-च-ण-फ-भ-अध्वर्यवः । दृष्टान्तः । ७. ख-ग-च-ण-म-ल-स-‘ईम्’ नास्ति । ८. ख-ग-च-
ण-न-भ-‘बहु’ नास्ति । ९. ख-ग-च-ण-भ-पृष्ठदेशे । १०. ख-ग-च-ण-भ-पुत्रः । ११. ख-ग-च-ण-भ-
आरोहति ।

यम् अग्निं^१ पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं^२ विदत् वेत्ति । मर्त्यः यजमानः विश्वस्य धायसे सर्वस्य व्यापारार्थं^३ पितॄन्मा अन्नानां प्र स्वादनं प्रकर्षेण स्वात्कर्तारम् अस्ततातिम् अस्ते गृहं निवासकर्तारम् आयवे अन्नार्थं^४ यजमानार्थं वा । चित् पूरणः^५ ॥

स हि ष्मा धन्वाक्षितं दाता न दात्या पशुः ।

हिरिश्मश्रुः शुचिदन्भुरनिभृष्टतविषिः ॥ ७ ॥

सः । हि । स्म । धन्वं । आऽक्षितम् । दाता । न । दाति । आ । पशुः ।

हिरिऽश्मश्रुः । शुचिऽदन् । क्रुभुः । अनिभृष्टतविषिः ॥ ७ ॥

स हि ष्म^१ स खल्वग्निः धन्व निरुदकप्रदेशम् आक्षितं तृणकाष्ठादिभिराक्षितम् आ दाति सर्वतः खण्डयति दहतीत्यर्थः । दाता तृणादिखण्डयिता पशुः न पशुरिव । पशुर्यथा तृणजानं क्रमेण भक्षयति तद्वत् । हिरिश्मश्रुः हिरण्यश्मश्रुः शुचिदन् दीप्तदन्तः क्रुभुः^६ उरु भवन । महानित्यर्थः^७ । अनिभृष्टतविषिः अपीडितबलः ॥

शुचिः ष्म यस्मा अत्रिवत्प्र स्वधितिर्व रीयते ।

सुपूरसूत माता क्राणा यदानुशे भगम् ॥ ८ ॥

शुचिः । स्म । यस्मै । अत्रिवत् । प्र । स्वधितिः इव ।

रीयते । सुऽसूः । असूत । माता । क्राणा । यत् । आनुशे । भगम् ॥ ८ ॥

अयमग्निः शुचिः ष्म दीप्तः खलु । यस्मै अग्नये अत्रिवत् अत्रिरिव यजमानो^८ हविर्दीप्तुं प्र रीयते प्रगच्छति । यद्वा । स्मेति पूरणः । शुचिर्यस्मै ॥ प्रथमार्थे चतुर्थी । दीप्तो योऽत्रिवत् । अति तृणमित्यग्निः पशुः । स इव । स यथा तृणानि खादमानो गच्छति तद्वद्दहतीत्यर्थः । स्वधितिर्गिव परशुरिव छिन्दन् । सुपूः सुप्रसवा माता अरणिः असूत क्राणा कुर्वाणं जगदुपकारकम् । यत्न यस्मात् य इति वा । योऽग्निः भगम् अन्नम् आनुशे अभुते ।

आ यस्ते सर्पिरासुतेऽग्ने शमस्ति धायसे ।

एषु द्युम्नमुत श्रव आ चित्तं मर्त्येषु धाः ॥ ९ ॥

आ । यः । ते । सर्पिः आसुते । अग्ने । शम् । अस्ति । धायसे ।

आ । एषु । द्युम्नम् । उत । श्रवः । आ । चित्तम् । मर्त्येषु । धाः ॥ ९ ॥

१. त-स्पृहणीयमग्निम् । २. न-ल-स-व्याप्यर्थम् । ३. स-मित्रार्थम् । ४. न-ल-स- 'चित् पूरणः' नास्ति । ५. ख-ग-च-ण-स्म । ६. ख-ग-च-ण-प-फ-म-क्रुभुर्महान् । ७. ख-ग-च-ण-प-फ-म-अन्नः प-अन्नम् । ८. त-जगदुपकारम् ।

हे ^१वसिष्ठासुते घृताक्यान्^२ अग्ने ^३यः त्वम् आ सर्वतो भवसि तादृशाय ^४धायसे सर्वस्य धात्रे
 १ ते तुभ्यं ^५शमस्ति सुखमस्ति । स्तुतेः सकाशात् । तथा चेत् ^६पृषु ^७मर्थेषु स्तोतृत्वात्रेयेषु ^८पुष्टं यशः
 १ आ ^९धाः आधेहि । ^{१०}उत अपि च ^{११}श्रवः अन्नम् आ धाः । ^{१२}चित्तं त्वदीयामनुग्रहबुद्धिमपि ^{१३}आ धाः ॥

इति चिन्मन्युमग्निजस्त्वादातमा पशुं ददे ।

आदग्ने अपृणतोऽग्निः सासह्यादस्यूनिषः सासह्यान्नृन् ॥ १० ॥

इति । चित् । मन्युम् । अग्निजः । त्वाऽदातम् । आ । पशुम् । ददे ।

आत् । अग्ने । अपृणतः । अग्निः । ससह्यात् । दस्यून् । इषः । ससह्यात् । नृन् ॥ १० ॥

^१इति^२ चित् इत्थं कृतप्रकारेण ^३मन्युं मननसाधनं स्तोत्रम् ^४अग्निजः । अष्टम^५ अन्यैरग्नि-
 व्यतिरिक्तैः अष्टव्यं^६ वा जनयिता ऋषिः ^७त्वादातं त्वया दातव्यं ^८पशुम् ^९आ ^{१०}ददे आदत्ते । आददीत
 वा । ^{११}आत् अनन्तरमेव अग्नेः ^{१२}अपृणतः अददत्^{१३} ^{१४}दस्यून् ^{१५}अग्निः तद्गोत्रः ^{१६}इषः ^{१७}सासह्यात्
 नृशमभिभवेत् । इषः पृष्टु^{१८} नृन् विरोधिनः ^{१९}सासह्यात् । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ २५ ॥

‘त्वामग्ने’ इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तमात्रेयस्य इषस्य^१ आर्षं जागतमात्रेयम् । ‘त्वामग्ने सप्त
 जागतम्’ इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाके आग्नेये ऋतौ जागते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । तथा च
 सूत्रं—‘जनस्य गोपास्त्वामग्नं क्रतायवः’ (आश्व. श्री. ४. १३) इति ॥

त्वामग्नं क्रतायवः समीधिरे प्रत्नं प्रत्नासं ऊतये सहस्कृत ।

पुरुश्चन्द्रं यजतं विश्वधायसं दमूनसं गृहपतिं वरेण्यम् ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । ऋतुऽयवः । सम् । ईधिरे । प्रत्नम् । प्रत्नासः । ऊतये । सङ्ऽकृत ।

पुरुऽचन्द्रम् । यजतम् । विश्वऽधायसम् । दमूनसम् । गृहऽपतिम् । वरेण्यम् ॥ १ ॥

हे ^१सहस्कृत बलस्य कर्तः ^२अग्ने ^३प्रत्नं पुरातनं ^४त्वां ^५प्रत्नासः पुरातनाः ^६क्रतायवः यज्ञकामा
 ऋषयः ^७ऊतये स्वरक्षणाय ^८समीधिरे सख्यदीपितवन्तः । कीदृशं त्वाम् । ^९पुरुश्चन्द्रं बहुधनम् अति-
 शयेनाह्लादकं वा ^{१०}यजतं यष्टव्यं ^{११}विश्वधायसं बहून् ^{१२}दमूनसं दानमनसं ^{१३}गृहपतिं यजमानगृहस्य
 पालकं ^{१४}वरेण्यं वरेणीयम् ॥

१. फ-घृताक्यान् । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-हे अग्ने इति । ३. ख-ग-च-ण-फ- न धृतम् ।
 ४. ख-ग-च-ण-फ-अग्निजः अष्टव्यः; त-न-ल-स-अग्निजः अष्टव्यम्; भ-अग्निजः अष्टव्य । ५. त-
 अदत् । ६. ख-ग-च-ण-त-प-फ-भ-द्वेष्टुन् । ७. ख-ग-च-ण-भ-‘इषस्य’ नास्ति; स-वसुश्रुतस्य ।

त्वामग्ने अतिथिं पॄथ्यं विशः शोचिष्केशं गृहपतिं नि षेदिरे ।

बृहत्कैतुं पुरुरूपं धनस्पृतं सुशर्माणं स्ववसं जरद्विषम् ॥ २ ॥

त्वाम् । अग्ने । अतिथिम् । पॄथ्यम् । विशः । शोचिःऽकेशम् । गृहऽपतिम् । नि । षेदिरे ।

बृहत्ऽकैतुम् । पुरुरूपम् । धनऽस्पृतम् । सुऽशर्माणम् । सुऽअवसम् । जरत्ऽद्विषम् ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वां विशः यजमानाः गृहपतिं गृहस्वामिनं नि षेदिरे । गार्हपत्यरूपेण स्थापितवन्त इत्यर्थः । कीदृशं त्वाम् । अतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं पॄथ्यं पुरातनं शोचिष्केशं दीप्तज्वालं बृहत्कैतुं प्रभूतप्रज्ञानं पुरुरूपम् आहवनीयादिरूपेण बहुरूपं धनस्पृतं धनानां स्पर्तारं सुशर्माणं शोभनसुखं स्ववसं सुरक्षणं जरद्विषं जरतां वृक्षाणां व्यापकं जीर्णोदकं वा ॥

अग्नीनां परस्परं संसर्गं विविचयेऽग्नेये काचिद्विष्टिः । तत्र 'त्वामग्ने मानुषीः' इति याज्या । सूत्रितं च—'त्वामग्ने मानुषीरीकृते विशोऽग्न आयाहि वीतये' (आश्व. श्री. ३. १३) इति ॥

त्वामग्ने मानुषीरीकृते विशो होत्राविदं विविचि रत्नधातमम् ।

गुहा सन्तं सुभग विश्वदर्शतं तुविष्वणसं सुयजं घृतश्रियम् ॥ ३ ॥

त्वाम् । अग्ने । मानुषीः । ईकृते । विशः । होत्राऽविदम् । विविचिम् । रत्नऽधातमम् ।

गुहा । सन्तम् । सुऽभग । विश्वऽदर्शतम् । तुविऽस्वनसम् । सुऽयजम् । घृतऽश्रियम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने सुभग शोभनधन त्वां मानुषीः विशः मानुषसंबन्धिन्यः सर्वाः प्रजाः ईकृते स्तुवन्ति । कीदृशं त्वाम् । होत्राविदं होत्राणां होमानां सप्तहोत्रकाणां वा वेत्तारं विविचिं विवेचकं सद्मतोः रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृत्वं गुहा गुहायामरण्यां हृदयेषु वा सन्तं सर्वदा वर्तमानं विश्वदर्शतं सर्वैः दृष्टव्यं तुविष्वणसं प्रभूतध्वनिं सुयजं सुष्टु यष्टारं घृतश्रियं घृतं श्रयन्तम् ॥

त्वामग्ने धर्णसि विश्वधा वयं गीर्भिर्गुणन्तो नमसोऽप सेदिम ।

स नो जुषस्व समिधानो अङ्गिरो देवो मर्तस्य यशसा सुदीतिभिः ॥ ४ ॥

त्वाम् । अग्ने । धर्णसिम् । विश्वधा । वयम् । गीऽभिः । गुणन्तः । नमसा । उप । सेदिम् ।

सः । नः । जुषस्व । समऽऽधानः । अङ्गिरः । देवः । मर्तस्य । यशसा । सुदीतिभिः ॥ ४ ॥

हे अग्ने धर्णसि सर्वस्य धारकं त्वां वयम् आत्रेया वा विश्वधा बहुप्रकारेण गीर्भिर्गुणन्तः स्तुवन्तः नमसा नमस्कारेण उप सेदिम उपसन्ना भवेम । सः त्वं नः अस्मान् जुषस्व सेवस्व

१. प-प्रभूतप्रज्ञम् । २. ख-ग-च-ण-फ-संस्पर्शितारम् ; घ-प-भ-संपर्कितारम् । ३. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-रक्षसाम् ; न-स-दक्षाणाम् ; ल-रक्षणाम् । ४. त-परस्परसंसर्गं । ५. घ-न-ल-स-'होत्राणां' नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-फ-भ-हृदये । ७. त-विश्वः । ८. प-'वा' नास्ति ।

धनादिभिः । १समिधानः सम्यग्दीप्तो दीप्यमानोऽस्माभिर्हं १अङ्गिरः सर्वत्र गन्तरङ्गिरसः पुत्र वा १
१देवः दीप्यमानस्त्वं १मर्तस्य यजमानस्य १यशसा १सुदीतिभिः ज्वालाभिः सह जुपस्य ॥

त्वमग्ने पुरुषो विशेविशे वयो दधासि प्रत्नथा पुरुषुत ।

पुरुष्यन्ना सहसा वि राजसि त्विषिः सा ते तित्विषाणस्य नाधृषे ॥ ५ ॥

त्वम् । अग्ने । पुरुऽरूपः । विशेऽविशे । वयोः । दधासि । प्रत्नऽथा । पुरुऽस्तुत ।

पुरुणि । अन्ना । सहसा । वि । राजसि । त्विषिः । सा । ते । तित्विषाणस्य । न । आऽधृषे ॥ ५ ॥

हे १अग्ने १त्वं १पुरुषः सन् १विशेविशे सर्वस्मै यजमानाय १प्रत्नथा पुराण इव
१वयः अन्नं १दधासि धारयसि । हे १पुरुषुत बहुभिः स्तुते १पुरुणि वह्नि १अन्ना अन्नानि
१खरुपुरोडाशादीनि १सहसा बलेन १वि १राजसि ईश्वरो भवसि स्वीकर्तुम् । १तित्विषाणस्य दीप्तस्य
१ते तव १सा प्रसिद्धा १त्विषिः दीप्तिः १नाधृषे अन्यैरधृष्या भवति ॥

त्वमग्ने समिधानं यविष्ठय देवा दूतं चक्रिरे हव्यवाहनम् ।

उरुज्यसं घृतयोनिमाहुतं त्वेषं चक्षुर्दधिरे चोदयन्मति ॥ ६ ॥

त्वाम् । अग्ने । सम्ऽइधानम् । यविष्ठय । देवाः । दूतम् । चक्रिरे । हव्यऽवाहनम् ।

उरुऽज्यसम् । घृतऽयोनिम् । आऽहुतम् । त्वेषम् । चक्षुः । दधिरे । चोदयत्ऽमति ॥ ६ ॥

हे १यविष्ठय युवतम् १अग्ने १समिधानं सम्यगिध्यमानं १त्वां १हव्यवाहनं हविषां घोढारं १दूतं
१चक्रिरे कृतवन्तः १देवाः । १त्रयाणामग्नीनां मध्ये हव्यवाहनः खलु पूर्वं देवैर्हविर्वहनाय दूतः कृतः ।
‘ हव्यवाहनो देवानाम् ’ (तै. सं. २. ५. ८. ६) इति हि श्रुतिः । किंच १उरुज्यसं प्रभूतवंगं
१घृतयोनिम् । घृतं योनिः कारणं यस्य तम् । १आहुतं त्वां चोदयन्मति । चोदयन्ती मतिर्यस्य
तच्चोदयन्मति । १त्वेषं दीप्तं १चक्षुः उक्तलक्षणं सर्वप्रकाशकं चक्षुःस्थानीयं कृत्वा १दधिरे देवा
मनुष्याश्च । मत्वा हि चक्षुश्चोद्यते ॥

त्वमग्ने प्रदिव आहुतं घृतैः सुम्नायवः सुषमिधा समीधिरे ।

स वावृधान ओषधीभिरुक्षितोऽभि जयांसि पार्थिवा वि तिष्ठसे ॥ ७ ॥

त्वाम् । अग्ने । प्रऽदिवः । आऽहुतम् । घृतैः । सुम्नऽयवः । सुऽसमिधा । सम् । ईधिरे ।

सः । ववृधानः । ओषधीभिः । उक्षितः । अभि । जयांसि । पार्थिवा । वि । तिष्ठसे ॥ ७ ॥

१. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-‘ वा ’ नास्ति । २. न-ल-स-स्तुत्य । ३. ख-ग-च-ण-फ-
देवाः हव्यवाहनम् ; घ-त-न-प-भ-ल-स-देवाः हव्यवाहनम् । ४. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-हव्यवाहः ।
५. त-घृतमेव । ६. त-आहुतं सर्वतः । ७. ख-प-फ-भ-‘ चक्षुरुक्तलक्षणं ’ नास्ति ।

हे १अग्ने १घृतैः १आहुतं १त्वां १प्रदिवः पुरातनाः^१ १सुस्रायवः सुस्वमिच्छन्तो यजमानाः
 १सुषमिधा शोभनेन इध्मेन^२ १समीध्रे सम्यक् दीपितवन्तः । १सः त्वं १वावृधानः वर्धमानः
 १ओषधीभिः १उक्षितः सिक्तः १ज्रयांसि अन्नानि १पार्थिवा पार्थिवान् वृक्षान् । यद्वा । पार्थिवेति
 ज्रयोविशेषणम् । पार्थिवानि चरुपुरोडाशादिकानि १अभि १वि १तिष्ठसे अभिव्यज्य वर्तसे ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहंश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्मंहिताभाष्ये

तृतीयाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः^१ सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम्^२ ॥

यस्य^३ निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्^४ ॥

पञ्चमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके पूर्वमष्टौ सूक्तानि व्याख्यातानि । ‘त्वामग्ने हविष्मन्तः’ इति सप्तचं नवमं सूक्तम् आत्रेयस्य^१ गयस्यार्पम्^२ । सप्तमीपञ्चम्यौ पङ्क्ती शिष्टाः^३ अनुष्टुभः । अग्निदेवता । तथा^४ चानुक्रम्यते—‘त्वामग्ने गयोऽस्त्यापञ्चम्यौ पङ्क्ती’ इति । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे^५ च^६ पतदादिके द्वे सूक्ते शंसनीये । तथैव सूत्रितं—‘त्वामग्ने हविष्मन्त इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति^७ ॥

त्वामग्ने हविष्मन्तो देवं मर्तांस ईळते ।

मन्ये त्वा जातवेदसं स हव्या वक्ष्यानुषक् ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । हविष्मन्तः । देवम् । मर्तांसः । ईळते ।

मन्ये । त्वा । जातवेदसम् । सः । हव्या । वक्षि । आनुषक ॥ १ ॥

हे ऽग्ने ऽत्वां ऽदेवं दीप्यमानं ऽहविष्मन्तः होमसाधनद्रव्यरूपेताः ऽमर्तांसः मर्त्याः ऽईळते स्तुवन्ति । अहं च^१ ऽजातवेदसम्^२ । जातमुत्पन्नं चराचरं भूतजातं वेत्तीति जातवेदाः । अथवा जातानि स्थावरजङ्गमात्मकानि एनं विदुरिति जातवेदाः । यद्वा । वेद इति धननाम । जातं सर्वं वेदो धनं यस्यासौ जातवेदाः । एवंविधं^३ ऽत्वा त्वां ऽमन्ये स्तामि । मनिरत्र स्तुत्यर्थे वर्तते धातूनामनेकार्थ-त्वात् । ऽसः त्वं^४ ऽहव्या हवनसाधनानि^५ हवींषि ऽआनुषक् निरन्तरतया अनुपक्तं यथा तथा ऽवक्षि वक्षि ॥ हविष्मन्तः । हविःशब्दः औणादिकइस्प्रत्ययान्तः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ‘तदस्यास्ति’ इति मनुप् । पदसंज्ञाया अपवादत्वेन ‘तसौ मत्वर्थे’ इति भसंज्ञायां रुवाभावः । मनुब्जसोरनु-दात्तत्वात् प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । देवम्^६ । अच्प्रत्ययान्तत्वात् देवशब्दोऽन्तोदात्तः । मर्तांसः^७ । ‘मृङ् प्राणस्यागे’ । ‘असिहसिमृङ्’ इत्यादिना तन् । गुणः । मर्तः । जसेरसुक् । मर्तांसः । निरवादाद्युदात्तः । ईळते^८ । ‘ईड स्तुती’ । अदादिस्वाच्छपां लुक् । ‘आत्मनेपदेष्वनतः’ । टेरेवम् ।

१. ख-च-ज-झ-ण-त-प-फ-ब-र-श-‘वागीशाद्याः ... गजाननं’ नास्ति । २. ज-प-फ-ब-र-‘यस्य ... महेश्वरं’ नास्ति । ३. ग-घ-ज-प-फ-ब-आत्रेय ऋषिः । ४. त-न-श-शिष्टाः पङ्क्त्यन्तस्य च सूक्तस्येति परिभाषया । ५. ग-ज-प-फ-ब-र-श-‘तथा चानुक्रम्यते’ नास्ति । ६. ख-च-झ-ण-भ-र-आश्विनशस्त्रे; प-फ-ब-‘आश्विनशस्त्रे च’ नास्ति । ७. न-प्रातरनुवाकन्यायेनेति च । ८. प-तु । ९. ख-च-झ-ण-भ-र-जातवेदसं यम् । १०. प-फ-ब-तमेवंविधम् । ११. न-र-च । १२. ख-झ-हवनसाधनानि हव्यानि । १३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-‘देवं’ नास्ति । १४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-‘मर्तांसः’ नास्ति । १५. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ईळते’ नास्ति ।

अत्र ङकारस्य अध्येतृसंप्रदायप्राप्तो लकारः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वरे प्राप्ते आष्टमिको निघातः । मन्ये । इयनो निच्चात् आद्युदात्तत्वम् । त्वा । ' युषि मिश्रणे ' । मदिक्प्रत्ययान्तो युष्मच्छब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ' त्वमावेकवचने ' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । ' द्वितीयायां च ' (पा. सू. ७. २. ८७) इत्याकारः । ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इत्येकादेशोऽप्युदात्त एव । ' त्वामौ द्वितीयायाः ' इति त्वादेशः । स्थानिवद्भावेनान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ' अनुदात्तं सर्व-मपादादौ ' इत्यनुदात्तत्वम् । जातवेदसम् । ' जनी प्रादुर्भावे ' । क्तः । ' श्रीदितो निष्ठायाम् ' इतीदृप्रतिषेधः । ' जनसनस्वनां सम्मलोः ' इत्यात्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वेदस्त्राब्दोऽपि असुन्प्रत्ययान्तत्वात् आद्युदात्तः । कर्मधारयपक्षे समासान्तोदात्तापवादत्वेन ' तत्पुरुषे तुल्यार्थः ' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तदपवादात्वेन ' गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्रीहिपक्षे ' बहुव्रीही प्रकृत्या पूर्वपदम् ' इति । हव्या । हवमहंतीत्यस्मिन्नर्थे ' यः ' इत्यनुवर्तमाने ' छन्दसि च ' इति यः । नपुंसकत्वाच्छिरा-देशः । ' शोछन्दसि बहुलम् ' इति लोपः । प्रत्ययलक्षणेन नुम् । दीर्घनलोपौ । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वक्षि । ' वह प्रापणे ' । सिप् । लुगनुवृत्तौ ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । टश्चक्षवषत्वानि । मियः पित्त्वादनुदात्तत्वेन धातुस्वरेण आद्युदात्तत्वे प्राप्ते निघातः । आनुषक्^१ । अनुपूर्वस्य ण्ज्जेः क्तिप् नकारलोपः कुत्वं च । धात्वादेः सकारस्य ' उपसर्गासुनोति^२ ' इत्यादिना परत्वम् । दीर्घश्छान्दसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अग्निर्होता दास्वतः क्षयस्य वृक्तबर्हिषः ।

सं यज्ञासश्चरन्ति यं सं वाजासः श्रवस्यवः ॥ २ ॥

अग्निः । होता । दास्वतः । क्षयस्य । वृक्तबर्हिषः ।

सम् । यज्ञासः । चरन्ति । यम् । सम् । वाजासः । श्रवस्यवः ॥ २ ॥

यम् अग्निं यज्ञासः सर्वे यज्ञाः वसं चरन्ति सहिता गच्छन्ति । श्रवस्यवः यजमानस्य प्रभूतां कीर्तिं संपादयन्तः वाजासः हवींषि यमग्निं वसं चरन्ति प्राप्नुवन्ति । एवंविशिष्टः अग्निः दास्वतः हविष्प्रक्षेपणादिदानवतः वृक्तबर्हिषः । वृक्तानि तृनानि बर्हिषि दर्भा येनासौ वृक्तबर्हिः^३ । तस्य क्षयस्य । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन् स्वर्गसाधनफलानीति क्षयः । तस्य यजमानस्य यागार्थं होता देवानामाह्वाता भवति ॥ दास्वतः । ' दा दाने ' । असुन्प्रत्ययान्तः । मनुष्यः आदुपधात्वात्^४ वत्वम् । धातुस्वरेणाद्युदात्त एव । क्षयस्य । ' क्षि निवासगत्योः ' । ' क्षयो निवासे ' इत्याद्युदात्तत्वम् । वृक्तबर्हिषः । ' वृजी वर्जने ' । वर्जनम् अत्रोपचारात्^५ छेदनम् । निष्ठा । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बहुव्रीहिसत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यज्ञासः । यज्ञशब्दः ' यजयाच' इत्यादिना नङ्प्रत्ययान्तः अन्तोदात्तः । चरन्ति । ' चर गतिभक्षणयोः ' । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । ' यद्वृत्तास्त्रियम् ' इति निघाताभावः । वाजासः । वज्रैर्वज् । वाजः । ' कर्षावतः^६ ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । छान्दसत्वात्

१. च-ण-पित्त्वादनुदात्तत्वम् । २. ख-च-झ-ण-न-भ-आद्युदात्ते । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-
' आनुषक् ' नास्ति । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-वृक्तबर्हिषः । ५. ग-घ-च-यस्य । ६. ख-झ-त-
आदुपधात्वात् । ७. ख-च-चोपचारात् । ८. ख-च-झ-ण-न-भ-श-इत्यन्तोदात्तः ।

‘ भिन्यादिर्नित्यम् ’ इत्याद्युदात्तः । अवस्यवः । ‘ छन्दसि परेच्छायाम् ’ इति क्यच् । ‘ क्याच्छन्दसि ’ इत्याद्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥

उत स्म यं शिशुं यथा नवं जनिष्टारणी ।

धर्तारं मानुषीणां विशामग्निं स्वध्वरम् ॥ ३ ॥

उत । स्म । यम् । शिशुम् । यथा । नवम् । जनिष्ट । अरणी इति ।

धर्तारम् । मानुषीणाम् । विशाम् । अग्निम् । सुऽअध्वरम् ॥ ३ ॥

उत स्म अपि च मानुषीणां मनोजातानां विशाम् । विशन्ति प्रविशन्ति गर्भाशयमिति विशः प्रजाः । तासां धर्तारम् आहारादिपाकद्वारेण शरीरधातूनां पोषकं स्वध्वरं शोभनयज्ञं यम् अग्निम् अरणी द्वे अरणी नवं नूतनं शिशुं यथा अपत्यमिव जनिष्ट अजनिपाताम् । अरणी प्रजानां पोषणार्थं चैतमग्निम् असृजतामित्यर्थः ॥ शिशुम् । ‘ शो तनूकरणे ’ । ‘ आदेचः ’ इत्यादिना आत्वम् । ‘ शः कित् सन्वच्च ’ इत्याद्युप्रत्ययः सन्वद्भावश्च । द्विर्भोवोऽभ्यासस्य ह्रस्वश्च । ‘ सन्यतः ’ इतीत्वम् । ‘ आतो धातोः ’ इत्याकारलोपः । निच्वादाद्युदात्तः । यथा । ‘ यथेति पादान्ते ’ इति सर्वानुदात्तः । जनिष्ट । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । लुङ् । छान्दसत्वाद्वचनच्यत्ययः । अरणी । ‘ ऋ गतौ ’ । ‘ अतिसृष्टृध्वम्यश्चवितृभ्योऽनिः ’ इति अनिप्रत्ययः आद्युदात्तः । आभ्यामिति गच्छत्यग्निरित्यरणी । कथमपादानार्थे औणादिकोऽनिः । ‘ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ’ (पा. सू. ३. ४. ७५) इति नियमात् भीमादिद्वात् सिद्धम् । मानुषीणाम् । ‘ मनोजातावज्यतौ पुक्च ’ इति अज्प्रत्ययः पुगागमश्च । ‘ भिन्यादिर्नित्यम् ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । विशाम् । ‘ विशा प्रवेशने ’ । कर्तरि क्तिप् । ‘ सावेकाचः ’ इति विभक्तेः उदात्तत्वम् । स्वध्वरम् । हिंसार्थस्य ध्वरतेः पचाद्यच् । न विद्यते ध्वरो यागहिंसा बस्मिन्नित्यध्वरः । बहुव्रीहिस्वरपवादेन ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्यन्तोदात्तः ॥

उत स्म दुर्गृभीयसे पुत्रो न ह्यार्याणाम् ।

पुरु यो दग्धासि वनाग्ने पशुर्न यवसे ॥ ४ ॥

उत । स्म । दुऽदुर्गृभीयसे । पुत्रः । न । ह्यार्याणाम् ।

पुरु । यः । दग्धा । असि । वना । अग्ने । पशुः । न । यवसे ॥ ४ ॥

उत स्म अपि च ह्यार्याणां कुटिलं गच्छतां सर्पाणाम् । यद्वा । आस्कन्दितादिगतिविशेषेण वक्रगमनानामश्वानां पुत्रो न पुत्र इव बालसर्प इवाशिक्षितबालाश्च इव वा दुर्गृभीयसे दुःखेन गृह्यसे । हे अग्ने यः त्वं पुरु बहूनि वना वनानि दग्धासि दाहको भवसि । कथमिव । यवसे तृणे पशुर्न पशुरिव । अयमर्थः । अत्यन्तक्षुधार्तः पशुस्तृणविषये विसृष्टः सन् यथा सर्वं भक्षयति

१. ख-च-श-ण-त-न-भ-र-चैनमग्निम् ; श-चैवमग्निम् । २. त-इत्याकारलोपः । णि धान्ये नित् । अस्मात्सूत्राङ्गिदित्यनुवर्तते । ३. ख-च-ण-भ-प्रत्ययान्तोदात्तः ; श-त-र-अनिः प्रत्ययान्तोदात्तः ; न-अनि-प्रत्ययान्तोदात्तः । ४. प-फ-ब-श-पुरुणि ।

तद्वदित्यर्थः ॥ तुर्गुभीयसे । ' ग्रह उपादाने ' । यक् । ' भुव ईद् ' इत्यनुवृत्तौ ' बहुलं छन्दसि ' इति ईडागमः । ग्रहज्यादिना' संप्रसारणम् । ' हग्रहोर्भञ्छन्दसि ' इति भकारः । निघातः । ह्यार्याणाम् । ' हृ कौटिल्ये ' । ऋहलोर्ण्यत् । आदिवृद्धिः । ' तिस्वरितम् ' इति स्वरितत्वम् । पुरु । ' पृ पालन-
पूरणयोः ' । ' पृभिदिष्यधिगृधिष्टिदिशिभ्यः ' इति कुप्रत्ययः । ' उदोष्ठपूर्वस्य ' इत्युत्त्वम् । प्रत्यय-
स्वरेण अन्तोदात्तत्वम्^१ । असि । ' यद्गुताञ्जित्यम् ' इति न निघातः ॥

अधं स्म यस्यार्चयः सम्यक्संयन्ति धूमिनः ।

यदीमहं त्रितो दिव्युप ध्मातेव धमति शिशीते ध्मातरि यथा ॥ ५ ॥

अधं । स्म । यस्य । अर्चयः । सम्यक् । सम्यन्ति । धूमिनः ।

यत् । ईम् । अहं । त्रितः । दिवि । उप । ध्माताऽइव । धमति । शिशीते । ध्मातरि । यथा ॥ ५ ॥

अधं स्म अपि च धूमिनः धूमवतः यस्य अग्नेः अर्चयः अर्चोपि सम्यक् शोभनं संयन्ति
मर्वतः प्राप्नुवन्ति त्रितः त्रिषु स्थानेषु ततो व्यासः त्रीणि स्थानानि वा अतोत्य दिवि अन्तरिक्षे यत्
यदा ईम् अयमात्मानम् उप धमति उपवर्धयति^३ तदा ज्वालाः सर्वतो निर्गच्छन्तीत्यर्थः ।
कथमिव । ध्मातेव^४ । कर्मारो यथा भस्त्रादिभिरग्निं संवर्धयति तद्वत्स्वात्मानं वर्धयतीत्यर्थः । किंच
ध्मातरि यथा । यथा ध्मातृसमीपे^५ विद्यमानोऽग्निस्तेन ध्यायमानः स आत्मानं शिशीते
नीक्षणीकरोति तद्वत्स्वयमेव स्वात्मानं तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । ' अह इति पादपूरणः ॥ यन्ति । ' इण गतौ ' ।
यच्छब्दयोगाज्जिघाताभावः । धमति । ' ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः ' । पाद्मादिना ध्मादेशः । पूर्ववत्
निघाताभावः । शिशीते । ' शो तनूकरणे ' । व्यत्ययेनात्मनेपदी । ' श्लो ' इत्यनुवर्तमाने^६ ' बहुलं
छन्दसि ' इति विकरणस्य भुः । ' आदेच उपदेशे णिति ' इति आत्वम् । ' श्लौ ' इति द्विवचनम् ।
' बहुलं छन्दसि ' इत्यभ्यासस्य इत्वम् । ' उभे अभ्यस्तम् ' इत्यभ्यस्तसंज्ञायाम् आतः ' ईं
हल्यघोः ' इति ईत्वम् । तिङ् उत्तरस्याज्जिघाताभावः ॥

तवाहमग्नं ऊतिभिर्मित्रस्य च प्रशस्तिभिः ।

द्रेषोयतो न दुरिता तुर्याम मर्त्यानाम् ॥ ६ ॥

तव । अहम् । अग्ने । ऊतिभिः । मित्रस्य । च । प्रशस्तिभिः ।

द्रेषः द्युतः । न । दुःइता । तुर्याम । मर्त्यानाम् ॥ ६ ॥

हे अग्ने अहं मित्रस्य सर्वेषां मित्रभूतस्य^१ तव ऊतिभिः युष्मत्कर्तृकरणैः^२ युष्मत्प्रशस्तिभिः^३
व अस्मत्कृतैः^४ स्तोत्रैश्च^५ मर्त्यानां शत्रुभूतानां मनुष्याणां दुरिता दुरितानि तत्कर्तृकाणि पापसाधन-

१. न-र-ग्रह्यादिना; श-ग्रहज्येत्यादिना । २. ख-च-झ-ण-न-भ-श-अन्तोदात्तः । ३. झ-र-
उपवर्धयते । ४. न-र-श-ध्मातेव कर्मार इव । ५. त-ध्मातुः समीपे । ६. ख-च-झ-ण-न-भ-र-
अनुवर्तमाने । ७. प-फ-ब-मित्रस्य तवोतिभिः रक्षाभिः । ८. न-प-फ-ब-प्रशस्तिभिः । ९. न-स्तुतिभिश्च ।

कर्माणि ऽद्वेषोयुतो ऽन द्वेषयुक्तान् शत्रूनि च ऽतुर्याम^१ तरेयम् । अयमर्थः । त्वद्दक्षणेस्वस्वसंबन्धि-
स्तुतिभिश्च बाह्याभ्यन्तरशत्रून् तरेयमित्यर्थः ॥ उतिभिः । ' अव रक्षणे ' । क्तिन् । ' ज्वरस्वरस्त्रिभ्यश्चिमवा-
मुपधायाश्च ' इति ऊट् । ' उतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च ' इति अन्तोदात्तत्वेन^२ निपातितः । प्रशस्तिभिः ।
' शंसु स्तुतौ ' । क्तिन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापवादत्वेन ' तादौ च निति कृत्यतौ ' इति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वम्^३ । द्वेषोयुतः । ' द्विष अप्रीतौ ' । भावेऽसुन्प्रत्ययः । ' यु मिश्रणे ' । कर्तरि क्तिप् । तुक् । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । तुर्याम । ' तृ प्लवनतरणयोः ' । प्रार्थनायां लिङ् । यासुट् । ' लिङः सलोपोऽ-
नन्त्यस्य ' इति सकारलोपः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । उदोष्ठ्यपूर्वस्य ' बहुलं छन्दसि ' इति
उत्त्वम् । यासुडागमस्योदात्तत्वाच्छेषनिघातः । ' अपादादौ ' इति प्रतिषेधाग्निधाताभावः ॥

तं नो अग्ने अभी नरो रयिं सहस्व आ भर ।

स क्षेपयत्स पोषयद्भुवद्वाजस्य सातय उतैधि पृतसु नो वृधे ॥ ७ ॥

तम् । नः । अग्ने । अभि । नरः । रयिम् । सहस्वः । आ । भर ।

सः । क्षेपयत् । सः । पोषयत् । भुवत् । वाजस्य । सातये ।

उत । एधि । पृतसु । नः । वृधे ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽसहस्वः बलवन् ऽनरः हविषां नेता^४ त्वम्^५ अस्माकं ऽतं ऽरयिं लोके प्रसिद्धं पश्चादि-
लक्षणं धनम् ऽअभि ऽआ ऽभर आभिमुख्येनाहर । पूर्वोक्तः ऽसः अग्निः ऽक्षेपयत् । अस्मदीयान्
शत्रून् क्षेपयतु । ऽसः अग्निः ऽपोषयत् अस्मान् पोषयतु । ऽवाजस्य अक्षस्य ऽसातये लाभाय ऽभुवत्
भवतु । ऽउत अपि च हे अग्ने ऽपृतसु पृतनासु युद्धेषु ऽनः अस्माकं ऽवृधे समृद्धये ऽएधि भव ।
संग्रामे शत्रुविजयार्थं स त्वं समृद्धिं कुर्वित्यर्थः ॥ सहस्वः । ' यह मर्षणे ' । असुन् । सहस्यनेन
शत्रूनि सही बलम् । मतुप् । ' मादुपधायाः^६ ' इति वत्वम् । ' मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि ' इति
रत्वम् । ' आमन्त्रितस्य च ' इति निघातः । क्षेपयत् । ' क्षिप प्रेरणे ' । गिजन्तान् लेट् । इतश्च
लोपः । ' लेटोऽडाटौ ' इत्यडागमः । शप् गुणयादेशौ पररूपत्वं च । पोषयत् । ' पुष पुष्टौ ' । भुवत् ।
' भू सत्तायाम् ' । ' भूसुवोस्तिङि ' इति गुणप्रतिषेधः । उवङ् । एधि । ' अस भुवि ' । ' स्वसारे-
द्धावभ्यासलोपश्च ' इति एत्वम् । तस्यासिद्धत्वात् ' हुस्रत्भ्यो हेधिः ' इति धिरादेशः । निघातः ।
पृतसु । ' पदादिषु ' इत्यादिना पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । सावेकाच्चात्^७ अन्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ १ ॥

' अग्न ओजिष्ठम् ' इति सप्तचं दशमं सूक्तम् । ऋत्यादि^८ विनियोगश्च पूर्ववत् । चतुर्थीसप्तम्यौ
पङ्क्ती । ' अग्न ओजिष्ठमन्याचतुर्थ्यौ च ' इत्यनुक्रान्तम्^९ ॥

१. प-फ-ब-अहं तुर्याम तुरेयम् । २. र-अन्तोदात्तत्वे; श-अन्तोदात्तः । ३. श-उदात्तत्वम् ।
४. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-श-नेतारः । ५. ख-च-ण-सावेकाच इति । ६. प-फ-ब-आत्रेयो गय ऋषिः ।
चतुर्थीसप्तम्यौ पङ्क्ती । शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता ।

अग्ने ओजिष्ठमा भर द्युम्नमस्मभ्यमग्निगो ।

प्र नो राया परीणसा रत्सि वाजाय पन्थाम् ॥ १ ॥

अग्ने । ओजिष्ठम् । आ । भर । द्युम्नम् । अस्मभ्यम् । अग्निगो इत्यग्निः ।

प्र । नः । राया । परीणसा । रत्सि । वाजाय । पन्थाम् ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽओजिष्ठं बलवत्तमं ऽद्युम्नम् । द्योतते कटकमुकुटादिरूपेण सर्वत्र प्रकाशते इति द्युम्नं धनम् । ऽअस्मभ्यम् ऽआ ऽभर आहर । हे ऽअग्निगो अष्टतगमन । अष्टतमप्रतिहतं गमनं यस्येति अष्टता अनिवारिता गावो रश्मयो यस्येति वा अष्टतगुः अग्निगुः । तस्य संबोधनम् । ऽनः अस्मान् ऽपरीणसा परितो^१ व्यापकेन^२ ऽराया धनेन ऽप्र प्रकर्षेण योजय । ऽवाजाय अञ्जलाभाय ऽपन्थां पन्थानमञ्जस्य मत्समीपप्राप्तिसाधनं मार्गं ऽरत्सि विलिख । कुर्वित्यर्थः ॥ ओजिष्ठम् । ‘ उज्ज आर्जवे ’ । ‘ उज्जेर्बले बलीपश्च ’ इत्यसुन् बलोपश्च । गुणः । ओजः । ‘ तदस्यास्ति ’ इत्यर्थे ‘ अस्मायामेधा ’ इत्यादिना विनिः । ‘ अतिशायने ’ इति इष्टम् । विन्मतोर्लुक् । ‘ टेः ’ इति टिलोपः । निच्वादाद्युदात्तः । द्युम्नम् । ‘ द्युत दीप्तौ ’ इत्यस्माद्धातोः ‘ सुष्टुष्टुनिष्ठ ’ इत्यादिना नवप्रत्ययो मकारश्चान्तादेशो निपात्यते । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अग्निगो । अष्टतशब्दस्य अध्यादेशः । गोशब्दस्योपसर्जनह्रस्वत्वम् । आमन्त्रितस्य^३ निघातः^४ । परीणसा । ‘ णस कौटिल्ये ’ । अत्र व्याख्यार्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्मान् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । परि प्राप्तं नस् व्यापनं यस्य तत्तथोक्तम्^५ । ‘ उपसर्गादसमासेऽपि ’ इति णस्त्वम् । अत्र प्रापणक्रियया युक्तस्य परेणसति प्रत्युपसर्गसंज्ञा नास्ति ‘ यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाः^६ ’ (पा. सू. १. ४. ६०. ३) इति न्यायात् । अतः कथं णत्वम् । एवं तर्हि ‘ उपसर्गाद्बहुत्वम् ’ इति वचनात् णसो णत्वं भविष्यति । ‘ निपातस्य च ’ इति पूर्वपदस्य दीर्घः । ‘ बहुव्रीहौ प्रकृत्या ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रत्सि । ‘ रद विलेखने ’ । भौवादिकः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । पादादिवाङ्मिघाताभावः । पन्थाम् । द्वितीयैकवचने ‘ इतोऽत् सर्वनामस्थाने ’ इत्यत् । नकारलोपश्छान्दसः । ‘ पथिमथोः सर्वनामस्थाने ’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

त्वं नो अग्ने अद्भुतं कृत्वा दक्षस्य मंहना ।

त्वे असुर्यमारुहत्क्राणा मित्रो न यज्ञिर्यः ॥ २ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अद्भुतम् । कृत्वा । दक्षस्य । मंहना ।

त्वे इति । असुर्यम् । आ । अरुहत् । क्राणा । मित्रः । न । यज्ञिर्यः ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽअद्भुतं सामर्थ्यातिशयेन सर्वेषामाश्चर्यभूतं^१ एवं ऽनः अस्माकं ऽकृत्वा कर्मणा अस्मत्कृतेन यज्ञाद्व्यापारेण प्रीतः सन् ऽदक्षस्य बलस्य धनस्य वा ऽमंहना मंहनं नाम दानं कुर्विति शेषः ।

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-परिप्राप्तव्यापनेन । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-आमन्त्रितनिघातः । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-तथोक्तम् । ४. झ-त-न-र-संज्ञकाः ।

यतः कारणात् ^१त्वे त्वयि ^२असुर्यम् असुरां बलम् ^३आरुहत् आरुढं भतः ^४मित्रो ^५न सूर्यं
इव ^६यज्ञियः यज्ञार्हस्त्वं ^७क्राणा यज्ञघातुकराक्षसापनोदनलक्षणानि^८ कर्माणि कुर्वाणो भव ॥ अमृत ।
आमन्त्रितस्याद्युदात्तत्वम् । कृत्वा । ‘ ^९दुकृञ् करणे ’ । ‘ ^{१०}कृञः कतुः ’ इति क्तुप्रत्ययः । ककारो गुण-
वृद्धिप्रतिषेधार्थः । यणादेशः । क्तुः कर्म । तृतीयैकवचने ‘ ^{११}जसादिषु वावचनम् ’ इति वचनाज्ञाभावा-
भावः । दक्षस्य । ‘ ^{१२}दक्ष गतिहिंसनयोः ’ । दक्ष्यन्ते हिंस्यन्तेऽनेन शत्रव इति दक्षं बलम् ।
‘ ^{१३}करणाधिकरणयोश्च ’ इति घञ् । भित्त्वात् आद्युदात्तः^{१४} । मंहना । मंहतिर्दानकर्मा । ‘ ^{१५}सुपां सुलुक्^{१६} ’
इत्याकारादेशः । त्वे । ‘ ^{१७}सुपां सुलुक्^{१८} ’ इत्यादिना ऊः शोभादेशः । सुभादेशत्वादनुदात्तः । त्वशब्दः
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ‘ ^{१९}एकादेश उदात्तेनोदात्तः ’ इत्येकादेशस्योदात्तत्वम् । आरुहत् । रुढेर्धातोर्लुङि
‘ ^{२०}कृमृरुहिभ्यश्छन्दसि ’ इति र्लेरढादेशः । ङित्त्वाद्गुणाभावः । क्राणा । ‘ ^{२१}दुकृञ् करणे ’ । शानच् ।
‘ ^{२२}बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । यणादेशः । ‘ ^{२३}सुपां सुलुक्^{२४} ’ इत्यात्वम् । ‘ ^{२५}चितः ’
इत्यन्तोदात्तः । यज्ञियः । यज्ञमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे ‘ ^{२६}यज्ञस्विग्भ्यां घस्वञौ ’ इति घः । प्रत्यय-
स्वरेणान्तोदात्तः ॥

त्वं नो अग्र एषां गयं पुष्टिं च वर्धय ।

ये स्तोमेभिः प्र सूरयो नरो मघान्यानुशुः ॥ ३ ॥

त्वम् । नः । अग्रे । एषाम् । गयम् । पुष्टिम् । च । वर्धय ।

ये । स्तोमेभिः । प्र । सूरयः । नरः । मघानि । आनुशुः ॥ ३ ॥

हे ^१अग्रे ^२त्वम् ^३एषां ^४नः त्वस्तावकानामस्माकं ^५गयम् । गम्यते निवासायेति गयं
गृहं गीयते स्तूयत इति वा गयं धनम् । ^६पुष्टिं ^७च गवादिविषयां पुष्टिं च ^८वर्धय^९
वृद्धिं प्रापय । ^{१०}ये लोके प्रसिद्धाः ^{११}सूरयः लब्धवर्णाः ^{१२}नरः स्तोतारो मनुष्याः ^{१३}स्तोमेभिः स्तोमैः
स्तोत्रैः ^{१४}मघानि मंहनीयानि गवादिधनानि यथा ^{१५}प्र^{१६} ^{१७}आनुशुः प्राप्नुवन् तद्द्वयमपीत्यर्थः ॥
गयम् । गृहपक्षे गमेः ‘ ^{१८}अध्यादयश्च ’ इति यत्प्रत्ययान्तो मकारलोपश्च निपात्यते । धनपक्षे ‘ ^{१९}गा
स्तुतौ ’ । अस्माद्यत्प्रत्ययः । ह्रस्वत्वम् । ‘ ^{२०}यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । पुष्टिम् । ‘ ^{२१}पुष
पुष्टौ ’ । स्त्रियां क्तिन् । छान्दसत्वाद्न्तोदात्तत्वम् । स्तोमेभिः । ‘ ^{२२}एषु स्तुतौ ’ । ‘ ^{२३}अर्तिस्तुसुहुः ’
इत्यादिना मन् । गुणः । भित्त्वादाद्युदात्तः । आनुशुः । ‘ ^{२४}अशू स्यात्तौ ’ । लिट् । द्विवचनम् ।
हलादिशेषः । ‘ ^{२५}अत आदेः ’ इत्यात्वम् । ‘ ^{२६}अभोतेश्च ’ इति नुडागमः । निधातः ॥

ये अग्रे चन्द्र ते गिरः शुम्भन्त्यश्वराधसः ।

शुग्मेभिः शुष्मिणो नरो दिवश्चिद्येषां बृहत्सुकीर्तिर्बोधति त्मना ॥ ४ ॥

ये । अग्रे । चन्द्र । ते । गिरः । शुम्भन्ति । अश्वराधसः ।

शुग्मेभिः । शुष्मिणः । नरः । दिवः । चित् । येषाम् । बृहत् । सुऽकीर्तिः । बोधति । त्मना ॥ ४ ॥

१. ग-घ-यज्ञघातक^२; ब-यज्ञान्तक^३ । २. ख-च-ण-र-श-आद्युदात्तत्वम् । ३. ख-च-श-ण-भ-
प्रापय; घ-श-वर्धय प्रापय । ४. ख-च-ज-झ-ण-न-भ-र-श-‘ प्र ’ नास्ति ।

हे ऽअग्ने ऽचन्द्र सर्वेषां प्राणिनामाह्लादकर ऽये ऽनरः ऽते ऽगिरः त्वत्संबन्धिस्तोत्ररूपा वाचः
 ऽशुम्भन्ति शोभनाः कुर्वन्ति ते ऽअश्वराधमः अश्वधना भवन्ति । एतेन सर्वसमृद्धिरूपलक्ष्यते ।
 किंच । ऽशुष्मिणः बलवन्तः सन्तः ऽशुष्मेभिः शुष्मैः स्वकीयैर्बलैः सर्वैः शत्रुशोषका भवन्ति । ऽयेषां
 त्वत्संबन्धिनं स्तवं कुर्वतां ऽदिवश्चित् आकाशादपि ऽबृहत् महती ऽसुकीर्तिः भवति । सर्वदिगन्त-
 रालवर्तिनी^१ कीर्तिर्भवतीत्यर्थः । एवंविधं त्वां गयः ऽत्मना आत्मना स्वयमेव ऽबोधति बोधयति ॥
 शुम्भन्ति । ' शुभ शुम्भ दीप्तौ ' । तुवादिः । पादादिवाङ्मिघाताभावः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्राप्ते
 सति शिष्टत्वाद्विकरणस्वर एव^२ । अश्वराधसः । ' अशू व्याप्तौ ' । ' अशूष्मिणि^३ ' इत्यादिना कन् ।
 अश्वते व्याप्तोऽश्वानमित्यश्वः । निस्त्वादाद्युदात्तः । ' राध साध संसिद्धौ ' । असुन् । राधुवन्ति
 साधयन्त्यनेन धर्मादीनीति राधो धनम् । बहुव्रीहिस्त्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बृहत् । ' बृह बृहि
 वृद्धौ ' । शत् । झिपो लोपश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । बोधति । ' बुध अवगमने ' । प्यन्तात् शपि कृते
 तस्य ' छन्दस्युभयथा ' इति सार्वधातुकसंज्ञायां णिलोपः । ' यद्वृत्ताङ्मित्यम् ' इति निघाताभावः ।
 धातुस्वरेणाद्युदात्तः । र्मना । ' मन्त्रेष्वाङ्ग्यादेरात्मनः ' इत्याकारलोपः ॥

तव त्वे अग्ने अर्चयो भ्राजन्तो यन्ति धृष्णुया ।

परिज्मानो न विद्युतः स्वानो रथो न वाजयुः ॥ ५ ॥

तव । त्वे । अग्ने । अर्चयः । भ्राजन्तः । यन्ति । धृष्णुया ।

परिज्मानः । न । विद्युतः । स्वानः । रथः । न । वाजयुः ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽधृष्णुया धृष्णवोऽत्यन्तप्रगल्भाः ऽभ्राजन्तः क्षीप्यमानाः ऽत्ये ते प्रसिद्धाः ऽतव ऽअर्चयः^४
 त्वदीया रश्मयः ऽयन्ति सर्वतो गच्छन्ति । कथमिव । ऽपरिज्मानः परितो गन्ध्यः सर्वतो व्याप्ताः
 ऽविद्युतः ऽन अचिरप्रभा इव । अनेन प्रकाशातिशय उक्तः । ऽस्वानः शब्दायमानः ऽरथो ऽन रथ
 इव । अनेनार्चिषां स्वनाधिक्यमुक्तम् । ऽवाजयुः न अन्नकाम इवान्नार्थं युद्धेषु शत्रुविजयाय यथा
 प्रवर्तते तद्वदित्यर्थः । अनेनाहुतिविषयोऽभिलाष उक्तः ॥ यन्ति । ' इण् गतौ ' । धृष्णुया । ' जिघृषा
 प्रागल्भ्ये ' । ' त्रिमिगृधिष्टपि ' इत्यादिना क्लृप्त्ययः । ' आदितश्च ' (पा. सू. ७. २. १६) इति
 इट्प्रतिषेधः । बहुवचने ' सुपां सुलुक् ' इत्यादिना याजादेशः । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् ।
 परिज्मानः । ' अज व्रज गतौ ' । परिपूर्वाद्धातोः ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति मनिन् । अकारलोपः
 छान्दसः । निस्त्वादाद्युदात्तः । वाजयुः । वाजमात्मन इच्छति इति क्यच् । ' न छन्दस्यपुत्रस्य '
 इति ईत्स्वदीर्घयोः प्रतिषेधः । ' क्याच्छन्दसि ' इति उप्रत्ययः ॥

नू नो अग्न ऊतये सबाधसश्च रातये ।

अस्माकासश्च सूरयो विश्वा आशास्तरिषणि ॥ ६ ॥

नू । नः । अग्ने । ऊतये । सबाधसः । च । रातये ।

अस्माकासः । च । सूरयः । विश्वाः । आशाः । तरिषणि ॥ ६ ॥

१. श-°दिगन्तरावर्तिनी । २. ख-च-ण-एव शिष्यते । ३. च-झ-ण-भ-र-श-अशिष्टिणि° । ४. ख-
 च-झ-ण-न-भ-र-श-अर्चिषः ।

हे ऽअग्ने ऽनः अस्माकं ऽनु क्षिप्रम् ऽऊतये रक्षायै भव । ऽसबाधसश्च दारिद्र्यनिमित्तबाध-
सहितस्य^१ च ऽरातये धनानां दानाय भव । किंच ऽअस्माकासः आस्माकाः^२ पुत्रमित्रादयः ऽसूरयः
स्तोतारः ऽविश्वाः सर्वाः ऽआशाः दिशः ऽतरीषणि । तासां तरणे क्षमा भवन्तु । अथवा आशाः कामाः ।
अयमर्थः । स्वाभिलषितप्रशस्तसमस्तवस्तुसंपादनं कुर्वित्यर्थः ॥ सबाधसः । बाधेरसुन् । बाधसा
सह वर्तते इति सबाधाः । ‘वोपसर्जनस्य’ इति सहस्य सभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्वम् ।
रातये । ‘रा दाने’ । क्तिन् । ‘मन्त्रे वृषेपचमनविदभूवीरा उदात्तः’ इत्यन्तोदात्तः । अस्माकासः ।
‘तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ’ इत्यणि कृतेऽस्माकादेशः । छान्दसत्वाद्गो लोपः । बहुवचने
असुगागमः । षष्ठीबहुवचने मध्योदात्तत्वेन दृष्टत्वात्तथाविधमादेशमत्रापि कृतवानाचार्यः^३ । विश्वाः ।
विशेः ‘अग्निपुषि’ इत्यादिना क्त् । निश्वादाद्युदात्तः । तरीषणि । ‘तृ पृवनतरणयोः’ । ‘कृतृभ्या-
मीषन्’ (उ. सू. ४. ४६६) इति ईप् । बहुलवचनान्नलोपाभावः । अन्तोदात्तञ्छान्दसः ॥

त्वं नो अग्ने अङ्गिरः स्तुतः स्तवान् आ भर ।

होतर्विभ्वासहं रयिं स्तोतृभ्यः स्तवसे च न उतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ७ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अङ्गिरः । स्तुतः । स्तवानः । आ । भर ।

होतः । विभ्वाऽसहम् । रयिम् । स्तोतृभ्यः । स्तवसे । च । नः ।

उत । एधि । पृत्सु । नः । वृधे ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽअङ्गिरः । कार्यकारणयोरभेदोपचारादङ्गिरसां प्रकृतिभूतोऽप्यङ्गिरङ्गिरा इत्युच्यते ।
हे अङ्गिरः पूर्वेः महर्षिभिः ऽस्तुतः ऽस्तवानः इदानीन्तनैश्च स्तूयमानस्त्वं ऽविभ्वासहं महता-
मप्यभिवितारम् । अभिववहेतुत्वादभिभवितृ धनमुच्यते^४ । ऽरयिं धनं ऽनः अस्माकम्
ऽआ ऽभर आहर । हे ऽहोतः देवानामाह्वातः ऽस्तोतृभ्यः ऽनः अस्मभ्यं ऽस्तवसे स्तोतुं सामर्थ्यं च
प्रयच्छ । ऽउत अपि च ऽपृत्सु युद्धेषु ऽनः अस्माकं ऽवृधे समृद्धये ऽएधि भव ॥ स्तवानः ।
‘एन् स्तुतौ’ । शानचि कर्मणि व्यत्ययेन शप्प्रत्यय आद्युदात्तश्च । विभ्वासहम् । संहितायां
विभूनामिति षष्ठीबहुवचनस्य ‘सुपाम्’ इत्यादिना आकारादेशः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’
इति षष्ठ्या अलुक् । पदकारास्तु विपूर्वाद्भवतेः अगागमम्^५ । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घत्वं
च मत्वावग्रहं कुर्वन्ति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्वम् । स्तवसे । ‘एन् स्तुतौ’ । तुमर्थेऽसेन्प्रत्ययः ।
निश्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ २ ॥

‘जनस्य गोपाः’ इति षड्वचमेकादशं सूक्तमात्रेयस्य सुतंभरस्यापि जागतमात्रेयम् । तथा
चानुक्रान्तं—‘जनस्य पद् सुतंभरो जागतम्’ इति । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे चास्य सूक्तस्य
विनियोगः । ‘जनस्य गोपास्वामग्न क्रतायवः’ (आश्व. श्री. ४. १३) इति ॥

१. ख-च-ण-श-दारिद्र्यनिमित्त° । २. ख-च-क्ष-ण-भ-र-श-अस्माकाः । ३. ख-च-ण-भ-कृतवा-
नित्यर्थः; क्ष-र-कृतवानीचार्थः । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-धनमित्युच्यते । ५. श-अगागमे ।

जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविः सुदक्षः सुविताय नव्यसे ।

घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा घुमद्भि भाति भरतेभ्यः शुचिः ॥ १ ॥

जनस्य । गोपाः । अजनिष्ट । जागृविः । अग्निः । सुदक्षः । सुविताय । नव्यसे ।

घृतप्रतीकः । बृहता । दिविस्पृशा । घुमत् । वि । भाति । भरतेभ्यः । शुचिः ॥ १ ॥

जनस्य गोपाः गोपायिता रक्षिता जागृविः जागरणशीलः सदा प्रबुद्धः सुदक्षः सुबलः सर्वैः श्लाघनीयबलः^१ सः अग्निः नव्यसे नवतराय सुविताय लोकानां कल्याणाय अजनिष्ट जातः । घृतप्रतीकः घृतेन प्रज्वलिताङ्गः बृहता महता दिविस्पृशा अभ्रंलिहेन तेजसा युक्तः शुचिः शुद्धः एवंविधोऽग्निः भरतेभ्यः ऋत्विग्यस्तदर्थं घुमत् दीप्तिमत् यथा भवति तथा वि भाति प्रकाशते ॥ गोपाः । 'गुपू रक्षणे' । आयप्रत्ययः । गोपायतेः क्तिप् । परत्वादतो^२ लोपः^३ । अत्र परत्वादपृक्तलोपे कृते वर्णाश्रयस्वात् प्रत्ययलक्षणाभावेन यलोपो न स्यात् । 'लोपो ध्योर्वलि' इति प्रथमं लोपग्रहणात् ज्ञापकाद्यलोप एव भवति । लोपाजदेशस्य यलोपविधिं प्रति न^४ स्थानिवद्भावः । प्रत्ययस्वरः । जागृविः । 'जागृ निद्राक्षये' । 'जृष्टृस्तृजागृभ्यः क्तिन्' इति क्तिप्रत्ययः । 'जाग्रोऽविचिण्णलङ्सि' इति प्रतिषेधादगुणाभावः । निच्वादाद्युदात्तः । सुदक्षः । 'आद्युदात्तं द्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुविताय । 'तन्वादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्' इति सोरुवङादेशः । 'सूपमानात् क्तः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । नव्यसे । नवशब्दादतिशायनेऽर्थे ईयसुप्रत्ययः । ईकारलोपश्छान्दसः । अतो लोपः । आद्युदात्तः । दिविस्पृशा । 'हृद्गुभ्यां ङेरुपसंख्यानम्' इत्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । घुमत् । 'ह्रस्वनुद्भ्यां मतुप्' इति ह्रस्वात्परस्य मतुपोऽन्तोदात्तत्वम् ॥

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितमग्निं नरं त्रिषधस्थे समीधिरे ।

इन्द्रेण देवैः सरथं स बर्हिषि सीदन्नि होता यजथाय सुक्रतुः ॥ २ ॥

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरःहितम् । अग्निम् । नरः । त्रिऽसधस्थे । सम् । ईधिरे ।

इन्द्रेण । देवैः । सरथम् । सः । बर्हिषि । सीदत् । नि । होता । यजथाय । सुक्रतुः ॥ २ ॥

नरः ऋत्विजः यज्ञस्य यागस्य केतुं प्रज्ञापकं पुरोहितं यजमानैः पुरस्कृतम् इन्द्रेण देवैः च सरथं तेषां मान्यत्वात् समानरथम् अग्निं त्रिषधस्थे त्रिस्थाने विहारप्रदेशे प्रथमं समीधिरे समैन्धत । सुक्रतुः शोभनकर्मा होता देवानामाह्वाता सः अग्निः बर्हिषि बर्हियुक्ते तस्मिन् स्थाने यजथाय यज्ञाय नि सीदन् प्रतिष्ठितोऽभवदिति यावत् ॥ केतुम् । 'कित ज्ञाने' । औणादिक उपप्रत्ययः । अन्तोदात्तः । पुरोहितम् । 'पुरोऽव्ययम्' इति गतिसंज्ञायां 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्रिषधस्थे । आहवनीयादिलक्षणेन त्रिप्रकारेणानेन

सह तिष्ठतीति त्रिषधस्थः । कप्रत्ययः । 'सध मादस्थयोश्छन्दसि' इति सधादेशः । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । सीदत् । सदेः पाप्मादिना सीदादेशः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपि' इत्यडभावः ।
पादाङ्गिवाभिघाताभावः । यजथाय । यजेरौणादिकोऽधप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः ॥

असंमृष्टो जायसे मात्रोः शुचिर्मन्द्रः क्विरुदतिष्ठो विवस्वतः ।

घृतेन त्वावर्धयन्न आहुत धूमस्ते केतुरभवदिवि श्रितः ॥ ३ ॥

असंमृष्टः । जायसे । मात्रोः । शुचिः । मन्द्रः । क्विः । उत् । अतिष्ठः । विवस्वतः ।

घृतेन । त्वा । अवर्धयन् । अग्ने । आहुत । धुमः । ते । केतुः । अभवत् । दिवि । श्रितः ॥ ३ ॥

हे ऽग्ने ऽमात्रोः अरण्योः । स्वजनननिमित्तत्वात्^१ अरणी मातरावित्युच्येते । ताभ्याम् ऽअसंमृष्टः
अबाधित एव ऽजायसे प्रादुर्भूतो भवसि । ऽमन्द्रः सर्वैः स्तुत्यः ऽक्विः क्रान्तः सर्वत्र व्यासः ।
अथवा मेधात्री ऽशुचिः त्वं ऽविवस्वतः अग्निहोत्रार्थं^२ गृहे विशेषेण वसतः^३ यजमानात् ऽउदतिष्ठः
उदितोऽभवः । पूर्वं महर्षयः ऽत्वा त्वां ऽघृतेन ऽअवर्धयन् वृद्धिमनयन् । हे ऽआहुत आहुतिभिर्हुत
ऽते तव ऽदिवि अन्तरिक्षे ऽश्रितः व्यासः ऽधूमः ऽकेतुः प्रज्ञापकः ऽअभवत् । अन्यनुमापकत्वात्
धूमस्य ॥ मात्रोः । ' उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मन्द्रः । ' मदि स्तुतिमोक्षमद-
स्वप्नकान्तिगतितुषु ' । अत्र स्तुत्यार्थादस्मात् ' स्फायितश्चि' इत्यादिना रक् । अन्तोदात्तः । क्विः ।
क्रमेः ' इन्' सर्वधातुभ्यः ' इति इन्प्रत्ययः । बाहुलकत्वात्^४ मकारस्य वारं रेफलोपश्च । व्यत्ययेनान्तो-
दात्तत्वम् । उदतिष्ठः । उपपूर्वाद्ध्वं कर्मवाचिनस्तिष्ठतेरात्मनेपदाभावः । विवस्वतः । विपूर्वाद्ध्वसतेः
संप्रदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ' तदस्यास्ति' इति मतुप् । ' मादुपधायाश्च' इति वध्वम् ।
मतुपोऽनुदात्तत्वाद्धातुस्वरः ॥

अग्निर्नो यज्ञमुप वेतु साधुयामि नरो वि भरन्ते गृहेगृहे ।

अग्निर्दुतो अभवद्व्यवाहनोऽग्निं वृणाना वृणते क्विक्रतुम् ॥ ४ ॥

अग्निः । नः । यज्ञम् । उप । वेतु । साधुऽया । अग्निम् । नरः । वि । भरन्ते । गृहेऽगृहे ।

अग्निः । दूतः । अभवत् । हव्यऽवाहनः । अग्निम् । वृणानाः । वृणते । क्विक्रतुम् ॥ ४ ॥

ऽसाधुया सर्वपुरुषार्थानां साधकः ऽअग्निर्नो ऽयज्ञम् अस्मदीयं यागं प्रति ऽउप ऽवेतु आगच्छतु ।
ऽनरः मनुष्याः ऽगृहेगृहे अनुगृहम् ऽअग्निं ऽवि ऽभरन्ते विहरन्ति विहरणं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
ऽहव्यवाहनः हव्यानां हविषां वोढा ऽअग्निर्दूतः देवानां दूतः ऽअभवत् । ऽवृणानाः संभजमानाः
सन्तः ऽक्विक्रतुं क्रान्तयज्ञम् ऽअग्निं ऽवृणते संभजन्ते ॥ साधुया । ' सुपां सुलुक्' इत्यादिना
विभक्त्योदेशः ॥

१. च-°निमित्तात् । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-अग्निहोत्रार्थम् । ३. ख-व-भ-ण-न-भ-र-
वासवतः । ४. ख-व-झ-ण-भ-र-श-विन् । ५. त-बाहुलकात् ।

तुभ्येदमग्ने मधुमत्तमं वचस्तुभ्यं मनीषा इयमस्तु शं हृदे ।

त्वां गिरः सिन्धुमिवावनीर्महीरा पृणन्ति शर्वसा वर्धयन्ति च ॥ ५ ॥

तुभ्यं । इदम् । अग्ने । मधुमत्तमम् । वचः । तुभ्यम् । मनीषा । इयम् । अस्तु । शम् । हृदे ।

त्वाम् । गिरः । सिन्धुम् । अवनीः । महीः । आ । पृणन्ति । शर्वसा । वर्धयन्ति । च ॥ ५ ॥

हे अग्ने तुभ्यं तुभ्यं स्वार्थं मधुमत्तमम् अत्यन्तं मधुरम् हृदं वचः क्रियते । हृदे हृदि वशं सुखं कुर्वती इयं मनीषा स्तुतिः तुभ्यम् अस्तु । गिरः स्तुतिरूपा वाचः त्वाम् आ पृणन्ति पूरयन्ति । शर्वसा बलेन वर्धयन्ति च । कथमिव । महीः महत्तमः अवनीः अवन्तः नद्यः सिन्धुमिव समुद्रमिव ॥

त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमन्वविन्दञ्छिश्रियाणं वनेवने ।

स जायसे मध्यमानः सहो महत्त्वामाहुः सहस्रपुत्रमङ्गिरः ॥ ६ ॥

त्वाम् । अग्ने । अङ्गिरसः । गुहा । हितम् । अनु । अविन्दन् । शिश्रियाणम् । वनेऽवने ।

सः । जायसे । मध्यमानः । सहः । महत् । त्वाम् । आहुः । सहस्रः । पुत्रम् । अङ्गिरः ॥ ६ ॥

हे अग्ने अङ्गिरसः ऋषयः गुहा गुहायां हितं निहितं निगूढं वनेवने वृक्षेवृक्षे शिश्रियाणम् आश्रितं त्वाम् अन्वविन्दन् अलभन्त । महत् महता सहः सहसा बलेन युक्तः सः त्वं मध्यमानः जायसे । हे अङ्गिरः अङ्गिरसां प्रकृतिभूत त्वां सहस्रः पुत्रम् आहुः ॥ शिश्रियाणम् । 'श्रिञ्ज सेवायाम्' । लिटः कानच् । शपः श्लुः । 'श्रौ' इति द्विवचनम् । इयङादेशः । चित्वादान्तोदात्तः ॥ ३ ॥

'प्राप्तये बृहते' इति षडृचं द्वादशं सूक्तं सुतंभरस्यार्षं त्रैष्टुभमाप्नेयम् । 'प्राप्तये' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाके आप्नेये ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं विनियुक्तम् । सूत्रितं च— 'प्राप्तये बृहते प्र वेण्वे कवये' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

प्राप्तये बृहते यज्ञियाय ऋतस्य वृष्णे असुराय मन्म ।

घृतं न यज्ञ आस्ये सुपूतं गिरं भरे वृषभाय प्रतीचीम् ॥ १ ॥

प्र । आप्तये । बृहते । यज्ञियाय । ऋतस्य । वृष्णे । असुराय । मन्म ।

घृतम् । न । यज्ञे । आस्ये । सुपूतम् । गिरम् । भरे । वृषभाय । प्रतीचीम् ॥ १ ॥

वृहते सामर्थ्यातिशयेन महते यज्ञियाय यज्ञाहाय ऋतस्य उदकस्य वृष्णे वर्षित्रे ।
 ऋतमिथुदकनामसु पाठात् । असुराय बलवते ॥ असेरौणादिक उरन्प्रत्ययः ॥ वृषभाय
 कामानां वर्षित्रे अग्नये मन्म ज्ञानसाधनं^१ प्रतीचीम् अभिमुखीं गिरं स्तुतिरूपां वाचं प्र भरे
 प्रणयामि । कथमिव । सुपूतं सम्यक्संस्कृतम् आस्ये प्रहुतं यज्ञे घृतं न घृतमिव । आस्ये
 प्रहुतं घृतं यथा प्रीतिकरं भवति तथा प्रीतिकरीं स्तुतिमित्यर्थः ॥

ऋतं चिकित्व ऋतमिच्छिकिद्धयुतस्य धारा अनु तृन्धि पूर्वीः ।

नाहं यातुं सहसा न द्वयेन ऋतं संपाम्यरुषस्य वृष्णः ॥ २ ॥

ऋतम् । चिकित्वः । ऋतम् । इत् । चिकिद्धि । ऋतस्य । धाराः । अनु । तृन्धि । पूर्वीः ।
 न । अहम् । यातुम् । सहसा । न । द्वयेन । ऋतम् । सपामि । अरुषस्य । वृष्णः ॥ २ ॥

ऋतं स्तोत्रं हे चिकित्वः जानन्नग्रे त्वं ऋतं मया क्रियमाणमिदं स्तोत्रं चिकिद्धि जानीहि ॥
 ' कित ज्ञाने ' । जुहोत्यादिः । लोटि रूपम् । ' इत् ' इति पूरणः । ऋतमिति पदस्य परस्मिन्ना
 मन्त्रिते विद्यमानेऽपि छान्दसत्वापराङ्मवद्भावाभावः ॥ किञ्च पूर्वीः बह्वीः ऋतस्य उदकस्य
 धाराः सस्यपोषणार्थमुत्पादयितुम् अनु तृन्धि मेघाननुविध्य । सहसा बलेन युक्तः
 अहं यातुं कर्मणां नाशकरीं हिंसां न सपामि न स्पृशामि न करोमीति यावत् । द्वयेन
 च सत्यानृताभ्यां^२ यत्किञ्चिद्वैदिकं कृत्यं न सपामि ॥ ' पप समवाये ' इति धातुः ॥ किन्तु अरुषस्य
 आरोचमानस्य^३ वृष्णः कामानां वर्षितुस्तव ऋतं स्तोत्रमेव^४ सपामि ॥

कया नो अग्न ऋतयन्नृतेन भुवो नवेदा उचथस्य नव्यः ।

वेदा मे देव ऋतुपा ऋतुनां नाहं पतिं सन्नितुरस्य रायः ॥ ३ ॥

कया । नः । अग्ने । ऋतयन् । ऋतेन । भुवः । नवेदाः । उचथस्य । नव्यः ।

वेद । मे । देवः । ऋतुऽपाः । ऋतुनाम् । न । अहम् । पतिम् । सन्नितुः । अस्य । रायः ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऋतयन् सर्वप्राणिनां जीवनहेतुकमुदकं कुर्वन् ' कया केनापि ऋतेन सत्येन
 क्रियमाणेन कर्मणा नः^१ उचथस्य अस्मदीयस्य स्तोत्रस्य नवेदाः ज्ञाता भुवः भवेः । नव्यः
 स्तुत्यः ऋतुनां ऋतुपाः । द्वितीयः^२ ऋतुशब्दोऽनुवादकः^३ । देवः द्योतमानोऽग्निः मे मां वेद
 वेत्तु । सन्नितुः भजमानस्य अस्य मम रायः पश्चादिलक्षणस्य धनस्य^४ पतिं स्वामिनं तमग्निम्
 अहं न जानामि ॥ भुवः । ' भू सत्तायाम् ' । लिङ्गर्थे लेटगडागमः । उवडादेशः । नवेदाः । न न
 वेत्तीति वेत्तीत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । कथमेतल्लभ्यते । निपातनात् । द्विनञ्पूर्वस्यासुप्रत्ययान्तस्य वेदेरेकस्य

१. प-फ-ब-ज्ञानसाधनाम् । २. त-यष्टव्यानृताभ्याम् । ३. घ-रोचमानस्य । ४. ख-च-झ-ण-
 भ-स्तोत्रं च । ५. त-कुर्वस्वम् । ६. ख-च-झ-ण-न-भ-र-'नः' नास्ति । ७. प-प-य-वसन्तादीनां
 पालकः । ८. ग-ज-ण-श-'धनस्य' नास्ति ।

नञो लोपोऽन्यस्य प्रकृतिभावश्च स्कन्दस्वामिना निपातितः । पाणिनिना तु 'नञ्भाण्णपात्' इति सूत्रे 'न वेत्तीत्येतस्मिन्नर्थे' निपातितः । अस्यार्थस्यानुपपन्नत्वात् स्कन्दस्वामिपक्ष एवाश्रीयते ॥

के ते अग्ने रिपवे बन्धनासः के पायवः सनिषन्त द्युमन्तः ।

के धासिमग्ने अनृतस्य पान्ति क असतो वचसः सन्ति गोपाः ॥ ४ ॥

के । ते । अग्ने । रिपवे । बन्धनासः । के । पायवः । सनिषन्त । द्युमन्तः ।

के । धासिम् । अग्ने । अनृतस्य । पान्ति । के । असतः । वचसः । सन्ति । गोपाः ॥ ४ ॥

हे अग्ने ये रिपवे स्वकीयस्य शत्रोः वन्धनासः बन्धकाः स्युः ते त्वत्संबन्धनरते पुरषाः के कीदृशाः । सामर्थ्यातिशयादेर्विधा इति केनापि ज्ञातुं न शक्यन्त इत्यर्थः । ये पायवः जनानां रक्षितारः द्युमन्तः दीप्तिमन्तः सनिषन्त दीनेभ्यां धने प्रयच्छन्ति ते त्वदीयाः कीदृशाः । ये अनृतस्य असत्यस्य धासिं धारकं जनं पान्ति रक्षन्ति ते त्वदीया जनाः के सन्ति । न केऽपीत्यर्थः । ये असतः दुष्टस्याभिशापादिलक्षणस्य वचसः गोपाः गोपायितारः रक्षिताररते त्वदीयाः के सन्ति । न केऽपीत्यर्थः । अथवा ये के जना रिपोबन्धकाः । ये के पायवो रक्षितारः सनिषन्त धनं प्रयच्छन्ति द्युमन्तः दीप्तिमन्तः । ये केऽनृतस्यासत्यस्य धासिं धारकं जनं पान्ति अनृतजनितपापात् परिहृत्य सन्मार्गप्रदानेन रक्षन्ति । ये केऽसतोऽभिशापादिलक्षणाद्वचसो गोपा गोपायितारः सन्ति ते सर्वे त्वदीयाः । त्वदुपासकाः इत्यर्थः ॥

सखायस्ते विष्णुणा अग्रे एते शिवासः सन्तो अशिवा अभूवन् ।

अधूर्षत स्वयमेते वचोभिर्ऋजूयते वृजिनानि ब्रुवन्तः ॥ ५ ॥

सखायः । ते । विष्णुणाः । अग्ने । एते । शिवासः । सन्तः । अशिवाः । अभूवन् ।

अधूर्षत । स्वयम् । एते । वचःऽभिः । ऋजूयते । वृजिनानि । ब्रुवन्तः ॥ ५ ॥

हे अग्ने ते तव सखायः स्तोतारः विष्णुणाः विप्रकीर्णाः सर्वत्र ध्याताः एते पूर्वम् अशिवाः परनिन्दादीनि कुर्वाणास्त्वत्परिचर्यां त्यजन्तोऽभद्राः सन्तः इदानीं त्वत्परिचर्यां कुर्वन्तः शिवासः शिवा आख्याः अभूवन् । किंच ये ऋजूयते ऋजु सम्यगाचरतेऽपि मह्यं वचोभिः असाधूक्तिभिः वृजिनानि कुटिलानि ब्रुवन्तः ते एते मम सपरनाः स्वयम् एव अधूर्षत अहिंस्यन्त ॥ धूर्वतेहिंसार्कर्मण इदं रूपम् ॥

१. ख-च-झ-ण-भ-र-सूत्रे भवतीत्येकस्मिन्नर्थे । २. ग-घ-ज-श-त्वदीयाः के । ३. ग-ज-प-फ-ये असतः दुष्टस्य अभिशापादिलक्षणस्य वचसः गोपाः गोपायितारः रक्षितारः के ते सन्ति न केऽपि । ४. ख-घ-च-झ-ण-न-भ-र-श-इत्यर्थः नास्ति । ५. ग-ज-श-परनिन्दादि ।

यस्ते अग्ने नमसा यज्ञमीदृ ऋतं स पात्यरुषस्य वृष्णः ।

तस्य क्षयः पृथुरा साधुरेतु प्रसस्तीणस्य नहुषस्य शेषः ॥ ६ ॥

यः । ते । अग्ने । नमसा । यज्ञम् । ईदृ । ऋतम् । सः । पाति । अरुषस्य । वृष्णः ।

तस्य । क्षयः । पृथुः । आ । साधुः । एतु । प्रसस्तीणस्य । नहुषस्य । शेषः ॥ ६ ॥

हे अग्ने अयः मनुष्यः यज्ञं यजनीयं ते त्वां नमसा स्तोत्रेण ईदृ स्तौति । यद्वा । ते तुभ्यं यज्ञं यागं नमसाञ्जरूपेण हविषा ईदृ यजति ॥ अस्मिन् पक्षे यजेः 'बहुलं छन्दसि' इति शपः १लुः । 'श्रौ' इति द्विवचनम् । 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । सवर्णदीर्घः । जकारस्य टकारः ॥ यः १ अरुषस्य रोचमानस्य वृष्णः कामानां वर्धितुरग्नेः ऋतं स्तोत्रं पाति रक्षति तस्य यजमानस्य क्षयः गृहं पृथुः विस्तीर्णं भवति । पश्चादिलक्षणैर्धनैः संपूर्णं भवतीत्यर्थः । प्रसस्तीणस्य प्रकर्षेण त्वत्परिचर्या गच्छतः नहुषस्य मनुष्यस्य साधुः कामानां साधकः शेषः । शिष्यत इति शेषः । पुत्रः आ १ एतु आगच्छतु भवत्वित्यर्थः ३ ॥ ॥ ४ ॥

'अर्चन्तस्त्वा' इति षड्वचं त्रयोदशं सूक्तं सुतंभरस्यायं गायत्रमाग्नेयम् । अनुक्रान्ते च— 'अर्चन्तो गायत्रं तु' इति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसि आश्विनशस्त्रे ५ इदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च— 'अर्चन्तस्त्वेति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आहवनीयोपस्थाने 'त्वमग्ने सप्रथा असि' इत्येका । सूत्रितं च— 'सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या त्वमग्ने सप्रथा असीति च' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । अश्वमेधे पौष्णेष्टौ ५ 'त्वमग्ने सप्रथाः' इति प्रथमाज्यभागानुवाक्या । 'त्वमग्ने सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इति सद्वन्तौ' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

अर्चन्तस्त्वा हवामहेऽर्चन्तः समिधीमहि । अग्ने अर्चन्त उतये ॥ १ ॥

अर्चन्तः । त्वा । हवामहे । अर्चन्तः । सम् । इधीमहि । अग्ने । अर्चन्तः । उतये ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वा त्वाम् अर्चन्तः पूजयन्तो वयं हवामहे आह्वयामः । अर्चन्तः स्तुवन्तो वयम् उतये रक्षणाय तर्पणाय वा त्वां समिधीमहि समिद्धिः संदीपयामः । अर्चन्त इति तृतीयां षडम् आदरातिशयार्थम् ॥

अग्नेः स्तोमं मनामहे सिध्रमद्य दिविस्पृशः । देवस्य द्रविणस्यवः ॥ २ ॥

अग्नेः । स्तोमम् । मनामहे । सिध्रम् । अद्य । दिविस्पृशः । देवस्य । द्रविणस्यवः ॥ २ ॥

द्रविणस्यवः द्रविणं धनमिच्छन्तो वयं दिविस्पृशः सूर्यरूपेणाकाशं व्याप्नुवतः देवस्य द्योतमानस्य अग्नेः सिध्रं पुरुषार्थानां साधकं स्तोमं स्तोत्रम् अद्य अस्मिन्नहनि मनामहे ब्रूमः ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-सः । २. ग-घ-ज-श-परिचर्याम् । ३. ख-घ-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-

ऐति आगच्छति भवतीत्यर्थः; ग-ज-ऐतु आगच्छतु भवतीत्यर्थः । ४. झ-र-आश्विनशस्त्रे स (? च) ।

५. ख-झ-न-भ-र-श-पौष्णेष्टौ ।

अग्निर्जुषत नो गिरो होता यो मानुषेष्वाम् । स यक्षदैव्यं जनम् ॥ ३ ॥

अग्निः । जुषत । नः । गिरः । होता । यः । मानुषेषु । आ । सः । यक्षत् । दैव्यम् । जनम् ॥ ३ ॥

होता देवानामाह्वाता यः अग्निः मानुषेष्वाम् वसति सः अग्निः नः अस्माकं गिरः स्तुतीः जुषत सेवताम् । सोऽग्निः दैव्यं जनं देवसंबन्धिनं जनं यक्षत् यजतु ॥

त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वि तन्वते ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । सप्रथाः । असि । जुष्टः । होता । वरेण्यः । त्वया । यज्ञम् । वि । तन्वते ॥ ४ ॥

हे अग्ने जुष्टः सर्वदा प्रीतः वरेण्यः सर्ववरेणीयः होता त्वं सप्रथाः सर्वतः पृथुः असि भवामि । तथाह यास्कः—‘ सप्रथाः सर्वतः पृथुः ’ (निरु. ६. ७) इति । किंच सर्वे यजमानाः त्वया साधनेन यज्ञं वि तन्वते ॥

त्वमग्ने वाजसातमं विप्रां वर्धन्ति सुष्टुतम् । स नो रास्व सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । अग्ने । वाजसातमम् । विप्राः । वर्धन्ति । सुस्तुतम् । सः । नः । रास्व । सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने विप्राः मेधाविनः रतोतारः वाजसातमम् । वाजोऽन्नम् । तद्दत्तं मुष्टं पूर्वेः महर्षिभिः सम्यक् स्तुतं त्वां वर्धन्ति । स्तोत्रं वर्धयन्ति । सः त्वं नः अस्मभ्यं सुवीर्यं सर्वैः श्लाघनीयं बलं रास्व देहि ॥

अग्ने नेमिराँद्व देवास्त्वं परिभूरसि । आ राधश्चित्रमृजसे ॥ ६ ॥

अग्ने । नेमिः । अरान्द्व । देवान् । त्वम् । परिभूः । असि ।

आ । राधः । चित्रम् । ऋजसे ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं देवान् परिभूरसि । स्वतेजसा परिभवामि । कथमिव । नेमिः प्रकाशमानः चक्रस्य बाह्यो बलयः अरानिदं नाभावर्षितान् सूक्ष्मान् श्लासकानिव । किंच त्वं चित्रं नानाविधं राधः । राधुवन्ति साधयन्त्यनेन पुरुषार्थानिति राधो धनम् । आ ऋजसे । स्तोत्रभ्यः प्रसाधय । धननामसु पाठात् ‘ राधो धनम् ’ इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

‘ अग्नि स्तोमेन ’ इति षड्चं चतुर्दशं सूक्तं सुतंभरस्य आप्तं गायत्रमाग्नेयम् । ‘ अग्नि स्तोमेन ’ इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

अग्नि स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम् । हव्या देवेषु नो दधत् ॥ १ ॥

अग्निम् । स्तोमेन । बोधय । समुद्धानः । अमर्त्यम् । हव्या । देवेषु । नः । दधत् ॥ १ ॥

हं स्तोतः ^१अमर्त्यम् अमरणधर्माणम् ^२अग्निं ^३स्तोमेन स्तोत्रेण ^४बोधय । स्वाभिलषितार्थसिद्धये
प्रबोधय । योऽग्निः ^५समिधानः स्तोत्रैः सग्यक् प्रकाशमानः सः ^६नः ^७हव्या अस्मदीयानि हव्यानि
हवींषि ^८देवेषु ^९दधत् निदधातु ॥

तमध्वरेष्वीळते देवं मर्ता अमर्त्यम् । यजिष्ठं मानुषे जने ॥ २ ॥

तम् । अध्वरेषु । ईळते । देवम् । मर्ताः । अमर्त्यम् । यजिष्ठम् । मानुषे । जने ॥ २ ॥

^१मर्ताः मनुष्याः ^२देवं द्योतमानम् ^३अमर्त्यम् अमरणधर्माणं ^४मानुषे मनुष्याणां संबन्धिनि
^५जने लोके ^६यजिष्ठं यष्टृतमं ^७तम् अग्निम् ^८अध्वरेषु ससतन्तुषु ^९ईळते स्तुवन्ति ॥

तं हि शश्वन्त ईळते सुचा देवं घृतश्रुता । अग्निं हव्याय वोळ्हवे ॥ ३ ॥

तम् । हि । शश्वन्तः । ईळते । सुचा । देवम् । घृतश्रुता । अग्निम् । हव्याय । वोळ्हवे ॥ ३ ॥

^१शश्वन्तः बहवः स्तोतारः ^२तं देवम् ^३अग्निम् ^४ईळते स्तुवन्ति । कौटशारते । ^५घृतश्रुता घृतं
अरण्या सुचा सहिताः । किमर्थं स्तुवन्ति । ^६हव्याय हव्यवहनार्थं चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविः
^७वोळ्वे वोढुम् ॥

अग्निर्जातो अरोचतु घ्नन्दस्युज्योतिषा तमः । अविन्दद्वा अपः स्वः ॥ ४ ॥

अग्निः । जातः । अरोचतु । घ्नन् । दस्यून् । ज्योतिषा । तमः ।

अविन्दत् । गाः । अपः । स्वरिति स्वः ॥ ४ ॥

^१जातः अरण्योर्मथनेन प्रादुर्भूतः ^२अग्निः ^३दस्यून् यज्ञविघ्नकारिणः शत्रून् ^४घ्नन् हिंसन्
^५ज्योतिषा स्वेन तेजसा ^६तमः घ्नन् ^७अरोचत अदीप्यत । किंच ^८गा ^९अपः उदकानि ^{१०}स्वः सूर्यं
च ^{११}अविन्दत् अवेदयत् ॥

अग्निमीळैन्यं कविं घृतपृष्ठं सपर्यत । वेतु मे शृणवद्भवम् ॥ ५ ॥

अग्निम् । ईळैन्यम् । कविम् । घृतपृष्ठम् । सपर्यत । वेतु । मे । शृणवत् । भवम् ॥ ५ ॥

हं जनाः ^१ईळैन्यं स्तुयं ^२कविं क्रान्तदर्शिनं ^३घृतपृष्ठं दीप्तोपरिभागम् ^४अग्निं ^५सपर्यत
पूजयत । सोऽग्निः ^६मे ^७हवं मदीयमाह्वानं ^८वेतु कामयताम् । ^९शृणवत् शृणोतु च ॥

अग्निं घृतेन वावृधुः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणिम् । स्वाधीभिर्वचस्युभिः ॥ ६ ॥

अग्निम् । घृतेन । ववृधुः । स्तोमेभिः । विश्वचर्षणिम् । सुआधीभिः । वचस्युभिः ॥ ६ ॥

ऋत्विजः ऽविश्वचर्यणि विश्वस्य दृष्टारं ऽस्वाधीभिः शोभनाध्यानैः ऽवचस्युभिः स्तुतिकामैर्देवैः
समेतम् ऽअग्निं ऽघृतेन ऽस्तोमैभिः स्तोमैः स्तोत्रैः ऽववृधुः अवर्धयन् ॥ ॥ ६ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके अष्टादश^१ सूक्तानि । तत्र 'प्र वेधसे' इति पञ्चच प्रथमं सूक्तमाङ्गिरसस्य धरुण-
स्यायं त्रैष्टुभमाग्रेयम् । अत्रानुक्रमणिका—'प्र वेधसे पञ्चाङ्गिरसो धरुणः' इति । प्रातरनुवाके
आग्रेये कृतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्र वेधसे कवये त्वं नो अग्ने वरुणस्य
विद्वान्' (आश्व. श्री. ४. १३) इति^२ ॥

प्र वेधसे कवये वेद्याय गिरं भरे यशसे पूर्याय ।

वृतप्रसक्तो असुरः सुशेवो रायो धर्ता धरुणो वस्वो अग्निः ॥ १ ॥

प्र । वेधसे । कवये । वेद्याय । गिरम् । भरे । यशसे । पूर्याय ।

वृतप्रसक्तः । असुरः । सुशेवः । रायः । धर्ता । धरुणः । वस्वः । अग्निः ॥ १ ॥

यः ऽअग्निः ऽघृतप्रसक्तः हवीरूपेण घृतेन प्रसन्नः ऽअसुरः बलवान् ऽसुशेवः । शोभनं शेवं
मुखं यस्यासौ सुशेवः । शेवमिति सुखनामसु पाठात् । ऽरायः धनस्य ऽधर्ता पोषकः ऽधरुणः हविषां
धारकः ऽवस्वः वासकः अग्निः भवति ऽवेधसे विधात्रे ऽकवये क्रान्तदृशे ऽवेद्याय स्तुर्याय ॥
विदिरयं मनिना समानार्थो मनिश्च स्तुतिकर्मा ॥ ऽयशसे यशस्विने ऽपूर्याय सूर्याय तस्मा अग्रेये
ऽगिरं स्तुतिं ऽप्र ऽभरे प्रणयानि ॥

ऋतेन ऋतं धरुणं धारयन्त यज्ञस्य शाके परमे व्योमन् ।

दिवो धर्मन्धरुणे सेदुषो नृज्जातैरजातां अभि ये ननक्षुः ॥ २ ॥

ऋतेन । ऋतम् । धरुणम् । धारयन्त । यज्ञस्य । शाके । परमे । विऽओमन् ।

दिवः । धर्मन् । धरुणे । सेदुषः । नृन् । जातैः । अजातान् । अभि । ये । ननक्षुः ॥ २ ॥

ऽये यजमानाः ऽदिवः शुलोकस्य ऽधरुणे धारके ऽधर्मन् यजे ऽसेदुषः आसीनान् ऽनृन् नेतृन्
ऽअजातान् देवान् ऽजातैः मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः ऽअभि ऽननक्षुः अभिप्राप्नुवन्ति ते यजमानाः ऽयज्ञस्य
ऽधरुणं धारकम् ऽऋतं सत्यरूपमग्निं ऽशाके कर्मणि निमित्ते ऽपरमे उत्कृष्टे ऽव्योमन् स्थाने उत्तरवेद्याम्
ऽऋतेन स्तोत्रेण ऽधारयन्त धारयन्ति ॥

अंहोयुवस्तन्वस्तन्वते वि वयो महद्दृष्टरं पूर्याय ।

स संवतो नवजातस्तुतुर्यात्मिहं न क्रुद्धमभितुः परिं घृः ॥ ३ ॥

अंहः ऽयुवः । तन्वः । तन्वते । वि । वयः । महत् । दुस्तरम् । पूर्याय ।

सः । समऽवतः । नवजातः । तुतुर्यात् । सिहम् । न । क्रुद्धम् । अभितः । परि । स्थुः ॥ ३ ॥

ये^१ यजमानाः । १पूर्वाय मुल्यायास्मा अग्नये १महत् अधिकं १दुष्टं राक्षसैर्दुःप्रापं १वयः हवीरूपमन्नं प्रयच्छन्ति ते यजमानाः १तन्वः स्वास्तनूः १अहोयुवः अंहसा वियोजिकाः १वि १तन्वते विस्तारयन्ति । १नवजातः १सः अग्निः १संवतः संगतान् शत्रून् १तुतुर्यान् तरतु । किंच १अभितः सर्वतो वर्तमानाः शत्रवो मां १परि वर्जयित्वा १स्थुः तिष्ठेयुः । कथमिव । मृगाः १कुङ्कं १सिंहं १न सिंहमिव ॥

मातेव यद्भरसे पप्रथानो जनैजनं धार्यसे चक्षसे च ।

वयौवयो जरसे यदधानः परि त्मना विषुरूपो जिगासि ॥ ४ ॥

माताऽहं । यत् । भरसे । पप्रथानः । जनम्ऽजनम् । धार्यसे । चक्षसे । च ।

वयःऽवयः । जरसे । यत् । दधानः । परि । त्मना । विषुरूपः । जिगासि ॥ ४ ॥

१पप्रथानः सर्वत्र प्रथमानः १यत् यस्त्वं १मातेव जननीव १जनंजनं सद्यं जनं १भरसे बिभ्रषि । किंच १धार्यसे धारणाय १चक्षसे दर्शनाय १च सर्वैः प्रार्थ्यसे । १यत् यदा १दधानः धार्यमाणो भवमि तदा १वयौवयः सर्वमन्नं १जरसे जरयसि । अपि च १विषुरूपः नानारूपः सन् १त्मना आत्मना १परि १जिगामि सर्वभूतानि परिगच्छसि ॥

वाजो नु ते शर्वसःपात्वन्तमुरुं दोषं धरुणं देव रायः ।

पदं न तायुर्गुहा दधानो महो राये चितयन्नत्रिमस्पः ॥ ५ ॥

वाजः । नु । ते । शर्वसः । पातु । अन्तम् । उरुम् । दोषम् । धरुणम् । देव । रायः ।

पदम् । न । तायुः । गुहा । दधानः । महः । राये । चितयन् । अत्रिमम् । अस्परित्यक्स्पः ॥ ५ ॥

हं १देव द्योतमानाग्ने^२ १उरुं पृथुं १दोषं कामानां दोग्धारं १रायः धनस्य १धरुणं धारकं १वाजः हविलक्षणमन्नं १ते त्वदीयस्य १शर्वसः बलस्य १अन्तं समाप्तिं संपूतिं १नु अद्य १पातु रक्षतु । १तायुः^३ १न तस्करो यथा १गुहा गुहायां १पदं द्रव्यं १दधानः धारयन् रक्षति तद्वत्^४ १महः महते १राये धनाय धनलाभार्थं १चितयन् सन्मार्गं प्रकाशयन् १अत्रिमस्पः । अत्रिमृषिमप्राणयः । यद्वा^५ तमापद्भ्योऽपारयः^६ ॥ ' सृष्ट प्रीणनपारणयोः ' इति धातुः ॥ ॥ ७ ॥

' बृहद्वयः ' इति पञ्चच द्वितीयं सूक्तमात्रेयस्य पुरोराषम् । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा चानुकान्तं—' बृहत्पूरुः^७ पङ्कयन्तं हि ' इति । प्रातरनुवाके आग्नेये कृतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादीनि दश सूक्तानि चतुर्थनवमवर्जितानि । आदितस्त्रिषु सूक्तेष्वन्त्या-

१. ख-च-झ-ण-भ-र-श-हे । २. त-द्योतमानरूपाग्ने । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-तायुस्तस्करः । तायुरिति स्तेननाम । पदमिव आत्मीयं मार्गमिव गुहा गुहायां दधानः आत्मनः शत्रूणां प्रकाशं निदधानः । ४. ग-घ-ज- ' यद्वा...अपारयः ' नास्ति । ५. झ-न-र-बृहत्पूरुः ।

मुद्धरेत् । तथा च सूत्रितं—‘ बृहद्वय इति दशानां चतुर्थनवमे उद्धरेदुत्तमामुत्तमां चादितस्त्रयाणाम् ’
(आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

बृहद्वयो हि भानवेऽर्चा देवायामग्नये ।

यं मित्रं न प्रशस्तिभिर्मर्तासो दधिरे पुरः ॥ १ ॥

बृहत् । वयः । हि । भानवे । अर्चं । देवाय । अग्नये ।

यम् । मित्रम् । न । प्रशस्तिभिः । मर्तासः । दधिरे । पुरः ॥ १ ॥

यज्ञे ऽभानवे दीप्तिमते अग्नये ऽबृहद्वयः हवीरूपमन्नं दीयते ऽहि । अतस्स्वमपि ऽदेवाय
घोतमानाय ऽअग्नये वयः ऽअर्चं प्रयच्छ । ऽमर्तासः मनुष्याः ऽयम् अग्निं ऽमित्रं ऽन सखायमिव
ऽप्रशस्तिभिः प्रकृष्टाभिः स्तुतिभिः ऽपुरः ऽदधिरे पुरस्कुर्वन्ति ।

स हि द्युभिर्जनानां होता दक्षस्य बाहोः ।

वि हव्यमग्निरानुषग्भगो न वारमृण्वति ॥ २ ॥

सः । हि । द्युभिः । जनानाम् । होता । दक्षस्य । बाहोः ।

वि । हव्यम् । अग्निः । आनुषक् । भगः । न । वारम् । ऋण्वति ॥ २ ॥

यः ऽअग्निः ऽहव्यं हविः^१ ऽआनुषक् देवेष्वनुषक्तं करोति ऽबाहोः भुजयोः ऽदक्षस्य बलस्य
ऽद्युभिः द्युतिभिर्युक्तः ऽसः अग्निः ऽजनानां यजमानानां ऽहोता देवानामाह्वाता भवति । ऽभगो
ऽन सूर्य इव ऽवारं वरणीयं धनं ऽवि ऽऋण्वति विशेषेण प्रयच्छति मनुष्येषु ॥

अस्य स्तोमे मघोनः सूर्ये वृद्धशोचिषः ।

विश्वा यस्मिन्तुविष्वणि समर्ये शुष्ममादधुः ॥ ३ ॥

अस्य । स्तोमे । मघोनः । सूर्ये । वृद्धऽशोचिषः ।

विश्वा । यस्मिन् । तुविऽस्वनि । सम् । अर्ये । शुष्मम् । आऽदधुः ॥ ३ ॥

ऽमघोनः मघवतो धनवतः ऽवृद्धशोचिषः । वृद्धानि प्रवृद्धानि^२ शोचीषि तेजांसि यस्यासौ
वृद्धशोचिः । तस्यैवंविधस्याग्नेः ऽस्तोमे स्तोत्रे ऽसूर्ये च स्याम^३ । ऽतुविष्वणि बहुशब्दे ऽअर्ये स्वामिनि
ऽयस्मिन् अग्नौ ऽविश्वा ॥ ‘ सुपां सुलुक् ’ इति डादशः ॥ विश्वे सर्वे ऋत्विजः ऽशुष्मं बलं हविभिः
स्तोत्रैश्च ऽसम् ऽआदधुः सम्यगादधति ॥

१. न-इति प्रातरनुवाकन्यायेनेति च । २. प-फ-ब-हविः । हि पूरणे । ३. घ-श-‘ प्रवृद्धानि ’
नास्ति । ४. त-स्याम । वयमिति शेषः ।

अथा ह्यग्रे एषां सुवीर्यस्य मंहना ।

तमिद्यहं न रोदसी परि श्रवो बभूवतुः ॥ ४ ॥

अध । हि । अग्रे । एषाम् । सुवीर्यस्य । मंहना ।

तम् । इत् । यहम् । न । रोदसी इति । परि । श्रवः । बभूवतुः ॥ ४ ॥

हे ऽअग्रे ऽअध^१ अथ ऽएषाम् अस्माकं यजमानानां ऽसुवीर्यस्य सर्वैः स्पृहणीयस्य बलस्य
 ऽमंहना मंहनायै दानाय भव ॥ मंहतिर्दानकर्मा ॥ ऽरोदसी यावापृथिव्यौ ऽयहं ऽन महान्तं
 सूर्यमिव ऽश्रवः सर्वैः श्रवणीयं^२ ऽतमित् तमग्निमेव ऽपरि ऽबभूवतुः परिगृह्णीतः ॥

नू न एहि वार्यमग्रे गृणान आ भर ।

ये वयं ये च सूरयः स्वस्ति धामहे सचोतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ५ ॥

नु । नः । आ । इहि । वार्यम् । अग्रे । गृणानः । आ । भर ।

ये । वयम् । ये । च । सूरयः । स्वस्ति । धामहे । सचा । उत । एधि । पृत्सु । नः । वृधे ॥ ५ ॥

हे ऽअग्रे ऽगृणानः स्तूयमानः सन् ऽनु क्षिप्रम् ऽएहि । यज्ञं प्रत्यागच्छ । आगत्य च ऽनः
 अस्मभ्यं ऽवार्यं वरणीयं धनम् ऽआ ऽभर संपादय । ऽये ऽवयं यजमानाः ऽये ऽच ऽसूरयः
 स्तोतारः ऽसचा हविर्भिः सहिता उभे ये वयं ऽस्वस्ति स्तोत्रं ऽधामहे कुर्मः । ऽउत अपि च ऽपृत्सु
 पृत्नासु ऽनः अस्माकं ऽवृधे समृद्धये ऽएधि भव ॥ ॥ ८ ॥

‘आ यज्ञैः’ इति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तमाग्नेयस्य पुरोरर्षमाग्नेयम् । अन्या पङ्क्तिः शिष्टाः
 पङ्क्तयन्तपरिभाषयानुष्टुभः । ‘आ यज्ञैः’ इत्यनुक्रमिका । अन्यावर्जं प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः
 ‘बृहद्वयः’ इत्यादिदशसूक्तमध्ये विनियोग उक्तः ॥

आ यज्ञैर्देव मर्त्य इत्या तव्यांसमृतये ।

अग्निं कृते स्वध्वरे पुरुरींळीतार्वसे ॥ १ ॥

आ । यज्ञैः । देव । मर्त्यः । इत्या । तव्यांसम् । ऊतये ।

अग्निम् । कृते । सुऽअध्वरे । पुरुः । ईळीत । अर्वसे ॥ १ ॥

हे ऽदेव ऽमर्त्यः मनुष्य ऋत्विक् ऽइत्या इत्थं ऽतव्यांसं स्वतेजोभिः प्रवृद्धम् ऽअग्निम् ऽऊतये
 तर्पणाय ऽयज्ञैः स्तोत्रैः ऽआ ह्वयति । किञ्च ऽपुरुः मनुष्यः स्तोता ऽकृते ऽस्वध्वरे शोभने कर्ता तम्
 अग्निम् ऽभवसे रक्षणाय ऽईळीत स्तौति ॥

अस्य हि स्वयंशस्तर आसा विधर्मन्मन्यसे ।

तं नाकं चित्रशोचिषं मन्द्रं परो मनीषया ॥ २ ॥

अस्य । हि । स्वयंशःस्तरः । आसा । विधर्मन् । मन्यसे ।

तम् । नाकम् । चित्रशोचिषम् । मन्द्रम् । परः । मनीषया ॥ २ ॥

हे विधर्मन् । विशिष्टो धर्मो यस्यासौ विधर्मा स्तोता । तस्य संबोधनम् । हे स्तोतः स्वयंशस्तरः सुयशां मध्येऽतिशयेन सुयशास्त्वं मनीषया प्रकृष्टबुद्ध्या साधनेन तं प्रसिद्धम् अस्य असुं हि अग्निम् आसा आस्येन वाचा मन्यसे स्तोपि । किंविशिष्टमग्निम् । नाकं सुखम् । अकं दुःखम् । न विद्यतेऽकं यस्य सः । तं चित्रशोचिषं चित्रतेजसं मन्द्रं स्तुत्यं परः परस्तात् स्थितम् ॥

अस्य वासा उ अर्चिषा य आर्युक्त तुजा गिरा ।

दिवो न यस्य रेतसा बृहच्छोचन्त्यर्चयः ॥ ३ ॥

अस्य । वै । असौ । ऊँ इति । अर्चिषा । यः । अर्युक्त । तुजा । गिरा ।

दिवः । न । यस्य । रेतसा । बृहत् । शोचन्ति । अर्चयः ॥ ३ ॥

यः अग्निः तुजा जगद्रक्षणसमर्थेन बलेन गिरा स्तुत्या अर्युक्त संबद्धो भवति दिवो न द्योतमानस्यादित्यस्यैव यस्य अग्नेः रेतसा प्रभया कृत्स्नं जगद्वासं यस्याग्नेः बृहत् बृहन्तः अर्चयः दीप्तयः शोचन्ति प्रकाशन्ते अस्य वै ग्लव्धग्नेः अर्चिषा प्रभया असौ आदित्यः अर्चिष्मान् भवति । उ इति पूरणः ॥

अस्य क्त्वा विचेतसो द्दस्मस्य वसु रथ आ ।

अधा विश्वासु हव्योऽग्निर्विक्षु प्र शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । क्त्वा । विचेतसः । द्दस्मस्य । वसु । रथे । आ ।

अध । विश्वासु । हव्यः । अग्निः । विक्षु । प्र । शस्यते ॥ ४ ॥

विचेतसः सुमतयः ऋत्विजः द्दस्मस्य दर्शनीयस्य अस्य अग्नेः क्त्वा कर्मणा यज्ञादिना वसु वसूनि धनानि रथे आ दधति । हव्यः यज्ञार्थमाह्वातव्यः सः अग्निः अध अथ उपस्थनन्तरमेव विश्वासु सर्वासु विक्षु प्रजासु प्र शस्यते स्तूयते ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-प्रकृष्ट्या । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-अभवत् । ३. ग-घ-ज-अस्य द्दस्मस्य । ४. ख-ग-ध-च-ज-झ-ण-न-भ-श-‘अस्य’ नास्ति ।

नू न इद्धि वार्यमासा सचन्त सूर्यः ।

ऊर्जो नपादभिष्टये पाहि शग्धि स्वस्तये उत्तैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ५ ॥

नू । नः । इत् । हि । वार्यम् । आसा । सचन्त । सूर्यः ।

ऊर्जः । नपात् । अभिष्टये । पाहि । शग्धि । स्वस्तये । उत्त । एधि । पृत्सु । नः । वृधे ॥ ५ ॥

हे अग्ने षनः अस्मभ्यं ष्वार्यं वरणीयं धनं षनु क्षिप्रं प्रयच्छ^१ । षद्धि इति पूरणो । यतः षसूर्यः स्तोतारस्त्वत्तः सकाशात् षआसा आस्येन स्तोत्रेण षसचन्त धनं लभन्ते । किञ्च हे षऊर्जो षनपात् अन्नस्य न पानयितः बलस्य पुत्र वा षअभिष्टये अभीच्छते मह्यमन्नं प्रयच्छेति शेषः । षपाहि । अस्मानापद्धया रक्ष । षव्यस्तये क्षेमाय षश्चादिलक्षणस्य धनस्य क्षेमार्थं षशग्धि स्वां याचे ॥ व्यस्ययेन मध्यमः ॥ शक्तो भवेति वा । हे अग्ने षउत्त अपि च षपृत्सु पृतनासु षनो षवृधे समृद्धये षएधि भव ॥ ॥ ५ ॥

‘प्रातरग्निः’ इति पञ्चमं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘प्रातर्मृक्तवाहा^२ द्वितः’ इति । मृक्तवाहा इति विशेषणविशिष्ट आत्रेयो द्वित ऋषिः । ‘पङ्क्त्यन्तं हि’ इति हिशब्दादस्यापि सूक्तस्य पञ्चमी पङ्क्तिः । पङ्क्त्यन्तपरिभाषया शिष्टा अनुष्टुभः । उक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः ॥

प्रातरग्निः पुरुप्रियो विशः स्तवेतातिथिः ।

विश्वानि यो अमर्त्यो हव्या मर्तेषु रण्यति ॥ १ ॥

प्रातः । अग्निः । पुरुऽप्रियः । विशः । स्तवेत । अतिथिः ।

विश्वानि । यः । अमर्त्यः । हव्या । मर्तेषु । रण्यति ॥ १ ॥

षपुरुप्रियः बहुप्रियः षविशः यजमाने धनस्य निवेशकः षअतिथिः । यजमानानां गृहान्प्रति तिथिष्वभ्येतीत्यतिथिः । तथाह यास्कः—‘अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा परगृहानीति वा’ (निरु. ४. ५) इति । एवंविधः षअग्निः षप्रातः षस्तवेत स्तयेते । षअमर्त्यः अमरणधर्मा षयः अग्निः षमर्तेषु मनुष्येषु यजमानेषु स्थितानि षविश्वानि सर्वाणि षहव्या हव्यानि हवींषि षरण्यति कामयते ॥

द्वितीयं मृक्तवाहसे स्वस्य दक्षस्य मंहना ।

इन्दुं स धत्त आनुषक्स्तोता चित्ते अमर्त्य ॥ २ ॥

द्वितीयं । मृक्तवाहसे । स्वस्य । दक्षस्य । मंहना ।

इन्दुम् । सः । धत्ते । आनुषक् । स्तोता । चित् । ते । अमर्त्य ॥ २ ॥

हे अग्ने ऽद्वितीयं द्वितपुत्राय ऽमृक्त्वाहसे । मृकं शुद्धं हविर्देवेभ्यो वहति प्रापयतीति मृक्त्वाहाः । तस्मै ऽस्वस्य आत्मीयस्य ऽदक्षस्य बलस्य धनस्य वा ऽमंहना मंहनायै दानाय भव । हे ऽअमर्त्यं नित्याग्ने यतः कारणान् ऽने तुभ्यं ऽसः मृक्त्वाहाः ऽआनुषक् सर्वदानुषक्तम् ऽइन्दुं सोमं ऽघत्ते धारयति ऽस्तोता ऽचित् स्तोता च भवति ॥

तं वो दीर्घायुशोचिषं गिरा हुवे मघोनाम् ।

अरिष्टो येषां रथो व्यश्वदावन्नीयते ॥ ३ ॥

तम् । वः । दीर्घायुशोचिषम् । गिरा । हुवे । मघोनाम् ।

अरिष्टः । येषाम् । रथः । वि । अश्वदावन् । ईयते ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऽदीर्घायुशोचिषं दीर्घगमनदीप्तिं ऽतं ऽवः । पूजायां बहुवचनम् । स्वां ऽमघोनां धनिनां कृते ऽगिरा स्तोत्रेण ऽहुवे आह्वयामि । हे ऽअश्वदावन् अश्वानां दातः ऽयेषां धनिनां^१ ऽरथः युद्धेषु ऽअरिष्टः शत्रुभिरहिंसितः ऽवि ऽईयते विगच्छतु^२ ॥

चित्रा वा येषु दीर्घितिरासन्नुक्था पान्ति ये ।

स्तीर्णं बर्हिः स्वर्णरे श्रवांसि दधिरे परि ॥ ४ ॥

चित्रा । वा । येषु । दीर्घितिः । आसन् । उक्था । पान्ति । ये ।

स्तीर्णम् । बर्हिः । स्वःऽनरे । श्रवांसि । दधिरे । परि ॥ ४ ॥

येषु ऋत्विक्षु ऽचित्रा नानाविधा ऽदीर्घितिः यज्ञविषया क्रिया भवति । ऽये ऽआमन् आस्ये ऽउक्था उक्थानि स्तोत्राणि ऽपान्ति रक्षन्ति तैर्ऋत्विग्भिः ऽस्तीर्णं स्तीर्णस्य^३ ऽबर्हिः बर्हिषः ऽपरि उपरि ऽश्रवांसि अस्त्रानि हवींषि ऽस्वर्णरे । स्वः स्वर्गं नरं यजमानं नयतीति स्वर्णरो यज्ञः । तस्मिन् ऽदधिरे^४ निधीयन्ते^५ ॥

ये मे पञ्चाशतं ददुरश्वानां सधस्तुति ।

द्युमदग्ने महि श्रवो बृहत्कृधि मघोनां नृवदमृत नृणाम् ॥ ५ ॥

ये । मे । पञ्चाशतम् । ददुः । अश्वानाम् । सधस्तुति ।

द्युऽमत् । अग्ने । महि । श्रवः । बृहत् । कृधि । मघोनाम् । नृऽवत् । अमृत । नृणाम् ॥ ५ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-धनानाम् । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-गच्छतु । ३. त-र-श-आस्तीर्णस्य । ४. त-निदधिरे । ५. प-फ-ब-निधीयन्ते । वा पूरणः ।

५ये मघवानो दातारः ५मे मघं ५सधस्तुति स्तुत्या सहितं त्वस्तोत्रसमनन्तरम्^१ ५अश्वानां
५पञ्चाशतं ५ददुः हे ५अमृत ५अग्ने त्वं तेषां ५मघोनां ५नृणां ५द्युमत् दीप्तिमत् ५महि महत् ५बृहत्
परिवृढं ५नृवत् परिचारकमनुष्ययुक्तं ५श्रवः अक्षं ५कृधि कुरु देहीत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

‘अभ्यवस्थाः’ इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘अभ्यवस्था वव्रिर्गायत्र्या-
वनुष्टुभौ विराड्रूपा’ इति । आत्रेयो वविक्रिः । प्रथमाद्वितीये गायत्र्या तृतीयाचतुर्थ्यावनुष्टुभौ
पञ्चमी विराड्रूपा ‘एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्रूपा’ इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् ॥

अभ्यवस्थाः प्र जायन्ते प्र वव्रेर्वव्रिश्चिकेत । उपस्थे मातुर्वि चष्टे ॥ १ ॥

अभि । अवस्थाः । प्र । जायन्ते । प्र । वव्रेः । वव्रिः । चिकेत ।

उपस्थे । मातुः । वि । चष्टे ॥ १ ॥

५वव्रेः क्रपेः ५अभि उत्तरोत्तरम् ५अवस्थाः अशोभना दशाः ५प्र ५जायन्ते । तादृशीः
५वव्रिः हविषां संभक्ता सोऽग्निः ५प्र ५चिकेत प्रजानीयात् । ज्ञात्वा चापनयत्विति भावः ।
योऽग्निः ५मातुः पृथिव्याः ५उपस्थे समीपे स्थितं पदार्थजानं ५वि ५चष्ट पश्यति ॥

जुहुरे वि चितयन्तोऽनिमिषं नृम्णं पान्ति । आ दृळ्हां पुरं विविशुः ॥ २ ॥

जुहुरे । वि । चितयन्तः । अनिऽमिषम् । नृम्णम् । पान्ति ।

आ । दृळ्हाम् । पुरम् । विविशुः ॥ २ ॥

ये ५वि ५चितयन्तः तव प्रभावं जानन्तो जनाः^२ ५अनिमिषं सर्वदा ५जुहुरे जुहुविरे^३ यज्ञार्थं
त्वामाह्वयन्ति, आह्वय च ५नृम्णं तव^४ बलं हविर्भिः स्तोत्रैश्च ५पान्ति रक्षन्ति ते ५दृळ्हां शत्रुभिः
साधयितुमशक्यां ५पुरं पुरीम् ५आ ५विविशुः प्रविशन्ति । ‘शतं पृमिरायसीभिर्नि पाहि’
(ऋ. सं. ७. ३. ७) इति निगमः ॥

आ श्वेत्रेयस्य जन्तवो द्युमद्वर्धन्त कृष्टयः ।

निष्कप्रीवो बृहदुक्थ एना मध्वा न वाजयुः ॥ ३ ॥

आ । श्वेत्रेयस्य । जन्तवः । द्युमत् । वर्धन्त । कृष्टयः ।

निष्कऽप्रीवः । बृहत्ऽउक्थः । एना । मध्वा । न । वाजऽयुः ॥ ३ ॥

जायन्त इति ५जन्तवः । ५कृष्टयः मनुष्या ऋत्विजः ५मध्वा ५न मधुनेव ५एना एनया
स्तुत्या । यद्वा नकारश्चार्थः । मधुना च ५श्वेत्रेयस्य । श्वित्रमन्तरिक्षम् । तत्र भवस्य वैद्युतस्याग्नेः

१. ख-च-ण-भ-स्तोत्रं; झ-र-तस्तोत्रं । २. ग-घ-ज-श-जनास्त्वा । ३. ग-घ-ज-श-‘जुहु-
विरे’ नास्ति । ४. ख-च-ण-ते ।

१धुमन् दीप्तिमन् बलम् १आ १वर्धन्त अभिवर्धयन्ति । किंविधाः कृष्टयः । १निष्कप्रीवः निष्केण
सुवर्णेनालंकृतप्रीवाः ॥ व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ १वृहदुक्थः वृहस्तोत्राः १वाजयुः अन्नकामाः ॥

प्रियं दुग्धं न काम्यमजामि जाम्योः सचा ।

धर्मो न वाजजठरोऽदब्धः शश्वतो दभः ॥ ४ ॥

प्रियम् । दुग्धम् । न । काम्यम् । अजामि । जाम्योः । सचा ।

धर्मः । न । वाजजठरः । अदब्धः । शश्वतः । दभः ॥ ४ ॥

१जाम्योः यावावृथिव्योः १सचा सहायभूतोऽग्निः १दुग्धं १न पय इव १काम्यं कमनीयम्
१अजामि दोषरहितं १प्रियम् अस्मदीयं स्तोत्रं शृणोतु । किंविधोऽग्निः । १धर्मो १न प्रवर्ग्य इव
१वाजजठरः । वाजोऽन्नं जठरे यस्य सः । धर्मो यथा हव्येनाज्येन पयसासिक्तो वाजजठरस्तद्वत् ।
हविर्जठर इत्यर्थः । १अदब्धः शत्रुभिः स्वयमतिंसितः १शश्वतः शाश्वतो नित्यः १दभः
शत्रूणां हिंसकः ॥

क्रीळन्नो रश्म आ भुवः सं भस्मना वायुना वेविदानः ।

ता अस्य सन्धृषजो न तिग्माः सुसंशिता वक्ष्यो वक्षणेस्थाः ॥ ५ ॥

क्रीळन् । नः । रश्मे । आ । भुवः । सम् । भस्मना । वायुना । वेविदानः ।

ताः । अस्य । सन् । धृषजः । न । तिग्माः । सुसंशिताः । वक्ष्यः । वक्षणेऽस्थाः ॥ ५ ॥

हं १रश्मे रश्मिमन्त्रे १क्रीळन् वनेषु क्रीडन् १भस्मना स्वकार्येण भसितेन १वायुना प्रेरकेण
मरुता च १सं १वेविदानः सम्यक् ज्ञायमानस्त्वं १नः अस्माकम् १आ १भुवः । अभिमुखो भव ।
१वक्षणेस्थाः वक्षणे वर्द्धा स्थिताः १वक्ष्यः । हविर्वहन्तीति वक्ष्यो ज्वालाः । १सुसंशिताः सुतीक्ष्णाः
१धृषजः शत्रूणां धर्षिकाः १ताः ज्वालाः १अस्य यजमानस्य मम १न १तिग्माः न तीक्ष्णाः १सन
सन्तु ॥ अस्तेल्लंति रूपम् ॥ ॥ ११ ॥

‘यमग्ने’ इति चतुर्कचं षष्ठं सूक्तमन्त्रीणां प्रयस्वतामार्पमाग्नेयम् । अनया पङ्क्तिः शिष्टा
अनुष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘यमग्ने चतुष्कं प्रयस्वन्तः पङ्क्तयन्तं ह’ इति । प्रातरनुवाकाश्विन-
शस्त्रयोरुक्तो विनियोगः । अत्रेश्वतुर्वीराख्येऽहीने द्वितीयेऽहनीन्दं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—‘यमग्ने
वाजसातमेति द्वितीयेऽहन्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. १०. २) इति ॥

यमग्ने वाजसातम् त्वं चिन्मन्यसे रयिम् ।

तं नो गीर्भिः श्रवाय्यं देवत्रा पनया युजम् ॥ १ ॥

यम् । अग्ने । वाजसातम् । त्वम् । चित् । मन्यसे । रयिम् ।

तम् । नः । गीःभिः । श्रवाय्यम् । देवत्रा । पनय । युजम् ॥ १ ॥

हे ऽग्ने हे ऽवाजसातम् अत्यन्तमज्ञद ऽत्वं ऽयं ऽरयि धनमस्माभिर्दीयमानं हवीरूपं धनं
 ऽमन्यसे बुध्यसे । ऽचित् इति पादपूरणः । ऽश्रवाय्यं श्रवणायं^१ प्रशस्यं^२ ऽगीर्भिः स्तुतिभिः ऽयुजं
 युक्तं ऽनः अस्मदीयं हविलक्षणं धनं ऽतं^३ ऽदेवत्रा देवेषु ऽपनय^४ प्रापयेत्यर्थः ॥

ये अग्ने नेरयन्ति ते वृद्धा उग्रस्य शर्वसः ।

अप द्वेषो अप ह्वरोऽन्यव्रतस्य सश्विरे ॥ २ ॥

ये । अग्ने । न । ईरयन्ति । ते । वृद्धाः । उग्रस्य । शर्वसः ।

अप । द्वेषः । अप । ह्वरः । अन्यऽव्रतस्य । सश्विरे ॥ २ ॥

हे ऽग्ने ऽये जनाः ऽवृद्धाः पश्चादिलक्षणैर्धनैः समृद्धाः सन्तः ऽते तुभ्यं ऽनेरयन्ति हवींषि
 न प्रयच्छन्ति ते ऽउग्रस्य अधिकेन ऽशर्वसः बलेन अग्नेन वा ऽअप नीताः बलान्नहीना भवन्तीत्यर्थः ।
 किंच ऽअन्यव्रतस्य अन्यद्वैदिकाद्विभक्तं व्रतं कर्म यस्य तस्यासुरस्य ऽद्वेषः 'त्वत्संबन्धिनं'^५ विरोधं
 ऽह्वरः अतिहिंसां च ऽअप ऽसश्विरे आत्मानं प्रापयन्ति ॥

होतारं त्वा वृणीमहेऽग्ने दक्षस्य साधनम् ।

यज्ञेषु पूव्यं गिरा प्रयस्वन्तो हवामहे ॥ ३ ॥

होतारम् । त्वा । वृणीमहे । अग्ने । दक्षस्य । साधनम् ।

यज्ञेषु । पूव्यम् । गिरा । प्रयस्वन्तः । हवामहे ॥ ३ ॥

हे ऽग्ने ऽप्रयस्वन्तः अज्ञवन्तः एतन्नामका वयं ऽदक्षस्य बलस्य ऽसाधनं साधकं^६ साधयितारं
 त्वां ऽहोतारं देवानामाह्वातारं ऽवृणीमहे । किंच ऽयज्ञेषु ऽपूव्यं मुख्यं त्वां ऽगिरा स्तुतिरूपया वाचा
 ऽहवामहे स्तुमः ॥

१. ख-च-ण-श्रयणीयम् । २. ग-घ-ज-शस्यम् । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-तं रयिम् । ४. ख-
 च-झ-ण-न-भ-र-पनय व्यपनय । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र-तत्संबन्धिनम् । ६. ख-च-झ-ण-न-भ-र-
 'साधकं' नास्ति ।

इत्था यथा त ऊतये सहसावन्दिवेदिवे ।

राय ऋताय सुक्रतो गोभिः स्याम सधमादो वीरैः स्याम सधमादः ॥ ४ ॥

इत्था । यथा । ते । ऊतये । सहसाऽवन् । दिवेऽदिवे ।

राये । ऋताय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । गोभिः । स्याम । सधमादः ।

वीरैः । स्याम । सधमादः ॥ ४ ॥

हे ऽसहसावन् बलवन्ममे ऽदिवेदिवे अन्वहं वयं ऽते तव ऽऊतये रक्षणाय ऽयथा स्याम तथा ऽइत्था इत्थं कुरु । हे ऽसुक्रतो ऽराये धनाय ऽकृताय यज्ञाय च यथा ऽस्याम तथा कुरु । किंच वयं? ऽगोभिः ऽसधमादः सह मायन्तः ऽस्याम । ऽवीरैः पुत्रैश्च ऽसधमादः सह मायन्तः स्याम । तथा कुरु ॥ ॥ १२ ॥

‘ मनुष्वत्त्वा ’ इति चतुर्कचं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य सप्तमस्यार्थम् । ‘ मनुष्वत्सप्तः ’ इत्यनुक्रमणिका । ‘ पङ्क्तयन्तं ह ’ इति पूर्वत्रोक्तत्वादिदमादीनि त्रीणि सूक्तानि पङ्क्तयन्तानि । शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निदेवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

मनुष्वत्त्वा नि धीमहि मनुष्वत्समिधीमहि ।

अग्ने मनुष्वदङ्गिरो देवान्देवयते यज ॥ १ ॥

मनुष्वत् । त्वा । नि । धीमहि । मनुष्वत् । सम् । इधीमहि ।

अग्ने । मनुष्वत् । अङ्गिरः । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वा त्वां ऽमनुष्वत् मनुरिव ऽनि ऽधीमहि । मनुःशब्दो मनुपर्यायः ॥ ‘ नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् ’ इति भसंज्ञायां ह्रस्वाभावः ॥ ऽमनुष्वत् मनुरिव त्वा ऽसमिधीमहि समिद्धिः संदीपयामः । हे ऽअङ्गिरः अङ्गारात्मकाग्ने ऽदेवयते देवकामाय यजमानाय ऽमनुष्वत् मनवे मनोरपत्याय ऽदेवान् ऽयज ॥

त्वं हि मानुषे जनेऽग्ने सुप्रीत इध्यसे ।

सुचंस्त्वा यन्त्यानुषक्मुजात सर्पिरासुते ॥ २ ॥

त्वम् । हि । मानुषे । जने । अग्ने । सुऽप्रीतः । इध्यसे ।

सुचं । त्वा । यन्ति । आनुषक् । सुऽजात । सर्पिःऽआसुते ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वं ^३मानुषे ^४जने^१ मनुष्यलोके ^५सुप्रीतः^२ स्तोत्रैः सुष्ठु प्रीतः सन् ^६इध्यसे दीप्यसे ।
^७सुचः हविर्भिः संपूर्णाः ^८आनुपक् अनुपक्तं यथा भवति तथा ^९त्वा त्वां ^{१०}यन्ति प्राप्नुवन्ति । हे
^{११}सुजात हे ^{१२}सर्पिरासुते घृतयुक्तामेति ॥

त्वां विश्वे सजोषसो देवासो दूतमक्रत ।

सपर्यन्तस्त्वा कवे यज्ञेषु देवमीळते ॥ ३ ॥

त्वाम् । विश्वे । सजोषसः । देवासः । दूतम् । अक्रत ।

सपर्यन्तः । त्वा । कवे । यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ३ ॥

^१सजोषसः सह प्रीयमानाः ^२विश्वे सर्वे ^३देवासः देवाः ^४त्वां ^५दूतम् ^६अक्रत अकुर्वन्^३ । अतः
कारणात् हे ^७कवे क्रान्तदर्शिन् ^८देवं द्योतमानं ^९त्वा^४ त्वां ^{१०}सपर्यन्तः परिचरन्तो यजमानाः ^{११}यज्ञेषु
^{१२}ईळते देवानाह्वातुं याचन्ते ॥

देवं वो देवयज्ययाग्निमीळीत मर्त्यः ।

समिद्धः शुक्र दीदिहृतस्य योनिमासदः सस्य योनिमासदः ॥ ४ ॥

देवम् । वः । देवयज्यया । अग्निम् । ईळीत । मर्त्यः ।

समईद्धः । शुक्र । दीदिहि । ऋतस्य । योनिम् । आ । असदः ।

सस्य । योनिम् । आ । असदः ॥ ४ ॥

^१मर्त्यः मनुष्यः ^२देवं द्योतमानम् ^३अग्निम् अग्रण्यं ^४वः त्वां ^५देवयज्यया देवयज्यार्थं देव-
यागार्थम् ^६ईळीत स्तोतुमर्हति । हे ^७शुक्र शोचिष्मन्^४ ^८समिद्धः हविर्भिः प्रवृद्धः सन् ^९दीदिहि
दीप्यस्व । ^{१०}ऋतस्य सत्यभूतस्य ^{११}सस्य ऋषेर्मम ^{१२}योनि^५ कारण^६ स्वर्गसाधनं यज्ञस्थानम्^७
^८आसदः । देवतारूपेणासीद् । आदरातिशयद्योतनार्थं पुनर्वचनम् ॥ ॥ १३ ॥

‘प्र विश्वसामन्’ इति चतुर्कचमष्टमं सूक्तम् । आत्रेयो विश्वसामा ऋषिः । चतुर्थी पङ्क्तिः
शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निदेवता । तथा चानुक्रान्तं-‘प्र विश्वसामन्विश्वसाम’ इति । उक्तो विनियोगः
प्रातरनुवाकश्चिनशस्त्रयोः ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-‘जने’ नास्ति । २. प-फ-ब-सुप्रीतः हि । ३. ख-च-ण-भ-अकुर्वत ।
४. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-श-‘त्वा’ नास्ति । ५. प-फ-ब-दीप्तमे । ६. ख-च-ण-योनिकरणम्; ग-घ-
ज-त-फ-योनिः कारणम्; र-योनिः कारणम् । ७. क्ष-भ-र-योनिं यज्ञस्थानम् ।

प्र विश्वसामन्नत्रिवदर्चा पावकशोचिषे ।

यो अध्वरेष्वीड्यो होता मन्द्रतमो विशि ॥ १ ॥

प्र । विश्वऽसामन् । अत्रिऽवत् । अर्च । पावकऽशोचिषे ।

यः । अध्वरेषु । ईड्यः । होता । मन्द्रतमः । विशि ॥ १ ॥

हे विश्वसामन् । ऋपेः संबोधनमेतत् । त्वम् अत्रिवन् अग्निरिव पावकशोचिषे शोधकदीप्तये तस्मा अग्नये प्र अर्च प्रगाय । यः अग्निः अध्वरेष्वीड्यः सर्वैर्यज्वभिः स्तुत्यः होता देवाना-
माह्लाता विशि जने मन्द्रतमः स्तुत्यतमः ॥

न्यग्निं जातवेदसं दधाता देवमृत्विजम् ।

प्र यज्ञ एत्वानुषगद्या देवव्यचस्तमः ॥ २ ॥

नि । अग्निम् । जातऽवेदसम् । दधात । देवम् । ऋत्विजम् ।

प्र । यज्ञः । एतु । आनुषक् । अद्य । देवव्यचऽस्तमः ॥ २ ॥

हं यजमानाः जातवेदसं जातप्रज्ञं जातधनं वा देवं द्योतमानम् ऋत्विजम् ऋतुयष्टारम्
अग्निं नि दधात निधत्त । किंच देवव्यचस्तमः देवानामासतमः यज्ञः यज्ञसाधनमस्माभि-
र्दीयमानं हविः आनुषक् अनुपक्तं यथा भवति तथा अद्य अस्मिन्नहनि तमग्निं प्र एतु प्रगच्छतु ॥

चिकित्विन्मनसं त्वा देवं मर्तास ऊतये ।

वरैण्यस्य तेऽवस इयानासौ अमन्महि ॥ ३ ॥

चिकित्वित्ऽमनसम् । त्वा । देवम् । मर्तासः । ऊतये ।

वरैण्यस्य । ते । अवसः । इयानासः । अमन्महि ॥ ३ ॥

हं अग्ने चिकित्विन्मनसम् । चिकित्वित् जानत् मनो यस्यासौ चिकित्विन्मनाः । तं देवं त्वा
त्वाम् इयानासः उपगच्छन्तः मर्तासः मनुष्या वयम् ऊतये रक्षणार्थं वरैण्यस्य संभजनीयस्य
ते तव अवसः अवसे तर्पणाय अमन्महि स्तुमः ॥

अग्ने चिकिद्व्यस्य न इदं वचः सहस्य ।

तं त्वा सुशिप्र दम्पते स्तोमैर्वर्धन्त्यत्रयो गीभिः शुम्भन्त्यत्रयः ॥ ४ ॥

अग्ने । चिकिद्वि । अस्य । नः । इदम् । वचः । सहस्य ।

तम् । त्वा । सुऽशिप्र । दम्ऽपते । स्तोमैः । वर्धन्ति । अत्रयः । गीऽभिः । शुम्भन्ति । अत्रयः ॥ ४ ॥

हे ^१अग्ने ^२सहस्य^३ सहसः बलस्य पुत्र ^४नः अस्मदीयम् ^५अस्य ^६इदं परिचरणमिदं ^७वचः स्तोत्रं च^८
^९चिकिद्भि जानीहि । हे ^{१०}सुशिप्र । शोभने शिप्रे हनू नासिके वा यस्यासौ सुशिप्रः । तस्य संबोधनम् ।
 सुशिप्र सुहनो ^{११}दम्पते गृहपते ^{१२}तं त्वाम्^३ ^{१३}अत्रयः अत्रिपुत्राः ^{१४}स्तोमैः स्तोत्रैः ^{१५}वर्धन्ति वर्धयन्ति ।
^{१६}अत्रयः ^{१७}गीर्भिः ^{१८}शुग्भन्ति अलंकुर्वन्ति ॥ ॥ १४ ॥

‘अग्ने सहन्तम्’ इति चतुर्कचं नवमं सूक्तम् । अथानुक्रमणिका—‘अग्ने शुभ्रा विश्वचर्पणिः’
 इति । शुभ्र ऋषिः । चतुर्थी पङ्क्तिः । आद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अग्निदेवता । प्रातरनुवाकाग्निन-
 शस्त्रयोर्देशसूक्तान्तःपातित्वादुक्तो विनियोगः ॥

अग्ने सहन्तमा भर शुभ्रस्य प्रसहा रयिम् ।

विश्वा यश्चर्षणीभ्यासा वाजेषु ससहत् ॥ १ ॥

अग्ने । सहन्तम् । आ । भर । शुभ्रस्य । प्रसहा । रयिम् ।

विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि । आसा । वाजेषु । ससहत् ॥ १ ॥

हे ^१अग्ने ^२प्रासहा प्रकृष्टेन बलेन ^३सहन्तं शत्रूनभिभवन्तं ^४रयि पुत्रं ^५शुभ्रस्य शुभ्राय मह्यं^६ ऋषये
^७आ ^८भर आहर ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ एतदेव विवृणोति । ^९यः पुत्रः ^{१०}आमा आस्येन स्तोत्रेण युक्तः
 सन् ^{११}वाजेषु युद्धेषु ^{१२}अभि आभिमुख्येन गतान् ^{१३}विश्वाः सर्वान् ^{१४}चर्पणीः मनुष्यान् शत्रून्
^{१५}सामहत् अभिभवति ॥

तमग्ने पृतनासहं रयिं सहस्व आ भर ।

त्वं हि मृत्यो अद्भुतो दाता वाजस्य गोमतः ॥ २ ॥

तम् । अग्ने । पृतनासहम् । रयिम् । सहस्वः । आ । भर ।

त्वम् । हि । मृत्यः । अद्भुतः । दाता । वाजस्य । गोमतः ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२सहस्वः^३ बलवान् ^४पृतनासहं पृतनाः सेना अभिभावितारं ^५रयि पुत्रं त्वम्
^६आ ^७भर आहर । ^८त्वं हि ^९सत्यः सत्यभूतः ^{१०}अद्भुतः महान् ^{११}गोमतः गोभिर्युक्तस्य ^{१२}वाजस्य
 अन्नस्य ^{१३}दाता ॥

विश्वे हि त्वां सजोषसो जनांसो वृक्तवर्हिषः ।

होतारं सदांसु प्रियं व्यन्ति वार्यां पुरु ॥ ३ ॥

विश्वे । हि । त्वा । सजोषसः । जनांसः । वृक्तवर्हिषः ।

होतारम् । सदांसु । प्रियम् । व्यन्ति । वार्यां । पुरु ॥ ३ ॥

१. ग-घ-ज-श-हे सहस्य । २. ग-घ-ज-श-‘च’ नास्ति । ३. प-फ-ब-त्वा त्वाम् । ४. ख-
 च-ण-‘मह्यं’ नास्ति; श-भ-र-श-मम; न-एतन्नाम । ५. श-न-भ-र-हे सहस्वः ।

हे अग्ने ^१सजोषसः सह प्रीयमाणाः ^२वृक्तबर्हिषः लूनबर्हिषः ^३विश्वे सर्वे ^४जनासः जनाः
ऋत्विजः ^५सप्तसु यज्ञगृहेषु ^६होतारं देवानामाह्वितारं ^७प्रियं सर्वेषां प्रीतिकरं ^८त्वा त्वां ^९पुरु
पुरुणि बहूनि ^{१०}वायां वरणीयानि धनानि ^{११}व्यन्ति याचन्ते ॥

स हि ष्मा विश्वचर्षणिरभिमाति सहो दधे ।

अग्र एषु क्षयेष्वा रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि ॥ ४ ॥

सः । हि । स्म । विश्वऽचर्षणिः । अभिऽमाति । सहः । दधे ।

अग्ने । एषु । क्षयेषु । आ । रेवत् । नः । शुक्र । दीदिहि । द्युमत् । पावक । दीदिहि ॥ ४ ॥

हे ^१अग्ने ^२सः लोकेषु प्रसिद्धः ^३विश्वचर्षणिः ऋषिः ^४अभिमाति शत्रूणां हिंसकं ^५सहः बलं
^६दधे धारयतु । ^७हि^२ ^८व्यम् इति पूरणौ^३ । हे ^९शुक्र शोचिष्यन् त्वं ^{१०}नः अस्मदीयेषु ^{११}एषु ^{१२}क्षयेषु गृहेषु
^{१३}रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा ^{१४}आ^२ ^{१५}दीदिहि आदीप्यस्व^३ । हे ^{१६}पावक पापानां शोधकाम्ने त्वं
^{१७}द्युमत् दीप्तियुक्तं यशोयुक्तं^४ च ^{१८}दीदिहि^५ दीप्यस्व ॥ ॥ १५ ॥

‘अग्ने त्वं नः’ इति चतुर्कचं दशमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अग्ने त्वं गौपायना
लौपायना वा बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुश्चैकर्चा द्वैपदम्’ इति । ‘विशतिका’ द्विपदा विराजः ।
इत्युक्तत्वाच्चतस्रो द्विपदा विराजः । बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुः विप्रबन्धुश्च क्रमेण चतसृणामृषयः ।
ते च गौपायना लौपायना वा । अग्निर्देवता । महापितृयज्ञे आहवनीयं प्रति गच्छन्त ऋत्विज इदं
सूक्तं जपेयुः । तथा च सूत्रितम्—‘अथैनमभिसमायन्ति मा प्र गामाम्ने त्वं न इति जपन्तः’ (आश्व.
श्री. २. १९) इति । दशरात्रे पष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य ‘अग्ने त्वम्’ इति द्वे, ‘तं त्वा
शोचिष्ठ’ इत्येका, एवं मिलितो द्वैपदस्तुतः स्तोत्रियः । तथैव सूत्रितम्—‘अग्ने त्वं नो अन्तमोऽग्ने भव
सुप्रमिधा’ (आश्व. श्री. ८. २) इति ॥

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः ।

वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि द्युमत्तमं रयिं दाः ॥ १ ॥ २ ॥

अग्ने । त्वम् । नः । अन्तमः । उत । त्राता । शिवः । भव । वरूथ्यः ।

वसुः । अग्निः । वसुऽश्रवाः । अच्छ । नक्षि । द्युमत्तमम् । रयिम् । दाः ॥ १ ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२वरूथ्यः वरणीयः संभजनीयः । यद्वा । वरूथ्यः परिधिभिवृतः ^३त्वं ^४नः अस्माकम्
^५अन्तमः अन्तिकतमः ^६भव । ^७उत अपि च ^८त्राता रक्षकः ^९शिवः सुखकरश्च भव ।

१. प-फ-ब-याचन्ते हि । २. ख-च-स-ण-त-न-भ-र-‘हि...पूरणौ’ नास्ति । ३. ख-च-ण-
आदिदीहि दीप्यस्व; ग-घ-ज-श- दीदिहि दीप्यस्व । ४. ख-च-स-ण-त-न-भ-र-‘यशोयुक्तं च दीदिहि’
नास्ति । ५. ख-च-ण-भ-‘विशतिका...वा’ नास्ति ।

वसुः वासकः वसिः सर्वेषामप्रणीः वसुश्रवाः व्यासाक्षस्त्वम् अच्छ आभिमुख्येन नक्षि अस्मान्
व्याप्नुहि वृषमत्तमम् अतिशयेन दीप्तिमन्तं^१ रयि पश्चादिलक्षणं धनं दाः अस्मभ्यं देहि ॥

स नो बोधि श्रुधी हवमुरुण्या नो अघायतः समस्मात् ।

तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सः । नः । बोधि । श्रुधि । हवम् । उरुण्य । नः । अघायतः । समस्मात् ।

तम् । त्वा । शोचिष्ठ । दीदिऽवः । सुम्नाय । नूनम् । ईमहे । सखिऽभ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

हे अग्ने वसः त्वं नः अस्मान् बोधि बुध्यस्व । हवम् अस्मदीयमाह्वानं श्रुधि शृणु ।
अघायतः अघमिच्छतः समस्मात् सर्वस्माज्जनात् नः अस्मान् उरुण्य रक्ष । हे शोचिष्ठ अति-
शयेन^२ शोचिष्मन्^३ दीदिवः स्वतेजोभिर्दीप्ताग्ने तं त्वां^३ सुम्नाय सुखाय । सुम्नमिति सुखनाम । तदर्थं
सखिभ्यः समानव्याप्तिभ्यः पुत्रेभ्यः^४ तदर्थं च नूनम् ईमहे याचामहे ॥ ॥ १६ ॥

‘अच्छा वो अग्निम्’ इति नवर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अच्छा वो नव वसूयव
आनुष्टुभम्’ इति । आत्रेया वसूयुनामान कपयः । अनुष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयामिदेवता ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः । प्रातःसवनेऽच्छावाकवदस्वेत्युक्तं ‘अच्छा वो अग्निमवसे’
इत्यृचमनुब्रूयात् । तथा च सूत्रितम्—‘अच्छा वो अग्निमवस इत्यृचमन्वाह’ (आश्व. श्री.
५. ७) इति ॥

अच्छा वो अग्निमवसे देवं गामि स नो वसुः ।

रासत्पुत्र ऋषूणामृतावा पर्षति द्विषः ॥ १ ॥

अच्छ । वः । अग्निम् । अवसे । देवम् । गामि । सः । नः । वसुः ।

रासत् । पुत्रः । ऋषूणाम् । ऋतऽवा । पर्षति । द्विषः ॥ १ ॥

हे वसूयवः वः यूयं देवम् अग्निम् अवसे रक्षणाय अच्छा गामि अभिगायत^५ ।
वसुः अग्निहोत्रार्थं यजमानानां गृहे वासयिता सः अग्निः नः अस्मभ्यं रासत् कामान् ददातु ।
ऋषूणाम् ऋषीणां पुत्रः । ऋषिभिर्मन्थनेन जनितत्वात् पुत्र इत्युपचर्यते । ऋतावा ऋतावान्
सत्यवानुदकवान्वा सोऽग्निः द्विषः अस्माकं शत्रून् पर्षति पारयतु ॥

१. त-दीप्तिमत् । २. ग-घ-ज-र-श-अतिशोचिष्मन् । ३. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-त्वा । ४. ख-
च-क्ष-ण-न-भ-र-‘पुत्रेभ्यः’ नास्ति । ५. ग-घ-ज-श-अभिप्रगायत ।

स हि स॒त्यो यं पूर्वे॑ चि॒दे॒वास॑श्चि॒द्यमी॑धिरे ।

हो॒तारं॑ म॒न्द्रजि॑ह्वमि॒त्सुदी॑तिभिर्वि॒भाव॑सुम् ॥ २ ॥

सः । हि । स॒त्यः । यम् । पूर्वे॑ । चि॒त् । दे॒वासः । चि॒त् । यम् । ई॒धिरे॑ ।

हो॒तारम् । म॒न्द्रजि॑ह्वम् । इत् । सु॒दीति॑भिः । वि॒भाऽव॑सुम् ॥ २ ॥

पूर्वे॑ चि॒त् पूर्वे॑ महर्षयः । हो॒तारं दे॒वानामा॑ह्वा॒तारं म॒न्द्रजि॑ह्वम् । हविषां प्रदानेन देवानां मादयित्री जिह्वा यस्य सः । तम् । यद्वा मोदनजिह्वम् । तथाह यास्कः—‘मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा’ (निरु. ६. २३) इति । सु॒दीति॑भिः शोभनदीप्तिभिर्युक्तं वि॒भाव॑सुं प्रभाधनं यम् अग्निम् ई॒धिरे॑ समैन्धत॑ । दे॒वासश्चि॒त् दे॒वा अपि॑ यम् अग्निम् ई॒धिरे॑ समैन्धत॑ । स हि अग्निः । सत्यः भवति । सत्यप्रतिश्रवो भवति । इत् इति पूरणः ॥

स नो॑ धी॒ती वरि॑ष्ठया॒ श्रेष्ठ॑या च सु॒म॒त्या ।

अग्ने॑ रा॒यो दि॑दीहि नः सुवृ॒क्तिभिर्वरे॑ण्य ॥ ३ ॥

सः । नः । धी॒ती । वरि॑ष्ठया । श्रेष्ठ॑या । च । सु॒म॒त्या ।

अग्ने॑ । रा॒यः । दि॑दीहि । नः । सुवृ॒क्तिभिः । वरे॑ण्य ॥ ३ ॥

सुवृ॒क्तिभिः स्तुति॑भिः स्तूयमानं वरे॑ण्य वरणीयं हे अग्ने॑ सः त्वं वरि॑ष्ठया वरतमेन श्रेष्ठ॑या अतिशयेन प्रशस्येन नो॑ धी॒ती धी॒त्यास्मदी॑येन परिचरणास्मकेन कर्मणा सु॒म॒त्या च । सुमतिरिति॑ शस्त्रमुच्यते । शस्त्रेण च प्रीतः सन् रा॒यः धनानि॑ नः अस्मभ्यं दी॑दिहि देहि ॥

अ॒ग्निर्दे॒वेषु॑ राज॒त्यग्नि॑र्मर्ते॒ष्वावि॑शन् ।

अ॒ग्निर्नो॑ ह॒व्यवा॑हनोऽग्निं धी॒भिः स॑प॒र्यत॑ ॥ ४ ॥

अ॒ग्निः । दे॒वेषु॑ । रा॒ज॒ति । अ॒ग्निः । मर्ते॑षु । आ॒वि॒शन् ।

अ॒ग्निः । नः । ह॒व्यवा॑हनः । अ॒ग्निम् । धी॒भिः । स॑प॒र्यत॑ ॥ ४ ॥

यः अग्निः दे॒वेषु॑ देवानां मध्ये वराजति देवतारूपेण प्रकाशते । यः अग्निः मर्ते॑षु मनुष्येषु आवि॒शन् आ॒हवनी॑यादिरूपेण प्रविष्टो भवति । यः अग्निः नः अस्माकं ह॒व्यवा॑हनः भवति अस्मदीयेषु यज्ञेषु देवतार्थं हव्यानां वोढा भवति । हे यजमानास्तम् अ॒ग्निं धी॒भिः स्तुति॑भिः स॑प॒र्यत॑ परिचरत ॥

१. ख-च-र-श-समैधत; ग-घ-ज-झ-समैधन्त । २. ख-झ ण-भ-र-श-समैधत; ग-समैधन्त; न-समैन्धन्त । ३. ख-च-ण-भ-सुमतिरेव; झ-सुमतिरिव; न-सुमतिरिह ।

पुत्रकामेष्ट्याम् 'अग्निस्तुविश्रवस्तमम्' इति द्वे स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—
'अग्निस्तुविश्रवस्तममिति द्वे संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

अग्निस्तुविश्रवस्तमं तुविब्रह्माणमुत्तमम् ।

अतूर्तं श्रावयत्पतिं पुत्रं ददाति दाशुषे ॥ ५ ॥

अग्निः । तुविश्रवःऽतमम् । तुविऽब्रह्माणम् । उत्तमम् ।

अतूर्तम् । श्रावयत्पतिम् । पुत्रम् । ददाति । दाशुषे ॥ ५ ॥

१ अग्निः १ तुविश्रवस्तमम् अतिशयेन बह्वन्नं १ तुविब्रह्माणं बहुस्तोत्रम् १ उत्तमम् उत्कृष्टम् १ अतूर्तं
शत्रुभिरहिंसितं १ श्रावयत्पतिम् । श्रावयति विश्रुतान् करोति पतीन् पालयितृन् पितृन्ति स्वकर्मणा
पितृणां प्रस्थापक इति श्रावयत्पतिः । तथाविधं १ पुत्रं १ दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय १ ददाति
ददातु ॥ ॥ १७ ॥

अग्निर्ददाति सत्पतिं ससाह यो युधा नृभिः ।

अग्निरत्यं रघुष्यदं जेतारमपराजितम् ॥ ६ ॥

अग्निः । ददाति । सत्पतिम् । ससाह । यः । युधा । नृभिः ।

अग्निः । अत्यम् । रघुष्यदम् । जेतारम् । अपराजितम् ॥ ६ ॥

१ यः पुत्रः १ युधा युद्धेन १ नृभिः परिजनैः १ ससाह शत्रून्भिभवति १ सत्पतिं सतां पालयितारं
तथाविधं पुत्रम् १ अग्निर्ददाति अस्मभ्यं ददातु । किंच १ अग्निः १ रघुष्यदम् । रघुर्लघुः रघुदो जवो यस्य
तम् । १ जेतारं शत्रून् १ अपराजितं शत्रुभिः १ अत्यम् । अतति सततं गच्छतीत्यर्थोऽश्वः । तं ददातु ॥

अश्वमेधे पौण्यामिष्टौ 'यद्वाहिष्ठम्' इति स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च— 'यद्वाहिष्ठं
तदग्नय इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

यद्वाहिष्ठं तदग्नये बृहदर्चं विभावसो ।

महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्व्राजा उदीरते ॥ ७ ॥

यत् । वाहिष्ठम् । तत् । अग्नये । बृहत् । अर्चं । विभावसो इति विभावसो ।

महिषीऽइव । त्वत् । रयिः । त्वत् । व्राजाः । उत् । ईरते ॥ ७ ॥

१वाहिष्ठं बोद्धृतमं १यत् स्तोत्रं १तदग्नये क्रियते । अतो हे १विभावसो प्रभाधनाग्ने १बृहत् बह्वन्नं धनं च^१ १अर्चं अस्मभ्यं प्रयच्छ । कथमस्यान्नधनप्रदानृत्वमित्यपेक्षायामाह । यतः १त्वत् त्वत्तः^२ सकाशान् १महिषी महती १रयिः धनम् १उदीरते उद्गच्छति । १वाजाः अस्त्रानि च १त्वत् त्वत्तः उदीरते उद्गच्छन्ति । इवेति पूरणः ॥

तव द्युमन्तो अर्चयो ग्रावेवोच्यते बृहत् ।

उतो ते तन्यतुर्यथा स्वानो अर्त त्मना दिवः ॥ ८ ॥

तव । द्युमन्तः । अर्चयः । ग्रावाऽइव । उच्यते । बृहत् ।

उतो इति । ते । तन्यतुः । यथा । स्वानः । अर्त । त्मना । दिवः ॥ ८ ॥

हे अग्ने १तव १अर्चयः रश्मयः १द्युमन्तः दीप्तिमन्तो भवन्ति^३ । १बृहत् महान् त्वं १ग्रावेव अभिषवग्रावेव १उच्यते स्तूयसे । १उतो अपि च १त्मना आत्मना १दिवः द्योतमानस्य १ते तव १स्वानः शब्दः १तन्यतुर्यथा मेघगर्जितमिव १अर्तं उद्गच्छति ॥

एवाँ अग्नि वसूयवः सहसानं ववन्दिम ।

स नो विश्वा अति द्विषः पर्षन्नावेव सुक्रतुः ॥ ९ ॥

एव । अग्निम् । वसूयवः । सहसानम् । ववन्दिम ।

सः । नः । विश्वाः । अति । द्विषः । पर्षत् । नावाऽइव । सुक्रतुः ॥ ९ ॥

१वसूयवः वसुकामा वयं १सहसानम् अस्माकं बलमाचरन्तम् १अग्निम् एवमुक्तप्रकारेण १ववन्दिम स्तुमः । १सुक्रतुः शोभनकर्मा १सः अग्निः १नः अस्मान् १विश्वाः सर्वान् १द्विषः शत्रून् १अति १पर्षत् अतिपारयतु^४ । कथमिव । १नावा साधनेन मिन्धुम् १इव ॥ ॥ १८ ॥

‘ अग्ने पावक ’ इति नवचं द्वादशं सूक्तम् । वसूयव ऋषयः । गायत्री छन्दः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ अग्ने गायत्रम् ’ इति । प्रातरनुवाके आग्नेये कर्त्ता गायत्रे छन्दस्याश्विनश्चक्षे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ अग्ने पावक तूतं व इति सूक्ते ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आधाने द्वितीयायामिष्टीं प्रथमस्य हविषः ‘ अग्ने पावक ’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘ स नः पावक दीदिवोऽग्ने पावक रोचिषा ’ (आश्व. श्रौ. २. १) इति ॥

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्या । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ १ ॥

अग्ने । पावक । रोचिषा । मन्द्रया । देव । जिह्या । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥ १ ॥

१. घ-च-ण-भ-वा । २. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-भ-र-‘ त्वत्तः ’ नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-भान्ति । ४. प-फ-ब-अतिपारयत्वेव ।

हे ऽपावक शोधक ऽरोचिषा स्वदीप्त्या ऽमन्द्रया देवानां मादयिष्या ऽजिह्वया च हे ऽदेव
द्योतमान ऽअग्ने ऽदेवान् ऽआ ऽवक्षि यज्ञार्थमावह । ऽयक्षि ऽच । तान् यज ॥

तं त्वा घृतस्नवीमहे चित्रभानो स्वर्दृशम् । देवाँ आ वीतये वह ॥ २ ॥
तम् । त्वा । घृतस्नो इति घृतऽस्नो । ईमहे । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । स्वऽदृशम् ।
देवान् । आ । वीतये । वह ॥ २ ॥

हे ऽघृतस्नो घृतस्य प्रेरक । यद्वा घृतेन जनित^१ । हे ऽचित्रभानो । चित्रा नानाविधा भानवो
रश्मयो यस्यामौ चित्रभानुः । तस्य संबोधनम् । ऽस्वर्दृशं सर्वदृष्टारं ऽतं^२ ऽत्वा त्वाम् ऽईमहे याचा-
महे । अतः ऽवीतये हविषां भक्षणाय ऽदेवान् ऽआ ऽवह ॥

वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिधीमहि । अग्ने बृहन्तमध्वरे ॥ ३ ॥
वीतिहोत्रम् । त्वा । कवे । द्युमन्तम् । सम् । इधीमहि । अग्ने । बृहन्तम् । अध्वरे ॥ ३ ॥

हे ऽकवे क्रान्तदर्शिन्^३ ऽअग्ने ऽवीतिहोत्रं क्रान्तयज्ञं^४ ऽद्युमन्तं दीप्तिमन्तं ऽबृहन्तं महान्तं ऽत्वा
त्वाम् ऽअध्वरे यज्ञे ऽसमिधीमहि समिद्धिः संदीपयामः ॥

अग्ने विश्वेभिरा गहि देवेभिर्हव्यदातये । होतारं त्वा वृणीमहे ॥ ४ ॥
अग्ने । विश्वेभिः । आ । गहि । देवेभिः । हव्यऽदातये । होतारम् । त्वा । वृणीमहे ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽविश्वेभिः सर्वैः ऽदेवेभिः देवैः सह त्वं ऽहव्यदातये हविषां दात्रे यजमानाय तदर्थम्
ऽआ ऽगहि यज्ञं प्रस्थागच्छ । यतः ऽहोतारं देवानामाह्वानारं^५ ऽत्वा त्वां ऽवृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

यजमानाय सुन्वत आग्ने सुवीर्यं वह । देवैरा सत्सि बर्हिषि ॥ ५ ॥
यजमानाय । सुन्वते । आ । अग्ने । सुवीर्यम् । वह । देवैः । आ । सत्सि । बर्हिषि ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽसुन्वते अभिषवं कुर्वते ऽयजमानाय ऽसुवीर्यं शोभनं बलम् ऽआ ऽवह प्रापय ।
किंच ऽदेवैः सह ऽबर्हिषि यज्ञे ऽआ ऽसत्सि आसीदेति ॥ ॥ १९ ॥

समिधानः सहस्रजिदग्ने धर्माणि पुष्यसि । देवानां दूत उक्थ्यः ॥ ६ ॥
सम्ऽइधानः । सहस्रऽजित् । अग्ने । धर्माणि । पुष्यसि । देवानाम् । दूतः । उक्थ्यः ॥ ६ ॥

१. ख-च-ण-जरित्र ; झ-न-भ-र-जरित । २. प-फ-ब-तं तादृशम् । ३. ख-च-भ-ण-न-भ-दे
क्रान्तदर्शिन् । ४. ख-र-क्रान्तयज्ञम् ; झ-क्रान्तं यज्ञम् ; त-क्रान्तयज्ञं यद्वा प्रिय(य)ज्ञम् ।

हे ऽमहस्रजिन् सहस्रस्य जेतः ऽअग्ने ऽसमिधानः हविभिः समिध्यमानः ऽउक्थ्यः प्रज्ञास्यस्त्वं
 ऽदेवानां ऽदूतः सन् ऽधर्माणि नः कर्माणि यज्ञादिक्रियाः ऽपुव्यसि पोषयसि ॥

न्य॑र्भि जा॒तवे॑दसं हो॒त्रवा॑हं यवि॑ष्ठयम् । दधा॑ता दे॒वमु॑त्विजम् ॥ ७ ॥

नि । अ॒ग्निम् । जा॒तऽवे॑दसम् । हो॒त्रऽवा॑हम् । यवि॑ष्ठयम् । दधा॑त । दे॒वम् । ऋ॒त्विज॑म् ॥ ७ ॥

हे यजमानाः ऽजातवेदसम् । जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः । तं ऽहोत्रवाहं होत्रस्य यज्ञस्य
 वोढारं ऽयविष्ठयं युवतमं ऽदेवं श्रोतमानम् ऽऋत्विजम् कर्तुं यष्टारम् ऽअग्निं ऽनि ऽदधात निधत्त ॥

प्र य॒ज्ञ ए॒त्वानु॑ष॒गद्या॑ दे॒वव्य॑चस्तमः । स्तृणी॑त ब॒र्हिरा॑सदे॒ ॥ ८ ॥

प्र । य॒ज्ञः । ए॒तु । आ॒नु॒षक् । अ॒द्य । दे॒वव्य॑चऽस्तमः । स्तृणी॑त । ब॒र्हिः । आ॒ऽसदे॑ ॥ ८ ॥

ॽअद्य अस्मिन्नहनि ऽदेवव्यचस्तमः देवैः प्रकाशमानैः स्तोत्रभिः व्यासतमः^१ ऽयज्ञः यज्ञसाधनं
 हविः ऽआनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा ऽप्र ऽएतु देवान् गच्छतु । हे ऋत्विजः ऽआसदे अग्ने-
 रासदनार्थं ऽबर्हिः ऽस्तृणीत ॥

एदं म॒रुतो॑ अ॒श्विना॑ मि॒त्रः सी॑दन्तु वरु॑णः । दे॒वासः स॑र्व॒या वि॒शा ॥ ९ ॥

आ । इ॒दम् । म॒रुतः॑ । अ॒श्विना॑ । मि॒त्रः । सी॑दन्तु । वरु॑णः । दे॒वासः । स॑र्व॒या । वि॒शा ॥ ९ ॥

ॽमरुतः मरुद्गणाः ऽअश्विना अश्विनौ देवानां भिषजौ ऽमित्रः सूर्यः ऽवरुणः च ऽदेवासः एते
 सर्वे देवाः ऽसर्वया ऽविशा समस्तेन स्वीयेन परिजनेन सार्धम् ऽइदं बर्हिः ऽआ^२ ऽसीदन्तु^३ ॥ ॥२०॥

‘ अनस्वन्ता ’ इति षडृचं त्रयोदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ अनस्वन्ता षट् त्रैवृष्णपौरुकुत्स्यौ
 द्वौ त्र्यरुणत्रसदस्यु राजानौ भारतश्चाश्वमेधोऽन्यास्तिस्रोऽनुष्टुभो नात्मारमने दद्यादिति सर्वास्वन्नि
 केष्विदन्त्यैन्द्राग्नी ’ इति । त्रिवृष्णस्य पुत्रस्यरुणः पुरुकुत्सस्य पुत्रस्त्रसदस्युर्भरतस्य पुत्रोऽश्वमेध
 एते त्रयोऽपि राजानः संभूयास्य सूक्तस्य ऋषयः । यद्वा । अत्रिरेव ऋषिः । आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः
 चतुर्थाद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । षष्ठीन्द्राग्निदेवत्या क्षिष्टाः पञ्चाग्नेय्यः । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अन॑स्वन्ता सत्प॑तिर्मामहे मे गा॒वा चेति॑ष्ठो अ॒सुरो म॒घोनः॑ ।

त्रै॒वृष्णो अ॒ग्ने द॒शभिः॑ स॒हस्रै॑र्वै॒श्वान॑र॒ त्र्यरु॑णश्चिकेत ॥ १ ॥

अन॑स्वन्ता । सत्प॑तिः । म॒महे । मे । गा॒वा । चेति॑ष्ठः । अ॒सुरः । म॒घोनः॑ ।

त्रै॒वृष्णः । अ॒ग्ने । द॒शऽभिः॑ । स॒हस्रैः॑ । वै॒श्वान॑र । त्रिऽअ॒रुणः । चि॒केत॑ ॥ १ ॥

अत्री राजर्षीणां दानमग्नेः पुरतोऽग्नेन सूक्तेनावर्णयत् । हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां^१ नेतः^२ अग्ने
 वसपतिः सतां पालयिता^३ वेतिष्ठः ज्ञातृतमः^४ असुरः बलवान्^५ मघोनः मघवा धनवान् ॥
 प्रथमार्थे इतिः ॥^६ त्रैवृष्णः त्रिवृष्णपुत्रः^७ त्र्यरुणः^८ त्र्यरुणः इत्येतज्ज्ञामा^९ राजर्षिः^{१०} अनस्वन्ता
 अनस्वन्ती अनसा शकटेन संयुक्तौ^{११} गावा गावावनङ्गाहौ गवां हिरण्यानां^{१२} वा^{१३} दशभिः^{१४} सहस्रैः
 सह^{१५} मे मघं^{१६} ममहे ददौ । ' महि दाने ' । स राजर्षिः^{१७} चिक्रेत सर्वैर्जनैरनेन दानेन शायते ॥

यो मे शता च विंशति च गोनां हरीं च युक्ता सुधुरा ददाति ।

वैश्वानर सुष्टुतो वावृधानोऽग्ने यच्छ त्र्यरुणाय शर्म ॥ २ ॥

यः । मे । शता । च । विंशतिम् । च । गोनाम् । हरीं इति । च । युक्ता । सुधुरा । ददाति ।
 वैश्वानर । सुस्तुतः । ववृधानः । अग्ने । यच्छ । त्रिऽअरुणाय । शर्म ॥ २ ॥

यः त्र्यरुणः^१ शता^२ च^३ शतानि सुवर्णानां^४ गोनां गवां^५ विंशतिं^६ च^७ युक्ता रथेन युक्तौ^८
 सुधुरा सुधुरौ सुष्ठु धुरं वहन्तौ^९ हरीं^{१०} अश्वौ^{११} च^{१२} मे मघं^{१३} ददाति अददात् हं^{१४} वैश्वानर^{१५} अग्ने^{१६} सुष्टुतः^{१७}
 अस्माभिः^{१८} सम्यक्स्तुतः^{१९} ववृधानः^{२०} हविर्भिर्वर्धमानस्त्वं तस्मै^{२१} त्र्यरुणाय^{२२} शर्म^{२३} सुखं^{२४} यच्छ^{२५} प्रयच्छ ॥

एवा तै अग्ने सुमति चकानो नविष्ठाय नवमं त्रसदस्युः ।

यो मे गिरस्तुविजातस्य पूर्वीर्युक्तेनाभि त्र्यरुणो गृणाति ॥ ३ ॥

एव । ते । अग्ने । सुऽमतिम् । चकानः । नविष्ठाय । नवमम् । त्रसदस्युः ।

यः । मे । गिरः । तुविऽजातस्य^१ । पूर्वीः । युक्तेन । अभि । त्रिऽअरुणः । गृणाति ॥ ३ ॥

यः त्र्यरुणः^१ तुविजातस्य^२ बहूपत्यस्य^३ मे^४ पूर्वीः^५ बह्वीः^६ गिरः^७ स्तुतीः^८ श्रुत्वा प्रीतः सन्^९
 युक्तेन अभियुक्तेन मनसा^{१०} अभि^{११} गृणाति^{१२} इदं गृहाणेदं गृहाणेति यथा^{१३} मां^{१४} अवीति^{१५} एव^{१६} एवं^{१७}
 हं^{१८} अग्ने^{१९} नविष्ठाय^{२०} अत्यन्तं^{२१} स्तुत्याय^{२२} ते तुभ्यं^{२३} नवमं^{२४} नवतमां^{२५} सुमतिं^{२६} स्तुतिं^{२७} चकानः^{२८} कामयमानः^{२९}
 त्रसदस्युः^{३०} अपि^{३१} इदं गृहाणेदं गृहाणेति मां^{३२} प्रार्थितवान् ॥

यो म इति प्रवोचत्यश्वमेधाय सुरये ।

ददद्वा सनि यते ददन्मेधामृतायते ॥ ४ ॥

यः । मे । इति । प्रवोचति । अश्वमेधाय । सुरये ।

ददत् । ऋचा । सनिम् । यते । ददत् । मेधाम् । ऋतयते ॥ ४ ॥

१. ख-च-ण-ऋषीणाम् । २. ख-च-ण-त्र्यरुणनामा; ग-घ-ज-अ(त्र्य)रुण एतज्ज्ञाम; प-फ-
 ब-अ(त्र्य)रुण एतज्ज्ञामा; झ-त-भ-र-त्र्यरुणः त्र्यरुण इतिनामा; न-अ(त्र्य)रुण इतिनामा ।
 ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-संपृक्तौ । ४. ग-घ-ज-प-फ-ब-हिरण्यादीनां च; श-हिरण्यादीनां वा । ५. ख-
 च-झ-ण-न-भ-र- ' च ' नास्ति । ६. ग-घ-ज-श-तथा । ७. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श- ' एव ' नास्ति ।

यः भिक्षमाणोऽर्थी वसुरये प्रेरकाय धनानां दात्रे वास्मै वश्वमेधाय राजपये वमं मह्यं देहि
वृति वप्रवोचति प्रवधीति । योऽश्वमेधं धनानि भिक्षते इत्यर्थः । वक्रचा अग्नेः स्तोत्रेण सह वयते
आत्मनः समीपं गच्छते तस्मा अर्थिनेऽश्वमेधः वसनि धनं वददत् ददाति । हे अग्ने वक्रतायते यज्ञ-
मिच्छते तस्मा अश्वमेधाय वमेधां यज्ञविषयां प्रज्ञां वददत् देहि ॥

यस्य मा परुषाः शतमुद्धर्षयन्त्युक्षणः ।

अश्वमेधस्य दानाः सोमाइव त्र्याशिरः ॥ ५ ॥

यस्य । मा । परुषाः । शतम् । उत्तद्धर्षयन्ति । उक्षणः ।

अश्वमेधस्य । दानाः । सोमाःऽइव । त्रिऽआशिरः ॥ ५ ॥

यस्य येन वश्वमेधस्य अश्वमेधेन वदानाः दत्ताः वपरुषाः कामानां पूरकाः वशतम् वउक्षणः
उक्षाणो बलीवदाः वमा माम् वउद्धर्षयन्ति उत्कर्षेण हर्षयन्ति हे अग्ने ते उक्षाणः वत्र्याशिरः ।
दधिसक्तुपयोरूपास्तिस्र आशिरोऽधिभ्रयणसाधनभूता येषां ते त्र्याशिरः । वसोमाइव तव
प्रीणनाय भवन्तु ॥

इन्द्राग्नी शतदाढ्यश्वमेधे सुवीर्यम् ।

क्षत्रं धारयतं बृहदिवि सूर्यमिवाजरम् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी इति । शतदात्रि । अश्वमेधे । सुवीर्यम् ।

क्षत्रम् । धारयतम् । बृहत् । दिवि । सूर्यम्ऽइव । अजरम् ॥ ६ ॥

हे वइन्द्राग्नी वशतदात्रि । शतमपरिमितमर्थिभ्यो धनं ददातीति शतदावा । तस्मिन् वअश्वमेधे
राजपौ वसुवीर्यं शोभनवीर्यसहितं वबृहन् महन् वअजरं जरारहितं वक्षत्रं धनं वधारयतं निधारयतम् ।
कथमिव । वदिवि अन्तरिक्षे वसूर्यमिव ॥ ॥ २१ ॥

‘ समिद्धो अग्निः ’ इति पठ्यं चतुर्दशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ समिद्धो विश्ववारात्रेयी
त्रिष्टुजगती त्रिष्टुवनुष्टुज्जायथ्यौ ’ इति । अत्रिगोत्रोत्पन्ना विश्ववारात्रानामिका अस्य सूक्तस्य ऋषिः ।
आषाढतृतीये त्रिष्टुभौ द्वितीया जगती चतुर्थ्यनुष्टुबन्त्ये गायथ्यौ । अग्निदेवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

समिद्धो अग्निर्दिवि शोचिरश्वेतप्रत्यङ्मुषसमुर्विया वि भाति ।

एति प्राची विश्ववारा नमोभिर्देवा ईळाना हविषा घृताची ॥ १ ॥

समऽइद्धः । अग्निः । दिवि । शोचिः । अश्वेत । प्रत्यङ् । उषसम् । उर्विया । वि । भाति ।

एति । प्राची । विश्वऽवारा । नमःऽभिः । देवान् । ईळाना । हविषा । घृताची ॥ १ ॥

१समिद्धः सम्यग्दीप्तः १अग्निः १द्विवि द्योतमानेऽन्तरिक्षे १शोचिः तेजः १अश्रेत् श्रयति । तथा १उषसे १प्रत्यङ् उषसमभिमुखः सन् १उर्विया उरु विस्तीर्णं १वि १भाति विशेषेण भ्राजते । १नमोभिः स्तोत्रैः १देवान् इन्द्रादीन् १ईलानां स्तुवती १हविषा पुरोडाशादिलक्षणेन युक्तया १घृताची घृताच्या मृचा सहिता १विश्ववारा सर्वमपि पापरूपं शत्रुं वारयिष्येतन्नामिका १प्राची प्राङ्मुखी सती १पृति । एवंभूतमग्निं प्रतिगच्छति ॥

समिध्यमानो अमृतस्य राजसि हविष्कृण्वन्तं सचसे स्वस्तये ।

विश्वं स धत्ते द्रविणं यमिन्वस्यातिध्यमग्ने नि च धत्त इत्पुरः ॥ २ ॥

समऽइध्यमानः । अमृतस्य । राजसि । हविः । कृण्वन्तम् । सचसे । स्वस्तये ।

विश्वम् । सः । धत्ते । द्रविणम् । यम् । इन्वसि ।

आतिध्यम् । अग्ने । नि । च । धत्ते । इत् । पुरः ॥ २ ॥

हे अग्ने १समिध्यमानः सम्यगिध्यमानस्त्वम् १अमृतस्य उदकस्य १राजसि ईशिषे । तथा १हविष्कृण्वन्तं पुरोडाशादिहविष्कर्तारं यजमानं १स्वस्तये अविनाशाय १सचसे सेवसे । किंच १यं यजमानम् १इन्वमि गच्छमि १सः यजमानः १विश्वं समस्तं १द्रविणं पश्चादिलक्षणं^१ धत्तं १धत्ते धारयति । अपि च हे १अग्ने १आतिध्यम् अतिथिरूपस्य तव योग्यं हविः १पुरः १इत् तव पुरस्तादेव १नि १धत्ते १च स्थापयति च ॥

पवित्रेष्टयां स्विष्टकृतः ‘अग्ने शर्धे’ इति याज्या । सूत्र्यते^२ हि^३—‘जुष्टो दमूना अग्ने शर्धे महते सौभगायेति संयाज्ये’ (आश्व. श्रौ. २. १२) इति । साकमेधेषु मरुद्गयः क्रीडिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालमित्यत्राप्येव स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—‘जुष्टो दमूना अग्ने शर्धे महते सौभगायेति संयाज्ये’ (आश्व. श्रौ. २. १८) इति^४ ॥

अग्ने शर्धे महते सौभगाय तव द्युम्नान्युत्तमानि सन्तु ।

सं जास्पत्यं सुयममा कृणुष्व शत्रूयतामभि तिष्ठा महौसि ॥ ३ ॥

अग्ने । शर्धे । महते । सौभगाय । तव । द्युम्नानि । उत्तमानि । सन्तु ।

सम् । जास्पत्यम् । सुयमम् । आ । कृणुष्व । शत्रुयताम् । अभि । तिष्ठ । महौसि ॥ ३ ॥

हे १अग्ने त्वं १महते प्रभूताय १सौभगाय अस्माकं शोभनधनत्वाय १शर्धे शत्रून् सहस्व । तथा १तव संबन्धीनि १द्युम्नानि धनानि तेजांसि वा १उत्तमानि उत्कृष्टानि १सन्तु भवन्तु । किंच हे अग्ने त्वं^५ १जास्पत्यम् । जा जाया च पतिश्च जायापती । तयोः कर्म जास्पत्यम् । तत् १सुयमं सुष्टु नियमनो-

१. ख-च-अ-ण-भ-वस्वादिलक्षणम् । २. ख-च-अ-ण-न-भ-सूत्रितं च । ३. न-इति । स्तुधाश्वशुरेष्टयां एषेव स्विष्टकृतो याज्या । तथैव सूत्रितम् । ४. श-सम् ।

पेतम् । अन्योन्यसंश्लिष्टमित्यर्थः । 'सम्' आ 'कृणुष्व' सम्यक् कुरुष्व । अपि च 'वाञ्छयतां शत्रुमात्मन
इच्छतां सपत्नानां' 'महांसि तेजांसि' 'अभि' 'तिष्ठ' आक्रमस्व ॥

समिद्धस्य प्रमहसोऽग्ने वन्दे तव श्रियम् ।

वृषभो द्युम्नवाँ असि समध्वरेष्विध्यसे ॥ ४ ॥

सम्ऽइद्धस्य । प्रमहसः । अग्ने । वन्दे । तव । श्रियम् ।

वृषभः । द्युम्नवान् । असि । सम् । अध्वरेषु । इध्यसे ॥ ४ ॥

हे 'अग्ने' 'समिद्धस्य प्रवृद्धस्य' 'प्रमहसः प्रकृष्टतेजसः' 'तव संबन्धिनीं' 'श्रियं दीप्तिं' 'वन्दे' ।
अहं यजमानः स्तौमि । 'वृषभः कामानां वर्धिता त्वं' 'द्युम्नवान्' 'असि धनवान् भवसि' । 'अध्वरेषु
यज्ञेषु' 'सम्' 'इध्यसे सम्यग्दीप्यसे' ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'समिद्धो अग्न आहुत' इति द्वे सामिधेन्यौ । सूत्रितं च—'समिद्धो अग्न
आहुतेति द्वे' (आश्र. श्रौ. १. २) इति ॥

समिद्धो अग्न आहुत देवान्यक्षि स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाळसि ॥ ५ ॥

सम्ऽइद्धः । अग्ने । आहुत । देवान् । यक्षि । सुऽअध्वर । त्वम् । हि । हव्यवाट् । असि ॥ ५ ॥

हे 'आहुत यजमानैः आ समन्तात् हुत' हे 'स्वध्वर शोभनयज्ञोपेत' हे 'अग्ने' 'समिद्धः सम्यग्दीप्तः'
'एवं' 'देवान् श्रोतमानानिन्द्रादीन्' 'यक्षि यजस्व' । 'हि यस्मात् कारणात्' हे 'अग्ने त्वं' 'हव्यवाट्'
'असि हव्यानां वोढा भवसि' । अतः कारणान् देवान् यजस्वेति संबन्धः ॥

आ जुहोता दुवस्यतामिं प्रयत्यध्वरे । वृणीध्वं हव्यवाहनम् ॥ ६ ॥

आ । जुहोत । दुवस्यत । अग्निम् । प्रऽयति । अध्वरे । वृणीध्वम् । हव्यवाहनम् ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजो यूयम् 'अध्वरे अस्मदीययागे' 'प्रयति प्रवृत्ते सति' 'हव्यवाहनं हविषां वोढारम्'
एतन्नामकम् 'अग्निम्' 'आ' 'जुहोत आ समन्तात् जुहोत' । तथा 'दुवस्यत परिचरत' । 'वृणीध्वम्'
संभजध्वं च हव्यवाहनम् । हव्यवाहननामकस्यैवाग्नेर्देवतासंबन्धो यजमानैर्वरणीयत्वं च तैत्तिरीये
स्पष्टमाज्ञातं—'त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितॄणां सहरक्षा असुराणाम् । त
एतर्ह्यंशंसन्ते मां वरिष्यते मामिति वृणीध्वं हव्यवाहनमित्याह य एव देवानां तं वृणीते' (तै. सं. २.
५. ८. ६) इति ॥ ॥ २२ ॥

'श्र्यमा' इति पञ्चदशत्वं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'श्र्यमा पञ्चोना गौरिवीतिः
शाक्य पेन्द्रमुशाना यदौशनसो वा पादः' इति । शक्तिगोत्रोपभो गौरिवीतिर्नाम ऋषिः । अनुक्तत्वात्

त्रिष्टुप्^१ । इन्द्रो देवता मण्डलादिपरिभाषया निवृत्तत्वात् । ' उक्षणा यससहस्यैः ' इति पादः औक्षानस ऐन्द्रो वा । आभिष्वविके तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये एतन्निविद्वानम् । सूत्रितं च- ' तृतीयस्य व्यर्थमा यो जात एवेति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

अर्यमा मनुषो देवताता त्री रोचना दिव्या धारयन्त ।

अर्चन्ति त्वा मरुतः पुतदक्षास्त्वमेषामृषिरिन्द्रासि धीरः ॥ १ ॥

त्री । अर्यमा । मनुषः । देवताता । त्री । रोचना । दिव्या । धारयन्त ।

अर्चन्ति । त्वा । मरुतः । पुतदक्षाः । त्वम् । एषाम् । ऋषिः । इन्द्र । असि । धीरः ॥ १ ॥

१ मनुषः मनोः संबन्धिनी २ देवताता देवतातौ यज्ञे ३ त्री त्रीणि ४ अर्यमा अर्यमाणि यानि तेजांसि सन्ति । तथा ५ त्री त्रीणि ६ रोचना रोचमानानि वाय्वग्निस्वर्गामकानि ७ दिव्या दिव्यान्धन्त-
रिक्षे भवानि तानि तेजांसि ८ धारयन्त मरुतो धारयन्ति । ९ पुतदक्षाः शुद्धबलाः १० मरुतः ११ त्वा त्वाम्
१२ अर्चन्ति स्तुवन्ति । हे १३ इन्द्र १४ धीरः धीमान् १५ त्वमेषां मरुताम् १६ ऋषिः १७ असि द्रष्टा भवसि ॥

अनु यदीं मरुतो मन्दसानमार्चन्निन्द्रं पपिवांसं सुतस्य ।

आदत्त वज्रमभि यदहिं हन्नपो यद्द्वीरसृजत्सर्तुवा उ ॥ २ ॥

अनु । यत् । ईम् । मरुतः । मन्दसानम् । आर्चन् । इन्द्रम् । पपिवांसम् । सुतस्य ।

आ । अदत्त । वज्रम् । अभि । यत् । अहिम् । हन् ।

अपः । यद्द्वीः । असृजत् । सर्तुवै । ऊँ इति ॥ २ ॥

१ यत् यदा २ मरुतो ३ मन्दसानं तृप्यन्तं ४ सुतस्य अभिषुतं सोमं ५ पपिवांसं पीतवन्तम् ६ ईम्
एनम् ७ इन्द्रम् ८ अनु ९ आर्चन् अन्वस्तुवन् । तदेन्द्रः १० वज्रम् ११ आदत्त आददौ । ततः १२ यत् यदा
१३ अहिं वृत्रम् १४ अभि १५ हन् अभ्यहन् अभिहतवान् तदा १६ यद्द्वीः महतीः १७ अपः वृत्रेण निरुद्धान्युदकानि
१८ सर्तुवै स्वर्त्वेन सतुं गन्तुम् १९ असृजत् निरोधान्नामुञ्चत्^३ ॥

उत ब्रह्माणो मरुतो मे अस्येन्द्रः सोमस्य सुषुतस्य पेयाः ।

तद्धि हव्यं मनुषे गा अविन्ददहन्नहिं पपिवाँ इन्द्रो अस्य ॥ ३ ॥

उत । ब्रह्माणः । मरुतः । मे । अस्य । इन्द्रः । सोमस्य । सुसुतस्य । पेयाः ।

तत् । हि । हव्यम् । मनुषे । गाः । अविन्दत् । अहन् । अहिम् । पपिवान् । इन्द्रः । अस्य ॥ ३ ॥

१. त-त्रिष्टुप् छन्दः । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र- ' तथा त्री त्रीणि ' नास्ति; श-त्री त्रीणि । ३. प-
फ-ब- निरोधान्नामुञ्चत् । उ पूरणः ।

१उत अपि च हे १ब्रह्माणः वृहन्तो हे १मरुतः यूयम् १इन्द्रः च १सुसुतस्य^१ सुष्टुभिषुतस्य
१मे मदीयस्य १अस्य १सोमस्य इमं सोमम् ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ १पेयाः पिबत ॥
पिबतेराशीर्लिङि मध्यमबहुवचनस्यैकवचनम् ॥ १तद्धि तत्खलु १हव्यं युष्माभिः पीतं सोमात्मकं
हविः १मनुषे मनुष्याय यजमानाय १गाः धेनुर्वृष्टिलक्षणान्युदकानि वा १अविन्दन् वेदयति ।
यजमानं गा लम्भयतीत्यर्थः । किंच १अस्य इमं सोमं १पपिवान् पीतवान् १इन्द्रः १अहिं वृत्रम् १अहन्
अवधीत् ॥

आद्रोदसी वितरं वि ष्कभायत्संविद्यानश्चिद्वियसे मृगं कः ।

जिगर्तिमिन्द्रो अपजर्गुराणः प्रति श्वसन्तमव दानवं हन् ॥ ४ ॥

आत् । रोदसी इति । वि॒ऽतरम् । वि । स्क॒भा॒यत् ।

सम्॒ऽवि॒द्यानः । चि॒त् । भि॒यसे । मृ॒गम् । क॒रिति॑ कः ।

जि॒गर्ति॑म् । इन्द्रः । अ॒प॒ऽजर्गु॑राणः । प्रति । श्व॒सन्त॑म् । अव॑ । दा॒न॒वम् । ह॒न्ति॑ति॒ हन् ॥ ४ ॥

१इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः १आत् सोमपानानन्तरं १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १वितरम् अतिशयेन ॥
'अमु च छन्दसि' इति वेः तरपि कृते अमुप्रत्ययः ॥ १वि १ष्कभायत् व्यस्तभ्रात् चलनरहिते
अकरोत् । १संविद्यानश्चिन् संवृण्वानः^२ संगच्छमानो वेन्द्रः ॥ व्ययतेर्वा संवरणकर्मणो वेतेर्वा
गतिकर्मणो रूपम् । चिन् इति एवेत्यस्यार्थे वर्तते ॥ १मृगं मृगवत्पलायमानं वृत्रं १भियसे भयाय
१कः अकापीत् । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घसङ्कर' इत्यादिना च्लेर्लोपः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्ग्योऽपि'
इत्यडभावः ॥ इन्द्रः १जिगर्ति गिरन्तमाच्छादयन्तं १श्वसन्तं भयार्थं श्वासं कुर्वन्तं १दानवं दनोः
पुत्रं वृत्रम् १अपजर्गुराणः आच्छादनाद्विमोचयन् १प्रति प्रतिगारय १अव १हन् अवहतवान् ॥

अध॒ क्रत्वा॑ मघव॒न्तुभ्य॑ दे॒वा अनु॑ विश्वे॒ अददुः॑ सोम॒पेय॑म् ।

यत्सूर्यस्य ह॒रितः॑ पत॒न्तीः॑ पुरः स॒तीरुप॑रा एत॒शे कः॑ ॥ ५ ॥

अध॑ । क्रत्वा॑ । म॒घ॒ऽवन् । तु॒भ्यम् । दे॒वाः । अनु॑ । विश्वे॑ । अ॒ददुः॑ । सोम॒ऽपेय॑म् ।

यत् । सूर्य॑स्य । ह॒रितः॑ । पत॒न्तीः॑ । पुरः । स॒तीः । उप॑राः । एत॒शे । क॒रिति॑ कः ॥ ५ ॥

१अध अपि च हे १मघवन् धनवन्निन्द्र १क्रत्वा क्रतुना त्वदीयेन कर्मणा १विश्वे सर्वे १देवाः
घातमाना वल्ल्यादयः १तुभ्यं त्वदर्थं १सोमपेयं सोमपानम् १अनु १अददुः आनुपूर्व्येण^३ दत्तवन्तः । ततः
प्रभृतीन्द्रो देवेभ्यः सर्वेभ्योऽधिकोऽभवदित्यर्थः । तथा च श्रूयते—'स महान्भूत्वा देवता अभवी-
दुद्धारं म उद्धरत' (ऐ. ब्रा. ३. २१) इत्यादि । हे इन्द्र १यन् यसत्वं १पतन्तीः आगच्छन्तीः

१पुरः १सतीः पुरस्ताद्भवन्तीः १सूर्यस्य संबन्धिनीः १हरितः वडवाः १उपराः उपरता मन्दगतीः
१पुतशे पुतशाख्याय ऋषये १कः अकार्पाः । पुतशो हि स्वश्वपुत्रेण सूर्येण सह स्पर्धामकरोदिति यावत् ।
तथा च निगमान्तरे—‘ प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवभ्ये सुविमवावदिन्द्रः ’ (ऋ. सं. १. ६१. १५)
इति १ ॥ ॥ २३ ॥

नव यदस्य नवति च भोगान्त्साकं वज्रेण मघवा विवृश्वत् ।

अर्चन्तीन्द्रं मरुतः सधस्थे त्रैष्टुभेन वचसा बाधत धाम् ॥ ६ ॥

नव । यत् । अस्य । नवतिम् । च । भोगान् । साकम् । वज्रेण । मघवा । विवृश्वत् ।

अर्चन्ति । इन्द्रम् । मरुतः । सधस्थे । त्रैष्टुभेन । वचसा । बाधत । धाम् ॥ ६ ॥

१यत् यदा १मघवा धनवानिन्द्रः । अस्य इत्यनेन शम्बर उच्यते । १अस्य शम्बरस्य
संबन्धीनि १नव नवसंख्याकानि १नवति १च नवतिसंख्याकानि च १भोगान् पुराणि । भोगान्
इत्यन्तोदात्तः पुरवचनः । १साकं युगपदेव १वज्रेण १विवृश्वत् व्यवृश्वत् अभिनत् तदा १मरुतः १सधस्थे
सहस्थाने युद्धे वा स्थितम् १इन्द्रं १त्रैष्टुभेन त्रिष्टुपूछन्दस्केन १वचसा वाग्म्येण स्तोत्रेण १अर्चन्ति
अस्तुवन् । इन्द्रं एवं स्तुतः सन् १द्यां मरुद्भिः प्रयुज्यमानेन मन्त्रेण दासं शम्बरान्यमसुरं १बाधत
अबाधत पिपाडे ॥

सखा सख्ये अपचतूयमग्निरस्य क्रत्वा महिषा त्री शतानि ।

त्री साकमिन्द्रो मनुषः सरांसि सुतं पिबद्वृत्रहत्याय सोमम् ॥ ७ ॥

सखा । सख्ये । अपचत् । तूयम् । अग्निः । अस्य । क्रत्वा । महिषा । त्री । शतानि ।

त्री । साकम् । इन्द्रः । मनुषः । सरांसि । सुतम् । पिबत् । वृत्रहत्याय । सोमम् ॥ ७ ॥

१सखा इन्द्रस्य मित्रभूतः १अग्निः १महिषा महिषाणां पशूनां १त्रा त्रीणि १शतानि शतसंख्या-
कानि १सख्ये सख्युर्मित्रभूतस्य १अस्य इन्द्रस्य १क्रत्वा कर्मणा निमित्तभूतेन १तूयं क्षिप्रम् १अपचत्
पपाच । किंच १इन्द्रः परमेश्वर्ययुक्तः १मनुषः मनोः संबन्धीनि १त्रा त्रीणि १सरांसि पात्राणि ।
अत्र सरःशब्देन पूतभृदाधवनीयद्रोणकलशसंज्ञानि पात्राण्युच्यन्ते । तेषु स्थितं १सुतम् अभिपुतं
१सोमं १साकं युगपदेव १वृत्रहत्याय वृत्रहनाय १पिबत् अपिबत् पपी ॥

त्री यच्छता महिषाणामघो मास्त्री सरांसि मघवा सोम्यापाः ।

कारं न विश्वे अहन्त देवा भरमिन्द्राय यदहिं जघान ॥ ८ ॥

त्री । यत् । शता । महिषाणाम् । अघः । माः । त्री । सरांसि । मघवा । सोम्या । अपाः ।

कारम् । न । विश्वे । अहन्त । देवाः । भरम् । इन्द्राय । यत् । अहिम् । जघान ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं यत् यदा व्रीत्राणां वशता शतसंख्याकानां महिषाणां पशूनां मांसानि अधः भक्षितवानसि ॥ घसेरत्तेर्वा रूपम् ॥ यदा च मघवा धनवास्त्वं सोमया सोममयानि व्रीत्राणि वसरांसि पात्राणि अपाः पीतवानसि । यत् यदेन्द्रः अहिं वृत्रं जघान हतवान् तदा विश्वे सर्वे देवाः भरं सोमपानादिना पूर्णम् इन्द्राय इन्द्रं युद्धार्थम् अह्णन्त आह्वयन्त । तत्र दृष्टान्तः । कारं न स्वामिनः कर्मकरमिव तद्वत् ॥

उशनमस्तोमे 'उशना यत्सहस्यैः' इति मरुत्वतीये सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—'उशनसस्तोमेन गरगीर्णमिवात्मानं मन्यमानो यजेतोशना यत्सहस्यैरयातम्' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

उशना यत्सहस्यैरयातं गृहमिन्द्र जुजुवानेभिर्धैः ।

वन्वानो अत्र सरथं ययाथ कुत्सेन देवैरवनोर्हं शुष्णम् ॥ ९ ॥

उशना । यत् । सहस्यैः । अयातम् । गृहम् । इन्द्र । जुजुवानेभिः । अधैः ।

वन्वानः । अत्र । सरथम् । ययाथ । कुत्सेन । देवैः । अवनोः । ह । शुष्णम् ॥ ९ ॥

यत् यदा हे इन्द्र त्वम् उशना काव्यश्च सहस्यैः अभिभवनशीलैः जुजुवानेभिः जुजुवानैर्गच्छद्भिः अश्वैः कुत्सस्य गृहम् अयातम् अगच्छतं तदा हे इन्द्र त्वम् अत्र अस्मिन् काले वन्वानः शत्रून् हिंसन् कुत्सेन देवैः च सह सरथं ममानमेकं रथं ययाथ जगन्थ । किञ्च शुष्णम् एतज्जामानमसुरम् अवनोर्हं अहिंसीः खलु ॥

प्रान्यच्चक्रमवृहः सूर्यस्य कुत्सायान्यद्वरिवो यातवेऽकः ।

अनासो दस्यूरमृणो वधेन नि दुर्योण अवृणक्षुध्रवाचः ॥ १० ॥

प्र । अन्यत् । चक्रम् । अवृहः । सूर्यस्य । कुत्साय । अन्यत् । वरिवः । यातवे । अकारत्यकः ।

अनासः । दस्यून् । अमृणः । वधेन । नि । दुर्योणे । अवृणक् । मृधवाचः ॥ १० ॥

हे इन्द्र पूर्वं द्विचक्रस्य सूर्यस्य अन्यत् एकं चक्रं यम् अवृहः पृथक् चकर्थ । अन्यत् एकं चक्रं कुत्साय कुत्सस्य वरिवः धनं यातवे प्राप्तम् अकः अकापीः । किञ्च अनासः आस्यरहितान् । आस्यशब्देन शब्दो लक्ष्यते । अशब्दान् मृकान् दस्यून् असुरान् वधेन आयुधेन वज्रेण अमृणः अहिंसीः । दुर्योणे संग्रामे मृधवाचः हिंसितवागिन्द्रियानसुरान् नि अवृणक् नितरां छिन्नवानसि । अमृणो न्यवृणगिति द्विरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ २४ ॥

स्तोमासस्त्वा गौरिवीतेरवर्धन्नरन्धयो वैदधिनाय पिप्रुम् ।

आ त्वामृजिश्वा सख्याय चक्रे पचन्पक्तीरपिबः सोममस्य ॥ ११ ॥

स्तोमासः । त्वा । गौरिऽवीतेः । अवर्धन् । अरन्धयः । वैदधिनाय । पिप्रुम् ।

आ । त्वाम् । ऋजिश्वा । सख्याय । चक्रे । पचन् । पक्तीः । अपिबः । सोमम् । अस्य ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ^१गौरिवीतेः एतन्नामकस्य मन्त्रद्रष्टुर्मम संबन्धीनि^२ ^३स्तोमासः स्तोत्राणि ^४त्वा त्वाम्
^५अवर्धन् वर्धयन्तु । ^६वैदधिनाय विदधिनः पुत्राय ऋजिश्वान्ने ^७पिप्रुम् एतन्नामकमसुरम्
^८अरन्धयः वशमनयः । हे इन्द्र ऋजिश्वानामा कश्चिदपिः ^९सख्याय तव सखित्वाय ^{१०}पक्तीः
पक्त्वायानि पुरोडाशादीनि ^{११}पचन् पाकं कुर्वन् ^{१२}त्वाम्^{१३} ^{१४}आ ^{१५}चक्रे अभिमुखोचकार । किंच स्वम्
^{१६}अस्य ऋजिश्वनः संबन्धिनं ^{१७}सोमम् ^{१८}अपिबः अपाः ॥

दशपेयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे 'नवग्वासः' इति सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—'नवग्वासः
सुतसोमास इन्द्रं सखा ह यत्र सखिभिर्नवग्वैरिति निविद्वानयोरारणे' (आश्व. श्री. ९. ३) इति ॥

नवग्वासः सुतसोमाम् इन्द्रं दशग्वासो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।

गव्यं चिदूर्वमपिधानवन्तं तं चिन्नरः शशमाना अपं व्रन् ॥ १२ ॥

नवऽग्वासः । सुतऽसोमासः । इन्द्रम् । दशऽग्वासः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।

गव्यम् । चित् । ऊर्वम् । अपिधानऽवन्तम् । तम् । चित् । नरः । शशमानाः । अपं । व्रन् ॥ १२ ॥

^१नवग्वासः । सत्रयागमनुतिष्ठन्तो ये नवभिर्मासैः समाप्य गतास्ते नवग्वाः । दशभिर्मासैः^२
समाप्य ये गतास्ते दशग्वाः । एते उभयविधा अङ्गिरसः ^३सुतसोमासः अभिपुतसोमाः सन्तः
^४इन्द्रम् ^५अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः ^६अभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति । तथा ^७शशमानाः स्तुवन्तः ^८नरः
नेतारोऽङ्गिरसः ^९अपिधानवन्तं वलेनासुरेणाच्छादितवन्तं ^{१०}तं ^{११}चित् बहुषु^{१२} प्रदेशेषु^{१३} प्रसिद्धमपि
^{१४}गव्यं ^{१५}चित् गोसंबन्धिनमपि ^{१६}ऊर्वं समूहम् ^{१७}अपं ^{१८}व्रन् अपावृण्वन् ॥

परिक्रीनाभ्येकाहे मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः सूक्तमुखीये 'कथो नु ते' इत्याद्ये द्वे ऋचौ ।
सूत्रितं च—'कथो नु ते परि चराणि विद्वानिति द्वे' (आश्व. श्री. ९. ५) इति ॥

१. त-संबन्धिनः । २. ग-घ-ज-झ-त-न-भ-र-श-त्वा त्वाम् । ३. प-फ-ब-दशग्वासः दशभिर्मासैः ।

४. ख-ब-ण-बहुप्रदेशेषु ।

कथो नु ते परि चराणि विद्वान्वीर्या मघवन्या चकर्थ ।

या चो नु नव्या कृणवः शविष्ठ प्रेदु ता ते विदथेषु ब्रवाम ॥ १३ ॥

कथो इति । नु । ते । परि । चराणि । विद्वान् । वीर्या । मघवन् । या । चकर्थ ।

या । चो इति । नु । नव्या । कृणवः । शविष्ठ ।

प्र । इत् । ऊँ इति । ता । ते । विदथेषु । ब्रवाम् ॥ १३ ॥

हे मघवन् धनवज्जिन्द्र त्वं या यानि वीर्या वीर्याणि चकर्थ चकृषे अहं तानि वीर्याणि विद्वान् जानन् ते तुभ्यं कथो नु परि चराणि परिचर्या करवाणि । हे शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र त्वं या चो यानि चैव नव्या नव्यानि नूतनानि वीर्याणि नु क्षिप्रं कृणवः कुर्याः ते त्वदीयानि ता तानि वीर्याणि विदथेषु यज्ञेषु प्रेदु ब्रवाम प्रैव वदाम् ॥

एता विश्वा चकृवाँ इन्द्र भूर्यपरीतो जनुषा वीर्येण ।

या चिन्नु वज्जिन्कृणवो दधृष्वान्न ते वर्ता तविष्या अस्ति तस्याः ॥ १४ ॥

एता । विश्वा । चकृवान् । इन्द्र । भूरि । अपरिऽइतः । जनुषा । वीर्येण ।

या । चित् । नु । वज्जिन् । कृणवः । दधृष्वान् । न । ते । वर्ता । तविष्याः । अस्ति । तस्याः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र अपरीतः शत्रुभिरपरिगतस्त्वं जनुषा जननसिद्धेनात्मीयेन वीर्येण बलेन भूरि भूरीणि बहूनि एता एतानि प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानानि विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनजातानि चकृवान् कृतवानसि । हे वज्जिन् वज्रवज्जिन्द्र दधृष्वान् सपत्नान् धर्षयस्त्वं नु क्षिप्रं या चित् यानि च विश्वानि कृणवः कुर्याः ते त्वदीयस्य तस्याः तविष्याः तस्य बलस्य वर्ता निवारयिता न कोऽपि अस्ति ॥

इन्द्र ब्रह्म क्रियमाणा जुषस्व या ते शविष्ठ नव्या अकर्म ।

वस्त्रैव भद्रा सुकृता वसू रथं न धीरः स्वपा अतक्षम् ॥ १५ ॥

इन्द्र । ब्रह्म । क्रियमाणा । जुषस्व । या । ते । शविष्ठ । नव्याः । अकर्म ।

वस्त्राऽइव । भद्रा । सुऽकृता । वसूऽयुः । रथम् । न । धीरः । सुऽअपाः । अतक्षम् ॥ १५ ॥

हे शविष्ठ बलवत्तम शूरतम वा इन्द्र ते तुभ्यं या यानि स्तोत्राणि नव्याः नूतना अद्यतना वयम् अकर्म अकुर्म हे इन्द्र त्वं क्रियमाणा अस्माभिः क्रियमाणानि ब्रह्म ब्रह्माणि

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-कृतवान् । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-इन्द्र । हि निगमः (?) ; श-इन्द्र । ब्रह्मेति निगमः (?) ।

तानि स्तोत्राणि वृषस्व सेवस्व । वीरः धीमान् स्वपाः शोभनकर्मा वसूयुः धनकामोऽहं वस्त्रेव
वस्त्राणीव भद्रा भद्राणि भजनीयानि सुकृता सुष्ठु कृतानि स्तोत्राणि रथं न रथमिव अतक्षम्
अकरवम् । स्तोत्राणि उपहारवत्^१ ग्राह्याणीत्यभिप्रायेण वस्त्रनिदर्शनमुक्तम् । रथदृष्टान्तस्तु आगमन-
साधनत्वप्रतिपादनाय । स्तोत्राणि स्वीकृत्य मह्यं धनं प्रयच्छेत्त्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

‘कस्य वीरः’ इति पञ्चदशर्चं पांडशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘कस्य बभ्रुर्ऋणचयोऽ-
प्यत्र राजा स्तुतः’ इति । बभ्रुर्ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । इन्द्रो देवता । ऋणचयनामा राजापि क्वचित्
स्तूयते । अतः सोऽपि देवता । तीव्रसोमाख्ये एकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे इदं सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रिनं
च—‘तीव्रसोमेनात्राद्यकामः कस्य वीरः’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

कस्य वीरः को अपश्यदिन्द्रं सुखरथमीर्यमानं हरिभ्याम् ।

यो राया वज्री सुतसोममिच्छन्तदोको गन्ता पुरुहूत ऊती ॥ १ ॥

क । स्यः । वीरः । कः । अपश्यत् । इन्द्रम् । सुखरथम् । ईर्यमानम् । हरिभ्याम् ।

यः । राया । वज्री । सुतसोमम् । इच्छन् । तत् । ओकः । गन्ता । पुरुहूतः । ऊती ॥ १ ॥

वज्री वज्रवान् पुरुहूतः बहुभिराहूतः यः इन्द्रः राया देयेन धनेन सह सुतसोममिच्छन्
अभिषुतसोमं यजमानमन्विच्छन् ऊती ऊर्यं रक्षार्यं तत् तस्य यजमानस्य ओकः गृहं गन्ता
प्राप्तो भवति वीरः विक्रान्तः स्यः स इन्द्रः क कुत्र विद्यते । सुखरथं शोभनाक्षद्वारः रथो यस्य
स सुखरथः । सुष्ठु खनति लिखति भूमिमिति वा सुखम् । तादृगथम् । ‘सुहितं खेभ्यः खं पुनः
खनतेः’ (निरु. ३. १३) इति यास्कः । हरिभ्यां स्ववाहनाभ्याम्^२ अश्वभ्याम् ईर्यमानं गच्छन्तम्
इन्द्रं कोऽपश्यत् कश्च^३ दृष्टो ॥

अवाचचक्षं पदमस्य सस्वरुग्रं निधातुरन्वायमिच्छन् ।

अपृच्छमन्याँ उत ते मे आहुरिन्द्रं नरो बुबुधाना अशेम ॥ २ ॥

अव । अचचक्षम् । पदम् । अस्य । सस्वः । उग्रम् । निधातुः । अन्तु । आयम् । इच्छन् ।

अपृच्छम् । अन्यान् । उत । ते । मे । आहुः । इन्द्रम् । नरः । बुबुधानाः । अशेम ॥ २ ॥

अस्य इन्द्रस्य पदं स्थानम् अवाचचक्षम् अहमवादाक्षम् । कादृशम् । सस्वः अन्तर्हितम्
उग्रम् उत्तूर्णम् । किंच इच्छन् इन्द्रमन्विच्छन्नहं निधातुः स्वं स्थापयितुः अस्य इन्द्रस्य पदम्
अन्वायम् अन्वगमम् । अन्यान् उत अन्यान् विदुषोऽपि मार्गे^४ इन्द्रम् अपृच्छं पृष्टवानस्मि ।
पृष्टाः ते मे मह्यम् इन्द्रम् आहुः । किमाहुरित्युच्यते । नरः यज्ञानां नेतारः बुबुधानाः

१. त-उपरेवत् । २. ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-र-श-‘स्यः’ नास्ति । ३. त-शोभनाख्यद्वारः । ४. ख-च-
ज्ञ-ण-न-भ-र-स्ववाहकाभ्याम् । ५. ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-कश्चित् । ६. त-मार्गम् ।

बुभुक्षमाना वयम् १ अश्वे इन्द्रं प्रासवन्तः स्मः । यद्यपीन्द्रो विद्यते तथापि दुर्लभश्चेदनुपगन्तव्यः
इति बुभुक्षमानः स्वभावमपृच्छत् पृष्ठैश्च सुलभः इत्युक्त इन्द्रप्राप्त्यर्थं सूक्तशेषमपश्यदित्यर्थः ॥

प्र नु वयं सुते या ते कृतानीन्द्र ब्रवाम यानि नो जुजोषः ।

वेददविद्वाञ्छृणवच्च विद्वान्वहतेऽयं मघवा सर्वसेनः ॥ ३ ॥

प्र । नु । वयम् । सुते । या । ते । कृतानि । इन्द्र । ब्रवाम । यानि । नुः । जुजोषः ।

वेदत् । अविद्वान् । शृणवत् । च । विद्वान् । वहते । अयम् । मघवा । सर्वसेनः ॥ ३ ॥

हे १ इन्द्र २ ते स्वदीयानि यानि ३ कृतानि कर्माणि सन्ति ४ नु अद्य ५ वयं स्तोतारः ६ सुते
सोमेऽभिषुते सति तानि कर्माणि ७ प्र ८ ब्रवाम प्रकर्षेण वदाम । त्वमपि ९ नः अस्मदर्थं १० यानि कर्माणि
११ जुजोषः असेवथाः तानि कर्माणि १२ अविद्वान् इतः पूर्वमजानन् जनः १३ वेदत् जानातु । १४ विद्वान्
१५ शृणवच्च शृणुयाच्च । यद्वा विद्वान् जानन् पुरुषः शृणवच्च । अजानन्तमपि जनं श्रावयेच्च । १६ सर्वसेनः
सर्वाभिः सेनाभिर्युक्तः १७ मघवा धनवान् विद्वान् जानन् १८ अयम् इन्द्रो जानतश्च शृण्वतश्च तान्
जनान् प्रति १९ वहते अश्वैरुहते ॥ व्यत्ययेन कर्तृप्रत्ययः ॥ प्रापयति ॥

स्थिरं मनश्चकृषे जात इन्द्र वेषीदेको युधये भूर्यसश्चित् ।

अश्मानं चिच्छर्वसा दिद्युतो वि विदो गवामूर्वमुस्त्रियाणाम् ॥ ४ ॥

स्थिरम् । मनः । चकृषे । जातः । इन्द्र । वेषि । इत् । एकः । युधये । भूर्यसः । चित् ।

अश्मानम् । चित् । शर्वसा । दिद्युतः । वि । विदः । गवाम् । ऊर्वम् । उस्त्रियाणाम् ॥ ४ ॥

हे १ इन्द्र २ जातः उत्पन्नमात्र एव त्वं ३ स्थिरं चलनरहितं ४ मनः चित्तं ५ चकृषे चकर्थ ।
सर्वान् बलिष्ठान् जयेयमितीदृशम् । तथा हे इन्द्र ६ एकः ७ इत् असहाय एव त्वं ८ युधये युद्धाय
९ भूर्यमश्नत् बहुतरान् राक्षसादीनपि १० वेपि अवेः ११ अगमः १२ । किञ्च १३ अश्मानं १४ चित् गवामावरकं
१५ पर्वतमपि १६ शर्वसा बलेन १७ वि १८ दिद्युतः व्यभिजः । किञ्च १९ उस्त्रियाणां क्षीरमुत्सारयन्तीनां २० गवां
२१ घेनूनाम् २२ ऊर्वं समूहं २३ विदः अवेदयः अलम्भयः ॥

परो यत्त्वं परम आजनिष्ठाः परावति श्रुत्यं नाम बिभ्रत् ।

अतश्चिदिन्द्रादभयन्त देवा विश्वा अपो अजयदासपत्नीः ॥ ५ ॥

परः । यत् । त्वम् । परमः । आजनिष्ठाः । पराऽवति । श्रुत्यम् । नाम । बिभ्रत् ।

अतः । चित् । इन्द्रात् । अभयन्त । देवाः । विश्वाः । अपः । अजयत् । दासपत्नीः ॥ ५ ॥

यत् यदा हे इन्द्र परः परमादुपरिष्ठात् स्थितः परमः उत्कृष्टतमः एवं परावति तूरे श्रुत्यं
श्रवणीयं नाम नामधेयं विश्रुत् धारयन् आजनिष्ठाः आ समन्तादजायथाः । शेषः परोक्षकृतः ।
अतश्चित् अत आरभ्यैव देवाः द्योतमानाः अग्न्यादयः इन्द्रात् अभयन्त बिभ्युः । विश्वा अपः
सर्वाण्युदकानि इन्द्रः अजयत् वशीचक्रे । कीदृशीः । दासपर्त्नाः । दासो वृत्रः पतिः पालयिता
यासामपां ता इति ॥ २६ ॥

तुभ्येदेते मरुतः सुशेवा अर्चन्त्यर्के सुन्वन्त्यन्धः ।

अहिमोहानमप आशयानं प्र मायाभिर्मायिनं सक्षदिन्द्रः ॥ ६ ॥

तुभ्य । इत् । एते । मरुतः । सुशेवाः । अर्चन्ति । अर्कम् । सुन्वान्ति । अन्धः ।

अहिम् । ओहानम् । अपः । आशयानम् । प्र । मायाभिः । मायिनम् । सक्षत् । इन्द्रः ॥ ६ ॥

एते मरुतः । महद्भवन्ति यदन्तीति^१ मरुतः स्तोतारः । सुशेवाः । शेवमिति सुखनामैतत् ।
शोभनमुखाः सन्तः । म्लोत्रेण शोभनं सुखमुत्पादयन्त इत्यर्थः । हे इन्द्र तुभ्येतु तुभ्यमेव अर्कम्
अर्चनीयं स्तोत्रम् अर्चन्ति स्तुवन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः । अन्धः मोमलक्षणमन्त्रं सुन्वन्ति अभिपद्यं
कुर्वन्ति । इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः मायाभिः स्वकीयाभिः शक्तिभिः अहिं वृत्रं प्र सक्षत् अभ्यभवत् ।
कीदृशम् । ओहानं देवान् बाधमानम् अपः उदकानि आशयानम् आवृत्य शयनं कुर्वन्ते मायिनं
कपटवन्तमिति ॥

वि षू मृधो जनुषा दानमिन्वन्नहन्गवा मघवन्तसंचकानः ।

अत्रा दासस्य नमुचेः शिरो यदवर्तयो मनवे गातुमिच्छन् ॥ ७ ॥

वि । सु । मृधः । जनुषा । दानम् । इन्वन् । अहन् । गवा । मघऽवन् । सऽमऽचकानः ।

अत्र । दासस्य । नमुचेः । शिरः । यत् । अवर्तयः । मनवे । गातुम् । इच्छन् ॥ ७ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र संचकानः अस्माभिः स्तूयमानस्त्वम् ॥ संपूर्वः कायतिः शब्दकर्मा ।
तस्य लङर्थे लिटि रूपम् ॥ दानं देवानां बाधकं वृत्रमसुरं गवा वज्रेण इन्वन् प्रेरयन् हिंसन्
जनुषा जन्मना मृधः तदनुचरान् राक्षसादान् शत्रून् सु सुष्ठु वि अहन् विजघन्ध । इन्द्रस्यासुरा
जन्मारभ्य शत्रव इत्यर्थः । हे इन्द्र त्वम् अत्र अस्मिन् युद्धे मनवे नमुचिनापहतगोधनाय मघं
गातुं सुखम् इच्छन् अभिलषन् नमुचेः एतन्नामकस्य दासस्य^२ उपक्षपयितुरसुरस्य संबन्धि
शिरः शीर्षं यत् यदा अवर्तयः अचूर्णयः^३ तदा शत्रून् विजघन्थेति पूर्वेषु संबन्धः ॥

१. ग-घ-ज-त-प-फ-ब-श-चरन्तीति । २. र-श-‘दासस्य’ नास्ति । ३. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-
‘अचूर्णयः’ नास्ति ।

युजं हि मामकृथा आदिदिन्द्र शिरो दासस्य नमुचेर्मथायन् ।

अश्मानं चित्स्वर्यं वर्तमानं प्र चक्रियेव रोदसी मरुद्भ्यः ॥ ८ ॥

युजम् । हि । माम् । अकृथाः । आत् । इत् । इन्द्र । शिरः । दासस्य । नमुचेः । मथायन् ।

अश्मानम् । चित् । स्वर्यम् । वर्तमानम् । प्र । चक्रियाऽइव । रोदसी इति । मरुत्ऽभ्यः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र एवं स्वयं स्वरेण महितं वर्तमानं अमन्तम् अश्मानं चित् मेघमिव स्थितं दासस्य उपक्षपयितुः नमुचेः असुरस्य शिरः मथायन् चूर्णयन् आदित् अनन्तरमेव मां युजं सन्धायम् अकृथाः हि चक्रे खलु । तदानीं मरुद्भ्यः त्वत्सहायेभ्यः रोदसी द्यावापृथिव्यौ चक्रियेव चक्रे इव प्र आत्मानम् ॥ उपसर्गश्रुतेयोग्यक्रियाध्याहारः ॥

स्त्रियो हि दास आयुधानि चक्रे किं मां करन्नबला अस्य सेनाः ।

अन्तर्ह्यख्यदुभे अस्य धेने अथोप प्रैद्युधये दस्युमिन्द्रः ॥ ९ ॥

स्त्रियः । हि । दासः । आयुधानि । चक्रे । किम् । मा । करन् । अबलाः । अस्य । सेनाः ।

अन्तः । हि । अख्यत् । उभे इति । अस्य । धेने इति ।

अथ । उप । प्र । ऐत् । युधये । दस्युम् । इन्द्रः ॥ ९ ॥

दासः उपक्षपयिता नमुचिरसुरः स्त्रियः स्त्रीः आयुधानि युद्धसाधनानि चक्रे हि कृतवान् खलु । इन्द्रेण सह योद्धुं प्रहितवानित्यर्थः । अस्य असुरस्य संबन्धिन्यः अबलाः स्त्रीरूपाः सेनाः मा मां किं करन् । किं कुर्युरिति मन्यमान इन्द्रस्तासां मध्ये अस्य असुरस्य धेने प्रीणयिष्यौ सूरुपे उभे द्वे स्त्रियो अन्तः अख्यत् हि गृहमध्ये निदधे खलु । अथ अनन्तरम् इन्द्रः दस्युं नमुचि युधये युद्धाय उप प्रैत् उपप्रागच्छत् ॥

समत्र गावोऽभितोऽनवन्तेहेह वत्सैर्वियुता यदासन् ।

सं ता इन्द्रो असृजदस्य शकैर्यदीं सोमासः सुषुता अमन्दन् ॥ १० ॥

सम् । अत्र । गावः । अभितः । अनवन्त । इहऽइह । वत्सैः । वियुताः । यत् । आसन् ।

सम् । ताः । इन्द्रः । असृजत् । अस्य । शकैः ।

यत् । ईम् । सोमासः । सुऽसुताः । अमन्दन् ॥ १० ॥

ययन्^१ यदा^२ वगावः^३ वसैर्वियुताः वआसन् वियुक्ता अभवन् वअत्र अस्मिन् काले वअभितः
सर्वतो नमुचिनापहता गावः वइहेह इह चेह च सर्वतः वसम् वअनवन्त अत्यन्तमगच्छन् । वयत्
यदा वसुषुताः बभ्रुनाम्ना ऋषिणा सुष्ठुभिपुताः वसोमासः सोमाः वैम् एनमिन्द्रम् वअमन्दन्
अमादयन् तदा वइन्द्रः वशाकैः शक्तैर्मरुद्भिः सह वअस्य बभ्रोः संबन्धिनीर्नमुचिनापहताः वताः
गाः वसम् वअमृजत् वसैः सह समयोजयत् ॥ ॥ २७ ॥

यदीं सोमां बभ्रुधूता अमन्दन्नरोरवीदृषभः सादनेषु ।

पुरंदरः पपिवाँ इन्द्रो अस्य पुनर्गवामददादुत्त्रियाणाम् ॥ ११ ॥

यत् । ईम् । सोमाः । बभ्रुधूताः । अमन्दन् । अरोरवीत् । दृषभः । सादनेषु ।

पुरमृदरः । पपिवान् । इन्द्रः । अस्थ । पुनः । गवाम् । अददात् । उत्त्रियाणाम् ॥ ११ ॥

वयत् यदा वबभ्रुधूताः बभ्रुणाभिपुताः वसोमाः वैम् एनमिन्द्रम् वअमन्दन् अमादयन् तदा
वदृषभः कामानां वर्पिता इन्द्रः वसादनेषु^३ युद्धेषु वअरोरवीत् अयथं शब्दमकरोत् । वपुरंदरः
पुरां दारयिता वअस्य इमं सोमं वपपिवान् पीतवान् वइन्द्रः वपुनः वउत्त्रियाणां क्षीरमुत्खाविणीः
वगावां गाः वअददात् बभ्रवे ददौ ॥

भद्रमिदं रुशमा अग्रे अक्रन्गवाँ चत्वारि ददतः सहस्रा ।

ऋणंचयस्य प्रयता मघानि प्रत्यग्रभीष्म नृत्तमस्य नृणाम् ॥ १२ ॥

भद्रम् । इदम् । रुशमाः । अग्रे । अक्रन् । गवाम् । चत्वारि । ददतः । सहस्रा ।

ऋणमृचयस्य । प्रयता । मघानि । प्रति । अग्रभीष्म । नृत्तमस्य । नृणाम् ॥ १२ ॥

रुशम इति कश्चिज्जनपदविशेषः । अत्र रुशमशब्देन तत्रत्या जना उच्यन्ते । वरुशमाः ऋणंचय-
नाम्नो राज्ञः किंकराः हे वअग्रे वभद्रं कल्याणम् वैदं कर्म वअक्रन् अकुर्वन् । कीदृशाः । वगवां धेनूनां
वचत्वारि चतुःसंख्यायुक्तानि वसहस्रा सहस्राणि वदतः मह्यं प्रयच्छन्तः । राजा हि दीयमानानि
धनानि राजपुरुषा एव प्रयच्छन्तीत्यर्थः । वनृणां^४ नेतृणां मध्ये वनृत्तमस्य अतिशयेन नेतृत्तमस्य
वऋणंचयस्य एतन्नामकेन राज्ञा वप्रयता प्रयतानि दत्तानि वमघानि गोरूपाणि धनानि वयं
वप्रत्यग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्तः स्मः । पूजार्थं बहुवचनम् ॥

सुपेशसं माव सृजन्त्यस्तं गवाँ सहस्रै रुशमांसो अग्रे ।

तीव्रा इन्द्रमममन्दुः सुतासोऽक्तोर्व्यष्टौ परितकम्यायाः ॥ १३ ॥

सुपेशसम् । मा । अव । सृजन्ति । अस्तम् । गवाम् । सहस्रैः । रुशमांसः । अग्रे ।

तीव्राः । इन्द्रम् । अममन्दुः । सुतासः । अक्तोः । विडुष्टौ । परितकम्यायाः ॥ १३ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-श-‘यत्’ नास्ति । २. ग-घ-ज-प-फ-ब-यज्ञगावः । ३. त-सादनेषु ।

४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-श-नराम् ।

हे ऽअग्ने ऽरुशमासः रुशमा ऋणंचयस्य किंकराः ऽसुपेशसं सुरूपमलंकाराच्छादनादिभिः संस्कृतं? ऽमा माम् ऽअस्तं गृहं ऽगवां धेनूनां ऽसहस्रैः सह ऽअव ऽसृजन्ति प्रापयन्ति स्म । तदनन्तरमेव ऽतीव्राः रसवन्तः ऽसुतासः लब्धबहुधनेन मयाभिषुताः सोमाः ऽपरितक्म्यायाः । तमसा भूतानि परितस्तकति गच्छतीति परितक्म्या । तस्याः ऽअक्तोः रात्रेः ऽव्युष्टौ व्युच्छने सति । उषःकाले इत्यर्थः । ऽइन्द्रम् ऽअममन्दुः अमादयन् । बभ्रुः गवां प्रास्थ्यनन्तरमविलम्बितमेव सोमेनेजे इत्यर्थः ॥

औच्छत्सा रात्री परितक्म्या याँ ऋणंचये राजनि रुशमानाम् ।

अत्यो न वाजी रघुरज्यमानो बभ्रुश्चत्वार्यसनत्सहस्रा ॥ १४ ॥

औच्छत् । सा । रात्री । परितक्म्या । या । ऋणम् ऽचये । राजनि । रुशमानाम् ।

अत्यः । न । वाजी । रघुः । अज्यमानः । बभ्रुः । चत्वारि । असनत् । सहस्रा ॥ १४ ॥

ऽरुशमानां रुशमनाज्ञां जनानां ऽराजनि प्रभौ ऽऋणंचये एतस्संज्ञके तस्मिन् एव ऽया रात्रिः ऽपरितक्म्या परितो गन्त्री भवति ऽमा ऽरात्री ऽऔच्छत् व्युष्टाभवत् । ऽअत्यः सततगामी ऽवाजी ऽन अश्व इव ऽरघुः शीघ्रगामी ऽअज्यमानः प्रेर्यमाणः? ऽबभ्रुः एतन्नामक ऋषिः ऽचत्वारि चतुःसंख्याकानि ऽसहस्रा सहस्राणि गोरूपाणि धनानि ऽअसनत् अलभत ॥

चतुःसहस्रं गव्यस्य पञ्चः प्रत्यग्रभीष्म रुशमेष्वग्रे ।

धर्मश्चित्तसः प्रवृजे य आसीदयस्मयस्तस्वादां विप्राः ॥ १५ ॥

चतुःसहस्रम् । गव्यस्य । पञ्चः । प्रति । अग्रभीष्म । रुशमेषु । अग्ने ।

धर्मः । चित् । तसः । प्रवृजे । यः । आसीत् ।

अयस्मयः । तम् । ऊँ इति । आदाम् । विप्राः ॥ १५ ॥

हे ऽअग्ने वयं ऽरुशमेषु एतस्संज्ञकेषु जनेषु ऽगव्यस्य गवात्मकस्य ऽपञ्चः पशोः पशूनाम् । जातावेकवचनम् । ऽचतुःसहस्रं चत्वारि सहस्राणि ऽप्रत्यग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्तः स्मः । ऽप्रवृजे प्रवृज्जनार्थं तसः संतसः शोभनवर्णः ऽधर्मश्चित् महावीर इव ऽअयस्मयः अयोमयो हिरण्मयः ऽयः कलशः ऽआसीत् अभवत् ऽतमु दोहनार्थं कलशं च ऽविप्राः मेधाविनो वयं रुशमेषु ऽआदाम् आदत्तवन्तः ॥ २८ ॥

‘ इन्द्रो रथाय ’ इति त्रयोदशचं सप्तदशं सूक्तम् । अवस्युर्नाम^१ आग्नेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । ‘ उग्रमयातं ’ ‘ सं ह यद्राम् ’ इति पादयोः क्रमेण कुत्सोशनसौ विकल्पेन देवता । ‘ इन्द्राकुत्सा वहमाना ’ इत्यस्या इन्द्रः कुत्सश्च । तथा चानुक्रान्तम्—‘ इन्द्रो रथाय सप्तोनावस्युरुग्रमिति कौत्स्योशनसौ वा पादौ परेन्द्राकौत्सी ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

इन्द्रो रथाय प्रवर्तं कृणोति यमध्यस्थान्मघवा वाजयन्तम् ।

यूथेव पश्वो व्युनोति गोपा अरिष्टो याति प्रथमः सिषासन् ॥ १ ॥

इन्द्रः । रथाय । प्रवर्तम् । कृणोति । यम् । अधिऽअस्थात् । मघवा । वाजयन्तम् ।

यूथाऽस्व । पश्वः । वि । उनोति । गोपाः । अरिष्टः । याति । प्रथमः । सिषासन् ॥ १ ॥

मघवा धनवान् इन्द्रः वाजयन्तम् अक्षमिच्छन्तं यं रथम् अध्यस्थान् अधितिष्ठति तस्मै रथाय प्रवर्तं प्रवणमाजि कृणोति करोति । अपि च गोपाः गोपालः पश्वः यूथेव पशोः पशूनां यूथानि यथा व्युनोति प्रेरयति तथा शत्रुसैन्यानि प्रेरयति । अरिष्टः शत्रुभिः स्वयमर्हिसितः प्रथमः देवानां मुख्य इन्द्रः सिषासन् शत्रुघनानीच्छन् याति गच्छति ॥

आ प्र द्रव हरिवो मा वि वेनः पिशङ्गराते अभि नः सचस्व ।

नहि त्वदिन्द्र वस्यो अन्यदस्त्यमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ ॥ २ ॥

आ । प्र । द्रव । हरिवः । मा । वि । वेनः । पिशङ्गराते । अभि । नः । सचस्व ।

नहि । त्वत् । इन्द्र । वस्यः । अन्यत् । अस्ति । अमेनान् । चित् । जनिवतः । चकर्थ ॥ २ ॥

हे हरिवः हरिवन्निन्द्र त्वम् आ अस्मानभिमुखं प्र द्रव प्रकर्षेण गच्छ । किन्तु मा वि वेनः । वेनतिः कान्तिकर्मा । अस्मासु विगतकामो मा भूः । किंच हे पिशङ्गराते बहुरूपधनेन्द्र नः अस्मान् अभि मचस्व अभिसेवस्व । अपि च हे इन्द्र वस्यः वर्मायः श्रेयस्करं एवम् स्वतः अन्यत् नहि अस्ति अन्यद्रस्तुजातं नास्ति । अमेनांश्चिन् । मेनाशब्दः स्त्रीवाची । अपगतस्त्रीकाश्चिन् जनिवतः जायावतः चकर्थं करोषि ॥

उद्यत्सहः सहस आजनिष्ट देदिष्ट इन्द्र इन्द्रियाणि विश्वा ।

प्राचोदयत्सुदुषा वत्रे अन्तर्वि ज्योतिषा संववृत्वत्तमोऽवः ॥ ३ ॥

उत् । यत् । सहः । सहसः । आ । आजनिष्ट । देदिष्टे । इन्द्रः । इन्द्रियाणि । विश्वा ।

प्र । अचोदयत् । सुदुषाः । वत्रे । अन्तः ।

वि । ज्योतिषा । समऽववृत्वत् । तमः । अवर्त्यवः ॥ ३ ॥

यत् यदा सहः सूर्यसंबन्धि तेजः सहस्रमः उपःसंबन्धिनस्तेजसः उत् आजनिष्ट उपरिष्ठात् प्रादुर्बभूव तदा इन्द्रः विश्वा विश्वानि सर्वाणि इन्द्रियाणि धनानि । इन्द्रियमिति

धननामैतन् । १देदिष्टे । यजमानेभ्यां दिशति । २वघ्रे निवारके पर्वते ३अन्तः मध्ये बलेन निरुद्धाः
 ४सुदुघाः सुष्ठु दोग्ध्रीर्गाः ५प्राचोदयन् प्रैरयत् । ६ज्योतिषा तेजसा ७संववृत्वन् संवरणशीलं ८तमः
 ९वि १०अवः निवारितवान् ॥

अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन्त्वष्टा वज्रं पुरुहूत द्युमन्तम् ।

ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अर्कैरवर्धयन्अहये हन्तवा उ ॥ ४ ॥

अनवः । ते । रथम् । अश्वाय । तक्षन् । त्वष्टा । वज्रम् । पुरुहूत । द्युमन्तम् ।

ब्रह्माणः । इन्द्रम् । महयन्तः । अर्कैः । अवर्धयन् । अहये । हन्तवै । ऊँ इति ॥ ४ ॥

हे १पुरुहूत बहुभिः आहूतेन्द्र २ते त्वदीयं ३रथम् ४अश्वाय अश्वाभ्यां संयोगार्हम् ५अनवः ।
 अनवो मनुष्याः । ऋभवः ६तक्षन् अतक्षन् अकुर्वन् । ७त्वष्टा च त्वदीयं ८वज्रं ९द्युमन्तं दीप्तिमन्तम्
 अकरोत् । १०उ अपि च ११महयन्तः १२इन्द्रं पूजयन्तः १३ब्रह्माणः अङ्गिरसः परिवृटा मरुतो वा १४अहये
 अहिं वज्रं १५हन्तवै हन्तुम् १६अर्कैः स्तोत्रैः १७अवर्धयन् वर्धितवन्तः १८ ॥

वृष्णे यत्ते वृषणो अर्कमर्चानिन्द्र प्रावाणो अदितिः सजोषाः ।

अनश्वासो ये पवयोऽरथा इन्द्रेषिता अभ्यवर्तन्त दस्यून् ॥ ५ ॥

वृष्णे । यत् । ते । वृषणः । अर्कम् । अर्चान् । इन्द्र । प्रावाणः । अदितिः । सजोषाः ।

अनश्वासः । ये । पवयः । अरथाः । इन्द्रेऽषिताः । अभि । अवर्तन्त । दस्यून् ॥ ५ ॥

हे १इन्द्र २यत् यदा ३वृषणः संचनसमर्था मरुतः ४वृष्णे कामानां वर्षित्रे ५ते तुभ्यम् ६अर्कं
 स्तोत्रम् ७अर्चान् अस्तुवन् अकुर्वन्नित्यर्थः । तदा ८अदितिः अदीनाः ॥ वचनव्यत्ययः ॥ ९प्रावाणः
 अभिपवपापाणाः १०सजोषाः संगता बभूवुरिति शेषः । ११अनश्वासः अश्ववर्जिताः १२अरथाः रथहीनाः
 १३इन्द्रेषिताः इन्द्रेण प्रेषिताः १४पवयः पवमाना गच्छन्तः १५ये मरुतः १६दस्यून् शत्रून् १७अभ्यवर्तन्त
 अभिभूतान् कुर्वन्तो वर्तन्ते स्म ते मरुतोऽर्चानिति संबन्धः ॥ ॥ २९ ॥

प्र ते पूर्वीणि करणानि वोचं प्र नूतना मघवन्या चकर्थ ।

शक्तीवो यद्विभरा रोदसी उभे जयन्नपो मनवे दानुचित्राः ॥ ६ ॥

प्र । ते । पूर्वीणि । करणानि । वोचम् । प्र । नूतना । मघवन् । या । चकर्थ ।

शक्तिऽवः । यत् । विऽभराः । रोदसी इति । उभे इति । जयन् । अपः । मनवे । दानुऽचित्राः ॥ ६ ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-आहूतेन्द्र । २. ग-घ-ज-प-फ-ब-वर्धितवन्तः । ३. उ पूरणः । ४. ख-च-झ-
 ण-न-भ-र-अभिषवण° ।

हे इन्द्र ^१ते त्वदीयानि ^२पूर्वाणि पुरातनानि ^३करणानि कर्माणि ^४प्र ^५वोचम् अहं प्रकर्षेण
ब्रवीमि । ^६नूतना नूतनानि नवानि कर्माणि ^७प्र वोचं प्रब्रवीमि । हे ^८मघवन् धनवन्निन्द्र ^९या
यानि कर्माणि ^{१०}चकथं कृतवानसि तानि प्र वोचमिति संबन्धः । हे ^{११}शक्तीवः शक्तिमन् । शक्तिर्वैद्यं
कर्म वा । तद्वन्निन्द्र ^{१२}यत् यस्त्वम् ^{१३}उभे ^{१४}रात्रमी द्यावापृथिव्यौ ^{१५}जयन् वशीकुर्वन् ^{१६}अपः^१
उदकानि^२ ^{१७}मनवे मनुष्याय ^{१८}विभराः विविच्य विभर्धि । कीदृशीः । ^{१९}दानुचित्राः चित्रदानाः ॥

तदिह ते करणं दस्म विप्राहिं यद्गन्धोजो अत्रामिमीथाः ।

शुष्णस्य चित्परिं माया अगृभ्णाः प्रपित्वं यन्नप दस्यूरसेधः ॥ ७ ॥

तत् । इत् । नु । ते । करणम् । दस्म् । विप्र ।

अहिम् । यत् । घ्नन् । ओजः । अत्र । अमिमीथाः ।

शुष्णस्य । चित् । परि । मायाः । अगृभ्णाः । प्रपित्वम् । यन् । अप । दस्यून् । असेधः ॥ ७ ॥

हे ^१दस्म दर्शनीय ^२विप्र मेधाविन्निन्द्र त्वम् ^३अत्र अस्मिँल्लोके ^४अहिं वृत्रमसुरं ^५घ्नन् हिंसन्
^६यत् ^७ओजः यद्गन्धम् ^८अमिमीथाः प्रकाशितवानसि ^९तदिह तत्खलु ^{१०}ते त्वदीयं ^{११}करणं कर्म
विद्यते । अपि च ^{१२}शुष्णस्य ^{१३}चित् एतन्नामकस्याप्यसुरस्य संबन्धिनीः ^{१४}मायाः प्रजाः ^{१५}परि
^{१६}अगृभ्णाः परिगृहीतवानसि । हे इन्द्र त्वं ^{१७}प्रपित्वं संभ्रामं समीपं वा ^{१८}यन् प्राप्तुवन् ^{१९}दस्यून्
असुरान् ^{२०}अप ^{२१}असेधः अपावाधथाः ॥

त्वमपो यदवे तूर्वशायरमयः सुदुघाः पार इन्द्र ।

उग्रमेयातमवहो ह कुत्सं मं ह यद्वामुशनारन्त देवाः ॥ ८ ॥

त्वम् । अपः । यदवे । तूर्वशाय । अरमयः । सुदुघाः । पारः । इन्द्र ।

उग्रम् । अयातम् । अवहः । ह । कुत्सम् । सम् । ह । यत् । वाम् । उशना । अरन्त । देवाः ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वं पारि^३ नदीनां तीरे । प्रवृद्धाः^४ इति शेषः । ^५सुदुघाः ओषधिवनस्पतीन् सुष्ठु
दुहतीः ^६अपः उदकानि ^७यदवे यदुनामकाय राज्ञे ^८तूर्वशाय एतन्नामकाय राज्ञे च ^९अरमयः रमित-
वानसि । हे इन्द्र युवाम् । त्वं ^{१०}कुत्सश्चेति शेषः । ^{११}उग्रम् उद्गूणं शुष्णम् ^{१२}अयातम् अगच्छतम्^५ ।
तदनन्तरं त्वं शुष्णं हत्वा ^{१३}कुत्सम् ^{१४}अवहो ^{१५}ह स्वगृहं प्रापितवानसि खलु । ^{१६}यत् यदा ^{१७}वां
युवामिन्द्राकुत्सौ ^{१८}उशना भार्गवः ^{१९}देवाः च ^{२०}सम् ^{२१}अरन्त ^{२२}ह संभेजिरे खलु ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-‘अप उदकानि’ नास्ति । २. ग-ध-ज-प-फ-ब-पारः । ३. ग-ध-ज-श-
प्रवृद्धः । ४. ग-ध-ज-आगच्छतम् ।

इन्द्राकुत्सा वहमाना रथेना वामत्या अपि कर्णे वहन्तु ।

निः शीमद्भ्यो धर्मथो निः षधस्थान्मघोनो हृदो वरथस्तमोसि ॥ ९ ॥

इन्द्राकुत्सा । वहमाना । रथेन । आ । वाम् । अत्याः । अपि । कर्णे । वहन्तु ।

निः । शीम् । अद्भ्यः । धर्मथः । निः । सधस्थात् । मघोनः । हृदः । वरथः । तमोसि ॥ ९ ॥

हे इन्द्राकुत्सा इन्द्राकुत्सो वरथेन वहमाना वहमानो उद्यमानो^१ वां युवाम् अत्याः अश्वाः
कर्णे अपि । स्तोत्राणि कृणोति करोतीति कर्णः स्तोता यजमानो वा । तत्समीपेऽपीति यावत् ।
आ वहन्तु आ समन्तात् वाहका भवन्तु । युवामपि अद्भ्यः अप्सु प्रविष्टं वसीम् एनं शुष्णासुरं
निः धर्मथः अबाधेथाम् । सीमिति शुष्णासुरो बुद्धिस्थः परासृज्यते । षधस्थान् स्वकीयात् स्थानान्
निः अबाधेथाम् । मघोनः मघवतो हविष्मतो यजमानस्य हृदः हृदयात् तमोसि अज्ञानरूपाणि
पापानि वरथः निवारयथः ॥

वार्तस्य युक्तान्मुयुजश्चिदश्वान्कविश्चिदेषो अजगन्नवस्युः ।

विश्वे ते अत्र मरुतः सखाय इन्द्र ब्रह्माणि तविषीमवर्धन् ॥ १० ॥

वार्तस्य । युक्तान् । सुयुजः । चित् । अश्वान् । कविः । चित् । एषः । अजगन् । अवस्युः ।

विश्वे । ते । अत्र । मरुतः । सखायः । इन्द्र । ब्रह्माणि । तविषीम् । अवर्धन् ॥ १० ॥

कविश्चिन् प्राज्ञोऽपि अवस्युः एतन्नामकः षण्यः मन्त्रद्रष्टा वार्तस्य वायोर्वेगेन युक्तान्
संयुक्तान्^२ सुयुजश्चिन् सुष्ठु योजनीयान् अश्वान् अजगन् प्राप्नोत्^३ । अवस्योः षमखायः विश्वं सर्वं
मरुतः बहवः स्तोतारो हे इन्द्र अत्र अस्मिँल्लोके एते त्वदीया^४ तविषी बलं ब्रह्माणि
प्रज्ञानिः स्तोत्रैः अवर्धन् अवर्धयन् ॥ ३० ॥

सूरश्चिद्रथं परितक्म्यायां पूर्वं करदुपरं जूजुवांसम् ।

भरच्चक्रमेतशः सं रिणाति पुरो दधत्सनिष्यति क्रतुं नः ॥ ११ ॥

सूरः । चित् । रथम् । परितक्म्यायाम् । पूर्वम् । करत् । उपरम् । जूजुवांसम् ।

भरत् । चक्रम् । एतशः । सम् । रिणाति । पुरः । दधत् । सनिष्यति । क्रतुम् । नः ॥ ११ ॥

इन्द्रः परितक्म्यायां संप्रामे । परितो गच्छन्त्यस्यां भटाः^५ इति परितक्म्या संप्रामः । एतस्मात्स्थेन
ऋषिणा सह योद्धुः सूरश्चित् सूर्यस्यापि संबन्धिनं जूजुवांसं वेगेन गच्छन्तं रथम्^६ उपरम्^७

१. ख-ग-च-क्ष-ण-प-फ-ब-भ-र-‘उद्यमानो’ नास्ति । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-‘संयुक्तान्’ नास्ति ।

३. ख-व-ग-भ-र-प्राप्नोत्तरम् । ४. र-त्वदीयम् । ५. श-भये । ६. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-रथम् ; र-रथम् ।

उपरतभ्यापारं पूर्वं वकरत् पुराकरोत् । एतशः एतशाय ॥ विभक्तिव्यस्ययः ॥ इन्द्रः पूर्वं द्विचक्रस्य
रथस्यैकं चक्रं भरत् अहरत् । स इन्द्रस्तेन चक्रेणासुरान् वमं विरिणाति हिनस्ति । अपि च पुरो
वदधत् अस्मान् पुरस्कुर्वन् वनः अस्मदीयं वक्रतुं यज्ञं वसनिष्यति संभजतु ॥

आयं जना अभिचक्षे जगामेन्द्रः सखायं सुतसोममिच्छन् ।

वदन्प्रावाच वेदिं भ्रियाते यस्य जीरमध्वर्यवश्चरन्ति ॥ १२ ॥

आ । अयम् । जनाः । अभिऽचक्षे । जगाम् । इन्द्रः । सखायम् । सुतऽसोमम् । इच्छन् ।
वदन् । प्रावा । अर्वा । वेदिम् । भ्रियाते । यस्य । जीरम् । अध्वर्यवः । चरन्ति ॥ १२ ॥

हे वजनाः अभिचक्षे युष्मानभिद्रष्टुम् अयम् इन्द्रः सखायं स्तोतारं सुतसोमम् अभि-
षुतसोमं यजमानम् इच्छन् अभिलषन् आ वजगाम आगच्छति । अप्वर्यवः यस्य प्राणाः वजीरं
क्षेपणं प्रेरणं चरन्ति कुर्वन्ति सः प्राचा सोमामिषवपापाणः वदन् शब्दं कुर्वन् वेदिम् अव
भ्रियाते अभिद्वियते ॥

ये चाकनन्त चाकनन्त नू ते मर्ता अमृत मो ते अंह आरन् ।

वावन्धि यज्यूरुत तेषु धेह्योजो जनेषु येषु ते स्याम ॥ १३ ॥

ये । चाकनन्त । चाकनन्त । नु । ते । मर्ताः । अमृतम् । मो इति । ते । अंहः । आ । अरन् ।
ववन्धि । यज्यूर्न् । उत । तेषु । धेहि । ओजः । जनेषु । येषु । ते । स्याम ॥ १३ ॥

हे इन्द्र धनार्थिनः ये जनास्त्वां चाकनन्तः अकामयन्त पुनश्च ते नु क्षिप्रमेव त्वां
चाकनन्त हे अमृत अमरणशीलेन्द्र मर्ताः मरणधर्माणः ते जनाः अंहः अन्तर्धं मो आरन्
मा गमन् । मा उ इति निपातसमुदायो मेत्येकनिपातार्थं वर्तते । उत अपि च यज्यूर्न् यजमानान्
ववन्धि संभजस्व । येषु जनेषु येषां जनानां मध्ये वयं स्तोतारः ते त्वदीयाः त्वाम भवाम
हे इन्द्र त्वं तेषु जनेषु ओजः बलं धेहि ॥ ३१ ॥

‘ अदर्दरसम् ’ इति द्वादशचर्मष्टादशं सूक्तम् । गातुर्नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो
देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ अदर्दद्वादश गातुः ’ इति । गतो विनियोगः ॥

१. ख-व-झ-ण-न-भ-र-आगच्छन्; श-गच्छति । २. ग-ध-ज-‘ कुर्वन्ति ’ नास्ति । ३. ख-अ-
र-सोमामिषवणः । ४. ग-ध-ज-धनार्थम् । ५. ख-व-झ-ण-न-भ-र-श-चाकनन्त कामयन्ते ।

अद॑र्द॒रुत्स॒मसृ॒जो॒ वि॒ खानि॒ त्वम॑र्ण॒वान्ब॑द्ध॒धानाँ॑ अ॒रम्णाः॑ ।

म॒हान्त॑मिन्द्र॒ पर्व॑तं॒ वि॒ यद्वः॑ सृ॒जो॒ वि॒ धारा॒ अव॑ दान॒वं ह॑न् ॥ १ ॥

अद॑र्दः । उत्स॑म् । असृ॑जः । वि । खानि॑ । त्वम् । अ॒र्णवान् । ब॒द्धधानान् । अ॒रम्णाः ।

म॒हान्तम् । इन्द्र॑ । पर्व॑तम् । वि । यत् । वरि॑ति वः ।

सृ॒जः । वि । धाराः॑ । अव॑ । दान॒वम् । ह॒न्ति॑ हन् ॥ १ ॥

हे इन्द्र॑ व॒त्सम्॑ उ॒त्सम्॑ उ॒त्स्यन्द्मानं॑ मेघम्॑ अद॑र्दः विदारितवानसि । तदनन्तरं॑ व॒खानि॑ मेघस्थोदकनिर्गमनद्वाराणि॑ व॒वि॑ अ॒सृजः॑ विशेषेण सृष्टवानसि । किंच॑ व॒बद्ध॑धानान् बाध्यमानान्॑ व॒अर्णवान्॑ उदकवतो मेघान्॑ व॒अर॑म्णाः विसर्जयसि क्षारयसीत्यर्थः । अत्र॑ र॒म्णाति॑र्विसर्जनकर्मा । हे॒ इन्द्र॑ व॒यत् यः॑ त्वम् । यदिति॑ लिङ्गव्यत्ययः । व॒महान्तं॑ प्रभूतं॑ व॒पर्व॑तं मेघं॑ व॒वि॑ वः॑ विवृत-
चानसि । व॒धाराः॑ अपां॑ व॒वि॑ सृ॒जः॑ विसृष्टवानसि । अपि च॑ व॒दान॑वं दनोः पुत्रं॑ घृत्रमसुरं॑ यद्वोदकस्य दातारं॑ मेघं॑ वा॒ अव॑ ह॒न् अभि॑हतवानसि । अत्र॑ निरुक्तम्—‘ अष्ट॒णा उ॒त्सम् । उ॒त्स उ॒त्स्य॒दना॒द्रो॒त्स्यन्द्ना॒द्वा॒ उन॑त्तेर्वा॑ स्यात् । व्यसृ॒जोऽस्य॑ खानि॒ त्वम॑र्ण॒वानर्ण॑स्वत ए॒तान्॑ ’ (निरु. १०. ९) इत्यादि ॥

त्वमु॒त्साँ॑ ऋ॒तुभिर्ब॑द्ध॒धानाँ॑ अ॒रंह॒ ऊधः॑ पर्व॑तस्य वज्रिन् ।

अहिँ॑ चिदुग्र॒ प्रयु॑तं॒ शयानं॑ जघ॒न्वाँ॑ इन्द्र॒ तवि॑षीमध॒त्थाः॑ ॥ २ ॥

त्वम् । उत्सा॑न् । ऋ॒तुभिः॑ । ब॒द्धधानान् । अ॒रंहः॑ । ऊधः॑ । पर्व॑तस्य । वज्रि॑न् ।

अहि॑म् । चि॒त् । उ॒ग्र । प्र॒युत॑म् । शयान॑म् । जघ॒न्वान् । इन्द्र॑ । तवि॑षीम् । अध॒त्थाः॑ ॥ २ ॥

हे॒ वज्रि॑न् वज्रवज्रिन्द्र॑ व॒त्सम्॑ ऋ॒तुभिः॑ ऋतुषु वृष्टिकालेषु॑ व॒बद्ध॑धानान् प्रतिबध्यमानान्॑ उ॒त्स॒मान् मेघान्॑ प्रतिबन्धनादमोचयः॑ इति शेषः । अपि च॑ व॒पर्व॑तस्य मेघस्य संबन्धि॑ ऊधः॑ जलम्॑ व॒अर॑हः॑ अगमयः॑ । हे॒ उ॒ग्र उ॒त्कर्ण॑यलेन्द्र॑ व॒प्रयु॑तम् उद्युक्तं॑ व॒शयानं॑ जले शयनं॑ कुर्वन्तम्॑ व॒अहिँ॑ व॒चित॑ वृत्रं॑ च॑ व॒जघ॑न्वान् हतवानसि । हे॒ इन्द्र॑ त्वं॑ व॒तवि॑षी बलम्॑ व॒अध॑त्थाः॑ अधारयः । घृत्रवधानन्तर-
मिन्द्रो॑ लोके प्रख्यातो भवतात्यर्थः ॥

त्यस्य॑ चिन्म॒ह॒तो निर्मु॑गस्य॒ वध॑र्जघान॒ तवि॑षीभिरिन्द्रः॑ ।

य॒ एक॒ इद॑प्र॒तिर्म॑न्यमान॒ आद॑स्माद॒न्यो अ॑जनिष्ट॒ तव्यान्॑ ॥ ३ ॥

त्यस्य॑ । चि॒त् । म॒ह॒तः । निः । मृ॒गस्य॑ । वधः॑ । ज॒घान् । तवि॑षीभिः । इन्द्रः॑ ।

यः । एकः॑ । इत् । अ॒प्र॒तिः । म॒न्यमानः॑ । आत् । अ॒स्मात् । अ॒न्यः । अ॒जनि॑ष्ट । तव्यान्॑ ॥ ३ ॥

१. ग-घ-ज-त-श-मेघस्थोदकानि निर्गमनद्वाराणि । २. त-प-फ-ब-र-बाध्यमानान् । ३. र-उज्जयनाद्वा । ४. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-वृष्टिकामेषु । ५. ख-प-ण-बन्धादमोचयः; क्ष-ग-म-र-प्रति-बन्धनादमोचयः । ६. ग-घ-ज प-फ-ब-अरमयः ।

निजघानायुधं शक्रो वृत्रेण क्षिप्तमोजसा । वृत्रस्य गात्रादन्यो यः प्रादुर्भूतो महासुरः ॥
 वृत्रं पूर्वं निहत्येन्द्रो द्वितीयं शुष्णसंज्ञकम् । पुनर्जघानेन्द्र इति पराभिः कीर्तयत्युपरिति ॥ १ ॥ इन्द्रः
 १महतः प्रभूतस्य १ ॥ मृगस्य मृगवच्छीघ्रगामिनः १त्यस्य १चित् तस्य वृत्रस्य संबन्धि १वधः आयुधं
 १तविषीभिः स्वकीयैर्बलैः १निः १जघान निःशेषेणावधीत् । १एक १इत् असहाय एव १अप्रतिः
 प्रतिद्वन्द्विरहितः २ १मन्यमानः आत्मानं १यः अस्तीति शेषः । १आत् तदानीम् १अस्मात् वृत्रात्
 १तथ्यान् प्रवृद्धतरः १अन्यः असुरः शुष्णः १अजनिष्ट प्रादुरभूत् ॥

त्यं चिदेषां स्वधया मदन्तं मिहो नपातं सुवृधं तमोगाम् ।

वृषप्रभर्मा दानवस्य भामं वज्रेण वज्री नि जघान शुष्णम् ॥ ४ ॥

त्यम् । चित् । एषाम् । स्वधया । मदन्तम् । मिहः । नपातम् । सुवृधम् । तमःऽगाम् ।

वृषऽप्रभर्मा । दानवस्य । भामम् । वज्रेण । वज्री । नि । जघान । शुष्णम् ॥ ४ ॥

१एषां प्राणिनां १स्वधया अस्त्रेण १मदन्तं मोदमानं सर्वप्राणिनामन्नं स्वयमेव भुञ्जानं १मिहः
 सेचनममर्थस्य मेघस्य १नपातं पातारं रक्षितारम् । अत्र नपाच्छब्दः पातरि वर्तते । 'प्राणो वै
 तनूनपात्स हि तन्वः पाति' (ऐ. वा. २. ४) इति ब्राह्मणम् । १सुवृधं प्रवृद्धं १तमोगां तमः
 अन्धकारं गच्छन्तं १त्यं १चित् तं च वृत्रं निजघानेति शेषः । १वृषप्रभर्मा वर्षणशीलस्य मेघस्य प्रहतां
 १वज्री वज्रवानिन्द्रः १वज्रेण स्वकीयेनायुधेन १दानवस्य दनुजस्य वृत्रस्य १भामम् । अत्र
 क्रोधवाचिभामशब्देन क्रोधादुत्पन्नः शुष्णासुरो लक्ष्यते । तं शुष्णासुरं १नि १जघान हतवान् ॥

त्यं चिदस्य क्रतुभिर्निषत्तममर्मणो विददिदस्य मर्म ।

यदी सुक्षत्र प्रभृता मदस्य युयुत्सन्तं तमसि हर्म्ये धाः ॥ ५ ॥

त्यम् । चित् । अस्य । क्रतुऽभिः । निऽसत्तम् । अमर्मणः । विदत् । इत् । अस्य । मर्म ।

यत् । ईम् । सुऽक्षत्र । प्रऽभृता । मदस्य । युयुत्सन्तम् । तमसि । हर्म्ये । धाः ॥ ५ ॥

१अमर्मणः मर्महीनमात्मानं मन्यमानस्य १अस्य वृत्रस्य १निषत्तं निषण्णं १त्यं १चित् त्यत्तदेव ।
 लिङ्गव्यत्ययः । १मर्म प्राणस्थानम् । यत्र स्थाने विद्धो म्रियते तन्मर्मेत्युच्यते । १अस्य वृत्रस्य
 १क्रतुभिः प्रज्ञानैर्हे इन्द्र त्वं १विददित् अज्ञासीरेव । १यत् यदा हे १सुक्षत्र सुबलेन्द्र त्वं १मदस्य
 मादकस्य सोमस्य १प्रभृता प्रभृतौ संभरणे सति १युयुत्सन्तं योद्धुमिच्छन्तम् १ईम् एनं वृत्रं १हर्म्ये
 हारके १तमसि १धाः न्यदधाः । वृत्र इन्द्रस्य भयात् तमसि प्राविशदित्यर्थः ॥

१. ख-च-ण-प्रवृद्धस्य । २. ख-ज्ञ-र-प्रतिद्वन्द्विरहितः; ग-घ-ज-प-क-ब-प्रतिबन्धरहितः । ३. ख-
 च-ज्ञ-ण-न-भ-र- 'शुष्णः' नास्ति । ४. ग-घ-ज-श- 'वृत्रस्य' नास्ति । ५. ख-च-प-ण-त-न-भ-र-
 श-शुष्णमसुरम् ।

त्यं चिद्वित्था कृत्पयं शयानमसूर्ये तमसि वावृधानम् ।

तं चिन्मन्दानो वृषभः सुतस्योच्चैरिन्द्रो अपगूर्यी जघान ॥ ६ ॥

त्यम् । चित् । इत्था । कृत्पयम् । शयानम् । असूर्ये । तमसि । ववृधानम् ।

तम् । चित् । मन्दानः । वृषभः । सुतस्य । उच्चैः । इन्द्रः । अपगूर्यी । जघान् ॥ ६ ॥

१सुतस्य अभिषुतेन सोमेन २मन्दानः मोदमानः ३वृषभः कामानां वर्पिता ४इन्द्रः ५उच्चैः
अध्वम् ६अपगूर्यं वज्रमुद्यम्य ७त्यं ८चित् तमेव वृत्रं ९जघान अवधीत् । कीदृशम् । १०इत्था
अमुग्रान्तरिक्षलोके ११कृत्पयम् । कत् सुखकरं पयो यस्य तम् । १२शयानम् आसु शयनं कुर्वन्तम् १३असूर्ये
सूर्यरहिते १४तमसि अन्धकारे १५ववृधानं वर्धमानम् । १६तं १७चित् इति पुनर्वचनं पूरणार्थम् ॥ ॥ ३२ ॥

उद्यदिन्द्रो महते दानवाय वधर्यमिष्ट सहो अप्रतीतम् ।

यदीं वज्रस्य प्रभृतौ ददाभ विश्वस्य जन्तोर्धमं चकार ॥ ७ ॥

उत् । यत् । इन्द्रः । महते । दानवाय । वधः । यमिष्ट । सहः । अप्रतिऽइतम् ।

यत् । ईम् । वज्रस्य । प्रऽभृतौ । ददाभ । विश्वस्य । जन्तोः । अधमम् । चकार ॥ ७ ॥

१यत् यदा २इन्द्रो ३महते प्रभृताय ४दानवाय वृत्रासुराय ५सहः शत्रूणामभिभवित् ६अप्रतीतं
केनाप्यप्रतिगतं ७वधः वज्रम् ८उत् ९यमिष्ट उदयच्छत् । १०यत् यदा ११वज्रस्य १२प्रभृतौ प्रहृतौ प्रहरणे
सन्ति ॥ ' ह्रप्रहोभः ' इति भवम् ॥ १३ईम् एनं वृत्रं १४ददाभ अहिंसीत् तदा १५विश्वस्य सर्वस्य १६जन्तोः
प्राणिनः १७अधमं नीचं १८चकार अकरोत् ॥

त्यं चिदर्णी मधुपं शयानमसिन्वं वृत्रं महाददुग्रः ।

अपादमत्रं महता वधेन नि दुर्योण आवृणङ्मधुवाचम् ॥ ८ ॥

त्यम् । चित् । अर्णीम् । मधुऽपम् । शयानम् । असिन्वम् । वत्रम् । महि । आदत् । उग्रः ।

अपादम् । अत्रम् । महता । वधेन । नि । दुर्योणे । आवृणक् । मधुवाचम् ॥ ८ ॥

१उग्रः उर्गूणबलः इन्द्रः २महि महान्तं ३त्यं ४चित् तमेव वृत्रम् ५आदत् आददौ प्रत्य-
ग्रहीत् । कीदृशम् । ६अर्णं गन्तारं जलं मेघं वावृत्य ७शयानं शयनं कुर्वन्तम् । स्थितवन्तमित्यर्थः ।
८मधुपं मधुनोऽम्भसः पातारं ९पालयितारम् १०असिन्वं सपत्नानवक्षेत्तारम् ११अस्यतेरिदं रूपम् ॥
१२वधं वृण्वन्तं सर्वमप्याच्छादयन्तम् । ' स इमाल्लोकानवृणोद्यदिमाल्लोकानवृणोत्तदुग्रस्य वृत्रस्य ' ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र- ' पातारं ' नास्ति । २. ख-च-झ-ण-न-भ-श-सपत्नानां क्षेत्तारम्; र-
सपत्नानाक्षेत्तारम् ।

(तै. सं. २. ५. २. २) इति हि तैत्तिरीयकम् । तदनन्तरमन्द्रः 'दुर्योणे संप्राप्ते 'महता प्रभृतेन 'वधेन वज्रेण 'अपादं पादरहितम् अमत्रम्' अमात्रं परिमाणरहितं 'मृध्वाघं हिंसितवानिन्द्रियम् । जृम्भाभिभूतमित्यर्थः' । वृत्रं 'नि 'अवृणक् नितरामहिंसीत् । 'तस्माज्जृम्भ्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणापानौ वा एनं तदजहिताम्' (तै. सं. २. ५. २. ४) इति हि तैत्तिरीयकम् ॥

को अस्य शुष्मं तर्विषीं वरात् एको धना भरते अप्रतीतः ।

इमे चिदस्य ज्रयसो नु देवी इन्द्रस्यौजसो भियसा जिहाते ॥ ९ ॥

कः । अस्य । शुष्मम् । तर्विषीम् । वरात्ते । एकः । धना । भरते । अप्रतिऽइतः ।

इमे इति । चित् । अस्य । ज्रयसः । नु । देवी इति ।

इन्द्रस्य । ओजसः । भियसा । जिहाते इति ॥ ९ ॥

'अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनीं 'शुष्मं शोषणीं' 'तर्विषीं बलं 'कः 'वरात्ते निवारयेत् ॥ शुष्मशब्दस्य स्त्रीलिङ्गविशेषणत्वेऽपि नियतलिङ्गत्वात् पुंलिङ्गत्वमेव ॥ 'अप्रतीतः केनाप्यप्रतिगत इन्द्रः 'एकः असहाय एव 'धना धनानि शत्रूणां वसूनि 'भरते विभतिं हरते वा । 'देवी देव्यौ द्योतमाने 'इमे 'चित् एव' आवापृथिव्यौ 'ज्रयसः वेगवतः 'अस्य 'इन्द्रस्य संबन्धिनः 'ओजसः बलादुद्धूतेन 'भियसा भयेन 'नु क्षिप्रं 'जिहाते गच्छतः । चलत इत्यर्थः ॥

न्यस्मै देवी स्वधितिर्जिहीतु इन्द्राय गातुरुशतीव येमे ।

सं यदोजां युवते विश्वमाभिरनु स्वधाने क्षितयो नमन्त ॥ १० ॥

नि । अस्मै । देवी । स्वधितिः । जिहीते । इन्द्राय । गातुः । उशतीऽइव । येम् ।

सम् । यत् । ओजः । युवते । विश्वम् । आभिः । अनु । स्वधाने । क्षितयः । नमन्त ॥ १० ॥

'स्वधितिः स्वधृतिः स्वेन धृता 'देवी द्योतमाना द्यौः 'अस्मै इन्द्राय 'नि 'जिहीते नीचत्वेन याति । 'गातुः भूमिः 'उशतीव कामयमाना योषिदिव 'इन्द्राय 'येमे आत्मानं नियच्छति । यथेष्टमात्मानं विनियोक्तुं योग्या भवतीत्यर्थः । 'यत् यदेन्द्रः 'विश्वं समस्तम् 'ओजः बलम् 'आभिः प्रजाभिः 'सं 'युवते संयोजयति । इन्द्रः स्वकीयं बलं सर्वासु प्रजासु निहितवानित्यर्थः । 'अनु आनुकूल्येन वर्तमानाः 'क्षितयः मनुष्याः । क्षितय इति मनुष्यनामैतन् । 'स्वधाने' बलवते इन्द्राय 'नमन्त संनमन्ति प्रह्वीभवन्ति' ॥

१. ग-घ-ज-त-प-फ-ब-अत्रम् । २. स्व-च-झ-ण-भ-र-जम्भ्याभिभूत* । ३. झ-र-तदजिहाताम् ; त-तदुजिहाताम् । ४. ख-च-ण-भ-शोषणम् ; न-शोषिणीम् ; भ-शोषणाम् । ५. ग-घ-ज-त-प-फ-ब-र-इमे ; श-एते एव । ६. ख-च-ण-नियोक्तुम् ; झ-न-भ-र-विथोक्तुम् । ७. ख-च-झ-ण-भ-र-स्वधाने स्वधानेन । ८. न-पुस्तकंऽस्यानन्तरमेवं पाठो दृश्यते- एकत्रिकनामन्येकाहे निधेवत्यशस्त्रे एकं नु त्वेति सूक्तमुखीया । सूत्रितं च-एकस्य चिन्मे विभ्वस्त्वो न एकं नु त्वा सत्यति पाञ्चजन्यमिति ।

एकं नु त्वा सत्पतिं पाञ्चजन्यं जातं शृणोमि यशसं जनेषु ।

तं मे जगृभ्र आशसो नविष्ठं दोषा वस्तोर्हवमानास इन्द्रम् ॥ ११ ॥

एकम् । नु । त्वा । सत्पतिम् । पाञ्चजन्यम् । जातम् । शृणोमि । यशसम् । जनेषु ।

तम् । मे । जगृभ्रे । आशसः । नविष्ठम् । दोषा । वस्तोः । हवमानासः । इन्द्रम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् एकं नु^१ मुख्यमेव जनेषु सर्वेषु मनुष्येषु मध्येऽहं मन्त्रद्वष्टा शृणोमि ऋषिमुख्येभ्यः । कीदृशम् । सत्पतिं सतां पालकं पाञ्चजन्यं पञ्चजनेभ्यो मनुष्येभ्यो हितं जातम् उत्पन्नं यशसं यशोयुक्तम् । दोषा क्षपायां वस्तोः वासरे च हवमानासः स्तुवन्तः आशसः कामानां शंसमानाः मे मदीयाः प्रजाः^२ नविष्ठम् अतिशयेन स्तुरयं तम् इन्द्रं जगृभ्रे गृह्णन्तु स्वीकुर्वन्तु ॥

एवा हि त्वामृतुथा यातयन्तं मघा विप्रेभ्यो ददतं शृणोमि ।

किं ते ब्रह्माणो गृहते सखायो ये त्वाया निदधुः काममिन्द्र ॥ १२ ॥

एव । हि । त्वाम् । ऋतुऽथा । यातयन्तम् । मघा । विप्रेभ्यः । ददतम् । शृणोमि ।

किम् । ते । ब्रह्माणः । गृहते । सखायः । ये । त्वाऽया । निऽदधुः । कामम् । इन्द्र ॥ १२ ॥

एव एवमुक्तप्रकारेण हि ऋतुथा कालेकाले यातयन्तं जन्तून् प्रेरयन्तं हे इन्द्र त्वां विप्रेभ्यः स्तोत्रेभ्यः मघा मघानि धनानि ददतं यच्छन्तं शृणोमि निशागमयामि । एतन्मृषेव प्रतिभाति । हे इन्द्र त्वाया त्वयि ये स्तोतारः कामं स्वकीयाभिलाषं निदधुः न्यक्षिपन् ब्रह्माणः गृहन्तः ते त्वदीयाः मखायः स्तोतारः किं गृहते त्वत् किं गृह्णते । ऋषिः स्वकीयाभिलाषप्राप्तिविलम्बनादेवमुक्तवानित्यर्थः ॥ ३३ ॥ २ ॥

वेदार्थस्य^३ प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विज्ञातीर्थमहेश्वरः^४ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

मायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

चतुर्थाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थे प्रथमाध्याये व्याख्याय व्याकृतिक्षमः ।

सुधीः श्रीसायणाचार्यो द्वितीयं व्याचिर्कीर्षति ॥

तत्रात्रेः पञ्चमे मण्डले तृतीयेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'महि महं' इति दशचं प्रथमं सूक्तम् । प्रजापतिपुत्रः संवरणाख्यः^१ ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । तथा चानुष्क्रान्तं— 'महि दश प्राजापत्यः संवरणः' । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

महिं महे तवसे दीध्ये नृनिन्द्रायेत्था तवसे अतव्यान् ।

यो अस्मै सुमतिं वाजसातौ स्तुतो जने समर्थश्चिकेत ॥ १ ॥

महिं । महे । तवसे । दीध्ये । नृन् । इन्द्राय । इत्था । तवसे । अतव्यान् ।

यः । अस्मै । सुऽमतिम् । वाजऽसातौ । स्तुतः । जने । सऽमर्थः । चिकेत ॥ १ ॥

अहं संवरणः । अतव्यान् अत्यन्तमिव दुर्बलः सन् । महि महत् प्रभूतं स्तोत्रं । महं महते । तवसे श्रवते । इन्द्राय । इत्था इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण । दीध्ये दीपयामि प्रकाशयामि । किमर्थम् । नृन् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । मनुष्याणामस्मदीयानां । तवसे बलाय । यद्वा । नृनस्मद्विशोधिनामभिभवायेति शेषः । तदर्थं तवसेऽस्मद्वलाय । 'यः' इन्द्रः । 'अस्मै' जने जनाय संवरणाय । 'वाजसातौ' संग्रामे वाजस्य अश्वस्य वा लाभे निमित्ते सति । 'स्तुतः' सन् । 'सुमतिं' समर्थः मर्त्यैः स्तोतृभिः सहितो यद्वा मह त्रियमाणैर्युध्यमानैर्मरुदादिभिरथवा समराहः । 'चिकेत' जानाति ॥

स त्वं न इन्द्र धियसानो अर्केर्हरीणां वृषन्योक्त्रमश्रेः ।

या इत्था मघवन्ननु जोषं वक्षो अभि प्रार्यः संक्षि जनान् ॥ २ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । धियसानः । अर्केः । हरीणाम् । वृषन् । योक्त्रम् । अश्रेः ।

याः । इत्था । मघऽवन् । अनु । जोषम् । वक्षः । अभि । प्र । अर्यः । संक्षि । जनान् ॥ २ ॥

हे । वृषन् वर्षक । इन्द्र । सः प्रसिद्धः । त्वं नः अस्मान् । धियसानः ध्यायन् । अर्केः अर्चन-साधनैः स्तोत्रैर्निमित्तभूतैः । हरीणां रथे नियोज्यानामश्वानां । योक्त्रं नियोजनरज्जुम् । अश्रेः आश्रयसि । 'याः' ॥ लिङ्गत्वस्ययः ॥ यानर्कान् हे । मघवन् । इत्था इत्थं । 'जोषं' प्रीतिम् । 'अनु' । वक्षः अवहः तैर्निमित्तैर्योक्त्रमश्रेरिति । तथा कृत्वा । अर्यः अस्मदरीन् । जनान् । अभि । अभिसुत्येन । प्र । प्रकृष्टं । संक्षि पराभव ॥

न ते तं इन्द्राभ्यस्मदृष्वायुक्तासो अब्रह्मता यदसन् ।

तिष्ठा रथमधि तं वज्रहस्ता रश्मि देव यमसे स्वश्वः ॥ ३ ॥

न । ते । ते । इन्द्र । अभि । अस्मत् । ऋष्व । अयुक्तासः । अब्रह्मता । यत् । असन् ।

तिष्ठ । रथम् । अधि । तम् । वज्रहस्त । आ । रश्मिम् । देव । यमसे । सुऽअश्वः ॥ ३ ॥

हे ऋष्व महन् इन्द्रं यन् ये अस्मत् अस्मत् त्वद्भक्त्योऽन्ये अयुक्तासः स्वया असंयुक्ताः^१ अस्मन् आसन् अभवन् अब्रह्मता । ब्रह्म परिवृढं कर्म । तद्रहितत्वात् षते नराः षते त्वदीयाः षन भवन्ति । अतः अस्मद्यज्ञम्^२ अभि आगन्तुं तं प्रसिद्धं रथमधि तिष्ठ । हे वज्रहस्त इन्द्र देव स्वश्वः त्वं यं रथमारोढुं रश्मिं प्रग्रहम् आ यमसे नियमयसि तमधि तिष्ठ ॥

पुरु यत्तं इन्द्र सन्त्युक्था गवे चकर्थोर्वरासु युध्यन् ।

ततक्षे सूर्याय चिदोर्कसि स्वे वृषा समत्सु दासस्य नाम चित् ॥ ४ ॥

पुरु । यत् । ते । इन्द्र । सन्ति । उक्था । गवे । चकर्थ । उर्वरासु । युध्यन् ।

ततक्षे । सूर्याय । चित् । ओर्कसि । स्वे । वृषा । समत्सु । दासस्य । नाम । चित् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र षते तव यत् यदा स्वभूतानि पुरु पुरुणि बहूनि । उक्था उक्थानि शस्त्राणि सन्ति तदा^३ उर्वरासु सस्योपेतासु भूमिषु निमित्तभूतासु गवे वृष्ट्युक्काय युध्यन् जलप्रतिबन्धकान् संहरन् चकर्थं करोषि भेदनम् । कुत्रेति । सूर्याय सूर्यस्य स्वे स्वर्काये ओर्कसि स्थाने । वृषा वर्षिता सन् ततक्षे संपादयसि । समत्सु संग्रामेषु दासस्य वृष्टिप्रतिबन्धकतुरेतन्नामकरय असुरस्य नाम चित् नामापि ततक्षे नाशयसीत्यर्थः^४ ॥

वयं ते तं इन्द्र ये च नरः शर्धो जज्ञाना याताश्च रथाः ।

आस्माज्जगम्यादहिशुभं सत्त्वा भगो न हव्यः प्रभृथेषु चारुः ॥ ५ ॥

वयम् । ते । ते । इन्द्र । ये । च । नरः । शर्धोः । जज्ञानाः । याताः । च । रथाः ।

आ । अस्मान् । जगम्यात् । अहिऽशुभं । सत्त्वा । भगोः । न । हव्यः । प्रऽभृथेषु । चारुः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वये च नरः कर्मणां नेतार ऋत्विग्यजमाना वयं स्मः षते वयं षते त्वदीयाः । कीदृशा वयम् । शर्धः बलं जज्ञानाः उत्पादयन्तः स्तुतिभिः याताश्च होतुं त्वां प्राप्ताश्च रथाः

१. ख-क्ष-त-न-भ-र-श-हे इन्द्र । २. श-यत् । मुपो लोपः । ३. ख-च-ण- अयुक्ताः । ४. ख-च-क्ष-ण-त-भ-र-यद्यज्ञम् ; न-यज्ञम् । ५. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-श-‘तदा’ नास्ति । ६. ख-च-क्ष-ण-भ-वयसीत्यर्थः ; न-र-वशयसीत्यर्थः ; श-नाशयतीत्यर्थः ।

रंहणशीलाश्च । किंच हे ^१अहिशुष्म । अहिरयनात् । सर्वतो व्यासबलेन्द्र त्वदनुग्रहात् ^२हव्यः स्तुत्यः
प्रतिभटैराह्लातव्यो वा ^३चरुः संगन्ता^४ ^५सत्त्वा भृत्यादिः ^६प्रभृतेषु संग्रामेषु यज्ञेषु वा ^७अस्मान् ^८आ
^९जगम्यात् आगच्छेत् । ^{१०}भगो न भग इव हव्यश्चारुः । भगदेवो यथास्मत्सहाय आगच्छति तथा
भृत्यादिरागच्छेदित्यर्थः ॥ १ ॥

पृपृक्षेण्यमिन्द्र त्वे ह्योजो नृम्णानि च नृतमानो अमर्तः ।

स न एनीं वसवानो रयिं दाः प्रार्यः स्तुषे तुविमघस्य दानम् ॥ ६ ॥

पृपृक्षेण्यम् । इन्द्र । त्वे इति । हि । ओजः । नृम्णानि । च । नृतमानः । अमर्तः ।

सः । नः । एनीम् । वसवानः । रयिम् । दाः । प्र । अर्यः । स्तुषे । तुविमघस्य । दानम् ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२पृपृक्षेण्यं संपर्काहं पूज्यं वा ^३ओजः बलं ^४त्वे ^५हि त्वयि खलु । त्वदधीनमित्यर्थः ।
^६नृतमानः नृत्यन् ^७अमर्तः अमरणधर्मा ^८सः त्वं ^९वसवानः आच्छादयन् स्वतेजसा जगत्
^{१०}नृम्णानि नृमणानि द्रविणानि । वक्ष्यमाणरय्यपेक्षया चशब्दः । ^{११}एनीम् एतवर्णां श्वेतवर्णां ^{१२}रयि
धनं ^{१३}दाः देहि । अहं च ^{१४}अर्यः ईश्वरस्य ^{१५}तुविमघस्य प्रभूतधनस्य च ^{१६}दानं ^{१७}प्र ^{१८}स्तुषे स्तोमि ॥

एवा न इन्द्रोतिभिर्व पाहि गृणतः शूर कारून् ।

उत त्वचं ददतो वाजसातौ पिप्रीहि मध्वः सुसुतस्य चारोः ॥ ७ ॥

एव । नः । इन्द्र । ऊतिभिः । अव । पाहि । गृणतः । शूर । कारून् ।

उत । त्वचम् । ददतः । वाजसातौ । पिप्रीहि । मध्वः । सुसुतस्य । चारोः ॥ ७ ॥

हे ^१शूर ^२इन्द्र ^३एव एवं ^४नः अस्मान् ^५गृणतः स्तुवतः ^६कारून् कर्तृनृत्विजः ^७ऊतिभिः रक्षणः
^८अव^९ पालय । ^{१०}उत अपि च ^{११}वाजसातौ संग्रामे ^{१२}त्वचम् आच्छादकं रूपं ^{१३}ददतः प्रयच्छतः
^{१४}सुसुतस्य सुष्ठुभिषुतस्य ^{१५}चारोः मनोहरस्य ^{१६}मध्वः सोमस्य ^{१७}पिप्रीहि प्रीणयात्मानम् । द्वितीयार्थे
पृष्ठी । उक्तलक्षणे^{१८} सोमं पिबेत्त्यर्थः । अथवा तृतीयार्थे पृष्ठी । उक्तलक्षणेन सोमपानेन प्रीणय ॥

उत त्ये मा पौरुकुत्स्यस्य सुरेऽसदस्योर्हिरणिनो रराणाः ।

वहन्तु मा दश श्येतासो अस्य गैरिक्षितस्य क्रतुभिर्नु सश्वे ॥ ८ ॥

उत । त्ये । मा । पौरुकुत्स्यस्य । सुरेः । असदस्योः । हिरणिनः । रराणाः ।

वहन्तु । मा । दश । श्येतासः । अस्य । गैरिक्षितस्य । क्रतुभिः । नु । सश्वे ॥ ८ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-गन्ता; ग-घ-ज-संगतो; र-श-संगता । २. ग-घ-ज-प-फ-ब-अव पाहि ।

३. ख-च-क्ष-ण-भ-र-सूक्त° ।

त्रसदस्युश्च विदथो ध्वन्यश्चेति त्रयो नृपाः । अश्वान्धनानि गाश्चादुर्कषये तद्वदस्युषिः ॥ १७ ॥
 अपि च १त्ये ते १मा । चतुर्थ्यर्थे द्वितीया । मह्यमित्यर्थः । १रराणाः ॥ रातेर्दानार्थस्य कर्मणि लिटः
 कानचि रूपम् ॥ दत्ता इत्यर्थः । १पौरुक्कुत्स्यस्य पुरुक्कुत्सापत्यस्य १सूरेः प्रेरकस्य १हिरणिनः हिरण्य-
 वतः १अस्य १त्रसदस्योः एतन्नामकस्य राजर्षेः १गैरिक्षितस्य गिरिक्षितगोत्रोत्पन्नस्य १श्येतासः शुभ्र-
 वर्णाः १दश अश्वाः १मा मां १वहन्तु प्रापयन्तु । अहं च १क्रतुभिः कर्मभी रथनियोजनादिभिर्यज्ञा-
 दिभिर्वा १नु क्षिप्रं १सश्च गच्छेयम् ॥

उत त्ये मां मारुताश्चस्य शोणाः क्रत्वामघासो विदथस्य रातौ ।

महस्त्रा मे च्यवतानो ददान आनुकमर्यो वपुषे नार्चत् ॥ १८ ॥

उत । त्ये । मा । मारुतऽअश्वस्य । शोणाः । क्रत्वामघासः । विदथस्य । रातौ ।

महस्त्रा । मे । च्यवतानः । ददानः । आनुकम् । अर्यः । वपुषे । न । आर्चत् ॥ १८ ॥

१उत अपि च १त्ये तेऽश्वा वक्ष्यमाणाः १मारुताश्चस्य । मरुत्सदृशवेगाश्चवान्मारुताश्च । तदप-
 त्यस्य १विदथस्य १एतन्नामकस्य १राजः १शोणाः शोणवर्णाः १क्रत्वामघासः क्रतुना कर्मणा शीघ्रगम-
 नादिलक्षणेन माहनीया अश्वाः १रातौ १दाने विनियुक्ता मां वहन्तीति शेषः । किंच १महस्त्रा महस्त्राणि
 अपरिमितानि धनानि १अर्यः पूज्यस्य १मे । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । पूज्याय मध्ये १च्यवतानः च्यावयन्
 १ददानः प्रयच्छन् सः १आनुकम् आभरणं च १वपुषे १स्वशरीरालंकाराय १आर्चन् प्रायच्छन् ।
 १न इति चार्थे ॥

उत त्ये मां ध्वन्यस्य जुष्टा लक्ष्मण्यस्य मुरुचो यतानाः ।

मह्ना रायः संवरणस्य ऋषेर्व्रजं न गावः प्रयता अपि गमन् ॥ १९ ॥

उत । त्ये । मा । ध्वन्यस्य । जुष्टाः । लक्ष्मण्यस्य । सुऽरुचः । यतानाः ।

मह्ना । रायः । सम्ऽवरणस्य । ऋषेः । व्रजम् । न । गावः । प्रऽयताः । अपि । गमन् ॥ १९ ॥

१उत अपि च १त्ये ते वक्ष्यमाणाः रायः १ध्वन्यस्य ध्वन्यनामकस्य १लक्ष्मण्यस्य लक्ष्मण-
 पुत्रस्य राज्ञः संबन्धिनोऽश्वाः १जुष्टाः मां १प्राप्ताः १सुरुचः शोभनदीप्तयः १यतानाः वह-
 नाय १यतमानाः । १रायः १मह्ना महत्त्वेन युक्ता रायः १प्रयताः दत्ताः सत्यः १संवरणस्य १ऋषेः
 १अपि १गमन् अपिगताः प्राप्ताः । मद्रुहमिति शेषः । १व्रजं १न १गावः गोष्ठं गाव इव । यद्वा नेति
 चार्थे । गावश्च मम व्रजमपि गमन् । अत्रैन्द्रे सूक्ते 'प्रायेर्णेन्द्रे मरुतो राज्ञां च दानस्तुतयः' (अनु.
 २. २२) इत्युक्त्वाद्वाज्ञां दानस्तुतिरविरुद्धा ॥ २ ॥

१. त-१' विदथस्यैतन्नामकस्य ' नास्ति । २. ग-घ-ज-त-प-फ-ब-श-अश्वाः विदथस्य वेदनसाधनस्य ।
 ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-१' रातौ ' नास्ति । ४. ग-घ-ज-प-फ-ब-आभूषे । ५. ग-घ-ज-मा । ६.
 ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-ब-श-वहमाना; र-वहमानाय । ७. ग-घ-ज-प-फ-ब-रायो धनानि ।

‘अजातशत्रुम्’ इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं प्राजापत्यस्य संवरणस्यार्थमैन्द्रम् । नवमी त्रिष्टुप्
शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः । ‘अजातशत्रुं नव त्रिष्टुबन्तम्’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो
लैङ्गिकः ॥

अजातशत्रुमजरा स्वर्वत्यनु स्वधामिता दस्ममीयते ।

सुनोतन पचत ब्रह्मवाहसे पुरुष्टुताय प्रतरं दधातन ॥ १ ॥

अजातशत्रुम् । अजरा । स्वःऽवती । अनु । स्वधा । अमिता । दस्मम् । ईयते ।

सुनोतन । पचत । ब्रह्मवाहसे । पुरुष्टुताय । प्रतरम् । दधातन ॥ १ ॥

वअजातशत्रुम् । अनुस्पन्नाः शातयितारो यस्य तम् । वदस्मं शत्रूणामुपक्षपयितारम् वअजरा
अक्षीणा वस्वर्वती स्वरणवती वअमिता अपरिमिता वस्वधा अन्नं हविः वअनु ईयते अनुप्राप्नोति ।
तदर्थं हे ऋत्विजः वसुनोतन अभिपुणत । वपचत पुरोडाशादिकम् । कस्मै । वब्रह्मवाहसे ब्रह्मणः
परिवृढस्य स्तोत्रस्य वाहकाय वपुरुष्टुताय बहुभिः स्तुतायेन्द्राय । वप्रतरं प्रकृष्टतरं वदधातन
धारयत स्वस्वोचितकर्म ॥

आ यः सोमेन जठरमपिप्रतामन्दत मघवा मध्वो अन्धमः ।

यदी मृगाय हन्तवे महावधः सहस्रभृष्टिमुशना वधं यमत् ॥ २ ॥

आ । यः । सोमेन । जठरम् । अपिप्रत । अमन्दत । मघवा । मध्वः । अन्धसः ।

यत् । ईम् । मृगाय । हन्तवे । महावधः । सहस्रभृष्टिम् । उशना । वधम् । यमत् ॥ २ ॥

वयः वमघवा वसोमेन वजठरं स्वकीयम् वआ सर्वतः वअपिप्रत अपूरयत् वमध्वः मधुरसस्य^१
वअन्धसः सोमस्य^२ पानेन वअमन्दत अनुप्यत । वयत् यदा वईम् अयं वमृगाय एतन्नामकाय असुराय^३
वहन्तवे तं हन्तुं वमहावधः महावज्रः वसहस्रभृष्टिः अपरिमिततेजाः वउशना कामयमानः शत्रुं
बहोशनसा सह ववधं वज्रं वयमत् उदयच्छन् तदापिप्रत अमन्दत च ॥

यो अस्मै घ्नस उत वा य ऊर्धनि सोमै सुनोति भवति द्युमाँ अह ।

अपाप शक्रस्तंतनुष्टिमूहति तनूशुभ्रं मघवा यः कवासखः ॥ ३ ॥

यः । अस्मै । घ्नसे । उत । वा । यः । ऊर्धनि । सोमम् । सुनोति । भवति । द्युमान् । अह ।

अपऽअप । शक्रः । ततनुष्टिम् । ऊहति । तनूशुभ्रम् । मघवा । यः । कवऽसखः ॥ ३ ॥

यः यजमानः ^१अस्मै इन्द्राय ^२घ्नंसे । अहर्नामैतत् । गृह्यन्तेऽस्मिन् रसा इति घ्नंसः । तस्मिन् ।
^३उत ^४वा अथवा यः यजमानः ^५ऊधनि । उद्धततरं भवस्युद्धमिति बोधो रात्रिः । स्नेहप्रदान-
 रसाभ्यामूधसि रात्रौ च समत्वाद्वाग्रिरप्यूध उच्यते । अहनि रात्रौ च ^६सोमं ^७सुनोति सः ^८भवति
^९शुमान् दीप्तिमान् । ^{१०}अह इति विनिग्रहार्थीयः । किंच ^{११}शक्रः शक्तोऽयमिन्द्रः ^{१२}ततनुष्टिम् । ततं
 धर्मसंततिं नुदति वष्टि कामयते कामानिति ततनुष्टिः । तं ^{१३}तनूशुभ्रम् । तनूः शुभ्रा शोभनीया अलं-
 कारादिभिः ^{१४}यस्य तम् । तारुशं स्वपोषकम् अयज्वानम् ^{१५}अप ^{१६}ऊहति ^{१७}। अपरोऽपशब्दः पूरणः । ^{१८}मधवा
 धनवान् ^{१९}यः च ^{२०}कवासम्बः कुस्मितपुरुषसहायस्तमपोहतीति ॥

यस्यावधीत्पितरं यस्य मातरं यस्य शक्रो भ्रातरं नात ईषते ।

वेतीद्वस्य प्रयता यतंकरो न किल्बिषादीषते वस्व आकरः ॥ ४ ॥

यस्य । अवधीत् । पितरम् । यस्य । मातरम् । यस्य । शक्रः । भ्रातरम् । न । अतः । ईषते ।

वेति । इत् । ऊँ इति । अस्य । प्रयता । यतम्ऽकरः ।

न । किल्बिषात् । ईषते । वस्वः । आऽकरः ॥ ४ ॥

^१शक्रः शक्तोऽयं ^२यस्य अयज्वनः ^३पितरं ^४अवधीत् हतवान् । ^५यस्य च ^६मातरम् अवधीत् ।
^७यस्य च ^८भ्रातरं ^९अतः अस्मादयज्वनः सकाशान् ^{१०}न ^{११}ईषते । न विभेति न ^{१२}गच्छति ^{१३}वा ।
 किंतु ^{१४}अस्य ^{१५}प्रयता प्रदत्तानि ^{१६}हवींषि ^{१७}वेतीदु कामयत एव । अयज्वानं शिक्षयित्वा नियोजय-
 तीत्यर्थः । ^{१८}यतंकरो यमनकर्ता ^{१९}वस्वः वसुनः धनस्य ^{२०}आकरः अभिमुख्यकर्ता यः ^{२१}किल्बिषात्
 पित्रादिवधयुक्तात् ^{२२}न ^{२३}ईषते न चलति न विभेति वा । इन्द्रस्य अस्नोतृणां ^{२४}हतिः ' इन्द्रो यतीन्
 सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् अन्तरिक्षे पौलोमान् प्रथिव्यां कालकाञ्जयानरन्मुखान्यतीन् सालावृकेभ्यः
 प्रायच्छत् ' इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा ॥

न पञ्चभिर्दशभिर्वष्ट्यारभं नासुन्वता सचते पुष्यता चन ।

जिनाति वेदमुया हन्ति वा धुनिरा देव्युं भजति गोमति व्रजे ॥ ५ ॥

न । पञ्चऽभिः । दशऽभिः । वष्टि । आऽरभम् । न । असुन्वता । सचते । पुष्यता । चन ।

जिनाति । वा । इत् । अमुया । हन्ति । वा । धुनिः । आ । देवऽयुम् । भजति । गोऽमति । व्रजे ॥ ५ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-अलंकरणादिभिः; ग-घ-ज-अलंकाराः । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-यज्वानम् ।
 ३. ख-च-ण-भ-आपोहति; ग-घ-ज-प-फ-ब-अपो अपोहति । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-धनवान्
 नास्ति । ५. झ-त-र-यज्वनः । ६. ख-झ-नेच्छति । ७. ग-घ-ज-श-दत्तानि । ८. त-यतंकरो
 यमनकरः । ९. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-पित्रादिधनयुक्तात्; ग-घ-ज-प-फ-ब-पित्रादिवत्; श-पित्रादिना
 वधयुक्तात् । १०. ख-च-झ-ण-न-भ-स्तोतृणाम् ।

अयमिन्द्रः पञ्चभिर्दशभिः वा सहायैः आरभम् आरम्भं शत्रुहननायालम्बनं न वष्टि
साहाय्यं नापेक्षत इत्यर्थः । यद्वा । अमुमिन्द्रं पञ्चभिर्दशभिर्वा यज्ञादन्यैरुपायैः आरभम् आरब्धुमुद्योगं
कर्तुं न वष्टि न कामयते । असुन्वता अभिपवमकुर्वता सह पुष्यता चन बन्ध्वादीनपोषयतापि
न सचते न संगच्छते । असुन्वन्तम् अभिपवमकुर्वाणम् अयष्टारम् अपुष्णन्तं च न प्राप्नोतीत्यर्थः । न
केवलमप्राप्तिमात्रं किंतु जिनाति वा । वाशब्दश्चार्थः । जिनाति च । बाधते । इत् इति पूरणः ।
हन्ति वा अमुया अमुमयष्टारं धुनिः कम्पकः शत्रूणाम् । देवयुं देवमिन्द्रं कामयमानं यजमानं
गोमति व्रजे आ भजति योजयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वित्वक्ष्णः समृतौ चक्रमासजोऽसुन्वतो विषुणः सुन्वतो वृधः ।

इन्द्रो विश्वस्य दमिता विभीषणो यथावशं नयति दासमार्यः ॥ ६ ॥

वित्वक्ष्णः । समऽऽमृतौ । चक्रम्ऽआसजः । असुन्वतः । विषुणः । सुन्वतः । वृधः ।

इन्द्रः । विश्वस्य । दमिता । विभीषणः । यथाऽवशम् । नयति । दासम् । आर्यः ॥ ६ ॥

समृतौ संग्रामे वित्वक्ष्णः विशेषेण तनूकर्ता शत्रूणां तदर्थं चक्रमासजः रथचक्रस्या-
संजायिता असुन्वतः अयजमानस्य विषुणः पराङ्मुखः सुन्वतः यजमानस्य वृधः वर्धयिता
इन्द्रः विश्वस्य दमिता शिक्षयिता विभीषणः भयजनकः आर्यः स्वामी यथावशं यथेच्छं
दासं दासकर्माणं जनं नयति स्ववशम् ॥

समी पणेरजति भोजनं मुषे वि दाशुषे भजति सूनरं वसु ।

दुर्गे चन ध्रियते विश्व आ पुरु जनो यो अस्य तविषीमचुक्रुधत् ॥ ७ ॥

सम् । ईम् । पणेः । अजति । भोजनम् । मुषे । वि । दाशुषे । भजति । सूनरम् । वसु ।

दुःसो । चन । ध्रियते । विश्वः । आ । पुरु । जनः । यः । अस्य । तविषीम् । अचुक्रुधत् ॥ ७ ॥

ईम् अयमिन्द्रः पणेः वणिज^१ इव^२ लुब्धकस्यादातुः भोजनं धनमज्ञं वा मुषे चोरयितुं
सम् अजति सम्यक् गच्छति । गत्वा चादाय दाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय वि भजति
सूनरं शोभनमनुष्यं वसु धनम् । अयष्टुर्धनमाकृष्य यष्टे प्रयच्छतीत्यर्थः । न केवलं वणिग्धन-
प्रदानमात्रं किंतु पुरु पुरुणि दुर्गे चन^३ दुःखेन^४ गन्तव्ये आपद्यपि विश्वः सर्वोऽपि दातृजनः आ
ध्रियते आस्थाप्यते । यः जनः अस्य इन्द्रस्य तविषीं बलम् अचुक्रुधत् विहिताकरणादिना
तस्य पणेरजतीति पूर्वशेषः । यद्वा । योऽस्य तविषीमचुक्रुधत् स सर्वोऽपि जनो दुर्गे चनाध्रियत
इन्द्रेण ॥ चनेत्येकपदमध्येनृसंप्रदायप्राप्तम् ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-‘जनं’ नास्ति । २. ख-च-क्ष-ण-त-भ-र-वणिजामिव । ३. ख-च-ण-
वणिक्प्रदानं । ४. ख-च-क्ष-ण-न-भ-चन दुःखेन; र-च दुःखेन न । ५. क्ष-न-भ-र-‘जनः’ नास्ति ।

सं यज्जनौ सुधनौ विश्वशर्धसाववेदिन्द्रो मघवा गोषु शुभिषु ।

युजं ह्यरन्यमकृत प्रवेपन्युदो गव्यं सृजते सत्त्वभिर्धुनिः ॥ ८ ॥

सम् । यत् । जनौ । सुधनौ । विश्वऽशर्धसौ । अवेत् । इन्द्रः । मघऽवा । गोषु । शुभिषु ।

युजम् । हि । अन्यम् । अकृत । प्रवेपनी । उत् । ईम् । गव्यम् । सृजते । सत्त्वभिः । धुनिः ॥ ८ ॥

१यम् १अवेत् संजानाति १यत् यदा १जनौ परस्परप्रतिद्वन्द्विनौ १सुधनौ शोभनधनौ
१विश्वशर्धसौ व्यासबलौ बहूत्साहौ वा १मघवा धनवान् १इन्द्रः १गोषु १शुभिषु शोभनासु गोषु
निमित्तभूतासु १अन्यं यष्टारं १युजं महायम् १अकृत कृतवान् १प्रवेपनी शत्रूणां प्रवेपनवान् । १ईम् अस्मै
१गव्यं गोसमूहम् १उत् १सृजते १सत्त्वभिः मरुद्भिः सह १धुनिः मेघानां कम्पयिता । इन्द्रो यजमानम्
अयजमानं वा यं जानाति गोनिमित्तं^१ ज्ञात्वा यज्वने गोममहं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

सहस्रसामाग्निवेशि गृणीषे शत्रिमग्र उपमां केतुमर्यः ।

तस्मा आपः संयतः पीपयन्त तस्मिन्क्षत्रममवत्त्वेषमस्तु ॥ ९ ॥

सहस्रऽसाम् । आग्निऽवेशिम् । गृणीषे । शत्रिम् । अग्ने । उपऽसाम् । केतुम् । अर्यः ।

तस्मै । आपः । समऽयतः । पीपयन्त । तस्मिन् । क्षत्रम् । अमऽवत् । त्वेषम् । अस्तु ॥ ९ ॥

अग्निवेशिसुतं शत्रिममंख्यातधनप्रदम् । आशास्त ऋषिरन्यर्चा प्रजापतिसुतः सुधीः ॥ १अर्यः
अहं १सहस्रसाम् अपरिमितधनप्रदम् १आग्निवेशिम् अग्निवेशिसुतं १शत्रिम् एतन्नामकं राजर्षिं १गृणीषे
गृणे स्तौमि । हे १अग्ने अङ्गनादिगुणविशिष्टेन्द्र । कीदृशं तम् । १उपमाम् उपमानभूतं १केतुं प्रज्ञापकं
प्रख्यातमित्यर्थः । १तस्मा १आपः १संयतः सम्यक् गच्छन्त्यः १पीपयन्त प्यायन्ताम्^३ । १तस्मिन्
राजि १क्षत्रं धनम्^४ १अमवत् बलसहितं^५ १त्वेषं दीप्तम् १अस्तु इति ॥ ॥ ४ ॥

‘ यस्ते साधिष्टः ’ इत्यष्टवं तृतीयं सूक्तम् । अङ्गिरोगोत्रः प्रभूवसुर्नाम ऋषिः । अन्त्या
पङ्क्तिः । पङ्क्त्यन्तपरिभाषया शिष्टा अनुष्टुभः । इन्द्रो देवता । ‘ यस्तेऽष्टौ प्रभूवसुराङ्गिरसः
पङ्क्त्यन्तम् ’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आभिष्टविकेपूक्थेषु तृतीयमवने आद्य-
स्तृचोऽच्छावाकस्य वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘ यस्ते साधिष्टोऽवसे पुरां भिन्दुर्युवा कविः ’
(आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । द्वितीयतृतीययोः स्वरसान्नोश्वाद्यौ तृचावनुरूपौ । ‘ यस्ते साधिष्टोऽवस
इति पञ्चनुष्टुभः ’ (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति हि सूत्रितम् ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-नोनिमित्तम् । २. ग-घ-ज-प-फ-ब-अर्यः स्वामी । ३. ग-घ-ज-प-फ-
ब-पुष्यन्तु । ४. ग-घ-ज-प-फ-ब-बलममवत् गृहयुक्तम् ।

यस्ते साधिष्ठोऽवसे इन्द्र क्रतुष्टमा भर ।

अस्मभ्यं चर्षणीसहं सस्मिन् वाजेषु दुष्टरम् ॥ १ ॥

यः । ते । साधिष्ठः । अवसे । इन्द्र । क्रतुः । तम् । आ । भर ।

अस्मभ्यम् । चर्षणिऽसहम् । सस्मिन् । वाजेषु । दुष्टरम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तव ययः साधिष्ठः अतिशयेन साधकः क्रतुः उक्तलक्षणं कर्म प्रज्ञा वास्ति
यत् क्रतुं नः अवसे अस्मद्रक्षणाय अस्मभ्यम् आ भर आहर । कीदृशं तम् । चर्षणीसहं सर्वेषां
मनुष्याणामभिभवितारं सस्मिन् संन्नातं शुद्धं वाजेषु संग्रामेषु दुष्टरम् अन्यैरनभिभाव्यम् ॥

यदिन्द्र ते चतस्रो यच्छूर सन्ति तिस्रः ।

यद्वा पञ्च क्षितीनामवस्तत्सु न आ भर ॥ २ ॥

यत् । इन्द्र । ते । चतस्रः । यत् । शूर । सन्ति । तिस्रः ।

यत् । वा । पञ्च । क्षितीनाम् । अवः । तत् । सु । नः । आ । भर ॥ २ ॥

हे इन्द्र ते तव यत् या उतयः चतस्रः चतुर्षु वर्णेषु संश्रिताः यमन्ति यत् याश्च हे
यद्वा तिस्रः त्रिषु लोकेषु वर्तमानाः यद्वा । वाशब्दश्चार्थः । यत् याश्च पञ्च क्षितीनां पञ्चजन-
संबन्धिन्य उतयः सन्ति यत् सर्वम् अवः रक्षणं सु सुष्ठु नः अस्मभ्यम् आ भर आहरेति ॥

आ तेऽवो वरेण्यं वृषन्तमस्य हूमहे ।

वृषजूतिर्हि जज्ञिष आभूभिः इन्द्र तुर्वणिः ॥ ३ ॥

आ । ते । अवः । वरेण्यम् । वृषन्तमस्य । हूमहे ।

वृषऽजूतिः । हि । जज्ञिषे । आभूभिः । इन्द्र । तुर्वणिः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वृषन्तमस्य फलानां वर्षकतमस्य ते तव अवः रक्षणं गमनं वा वरेण्यं वरणीयम्
आ हूमहे आह्वयामः । हे इन्द्र वृषजूतिः वर्षणगमनः तुर्वणिः तूर्णवनिहिसको वा त्वम् आभूभिः
सर्वतो भवज्जिघ्यासैर्मरुद्भिः सह अवः हि जज्ञिषे उत्पादयसि खलु । तेऽव आह्वयाम इति ।
यद्वा । वृषगमनः सन् यस्माद्यज्ञमागत्य फलं जज्ञिषे तस्मात्तेऽवो हूमह इति ॥

१. ख-झ-चतस्रुषु; ग-घ-ज-प-फ-ब-रक्षाः चतस्रः चतस्रुषु; त-र-चतस्रः चतस्रुषु । २. ख-च-श-
ण-न-भ-र-‘यत्’ नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-‘यद्वा’ नास्ति । ४. ख-व-झ-ण-न-भ-र-
अवो रक्षणं तत्सर्वम् । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र-याहि ।

वृषा ह्यमि राधसे जज्ञिषे वृष्णि ते शवः ।

स्वक्षत्रं ते धृपन्मनः सत्राहमिन्द्र पौंस्यम् ॥ ४ ॥

वृषा । हि । असि । राधसे । जज्ञिषे । वृष्णि । ते । शवः ।

स्वऽक्षत्रम् । ते । धृपत् । मनः । सत्राऽहम् । इन्द्र । पौंस्यम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र राधसे यजमानानां समृद्धये वृषा ह्यमि फलस्य वर्षकोऽसि खलु । यद्वा । वृषा स्वत्वमि । राधसे धनार्थं जज्ञिषे उत्पद्यसे । ते शवः बलं वृष्णि वर्धित् । ते मनः स्वक्षत्रं स्वायत्तबलं धृपत् धर्षकं विरोधिनाम् । हे इन्द्र ते पौंस्यं पुंस्यं सत्राहं संघहन्तु ॥

त्वं तमिन्द्र मर्त्यममित्रयन्तमद्रिवः ।

सर्वरथा शतक्रतो नि याहि शवसस्पते ॥ ५ ॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । मर्त्यम् । अमित्रऽयन्तम् । अद्रिवः ।

सर्वऽरथा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । नि । याहि । शवसः । पते ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं तम् अमित्रयन्तं शत्रुत्वमाचरन्तं शत्रुं वेच्छन्तं मर्त्यं हे अद्रिवः वसवसिन्द्र सर्वरथा सर्वत्र व्यासेन रथेन ॥ 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः ॥ हे शतक्रतो हे शवसस्पते बलस्य पालक नि याहि नितरां गच्छाभिभवितुम् ॥ ५ ॥

त्वामिद्वृत्रहन्तम् जनासो वृक्तबर्हिषः ।

उग्रं पूर्वीषु पूर्य हवन्ते वाजसातये ॥ ६ ॥

त्वाम् । इत् । वृत्रहन्तम् । जनासः । वृक्तबर्हिषः ।

उग्रम् । पूर्वीषु । पूर्यम् । हवन्ते । वाजसातये ॥ ६ ॥

हे वृत्रहन्तम् अतिशयेन शत्रूणां हन्तरिन्द्र त्वामिन् त्वामेव जनासः जनाः वृक्तबर्हिषः आच्छादितदर्भाः । प्रवृत्तयज्ञा इत्यर्थः । उग्रम् उद्गूर्णबलं पूर्वीषु बद्धीषु प्रजासु मध्ये पूर्य पुरातनं मन्तं वाजसातये संग्रामाय हवन्ते आह्वयन्ते ॥

अस्माकमिन्द्र दुष्टरं पुरोयावानमाजिषु ।

सयावानं धनेधने वाजयन्तमवा रथम् ॥ ७ ॥

अस्माकम् । इन्द्र । दुष्टरम् । पुरोऽयावानम् । आजिषु ।

सऽयावानम् । धनेधने । वाजयन्तम् । अव । रथम् ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽअस्माकं ऽरथं रंहणस्वभावं वा पुत्रम् ऽअव रक्ष । कीदृशं रथम् । ऽदुष्टं दुःखेन तरणीयम् ऽआजिपु संग्रामेषु ऽपुरोयावानं पुरतो मिश्रयितारं ऽमयावानम्, अनुर्धरः सह गन्तारं ऽधनेधने सर्वेषु धनेषु ऽवाजयन्तं संग्रामं धनं वेच्छन्तम् ॥

अस्माकमिन्द्रेहि नो रथमवा पुरंध्या ।

वयं शविष्ठ वार्यं दिवि श्रवो दधीमहि दिवि स्तोमं मनामहे ॥ ८ ॥

अस्माकम् । इन्द्र । आ । इहि । नः । रथम् । अव । पुरंध्या ।

वयम् । शविष्ठ । वार्यम् । दिवि । श्रवः । दधीमहि । दिवि । स्तोमम् । मनामहे ॥ ८ ॥

हे ऽइन्द्र ऽअस्माकम् अस्मदीय एव सन् ऽएहि आगच्छ । आगत्य च ऽपुरंध्या शोभनबुद्ध्या ऽनः अस्माकं ऽरथम् ऽअव रक्ष । ऽवयं च हे ऽशविष्ठ अतिशयेन बलवान् स्वदनुग्रहात् ऽवार्यं वरणीयं ऽश्रवः अक्षं कीर्तिं वा ऽदिवि द्योतमाने स्वयि ऽदधीमहि स्थापयामः । तथा ऽदिवि स्वयि ऽस्तोमं स्तोमं ऽभनामहे करवामहे इत्यर्थः ॥ ॥ ६ ॥

‘स आ गमन्’ इति पठ्यं चतुर्थं सूक्तम् । आङ्गिरसः प्रभूवमुर्कषिः । तृतीया जगती शिषा अनुक्तत्वात् त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । अनुक्रान्तं च—‘स आ गमन् पद् तृतीया जगती’ इति ॥ विनियोगो लैङ्गिकः ॥

स आ गमदिन्द्रो यो वसूनां चिकेतदातुं दामनो रयीणाम् ।

धन्वचरो न वंसगस्तृपाणश्चक्रमानः पिबतु दुग्धमंशुम् ॥ १ ॥

सः । आ । गमत् । इन्द्रः । यः । वसूनाम् । चिकेतत् । दातुम् । दामनः । रयीणाम् ।

धन्वऽचरः । न । वंसगः । तृपाणः । चक्रमानः । पिबतु । दुग्धम् । अंशुम् ॥ १ ॥

ऽसः ऽइन्द्रः अस्मद्यज्ञं प्रति ऽआ ऽगमन् आगच्छतु । ऽयः देवः ऽवसूनां धनानाम् ॥ कर्मणि पठ्यी ॥ वसूनि धनानि ऽचिकेतत् जानाति प्रदातुम् । स कीदृशः । ऽदामनः दाता दानमना वा ऽरयीणां धनानाम् । गमने दृष्टान्तः । ऽधन्वचरो ऽन धनुषा सह संचरन् धानुष्क इव ऽवंसगः वननीयगमनः ऽतृपाणः अत्यन्तं तृपितः ऽचक्रमानः कामयमानश्च सन् ऽदुग्धम् अभिषुतम् ऽअंशुं सोमं ऽपिबतु ॥

आ ते हनू हरिवः शूर शिप्रे रुहत्सोमो न पर्वतस्य पृष्ठे ।

अनु त्वा राजन्मर्वतो न हिन्वन् गीर्भिर्मदेम पुरुहूत विश्वे ॥ २ ॥

आ । ते । हनु इति । हरिऽवः । शूर । शिप्रे इति । रुहत् । सोमः । न । पर्वतस्य । पृष्ठे ।

अनु । त्वा । राजन् । अर्वतः । न । हिन्वन् । गीऽभिः । मदेम । पुरुहूत । विश्वे ॥ २ ॥

हे इन्द्र हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन् वृक्षर वृते तव वृहन् हननसाधने । यद्यप्ययं क्षिप्रावचनः
तथापि पुनः क्षिप्राभिधानात् गौणोऽवगन्तव्यः । उक्तरूपे संहते वा वृक्षिरे वृआ वृहत् आरोहतु
प्राप्नोतु वृसोमः अस्मद्वत्तः । वृपर्वतस्य वृष्टे वृन रुहत् नारोहति । तत्र न तिष्ठतीत्यर्थः । यद्वा ।
नशब्दः पुरस्तात्प्रयुक्तोऽप्यत्रोपमार्थः । पर्वतस्य वृष्टे उपरिप्रदेशे सोमो न । तत्र यथा विस्रग्भेण
प्रसरति तद्वत् । हे वृराजन् राजमानेन्द्र वृत्वा त्वाम् वृअनु त्वया सह ॥ ' तृतीयार्थे ' इत्यनोः कर्म-
प्रवचनीयत्वम् ॥ वृविश्वे वयम् वृअर्वतो वृन अश्वा निव नृणादिभिः वृगीभिः स्तुतिभिः वृहिन्वन्
हिन्वन्तः त्वां प्रीणयन्तः सन्तः वृमदेम हृष्येम । हे वृपुरुहत् बहुप्रकारं बहुभिर्वाहतेन्द्र ॥

चक्रं न वृत्तं पुरुहूत वेपते मनो भिया मे अमतेरिदद्विवः ।

रथादधि त्वा जरिता सदावृध कुविन्नु स्तोषन्मघवन्पुरुवसुः ॥ ३ ॥

चक्रम् । न । वृत्तम् । पुरुऽहूत । वेपते । मनः । भिया । मे । अमतेः । इत् । अद्रिऽवः ।

रथात् । अधि । त्वा । जरिता । सदाऽवृध । कुवित् । नु । स्तोषत् । मघऽवन् । पुरुऽवसुः ॥ ३ ॥

हे वृपुरुहत् बहुभिराहूत हे वृअद्विवः वज्रवज्रिन्द्र वृमे वृमनः वृअमतेरिन् दारिद्र्यादस्तोतुर्वा
सकाशान् वृभिया भीत्या वृवेपते कम्पते । वृवृत्तं वृचक्रं वृन भूमौ वर्तमानं चक्रमिव । यस्मादेवं तस्मान्
वृरथादधि उपरि स्थितं वृत्वा त्वां हे वृसदावृध सर्वदा वर्धमान हे वृमघवन् इन्द्र वृजरिता स्तोता
वृपुरुवसुः अहमृषिः वृकुविन् बहु वृनु क्षिप्रं वृस्तोषन् स्तोष्यति स्तूयान् ॥ अत्र कुविच्छन्दयोगेऽपि
आख्यातस्य बहुलप्रहणान्निघातः ॥

एष प्रावेव जरिता त इन्द्रेयति वाचं बृहदाशुषाणः ।

प्र सव्येन मघवन्यंसि रायः प्र दक्षिणिद्धरिवो मा वि वेनः ॥ ४ ॥

एषः । प्रावाऽइव । जरिता । ते । इन्द्र । इत्यति । वाचम् । बृहत् । आशुषाणः ।

प्र । सव्येन । मघऽवन् । यंसि । रायः । प्र । दक्षिणित् । हरिऽवः । मा । वि । वेनः ॥ ४ ॥

वृएषः वृजरिता गरिता स्तोता वृप्रावेव अभिपवाश्मेव । स यथा रसं जनयति तद्वत् हे वृइन्द्र
वृते तुभ्यं वृवाचं स्तुतिम् वृइत्यति प्रेरयतीत्यर्थः । वृबृहत् महत् प्रभूतं फलम् वृआशुषाणः आशु संभक्ता
सन् हे वृमघवन् वृसव्येन हस्तेन वृरायः धनानि वृप्र वृयंसि प्रयच्छामि । वृदक्षिणित् दक्षिणेनापि वृप्र
यंसीति शेषः । वृमा वृवि वृवेनः विगतकामं मा कार्षीः ॥

वृषा त्वा वृषणं वर्धतु द्यौर्वृषा वृषभ्यां वहसे हरिभ्याम् ।

स नो वृषा वृषरथः सुशिप्र वृषक्रतो वृषा वज्रिभरै धाः ॥ ५ ॥

वृषा । त्वा । वृषणम् । वर्धतु । द्यौः । वृषा । वृषभ्याम् । वहसे । हरिभ्याम् ।

सः । नः । वृषा । वृषरथः । सुशिप्र । वृषक्रतो इति वृषक्रतो । वृषा । वज्रिन् । भरै । धाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् वृषा वर्षित्रा द्यौः द्योतयित्रा स्तुतिः ॥ द्योततेदीप्यतेवा स्तुत्यर्थस्येदं रूपम् ॥ वृषणं कामानां वर्षकं त्वां वर्धतु वर्धयतु । वृषा त्वं वृषभ्यां सेकृभ्यां हरिभ्यां वहसे यज्ञं प्रयुज्यसे । हे सुशिप्र शोभनहनो वृषक्रतो वर्षणकर्मन् हे वज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र वसः त्वं वृषा वृषरथः 'च' सन् नः अस्मान् भरे संप्राप्ते भरणवति यज्ञे वा धाः धारय ॥

यो रोहितौ वाजिनौ वाजिनीवान्त्रिभिः शतैः सचमानावदिष्ट ।

यूने समस्मै क्षितयो नमन्तां श्रुतरथाय मरुतो दुवोया ॥ ६ ॥

यः । रोहितौ । वाजिनौ । वाजिनीवान् । त्रिभिः । शतैः । सचमानौ । अदिष्ट ।

यूने । सम् । अस्मै । क्षितयः । नमन्ताम् । श्रुतरथाय । मरुतः । दुवः । डया ॥ ६ ॥

इयं श्रुतरथस्य राज्ञो दानस्तुतिः । यः राजा वाजिनीवान् अश्ववान् श्रुतरथः रोहितौ रोहितवर्णौ वाजिनौ वेजनवन्तावश्चौ त्रिभिः शतैः गवां धनानां वा उक्तसंख्याभिः सचमानौ संगच्छमानौ अदिष्ट ॥ ददातेः^१ दिशतेवां लुङीदं रूपम् ॥ यूने सर्वत्र मिश्रयित्रे नित्यतरुणाय वा अस्मै श्रुतरथाय क्षितयः सर्वाः प्रजाः दुवोया ॥ तृतीयैकवचनस्य याजादेशः ॥ परिचर्यया सं नमन्तां प्रणता भवन्तु । सेवन्तामित्यर्थः । हे मरुतः इति इन्द्रसहायभूतानां मरुतां संशोधनम् ॥ ॥ ७ ॥

'सं भानुना' इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तमन्त्रेणैव त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'सं भानुना पञ्चात्रिः' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

सं भानुना यतते सूर्यस्याजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वञ्चाः ।

तस्मा अमृध्रा उषसो व्यच्छान्य इन्द्राय सुनवामेत्याह ॥ १ ॥

सम् । भानुना । यतते । सूर्यस्य । आजुह्वानः । घृतपृष्ठः । सुअञ्चाः ।

तस्मै । अमृध्राः । उषसः । वि । उच्छान् । यः । इन्द्राय । सुनवाम । इति । आह ॥ १ ॥

१सूर्यस्य १भानुना तेजसा सह १आजुह्वानः सर्वत्र हूयमानः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ १घृतपृष्ठः प्रदीप्तज्वालो घृतयुक्तपृष्ठप्रदेशो वा १स्वच्चाः स्वच्चनोऽग्निः १सं १यतते सम्यक् प्रयत्नं करोति । उदयकाले ह्यग्नयः प्रज्वाल्यन्ते । तस्मात् कारणात् १यः यजमानः १‘इन्द्राय’ १सुनवामेत्याह ब्रूतेऽध्वर्युं प्रति १तस्मै यजमानाय १अमृधाः अहिंसिताः १उपसः १व्युच्छान् व्युच्छन्तु । उदयकालेऽग्निः प्रज्वालितस्तस्मात् सोमयागं कुर्म इति यो ब्रूते तस्य सुदिनानि भवन्तीत्यर्थः ॥

समिद्धाग्निर्वनवत्स्तीर्णबर्हिर्युक्तप्रावा सुतसोमो जराते ।

प्रावाणो यस्यैषिरं वदन्त्ययदध्वर्युर्हविषाव सिन्धुम् ॥ २ ॥

समिद्धऽअग्निः । वनवत् । स्तीर्णऽबर्हिः । युक्तऽप्रावा । सुतऽसोमः । जराते ।

प्रावाणः । यस्य । इषिरम् । वदन्ति । अयत् । अध्वर्युः । हविषा । अव । सिन्धुम् ॥ २ ॥

१समिद्धाग्निः प्रदीप्ताग्निः १स्तीर्णबर्हिः प्रस्तृतदर्भोऽयं यजमानः १वनवत् संभजते । १युक्तप्रावा नियुक्ताभिपवपापाणः १सुतसोमः अभिपुतसोमः १जराते जरति स्तौति । १यस्य अध्वर्योः १प्रावाणः अभिपवसाधनाः १इषिरम् एषणीयं गमनशीलं वा शब्दं १वदन्ति सः १अध्वर्युर्हविषा सह १अव १अयत् १सिन्धुम् । पक्षेजनीः १ अवगच्छति ॥

वधूरियं पतिमिच्छन्त्येति य इं वहाते महिषीमिषिराम् ।

आस्यं श्रवस्याद्रथ आ च घोषात्पुरु सहस्रा परि वर्तयाते ॥ ३ ॥

वधूः । इयम् । पतिम् । इच्छन्ती । एति । यः । इम् । वहाते । महिषीम् । इषिराम् ।

आ । अस्य । श्रवस्यात् । रथः । आ । च । घोषात् । पुरु । सहस्रा । परि । वर्तयाते ॥ ३ ॥

१इयं १वधूः इन्द्रस्य पत्नी १पतिमिच्छन्ती स्वप्रियं यज्ञगमनाय प्रवृत्तमिच्छन्ती १एति अनुगच्छति । १यः इन्द्रः १इम् एनां १महिषीं १वहाते वहति १इषिरां गमनवतीम् १अस्य इन्द्रस्य १रथः १आ अवांगस्मदभिमुखं १श्रवस्यात् अज्ञमिच्छति १ । १आ १च १घोषात् आघुष्यति । शब्दयति । १पुरु अस्यधिकं १सहस्रा सहस्राणि धनानि १परि परितः १वर्तयाते वर्तयति १ । प्रापयति । श्रवस्यादा च घुष्यादिति वा ॥

न स राजा व्यथते यस्मिन्निन्द्रस्तीव्रं सोमं पिबति गोसंखायम् ।

आ सत्वनैरजति हन्ति वृत्रं क्षेति क्षितीः सुभगो नाम पुष्यन् ॥ ४ ॥

न । सः । राजा । व्यथते । यस्मिन् । इन्द्रः । तीव्रम् । सोमम् । पिबति । गोऽसंखायम् ।

आ । सत्वनैः । अजति । हन्ति । वृत्रम् । क्षेति । क्षितीः । सुऽभगः । नाम । पुष्यन् ॥ ४ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘इन्द्राय’ नास्ति । २. ग-घ-ज-प-फ-ब-अवनेजनीः । ३. ख-च-झ-र-अज्ञमिच्छन्तु; न-अज्ञमिच्छतु । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-वर्तयन्ति प्रापयन्ति; ग-घ-ज-प्रापयति ।

१स १राजा १न १व्यथते व्यथितो न भवति । १यस्मिन्^१ राजनि तदीये यजे १इन्द्रः १तीव्रं मद्जनकं १सोमं १पिबति १गोसखायम् । विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिमिश्रणवन्तम् ॥ स राजा १सत्वनैः सत्त्वभिरनुचरैः १आ सर्वतः १अजति गच्छति । १हन्ति च १वृत्रं पापं वैरिणं वा । १क्षेति गच्छति १क्षितीः प्रजाः । अथवा क्षितीर्निवासान्निवसते । १सुभगः शोभनसुखः १नाम नामकं धनमिन्द्रस्य स्तोत्रं वा १पुष्यन् पोषयन् ॥

पुष्यात्क्षेमं अभि योगं भवात्युभे वृत्तौ संयती सं जयाति ।

५० प्रियः सूर्ये प्रियो अग्रा भवाति य इन्द्राय सुतसोमो ददाशत् ॥ ५ ॥

पुष्यात् । क्षेमं । अभि । योगं । भवाति । उभे इति । वृत्तौ । संयती इति सम्पद्यती । सम् । जयाति ।

प्रियः । सूर्ये । प्रियः । अग्रा । भवाति । यः । इन्द्राय । सुतसोमः । ददाशत् ॥ ५ ॥

१पुष्यात् पोषयेत् बन्ध्वादीन् । १क्षेमं प्राप्तस्य धनस्य रक्षणे १योगे अलब्धस्य प्राप्तिं च १अभि १भवति भवति । अर्भास्यनर्थको धात्वर्थानुवादी वा । प्रभुर्भवतीत्यर्थः । तथा १उभे १वृत्तौ वर्तमाने १संयती नियते अहोरात्रे १सं १जयाति सम्यक् जयति । ते सुखकरं स्यातामित्यर्थः । किंच सः १प्रियः भवति १सूर्ये तथा १अग्रा अग्नौ १प्रियः भवति १य १इन्द्राय १सुतसोमो १ददाशत् सोमं ददाति ॥ ॥ ८ ॥

‘उरोष्टे’ इति पञ्चमं पठं सूक्तमत्रेरापमानुष्टुभमैन्द्रम् । ‘उरोरानुष्टुभम्’ इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उरोष्टे इन्द्र राधसो विम्बी रातिः शतक्रतो ।

अधा नो विश्वचर्षणे युम्ना सुक्षत्र मंहय ॥ १ ॥

उरोः । ते । इन्द्र । राधसः । विम्बी । रातिः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

अध । नः । विश्वचर्षणे । युम्ना । सुक्षत्र । मंहय ॥ १ ॥

हे १इन्द्र १शतक्रतो बहुकर्मन् १ते तव १उरोः प्रभृतस्य १राधमः धनस्य १रातिः दानं १विम्बी महती । १अध अतः कारणात् १नः अस्मभ्यं हे १विश्वचर्षणे सर्वस्य द्रष्टः १सुक्षत्र शोभनधनेन्द्र । क्षत्रमिति धननाम । १युम्ना युम्नानि धनानि १मंहय प्रयच्छ ॥

यदीमिन्द्र श्रवाय्यमिषं शविष्ठ दधिपे ।

पप्रथे दीर्घश्रुत्तमं हिरण्यवर्णं दुस्तरम् ॥ २ ॥

यत् । ईम् । इन्द्र । श्रवाय्यम् । इषम् । शविष्ठ । दधिपे ।

पप्रथे । दीर्घश्रुत्तमम् । हिरण्यवर्णं । दुस्तरम् ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२शनिष्ठ अतिशयेन बलवन् ^३यत् ^४इषम् अन्नं ^५श्रवायं श्रवणीयम् ^६ईम् सर्वतः
^७दधिषे धारयसि ददासि वा ॥ इषशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽप्यस्ति ॥ हे ^८हिरण्यवर्ण इन्द्र तदन्नं
^९पपथे प्रथते । कथम् । ^{१०}दीर्घश्रुतमम् अतिदूरश्रवणीयतमम् । सर्वत्र कार्यमित्यर्थः । ^{११}दुष्टरम् अनभि-
 भाष्यमुक्लक्षणं प्रथते ॥

शुष्मासो ये ते अद्रिवो मेहना केतसापः ।

उभा देवाभिष्टये दिवश्च गमश्च राजथः ॥ ३ ॥

शुष्मासः । ये । ते । अद्रिऽवः । मेहना । केतऽसापः ।

उभा । देवौ । अभिष्टये । दिवः । च । गमः । च । राजथः ॥ ३ ॥

हे ^१अद्रिवः वज्रवज्जिन्द्र ^२ते त्वदीयाः ^३ये ^४शुष्मासः बलभूता मरुतः सन्ति ।
 कौशस्ते । ^५मेहना मंहनीयाः ^६केतसापः प्रज्ञापकं कर्मान्तरिक्षं वा स्पृशन्तः । ^७उभा^८ उभौ ^९देवौ
 एवं च मरुत्समूहश्च^{१०} इत्युभौ युवां ^{११}दिवश्च शुलोकात् ^{१२}गमश्च भूमिः सकाशात् ^{१३}अभिष्टये अभितो गमनाय
^{१४}राजथः ईशाथे ॥

उता नो अस्य कस्य चिदक्षस्य तव वृत्रहन् ।

अस्मभ्यं नृम्णमा भरास्मभ्यं नृमणस्यसे ॥ ४ ॥

उतो इति । नः । अस्य । कस्य । चित् । दक्षस्य । तव । वृत्रऽहन् ।

अस्मभ्यम् । नृम्णम् । आ । भर । अस्मभ्यम् । नृऽमनस्यसे ॥ ४ ॥

^१उतो अपि च हे ^२वृत्रहन् इन्द्र ^३नः अस्मभ्यं ^४कस्य ^५चित् अनिर्देश्यस्य ^६दक्षस्य प्रवृद्धस्य
 दानुर्वा ^७अस्य ^८तव स्वभूतेभ्यः ^९अस्मभ्यम् । पुनः श्रुतिरादरार्था । ^{१०}नृम्णं नृमणं धनम् ^{११}आ ^{१२}भर
 आहर । हे इन्द्र यतस्त्वम् ^{१३}अस्मभ्यं ^{१४}नृमणस्यसे धनमिच्छसि ॥

नू त आभिरभिष्टिभिस्तव शर्मञ्छतक्रतो ।

इन्द्र स्याम सुगोपाः शूर स्याम सुगोपाः ॥ ५ ॥

नु । ते । आभिः । अभिष्टिभिः । तव । शर्मन् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

इन्द्र । स्याम । सुऽगोपाः । शूर । स्याम । सुऽगोपाः ॥ ५ ॥

हे १शतक्रतो इन्द्र १ते तव १आभिः १अभिष्टिभिः अभिगमनैः १नु शीघ्रं समृद्धा भवेमेति शेषः ।
हे १इन्द्र १तव १शर्मन् शर्मणि सुखे मति १सुगोपाः १स्याम भवेम । हे १शूर तव शर्मणि
१सुगोपाः शोभनरक्षणाः १स्याम भवेम । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ९ ॥

‘यदिन्द्र चित्र’ इति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तमन्त्रेणार्पमैन्द्रम् । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टाः पङ्क्त्यन्त-
परिभाषयानुष्टुभः । ‘यदिन्द्र पङ्कस्यन्तम्’ इत्यनुक्रमणिका ॥ आभिष्टुविकेपुक्थ्येषु तृतीयसवने आद्य-
स्तृचोऽच्छावाकस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘यदिन्द्र चित्र मेहना यस्ते साधिष्टोऽवसे’
(आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमद्रिवः ।

राधस्तन्नो विदद्वस उभयाहस्त्या भर ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । चित्र । मेहना । अस्ति । त्वादातम् । अद्रिवः ।

राधः । तत् । नः । विदद्वसो इति विदत्स्वसो । उभयाहस्ति । आ । भर ॥ १ ॥

हे १चित्र चायनीय हे १अद्रिवः वज्रवन् १इन्द्र १यत् १मेहना मंहनीयं १त्वादातं
त्वया दातव्यं १राधः धनम् १अस्ति १तत् धने हे १विदद्वसो लब्धधनेन्द्र १नः अस्मभ्यम् १उभया-
हस्ति उभाभ्यां हस्ताभ्याम् १आ १भर आहर । अत्र ‘यदिन्द्र चित्र चायनीय मंहनीयं धनमस्ति’
(निरु. ४. ४) इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

यन्मन्यसे वरेण्यमिन्द्रं द्युक्षं तदा भर ।

विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ॥ २ ॥

यत् । मन्यसे । वरेण्यम् । इन्द्र । द्युक्षम् । तत् । आ । भर ।

विद्याम् । तस्य । ते । वयम् । अकूपारस्य । दावने ॥ २ ॥

हे १इन्द्र १यत् १द्युक्षम् अन्नं १वरेण्यं वरणीयं १मन्यसे १तत् द्युक्षम् १आ १भर अस्मभ्यम् १
१ते तव संबन्धिनः १वयं १तस्य तादृशस्योक्तलक्षणस्य १अकूपारस्य । अकुत्सितः पारोऽन्तो यस्य
तादृशस्य अन्नस्य १दावने दाने १विद्याम स्याम ॥

वाजपेये अतिरिक्तोक्थे ‘यत्ते दिस्सु’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘यत्ते दिस्सु प्रराध्यं त्वामिच्छव-
सस्पते’ (आश्व. श्रौ. १. ९.) इति ॥

१. र-हे इन्द्र हे । २. त-श-‘इन्द्र’ नास्ति । ३. ग-घ-च-ज-ण-अस्मभ्यमाभर; श-अस्मभ्यमाभर
आहर । ४. ग-घ-ज-प-फ-ब-द्युक्षस्य । ५. त-अतिरिक्तोक्थे ।

यत्ते दि॒त्सु प्र॒राध्यं॑ मनो॒ अस्ति॑ श्रु॒तं बृ॒हत् ।

तेन॑ दृ॒ळ्हा चि॑द॒द्रि॒व आ वाज॑र् द॒र्षि सा॒तये॑ ॥ ३ ॥

यत् । ते । दि॒त्सु । प्र॒राध्यम् । मनः॑ । अस्ति॑ । श्रु॒तम् । बृ॒हत् ।

तेन॑ । दृ॒ळ्हा । चि॒त् । अ॒द्रि॒ऽवः । आ । वाज॑म् । द॒र्षि । सा॒तये॑ ॥ ३ ॥

ह इन्द्र॑ ऽते तव॑ ऽयत्॑ ऽदि॒त्सु दानेच्छु॑ ऽप्र॒राध्यं प्र॒कर्षेण॑ स्तुभ्यं॑ ऽश्रु॒तं विश्रु॑तं ऽबृ॒हन् मह॑त् ऽमनः॑
 'अस्ति॑ ऽतेन॑ मनसा॑ हं ऽअ॒द्रि॒वः वज्र॑व॒सिन्द्र॑ दृ॒ळ्हा चि॒त् दृढ॑मपि॑ ऽवाज॑म् अ॒न्नम् 'आ॑ ऽद॒र्षि
 आ॒द॒र्यासि॑ ऽसा॒तये॑ अस्म॒त्संभ॑जनाय॑ लाभाय॑ वा ॥

मं॒हि॒ष्ठं वो॒ म॒घोनां॑ राजा॒नं च॑र्ष॒णीनाम् ।

इन्द्र॑मु॒प प्र॑श॒स्तये॑ पु॒र्वीभिर्जु॑षे गि॒रः ॥ ४ ॥

मं॒हि॒ष्ठम् । वः॑ । म॒घोना॑म् । राजा॒नम् । च॑र्ष॒णीना॑म् ।

इन्द्र॑म् । उप॑ । प्र॒श॒स्तये॑ । पु॒र्वीभिः॑ । जु॒षे । गि॒रः ॥ ४ ॥

ॽम॒घोनां॑ हवि॒र्लक्ष॑णधनव॒तां वः॑ यु॒ष्माकं॑ ॽमं॒हि॒ष्ठम् अति॑शयेन॑ पु॒र्यं ॽच॑र्ष॒णीनां॑ मनु॒ष्याणां॑
 ॽराजा॑नम् ॽइन्द्र॑म् ॽउप॑ उपेत्य॑ ॽप्र॒श॒स्तये॑ प्र॒शंसि॑तुं ॽपु॒र्वीभिः॑ पु॒रात॑नीभिर्वा॒ग्भिः ॽगि॒रः स्तो॑नारः
 ॽजु॒षे से॒वन्ते ॥

अस्मा॑ इ॒त्काव्यं॑ वच॑ उ॒क्थ॑भिन्द्रा॒य शंस्य॑म् ।

तस्मा॑ उ॒ ब्र॒ह्म॒वाह॑से गि॒रां वर्ध॑न्त्यत्र॒यो गि॒रः शु॒म्भ॒न्त्यत्र॑यः ॥ ५ ॥

अस्मै॑ । इत् । का॒व्यम् । वचः॑ । उ॒क्थम् । इन्द्रा॑य । शंस्य॑म् ।

तस्मै॑ । ऊँ इति॑ । ब्र॒ह्म॒वाह॑से । गि॒रः । वर्ध॑न्ति । अत्र॑यः । गि॒रः । शु॒म्भ॒न्ति । अत्र॑यः ॥ ५ ॥

ॽअस्मा॑ ॽइत् अस्मा॑ एव॑ ॽइन्द्रा॑य ॽका॒व्यं कवेः॑ स्तोतुः॑ संबन्धि॑ । यद्वा । ' कु शब्दे ' ।
 शब्द॒नीयं॑ ॽवचः॑ वाग्रूपम्॑ ॽउक्थं॑ शस्त्रं॑ ॽशंस्यं॑ शंसनीयम्॑ । यस्मा॑देवं॑ तस्मात्॑ ॽतस्मा॑ ॽउ॒ तस्मा॑
 इन्द्रा॑यैव॑ ॽब्र॒ह्म॒वाह॑से परि॒वृढ॑स्य॑ स्तोत्र॒स्य वा॑हकाय॑ ॽगि॒रः स्तु॑तीः ॽअत्र॑यः १ अत्रि॒गोत्राः॑ ॽवर्ध॑न्ति
 वर्धय॑न्ति । ॽअत्र॑यः ॽगि॒रः ॽशु॒म्भ॒न्ति दी॑पयन्ति । पुनरु॒क्तिरा॑द॒रार्था॑ ॥ ॥ १० ॥

' आ याह्यद्रिभिः ' इति नवर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—' आ याहि नव॑ ऽयुष्णि॒गाद्य॑न्त्यानुष्टु॒म्भ॒मध्ये च॑ सा सौरी॑ तदादीतिहासः॑ स्तु॒तिक॑र्म॒त्वादि॑त्रि॒देव॑तैव॑ इति । कृ॒त्स्न॒स्य॑ ' ऋषि॑-

श्रान्यस्मान् ' (अनु. १२.२) इति परिभाषया अत्रिक्रंषिः । आद्यास्तिस्त्र उणिहः पञ्चमीनवग्यावनुष्टुभौ शिष्टाश्चतस्त्रिष्टुभः । अत्रेः स्तूयमानत्वान् पष्ठयाद्याः अत्रिदेवताकाः अय्यार्येयाश्च पञ्चमी सूर्यदेवत्या शिष्टा ऐन्द्र्यः । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे आद्यस्तृच ऐन्द्रः पञ्चमः । सूत्रितं च—' आ याह्यद्रिभिः सुतं सजूर्विश्वेभिर्देवेभिः ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । महाव्रतेऽप्यौष्णिहृतृचारशातावयं तृचः ॥

आ याह्यद्रिभिः सुतं सोमं सोमपते पिब ।

वृषन्निन्द्र वृषभिर्वृत्रहन्तम् ॥ १ ॥

आ । याहि । अद्रिऽभिः । सुतम् । सोमम् । सोमऽपते । पिब ।

वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम् ॥ १ ॥

हे ऽइन्द्र ऽआ ऽयाहि अस्मद्यज्ञमागच्छ । आगत्य च हे ऽसोमपते सोमस्य स्वामिन्निन्द्र ऽअद्रिभिः प्रावभिः ऽसुतं अभिपुतं ऽसोमं ऽपिब । हे ऽवृषन् फलस्य वर्षयितः ऽवृत्रहन्तम् अतिशयेन शत्रूणां हन्तुम् ऽवृषभिः वर्षकैर्मरुद्भिः सहा याहि पिब च ॥

वृषा ग्रावा वृषा मदो वृषा सोमो अयं सुतः ।

वृषन्निन्द्र वृषभिर्वृत्रहन्तम् ॥ २ ॥

वृषा । ग्रावा । वृषा । मदः । वृषा । सोमः । अयम् । सुतः ।

वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम् ॥ २ ॥

ऽग्रावा अभिपवसाधनः पापाणः ऽवृषा वर्षकः सोमरसस्य फलस्य वा । 'मदः सोमपानेन जनितः ऽवृषा वर्षकः । 'अयं सुतः अभिपुतः ऽसोमः ऽवृषा । तं' सोमं ऽवृषभिः सह पिब ॥

वृषा त्वा वृषणं हुवे वज्रिञ्चित्राभिरूतिभिः ।

वृषन्निन्द्र वृषभिर्वृत्रहन्तम् ॥ ३ ॥

वृषा । त्वा । वृषणम् । हुवे । वज्रिन् । चित्राभिः । ऊतिऽभिः ।

वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम् ॥ ३ ॥

हे ऽवज्रिन् वज्रवन्^१ ऽइन्द्र ऽवृषा सोमरसस्य सेक्ताहं ऽवृषणं त्वां^२ ऽहुवे आह्वयामि । किमर्थम् । ऽचित्राभिः चायनीयाभिः ऽऊतिभिः रक्षाभिर्निमित्तभूताभिः । शिष्टं गतम् ॥

' ऋजीषी वज्री ' इत्येषा ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रयाज्या^३ । ' ऋजीषी वज्री वृषभस्तुरापालित याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति हि सूत्रितम् ॥

१. ग-घ-ज-प-फ-ब-हे वृत्रहन्तम् वृषन्निन्द्र तम् । २. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-भ-र-' वज्रवन् ' नास्ति । ३. ग-घ-ज-प-फ-ब-त्वा त्वाम् । ४. र-श-शस्त्रे याज्या ।

ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषाट्छुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा ।

युक्त्वा हरिभ्यामुप यासद्वर्वाङ्माध्यंदिने सर्वने मत्सदिन्द्रः ॥ ४ ॥

ऋजीषी । वज्री । वृषभः । तुराषाट् । शुष्मी । राजा । वृत्रहा । सोमपावा ।

युक्त्वा । हरिभ्याम् । उप । यासत् । अर्वाङ् । माध्यंदिने । सर्वने । मत्सत् । इन्द्रः ॥ ४ ॥

१ ऋजीषी । सवनद्वयेऽभिषुतस्य गतसारस्य^१ सोमस्य^२ तृतीयसवने आप्यायाभिषुतः^३ योऽस्ति स ऋजापः सोमः । सोऽस्यास्तीत्यृजीषी । २ वज्री वज्रवान् ३ वृषभः वर्षिता ४ तुराषाट् तुराणां त्वरमाणानां शत्रूणां सोढा ५ शुष्मी बलवान् ६ राजा ईश्वरः सर्वस्य ७ वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता ८ सोमपावा सोमरसस्य पाता एव महाभुभाव इन्द्रः ९ हरिभ्यां १० युक्त्वा रथं योजयित्वा ११ उप १२ यामत् उप गच्छतु । १३ अर्वाङ् अस्मदभिमुखमागच्छतु । आगत्य^{१४} च^{१५} १६ माध्यंदिने १७ सवने १८ मत्सत् माद्यतु सोमेन १९ इन्द्रः ॥

यत्था सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदामुरः ।

अक्षेत्रविद्यथा मुग्धा भुवनान्यदीधयुः ॥ ५ ॥

यत् । त्वा । सूर्य । स्वःऽभानुः । तमसा । अविध्यत् । आसुरः ।

अक्षेत्रवित् । यथा । मुग्धः । भुवनानि । अदीधयुः ॥ ५ ॥

इदमादिचतुर्भिर्मन्त्रैः अग्नीणां कर्म कर्तव्येते । हे १ सूर्यं प्रेरकं देव २ त्वा त्वा ३ यत् यदा ४ आसुरः असुरस्य प्राणापहर्तुरसूर्या वा पुत्रः ५ स्वर्भानुः स्वर्भानुसंज्ञकः ६ तमसा मायानिमित्तेन ७ अविध्यत् आनृणादित्यर्थः । तदा ८ भुवनानि सर्वाणि ९ अदीधयुः दृश्यन्ते । १० यथा तत्रत्यः सर्वो जनः ११ अक्षेत्रवित् स्वस्वस्थानमजानन् १२ मुग्धः मूढो भवति तथा ॥ ॥ ११ ॥

स्वर्भानोरध यदिन्द्र माया अवो दिवो वर्तमाना अवाहन् ।

गूळहं सूर्यं तमसापव्रतेन तुरीयेण ब्रह्मणाविन्ददत्रिः ॥ ६ ॥

स्वःऽभानोः । अध । यत् । इन्द्र । मायाः । अवः । दिवः । वर्तमानाः । अवऽअहन् ।

गूळहम् । सूर्यम् । तमसा । अपऽव्रतेन । तुरीयेण । ब्रह्मणा । अविन्दत् । अत्रिः ॥ ६ ॥

१ अध अथ जगन्मोह्यानन्तरं २ स्वर्भानोः असुरस्य ३ यत् याः ४ मायाः सन्ति । कीदृश्यन्ताः । ५ दिवः द्योतमानादादित्यात् ६ अवः अवस्तात् ७ वर्तमानाः । तदुपरितरोधानासामर्थ्यादिति भावः ।

१. ख-च-ण-गतसरस्य सोमस्य; झ-भ-गतस्य सोमस्य; त-गतसारस्य सोमस्य रसस्य । २. न-आप्यायमानोऽभिषुतः । ३. ग-घ-ज-श-‘आगत्य च’ नास्ति । ४. ग-घ-ज-प-फ-ब-न दृश्यन्ते । ५. ग-घ-ज-झ-न-भ-र-‘तिरोधानसामर्थ्यात्’; प-फ-ब-‘तिरोधानादसामर्थ्यात्’ ।

हे इन्द्र ताः सर्वाः ऽवाहन् अवहंसि । अथात्रेव परोक्षवादः । ऽतमसा अन्धकारेण ऽपपन्नतेन अपगतकर्मणा ऽगूळं ऽसूर्यम् । अन्धकारस्यावरणरूपत्वादपघ्नतत्त्वम् । तथाविधं ऽतुरीयेण ऽब्रह्मणा 'प्राणो ब्रह्मा' इत्यनेन ऽअत्रिः ऽअविन्दत् लब्धवान् । आवरणापगमोपायं निरावरणं शुद्धं वा^१ सूर्यमिति । पूर्वमन्त्रापेक्षया^२ अस्य तुरीयत्वम् । एकैकं मायांशमेकैकेन मन्त्रेणापनोद्य चतुर्थेन मन्त्रेण निलीनं तमोऽप्यनुदित्यर्थः ॥

मा मामिमं तव मन्तमत्र इरस्या द्रुग्धो भियसा नि गारीत् ।

त्वं मित्रो असि सत्यराधास्तौ मेहावतं वरुणश्च राजा ॥ ७ ॥

मा । माम् । इमम् । तव । सन्तम् । अत्रे । इरस्या । द्रुग्धः । भियसा । नि । गारीत् ।

त्वम् । मित्रः । असि । सत्यराधाः । तौ । मा । इह । अवतम् । वरुणः । च । राजा ॥ ७ ॥

इदं सूर्यवाक्यम् । हे ऽअत्रे ऽमामिमम्^३ ईदगवस्थं मां ऽतव^४ ऽसन्तं तव^५ स्वभूतम् ऽइरस्या अनेच्छया ऽद्रुग्धः द्रोघासुरः ऽभियसा भयजनकेन तमसा ऽमा ऽनि ऽगारीत् मा गिरतु । किंच हे मित्र ऽत्वं ऽमित्रः ऽअसि । प्रमीतेः सकाशात् त्राता भवसि । ऽसत्यराधाः सत्यधनश्च । ऽतौ ऽराजा ऽवरुणश्च एवं च तौ युवां ऽमा माम् ऽइहावतं रक्षतम् । यद्वा । अत्रिरेव मित्र उच्यते । स^६ च^७ वरुणश्च युवाम् ॥

प्राणो ब्रह्मा युयुजानः सपर्यन् कीरिणा देवानमसोपशिक्षन् ।

अत्रिः सूर्यस्य दिवि चक्षुराधात्स्वर्भानोरप माया अधुक्षत् ॥ ८ ॥

प्राणः । ब्रह्मा । युयुजानः । सपर्यन् । कीरिणा । देवान् । नमसा । उपशिक्षन् ।

अत्रिः । सूर्यस्य । दिवि । चक्षुः । आ । अधात् । स्वःऽभानोः । अप । मायाः । अधुक्षत् ॥ ८ ॥

ऽब्रह्मा ब्राह्मणः ऽअत्रिः^८ ऽप्राणः अभिपवसाधनानि^९ ऽयुयुजानः युजन् । इन्द्रार्थं सोममभिपुष्वन्नित्यर्थः । तथा ऽकीरिणा । कीर्यते विक्षिप्यते इति कीरि स्तोत्रम् । तेन ऽदेवान् ऽसपर्यन् पूजयन् किंच ऽनमसा अनेन हविलक्षणेन नमस्कारेण वा ऽउपशिक्षन् । शिक्षतिर्दानार्थोऽत्र प्रसाधने वर्तते । प्रसाधयन् एवमुक्तैः साधनैः ऽसूर्यस्य सर्वप्रेरकस्य ऽचक्षुः सर्वस्य व्यापकं^{१०} मण्डलं ऽदिवि अन्तरिक्षे ऽआधात् । निस्तमस्कं कृतवानित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । ऽस्वर्भानोः एतन्नामकस्यासुरस्य ऽमायाः । स्वाश्रयमप्यामोहयन्ती^{११} परास्तु^{१२} तथा^{१३} कुर्वन्ती मायेत्युच्यते । तादृशीमायाः । यत्तुरीयेण ब्रह्मणोऽयुक्तम् । तदेतदुक्तं तुरीयं ब्रह्म । तेनात्रिमहाय इन्द्रः ऽअप ऽअधुक्षत् अपनुगोप न्यवारयदित्यर्थः । अथवा तृतीयपाद एव व्याख्येयः । सूर्यस्य दिवि पूर्वमावृते प्रकाशे तदपनोद्य^{१४} स्वकीयं चक्षुराधान ।

१. ख-च-ण-भ-शुद्धं यत्वा; झ-शुभं वा । २. ख-च-झ-ण-भ-र-मन्त्रापेक्षया । ३. ग-घ-ज-मा मामिमं मानवम् । ४. ख-व-झ-ण-त-न-भ-र-श-‘तव’ नास्ति । ५. श-‘स च’ नास्ति । ६. ग-घ-ज-अत्रिर्माभिहावतमित्युपशिक्षन् । ७. ग-घ-ज-अभिपवसाधनान् । ८. ग-घ-ज-प-फ-ब-पूजयन्नमसा नमोक्तैः । ९. ग-घ-ज-प-फ-ब-र-व्यापकम् । १०. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-स्वाश्रय-मव्यामोहयन्ती; न-स्वाश्रयममोहयन्ती; श-स्वथमप्यामोहयन्ती । ११. झ-त-न-म-व-श-परास्तथा । १२. ख-व-झ-ण-त-न-भ-र-श-तदपोद्य ।

निरावरणं^१ तेजःसंस्थायं दृष्टवानित्यर्थः । स्वर्भानुमायया सूर्यस्यावृत्तिर्होरीद्विके समाप्ताता—
'स्वर्भानुश्चासुरः सूर्यं तमसाविध्यत्तस्मै देवाः प्रायश्चित्तमैच्छन्^२ तस्य यत्प्रथमं तमोऽपाप्नन् सा
कृष्णाविरभवन् यद् द्वितीयं सा फाल्गुनी यत्तृतीयं सा वलक्षी यदध्यस्थादपाकृन्तन्^३ ' इत्यादि ॥

यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदामुरः ।

अत्रयस्तमन्वविन्दन्नह्यन्ये अशक्नुवन् ॥ ९ ॥

यम् । वै । सूर्यम् । स्वःऽभानुः । तमसा । अविध्यत् । आसुरः ।

अत्रयः । तम् । अनु । अविन्दन् । नहि । अन्ये । अशक्नुवन् ॥ ९ ॥

अत्रिकृतं सामर्थ्यमनुवदति^४ यं^५ वै^६ सूर्यम् इति । निगदव्याख्यैषा^७ । अत्रयस्तं सूर्यम्
अन्वविन्दन् इन्द्रार्थं सोमयागदेवतास्तुतिनमस्कारैरनुक्रमेणोपदीयत् तमोऽवरुध्य^८ लब्धवन्त इत्यर्थः ।
अन्ये^९ नहि^{१०} अशक्नुवन् न लब्धवन्तः खलु^{११} ॥ १२ ॥

'को नु वाम्' इति विशत्यृचं नवमं सूक्तं भौमस्यात्रेराषम् । षोडशीमसदश्यावतिजगत्यां
विश्येकपदा विराद् शिष्टाः सप्तदश त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तं—'को नु
विशतिर्वैश्वदेवं वै तत् षोडश्यावतिजगत्यावन्त्येकपदा' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

को नु वा मित्रावरुणावृत्तायन्दिवो वा महः पार्थिवस्य वा दे ।

ऋतस्य वा सदसि त्रासीथां नो यज्ञायते वा पशुषो न वाजान् ॥ १ ॥

कः । नु । वाम् । मित्रावरुणौ । ऋतऽयन् । दिवः । वा । महः । पार्थिवस्य । वा । दे ।

ऋतस्य । वा । सदसि । त्रासीथाम् । नः । यज्ञायते । वा । पशुसः । न । वाजान् ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ देवौ^१ वां युवां^२ को नु कः खलु यजमानः ऋतायन् यज्ञमिच्छन्
शक्नुयादिति^३ शेषः । तस्मात् कृपयैव दिवः सदसि शुलोकसंबन्धिनि स्थाने^४ महः महतः
पार्थिवस्य सदसि^५ । ऋतस्य उत्पादकस्यान्तरिक्षस्य सदसि^६ । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् । त्रिषु स्थानेषु
नः अस्मान् त्रासीथां रक्षतम् । वाशब्दश्चार्थः । किञ्च यज्ञायते यज्ञमिच्छते^७ दे^८ वा हविर्दाने च^९

१. ख-च-ण-श-निवारणम् । २. ख-च-झ-ण-त-भ-र-श-प्रायश्चित्ति* । ३. ख-च-ण-निगदितं वा
व्याख्यैषा; ग-घ-ज-यं सूर्यमासुरः स्वर्भानुस्तमसाविध्यदावृणोत् वै खलु; झ-भ-र-निगदितं व्याख्यैषा; त-
निगदितव्याख्यैषा; न-निगदितं वा इत्येषा । ४. ग-घ-ज-तमो विरुध्य । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-
'अन्ये... खलु' नास्ति । ६. ख-च-ण-देवानां युवाभ्यां ददातुम्; झ-भ-र-श-देवौ वां युवाभ्यां
दे दातुम् (झ-र-ददातुं) । ७. ख-च-झ-ण-भ-शक्नुवानिति; र-शक्नुवन्निति । ८. ग-घ-ज-
प-फ-ब-नास्थे च । ९. ग-घ-ज-प-फ-ब-सदसि च । १०. ग-घ-ज-प-फ-ब-'सदसि' नास्ति ।
११. ख-च-झ-ण-न-भ-र-'यज्ञमिच्छते' नास्ति । १२. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-'दे... च' नास्ति ।

मद्यं^१ पशुषो^२ न^३ वाजान् पशुषु सीदतो वाजानञ्जानि क्षीरदध्यादीनीव । तानि यथा प्रयच्छथः^४
तद्वदवतमिति । यद्वा । नशब्दश्चार्थः । पशुपः पशून्वाजांश्च दत्तमित्यर्थः ॥

ते नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं ऋभुक्षा मरुतो जुषन्त ।

नमोभिर्वा ये दधते सुवृक्तिं स्तोमं रुद्राय मीळहुषे सजोषाः ॥ २ ॥

ते । नः । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । आयुः । इन्द्रः । ऋभुक्षाः । मरुतः । जुषन्त ।

नमःऽभिः । वा । ये । दधते । सुऽवृक्तिम् । स्तोमम् । रुद्राय । मीळहुषे । सऽजोषाः ॥ २ ॥

ते मित्रादयो देवाः नः अस्माकं सुवृक्तिं स्तोमं शोभनपापादिवर्जनवस्तोत्रं नमोभिर्वा^१
हविर्भिश्च^२ जुषन्त सेवन्ताम् । ये दधते धारयन्त्युक्तलक्षणं स्तोत्रम् । देवा द्विविधाः स्तोत्रभाजो
हविर्भाजश्च । अत्र स्तोत्रभाज उच्यन्ते । आयुः सततगतिर्वायुश्च्यते । अथ मरुत एव विर्युष्य
विशेष्यन्ते । रुद्राय मीळहुषे ॥ तृतीयार्थे चतुर्थी ॥ रुद्रेण^३ सह सजोषाः सजोषसः सह प्रीयमाणाः ।
तेषां पुत्रत्वादिति भावः । केचन रुद्राय सजोषा इत्येतत् मित्रादिसर्वदेवताविशेषणमिति कथयन्ति ॥

आ वां येष्ठांश्चिना हुवध्यै वातस्य पतमन्त्रध्यस्य पुष्टौ ।

उत वा दिवो असुराय मन्म प्रान्धांसीव यज्यवे भरध्वम् ॥ ३ ॥

आ । वाम् । येष्ठा । अश्चिना । हुवध्यै । वातस्य । पतमन् । रध्यस्य । पुष्टौ ।

उत । वा । दिवः । असुराय । मन्म । प्र । अन्धांसिऽइव । यज्यवे । भरध्वम् ॥ ३ ॥

अनयाश्चिनां रुद्रश्चोच्यन्ते । हे अश्चिना अश्चिनां येष्ठा कामानां यन्तृत्तमौ वां युवां
वातस्य पतमन् । धर्मसाम्याद्धर्मिग्रहणम् । वायुसमानगतेरश्वस्य गमने प्राप्ता रध्यस्य रथस्य पुष्टौ
च निमित्ते सति हुवध्यै^१ हुवे आह्वयामि आह्वातुं प्रभवामि^२ । अथवा वायुवशुवयोः शीघ्रगमन-
साधनरथस्य^३ पोषे च निमित्ते सति । उत वा किञ्चेत्यर्थः । दिवः द्योतमानाय ॥ चतुर्थ्यर्थे पुष्टौ ॥
असुराय प्राणापहत्रे रुद्राय । यद्वा । शुलोकसंबन्धिनेऽसुराय प्राणदात्रे सूर्याय वायवे वा यज्यवे
यागसाधकाय मन्म मननीयं स्तोत्रं प्र भरध्वं संपादयत हे ऋत्विजः । अन्धांसीव अज्ञानि
हविलक्षणानि^४ हवींषि स्तोत्रं^५ चेत्यर्थः ॥

१. प-फ-ब-प्रयच्छतम् । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श- नमोभिर्हविर्भिः । ३. ग-घ-ज-प-फ-ब-
सेक्तेन रुद्रेण । ४. ख-च-ण-इत्यस्मिन् ; झ-त-र-इत्येतस्मिन् । ५. ग-घ-ज-प-फ-ब-आहुवध्यै । ६. ख-
च-झ-त-न-भ-र-प्रभवामि वा । ७. ख-च-शीघ्रगमने तत्साधनरथस्य ; अ-त-न-भ-र-श-शीघ्रगमन-
तरसाधनरथस्य । ८. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-प-फ-ब-भ- ' हविलक्षणानि ' नास्ति । ९. ख-व-ण-
' स्तोत्रं ' नास्ति ।

प्र स॒क्ष्णो॑ दि॒व्यः क॒ण्व॑होता त्रि॒तो दि॒वः स॒जोषा॑ वा॒र्तो अ॒ग्निः ।

पू॒षा भ॒गः प्र॒भृथे॑ वि॒श्वभो॑जा अ॒जिं न ज॑ग्मु॒राश्च॑श्चत॒माः ॥ ४ ॥

प्र । स॒क्ष्णः । दि॒व्यः । क॒ण्व॑होता । त्रि॒तः । दि॒वः । स॒जोषा॑ । वा॒र्तः । अ॒ग्निः ।

पू॒षा । भ॒गः । प्र॒भृथे॑ । वि॒श्वभो॑जाः । अ॒जिम् । न । ज॑ग्मुः । अ॒श्चश्च॑त॒माः ॥ ४ ॥

अत्र लिङ्गोक्तदेवताः^१ । प्रजग्मुरिति संबन्धः । स॒क्ष्णः यज्ञं सेवमानः शत्रूणां सोढा वा स॒क्ष्णः दि॒वः भवः क॒ण्व॑होता । क॒ण्व॑ कृपयो मेधाविनो वा होतार आह्वातारो यस्य स तथोक्तः । त्रि॒तः त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु तायमानः^२ । दि॒वः सूर्येण सह स॒जोषाः समानगतिः समानप्रीतिर्वा वा॒तः उक्तलक्षणकः^३ वायुः अ॒ग्निः पू॒षा पोषक एतन्नामा भ॒गः च प्र॒भृथे प्रभरणवत्यस्मिन् यज्ञे उक्ताः सर्वदेवाः वि॒श्वभो॑जाः विश्वरक्षकाः कृ॒त्स्नात्तारो वा आ॒श्वश्चत॒माः प्रकृष्टगमनाश्चतर्मा श्रेष्ठाः सन्तः अ॒जिं न संप्राममिव प्र जग्मुः प्रगच्छन्ति ॥

प्र वो॑ र॒यिं यु॒क्ताश्च॑ भ॒रध्वं॑ रा॒य एषे॑ऽव॒से द॒धीत॑ धीः ।

सु॒शेव॑ ए॒वैरौशि॑जस्य॒ होता॑ ये व॒ एवा॑ म॒रुत॑स्तुरा॒णाम् ॥ ५ ॥

प्र । वः । र॒यिम् । यु॒क्त॑श्च॒ अ॒श्वम् । भ॒रध्वम् । रा॒यः । ए॒षैः । अ॒व॒से । द॒धी॒त । धीः ।

सु॒शेवः॑ । ए॒वैः । औ॒शि॒जस्य॑ । होता॑ । ये । वः । ए॒वाः । म॒रुतः॑ । तुरा॒णाम् ॥ ५ ॥

हे मरुतः वः यूयं रयिं धनं युक्ताश्वम् अश्वसहितमश्वयोग्यं पुत्रं वा प्र भरध्वं संपादयत । रायः धनानि गवाश्वादिलक्षणानि एषे प्राप्नुम् अवसे । अव इत्यञ्जनाम् । अञ्जय प्रासानां धनानां रक्षणाय वा धीः स्मृता दधीत धारयति स्तुतिम् । स च औशिजस्य कर्षीवतः होता अग्निः^४ एवैः गन्तव्यैः कामैर्गमनसाधनैरश्वैर्वा सुशेवः । शेवमिति सुखनाम् । सुसुखो भवतु । हे मरुतः तुराणां त्वरमाणानां वः युष्माकं ये एवाः कामा अश्वा वा सन्ति तैरिति ॥ ॥ १३ ॥

‘प्र वो वायुम्’ इति पृष्ठी वायव्ये पशौ हविषा याज्या । ‘प्र वो वायुं रथयुजं कृणुध्वमुत त्वामदिते महि’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति सूत्रितम् ॥

प्र वो॑ वा॒युं र॒थयु॑जं कृ॒णुध्वं॑ प्र दे॒वं वि॒प्रं प॒नितार॑म॒र्कैः ।

इ॒षुध्व॑व॒ ऋ॒तसा॑पः पुरं॒धीर्व॑स्वी॒र्नो अ॒त्र प॒त्नीरा॑ धि॒ये धुः ॥ ६ ॥

प्र । वः । वा॒युम् । र॒थ॒यु॒जम् । कृ॒णु॒ध्वम् । प्र । दे॒वम् । वि॒प्रम् । प॒नितार॑म् । अ॒र्कैः ।

इ॒षुध्व॑वः । ऋ॒त॒सा॒पः । पुरं॒म॒धीः । व॒स्वीः । नः । अ॒त्र । प॒त्नीः । आ । धि॒ये । धु॒रिति॑ धुः ॥ ६ ॥

१. च-क्ष-ण-त-न-भ-र-लिङ्गोक्ता देवताः । २. ख-व-क्ष-ण-भ-नीयमानः । ३. ख-च-क्ष-ण-न-उक्तगुणकः । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-‘अग्निः’ नास्ति ।

हे मदीया ऋत्विजः वः यूयं वायुं देवं रथयुजं यज्ञगमनाय रथसंबद्धं कृणुध्वं कुरुध्वम् । प्र देवं द्योतमानं विप्रं विशेषेण कामानां पूरकं विप्रवत्पूज्यं वा पनितारम् ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ स्तुत्यमित्यर्थः । फलप्रदातारं वा अर्कैः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः प्र कृणुध्वं स्तुत । किंच ह्युध्यवः गन्धः कृतसापः यज्ञस्पृशः पुरंधीः पुरंध्यः स्त्रीरूपाः रूपवत्यो वा वस्वीः प्रशंस्याः पत्नीः देवपत्न्यः अत्र अस्मिन् यज्ञे नः अस्मदीयाय धियो कर्मणे तस्मिन्त्ये आ धुः आगतवत्यः ॥

उप व एषे वन्द्येभिः शूषैः प्र यद्ही दिवश्चितयद्भिः ।

उषासानक्ता विदुषी विश्वमा हा वहतो मर्त्याय यज्ञम् ॥ ७ ॥

उप । वः । एषे । वन्द्येभिः । शूषैः । प्र । यद्ही इति । दिवः । चितयत्भिः । अर्कैः ।

उषासानक्ता । विदुषी इवेति विदुषी इव । विश्वम् । आ । हा । वहतः । मर्त्याय । यज्ञम् ॥ ७ ॥

हे उषासानक्ता अहोरात्राभिमानिदेवते यद्ही महत्यौ वन्द्येभिः वन्दनाहंरितरेदेवं सह दिवः अन्तरिक्षादिविशेषेण सर्वप्रदेशात् वः युष्मभ्यम् उप प्र एषे उपप्रापयामि हविः । ईषिः प्रापण-कर्मा स्यादुपप्राभिः समन्वितः । यूपैः सुखकरैः चितयद्भिः ज्ञापयद्भिः अर्कैः मन्त्रैः सहोप-प्रापयामि । हे उक्तदेवते विश्वं सर्वं कर्तव्यजातं विदुषी इव जानत्याविव मर्त्याय यज्ञगमनाय यज्ञम् आ वहतः अभिसुखं प्रापयतः । इति पूरणः । यद्हा । यूपैरित्यादीनि तृतीयाबहुवचनान्तानि वन्द्येभिरित्यस्य विशेषणानीति केचिदाहुः ॥

अभि वो अर्चे पोष्यावतो नृन्वास्तोष्पतिं त्वष्टारं रराणः ।

धन्या सजोषा धिषणा नमोभिर्वनस्पतीरोषधी राय एषे ॥ ८ ॥

अभि । वः । अर्चे । पोष्यावतः । नृन् । वास्तोः । पतिम् । त्वष्टारम् । रराणः ।

धन्या । सजोषाः । धिषणा । नमः । वनस्पतीन् । ओषधीः । रायः । एषे ॥ ८ ॥

अहं पोष्यावतः बहुपोष्यजनयुक्तान् नृन् कर्मनेतृन् वः युष्मान् अभि अर्चे अभिपूज-यामि स्तौमीत्यर्थः । के पुनस्ते यूयम् । उच्यते । वास्तोष्पतिं त्वष्टारं रराणः स्तोत्रादिभिः क्रीष्टुं हविर्देदद्वा अहम् । धन्या धनकरी सजोषाः इतरदेवं सह गच्छन्ती प्रीणयन्ती वा धिषणा । वाङ्मातृत्वं वादेवता ॥ एता द्वितीयार्थे प्रथमाः ॥ उक्तलक्षणां वाणीं वनस्पतीन् ओषधीः च नमोभिः सह अर्चे इति संबन्धः । किमर्थम् । राय एषे धनानि प्राप्नुम् ॥

१. ग-घ-ज-वायुदेवम् । २. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-श-रथसंबन्धम् । ३. ख-च-झ-ण-भ-स्त्रियाः । ४. त-प्रशंस्याः । ५. ख-च-ण-भ-अस्मदीये धियो, ग-घ-ज-अस्मदीयया धियो, झ-न-र-श-अस्मदीयधीयं । ६. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-अर्कं हविः । ७. ख-च-झ-ण-न-भ-र- 'नृन कर्मनेतृन्' नास्ति । ८. झ-न-भ-त्वष्टारं च ।

तुजे नस्तने पर्वताः सन्तु स्वैतवो ये वसवो न वीराः ।

पनित आस्यो यजतः सदा नो वर्धान्नः शंसं नर्यो अभिष्टौ ॥ ९ ॥

तुजे । नः । तने । पर्वताः । सन्तु । स्वऽएतवः । ये । वसवः । न । वीराः ।

पनितः । आस्यः । यजतः । सदा । नः । वर्धात् । नः । शंसम् । नर्यः । अभिष्टौ ॥ ९ ॥

पर्वताः पर्ववन्तः पूरणवन्तो वा मेघाः पतने विस्तृते तुजे दाने । यद्वा । तनेति पुत्रनाम ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ पुत्रस्य दान इत्यर्थः । अथवा नः तुजे पुत्रे तने तत्पुत्रे च स्वैतवः शोभन-
गमनाः सन्तु भवन्तु । कीदृशास्ते । ये वसवः जगतो वासयितारः वीराः न वीरा इव ।
किं पनितः स्तुतः आस्यः आस्यः सर्वैः यजतः यजनीय आदित्यः सदा सर्वदा नः शंसम्
अस्माकं स्तुतिं नर्यः नरेभ्यो हितो देवः अभिष्टौ अभित एषणेऽभिगमने वा सति वर्धात् वर्धयेत् ॥

वृष्णो अस्तोषि भूम्यस्य गर्भं त्रितो नपातमपां सुवृक्ति ।

गृणीते अग्निरेतरी न शूषैः शोचिष्केशो नि रिणाति वनां ॥ १० ॥

वृष्णः । अस्तोषि । भूम्यस्य । गर्भम् । त्रितः । नपातम् । अपाम् । सुवृक्ति ।

गृणीते । अग्निः । एतरी । न । शूषैः । शोचिऽकेशः । नि । रिणाति । वनां ॥ १० ॥

भूम्यस्य । भूमिः^१ अन्तरिक्षम् । तदहस्य । तादृशस्य वृष्णः वर्षकस्य पर्जन्यस्य । अथवा भूम्यो
भूमेरेवार्हः तदुचितवृष्टिप्रदानात् । तादृशस्य मेघस्य गर्भं गर्भस्थानीयम् अपां नपातं रक्षकं वैद्युतमग्निं
सुवृक्ति । स्तोत्रकर्मतत् । शोभनपापादिवर्जनवता स्तोत्रेण अस्तोषि स्तुतवानहम् । सः त्रितः
तीर्णतमः त्रिषु स्थानेष्वन्येषु त्रिवापन्नेषु नायमानः अग्निः^२ एतरी गन्तरि मयि शूषैः सुखकरैः
रश्मिभिः न गृणीते न गरणं कुरुते न क्रुध्यतीत्यर्थः । किंतु शोचिष्केशः प्रदीप्तरश्मिः सन् वना
वनानि नि रिणाति हिनस्ति दहतीत्यर्थः ॥ ॥ १४ ॥

कथा महे रुद्रियाय ब्रवाम कद्राये चिकितुषे भगाय ।

आप ओषधीरुत नोऽवन्तु द्यौर्वनां गिरयो वृक्षकेशाः ॥ ११ ॥

कथा । महे । रुद्रियाय । ब्रवाम् । कत् । राये । चिकितुषे । भगाय ।

आपः । ओषधीः । उत । नः । अवन्तु । द्यौः । वना । गिरयः । वृक्षऽकेशाः ॥ ११ ॥

वयमत्रयः कथा केन प्रकारेण महे महते रुद्रियाय रुद्रपुत्राय मरुद्गणाय ब्रवाम स्तुतीः ।
कन् किं च स्तोत्रं राये धनलाभाय चिकितुषे सर्वं जानते भगाय एतन्नामकाय देवाय ब्रवाम ।

१उत अपि च १आपः अब्देवताः १ओषधीः ओषधयः १द्यौः शुदेवता १वना वनानि १गिरयो १वृक्ष-
केशाः । वृक्षा एव केशस्थानीया येषां^१ ते । एता उक्ता देवताः १नः अस्मान् १अवन्तु रक्षन्तु^२ ॥

शृणोतु न ऊर्जा पतिर्गिरः स नभस्तरयीं इषिरः परिज्मा ।

शृण्वन्त्वापः पुरो न शुभ्राः परि सुचो बबृहाणस्याद्रेः ॥ १२ ॥

शृणोतु । नः । ऊर्जाम् । पतिः । गिरः । सः । नभः । तरीयान् । इषिरः । परिज्मा ।

शृण्वन्तु । आपः । पुरः । न । शुभ्राः । परि । सुचः । बबृहाणस्य । अद्रेः ॥ १२ ॥

१नः अस्माकं १गिरः स्तुतीः १शृणोतु । कः । १ऊर्जा बलानां १पतिः वायुः । अथवा
ऊर्जामञ्जानां पतिः । प्राणोपाधिकस्य वायोः कृत्स्नात्तत्त्वं प्रसिद्धम् । श्रुतिश्च^३ भवति—‘प्राणस्यान्नमिदं
सर्वं प्रजापतिरकल्पयत्’ (मनु. ५. २८) इति । १स १नभः नभसि चारी १तरीयान् तरितस्थः
१इषिरः गमनशीलः १परिज्मा परितो गन्ता । किंच १आपः १शृण्वन्तु गिरः । कीदृश्यस्ताः^४ । १पुरो
१न पुराणीव १शुभ्राः दीप्ताः १बबृहाणस्य वर्धमानस्य १अद्रेः मेघस्य वा पर्वतस्य^५ वा १परि परितः
१सुचः सरणशीलाः ॥

विदा चिन्नु महान्तो ये व एवा ब्रवाम दस्मा वार्यं दधानाः ।

वर्यश्चन सुभ्वर् आर्व यन्ति क्षुभा मर्तमनुयतं वधस्नैः ॥ १३ ॥

विद । चित् । नु । महान्तः । ये । वः । एवाः । ब्रवाम । दस्माः । वार्यम् । दधानाः ।

वर्यः । चन । सुभ्वः । आ । अर्व । यन्ति । क्षुभा । मर्तम् । अनुयतम् । वधस्नैः ॥ १३ ॥

हे १महान्तः मरुतः १नु क्षिप्रं यूयं १विद जानीथ स्तोत्रम् । हे १दस्माः दर्शनीयाः १वः
युष्मान् १ये १एवाः गन्तारो युष्मान् भजमानाः १वार्यं वरणीयं हविः १दधानाः ददाना धारयन्तो
वा वर्यं १ब्रवाम स्तुतिम् । यद्वा । ये वो यूयमित्यर्थः । ये यूयमेवाः अस्मद्यज्ञमभिगन्तारस्ते विद ।
चिदिति पूरणः । १वर्यश्चन आगन्तारश्चैते मरुतः १सुभ्वः सुष्ठु भवन्तः प्रवृद्धाः १आ अस्मदभिमुखम्
१अव १यन्ति गच्छन्ति । किं कुर्वन्तः । १क्षुभा क्षोभकेण सहितं १मर्तं मरणधर्माणं वैरिणम् १अनु-
यतम् अभिगतं १वधस्नैः आयुधैः परिहरन्तः^६ अव यन्ति^७ ॥

आ दैव्यानि पार्थिवानि जन्मापश्चाच्छा सुमखाय वोचम् ।

वर्धन्तां द्यावो गिरश्चन्द्राग्रा उदा वर्धन्तामभिषाता अर्णीः ॥ १४ ॥

आ । दैव्यानि । पार्थिवानि । जन्म । अपः । च । अच्छ । सुमखाय । वोचम् ।

वर्धन्ताम् । द्यावः । गिरः । चन्द्राग्राः । उदा । वर्धन्ताम् । अभिषाताः । अर्णीः ॥ १४ ॥

१. ख-च-ण- येषु । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘रक्षन्तु’ नास्ति । ३. झ-त-भ-र-स्तुतिश्च ।
४. ख-च-ण-कीदृशस्ताः; झ-त-न-भ-र-कीदृशस्ताः । ५. ख-च-ण-पार्थिवस्य । ६. झ-त-र-श-
परिहरन्नावयन्ति; भ-परिहरन्नावयन्ति ।

वृक्ष्यानि देवसंबन्धीनि पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि च जन्म जन्मानि अपश्च अपसा
अच्छ अभिप्राप्तुं सुमन्वाय शोभनयज्ञाय मरुत्तणाय वोचं ब्रवीमि । गिरः स्तुतयः वर्धन्ताम् ।
द्यावः द्योतमानाः स्वप्रतिपाद्यार्थप्रकाशिन्यः चन्द्राग्राः । आह्लादनं हिरण्यं वाग्ने यासां ताः ।
तादृश्यः सत्यो वर्धन्ताम् । अर्णाः नद्यश्च अभिषाताः मरुद्भिः संभक्ताः उदा उदकेन वर्धन्तां
समृद्धा भवन्तु ॥

पदेपदे मे जरिमा नि धायि वरूत्री वा शक्रा या पायुभिश्च ।

सिषक्तु माता मही रसा नः स्मत्सूरिभिर्ऋजुहस्तं ऋजुवनिः ॥ १५ ॥

पदेऽपदे । मे । जरिमा । नि । धायि । वरूत्री । वा । शक्रा । या । पायुभिः । च ।

सिषक्तु । माता । मही । रसा । नः । स्मत् । सूरिभिः । ऋजुहस्ता । ऋजुवनिः ॥ १५ ॥

जरिमा स्तुतिः मे मदीया पदेपदे तदा तदा भूमौ नि धायि निधीयते स्थाप्यते क्रियत
इत्यर्थः । या च शक्रा शक्ता सती पायुभिः रक्षणैः वरूत्री अस्मदुपद्रववारयित्री भवति ।
वाशब्दश्चार्थः । माता सर्वस्य निर्मात्री मही महती पूज्या रसा सारभूता भूमिः सिषक्तु सेवतां
नः अस्माकं स्तुतिम् । अथवा स्तुता नः अस्मान् सिषक्तु । स्मच्छब्दः प्रशस्तवचनः । प्रशस्तैः
सूरिभिः । मेधात्रिभिः स्तोत्रनिर्मितैः । तेषां परिचर्यया प्रीतेत्यर्थः । ऋजुहस्ता अस्मदनुकूलहस्ता
ऋजुवनिः कल्याणदाना भवन्तु ॥ १५ ॥

कथा दाशेम नमसा सुदानूनेवया मरुतो अच्छोक्तौ

प्रश्रवसो मरुतो अच्छोक्तौ ।

मा नोऽर्हिर्बुध्यो रिषे धादस्माकं भूदुपमातिवनिः ॥ १६ ॥

कथा । दाशेम । नमसा । सुदानून् । एवया । मरुतः ।

अच्छोक्तौ । प्रश्रवसः । मरुतः । अच्छोक्तौ ।

मा । नः । अर्हिः । बुध्यः । रिषे । धात् । अस्माकम् । भूत् । उपमातिवनिः ॥ १६ ॥

वयं कथा केन प्रकारेण दाशेम परिचरेम नमसा स्तोत्रेणाग्नेन वा सुदानून् शोभनदानान्
मस्तः । एवया एवं क्रियमाणप्रकारेण अच्छोक्तौ आभिमुख्येन वचने निमित्ते सति तान् मरुतः
कथं परिचरेम । तेषां दुराराध्यत्वादिति भावः । कथम् । प्रश्रवसः प्रकृष्टाज्ञा भवन्ति । अच्छोक्तौ ।
अभिगन्त्युक्तिः स्तुतिर्यस्य तादृशे मयि । यद्वा । प्रश्रवसः प्रकृष्टाज्ञस्य मम अच्छोक्तौ स्तोत्रनिमित्ते

सति ऽमरुतः कथा केन प्रकारेण दाशेम । पुनरुक्तिरादरार्था । ऽअहिर्बुध्न्यः देवः ऽनः अस्मान् ऽरिषे
हिंसकाय ऽमा ऽधात् मा स्थापयतु । स देवः ऽअस्माकं ऽभूत् भवतु ऽउपमातिव्रनिः शत्रूणां हन्ता ॥

इति चिन्तु प्रजायै पशुमस्यै देवासो वनते मर्त्यो व आ

देवासो वनते मर्त्यो वः ।

अत्रा शिवा तन्वो धासिमस्या जरां चिन्मे निर्र्कतिर्जग्रसीत ॥ १७ ॥

इति । चित् । नु । प्रऽजायै । पशुऽमस्यै । देवासः । वनते ।

मर्त्यः । वः । आ । देवासः । वनते । मर्त्यः । वः ।

अत्र । शिवाम् । तन्वः । धासिम् । अस्याः । जराम् । चित् । मे । निःऽर्र्कतिः । जग्रसीत ॥ १७ ॥

हे ऽदेवासः देवाः ऽवः युष्मान् ऽइति ऽचित् इत्थमेव ऽनु क्षिप्रं ऽप्रजायै ऽपशुमस्यै पशु-
सहितायापत्याय ऽवनते भजते ऽमर्त्यः मनुष्यो यजमानः । ऽआ ऽदेवासः इति पुनरुक्तिरादरार्था ।
अत्र अस्मिन् यज्ञे ऽशिवां ऽधासिम् अन्नं ऽमे मम ऽअस्याः ऽतन्वः देवैरनुगृहीतस्य पुत्रस्य करोतु
ऽनिर्र्कतिः देवता । ऽजरां ऽचित् जरां च ऽजग्रसीत प्रसतु ॥

तां वो देवाः सुमतिमूर्जयन्तीभिर्षमश्याम वसवः शसा गोः ।

सा नः सुदानुर्मृळयन्ती देवी प्रति द्रवन्ती सुविताय गम्याः ॥ १८ ॥

ताम् । वः । देवाः । सुऽमतिम् । ऊर्जयन्तीम् । इषम् । अश्याम् । वसवः । शसा । गोः ।

सा । नः । सुऽदानुः । मृळयन्ती । देवी । प्रति । द्रवन्ती । सुविताय । गम्याः ॥ १८ ॥

हे ऽदेवाः हे ऽवसवः वासयितारः ऽवः युष्माकं स्वभूतां ऽतां प्रसिद्धां ऽसुमतिं शोभन-
मननसाधनाम्^१ । अन्नेन मतिवृद्धिः ‘अन्नमयं हि सोम्य मनः’ (छा. उ. ६. ५. ४) इत्यादिषु
प्रसिद्धा । ऽऊर्जयन्तीं बलकरीम् ऽइषम् एषणसाधनमन्नं क्षीरदध्यादिलक्षणं ऽशसा स्तुत्या ऽगोः
सकाशात् ऽअश्याम प्राप्नुयाम । ऽसा ऽदेवां ऽनः अस्मान् ऽसुविताय सुखाय ऽप्रति ऽगम्याः
प्रतिगम्यात्^२ अभिगच्छेत् । सा इड्देवता^३ विशेष्यते । ऽसुदानुः शोभनदाना ऽमृळयन्ती सुखयन्ती
ऽद्रवन्ती अस्मद्भिमुखं गच्छन्ती ॥

१. ख-च-ण-भ-शोभनसाधनाम् ; ग-घ-ज-शोभनमनसाधनभूताम् । २. ग-घ-ज-श-गम्यात् ।
३. न-श-देवता ।

अभि न इळा यूथस्य माता स्मन्नदीभिर्बुधशी वा गृणातु ।

उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणानाभ्यूर्ण्वाना प्रभृथस्यायोः ॥ १९ ॥

अभि । नः । इळा । यूथस्य । माता । स्मत् । नदीभिः । उर्वशी । वा । गृणातु ।

उर्वशी । वा । बृहत्ऽदिवा । गृणाना । अभिऽऊर्ण्वाना । प्रऽभृथस्य । आयोः ॥ १९ ॥

१अभि १गृणानु १नः अस्मान् १इळा भूमिः १यूथस्य गोसंघस्य १माता निर्मात्री । यद्वा इळा गोरूपधरा मनोः पुत्रीत्याहुः । यद्वा यूथस्य मरुद्गणस्य निर्मात्राला माध्यमिकी वाक् । अथवा? १उर्वशी माध्यमिकी वाक्? १नदीभिः गङ्गादिभिः सह गृणातु । स्पच्छन्दः प्रशस्तवचन इत्युक्तम् । प्राशस्त्यं गृणातु । १वा अथवा १उर्वशी १बृहद्दिवा प्रभूतदीप्तिः १गृणाना शब्दयन्त्रयस्मदीयं कर्म प्रशंसन्ती १अभ्यूर्ण्वाना आच्छादयन्ती । कम् । १आयोः आयुं मनुष्यं यजमानम् । केन । १प्रभृथस्य तेजसो वोदकस्य वा दानेन । 'प्रभृथस्य तेजसो वोदकस्य' (निरु. ११. ४९) इति निरुक्तम् । अथवा प्रभृथस्य प्रभरणवत आयोर्यज्ञमभ्यूर्ण्वानाच्छादयन्ती ॥

सिषक्तु न ऊर्जव्यस्य पुष्टेः ॥ २० ॥

सिषक्तु । नः । ऊर्जव्यस्य । पुष्टेः ॥ २० ॥

१ऊर्जव्यस्य एतन्नामकस्य राज्ञः १पुष्टेः पोषकस्य संबन्धिनः १नः अस्मान् १सिषक्तुः सेवताम् । मामभ्याहेवसंघ इति गम्यते । अथवोर्वशी मरुद्गणो वा गृह्यते प्रकृतत्वादिति ॥ ॥ १६ ॥

'प्र शंतमा' इत्यष्टादशचं दशमं सूक्तं भौमस्यात्रैरापं त्रैष्टुभम् । पूर्वसूक्ते 'वे तत्' इत्युक्तत्वात् इदमपि वैश्वदेवम् । 'तसु णुहि' इत्येकादशी रुद्रदेवत्या । सप्तदशैकपदा 'एतयोरुपान्त्यैकपदा' इत्यनुक्रमित्यमाणत्वात् । अत्रानुक्रमणिका—'प्र शंतमा द्वयूनैकादशी रौद्री' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र शंतमा वरुणं दीधिति गीमित्रं भगमदिति नूनमश्याः ।

पृषद्योनिः पञ्चहोता शृणोत्वर्तपन्था असुरो मयोभुः ॥ १ ॥

प्र । शम्ऽतमा । वरुणम् । दीधिति । गीः । मित्रम् । भगम् । अदितिम् । नूनम् । अश्याः ।

पृषत्ऽयोनिः । पञ्चऽहोता । शृणोतु । अर्तूतऽपन्थाः । असुरः । मयऽभुः ॥ १ ॥

१शंतमा? अत्यन्तं सुखकरी १गीः स्तुतिरूपा वाक् १वरुणं १मित्रं १भगमदिति च १दीधिति दीधित्या कर्मणा हविप्रक्षेपणात्मकेन सह १नूनम् अवितथं १प्र १अश्याः प्राप्नोतु? । किंच १पृषद्योनिः

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-—'अथवा...वाक्' नास्ति । २. ग-घ-ज-न-श-प्र शंतमा । ३. ख-च-ण-त-न-भ-र-—प्राप्नोतु ।

पृषद्वर्णाग्निरिक्षस्थः पञ्चहोता पञ्चविधस्य प्राणापानादिहोमस्य साधको वायुः । यद्वा । पञ्चहोतेति वायोर्नाम । 'वायुः पञ्चहोता स प्राणः' इति हि श्रुतेः । स च अतूर्तपन्थाः अहिंसितगतिः असुरः प्राणस्य दाता मयोभुः सुखस्यास्पदभूतः । एवमुक्तलक्षणो वायुः शृणोतु स्तोत्रमिति ॥

प्रति मे स्तोममर्दिर्तिर्जगृभ्यात्सूनुं न माता हृद्यं सुशेवम् ।

ब्रह्म प्रियं देवहितं यदस्त्यहं मित्रे वरुणे यन्मयोभु ॥ २ ॥

प्रति । मे । स्तोमम् । अर्दितिः । जगृभ्यात् । सूनुम् । न । माता । हृद्यम् । सुशेवम् ।

ब्रह्म । प्रियम् । देवऽहितम् । यत् । अस्ति । अहम् । मित्रे । वरुणे । यत् । मयऽभु ॥ २ ॥

१मे मदीयं १न्तोमं स्तोत्रम् १अर्दितः देवता १प्रति १जगृभ्यात् प्रतिगृह्णातु । १सूनुं १न १माता स्वतनुजं जननीव । सा यथा प्रतिगृह्णालिङ्ग्य परितुष्यति तद्वदित्यर्थः । कीदृशं तम् । १हृद्यं हृदयंगमं १सुशेवं शोभनसुखकरम् । एतद्वयं साधारणम् । किंच १ब्रह्म मन्त्रजातं १प्रियं प्रियकरं १देव-हितं देवैः प्राप्यं १यदस्ति यद्ब्रह्म १मयोभु सुखसाधनं तत् १अहं १मित्रे १वरुणे च प्रापयामीति शेषः । यद्वा । मित्रे वरुणे च अहोरात्राभिमानिदेवयोर्यदुक्तलक्षणं ब्रह्म परिशुद्धं यज्ञादिरूपं कर्मास्ति तदहं धारयामीति ॥

'उदीरय' इत्येपैकादशने सावित्रे पशौ वपायाज्या । सूत्रितं च— 'उदीरय कवितमं कवीनां भगं धियं वाजयन्तः पुरंधिमिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

उदीरय कवितमं कवीनामुनत्तैनमभि मध्वा घृतेन ।

स नो वसूनि प्रयता हितानि चन्द्राणि देवः सविता सुवाति ॥ ३ ॥

उत् । ईरय । कविऽतमम् । कवीनाम् । उनत्त । एनम् । अभि । मध्वा । घृतेन ।

सः । नः । वसूनि । प्रयता । हितानि । चन्द्राणि । देवः । सविता । सुवाति ॥ ३ ॥

अनया सविता च स्तूयते । हे ऋत्विजः १कवीनां १कवितमं क्रान्तदर्शिनम्^१ अमुं पुरोवतिनमग्निं सवितारं वा १उदीरय ऊर्ध्वं प्रापयत हर्षयतेत्यर्थः । १एनं देवं १मध्वा मधुरेण सोमरसेन १घृतेन च १अभि १उनत्त अभिषिञ्चत । तर्पयतेत्यर्थः । १सः^२ १सविता १देवः १नः अस्मभ्यं १वसूनि निवासयोग्यानि गवादिधनानि १प्रयता प्रयतानि १हितानि १चन्द्राणि आह्लादकानि हिरण्यानि १सुवाति प्रयच्छ-स्वित्यर्थः ॥

समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः सं सुरिभिर्हरिवः सं स्वस्ति ।

सं ब्रह्मणा देवहितं यदस्ति सं देवानां सुमत्या यज्ञियानाम् ॥ ४ ॥

सम् । इन्द्र । नः । मनसा । नेषि । गोभिः । सम् । सुरिऽभिः । हरिऽवः । सम् । स्वस्ति ।

सम् । ब्रह्मणा । देवऽहितम् । यत् । अस्ति । सम् । देवानां । सुऽमत्या । यज्ञियानाम् ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२नः अस्मान् ^३मनसा प्रकृष्टेन चेतसा ^४गोभिः सह ^५सं^६ नेषि नयसि । अस्मान्^७ गाः प्रापयसीत्यर्थः । एवं सर्वत्र । हे ^८हरिवः हरिभ्यां तद्वन् इन्द्र ^९सूरिभिः मेधाविभिः पुत्रैर्ऋषिभिर्वा ^{१०}सं नेषि । तथा ^{११}स्वस्ति स्वस्तिभिः^{१२} क्षेमैः ^{१३}सं नेषि । ^{१४}ब्रह्मणा प्रभूतेनाज्ञेन ^{१५}सं नेषि । ^{१६}यत् अन्नं ^{१७}देवहितम् ^{१८}अस्ति तेन । किंच ^{१९}यज्ञियानां यज्ञार्हाणां ^{२०}देवानां ^{२१}सुमत्या अनुग्रहबुद्ध्या ^{२२}सं नेषि ॥

देवो भगः सविता रायो अंश इन्द्रो वृत्रस्य संजितो धनानाम् ।

ऋभुक्षा वाज उत वा पुरंधिरवन्तु नो अमृतासस्तुरासः ॥ ५ ॥

देवः । भगः । सविता । रायः । अंशः । इन्द्रः । वृत्रस्य । समुजितः । धनानाम् ।

ऋभुक्षाः । वाजः । उत । वा । पुरमुधिः । अवन्तु । नः । अमृतासः । तुरासः ॥ ५ ॥

अत्र लिङ्गोक्ता देवताः । ^१भगः ^२देवः ^३सविता च ^४रायः धनस्य स्वामी ^५अंशः त्वष्टा ^६वृत्रस्य हन्ता ^७इन्द्रः च एते देवाः ^८धनानां ^९संजितः सम्यग्जेतारः । ^{१०}ऋभुक्षाः ऋभुः ^{११}वाजः च ^{१२}उत ^{१३}वा अपि च ^{१४}पुरंधिः बहुधाः विभ्वोच्यते । एते च ^{१५}अमृतासः अमृता अमरणधर्माणो भगादिदेवाः ^{१६}तुरासः अस्मद्यज्ञं प्रति त्वरमाणाः सन्तः ^{१७}नः अस्मान् ^{१८}अवन्तु रक्षन्तु ॥ ॥ १७ ॥

मरुत्वतो अप्रतीतस्य जिष्णोरजूर्यतः प्र ब्रवामा कृतानि ।

न ते पूर्वे मघवन्नापरासो न वीर्यं नूतनः कश्चनाप ॥ ६ ॥

मरुत्वतः । अप्रतिइतस्य । जिष्णोः । अजूर्यतः । प्र । ब्रवाम् । कृतानि ।

न । ते । पूर्वे । मघवन् । न । अपरासः । न । वीर्यम् । नूतनः । कः । चन । आप ॥ ६ ॥

वयं यजमानाः ^१मरुत्वतः मरुद्भिस्तद्वत् इन्द्रस्य ^२कृतानि कर्माणि ^३प्र ^४ब्रवाम् प्रख्यापयाम । कीदृशस्य तस्य । ^५अप्रतीतस्य अप्रतिगतस्य युद्धेऽपलायमानस्य । न केवलं तावन्मात्रम् । ^६जिष्णाः जयनशीलस्य ^७अजूर्यतः अजीर्यमाणस्य^८ । सर्वदा यून इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षोच्यते । हे ^९मघवन् इन्द्र ^{१०}एते तव वीर्यं पराक्रमं ^{११}पूर्वे पुरातनाः पुरुषाः ^{१२}न आपुः । ^{१३}नापरासः अपरंऽपि नापुः । किं बहुना । ^{१४}नूतनः ^{१५}कश्चन^{१६} आश्चर्यभूतः^{१७} यः कोऽपि ^{१८}वीर्यं ^{१९}न ^{२०}आप न प्राप्नोति ॥

उप स्तुहि प्रथमं रत्नधेयं बृहस्पतिं सनितारं धनानाम् ।

यः शंसते स्तुवते शंभविष्ठः पुरुवसुरागमज्जोहुवानम् ॥ ७ ॥

उप । स्तुहि । प्रथमम् । रत्नधेयम् । बृहस्पतिम् । सनितारम् । धनानाम् ।

यः । शंसते । स्तुवते । शम्भविष्ठः । पुरुवसुः । आगमत् । जोहुवानम् ॥ ७ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-‘सं’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-अस्मभ्यम् । ३. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-भ-र-‘स्वस्तिभिः’ नास्ति । ४. ख-च-ग-अजूर्यमाणस्य । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र-कश्च आर्यभूतः ।

हे अन्तरात्मन् त्वं प्रथमं मुख्यं प्रकृष्टतममित्यर्थः । १. रत्नधेयं रमणीयधनदातारं^१
 धनानां हविलक्षणानां सनितारं संभक्तारम् । अथवा रत्नशब्देन मणिमुक्तादयो गृहीता इह
 धनशब्देन गवाक्ष्यः । गवादिदातारं बृहस्पतिं बृहतो मन्त्रस्य पतिं स्वामिनं देवम् उप
 स्तुहि । २. देवः शंसते शस्त्रैः स्तुवते सामभिर्यजमानाय शंसविष्टः सुखस्य भावयितृ-
 तमो भवति । यश्च जोहुवानम् आह्वयन्तं यजमानं पुरुषसुः प्रभृतधनः सन् आगमन्
 आगच्छति तमुप स्तुहि ॥

तवोतिभिः सचमाना अरिष्टा बृहस्पते मघवानः सुवीराः ।

ये अश्वदा उत वा सन्ति गोदा ये वस्त्रदाः सुभगास्तेषु रायः ॥ ८ ॥

तत्र । उतिभिः । सचमानाः । अरिष्टाः । बृहस्पते । मघवानः । सुवीराः ।

ये । अश्वदाः । उत । वा । सन्ति । गोदाः । ये । वस्त्रदाः । सुभगाः । तेषु । रायः ॥ ८ ॥

हं बृहस्पते तवोतिभिः रक्षाभिः^२ सचमानाः संगच्छमानाः अरिष्टाः अहिंसिताः
 मघवानः धनवन्तः सुवीराः शोभनपुत्राश्च भवन्ति । ३. ये त्वदनुगृहीताः अश्वदाः बहूनामश्वानां
 दातारः सन्ति । ४. उत वा अथवा गोदाः सन्ति । ५. ये च वस्त्रदाः सुभगाः शोभनधनाः
 सन्ति तेषु सर्वेषु रायः धनानि संभवन्तिवति शेषः ॥

विसर्माणं कृणुहि वित्तमेषां ये भुञ्जते अपृणन्तो न उक्थैः ।

अपव्रतान्प्रसवे वावृधानान्ब्रह्मद्विषः सूर्याद्यावयस्व ॥ ९ ॥

विसर्माणम् । कृणुहि । वित्तम् । एषाम् । ये । भुञ्जते । अपृणन्तः । नः । उक्थैः ।

अपव्रतान् । प्रसवे । ववृधानान् । ब्रह्मद्विषः । सूर्यात् । यवयस्व ॥ ९ ॥

१. एषां वक्ष्यमाणानां वित्तं धनं विसर्माणं विसरणशीलं कृणुहि कुरु हं ब्रह्मणस्पते ।
 २. एषामित्युक्तं केषामित्याह । ३. ये भुञ्जते अपृणन्तः अप्रयच्छन्तः । केभ्यः । ४. उक्थैः स्तुतिप्रतिपादकैः
 शस्त्रैर्विशिष्टेभ्यः ५. नः अस्मभ्यम् । तान् अपव्रतान् अपगतकर्मणः प्रसवे उत्पत्तिमति मनुष्यलोके
 ववृधानान् वर्धमानान् ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टृन् मन्त्रद्वेष्टृन् वा सूर्यात् यवयस्व पृथक्कुरु । अन्धकारे
 स्थापयेत्यर्थः ॥

य ओहते रक्षसो देववीतावचक्रेभिस्तं मरुतो नि यात ।

यो वः शमी शशमानस्य निन्दात्तुच्छयान्कामान्करते सिष्विदानः ॥ १० ॥

यः । ओहते । रक्षसः । देववीतौ । अचक्रेभिः । तम् । मरुतः । नि । यात ।

यः । वः । शमीम् । शशमानस्य । निन्दात् । तुच्छयान् । कामान् । करते । सिष्विदानः ॥ १० ॥

१. क्ष-त-न-र-श-°धनदानम् । २. क्ष-न-भ-र-रक्षणाभिः । ३. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-श-स्वस्तुति° ।

यः यजमानः वरक्षसः बलिनो राक्षसान् ओहते प्रापयति देववीतौ । देवानां वीतिः प्राप्तिर्भक्षणं वा यत्र स तथोक्तः । तस्मिन् यज्ञे । अन्यथानुष्ठानादिना आसुरं करोतीत्यर्थः^१ । एतं यजमानम् अचक्रेभिः अचक्रै रथैर्हे मरुतो एनि एयात नितरां प्रापयतान्धकारम् । यद्वा । अचक्रेभिरिति पूर्वश्रान्वयः । चक्रशब्देनाङ्गान्युच्यन्ते । पुनः पुनरङ्गरहितैः केवलैरेव प्रधानैरोहते प्रापयति । साङ्गं हि कर्म देवानभ्येति । यः च एवः युष्माकं शमीं कर्म स्तुतिलक्षणं शशमानस्य शंसमानस्य^२ मम संबन्धि निन्दान् निन्देत् वैदिकं ज्योतिष्टोमादिरूपं कर्म निन्दति स्वयं च तुच्छयान् नश्वरान् कामान् कृष्यादिजनितभोगान् एकरते कुरुते एसिस्विदानः स्विद्यन्नात्मानं ह्लेशयन् । अथवा युष्मासु कमनीयान् भोगान् तुच्छयान् करोति ॥ ॥ १८ ॥

तमुं शुहि यः स्विषुः सुधन्वा यो विश्वस्य क्षयति भेषजस्य ।

यक्ष्वा महे सौमनसाय रुद्रं नमोभिर्देवमसुरं दुवस्य ॥ ११ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुहि । यः । सुऽऽषुः । सुऽधन्वा । यः । विश्वस्य । क्षयति । भेषजस्य ।

यक्ष्व । महे । सौमनसाय । रुद्रम् । नमोऽभिः । देवम् । असुरम् । दुवस्य ॥ ११ ॥

हे आत्मन् एतम् तमेव रुद्रं एतुहि स्तुतिं कुरु । यः एस्विषुः शोभनबाणः एसुधन्वा च । विरोधिहन्तृत्वात् सुष्ठुवम् । यः च एविश्वस्य एभेषजस्य औपधस्य एक्षयति ईश्वरो भवति । शारीरस्य सांसारिकस्य च अरिष्टस्य शमनाय ईश्वरव्यतिरिक्तस्य^३ औपधस्य अभावाद्भिषक्तमत्वाच्चास्य भेषजस्वामित्वम् । ' भिषक्तं स्वा भिषजां शृणोमि ' (ऋ. सं. २. ३३. ४) इत्यादिश्रुतेः । किंच तमेव एरुद्रं दुःखात्तत्साधनादुरिताद्वा मोचयितारं देवं एयक्ष्व यज च एमहे महते एसौमनसाय सुमनस्वाय । ईश्वरासाधनाच्चित्तशान्तिः प्रसिद्धा । किंच एनमोभिः हविर्भिर्नमस्करैर्वा एदेवं द्योतमानम् एअसुरं प्रकृष्टासुम् । बलवन्तमित्यर्थः । यद्वा । प्राणदातारं रुद्रं एदुवस्य परिचरेति ॥

दमूनसो अपसो ये सुहस्ता वृष्णः पत्नीर्नद्यो विभ्वतृष्टाः ।

सरस्वती बृहद्दिवोत राका दशस्यन्तीर्वरिवस्यन्तु शुभ्राः ॥ १२ ॥

दमूनसः । अपसः । ये । सुऽहस्ताः । वृष्णः । पत्नीः । नद्यः । विभ्वतृष्टाः ।

सरस्वती । बृहत्तृदिवा । उत । राका । दशस्यन्तीः । वरिवस्यन्तु । शुभ्राः ॥ १२ ॥

अत्र लिङ्गोक्तदेवताः । एदमूनसः दानमनसो दान्तमनसो वा एअपसः समसाश्वरथगवादि-शोभनकर्मवन्तः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ अत एव एसुहस्ताः कुशलहस्ताः एये सन्ति ते ऋभवः एवृष्णः वर्षकस्येन्द्रस्य एपत्नीः पत्न्यः पालयित्र्यः एनद्यः नदनशीला गङ्गाद्याः एविभ्वतृष्टाः ऋभूणां मध्यमेन कृताः एसरस्वती एतस्मादिका नदी वाग्देवी वा एबृहद्दिवा प्रभृतदोसिः एउत अपि च एराका देवी च एदशस्यन्तीः दशस्यन्त्यः कामान् प्रयच्छन्त्यः एशुभ्राः दीप्ताः ताश्च एवरिवस्यन्तु अस्मभ्यं धनमिच्छन्तु ॥

१. ख-च-ण-आसुरीकरोतीत्यर्थः ; झ-त-र-आसुरा करोतीत्यर्थः । २. ग-घ-ज-श-' शंसमानस्य ' नास्ति । ३. झ-श-ईश्वरस्य व्यतिरिक्तस्य; त-र-ईश्वरस्य वातिरिक्तस्य ।

प्र सू महे सुशरणाय मेधां गिरं भरे नव्यसीं जायमानाम् ।

य आहना दुहितुर्वक्षणासु रूपा मिनानो अकृणोदिदं नः ॥ १३ ॥

प्र । सु । महे । सुशरणाय । मेधाम् । गिरम् । भरे । नव्यसीम् । जायमानाम् ।

यः । आहनाः । दुहितुः । वक्षणासु । रूपा । मिनानः । अकृणोत् । इदम् । नः ॥ १३ ॥

५सु सुषु ५प्र ५भरे प्रकर्षेण संपादयामि ५महे महते ५सुशरणाय शोभनरक्षकायेन्द्राय पर्जन्याय वा सुसुखाय वा । किम् । ५मेधां मतौ धीयमानां ५गिरं स्तुतिम् । कौटर्शाम् । ५नव्यसीं नवतरामति-
शयेन स्तुत्यां वा ५जायमानाम् इदानीमुत्पद्यमानाम् । नूतनामित्यर्थः । ५यः इन्द्रः पर्जन्यो वा ५आहनाः
आहन्ता सेक्ता ५दुहितुः दुहितृस्थानीयायाः पृथिव्या हिताय ५वक्षणासु नदीषु ५रूपा रूपाणि
५मिनानः कुर्वाणः ५इदम् उदकं ५नः अस्यभ्यम् ५अकृणोत् करोतु ॥

प्र सुष्टुतिः स्तनयन्तं रुवन्तमिळस्पतिं जरितर्नूनमश्याः ।

यो अब्दिमाँ उदनिमाँ इयति प्र विद्युता रोदसी उक्षमाणः ॥ १४ ॥

प्र । सुऽस्तुतिः । स्तनयन्तम् । रुवन्तम् । इळः । पतिम् । जरितः । नूनम् । अश्याः ।

यः । अब्दिऽमान् । उदनिऽमान् । इयति । प्र । विद्युता । रोदसा इति । उक्षमाणः ॥ १४ ॥

अत्र पर्जन्यः स्तूयते । ५सुष्टुतिः शोभना स्तुतिः ५स्तनयन्तं गर्जन्तं ५रुवन्तं वर्षणजनितं
शब्दं कुर्वाणम् ५इळः अन्नस्योदकस्य वा ५पतिं स्वामिनं हं ५जरितः स्तोतस्वदीया स्तुतिः ५नूनं
५प्र ५अश्याः प्रकर्षेण व्याप्नोतु । ५यः च पर्जन्यः ५अब्दिमान् । अब्दिः अपां दानवान् मेघः ।
तद्वान् । ५उदनिमान् उदकवान् ५विद्युता तडिता ५रोदसा चावापृथिव्यौ ५उक्षमाणः मिच्छन् ५प्र
५इयति गच्छति ॥

एष स्तोमो मारुतं शर्धो अच्छा रुद्रस्य सूनूर्युवन्यूरुदश्याः ।

कामो राये हवते मा स्वस्त्युप स्तुहि पृषदश्वाँ अयासः ॥ १५ ॥

एषः । स्तोमः । मारुतम् । शर्धः । अच्छ । रुद्रस्य । सूनून् । युवन्यून् । उत् । अश्याः ।

कामः । राये । हवते । मा । स्वस्ति । उप । स्तुहि । पृषत्ऽअश्वान् । अयासः ॥ १५ ॥

५एषः मया संपादितः ५स्तोमः स्तोत्रं ५मारुतं ५शर्धः मरुतां बलम् ५अच्छ अभिमुखम्
५अश्याः प्राप्नोतु । समुदायरूपेण स्तुत्वा समुदायरूपेणाह । ५रुद्रस्य ५सूनून् । एषां रुद्रेण
पुत्रत्वेन परिकल्पितिरसकृदुक्ता । ५युवन्यून् यूनो मिश्रणेच्छन्वा ५उत् उन्नतमत्यधिकम् अश्याः व्याप्नुहि

हे मनः । १ कामः संकल्पः २ राये धनार्थं ३ मा मां ४ स्वरित अविनश्वरं ५ हवते आह्वयति ६ प्रेरयतीत्यर्थः १ ।
यस्मादेवं तस्मान् ७ पृषदश्वान् पृषद्वर्णाश्वोपेतान् ८ अयासः यज्ञगन्तून् ९ उप उपेत्य १० स्तुहि ॥

प्रैष स्तोमः पृथिवीमन्तरिक्षं वनस्पतीरोषधी राये अश्याः ।

देवोदेवः सुहवो भूतु मह्यं मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धातु ॥ १६ ॥

प्र । एषः । स्तोमः । पृथिवीम् । अन्तरिक्षम् । वनस्पतीन् । ओषधीः । राये । अश्याः ।

देवःऽदेवः । सुहवः । भूतु । मह्यम् । मा । नः । माता । पृथिवी । दुःऽमतौ । धातु ॥ १६ ॥

१ पृष २ स्तोमः स्तुतिः पृथिव्यादिदेवताः ३ प्र ४ अश्याः प्राप्नोतु । किमर्थम् । ५ राये धनार्थम् ।
६ देवोदेवः सर्वोऽपि देवः ७ मह्यं मह्यं ८ सुहवो ९ भूतु स्वाह्वानो भवतु । १० नः अस्मान् ११ दुर्मतौ
१२ माता सर्वस्य निर्मात्री १३ यद्वा । अत्रेभौमत्वाद्विशेषेण माता । तादृशी १४ पृथिवी १५ मा १६ धातु
मा स्थापयतु ॥

उरौ देवा अनिबाध स्याम ॥ १७ ॥

उरौ । देवाः । अनिऽबाधे । स्याम ॥ १७ ॥

हे १ देवाः युष्माकं संबन्धिनि २ उरौ महति ३ अनिबाधे नितरां बाधरहिते सुखे ४ स्याम
भवेम वयमत्रयः ॥

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ १८ ॥

सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयःऽभुवा । सुऽप्रणीती । गमेम ।

आ । नः । रयिम् । वहतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥ १८ ॥

वयम् १ अश्विनोः २ नूतनेन पूर्वमन्यैरननुभूतेन ३ मयोभुवा सुखस्य भावयित्रा ४ सुप्रणीता
शोभनप्रणयनवता ५ अवसा रक्षणेन ६ सं ७ गमेम संगच्छेमहि । हे ८ अमृता अमरणावश्विनौ ९ नः
अस्मभ्यं १० रयिं धनम् ११ आ १२ वहतं प्रापयतम् । १३ आत १४ वीरान् सुवीर्यवतः पुत्रानपि १५ आ वहतम् ।
१६ विश्वानि सौभगान्यपि १७ आ वहतम् ॥ १९ ॥

‘आ धेनवः’ इति सप्तदशर्चमेकादशं सूक्तमत्रेरापं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अत्रानुक्रमणिका—
‘आ धेनवस्यूनेतयोरुपान्त्यैकपदा’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः । अपोनप्त्रीये एकधनासु हविर्धानं
प्रति नीयमानास्वाद्यानुवचनीया । सूत्रितं च—‘आ धेनवः पयसा तूर्ण्यर्थाः समन्या यन्त्युप
यन्त्यन्याः’ (आश्व. श्रौ. ५. १) इति ॥

आ धेनवः पर्यसा तूर्ण्यर्था अमर्धन्तीरूपं नो यन्तु मध्वा ।

महो राये बृहतीः सप्त विप्रो मयोभुवो जरिता जोहवीति ॥ १ ॥

आ । धेनवः । पर्यसा । तूर्णिऽअर्थाः । अमर्धन्तीः । उप । नः । यन्तु । मध्वा ।

महः । राये । बृहतीः । सप्त । विप्रः । मयऽभुवः । जरिता । जोहवीति ॥ १ ॥

५धेनवः प्रीणयिष्यो नद्यः ५मध्वा मधुरेण ५पर्यसा रसेन सहिताः ५तूर्ण्यर्थाः स्वरमाणगमनाः ।
'अर्थोऽर्तः' (निरु. १. १८) इति यास्कः । ५अमर्धन्तीः अर्हिसन्त्यः सत्यः ५नः अस्मान्
५उप ५आ ५यन्तु उपागच्छन्तु । तदर्थं ५महः महते ५राये धनाय ५बृहतीः महतीः ५सप्त सर्पण-
स्वभावाः सप्तसंख्याकाः १ 'इमं मे गङ्गे' (ऋ.सं. १०. ७५. ५) इति मन्त्रोक्ता गङ्गाया वा ।
तत्र हि प्राधान्येन सप्तैवोक्ताः । ५मयोभुवः सुखस्य भावयित्रीः ५विप्रः विशेषेण प्रीणयिता ५जरिता
स्तोता ५जोहवीति आह्वयति २ ॥

आ सुष्टुती नमसा वर्तयध्यै द्यावा वाजाय पृथिवी अमृध्रे ।

पिता माता मधुवचाः सुहस्ता भरेभरे नो यशसावविष्टाम् ॥ २ ॥

आ । सुऽस्तुती । नमसा । वर्तयध्यै । द्यावा । वाजाय । पृथिवी इति । अमृध्रे इति ।

पिता । माता । मधुऽवचाः । सुऽहस्ता । भरेऽभरे । नः । यशसौ । अविष्टाम् ॥ २ ॥

अहं ५सुष्टुती सुष्टुत्या शोभनस्तोत्रेण ५नमसा हविषा च ५अमृध्रे^३ हिंसारहिते ५द्यावा ५पृथिवी^३
द्यावापृथिव्यौ ५आ ५वर्तयध्यै । आवर्तयितुमिच्छामि ५वाजाय अन्नार्थम् । 'अन्नं वै वाजः' (तै. ब्रा.
१.३.६.६) इति हि श्रुतिः । ५पिता पालयित्री द्यौः ५माता निर्मात्री पृथिवी ५मधुवचाः प्रिय-
वचना ५सुहस्ता अभिमतदानेन^४ शोभनहस्ता^४ । एते उभयविशेषणे । ५यशसौ यशोयुक्तौ द्यावापृथिव्यौ
५भरेभरे सर्वेषु संप्रामेषु यज्ञेषु वा ५नः अस्मान् ५अविष्टां रक्षताम् ।

अध्वर्यवश्चक्रुवांसो मधूनि प्र वायवे भरत चारु शुक्रम् ।

होतैव नः प्रथमः पाह्यस्य देव मध्वो ररिमा ते मदाय ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । चक्रुऽवांसः । मधूनि । प्र । वायवे । भरत । चारु । शुक्रम् ।

होताऽहव । नः । प्रथमः । पाहि । अस्य । देव । मध्वः । ररिमा । ते । मदाय ॥ ३ ॥

१. ख-च-झ-ण-भ-सप्तसंख्याका वा; त-र-सप्तसंख्या वा । २. ख-झ-भ-आजुहयति । ३. ख-
च-ण-अमृध्रे...पृथिवी' नास्ति; झ-न-भ-र-द्यावा पृथिवी । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-अभिमतदानेन
शोभनहस्ता' नास्ति; ग-घ-ज-शोभनहस्ता ।

हे ऽअध्वर्यवः अध्वरं युञ्जानाः ऽमधूनि मधुररसानि सोमाज्यादीनि ऽचक्रवांसः कुर्वाणा यूयं
 ऽवायवे प्रथमं ऽप्र ऽभरत प्रकर्षेण संपादयत ऽचारु चरणीयं^१ ऽशुक्रं दीप्तं सोमम् । हे वायो एवं च
 ऽहोतेव होता यथा प्रथमं पिबति तद्वत् ऽनः अस्मदर्थम् ऽअस्य अमुं सोमं ऽप्रथमः इतरदेवेभ्यः पूर्वं
 ऽपाहि पिब । हे ऽदेव वायो^२ ऽमध्वः मधुरं सोमरसं ऽते ऽमदाय ऽररिम ददाम । वायोः पूर्व-
 पानमसकृत्प्रपञ्चितम् ॥

दश क्षिपौ युञ्जते बाहू अद्रिं सोमस्य या शमितारा सुहस्ता ।

मध्वो रसं सुगभस्तिगिरिष्ठां चनिश्चददुदुहे शुक्रमंशुः ॥ ४ ॥

दश । क्षिपः । युञ्जते । बाहू इति । अद्रिम् । सोमस्य । या । शमितारा । सुहस्ता ।

मध्वः । रसम् । सुगभस्तिः । गिरिस्थाम् । चनिश्चदत् । दुदुहे । शुक्रम् । अंशुः ॥ ४ ॥

अत्राभिषवस्य प्रतिपाद्यमानत्वात् सोमो देवता । यद्वा ऐन्द्री । ऽअद्रिम् अभिषव-
 प्रावाणं ऽदश ऽक्षिपः दशसंख्याकाः क्षेत्र्योऽङ्गुलयः ऽयुञ्जते गृह्णन्ति । यद्वा । परस्परं युक्ता
 भवन्ति । ऽबाहू अप्यध्वर्युसंबन्धिनौ अद्रिं युञ्जते । ऽया यां ऽसुहस्ता शोभनहननौ^३ ऽसोमस्य शमि-
 तारी^४ अभिषोतारी तौ^५ बाहू युञ्जते । ऽमध्वः मधुरस्य सोमस्य ऽरसं ऽगिरिष्ठां गिरिस्थायिनं गिरि-
 चदुन्नतप्रदेशस्थितं वा ऽसुगभस्तिः शोभनाङ्गुलिरध्वर्युः ऽचनिश्चदत् आह्लादयन् ॥ 'चदि
 आह्लादने' इत्यस्माच्चङ्लुकि छान्दसं रूपम् । ऽदुदुहे दोग्धि । स च ऽअंशुः ऽशुक्रं निर्मलं रसं
 ऽदुदुहे दुग्धे । यद्वैकं वाक्यम् । अंशुः व्यासः^६ सुगभस्तिः सुहस्तोऽध्वर्युः मध्वो रसं दुदुहे दोग्धि ॥

असावि ते जुजुषाणाय सोमः क्रत्वे दक्षाय बृहते मदाय ।

हरी रथे सुधुरा योगे अर्वाग्निन्द्र प्रिया कृणुहि हूयमानः ॥ ५ ॥

असावि । ते । जुजुषाणाय । सोमः । क्रत्वे । दक्षाय । बृहते । मदाय ।

हरी इति । रथे । सुधुरा । योगे । अर्वाक् । इन्द्र । प्रिया । कृणुहि । हूयमानः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽते तुभ्यं ऽजुजुषाणाय सेवमानाय ऽसोमः ऽअसावि अभिषुतः । किमर्थम् । ऽक्रत्वे क्रतवे
 वृत्रवधादिकर्मणे ऽदक्षाय बलाय ऽबृहते ऽमदाय च । यस्मादेवं तस्मात् हे ऽइन्द्र एवं ऽहूयमानः सन्
 ऽसुधुरा शोभनायां धुरि नियुक्तौ ऽप्रिया प्रियौ ऽहरी अश्वौ ऽयोगे योगार्हे युक्ते वा ऽरथे योजयिस्वा
 तं रथम् ऽअर्वाक् अस्मदभिमुखं ऽकृणुहि कुरु ॥ ॥ २० ॥

१. न-रमणीयम् । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-वायो देव । ३. न-शोभनहस्ता । ४. ख-च-झ-
 ण-न-भ-र- 'शमितारी' नास्ति । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-श- 'तौ' नास्ति । ६. ख-च-ण-भ-
 व्याप्यः ।

आ नो महीमरमति सजोषा ग्रां देवीं नमसा रातहव्याम् ।

मधोर्मदाय बृहतीमृतज्ञामाग्ने वह पथिभिर्देवयानैः ॥ ६ ॥

आ । नः । महीम् । अरमतिम् । सजोषाः । ग्राम् । देवीम् । नमसा । रातहव्याम् ।

मधोः । मदाय । बृहतीम् । ऋतज्ञाम् । आ । अग्ने । वह । पथिभिः । देवयानैः ॥ ६ ॥

अत्राग्निं संबोध्य प्रादेवताया आवाह्यत्वादस्याग्निर्वा देवता । हे ऽग्ने ऽसजोषाः अस्माभिः सह प्रीयमाणस्त्वं ऽग्रां ऽदेवीं सर्वैर्गन्तव्यामेतन्नामिकां देवताम् । 'मेना ग्रा इति स्त्रीणाम्' (निरु. ३. २१) इति यास्कः । नः अस्मदर्थं ऽदेवयानैः देवैर्गन्तव्यैः ऽपथिभिः मार्गैः ऽआ अभिमुखम् ऽआ वह । कीदृशीम् । ऽमहीं महतीम् ऽअरमतिम् आ समन्ताद्रममाणां सर्वत्र गन्त्रीं वा ऽनमसा स्तोत्रेण सह ऽरातहव्याम् । रातं दत्तं दानाय संकल्पितं हव्यं यस्यास्ताम् । दत्त-हविष्कामित्यर्थः । किमर्थम् । ऽमधोः मधुरस्य सोमस्य ऽमदाय । पुनः कीदृशीम् । ऽबृहतीं प्रबृद्धाम् ऽऋतज्ञां यज्ञमभिजानतीम् ॥

प्रवर्ये महावीरेऽज्यमाने 'अजन्ति यम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'अजन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इत्यज्यमाने' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

अजन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा वपावन्तं नाग्निना तपन्तः ।

पितुर्न पुत्र उपसि प्रेष्ठ आ धर्मो अग्निमृतयन्नासादि ॥ ७ ॥

अजन्ति । यम् । प्रथयन्तः । न । विप्राः । वपावन्तम् । न । अग्निना । तपन्तः ।

पितुः । न । पुत्रः । उपसि । प्रेष्ठः । आ । धर्मः । अग्निम् । ऋतयन् । असादि ॥ ७ ॥

यं धर्मं महावीरं ऽप्रथयन्तो न । नेति संप्रत्ययीयः । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यये प्रयोगः^१ । इदानीं प्रथयन्तः ऽविप्राः मेधाविन ऋत्विजोऽध्वर्यवोदयः ऽवपावन्तं न । वपावन्तं प्रबृद्धं पशुं यथाग्नौ तपन्ति तद्वत् ऽअग्निना ऽतपन्तः ऽअजन्ति । ऽपितुर्न ऽपुत्र ऽउपसि ऽप्रेष्ठः पितुरुपस्थे प्रियतमः पुत्र इव ऽधर्मः महावीरः । 'यद्ग्राम् इत्यपतत्तद्धर्मस्य धर्मत्वम्' (तै. आ. ५. १. ५) इति हि श्रुतिः । सः ऽऋतयन् यज्ञमिच्छन् ऽअग्निम् अग्नीं^२ ऽआ ऽअसादि आसादितः । अत्र पितृपुत्रद्वयान्तः स्फोटोदिराहित्येन सुखवासप्रख्यापनार्थः ॥

अच्छा मही बृहती शंतमा गीर्दूतो न गन्त्वश्विना हुवध्वै ।

मयोभुवा सुरथा यातमर्वागन्तं निधि धुरमाणिर्न नाभिम् ॥ ८ ॥

अच्छ । मही । बृहती । शमस्तमा । गीः । दूतः । न । गन्तु । अश्विनी । हुवध्वै ।

मयःऽभुवा । सूरथा । आ । यातम् । अर्वाक् ।

गन्तम् । निधिमम् । धुरम् । अणिः । न । नाभिम् ॥ ८ ॥

१. न-अरमतिमरमणीयम् । २. ख-च-ण-भ- प्रयोग इति यास्कः । ३. ख-च-ण-त-'अग्नी' नास्ति ।

१अच्छ अभिमुखम् १अश्विना अश्विनौ १हुवध्वै आह्वातुं १गीः अस्मदीया स्तुतिः १दूतो १न दूत इवाह्वातेव १गन्तु गच्छतु । गीर्विशेष्यते । १मही पूज्या १बृहती महती १शान्तमा सुखतमा । हे अश्विनौ १मयोभुवा सुखस्य भावयितारौ १मरथा एकरथौ सन्तौ १निधिं निहितं सोमम् १अवाक् अभिमुखं १यातं गच्छतम् । १धुरं भारवाहिकां १नाभिम् १आणिर्न कील इव । यथा निष्कीला नाभी रथे न निर्वहति तद्वत् युवाभ्यां त्रियुक्तः सोमो यागं न निर्वहतीति ज्ञापयितुमेवं दृष्टान्तितम् ॥

प्र तव्यसो नमउक्तिं तुरस्याहं पूष्ण उत वायोरादिक्षि ।

या राधसा चोदितारा मतीनां या वाजस्य द्रविणोदा उत त्मन् ॥ ९ ॥

प्र । तव्यसः । नमःऽउक्तिम् । तुरस्यः । अहम् । पूष्णः । उत । वायोः । अदिक्षि ।

या । राधसा । चोदितारा । मतीनाम् । या । वाजस्य । द्रविणःऽदौ । उत । त्मन् ॥ ९ ॥

१अहम् ऋषिः १तव्यसः प्रकृष्टबलस्य १तुरस्य त्वरमाणस्य १पूष्णः पोषकस्य देवस्य । उक्तगुणकाय देवाय १उत अपि च १वायोः उक्तलक्षणाय १च १नमउक्तिं नम इति वचनं स्तोत्रं १प्र १अदिक्षि प्रदिशामि । १या यौ पूषवायू १राधसा हविलक्षणेन निमित्तेन १मतीनां १चोदितारा प्रेरयितारौ १ । यद्वा । राधसेति षष्ठ्यर्थे तृतीया । राधसो धनस्य मतीनां च चोदयितारौ । यौ च १वाजस्य अन्नस्य संग्रामस्य वा चोदयितारौ तौ देवौ १उत अपि च १त्मन् आत्मन्यनन्यप्रेरणयैव १द्रविणोदौ भवतमिति शेषः ॥

आ नामभिर्मरुतो वक्षि विश्वाना रूपेभिर्जातवेदो हुवानः ।

यज्ञं गिरौ जरितुः सुष्टुतिं च विश्वे गन्त मरुतो विश्व ऊती ॥ १० ॥

आ । नामऽभिः । मरुतः । वक्षि । विश्वान् । आ । रूपेभिः । जातऽवेदः । हुवानः ।

यज्ञम् । गिरः । जरितुः । सुऽस्तुतिम् । च । विश्वे । गन्त । मरुतः । विश्वे । ऊती ॥ १० ॥

हे १जातवेदः जातप्रज्ञाप्ते १हुवानः अस्माभिराहूयमानः सन् १विश्वान् १मरुतः सर्वानपि स्तोत्रभाजो हविर्भाजश्च देवान् १नामभिः इन्द्रवरुणेत्यादिलक्षणेः १आ १वक्षि आवहसि । १रूपेभिः सहस्राक्षवज्रहस्तत्वादिलक्षणं रूपैः १आ वक्षि वहसि यज्ञम् १ । किंच हे १मरुतः १विश्वे सर्वे यूयं १यज्ञम् अस्मदीयं यज्ञसंबन्धि हविर्वा १जरितुः स्तोतुः संबन्धिनीः १गिरः स्तुतिवचांसि १सुष्टुतिं तत्साध्यां शोभनफलां स्तुतिं च । अवयविन्याः १ स्तुतेरेकत्वादिकवचनम् । अवयवानां बहुत्वाद्बहुवचनम् ॥ उक्ते यज्ञस्तुती अभिलक्ष्य १गन्त आगच्छत । १विश्वे १च यूयम् १ऊती ऊर्या रक्षया च सह गन्त ॥ २१ ॥

‘ आ नो दिवः ’ इत्येकादशी व्यूढे दशरात्रे नवमेऽहनि प्रउगशस्त्रे सारस्वततृचे द्वितीया । सूत्रितं च—‘ आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वत्यभि नो नेपि वस्यः ’ (आश्व. श्रौ. ८.११) इति ॥

१. न-दृष्टान्तितम् । तस्माद्युवामायातमागच्छतम् । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-उक्तगुणाय, त-उक्तगुणकाय । ३. त-चोदितारौ । ४. ग-घ-ज-श-प्रेरणायैव । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ यज्ञं ’ नास्ति । ६. ख-च-झ-ण-त-भ-र-अवयव्याः । ७. ख-च-ण-गन्त आगच्छत, भ-गन्त एत ।

आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वती यजता गन्तु यज्ञम् ।

हव देवी जुजुषाणा घृताचीं शग्मां नो वाचमुशती शृणोतु ॥ ११ ॥

आ । नः । दिवः । बृहतः । पर्वतात् । आ । सरस्वती । यजता । गन्तु । यज्ञम् ।

हवम् । देवी । जुजुषाणा । घृताचीं । शग्माम् । नः । वाचम् । उशती । शृणोतु ॥ ११ ॥

१नः अस्माकं १यज्ञं १यजता यष्ट्या देवी १सरस्वती १दिवः श्रोतमानात् छुलोकात् १आ १गन्तु आगच्छतु । तथा १बृहतः महतः १पर्वतान् पर्वततः पूरणवतः प्रीणनवतो वान्तरिक्षात् मेघाद्वा सरस्वती १आ गन्तु आगच्छतु । अनेन माध्यमिकी वागुच्यते । यद्वा एतत् दिव इत्यस्य विशेषणम् । सन्ति हि छुलोकस्य त्रीणि पर्वणि ' तिस्रो दिवः पृथिवीः ' इत्यादि श्रुतेः । अस्मिन् पक्षे द्वितीय आकारः पूरणः । तदर्थं १हवम् अस्मदीयमाह्वानं १देवी सरस्वती १जुजुषाणा स्तुतिं सेवमाना १घृताची घृतमुदकमञ्चति १नः अस्मदीयां १शग्मां सुखकरीं १वाचं स्तुतिम् १उशती कामयमाना सती १शृणोतु ॥

आ वेधसं नीलपृष्ठं बृहन्तं बृहस्पतिं सदने सादयध्वम् ।

सादद्योनिं दमे आ दीदिवांसं हिरण्यवर्णमरुषं सपेम ॥ १२ ॥

आ । वेधसम् । नीलपृष्ठम् । बृहन्तम् । बृहस्पतिम् । सदने । सादयध्वम् ।

सादत्स्योनिम् । दमे । आ । दीदिवांसम् । हिरण्यवर्णम् । अरुषम् । सपेम ॥ १२ ॥

एषा बार्हस्पत्या । हे ऋत्विजो यूयं १बृहस्पतिं बृहतो मन्त्रस्य स्वामिनं देवं १सदने अस्मद्यागगृहं १आ १सादयध्वं स्थापयध्वम् । कीदृशं देवम् । १वेधसं विविधकर्तारं १नीलपृष्ठं स्निग्धाङ्गं १बृहन्तं महान्तम् । तथा सन्तं वयमृत्विग्यजमानाः १सपेम परिचरेम । स एव विशेष्यते । १सादद्योनिं योनौ सीदन्तं १दमे यागगृहे १आ सर्वतः १दीदिवांसं दीप्यमानं १हिरण्यवर्णम् हितरमणीयवर्णम्^१ १अरुषम् आरोचमानम् । अथवेयमाग्नेयी । बृहतः परिवृढस्य कर्मणः स्वामीति बृहस्पतिरग्निरुच्यते । तथा नीलवर्णधूमपृष्ठत्वसदनसादनहिरण्यवर्णत्वादिलिङ्गैरग्निरिव बृहस्पतिः ॥

आ धर्णसिर्बृहदिवो रराणो विश्वेभिर्गन्त्वोर्मभिर्हुवानः ।

ग्रा वसान् ओषधीरमृध्रस्त्रिधातुशृङ्गो वृषभो वयोधाः ॥ १३ ॥

आ । धर्णसिः । बृहत्सदिवः । रराणः । विश्वेभिः । गन्तु । ओर्मभिः । हुवानः ।

ग्राः । वसानः । ओषधीः । अमृध्रः । त्रिधातुशृङ्गः । वृषभः । वयोधाः ॥ १३ ॥

१. ख-च-ण-हितरमणीयम्; ग-घ-ज-र- ' हितरमणीयवर्ण ' नास्ति ।

इदमाष्टवत्रयमाप्तेयम् । अग्निः^१ वा गन्तु आगच्छत्वस्मद्यज्ञं^२ वर्धसिः सर्वस्य धारकः^३ बृहद्विषः प्रभूतदीप्तिः^४ ररमाणः कामान् प्रयच्छन् वा^५ विश्वेभिः सर्वैः^६ ओमभिः रक्षणैः सह^७ हुवानः आहूयमानः ।^८ प्राः गन्त्रीर्ज्वालाः^९ ओषधीः च^{१०} वसानः^{११} अमृधः अहिंसितः^{१२} त्रिधातुशृङ्गः^{१३} त्रिप्रकारशृङ्गवदुक्तलोहितशुक्रकृष्णवर्णज्वालाः^{१४} वृषभः वर्धिता^{१५} वयोधाः अन्नस्य दाता हविषो वा धारकः ॥

मातुष्पदे परमे शुक्र आयोर्विपन्यवो रास्पिरासो अगमन् ।

सुशेव्यं नमसा रातहव्याः शिशुं मृजन्त्यायवो न वासे ॥ १४ ॥

मातुः । पदे । परमे । शुके । आयोः । विपन्यवः । रास्पिरासः । अगमन् ।

सुऽशेव्यम् । नमसा । रातऽहव्याः । शिशुम् । मृजन्ति । आयवः । न । वासे ॥ १४ ॥

वायोः मनुष्यस्य यजमानस्य^१ विपन्यवः । स्तोतृनामैतन् । स्तोतारो होत्रादयः^२ रास्पिरासः ॥ रा धनं हविलक्षणम् । तस्स्पृशन्ति रास्या जुह्वादयः । तद्वान् रासी । तद्वन्तो रास्पिराः ॥ उक्तविधा ऋत्विजः^३ मातुः निर्मातुः पृथिव्याः^४ शुके दीप्ते परमे पदे उत्तरवेद्यां स्थितम्^५ अगमन् भजन्ते^६ । तदर्थं^७ सुशेव्यं सुखाय^८ हितं^९ शिशुम् उत्पन्नमात्रं^{१०} वासे वासाय^{११} नमसा स्तोत्रेण^{१२} रातहव्याः दत्तहविष्काः^{१३} इत्यर्थः । तादृशास्ते^{१४} मृजन्ति संमार्जयन्ति । तत्र दृष्टान्तः ।^{१५} आयवो^{१६} न लौकिका मनुष्या इव । ते यथा^{१७} शिशुं वासाय मृजन्ति तद्वन् ॥

बृहद्वयो बृहते तुभ्यमग्ने धियाजुरो मिथुनासः सचन्त ।

देवोदेवः सुहवो भूतु महं मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धात् ॥ १५ ॥

बृहत् । वयः । बृहते । तुभ्यम् । अग्ने । धियाऽजुरः । मिथुनासः । सचन्त ।

देवऽदेवः । सुऽहवः । भूतु । महम् । मा । नः । माता । पृथिवी । दुऽमृतौ । धात् ॥ १५ ॥

बृहत् प्रभूतं^१ वयः अन्नं हे^२ अग्ने बृहते^३ तुभ्यं^४ धियाजुरः कर्मणा जीर्णाः^५ मिथुनासः पत्नीभिः^६ सहिताः^७ सचन्त सेवन्ते । 'जायापती अग्निमादधीयाताम्'^८ इत्यादिश्रुतेः । अधिकाराध्याये षष्ठे स्त्रिया अप्यधिकारः स च पर्या सह (पू. मी. ६. १. २४) इति हि प्रतिपादितम् । अवशिष्टं गतम् ॥

१. ख-क्ष-न-भ-र- 'अग्निः' नास्ति । २. ग-घ-ज- 'वा' नास्ति । ३. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र- 'कृष्णज्वालाः श-^०कृष्णबहुज्वालाः । ४. ख-च-ण-न- 'भजन्ते' नास्ति; क्ष-त-भ-र-अजते । ५. ख-च-क्ष-ण-भ-सुसुखा; न-र-सुसुखाय । ६. ख-च-ण-दातहव्या हविष्काः; क्ष-भ-र-दातहव्याहविष्काः; श-दातव्यहविष्काः । ७. ग-घ-च-ज-ण-मृहते । ८. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-दपतीभिः ।

उरौ देवा अनिबाधे स्याम ॥ १६ ॥

उरौ । देवाः । अनिबाधे । स्याम ॥ १६ ॥

समश्विनोर्वसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ १७ ॥

सम् । अश्विनोः । अर्वसा । नूतनेन । मयःऽभुवा । सुऽप्रणीती । गमेम् ।

आ । नः । रयिम् । वहतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥ १७ ॥

ध्यास्याते^१ द्वे^२ ॥ २२ ॥

‘तं प्रत्नथा’ इति पञ्चदशचं द्वादशं सूक्तम् । अवत्सारो नाम ऋषिः स च कश्यपगोत्रः । यासु ऋक्षु सदापृणबाहुवृक्तादयः श्रुतास्तासु तेऽपि समुच्चीयन्ते । चतुर्दशीपञ्चदशौ त्रिष्टुभौ क्षिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्स्यः । विश्वे देवा देवता । अनुक्रान्तं च — ‘तं प्रत्नथा पञ्चोना काश्यपोऽवत्सारोऽन्ये च ऋषयोऽत्र दृष्टलिङ्गा द्वित्रिष्टुबन्तम्’ इति ॥ वाजपेये अतिरिक्तोक्त्यै^३ आवृत्त-स्त्रयोदशचंः शंसनीयाः । सूत्रितं च — ‘तं प्रत्नथेति त्रयोदशानामेका क्षिष्टाहुय दूरोहणं रोहेत्’ (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठताति बर्हिषदं स्वविदम् ।

प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिराशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे ॥ १ ॥

तम् । प्रत्नऽथा । पूर्वऽथा । विश्वऽथा । इमऽथा । ज्येष्ठऽतातिम् । बर्हिऽसदम् । स्वऽविदम् ।

प्रतीचीनम् । वृजनम् । दोहसे । गिरा । आशुम् । जयन्तम् । अनु । यासु । वर्धसे ॥ १ ॥

इयमुत्तरा च द्वे ऐन्द्राविश्याहुः । तत्रोपपत्तिमेवमाहुः । तं प्रत्नथा इत्येषा शुक्रामन्थिग्रहणे विनियुक्ता । ऐन्द्रौ च शुक्रामन्थिनौ । ‘यदैन्द्रं शंसति तेन शुक्रामन्थिना उक्थवन्तौ’ (ऐ. ब्रा. ३. १) इति हि ब्राह्मणम् । अध्वर्युसंप्रैषोऽपि भवति । ‘प्रातःप्रातः सवस्य शुक्रवतो मधुश्रुत इन्द्राय सोमाम्प्रस्थिताम्प्रेष्य’ (श. ब्रा. ४. २. १. २३) इति । प्रक्षास्तुप्रेषश्च भवति ‘होता यक्षदिन्द्रं प्रातः प्रातःसावस्य’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इत्यादि । ‘प्रस्थिता इन्द्राय सोमाः’ इति याज्या वैन्द्री ‘इदं ते सोम्यं मधु’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । तस्मादैन्द्रौ ॥ १ तम् इन्द्रं १ प्रत्नथा

१. ग-घ-च-ण-‘हे देवाः युष्मत्संबन्धिनि उरौ महति आनिबाधे नितरां बाधारहिते सुखे स्याम भवेम वयमत्रयः ॥ १६ ॥ वयमश्विनोः नूतनेन पूर्वमन्यैरननुभूतेन मयोभुवा सुखस्य भावयित्रा सुप्रणीति शोभनप्रणयनवता भवसा (रक्षणेन) रक्षणेन संगमेम संगच्छेमहि । हे अमृता अमरणावश्विनौ नवः (नो) अस्मभ्यं रयिं धनमावहतं प्रापयतम् । उत वीरान् मुवीर्यवतः पुत्रान् अपि आवहतम् । विश्वानि सौभगान्यप्यावहतम् ॥ १७ ॥ २. झ-त-न-र-अतिरिक्तोक्त्यै; ३. झ-त-भ-र- इति च ।

पुरातना यजमाना इव ^१पूर्वथा अस्मदीयाः पूर्वे यथा ^२विश्वथा विश्वे सर्वे प्राणिनो यथा ^३इमथा इमे इदानीं वर्तमानाः यजमानाः । ते यथेन्द्रस्य स्तुत्या फलमलभन्त तद्वद्वयमपि हे अन्तरात्मन् त्वमपि ^४ज्येष्ठतांति ज्येष्ठं ^५बर्हिषदं बर्हिषि सीदन्तं ^६स्वविदं सर्वज्ञं सर्वस्य लम्भयितारं वा ^७प्रतीचीनं प्रत्यस्मदभिमुखमञ्चन्तं ^८वृजनम् । बलनामैतद्बलवति वर्तते । बलवन्तम् ^९आशुं शीघ्रगामिनं व्यासं वा ^{१०}जयन्तं सर्वमभिवन्तमिन्द्रं ^{११}गिरा स्तुत्या साधनेन ^{१२}दोहसे पुक्ष्व सर्वदा सर्वान् कामान् । इत्यन्तरात्मनः ^{१३}प्रेषः ^{१४} । ^{१५}यासु स्तुतिषु ^{१६}वर्धसे प्रवृद्धो भवसि वर्धयसि वेन्द्रं यथा ^{१७}स्तुष्येति । यास्विति व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥

श्रिये सुदृशीरुपरस्य याः स्वविरोचमानः ककुभांमचोदते ।

सुगोपा असि न दभाय सुक्रतो परो मायाभिर्ऋत आसु नाम ते ॥ २ ॥

श्रिये । सुदृशीः । उपरस्य । याः । स्वः । विरोचमानः । ककुभां । अचोदते ।

सुगोपाः । असि । न । दभाय । सुक्रतो इति सुक्रतो ।

परः । मायाभिः । ऋते । आसु । नाम । ते ॥ २ ॥

हे इन्द्र ^१स्वः स्वर्गे ^२विरोचमानः ^३त्वम् ^४अचोदते अप्रेरयितुः ॥ पृथगर्थे चतुर्थी ॥ ^५उपरस्य मेघस्य संबन्धिन्यः ^६सुदृशीः सुरोचमानाः ^७याः आपः सन्ति तासामपां ^८ककुभां सर्वासां दिशां मध्ये ^९श्रिये प्राणिनां श्रयणाय प्रेरको भवेति शेषः । हे ^{१०}सुक्रतो शोभनवृष्टिप्रदानादिकर्मस्त्रिन्द्र ^{११}त्वं ^{१२}सुगोपाः प्राणिनां सुष्ठु गोपायितासि । अतः ^{१३}न ^{१४}दभाय न दग्धनाय वधाय प्राणिनां न ^{१५}असि न प्रभवसि । त्वं च ^{१६}मायाभिः आसुरीभिः ^{१७}परः मायाभ्यः परमाद्वर्तमानः । यस्मान् ^{१८}ते त्वदीयं ^{१९}नाम नामकं रूपम् ^{२०}ऋते सत्यलोके ^{२१}आसु आस्ते ॥

अत्यं हविः संचते सच्च धातु चारिष्टगातुः स होता सहोभरिः ।

प्रसस्तीणो अनु बर्हिर्वृषा शिशुर्मध्ये युवाजरो विस्रुहा हितः ॥ ३ ॥

अत्यम् । हविः । संचते । सत् । च । धातु । च । अरिष्टगातुः । सः । होता । सहः । भरिः ।

प्रसस्तीणः । अनु । बर्हिः । वृषा । शिशुः । मध्ये । युवा । अजरः । विस्रुहा । हितः ॥ ३ ॥

इयमाग्नेयी होतृत्वयुक्त्वादिलिङ्गैः । अयमग्निः ^१अत्यं सततमतनार्हं ^२हविः आज्यादिकं ^३संचते सेवते । कीदृशं हविः । ^४सत् । सफलसाधनत्वाद्बविरपि सत् । ^५धातु ^६च धारकं सर्वस्य । हूयमानस्य हविष आदिष्वद्वारा वृष्टिसाधनत्वात् तथा च वृष्टया प्रजोत्पत्तेर्धारकत्वम् । तथा हि—

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ इत्यन्तरात्मनः प्रेषः ’ नास्ति । २. ख-झ-न-भ-र-यथा । ३. ख-च-झ-ण-स्वर्ग प्रति रोचमानः; न-स्वर्ग प्रति विरोचमानः; भ-र-स्वर्ग विरोचमानः । ४. ख-भ-घ-च-ज-भ-ण-भ-र-श-‘कर्मन्द्र । ५. ख-भ-घ-व-ज-ण-न-भ-सततगमनार्हम् ।

‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याजायते वृष्टिर्वृष्टेरक्षं ततः प्रजाः ’ (मनु. ३. ७६) इति । ‘अरिष्टगातुः अहिंस्तिगमनः । सति तस्य गमने यज्ञनिष्पत्त्या’ फलसिद्धेररिष्टगमन-
त्वम् । तदेवाह । ‘सः स खलु ‘होता होमनिष्पादकः ‘सहोभरिः बलस्य भर्ता ‘बर्हिः ‘अनु ‘प्रसन्नार्णः
प्रकर्षेण सरन् ‘वृषा वर्षकः फलस्य ‘शिशुः स इव रक्षणीयोऽप्रौढो वा ‘युवा सर्वत्र मिश्रयिता
‘अजरः जरारहितः ‘विल्लुहा विल्लुहाणामोषधीनां ‘मध्ये ‘हितः निहितः स्थापितः एवंभूतः सचते ॥

प्र व एते सुयुजो यामन्निष्ठये नीचीरमुष्मै यम्य ऋतावृधः ।

सुयन्तुभिः सर्वशासैरभीशुभिः क्रिविर्नामानि प्रवणे मुषायति ॥ ४ ॥

प्र । वः । एते । सुयुजः । यामन् । इष्ठये । नीचीः । अमुष्मै । यम्यः । ऋतुऽवृधः ।

सुयन्तुऽभिः । सर्वऽशासैः । अभीशुऽभिः । क्रिविः । नामानि । प्रवणे । मुषायति ॥ ४ ॥

एषा सौरी वा । एते^१ रश्मयः सुयुजः सुष्टु परस्परं संयुक्ताः यामन् यज्ञगमने इष्टये
पुषणाय नान्चीः । नीचं गच्छन्तीति शेषः । अमुष्मै यजमानाय यम्यः यस्या गमनार्हाः । अथवा
यमो नियमितादित्यः । तस्य संबन्धिनः । ऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयितारश्च । अयमादित्यः सुय-
न्तुभिः सुगमनैः सर्वशासैः सर्वस्य शासकैः अभीशुभिः रश्मिभिः क्रिविः कर्ता नामानि नाम-
कान्युदकानि^२ प्रवणे निम्ने भूप्रदेशे मुषायति मुष्णाति आदत्ते इत्यर्थः । अथवाग्निनावाह्यस्याग्ने-
रेतेऽश्वा इष्टये यज्ञगमनाय यामनि रथे सुयुजः प्रगच्छन्ति । शिष्टं समानम् । क्रिविः क्रिवि-
सदृशोऽग्निः प्रवणे नामानि हवींष्युक्तलक्षणाभिर्ज्वालाभिर्मुषायति आदत्ते ॥

संजभुराणस्तरुभिः सुतेगृभं वयाकिनं चित्तगर्भासु सुस्वरुः ।

धारवाकेष्वृजुगाथ शोभसे वर्धस्व पत्नीरभि जीवो अध्वरे ॥ ५ ॥

सुमृजभुराणः । तरुऽभिः । सुतेऽगृभम् । वयाकिनम् । चित्तगर्भासु । सुऽस्वरुः ।

धारऽवाकेषु । ऋजुऽगाथ । शोभसे । वर्धस्व । पत्नीः । अभि । जीवः । अध्वरे ॥ ५ ॥

हं ऋजुगाथ शोभनस्तुतिकं^३ अग्ने तरुभिः तरुविकारैर्ग्रहैः सुतेगृभम् अभिपुतेन रसेन
गृहीतं वयाकिनम् । कुत्सिता वयाः शाखा वयाका लताः । तद्वन्तं सोमं चित्तगर्भासु चित्त-
ग्राहिणीषु स्तुतिषु स्तुतिभिः सह संजभुराणः गृभन् गृह्णन् सुस्वरुः शोभनगमनः शोभन-
स्तुतिको वा त्वं धारवाकेषु । धारयन्ति वाकान् स्तोत्राणीति धारवाका ऋत्विग्यजमानाः । तेषु
मध्ये शोभसे । किंच अध्वरे जीवः सर्वस्य जीवयिता पत्नीः पालयित्रीरोषधीर्ज्वाला वा अभि
अभिमुखं वर्धस्व अभिवर्धय ॥ ॥ २३ ॥

१. ख-च-ण-यज्ञनिष्पत्ता । २. ख-च-झ-ण-भ-एते तव । ३. त-उदकानि । ४. ख-च-झ-
ण-भ-शोभनस्तुतिकाम् ; श-शोभनस्तुतिमान् । ५. ख-च-झ-ण-त-भ-र-श-अला (अल्पाः ?) वयाः ।

यादृगेव ददृशे तादृगुच्यते सं छायायां दधिरे सिध्रयाप्स्वा ।

महीमस्मभ्यमुरुषामुरु ज्रयो बृहत्सुवीरमनपच्युतं सहः ॥ ६ ॥

यादृक् । एव । ददृशे । तादृक् । उच्यते । सम् । छायायां । दधिरे । सिध्रया । अप्सु । आ ।

महीम् । अस्मभ्यम् । उरुऽसाम् । उरु । ज्रयः । बृहत् । सुवीरम् । अनपच्युतम् । सहः ॥ ६ ॥

पृषा वंशदेवा । १ यादृगेव १ ददृशे यादृगूपमेव दृश्यते १ तादृगुच्यते त्वादृगूपमेवोच्यते । यथा-
दृष्टमेव स्तूयते न तु परवचनप्रत्ययेन । यस्मात् १ छायाया दीप्त्या १ सिध्रया साधिकया सह १ अप्सु
व्यापिकासु स्तुतिषु अप्सवेव वा १ आ १ सं १ दधिरे सम्यग्धारयन्ति स्वीयं रूपं स्तुतिं वा । ते देवाः
१ महीं महतीं पूज्याम् १ उरुषां बहुदात्रीं रयिम् १ उरु प्रभूतं १ ज्रयः वेगं १ बृहत् महत् १ सुवीरं
शोभनवीर्यमपत्यम् १ अनपच्युतम् अनुपक्षीणं १ सहः बलं चाभिभावुकम् १ अस्मभ्यं प्रयच्छन्निवत्यर्थः ॥

वेत्यग्रुर्जनिवान्वा अति स्पृधः समर्यता मनसा सूर्यः कविः ।

घ्नंसं रक्षन्तं परि विश्वतो गयमस्माकं शर्म वनवत्स्वावसुः ॥ ७ ॥

वेति । अग्रुः । जनिऽवान् । वै । अति । स्पृधः । सऽमर्यता । मनसा । सूर्यः । कविः ।

घ्नंसम् । रक्षन्तम् । परि । विश्वतः । गयम् । अस्माकम् । शर्म । वनवत् । स्वऽवसुः ॥ ७ ॥

इयं सौरी । १ सूर्यः देवः १ अग्रुः अग्रगामी १ जनिवान्वा जन्मवान् जायावान्वा । उषा
ह्यस्य जाया । वा इति प्रसिद्धौ । १ कविः क्रान्तदर्शी १ समर्यता समरमिच्छता १ मनसा
१ स्पृधः संग्रामान् १ अति १ वेति अतिगच्छति मन्देहानसुरान् योद्धुम् । १ घ्नंसं दीप्तं १ गयं गृह-
मन्तरिक्षं वा १ विश्वतः १ सर्वतः १ रक्षन्तं परिचरेमेति शेषः । स देवः १ अस्माकं १ शर्म सुखं
१ परि सम्यक् १ वनवत् दद्यात् । १ स्वावसुः स्वायत्तधनः सन् ॥

ज्यायांसमस्य यतुनस्य केतुनं ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते ।

यादृशिमन्धायि तमपस्ययां विदद्य उ स्वयं वहते सो अरं करत् ॥ ८ ॥

ज्यायांसम् । अस्य । यतुनस्य । केतुना । ऋषिऽस्वरम् । चरति । यासु । नाम । ते ।

यादृशिमन् । धायि । तम् । अपस्ययां । विदत् ।

यः । ऊँ इति । स्वयम् । वहते । सः । अरम् । करत् ॥ ८ ॥

इयमाग्नेयी सौरी वा । हे देव १ ज्यायांसम् अतिशयेन प्रवृद्धम् १ अस्य १ यतुनस्य । यततिर्गतिकर्मा ।
गन्तुरस्य सूर्यस्य ॥ कर्मणि पठ्यौ ॥ अमुं गन्तारं १ केतुना प्रज्ञापकेन कर्मणा उदयादिलक्षणेन विशिष्टम्

वक्रष्विद्वरम् ऋषिभिः स्तुत्यं त्वां वचरति गच्छति । भजते यजमानः । केन साधनेन । वासु स्तुतिषु
 वते स्वदीयं वनाम नमनं नामकं वा रूपं वर्तते ताभिरित्यर्थः । यद्वा । अस्य यतुनस्य गमनशीलस्य
 तव केतुना तमोनिर्हरणादिकर्मणा विशिष्टं त्वां चरति । यादृशिमन् यादृशे कामे ध्यायि धत्ते ॥ कर्तरि
 चिण् ॥ सामर्थ्यान्मनो गम्यते । तम् । यथानिर्देशं प्रतिनिर्देश्यस्वात्तादृशमित्यर्थो ज्ञातव्यः । तादृशं
 कामम् अपस्यया कर्मणा हविःस्तुत्यादिलक्षणेन विद्वत् विन्दते । य उ य एव स्वयम् अनन्य-
 प्रेरितः सन् स्वमनीषयैव वहते धारयति फलं सः अरम् अलमत्यर्थं वकरत् करोति । अथवा य
 उ य एव स्वयं वहते स्वयमेवानुतिष्ठति सोऽत्यर्थं कुर्यात् । न ह्यन्येन कारितं फलवद्भवति^१ ॥

समुद्रमासामव तस्थे अग्रिमा न रिष्यति सर्वनं यस्मिन्नायता ।

अत्रा न हार्दिं क्रवणस्य रेजते यत्रा मतिर्विद्यते पूतबन्धनी ॥ ९ ॥

समुद्रम् । आसाम् । अव । तस्थे । अग्रिमा । न । रिष्यति । सर्वनम् । यस्मिन् । आऽयता ।

अत्र । न । हार्दिं । क्रवणस्य । रेजते । यत्र । मतिः । विद्यते । पूतऽबन्धनी ॥ ९ ॥

इयमपि सौरी । आसां स्तुतीनां समुद्रं समुद्रवत्पर्यवसानभूतं सूर्यम् अग्रिमा अत्यन्तं
 श्रेष्ठा अस्मदीया स्तुतिः अव तस्थे अवगच्छति^२ । यद्वा आसां प्रजानामृत्विजां स्तुतिरिति
 संबन्धः । सवनम् । सूयते सोमोऽत्रेति सवनं यज्ञगृहम् । न रिष्यति न हिंस्यते । किंतु
 प्रवर्धते इत्यर्थः । यस्मिन्नायता विस्तीर्णानि स्तोत्राणि तसवनमिति । अत्र अस्मिन् यजमानगृहं
 वक्रवणस्य स्तुतिकर्तुः हार्दिं हृदयसंबन्धि हृदयगतं काम्यं फलं न रेजते न विचलति ।
 न मृषा भवति । यत्र यस्मिन् स्तोत्रगृहे मतिः स्तुतिः पूतबन्धनी पूतं सूर्यम् अनुबध्नीति^३ विद्यते
 अत्र न रेजत इति ॥

स हि क्षत्रस्य मनसस्य चित्तिभिरेवावदस्य यजतस्य सधेः ।

अवत्सारस्य स्पृणवाम रण्वभिः शविष्ठं वाजं विदुषा चिदर्थ्यम् ॥ १० ॥

सः । हि । क्षत्रस्य । मनसस्य । चित्तिभिः । एवऽवदस्य । यजतस्य । सधेः ।

अवत्सारस्य । स्पृणवाम । रण्वभिः । शविष्ठम् । वाजम् । विदुषा । चित् । अर्थ्यम् ॥ १० ॥

इयमपि सौरी । स हि स खलु सविता देवः सर्वैः स्तुत्यः । सर्वकामपूरक इत्यर्थः ।
 हिशब्दो लोकवेद्योः प्रसिद्धिद्योतकः^४ । तस्मात् सकाशात् । अत्र 'अन्ये च ऋषयोऽत्र दृष्टलिङ्गाः'
 इत्युक्त्वात् क्षत्रादयः ऋषयः । क्षत्रस्य मनसस्य एवावदस्य यजतस्य सधेः अवत्सारस्य
 वैषामृषीणामस्माकं रण्वभिः रमणीयाभिः चित्तिभिः स्पृणवाम पूरयाम । किम् । शविष्ठं

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ- 'अथवा...भवति' नास्ति । २. ख-अभिगच्छति तु; च-ज्ञ-ण-त-न-
 भ-र-अभिगच्छति । ३. ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-र-श-अनुबध्नीती । ४. ख-च-ज्ञ-ण-भ-र-प्रसिद्धद्योतकः ।

१ वाजम् अतिशयेन बलवदक्षम् । 'अक्षं वै वाजः' (तै. ब्रा १. ३. ६. ६) इति श्रुतेः । २ विबुधा
३ अर्धं समर्धनीयं स्पृणवाम । क्षत्रादयो वयमिति संबन्धः ॥ २४ ॥

इयेन आसामदितिः कक्षयो मदो विश्ववारस्य यजतस्य मायिनः ।

समन्यमन्यमर्थयन्त्येतवे विदुर्विषाणं परिपानमन्ति ते ॥ ११ ॥

इयेनः । आसाम् । अदितिः । कक्षयः । मदः । विश्ववारस्य । यजतस्य । मायिनः ।

सम् । अन्यम् । अन्यम् । अर्थयन्ति । एतवे । विदुः । विदसानम् । परिपानम् । अन्ति । ते ॥ ११ ॥

मददेवत्येयम्^१ । विश्ववारादीनां त्रयाणामृषीणां स्वभूतः १ आसाम् अपां सोमरसलक्षणानां २ मदः
३ इयेनः शंसनीयगमनः शीघ्रं पातृसकाशं^२ गन्ता^३ ४ अदितिः अदीनोऽतिसमृद्धः ५ कक्षयः कक्षयपूरकश्च
भवतीति शेषः । ते विश्ववारादयः सत्रे प्रवृत्ताः ६ एतवे सोमं प्राप्तुं तप्तानाय ७ अन्यमन्यं परस्परं ८ सम्^३
९ अर्थयन्ति याचन्तेऽनुज्ञाम् । १० ते ११ विपाणं विशेषेण मदस्य दातारं १२ परिपानम् १३ अन्ति अन्तिके
१४ विदुः जानन्ति लभन्ते वा ॥

सदापृणो यजतो वि द्विषो वधीद्बाहुवृक्तः श्रुतवित्तयो वः सचा ।

उभा स वरा प्रत्येति भाति च यदी गणं भजते सुप्रयावभिः ॥ १२ ॥

सदापृणः । यजतः । वि । द्विषः । वधीत् । बाहुवृक्तः । श्रुतवित् । तयः । वः । सचा ।

उभा । सः । वरा । प्रति । एति । भाति । च ।

यत् । ईम् । गणम् । भजते । सुप्रयावभिः ॥ १२ ॥

१ सदापृणः सर्वदा दानशील एतन्नामा २ यजतः यष्टा च^४ ३ बाहुवृक्तः बाहुभ्यां वृक्तदर्भश्च
४ श्रुतवित् श्रुतस्य वेत्ता च ५ तयः च । एतेषां पञ्चानां परस्परापेक्षया प्रत्येकमेकवचनम् । सः सः^५
६ ऋषिः ७ द्विषः शत्रून् ८ वि ९ वधीत् हिंस्यात् १० वः युष्माकं ११ सचा सहितः । युष्माभिः सहित
इत्यर्थः । १२ सः ऋषिः १३ वरा श्रेष्ठौ १४ उभा उभौ इहलोकपरलोकविषयौ कामौ १५ प्रत्येति अभिगच्छति ।
१६ भाति १७ च । १८ यत् यस्मात् १९ ईम् एनं २० गणं देवसंघं २१ सुप्रयावभिः सुष्ठु प्रकर्षेण मिश्रयद्भिः
स्तोत्रैः २२ भजते तस्मादेवं भवतीति^६ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-भ-र-मददेवत्येयम्; न-मद यज । २. च-क्ष-ण-त-भ-र-मातृसकाशगां माम्; न-
मातृसकाशगामी । ३. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-श-'सम्' नास्ति । ४. ख-च-क्ष-ण-न-भ-'च'
नास्ति । ५. च-त-भ-र-'सः' नास्ति । ६. घ-ज-श-भातीति ।

सुतंभरो यजमानस्य सत्पतिर्विश्वासामूधः स धियामुदञ्चनः ।

भरद्भेनू रसवच्छिप्रिये पर्योऽनुब्रुवाणो अध्येति न स्वपन् ॥ १३ ॥

सुतम्भरः । यजमानस्य । सत्पतिः । विश्वासाम् । ऊधः । सः । धियाम् । उत्तञ्चनः ।

भरत् । धेनुः । रसवत् । शिप्रिये । पर्यः । अनुब्रुवाणः । अधि । एति । न । स्वपन् ॥ १३ ॥

यजमानस्य अवसारस्य मम सुतंभरः यागनिर्वाहक एतन्नामा ऋषिः सत्पतिः सनां विद्यमानानां फलानां पालयिता होता भवतीत्यर्थः । सः च विश्वासां धियां सर्वेषां कर्मणाम् ऊधः उद्धततरं फलम् उदञ्चनः ऊर्ध्वमुद्रमयिता फलप्रापक इत्यर्थः । धेनुः गौः^१ रसवत् सारवत् पयः भरत् अहरत् । तत्र पयः शिप्रिये श्रयति चास्य सामर्थ्यात् । तत्सर्वम् अनुब्रुवाणः अनुक्रमेण संकीर्तयन् न स्वपन् स्वापमकुर्वन् अनवरतम् अध्येति स्मरत्यवसारः । सुतंभरस्तादृश इति ॥

यो जागार तमृचः कामयन्ते यो जागार तमु सामानि यन्ति ।

यो जागार तमयं सोमं आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥ १४ ॥

यः । जागार । तम् । ऋचः । कामयन्ते । यः । जागार । तम् । ऊँ इति । सामानि । यन्ति ।

यः । जागार । तम् । अयम् । सोमः । आह । तव । अहम् । अस्मि । सख्ये । निऽओकाः ॥ १४ ॥

यः देवः जागार सर्वदा विनिद्रो जागरूको गृहे वर्तते तम् ऋचः सर्वशास्त्रात्मिकाः कामयन्ते । यः च जागार तमेव सामानि स्तोत्ररूपाणि^२ यन्ति प्राप्नुवन्ति । यो जागार तमयम् अभिषुतः सोमः आह वक्ति मां स्वीकुर्विति । हे अग्ने तादृशस्य तव सख्ये समान-
स्थाने हितकरणे न्योकाः नियतस्थानः अहम् अस्मि भवामि ॥

अग्निर्जागार तमृचः कामयन्तेऽग्निर्जागार तमु सामानि यन्ति ।

अग्निर्जागार तमयं सोमं आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥ १५ ॥

अग्निः । जागार । तम् । ऋचः । कामयन्ते । अग्निः । जागार । तम् । ऊँ इति । सामानि । यन्ति ।

अग्निः । जागार । तम् । अयम् । सोमः । आह । तव । अहम् । अस्मि । सख्ये । निऽओकाः ॥ १५ ॥

पूर्वथैव^३ निगदितव्याख्या । य इत्यस्य स्थानेऽग्निरिति विशेषः ॥ २५ ॥ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'विदा दिवः' इत्येकादशचं प्रथमं सूक्तम् । सदापृणो मामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । 'वै तत्' इत्युक्त्वादिदमपि वैश्वदेवम् । 'विदा एकादश सदापृणः' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र- 'गौः' नास्ति । २. ख-च-झ-ण-न-भ-स्तोत्ररूपाणि सर्वाणि । ३. ख-च-ण-त-भ-र-अग्निर्जागार इति पञ्चदशी पूर्वथैव ।

वि॒दा दि॒वो वि॒ष्यन्न॒द्रि॒मु॒क्थैरा॒य॒त्या उ॒षसो॑ अ॒र्चिनो॑ गुः ।

अ॒पावृ॒त ब्र॒जिनी॑रु॒त्स्वर्गा॑द्रि॒ दुरो॑ मानु॒षीर्दे॒व आ॒वः ॥ १ ॥

वि॒दाः । दि॒वः । वि॒ऽस्यन् । अ॒र्द्रिम् । उ॒क्थैः । आ॒ऽय॒त्याः । उ॒षसः । अ॒र्चिनः । गुः ।

अ॒प । अ॒वृ॒त । ब्र॒जिनीः । उ॒त् । स्वं । गा॒त् । वि । दुरः । मानु॒षीः । दे॒वः । आ॒व॒रि॒त्या॒वः ॥ १ ॥

अत्रेन्द्रादयो लिङ्गोक्तदेवताः । अत्राङ्गिरसां पणिभिरपहत्य गिरेरधः स्थापितानां गवामिन्द्रेण विमोक्तः प्रतिपाद्यते । वि॒दाः अवेदयदिन्द्रः । किम् । गा निगृह्य इति संबन्धः । किं कुर्वन् । वि॒ष्यन् अङ्गिरसां स्तुतिभिर्निमित्तभूताभिः । अ॒र्द्रि वज्रे वि॒ष्यन् प्रक्षिपन् । रक्षकाणामुपरि गिरिभेदनाय च वि॒ष्यन् । आ॒य॒त्या आगामिन्याः । उ॒षसः संबन्धिनः । अ॒र्चिनः रश्मयः । गुः अगच्छन् सर्वत्र प्रसृता अभवन् । अ॒पा॒वृ॒त अ॒पा॒वृ॒णात् । ब्र॒जिनीः तमःपुञ्जवतीर्निशाः । स्वः स्वर्णशीलः । आ॒दि॒त्यः । उ॒त् । गा॒त् उ॒द्गा॒त् । तथा कृत्वा । मानु॒षीः मनुष्यसंबन्धिनीः । दुरः द्वाराणि । दे॒वः सूर्यः । वि । आ॒वः व्यवृणोत् । अन्धकारापनयनेन मनुष्यादिव्यवहारायाकरोदित्यर्थः ॥

वि॒ सूर्यो॑ अ॒म॒तिं न श्रियं॑ सा॒दोर्वा॒द्रवां॑ मा॒ता जा॒न॒ती गा॒त् ।

ध॒न्व॑र्णसो न॒द्यः॑ खादो॒र्अ॒र्णाः॑ स्थू॒णैव॑ सु॒मि॒ता दृ॒ह॒त द्यौः॑ ॥ २ ॥

वि । सूर्यः । अ॒म॒तिम् । न । श्रि॒यम् । सा॒त् ।

आ । ऊ॒र्वा॒त् । ग॒वा॒म् । मा॒ता । जा॒न॒ती । गा॒त् ।

ध॒न्व॑ऽअ॒र्णसः । न॒द्यः । खा॒दः॑ऽअ॒र्णाः । स्थू॒णाऽइ॒व । सु॒मि॒ता । दृ॒ह॒त । द्यौः ॥ २ ॥

सूर्यः देवः । श्रियं दासि । वि । मा॒त् विभजते प्रकाशयतीत्यर्थः । अ॒म॒ति न । रूपनामैतत् । रूपमिव द्रव्यम् । यथा द्रव्याणि घटपटादीनि नीलपीतादिरूपं लभन्ते तद्वत् । तथा । ग॒वां रश्मीनां । मा॒ता उ॒पाः । जा॒न॒ती सूर्य उद्देश्यति मया च व्युच्छन्^२ कर्तव्यमिति जानती । ऊ॒र्वा॒त् महतोऽन्तरिक्षात् । आ । गा॒त् आगच्छति । तथा । न॒द्यः च ध॒न्व॑र्णसः ॥ ध॒न्व॑तिर्गतिकर्मा । ध॒न्व॑न्ति गच्छन्त्यर्णामि यासु तास्तथोक्ताः । दीर्घाभावश्छान्दसः ॥ खा॒दो॒र्अ॒र्णाः भक्षितकृलोदकाः । कृ॒लं॒क॒षा इत्यर्थः । नद्यश्चैवंरूपा भवन्ति । किंच द्यौः च । सु॒मि॒ता सुष्टु गृहं^३ स्थापिता^३ । स्थू॒णैव गृहाधारस्तम्भ इव । दृ॒ह॒त दृढाभवत्^४ । एतत्सर्वं सूर्यस्याजयेति भावः ॥

अ॒स्मा उ॒क्थाय॑ प॒र्व॒तस्य॑ ग॒र्भो॑ म॒हीनां॑ ज॒नुषे॑ प॒ूर्वाय॑ ।

वि॒ प॒र्व॒तां जि॒ही॒त सा॒ध॒त द्यौः॑ रा॒वि॒वा॒स॒न्तो द॒स॒य॒न्त॒ भूम॑ ॥ ३ ॥

अ॒स्मै । उ॒क्थाय॑ । प॒र्व॒तस्य॑ । ग॒र्भैः । म॒हीना॑म् । ज॒नुषे॑ । प॒ूर्वाय॑ ।

वि । प॒र्व॒तः । जि॒ही॒त । सा॒ध॒त । द्यौः । आ॒ऽवि॒वा॒स॒न्तः । द॒स॒य॒न्त॒ । भू॒म ॥ ३ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-सरणशीलः । २. त-र-व्युच्छन्दनम् । ३. ख-च-ण-गृहस्थापिता ; झ-भ-र-गृहस्थापिता । ४. ख-च-ण-भ-दृढाभवत् ।

१अस्मै मङ्गम् १उक्थाय स्तोत्रे १पर्वतस्य पर्ववतो मेघस्य १गर्भः गर्भस्थानीयमुदकं १जिहीत चलति । चालयति वेन्द्रः । कीदृशायास्मै । १महीनां महतीनां स्तुतीनां १जनुषे उत्पादयित्रे १पूष्याय प्रत्नाय । तदेव पुनरुच्यते । १पर्वतः मेघः १वि जिहीत । १द्यौः च १साधत साधयति वृष्टिम् । १आविवासन्तः सर्वतः परिचरन्तोऽङ्गिरसः १भूम अत्यधिकं १दस्यन्त उपक्षपयन्त्यात्मानं कर्मभिः ॥

सूक्तेभिर्वो वचोभिर्देवजुष्टैरिन्द्रा न्वग्नी अवसे हुवर्धयै ।

उक्थेभिर्हि ष्मा कवयः सुयज्ञा आविवासन्तो मरुतो यजन्ति ॥ ४ ॥

सुऽउक्तेभिः । वः । वचःऽभिः । देवऽजुष्टैः । इन्द्रा । नु । अग्नी इति । अवसे । हुवर्धयै ।

उक्थेभिः । हि । स्म । कवयः । सुऽयज्ञाः । आऽविवासन्तः । मरुतः । यजन्ति ॥ ४ ॥

हे १इन्द्रा हे १अग्नी । परस्परापेक्षया प्रत्येकं द्विवचनम् । यद्यप्येकमेव पदं मध्ये व्यवधानं छान्दसम् । हे इन्द्राग्नी १वः युवाम् ॥ व्यस्ययेन बहुवचनम् ॥ १देवजुष्टैः देवैः सेवनीयैः १सूक्तैः सूक्तैः सुवचनैः शोभनगुणप्रकाशनप्रवर्णैः १वचोभिः १अवसे अस्मदक्षणाया १हुवर्धयै आह्वयामि । १नु क्षिप्रं युवाम् १उक्थेभिः स्तोत्रैः १कवयः अनूचानाः पूर्वे ऋषयः १सुयज्ञाः शोभनयागाः १आविवासन्तः स्तुत्यादिना परिचरन्तः १मरुतः मरुत्सदृशाः कर्मसु शीघ्राः १यजन्ति पूजयन्ति । १हि १स्म इति पूरणी ॥

एता न्वद्य सुध्यो भवाम प्र दुच्छुनां मिनवाम वरीयः ।

आरे द्वेषांसि सनुतर्द्धामायाम प्राञ्चो यजमानमच्छ ॥ ५ ॥

एतो इति । नु । अद्य । सुऽध्यः । भवाम । प्र । दुच्छुनाः । मिनवाम । वरीयः ।

आरे । द्वेषांसि । सनुतः । र्द्धाम । अयाम । प्राञ्चः । यजमानम् । अच्छ ॥ ५ ॥

अयमङ्गिरसां वादः । १अद्य अस्मिन् यागदिने १नु क्षिप्रम् १एतो १एत गच्छत । १सुध्यः शोभनकर्माणः १भवाम । १दुच्छुनाः द्विपः १प्र १मिनवाम प्रकर्षेण हिंसाम १वरीयः अत्यन्तमित्यर्थः । तदेवोच्यते । १सनुतः संभक्तृन् १द्वेषांसि यजमानस्य द्वेष्टन् १आरे दूरे १वर्द्धाम स्थापयाम । यद्वा । सनुतस्तिर्यन्तर्हितनाम । पूर्वं प्रकाशवैरिणां वध उक्त इदानीं प्रच्छन्नानामिति विवेकः । तदर्थं १यजमानं १प्राञ्चः १सदापृणमवत्सारं च १अच्छ अभिमुखम् १अयाम गच्छाम ॥ ॥ २६ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-‘स्तुतीनाम्’ नास्ति । २. त-‘एतो’ नास्ति । ३. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-क्ष-‘प्राञ्चः’ नास्ति । ४. ख-वाभिमुखम् ; च-ण-नाभिमुखम् ; क्ष-न-भ-र-क्ष-वाच्छाभिमुखम् ।

एता धियं कृणवांमा सखायोऽप या मातां ऋणुत व्रजं गोः ।

यया मनुर्विशिशिप्रं जिगाय यया वणिग्वङ्कुरापा पुरीषम् ॥ ६ ॥

आ । इत । धियम् । कृणवांम । सखायः । अप । या । माता । ऋणुत । व्रजम् । गोः ।

यया । मनुः । विशिऽशिप्रम् । जिगाय । यया । वणिक् । वङ्कुः । आप । पुरीषम् ॥ ६ ॥

इदमप्यङ्गिरसां वाक्यम् । षण्त् आगच्छत । आगत्य च षधियं स्तुतिं षकृणवाम करवाम । हे षसखायः परस्परं सखिभूता अङ्गिरस इत्यङ्गिरसां वचनम् । षया धीः षमाता गवां निर्मात्री षगोः गवां षव्रजं षणिभिरपहतम् षअप षऋणुत अपावृणोत्^१ । षयया च षमनुः षविशिशिप्रं विगतहनुं शत्रुं षजिगाय जितवान् । यद्वा । मनुः सर्वस्य मन्तेन्द्रो विशिशिप्रो वृत्रः । स तमस्माभिः कृतया स्तोम-लक्षणया^२ धिया जिगाय । षयया च षवणिक् षणिगिवाल्पेन कर्मणा बहुफलाकाङ्क्षी कक्षीवान् षवङ्कुः जलेच्छया वनगामी षपुरीषं पूरकमुदकम् षआप । ‘ याभिः सुदान् औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशः ’ (ऋ. सं. १. ११२. ११) इति हि श्रुतम् ॥

अनूनोदत्र हस्तयतो अद्विरार्चन्येन दशं मासो नवग्वाः ।

ऋतं यती सरमा गा अविन्दद्विश्वा नि सत्याङ्गिराश्चकार ॥ ७ ॥

अनूनोत् । अत्र । हस्तऽयतः । अद्विः । आर्चन् । येन । दशं । मासः । नवऽग्वाः ।

ऋतम् । यती । सरमा । गाः । अविन्दत् । विश्वानि । सत्या । अङ्गिराः । चकार ॥ ७ ॥

अत्र अस्मिन् यज्ञे अद्विः अभिपवग्रावा षहस्तयतः हस्तेन संहतः सन् षअनूनोत् । नीतिरत्र शब्दमात्रे वर्तते । अशब्दयत् । येन प्राग्णा तदभिपवेण षदश षमासः मासान् दशमासपर्यन्तं षनवग्वाः । नवमासपर्यन्तं गवार्थमनुतिष्ठन्तोऽङ्गिरसो नवग्वाः । नवगोयुक्ता वा षआर्चन् अपूजयन्निन्द्रम् । यद्वा । दशसंख्याकमासोपेता दशमासानुष्ठाना अङ्गिरसः अपरे^३ नवग्वाश्चेते सर्वेऽपि येनार्चन्ति । ‘ नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रम् ’ (ऋ. सं. ५. २९. १२) इति हि निगमः । षऋतं सत्यं यज्ञं वा षयती प्राप्नुवती षसरमा सरणशीला स्तुतिरूपा वागङ्गिरसां गवार्थमिन्द्रेण प्रहिता देवशुनी वा^४ षगा षअविन्दत् षणिभिरपहताः । षविश्वा नि सर्वाणि स्तुत्यादिलक्षणानि षसत्या सत्यानि षचकार षअङ्गिराः ॥

विश्वे अस्या व्युषि माहिनायाः सं यद्गोभिरङ्गिरसो नवन्त ।

उत्सं आसां परमे सधस्थं ऋतस्य पथा सरमा विदद्वाः ॥ ८ ॥

विश्वे । अस्याः । विऽउषि । माहिनायाः । सम् । यत् । गोभिः । अङ्गिरसः । नवन्त ।

उत्सः । आसाम् । परमे । सधस्थे । ऋतस्य । पथा । सरमा । विदत् । गाः ॥ ८ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ- गा व्यवृणोत् ; त-र-अपाव्यवृणोत् । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-सोमलक्षणया ।

३. त-अवरे । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-श-‘ वा ’ नास्ति ।

वविश्वे सर्वे वअङ्गिरसः वमाहिनायाः मंहनीयायाः वअस्याः उवसः वव्युषि व्युच्छने सति गवामावरकेऽन्धकारेऽपवृते सति वयत् यदा वगोभिः वसं वनवन्त संजग्मिरे तदा वआसां गवाम् वउत्सः क्षीराशुक्लावः वपरमे उत्कृष्टे वसधस्थे सहस्थाने यज्ञे उपयुक्तोऽभवदित्यर्थः । वक्रतस्य सस्यस्य वपथा मार्गेण वसरमा वाक् देवशुनी वा वगाः निगूढाः वविदत् अलभत । यद्वा । आसां गवां परमे सधस्थे सहस्थाने व्रजस्य निगूहनप्रदेश उत्स उदकस्य प्रस्रवणो वर्तते । बिलमित्यर्थः । तेन क्रतस्य उदकस्य पथा मार्गेण सरमा गा विदत् ॥

आ सूर्यो यातु सप्ताश्वः क्षेत्रं यदस्योर्विया दीर्घयाथे ।

रघुः श्येनः पतयदन्धो अच्छा युवा कविर्दीदयद्गोषु गच्छन् ॥ ९ ॥

आ । सूर्यः । यातु । सप्तऽअश्वः । क्षेत्रम् । यत् । अस्य । उर्विया । दीर्घयाथे ।

रघुः । श्येनः । पतयत् । अन्धः । अच्छ । युवा । कविः । दीदयत् । गोषु । गच्छन् ॥ ९ ॥

वसूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः वसप्ताश्वः सर्पणस्वभावाश्वोपेतः सप्तसंख्याकाश्वो वा वआ वयातु अस्मदभिमुखमागच्छतु । वयत् यस्मात् वअस्य सूर्यस्य वदीर्घयाथे दीर्घगमने वक्षेत्रं गन्तव्यप्रदेशः वउर्विया उरु अतिप्रभूतायाम् । स एव देवः वरघुः लघुगमनः सन् वश्येनः शंसनीयगमनः वअन्धः दीयमानं हविः वअच्छ अभिलक्ष्य वपतयत् आगच्छति । वयुवा सर्वत्र मिश्रयिता वकविः क्रान्तदर्शी भन् वगोषु^१ रश्मिषु वगच्छन्^२ मध्ये^३ वर्तयन्^४ वदीदयत् दीप्यते । यद्वा । श्येनः सुपर्णोऽन्धोऽच्छ पतयत्^५ । शुलोकस्थं सोमलक्षणं देवानामन्नमस्मद्यागार्थमानेतुं तदभिमुखमगात् । युवेत्यादि शिष्टं समानम् ॥

आ सूर्यो अरुहच्छुक्रमणोऽयुक्त यद्हरितो वीतपृष्ठाः ।

उदना न नावमनयन्त धीरा आशृण्वतीरापो अर्वागतिष्ठन् ॥ १० ॥

आ । सूर्यः । अरुहत् । शुक्रम । अर्णः । अयुक्त । यत् । हरितः । वीतऽपृष्ठाः ।

उदना । न । नावम् । अनयन्त । धीराः । आऽशृण्वतीः । आपः । अर्वाक् । अतिष्ठन् ॥ १० ॥

वसूर्यः देवः वशुक्रं दीप्तम् वअर्णः उदकं प्रति वआ वअरुहत् सर्वतः प्रादुर्भवति । वयत् यस्मात् यदा वा वहरितः अश्वान् ववीतपृष्ठाः क्रान्तपृष्ठान् वअयुक्त रथे अयोजयत्^१ तदा तं सूर्यं वधीराः धीमन्तो यजमानादयः वउदना उदकेन वनावं^२ वनः^३ नावमिव वअनयन्त । तदा वआशृण्वतीः सर्वतोऽनुज्ञां कुर्वाणाः वआपः वअर्वाक्^४ अवाङ्मुखाः वअतिष्ठन् अभवन् ॥

१. ख-च-झ-ण-न-म-र-‘ गोषु रश्मिषु गच्छन् ’ नास्ति । २. ख-च-ण-न-म-‘ मध्ये वर्तयन् ’ नास्ति । ३. ख-च-ण-सुष्टु अन्धो अपतयत् ; झ-म-न-र-सुअन्धो अपतयत् ; श-अन्धो अपतयत् । ४. ख-च-झ-ण-म-अयोजत ; र-अयोजयत् । ५. ख-च-ण-नावम् ; श-नावमित् ; न-म-‘ नावे न ’ नास्ति ; र-नावमिज । ६. ख-च-झ-ण-न-म-र-‘ अर्वाक् ’ नास्ति ।

धियं वो अप्सु दधिषे स्वर्षा ययातरन्दश मासो नवग्वाः ।

अया धिया स्याम देवगोपा अया धिया तुतुर्यामात्यंहः ॥ ११ ॥

धियम् । वः । अप्सु । दधिषे । स्वःऽसाम् । यया । अतरन् । दश । मासः । नवऽग्वाः ।

अया । धिया । स्याम । देवऽगोपाः । अया । धिया । तुतुर्याम् । अति । अंहः ॥ ११ ॥

हे देवाः वः^१ युष्माकं वधियं स्तुतिम् अप्सु^२ अग्निमितां^३ स्वर्षा सर्वस्य दात्री दधिषे धारयामि ॥ व्यस्ययेन मध्यमः ॥ यया धिया कर्मणा नवग्वाः अङ्गिरसः दश मासः अतरन् सत्रमनुतिष्ठन्तः^४ अया अनया धिया देवगोपाः देवैर्गुप्ताः स्याम भवेम । अया धिया अंहः पापम् अति^५ तुतुर्याम् अतितरेम ॥ ॥ २७ ॥

‘ हयो न^६ ’ इत्यष्टचं द्वितीयं सूक्तं प्रतिक्षत्रस्यार्पम् । अष्टमी द्वितीया च त्रिष्टुभौ शिष्टाः षट् जगस्यः । आदितः पृथ्वीदेव्यः सप्तम्यष्टम्योर्देवपरन्यो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ हयोऽष्टौ प्रतिक्षत्रोऽन्यो वृचो देवपत्नीन्तवोऽन्या त्रिष्टुप् द्वितीया च ’ इति । सूक्तविनियोगो लेङ्गिकः ॥

हयो न विद्वाँ अयुजि स्वयं धुरि तां वहामि प्रतरणीमवस्युवम् ।

नास्या वश्मि विमुचं नावृतं पुनर्विद्वान्पथः पुरेणत ऋजु नैषति ॥ १ ॥

हयः । न । विद्वान् । अयुजि । स्वयम् । धुरि । ताम् । वहामि । प्रतरणीम् । अवस्युवम् ।

न । अस्याः । वश्मि । विमुचम् । न । आवृतम् । पुनः ।

विद्वान् । पथः । पुरःऽएता । ऋजु । नैषति ॥ १ ॥

वहयो न अश्व इव विद्वान् सर्वज्ञः प्रतिक्षत्रः स्वयम् अनन्यप्रेरितः सन् धुरि यज्ञास्मिकायाम् अयुजि युक्तोऽभवत् । तां धुरं प्रतरणीं प्रकर्षेण तारयित्रीम् अवस्युवं रक्षयित्रीं वहामि । धारयाम्यहमध्वर्युर्होता वा । अस्याः धुरः विमुचं विमोचनं परिथागं न वश्मि न कामये । नावृतं पुनः पुनरावरणं धारणमपि न च वश्मि । मम को भार इति तदेवोच्यते । विद्वान् मार्गाभिज्ञोऽन्तर्यामी देवः पुरेणता पुरतो गन्ता सन् पथः यज्ञमार्गान् ऋजु अकुटिलं नैषति प्रापयति ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ वः ’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ अप्सु अग्निमित्ताम् ’ नास्ति । ३. ग-घ-ज-समनुतिष्ठन्तः त-र-सर्वत्रमनुतिष्ठन्तः । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ अति ’ नास्ति । ५. ख-च-ण-भ-तरेम । ६. त-न विद्वान् । ७. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘ पुनः ’ नास्ति । ८. ख-च-ण-को भारोच्यतेति; झ-त-भ-र-को भारोच्येति; न-को भारो भवतीति; श-को भारो देवोच्यते ।

अग्र इन्द्र वरुण मित्र देवाः शर्धः प्र यन्त मारुतोत विष्णो ।

उभा नासत्या रुद्रो अध ग्राः पुषा भगः सरस्वती जुषन्त ॥ २ ॥

अग्रे । इन्द्र । वरुण । मित्र । देवाः । शर्धः । प्र । यन्त । मारुत । उत । विष्णो इति ।

उभा । नासत्या । रुद्रः । अध । ग्राः । पुषा । भगः । सरस्वती । जुषन्त ॥ २ ॥

हे अग्रे इन्द्र वरुण मित्र हे देवाः यूयं शर्धः बलमस्माकं प्र यन्त प्रापयत ॥ अग्र सर्वत्र पूर्वस्याविद्यमानत्वेनोत्तरस्योत्तरस्य पादादिस्वादिनिघातः । प्रथमस्य तु स्वत एव पादादिस्वम् ॥ उत अपि च हे मारुत मारुतानि मरुतां बलानि हे विष्णो यूयं शर्धः प्र यन्त । विष्णो इत्यस्य उत इत्यनेन व्यवधानान्निघातः ॥ किंच उभा उभौ नासत्या सत्यभृतौ रुद्रः अध अथ ग्राः एतेषां देवानां स्त्रियश्च पुषा भगः सरस्वती च जुषन्त सेवन्तामस्मदीयं यज्ञं स्तुतिं वा ॥

इन्द्राग्नी मित्रावरुणादिति स्वः पृथिवीं द्यां मरुतः पर्वताँ अपः ।

हुवे विष्णुं पुषणं ब्रह्मणस्पतिं भगं नु शंसं सवितारमुतये ॥ ३ ॥

इन्द्राग्नी इति । मित्रावरुणा । अदितिम् । स्वः रिति स्वः ।

पृथिवीम् । द्याम् । मरुतः । पर्वतान् । अपः ।

हुवे । विष्णुम् । पुषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । भगम् । नु । शंसं । सवितारम् । उतये ॥ ३ ॥

इन्द्रादिसवित्रन्तान् चतुर्दश देवान् उतये अस्मद्रक्षणाय हुवे आह्वयामि स्तौमि वा ॥ स्वरित्यादिभ्य उच्यते स्वरणान् ॥

उत नो विष्णुरुत वार्तो अस्त्रिधो द्रविणोदा उत सोमो मयस्करत् ।

उत ऋभव उत राये नो अश्विनोत त्वष्टोत विभ्वानु मंसते ॥ ४ ॥

उत । नः । विष्णुः । उत । वार्तः । अस्त्रिधः । द्रविणः ऽदाः । उत । सोमः । मयः । कर्त्त ।

उत । ऋभवः । उत । राये । नः । अश्विना । उत । त्वष्टा । उत । विभ्वा । अनु । मंसते ॥ ४ ॥

उत अपि च नः अस्माकं विष्णुः व्यापको देवः मयस्करत् । मय इति सुखनाम । सुखं करोतु । उत अपि च वातः वायुः अस्त्रिधः अहिमकः सन् मयस्करत् । किंच द्रविणोदाः धनस्य दाता सोमः अपि मयस्करत् । उत अपि च ऋभवः नः अस्मभ्यं राये धनाय अनु मंसते अनुमन्यन्ताम् । उत अश्विना अश्विनी च उत त्वष्टा देवः उत विभ्वा ऋभूणा-मन्यतमो देवः । एते सर्वेऽप्यनु मंसते । यद्वा । अनुमंस्त इति प्रत्येकं संबन्धनीयम् ॥

१. ग-घ-ज-श-‘हे’ नास्ति । २. ग-घ-ज-स्वः आदित्यः नु शिप्रं प्रशस्यं सवितृविशेषणम् ।

३. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-श-‘अश्विना’ नास्ति ।

उत त्यन्नो मारुतं शर्ध आ गमद्विविक्षयं यजतं बहिरासदे ।

बृहस्पतिः शर्म पृषोत नो यमद्वरूध्यं वरुणो मित्रो अर्यमा ॥ ५ ॥

उत । त्यत् । नः । मारुतम् । शर्धः । आ । गमत् । दिविऽक्षयम् । यजतम् । बर्हिः । आऽसदे ।

बृहस्पतिः । शर्म । पृषा । उत । नः । यमत् । वरूध्यम् । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ॥ ५ ॥

उत अपि च त्यत् तत् मारुतं शर्धः मरुतां बलं संघः नः अस्मान् आ गमत् आगच्छतु । कीदृशं तच्छर्धः । दिविक्षयं गुलोके वर्तमानं यजतं पूज्यम् । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । बर्हिः बर्हिषि आसदे उपवेष्टुम् । उपविश्य हविःस्वीकारयेत्यर्थः । किंच बृहस्पतिः देवः शर्म सुखं यमत् यच्छतु । उत नः अस्मभ्यं पूषा अपि यमत् । कीदृशं शर्म । वरूध्यम् । वारयति शीतवातादिकमिति वरूथं गृहम् । तद्वहं वरूध्यम् । किंच वरुणादयस्त्रयोऽपि प्रत्येकं शर्म यच्छन्तु ॥

उत त्ये नः पर्वतासः सुशस्तयः सुदीतयो नद्यस्त्रामणे भुवन् ।

भगो विभक्ता शवसावसा गमदुरुव्यचा अदितिः श्रोतु मे हवम् ॥ ६ ॥

उत । त्ये । नः । पर्वतासः । सुशस्तयः । सुदीतयः । नद्यः । त्रामणे । भुवन् ।

भगः । विभक्ता । शवसा । अवसा । आ । गमत् । उरुऽव्यचाः । अदितिः । श्रोतु । मे । हवम् ॥ ६ ॥

उत अपि च त्ये ते पर्वतासः पर्ववन्तः अद्रयः सुशस्तयः शोभनस्तुतयः किंच सुदीतयः सुदानाः नद्यः च त्रामणे पालने नः अस्माकं भुवन् भवन्तु । भगः देवः विभक्ता धनानां विभागकर्ता दाता सन् शवसा अग्नेन अवसा रक्षणेन च सह आ गमत् आगच्छतु । उरुव्यचाः प्रभूतध्यासिः अदितिः अदीना देवमाता मे हवं स्तुतिमाह्वानं वा श्रोतु शृणोतु ॥

पत्नीसंयाजेषु देवपत्नीनां 'देवानां पत्नीः' इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च— 'देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे' (आश्व. श्रौ. १. १०) इति ॥ आग्निभारुतशस्त्रेऽप्येते । 'देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे राकामहमिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।

याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत ॥ ७ ॥

देवानाम् । पत्नीः । उशतीः । अवन्तु । नः । प्र । अवन्तु । नः । तुजये । वाजसातये ।

याः । पार्थिवासः । याः । अपाम् । अपि । व्रते । ताः । नः । देवीः । सुहवाः । शर्म । यच्छत ॥ ७ ॥

१देवानाम् इन्द्रादीनां १पत्नीः पत्न्यः १उक्तातीः उक्ताथोऽस्मदीयां स्तुतिं कर्म वा कामयमानाः
१नः अस्मान् १अवन्तु रक्षन्तु । तथा १नः अस्माकं १तुजये बहवते पुत्राय १वाजसातये अन्नलाभाय
संप्रामाय वा १प्रावन्तु प्रकर्षेण रक्षन्तु गच्छन्तु वा । १याः १पार्थिवासः पृथिवीसंबन्धिन्यः १याः च
१अपाम् उदकानां १व्रते कर्मण्यन्तरिक्षे वर्तन्ते १ताः हे १देवीः देव्यो हे १सुहवाः शोभनाङ्गाना ययं
१नः अस्मभ्यं १शर्मं १यच्छत^१ ॥

उत मा व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्यग्नाय्यश्विनी राट् ।

आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् ॥ ८ ॥

उत । माः । व्यन्तु । देवऽपत्नीः । इन्द्राणी । अग्नयी । अश्विनी । राट् ।

आ । रोदसी इति । वरुणानी । शृणोतु । व्यन्तु । देवीः । यः । ऋतुः । जनीनाम् ॥ ८ ॥

१उत अपि च १माः स्त्रियः १देवपत्नीः देवपत्न्यो देवाः पतयो यासां ताः । तादृश्यः १व्यन्तु
हविर्भक्षयन्तु । ता विविच्योच्यन्ते । १इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी १अग्नयी अग्नेः पत्नी १अश्विनी अश्विनोः
पत्नी १राट् राजमाना । किंच १रोदसी । ' रुद्रस्य पत्नी ' (निरु. ११. ४९) इति यास्केनोक्तम् । एवं सति
' विधितस्तुका रोदसी ' (ऋ. सं. १. १६७. ५) इत्यत्र यथाद्युदात्तप्रगुह्यते न^१ स्तः^२ तद्वदत्रापि
भाव्यम् । तथापि शाकल्येन महर्षिणैवमुक्तवास्तथैव द्रष्टव्यम् । १वरुणानी वरुणस्य पत्नी १आ सर्वतः
प्रत्येकं १शृणोतु । किंच १देवीः पत्नीसंयाजदेव्यः १व्यन्तु खादन्तु^३ हविः । १यः १जनीनां देवजायानाम्
१ऋतुः कालस्तदभिमानी देवोऽपि शृणोतु वेतु च । अत्र ' अपि च मा व्यन्तु देवपत्न्यः ' (निरु. १२.
४६) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यायधुरंधरेण सायणा-
मात्येन^१ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. च-च-ण-भ-य-च्छतु; श-त-न-र-य-च्छन्तु । २. ख-च-श-ण-भ-न; न- ' न स्तः ' नास्ति

३. ख-च-श-ण-त-न-भ-श-खादयन्तु; ग-ध-ज-स्वदेयम् । ४. ण-सायणाचार्येण ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र 'प्रयुञ्जती' इति सप्तमं तृतीयं सूक्तं प्रतिरथस्यार्थं त्रैष्टुभम् । पूर्वत्र 'वैश्वदेवं वै तत्' इत्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवम् । 'प्रयुञ्जती सप्त प्रतिरथः' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रयुञ्जती दिव एति ब्रुवाणा मही माता दुहितुर्बोधयन्ती ।

आविवासन्ती युवतिर्मनीषा पितृभ्य आ सदेने जोहुवाना ॥ १ ॥

प्रयुञ्जती । दिवः । एति । ब्रुवाणा । मही । माता । दुहितुः । बोधयन्ती ।

आविवासन्ती । युवतिः । मनीषा । पितृभ्यः । आ । सदेने । जोहुवाना ॥ १ ॥

एषोपस्था । 'प्रयुञ्जती प्राणिनः प्रस्तुतेषु कर्मसु' दिवः द्युलोकात् 'एति आगच्छति' ब्रुवाणा स्तूयमाना ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ 'मही महती' माता प्रकाशस्य देवानां वा निर्मात्री 'दुहितुः भूम्याः' बोधयन्ती बोधं कुर्वाणा । तदुपजीव्यत्वात् 'दुहितृत्वम्' उपचर्यते । यद्वा 'दुहितुर्दिव इति संबन्धः । उषसां दिवो दुहितृत्वं 'व्युच्छा दुहितर्दिवः' (ऋ. सं. १.४८.१) इत्यादिषु प्रसिद्धम् । अन्यत्र च 'दिवो दुहिता भुवनस्य पत्नी' (ऋ. सं. ७. ७५. ४) इत्युपसर्गः 'दुहितृत्वम्' आम्नातम् । अत इदमधिगम्यते । कदाचिदद्यौरुपसो जायत उपाश्र दिव इति । 'प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायद्विमित्यभ्य आदुरुपममित्यभ्ये' (ऐ. ब्रा. ३. ३३) इति हि श्रूयते । लिङ्गं च दृश्यते कार्यकारणभावव्यत्यये 'अदितैर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः' (ऋ. सं. १०. ७२. ४) इति ॥ किंच 'आविवासन्ती परिचरन्ती' 'युवतिः मिश्रयन्ती सर्वत्र नित्यतरुणी वा' 'मनीषा स्तुतिमती' 'पितृभ्यः ॥ तृतीयार्थे पञ्चमी ॥ पितृभिः पालकैर्देवैः सह' 'सदेने यागगृहे' 'आ सर्वतः' 'जोहुवाना आहूयमाना । यद्वा । पितृभ्यः कर्मणां पालकेभ्यो यजमानेभ्य इष्टप्रापणेन पालकेभ्यो वा तेषामर्थाय जोहुवाना ॥

अजिरासस्तदप ईर्यमाना आतस्थिवांसो अमृतस्य नाभिम् ।

अनन्तासं उरवो विश्वतः सीं परि द्यावापृथिवी यन्ति पन्थाः ॥ २ ॥

अजिरासः । तत्सअपः । ईर्यमानाः । आतस्थिऽवांसः । अमृतस्य । नाभिम् ।

अनन्तासः । उरवः । विश्वतः । सीम् । परि । द्यावापृथिवी इति । यन्ति । पन्थाः ॥ २ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-तदुहितृत्वम् । २. ख-च-ण-इति च उषसः; झ-त-न-भ-र-चोषसः ।

३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-दुहितृत्वम्; श-दिवो दुहितृत्वम् । ४. ख-च-ण-भ-दक्षाद्वदितिः परि ।

अजिरासः गमनशीलाः । अजिः इरच्प्रत्ययान्तः 'अजिराजिश्चि' (उ. सू. १. ५३) इत्यादिना निपातितः ॥ तदपः तदेव प्रकाशनरूपं कर्म यस्य तत्तादृशमहः ईयमानाः गच्छन्तः अमृतस्य सूर्यस्य नाभिं संनाहकं मण्डलम् अमृतस्योदकस्य वा नाभिमन्तरिक्षम् आतस्थिवांसः आतिष्ठन्तः अनन्तांसः अपरिमिताः उरवः ध्यासाः पन्थाः पतनशीला रश्मयः द्यावापृथिवी परि दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षं च विधतः परितः यन्ति गच्छन्ति । सीम् इति पूरणः ॥

उक्षा समुद्रो अरुषः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा विवेश ।

मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मा वि चक्रमे रजसस्पात्यन्तौ ॥ ३ ॥

उक्षा । समुद्रः । अरुषः । सुपर्णः । पूर्वस्य । योनिम् । पितुः । आ । विवेश ।

मध्ये । दिवः । निहितः । पृश्निः । अश्मा । वि । चक्रमे । रजसः । पाति । अन्तौ ॥ ३ ॥

सौर्योऽयं नृचः । उक्षा उदकस्य कामानां वा सेक्ता समुद्रः समुन्दनः । यद्वा । समीदन्ते अस्मिन् देवा इति समुद्रः । अरुषः आरोचमानः सुपर्णः सुगमनः पूर्वस्य । अवयवलक्षणस्य । पूर्वदिगवयवस्य पितुः पालकस्यान्तरिक्षस्य योनिम् उत्पादकमवयवम् आ विवेश आविष्टवान् । पश्चान् दिवः मध्ये निहितः पृश्निः । प्राश्रुत एनं वर्ण इति पृश्निरादित्यः । अश्मा सर्वत्र व्यासः । लुप्तोपमा वा । अश्मसदृशः रजसः अन्तरिक्षस्य अन्तौ पूर्वापरभागौ वि चक्रमे विक्रमते । पाति च जगत् । जगद्रक्षार्थं क्रमते इत्यर्थः ॥

चत्वार ई बिभ्रति क्षेमयन्तो दश गर्भं चरसे धापयन्ते ।

त्रिधातवः परमा अस्य गावो दिवश्चरन्ति परि सद्यो अन्तान् ॥ ४ ॥

चत्वारः । ईम् । बिभ्रति । क्षेमयन्तः । दश । गर्भम् । चरसे । धापयन्ते ।

त्रिधातवः । परमाः । अस्य । गावः । दिवः । चरन्ति । परि । सद्यः । अन्तान् ॥ ४ ॥

चत्वारः ऋत्विजः ईम् एनमादित्यं क्षेमयन्तः क्षेममात्मन इच्छन्तः बिभ्रति धारयन्ति हविर्भिः स्तुतिभिश्च । किंच दश दिशः गर्भं गर्भवन्मध्ये उत्पन्नमेनं चरसे चरणाय उदयास्तमय-व्यवहाराय धापयन्ते गमयन्ति । त्रिधातवः त्रिप्रकाराः शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिविधाः अस्य आदित्यस्य परमाः उत्कृष्टाः गावः रश्मयः दिवः अन्तरिक्षस्य अन्तान् परि परितः सद्यः उदया नन्तरमेव चरन्ति गच्छन्ति ॥

१. ख-च-अ-ण-त-भ- 'पृथिवीम्' नास्ति । २. अ-न-र-तस्मिन् । ३. ख-च-अ-ण-त-भ-र- 'हविर्भिः स्तुतिभिश्च' नास्ति । ४. ख-च-अ-ण-त-भ-र- 'चरन्ति' नास्ति ।

इदं वपुर्निवचनं जनासश्चरन्ति यन्नद्यस्तस्थुरापः ।

हे यदीं विभृतो मातुरन्ये इहेह जाते यम्याः सबन्धू ॥ ५ ॥

इदम् । वपुः । निऽवचनम् । जनासः । चरन्ति । यत् । नद्यः । तस्थुः । आपः ।

हे इति । यत् । ईम् । विभृतः । मातुः । अन्ये इति ।

इहऽइह । जाते इति । यम्याः । सबन्धू इति सऽबन्धू ॥ ५ ॥

वज्रनामः हे जना ऋषिजः । इदं पुरतः दृश्यमानं । वपुः शरीरं मण्डलं । निवचनं स्तुत्यं भवतीति शेषः । यन्मण्डलमुपजीव्य । नद्यः । चरन्ति प्रवहन्ति । आपः च । यत् मण्डलमधितस्थुः । मण्डलाधीनवात्तासाम् । ईम् एतदुक्तलक्षणं यन्मण्डलं । द्वे अहोरात्रे । मातुः निर्मातुर्मातृस्थानीयादन्तरिक्षात् । अन्ये । इहेह । जाते इह चेह च सूर्ये जाते निष्पन्ने । यम्या यम्ये नियमनीये युग्मभूते वा । सबन्धू समानबले समानबन्धने उभयोरप्येक एव सूर्यो बन्धकोऽक्षो ययोन्मादृशौ । विभृतः धारयतः ॥

वि तन्वते धियो अस्मा अपांसि वस्त्रा पुत्राय मातरौ वयन्ति ।

उपप्रक्षे वृषणो मोदमाना दिवस्पथा वध्वो यन्त्यच्छ ॥ ६ ॥

वि । तन्वते । धियः । अस्मै । अपांसि । वस्त्रा । पुत्राय । मातरः । वयन्ति ।

उपऽप्रक्षे । वृषणः । मोदमानाः । दिवः । पथा । वध्वः । यन्ति । अच्छ ॥ ६ ॥

अस्मै सूर्याय । धियः स्तुतीः । अपांसि कर्माणि च । वि । तन्वते विस्तारयन्ति यजमानाः । पुत्राय पुत्रस्थानीयाय । मातरः निर्मात्र्य उपसो दिशो वा । वस्त्रा वस्त्राणि । वयन्ति निष्पादयन्ति । वृषणः सेक्तुः सूर्यस्य । उपप्रक्षे उपपर्वणे संपर्के सति । मोदमानाः हृष्यन्तः । वध्वः वधूस्थानीया रश्मयः । दिवस्पथा सूर्यसंबन्धिना भार्गवेण । अच्छ अस्मद्भिमुखं । यन्ति गच्छन्ति प्रसरन्ति ॥

तदस्तु मित्रावरुणा तदग्ने शं योरस्मभ्यमिदमस्तु शस्तम् ।

अशीमहि गाधमुत प्रतिष्ठां नमो दिवे बृहते सार्दनाय ॥ ७ ॥

तत् । अस्तु । मित्रावरुणा । तत् । अग्ने । शम् । योः । अस्मभ्यम् । इदम् । अस्तु । शस्तम् ।

अशीमहि । गाधम् । उत । प्रतिऽस्थाम् । नमः । दिवे । बृहते । सार्दनाय ॥ ७ ॥

अत्र लिङ्गसिद्धा देवताः । हे । मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । तत् । इदं सूक्तं । शस्तं स्तुतम् । अस्तु भवतु । हे । अग्ने । तत् सूक्तं शस्तम् । अस्तु । अस्मभ्यं । शं सुखाय । योः दुःखानामभिध्रणायेदं

शस्तमस्तु । वयं च ऽअशीमहि प्रामुष्याम ऽगाधं स्थितिम्^१ । ऽउत अपि च ऽप्रतिष्ठां स्थितेरविच्छिन्ति चाशीमहि । ऽनमः नमस्करोमि ऽदिवे द्योतमानाय सूर्याय ऽबृहते महते ऽसादनाय आश्रयाय विश्वस्य ॥ ॥ १ ॥

‘कदु प्रियाय’ इति पञ्चचं चतुर्थं सूक्तम् । प्रतिभानुर्नामात्रेय ऋषिः । जगती छन्दः । विश्वे देवा देवता । अत्रानुक्रमणिका—‘कदु पञ्च प्रतिभानुर्जागतम्’ इति । आभिप्लविके पञ्चमेऽहनि वैश्वदेव-शस्त्रे इदं सूक्तं निविद्वानम् । सूत्रितं च—‘कदु प्रियायेति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्री. ७. ७) इति ॥

कदु प्रियाय धाम्ने मनामहे स्वक्षत्राय स्वयंशसे महे वयम् ।

आमेन्यस्य रजसो यदभ्र आँ अपो वृणाना वितनोति मायिनी ॥ १ ॥

कत् । ऊँ इति । प्रियाय । धाम्ने । मनामहे । स्वऽक्षत्राय । स्वऽयंशसे । महे । वयम् ।

आऽमेन्यस्य । रजसः । यत् । अभ्रे । आ । अपः । वृणाना । विऽतनोति । मायिनी ॥ १ ॥

अत्र वैद्युताग्निस्तवः । ऽकदु कदा । उ इति पूरणः । ऽप्रियाय सर्वेषां प्रियभूताय । वृष्टिद्वारा हविरादिप्रयोजकत्वात् सर्वप्रियत्वमस्य प्रसिद्धम् । तादृशाय ऽधाम्ने तेजसे वैद्युताय । उत्तरवाक्ये अभ्रे अपः वितनोति इति वक्ष्यमाणत्वादितदं लभ्यते । कीदृशाय^२ । ऽस्वक्षत्राय स्वभूतबलाय किं च ऽस्वयंशसे स्वभूताज्ञाय । सर्वमप्यन्नं ह्यस्य स्वम् । ऽमहे महते पूज्याय ऽवयं कदा ऽमनामहे स्तवाम् । ऽयत् । उत्तरत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् या इति विपरिणमयितव्यम् । या आग्नेयी शक्तिः ऽआमेन्यस्य समन्तान्मातव्यस्य ऽरजसः अन्तरिक्षस्य । अपरिमितमपि नभ इत्यदिति सर्वैर्मीयते । संबन्धिनि ऽअभ्रे मेघे ऽआ अधि मेघस्योपरि ऽअपः उदकानि वृष्टिलक्षणानि वितनोति विस्तारयति ऽवृणाना आच्छादयन्ती सेव्यमाना वा ऽमायिनी । मायेति प्रज्ञानाम् । प्रज्ञावती सती । यत् यस्य संबन्धिनी माध्यमिकी वागिति वा योज्यम् ॥

ता अत्नत वयुनं वीरवक्ष्णं समान्या वृतया विश्वमा रजः ।

अपो अपाचीरपरा अपैजते प्र पूर्वाभिस्तिरते देवयुर्जनः ॥ २ ॥

ताः । अत्नत । वयुनम् । वीरवक्ष्णम् । समान्या । वृतया । विश्वम् । आ । रजः ।

अपो इति । अपाचीः । अपराः । अप । ईजते । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । देवऽयुः । जनः ॥ २ ॥

इयमुषस्या । ऽताः उपसः ऽअत्नत वितन्वन्ति । किम् । ऽवयुनं प्रज्ञानम् । कीदृशम् । ऽवीरवक्ष्णम् । वीरैर्ऋत्विग्भिर्वहनोयम् । यद्वा । वक्षणाः कार्यबोद्धारो येन प्रेर्यन्ते तत्तादृशम् । किंच ऽसमान्या एकरूपया ऽवृतया आवरकया दीहया ऽविश्वम् ऽआ सर्वमपि ऽरजः जगत् अत्नत । एवं सति ऽदेवयुः देवकामः ऽजनः ऽअपाचीः अपाञ्चनाः प्रतिनिवृत्तमुखीः ऽअपराः अन्या आगामिनीः

उषसः । अपेजते अपचालयति । अपरोऽपशब्दः पूरणः । १पूर्वाभिः ताभिः २प्र ३तिरते । प्रपूर्वाभिरतिवर्धनार्थः । वर्धयति स्वमर्नाषां वर्धते वा स्वयम् ॥

आ प्रावभिरहन्यैभिरक्तुभिर्वरिष्ठं वज्रमा जिघर्ति मायिनि ।

शतं वा यस्य प्रचरन्त्स्वे दमे संवर्तयन्तो वि च वर्तयन् अहा ॥ ३ ॥

आ । प्रावऽभिः । अहन्यैभिः । अक्तुऽभिः । वरिष्ठम् । वज्रम् । आ । जिघर्ति । मायिनि ।

शतम् । वा । यस्य । प्रऽचरन् । स्वे । दमे । सम्ऽवर्तयन्तः । वि । च । वर्तयन् । अहा ॥ ३ ॥

अत्र पूर्वार्धे इन्द्र उच्यते उत्तरार्धे इन्द्रात्मा सूर्यः । १आ हूयत इति शेषः । कैः । २अहन्यैभिः अहनि संपादितैः ३अक्तुभिः रात्रिभिः । तत्र निष्पन्नैरित्यर्थः । तथाविधैः ४प्रावभिः । साध्ये साधनशब्दः । प्रावसाध्यैरभिषवैर्निमित्तभूतैः । आगत्यात्र सोमी^१ सन् ५मायिनि वृत्रे निमित्ते सति ६वरिष्ठम् उरुतरं ७वज्रम् ८आ सर्वतः ९जिघर्ति दीपयति । १०वा^२ किंच । वाशब्दश्चार्थः । ११यस्य इन्द्रात्म-कस्यादित्यस्य १२शतं शतसंख्याका रश्मयः १३स्वे १४दमे स्वकीये गृहे आकाशे १५प्रचरन् प्रचरन्ति । किं कुर्वन्तः । १६संवर्तयन्तः प्राणिनां नाशयन्तः । यद्वा । अहा अहानि दिवसान् संवर्तयन्तः सम्यक् प्रवर्तयन्तः १७वि १८च १९वर्तयन् अहा अहानि निवर्तयन्ति गतान्येव पुनः प्रापयन्ति च । तपन-परिस्पन्दाधीनत्वात्^३ प्राणिनामायुःक्षयस्याहोरात्रादिव्यवहारस्य ॥

तामस्य रीतिं परशोरिव प्रत्यनीकमख्यं भुजे अस्य वर्षसः ।

सचा यदि पितुमन्तमिव क्षयं रत्नं दधाति भरहूतये विशे ॥ ४ ॥

ताम् । अस्य । रीतिम् । परशोऽइव । प्रति । अनीकम् । अख्यम् । भुजे । अस्य । वर्षसः ।

सचा । यदि । पितुमन्तम्ऽइव । क्षयम् । रत्नम् । दधाति । भरहूतये । विशे ॥ ४ ॥

इयमाग्नेयी । १तां प्रसिद्धाम् २अस्य अग्नेः ३रीतिं स्वभावं गतिं वा ४परशोरिव ५प्रति परशोः प्रनिनिधिमिव पश्यामि । परशुर्यथा स्वस्वामिनोऽभिमतं^४ साधयति तद्वदित्यर्थः । ६अस्य ७वर्षसः रूपवतोऽस्यादित्यस्य ८अनीकं रश्मिसमूहं ९भुजे भोगाय १०अख्यं कथयाम्यहम्^५ । ११यदि^६ यस्मात् स च देवः १२सचा अस्मत्सहायः सन् १३पितुमन्तम् अन्नवन्तं १४क्षयम् १५इव निवासमिव १६भरहूतये संप्राप्ते यज्ञे वा आह्वानयुक्ताय १७विशे यजमानाय १८रत्नं रमणीयं धनं १९दधाति^७ धारयति^८ । उभयमपि ददातीत्यर्थः ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-सोमः । २. ख-च-ण- 'वा' नास्ति । ३. ग-घ-च-ज-ण-श-^१परिस्थानं । ४. ख-च-ण-स्वस्वामिने मतम् ; झ-त-न-भ-र-श-स्वस्वामिनेऽभिमतम् । ५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-कथयेयं स्तोत्रम् ; श-कथयाम्यहं स्तोत्रं यदि । ६. ख-च-ण-दधाति ; झ-त-न-भ-र-दधाति धारयति ददाति ।

स जिह्या चतुरनीक ऋजते चारु वसानो वरुणो यतं अरिम् ।

न तस्य विद्म पुरुषत्वता वयं यतो भगः सविता दाति वार्यम् ॥ ५ ॥

सः । जिह्या । चतुः । अनीकः । ऋजते । चारु । वसानः । वरुणः । यतन् । अरिम् ।

न । तस्य । विद्म । पुरुषत्वता । वयम् । यतः । भगः । सविता । दाति । वार्यम् ॥ ५ ॥

१मः अग्निः १चतुरनीकः चतुर्दिक्षु प्रसृतज्वालः सन् १जिह्या १ऋजते गच्छति १घृतादिकम् ।
यद्वा । जिह्या चतुरनीकः सन् ऋजते अलंकरोति स्वात्मानम् । किं कुर्वन् । १चारु रमणीयं
तेजः १वसानः आच्छादयन् १वरुणः तमोवारकः सन् १अरिम् अमित्रं १यतन् उद्धरन् । १तस्य ।
तमित्यर्थः । तं १न १विद्म न जानीमः १वयं १पुरुषत्वता पुरुषत्वेन कामानां १पुरुषत्वेन वा युक्तम् ॥
अपरो भावप्रत्ययः पूरणः ॥ १यतः अयं १भगः महान् भजनीयः १सविता प्रेरको देवः १दाति
यच्छति १वार्यं वरणीयं धनम् ॥ ॥ २ ॥

‘देवं वः’ इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तमात्रेयस्य प्रतिप्रभस्यार्षम् । त्रेष्टुभं वैश्वदेवम् । ‘देवं वः’
प्रतिप्रभोऽन्त्या नृणपाणिः’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

देवं वा अद्य सवितारमेधे भगं च रत्नं विभजन्तमायोः ।

आ वा नरा पुरुभुजा ववृत्यां दिवेदिवे चिदश्विना सखीयन् ॥ १ ॥

देवम् । वः । अद्य । सवितारम् । आ । ईधे । भगम् । च । रत्नम् । विभजन्तम् । आयोः ।

आ । वाम् । नरा । पुरुभुजा । ववृत्याम् । दिवेदिवे । चित् । अश्विना । सखीयन् ॥ १ ॥

१देवं शोतमानं १सवितारं सर्वस्याभ्यनुज्ञातारं १वः । त्वामित्यर्थः । यद्वा होतुरिदं वाक्यम् ।
वः यजमानेभ्यो युष्मभ्यमर्थाय १अद्य इदानीम् १एधे उपगच्छामि । १भगं १च भजनीयं
देवम् १आयोः मनुष्यस्य यजमानस्य १रत्नं रमणीयं हविः १विभजन्तम् । ‘भगो वां विभजतु’ इति
हि भगस्य विभजनं प्रसिद्धम् । ‘रायो विभक्ता संभरश्च वस्वः’ (ऋ. सं. ४. १७. ११),
‘भगो विभक्ता शवसा’ (ऋ. सं. ५. ४६. ६) इति च श्रुतिः । यद्वा । चतुर्थ्यर्थे षष्ठो ।
यजमानार्थं रत्नं रमणीयं धनं विभजन्तम् । हे १नरा नेतारो हे १पुरुभुजा । पुरु भुजाते इति पुरुभुजौ ।
हे १अश्विना १अश्विनौ १वां युवां १दिवेदिवे प्रतिदिनम् १आ १ववृत्याम् आवर्तयाम्यस्मदभिमुखम् ।
१सखीयन् युवयोः सखिबन्धिमिच्छन् । १चित् इति पूरणः ॥

१. क्ष-न-भ-वाञ्छति । २. ख-च-ण-पूर्णत्वेन; क्ष-भ-पूर्णत्वेन कामानाम् । ३. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-
र-श-‘हे अश्विना’ नास्ति ।

प्रति प्रयाणमसुरस्य विद्वान्सूक्तैर्देवं सवितारं दुवस्य ।

उप ब्रवीत नमसा विजानज्येष्ठं च रत्नं विभजन्तमायोः ॥ २ ॥

प्रति । प्रयानम् । असुरस्य । विद्वान् । सुऽउक्तैः । देवम् । सवितारम् । दुवस्य ।

उप । ब्रवीत । नमसा । विजानन् । ज्येष्ठम् । च । रत्नम् । विभजन्तम् । आयोः ॥ २ ॥

असुरस्य शत्रूणां निरसितुः सवितुः प्रति प्रयाणं प्रत्यागति^१ विद्वान् जानन् सूक्तैः सवितारं देवं दुवस्य परिचर हे अन्तरात्मन् । किञ्च आयोः मनुष्याय ज्येष्ठं रत्नं धनं च विभजन्तम् । गमयन्तमित्यर्थः । नमसा नमस्कारेण हविषा वा विजानन् । विशेषेण भावय-
मित्यर्थः ॥ यद्वान्तर्णीतपथोऽयम् ॥ ज्ञापयन् उप ब्रवीत स्तौतु भवान् ॥

अदत्रया दयते वार्याणि पूषा भगो अदितिर्वस्ते उस्त्रः ।

इन्द्रो विष्णुर्वरुणो मित्रो अग्निरहानि भद्रा जनयन्त दस्माः ॥ ३ ॥

अदत्रया । दयते । वार्याणि । पूषा । भगः । अदितिः । वस्ते । उस्त्रः ।

इन्द्रः । विष्णुः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । अहानि । भद्रा । जनयन्त । दस्माः ॥ ३ ॥

अयमग्निः अदत्रया अदनीयानि ॥ अदेरौणादिकोऽत्रप्रत्ययः । ‘सुपां सुलुक्’ इति याजादेशः । अथवा अतीत्यदत्रा जिह्वा । तथा वार्याणि वरणीयानि काष्ठानि दयते । दयतिरनेककर्मात्र दहने वर्तते । दहतीत्यर्थः । सामर्थ्यादग्निरिति गम्यते । यद्वा । अदनीयानि^२ वरणीयान्यज्ञानि दयते । ददाति यजमानाय ॥ ‘दय दानगतिर्हिंसाबलाख्यानेषु’ ॥ कीदृशोऽग्निः । पूषा पोषकः भगः भजनीयः अदितिः अखण्डनीयः । यद्वा । पूषादयस्त्रयोऽपि प्रत्येकमदनीयानि वार्याणि चाज्ञानि दयते । उस्त्रः सूर्यः वस्ते आच्छादयति । सामर्थ्यात्तेजांसि । इन्द्रादयः पञ्चापि देवाः^३ दस्माः दर्शनीयाः अहानि सर्वाण्यागन्तूनि भद्रा शोभनानि^४ जनयन्त जनयन्ति । दिवसानां याग-
दानादिबिशिष्टत्वमेव भद्रत्वम् ॥

तन्नो अनुर्वा सविता वरूथं तत्सिन्धवं इषयन्तो अनु गमन् ।

उप यद्वोचै अध्वरस्य होता रायः स्याम पतयो वाजैरत्नाः ॥ ४ ॥

तत् । नः । अनुर्वा । सविता । वरूथम् । तत् । सिन्धवः । इषयन्तः । अनु । गमन् ।

उप । यत् । वोचै । अध्वरस्य । होता । रायः । स्याम । पतयः । वाजैरत्नाः ॥ ४ ॥

१. ख-च-ण-भ-प्रत्यावर्तिम् । २. ख-च-ण-भ-वार्याणि । ३. ख-च-ण-देवताः । ४. ग-घ-ज-श-
शोभनीयानि ।

१तत् प्रसिद्धं १वरूथं वरणीयमस्मदभिमतं धनं १नः अस्मभ्यम् १अनर्वा अप्रत्यृतः केनाप्यतिर-
स्कृतः १सविता देवः प्रयच्छन्ति शेषः । १तत् धनं १सिन्धवः स्यन्दनशीलाः १इपयन्तः
गच्छन्त्यो नद्यः १अनु अनुसृत्य १गमन् गच्छन्तु । धनं दातुं गच्छन्स्वित्यर्थः । १यत् यस्मात् १अध्व-
रस्य यागस्य १होता होमनिष्पादकोऽहम् १उप १वोचे उपेत्य ब्रवीमि तस्मात्तत्प्रयच्छन्स्विति शेषः ।
वयं चात्रयः १रायः धनस्य बहुविधस्य १पतयः स्वामिनः १स्याम भवेम । १वाजरत्नाः अक्षेन बलेन
वा रमणीयाः । अथवा यद्यस्माद्बोचे स्तोमि तस्मात् सविता नो वरूथमागच्छतु । तस्मान्नद्यश्च नां
वरूथं यज्ञमनु गमन् अनुगच्छन्स्विति वा योज्यम् ॥

प्र ये वसुभ्य इवदा नमो दुर्ये मित्रे वरुणे सूक्तवाचः ।

अवैत्वर्भ्वै कृणुता वरीयो दिवस्पृथिव्योरवसा मदेम ॥ ५ ॥

प्र । ये । वसुभ्यः । इवत् । आ । नमः । दुः । ये । मित्रे । वरुणे । सूक्तवाचः ।

अव । एतु । अर्भ्वम् । कृणुत । वरीयः । दिवस्पृथिव्योः । अवसा । मदेम ॥ ५ ॥

१ये यजमानाः १वसुभ्यः यज्ञनिवासेभ्यो देवेभ्यः १इवत् गमनवत् १नमः अन्नं पश्चात्सकं १प्र
१दुः प्रादुः । १ये च १मित्रे देवे १वरुणे च १सूक्तवाचः सूक्तवचसो भवन्ति तानस्मान् १अर्भ्वं महद्भनं
तेजो वा १अवैतु अवगच्छतु । हे देवाः १कृणुत कुरुत चैतेभ्यः १वरीयः उत्तरं सुखम् । १दिवस्पृथिव्यां
द्यावापृथिव्यां १अवसा रक्षणेन १मदेम हव्येम् ३ ॥ ॥ ३ ॥

‘ विश्वो देवस्य ’ इति पञ्चमं पठं सूक्तं स्वस्त्यात्रेयमुनेरायं वैश्वदेवम् । पञ्चमा पठन्तिः
आद्याश्रतप्तोऽनुष्टुभः । तदुक्तमनुक्रमण्यम्—‘ विश्वः स्वस्त्यात्रेयः पङ्क्तयन्तम् ’ इति । पृष्ट्याभि-
प्लवपडहयोः प्रथमोऽहनि वैश्वदेवशस्त्रं विश्वो देवस्येति प्रतिपत्तृचस्यायः । सूत्रितं च—‘ विश्वो देवस्य
नेतुरित्येका ’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति । आभिप्लविकेषु द्वितीयचतुर्थपठेष्वहःस्वेषैव वैश्वदेवस्य
शस्त्रस्य प्रतिपत् । ‘ युष्मेध्वेमभिप्लवे ’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति सूत्रितत्वात् ॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् ।

विश्वो राय इपुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे ॥ १ ॥

विश्वः । देवस्य । नेतुः । मर्तः । वुरीत । सख्यम् ।

विश्वः । राये । इपुध्यति । द्युम्नम् । वृणीत । पुष्यसे ॥ १ ॥

१विश्वः सर्वः १मर्तः १नेतुः १देवस्य । सवितुरित्यर्थः । तस्य १सख्यं १वुरीत वृणीत । १विश्वः
जनः १राये धनस्य १इपुध्यति ॥ पञ्चमलकारः ॥ ईशीत । तस्यानुग्रहात् सर्वो जनः १द्युम्नं धनं १वृणीत
१पुष्यसे पुष्ट्यै पर्याप्तं धनम् ॥

१. ग-घ-ज-आगच्छतु । २. ख-च-झ-ण-त-भ-र-‘ हे देवाः ’ नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-त-भ-र-
श-‘ हव्येम् ’ नास्ति । ४. झ-भ-र-आद्यस्तृचो वैश्वदेवे प्रतिपत्तृचस्यायः ; त-आद्यस्तृचो वैश्वदेवे ।
५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-वृणीत सवितारम् ।

ते ते देव नेत॒र्ये चेमाँ अनुश॑से । ते रा॒या ते ह्या॑ऽपृ॒चे सचे॑महि सच॒ध्यैः ॥ २ ॥

ते । ते । दे॒व । ने॒तः । ये । च । इ॒मान् । अनु॑ऽशसे ।

ते । रा॒या । ते । हि । आ॒ऽपृ॒चे । सचे॑महि । सच॒ध्यैः ॥ २ ॥

हे ऽनेतः ऽदेव ऽते तव स्वभूताः ऽते वयं यजमानाः ऽथे ऽच अन्ये ऽइमान् । विभक्ति-
व्यत्ययः । इमे होत्रादयः ऽअनुशसे शंसितुं प्रभवन्ति तेऽपि त्वदीयाः । यद्वा । इमान् अन्यान्
इन्द्रादीन् अनुशसे क्रमेण शंसितुं प्रभवन्ति । ‘ एकैव वा महानात्मा देवता स सूर्यः स हि सर्व-
भूतात्मा ’ इत्युक्तत्वादितरासां देवतानां तदन्तर्भावादिति भावः । न केवलं त्वच्छंसका एवेत्यर्थः । ऽते
उभये^१ वयं ऽराया धनेन सचेमहि इति संबन्धः । ऽते ऽहि ते खलु ऽआपृचे आपर्चनीयाः ॥ कृत्थार्थे
केन्द्रप्रत्ययः । ‘ कृन्मेजन्तः ’ इत्यव्ययत्वाद्विभक्तेरदर्शनम् ॥ ऽसचध्यैः सर्वैः कामैः ऽसचेमहि
संगच्छेमहि ॥

अतो॑ न॒ आ नृ॒नति॑थी॒नतः॑ पत्नी॑र्दशस्यत ।

आ॒रे विश्वं॑ पथे॒ष्टां द्वि॒षो यु॑योतु यूयु॒विः ॥ ३ ॥

अतः । नः । आ । नृन् । अति॑थीन् । अतः । पत्नीः । द॒श॒स्य॒त ।

आ॒रे । विश्व॑म् । पथे॒ऽस्थाम् । द्वि॒षः । यु॒यो॒तु । यु॒यु॒विः ॥ ३ ॥

ऽअतः अस्मिन् यज्ञे ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ ऽनः अस्माकमृत्विजां ऽनृन् नेतृन् ऽअतिथीन्
तद्वत् पूज्यान् देवान् ऽआ ऽदशस्यत सर्वतः परिचरत । ऽअतः अस्मिन् यज्ञे ऽपत्नीः देवानां पत्नीरपि
दशस्यत हविषप्रदानादिना । यद्वा । नः अस्मभ्यं नृन् पुत्रभृत्यादीनतिथीन् पत्नीश्चैतन्नयमत्र दशस्यत ।
हे देवाः प्रयच्छतः^२ । ऽआरे दूरे ऽविश्वं सर्वं ऽपथेष्टां मार्गं वर्तमानं वैरिणं ऽद्विषः अन्यान्पि द्विषो
द्वेष्टृन् ऽयुयोतु पृथकरोतु देवसंघः सविता वा ऽयूयुविः^३ सर्वस्यामिश्रयिता पृथकर्ता^४ ॥

यत्र॑ वह्नि॒रभि॑र्हितो दु॒द्रव॑द्द्रो॒ण्यः प॒शुः ।

नृ॒मणा॑ वी॒रप॒स्त्योऽर्णा॑ धी॒रैव॑ स॒निता ॥ ४ ॥

यत्र । वह्निः । अ॒भि॒ऽर्हितः । दु॒द्रव॑त् । द्रो॒ण्यः । प॒शुः ।

नृ॒ऽम॒णाः । वी॒र॒ऽप॒स्त्यः । अ॒र्णाः । धी॒रा॒ऽइव॑ । स॒निता ॥ ४ ॥

ऽयत्र यस्मिन्यज्ञे ऽवह्निः यज्ञस्य वोढा ऽअभिहितः यूपं प्रापितः ऽद्रोण्यः यूपार्हः
ऽपशुः ऽदुद्रवत् गच्छति यूपं प्रति तत्र ऽनृमणाः यजमानमनाः सविता ऽवीरपस्त्यः । वीरा ऋत्विग्यज-

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘ उभये ’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘ प्रयच्छत ’ नास्ति

३. त-युयुविः । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘ पृथकर्ता ’ नास्ति ।

मानाः पुत्रभृत्यादयो वा तद्वत्पस्यं गृहं यस्य स तादृशः । प्रेरितगृहो वा^१ । पुत्राद्युपेतगृहप्रदः
इत्यर्थः । ^२सनिता संभक्ता भवति । ^३अर्णा अरणकुशला ^४धीरेव^५ योपिदिव । यद्वा । अर्णानि
हवींष्यभिलक्ष्य सनिता भवति ॥

एष ते देव नेता रथस्पतिः शं रयिः ।

शं राये शं स्वस्तये इषःस्तुतो मनामहे देवस्तुतो मनामहे ॥ ५ ॥

एषः । ते । देव । नेतरिति । रथःपतिः । शम् । रयिः ।

शम् । रायं । शम् । स्वस्तये । इषःस्तुतः । मनामहे । देवस्तुतः । मनामहे ॥ ५ ॥

हे ^१नेतः ^२देव सवितः ^३ते तव ^४एषः ^५रथःपतिः सर्वस्य पालकः ^६रयिः दातव्यधनवान् ॥
मत्त्वर्थो लुप्यते ॥ ^७शं करोत्विति शेषः । वयं च ^८राये धनस्य ^९शं सुखाय । यद्वा । राये धनाय
^{१०}शं^{११} सुखाय च ^{१२}स्वस्तये अविनाशाय^{१३} ^{१४}इषःस्तुतः एषणीयस्य सवितुः स्तोतारो वयं ^{१५}मनामहे
स्तुमः । ^{१६}देवस्तुतः देवानां देवस्य वा सवितुः स्तोतारः ^{१७}मनामहे स्तुमः ॥ ॥ ४ ॥

‘ अग्ने सुतस्य ’ इति पञ्चदशर्चं सप्तमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ अग्ने पञ्चोना चतस्रो
गायत्र्यः पदुष्णिहस्तिस्त्रो जगत्स्यस्त्रिष्टुभो वान्ये अनुष्टुभौ ’ इति । ‘ ऋषिश्चान्यस्मात् ’ इति परिभाषया
स्वस्यात्रेय ऋषिः । आदितश्चतस्रो गायत्र्यः पञ्चम्याद्याः पदुष्णिह एकादश्याद्यास्तिस्त्रो जगत्स्यस्त्रिष्टुभो
वा चतुर्दशीपञ्चदश्यावनुष्टुभौ विश्वे देवा देवता^४ ॥

अग्ने सुतस्य पीतये विश्वैरुमेभिरा गहि । देवेभिर्हव्यदातये ॥ १ ॥

अग्ने । सुतस्य । पीतये । विश्वैः । उमेभिः । आ । गहि । देवेभिः । हव्यदातये ॥ १ ॥

हे ^१अग्ने त्वं ^२सुतस्य ^३पीतये मोमपानाय ^४विश्वैरुमेभिः उमेः सर्वैरपि रक्षकैः ^५देवेभिः
देवैरिन्द्रादिभिः सह ^६हव्यदातये अस्माकं हविर्दानाय तदात्रे यजमानाय वा ^७आ ^८गहि
आगच्छ ॥

ऋतधीतय आ गत सत्यधर्माणो अध्वरम् । अग्नेः पिबत जिह्या ॥ २ ॥

ऋतऽधीतयः । आ । गत । सत्यऽधर्माणः । अध्वरम् । अग्नेः । पिबत । जिह्या ॥ २ ॥

१. त-वा पुत्राद्युपेतगृहो वा । २. ख-च-ज्ञ-ण-त-न-भ-र-धारा । ३. ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-र-‘ शं
... अविनाशाय ’ नास्ति । ४. न- देवता । स्मार्ते प्रत्यवरोहणे इदं सूक्तं जप्यम् । चतुर्थं सहाय
सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वेति सूत्रितम् । गुरुणा प्रसङ्गमाणः सर्वतोभये होमे कृते स्वस्ति नो मिमीता-
मिति सूक्तशेषं जपेत् । तथा च सूत्रम्—स्वस्यात्रेयं जपति यतैन्द्रं भयामह इति सूक्तशेषमिति । स्मार्ते शान्ति-
कर्मण्यपि एतसूक्तं जप्यम् । गुरुणाभिमृता इति खण्डे उदिते आदित्ये सौर्याणि च स्वस्त्ययनानि च जपेदिति
सूत्रात् ।

हे ऋतधीतयः सत्यस्तुतयोऽवाध्यकर्माणो वा देवाः ऋध्वरम् अस्मच्छम् वा वागत आगच्छत । आगत्य च हे सत्यधर्माणः सत्यस्य धारयितारो यूयम् अग्नेः जिह्या पिबत आज्यसोमादिकम् ॥

विप्रेभिर्विप्र सन्त्य प्रातर्यावभिरा गहि । देवेभिः सोमपीतये ॥ ३ ॥

विप्रेभिः । विप्र । सन्त्य । प्रातर्यावभिरा । आ । गहि । देवेभिः । सोमपीतये ॥ ३ ॥

हे विप्र मेधाविन् विविधकामानां वा पूरक^१ हे सन्त्य संभजनीयाम् विप्रेभिः उक्त-
लक्षणैः प्रातर्यावभिः प्रातःकाले आगन्तृभिः देवेभिः देवैः सार्धम् वा गहि आगच्छ ।
किमर्थम् । सोमपीतये सोमपानाय ॥

अय सामश्चमू सुताऽमंत्रे पारं पिच्यते । प्रिय इन्द्राय वायवे ॥ ४ ॥

अयम् । सोमः । चमू इति । सुतः । अमंत्रे । परि । पिच्यते । प्रियः । इन्द्राय । वायवे ॥ ४ ॥

अयं पुरतो वर्तमानः सोमः चमू चक्षोरज्योः अधिपवणफलकयोः सुतः अभिपुतः सन्
अमंत्रे पात्रे परि पिच्यते पूर्यते । स च इन्द्राय वायवे च प्रियः । तं पातुं हे इन्द्रवायू
आगच्छतमिति शेषः ॥

‘वायवा याहि’ इत्येषा पृष्ठम्य तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यवृत्तस्याद्या । सूत्रितं
च— ‘वायवा याहि वीतय इत्येका वायां याहि शिवा दिव इति द्वे’ (आश्व. श्रौ.
७. १०) इति ॥

वायवा याहि वीतये जुषाणां हव्यदातये ।

पिबा सुतस्यान्धसो अभि प्रयः ॥ ५ ॥

वायो इति । आ । याहि । वीतये । जुषाणः । हव्यदातये ।

पिब । सुतस्य । अन्धसः । अभि । प्रयः ॥ ५ ॥

हे वाया प्रयः अन्नं सोमान्यम् अभि अभिलक्ष्य वा याहि वीतये भक्षणाय जुषाणः
प्रायमाणः हव्यदातये हविर्दाने यजमानाय तदर्थम् । आगत्य च सुतस्यान्धसः अभिपुत-
सन्त्योऽन्नं सोमलक्षणं पिब ॥ ५ ॥

पृष्ठस्य तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायवृत्तं^२ ‘इन्द्रश्च’ इत्यादिकं द्वे कर्त्तव्यं संसेत् । तयोः
प्रथमां द्वितीयां वाच्यं तृचं संपादयेत् । तथा च सूत्रितम्— ‘इन्द्रश्च वायवेपां सुतानामिति द्वयो-
रन्यतरां द्विः’ (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

१. ख-च-ण-विविधकामानाम् ; ग-घ-ज-मेधाविन् ; अ-न-भ-र-विविधकामानां पूरक ; त-मेधाविन्
विविधं कामानां पूरक । २. न-चम्बोः । ३. अ-न-भ-र-अभिपवण^० । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-
ऐन्द्रवायववृत्तः ।

इन्द्रश्च वायवेषां सुतानां पीतिमर्हथः । ताञ्जुषेथामरेपसावभि प्रयः ॥६॥

इन्द्रः । च । वायो इति । एषाम् । सुतानाम् । पीतिम् । अर्हथः ।

तान् । जुषेथाम् । अरेपसौ । अभि । प्रयः ॥६॥

हे वायो खं च इन्द्रश्च एषां पुरतो गृहीतानां सुतानाम् अभिपुतानां सोमानां पीतिपानम् अर्हथः । यस्मादेवं तस्मात् तान् सोमरसान् जुषेथां सेवेथाम् अरेपसां अहिंसकां । तदर्थं प्रयः सोमाख्यमन्नमभिलक्ष्यागच्छतमिति शेषः । यद्वा । प्रयः अन्नरूपान् ॥

सुता इन्द्राय वायवे सोमांसो दध्याशिरः ।

निम्नं न यन्ति सिन्धवोऽभि प्रयः ॥ ७ ॥

सुताः । इन्द्राय । वायवे । सोमांसः । दधिऽआशिरः ।

निम्नम् । न । यन्ति । सिन्धवः । अभि । प्रयः ॥ ७ ॥

इन्द्राय वायवे च सोमांसः सोमाः दध्याशिरः दध्याश्रयणाः सुताः अभिपुताः संपादिताः । ते च निम्नं गतं सिन्धवः न नय इव हे इन्द्रवायू युवाम् अभि यन्ति प्रयः अन्नरूपाः ॥

तृतीयेऽहनि^१ प्रउगशस्त्रे 'सजृविश्वेभिः' इति वैश्वदेवस्तृचः । सूत्रितं च—'सजृविश्वेभिर्देवेभिरन नः प्रिया प्रियाम्' (आश्र. श्रौ. ७. १०) इति ॥

सजृविश्वेभिर्देवेभिरश्विभ्यामुपसा सजृः । आ याह्यग्रे अत्रिवत्सुते रण ॥८॥

सजृः । विश्वेभिः । देवेभिः । अश्विभ्याम् । उपसा । सजृः ।

आ । याहि । अग्रे । अत्रिवत् । सुते । रण ॥ ८ ॥

हे अग्रे विश्वेभिः सर्वैः देवेभिः देवैः सजृः संगतः सन् अश्विभ्यामुपसा च सजृः समानप्रीतिः सन् आ^२ याहि आगहि^३ । अत्रिवत् अत्रिरिव । अत्रेयज्ञे यथा तत्रेयर्थः । यद्वा । अत्रियथा यज्ञे रमते तद्वत् सुते अभिपुते सोमे रण रमस्व ॥

उत्तरे द्वे नवमीदशस्यौ स्पष्टे ॥

१. ख-च-ण-भ-अन्नरूपांश्च; झ-त-न-र-अन्नरूपान् वा । २. न-दशरथे तृतीयेऽहनि । ३. ख-झ-त-न-भ-र-आयाहि आगहि नास्ति ।

स॒जूर्मि॒त्रावरु॑णाभ्यां स॒जूर् सोमे॑न विष्णु॒ना ।

आ या॑ह्यमे अ॒त्रिवत्सु॑ते र॒ण ॥ ९ ॥

स॒ऽजूर् । मि॒त्रावरु॑णभ्याम् । स॒ऽजूर् । सोमे॑न । विष्णु॒ना ।

आ । या॑हि । अ॒ग्ने । अ॒त्रि॒ऽवत् । सु॒ते । र॒ण ॥ ९ ॥

स॒जूर् आ॒दि॒त्यैर्वसु॑भिः स॒जूर् इन्द्रे॑ण वा॒युना॑ । आ या॑ह्यमे अ॒त्रिवत्सु॑ते र॒ण ॥ १० ॥

स॒ऽजूर् । आ॒दि॒त्यैः । वसु॑भिः । स॒ऽजूर् । इन्द्रे॑ण । वा॒युना॑ ।

आ । या॑हि । अ॒ग्ने । अ॒त्रि॒ऽवत् । सु॒ते । र॒ण ॥ १० ॥ ॥ ६ ॥

पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे 'स्वस्ति नः' इति तृचः । सूत्रितं च—'स्वस्ति नो मिमीता-
मश्विना भग इति तृच इति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । तथा बृहस्पतिस्य वैश्वदेवनिविद्या-
नार्थोऽयं तृचः । 'स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति
सूत्रितत्वात्^१ ॥

स्व॒स्ति नो॑ मिमी॒ताम॒श्विना॒ भगः॑ स्व॒स्ति दे॒व्यदि॑तिर॒न॒र्वणः॑ ।

स्व॒स्ति पू॒षा अ॒सुरो॑ द॒धातु॑ नः स्व॒स्ति द्यावा॑पृ॒थिवी॑ सु॒चेतु॑ना ॥ ११ ॥

स्व॒स्ति । नः॑ । मि॒मी॒ताम् । अ॒श्विना॑ । भगः॑ । स्व॒स्ति । दे॒वी । अ॒दि॒तिः । अ॒न॒र्वणः॑ ।

स्व॒स्ति । पू॒षा । अ॒सुरः॑ । द॒धातु॑ । नः॑ । स्व॒स्ति । द्यावा॑पृ॒थिवी॑ इति । सु॒ऽचेतु॑ना ॥ ११ ॥

१नः अस्मभ्यम् १अश्विना अश्विनौ १स्वस्ति अविनाशं क्षेमं १मिमीतां कुरुताम् । १भगः च
१स्वस्ति क्षेमं मिमीताम् । तथा १देव्यदितिः च स्वस्ति मिमीताम् । १अनर्वणः अप्रत्यृतः १पूषा
१असुरः शत्रूणां निरसिता प्राणानां बलानां दाता वा नः^२ १स्वस्ति १दधातु । १नः अस्मभ्यं
१द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावपि १सुचेतुना शोभनेन प्रज्ञानेन विशिष्टे १स्वस्ति मिमीताम् ॥

स्व॒स्तये॑ वा॒युमुप॑ ब्रवामि॒ह सोम॑ स्व॒स्ति भुव॑नस्य॒ यस्पतिः॑ ।

बृह॑स्पतिं सर्व॑गणं स्व॒स्तये॑ स्व॒स्तये॑ आ॒दित्या॑सो भवन्तु नः ॥ १२ ॥

स्व॒स्तये॑ । वा॒युम् । उप॑ । ब्र॒वामि॒ह । सोम॑म् । स्व॒स्ति । भुव॑नस्य । यः । पतिः ।

बृह॑स्पतिम् । सर्व॑ऽगणम् । स्व॒स्तये॑ । स्व॒स्तये॑ । आ॒दि॒त्यासः॑ । भ॒वन्तु॑ । नः॑ ॥ १२ ॥

१. न-सूत्रितत्वात् । दीक्षितानामुपतापे निविद्यानार्थमयं तृचः । तथा च सूत्रितं—स्वस्त्यात्रेये निविदं
दभ्यात् । प्रकृत्या निगद इति । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे स्वस्ति नो मिमीतामिति तृचः । सूत्रितं
च—स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति तृच इति वैश्वदेवमिति । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-भगश्च ।

१स्वस्तये क्षेमाय १वायुमुप १ब्रवामहै स्तुम इत्यर्थः । १सोमं चोप ब्रवामहै । १यः च सोमः १भुवनस्य १पतिः पालकः । सर्वलोकजीवनस्य सोमायत्तरवात् । तथा १सर्वगणं सर्वदेवगणोपेतं १बृहस्पतिं बृहतः कर्मणो मन्त्रस्य पालयितारं १स्वस्तये स्तुमः^१ । १आदित्यासः आदित्या अदितेः पुत्राः सर्वे देवा अरुणादयो द्वादश वा १नः अस्माकं १स्वस्तये १भवन्तु ॥

सत्रमध्ये दीक्षिते व्याधिते सति तस्मिन्नहनि वैश्वदेवशब्देऽयं तृचो निविद्धानार्थः । सूत्रितं च—‘ स्वस्त्याग्नेये निविदं दध्यात् ’ (आश्व. श्रौ. ६. ९) इति । स्वस्त्याग्नेयशब्देनायं तृचो विवक्षित इति तत्र व्याख्यातम् । तथा भयादिके सरथयं तृचो जप्यः ॥

विश्वे देवा नो अद्या स्वस्तये वैश्वानरो वसुरग्निः स्वस्तये ।

देवा अवन्तुभवः स्वस्तये स्वस्ति नो रुद्रः पात्वंहसः ॥ १३ ॥

विश्वे । देवाः । नः । अद्य । स्वस्तये । वैश्वानरः । वसुः । अग्निः । स्वस्तये ।

देवाः । अवन्तु । ऋभवः । स्वस्तये । स्वस्ति । नः । रुद्रः । पातु । अंहसः ॥ १३ ॥

१विश्वे सर्वेऽपि १देवाः १नः अस्मान् १अद्य अस्मिन् यागदिने १स्वस्तये क्षेमाय अवन्तु । १वैश्वानरः । विश्व एनं नरा नयन्तीति वैश्वानरः । १वसुः सर्वस्य वासयिता १अग्निः देवः । ‘ अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः ’ (निरु. ७. २३) इति यास्कः । सोऽपि १स्वस्तये अवतु । १देवाः १ऋभवः अपि १स्वस्तये १अवन्तु । १रुद्रः दुःखात् द्रावयिता देवोऽपि १अंहसः पापान् १स्वस्ति १पातु १नः अस्मान् ॥

स्वस्ति मित्रावरुणा स्वस्ति पथ्ये रेवति ।

स्वस्ति न इन्द्रश्चाग्निश्च स्वस्ति नो अदिते कृधि ॥ १४ ॥

स्वस्ति । मित्रावरुणा । स्वस्ति । पथ्ये । रेवति ।

स्वस्ति । नः । इन्द्रः । च । अग्निः । च । स्वस्ति । नः । अदिते । कृधि ॥ १४ ॥

हे १मित्रावरुणा अहोरात्राभिमानिदेवौ १स्वस्ति कुरुतम् । हे १पथ्ये । पन्थाः^१ अन्तरिक्षमार्गः^२ । तत्र हिता मार्गाभिमानिनी देवी । हे तादृशि १रेवति धनवति देवि १स्वस्ति कृधि । १इन्द्रश्चाग्निश्च प्रत्येकं १नः अस्मभ्यं १स्वस्ति कृधि । हे १अदिते देवि १नः १स्वस्ति १कृधि कुरु ॥

१. ख-च-ण-स्तुम इत्यर्थः । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-पन्थाः पथ्या स्वस्ति देवमन्तरिक्षमार्गः ; श-पथ्या स्वस्ति देवं पन्था अन्तरिक्षमार्गः ।

स्वस्ति पन्थामनु चरेम सूर्याचन्द्रमसाविव ।

पुनर्ददताम्रता जानता सं गमेमहि ॥ १५ ॥

स्वस्ति । पन्थाम् । अनु । चरेम । सूर्याचन्द्रमसौऽश्व ।

पुनः । ददता । अम्रता । जानता । मम् । गमेमहि ॥ १५ ॥

पन्थां पन्थानं स्वस्ति क्षेमेण अनु चरेम सूर्याचन्द्रमसाविव । तौ यथा निरालम्बे मार्गे राक्षसादिभिरनुपद्रुतौ संचरतमद्रत् । किंच वयं प्रवसन्तः पुनर्ददता अभिमतम् अम्रता चिरकाल-विलम्बकोपेन^१ अहिंसता जानता अविस्मरता मदीयश्चिरकालं गतः कोऽयमिति संदेहमकुर्वता । मदीयोऽयमिति बुध्यमानेनेत्यर्थः । उक्तलक्षणेन बन्धुजनेन सं गमेमहि संगच्छेमहि^२ । यद्वा । पूर्वार्धं प्रवसतां वाक्यमुत्तरार्धं बन्धूनाम् । वयं बन्धवो ददताभिमतमुपार्जितं यच्छताम्रता प्रवासकोपेन^३ अहिंसता जानता मस्नेहमधिगच्छता प्रवसता सं गमेमहि ॥ ७ ॥

‘प्र इयावाश्च’ इति सप्तदशर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘प्र इयावाश्च त्र्यूना इयावाश्चो मारुतं ह तत्पङ्क्तिः पष्ठयन्त्या च’ इति । अत्रेयः इयावाश्च ऋषिः । ‘ह तत्’ इति प्रयोगान् इदमादीनि दश सूक्तानि मरुदेवत्यानि । पृष्ठी सप्तदशी च पङ्क्त्यो शिष्टाः पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभः । गतो विनियोगः ॥

प्र इयावाश्च धृष्णुयार्चा मरुद्भिर्ऋकभिः ।

ये अद्रोघमनुष्वधं श्रवो मदन्ति यज्ञियाः ॥ १ ॥

प्र । इयावऽअश्व । धृष्णुऽया । अर्च । मरुतऽभिः । ऋकऽभिः ।

ये । अद्रोघम् । अनुऽस्वधम् । श्रवः । मदन्ति । यज्ञियाः ॥ १ ॥

ह इयावाश्च एतन्नामक ऋषे धृष्णुया धृष्णुस्त्वम् ऋकभिः^१ स्तुत्यान् मरुतः^२ प्र अर्च । द्वितीयार्थे तृतीया । एवं स्वयमेव संप्रेष्यति । यद्वा । यजमानो होतारं इयावाश्चं ब्रूते । यद्वा । मरुद्भिर्मरुमदशैर्ऋकभिः स्तोत्रभिः सह स्तोत्रैर्वा अर्चं स्तुहीत्यर्थः । ये मरुतः यज्ञियाः यज्ञार्हाः अनुष्वधं प्रत्यहम्^३ । हविलक्षणाज्ञप्रदानं^४ स्वधा । अनु पश्चाद्वा । अद्रोघम् अहिंसकं श्रवः अन्नं लब्ध्वा मदन्ति हृष्यन्ति ॥

१. ख-च-ण- विलम्बात् कोपेन । २. ग-घ-ज-श-‘संगच्छेमहि’ नास्ति । ३. झ-त-न-भ-र-प्रयासकोपेन । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-ऋकभिः मरुद्भिः स्तुत्यान् मरुतः ; श-ऋकभिः स्तुत्यान् मरुतः । ५. ख-झ-त-न-भ-र-प्रतिहविलक्षणाप्रदानम् ।

ते हि स्थिरस्य शर्वसः सखायः सन्ति धृष्णुया ।

ते यामन्ना धृषद्विनस्त्मना पान्ति शश्वतः ॥ २ ॥

ते । हि । स्थिरस्य । शर्वसः । सखायः । सन्ति । धृष्णुऽया ।

ते । यामन् । आ । धृषत्स्विनः । त्मना । पान्ति । शश्वतः ॥ २ ॥

१ते १हि ते खलु १स्थिरस्य अविचलितस्य १शर्वसः बलस्य १सखायः १सन्ति भवन्ति मह्यम् ।
१धृष्णुया धृष्णवः । १ते च १यामन्ना । आ^१ इति चार्थे । गमनेऽपि १धृषद्विनः धर्षणवन्तः^२ १स्मना
आस्मना अनुग्रहेणैव अस्मदुपकारमनपेक्षयैव^३ १शश्वतः बहूनस्मान् पुत्रभृत्यादीन् १पान्ति रक्षन्ति ॥

ते स्पन्द्रासो नोक्षणोऽति स्कन्दन्ति शर्वरीः ।

मरुतामधा महो दिवि क्षमा च मन्महे ॥ ३ ॥

ते । स्पन्द्रासः । न । उक्षणः । अति । स्कन्दन्ति । शर्वरीः ।

मरुताम् । अध । महः । दिवि । क्षमा । च । मन्महे ॥ ३ ॥

१ते मरुतः १स्पन्द्रासः स्पन्दनशीलाः १उक्षणः जलस्य सेक्ताश्च । १न इति चार्थे । यस्मात्
स्पन्द्रा अन्येषां तस्मात् १शर्वरीः । शर्वर्यो रात्रयः । कालावयवानित्यर्थः । तान् १अति १स्कन्दन्ति
अतिक्रम्य गच्छन्ति । नित्या इत्यर्थः । यस्मादेत एवेविधास्तस्मात् १मरुताम् १अध अधुना १महः तेजः
१दिवि ह्यलोके १क्षमा क्षमायां भूमौ च वर्तमानं १मन्महे स्तुमः ॥

मरुत्सु वो दधीमहि स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया ।

विश्वे ये मानुषा युगा पान्ति मर्त्यं रिषः ॥ ४ ॥

मरुत्सु । वः । दधीमहि । स्तोमम् । यज्ञम् । च । धृष्णुऽया ।

विश्वे । ये । मानुषा । युगा । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः ॥ ४ ॥

हे अध्वर्युहोत्रादयः १वः यूयं १मरुत्सु १धृष्णुया धर्षकेषु १दधीमहि ॥ व्यत्ययेनोत्तमः ॥ धत्त ।
किम् । १स्तोमं स्तोत्रं १यज्ञं १च । इज्यतेऽनेनेति यज्ञं हविः । तदुभयं किमर्थं दीयत इति । १ये मरुतः
१विश्वे सर्वेऽपि १मानुषा मानुषाणि १युगा युगानि । सर्वेषु कालेष्वित्यर्थः^४ । १मर्त्यं मरणधर्माणं
यजमानं १रिषः हिंसकात् सकाशात् १पान्ति रक्षन्ति ॥

१. झ-न- इह आ । २. त- धर्षणवर्षणवन्तः । ३. ख-च-ण- अस्मदुपकारानपेक्षया । ४. ख-
च-झ-ण-न-भ- लोकेष्वित्यर्थः ।

अर्हन्तो ये सुदानवो नरो असामिशवसः ।

प्र यज्ञं यज्ञियेभ्यो दिवो अर्चो मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

अर्हन्तः । ये । सुदानवः । नरः । असामिशवसः ।

प्र । यज्ञम् । यज्ञियेभ्यः । दिवः । अर्च । मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

हे होतः हे आत्मन् वा १ये १अर्हन्तः पूज्याः १सुदानवः शोभनदानाः १नरः नेतारः कर्मणाम् १असामिशवसः अनल्पबलाः सन्ति तेभ्यः १यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यः १दिवः द्योतमानेभ्यः १मरुद्भ्यः ॥ विभक्तिवचनयोर्व्यत्ययः । यद्वा कर्मणि षष्ठी ॥ दीप्तं १यज्ञं यज्ञसाधनं हविः १प्र १अर्च पूजय प्रयच्छेत्यर्थः । अथवा दिवोऽन्तरिक्षादागतेभ्य इति संबन्धः ॥ ॥ ८ ॥

आ रुक्मैरा युधा नरं ऋष्वा ऋष्टीरसृक्षत ।

अन्वेनां अहं विद्युतो मरुतो जज्झतीरिव भानुर्तं तमनां दिवः ॥ ६ ॥

आ । रुक्मैः । आ । युधा । नरः । ऋष्वाः । ऋष्टीः । असृक्षत ।

अनु । एनान् । अहं । विद्युतः । मरुतः । जज्झतीः इव । भानुः । अर्तं । तमनां । दिवः ॥ ६ ॥

१नरः वृष्टेर्नेतारः १ऋष्वाः महान्तो मरुतः १रुक्मैः रोचमानैराभरणविशेषैः १आ रोचन्त इति शेषः ॥ उपसर्गश्रुतेः संगतक्रियाध्याहारः ॥ तथा १युधा प्रहरणसाधनेनायुधेन १आ रोचन्ते । एते मरुतः १ऋष्टीः आयुधविशेषान् १असृक्षत । प्रक्षिपन्ति मेघभेदार्थम् । १एनान् १मरुतः १विद्युतः अपि १जज्झतीरिव शब्दकारिण्य आप इव । 'जज्झतीरापो भवन्ति शब्दकारिण्यः' (निरु. ६. १६) इति निरुक्तम् । १अनु १अहं अनुगच्छन्त्येव । १दिवः द्योतमानस्य मरुद्भ्यः १भानुः दीप्तिः १तमना स्वयमेव १अर्तं निरगात् ॥

ये ववृधन्त पार्थिवा य उरावन्तरिक्ष आ ।

वृजने वा नदीनां सधस्ये वा महो दिवः ॥ ७ ॥

ये । ववृधन्त । पार्थिवाः । ये । उरौ । अन्तरिक्षे । आ ।

वृजने । वा । नदीनाम् । सधस्ये । वा । महः । दिवः ॥ ७ ॥

१ये मरुतः १पार्थिवाः पृथिवीसंबद्धाः सन्तः १ववृधन्त वर्धन्ते । १ये च १उरौ महति १अन्तरिक्षे च ववृधन्त । १आ इति चार्थः । १नदीनां नदनवतीनां १वृजने १वा बले १ववृधन्त । १महः महतः १दिवः

सुलोकस्य ^१सधस्ये सहस्थाने^१ च ववृधन्त । उभयत्र वाशब्दश्चार्थः । एवं सर्वत्र वर्धमाना मरुतो
वृष्ट्यर्थमृष्टीः असृक्षतेति^२ पूर्वत्र संबन्धः ॥

शर्धो मारुतमुच्छंस सत्यशवसमृभ्वसम् ।

उत स्म ते शुभे नरः प्र स्पन्द्रा युजत त्मना ॥ ८ ॥

शर्धः । मारुतम् । उत । शंस । सत्यशवसम् । ऋभ्वसम् ।

उत । स्म । ते । शुभे । नरः । प्र । स्पन्द्राः । युजत । त्मना ॥ ८ ॥

हे स्तोतः ^१मारुतं ^२शर्धः बलम् ^३उत् उत्कृष्टं ^४शंस स्तुहि । कीदृशं शर्धः । ^५सत्यशवसं
सत्यवेगम् ^६ऋभ्वसं महदतिप्रवृद्धम् । ^७उत ^८स्म अपि च ^९नरः वृष्टेर्नेतारः ^{१०}ते मरुतः ^{११}शुभे
उदकार्थं ^{१२}प्र ^{१३}युजत प्रायुजत समयोजयन् ^{१४}त्मना आत्मनैव जगद्रक्षाबुद्धयैव ^{१५}स्पन्द्राः चलन-
स्वभावाः पृषतीरित्यर्थः^{१६} ॥

उत स्म ते परुण्यामूर्णा वसत शुन्ध्यवः ।

उत पव्या रथानामद्रिं भिन्दन्त्योर्जसा ॥ ९ ॥

उत । स्म । ते । परुण्याम् । ऊर्णाः । वसत । शुन्ध्यवः ।

उत । पव्या । रथानाम् । अद्रिम् । भिन्दन्ति । ओर्जसा ॥ ९ ॥

^१उत ^२स्म अपि च ^३ते^४ मरुतः^५ परुण्याम् एतन्नामिकायां नद्यां वर्तन्ते । ये ^६ऊर्णाः दीप्तीः
^७शुन्ध्यवः शोधिकाः ^८वसत आच्छादयन्ति ते । ^९उत अपि च ^{१०}पव्या नेम्या ^{११}रथानां स्वकीयानां
रथचक्रेण ^{१२}ओर्जसा बलेन च ^{१३}अद्रिं ^{१४}भिन्दन्ति मेघं गिरिं वा विदारयन्ति ॥

आपथयो विपथयोऽन्तस्पथा अनुपथाः ।

एतेभिर्मह्यं नामभिर्यज्ञं विष्टार ओहते ॥ १० ॥

आऽपथयः । विऽपथयः । अन्तःऽपथाः । अनुऽपथाः ।

एतेभिः । मह्यम् । नामऽभिः । यज्ञम् । विऽस्तारः । ओहते ॥ १० ॥

^१आपथयः । अस्मदभिसुखा मार्गा येषां ते तादृशाः । ^२विपथयः विष्वक्मार्गाः ^३अन्तस्पथाः
दरीसुधिराविमार्गाः ^४अनुपथाः अनुकूलमार्गाश्च ये मरुतः सन्ति ते ^५एतेभिः एतैश्चतुर्विधैः ^६नामभिः

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-वा सहने; र- वा महते । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-असृजतेति । ३. ख-
च-झ-ण-त-न-भ-र-पृथिवीरित्यर्थः । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- एते ।

नामकैः स्वरूपैः १महं मदर्थं २यज्ञं ३विस्तारः विस्तृताः सन्तः ४ओहते वहन्ति । यद्वा । एतैर्नामभि-
रुदकैः सार्धं यज्ञमाहते ॥ ११ ॥

अध॑ नर॑ न्यो॒हतेऽधा॑ नि॒युतं॑ ओहते ।

अधा॑ पारा॑वता इति॑ चि॒त्रा रूपाणि॑ द॒श्या ॥ ११ ॥

अध॑ । नरः । नि । ओह॑ते । अध॑ । नि॒ऽयुतः । ओह॑ते ।

अध॑ । पारा॑वताः । इति॑ । चि॒त्रा । रूपाणि॑ । द॒श्या ॥ ११ ॥

१अध अथ २नरः अभिमतवृष्ट्यादिनेतारः ३न्योहते नितरां वहन्ति जगत् । ४अध ५नियुतः स्वयमेव मिश्रयितारः सन्तः ६ओहते । ७अध अथ ८पारावताः । परावहूरदेशः । तत्संबन्धिनश्चान्त-
रिक्षादिदूरदेशे ग्रहतारामेधादिधारकाः सन्त ओहत इत्यर्थः । ९इति उक्तप्रकारेण तेषां १०रूपाणि ११चित्रा
नानाविधानि चायनीयानि वा १२दश्यां स्वव्यापारैर्दर्शनीयानि भवन्तिवति शेषः ॥

छन्दः॑स्तुभः॑ कु॒भन्य॑व॒ उत्स॑मा की॒रिणो॑ नृ॒तुः ।

ते मे॒ के चि॒त्र ता॒यव॒ ऊमा॑ आस॒न्द्द॒शि त्वि॒षे ॥ १२ ॥

छन्दः॑ऽस्तुभः । कु॒भन्य॑वः । उत्स॑म् । आ । की॒रिणः । नृ॒तुः ।

ते । मे । के । चि॒त्र । न । ता॒यवः । ऊमाः । आ॒सन् । द॒शि । त्वि॒षे ॥ १२ ॥

१छन्दस्तुभः छन्दोभिः स्तोतारः २कुभन्यवः उदकेच्छवः ३कीरिणः स्तोतारः ४उत्सं कूपमपेक्ष्य
नृपिताय गोतमाय यान्मरुतः ५आ ६नृतुः सर्वतोऽकुर्वन् अनयन् वा स्तोत्रम् । यद्वा । ये छन्दः-
स्तुभश्छन्दोभिः स्तुत्याः । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । कुभन्यवः सेक्तारो वृष्ट्युदकस्य । कुभिरुन्दनकर्मा ।
कीरिणः स्तोतुर्गोतमस्य पानार्थम् उत्सं कूपम् आ नृतुः आनीतवन्तः । ‘ असिञ्चन्नुत्सं गोतमाय
नृणजे ’ (ऋ. सं. १. ८५. ११) इति श्रुतम् ॥ ‘ नृ नये ’ इत्यस्य वा नर्ततेर्वा विक्षेपमात्रार्थस्येदं
रूपम् ॥ ७ते मरुतः ८के ९चित् १०मे मह्यं ११तायवः १२न कदाचिदप्यदृश्यान्तस्करा द्व स्थिताः १३ऊमाः
रक्षकाः १४दृशि दर्शने १५आसन् विषयभूता अभवन् । केचित् १६त्विषे शरीरदीर्घ्यै बलाय वा आसन् ।
प्राणरूपेणेति भावः ॥

य ऋ॒ष्व ऋ॒ष्टिर्वि॒द्युतः॑ क॒वयः॑ स॒न्ति वे॒धसः॑ ।

तमृ॒षे मा॒रुतं॑ ग॒णं न॑म॒स्या र॒मया॑ गि॒रा ॥ १३ ॥

ये । ऋ॒ष्व । ऋ॒ष्टिऽवि॒द्युतः । क॒वयः । स॒न्ति । वे॒धसः ।

तम् । ऋ॒षे । मा॒रुतम् । ग॒णम् । न॑म॒स्य । र॒मय॑ । गि॒रा ॥ १३ ॥

१ये मरुतः १क्रष्वाः दर्शनीयाः १कृष्टिविद्युतः आयुर्धैर्विद्योतमानाः १कवयः मेधाविनः १वेधमः सर्वस्य^१ विधातारः १सन्ति १तं तेषां १मारुतं १गणं १रमया रमणीयया १गिरा स्तुत्या हं १ऋषे इयावाश्च १नमस्य परिचर स्तुहि ॥

अच्छं ऋषे मारुतं गणं दाना मित्रं न योषणा ।

दिवो वा धृष्णव ओर्जसा स्तुता धीभिरिषण्यत ॥ १४ ॥

अच्छं । ऋषे । मारुतम् । गणम् । दाना । मित्रम् । न । योषणा ।

दिवः । वा । धृष्णवः । ओर्जसा । स्तुताः । धीभिः । इषण्यत ॥ १४ ॥

हे १ऋषे १मारुतं १गणं मरुत्संघं १मित्रं १न आदित्यमिव १दाना हविर्दानेन १योषणा । यौतेरिदं रूपम् । यौतीति योषा स्तुतिः । तथा च १अच्छं अभिगच्छेति शेषः । ऋषेरुत्तरार्धः^२ प्रत्यक्षवादः । १ओर्जसा बलेन हं १धृष्णवः धर्पका मरुतः १दिवो १वा एलोकाद्वा । वाशब्दश्रुतेः इतरलोकद्वयाद्वा । १धीभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः १स्तुताः १इषण्यत गच्छत^३ यज्ञम् ॥

नू मन्वान एषां देवाँ अच्छा न वक्षणा ।

दाना सचेत सूरिभिर्यामश्रुतेभिरञ्जिभिः ॥ १५ ॥

नू । मन्वानः । एषाम् । देवान् । अच्छं । न । वक्षणा ।

दाना । सचेत । सूरिभिः । यामश्रुतेभिः । अञ्जिभिः ॥ १५ ॥

१नु क्षिप्रम् १एषां मरुताम् । एतान् मरुत इत्यर्थः । १मन्वानः स्तुवन् १देवान् मरुद्भति-रिक्तान् १वक्षणा वहनेन निमित्तेन १अच्छं अभिप्राप्तुं १न मनुते । स स्तोता १सूरिभिः मेधाविभिः^४ १यामश्रुतेभिः शीघ्रगमनेन विश्रुतैः १अञ्जिभिः फलस्य व्यञ्जकैर्मरुद्भिः ॥ सर्वाः पञ्चम्यर्थे तृतीयाः ॥ उक्तलक्षणेभ्यो मरुद्भ्यः १दाना अभिमतदानानि १सचेत संगच्छते ॥

प्र ये मे बन्ध्वेषे गां वोचन्त सूरयः पृश्नि वोचन्त मातरम् ।

अर्धा पितरमिष्मिणै रुद्रं वोचन्त शिकसः ॥ १६ ॥

प्र । ये । मे । बन्धुऽएषे । गाम् । वोचन्त । सूरयः । पृश्निम् । वोचन्त । मातरम् ।

अर्धं । पितरम् । इष्मिणम् । रुद्रम् । वोचन्त । शिकसः ॥ १६ ॥

१. ग-घ-च-ज-ण-सर्वविधातारः; त-न-र-सर्वत्र विधातारः । २. त-न-र-उत्तरार्धः । ३. च-ण-आगच्छत । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-मेधाविभिः प्रेरयितृभिः ।

१ये मरुतः १मे महां १बन्ध्वेषे स्वेषां बन्धूनामन्वेषणे सति १सूरयः प्रेरकाः १गां माध्यमिकां
वाचं गोदेवतां वा १प्र १वोचन्त प्रावोचन् ॥ अविशिष्टमृषेर्वाक्यम् । ऋषिः १ मरुद्वाक्यमनुवदति ।
तस्मादुत्तरयोः आख्यातयोः २ यच्छब्दानन्वयान्निघातः ॥ ते १पृश्नि शुदेवतां पृश्निवर्णां गां वा १मातरं
१वोचन्त अमुवन् । ' पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः ' (तै. सं. २. २. ११. ४) इति श्रुतेः । १अथ
अथ १पितरं स्वकीयम् १इष्मिणं गमनवन्तमज्ञवन्तं वा १रुद्रं १वोचन्त १शिक्षसः शक्तास्ते । मरुतां
रुद्रेण पुत्रत्वपरिग्रहो बहुकृत्व उपपादितः ॥

स॒प्त मे॒ स॒प्त शा॒किन् एक॑मेका श॒ता द॑दुः ।

य॒मुना॑या॒मधि॑ श्रुतमु॒द्राधो॑ गव्यं मृ॒जे नि रा॒धो अ॒श्व्यं मृ॒जे ॥ १७ ॥

स॒प्त । मे॒ । स॒प्त । शा॒किन् । एक॑म॒ऽएका । श॒ता । द॑दुः ।

य॒मुना॑याम् । अधि॑ । श्रुतम् । उ॒त् । रा॒धः । गव्य॑म् । मृ॒जे । नि । रा॒धः । अ॒श्व्यम् । मृ॒जे ॥ १७ ॥

१सप्त सप्तसंख्याकाः ३ संघाः । ' सप्तगणा वै मरुतः ' (तै. सं. २. २. ११. १) इति श्रुतेः ।
अदितिगर्भे वर्तमानं वायुमिन्द्रः प्रविश्य सप्तधा विदार्य पुनरेकैकं सप्तधा व्यदारयत् ते एकोनपञ्चा-
शन्मरुद्गणा अभवन्निति पुराणेषु प्रसिद्धम् । ते च सप्तसंख्याकाः १शाकिनः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः ।
ते च १एकमेका एकैको गणः १मे महां १शता शतसंख्याकानि गवाश्वयूथानि १ददुः दत्तवन्तः
प्रयच्छन्तिवति वा आशीः । तैर्दत्तं १यमुनायां नद्याम् १अधि । अयं सप्तग्यर्थानुवादी ४ । तत्र १श्रुतं
प्रसिद्धं १गव्यं गोसमूहात्मकं गोसंबन्धि वा १राधः धनम् १उत् १मृजे उन्मार्जयामि । तथा तैर्दत्तम्
१अश्व्यम् अश्वसमूहात्मकं तत्संबन्धि वा १राधः धनं ५ नि १मृजे निमार्जिम् ॥ ॥ १० ॥

' को वेद जानम् ' इति षोडशचं नवमं सूक्तम् । श्यावाश्व ऋषिः । आद्यापञ्चमीदशम्येकादशी-
पञ्चदश्यः ककुभः षष्ठीसप्तमीनवमीत्रयोदशीचतुर्दशीषोडश्यः सतोबृहत्योऽष्टमी द्वादशी च गायत्र्यौ
द्वितीया बृहती तृतीयानुष्टुप् चतुर्थी पुरउणिक् । मरुतो देवता । तथा चानुक्रान्तं—' को वेद षोडश
ककुब्बृहत्यनुष्टुप् पुरउणिक् ककुप्सतोबृहत्यौ गायत्री सतोबृहती ककुभौ गायत्री सतोबृहत्यौ ककुप्सतो-
बृहती ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

को वे॒द जा॒नमे॒षां को वा॑ पु॒रा सु॒मेष्वा॑स म॒रुता॑म् ।

यद्यु॒युजे॑ कि॒ला॒स्यः ॥ १ ॥

कः । वे॒द । जा॒नम् । ए॒षाम् । कः । वा॑ । पु॒रा । सु॒मेषु॑ । आ॒स । म॒रुता॑म् ।

यत् । यु॒युजे॑ । कि॒ला॒स्यः ॥ १ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-मे ऋषिः । २. ख-च-झ-ण-त-भ-र-निघातयोः । ३. ख-च-झ-भ-र-
सप्तसंख्याकाः एतत्संख्याकाः । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-पञ्चग्यर्थानुवादी । ५. ख-च-झ-ण-त-भ-
भ-र-' धनं ' नास्ति ।

१५५॥ मरुतां पूर्वसूक्ते प्रस्तुतत्वादत्रान्वादेशविषयत्वादेशामित्यस्य निघातता ॥ १५५॥ जानम्
उपपत्तिं १५५॥ वेद जानाति कः पुमान् । १५५॥ को १५॥ वा १५॥ पुरा पूर्वमप्येषां १५॥ मरुतां १५॥ सुक्तेषु सुक्तेषु १५॥ भास
भवति । १५॥ यत् यदा एते १५॥ किलास्यः किलासीः । १५॥ पृषतीः १५॥ इत्यर्थः । ताः १५॥ युयुत्रे रथे योजितवन्तः
तदैषां स्थितिं बललक्षणानि सुखानि च को जानातीत्यर्थः । वेगविषये १५॥ सर्वत्र वायोरुपमास्पदत्वा-
दिति भावः ॥

ऐतान्नर्थेषु तस्थुषः कः शुभाव कथा ययुः ।

कस्मै सस्रुः सुदासे अन्वापय इळाभिर्वृष्टयः सह ॥ २ ॥

आ । एतान् । रथेषु । तस्थुषः । कः । शुभाव । कथा । ययुः ।

कस्मै । सस्रुः । सुदासे । अनु । आपयः । इळाभिः । वृष्टयः । सह ॥ २ ॥

१५५॥ एतान् मरुतः १५॥ रथेषु १५॥ तस्थुषः स्थितवतः १५॥ कः १५॥ आ १५॥ शुभाव श्रावयेदित्यर्थः । यद्वा । एतेषां
क्रोशध्वनिं रथध्वनिं च कः शृणुयात् । १५॥ कथा कथं १५॥ ययुः गच्छन्ति तदपि को जानाति । यद्वा ।
तान् कथमन्ये देवादयोऽनुगच्छेयुः । १५॥ कस्मै १५॥ सुदासे सुदानाय १५॥ आपयः बन्धुभूता व्यासाः १५॥ वृष्टयः
वर्षकाः ॥ अयं कर्तरि क्तिच् ॥ १५॥ इळाभिः बहुविधैरक्षैः १५॥ सह सहिताः १५॥ अनु १५॥ सस्रुः अनुक्रमेण
अवतरेयुः ॥

ते म आहुर्य आययुरुद्युभिर्विभिर्मदे ।

नरो मर्या अरेपस इमान्पश्यन्निति वृहि ॥ ३ ॥

ते । मे । आहुः । ये । आऽययुः । उप । वुडभिः । विडभिः । मदे ।

नरः । मर्याः । अरेपसः । इमान् । पश्यन् । इति । स्तुहि ॥ ३ ॥

ऋषिर्ऋष्याभ्यां मरुत्प्रादुर्भावमालयास्यन् अनया प्रादुर्भूतान् पश्यन्नाह । १५॥ ते मरुतः इत्थं लपते
१५॥ मे मद्यम् १५॥ आहुः १५॥ ये १५॥ उप १५॥ आययुः ये मरुतो मां प्राप्ताः । कः साधनैः । १५॥ वुभिः द्योतमानैः
१५॥ विभिः गन्तुभिरर्थैः । किमर्थम् । १५॥ मदे मदाय सोमपानजनिताय । किमाहुरिति तदनुवृत्ते । १५॥ नरः
नेतारः १५॥ मर्याः मनुष्येभ्यो हिताः १५॥ अरेपसः अलेपास्ते । हे ऋषे १५॥ इमान् अस्मान् १५॥ पश्यन् तथा
स्थितान् चक्षुषावलोकयन् १५॥ स्तुहि १५॥ इति आहुः । यद्वा । इति इत्थं पश्यन् स्तुहीति ॥

ये अस्त्रिषु ये वाशीषु स्वभानवः स्रक्ष रुक्मेषु खादिषु ।

श्राया रथेषु धन्वसु ॥ ४ ॥

ये । अस्त्रिषु । ये । वाशीषु । स्वभानवः । स्रक्ष । रुक्मेषु । खादिषु ।

श्रायाः । रथेषु । धन्वसु ॥ ४ ॥

१. ख-च-स-ण-न-भ-र-पृषत्यः ; श-पृषतः । २. ख-च-स-ण-भ-देशविषये ; न-देवाविषये । ३. ख-
च-स-ण-न-भ-अवतरेयुः वृष्ट्यज्ञानि ; त-र-अवतरेयुः वृष्ट्यज्ञादीनि । ४. ख-च-स-ण-त-न-भ-र-यथा ।

अनया मरुतां स्वरूपं निरूपयति । हे मरुतो युष्माकं ऽये प्रसिद्धाः ऽस्वभानवः स्वदीप्तयः
 ऽअङ्गिषु आभरणेषु ऽश्रायाः आश्रयभूताः सन्ति । ऽये च ऽवाशीषु आयुधेषु । ये च ऽस्त्रक्षु
 माल्येषु । ये ऽरुक्मेषु उरोभूषणेषु । ये च ऽखादिषु हस्तपादस्थितकटकेषु । ' हस्तेषु खादिश्च
 कृतिश्च ' (ऋ. सं. १. १६८. ३), ' पत्सु खादयः ' (ऋ. सं. ५. ५४. ११) इति हि
 श्रुती भवतः । ऽरथेषु ऽधन्वसु च ये च स्वभानवः श्रायाः सन्ति । ' सुधन्वान इषुमन्तः ', ' सुरथाः
 पृथिमातरः ' (ऋ. सं. ५. ५७. २) इति च निगमः । तान् सर्वान् स्तुम इति शेषः । यद्वा ।
 ये स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयो मरुतोऽङ्गिष्वाभरणेषु निमित्तेषु श्राया आश्रया भविष्यामः । ये च
 वाशीषु निमित्तेषु । एवं सर्वत्र योज्यम् । तादृग्विधानिमान्पश्यन् स्तुहीति पृथग् संबन्धः । तेषामेव
 इदं वाक्यम् ॥

युष्माकं स्म रथां अनु मुदे दधे मरुतो जीरदानवः ।

वृष्टी द्यावो यतीरिव ॥ ५ ॥

युष्माकम् । स्म । रथान् । अनु । मुदे । दधे । मरुतः । जीरदानवः ।

वृष्टी । द्यावः । यतीःऽइव ॥ ५ ॥

हे ऽजीरदानवः शीघ्रदाना हे ऽमरुतः ऽयुष्माकं ऽरथान् ऽअनु उद्दिश्य ऽमुदे मोदाय ऽदधे
 धारयामि करोमीत्यर्थः । सामर्थ्यात् स्तुतीरिति लक्ष्यते । ' स्म ' इति पूरणः^१ । ' वृष्टी वृष्ट्या ' यतीः
 सर्वत्र गच्छन्तीः ऽद्यावः दीप्तीरिव दृश्यमानान् रथानिति संबन्धः ॥ ॥ ११ ॥

कारीयां तिस्रः पिण्ड्यो होतव्याः । तत्र द्वितीयायाः ' आ यं नरः ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं
 च—' आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे विद्युन्महसो नरो अश्मदिद्यवः ' (आद्य. श्रौ. २. १३)
 इति ॥

आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमचुच्यवुः ।

वि पर्जन्यं सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति वृष्टयः ॥ ६ ॥

आ । यम् । नरः । सुदानवः । ददाशुषे । दिवः । कोशम् । अचुच्यवुः ।

वि । पर्जन्यम् । सृजन्ति । रोदसी इति । अनु । धन्वना । यन्ति । वृष्टयः ॥ ६ ॥

ऽनरः नेतारः ऽसुदानवः शोभनदाना मरुतः ऽयं ऽकोशम् । मेघनामैतत् । अपां कोशवन्दारकं
 मेघं ऽददाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ऽदिवः अन्तरिक्षात् ऽआ ऽअचुच्यवुः आच्यावयन्ति
 ' पर्जन्यं मेघं ऽरोदसी ऽअनु द्यावापृथिव्यावनुसृज्य ऽवि ऽसृजन्ति विमोक्षयन्ति । पश्चात् ऽधन्वना
 सर्वत्र गच्छतोदकेन सह ऽवृष्टयः वृष्टिप्रदा मरुतः ऽयन्ति सर्वत्र व्याप्नुवन्ति ॥

तत्तृदानाः सिन्धवः क्षोदसा रजः प्र संसुर्धेनवो यथा ।

स्यन्ना अश्वाइवाध्वनो विमोचने वि यद्वर्तन्ते अन्यः ॥ ७ ॥

तत्तृदानाः । सिन्धवः । क्षोदसा । रजः । प्र । संसुः । धेनवः । यथा ।

स्यन्नाः । अश्वाः इव । अध्वनः । विमोचने । वि । यत् । वर्तन्ते । अन्यः ॥ ७ ॥

१सिन्धवः स्यन्दमाना अपः २तत्तृदानाः निमिन्दन्तः ३मेघान् ४मरुतः ५क्षोदसा उदकेन सह ६रजः अन्तरिक्षं ७प्र ८ससुः प्रसरन्ति । ९धेनवो १०यथा पयः सिञ्चन्त्यो नवप्रसूताः ११गाव इव । किंच दृष्टान्तान्तरम् । १२स्यन्नाः आशुगतयः १३अश्वाइव अश्वाः १४यथा १५अध्वनः १६विमोचने मनुष्याणामध्व-विमोकाय संचरन्ति तथेत्यर्थः । १७यत् यदा १८अन्यः । नदीनामैतत् । नद्यः १९वि २०वर्तन्ते २१विविधं संचरन्ति । अथवा प्रतिनिवृत्त्य वर्तन्ते । प्रवर्धन्ते इत्यर्थः । तदैवं २२कुर्वन्तीति पूर्वत्रान्वयः ॥

आ यात मरुतो दिव आन्तरिक्षादमादुत । माव स्थात परावतः ॥ ८ ॥

आ । यात । मरुतः । दिवः । आ । अन्तरिक्षात् । अमात् । उत ।

मा । अव । स्थात । परावतः ॥ ८ ॥

हं १मरुतः २परावतः अत्यन्तदूरदेशात् ३दिवः शुलोकात् ४आ ५यात । तथा ६अन्तरिक्षात् ७आ यात । ८उत अपि च ९अमात अस्माल्लोकादा यात । परावत इत्यत्रापि वा योज्यम् । परावतो दूरदेशे तत्र तत्र शुलोकादौ १०माव ११स्थात अवस्थिति मा कुरुत ॥

मा वो रसानितभा कुभा क्रमुर्मा वः सिन्धुर्नि रीरमत् ।

मा वः परिं घात्सरयुः पुरीषिण्यस्मे इत्सुम्रमस्तु वः ॥ ९ ॥

मा । वः । रसा । अनितभा । कुभा । क्रमुः । मा । वः । सिन्धुः । नि । रीरमत् ।

मा । वः । परिं । स्थात् । सरयुः । पुरीषिणी । अस्मे इति । इत् । सुम्रम् । अस्तु । वः ॥ ९ ॥

हं मरुतः १वः युष्मान् २रसा । नदीनामैतत् । ' रसा नदी भवति ' (निरु. ११. २५) इति निरुक्तम् । रसनवती शब्दवती । ३अनितभा । इता प्राप्ता भा यस्याः सा इतभा । न तादृश्य-नितभा । ४कुभा कुत्सितदीप्तिश्च ५मा ६नि ७रीरमत् मा ८निकृष्टं ९रमतु । १०क्रमुः सर्वत्रक्रमणः ११सिन्धुः समुद्रश्च १२मा नि रीरमत् । तथा १३पुरीषिणी । पुरीषमुदकम् । तद्वती १४सरयुः अपि १५मा १६परि १७घात्

१. ख-च-ण-भ-तरन्तः; झ-तितरन्तः; त-न-र-वितरन्तः । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-नव-प्रसूतिकाः । ३. ग-घ-ज-र-श- ' अश्वाः ' नास्ति । ४. ख-च-ण-त-भ-विमोकाय वर्तन्ते; न-विमोकाय विवर्तन्ते । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-तदेवम् । ६. ख-च-ण-त-न-भ-र-इत्यत्र । ७. ख-च-ण-त-न-भ-र-निकृष्टम्; श-निकृष्टं मा ।

परितस्तिष्ठतु मा निरुणद्धु । १ अस्मे १ इत् अस्मास्वेव १ अस्तु १ सुम्नं त्वदागमनजनितं सुखं १ वः
युष्माकं संबन्धि युष्मस्वभूतम् ।

तं वः शर्धं रथानां त्वेषं गणं मारुतं नव्यसीनाम् ।

अनु प्र यन्ति वृष्टयः ॥ १० ॥

तम् । वः । शर्धम् । रथानाम् । त्वेषम् । गणम् । मारुतम् । नव्यसीनाम् ।

अनु । प्र । यन्ति । वृष्टयः ॥ १० ॥

१ तं मारुतमित्यनेन संबध्यते । १ वः युष्माकं प्रेरकं १ नव्यसीनां नूतनानां १ रथानां १ शर्धं बलं १ त्वेषं दीप्तं तं १ मारुतं १ गणं च स्तौमीत्यर्थः । यद्वा । रथानां रंहणशीलानां वो युष्माकं शर्धं परेषामभि-
भावुकं गणं स्तौमीत्येकमेव वाक्यम् । अथ परोक्षकृतः । १ वृष्टयः युष्मान् १ अनु १ प्र १ यन्ति प्रकर्षेण
गच्छन्ति^१ । यद्वा । वर्षका मरुतोऽनु अनुकूलं प्रकृष्टं यन्ति गच्छन्ति ॥ ॥ १२ ॥

शर्धिशर्धं व एषां व्रातंव्रातं गणंगणं सुशस्तिभिः ।

अनु क्रामेम धीतिभिः ॥ ११ ॥

शर्धम् १ शर्धम् । वः । एषाम् । व्रातम् १ व्रातम् । गणम् १ गणम् । सुशस्तिभिः ।

अनु । क्रामेम । धीतिभिः ॥ ११ ॥

हे मरुतः १ एषां १ वः युष्माकं १ शर्धिशर्धं तत्तद्वलं १ व्रातंव्रातम् । अविश्वक्षितगणः^२ व्रातः । तं तं
व्रातं वः १ गणंगणं तं तं सप्तसप्तममुदायात्मकं गणंगणं च १ सुशस्तिभिः शोभनस्तुतिभिः १ धीतिभिः
कर्मभिर्विष्प्रदानादिलक्षणैः १ अनु १ क्रामेम अनुगच्छेम ॥

कस्मा अद्य सुजाताय रातहव्याय प्र ययुः । एना यामेन मरुतः ॥ १२ ॥

कस्मै । अद्य । सुजाताय । रातहव्याय । प्र । ययुः । एना । यामेन । मरुतः ॥ १२ ॥

१ अद्य अस्मिन् दिने १ कस्मै १ सुजाताय १ रातहव्याय दत्तहविष्काय १ प्र १ ययुः प्रकर्षेण गच्छेयुः
१ एना अनेन १ यामेन रथेन १ मरुतः ॥

येन तोकाय तनयाय धान्यं^१ बीजं वहध्वे अक्षितम् ।

अस्मभ्यं तद्धत्तन यद् ईमहे राधो विश्वायु सौमगम् ॥ १३ ॥

येन । तोकाय । तनयाय । धान्यम् । बीजम् । वहध्वे । अक्षितम् ।

अस्मभ्यम् । तत् । धत्तन । यत् । वः । ईमहे । राधः । विश्वऽआयु । सौमगम् ॥ १३ ॥

हे मरुतः १येन सदयेन मनसा २तोकाय पुत्राय ३तनयाय तत्पुत्राय धनाय वा ४धान्यं
५बीजम् ६अक्षितम् अक्षीणि ७वहध्वे धारयध्वे तेन चित्तेन ८अस्मभ्यं ९तत् धान्यं बीजं १०धत्तन ।
११यत् च १२वः युष्मान् १३ईमहे याचामहं १४राधः धनं १५विश्रायु सर्वाञ्जोपेतं कृत्स्नायुष्योपेतं वा १६सौभागं
सौभाग्यं च तद्धत्तनेति समन्वयः ॥

अतीयाम निदस्तिरः स्वस्तिभिर्हित्वावद्यमरातीः ।

वृष्टी शं योराप उस्ति भेषजं स्याम मरुतः सह ॥ १४ ॥

अति । इयाम् । निदः । तिरः । स्वस्तिभिः । हित्वा । अवद्यम् । अरातीः ।

वृष्टी । शम् । योः । आपः । उस्ति । भेषजम् । स्याम । मरुतः । सह ॥ १४ ॥

हे मरुतो वयं १स्वस्तिभिः क्षेमैः २अवद्यं पापं ३हित्वा परिस्थाय ४निदः निन्दकान् ५अरातीः
६शत्रून् ७तिरः प्रासान् । यद्वा ८तिरः अन्तर्हितम् । ९अतीयाम अतिक्रम्य गच्छेम तिरस्कुर्म इत्यर्थः ।
अनेनानिष्टपरिहारः प्रार्थित उत्तरेणेष्टप्राप्तिरुच्यते । १०वृष्टी वृष्टिषु युष्मत्प्रेरितासु सतीषु ११शं
सुखं १२योः पापानां नावनं १३च १४आपः उदकानि ॥ १५शसः स्थानं जम् ॥ १६उस्ति गायुक्तं १७भेषजम् ।
यद्यप्येतदुदकनाम तथापि पृथगपामभिधानादत्र तद्धेतुकार्यमन्नमुच्यते । तत् सर्वं १८सह १९स्याम
लभेमहि हे २०मरुतः वयम् । यद्वा । आपो युष्मत्प्रेरिता उक्तं सर्वं कुर्वन्तु । वयं सर्वे सहैव स्याम
भवेम युष्मत्स्वभूताः ॥

सुदेवः समहामति सुवीरौ नरो मरुतः स मर्त्यः ।

यं त्रायध्वे स्याम ते ॥ १५ ॥

सुदेवः । समह । असति । सुवीरः । नरः । मरुतः । सः । मर्त्यः ।

यम् । त्रायध्वे । स्याम । ते ॥ १५ ॥

हे १समह । प्रशस्तवचनः समहशब्दः । हे पूजित मरुतां गण २सः ३मर्त्यः च ४सुदेवः कल्याण-
मरुत्संज्ञकदेवोपेतः ५असति भवति । हे ६नरः नेतारो हे ७मरुतः सः ८सुवीरः शोभनपुत्राद्युपेतश्च
असति भवति । ९यं मर्त्यं १०त्रायध्वे पालयध्वे । एवं ११भवति १२ते वयं १३स्याम युष्मदीयाः ॥

स्तुहि भोजान्त्स्तुवतो अस्य यामनि रणन्गावो न यवसे ।

यतः पूर्वा इव सखीरनु ह्वय गिरा गृणीहि कामिनः ॥ १६ ॥

स्तुहि । भोजान् । स्तुवतः । अस्य । यामनि । रणन् । गावः । न । यवसे ।

यतः । पूर्वा इव । सखीन् । अनु । ह्वय । गिरा । गृणीहि । कामिनः ॥ १६ ॥

१. ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-र- यम् । २. ख-च-ज्ञ-ण-त-न-भ-र- यवनम् । ३. ग-घ-ज-र-श- 'स
मर्त्यश्च' नास्ति । ४. ग-घ-ज- स मर्त्यः । ५. त-य एवम् ।

हे ऋषे ऽस्तुवतः स्तुतिं कुर्वतः ऽअस्य यजमानस्य ऽयामनि यज्ञे ऽभोजान् दातृन् मरुतः
 ऽस्तुहि । ऽगावो ऽन ऽयवसे । तृणादिभक्षणाय गच्छन्त्यः^१ गावो यथा रमन्ते तद्वन्मरुतोऽपि ऽरणन्
 रमन्ताम् । ऽयतः गच्छतो मरुतः ऽपूर्वान् पुरातनान् ऽसर्वान् ऽहव ऽअनु ऽह्य आहय । ऽकामिनः
 स्तुतीच्छावतो मरुतः ऽगिरा स्तुत्या ऽगृणीहि स्तुहि ॥ ॥ १३ ॥

‘ प्र शर्धाय ’ इति पञ्चदशच दशमं सूक्तं श्यावाश्वस्यापि मरुदेवताकम्^२ । चतुर्दशी त्रिष्टुप् शिष्टा
 जगत्यः । ‘ प्र शर्धाय पञ्चोना जागतमुपान्त्या त्रिष्टुप् ’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ।
 आद्यैन्द्रामारुत्यां प्रधानस्य याज्या । सूत्रितं च—‘ प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इत्यैन्द्रीमनूच्य
 मारुत्या यजेत् ’ (आश्व. श्रौ. २. ११) इति ॥

प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इमां वाचमनजा पर्वतच्युते ।

धर्मस्तुभे दिव आ पृष्ठयज्वने द्युम्रश्रवसे महि नृम्णमर्चत ॥ १ ॥

प्र । शर्धाय । मारुताय । स्वभानवे । इमाम् । वाचम् । अनज । पर्वतच्युते ।

धर्मस्तुभे । दिवः । आ । पृष्ठयज्वने । द्युम्रश्रवसे । महि । नृम्णम् । अर्चत ॥ १ ॥

प्र अनजेति संबन्धः । ऽमारुताय मरुत्संबन्धिने ऽशर्धाय बलाय ऽइमां क्रियमाणां ऽवाचं
 स्तुतिं ऽप्र ऽअनज प्रापय । ऽस्वभानवे स्वायत्ततेजसे ऽपर्वतच्युते पर्वतस्य च्यावयित्रे ऽधर्मस्तुभे
 धर्मस्य स्तोभयित्रे ऽदिव ऽआ द्युलोकादागच्छते ऽपृष्ठयज्वने^३ पद् पृष्ठः स्थन्तरवृहदादिभिरीजानाय
 ऽद्युम्रश्रवसे द्योतमानाज्ञाय ऽमहि महन प्रभृतं ऽनृम्णं^४ धनं हविलक्षणम् ऽअर्चत ददतेत्यर्थः ॥

कारीयां प्रथमस्याः^५ पिण्ड्याः^६ ‘ प्र वो मरुतः ’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘ प्र वो मरुतस्तविषा
 आ यं नरः ’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

प्र वो मरुतस्तविषा उदन्यवो वयोवृधो अश्वयुजः परिज्रयः ।

सं विद्युता दधति वाशति त्रितः स्वरन्त्यापोऽवना परिज्रयः ॥ २ ॥

प्र । वः । मरुतः । तविषाः । उदन्यवः । वयःसृधः । अश्वयुजः । परिज्रयः ।

सम् । विद्युता । दधति । वाशति । त्रितः । स्वरन्ति । आपः । अवना । परिज्रयः ॥ २ ॥

हे ऽमरुतः ऽवः युष्माकं गणाः ऽप्र प्रादुर्भवन्ति । कीदृशा गणाः । ऽतविषाः दीप्ता महान्तो
 वा ऽउदन्यवः उदकेच्छवो जगद्रक्षणार्थं^७ वयोवृधः अन्नस्य वर्धयितारः ऽअश्वयुजः गमनाय रथेऽश्वानां
 योक्तारः ऽपरिज्रयः परितो गन्तारः ऽविद्युता ऽसं^८ दधति संगच्छन्ते । तदानीं ऽत्रितः त्रिषु स्थानेषु

१. ख-च-झ-ण-भ-वाच्छन्त्यः । २. ख-च-ण-भ-मरुदेवताकं च । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-
 ‘ वाचं ’ नास्ति । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- यद्वा पृष्ठयज्वने । ५. त-द्युम्रम् । ६. ख-च-झ-ण-भ-
 प्रथमायाः पिण्ड्याः; न-प्रथमायां पिण्ड्याम् । ७. ख-च-झ-ण-न-भ-र-जगद्रक्षणार्थम् ।

तायमानो मेघो मरुत्तणो वा ^१वाशति शब्दयति । अस्मिन् पक्षे संघवादः^१ अयम् । तदा ^२आपः
परित्रयः परितो गन्ध्य आपः ^३अवना अवनौ भूमौ ^४स्वरन्ति अधः पतन्ति ॥

‘विद्युन्महसः’ इति तृतीया कारीर्यामेव द्वितीयस्याः पिण्ड्या याज्या । सूत्रितं च—‘विद्युन्महसो
नरोऽश्मदिद्यवः कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णाः’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

विद्युन्महसो नरो अश्मदिद्यवो वातस्त्विषो मरुतः पर्वतच्युतः ।

अब्दया चिन्मुहुरा हादुनीवृतः स्तनयदमा रभसा उदोजसः ॥ ३ ॥

विद्युत्ऽमहसः । नरः । अश्मऽदिद्यवः । वातऽत्विषः । मरुतः । पर्वतऽच्युतः ।

अब्दऽया । चित् । मुहुः । आ । हादुनिऽवृतः । स्तनयत्ऽअमाः । रभसाः । उत्ऽओजसः ॥ ३ ॥

^१विद्युन्महसः विद्योतमानतेजसः ^२नरः वृष्ट्यादेर्नैतारः ^३अश्मदिद्यवः व्यासायुधा अश्मसार-
मयायुधा वा ^४वातस्त्विषः प्रासदीसयः ^५पर्वतच्युतः पर्वतानां मेघानां वा च्यावयितारः ^६अब्दया
^७मुहुः उदकानां दातारः ॥ जम्ः^८ याजादेशः । चिदिति पूरणः ॥ ^९हादुनीवृतः हादुन्याः अशनेः^{१०}
प्रवर्तकाः ^{११}स्तनयदमाः । अमाशब्दः साहित्यवाची । शब्दोपेतगणा इत्यर्थः । ^{१२}रभसाः घृष्टार्थमु-
द्युक्तानाः ^{१३}उदोजसः उद्गतबलाः^{१४} ^{१५}मरुतः वृष्ट्यर्थं प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥

व्यक्तून् रुद्रा व्यहानि शिक्सो व्यन्तरिक्षं वि रजांसि धूतयः ।

वि यदज्राँ अजथ नाव ई यथा वि दुर्गाणि मरुतो नाह रिष्यथ ॥ ४ ॥

वि । अक्तून् । रुद्राः । वि । अहानि । शिक्सः । वि । अन्तरिक्षम् । वि । रजांसि । धूतयः ।

वि । यत् । अज्राँ । अजथ । नावः । ईम् । यथा ।

वि । दुःऽगानि । मरुतः । न । अहं । रिष्यथ ॥ ४ ॥

हे ^१रुद्राः रुद्रपुत्रा मरुतः ^२अक्तून् रात्रीः ^३वि अजथ इत्युत्तरार्धगतेन संबध्यते । एवं
सर्वत्रेति । क्षिपथेति तस्यार्थः । ^४अहानि अपि ^५वि अजथ । हे ^६शिक्सः शक्ताः सर्वमपि कर्तुम्
^७अन्तरिक्षं ^८वि अजथ । तथा ^९रजांसि ^{१०}वि अजथ । हे ^{११}धूतयः कम्पकाः ^{१२}यत् यदा ^{१३}अज्राँ मेघान्
^{१४}वि^{१५} ^{१६}अजथ^{१७} गमयथ ^{१८}नाव ईं ताः ^{१९}यथा समुद्रं तद्वत् ^{२०}दुर्गाणि शत्रुनगराणि ^{२१}वि अजथ हे
^{२२}मरुतो ^{२३}नाह ^{२४}रिष्यथ नैव हिंस्यथ ॥

१. ख-च-ण-सर्वदः; झ-त-भ-संवादः; न-संप्रवादः; श-संविशुता । २. र-श-शमः । ३. ख-च-
झ-ण-न-भ-र-‘अशनेः’ नास्ति । ४. ख-च-ण-बहुलाः; अ-न-र-उद्गतबलाः; भ-हुतबलाः । ५. झ-त-
भ-र-विष्यथ ।

तद्वीर्यं वो मरुतो महित्वनं दीर्घं ततान् सूर्यो न योजनम् ।

एता न यामे अगृभीतशोचिषोऽनश्चदां यन्नययातना गिरिम् ॥ ५ ॥

तत् । वीर्यम् । वः । मरुतः । महिऽत्वनम् । दीर्घम् । ततान् । सूर्यः । न । योजनम् ।

एताः । न । यामे । अगृभीतऽशोचिषः । अनश्चऽदाम् । यत् । नि । अयातन । गिरिम् ॥ ५ ॥

हे ^१मरुतः ^२वः युष्माकं ^३तद्वीर्यं प्रसिद्धं सामर्थ्यं ^४महित्वनं महत्त्वं ^५दीर्घम् अत्यन्तमायतं ^६ततान तनोति । लोके ^७सूर्यो ^८न योजनं सूर्यस्तेज इव । ^९एता ^{१०}न^१ एतवर्णा देवानामश्वा इव । ते यथा ^{११}यामे^२ गमने योजनं^३ दीर्घं तन्वन्ति तद्वदित्यपरो दृष्टान्तः । ते च ^{१२}अगृभीतशोचिषः अगृहीततेजस्काः । यद्वैतन्मरुतां विशेषणम् । हे मरुतो यूयमगृभीतशोचिषः सन्तः ^{१३}यत् यदा ^{१४}अनश्चदां व्यापकोक्तादातारं पणिभिरपहतानामश्वानामप्रदातारं वा ^{१५}गिरिं मेघं पर्वतं वा ^{१६}न्ययातन निहतवन्तः^३ स्थ^३ ॥ ॥ १४ ॥

अभ्राजि शर्धो मरुतो यदर्णसं मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः ।

अध स्मा नो अरमति सजोषसश्चक्षुरिव यन्तमनु नेषथा सुगम् ॥ ६ ॥

अभ्राजि । शर्धः । मरुतः । यत् । अर्णसम् । मोषथ । वृक्षम् । कपनाऽइव । वेधसः ।

अध । स्म । नः । अरमतिम् । सऽजोषसः ।

चक्षुऽइव । यन्तम् । अनु । नेषथ । सुऽगम् ॥ ६ ॥

हे ^१वेधसः वृष्टेर्विधातारो हे ^२मरुतः ^३शर्धः भवतां गणम् ^४अभ्राजि भ्राजते । ^५यत् यस्मात् ^६अर्णसम् उदकवन्तं ^७वृक्षम् । वृक्ष्यते विदार्यत इति वृक्षो मेघः । तं ^८मोषथ ताडयथेत्यर्थः । ^९कपनेव^४ । इवेत्यनर्थकः । कम्पनाः सन्तः । यद्वा । कपनाः कृमयो वृक्षं घुणादयः । ते यथा मुष्णन्ति तद्वत् । ^{१०}अध अपि च । ^{११}स्म इति पूरणः । ^{१२}नः अस्मान् । मामित्यर्थः । हे ^{१३}सजोषसः युष्मासु परस्परं समानप्रीतयो यूयम् ^{१४}अरमतिम् आरमणं धनादिकं प्रति ^{१५}यन्तं गच्छन्तम् ^{१६}अनु ^{१७}नेषथ अनुक्रमेण नयथ ^{१८}सुगं सुगमनं मार्गम् । तत्र दृष्टान्तः । ^{१९}चक्षुरिव । तद्यथा मार्गप्रदर्शनेन^४ नायकं^५ भवति तद्वत् ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-‘न’ नास्ति । २. ख-च-ण-ते यजनम्; झ-न-भ-मे यजनम्; र-यामे यजनम्; श-यामे गमनाय योजनम् । ३. ख-च-ण-निहतवन्तः स्थाः; ग-घ-ज-श-निहतवन्तः । ४. त-कपना इव । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-मार्गप्रदर्शने नायकम्; श-मार्गप्रदर्शनायकम् ।

न स जीयते मरुतो न हन्यते न स्नेधति न व्यथते न रिष्यति ।

नास्य राय उप दस्यन्ति नोतय ऋषिं वा यं राजानं वा सुषूदथ ॥ ७ ॥

न । सः । जीयते । मरुतः । न । हन्यते । न । स्नेधति । न । व्यथते । न । रिष्यति ।

न । अस्य । रायः । उप । दस्यन्ति । न । नोतयः ।

ऋषिम् । वा । यम् । राजानम् । वा । सुषूदथ ॥ ७ ॥

हे ऽमरुतः यूयं ऽयम् ऽऋषिं मन्त्रद्रष्टारं ब्राह्मणं ऽराजानं ऽवा ऽसुषूदथ^१ क्षारयथ प्रेरयथ सत्कर्मसु ऽसः ऋषी राजा वा ऽन ऽजीयते । अन्यैर्न पराभाव्यते ॥ 'जि जये' 'ज्या वयोहानौ' इत्यस्य वा रूपम् ॥ हे मरुतः ऽन ऽहन्यते । न हिंस्यते अत्यर्थं प्राणैर्न वियुज्यते । ऽन ऽस्नेधति न क्षीयते । ऽन ऽव्यथते न पीड्यते । ऽन ऽरिष्यति न हिंस्यते । अत्र हिंसा बाधमात्रम् । ऽअस्य ऽरायः धनानि ऽन ऽउप^२ ऽदस्यन्ति नोपक्षीयन्ते । तथा ऽनोतयः रक्षा अप्युप दस्यन्ति ॥

कारिर्यामेव तृतीयस्याः पिण्डया याज्या 'नियुत्वन्तः' इत्येषा । सूत्रितं च—'नियुत्वन्तो ग्रामजितो यथा नरोऽग्ने बाधस्व वि मृधो वि दुर्गहा' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

नियुत्वन्तो ग्रामजितो यथा नरोऽर्यमणो न मरुतः कवन्धिनः ।

पिन्वन्त्युत्सं यदिनासो अस्वरन्व्युन्दन्ति पृथिवीं मध्वो अन्धसा ॥ ८ ॥

नियुत्वन्तः । ग्रामजितः । यथा । नरः । अर्यमणः । न । मरुतः । कवन्धिनः ।

पिन्वन्ति । उत्सम् । यत् । इनासः । अस्वरन् ।

वि । उन्दन्ति । पृथिवीम् । मध्वः । अन्धसा ॥ ८ ॥

ऽनियुत्वन्तः नियुत्संजकैरश्वैस्तद्वन्तो मरुतः । ऽग्रामजितः संघात्मकस्य पदार्थस्य विश्लेषयितारः ऽनरः नराकारा नेतारो वा । मरुतो नियुत्वन्तः । अयं शब्दोऽत्राश्वसामान्ये वर्तते । नितरां यवनवन्तोऽश्ववन्तो ग्रामजितो ग्रामस्य जेतारो नर इव मनुष्या इव तथा भवन्ति । ऽअर्यमणो ऽन अर्यमप्रभृतय आदित्या इव । दीसा इति शेषः । तादृशाः ऽमरुतः ऽकवन्धिनः उदकवन्तो भवन्ति । ऽयत् यदा ऽइनासः ईश्वराः ऽउत्सं कृपादिनिष्प्रदेशं मेघं वा ऽपिन्वन्ति प्याययन्त्युदकेन । यदा ऽअस्वरन् शब्दयन्ति यदा ऽव्युन्दन्ति ऽपृथिवीं ऽमध्वः मधुरस्योदकस्य ऽअन्धसा सारेण^३ तदैवं भवति । यद्वा । यदास्वरन् तदा पिन्वन्त्युत्समिनासः तदान्धसः पृथिवीं व्युन्दन्तीति ॥

प्रवत्त्वतीयं पृथिवी मरुद्भ्यः प्रवत्त्वती द्यौर्भवति प्रयद्भ्यः ।

प्रवत्त्वतीः पृथ्या अन्तरिक्ष्याः प्रवत्त्वन्तः पर्वता जीरदानवः ॥ ९ ॥

प्रवत्त्वती । इयम् । पृथिवी । मरुत्ऽभ्यः । प्रवत्त्वती । द्यौः । भवति । प्रयत्ऽभ्यः ।

प्रवत्त्वतीः । पृथ्याः । अन्तरिक्ष्याः । प्रवत्त्वन्तः । पर्वताः । जीरऽदानवः ॥ ९ ॥

वृह्यं वृथिवी वमरुद्भ्यः मरुतामर्थाय वप्रवत्त्वती । प्रवन्तः प्रकर्षवन्तो विस्तीर्णाः प्रदेशा यस्यां सा प्रवत्त्वती । तादृशी भवति । कृस्त्रापि भूमिः मरुत्परा^१ भवतीत्यर्थः । तां सर्वामपि व्यामु-
वन्तीति यावत् । तथा द्यौः अपि वप्रयद्भ्यः प्रकर्षेण गच्छद्भ्यस्तेभ्यः वप्रवत्त्वती भवति । सापि मरुतां
संचाराय । तथा वअन्तरिक्ष्याः अन्तरिक्षे भवाः वपृथ्याः स्नुगतयोऽपि वप्रवत्त्वतीः प्रवत्त्वत्यो मरुद्भ्यो
भवन्ति । वपर्वताः^२ अद्रयो मेघा वा वप्रवत्त्वन्तः भवन्ति वजीरदानवः क्षिप्रदाना मरुद्भ्यः ॥

यन्मरुतः सभरसः स्वर्णरः सूर्य उदिते मदथा दिवो नरः ।

न वोऽश्वाः श्रथयन्ताह सिस्त्रतः सद्यो अस्याध्वनः पारमश्रुथ ॥ १० ॥

यत् । मरुतः । सऽभरसः । स्वऽनरः । सूर्ये । उत्ऽइते । मदथ । दिवः । नरः ।

न । वः । अश्वाः । श्रथयन्तः । अह । सिस्त्रतः । सद्यः । अस्य । अध्वनः । पारम् । अश्रुथ ॥ १० ॥

हे वमरुतः वसभरसः सहबलाः वस्वर्णरः सर्वस्य नेतारो यूयं वयत् यदा वसूर्ये वउदिते
उद्गते मध्याह्ने वमदथ सोमेन हे वदिवः सुलोकस्य वनरः नेतारः । यदा भोमं पातुमिच्छथेत्यर्थः ।
तदा ववोऽश्वाः वसिस्त्रतः सरन्तः वन वअह वश्रथयन्त नैव श्रथयन्ति । वसद्यः तदानीमेव वअस्याध्वनः
देवयजनमार्गस्य वपारमश्रुथ व्यामुथ । यद्वा । यदा सोमेन मदथ तदा त्वदीया अश्वा न शिथिला
भवन्ति । यूयं च कृस्त्रस्य लोकत्रयमार्गस्य पारमश्रुथ ॥ १५ ॥

अंसेषु व ऋष्टयः पत्सु खादयो वक्षःसु रुक्मा मरुतो रथे शुभः ।

अग्निभ्राजसो विद्युतो गर्भस्योः शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीः ॥ ११ ॥

अंसेषु । वः । ऋष्टयः । पत्सु । खादयः । वक्षःसु । रुक्माः । मरुतः । रथे । शुभः ।

अग्निभ्राजसः । विद्युतः । गर्भस्योः ।

शिप्राः । शीर्षसु । विस्तताः । हिरण्ययीः ॥ ११ ॥

१. ख-च-ण-मरुचारा; झ-भ-मरुचाराय; त-र-मरुत्साराय; न-मरुतामर्थाय; श-मरुदर्थाय ।

२. झ-न-भ-र-तं पर्वताः ।

हे ऽमरुतः ऽवः युष्माकम् ऽअंसेषु ऽकृष्टयः आयुधानि भासन्त इति शेषः । ऽपस्वु ऽखादयः कटकाः । ऽवक्षःसु ऽरुक्माः हाराः । ऽरथे ऽशुभः मधुरागुपा आपः । ऽअग्निभाजसः अग्निदीप्ताः ऽविद्युतो ऽगभस्स्योः हस्तयोर्भासन्त इत्यर्थः । ऽशीर्षसु शिरःसु ऽहिरण्ययीः^१ हिरण्यमयः^१ ऽशिप्राः उष्णीषमयः ऽवितताः विस्तृताः । प्रतिवाक्यं वितता इति वा संबन्धनीयम् ॥

तं नाकमर्यो अगृभीतशोचिषं रुशत्पिप्पलं मरुतो वि धूनुथ ।

समच्यन्त वृजनातिस्विषन्त यत्स्वरन्ति घोषं विततमृतायवः ॥ १२ ॥

तम् । नाकम् । अर्यः । अगृभीतऽशोचिषम् । रुशत् । पिप्पलम् । मरुतः । वि । धूनुथ ।

सम् । अच्यन्त । वृजना । अतिस्विषन्त । यत् ।

स्वरन्ति । घोषम् । विस्तृतम् । ऋतऽयवः ॥ १२ ॥

हे ऽमरुतः ऽअर्यः गन्तारो यूयं ऽतं प्रसिद्धं ऽनाकम् आदित्यम् । नास्मिन्नकमस्तीति नाकः । ऽअगृभीतशोचिषम् असुरैरनपहततेजस्कं तं ऽरुशत् शुभ्रवर्णं ऽपिप्पलम् उदकं ऽवि ऽधूनुथ विविधं चालयथ ॥ अयं द्विकर्मकः ॥ ऽयत् यदा ऽवृजना बलानि ऽसमच्यन्त संगता बलिनो भवथ । हविर्भिः अस्मद्दत्तैरिति भावः । पश्चात् ऽअतिस्विषन्त दीप्ता भवथ ॥ उभयत्र पुरुषव्यत्ययः ॥ यद्वा । यदासुग वृजना बलैः समच्यन्त अतिस्विषन्त तदा ऽघोषं भयजनकं शब्दं ऽविततं विस्तृतं ऽस्वरन्ति कुरुतेत्यर्थः । ऽऋतायवः उदकमिच्छन्तो यूयम् । यद्वा । उत्तरार्धं ऋत्विग्यजमानपरतया व्याख्येयः । यत् यदा ऋतायवः यज्ञकामा यजमानादयो यदा समच्यन्त संगताः वृजना बलान्यतिस्विषन्त च स्वरन्ति घोषं स्तोत्रं विततं तदानीं पिप्पलं वि धूनुथेति संबन्धः ॥

युष्मादत्तस्य मरुतो विचेतसो रायः स्याम रथ्योऽवयस्वतः ।

न यो युच्छति तिष्योऽथ दिवोऽस्मे ररन्त मरुतः सहस्रिणम् ॥ १३ ॥

युष्मादत्तस्य । मरुतः । विचेतसः । रायः । स्याम । रथ्यः । वयस्वतः ।

न । यः । युच्छति । तिष्यः । यथा । दिवः । अस्मे इति । ररन्त । मरुतः । सहस्रिणम् ॥ १३ ॥

हे ऽविचेतसः विविधप्रज्ञा हे ऽमरुतः ऽयुष्मादत्तस्य युष्माभिर्दत्तस्य ऽवयस्वतः अन्नवतः ऽरायः धनस्य ऽस्याम भवेम स्वामिनः । के । ऽरथ्यः रथस्वामिनो वयम् । ऽयः युष्माभिर्दत्तो राः ऽन ऽयुच्छति न च्यवते । ऽयथा ऽदिवः सकाशात् ऽतिष्यः आदित्यो न युच्छति । तथा ऽअस्मे अस्मासु ऽसहस्रिणम् अपरिमितं ऽररन्त रमयत हे ऽमरुतः ॥

यूयं रयिं मरुतः स्पर्हवीरं यूयमृषिमवथ सामविप्रम् ।

यूयमर्वन्तं भरताय वाजं यूयं धत्थ राजानं श्रुष्टिमन्तम् ॥ १४ ॥

यूयम् । रयिम् । मरुतः । स्पर्हवीरम् । यूयम् । ऋषिम् । अवथ । सामऽविप्रम् ।

यूयम् । अर्वन्तम् । भरताय । वाजम् । यूयम् । धत्थ । राजानम् । श्रुष्टिऽमन्तम् ॥ १४ ॥

हे मरुतः यूयं रयिं धनं स्पर्हवीरं स्पृहणीयवीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतं धत्थ । हे मरुतः यूयं सामविप्रं साम्नां त्रिविधं प्रेयितारं यद्वा सामसहिता विप्रा यस्य तादृशम् ऋषिमवथ रक्षथ । हे यूयम् अर्वन्तम् अश्वं वाजम् अश्वं च भरताय देवान् बिभ्रते इयावाश्वाय धत्थ । हे मरुतः यूयं राजानं दीप्तं स्वामिनं वा श्रुष्टिमन्तं सुखवन्तम् । पुत्रमित्यर्थः । धत्थ ॥

तद्वो यामि द्रविणं सद्यऊतयो येना स्वर्णं ततनाम नृरभि ।

इदं सु मे मरुतो हर्यता वचो यस्य तरेम तरसा शतं हिमाः ॥ १५ ॥

तत् । वः । यामि । द्रविणम् । सद्यःऽऊतयः । येन । स्वः । न । ततनाम । नृन् । अभि ।

इदम् । सु । मे । मरुतः । हर्यत । वचः । यस्य । तरेम । तरसा । शतम् । हिमाः ॥ १५ ॥

हे सद्यऊतयः । तदानीमेव रक्षा येषां ते तादृशाः । सद्योगमना वा वः युष्मान् तत् द्रविणं धनं यामि याचामहं^१ । येन धनेन नृन् अस्मत्पुत्रभृत्यादीन् अभि ततनाम स्वर्णं आदित्य इव रश्मीन् । हे मरुतः मे मम स्वभृतम् इदम् इदानीं कियमाणं वचः स्तोत्रं सु सुष्ठु हर्यत कामयध्वम्^२ । यस्य स्तोत्रवचसः तरेसा बलेन शतसंख्याकान् हिमाः हेमन्तान् तरेम शतसंवत्सरं जीवेम्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

‘ प्रयज्यवः ’ इति दशर्चमेकादशं सूक्तं इयावाश्चस्यार्प मास्तम् । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । ‘ प्रयज्यवो दशान्त्या त्रिष्टुप् ’ इत्यनुक्रमणिका । आभिप्लविके पष्ठेऽह्न्याग्निमास्त इदं सूक्तं मास्तनिविद्धानीयम् । सूत्रितं च—‘ प्रयज्यव इमं स्तोत्रमित्याग्निमास्तम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

प्रयज्यवो मरुतो भ्राजदृष्टयो बृहद्वयो दधिरे रुक्मवक्षसः ।

ईर्यन्ते अश्वैः सुयमेभिराशुभिः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ १ ॥

प्रयज्यवः । मरुतः । भ्राजत्ऽऽकृष्टयः । बृहत् । वयः । दधिरे । रुक्मऽवक्षसः ।

ईर्यन्ते । अश्वैः । सुयमेभिः । आशुभिः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ १ ॥

प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टारः ॥ आजहृष्टयः दीप्तायुधाः ॥ मरुतः ॥ बृहत् प्रभूतं ॥ वयः यौवनलक्षणं प्रभूतमन्नं वा ॥ दधिरे धारयन्ति । ॥ रुक्मवक्षसः हारायतवक्षस्काः । ते मरुतः ॥ सुयमेभिः सुखेन नियमितुं शक्यैः ॥ आशुभिः शीघ्रगैः ॥ अश्वैः ॥ ईयन्ते प्राप्यन्ते । ॥ शुभं शोभनं यथा भवति तथा । यद्वा । उदकमभिलक्ष्य ॥ यातां गच्छतां मरुतां ॥ रथाः अपि ॥ अनु ॥ अवृत्सत अनुवर्तन्ते ॥

स्वयं दधिध्वे तविषीं यथा विद बृहन्महान्त उर्विया वि राजथ ।

उतान्तरिक्षं ममिरे व्योजसा शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ २ ॥

स्वयम् । दधिध्वे । तविषीम् । यथा । विद । बृहत् । महान्तः । उर्विया । वि । राजथ ।

उत । अन्तरिक्षम् । ममिरे । वि । ओजसा । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ २ ॥

हे मरुता यूयं ॥ स्वयम् असहायेनैव ॥ दधिध्वे धारयध्वे कुरुध्व इत्यर्थः । किम् । ॥ तविषीं बलं सामर्थ्यम् । ॥ यथा ॥ विद जानीथ । अप्रतिबद्धसामर्थ्या इत्यर्थः । हे ॥ महान्तः यूयम् ॥ उर्विया उरवः सन्तः ॥ वि ॥ राजथ । ॥ उत अपि च ॥ अन्तरिक्षम् ॥ ओजसा बलेन ॥ वि ॥ ममिरे व्याप्नुथ । शुभमित्यादि गतम् ॥

साकं जाताः सुभ्वः साकमुक्षिताः श्रिये चिदा प्रतरं वावृधुर्नरः ।

विरोकिणः सूर्यस्येव रश्मयः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ३ ॥

साकम् । जाताः । सुभ्वः । साकम् । उक्षिताः । श्रिये । चित् । आ । प्रतरम् । ववृधुः । नरः ।

विरोकिणः । सूर्यस्यैव । रश्मयः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ३ ॥

॥ साकं सहैव ॥ जाताः उत्पन्नाः ॥ सुभ्वः सुष्ठु भवन्तः । महान्त इत्यर्थः । तथैव ॥ साकं सहैव ॥ उक्षिताः सेक्तारो वर्षकाः ॥ श्रिये ॥ चित् शोभाया एव ॥ प्रतरं प्रकृष्टतरम् ॥ आ सर्वतः ॥ ववृधुः अवर्धयन् । ॥ नरः कर्मणां नेतारः ॥ विरोकिणः विरोचमानाः ॥ सूर्यस्येव ॥ रश्मयः सूर्यरश्मय इव । शुभमित्यादि गतम् ॥

आभूषेण्यं वो मरुतो महित्वनं दिदक्षेण्यं सूर्यस्येव चक्षेणम् ।

उतो अस्माँ अमृतत्वे दधातन शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ४ ॥

आभूषेण्यम् । वः । मरुतः । महित्वनम् । दिदक्षेण्यम् । सूर्यस्यैव । चक्षेणम् ।

उतो इति । अस्मान् । अमृतत्वे । दधातन । शु । म् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ४ ॥

हे ॥ मरुतः ॥ वः युष्माकं ॥ महित्वनं महत्त्वम् ॥ आभूषेण्यं स्तुत्यम् । किंच ॥ सूर्यस्येव ॥ चक्षेणं रूपमिव ॥ दिदक्षेण्यं दर्शनीयम् । ॥ उतो अपि च ॥ अस्मान् ॥ अमृतत्वे मोक्षे स्वर्ग इत्यर्थः । तत्र ॥ दधातन धारयत । शिष्टं गतम् ॥

कारीयां प्रथमस्याः पिण्ड्याः ' उदीरयथा ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—' उदीरयथा मरुतः समुद्रतः प्र वो मरुतस्तविषा उदन्यवः ' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः ।

न वो दस्त्रा उप दस्यन्ति धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ५ ॥

उत् । ईरयथ । मरुतः । समुद्रतः । यूयम् । वृष्टिम् । वर्षयथ । पुरीषिणः ।

न । वः । दस्त्राः । उप । दस्यन्ति । धेनवः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ५ ॥

हे मरुतः यूयं समुद्रतः समुद्रद्रवणमाधनादन्तरिक्षात् उदीरयथ प्रेरयथ वृष्टिम् । अयमेवार्थः पुनरुच्यते । हे पुरीषिणः । पृणतेः प्रीणानेर्वा पुरीषमुदकम् । हे तद्वन्तो यूयं वृष्टिं वर्षयथ । हे दस्त्राः दर्शनीयाः शत्रूणामुपक्षपयितारो वा वः युष्माकं धेनवः प्रीणयितारो मेघाः न उप दस्यन्ति न शुष्यन्ति ॥ १७ ॥

यदश्वान्धुर्षु पृषतीरयुग्ध्वं हिरण्ययान्प्रत्यत्काँ अमुग्ध्वम् ।

विश्वा इत्स्पृधो मरुतो व्यस्यथ शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ६ ॥

यत् । अश्वान् । धूऽसु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । हिरण्ययान् । प्रति । अत्कान् । अमुग्ध्वम्

विश्वाः । इत् । स्पृधः । मरुतः । वि । अस्यथ ।

शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ६ ॥

हे मरुतो यूयं यत् यदा अश्वान् धूर्षु रथसंबन्धिनीषु अयुग्ध्वं योजितवन्तः स्थ । कीदृशानश्वान् । पृषतीः । पृषत्यो मरुतामित्युक्तत्वात् पृषद्वर्णा वडवाः । सारङ्गी वात्राश्वशब्द-वाच्या । हिरण्ययान् हिरण्यवर्णान् अत्कान् कवचान् प्रति अमुग्ध्वं प्रत्यमुञ्जत । एवं कृत्वा विश्वा इत् स्पृधः सर्वानपि संग्रामान् हे मरुतः व्यस्यथ विक्षिपथ । शुभमित्यादि गतम् ॥

न पर्वता न नद्यो वरन्त वो यत्राचिध्वं मरुतो गच्छथेदु तत् ।

उत द्यावापृथिवी याथना परि शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ७ ॥

न । पर्वताः । न । नद्यः । वरन्त । वः ।

यत्र । अचिध्वम् । मरुतः । गच्छथ । इत् । ऊँ इति । तत् ।

उत । द्यावापृथिवी इति । याथना । परि । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ७ ॥

हे ऽमरुतः ऽवः युष्मान् ऽपर्वताः शिलोच्चयाः ऽन ऽवरन्त न वारयन्तु तथा ऽनद्यः च ऽन वारयन्तु । किंतु ऽयत्र यस्मिन् यज्ञादिस्थाने ऽअचिध्वं जानीथ^१ संकल्पयथ ऽतत् स्थानं ऽगच्छथेदु गच्छथैव । ऽउत अपि च ऽद्यावापृथिवी च ऽपरि परितः ऽयाथन याथ वृष्ट्यर्थमिति ॥

यत्पुर्व्यं मरुतो यच्च नूतनं यदुद्यते वसवो यच्च शस्यते ।

विश्वस्य तस्य भवथा नवेदसः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ८ ॥

यत् । पुर्व्यम् । मरुतः । यत् । च । नूतनम् । यत् । उद्यते । वसवः । यत् । च । शस्यते ।

विश्वस्य । तस्य । भवथ । नवेदसः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ८ ॥

हे ऽमरुतः यूयं ऽयत् ऽपुर्व्यं पूर्वतनं पूर्वमनुष्ठितं ऽयत् कर्माणि तदित्यर्थः । ऽयच्च ऽनूतनं कर्माणि । ऽयत् च ऽउद्यते ऊर्ध्वं प्राप्यते स्तूयते^२ इत्यर्थः । हे^३ वसवः वासकाः^४ ऽयच्च ऽशस्यते शंसनं क्रियते ऽतस्य ऽविश्वस्य उक्तस्य^५ ऽनवेदसः जानन्तः ऽभय ॥

मृळत नो मरुतो मा वधिष्टनास्मभ्यं शर्म बहुलं वि यन्तन ।

अधि स्तोत्रस्य सख्यस्य गातन शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ९ ॥

मृळत । नः । मरुतः । मा । वधिष्टन । अस्मभ्यम् । शर्म । बहुलम् । वि । यन्तन ।

अधि । स्तोत्रस्य । सख्यस्य । गातन । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ९ ॥

हे ऽमरुतः ऽनः अस्मान् ऽमृळत सुखयत । ऽमा ऽवधिष्टन । असम्यकरणादिजनितेन कोपेन मा वधिध्वम्^६ । किंतु ऽअस्मभ्यं ऽशर्म मयं ऽबहुलम् अत्यधिकं ऽवि ऽयन्तन कुरुत । किंच ऽस्तोत्रस्य स्तोत्रं ऽसख्यस्य सख्यम् ऽअभि ऽगातन अधिगच्छत । स्तुतिमनुभूयास्मासु सख्यं कुरुतेत्यर्थः ॥

युयमस्मान्नयत् वस्यो अच्छा निरंहतिभ्यो मरुतो गृणानाः ।

जुषध्वं नो हव्यदाति यजत्रा वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥

युयम् । अस्मान् । नयत् । वस्यः । अच्छ । निः । अंहतिभ्यः । मरुतः । गृणानाः ।

जुषध्वम् । नः । हव्यऽदातिम् । यजत्राः । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ १० ॥

१. ख-च-ण-गमनाय । २. ख-च-झ-ण-न-भ-हे वसवः निवासयितारः यत्, र-हे वसवः वास-यितारः यत् । ३. श-उद्धार्यते उच्चार्यते स्वर्यते । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-हे वसवो वासकाः नास्ति । ५. ग-घ-ज-श-उत्कृष्टस्य । ६. ख-च-झ-ण-न-भ-र-वधध्वम् ।

हे ऽमरुतः ऽयूयमस्मान् ऽवस्यः वसीथो धनं स्वर्गादिलक्षणं स्थानं वा ऽअच्छ अभिलक्ष्य
 ऽनयत प्रापयत । किंच ऽअंहतिभ्यः पापेभ्यः ऽनिः नयत निर्गमयत ऽगृणानाः स्तूयमानाः ॥ कर्मणि
 कर्तृप्रत्ययः ॥ ऽजुषध्वं सेवध्वं ऽनः अस्माकं^१ ऽहव्यदाति हविर्दानवन्तं यजं हे ऽयजत्राः यष्टव्या यूयम् ।
 ऽवयं च ऽरयीणां बहुविधानां धनानां ऽपतयः ऽस्याम भवेम ॥ ॥ १८ ॥

‘अग्ने शर्धन्तम्’ इति नवचं द्वादशं मूकं श्यावाश्वस्यापं मारुतम् । तृतीयासप्तम्यौ सतोबृहत्या
 शिष्टा बृहत्याः । ‘अग्ने नव बार्हतं तृतीयासप्तम्यौ सतोबृहत्यां’ इत्यनुक्रमणिका ॥

अग्ने शर्धन्तमा गणं पिष्टं रुक्मेभिरञ्जिभिः ।

विशो अद्य मरुतामव ह्वये दिवश्चिद्रोचनादधि ॥ १ ॥

अग्ने । शर्धन्तम् । आ । गणम् । पिष्टम् । रुक्मेभिः । अञ्जिभिः ।

विशः । अद्य । मरुताम् । अव । ह्वये । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽशर्धन्तं शत्रूनभिभवन्तं यज्ञायोत्सहमानं वा ऽगणं मरुतां गणम् ऽआ ह्वयेति शेषः ।
 कीदृशं गणम् । ‘रुक्मेभिः रुक्मैः^२ रोचमानैः ऽअञ्जिभिः आभरणैश्च ऽपिष्टम् अवयवितं युक्तमित्यर्थः ।
 ऽअद्य अस्मिन् यागदिने ऽमरुतां ऽविशः प्रजाः । गणानित्यर्थः । तान् ऽरोचनात् रोचमानात् ऽदिवः
 शुलोकात् । ऽअधि इति पञ्चम्यर्थानुवादी । ऽचित् पूरणः^३ । ऽअव अवस्तादरमदभिमुखं ह्वये आह्वयामि ॥

यथा चिन्मन्यसे हृदा तदिन्मे जग्मुराशसः ।

ये ते नेदिष्ठं हव्नान्यागमन्तान्वर्ध भीमसँदशः ॥ २ ॥

यथा । चित् । मन्यसे । हृदा । तत् । इत् । मे । जग्मुः । आशसः ।

ये । ते । नेदिष्ठम् । हव्नानि । आगमन् । तान् । वर्ध । भीमसँदशः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं ऽहृदा हृदयेन मरुतः ऽयथा ऽचिन्मन्यसे । चिदिति पूजायाम् । येन प्रकारेण
 अनिपूजितं जानामि । तेत्वादरं करोषीत्यर्थः । ऽतदित् तथैव ऽमे मदर्थं ऽजग्मुः गच्छन्तु ऽआशसः
 आशंसितार इच्छन्तः शत्रून् हिंसन्तो वा । अनन्तरं ऽये मरुतः ऽनेदिष्ठम् अत्यन्तान्तिकं संनिधावेव
 ऽते तव ऽहव्नानि आह्वानानि श्रुत्वा ऽआगमन् आगच्छन्ति ऽतान् ऽभीमसँदशः कालविलम्बासहनेन
 भयंकरदर्शान् ऽवर्ध वर्धय हविष्प्रापणेन ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-अस्मद्वत्तम् । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-‘रुक्मैः’ नास्ति । ३. ख-
 च-झ-ण-न-भ-र-‘चित् पूरणः’ नास्ति; श-चिदिति पूरणः ।

मीळहुष्मतीव पृथिवी पराहता मदन्त्येत्यस्मदा ।

ऋक्षो न वो मरुतः शिमीवाँ अमो दुधो गौरिव भीमयुः ॥ ३ ॥

मीळहुष्मतीऽइव । पृथिवी । पराऽहता । मदन्ती । एति । अस्मत् । आ ।

ऋक्षः । न । वः । मरुतः । शिमीऽवान् । अमः । दुधः । गौःऽइव । भीमयुः ॥ ३ ॥

मीळहुष्मती प्रबलस्वामिका पराहता अन्यैरभिभूता पृथिवी इव । अत्र पृथिवीशब्दः तदधिष्ठातां प्रजां लक्षयति । सा यथा स्वस्वामिनमुपद्रुताभिगच्छति तद्वदिति । मरुतां साकल्येन सर्वथा प्राप्तेर्दृष्टान्तः । एवं मदन्ती हृष्यन्ती मरुत्सेना अस्मत् अस्मानित्यर्थः । आ एति आगच्छति । हे मरुतः वः युष्माकम् अमः बलं गणः ऋक्षो न अग्निरिव^१ शिमीवान् कर्मवान् दुधः दुधेरः गौरिव भीमयुः भीमैर्वृषभैः युक्तः^२ गौरिव । स यथा शिमीवान् कर्मवान् ॥

नि ये रिणन्त्योजसा वृथा गावो न दुधुरः ।

अश्मानं चित्स्वर्यं पर्वतं गिरिं प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥ ४ ॥

नि । ये । रिणन्ति । ओजसा । वृथा । गावः । न । दुःधुरः ।

अश्मानम् । चित् । स्वर्यम् । पर्वतम् । गिरिम् । प्र । च्यावयन्ति । यामभिः ॥ ४ ॥

ये मरुतः ओजसा स्वीयेन बलेन नि रिणन्ति हिंसन्ति शत्रून् वृथा अनायासेन स्वयंचारमात्रेण गावो न दुधुरः दुःखेन हिंस्या अथा इव । ते मरुतः स्वर्यं शब्दयन्तम् अश्मानं व्याप्तं पर्वतं जगत्पूरकोदकवन्तम् । 'पर्ववान्पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः ग्रीणातेर्वा' (निरु. १. २०) इति निरुक्तम् । तादृशं गिरिं मेघम् । यद्वा । पर्वतमिति विशेष्यं गिरिमिति विशेषणम् निगिरस्युदकमिति गिरिः । ते यामभिः गमनैः प्र च्यावयन्ति उदकनिर्गमनार्थम् ॥

उत्तिष्ठ नूनमेषां स्तोमैः समुक्षितानाम् ।

मरुतां पुरुतमपूर्य्य गवां सर्गमिव ह्वये ॥ ५ ॥

उत् । तिष्ठ । नूनम् । एषाम् । स्तोमैः । समुक्षितानाम् ।

मरुताम् । पुरुतमम् । अपूर्य्यम् । गवां । सर्गम्ऽइव । ह्वये ॥ ५ ॥

हे मरुतो यूयम् उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ ॥ व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ नूनं निश्चयम् एषां स्तोमैः स्तोत्रैः समुक्षितानां वधितानां मरुताम् । यद्वा । स्तोमैरुपहृत्य इति संबन्धः । तादृशां मरुतां पुरुतमं प्रभूततमम् अपूर्य्यम् । न विद्यते पूर्वः^३ येभ्यस्तमपूर्य्यं सर्गं सवं गवाम् उदकानां प्रसिद्धानां गवां वा सर्गं संघम् इव ह्वये आह्वये ॥ ॥ १९ ॥

युङ्ग्ध्वं हरुषी रथे युङ्ग्ध्वं रथेषु रोहितः ।

युङ्ग्ध्वं हरी अजिरा धुरि वोळ्हवे वहिष्ठा धुरि वोळ्हवे ॥ ६ ॥

युङ्ग्ध्वम् । हि । अरुषाः । रथे । युङ्ग्ध्वम् । रथेषु । रोहितः ।

युङ्ग्ध्वम् । हरी इति । अजिरा । धुरि । वोळ्हवे । वहिष्ठा । धुरि । वोळ्हवे ॥ ६ ॥

हे मरुतो यूयं 'रथे युष्मदीये सर्वेषां साधारणभूते 'अरुषाः आरोचमाना वडवाः 'युङ्ग्ध्वं योजयध्वम् । तथा 'रथेषु युष्मदीयेषु 'रोहितः रोहितवर्णाः 'युङ्ग्ध्वं । 'हरी अश्वौ 'अजिरा अजिरावाशुगमनौ 'धुरि 'वोळ्हवे वहनाय 'युङ्ग्ध्वम् । आदरार्थं पुनर्वचनम् । 'वहिष्ठा वोढृतमा अश्वौ 'धुरि 'वोळ्हवे ॥

उत स्य वाज्यरुषस्तुविष्वणिरिह स्म धायि दर्शतः ।

मा वो यामेषु मरुतश्चिरं करत्प्र तं रथेषु चोदत ॥ ७ ॥

उत । स्यः । वाजी । अरुषः । तुविऽस्वनिः । इह । स्म । धायि । दर्शतः ।

मा । वः । यामेषु । मरुतः । चिरम् । करत् । प्र । तम् । रथेषु । चोदत ॥ ७ ॥

'उत अपि च 'स्यः सः 'वाजी वेजनवान्' 'अरुषः आरोचमानः 'तुविष्वणिः प्रभृतध्वनिरश्वः । अरुष इत्यनेन रोहित इत्युक्तं भवति । 'प्रष्टिर्वहति रोहितः' (ऋ. सं. १. ३९. ६) इति युक्तम् । 'इह इदानीं 'दर्शतः दर्शनीयः सन् 'धायि रथे नियोजितः । 'स्म इति पूरणः । हे 'मरुतः 'वो 'यामेषु गमनेषु सोऽश्वः 'चिरं विलम्बं 'मा 'करत् मा करोतु । 'तं 'रथेषु । रथे युक्तमिति शेषः । 'प्र 'चोदत प्रेरयत । यथा विलम्बं न कुर्यात्तथा प्रेरयत ॥

रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमा हुवामहे ।

आ यस्मिन्तस्थौ सुरणानि बिभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी ॥ ८ ॥

रथम् । नु । मारुतम् । वयम् । श्रवस्युम् । आ । हुवामहे ।

आ । यस्मिन् । तस्थौ । सुरणानि । बिभ्रती । सचा । मरुत्सु । रोदसी ॥ ८ ॥

'वयम् आत्रेयाः 'रथं रंहणस्वभावं 'मारुतं मरुतां संबन्धिनं रथं 'श्रवस्युम् अश्वेच्छुं 'नु अथ 'आ 'हुवामहे आह्वयामः । 'यस्मिन् रथे 'सुरणानि जलानि 'बिभ्रती धारयन्ती 'रोदसी रुद्रस्य पत्नी मरुतां माता । यद्वा रुद्रो वायुः । तत्पत्नी माध्यमिका देवी 'मरुत्सु 'सचा सहिता 'आ 'तस्थौ आस्थितवती तं रथमाहुवे ॥

तं वः शर्धं रथेशुभं त्वेषं पनस्युमा हुवे ।

यस्मिन्त्सुजाता सुभगा महीयते सचा मरुत्सु मीळहुषी ॥ ९ ॥

तम् । वः । शर्धम् । रथेशुभम् । त्वेषम् । पनस्युम् । आ । हुवे ।

यस्मिन् । सुजाता । सुभगा । महीयते । सचा । मरुत्सु । मीळहुषी ॥ ९ ॥

हे मरुतः वः शर्धं युष्मदीयं बलं गणं रथेशुभं रथे शोभनं त्वेषं दीप्तं पनस्युं स्तुत्यम्
 आ हुवे आह्वये । यस्मिन् शर्धे सुजाता सुष्ठु प्रवृद्धा सुभगा शोभनभागातिमहती मीळहुषी ।
 'मीळहुष्टम शिवतम' इत्यादी दर्शनात् मीढान् रुद्रः । तत्पत्नी मीळहुषी । मरुत्सु सचा सह महीयते
 पूज्यते तं शर्धमा हुवे । आपस्तम्बोऽपि रुद्रपत्नीं मीळहुषीसंज्ञया व्यवजहार— 'उत्तरया दक्षिण-
 स्यामीशानमावाहयति लौकिक्या वाचात्तरस्यां मीळहुषीं मध्ये जयन्तम्' (आप. गृ. २०. १-३)
 इति ॥ ॥ २० ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'आ रुद्रासः' इत्यष्टवं प्रथमं सूक्तं इयावाश्वस्याषं
 मारुतम् । सप्तम्यष्टम्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टाः षट् जगत्स्यः । 'आरुद्रासोऽष्टौ द्वित्रिष्टुबन्तम्' इत्यनुक्रमणिका ।
 विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गन्तन ।

इयं वो अस्मत्प्रति हर्यते मतिस्तृष्णजे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥ १ ॥

आ । रुद्रासः । इन्द्रवन्तः । सजोषसः । हिरण्यरथाः । सुविताय । गन्तन ।

इयम् । वः । अस्मत् । प्रति । हर्यते । मतिः ।

तृष्णजे । न । दिवः । उत्साः । उदन्यवे ॥ १ ॥

हे रुद्रासः रुद्रपुत्राः इन्द्रवन्तः इन्द्रेण युष्मत्स्वामिना तद्वन्तः सजोषसः परस्परं समान-
 प्रीतयः हिरण्यरथाः हिरण्यमयरथाः सन्तः सुविताय सुगमनाय तत्साधनाय सुष्ठु सर्वैर्गन्तव्याय
 यज्ञाय तदर्थम् आ गन्तन आगच्छत । किमत्र विद्यते इति तदुच्यते । इयम् अस्मत् अस्मदीया
 मतिः स्तुतिः वः युष्मान् प्रति हर्यते कामयते । तस्मादागच्छत । उदन्यवे उदकेच्छवे तृष्णजे
 गोतमाय दिवः द्युलोकसकाशात् उत्साः उदकनिव्यन्दा यथा युष्माभिः प्रेरितास्तद्वदस्मदर्थमपि
 आगत्याभिमतं ददतेत्यर्थः ॥

वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनीषिणः मुधन्वान इषुमन्तो निषङ्गिणः ।

स्वश्वाः स्थ सुरथाः पृश्निमातरः स्वायुधा मरुतो याथना शुभम् ॥ २ ॥

वाशीऽमन्तः । ऋष्टिऽमन्तः । मनीषिणः । सुऽधन्वानः । इषुऽमन्तः । निषङ्गिणः ।

सुऽअश्वाः । स्थ । सुऽग्थाः । पृश्निऽमातरः । सुऽआयुधाः । मरुतः । याथन । शुभम् ॥ २ ॥

हे मरुतः यूयं ववाशांमन्तः । वाशीति तक्षणसाधनमायुधम् । तद्वन्तः स्थ । ऋष्टिमन्तः । ऋष्टिर्नाम क्षुरिका । तद्वन्तः स्थ । एवं सर्वत्र योज्यम् । वमनीषिणः मनस ईश्वरा मनस्विनः । वमुधन्वानः शोभनधनुष्काः । वइषुमन्तः बाणवन्तः । निषङ्गिणः निषङ्गवन्तः । स्वश्वाः । स्थ शोभनाश्वाः भवथ । सुरथाः शोभनरथाः । पृश्निमातरः पृश्नेः पुत्राः । स्वायुधाः खड्गपरश्वदिसकलायुधोपेताः । एवं महात्मानः मन्तः । शुभं शोभनं यथा भवति तथा शुभमुदकाय वा स्थेन^१ याथन^२ गच्छथ^३ ॥

धुनुथ द्यां पर्वतान्दाशुषे वमु नि वो वना जिहते यामनो भिया ।

कोपयथ पृथिवीं पृश्निमातरः शुभे यदुग्राः पृषतीरयुग्ध्वम् ॥ ३ ॥

धुनुथ । द्याम् । पर्वतान् । दाशुषे^१ । वसुं । नि । वः । वना । जिहते । यामनः । भिया ।

कोपयथ । पृथिवीम् । पृश्निऽमातरः । शुभे । यत् । उग्राः । पृषतीः । अयुग्ध्वम् ॥ ३ ॥

हे मरुतः वद्याम्^१ । दिवात्यर्थः । पर्वतान् मेवान्^२ । दाशुषे हविर्वाग्ने यजमानाय वसु धनानि^३ च धुनुथ प्रापयथ^४ । वः युष्माकं यामनः गमनस्य भिया भित्वा वना वनानि वृक्षादिसमूहाः । नि जिहते नितरां कम्पन्ते । अवनता भृशं शंसन्तीत्यर्थः । हे पृश्निमातरः पृश्नेः पुत्राः । पृश्नियै वै पयसा मरुतो जाताः^५ (तै. सं. २. २. ११. ४) इति हि श्रुतिः । हे मरुतः पृथिवीं कोपयथ अभिवृष्ट्या^६ शोभयथ^७ । हे उग्राः उदूर्णवत्या यूयं यत् यदा युज्ये उदकार्थं पृषतीः युग्मदीयाः अश्वाः अयुग्ध्वं योजयथ तदा कोपयथ पृथिवीम् ॥

वातस्त्विषो मरुतो वर्षनिर्णिजो यमाइव सुसदशः सुपेशमः ।

पिशङ्गाश्वा अरुणाश्वा अरेपमः प्रत्वक्षसो महिना द्यौरिवोरवः ॥ ४ ॥

वातऽस्त्विषः । मरुतः । वर्षऽनिर्णिजः । यमाऽइव । सुऽसदशः । सुऽपेशसः ।

पिशङ्गऽअश्वाः । अरुणऽअश्वाः । अरेपसः । प्रऽत्वक्षसः । महिना । द्यौऽइव । उरवः ॥ ४ ॥

१. ग्व-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-याथन; झ-योथन; र-यथेन । २. ख-च-ण-न-भ-गच्छत; झ-गच्छ ।

३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-यदा द्याम् । ४. ग्व-च-झ-ण-न-भ-र-धनार्थम्; त-धनानि चाथ च ।

५. ख-च-ण-न-भ-भारयथ; झ-धक्षारयथ; र-वक्षार; झ-चाथव । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-श-हे

मरुतः नास्ति; र-हे । ७. ख-झ-अभातिवृष्ट्या; न-भ-अतिवृष्ट्या । ८. ख-झ-त-न-भ-र-धुभ्यथ ।

१वातस्त्रिषः सर्वदा संप्रासदीप्तयः^१ १वर्षनिर्णिजः वृष्टेः शोधयितारः । अथवा निर्णिगिति रूपनाम । वर्षमेव रूपं येषां ते तादृशाः । वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । १यमाइव युगलोत्पन्ना इव १सुसदृशः परस्परं बलरूपादिभिरत्यन्तं सरूपाः १सुपेशसः शोभनरूपाः १पिशङ्गाश्वाः पिशङ्गवर्णाश्चोपेतास्तथा १अरुणाश्वाः १अरेपसः अपापाः १प्रवक्षसः प्रकृष्टं तनूकर्तारो द्वेष्टृणां १महिना महत्वेन १द्यौरिव अन्तरिक्षमिव १उरवः विस्तीर्णाः । उक्तलक्षणा नाम भेजिर इत्युत्तरेण संबन्धः ॥

पुरुद्रप्सा अञ्जिमन्तः सुदानवस्त्वेषसदृशो अनवभ्रराधसः ।

सुजातासो जनुषा रुक्मवक्षसो दिवो अर्का अमृतं नाम भेजिरे ॥ ५ ॥

पुरुद्रप्साः । अञ्जिमन्तः । सुदानवः । त्वेषसदृशः । अनवभ्रराधसः ।

सुजातासः । जनुषा । रुक्मवक्षसः । दिवः । अर्काः । अमृतम् । नाम । भेजिरे ॥ ५ ॥

१पुरुद्रप्साः प्रभूतोदकाः १अञ्जिमन्तः आभरणवन्तः १सुदानवः शोभनदानाः १त्वेषसदृशः दीप्तरूपाः १अनवभ्रराधसः अनवभ्रप्रधनाः १सुजातासः शोभनजननाः^२ १जनुषा जन्मनैर्वाक्तरूपाः १रुक्मवक्षसः हारवक्षस्काः १अर्काः पूज्या मरुतः १दिवः द्युलोकादागत्य १अमृतम् अमरणसाधनं १नाम उदकं नमनहेतुकमुक्तलक्षणं हविर्वा १भेजिरे लब्धवन्तः ॥ ॥ २१ ॥

ऋष्टयो वो मरुतो अंसयोरधि सह ओजो बाह्वोर्वो बलं हितम् ।

नुम्णा शीर्षस्वायुधा रथेषु वो विश्वा वः श्रीरधि तनूषु पिपिशे ॥ ६ ॥

ऋष्टयः । वः । मरुतः । अंसयोः । अधि । सहः । ओजः । बाह्वोः । वः । बलम् । हितम् ।

नुम्णा । शीर्षसु । आयुधा । रथेषु । वः । विश्वा । वः । श्रीः । अधि । तनूषु । पिपिशे ॥ ६ ॥

हे १मरुतः १वः युष्माकम् १अंसयोरधि १ऋष्टयः आयुधविशेषा हिताः आश्रिताः । वक्षमाण-हितशब्दो विपरिणन्तव्यः । अधीनि मत्सम्पर्यानुवादा । तथा १वः १बाह्वोः अधि १सहः शत्रूणा-मभिभावुकम् १ओजः । ओजो नामाष्टमो धातुः^३ । तद्वत् १बलं १हितं निहितम् । १शीर्षसु शिरःसु १नुम्णा नुम्णानि हिरण्यमयानि^४ पट्टाण्णापादीनि निहितानि । १रथेषु १आयुधा आयुधानि युद्धसाधनानि निहितानि । १वः १श्रीः युष्माकं कान्तिः १तनूषु युष्मदीयेषु १अधि १पिपिशे अधिष्ठिता आश्रिता ॥

१. ख-च-ण-सर्वत्रप्रदीप्तयः; ग-घ-ज-सर्वदीप्तयः; श-सर्वदेशे प्रासदीप्तयः । २. ख-च-ण-श-शोभन-जाताः । ३. न-धातुः । रसासृज्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः इति सप्तधातूनां सारोऽष्टमस्तु ओजसोऽपि मुखे यो (या) कान्तिर्भाति स ओजो बलं च लक्ष्यते । ४. ख-च-ण-भ-श-हिरण्यमयानि ।

गोमदश्चावद्वथवत्सुवीरं चन्द्रवद्राधो मरुतो ददा नः ।

प्रशस्तिं नः कृणुत रुद्रियासो भक्षीय वोऽवसो दैव्यस्य ॥ ७ ॥

गोऽमत् । अश्वऽवत् । रथऽवत् । सुऽवीरम् । चन्द्रऽवत् । राधः । मरुतः । दद । नः ।

प्रऽशस्तिम् । नः । कृणुत । रुद्रियासः । भक्षीय । वः । अवसः । दैव्यस्य ॥ ७ ॥

हे 'मरुतः' 'नः' अस्मभ्यं 'गोमत् बहुभिर्गोभिरुपेतम्' 'अश्वावत् बहुभिरश्वैरुपेतं' 'रथवत्' रथोपेतं 'सुवीरं सुष्ठु पुत्रोपेतं' 'चन्द्रवत् हिरण्योपेतं' 'राधः अन्नं' 'दद ददत ॥ द्यस्ययेन एकवचनम्' । अथवा लोट्यस्य लिटो मध्यमबहुवचनम् ॥ हे 'रुद्रियासः रुद्रपुत्रा मरुतः' 'नः' अस्मदीयां 'प्रशस्तिम् । समृद्धिमित्यर्थः । तां 'कृणुत कुरुत । 'वः' युष्माकं स्वभूतम् 'अवसः अवः रक्षणं' 'दैव्यस्य दैव्यं देवार्हं' 'भक्षीय भजेय ॥

हये नरो मरुतो मृळता नस्तुर्विमघासो अमृता ऋतज्ञाः ।

सत्यश्रुतः कवयो युवानो बृहद्गिरयो बृहदुक्षमाणाः ॥ ८ ॥

हये । नरः । मरुतः । मृळत । नः । तुर्विमघासः । अमृताः । ऋतज्ञाः ।

सत्यश्रुतः । कवयः । युवानः । बृहत्गिरयः । बृहत् । उक्षमाणाः ॥ ८ ॥

'हये हे' 'नरः' नेनारः 'मरुतः' 'नः' अस्मान् 'मृळत सुखयत अस्मभ्यं हिताय वा सुखिनो भवत । हे' 'तुर्विमघासः' प्रभूतधनाः 'अमृताः' अमरणस्वभावाः 'ऋतज्ञाः' उदकरय यज्ञस्य वा ज्ञातारः । कर्तार इत्यर्थः । 'सत्यश्रुतः' सत्येन सत्यफलत्वेन प्रसिद्धाः 'कवयः' मेधाविनः 'युवानः' निरयतरणाः 'बृहद्गिरयः' प्रभूतस्तुतयः 'बृहत्' अत्यधिकम् 'उक्षमाणाः' हविर्भिः सेविताः 'उदकं वा मिच्छन्तो यूयं मृळत ॥ ॥ २२ ॥

'तमु नूनम्' इत्यष्टचं द्वितीयं सूक्तं इत्यावाशस्यार्पणं त्रैष्टुभं मास्तम् । 'तमु' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

तमु नूनं तर्विषीमन्तमेषां स्तुषे गणं मारुतं नव्यसीनाम् ।

य आश्वश्चा अमवद्वहन्त उतेशिरे अमृतस्य स्वराजः ॥ १ ॥

तम् । ऊँ इति । नूनम् । तर्विषीमन्तम् । एषाम् । स्तुषे । गणम् । मारुतम् । नव्यसीनाम् ।

ये । आश्वऽअश्वाः । अमऽवत् । वहन्ते । उत । ईशिरे । अमृतस्य । स्वऽराजः ॥ १ ॥

१. ख च-झ-ण-न-भ-र- 'रथवत्... पुत्रोपेतं' नास्ति । २. ख-च-ण-भ-बहुवचनेन; झ-त-न-र-बहुवचनम् । ३. त-तुर्विमघासः । ४. ख-च-झ-ण-त-भ-र-सेविताः; श-सेविताः ।

१तसु तमेव पूर्वं स्तुतमेव १मारुतं मरुतां संबन्धिनं ते १गणं १तविषीमन्तं दीप्तिमन्तं १नूनम् अथ
१स्तुषे । कीदृशां मरुताम् । १नव्यमीनाम् ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ नवतराणां स्तुत्यानां वा । १एषां^१ मारुतं
गणम् । गणावयवभूता मरुतः । कीदृशा इत्युच्यते । १ये मरुतः १आश्वत्थाः शीघ्रगाम्य-
श्रोपेताः १अमवत् बलवन्तो यथा भवन्ति तथा १वहन्ते^२ गच्छन्ति^३ । १उत अपि च १ईक्षिरे ईश्वरा
भवन्ति १अमृतस्य उदकस्य १स्वराजः स्वायत्तदीप्तयः स्वयमेव राजमानाः तेषां गणं स्तुषे ॥

त्वेषं गणं त्वसं खादिहस्तं धुनिव्रतं मायिनं दातिवारम् ।

मयोभुवो ये अमिता महित्वा वन्दस्व विप्र तुविराधसो नृन् ॥ २ ॥

त्वेषम् । गणम् । त्वसम् । खादिहस्तम् । धुनिव्रतम् । मायिनम् । दातिवारम् ।

मयःऽभुवः । ये । अमिताः । महित्वा । वन्दस्व । विप्र । तुविराधसः । नृन् ॥ २ ॥

१त्वेषं दीप्तं १गणं मारुतं १तवसं बलवन्तं १खादिहस्तं कटकहस्तं १धुनिव्रतं कम्पयितृ-
कर्माणं १मायिनं प्रजावन्तं १दातिवारं दत्तधनं हे १विप्र हातः १वन्दस्व स्तुहीति संबन्धः ।
१ये मरुतः १मयोभुवः सुखस्य भावयितारः १महित्वा महत्त्वेन १अमिताः अपरिच्छिन्नाः ।
तान् १तुविराधसः प्रभूतधनान् १नृन् नेतृन् वन्दस्व ॥

आ वो यन्तूद्वाहासो अद्य वृष्टिं ये विश्वे मरुतो जुनन्ति ।

अयं यो अग्निर्मरुतः समिद्ध एतं जुषध्वं कवयो युवानः ॥ ३ ॥

आ । वः । यन्तु । उद्वाहासः । अद्य । वृष्टिम् । ये । विश्वे । मरुतः । जुनन्ति ।

अयम् । यः । अग्निः । मरुतः । समिद्धः । एतम् । जुषध्वम् । कवयः । युवानः ॥ ३ ॥

१ये १विश्वे व्याप्ताः १मरुतः १वृष्टिं १जुनन्ति प्रेरयन्ति ते १उद्वाहासः उदकस्य
वोहारो मरुतः १अद्य इदानीं १वः युष्मान् १आ यन्तु आगच्छन्तु हे ऋषिग्यजमानाः ।
अथ प्रत्यक्षवादः । हे १मरुतः^२ १यः^४ प्रमिद्धः १अयम्^५ १अग्निः १समिद्धः सम्यक् दीपितः
१एतम् अग्निं १जुषध्वं सेवध्वं हे १कवयः मे वाविनः १युवानः नित्यतरुणाः सर्वत्र व्याप्ता वा ॥

युयं राजानमिर्य जनाय बिम्बतष्टं जनयथा यजत्राः ।

युष्मदेति मुष्टिहा बाहुजूतो युष्मत्सदश्वो मरुतः सुवीरः ॥ ४ ॥

युयम् । राजानम् । इर्यम् । जनाय । बिम्बतष्टम् । जनयथ । यजत्राः ।

युष्मत् । एति । मुष्टिहा । बाहुजूतः । युष्मत् । सत्सदश्वः । मरुतः । सुवीरः ॥ ४ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘एषां’ नास्ति । २. ख-च-ण-भ-वहन्तो गच्छन्ति; झ-त-न-र-वहन्तो
गच्छन्तः; श-वहन्ति गच्छन्तः । ३. झ-न-भ-मरुतः यूयम् । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-अयं प्रसिद्धो यः ।

हे मरुतः^१ । वयं^२ जनाय यजमानाय । राजानं स्वामिनं राजमानं वा । इयं शत्रूणां प्रेरकं च्यावयितारं^३ विभ्वतष्टम् । विभ्वा नाम ऋभूणां मध्यमः । स कुशली । तेन निर्मितम् । अत्यन्तरूपवन्तमित्यर्थः । तादृशं पुत्रं जनयथ उत्पादयथ हे यजन्त्राः यष्टव्याः । हे मरुतः युष्मन् युष्मत्तः एति गच्छति पुत्रः । कीदृशः । मुष्टिहा । मुष्टिशब्दां बाहुपलक्षकः । स्वभुजत्रलेनैव हन्ता शत्रूणाम् । तदेवोच्यते । बाहुजुतः । बाहुः प्रेरकः शत्रूणां यस्य तादृशः पुत्र एति । तथा युष्मन् युष्मत्तः मरुतः विद्यमानाश्च । बह्वथ इत्यर्थः । सुवीरः शोभनवीर्यः पुत्र एति । जायते इत्यर्थः ॥

वरुणप्रघासे मारुत्या आमिक्षायाः ‘अराइव’ इति याज्या । सूत्रितं च— ‘अराइवेद-चरमा अहेवमं मे वरुण श्रुधि’ (आश्व. श्रौ. २. १७) इति । एकादशिते मारते पशवंपैव पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च— ‘अराइवेदचरमा अहेव या वः शर्म शशमानाय मन्ति’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

अराइवेदचरमा अहेव प्रप्र जायन्ते अकवा महोभिः ।

पृश्नेः पुत्रा उपमासो रभिष्ठाः स्वया मत्या मरुतः सं मिमिक्षुः ॥ ५ ॥

अराऽइव । इत् । अचरमाः । अहाऽइव । प्रप्र । जायन्ते । अकवाः । महऽभिः ।

पृश्नेः । पुत्राः । उपमासः । रभिष्ठाः । स्वया । मत्या । मरुतः । सम् । मिमिक्षुः ॥ ५ ॥

अराइवेत् रथशङ्ख इव अचरमाः अनिकृष्टाः । सर्वसमाः सर्वोत्पन्नाश्चेत्यर्थः । अहेव अहानीव । दिवसा यथा सर्वेऽपि पृष्टिघटिकात्मकास्तद्वत्सप्तसंख्योपेतसप्तगणरूपेण समा इत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तद्वयेन वैसादृश्याभावः^४ प्रतिपादितः । एवमुक्तलक्षणाः महोभिः तेजोभिः प्रप्र जायन्ते प्रकर्षेण प्रादुर्भवन्ति ॥ एकः ‘प्रसमुपोदः पादपूरणे’ (पा. सू. ८. १. ६) इत्युपसर्गाभ्यासः स च पूरणः ॥ ते च अकवाः अनल्पाः । यद्वा महोभिरित्यस्य विशेषणम् । पृश्नेः माध्यमिकाया वाचो गोरूपाया अन्तरिक्षस्य वा पुत्रस्थानीयाः उपमासः प्रत्येकं समानाः रभिष्ठाः प्रकृष्टवेगाः । एवं महानुभावाः मरुतः स्वया मत्या स्वकीयैवानुग्रहबुद्ध्या सं मिमिक्षुः वृष्ट्या सम्यक् सिञ्चन्ति ॥

यत्प्रायासिष्ट पृषतीभिरश्वैर्वीळुपविभिर्मरुतो रथेभिः ।

क्षोदन्त आपो रिणते वनान्यत्रोस्त्रियो वृषभः क्रन्दतु द्यौः ॥ ६ ॥

यत् । प्र । अयासिष्ट । पृषतीभिः । अश्वैः । वीळुपविभिः । मरुतः । रथेभिः ।

क्षोदन्ते । आपः । रिणते । वनानि । अत्र । उस्त्रियः । वृषभः । क्रन्दतु । द्यौः ॥ ६ ॥

१. क्ष-त-र-राजानः । २. ख-च-ण-एव सादृश्यभावः ; क्ष-न-भ-एव सादृश्याभावः ; क्ष-वैसादृश्य-भावः ।

हे ऽमरुतः ऽयत् यदा ऽप्रायासिष्ट प्रगच्छथ ऽपृषतीभिः पृषत्संज्ञकैः ऽअश्वैः वाहनसाधनैरश्वैः । अश्वशब्दोऽत्र वाहनसामान्यवचनः । अतः पुँल्लिङ्गता^१ । तथान्यत्र—‘ यदश्वान्धूर्पु पृषतीरयुग्धवम् ’ (ऋ. सं. ५. ५५. ६) । रोहिदश्वोऽज्ञाश्व इति सामानाधिकरण्यप्रयोगः । एवंभूताश्वयुक्तैः ऽवीरु-पविभिः दृढरथनेमिभिः ऽरथेभिः^२ प्रायासिष्ट । यद्वा । अश्व रथैश्च सह मरुतो यदा प्रायासिष्ट तदा ऽआपः ऽक्षोदन्ते क्षरन्ति । ऽवनानि वृक्षसमूहाः ऽरिणते हिंस्यन्ते वेगेन भज्यन्ते । ऽउन्मियः उक्ताः सूर्यरश्मयः । तत्संयन्त्री पर्जन्यः ऽवृषभः अपां वर्पिता ऽद्यौः द्योतमानः ऽअव ऽक्रन्दतु अवाह्मुखं शब्दयतु वृष्ट्यर्थम् ॥

प्रथिष्ट यामन्पृथिवी चिदेपां भर्तॄन् गभं स्वमिच्छवो धुः ।

वातान्ह्यश्वान्धुर्यायुयुज्जे वर्षं स्वेदं चक्रिरे रुद्रियांसः ॥ ७ ॥

प्रथिष्ट । यामन् । पृथिवी । चित् । एषाम् । भर्तॄन् । गभम् । स्वम् । इत् । अर्धः । धुः । वातान् । हि । अश्वान् । धुरि । आयुयुज्जे । वर्षम् । स्वेदम् । चक्रिरे । रुद्रियांसः ॥ ७ ॥

ऽएषां मरुतां ऽयामन् यामनि गमने ऽपृथिवी ऽचित् भूमिः । चिदिति पूरणः । ऽप्रथिष्ट प्रत्यानाभवत् । गभयोग्याभवदित्यर्थः । ते च मरुतः ऽभर्ता लौकिकः पतिः ऽगभम् ऽइव भार्यायाः तथा भूम्याः ऽस्वमित् स्वनन्तं गभं गभस्थानीयं ऽशवः उदकं ऽधुः स्थापितवन्तः । ऽहि यस्मात् ऽवातान् गन्तॄन् ऽअश्वान् ऽधुरि रथसंबन्धिन्याम् ऽआयुयुज्जे आयोजितवन्तः तस्मात् ऽवर्षं ऽस्वेदं स्वेदस्थानीयं वृष्टिसंख्यायं ऽचक्रिरे कुर्वन्ति ऽरुद्रियांसः रुद्रपुत्राः ॥

ह्ये नरो मरुतो मृळतां नस्तुर्वीमघामो अमृतां कृतज्ञाः ।

सत्यंश्रुतः कवयो युवानो बृहद्विरयो बृहदुक्षमाणाः ॥ ८ ॥

ह्ये । नरः । मरुतः । मृळतः । नुः । तुविऽमवाराः । अमृताः । कृतज्ञाः ।

सत्यंऽश्रुतः । कवयः । युवानः । बृहत्ऽगिरयः । बृहत् । उक्षमाणाः ॥ ८ ॥

‘ ह्ये नरः ’ इत्यष्टमी गता^३ ॥

॥ २३ ॥

‘ प्र वः स्पद् ’ इत्यष्टवं तृतीयं सूक्तं श्यावाश्वस्यापि मारुतम् । अष्टमी त्रिष्टुप् शिष्टाः सप्त जगरथः । ‘ प्र वः स्पद् त्रिष्टुबन्तम् ’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-पुँल्लिङ्गनाम । २. न-रथेभिः रथैः । ३. ख-च-ण-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य संपूर्ण भाष्यं विद्यते ।

प्र वः स्पळक्रन्त्सुविताय दावनेऽर्ची दिवे प्र पृथिव्या ऋतं भरे ।

उक्षन्ते अश्वान्तरुषन्त आ रजोऽनु स्वं भानुं श्रथयन्ते अर्णवैः ॥ १ ॥

प्र । वः । स्पट् । अक्रन् । सुविताय । दावने । अर्ची । दिवे । प्र । पृथिव्यै । ऋतम् । भरे ।

उक्षन्ते । अश्वान् । तरुषन्ते । आ । रजः । अनु । स्वं । भानुम् । श्रथयन्ते । अर्णवैः ॥ १ ॥

हे मरुतः वः युष्मभ्यं सुविताय सुष्टु प्रासव्याय दावने हविष्प्रदानाय स्पट् स्पष्टा होता प्र प्रकर्षेण अक्रन् क्रन्दति स्तौति । वः युष्मान् वा सुष्टु प्रासव्याय दानायाक्रन् ॥ क्रन्दतेः शब्दकर्मणो लङ्घ्ये लङ्घि तिपि रूपम् ॥ हे होतः दिवे द्योतमानाय शुद्धेवाय प्र अर्चं प्रकर्षेण स्तुहि हे आत्मन् । तथा पृथिव्यै पृथिव्याश्च ऋतं स्तोत्रं भरे संपादयामि । द्यावापृथिव्यावपि मरुतामाधारत्वाद्गन्त निपातभाजौ भवतः । किंच ते मरुतः अश्वान् व्यापकानुदकसंघान् उक्षन्ते सिञ्चन्ति । रजः आ अन्तरिक्षमा सर्वतः तरुषन्ते तरन्ति संचरन्ति । स्वं भानुं स्वकीयं तेजः अर्णवैः मेघैः सह अनु श्रथयन्ते अनुश्लेषयन्ति अनुकूलं प्रापयन्तीत्यर्थः ॥

अमादेशां भियसा भूमिरेजति नौर्न पूर्णा क्षरति व्यथिर्यती ।

दूरेऽदृशो ये चितयन्त एमभिरन्तर्महे विदथे येतिरे नरः ॥ २ ॥

अमात् । एषाम् । भियसा । भूमिः । एजति । नौः । न । पूर्णा । क्षरति । व्यथिः । यती ।

दूरेऽदृशः । ये । चितयन्ते । एमभिः । अन्तः । महे । विदथे । येतिरे । नरः ॥ २ ॥

वृष्णाम् ॥ अन्वादेशविषयत्वादनुदात्तः ॥ एषां मरुतां भियसा भयेन भूमिः एजति कम्पते नौर्न पूर्णा प्राणिभिः । सा यथोदकमध्ये क्षरति चलति व्यथिः व्यथिता यती गच्छन्ती । एतदुभयं नौविशेषणम् । दूरेऽदृशः दूरे दृश्यमाना अपि ये मरुतः एमभिः गमनैः चितयन्ते ज्ञायन्ते ते महान्ता मरुतः विदथे यज्ञे महं महते हविषे हविर्भक्षणाय अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये येतिरे यतन्ते । नरः नेतारो मरुतः ॥

गवामिव श्रियसे शृङ्गमुत्तमं सूर्यो न चक्षु रजसो विसर्जने ।

अत्याइव सुम्बश्चारवः स्थन मर्याइव श्रियसे चेतथा नरः ॥ ३ ॥

गवाम्ऽइव । श्रियसे । शृङ्गम् । उत्तमम् । सूर्यः । न । चक्षुः । रजसः । विसर्जने ।

अत्याऽइव । सुम्बः । चारवः । स्थन । मर्याऽइव । श्रियसे । चेतथ । नरः ॥ ३ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र- 'पृथिव्यै' नास्ति । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-तदर्थमन्तरिक्षस्य; श-तदर्थमन्तरिक्षम् । ३. च-ण-हविर्भक्षणायास्मा(मा?)त् स्वस्थानात् ।

हे मरुतो यूयं वृगवां वृद्धम् इव उत्तमम् उत्कृष्टमुष्णीषपट्टादिकं वृत्रियसे वृत्रिये धारयथेति शेषः । वृसूर्यो न सूर्य इव । स यथा वृजसः तेजसः वृविसर्जने वृचक्षुः दर्शनसाधनं मण्डलं धत्ते तद्वद्वजसो वृष्टेर्विसर्जने विसर्जनाय चक्षुः सर्वस्य प्रकाशकं तेजो धारयथ । वृअत्याइव अश्वाइव वृसुभवः सुष्ठु सर्वत्र भवन्तो वेगवन्तः वृचारवः दर्शनीयाः वृस्थन भवथ । वृमर्याः मर्याः यजमानाः वृइव । ते यथा वृवृत्रियसे जानन्ति यज्ञादिकं तद्वच्छ्रिये वृचेतथ हे वृनरः नेतारो मरुतः ॥

को वो महान्ति महतामुदश्रवत्कस्काव्या मरुतः को ह पौंस्या ।

युयं ह भूमिं किरणं न रेजथ प्र यद्भरध्वे सुविताय दावने ॥ ४ ॥

कः । वः । महान्ति । महताम् । उत् । अश्रवत् ।

कः । काव्या । मरुतः । कः । ह । पौंस्या ।

युयम् । ह । भूमिम् । किरणम् । न । रेजथ । प्र । यत् । भरध्वे । सुविताय । दावने ॥ ४ ॥

हे वृमरुतः वृवः युष्माकं वृमहतां वृज्यानां वृकः यजमानः वृमहान्ति श्रेयांसि वृउदश्रवत् उत्कृष्टं प्राप्नुयात् । वृकः च तदर्थं वृकाव्या काव्यानि कवीनां युष्माकं संबन्धीनि स्तोत्राणि उदश्रवत्^१ । वृको वृह कश्च वृपौंस्या पौंस्यानि पराक्रमान्^२ उदश्रवत् । आदरार्थं पुनर्वचनम् । वृयूयं वृह यूयं खलु वृभूमिं वृकिरणं वृन किरणमिव वृरेजथ^३ । किरणं यथा वृष्टयर्थं चालयथ तद्वद्भूमिं रेजथ । वृयत् यस्मात् वृसुविताय सुष्ठु प्रास्तव्याय । प्रास्तव्यस्येत्यर्थः । तादृशस्य धनस्य वृष्टयुदकस्य^४ वा वृदावने दानाय वृप्र वृभरध्वे प्रकर्षेण संपादयथ वृष्टिम् । यस्मान्न्यमेवं कुरुष्व तस्मात्क एवं करोतीत्यर्थः ॥

अश्वाइवेदरुषासः सबन्धवः शूराइव प्रयुधः प्रोत युयुधुः ।

मर्याइव सुवृधो वावृधुर्नरः सूर्यस्य चक्षुः प्र मिनन्ति वृष्टिभिः ॥ ५ ॥

अश्वाःऽइव । इत् । अरुषासः । सबन्धवः । शूराःऽइव । प्रयुधः । प्र । उत् । युयुधुः ।

मर्याःऽइव । सुवृधः । ववृधुः । नरः । सूर्यस्य । चक्षुः । प्र । मिनन्ति । वृष्टिभिः ॥ ५ ॥

मरुत एते वृअश्वाइव शीघ्रगन्तारः वृअरुषासः आरोचमानाः वृसबन्धवः । समान एक एव बन्धुबन्धको रुद्रो येषां ते तादृशाः । परस्परं बन्धवः स्नेहयुक्ता वा वृशूराः भटाः वृइव वृप्रयुधः प्रयोद्धारो वैरिभिः सह तादृशाः वृउत अपि च वृप्र वृयुयुधुः प्रकर्षेण युध्यन्ते । वृमर्याइव मनुष्या यथा वर्धन्ते तथा वृसुवृधः सुष्ठु वर्धयितारो वर्धमाना वा वृनरः नेतारः वृववृधुः वर्धन्ते । एवं महत्मानः^५ वृसूर्यस्य वृचक्षुः तेजःसमूहं मण्डलं वा वृवृष्टिभिः वृप्र वृमिनन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति आवृण्वन्तीत्यर्थः ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-र-श- कः उदश्रवत् । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- पराक्रमार्थः ।

३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-रेजयथ । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-वृष्टयुदकाय । ५. ख-झ-न-भ-महात्मनः ।

ते अज्येष्टा अकनिष्ठास उद्भिदोऽमध्यमासो महसा वि ववृधुः ।

सुजातासो जनुषा पृश्निमातरो दिवो मर्या आ नो अच्छा जिगातन ॥ ६ ॥

ते । अज्येष्टाः । अकनिष्ठासः । उत्ऽभिदः । अमध्यमासः । महसा । वि । ववृधुः ।

सुऽजातासः । जनुषा । पृश्निऽमातरः । दिवः । मर्याः । आ । नः । अच्छ । जिगातन ॥ ६ ॥

ते मरुतः । अज्येष्टाः । अकनिष्ठासः । अकनिष्ठाः । उद्भिदः । उद्भेदयितारः । शत्रूणाम् । अमध्यमासः । अमध्यमाः सर्वप्रकारैः समाः । महसा तेजसा । वि । ववृधुः । विवर्धन्ते । सुजातासः । सुष्ठु । संभृताः । जनुषा जन्मना । पृश्निमातरः । पृश्नः । पुत्राः । मर्याः । मनुष्येभ्यो हिता यूयं । दिवः । सकाशात् । नः । अस्मान् । अच्छ । अभिमुखम् । आ । जिगातन सर्वतः प्रशंसत साध्वनुष्ठितमिति । उत्तरार्धः । प्रत्यक्षकृतः । यद्वा । ये सुजाता जनुषा पृश्निमातरश्च तान् दिव आगतान् हे ऋत्विजो मर्या यूयमा जिगातन आगच्छत ते नोऽच्छ आगच्छतास्मदभिमुखम् ॥

वयो न ये श्रेणीः पशुरोजसान्तान्दिवो बृहतः सानुनस्परि ।

अश्वास एषामुभये यथा विदुः प्र पर्वतस्य नभनूरचुच्यवुः ॥ ७ ॥

वयः । न । ये । श्रेणीः । पशुः । ओजमा । अन्तान् । दिवः । बृहतः । सानुनः । परि ।

अश्वासः । एषाम् । उभये । यथा । विदुः । प्र । पर्वतस्य । नभनून् । अचुच्यवुः ॥ ७ ॥

ये मरुतः । वयो । न । पक्षिण इव । श्रेणीः । पङ्क्तयः^१ सन्तः^१ । ओजमा बलेन । दिवः । अन्तरिक्ष-
स्यादित्यस्य वा । अन्तान् पर्यन्तान् । बृहतः । महतः । सानुनः । समुन्नतस्याकाशवलयस्य । परि । परितः ।
पशुः । पतन्ति । एषाम् । अश्वासः । अश्वाः । पर्वतस्य मेघस्य । नभनून् ॥ भनतेः^२ शब्दकर्मणो नभ्राडितिवत्
नभनवः ॥ उदकानि । प्र । अचुच्यवुः । च्यावयन्ति । उभये देवा मनुष्याश्च । यथा । विदुः ।
जानन्ति तथा । मनुष्याणां ज्ञानं प्रसिद्धम् । देवाश्च बृष्टा सत्यामाग्रयणानौ हविष्प्रदानेन जानन्ति ।
देवानां बृष्टिसंपूर्तिपरिज्ञानमाश्रयायनेनाक्तम्—‘ यदा वर्षस्य तृप्तः स्यादथाग्रयणेन यजेत ’ इत्युपक्रम्य
‘ अपि हि देवा आहुस्तृप्तो नूनं वर्षस्याग्रयणेन हि यजते ’ (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

मिमातु द्यौरदितिर्वीतये नः सं दानुचित्रा उषसो यतन्ताम् ।

आचुच्यवुर्दिव्यं कोशमेत ऋषे रुद्रस्य मरुतो गृणानाः ॥ ८ ॥

मिमातु । द्यौः । अदितिः । वीतये । नः । सम् । दानुऽचित्राः । उषसः । यतन्ताम् ।

आ । अचुच्यवुः । दिव्यम् । कोशम् । एत । ऋषे । रुद्रस्य । मरुतः । गृणानाः ॥ ८ ॥

५नः अस्मदर्थं ५द्यौः अन्तरिक्षं ५मिमातु निर्मिमातु वृष्टिम् । तदनुकूलं करोस्वित्यर्थः । कीदृशी ।
 ५अदितिः अदीना । यद्वा । द्यौर्मिमातवदितिर्भूमिश्च मिमातु सुखम् । किमर्थम् । ५वीतये उत्पत्तये
 प्रजननाय वा । ५दानुचित्राः विचित्रप्रकाशादिदानाः ५उपसः ५सं ५यतन्ताम् । हे ५ऋषे त्वया
 ५गृणानाः स्तूयमानाः ५मरुतः ५रुद्रस्य । पुत्रा इति^१ शेषः^२ । ५पुते^३ ५दिव्यं ५कोशं मेघमुदकम्
 ५आचुच्यवुः आच्यावयन्ति ॥ द्विकर्मकाऽगम् ॥ ॥ २४ ॥

‘ ईळे अग्निं स्ववसम् ’ इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्पम् । सप्तम्यष्टम्यां जगत्स्यौ शिष्टाः
 षट् त्रिष्टुभः । मरुदेवताकमग्निमरुदेवताकं वा । ‘ ईळे द्विजगत्त्यन्तमाग्नेयं च वा ’ इति । सूक्तविनियोगो
 लैङ्गिकः । आद्या कारीयां यामिधेनोषु याज्या । सूत्रितं च—‘ ईळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति
 धाय्ये ’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

ईळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिह प्रसक्तो वि चयत्कृतं नः ।

रथैरिव प्र भरे वाजयद्भिः प्रदक्षिणिन्मरुतां स्तोममृध्याम् ॥ १ ॥

ईळे । अग्निम् । सुऽअवसम् । नमःऽभिः । इह । प्रऽसक्तः । वि । चयत् । कृतम् । नः ।

रथैःऽइव । प्र । भरे । वाजयत्ऽभिः । प्रऽदक्षिणित । मरुताम् । स्तोमम् । ऋध्याम् ॥ १ ॥

अहं श्यावाश्वः ५अग्निं ५स्ववसं स्वायत्तरक्षणं ५नमोभिः स्तोत्रैः ५ईळे स्तोमि । तस्त्वोत्रं
 ५कृतम् ५इह इदानीं ५प्रसक्तः प्रसक्तः प्रकर्षेण यज्ञं प्राप्तो वा सन् ५नः अस्मदर्थं ५वि ५चयत्
 विजानातु । ५वाजयद्भिः अन्नमिच्छद्भिः स्तोत्रैः ५रथैरिव रथैर्यथाभिमतं प्राप्नुवन्ति तद्ब्रह्मणसाधनैः
 ५प्र ५भरे प्रकर्षेण संपादयाम्यभिमतम् । ५प्रदक्षिणित प्रादक्षिण्येन गच्छन् ५मरुतां ५स्तोमं स्तोत्रम्
 ५ऋध्यां वर्धयेयम् ॥

आ ये तस्थुः पृषतीषु श्रुतासु सुखेषु रुद्रा मरुतो रथेषु ।

वनां चिदुग्रा जिहते नि वो भिया पृथिवी चिद्रेजते पर्वताश्चित् ॥ २ ॥

आ । ये । तस्थुः । पृषतीषु । श्रुतासु । सुखेषु । रुद्राः । मरुतः । रथेषु ।

वनां । चित् । उग्राः । जिहते । नि । वः । भिया ।

पृथिवी । चित् । रेजते । पर्वतः । चित् ॥ २ ॥

५ये ५मरुतः ५रुद्राः रुद्रपुत्राः ५आ ५तस्थुः आतिष्ठन्ति ५पृषतीषु मरुतां वाहनेषु
 ५श्रुतासु श्रान्तासु प्रसिद्धासु वा ५सुखेषु । स्वमाकाशं छिद्रम् । शोभनरथाक्षद्वारेषु ५रथेषु
 रथान् आ तस्थुः आतिष्ठन्ति । हे ५उग्राः उदूर्णबला मरुतो यूयं यदा रथमारूढाः
 स्थ तदानीं ५वना ५चित् वनान्यपि ५नि ५जिहते न्यग्गच्छन्ति ५वः युष्माकं ५भिया

भीष्या । ऽपृथिवी ऽचित् पृथिव्यपि ऽरेजते । ऽपर्वतश्चिन्त पर्वतोऽपि रेजते कम्पते । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । पूर्वार्धे य एवमकुर्वन् तेषां स्तोममृध्यामिति पूर्वत्रान्वयः' ॥

कारीयां मारुतस्य सप्तकपालस्य 'पर्वतश्चित्' इत्येता याज्या । सूत्रितं च— 'पर्वतश्चिन्महि वृद्धो बिभाय सृजन्ति रश्मिमोजसा' (आश्व. श्री. २. १३) इति ॥

पर्वतश्चिन्महि वृद्धो बिभाय दिवश्चित्मानु रजत स्वने वः ।

यत्क्रीळथ मरुत ऋष्टिमन्त आपइव मध्यञ्चो धवध्वे ॥ ३ ॥

पर्वतः । चित् । महि । वृद्धः । बिभाय । दिवः । चित् । सानु । रेजत । स्वने । वः ।

यत् । क्रीळथ । मरुतः । ऋष्टिमन्तः । आपः । इव । मध्यञ्चः । धवध्वे ॥ ३ ॥

हं मरुतः ऽवः युष्माकं ऽस्वने भयंकरशब्दे सति ऽपर्वतश्चित् पर्वतोऽपि ऽमहि महान् वृद्धः सन्नपि ऽबिभाय बिभेति । ऽदिवश्चित् अन्तरिक्षस्यापि ऽमानु समुच्छ्रितः प्रदेशः ऽरेजत कम्पते । यत् यदा ऽक्रीळथ हं ऽमरुतः यूयम् ऽऋष्टिमन्तः आयुधवन्तः सन्तस्तदा ऽआपइव उदकार्णाव ऽमध्यञ्चः महाञ्चनाः ऽधवध्वे धावध्वे गच्छथ ॥

वराइवेद्रैवतासो हिरण्यैरभि स्वधाभिस्तन्वः पिपिश्रे ।

श्रिये श्रेयांसस्तवसो रथेषु सत्रा महांसि चक्रिरे तनूषु ॥ ४ ॥

वराः । इव । इत् । रैवतासः । हिरण्यैः । अभि । स्वधाभिः । तन्वः । पिपिश्रे ।

श्रिये । श्रेयांसः । तवसः । रथेषु । सत्रा । महांसि । चक्रिरे । तनूषु ॥ ४ ॥

वराइव विवाहयोग्या युवान इव । ते यथा ऽरैवतासः धनवन्तः ऽहिरण्यैः हिरण्य-मयैराभरणविशेषैः ऽस्वधाभिः उदकैश्च ऽतन्वः स्वीयानि शरीराणि ऽअभि ऽपिपिश्रे संयोजयन्ति अलंकुर्वन्ति तद्वदेते मरुतोऽपि रैवतासः धनवन्तः हिरण्यैः हिरण्यस्थानीयैर्विष्णुदाह्यैराभरणैः स्वधाभिश्च तन्वः स्वीयानि शरीराणि पिपिश्रे । ऽश्रिये शोभायै ऽश्रेयांसः श्रेष्ठाः ऽतवसः बलवन्तो मरुतः ऽरथेषु ऽसत्रा सत्यं सह वा ऽतनूषु ऽमहांसि ऽचक्रिरे कृतवन्तः । सर्वाभरणैरुदकैश्चोपेताः स्थानधिष्ठाय^१ शरीरेषु तेजांस्यधारयन्नित्यर्थः^२ ॥

१. ख-च-झ-ण-भ-र-पूर्वत्र; न-पूर्वत्र-संबन्धः । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-समुच्छ्रितप्रदेशम् ।

३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-रेजथ (रेजत-न) कम्पयथ (कम्पयथे-झ) । ४. ख-च-ण-न-रथेऽधिष्ठाय; झ-भ-र-स्थाधिष्ठाय । ५. ग-घ-ज-धारयन्नित्यर्थः । इत्पूरणः ।

अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते सं भ्रातरो वावृधुः सौभगाय ।

युवा पिता स्वपा रुद्र एषां सुदुघा पृश्निः सुदिना मरुद्भयः ॥ ५ ॥

अज्येष्ठासः । अकनिष्ठासः । एते । सम् । भ्रातरः । ववृधुः । सौभगाय ।

युवा । पिता । सुऽअपाः । रुद्रः । एषाम् । सुऽदुघा । पृश्निः । सुऽदिना । मरुत्ऽभ्यः ॥ ५ ॥

अज्येष्ठासः अकनिष्ठासः परस्परं ज्येष्ठकनिष्ठभावरहिताः सहैवोत्पन्नाः समानबलाः एते मरुतः भ्रातरः परस्परं भ्रातृभूताः सन्तः सौभगाय सुभगत्वाय सं ववृधुः वर्धन्ते । युवा नित्य-तरुणः स्वपाः शोभनकर्मा एषां मरुतां रुद्रः पिता सुदुघा मुष्टु दोध्रा पृश्निः गोदेवता भ्रातृभूता मरुद्भयः मरुदर्थं सुदिना शोभनदिनानि । अकुरुतामिति शेषः ॥

यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वा यद्वावमे सुभगासो द्विविष्ट ॥

अतो नो रुद्रा उत वा न्वरस्याग्ने वित्ताद्धविषो यद्यजाम ॥ ६ ॥

यत् । उत्तमे । मरुतः । मध्यमे । वा । यत् । वा । अवमे । सुभगासः । द्विवि । स्थ ।

अतः । नः । रुद्राः । उत । वा । नु । अस्य । अग्ने । वित्तात् । द्विविषः । यत् । यजाम ॥ ६ ॥

हे मरुतः यूयं यदुत्तमे उत्कृष्ट उत्तमे चरमे वा द्विविष्टुलोके मध्यमे वा द्विविष्टुलोके यद्वावमे द्विविष्टुलोके सुभगासः स्थ भवथ । त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकास्तिस्रो दिवः पृथिवी हस्यादिश्रुतेषुलोकस्य त्रैविध्यम् । अतः अस्मान् स्थानत्रयात् नः अस्मदर्थं हे रुद्राः आगच्छ-तेति शेषः । उत वा अथवा नु अद्य यद्यजाम यद्धविः प्रक्षिपाम हे अग्ने त्वम् अस्य हविषः एतद्धविः वित्तात् विद्धि ॥

अग्निश्च यन्मरुतो विश्ववेदसो दिवो वहध्व उत्तरादधि णुभिः ।

ते मन्दसाना धुनयो रिशादसो वामं धत्त यजमानाय मुन्वते ॥ ७ ॥

अग्निः । च । यत् । मरुतः । विश्ववेदसः । दिवः । वहध्वे । उत्तरात् । अधि । स्नुभिः ।

ते । मन्दसानाः । धुनयः । रिशादसः । वामम् । धत्त । यजमानाय । मुन्वते ॥ ७ ॥

हे विश्ववेदसः सर्वस्य ज्ञातारो विश्वधना वा हे मरुतः यन् यूयं अग्निश्च दिवः स्नु-लोकात् उत्तरात् उत्कृष्टतरात् अधि उपरि स्नुभिः मानुभिरुपरिप्रदेशे वहध्वे उहध्वे । तत्र निवसथेत्यर्थः । यद्वा स्नुशब्देन तत्सदृशा अश्वा उच्यन्ते । तैर्वहध्वे । एते यूयं मन्दमानाः मन्द-

माना अस्मदीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिश्च १धुनयः शत्रूणां कम्पयितारः २रिशादसः अस्मद्विसकानामत्तारः
सन्तः ३वामं वननीयं धनं ४पत्त दत्त ५यजमानाय ६सुन्वते अभिषवं कुर्वते ॥

‘ अग्ने मरुद्भिः ’ इत्यष्टम्याग्रिमास्तस्य याज्या । ‘ अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋक्भिः ’ (आश्व.
श्रौ. ५. २०) इति सूत्रितत्वात् ॥

अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋक्भिः सोमं पिव मन्दसानो गणश्रिभिः ।

पावकेभिर्विश्वमिन्वेभिरायुभिर्वैश्वानर प्रदिवा केतुना सजुः ॥ ८ ॥

अग्ने । मरुत्भिः । शुभयत्भिः । ऋक्भिः । सोमम् । पिव । मन्दसानः । गणश्रिभिः ।

पावकेभिः । विश्वम्इन्वेभिः । आयुभिः । वैश्वानर । प्रदिवा । केतुना । सजुः ॥ ८ ॥

हे १अग्ने २मरुद्भिः सह ३मन्दसानः सन ४सोमं ५पिव । क्रीडशैः मरुद्भिः २ । ६शुभयद्भिः
शोभमानैरन्यान् शोभयद्भिर्वा ७ऋक्भिः स्तुत्यैः ८गणश्रिभिः गणभावमाश्रयद्भिः ९पावकेभिः शोधकैः
१०विश्वमिन्वेभिः विश्वं वृष्ट्या प्रीणयद्भिः ११आयुभिः आयुष्मद्भिः ३ । हे १वैश्वानर विश्वनरहिताग्ने २प्रदिवा
पुराणेन ३केतुना ज्वालापुञ्जेन ४सजुः सहितः ॥ ॥ २५ ॥

‘ के ष्टा नरः ’ इत्येकोनविंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ के षैकोना गायत्रं
इयावाश्चाऽत्र वैददश्वी तरन्तपुरुमीळ्हां दार्यै १ रथवीति मरुतश्च दाननुष्टः प्रशशंस नुदध्वा च तरन्त-
महिषीं शशीयसीं २ पञ्चम्यनुष्टुप् नवमी सतोवृहती ’ इति । इयावाश्च ऋषिः । पञ्चम्यनुष्टुप् नवमी
सतोवृहती शिष्टा गायत्र्यः । आद्याश्चतस्रो मरुदेवताकाः । ‘ सनत्सा ’ इत्यादीनां चतसृणां शशीयसी ३
नाम तरन्तस्य राज्ञो भार्या देवता । ‘ उत मेऽरपत ’ इत्यस्या वैददश्विः पुरुमीळ्हां देवता । ‘ यो मे
धेनूनाम् ’ इत्यस्या वैददश्विस्तरन्तो राजा देवता । ‘ य इं वहन्ते ’ इत्याद्याः पण्मारुह्यः । ‘ एतं मे ’
इत्यस्य नृचस्य दार्यै ४ रथवीतिनां राजा देवता । त्रिनियोगो लैङ्गिकः ॥

अत्राश्वर्यं पुरावृत्तमाहुरागमपारगाः । अर्चनानाः पुरात्रेयो दार्येण १ रथवीतिना ॥ आस्विज्याय
वृतो यज्ञे वितते हौत्र आस्थितः । रथवीतिसुतां कन्यां ददशं पितुरन्तिके ॥ ययाचे स्वकुमाराय
इयावाश्चाय च तां सुताम् । स प्रदानमना भार्यामपृच्छत्किं प्रयच्छामि ॥ इति पृष्टा पुनः ग्राह
कथमस्मै प्रदास्यसि । इतः पूर्वं सुता दत्ता नामीदनुपये क्वचित् ॥ तत्तथैवेति निश्चित्य प्रत्या-
चष्टार्चनानसम् । इयावाश्चः संस्थिते यज्ञे तेन राज्ञा निराकृतः ॥ तत्प्रत्याशान्वितो विप्रस्तपस्तेपे
सुदारुणम् । ब्रह्मचर्यरतः शान्तो भिक्षार्थं पर्यटन् द्विजः ॥ तरन्तमहिषीं सार्व्धीं त्रिभिक्षेऽसौ शशी-
यसीम् १ । सा संप्राप्यान्तिकं पत्युः प्रोवाचागतवानुपिः ॥ इत्युक्तो नृपतिर्भार्यां प्रत्याहूतं प्रपूजय ।
सानुज्ञाता गवां यूथं प्रादादाभरणानि च ॥ तरन्तोऽपि पुनस्तस्मै प्रादाद्धनमपेक्षितम् । दत्त्वा च

१. न-इति याज्येति । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-मरुद्भिः सह । ३. ख-च-झ-ण-त-भ-र-
‘ आयुष्मद्भिः ’ नास्ति ; न- गन्तुभिः । ४. त- दार्येणम् । ५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-शशीयसीम् ।
६. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-शशीयसी । ७. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-दार्येणम् । ८. ख-च-झ-ण-त-न-
भ-र-श-दार्येणम् ; ग-घ-ज-दार्येणम् । ९. झ-त-न-भ-र-श-शशीयसीम् ।

पुरुमीकहस्य स्वानुजस्यान्तिकं प्रति ॥ प्रेरयामास तमृपि सोऽपि त्वां मानयिष्यति ॥ तथेति राज्ञो वचनं निशम्य तद्भार्यया दक्षितमर्चमार्गः । गच्छन् शनैरर्घपथे मरुद्गणान् समानरूपान् स्वदिदक्षयागतान् ॥ विलोक्य विप्रः सभयः ॥ पणस्य कृताञ्जलिः कण्टकिताञ्जसंघः । तुष्टाव हृष्टान्मरुतो विशिष्टैरथैर्वचोभिः परितुष्टचित्तः ॥ संप्राप्य सर्वं स्वमनीषितं तदा मरुद्गणेभ्यो मुदितात्मवद्भ्यः^१ ॥ तदाभवदपिः सूक्तदृष्टा श्यावाश्वनामकः । पश्चात्पुनर्गृहं गत्वा भूयो लब्ध्वा गवां शतम् ॥ दाभ्यो^२ मन्त्रदशे राज्ञ्या चोदितः स्वसुतां ददौ । पुरुमीकहस्तरन्तश्च तद्भार्या च शशीयसी^३ ॥ दाभ्यो^४ यो रथर्वात्याख्यः सप्त ये मरुतां गणाः । ते^५ तस्मै यत^६ ददुस्तु-ष्टास्तत्के ह्येत्यत्र वर्ण्यते ॥

के ष्टा नरः श्रेष्ठतमा य एकैक आयय । परमस्याः परावतः ॥ १ ॥

के । स्थ । नरः । श्रेष्ठऽतमाः । ये । एकैऽएकः । आऽयय । परमस्याः । पराऽवतः ॥ १ ॥

हे नरः नेतारो मरुतः । श्रेष्ठतमाः अत्यन्तं श्रेष्ठा यूयं । एकैकं के स्थ के भवथ । एवं स्वरूपानिश्चयान् संदिह्य प्रवर्तित । ये यूयम् एकैकः प्रत्येकम् आयय आगच्छथ । कस्मादिष्युच्यते । परमस्याः परावतः अत्यन्तदूरदेशात् । अन्तरिक्षादित्यर्थः ॥

कः वोऽश्वाः काऽभीशवः कथं शोक कथा येय । पृष्ठे गदो नसोर्यमः ॥ २ ॥

क । वः । अश्वाः । कः । अभीशवः । कथम् । शोक । कथा । येय ।

पृष्ठे । गदः । नसोः । यमः ॥ २ ॥

हे मरुतः । वः युष्माकम् । अश्वाः । कः कुत्रत्याः । कः च । अभीशवः बन्धनरज्जवः । कथं च । शोकं शीघ्रं गन्तुं शक्ता भवथ । कथा कथं येय याताः स्थ । पृष्ठे अश्वानां पृष्ठदेशे । गदः । सीदति तिष्ठत्यत्रेति गदः पर्यायम् । तच्च दृश्यते । तथा । नसोः नामिकयोः । यमः नियमिता पलायनप्रतिग्रन्थकारी पशोर्नामिकयोर्दृश्यते । तस्मादश्वादिलिङ्गैः कुत्रापि स्वरितगमना इव प्रतिभान्ति के यूयमिति देवत्वमनवधार्योह ॥

जघने चोद एषां वि सक्थानि नरो यमुः । पुत्रकृथे न जनयः ॥ ३ ॥

जघने । चोदः । एषाम् । वि । सक्थानि । नरः । यमुः । पुत्रऽकृथे । न । जनयः ॥ ३ ॥

युष्माकम् अश्वानां । जघने हन्तव्यप्रदेशे । चोदः प्रेरिका कशा अराग्रकाष्ठविशेषो वा वर्तते । शीघ्रगमनाय ताडयन् वर्तत इत्यर्थः । सक्थानि ऊरुप्रदेशान् । नरः नेतारो मरुतः । विविच्य यमुः नियच्छन्ति । आशुधावनेन विवृता भवन्तीत्यर्थः । विवृतौ दृष्टान्तः । पुत्रकृथे

१. त-मुदितात्माविद्भ्यः । २. अ-त-न-भ-र-ततः ; श-दाभ्यः । ३. त-शशीयसी । ४. त-दाभ्यः । ५. श-ततस्तस्मै । ६. ग-घ-ज-श-तत्र ।

पुत्रकरणे उत्पादने ऽजनयः ऽन अपत्योत्पादयिष्यो योषित हव । ता यथा पुत्रोत्पादनकामाः^१ संगम-
समये^२ ऊरू विवृतां कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

परा वीरास एतन मर्यासो भद्रजानयः । अम्रितपो यथासथ ॥ ४ ॥

परा । वीरासः । इतन । मर्यासः । भद्रजानयः । अम्रितपः । यथा । असथ ॥ ४ ॥

कशाताडनादिलिङ्गेन जिगमिषून् मत्वा द्रुते । हे ऽवीरासः वीराः अमित्राणामीरयितारो
हे ऽमर्यासः मर्याभ्यो हिता हे ऽभद्रजानयः । भद्रः स्तुत्यो जानिर्जन्म येषां ते तथोक्ताः । रुद्रपुत्राः
इत्यर्थः । ऽअम्रितपः अम्रिना तप्तास्तान्नादयः ऽयथा दीप्तास्तद्वत् प्रदीप्ताः ऽअसथ भवथ ।
अथवा म्रितता दग्धदेहा यथा पलायन्ते तथा भवथेति ॥

सनत्साभ्यं पशुमुत गव्यं शतावयम् ।

श्यावाश्वस्तुताय या दोर्वीरायोपबर्धहत् ॥ ५ ॥

सनत् । सा । अभ्यम् । पशुम् । उत । गव्यम् । शतऽअवयम् ।

श्यावाश्वस्तुताय । या । दोः । वीराय । उपऽबर्धहत् ॥ ५ ॥

ऽसा तरन्तमहिषी मह्यं ऽसनत् प्रादात् । किम् । ऽअभ्यम् अश्वत्मात्मकं तस्मिन्हात्मकं वा ऽपशुम् ।
जातावेकवचनम् । ऽउत अपि च ऽगव्यं गोसमूहात्मकं पशुं ऽशतावयम् अनेकैरविभिर्युक्तं सनदिति ।
सेत्युक्तं कस्याह । ऽया ऽश्यावाश्वस्तुताय श्यावाश्वेन मया स्तुताय ऽवीराय तरन्ताय ऽदोः
स्वकीयं भुजम् ऽउपबर्धहत् उपोदयच्छदालिङ्गनाय सा सनदिति । यतः^३ भर्तृप्रमास्पदा तस्मादेव
बहु धनं दातुं शक्तेत्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

उत त्वा स्त्री शशीयसी पुंसो भवति वस्यसी । अदेवत्रादराधसः ॥ ६ ॥

उत । त्वा । स्त्री । शशीयसी । पुंसः । भवति । वस्यसी । अदेवत्रात् । अराधसः ॥ ६ ॥

ऽउत अपि च ऽत्वा एका^४ ऽशशीयसी^५ । शशीयसी^६ इत्येतन्महिष्या नाम । सैव ऽस्त्री^७ । यद्वा ।
उत्प्रेत्यमेवकारार्थे । स्त्रीषु सैव प्रशस्येत्यर्थः ॥ ' त्वसमसि मनेमेत्यनुष्ठानि ' इति वचनात् त्वेति
निघातः ॥ सैव ऽपुंसः पुरुषात् ऽवस्यसी वसीयसी ऽभवति । कस्मात्पुंस इत्युच्यते । ऽअदेवत्रात् ।
देवाः^८ अनेन^९ त्रायन्ते स्तुत्यादिना सः^{१०} देवत्रः । न देवत्रः अदेवत्रः^{११} । तस्मात् ऽअराधसः । राधो
धनम् । दानार्हधनरहितात् । लुब्धकादित्यर्थः ॥

१ ग-घ-ज-श-पुत्रोत्पादनकाले । २ ख-च-झ-ण-भ-संगमाय ; न-संगमने । ३ ख-च-
झ-ण-त-भ-र-अनया ; न-अतो या । ४ ख-झ-न-भ-र- ' एका ' नास्ति । ५ झ-न-भ-र-शशीयसी ।
६ झ-न-भ-र-शशीयसी । ७ त-स्त्रीनाम् । ८ त-श-देवत्रान्ययेन । ९ ग-घ-ज- ये स अत्र
देवत्रः ; श-स देवत्रः ।

वि या जानाति जसुरिं वि तृष्यन्तं वि कामिनम् । देवत्रा कृणुते मनः ॥ ७ ॥

वि । या । जानाति । जसुरिम् । वि । तृष्यन्तम् । वि । कामिनम् ।

देवत्रा । कृणुते । मनः ॥ ७ ॥

५ या शशीयसी ५ जसुरिं व्यथितम् । जमिस्ताडनकर्मा उपक्षपणकर्मा^१ वा । तं ५ वि ५ जानाति । तथा ५ तृष्यन्तं ५ वि जानाति । ५ कामिनं धनाद्यभिलाषवन्तं ५ वि जानाति । अनुकम्पया^२ अभिमनं दत्तवर्ता-
त्यर्थः । ५ देवत्रा देवेषु ५ मनः ५ कृणुते कुरुते देवप्राप्त्यर्थं प्रदानबुद्धिं करोति या संव स्वीति पूर्वत्र
संबन्धः ॥

उत घा नेमो अस्तुतः पुमाँ इति ब्रुवे पणिः । स वैरदेय इत्समः ॥ ८ ॥

उत । घ । नेमः । अस्तुतः । पुमान् । इति । ब्रुवे । पणिः ।

सः । वैरदेये । इत् । समः ॥ ८ ॥

५ उत ५ घ अपि च । घेति पूरणः । ५ नेमः । 'स्वां नेम इत्यर्धस्य' (निरु. ३. २०) इति
निरुक्तम् । नेमोऽर्धः । जायापत्योर्मिलिवैकार्यकर्तृत्वादेक एव पदार्थः । 'अर्धं शरीरस्य भार्या'^३ ।
इत्यादिस्मृतेः । शशीयस्या अर्धभृतस्तरन्तः ५ पुमान् ५ अस्तुतः ५ इति ५ ब्रुवे । बहुधा स्तुतोऽपि
गुणस्यातिबाहुल्यादस्तुत एवेति ब्रुवे ५ पणिः स्तोताहम् । ५ सः च तरन्तः ५ वैरदेये । वीरा धनानां
प्रेरयितारो दानशीलाः । तैर्दातव्यं धनं दयम् । तस्मिन् धने ५ समः । सर्वेभ्यो दातेत्यर्थः । ५ इत् इति
पूरणः ॥

उत मेऽरपद्युवतिर्ममन्दुषी प्रति श्यावाय वर्तनिम् ।

वि रोहिता पुरुमीळ्हाय येमतुविप्राय दीर्घयशसे ॥ ९ ॥

उत । मे । अरपत् । युवतिः । ममन्दुषी । प्रति । श्यावाय । वर्तनिम् ।

वि । रोहिता । पुरुमीळ्हाय । येमतुः । विप्राय । दीर्घयशसे ॥ ९ ॥

५ उत अपि च ५ श्यावाय श्यावाश्याय ५ मे मलम् ५ अरपत् अलपत् । स्पष्टमाचष्ट । किम् । ५ वर्तनिं
मार्गम् । कीदृशी सा । ५ युवतिः प्रवृत्तयोचना ५ प्रति ५ ममन्दुषी प्रतिमोदमाना । कस्मै^४ । ५ दीर्घयशसे
प्रभूताज्ञाय प्रभूतकीर्तये वा ५ पुरुमीळ्हाय एतन्नामकाय प्रभूतगुहाय ५ विप्राय^५ ॥ 'क्रियार्थोपपदस्य
च कर्मणि स्थानिनः' (पा. सू. २. ३. १४) इति चतुर्थी ॥ पुरुमीळ्हां प्राप्तमित्यर्थः । तदर्थं
५ रोहिता रोहितवर्णावश्च शशीयस्या दत्ता ५ वि ५ येमतुः^६ । प्रतवन्तावित्यर्थः । या अश्वभ्यां युक्ते रथे
स्थापयित्वा पुरुमीळ्हगृहस्य मार्गं प्रदर्शयन्ती पुरतो गता सैव पुंसो भवति वयस्यसीति पूर्वत्र संबन्धः ॥

१. श-उपक्षेपणकर्मा । २. त-कामिनि । ३. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-यस्य भार्या । ४. ख-
च-क्ष-ण-न-भ-र-कर्म विप्राय मेधाविने । ५. त-'विप्राय' नास्ति । ६. ख-त-न-भ-र-येमतुः
विशेषेण यमयतुः ; च-ण-येमतुः विशेषेण यमतुः ।

यो मे धेनूनां शतं वैददश्चिर्यथा ददत् । तरन्तइव मंहना ॥ १० ॥

यः । मे । धेनूनाम् । शतम् । वैददत् ऽअश्विः । यथा । ददत् । तरन्तः ऽइव । मंहना ॥ १० ॥

इयं पुरुमीळहस्तुतिः । 'वैददश्विः पुरुमीळहोऽपि 'यो 'मे महां 'धेनूनां 'शतं 'यथा येन प्रकारेण 'ददत् दत्तवान्' । तथा 'मंहना मंहनीयानि धनान्यपि ददत् 'तरन्तइव । स यथा धेनुशतं बहुविधं धनं च दत्तवान् तद्वद्वैददश्विः पुरुमीळहोऽपि ददत् । न स्तुवे' इति शेषः ॥ ॥ २७ ॥

य ई वहन्त आशुभिः पिबन्तो मदिरं मधु । अत्र श्रवांसि दधिरे ॥ ११ ॥

ये । ईम् । वहन्ते । आशुऽभिः । पिबन्तः । मदिरम् । मधु । अत्र । श्रवांसि । दधिरे ॥ ११ ॥

इदानीं मरुत एवैत इति निश्चित्य जनप्रसिद्धैः^१ माहात्म्यैः स्तोति । 'ये मरुतः 'ईम् इदानीम् 'आशुभिः शीघ्रगामिभिरश्वैः 'वहन्ते उह्यन्ते । किं कुर्वन्तः । 'मदिरं मदकरं 'मधु सोमरसं 'पिबन्तः । पाथेयत्वेन धृतं सोममित्यर्थः । ते मरुतः 'अत्र अस्मिन् देशे 'श्रवांसि स्तुतिजनितानि यशांसि 'दधिरे धारयन्ति ॥

येषां श्रियाधि रोदसी विभ्राजन्ते रथेष्वाम् । दिवि रुक्मइवोपरि ॥ १२ ॥

येषाम् । श्रिया । अधि । रोदसी इति । विऽभ्राजन्ते । रथेषु । आ ।

दिवि । रुक्मः ऽइव । उपरि ॥ १२ ॥

'येषां मरुतां 'श्रिया कान्त्या 'रोदसी द्यावापृथिव्यो 'अधि अधिष्ठिते भवत इति शेषः । यस्मा-
द्वेते मरुतः 'रथेषु 'विभ्राजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते । 'आ इति चार्थे । तत्र दृष्टान्तः । 'उपरि उपरिभूते
'दिवि द्युलोके 'रुक्मः रोचमानः आदित्यः 'इव । यद्वा । उपरि रथस्थोपरीति वा यांऽयम् ॥

युवा स मारुतो गुणस्त्वेषरथो अनेद्यः । शुभ्यावाप्रतिष्कृतः ॥ १३ ॥

युवा । स । मारुतः । गुणः । त्वेषऽरथः । अनेद्यः । शुभम् ऽयावा । अप्रतिऽस्कुतः ॥ १३ ॥

'स 'मारुतो 'गुणः 'युवा सर्वत्र मिश्रयिता नित्यतृणो वा 'त्वेषरथः दासरथः
'अनेद्यः अनिन्द्यः 'शुभ्यावा शोभनं गन्ता 'अप्रतिष्कृतः अप्रतिगतोऽप्रतिशब्दितो वा । एवं
महानुभावो गणो दीप्यत इति ॥

को वेद नूनमेषां यत्रा मदन्ति धूतयः । ऋतजाता अरेपसः ॥ १४ ॥

कः । वेद । नूनम् । एषाम् । यत्र । मदन्ति । धूतयः । ऋतऽजाताः । अरेपसः ॥ १४ ॥

१. क्ष-र-ददत् । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-स्तुवते । ३. क्ष-भ-र-निश्चित्येजनाप्रसिद्धैः ; त-
निश्चित्य प्रसिद्धैः ; न-निश्चित्य उदानीं प्रसिद्धैः ।

१८५) मरुतां स्थानं १को १वेद को जानाति । १नूनम्^१ इदानीं^२ १यत्र स्थाने १धृतयः
शत्रूणां कम्पकाः १मदन्ति हृष्यन्ति १कृतजानाः जलार्थमुत्पन्ना यज्ञे वा प्रादुर्भूताः १अरेपसः अपापाः॥

यूयं मर्तं विपन्यवः प्रणेतारं इत्था धिया । श्रोतारो यामहूतिषु ॥ १५ ॥

यूयम् । मर्तम् । विपन्यवः । प्रणेतारः । इत्था । धिया । श्रोतारः । यामहूतिषु ॥ १५ ॥

ह १विपन्यवः स्तुतिकामा मरुतः १यूयं १मर्तं मरणस्वभावं यजमानम् १इत्था अनया
१धिया इदानीं कृतप्रकारयानुग्रहबुद्ध्या ईदृशेन स्तुतिकर्मणा वा निमित्तेन १प्रणेतारः प्रकर्षेण
प्रापयितारोऽभिमतं स्वर्गादिकम् । १यामहूतिषु । यामो गमनम् । नदथा हूतयो यस्मिन्निति याम-
हूतयो यज्ञाः । तेषु १श्रोतारः आह्वानानाम् ॥ ॥ २८ ॥

ते नो वसूनि काम्या पुरुश्चन्द्रा रिंशादसः । आ यज्ञियासो ववृत्तन ॥ १६ ॥

ते । नः । वसूनि । काम्या । पुरुश्चन्द्राः । रिंशादसः । आ । यज्ञियासः । ववृत्तन ॥ १६ ॥

ह १रिंशादसः हिंसकानां शत्रूणामत्तारो हे १यज्ञियासः यज्ञार्हाः १पुरुश्चन्द्राः प्रभृताह्लादकधनाः
१ते यूयं १नः अस्मभ्यं १वसूनि निवासयोग्यानि धनानि १काम्या स्पृहणीयानि १आ १ववृत्तन
आवर्तयथेत्यर्थः । मरुतां दानप्रशंसाया अपेक्षितत्वाच्च प्रार्थनोचिता ॥

एतं मे स्तोममूर्म्ये दारभ्याय परा वह । गिरौ देवि रथीरिव ॥ १७ ॥

एतम् । मे । स्तोमम् । ऊर्म्ये । दारभ्याय । परा । वह । गिरः । देवि । रथीःऽइव ॥ १७ ॥

संपन्नरूपिभावस्य श्यावाश्वस्यार्चनानसः । रथवीतिसुतायाश्च विवाहं शौनकोऽब्रवीत् ॥
कथम् । मरुसु तु प्रयातेषु श्यावाश्वः सुमहायशाः । प्रादुर्भूतार्पमात्मानं ज्ञात्वात्रिकुलनन्दनः ॥
रथवीतेर्दुहितरमगच्छन्मनसा तदा । स सत्यमृपिमात्मानं प्रवक्ष्यन्नथवीतये ॥ एतं मे स्तोममिस्थ्याभ्यां
दौत्ये रात्रि न्यवेदयत् । ऋषेर्नियोगमाज्ञाय देव्या राध्या प्रचोदितः ॥ आदाय कन्यकां दातु-
मुपेयायार्चनानसम् । पादौ तस्योपसंगृह्य स्थित्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः । रथवीतिरहं दारभ्ये^१ इति नाम
शशंस सः । मया संयोगमिच्छन्त्वां प्रत्याचक्षि^२ यत् पुरा ॥ तत्क्षमस्व नमस्तेऽस्तु मे मा स्म
भगवन् कुप^३ ॥ ऋषेः पुत्रः स्वयमृपिः पितासि भगवन्नृपेः^४ । हन्त प्रतिगृहणेमां स्नुषामित्येन-
मब्रवीत् ॥ तस्मै ददावश्चशतं स राजा स्वलंकृतां चापि सुतां स्नुषाथम् । विवाहकालेऽपि ददौ नरेन्द्रः
शतं हयानां दुहितुः सहस्रम् ॥ गवां सहस्रं वसु च प्रभूतं तप्तं तपोऽन्तेऽथ वनं जगामेति ॥ हे
१ऊर्म्ये रात्रि देवि । ऊर्म्येति रात्रिनाम । १मे मदीयम् १एतं १स्तोमं मरुद्भ्यः कृतं स्तोत्रमहं मन्त्रदत्-
भूत्वा मरुतः स्तुतवानित्येवं १दारभ्याय श्यावाश्वाय १परा पराङ्मुखी दारभ्याभिमुखी सती १वह
प्रापयेत्यर्थः । तदेवादरार्थमुच्यते । हे रात्रि १देवि १गिरः स्तुतीमैरुद्विषयाः परा वह १रथीरिव ।
रथी यथा रथेऽभिप्रेतं वसु स्थापयित्वा अभिमतं^५ देशं^६ प्रापयति तद्वत् ॥

१ ख-च-ण-त-न-भ-र-श- 'नूनमिदानीं' नास्ति । २. ख-च-ण-भ-श-दारभ्य । ३. ख-च-
ण-प्रत्याचक्षिपम् । ४. झ-त-न-भ-र-कृषीः । ५. र-भगवानृषेः । ६. त-अभिमतप्रदेशम् ।

उत मे वोचतादिति सुतमोमे रथवीतौ । न कामो अप वेति मे ॥ १८ ॥

उत । मे । वोचतात् । इति । सुतऽसोमे । रथवीतौ । न । कामः । अप । वेति । मे ॥ १८ ॥

ह' ऊर्म्ये' 'उत अपि च 'मे मां 'वोचतात् ब्रूहि । किमिष्यस्यते । 'इति इत्थम् । कथमिति ।
'सुतसोमे कृतसोमयागे 'रथवीतौ राजि 'मे 'कामः तत्पुत्राविषयः 'न 'अप 'वेति नापग-
च्छति न विरमते इतीर्थं वोचतात् ॥

एष क्षेति रथवीतिर्मघवा गोमतीरनु । पर्वतेष्वपश्रितः ॥ १९ ॥

एषः । क्षेति । रथवीतिः । मघवा । गोमतीः । अनु । पर्वतेषु । अपश्रितः ॥ १९ ॥

कन्यां दत्त्वा कृतार्थं तं श्यावाश्रोऽथ वनं गतम् । रथवीति तपस्यन्तं संप्रक्षयापेण चक्षुषा ।
रम्ये हिमवतः पृष्ठ एष क्षेतीति सोऽप्रवात ॥ 'एषः 'रथवीतिः 'मघवा धनवान् 'गोमतीरनु
उदकवतीर्नदीरनु अनुसृत्य नदीनां तीरे 'क्षेति निवसति 'पर्वतेषु हिमवत्पर्वतप्रान्तेषु 'अपश्रितः
आश्रितः ॥ ॥ १९ ॥

'कृतेन कृतम्' इति नवर्च पष्ठ सूक्तमात्रेयस्य श्रुतविद् आर्यं त्रेष्टुमं मैत्रावरुणम् । तथा
चानुक्रम्यते—'कृतेन नव श्रुतविन्मैत्रावरुणं वै तन' इति । 'वै तत्' इत्युभयोः प्रयोगात्तुह्यादि-
परिभाषयैतदादीन्येकादश सूक्तानि मित्रावरुणदेवत्यानि । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

कृतेन कृतमपिहितं ध्रुवं वां सूर्यस्य यत्र विमुचन्त्यश्वान् ।

दश शता सह तस्थुस्तदेकं देवानां श्रेष्ठं वपुषामपश्यम् ॥ १ ॥

कृतेन । कृतम् । अपिऽहितम् । ध्रुवम् । वां । सूर्यस्य । यत्र । विमुचन्ति । अश्वान् ।

दश । शता । सह । तस्थुः । तत । एकम् । देवानां । श्रेष्ठम् । वपुषाम् । अपश्यम् ॥ १ ॥

'सूर्यस्य 'कृते सत्यभूतं मण्डलम् 'कृतेन उदकेन 'अपिहितम् आच्छादितं 'ध्रुवं शाश्वतमपश्य-
मिति संबन्धः । यत्र 'वां युवाभ्यां स्थितिस्तत्' इत्यर्थः । सूर्यमण्डले मित्रावरुणयोः स्थितिः 'चित्रं
देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याघ्नः' (ऋ. सं. १. ११५. १), 'उद्गां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं
देवयोः' (ऋ. सं. ७. ६९. १) इति 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य' (ऋ. सं. ७. ६३. १) इत्यादिषु
प्रतिष्ठा । 'यत्र यस्मिन् मण्डले स्थितान् 'अश्वान् 'विमुचन्ति विमोचयन्ति स्तोतारः । मन्देहादि-
भिर्निरुद्धानित्यर्थः । अथवा शीघ्रधावनाय स्तुत्या प्रेरयन्ति । यस्मिन् मण्डले 'दश 'शता शतानि
सहस्रसंख्याका रश्मयः 'तस्थुः तिष्ठन्ति तादृशं 'देवानां 'वपुषां वपुष्मतां तेजोवतामग्न्यादीनां
'श्रेष्ठं प्रशस्यम् ॥ मत्स्यर्थलक्षणा अथवा व्यधिकरणपटी ॥ देवानां वपुषां शरीराणां श्रेष्ठम् । मण्डलं

१. ख-न-अ-ण-न-भ-र- 'हे ऊर्म्ये' नास्ति; ग-घ-ज-ह-ऊर्म्ये राज्ञेदेवि । २. ग-च-ण-न-स्थितम्;
ग-घ-ज-स्थितिः; झ-भ-र-स्थितः तम; त-स्थितः; श-स्थितिस्तम । ३. र- 'इति...वरुणस्य' नास्ति ।

हि सूर्यस्य वपुःस्थानीयम् । तत्त मण्डलम् अपश्यम् । अथवा वा युवयोर्मध्ये सूर्यस्य मण्डल-
मपश्यमिति व्याख्येयं 'मित्रं वा अहः' (तै. ब्रा. १. ७. १०. १) इति श्रुतेर्मित्रस्यैव सूर्यस्वादि-
त्याशयेन ॥

तत्सु वा मित्रावरुणा महित्वमीर्मा तस्थुषीरहभिर्दुदुहे ।

विश्वाः पिन्वथः स्वसरस्य धेना अनु वामेकः पविरा ववर्त ॥ २ ॥

तत् । सु । वाम् । मित्रावरुणा । महित्वम् । ईर्मा । तस्थुषीः । अहऽभिः । दुदुहे ।

विश्वाः । पिन्वथः । स्वसरस्य । धेनाः । अनु । वाम् । एकः । पविः । आ । ववर्त ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणा वा युवयोः तत्तं महित्वं महत्त्वं सु सुष्ठु अतिप्रशस्तमित्यर्थः ।
किं तदित्युच्यते । ईर्मा सततगन्ता सर्वस्य प्रेरको वादिह्यः अहभिः अहोभिर्वर्षतुसंबन्धिमिः
तस्थुषीः स्थावरभृता अपः दुदुहे दुग्धे । किंच स्वसरस्य स्वयं सत्तुरादित्यस्य विश्वाः
सर्वाः धेनाः लोकानां प्रीणयित्रीर्द्युतीः पिन्वथः वर्धयथः । वा युवयोः एकः अप्रतियोगी
पविः । पविरिति रथस्य नेमिः 'पवी रथनेमिर्भवति' (निरु ५. ५) इति यास्कवचनात् ।
तथाप्यत्र लक्षितलक्षणया रथे वर्तते केवलचक्रस्यावतनायोगात् । युवयोरेको रथः अनु आ ववर्त
अनुक्रमेण परिभ्रमति ॥

अधारयतं पृथिवीमुत द्या मित्रराजाना वरुणा महोभिः ।

वर्धयतमोषधीः पिन्वतं गा अव वृष्टिं सृजतं जीरदान् ॥ ३ ॥

अधारयतम् । पृथिवीम् । उत । द्याम् । मित्रराजाना । वरुणा । महोभिः ।

वर्धयतम् । ओषधीः । पिन्वतम् । गाः ।

अव । वृष्टिम् । सृजतम् । जीरदान् इति जीरऽदान् ॥ ३ ॥

हे मित्रराजाना । मित्रभृताः स्तोतारो राजानः स्वामिन ईश्वरा भवन्ति ययोः सका-
शात् तौ मित्रराजानां । हे वरुणा ॥ प्रतियोग्यपेक्षया त्रिवचनम् । अत्र पादादिस्वादाद्यं पदं न निहन्त्यते ।
वरुणेत्येतस्य नु 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवन' इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेनास्यैव पादादिस्वादिनिघातत्वं
युक्तम् । नैवं भवति । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इति वरुणेत्येतस्यामन्त्रितसमाना-
धिकरणत्वादस्य च सामान्यवचनत्वादविद्यमानवत्त्वाभावेन पादादिस्वाभावादुत्तरस्य निघातत्वं
युक्तम् ॥ हे देवी महोभिः तेजोभिः स्वसामर्थ्यैः पृथिवीमुत अपि च द्याम् आधारयतम् । हे देवी
युवाम् ओषधीः वर्धयतं वृष्टिप्रेरणेन । गाः पिन्वतं गवाश्वादीन् वर्धयतम् । तदर्थं वृष्टिम्
अव सृजतम् अवाङ्मुखं प्रेरयतं हे जीरदान् क्षिप्रदानौ ॥

आ वामश्वासः मुयुजो वहन्तु यतरश्मय उप यन्त्वर्वाक् ।

घृतस्य निर्णिगनु वर्तते वामुप सिन्धवः प्रदिवि क्षरन्ति ॥ ४ ॥

आ । वाम् । अश्वासः । सुयुजः । वहन्तु । यतरश्मयः । उप । यन्तु । अर्वाक् ।

घृतस्य । निर्ऽनिक् । अनु । वर्तते । वाम् । उप । सिन्धवः । प्रऽदिवि । क्षरन्ति ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणौ वामं युवाम् अश्वासः अश्वाः सुयुजः सुष्ठु रथे युक्ताः सन्तः आ वहन्तु । यतरश्मयः सारथिनियतप्रग्रहास्ते अर्वाक् उप यन्तु । घृतस्य उदकस्य निर्णिक् रूपं वाम अनु वर्तते अनुगच्छति । किंच प्रदिवि । पुराणनामैतत् । पुराणाः सिन्धवः उप क्षरन्ति उपगच्छन्ति युवयोरनुग्रहात् ॥

अनु श्रुताममति वर्धदुर्वो बर्हिर्वि यजुषा रक्षमाणा ।

नमस्वन्ता धृतदक्षाधि गते मित्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ॥ ५ ॥

अनु । श्रुताम् । अमतिम् । वर्धत् । उर्वाम् । बर्हिःऽइव । यजुषा । रक्षमाणा ।

नमस्वन्ता । धृतदक्षा । अधि । गते । मित्र । आसाथे इति । वरुण । इळासु । अन्तरिति ॥ ५ ॥

अश्रुतां विश्रुताम् अमतिम् । रूपनामैतत् । शरीरदीप्तिमित्यर्थः । ताम् अनु वर्धत अनुवर्धयन्तौ । बर्हिः यज्ञः । सः इव स यथा यजुषा मन्त्रेण रक्ष्यते तद्वत् उर्वाम् रक्षमाणा पालयन्तौ नमस्वन्ता अन्नवन्तौ हे धृतदक्षा आत्तबली हे मित्र हे वरुण हे मित्रावरुणौ युवासुक्तलक्षणौ सन्तौ इळासु यागभूमिषु अन्तः मध्ये गते अधि रथे आसाथे उपविशथः । ' रथोऽपि गते उच्यते ' (निरु. ३. ५) इति यास्कः । ' आ रोहथो वरुण मित्र गतेम् ' (ऋ. सं. ५. ६२. ८) इति ॥ ३० ॥

अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा यं त्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ।

राजाना भ्रत्रमहणीयमाना सहस्रस्थूणं विभृथः सह द्वौ ॥ ६ ॥

अक्रविहस्ता । सुकृते । परऽपा । यम् । त्रासाथे इति । वरुणा । इळासु । अन्तरिति ।

राजाना । भ्रत्रम् । अहणीयमाना । सहस्रस्थूणम् । विभृथः । सह । द्वौ ॥ ६ ॥

अक्रविहस्ता अकृपणहस्तौ । दानशूरावित्यर्थः । कस्मै । सुकृते शोभनस्तुतिकर्त्रे परस्पा परस्तात् पातारौ रक्षितारौ हे वरुणा मित्रावरुणौ युवां यं यजमानम् इळासु यागभूमिषु अन्तः मध्ये त्रासाथे रक्षथः तस्मै सुकृते अक्रविहस्ता परस्पा च भवथ इति संबन्धः । किंच युवां राजाना राजमानौ अहणीयमाना अक्रुध्यन्तौ द्वौ परस्परं सह साहित्येन क्षत्रं धनं सहस्रस्थूणम् अने-

कावष्टम्भकस्तम्भोपेतं सौधादिरूपं गृहं च विभृथः धारयथः सुकृते यजमानाय । अथवा । क्षत्रं बलम-
परिमिताभिः स्थूणाभिरुपेतं रथं चागमनार्थं^१ सह धारयथः ॥

हिरण्यनिर्णिगयो अस्य स्थूणा वि भ्राजते दिव्यश्वाजनीव ।

भद्रे क्षेत्रे निर्मिता तिल्विले वा सनेम मध्वो अधिगर्तस्य ॥ ७ ॥

हिरण्यनिर्णिक् । अयः । अस्य । स्थूणा । वि । भ्राजते । दिवि । अश्वाजनीऽइव ।

भद्रे । क्षेत्रे । निऽमिता । तिल्विले । वा । सनेम । मध्वः । अधिऽगर्तस्य ॥ ७ ॥

अनयो रथः विहिरण्यनिर्णिक् हिरण्यरूपः । निर्णिगिति रूपनाम । अस्य रथस्य स्थूणा कीलका-
दयः अयः । हिरण्यनामैतत् । अयोविकारा इत्यर्थः । अयोमया वा । तादृशो रथः दिवि अन्तरिक्षे
वि भ्राजते । किमिव । अश्वाजनीव । अश्वा व्यापनशीला मेघाः । तानजति गच्छतीत्यश्वाजनी
विद्युत् । सेव दिवि भ्राजते । किंच भद्रे कल्याणे स्तुत्ये वा क्षेत्रे देवयजने तिल्विले वा ॥ 'तिल
स्नेहने' । तिलुः स्निग्धा इला भूमिर्यस्य तत् क्षेत्रं तिल्विलं देवयजनम् । घृतसोमादिना स्निग्धे
भद्रे च क्षेत्रे निर्मिता स्थूणा यूपयष्टिरवस्थितः । मध्वः मधुपूर्णं गर्तस्य^२ गर्तं रथं^३ सनेम
संभजेम ॥ कर्मणि पठ्यी । अधीति पुरणः ॥ अथवा गर्तस्याग्नि रथस्योपरि मध्वो मधु
सोमरसं सनेम स्थापयेमेत्यर्थः^४ ॥

हिरण्यरूपमपसो व्युष्टावयःस्थूणमुदिता सूर्यस्य ।

आ रोहथो वरुण मित्र गर्तमत्तश्चक्षथे अदितिं दितिं च ॥ ८ ॥

हिरण्यरूपम् । अपसः । विऽउष्टौ । अयःऽस्थूणम् । उत्ऽइता । सूर्यस्य ।

आ । रोहथः । वरुण । मित्र । गर्तम् । अतः । चक्षथे इति । अदितिम् । दितिम् । च ॥ ८ ॥

उपसो व्युष्टौ । प्रातःकाल इत्यर्थः । सूर्यस्य उदिता उदितानुदये । स एव कालः
प्रकारान्तरेणोक्तः । तस्मिन् काले हिरण्यरूपम् अयःस्थूणम् अयोमयशङ्कुं गर्तं रथं ह वरुण ह
मित्र युवां गर्तम् आ रोहथः यज्ञं प्राप्तुम्^५ । अतः अस्माद्धेतोः अदितिम् अखण्डनीयां भूमिं
दितिं खण्डितां प्रजादिकां च चक्षथे पश्यथः ॥

दाक्षायणयज्ञे 'यद्वहिष्ठं' इति नवमी द्वितीयस्याममावास्यायां मित्रावरुणस्य हविषो
याज्या । सूत्रितं च—'आ नो मित्रावरुणा यद्वहिष्ठं नातिविधे सुदान्' (आश्व. श्रौ. २. १४)

१. ख-च-ण-श-वागमनार्थम् । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-सा च; श-सा । ३. ख-च-ण-
गर्तस्य रथम् ; झ-भ-गर्तस्य वा रथम् ; त-गर्तस्य गर्तं रथम् ; न-गर्तस्य वा रथस्य । ४. ख-च-झ-ण-
त-भ-र-श-स्थापयामेत्यर्थः ; न-स्थापयमित्यर्थः । ५. न-अयोमयस्तम्भकम् । ६. ख-च-झ-ण-त-भ-र-
प्राप्तः ; न-प्राप्तः ; श-प्राप्तुतः ।

इति । मित्रावरुणे पशौ हविष एषैव याज्या । सूत्रितं च—‘ यद्वंहिष्टं नातिविधे सुदान् हिरण्यगर्भः समवर्ततामे ’ (आश्व. श्री. ३. ८) इति ॥

यद्वंहिष्टं नातिविधे सुदान् अर्च्छिद्रं शर्म भुवनस्य गोपा ।

तेन नो मित्रावरुणावविष्टं सिषासन्तो जिगीवांसः स्याम ॥ ९ ॥

यत् । बंहिष्टम् । न । अतिऽविधे । सुदान् इति सुऽदान् ।

अर्च्छिद्रम् । शर्म । भुवनस्य । गोपा ।

तेन । नः । मित्रावरुणौ । अविष्टम् । सिषासन्तः । जिगीवांसः । स्याम ॥ ९ ॥

हे सुदान् गोभनदानौ हे भुवनस्य गोपा युवां बंहिष्टं बहुतमं यत् अर्च्छिद्रम् अनवच्छिन्नं शर्म सुखं गृहं वा नातिविधे अतिवेदुमशक्यं शर्मेति शर्मविशेषणम् ॥ ‘ व्यभ ताडने ’ इत्यस्मादभ्युपपदे कृत्यार्थे केन संप्रसारणं च ॥ तादृशं शर्म धारयथः^१ एतेन शर्मणा नः अस्मान् अविष्टं रक्षतम् । हे मित्रावरुणौ सिषासन्तः धनानि संभक्तुमिच्छन्तो वयं जिगीवांसः शत्रूणां धनानि जेतुमिच्छन्तः स्याम भवेम^२ ॥ ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यर्द्धं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरां देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्येन^३ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहंश्वरम् ॥

अष्टकस्य चतुर्थस्य तृतायो व्याकृतः स्फुटम् ।

अध्यायः सायणार्येण चतुर्थो व्याकरिष्यते ॥

‘ ऋतस्य गोपौ ’ इति सप्तत्वं सप्तमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ ऋतस्य सप्तार्चनानां जागतम् ’ इति । आत्रेयोऽर्चनानां नाम ऋपिः । जगती छन्दः । तुष्ट्यादिपरिभाषया मित्रावरुणो देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

ऋतस्य गोपावधि तिष्ठथो रथं सत्यधर्माणा परमे व्योमनि ।

यमत्र मित्रावरुणावथो युवं तस्मै वृष्टिर्मधुमत्पिन्वते दिवः ॥ १ ॥

ऋतस्य । गोपौ । अधि । तिष्ठथः । रथम् । सत्यधर्माणा । परमे । विऽओमनि ।

यम् । अत्र । मित्रावरुणा । अवथः । युवम् । तस्मै । वृष्टिः । मधुऽमत् । पिन्वते । दिवः ॥ १ ॥

हे ऋतस्य उदकस्य^१ गोपौ रक्षितारौ सत्यधर्माणा सत्यधर्माणी^२ युवां रथम् अधि तिष्ठथः । आराहथोऽस्मद्यजमागमनार्थम् । कुत्र । परमे व्योमनि निरतिशये आकाशे । हे मित्रावरुणौ युवं युवाम् अत्र अस्मिन् यज्ञे यं यजमानम् अवथः रक्षथः तस्मै यजमानाय वृष्टिः पर्जन्यः मधुमत् उदकं दिवः सुलोकान् पिन्वते सिञ्चति वर्धयति ॥

सम्राजावस्य भुवनस्य राजथो मित्रावरुणा विदथे स्वर्दशा ।

वृष्टिं वां राधो अमृतत्वमीमहे द्यावापृथिवी वि चरन्ति तन्यवः ॥ २ ॥

सम्ऽराजौ । अस्य । भुवनस्य । राजथः । मित्रावरुणा । विदथे । स्वऽदशा ।

वृष्टिम् । वाम् । राधः । अमृतत्वम् । ईमहे । द्यावापृथिवी इति । वि । चरन्ति । तन्यवः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणा^३ मित्रावरुणौ सम्राजौ सम्यक् राजमानौ युवाम् अस्य भुवनस्य राजथः ईशाथे । स्वर्दशा स्वर्गस्य दृष्टारौ युवां विदथे अस्मद्यज्ञे सम्राजाविति संबन्धः । वां युवां वृष्टिं राधः धनं वृष्ट्याख्यं धनम् अमृतत्वं स्वर्गं च ईमहे प्रार्थयामहे^४ । युवयोः तन्यवः विसृता रश्मयः द्यावापृथिवी वि चरन्ति विविधं^५ प्राप्नुवन्ति । अथवा वृष्टिं धनममृतत्वं चेमहे ॥

१. ख-क्ष-भ-उदकस्य वा ; त-यज्ञस्योदकस्य वा ; न-उदकस्य यज्ञस्य वा । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-सत्यकर्माणी । ३. च-क्ष-न-भ-र-श-‘ मित्रावरुणा ’ नास्ति । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-प्रार्थयामि । ५. ख-च-क्ष-ण-न-भ-‘ विविधं ’ नास्ति ।

सम्राजा उग्रा वृषभा दिवस्पती पृथिव्या मित्रावरुणा विचर्षणी ।

चित्रेभिर्भ्रैरुप तिष्ठथो रवं द्यां वर्षयथो असुरस्य मायया ॥ ३ ॥

सम्राजौ । उग्रा । वृषभा । दिवः । पती इति ।

पृथिव्याः । मित्रावरुणा । विचर्षणी इति विऽचर्षणी ।

चित्रेभिः । भ्रैः । उप । तिष्ठथः । रवम् । द्याम् । वर्षयथः । असुरस्य । मायया ॥ ३ ॥

सम्राजौ^१ सम्यक् राजमानौ उग्रा उदूर्णबलौ वृषभा वर्षितारौ दिवः शुलोकस्य पती स्वामिनी पृथिव्याः च पती विचर्षणी सर्वस्य द्रष्टारौ मित्रावरुणौ । एवं महानुभावौ चित्रेभिः चायनीयैः भ्रैः मेघैः सह रवं स्तोत्रम् उप तिष्ठथः । पश्चान् द्यां च वर्षयथः असुरस्य उदकनिरसितुः पर्जन्यस्य मायया प्रजया सामर्थ्येन ॥

माया वा मित्रावरुणा दिवि श्रिता सूर्यो ज्योतिश्चरति चित्रमायुधम् ।

तमभ्रेण वृष्टया गूहथो दिवि पर्जन्य द्रप्सा मधुमन्त ईरते ॥ ४ ॥

माया । वाम् । मित्रावरुणा । दिवि । श्रिता । सूर्यः । ज्योतिः । चरति । चित्रम् । आयुधम् ।

तम् । अभ्रेण । वृष्टया । गूहथः । दिवि । पर्जन्य । द्रप्साः । मधुमन्तः । ईरते ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणा वा युवयोः माया दिवि श्रिता आश्रिता । कैषा युवयोर्मायोच्यते । सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः ज्योतिः दीप्यमानः चित्रं चायनीयम् आयुधम् उक्तलक्षणायुधरूपः चरति परिभ्रमन्त्यन्तरिक्षे । शत्रुमारकत्वादायुधमुच्यते । तं सूर्यम् अभ्रेण मेघेन वृष्टया दिवि गूहथः गोपायथः । हे पर्जन्य देव मित्रावरुणाभ्यां वृष्टयर्थं प्रेरितेन त्वया मधुमन्तः द्रप्साः ईरते ईर्यन्ते । त्वस्मृष्टा वा गच्छन्ति ॥

रथं युञ्जते मरुतः शुभे सुखं शूरो न मित्रावरुणा गर्विष्टिषु ।

रजांसि चित्रा वि चरन्ति तन्यवो दिवः सम्राजा पर्यसा न उक्षतम् ॥ ५ ॥

रथम् । युञ्जते । मरुतः । शुभे । सुखम् । शूरः । न । मित्रावरुणा । गोऽर्ष्टिषु ।

रजांसि । चित्रा । वि । चरन्ति । तन्यवः । दिवः । सम्राजा । पर्यसा । नः । उक्षतम् ॥ ५ ॥

हे मित्रावरुणौ युवयोरनुग्रहात् मरुतः शुभे उदकार्थं सुखं शोभनाक्षद्वारं रथं युञ्जते अश्वेयोजयन्ति । शूरो न शूर इव । स यथा युद्धार्थं रथं युनक्ति तद्वत् । गर्विष्टिषु गवामुदकानाम्

एषणेणु निमित्तेषु ^१चित्रा चायनीयानि ^२रजांसि लोकान् ^३तन्यवः ततास्ते मरुतः ^४वि ^५चरन्ति
विविधं चरन्ति । तस्मात् तैः सहितौ हे ^६सम्राजा युवां ^७दिवः शुलोकान् ^८पयसा उदकेन ^९नः
अस्मान् ^{१०}उक्षतं सिञ्चतम् ॥

वाचं सु मित्रावरुणा विरावतीं पर्जन्यश्चित्रां वदति त्विषीमतीम् ।

अभ्रा वसत मरुतः सु मायया द्यां वर्षयतमरुणामरेपसम् ॥ ६ ॥

वाचम् । सु । मित्रावरुणौ । इरावतीम् । पर्जन्यः । चित्राम् । वदति । त्विषीमतीम् ।

अभ्रा । वसत । मरुतः । सु । मायया । द्याम् । वर्षयतम् । अरुणाम् । अरेपसम् ॥ ६ ॥

हे ^१मित्रावरुणौ युवयोरनुग्रहात् ^२पर्जन्यः मेघः ^३सु सुष्टु ^४इरावतीम् अश्ववती अश्वसाधिकां
^५चित्रां चायनीयां ^६त्विषीमतीं दासिमतीं ^७वाचं गर्जनशब्दं ^८वदति । शब्दयति वृष्टयर्थम् । ^९मरुतः च
^{१०}अभ्रा अभ्राणि मेघान् ^{११}सु सुष्टु ^{१२}वसत आच्छादयन्ति ^{१३}मायया स्वप्रज्ञया । युवां च पर्जन्येन
मरुद्भिश्च सह ^{१४}अरुणाम् अरुणवर्णाम् ^{१५}अरेपसम् अपापां वृष्टयविधातिनीं ^{१६}द्यां ^{१७}वर्षयतम् ॥

धर्मेणा मित्रावरुणा विपश्चिता व्रता रक्षेथे असुरस्य मायया ।

ऋतेन विश्वं भुवनं वि राजथः सूर्यमा धत्थो दिवि चित्र्यं रथम् ॥ ७ ॥

धर्मेणा । मित्रावरुणा । विपःश्चिता । व्रता । रक्षेथे इति । असुरस्य । मायया ।

ऋतेन । विश्वम् । भुवनम् । वि । राजथः ।

सूर्यम् । आ । धत्थः । दिवि । चित्र्यम् । रथम् ॥ ७ ॥

हे ^१मित्रावरुणा ^२विपश्चिता ^३प्राज्ञौ युवां ^४धर्मेणा जगद्धारकेण वृष्ट्यादिलक्षणेन कर्मणा ^५व्रता
यज्ञादिकर्माणि ^६रक्षेथे पालयथः ^७। ^८असुरस्य मेघानां निरसितुः पर्जन्यस्य ^९मायया प्रज्ञया च ^{१०}ऋतेन
उदकेन यज्ञेन वा निमित्तेन ^{११}विश्वं ^{१२}भुवनं सर्वं भूतजातं ^{१३}वि ^{१४}राजथः विदापयथः ^{१५}इत्यर्थः । ^{१६}सूर्यमा
सूर्यं च ^{१७}चित्र्यं पूज्यं ^{१८}रथं रंहणस्वभावं ^{१९}दिवि शुलोके ^{२०}धत्थः धारयथो जगदुपकारार्थम् ॥ ॥ १ ॥

‘वरुणं वः’ इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तमर्चनानाम् आर्यं मित्रावरुणम् । पङ्क्त्यन्तपरिभाषया-
नुष्टुभम् । अस्या पङ्क्तिः । ‘वरुणं पङ्क्त्यन्तं तु’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-मित्रावरुणौ । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-युवां धर्मेणा जगद्धारकेण विपश्चिता
स्तुत्येनेत्यर्थः । व्रता व्रतेन कर्मणा । अथवा विपश्चिता । स्तोतृनामैतत् । यजमानेन वृष्ट्या जगद्रक्षणस्य
यजमानोऽपि कारणम् । तत्कृतयाहुत्या (तत्कृतया स्तुत्या-ख-च-ण) वृष्ट्युत्पत्तेः व्रता व्रतेन युवयोः
कर्मणा । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-रक्षेथे ।

वरुणं वो रिशादसमृचा मित्रं हवामहे ।

परि व्रजेव बाह्वोर्जगन्वांसा स्वर्णरम् ॥ १ ॥

वरुणम् । वः । रिशादसम् । ऋचा । मित्रम् । हवामहे ।

परि । व्रजाऽइव । बाह्वोः । जगन्वांसा । स्वःऽनरम् ॥ १ ॥

१वः युवयोर्मध्ये ॥ व्यस्ययेन बहुवचनम् ॥ १ रिशादसम् । रिशान्तिं हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः । तेषां प्रेरकं १स्वर्णरं स्वर्गस्य नेतारम् । एतद्व्यवहितमप्युभयत्र संबध्यते । एवंविधं १वरुणम् उक्तलक्षणं १मित्रं च १ऋचा मन्त्रेण १हवामहे आह्वयामः । अथ अवयुस्त्योच्यते । १व्रजेव गोयूथानीव १बाह्वोः बलेन १परि १जगन्वांसा परिगच्छन्तौ ॥

ता बाहवा सुचेतुना प्र यन्तमस्मा अर्चते ।

शेवं हि जार्यं वां विश्वासु क्षासु जोगुवे ॥ २ ॥

ता । बाहवा । सुचेतुना । प्र । यन्तम् । अस्मै । अर्चते ।

शेवम् । हि । जार्यम् । वाम् । विश्वासु । क्षासु । जोगुवे ॥ २ ॥

१ता तौ युवां १बाहवा बाहुना १सुचेतुना सुष्ठु प्रजात्रा । प्रयासभूयस्त्वं जानता इत्यर्थः । यद्यपि आर्यैव ज्ञाना न हस्तः तथापि तद्धर्ममन्त्रारोप्य स्तूयते । यद्वा एतत् तौ इत्यस्य विशेषणम् । सुज्ञानावित्यर्थः । शोभनहस्तेन १अस्मै १अर्चते स्तुवते मद्यं १प्र १यन्तम् अभिमनं सुखं प्रगमयतम्^१ ॥ अन्तर्भावितण्यर्थो द्रष्टव्यः । यमिदीनकर्मा वा द्रष्टव्यः ॥ प्रयच्छतमित्यर्थः । १जार्यं स्तुत्यं १शेवं सुखं १वां युवयोः संबन्धि युवाभ्यां कृतं वा १विश्वासु सर्वासु १क्षासु भूमिषु १जोगुवं गच्छति व्याप्नोति । 'अवते गवते' (नि. २ १४ २८) इति गतिकर्मसु पाठान् अयमपि गतिकर्मा । अथवा जोगुवे सर्वत्र शब्दव्याप्त्यर्थः ॥

यन्नूनमउयां गतिं मित्रस्य यायां पथा ।

अस्य प्रियस्य शर्मण्यर्हिसानस्य सश्विरे ॥ ३ ॥

यत् । नूनम् । अश्याम् । गतिम् । मित्रस्य । यायाम् । पथा ।

अस्य । प्रियस्य । शर्मणि । अर्हिसानस्य । सश्विरे ॥ ३ ॥

१यत् यदा १नूनम् इदानीं १गतिं गमनम् १अश्यां प्राप्नुयाम् ॥ यद्योगादनिघातः ॥ तदा १मित्रस्य मित्रभूतस्य १पथा मार्गेण मित्रप्रापकेण मार्गेण १यायां गच्छेयम् । 'मित्रो नयतु विद्वान्' ॥

(ऋ. सं. १. ९०. १) इत्यादिषु मित्रस्येष्टदेशगमयितृत्वं प्रसिद्धम् । न केवलमहमेक एव गन्ता किंतु सर्वेऽपि तथागमस्त्रित्याह । 'अस्य' 'प्रियस्य' । मित्रस्येत्यर्थः । 'अहिंसानस्य अहिंसनः । यतोऽयमहन्ता अतः प्रिय इत्यर्थः । तस्य 'शर्मणि सुखे गृहं स्थाने वा 'सश्रिरे संगताः ॥

युवाभ्यां मित्रावरुणोपमं धेयामृचा ।

यद्ध क्षये मघोनां स्तोतृणां च स्पर्धसे ॥ ४ ॥

युवाभ्याम् । मित्रावरुणा । उपऽमम् । धेयाम् । ऋचा ।

यत् । ह । क्षये । मघोनाम् । स्तोतृणाम् । च । स्पर्धसे ॥ ४ ॥

ह 'मित्रावरुणा' 'युवाभ्यां' दातव्यम् 'उपमम्' उप समीपे मीयमानं धनम् 'ऋचा' स्तुत्या साधनेन 'धेयां' धारयामि । 'यद्ध' यत् खलु युवाभ्यां सकाशादाप्तं धनं 'मघोनां' धनवतामदातृणां 'स्तोतृणां' 'च' 'क्षये' गृहे 'स्पर्धसे' स्पर्धनाय भवति । धनिकानां स्तोतृणां च धनाधिव्यविषये स्पर्धा भवतीत्यर्थः । अपरिमितं धनं भवतीति भावः ॥

आ नो मित्र मुदीतिभिर्वरुणश्च मधस्थ आ ।

स्वे क्षये मघोनां सखीनां च वृधसे ॥ ५ ॥

आ । नः । मित्र । मुदीतिभिः । वरुणः । च । मधस्थे । आ ।

स्वे । क्षये । मघोनाम् । सखीनाम् । च । वृधसे ॥ ५ ॥

ह 'मित्र' एवं च 'वरुणश्च' 'मुदीतिभिः' मुदीतियुक्तौ युवां 'नः' अस्माकं 'मधस्थे' सहस्थाने यज्ञे 'आ' गच्छतम् । द्वितीय आकारोऽनर्थक आदरायो वा । किमर्थमित्युच्यते । 'मघोनां' धनवतां हविष्मतां 'सखीनां' 'च' युवयोः सखिभूतानामस्माकं 'क्षये' गृहे 'स्वे' स्वकीये 'वृधसे' वर्धनाय ।

युवं नो येषु वरुण क्षत्रं बृहच्च बिभृथः ।

उरु णो वाजसातये कृतं राये स्वस्तये ॥ ६ ॥

युवम् । नः । येषु । वरुणा । क्षत्रम् । बृहत् । च । बिभृथः ।

उरु । नः । वाजऽसातये । कृतम् । राये । स्वस्तये ॥ ६ ॥

ह 'वरुणा' मित्रावरुणौ 'युवं' युवां 'नः' अस्माकं 'क्षत्रं' बलं 'बृहत्' ब्रह्म परिवृढमङ्गं 'च' 'येषु' स्तोत्रेषु निमित्तेषु 'बिभृथः' धारयथः युवाभ्यां धृतम् अङ्गं च 'नः' अस्मभ्यं 'वाजसातये' अन्नस्य लाभाय यज्ञाय वा 'राये' धनाय 'स्वस्तये' क्षेमाय च 'उरु' विस्तीर्णं 'कृतं' कुरतम् ॥

उच्छन्त्यां मे यजता देवक्षत्रे रुशद्रवि ।

सुतं सोमं न हस्तिभिरा पड्भिर्धावतं नरा बिभ्रतावर्चनानसम् ॥ ७ ॥

उच्छन्त्याम् । मे । यजता । देवऽक्षत्रे । रुशद्रवि ।

सुतम् । सोमम् । न । हस्तिऽभिः । आ । पट्ऽभिः । धावतम् । नरा ।

बिभ्रतौ । अर्चनानसम् ॥ ७ ॥

‘उच्छन्त्याम्’ उपसि । मे सोममिति संबन्धः । ‘यजता’ यष्ट्व्यौ ‘रुशद्रवि’ रोचमानरश्मौ प्रातःसवने ‘देवक्षत्रे’ देवानां क्षत्रं बलं यस्मिन् यजे^१ तद्देवक्षत्रम् । तस्मिन् ‘मे’ मदीयं ‘सुतम्’ अभि-
षुतं ‘सोमं’ न । नेति संप्रत्यये । इदानीं ‘हस्तिभिः’ हस्तवद्भिः ॥ हन्तेर्गतिकर्मणो हस्तशब्दः ॥
गमनसाधनपादवद्भिरित्यर्थः । ‘पड्भिः’^२ पादवद्भिश्च पादचतुष्टयोपेतैरश्वैः ‘आ’^३ ‘धावतम्’ आगच्छतं^४
‘नरा’ हं नेतारौ मित्रावरुणा ॥ ‘अर्चनानसम्’ ‘बिभ्रतौ’ अर्चनानसमृपि धारयन्तौ युवाम्^५ ॥ ॥ २ ॥

‘यश्चिकेत’ इति पठ्यं नवमं सूक्तं गतहव्यस्यात्रयस्यापि मित्रावरुणम् । ‘यश्चिकेत’ षड्-
तहव्यः^६ इत्यनुक्रमणिका । ‘पड्भ्यन्तं तु’ इत्युक्तत्वात् पड्भ्यन्तपरिभाषयानुष्ठभम् । अस्या
पङ्क्तिः । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

यश्चिकेत स सुक्रतुर्देवत्रा स ब्रवीतु नः ।

वरुणो यस्य दर्शतो मित्रो वा वनते गिरः ॥ १ ॥

यः । चिकेत । सः । सुऽक्रतुः । देवऽत्रा । सः । ब्रवीतु । नः ।

वरुणः । यस्य । दर्शतः । मित्रः । वा । वनते । गिरः ॥ १ ॥

‘यः’ स्तोता ‘चिकेत’ जानाति स्तुतिं युवयोः ‘स’ ‘सुक्रतुः’ स एव जोभनकर्मा ‘देवत्रा’
देवेषु स्तोतृमध्ये । ‘यद्वा’ देवेषु मध्ये । युवयोरेव स्तुतिं यश्चिकेत स सुक्रतुरिति । ‘सः’ सुकर्मा ‘नः’
अस्माकं ‘ब्रवीतु’ स्तुतिं^१ परम्^२ उपदिशतु । यश्च ‘दर्शतः’ दर्शनीयः ‘वरुणः’ दर्शनीयः ‘मित्रो’ वा
मित्रश्च । वाशब्दश्चाथं । ‘गिरः’ अस्मदीयाः स्तुतीः ‘वनते’ संभजते ॥

ता हि श्रेष्ठवर्चसा राजाना दीर्घश्रुत्तमा ।

ता सत्पती ऋतावृधा ऋतावाना जनैजने ॥ २ ॥

ता । हि । श्रेष्ठऽवर्चसा । राजाना । दीर्घश्रुत्तमा ।

ता । सत्पती इति सत्सत्पती । ऋतऽवृधा । ऋतऽवाना । जनैऽजने ॥ २ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- गृहे । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-पड्भिरा । ३. ख-च-झ-ण-त-न-
भ-र-धावतं गच्छतम् । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ‘अर्चनानसं...युवां’ नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-
ज-ण-त-न-भ-श- ‘यद्वा...मध्ये’ नास्ति । ६. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-स्तुतिपरम् ।

१ता १हि तौ खलु मित्रावरुणां १भ्रष्टवर्चसा प्रशस्तेजस्कौ १राजाना इंश्रौ १दीर्घश्रुत्मा
१रुद्रेणादाह्वानश्रोतमौ^१ । १ता तौ १सप्तती सतां यजमानानां स्वामिनौ १कृतावृधा यज्ञस्योदकस्य
वा वर्धयितारौ १जनेजने सर्वेषु स्तोत्रेषु निमित्तेषु १कृतावाना गमनवन्तौ ॥

ता वा॒मिया॒नोऽर्व॑से पूर्वा॒ उप॑ ब्रुवे स॒चा ।

स्वश्वा॑सः सु चे॒तुना॒ वाजाँ॑ अ॒भि प्र दा॒वने॑ ॥ ३ ॥

ता । वा॒म् । इ॒यानः॑ । अ॒र्वसे । पूर्वा॑ । उप॑ । ब्रु॒वे । स॒चा ।

सुऽअश्वा॑सः । सु । चे॒तुना॑ । वा॒जान् । अ॒भि । प्र । दा॒वने॑ ॥ ३ ॥

१ता तौ १पूर्वीं पुरातनौ १वां युवाम् १इयानः गच्छन् १अर्वसे रक्षणाय १सचा सह १उप
१ब्रुवे उपेत्य स्तौमि । १स्वश्वासः स्वश्वा वयमात्रयाः । १सुचेतुना शोभनप्रज्ञानौ युवां १वाजानभि
अज्ञान्यभिलक्ष्य १प्र प्रकर्षेण १दावने दानाय स्तुम इति शेषः । यद्वा । स्वश्यामः स्वश्वौ ॥ द्वितीया-
द्विवचनस्य जमादेशः ॥ उप ब्रुव इति संबन्धः ॥

मि॒त्रो अ॒होश्चि॒दादुरु॑ क्षया॒य गा॒तुं व॑न॒ते ।

मि॒त्रस्य॑ हि प्र॒तूर्व॑तः सु॒म॒तिर॑स्ति वि॒धतः॑ ॥ ४ ॥

मि॒त्रः । अ॒होः । चि॒त् । आ॒त् । उ॒रु । क्षया॑य । गा॒तुम् । व॑न॒ते ।

मि॒त्रस्य॑ । हि । प्र॒तूर्व॑तः । सु॒म॒तिः । अ॒स्ति । वि॒धतः॑ ॥ ४ ॥

१मित्रः देवः १अंहोश्चित् अंहस्वतोऽपि स्तोतुः १आत् अनन्तरमेव १उरु उरवे १क्षयाय गृहाय
निवामाय वा १गातुम् उपायं १वनते प्रयच्छति । १मित्रस्य १हि मित्रस्य खलु देवस्य १सुमतिः
शोभनबुद्धिः १प्रतूर्वतः प्रकर्षेण हिंसतोऽपि १विधतः परिचरतः शुश्रूषकस्य १अस्ति हि भवति खलु ॥

व॒यं मि॒त्रस्याव॑सि॒ स्याम॑ सु॒प्रथ॑स्तमे ।

अ॒नेह॑सु॒स्त्वोत॑यः सु॒त्रा वरु॑णशेषसः ॥ ५ ॥

व॒यम् । मि॒त्रस्य॑ । अ॒वसि॑ । स्याम॑ । सु॒प्रथ॑स्तमे ।

अ॒नेह॑सः । त्वाऽऊ॒तयः॑ । सु॒त्रा । वरु॑णऽशेषसः ॥ ५ ॥

१वयं यजमानाः १मित्रस्य दुःखनिवारकस्य देवस्य १सप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमे १अवसि रक्षणे
वयं १स्याम भवेम । किंच १अनेहसः अपापाः १त्वोतयः त्वया रक्षिताः १वरुणशेषसः । शेष इत्य-
पत्यनाम । वारकाः पुत्रा येषां ते । तादृशाः १सत्रा वयं सर्वे सहैव भवेम ॥

युवं मित्रेमं जनुं यतथः सं च नयथः ।

मा मघोनः परि रूयतं मो अस्माकमृषीणां गोपीथे न उरूप्यतम् ॥ ६ ॥

युवम् । मित्रा । इमम् । जनम् । यतथः । सम् । च । नयथः ।

मा । मघोनः । परि । रूयतम् । मो इति । अस्माकम् । ऋषीणाम् ।

गोऽपीथे । नः । उरूप्यतम् ॥ ६ ॥

हे 'मित्रा मित्रावरूपा' 'युवं युवाम्' 'इमं' 'जनं' स्तोतारं मां प्रति 'यतथः' गच्छथः । आगत्य च 'सं' 'च' 'नयथः' संनयथश्च । कामान् प्रापयथः । यद्वा । यतथ इत्यन्तर्णीतव्यर्थोऽयम् । अहनि यतथः व्यापारेषु गमयथः । रात्रौ च सं नयथः । निर्व्यापारं कारयथः । 'मघोनः' हविलक्षणाज्ञवतोऽस्मान् 'मा' 'परि' 'रूयतं' मा परित्यजतम् । 'मो' मैव 'ऋषीणाम्' 'अस्माकं' पुत्रानपि परि रूयतम् । किंतु 'गोपीथे' । गौः सोमरमः । तस्य पानं यस्मिन् स गोपीथो यज्ञः । तस्मिन् 'नः' 'उरूप्यतं' रक्षतम् ॥ ३ ॥

'आ चिकितान्' इति षडृचं दशमं सूक्तं रातहव्यस्यार्थम्^१ आनुष्टुभं मैत्रावरुणम् । अत्रानुक्रमणिका—'आ चिकितानानुष्टुभं तु' इति । आद्यस्तृचो दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे मैत्रावरुणस्य । सूत्रितं च—'आ चिकितान् सुक्रतू त्वमु वो अप्रहणम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

आ चिकितान् मुक्रतू देवौ मर्त रिशादसा ।

वरुणाय ऋतपेशसे दधीत प्रयसे महे ॥ १ ॥

आ । चिकितान् । सुक्रतू इति सुऽक्रतू । देवौ । मर्त । रिशादसा ।

वरुणाय । ऋतऽपेशसे । दधीत । प्रयसे । महे ॥ १ ॥

हे 'चिकितान् जानन् स्तुतिं'^२ हे^३ 'मर्तं मनुष्यं'^३ रातहव्य त्वमिति तस्यैव संबोधनम् । 'सुक्रतू' शोभनकर्मांगौ 'रिशादसा' हिंसकानां हिंसकौ 'देवौ' 'आ' आकारयेति शेषः । आहूय च 'ऋतपेशसे' । पेश इति रूपनाम । ऋतमुदकम् । उदकमेव^४ रूपं^४ यस्य तादृशाय 'वरुणाय'^५ 'प्रयसे' ॥ मरुथो लुप्यते ॥ हविलक्षणाज्ञवते 'महे' महते पूज्याय 'दधीत' दद्याः । हविरिति शेषः । द्वितीयार्थे वा चतुर्थी । महद्बुविर्दधीत । महतोऽन्नस्य लाभायेति वा योज्यम् ॥

१ ख-च-झ-ण-त-भ-र-इयावाश्वस्यार्थम् । २ झ-त-न-र-स्तुतिज्ञ । ३ झ-न-र-'मनुष्य' नास्ति । ४ न-मेघरूपम् । ५ ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-'वरुणाय' नास्ति ।

ता हि क्षत्रमविहृतं सम्यगसुर्यमाशति ।

अधं व्रतेव मानुषं स्वर्णं धायि दर्शितम् ॥ २ ॥

ता । हि । क्षत्रम् । अविहृतम् । सम्यक् । असुर्यम् । आशति इति ।

अधं । व्रताऽइव । मानुषम् । स्वर्णः । न । धायि । दर्शितम् ॥ २ ॥

५ता ५हि । होति हेतोः । यस्मात् ता ता ५क्षत्रं बलम् ५अविहृतम् अहिंस्यम् ५असुर्यम् असुरविघाति^१ महद्बलं ५सम्यक् ५आशते व्याप्तुः ५अध अतो हेतोः ५मानुषं मनुष्येषु प्रवृत्तं ५व्रतेव कर्मेव तद्यथा मनुष्येषु नियतं ५स्वर्णं सूर्य इव स यथा दिवि दृश्यते तद्वत् ५दर्शितं दर्शनीयं बलं ५धायि यज्ञे^२ निहितम् ॥

ता वामेषे रथानामुर्वी गव्यूतिमेषाम् ।

रातहव्यस्य सुष्टुतिं दधृक्स्तोमैर्मनामहे ॥ ३ ॥

ता । वाम् । एषे । रथानाम् । उर्वीम् । गव्यूतिम् । एषाम् ।

रातऽहव्यस्य । सुऽस्तुतिम् । दधृक् । स्तोमैः । मनामहे ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ ५ता तो प्रसिद्धौ ५वां युवां ५रथानाम् अस्मदीयानाम् ५एषां पुरतो वर्तमानानाम् ५उर्वीं प्रभूतां ५गव्यूतिम् अतिविस्तृतं मार्गम् ५एषे गन्तुम् । मार्गरक्षणायेत्यर्थः ॥ तुमर्थेऽसेनप्रत्ययः ॥ तदर्थं वां ५मनामहे स्तुमः ५रातहव्यस्य ऋषेः रातहव्यसंबन्धिभिः^३ ५सुष्टुतिं सुष्टुतिभिः शोभनस्तुति-साधनैः ५स्तोमैः ५दधृक् धर्षकौ^४ युवाम् ॥

अथा हि काव्या युवं दक्षस्य पुभिरेद्भुता ।

नि केतुना जनानां चिकेथे पूतदक्षसा ॥ ४ ॥

अधं । हि । काव्या । युवम् । दक्षस्य । पूऽभिः । अद्भुता ।

नि । केतुना । जनानाम् । चिकेथे इति । पूतऽदक्षसा ॥ ४ ॥

५अथ अपि च । ५हि^१ प्रसिद्धौ । ५काव्या स्तुत्यां ५युवं युवां ५दक्षस्य प्रवृद्धस्य मम ५पुभिः पूरकैः स्तवैः हे ५अद्भुता महान्तावाश्चर्यभूता सन्तौ ५केतुना प्रज्ञानेनानुकूलेन मनसा ५जनानां यज-मानानामित्यर्थः । स्तोत्रं ५नि ५चिकेथे नितरां^२ जानीथः । हे ५पूतदक्षसा शुद्धबलौ युवाम् ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-असुरविघाति मत् (महत-न) हन्तुमित्यर्थः; ग-घ-ज- 'असुरविघाति' नास्ति; श-अनुधातिमहन् हे । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'यज्ञे' नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श- रातहव्यसंबन्धिनः । ४. ख-च-ण-धारकौ; झ-न-भ- धर्मकौ; श-वर्षकौ । ५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'हि प्रसिद्धौ' नास्ति । ६. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'नितरां' नास्ति ।

तदृतं पृथिवि बृहच्छ्रवण्य ऋषीणाम् ।

ज्रयसानावरं पृथ्वति क्षरन्ति यामभिः ॥ ५ ॥

तत् । ऋतम् । पृथिवि । बृहत् । श्रवः ऽऽषे । ऋषीणाम् ।

ज्रयसानौ । अरम् । पृथु । अति । क्षरन्ति । यामभिः ॥ ५ ॥

हे ऽपृथिवि देवि त्वयि ऽतत् सर्वैरर्थ्यमानत्वेन प्रसिद्धं ऽबृहत् प्रभूतम् ऽऋतम् उदकम्
 ऽऋषीणां स्तोत्राणामस्माकं ऽश्रवण्ये अन्नस्येपणे सति ऽज्रयसानौ गच्छन्तौ ॥ ‘ छन्दस्यसानच् शुजृ-
 भ्याम् ’ (उ. सू. २. २४३) इत्यसानच् ज्रयतेरपि भवति । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तः ॥ ऽअरम्
 अलमस्यर्थं ऽपृथु यथा भवति तथा ऽयामभिः गर्भनः ऽअति ऽक्षरन्ति अस्यर्थं वर्पतः ॥ व्यत्ययेन
 बहुवचनम् ॥

आ यद्वामीयचक्षसा मित्रं वयं च सुरयः ।

व्यचिष्टे बहुपाय्ये यतेमहि स्वराज्ये ॥ ६ ॥

आ । यत् । वाम् । इय ऽचक्षसा । मित्रा । वयम् । च । सुरयः ।

व्यचिष्टे । बहुऽपाय्ये । यतेमहि । स्वऽराज्ये ॥ ६ ॥

हे ऽइयचक्षसा व्यासदर्शनी हे ऽमित्रा मित्रावरणी ऽवां युवां ऽयत् ये ऽवयं ऽच ऽसूरयः
 स्तोतारः ऽआ आत्स्यामः । ऽव्यचिष्ट अत्यन्तविस्तृते ऽबहुपाय्ये बहुभिर्गन्तव्ये बहुभी रक्षितव्ये वा
 ऽस्वराज्ये स्वराट्वाय एवंविधराज्यार्थं ऽयतेमहि गच्छेम ॥ ॥ ४ ॥

‘ बलिस्था देव ’ इति पञ्चचमेकादशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ बलिस्था पञ्च यजतः ’
 इति । यजतो नामात्रेय ऋषिः । ‘ आनुष्टुभं तु ’ इत्युक्तत्वादिदमप्यानुष्टुभम् । मित्रावरणी देवता ।
 विनियोगो लैङ्गिकः ॥

बलिस्था देव निष्कृतमादित्या यजतं बृहत् ।

वरुण मित्रार्यमन्वर्षिष्ठं क्षत्रमाशाथे ॥ १ ॥

बट । इत्था । देवा । निः ऽकृतम् । आदित्या । यजतम् । बृहत् ।

वरुण । मित्र । अर्यमन् । वर्षिष्ठम् । क्षत्रम् । आशाथे इति ॥ १ ॥

१. ख-च-अ-ण-न-भ-र- ‘ ज्रयतेरपि भवति ’ नास्ति । २. ख-च-अ-ण-त-न-भ-र- ‘ यत् ये ’
 नास्ति ; ग-घ-ज-त-न ये ; श- प-तये ।

हे 'देवा' द्योतमानौ हे 'आदित्या' अदितेः पुत्रौ हे 'वरुण' हे 'अर्यमन्' अरीणां नियमितः
 'मित्र' देव युवां 'बट्' सत्यं 'निष्कृतम्' अत्राध्यम् 'इत्था' इत्थम् 'इदानीं' वर्तमानप्रकारेण 'यजतं'
 यष्टव्यं 'बृहत्' अतिप्रबृद्धं 'वपिष्ठं' प्रबृद्धतमं 'क्षत्रं' बलम् 'आशाये' अश्रुवाश्रये । यद्वा 'अर्यमा' पृथगेव
 निर्देष्टव्यः । द्विवचनं बहुवचनीकर्तव्यम् ॥

आ यद्योनिं हिरण्ययं वरुण मित्र सदैथः ।

धर्तारा चर्षणीनां युन्तं सुम्नं रिशादमा ॥ २ ॥

आ । यत् । योनिम् । हिरण्ययम् । वरुण । मित्र । सदैथः ।

धर्तारा । चर्षणीनाम् । युन्तम् । सुम्नम् । रिशादमा ॥ २ ॥

'यत्' यस्मात् 'हिरण्ययं' हितरमणीयं 'योनिं' यज्ञभूमिं हे 'वरुण' हे 'मित्र' 'आ' 'सदैथः'
 आगच्छथः तस्मान् 'चर्षणीनां' मनुष्याणां 'धर्तारा' धारकौ च हे 'रिशादमा' हिंसकानां क्षेप्तारौ 'युवाम्'
 अस्मभ्यं 'सुम्नं' सुखं 'युन्तं' कुरुतमित्यर्थः ॥

विश्वे हि विश्ववेदसो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

व्रता पदेव सश्विरे पान्ति मर्त्यं रिपः ॥ ३ ॥

विश्वे । हि । विश्ववेदसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

व्रता । पदाऽइव । सश्विरे । पान्ति । मर्त्यम् । रिपः ॥ ३ ॥

'विश्वे' 'हि' सर्वेऽपि । 'हीति' चार्थे । 'विश्ववेदसः' सर्वविदः सर्वधना या 'वरुणो' 'मित्रो'
 'अर्यमा' चैते त्रयः सर्वे 'व्रता' अरमदीयानि कर्माणि 'पदेव' पदार्थाव' स्थानार्थाव 'सश्विरे' सगता
 भवन्ति । आगत्य च मां 'मर्त्यं' 'रिपः' हिंसकात् 'पान्ति' रक्षन्ति ॥

ते हि सत्या ऋतस्पृशं क्रुतावानो जनेजने ।

मुनीथासः सुदानवोऽहोश्चिदुरुचक्रयः ॥ ४ ॥

ते । हि । सत्याः । ऋतस्पृशः । क्रुतस्यानः । जनेऽजने ।

सुऽनीथासः । सुऽदानवः । अहोः । चित । उरुऽचक्रयः ॥ ४ ॥

१. स्व-च-ण-देवे ; अ-न-भ-र-श- देवा । २. स्व-च-अ-ण-त-न-भ-र-श- 'निष्कृतं' नास्ति ।
 ३. न-र-आश्रुवाश्रये । ४. स्व-च-ण-न-भ-श- बहुवचनं कर्तव्यम् । ५. स्व-च-अ-ण-न-भ-र- 'पदार्थाव'
 नास्ति ।

१ते १हि खलु १सत्याः सत्यभूताः सत्यफला वा १कृतस्पृशः उदकस्पर्शस्य १कर्तारः
१कृतावानः यज्ञवन्तः १जनेजने सर्वेषु यजमानेषु १सुनीथामः सुनयनाः १सुदानवः सुदानाः । हीति
प्रसिद्धवाचो सर्वत्र संबन्धनीयः । एवं महानुभावा वरुणादयः १अंहोश्रित । चिदप्यर्थे । पापिनोऽपि
स्वस्तोतुः १उरुचक्रयः प्रभृत्यनादिकर्तारः ॥

को नु वा मित्रास्ततो वरुणो वा तनूनाम् ।

तत्सु वामेषते मतिरत्रिभ्य एषते मतिः ॥ ५ ॥

कः । नु । वाम् । मित्र । अस्तुतः । वरुणः । वा । तनूनाम् ।

तत् । सु । वाम् । आ । ईषते । मतिः । अत्रिभ्यः । आ । ईषते । मतिः ॥ ५ ॥

हं १मित्र १वां युवयोर्मध्ये त्वं च १वरुणो १वा १को १नु १अस्तुतः । सर्वैरस्त्यमानः
कोऽस्ति । उभावपि स्तुत्याविद्यर्थः । १तनूनाम् इति तृतीयार्थे पठ्यते । तनुभिः स्तुतिभिः १अस्तुत इति
संबन्धः ॥ अत्र मित्रशब्देन मित्रस्यैकस्यैव संबोधनं 'वरुणोऽस्वन्तः' (ऋ. सं. ५. ६२. ६)
इत्यत्रेवात्र द्विवचनसूचकस्याकारस्य अनाज्ञानात् ५। लोकेषु बहुषु संनिहितेषु एकमेव संबोध्य युवयोरिदं
युष्माकमिदमिति प्रयुज्यते ॥ १तत् तस्मात् यस्मात्सर्वे स्तुवन्ति तस्मात् । तनूनामित्येतत्
व्यवहितमप्युत्तराय वा योज्यम् । तनूनाम् अल्पमतीनामस्माकं १मतिः स्तुतिः १वां युवां सुष्ठु १एषते
अभिगच्छति । १अत्रिभ्यः अत्रिणांभ्योऽभ्यम् अस्मदीयमतिः १एषते । आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ५ ॥

१ प्र वो मित्राय १ इति पञ्चर्च द्वादशं सूक्तमात्रेयस्य यजतस्यार्प गायत्रं मैत्रावरुणम् । तथा
चानुक्रम्यते— १ प्र वो गायत्रम् १ इति । अग्निष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे एतस्मै । सूत्रिनं
च— १ प्र वो मित्राय प्र मित्रयोर्विरणयोः १ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । अभिप्लवपट्टे पृष्ठय-
पट्टे च स्तोमनिमित्तावापार्थमिदमादीनि द्वितीयवर्जितानि चत्वारि सूक्तानि । तथैव सूत्रिनं—
१ प्र वो मित्रायेति तनुर्णा द्वितीयमुद्धरेत् १ (आश्व. श्रौ. १. ५) इति ॥

प्र वो मित्राय गायत वरुणाय विषा गिरा । महिक्षत्रावृतं बृहत् ॥ १ ॥

प्र । वो । मित्राय । गायत । वरुणाय । विषा । गिरा । महिक्षत्रौ । कृतम् । बृहत् ॥ १ ॥

हं मदीया कस्विजः १वः । युयमित्यर्थः । १मित्राय १वरुणाय च १विषा व्यामया १गिरा
स्तुत्या १प्र १गायत स्तुतिं कुरुत । स्तुत्या स्तुवतेत्येतत् पाकं पचनीतिवत् । हं १महिक्षत्रौ प्रभूतबलौ
युवाम् १कृतं यजं १बृहत् महत् अतिप्रशस्तम् । स्तुत्यर्थमागच्छतमिति शेषः । अथवा महत् प्रभूतम्
कृतं स्तोत्रं शृणुतमिति शेषः ॥

१. झ-न-भ-र-ते खलु । २. ख-च-ण-उदकस्पृशः तस्य ; ग-प-ज-श-उदकस्य ; झ-त-भ-र-
उदकस्पृशस्य । ३. ख-च-ण-अल्पस्तुतिभिः ; झ-र- अस्तुतिभिः । ४. ख-च-ण-भ-अभावात् ;
झ-अनास्तोमात् ; त-र-श-आम्रानात् । ५. ख-च-झ-ण-न-न-भ-र- 'सुष्ठु' नास्ति ।

सम्राजा या घृतयोनी मित्रश्चोभा वरुणश्च । देवा देवेषु प्रशस्ता ॥ २ ॥

सम्प्राजा । या । घृतयोनी इति घृतयोनी । मित्रः । च । उभा । वरुणः । च ।

देवा । देवेषु । प्रशस्ता ॥ २ ॥

१ या यौ २ मित्रश्च ३ वरुणश्च । परस्परापेक्षया चशब्दः । ४ उभा उभौ ५ सम्राजा सर्वस्य स्वामिनौ ६ घृतयोनी उदकस्योत्पादकौ ७ देवा ८ द्योतमानौ ९ देवेषु मध्ये १० प्रशस्ता प्रकर्षेण स्तुत्याः । तौ गायतेति पूर्वत्रान्वयः ॥

ता नः शक्तं पार्थिवस्य महो रायो दिव्यस्य । महिं वां क्षत्रं देवेषु ॥ ३ ॥

ता । नः । शक्तम् । पार्थिवस्य । महः । रायः । दिव्यस्य । महिं । वा । क्षत्रम् । देवेषु ॥ ३ ॥

१ ता तौ देवा २ नः अस्मदर्थं ३ पार्थिवस्य पृथिवीसंबद्धस्य ४ दिव्यस्य दिधि भवस्य च ५ महः महतः ६ रायः धनस्य ७ शक्तं समर्थं भवतम् । दातुमिति शेषः । ८ हे देवा ९ वां युवयोः १० महि महत् पूज्यं ११ क्षत्रं वलं १२ देवेषु प्रसिद्धं स्तुम इति शेषः ॥

ऋतमृतेन सपन्तेषिरं दक्षमाशाते । अद्रुहा देवौ वर्धेते ॥ ४ ॥

ऋतम् । ऋतेन । सपन्ता । इषिरम् । दक्षम् । आशाते इति । अद्रुहा । देवौ । वर्धेते इति ॥ ४ ॥

१ ऋतेन उदकेन निमित्तेन २ ऋतं यज्ञं ३ सपन्ता स्पृशन्तौ ४ इषिरम् पृषणवन्तं ५ दक्षं प्रवृद्धं यजमानं हविर्वा ६ आशाते व्याप्तः । ७ अद्रुहा अद्रोऽग्राहौ ८ देवौ मित्रावरुणौ युवां ९ वर्धेते प्रवृद्धौ भवतः ॥

वृष्टिद्यावा रीत्यापिपस्पती दानुमत्याः । बृहन्तं गर्तमाशाते ॥ ५ ॥

वृष्टिद्यावा । रीतिऽआपा । इषः । पती इति । दानुमत्याः

बृहन्तम् । गर्तम् । आशाते इति ॥ ५ ॥

१ वृष्टिद्यावा । वृष्टयर्था द्यौः स्तुतिर्ययोम्नां वृष्टिद्यावा । अथवा वृष्टिर्वर्षिका द्यौरन्तरिक्षं याभ्यां तां तादृशां । २ रीत्यापा ॥ ३ री गतिरेषणयोः ॥ ४ रीतिः प्राप्तिः । सैव ५ आपा आप्तिः ६ अभिमत-प्राप्तिर्ययोस्तौ तादृशौ । ७ इषः अन्नस्य ८ पती स्वामिनौ । ९ वृष्टिप्रदत्वात् स्वामित्वम् । १० दानुमत्याः दानवत्याः । दानुमुचितायाः इत्यर्थः । एतदिद्विशेषणम् । एवं महानुभावौ ११ बृहन्तं महान्तं १२ गर्तं रथम् १३ आशाते व्याप्तः । अधितिष्ठतो यागार्थम् ॥ ॥ ६ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-भ-र-श-देवौ । २. ख-च-ण-स्तुतौ; त-स्तुत्या । ३. ख-च-झ-ण-त-भ-र-वर्हिर्वा । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-सैव आप्तिः ; ग-घ-ज-सैव आपा । ५. ख-च-झ-ण-त-भ-र-दानमुचितायाः ; ग-घ-ज-श-दानुमुचितायाः ।

‘ त्री रोचना ’ इति चतुर्केचं त्रयोदशं मूलम् । उरुचकिर्नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः^१ । मित्रावरुणो देवता । अनुक्रम्यते च—‘ त्री रोचना चतुष्कमुरुचकिः ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

त्री रोचना वरुण त्रीरुत द्यूत्रीणि मित्र धारयथो रजांसि ।

वावृधानावमर्ति क्षत्रियस्यानु व्रतं रक्षमाणावजुर्म ॥ १ ॥

त्री । रोचना । वरुण । त्रीन् । उत । द्यून् । त्रीणि । मित्र । धारयथः । रजांसि ।

ववृधानौ । अमर्तिम् । क्षत्रियस्य । अनु । व्रतम् । रक्षमाणौ । अजुर्म ॥ १ ॥

हे वरुण हे मित्र युवां त्री त्रीणि रोचना रोचनानि^२ ब्रूलोकान् धारयथ इति संबन्धः । उत अपि च त्रीन् द्यून् द्योतमानानन्तरिक्षलोकान् धारयथः । तथा त्रीणि रजांसि भूलोकान् । कादशौ युवाम् । वावृधानौ^३ वर्धमानौ^३ क्षत्रियस्य । क्षत्रं बलम् । तद्वत् इन्द्रस्य । यद्वा । क्षत्रिय-जातीयस्य यजमानस्य अमर्तिम् । रूपनामैतत् । रूपं व्रतं कर्म च अजुर्म अजीर्णमविरतं वा रक्षमाणौ ॥

इरावतीवरुण धेनवो वां मधुमद्वां सिन्धवो मित्र दुहे ।

त्रयस्तस्थुर्वृषभासंतिमृणां धिषणानां रेतोधा वि द्युमन्तः ॥ २ ॥

इरावतीः । वरुण । धेनवः । वाम् । मधुमत् । वाम् । सिन्धवः । मित्र । दुहे ।

त्रयः । तस्थुः । वृषभासः । तिमृणाम् । धिषणानाम् । रेतोधाः । वि । द्युमन्तः ॥ २ ॥

हे वरुण हे मित्र वां युवयोगजया धेनवः गावः इरावतीः । इरा क्षीरलक्षणा । तद्वत्स्यो भवन्ति । तथा सिन्धवः स्यन्दनशीला गेया नद्यो वा मधुमत् मधुररसमुदकं दुहे दुहन्ति । तथा त्रयः त्रिमल्याकाः वृषभासः वर्धितरः रेतोधाः उदकस्य धारकाः द्युमन्तः दीप्तिमन्तोऽग्नि-वायवाद्रित्याः तिमृणां त्रिमल्याकानां धिषणानां स्थानानां^४ पृथिव्यन्तरिक्षब्रूलोकानां^४ स्वामिनः सन्तः वि त्रिविधं प्रत्येकं तस्थुः तिष्ठन्ति । युवयोरनुग्रहान् त्रयोऽपि देवास्त्रिषु स्थानेषु वर्तन्ते इत्यर्थः ॥

प्रातर्देवीमर्दिति जोहवीमि मध्यंदिन उदिता सूर्यस्य ।

राये मित्रावरुणा सर्वतातेळे तोकाय तनयाय शं योः ॥ ३ ॥

प्रातः । देवीम् । अर्दितिम् । जोहवीमि । मध्यंदिने । उतऽइता । सूर्यस्य ।

राये । मित्रावरुणा । सर्वताता । ईळे । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥ ३ ॥

१. ख-च-अ-ण-न-न-म-र-श-‘ छन्दः ’ नास्ति । २. ख-व-अ-ण-भ-र-श-‘ रोचमानानि ; न-रोचनानि रोचमानानि । ३. ख-व-ण-भ-‘ वावृधानौ वर्धमानौ ’ नास्ति । ४. ख-च-ण-‘ स्थानानां... लोकानां ’ नास्ति ; अ-न-न-भ-र-श-‘ स्थानानाम् ।

अहमृषिः १प्रातः प्रातःकाले २अदितिम् अखण्डनीयां देवानां जननीं ३देवीं द्योतमानां
४जोहवीमि आह्वयामि ५। तथा ६मध्यंदिने ७सूर्यस्य ८उदिता उदितौ तत्समृद्धिकाले मध्यंदिने सवने
जोहवीमि । हे ९मित्रावरुणा युवां १०राये धनप्राप्तये सर्वतातौ यज्ञे ११ईळे स्तौमि । पुनः
किमर्थम् । १२तोकाय पुत्राय १३तनयाय तत्पुत्राय च १४शम् अरिष्टशमनाय १५योः सुखस्य मिश्रणाय
चेळे इति ॥

या धर्तारा रजसो रोचनस्योतादित्या दिव्या पार्थिवस्य ।

न वां देवा अमृता आ भिनन्ति व्रतानि मित्रावरुणा ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

या । धर्तारा । रजसः । रोचनस्य । उत । आदित्या । दिव्या । पार्थिवस्य ।

न । वाम् । देवाः । अमृताः । आ । भिनन्ति । व्रतानि । मित्रावरुणा । ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

१या यौ २रोचनस्य रोचमानस्य ३रजसः लोकस्य । स्वर्गाख्यस्येत्यर्थः । ४उत अपि च ५पार्थि-
वस्य रजसः या यौ धर्तारौ ६आदित्या अदितेः पुत्री ७दिव्या दिवि भर्वा लो युवामीळे इति पूर्वत्र
संबन्धः । हे ९मित्रावरुणा १०वां युवयोः ११ध्रुवाणि १२व्रतानि कर्माणि १३देवाः अन्ये इन्द्रादयः
१४अमृताः अमरणधर्माणोऽपि १५न १६आ १७भिनन्ति न हिंसन्ति । यतो ध्रुवाण्यन
इत्यभिप्रायः ॥ ॥ ७ ॥

‘ पुरुषाणा ’ इति चतुर्कचं चतुर्दशं सूक्तमुरुचकैरपि गायत्रं मित्रावरुणम् । ‘ पुरुषाणा गायत्रं तु ’
इत्यनुक्रमणिका । पृष्ठयाभिमुखपठहयोः प्रातःसवने आवापार्थत्वेन इदमपि सूक्तं पूर्वसूक्तेन सह ।
‘ प्र वो मित्रायेति चतुर्णां द्वितीयमुद्धरेत ’ इति छुक्तम् । चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने मित्रावरुणशस्त्रे
आद्यस्तृचः पठहस्तात्रयसंज्ञकः । सूत्रितं च— ‘ पुरुषाणा चिद्वयस्मि प्रति वां मूर उदिने ’
(आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

पुरुषाणां चिद्वयस्त्यवो नूनं वां वरुण । मित्र वंसि वां सुमतिम् ॥ १ ॥

पुरुऽउरुणा । चित् । हि । अस्ति । अवः । नूनम् । वाम् । वरुण ।

मित्र । वंसि । वाम् । सुमतिम् ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ १वां युवयोः २पुरुषाणा ३चित् ॥ अत्र सोः ‘ सुपां सुलुक् ’ इत्याकारः ॥
पुरोरपि बहु उरु बहुतरम् । अथवा पुरु च तदुरु च पुरुष । अत्यन्तमुत्तरमित्यर्थः । तादृक्
५अवः रक्षणं ६नूनं निश्चयेन ७अस्ति । ८हि प्रसिद्धौ । चिदिति पूरणः । हे ९वरुण हे १०मित्र ११वां
युवयोः १२सुमतिम् अनुग्रहबुद्धिं १३वंसि संभजेय । यस्माद्वोऽस्ति तस्माद्वंसीति भावः ॥

ता वाँ सम्यग्द्रुह्वाणेषमश्याम् धार्यमे । वयं ते रुद्रा स्याम ॥ २ ॥

ता । वाम् । सम्यक् । अद्रुह्वाणा । इषम् । अश्याम् । धार्यसे । वयम् । ते । रुद्रा । स्याम् ॥ २ ॥

हे 'अद्रुह्वाणा हे अद्राग्धारौ' 'ता तौ प्रमिदौ' 'वां युवां' 'सम्यक्' । स्तुम इति शेषः । स्तोतारो वयम् 'इषम्' अन्नं 'धार्यसे पानाय भोजनाय' 'अश्याम् प्राप्नुयाम' । हे 'रुद्रा दुःखात् द्रावयितारौ रुदद्भिः' 'द्रवणीयौ वा' 'ते स्तोतारः' 'वयं' 'स्याम भवेम' । समृद्धा इति शेषः । युवाभ्यां स्वभूता वा स्याम ॥

पातं नो रुद्रा पायुभिरुत त्रायेथां सुत्रात्रा । तुर्याम् दस्यून्तनूभिः ॥ ३ ॥

पातम् । नः । रुद्रा । पायुऽभिः । उत । त्रायेथाम् । सुऽत्रात्रा । तुर्याम् । दस्यून् । तनूभिः ॥ ३ ॥

हे 'रुद्रा उक्तरूपौ देवौ युवां' 'नः अस्मान्' 'पायुभिः रक्षणेः' 'पातं रक्षतम्' । 'उत अपि च' 'सुत्रात्रा शोभनेन त्राणेन' 'त्रायेथां पालयेथाम्' । 'इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारभेदेन भेदः' । स्तोत्रादिवैकल्यात् शत्रोर्वा त्रायेथाम् अभिमनप्रापणेन रक्षतमित्यर्थः । वयं च 'तनूभिः पुत्रादिभिः सहिताः स्वीयैरङ्गैर्वा' 'दस्यून् शत्रून्' 'तुर्याम् हिंस्याम तरेम वा' ॥

मा कस्याद्भुतक्रतू यक्षं भुजेमा तनूभिः । मा शेषसा मा तनसा ॥ ४ ॥

मा । कस्य । अद्भुतक्रतू इत्यद्भुतऽक्रतू । यक्षम् । भुजेम । तनूभिः ।

मा । शेषसा । मा । नसा ॥ ४ ॥

हे 'अद्भुतक्रतू आश्चर्यकर्माणां वयं' 'कस्य अन्यस्य कस्यचन' 'यक्षं पूजितं धनं' 'मा' 'भुजेम मा भुञ्जीमहि' 'तनूभिः अस्मदीयैः' 'अवयवैः' । युवयोरनुग्रहान् समृद्धा वयम् अन्यथाचितधनेन शरीरपोषं न कुर्म इत्यर्थः । तथा 'शेषसा अपत्येन सहिताः' 'मा भुजेम' । 'तनया पौत्रादिना सहिताः' 'मा भुजेम' । अस्मत्कुले न केऽपि भुञ्जीमहीत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

'आ नो गन्तम्' इति तृचात्मकं पञ्चदशं सूक्तं बाहुवृक्तस्यात्रेयस्यापे गायत्रे मैत्रावरुणम् । 'आ नस्तृचं बाहुवृक्तः' इत्यनुक्रमणिका । उक्तः सूक्तविनियोगः । अग्निष्टोमं प्रातः-सवने मैत्रावरुणशस्त्रे अयमनुरूपस्तृचः । सूत्रितं च—'आ नो मित्रावरुणा नो गन्ते रिशादसा' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ॥

आ नो गन्तं रिशादसा वरुण मित्रं बर्हणा । उपेमं चारुमध्वरम् ॥ १ ॥

आ । नः । गन्तम् । रिशादसा । वरुण । मित्रं । बर्हणा । उपे । इमम् । चारुम् । अध्वरम् ॥ १ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-रुद्रिः । २. ख-च-झ-ण-र-त्राणनेन ; ग-घ-ज-श-'त्राणेन' नास्ति । ३. ग-घ-ज- 'पालयेथां' नास्ति ; त-पालयेताम् ; र-पालयताम् ; श-पालनम् । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-मदीयैः ।

हे वरुण हे मित्र हे रिशादसा शत्रूणां प्रेरकौ युवां नः अस्माकम् वृद्धं चारुं चरणीयम्^१
 अवध्वरम् अहिंसकं यजम् उप आ गन्तम् उपागच्छतम् । कीदृशौ । वर्हणा परिवर्हणौ निवर्हणौ^२
 हन्तारौ शत्रूणाम्^३ ॥

विश्वस्य हि प्रचेतसा वरुण मित्र राजथः । ईशाना पिप्यतं धियः ॥ २ ॥

विश्वस्य । हि । प्रचेतसा । वरुण । मित्र । राजथः । ईशाना । पिप्यतम् । धियः ॥ २ ॥

हे^१ मित्र हे वरुण^२ प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानौ युवां विश्वस्य राजथः सर्वस्य स्वामिनौ भवथः ।
 यहि इति प्रसिद्धौ । हे ईशाना अस्माकमीधर्गं युवां धियः अस्मदीयानि कर्माणि पिप्यतं
 प्याययतं फलैः^३ ॥

उप नः सुतमा गतं वरुण मित्रं दाशुषः । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

उप । नः । सुतम् । आ । गतम् । वरुण । मित्र । दाशुषः । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

नः अस्माकं सुतम् अभिपुतं सोमं प्रति हे^१ वरुण हे मित्र युवाम् उप आ गतम्
 उपागच्छतम् । दाशुषः हविर्दानुर्मम अस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥ ॥ ९ ॥

‘ आ मित्रे वरुणे ’ इति नृचात्मकं षोडशं मूक्तं बाहुवृक्तस्यार्पणौघिहं मैत्रावरुणम् । ‘ आ
 मित्र औष्णिहम् ’ इत्यनुक्रमणिका । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽयं मैत्रावरुणस्य नृचः ।
 सूत्रितं च—‘ आ मित्रे वरुणे वयमश्विनावेह गच्छतम् (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

आ मित्रे वरुणे वयं गीर्भिर्जुहुमो अत्रिवत् । नि बर्हिषि सदतं सोमपीतये ॥ १ ॥

आ । मित्रे । वरुणे । वयम् । गीऽभिः । जुहुमः । अत्रिवत् ।

नि । बर्हिषि । सदतम् । सोमपीतये ॥ १ ॥

वयम् आत्रेयाः मित्रे वरुणे मित्रावरुणयोः^१ अर्थाय गीर्भिः मन्त्रैः आ जुहुमः
 अत्रिवत् अस्मद्वीरप्रवर्तकोऽत्रिरिव । तस्मात् हे^२ मित्रावरुणौ^३ सोमपीतये बर्हिषि नि सदतं
 निषीदतम् ॥

१. त-न-रमर्णायम् । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ निवर्हणौ...शत्रूणा ’ नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-
 त-न-भ-र-श-‘ हे ... वरुण ’ नास्ति । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘ फलैः ’ नास्ति । ५. ख-च-
 ण-हे मित्र हे वरुण । ६. ख-च-झ-ण-न-भ- मित्रावरुणयोरागतयोः ; त-र- मित्रावरुणयोर्गतयोः ।
 ७. ख-च-झ-ण-त-भ-र- तत् ; न-‘ हे मित्रावरुणौ ’ नास्ति ।

व्रतेन स्थो ध्रुवक्षेमा धर्मणा यातयज्जना ।

नि बर्हिषि सदतं सोमपीतये ॥ २ ॥

व्रतेन । स्थः । ध्रुवऽक्षेमा । धर्मणा । यातयत्ऽज्जना ।

नि । बर्हिषि । सदतम् । सोमऽपीतये ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां धर्मणा जगद्धारकेण व्रतेन कर्मणा योगेन ध्रुवक्षेमा स्थः अवि-
चलितस्थानौ भवथः । यातयज्जना । यातयन्तः कर्मसु प्रवर्तयन्तो जना ऋत्विजो ययोस्तौ
यातयज्जनी । अथवा यातयन्तः शत्रून् हिंसन्तो जना भृत्या ययोस्तौ । शिष्टं गतम् ॥

मित्रश्च नो वरुणश्च जुषेतां यज्ञमिष्टये ।

नि बर्हिषि सदतां सोमपीतये ॥ ३ ॥

मित्रः । च । नः । वरुणः । च । जुषेताम् । यज्ञम् । इष्टये ।

नि । बर्हिषि । सदताम् । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

मित्रश्च वरुणश्च उभौ नः अस्माकं यज्ञम् इष्टये अभीष्टाय जुषेतां सेवेताम् । आगत्य च
बर्हिषि नि सदतां निषीदतां सोमपानाय ॥ ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥

पठेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र ' यद्य स्थः ' इति दशच प्रथमं सूक्तमाग्नेयस्य पौरनाम्नः
आर्षमानुष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रान्तं च—' यद्य दश पौर आश्विनं तदानुष्टुभं तु ' इति । ' तत् '
इत्युक्तत्वादिदमादीनि षट् सूक्तान्याश्विनानि । ' आनुष्टुभं तु ' इति तुशब्दादिदमुत्तरं च द्वे आनुष्टुभे ।
प्रातरनुवाक आश्विने कृतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादिके द्वे सूक्ते । ' यद्य स्थ इति सूक्ते '
(आश्व. श्रौ. ४. १५) इति सूत्रितम् ॥

यद्य स्थः परावति यदवावत्यश्विना ।

यद्वा पुरु पुरुभुजा यदन्तरिक्षे आ गतम् ॥ १ ॥

यत् । अथ । स्थः । पराऽवति । यत् । अवाऽवति । अश्विना ।

यत् । वा । पुरु । पुरुऽभुजा । यत् । अन्तरिक्षे । आ । गतम् ॥ १ ॥

हे पुरुभुजा बहुषु यज्ञेषु भोक्तारौ अधिकं रक्षितारौ वा हे अश्विना यत् यदि अथ
अस्मिन् काले परावति अस्यन्तं दूरदेशे शुलोके स्थः भवथः । यत् वा अवावति अरणवति गन्तुं
शक्ये प्रदेशे अन्तिके स्थः । यत् यदि वा अथवा पुरु बहुप्रदेशेषु स्थः । यत् यदि अन्तरिक्षे
स्थः तस्मात्सर्वस्मात् अथ आ गतम् आगच्छतम् ॥

इह त्या पुरुभूतमा पुरु दंसांमि बिभ्रता ।

वरस्या याम्यध्रिगू हुवे तुविष्टमा भुजे ॥ २ ॥

इह । त्या । पुरुभूतमा । पुरु । दंसांसि । बिभ्रता ।

वरस्या । यामि । अध्रिगू इत्यध्रिऽगू । हुवे । तुविऽतमा । भुजे ॥ २ ॥

१इह अस्मिन् यज्ञे १त्या तौ १पुरुभूतमा पुरुणां बहूनां यजमानानां भावयितृमौ १पुरु पुरुणि १दंसांसि कर्माणि १बिभ्रता धारयन्तौ १वरस्या वरणीयौ १अध्रिगू अन्यैः अष्टतगमनकर्माणौ १यामि उपागच्छामि । १तुविष्टमा प्रभृततमौ १भुजे भोगाय पालनाय वा १हुवे आह्वयामि ॥

ईर्मान्यद्वपुषे वपुश्चक्रं रथस्य येमथुः ।

पर्यन्या नाहुषा युगा म्हा रजांसि दीयथः ॥ ३ ॥

ईर्मा । अन्यत् । वपुषे । वपुः । चक्रम् । रथस्य । येमथुः ।

परि । अन्या । नाहुषा । युगा । म्हा । रजांसि । दीयथः ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां १रथस्य युष्मदीयस्य १अन्यत् १चक्रम् १ईर्मा ॥ अतः ईर्मा इति रूपम् । गन्तर्यादित्ये १वपुषे तस्य शोभायै १वपुः वपुष्मत् तेजोवत् चक्रं १येमथुः नियमितवन्तौ रथः । १अन्या अन्येन चक्रेण १म्हा महत्त्वेन स्वसामर्थ्येन १नाहुषा १युगा । नहुषा मनुष्याः । तेषां युगा युगोपलक्षितान् कालान् प्रातरादिसवनान् अहोरात्रादिकालान् वा १रजांसि लोकांश्च १परि १दीयथः परिगच्छथः । 'न्य १इयस्य मर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः' (ऋ. सं १. ३०. १०) इत्युक्तम् ॥

तदु षु वामेना कृतं विश्वा यद्वामनु एवे ।

नानां जातावरेपसा समस्मे बन्धुमेयथुः ॥ ४ ॥

तत् । ऊँ इति । सु । वाम् । एना । कृतम् । विश्वा । यत् । वाम् । अनु । स्तवे ।

नाना । जातौ । अरेपसा । सम् । अस्मे इति । बन्धुम् । आ । ईयथुः ॥ ४ ॥

हे १विश्वा व्यासौ १यत् येन स्तोत्रेण १वां युवाम् १अनु १एवे अनुस्तुवे १तदु । उ इति पूरणः । १एना अनेन पौरेण १सु सुष्टु १वां युवाभ्यां १कृतं संपादितं भवतु । १नाना पृथगेव १जातौ समृद्धौ १अरेपसा अपापां १अस्मे अस्मभ्यं १बन्धुम् अन्नं धनं वा १सम् १आ १ईयथुः सम्यक् गमयथः । सम्यक् प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

आ यद्वाँ सूर्या रथं तिष्ठद्रघुष्यदं सदा ।

परि वामरुषा वयो घृणा वरन्त आतपः ॥ ५ ॥

आ । यत् । वाम् । सूर्या । रथम् । तिष्ठत् । रघुऽस्यदम् । सदा ।

परि । वाम् । अरुषाः । वयः । घृणा । वरन्ते । आऽतपः ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ 'वाँ युवयोः 'सदा' सर्वदा' 'रघुष्यदं' शीघ्रम् 'रथं' 'सूर्या युवयोः पत्नी' 'यत्' यदा 'आ' 'तिष्ठत्' आस्थितवती तदा 'वाँ' 'परि' 'वरन्ते' परितो वृण्वन्ति । के । 'अरुषाः' आरोचमानाः 'घृणा' दीप्ताः 'आतपः' आतापनाः^१ 'घृणां' 'वयः' अश्वाः । अथवा आतपः इति विशेष्यम् । वयो गन्तार उक्लक्षणा आतपः सर्वतन्तापयिष्यो दीप्तयः परि वरन्ते ॥ ॥ ११ ॥

युवोरत्रिंशिकेतति नरा सुम्नेन चेतसा ।

धर्मं यद्वामरेपसं नासत्यास्त्रा भुरण्यति ॥ ६ ॥

युवोः । अत्रिः । चिकेतति । नरा । सुम्नेन । चेतसा ।

धर्मम् । यत् । वाम् । अरेपसम् । नासत्या । आस्त्रा । भुरण्यति ॥ ६ ॥

हे 'नरा' नेतारावश्विनौ 'युवोः' युवयोः । युवामित्यर्थः । 'अत्रिः' अस्मत्पिता ऋषिः 'सुम्नेन' सुखेन 'अग्निदाहोपशमरूपेण' हेतुना 'चेतसा' आदरयुक्तेन मनसा 'चिकेतति' जानाति । 'स्तुतवानित्यर्थः' । सति दुःखे सुखमपेक्षते^२ । दुःखस्य कः प्रसङ्ग इत्यत आह । 'यत्' यस्मान् 'हे' नासत्यौ^३ 'वाँ' युवयोः 'आस्त्रा' आस्थेन तन्निष्पन्नेन^४ स्तोत्रेण 'धर्मं' दीप्तं 'दहन्तमग्निमसुरः' स्वदाहाय प्रक्षिप्तम् 'अरेपसम्' अपापं सुखकरं 'भुरण्यति' प्राप्तवान् ॥ भुरण्यतिर्गतिकर्मा ॥ अत्रेष्टेः सहाशान् रक्षणं 'हिमेनाग्निं धंसम्' (ऋ. सं. १. ११३. ८), 'युवमृषींसमुत तसमत्रये' (ऋ. सं. १०. ३९. ९) इत्यादिभिः स्पष्टं प्रदर्शितम् ॥

उग्रो वाँ ककुहो ययिः शृण्वे यामेषु संतनिः ।

यद्वाँ दंसोभिरश्विनान्त्रिर्नराववर्तति ॥ ७ ॥

उग्रः । वाम् । ककुहः । ययिः । शृण्वे । यामेषु । सम्ऽतनिः ।

यत् । वाम् । दंसोऽभिः । अश्विना । अत्रिः । नरा । आऽववर्तति ॥ ७ ॥

१. ख-च-अ-ण-न-भ-र- 'सदा सर्वदा' नास्ति । २. ख-च-ण-भ-वाँ सदा । ३. ख-च-अ-ण-श-आतपनाः । ४. अ-मुखपेक्षते ; त-सुमुक्षते ; र-मुखमुपेक्षते ; श-मुखमुक्षत । ५. ख-च-अ-ण-त-न-भ-र- 'हे नासत्या' नास्ति । ६ अ-र-तजनिष्पन्नेन ; न-तउजन्त्येन ।

१उग्रः उदूर्णबलः १वां युवयोः १ककुहः उच्छ्रितो महान् १ययिः गन्ता १संतनिः मतं गच्छन्
रथः १यामेषु गमनेषु यज्ञेषु वा १श्रण्वे श्रूयते । हे १अश्विना हे १नरा १यत यस्मात् १वां युवां
१दंसोभिः कर्मभिः १अग्निः अस्मत्पिता १आदवर्तन्ति आवर्तयति ॥

मध्वं ॐ षु मधूयुवा रुद्रा सिषक्ति पिप्युषी ।

यन्समुद्राति पर्षथः पक्काः पृक्षो भरन्त वाम् ॥ ८ ॥

मध्वः । ॐ इति । सु । मधुयुवा । रुद्रा । सिषक्ति । पिप्युषी ।

यत् । समुद्रा । अति । पर्षथः । पक्काः । पृक्षः । भरन्त । वाम् ॥ ८ ॥

हे १मधूयुवा मधुरस्य योमादेर्मिश्रयितारो हे १रुद्रा । स्तुतिः । तथा द्ववर्णायौ १रुद्रपुत्रौ वा
वा १मध्वः मधुरसेन १सु १पिप्युषी सुष्ठु प्याययन्ती स्तुतिरस्माकृता १सिपक्तिः सेवते । १यत यदा
१समुद्रा समुद्रव्रणमाधनानि अन्तरिक्षाणि १अति १पर्षथः अतिपारयथः । यज्ञं प्राप्नुथः १इत्यर्थः ।
१पक्काः १पृक्षः अन्नानि हविरिक्षणानि १वां १भरन्त भ्रियन्ते यजमानैः ॥

मत्यमिद्रा उ अश्विना युवामाहुर्मयोभुवा ।

ता यामन्यामहूतमा यामन्ना मृळयत्तमा ॥ ९ ॥

मत्यम् । इत् । वै । ॐ इति । अश्विना । युवाम् । आहुः । मयःऽभुवा ।

ता । यामन् । यामऽहूतमा । यामन् । आ । मृळयत्ऽतमा ॥ ९ ॥

हे १अश्विना १युवां १मत्यमिन् मत्यमेव । १वै इति पादपूरणः । १मयोभुवा मुम्बस्य
भावयितारो १आहुः पुराविदः । १ता तां मुखकरवेन प्रसिद्धां युवां १यामन् यज्ञे १यामहूतमा
गमनार्थं भुशमाह्वातव्यां भवतमिति शेषः । १यामन् अस्मद्यज्ञे अस्मदर्थगमने वा १मृळयत्तमा
चातिशयेन मुखयितारो भवतम् । आकारश्चार्थः ॥

इमा ब्रह्माणि वर्धेनाश्विभ्यां सन्तु शंतमा ।

या तक्षाम रथोइवावोचाम बृहन्नमः ॥ १० ॥

इमा । ब्रह्माणि । वर्धेना । अश्विभ्याम् । सन्तु । शमऽतमा ।

या । तक्षाम । रथोऽइव । अवोचाम । बृहत् । नमः ॥ १० ॥

१. ख-झ-त-न-भ-र-युवाम् । २. ख-च-ण-हे अश्विना अश्विनो हे नरा नेतारौ । ३. त-द्रावर्णायौ ।
४. त-वां युवाम् । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र-प्राप्त्युः । ६. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'आकारश्चार्थः'
नास्ति ।

अथ स्तुतिं निगमयति । 'इमा इमानि इदानीं कृतानि 'ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि
'अश्विभ्यां 'वर्धना वर्धनानि समर्धकानि 'शंतमा सुख्यतमानि 'सन्तु । 'या यानि 'तक्षाम
संपादयाम 'रथानिव शिल्पी तद्वत्तक्षाम तानि सन्तु । वयं 'वृहत् प्रभूतं प्रभूतफलप्रदं 'नमः
नमस्कारोक्तिम् 'अवांचाम ॥ ॥ १२ ॥

' कृष्टः ' इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं पौरस्यार्पणम् । ' कृष्टः ' इत्यनुक्रमणिका । पूर्वत्र तुशब्दात्
इदमप्यानुष्टुभम् । ' आश्विनं तत ' इति पूर्वोक्तत्वात् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो
विनियोगः ॥

कूष्ठो देवावश्विनाद्या दिवो मनावसू ।

तच्छ्रवथो वृषण्वसू अत्रिर्वामा विवासति ॥ १ ॥

कूऽस्थः । देवौ । अश्विना । अद्य । दिवः । मनावसू इति ।

तत् । श्रवथः । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । अत्रिः । वाम । आ । विवासति ॥ १ ॥

हे 'देवौ हे 'मनावसू स्तुतिधर्मा 'अश्विना 'अद्य अस्मिन् यागदिने 'दिवः शुलोकात्
आगत्य 'कृष्टः । व्यत्ययेनैकवचनम् । कौं भूमौ तिष्ठन्तौ सन्तौ 'तत् स्तोत्रं 'श्रवथः श्रणुथः । हे
'वृषण्वसू वर्षकधर्मा 'वाम् 'अत्रिः अत्रेः पुत्रः 'आ 'विवासति सर्वतः परिचरति ॥ अथवा कृ इत्यस्य
निपातस्य स्थ इत्याख्यातेन 'सह ' इति योगविभागात् समासः । ऐकस्वयं चाध्येतृसमयप्राप्तम् ।
' अराइव ' (ऋ. सं. ५. ५८. ५) इत्यत्र यथेवशब्दः, ' कृचिज्जायते ' (ऋ. सं. १०. ४. ५),
' कृचिस्सन्तम् ' (ऋ. सं. १०. ९३. ११) इत्यादिवदत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ क स्थितौ भवथः ।
अत्रियुवां स्तौति तं श्रणुथ इत्यर्थः ॥

कुह त्या कुह नु श्रुता दिवि देवा नासत्या ।

कस्मिन्ना यतथो जने को वा नदीनां सचा ॥ २ ॥

कुह । त्या । कुह । नु । श्रुता । दिवि । देवा । नासत्या ।

कस्मिन् । आ । यतथः । जने । कः । वाम् । नदीनाम् । सचा ॥ २ ॥

'त्या तां 'देवा देवां 'नासत्या अश्विनां 'कुह कुत्र तिष्ठतः । 'नु अद्य 'कुह 'श्रुता कुत्र
श्रुतौ 'दिवि शुलोके निवसत इति शेषः । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे देवौ युवां 'कस्मिन् 'जने यज-
माने 'आ 'यतथः आगच्छथः । 'कः स्तोता 'वां युवयोः 'नदीनां स्तुतीनां 'सचा सहायः
स्यान् ॥

कं याथः कं ह गच्छथः कमच्छा युञ्जाथे रथम् ।

कस्य ब्रह्माणि रण्यथो वयं वामुश्मसीष्ट्ये ॥ ३ ॥

कम् । याथः । कम । ह । गच्छथः । कम । अच्छ । युञ्जाथे इति । रथम् ।

कस्य । ब्रह्माणि । रण्यथः । वयम् । वाम् । उश्मसि । इष्ट्ये ॥ ३ ॥

हे अश्विनो युवां 'कं यजमानं यजं वा प्रति 'याथः । अध्वानमुलङ्घ्य^१ याथः^२ । 'कं 'ह कं च प्रति 'गच्छथः । गत्वा च केन सह संगतो भवथः । 'कं च 'अच्छ अभिप्राप्तुं 'युञ्जाथे योजयथः 'रथम् अश्वैः । 'कस्य 'ब्रह्माणि परिवृटानि स्तोत्राणि 'रण्यथः रमेथे । 'वयं च 'वां युवाम् 'इष्ट्ये गमनार्थेणाय वा 'उश्मसि कामयामहे तस्मान् कस्य चनं यागं प्रति न गन्तव्यमित्यर्थः ॥

पौरं चिद्वयुदप्रुतं पौरं पौराय जिन्वथः ।

यदीं गृभीततातये सिंहमिव द्रुहस्पदे ॥ ४ ॥

पौरम् । चित् । हि । उदप्रुतम् । पौरं । पौराय । जिन्वथः ।

यत् । ईम् । गृभीततातये । सिंहमऽईव । द्रुहः । पदे ॥ ४ ॥

हे 'पौर । इदमश्विनोः संवाधनम् । पौरेण स्तुत्यत्वेन संबन्धात् अश्विनावपि पौरो । उभयोः छान्दसमेकवचनम् । हे पौरसंबन्धिनावश्विनो युवां 'पौरम् । 'चित् इति पूरणः । पौरेण वृष्ट्यर्थं प्रार्थ्यमानत्वेन संबन्धात् मेवांसि पौरः । तम् 'उदप्रुतम्' उदकप्लावकं मेघं पौराय ऋपये मह्यं 'जिन्वथः प्रेरयथः^३ । 'यत् यो युवां 'गृभीततातये गृहीतयज्ञसंतानाय पौराय 'ईम् एनं मेघं प्रति गच्छथः 'द्रुहः द्रोहस्य 'पदं स्थानेऽरण्यदेशे 'सिंहमिव गर्जन् प्रबलं सिंहं यथा बलात् व्यावयन्ति शरास्तद्वत् जिन्वथ इति ॥

प्र च्यवानाज्जुजुरुषो वत्रिमत्कं न मुञ्चथः ।

युवा यदि कृथः पुनरा काममृण्वे वध्वः ॥ ५ ॥

प्र । च्यवानात् । जुजुरुषः । वत्रिम् । अत्कम् । न । मुञ्चथः ।

युवा । यदि । कृथः । पुनः । आ । कामम् । ऋण्वे । वध्वः ॥ ५ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-उल्लङ्घयथः । २. ख-न ; झ-वचन । ३. ख-झ-ण-न-भ-पौरं चित् ।
४. ख-च-ण-भ- उदप्रुतं उदप्लुतम् । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र- 'प्रेरयथः' नास्ति ।

व्यवानात् ऋषेः वृजुरुपः जरसा जीर्णात् सकाशात् वविं हेयं पुराणं रूपम् अत्कं वन
कवचमिव प्र मुञ्चथः प्रमुञ्चतम् । ' प्रामुञ्चतं द्रापिमिध व्यवानात् ' (ऋ. सं. १. ११६. १०)
इत्यादि मन्त्रान्तरम् । यदि यदा पुनः युवा कृथः । युवानं कुरुथ इत्यर्थः । तदा वध्वः
मुरूपायाः स्त्रियः कामं कमनीयं रूपम् आ^२ ऋणं प्राप्तवान् ॥ १३ ॥

अस्ति हि वामिह स्तोता स्मसिं वां मृदशि श्रिये ।

नू श्रुतं म आ गतमवोभिर्वाजिनीवसू ॥ ६ ॥

अस्ति । हि । वाम् । इह । स्तोता । स्मसिं । वाम् । मृदशि । श्रिये ।

नू । श्रुतम् । मे । आ । गतम् । अवोभिः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ॥ ६ ॥

हे अश्विनो वां स्तोता पौरः अस्ति हि वर्तते खलु । हे देवा वां मृदशि संदर्शने
मनिधाने स्मसि स्मः भवेम । किमर्थम् । श्रिये । नू अथ मे मदीयमाह्वानं श्रुतं शृणु-
तम् । श्रुत्वा आ गतम् आगच्छतम् । किं तूष्णीं नेत्याह । अवोभिः रक्षणः सह वाजिनीवसू
अश्ववसू^१ ॥

को वामद्य पुरूणामा वने मर्त्यानाम् ।

को विप्रो विप्रवाहसा को यज्ञैर्वाजिनीवसू ॥ ७ ॥

कः । वाम् । अद्य । पुरूणाम् । आ । वने । मर्त्यानाम् ।

कः । विप्रः । विप्रवाहसा । कः । यज्ञैः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ॥ ७ ॥

हे वाजिनीवसू अश्ववसू वां युवाम् अद्य अस्मिन् दिने पुरूणां मर्त्यानां मध्ये कः
आ वने सर्वतो भजति । हे विप्रवाहसा विप्रमेधाविभिर्वहनीर्यो को विप्रः मेधावी वने । कः
यजमानः यज्ञैः वने । अत्यन्तविलम्बसहमानः पुनः पुनश्चेति ॥

आ वां रथो रथानां येष्टो यात्वश्विना ।

पुरु चिदस्मयुस्तिर आङ्गूषो मर्त्येष्व ॥ ८ ॥

आ । वाम् । रथः । रथानाम् । येष्टः । यातु । अश्विना ।

पुरु । चित् । अस्मयुः । तिरः । आङ्गूषः । मर्त्येषु । आ ॥ ८ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र- 'पुनः' नास्ति । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र- आ कमनीयं रूपम् ।
३. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र- 'अश्ववसू' नास्ति । ४. त-महमानः मन् ।

हे 'अश्विना अश्विनौ 'वां युवयोः 'रथः एको रथः 'रथानां 'येष्टः इतरदेवरथानां' मध्ये अतिशयेन गन्ता सन् 'वा 'यातु । कीदृशः सन् । 'पुरु चित् बहूनपि' अस्मद्विरोधिनः 'तिरः हिसकः तिरस्कृता वा 'अस्मयुः अस्मान् कामयमानः 'मर्त्येषु सर्वेषु यजमानेषु मध्ये 'आङ्गूषः स्तुत्यः । आकारः पूरणः । अथवा आङ्गूषः स्तोमः । स्तोमोऽस्मयुरस्मान् बलैर्योक्तुं कामयमानो मर्त्येषु मर्त्यरस्मदीर्यैर्ऋषिभिः प्रेरितः सन् । उक्तलक्षणाश्विनो रथस्य वा स्तुतिः आ सर्वतः पुरु चित् पुरुष्यपि शत्रुबलानि तिरः तिरस्करोति ॥

शम् षु वां मधूयुवास्माकमस्तु चर्कृतिः ।

अर्वाचीना विचेतसा विभिः श्येनेव दीयतम् ॥ ९ ॥

शम् । ऊँ इति । सु । वाम् । मधुऽयुवा । अस्माकम् । अस्तु । चर्कृतिः ।

अर्वाचीना । विऽचेतसा । विऽभिः । श्येनाऽइव । दीयतम् ॥ ९ ॥

हे 'मधूयुवा मधुमन्तौ 'वां युवाभ्यां 'चर्कृतिः पुनःपुनः करणे युवाभ्यामर्थाय पुनःपुनः क्रियमाणं स्तोत्रं युवयोरामनस्याभ्यासो वा 'अस्माकं 'सु सुष्टु 'शम् सुखकरमेव 'अस्तु भवतु । हे 'अर्वाचीना अर्वागस्मदभिमुखाश्चनौ हे 'विचेतसा विशिष्टप्रज्ञा 'श्येनेव श्येनाविव 'विभिः गन्तु-भिरर्शैः 'दीयतं गच्छतम् ॥

अश्विना यद्द कर्हि चिच्छुश्रूयातमिमं हवम् ।

वस्वीरू षु वां भुजः पृञ्चन्ति सु वां पृचः ॥ १० ॥

अश्विना । यत् । ह । कर्हि । चित् । शुश्रूयातम् । इमम् । हवम् ।

वस्वीः । ऊँ इति । सु । वाम् । भुजः । पृञ्चन्ति । सु । वाम् । पृचः ॥ १० ॥

हे 'अश्विना युवां 'यद्द यत्र 'कर्हि 'चित् स्थितवन्तौ भवथः तत्र 'इमं मे 'हवम् आह्वानं 'शुश्रूयातं शृणुतम् । श्रुत्वागच्छतमित्यर्थः । किमर्थमित्युच्यते । 'वस्वीः प्रशस्याः 'भुजः भनानि हविलक्षणानि 'सु सुष्टु 'वां युवां 'पृञ्चन्ति मिश्रयन्ति प्राप्नुवन्ति । 'उ इति पूरणः । कीदृशो भुजः । 'वां युवां 'सु सुष्टु 'पृचः संपर्चनाः । युवां प्राप्तुं कामयमाना इत्यर्थः । अथवा सु पृचः सुसंपर्चनाः स्तोतारो वस्वीर्भुजो वां सुष्टु पृञ्चन्ति संपर्चयन्ति ॥ ॥ १४ ॥

'प्रति प्रियतमम्' इति नवचं तृतीयं सूक्तम् । अवस्युनामात्रेण ऋषिः । पङ्क्तिः छन्दः । अश्विनौ देवता । अनुक्रान्तं च—'प्रति नवावस्युः पाङ्क्तम्' इति । प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ पाङ्क्ते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैवं सूक्तम् । 'प्रति प्रियतममिति पाङ्क्तम्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति हि सूत्रितम् ॥

१. ख-च-स-ण-न-भ-र-इतरदशरथानाम् । २. ख-च-स-ण-त-न-भ-र-श-बहून्यापि । ३. ख-च-स-ण-न-भ-र-आङ्गूषः नास्ति । ४. न-सूत्रितम् । प्रातरनुवाकन्यायेनेति च प्रतिप्रियतममित्युपसंत-नुयादिति च ।

प्रति प्रियतमं रथं वृषणं वसुवाहनम् ।

स्तोता वामश्विनावृषिः स्तोमेन प्रति भूषति माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ १ ॥

प्रति । प्रियतमम् । रथम् । वृषणम् । वसुवाहनम् ।

स्तोता । वाम । अश्विनौ । ऋषिः । स्तोमेन । प्रति । भूषति ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ । एकः प्रतिशब्दोऽनुवादः । वामं युवयोः प्रियतमं रथं स्तोता ऋषिः अवस्युः स्तोमेन प्रति भूषति अलं करोति । कादशं रथम् । वृषणं वर्षितारं फलानां वसुवाहनं धनानां वाहकम् । ईदृशं रथमागमनाय स्तौतीत्यर्थः । तस्मात् हे माध्वी मधुविद्यावेदितारौ मम हवम् आह्वानं श्रुतं शृणुतम् ॥

अत्यायातमश्विना तिरो विश्वा अहं सना ।

दक्षा हिरण्यवर्तनी सुषुम्ना सिन्धुवाहसा माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ २ ॥

अतिआयातम् । अश्विना । तिरः । विश्वाः । अहम् । सना ।

दक्षा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यवर्तनी । सुषुम्ना । सिन्धुवाहसा ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ २ ॥

हे अश्विना अत्यायातम् । सर्वान् यजमानान् अतिक्रम्यागच्छतम् । यथा अहम् ऋषिः विश्वाः सर्वा अस्मद्विरोधिप्रजाः सना सदा तिरस्करोमि । अथवाहं तिरः । ' तिरः सत इति प्राप्तस्य ' (निरु. ३. २०) इति निरुक्तम् । प्राप्ता विश्वाः सर्वाः क्रिया युष्मदीयाः अनुतिष्ठेयमित्यर्थः । सना सनातनौ दक्षा शत्रूणामुपक्षपयितारौ हिरण्यवर्तनी हिरण्यरथौ सुषुम्ना सुधनौ सिन्धुवाहसा नदीनां प्रवाहयितारौ वृष्टिप्रेरणेन । तादृशो सुवामत्यायातम् ॥

आ नो रत्नानि विभ्रतावश्विना गच्छतं युवम् ।

रुद्रा हिरण्यवर्तनी जुषाणा वाजिनीवसू माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ३ ॥

आ । नः । रत्नानि । विभ्रतौ । अश्विना । गच्छतम् । युवम् ।

रुद्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यवर्तनी । जुषाणा । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ३ ॥

हे अश्विना वनः अस्मभ्यं रत्नानि रमणीयानि धनानि विभ्रतौ धारयन्तौ युवं युवां नोऽस्मान् वा आ गच्छतम् । हे रुद्रा रुद्रपुत्रौ स्तुभ्यौ वा हे वाजिनीवसू वाजिनधनौ युवां हिरण्यवर्तनी हिरण्यस्थौ जुषाणा यजं सेवमानौ सन्तौ आ गच्छतमिति । माध्वी इत्यादि गतम् ॥

सुष्टुभो वां वृषण्वसू रथे वाणीच्याहिता ।

उत वा ककुहो मृगः पृक्षः कृणोति वापुषो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ४ ॥

सुस्तुभः । वाम् । वृषण्वसू इति वृषणवसू । रथे । वाणीची । आहिता ।

उत । वाम् । ककुहः । मृगः । पृक्षः । कृणोति । वापुषः ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ४ ॥

हे वृषण्वसू वर्षधनौ वर्षितारौ वा वसूनां हे अश्विना सुष्टुभः सुस्तुतुर्मम वाणीचौ वाम्पा स्तुतिः वां युवयोः रथे आहिता स्थापिता । अस्माभिः कृतेत्यर्थः । उत अपि च वां युवाभ्यां ककुहः महान् मृगः मृगयिता वापुषः वपुस्मान् यजमानः पृक्षः अन्नं हविः कृणोति करोति । तस्मात् मम हवं श्रुतम् इति ॥

बोधिन्मनसा रथ्यैषिरा हवनश्रुता ।

विभिश्च्यवानमश्विना नि याथो अद्वयाविनं माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ५ ॥

बोधित्समनसा । रथ्या । इषिरा । हवनश्रुता ।

विभिः । च्यवानम् । अश्विना । नि । याथः । अद्वयाविनम् ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ५ ॥

हे अश्विना बोधिन्मनसा बुध्यमानमनस्कौ रथ्या रथस्वामिनौ इषिरा शीघ्रगन्तारौ सर्वैर्गन्तव्यौ वा हवनश्रुता हवनस्य स्तुतेः श्रोतारौ युवां विभिः अश्वैः च्यवानम् अपि अद्वयाविनं मायारहितं नि याथः । यथा तमपि प्राप्तवन्तौ तद्धनं मां प्रति पथि नि याथः नितरामागच्छतम् । ' प्र च्यवानाज्जुजुरूपो वज्रिम् ' (क. सं. ५. ७४. ५) इति व्युक्तम् ॥ १५ ॥

१. ख-च-स-ण-त-भ-र- ' हे...वसूनां ' नास्ति ; त-हे वर्षितारौ वा वसूनाम् । २. ख-च-स-ण-त-भ-र- यथिर्गन्ता ; ग-घ-ज-श-मृगो मृगयिता यथिर्गन्ता ; न-मृगो यथिर्गन्ता । ३. ख-च-स-ण-त-भ-र- ' विभिर्श्वैः ' नास्ति । ४. ख-च-स-ण-त-न-भ-र- ' मायारहितं ' नास्ति । ५. त-मयि । ६. ख-च-स-ण-त-न-भ-श- ' गच्छतम् । माध्वी इत्यादि गतम् ।

आ वाँ नरा मनोयुजांश्चासः प्रुषितप्सवः ।

वयो वहन्तु पीतये सह सुप्नेभिरश्विना माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ६ ॥

आ । वाम् । नरा । मनःऽयुजः । अश्वासः । प्रुषितऽप्सवः ।

वयः । वहन्तु । पीतये । सह । सुप्नेभिः । अश्विना ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ६ ॥

हे 'नरा कर्मणां नेतारो हे 'अश्विना अश्विनौ' 'वां युवां 'मनोयुजः मनोमात्रेण युज्यमानाः । सुशिक्षिता इत्यर्थः । 'प्रुषितप्सवः विचित्ररूपाः 'वयः शोभनगन्तारः 'अश्वासः अश्वाः 'आ 'वहन्तु 'पीतये सोमपानाय । 'सुप्नेभिः 'सह अस्मभ्यं देवैः सुखैस्तत्साधनैर्धनादिभिर्वा सह वहन्तु ॥

अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम् ।

तिरश्चिदर्यया परि वर्तिर्यातमदाभ्या माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ७ ॥

अश्विनौ । आ । इह । गच्छतम् । नासत्या । मा । वि । वेनतम् ।

तिरः । चित् । अर्यऽया । परि । वर्तिः । यातम् । अदाभ्या ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ७ ॥

हे 'अश्विनौ 'इह अस्मिन् यज्ञे 'आ 'गच्छतम् । हे 'नासत्या 'मा 'वि 'वेनतं विगत-कामां मा भवतम् । 'वेनतिः कान्तिकर्मा' (नि. १०. ३८) । हे 'अदाभ्या अहिंस्यौ पूज्यौ 'अर्यया अर्यो स्वामिनौ युवाम् ॥ 'मुपां मुलुक' इत्यादिना मुपा याजादेशः ॥ 'तिरश्चित् अन्तर्हितान् दूरदेशादपि युवां 'वर्तिः अस्मद्यज्ञगृहं 'परि 'यातम् आगच्छतम् ॥

अस्मिन्यज्ञे अदाभ्या जरितारं शुभस्पती ।

अवस्युमश्विना युवं गृणन्तमुपं भूषथो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ८ ॥

अस्मिन् । यज्ञे । अदाभ्या । जरितारम् । शुभः । पती इति ।

अवस्युम् । अश्विना । युवम् । गृणन्तम् । उपं । भूषथः ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ८ ॥

हे ^१अवाभ्या अहिंस्यौ हे ^२शुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ ^३अश्विना अश्विनौ ^४युवं युषाम्
^५अस्मिन् ^६यज्ञे ^७जरितारं स्नोतारम् ^८अवस्युं ^९गृणन्तं स्तुवन्तं माम् ^{१०}उप ^{११}अपथः उपप्राप्तम् ॥

अभूदुषा रुशत्पशुराग्रिरधायृत्वियः ।

अयोजि वां वृषण्वसू रथो दस्त्रावमर्त्यो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ९ ॥

अभूत् । उषाः । रुशत्पशुः । आ । अग्निः । अधायि । ऋत्वियः ।

अयोजि । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । रथः । दस्त्रौ । अमर्त्यः ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ९ ॥

^१उषाः व्युष्टिः ^२अभूत् । अग्निः च ^३रुशत्पशुः दीप्तपशुमान् । प्रकाशितहविरित्यर्थः ।
अथवा पशवः किरणाः । रुशदग्निः सन् ^४अधायि वेद्यामधीयते ^५अग्निः आहवनीयः ^६ऋत्वियः क्रतौ
काले भवः । हे ^७वृषण्वसू प्रदत्तधनौ हे ^८दस्त्रौ ^९वां युवयोः ^{१०}अमर्त्यः अमरणधर्मा ध्रुवः ^{११}रथः
^{१२}अयोजि । अश्वैर्युक्तो भवत्वित्यर्थः ॥ ^{१३}छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ^{१४}इत्यनेकेत्वर्थेपु लुङ् भवति । इह
प्रार्थनायाम् । माध्वी इत्यादि गतम् ॥ ॥ १६ ॥

‘ आ भात्यग्निः ’ इति पञ्चचं चतुर्थं सूक्तं भूमिस्यात्रेरापि त्रैष्टुभमाश्विनम् । अत्रानुक्रमणिका—
‘ आ भाति पञ्चाग्निः ’ इति । प्रवर्येऽभिष्टवार्थमिदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ आ भात्यग्निर्प्रांवाणेव ’
(आश्व. श्रौ. ४. ६) इति । प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादिके द्वे
सूक्ते । सूच्यते हि—‘ आ भात्यग्निरिति सूक्ते ’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । असोर्ग्रामे होतुर-
तिरिक्तोक्थ्ये इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ आ भात्यग्निः क्षेत्रस्य पतिना वयमिति परिधानीया ’
(आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

आ भात्यग्निरुषसा मनीकमुद्विप्राणां देवया वाचो अस्थुः ।

अर्वाश्वा नूनं रथ्येह यात पीप्तिवांसमश्विना घर्ममच्छ ॥ १ ॥

आ । भाति । अग्निः । उषसाम् । अनीकम् । उत । विप्राणाम् । देव्याः । वाचः । अस्थुः ।

अर्वाश्वा । नूनम् । रथ्या । इह । यातम् । पीप्तिवांसम् । अश्विना । घर्मम् । अच्छ ॥ १ ॥

^१उपसामनीकम् अनीकभूतः । अनीकं मुखम् । उपसि प्रबुध्यमान इत्यर्थः । तादृशः ^२अग्निः ^३आ
^४भाति दीप्यते । यद्वा । उषसां मुखम् आ भाति दीपयति । उपःकाले ह्यग्नयः प्रतिबोध्यन्ते । किंच
^५विप्राणां मेधाविनां स्तोतृणां ^६देवयाः देवकामाः ^७वाचः स्तोत्राणि ^८उत् ^९अस्थुः उत्तिष्ठन्ति^{१०} ।

१. ग-घ-ज-श-‘ अश्विनी ’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘ अस्मिन् यज्ञे ’ नास्ति ।
३. ख-च-ण-न-वेद्यामधीयते ; ग-घ-ज-झ-भ-र-वेद्यामधीयते । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ उत्तिष्ठन्ति ’
नास्ति ।

यस्मादेवं तस्मान् हे १रथ्या रथस्वामिनावश्विनौ १अर्वाञ्चा अस्मदभिमुखाञ्चनौ १नूनम् अथास्मिन्
यागदिने १इह आ १यातम् । कं प्रति । १पीपिवांसं स्वाङ्गैः १परिवृढं १घर्मं प्रदीप्तं यज्ञम् । यद्वा ।
पीपिवांसमाध्यायितं वसन्तीवरीभिः क्षरद्रूपं १सोमरसम् । अथवा ऋतादिना पीपिवांसं घर्मं प्रवर्ग्यम्
१अच्छ अभिलक्ष्य इह यातम् २ । प्रवर्ग्येऽस्य सूक्तस्य विनियोगः ॥

न संस्कृतं प्र मिमीतो गमिष्ठान्ति नूनमश्विनोपस्तुतेह ।

दिवाभिपित्वेऽवसागमिष्ठा प्रत्यवर्ति दाशुषे शंभविष्ठा ॥ २ ॥

न । संस्कृतम् । प्र । मिमीतः । गमिष्ठा । अन्ति । नूनम् । अश्विनौ । उपस्तुता । इह ।

दिवा । अभिपित्वे । अवसा । आगमिष्ठा । प्रति । अवर्तिम् । दाशुषे । शम्भविष्ठा ॥ २ ॥

अश्विनौ १संस्कृतं घर्मं १न १प्र १मिमीतः न हिंसात् १ । किंतु १अन्ति अन्तिके घर्मसमीपे
१नूनम् इदानीम् १इह यज्ञे १गमिष्ठा गन्तुर्मौ १अश्विना अश्विनौ १उपस्तुता उपस्तुतौ भवतः १ ।
१दिवाभिपित्वे दिवसस्याभिपतने प्रातःकाले १अवसा रक्षणेन सह १आगमिष्ठा आगन्तुर्मौ १ ।
१अवर्ति १प्रति १द्वन्द्वभूतौ । वर्तिर्जीवनम् । तदभावोऽवर्तिः । तद्रहितमन्नं यथा भवति तथागन्तुर्मौ ।
आगत्य च १दाशुषे हविर्दन्वते यजमानाय १शंभविष्ठा सुखस्य भावयितारौ भवताम् ॥

उता यातं संगवे प्रातरह्णो मध्यंदिन उदितौ सूर्यस्य ।

दिवा नक्तमवसा शतमेन नेदानी पीतिरश्विना ततान ॥ ३ ॥

उत । आ । यातम् । सम्गवे । प्रातः । अहः । मध्यंदिने । उत्तुता । सूर्यस्य ।

दिवा । नक्तम् । अवसा । शम्भवेन । न । इदानीम् । पीतिः । अश्विनौ । आ । ततान ॥ ३ ॥

अहो द्वेधा त्रेधा पञ्चधा पञ्चदशधा १० समानाः १० विभागाः सन्ति । इह पञ्चधा विभाग आसः ।
१उत अपि च १आ १यातम् आगच्छतम् । कदा १संगवे संगवकाले । संगच्छन्ते गावो दोहभूमि ११
यस्मिन् काले स संगवः । रात्र्यपरकाले हि गावो वनं हिमवृणानि भक्षयित्वा १२ पुनर्दोहाय संगवे
प्रतिनिवर्तन्ते । तथा १प्रातः प्रातःकालेऽपि । तथा १मध्यंदिने १अहः मध्यकाले १सूर्यस्य १उदितौ
उदितौ अभ्युदये अत्यन्तप्रवृद्धसमये अपराह्णे इत्यर्थः । एतन् सायाह्नस्याप्युपलक्षणम् । न केवलम्

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-आध्यायितं घर्मं क्षरद्रूपम् । २. त- यागे आयातम् । ३. ख-च-झ-
ण-न-भ-र-हिंसात् । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-गन्तुर्मौ युवाम् । ५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-
भवतम् । ६. त-रक्षणेनावेन च । ७. त-आगन्तुर्मौ । नाशयन्ताविति शेषः । अथवा । ८. ख-
झ-भ-र- ' प्रति...च ' नास्ति ; न-शरिष्टं नाशयन्तौ । ९. ख-च-झ-ण-न-भ-र-भवतां ' नास्ति ;
ग-घ-ज-त-भवतम् । १०. त-पञ्चदशधेतिमाना ; भ-पञ्चदशात्मना । ११. ग-घ-ज- ' दोहभूमि '
नास्ति । १२. त-भक्षयन्ति भक्षयित्वा च ।

उक्तेष्वेव कालेषु किं^१ तर्हि^२ विद्या^३ नक्तं सर्वदा^४ शान्तमेन सुखतमेन^५ अवसा रक्षणेन हविषा वा निमित्तेन आ^६ यातम् । किमर्थमागम्यते^७ पूर्वमेवान्यैर्देवैः स्वीकृतत्वात् नेत्याह ।^८ इदानीम् अपि^९ वीतिः इतरदेवानां पानं^{१०} न^{११} आ^{१२} ततान न तनोति^{१३} अश्विना अश्विनौ विहायेति शेषः ॥

इदं हि वां प्रदिवि स्थानमोक्तं इमे गृहा अश्विनेदं दुरोणम् ।

आ नो दिवो बृहतः पर्वतादाद्भ्यो यातमिषमूर्जं वहन्ता ॥ ४ ॥

इदम् । हि । वाम् । प्रदिवि । स्थानम् । ओक्तः । इमे । गृहाः । अश्विना । इदम् । दुरोणम् ।

आ । नः । दिवः । बृहतः । पर्वतात् । आ । अत्ऽभ्यः ।

यातम् । इषम् । ऊर्जम् । वहन्ता ॥ ४ ॥

हे अश्विना^१ वां युवयोः प्रदिवि^२ पुराणम् इदं^३ हि^४ ओक्तः निवासयोग्यं^५ स्थानम् उत्तरवेद्याल्यम् । अथ सौमिकवेद्यभिप्रायेणाह । इमे^६ गृहाः प्राचीनवंशादयः । इदं^७ दुरोणं देवयजनगृहम् । नः^८ अस्मदर्थं दिवः^९ सुलोकान् बृहतः^{१०} पर्वतान् पर्वततो मेघात् अद्भ्यः^{११} अपां कारणादन्तरिक्षात् आ^{१२} यातम् आगच्छतम् । किं तूष्णीम् । न । इषमूर्जं च अक्षं बलं च । बलमाधनमश्रं सारभूतमित्यर्थः । तादृशं वहन्ता वहन्तौ ॥

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं बृहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ ५ ॥

सम् । अश्विनौः । अवसा । नूतनेन । मयःऽभुवा । सुप्रणीती । गमेम् ।

आ । नः । रयिम् । बृहतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥ ५ ॥

वयं^१ वसं^२ गमेम संगच्छेम अश्विनोः^३ नूतनेन^४ अवसा^५ अनन्यकृतेन रक्षणेन^६ मयोभुवा^७ सुखस्य भावयिष्या^८ सुप्रणीता सुप्रणास्या सुष्टागमनेन च । अपि वृते उभे अवसो विशेषणे । उक्तलक्षणेन संगमेम । नः^९ अस्मभ्यं रयिम्^{१०} आ^{११} बृहतम् । उत^{१२} वीरान् पुत्रादीन् आ^{१३} बृहतम् । हे अमृता^{१४} अमरणधर्माणौ विश्वानि^{१५} सौभगानि सुभगावानि आ^{१६} बृहतम् ॥ ॥ १७ ॥

‘प्रातर्यावाणा’ इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तमात्रं त्रैष्टुभमाश्विनम् । ‘प्रातर्यावाणा’ इति श्रुतान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः । असौर्यामे मैत्रावरुणा-तिरिक्तोक्थ्ये इदमेव शस्यम् । तथा च सूत्रितं—‘प्रातर्यावाणा क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिम्’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

१. ख-च-ण-नेत्याह ; झ-भ-र-तेन्याहावा ; न-‘किं तर्हि’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘आ’ नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-किमर्थं गम्यते । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-‘इदं हि’ नास्ति । ५. त-विश्वा विश्वानि ।

प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वं पुरा गृध्रादररुषः पिबातः ।

प्रातर्हि यज्ञमश्विना दधाते प्र शंसन्ति कवयः पूर्वभाजः ॥ १ ॥

प्रातःऽयावाणा । प्रथमा । यजध्वम् । पुरा । गृध्रात् । अररुषः । पिबातः ।

प्रातः । हि । यज्ञम् । अश्विना । दधाते इति । प्र । शंसन्ति । कवयः । पूर्वभाजः ॥ १ ॥

हे मदीया ऋग्विजः 'प्रातर्यावाणा प्रातरेव यज्ञं गन्तारौ' 'प्रथमा अत एवन्तरेभ्यो देवेभ्यः पूर्वभाविनौ प्रकृष्टतमौ वा अश्विनौ 'यजध्वम् । किमर्थं प्रथमयागनियोगः ? । उच्यते । 'गृध्रात् अभिकाङ्क्षतः 'अररुषः अदात् रक्षःप्रभृतेः 'पुरा पूर्वं 'पिबातः पिबताम् । अनागतं कथं यष्टुं शक्यावित्यत आह । 'अश्विना अश्विनौ 'प्रातर्हि 'यज्ञं 'दधाते धारयतः संभजतः । 'पूर्वभाजः पूर्वकालीनाः 'कवयः अनुचाना रूपयः प्रातरेवैतौ 'प्र 'शंसन्ति । 'ये वा अनुचानास्ते कवयः ' (मे. ब्रा. २. ३८) इति हि निगमः ॥

प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टम् ।

उतान्यो अस्मद्यजते वि चावः पूर्वैःपूर्वो यजमानो वनीयान् ॥ २ ॥

प्रातः । यजध्वम् । अश्विना । हिनोत । न । सायम् । अस्ति । देवऽयाः । अजुष्टम् ।

उत । अन्यः । अस्मत् । यजते । वि । च । आवः । पूर्वैःऽपूर्वः । यजमानः । वनीयान् ॥ २ ॥

हे मदीयाः पुरुषाः 'अश्विना अश्विनौ 'प्रातः प्रातरेव 'यजध्वं पूजयध्वं स्तुध्वम् । 'हिनोत प्रहिणुत हवींषि । 'सायं सायंकाले हविः 'देवयाः देवगामि 'न 'अस्ति न विद्यते । देवा न स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । 'अजुष्टम् असेव्यं तद्वति । 'पूर्वाह्नो वै देवानाम् ' इति हि श्रुतिः । 'उत' 'अस्मत् अस्मत्तः 'अन्यः कोऽपि 'यजते यजेत सोमेन 'वि 'चावः वितर्पयेच्च हविषा । अतोऽस्मास्वन्येषु च मध्ये 'पूर्वैःपूर्वो 'यजमानः यः पूर्वैःपूर्वो यष्टा भवति सः 'वनीयान् देवानां संभजनीयः संभाव्यो भवति ॥

'हिरण्यत्वक्' इत्येषाश्विने पशो हविषा याज्या । 'हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतस्नुग्भि क्रवन्द्र भूरध्र उमन्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति हि सूत्रितम् ॥

हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतस्नुः पृक्षो वहन्ना रथो वर्तते वाम् ।

मनोजवा अश्विना वार्तरंहा येनातियाथो दुरितानि विश्वा ॥ ३ ॥

हिरण्यऽत्वक् । मधुऽवर्णः । घृतऽस्नुः । पृक्षः । वहन् । आ । रथः । वर्तते । वाम् ।

मनऽजवाः । अश्विना । वार्तरंहाः । येन । अतिऽयाथः । दुःऽइतानि । विश्वा ॥ ३ ॥

१. झ-भ-र-यज्ञगन्तारौ । २. ख-च-ण-भ-प्रथमं यागविनियोगः ; झ-न-प्रथमयागविनियोगः ।
३. ख-च-झ-ण-न-भ-र - 'उत' नास्ति ।

‘वां युवयोः रथः पृक्षः अन्नममृतं ब्रह्म आ वर्तते अस्मदभिमुखमागच्छति । कीदृशो रथः । हिरण्यत्वक् हिरण्याच्छादितरूपः’ हिरण्यावृतः मधुवर्णः मनोहरवर्णः घृतस्तुः उदकस्य प्रस्नवनः मनोजवाः मनोवेगः वातरंहाः वातसदशवेगः । हे अश्विना येन रथेन विश्वा सर्वाणि दुरितानि दुर्गमनान् मार्गान् अतियायः अतिक्रम्य गच्छथः ॥

यो भूयिष्ठं नासत्याभ्यां विवेष चनिष्ठं पित्वो ररते विभागे ।

स लोकमस्य पीपरच्छमीभिरनूर्ध्वभासः सदमित्तुतुर्यात् ॥ ४ ॥

यः । भूयिष्ठम् । नासत्याभ्याम् । विवेष । चनिष्ठम् । पित्वः । ररते । विभागे ।

सः । लोकम् । अस्य । पीपरत् । शमीभिः । अनूर्ध्वभासः । सदम् । इत् । तुतुर्यात् ॥४॥

‘यः यजमानः विभागे हविर्विभागवति’ यागे नामत्याभ्याम् अश्विभ्यां भूयिष्ठं चनिष्ठम् । ‘चन इत्यन्ननाम’ (निरु. ६. १६) । बह्वन्नं कर्म विवेष करोति । पित्वः ॥ कर्मणि पठ्ठी ॥ अन्नं च ररते ददाति सः यजमानः अस्य आत्मन एव पीपरत् पुत्रं पीपरत् पालयेत् शमीभिः कर्मभिः । अनूर्ध्वभासः अनुन्नतेजस्कान् । यद्वा । ऊर्ध्वभासोऽग्नयः । अग्नि-रहितानयष्टन् सदमित् सदव तुतुर्यात् हिम्यात् ॥

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं ब्रह्मतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ ५ ॥

सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयःभुवा । सुप्रणीती । गमेम ।

आ । नः । रयिम् । ब्रह्मतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥५॥

‘समश्विनोः’ इति पञ्चमी गता ॥ ॥ १८ ॥

‘अश्विनावह’ इति नवचं पष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अश्विनो नव सप्तवधिर्यु-
ष्णिगादि चतुर्थी त्रिष्टुप्पञ्चानुष्टुभः’ इति । सप्तवधिरनामात्रेय ऋषिः । आदितस्तिच्च उष्णिहश्चतुर्थी
त्रिष्टुप् शिष्टाः पञ्चानुष्टुभः । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ औष्णिहं छन्दमि आश्विने शस्त्रे चाद्यस्तृचां
विनियुक्तः । सूत्रितं च—‘अश्विना वर्तिरस्मदाश्विनावहे गच्छतमिति तृचौ’ (आश्व. श्रौ. ४.
१५) इति । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽयमाश्विनस्तृचः । सूत्रितं च—‘अश्विनावहे
गच्छतमा याह्यद्रिभिः सुतम्’ (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

१. ख-च-ण-भ-हिरण्यवद्वितरूपः । २. त-हविर्भागवति । ३. ख-च-ण-पालयत ; झ-त-न-भ-र-
पालयत । * ख-च-ण-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य संपूर्णं भाष्यं विद्यते (पूर्वसुक्तान्ते वृष्टव्यम्) ।

अश्विनावेह गच्छतं नामत्या मा वि वेनतम् ।

हंसार्विव पततमा सुताँ उप ॥ १ ॥

अश्विनौ । आ । इह । गच्छतम् । नामत्या । मा । वि । वेनतम् ।

हंसौऽइव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥ १ ॥

हे 'अश्विनौ' इह अस्मिन् यागे 'आ' गच्छतम् । हे 'नामत्या' 'मा' 'वि' 'वेनतम्' ।
वेनतिः कान्तिकर्मा । मा विकार्मा भवतम् । निःस्पृहावकार्मा वा न भवन्मित्यर्थः । 'हंसार्विव'
तौ यथा निर्मलोदकमागच्छन्तस्तद्वत् 'सुतान्' अभिपुत्रान् सोमान् 'उप' 'आ' 'पततम्'
उपागच्छतम् ॥

अश्विना हरिणार्विव गौरार्विवानु यवसम् । हंसार्विव पततमा सुताँ उप ॥ २ ॥

अश्विना । हरिणौऽइव । गौरौऽइव । अनु । यवसम् ।

हंसौऽइव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥ २ ॥

हे अश्विनौ 'हरिणार्विव' 'गौरार्विव' गौरमृगार्विव च । तौ यथा 'यवसं' घासन् 'अनु' धावन्तः
नार्विव 'हंसार्विव' च सोममागच्छन्तम् ॥

अश्विना वाजिनीवसू जुषेथाँ यज्ञमिष्टये । हंसार्विव पततमा सुताँ उप ॥ ३ ॥

अश्विना । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । जुषेथाम् । यज्ञम् । इष्टये ।

हंसौऽइव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥ ३ ॥

हे 'वाजिनीवसू' अन्नायं वामयितारौ 'अश्विना' 'यज्ञम्' अम्भदीयम् 'इष्टये' अर्भाष्टायैषणाय
वा 'जुषेथां' सेवेथाम् ॥

अत्रिर्यद्वामवरोहं रुबीसमजोहवीन्नाधमानेव योषा ।

श्येनस्य चिज्जवसा नूतनेनागच्छतमश्विना शन्तमेन ॥ ४ ॥

अत्रिः । यत् । वाम् । अवरोहन् । रुबीसम् । अजोहवीत् । नाधमानाऽइव । योषा ।

श्येनस्य । चित् । जवसा । नूतनेन । आ । अगच्छतम् । अश्विना । शम्तमेन ॥ ४ ॥

अत्रिः अस्मत्पिता यत् यदा वं युवाम् अजोहवीत् अस्तोपीत् नाधमाना याच-
माना योपा योपिदिव । सा यथा पतिं प्रीणयति तद्वत् कुर्वन् ऋषीमं तुपाग्निमग्निकुण्डे
क्षितः सन् अवरोहन् विमुञ्चन् अजोहवीत् । इयेनस्य चिज्जवसा इयेनस्य गरुमत इव वेगेन ।
चिदित्युपमार्थः । अथवा इयेनस्य जवसा वेगेन नूतनेन प्रथमोत्पन्नेन सततं गच्छतः इयेनस्य
प्रथमजवेन शतमेन अस्माकं सुवतमेन च रथेन तं रक्षितुम् आगच्छतं हे अश्विना ॥ ॥ १९ ॥

अत्र सुवन्तीतिहामं सप्तवधः पुराविदः । भ्रातृव्याः पेटिकायां तमृषिं प्रक्षिप्य^१ यत्नतः ॥ मुद्रां
कृत्वा गृहं स्वीये रक्षयित्वा न्यवेशयन् । न संगच्छेत भार्यां स्वां यथा रात्रौ तथा कृतम् ॥ प्रातःप्रातः
समुद्रात्त्र्य निर्मथिष्यन्ति तं मुनिम् । एवं स्थित्वा चिरं कालं पेटिकायां दुःखितः कृशः^२ ॥ उपायं
चिन्तयामास निर्गमस्य चिरं मुनिः । हृदि निश्चित्य नासत्यावस्तौपीदृष्टमानसः ॥ तमश्विनां
समागत्य समुद्रात्त्र्य च पेटिकाम् । उद्धृत्य तमृषिं शीघ्रं तावदृष्टौ^३ बभूवतुः ॥ स ऋषिर्भार्याया माधं
रमित्वाथ^४ पुनर्भयात् । प्रातरेत्य पुनः पेटां प्रविश्य प्रागिव स्थितः । पेटानिवासममये दृष्टवानु-
गृह्यं तदा^५ ॥

वि जिहीष्व वनस्पते योनिः सृष्यन्त्याइव ।

श्रुतं मे अश्विना हवँ सप्तवधि च मुञ्चतम् ॥ ५ ॥

वि । जिहीष्व । वनस्पते । योनिः । सृष्यन्त्याऽइव ।

श्रुतम् । मे । अश्विना । हवँम् । सप्तवधिम् । च । मुञ्चतम् ॥ ५ ॥

हे वनस्पते वनस्पतिविकाररूपे पेटिके वि जिहीष्व विगच्छ । विवृता भव । सृष्यन्त्याइव
प्रसवोन्मुत्स्याः स्त्रियाः योनिः इव भगो यथा त्रिव्रियते तथा त्वमपि विवृता भव । तदर्थं हे
अश्विना अश्विनां मे हवम् आह्वानं श्रुतं शृणुतम् । श्रुत्वा च सप्तवधि च मामृषिं
मुञ्चतं मोचयतम् ॥

भीताय नाधमानाय ऋषये सप्तवधये ।

मायाभिरश्विना युवं वृक्षं सं च वि चाचथः ॥ ६ ॥

भीताय । नाधमानाय । ऋषये । सप्तवधये ।

मायाभिः । अश्विना । युवम् । वृक्षम् । सम् । च । वि । च । अचथः ॥ ६ ॥

१. त-प्रक्षेप्य । २. ख-च-अ-ण-त-न-भ-र-शिशुः । ३. न-तावदृष्टौ । ४. त-रमयित्वा ।

५. ख-च-अ-ण-त-न-भ-र-तथा ।

१भीताय निर्गमात् बिभ्युषे १नाधमानाय विमोक्षं याचमानाय १मसवध्नये १ऋपये हे
१अश्विना अश्विनौ १युवं युवां १मायाभिः १वृक्षं वृक्षविकारां पेटिकां १सं १चाचथः मम निर्ग-
मार्थं मंगच्छथः । १वि अचथः १च विभक्तं कुरुथः १ ॥

यथा वातः पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्वतः ।

एवा ते गर्भे एजतु निरैतु दशमास्यः ॥ ७ ॥

यथा । वातः । पुष्करिणीम् । समुडङ्गयति । सर्वतः ।

एव । ते । गर्भः । एजतु । निःऽएतु । दशऽमास्यः ॥ ७ ॥

एतदादि ऋक्त्रयं गर्भस्वाविष्युपनिषत् । एतदाद्यृक्त्रयेणामौ मसवध्नः स्वयंपितः । गर्भिण्याः
प्रसवायाशु स्तुतवानश्विनावृषिः ॥ १यथा १वातः १पुष्करिणीं सरआदिकं १सर्वतः १समिङ्गयति
सम्यक् चालयति १एव एवं तव १गर्भः १एजतु कम्पताम् इतस्ततः मंचरतु । १दशमास्यः दश
मासान् गर्भे स्थितः १निरैतु निर्गच्छतु ॥

यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ।

एवा त्वं दशमास्य सहावैहि जरायुणा ॥ ८ ॥

यथा । वातः । यथा । वनम् । यथा । समुद्रः । एजति ।

एव । त्वम् । दशऽमास्य । सह । अवै । इहि । जरायुणा ॥ ८ ॥

वातो यथा कम्पमानो वनं कम्पयति स्वयम् । यथा समुद्रश्चलति चाल्यते वाथ वायुना ॥
स्थित्वा दशैव मासान्स्वं गर्भोल्बेन सुवेष्टितः । निर्गच्छ जठरान्मातुर्जग्या सहितः पतेत् ॥

दश मासाञ्जशयानः कुमारो अधि मातरि ।

निरैतु जीवो अक्षतो जीवो जीवन्त्या अधि ॥ ९ ॥

दश । मासान् । शशयानः । कुमारः । अधि । मातरि ।

निःऽएतु । जीवः । अक्षतः । जीवः । जीवन्त्याः । अधि ॥ ९ ॥

दश मासानुपित्वासौ जननीजठरे सुखम् । निर्गच्छतु सुखं जीवो जननी चापि जीवतु ॥ २० ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-सं चाचथः मंगच्छथः वि चाचथः विभक्तं कुरुथः ; त-श- सं चाचथः ।
प्रविष्टे मयि निर्गमे वा प्रविष्टशंकापनोदार्थं व्यचथश्च विगमयतम् । मम निर्गमार्थं मंगच्छथः व्यचथश्च
विभक्तं कुरुथः । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-कम्पयताम् ।

‘महं नो अद्य’ इति दशचं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य सत्यश्रवस आये पाङ्क्तमुपस्यम् । अनुक्रम्यते च — ‘महं दश सत्यश्रवा उपस्यं तु पाङ्क्तम्’ इति । प्रातरनुवाके उपस्ये कर्तौ पाङ्क्ते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूच्यते हि—‘महं नो अद्येति पाङ्क्तम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

महे नो अद्य बोधयोषो राये दिवित्मती ।

यथा चित्रो अबोधयः सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनुते ॥ १ ॥

महे । नः । अद्य । बोधय । उषः । राये । दिवित्मती ।

यथा । चित्र । नः । अबोधयः । सत्यऽश्रवसि । वाय्ये । सुजाते । अश्वऽसूनुते ॥ १ ॥

‘अद्य अस्मिन् यागदिने हे ‘उपः उपोदेवि ‘दिवित्मती दीप्तिमती त्वं ‘नः अस्मान् ‘महं महते ‘राये धनप्राप्तये ‘बोधय प्रजापय । प्रकाशयेत्यर्थः । सति प्रकाशे क्रतुद्वारा द्रव्यस्योपार्जयितुं शक्यत्वात् । ‘यथा ‘चित् यथैव पूर्वं ‘नः अस्मान् ‘अबोधयः अतीतेषु दिवसेषु यथा बोधितवती तद्वदद्यापि इत्यर्थः । हे ‘सुजाते शोभनप्रादुर्भूते’ ‘अश्वसूनुते । अश्वार्था प्रियसत्यात्मिका स्तुतिवाक् यस्याः सा । हे तादृशि देवि ‘वाय्ये वय्यपुत्रे ‘सत्यश्रवसि मय्यनुगृहाणेत्यर्थः ॥

या सुनीथे शौचद्रथे व्यौच्छो दुहितर्दिवः ।

सा व्युच्छ सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनुते ॥ २ ॥

या । सुनीथे । शौचद्रथे । वि । औच्छः । दुहितः । दिवः ।

सा । वि । उच्छ । सहीयसि । सत्यऽश्रवसि । वाय्ये । सुजाते । अश्वऽसूनुते ॥ २ ॥

हे ‘दिवः ‘दुहितः दिवः सूर्यस्य पुत्र्युपः ‘या त्वं ‘सुनीथे एतस्मात्के ‘शौचद्रथे शुचद्रथस्यापत्ये पूर्वं ‘व्यौच्छः व्यवामयस्तमामि ‘सा त्वं ‘सहीयसि अतिशयेन बलवति ‘वाय्ये वय्यपुत्रे ‘सत्यश्रवसि मयि ‘व्युच्छ तमो विवामय । ‘उच्छो विवासे । विवासो वर्जनम् । शिष्टसूक्तम् ॥

सा नो अद्याभरद्रसुव्युच्छा दुहितर्दिवः ।

यो व्यौच्छः सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनुते ॥ ३ ॥

सा । नः । अद्य । आभरत्सुवसुः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।

यो इति । वि । औच्छः । सहीयसि । सत्यऽश्रवसि । वाय्ये । सुजाते । अश्वऽसूनुते ॥ ३ ॥

हे ऽदुहितर्दिवः उपः ऽआभरद्वसुः आहतधना ऽसा प्रसिद्धा एवं ऽनः अस्माकम् ऽअथ
अस्मिन् दिने ऽव्युच्छ तमो विवासय । हे ऽसहीयमि ऽयो या । उकारोऽनर्थकः । या एवं पूर्वं ऽव्यौच्छः
साक्षापीति ॥

अभि ये त्वा विभावरि स्तोमैर्मृणन्ति वह्नयः ।

मधैर्मघोनि मुश्रियो दामन्वन्तः सुरातयः सुजाति अश्वसूनृते ॥ ४ ॥

अभि । ये । त्वा । विभाऽवरि । स्तोमैः । गृणन्ति । वह्नयः ।

मधैः । मघोनि । सुऽश्रियः । दामन्ऽवन्तः । सुऽरातयः । सुऽजाति । अश्वऽसूनृते ॥ ४ ॥

हे ऽविभावरि प्रकाशोपेतं ॥ विभाशब्दात् ' छन्दसावनिर्पा ' इति वनिष् । भानेवां कर्तरि
वनिष् ॥ उपः ऽत्वा त्वाम् ऽअभि प्रति ऽये ' वह्नयः वांढारः ऋत्विजः स्तोतारः ऽस्तोमैः स्तोत्रैः
ऽगृणन्ति स्तुवन्ति ते स्तोतारः ऽमधैः हे ऽमघोनि धनैर्धनवति एवदनुग्रहान् ऽमुश्रियः भवन्ति ।
सुष्ठुर्थिभिराश्रयणीया भवन्ति । ' दामन्वन्तः दानवन्तो भवन्ति । ' सुरातयः । रानिदानम् ।
सुदानाश्च भवन्ति ॥

यच्चिद्धि ते गणा इमे छदयन्ति मघत्तये ।

परि चिद्वष्टयो दधुर्ददतो राधो अहयं सुजाति अश्वसूनृते ॥ ५ ॥

यत् । चित् । हि । ते । गणाः । इमे । छदयन्ति । मघत्तये ।

परि । चित् । वष्टयः । दधुः । ददतः । राधः । अहयम् । सुऽजाति । अश्वऽसूनृते ॥ ५ ॥

हे उपः ऽयच्चिद्धि । हाति पूरणः । यत् ये केचन ऽते तव स्वभूताः ऽइमे पुरतो वर्तमानाः ऽगणाः
संघभूताः ऽमघत्तये धनदातये धनदानाय^१ धनवत्त्वाय वा ऽछदयन्ति उपच्छन्दयन्ति ते सर्वेऽप्यस्मान्
ऽपरि ऽदधुः परितो धारयन्ति ऽवष्टयः अस्मानेव कामयमानाः । किं कुर्वन्तः । ऽअहयम् अहियमाणम-
क्षाणमलजावहं वा ऽराधः धने हविलक्षणं ऽददतः यजन्त इत्यर्थः । अधिभ्योऽक्षाणं ददतो वा । ये त्वां
हविर्ददतः स्तुवन्ति ते सर्वेऽप्यस्मदर्थमेव फलं धारयन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थः । अथवा यच्चिद्धीत्यत्र^२ यद्य-
पीति व्याख्येयम् । तस्मिन् पक्षे उत्तरवाक्ये तथापीत्यध्याहार्यम् । अवशिष्टं समानम् ॥ ॥ २१ ॥

एषु धा वीरवद्यश उषो मघोनि सुरिषु ।

ये नो राधांस्यहया मघवानो अरासत् सुजाति अश्वसूनृते ॥ ६ ॥

आ । एषु । धाः । वीरऽवत् । यशः । उषः । मघोनि । सुरिषु ।

ये । नः । राधांसि । अहया । मघऽवानः । अरासत् । सुऽजाति । अश्वऽसूनृते ॥ ६ ॥

१. स्व-च-अ-ण-भ-धनदानाय ; न-र-धनदानाय ; श- धनवत्तये । २. अ-भ- यद्यद्वीत्यत्र ; न-
यच्चिद्धीत्यत्र ; र-यद्यद्वीत्यत्र ।

इ उ॒पः दे॒वि म॒घोनि म॒घव॑ति त्वम् ए॒षु सूरि॑षु स्तो॒तृषु वा वी॒रव॑ष॒शः वी॒रैः पु॒त्रादि॑-
भिरु॒पेत॑म॒ज्ञं य॒ज्ञो वा आ॒धा धाः॑ आ॒धेहि॑ । आ॒देहि॑ आ॒नय॑ ये म॒घवानः॑ ध॒नव॑न्तः सूर॒यः
नः अ॒स्मभ्यं॑ तव स्तो॒तृभ्यः॑ रा॒धांसि॑ ध॒नानि॑ अ॒हया॑ अक्षी॒णानि॑ अ॒भरा॑सत ददुः ते॒त्वि॒र्यर्थः॑ ॥

तेभ्यो॑ द्यु॒म्नं बृ॒हद्य॑ उ॒षो म॒घो॒न्या व॑ह ।

ये नो॒ रा॒धांस्य॑क्ष्या ग॒व्या भ॑जन्त सूर॒यः सु॒जा॒तिं अ॒श्व॑सू॒नृते ॥ ७ ॥

तेभ्यः । द्यु॒म्नम् । बृ॒हत् । य॒शः । उ॒षः । म॒घो॒नि । आ । व॒ह ।

ये । नः । रा॒धांसि॑ । अ॒हया॑ । ग॒व्या । भ॑जन्त । सूर॒यः । सु॒ज॒जा॒ति । अ॒श्व॑सू॒नृते ॥ ७ ॥

इ उ॒पो म॒घोनि॑ त्वं तेभ्यो॑ द्यु॒म्नं द्या॑ते॒मानं॑ हि॒र॒ण्य॑दि॒रूपं॑ ध॒नं वृ॒हद्य॑शः म॒हद॑ज्ञं म॒हती॑
का॒र्तिं वा तेभ्यो॑ य॒ज॒माने॑भ्यः आ॒धा धाः॑ ये आ॒द्याः नः॑ अ॒स्मभ्यं॑ रा॒धांसि॑ ध॒नानि॑ अ॒भ्या
अ॒श्वैर्यु॑क्तानि ग॒व्या गा॑भिर्यु॒क्तानि॑ गो॒समृ॑हान॒श्वस॑मृ॒हान् च भ॑जन्त भ॒जेर॑न् ददुः सूर॒यः द्वा॒तारः॑ ॥

उ॒त नो॒ गोम॑ती॒रिष॒ आ व॑हा दु॒हित॑र्दिवः ।

मा॒कं सूर्य॑स्य र॒श्मि॑भिः शु॒क्रैः शोच॑द्भि॒रर्चि॑भिः सु॒जा॒तिं अ॒श्व॑सू॒नृते ॥ ८ ॥

उ॒त । नः । गो॒म॒तीः । इ॒षः । आ । व॒ह । दु॒हि॒तः । दि॒वः ।

सा॒कम् । सूर्य॑स्य । र॒श्मि॑भिः । शु॒क्रैः । शोच॑त्भिः । अ॒र्चि॑भिः ।

सु॒ज॒जा॒ति । अ॒श्व॑सू॒नृते ॥ ८ ॥

उ॒त अ॒पि च॑ नः॑ अ॒स्मभ्यं॑ गो॒मतीः॑ गा॒भिरु॒पेत॑ानि इ॒षः अ॒क्षानि॑ आ॒धा धाः॑ आ॒नय॑ इ
दि॒वः दु॒हि॒तः उ॒पः । क॒दा । सूर्य॑स्य र॒श्मि॑भिः सा॒कं शोच॑द्भिः द्वा॒पय॑द्भिः शु॒क्रैः निर्म॑लैः
अ॒र्चि॑भिः अ॒ग्ने॒स्तेजो॑भिश्च सा॒कम् । सूर्यो॑दय॒काले॑ऽग्नी॒न्ध॒न॒काले॑ चेत्यर्थः ॥

व्यु॒च्छा दु॒हित॑र्दिवो॒ मा चि॒रं त॑नु॒था अ॒पः ।

ने॒च्वा स्ते॒नं यथा॑ रि॒पुं त॑पा॒ति सूरौ॑ अ॒र्चि॒षा सु॒जा॒तिं अ॒श्व॑सू॒नृते ॥ ९ ॥

वि । उ॒च्छ । दु॒हि॒तः । दि॒वः । मा । चि॒रम् । त॑नु॒थाः । अ॒पः ।

न । इ॒त् । त्वा । स्ते॒नम् । यथा॑ । रि॒पुम् । त॑पा॒ति । सूरौ॑ । अ॒र्चि॒षा ।

सु॒ज॒जा॒ति । अ॒श्व॑सू॒नृते ॥ ९ ॥

हे ऽदिवः ऽदुहितः उपः त्वं ऽभ्युच्छ विभातं कुरु । ऽअपः अस्मदीयं कर्म प्रति ऽचिरं विलम्बं
 ऽमा ऽतनुयाः मा^१ कृथाः^२ । ऽत्वा त्वां ऽरिपुं ऽस्तेन^३ यथा संतापयति राजादिः तद्वत् ऽसूरः सूर्यः
 ऽअर्चिषा तेजसा ऽनेन् नैव ऽतपाति तप्यात । शीघ्रं नोदेष्ट्वित्यर्थः ॥

एतावद्देवेषुस्त्वं भूयो वा दातुमर्हसि ।

या स्तोतृभ्यो विभावयुच्छन्ती न प्रमीयसे सुजाते अश्वसूनुते ॥ १० ॥

एतावत् । वा । इत् । उषः । त्वम् । भूयः । वा । दातुम् । अर्हसि ।

या । स्तोतृभ्यः । विभाऽवरि । उच्छन्ती । न । प्रमीयसे । सुजाते । अश्वसूनुते ॥ १० ॥

हे ऽउपः त्वमस्मभ्यं^४ वा अथवा दिस्मितं किम्^५ 'एतावत् एव'^६ । इच्छन्द एवकारार्थः ।
 अस्मिन् सूक्ते प्रार्थितमेवेत्यर्थः । अथवा 'भूयः' दातुमर्हसि । अप्रार्थितमपि । यद्वातव्यमस्ति तत्सर्वं देहि
 इत्यर्थः । हे ऽविभावरि उपः 'या त्वं' 'स्तोतृभ्यः' तेषां लौकिकवैदिकव्यवहारार्थं व्युच्छन्ती तमो
 विवासयन्ती 'न' 'प्रमीयसे' न हंसि । न कुध्यसीत्यर्थः । मा त्वं दातुमर्हसीति ॥ 'मीञ् हिंसायाम्'
 इत्यस्मात् आस्थाने व्यत्ययेन इयन् ॥ ॥ २२ ॥

'द्युतयामानम्' इति षड्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'द्युतयामानं पद्' इति । मत्स्य-
 श्रवा ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । 'उपस्थं तु' इत्युक्तत्वात् उपाः^१ देवता^२ । प्रातरनुवाके उपस्थे
 कतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशास्त्रे चैदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'द्युतयामानमुपां वाजेन' (आश्व. श्रौ. ४.
 १४) इति ॥

द्युतयामानं बृहतीमृतेन ऋतावरीमरुणम् विभातीम् ।

देवीमषसं स्वरावहन्तीं प्रति विप्रासो मतिभिर्जरन्ते ॥ १ ॥

द्युतयामानम् । बृहतीम् । ऋतेन । ऋतावरीम् । अरुणस्रुम् । विभातीम् ।

देवीम् । उषसम् । स्वः । आऽवहन्तीम् ।

प्रति । विप्रासः । मतिभिः । जरन्ते ॥ १ ॥

१ द्युतयामानं दामरथां^३ बृहतीं महतीम् ऽऋतेन मत्स्येन यज्ञेन वा ऽऋतावरीम् ऋतवतीम्
 २ अरुणस्रुम् अरुणरूपां ऽविभातीं व्युच्छन्तीं^४ 'देवीं द्योतमानाम्' ऽउपसं^५ 'स्वरावहन्तीं सूर्यं गच्छन्तीम् ।
 एवं महानुभावाम् उपसं'^६ ऽविप्रासः मेधाविन ऋत्विजः ऽमतिभिः स्तुतिभिः ऽप्रति^७ ऽजरन्ते स्तुवन्ति ॥

१. ग-घ-ज-झ-त-र-श- 'मा कृथाः' नास्ति । २. स्व-च-ण-न-किमेतावदित् किमेतावदेव ; झ-
 त-भ-र-किमेतावत् हे यदित् । ३. ग-घ-ज-झ-न-भ-र-श- उपोदेवता । ४. त-उषसं प्रति ।
 ५. स्व-च-ण-न- 'प्रति' नास्ति ।

एषा जनं दर्शता बोधयन्ती सुगान्पथः कृण्वती यात्यग्रे ।

बृहद्रथा बृहती विश्वमिन्वोषा ज्योतिर्यच्छत्यग्रे अह्नाम् ॥ २ ॥

एषा । जनम् । दर्शता । बोधयन्ती । सुगान् । पथः । कृण्वती । याति । अग्रे ।

बृहत्पथा । बृहती । विश्वम् । उषाः । ज्योतिः । यच्छति । अग्रे । अह्नाम् ॥ २ ॥

१दर्शता दर्शनीया १एषा उषाः १बोधयन्ती । कम् । १जनम् । प्रसुप्तमित्यर्थः । १पथः १सुगान् सुगमनान् १कृण्वती १अग्रे सूर्यस्य पुरस्तात् १याति गच्छति । कीदृश्याः १बृहद्रथा प्रभूतरथा १बृहती महती १विश्वमिन्वा विश्वं व्यामुवाना विश्वतर्पणा वा । ईदृशी १उषाः १अह्नाम् १अग्रे १ज्योतिः तेजः १यच्छति ॥

एषा गोभिररुणेभिर्युजानास्त्रैधन्ती रयिमप्रायु चक्रे ।

पथो रदन्ती सुविताय देवी पुरुष्टुता विश्ववारा वि भाति ॥ ३ ॥

एषा । गोभिः । अरुणेभिः । युजाना । अस्त्रैधन्ती । रयिम् । अप्रऽआयु । चक्रे ।

पथः । रदन्ती । सुविताय । देवी । पुरुऽस्तुता । विश्वऽवारा । वि । भाति ॥ ३ ॥

१एषा उषाः १अरुणेभिः अरुणवर्णैः १गोभिः बलीवर्धैः रथं १युजाना योजयन्ती १अस्त्रैधन्ती अशुभ्यन्त्यक्षीणा वा । किम् । १रयिं धनम् १अप्रायु अप्रगन्तु अविचलितं १चक्रे करोति । किं कुर्वती । १पथः मार्गान् १रदन्ती प्रकाशयन्ती । किमर्थम् । १सुविताय सुष्ठु गमनाय १देवी द्योतमाना १पुरुष्टुता बहुभिः स्तुता १विश्ववारा सर्वैर्वरणीया १वि १भाति प्रकाशं करोति ॥

एषा व्येनी भवति द्विबर्ही आविष्कृण्वाना तन्वं पुरस्तात् ।

ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ४ ॥

एषा । विऽएनी । भवति । द्विऽबर्हीः । आविऽकृण्वाना । तन्वंम् । पुरस्तात् ।

ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । एति । साधु । प्रजानतीऽईव । न । दिशः । मिनाति ॥ ४ ॥

१एषा उषाः १व्येनी १भवति विशेषेण श्रेता भवति १द्विबर्हीः द्वयोः प्रथममध्यमयोः स्थानयोः^१ परिवृढोषाः पश्चात् १तन्वं स्वीयां तनूम् १आविष्कृण्वाना प्रकटीकुर्वती । कुत्र । १पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि । किंच १ऋतस्य आदित्यस्य १पन्थां पन्थानं १साधु सम्यक् १अन्वेति । किंच १प्रजानतीव विश्वं प्रज्ञापयन्ती । इवेति संप्रत्यर्थे । १न १दिशो १मिनाति न हिनस्ति । प्रत्युत दिशः प्रकाशयति । अथवा प्रजानतीव अनुगन्तव्यमिति प्रकर्षेण अवगच्छन्ती^२ च^२ ऋतस्य पन्थामन्वेति ॥

१. ग-घ-ज-श- 'स्थानयोः' नास्ति । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-अवगच्छन्तीव ।

एषा शुभ्रा न तन्वो विदानोर्ध्वेव स्नाती दृश्ये नो अस्थात् ।

अप द्वेषो बार्धमाना तमोस्युषा दिवो दुहिता ज्योतिषागात् ॥ ५ ॥

एषा । शुभ्रा । न । तन्वः । विदाना । ऊर्ध्वाऽर्ध्व । स्नाती । दृश्ये । नः । अस्थात् ।

अप । द्वेषः । बार्धमाना । तमोसि ।

उषाः । दिवः । दुहिता । ज्योतिषा । आ । अगात् ॥ ५ ॥

१८५ उषाः १ शुभ्रा १ न शुभ्रवर्णा निर्मला स्वलंकृता योषिदिव १ तन्वः अङ्गानि १ विदाना प्रज्ञापयन्ती १ स्नाती स्नानं कुर्वाणा १ ऊर्ध्वेव उन्नतेव स्नानादुत्तिष्ठन्तीव १ नः अस्मदर्थम् अस्माकं पुरतो वा १ दृश्ये सर्वेषां दर्शनाय उत् १ अस्थात् पूर्वस्यां दिशि उत्तिष्ठति १ किं कुर्वती । १ द्वेषः द्वेष्याणि १ तमोसि १ अप १ बार्धमाना १ दिवो १ दुहिता १ उषाः १ ज्योतिषा तेजसा सह १ आगात् आगच्छति ॥

एषा प्रतीची दुहिता दिवो नून्योषेव भद्रा नि रिणीते अप्सः ।

व्यूर्ण्वती दाशुषे वार्याणि पुनर्ज्योतिर्युवतिः पूर्वथाकः ॥ ६ ॥

एषा । प्रतीची । दुहिता । दिवः । नून । योषाऽर्ध्व । भद्रा । नि । रिणीते । अप्सः ।

विऽऊर्ण्वती । दाशुषे । वार्याणि । पुनः । ज्योतिः । युवतिः । पूर्वथा । अकरित्यकः ॥ ६ ॥

१८५ उषाः १ प्रतीची अभिमुखा सती १ दिवः १ दुहिता १ नूनं सर्वान् प्राणिनः प्रति १ भद्रा १ योषेव कल्याणवेषा योषिदिव १ अप्सः रूपं १ नि १ रिणीते प्रेरयति । किंच १ दाशुषे हविर्दोषेयजमानाय १ वार्याणि १ वरणीयानि धनानि १ व्यूर्ण्वती प्रयच्छन्ती १ युवतिः नित्ययौवना सर्वत्र मिश्रयन्ती वा १ पुनः अद्यापि १ पूर्वथा पूर्वमिव १ ज्योतिः तेजः १ अकः करोति ॥ ॥ २३ ॥

‘ युञ्जते मनः ’ इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ युञ्जते पञ्च इयावाश्वः सावित्रं तु जागतम् ’ इति । इयावाश्वो नामात्रेय ऋषिः । जगती छन्दः । सविता देवता । पृष्ठयाभिप्लव-पङ्कयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रनिविद्धानमिदम् । सूत्रितं च—‘ युञ्जते मन इहेह व इति चतस्रः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । आद्या प्रावस्तोत्रेऽपि । सूत्रितं च—‘ युञ्जते मन उत युञ्जते धिय आ तू न इन्द्र क्षुमन्तम् ’ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ १ ॥

युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते । धियः । विप्राः । विप्रस्य । बृहतः । विपऽचितः ।

वि । होत्राः । दधे । वयुनऽवित् । एकः । इत् । मही । देवस्य । सवितुः । परिऽस्तुतिः ॥ १ ॥

विप्राः मेधाविनः कृत्विज्यजमानाः^१ । मनः स्वीयं सर्वेषु कर्मसु^२ व्युत्ते योजयन्ति । सवित्रनु-
 ग्रहाय संकल्पं कुर्वन्तीत्यर्थः । उत अपि च धियः कर्माण्यपि व्युत्ते प्राप्नुवन्ति । कस्यानुज्ञयेत्युच्यते ।
 विप्रस्य मेधाविनः बृहतः महतः विपश्चितः स्तुत्यस्य ज्ञानवतो वा सवितुः अनुज्ञयेति । ' सविता
 वै प्रसवानामीशे ' (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति हि श्रुतिः । स एव सविता होत्राः सप्तहोत्रकाणा-
 मुचिताः क्रियाः व्युनावित् । व्युनमिति प्रज्ञानाम् । तत्तदनुष्ठानविषयप्रज्ञावेत्ता एक इत् एक
 एव वि दधे करोति । पृथक्पृथग्वधारयति^३ । किंच तस्य सवितुः देवस्य परिश्रुतिः स्तुतिः
 मही महती अतिप्रभूता । स्तुत्यगोचरस्यार्थः ॥

हविर्धानप्रवर्तने रराटयामवनद्धायां ' विश्वा रूपाणि ' इत्येषानुवचनीया । सूत्रितं च—
 ' विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविरिति व्यवस्तायाम् ' (आश्व. श्रौ. ४. ९) इति ॥

विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीन्द्रं द्विपदे चतुष्पदे ।

वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति ॥ २ ॥

विश्वा । रूपाणि । प्रति । मुञ्चते । कविः । प्र । असावीत् । भद्रम् । द्विपदे । चतुःस्पदे ।
 वि । नाकम् । अख्यत् । सविता । वरेण्यः । अनु । प्रयानम् । उषसः । वि । राजति ॥ २ ॥

कविः मेधावी सविता विश्वा सर्वाणि रूपाणि आत्मनि प्रति मुञ्चते बध्नाति धारयति ।
 किंच भद्रं कल्याणं गमनादिविषयं प्रासावीत् अनुजानाति । कस्मै । द्विपदे मनुष्याय^३
 चतुष्पदे गवाश्वादिकाय । किंच सविता सर्वस्य प्रेरको देवः वरेण्यः वरणीयः सन् वि
 अख्यत् ख्यापयति प्रकाशयति । किम् । नाकम् । नास्मिन्नकं दुःखमस्तीति नाकः स्वर्गः ।
 यजमानार्थं स्वर्गं प्रकाशयतीत्यर्थः । स देवः उपसः प्रयाणम् उदयम् अनु वि राजति
 प्रकाशते । सवितुरुदयात् पूर्वं रूपं उदेति ॥

यस्य प्रयाणमन्वन्य इद्युर्देवा देवस्य महिमानमोजसा ।

यः पार्थिवानि विमुमे स एतशो रजांसि देवः सविता महित्वना ॥ ३ ॥

यस्य । प्रयानम् । अनु । अन्ये । इत् । ययुः । देवाः । देवस्य । महिमानम् । ओजसा ।
 यः । पार्थिवानि । विमुमे । सः । एतशः । रजांसि । देवः । सविता । महिस्त्वना ॥ ३ ॥

अन्य इत् देवाः अन्येऽप्यग्न्यादयः यस्य देवस्य द्योतमानस्य सवितुः प्रयाणमनु
 ययुः गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । किम् । महिमानं महत्त्वम् । सवितुरुदयाभावे अग्निहोत्राद्यनिष्पत्तेस्तेषां
 हविःस्तुत्याद्यभावात् । ओजसा बलेन च युक्ता भवन्ति । यः सविता पार्थिवानि रजांसि

१. ख-च-ण-कृत्विजः यजमानाः । २. ख-च-ण-पृथक्पृथग्वधारयति ; झ-त-न-भ-र- पृथक्पृथग्वा
 धारयति । ३. त-न-भ-र- मनुष्यादये ।

पृथिव्यादिलोकान् षमहिस्वना स्वमहस्वेन षविममे परिच्छिनत्ति षसः षदेवः षएतशः एतवर्णः शुभ्रः शोभमानः सन् । राजते इति शेषः । ‘ युवशा ताकृणोतन ’ (ऋ. सं. १. १६१. ७) इत्यादिवत् एतश इत्यादिशकारोपजनश्छान्दसः ॥

उत यासि सवितस्त्रीणि रोचनोत सूर्यस्य रश्मिभिः समुच्यसि ।

उत रात्रीमुभयतः परीयस उत मित्रो भवसि देव धर्मभिः ॥ ४ ॥

उत । यासि । सवितरिति । त्रीणि । रोचना । उत । सूर्यस्य । रश्मिभिः । सम् । उच्यसि ।

उत । रात्रीम् । उभयतः । परि । ईयसे । उत । मित्रः । भवसि । देव । धर्मभिः ॥ ४ ॥

हे षसवितः देव षउत अपि च षत्रीणि षरोचना रोचमानान् द्युलोकान् षयासि गच्छसि । ‘ तिस्रो दिवः पृथिवीः ’ (ऋ. सं. ४. ५३. ५) इत्युक्तम् । षउत अपि च षसूर्यस्य षरश्मिभिः षसमुच्यसि संगच्छसि ॥ ‘ उच समवाये ’ इत्यस्येदं रूपम् ॥ उदयात् पूर्वभावी सविता उदयास्तमयवर्ती सूर्य इति । षउत अपि च षरात्रीमुभयतः उभयपार्श्वे षपरीयसे परिगच्छसि । षउत अपि च हे षदेव सवितस्त्वं षधर्मभिः जगद्धारकैः कर्मभिः षमित्रो षभवसि मित्राण्यो देवो भवसि । अथवा प्रकाशादिप्रदानेन सखा भवसि सर्वजगताम् ॥

उतेशिषे प्रसवस्य त्वमेक इदुत पूषा भवसि देव यामभिः ।

उतेदं विश्वं भुवनं वि राजसि श्यावाश्वस्ते सवितुः स्तोममानशे ॥ ५ ॥

उत । ईशिषे । प्रसवस्य । त्वम् । एकः । इत् । उत । पूषा । भवसि । देव । यामभिः ।

उत । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । वि । राजसि ।

श्यावःश्वः । ते । सवितरिति । स्तोमम् । आनशे ॥ ५ ॥

हे सवितः षत्वमेक षइत् एक एव षप्रसवस्य सर्वकर्मानुज्ञाकरणस्य षईशिषे समर्थो भवसि । ये लौकिकं गमनादिरूपं वैदिकमग्निहोत्रादिरूपं कर्मानुतिष्ठन्ते तेषां सर्वेषामनुज्ञातुमेक एव प्रभवसि । षउत अपि च षपूषा पोषकः षभवसि हे षदेव षयामभिः गमनैः । षउत अपि च षइदं षविश्वं षभुवनं भूतजातं षवि षराजसि ईशिषे धारयितुम् । यस्मादेवं महानुभावस्तस्मात् हे षसवितः षते तुभ्यं षश्यावाश्वः ऋषिः षस्तोमं स्तोत्रम् षआनशे व्याप्नोति करोति । इत्येवमात्मानं परोक्षतया निर्दिशन्नाह ॥ ॥ २४ ॥

‘ तसवितुः ’ इति नवचं दशमं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्थम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ तसवितुर्नव गायत्रमाद्यानुष्टुप ’ इति । प्रथमानुष्टुप शिष्टा गायत्र्यः । ‘ सावित्रं तु ’ इत्युक्तत्वात् सावित्रम् ।

अग्निष्टोमे वैश्वदेवशास्त्रस्याद्यस्तृचः प्रतिपत् 'अद्या नो देव' इत्यनुचरः । सूत्रितं च—'तत्स-
वितुर्वृणीमहेऽद्या नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरो' (आश्व. श्रौ. ५.१८) इति ॥

तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् । श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि ॥ १ ॥

तत् । सवितुः । वृणीमहे । वयम् । देवस्य । भोजनम् ।

श्रेष्ठम् । सर्वऽधातमम् । तुरम् । भगस्य । धीमहि ॥ १ ॥

१तत् प्राप्यत्वेन प्रसिद्धं १भोजनं भोग्यं धनं १वयं स्तोतारः १वृणीमहे प्रार्थयामः ।
कस्य धनम् । १सवितुः प्रेरकस्य १देवस्य स्वभूतम् । लब्ध्वा च १श्रेष्ठं प्रशस्यं १सर्वधातमं सर्वधातुतमम् ।
सर्वभोगप्रदमित्यर्थः । १तुरं शत्रूणां हिंसकम् । धनेन शत्रून् हन्तुं शक्यत्वात् । तादृशं धनं १भगस्य
भजनीयस्य सवितुरनुग्रहात् १धीमहि धारयाम । उपभोगं करवामेत्यर्थः । अथवा धनं वृणीमहे
अर्थित्वाच्च लभेमहीति ॥

अस्य हि स्वयंशस्तरं सवितुः कच्चन प्रियम् । न भिनन्ति स्वराज्यम् ॥ २ ॥

अस्य । हि । स्वयंशःऽतरम् । सवितुः । कत् । चन । प्रियम् ।

न । भिनन्ति । स्वऽराज्यम् ॥ २ ॥

१अस्य १सवितुः १स्वयंशस्तरं स्वयमसाधारणं यशो यस्यातिशयेन भवति तत्तादृशं १प्रियं
सर्वेषां प्रियभूतं १स्वराज्यं स्वयमेव राजमानत्वमैश्वर्यं १कच्चन केचिदप्यसुरादयः १न १भिनन्ति न
हिंसन्ति ॥

स हि रत्नानि दाशुषे सुवाति सविता भगः । तं भागं चित्रमीमहे ॥ ३ ॥

सः । हि । रत्नानि । दाशुषे । सुवाति । सविता । भगः ।

तम् । भागम् । चित्रम् । ईमहे ॥ ३ ॥

१स १हि स खलु १सविता १भगः भजनीयो देवः १दाशुषे हविर्दात्रे मह्यं १रत्नानि रमणीयानि
धनानि १सुवाति प्रेरयति प्रयच्छति । १नं देवं १भागं भजनीयं १चित्रं चायनीयं धनम् १ईमहे
याचामहे ॥

'अद्या नः' इति चतुर्थीपञ्चमीभ्याममनोऽस्त्वप्रदर्शने प्रत्युचं जुहुयात् । 'अद्या नो
देव सवितरिति द्वाभ्याम्' (आश्व. गृ. ३. ६. ६) इति हि सूत्रितम् ॥

१. न— इति । उपनयने अञ्जल्यवधारणे तत्सवितुरित्येषा । सूत्रितं च— तत्सवितुर्वृणीमहे इति
पूर्णेनास्य पूर्णमवधारयतीति । तथा पुनरुपनयने गायत्र्या स्थानेऽप्येषा । सूत्रितं च—परिदानकालश्च तत्स-
वितुर्वृणीमहे इति सावित्रीमिति ।

अ॒द्या नो॑ दे॒व स॒वितः॑ प्र॒जाव॑त्सा॒वीः सौ॒भग॑म् । परा॑ दुः॒ष्वप्स्य॑ सु॒व ॥ ४ ॥

अ॒द्य । नः । दे॒व । स॒वि॒त॒रि॒ति । प्र॒जाऽव॑त् । सा॒वीः । सौ॒भग॑म् ।

परा॑ । दुःऽस्वप्स्य॑म् । सु॒व ॥ ४ ॥

हे १सवितः १देव १नः अस्मभ्यम् १अद्य अस्मिन् यागदिने १प्रजावत् पुत्राद्युपेतं १सौभगं धनं १सावीः प्रेरय । १दुःस्वप्स्यं दुःस्वप्नं दुःस्वप्नबहुःस्वकरं दारिद्र्यं १परा १सुव दूरे प्रेरय ॥

वि॒श्वानि॑ दे॒व स॒वित॑र्दु॒रितानि॑ परा॑ सु॒व । य॒द्भ॒द्रं तन्न॑ आ सु॒व ॥ ५ ॥

वि॒श्वानि॑ । दे॒व । स॒वि॒तः । दुःऽइ॒तानि॑ । परा॑ । सु॒व ।

यत् । भ॒द्रम् । तत् । नः । आ । सु॒व ॥ ५ ॥

हे १सवितः १देव त्वं १विश्वानि १दुरितानि १परा १सुव । १यद्भद्रं प्रजापशुगृहादिकं १तत् १नः अस्मभ्यम् १आ १सुव अस्मदभिमुखं प्रेरय । 'प्रजा. वै भद्रं पशवो भद्रं गृहं भद्रम्' इति हि श्रुतिः ॥ ॥ २५ ॥

अना॑गसो अ॒दितये॑ दे॒वस्य॑ स॒वितुः॑ स॒वे । वि॒श्वा वा॒मानि॑ धीम॒हि ॥ ६ ॥

अना॑गसः । अ॒दितये॑ । दे॒वस्य॑ । स॒वि॒तुः । स॒वे ।

वि॒श्वा । वा॒मानि॑ । धीम॒हि ॥ ६ ॥

वयमनुष्ठातारः १सवितुः प्रेरकस्य १देवस्य १सवे अनुज्ञायां सत्याम् १अदितये अखण्ड-नीयायै देव्यै भूम्यै १अनागसः स्याम अनपराधिनो भवेम । भूम्यां हि पापाः संभवन्ति । अपगतेऽवागःसु १विश्वा सर्वाणि १वामानि वननीयानि धनानि १धीमहि धारयाम ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि सावित्रस्य द्वादशकपालस्य 'आ विश्वदेवम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'आ विश्वदेवं सत्पतिं वाममद्य सवितः' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । प्रायणीये एषैव सवितुरनुवाक्या । सूत्रितं च—'आ विश्वदेवं सत्पतिं य इमा विश्वा जातानि' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । देवसुवां हविःपु एषैव सवितुरनुवाक्या । सूत्रितं च—'आ विश्वदेवं सत्पतिं न प्रमिये सवितुर्देव्यस्य तत्' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

आ वि॒श्वदे॑वं स॒त्पतिं॑ सू॒क्तैर॒द्या वृ॑णीमहे । स॒त्यस॑वं स॒वितार॑म् ॥ ७ ॥

आ । वि॒श्वऽदे॑वम् । स॒त्प॒तिम् । सु॒उ॒क्तेः । अ॒द्य । वृ॒णीम॑हे ।

स॒त्यऽस॑वम् । स॒वि॒तार॑म् ॥ ७ ॥

विविधदेवम् । विश्वे देवा यस्य वशे भवन्ति तं तादृशम् । स हि सर्वात्मा, 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः' (ऋ. सं. १. १६४. ४६) इत्यादिश्रुतेः इतरेषां तद्विभूतिस्वात् । वसत्यति सता-मनुष्ठातृणां पालकं वसत्यसत्त्वं सत्यानुज्ञं वसवितारं देवम् वअ अस्मिन् यागदिने वसूक्तैः वआ वृणीमहे संभजामहे ॥

य इमे उभे अहनी पुर एत्यप्रयुच्छन् । स्वाधीदेवः सविता ॥ ८ ॥

यः । इमे इति । उभे इति । अहनी इति । पुरः । एति । अप्रयुच्छन् ।

सुऽआधीः । देवः । सविता ॥ ८ ॥

वयः वसविता देवः वस्वाधीः शोभनाध्यायः सुकर्मा वा सन् इमे वहनी राभ्यहनी तयोः वपुरः पुरस्तात् वप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् एति गच्छति तम् आ वृणीमहे इति संबन्धः ॥

प्रायणीये 'य इमा विश्वा' इति सवितुर्याज्या । सूत्रितं च— 'य इमा विश्वा जातानि सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेइसम्' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । अश्वमेधेऽश्वमुत्सृज्यानुसवनं सवित्रीष्टिः कार्या । तस्यामेया माध्यन्दिने सवनेऽनुवाक्या । सूत्रितं च— 'य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु सविता सुरस्वः' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

य इमा विश्वा जातान्याश्रावयति श्लोकेन । प्र च सुवाति सविता ॥ ९ ॥

यः । इमा । विश्वा । जातानि । आऽश्रावयति । श्लोकेन । प्र । च । सुवाति । सविता ॥ ९ ॥

वयः देवः इमा इमानि विश्वा सर्वाणि जातानि उत्पन्नान् प्राणिनः । जङ्गमानित्यर्थः । तान् श्लोकेन यशसा आश्रावयति । सर्वेऽप्यस्य स्तुतिं शृण्वन्तीत्यर्थः । अथवा गर्जनशब्देन सर्वाणि इमान्युत्पन्नान्याश्रावयति वृष्ट्युन्मुखः सन् । किंच सविता प्र सुवाति च प्रेरयति तं वृणीमहे इति ॥ २६ ॥

'अच्छा वद' इति दशार्चमेकादशं सूक्तं भौमस्यात्रेरापम् । अत्रेयमनुक्रमणिका— 'अच्छ दशात्रिः पार्जन्यमुपाद्यास्तिस्रो जगत्य उपान्यानुष्टुप्' इति । 'यत्पर्जन्य' इत्येषा नवम्यनुष्टुप् 'वि वृक्षान्' इत्याद्यास्तिस्रो जगत्यः शिष्टाः षट् त्रिष्टुभः । पर्जन्यो देवता । अनेन सूक्तेन प्रत्यृचं वा दिशः उपस्थेयाः । सूत्रितं च— 'संस्थितायां सर्वा दिश उपतिष्ठेताच्छा वद तवमं गीभिराभिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं सूक्तेन वा' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

अच्छा वद तवसं गीभिराभिः स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास ।

कर्निक्रदवृषभो जीरदानू रेतो दधात्योषधीषु गर्भम् ॥ १ ॥

अच्छ । वद । तवसम् । गीऽभिः । आभिः । स्तुहि । पर्जन्यम् । नमसा । आ । विवास ।

कर्निक्रदत् । वृषभः । जीरऽदानूः । रेतः । दधाति । ओषधीषु । गर्भम् ॥ १ ॥

हे स्तोतः १ तवसं बलवन्तं २ पर्जन्यम् ३ अच्छ अभिप्राप्य ४ वद प्रार्थय । पर्जन्यशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः—‘पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा रसानाम्’ (निरु. १०. १०) इति । ५ आभिः ६ गोभिः स्तुतिवाग्भिः ७ स्तुहि । ८ नमसा अक्षेन ९ हविलक्षणेन १० आ ११ विवास सर्वतः परिचर । यः पर्जन्यः १२ वृषभः अपां वर्षिता १३ जीरदानुः क्षिप्रदानः १४ कनिक्रदत् गर्जनशब्दं कुर्वन् १५ ओषधीषु १६ गर्भं गर्भस्थानीयं १७ रेतः उदकं १८ दधाति स्थापयति तं स्तुहि ॥

वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं बिभाय भुवनं महावधात् ।

उतानागा ईषते वृष्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुःकृतः ॥ २ ॥

वि । वृक्षान् । हन्ति । उत । हन्ति । रक्षसः । विश्वम् । बिभाय । भुवनम् । महावधात् ।

उत । अनागाः । ईषते । वृष्यवतः । यत् । पर्जन्यः । स्तनयन् । हन्ति । दुःकृतः ॥ २ ॥

अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः । तदेवात्र लिख्यते—‘पर्जन्यो १ विहन्ति वृक्षान्विहन्ति च रक्षांसि सर्वाणि चास्माद्भूतानि बिभ्यति महावधात् महान् ह्यस्य वधः । अप्यनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुःकृतः पापकृतः’ (निरु. १०. ११) इति ॥

रथीव कशयाश्वां अभिक्षिपन्नाविदूतान्कृणुते वर्ष्या अहं ।

दूरात्सिंहस्य स्तनथा उदीरते यत्पर्जन्यः कृणुते वर्ष्यं नभः ॥ ३ ॥

रथीव । कशया । अश्वान् । अभिक्षिपन् । आविः । दूतान् । कृणुते । वर्ष्यान् । अहं ।

दूरात् । सिंहस्य । स्तनथाः । उत् । उदीरते । यत् । पर्जन्यः । कृणुते । वर्ष्यम् । नभः ॥ ३ ॥

१ रथीव रथस्वामीव । स यथा कशया अश्वान् अभिक्षिपन् दूतान् भटान् आविष्करोति तद्वदसौ पर्जन्योऽपि २ कशया ३ अश्वान् मेघान् ४ अभिक्षिपन् अभिप्रेरयन् ५ वर्ष्यान् वर्षकान् ६ दूतान् दूतवत् वृष्टिप्रेरकान् मेघान् मरुतो वा ७ आविः ८ कृणुते प्रकटयति । ९ अह इति पूरणः । एवं सति १० सिंहस्य । सहतेहिस्तेर्वा शब्दकर्मणः सिंहशब्दः । अवर्षणेनाभिभवितुः शब्दयितुर्वा मेघस्य ११ स्तनथाः गर्जनशब्दाः १२ दूरात् १३ उदीरते उद्गच्छन्ति । कदा । १४ यत् यदा १५ पर्जन्यः १६ नभः अन्तरिक्षं १७ वर्ष्यं वर्षोपेतं १८ कृणुते करोति तदा ॥

‘प्र वाताः’ इति १ चतुर्थी पर्जन्यस्य २ चरोयाज्या । सूत्रितं च—‘प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत् इत्यङ्गयाधेयप्रभृति’ (आश्व. श्रौ. २. १५) इति ॥

प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत् उदोषधीर्जिहते पिन्वते स्वः ।

इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति ॥ ४ ॥

प्र । वाताः । वान्ति । पतयन्ति । विद्युतः ।

उत् । ओषधीः । जिहते । पिन्वते । स्वः । रिति स्वः ।

इरा । विश्वस्मै । भुवनाय । जायते । यत् । पर्जन्यः । पृथिवीम् । रेतसा । अवति ॥ ४ ॥

१प्र^१ १वान्ति १वाताः^२ १वृष्टयर्थम् । १पतयन्ति गच्छन्ति समन्तात् संचरन्ति १विद्युतः । १ओषधीः ओषधयः १उत् १जिहते उद्गच्छन्ति प्रवर्धन्ते । १स्वः अन्तरिक्षं १पिन्वते क्षरति । १इरा भूमिः १विश्वस्मै सर्वस्मै १भुवनाय सर्वजगद्धिताय १जायते समर्था भवति । कर्द्वमिति । १यत् यदा १पर्जन्यः देवः १पृथिवीं १रेतसा उदकेन १अवति रक्षति^३ अभिगच्छति वा तदैव भवति ॥

यस्य व्रते पृथिवी नक्षमीति यस्य व्रते शफवज्जर्भुरीति ।

यस्य व्रत ओषधीर्विश्वरूपाः स नः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥ ५ ॥

यस्य । व्रते । पृथिवी । नक्षमीति । यस्य । व्रते । शफवत् । जर्भुरीति ।

यस्य । व्रते । ओषधीः । विश्वरूपाः । सः । नः । पर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ ॥ ५ ॥

१यस्य पर्जन्यस्य १व्रते कर्मणि १पृथिवी १नक्षमीति अत्यर्थं नमति सर्वेषामधो भवति । १यस्य १व्रते १शफवत् पादपेतं गवादिकं १जर्भुरीति श्रियते पूर्यते गच्छतीति या । १यस्य १व्रते कर्मणि १ओषधीः ओषधयः १विश्वरूपाः नानारूपा भवन्ति हे १पर्जन्य १मः महोत्सव १नः अस्मभ्यं १मि १शर्म महत् सुखं १यच्छ प्रयच्छ ॥ ॥ २७ ॥

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य धाराः ।

अर्वाङ्तेन स्तनयित्नुनेह्यपो निपिञ्चन्नमुरः पिता नः ॥ ६ ॥

दिवः । नः । वृष्टिम् । मरुतः । ररीध्वम् । प्र । पिन्वत । वृष्णः । अश्वस्य । धाराः ।

अर्वाङ् । एतेन । स्तनयित्नुना । आ । इहि । अपः । निऽसिञ्चन् । असुरः । पिता । नः ॥ ६ ॥

हे १मरुतः यूयं १दिवः अन्तरिक्षसकाशान् १नः अस्मदर्थं १वृष्टिं १ररीध्वं दत्त । १वृष्णः वर्षकस्य १अश्वस्य व्यापकस्य मेघस्य संबन्धिन्यः १धाराः उदकधाराः १प्र १पिन्वत प्रक्षरत । हे

१. त-प्रवाता वाती(न्ती)ति वाताः । २. त-न-र- क्षरति ।

पर्जन्य त्वम् ऽपतेन ऽस्तनयिस्नुना गर्जता मेघेन सह ऽर्वाङ् अस्मदभिमुखम् ऽप्हि आगच्छ । किं कुर्वन् । ऽअपः अर्भासि ऽनिषिञ्चन् स देवः ऽअसुरः उदकानां निरसितापि सन् ऽनः अस्माकं ऽपिता पालकश्च ॥

अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा धा उदन्वता परि दीया रथेन ।

दति सु कर्ष विषितं न्यञ्चं समा भवन्तुद्वतो निपादाः ॥ ७ ॥

अभि । क्रन्द । स्तनय । गर्भम् । आ । धाः । उदन्वता । परि । दीय । रथेन ।

दतिम् । सु । कर्ष । विऽसितम् । न्यञ्चम् । समाः । भवन्तु । उत्ऽवतः । निऽपादाः ॥७॥

ऽअभि भूम्यभिमुखं ऽक्रन्द शब्दय । तदेव पुनरुच्यते दाढ्याय । ऽस्तनय गर्ज । ऽगर्भं गर्भस्थानीयमुदकम् ओपधीषु ऽआ ऽधाः आधेहि । तदर्थम् ऽउदन्वता उदकवता ऽरथेन ऽपरि ऽदीय परितो गच्छ । ऽदति दतिवदुदकधारकं मेघं ऽविषितं विशेषेण सितं बद्धं ऽन्यञ्चं न्यक् अधोमुखं ऽसु सुष्ठु ऽकर्ष आकर्ष वृष्ट्यर्थम् । यद्वा । विषितं विमुक्तबन्धनमेवं कर्ष । एवं कृते^१ ऽउद्वतः ऊर्ध्व-
वन्तः उन्नतप्रदेशाः ऽनिपादाः न्यग्भूतपादा निकृष्टपादा वा निम्नोन्नतप्रदेशाः^२ ऽसमाः एकस्थाः
ऽभवन्तु उदकपूर्णा भवन्तिवत्यर्थः ॥

महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् ।

घृतेन द्यावापृथिवी व्युन्धि सुप्रपाणं भवत्वध्न्याभ्यः ॥ ८ ॥

महान्तम् । कोशम् । उत् । अच । नि । सिञ्च ।

स्यन्दन्ताम् । कुल्याः । विऽसिताः । पुरस्तात् ।

घृतेन । द्यावापृथिवी इति । वि । उन्धि । सुऽप्रपाणम् । भवतु । अध्याभ्यः ॥ ८ ॥

हे पर्जन्य त्वं ऽमहान्तं प्रवृद्धं ऽकोशं कोशस्थानीयं मेघम् ऽउदच^३ उद्वच्छ । उद्वमय वा । तथा कृत्वा ऽनि ऽषिञ्च नीचैः क्षारय । ऽकुल्याः नद्यः ऽविषिताः विष्णूताः सत्यः ऽस्यन्दन्तां प्रवहन्तु ऽपुरस्तात् पूर्वाभिमुखम् । प्रायेण नद्यः प्राच्यः^४ स्यन्दन्ते । ऽघृतेन उदकेन ऽद्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च ऽव्युन्धि क्लेदय अत्यधिकम् । ऽअध्याभ्यः गोभ्यः ऽसुप्रपाणं सुष्ठु प्रकर्षेण पातव्यमुदकं
ऽभवतु ॥

१. त-कुरु । २. ख-च-ण-पापाणादिनिम्नोन्नताः ; झ-न-र-निम्नोन्नताः प्रदेशाः ; भ-पाषाणादि-
निम्नोन्नताः प्रदेशाः । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-उत्कृष्टमुदच । ४. त-प्राच्याः ।

यत्पर्जन्य कनिक्रदत्स्तनयन् हंसि दुष्कृतः ।

प्रतीदं विश्वं मोदते यत्किं च पृथिव्यामधि ॥ ९ ॥

यत् । पर्जन्य । कनिक्रदत् । स्तनयन् । हंसि । दुःकृतः ।

प्रति । इदम् । विश्वम् । मोदते । यत् । किम् । च । पृथिव्याम् । अधि ॥ ९ ॥

हे ^१पर्जन्य ^२यत् यदा एवं ^३कनिक्रदत् अत्यर्थं शब्दयन् ^४स्तनयन् ^५दुष्कृतः पापकृतो मेघान् ^६हंसि विदारयसि तदानीम् ^७इदं ^८विश्वं जगत् ^९प्रति ^{१०}मोदते । विश्वं विश्लेष्यते । ^{११}यत्किं ^{१२}च ^{१३}पृथिव्यामधि भूम्यामधिष्ठितं यच्चराचरात्मकं तदिदं विश्वं मोदते हृष्यति । वृष्टेः सर्वजगत्प्राप्तिकारणत्वं प्रसिद्धम् ॥

अवर्षावर्षमुदु षू गृभायाकर्धन्वान्यत्येतवा उ ।

अर्जीजन ओषधीर्भोजनाय कमुत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम् ॥ १० ॥

अवर्षाः । वर्षम् । उत् । ऊँ इति । सु । गृभाय । अकः । धन्वानि । अतिऽएतवै । ऊँ इति ।

अर्जीजनः । ओषधीः । भोजनाय । कम् । उत । प्रजाभ्यः । अविदः । मनीषाम् ॥ १० ॥

इयमतिवृष्टिविमोचनी । हे पर्जन्य स्वम् ^१अवर्षाः वृष्टवानसि । ^२वर्षमुदु ^३षू ^४गृभाय उत्कृष्टं^५ सु सुष्ठु गृभाय गृहाण । परिहरेत्यर्थः । ^६धन्वानि^७ निरुदकप्रदेशान् ^८अकः^९ जलवतः कृतवानसि । किमर्थम् । ^{१०}अत्येतवा ^{११}उ अतिक्रम्य गन्तुम् । ^{१२}ओषधीः ^{१३}अर्जीजनः उदपादयः । किमर्थम् । ^{१४}भोजनाय धनाय भोगाय वा । ^{१५}कम् इत्ययं ' शिशिरं जीवनाय कम् ' इतिवत्पादपूरणः (निरु १. १०) । ^{१६}उत अपि च ^{१७}प्रजाभ्यः सकाशात् ^{१८}मनीषां स्तुतिम् ^{१९}अविदः प्राप्तवानसि ॥ ॥ २८ ॥

' बलिस्था ' इति तृचात्मकं द्वादश सूक्तं भौमस्यात्रेरापं पृथिवीदेवताकमानुष्टुभम् । अनुक्रान्तं च—' बलिस्था तृचं पार्थिवमानुष्टुभम् ' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्या देवानां हविःपु पृथिव्या अनुवाक्या । ' बलिस्था पर्वतानां दृढा चिद्या वनस्पतीन् ' (आश्व. श्रौ. ६. १४) इति हि सूत्रितम् । भूमिस्तोमे चैवा मरुत्वतीयशस्त्रे सूक्तमुखीया (आश्व. श्रौ. ९. ५) ॥

बलिस्था पर्वतानां खिद्रं विभर्षि पृथिवि ।

प्र या भूमिं प्रवत्वति मृहा जिनोषि महिनि ॥ १ ॥

बट् । इत्या । पर्वतानाम् । खिद्रम् । विभर्षि । पृथिवि ।

प्र । या । भूमिम् । प्रवत्वति । मृहा । जिनोषि । महिनि ॥ १ ॥

१. झ-त-भ-र-उदुत्कृष्टम् । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-जलवतः (त-जलप्रदेशान्) धन्वानि निरुदकप्रदेशानकः ।

द्विरूपा पृथिवी चैषा प्रत्यक्षा^१ देवतापि^२ च । मध्यस्थाना देवतोक्ता सात्र संबोध्य^३
वर्ण्यते^४ ॥ हे पृथिवि प्रथनवति मध्यस्थानदेवते । त्वम् इत्था इत्थम् अमुत्र अन्तरिक्षे वा बट् सार्थं
पर्वतानां मेघानां वा खिद्रं खेदनं भेदनं विभर्षि धारयसि । हे महिनि महति हे प्रवत्वति प्रकर्षवति
प्रवणोदकवति वा या त्वं भूमिं प्रत्यक्षां पृथिवीं मह्ना महत्त्वेन महतोदकेन वा प्र जिनोषि
प्रकर्षेण प्रीणयसि ॥

स्तोमासस्त्वा विचारिणि प्रति शोभन्त्यक्तुभिः ।

प्र या वाजं न हर्षन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि ॥ २ ॥

स्तोमासः । त्वा । विचारिणि । प्रति । शोभन्ति । अक्तुभिः ।

प्र । या । वाजम् । न । हर्षन्तम् । पेरुम् । अस्यसि । अर्जुनि ॥ २ ॥

हे विचारिणि विविधं चरणशीले पृथिवि^३ देवि^३ त्वा त्वां स्तोमासः स्तोतारः अक्तुभिः
गमनशीलैः स्तोत्रैः प्रति पशोभन्ति अभिषुवन्ति^४ । किंच या त्वं हेषन्तं शब्दयन्तं वाजं न
अश्वमिव उद्धृतं पेरुं पूरकं मेघं प्र अस्यसि प्रक्षिपसि हे अर्जुनि शुभ्रवर्णे गमनशीले वा ॥

देवानां हविःषु 'दृक्का चित्' इति पृथिव्या याज्या । एषैव भूमिस्तोमे निष्केवल्ये सूक्तमुखीया ।
सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

दृक्का चिद्या वनस्पतीन्क्षमया दर्धर्ष्योर्जसा ।

यत्तै अभ्रस्य विद्युतो दिवो वर्षन्ति वृष्टयः ॥ ३ ॥

दृक्का । चित् । या । वनस्पतीन् । क्षमया । दर्धर्षि । ओर्जसा ।

यत् । ते । अभ्रस्य । विद्युतः । दिवः । वर्षन्ति । वृष्टयः ॥ ३ ॥

हे पृथिवि^१ या त्वं दृक्का चित् ॥ 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आकारः ॥ दृढया
क्षमया भूम्या सह वनस्पतीन् वृक्षान् ओर्जसा बलेन दर्धर्षि धारयसि । अथवा दृढेति^६ विधेय-
विशेषणम् । वनस्पतीन् दृढान् कृत्वा धारयसि इत्यर्थः । यत् यस्याः^७ ते तव संबन्धिनः वृष्टयः
वर्षका मेघाः विद्युतः^८ विद्योतमानात्^८ अभ्रस्य ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी ॥ अभ्रात् अपां हर्तुः दिवः^९
अन्तरिक्षात् आदित्याद्वा वर्षन्ति । अथवा^{१०} यत् यस्यास्ते तवाभ्रस्य मेघस्य वृष्टय उदकसंघाता
विद्युतो विद्योतमानाया दिवः सकाशात् वर्षन्ति पतन्ति^{१०} ॥ ॥ २९ ॥

१. र-प्रत्यक्षदेशतापि । २. त-संबोध्यते । ३. त-पृथिवीदेवि । ४. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-
भ-श-आभस्तुवन्ति । ५. त-पृथिवि देवि । ६. त-दृढहेति । ७. त- अस्याः । ८. ख-च-झ-ण-न-
भ-र-दिवो द्योतमानात् । ९. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- दिवः नीचैः । १०. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-भ-
'अथवा... पतन्ति' नास्ति ।

‘ प्र सम्राजे ’ इत्यष्टर्चं त्रयोदशं सूक्तमात्रेयं त्रैष्टुभं वारुणम् । अनुक्रम्यते च—‘ प्र सम्राजेऽष्टौ वारुणम् ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र सम्राजै बृहदर्चा गभीरं ब्रह्म प्रियं वरुणाय श्रुताय ।

वि यो जघान शमितेव चर्मोपस्तिरे पृथिवीं सूर्याय ॥ १ ॥

प्र । सम्राजे । बृहत् । अर्च । गभीरम् । ब्रह्म । प्रियम् । वरुणाय । श्रुताय ।

वि । यः । जघान । शमिताइव । चर्म । उपस्तिरे । पृथिवीम् । सूर्याय ॥ १ ॥

अत्रिः^१ स्वात्मानं संबोध्य ब्रवीति । हे अत्रे^२ त्वं ऽसम्राजे सम्यक् राजमानायेश्वराय ऽश्रुताय सर्वत्र श्रूयमाणाय ऽवरुणाय उपद्रवस्य निवारकाय जनानामावरकाय चेतन्नामकाय देवाय ऽबृहत् प्रभूतं ऽगभीरं दुरवगाहं बद्धोपेतं ऽप्रियं प्रियभूतं^३ ऽब्रह्म स्तोत्ररूपं कर्म ऽप्र ऽअर्चं प्राचय । प्रोच्चारयेत्यर्थः । ऽयः वरुणः ऽशमितेव ऽचर्म शमिता पशुविशसनकर्ता^४ यथोपस्तरणाय चर्म हन्ति तद्वत् ऽपृथिवीं विस्तीर्णमन्तरिक्षम् ॥ ‘ तृतीयस्यां^५ पृथिव्याम् ’ (त. सं. १. २. १२. १) इति श्रुतेः अन्तरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वम् ॥ ऽसूर्याय सूर्यस्य ऽउपस्तिरे आस्तरणाय ऽवि ऽजघान विस्तारयामास । विस्तृतं हि व्यवहारयोग्यं भवति तस्मान् व्यवहाराय अन्तरिक्षं विस्तारितवान् । ‘ उरुं हि राजा वरुणश्चकार ’ (ऋ. सं. १. २४. ८) इति श्रुतम्^६ ॥

वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पर्य उस्त्रियासु ।

हत्सु क्रतुं वरुणो अप्सवग्निं दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ ॥ २ ॥

वनेषु । वि । अन्तरिक्षम् । ततान । वाजम् । अर्वत्सु । पर्यः । उस्त्रियासु ।

हत्सु । क्रतुम् । वरुणः । अप्सु । अग्निम् ।

दिवि । सूर्यम् । अदधात् । सोमम् । अद्रौ ॥ २ ॥

अयं ऽवरुणः ऽवनेषु वृक्षाग्रेषु ऽअन्तरिक्षं ऽवि ऽततान विस्तारितवान् । तथा वाजसनेवकं — ‘ वनेषु हीदमेषु वृक्षाग्रेष्वन्तरिक्षं विततं तस्मादाह वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान ’ इति । ऽवाजं बलम् ऽअर्वत्सु अश्वेषु वि ततान । ऽपयः क्षीरम् ऽउस्त्रियासु गोषु । उस्त्रियेति गोनाम उस्त्राविणोऽस्यां भोगा इति तद्व्युत्पत्तिः । ऽहत्सु हृदयेषु ऽक्रतुं कर्मसंकल्पम् । यदि मनसा ध्यायति^७ तत्कर्मणा करोति । ऽअप्सु उदकेषु ऽअग्निं वैद्युतमौर्वं वा । सर्वत्र वि ततानेति संबन्धः । किंच ऽदिवि शुलोके ऽसूर्यम् ऽअदधात् स्थापितवान् । ऽसोमं च ऽअद्रौ पर्वतेऽदधात् ॥

१. ख-च-ण-भ-र- अत्र । २. ख-च-ण-र- क्षत्रज्ञ ; झ-न-भ-क्षेत्रज्ञ । ३. ख-च-ण-प्रियरूपम् । ४. ख-च-ण-पशुविवासनकर्ता ; ग-घ-ज-पशुवियासनकर्ता ; श-पशुवपां समानकर्ता । ५. त-द्वितीयस्यां तृतीयस्याम् । ६. झ-त-न-भ-र- ह्यत्र निरुक्तम् । ७. ख-च-ण-भ-ध्यायति तद्वाचा वदति ।

नीचीनवारं वरुणः कवन्धं प्र ससर्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।

तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनत्ति भूमं ॥ ३ ॥

नीचीनऽवारम् । वरुणः । कवन्धम् । प्र । ससर्ज । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ।

तेन । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । यवम् । न । वृष्टिः । वि । उन्नत्ति । भूमं ॥ ३ ॥

१नीचीनवारम् अधोमुखबिलं १प्र ससर्ज कृतवान् । कम् । १कवन्धम् । कवनमुदकम् । १तत् धीयतेऽत्रेति कवन्धो मेघः । तं तथाकरोत् । अथवा कवन्धमुदकम् । तदुदकं नीचीनवारं नीचीन-निर्गमनबिलं चकार । मेघं विदार्य उदकमधोमुखं चकारेत्यर्थः । किं प्रतीयुच्यते । १रोदसी छावा-पृथिव्यौ १अन्तरिक्षं च प्रति । लोकत्रयहितायेत्यर्थः । १तेन उदकेन १विश्वस्य सर्वस्य १भुवनस्य भूतजातस्य १राजा स्वामी १वरुणः १भूम भूमिं १व्युनत्ति क्लेदयति । १वृष्टिः सेक्ता पुमान् १यवं १न यवमिव यवान् यथा प्ररोहाय सर्वत्र प्रसारयति तद्वत् भूमिं सर्वत्रोनत्ति । अथवा वृष्टिर्वरुण इति संबन्धः । वर्षकः पर्जन्य इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे यवं पुरुष इवेति पुरुषशब्दोऽध्याहार्यः । अत्र 'नीचीनवारं वरुणः कवन्धम्' (निरु. १०. ४) इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

उन्नत्ति भूमिं पृथिवीमुत द्यां यदा दुग्धं वरुणो वष्ट्यादित् ।

समभ्रेण वसत पर्वतासस्तविषीयन्तः श्रथयन्त वीराः ॥ ४ ॥

उन्नत्ति । भूमिम् । पृथिवीम् । उत । द्याम् । यदा । दुग्धम् । वरुणः । वष्टि । आत् । इत् ।

सम् । अभ्रेण । वसत । पर्वतासः । तविषीऽयन्तः । श्रथयन्त । वीराः ॥ ४ ॥

१वरुणः १भूमिं १पृथिवीं प्रथितमन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुक्तम् । १उत अपि च १द्यां द्युलोकम् १उन्नत्ति क्लेदयति । १यदा अयं १दुग्धम् उदकपूर्णं १वष्टि कामयते । अथवा दुग्धमुदकम् । तेन तत्कार्यमोषध्यादिकं लक्ष्यते । ओषध्यादयः प्रवर्धन्तामिति यदा कामयते १आदित् अनन्तरमेव १सं १वसत समाच्छादयन्ति । के । १पर्वतासः पर्ववन्तः^१ अद्रयः । केन । १अभ्रेण मेघेन । किंच १तविषीयन्तः बलमिच्छन्तः १वीराः विशेषेण वृष्टेः प्रेरयितारो मरुतः १श्रथयन्त श्रथयन्ति मेघान् ॥

इमाम् ष्वासुरस्य श्रुतस्य मही मायां वरुणस्य प्र वोचम् ।

मानेनेव तस्थिवाँ अन्तरिक्षे वि यो ममे पृथिवीं सूर्येण ॥ ५ ॥

इमाम् । ऊँ इति । सु । आसुरस्य । श्रुतस्य । महीम् । मायाम् । वरुणस्य । प्र । वोचम् ।

मानेनऽइव । तस्थिऽवान् । अन्तरिक्षे ।

वि । यः । ममे । पृथिवीम् । सूर्येण ॥ ५ ॥

१आसुरस्य असुरसंबन्धिनः । असुराणामस्य च वध्यघातकभावः संबन्धः । असुरहन्तुरित्यर्थः ।
अथवा असुरो मेघः । प्राणदानात् तत्संबन्धिनः १श्रुतस्य विश्रुतस्य १महीं महतीम् १इमां १मायां प्रज्ञां
१प्र १वोचं प्रब्रवीमि । कैषा मायेति सोच्यते । १यः वरुणः १अन्तरिक्षे १तस्थिवान् तिष्ठन् १मानेनेव
दण्डेनेव १सूर्येण १पृथिवीम् अन्तरिक्षं १वि १ममे परिच्छिन्नन्ति तस्यैषा माया ॥ ॥ ३० ॥

इमाम् नु कवितमस्य मायां महीं देवस्य नकिरा दधर्ष ।

एकं यदुद्रा न पूणन्त्येनीरासिञ्चन्तीरवनयः समुद्रम् ॥ ६ ॥

इमाम् । ऊँ इति । नु । कविऽतमस्य । मायाम् । महीम् । देवस्य । नकिः । आ । दधर्ष ।

एकम् । यत् । उद्रा । न । पूणन्ति । एनीः । आऽसिञ्चन्तीः । अवनयः । समुद्रम् ॥ ६ ॥

१कवितमस्य प्रकृष्टप्रज्ञस्य १देवस्य द्योतमानस्य स्तुत्यस्य वा वरुणस्य १इमां सर्वप्रसिद्धां
१महीं महतीं १मायां प्रज्ञां १नकिः नैव १आ १दधर्षं न हिनस्ति कश्चिदपि । १ऊ १नु इति पूरणौ ।
१यत् यस्मात् १एकं १समुद्रम् १उद्रा उदकेन १न १पूणन्ति न पूरयन्ति । काः । १एनीः एन्यः
शुभ्रा गमनशीला वा १आसिञ्चन्तीः उदकमासेचयन्त्यः २ १अवनयः नद्यः । बह्व्यो नद्यः सर्वदोदकेन
पूरयन्त्योऽपि नैकमपि समुद्रं पूरयन्तीति । इदं वरुणस्य ३ महत् कर्म ३ इति । अत्र अन्तरिक्षविस्तारादि-
समुद्रापूरणपर्यन्तं कर्म परमेश्वरस्यैवोचितं न वरुणस्येति न वाच्यं तस्य वरुणादिरूपावस्थानात् । एष
ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः ॥

अर्यम्यं वरुण मित्र्यं वा सखायं वा सदमिद्भ्रातरं वा ।

वेशं वा नित्यं वरुणारणं वा यत्सीमार्गश्चकृमा शिश्रथस्तत् ॥ ७ ॥

अर्यम्यम् । वरुण । मित्र्यम् । वा । सखायम् । वा । सदम् । इत् । भ्रातरम् । वा ।

वेशम् । वा । नित्यम् । वरुण । अरणम् । वा ।

यत् । सीम् । आर्गः । चकृम । शिश्रथः । तत् ॥ ७ ॥

हे १वरुण १अर्यम्यम् । अर्यमैवार्यम्यः ॥ स्वार्थिको यत् । अर्तेरिदं रूपम् ॥ प्रदातारमित्यर्थः ।
अथवा ईरणात् मननात् च शास्तीत्यर्थमा गुरुः । तम् । १वा अथवा १मित्र्यम् ॥ ' जिमिदा
खेहने ' इत्यस्मात् मित्रम् ४ । स्वार्थिको यत् ॥ अनुरक्तमित्यर्थः । १वा अथवा १सखायं
समानव्ययान् १सदमित् सर्वदैव १भ्रातरं १वा । १नित्यं १निरन्तरं ५ १वेशं निकटनिकेतनवर्तिनं १वा ।
१अरणं १वा अशब्दमित्यर्थः ६ । अथवा अरणमदातारं वा नित्यं निरन्तरम् । एतान् प्रति १यत्सीं यदेतत्
१आर्गः अपराधं १चकृम १तत् १शिश्रथः अस्मत्तो विनाशाय ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र- ' इमां ' नास्ति । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-उदकमासिञ्चयन्त्यः । ३. ख-
च-ण-भ-वरुणमहत्त्वमिति ; झ-वरुणमहत्त्वमिति ; न-र-वरुणमहत्त्वमिति । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-
' मित्र ' नास्ति । ५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ' नित्यं निरन्तरं ' नास्ति । ६. त-अशब्दमित्यर्थः ।

कित्वासो यद्रिऱिपुर्न दीवि यद्वा वा सत्यमुत यन्न विद्वा ।

सर्वा ता वि स्य शिथिरेव देवाधा ते स्याम वरुण प्रियासः ॥ ८ ॥

कित्वासः । यत् । रिऱिपुः । न । दीवि । यत् । वा । घ । सत्यम् । उत । यत् । न । विन्न ।

सर्वा । ता । वि । स्य । शिथिराऽइव । देव । अध । ते । स्याम । वरुण । प्रियासः ॥ ८ ॥

१ कित्वासः कित्वा द्यूतकृतः । किं तवास्ति सद्यं मया जितमिति वदतीति^१ कितवः^२ । ते^३ १ दीवि १ न देवने द्यूते यथा १ यद्रिऱिपुः लेपयन्ति पापमारोपयन्ति तथास्मासु द्वेष्टारो मयि त्वमेतत् पापमकरोः इत्याक्षिपन्ति । अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नकार उपमार्थीयः । १ वा अथवा । १ घ इति पूरणः । १ यत् पापं १ सत्यम् आरोपमन्तरेण कृतवन्तः स्मः । १ उत अपि च १ यत् कृतं पापं १ न १ विन्न न जानीमः १ ता तानि १ सर्वा सर्वाणि १ शिथिरेव शिथिलानीव शिथिलबन्धनानि फलानीव १ वि १ व्य विमोचय ॥ स्यतिस्मसृष्टो विमोचने ॥ हं १ देव १ अध अनन्तरं १ ते तव १ प्रियासः प्रियाः १ स्याम भवेम ॥ ॥ ३१ ॥

‘ इन्द्राग्नी यम् ’ इति षडृचं चतुर्दशं सूक्तमत्रैरार्पमानुष्टुभमैन्द्राग्नम् । षष्ठी विराट्पूर्वा । ‘ आद्यौ दशकावष्टकाश्चयः ’ (अनु. ९. ११) इति परिभाषितत्वात् । तथा चानुक्रान्तम्— ‘ इन्द्राग्नी षळैन्द्राग्नमानुष्टुभं विराट्पूर्वान्तम् ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

इन्द्राग्नी यमवथ उभा वाजेषु मर्त्यम् ।

दृळ्हा चित्स प्र भेदति द्युम्ना वाणीरिव त्रितः ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी इति । यम् । अवथः । उभा । वाजेषु । मर्त्यम् ।

दृळ्हा । चित् । सः । प्र । भेदति । द्युम्ना । वाणीऽइव । त्रितः ॥ १ ॥

हं १ इन्द्राग्नी १ उभा उभौ परस्परावियुक्तौ युवां १ यं १ मर्त्यम् १ अवथः रक्षथः १ वाजेषु संग्रामेषु १ सः मर्त्यः १ दृळ्हा १ चित् दृढान्यपि १ द्युम्ना द्योतमानानि धनानि शत्रुसंबन्धीनि १ भेदति^१ भिनत्ति । १ त्रितः ऋषिः १ वाणीरिव प्रतिवादिवाक्यानीव । अथवा त्रिषु स्थानेषु वर्तमानोऽग्निः शत्रूणां वाक्यानीव ॥

या पृतनासु दुष्टरा या वाजेषु श्रवाय्या ।

या पञ्च चर्षणीरभीन्द्राग्नी ता हवामहे ॥ २ ॥

या । पृतनासु । दुष्टरा । या । वाजेषु । श्रवाय्या ।

या । पञ्च । चर्षणीः । अभि । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे ॥ २ ॥

१या यौ १हन्द्राग्नी १वृत्तासु १दुष्टरा दुष्टरौ अनभिभाव्यौ । १या यौ च १वाजेषु संप्रामेषु
अजेषु वा १श्रवाय्या श्रवाय्यौ स्तुत्यौ । १या यौ १पञ्च १चर्षणीः । चर्षणयो मनुष्याः । तान् १अभि ।
रक्षतः इति शेषः । १ता तौ महानुभावौ १हवामहे स्तुमः ॥

तयोरिदमवच्छर्वस्तिग्मा दिद्युन्मघोनोः ।

प्रति द्रुणा गर्भस्त्योर्गवां वृत्रघ्न एषते ॥ ३ ॥

तयोः । इत् । अमऽवत् । शर्वः । तिग्मा । दिद्युत् । मघोनोः ।

प्रति । द्रुणा । गर्भस्त्योः । गवाम् । वृत्रघ्ने । आ । ईषते ॥ ३ ॥

१अमवन् अभिभावुकं १शवः बलं १तयोरित् तयोरेव । १मघोनोः मघवतोः अन्नवतोर्धन-
वतोर्वा तयोः १दिद्युत् वज्रं १तिग्मा^१ तीक्ष्णं वर्तते १गभस्त्योः हस्तयोः । एवंभूतौ देवौ १गवाम्
उदकानां पणिभिरपहतानां वा गवां लाभाय १द्रुणा द्रुमविकारेण गमनशीलेन वा एकेन रथेन १वृत्रघ्ने
आवरकमेघहननाय तथाविधवृत्रासुरवधाय वा १प्रति १ईषते प्रतिगच्छतः ॥

ता वामेषे रथानामिन्द्राग्नी हवामहे ।

पती तुरस्य राधसो विद्वांसा गिर्वणस्तमा ॥ ४ ॥

ता । वाम् । एषे । रथानाम् । इन्द्राग्नी इति । हवामहे ।

पती इति । तुरस्य । राधसः । विद्वांसा । गिर्वणःस्तमा ॥ ४ ॥

हे देवौ १ता तौ वक्ष्यमाणगुणौ १वां युवां १हवामहे स्तुमः । किमर्थम् । १रथानाम् १एषे युद्धे
रथानां प्रेरणाय । कीदृशौ युवाम् । १इन्द्राग्नी इन्द्रमग्निं च परस्परयुग्मभूतौ १तुरस्य जङ्गमरूपस्य
१राधसः धनादिलक्षणस्य १पती स्वामिनौ १विद्वांसा सर्वज्ञौ १गिर्वणस्तमा गीर्भिवननीयतमौ । ईदृशौ
युवां हवामहे ॥

ता वृधन्तावनु द्यून्मर्तीय देवावदभा ।

अर्हन्ता चित्पुरो दधेऽशैव देवावर्षते ॥ ५ ॥

ता । वृधन्तौ । अनु । द्यून् । मर्तीय । देवौ । अदभा ।

अर्हन्ता । चित् । पुरः । दधे । अंशऽइव । देवौ । अर्षते ॥ ५ ॥

१ता तौ १अनु १द्यून् प्रतिदिनं १वृधन्तौ वर्धमानौ । सर्वदा प्रवृद्धाविश्वर्थः । वर्धने दृष्टान्तः ।
मर्तेव मनुष्याविव । तौ यथा प्रतिदिनं वर्धते । १देवौ द्योतमानौ १अदभा अर्हन्तौ १अर्हन्ता

१चित् प्रकर्षेण पूज्यौ । चिदिति पूजायाम् । तादृशौ महानुभावौ १देवौ १अर्वते अश्वलाभाय १पुरो
१दधे पुरस्कुर्वे । १अंशेव । अंशो नाम द्वादशादित्यमध्यवर्ती देवः । स भगस्याप्युपलक्षकः ।
अंशाविव आदित्याविव । दीप्तावित्यर्थः ॥

एवेन्द्राग्निभ्यामहावि हव्यं शूष्यं घृतं न पुतमद्रिभिः ।

ता सूरिषु श्रवो बृहद्रयि गृणत्सु दिधृतमिषं गृणत्सु दिधृतम् ॥ ६ ॥

एव । इन्द्राग्निभ्याम् । अहावि । हव्यम् । शूष्यम् । घृतम् । न । पुतम् । अद्रिभिः ।

ता । सूरिषु । श्रवः । बृहत् । रयिम् । गृणत्सु । दिधृतम् ।

इषम् । गृणत्सु । दिधृतम् ॥ ६ ॥

१एव एवमिदानीं क्रियमाणप्रकारेण । स्तुतिसाहित्येनेत्यर्थः । १इन्द्राग्निभ्यां १हव्यं हविः
१अहावि परित्यक्तमासीत् । कीदृशं तत् । १शूष्यं बलकरम् । किमिव । १अद्रिभिः प्रावभिः १पूतम्
अभिपुतं १घृतं १न सोमरसमिव । तद्यथा युवाभ्यां प्रदीयते तद्वच्चरुपुरोडाशादिकमपि । १ता तौ देवौ
१सूरिषु मेधाविष्वस्मासु १बृहत् प्रभूतं १श्रवः अन्नं यशो वा १रयिं धनं च १दिधृतं धारयतम् १इषम्
अन्नं १गृणत्सु स्तुवत्सु १दिधृतम् । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ३२ ॥

‘ प्र वो महे ’ इति नवचं पञ्चदशं सूक्तम् एवयामरुदाख्यस्य आत्रेयस्य मुनेरापं मरुहे-
वताकमतिजगतीच्छन्दस्कम् । तथा चानुक्रमणिका—‘ प्र वो नवैवयामरुन्मारुतमतिजागतम् ’ इति ।
दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ एवयामरुदुक्तो वृषाकपिना ’
(आश्व. श्रौ. ८. ४) इति ॥

प्र वो महे मतयो यन्तु विष्णवे मरुत्वन्ते गिरिजा एवयामरुत् ।

प्र शर्धाय प्रयज्यवे सुखादये तवसे भन्ददिष्टये धुनिव्रताय शर्वसे ॥ १ ॥

प्र । वः । महे । मतयः । यन्तु । विष्णवे । मरुत्वन्ते । गिरिजाः । एवयामरुत् ।

प्र । शर्धाय । प्रयज्यवे । सुखादये । तवसे । भन्दत्सु दिष्टये । धुनिव्रताय । शर्वसे ॥ १ ॥

१प्र १यन्तु प्रगच्छन्तु १गिरिजाः वाचि निष्पन्नाः १मतयः स्तुतयः । कस्मै । १वः तुभ्यम् । वचन-
व्यत्ययः । १विष्णवे व्यासायेन्द्राय विष्णवे वा १मरुत्वन्ते मरुद्भिस्तद्वन्ते । कस्य स्तुतय इत्युच्यते । १एव-
यामरुत् एतन्नामकस्य ऋषेः ॥ षष्ठ्या लुक् ॥ अथवा अयमृषिर्गिरिजाः स्तुतेर्जनयिता भवति । उत्तरार्धे
मरुस्तुतिः । किंच १प्र यन्तु स्तुतयः । कस्मै । १शर्धाय बलाय मारुताय । इतरत् सर्वं बलविशेषणम् ।
१प्रयज्यवे प्रकर्षेण षष्ठ्याय १सुखादये शोभनाभरणाय । खादिः आभरणविशेषः । ‘ हस्तेषु खादिश्च ’
(क्र. सं. १. १६८. ३) ; ‘ पस्सु खादयः ’ (क्र. सं. ५. ५४. ११) इति च श्रुतेः । १तवसे

बलवते ऽभन्ददिष्टये । स्तुतिरूपा इष्टिर्यस्य तन्नन्ददिष्टि । तस्मै ऽधुनिप्रताय मेघानां चालनं कर्म यस्य तादृशाय ऽशवसे गमनवते ॥

प्र ये जा॒ता म॑हिना ये च॒ नु स्व॑यं प्र वि॒घ्ना ब्रु॑वते ए॒व्याम॑रुत् ।

क्र॒त्वा तद्वो॑ मरु॒तो नाधू॑षे श॒वो दा॒ना म॒ह्ना तदे॑षामधृ॒ष्टासो॑ नाद्र॑यः ॥ २ ॥

प्र । ये । जा॒ताः । म॒हिना । ये । च॒ । नु । स्व॒यम् । प्र । वि॒घ्ना । ब्रु॑वते । ए॒व्याम॑रुत् ।

क्र॒त्वा । तत् । वः । म॒रुतः । न । आ॒ऽधू॑षे । श॒वः ।

दा॒ना । म॒ह्ना । तत् । ए॒षाम् । अधृ॑ष्टासः । न । अ॒द्रयः ॥ २ ॥

५ये ५महिना महता विष्णुना इन्द्रेण वा सह ५प्र ५जाताः प्रादुर्भूतास्तान् ब्रुवते । ५ये ५च ५नु क्षिप्रं ५स्वयम् एव ५विघ्ना यज्ञगमनविषयज्ञानेन सह ५प्र जाताः प्रादुर्भूतास्तान् मरुतः ५एव्यामरुत् ५ब्रुवते स्तौति ॥ प्रेत्ययमाख्यातेन वा संबन्धनीयः । ब्रुवते इति व्यत्ययेन बहुवचनम् । एकवचने वा छान्दसः शः । निघाताभावश्छान्दसः ॥ अथ प्रत्यक्षवादः । हे ५मरुतः ५वः युष्माकं ५तत् प्रसिद्धं ५शवः बलं ५क्रत्वा चालनादिरूपेण कर्मणा युक्तं ५न ५आधूषे कैश्चिदपि आधर्षणीयं न भवति । अन्येषामसुरादीनां क्रत्वा कर्मणा वा अनभिभाष्यं भवति ॥ कृत्यार्थे केन् ॥ किंच ५एषां वः ५तत्^२ बलं ५दाना अभिमतदानेन ५मह्ना महत्त्वेन च उपेतम् । यूयं प्रबलाः । ५अधृष्टासः अधर्षणीयाः । तत्र दृष्टान्तः । ५अद्रयः ५न । ते यथा अधृष्यास्तद्वत् यूयमपि ॥

प्र ये दि॒वो बृ॑हतः शृ॒ण्विरे गि॒रा सु॒शुक्लानः॑ सु॒भ्रव॑ ए॒व्याम॑रुत् ।

न येषा॒मिरी॑ स॒धस्थे॑ ई॒ष्ट आँ अ॒ग्नयो॑ न स्ववि॒द्युतः॑ प्र स्प॒न्द्रासो॑ धुनीनाम् ॥ ३ ॥

प्र । ये । दि॒वः । बृ॑हतः । शृ॒ण्विरे । गि॒रा । सु॒शुक्लानः॑ । सु॒भ्रवः॑ । ए॒व्याम॑रुत् ।

न । येषा॑म् । ई॒री । स॒धऽस्थे॑ । ई॒ष्टे । आ ।

अ॒ग्नयः॑ । न । स्व॒वि॒द्युतः॑ । प्र । स्प॒न्द्रासः॑ । धुनीनाम् ॥ ३ ॥

५ये मरुतः ५बृहतः महतः^३ ५दिवः गुलोकादागच्छन्तः ५प्र^४ ५शृण्विरे शृण्वन्ति तान् मरुतः ५गिरा ५एव्यामरुत् स्तुतवान्^५ । कीदृशास्ते । ५शुशुक्लानः दीप्ताः ५सुभ्रवः सुष्ठु भवन्तः । ५येषां मरुतां ५सधस्थे सहस्थाने स्वकीये निवासे तिष्ठताम्^६ ५इरी ईरिता प्रेरिता^६ ५न ५ईष्टे ५आ न ईशते च चालयितुम् । आ इति चार्थे । ५अग्नयो ५न अग्नय इव ५स्वविद्युतः स्वयमेव विद्योतमानाः ५धुनीनां नदीनां ५स्पन्द्रासः वर्षणेन चालयितारश्च ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'स्तौति' नास्ति । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'तत्' नास्ति ।

३. ग-च-ज-न-र-श- 'महतः' नास्ति । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'प्र' नास्ति । ५. त-र-श-स्तुतवान् । तान् शृण्विरे । ६. ख-च-झ-ण-न-भ-र- 'तिष्ठताम्... प्रेरिता' नास्ति ।

स चक्रमे महतो निरुक्रमः समानस्मात्सदस एवयामरुत् ।

यदायुक्त त्मना स्वादाधि णुभिर्विस्पर्धसो विमहसो जिगाति शेवृधो नृभिः ॥ ४ ॥

सः । चक्रमे । महतः । निः । उरुक्रमः । समानस्मात् । सदसः । एवयामरुत् ।

यदा । अयुक्त । त्मना । स्वात् । अधि । स्नुभिः ।

विस्पर्धसः । विमहसः । जिगाति । शेवृधः । नृभिः ॥ ४ ॥

१सः मरुद्गणः १महतः प्रवृद्धात् १समानस्मात् सर्वेषां साधारणात् १सदसः स्थानात् अन्त-
रिक्षात् १उरुक्रमः विस्तीर्णक्रमणः सन् १निः चक्रमे निरगच्छत् । १एवयामरुत् ऋषिः १यदा १स्वात्
स्वकीयस्थानात् । १अधि इति पञ्चम्यर्थानुवादी । १त्मना आत्मनैव १स्नुभिः गन्तृभिः १नृभिः
स्वनेतृभिरश्वैः १अयुक्त युक्तोऽभवत् आगमनप्रार्थनाय । अथ बहुवदुच्यते । तदानीं १विस्पर्धसः
विविधस्पर्धाः । अहं पुरतो गच्छाम्यहं पुरतो गच्छामीति तेषां स्पर्धा । अथवा विगतस्पर्धाः । न ह्येषां
सार्धं स्पर्धकाः सन्ति । १विमहसः विशिष्टबलाः १शेवृधः शेवस्य सुखस्य वर्धयितारः १जिगाति
निर्गच्छन्ति । इत्यस्येन एकवचनम् १ ॥

स्वनो न वोऽमवान्नेजयवृषा त्वेषो ययिस्तविष एवयामरुत् ।

येना सहन्त ऋञ्जत स्वरोचिषः स्थारश्मानो हिरण्ययाः

स्वायुधास इष्मिणः ॥ ५ ॥

स्वनः । न । वः । अमवान् । रेजयत् । वृषा । त्वेषः । ययिः । तविषः । एवयामरुत् ।

येन । सहन्तः । ऋञ्जत । स्वरोचिषः ।

स्थाः । रश्मानः । हिरण्ययाः । सुआयुधासः । इष्मिणः ॥ ५ ॥

हे मरुतः १वः युष्माकं १स्वनः वेगजनितः शब्दः १न १रेजयत् न कम्पयश्वेवयामरुतं माम् ॥
'सुपां सुलुक्' इति द्वितीयायाः १ लुक् २ ॥ स्वनो विशेष्यते । १अमवान् बलवान् १वृषा वर्षिता वृष्टेः
१त्वेषः दीप्तः १ययिः ३ गन्ता १तविषः प्रवृद्धः १ ॥ १येन स्वनेन १सहन्तः शत्रून् अभिवन्तो यूयम् १ऋञ्जत
प्रसाधयथ ॥ लङर्थे लोट् ॥ कीदृशा यूयम् । १स्वरोचिषः स्वायत्तरश्मयः १स्थारश्मानः स्थिररश्मयः
१हिरण्ययाः हिरण्याभरणाः १स्वायुधासः स्वायत्तायुधाः १इष्मिणः अश्ववन्तो गमनवन्तो वा ॥ ॥ ३३ ॥

अपारो वो महिमा वृद्धशवसस्त्वेषं शवोऽवत्वेवयामरुत् ।

स्थातारो हि प्रसितौ संदृशि स्थन ते न उरुष्यता निदः

शुशुक्रांसो नाग्रयः ॥ ६ ॥

अपारः । वः । महिमा । वृद्धशवसः । त्वेषम् । शवः । अवतु । एवयामरुत् ।

स्थातारः । हि । प्रसितौ । समुदृशि । स्थन ।

ते । नः । उरुष्यत । निदः । शुशुक्रांसः । न । अग्रयः ॥ ६ ॥

हे मरुतः वः युष्माकं महिमा अपारः अनवधिकः । हे वृद्धशवसः प्रवृद्धबलाः त्वेषं शवः युष्माकं बलम् अवतु रक्षतु एवयामरुतं^१ माम् ॥ द्वितीयैकवचनस्य लुक् ॥ यूयं प्रसितौ प्रबलबन्धने नियमनवति यज्ञे संदृशि संदर्शने निमित्ते स्थातारो हि स्थाननियमेन तिष्ठन्तो भवथ खलु । ते वनः अस्मान् निदः निन्दकात् शत्रोः सकाशात् उरुष्यत रक्षत । अग्रयः इव शुशुक्रांसः यूयमिति ॥

ते रुद्रासः सुमखा अग्रयो यथा तुविद्युन्ना अवन्त्वेवयामरुत् ।

दीर्घं पृथु पंप्रथे सद्य पार्थिवं येषामज्मेष्वामहः शर्धास्यद्रुतैनसाम् ॥ ७ ॥

ते । रुद्रासः । सुमखाः । अग्रयः । यथा । तुविद्युन्नाः । अवन्तु । एवयामरुत् ।

दीर्घम् । पृथु । पंप्रथे । सद्य । पार्थिवम् ।

येषाम् । अज्मेषु । आ । महः । शर्धासि । अद्रुतऽएनसाम् ॥ ७ ॥

ते मरुतः रुद्रासः रुद्रपुत्राः सुमखाः शोभनयज्ञाः अग्रयो यथा अग्रय इव तुविद्युन्नाः प्रभूतदीप्तयः । अथवा अग्निसदृशास्तुविद्युन्नाः प्रभूतधनाः अवन्तु रक्षन्तु एवयामरुत् एतस्मान्मामृषिं माम् । पार्थिवम् । पृथिव्यन्तर्निक्षम् । तत्संबन्धि दीर्घम् आयतं पृथु विस्तीर्णं सद्य सदनं पंप्रथे मरुद्भिः प्रथितमभूत् । अद्रुतैनसाम् अपापानां येषाम् अज्मेषु गमनेषु महः महान्ति शर्धासि च आ गच्छन्तीति शेषः ॥

अद्वेषो नो मरुतो गातुमेतन श्रोता हव जरितुरैवयामरुत् ।

विष्णोर्महः समन्यवो युयोतन स्मदृध्यो न दंसनाप द्वेषांसि सनुतः ॥ ८ ॥

अद्वेषः । नः । मरुतः । गातुम् । आ । इतन । श्रोत । हवम् । जरितुः । एवयामरुत् ।

विष्णोः । महः । समन्यवः । युयोतन ।

स्मत् । रध्यः । न । दंसना । अप । द्वेषांसि । सनुतरिति ॥ ८ ॥

हे ऽमरुतः ऽअद्रेषः अद्रेषसो यूयं ऽनः अस्माकं ऽगातुं गमनस्वभावं स्तोत्रं प्रति ऽश्रुतन
आगच्छत । तदर्थं ऽजरितुः स्तोतुः ऽएवयामरुत् एवयामरुतो मम ऽहवं ऽश्रोत शृणुत । ऽविष्णोः
व्यापकस्येन्द्रस्य ऽमहः महतः हे ऽसमन्यवः समानयज्ञा यूयं ऽस्मत् । अयं प्रशास्त्रनाम । प्रशास्ताः
ऽरथ्यो ऽन रथिनो योद्धार इव । ते यथा शत्रूनपाकुर्वन्ति तद्वदस्माकं ऽदंसना कर्मणा ऽसनुतः ।
अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितान् ऽद्वेषांसि द्वेषन् ऽअप ऽयुयोतन दूरे वियोजयत पृथक्कुरुत ॥

अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोः विनियुक्ता^१ (आश्व. गृ. ३. ५) ॥

गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः सुशमि श्रोता हवमरक्ष एवयामरुत् ।

ज्येष्ठासो न पर्वतासो व्योमनि यूयं तस्य प्रचेतसः

स्यात् दुर्धर्तवो निदः ॥ ९ ॥

गन्त । नः । यज्ञम् । यज्ञियाः । सुशमि । श्रोत । हवम् । अरक्षः । एवयामरुत् ।

ज्येष्ठासः । न । पर्वतासः । विऽओमनि ।

युयम् । तस्य । प्रऽचेतसः । स्यात् । दुऽधर्तवः । निदः ॥ ९ ॥

हे ऽयज्ञियाः मरुतः यूयं ऽनः अस्माकं ऽयज्ञं ऽगन्त आगच्छत । ऽसुशमि शोभनकर्म यथा
भवति तथा । सुकर्मत्वायेत्यर्थः । तदर्थं नः ऽहवम् अस्मदीयमाह्वानं ऽश्रोत शृणुत । ऽअरक्षः रक्षो-
वर्जिता यूयम् ॥ लिङ्गवचनयोर्यस्ययः ॥ ऽज्येष्ठासो ऽन ज्येष्ठा इव ऽपर्वतासः विन्ध्यादय इवाति-
प्रवृद्धाः ऽव्योमनि अन्तरिक्षे वर्तमानाः ऽप्रचेतसः ऽयूयं ऽतस्य ऽनिदः निन्दकस्य ऽदुर्धर्तवः दुर्धराः
ऽस्यात् भवत ॥ ॥ ३४ ॥

॥ इति पञ्चमे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः समाप्तं चात्रेयं पञ्चमं मण्डलम् ॥

१. न- विनियुक्ता । गन्ता नो यज्ञमिति चोत्तरा च । अथातोऽध्यायोपाकरणमिति खण्डे गन्ता नो यज्ञं
यज्ञियाः सुवमित्युपक्रम्य इति दृचा इति तथोत्सर्ग इति च सूत्रात् ।

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठ	पङ्क्ता	अशुद्धम्	शुद्धम्
९	२४	प्रवर्धयत	प्रवर्धयत
११	२१	संबन्धीनि	संबन्धीनि
१२	१२	इध्यमानोः	इध्यमानो
४१	२२	सहितस्वम्	सहितस्वम्
१०८	११	पुराडाशस्य	पुरोडाशस्य
१५३	१२	वद्विषयं	वद्विषयं
१७१	१०	५जेता ।	५जेता
१७३	१८	वयसाममनोज्ञां	वयसाममनोज्ञा
१९४	३	पोषयितु	पोषयितुः
२०७	५	प्रय	प्र य
२०९	पृष्ठादारभ्य २२३	पृष्ठपर्यन्तं 'द्वितीयोऽष्टकः' इत्यस्य स्थाने 'तृतीयोऽष्टकः' इति पठनीयम्।	
२०९	६	समिरोहसुयमा	समिरोहसुयमा
२३१	३१	बोरकादेशः	बोरकादेशः
२३९	१९	असूर्यं	असूर्यं
२४२	१	हविष्प्रदातृभ्य	हविष्प्रदातृभ्यः ^१
२४५	१७	मार्गः	मार्गः
२५९	१६	द्वसंज्ञायाम्	द्वसंज्ञायाम्
२६०	७	भस्मसात्कुरु	भस्मसात्कुरु
२७६	२२	वयौहानौ	वयोहानौ
३००	१४	०गीभिः	०गीभिः
३२०	१२	उद्ग्रह	उद्ग्रह
३२४	२८	ब्रूते	ब्रूते
३२५	१६	द्विर्वचनस्य	द्विर्वचनस्य
३२७	४	उत्तृदिः ^३	उत्तृदिर् ^३
३२८	२१	सतसतः	सतःसतः
३३१	१	प्रभूत	प्रभूतं
३४१	२५	०नाम्येकाहे	०नाम्येकाहे
३४२	२६	आङि	'आङि
३४५	७	कलशः	कलशः ।
३४९	१६	पञ्चम्यर्थ	पञ्चम्यर्थे
३५०	२०	थाथघञ्क्ता ^०	थाथघञ्क्त ^०
३५२	६	विप्रकृष्टाद्देशात्	विप्रकृष्टाद्देशात्

पृष्ठे	पङ्क्ती	अशुद्धम्	शुद्धम्
३९९	२६	त्वां	त्वा
४०७	८	इषुयुधी°	इषियुधी°
४०९	२९	महामते	महामते
४३०	२४	याहीती	याहीति
४४०	२९	अनैकैः	अनेकैः
४४६	९	ध्रियत	दियत
४४७	२३	उभे	उभे
५०९	२३	धातोर्वेधः	धातोर्वेध
५६२	२५	ख-ग-ण-न-भ-मनुष्या	ख-ग-ण-भ-न मनुष्या
५७८	२६	°द्वक्तृभेद	°द्वक्तृभेद
५८१	१३	आपः	अपः
६२०	२२	मन्दयध्य	मन्दयध्यै
६२३	१८	चकर्थ	चकर्थ
६५९	५	कष्टिऽप्रः	कृष्टिऽप्रः
॥	॥	अभिऽभूतिम्	अभिऽभूतिम्
६६५	२	जानः	जातः
६६९	४	ओजः	आजेः
६९३	२४	द्विपाच्च°	द्विपाच्च°
७२१	८	निषण्णो	निषण्णो
७५६	१८	उपदेशे शिति	उपदेशेऽशिति
८२०	४	एतन्नामकस्यः	एतन्नामकस्य
९०७	२४	शु म्	शुभम्
९३६	१२	शत्रणाम्	शत्रणाम्
९४७	९	यज्ञभमिम्	यज्ञभूमिम्
९५१	२१	नूनम्	नूनम्
९५२	१४	अद्भुतकृत	अद्भुतकृत
९५२	१५	नसा	तनसा
९६९	१३	सदव	सदैव

द्वितीयभागे

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
११	२५	वृधि	वृधि	२०५	१३	याह्यर्वाङ्	याह्यर्वाङ्
१५	१९	वसवः	वसवः	२०८	१२	वर्तनिम्	वर्तनिम्
३१	२५	°मप्रयच्छ°	°मप्रयच्छ°	२१३	२२	अश्नोते	अश्नोते°
३६	२	मधुपृचै	मधुपृचै	२१७	२०	वृद्धिः	वृद्धिः
४६	२४	जिगीवां लक्ष°	जिगीवां लक्ष°	२२९	१२	जातवैदसे	जातऽवैदसे
५१	२१	पीयूषम्	पीयूषम्	२३५	२५	देवासः	देवामः
५५	९	दधिरे	दधिरे	२४१	२८	अप्सु	अप्ऽसु
५७	२२	अपः	अपः	२५९	२८	पितराऽइव	पितराऽइव
५९	१९	वीराच्यवृण°	वीराच्यवृण°	२६८	२६	नयतु	नयतु°
५९	२०	भूम्या	भूम्याः	२९१	६	सुम्नयुः	सुम्नऽयुः
६०	२२	यजत°	यजत°	२९४	२७	दीदिवांस°	दीदिवांस°
६६	२१	यदाशुभिः	यदाशुभिः	३०५	५	यद्वत्°	यद्वत्°
७५	८	अशीत्या	अशीत्या	३३२	१२	मख्यं	सख्यं
७७	२४	अतसाय्यः	अतसाय्यः	३६२	३	अच्छ	अच्छ
८९	१३	बृहस्पते	बृहस्पते	३७१	२०	सर्मा	मर्मा
९६	१७	विश्वं	विश्वं	३८२	१७	यवम्	युवम्
१०२	२४	शृण्वन्ति	शृण्वन्ति	३८६	६	अपऽसु	अपऽसु
१५०	१९	°च	°च°	३८९	१०	°देवेभि	°देवेभिः
१५४	२५	चाशन्होतर्नि	चोशन्होतर्नि	४१९	८	मुग्रभुतये	°मुग्रभुतये
१६२	७	रयीणाम्	रयीणाम्	४४७	२३	उमे	उमे
१६४	१०	तनूनाम्	तनूनाम्	५०२	१	°थिज्ञियानां	°थिज्ञियानां
१६४	१९	°त्यक्षी ईव	°त्यक्षीऽईव	५१४	१६	मित्राय	मित्राय
१७५	४	सामगाऽईव	सामगाऽईव	५२४	२१	त्वा	त्वा
१७८	४	अपऽसु	अपऽसु	५३०	२६	अरुपितम्	अरुपितम्
१९८	२४	प्रति	प्रति	५४८	११	रथीकृतस्य	रथीकृतस्य
२०३	२१	अमृक्ते	अमृक्ते	५५७	८	न्यङुत्ता°	न्यङुत्ता°
				५६२	१०	स्य	स्य

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
५६३	७	अकैः	अकैः	६८०	२०	पथः	पथः
५७६	२१	वयोऽधाः	वयःऽधाः	६८३	९	अग्रं	अग्रं
५७८	१	मघवा	मघवा	६९७	१७	देवानां	देवीनां
५८६	१६	दृळ्हा°	दृळ्हा°	७०८	७	अकैः	अकैः
५८७	६	सुतरणौ	सुतरणौ	७२७	५	शुनःऽशेषम्	शुनःशेषम्
६०७	१३	°विवेनं तमि°	°विवेनन्तमि°	७४६	२०	पितृनाम°	पितृनाम°
६०७	१५	अविऽवेनम्	अविऽवेनम्	८३०	१५	घोषात्पुरु	घोषात्पुरू
६१७	२	भुरण्यन्	भुरण्यन्	८४१	९	एषे	आ । ईषे
६१७	१३	प्रसितस्य	प्रसितस्य	८६२	२२	यादृश्मिन्	यादृश्मिन्
६२०	२२	मन्दयध्य	मन्दयध्यै	८९०	१०	जङ्गतीरिव	जङ्गतीरिव
६२०	२३	सुतीर्थाभयं	सुतीर्थाभयं	८९०	१२	जङ्गतीःऽइव	जङ्गतीःऽ- इव
६३०	२०	कधि	कृधि	९०७	२३	दिदृक्षेण्यम्	दिदृक्षेण्यम्
६४६	२०	चमसम्	चमसम्	९०९	१९	°मस्मान्नयन्	°मस्मान्नयन्
६४७	२	गणं	गणं	९१०	९	अञ्जिभिः	अञ्जिभिः
६४७	४	गणम्	गणम्	९२३	१२	सुऽअवसम्	सुऽअवसम्
६५०	१९	आनश	आनश	९२३	२१	सुऽखेपुं	सुऽखेपुं
६५८	११	यतीषु	यतीषु	९३०	१९	स	सः
६६२	१२	अपामग्रे°	अपामग्रे°	९४९	२	घृतयोनी	घृतयोनी
६६४	४	२.१३	२.२४०	९५०	१४	इराऽवतीः	इराऽवतीः
६६६	२	सुप्रयसा	सुप्रयसा	९५६	१६	°मसुरः	°मसुरैः
६६८	२०	नव्यसीभिः	नव्यसीभिः	९६९	१३	सदैव	सदैव
६६९	१८	उपमस्य	उपमस्य	९७०	१६	पततम्	पततम्
६७०	१	राजा	राजा	९७०	१७	वाजि वसू	वाजिनीवसू
६७०	२	कर्तुं	कर्तुं	९८५	११		°विश्वरूपाः
६७०	४	उपमस्य	उपमस्य	९८७	१८	देवानां	देवीनां
६७१	१४	वरते	वरते	९८९	१९	सूर्यम्	सूर्यम्
६७९	१५	रथम्	रथम्				
६८०	२०	स्वधया	स्वधया				

